

प्रकाशक
डॉ० सी गिरि
कुलसचिव
राष्ट्रीय संस्कृत संस्थान
मानित विश्वविद्यालय
५६-५७, इन्स्टीट्यूशनल एरिया, जनकपुरी
नई दिल्ली - ११००५८

पुनर्मुद्रित संस्करण, २००६

मूल्य - १२९३ ०० (छ भागो का सेट)

मुद्रक

चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफिस

के ३७/१९९, गोपाल मन्दिर लेन

, गोलघर (मैदागिन) के पास

पोस्ट बॉक्स न० १००८, वाराणसी-२२१ ००१ (भारत)

फोन ३३३४५८ (ऑफिस), ३३४०३२ एव ३३५०२० (आवास)

e-mail cssoffice@satyam.net.in

VĀCASPATYAM

(A Comprehensive Sanskrit Dictionary)

Compiled by

Sri Taranatha Tarkavachaspati

Professor of Grammar and Philosophy

Govt Sanskrit College, Kolkata

Vol. II

RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN

Deemed University

56-57, Institutional Area, Janakpuri

New Delhi-110058

Publisher
Dr. C. Giri
Registrar
RASHTRIYA SANSKRIT SANSTHAN
Deemed University
56-57, Institutional Area, Janakpuri
New Delhi-110058

Reprinted, 2006

Price 1293 00 (set of six vols)

Printer

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

K 37/99, Gopal Mandir Lane
Near Golghar (Maidagin)
Post Box No 1008, Varanasi-221 001 (India)
Phone Off 333458, Resi 334032 & 335020
e-mail cssoffice@satyam.net.in

प्रभुरग्नि प्रपचने भूमिरावपने प्रभु"भा० व्या० ८८६० ।
 ऋणे ल्युट् । ४वपनसाधने त्रि० "भूतानामावपनं
 सञ्चेषाम्" शत० ब्रा० स्त्रिया ङीप् । त्वमस्यावपनी जना-
 नाम्" अथ० १२, १, ६१ । अन्तर्भूतस्यर्थे ल्युट् ।
 ५ केशादे सञ्चस्युद्धने ।

आवपनिष्कारां स्त्री आवप निष्कार इयुच्यते यस्यां क्रियायां
 मयूर० स० । आवपननिष्कारणार्थनिदेशक्रियायाम् ।
आवय पु० आ+अज-अच् षोभाष । १ आगतौ । कर्त्तरि
 अच् । २ आगन्तरि ३ देशभेदे पु० । धूमा० धुञ् आवयक० ।
 आवयदेशभवे त्रि० । [आच्छादके वस्त्रादौ ।

आवरक न० आ+ह-करणे अप सञ्चायावन् । अवरको,
आवरण न० आद्रियते देह चैतन्य वाऽनेन आ+ह-करणे
 ल्युट् । (टाल) १ चर्मफलके । वेदान्तिमतसिद्धे
 चैतन्यावरणे २ अज्ञाने आवरणशक्तिशब्दे विवृति ।
 ३ आच्छादनसाधनमात्रे "तमस्य नेत्रावरणं प्रवृत्त्य"
 रघु० "स्फुटमिवावरणं हिमसारुतै" भाष "लब्धान्तरा
 सावरणेऽपि गेहे" रघु पुरादिषु आच्छादनसाधने ४ प्राची-
 रादौ च यथा काश्यां सप्तावरणानि । वेडा) ५ वेदने
 भावे ल्युट् । ईष्यादौ "हृदयावरणं निम्नं कुर्याच्च मित
 मध्यग" सुश्रु० । "स्रोतसा भेदकोयश्च तेषां आवरणे
 रत" मनु । "सूर्ये तपत्यावरणाय वृष्टेः" "तस्य सावरण
 वृष्टिसम्भय" रघु "नल्लिनीदलकल्पित स्तनावरणम्" शकु०

आवरणशक्ति स्त्री आवरणे शक्ति आहणोति
 सञ्चाया कर्त्तरि ल्युट् कर्म षा० या । वेदान्तिमतसिद्धे
 अज्ञानस्य चैतन्यापिधानशक्तिभेदे यथोक्त वेदा० सा०
 आवरणशक्तिस्तावदल्लोऽपि मेघोऽनेकयोजमायतमादित्य-
 मण्डलमयलोकायितनयनपथपिधायकतया यथाच्छादयतीव
 तथाऽज्ञानं परिच्छिन्नमत्यात्मनमपरिच्छिन्नसंसारिण-
 मवलोकयित्बुद्धिपिधायकतयाच्छादयतोव तादृशं सास-
 र्थम् । तदुक्तं "घनच्छद्वृष्टिर्घनाच्छदमर्त्तं यथा निष्प्रभं
 मन्यते चातिमूढ । तथा ब्रह्मज्ञाति यो मूढवृष्टेः स
 निम्नोपलब्धस्वरूपोऽहमात्मा" अनयादृशस्यात्मन कर्त्तृत्व
 भोक्तृत्वसुखत्वदुःखत्वादिषुसारसभावनाऽपि भवति यथा
 स्वाप्नाभाहताया रज्ज्वां सर्पत्वसम्भावना" ।

आवरसमकं न० अवर समानाम् एक० त० "श्रीप्रावर-
 समात् हुञ्" मा० नि० 'सुख' अवरसमे वर्षस्याद्युक्ताले
 देयस्यणम् हुञ् । वर्षस्याद्युक्तमये देये ष्टणे ।

आवर्जित त्रि० आ+हज-णिच्-क्त । १ दत्ते रत्यक्ते "न हि

तेन पथा तनुत्यजस्तनयावर्जितं तपिरण्डकाङ्क्षिण" नूनमाव-
 र्जित मया" "हृदिरावर्जितं होतस्त्वया विधिवदग्निधु"
 इति च रघु । ३ निम्नीकृते च "अध प्रस्थापिताश्चैन
 समावर्जितकोतुना" "आवर्जितजटासौर्लियलम्बिश-
 शिकोटय" कुमा० ।

आवर्त्त पु० आ+हृत्-भावादौ घञ् । चक्राकारेण जलस्य
 स्वर्यं भ्रमणे, (घुरणो) घ्रुवाख्ये घोटकचिह्ने २ रोमसंस्थान-
 भेदे राजावर्त्तनामके ३ मणौ ४ धावर्त्तने, । ५ मेवा-
 धिपभेदे च ईसाक्षिकधातौ न० । 'वृष तमावर्त्तमनोऽज्ञ-
 नाभि' रघु "तथापि समतावर्त्ते भोजगर्त्ते निपातिता" ।
 देवीमा० "वियुते, शकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।
 आवर्त्तं विद्धि सवर्त्तं पुष्कर द्रोणमस्वुदम् । आवर्त्तौ
 निर्जलोमेघः सवर्त्तं वहूदक । पुष्करोद्गुप्कारजलो
 द्रोण सस्यम्प्रूरक" ज्यो० त० । "आवर्त्ति न शुभफल-
 प्रदशुक्तियुक्ता आपन्नदेवमणयोऽष्टतरन्मृगागा । अश्वा-
 यधुर्वेष्टुमतीमतिरोचमानास्तूष्णीं पयोधय इजोर्भिरा-
 पतन्त" भाष । "आवर्त्ति न दशावर्त्तयुक्ता" प्रशसाया
 णिनि । ते च "हावुरसो गिरसो द्वौ द्वौ द्वौ रन्ध्रीपर-
 न्वयोः । एकोभाले ह्यपाने च दशावर्त्ता भुवाः सृष्टा"
 पयोधिपत्ते जलभ्रम" मल्लि० आश्वावर्त्तश्च अश्वशब्दे
 ५० ३३६ उक्त । ७ आवर्त्ताकारे देहिना रोमसंस्थानभेदे
 पु० अश्वानामपि उक्तध्रुवरूपवर्त्तौ रोमसंस्थानविशेष एवेति
 बोध्यम् । णिच्-भावे अच् । ८ पुन पुनश्चालने ९ परिघट्टने
 (आच्योदान) १० धातूना द्राग्णे (गलान) ११ चिन्ता-
 याश्च चिन्तया हि चित्त स्वविषयेषु पुन पुनश्चाल्यते
 इति तस्या तथात्वम् । आवर्त्तर्त्ते समन्तात् अनेक-
 कोटिषु आ+हृत्-णिच्-कर्म णि अच् । अनेक कोटिस्पर्शनि
 १२ सशये "भ्रमं समोहमावर्त्तमभ्यासाद्विधितोजयेत्"
 भा० शा० २७३ अ० आवर्त्तमनेककोटिस्पर्शेन सशयम्
 अभ्यासात् तन्त्याभ्यासात्" नोलक० । आवर्त्तं ते कर्त्तरि
 अच् । १३ धावर्त्तमाने त्रि० "दक्षिणावर्त्तं शङ्खोऽयं हन्त
 चूर्णीकृतोमया" सा० द० १४ संसारे पु० तस्यानिशमावर्त्त-
 मानत्वात्तथात्वम् । "इममावर्त्तं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतिः
 "शङ्खनाभ्याकृतियौर्निस्स्यावर्त्ता सा प्रकीर्त्तिता । तस्यास्तृतीये
 त्वावर्त्ते गर्भशय्या प्रतिष्ठिता" "शङ्खावर्त्तनिभाश्चापि उप-
 र्युपरि सस्थिताः । गजतालुनिभाश्चापि वर्णते सम-
 कीर्त्तिता" इति सुश्रुतोक्ते देहान्तर्वर्त्तिनि आवर्त्ताकारे
 १३ नाडोसन्निवेशभेदे च ।

आवर्त्तकं पु० आवर्त्तण्य स्वार्थे कन् । १ भेषाधिपभेदे "रजनि-
करविम्बसुखितावर्त्तकाम्बुद्विडम्बकोन"काट० । तटीयासो-
यदेव्यय पुष्करावर्त्तकादिपु"कुमा० जातं वगे भुवनविदिते
पुष्कराकर्त्तकानाम्" मेघदू० । आवर्त्त इय कायति
कै-क । २ आवर्त्तकारे आवर्त्त गद्दोक्तो अश्वरोमचिद्भेदे
आवर्त्तयति व्या-उत णिच् खलु । ३ पुन पुनरावृत्तेति०
आवर्त्तकी स्त्री आवर्त्त इव कायति प्रकाशते कै-क-गौ०
डोप् । कोद्वये (भगतवल्ली) प्रसिद्धे लताभेदे सा त
विपायाकारा रक्तपुष्पी रङ्गाकारा पीतकीलकयुक्ता
चर्मरञ्जनकारिणी "कपायाञ्चा शीतशीर्ष्यकारिणी पिस
नाशिनो" वैद्य० २ भद्रदन्तिकाया च राजनि० ।
आवर्त्तन न० व्या+उत-आधारे ल्युट् । सूर्यस्य पश्चिमदि-
गवस्थितच्छायाया १ पूर्वदिगमनसमये मध्याह्नकाद्ये
"आवर्त्तनासु पूर्वाह्नोऽपराह्णस्तु ततःपरम्" ऋति ।
"आवर्त्तनसमोमे वा दृष्टिभ्रान्तसुप्रक्रमेत्" ऋति व्या+
उत-णिच्-भावे ल्युट् (आयोऽन)० आलोहने ३ गुणने च
धातूनां ४ द्रावणे(गलान) । आवर्त्तयति संसारक्रमम् व्या+
उत-णिच् कर्त्त रि ल्यु । ५ विष्णौ "आवर्त्तनो निहत्तात्मा"
विष्णु सह० ६ जस्यु हीपोपहीपभेदे च । आवर्त्तयतिऽनया
ल्युट् डोप् । ७ दर्व्याम् स्त्री व्याधारे ल्युट् डोप् ।
(सचि) धातुद्रव्यश्रवणधारे दन्तुषायाम् स्त्री करणे
ल्युट् । ८ वेष्टने प्राचीरादौ न० ।
आवर्त्तनीय त्रि० व्या+उत-णिच्-अनीयर् । १ द्रावणीये
धात्वादौ २ आलोह्ये दुग्धादौ गुण्ये ३ अद्वादौ च । पुन
पुनः ४ पाथे पदादौ च । "लिङ्गपदभावरत्तनीयम्" सा० कौ०
आवर्त्तमणि पु० आवर्त्तकारोमणि । राजावर्त्तमणौ ।
आवर्त्तिकं त्रि० आवर्त्त प्रयोजनस्य ठक् । आवर्त्तकारधूम-
साधने धूपादौ "आवर्त्तकैर्ग्रन्थुभिर्धूपैरासोदिमन्दिरे"
काशी० ।
आवर्त्तितं त्रि० व्या+उत-णिच्-क्त । १ कृतावर्त्तने दुग्धादौ
द्राविते २ धात्वादौ, ३ गुणिते ४ अन्धस्त्रे च । आवर्त्तो
जातोऽस्य तार० इतच् । १ जातावर्त्तं जलादौ ।
आवर्त्तिन् त्रि० व्या+उत-णिनि । १ पुन पुनर्वर्त्तनशोके "आ-
वर्त्तभुवनल्लोकाः पुनरावर्त्तनो जनाः" गीता "काबान-
रावर्त्तं शुभाशुभानि" हितो० । णिच्-णिनि । आवर्त्तके
२ द्रावके ३ दुग्धादेरावर्त्तनकारके स्त्रियासमयतो डोप् ।
आवर्त्तिनी स्त्री आवर्त्त मेघशङ्काकारवेष्टनसंख्यया इति
डोप् । अजशङ्कोह्ये राजनि० ।

आव(व)र्हितं त्रि० व्या+उह-उद्यमे णिच्-क्त व्या+वर्ह-ह्रिं-
साया क्त वा । उत्पाटिते उन्मूलिते ।
आव(लि)ली स्त्री व्या+वल-इन् वा डोप् । १ श्रेणौ सजाती-
यसमुदायेन धतपङ्क्तौ "दृचावलिः धमावलिःरिति । "कै वा
न सन्निभुवि तामरसावतसा हृषावलीबलयिनो जलवस्त्रि-
येगाः" उद्भट । "द्विजावलीवालनिशाकराशुभि"
भाष । "व्यलोफयस्यमककोरकावली" नैप०
२ परम्परयाञ्च । [च ।
आवलितं व्या+वल-चलने क्त । रूपञ्चलिते सम्यक्चलिते
आवशीर पु० व्यवशीरदेशे भव तस्य राजा वा अन् । १ व्यव-
शीरदेशे भवे जने २ तद्रूपे च । "व्यावशीराय योधांश्च अहिष्कृत
च योधयन्" भा० व० २५३ । स च देयं वत्सभूमे-
पूर्वदिग्वर्त्ती "पूर्वा दिगं विनिर्जित्य वत्सभूमिं
तथागमत्" इत्यनन्तरत्नोके पूर्वा दिगमित्यभिधानात् ।
आवश्यकं न० अवश्य भाव मनोसा० वुञ् । १ अवश्यभावे
नैयत्वे "गद्य आवश्यके" पा० अवश्य भव वा० २ वुञ्
३ नियते त्रि० "एतेषावश्यकस्तसौ" भाषा०" ३ अवश्य-
कर्त्तव्ये नियमात् कर्त्तव्ये "उपायावश्यकं कृत्वा
उतयोचः समाहित" मत्त । कावप्रतीकाराहित्येन
४ निरवकाये च "नेष्टेताल विशेषेष्वाभन्यात्वावश्यकहित्थे"
पु० "आवश्यकान् निरवकाशात्" मञ्ज० त० रघु० ।
आवश्यकपुलकं न० न वश्य अवश्य पुल तस्य भाव मनोसा०
वुञ् । पुलस्य वश्यत्वाभावे ।
आवसति स्त्री वसत्यत् न्हे वसतिः रात्रिः सम्यक्वसति
ण० स० । नियोगे वसतेः सम्यक्त्वञ्चावश्यन्त्हृषासयो-
ग्यात् तञ्चाङ्गात्वात् अवश्य भवतीति तस्य तथासम् ।
आवसथ्य पु० आवसत्यत् व्या+वस-अथच् । १ वसतिस्थाने,
२ विन्नामस्थाने ३ पामे ४ व्रतभेदे च । तत्र वासस्थाने
"दूरादावसथामूलं दूरात् पादावसेधनम्" मत्त
विन्नामस्थाने । "आसनाव सथौ गयामतुव्रथास-
पासनाम्" मत्त० विन्नामस्थाने "स किञ्चासमन्यमा-
श्रितो नियसद्वावसथे उराह्वहि" रघु । पामे "सह-
सर्वं त आवसथान् भाषयाञ्चके" का० उ० । ५ आर्या-
अन्दोरचिते कोषभेदे । [मङ्गल्ये ।
आवसथ्यिकं त्रि० आवसथे न्हे वसति ठक् स्त्रियां डोप् ।
आवसथ्य पु० अवसथसाव जम् । १ मङ्गल्यन्विनि शौकि-
केऽनौ "आवसथ्यं द्विजा प्राङ्दीर्घमग्निं सङ्गामम्"
भा० व० २ ३०० । "आवसथ्यसथाधाने" इत्युक्ते

अग्निप्रधानकर्माङ्गे २ वङ्गौ च । “आवसथ्याह्वनीयौ दक्षिणाग्निस्तथैव च । अन्वाहार्यौगार्हपत्य इत्येते पञ्च वङ्गयः इत्युक्ते यज्ञाङ्गवङ्गिपञ्चकान्तर्गते श्वङ्गिभेदे च । स च षट्शान्ति अवसथयद्गार्हपत्यसम्बन्धाच्च तस्य षट्शान्तम् । [सोमान्वासिनि स्त्रियां ङीप् ।

आवसान लि० अवसानमभिजनोऽस्य तत्त्व० अञ् । आम-
आवसानिक लि० अवसाने तत्काले भव० ठञ् । अव-
सानकाले (शेषकाले) भवे स्त्रिया ङीप् ।

आवसित न० आ+अव+सो-क्त । १ पक्षधान्ये, मर्द्धानन्तर-
मपनीतदृषे राशीकृते २ धान्ये च । ३ निखीति ४ अव-
धारिते ५ समाम्ने च लि० ।

आवस्थिक लि० अवस्थाया भव ठञ् । कालकृतावस्थाभवे
“आवस्थिक क्रमञ्चापि मत्या कार्यं निरूहणम्” छन्द० ।

आवह पु० आवहति आभिसुख्ये न गच्छति आ+वह-आच् ।
सप्तस्त्रिंशत्पञ्चवायो प्रथमे स्तम्भे १ भूवायी । “भूवायुरावह
इह प्रवहस्य दूर्द्धम्” सि० णि० । अनिलशब्दे १ ई ४
एते विष्टति । “आवह प्रवहस्यैव विवहस्य समीरणः ।
परावहः संवहस्य उद्वहस्य महामलः । तथा परिवहः
श्रीमान्” हरिवं० २ १ ई अ० । आवहति प्रापयति आ+
वह-आच् । २ प्रापके लि० । “कृशेवावहा भर्तुरलक्षणाहम्”
रघु । फलैव कुसुमस्त्रेयमधैर्यैश्च मलावहम्” मनु ।
“ससुतसृजेत् साहसिकान् सर्वभूतभयावहान्” मनु ।

आवहमान लि० आ+वह-शानच् । क्रमागते ।

आवाप पु० आ+वप-आधारे वा घञ् । १ आलवाले तत्र हि
जलसेकेन दृष्टान् आवपन्तीति तस्य तयात्वम् २ धान्यादे
पात्रभेदे, (यस्या) मावे घञ् । ३ समन्तात् वपने । “यस्यावापे
क्षणीयता” भार० ४ धान्यादिस्यापने ५ शत्रु चिन्तने ईपर-
राष्ट्रचिन्तने, “तन्वावापविदा योगैर्मण्डलान्यधिष्ठिता”
माघः । ७ प्रधानहोमे च । ८ आक्षेपे, “आवापो
हापाभ्याम्” भा० ८० । आक्षेपोत्क्षेपाभ्यामित्यर्थ
आ+वप-कर्म णि घञ् । ९ आवपनीये मक्षेपणीये
“मञ्जुच्छन्दा आवाप चार्कशःपवमान” इति ताण्ड्य० ब्रा०
अवापः आवनीयः आवापय स्त्रीमण्डल्ये साम्ना आक्षेप
इति मा० १० वल्लये च । ११ पदुद्वह्यतेऽल आधारे घञ् ।
११ निम्नोन्नतभूमौ तत्र हि यस्यादिकं न सम्यक् वप्तुं
शक्यते इति तस्यास्तयात्वम् ।

आवापक पु० आ+वप-कर्म णि घञ् संज्ञाया क्तु । १ प्रकीर्ण-
भरणे वलयादौ । कर्त्तरि ङुञ् । २ आवपनकर्त्तरि लि० ।

आवापन न० आ+वप-णिच्-करणे ल्युट् । (तौत) । छत्रयन्त्रे ।
भावे ल्युट् । २ केयादेः सम्यग् मुण्डने च ।

आवापिक न० आवापाय साधु ठक् । आवापे साधौ ।

आवारि न० समन्तात् त्रियते आच्छाद्यते आ+वृ-वा० इण् ।
१ समन्तादाच्छाद्ये हृष्टस्थाने शब्दवि० । २ सम्यग्जल-
युक्ते लि० ।

आवाल न० आवालयते जलमनेन आ+वल सञ्चरणे णिच्
करणे अच् । १ आलवाले दृष्टादेरधोभागे षट्पादिनिर्मिते
जलाधारे सेहभेदे । आ+वन-भावे घञ् । २ सञ्चारे ।

आवास पु० आ+वस-आधारे घञ् । १ वासस्थाने षट्पादौ
“आवासोन्मुखवर्हिणान्” रघु । आवासनेषोपशभाय
शीघ्रम्” भा० व्या० १ १ ई ण्य० । भावे घञ् । २ सम्यग्वासे

आवाहन न० आ+वह-णिच् ल्युट् । साक्षिधाय देवा-
नामाह्वाने । “चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदैवतम्” पुरा०
“प्रतिमास्थानेषु सुनि नवाह्नविशर्जने” ति० त० पुरा० ।

आवाहनी स्त्री आवाह्यतेऽनया आ+वह-णिच्-करणे ल्युट्
ङीप् । देवाह्वानार्थे “हस्ताभ्यासङ्कलि ब्रह्माऽनामिका
मूलपर्वण्योः । अङ्गुष्ठौ निक्षिपेद्यत् सद्रा सावहनी स्रता”
तन्त्रोक्तलक्षण्ये सद्राभेदे ।

आविक स० अविना तल्लोम्ना निर्मितं ठक् । १ कर्मणे ।
“सर्वंश्च तान्त्व रक्त शायचौमाविकानि च” मनु अवे-
र्षेण्य २ सखन्विनि लि० । “आविकं सन्निनीचीर विष-
त्सायाश्च गो पय” । “वसोवज्ञातुर्ल्येण शायचौमा-
विकानि च” मनु । कौशेयाविकयोर्द्वै कृतपानामरि-
ष्टकै” मनु ।

आविकसौत्विक न० अत्रमेव सौत्व कर्म० आविकसूत्रेण
निर्मितस् ठक् । सेपलोमनिर्मिते । “वैश्यस्त्वाविक-
सौत्विकम्” मनु ।

आविक्य न० आविकानां भावः पुरो० यक् । आविकसम्बन्धित्वे
आविग्ज पु० आ+विज-कर्त्तरि ङि । उद्दिग्ने (पाणिआमला)
दृष्टे पु० ।

आविज्ञान्य न० अविज्ञानमेव चात० स्तार्थे घञ् । विज्ञान-
हीने “तदाविज्ञान्यमिव हृषीपि” शत० ब्रा० । “आवि-
ज्ञान्यं विज्ञानविहीनमिव” भा० । [विदूय्ये” पा० ।

आविदूय्य न० अविदूरस्य भावः अञ् । सन्निकर्षे । “अभेद्या-
आविदूय्य लि० आ+व्यध-क्त । १ ताडिते २ विद्वे ३ छिद्रिते
४ चिन्ने च “नश्यतोपर्ययाऽऽविदूय्य” मनु । [पाठायाम् ।
आविद्वकर्णौ स्त्री आविद्वौ कर्णाविव पत्रमस्या गौः ङीप् ।

आविध ३० व्याविध्यतेऽनेन आ+व्यध- घञर्थे क । क्रांतादि-
 वेधनसाधने (भसर) (वरपिन) कृत्वाकाराणे ष्वन्ते ।
 आविर्भाव ३० व्याविष्+भू-घञ् । प्रकाये सांख्यमतसिद्धे
 उत्पत्तिस्थानोयेऽभिध्वङ्गस्वरूपे २भावधर्मभेदे तथा हि
 नैयायिकादयः क्रियानिरोधबुद्धिव्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्था-
 भेदान् कार्यस्य कारणात् भिन्नतया कारणादुत्पत्तिरित्य-
 क्तीचक्षुः तदेतन्मतमूय सां०त०कौ० दूषयित्वा सतामेव
 कार्योपानामिर्भाव इति स्थिरीकरणेन कार्यकारणयो-
 रभिन्नत्व समर्थितम् यथा सात्त्विकि क्रियानिरोधबुद्धि-
 व्यपदेशार्थक्रियाव्यवस्थाभेदात् नैकान्तिकं भेदं साधयितु
 बर्हन्ति एकस्मिन्नपि तत्सद्विधेयाविर्भावतिरोभावाभ्यामेतेषा
 मविरोधात् यथा हि कूर्मस्यारुहानि कूर्मस्यरोदि निविशमानामि-
 तिरोभवन्ति नि सरन्ति चाविर्भवन्ति न तु कूर्मस्यरुहो
 म्युत्पद्यन्ते प्रष्वसन्ते वा एवमेकस्या रुद सुवर्णस्य वा-
 षटसुकुटादयोविशेषा नि सरन् आविर्भवन् उरपद्यन्
 इत्युच्यन्ते न पुनरसतासत्त्वाद् सतां वा निरोधः । यथाह
 भगवान् रुद्रहंपायनः "नासतोविद्यते भावो नामावो विद्यते
 सत इति" । यथा कूर्मं स्यान्नयवेभ्यं सङ्कोचविकारमिभ्योन
 भिन्न एषं घटसुकुटादयोऽपि रुदसुवर्णादीदभ्योन भिन्ना ।
 एवञ्चेत् तन्तुषु पटइति व्यपदेशो यथेह वने तिलका इत्यु
 पपन्न । न पार्थक्रियाभेदोऽपि भटमापाद्यति एकस्यापि
 नामार्थक्रियादर्शनात् यथैक एव यज्ञिर्दाहक प्रका-
 शक' पाचकचेति । नाप्यर्थक्रियाव्यवस्था वस्तुभेदे हेतु
 तेषामेव समस्यव्यवस्थानामर्थक्रियाव्यवस्थादर्शनात् यथा
 प्रत्येकं विष्टयो वर्त्मदर्शनसंज्ञाप्रार्थक्रिया कुर्वन्ति न तु
 शिविकावहन, निश्चितास्तु शिविकां बर्हन्ति एव तन्वय
 प्रत्येकं प्रावरणमकुर्व्यांवा अपि निश्चिता आवि-
 र्भूतपटभावा प्रावरिष्यन्ति । स्यादेतत् । आविर्भाव-
 पटस्य कारणव्यापारात् प्राक् सस्रुधु न वा अशचेत् प्राप्त
 तर्ह्यसत उपादनम् । अथ सन् कृतं तर्हि कारणव्यापारेण,
 न हि सति कार्ये कारणव्यापारप्रयोजन पश्चान् । आवि-
 र्भावे चाविर्भावान्तरकाल्येन ऽभवस्थाप्रसङ्ग । तस्मादाविर्भू-
 तपटभावास्तन्नव क्रियन् इति रिक्त वच । अथासदुत्पद्यत
 ऽत्यत्रापि मते क्लेयमसदुत्पत्ति सती अशती वा, सती चेत् कृत
 तर्हि कारणे अशती चेत्स्या अप्यात्पत्त्यन्तरमित्यनवस्था ।
 अचोत्पत्ति पटाद्दर्शान्तरम् अपि तु पटएवमौ तथापि
 यावदुक्त भवति पटइति तावदुक्ता भयत्युत्पद्यतइति । ततश्च
 पटइत्यु क्तो उत्पद्यतइति न चार्थ्यं पौनरुक्त्यात् विनश्यतोत्य

पि न वाच्यं उत्पत्तिपिनागयोग्युगपदेकत्र विरोधात्
 तथादिय पटोत्पत्ति स्कारणसमशयो वा समतासम-
 पायोग उभयथापि नोत्पद्यते अथ च तर्ह्यनि कारणानि
 व्यापार्यन्ते एवं पटादेराविर्भावेऽपि कारणापेक्षेणुपपन्नम् ।
 न च पटरूपेण कारणाना एवञ्च, तद्द्रूपस्याक्रिय-
 त्वात् क्रियासम्बन्धित्वाच्च कारणाणाम् अन्यथा कारणाना-
 भावात् । तस्मात् सत्कार्यमिति युक्तम्' सा०कौ० ।
 प्रपञ्चस्तु अभिव्यक्तिग्रन्थे २०० पृष्ठादी दृश्य- । वाच्य-
 मेयपिमुपतापादक कथमान्तरो धुम सन्त तस्योद्रेक
 रजस्तमसो अभिभूयाधिर्भाव" सा०द० । देवादीनां
 सत्त्व्याद्याकारप्रवृत्त्यरूपे २अवतारे च । "तदा मे मनसा-
 ध्यातो दयासिन्नुर्जमार्हण । भक्तानामनुकम्पार्थ यथा-
 विर्भावमिच्छति जैमि०भा० ।

आविर्भूत त्वि० व्याविष्+भू-कूर्सरि क्त । प्रकटिते २अभिव्यक्ते
 "व्याविर्भूता महाधोरा योगिनीकोटिभि रुह"योगि०त०
 व्याभिर्भूतप्रथमसुकुला कन्दलीयातुकच्छम्" मेघदू०
 "व्याविर्भूतपटभावाः" सा०कौ० ।

आविल त्वि० आविलति टटि सृपाति विल-सृती क ।
 १कसुपे अय विल भेदने विलप्रकृतिकयात् वय्यं वमध्य-
 इतिरायसु "समलक्ष्यत विभ्रदावि(वि)सासु" "तस्यावि-
 (वि)साम्भ परिसुद्धिते" । "मनन्दुरामन्दजलावि(वि)
 लासा, "रसु "यथा त्वदीयैश्चरितैरनावि(वि)लैः" कुमा० ।

आविष्करण न० व्याविष्+ङ-भावे ल्युट् पत्वन् । प्रकायने
 "घस्रया गुणेषु दोषाविष्करणम्" सि०कौ० करणे ल्युट् ।
 २प्रकायसाधने स्त्रिया ङोप् । घञ् । आविष्कारोऽम्भभवत्
 ३० आविष्कारातिशयसाभिधेयवृत्ततीयते" सा०द० ।

आविष्कर्तृ त्वि० व्याविष्+ङ-ठच् । प्रकायके स्त्रिया ङोप् ।
 आविष्कृत त्वि० व्याविष्+ङ-कर्मणि क्त । प्रकायिते ।
 "कृतापचारोऽपि परैरनाविष्कृतविक्रय" माघः "मास्या-
 दनाविष्कृतलाच्छनेन" कुमा० "आविष्कृतसदृशता"रघुः
 आविष्ट त्वि० आ+विष्+क्त । भूतादिपक्षे, २आवेगयुक्ते,
 ३निविष्टे ष्वान्ते च ।

आविस् अव्य० आ+अव-इञ् । प्रकाये । कर्त्तव्ययोगेऽस्य
 गतित्वम् । एतेन सङ्ग भूषात् प्रकायार्थे यथा आवि-
 र्भाव, कङ्धात् प्रकायकरणेऽर्थे यथा अ विष्कार ।
 "स्त्रादिपाठात् अव्ययत्वम् "तेषामाधिरभूत मन्त्रा परि-
 च्छानसुखश्रियासु" कुमा० देवाना कार्यक्रियार्थमावि-
 र्भवति सा यटा' देवीमा० । "आचार्यकं विजाय शान्द-

धप्रयविरासोत्” “सरसञ्जतमण्डितमाधिपुङ्गवते भुजा-
मूलम्” सा०द० ।

आविस्तराम् अव्य० आविस्+तरप् आह । अतिगय
प्रकाशे “आविस्तरा वा अग्नि कर्मणा”श०ब्रा० । तमप्
आह आविस्तमान् । अत्यन्तप्रकाशे ।

आवी स्त्री अवीरेष स्वार्थे षण् ङोप् । रजस्रलायां । नार्थी
२ गर्भवत्याश्च । “गर्भस्यन्दनमावीना प्रयाश ध्यावपाण्डुता”
सुश्रु० ।

आवीत त्रि० आ+व्यो-क्त । १ समन्तात्स्यूते उत्क्षिप्य २ धृते
ष । भावे क्त । ३ शस्यक् स्यूतौ ४ उत्क्षिप्य धारणे ष न० ।

आवीतिन् पु० आवीतमन्नेन इण० इनि । “उहृते दक्षिणे
याणावपवीक्ष्यन्ते षधै । सव्ये प्राचीन आवीती निवीती
कण्ठनस्विते” मन्त्रे सव्यपाणि षड्भिप्लव्य दक्षिणश्रुत्वो-
परिधृतयज्ञस्त्वै प्राचीनावीतिनि । [माच्योक्तौ जनके ।

आवुक पु० अवति रक्षति षध-वा० उण् संज्ञायां कन् ।
आवीरचूर्ण पु० आ समन्तात् विशेषेण दैर्घ्यते क्षिप्यते
आ+वि+ईर-षव् कर्मधा० । (आवीर) इति ख्याते फल्-
गुनि “आवीरचूर्णे रुचिर गृह्यता परमेश्वर” । पुरा०

आट्टत् स्त्री आ+ट्टत-सम्प० क्तिप् । १ आवर्त्तने २ भ्रामणे
३ पुन पुनश्चालने “स्वर्थस्याहृतमन्वावर्त्ते दक्षिणामन्वाहृतम्”
अथ० १०, ५, २७ ४ पुन पुनरेकजातीयक्रियाकरणे ।
आधारे क्तिप् । ५ परिपाद्याम् अनुक्रमे ईदृत्तिकर्त्तव्यताप्र-
कारे । “अनयं वाहता कार्यं पिरलुनिर्वापयं बुधै” मनु ।
“आहृते सोमपीतये” ऋ० ३, ४२, ३, ७ सकारे च । “अ
‘मन्त्रिका त्व कार्या वै स्त्रीणामाहृदशेषत । संस्कारार्थ
शरीरस्य यथाकाल यथाक्रमम्” मनु । दन्तूष्पीभावे
च । “आहृतैष पर्यग्नि क्लोदक नयन्ति” आश्व०ष्ट० ।
“आहृतैष तूष्पीमेवेत्वर्थ” इति । कर्त्तरि क्तिप् ।
६ आवर्त्तमाने त्रि० ।

आट्टत त्रि० आ+ट्ट-क्त । १ कृतावरणे अपकाशोक्ते आच्छा-
दिते “अज्ञानेनापतं ज्ञान तेन सृजन्ति जन्तव” गीता
एतज्ज्ञानाहृतत्वेविषयम् आहृते त्व पुनर्सांगत्वेऽपि
दोष एवेति” मित्ता० “ब्राह्मणादुपकन्यायामाहृतो नाम
जायते” मन्त्रे २ सकीर्ष्यस्वभेदे उ स्त्री स्त्रिया जाति-
त्वान् ङीप् ।

आट्टति स्त्री आ+ट्ट-क्तिन् । आवरणयद्वाधे ।

आट्टत् त्रि० आ+ट्ट-क्त । १ पुन पुनरभ्यासे २ आवर्त्तमाने च
३ पराहृते ४ प्रतिभिरुत्ते च “आहृत्तानां गुरुकुवात् विप्राणा

प्लक्षोभवेत्” मनु । “कश्चिद्धीर प्रत्यगात्मानमैचदा
हृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन्” कटोप० “आहृत्तं व्याहृत्तं चक्षु
श्रोत्रादिकमिन्द्रियजातं विषयाद्यस्य” भा० ।

आट्टति स्त्री आ+ट्टत-क्तिन् । १ पुन पुनरभ्यासे २ भूयस्क-
जातीयक्रियाकरणे “आहृत्तिः सर्वशास्त्राणा बोधादपि
गरोयसी” उद्भट । “उदयाहृत्तिपथेन नारदः” रघु । “एक-
द्वये कर्माहृत्तौ सङ्गन्तव्यधनम्” कात्या० १, ७, ६ । “आहृ-
त्तिरसकद्रुपदेशात्” शा० सू० । ३ प्रत्याहृत्तौ ४ “पुनरागतौ
“अनाहृत्तिः शब्दात्” शा० सू० “तत्र प्राप्तिविवेकस्याना-
हृत्ति” सा० सू० । “यत्र काले त्वनाहृत्तिमाहृत्तिं चैव
योगिनः” गीता । “गुर्वीं कामापदं हन्तुं कृतमा-
हृत्तिसाहसम्” किरा० । “सपोषनाहृत्तिपथं गता-
भ्याम्” रघुः ।

आट्टतिदीपक न० आहृत्त्या दीपकम् । दीपकाहृत्ति-
रूपे अर्थालङ्कारभेदे तल्लक्षण ३०० उक्तम् ।

आट्टष्टि स्त्री आ+ट्टप-क्तिन् । सम्यग्दर्पणे “भूयश्च शत
वार्पिक्यामनाहृत्तवन्मधि” देवीमा० ।

आवेग पु० आ+विज-षण् । उत्कण्ठाजनके त्वरान्विते च
मानसे वेगे । वेगश्च क्रियाजन्य गुणविशेष मानसवेगस्योत्
कण्ठादिसाधनत्वे आवेगत्वम् । “सावेगमयाङ्गुलिरस्य
तूष्णी” किरा० । २ व्यभिचारिभावभेदे । व्यभिचारिणस्तु
सा०द० दर्शिता यथा निर्वेदावेगदैर्न्यत्रममदजडता
औप्यसौहृदौ विमोक्ष इत्यादय । तत्र आभंग सम्भ्रमस्तत्र
वर्षजे पीडिताङ्गता । उत्पातजे स्तब्धताङ्गे धूमा-
द्याकुचताग्निजे । राजविद्रवजादेश्चु शस्त्रनागादियो
जनम् । गजादेः स्तम्भकम्मादि पंश्चाद्याकुचता
निजात् । इष्टाङ्गपां शुचोऽनिष्टाङ्गो यासन्त्ये यथायथम्” ।
आवेगी स्त्री आवेगोऽस्यस्या अर्थ आद्यच् गौरा० ङीष् ।
इष्टदारकश्चे ।

आवेदक त्रि० आ+विद-षिच्-एव, ल् । १ विज्ञापके “सृत्या-
चारव्यपेतेन मार्गेषाधार्धित परं । आवेदयति चेद्राज्ञे व्यव-
हारपदं हि तदिति” सृत्युक्ते व्यवहारोत्थापके २ शादिनि च
आवेदन न० आ+विद-षिच्-ल्य, ट् । १ विज्ञापने व्यवहा-
रोत्थापने (नाशिषकरा) “राज्ञे कुर्यात् पूर्वमावेद-
न य” इति नारदः । आवेदयते अनेन करणे ल्युट् ।
व्यावहारोत्थापके ३ भाषापत्रे (चारजी) तल्लक्ष-
णादि सृती दर्शित यथा “प्रत्यर्थिनोऽप्यतोऽरेत्यं
यथाऽऽवेदितमर्थिना । समासासतदङ्गीहर्नामजात्यादि-

चिह्नितम्" या०सू० । "निवेश्य कालं वर्षञ्च मास पञ्च
 तिथिं तथा । वेला प्रदेश विषय स्थानं जातास्तृती
 वय । साध्यं प्रमाणं द्रव्यञ्च संख्या नाम तथात्मन ।
 रात्रा च क्रमशोनाम निवासं साध्यनाम च । क्रमात्
 पितृणा नामानि पीडासाहचरुंदायकौ । क्षमालिङ्गानि
 चान्यानि पञ्च सकल्प्य कीर्तयेत्" कात्या० । "अर्थपत्-
 क्रमसंयुक्तं परिपूर्णमनाकुलम् । साध्यवहाचकपदं प्रकृता-
 र्थात्तुमन्त्रि च । प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनक्षमम् ।
 संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देयकालावरोधि च । वर्षचतु-
 मासपक्षाहर्षोत्तरादेश्वदेयवत् । स्थानावसयसाध्याख्या-
 जाताकारवयोर्युतम् । साध्यप्रमाणसख्यावदात्मप्रत्यर्चनाम
 च । परात्मपूर्वजानेकराजनामभिरद्वितम् । क्षमालिङ्गा-
 त्मपोडावत् कथिताहचरुंदायकम् । यदावेद्यते रात्रौ
 तद्वापेत्यभिधीयते" नार०अत्र विशेषेण वीरमि० । "देयार्थं
 तथा स्थानं सन्निवेशस्तथैव च । जाति संज्ञा निवासश्च
 प्रमाणं क्षेत्तनाम च । पितृपैतामहञ्चैव पूर्वराजातुकोर्त्त-
 नम् । स्थावरेषु विग्रहेषु दर्शयति निवेशयेत्" कात्या०
 संख्याविशेषनिर्देशे 'आसन शयन यान ताम्र कास्य-
 मयोमयम् । धान्यमस्रमयं यज्ञ द्विपदञ्च चतुष्पदम् ।
 मण्डिपक्ताप्रवालानि ह्रीरक रूयकाञ्चनम् । यदि द्रव्यमूह
 स्यात् संख्या कार्या तदैव त्व । यस्मिन् देशे च यदुद्रव्य
 येन मानेन मीयते । तेन तस्मिन् क्षेत्त्रा संख्या कर्त्तव्या
 व्यवहारिणि" हारो० "देशकालविहीनस द्रव्यसंख्या
 विवर्जित । क्रियामानविहीनस पक्षोभादेय इत्यते'
 कात्या० । क्रिया प्रमाणं, मान साध्यपरिमाणम् ।
 भाषादोषाश्च नारदोक्ता यथा । "अन्याधर्मवर्णनञ्च
 प्रमाणागमवर्जितम् । लेख्यहीनाधिक भवत् भाषादोषा
 उदाहृता" इति विमर्शयेत् तेषां क्षमणान्याह स एव ।
 "अथै साधारण्येकोऽसम्बन्धोऽयानियुक्तक । लेखयेत्
 यन्तु भाषाधर्मन्यार्थं स विदुर्बुधाः । मङ्गलार्थमिति हेपात्
 क्रोधाहापि वदेत्, यः । साध्यञ्च मोचयेत् पक्षार्थहीनन्त
 तं विद् । गणिते लिखिते मेये तथा क्षेत्त्रगृहा-
 दिषु । यत्र संख्या न निर्दिष्टा सा प्रमाणविवर्जिता ।
 विद्यया प्राप्तमर्थाद्यं सत्त्वं क्रीत क्रमागतम् । न त्वेव
 लिख्यते यत्र सा भाषा स्यादनागमा । समा मासस्तथा
 पक्षत्रिधिवारस्तथैव च । यत्रैतानि न लिख्यन्ते लेख-
 हीनां त्व वा विदु" लेखयित्वा त्व तां भाषामनि-
 र्दिष्टे तयोत्तरे । निर्दिष्टे साक्षिण्यं, पूर्वमधिकं तां

विनिर्दिष्टेत् । यत्र स्यात्तु यत्रपूर्वं निर्दिष्टं पूर्व-
 वादिना । सन्निवेशयेत् लेख्येन भवत् भाषा त्व ता
 विदु" । भाषादोषानारमाच' कात्या० । अत्रसिद्धं नि-
 राबाध निरर्थं नि प्रयोजनम् । असाध्य वा विरुद्ध वा
 पक्षाभास विवर्जयेत्" । तत्र अत्रसिद्धमाह एह० "न
 केनचित् क्षतोयस्तु भोऽप्रसिद्ध उदाहृत । यथा हलसहस्र
 छट क्षेत्तमपहृत्तम्" वीरमि० "मदीय शशविपाण गृहीत्वा
 न प्रयच्छति मित्ता० 'स्वल्पापराधं स्वल्पार्थो निरर्थक इति
 सूत्रम्" एह० "यत्राहमनेन सम्प्रितमीक्षित इति" सूत्रि-
 चन्द्रिका । "कार्यं साधाविहीनस्तु यिने योनिप्रयोज-
 जन" इह० । "यथाऽय देवदत्तो मदीयगृहसन्निधी
 सुखरमधीते इत्यादि" मित्ता० निरर्थकानिप्रयोजनी
 अन्वथाऽपि एह० लक्षितौ यथा 'कुसीदाद्यै' पदं
 हीनोव्यवहारो निरर्थक । वाक्पारुष्यादिभिर्येव विज्ञे-
 योनिप्रयोजन" । 'कुसीदस्यदानं' तत्प्रभृतिभिर्य-
 त्तुर्गमभिरर्थविषयव्यवहारै हीनो निरर्थक, पारुष्यादिभि-
 र्द्विसात्मकैश्चतर्भिर्हीनोनिप्रयोजन" वीरमि० । असा-
 ध्यविरुद्धावाह एह० । "ममानेन प्रदातव्यं शशपद्मकृतं
 धनु । अस्मन्भाव्यमसाध्यं तं पक्षमाहुर् मनीषिणः ।
 यस्मिन्नावेदिते पक्षे प्रास्वित्केऽपि राजमि । परे
 राष्ट्रे विरोधः स्याद्विरुद्धः सोऽभिधीयते" अन्येऽपि
 पक्षाभासा सूत्रितचन्द्रिकायास्तथा यथा "भिन्न-
 क्रमोव्युत्क्रमार्थं प्रकीर्णार्थो निरर्थक । अतीत-
 कालोवा हिम पक्षोनादेय इत्यते । यथास्थानानिवेशेन
 नैव पक्षार्थकल्पना । गम्यते तेन पक्षे स भिन्नक्रम उदा-
 हृत" । व्यत्यस्ताहरसन्निवेशोभिन्नक्रम इत्यर्थ । व्युत्-
 क्रमार्थो व्यतिष्ठितान्वयेनाद्येोधक । प्रकीर्णार्थोऽस-
 क्लृप्तार्थ । "भूलमर्थं परित्यज्य तद्गुणोयत्र लिख्यते ।
 निरर्थकः स वै पक्षो भूतसाधनवर्जित । भूतकालमति-
 क्रान्त इव्यं यत्र हि लिख्यते । अतीतकाल पक्षोऽपौ
 प्रमाणे सत्यविसृत्त" । यस्मिन् पक्षे द्विधा साध्यं भिन्नकाल-
 विमर्षणम् । विस्मृत्यने क्रियाभेदात् द्विधं स इह चोच्यते'
 अन्ये च भाषाया दोषास्तत्रैवोक्ता, 'अन्याक्षरनिवेशेन
 अन्यथागमनेन च । आकुलं त्व भवेत्लेख्यं क्रिया चैवा-
 कुला भवेत् । साधनं सद्यसाध्येन निर्दिष्टं यत्र लेखयेत् ।
 उक्तिक्रमविहीनत्वात् सोऽपि पक्षो न सिद्ध्यति । विरु-
 द्धसाविरुद्धश्च हाव्यर्थो निवेशितौ । एकस्मिन् गत्त दृश्येते
 त पक्षं दूरतस्त्वजेत् । परापरविरुद्धानि यः पदादि

निवेगदेत् । विरुद्धपटमकीर्षा भाषा तस्य न सिध्यति ।
अनेकपटमकीर्षस्य दुष्प्रत्यय च दुग्पक्षसाधनायोग्यस्यै
एव । क्रमेण तु तन्साधनयोग्यत्वे तदपि प्राद्यमेव बद्धमिति च
यत् कार्यव्यवहारेण निश्चितम् । काम तदपि गृहणीयाद्वाजा
तच्चवुभुत्सयेति कात्या० टक्ते भाषाफलञ्च मरुतद्देगभा-
पान्यतरेण यथाबोधे उच्यते नूनापामि वादिप्रतिवादि
तादृशनात् व्यतण्य च्छ्रयपनेऽपि न प्रत्ययविभुषणं उक्तम् ।
“सङ्गतं प्राज्ञैर्वाङ्मयं गिष्मनुसूतम् । देगभाषाद्युपा-
यैश्च बोधयेत्स गुरुः सृष्ट” इति । येन सर्वेषामबोधनघा-
तेऽयम् व्यक्तं रघु० । तच्च यान्दुत्तर पाण्डुलेखं कृत्वा
गोधनीयम् योक्तुं पूर्वपत्रे स्वभावोक्तं माह्विवेकोऽभि-
वेद्यते । पाण्डुलेखेन फलके ततः पत्रे निवेगयेत्”
इत् । “पाण्डुलेखेन फलके भूमी वा प्रथमं लिखेत् ।
ऊनाधिकं तु सगोश्च पश्चात् पत्रे निवेगयेत् ।
शोधयेत् पर्व्ववादान्तु याञ्चोत्तरदर्शनम् । अत्रव्यस्योत्तरेण
निष्ठं गोधनं भवेत्” नार० ।

आवेदनीय लि० आ+विट्-णिच्-अनीयर् । १ विज्ञापनीये
य प्रति ज्ञापय आवेदनं क्रियते तस्मिन्, यस्य पदा-
र्थावेदनं क्रियते तस्मिन् । व्यवहारे २ आवेद्ये कथा-
दानादौ च ।

आवेदित लि० आ+विट्+णिच्-कर्म णि क्त । १ विज्ञापिते
य प्रति विज्ञापनं कृतं तस्मिन्, यस्य पदार्थस्य वेदनं कृतं
तस्मिन् । व्यवहारे आवेदनकाले २ निवेदिते पदार्थे च ।
“लिखितं सान्निषो वापि पर्व्वमावेदितं न चेत्”
नारट “यथावेदितमर्थिना” या० स्मृतिः ।

आवेदिन् लि० आ+विट्-णिच्-णिनि । १ विज्ञापके । व्यवहारे
२ वादिनि च । “अनिष्टावेदिमं स्मरं ददा रामा० स्त्रिया
ङीप् । आ+विट्-णिनि । २ आज्ञातरि लि० स्त्रिया ङीप्
आवेद्य लि० आ+विट्-णिच्-यत् । १ विज्ञाप्ये २ आवेदनीयार्थे
आ+विट्-णिच्-ल्यप् । २ विज्ञाप्येत्यर्थे अयम् ।

आवेद्य लि० आ+विध-ल्यत् । आवेधात्तेऽङ्गाटिमयो ।

आवेद्य पु० आ+विध-घञ् । १ अहङ्कारभेदे, २ संरम्भे, ३ अमि-
निवेशे, ४ आसङ्गे, ५ अतुप्रवेशे, यथा भूतावेशे ।
६ अहम्भे, ७ भूतायावेशरोगे च । “तस्मै च्यावेश-
विष्विक्त्याय” रघुः “तपनं प्रिविष्वेदे फरावेशोऽ-
न्येदेत्तम्” हा० द० । “आवेशमोही प्रोषय गन्धारी-
हृत्तराड्यो” भा० आ० प० । १ अ० “पञ्चाना-
मिन्द्रियार्थानां शोकावेशप्रदातुः” भा० प० ११ अ०

आवेशन न० आ+विध-आधारे ल्युट् । १ मिलनवाचयाम्
तत्र हि मनोऽभिनिवेशेनैव कार्यकरणत्वात्साक्षयात्मम्
२ भूतावेशादिरोगे ३ सुखेन्दुपरिषौ च । “मनः शेषस्तपस्कारो
अज्ञातवेशनादिज हा० द० । “जीर्णोद्यानान्यरण्यानि
कारुकावेशनानि च” मनु आवेशयद्वाद्ये ४ कोपादौ च
आधारे ल्युट् । ५ गृहे च । आ+विध-णिच्+ल्युट् ।
६ प्रवेशसम्प्रादने व्यापारे

आवेशिक लि० आवेशे गृहे भव० आगतौ वा टञ् तत् ।
[अतिथौ २ असाधारणे ३ धान्वादादौ च । [श्वेदके (वेङ्का)
आवेशित लि० आ+विध-णिच्-क्त । निवेशिते, “न मया-
वेशितविया कामः कामावकल्पते” भाग० । “मयावेशित
चेतस” गीता ।

आवेष्टकौ पु० आवेष्टयति ण्वल् । आवरणकारके प्राचीरादौ
आवेष्टन न० आ+वेष्ट-भावे ल्युट् । १ आवरणे करणे ल्युट् ।

आवरणसाधने २ प्राचीरादौ । (वेङ्का) इति ३ पदार्थे च
आवेष्टक लि० अष्टे भवः ठक् । वर्षभवे आदादौ “आष्टिके
पितृकाले च चान्द्र मासं विनिर्दिशेत्” स्मृतिः “तथा
त्याज्योपहीतव्योराद्वाद्वाष्टिकं कर” मनु. पट्वि-
यदाष्टिकं चर्यम्” मनु अथक्रान्तेऽपि कर्तव्यमाष्टिकं प्रथमं
द्विजैः लघुहा० । “एकाहं पुनराष्टिके” स्मृतिः । [मादौ

आव्य लि० अवेर्भेषस्य विकारं घञ् । भेषस्र्वान्विनि दुग्धलो-
आव्याध पु० आ+व्यध-घञ् उपसृष्टत्वात् न व्यप् । सव्यकपोडने
आव्याधिन् लि० आ+व्यध-णिनि । सव्यकपोडके । स्त्रिया
ङीप् । सा च २ चोरसेनायाम् “नक्षीकाः पुरुषव्याघ्राः
परिमोषिण आव्याधिन्वस्रक्तरा अरण्येषाजायेरन्”
यत्० ब्रा० “आव्याधिन्व चोरसेना” सा० ।

आव्रयन् न० वेत्तुं अयनं वेदनम् मा० स० । १ वेत्तुं वेदने,
“आव्रयनाहनसतयोऽनुप्रजायन्ते” यत्० ब्रा० । आधारे
ल्युट् । २ वेद्यग्रसमये लि० आङ्कत्या ङि यो यूप
संस्कर्तव्यं सस्याणु आव्रयनमष्टेन उच्यते “अतस्त्वमित्या-
व्रयने जुहोति” कात्या० द्, १, २० । आहृष्ट्यते यूपोऽग्रा-
दाव्रयनं स्थाणौ वेदनमदेयं” इति “आव्रयनमभिजु-
होति” यत्० ब्रा० ।

आव्रस्की पु० आ+व्रय-घञ् कृतम् । १ वेत्तुं वेदने । आत्मनो-
ऽनाव्रस्वाय” तैत्ति० श्रुतिः । [वृज् । मित्कवेदे ।
आव्रीडक पु० अत्रीडक्य किर्त्तव्यस्य विपद्यो देम राजन्या०
आव्र पु० अग्र-भोजने ङ् । भोजने । मातराय, मायमाय,
कर्त्तव्य उपपदे कर्त्तरि ण्ये उपपदसः । तत्तदनुमदके

यथा इतः आश्रयः आश्रयः पलायः ह्यिच्छाया ।
 आश्रसा स्त्री आ+शस-अ । अश्राप्तस्य । प्राप्नोति प्राप् ।
 २६ इच्छाश्रयने च । “निदधे विजयवाग्वा चापे खीताञ्च
 लक्ष्मणे” रघु “आश्रयाया भूतवञ्च” ‘आश्रयाश्रयने’
 तिङ् पा० । ल्युट् आश्रयनमस्यत्वं न० ‘इच्छाश्रयन
 माश्री’ रघु० । [भूते । भावे क्त २ आश्रयायाम न० ।
 आश्रसित ति० आ+शस-क्त । शक्यते २ इच्छाश्रययो-
 आश्रसित ति० आ+शस-लच् । भाविशुभेच्छावति । स्त्रिया
 ङीप् । [कर्त्तरि स्त्रिया ङीप् ।
 आशसिन् ति० आ+शस-णिनि । आश्रयते आश्रय
 आश्रसु ति० आ+शस-उ । इच्छाकारके भाविशुभाश्रया-
 वति लक्ष्मी सुयोगभाश्रय कुलटये इन्द्रहात्” भट्टि
 आश्रक ति० आश्रयति अश-श्लुन् । शभवके शभोगशुक्ते ।
 णिच्-खुल । शभोगसमादके । “तमेत ब्राह्मणा-
 विविदिपत्नि-तपसाऽनागकेन” ऋति ।
 आशक्त प्रि० सस्यक् शक्त प्रा०स० । सस्यक्शक्तिशुक्ते
 आशङ्कनीय ति० आ+शङ्क-अनीयर् । शङ्कया विप-
 योकार्ये २ अनिष्टतया चिन्तनीये च ।
 आशङ्का स्त्री आ+शङ्क-अ । शभये त्रासे अनिष्टतया
 २ चिन्तने ‘सुदृढताशङ्कमनीचकार्ये’ माघ । “इत्या च
 सागङ्गमनुप्रयात” कुमा० । “गुदपरिर्कत्तं नमाशङ्का पाण्डु-
 रोगग्रहणीदोप शोपाणाम्” सुश्रु० सस्यक्शङ्काया २ इन्द्रे हे
 इत्याशङ्कायामाह इति भूरिशः जगदीश गदाधरश्च प्रायुक्त ।
 आशङ्कित ति० आ+शङ्क-कर्त्तरि क्त । शभोते कर्मणि क्त
 अनिष्टतया २ चिन्तिते २ शब्दोत्पत्ते च । भावे क्त । शभये
 ४ इन्द्रे हे ५ अनिष्टतया चिन्तने च न० ।
 आशङ्किन् ति० आ+शङ्क-णिनि । आशङ्कायुक्ते “रघोरभि-
 भवाशङ्कि सुश्रुभे ह्यिपता मन” रघु । अशुभाशङ्कि हृद-
 यम्” रामा० कुञ्जा नोचतयैव यान्ति शनकैरात्मैक्षणा-
 गङ्गिन” रत्ना० । स्त्रिया ङीप् ।
 आशङ्कर ति० आ+शङ्क-कर्मणि गत्यत् । शब्दे हे विपयोकार्ये
 २ अनिष्टतया चिन्तये ल्यप् । शब्दोत्पत्ते ४ अनिष्टतया
 चिन्तये ल्यप् ८ अव्य० अव्याप्त्यष्टित्साध्यकसङ्गे गव
 व्याप्तिमाशङ्कराह” दीधितिः ।
 आश्रयण पु० अश्रयणश्च स्वार्थे अण् । श्रयणश्च द्विरूपकोप
 अश्र-णिष् ल्यु । शभोजयितरि ति० । अश्रयि अश्रयि-
 जोषी स्वार्थे षष्ठी अण् । शश्रु जीर्णनि ति० आश्रय अ-
 श्रयनी षष्ठी तस्य लुक् अश्रयय इत्येव । अश्रयिरेष मन्त्रा०

अण् । शश्रु स्वार्थिकप्रत्ययस्य प्रकृतिनिङ्गत्वात् पु ष्ठी० ।
 आश्रयण पु० आ+श्री-अच् । श्रयिण्ये, २ आश्रये २ विभवे,
 ४ पभसट्ठे वैद्यकोक्ते ५ स्थानभेदे च । आ फलविपाकात्
 चित्तभृती शैते इति कर्त्तरि अच् कर्मण्ये इत्यायनाकृते
 शकारे, “क्लेगजन्मकर्मविपाकाश्रयैरपरशट्ट पुरुषदिशेद
 इन्द्र” पात० स० धर्माधर्मरूपे षष्ठी च । अश्रये अच् ।
 आश्रयति ङचिच्ते । “अश्रमात्मागुडाकेग । सव्य-
 भूताश्रयस्थित गीता० । भावे अच् । १० श्रयने १ श्रयाने
 च “यो वक्ता नेदगाश्रय” किरा० “अहोदकामादरिणाग
 येन” नेप० विपमोऽपि विगाह्यते नय । कततीर्थे पयसा-
 मियाश्रय” किरा० “मृद्वीत्वंतानि सयाति वायुर्गन्धा-
 मियाश्रयात्” वैद्यकोक्ता देहान्दर्शनं आश्रयास्तु सप्त
 यथा ह” सुश्रुते “त्वचः सप्त, कला सप्त, आश्रया
 सप्त” इति विभज्य आश्रयास्तु वाताश्रय पित्ताश्रय
 क्लेशाश्रय रक्ताश्रय आमाश्रय पक्वाश्रय मूलाश्रय,
 स्त्रीणा गर्भाश्रयोऽप्यम” इति । एषां स्थानानि भावप्र० ।
 “उरोरक्ताश्रयस्तस्मादध क्लेशाश्रय स्रत । आमा-
 श्रयस्तु तदध तस्मिन् चरकोऽवदत्” नाभिसनाना-
 न्तर जनोराश्रयामाश्रय” बुधा । आमाश्रयादध
 पक्वाश्रयादूर्ध्वं त्व या कला । पश्यीनामिका सैव
 कथित पाषकाश्रय । ऊर्ध्वमन्त्राश्रयो नाभेर्मध्य-
 भागे व्यवस्थित । तस्योपरि विच ज्ञेय तदध पयना-
 श्रय । पक्वाश्रयस्तु तदध सप्य च मलाश्रय । तदध
 कथिता षष्ठी वा हि मूलाश्रयो मत । पुरुषेभ्योऽधिक-
 चान्ये नारीणांमाश्रयास्तय । एकोगर्भाश्रय प्रोक्त पित्त-
 पक्वाश्रयान्तरे । सनौ प्रसिद्धौ तावेष बुधै स्तन्याश्रयौ
 श्रुतौ । १२ कोषागारे १ श्मोद्धमतसिद्धे आलयविज्ञान
 रूपे विज्ञानसन्ताने १४ आश्रये १५ किपचाने पशुधार-
 णार्थगत्तं रूपे १ वैश्वानरभेदे च । “अथ ह्य पाथीं षोभत्सु-
 र्वरिडोव्याविकर्षणे । आस्ते प्ररमसन्तप्तो मून शिह इवा-
 श्रये” भा० व० २५ अ० ।
 आश्रयाश्र पु० आश्रयमाश्रयमन्त्राति अश्र-अण् उप०स० ।
 षष्ठी क्षीरस्य मी तस्य स्वाश्रयकाषादेर्भक्षकत्वेन तथात्वम्
 आश्रय पु० आश्रयति अश्र-अच् । श्रयणौ, २ आश्रये च ।
 आश्रय न० आश्रयार्थे श्रय्या० वा अण् । शीघ्रत्वे पक्षे
 अश्रयि अश्रयिमा पु० । त्व आश्रयत्वं न० तत् आश्रयता स्त्री
 तत्त्वार्थे ।
 आश्रयस् ति० आ+श्रयन् क्तिप् । श्रयणकर्मर्त्तरि । भावे क्तिप्

आशसने "नमसा पृच्छमानस्तवाशसा जातवेदोयदी-
दस्" ऋ० ४, ५, ११, "तवाशसा त्वत्स्तुत्या भा० ।

आशसनं न० आ शन्स-वा क्युन् । १कथने २आशं-
शयाञ्च । "तस्या आहननं क्षत्या मेनिराशसनम्" अथ०
१२, ५, ३६, "क्षिप्रंऽस्याशसनं जनिष्यते" शत० ब्रा० ।
आशस्तं लि० आ+शन्स-क्त । स्तुते । "यच्चिद्धि सत्य सोमपा
अनाशस्ता इव अस्मि" ऋ० १, २, ६१ ।

आशा स्त्री० समन्तात् अश्रुते आ+अश-अच् । दिशि,
'अगस्त्याश्वरितामाशमनाशसजयोययी' रघुः "कर-
भकरुणकहारमाशा" माष । "गच्छतस्तस्य चित्ररथतनया
न केवलमन्तर्बहिरपि सैव सर्वाशानिबन्धनमासीत्" काद० ।
दिक् च नैयाधिकारिभेदे संख्यापरमितिष्टयकत्वसयोगवि-
भागान्प्रयोद्भवभेदः दैशिकपरत्वापरत्वयोरसमवायिकारण-
सयोगःश्रयतया तत्सिद्धिं तस्या एकत्वेऽपि उपाधि-
भेदात् प्राच्यादिव्यवहार तथा च यत्पुरस्य उदय
गिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यव-
हिता प्रतीची तत्पुरस्योदयमेरुसन्निहिता दिग्गदीची "सर्व-
पाञ्चैव वर्षाणां मेरुरुत्तरत स्थित" इत्युक्तेस्तस्यास्यथा-
त्वम् । तद्व्यवहिता दिक् अक्षाची । इयञ्च दिक् ईश्वर
एवेति रघुनाथ "दिक्कालाशीश्वरात्नातिरिच्यते" इति
पदार्थखण्डने तस्योक्ते सा०कौ० सते यदुपाधिना पूर्वा-
परत्वव्यवहारस्तदुपाधेरेव दिक्शब्दाच्चत्व न तदाम्रयत्वे-
नातिरिक्तदिक्कत्वम् तथा च गगनात्कत्वमेव दिश
"दिक्कालावाकाशादिभ्य" सा०सू० आकाशोपा-
धिभ्यामेव दिक्कालयोर्नाथान्तरत्वमिति व्यवस्थापितम् ।

२अशकोपायार्थविषयायाम् तीव्राकाङ्क्षायाम् ३अ-
माप्रप्राप्तीच्छाया तृष्णायां च । "आशा बलवती
राजन् । शस्योजेष्यति पाण्डुगन्" "तामाशा हृदये
क्षत्वा भा० शस्यप० । "आशा हि परम दुःखं
नैराशस्य परम सुखम् । यथा संख्येय कोन्ताशा सुखं
सुखाप पिङ्गला" पुरा० "मनो बभूवेन्दुमतीनिराशम्" ।
"राशकोरथमप्राप्तं तामाशाञ्च हरद्विषाम्" रघु आशा-
याश्च ब्रह्मरूपेणोपासनं श्रुतौ विहितं यथा "आरा-
हाव भूयोऽस्मीति तन्मे भगवान् ब्रवीत्विति" प्रश्ने "आशा-
याव आराहभूयस्याशेद्वीर्षं आरोमन्वानधीतेः कर्माणि कुरुते
पुत्रांश्च पशून्श्चेत् इमं च लोकमसृञ्चेत् आशासुपा-
स्येति । य य आशा ब्रह्मेत्युपास्ते आशयास्त सर्वे कामाः
बन्धन्त्यमोघाः आशाशिवो भवन्ति यावदाशया

गतं तत्रास्य यथा कामचारो भवति य आशां ब्रह्मेत्यु-
पास्ते" आ० उ० व्याख्यातं च भा० । यथा "आशा वाय
आराहभूयसी । अप्राप्रवस्ताकाङ्क्षा आशा तृष्णा काम
इति यामाह पर्यायै । सा च आरात् भूयसी । कथम् २
आशया ज्ञान करणस्थया आरति आर्त्तव्यम् । आशा
विषयरूपं आरत्तसौ आरो भवति आशेद् आशयाभिर्बद्धित,
आरभूतः आरत्तृगादीन्मन्वानधीतेऽधीत्य च तदर्थं ब्राह्म-
णेभ्यो विधीय श्रुत्या कर्माणि कुरुते तत्फलशयैव ।
पुत्रांश्च पशून्श्च कर्माफलभूतानिच्छतेऽभिवाञ्छति आशयैव
तत्साधनान्यनुतिष्ठन् इमञ्च लोकमाशेद्देव आरन् लोक-
सपहसेतुभिर्च्छिन्नसञ्च लोकमाशेद्देव आरन् आराकाशा-
दिनामपर्यन्तं जगच्चक्रीभूत प्रतिप्राणि, यत आशाया
आरादपि भूयस्त्वमित्यत आशासुपास । यस्त्वाशा
ब्रह्मेत्युपास्ते शृणु तस्य फलम् आशया सदोपासितयास्यो-
पासकस्य सर्वे कामा सन्त्यहन्ति सन्त्यह्नि गच्छन्त्यमोघा-
हास्याशिव प्रार्थनाः सर्वा भवन्ति यत् प्रार्थितं सर्वं
तदवश्यं भवतीत्यर्थं । ईपद्मे दमादायैव आशाकामतृष्णादे-
भेदे तदभिप्रायेणैव "आशा नाम मदी मनोरथजला तृष्णा-
तरङ्गाकुला" इत्यादौ आशादीना भेदेन वर्णनम् ।

आशा(ड)ठ पु० आपाठ+ष्ट० । आपाठशब्दार्थे द्विरूपकोप-
आशाठा(डा) स्त्रीष्ट० आपाठानक्षत्रे "मार्गे च फालगुने चैव
आशा(डे)ठे कार्तिके तथा । पञ्चयोर्भाषमासस्य द्वितीया
परिवर्त्तयेत्" सल० त० पु० । आशाठा प्रयोजनमस्य
अण् । २ब्रह्मचारिण्यै पाबाये दग्धे । आशादानक्षत्र-
युक्ता पौर्णमासी अण्छोप् । आशाटी चान्द्राशाठपौर्ण-
मास्याम् स्त्री सा यत्र मासे अण् । चान्द्राशाठे पु० ।

आशादामन् न० आशा दामेव उपमि० स० । आशा रूप
बन्धनसाधने दामनि आशा रूपशृङ्खले ।

आशापाल पु० आशा दिशं पालयति पा-णिच्-अण्
उप० स० । १दिक्पाठे इन्द्रादौ ते च "इन्द्रोपङ्गिः
पितृपतिर्नैर्भ्येतोरुण्योभरुत् । कुबेर ईशः पतयः
पूर्वादीनां दिशा क्रमात्" इत्यमरोक्ता अष्टौ उर्वा-
धीदिशोश्च ब्रह्मामनो वेति दश । २अशमेधीयपशुरक्तके
राजकुमारभेदे च । तेपा खरूपदिकसक्तं शत० ब्रा० ।
"आदित्यानेर्वन गमयति देवा आशापाला एत देवेभ्यो-
ऽयं मेधाय प्रोक्षित रक्षतेति शत वै तल्परा राजपुत्रा
आशापालास्तेभ्य एवैनं परिददातीह रन्तिरिह रमता-
मिह धतिरिह सधति स्वाहेति संवत्सरमाहृतीर्जुहोति

षोडश नशरीरेता वा अशुभ्य मन्त्रं ताभिरेवैम ताभिति
 तणाटयः प्रणक्तोभ्यंनमागच्छति षोडश नशरीरेता वा-
 ल्यभ्य मन्त्रं ताभिरेवैम मन्त्राति तणाटयः मणक्तोभ्यं
 जहाति । राष्ट्र वा अशुभेण राष्ट्रएते ध्यायन्ने
 येऽय रक्षति तेषां य उदेष गच्छति राष्ट्रेष्वेते राष्ट्र
 यनि एष ये मोदेष गच्छति राष्ट्रास्ते अशुभेऽने तणा-
 ट्राद्रियोऽशुभेधेय यजेत परा वा एष सिध्यते योऽबलोऽशु-
 भेधेन यजेते यच्चामितो अशु विन्देत् मणोऽस्य विच्छिद्येत
 पापीयान् तणाच्छत कश्चिभो रक्षति यश्च सतत्या अ-
 व्ययच्छेदाय न पापीयान् भवत्यनायमानीय प्रोणेयुः भूत
 तत्र प्रायश्चित्तं 'गत० प्रा० । अथिकमशुभेधेऽहम् -
 आशापुर न० पुरभेदे यत् प्रणक्तोभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्ते ।
 आशापुरसम्भ्रम न० आशापुरे सम्भ्रमति सद्+भू अच् ।
 ग्गु शुभेदे ।

आशावन्ध्र पु० आशा टिगं मभ्राति अच् । {मर्कटजाभे,-
 नन्ध्र-पञ्च ३त० । ३२पणाभन्ध्रे ३त० । ३दिगां नन्ध्रे च ।
 ४समादासे ।-आशा नन्ध्रय । ५आशाख्ये मन्ध्रे । 'आ-
 शावन्ध्रं शुभमस्य प्राययोग्यद्रुमामासु' मेघदू० ।

आशावहृ लि० वहृ-अच् ईत० । {आशाधायके आगाम-
 पादके । २अपतभेदे "आशावहो निरुद्धसमीक कारि-
 नेजय" भा० ध्या० । ३ईच्छ० ३टिगं पुत्रभेदे च पु० "दिगं
 पुत्रो वृद्धानुचक्षुरात्का विभावसु । सविता स अयो-
 कीर्कं भानुरागावहो रयि" भा० ध्या० । अ० ।

आशास्य लि० आ+गास-ग्यत् । आशी साध्ये, आग-
 सनोये "आशास्यमन्यत पुनरुक्तमेव" रघु । "अना-
 गास्यजयोययौ" रघु ।

आश्रित लि० आश्रति आ+अश-क्त । {मस्यगुक्ते, असादी
 भावे क्त । २सस्यगुभलणे न० । आश्रितमस्यस्य अर्ग०
 अच् । ३अशनेन हप्ते लि० "मातिमगे नातिषायं न
 साय प्रातराश्रित" मत्तु ।

आश्रितङ्गवीन लि० आश्रिता अशनेन हप्तागो यत् सञ्ज
 नि० छम् । वल्लं स्थले वासादिभल्लेन गायत्र्युपनिमाप्रास्ता-
 ह्ये प्रचुरवासे स्थले "हित्वाश्रितङ्गोनानि" भट्टि ।

आश्रितम्भव लि० आश्रितोऽशनेन हप्ते भवत्यनेन आश्रित+भू-
 करणे अच् छम् ठ०स० । {यस्य भोजनेन प्राश्रितश्च प्रा-
 भवन्ति २ताहयेऽसादी । भावे अच् । ३अशनेन हप्प्रभवने
 न० । "मन्त्रैर्वैशाश्रितम्भवसु" भट्टि । [छीप् ।

आश्रित्व लि० आ+अश-लृच् । हत्या भल्लके हेम० । क्षियां

आश्रित् लि० अश-भोजने लिपि । मन्त्रके "इममाश्रितो
 भांमागी अर्धरागी मभान्दहन्" बटुकसोदम् । "नादश्रित
 दिवेदोऽपि मयागी सर्वविक्रयो" "भोजनार्थेण ते नमन्
 गान्नामोस्तु चते पुथं" "आगारटाही मरुटं नमदागी
 भोमविक्रयो" "इममागी अर्धेचित्तं चित्तं वाऽस्मत्प्रोजन
 इति च मत्तु । "दिवोपवापो तु विगासिमागो" वास्त०
 "यव तत्रा वृषिमागो जमेद्वयममन्त्रधी" तन्त्रम् ।

आश्रित लि० आश्रित्+भाटं कच् वेदे नि० अ टिकोप० ।
 मन्त्रके "मधोदुग्धोऽनम आश्रितेभ्य" अ० १,२०,१० ।

आश्रितम् पु० आश्रितोऽशुभेऽहम् । रक्षति च्छिद्यते । यीमत्ये ।

आश्रित् लि० आश्रियते पच्यते आ+श्री-क्विप् लि० ।
 पचमाने शीरादी "शुक्रा आश्रित दापने" अ० ८,२,
 १० । "आश्रित शीरादिकं नपचद्वयम्" भा० ।
 'तां आश्रितं पुरोहासमिन्द्रियम्' अ० ८,२,१० । 'इन्द्रा
 य गाव आश्रित उदुहते वल्लिखे मधु' अ० ८,५,८ ई ।

आश्रित लि० आश्रितेऽशुभे कच् । अपकीये शीरादी ।
 'अथ यद्वेत्तुर्भवति साश्रितेऽशुभेऽहम् श्लोपाति' गत० प्रा०
 ३,२,१ । आ+अश-आशी भोजने वा इत्च् । ३अनो
 ३छय्ये ३राशभे च पु० लि० को० । अश्रितराश्रयो
 सर्वभक्षकत्वात्, अश्रयश्च दीप्रा सर्वव्यापित्वात्तत्प्राप्तम् ।

आश्रित्यिक लि० आश्रित्य चरति ठक् "इच्छकृत्तान्तात्"
 पा० छल्ले प्रतिपादोऽस्यैव इवो पक्षणात् न क्व क्विन्तु
 इक् एव । आश्रित्येऽशुभे चरति आश्रित्येऽशुभे चरति ।

आश्रित्य लि० आ+श्रय-क्त । कताशीर्षादे ।

आश्रित लि० अश्रित्येन आश्रु इत्च् डिङ् । अश्रित्येऽशुभे ।

आश्रित् स्त्री आ+श्राच् क्विप् आश्रित्यं कत्वात् अतइत्त्तम् ।
 {इटाश्रीविक्रत्वे । "यां वै काञ्च यत् अश्रित्यं आश्रि-
 यमाश्रिते यजमानस्यैव सा" गत० प्रा० १,२,१,२ ई ।

"आश्रित्येऽशुभेऽहम् अश्रित्येऽशुभेऽहम् अश्रित्येऽशुभे" वा० ८० ।

"जगच्छरपयस्य निराश्रितः सत" कुमा० "अश्रितः प्रति-
 वृत्त्यन्तावर्षानुपदमाश्रित" रघु । २मार्धनायाश्च तस्य
 कामा सञ्चल्यन्त्यमोषाहास्याश्रितो भवन्ति" वा० ८० ।

"आश्रित्यं मार्धना" भा० "वेदोक्तमार्धनामाश्रित्यं सर्व
 कर्मन्वाम्" मत्तु । आश्रित्यं "वात्सल्यात्तत्र माश्रित्येन कनिष्ठ-
 स्थाभिधीयते । इटावधारकं वाक्यमश्री वा परिकी-
 र्त्तिता" इत्येवं अक्षया मार्धनायाक् अत्र कनिष्ठस्योत्पन्न-
 चम् । "तस्मै अश्रित्येऽशुभेऽहम् अश्रित्येऽशुभेऽहम् अश्रित्येऽशुभेऽहम्
 अश्रित्येऽशुभेऽहम्" कुमा० अश्रित्येऽशुभेऽहम् अश्रित्येऽशुभेऽहम्

आशी स्त्री आशीर्थ्येऽनया आ+शृ क्तिप् ष्ट० । "सर्प-
टड्रायाम् । आशोविषः । "विषमाशोभिरनारत वमन्
माष । "आशीमिव कलामिन्दो" राजेश्वर "आशी
उरगदद्रायाम्" वैद्य० । "आशी तालुगता दद्रा तथा
विद्धो न लीवति" आशिसु ष्ट० । २ आशीर्वादे द्विरूप-
कोपः ३४ द्विनामोपधौ च । स्त्रिया ङीप् ।

आशीयस् त्रि० अतिशयेनाशु इयसु डिङ् । अत्यन्तशोभे
आशीर्त्तं त्रि० आ+शी-क्त वेदे नि० । आश्राणे पक्ते दुग्धादौ
"मध्यत आशीर्त्तः" सि०कौ० ष्टता श्रुतिः ।

आशीवेत् त्रि० आशोरस्यस्य मत्पु वेदे मस्य ष । आशी-
र्वादयुक्ते "सवनान्याशीर्त्तं" कात्या० २, ८, ८ लोके
त आशीर्मानित्येव स्त्रियां ङीप् ।

आशीर्वाद् पु० आशिसो वाद वचनम् । इष्टार्थविपकरण-
वाक्ये "मङ्गल्य दीर्घवर्णान्माशीर्वादाभिधानवत्" मनु
"संज्ञानन्त्यल्ल वीर्यमाशीर्वाद्परायणाः" भा० आ० प०
८८० । आशीर्वचनादयोऽप्यत्र । "आशीर्वचनसंयुक्ता
नित्यं यस्मात् प्रकुर्वते" सा०द० ।

आशीर्विष पु० आश्या विषमस्य । १ सर्पे तद्देवाहाहिस्ये
५८१ ष्टे उक्ता । "गुरुत्माशोविषमोमदर्शनै" रघु
२ दर्शिकरसर्पभेदे च आहिस्ये सुश्रुते उदा० "आशीर्विषं
क्षणासर्पैर्मसिनमदशयत् । सख्येवाङ्गदेशेषु न समार
च गलुङ्गा" भा० ष० १२४० । "तैर्धिकं भुङ्गते यस्तु
मणिनागस्य भारत । दृष्टस्याशीर्विषेणापि न तस्य क्रमते
विषम्" भा० ष० ८४४० । "इहन् सतः सत्यशीलान्
सत्यधर्मानुपालिन । आशीर्विषानिय क्रुद्धान् पतीन्
परिवराम्यहम्" भा० ष० २३२४० ।

आशु त्रि० अश-व्याप्नो ङ् । १ शोभे "यदाशुभि पतति
योजनापुर ऋ० २, १६, २, गुणवचनत्वात् स्त्रिया वा ङीप् ।
वर्षाभवे २ धान्यभेदे पु० (आलस) । तस्य षट्दिवसमध्ये
पच्यमानतयाऽऽशुपाकात् आशुत्वम् तद्गुणलक्षणाभि भाव-
प्र० । "पार्थिका कारिणताः शुक्राश्रीहयचिरपाकिण ।
क्षणाश्रीहि पाटलस्य कुकुटाण्डक इत्यपि । शालीसुखोजस
सुख इथाद्याश्रीहय ऋताः । क्षणाश्रीहि ष विज्ञेयो
यः क्षणातवतखड्गः (कोद्व) । पाटल पाटलाण्ड्य
वर्षको श्रीहिच्यते (रात्रिधाम्य) कुकुटाण्डाकतिश्रीहि
कुकुटाण्ड इहोच्यते । शालीसुख क्षणाशुकः क्षणातखड्ग
उच्यते । क्षणावस्य सुख यस्य ज्ञेयोजससुखसु स ।
श्रीहयः कचित्ता पाके मधुरा वीर्यतो हिमा । अत्याभि-

द्यन्दिनोमङ्गलवर्षका' पटिके समा" "क्षणाश्रीह्वर-
स्तेषा तस्मादल्पगुणा परे" ३ पाटले श्रीहौ न० ।
४ क्रियाविशेषणत्वे न० । "प्रत्युद्यात कथमपि भवान्
गन्तुमाशु व्यवसेत्" शान्ति नेय प्रणयिभिरतोवर्त्म
भानोक्ष्यजाशु"मेघदूतम् "ष जीवसन्नेव श्रुद्व्यमाशु गच्छति
सान्धयः" कुत्रान्येव नयन्त्याशु समस्तानि च श्रुद्व्यताम्" मनु
आशुकारिन् त्रि० आशु शोघु करोति क-ण्णिन स्त्रिया
ङीप् । १ शोघुकरे "आशुकारी तथाशुत्वाहावत्यम्भसि तैल-
वत्" सुश्रुतोक्ते २ द्रवभेदे च । क्तिप् । आशुकदप्यत्र त्रि० ।
आशुक्रिया स्त्री आशु यथा तथा क्रिया । शोघुकरणे "अष्टा-
स्त्रयायुर्वेदेतन्त्रेषु एतदेकाधिकमभिमतमाशुक्रियेति" सुश्रु० ।
आशुग पु० आशु+गम-ङ् । १ शायी, २ सूर्ये च । एतयो-
शोघुगामित्वात् तथात्वम् । "वायुर्वै क्षिपिषा देवतेति" श्रुतौ
क्षिप्रगामित्वोक्ते शोघु गतित्वप्रसिद्धत्वाच्च वायोक्षथात्वम्
सूर्यस्याशुगत्वमनुपदं वक्ष्यते श्वाणे "पपावनास्वादितपूर्व-
माशुग" "रात्रयस्यापि रामास्तोभिच्यत्वा हृदयमाशुग" रघु
४ शोघुगामिनि त्रि० विनीतैस्तु ब्रजोन्नत्यमाशुगैर्लक्षणा-
त्वितै" मनु । "दिशा गजन्तु श्वेताख्य (शिरावतम्)
श्वेताऽजनयताशुगम्" भा० आ० प० ६६६४० । "जवनानाशुगा-
सुष करार्थं सप्तमानयत्" भा० स० प्र० २६३४० । "शोभ-
माना रथेयुक्तास्वरिष्यन्तश्वाशुगा" भा० ष० प० १६१४० ।
आशुगत्व' च अत्यल्पकालमध्ये गन्तव्यदेशगमनात् भवति
कालात्यत्वञ्च अमेचिक ततश्च "शोभोऽल्पभागे वृद्धमाग-
मन्दे" इत्यादौ नील-ता० अहाणा शोभमन्दत्वमापेक्षिक-
मिति बोध्यम् तथा च स्वस्वकलाया अहाणा ह्यल्पगतित्वे-
ऽपि कक्षाणामल्पत्वदृष्टत्वाभ्या गन्तव्यदेशाल्पत्वाधिकत्वभे-
दात् गतिभेद' अहाणां कक्षामानं च अहकक्षाशब्दे
वक्ष्यते । तथा च स्वस्वकलास्यपहस्य दृष्टत्कक्षा-
स्यअहामेक्षया शोभगत्वम् तच्च सामाधिकम् ।
अत्र प्रसङ्गात् अहाणा शोभमन्दगतित्वे कारणमुच्यते
तथा हि सर्वेषां अहाणा राशिचक्रस्यस्वस्वकक्षासु
तस्यप्राग्गतित्वेऽपि स्वस्वकक्षाणामल्पत्वदृष्टत्वाभ्याम्
अल्पाधिककालाभ्यामेव स्वस्वकक्षास्वराशिचक्रस्यस्थान-
भोग इत्यतो यस्य कक्षा लक्ष्मी स शोभुग यस्य च
दृष्टतो स मन्दग इत्युच्यते एतदभिप्रायेणैव अहाणा राशि-
भोगे कालभेदे दर्शित यथा "रविर्मास निगा-
नाथ सपाददिवसद्वयम् । पक्षद्वन्द्वं भूमिपुत्रो बुधोऽपा-
दय वासरान् । वर्षमेकं सुराचार्यं स्वराशिवि दिन भृशु' ।

शनि सार्द्धद्वय वर्षं राहु सार्द्धसमा तथा” ज्यो०
 सूर्यस्य यदापि चन्द्रबध्नक्रामेक्षया मन्दगतित्वम् तथापि
 कुजगुरुराहुगन्त्यमेक्षया शीघ्रगतित्वात् आशुगतम् । स्वस्व-
 कक्षाया सूर्ययोगेन च ग्रहाणा पुन शीघ्रगतम् “सूर्य-
 युक्ता ग्रहा शीघ्रा इत्युक्ते । ग्रहाणा शीघ्रकेन्द्रशीघ्र-
 फलाटिकम्” सि० गि० दर्शित विस्तरभयान्नोक्तं तत एवा-
 वसेयम् । किञ्च सर्वग्रहामेक्षया राशिचक्रस्य शीघ्रगति-
 त्वात् प्रतिदिनं स्वगत्यनुसारेण ग्रहाणा प्राग्गतित्वेऽपि
 राशिचक्रस्य प्रवृत्त्यायुना पश्चात् नीयमानतया तटाकूटर-
 व्यादे पश्चात्तत्त्वभ्रमात् तदनु रूपशीघ्रगत्यसारेऽप्यते ।
 ग्रहाणा राशिचक्रभोगार्थं स्वस्वकक्षासु या प्राग्गति-
 त्तस्या अल्पकालसाध्यत्वे शीघ्रत्वमिति बोध्यम् । एव
 ग्रहाणा स्वाभाविक्या स्वस्वकक्षासु गतौ स्थितायामपि प्रव-
 हानिलेन पश्चाद्गम्यनाणस्य राशिचक्रस्य प्रतिदिनं पृथिवी-
 भ्रमणात् तद्गतेश्च सर्वग्रहामेक्षयाऽतिशीघ्रत्वात् तत्र च
 बभ्रस्यमाण राशिचक्रस्य गतौ तत्स्वग्रहगतित्वारोपेण
 नौकागतौ तत्स्ववस्तुगतित्वारोपवत् ग्रहाणा राशि-
 चक्रतुल्यशीघ्रगतित्वं पुराणादावुक्तम् यथा “योज-
 नाया सहस्रे द्वे द्वे गते द्वे च योजने । एकेन
 निमिषाङ्गेन क्रममाण । नमोऽस्तु ते । नवतिर्योजनामाञ्च
 सहस्राणि च सप्रति । यावदुषटिकमात्रेण तावत्सुलति
 भास्करः” आदित्यहृ० । “यदा चेन्द्रा पृथ्यां
 प्रचलति पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यास्या मपाटकोटिद्वय
 योजनाना सार्द्धद्वादशलक्षाणि साधिकानि शोपयाति”
 भाग० ५६००३००० “साधिकानि पञ्चदशगतिग्रहस्रा-
 धिकानि” श्रीधर । तेन पञ्चदशभिर्घटिकाभिर्यदि
 २३०७५००० योजमानि तदा ६० टण्डलात्मके दिने कानो-
 निति चतुर्भिर्गुणितानि तानि प्रत्यहं राशिचक्रगतिमान
 तदारोपाञ्च सूर्य्यादीना तथागतित्वमिति बोध्यम् । एतदपि
 पुराणाग्निं वस्तुतोरशिचक्रस्य प्रत्यहं पृथ्वीभ्रमणात्
 राशिचक्रपरिधिमानमेव अहोरात्रे गन्तव्ययोजनमानमेतच्च
 खगोलशब्दे वक्ष्यते । तथा च अल्पकालेन गन्तव्यस्थान
 गमित्वकारुण्यमिति सिद्धम् ।

आशुगामिन् स्त्री आशु गच्छति गम-णिनि । शीघ्रगामिनि
 स्त्रिया ङीप् । २३२०० पु० “आशुगामी तमोन्नय
 हरिताश्वश्च कीर्त्यते” भा० ५०५० ३२० सूर्य्यक्षय ।
 आशुङ्ग लि० आशु गच्छति भेदे नि० खच् घम् । शीघ्रगामिनि
 “निर्वृत्तासेत, प्रपतायुङ्ग, यिशुको यथा” अथ० ६, १४, ३

आशुतोप पु० आशु शीघ्रं तोपो यस्य । शिघ्रे स्वल्पकाला
 र्चनेनैव तस्य तृप्तत्वात् तथात्वम् । शीघ्रतोपिणि लि० ।
 आशुपती स्त्री आशु पतं यस्या, गो० ङीप् । गतकीलतायाम्
 आशुपत्वं पु० आशु पतति पत-यनिप् । शीघ्रगामिनि
 “श्येन श्येनेभ्य आशुपत्वा” घ० ४, ६, ४ । स्त्रियां ङीप्
 रच् । आशुपत्यरी ।

आशुमत् लि० आशु शीघ्रं विद्यतेऽस्य महत् । शीघ्रतायुक्ते
 “यथा सूर्य्यस्यरश्मय परापतन्त्याशुमत्” अथ० ६, १०५, ३
 आशुमीहि पु० कर्म० । वार्षिके धान्यभेदे (आउष)
 आशुगच्छे विष्टति ।

आशुश्चपि पु० आ+शुप-सन्+चानि । श्वग्नौ, श्वायौ च ।
 अस्य च वेदएव प्रयोगः लोकेऽपि कश्चित्तेन “मन्त्रपूतानि
 हवींषि प्रतिगृह्णान्ये तत्प्रीत्याशुश्चपि” काद०
 “अन्तरात्मा ह्यय साक्षात्प्रितोद्याशुश्चपि” काशी० ।

आशुपाण लि० आ+शुप-षा० कानच् । सम्यक् शुध्यमाणे
 आशुहेषस् लि० आशु+हेष-शब्दे-असुन् । शीघ्रं गच्छा-
 यमाने । “इन्द्राविष्णू अश्विनौ वाशुहेषसा” ऋ० ८, १०, २,
 “आशुहेषसा शीघ्रं गच्छायमानौ” भा० ।

आशू लि० आशु+वेदे ष्ट० दीर्घ । शीघ्रे । “इन्द्रं प्राशू-
 भया सचा” यजु० ३७, ५६, “आशुगच्छो दीर्घश्चान्द्रश्च”
 वेदोप । [ऋटति-णिनि । पर्वतभेदे गच्छमात्रा ।

आशीकुटिन् पु० आशेतेऽस्मिन् आ+शी+विच् स इव
 आशीकेय लि० अशोक+चतुरर्थ्या सख्या० ङङ् । अशोक
 पृक्षसन्निपदेगद्दी । अशोका+शुभा० ङङ् । अशोकाया
 अपत्ये । स्त्रिया तु शाङ्करवा० ङीन् । आशोकेयी ।

आशीच न० अशुवेर्भाव अण् “नञ् शुचीत्या०” पा० पूर्व
 पदस्य वा ह्रिक्चत्तरपदस्य निष्पत् । अशोचयन्दा० ४८६
 ष्टे विष्टति । “दगाह शवभाशौच ब्राह्मणस्य विधीयते”
 “सर्वेषां शवभाशौच सातापिलीस्तु स्तत्कम्” “विराट-
 माहुराशौचमाचार्ये संस्थिते षति” मनु० पञ्च ।
 आशोच्यमप्यत्र न० “आशोच्यात् विप्रश्च्येत् ब्राह्मणान्
 स्वस्तिवाच्य च” शु० त० ष्टति ।

आशुच्यं न० आ+चर-यत् “आशुच्यं मजित्ये” पा० ष्ट ।
 अङ्गुते ० विषयारसे शतहति लि० । “शेषाः स्थिरत्वं
 निश्चलन्ति किमाशुच्यं सत परम्” भा० ५० । “आशुच्यं वत्
 पश्यति कश्चिदेमसाशुच्यं वत् वदति तथैव वाच्यः—आशु-
 च्यं वत् समन्वयं शृणोति” गीता । “पुष्पमाशुच्यं मेघा”
 रघु । “किमाशुच्यं चारदेये प्राणदा यमद्वृत्तिका” उद्भटः ।

आश्रो(श्रो)तन ति० आ+श्रु(श्रु)त-ल्यु । १सन्त्यक्चरणशीले भावे ल्युट । २सन्त्यक्चरणे न० । “तर्पणं पुटपाकैश्च धूमै-
राश्रोतनैस्तथा” । “हितमहोदक सेके तथाश्रोतनमेव”
ष । “जोभावद् पय्यमाश्रोतने वा सर्पिर्घट्ट यष्टि-
काह्णं सरोधम्” इति च मुञ्च० ।

आश्रण पु० अश्रुनोविकार अण् वा टिलोपः । प्रस्तरविकारे
आश्रणक पु० अश्रुना कायति कै-क । साल्लदेशवयव
यामभेदे “साल्लावयवप्रत्ययकलकूटाश्रकादिज्” पा० ।
तत्र भव इज् । आश्रणक तदुपामभवे ति० ।

आश्रसन पु० अश्रुनोविकार अण् वा टिलोपाभाव । पापाण्य
विकारे “यथापमाश्रसनप्रस्य सेधुं धत्तेऽन्यदुर्वहम्”
भट्टि । अश्रसनः सूर्यसारथेरपत्वम् अण् तदपत्वे पु स्त्री
आश्रसन्य ति० अश्रुन-चत्वरथ्याम् सकारश्या० ख्यः । प्रस्र
रसत्तिरुददेशादौ ।

आश्रमभारक ति० अश्रमभारं हरति वहति आवहति वा
वशा० ठण् । प्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३तदावाहके च ।

आश्ररथ्य पु० अश्ररथस्य सुनेरपत्वम् गर्गा० यज् । अश्रर-
रथेरपत्वे “अभिव्यक्तेरित्याश्ररथ्य” शा० सू० । गोता-
पत्वे त कण्ठा० अण् । आश्ररथ इत्येव स्त्रिया ङीप् ।

आश्ररिक् पु० अश्ररथैव स्वार्थे वा० ठञ् । अश्ररीरोगे
“भिन्नवस्तिराश्ररिक् न सिध्यति” मुञ्चत ।

आश्रमायन पुस्त्री अश्रुनोगोत्रापत्वम् अश्वा० फज् । अश्रुना-
मर्षेर्गोत्रापत्वे स्त्रिया ङीप् ।

आश्रिक ति० भारभूतमश्रानं हरति वहति आवहति वा वशा०
ठण् । भारभूतप्रस्तरस्य १हारके २वाहके ३आवाहके च ।

आश्रमेय पुस्त्री अश्रुन-शुभ्रा० ठक् । अश्रुनामकर्षेरपत्वे ।

आश्रान ति० आ+श्र-क्त । धनीभूते शुष्कप्राये “पथशाश्रान-
नकर्दमान्” रघु । “अन्नरालगनाश्रानहरिण्यधिर-
विन्दुना” काद० ।

आश्र ति० अश्रमेव स्वार्थेऽण् । चक्षुज्जिषे ।

आश्रपण न० आ+श्रा-णिच् उक् हुस्ते ल्युट् । पाके ।

आश्रम पु न० आ+श्रम-आधारे षञ् अष्टदि । ब्रह्मचर्या-
दिके शास्त्रोक्ते १धर्मभेदे, “विभाश्रमं न तिष्ठेत्तु दिन-
भेकमपि द्विज । आश्रमेण विना तिष्ठन् प्रायश्चित्तीयते
द्विज” दत्त । अत्र द्विजपदस्योपलक्षणपरता यत् रघु-
नन्दनेन स्थापित तदाश्रुतयन्त्रे निराकृतम् ७५२ पृष्ठे
टश्रम् । सुमीनां २वासस्थाने, ३भटे ४तपोवने “प्रत्युद्यया-
वाश्रममश्रमेण” “तौ दम्भती वसिष्ठस्य गुरोर्जन्मह-

राश्रमम्” । “स किशाश्रममन्व्यमाश्रितः” स इत्या-
पयशा प्रापदाश्रमं श्रान्तवाहनं ” ‘अभ्युत्थिताग्नि-
पिशुनै-व्यतिथीनाश्रमोन्मुखान्” इति च रघु ।
“कमलासननिवाश्रमगुरुम्” इति काद० । “ब्रूया देवं
तव सङ्घरो रामगिर्याश्रमस्थ” भेषदू० । सर्वज्ञो गृहानेन
विश्रामस्थाने ५परमेष्ठरे च । “आश्रमः अमणः कामः सुपर्णी
वायुवाहन” विष्णुसह० “आश्रमवत् सर्वेषा संसारारण्य
भ्रमता विश्रामस्थानत्यादाश्रम” इति भा० तत्र आश्रमेपु
कुल कस्याधिकार इति तावन्निरूप्यते । “चत्वार आ-
श्रमाश्चैव ब्राह्मणस्य प्रकीर्त्तिताः । गार्हस्थ्यं ब्रह्म-
चर्यं च वानप्रस्थं तु भिक्षुकम् । क्षत्रिये चापि कथिता
आश्रमास्तय एव हि । ब्रह्मचर्यं च गार्हस्थ्यमाश्रमद्वितयं
विश । गार्हस्थ्यं चित्तं त्वेकं शूद्रस्य क्षणमावहेत्” साध०
छतवासनपु० । “चत्वारो ब्राह्मणस्योक्ता आश्रमा श्रुति-
नोदिता । क्षत्रियस्य त्रय प्रोक्ता हावेको वैश्यशूद्रयो”
नि० सि० कूर्मपु० वसुक्रमेण चातुराश्रमस्यादयः इति । तत्र
कलौ दीर्घकालब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमौ न स्त गृहस्थभिक्षु-
काश्रमावेव । “गृहस्थो भिक्षुकश्चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे”
इति स्मरणात् । तत्र संन्यासे विप्रस्यैवाधिकार ब्राह्मणा
प्रव्रजन्तीति जावालन्त्यते “आत्मन्यग्नीन् समारोथ ब्राह्मणः
प्रव्रजेत् गृहादिति” वा० सू० तैरिति वहव । “ब्राह्मण क्षत्रि-
योवाथ वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहादिति” कौर्मवाक्यात् क्षत्रि-
यादीनामपि तत्राधिकार पूर्ववचनन्तु कपायादिवस्त्र
विदग्ढधारणविषयम् “सुखजानामयं धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्ग-
धारणम् राजन्यवैश्ययोर्नैव टत्तात्त्रेयसुनेर्मतम्” बौधा०
सू० । अयमेव पक्षो मङ्गिनाथेन समर्थित यथा अत्र
यद्यपि “ब्राह्मणा, प्रव्रजन्ति” इति श्रुते “आत्मन्यग्नीन्
समारोथ ब्राह्मणा प्रव्रजेद्गृहात्” इति मत्स्मरणात्
‘सुखजानामय धर्मो यद्विष्णोर्लिङ्गधारणम् । बाहु-
जातोर्जातानामय धर्मो न विद्यते” इति निषेधाच्च
ब्राह्मणस्यैव प्रव्रज्या न क्षत्रियादेरिति तथापि “यद्-
हरेव विरजेत् तद्दहरेव प्रव्रजेत्” इत्यादियुतेस्त्रैवर्णिक-
साधारणत्वात् “त्रयाणां वर्णाना वेदमधीत्य चत्वार आ-
श्रमा” इति स्मृतकारवचनात् “ब्राह्मण क्षत्रियो जापि
वैश्यो वा प्रव्रजेद् गृहात्” इति स्मरणात् “सुखजानामय
धर्मो वैष्णव लिङ्गधारणम् । बाहुजातोर्जाताना लि-
दग्ढं न विधीयते” इति निषेधस्य विदग्ढविषयत्व-
दर्शनाच्च कुत्रचिद् ब्राह्मणपदस्योपलक्षणसाधनाः केचित्

तैर्वर्णिकाधिकार प्रमेदिरे । तथा सति "स किलाश्रम-
मन्त्यमाश्रित" इति छत्रापि कविनाप्ययमेव पक्षो विव-
क्षित इति प्रतीमः । अन्यथा वानप्रस्थाश्रमतया व्या-
ख्याने "विदधे विधिमस्य नैविक यतिभिः सार्द्धमनग्नि-
मग्निचित्" इति वक्ष्यमाणेनानग्निमस्कारेण विरोध-
स्यात् अग्निमस्काररहितस्य वानप्रस्थस्यैवाभावात् ।
अतएव मनुना "अग्नेन क्रमयोगेण परिव्रजति यो द्विज
इति द्विजमात्रस्य परिव्रज्यधिकार उक्त । एवञ्च महता
प्रयत्नेन शङ्कराचार्येण ब्राह्मणस्यैव सन्यासेऽधिकारस्य
समर्थनं विदुःखविषयमिति । एतेषु आश्रमेषु ब्रह्म-
चर्यस्य नित्यत्वम् इतराश्रमाणां "यमिच्छेत् तमावसेत्"
इति मिता० छत्रवचनात् इच्छाधेनतया काम्यत्वम् ।
तत्राश्रमाणां सप्तस्यपक्ष कामनावतएव, विकल्पस्तु व्यका-
मनावतो विरक्तस्य । अधिकारिभेदाच्च आश्रम सप्तस्य-
विकल्पपक्षौ मिता० समर्थयौ यथा
"धनात् ऋहाहा कृतेऽपि सार्ववेदसदक्षिणाम् । प्राजा-
पत्यान्दिने तानग्नीनारोष्य पातानि । अधीतवेदो जपकृत्
पुत्रवामद्गोऽग्निमान् । शक्या च यज्रकन्मोक्षे मन कुर्यान्नु-
मान्यथा" या० । यावता कालेन तीव्रतप शोपितवपुषोविषय
कृपायपरिपाको भवति । पुनश्च सदोद्भवशक्याने ज्ञाव्यते ।
तावत्काल वनवासं कृत्वा तत्समनन्तरं मोक्षे मनः कुर्यात् ।
वनमृहशब्दाभ्यान्तुसम्बन्धाश्रमोच्यते । मोक्षशब्देन च
मोक्षैकफलकस्यत्वार्थमत्र । अथ वा ऋहात् गार्हस्थ्यप्रा-
दनन्तरं मोक्षे मन कुर्यादिनेन च पूर्वोक्तस्य त्वराश्रमसप्त-
स्यपक्ष पाक्षिक इति द्योतयति । तथा च विकल्पो
जापालभृतौ श्रूयते । "ब्रह्मचर्यं स्मरिसमाथ ऋही भवेत्
ऋही भूत्वा वनो भवेत् वनो भूत्वा प्रव्रजेत् यदि वेतरथा-
ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदुःखहा वनाद्धेति" । तथा गार्हस्थ्यप्रे-
तराश्रमवाधस्य गौतमेन दर्शित । "एकाश्रमन्वाचार्या
प्रत्यक्षविधानात् गार्हस्थ्यस्येति" । एषाञ्च सप्तस्यपि-
कल्पवाचपक्षाणां सर्वेषां श्रुतिमूलादिच्छया विकल्पः ।
अतो यत्कैचित् पण्डितमन्यैरुक्तम् । आर्त्तत्वाच्चैविक-
कत्वादीनामगार्हस्थ्येन श्रौतेन वाधः । गार्हस्थ्यमधि-
कमान्दकीवादिविषयता वेति । तत्राध्यायाध्ययनवैधुर्यं
मिषन्वर्गित्युपेक्षणीयम् । किञ्च । यथा विष्णुक्रमणा-
ज्यावेक्षणाद्यापमतया पङ्क्यादीनां श्रौतेषुनधिकारस्तथा
आर्त्तपुष्युदकुम्भाररूपभिक्षाचर्यासमत्वात् कथं पङ्क्यादिवि-
षयतया नैविकत्वाद्याश्रमनिर्वाहः । अधिकवाश्रमे ब्राह्म-

णस्यैवाधिकारः । "आत्मन्वग्नीन् समारोष्य ब्राह्मणं प्र-
"व्रजेदुःखहात्" । तथा "एष वोऽभिहितो धर्मो ब्राह्मणस्य
चतुर्विधः" इत्युपक्रमोपसंहाराभ्यां मनुना ब्राह्मणस्याधि-
कारप्रतिपादनात् । "ब्राह्मणा प्रव्रजन्तीति" श्रुतेऽप्य-
जन्मन एवाधिकारो न द्विजातिमात्रस्य । अथे तु
तैर्वर्णिकानाम् प्रकृतत्वात् "त्वयाणासु वर्गानाम् वेदमधीत्य
चत्वार आश्रमा" इति सूत्रकारवचनाच्च द्विजातिमात्र-
स्याधिकारमाह । यदा वनात् ऋहाहा प्रव्रजति तदा
सार्धं वेदसदक्षिणाम् सार्ववेदसी सर्वधमसम्बन्धिनी दक्षिणा
यस्या सा तथोक्ता ताम् प्रजापतिदेवताकामिदि कृत्वा
तदन्ते तान् तानानग्नीन् आत्मनि श्रुत्युक्तविधानेन समा-
रोष्य चमद्यात् "उदगयने पौर्णमास्यान् पुरश्चरणमादौ
कृत्वा शुद्धेन कायेन अष्टौ आह्वानि निर्वपेत् द्वादश वा" इति
बोधायनाद्युक्त पुरश्चरणादिकञ्च कृत्वा । तथाऽधीतवेदो
जपपरायणो जातपुत्रोदीनान्मूलपण्यार्थिसार्थाय यथाशक्य-
सदस्य भूत्वा अनाहिताग्निज्यैष्ठ्यादिना प्रतिबन्धाभावे
कृताधानो निवृत्तैर्मित्तिकान् यज्ञान् कृत्वा मोक्षे मन
कुर्यात् चतुर्थोऽश्रम प्रविशेत् मान्यथा । अग्नेनाग्न
पाकतर्पणत्वस्य ऋहस्यस्य प्रव्रज्यायामनधिकारदर्शयति ।
तथाह मनु । "वृष्णानि त्रीशयपाकृत्य मनोमोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षन्तु सेवमानो ब्रह्मलघ इति" । यदा तु
ब्रह्मचर्यात् प्रव्रजति तदा न प्रजोत्पादनादिनियमः ।
अकृतदारपरिपश्यस्य तत्रानधिकाराज्ञाप्रयुक्तत्वाच्च विधा-
स्य । न च अण्यत्रयापाकरणविधिरैव दारानाक्षिपतीति
शङ्कनीयम् । विद्याधनार्जननियमसदस्यप्रयुक्तदारसम्भवे-
तस्यानाक्षेपकत्वात् । मनु "जायमानो वै ब्राह्मणपक्षिभि-
र्भ्रणयान् जायते ब्रह्मचर्येण अग्निभ्यो, यज्ञेन देवेभ्यः,
प्रजया पितृभ्यः" इति जातमात्रस्यैव प्रजोत्पादनादी-
न्यावश्यकामेति दर्शयति, सैवम् न हि जातमात्रो
ऽकृतदारान्निपरिपश्यो यज्ञादिपुष्पधिक्रयते । तस्यादि-
कारी जायमानो ब्राह्मण्यार्थिदृष्टादीमनुतिवेदिति
तस्यार्थः । ततश्चोपनीतस्य वेदाध्ययनमेवावश्यकम् । इत
दारपरिपश्यस्य प्रजोत्पादनमपीति" ततश्च ब्रह्मचर्या-
श्रमस्यैव नित्यत्वमितरेषां तु "यमिच्छेत् तमावसेत्" इति
मिताक्षराछत्रवचनात् काम्यत्वमेव । अण्यत्रयापाकरणावश-
कता तु इतविवाहस्यैवेति सिद्धम् ।
आश्रमास्य चतुर्विधा । ब्रह्मचर्यं गार्हस्थ्यं वानप्रस्थ-
मिक्षुकभेदात् । "ब्रह्मचारी ऋहस्यश्च वानप्रस्थोऽ-

तिष्ठन् । एते गृहस्यप्रमथञ्चत्वार एधमाश्रमा 'मनुक्ते तत्र ब्रह्मचारी द्विविध । नैष्ठिक उपकुर्वाणश्च मरणान्त गुरुकुलशासितया कृतब्रह्मचर्यं नैष्ठिक' । पट्विगदद्वाटिक गुरौ वसित्वा गार्हस्थ्यार्थं कृतसमावर्त्तन उपकुर्वाण । गृहस्योऽपि द्विविध' । अकृतदार स्नातक कृतदारश्च । तत्र कृतसमावर्त्तनोऽपि कन्यात्वाभात् पूर्वं कृतस्नानार्त्तधर्मभेद स्नातक । तद्वर्माश्च आश्रुतगच्छे ७५२ एवैऽभिहितं । कृतदारोऽपि द्विविध साग्निर्निरग्निश्च साग्निरपि द्विविध त्रीताग्नियुक्त स्नानार्त्तान्नियुक्तश्च । वानप्रस्थोऽपि द्विविध सदारोऽदारश्च "पुत्रेषु दारान् निक्षिप्य वन गच्छेत् सङ्घं वा"मनुक्ते सदारादारत्वपक्षयो समधिगमात् । तत्र अदारश्च अयमसमानात्सुगुरुदन्तोलूपलादिसत्ता । सदारश्च पञ्चमानसत्ता । भिक्षुरपि चतुर्विध कुटीचक बहूदक हृष-परहृषेतिभेदात् । भिक्षुकोऽपि प्रक्रारान्तरेण द्विविध' विविदिपासन्यासी विद्वत्सन्यासी च तदेतत् चोषन्मुक्ती विद्यारण्येन निरूपित यथा "वक्ष्ये विविदिपान्यास' विद्वत्प्रासश्च भेदत । हेतु विद्वहृष-नेश्च जीवन्मुक्तेश्च तौ क्रमात् ॥ सन्यासहेतुवैराग्य यदहृषि-रजंत्तदा । प्रव्रजेदिति वेदोक्तेस्तद्भेदस्तु पुराणत । विगिर्हि विधा मोक्षा तीव्रतीव्रतरेति च । सत्यामेव तु तीव्राया न्यसेद्योगी कुटीचके ॥ शक्नोवहृदके तीव्रतराया हंससन्निते । सुसुषुं परमे हृषे साक्षाद्विज्ञानसाधने । सुखदारधनादीना नाये तात्कालिकी मति' । धिक् ससारमितोदक् साहिरन्नेमन्दता हि सा ॥ अस्मिन् जन्म-नि मा भूषन् सुखदारादयो मम । इति या सुस्विरा बुद्धि मा वैराग्यस्य तीव्रता ॥ सुनरादृष्टिसहितो लोको मे मास्तु कथन । इति तीव्रतरत्य स्यान्नन्दे न्यासोन कोऽपि हि ॥ वात्पाद्यगङ्गागङ्गाभ्या तीव्रे न्यासहय भवेत् । कुटीचको-वहृदयत्पुभावेतौ विद्विण्डनौ । हय तीव्रतरे ब्रह्म-लोकमोक्षविभेदत । तद्वोके तत्त्वविद्वंसो लोकेऽस्मिन् परस्मक ॥ एतेपान्त समाचारा मोक्षा. पारा-भरसृते । व्याख्यानोऽस्माभिरत्वाय परहृषो विदिष्यते । जिज्ञासुर्ज्ञानवाचेति परहृषो विधा क्त । प्राङ्गर्ज्ञानाय जिज्ञासो न्यासं वाजसनेयिन । "प्रव्राजिनो लो-केतमिच्छन् प्रव्रजन्ति हि" । एतस्मात्तु गद्ये म वक्ष्ये-मन्दविषुदये ॥ लोको हि द्विविध आत्मनोकोऽनात्म-कोरूपेति । तत्रात्मलोकस्य त्रिविध गृहदारण्यदे

ततीवाध्याये श्रूयते । "अथ तयोवाव लोकाः मनुष्यलोक पितृलोको देवलोक" इति । सोऽय मनुष्यलोक पुत्रेष्वैव ज-योनान्येन कर्मणा । कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति । आत्मलोकश्च तत्रैव श्रूयते । "यो ह वा अस्मा-ल्लोकात् स्वं लोकमदृष्टा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्तीति" । "आत्मानमेव लोकमुपासीत" "सय आत्मानमेव लोकमुपास्ते नहास्य कर्म क्षीयत" इति च । यथाध्यायेऽपि "किं प्रजया-करिष्यामो येना नोऽयमात्माऽयञ्च लोक" इति । एवञ्च सति एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन् प्रव्रजन्ति" इत्यत्रात्मलोको-विषयित इति गम्यते "स वा एव महानज आत्मेति" प्रक्रान्त-स्यात्मन एव एतच्छब्देन पराश्रुतत्वात् । लोकते अतु-भूयत इति लोक । तथा चात्मानुभवमिच्छन्ः प्रव्रजन्तीति श्रुतेस्तात्पर्यार्थं सम्प्रदायते । मृत्तित्वात् "ब्रह्मविज्ञानलाभाय परहृषसमाह्वय । शान्तिदान्यादिभि सङ्घं साधनं सङ्घितो-भवेदिति" । इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सम्यगनुष्ठितं वेदानुव-चनादिभिरुत्पन्नया विविदिपया सम्पादितत्वादयं विविदिषा सन्यासो द्विविध जन्मापादककर्मादित्यागमात्वात्मक प्रौढारण्यपूर्वकदण्डधारणाद्याश्रमरूप यति । त्यागश्च तैत्तिरीयादौ श्रूयते "न कर्मणा न प्रजया न धनेन, त्यागे-नैके अन्ततत्त्वमानश्रुति" । अस्मि च त्यागे स्त्रियोऽप्यधि-क्रियन्ते । अतएव मैत्रेयीपक्वमात्नायते "येनाह नान्मृता स्या किमह तेन कुर्याम् यदेव भगवन् । वेद तदेव मे ब्रूहीति" । ब्रह्मचारिगृहस्ययानप्रस्थाना केनचित्मिच्छेन सत्प्रा-साश्रमस्वीकारे प्रतिबद्धे सति स्वाश्रमधर्मेष्वनुष्ठीयमानेष्व-पि वेदनाद्यो मानसकर्मोदित्यागो न विरुध्यते श्रुति श्रुतीतिहासपुराणेषु लोके च ताटशान्तश्चाविदा बहूनामुपस-म्नात् । यस्तु दण्डधारणादिरूपो वेदनहेतु परमहं-साश्रमः स पूर्वैराचार्यैर्बहुधा प्रपञ्चित इत्यस्माभिरुप-स्यते । इति विविदिपासन्यास ।

"अथ विद्वत्सन्यास निरूपयामः ॥ सम्यगनुष्ठितं श्रव-णमनमनिदिध्यासनै परतश्च विदितवद्भिः सम्पाद्यमानो वि-द्वत्सन्यास । तत्र याश्च वस्तुः सम्पादयामास । तथा हि विद्व-त्स्त्रिरोमणि भगवान् याश्च वस्तुः शिजिगीपकषाया वद्विविधेन तत्पनिरूपणेनाद्वैतयामप्रमृतीन्मनीन् विजित्य धीतराग कषाया सत्संपन्नाराध्यामनेकधा जनक बोधयित्वा मैत्रेयीं बुबोधयिपुत्रस्यास्तरया तत्प्राभिसुरस्याय स्वकर्म-व्य सन्यासं प्रतिबद्धे ततस्त्रा बोधयित्वा सन्याससुधार । तदुभय मैत्रीयीप्राङ्गुपसाद्यन्त्योराश्रायते" "अथ ह

यागवत्क्रोऽन्यद्द्रुसपपाकरिष्यन् भवेद्येति शोषाच याग
 पक्त्वा, प्रजिजिष्यन् वा अरे अरुममकात् स्यानाटर्षति,
 एतावदरे अस्वमृतत्वमिति होक्ता यागपक्त्वा प्रमज्जति ॥
 कृष्टोषे प्राङ्गणेऽपि विहन्सन्वाम आन्नायते 'एत नैत
 मात्मानं विदित्वा प्राङ्गणा पुत्रं पयायाय विसृज्यायाय
 लोकेपयायाय बुभुक्ष्यायाय भिक्षार्थं चरन्तीति' । न चैत-
 द्वाक्य विविदिपासंन्यासपरमिति गद्गरीय' पृथ्व्याकानया
 षिनोविदित्वेति ज्ञानप्रशयस्य प्राङ्गणगच्छस्य च वाधप्रस-
 क्रान्तं । न चाल प्राङ्गणगच्छोजातिशयक वाच्यगोपे पा-
 षिह्यवास्त्वमीनगच्छाभिधेयं अथणममनविदिध्यासं
 साधुं प्राङ्गणात्कारसमिप्रेत्यथ प्राङ्गण इत्यभि-
 दितत्वात् । ननु तत्र विविदिपासस्यासोपेत पाण्डित्यादौ
 प्रवर्तमानोऽपि प्राङ्गणगच्छेन परामृष्टे तस्मात् प्राङ्गण
 पाण्डित्य निर्विद्ये वास्त्वेन तिष्ठति' इति' स च भाविनी
 वृत्तिमाश्रित तत्र प्राङ्गणगच्छस्य प्रयुक्तत्वात् । अन्यथा
 कथमथ प्राङ्गण इति साधनानुष्ठानोत्तरकालवाचिन
 मथगच्छ प्रयुञ्जीत । गारीरनाङ्गणेऽपि विहन्सन्वामपि
 विदिपासंन्यासी सष्ट निर्दिष्टौ 'एतमेव विदित्वास्वसु-
 निर्भवत्येवमेव प्रजिजिष्येति कश्चित्तन्न प्रमज्जन्तीति' ।
 छिनित्य मनमगीकृतम् । तच्चावति कर्त्तव्यान्तरे
 सम्भवतोत्तरानु सन्वाम उवाभिषोयते । एतच्च वाक्त्वगोपे
 स्यदीकृतम् एतच्च न वैतत् पूर्वं विद्वांस प्रजा न
 कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामोयेषां भोज्यमात्माय
 लोके इति' 'ते न पुत्रं पयायाय विसृज्यायाय लोकेप-
 यायाय बुभुक्ष्यायाय भिक्षार्थं चरन्तीति' । अथ लोक
 इत्यापरोष्मेषानुभूयत इत्यर्थः । नन्वत्र सुमित्वेन
 फलेन प्रलोभ्य विविदिपास न्यासं विधाय वाक्त्वगोपे
 स एव प्रपञ्चितः अतो न सन्वामान्तर कल्पनीय सैव
 वेदनस्यैव विविदिपास न्यासकत्वात् । न च वेदन
 छिनित्ययोरेक्य शङ्कनीय विदित्वा सुनिर्भवतीति पूर्वो
 उत्तरकालीनयोक्तयो साध्यसाधनत्वप्रतीते । ननु
 वेदनस्यैव परिपाकान्तरियरूपमपस्थान्तरम् छिनित्यम्
 अतोवेदनद्वारा पूर्वं सन्वामस्यैवैतत् फलमिति चेत् वाढम्
 अतएव साधनरूपान् सन्वामादान्य फलरूपमेव सन्वाम-
 द्रुम । यथा विविदिपासस्यासिना तत्त्वज्ञानाय
 अथवादीनि सन्वाद्मीयानि तथा विहन्संन्यासिनापि
 जीवन्मुक्त्यै मनोनाशवासनालयौ सन्वाद्मीयौ ।
 एतच्चोपरिष्ठात् प्रपञ्चयिष्यामः । सत्यप्यनयोः सन्वाषयो

रवान्तरभेदे परमहंसत्वाकारेण कोरत्वा यत्तुर्धिधा भिद्य
 इति श्रुतिषु षट् मणोरुवा । पूर्वोक्तयो गन्वासयो
 परमहंसत्व जागन्मृतावगम्यते । तत्र च अनदेम
 मन्वामेष्टे मति यागवत्क्रोऽधिकारिविभेदविधाने-
 भोत्तरकालानुषेदेन च मर्कित विविदिपासंन्यास-
 सभिधाय पयाटविषया यतोपवीतरहितव्यासिप्रेऽ
 प्राङ्गणे पयाटात्मभानमेव यतोपवीतमिति मयाटधौ
 अतोमाङ्गयतोपवीतमाभावात् परमहंसत्व निर्वायते ।
 तदाऽन्यथां कर्तव्यार्थां तत्र परमहंसोत्तमस्य परमस्य
 मन्वामेष्टानु यद्दविधान् मन्वामिदो जीवन्मुक्तानुटाहस्य
 "अथानिद्रा अथकाःपारा अथगच्छा उक्ततवटा-
 चरन्' इतिविहन्स न्यासिनोर्दिता । तथा "सिदग्द-
 कर्मणु विद्य पात्र जलपयितं गिष्ठा यज्ञोपवीत-
 ज्ञेत्येतत्पूर्वं भूसांरेत्यङ्गु परित्यज्यात्मानमन्विष्ये-
 दिति" इतिदिग्दतः सत एकदग्दकस्य विविदिपा-
 सन्यास विधाय तत् फलरूप विहन् सन्वामेष्टसाधारण
 "यथा जातरूपधरोनिर्हो निष्परिपृक्षस्यब्रह्ममार्गे
 सम्यक् सम्यक् शुद्धमानसः प्राणस्यारोपायं यदोक्तकासे
 विद्यन्ते भैक्षमाचरन्नुटवालेषु साभावाभौ सौ कृत्वा
 शून्यागारे देवमहत्कृतदन्वीकृष्टभूतजलावपाचा-
 न्निहोत्तमदेऽपिनिगरिहृष्टरफन्दकोटरनिर्भरस्यसिद्धि-
 खनिकेतनशम्यप्रयत्नोनिर्भस शुक्रध्यानपरायणोऽध्यात्म-
 निष्ठ शुभाशुभकर्मनिर्मुक्तमपर सन्वासेन देहत्याग करोति
 स परमहंसोनामेति' । तस्मादनयोर्भवयो परमहंसत्व
 विहम् । समानेऽपि परमहंसत्वे विद्वे विरुद्धधर्मा
 क्रान्त्यादवान्तरभेदोऽप्यभ्युपगन्व्य । विरुद्धधर्म-
 त्वञ्चारण्य धनिपत्परमहंसोपनिपदो पर्यालोचमायासव
 गम्यते । 'केन भगवन् । कर्मागल्येषेतोविच्छ्रजामीति' शि-
 ष्ठा यज्ञोपवीतस्याध्यायगायत्रीजपाद्यगोत्रकर्मात्यागरूपे वि-
 विदिपास न्यासे मियेषाश्चिन्ता प्रष्टेसति शुद्ध प्रजापति
 "गिष्ठा यज्ञोपवीतम् इत्यादिना सर्वत्यागमभिधाय' इच्छ-
 माच्छादन कौपीनञ्च परिचर्येदिति' देहत्यादि स्वीकार विधाय
 "तिसन्वामादौ ज्ञानमाचरेत् । सन्नि समधाधात्मन्याचरेदिति"
 "सर्वेषु वेदेष्वारण्यमावर्त्तयेदुपनिषद्मावर्त्तयेदुपनिषद्-
 मावर्त्तयेदिति" वेदनैतनाशमधर्मानुष्ठेयतया विधये ।
 "अथ योगिना परमहंसानां कोऽय मार्ग" इति विहन्
 सन्वासे नारदेन प्रष्टे सति शुद्धमगवान् सप्रलभित्-
 त्यादिना पूर्ववत् सन्वासमभिधाय "कौपीन दण्डमा-

आदानञ्च स्वरोरोपभोगार्थाय लोकस्योपकारार्थाय च परिसृष्टेदिति" दण्डादिस्त्रोकारस्य लौकिकत्वमभिधाय "तच्च सुख्ये नास्तीति" शास्त्रीयत्वं प्रतिपिध्य "कोऽयमुख्य इति चेतयं मुखोन दण्ड न शिक्षा न यज्ञोपवीतं नाच्छादनञ्चरति परमहंस" इति दण्डादिलिङ्गराहित्यस्य शास्त्रीयतामुक्त्वा 'न शीतं न घोष्य'मित्यादिना वाक्येन "आशाम्वरो निर्ममस्कार" इत्यादिवाक्येन च लोकव्यवहारान्तोत्पन्नमभिधायान्ते "यत्पूर्वानन्दैकबोधसद्ब्रह्माहमस्मीति कृतकत्वो भवति" इत्यन्तेन अन्येन ब्रह्मात्मसु-भवमात्रपर्य्यवसानमाचष्टे । अतोविरुद्धधर्मापेतत्वादस्त्वेषानयोर्महान् भेदः । सृष्टिष्वप्ययं भेद उक्तदिशा द्रष्टव्यः । "संसारमेवं नि सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यज्ञतोद्गाहा परं वैराग्यमाश्रिताः । प्रष्टुचित्तक्षणो योगो ज्ञान संन्याससंक्षयम् । तस्माज्ज्ञानं पुरस्कृत्य संन्यस्येदिह बुद्धिमान्" इत्यादिविदिपासंन्यासः । "यदा तु विदितं तत्स्यात् परं ब्रह्म सनातनम् । तदैकदण्डसमृद्धौ सोपवीता शिक्षा त्वजेत् । ज्ञात्या सम्यक्परं ब्रह्म कथं त्यक्त्वा परिसृष्टेदिति" विदित्संन्यासः । ननु कलामिद्यादायिव कदाचिदौत्सुक्यभावेणापि वेदित्मिच्छा सम्भवत्येव विदित्तायापातदर्शिनं पण्डितं मन्यमानस्याप्यवसोक्तवते । न च तौ प्रव्रजन्तौ दृष्टो अतोविविदिपानिदृष्टे कोटश्लो विवक्षिते इति चेदुच्यते । यथा मोक्षायानुमुक्त्यास्तत्पद्माया भोजमादन्यो व्यापारो न रोचते । भोजने च विडम्ब्योन सोढुं शक्यते । तथा यदा जन्महेतुषु कर्मसंशयान्तरुचिं वेदनसाधनश्रवणादिषु च त्वरा महती सम्भूयते तादृशी विविदिषो संन्यासहेतुः । विदित्ताया अवधिरूपदेश साहस्यप्रामाणिकः । 'देहात्मज्ञानवज्ज्ञानं देहात्मज्ञानपाधकम् । आत्मव्येव भवेद्यस्य न नेच्छन्ति सच्यते" इति । सुतावपि "भिद्यते हृदयपन्थिन्किञ्चिन्ने सख्यंसंशयाः । लीजन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् हृष्टे परावरे इति" । परमपि हृदयवर्गभादिपदमवर वसादसो परापरः । हृदये बुद्धौ साक्षिण्यदात्मग्राह्यासोऽनाद्यविद्यानिमित्तत्वेन पन्थिवहृदसंज्ञे परुपत्याहुयन्विरित्युच्यते । आत्मा साक्षीकर्ता वा, साक्षित्वेऽस्य ब्रह्मत्वमस्ति न वा, ब्रह्मत्वेऽपि तद्बुद्ध्या वेदितुं शक्यते न वा, शक्यत्वेऽपि तद्देदनमात्रेण सञ्चित्तमनेत्वादय संशयाः । कर्मण्यनारम्भानि श्यागामिजन्मकारणाणि । तदेतत् पन्थिग्राहितवसविद्यानिमित्त-

त्वादात्मदर्शनेन निवर्त्तते । सृष्टावप्ययमर्थ उच्यते "यस्य नाहंलतोभावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते । हृत्वापि स इमांलोकान्म हन्ति न निवध्यते" इति । यस्य ब्रह्मविदो, भावः सत्ता स्वभाव आत्मा, नाहं लतोनाहंलतेण तदात्मग्राह्यासादाविर्भावितः, बुद्धिषेपः संशयः । तदभावे त्वलोकव्यवधेनापि न निवध्यते किञ्चतान्येन कर्मण्येवार्थः । नन्वेवं सति विविदिपासलेन तत्त्वज्ञानेनैवागामिजन्मना विचारितत्वाहर्त्तमानजन्मशेषस्य भोगमन्तरेण निवारयित्तमशक्यत्वादस्यमनेन विदित्संन्यासप्रयासेनेति चेन्नैवं विदित्संन्यासस्य जीवन्मुक्तिहेतुत्वात् । तस्माद्देनाय यथा विविदिपासंन्यासः एव जीवन्मुक्तये विदित्संन्यासः सम्बन्धोः इति विदित्संन्यासः । 'दोषकालं ब्रह्मचर्यं सृ इत्यादित्युपराणे सद् कलिषक्तोऽदोषकालब्रह्मचर्यं संन्यासाश्रमयोस्तुकीर्त्तनम् तत् नैष्ठिक ब्रह्मचर्यं पट्विंशद्विद्विब्रह्मचर्ययोर्निषेधपरम् न पुनर्यज्ञानान्तिकब्रह्मचर्यं मात्रस्य निषेधः दोषकालेति विशेषणसामान्यात् तेन 'पट्विंशदादिकं चर्यं शुरौ त्वैवेदिकव्रतम् । तद्विकं पादिकं वा श्रष्ट्यानिक्मेव वा" इति महानोक्तपक्षपक्षद्वयमध्ये व्यत्यक्तकालस्यैव कलौ कर्त्तव्यता । "तथाऽग्निहोत्रं शवालम्भं संन्यासं पक्षपट्टकमिति" निगमवाक्यमपि त्विदण्डविषयम् "यावद्वर्षविभागोऽस्ति यावद्देदः प्रवर्त्तते । संन्यासश्चाग्निहोत्रञ्च तावत् कुर्यात् कलौ युगे" देवलक्षरणात् । 'चत्वार्यर्षद्वयसप्तसप्त चत्वार्यर्षद्वयतामि च । कलेयैर्दा गमिष्यन्ति तदा त्वेतापरिग्रहः । संन्यासय न कर्त्तव्यो ब्राह्मणेन विशेषतः" इति व्यासवचनन्त त्विदण्डविषयम् । महानिर्वाणतन्त्रे ष । 'पुरैव कथितं तावत् कश्चिधर्मविचेष्टितम् । तपस्याध्यायहीनाना श्रणामत्यायुषामपि । क्षेयप्रवाहायज्ञानां कुतोदेहपरिभ्रमः । ब्रह्मचर्याश्रमोनास्ति वानप्रस्थोऽपि न प्रिये । गार्हस्थ्यमैशुकौ चैव आश्रमौ द्वौ कलौ युगे । षट्स्यस्यस्य क्रिया सर्वा आगमोक्ता कलौ शिवे । नायमर्गं क्रियासिद्धिः कदापि षट्स्यमिधान् । भैरुकेऽप्याश्रमे वापि वेदोक्तं दण्डधारणम् । कलौ नास्त्वेष तत्त्वज्ञे । यतस्तच्छ्रीतसंस्कृतिः । ग्रंथसंस्कारविधनाऽवधूताश्रमधारणम् । तदेव कथितं भद्रे । संन्यासश्च हृद्य कलौ । विद्यामामितरेषाञ्च वर्णानां प्रवर्षे कलौ । उभये आश्रमे देवि । सर्वेषामधिकारिता । सर्वेणामेव संस्कारकर्म्मणो सर्वप्रवर्त्तना । विद्यामामितरेषाञ्च

कम् लिक्षं पृथक् पृथक् । उभावेवाश्रमौ विहितौ एत-
 आगमाधिकारिण पतितब्राह्मणादेरजतप्रायश्चित्तस्यैव
 बोध्यम् । आगमविधावधिकारिण्य आगमगण्डे ई१४
 पृष्ठे उक्ता इतरेषान्तु न श्रौतदण्डादिधारणनिषेध तेषा
 श्रौत एवाधिकारात् । यस्तुतः आगमवाक्येऽपि प्रथमे
 कलाविति विधेयोक्ते प्रथमे कसौ सर्वेपामेव पतित
 प्रायत्वस्यावश्यम्भावादागमधर्मस्यैवावलम्बनीयतया तेषामेव
 तदानीमागमोक्त्याश्रयहयेऽधिकार इति भेद इति टिक् ।

आश्रमगुरु पु० आश्रमाणा ब्रह्मचर्यादीना गुरुरित्यन्ता ।
 आश्रमनियन्तरि न्ये । 'कर्त्तुमाश्रमगुरु स नाश्र-
 मत्' भाष ।

आश्रमधर्म पु० आश्रमविहितधर्म । ब्रह्मचर्यादि-
 विहिते धर्मे धर्मो हि पङ्क्तिषु येषु धर्म आश्रमधर्मो
 येषु धर्मधर्मो गुणधर्मो निमित्तधर्मोसाधारणधर्मोऽपि ।
 तत्र येषु धर्मो ब्राह्मणो नित्य मदा यज्ज्येदित्यादि ।
 आश्रमधर्मोऽग्नीध्वनभक्ष्यब्रह्मचर्यादि येषु धर्मधर्मो ब्रा-
 ह्मण्यादि क्रमेण पालागादिदण्डधारणादि नैमित्तिकधर्मो-
 विहिताकरणनिषेधननिमित्त प्रायश्चित्तम्, साधारण-
 धर्मोऽहिंसादि साहिस्यात् सर्वामभूतानोत्पाचाण्डानं
 साधारणधर्मः श्रुत्युक्त इति" मित्ता० । अन्यत्र चान्ये
 आश्रमधर्मो दर्शिता । "ब्रह्मचारिण स्वाध्याय, गृह-
 स्थस्य दान दमो यज्ञश्च, पानप्रस्थस्य तप, भिक्षुकस्य
 "अभय सत्वशुद्धिर्ज्ञानयोगव्ययस्यति" इत्यादिकः तथा
 च "यस्त्वाश्रम समाश्रित्य अधिकार प्रवर्त्तते । स स्वल्पा-
 श्रमधर्मस्तु भिक्षादण्डादिक यथा । यतोना तु प्रमो
 धर्मोनियमोवनवासिनाम् । दानमेव गृहस्थाना शुश्रूषा
 ब्रह्मधारिणामिति श्रुत्या श्रुत्या च येये धर्मो यत्त आश्रमे
 विहितास्ते आश्रमधर्मगण्डेनोच्यन्ते ते च धर्मास्तत्र गण्डे
 प्रपञ्चेन वक्ष्यन्ते । [वनादौ आश्रमस्थानादयोऽप्यत्र ।

आश्रमपद न० आश्रमस्य पदम् । सन्यादेर्विश्रामस्थाने तपो-
 आश्रमवास पु० आश्रमे वासः । यादीना श्रमोवनदौ
 वासे आश्रमवासमधिकृत्य क्तोपपन्न अण् । इतराद्वा-
 दोनामाश्रमवासाधिकारेण व्यासनिर्मिते भारतान्तर्गते
 २५४भेदे । "एतदाश्रमवासाख्यम्" भा० व्या० १५० ।

आश्रमवासिक न० आश्रमवास प्रतिपाद्यतयाख्यस्य ठन् ।
 भारतान्तर्गते इतराद्वादेराश्रमवासप्रतिपादके पर्वभेदे ।

आश्रमसद् द्वि० आश्रमे शीदति सद्-किप् । आश्रम-
 वासिनि तपोवनवासिन्वर्तते वाममस्यादौ ।

आश्रमिक द्वि० आश्रमोऽन्यस्य ठन् । आश्रमगुक्ते ।
 आश्रमिन् द्वि० आश्रमोऽन्यस्य ङमि । आश्रमगुक्ते स्त्रिया ङीप् ।
 "तद्यथाश्रमिण सर्व्ये गृहस्थे यानि श्रम्यतिम्" "चतु-
 भिरपि चैवैतैमित्यमाश्रमिभिर्हिज" मत्त ।

आश्रयन० आश्रयतेऽनी आ+श्रि-कर्मणि अच् । आश्र-
 यणीये "वर्द्धिष्णु माश्रयमनागतमभ्युर्नति" "द्रव्याश्रये-
 ष्वपि गुणेषु रराज नील" भाष । "चित्त यथाश्रय
 ष्टते स्याण्णाटिभ्यो विना यथाश्रया । तद्वहिना विधेर्
 ने तिहति निराश्रय लिङ्गम्" सं० का० ०५भापरे
 "आश्रितिराश्रयणान्तु सामान्यज्ञानमिष्यते" "हेतोरे-
 काश्रये येषा ससाध्यव्यभिचारिता "जन्याना जनक काशो
 जगतामाश्रयो मत" भाषा० "तमाश्रय दुपप्रसृष्टस्य
 तेजस" रघु २४४ । "पिष्टमाश्रयमे गच्छ"
 ४५वसव्ये "विमाश्रय न तिष्ठति पण्डिता वनिता
 लता" उद्भट "निराश्रय मा जगदोग रत्न" पुरा०
 ५५विपदे "बभूव यत् प्रेमपरस्सराश्रयम्" रघु अरिभि-
 पीशमानेन वचनदाश्रयणरूपे पङ्क्त्यान्तर्गते रात्रा
 ईगुणभेदे यथाश्रय कर्त्तव्यस्तथोक्तमग्निपुराणे "ब्रह्मि-
 हिपतोर्भध्ये पाचात्मान समर्पयन् । ईधीभावेन तिष्ठेत्
 काकाक्षिपद्वक्षित । उभयोरपि सघाते सेनेत वलय-
 त्तरम् । यदा हावपि नेच्छेता सज्ञेपे जातसविदी ।
 तदोपसर्पेत्सच्छक्कमधिकं वा स्वय भजेत् । उच्छिद्यमानो
 बलिना निरुपायप्रतिक्रिय । कुलोत्पन्नं सत्यमार्य-
 मासेयत बलीतुक्तम् । तद्दर्शनोपासिकत्वा नित्य तद्भाव-
 भाषिता । तत्कारितप्रत्ययिता दृष्ट सश्रयिण च्छतम्" ।
 भावे अच् । ७५वसव्ये । "योऽवमन्ये त ते मूढे हेत-
 शास्त्राश्रयेण च" मत्त । अश्रयण्ये "गुणवदाश्रयलम्ब-
 गुणोदये" भाष । त्व । आश्रयण्यम् आधारत्वे न० ।
 "आश्रयण्यविषयत्वमागिनो" सं० शा० तत् । आश्रयता ।
 तत्कार्ये स्त्री आधारयद्दे विहति ।

आश्रयण न० आ+श्रि ल्युट् ॥ आसेवायाम् २५५वसव्ये च ।
 कर्त्तरि ल्युट् । आश्रयण्यकर्त्तरि द्वि० स्त्रिया ङीप् ।
 "अहमेत्य पतद्भवर्त्तं ना पुनरह्वाश्रयणो भवामि ते" कुमा० ।

आश्रयणीय द्वि० आ+श्रि-कर्मणि अनीयत् । यथाश्रय
 क्रियते श्रितान् २५५वसव्ये च ।

आश्रयवत् द्वि० आश्रयोऽन्यस्य सप्तमस्य ष स्त्रियांङीप् ।
 आश्रयण्युक्ते सावलम्बे साधारे पदादे ।

आश्रयाश पु० आश्रयमश्राति अश-कच् उप० ष० ।

१ वल्ली तस्य आश्वयस्य काष्ठादेर्हाङ्कत्वासथात्वम् ।
 "इष्टं क्रियते धूर्त्तं श्रीमानात्मविष्टये । किं नाम
 खलमसर्गः कुरुते नाश्रयागवत्" उद्धट २ चित्तकष्टे
 ३ कृत्तिकानक्षत्रे च । ४ आश्वयनाशके त्रि० ।

आश्वयासिद्ध ३० आश्वयोऽसिद्धोऽस्य । न्यायोक्ते हेत्वाभास
 भेदे यथा गगनपद्मं सुरभि पद्मत्वात् सरोजपद्मवदित्यादौ
 गगनपद्मरूपस्य हेतोराश्वयस्याप्रसिद्धत्वात् हेतोर्दृष्टत्वम् ।
 आश्वयासिद्धि स्त्री आश्वयस्या सिद्धिः अप्रसिद्धि न्यायोक्ते
 हेतोर्दोषभेदे असिद्धिगच्छे ५५४४४४ विवृतिः ।

आश्वयिन् त्रि० आश्वयति आ+श्वि-इनि । आश्वय
 कारके आश्विते । "भयूरष्टशश्वयिणा युहेन" रघु० "पर्य-
 नाश्वयिभिर्निजस्य सद्यः नाम्नः किरार्तं कृतम्" रत्ना० ।
 आश्वव त्रि० आश्वणोति वाक्यम् आ+श्व-अच् । वाक्यस्थिते
 वाचि प्रथमे वाक्ये श्रुत्वा तदद्योतुष्टायिनि । "सगवस्तु भिय-
 जामनाश्व" रघु । भावे+अप् । १ अङ्गीकारे ३ श्लोके च ।

आश्राव त्रि० आ+श्व-णिच्-अच् । १ आश्रये २ अङ्गीकारे च
 आश्रि स्त्री सम्यक् अश्रि प्रा० ष० । सम्यक्कोषे शब्दच०
 आश्रित त्रि० आ+श्वि-क्त । आश्रयप्राप्ते, शरणागते, आधेये
 "मायश्रलं गौरवमाश्रितेषु" कुमा० "अथ इत्याश्रिता
 गुणा" । "अन्यत्र नित्यद्व्येभ्य आश्रितत्वसिद्धेयते
 इति" च भाषा० ।

आश्रित्य अव्य० आ+श्वि-ल्यप् । अश्रितस्त्रेयत्वे ।
 आश्रिन् त्रि० आश्व सञ्ज्ञे लमस्यस्य सुशा० इनि । सञ्ज्ञे ल-
 दुक्ते स्त्रिया ङीप् । [क्विप् । २ अङ्गीकर्त्तरि त्रि० ।
 आश्रुत् स्त्री आ+श्व-भावे क्विप् । १ अङ्गीकारे । कर्त्तरि
 आश्रुत त्रि० आ+श्व-क्त । १ अङ्गीकृते, २ व्याकृतिते च ।
 "एव अर्थात्ताश्रुतेषु" कात्या० ३, २, ६ ।

आश्रुति स्त्री आ+श्व-क्तिन् । १ अङ्गीकारे २ अश्रये च ।
 आश्रयेय त्रि० आ+श्वि-यत् । १ आश्रयणीये २ अश्रयस्त्रे च ।
 आश्रिष्ट त्रि० आ+श्वि-क्त । १ आश्रित्तिते २ सञ्ज्ञे "शिसा-
 मिराश्रिष्टरामभगानिधि" "आश्रिष्टभूमि रशितार-
 ष्व" इति च भाष ।

आश्रये ३० संपदेकदेशेन श्रेय संबन्ध आ+श्वि-यञ् ।
 १ एवदेशसंबन्धे । "सामोषास्येपयिपयैर्वाप्राधारयतर्षिध" ।
 सञ्ज्ञे ० । २ आश्रित्तिते च । "आश्रयेपलोमुपवधुस्त्रमकार्कस्य
 वाश्रिषोम्" भाषः वेदे त्रि० क्विप् सस्य र ।
 आश्रयेऽप्युक्ताये ३० अश्रयेऽप्युक्ताये अश्रयेऽप्युक्ताये
 अश्रयेऽप्युक्ताये । "आश्रयेया मत्तत्र एषां देवता" तैत्ति०

आश्व न० अश्वानां सनूहं अण् । १ अश्वसमूहे अश्वं रूहते
 शेषिक अण् अश्वस्येदं वाह्यम् अञ् वा । २ अश्ववाह्ये
 त्रि० सि० कौ० । अश्वस्य भावः कर्म वा प्राणस्येज्जा-
 तित्वात् अञ् । ३ अश्वभावे ४ तत्कर्मणि च न० ।
 अश्वस्येदन् अण् । ५ अश्वसवन्निनि त्रि० । "आश्व
 कफहर मूलं कर्मिदद्रुपु गस्यते" सुश्रुत ।

आश्वतराश्वि ३० अश्वतराश्वस्यापत्यम् इञ् । कुडिलसुनौ ।
 आश्वत्य न० अश्वत्यस्य फलमण् लृच्चा० तस्य न लुक् । १ अश्वत्य
 फले । अश्वत्यस्येदम् अण् । २ अश्वत्यसम्बन्धिनि त्रि० स्त्रिया
 गौ० ङीप् । आश्वत्यो शाखा समिद्धा । "सर्पिराश्विच्याश्व-
 त्योस्त्रिस्त समिध" शत० ब्रा० । तस्मादाश्वत्ये ष्टपत्वात्
 स्याताम्" शत० ब्रा० अश्वत्येन युक्ता अण् । अश्वत्यनक्षत्र-
 युक्ताया शरात्रौ स्त्री । गृहा० ऋ । आश्वत्यीय आ-
 श्वत्यसम्बन्धिनि त्रि० ।

आश्वत्यिक च० अश्वत्यगच्छे ५०० पृष्ठे विग्रहादि । चा-
 न्दाश्विने भाषि । [सम्बन्धिनि ।

आश्वपत त्रि० अश्वपतेरिदम् अश्वपत्या० अण् । अश्वपति
 आश्वपस् त्रि० आश्व आश्रोति अश्वन् हुष । शीघ्रप्राप्तरि ।
 आश्वपालिक पुंस्त्री अश्वपाल्या० अपत्यं रेवत्या० ठक् ।
 अश्वपाल्या अपत्ये । [णिनि । अश्वमेजर्षिप्रोक्ताध्यायिदु ।

आश्वपेजिन् त्रि० व० ष० । अश्वमेजेन प्रोक्तमधीयते शौनका०
 आश्ववाल त्रि० अश्ववालाया व्योपधेरयम् अण् । अश्व-
 वालोपधे सम्बन्धिनि । "आश्ववाल प्रस्तरः, वसोह
 देवेभ्योऽपचक्राम सोऽश्वोभूत्वा पराडावर्त्त तस्य देवा अशु
 ह्याय बालानमिपेदुस्तानालुलुपुस्तानालुष्य सर्ष्व संन्यासुस्त
 तएना व्योपधय समभयन् यदश्ववाला शिरो वै यश्र-
 ध्यातिय्यं जघनार्थो बाला उभयतएवैतद्वर्त्तं परिगृह्णा-
 ति यदाश्ववाल प्रस्तरोभवति" शत० ब्रा० ।

आश्वभारिक त्रि० अश्ववाह्यं भारमश्वभूत भार वा हरति
 यश्रति व्यावृत्ति वा वंशा० ठञ् । अश्ववाह्यस्य अश्व-
 भूतस्य वा भारस्य १ हारके २ वाहके ३ व्यावाहके च ।

आश्वमेधिक त्रि० अश्वमेधाय इति ठन् । अश्वमेधसाधने
 इत्यादौ अश्वमेधव्यापिण च अश्वमेधगच्छे ५११ पृष्ठे
 उक्तानि अश्वमेधसाधनानि कृतानि यन्त्य ठञ् । शतप-
 नाङ्गणान्तर्गते १२ प्रपाठके पञ्चाध्यायीरूपे यन्त्यभेदे
 तत्र पञ्चसध्यायेषु अश्वमेधसोत्पत्तिः पञ्चञ्च । तस्य धर्म-
 विषयः आश्वमेधवैश्वानरस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव तस्यैव
 प्रपनाध्यायतदेष मन्त्रव्याख्यानानेन सद् विवेकधर्मा

कारसन्धौ अरेफसज्ञस्यावर्णोपधस्य विषर्जनीयस्य खोप ।
 १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्वर्गोत्थलतीयवर्णापादनम् । १४ म-
 कारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वीषट्शब्दस्य
 षपट्कारस्वरूपत्वम् । १६ इत्येवरूप प्रथमप्रयाज । १७
 षपट्कारोच्चारणपूर्वकोऽनुमन्त्रणप्रकार । १८ षपट्कारस्य
 द्विधाकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुमन्त्रणस्यापि द्विधाकीर्त्त-
 नीयत्वम् । २० इत्येवं याज्यास्वरूपम् । २१ षषिष्ठादि-
 भिन्नानां तनूनपादित्यादि द्वितीयप्रयाज । २२ षषिष्ठादीनां
 नराश स इत्यादि द्वितीयप्रयाज । २३ इडो अग्न इत्यादिः
 सर्वेषां तृतीयप्रयाज । २४ वर्द्धिरग्ने इत्यादि चतुर्थं स्वाहा-
 सुमित्यादि पञ्चमप्रयाज । २५ अग्निमन्त्रनादौ मन्त्रस्वरप्र-
 याज । २६ ईशंयुयाकादूर्ध्वं मन्त्रस्वरेण प्रयोगः । २७ प्रयाजेभ्य
 ऊर्ध्वं मास्विष्टकृतौ मध्यमेन प्रयोगः । २८ इडादिशंयु-
 याकान्तरूपस्य शेषस्योत्तमेन प्रयोगः । २९ पूर्वोत्तरयो-
 राज्यभागनामकयागयोरगोरणदेवतादेशयाज्यासन्धानपूर्वको
 यागः । ३० अतुवाक्यावतीनामप्रैषाणां चान्याया-
 याभ्योऽन्याया देवतानाम् आदेशपूर्वकयागः । ३१ अङ्ग-
 मधानरूपे सोमकर्मणि वैश्वानरीयपत्नीसयाजयब्दबोधि-
 तयो पदार्थयोर्मध्ये ततोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यासाम्
 आदेशपूर्वको यागः । ३२ पौर्थांसास्त्रासाज्यभागयो-
 रनिमित्ता वात्संज्ञा । ३३ अतुवाक्यावर्षविचार-
 वगमादि । ३४ याजग्रयोरातुवाक्यादेवतानन्यत्वम् । ३५
 आदित्य आरभ्याजप्रभागपर्यन्तं वाग्यमनस्य । ३६ याज्या-
 दिभ्योऽन्यदप्यारभ्यासनाप्रैर्जाग्यमनस्य । ३७ यज्ञसाधन-
 यसोऽन्यत्र वाग्यमननियमः । ३८ वाग्यमननिय-
 मातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या षष्ठो
 जपः । ३९ उक्तातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या षष्ठो जप-
 विधानम् । ४० १५०५५० । १ विधिक्रमप्राप्तानां देवतानां
 वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्यां याज्यातुवाक्यायोजना । २ प्रधा-
 नानन्तर खिष्टकृतौ यागः सर्वत्र च पूर्वमतुवाक्यायाः
 पश्चाद्याज्याया प्रयोगः । ३ ये याजमहे इत्युक्त्वा पश्चात्
 विमह्या देवतामादिश्य मिया धामान्यथाष्ठिति मन्त्रपाठः ।
 ४ प्रथमदेवतायाः पुरस्तादाद्यारुग्निगन्त्यङ्गत्वा उत्तरासाम-
 याट्शब्दस्यैव सर्वासासुपरिहात् प्रिया धामानिशब्दस्य च
 सन्ततप्रयोगः । ५ याज्याविशेषेऽनुक्तासस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
 ६ याज्यापाठे अर्धर्षे वोष्ठासकर्त्तव्यता । ६० १५०६०
 १ अर्धर्षुणा प्रदेगिनीपर्वान्ननपूर्वकोऽपवर्गशेषणे । २
 योऽपवर्गशेषणस्य मन्त्रविशेषः । ३ अर्धर्षुणा इडा-

पहणपूर्वकायानरेडापदापनप्रकार । ४ स्वयं यजमानेन
 इडाया अयानरेडापहणप्रकार । ५ अर्धर्षुकर्त्तक वा
 तद्गहणम् । ६ इडोपज्ञानप्रकार । ७ सह दिवेत्यादिना
 तस्मिन्नुपहृत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपज्ञानम् । ८ इडोत्थ-
 जमानपञ्चमाना वा सर्वेषामवानरेडाभक्षणपूर्वकेडाभक्ष-
 णम् । ८० १५०७० । १ इडाभोक्तुर्मांजनपूर्वकमतु-
 याजचरणम् । २ मांजनप्रकारः । ३ अतुयाजसङ्क्षणम् ।
 ४ प्रयाजातुयाजयोर्गुणकथनम् । ५ अतुयाजानां त्वित्-
 व्यवस्थापनम् । ६ एकैकं प्रैपितस्य यजनविधानम् ।
 ७ अतुयाजमन्त्राणां स्थलत्रियेषे कश्चिदवसानपूर्वकं क्वचि-
 ज्ञानवसानपूर्त्तकं यजनविधानम् । ७० १५०८० । १ इडो-
 याकाय सस्येपितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं हविरित्युपस-
 न्ननम् । २ उत्तरा अपि देवता आदिश्येदं हविरित्येव-
 षुपसन्ननम् । ३ द्विदेवतबहुदेवतयोरर्धवशेनाहते त्वस्य
 स्थाने अक्रातामकृतेत्युहस्य कर्त्तव्यता । ४ अवावह स्वाहेति-
 निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः । ५ अवावापिकदेवताक्रमप्राप्ति-
 र्थम् अवावापिकान्तमित्येतादिकथनम् । ५० १५०९० ।
 १ शयुवाकाय प्रैपितस्य तच्छयोरिति मन्त्रपाठे प्रथमविशेषः ।
 २ ताहशप्रैपितायाध्वर्युणा वेददानम् । ३ वेदपहणे
 वेदोऽसीति मन्त्रपाठः । ४ प्रकृतिविकारभावेऽपि हृत्स्वमन्त्र-
 प्राप्तिः, आच्येन सोमयाग एव याज्यातुवाक्याव्यवस्थापनं
 यागएव केवलं देवताविशेषाणामनुष्ठितिकथनं च । ५ मन्त्र-
 भेदानां पत्नीसयाजसञ्ज्ञाविधानम् । ६ प्रजाकासस्य यज-
 मानस्य यागभेदः । ७ यजमाने सन्निहितेऽपि होतुरेव कर्त्तव्यं
 याज्यातुवाक्ययोर्होतृकर्त्तव्यत्वस्यान्यतः प्रसिद्धिः, कुहूमह-
 मिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयकर्त्तव्यं च । ८ पाश्चि-
 तत्वस्याख्यरूपेऽपिज्ञानानन्तरं तद्गहणविधिः । ९ आख्ये-
 ष्टाया ऊर्ध्वं शयुवाको भवति न वेति संशये इतिकर्त्तव्यता-
 विधानम् । १० १५०१०० । १ होलाऽध्वर्युणा वा पत्न्यै
 वेदं प्रदाय वेदोऽसीत्यादि-कामायेत्येवमन्त्रवाचनम् ।
 २ प्रजाकासाया पत्न्या वेदगिरसा स्वभाष्यालम्बनम् ।
 ३ कासनाभावे वाचनानन्तरं योऽपिभोक्तुः । ४ द्वियुष्टितं
 योऽपि निधाय तस्योपरिहात् वेददृष्टानां निधानम् ।
 ५ त्वेषेभ्यः पुरस्तात् वेददृष्टयस्यैव पूर्णपाठस्य निधानम् ।
 ६ अद्याज्ञानमभिष्टयतीं पत्नोमभियुक्तं पूर्णमसीति मन्त्रवाच-
 नम् । ७ पूर्णपाठादुदकं स्वीत्वा तदुत्सृज्य तां चैवं कुर्वती
 पाचयतीत्युक्तिः । ८ योऽपिज्ञास्यपश्चात् पत्न्याऽपिज्ञानमात्मनश्च
 सव्यं पाश्चिस्तानं निधाय पूर्णपाठं निगद्यन् वाहं प्रजा-

मिति ता वाचयतोत्युक्ति । १६ वेददृष्टानि गृहीत्वा गार्हपत्या-
 दारभ्य तन्नु तन्वच्चित्वादिना सन्तत स्तृणन् आहुवनीय
 गच्छतोत्युक्ति । १० सर्वाणि वेददृष्टानि न स्मरितव्यानि
 नियमेन श्रेषितव्यान्नुत्तरक्रियार्थमित्युक्ति । ११ श्रौता-
 तिरिक्तेषु गार्हप्येभ्यः मन्त्रसाध्येषु कर्मसु स्वाहाकारस्यैव
 कर्त्तव्यत्वं न षट्कारस्येत्युक्ति । १२ अविहितविशेषाणां
 होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च
 विधानम् । १३ एकमन्त्राणि कर्माणीति न्यायेन व्याहृ-
 तिमिरिति बह्व्यचननिर्देशात् चतुर्णां कर्मणां क्रमेणैव
 करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि
 नियमा भवन्त्येवेत्यस्य व्यतिरेकस्यैव व्यवस्थापनम् । १५
 संस्थाजप तस्य च सोमेष्टिषु निषेध । १६ होतरेव केवल-
 मेतावन्तम् अग्नीधस्यान्यदपीत्युक्ति । १६ सू० १ अ० १ क० ।
 १ ब्रह्माधिकारे विषयः । २ व्याख्यातामा होत्राचमन-
 यज्ञोपवीतशौचानां ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् । ३ तत्र कर्मसु
 कश्चिद्गच्छति कश्चित्छति तत्र भूयसामेव धर्मास्याचरण
 ब्रह्मण इति व्यवस्थापनम् । ४ बह्विर्वेदि क्षत्रिजामभिसुखा-
 यादिषु प्राचीत्वोक्तिः । ५ एकस्मिन्नि प्रयोगे कश्चिदासनस्य
 क्वचित् स्थानस्य च लामोक्तिः । ६ तिष्ठता होमेषु अ-
 षट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्पः । ७ अन्नरस्त्रहयविष-
 यादन्यत्वासनकथनम् । ८ समस्तपाण्डुष्वापेणाहुवनीयं
 परीत्य तस्य दक्षिणत कुशेपूषवेशनम् । ९ उत्तरोपवेशना-
 नन्तरं मन्त्रभेदजप । उत्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । १० अ-
 र्थकृत्कम् उपविष्टातिसर्जनम् । ११ अथो प्रणयेत्येता-
 द्भ्यातिसर्जनरूपानुज्ञाप्रकारः । १२ कर्मांशुरूपानाम्
 आदेशानां कर्त्तव्यत्वोक्तिः । १३ उत्तरविषयार्थम् उच्चै
 प्रथवादिकथनम् । १४ प्रथवादूर्द्ध्वं वा उच्चैर्भावोक्तिः ।
 १५ प्रथोताप्रणयनकालाद्ूर्द्ध्वं हविष्कृन्नालोच्चारणपर्यन्त
 वाग्यमनपूर्व्वं कमासनम् । १६ पशुयागे चात्वालमार्जन-
 पर्यन्त वाक्यसंयमः । १७ सर्वसोमेषु धर्माभिप्रैपा-
 रम्भपूर्व्वकं सुब्रह्मण्यापर्यन्तं वाड्डियमः । १८ प्रात-
 रनुवाककालात् परम् अन्तर्यामपहयागपर्यन्तं वाग्य-
 मनोक्तिः । १९ सवनत्वयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिडा-
 पर्यन्त वाग्यमनोक्तिश्च । २० स्तोत्रादौ स्तुध्वमित्यादि-
 शस्त्रयाज्याषट्कारपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २१ पव-
 मानसोत्रेषु उपाकरणादि समाप्तिपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः
 २२ सर्वत्र मन्त्रवति कर्माणि वाग्यमनोक्तिः ।
 २३ उत्तादस्यैवापि विषये होतृत्वस्यैवाग्यमनभावः ।

२५ वाग्यमनभेदे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीधो-
 मीयप्रणयनावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो ब्रजत
 एवाशु शिथान इति स्तृणजप । २८ गमनापरिसमाप्तावपि
 उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे
 अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । ३० विष्टृष्टवाक्यस्यापि
 यज्ञमनस्त्वोक्तिः । ३१ विपर्यामान्तरितयोः प्रायश्चित्त-
 विधयोक्तिः । ३२ वेदभेदेन भेदेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
 ३३ सर्वेभ्यो वेदेभ्यो यूगपदुम्नोपापाते समस्ताभि-
 र्धृत्स्मिरेकाङ्कतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ जुगादापनात्
 प्रागङ्गारस्य बहि परिधि पाते कर्माभेदः । ३५ तत्र
 दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्माणि स्वाहाकारान्तत्वं
 भावः । ३६ अर्ध्वर्त्तुप्रहरणोक्तिः ३७ । सहस्रशृङ्ग
 इत्यादिना प्रकृताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ सू० १ अ०
 १२ क० । १ प्राशितहरणनिधानपूर्व्वकं तत्प्राशनम् ।
 २ इडाभक्षणमार्जनपूर्व्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित-
 हरणे ब्रह्मण आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित-
 हरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् ।
 ४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्यावेक्षणम् । ५ अन्ये-
 नान्तेनान्वाहार्यावेषाण्यविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधा-
 नञ्च । ६ प्रस्थास्याम इति अर्ध्वर्त्तुमन्त्रपाठानन्तरं प्रति-
 ष्ठेत्वेवानुज्ञोक्तिः । ७ समिदनुज्ञानं, जघन्यीमवतः
 सर्वप्रायश्चित्तहोम, अग्नीधस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च ।
 ८ इतरेषां होत्रारम्भणविधिः । ९ उत्तरोपवेशनोर्होम
 एव कार्ये अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्वेषां होम-
 कर्त्तृणामन्वारम्भकर्तृणां च संस्थाजपेन उपासनविधा-
 नम् । १० सू० १ अध्याये १२ क० ।

१ पौर्णमासेनेष्टिपशुसोमानासुपदिष्टत्वम् । २ उप-
 दिष्टैरिष्टिपशुसोमैरमावास्याया पौर्णमास्या वा यागस्य
 कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययो पर्व्वण्योरेवाग्नि-
 होत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः
 पर्व्वण्येरेषु कालेषु तपस्त्रिब्राह्मणायौदनदानम् । ५ षडत-
 शत्यस्त्रभावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा
 होमविधानं न क्षेवल पर्व्वण्योरित्युक्तिः । ६ बहूना
 समानानां पश्चाद्विधाने सति क्रमेण सम्बन्धोक्तिः ।
 ७ एकस्या एकस्या देवताया हे हे षडौ याच्यात-
 वाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तद्विज्ञयाच्यातवाक्यानादेशे
 नित्ययोस्त्वयोर्यं हीतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्मांशुषानमूता-
 नामग्न्याघेयप्रभृतीनां मध्ये गार्हपत्याद्यन्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

अनुक्रान्ता । शेषाध्यायद्वयेन च तत्रैव धर्मान्तरसंहिता अनुक्रान्ता इति भेदः । अश्वमेधमधिकृत्य कृतोपन्य ठण् । युधिष्ठिराश्वमेधाधिकारेण व्यासकृते भारतात्मर्गते ३५५ भेदे न० । “इत्याश्वमेधिकं पर्वं प्रोक्तमेतन्महा-
ङ्गुतम्” भा० आ० प० १ अ० । अश्वमेध प्रतिपाद्य तयाऽप्यस्य ठन् । अश्वमेधिकमप्यत्र न० । ‘ततोऽश्वमेधिकं नाम पर्वं प्रोक्तं चतुर्दशम्’ भा० आ० प० १ अ० ।

आश्वयुजं पु० आश्वयुजो अश्विनीनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी अस्मिन् मासेऽण् । शुक्लप्रतिपदादिके दर्शान्ते चान्द्रे अश्विने मासे । “त्यजेदाश्वयुजे मासि स्युत्तं पूर्वसञ्च-
तम्” मत्तुः “भाद्रपदाश्वयुजौ वर्षा” “गाङ्गमाश्वयुजे मासि प्रायशोवर्षति” इति च सृष्टं ।

आश्वयुजं क ति० आश्वयुज्यासप्तौ मासं षुञ् । चान्द्राश्विन-
पौर्णमास्यासप्तौ मासे ष ङि तस्यानेव तिथौ षप्तं षन् प्ररोहति बद्धे च इति लोकप्रसिद्धिः ।

आश्वयुजो स्त्री अश्वयुजा अश्विनीनक्षत्रेण युक्ता पौर्णमासी “नक्षत्रेण युक्तं कालं” पा० अण् । आश्विनमासीय-
पौर्णमास्याम् “आश्वयुज्या पौर्णमास्यां निजुम्भो बालु-
कार्श्वधात्” बृहस्प० । “तेन यक्ष्यन्नायं पञ्चवर्षाख्याश्व-
युजोऽश्वमेधुः चतुस्त्रिंशत् पशूनालभते सारतान्” कात्या० २३, २४ । “आश्वयुज्या षुञ्” पा० ।

आश्वरथं ति० अश्वयुक्तो रथ अश्वरथस्तस्येदं पत्नपूर्व-
कत्वात् अञ । अश्ववाह्यरथसम्बन्धिनि ।

आश्वलक्षणीकं ति० अश्वलक्षणे वेत्ति तज्ज्ञापकयास्त्रम-
धोते वा ठक् । १ अश्वलक्षणाभिज्ञो २ तज्ज्ञापकयास्त्रमधोते वा ठक् । १ अश्वलक्षणाभिज्ञो २ तज्ज्ञापकयास्त्रमधोते वा ठक् ।

आश्वलायनं पु० अश्वल+अश्वत्याहकं सुनिभेदस्तास्यापत्य
नडा० फक् । ऋग्भेदीयश्रौतस्यस्यकारके ऋषिभेदे
“ऋषिकारणं स्वगतं स्रलं ब्राह्मणसन्निभम् गिव्याश्वलायन
प्रोत्यै शौनकेन विपाठितम्” इत्युक्ते शौनकोपदिष्टेन तेन
च “अथैतस्य सनान्ना यस्य विताने योगापत्तिं वक्ष्यामः”
इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम् अध्यायचतुष्टयात्मक
वैतानिककर्मोपयोगि श्रौतसूत्रम् “उक्तानि वैतानिकानि
स्युक्ताणि वक्ष्यामः” इत्युपक्रम्य “नमः शौनकाय” इत्यन्तम्
अध्यायचतुष्टयात्मकं ऋक्कर्मोपयोगि स्युक्ताणि, तत् परि-
शिष्टज्ञाध्यायचतुष्टयात्मकं सूत्रं शौनकाचार्यप्रसादात्
रचितम् । तदीयसूत्रोपरि देवस्वामिना भाष्यं कृतं तन्मूलक-
तया गर्गोत्तरेण नरसिंहश्रुतेण नारायणोपाध्यायेन रचितं
रचिता तत्र श्रौतसूत्रे प्रतिपाद्यविषयास्तदभिधीयन्ते ।

तत्र प्रथमाध्याये प्रधानस्याङ्गं च हतिज्ञानाय सर्वोदौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानम् । १ अग्निहोत्रादिषु ऋक्समाप्ता
यस्य प्रयोगस्वरूपकथनप्रतिज्ञा । २ ऋक्समाप्तातर्कमं सु आ-
हिताग्नेरधिकारकथनम् । ३ अङ्गसङ्घट्टविध्यन्तरज्ञानायादौ
दर्शपूर्णमासयोर्व्याख्यानं प्रतिज्ञा । ४ दर्शपूर्णमासयोर्व्याखा-
रम्भः । ५ अग्नीषधिहविष्काररूपेऽप्रयति कर्मणि अपरेणोष्ण-
प्रपदनम् । ६ अषट्करूपवात्सालयत्तु पशुसोमादिषु अप-
रेण चात्वालप्रपदनम् । ७ चात्वालरूपस्याध्वनो वैदिकी
तीर्थसञ्ज्ञा । ८ होतुं माक्षुखत्वस्य मनोवाक्काययन्त्रणा-
दीनाञ्च चेष्टाया नित्यता । इति परिपापा सप्तमः ।
९ उरूपस्वीकरणरूपाया अङ्गधारणाया नित्यत्वम् । १०
यज्ञोपवीतयज्ञनियमस्यान्विहारे शौचनियमस्य च नित्य-
त्वम् । ११ विहारे कर्म कुर्वतस्तत्पृष्ठत करणानिषेधः ।
१२ एकाङ्गोद्धेखे दक्षिणप्रतीतिः । १३ सर्वदक्षिणा-
तुल्येऽपि दक्षिणप्रतीतिः । १४ कर्तृरहिते क्रिया-
विधौ होतव्ये कर्तृज्ञानम् । १५ दानविधौ यजमाने
कर्तृज्ञानम् । १६ कुहोति जपतीति प्रायश्चित्ते ब्रह्मणि
कर्तृज्ञानम् । १७ ऋषो मूलयज्ञे ऋत्विग्वेदमम् । १८
सूक्तादौ गायत्र्यादिभागरूपे पादे हीने ऋत्विग्वेदमम्
ज्ञानम् । १९ सूक्तादावसूक्तादौ चाधिकपादयज्ञे त्वच-
ज्ञानम् । २० अस्मिन् शास्त्रे जपादीनं सपाशुप्रयोक्तव्य-
त्वम् । २१ मन्त्राणां कर्मकरणानां स्योपाशुत्वकथनम् ।
२२ सामान्यविशेषयोर्विशेषविशेषवैलोक्यत्वम् । २३ २४
होतुरवस्थानकथनम् । २५ कर्तुरासनकथनम् । २६ वच-
नादतिरिक्तस्य कर्तव्यत्वम् । २७ सामिधेन्यर्थं प्रेषितस्य
होतुर्जपविधाम् । २८ सूत्राणि प्रथमं कथित्वाकाशम् ।
१ सामिधेन्यर्थजपः । २ तज्ज्ञापानन्तरं सामिधेनीनाम् ऋषा-
मन्त्रचनम् । ३ हिङ्गकरणपूर्वकमणवान्वाङ्मूर्तिव्यजप-
विधानम् । ४ सजपहिङ्गारस्यामिहिङ्गारसंज्ञाकथनम् ।
५ कौत्समते निरोद्धारव्याङ्मूर्तिव्यजपानन्तरं हिङ्गारदर्श-
नम् । ६ कौत्समते सामिधेन्यर्थोक्तजपस्याकरणम् । ७ ऋषा-
नेव सामिधेनीत्वप्रदर्शनम् । ८ सामिधेनीनाम् ऋषामैकश्रुत्येन
सान्त्वयेन चातुवचनम् । ९ ऐकश्रुत्यस्य वचनम् । १० सन्ततवचनम्
११ सन्ततस्यावसानत्वकथनम् । १२ पूर्वोक्तावाग्निभेदे षत्त-
रोक्तासारम्भः । १३ प्रणवेनावसानकथनम् । १४ विहिते
एवावसाने प्रणवस्य अक्षमत्तत्वेनोद्धारणम् । १५ प्रणवा-
न्तमकारस्य वर्णान्तरापत्तिकथनप्रतिज्ञा । १६ प्रणवान्त-
मकारेण स्वकात् परस्य यस्य कस्यचित् सार्धवर्षस्य तद्वर्ष-

कारसन्धी अरेफसन्नस्यावर्णोपधस्य विषर्जनीयस्य लोप ।
 १३ वर्गाणां प्रथमस्य स्ववर्गीयत्वेतीयवर्णापादनम् । १४ म-
 कारे सानुनासिकभावस्य नित्यत्वम् । १५ वौपट्शब्दस्य
 वपटकारस्वरूपत्वम् । १६ इत्येव रूपं प्रथमप्रयाज । १७
 वपट्कारोच्चारणपूर्वकोऽनुमन्त्रणप्रकारः । १८ वपट्कारस्य
 दिवाकीर्त्तनीयत्वम् । १९ अनुमन्त्रणस्यापि दिवाकीर्त्त-
 नीयत्वम् । २० इत्येवं याज्यास्वरूपम् । २१ षशिष्ठादि-
 भिन्नानां तनूनपादित्यादि द्वितीयप्रयाज । २२ षशिष्ठादीनां
 नराशस इत्यादि द्वितीयप्रयाज । २३ इडो अग्न इत्यादिः
 सर्वेषां तृतीयप्रयाज । २४ बर्हिर्गने इत्यादि चतुर्थं, स्वाहा-
 सुभित्यादि पञ्चमप्रयाज । २५ अग्निमन्वनादौ मन्त्रस्वरप्र-
 याज । २६ शयुषाकादूर्ध्वं मन्त्रस्वरेण प्रयोगः । २७ पयाजेभ्य
 ऊर्ध्वमास्विच्छतौ मध्यमेन प्रयोगः । २८ इडादिगंधु-
 षाकान्तरूपस्य शेषस्योत्तमेन प्रयोगः । २९ पूर्वोत्तरयो-
 रान्वभागानामकयागयोरगोरणदेवतादेशयाज्याध्वानपूर्वकी
 यागः । ३० अनुवाक्यावतीनामप्रयाणां चान्याया-
 याभ्योऽन्याया देवतानाम्, आदेशपूर्वकयागः । ३१ अन्न-
 प्रधानरूपे सोमकर्मणि वैश्वानरीयमत्नीसयाजयन्द्बोधि-
 तयोः पदार्थयोर्मध्ये ततोत्पन्नाभ्यो देवताभ्योऽन्यायाम्
 आदेशपूर्वको यागः । ३२ यौर्यामास्यामाज्यभागयो
 र्निमित्ता वार्त्तमसन्ना । ३३ अनुवाक्यावतएवविषारो-
 वगमादि । ३४ याजयोरानुवाक्यावदेवतानन्यत्वम् । ३५
 आदित आरभ्याज्यभागपर्यन्तं वाग्यमनम् । ३६ याज्या-
 दिभ्योऽन्यदयारभ्यासनाप्रोर्वाग्यमनम् । ३७ यज्ञसाधन-
 यषसोऽन्यत् वाग्यमननियमः । ३८ वाग्यमननिय-
 मातिक्रमे अतो देवा अवन्तु न इति वैष्णव्या ऋषो
 जपः । ३९ लक्षातिक्रमेऽन्यस्या अपि वैष्णव्या ऋषो जप-
 विधानम् । ४० सू० १५०५ क० । १ विधिक्रमप्राप्तानां देवतामा
 वक्ष्यमाणलिङ्गक्रमाभ्यां याज्यानुवाक्यायोजना । २ प्रधा-
 मानन्तरं स्विच्छतो यागः सर्वत्र च पूर्वमनुवाक्यायाः
 पश्चादान्वाया प्रयोगः । ३ ये याजमहे इत्युक्त्वा पश्चात्
 विभक्त्या देवतामादिश्य प्रिया धामान्ययाडिति मन्त्रपाठः ।
 ४ प्रथमदेवतायां पुरस्तादयाडिगन्धुष्यङ्गान् उत्तरासास-
 याट्शब्दस्यैव सर्वासासपरिष्ठात् प्रिया धामानिगन्धुष्य च
 सन्ततप्रयोगः । ५ याज्याविशेषेऽनुष्ठापस्य कर्त्तव्यत्वम् ।
 ६ याज्यापाठे अर्घ्यं कौष्णिकसक्तव्यता । ६ सू० १५०६ क०
 १ अर्घ्ययुषां मदेशिनीपर्वाञ्जनपूर्वकौषापवर्गयोगेन । २
 कौषावर्योधनस्य मन्त्रविशेषः । ३ अर्घ्ययुषा इडा-

पहणपूर्वकामानरेडावदापनप्रकारः । ४ स्वयं यजमानेन
 इडाया अवानरेडावहणप्रकारः । ५ अर्घ्ययुक्तकं वा
 तद्गहणम् । ६ इडोपहानप्रकारः । ७ सृष्ट दिवेत्यादिना
 तस्मिन्नुपहृत इत्यन्तेन मन्त्रेण इडोपहानम् । ८ होतृर्य-
 जमानपञ्चमाना या अर्घ्यं धामानरेडावहणपूर्वक्रेडावहण-
 णम् । ८ सू० १५०७ क० । १ इडाभोक्तुं मार्जनपूर्वकमनु-
 याजपरणम् । २ मार्जनप्रकारः । ३ अतुयाजसप्तणम् ।
 ४ प्रयाजातुयाजयोरुपगणनम् । ५ अतुयाजामा त्रित-
 व्यवस्थापनम् । ६ एकैकं प्रेषितस्य यजनविधानम् ।
 ७ अनुयाजमन्त्राणां स्वल्पविशेषे कश्चिदवसानपूर्वकं कश्चि-
 द्धानवसानपूर्वकं यजनविधानम् । ८ सू० १५०८ क० । १ इडा-
 वाकाय अन्नेपितस्य देवतादेशानन्तरम् इदं इविरित्युपस-
 न्ननम् । २ उत्तरा अपि देवता आदिष्येद इविरित्येव-
 सुपसन्नमनम् । ३ हिदैवतबहुदेवतयोरर्घ्ययोजनात्तत्त्वस्य
 स्थाने अक्रातामक्रतेत्युहस्य कर्त्तव्यता । ४ अर्घ्यस्य साहेति-
 निगदस्य पशुयागेऽपि प्रयोगः । ५ अर्घ्यापिकदेवताक्रमप्राप्ति-
 र्थम् अर्घ्यापिकान्तिमित्येतादिकथनम् । ६ सू० १५०९ क० ।
 १ शयुषाकाय प्रेषितस्य तच्छयोरिति मन्त्रपाठे प्रथमनिषेधः ।
 २ ताहयमपिताया अर्घ्ययुषा वेददानम् । ३ वेदपहणे
 वेदोऽपीति मन्त्रपाठः । ४ प्रकृतिकारभावेऽपि लृप्तमन्त्र-
 प्राप्तिः, आख्येन सोमयाग एव याज्यानुवाक्याव्यवस्थापन
 यागएव केवलं देवताविशेषाणां महत्प्रतिकथनं च । ५ मन्त्र-
 भेदानां पत्नीसयाजसंज्ञाविधानम् । ६ प्रजाकामस्य यज-
 मानस्य यागभेदः । ७ यजमाने सन्निहितेऽपि होतरेव कर्त्तृत्वं
 याज्यानुवाक्ययोर्हीनकर्त्तृत्वस्यान्यत् प्रसिद्धिः, कुहूमह-
 मिति मन्त्रपाठे यजमानस्य स्वयकर्त्तृत्वं च । ८ पाणि-
 तस्य आख्यरूपेऽडोपहानानन्तरं तद्गहणविधिः । ९ आख्ये-
 ष्टाया ऊर्ध्वं शयुषाको भवति न वेति स यवे इतिकर्त्तृत्व्यता-
 विधानम् । १० सू० १५१० क० । १ होलाऽर्घ्ययुषा वा पत्न्यै
 वेदं प्रदाय वेदोऽपीत्यादि-कामायेत्येवमन्त्रमनुवाचनम् ।
 २ प्रजाकामायां पत्न्यां वेदगिरसा स्वनाभ्यालम्बनम् ।
 ३ कामनाभावे वाचनानन्तरं योक्तविशेषः । ४ द्विगुणितं
 योक्तं निधाय तस्योपरिष्ठात् वेददृष्टानां निधानम् ।
 ५ लघ्वेभ्यः पुरस्तात् वेददृष्टणस्य पूर्णपालस्य निधानम् ।
 ६ आत्मानमभिरुच्यते पत्नोमभिरुच्यते पूर्णमसीति मन्त्रवाच-
 नम् । ७ पूर्णपालादुदकं नृहीला तदुदकं तां चैव कुर्वती
 पाचयतीति । ८ योक्त्याधस्तात् पत्न्याञ्जलिमुत्तानमात्मनश्च
 सव्यं पाणिमुत्तानं निधाय पूर्णपालं निनयन् वाङ्मं प्रजा-

मिति ता वाचयतीत्युक्ति । ६ वेददृष्टानि गृहीत्वा गार्हपत्या-
 दारभ्य तन्नु तन्वच्चित्यादिना सन्तत सृणुन् छाद्भवनीय
 गच्छतीत्युक्ति । १० सर्वार्थि वेददृष्टानि न स्मरितव्यानि
 नियमेन शेषितव्यान्नुत्तरक्रियार्थमित्युक्ति । ११ श्रौता-
 त्तिरिक्तेषु गार्हप्येभ्यो मन्त्रसाध्येषु कर्मसु स्वाहाकारस्यैव
 कर्त्तव्यत्वं न वपट्कारस्येत्युक्ति । १२ अविज्ञितविशेषाणां
 होमाभ्याधानोपस्थानानां, तत्तदितिकर्त्तव्यताप्रकारस्य च
 विधानम् । १३ एकमन्त्रार्थि कर्माणीति न्यायेन व्याहृ-
 त्तिमिरिति वक्ष्यचननिर्देशात् चतुर्थ्यां कर्मणां क्रमेणैव
 करणम् । १४ प्रयोगमध्ये मार्गान्तरेण निष्क्रान्तस्यापि
 नियमा भवन्त्येवेत्यस्य व्यतिरेकसूत्रेण व्यवस्थापनम् । १५
 सस्याजप तस्य च सोमेदिषु निषेध । १६ होतरेव केवल-
 मेतावत्त्वम् अग्नीध्रस्यान्यदपीत्युक्ति । १७ सू० १ अ० १ क० ।
 १ ब्रह्माधिकारे विधयः । २ व्याख्यातामा होत्राचमन-
 यज्ञोपवीतशौचाना ब्रह्माधिकारेऽतिदेशनम् । ३ तत्र कर्मसु
 कश्चिदुपगच्छति कश्चित्तिष्ठति तत्र म्यसामेव धर्मस्याचरण
 ब्रह्मण्य इति व्यवस्थापनम् । ४ वृद्धिर्वादि षत्वजामभिस्रवा-
 यादिय प्राचीत्वोक्ति । ५ एकस्मिन्नेपि प्रयोगे क्वचिदासनस्य
 क्वचित् स्थानस्य च क्षामोक्तिः । ६ तिष्ठता होत्रेषु अ-
 वपट्कारेषु च स्थानासनयोर्विकल्प । ७ अचनन्तरं वृद्धयविध-
 यादन्यत्वासनकथनम् । ८ समस्तप्रागदङ्गुष्ठस्याप्येवाह्वनीयं
 परीत्य तस्य दक्षिणत कुशेषूपवेशनम् । ९ उक्तोपवेशना-
 नन्तरं मन्त्रभेदजप । उक्तजपस्य ब्रह्मजपत्वम् । ११ अश्व-
 र्युकष्टकम् उपविष्टातिसर्जनम् । १२ श्रौतं प्रणयेत्येता-
 दश्यातिसर्जनरूपानुष्ठानप्रकारः । १३ कर्मातुरूपपाण्याम्
 आदेशानां कर्त्तव्योक्तिः । १४ उत्तरविषयार्थम् उच्चैः
 प्रणयादिकथनम् । १५ प्रथमादूर्ध्वं वा उच्चैर्भाषोक्तिः ।
 १६ प्रणीताप्रणयनकालादूर्ध्वं हृषिकृन्मन्त्रोच्चारणपर्यन्त
 वाग्यमनपूर्वकमासनम् । १७ पशुयागे चात्वालमार्जन-
 पर्यन्तं वाक्यसयम् । १८ सर्वसोमेषु कर्माभिर्प्रा-
 रम्भपूर्वकं स ब्रह्मण्यपर्यन्तं वाङ्मयम् । १९ प्रात-
 रनुवाककालात् परम् अन्तर्यामपहयागपर्यन्तं वाग्य-
 मनोक्तिः । २० सवनत्वयेऽपि पुरोडाशप्रचारादि, तदिहा-
 पर्यन्तं वाग्यमनोक्तिश्च । २१ श्रौतादौ सुध्वमित्यादि-
 शस्त्रवाच्यावपट्कारपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः । २२ पव-
 मानश्रोत्रेषु उपाकरणदि समाप्तिपर्यन्तं वाग्यमनोक्तिः
 २३ सर्वत्र मन्त्रवति कर्मणि वाग्यमनोक्तिः ।
 २४ उक्तादस्यैवापि विषये होतृदृष्ट्यावाग्यमनभाष ।

२५ वाग्यमनभेदे प्रायश्चित्तविधानम् । २६ अग्नीपो-
 भीयप्रणयनावधिवाग्यमनम् । २७ दक्षिणतो ब्रजत
 एवाशु शिशान इति स्तक्तजप । २८ गमनापरिसमाप्तावपि
 उपवेशनादिकरणं, ब्रह्मजपविधानञ्च । २९ सोमयागे
 अग्निप्रणयनान्ते ब्रह्मजपनिषेधः । ३० विष्टृष्टवाक्यस्यापि
 यज्ञमनस्त्वोक्तिः । ३१ विपर्ययागान्तरितयोः प्रायश्चित्त-
 विशेषोक्तिः । ३२ वेदभेदेन भेदेऽग्निभेदे प्रायश्चित्तभेदः ।
 ३३ सर्वेभ्यो वेदेभ्यो यूगपद्ब्रह्मोपापाते समस्ताभि-
 र्घृत्स्मिरेकाहृतिरूपप्रायश्चित्तम् । ३४ सुगादापनात्
 प्रागङ्गारस्य बहिःपरिधि पाते कर्मभेदः । ३५ तत्र
 दिग्भेदेन निर्गतौ होमभेदः कर्मणि स्वाहाकारान्त्व-
 भावः । ३६ अश्वर्ष्वत्तुमहरणोक्तिः ३७ । सहस्रशृङ्ग
 इत्यादिना प्रकृताङ्गारहोमोक्तिः । ३७ सू० १ अ०
 १२ क० । १ प्राशित्हरणनिधानपूर्वकं तत्प्राशनम् ।
 २ इडाभक्षणमार्जनपूर्वकं चतुर्धाकरणे कृते प्राशित्-
 हरणे ब्रह्मण्य आनीतब्रह्मभागस्य निधानम् । ३ प्राशित्-
 हरणदेशस्य पश्चात् कुशेषु यजमानभागनिधानम् ।
 ४ प्रजापतेरित्यादि मन्त्रेणान्वाहार्यावेक्षणम् । ५ अन्त्ये-
 नाङ्गेनान्वाहार्यावेक्षणविधानं ब्रह्मभागे शिष्टभागविधा-
 नञ्च । ६ प्रस्थास्याम इति अश्वर्ष्वत्तुमन्त्राठानन्तरं प्रति-
 हतेवानुज्ञोक्तिः । ७ समिदनुज्ञानं, जघन्धीभवतः
 सर्वप्रायश्चित्तहोम, आग्नीध्रस्य ब्रह्मान्वारम्भणं च ।
 ८ इतरेषां होत्रारम्भणविधिः । ९ उक्तयोरितयोर्होम
 एव कार्यं अन्वारम्भस्य परस्परभावः । १० सर्वेषां होम-
 कर्तृणामन्वारम्भकर्तृणां च संस्थाजपेन उपासनविधा-
 नम् । १० सू० १ अध्याये १३ क० ।
 १ पौर्णमासेनेदिपशुसोमानासुपदिष्टम् । २ उप-
 दिष्टैरिदिपशुसोमैरमावास्याया पौर्णमास्या वा यागस्य
 कर्त्तव्यत्वोक्तिः । ३ क्षत्रियवैश्ययोः पर्वण्योरैवाग्नि-
 होत्रहोमकर्त्तव्यताविधानम् । ४ राजन्यवैश्ययोः
 पर्वण्योरैव काशेषु तपस्विब्राह्मणायोर्दानदानम् । ५ षट्-
 सत्यस्वभावस्य सोमयाजिनश्च क्षत्रियस्य वैश्यस्य वा सदा
 होमविधानं न केवलं पर्वण्योरित्युक्तिः । ६ ब्रह्मूना
 समानानां पश्चाद्विधाने सति क्रमेण सन्त्वोक्तिः ।
 ७ एकस्या एकस्या देवताया हे हे चक्षुषौ याव्याह-
 वाक्ये । ८ देवताविशेषस्य तद्विद्वन्वाच्यानुवाक्यानादेशे
 मित्ययोस्तयोर्प हीतव्यत्वोक्तिः । ९ कर्मातुष्टानमृता-
 नामन्याघेयप्रभतीना मध्ये गार्हपत्याद्यग्न्युत्पत्त्यर्थमङ्गार-

मृतानाञ्च पिण्डदाने उपायविशेषकथनप्रतिज्ञा । १०-
 क्मेण गौतमगाण्णारितौल्वलीना मतद्रूपणाति । २। जी
 वव्यवहितेभ्य पिण्डभ्यो न निपरणम् । २२ जीवेभ्यो
 होमः मृतेभ्यो निपरणम् । २३ सर्गजीविनः सर्व-
 हृतविधाने तत्र पिण्डहोमस्य निपरणमन्त्रेण स्नाहा-
 कारेण कर्तव्यत्वम्, अन्येषामपि प्रयोजनाना चिन्त्य-
 नीयत्वञ्च । २४ पित्रादीना नामादाने तत्पितामह-
 प्रपितामहश्चदानां नामस्थाने प्रयोग । २५० ईक० ।
 १ निपूर्त्ताना पिण्डानामनुमन्त्रणम् । २ उक्तानुमन्त्रणप्रयोगे
 नियमोक्ति । ३ तृणोन्नेत्र चरो' प्राणमन्त्रणस्य कार्यत्वम् ।
 ४ उदकोपनयननिमयनस्य नित्य कर्तव्यत्वम् । ५ पिण्डेषु अन्ध
 ज्ञानाञ्जनदानम् । ६ पिण्डेषु वासोदानं तत्र विशेषोक्ति ।
 ७ यजमानस्य पितृ पावनं तत्र मन्त्रश्च । ८ तिसृभि-
 र्दग्निं पितृ पश्यामम् । ९ पिण्डस्याना पिण्डृष्या
 प्रवाहणम् । १० यजमानस्य दक्षिणाग्निं प्रति गति ।
 ११ दक्षिणाग्निप्रतिगम्यमन्तरं यजमानस्य गार्हपत्याग्निं
 प्रति गति । १२ यजमानकर्तृकं पिण्डानां मध्यमादानम् ।
 १३ पत्नोर्कर्तृकं तादृशमृतेभ्यमपिण्डप्रागणम् ।
 १४ अत्रयिष्टपिण्डहयस्यासु, प्रक्षेप' । १५ अतिप्रथीते
 वाग्मो प्रक्षिप्य तादृशपिण्डहयदाह' । १६ यस्या-
 न्नेच्छामावोनिर्निमित्तं तादृशेन पिण्डस्य प्रागणम् ।
 १७ ज्येष्ठकादिमहारोगवत तादृशपिण्डाग्नेने सद्य एवा-
 रोगित्वमरणयोरन्यतरणतिक्तामोक्ति । १८ अनाहिता-
 ग्नेरयेवं पिण्डपिण्डयसकरणम् । १९ चरुन्नपणानन्तरं
 तटतिप्रणयनं ततस्तदुपसमाधानतत्परिस्तरणे कृत्वा
 होमकरणम् । २० द्विय चरुपूर्णपात्राणास्तुर्ग ।
 २१ एकस्यातिरिक्तस्य हृष्येन द्वित्वं सम्पाद्य तदुत्सर्ग-
 करणविधानम् । २२० ७मक० । १ दर्मपूर्णमासा-
 वारसुप्रमानस्यान्वारम्भापीयेष्टिकरणम् । २ अग्नेर्भगीति-
 युषोक्ति । ३ इष्टेयाञ्ज्यातुवाकोक्ति । ४ आघा-
 नामन्तरं तत्सवत्सरे रोगार्थहानिरूपनिमित्तसङ्घाने
 पुनराधेयस्य, पुनराधेये च वक्ष्रमाषाया इष्टे कर्तव्य-
 त्वम् । ५ उक्तायामिष्टौ विभक्तभि सहिताभ्या प्रयाजात्त-
 याजाभ्या यजनम् । ६ नराशसिनां नराशस' ।
 ७ आग्नेययोराज्यभागयोरुक्तिः । ८ आज्यभागयोरुष्-
 हयोक्ति । ९ निगमेषु षगुणयोरैवातुष्ट्युक्ति ।
 १० याज्याया देवतादेयरूपया इज्याया कथनम् ।
 ११ अतुभ्राह्मिणामाचार्याणां सते पूर्वस्य क्षेत्रल-

स्याग्नेः, अग्निर्दत्ताणीत्युपाक्यायाय नित्यत्वम् । १२ उक्ता-
 मते उक्तस्यापि क्षेत्रस्याग्नेरुक्तातुवाक्याया नित्यत्व-
 विधानम् । १३ अनरे याज्यामन्त्रे हृषि शब्दस्य नित्य-
 त्वोक्ति । १४ सयाज्यामन्त्रभेद । २२० ८ क० ।
 १ ग्रीहृश्यामाकययै सवत्सरे प्रथमनिष्पन्नं व्यापयय-
 कर्मकरणम् । २ व्यापययेनानिहा नवनिष्पन्नस्य भोजन-
 निषेधः । ३ वर्षद्वयस्य लोकस्य व्यापययेन यागविधान
 ग्रीह्यापयये शरत्काण्डस्य प्राधान्यम् । ४ व्यापय-
 ष्याख्या इष्टि प्रथम कस्य, तदुत्सवनेऽग्निहोत्रीयां
 घेतुं ग्रीहृश्यामाकयवानामन्यतममाशयित्वा तत्प-
 यसा सयांप्रातरग्निहोत्रहोम इति द्वितीय इति
 कस्यद्वयम् । ५ यवैरापययणस्य क्रियाऽक्रिया वा इति
 विकल्प । ६ अविशेषेण वर्षत्रयाणा कस्यद्वये प्राप्ते
 रात्र इष्टिरेव नान्य इति विशेषोक्ति । ७ एकैवा सते
 सर्वेषां इष्टिरेवेति व्यवस्थापनम् । ८ वर्षावा श्यामा-
 षापययेतौ सोमदेवत्यचरुव्यवस्थापनम् । ९ अवान्तरे-
 षाजपानन्तरम् सव्ये पाशौ कृत्वा तदभिसर्गनम् ।
 १० इडाप्रागणानन्तरम् आचमनपूर्वको नाम्यासम्भ ।
 ११ उक्तेन विधिना सर्वमन्त्रेषु सव्ये वां भक्षिष्या सर्वमन्त्रचम् ।
 १२ ग्रीहृषीणा यवाना चापययेतौकावादि तत्र यवापययणस्य
 वसन्तकाण्डविधानम् ध्याय्याविराजपृष्टयञ्च । १३ श्यामाका-
 पययणस्य समानतन्त्रेण करणे सोमस्य तृतीयत्वव्यवस्थापनम् ।
 १४ तत्र इन्द्राग्न्यो सोमस्य च याज्यातुवाक्या' । २२०
 ९क० । १ चातुर्मासेभ्य' पूर्वं काम्या इष्टव । २ आसुष्का-
 मेष्ट्यां जीवातुमत्यौ द्वे देवते अग्निरिन्द्रश्च । ३ उक्तयो-
 देवतयोरग्नेरासुष्मत्वं शुष्णं, इन्द्रस्य च त्राहत्वं शुष्णः ।
 ४ आसुष्कामेष्ट्यान् अग्नीन्द्रयोर्देवतयो सयाज्ये । ५ स-
 र्वयनीवेष्ट्यां रक्षितवन्तौ देवौ अग्निः सोमश्च । ६ उक्त-
 योरग्नीषोमयोः सयाज्ये । ७ पुत्रकामेष्टौ अग्निः पुत्री
 देवता । ८ उक्तायामिष्टौ द्वे सयाज्ये । १० वक्ष्रमाष-
 योरिच्छोरग्निदेवतात्वम् । ११ मूर्त्त्यतोऽग्नेर्नित्ये सयाज्ये ।
 १२ कामशुष्कस्याग्नेर्याज्यातुवाक्ये । १३ उचरत्तो-
 रिच्छोर्वैश्वदेवत्व, तयोर्याज्यातुवाक्यायुगस्योर्वैश्वमाष-
 योरिन्द्रदेवतात्व, तस्य सेन्द्रस्य विश्वस्यद्रुगुचकत्व वैश्व-
 र्देवत्व' वा, अतस्तयोर्वैश्वदेवस्यप्राभाह्वञ्च । १४ पुष्टि-
 कामस्य याज्यातुवाक्ये । १५ इन्द्रो दाता स पुन-
 दाता वा देयता भवति । १६ उभयथापि इन्द्रस्य या-
 ज्यातुवाक्ये । १७ आशानामाशयापानां वा देवता-

धेनीदीना सुमन्द्रतन्त्रत्वम् । १२ व्यागू प्रणवपटकाराणां सर्वत्र
उच्चैर्भावाक्ति । १३ व्याप्यपेटी आग्नेन्द्रस्य ऐन्द्राग्नस्य
वा प्रथमस्य हृषिप उच्चैर्भाक्कथनम् । १४ उच्चविहितस्य
पुरोऽनुवाक्याप्रणवस्य प्राणसन्ततत्वम् । १५ याज्याया व्यागूर्ध-
पटकारयोः प्राणसन्ततत्वम् । १६ उपाशोक्तन्त्रवराणां उच्च-
त्वम् । १७ उपाशुतन्त्राणां तानि उच्चानि मन्द्रस्वराणि
भवन्तीत्युक्ति । २४० १५०० । १ प्रातर्वैश्वदेव्या प्रेषित-
स्याग्निमन्थनीयातुवचनामिहिङ्कृतिकारणे । २ समप्रैश्ववष-
पर्यन्तं पूर्वषडगवसाने चारामो नोत्तराटानम् । ३ मध्ये
ऋगप्रसाने यत्रारामविधि तत्राभ्यासव्येपाद्योत्तरारम्भ ।
४ मधुप्रमानोऽग्निषेच जायते तदाग्नेराजन्मन एन
एन अन्ने हृषीति स्मृतावापनम् । ५ अग्निजन्मथवषा-
नन्तरम् उक्तस्मृतीयप्रणवेन शिष्टार्धैर्वापसन्ननम् । ६ अ-
नावापपक्षे जातश्रवणानन्तर शिष्टेनाङ्घ्रिभे उच्यते
पक्ष उपसन्ननम् । ७ यज्ञेनेत्यनया वद्व्या समापनम् ।
८ सर्वत्र यस्त्रादिपु उत्तमाया षडच समापनीयत्वम् ।
९ बहिरम्न इति प्रयाजानन्तर प्रयाजानरादीनामावपनम्
१० देवतादकोल्लेष मरुता स्तवस्वेति गुणकथनञ्च ।
११ प्रकरणपठिताना निर्गुणाना मरुता धायाद्वयकथ-
नम् । १२ अन्वयाजाना देयकथनम् । १३ अतुयाजाद्यन्य-
तमे काले वाजिभ्यो याग । १४ अङ्गु जानुनाऽन-
वामयाज्याप्रयोग । १५ यत्र क्वच विषये एकस्मिन्नेवा-
ध्वर्युसर्पे तत्रत्यरूपयोरतत्रत्यरूपयोर्द्वयोर्विषट्कारयोः स-
मस्तयोर्द्विरुहमन्त्रत्वम् । ६ याज्याधर्मश्च इतरेषु अतुवपट-
कारादिषु व्यागुर प्रतिषेधः । १७ इदृशिट् वाजिनम् इडा-
मिव भक्षार्थं अङ्गुली निषाय उपहृवयाचनम् । १८ अध्व-
र्युमङ्गाग्नीध्राणां समीपे उपहृवयाचनम् । १९ उक्तवाजि-
नस्य किञ्चिदाटाय स्त्रोक्तमन्त्रेषामप्राणम् । २० होतृभक्ष-
णानन्तरम अध्वर्युमङ्गाग्नीध्राणां क्रमेण वाजिनभक्षणम् ।
२१ यजमानादितरेषां सर्वेषां दीक्षिताना गृहपतेरन्येषाञ्च
प्रत्यक्षमेव तद्वक्षणम् । २२ वैश्वदेवीद्विद्विषादपरिष्कन्
दिने पौर्णमासेनेहा तदानीमेव वक्ष्यमाणानां चातृषांस्त्र-
तानां क्रैगनिवर्तनमध्वादिर्जनरूपाणां आचरणारम्भः ।
२३ केषनिवर्तनम् । २४ श्रुतवापनाध यथे चायं मधु-
भासवषण्यवषेचनानि वक्ष्येति । २५ कालविशेषे प्रति-
बिद्धस्य प्रतिप्रसवार्थम् षडौ माथ्योपगमनविधानम् ।
२६ उत्तरविषद्यायां तुवाद्रूप सर्वपर्वसु वापनम् ।
२७ आद्योत्तमयोर्वा पर्वण्योर्वापनं न मध्यमयोरिति ।

२४० १६०० । १ प्रकृतवैश्वदेवैटिकाया पौर्णमासीमारभ्य पञ्च-
स्या पौर्णमास्यां वरुणप्रघासैर्वागविधानम् । २ प्रणीयमान-
स्याग्नेः पश्चादपविश्य प्रोपितस्याग्निप्रणयनीया प्रतिपत्ति ।
३ आसीनस्य सप्रणवाया प्रथमाया उपाशुतुवचनम् ।
४ उपाशुस्वराणां स्वरान्तरस्थानसङ्ग्रहणे प्रणयेनावसाय
अनुष्ठस्य उत्तरस्या षडच चारम्भ । ५ उक्तावसानाहुच्छा-
सपर्वकम् उत्तरारम्भस्य प्राणसन्ततभावित्वम् । ६ प्रणोय-
मानयोर्द्वयोरुत्तरमग्निमनुव्रजत उत्तरासाष्टचामनुवच-
नम् । ७ राजन्यवैश्वयोराद्ये षडौ । ८ उत्तरस्या
वेदेः पश्चादवस्थाय शेषैर्वापनम् । ९ सोमेषु उत्तर-
वेदेः पश्चादवस्थाय समापनम् । १० यस्मिन्नेवासने पूर्वोक्त
मनुवचनमारभ्य तस्मिन्नुपविश्य व्याकृतित्वयरूपवाग्विस-
र्जनम् । ११ अन्यत्रापि अतुवचनातुव्रजनयोर्वाग्विसर्ग ।
१२ तिष्ठत सम्रपेषु तिष्ठत एव वाग्विसर्ग । १३ वैश्वदेव्या
समानाऽग्निमन्थना नाम इष्टि । १४ षष्ठादीनां तिष्ठणां
हृषिपाम् ऐन्द्राग्नप्रादीनां कर्त्तव्यत्वम् । १५ तद्वृत्तगतम-
न्त्रस्य उपहृवयाचने हतीयत्वम् । मक्षणे चतुर्थत्वम् । उपहृव
याजमभक्षणयोश्च विशेषकथनम् । वैश्वदेव्यामपि एवम्भावश्च ।
१६ इष्टौ सस्थितायासवभृतकर्म निमित्त अध्वर्युणां उदक-
देयगमनम् । १७ अथभृथस्थानित्यत्वं इच्छाभावेऽन्येषामपि
अवधानादीनां सम्भवश्च । १८ चातृषांस्याङ्गत्वं न द्वयोर्मा-
सयोरैन्द्राग्ननामकपश्चन्तरविधानम् । २४० १८०० ।
१ वरुणप्रघासेभ्य परम् ऐन्द्राग्नवत्परं अमोक-
वदाद्यादित्यान्कर्मरूपाणां साकमेधाना यजनम् ।
२ साकमेधीयपौर्णमास्या पूर्वोद्यु सवने सवने एकैका
इष्टि । ३ उक्तानुसवनीयानामिष्टीनां प्रथमायाभनीकवान्
अग्निः एतदुत्तरस्या दृधन्वन्तौ, मरुतः सान्तपना
तदुत्तरा व्याज्यभागप्रभृतीडाणां इष्टि । ४ गृहमेधेभ्यो
मरुद्भ्यो देवताभ्य आम्नातयोर्द्वचोरुल्लेख । ५ इष्टि-
मतोर्विराजयोर्निगदरहितसंयाज्यात्वम् । ६ गृहमेधीया-
दन्यत्रापि अथावह्नरहिते स्थले अग्निगदयो संयाज्ययो
सम्भव । ७ पितृप्रायां पथौ चेतोद्विधे आवाहने सत्यपि
अग्निगद संयाज्याद्वयम् । ८ समापितैटिकायां रात्रौ
बहूना याज्ञिकामांश्च अक्षदानम् । ९ रात्रौ पश्चाद्वागे
पौर्णमस्यैर्धनामकस्य होमकर्मण कर्त्तव्यत्वम् । १० हपमरुवे
श्रूयमाणे उक्तहोमकाल । ११ मेघध्वनी श्रूयमाणे
तद्दोमकालः । १२ तस्योक्तहयस्याप्याभावे ब्रह्मयज्ञ-
यन्दे मन्त्रिभं सन्तोध्य कौशिव् रवप्रावर्तनम् ।

१३ पूर्याद्वीत्वादिमन्त्रयोरेध्वस्युषा होतृप्ररेणे याज्यातु-
 वाक्यात्वम् । १४ क्रीडिभ्यो मरुदुभ्य उत्तरा इष्टिः । १५
 क्रीडिनां मरुता परीक्षवात्संज्ञायाज्यभागौ । १६ अक्रमेडिना
 मरुता याज्यातुवाक्ये । १७ माहेन्द्री इष्टिः । १८ माहे-
 न्द्रामिष्टौ अष्टदेवतोक्तिः । १९ माहेन्द्रां याज्याकथनम् ।
 १९६०२४० १८०० । १ दक्षिणाग्नेरग्निमानीय तम-
 न्यत्नं स्थापयित्वा तत्र पितृप्राख्यकर्मकरणम् । २
 पितृप्राया इष्टेर्लुप्रजपातुमन्त्रणादित्वम् । ३ तस्या पितृप्रा-
 यामिष्टौ कर्मणा प्राङ्मुखत्वम् । ४ अन्यस्यामिष्टौ दक्षि-
 णामुखत्वम् । ५ इतरद्विष्टुसुखानि प्रकृतौ यथान्वयं
 करणीयानि । ६ अनुष्णसता उग्रान्तस्ते तस्या ऋचस्त्रि-
 रनुवचन तत्र च तासामेव सामिधेनीना न पुनरभ्यास ।
 ७ तासा सामिधेनीनासुत्तमेन प्रणवेन प्रतिपत्ति ।
 ८ आञ्जपान्देवतावाहनानन्तरं प्राकृतात् खिष्टकता-
 वाहनात् पर कव्यवाहनाख्याग्निमवाहनात् । ९
 उत्तमे च प्रयाजे आञ्जपेभ्य पूर्व कव्यवाहनाख्याग्नि-
 निगमनम् । १० ऋक्तवाके विशेषोक्तेषु । ११ कार्यार्थमन्त्र-
 लोभेऽपि कार्यलोपप्राप्तौ कार्यस्य लोपप्रतिषेध ।
 १२ पितृप्रायामिष्टौ अवात्तरेडामक्षणेडामक्षणेयोरभाव ।
 १३ इडामक्षणे मार्जनाभावः । १४ ऋक्तवाके यजमान-
 नामादेशाभावः । १५ ईजित सीद होतरिति वीक्तस्योपवे-
 शनम् । १६ अथोपशुपस्थाना प्राचीनाधीतिना हविर्भिर्जीवा-
 तमडुङ्गारणम् । १७ पितृप्रायामाग्नीध्रस्य दक्षिणत्वम् अ-
 ध्वर्वोरुत्तरत्वम्, अनुवाक्याद्वयम्, अध्वर्यायामनवानम् ।
 १८ आश्रावणप्रत्याश्रावणसम्प्रदाये अर्धे सुधेत्यादीना दीर्घा-
 न्नाना प्रयोक्तव्यत्वम् । २० ऋतोना नित्यत्वव्यवस्थापनम् ।
 २१ पितृणां सोमवसा सोमस्य पितृमसा बर्हिपद अग्नि-
 षासावेतिशुच्योक्तिः । २२ पश्चान्ना पिष्टृणा तिस्रस्तिस्र ऋच
 इत्युक्तिः । २३ वैवस्वतस्य वेष्टेवतात्व तदा उत्तमे त्रिके
 मध्यमाया याज्यात्व प्रथमोत्तरयोरनुवाक्यात्वम् । २४
 खिष्टकतो याज्योक्तिः । २५ खिष्टकतोऽग्ने कव्यवाहन-
 षष्ठा । २६ खिष्टकत जडे प्रकृतिभावः । २७ मन्त्र-
 लोपादिभिन्नानां सव्योपशुपस्थितादीनामभावाय प्रकृ-
 तिभावविधानम् । २८ प्रकृतिभावादेवानुवाक्याया एकै-
 कत्वम् । २९ षष्ठकार्कियायामेव संयाज्याद्वयम् ।
 ३० विशेषनियमार्थं दक्षिणाष्टतो दक्षिणाग्नेरुपस्थानम् ।
 ३१ प्रयामिष्टौ आवर्त्तनविरहेणोपस्थानम् । ३२ दक्षि-
 णाग्नेरुपस्थानमन्त्रः । ३३ गार्हपत्याहवनीययोरुपस्थानम् ।

३४ आञ्जयमीयोपस्थानमन्त्रः । ३५ तन्मन्य इत्येकयचौ
 गार्हपत्योपस्थानम् । ३६ प्रादक्षिण्येन गार्हपत्यमभित सभा-
 गमने मन्त्रः । ३७ गार्हपत्यानन्तरं सव्याष्टद्विष्टुस्यस्वरूपकर्म-
 भेदाद्यगमनम् । ३८ अथध्वर्युक्तस्य यजमानैरपि कर्त्तव्यत्वम् ।
 ३९ मत्सेत्य अदितिदेवताकथा क्षपा चरणम् । ४० उष्टि-
 मत्स्यौ धाय्ये विराजौ । ४० सू० २४० १९०० ।
 १ साकमेधकालमारभ्य पञ्चम्या पौरुषमास्या शुनासीरीया
 नामेष्टिः । २ पञ्चम्या पौरुषमास्या अर्वागपि या शुना-
 सीरीयारम्भ । ३ नियुत्त्वानिति धायोर्युषः
 शुनासीरीय शुनश्चेति इन्द्रस्य गुण इत्युक्तिः । ४ एतत्-
 प्रकरणगताना याम्नान्तरीयाणाञ्च देवताना एतत्-
 प्रकरणाभ्याता एव याज्यातुवाक्या इत्युक्तिः । ५ ऋतोतिष्टो-
 मप्रकृतिकौ चातुर्मास्याद्भूतौ पशुसोमी ताभ्या शक्तिभेदेन
 व्यक्तमस्तार्थ्या याग । ६ चातुर्मास्याना धमाप्तौ
 पुनरभ्यासः ६ सू० २४० २००० ।

अथध्याये पशुकर्माधिकारः । १ प्रायश्चित्तात् पूर्व पशु-
 गुणक कर्म । २ पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा इष्टिकरणम् ।
 ३ पशुयागसम्बन्धिन्या इष्टेरग्निदैवत्याधिकत्वम् । ४ पशु-
 यागसम्बन्धिन्या इष्टे करणपक्षे देवताधिकत्वम् । ५ एक-
 स्मिन् पशुप्रयोगे ध्याग्नेयी चाग्नावैष्णवी चेति इष्टि-
 द्वयम् । ६ उभयेष्टिकरणपक्षे एकस्या पुरस्तात् अपरस्या
 उपरिष्ठात् कर्त्तव्यत्वम् । ७ सविधिकस्य वारुणप्राधा-
 धिकस्योक्तस्याग्निप्रणयनस्य पुनरुक्तेषु । ८ पशुवन्मयाग-
 सन्बन्धिन्या वेदे पश्चादुपविष्टस्यातुवचनार्थं प्रेषितस्य
 यूपसव्यमानमभिधातम् ऋग्विशेषानुवचनम् । ९ अज्य-
 मानयूपानुवचनपरिधानयोर्मन्त्रभेदौ । १० सप-
 शुक्रयूपवृद्धे एकपशुतन्त्रके कर्मणि अन्ययूपानुवचनं
 परिधायान्ययूपसस्तवनञ्च । ११ प्रथमोत्तमयोरनभ्यासवि-
 धानम् । १२ पशुदेवताभ्योऽनन्तरं वनस्त्यावाहनम् ।
 १३ समार्गे समार्जनानन्तरं प्रष्टताडतिभिर्होम ।
 सङ्कटप्रहणपूर्वकैकाङ्कतिहवनानन्तरं पुन सङ्कटप्रहण-
 पूर्वकपञ्चाङ्कतिहोम, मन्त्रविप्रहणञ्च, १५ सौत्ये
 एकाङ्कनि पूर्वोक्तहोम । १६ तीर्थेनैव लब्धविहारप्र-
 पदनाय प्रशास्त्रे समन्त्रकदण्डदानम् । १७ प्रशास्तुर्द-
 क्षिणोत्तराभ्या पाणिभ्यां समन्त्रकदण्डप्रतिग्रहणम् ।
 १८ यावत् प्रथमवचनं नास्ति तावत् उत्तमेन इष्टेन
 स्वपरयोः सस्पर्शननिषेधनियमः । १९ उपदुक्तानाम-
 न्येपामपि यज्ञाङ्गाना विहारेषु अवावनिषेधः ।

२० प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रेषात्तुपचनप्रकार । २१ मैत्रावरुणस्यानुवाचात्तुपचनम् । २२ मैत्रावरुणस्य पर्याग्नि स्रोक्तमनीयतोऽसीमागच्छतपाठ । २३ आसीनेनैव मैत्रावरुणस्य सोमाधिकरणकर्मान्तरस्य फलत्वंम् । २४ १५० १५० १५० । १ पशुयामे एकादशमाजानियमः । २ गत तेषां प्रयाजानां प्रेषा अग्नि एकादशसंख्या । ३ प्रकृत्या युक्तमप्राकृतेष्वपि प्रेषेषु स्यादित्येवमर्गं पूर्वोक्तस्य प्रेषकृत्तस्य उपरुपदेश । ४ अर्धयुग्मं पयस्य होतुरन्वदि दण्डनिधानम् । ५ मेषनिद्राभिरामोभिर्होतुव्यजमम् । ६ शुभकानां, वसिष्ठानां, सर्वेषां ज्ञाप्रोक्तप्रोक्तदण्डनम् । ७ अग्निनामधेयस्यानुगुण्याभामाप्रोषां स्यात्फलम् । ८ प्राजापत्ये तु वसिष्ठगुणकसहितानां सर्वाभामाप्रोषा जामदग्नयत्वंम् । ९ टगुण कृत्तुं प्रेषितस्य मैत्रावरुणस्य प्रेषवचनम् । १० उक्तमपचनस्य होतुरन्वदि दण्डनिधानम् । ११ अग्निगुणद्वयाच्ये दैव्याः शमितार इत्यादिके मन्त्रे ऽङ्गादि गव्दानामूह । १२ स्त्रीषु सद्यो समाहारे ऽ खिद्रुमैवोह । १३ स्त्रीदेवतायामभिधेयादां मेधपतियदस्य ऽ पदुपचनम् । १४ स्त्रीपशौ मेधगदस्य ऽ दहा स्त्रीवहा वचनविकल्प । १५ अग्निगोर्हसुं षड्गादिगव्दानामितरेषां स्त्रीहृन्, स्त्रीषु षमाहारेषु सव्यं त्र ऽ पदेगभिधानञ्च । १६ म केवलमस्योहृदिषे पशुकर्मार्थं किन्तर्हि सर्वेषु यज्ञेषु निगदेषु चार्थवसेन कार्यं त्वम् । १७ प्रकृतौ समर्धनिगमेषूहम् । १८ मन्त्रगताया गव्दानां प्राकृतयेन ऊहन्म् । १९ प्रतिनिधिष्वपि प्राकृतताया गव्दानामूहन्म् । २० उपसार्थमा ग्येनादीना गव्दानामूहन्म् । २० १०० १५० २०० । १ अधिगुणमजमन्त्रविशेषकथां गतस्थाना यदानामूहय । २ अस्त्रेत्यादीना त्रयाणा गव्दानां स्त्रे स्थाने उपसार्थप्रयोक्तव्यत्वम् । ३ षट्श्रितियतिगव्दस्याभ्यासनियमः । ४ मन्त्रविशेषजपानन्तर विहारादाहृत्य दक्षिणार्धत आवर्त्तनम् पृष्ठत कृत्वा आसमञ्च । ५ मैत्रावरुणस्याहृत्य पृष्ठतः करणम् । ६ पुनरावर्तनकाये पराचामेवासनम् ६५० १५० १५० । १ यथाया अथमाणाया तत्संस्कारार्थं प्रेषितस्य स्रोक्तेभ्योऽनुवचनम् । २ स्वाहाकृत्यर्थं सुगादापनस्य कर्तव्यत्वम् । ३ उत्तमा आमीयावृथा । ४ वपा उरोऽङ्गायोहृद्विरित पशोर्यागा । ५ मानादैवतेषु पशुषु याञ्चानुवाक्याभेदादेव वपायागवत् पृथग्भाव । ६ प्रतिपशु मनोतामन्त्रस्यावर्त्तनम् । ७ एकैषां भते मनोताया अनावर्त्तनम् । ८ उक्तप्रदानमन्त्रमैत्राणां समान-

निद्रात्पोऽङ्ग । ९ प्रदानार्थेषु निद्रातिषु च या देवतायागमेकैकस्या देवताया अग्नीषोमस्याने निर्हृत्तु शक्यत्वम् । १० गोमेषुयानामेकैकस्या जातेर्होतुयोः गन्तुयोनियमस्य वैकल्पिकत्वम् । ११ वसन्वतिस्त्रिदण्डयुक्तप्रोक्तमेषु प्रदानमपेयप्रयोगस्य प्रदीपः । १२ एतन्नकाश्रमेषु उरोऽङ्गागेन पशुदेवतावर्त्तनम् । १३ हृदिषा नामाह्वरानां स्त्रेण स्त्रेणैव गद्वेन निगमने प्राप्ते उरोऽङ्गागमद्वेभ्यं सर्वादीनां निगमनविधानम् । १४ मेधोरभोयानित्येतयो पदयो पदार्थभायकत्वम् । १५ आग्नायपिधानां हित्पचनान्नानाम् एवपचनवस्तुवचनयोः रिचनकारपरिचयार्थं पाठविशेष । १६ १५० १५० १५० । १ यथापेयानन्तर सम्यक्कानां सङ्कथानां सर्वेषां सङ्क मार्जगम् । २ द्दमाप द्दयनदथां यज्ञमा च उभाम्या मार्जनम् । ३ मन्त्रभूतादाभिधो आतिदेविकमार्जेन च प्रकृत्यर्धम्ययी मार्जनस्य एतावत्पोऽङ्ग । ४ उरोऽङ्गागदपपर्थ्यन्तोर्धेन निपकस्यासमविधिः । ५ प्रपानस्त्रिदण्डतोर्धेदप्रतिपत्त्यर्थं प्रपानेन चरित्या स्त्रिदण्डता चरणविधि । ६ स्त्रिदण्डसुरपावनेर आगन्तुर्धेयानैरप्ये पशुउरोऽङ्गायस्त्रिदण्डता चरणम् । ७ अथमायत्तदेवताया हृदिषा चावाहनादिषु निगमेषु अतुल्यवभाष । ८ उरोऽङ्गायानामिति हृदिभेदे प्रेषोक्तत्वम् । १० उडाया उर्ध्वं उक्तमैत्रयोऽङ्गाता १०० १५० १५० १५० । १ उरोऽङ्गायानानन्तर मनोतातुचरणम् । २ हृदिषा चरणम् प्रेषाणा तत्सुषिक्तत्वञ्च । ३ हृदिषः प्रेषेकतर एवानीषोमायेवेत्यत्र ऐतरेयाणां सम्प्रति । ४ द्विदेवतास्यत्व एकदेवते बहुदेवते पशौ मैत्रावरुणयोर्देवतात्वम् । ५ एकदेवतेषु बहुदेवतेषु च प्रेषेषु तद्योऽहृत्यम् । ६ प्रकृतिभावे गायगारिमतोहृषे । ७ अर्धभेदरहिते आग्नाये विकारस्य निरार्थकत्वम् । ८ यथाहोमे कृते अर्धैर्धोर्धे वाजाया समापनम् । ९ प्रेषसमान्नायपठित वसन्वतिः प्रेषमभितो ये ऋषी तयोर्वनस्यतियाव्याहृताक्यात्वम् । १० आञ्चभागयो करणे मेषे प्रधानदेवताङ्गदेवतयोर्निगमनम् । ११ स्त्रिदण्डति उरोऽङ्गायानानन्तर अतुयाजैवचरणम् । १२ उक्तस्येऽनुवाजानामेकादशसङ्ख्याविधानम् । १३ प्रकृतिभ्योऽभ्यासा वैश्वदेव्यानामाहृत्तव्यत्वम् । १४ प्रेषाधिकारनिष्ठस्युर्ध्वं अवनवानगदस्य पुनराहृत्ति । १५ पुनरवनानस्य व्याख्यानायोहृत्तुः । १६ कृत्तकर्मेषु आञ्चभागयोर्धेऽहृत्यम् । १७ पशुतन्त्रे पदत्वस्याभ्यासत्वाभावात् पठितस्यापि पुनरभ्यासः । १८ देवताना-

मेकजातीयपशुकत्वकथनम् । १९ पशुशब्दानामेवावर्त्तनं
 नान्ययोर्देवयो । २० उत्तरे पूर्वोक्तस्योक्तेषु । २१ अत-
 वष्टये कर्मणि ह्युक्तवाक्यप्रसमापनानन्तरम् आहवनीये
 दण्डाहमहरणम् । २२ सावष्टये कर्मणि अवष्टयाह-
 महरणम् । २३ वेदस्तरणोत्तरकल्प्यं संस्थाजपात् प्राक्
 निष्कस्य उदस्यमानस्य हृदयशूलस्यानुसन्धये सन्धय ।
 २४ उदस्यमानस्य हृदयशूलस्य उपरिष्ठात् अपाहपस्य-
 र्शनमन्त्र । २५ अस्य उदहृदयशूलानाम् अन्योन्यसस्य-
 र्शनेक्षणमन्तरेणैव सर्वेषामेकैकेन समिन्त्रयस्य ग्रहणम् ।
 २६ मन्त्रविशेषपूर्वकं प्रथमाया द्वितीयाया तृतीयायाश्च
 समिधोऽभ्याधानम् । २७ पूर्वमहीहरेण पूर्वभाभ्याधानं
 न सर्वेषां युगपत् । २८ संस्थाजपान्तं पशुतन्त्रम् ।
 २९ सू० ३० ६ क० । १ प्रदानाख्यकर्मोक्तप्रैषा एव
 सर्वत्र भवन्ति नान्ये इत्युक्तिः । २ येषां पशूनां
 यानि प्रदामानि तेषां पशूनां याज्यानुवाक्याकथन-
 प्रतिज्ञा । ३ सर्वत्र पूर्वोक्ता अनुवाक्या उत्तरा याज्या इति
 ज्ञापनम् । ४ याज्यानुवाक्यालिङ्गितदेवतेन वक्ष्यमाणानां
 पशूनां नामालोक्तिः । ५ अग्नेर्याज्यानुवाक्या । ६ सर-
 क्षत्या याज्यानुवाक्याः । ७ सोमदेवताया याज्यानुवाक्याः ।
 ८ पूषो याज्यानुवाक्याः । ९ इहस्यतेर्याज्यानुवाक्या ।
 १० विश्वेषां देवानां याज्यानुवाक्या । ११ इन्द्रस्य
 याज्यानुवाक्याः । १२ मरुतां याज्यानुवाक्याः । १३ इन्द्रा-
 न्प्रोय्याज्यानुवाक्याः । १४ सवितर्याज्यानुवाक्या । १५ वसु-
 षस्य याज्यानुवाक्याः । १५ सू० ३० ७ क० । १ अष्टा-
 दशभिर्ऋग्भिः पशुकर्मविधानम्, तासाश्चर्चा प्रजापति-
 देवताकत्वम् । २ याज्यानुवाक्यालिङ्गकल्पितदेवतानां
 सिद्धिरूपाणां पशूनां विधानं, साकल्येनैतदध्यायगणितानां
 तासां त्रिंशत्सङ्ख्याकलोक्तिः । ३ अण्डहये समान्ता-
 तानां पशूनां मध्ये केषाञ्चित् सोमाङ्गल्यं केषाञ्चित्
 स्वतन्त्रत्वञ्च । ४ पशूनां प्रकृतिभूतस्य ऐन्द्राग्नस्य निरूढ-
 नाभकस्य पशोः कर्त्तव्यत्वम् । ५ निरूढस्य पशोः पट्ट-
 पट्टस्य भास्येयु वस्त्रे वस्त्रे वा कार्यता । ६ प्राजापत्योपाशु-
 सावित्तसौख्यैषावैश्वकर्म्मण्यरूपपाशुकतन्त्रेषु उपार्शुजप-
 विकारोक्तिः । ७ प्रपादेरपि आयुरः स्थानभाजित्वम् ।
 ८ आददादीनां सप्तानां यथास्थानसप्तपार्शुत्वम् । ८ सू०
 ३० ८ क० । १ सोमामण्ड्याख्य कर्माधिकारः । २ तत्राश्विनसा-
 रस्वतन्द्रा पशवः पार्श्वस्य तदर्थः ऐन्द्रसावित्तवारुणा पशु-
 पुरोडाशाः यथासङ्गैर्न भवन्तीत्युक्तिः । ३ साखालमार्जमा-

नन्तरम् आश्विनसारस्वतेर्षं है प्रहरणं तेषाञ्चातुवाक्या प्रैष-
 याज्यानां कथनम् । ४ कुम्भीस्यसुरावेक्षणमन्त्रः अहया-
 त्वस्यसुरावेक्षणप्रकारश्च । ५ सुरापहपयोऽहयोर्भक्षजप-
 विधानम् । ६ सुरापहृष्टेषु प्राणभक्षविधानम् । ६ सू०
 ३० ९ क० । १ विधानान्यथाभावे प्रायश्चित्ताधिकारः ।
 २ विहितस्याभावे प्रतिनिध्युपादानम् । ३ इष्टिमध्य-
 रूपस्यान्वाहितगने. प्रयाथोपपत्तौ अग्नीनां पृथगु-
 चयनम् । ४ समन्त्रकं साज्याङ्कितहोमकं समारोपण
 कृत्वा गमनविधानम् । ५ समारोपस्वरूपम् ।
 ६ यजमानकर्त्तृकं गार्हपत्ये पाणिद्वयस्य सकृत्प्रतप-
 नम् । ७ उक्तप्रकारेणाहितगने समारोपणानन्तरमङ्कत्वा-
 गमनविधानम् । ८ यजमानकर्त्तृकं समन्त्रकमरणो-
 मन्यनविधानम् । ९ अवदोष्यमानस्याहवनीयस्य शस्यापरा-
 सादर्शात् सवपनम् । १० यदि स्वतीयाहृद्यमावासा पौ-
 र्णमासीं पातोयाद्यदि वाऽन्यस्याग्निपु यजेत यदि वास्या-
 न्योऽग्निपु यजेत यदि वास्यान्योऽग्निरग्नीन् व्यवेयाद्यदि
 वा साग्निहोत्र उपसमे हविषि वा निरुप्ते चक्री-
 वक्ष्णा पुरुषोवाऽविर्विहारमन्त्रिरियाद्यदि वाञ्छे प्रमीयेत
 इत्येव निमित्ते इष्टिविधानम् । ११ उक्ताया इष्टेः
 पथिह्युष्णकाग्निदेवताकत्वम् । १२ उक्तायामिष्टौ अमण्ड-
 हृत्विषा । १३ पूर्वोक्ताया इष्टे अग्निभिन्नव्यवधाननि-
 मित्तकत्वे विधानभेदः । १४ शुनां व्याधये श्वपदानां भक्षणं
 परिपूरणम् । १५ भक्षराजप्रोदकराजत्रा च सन्तने
 प्रतिराजि मन्त्राष्टित्तिः । १६ उक्तरानिभ्यां समागं कृत्वा
 ऽऽहवनीयाहृद्यगमनानन्तरं ततः प्रणीय तदुपस्थानम् । १७
 पथि सृतस्य अन्यवत्त्वेन द्रोहनीयाया गो पयसाग्निहोत्रा-
 न्तरं प्रातरादौ प्राक् देहाग्निस्कारात् कृत्वा दाह इत्यु-
 क्तिः । १८ अपरपक्षे आहितगने र्भरणशङ्कायां तत्पक्षा-
 वधिष्ठाङ्कितमिः एतत्पूर्वपक्षनयनम् । १९ आवाहनामन्तरं
 प्रधानयागादर्वाक् हविर्व्यापत्तौ तस्य प्रधानयागादे
 सर्वस्याख्येनेष्टिं ससाय पुनरिजत्रा न भवतीत्युक्तिः । २०
 व्युत्केशनखादिभिरन्यैर्वा नोभत्स्यै हविः पु इष्टेषु नान्य
 फल्युक्तं शुशुभ्रपाय । २१ कठिनानां भेदने इवाष्पा क्षरणे
 हविषा इष्टत्वम् । २२ उद्वानां हविषा अशु प्रक्षेपः ।
 २३ शान्दाख्यस्य इष्टस्य मध्यमेन पलाशपत्रैर्न वल्गुभोक्त-
 द्वारे प्रतिभेचनम् अशु वा त्रुष्णीमिति विकल्पः ।
 २४ अन्तःपरिधेये विध्यन्द्मानस्य हविषो निर्वपणम् ।
 २५ प्रातर्दोष्टे अङ्गुष्ठे द्वयोः पात्रयोः कृत्वाऽन्यतरत्

दधिभावाय व्यातस्य ताभ्या दधिपयोभ्यां प्रचरणम् ।
 २६ पयसि दुष्टे तत्स्थाने पुरोडाशव्यवस्था । २७ दधि-
 पयोर्दधे सान्नाय्यद्वये दुष्टे इन्द्राग्निदेवत्वोदनसिद्धार्थं
 पञ्चशरात्रपरिमितप्रोह्निर्विषणम् । २८ इन्द्राग्नेः
 पृथक् चरणम् । २९ एकेषा मते केवलमित्यदेवताकपञ्च-
 शरावोत्पादनानन्तरम् इन्द्राग्नेः पृथक् चरणम् ।
 ३० सान्नाय्यार्थमपाकृतानां धत्तानां पाने वायुदेव-
 त्वया यवागवा यजनम् । ३१ गर्भमिति मन्त्रेण स्व-
 तोऽधिभ्रितस्याग्निहोत्रस्याभिमन्त्रणम् । ३१६० ३४०
 १० क० । १ उपावसृष्टाया उह्यमानायाश्च अग्निहोत्रा
 गोरभिमन्त्रणम् । २ उक्ताया गोरुत्थापनम् । ३ उक्ताया
 गोरुत्थसि सुखे चोदपात्रसुपोऽह्वस्य दुग्ध्वा ब्राह्मणाय
 पानार्थं नत्प्रदानम् । ४ यज्जायमानार्थं उक्तायै गवे यव-
 सदानम् । ५ दुग्धस्य शोषिताकारत्वे निरवशेषस्य गार्हपत्ये-
 दाहविधानमन्येन द्रव्येण च होमकरणम् । ६ देह-
 नोत्तर पात्रस्य भेदने पात्रात् पतने वा विजिप्रपतित-
 त्वागेनान्यस्यादुष्टस्याभिमन्त्रणम् । ७ दोहनावस्थाया पयस
 स्कन्दने स्कन्नाशभिमन्त्रणम् । ८ परिशिष्टेन स्यात्तोस्थेन
 होम । ९ होमस्यापर्याप्तौ अभ्यानीयान्येन होम' ।
 १० पयसि स्तद्धे प्रायश्चित्तम् । ११ स्तद्धे स्तन्नाभिमर्शनम् ।
 १२ पय शेषेण होमविधि । १३ क्षुण्णतस्याऽशेषे पुन-
 रक्षीय होमकरणम् । १४ स्यात्तोपात्रे शेषाभावे सञ्जते-
 नाज्येनोक्षीय होम । १५ प्रधानहोमद्वयपर्यन्तम्
 उक्तंरूपा प्रायश्चित्ति । १६ पूर्वोक्तहोमे प्राक्तस्य मन्त्र-
 स्यापवादरूपया वारुण्या ऋचा होम वारुणीजपश्च ।
 १७ वारुणीजपो वारुणीहोम अनशनमिति त्वयस्य
 शेषेण होमे सात्त्वापचारहोमे पुनरक्षीय होमे च
 कर्त्तव्यता । १८ गाणगारिमते उक्तपक्षत्रये पुनर्होम ।
 १९ सरसरेति शब्दायमानस्याग्निहोत्रद्रव्यस्य अभिमन्त्र-
 णम् । २० उदासिते विष्यन्दिते च प्रायश्चित्तान्तरम् ।
 २१ योभस्ते मध्यमेन पलायपर्येन होम । २२ अमि-
 दष्टेऽधिकसमिदाधानम् । २३ उत्तरस्या आहुते
 स्कन्दने समिदाधानम् । २३६० ३४० ११ क० । १
 साय होमस्य प्रदोषान्नकालविधामम् । २ सङ्गवानस्य
 प्रातर्होमकालत्वम् । ३ साय प्रातर्होमोऽतीते चतु-
 र्दशोतेनाज्येन होम । ४ कश्चिन् काले केन मन्त्रेण
 होमस्तदुक्ति । ५ अग्निहोत्रे समाप्ते वारुणीष्टि
 कार्या । ६ होमोत्तरकाले प्रातर्दृष्ट्यन्ते परदानम् ।

७ अग्निहोत्रसमाप्तौ आह्वयनीयस्यातुगमनं कृत्वा पुनस्तदु-
 रणम् । ८ तन्निमित्ता मित्स्वय्योभयदेवताका इष्टि । ९
 इष्टिसमाप्तौ यतवाचो पत्नोयजमानयोरग्नीन् अन्वयतो-
 रनश्रतोर्दृष्टे शेषमुपोषणम् । १० द्वयोर्गोवोर्दृष्टेन रात्रौ
 पूर्वचतुर्थभागे सायमग्निहोत्रहोमः । ११ एकस्मिन् पव-
 स्याधिभ्रिते द्वितीयमवमोय तेन होमकरणम् । १२ प्रातर्का-
 लातिपातनिमित्ता प्रातरिष्टिः । १३ उक्तायामिष्टौ मत्त-
 ऋद्धि, ऋकस्याग्ने देवतात्वम् । १४ स्वकाले एव प्रणीतेष्वग्निषु
 होमकालातिपत्तौ प्रायश्चित्तोक्ति । १५ दुःखेनाशु-
 पाते प्रायश्चित्ति । १६ अग्निहोत्रार्थं विधिनाशुभृते-
 आह्वयनीये यद्यस्तमिवादर्कस्तदा बहुविद्ब्राह्मणेभ्यः तस्य
 निधानान्नं कारयेदित्युक्ति । १७ पूर्ववत् अशुभृतोऽस्युदितो
 यद्यर्को बहुविद्ब्राह्मणेभ्यः तत्प्रणयनम् । १८ अथाज्यस्य हेमर-
 जतापनयनरूपकार्यान्तरोक्ति । १९ उक्तासायनेन प्रायश्चित्त-
 विधेयोक्ति । २० उक्तविधये प्रातर्काले विधेयोक्ति । २१ विद्य-
 माने आह्वयनीये गार्हपत्यातुगमने इतिकर्त्तव्यताविधानम् ।
 २२ मधनसमर्थात्सामाभावे भक्ष्याऽरणी लेपयित्वा तन्म-
 न्यनम् । २३ सन्यनविधये इतिकर्त्तव्यताकलाप ।
 २४ उक्तमन्यनविधये द्वितीय कल्प । २५ पुनर्मन्यन-
 विधये कल्यान्तरम् । २६ त्रिगुण्युक्तोऽग्निरेवात्र मन्वनवि-
 धये एका देवता । २७ अग्निहोत्रार्थं प्रणीते आह्वयनी
 येऽनुगतप्रायश्चित्तत्वेन इष्टिविधेयोक्ति । २८ अशुभृतद्वय-
 ष्चक्राग्निवरुणयोः प्रकृते देवतात्वोक्ति । २९ सर्वेष्वग्नि-
 ष्वतुगतेषु आदित्येऽस्तमिते उदिते वाऽस्याग्ने पुनरा-
 धानरूपप्रायश्चित्तोक्ति । ३० अरण्योः समाह्वेषु
 अग्निषु अरुणलोनांशे अग्न्याधेयस्य पुनराधेयस्य वा कर्त्तव्य-
 त्वम् । ३१ ६० ३४० १२ क० । १ अथपर भाविनीनामिष्टौगाम्
 आग्नेयत्वोक्ति । २ अतातिपाते आग्नेयोष्टि । ३ कृतेऽग्नि-
 कर्म्मणिदोषेनेष्टि किन्तु व्याकृतहोम । ४ आगारदाहे
 क्षामायाग्ने, श्रावणिससर्जने च शुचयेऽग्नये, इष्टि ।
 ५ सर्वेषां द्वयोर्वा अग्न्यो परस्पर ससर्गे विविचयेऽग्ने
 उक्तेष्टि । ६ गार्हपत्याह्वयनीययो ससर्गे वीतयेऽग्नये इष्टि
 ७ पञ्चनाम्निना ससर्गे सवर्गायाग्नये इष्टि । ८ वैद्यु-
 तेऽग्नौ अशुभृतद्वयकाल, शतृणामशुभृतोऽने वैश्रामरनाम-
 कायाग्नये चेष्टिकरणम् । ९ पुरोडाशकपाले मष्टेऽनु-
 दासिते पूर्वोक्तैवेष्टि । १० अभ्याश्राविते उक्ताया
 इष्टे कर्त्तव्यत्वम् । ११ जीवत्येवाहितान्मो मृतयद्दोषे
 मृतयेऽग्नये इष्टि । १२ तत्रोष्टौ मृतोदेवता ।

वीथि । ५ भुवहृद्ग्राह्यादिभ्यो भुवनपितृभ्यो वा व्यादि-
 ल्येभ्यो याजग्राहवाक्ये । ६ इदमादियु उदयनोयाया
 माक् मार्जनाभावोक्तिः । ७ इडाया सूक्तवाक्ये च
 स्थितानामाधिपानं स्थाने व्यागूनमिकमन्त्रस्य प्रयोग ।
 ८ इडानिगदकथनम् । ९ सूक्तवाकनिगदोक्तिः । १० ना-
 गादेशामावोक्तिः । ११ सवनीयपश्चिदाया कथनम् ।
 १२ अग्निप्रणयमोत्तरकाल गार्हपत्याहुवनोययोर्मध्ये
 दीक्षितानामासनशयनरूपसञ्चारदेश । १३ सत्विषा दीक्षा-
 विधानम् । १४ सहाव्रतसहिते सत्वे विशेषोक्तिः । १५ द्वाद-
 शाहृतापश्चितेयु यत्सख्या स्रव्यास्तत्सख्याएवोपसदो
 दीक्षाश्च भवन्तीति । १६ विहृत्येकाहाना कर्माचार ।
 १७ दीक्षाकालेषु विधातव्ये दीक्षोपसत्सहितानामेकाह-
 प्रयोगकालविधानम् । १८ दीक्षाहृत्सु परिसमाप्तेषु अमन्त्र
 यदहृत्सामिहृत्सोम क्रयविधानम् । १८ सू० ४ अ०
 २ क० । १ सोमक्रयदिवसे प्रायणोयेष्टिकरणम् । २ प्रायणो-
 येष्टे शयनत्वम्, नोदयनीयान्तत्वमिति । ३ उक्ताया
 इष्टेरनाजग्राहस्य नोदयनीयत्वमिति । ४ अहृत्गणेषु
 सोमक्रयस्य सहादेव कर्त्तव्यत्वम् । ४ सू० ४ अ० ३ क० ।
 १ सोमक्रयरूप कर्म । २ क्रीतं सोम प्राग्वशसमीपं
 नेत्यत्सु अर्धयुषु अन्वस पश्चात् त्रिपदमात्रेऽतीते
 चक्रवर्त्तनोर्मध्यभागस्य सरलदेशे प्रेषितस्य सप्त पाष्णी-
 चघालयत प्रपदेन दक्षिणस्यां दिशि त्रि पांशुहवनम् ।
 ३ अन्वरेणैव वर्त्तनी अतुन्नजतएव उत्तराअनुवचनम्
 न मजनविद्येमे इत्युक्तिः । ४ अश्विनस्यान्तसो दक्षिणपार्श्वेन
 सोमसमीपं गत्वा तमीक्षमाणस्य तत्रैवावस्थानम् ।
 ५ अश्विन्येतेऽसि दक्षिणात् पलादभिमानस्य सोमा-
 भिसुष्टे अश्वस्थानम् । अहृत्सोमोयस्यापतोऽनुवचनञ्च । ईसोमे
 मिहिते तिष्ठतएव परिधानोक्तिः । ७ उपसर्गमविय-
 यस्य विकल्पोक्तिः । ७ सू० ४ अ० ४ क० ।
 १ इदानीं आतिथ्या नाम इष्टि । २ आतिथ्यैरग्नि-
 मन्त्ररूपाङ्ककथनम् । ३ आतिथ्येष्टौ धायाहय,
 चंयाह्यहयम्, प्यात्विष्क करिष्यता स्वयमभिसर्गमम् ।
 ४ उदकस्य र्थानन्तर सोमाप्यायनम् । ५ उपसत्सु
 उदकस्ये उष्णोदकपहणम् । ६ आप्यायनमन्त्र ।
 ७ उदकस्य र्थानन्तर मन्त्राकाराङ्गिरुपेष पाक्षिनिधानस्य
 कर्त्तव्यत्वम् । ७ सू० ४ अ० ५ क० । १ उदकस्य र्थानान्तर
 आप्यायने निष्प्रवप्रसर्गाङ्गोक्तिः । २ प्रसृज्जनवानसुक्ता
 प्रवनेन गद्वहनम् । ३ प्रसृज्ज्याभिष्टवन्त्य एतावत्तवचनम्

३ सू० ४ अ० ६ क० । १ याजग्राह्यवधाने सगर्थेक-
 मेवाभिष्टवनम् । २ होत्रादियु उपविष्टेषु अर्धयु-
 क्तृकवर्त्तुषाङ्गानस्य उत्तरारम्भे श्रेतव्योक्तिः ।
 ३ अभिष्टिङ्कारवर्त्तु उत्तराभिष्टवनविधानम् । ४ उत्तर-
 पटलस्य समष्टिप्रयोजनानि । ५ उत्तमयो प्रवर्गयोः
 स्वरूपकथनम् । ५ सू० ४ अ० ७ क० । १ प्रव-
 र्ग्योपसदो सन्वत्साय प्रवर्गार्थं प्रपद्यस्य उपसत्करण
 विधानम् । २ उपसदि पितृप्राया जपलोप । ३ पितृप्रायैव
 प्रवेशोमेवशनयोर्व्याख्यानम् । ४ पितृप्राया उपवेशनाति-
 देयात् दक्षिणोपर्युपस्थताविधानम् । ५ उपसद्यासोऽपि
 इत्याद्या तिस्र सामिधेय्ये । ईतासासुत्तमेन प्रणवेनाग्निं
 सोम विष्णु भावाद्योपवेशनम् । ७ एकोया मते देवतानासु
 नावाहनम् अनावाहनेऽपि उक्ता एव देवता इत्युक्तिः ।
 ८ स्विकृदादिप्रयाजाजग्राहगोपकथनम् । ९ आष्या-
 यननिष्प्रवयोर्नित्यत्वकथनम् । १० अपराहृत्सोऽपि कर्त्तव्याया-
 सुपसदि विशेषादिकथनम् । ११ तत्र पूर्वापराहृत्सुककर्त्तव्ये ।
 १२ पूर्वोर्वाहृत्सुकीनासुपसदां सुपूर्वाहृत्से, अपराहृत्सुकीनासु
 सुपराहृत्से कार्यतोक्तिः । १३ पूर्वोर्वाहृत्सुपराहृत्सुव्या-
 सुपसदौ एकीकृत्य एकोपसद्व्यवहार, तादृश्या उपसदश्च
 तिस्रश्च इ कर्त्तव्यत्वम् । १४ पट्टे नेति व्यवस्थाविकल्पः ।
 १५ अहोमादीनाम अर्धयुषुप्रत्याहुपसद्विचय । १६ एकोया
 शास्त्रिणा ज्योतिष्टोमस्य प्रथमप्रयोगे धर्मैकाभावोक्तिः ।
 १७ औपवसथ्येऽहृत्सु वर्त्तमानयोऽपसदोः पूर्वाहृत्सुएव
 कर्त्तव्यत्वम् । १८ होत्रा दीक्षितयेत् तदा औपवसथ्येऽ-
 हृत्सु प्रथमोपसदि समाप्राया प्रेषितः शरीर्यचित्यर्धम-
 तुवचनम् । १९ होत्रि अदीक्षिते यजमानस्यानुवचनम् ।
 २० पश्चात् पदमात्रे स्थित्वाऽमिहृत्सु शरीर्योऽग्नय
 इति समण्यवाया अश्विनिरनुवचनम् । २१ सुमन्त्रेणैवा-
 तुवचनं नोपचिन्ति । २२ मजत्व अर्धयुषु अतुनुव-
 तोऽनुवचनम् । २३ तिस्रसु अर्धयुषु अतुवचनारम्भ-
 स्थाने स्थित्वा मूर्ध्व स्वरिति वाच विष्टजग्रा प्रव्यतेति
 सम्भवात्तुवचनम् । २४ होता दीक्षितचेत् प्रसोऽहृत्सु
 सञ्चितस्य अग्नेः अतुगीतस्यार्थस्य रूपसङ्कतिः ।
 २५ तिस्रसु अग्नेः अतुगीतस्यार्थस्य रूपसङ्कतिः । २६ अग्नि-
 उक्त्वा पश्चात् वैश्वानरोयजमानम् । २७ अग्निविष्टेषु क्रतुषु
 शरीर्यचिति, अतुवचन, वैश्वानरोयजमाने तत् त्वयं भव-
 तीत्युक्तिः । २८ ब्रह्मणो नियमभेदः । २९ उक्त्याग्नि-
 प्रवचनस्य कर्त्तव्यत्वम् । ३० दीक्षितचेत् ब्रह्मणा तदा तस्य

वसोर्धाराहोमकाचे तत्प्रतिगमनविधानम् ३० सू० ४४०
 ८३० । १ हविर्धानयो शकटयोः अर्घ्ययुक्तक प्रवर्त्तनम् ।
 २ उक्तप्रवर्त्तने सोमप्रवहणेन कार्यतोक्ति । ३ पूर्वो-
 क्तानुवचने विशेषकथनम् । ४ रराद्यामनज्ञायासु अधिद्वयोरि-
 त्त्वस्रा ऋध अर्द्धचैवसानम् । ५ ब्रह्मा रराटोमीक्षमाणस्य
 ऋग्विशेषानुवचनम् । ६ उपनिहृतयोर्मेधेयां ऋग्विशेषेण
 परिधानम् ६ सू० ४४० ६३० । १ प्रेषितानुवचने इतिकर्त्त-
 र्यताकलाप । २ अतुप्रजत उत्तरानुवचनम् ।
 ३ ऋग्विशेषसमाप्तौ प्रणवेनोपरम् । ४ आग्निध्नोयम-
 भिम्रजतसु अर्घ्येषु उत्तरेण तमतिब्रह्म ऋग्विशेषस्यानु-
 वचनम् ऋग्विशेषस्य षाड्भेदे चाराम् । ५ प्रपद्यमानस्य
 सोमस्याऽनुप्रपदनप्रकार । ६ शाखासुखे भक्षोपवेशन-
 प्रकार । ७ ब्रह्मकृत्कस्य सोमप्रणयनस्य पात्निकत्वकथनम् ।
 ८ सोमसप्रणयतो ब्रह्मणः कर्त्तव्यभेदः । ९ आहव-
 नीयस्य दक्षिणत ब्रह्मोपवेशने नियम । १० अग्नि-
 चित्यासहितायां सोमयागक्रियायाम् अग्निपुच्छस्य
 दक्षिणत उपवेशनम् । ११ अग्निपोमीये षण्णो उक्तं
 ब्रह्मासनातिदेशे । १२ सौत्वे षाह्वनि षषाहोमपर्यन्तमाह-
 वनीयस्य दक्षिणत आसनम् । १३ गृहपतये सोमं प्रदाय
 हविर्धाने षाप्तेण यदि गतं स्यात्तदा प्रपद्य-
 माने सोमे आसादनार्थं पुन प्रत्येयादित्युक्ति । १४ सू०
 ४४० १०३० । १ अग्निपोमीयेण षण्णो चरणम् ।
 २ प्रणयनपर्यन्तसुत्तरवेदिषमीपे आदरुद्रप्रदानञ्च कार्य-
 भेदाः । ३ होतः स्वस्य धिष्ण्यस्य पश्चादुपवेशने कार्यभेद ।
 ४ मत्वावरुणस्य अधिष्ण्यस्य पश्चादवस्थानम् । ५ देव-
 स्तना हवीपीति संज्ञाकथनम्, तत्र सर्वांसामदानां देव-
 नाना सगुणत्वम्, ब्रह्मस्य गुणविकल्पश्च । ६ उक्तदेवताना
 याजग्राहवाक्याकथनम् । ६ सू० ४४० ११३० । १ सर्व-
 ष्टवानोतिवध्यमाथानां हविषा सज्ञा, तासाञ्चान्वायात्यत्वं
 तद्देवतोपदेशस्य ध्यानार्थत्वं तासामष्टौ संज्ञां तत्रादित
 षषामेकैकस्याश्चत्वारश्चत्वारो गुणशब्दाः ततोविष्णुपत्नी
 अदितिरित्येका, ततश्चाहुमतिरिति द्वे । उक्तानामदाना
 देवताना याज्याहवाक्याकथनम् । वैश्वानरीयस्य नव-
 मत्वं, कायस्य दशमत्वञ्च । २ औपवाजैरङ्कारैर्व्यावायपरि-
 हारे यज्ञस्य कार्यता । ३ आग्नीध्नोसुरेण होतृनयन
 दक्षिणे होत्रोये निधानम् । ४ शमितोदाहरणे दक्षिणेन
 मत्वावरुणं, होत्रोय एव निधानम् । ६ उपोत्थाननिष्क्रमणे
 कला वेदपङ्कथम् । ७ हृदयश्रुतोहासनप्रकार ।

द्वसतीवरीणां परिहारे क्रियमाणे शीक्षितानामन्नर्भावः,
 अदीक्षिताना बहिर्भावश्च । ४४० १२३० । १ यस्या
 रात्रौ पयोः समाप्तिस्तस्यान्तुर्त्यभागे पक्षिप्रवादानात्
 प्राक् प्रातरनुवाकायामन्त्रितस्य विविपूर्वक आहृति-
 होम । २ उक्तविषये द्वितीयाहृतिहोम । ३ ब्रह्म-
 णस्य होतृशाय विधिः समान इति । ४ हविर्धाने
 प्राथ्य रराद्यभिमर्शनम् । ५ दक्षिणेन पाणिना पर्यायेण
 रराद्यभिमर्शनम् । ६ मन्द्रसुरेण प्रातरनुवाकानुवच-
 नम् । ७ प्रातरनुवाकार्थमाज्ञानविशेष । ८ अग्नि-
 देवताककृत ४४० १३३० । १ औपस्यकृतः । २ तत्रेति-
 कर्त्तव्यताकलाप ४४० १४३० । १ आश्विनः कृतः । २ तत्र
 प्रातरनुवाकः । ३ पूर्वोक्तादन्य प्रातरनुवाकः । ४ अन्वै-
 ष्वन्दोभिराग्नेयस्य गायत्रस्य च्छन्दसोनात्यावपनम् ।
 ५ राजन्यस्य न त्रैष्टुभ, वैश्यस्य न जागतमिति ।
 ६ अध्यासवत् एकपदद्विपदानां संहितानामन्त्रे प्रणवक-
 रणम् । ७ भाङ्गचादीना यथाक्रमं वक्तव्यता । ८ प्रेष्यत
 स्वर्गकामस्य माङ्गलकथनम् । ९ तमसोपघातपर्यन्त
 इडेडावोयसूक्तावर्त्तनम् । १० वसोपघातकाचे ईडेडा-
 वीयस्य उत्तमयर्चां प्रतिप्रियतममिति सूक्तसोपसन्नननम् ।
 ११ उत्सर्पणसूक्तकथनम् । १२ सू० ४४० १५३० ।
 १ अध्याये । १ परिधानोत्तरानुवचनप्रकारः । २ तत्र
 निगदादि । ३ अप्रोनप्तीयाणां प्रयोगमन्त्रौ । ४
 प्रात सवनस्य मन्द्रसुरेण प्रयोगः । ५ अर्घ्यकारस्या-
 तुच्छासेन वचनम् । ६ इष्टिकामस्य सामधेमीवत् प्रकृत्या-
 वचनम् । ७ प्रकृतिभावे यथर्चमर्द्धचै चिह्नाकाङ्क्षा । ८
 दशमीयहणे ब्रह्मणाहवाद । ९ एकधनासु अशु आव-
 र्त्तनीयर्चकथनम् । १० इष्टिपद्यमागतासु तासु जध्यमन्त्रे ।
 ११ समीपागतासु तासु जध्यमन्त्रः । १२ वसतीयरीषु समा-
 यातासु ब्राह्मणोक्तकार्यचरणम् । १३ तीर्थदेशे होतृवचसे अ-
 पा पूर्यमाणे आपोनदेशे इति मन्त्रः समाप्य प्रणवेनोपरम् ।
 १४ निगदकथनेन निष्क्रमणविधिः । १५ आसामेकधना-
 नामागच्छन्तीना सुसतो गत्वा ता । अपरेणातीत्य उत्तरत'
 स्थितिविधिः । १६ तासुदूरेणातीतास्त्वन्वावर्त्तनम् । १७
 अन्वाहृत्य मन्त्रक्रमेण ब्रजनम् षड्गयानपक्षे प्रणवेनस-
 न्नाभक्रिया । १८ तिस्रस्यासु उत्तमयाहुप्रपदनम् । १९ ऋणानि-
 रसनेन जोमामिहसे उपवेशनप्रकार । १९ सू० ५४०
 १३० । १ उपांशुनामपक्षे दूषमाने तदभिमुखीमुख्य प्राण-
 वायोर्नाशिकादारेण बहिष्करणम् । २ बहिःस्थस्य वायो-

नासिकया देहे प्रवेशनप्रकारमन्वौ । ३ उपाशुपुपुहार्धसो-
 मसवनसाधनपापाथ व्यानाय त्वेत्यभिष्टय्य वाग्विसर्ग ।
 ४ मैत्रावरुणब्रह्मणो' कार्यभेद । ५ ताम्यामितरेपा
 टोक्षिताना कार्यभेद । ६ विप्रदुष्टोसौ कृत्वा अर्ध्वर्यु-
 सुखा अन्योन्य स्स गन्त आतोर्धदेशात् सर्पन्तीत्युक्ति ।
 ७ बह्विप्यवमानस्तुत्यर्थमुद्गातारमभिमूर्खोक्षय कृत्विजा-
 सुपवेशनम् । ८ तत्रैवासेनानेन होत्वा तेषामुपविष्टानामनु
 मन्त्रपेमन्त्र । ९ होत्वादीक्षितत्वेऽनुमन्त्र याजमानार्थे ग-
 ममम् । १० टोक्षितस्य होत्वात्तरसवनयो सर्पणमपि ।
 ११ ब्रह्ममैत्रावरुणयोर्विधानभेद । १२ प्रात सवने ब्रह्मण
 कार्यभेद । १३ तस्यैव द्वितीयतृतीयसवनयो कार्यभेद ।
 १४ मन्त्रभेद जत्वा मैत्रावरुण प्रति स्तुध्वमित्युच्चैस्तेन
 नियोजनम् । १४ सू० ५ अ० २ क० । १ सवनोयेन
 पशुना चरणम् । २ शाखान्तरे या देवता पागोरुक्ता
 तद्द्वेषत पशु कार्य । ३४ ऋतुभेदे देवताभेद । ५
 आग्नीषोमीयपशुधर्मविशेषातिदेश । ६ परिव्ययणप्र-
 कार । ७ ऐच्छिकेषु निगमेषु आवाहनप्रकार । ८ क्रा-
 रियोजने विशेष । ९ विषयभेदे प्रावित्वादिनिषेध ।
 १० अनिर्दिष्टदेवताकसोमाना देवता सवनदेवता एवेति
 वासामावाहनम् । ११ स्रक्त्वाकेऽपि तारामनुवर्तनम् ।
 १२ अश्वावाक विनाऽन्येषा वपट्कर्तृगाम् प्रतताङ्कति
 होम । १३ चाल्वात्तमार्ज्ज नप्रभृति पाशुक कर्म्म कृत्वा सौ-
 भिककर्मकरणम् आदित्याद्युपस्थानञ्च । १४ आदित्या-
 द्युपस्थानप्रकार । १५ निर्मन्त्र्यदेशे यूपदिभि सह आदि-
 त्वादीनामुपस्थानम् । १६ शामितोषधगोहृचात्वालोत्-
 कारास्ताशाना सव्याहतासुपस्थानम् (आस्तावोरह्विष्यमान-
 स्तुतिदेश) । १७ आग्नीध्राक्त्वाकवदनस्थानदक्षिणमार्जा-
 शीयप्रह्वचमससादनदेशरूपस्वराणा दक्षिणाहताहृक्तप्रकारेण
 उपस्थानम् । १८ आग्नीध्रसुत्तरेण परिव्रज्य सदोद्धार प्राथ
 सदोऽभिमर्षनमन्त्र । १९ द्वारिनवे स्थूणे अभिष्टय्य शाखा-
 सुखोयाटीनामुपस्थानम् । २० उपस्थितानुपस्थितयोर्दर्शन-
 पूर्वक मर्चतोऽष्ट्या सदस पूर्व द्वारस्थेनोपस्थान कार्य
 म् । २१ उरुद इत्युच सह जपन् होता मैत्रावरुण
 ब्राह्मणाच्छवी पीता नेष्टेत्येते पञ्च पूर्व द्वारेण सद प्रविश्यो-
 पतिष्ठे रक्षित्युक्ति । २२ तेषामुक्तक्रमेण सद प्रवेश , व्युत्-
 क्रमेण उपवेशन ततो मन्त्रविशेषजप । २३ प्रसर्पकाया
 स्त्विजामुपस्थानादिजपान्धर्मस्य ब्रह्मण्यतिदेश ।
 २४ स्रक्त्वावचमससमीपे तेषामुपवेशनम् । २५ उक्त-

रूपेणाग्नीध्रस्य सुप्रकाशम् आग्नीध्रीयस्यानप्रवेश ।
 २६ प्रसर्पिणा तेषा दक्षिणादय उरुद सस्यानानीत्युक्ति ।
 २७ व्याद्ययोर्होतमैत्रावरुणयोर्विपरीत्य ततश्च मैत्रावरुण-
 दक्षिणत सस्यानतश्चोत्तरतोहोत स्थानम् । २८ तेषा यथा-
 स्थानमुपविष्टाना स्वस्रस्थानस्योत्तरदेशस्य विषमस्थितस चार-
 सना । २९ अनुक्तस्थानानास्त्विजा दक्षिणधिम्यप्रसुत्तरेण
 विषमस्थितसश्चारदत्युक्ति । २९ सू० ५ अ० ३ क० ।
 १ प्रतिषवनमिन्द्रदैवते पुरोडाशैश्वरणम् । २ प्रात सवने
 धानावन् करन्मिणमित्यनुपाक्या । ३ माध्यन्दिनतृतीय
 सवनयो प्रपभेद । ४ आदेशपदसुद्रुत्य तैत्रैव पदेन याग ।
 ५ यत् कश्चित् कर्म्मणि प्रपेष यागे कर्त्तव्ये यज योऽस्तु
 इत्युद्रुत्य तयो स्थाने आगूर्ध्वपट्कारौ कृत्वा यागइत्युक्ति ।
 ६ अनुसवनमनुवाक्याभेद । ७ अन्तुवाक्यास्यपुरोडाशस्य
 बद्धवचनान्तातोक्ति । ८ ऋग्भेदे ऊहनिषेध । ८ सू०
 ५ अ० ४ क० । १ द्विदैवत्याय्याम्रपानुवाक्याभिश्चरन्म ।
 २ द्विदैवत्योरनुवाक्ययोर्कृति , तेअप्यष्टयक्सप्रणवे प्रयोक्त्रे
 ते च सहानवानम् । ३ प्रपणामनवाननिर्ख्य । ४ ऋग्-
 भेदे हे याक्त्रे ते च सहानवानम् एकागुरे पृथक् वपट्
 कारे च वक्तव्ये इत्युक्ति । ५ प्रात सवने इदमादि अन्वान
 याज्यानुवाक्ययोरिति निर्ख्य । ६ प्रपौ याज्यानुवाक्ये च
 उत्तरयोर्ध्वयोरनवान भवतीत्युक्ति । ७ सोमपृथण-
 पावमङ्कत्वा अर्ध्वर्युणा तदुपाह्वम् । ८ तत्र च मन्त्र । ९
 तदुष्टहोत्वा दक्षिणोरुक्त्वादानेन तत्र स्थापयित्वा आकाश-
 वतीभिरङ्गुलीभिरपिधानम् । १० एवमुत्तरपादयोर्ध्वण्पा-
 सादनपिधानानि । ११ प्रतिपृथमञ्चकाले सव्येन पिधा-
 नम् । १२ मैत्रावरुणस्यासादने विशेष । १३ अनुवचम-
 याज्यासप्रपौ नित्यमर्ध्वर्युणा कार्याः । १४ अनु-
 सवन चमसेषुक्षीयमानेभ्य सोमेभ्य एकैकस्त्रक्तजप ।
 १५ अनुसवन प्रेषितस्य होतृ स्वाभि प्रस्थितयाज्याभि-
 र्यजनम् । १६ प्रयास्तादीना नामादेश प्रेषिताना-
 सेव यजनम् । १७ प्रयास्तादिपाह्वकथनम् । १८ प्रा-
 त सवनीयप्रस्थितयाज्योक्ति । १९ तृतीयसवनोयात्त-
 वपट्कार । २० मास्यतोये हारियोजने प्रस्थितया-
 ज्यादिभेद आश्विने याज्याभ्यन्त्यत्वञ्च । २१ यज्ञ-
 गाथा । २२ प्रतिवपट्कार भक्षयम् । २३ तृष्णोमेवो-
 त्तमक्षयम् । २४ अर्ध्वर्योराह्वनीयदेशात् सदसो-
 गति । २५ अगच्छन्तमर्ध्वर्यु प्रति अयभिग्नीदिति होतृ
 मन्त्र । २६ पृष्टस्य तस्य होतार प्रति अयादित्युत्तरोक्ति ।

२७ ततो होतृजयमन्त्र । २७ सू० ५ अ० ५ क० ।
 १ इतरपालद्वय सव्येनापिधाय ऐन्द्रावायव पालं दक्षिणह-
 स्तेनोत्तरभागे गृहीत्वा अर्ध्वर्युणापि तस्य पृष्ठपाय एष
 वसुरिति मन्त्रेण होत्वा प्रणयनम् । २ नासिकाभ्यामव-
 धाय होत्वा सोमस्य भक्षणे मन्त्र । ३ होत्वा भक्षितमध्व-
 र्युणा च प्रतिभक्षित होतृवमसे किञ्चिद्वनीय अनाचर्य
 योपह्वानादि कृत्वा पुन सह भुक्त्वा शेष होतृवमसे आ-
 नोय तत्पालोत्सर्ग । ४ उत्तरपृष्ठपात्रे उक्तधर्मा-
 तिदेश । ५ उत्तरपृष्ठपात्रयोर्न पुनर्भक्षणम् । ६ द्विद-
 वत्याना मध्ये कस्यचित् पृष्ठस्य होतृवमसे धनवनीतस्य
 नोदुसर्ग । ७ होत्वा मैत्रावरुणस्य पृष्ठपात्रस्यार्ध्ववे
 पूर्ववत् प्रणयनम् । ८ तस्य दक्षसव्याभ्या मैत्राभ्या
 क्रमेणेष्यम् । ९ मैत्रावरुणस्योत्सर्गान् कर्म कृत्वा
 दक्षहस्तेनाश्विनमपिधाय सव्येन होतृवमसादाने-
 मन्त्रोक्ति । १० सव्यस्यारत्विना सव्योरुवसनमाच्छाद्य
 तत्र निधायाहताङ्गुलीभिरपिधानम् । ११ होतृवमसं
 सव्येनापिधाय दक्षिणेनाश्विन गृहीत्वा पूर्ववत् प्रणाम-
 नम् । १२ आश्विनसत्सृज्य दक्षहस्तेन होतृवमसं
 निधाय जलं स्पृष्ट्वा इडोपह्वानम् । १३ इडोपह्वान-
 काले चमसिनः स्वस्वचमसखेडासमीपे उद्यामनम् ।
 १४ अशान्तरुडा प्राश्याचस्य होतृवमसभक्षणम् । १५
 दीक्षितस्य होतृ दीक्षिता उपह्वयध्वमित्युक्त्वा चमस-
 भक्षणम् । १६ यजमाना उपह्वयध्वमित्युक्त्वा वा होतृवमस
 भक्षणम् । १७ सुखान् प्रति प्रथक् तत्तन्नामोत्कीर्त्तनेन इतर-
 रानसुखान् प्रति होतृका उपह्वयध्वमिति कीर्त्तनेन च
 चमसभक्षणम् । १८ उक्तरूपेण स्नेहितादीक्षिताना मैत्रा-
 वरुणादीना स्वस्वचमसभक्षणम् । अदीक्षिताना समान
 भक्षं प्रति पूर्ववत् उपह्वानं कृत्वा चमसभक्षणमिति भेद
 २० अवरुसना मुख्यचमसाङ्गक्षणम् । २१ द्रोणकलशा-
 दुद्धृत्याचमसाना सोमभक्षणम् । २२ सर्वत्र सोमभक्षणे
 वाग्देवीत्यादिमन्त्रजप । २३ होतृवपट्कर्तृत्वात् प्रथम-
 भक्षणं पश्चादश्रावादीना भक्षणमिति गौतममतम् ।
 २४ तौत्स्वमिते इतरेषामभक्षणम् । २५ गाणगारिमते
 सर्वेषा भक्षणम् । २६ सोमभक्षोत्तर सुषुहृदयस्पर्शे मन्त्र
 २७ प्रथमद्वितीययो सवनयोराद्याना द्वितीयानाञ्च चम-
 सानां जलेनाभिमर्शने मन्त्रद्वयम् । २८ ततोयसवने आद्या-
 नामे व तथाभिमर्शनम् । २९ ऊर्ध्वपात्राणि विना सर्व-
 पात्राणां सुषुहृदयाभिमर्शनम् । ३० इत्यमास्यावनेन

सादितानां चमसानां नाराशसञ्जा ३० सू० ५ अ० ६ क० ।
 १ अग्निन्काले अच्छावाचस्याग्नीध्रस्योत्तरं सदोगत्वा
 स्वस्थाने उपवेशनम् । २ अर्ध्वर्युणा दत्तं पुरोडाशखण्ड-
 सिडासिधोदस्य प्रेषितस्याच्छावाकस्य जयं त्वचम् । ३
 यजमानेत्यादिना अन्येन प्रणवेनोपसन्नननरूपनिगद ।
 ४ उक्तनिगदसमाप्तौ अर्ध्वर्युणा होतृरूपहृषाकाङ्क्षा । ५ उप-
 ह्वाने प्रकार । ६ उद्धीयमानाय प्रत्वस्मा इति सूक्तस्या-
 च्छावाकेनासुवचनपूर्वकयजनम् । ७ पुरोडाशखण्ड नि-
 धाय जलं स्पृष्ट्वा चमसभक्षणम् । ८ अस्पृष्टोदकाना सोमे-
 चेतरहृषिषा स्पर्शनिषेध । ९ पुरोडाशखण्डप्राशनप्र-
 कार । १० यदाच्छावाक उपविष्टस्तदा ब्रह्मा तीर्थेन निष्कस्य
 षड्विंशोदामानीधोयं प्राप्नोति अच्छावाकश्च दृगक्षरूप पुरो-
 डाशखण्ड प्राश्या तीर्थेन निष्कस्याचस्य तं देशं प्राप्नु-
 यात् इतरे होत्वादयोऽप्यनुपविष्टएवाच्छावाके तं देशं
 प्राप्नुयुरित्युक्ति । ११ अग्निन् काले लुद्धिदृष्ट्यर्थमन्यदपि
 माश्व प्रतिस्पृष्ट उत्तरकाण्डकीक्तं कर्म कार्यम्
 ११ सू० ५ अ० ७ क० । १ सर्वेषु प्रतिस्पृष्टेषु ऋतुयाजै-
 श्वरणम् । २ तत्र प्रैपा । ३ प्रैपसमान्नाये पञ्चमभक्तस्य
 ऋतुयाजाना प्रैपत्वम् । ४ स्वस्वप्रैपेण प्रेषि तस्य यजनम् ।
 ५ अर्ध्वर्युगृहपतिभ्या प्रेषितस्य होतृयजनम् । ६
 पार्थिवे पठेऽहनि अर्ध्वर्युगृहपतिभ्या स्वययजनम् ।
 ७ तयोयजनप्रकार । ८ वपट्कर्तृषामानान्यर्थेण ऋतु-
 पात्रभक्षणम् । ९ तत्र अर्ध्वर्यो प्रथमभक्षणम् । १० तत्रैव
 काले प्रतिभक्षकस्योपह्वानम् ५ अ० ८ क० । १ ऋतु-
 पात्रभक्षोत्तरमध्ययो कार्यप्रकार । २ प्रातःसवने शस्त्रा-
 दिपु पूर्वोक्तप्रकारातिदेशः, पर्यायप्रभृतीना सर्वत्वान्नाश-
 स्त्रत्वम् । ३ उक्तोपाह्वानेनोत्तरयोरुपसन्नननम् ।
 ४ ओषामोदैवेत्यस्य प्रतिगुरुञ्जा सच शस्त्रस्वरत्तव्यस्वर
 इत्युक्तिः । ५ आहावे शोषामोदैवेत्यादेः प्रतिगुरुञ्जा
 ईप्रणवे श्रुतादि अवसाने अश्रुतादिरिति परिभाषितम् ।
 ७ आहावोत्तरे प्रणवे प्रणवत् न श्रुतादित्वम् । ८ अव-
 साने प्रणवस्य प्रतिगुरुञ्जा । ९ प्रणवानस्य उक्तविषयद्वय
 विकल्प । १० अन्य शशप्रणवावसाने प्रतिगुरुञ्जा शस्त्रान्ते
 षु प्रणवत् न श्रुतादित्वम् । ११ त्रिपदपट्पदादी
 शंसनावसानविशेष । १२ निषिद्धो यथापठितमवसानं
 कर्त्तव्यं तत्रैकशतव्यम् । १३ निषिद्धा आह्वानाभाव ।
 १४ तस्या उपसन्नमनाभावश्च । १५ निषिद्धासुत्तमेन
 पदेनाभ्यसृक्तस्योपसन्नननम् । १६ उक्तप्रकारेण सर्वा

निविद् शस्त्रव्या इत्युक्ति । १७ पदसमाप्तायानामपि निविदा इत्युक्ति । १८ अस्या निविदोऽन्यासु निविदुषु पदसमाप्तायेषु च उपसन्नननम् । १९ अन्यासु निविदुषु आह्वानञ्च भवतीत्युक्ति । २० यत्र द्वे ऋक्ते त्रीणि वा व्याख्यकार्थं विहितानि तत्राद्यस्यैवाद्याः । त्रिंशंसं नोत्तरस्येति निदमनस्य अर्द्धशोविदुषु च तथात्वम् । २१ विपद्दे प्राणसन्तानस्य कार्यता । २२ प्रतिपदाभादाया ऋच पूर्वोक्तप्रकारेण गन्व्यता । ऋगवामस्य तथात्वञ्च । २३ ब्राह्मणविहितस्य आतुपूर्व्ये विकल्प । २४ याज्यान्तां शस्त्रत्वसत्तमाया आह्वानपूर्वकपरिधानीयत्वञ्च । २५ सर्वांसु शस्त्रपरिधानीयासु उक्तधर्मातिदेश । २६ उक्थ वाचीत्यादि शस्त्रा जप तत्र याज्या, उक्थपात्रस्याये भक्षणञ्च २७ सर्वशस्त्रयाज्यान्तेषु चमसिनश्चमसभक्षणम् । २८ आदिचसायित्वापह्योर्वपट्कर्तुर्भक्षणभावात् । २९ अ० ८ क० । १ शस्त्रात् पर स्त्रोत्र भवतीत्युक्ति । २ एतेति प्रोक्ते प्रसोत्रा उद्गातुर्हिङ्गाकारे प्रातः सवने शस्त्रायाह्वयोरनु इत्युक्ति । ३ उत्तरयो सवनयो प्रतिष्कारकाले तथाह्वानम् । ४ वायुरग्रे गा यज्ञप्रोरित्यादीना सप्तानाभ्युत्था पुरोरुक्त्वा तस्यास्रस्या उपरिष्ठात् तच्च तच्च तत्र शसेदित्युक्ति । वायवायादिर्दग्धतेति सप्ताना तच्चसज्ञा ईशस्त्रस्य प्रसगसज्ञा । तत्र द्वितीयायास्त्रि पायत्वम् । ७ पुरोरुक्त्वा सप्ताना सप्तानभ्यो विद्वान् देवानित्येतस्या पञ्चा अर्द्धच अर्द्धच त्रिरवसानेनाह्वानम् । ८ पुरोरुक्त्वा उत्तमया न शसेत् तस्या अशसने ऽपि तच्चे आह्वान कर्त्तव्यम् । ९ प्रसगस्य भाषुच्छन्द्यार्पित्वम् । १० उक्थ वाचि लोकायत्विति शस्त्रा जप । तत्र विश्वेभि सोम्यं मध्विति याज्या । प्रशसा ब्राह्मणाच्छसी अश्वावाक इत्येते त्वय शस्त्रिणोहोत्राकाश इत्युक्ति । ११ उक्ताना तयाथा प्रातः सवने चतुराह्वानि शस्त्राणि । तृतीयसवने पर्यायेषु अतिरिक्तेषु भवन्तीत्युक्ति । १२ माध्यन्दिने पञ्चाह्वानानि । १३ स्त्रोत्रियात्तुष्टेभ्य प्रतिपदुत्तरेभ्य प्रगाथेभ्य घाथ्याभ्यश्च पृथगाह्वान कार्यम् । १४ होत्ररथेतानि उपहावस्य निमित्तानि । १५ तेभ्योऽन्यदप्यनन्तरम् । होत्रा कर्त्तव्यम् । १६ आदौ निविद्वानोयां स्त्रज्ञानामनेकश्वेत् प्रथमेष्वाहाव । १७ चापोदि हा इत्यादि तच्चे आहाव कार्यम् । १८ तेषां शस्त्रादिषु ये त्र्यष्टौ स्त्रोत्रियात्तुष्टेष्वाहाव कार्यम् । १९ माध्यन्दिने तेषामेव

शस्त्रेषु तृतीया आदेशास्ते प्रगाथा ज्ञेया । २० प्रगाथ इत्युक्ते स्त्रोत्रियो भवति नान्यथेत्युक्ति । २१ याज्यान्तानि शस्त्राणि । उक्थ वाचीत्यादि शस्त्रा प्रातः सवने जप । २२ योर्ह्यग्रे जर्ह्यं यानि शस्त्राणि तेष्वपि घायसेव शस्त्रा जप कार्यम् । २३ सपोह्यगिनि उक्थे उक्थं वाचीत्यादे माध्यन्दिने विशेष । २४ अनन्तरस्य पूर्वेषु त्वयविधत्वोक्ति । २५ अन्द्रप्रमाणलिङ्गद्वैतं स्त्रोत्रियाणां त्वयता । २६ चापेषांपि त्वयतेत्येकेष्व्याहुः । २७ चानोमितावरुण इत्यादयोयाज्याभेदा तासां मध्ये कामाञ्जित् स्त्रोत्रियात्तुष्टेभ्यम् । तासां मध्ये यासु कामाञ्जित् अन्द्रो ग' स्त्रोत्रोरनु तदा तिस्रिरेव स्त्रोत्रिया इत्यादिभिरुत्तरुप कर्त्तव्य इत्युक्ति । २८ अ० १० क० । १, २, ३, ४, ५ अतिरात्रयोर्ह्यगिनि होत्रादीनां नियमस्य प्रथेशादिप्रकार । ६ यजमानस्य पूर्वहारेण प्रतिसर्पणम् । ७ अ० ११ क० । उक्तकाशे प्रावस्तुत्त प्रपदनम् । ८ तस्य उपसर्पणमपि तदैव । ९ तस्य हविर्दानशकटस्य उत्तरगिरोरुपाक्षगिरोदेशे त्वयनिरसन हाषा सोमाभिमुखं स्थिति । १० तत्रोपवेशने भन्नाभाव । ११ उपविष्टस्य यो अद्य सौम्येति कन्वजप । १२ अर्द्धयुष्णा तस्यै उष्णीपदानम् । १३ तस्याञ्जलिना पश्चमेन तेन सप्तसे गिरसोवैष्टोसर सोमाभिधवाव भावाभिष्टवनम् । १४ इत्मादि मध्यमसवनं तत्र मध्यमसूत्रेण प्रयोगश्च । १५ अर्द्धुदनामधेयसूत्रोक्ति । १६ तस्य प्रागुक्तमाया अवा ष षड्भसे इति सूक्तपाठ । १७ उक्तसूक्तयोः उपरिष्ठात् गिष्ट्याऽर्द्धुदसोत्तमया परिष्ठाद्य वेदा यजमानस्योष्णीप तस्यै देयम् । १८ अन्त्येषु दिनेषु आदाय पुनर्यजमानाय दानम् । १९ अन्त्यदिनेषु येन तद्दत्तं तस्यै एव तद्दानम् । २० गणगारिस्ते अपराभिरुपकरणम् । २१ व्याप्यायस्य समेतं त इत्यादय' द्वादश ऋक्तास्रस्रवारस्तृचा भवन्ति अर्द्धुदस्य चतुर्षी उर्ध्वत्वा तत्र उत्तमा परिधानीया गिष्टा द्वादश ता अपि स्रवारस्तृचा एता पावसान्य । २२ १७, १८, १९, एषा चतुर्षी त्र्यह्वाना क्रमेण कर्मभेदे विनियोगज्ञापनम् यथा उदकसेकरूपे व्याप्यायने प्रथमम् मार्जने द्वितीयम् दोहने तृतीयं अपिषवेण द्रवीकृतस्याघवनीये सम्भरणरूपे व्यासेचने चतुर्थम् । २३ प्रतिवृष्ट्यब्दं चतुर्थ्यां विनियोगः । २४ अन्त्ये मा चिदन्त्येति कर्मो विनियोगः । २५ अर्द्धुदपावसानोभ्योऽन्यत् सर्वं समानम् । २६ केषाञ्चित् अर्द्धुदस्य समता २७ अन्त्यते प्र वो पावाण इत्यस्य समता २८, २९ सुते

माध्यन्दिने पावमाने विष्णुत्वाङ्गारान् उपसर्पणम् । ५ अ०
 १२क० । प्रवर्ग्यति क्रतौ दधिधर्मण चरणम् । (दधिधर्म
 कर्मभेद) । २ अगावानस्य तद्धर्मत्वम् । ३ भक्षिण
 इज्या । ४ होतवर्दस्तेत्युक्तस्य उत्तिष्ठतोऽवपश्यतेत्युक्ति ।
 ५ आत हृषिरित्युक्ती आत हृषिरित्युवचनम् इयमनु-
 वाक्काः । ६ परि त्वाग्ने इत्यादि मन्त्रजपे निमित्त-
 भेदोक्ति । ७ दक्षितस्यैव अग्निहा जप । दसव-
 नीयानां सुरस्ताडुपरिटाहा पशुपुरोहाशेन चरणम् । ८
 एकमते तेन नाचरणम् । १० आश्रमरथप्रमते तेनाचरणम् ।
 ११ अहोर्नैकाहेषु नाराशसासादनात् पर दक्षिणानयनम्
 १२ अहोर्नैकाहेषु दक्षितस्य जप्यमन्त्रोक्तिः । १३ अग्नी-
 श्रेण उल्लेख्यमानानां दक्षिणाङ्गतीनां हवनम् । १४ अङ्गति-
 मन्त्रप्रकारौ । १५ विहारदेशभिक्षणेषु नीतेषु दक्षिणाद्रव्येषु
 मध्ये प्राणिरूपदक्षिणाद्रव्यप्रतियुक्ते कन्वभेद । १६ अप्राणि-
 द्रव्यस्याभिमर्शनमात्रम् । १७ कन्याया दर्शनाहविधि-
 ना दत्ताया आदानेऽभिमर्शनमात्रम् न प्राण्यहणम् ।
 १८ एव प्रतिपन्नियम सर्वत्र । १९ प्रतिगृह्याग्नीध्रीय
 प्राण्य उच्छिष्टहृषिय सर्वे प्राण्यम् । ५ अ० । १३क० ।
 १ मरुद्देवतेन यज्ञेन चरणम् । २ तत्पात्रमक्षणे मन्त्र ।
 मरुद्देवतशस्त्रशसनम् । ३ माध्यन्दिनसवने शस्त्रादिषु
 अक्षयोराराहावप्रकारः । ४ मरुद्देवतो प्रतिपदनुचरसप्तौ
 तृचौ । इन्द्रनिहवः प्रगाथः । ६ ब्राह्मणस्यत्यप्रगाथः ।
 ७ तृचा प्रतिपदनुचराः, हृचा प्रगाथा । आच्यमारभ्य
 ब्राह्मणस्यत्यपर्यन्तं सर्वमर्हचम् । ८ स्तोत्रियानुचरा
 प्रतिपदनुचरा सर्वत्र प्रगाथा । ९ गायत्रादीनि
 पङ्क्तानि अर्हचंश यस्यानि भवन्तीत्युक्ति । १० पङ्क्या
 उत्तरेषु त्रिषु या अचक्षुषदास्तासामर्हचंश शसनम् ।
 ११ पञ्चपदासु पङ्क्तिषु द्वयोर्द्वयो पादयोर्द्विरवसानम् ।
 १२ आश्विनशस्त्रे या पञ्चयस्तासामर्हचंश शसनम् ।
 पङ्क्तिशसनं वेति विकल्पः । १३ सूक्तगतायाः पङ्क्तेः पञ्च
 शसनकथनम् । १४ पङ्क्तेः पञ्च शंसने ये उत्तमे पदे
 अतिरिच्छेते तयोः सम कृत्वा शसनम् । १५ उक्ता-
 दन्त्यत्र पञ्च शसनम् । १६ अर्हचान्ते प्रणव कृत्वा
 सन्ननम् । १७ तत्र धायाभेदा । १८ मरुद्देवत प्रगा-
 थ । १९ जनिष्ठा उप इति सूक्तोक्ति । १० उक्त
 सूक्तसाहा एकाधिका शस्त्रा तदन्तराद्ये इन्द्रोमरु-
 त्वान् इत्येतस्या निविदोधानम् । ११ माध्यन्दिने
 अशुष्मासु तदा धानम् । १२ तत्रे यथा शस्त्रा सुष्मासु च

अर्हा शस्त्रा निविद्वानम् । १३ ततीयसवने एकां
 शस्त्रा निविद्वानम् । १४ त्रिष्वपि सवनेषु नेत्रे ऋजतात्मन
 पाप ध्यायता च निविद्वेया । १५ सर्वत्र तथैव परिधाना-
 त्तिदेशः । १६ शस्त्रा जप्यमन्त्र याज्यामन्त्रश्च । ५ अ० । १४क० ।
 १ निष्कयल्येति शस्त्रनाम । २ यदि पृष्ठकार्ये रथन्तर साम-
 सामगा कुर्वीरन् अभि त्वा न्यूर । नोऽस म अभि त्वा पू-
 र्वपीतय इत्येतौ प्रगाथौ स्तोत्रियानुचरौ स्याताम् पृष्ठ-
 शब्देनात्र ज्योतिष्टोमाङ्गवृत्त सामाभिव्यक्तश्चगचरं
 प्रमाद्य स्तुतिजन्य शास्त्रैकसमधिगम्यं कार्यसृच्यते ।
 ३ अन्ययोरपि प्रगाथयोः स्तोत्रियानुरूपत्वोक्ति ।
 ४ उक्तानां सर्वेषां प्रगाथत्वम् सामगैर्हिपदोत्तर तृचाकार-
 तथा गानेऽपि बहुधैरैर्हृषत्वेन शसनम् कार्यम् । अ-
 नभ्यासेन तृचाकारस्तवनेऽपि ता हृचा एव न तृचा
 कार्याः तामिच्च शंसं कार्यम् । ६ हृत्तीच्छन्दस्ते हृचे
 प्रगाथे चतुर्थपद्यौ पादौ पुनरभ्यस्य पञ्चमसप्तमयोः पाद-
 योरवसानकरणविधि । ७ यदि तिस्रोहृत्त्व एव चिकी-
 र्षितास्तदा चतुर्थपद्यौ पादौ द्विरभ्यस्यावसानं कार्यम् ।
 काङ्क्षुभेषु प्रगाथेषु ततीयपञ्चमौ अभ्यस्यावसान कार्यम्
 ८ प्रत्यादानेन उत्तरा ऋष्यु पा भवति । १० येषु हृ-
 हृत्त्वन्तरं वा तयो संहृतिर्वा पृष्ठकार्यं भवति तत्र
 पृष्ठत्वनन्तरस्तोत्रियानुरूपयोः शसनं यथा भवति तथा
 इन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्याना शंसनम् । ११ इतरपृष्ठेषु तेषां
 हृत्ती कृत्वा शसनम् । १२ यदा हृत्त्वन्तरे गाय-
 त्रादिषु अभ्यच्छाउ तिस्रषु ऋक्षु स्तुवते स्वयोनिषु वा
 द्विपदोत्तराकार तदापीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्याना हृत्ती
 कृत्वा शसनम् । १३ येषां होत्रकाणां प्रगाथा स्तोत्रियानु-
 रूपाः तेषोपीन्द्रनिहवब्राह्मणस्यत्यवच्छस्याः । १४ उक्तभिन्नस्य
 सर्वस्य यथाश्रुत शसनम् । १५ एकस्मिन् दिने सर्व-
 धर्मभागितया उपदिश्यमानो ज्योतिष्टोम एकाहशब्दवाच्यं
 परिमितं यस्य परिपूर्वं शसनयुक्तं । १६ एकाह यद्यु-
 मयसामा हृत्त्वन्तरसामसाध्य तस्य पवमाने योनिरतुरूपा
 भवतीति । १७ ज्योतिष्टोमभिन्नः य कश्चिदुभयसामा एकाह-
 स्यात् तत्र पवमाने यत् कर्तं तस्य योनिरतुरूपा शस्या ।
 १८ निपत्रैवत्ये धायाया ऊर्हं स्थानं योनिस्थानं तदेव
 शसनस्थानम् । १९ अनेकासा सामयोनीना सह शसने
 प्राप्ते र्वादावेव सर्वासामाह्वान सकृत् पृथक् वा कार्यम् ।
 २० ब्राह्मणस्यत्यनश्चतृतीयसामप्रगाथानामनेकेषा सह-
 पातेषु इन्द्रनिहवाद्रुर्हमाहावः कार्यः । २१ तत्र

धाव्यासानप्रगायथो प्रदर्शनम् । २२ ऋग्विगेरे रेन्दी
निविद् धेयेत्सुक्ति । २३ अरुवाष्वाण्यं स्वर उक्थ वाची
त्यस्य शस्ता जप । पिवा सोममित्यादि याज्या । ५५०
१५०० । होतकाणा स्तोत्रियात्तु रूपी प्रगाथौ याज्या चेति-
निर्यथ । १ तत्रैव याज्यान्तर तत्काले सवनसत्या
निमित्तकर्म कार्यता ५५० । १६०० । १ उत्तमस्वरेण
तृतीयसवनम् २ व्याटित्यप्रहेण चरणम् । ३ ह्यमान
ग्रहाणामीक्षणं जयमन्त्र । ४ स्तुते आर्भवे पयमाने विद्-
त्याङ्गारान् मनोतादिपञ्चिडान् मशुकर्म कृत्वा नारा-
शससादनपर्यन्तं पुरोडाशादिकर्म कार्यम् । ५ नाराशसेषु
सादितेषु पुरोडाशस्य ऋदुतमान् प्रदेयात् ऋहीत्वा सर्वं
चमसिन पुरोडाश तिस्र तिस्र पिण्डोक्त्य स्नात् स्ना-
ञ्जमसात् दक्षिणतः खान् खान् पितृनुद्दिश्य चमसान्तिके
चत् पितर इति मन्त्रे स् स् पितृपुस्यतेत्युक्तिं ६ सव्याष्टत
आग्न्योध्रीय प्राप्य हविरुच्छिष्ट सर्वं प्राञ्चोयु । ५५०
१७०० । १ साधिलेण ग्रहेण चरणम् । २ तत्र मन्त्रभेदः ।
३ षपट्कते होतः शस्त्रैश्वदेवशस्त्राक्ति । सगता तेन
हे प्यदिश विहाय सर्वं दिग्भ्रानञ्च । ४ माध्यन्दिनसव-
ने शस्त्रादिषु आहावमन्त्र । ५ तत् सवितरित्यादि
नवर्चा वैश्वदेवतोक्ति तत्र उत्तमाया परिधानीय
त्वम् । ६ वैश्वदेवाग्निमारुतयो सूक्तेषु सावित्रादिनि
विदोधानम् । ७ तत्र चतस्रोवैश्वदेवशस्त्रे प्रयोज्या
८ आग्निमारुते शस्त्रे उत्तराक्षिप्तञ्च पाया ।
९ सूक्ताना देवतस्यैव निविद्देवतात्वम् । १० देवतेन
सूक्तान्नानात्वम् तथाच यावता सूक्तानामेक देवत
ताश्वदेक एव सूक्तान् इत्युक्ति । ११ वैश्वदेवाग्निमारु-
तयोरेकपातित्य एव धाव्या । १२ सर्वत्र प्रवृत्तौ विद्यतौ
च वैश्वदेवशस्त्रे हि पच्छ अर्द्धचग सकृद् भूयःपस्यर्गने
परिधाने च मन्त्र १३ उक्थ वाचीत्यादि शस्ता जप ।
विश्वे देवाः शृणुतेत्यादियाज्या । ५५०१८५० ।
१ सौम्यस्य चरुद्विष्ककर्मभेदस्य याज्या । २ तस्योभय
पान्त्रे एतत्याजाभ्यासप्राशुयाग । ३ तत्रैव विगेयोक्तिः ।
४ अघ्न्युणाऽऽहृतस्य उद्गाहस्य पूर्व्वं ऋहीत्येक्षयस्य मन्त्र ।
५ तस्मिन्नरौ एतयुते खल्लक्षायाऽदर्शने नैमित्तिक मन्त्र-
हयजप तौ च मन्त्रौ । ६ अङ्गुष्ठोपकनिष्ठाभ्यामाज्येन
नेत्रे अभ्यज्य ऋन्दोगेभ्य प्रदानार्थमध्वर्यवे दानम् ।
७ दर्भेपीकामवाग्निषु विद्भतेषु पालीवतस्य आग्नीध्रस्य
उपारुजयमन्त्र । ८ नेदुर्विसस्थितं सञ्चारणं तस्य

प्रपद्य तस्यान्तिक उपविश्य पालीवतस्य भक्षणम् । ५५०
१८०० । १ सदमोनिपक्रमस्य आग्नीध्रं प्रति गति ।
२ आग्निमारुत शस्त्र द्रुतयाष्टत्या प्रयोक्तव्यम् । ३
तस्याद्याष्टच पच्छ ऋगावान शसेत् यदि सा पच्छ शस्या
भवेत् तदा पादेपादेऽनुच्छ्रसन्नेष शसेत् । ४ यदि सा
अर्द्धचग शस्या तदार्षेचेषवसायानवानम् । ५ उत्तमेन वच-
नेन द्वितीयाया सन्तनन कर्तव्यम् । ६ स्तोत्रारम्भे
माहृतशिरस्वात्वादिभूमिस्पर्शान्गुण्योक्ति । ७ परि-
धानीयाया उत्तमेन वचनेन भुव्यष्टस्यावसेचनं होतृच
ससे कार्यम् । ८ आग्निमारुते याज्याकथनम् । एत-
दन्तसोमयागस्याग्निटोमसज्ञा ५५० २००० ।

द्वैव्याध्याये । १ तृतीयसवने होतकाणासपि शस्त्राणि
भवन्ति । २ तत्र याज्याद्गर्ग स्त्राणा प्रदर्शनम् ।
३ तदनस्य उक्थप्रकृतत्वम् । ३५०६५० । १००० । १ यदि
पोडगी क्रतु स्नात् तदा तृतीयसवने होतृकशस्त्रानन्तर
तस्य कार्यता । अथ शस्त्रनाम पोडगी तस्य विधाना-
धिकार । २ तत्र स्तोत्रियात्तु रूपी तत्र च पट्टच ।
३ तत्र तिस्रो गायत्र । ४ एका हृत्प्रा पङ्की । ५ तत्रौ
उष्णिवर्हातौ । आधूर्वा इति द्विपदा साच पच्छ
शस्या । ६ अन्येषां त्वचाना त्रिपुवादीनासुक्ति ।
७ तत्र पूर्वे त्वच वेषा कृत्वा शसेत् एकैकाष्टच हे हे
कृत्वा शसेत् । अस्य त्वचस्य सप्रपदात्मकत्वात् एकैका
ष्टचमेकैकामनुष्टुभमेकैका गायत्रीञ्च सम्पादयेत् तथा च
आद्यैश्चतुर्भिश्चतुर्भि पादैरनुष्टुभ षिदैश्चभिस्त्रिभि
नायत्र । अनेन प्रकारेण त्वचा अपि पट्टु भवन्तीति ।
८ निविदतिपत्तौ अक्षिन्नप्यानुष्टुभे त्वचे निविद्वेयेति
परिधानीयात्तुष्टुभतृचदर्शनम् । १० उत्तरमस्योत्तमा-
शिद्धा उत्तमां निविद् दध्यात् । ११ निविद्वेयेष्य छिद्र
प्रदर्शनम् । १२ परिधानीया ऋक् । तां जम्प्रा याग
६५० २५०० । १ विद्भृतस्य पोडगिन इन्द्रा
जुपस्तेत्याद्याः स्रुते पठिता षट्च स्तोत्रियात्-
रूपी भवत । २ स्तोत्रियात्तु रूप्याभ्याम्ब्र विद्भते
यच्छस्यं तदेव गन्तव्यम् । ३ द्वाभ्या पादाभ्यामन्तर्-
चान्तेऽवसानम् अनृगने प्रणव इत्यसर्द्धर्चः शसनम् ।
४ पूर्वांशो पूर्वपदाना शसनम् । ५ गायत्रीषां पङ्क्ति-
भिर्विष्करणम् । ६ पङ्कीना हे हे षियेते ताभ्या प्रणव-
नम् । ७ उष्णिवर्हातौ भिर्विष्करणम् उष्णिवर्हात्त
मान् पादान् द्वौ कुर्यात् । ८ चतुरोभागान् कृत्वा

दृष्टीपादैर्विहरणम् तेन अष्टाक्षरमन्यमाद्यं चतुरक्षरं यथा
 भवति तथा विहरणम् । ८ द्विपदाश्च तत्र तां सर्वाश्च-
 त्तर्द्धां कर्त्तव्याः । प्रथमाया सर्वे भागा व्यूहेनाव्यूहेन च
 पञ्चाक्षराः उत्तरास्तु चतुरक्षराः । तत्र च प्रथमां
 त्रिपदां विहरेत् । उत्तरास्त्रिजगतीभि । १० उत्त-
 माद्याद्विपदाया यच्चतुर्थमक्षरं तत् प्रथमस्य भागस्यान्यं
 तद्देश द्वितीयस्याद्यम् । ११ तत्र विहरणप्रकारः । १२ उत्त-
 रास्तु इतरान् पादान् पदान् कृत्वाऽनुष्ठुभं च कृत्वा
 शंसनम् । १३ स्त्रीत्रियानुरूपाम्भ्याभूर्त्तुं प्रोपृच्छा इत्ये-
 षदन्तस्य शस्त्रावयवस्य विद्वैतसंज्ञा । १४ यत्र यत्र वि-
 हृतो भवति तत्र तत्र यौ प्रतिगौरौ तयोर्द्वि-
 ष्टितिः । १५ याज्यायाजमेन मिश्रणम् । १६ मिश्रणप्रकारः ।
 १७ विहृतस्य विशेषस्ततोऽन्यत्र सर्वमविहृतेन समानम् ।
 १८ विहृतस्यैव विशेषः । १९ आहृतं योद्धापातं
 समुपह्वारं भक्षयेत् । २० घम्भये भक्षितस्योऽपि भक्ष-
 यन्तीत्यतिदेशः । २१ सुब्रह्मण्यवर्जितमैत्रावरुणादय-
 स्त्रयश्चन्द्रोऽगाः । २२ योद्धिमिभक्षमन्त्रः । ईश्व०
 ३०० । १ अतिरात्राधिकारः । २ प्रथमे पर्याये ये
 स्त्रीत्रियानुरूपस्ते पासाद्याद्याद्व्यक्तं विना अन्यास
 सर्वासु अक्षु प्रथमानि पदानि द्विरुक्त्वा तत्रावसानम् ।
 ३ शिष्टयो पादयो समस्य प्रणयनम् । ४ होत्रराद्या वि-
 ना मध्यमानि सर्वासा पदानि सकृदुक्त्वाऽवसायतान्येव प्र-
 त्नादाय तैर्द्विगन्तानि सन्धाय प्रणयनम् । ५ उत्तमे पर्याये
 स्त्रीत्रियानुरूपेषु सर्वामास्तुषामानि पदानि मध्ये सर्वे सा-
 ष्ठावाका द्विरुक्त्वा तं प्रणयुः । ६ उत्तमे पर्याये अच्चा-
 वाक अन्तश्चतुरक्षराणि द्विरुक्त्वा प्रणयुः । ७ शस्त्राणा
 चतुर् पर्यायत्वम् । ८ तत्राद्यं शस्त्रं होत्रं । ९ याज्याभ्य पूर्व-
 प्रतीकानि पर्यायसंज्ञा । १० पर्यायोदाहरणम् । तेषां पर्या-
 यसंज्ञापि । ११ पर्यायमिद्वानां गायत्राणामावापत्वम् । ईश्व०
 १ अतिरात्रे पर्यायेषु समाप्तेषु चन्द्रोऽगा आश्विनशस्त्रेषु
 स्तवते । २ शसिष्यन् विरसिस्थितसञ्चरेण निष्कस्याग्नी-
 धीये जातुमङ्गेन । यद्वाङ्मूर्त्तुः कृत्वात् तत्र मन्त्रा तत-
 आचक्ष्येप्राशनं तृणोमेव कुर्यात् । ३ होमार्थं श्रृङ्ग-
 क्षतस्यान्धस्य शिष्टमाद्यं प्राश्य अप उपसृष्टेन्नाचामेत्
 अनाचमनेऽपि नासुद्धिरित्यत्र देवस्य इत्यादिश्रुतिनिद-
 र्शनम् । ४ प्राश्य प्रतिप्रसृष्य पश्चात् स्वस्वस्थानस्य समस्त-
 जङ्घोदररत्नभ्याम् उपस्यं कृत्वा (पादाङ्गुलीभिर्भूमिमा-
 न्त्रित्य) उत्पन्निच्यन पक्षीव उपविशेत् । ५ अतोपस्योपवेशन-

स्यैव आश्विनशंसनम् । ६ एकपातिन्याः प्रतिपदं पच्छं
 शसनम् । ७ प्रतिपदा गायत्रस्याग्नेयस्योपसन्ननम् ।
 ८ स्त्रीत्रयसने प्रातरनुवाकधर्मातिदेशः । ९ त्रयो वाङ्मता
 स्तृचा स्त्रीत्रियाः प्रगाथा वा तान् यथादैवतं यथाश्रुत् शसेत् ।
 १० अन्येषु च्छन्दसु यथादैवतं शसेत् । ११ द्विपदा
 पच्छं शसेत् । १२ एकपदाः प्रणयनेनोपसन्ननुयात् ।
 १३ एकपदाभ्यो याउत्तरा ता एकपदान्तर्गं प्रणवैरुप-
 सन्ननुयात् । १४ अर्द्धवर्गस्येषु पच्छं शस्या पच्छं शस्येषु
 चार्द्धवर्गस्या यास्ता उद्धरेत् । १५ सूक्तन्यायेन वा शस-
 नम् नोद्धार इति विकल्पः । त्रिपदाजगतीभ्योऽन्यत्र
 विशेषः । १७ उदिते सूर्ये प्रतिप्रियतममित्यस्योत्तमेन
 प्रणयेन सूर्योऽनोदिव इत्येतत् सन्धाय तदादीनि सौर्याणि
 सूक्तानि शसेत् । १८ सौर्यसूक्तानि सूर्योऽनोदिव इत्या-
 दीनि दर्शितानि । १९ दृष्टस्यते अति यदर्थं इत्यादि
 परिधानीया । २० प्रतिपदे परिधानीयाया आहावत्वविधा-
 नम् । २१ यदि दृष्टस्यसामं गुर्त्यात् तस्य योनिम् त्वामिद्वि-
 ह्वामह इति त्वचम् । एतेषु प्रगाथेषु द्वितीयां इन्द्र-
 केतुमित्यस्योपरिष्ठात्, तृतीयां अमि त्वेत्यस्योपरिष्ठात्
 शसेत् । २२ तत्र विकल्पः । २३ आश्विनशस्त्रेषु पुरोडाशेन
 चरणम् । तत्र अन्तुवाक्या प्रैष याज्याद्वयम् अर्धश्लो-
 कानवानश्च क्रमेणोक्तानि । २४ आश्विनपुरोडाशस्य अष्ट-
 कताचरणेषु सयाज्याद्वयम् इत्यनोऽतिरात्रं क्रतुः । ८ अ०
 ५०० । १ नैमित्तिककार्यभेदकथनाद्योत्तरणम् । यदि सर्वे
 पर्यायाः प्रयुक्ता न भवन्ति इत्येवमाशङ्क्यात् अतिप्रान-
 प्राया रात्रिः सा पर्यायाणामाश्विनस्य चापर्यायैः तदा
 सर्वेभ्य पर्यायेभ्य एक पर्यायं समुद्धृत्य कुर्यात् । २ तत्र
 करणप्रकारः । प्रथमात् पर्यायात् होता स्वं शस्त्रमादत्त ।
 मैत्रावरुणाज्याणाञ्चस्त्रिनौ द्वितीयात् पर्यायात् स्व शस्त्रे,
 उत्तमादच्छवाकः स्वमेव शस्त्रमित्येव प्रकारः । ३ यदा
 प्रथमः पर्यायं प्रयुक्तं मध्यमोत्तमावप्रयुक्तौ तयोरा-
 नस्य चापर्याया रात्रिरित्याशङ्क्यात् तदैव कुर्यात् । हो-
 त्राद्वैत्रावरुणौ प्रथमात्, ब्राह्मणाच्छस्त्रावाको
 त्र उत्तमात् शस्त्रमाददीत । ४ सर्वेषां वा स्त्रीमनिर्हामि ।
 ५ स्त्रीमनिर्हामि शस्त्रनिर्हामिप्रकारः । ६ स्त्रीमनिर्हामि
 शस्त्रनिर्हामिर्हामिप्रकारः । ७ एके आश्विन शस्त्र-
 चर्जं स्त्रीमनिर्हामि कुर्यात् । ८ अग्नेः । शिवस्य दृष्टम
 इत्येतत् आश्विनोय एकस्त्रीव । ९ अग्नेः प्रती-
 तस्य एकस्त्रीवस्य दृष्टोच्छन्दः । १० स्त्रीवस्य पदितानि

आश्विने पुरस्तात् सकृच्छ'शनम् यथाश्रुतमतुदैवत
 १। १२ द्विषामद्विषा वा नद्यादिभिरव्यवधाने सत्या-
 सन्निपाते सम्भवोदोष' । १३ तथा दोषसम्भावनायाम्
 आश्विनदेवतावाहनात् सम्यक्थरा कृत्वा कर्म कार्याम् ।
 १४ सम्भवे दोषे सति मरुत्वतीये गस्तु यस्मिन् सृक्ते निवि-
 ङ्गीयते तस्य सृक्कस्य पुरस्तादिदं सृक्कं गमेत् । १५ मिष्के-
 बल्ये योजात इवेति सृक्कशसनम् । १६ वैश्वदेवगस्तु वैश्व-
 देवसृक्कस्य पुरस्तात् शसनम् । १७ एतेषु व्यागन्तुषु
 निविदादध्यात् यस्य पुरस्तात् शस्यानि सृक्कानि विहिं-
 तानि तान्युद्धारत् । १८ निविद् स्थान यद्यातिहरेत्
 तदा यस्मिन् सृक्ते निविदतिपद्मा तत्पूर्वापरभूत
 समाप्य व्यागन्तुकात् दैवतात् पुरस्तात् "मा प्रगामेति" मूक्तम-
 खण्डित शस्त्राऽन्यस्मिन्नागन्तुके तदैवताना निविद्
 टध्यात् । ई० ६० । १ शवनार्यस्य सोमस्य सवने
 समाप्ते अतिरेके सोमातिरेकस्य । स च स्तुतगम्भो-
 पजननो भवति तत्र उन्दोगै स्तोत्रव्य, बहुचै शस्यव्यम् ।
 २ तत्र प्रात सवने स्तोत्रियातुरुपयाज्याशुधनम् । ३ गाय-
 त्रा वैष्णव्या यजन वेति त्रिकस्य । ४ गायगारि-
 मते इन्द्रावैष्णव्या यजनम् । ५ 'ऐन्द्रावैष्णवो' च स वा
 कर्मणोत्वादि' लिट्पुच्छन्त्यात् यजने आह्या । ई
 माध्यन्दिनसवने स्तोत्रियातुरुपयोः याज्यायाश्च उक्ति ।
 ७ तृतीयसवने यद्यन्निष्टोमे सोमातिरेक तदा उक्त्य
 कुर्यात् । यद्युक्त्ये सोमातिरेकस्यैवा षोडशिन कुर्यात्
 यदि षोडशिन तथा स्यात् तदाऽतिरात्र कुर्यात्
 इत्युक्ति । ८ अतिरात्राञ्चेत् सोमातिरेकस्यैवा प्रतरे इत्यादि
 स्तोत्रियातुरुपौ कृत्वा माध्यन्दिनसवनवत् शेषकरणम् ।
 ९ माध्यन्दिनीययाज्याशुधनम् ई० ७० । १ ऋती
 सोमे नष्टे तस्यै वा प्रायश्चित्तविधि । २ सदोऽपिधा-
 नानि हविर्धानानि अमन्त्रक कुशुं रिति पूर्वपक्ष । ३ सम-
 न्त्रक वा तदाचरणमिति सिद्धान्त । ४ सोमेन यागसिद्धिर-
 त्यतोऽन्यसोमविधानेन सोमाभिपद्य । ५ सोमान्तरालाभे
 पूतिका फालानानि वा ससृष्टान्यभिपुण्यु । (पूतिका सोम-
 सदृशी लतारूपा फालानानि च ससृष्टरूपा षोपधिभेदा
 अभियुक्तोपदेशेन स्वरूपतोऽज्ञेया) । ई फालानालाभे
 दूर्वादिभृष्टपूतिकाग्रहणम् । ७ दोषासकृतासु ऋतिसोम-
 नागे आ सोमनाशात् दोषाकारुण्यमम् उपसत्सु जातासु
 सोमनागे उपसत्कालवर्द्धनम् । तत्र सर्वत्र प्रधानका-
 लानुरोधेन कालवर्द्धनम् । कालवर्द्धनेऽपि सोमावाभे

प्रतिनिधिना प्रधानकालमध्ये य गसमापनम्
 इत्येक पक्ष । मू स्वाहेति प्रायश्चित्त कृत्वाश्व'
 प्रयोग विस्तृत्य सोम' सम्पाद्य पुनर्यागकरणमिति सिद्धान्त
 पक्ष । ८ सत्यासु नष्टे सोमे तदलाभे प्रति-
 निधिप्रयोगकरणमेव न तदाहर्षद्वि प्रयोगत्यागोवेति
 सिद्धान्त । प्रात सवने सोमे नष्टे प्रतिनिधिद्रव्यम-
 भिपुण्य तद्रसेन प्रतिदुहोमिष्यणम् (सदोदुग्ध पय
 प्रतिधुक्) । १० माध्यन्दिने तत्र पक्षयोमिष्यणम् ।
 ११ तृतीयसवने पूर्ववत् दधिमिष्यणम् । १२ फालाना-
 ना प्रतिनिधित्वेन यद्वेषे आयत्नीय साम ब्रह्म-
 षाम भवति वारवन्तीयश्च यज्ञायज्ञीयस्थाने ।
 १३ ब्रह्मषाम त तत्रविषये आयत्नीय साम यज्ञायज्ञीयत्
 यथोक्तमेवेति एकमतम् । १४ प्रतिनिधिना उद्वषानी-
 यानं यज्ञ समाप्य तस्माद्देशाद्द्वेषाय सोम सम्पाद्य
 पुनर्याग कार्यं । १५ पुन प्रयोगे पुनदेक्षिष्या । १६ यद्यु-
 पात्तेऽपि प्रतिनिधौ यागात् प्राक् सोमलाभ तदा-
 प्रतिनिधिद्रव्यत्यागेन यथोक्तमेव सोमेन यजनम् प्रतिनि
 धिमिष्यन्तानि सोमप्रपणादीनि न भवन्ति । यदा पुनर-
 हर्गणेषु हस्त्यासम्भवात् प्रतिनिधिवैक्यमह क्रियते
 तदा सत्रप्रयोग समाप्य उद्वषाय तदेषाह पुन
 प्रयुञ्जीरन् तथा च चारव्य फलसाधन यज्ञं प्रयुज्य-
 समाप्यैतत् कर्त्तव्यं नावान्तरमेकस्याञ्च प्रयोगः एका-
 र्णेषु प्रतिनिधावुपात्ते प्रतिनिधिवैक्ये पुनर्याग । १६ ई०
 ई० ८० । १ दोषिताना मध्ये कस्यचित् व्याध्या-
 द्युपतामे प्रायश्चित्तविधानम् । २ जीवानामस्यता इत्यादि
 मन्त्रवृत्तयेन या षोपधीरिति सृक्तेन च षोडशित
 स्रपयित्वातुमार्जनं कार्यम् एतत्सर्वं ब्रह्मणा कार्यम् ।
 ३ अनुमार्जने मन्त्रभेदा । ४ एवमुपतप्रस्य कर्मणि कृते
 सनेषा यथास्थान गति । ५ तस्मिन्निषिक्ते त्वातार-
 मिन्द्रमित्याद्या ऋक् गार्ग्यं कार्यं स्याद्या भवति । ६ तस्मिन्
 वैश्वदेवसृक्तादिजप कार्यान्तरञ्च । ७ रोगनिवृत्तौ यथो-
 पदिष्टतया प्रकृत्यैव सर्वं कार्यम् । ७ ई० ९० । १
 १ ऋते तस्मिन् अतोऽर्थेन निर्गमय अथभृताथ सृष्ट्यति
 देये ऋतस्य प्रोतालद्वाराटिकरणम् । २ ऋतस्य वेगप्रसृ-
 क्षोमनस्वधापनम् । ३ ऋतीरेषातुषेपनम् । ४ नलवत-
 मालापरिधापनम् । ५ प्रेतस्य देहस्तान्वापि नि पुरीषाणि
 कृत्वा पृषदाज्येन पूरयित्वा पुनर्देहे मन्नीयानी
 त्येकमतम् । ई ऋतस्य यासवा वेदनप्रकार' । ७ तस्यैव

वस्तुस्यैकदेशस्य प्रेतक्रियाधिकारिणा अहणम् । ८ प्रतेस्वा-
 म्नीन् द्वयोररख्यो समारोप्य देवयजनस्य बह्विर्दिं प्रेतमा-
 नोयाम्नि सथित्वा विहृत्य तत्रैव दहेयुः । ९ अनाहिताग्ने-
 रौपासनरूपेणाऽऽह्यैण दाह । १० दीक्षितस्य पत्नीसर-
 षोऽपि लौकिकाग्निना दाह । आहिताग्नेरपि सर्वा-
 धाने लौकिकाग्निर्नैव पत्या दाह । औपशनाग्निस्तत्त्वे
 त् तत्र दाह इति भेद । ११ प्रेतदाहदेशाटागत्य पूर्वा-
 परीभूताह समापनं यथाविहितं कुर्युः । १२ दी-
 क्षितदहनोत्तरं शास्त्रानुवचनाभिरव्यनसस्तवनेषु विशे-
 पोक्तिः । १३ श्मशानायतने परित कर्त्तव्यभेद ।
 १४ होत्र स्वस्थानात् पश्चादुपवेशनम् । १५ तत्र अध-
 र्थीरुपवेशनप्रकार । १६ तत्र आद्य गौरित्यादिषु अक्षु-
 चपाशुस्तुतिप्रदर्शनम् । १७ स्नानोत्तर होत्र कर्म-
 व्यम् । १८ । १९ । तत्र यमदृष्टान्ततया प्रेहिप्रेहीत्यादि
 सूक्तप्रप । २० अक्षुद्रव्यास्यसञ्चने कृत्वा यथासन-
 ष्टत्विजामासादनम् । २१ तेषा भक्षणप्रकारादि । २२
 दीक्षितस्य ष्टव्यदिने उक्तप्रकारं कर्म समाप्य सप्तदशस्तोम
 त्रिष्टुप्प्रवसानक रथनरष्टमरिनष्टोमसंस्थं दृष्टद्वयनर
 दीक्षितमरणनिमित्तं सत्रमध्ये सत्रिणं कुर्युः । २३ उक्ते
 अङ्गि समाप्ते एतान्यस्थीनि अवभृत्काले अवभृत्कार्यं सङ्ग-
 त्वितास्त्रम् कुम्भेन सह क्षिपेयु एतस्य ष्टतस्य तद-
 हरिति वदन् सर्वं सत्रिणः कुर्युः । २४ ष्टतस्य दाहा-
 दारभ्य कार्यान्तरोपदेश । २५ शेषसमापने ष्टतस्य संख्या-
 प्रणाय तत्सञ्चिह्नं दीक्षयित्वा सत्रसमापनं कुर्युः
 २६ ष्टपती ष्टते तदहःप्रहत्त समाप्यावभृत्
 कृत्वा सदोद्गृह्णा च सत्वाडुत्थान भवति न पुन शेष-
 समापनम् । २७ ष्टपतेरपि अस्थिसञ्चपादय पूर्वैण त्रय्याः
 कार्याः । २८ एकाक्षुषु यजमानस्य पूर्वसने तस्य तस्य
 ययनम् । २९ ष्टतस्य ष्टपतेः वहनीयु अशु अवभृत्
 कर्म कृत्वा प्रेतस्य तत्र निक्षेपं यवमासेशनस्य आचा-
 र्यसोक्तिः । ३० आश्रयस्थमते तस्य यज्ञपालं सह-
 दाह । ३१ एतत्पक्षे अयमेव अवभृत्थोनान्यः ।
 ईश्व० १०६० । १ सोमयागस्य अग्निष्टोमोऽत्यग्नि-
 ष्टोम उक्थुः षोडशी वाजमेयोऽतिरात्रोऽग्नीर्याम इति
 सप्त सस्या । २ तासा मध्ये याशुपयन्ति तस्यान्ते यज्ञपुच्छ
 नाम कर्म कर्त्तव्यम् । ३ यज्ञपुच्छस्य प्रकार । तत्र
 सूक्तवाक्यप्रस्य उत्तमत्वम् । ४ तत्र पुरोडाशकरण
 तद्देवता च । ६ सपनोयस्य पयोः पशुपुरोडाशपक्षे अवीष्टेतां

पुरोडाशैरिति वचनमित्युक्तिः । ७ सवनोर्थे काम्मभि
 इन्द्रदृष्टि पशुपुरोडाशेन पशुदेवतादृष्टि । ८ शयु-
 वाकादूर्ध्वं हारियोजनं कार्यम् । ९ हारियोजनस्य अनु-
 वाक्याप्रैपयाज्या । १० अहर्गणेषु अन्येष्वहं सु उक्ते
 एव याज्यानुवाक्ये । ११ अहर्गणेष्वन्येभ्योऽन्यानि, तेषा च
 प्रतीकोक्तिः । १२ सारस्रतसत्वादिषु यानि सुत्यानि सौत्या-
 षोभिरुत्तरवन्ति तेष्वन्येषु अनुवाक्या । १३ हारियो-
 जने सैत्वावरूपस्य अनुवपटकारात् प्राक् अतिप्रैपनामक-
 प्रैपकथनम् । १४ अतिरात्रे तेऽत्र इत्यत्र तेऽद्येति
 प्रयोग । १५ वक्ष्यमाणे च सुत्यामित्यत्र व्यद्य सुत्या-
 मिति प्रयोग । १६ आग्नीध्रं अतिप्रैपस्थानं श्रुत्वा
 यज्ञं च सुत्यामित्यादि मन्त्रं वदेत् ईश्व०
 ११६० । १ उक्तेत्वाहृत द्रौणकलशमिडामिय प्रतिमृत्तो-
 पह्वमिडा द्रोणकलशस्यसोमसवपश्येत् । २ गस्तु प्राणभक्त
 मन्त्रं हरिवत् इत्यादि । द्रोणकलशस्यसोम गृहीत्वा
 मन्त्राभ्या सुखद्वयमभिरुष्ट्य येन पथा सदोहवि-
 धानं वा गत तेन पथा तत्र प्रतिनिष्ठितं । विनि-
 ष्टप्राङ्गतिनामकौ होमो कुर्यात् तत्र होममन्त्रौ च ।
 ३ पशुभिर्मन्त्रं आहवनीये पटपटशकलाभ्याधानम् ।
 ते च देवकृतस्यैनसद्व्यादय सूतोक्ताः पट् । ४ द्रोण-
 कलशाङ्गानागृहीत्वा पश्येयु तत्र मन्त्रं आपूर्या इत्युक्तिः
 ४ तृष्णीमवप्राय ता धाना अन्त परिधिदेशे निवपेयु ।
 आहवनीयदेशात् सर्वं दक्षिणाहृतं प्रत्येत्वाग्नीध्रीय
 गच्छेयुः विनिसृष्टप्राङ्गतिपर्यन्तमेतत् सर्वं सर्वं कुर्युः ।
 ७ तास्रमसान् गत्वा आहूँ दूर्वाजातोयानि निष्पीड्य
 खेले चमसेऽन्तरा प्रक्षिप्य सर्वं चमसिनः स्वान् स्वान्
 चमसान् दूर्वादिरेस्युक्तान् गृहीत्वा प्रोक्षिताभिरङ्गि खं
 खमात्मानं दक्षिणैः पाणिभिरप्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ८ सर्व्यं
 र्वा पाणिभिः प्रदक्षिणं पर्युक्षेरन् । ९ तत्र पर्युक्षणे गाथा
 मन्त्रः । १० पित्वादित्यजोवने नैता गाथा पात्या नापि
 पर्युक्षणं कुर्युः तद्वजं सर्वं सर्वं कुर्युः । ११ अवघ्राणा-
 भिमर्शनमन्त्राः । १२ सयजमानत्विजा परस्परस्य हस्त
 ग्रहणे मन्त्रा ईश्व० १२६० । १ पत्नीसयाजैश्चरित्वा-
 पत्यै वेदप्रदानादि पूर्युपालनियननान्तं कर्म कृत्वा
 वेदस्तरणं कृत्वाऽकृत्वा वा प्रायश्चित्तानि जुहूयात् ।
 २ पञ्चमक्तिकस्य साम्नोनिधनरूपामन्या भक्तिं कृत्वा
 सर्वेष्वभृत्थ कुर्युः । ३ जले क्रियमाणा इदिरवभृत्थैः ।
 तया चरथम् । ४ ५ अत्र विशेषा । अस्मानिदौ प्रया-

जाद्यनुयाजान्ता नास्यामिडा न वर्हिभ्रन्तौ प्रयाजानुया-
जावष्मन्तौ तौ च गायत्रौ । ६ तत्र वारुण इषि
इषिर्देवे सति यागावसरे इषिरेवीत्पादा यदव्यम् । ७
स्विष्टिद्वय्यागे अग्नीवरुणौ देवते अथ ते होहोवरुण नभो-
भिरिति द्वे ऋचौ तत्र साधनम् । अत्र च निगदाभावात्
अग्नीवरुणावाटिश्व स त्वन इत्युचा यदव्यम् । ८ अस्या-
मिदौ नभोवरुणाय इति मन्त्रेण दक्षिणानुपादासुदके
निदध्नु । ९ तत्र व्याचमने मन्त्रत्वयम् । १०
आचमनप्रकार । ११ शौचाङ्गमाचमनं कृत्वा स्नाना-
ङ्गमाचमनं कृत्वा आस्तायुः तत्र मन्त्राः । १२ अदीक्षिता-
नासक्तमन्त्रैरालावम वाऽभ्युक्ष्य वा । १३ उन्नेता ख-
शाखोक्तविधिना सर्वासुदकदाडुत्तारयेत् । १४ उन्ने-
त्वा उन्नीयमाना उन्नेतरित्यादि मन्त्र जपेयु । १५ उद-
काडुत्तार्य उदय तमस इत्यादि मन्त्र जपेयु । १६ इत
ऊर्ध्वं सस्याजपपर्यन्तं ऋदयश्च्येन समान तथा च
आमवेक्षमाणा इत्यादय समिदाधानान्ता सर्वं
कार्या । १७ अपष्टसकर्मणि सस्याजप कुर्युः १७ सू०
६ अ० । १८ क० । १ गार्हपत्ये उदयनीयया चरणम् ।
२ या च प्रायणीयया त्रत्या । ३ सर्वसाम्येऽपि अय
विशेषः । तत्र चतस्र आज्यइषिपोदेवता अदिति
पञ्चमी चरुइषि पय्या खस्तिस्तत्र प्रथमा इह
चतुर्थी भवतीति । ४ याज्याहवाक्ये च विपरीते तत्र या
याज्या सा इह अनुवाक्या । तत्रानुवाक्या इह याज्या ।
५ प्रायणीयाया कर्त्तार एवात्र कर्त्तार । ६ सया-
ज्याया ऐकरूप्य न याज्यात्वेन वैपरीत्वन् । ७ उदय-
नीयाया समाप्राया मैत्रावरुणदेवतोऽनूबन्ध्यः पशु ।
८ सदसि आसीनैर्होत्रादिभिः पशु कार्यं स च वारुणीय
इत्येके ९ उत्तरवेदिसमीपे आसीनैस्तैः कार्यं
इत्येके । १० तत्र नैमित्तिकं कर्मभेदः । अनूबन्ध्यप्रयो-
र्वपायां कृताया यद्येकादशित्यपतः कृता तदाऽग्निपो-
मायीयेण सञ्चरेण गत्वा गार्हपत्ये त्वाङ्गेण पशुना चरणम् ।
११ त्वाङ्गपशुकरणप्रकार । त्वाङ्गं पशु यूपान्नादि-
कृत्वा उत्सृजेत् इत्येक पक्षः । १२ यदि आध्यर्थव
आज्येन त पशुयाग समापयेयु तदा होतापि तथा कुर्यात्
१३ आज्येन समापने चनेके पक्षा । ब्राह्मणोक्तदिया-
वेद्या । १४ आज्येन करणपक्षे पशुवत् शब्दप्रयोग । १५
यद्यत्र देविका इषीपि अन्ननिर्घेषु धाताऽनुमतिं राका
सिनोधाञ्चो कुहूरिति पञ्च देवताः । १६ तत्र धातुरपस्थाने मन्त्र-

भेदः । १७ एपाञ्च पञ्चानां देव इति संज्ञा । देवीत्वपक्षे सूर्य
द्यौः कपा गौ इष्टिवीति पञ्च देवताः । १८ तत्र सूर्यस्य चा-
तुर्मास्येभ्यो याज्यानुयाक्तेऽप्याह । १९ अतुबन्ध्यपशुद्रव्यस्या-
स्तामे मैत्रावरुणीयः पयस्या कर्त्तव्या । २० सा च आज्य-
भागादि वाजिनान्ता कार्या । २१ कर्मिणो वाजिन भक्ष-
येयु । मत्रविषये सर्वे भक्षयेयु । २२ उदयसनीयया चरण
तत्करणप्रकार । २३ प्रकृतेन ज्योतिषोमाख्येन सोमेन
यजमानतदक्षिणीयया दीक्षा प्रविष्ट स सोमेनेद्वा-अवभृष्टेष्टौ
दीचोन्मोचनं कृत्वा तस्मादुत्थित एवामूबन्ध्यान्तं प्रयोगं
समाप्य तदन्तेऽग्नीनरपयो समारोप्य उदग्देवयजनात् यो
देशस्तपिन्नग्नीन्द्राधित्वोद्दवसानीयया यजते इत्येकोऽर्थः ।
अपरस्तु यदि सर्वे दीक्षिता स्युः सतश्चेति दीक्षिता
उत्थिता इति पाठ कर्त्तव्यः समासपाठेऽर्थस्य दुर्गमत्वात्
यदि सर्वे दीक्षिता स्युस्तदा पूर्ववदेवानूबन्ध्यान्तं कर्म-
कृत्वा सर्वे स्वान् सानाग्नीन् च स्वे चारणीषु पृथक्
पृथक् समारोप्य पूर्ववन्मथित्या पृथगेवोद्दवसानीयया
यजेरदिति विशेषतोऽर्थः । सेयसुदवसानीया एव-
रूपा भवति । पुनराधाने यान्ताता इष्टिसूपा ।
सा च व्यक्लिता अपिमक्ताज्य भागविकारा उपाशुत्वरहितता
क्वैवलमग्निदेवता । ६ अ० २४ क०

इत्य पूर्वाङ्गस्य षष्ठाध्यायीरूपस्य प्रतिस्मृतमभिधेयार्था
दर्शिता' उत्तरार्द्धमपि षष्ठाध्यायीरूपम् बाहुल्यभयात् तत्र-
त्वप्रतिसूत्रप्रतिपादायां न दर्शिता मूलपन्थे दृश्या । सचे-
नेषायमर्थस्तत्रत्य । सप्तमाष्टमाध्याययोः सत्वाधिकारेण
इतिकर्त्तव्यतादिदर्शनम् । नवमे अहीनेकाहाधिकारेण इति
कर्त्तव्यताकक्षापः । दशमे रात्रिसत्त्वविवरणम् । एकादशे कामना
विशेषेण तदाचरणम् गवामयनचरणम् । द्वादशे गवायमनस्यैव
दिनसङ्घटनमादि । प्रागस्तु अतुबन्ध्यायात्कलोक्तिः प्रामादिकी ।

तदीयगृह्यसूत्रे प्रतिपाद्यविषया आषदभिचोयन्ते ।
तत्र प्रथमाध्याये । स्यात्तौमापाद्युपाकर्त्तानानि कर्मणिषि ।
१ सूत्रव्याख्यानप्रतिज्ञा । २ पाकयज्ञप्रकार ।
३ पाकयज्ञप्रकारस्य त्रैविध्योपदेयः । ४ एताभ्यपि
कर्मणिषि निम्नानि त्रीतैस्तुस्थानि आहिताग्नेरपीत्युक्तिः ।
५ पाकयज्ञानामसर्ववादुष्पं ब्राह्मणम् । १ अ० । १ क० ।
१ सावस्यातः पकृद्विध्यहोमः । २ देवयज्ञः । ३ सा-
हाकारेण बलिहरणम् । ४ बलिप्रदानार्हदेवतानिर्घयः ।
५ दिक्षु देवताभ्यो देवताप्रुपेभ्यो बलिहरणम् । ६ मध्ये
ब्राह्मणे ब्रह्मपुरपेभ्यश्च बलिहरणम् । ७ मध्ये विश्वेभ्यो

द्वेष्यो बलिहरणम् । ८ मध्ये, दिक्से, दिशाचारिभ्यो
 भूतेभ्यो बलिहरणम् । ९ रात्रौ, नक्तञ्चारिभ्यो भूतेभ्यो
 बलिहरणम् । १० सर्वाशेषे रत्नोभ्यो बलिहरणम् ।
 ११ पितृयज्ञे माचीनाशीतो अन्वत्त मिनयादिषु दक्षि-
 णाशीतोत्युक्ति । १४० २०० । १४४मागणकर्मणा होम-
 विधि । २ पवित्राभ्यामाज्यस्योत्पन्नम् । ३पवित्वन्नणो-
 त्पन्नयोर्निर्णय । आज्यहोमेषु परिसरण कार्ये वा न
 वेति निर्णय । ५ पाकयज्ञेषु आज्यभागौ कार्यौ वा न
 वेति निर्णय । ६ धन्वन्नरियत्तं श्रुत्वगवश्च यजयित्वा
 सर्वेषु पाकयज्ञेषु ब्रह्मा कार्यौ वा नवेति निर्णय ।
 ७ अनादेशे नामधेयेन होम । ८ अनादेशे देवता-
 निर्णय । ९ एकवर्षिण्यदिशज्ञा समानकालिका ।
 १० पूर्वोक्तस्य प्रमाणार्थं यज्ञगाथोदाहरणम् । १४०
 ३०० । १४१कर्मणादीना कालविधि । २ एके आचार्याः
 सर्वाग्निं कावे विवाहमिच्छन्ति । ३ आज्यहोमः ।
 ४ अगाह्यतयो व्याहृत्याहुतयश्च । ५ उभयाहुतिसमुच्च-
 यपक्ष । एके अनादेशाहुतिसिद्धीत्युक्ति । ७तेपा-
 माहुतयः । १४०४०० । १४२ यंशपरीक्षा । २ रगुणकथ-
 नमुष्ण ३कन्यायुणकथनम् । ४ परीक्षान्तरम् । ५ सेना-
 द्यष्टतिरगुणः परीक्षा । ६ पिण्डानां ऋद्धिशेषकथ-
 नम् । १४०५०० । १४३ ब्राह्मण्यविधिविवाहोक्तिः । १४०
 ६०० । १ विवाहे देशधर्मप्रामादधर्मकुलधर्माणां कर्त-
 व्यता । २ जनपदादिधर्मस्य सर्वत्र समानत्वमित्युक्ति ।
 ३ पाणिप्रहणविधिः । ४ उक्तामिना अङ्गुष्ठस्य प्रहणम् ।
 ५ उहितकामिना अङ्गुष्ठेषु प्रहणम् । ६ अग्न्युदककुम्भ-
 प्रदक्षिणे वधूजयमन्त्र । ७ अग्नारोहणे आचार्यज-
 यमन्त्र । ८ लाजहोमप्रकारः । आत्मादिर्द्विर्लाजानावप-
 तीत्युक्तिः । ९ वरोजामदग्न्यश्चेत् त्विर्लाजानावपति ।
 १० लाजेषु हविर्वधारणम् । ११ वरकर्तृकमवदा-
 नम् । १२ अश्वदानस्य सर्वत्रातिदेश । १३ वरकर्तृक-
 होममन्त्राः । १४ अमन्त्रक श्रुर्षुष्टेन वधूकर्तृकं
 लाजदानम् । १५ एके लाजानोप्य पश्चात्परिण-
 यमाहुतिरित्युक्ति । १६ शिष्याविमोचनम् । १७ दक्षिणशिष्या
 विमोचनम् । १८ उत्तरशिष्याविमोचनम् । १९ सप्त
 पदीजमन्त्रम् । २० उभयो गिरसि उदकुम्भसेचनम् ।
 २१ सामान्तरगमने अन्तरा वसति । २२ भुवार्श्वत्यादि
 दृष्ट्वा वाग्द्विर्जन्तम् । १४०००० । १४३ आनारोहणमन्त्रः ।

२ आनारोहणमन्त्रः । ३ उदकदुत्तारणमन्त्र । ४ वधूर्षुष्टि-
 रोदिति तदा अग्निरुपेण जपेत् । ५ विवाहान्ति गृहीत्वा
 गन्तव्यम् । ६ देशदक्षिणतप्यथादौ जयमन्त्र । ७ पथिका
 ईक्ष्वाकाः सन्ति चेत् तदीक्षणमन्त्रः । ८ गृहप्रवेश
 मन्त्र । ९ उपवेशनदधिप्राशनहृदयाङ्गनादयः । १० वि-
 वाहावधि ब्रह्मचर्यधारणादि । ११ त्रिंशत् हादश-
 रात्रं वा ब्रह्मचर्यधारणम् । १२ सवत्सरं वा ब्रह्म-
 चर्यधारणम् । १३ व्रतानन्तर वधूवस्तदानम् । १४ ब्राह्म-
 ण्येभ्योऽन्नदानम् । १५ स्त्रिंशच्चनम् । १४० ८०० ।
 १ पाणिप्रहणप्रभृतिगृह्याग्निपरिचरणम् । २ अग्नौ
 षटे प्रायश्चित्तं कृत्वा पुनरग्निपरिचरणम् । ३ एके
 अग्न्युपगमनौ पत्न्या उपवासं घटनीत्युक्तिः । ४ तदग्निप-
 रिचरणे अग्निहोत्रविधानेनेत्युक्ति । ५ होमादिकालव्य-
 यस्या । ६ होमद्रव्याणि । ७ उक्तद्रव्याभावे द्रव्यान्तरप्रति-
 निधि । ८ सायम्मातर्होम । १४० ९०० । १४४ षण्णस्याली-
 पाकः । २ भोजननियमः । ३ इक्ष्वाकृर्षोर्वन्नम् ।
 ४ तद्देवता । ५ काम्यदेवता । ६ श्रुर्षुष्टिनिर्वा-
 पणम् । ७ श्रुर्षुष्टिप्रोक्षणम् । ८ अश्वघातप्रज्ञालनेना-
 नेकत्र अश्वानि । ९ एकत्र अश्वं वा । १० नानाश्वपण-
 प्रकारः । ११ एकत्र अश्वप्रकारः । १२ आज्यो-
 त्पन्नानि । १३ आघारान्द्रव्यागौ स्त्रिंशत्करोमश्च ।
 १४ आग्नेयादिहोमः । १५ आज्यभागयोर्दक्षिणरूप-
 त्वम् । १६ यज्ञरूपस्य उपवेशननियमः । १७ अग्ने-
 रत्तरपूर्वदेशे होमः । १८ हवि स्थापनदेशः । १९ पश्चादग्नि-
 होमनिर्णयः । २० स्त्रिंशत्करोमनियमः । २१ स्त्रिंशत्करोमे
 हवि शेषाभावः । २२ स्त्रिंशत्करोममन्त्रः । २३ पूर्णपात्रनिन-
 यनम् । २४ पूर्णपात्रनिनयनकालः । २५ पाकयज्ञतन्त्रम् ।
 २६ दक्षिणादानम् । १४० १००० । १ पशुकल्पः । २ पशुप-
 स्पर्शनम् । ३ पशुप्रोक्षणम् । ४ पशुनिनयनम् । ५ मन्त्र-
 वर्जम् पशुनिनयनम् । ६ उल्लम्काहरणम् । ७ शमि-
 त्त्वोक्तिः । ८ मन्त्रान्तराणम् । अन्तराग्ने कर्तृकथनम् ।
 १० वपाहोमः । ११ स्यालीपाकप्रणयम् । १२ पशुप-
 दान स्यालीपाकहोमश्च । १३ अश्वदानसहितहोमो वा ।
 १४ मत्स्यकावदाने द्विद्विरवदानम् । १५ तृणी हृदय-
 श्रुलाचरणम् । १४० ११०० । १ चैत्ययज्ञे स्त्रिंश-
 क्षत प्राक् बलिहरणम् । २ विदेशस्य चैत्यपक्षे पलाश-
 द्रुतेन बलिहरणम् । ३ मयसम्भावनाया द्रुताय शकृ-
 दानम् । ४ नद्यन्तरा चेत् ज्वदानम् । ५ धन्वन्नरि-

= वोजगदुग्दृप्रपटनम् । १२ तत्कालनिर्णय । ४ तत्र होम-
कर्म्म । ५ अत्रमन्त्रणम् । ईश्यायतीना गवामनुमन्त्रणे
मन्त्र । ७२ के अन्यसूक्तमिच्छन्ति । ८ अद्यातीना गवा-
मनुमन्त्रणम् । ७७ १०००

तृतीयाध्याये पञ्चयज्ञादिसन्नाहानानि कर्माणि ।
१ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा । २ पञ्चाना नामकथनम् । ३ पञ्चाना
स्वरूपकथनम् । ४ तेषामहरहृ कर्त्तव्यता । ३४०१०० ।
१ स्वाध्यायविधि । २ स्वाध्यायाध्ययननियम । ३ व्यो-
पूर्वा व्याहृती समस्ता व्रूयात् । ४ सावि-
त्राध्ययननियम । ३४०२०० । १ स्वाध्यायक्रम ।
२ अध्ययने टैराहुतिनिर्णय । ३ अध्ययने पँताहु-
तिनिर्णय । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णय । २४०
३०० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राची-
नावीती । ४ आचार्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् ।
दक्षिणावीती । ईतिथिनिशेषादौ निषेधवचन नित्यस्वाध्या-
यस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ ब्रह्मयज्ञानध्याय ३४०४०० ।
१ अध्ययनप्रारम्भ । २ अध्ययनकालनिर्णय । ३ तत्र
कालाऽन्तरम् । ४ व्याज्यभागाहुति । ५ दधिस्तु-
होमः । ७ होममन्त्र । ७ तत्रान्ये वृषा मन्त्रा । ८ ए-
कोमन्त्र । ९ तत्रापरोमन्त्र । १० देवताहोमादिमार्ज-
नम् । ११ जपमियम । १२ व्याहृतिसावित्रीजपोवे-
दारम्भश्च । १३ उत्सर्गविधि । १४ अध्ययनकालनिर्देश्य ।
१५ ब्रह्मचारिधर्म्मयुक्तोऽवोचोत् । १६ ब्रह्मचारिणामपि
अध्ययनम् । १७ समाह्वसोनाया गच्छेदित्येके । १८ प्र-
जोत्पत्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्म्म । २०
माघ्या मोरुमास्या तत्करणम् । २१ तत्र सावित्रादि-
तर्पणम् । १२ आचार्यादितर्पणम् । २३ तत्र यज्ञसासो-
त्तरस्तुसर्जनकर्म्म । ३४०५०० । १ कास्यकर्म्म-
न्याने पाकयज्ञ । पुरोडाशस्थाने चरु । ३ काम-
प्राप्तिफलम् । ४ नैमित्तिकहोम । ५ होममन्त्र ।
ईश्वरुभस्त्रप्रदर्शने उपस्थानमन्त्र । ७ तत्र मन्त्रान्तरम् ।
८ लृम्भादादौ जप्यमन्त्र । ९ अगमनीयगमनादौ व्याज्य-
होम । १० तत्र समिदाधानं वा । ११ तत्र मन्त्र
जपो वा । ३४०६०० । १ अश्व्युदितेऽर्के स्वपत प्रायश्चित्तम्
२ तत्र मन्त्रचतुष्टयम् । अग्निमुक्तस्य प्रायश्चित्तहोम ।
३ सन्व्योपासनम् । ४ तत्र सायङ्कावे कर्त्तव्यभेद ।
५ तत्र प्रातर्नियमभेद । ६ तत्र कालनिर्णय । ७ कपोत-
माते होमजपौ । ८ अर्घ्याधिं गच्छती होमजपौ ।

८ नर्त्त वस्तु लक्ष्मिच्छतो होमजपौ । १० महान्तम-
ध्वान गमिष्यतो होमजपौ । ३४०७०० । १ समाश-
र्त्तनम् । तत्र व्याचार्याय आत्मने वा एकादशद्व्या-
हरणम् । २ उभयोद्देश्यद्व्यालाभे व्याचार्यायैव दानम् ।
३ समिदाहरणनियम । ४ कामनाविशेषे समिच्चर्णय ।
५ उभयकामस्यार्द्रशुक्ता समित् । ६ समिदाधानादि गोटा-
नम् । ७ मन्त्रान् आत्मवाचकान् कुर्यात् । ८ करञ्चोन्मर्दनम् ।
९ स्नानाङ्गनविधि । १० कुर्यात्तन्मन्त्रम् । ११ अत-
त्पेनविधि । १२ स्तगमभनम् । १३ तान्यविधिः ।
१४ कलादानम् । १५ वर्षणवदगडादानम् । १६ मययुष्णी
पसमिधादानम् । ३४०८०० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्र । २ प्रत्यृच समिदा
धानम् । ३ मधुपर्केण प्लनम् । ४ अतुज्ञाते समा
वर्त्तनज्ञानम् । ५ व्रतविशेष । ६ निषेधविशेष । ७
मिषेधान्तरम् । ८ ज्ञातकस्य साहात्म्यम् । ३४०९०० ।
१ गुरवे नामकथनम् । २ उपवेशनाहुता । ३ उर्ध्व-
नामकथनम् । ४ उपाशुकथने मन्त्र । ५ शिष्य
स्य उपाशुकथने मन्त्र । ईशाचार्य जप्यमन्त्र । ७ जपा
न्तरम् अतुमन्त्रश्च । ८ तत्रमशसा । ९ पत्न्याम् अम-
नोज्ञा वाच श्रुत्वा जप्यमन्त्र । १० मृगक्षामनोज्ञा
वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्र । ११ भयप्राप्तौ जप्यमन्त्र ।
३४०१००० । १ सर्वाभ्योदिग्यो भयप्राप्तौ जप्यमन्तो-
होमश्च । २ तत्र जप्यमन्त्र सूक्तविशेषश्च । ३४०११०० ।
१ राजसन्नाहनम् । २ तत्र जप्यमन्त्र । ३ राशे कवचदाने-
मन्त्र । ४ घतुर्दाने मन्त्र । ५ राशोजप्यमन्त्र ।
६ स्त्रीजप्यमन्त्र । ७ इष्टपिदाने मन्त्र । ८ रथगमने
जप्यमन्त्र । ९ अश्वानुमन्त्रणम् । १० इष्टपुनत्रेणमायस्य जप्य
मन्त्र । ११ सनह्यमाराजजप्यमन्त्र । १२ सारथिनारो-
प्यमाणे नृपे जप्यमन्त्र । १३ राजेक्षणमन्त्र । १४ सौपर्ण-
मन्त्र । १५ अतुक्रमेण रथगमनम् । १६ युद्धप्रदेशनिर्णय ।
१७ इन्द्रुभिवादाने मन्त्र । १८ वाणत्यागमन्त्र । १९ युध्यमाने
राजानि पुरोहितजप्यमन्त्र । २० तत्र पुनर्म्मन्त्र । ३४०१२००
चतुर्थाध्याये । आहिताग्ने मोडाप्रशमनादिशलाती-
यजपान्तानि कर्माणि । १ व्याधिपीडितस्याहिताग्नेः कर्त्त-
व्यम् । २ सामकामत्ये प्रमाणम् । ३ अग्ने वास्तव्यत्ये प्रमाणम् ।
४ अगद मोमादिभिरिदा याम प्रविशेत् । ५ अग्निदा वा
याम प्रविशेत् । ईश्वरस्याहिताग्नेयितामूमिच्छननम् ।
७ अतस्य निम्नोच्चतानिर्णय । ८ अतस्य आयागमनिर्णयः ।

६ स्वातस्य विस्तृतिनियमः । १० स्वातस्य अधोनिर्णय ।
 ११ यज्ञानदेयनिरूपणम् । १२ तत्स्थानस्य बल्लौप-
 विकत्वम् । १३ कण्टकित्वाद्युद्वासनम् । १४ दहन-
 चक्षणप्रमाणस्य विगेषविधि । १५ प्रेतस्य केगादि-
 वपनम् । १६ बर्हिर्वाच्यादिसस्यापनम् । १७ पृषदान्य-
 नयनम् । १८ अ०१क० । १ अग्नियज्ञपात्रादिनयनम् ।
 २ प्रेतनयनकर्त्तृनिर्णय । ३ शकटादिना प्रेतन-
 यनमित्येके । ४ अतुस्तरणीपशुस्त्रीनयनम् । ५ अतु-
 स्तरणी गामाक्षरेके कृष्णाम् एकवर्षामजामित्यपरे
 ८ पयो सव्यबाहुवन्धन कृत्वा आनयनम् । ९ तदतु-
 स्यात्वादीनामागमनम् । १० दाहकर्त्तुं कर्त्तव्यभेद ।
 ११ दक्षिणपूर्वदेशे आह्वयनीयनिधानम् । १२ उत्तरपश्चिमे
 गार्हपत्यनिधानम् । १३ दक्षिण पश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम् ।
 १४ चित्ताग्निचयनम् । १५ चित्ताया प्रेतस्य वेशनम् ।
 १६ प्रेतपत्नीस्य वेशनम् । १७ क्षत्रियप्रेतस्य षष्ठे षडे-
 थनम् । १८ देवरादिना पत्याच्छापापनम् । १९ तल्ले ह्यपले
 चत्वापके कर्त्ता, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जप । २० षष्ठरप-
 नयने मन्त्र । २१ पुन कर्त्तुं त्यापकयोर्मन्त्रजप ।
 २२ धनुर्भङ्गा क्षेप । १८ अ०२क० । १ पालयोजनम् ।
 २ दक्षहस्ते जुह्वयोजनम् । ३ सव्ये उपभृतानयनम् ।
 दत्ते पार्थे स्फुरस्य सव्येऽग्निहोत्रहवन्या योजनम् ।
 ५ उरः प्रभृतिषु प्रशादिनिधानम् । ६ नासिकयो-
 र्क्षुधाधानम् । ७ एका स्तुवं भित्त्वा नासिकाह्वये
 योजनम् । ८ कर्णयोः प्राशित्वाधानम् । ९ एकञ्चेत्
 भित्तयोभयल तद्विधानम् । १० उदरे हविः पालीनिधा-
 नम् । ११ तल्ले समवत्तधानचमससयोजनम् । १२ उपस्ये
 श्रयानिधानम् । १३ अरणीमूर्त्तौ, उद्वृत्तपले जह्वयो
 निर्दध्यात् । १४ प्रादह्वये श्रपनिधानम् । १५ एकञ्चेत्
 कृत्वा निधानम् पूर्वधत् । १६ आसिषनपाले पृषदा-
 न्यपूरणम् । १७ ह्यपुपलाद्युपयोगव्यनिधानम् ।
 १८ कोहृत्पुष्यादिनिधानम् । १९ अतुस्तरणया षपासु-
 षिद्य तल्ले प्रेतस्य शिरोऽस्यच्छादनं तनुमन्त्रय । २०
 प्रेतपाण्योर्षुक्त्तयोर्निधानम् । २१ हृदये हृदयाधानम् ।
 २२ प्रेतपाण्योः पिण्डप्राधानमित्येके । २३ युक्ताभावे
 पिण्डप्राधानमित्यन्ये । २४ प्रणीताप्रणयनात्सन्नुषे ।
 २५ दक्षिणं जातुपातेन दक्षिणाग्नीं चत्वारोऽङ्गुलिहोम ।
 २६ प्रेतस्योरवि पञ्चमाङ्गुलिहोममन्त्रः । १८ अ०३क० । १ युगप-
 र्निप्रवृत्ताने प्रेषणम् । आह्वयनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्ती

प्रेतस्य स्वर्गलोकगति उत्तविशिष्टार्द्धिश्च फलम् । गार्हप-
 त्यस्य तथात्वे प्रेतस्थानरिचलोकप्राप्तिः । उत्तस्य दक्षिण
 फलम् । दक्षिणाग्नेस्तथात्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः
 उत्तस्य दक्षिण फलम् । ५ युगपत्प्राप्ती सर्वसमृद्धि फलम् ।
 ईदहनमन्त्रः । ७ दहनप्रणयः । ८ जानुमात्रे गच्छेऽव-
 स्थाय दाहोत्तरमातिवाहिकशरीरमास्थाय धूमेन सह
 स्वर्गलोकगमनम् । ९ दाहकर्त्तृजपमन्त्रः पृषतोऽनीक्षित्वा
 सर्वेषां गमनञ्च । १० सक्तृत्वात्वा प्रेताय जला-
 झलि टन्वान्यानि वासांसि परिधाय दिवा आ-
 नक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम् । ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं
 दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् । १२ गृहप्रवेशे दृष्ट्वादिपूर्वापरनिर्णयः
 १३ गृहभागस्य अश्लादीनासुपस्यः । १४ तस्मिन् दिने
 अन्नं न पचेरन् । १५ क्रीताद्यज्ञेन वत्तेरन् । १६
 सपिण्डानां त्रिरात्रमक्षारलवणाक्षायनम् । १७ महागुरु-
 ष्टी द्वादशारात्रं तथाथन दानाध्ययनवर्जनञ्च
 १८ सपिण्डेषु दद्याद् दानाध्ययनवर्जनम् । १९
 उपनेतगुरौ असपिण्डेऽपि दद्याद् द्वादशारात्रं वाऽगौ-
 षम् । २० अदत्तासु स्त्रीषु ष्टासु दद्याद्दम् । २१
 एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम् । २२ असपिण्डज्ञातौ
 त्रिरात्रम् । २३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम् । २४ अट-
 न्जजाते त्रिरात्रम् । २५ असम्पूर्णगर्भे त्रिरात्रम् । २६
 सहाध्यायिषु ष्टेतेषु एकाहम् । २७ समानयामीये
 षोडशे एकाहम् । १ अस्थिसञ्चयनम् । २ स्त्रीषु-
 रूपभेदेन कुम्भनियमः । ३ प्रोक्षणमन्त्रः । ४ सञ्चयने
 पूर्वापरनिर्णयः । ५ सञ्चयनान्तरसवधामनिर्णयः ।
 ६ पाशुपक्षेप । ७ पाशुपक्षेपानन्तरम् उत्तरामृत्वं
 जपेत् । ८ मृत्कपालेन कुम्भं पिधाय पृषतोऽनयेच्च'प्रत्या
 गत्याप उपसृश्य प्रेताय आदादाम् । १८ अ०५क० । १ मृत-
 गुरुकस्यान्यतोवाऽपक्षीषमायपश्चादिकस्यामावस्थाया शान्ति-
 कर्म । २ क्रव्यादाग्निहरणम् । ३ षष्ठ्यप्ये तदग्निपरित्यागः ।
 ४ पृषतोऽनभवेऽपि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपसृश्य केया-
 दीन् यापयित्वा मयषटादिकुशपिण्डान्कल्पनम् । ५ पच-
 ननामाग्निजननम् । ६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निसेवनम् ।
 ८ अन्नदुष्कर्मण्यमात्वारोहणम् (कर्त्तव्यं सव्यं पुमा-
 स स्त्रियथाभावात्) । ९ परिधिपरिधानम् । १० घ्राणति
 षत्तदयमन्त्रः । ११ धमात्वा स्त्रिय तरुणवर्षैर्ननीत मृ-
 षीत्वा तेनाद्गुहोपकनिष्ठाभ्यां चक्षुषीं व्याञ्जीरन् । १२ अन्न-
 यानापरं स्त्रीषा कर्त्तव्येषु । १३ कर्त्तुं अश्लािमिगमनम्

चैत्यञ्चेत्पुरोहिताय बलिहरणम् । १७० १२६० ।
 १ षडवमम्, अवनवलोभनञ्च । २ तृतीयसासे प्रथमक्षत्रे
 उपोष्य तृतीयसर्वाङ्ग्यायागोर्दधिमात्रया प्राशनम् । ३ मन्त्र-
 वचनम् । ४ त्रि प्राशनम् । ५ दूर्वारसस्य नासिकाया
 सेचनम् । ६ नस्तस्तद्वरणम् । ७ हृदयस्पर्शनम् । १७०
 १३६० । १ शीमन्तोन्नयन कर्म । २ तस्य कालनिर्णय ।
 ३ होममन्त्र । ४ शीमन्तव्यूहनम् । ५ चतुर्धा व्यूहनम् ।
 ६ वीणागाधकप्रवेशम् । ७ गेयगाथाकथनम् । ८ ब्राह्मण्यो
 यद्ब्रह्मयुक्तदाहरणम् । ९ दक्षिणादानम् । १७० १४६० ।
 १ जातकर्म । २ भेषाजननजप । ३ अक्षयर्शनम् ।
 ४ नामकरणम् । ५ नामलक्षणम् । ६ चतुरक्षर वा नाम ।
 ७ नाम्नि कामनाभेदेनाक्षरनिर्णय । ८ षड नामधेयानि युग्मा-
 क्षराणि । ९ स्त्रीनामधेयानि त्रयुग्माक्षराणि । १० येन
 नाम्ना उपनोतः, तेनाभिवादनं कुर्यात् । ११ मूर्धावध्याये
 मन्त्रजप । १२ कुमार्या अमन्त्रक कर्म । १७० १५६० ।
 १ अन्नप्राशनम् । २ अन्नसासाक्षाशनम् । ३ तित्तिरिमा-
 साक्षाशनम् । ४ हतीदानप्राशनम् । ५ अन्नप्राशनमन्त्र ।
 ६ कुमार्या अमन्त्रकम् । १७० १६६० । १ चौलं कर्म ।
 २ पूर्णपात्राधानम् । ३ कुमारावस्थानं द्रव्यासादनञ्च ।
 ४ कुशपिञ्जलस्रज्जुभारपित्तवस्थानम् । ५ जन्मा वा
 कुशपिञ्जलानि धारयेत् । ६ अपा निनयनमन्त्र ।
 ७ गिरजन्दमन्त्र । ८ कुशपिञ्जलनिघानमन्त्र ।
 ९ तेषु तास्रजुरस्थापनमन्त्र । १० केशच्छेदनमन्त्र ।
 ११ केशस्थापनम् । १२ द्वितीयस्य तृतीयस्य मन्त्रौ ।
 १३ चतुर्थस्य मन्त्र । १४ एवञ्चरतस्त्रिवारम् । १५ चुर-
 धारयोगमन्त्र । १६ नापितातृशासनम् । १७ केश-
 सन्निवेशकरणम् । १८ कुमार्या अमन्त्रकम् । १७० १७६०
 १ गोदान कर्म । २ तत्र कालनिर्णय । ३ मन्त्रे
 केशशब्देषु श्रुतशब्दकरणम् । ४ श्रुतश्रवणम् । ५ चु-
 रधारयोधने विषमन्त्र । ६ नापितातृशासनम् ।
 ७ आचार्याय दानप्रार्थना । ८ गोमिथुनदक्षिणा-
 दानम् । ९ सवत्सरव्रताचरणप्रदेशम् । १७० १८६० ।
 १ उपमयनम् । अष्टमे वर्षे ब्राह्मणस्य । २ गर्भाष्टमे
 वर्षे वा । ३ एकादशे वर्षे क्षत्रियस्य । ४ द्वादशे वैश्यस्य ।
 ५ अथा षोडश्यात् ब्राह्मणस्य नातोतः काल । ६ अथा द्वा-
 विशात् क्षत्रियस्य, अथा चतुर्विंशत् वैश्यस्य । ७ अथ कर्तुं स
 अचीर्यमायश्चित्तान् नाध्यापयेत् । ८ स दौतचर्मनि-
 र्णयः । ९ परिषेयवाशोनिर्णयः । १० भेषजाधिकार ।

११ जातिभेदे भेषजाभिर्णय । १२ दण्डाधिकारः ।
 १३ जातिभेदे दण्डनिर्णयो दण्डपरिमाणञ्च । १७० १९६०
 क० । १ सर्वे दण्डा सर्वेषां वा भवन्ति । २ आचार्या-
 न्तिके उपवेशननिर्णय । ३ ब्रह्मचारिण उपवेशननिर्णयः ।
 ४ साङ्गुष्ठपाण्यिग्रहणम् । ५ पाण्यिग्रहणमन्त्र । ६ अथादि-
 त्यायेक्षणम् । ७ तत्र जप्यमन्त्र । ८ प्रदक्षिणावर्तनम् ।
 ९ हृदयस्पर्शनम् । १० अमन्त्रक समिदाधानम् । १७०
 २०६० । १ एकमते मन्त्रेण समिदाधानम् । २ सुख-
 सार्जनम् । ३ शतेजसा सार्जनम् । ४ सावित्र्युपदेशप्रार्थना ।
 ५ सावित्र्युपदेशः । ६ सावित्रीवाचनम् । ७ ब्रह्मचारिणो
 हृदयदेशे कर्त्तव्यं लिख्यापन मन्त्रञ्च । १७० २१६० । १ ब्रह्म-
 चर्यादेश । २ ब्रह्मचर्यादेशमन्त्र । ३ वेदब्रह्मचर्य
 कालनिर्णय । ४ वेदग्रहणाल वा ब्रह्मचर्यं भवति ।
 ५ भिक्षाकालनिर्णय । ६ समिदाधानकालनिर्णय ।
 ७ प्रथमभिर्णयनिर्णय । ८ भिक्षामन्त्रः । ९ भिक्षाभिक्षा-
 चार्याच निवेदनम् । १० पाकयज्ञ । ११ आधाराज्य-
 भागान्नहोममन्त्र । १२ सावित्र्या द्वितीयम् । १३ महा-
 नाम्न्यादिहोम । १४ अग्निपितृहोम । १५ सौमिदिकृत
 चतुर्थम् । १६ वेदसमाप्तिवाचनम् । १७ ब्रह्मचर्यव्रत-
 धारणम् । १८ भेषाजननम् । १९ उदकुम्भामिषेक-
 वाचनम् । २० व्रतादेशशेष । २१ अतमेतस्य
 विधिविशेष । २२ उपेतस्य विधि । २३ शतम-
 क्षतञ्च । २४ गोदानमन्त्रम् । २५ कालोऽग्निरक्त ।
 २६ प्रायश्चित्तार्थं सावित्र्युत्तरम् । १७० २२६० ।
 १ अद्विग्लक्षणम् । २ एकै युक्तं वदन्ति । ३ वरण-
 निर्णय । ४ वरणविशेषनिर्णय । ५ सदस्यवरणम् ।
 ६ वरणविशेषः । ७ होत्रवरणमन्त्रः । ८ ब्रह्मवरण-
 मन्त्र । ९ अक्षय्यादिवरणमन्त्र । १० होत्रप्रतिज्ञा ।
 ११ ब्रह्मप्रतिज्ञा । १२ अक्षयप्रतिज्ञा जप्यमन्त्रस्य । १३ अक्ष-
 यक्षणम् । १४ । १५ । १६ । १७ । १८ आयाज्य
 निर्णयः । १९ शोमप्रकाकमन्त्रः । २० कल्याणं सृष्ट प्रयोगः ।
 २१ तत्र निषिद्धानि । २२ आज्याहुतिहोम । २३ अना-
 हुतिग्निरुत्तरेण । १७० २३६० । १ अक्षय्ये मधु-
 पर्काहरणम् । २ एव सृष्टागताय क्षातकाय, विवा-
 हार्चने । ३ रात्रौ उपस्थिताय । ४ आचार्यं यश्चुर
 पितृस्य मातृश्रेष्ठ । ५ मधुपर्कसंस्कारनिर्णय । ६ सध-
 लाभे दत्तद्रव्यप्रतिनिधि । ७ आसनपादाधिवासनीयानि
 गाञ्च विस्त्रिभेदेयत् । ८ आसनपदद्वये मन्त्रप्रकारौ ।

८ पादप्रक्षालननिर्णय । १० वामपादादिप्रक्षालनम् ।
 ११ अर्घ्यपहणम् । १२ अर्घ्यपहणमन्त्र ।
 १३ मधुपर्कैक्षणमन्त्र । १४ मधुपर्कपहण्यादिमन्त्रा ।
 १५ तिरुद्धरणम् । १६ मधुपर्कभोजनम् । १७ सर्व-
 भक्षणनिषेधः । १८ तृप्तिनिषेधः । १९ अवशिष्टमधुपर्क-
 प्रक्षेपः । २० सर्वभक्षण वा । २१ आचमनम् । २२ द्वि-
 तीयाचमनम् । २३ आचान्तोदकाय गोदानम् । २४ आ-
 लम्बनपक्षे जपोऽनुष्ठा च । २५ उत्सर्गपक्षे उत्स-
 र्गमन्त्र । २६ मधुपर्काङ्ग भोजनसमाप्त न भवति ।
 १७०२४क० ।

२ अध्याये । १ अवणाकर्म्मकाल । २ सक्तुजलश-
 द्धीस्थापनम् । ३ दिवाचतदानादि । ४ अक्षमिते
 स्थालीपाकहोमः । ५ अक्षस्थाननिर्णयः । ६ पुरोडाशो
 परिहोमः । ७ धानाङ्गलिहोमः । ८ हस्तशेषस्य प्रतिपत्ति
 ९ सर्पबलिहरणम् । १० प्रदक्षिणोपवेशने परिदान-
 मन्त्रश्च । ११ अमात्याय परिदानम् । १२ परिदानान्त-
 रम् । १३ बलिमात्मान चान्तरा न व्येयुरन्ये । १४ साय-
 भ्रातर्वलिहरणम् । १५ प्रकारान्तरबलिहरणम् । २४०
 १क० आश्वयुज्याम् आश्वयुजीकर्म्म । २ स्थालीपाक-
 होमः । ३ प्रपातकहोमः । ४ आहिताये आयुह्य-
 णन्वेताया स्थालीपाकश्च । ५ अनाहिताग्नेर्लौकिकेऽग्नी-
 २४० २क० । मार्ग शीघ्रा चतुर्दश्याम् प्रत्यरोहण-
 कर्म्म । २ पौर्णमास्या वा । ३ पायसहोमसन्तौ ।
 ४ स्तिष्टिप्रक्षेपः । ५ ध्यान तन्त्रमन्त्रश्च । ६ पुनर्जप्य-
 मन्त्र । ७ अमात्याय प्रवेशः । ८ हस्तशेष प्रवेशः । ९ मन्त्र-
 विदो मन्त्रजपः । १० उत्थाय त्रिर्जप्यमन्त्रः । ११ त्रिदिक्षु-
 ष्चानां जपब्राह्मणभोजनस्त्रययमानि, चतुर्धजप्यमन्त्रश्च
 १२ स्वस्त्ययनवाचनम् । २४० ३क० । १ अष्टकाकर्म्मकाल ।
 २ एकस्याम् अष्टस्या वा । ३ पूर्वदिग्घे सप्तस्या पितृभ्यो
 दानम् । ४ तत्र चोदनक्षपरपायसाना अपणम् ।
 ५ चतु शरावपरिमितधान्यं पिप्पा पूषन्प्रणम् । ६ सन्ता
 एकहोम, यावद्भि कामयेत तावद्भिर्वा । ७ परदिने
 अष्टस्याम् अष्टका, पराना स्थालीपाकेन वा । ८ अत-
 दुहो यवसमाहरेद्वा । ९ त्रयाश्चामप्यसम्भवे अग्नि-
 मा कक्ष दहेत् । १० यवसदाने कक्षदाष्टे मनसा
 ध्यायम् । ११ चतुर्षमिकस्याप्यनुष्ठाने नानदक स्यात् ।
 १२ देवताविकल्पप्रदर्शनम् । १३ वषाहोमसन्त ।
 १४ सप्त होमसन्ता । १५ स्तिष्टिप्रति अष्टमहोमः ।

१६ ब्राह्मणभोजनोत्तर स्वस्त्ययनवाचनम् । २४० ४क० ।
 १ अन्वष्टक्य तदुत्तरनवम्या कार्यम् । २ सासकत्यादि । ३
 पिण्डपितृयज्ञकल्पत्यप्रदर्शनम् । ४ पितृभ्यः मधुमन्यवर्ज
 पिण्डनिपरणम् । ५ साहपितामहोपपितामहीभ्यः सुराच-
 मेन पिण्डनिपरणम् । ६ अष्टसखानिर्णयः । ७ पिता-
 दिपिण्डस्थानम् । ८ सातादिपिण्डस्थानम् । ९ भ्रात्रापरप-
 क्षीयसप्तम्यादिदिनत्रये कर्त्तव्ये साध्यावर्षे उक्तधर्माति
 देशः । १० कृष्णपक्षे अयुग्मास्तु त्रिपिपु अन्वष्टक्यवत् ।
 सासि सासि पितृभ्य एव श्राद्ध कर्त्तव्यं न सातादिभ्यः ।
 ११ अन्वष्टक्ये नवावरान् भोजयेत् । १२ अथतौ सप्त पञ्च
 तौन् एकं वा । १३ दृष्टिकर्म्मणि पूर्वकर्म्मणि च युग्मान्
 भोजयेत् । १४ इतरत्र युग्मब्राह्मणभोजनम् तिलस्थाने यव-
 दानञ्च । २४० ५क० । १ रथारोहणात् पूर्वं तत्-
 स्वर्शनमन्त्र । २ अक्षस्वर्शनमन्त्र । ३ धारोहणक्रमस्र-
 न्मन्त्रश्च । ४ रश्मिस्वर्शनमन्त्रः । ५ यमनप्रवर्त्तमानेषु
 रथेषु जप्यमन्त्रः । ६ शकटादारोहणेषु पितृ जपः । ७
 शकटाद्याङ्गस्वर्शनमन्त्रः । ८ नावारोहणमन्त्रः । ९ नवरथे
 विशेषः । १० कुटुम्बोपयोगिद्रव्याहरणम् । ११ गृह्यभोग-
 मनम् । १२ रथावरोहणमन्त्रः । १३ नवरथावरोहणमन्त्रः ।
 १४ तत्र जप्यमन्त्रः । १५ तत्र पुनर्जप्यमन्त्रः । २४० ६क० ।
 १ वास्तुपरीक्षा । २ भूमिलक्षणम् । ३ भूभेदपरलक्षणम् ।
 ४ भूभेदन्यलक्षणञ्च । ५ विस्तृष्टदृष्टोत्पादनम् । ६ भूमिस्व-
 निम्नतानिर्णयः । ७ भोजनगृहस्थानानिर्णयः । ८ तत्-
 फलम् । ९ समागृहस्थाननिर्णयः । १० तत्फलम् ।
 ११ तदपरस्थाननिर्णयः । २४० ७क० । १ वास्तुपरीक्षण
 क्रमः । २ तत्र खातखननं तत्पूरणञ्च । ३ प्रथममध्य-
 मगर्हितवास्तुनिर्णयः । ४ अक्षमितेऽर्के जलैस्तत्पूरणम् ।
 प्रथममध्यमगर्हितनिर्णयः । ६ ब्राह्मणवास्तुनिर्णयः ।
 ७ क्षत्रियवास्तुनिर्णयः । ८ वैश्यवास्तुनिर्णयः । ९ वज्र
 हतै वास्तुकर्म्मणम् । १० समचतुष्कोणं दीर्घं वा । ११
 वास्तुप्रोक्षणम् । १२ अविच्छिन्नधारया प्रोक्षणे मन्त्रः ।
 १३ अवान्तरगृहप्रभेदनिर्णयः । १४ स्थूणाणा मत्तेषु विज्ञे-
 पविधिः । १५ मध्यमस्य धागत्तं विशेषः । १६ मध्यमस्य धा-
 गत्तं सन्तः । १७ ५० ८क० । १४ भ्रातृानुत्तन्त्रणम् । १५ शा-
 धानमन्त्रः । १६ मणिकप्रतिष्ठापनम् । १७ तन्त्रान्तरविधानम् ।
 १८ मणिकसेचनमन्त्रः । १९ वास्तुदोषशमनम् । २० तत्त-
 क्षणम् । २१ अविच्छिन्नजलपारादानम् । २२ स्थालीपा-
 कत्रपणादि शिववाचनञ्च । २४० ८क० । १ गृहप्रपदनम् ।

० श्रीजयद्वन्द्वप्रपदनम् । १२ तत्कालनिर्णय । ४ तत्र होम-
कर्म । ५ अनुमन्त्रणम् । ६ आयातीना गवामनुमन्त्रणे
मन्त्र । ७ एकै अन्यस्त्रक्लमिच्छन्ति । ८ आयातीना गवा-
मनुमन्त्रणम् । ०७०१०००

तृतीयाध्याये पञ्चयज्ञादिषुज्ञानानि कर्माणि ।
१ पञ्चयज्ञप्रतिज्ञा । २ पञ्चाना नामकथनम् । ३ पञ्चाना
स्वरूपकथनम् । ४ तेपामहरह कर्त्तव्यता । ३७०१०० ।
१ स्वाध्यायविधि । २ स्वाध्यायाध्ययननियमः । ३ अ-
पूर्वा व्याहृती समस्ता वृथात् । ४ सावि-
त्राध्ययननियम । ३७०२०० । १ स्वाध्यायक्रम ।
२ अध्ययने दैवाहुतिनिर्णय । ३ अध्ययने पैत्राहु-
तिनिर्णय । ४ अध्ययने कालावधिनिर्णय । २७०
३०० । १ देवतर्पणम् । २ ऋषितर्पणम् । ३ प्राची-
नावीती । ४ आचार्यतर्पणम् । ५ पितृतर्पणम् ।
दक्षिणावीती । ६ तिथिविशेषादौ निषेधवचन नित्यस्वाध्या-
यस्यैव, न ब्रह्मयज्ञस्य । ७ ब्रह्मयज्ञानध्याय' ३७०४०० ।
१ अध्ययनप्रारम्भ । २ अध्ययनकालनिर्णय । ३ तत्र
कालाऽन्तरम् । ४ आन्यभागाहुति । ५ दधिसक्तु-
होमः । ७ होममन्त्र । ७० तत्रान्ये वृषा मन्त्रा । ८ ए-
कोमन्त्र । ९ तत्रापरोमन्त्र । १० देवताहोमादिमार्ज-
नम् । ११ जपनियम । १२ व्याहृतिषावित्तीजपोवे-
दारम्भश्च । १३ उत्सर्गविधि । १४ अध्ययनकालनिर्देश ।
१५ ब्रह्मचारिधर्मयुक्तोऽधीयीत । १६ ब्रह्मचारिणामपि
अध्ययनम् । १७ समाहृतोनाया गच्छेदित्येके । १८ प्र-
जोत्पत्त्यर्थं जायागमनमपरे । १९ उपाकरणकर्म । २०
माध्या पोर्षमास्या तत्करणम् । २१ तत्र सावित्रादि-
तर्पणम् । २२ आचार्यादितर्पणम् । २३ तत्र यथासो-
त्तरमुत्सर्जनकर्म । ३७०५०० । १ काम्यकर्म-
स्थाने प्राक्यज्ञ । पुरोडाशस्थाने चरु । ३ काम-
प्राप्तिफलम् । ४ नैमित्तिकहोम । ५ होममन्त्र ।
६ अशुभस्रदर्शने उपस्थानमन्त्र । ७ तत्र मन्त्रान्तरम् ।
८ जृम्भयादौ जप्यमन्त्र । ९ अगमनोयगमनादौ व्याख्य-
होम । १० तत्र समिदाधाम वा । ११ तत्र मन्त्र
जपो वा । ३७०६०० । १ अय्युदितेऽर्के स्वपत प्रायश्चित्तम्
२ तत्र मन्त्रघट्टयम् । अग्निसेक्तस्य प्रायश्चित्तहोमः ।
३ सन्ध्यापासनम् । ४ तत्र सुयज्ञाते कर्त्तव्यभेद ।
५ तत्र प्रातर्नियमभेद । ६ तत्र कालनिर्णय । ७ कपोत-
पाते होमजपो । ८ अर्घ्याद्यं गच्छतो होमजपौ ।

९ नष्ट वस्तु नक्षुमिच्छतो होमजपौ । १० महान्म-
ध्वान गमिष्यतो होमजपौ । ३७०७०० । १ समाव-
त्तनम् । तत्र आचार्याय आत्मने वा एकादशद्रव्या-
हरणम् । २ उभयोद्देश्यद्रव्यालाभे आचार्यायैव दानम् ।
३ समिदाहरणनियम । ४ कामनाविशेषे समिद्धिर्णय ।
५ उभयकामस्यार्द्रशुक्ला समित् । ६ समिदाधानादि गोदा-
नम् । ७ मन्वान् आत्मधाचकान् कुर्यात् । ८ करञ्चोन्मर्दनम् ।
९ स्नानाङ्गनविधि । १० कुण्डलत्रन्वनम् । ११ अन्त-
सेपनविधि । १२ स्रगधन्वनम् । १३ त्रान्यविधिः ।
१४ अत्नादानम् । १५ वैश्वदेवडादानम् । १६ मययुष्णी
पसमिधादानम् । ३७०८०० ।

तृतीये १ उपदेशमन्त्र । २ प्रत्यृच समिदा
धानम् । ३ मधुपर्केण पूजनम् । ४ अतुज्ञाते समा
वर्त्तनस्नानम् । ५ व्रतविशेष । ६ निषेधविशेष । ७
निषेधान्तरम् । ८ स्नातकस्य माहात्म्यम् । ३७०९०० ।
१ गुरवे सामकथनम् । २ उपवेशनाहुता । ३ उर्ध्व-
नामकथनम् । ४ उपाशुकथने मन्त्र । ५ गिष्य
स्य उपाशुकथने मन्त्र । ६ आचार्य जप्यमन्त्र । ७ उपा-
न्तरम् अतुमन्त्रयश्च । ८ तत्प्रशसा । ९ पक्षिणाम् अम-
नोज्ञा वाच श्रुत्वा जप्यमन्त्र । १० मृगस्थामनोज्ञा
वाचः श्रुत्वा जप्यमन्त्र । ११ भयप्राप्तौ जप्यमन्त्र ।
३७१००० । १ सर्वभ्योदिग्भ्यो भयप्राप्तौ जप्यमन्तो-
होमश्च । २ तत्र जप्यमन्त्र स्तृक्विशेषश्च । ३७११०० ।
१ राजसन्नाहनम् । २ तत्र जप्यमन्त्र । ३ राशे कथ्यदाने-
मन्त्र । ४ घृत्दाने मन्त्र । ५ राशोजप्यमन्त्र ।
६ स्त्रीजप्यमन्त्र । ७ इन्द्रविदाने मन्त्र । ८ रथगमने
जप्यमन्त्र । ९ अश्वानुमन्त्रणम् । १० इन्द्रनेत्रमाख्यस्य जप्य
मन्त्र । ११ सनहामानराजजप्यमन्त्र । १२ सारथिनारो-
प्यमाणे ऋषे जप्यमन्त्र । १३ राजेक्षणमन्त्र । १४ वीर्य-
मन्त्र । १५ अस्तकमेव रथगमनम् । १६ शुद्धप्रदेशनिर्णय ।
१७ उद्वन्द्वमिवादाने मन्त्र । १८ वाणत्यागमन्त्र । १९ युध्यमाने
राजनि पुरोहितजप्यमन्त्र । २० तत्र पुनर्मन्त्र । ३७१२००
चतुर्थाध्याये । आहितान्ने पोडाप्रथममादिश्रान्ताती-
यजपान्तानि कर्माणि । १ व्याधिपीडितस्याहितायेऽर्कं
व्यम् । २ यामकामत्वे प्रमाणम् । ३ यामे वाक्ष्यत्वे प्रमाणम् ।
४ अगद सोमादिभिरिष्टा याम प्रविशेत् । ५ अग्निदा वा
याम प्रविशेत् । ६ मृतस्याहितान्नेश्रिताभूमिच्छननम् ।
७ स्वातस्य निम्नोच्चतानिर्णय । ८ स्वातस्य आयागमिर्णय ।

६ सातस्य विस्तृतनियमः । १० सातस्य अधोनिर्णयः ।
 ११ प्रसंगान्देशनिरूपणम् । १२ तत्स्थानस्य ब्रह्मलौप-
 धिकत्वम् । १३ कष्टकठिनाद्युद्घासनम् । १४ दहन-
 लक्षणप्रसंगानस्य विशेषविधिः । १५ प्रेतस्य केशादि-
 धपनम् । १६ बर्हिःराज्यादिसंस्थापनम् । १७ वृषदाज्य-
 नयनम् । १८ अ० १ क० । १ अग्निश्चरणीपात्वादिनयनम् ।
 २ प्रेतनयनकर्तृनिर्णयः । ३ शकटादिना प्रेतन-
 यनमित्येके । ४ अन्तरणीपशुस्त्रीनयनम् । ५ अनु-
 चरणीं गामाङ्करेके क्षणाम् एकवर्षाभजामित्यपरे
 ८ पशोः सव्यवाङ्मन्त्रेण कृत्वा ध्यानयनम् । ९ तदनु-
 च्यमात्वादीनामागमनम् । १० दाहकर्तुं कर्त्तव्यभेदः ।
 ११ दक्षिणपूर्वदेशे आह्वयनीयनिधानम् । १२ उत्तरपश्चिमे
 गार्हपत्यनिधानम् । १३ दक्षिणपश्चिमे दक्षिणाग्निनिधानम् ।
 १४ चित्ताग्निचयनम् । १५ चितायाः प्रेतस्य वेशनम् ।
 १६ प्रेतपत्नीस्य वेशनम् । १७ क्षत्रियप्रेतस्य धनुः सवे-
 यनम् । १८ देवरादिना पत्याच्छायापनम् । १९ तत्र वृषले
 चक्ष्मापके कर्त्ता, देवरे तेनैव मन्त्रस्य जपः । २० धनुःप-
 नयने मन्त्रः । २१ पुनः कर्त्तव्यापकयोर्मन्त्रजपः ।
 २२ धनुर्मन्त्राद्ये । १८ अ० २ क० । १ पात्रयोजनम् ।
 २ दक्षिणक्षेत्रे जुह्वयोजनम् । ३ सव्ये उपश्रितानयनम् ।
 ४ तत्रे पात्रैः स्फुरस्य सव्येऽग्निहोत्रहवन्या योजनम् ।
 ५ उरः प्रश्रितियुः धवादिनिधानम् । ६ नासिकयोः
 क्षुधाधानम् । ७ एकाः क्षुधं भित्त्वा नासिकाद्वये
 योजनम् । ८ कर्णयोः प्राश्रिताधानम् । ९ एकञ्चेत्
 भित्तोभयत्र तन्निधानम् । १० उदरे हविः पात्नीनिधा-
 नम् । ११ तत्र समवत्तानमसस्योयोजनम् । १२ उपस्ये
 भ्रम्यानिधानम् । १३ अरणीमूर्ध्नि, उद्वृक्षस्यपले जङ्घयोः
 निर्दध्यात् । १४ प्रादक्षिणे श्रुर्षनिधानम् । १५ एकञ्चेत्
 कृत्वा निधानम् पूर्ववत् । १६ आसेधनपाले वृषदा-
 ज्यपूरणम् । १७ वृषदपलाद्युपयोगव्यनिधानम् ।
 १८ बौहृष्टप्रयादिनिधानम् । १९ अन्तरगत्या वषासत्-
 त्तय तत्र प्रेतस्य शिरोस्रसाच्छादनं तन्मन्त्रश्च । २०
 प्रेतपाण्डुरैर्षुकयोर्निधानम् । २१ हृदये हृदयाधानम् ।
 २२ प्रेतपाण्डुरोः पिण्डप्राधानमित्येके । २३ वृक्षाभावे
 पिण्डप्राधानमित्येके । २४ प्रणीताप्रणयनाहमन्त्रेण ।
 २५ दक्षिण आनुपातेन दक्षिणामूर्त्तौ चतुराध्याङ्गतिहोमः ।
 २६ प्रेतस्योरविः पञ्चमाङ्गतिहोममन्त्रः । १८ अ० ३ क० । १ युगप-
 दग्निप्रव्वाहने प्रेतस्यम् । आह्वयनीयस्य प्राक् प्रेतदेहप्राप्तौ

प्रेतस्य स्वर्गलोकगतिः पुत्रविशिष्टर्द्धिश्च फलम् । गार्हप-
 त्यस्य तथात्वे प्रेतस्यान्तरिक्षलोकप्राप्तिः पुत्रस्य वृद्धिश्च
 फलम् । दक्षिणामूर्त्तयत्वे प्रेतस्य मनुष्यलोकप्राप्तिः
 पुत्रस्य वृद्धिश्च फलम् । ५ युगपत्प्राप्तौ सर्वसमृद्धिः फलम् ।
 ६ दहनमन्त्रः । ७ दहनप्रशंसा । ८ जातुमात्रे गर्त्तेश-
 स्याय दग्धोत्तरमातिवाहिकशरीरमास्थाय धूमेन सह
 स्वर्गलोकगमनम् । ९ दाहकर्तृजप्यमन्त्रः, वृष्टतोऽनीक्षित्वा
 सर्वेषां गमनञ्च । १० सक्तृस्नात्वा प्रेताय जला-
 ज्जलिः तत्त्वान्यानि वासांसि परिधाय दिवा आ-
 नक्षत्रदर्शनात् तत्रावस्थानम् । ११ रात्रौ आदित्यमण्डलं
 दृष्ट्वा गृहं प्रविशेत् । १२ गृहप्रवेशे वृद्धादिपूर्वापरनिर्णयः
 १३ गृहभागस्य अश्लादीनामपसर्यः । १४ तस्मिन् दिने
 अन्नं न पचेरन् । १५ क्रीताद्यज्ञेन वस्त्रेण । १६
 सपिण्डानां त्रिरात्रमक्षारलवणाज्जाशनम् । १७ महाशुक्र-
 ष्टौ हादशारात्रं तथाशनं दानाध्ययनवर्जनञ्च
 १८ सपिण्डेषु दशाहं दानाध्ययनवर्जनम् । १९
 उपनेदशुक्रौ असपिण्डेषु पि दशाहं हादशाहं वाऽग्नौ-
 चम् । २० अदत्तासु स्त्रीषु ष्टासु दशाहम् । २१
 एकदेशाध्यापकेषु त्रिरात्रम् । २२ असपिण्डज्ञातौ
 त्रिरात्रम् । २३ दत्तासु स्त्रीषु त्रिरात्रम् । २४ अद-
 न्जजाते त्रिरात्रम् । २५ अक्षरपूर्णागर्भे त्रिरात्रम् । २६
 सहाध्यायिषु ष्टेतेषु एकाहम् । २७ समानप्राप्तौये
 श्रोत्रिये एकाहम् । १ अस्थिसञ्चयनम् । २ स्त्रीषु-
 रूपभेदेन कुम्भनियमः । ३ प्रोक्षणमन्त्रः । ४ सञ्चयने
 पूर्वापरनिर्णयः । ५ सञ्चयनानन्तरमवधामनिर्णयः ।
 ६ पाशुपक्षेपः । ७ पाशुपक्षेपानन्तरम् उत्तराश्रुचं
 जपेत् । ८ मृत्कपालेन कुम्भं पिधाय वृष्टतोऽनयेत् प्रत्या-
 गत्याप उपसृष्ट्य प्रेताय आह्वयामम् । ८ अ० ५ क० । १ मृत्-
 शुरुकस्थान्यतो वाऽपक्षीषमाणपश्चादिकस्थामावस्थायां शान्ति-
 कर्म । २ क्रव्यादाग्निहरणम् । ३ चतुष्टये तद्ग्निरित्यागः ।
 ४ वृष्टतोऽनवेक्षणादि कृत्वा प्रत्यागत्याप उपसृष्ट्य केशा-
 दीन् वापयित्वा नवषटादिकुशमिधूलान्तकल्पनम् । ५ पच-
 नानामाग्निजननम् । ६ अग्निदीपनम् । ७ अग्निसेवनम् ।
 ८ अन्नदुग्धमृगदमात्वारोहणम् (कर्मभिन्ना सव्ये) उमा-
 सः स्त्रियसामात्वात् । ९ परिधिपरिधानम् । १० ध्याङ्गति
 चतुष्टयमन्त्रः । ११ अमात्याः स्त्रियः तरुणहर्षमवनीत-
 ष्ट-
 हीत्वा तेनाङ्गुष्ठीपक्षिणाभ्यां चक्षुषी आङ्गीरन् । १२ अक्षय-
 मानापरः स्त्रीषु कर्त्तव्येषु चक्षुषम् । १३ कर्तुं अश्लाभिसर्जनम्

२ अग्निकार्यं समापनम् । ४ कर्तुं रुद्रकविधि । ५ पिण्ड-
क्रिया । ६ नवम्यादानि । ७ सञ्चयनम् । ८ दद्याद्दत्तम्
९ एकोद्दिष्टम् । १० एकोद्दिष्टविधि । ११ सपिण्डीकर-
णम् । १२ आसन्नासम् । १३ अतीतसंस्कारः । १४ पाला-
यविधि । १५ नारायणवलि । १६ नागवलि । १७
पुराणमेकोद्दिष्टम् । १८ षोडशम् । १९ पदार्थाः ।
४ अध्यायेऽपूतं कर्मादीनि अग्निकार्यान्तानि कर्माणि ।
१ पूर्त्तांनि । २ मण्डलादिविधि । ३ प्रतिमाद्रूप्याणि । ४
प्रासादप्रतिष्ठादि । ५ तदनुष्ठानादि । ६ अग्निस्थापनादि ।
७ देगभिषेकादि । ८ शान्तिप्रतिष्ठादि । ९ वाप्यादिविधिः
१० आरामादिविधि । ११ होमविशेष । १२ मार्ची
दिशमन्वावर्त्तते । १३ दक्षिणा दिशमन्वावर्त्तते । १४
प्रतीची दिशमन्वावर्त्तते । १५ उदीची दिशमन्वावर्त्तते
१६ पृथिवीमन्वावर्त्तते । १७ अन्तरिक्षमन्वावर्त्तते
१८ दिशमन्वावर्त्तते । १९ रात्रिमन्वावर्त्तते । २०
परमन्वावर्त्तते । २१ सर्वा दिशोऽन्वावर्त्तते । २२
अग्निकार्यं फलम् । ४ अ० गता एते पदार्थाः ।

आश्वाथन उ स्त्री अश्व+गोत्रे अश्व+फञ् । अश्वपेर्गोत्रापत्ये
स्त्रियां ङीप् । [अश्ववतानपेरेपत्ये स्त्रियां ङीप् ।

आश्ववतान उ स्त्री० अश्ववताननामपेरेपत्यम् विदा० अञ् ।

आश्वस पु० आ+श्वस-षञ् । निर्वृती २ आश्वयदाने ३ भीतस्य
मयनिवारणार्थे व्यापारे ४ सान्त्वने च "धारणमाश्वस-
जनन अममं वृ" सुशु० । [१ सान्त्वनासम्पपादके ।

आश्वसक लि० आ+श्वस-णिच्-णञ् । १ आश्वसकारके
आश्वसिन न० आ+श्वस-णिच्-ल्युट् । सान्त्वने । "आश्व-
सनञ् हृष्येन दुःखार्त्तायाः प्रकीर्त्तितम्" भा० आ० । अ०
कर्त्तरि ल्यु । २ आश्वसकारके "तद्विद्वितीय हृदया-
श्वसनम्" शकु० । [तद्भावदर्शनाश्वसि" शकु० ।

आश्वसिन् लि० आ+श्वस-णिनि । प्रत्याशायुक्ते । "ममस्तु
आश्वस्य लि० आ+श्वस-णिच्-भत् । सान्त्वनीये । ल्यप् ।
२ सान्त्वयित्वे ल्ये अय्य० ।

आश्विक लि० अश्वान् भारभूतान् हरति वृद्धति आवृद्धति
वा ङञ् । भारभूतस्याश्वस्य । हारके २ वाहके ३ श्वावाहके
च । अश्वस्य निमित्त सयोग उत्पातो वा ङञ् ।
अश्वलाभसूचके ४ सयोगे ५ उत्पाते ईनिमित्ते च ।

आश्विन पु० आश्विनो पूर्त्सिमा यस्मिन् मासे अण् । खनाम
ख्याते चान्दे प्रासभेदे "अहमस्याश्विने तद्वत् सायाज्ञे बोध-
यास्यहम्" गानोपनमन्त्र । १ अश्विमातुपधान व्यासा-

मिष्टकानाम् अण् सतोर्लुक् । २ इष्टकामेदे स्त्री ङीप् । "ये
हैता आश्वे भीरुपदधाति" शत० ब्रा० ८, २, १, ११ । आश्विनौ
देवते अस्य अण् । २ चितिभेदे च "प्रत आश्विनो पवमानः"
शत० ८, ८, ६, ४, पञ्चाश्विन्योश्च षडतव्ये पञ्च वैश्वदैव्य पञ्च-
प्राणभृत पञ्चायस्या एकया न विशतिर्भयस्यास्ता एकवत्ता-
यिशद्वितीया वितिः" शत० ब्रा० । ४ यज्ञियकपालभेदे पु०
"सौम्येन सहाश्विनो द्विकपालः सर्वत्र" कात्या० १२, ६, १,
"सैत्रावरुणश्च स आश्विनश्च मे इति" यजु० १८, १६, अ-
श्विन्या भवः अण् । ५ अश्विनीकुमारयोः द्वि० व० । आश्विनौ
देवते अस्य अण् । अश्विनीकुमारदेवताके ६ यज्ञे
७ शस्त्रे च । आश्वलायनशब्दे उदा० ।

आश्विनी स्त्री अश्विना अश्वकारवता नक्षत्रेण युक्ता पूर्त्सिमा
नक्षत्राण् । १ आश्विनपौरुषमास्याम् २ आश्विनशब्दोक्तार्थे च ।

आश्विनेय पु० द्विव० अश्विन्याः षोडशकारवत्याः संज्ञायाः
अपत्यं ङक् । १ अश्विनीकुमारयोः तयोः तस्या उत्पत्ति-
कथा अरुणात्मजशब्दे ३२६ पृष्ठे दृश्या । तस्यापत्यं विदा०
अञ् । २ नकुले ३ सहदेवे च पु० तयोर्माद्रास्यश्विनीकुमार-
भ्यामुत्पादितत्वात् तथात्वम् । "जिगाय समरे वीराना-
श्विनेयः प्रतापवान्" भा० ष० प० १ अ० । अश्वसैकाहगम-
पत्याः ङक् । ३ अश्वसैकाहगन्ये अश्वनि ।

आश्वीन पु० अश्वसैकाहगमः पत्या वा खञ् । अश्वसैकाह-
गम्ये देशे "सहस्राश्वीनो वा इतः स्वर्गो लोकः" ऐत०
ब्रा० । अतश्चत्वारिशाश्वीनानि" श्रुति ।

आश्वेय लि० अश्वः देवता अस्य ङक् । १ तद्देवताके
हविरादौ अश्वया अपत्यम् शुभ्रा० ङक् । २ अश्वामवे ।

आषाढ पु० आषाढी पूर्त्सिमाऽस्मिन् मासेऽण् । खनाम
ख्याते चान्दे १ मासभेदे "आषाढस्य प्रथमदिवसे" मेघदू०
'शते षिण्णु सदाषाढे कार्त्तिके प्रतिबुध्यते' इति पुरा० ।
आषाढी पूर्त्सिमा प्रयोजनमस्य अण् । ब्रतिना घायो
पालाये २ द्रव्ये "उपहिताषाढम्" काट० "तत्पुत्रेषु च
गृहीतव्रतेभाषादिना" काट० । "अथाजिनाषाढधरः
प्रगल्भवाक् कुमा० । १ मलयपर्वते पु० मेदि० पृ० टस्य ६ ।
आषाढोऽप्युक्तार्थेषु । स्वार्थे कन् व्याषाढकोऽप्युक्तार्थेषु ।

आषाढा स्त्री आ+षह-ङ् "अवष्णापादेति" पा० निहं-
यात् नि० पत्वमोच्चाभावश्च । राशिचक्रस्थे १ विशतितमे
२ एकविशे च नक्षत्रे "मूल पूर्वाषाढा प्रथमसायुषराराश-
कोधनी । मकरस्तत्परिषेप अश्विणा चार्द्धं धनिषाया" इत्युक्ते
वा च पूर्वा उत्तरा च । तत्र पूर्वस्थाः प्रथमपादस्य

धनूरागिषट्कृतसुतरायाश्च शेषपाद्विकस्य मकररागि
षट्कत्वम् तत्रायै न० च व्यापाटभू" मङ्गलपक्षे तस्य
तत्र जातत्वात्तथात्वम् ।

आपाटाभव पु० व्यापाटायां नचत्वे भवति भू-यच् । मङ्गल-
पक्षे व्यापाटाजातोऽप्यत्र क्तिप् । व्यापाटाभूरप्यत्र ।

आपाटि स्त्री व्या+सह-क्तिन् नि० ङ योन् पत्वञ्च । अस्यक्
सहने "तथापाटो सौत्र्यसतेयस्योपटधु" गत० ब्रा० ई, २, १,
१७ । २ रतिदेव्या स्थाने च यज्जाहरे० ।

आपाटी स्त्री व्यापाटया नचत्वेण युक्ता पूर्वसिमा "नचत्वेण
युक्त काल" पा० इत्यण् । व्यापाटभासीयपौर्खमास्याम् ।
२ यत्तियेष्टकाभेदे च ।

आपाटोय लि० व्यापाटाया भव "अथिवापाटायासिति" पा०
तस्येदम् इत्यत्वात् वा छ । व्यापाटानचत्वे भवे २ व्यापा-
टसम्बन्धिनि च ।

आष्टम पु० अष्टमोभाग अण् । अष्टमे भागे ।

आष्ट् अग-व्याप्तो एन् इच्छिद्य । व्याकागे उच्छ्व० ।

आस उपवेशने अदादि० व्या० अक० सेट् । आस्ते आस्ताम्
आसते आसीत आस्ताम् आस्यु आहम् आसत आसत
आसिष्ट आसासभूव आसासास आसाञ्चक्रे आसिता
आसिष्यते । आसीन आसितम् आसितवान् आसितम्
आसिता आसित आस आसनम् आसना "य आस्ते मनसा
आरन्" गीता "दिवि देवास आसते" ऋ० १, १०, २ ।
"आसीतामरण्यात् चान्ता" नासीत गुरुणा सार्द्धं गिला
फलकनौषु च" इति च मनु । "सुक्षितमास्यु तत शरदा
यतम्" सा० ६० । "निमङ्गमाध्व पिबतात्त मेध्वम्" भट्टि ।
"जगन्ति यस्या सविकाशमासत" माघ । "व्यासिष्ट नैकत्र
शुषा व्यरपोत्" भट्टि भावे आस्यते "आस्यतासिति
चोक्त सन्नासीताभिस्त्वयुरो" मनुः । "इच्छामि नित्य
मेवाह त्वया पुत्रः सहासितम्" भा० ष० । अ० 'जन-
कोह वैदेह आसाञ्चक्रे" यत० ब्रा० १४, ६, १, १ ।
तृष्णीभूय भवादासाञ्चकिरे ष्टगपक्षिण" भट्टि "कैल, स-
शिवरासीनम्" गन्धम् "आसीनानां सुरभितशिव नाभि-
गन्धैर्भूगाणां" मेघदू० । "आसित भापित चैव सत
यज्ञात्प्रवृत्तित्" रामा० । "जृम्भासितादित्" सा० ६० ।
अधि-अध्यारोहणे सक० । गगनमध्यमध्यास्ते दिवाकर
काद० "आयामध्यास्य सैनिका "ययौ ष्टगाध्यासित-
शाहसानि" इति च रघु । जम्बूषिटपमध्यास्ते
परभृता" विक्रमे० । "आसख्वा दिवसध्यास्य

यासनात् "परमोष्ठम" रघु । अदाधारस्य कर्मता ।
अनु-पथादुपवेशनेन सेवने सक० । "अव्यासितमहन्त्वत्
स्नाहयेव इविर्भुजम्" रघु । "एत सप्रायमन्वास्ते
सट्टय धनदं न्यपः" मा० म० १० अ० ।

अभि-आभिस्त्वयेन स्थितौ र्कश्ये च अक० अभास अ-
भ्यासीयत्त कपययं निमापथोरन्" छा० उ० ।

उद्-उद्योतास्ये प्रकृतकर्मण उपरमे अक० "विधाय वैर सामर्षे
नरोऽरी य उदासते" माघ । "उदासीनयदासीन" गीता
उप-सेवने सक० । "नीपास्ते यय पयिमास्" मनु ।
"उपास्येते हरिहरौ उकारोऽप्यसते यत" याज्ञप० ।
"वायुयज्ञानुगच्छन्ति तदा टोनानुपासते" मनु । "अतवस्त-
सपासते" कुमा० ।

परि-उप-उपासनस्य प्रकर्षार्थे "यथैव क्षुधिता वासा मातर
पर्युपासते" "पितामह च के तस्या सभाया पर्युपासते"
भा० ष० १ अ० । (एनम्) "भुजङ्गा पर्युपासते" कुमा० ।
सम्-उप-सस्यगुपासने सक० । "ससपास्यत पुत्रभोग्यया" रघु
परि-परित स्थितौ अक० सस्यक् सेवने सक० । तामेव हे शय
पर्यासते ये चेमे ब्राह्मणा" यत० ब्रा० ।

सम्-सस्यक् स्थितौ उपवेशने च । "भोगिभोगसमासीनम्"
"पयिमा तु समासीन" मनु ।

आस् अय्य० आ+अस्-क्तिप्-व्यास+क्तिप् वा । १ आरब्धे,
२ व्यास्ये "व्या क एष मयि जीवतीति" सुहारा० ।
"आदुरात्मन् इयामङ्गलपाठक" वेणी० । ३ कोमे,
४ सन्तापे, ५ प्रीत्यायां सर्गगर्जने च । "आ क्लिषेतेदिति
क्रोधादाभास महिषासुर" देवीमा० । ईस्त्रेदे "विद्या-
भातरमा प्रदृश्यन्त्यन्तुन् भिक्षामष्टे निप्लपा" उद्भट ।

आस पु० आस-घञ् । व्यासने ३ स्थितौ ३ उपवेशने आस्यते ३-
नेन करणे घञ् । ४ उपवेशनस्थाने युद्धपार्श्वभागे "यथा
कपास पुराहुरीकमेवमस्याक्षिणी" का० उ० आन्दस न० ।
अस्यते क्षिप्यते ३ नेन अस-करणे घञ् । ५ धनुषि "स सासि
सासुष्टः सास" किरा० "सास सचाप" मल्लि० ।
इपास अस क्षेपे भावे घञ् । ई विक्षेपे निरास ।
आसक्ति कि० आ+सन्ज-क्त । १ आसङ्गयुक्ते विषयान्तरपरि-
हारेण तदेकतागतयाभिनिष्टे २ अन्ववर्ते न० जटा० ३ त-
इति ४ सस्यक्सवज्ञे च लि० आसक्तचित्त आसक्तचेता ।
आसक्ति लि० आ+सन्ज-क्तिन् । विषयान्तरपरिहारेण
कविपयावसन्वने 'ते देया आसक्तिमन् वदन्" "आस-
ह्यव्यव वदन्, इति च" यत० ब्रा० ६, २, १, ११, १२ । 'बीह-

लोहितं भवति कृत्यासक्तिर्व्यज्यते" ष० १०, ८५, २८ ।

आसङ्ग पु० आ+सनुज-घञ् । १ अग्निनिवेशे, प्राप्स्योपस्थितस्य वा नश्यतो वस्तुन' २ रक्षणाभिलाषे, ३ भोगाभिलाषे, ४ कर्तृत्वाभिमाने ५ विषयान्तरपरिहारेण चेतस एकत्वाभिनिवेशे च । "नयनप्रोतिः प्रथमं चित्तासङ्गस्ततोऽथ सङ्कल्प" शा० द० । "तेऽसुररक्षसेभ्य आसङ्गाद्विभयञ्चक्रु" श० ब्रा० १, १, २, २ "तथोक्तेन सूयमामभासङ्गो न विन्दति" शत० ब्रा० ५, २, ५, "त्यक्त्वा कर्मफलसङ्गम्" गीता । ६ सम्यक् सम्बन्धे "सर्वैवासासङ्गमपि प्रकाशते" कुमा० । आसज्जते कर्मणि घञ् । ७ आसङ्गनीये उत्तरासङ्गः "त्वगुत्तरासङ्गवतो निधीतनीम्" कुमा० । ८ शौराड्भक्तिकायां राजनि० ९ धनवरते न० १० तद्वति लि० जटा० । शौराड्भक्तिकायां गाले आसङ्गनीयत्वात्-आत्मम् । धनवरतस्य च सततसम्बन्धात् आसङ्गत्वम् ।

आसङ्गत्य न० न सङ्गतः तस्य भाव' ध्वञ् चतुरादियु पठ्यु-दासात् नोत्तरपदद्वि' । साङ्गत्याभावे असम्बन्धे ।

आसङ्गिन्ते स्त्री आसङ्ग' सातत्यमस्यस्य इनि ङीप् ।

१ धात्यायां त्रिकाण्ड० । २ आसङ्गयुक्ते लि० स्त्रियां ङीप् ।

आसङ्गिन्ते पु० आसङ्गे भव' इमच् । सुश्रुतोक्ते कर्ष' वेधाङ्-कर्ष' वन्वनाकृतिभेदे । "तत्र समासेन पञ्चदश कर्ष' वन्वना कृतयो भवन्ति षड्श्वरूपा आसङ्गिन्' इत्यादिना विभक्त्य' "अन्तरदोषैकपालिरासङ्गिन्ः" इति सुश्रुते उच्यते ।

आसङ्गन न० आ+सनुज-ल्युट् । आसङ्गे २ सम्यक्सम्बन्धे

"प्रततिवचयासङ्गनात्" शकु० । षिच्-ल्युट् । ३ योजने

आसङ्गित लि० आ+सनुज-षिच्-ङ् । संयोजिते

आसत्ति स्त्री आ+सद-ङ्किन् । १ नैक्यसंबन्धे २ प्राप्नो न्यायसते ३ प्रत्यक्षजनकसन्निकर्षे "आसत्तिराश्रयाणां तु सामान्यज्ञानमिष्यते" भाषा० । ४ शाब्दबोधोपयोगिन्यामव्यवधानेन पदजन्यपदार्थोपस्थितौ । "आसत्तियोग्यताकाङ्क्षातात्पर्यज्ञानमिष्यते । कारणसन्निधानन्तु पदसासत्तिरुच्यते, भाषा० । "यत्पदार्थस्य यत्पदार्थेनान्वयोऽपेक्षितस्तयोरव्यवधानेनोपस्थिति कारणम् । तेन गिरिर्भक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादौ न शाब्दबोध' । नीलो घटो इत्यपि इत्यादावासत्तिर्भवाच्छाब्दबोध । आसत्तिर्भवाच्छाब्दभवाभावेऽपि भवति । ननु यत्र ङी लोकोपलक्ष्यो वासस्त्री देवदत्त इत्युक्तं तत्रोत्तरपदस्वरूपकावे पूर्वपदस्वरूपस्य भाषात् अव्यवधानेन उत्तरपदस्वरूपसम्बन्ध इति चेन्न प्रत्येकपदसंस्कारैर्यमतयाद्विषयकस्वरूपस्याव्यवधानेनोत्पत्ते

नानासन्निकर्षैरेकप्रत्यक्षस्यैव नानासंस्कारैरेकस्वरूपोत्पत्तेरपि सम्भवात् । तावत्पदसंस्कारसहितचरमवर्षं ज्ञानस्योद्बोधकत्वात् । कथमन्यथा नानावर्षकपदस्वरूपम् । परन्तु तावत्पदार्थानां स्वरूपादेकदैव खलेकपोतन्यायात् तावत्पदार्थानां क्रियाकर्माभावेनान्यवबोधरूपं यद्बोधो भवतीति केचित्" सुक्ता० ।

शाब्दबोधहेतु आसत्तिस्य शब्दचिन्तामणौ निरूपिता यथा । "आसत्तिस्याव्यवधानेनान्यप्रतियोग्युपस्थिति सा च सृष्टिर्नास्तुभवोऽतो नान्योन्याश्रय अथ नानाविशेषणककर्मकर्तृकरणाधिकरणक्रियादिपदज्ञानजन्यक्रमिकपदार्थस्यतोना न योगपदं सम्भवति आशुतरविनाशिनो क्रमिकाणां मेलकात्तुपपत्तेरिति कथन्तावत्पदार्थान्वयबोधः विशेषणज्ञानसाध्यत्वाद्दिशिषज्ञानस्येति चेत् औत्सर्ग्ये कश्चांतु भवजन्यसंस्कारमेलकादेश तावत्पदसृष्टिः तत एकदैव तावत्पदार्थसृष्टौ सत्यां वाक्यार्थानुभव' न चान्यविषयसंस्कारेणान्यस्य न स्वरूपमिति वाच्यं वाक्यार्थानुभवात्तुपपत्त्या फलबन्धेन संस्काराणां परस्परसहकारेण तत्रैकस्वरूपकल्पनात् प्रत्येकवर्षं संस्काराणामिवानन्यगति-कतया पदस्वरूपे । अथ "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं" प्रपद्यते । तेन तेमान्वितः स्वार्थं पदैरेवावगम्यते" नचैवमन्यन्तराभिधानं न स्यात् विरम्य व्यापाराभावादिति वाच्यं एवमपि प्रथममन्वये हेत्वनुपन्यासात् उत्तरस्य हीदं सामग्रीवैक्यं न पूर्वस्येति चेत् अस्तु तावदेव तथापि चरमन्तावत्पदार्थसृष्टितवाक्यार्थानुभवे उत्पन्नैव गतिरनन्यगतिकत्वात् । अत्र वदन्ति । सन्निधानं पदजन्यैवान्वयबोधहेतुं द्वारमित्यादावध्याङ्गतेनापि पिधानादिनान्वयबोधदर्शनात् न च द्वार पिधेहीतियद् एवाध्याङ्गियते अतुपयोगात् अर्थस्यैवान्वयप्रतियोगित्वादावश्यकत्वाच्च अर्थापत्तेरुपपादकविषयकत्वात् न च शब्दमात्रमुपपादकमपि तु तदर्थं । अवश्यं कल्पार्थसाहचर्येण दैववशसम्बन्धशब्दसृष्टेरन्यथासिद्धे अन्यथा पदबोधितस्यैवार्थस्यान्यवबोधकत्वमिति नियमशक्तिकल्पनापत्ति स्वार्थान्वयपरत्वाच्छब्दानां द्वारमिति न पिधानान्वयबोधकमिति तदन्यवबोधार्थमवश्यं यद्कल्पनमिति चेत् उत्तराया व्यभिचारात् तत्राक्षेपासिद्धेन कर्ता-ऽन्यवबोधश्च अथ, द्वारपदसहभावमात्रं पिधेहि शब्दस्य कल्पते चावधात् न च पिधानाभिभावकानेकशब्देऽपस्थितौ विनिगमकविरुद्ध संस्कारतारतम्यात्-

काशररपत्रत आकाशस्य शाब्दबोधोपपत्ते नचैव गिरि-
 भुङ्क्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुङ्क्तं
 देवदत्तेनेत्यन्वयबोधोपपत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-
 पक्षसन्ने इटापत्ते कदापिसु तत्र तथान्वयबोधस्य
 सर्वैरेव इष्टत्वात् नचैव क्वचिद्व्योजनाया कथसुपयोग-
 इतिवाच्यं तात्पर्यपक्षार्थं तदुपयोगितेत्युक्तत्वादिति प्राङ्
 अन्वयधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च
 शाब्दबोधोपादेय तथा घ तस्यापि आसत्ति कारणं सा च
 शाब्दबुद्धिरूपा तस्याञ्च यद्यपरासत्ति कारणं तदा धन-
 वस्या फलोभूता चेत् धनोन्म्यात्रय इत्यतस्याह सा चेति
 प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदन्यपदार्थोपस्थितिपरिपार्टी
 प्रदर्शयिमाशङ्कते व्ययेति नव्यास्तु ननु उक्त्या पद जन्यप-
 दार्थोपस्थितिघेदासत्तिस्तदा नामाविशेषणकस्याने कथमन्वय-
 बोधः ? सर्वथा पदार्थोपस्थितौनाम् एकदासम्भवादि-
 त्याशङ्कते व्ययेति इत्याह । मेलक मेलनम् । विशेषणज्ञान-
 साध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थसदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थः
 इत्तत्रा पदबोधोपपत्त्यादि । विशिष्टज्ञानस्य शाब्दबोधोपप-
 वस्य । मेलकात् समूहात् एकरैव तावत्पदस्यति न च सक-
 लपदगोचरस्मरणमात्रेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-
 स्मरणोपपत्तिरस्य एव सकलपदार्थगोचरमनेक स्मरणं
 सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्मरणपर्यन्तानुधा-
 वनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थिते-
 शाब्दबोधोपपत्तेऽपि पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात्
 ननु त्रोल्लेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथाहि
 आदौ घोषोपपत्तितो द्वितीयकासे घवत्यनिर्विकल्पकोत्पत्तिः
 अकारोत्पत्तिय अथ तृतीयकासे अकारतत्त्वनिर्विकल्पक-
 घत्वविशिष्टघोतोत्पत्तिनायाः ततश्चतुर्थकासे अत्यविशिष्टघो-
 टत्वनिर्विकल्पकाकारनाशचरमाकारोत्पत्तय इदानीञ्च
 अकारमात्रं न सम्भवति प्रत्यक्ष प्रति विषयस्य हेतुत्वात् तत्र
 पञ्चमकासे अत्यविशिष्टबोधोपाकारतत्त्वनिर्विकल्पककारनायाः
 इदानीं माथमिकाकारमात्रं न सम्भवति तदभावात् ततः
 षष्ठकासे अत्यविशिष्टबोधोपाकारनायो इदानीं टकारमात्रं
 न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्षसमूहात्मकपद-
 गोचरत्रोल्लेणोपपत्तय न च पूर्वपूर्वस्योपनयसहितान्य-
 वस्य सन्निकषात् त्रोल्लेणानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-
 रिन्द्रियजनप्रत्यक्षे उपनोत विशेषणतयैव भासते इति
 नियमात् प्रत्येकवस्य समूहस्य विशेषकपदप्रत्यक्षस्योपनय-
 मयोदवाश्रयणसम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येक सर्वस्य वस्यस्य

सुख्यविशेष्यत्वात् न च पूर्ववस्योऽन्यवस्यविशेषणतया
 भासते इति वाच्यं पूर्ववस्योऽन्यवस्यविशेषणतयानियामकस्य
 तत्सम्बन्धसाभावात् इति चेत् सैवं घादिसद्यसदायमात्रं न
 घटादिपदं टघादेरपि घटपदत्वापत्तेरपि तु अन्वयवहितो-
 चरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्णवदुत्तरोत्तरवर्ण एव पदं तच्च अ-
 वा न दुर्पक्षं पूर्वपूर्वस्योपनयस्यसकारेणाव्यवहितोत्तरत्व
 सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्णविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्णपक्षसम्भवात्
 यैवाकरणास्तु पूर्ववर्णं ज्ञानरूपाया उपनयसामग्र्या सन्ने-
 ऽपि पूर्ववर्णस्यैवोत्तरवर्णे विशेषणत्वेन भावे नियाम-
 काभावात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनैव
 उत्तरोत्तरवर्णस्यापि विशेषणतया भासस्य दुर्धारतया
 अतत्तयद्वयोस्तुत्पदत्वापत्तेः तथा च अतत्पदोच्चारणे
 तपदस्य अवधायाद्यात्पत्तिरित्यतोवर्णस्यसद्यसदायस्य स्फोट-
 एव पदमित्याह तद्विशेषण स्फोटयन्ने वक्ष्यते ।
 अत्राय विशेषः । चिन्तामयिभते यद्वाध्याहारएव मधु-
 रानाधेन तु आसत्तियन्त्रयेषे आर्थाध्याहारोऽपीति
 व्यवस्थापितम् । यथा "अस्तु वा यद्वाध्याहार एवावश्यक
 क्षयापि तज्जन्यपदार्थोपस्थितत्वेन कुतोहेतुत्वं चाव-
 धात् पदार्थोपस्थितत्वेन हेतुत्वस्योचितत्वात् तथा च
 अदोदन पचतोत्यादौ सति तात्पर्यं पक्षे यथाकथञ्चिदुप-
 स्थितकलायादेरप्यन्वयबोध इत्यर्थाध्याहारपक्ष एव सत्यम्
 "वाक्यं स्यादुद्योग्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तं पदोच्चयः" सा०८० ।
 "आसत्तिक्रमेणाव्यय" रघु० ।

आसदनं न० आ+घट-स्युट् । १।माप्ती २नैकस्यसम्बन्धे च ।
 आसनं न० आस-स्युट् । १।स्थितौ "एकज्ञासनमोजनै"
 अतिः । २।स्थानस्थितिरूपे राक्षां षड् युञ्जान्त्यत्तियुञ्-
 भेदे च । तद्विदितारान्ने । "परस्परस्य सामर्थ्य-
 विघातादासनं अतम् । अरेच विजिगीषोश्च यानवत्
 पञ्चधा अतम्" । जामस्य पचविधत्वञ्च । "विष्टस्य
 सन्धाय तथा बहुजाय प्रसङ्गत । उपेक्षया च निपुणैर्दानं
 पञ्चविधं अतमिति" तन्मौक्तम् । "परस्य सस्य सैन्यानां
 साम्यं ज्ञात्वा विचक्षण । आसनं स्वामिने ब्रूवात्
 मन्मी स्वामिहिते रतः इत्युक्ते इविजिगीषोर्योर्ज्ञानि-
 वत्तं ब्रूव्यापारे च । आसतेऽत्र आचारे स्युट् । १८ उपनेयना-
 चारे कन्वलाद्यासने । "आसनं वसनं यथा दारामलं
 अमण्डलुः । आत्मनस्तु शुचिं प्रोक्तं न परेण कदाचन"
 या०त०५० । "प्रवृत्तज्ञासनया स्यात्संगतः" रघु ।
 "स्वहृत्स्ये सनिवासे सनिः" भा० "हृत्प्रायेण कौतुकने-

दिग्मध्यम्' कुमा० 'शुचौ दे ये प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः'
 गोता "स्यापयेदासने तस्मिन् खिन्नं कार्यं क्षणे ष्ट्याम्"
 मनु० । 'स वासवेनासनसन्निहृतम्' "प्राञ्जलिर्जलदासनम्"
 कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि काशि०
 पु० । "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्पं दारुजमेव वा । वास्तु
 वा चार्म्यं कौशं मण्डलस्योत्तरे सृजेत् । पौष्पासनं यद्वि
 हितं यस्य तद्व्यदि गभेकम् । निवेद्येत्तदा पश्चो विपुलं द्वारि
 चोत्सृजेत् । पौष्पं पुष्पौधरचितं कुशस्रतादिसंयुतम् ।
 अतिप्रौतिकरं देव्या समाप्यन्त्यस्य भैरवः । यज्ञदारुसमु-
 द्भूतमासनं मसृणं शुभम् । भोक्तृणां नातिविस्तीर्णमासनं
 विनियोजयेत् । अन्यदारुह्रस्वेषां दद्यादासनमुत्तमम् ।
 सकण्टकं क्षीरयुक्तं दारुं सारविषर्जितम् । चैत्यश्रयान
 समूहं वर्जयित्वा विभोतकम् । वास्तुल कौपजं फालं वस्त्रं
 सेतुं च यत्नतः । रोमजं कस्तूरं चैव तदनेन चतुष्टयम् ।
 अनेन रचितं दद्यादासनं चेष्टभूतये । सिंहव्याघ्रतरङ्गणा
 ऋगस्य महिषस्य च । गजानां हरगाणाञ्च कृष्णसारस्य
 चर्मणा । सुमरस्याथ रामस्य ऋगाणां नवभेदिनाम् । चर्म
 मि सर्वदेवानामासनं प्रीतिदं सृष्टम् । वास्तुपु कम्बल
 यज्ञमासनं देवतृष्टये । राह्वं चार्म्यं च अथ दारुं च-
 न्दनोद्भवम् । यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् । सर्वेषां
 अपि देवानामुपैषाञ्च यथात्मनाम् । योगपीठस्य सदृश
 मासनं स्थानमुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्ति
 मात्रयुयात् । सुमरो रोहितो न्यङ्कु शशरो वभ्रुणो
 हरः । शशेषहरिणाञ्चेति ऋगा नवविधा मता ।
 हरिणस्यापि विज्ञेयं पञ्चभेदोऽत्र भैरवः । कृष्यं खड्गो
 रुद्रश्चैव पृथक् ऋगस्तथा । एते ऋगप्रदानेषु चर्म-
 दाने च कीर्तिताः । सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठं
 मुच्यते । आवसं ध्वजं धित्वा तु कास्यं सीसकमेव च ।
 विश्वामर्यं अपि मय तथा रत्नमयं मतम् । आसनं देवता-
 भ्यस्तु धर्मैः सुहृत् समुत्सृजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च
 आसनं सृष्टुं भैरवः । यथासीनं पूजकस्तु सर्वसिद्धि
 भवाप्रयात् । ऐषञ्च चार्म्यं वास्तुं तैजसञ्च चतुष्टयम् ।
 आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् । पूर्वोक्तं
 यज्ञ देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम् । तत् सर्वमासनं यज्ञ
 पूजाकर्म्मणि साधके । न यष्टेदासनो भूयात् पूजाक-
 र्म्मणि साधकः । काष्ठादिकासनं कुर्यात् सितमेवं सदा
 बुधः । चतुर्विंशत्यङ्गुलेन दीपं काष्ठासनं मतम् । मोहशाकुल-
 विश्वीर्यमुत्सेधे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्यात्तु नोच्छ्रितं

चात् कारयेत् । पूर्वोक्तं वर्ज्यं येहर्ज्यमासनं पूजनेष्वपि ।
 वास्तुं द्विहस्ताक्षो दीपं सार्द्धं हस्ताक्षं विस्मृतम् । तत्र
 वास्तु तथोक्ताय पूजाकर्म्मणि सश्रयेत् । यथेष्टं चार्म्यं
 कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् । पञ्चकुलाधिकं कुर्यान्नो-
 च्छ्रये तु कदाचन । काम्बल चार्म्यं चैव महाभायाप्रपू-
 ङने । पञ्चमासनं प्रोक्तं कामाख्यावास्तुथैव च । त्रिपुरा-
 याञ्च सततं विष्णोस्वामि कुशासनम् । बहूच्छ्रायं न चैव स्यात्
 तथैव वर्ज्यं विस्मृतम् । दारुं भूमिसनं प्रोक्तमश्रुसापि सर्व-
 कर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् ।
 न पत्रमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राण्यङ्ग-
 नं मुद्गभूतमस्थिजं द्विरटाहते । शतद्वन्दनसञ्जातमासनं
 कामिके चरेत् । चर्मं पूर्वोदितं पाद्मं तथा गन्धस्य च ।
 सलिले यदि कुर्वीत देयतानां प्रपूजनम् । तत्रायासनं
 मासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिलाभयं कुर्यात्-
 दासनं कौशमेव वा । दारुं तैजसं वापि नान्यदासनं
 साचरेत् । आसनारोपसंस्थानस्थानाभावे तु पूजकः ।
 आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । यद्रासनस्य
 संस्थानं तोयमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा
 देवपूजां समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुत्र । पूज्यपूजक
 सङ्गतम् । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ५ देहस्यैव साधने
 करचरणादिबन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे 'यमनियमासनप्राणा-
 यामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावङ्गानि" विभज्य
 "स्थिरसुखमासनम्" पात० सू० ० उचितं तस्य हृत्ति यथा
 "मिथिलं सुखावहं च यदासनं तदयोगाङ्गम् । आस्यतेऽनेन-
 त्यासनं तस्य द्विविधम् बाह्यं शारीरं च तत्र चर्माजं
 नकुशोत्तरं बाह्यं, शारीरं पद्मास्त्रिकादि । तत्र पद्मासनं
 प्रसिद्धम् । सव्यमाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्वन्तरे,
 दक्षिणं च सव्यजङ्घोर्वन्तरे, निक्षिपेदिति स्त्रिस्तकासनम् ।
 द्वे पादतले हृत्पञ्चमीषे सपुटीकृत्य संपुटोपरिपाणिक-
 ष्कपिका न्यसेदिति भद्रासनम् । योगपट्टे सोपानं
 थासनम् । जानुप्रसारितवाङ्गो शयनं पर्यङ्गासनं क्रौञ्चो-
 ष्ट्रगजादिबहुपवेशनं क्रौञ्चाद्यासनं प्रष्टव्यम् । आसन-
 स्थैर्योपायमाह । "प्रयत्नशौचव्यायानन्तसमापत्तिभ्याम्"
 पात० सू० । "स्वाभाविकं प्रयत्नसलत्वादासनं विनातत्र
 तस्योपरमेणासनं सिध्यति अन्ते नागनायके स्थिर-
 तरफणासहस्रविष्टतद्विभ्रमण्डले चित्तस्य समापत्त्या देहा-
 भिमानाभावेनासनं स्वास्फूर्त्तैरासनं सिध्यति । तत्रसिद्धि-
 लिङ्गमाह । "ततोद्भवानभिघात", पात० सू० । "आसन-

काशस्वरणवत् आकाशस्य शब्दबोधोपपत्ते नचैव गिरि-
 भुङ्क्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुङ्क्तं
 देवदत्तेनेत्यन्वयबोधोपपत्तिरिति वाच्यं तथा तात्पर्य-
 यङ्गसम्भवे इष्टत्वात् नचैव क्वचिद्व्योजनयाः कथस्ययोग-
 इतिवाच्यं तात्पर्ययङ्गार्थं तदुपयोगित्युक्त्यादिति प्राञ्ज
 अन्वयभाषनेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरङ्गा सा च
 शब्दबोधोपपत्ते तथा च तस्यापि व्यासत्ति कारणं सा च
 शब्दबुद्धिरूपा तस्याञ्च यद्यपरासत्ति कारणं तदा धन-
 वस्या फलोभूता चेत् धन्योन्याश्रय इत्यतश्चाह सा चेति
 प्रसङ्गादन्वयबोधनिर्वाहकपदजन्यपदार्थोपस्थितिपरिपार्टी
 प्रदर्शयिमाशङ्कते अथेति नव्यास्तु ननु षष्ठाया पद जन्यप-
 दार्थोपस्थितियेदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकस्थाने कथसन्वय-
 बोधः ? सर्वासां पदार्थोपस्थितोभासु एकदाऽसम्भवादि-
 त्याशङ्कते अथेति इत्याह । मेलक मेलनम् । विशेषणज्ञान-
 साध्यत्वादिति विशेषणं पदार्थसङ्गुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थ-
 षष्ठ्या पदभोजन्येवादि । विशिष्टज्ञानस्य शब्दबोधोपपत्ते-
 वस्य । मेलकात् समूहात् एकदैव तावत्पदस्य इति न च सक-
 लपदगोचरस्वरणभावेऽपि प्रत्येकपदानुभवजनितप्रत्येकपदार्थ-
 स्वरणाहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेक स्वरणं
 सम्भवति तथा च सकलपदगोचरकस्वरणपर्यन्तानुधा-
 वन विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थिते-
 शब्दबोधोपपत्तेत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदनुधावनात्
 ननु श्रौत्रेण प्रत्येकपदानुभवोऽपि न सम्भवति तथाहि
 आदौ धोत्वपत्तिस्ततो द्वितीयकाले षष्ठत्वनिर्विकल्पकत्वोपपत्तिः
 अकारोत्वपत्तिश्च अथ तृतीयकाले अकारतत्त्वनिर्विकल्पक-
 त्वविशिष्टोत्वोत्पत्तिवनायाः ततश्चतुर्थकाले अत्यविशिष्टधी
 टटलनिर्विकल्पकाकारनाशरसाकारोत्वपत्तयः इदानीञ्च
 षकारभाष न सम्भवति प्रत्यर्थं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् ततः
 पञ्चमकाले टत्वविशिष्टबोधाकारतत्त्वनिर्विकल्पककारनायाः
 इदानीं प्राथमिकाकारभाष न सम्भवति तदभावात् ततः
 षष्ठकाले अत्यविशिष्टबोधाकारनाशो इदानीं टकारभाष
 न सम्भवति तदभावात् तथा च कथं वर्षसमूहात्मकपद-
 गोचरश्रौत्रोत्तमवः न च पूर्वपूर्ववर्षोपनयसङ्घटनान्य-
 वस्य संक्षिपत्तां श्रौत्रानुभवसम्भव इति वाच्यं बहि-
 रिन्द्रियजनप्रत्यक्षे उपनोत विशेषणतयैव भासते इति
 नियमात् प्रत्येकवर्षसमूहसङ्घटनविशेष्यकपदप्रत्यक्षोपनय-
 नव्यादेवाश्रयसम्भवात् पदमन्त्रे प्रत्येक वर्षस्य वर्षस्य

संख्यविशेष्यत्वात् न च पूर्ववर्षोऽन्वयवर्षो विशेषणतया
 भासते इति वाच्यं पूर्ववर्षोऽन्वयवर्षो विशेषणत्वनिर्वायकस्य
 तत्सम्बन्धसाभावात् इति चेत् भवेत् षाट्सप्तद्वयाभावात् न
 षटादिषट् षटादेरपि षट्पदत्वापत्तेरपि तु अव्यवहितो-
 चरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्षवत्तरोत्तरवर्षे एव पदं तच्च अ-
 सा न दुर्गह पूर्वपूर्ववर्षोपनयसङ्घटनकारेणाव्यवहितोत्तरत्व
 सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्षविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्षयङ्गसम्भवात्
 यथाकरणास्तु पूर्ववर्षो ज्ञानरूपाया उपनयसामर्थ्या सत्ते-
 ऽपि पूर्ववर्षस्यैवोत्तरवर्षे विशेषणत्वेन भावे त्रियाम-
 काभात् विनिगमनाभावेन अव्यवहितपूर्वत्वसम्बन्धेनैव
 उत्तरोत्तरवर्षस्यापि विशेषणतया भासस्य दुर्वारतया
 अतृत्वस्योत्तरोत्तरवर्षस्यपदत्वापत्तेः तथा च अतृत्वोत्तरोत्तर-
 तपदस्य अत्रसा प्पाह्यात्वापत्तिरित्येतोवर्षसमुद्द्यादन्य स्फोट-
 एव पदमित्याहुः तद्विशेष्य स्फोटयन्दे षष्ठाते ।
 आत्माय विशेषः । चिन्तामपिसते शब्दाध्याहारएव मधु-
 रानाधेन तु आसत्तिपरन्वये आर्थाध्याहारोऽपीति
 व्यवस्थापितम् । यथा “अस्तु वा शब्दाध्यहार एवावगमनं
 सद्यपि तच्चान्यपदार्थोपस्थितित्वेन कृतोऽहेतुत्वं साध-
 यात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्योचितत्वात् तथा च
 अ्योदन पचतीत्यादौ इति तात्पर्यं यद्ये यथाकल्पिसङ्गुप-
 स्थितकल्पायादेरन्यत्वबोध इत्यर्थाध्याहारपत्र एव सम्भवे
 “भावं स्याद्व्योम्यताकाङ्क्षासत्तियुक्तं पदोऽयं” सा० द० ।
 “आसत्तिक्रमेणाव्यय” रघु० ।
 आसदन न० आ+सद-स्युट् । १।प्राप्ती शैकसम्बन्धे च ।
 आसन न० आस-स्युट् । १।स्थितौ “एकत्वासनभोजने”
 इति । २।स्वस्थानस्थितिरूपे राशं नङ् युञ्जान्तवर्षियुञ्-
 भेदे च । तद्विदितारान्दे । “परस्परस्य सामर्थ्य-
 विधातादासनं इति । अरेच विजिगीबोष वानवत्
 पञ्चधा इति । ज्ञानस्य पञ्चविधत्वञ्च । “दिव्यस्य
 सन्नाय तथा समुदाय प्रसङ्गत । उपेक्षवा च निपुणैर्दानं
 पञ्चविध इतिमिति” तन्मोक्तम् । “परस्य स्वस्य वैश्याना
 साम्यं ज्ञात्वा विषमञ्च । आसनं स्वामिने ब्रूवात्
 मन्त्री क्षामिहिते रतः इत्युक्ते श्विजिगीबोर्वातावि-
 वर्त्तकव्यापारे च । आसतेऽत्र आचारे स्युट् । १। उपनेयना-
 चारे कम्बलादासने । “आसनं वसनं यथा दारात्म-
 न्यमण्डलु । आत्मनस्तु यच्चि मोक्तं न परेषा कदाचन”
 प्या० त० पु० । “प्रयत्नसङ्गासनवा षड्हागतः” रघु ।
 “स्वहृदसत्ते सनिभासने सनिः” वाच । “सङ्गासनं शौचकने

पस्थितेरव्यवधानेन तत्पदार्थोपस्थितिस्तत्पदद्वयजन्यतत्-
 पदार्थयोरन्वयबोधे आसत्तिरिति विवक्षितत्वात् । एवञ्च
 यत्र पदोपस्थितिरव्यवधानेन, पदार्थोपस्थितश्च व्यवधानेन,
 यत्र वा पदार्थोपस्थितिरव्यवधानेन, पदोपस्थितश्च व्यवधानेन,
 तत्रोभयत्रापि नासत्तिः किन्त्वे कपदोपस्थितजन्यपदार्थोप-
 स्थितिरपरपदोपस्थितश्च समूहालम्बनरूपा ततोऽपरपदा-
 र्थोपस्थितिः पदान्तरोपस्थितश्च समूहालम्बनरूपेत्या-
 दिक्रमेण पदार्थोपस्थितस्तत्रैवासत्तिः पदोपस्थिते
 रव्यवधानमपि पूर्वोत्तरक्षणसाधारण प्रकृतान्वयबोधा-
 ननुगुणलक्षणघटितं बोध्यम् ननु आसत्तिभ्रमादन्वयोप-
 इति उर्वेगीयते स कुलेति वाच्यं यत्र व्यवहितपदोप-
 स्थिताव्यवहितत्वबोध्यवहितया पदार्थोपस्थितौ व्य-
 वहितत्वधीर्वा तत्र तत्सम्भवात् । अथैवमासत्तिज्ञानस्य
 शाब्दबोधहेतुत्वे रूपसत्याः पदजन्यपदार्थोपस्थितेः पृथक्-
 कारणत्वे किं मान, न च विशेषणज्ञानसाध्य विशिष्ट
 ज्ञानमिति विशेषणज्ञानत्वेन कारणमिति वाच्यम् आस-
 त्तिज्ञानस्यैव पदार्थविषयकत्वेन विशेषणज्ञानत्वादिति
 चेन्न तद्विलम्बेनापि शाब्दबोधिलम्बात् तस्यापि पृथक्-
 कारणत्वात् न च तद्व्यतिरेकस्थाने आसत्तिविलम्बादेव
 शाब्दबोधिलम्ब इति वाच्यं नह्यासत्तिः स्वरूपसती
 हेतु किन्तु तज्ज्ञानमेव तद्व्यतिरेकस्थानेऽपि सम्भवादिति
 निर्णयकतत्सदसत् एकलक्षुपस्थापक्यतिवर्तमानत्वयोरन्वय-
 बोधस्थानेऽव्याप्तेर्यत्नानुमित्यादिना एकदैव पदजात
 मनुमितं स्यात् वा तत्रयं समूहालम्बनपदार्थस्मरण
 जात तत्राव्याप्तेः तत्र प्रत्येकपदार्थोपस्थितेरभावात् नच
 तत्रापि क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थितिः कल्पनीयेति वाच्यम्
 अतुभयविरोधात् प्रत्येकपदार्थोपस्थितिसन्तरेषामपि तत्र
 शाब्दबोधस्यानुभविकत्वात् किञ्चित्तस्या स्वरूपसत्तेतत्त्व स्वय-
 मेव निराकृतं क्रमिकप्रत्येकपदार्थोपस्थिते शाब्दबो-
 धात् पूर्वं विनष्टत्वात् नाप्येतज्ज्ञानं कारण
 मानाभावात् नह्युपस्थितिज्ञानविलम्बात् शाब्दबोधविलम्ब-
 न्नानुभविक न च देवादृष्टादिना पदार्थोपस्थितौ पद-
 जन्यत्वभ्रमेण शाब्दबोधात्तदयात् तज्ज्ञानस्यापि हेतुत्वमिति
 वाच्यं दृष्ट्या पदजन्यपदार्थोपस्थितेः स्वरूपसतीहेतुत्वा-
 त्तदुभये शाब्दबोधाभावात् अव्यवधानाशयैरर्थ्याञ्च न
 चैतदुभयमानन्तर शाब्दानुभवदर्शनादेतज्ज्ञानं हेतुरिति
 वाच्यं नहि यत्सत्त्वे यदुत्पद्यते तदेव तत्कारणं,
 घटाव्यवहितपूर्ववर्तिभावत्पदार्थानामेव घटहेतुत्वापत्ते

न च पदजन्यपदार्थोपस्थितौ अव्यवहितत्वाध्यनहितपद-
 जन्यत्वयोः सशये व्यवहितत्वव्यवहितपदजन्यत्वनिश्चये च
 शाब्दबोधात्तत्पत्तेः अन्निश्चयोहेतु तयोः प्रत्येकत्वकल्पने
 गौरवादिति वाच्यं तात्पर्यज्ञानसत्त्वे व्यवहितत्वव्य-
 वहितपदजन्यत्वग्रहेऽपि शाब्दबोधदर्शनादनुत्पत्तेरेवा-
 सिद्धेः नचैव व्यवहितपदकदम्बात्मकस्त्रीकादौ योजनाया
 कारितायामेवान्वयबोधो नत्वन्वया इत्यत्र किं धीजमिति
 वाच्यं योजनायास्तात्पर्यं ग्राहकत्वात् । अतएव यस्य
 योजना विनैव तात्पर्यं ग्रहस्तस्य न योजनामेवा । एतेन
 अन्यप्रतियोगिपट तदुपस्थापकपर तथा च तदुपस्थाप-
 कपदोपस्थित्यव्यवधानेन तदुपस्थापकपदोपस्थितियो
 रासत्तिः न तु पदार्थोपस्थितौनामव्यवधानमपेक्षितमिति
 केषाञ्चिन्मतमप्यपस्त वक्ष्यमाणान्योन्यश्रयाशङ्कानुत्थिते
 समूहालम्बनोपस्थितिमादाय सर्वत्रास्या सत्त्वेन
 आसज्ज्ञानासत्तार्थविभागव्याघासापत्तेः । न च भेदगर्भमव्य-
 वधानं विवक्षणीयं पूर्वोक्तदोषाणामपि दृष्टेः । एतज्-
 ज्ञानस्य कारणत्वे उक्तरूपेण मानाभावाच्च । केचित्तु अव्यव-
 धानेनेति विशेषणे तृतीया अन्यप्रतियोगिपदञ्च अन्य-
 प्रतियोगिन उपस्थिति र्यस्मात् इति व्युत्पत्त्या अन्य-
 प्रतियोग्युपस्थापकपर तथा च तत्पदार्थान्विततत्पदा-
 र्थशाब्दबुद्धौ तत्पदे तत्पदाव्यवधानमासत्तिः नतुप-
 स्थितौनामव्यवधान विवक्षितं भौनिस्त्रोकादौ लिप्याटि-
 रूपदोषविशेषात् अव्यवधानमपेक्षान्वयबोधः । न चैव
 स्त्रोकादौ योजनायामप्यन्वयबोधो न स्यात् वक्तोदेव्यव-
 धानेनोच्चारितमिति विशेषदर्शनेन असासम्भवात् इति
 वाच्यं योजनयोपस्थितवाक्यान्तरादेव तत्रान्वयबोधात्
 न तु स्त्रोकादिति । अव्यवधानज्ञाननुगुणक्षणभेदाभेद
 साधारणं स्वरसाधारणञ्च वाच्यं तेनैकपदाद्युपस्थि-
 तयोः इतिवत्मानत्वयोरन्वयबोधेऽपि न काप्यनुपपत्ति-
 रित्याहुः तदप्यसत् वक्ष्यमाणान्योन्यश्रयाशङ्कानुत्थितेऽन्तात्
 पर्यादिज्ञानसत्त्वे अव्यवधानज्ञानाभावेऽपि शाब्दबुद्धेरानु-
 भविकत्वाच्च नव्यास्तु दृष्ट्या पदधोजन्यपदार्थोपस्थितिरा-
 सत्तिरियञ्च स्वरूपसत्त्वे हेतु अतएव लिखित्याम् आस-
 त्तिस्तु यद्यपि स्वरूपसत्त्वे प्रयोजिका इत्यादिप्रभाक-
 रोपाध्यायेनोक्तं न च एतस्या अपि कारणत्वे-
 मानाभाव इति वाच्यं तथासति ध्यानयेति वाक्यमा-
 कर्षयत प्रत्यक्षेण घट पश्यतोघटस्य शाब्दबोधापत्ते
 घटमानयेति वाक्यमाकर्षयते कारणतया घटपदकारणा

काशस्मरणवत् आकाशस्य गान्धर्वोधापसे' नचैवं गिरि-
 भुङ्क्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यादितोगिरिरग्निमान् भुङ्क्तं
 देवदत्तेनेत्यन्यबोधोधापस्तिरिति याच्य तथा तात्पर्य-
 यद्दत्तने इटापत्ते कदाचित्तु तत्र तथास्यबोधस्य
 सर्वदेय इटस्यात् नचैव कश्चिद्योजनाया कथयुपयोग-
 इतिवाच्य तात्पर्यमर्थाय तदुपयोगितेस्युक्तत्वादिति प्राञ्ज
 अथवधानेनास्यप्रतियोग्युपस्थितिरासत्तिरुक्ता सा च
 गान्धर्वोधादेव तथा च तस्यापि आसत्ति कारण सा च
 गान्धर्वुक्त्वात् तस्याञ्च यद्यपरासत्ति कारण तदा प्यन-
 यस्या फलोभूता चेत् अन्योन्याद्यथ इत्यतश्चाह सा चेति
 प्रसङ्गादस्यबोधनिर्वाहकपदन्यपदार्थोपस्थितिपरिपाटी
 प्रदर्शयिमाशङ्कते अथेति नव्यास्तु ननु एतन्ना पद जन्यप-
 दार्थोपस्थितिषेदासत्तिस्तदा नानाविशेषणकल्पाने कथमन्य-
 बोधः ? सत्त्वासा पदार्थोपस्थितोभाम् एकदाऽसम्भवादि-
 त्याशङ्कते अथेति इत्याहुः । मेखक मेलनम् । विशेषणज्ञान-
 साध्यत्वादिति विशेषण पदार्थसदुपस्थितिसाध्यत्वात् इत्यर्थे
 इत्तन्ना पदधोजन्येयादिः । विशिष्टज्ञानस्य गान्धर्वोधातुभ-
 वस्य । मेलकात् समूहात् एकदेव तावत्पदस्य इति न च सक-
 लपदगोचरस्मरणोभावेऽपि प्रत्येकपदात्तुभयजनितप्रत्येकपदार्थ-
 स्मरणोहितसंस्कारेभ्य एव सकलपदार्थगोचरमनेक स्मरणं
 सम्भवति तथा च सकलपदगोचरैकस्मरणपर्यन्तातुधा-
 वनं विफलमिति वाच्यं प्रकारान्तरेण पदार्थोपस्थिते
 गान्धर्वोधाहेतुत्वात् पदज्ञानजन्यत्वोपपत्तये तदतुधावनात्
 ननु श्रौत्वेण प्रत्येकपदात्तुभवेऽपि न सम्भवति तपाहि
 आदौ धोत्पत्तिस्ततो'हितोयकासे यत्त्वनिर्विकल्पकोत्पत्ति-
 चकारोत्पत्तिश्च अथ ततोयकासे चकारतत्त्व निर्विकल्पक-
 चत्वविशिष्टधोत्पत्तिवनायाः ततश्चतुर्थकासे अत्वविशिष्टधी
 टटलनिर्विकल्पकाकारनायचरमाकारोत्पत्तय इदानीञ्च
 चकारभान न सम्भवति प्रत्यक्षं प्रति विषयस्य हेतुत्वात् तत'
 पञ्चमकासे टलविशिष्टबोधाकारतत्त्वनिर्विकल्पकटकारनाया
 इदानीं प्राथमिकाकारभान न सम्भवति तदभावात् तत'
 षष्ठकासे अत्वविशिष्टबोधाकारनायो इदानीं टकारभानं
 न सम्भवति तदभावात् तथा च कथ वर्षसमूहात्मकपद-
 गोचरश्रौत्वात्तुभव न च पूर्वपूर्ववर्षोपनयसहितान्त्य-
 वर्यसंक्षिप्तार्थात् श्रौत्वात्तुभवसम्भव इति वाच्य बहि-
 रिन्द्रियजनप्रत्यक्षे उपनीत विशेषणतयैव भावते इति
 नियमात् प्रत्येकवर्षसमूहस्यविशेष्यकपदप्रत्यक्षस्योपनय-
 नर्थाद्वाश्रवणसम्भवात् पदप्रत्यक्षे प्रत्येक सर्वस्य वर्षस्य

स्यविशेष्यत्वात् न च पूर्वपूर्वो'न्त्यवर्षस्य विशेषणतया
 भावत इति वाच्यं पूर्वपूर्वो'न्त्यवर्षस्य विशेषणत्वमियामकस्य
 तत्सम्बन्धस्याभावात् इति चेत् सैवं चादिमसुटाद्यमात्रं न
 यटादिपदं टपादेरपि यटपटस्यापत्तेरपि तु अय्यवहितो-
 त्तरत्वसम्बन्धेन पूर्वपूर्ववर्षमदुत्तरोत्तरवर्षे एव पदं तत्र श्रव-
 णा न दुर्बल पूर्व पूर्ववर्षो'पनयसहकारेणाय्यवहितोत्तरत्व
 सम्बन्धेन उत्तरोत्तरवर्षविशेषणतया पूर्वपूर्ववर्ष'पदसम्भवात्'
 नैयाकरणास्तु पूर्ववर्षस्य ज्ञानरूपाया उपनयसामय्या सन्ने-
 ऽपि पूर्ववर्षस्योत्तरवर्षे विशेषणत्वेन भाने नियाम-
 काभात् विनिगमनाभावेन कस्यपिहितपूर्वसम्बन्धेन
 उत्तरोत्तरवर्षस्यापि विशेषणतया भानस्य दुर्वारतया
 प्यतुतगन्धयोस्तुस्यपदत्वापत्तेः तथा च अतुपटोच्चारणे
 तपदस्य श्रवणा पाह्यात्पत्तिरित्यतोवर्षसंसुदयादस्य स्मोट-
 एव पदमित्याहुः तद्विशेषण स्मोटयन्ते वक्ष्यते ।
 अत्राय विशेषः । चिन्तामस्मिन्ने गन्धाध्याहारपत्र सधु-
 रानाधेन तु आसत्तिप्रत्यक्षेणे आर्थाध्याहारोऽपीति
 व्यवस्थापितम् । यथा "अस्तु वा गन्धाध्याहार एवावगच्छक
 स्यापि त्वन्म्यपदार्थोपस्थितित्वेन कृतोहेतुत्वं साध-
 वात् पदार्थोपस्थितित्वेन हेतुत्वस्योपितत्वात् तथा च
 योदन मपतोत्यादौ इति तात्पर्यमप्ये यथाकथञ्चिदुप-
 स्थितकलायादेरप्यस्यवर्षो इत्यर्थाध्याहारपत्र एव सत्यम्"
 "वाक्यं स्यादुयोम्यताकाङ्क्षासत्तियुक्त पदोच्चय" सा०द० ।
 "आसत्तिकमेषाम्त्व" रघु० ।

आसदन न० आस-स्युट् । १।माप्ते २नैकस्मरणत्वे च ।
 आसन न० आस-स्युट् । १।स्थितौ "एकलासनभोजनै"
 इति। २।सस्यस्थितिरूपे राश्या षड् गुणान्नपरिच्यु-
 भेदे च । तद्विद्वित्तरान्ने । "परस्परस्य सामर्थ्य-
 विधातादासनं इत्यतम् । अरेव विजिगीषोश्च ज्ञानवत्
 पञ्चधा इत्यतम्" । ज्ञानस्य पञ्चविधत्वञ्च । "विष्टेऽत्र
 सन्वाय तथा षड्ब्राह्म प्रसङ्गतः । उपेक्षया च निपुणैर्वा न'
 पञ्चविधं इत्यतमिति" गङ्गावैकोक्तम् । "परस्य सस्य सैन्यानां
 साम्यं ज्ञाना विषयश्च । आसनं स्वामिने ब्रूवात्
 मन्नी स्वामिहिते रतः इत्युक्ते ३।विजिगीषोर्वाज्ञानि-
 वसं कव्यापारे च । आसतेऽत्र आचारे स्युट् । ४।उपनेयगा-
 चारे कम्बलाद्यावने । "आसन वसन गत्या दाराभक्तं
 अमण्डलुः । आसनंस्तु शुचिं प्रोक्तं न परेया कदाचन"
 आ०त०पु० । "प्रयत्नसङ्घासनवा स्मृतागतः" रघु ।
 "सहस्रदत्ते समिवाचने तनिः" भाष० "कृत्वाशनं कौतुकने-

टिमध्यम्" कुमा० 'शुची दे शै प्रतिष्ठाप्य स्थिरभासनसालन' गोता "स्यापयेदासने तस्मिन् खिन्न कार्यक्षणे शृणाम्" मतु । 'स वासवेनासनसन्निहृष्टम्' "प्राञ्जलिर्जलजासनम्" कुमा० । ५ देवतापूजाङ्गे उपचारभेदे तद्भेदादि काञ्चि० पु० । "आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्य दारुजमेव वा । वास्तु वा चार्मणं कौश मण्डलस्योत्तरे सृजेत् । पौष्यासन यदि हित यस्य तद्व्यदि गर्भकम् । निवेदयेत्तदा पशुं विपुलं हाति षोडशजेत् । पौष्यं शुष्मैधरचितं कुशस्रज्जादिष्युतम् । अतिप्रोतिकरं देव्या ममाप्यन्यस्य भैरव । । यज्ञदाससस- ज्ञतमासनं मसृणं शुभम् । नोष्णाय नातिविस्तीर्णमासनं विनियोजयेत् । अन्यदारुहृवञ्चापि दद्यादासनसुत्तमम् । शक्यत्कं क्षीरयुक्तं दारु सारविषर्जितम् । चैत्यप्रस्थानं संभूतं वर्जयित्वा विभीतकम् । वास्तव कोपज फाल वस्त्र मेतत्त्रय मतम् । रोमज कम्बलञ्चैव तदनेन चतुष्टयम् । अनेन रचितं दद्यादासनं चेतभूतये । सिद्ध्याप्रतरत्तूणां आगस्य मङ्गिपस्य च । गजानां तरगाणाञ्च कृष्णसारस्य चर्मणा । स्मरस्याय रामस्य शृगाणां नवभेदिनाम् । चर्मणि सर्वदेवामासासनं प्रीतिदं सृष्टम् । वास्तुपु कम्बल शस्तमासनं देवतृपये । राह्वं चार्मणं श्रेष्ठं दारुव च- न्दनोद्भवम् । यज्ञासनं कुशमयं तदासनमनुत्तमम् । सर्वेषां अपि देवानामुपोषाञ्च यतात्मनाम् । योगपीठस्य सदृशं मासनं स्थानसुच्यते । आसनस्य प्रदानेन सौभाग्यं भुक्तिं माप्नुयात् । स्मररो रोहितो न्यहु शयरो वम्भुणो वर । शशेणहरिणायेति शृगा नवविधा मता । हरिण्यापि विश्वेयं पञ्चभेदोऽत्र भैरव । । अथ स्वर्गो रुरुर्यैव प्रथमं शृगस्रजा । एते वलिप्रदानेषु चर्म- दाने च कीर्तिता । सर्वेषां तैजसानाञ्च आसनं ज्येष्ठं सुच्यते । आवस वज्जिं धित्वा तु कांस्यं सीसकमेव च । शिखामवं मणिमयं तथा रत्नमयं मतम् । आसनं देवता- भ्यस्तु धूम्रं स्रजं समुत्सृजेत् । अत्रैव साधकानाञ्च आसनं शृणु भैरव । । वशासीनं पूजकस्तु सर्वसिद्धिं भवाप्रयात् । शेषञ्च चार्मणं वास्तु तैजसञ्च चतुष्टयम् । आसनं साधकानाञ्च सततं परिकीर्तितम् । पूर्वोक्तं यज्ञ देवेभ्य आसनं परिकीर्तितम् । तत् सर्वमासनं शस्तं पूजाकर्म्मणि साधके । न यष्टेऽसनो भूयात् पूजाक- र्म्मणि साधक । काष्ठादिकासनं कुर्यात् मितमेवं सदा दुष । चतुर्भिः शस्तपुत्रेण दीपं काष्ठासनं मतम् । षोडशाङ्गुल- विदोऽस्युत्सृजे चतुरङ्गुलम् । पञ्चाङ्गुलं वा कुर्यात्तु नोच्छ्रितं

चात्र कारयेत् । पूर्वोक्तं वज्जिं देहज्ज्यासासनं पूजनेष्वपि । वास्तु द्विहस्ताक्षो दीर्घ सर्वाहस्ताक्षं विस्तृतम् । तत्राङ्गु- लास्तु तथोष्णाय पूजाकर्म्मणि सञ्चयेत् । यद्ये चार्मणं कुर्यात् पूर्वोक्तं सिद्धिदायकम् । पञ्चङ्गुलाधिकं कुर्यात्तत्रो- ष्णये तु कदाचन । कम्बल चार्मणं चैवं महाभायाप्रपू- जने । पशुसमासनं प्रोक्तं कामाख्यायास्तथैव च । त्रिपुरा- याश्च सततं विष्णोश्चापि कुशासनम् । बहूष्णाय न चैव स्यात् तथैव वज्जिविस्तृतम् । दारु भूमिसनं प्रोक्तमप्रसापि सर्व- कर्म्मणि । पृथक् पृथक् कल्पयेच्च शोभनं तादृशासनम् । न पत्रमासनं कुर्यात् कदाचिदपि पूजने । न प्राण्यङ्ग- न मुद्भूतमस्थिजं हिरदाहते । शतद्वन्द्वसञ्जातमासनं कामिके चरेत् । चर्म पूर्वोदितं पञ्चाङ्गं तथा गन्धसृगस्य च । सलिले यदि कुर्वीत देवतानां प्रपूजनम् । तत्राप्यासनं मासीनो नोत्थितस्तु समाचरेत् । तोये शिखामयं कुर्यात्- दासनं कौशमेव वा । दारुव तैजसं वापि नान्यदासनं माचरेत् । आसनारोपणस्थानस्थानाभावे तु पूजक । आसनं कल्पयित्वा तु मनसा पूजयेज्जले । अज्ञासनस्य सस्थानं तोवमध्ये न विद्यते । अन्यत्र वा तदा स्थित्वा देवपूजा समाचरेत् । इत्येतत् कथितं पुत्र । पूज्यपूजकं सङ्गतम् । आस्यतेऽनेन करणे ल्युट् । ५ देहस्यैव साधने करचरणादिवन्धभेदरूपे योगाङ्गभेदे 'यमनियमासनप्राणा- यामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधयोऽष्टावहानि' विभज्य "स्थिरसुखमासनम्" पात० सू० उचितं तस्य हृत्ति यथा "निश्चलं सुखावहं च यदासनं तद्योगाङ्गम् । आस्यतेऽनेने- त्यासनं तस्य हिविधम् वाह्यं शारीरं च तत्र चैलाः न कुशोत्तरं वाह्यं, शारीरं पद्मसंस्तिकादि । तत्र पद्मं मन प्रसिद्धम् । सर्वसाकुञ्चितचरणम् दक्षिणजङ्घोर्नरे दक्षिणं च सर्वजङ्घोर्नरे, निक्षिपेदिति स्वस्तिकासनम् । द्वे पादतले धृषणसमीमे सपटोक्त्य सपटोपरिपाणिक- ष्णयिका न्यसेदिति भद्रासनम् । योगपट्टे सोपात्र- यासनम् । जातप्रसारितवाह्यो शयनं पर्यङ्गासनं क्रौञ्चो- ध्रगजादिवदुपवेशनं क्रौञ्चाद्यासनं प्रष्टव्यम् । आसन- स्यैर्योपायमाह । 'प्रयत्नशौचित्यामनसमापिभ्याम्' पात० सू० । "स्वाभाविकं प्रयत्नयत्नत्वादासनं निष्पत्तकं तस्योपरमेष्ठासनं सिध्यति अमन्ते नागनायकेऽस्थिर- तरफणासङ्घस्य विष्टतमिश्रमण्डले चिसस्य समापत्य' देहा- भिमानाभागेनासनं द्वास्फुत्तरासनं सिध्यति । तत्सिद्धि- चिह्नमाह । "ततोद्धान्नाभिघात" पात० सू० । 'आसन-

विशोधनम्"। सात्विकादिपानकचूर्भेदेन चेटाविशेषाद्य-
त्वोक्ताः "सात्विकोगोतिहास्यादि राजसो साहसादिकम् ।
तामसो निन्द्यकर्माणि निद्रा च मदिरा चरन्" । चरन्
पिबन् कुर्यादिति शेष । "विधिना मातृया काले हितं
रन्वैर्ययाबलम् । मृष्टदोष पिवेन्नद्यं तस्य स्यादन्त
यथा । किन्तु मद्य स्वभावेन यर्षवाद् तथा सृष्टम्"
सृष्टते इ मद्यभेदेन गुणविशेषादिकमुक्तं यथा

"सर्वे पित्तकर मद्यमन्त्र दीपनरोचनम् । भेदनं कफ-
वातघ्नं हृद्यं वस्त्रविशोधनम् । पाके लघु विदाह्युष्ण
तीक्ष्णमिन्द्रियबोधनम् । विकाशि सृष्टविण्मूलं शृणु
तस्य विशेषकम् । माहीकमविदाहित्वान्मधुरान्वयतस्तथा ।
रक्तपित्तेऽपि सततं बुधेनं प्रतिपिष्यते । मधुरं तद्धि
रूचञ्च कपायात्तरस लघु । लघुपाकि सर शोधविप-
ज्वरनाशनम् । माहीकाल्यान्तरं किञ्चित् खार्जूरं वात-
कोपनम् । तदेव विशदं रूच्यं कफघ्नं कर्षणं लघु ।
कपायमधुरं हृद्यं सुगन्धोन्द्रियबोधनम् । कासार्यो-
पहृद्योदीपयत्ताघातानिलापहृत् । सन्ध्यात्तद्व्ययङ्गिता
सुरा हृष्टदीपनी । कासार्योऽग्रहणोऽसप्रतिश्यावविना-
गिनी । श्वेता मूलकफसन्ध्यात्तद्व्ययङ्गिता सुरा । कर्ष्य-
रोचकहृत्कृत्तितोऽन्धुलप्रसर्दनी । प्रसन्ना कफवाताशौ-
षिवन्धानाहनागिनी । पित्तलात्यकफा रूचा यर्ष-
खातप्रकोपणो । विटम्भिनी सुरा गुर्वी श्लेष्मला त मधु-
लिका । रूचा नातिकफा हृष्या पाचनी चाक्षिकी सृष्टा ।
विदोषो भेद्यहृद्यं कोहलो वदनप्रियः । पाञ्चुष्णो-
ऽजगल पक्ता रूचकृत्कफयोफहृत् । हृद्यं प्रवाहि-
काटोपदनीमानिलशोपहृत् । वक्रसो हृतसारत्वा-
हिरम्भो वातकोपन । दीपन सृष्टविण्मूलो विश-
दोऽत्यमदो गुरु । कपायो मधुर शीघुर्गौड पाचन
दीपन । शार्करो मधुरो रूच्यो दीपनो वस्त्रिशोधन ।
वातघ्नो मधुर पाके हृद्य इन्द्रियबोधन । तद्वत् पक्क-
रस शीघुर्ब्रह्मवर्णकर सर । शोफघ्नो दीपनो हृद्यो
रूच्यं श्लेष्मार्यसा हित । कर्षणं शीतरसिक श्वयथूदर-
वायन । वर्षलज्जकरण स्वयोर्विश्वन्वहोऽर्षसा हित ।
आक्षिकः पाण्डुरोगघ्नोऽग्रहणं सप्राचको लघु ।
कपायमधुर शीघु पित्तघ्नोऽन्धुलप्रसादन । जान्वो
बह्निस्सुवरो वातकोपन । तीक्ष्ण सुरासघो हृद्यो
मूलच कफवातघ्नः । सुखप्रियः स्थिरमदो विन्नेयोऽ-
निलनाशनः । लघुर्भक्ष्यासवन्धेदी मेहकुशविपापह ।

तिक्तः कपायशोफघ्नस्तीक्ष्ण खादुरवातघ्नः । तीक्ष्णः
कपायो मदहृद्गुर्नामकफगुल्महृत् । क्षमिमेदोऽनिलहरो
मैरेयो मधुरो गुरु । बल्य पित्तहरो वगर्धो मृष्टी-
केचुरसासवः । शीघुर्भूकपुष्पोऽथो विदाह्यग्निबलप्रद ।
रूचं कपायकफहृद्वातपित्तप्रकोपणं । निर्दिग्द्वैत-
शान्यान् कैन्दमूलफलासवान् । नव मद्यमभिस्यन्दि गुरु
वातादिकोपनम् । अनिष्टगन्धं विरसमहृद्यञ्च विदाहि
च । सुगन्धि दीपनं हृद्यं रोचिष्णु क्षमिनाशनम् ।
स्फुटकोतस्कारं जीर्णं लघु वातकफापहम् । अरिष्टो
द्रव्यसयोगसंस्कारादधिको गुणैः । बद्धदीपहरश्चैव दीपा-
णा शमनश्च स । दीपन कफघ्नघ्नः सर पित्त-
विशोधन । श्लेष्मानोदरश्लेष्मलाजीर्णसा हित ।
पिपपल्यादिकृतो गुल्मकफरोगहर सृष्टः । चिकि-
त्सितेषु वक्ष्यन्तेऽरिष्टा रोगहरा शृष्टकः । अरिष्टास-
वशीघूना गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्ध्या यथास
संस्कारमवेक्ष्य कुगलो भिपक् । सान्द्रं विदाहि उगन्ध
विरस क्षमिल गुरु । अहृद्यं तरुणं तीक्ष्णस्य उर्मा-
जनस्थितम् । अत्यौषध पर्युपितमत्यन्धं पिच्छिलञ्च
यत् । तद्वर्ज्यं सर्वदा मद्यं किञ्चिच्छेपन्त यद्भवेत् ।
तत्र यत् स्रोक्तसम्भार तरुणं पिच्छिल गुरु । कफप्रकोपि
तन्मद्य उर्जरञ्च विशेषतः । पित्तप्रकोपि बद्धचं तीक्ष्ण-
स्य विदाहि च । अहृद्यं फेनिलं पूति क्षमिल विरस
गुरु । तथा पर्युपितञ्चापि विद्याग्निक्कोपनम् । सर्व-
दोषैरुपेतन्तु सर्वदीपप्रकोपणम् । चिरस्थित यातरसं
दीपनं कफवातजित् । रूच्यं प्रसन्नं सुरभि मद्यं सेव्यं म-
दावहम् । तस्यानेकप्रकारस्य मद्यस्य रसयोर्यत् । सौ-
क्ष्म्यादौष्ण्याच्च तैक्ष्ण्येण च विकाशित्याच्च वज्रिना । समेत्य
हृद्यं प्राप्य धमनोरुर्ध्वमागतम् । विषोभ्येन्द्रियचेतानि
वीर्यं मद्यतेऽचिरात् । चिरेण श्लेष्मिके पुंश्चि पानतो
जायते मदः । अचिराद्वातिके हृष्टं पित्तिके शोषसेव त ।
सात्विके शौचदाक्षिण्यहर्षमण्डनलासस । गोताध्यया
सौभाग्यसुरतोत्साहकन्द । राजे इ स्वशीलत्वमात्म-
त्याग ससाहसम् । कलहं साद्वन्धन्त करोति पुरुषे
मदः । व्यथौचनिद्रामात्सर्यागम्यागमनलोत्तता । अस-
त्यभाषणञ्चापि कुर्यादिति तामसे मदः । रक्तपित्तकर
शुक्तं केदि भुक्तविपाचनम् । वैस्वयं जरणं श्लेष्मापण्डु-
क्तिमिहर लघु । तीक्ष्णोष्णं मूलच हृद्यं कफघ्नं कटु-
पाकि च । तद्वत्तदासुतं सर्वं रोचनञ्च विशेषतः । गौडानि

रसशुक्तानि मधुशुक्तानि यानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्य-
भिस्यन्दकराणि च । त्वया तु दीपनं हृद्यं हृत्पा-
ण्डुलभिरोगनुत् । अहृद्ययोर्विकारज्ञं भेदि सौवीरक
तथा । धान्यान्तं धान्यचोनिवादीपनं दाहनागनम् ।
सर्गात्पामात्तु पवनकफटण्णाहरं लघु । तैल्युग्राञ्च निर्ह-
रेदाग्न्यु कफं गण्डूप्रधारणात् । सुखवैरस्यदौर्गन्ध्यमल-
योपहृत्तमापहम् । दीपनं जरणं भेदि हिलसास्यापनेप
च । समुद्रमाश्रितानाञ्च जनानां सात्वत्सुच्यते ।”

सूत्रतौ तु जातिभेदेन मद्यविशेषपाननिषेधार्थं मद्य-
विभागादि दर्शितं यथा प्रा० वि० मनुहारीतयम् ।
‘सुरा वै मलमन्नानापापमा च मलमुच्यते । तस्माद्ब्राह्मण
राजन्यौ वैश्यश्च न सुरास्मिन्नेत्’ । तथा च श्रुति “सुरा
वै मलमन्नानामन्तं पापमतमं सुरेति” । यद्यप्यत्रयद् मूक-
धान्यतरण्डुलविकारविशेषे चोदने प्रसिद्धश्चापि बहुर
वचनान् पितृयज्ञादिविकारमपि लक्षयति । तेनात्र
विकारविशेषोमदहेतु सुरा इत्युच्यते । अत्रि । “गौडी-
पैटी च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा सुरा । यथैवेका तथा
सर्वा न पात्रव्या हिजोत्तमैरिति” त्रिविधैव सुरेति पन-
सादिविकारव्याष्टस्य त्रितयस्यासुगतस्यैकस्य प्रवृत्तिनिमि-
त्तसाभावात् न पानक्रियाव्याप्यत्वम् इतरव्यावर्त्तकधर्मस्य
महापातकहेतुपानकर्तृत्वसुपाधि सुरापानाधीन महा-
पातकं तज्ज्ञानाधीनञ्च सुरापानम् इतरेतराश्रयापत्ते-
पुल्लभ्यवचनविरोधाच्च यथा पुल्लस्य । “पानस्य घ्राञ्च माधूक
खात्कूरं तावमैक्षवम् । साक्षिकं टाङ्गं माध्वीकर्मरेयं नारि-
केलजम् । समानानि त्रिजानीयान्मद्यान्येकादशैव तु ।
हाटयन्तु सुरा मद्यं सर्वेषामधमं स्रुतम्” । अनेनैकादशाना
सुरात्वं निषेधितं । मद्ययन्दस्तु क० हेतुवद्भव्यमाल-
वधमं अथादेव वचनान् न तु मद्यमालं सुरागन्दस्यार्थं
तथा च हृहृस्मिति । “गौडीं माध्वीं सुरा पैटीं पीत्वा-
विमं समाचरेत् । तत्रकच्छ् पराकञ्च चान्द्रायणमनुक-
मात्” । त्वयाणां सुरात्वे क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये “सुरा पैटी तु सुख्योक्तानं तस्याश्च तरे समे” ।
पैटीति तस्य लुभिकारमालोपलक्षणम् । इतरे गौडी-
माध्वी । अतो अत्रविकार एव सुरागन्दस्य सुख्यत्वात्
त्रिविधा सुरेति गौडीमाध्वीगौणिसुरात्वात्प्रापनार्थम् तेनै-
तन्पात्रेऽपि महापातकत्वमतिदिशति यथैवेका तथा सर्वेति
पैट्या पूर्वमविद्धि दर्शयति यथा पैटी सुरा तथा सर्वा
गौडी माध्वी च । पूर्ववचनोक्तापि पैटी दृष्टान्तत्वेनात-

दर्शिता । न पातव्या हिजोत्तमैर्वाह्यैरित्यर्थः ।
त्रैवर्षिकपरत्वे उच्चमपदानर्थक्यात् । न तु बह्वचन-
नानर्थक्यपरोक्षारार्थं सूत्रमप्रातिपादिकानर्थक्यं युक्तं
बह्वचनस्य सजातीयोपस्थापकत्वेन चरितार्थत्वात् । अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधसुरापानं महापातकम् । “क्षत्रियवैश्य-
योस्तु” सुरा वै मलमन्नानामिति वचनेन पैट्येवेति स्थितम्
गोपिन्द्रराजपिश्वरूपवीरेन्द्रराणाभयमनुमतोऽर्थः । अत
एव “एव माध्वी च गौडी च पैटी च त्रिविधा सुरा ।
हिजातिभिर्न पातव्या कदाचित्पि कर्त्तव्यं” इतिमनुवच-
नेऽपि हिजातिपदं ब्राह्मणपरमेव । अतएव हिविषसुरा-
पाने क्षत्रियादीनां महापातकं तावदस्तु दोषामात्रमेवाह
श्रुत्यात्तन्त्रं । “कामादपि हि राजन्योवैश्यो वापि कय-
ञ्चन । मद्यमेनासुरा पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते” तदेव पैटी
निषेधस्तैर्वर्षिकानाम् गौडीमाध्वीनिषेधस्तु ब्राह्मणस्यैव
मनु ब्राह्मणराजन्याविति कर्तृविशेषणं तु लिङ्गं तत्र विषय-
तम् अतः कथं ब्राह्मणस्या सुरापानं महापातकम् उच्यते
निषिध्यमानक्रियायाविधेयत्वेन तत्कर्त्तुरनुपादेयत्वात्
विशेषणं लिङ्गमविषयतम् इतिरुभयत्ववत् । अतस्त-
ज्जातिस्त्रीणांमपि पाननिषेधः । तथा च भविष्ये
“तस्माच्च पैयं विप्रेण सुरामद्यं कथञ्चन । ब्राह्मण्यापि न
पेया वै सुरा पापमयावहा” । “यद्ब्राह्मणी सुरापी स्यात् ता
देवाः पतिलोकां नयन्तीति” श्रुतिः । “पतत्सर्वगरीरेषु
भार्या यस्य सुरा पिबेत् । पतितार्कशरीरस्य निष्कृतिर्नो-
पपद्यते” । न चैव क्षत्रियवैश्यस्त्रीणांमनिषेधं ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्त्तृभावात्पुल्लक्षकत्वात् “भार्या यस्य
सुरां पिबेदिति सामान्यश्रवणाच्च ।

वेदविहितः मद्यसवनप्रकारस्तु सौत्नामथीगन्दे वक्ष्यते ।
“अक्षरजं पिपाचाञ्च मद्यं सांसं सुरासवम् । तत्रब्राह्म-
णेन नास्रव्यं देवानामश्रुता इव” मनु । “अनासवास्व
करणं सदस्यं कुमा० । “नामासवमालसुखम्
काद० । “सुखं लालाक्षिञ्च पिबति क्षपकं सासवमिषं
यान्निशं । “सविदासवयोर्मध्ये सविदैव त्रयीसी”
तन्त्र० । भावे घञ् । २मद्यादेरभिषवे (मद्योयानं)
आस्रयतेऽल व्याधारे घञ् । ३अभिषवपात् । आ+स-
प्रसवे अच् । ६ प्रसवकर्त्तरि लि० । “देवस्य सवितर्मति-
सासव विन्देव्यन्” इति । [त० । तावद्वेषे ।
आसवद्, पु० आसवस्य (ताडी) मद्यभेदस्य कारणं कु शाक०
आसवनीयं लि० आ+सु-कर्मणि अनीयर् । अभिषवयोरे-

श्रासा स्त्री आ+घो-अङ् । अन्तिके निरु० 'पितृर्न यस्या-
 स्या' ऋ० १, १२७, ८, 'आसया आन्तिकेन' भा० । तस्य
 क्लोत्वमपि । "आ न इन्द्रो दूरादासात्" ऋ० ४, २०, १,
 "आसादन्तिकादिति" भा० ।

श्रासादन न० आ+सद-षिच्-ल्युट् । श्रद्धिधापने, श्रद्धापने
 "कृत्वोत्तरपरिपहादि करोत्याच्यासादनात्" कात्या० ६, २, ५,
 "श्रासादने" शब्दे उदा० । श्रासज्ञतासम्पादने षमर्द्दने च
 "वयमासादने तस्य दर्पमद्य हरेमहि" भा० ष० २० ष० ।

श्रासादित त्रि० आ+सद-षिच्-क् । श्रिकटीकते श्रमापे च
 'श्रासादितप्रकटनिर्मलसचन्द्रहास' सा०ट० । श्रयायो-
 जिते श्रद्धिधापिते षसम्पादिते ईकानकौलिपरे च ।

श्रासाद्य त्रि० आ+सद-षिच्-यत् । प्राये "अमूदनासाद्यम-
 धिक्कधन्यम्" रघुः । श्रिकटीकार्ये श्रवसाद प्रापण्याये
 आ+सद-षिच्-ल्यप् । श्रप्रायेयर्थे अच्य० ।

श्रासार उ० आ+सृ-षञ् । श्रारासम्पाते श्वेगष्टौ, "त्वामा-
 सारप्रगमितवनोपल्लय साधु मूर्ध्ना" । "श्रवसारं क्षपयत
 भवान् व्योमगव्वाजलादौ" मेघदू० । "श्रासारसिक्तचित्ति-
 काष्णयोगात्" रघु । श्रसरूपे श्रैत्याना सर्वतो व्याप्तौ
 च । षकरणे षञ् । सुहृदुवले । हादशराजमण्डलमध्ये
 श्रपभेदे । हादशराजमण्डलज्ञान्मेये दर्शितम् यया
 "आत्ममण्डलमेवात्र प्रथम मण्डलं भवेत् । समन्तात्तस्य
 विज्ञेया रिषवो मण्डलस्य तु । उपेतस्तु सुहृत् श्रेय
 यत् मित्रमत परम् । मित्रमित्रमता श्रेय मित्रमित्र
 रिपुस्तत । एतत् प्रस्तात् कथितं पयादपि निबोध मे ।
 पार्श्वपाहस्तत पथात् तत व्याक्रन्द उच्यते । आसारस्तु
 ततोऽन्य स्यादाक्रन्दासार उच्यते । जिगोपो शत्रुयु
 क्तस्य विघ्नस्तथा द्विज । । तत्रापि निश्चयः शक्योवक्तु
 मनुजपुङ्गव । निग्रहानुपद्ये शक्तोमध्यस्थ परिकीर्तित ।
 निपहानुपद्ये शक्त सर्वेषामपि यो भवेत् । उदासीन
 स कथितो बलवान् श्रियीषीपति । मण्डल तव समोक्त
 भेत् हादशराजकम्" । इपद् वि शरगणै रचिते
 दण्डदण्डोभेदे च ।

श्रासाव्य त्रि० आ+सृ-ण्यप् । श्रमिषवशीचे मद्यादौ ।

श्रासिका उ० श्रासि महरण्यमस्य ठक् । अङ्गेन शुद्धकारके
 श्रासिका स्त्री पर्यायेषासनम् आस-पर्याये खलुत् । पर्या-
 येण उपवेशने । "उद्रासिका. गुण्यन्ते" पाठ० भा० ।

श्रासिक्त त्रि० ईपत् सम्यक् वा सिक्त आ+सिच-क् । ईपत्
 सिक्ते शस्यकृषिक्ते च ।

श्रासित न० आस+भावे-क्त । उपवेशने । आसधातौ
 उदा० । आधारे क्त । उपवेशनाधारे स्थाने । आसि
 तस्य घनेरपत्य शिवा० अण् । अशितघनेरपत्ये स घ
 शाखिल्यगोत्रं प्रवर ।

श्रासिधार न० अश्रिधारा इवाख्यत्वान् । "युवा युवत्या शार्द्ध
 यत् हृग्भर्तृवदाचरेत् । अन्तर्निष्ठत्तनद्, स्यात् आसिधार-
 व्रत हि तत्" इति यादवोक्ते व्रतभेदे "अभ्यस्यतीव व्रत-
 नासिधारम्" रघुः ।

श्रासिद्ध त्रि० आ+सिध-क्त । राजाश्रया वादिना कृतायरोधे
 प्रतिवादिनि "नासिद्धस्तं विस्मृयेत्" नार० ।

श्रासिनासि उ० स्त्री आसिरिव तोच्छ्रान्या नासा यस्य अशिनास
 घनिभेदस्तस्यापत्यम् इज् । तदपत्ये तत युवापत्ये फक्
 तौल्व० न लुक् । आशिनासामन' तत्पौत्रे ।

श्रासिवन्धकि उ० अशिवन्धकस्यापत्यम् इज् । अशिवन्धका-
 पत्ये तत युवापत्ये फक् तस्य तौल्व० न लुक् । आसि-
 यन्धकायन तत्पौत्रे ।

श्रासीन त्रि० आम+शानच् । उपविष्टे आसधातौ उदा०
 श्रासीनप्रचलायित न० आसिनेन उपविष्टेनेन प्रचलवत्
 आचरितगु प्रचल-क्यच् भावे क्त । उपविश्य निद्रावशेन
 प्रचलनरूपे (वसेदोला) टोलने ।

श्रासुत् त्रि० आ+सृ-किप् । कृताभिपये । तस्येदम् गङ्गा०
 ष । आसुतीय । तस्य बन्धनि त्रि० ।

श्रासुति स्त्री आ+सृ-क्तिन् । सोमादिनिष्पीडने श्रमिषवे,
 श्रमदानिष्पादने (श्रीयान) इति स्याते मदापाके च । "परिष्कृ-
 तस्य रशिन इयमासुतिशारुर्मदाय' ऋ० ८, १, ० ६ । आ+सृ-
 प्रसवे किप् । श्रसवे । "योनाश्रिन्द्र । सुध्यङ्गोवय आसुति
 दा" ऋ० १, १०, ७ । आसुते सन्निकषदेशादि चतरथ्या
 मध्वा० मतप् । आसुतिमर् तद्वति त्रि० स्त्रिया ङीप् ।
 श्रासुतीवल उ० आसुतिरस्यस्य बलच् दीर्घ । श्रौण्डिके ।
 श्रौमाभिषयमानिनि याञ्चिके च ।

श्रासुर त्रि० अशुरस्येदम् अण् । अशुरसबन्धनि । "आसुर
 तद्भवेत्तोय पीत्वा आन्द्रायथश्चरेत्" ऋति 'कञाल-
 चक्रनिष्पन्नमासुर ऋण्यस्य ऋतम् । तदेव ऋत्तपठित
 स्यात्त्यादि दैविक भवेत्" कात्या० ऋ० । तेन (मासमा)
 प्रश्नित्श्रमस्यस्य ऋत्तपठितत्वेन स्याद्वान्येवा
 त्वपाध्यता । स्त्रिया ङीप् । "आसुरी रात्रिरव्यत्र तस्मात्ता
 परिवर्जयेत्" ऋति । श्रसुरवदाचार्युक्ते तदाचार्य
 गीतायासुतोयथा ।

“हो भूतसर्गा लोकोऽस्मिन् दैव्याऽसुरेष्व च । दैवो विष्णु-
रथ प्रोक्तश्चासुर पार्थ मे शृणु । प्रष्टिञ्च निष्टिञ्च
जना न विदुरासुरा । न शीघ्र नापि चाचारं न सत्य
तेषु विद्यते । असत्यमप्रतिबन्धे जगदाऽनुरोचरम् । अप-
रस्परसम्भूत किमन्यन् कामहेतुकम् । एता दृष्टिमपद्य
नष्टात्मानोऽल्पबुद्धय । प्रभयन्युपकर्माणि क्षयाय ज-
गतोऽङ्गिता । काममाश्रित्य दुष्पूर दम्भमानमदान्विता ।
मोहाद्गृहीत्वाऽसदुपाहान् प्रथसन्तेऽशुचिग्रता । चिन्ता-
मपरिमेयाश्च प्रलयानामपाश्रिता । कामोपभोगपरमाप्ता-
वदिति निश्चिता । आशापाशगतैर्बद्धा कामक्रोधपर-
यणा । ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् । इद-
मद्य मया लब्धमिदं प्राप्नो मनीरषम् । इदमस्मीदमपि
मे भविष्यति पुनर्धनम् । असी मया हतं गतुर्हनिष्ये
चापरानपि । ईश्वरोऽहमहं भोगी विद्मोऽहं बलवान्
सुखी । आदोऽभिजनवानसि कोऽन्योऽस्ति पृथगो
मया । यच्छे दास्यामि मोदिय इत्यनानविमोहिताः ।
अनेकचित्तविभ्रान्मोहजालसमाहता । प्रसक्ता काम-
भोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ । आत्मसमाधिता लब्धा धन-
मानमदान्विता । यजन्ते नाम यज्ञस्ते दम्भेनाविधपूर्व-
कम् । अहङ्कार बल दपे कामं क्रोधश्च सञ्चिता ।
आमात्मपरदेहेषु प्रह्विपन्नोऽभ्यस्त्रयका । तानहं द्विपत
क्रूरान् सवारेषु नराधमान् । क्षिपाभ्यजस्त्रमगुमास्त्रा-
सुरीष्विव योनिषु । आसुरीं योनिमापन्ना मृदा जन्मनि
जन्म न । सामप्राथैव कौन्तेय । ततोयान्यधमा गतिम् ।
विविध नरकस्येदं द्वार नाशनमात्मन । काम क्रोधस्तथा
घोभक्त्यादेतन्नय त्यजेत् । एतैर्विसृज्य कौन्तेय । तभो-
द्वारैस्त्रिभिरनर । आचरन्त्यात्मन श्रेयस्ततोयाति परा
गतिम् । य शस्त्रविधिसुसृज्य वर्त्तते कामचारत ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परा गतिम् । तस्माच्छास्त्रं
प्रमाणेन कार्याकार्यव्यवस्थितौ । ज्ञात्या शस्त्रविधा-
भीक्तं कर्म कर्तुमिहाहं हि” ।
श्वसुरवत् कर्त्तव्ये विवाहभेदे ए० । स च “ब्राह्मो दैवस्यै-
वार्थः प्रजापत्यक्षयासुर” इति विमन्व्य “पैशाचश्चासुरश्चैव
न कर्त्तव्यो कदाचन” इति निषिध्य “जातिभ्योऽपि विषं दत्त्वा
अन्यायै चैव शक्तिः । कन्याप्रदानं स्वाच्छन्द्यादासुरो धर्म
उच्यते” इति मनुना लक्षितं । ब्राह्मिदिवाहयेषु प्रगल्भ
पुत्रलाभरूपफलसञ्चयान् “इतरेषु च गिरेषु न्यर्त्तान्दतवा-
दिनः । जायन्ते इर्विवाहयेषु ब्रह्मधर्मं द्विप सुता” । अन-

न्दिर्तं स्त्रीविवाहैरन्दिन्या भवति प्रजा । निन्दितं निन्दितान्
न्या तस्मात्त्रिन्यान् पियर्जयेत्” । “पुपिवाहै क्रियानोपै
पदानध्ययनेन च पुनान्दुसता यानि ब्राह्मणातिक्र-
मेण च” इति मनुना तस्य निन्दा कृता “आसुरोऽपि विषटानात्”
या० श्रु० । आसुरादिविवाहस्तु कर्त्तव्योऽग्निशासिक”
इत्युक्ते तदाप्यन्याधानं कार्यमेव “आसुरादिविवाहेषु
पितृगामि भवेत्तुनम्” श्रुति “अप्रजस्त्रीधनं भर्तुर्वा-
ज्यादिषु चतुर्ष्वपि । दुहितृषां प्रसूता चेच्छेषेषु पितृ-
गामि तत्” या० श्रु० । “शेषेष्वारुगान्धर्वराक्षसपैया-
रेषु भार्यात्वं प्राप्ताया” इति मिता० । टायमागहता तु
तत्तद्विवाहकालेषु टत्त धनमिति व्याख्यातम् । ४ राजसर्पमे
(राक्षसरिपा) स्त्री राजनि० १५ विहन्वपे न० । स्वार्थे अच् ।
६ असुरे । “तस्मादप्यथेहादानसत्रह्वानभयजमानमाऽ-
रासुरोपतेति” आ० उ० उक्ते ७ अयजनयोषे अयजनादि-
कर्त्तृत्वात्प्रासुरत्वम् । अतएव मनुना “अयत्नना हि य-
द्विषमासुरस तदुच्यते इति” तदुच्यस्यासुरधमदह-
क्तम् । ततश्च शास्त्रानभ्यतुष्ठातविषयभोगहेतुरागप्रधाना,
वैदिकनिषेधातिक्रमेण स्वभावसिद्धरागहेतुसारिसर्वानर्ध-
हेतुप्रष्टिचित्तहेतुता च राजसी प्रष्टि आसुरी प्रकृति ।
आसुरी सम्पत्तु अशुरमण्यहेतुमृता रजसभोगयो सम्पद्
सा च अशुभवासनासन्ततिजन्या तद्विद्वत् त “दम्भोदयो-
ऽभिमानश्च क्रोध पाच्यमेव च । अज्ञानं चाभिजातम्
पार्थ । सम्पदमासुरीम्” गीतोक्तम् । “द्वैवी सम्पद् विमो-
क्षाय निधन्वायासुरी मता” गीता ८ अज्ञेदात्मकचित्तुभाभेदे
स्त्री यद्वच० ।
आसुरस्य न० ईत० । “अयत्नवान्तु यदुद्व्यमासुरस तद-
उच्यते” इति मनुक्ते अयात्तिक्रधने ।
आसुरायण ए० आसुरेरपत्य युवा क्रु । आसुरैर्युवगोत्रापक्षे
स च शुक्यजन्तु सम्पदाय प्रवर्त्तक “आसुरायणाश्च वा-
स्त्रादासुराखण.” यत० ब्रा० “आसुरैरुपसंस्थानम्”
वार्त्ति० उक्ते स्त्रियां ष्वे पिप्वात् डीप् । आसुरायणो ।
आसुरि ए० तत्त्वज्ञानोपदेशेन अस्ति सवारम् अश-
उरच् अशुरः कपिलस्तस्य ज्ञात् इज् । साहस्यो-
गाचार्ये कपिलशिशये अपिभेदे । “एतत्पविलमन्यु सनि-
रासुरयेऽतुकम्भया मददौ । आसुरिरपि पञ्चशिशय तेन
बहुधा जन तन्वम्” सा० का० । स एव प्रत्यहं तर्पणी-
यर्पिगणे पठितः । “सनकश्च सनन्दश्च हतयोश्च समातन ।
कपिलश्चासुरिश्चैव षोडु, पञ्चशिशुस्तयेति” तर्पणे अति ।

युधापत्ये त्व फक् तस्य तौल्व० न लुक् । आसुरि० तत्पुत्र
आसुरायण तत्पौत्र स च यजुर्वेदसंप्रदायप्रवर्तक
आसुरायणशब्दे उदा० ।

आसुरिवासिन् पु० आसुरौ तत्समीपे वसति चिनि ।
आसुरिसुनेरन्वेषासिनि प्राञ्चोपल्लवे शुक्लयजु संप्रदाय
प्रवर्तके ऋषिभेदे । 'प्राञ्चोपल्लवत् आसुरिवासिनः
प्राञ्चोपल्लव' शत० ब्रा० । [२सम्यक्सेके च ।

आसेक पु० आ+सिच-घञ् । जलादिना १४छादेरीषत्सेचने
आसेक्य पु० आसेकमर्हति यत् आ+सिच-यत्तु वा । "पित्तोस्तु
तुल्यधीयत्वादासेक्यः पुरुषो भवेत् । स शुक्लं प्राश्य
लभते ध्वजोन्नतिसंशयम्" इति वैद्यकोक्ते नष्ट सकभेदे ।
ध्वजोन्नतये तस्य जन्तोत्तरं शुक्लसेकयोग्यत्वात् तथात्वम् ।

आसेचन त्रि० न सिच्यते । त्वथति मनोऽत्र आधारे ल्युट्
असेचनः स्वार्थेऽण् । १यद्दर्शने मनो न त्वथति तन्मिन्
मन आनन्दविशेषहेतौ प्रदाये । स्वार्थे कन् । तत्रैव । "न-
यनयुगासेचनकम्" सा० द० । रायसुकुटस्तु असेचनप्रत्ये-
वाह । आ+सिच-भावे ल्युट् । २सम्यक्सेके न० ।

"तस्य सर्पिरासेचनं कृत्वा" शत० ब्रा० । करणे ल्युट् ।
३आसेचनसाधने पाले । 'या पात्राणि पूष्य आसे-
चनानि' ऋ० १, १६ २, ११ । ४ताडये क्षुद्रपाले स्त्री ङीप् ।

आसेदिवस् त्रि० आ+सद-कस्र । १मिकटागते २प्राप्ते च ।
स्त्रिया ङीप् षस्योन्चम् इटोनिष्पत्तिश्च । आसेदपी ।
आसेदृ त्रि० आ+सिध-हच् । व्यवहारे राजाज्ञया
प्रतिवादिना गत्यादिरोधकर्त्तरि वादिनि स्त्रिया ङीप् ।
आसेधशब्दे उदा० ।

आसेध पु० आ+सिध-भावे घञ् । व्यवहारे राजाज्ञया वादि-
ना प्रतिवादिना स्थानान्तरगत्याद्यवरोधे' तत्कालप्रकार-
रभेदादि भिन्ना० नारदेनोक्त । "पक्षव्येऽर्धे क्षतिघ्नसत्-
क्रामन्तश्च, तद्वच' । आसेधवेद्विवादाधीं यावदाह्ना
नदर्शनम् । स्थानासेध कालकृत प्रवाशात् कर्मण-
स्तथा । चतुर्विध स्यादासेधो नासिद्धश्च विवक्ष्येत ।
आसेधकाल आसिद्धः आसेध योऽतिवर्त्तते । स
भिनेयोऽन्यथा कुर्वन्नासेधा टण्डभाग भवेत् । नदीसन्तार
कान्तारदुर्द्द्वेयोपप्लवादिषु । आसिद्धत्वं परासेधसत्-
क्रामन्नापरप्लुयात् । निर्वेदुकामोरोगाद्यौ विवक्षुर्व्य-
सने स्थितः । अमियुक्तस्तथान्ये न राजकार्योद्यतस्तथा ।
मया प्रचारे गोपालाः शस्यावामे लपीयला । शिल्पिन-
चामि तद्जाचभायुषीयाश्च विमृशे" । नासेधव्याडति शेष.
० वाच - :

आसेवन न० सम्यक् सेवनम् । १सततसेवने २पौन पुन्ये च ।
'निसस्तपतावनासेवने' या० । "आसेवन पौन पुन्यम्"
सि० कौ० ।

आसेवा स्त्री आ+सेव-व्य । १पौन पुन्ये "पौन पुन्य-
सासेवा" सि० कौ० । २सम्यक्सेवायाश्च ।

आसेवित त्रि० आ+सेव-क्त । १सम्यक्सेविते २पौन पुन्ये न
सेविते च भावे क्त । ३आसेवाया न० । तत इटा० इनि ५
आसेवितिन् । आसेवनकर्त्तरि त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

आस्कान्द पु० आ+स्कान्द-वञ् । १ उत्प्लवने २आक्रमणे
३सशोषणे ४तिरस्कारे षोडशकानामास्कान्दितास्ये ५गतिभेदे
आस्कान्दन न० आस्कान्दयतेऽत्र आधारे ल्युट् । १युद्धे भावे
ल्युट् । २तिरस्कारे ३आक्रमणे "हरणास्कान्दननामिताच-
लेन्द्र" किरा० । ४अद्यगतिभेदे च ।

आस्कान्दित आ+स्कान्द-स्वाथे णिच्-क्त आस्कान्दोजातोऽस्य
तारका० इतच् वा । १अश्वाना गतिभेदे स च पञ्च-
विधः तस्मिन्पुण्ये चैमचन्द्रेण । "गतय' पञ्च धारास्यास्तु-
रङ्गाणा क्रमादिभा । तत्र धौरितकं धौर्यं धोरण
धौरितश्च तत् । बभ्रुकङ्कशिक्षिक्रोडगतिवद् वल्लिगतं
पुन । अग्रकायसंज्ञासात् कृञ्चिताय नतत्किम् ।
सुत त्व लङ्घन पक्षिस्त्रयोरनुहारकम् । उत्तेजितं
तेरितं स्यात् मध्यवेगेन या गति । उत्तेरितस्यपकण्ड-
मास्कान्दितमित्यपि । चतुर्भिश्च पदैः कोपादिव उत्प्लु-
त्य या गति" । सञ्जाया स्वार्थे या कन् । तत्रैव । तार०
इतच् । २आस्कान्दनयुक्तमात्रे त्रि० ।

आस्तु त्रि० आ+क्रम-ड वेदे नि० सुट् । आक्रामके 'आनो-
विद्या आस्तु गमन्तु देवा" ऋ० १, १८ ३, २ । "आस्तुः
शतूणासाम्प्रतार" भाष्यम् ।

आस्त त्रि० आ+अस+विच्लेपे क्त । सम्यक्क्षिप्ते ।

आस्तर पु० आ+स्तृ-कर्मणि च्च् । १इक्षिष्टप्रस्यकम्बले (भुव)
इति ख्याते । २विस्तरणीये कटादौ 'वासो षस्कलमास्तर-
किसलय" या० श० । भावे च्च् । ३सुविस्तारे

आस्तरण न० आस्तोर्व्येते कर्मणि ल्युट् । १आस्तोर्व्यभाष्ये
कटादौ "दिशास्तरणसंकीर्णं विस्तीर्णं गमनोत्तमे" । "दर्भा-
स्तरणमास्तोर्व्य" भा० प० २५० अ० । २आस्तरण
पद्याम् स्त्री ङीप् । भावे ल्युट् । ३विस्तारे । "निवेशन
पुनर्नवीकृत्य षेपनास्तरणोपस्तरण" आश्व० ष्ट० । आस्तरणे
दीयते कार्ये षा व्युटा० चण् । ४आस्तरणे दीयमाने
५तत्र कार्ये च त्रि० ।

आस्तरणिक वि० आस्तरणं प्रयोजनमस्य ठक् । आस्तरण
साधने षस्त्रादी । “अथास्तरणिकं सर्वं ह्यतस्तु समवेद्ययन्”
रामा० । तस्येदम् दृष्टत्वात् ख । आस्तरणीय आस्तरण
षम्यन्विनि वि० ।

आस्तायन वि० अस्तौत्यव्ययम् अस्ति+विद्यमानस्य सच्चिदर-
देशादि पक्षा० फक् । विद्यमानसच्चिदरदेशादौ । [च
आस्तार उ० आस्तौर्यं ते आ+स्तु-घञ् । विस्तार्ये २ विस्तारे
आस्तारपङ्क्ति स्त्री कर्म० । वैदिके अन्तोभेदे सा च सर्वान्तु०
कात्या० दर्शिता यथा “पञ्चम पङ्क्ति पञ्चपदा । अथ चत-
ष्पदाद्या विराट् टमका । अयुजां जागतो ततोदृष्टयौयुजौ
तद्विपरीताद्यो चेत् प्रस्तरपङ्क्तिरन्त्यो चेदास्तारपङ्क्तिरा-
द्यन्त्यो चेत् सस्तारपङ्क्तिर्मध्यमौ चेद्विदारपङ्क्तिः” ।

आस्ताव उ० आस्तुवन्यत्न आ+स्तु+आधारे घञ् । यस्ते
स्तोष्टृणा स्तवनाधारे देशे । “ततोऽज्ञात्तृनास्तावे स्तो-
ष्टृमाथानुपोपविशे” का० उ० । “उद्गातृन् उद्गाष्टुसु-
पान् आगत्य आस्तुवन्यत्निति आस्तावस्तस्मिन्ना-
स्तावे” भा० । “उदङ्घोऽगत्याऽऽस्तावचालात्तशामि-
त्वान् उदङ्घुखोनमोऽसकृष्ट” द्राह्यायण ।
“उदङ्घुखस्तित्त तत आस्तावदेश चालात्तशामित्वं च
स्तुत्यादिभिर्मन्त्रैर्यथाक्रममपतिष्ठेरन्” ताण्ड्यब्रा० भा० ।
“वह्निर्वेद्यास्तावे वा स्यापयेयु” आश्व० श्रौ० । भावे
घञ् । २सस्यकुञ्चवे ।

आस्तिका वि० अस्ति परलोक इति मतिर्यस्य ठक् । परलोक-
स्तित्वशक्तिनि “आस्तौत्युक्त्वा गतो यस्मादास्तिकस्येन
कथ्यते” इति निरुक्तस्य शक्ये जरत्कारस्यमिच्छते २ मुनिभेदे
आस्तिकोत्पत्तिकथा आस्तिकस्ये वक्ष्यते । “आस्तिकस्य
सुनेर्माता भगिनी वासुकेस्तथा जरत्कारस्ये पत्नी
मनसादेवि ते नमः” मनसाप्रणाममन्त्र ।

आस्तिकार्थ उ० आस्तिकायार्थं ददाति दा-क । जनमे-
जये राजनि शब्दच० ।

आस्तिक्य न० आस्तिकस्य भाव अञ्ज् । आस्तिकत्वे पर-
ल्लोकाभ्यः पगन्तृत्वे “साहात्म्यमपि आस्तिक्य सत्य शौचं
दयार्जवम् । विद्विङ्गि कथ्यते लोके पुरार्यै कथितम्” ।
भा० व्या० १३० । भावितं करणं पूर्वभास्तिक्या-
च्छ्रुति दर्शनात्” भा० ष० ८५० । “आस्तिक्यशुद्धम-
वत प्रियधर्मार्थम्” किरा० ।

आस्तीक प० वासुकिमग्न्यां जरत्कारान्त्रा जरत्का-
रस्ये उल्ले मुनिभेदे तदनुत्पत्तिकथा यथा ।

“तत्र ता भैक्षककन्या प्रादात्तस्मै सहात्मने । नागेन्द्रो
वासुकिर्महान् च ता प्रत्यगृह्यत । अस्त्रनामेति वै मत्वा
भरणे चाविचारिते । मोक्षभावे स्थितस्यापि इन्द्रभूत-
परिपद्ये । ततो नाम स कन्यायाः पप्रच्छ इन्द्रमुत्तमम् ।
वासुकि भरणं चास्या न कुर्यामित्युवाच ह । भा०
व्या० ४६० । “सौतिरुवाच । वासुकिस्तत्रमोक्षात्
जरत्कारमर्थं तदा । सनाम्नी तव कन्येय स्वसा
मे तपसाऽन्विता । भरिष्यामि च ते भार्या प्रतीक्षेमा
द्विजोत्तम । रत्नपञ्च करिष्येऽस्याः सर्वयत्नवा तपोधन । ।
त्यर्थं रक्ष्यसे चैषा मया सुनिबरोत्तम । । अविस्वाच ।
न भरिष्येऽहमेतां वै एष वै समयः हत । अप्रियञ्च न
कर्त्तव्यं हते चैमां त्वजाम्यहम् । सौतिरुवाच । प्रतिश्रुते
तु नागेन भरिष्ये भगिनीमिति । जरत्कारस्यदावेशे भुज-
गस्य जगाम ह” इत्युपक्रम्य । “उत्सङ्गेऽस्याः गिर हत्वा
सुप्राप परिशिष्यवत् । तसि च सुप्ते विप्रेन्द्रे सविताऽस्त-
मियाहिरिम् । अङ्ग परिष्ये अङ्गस्तत साऽश्चिन्तय-
त्तदा । वासुकेर्मगिनी भीता धर्मलोपान्मनसिनी ।
सिन्धु मे सुहृत भूयाङ्गुत्तुः स्यापम न वा । दुःखशीलो
हि धर्मात्मा कथं नास्यापराधुयाम् । कोपो वा धर्म-
शीलस्य धर्मलोपोऽप्यवा पुनः । धर्मलोपो गरीयान्
स्यादित्यत्मा करोम्यविसु । अत्यापयिष्ये यद्येन भुव कोप
करिष्यति । धर्मलोपो भवेदस्य सन्ध्याऽतिक्रमये भु-
वम् । इति निश्चित्य मनसा जरत्कारमुज्जग्मा । तस्यै
दीप्ततपस्य श्रयानमनलोपमम् । उवाचेद वचः हृष्ट्य
ततो मधुरभाषिणी । उत्तिष्ठ त्वं सहाभाग ! सूर्योऽस्त-
स्यपगच्छति । सन्ध्यासुप्राप्य भगवत्पदं स्पृष्ट्वा यवप्रतः” ।
प्रादुर्भूतास्मिहोतोऽयं सुकूर्त्तो रस्यदारुच । सन्ध्या
प्रवर्त्तते श्वेद पश्चिमाया दिशि प्रभो । एवमुक्त्वा च भगवान्
जरत्कारमर्त्तहातपा । भार्यां प्रस्फुरन्भाषौष्ठ इदं वच-
नमब्रवीत् । अवमान प्रयुक्तोऽयं त्वया भम भुजङ्गमे ।
समीपे ते न वक्ष्यामि गमिष्यामि वषागतम् । गहिरिष्ठ
न वामोऽहं । अयि सुप्ते विभावसो । अस्तं गन्तुं यथाकाञ्च
मिति मे हृदि वर्त्तते । न वाऽप्यवमतस्येह वासो रोचेत
कस्याचित् । किं पुनर्द्धर्मशीलस्य मन वा महिषस्य वा ।
एवमुक्त्वा जरत्कारमर्त्ता हृदयकम्पनम् । अत्रवीङ्गिनी
तत्र वासुके सच्चिदेभ्ये । नावमानात्कृतवती तवाहं
विप्रबोधनम् । धर्मलोपो न ते विप्र । स्यादित्ये तन्मया
हृतम् । उवाच भार्यामित्युक्त्वा जरत्कारमर्त्तहात पा ।

अपि कोपसमाविष्टस्यक्तु कामो भुजङ्गमासु । न मे पाग-
 न्तत प्राङ् गमिष्येऽहं भुजङ्गमे । । समयो ह्येप मे पक्ष्
 त्वया स० मिथः कृत । सुखमस्त्रुपितो भृङ्गे ब्रूयास्व
 भ्रातरं शुभे । इतो मयि गते भोर । गत स भगवानिति ।
 त्वं चापि मयि निष्कान्ते न योक्तं कर्त्तुमर्हसि । इत्युक्त्वा
 माऽनवद्याहो प्रत्युवाच भुनि तदा । जरत्कारं अर-
 त्कारश्चिन्ताशोकपरायणा । वाय्वगद्गदया वाचा मुखेण
 परिगुप्यता । कृताञ्जलिष्व रारोहा पर्यभुनयना तत ।
 धैर्यमालम्ब्य यामोरुर्हृदयेन प्रवेपता । न मामर्हसि
 धर्मज्ञा परित्यक्तुमनागसम् । धर्मे स्थिता स्थितो धर्मे
 सदा प्रियहिते रताम् । प्रदाने कारण यश्च मम त्वभ्यं
 द्विजोत्तम । तद्व्यवधत्तं मन्दा कि मा वक्ष्याति वृष्टकि ।
 माहयापाभिभूतानां श्रातोना मम सत्तम । । अथत्यमी-
 क्षित त्वत्तस्त्रु तावन्न दृश्यते । त्वत्तो ह्यपत्यलाभेन श्रा-
 तोना मे शिव भवेत् । सप्रयोगो भवेद्वाय मम मोक्ष-
 स्त्रया द्विज । । ज्ञातोना हितमिच्छन्ती भगवस्ता प्रसादये ।
 इममव्यक्त रूप मे गर्भमाधाय सत्तम । । कथ त्वज्ज्ञा महात्मा
 सन् गन्तुमिच्छस्यनागसम् । एवमुक्तस्तु स भुनिर्मायां
 वधनममयीत् । यदुक्तमत्रु रूपञ्च जरत्कारं तपोधन ।
 अस्त्यय सुभते । गर्भस्तत्र वैश्वानरोपम । अपि परमध-
 र्मात्मा वेदवेदाङ्गपारगः । एवमुक्त्वा स धर्मात्मा जरत्का-
 र्मज्ञाष्टपि । उवाच तपसे भूयो जगाम कृतनिश्चय ।
 "तत प्रपद्ये गर्भो महातेजा महाप्रभ । यथा सोमो
 द्विजयेत् । शुक्रपक्षोर्दशो दिवि । अथ काले त्वसा ब्रह्मन् ।
 प्रजज्ञो भुजगसखा । कुमार देवगर्भोऽपि त्वमाहभयाप-
 ङ्गम् । वदधे स तु तत्रैव नागराजनिशेयने । वेदायावि-
 जगे शाङ्गान् भागवाञ्च प्रबनाम्बुने । शीर्षं व्रतो ब्राह्म एव
 बुद्धिसत्त्वगुणाद्भित् । नाम आस्यामवत् स्थात लोकेपा-
 स्तीक इत्यत । अस्तीत्युक्त्वा गतो यस्मात्पिता गर्भस्यैव
 तम् । धनं तस्मादिदं तस्य मामास्तीकिति विष्टतम्" ।
 भा० आ० ४७ अ० "यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ
 महायथा । आस्तीक सपिषते व० पद्मगान् योऽभ्यरक्षत ।
 तं करन्त नद्याभागा । न मां हिसिद्धमर्हसि । सर्पापसर्प-
 भद्र ते गच्छ सर्पे । महाविष । । जनमेजयस्य यज्ञान्ते
 प्याशीकरपन कर । आस्तीकस्य वचः श्रुत्या य सर्पो न
 निवर्त्तते । गतधा भिद्यते मूर्ध्नि गिरहृत्फल यथा' तत्रैव ।
 "आस्तीकस्य इने । शोधो सुश्रूपापत्मास्तिम" भा०
 आ० १२ अ० आस्तीकमभिलष्य कृतोपत्तः । अथ १२ आस्ती-

कचरिताख्यापके भारतान्तर्गते अशान्तरपर्वभेदे । 'भौष्य
 पौलोममास्तीकमाटिधंशवतारणम्" भा० आ० १ अ० ।
 "आयुष्मान्निदमाख्यानमास्तीक कथयामि ते" भा० आ०
 १५ अ० । आस्तीके भोजयेद्राजन् । दद्याच्चैव गुडौदनम्"
 भा० स्वर्गा० न० ६ अ० । [जरत्कारसुनिपत्याम् ।
 आस्तीकजननी स्त्री ईत० । मनसादेव्या वासुकिभगिन्या
 आस्तीर्षु ति० आ० स्तृ-क्त । विस्तीर्षु कृतप्रसारणे "आ-
 स्तीर्षु तत्परचित्तवशय क्षणेन" माष । "आस्तीर्षुर्जि-
 नरत्वासु" रघु ।
 आस्तुत ति० आ० स्तृ-क्त । विस्तीर्षु
 आस्तीय स्त्री अस्तीत्यव्ययतत्त्वविद्यमाने भवः "दृतिवक्षी-
 त्यादि०" पा० टक् । विद्वद्भानपत्यर्थ भवे ।
 आस्तु ति० अस्तीत्येदम् अण् । अस्तीत्यस्त्वनि । "त्व त्वमिन्द्र-
 त्यामास्तुभ्याय वेत्यम्" अ० १०, १७ १, २ । "आस्तु-
 भ्याय अस्तीत्यस्त्वनिभ्यस्तुभ्याय" भा० ।
 आस्या स्त्री आ० स्या-अड् । १ आलम्बने, २ अमेक्षाया,
 ३ अज्ञाया, ४ स्थितौ, ५ यत्ने "ईं आदरे च "अनास्यया
 स्तनकरप्रसारिणीम्" नैप० । "स्त्री प्रमानित्यनास्यपा"
 "अनास्या वाह्यवस्तुपु" इति च कुमा० । "मर्त्येषा-
 स्यापराड्मुस" "पिण्डेष्वनास्या खलु भोतिकेपु" रघु ।
 "कास्याभेकेऽस्तिन् तव राम । रामे" मट्टि । आधारे
 अह् । ७ सभायाम् आस्थाने ।
 आस्थान न० आस्थीयतेऽत आ० स्या आधारे ल्युट् । १ सभा-
 याम् "तदोयमास्थाननिकेतनाजिरम्" किरा० "राजा-
 नमास्थानमण्डपगतम्" काद० । २ विप्रामस्थाने ।
 आस्थानीत्यपि सभायाम् । टिप्पणात् ङीप् । आस्या
 नोधूत् सभाधूत् । भावे ल्युट् । ३ आस्थाय
 ४ अज्ञायान्न न० ।
 आस्थापन न० आ० स्या-षिष्-पुक् ल्युट् । १ सभ्यकन्यापने ।
 करणे ल्युट् । २ सुश्रुतोक्ते त्रयोपक्रमणीयपक्षिभेदे च ।
 "द्विविधोवस्ति नैर्दृष्टिकः स्रष्टिकश्च । आस्थापन
 निरुह इत्यमर्धान्ताम् । "सदोपनिर्हरणात् गरीररोग
 हरणाद्वा निरुह इव स्यापनाटासु स्यापनादास्थाप-म्"
 आस्थापित ति० आ० स्या+षिष्-पुक् क्त । सभ्यः स्यापिते
 प्याषितादिपाठात् अस्मान्तेऽन्ततान ।
 आस्थापिका स्त्री आ० स्या-धात्वर्णभेदे रे ल्युट् ।
 टापि अत इत्यम् । १ आस्थाने प्याप्यती । २ अन्या
 आसासुप्ते आ० उ० भाष्ये "प्याप्यन्ते आसादिका टक्-

वानितिसुक्तम् कर्त्तरि खल् । आस्यावक् २ आस्थान-
कर्त्तरि लि० । स्त्रिया टाप् अत रच्यम् ।
आस्थित लि० आ+स्था-क्त । अथस्थाने २ प्राप्ते ३ ध्यास्ते
“रक्तं स्यन्दनसास्थितौ” रघु । ३ ध्याश्रिते च ।
आस्थिति आ+स्था-क्तिन् । एकतास्याया २ तात्वर्थेण वर्त्तने च ।
आस्थेय लि० आ+स्था-कर्मणि यत् । अथसन्नेत्रे । “नह्येषा
बुद्धि रास्येया” रामा० । “यत्नान्तरसास्थेयम्” काशिका ।
आस्थान लि० आ+स्था-कर्त्तरि क्त । क्तस्थाने कतावगाहने
आस्थान लि० आ+स्था-भावे ल्युट् । प्रचाखनेन शुद्धौ ।
“आस्थाने ता नि दध्मिषि” अथ० १४, २, ६५ । [आस्यभवे ।
आस्थेय लि० आस्थे भव टक् आसदादेश अतोऽलोप ।
आस्पद् न० आ+पद-घ सुट् च । १ प्रतिषायासु, २ पदे, ३ स्थाने,
“ध्यानास्पद् भूतपतेर्विषये” स्तनद्वयेऽपि नृ हरिचन्दना-
स्पदे “सरागमस्या रगनागुणास्पदम्” इति च कुमा० ।
“तदास्पद् श्रीशुंभराजस शितम्” । रघु; “व्योम्नीष अकु-
टीक्येन वदने केतुकारास्पदम्” भाष ४ कथ्ये, ५ प्रभुत्वे च
इत्यल्लभने विषये च । “निधनता सर्वापदासास-
दम्” किरा० । “तस्मात् केवलप्रकृतास्पदा तल्लग्न
योगितेति” भाषस्य ५, २ १ व्या० मङ्गि० । ८ अथस्थाने उप
मृत्त्यास्पदश्चैव” मनु । ६ लम्भावधित्थमस्थाने ।
“कर्मस्थानञ्च टथम सेखरणमास्पदं सञ्च” ज्योतिषम् ।
आस्पन्दन न० आ+स्पन्द-ल्युट् । ईपत्कर्मने ईपञ्चलने
आस्थात्र न० आस्थरूप पात्रे ष्टौ आस्थरूपे पात्रे “आस्-
पात्र जुहुर्देवानामिति” मत० ब्रा० १, ४, २, १३ । “आस्थरूप
पात्रासुपात्रम्” भा० ।
आस्थाल उ० आ+स्थल-वाले णिच्-अच् स्थल+घञ्
स्फाभादेश वा । १ चालने २ हस्तिकर्षचालने हारा०
आस्थालन न० आ+स्थल-वाले-णिच्-ल्युट् । १ ताडने
२ चालने च । “सैरावतास्थालनकर्कशेन” कुमा० सुरद्विपास्ता
लनकर्कशात्सु लौ । “सैरावतास्थालनविज्ञथ य” “आसा
जलास्थालनतापराथास” रघु । अथवतरतधनुर्घ्वास्था-
लन” शकु० । “एलावतास्थालनलव्यगन्ध” भाष ।
३ श्वाटोपे ४ प्रागाग्भ्ये च ।
आस्थानित लि० आ+स्था-क्तिन्-ल्युट् । १ चालिते २ आषडिते
३ तर्जिते च । “अजसमास्फुत्तं वृत्तकी १७” कृष्णान्तरम्
आस्फुजित् पु० अस्फुजति अ+स्फुज-ङ, अ+स्फुज-जि-
क्तिप् । शुक्राचार्यैः । शुक्राचार्येण अतुत दिन आ-
जिञ्ज्यो ८० ।

आस्फोट उ० आ+स्फुट-णिच्-कर्त्तरि अच् । १ अर्कहृष्ट
शब्दरत्ना० २ नवमस्रिकाया स्त्री । श्मूरादेशाङ्गवन्दे (ता-
ल् ठोका) ३ सधर्षणजातगज्जमात्रे “लाङ्गूलास्फोट-
शब्दाच्च चालित स मङ्गागिरि भा० य० १ ३ य० ।
आस्फोटक च० आ+स्फुट-णिच्-खल् । (आसरोट)
१ मसिद्धे पर्वतपोलुभेदे २ वाङ्मयदकारके लि० ।
आस्फोटन न० आ+स्फुट-णिच्-भावे ल्युट् । १ प्रकापने
२ वाङ्मये शब्दकरणे “आस्फोटननिनादास बालाना
खेलता तथा” रामा० । ३ श्मूर्पादिना धान्यादेस्तुपादि
निरमने (आच्छान) व्यापारे च । “कुञ्चानास्फोट-
नाध्यानयेपथुव्यथने” सुश्रु० ।
आस्फोटनी स्त्री आस्फोच्यते विदार्यतेऽनया अ+स्फुट-णिच्-
करणे ल्युट् स्त्रीत्वात् ङीप् । (तरपिन) वेधनास्त्रे ।
आस्फोटित न० आ+स्फुट-णिच्-भावे क्त । वाङ्मये शब्दे
१ प्रकापने च । कर्मणि क्त । विटलिते लि० ।
आस्फोत उ० आ+स्फुट-अच् ष्टपो० टस्य तत्वम् । १ अर्कहृष्टे
२ कोषिदारदृष्टे, ३ पचाशब्दे च “आस्फोतजातिकरधीर-
पत्तै” सुश्रु० । स्वार्थे कन् । आस्फोतकोऽर्कहृष्टे ।
आस्फोता स्त्री आ+स्फुट-अच् ष्टपो० । १ अपरराजिताया,
सा च द्विविधा ज्वेतपुष्पी नीलपुष्पी च तयोर्गुणपर्यायी
भावप्र० “आस्फोता गिरिकर्षीं च विष्णु क्रान्ताऽपरा-
जिता । अपरराजिते कटुके शोते कश्चसुहृष्टिके ।
कुष्ठगूल्मनिदोषामशोषञ्चरविषापहे । कपाये कटुपाके च
सुतिके मृत्तिषुद्धिदे । २ शारिषायाम (ज्वापरमासी)
लताभेदे च ।
आस्माक लि० अस्माकमिदम् अस्मात्+इदमर्धेऽण् अस्मा-
कादेश । अस्मात्सम्बन्धिनि । स्त्रिया ङीप् । “रामादि-
तादात्मप्राङ्गीकारे चास्माकीं सिद्धान्तश्यासाभिधाय”
भा० २० । [सम्बन्धिनि ।
आस्माकीन लि० अस्माकमिदम् अज् अस्माकादेश । अस्मात्-
आस्य न० अस्थिते आसोऽल+अस-आधारे खल् । १ सुखे
“तदास्पदास्येऽपि गतोऽधिकारिताम्” नैप० । “त हि
स्वयन्” स्वादासात् । अस्थानेन सदाऽनिति “पाण्यासोहि
द्विज मृत” “नित्यमास्य शुचि स्त्रीथासु” इति च मनु ।
२ तन्मध्ये च । यथादो तद्वितयाजादौ अस्थ्य स्थानं
दा अस्थिदेश । तदादेशपक्षे आस्ये भव आस्यन्
यथा च अस्थि आसदादेशस्थानिता तथासनशब्दे ८८६
पृष्ठे उक्ता । आस्ये भव, यति वा भाषदादेश अथोप ।

३सुखभवे त्रि० । 'द्वल्यास्यप्रयत्नम्' मा० आस्त्रे भवमास्य
तात्वादिस्थानम्' ति०को० ।

आस्यन्दन आ+स्यन्द-भावे ल्युट् । रंपतृञरणे ।

आस्यन्वय त्रि० आस्य धवति-धे-ख-सुम्-उप०स० ।

सुम्भ० । सुखास्तनास्त्रादके सुपसुखके ।

आस्यपत्र न० आस्यनेत्र पत्रमस्य । १पञ्चे शब्दचन्द्रिका ।

आस्यलाङ्गल पु० आस्य लाङ्गलमिध भूमिद्विदारकं यस्य ।
शूकरे । [दाडि] ।

आस्यतीनन् न० आस्यभवं लोम । पुरुषसुखजाते लोमि

आस्यहात्य त्रि० अस्मिनाऽऽद्ययाऽऽहननम् तत अक्षयर्थे
विमुक्तादि० अण् । अनुगतिक्ता० द्विपटशब्दि । खड्गेन
हननशून्ये ।

आस्या स्त्रा आस-भावे क्यप् । १स्थितौ, गतिराहित्ये ।

'आस्या वर्षकरी स्थौल्यशौकमार्यकरी शुभा' छन्द० ।

प्रास्यासव पु० आस्यस्यासव इव । (बाल) इति ख्याता-
याम् बालायाम् ।

आस्त्र न० अस्त्रमेव स्वार्थेऽण् । रुधिरे । तत० सुखादि० अस्त्रेऽप्ये
इति । आस्त्री रुधिरयुक्ते त्रि० स्त्रिया ङोप् ।

आस्त्रप पु० आस्त्रं रुधिर पिबति पा-क उप०स० ।
१राक्षसे तद्देवताके ० कूलनक्षत्रे च ।

आस्त्रत्र पु० आस्त्रत्रति मनोऽनेन करणे अप् । १क्रेमे । कर्त्तरि अच् ।
२अर्हन्वतसिद्धिं पदार्थभेदे । अर्हन्वत्त्वे २द० शब्दे विद्यते ।

आस्त्राव पु० आस्त्रगति रुधिरपस्यात् अ+सु-अपादाने
धञ् । १चते "जातएप तथास्त्रावस्त्रन्तु सोऽस्त्रं बुध्यसे"
भा०उ०५०७७० । भावे धञ् । २सस्यक्त्ररणे कर्त्तरि ण ।
सस्यक्त्ररणयुक्ते त्रि० । आस्त्रत्रति आ+सु-ण ।
सुखलालायाम् "अ्युतेरास्त्राववत् विद्यान् निगिरन्नेव
तत् शुचि" आ०त०गोत० "आस्त्रायोलाला" रघु० ।

आस्त्राविन् त्रि० आ+सु-णिनि । मदादिचरणगोत्रे । "महा-
गजइवास्त्रावो प्रभञ्जन् विविधान् द्रुमान्" भा०प०प०१४६
आस्त्रावयुक्ते च "इष्टशोणित्वास्त्रावो दीर्घकालास्तुवन्वी चेति
दृष्टदण्डनिष्कानि" छन्द० ।

आस्त्रनित आ+स्त्र-न क्त पञ्चे इट् । शब्दिते ।

आस्त्राद् पु० आ+स्त्र-कर्मणि धञ् । १मधुरादिरसे २शुद्धा-
रादिरसे च । भावे धञ् । २रसास्तुभवे । "मध्यापातोवि-
यास्त्रादः, मधु "न जायते तदास्त्रादो विना रत्यादिधा-
सनाम् । "तदास्त्रादे विभावादे परिच्छेदो न विद्यते"
सा०द० "भूताङ्गु रास्त्रादकषायकण्ड" कुमा० । आस्त्रादथ

पाधुर्यादिरसानुभवहेतुव्यपारभेद् स च लोके चर्वणादि
शुद्धारादिरसास्त्रादे अत्यधिषण् व्यापार यथाह सा०द० ।

"न जायते • तदास्त्रादोविना रत्यादिधासनाम् । वासना
चेदानीन्तनी प्राक्कनी च रसास्त्रादहेतुः तत्र यदि आद्या
न स्यात् श्रोत्रियजरन्मोभासकादीनामपि सा स्यात् यदि
द्वितीया न स्यात् रागिणामपि केषाञ्चिद्रसोद्बोधेन
दृश्यते तत्र स्यात् उक्तञ्च धर्मदत्तेन 'धवासनाना सभ्याना
रसस्यास्त्रादन भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्, काष्ठकुच्छा-
श्रुसन्निभा" इति । ननु कथं रामादिरत्याद्युद्बोधकारणं
सीतादिभिः सामाजिकरत्याद्युद्बोधकृत्युच्यते । व्यापा-
रोऽस्ति विभावादेर्नास्त्रा साधारणोक्तितः । तत्रभावेन
यस्यासन् पाथोधिप्लवमादय । सभ्याना तदभेदेन स्नात्मान
प्रतिपद्यते । ननु कथं मनुष्यमात्रस्य मनुश्चलङ्घनादावु-
त्साहोद्बोधकृत्युच्यते । उत्साहादिसमूहोऽपि साधारणदा-
मिमानत । दृग्णामपि समुद्रादिवङ्घनादी न दुष्यति ।
रत्यादयोऽपि साधारण्येन प्रतीयन्ते इत्याह । साधारण्येन
रत्यादिरपि तद्वत् प्रतीयते । रत्यादेरपि ह्यात्मगतत्वेन
प्रतीतो सभ्याना पीडातद्वादिर्भवेत् परगतत्वेन त्वरस्य-
त्वापातः । विभावादेर्योऽपि प्रथमतः साधारण्येन प्रतीयन्ते
इत्याह । परस्य न परस्येति ममेति न ममेति च । तदा-
स्त्रादे विभावादे परिच्छेदो न विद्यते । ननु तथापि
कथमेवमलौकिकत्वमेतेषां विभावादीनामित्युच्यते । विभा-
वनादिव्यापारमलौकिकमुपेयुयाम् । अलौकिकत्वमेतेषां
मूर्षणं न तु दूषणम् । आदिशब्दादनुभावनसञ्चारणे ।
तत्र विभावन रत्यादेर्विशेषेण व्यास्त्रादाङ्कुरणवोग्यता-
नयनम् । अतुभावनमेवभूतस्य रत्यादे समनन्तरमेव रसा
दिरूपतया भावणम् । सञ्चारणं तथाभूतस्यैतस्य सस्यक्-
चारणम् । विभावादीनां यथासस्यं कारणकार्यमच-
कारित्वे कथं त्रयाणामपि रसोद्बोधे कारणत्वमित्युच्यते
कारणकार्यं सञ्चारिण्युपात्तं हि लोकांत । रसोद्बोधे
विभावादां कारणान्धेव ते मताः । ननु तर्हि कथं
रसास्त्रादे तेषामेक प्रतिभासइत्युच्यते । प्रतीयमान
प्रथम प्रत्येक हेतुरुच्यते । तत सवचित्तं कर्षोविभावादि
सचेतसाम् । प्रपौनकरसन्वयायाञ्चर्ष्वप्रमाणोरसोभवेत् । यथा
सुखमुपरिचार्त्तना समेलनादप्यस्य इव कश्चिदास्त्रादः त
पानकरसे भजायते विभावादिषु मेलनादिहापि तथेवमपि
"ज्ञातास्त्रादो विद्वतजघना को विहातः" धर्मर्षः" येमदू०
ख्युट् । आस्त्रादनमस्य न० उक्तं सा०द०वाक्ये उदा० ।

आस्त्रादक न० आ+खट-खुल् । आस्त्राटनकर्त्तरि 'दर्शयन् नर्त्तकोनेय रसस्त्रास्त्रादको भवेत्' सा०द० ।

आस्त्रादित लि० आ+खट-णिच्-क्त । एतास्त्रादे भञ्जिते पदार्थे "आस्त्रादितार्द्रकमुक्त्वा समुद्रात्' माघ ।

आस्त्राद्य लि० अ+खट-णिच्-यत् । आस्त्राटयोग्ये पदार्थे 'घ्राणेन न तदात्रेय नास्त्राद्यञ्चैव जिह्वया' भा०आ०प० ३०ख० । 'आस्त्राद्यतोया प्रभवन्ति नद्या समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेया.' हितो० । आ+खट+णिच्-ल्यप् । अभञ्जित्वेत्यर्थे अय्य० ।

आस्त्रान्त लि० आ+खन-इडभावे टोर्ष । शब्दिते । आह अय्य०ब्रू अच् णि०आह्रादेश उवाचेत्यर्थे तिपोणलि म्रुधादेशस्तु वक्तमानकथनवाची एतस्माद्भिन्न तच्च क्रियापदम् अयन्त क्रियाप्रतिरूपकमव्ययम् । 'अघाह यस्मीं विदितो महेश्वर' कुमा० ।

आहक पु० आहन्ति आ+हन-ड संज्ञाया कन् । यद्वाकोक्ते ज्वरभेदे (नासाज्वर) "तनुना रक्तगोधेन युक्ता नासा-पुटान्तरे । गात्रमूलज्वरकर ह्ये प्रणा ह्याहकोज्वर" वै० ।

आहत लि० आ+हन-क्त । शब्दिते, "आह्लादिकह्ला-रसमोरणाहते" "नयमयुगमिसौलसावदेशाहतोऽसी" माघ । २७श्यासुतोऽहमित्यादौ ऋपार्थके वाक्ये न० । श्वक्कायाम् पु० । "इपद्धौत नव शुभ्र सद्ग यत्र धारि तम् । आहत तद्विह्वानीयात् सर्वकर्मसु पावनम्" वसिष्ठोक्तलक्षण्ये ४४श्ले न० । "आहतेन वसनेन ता परिदध्यात्" गोभि० । "आच्छाश्न त योदद्यादाहत आहकर्मणि" वायु० पु० । "परिघाष्याहते शुक्ले वाससी हेम-कुण्डले" छन्दो० ५ प्राणवस्त्रे न० तस्य उपमोगेन सर्दितप्रा-यत्नात्तथात्वम् । ईघाघातप्राप्ते ७सर्दिते लि० "पादाहत यद्व्याय मूर्च्छानमधिरोहति" माघ । ऽध्याघूर्णिते । ६अभ्यस्ते १०गुणिते च लि० "सूय्यांविषयव्या द्वि-सागरैरयुताहृतै" सू०सि० ।

आहतन्त्रण पु० आहतमन्त्रस्त लक्षण यस्य । गुणै प्रसिद्धे अमर प्रसिद्धगुणाना हि सर्वैर्ज्ञातत्वेन परिचित-तयाभ्यन्तगुणत्वात् तथात्वम् ।

आहति स्त्री आ+हन-क्तिन् । शब्दहेतुसंयोगभेदे ऽघाघाते श्ताहने "प्रभातवासाहृतिक्थिताकृति" भट्टि २श्यागमने घात् स्त्रोके पक्षे आहृतिरागतिरित्यर्थे ४गुण्ये "अ'या-हृतिश्चैव देवधेन भक्ता" शौळा० । ५मर्द्दने च ।

आहनन आ+हन-करणे ल्युट् । शब्दनाशघने दण्डादौ ।

तत् भव यत् । व्याहनन्य । व्याहननदण्डादिभवे "नमो दुन्दुभ्याय षाहनन्याय च" यजु० १६, २५ । "आहन्यते वाद्यतेऽनेनाहनन वाद्यसाधन दण्डादि तत् भवस्तस्मै" वेदटी० । भावे ल्युट् । २आहृतिशब्दार्थे ।

आहनस् लि० आ+हन-अमुन् । आहननोये २निष्पीद्ये सोमाटो । "तदाहना अमवत् पियुषो" ऋ० २, २२, १ । व्याहना आहननोय सोमादि' भा० व्याहनने साधु यत् । 'आहनस्य' तत्साधने लि० । "आहनस्याहै रेत सिच्यते" ऐत० ब्रा० ।

आहर लि० आहरति आ+हृ-व्यञ् । सञ्चयकारके "यमा-नरादुपाहर्त्त ममित्कृगफलाहरै" रघु । टषि तु कश्चौपदएव साधुतेति नेट ।

आहरकरटा स्त्री आहर करट । इत्युच्यते यस्या क्रियाया मयूर० । करट प्रति आहरणार्थायां निदेशक्रियायाम् आहरचेटा स्त्री अहर चेट । इत्युच्यते यस्या क्रियायाम् मयूर० । चेट प्रति आहरणार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरण न० आ+हृ-भावे ल्युट् । स्थानात् स्थानान्तर-प्रापणेऽन्यायने । "ऋदाहरणसघट्टी प्रतिष्ठाह्वानसेवच" । देशोप० "करण त्रयोदशविध तदाहरणधारणप्रकाशकरम्" सा०का० "समिदाहरणाय प्रस्थिता वयम्" शकु० २आयो-जने अनुष्ठाने च "अश्वमेधस्य कौरव्य । चकाराहरये मतिम्" भा० आ० ७३ख० । कर्मणि ल्युट् । श्वास्तु-यमाथे पदार्थे ४विधाह्रादौ उपढौकनद्रव्ये 'सन्धानरूपा-हरणोक्तयो' रघु । [यमीये ३उपढौकनीये च ।

आहरणीय लि० आ+हृ-अनीयर् । आयोऽजमोये २स्थान-आहरनिवपा स्त्री आहर निवप इत्युच्यते यस्या क्रियायाम् मयूर० । आहरणनिवपार्थनिदेशक्रियायाम् ।

आहरनिष्कारा स्त्री आहर निष्कार इत्युच्यते यस्या क्रिया-याम् मयूर० । आहरणनिष्कारणनियोगक्रियायाम् । एव-माहरविताना आहरवसना आहरसेना इत्यादयोऽपि मयूर० पठिता तत्तत्कर्मार्थनियोगक्रियायास्तु ।

आहर्त्ता लि० आ+हृ-हृच् स्त्रिया षोप १अर्ज्जने । "आहर्त्ता शोधयेत् भुक्तिमागमञ्चापि ससदि" हृङ् २श्यायोऽजने "आहर्त्ता तस्य सत्वस्य त्वदान्योऽस्ति नराधिप" भा०आ० ५ख० १श्वानेतरि "आहर्त्ता सर्वरत्नानां सधैषां न सुखा-वह" भा०व० १४ख० । ४यत्तुष्टातरि "आहर्त्ता ऋतुमास" काद० शौळा०थे टषि त कर्मणि न षो । "आत्मनो-बधमाहर्त्ता कासौ विहृगतस्कार" विक्रमो० ।

आहव न० आहूयन्तेऽरयोऽत्र आ+ह्वे-अप् संप्रसारणे गुण । १युक्ते । “एष विधेनाहववेदितेन”रघु “मावि-
शन्नाहवप्रज्ञा आहायसपलिभ्रव” भट्टि “न व अयेऽनुप-
श्यामि हत्वा खजनमाहवे” गीता । “उद्युतैराहवे प्रस्ते
क्षत्रधर्महतस्य च” “दिन्वाहवहतानाञ्च विद्युता पायि वेन
च” इति च मनु । आहूयतेऽत्र आ+ह्व-आधारे अप् ।
२युक्ते “तत्र नामवदसौ महाहवे” भाष ‘आहूयोयाग’ मत्स्य०
आहव न० आहूयतेऽस्मिन् आधारे ल्युट् । १युक्ते “द्रष्टुमाह-
वनमयजन्मनाम्” ताव । भावे ल्युट् । २समन्ताहवने च
“त्वे आने आहवनानि भूरि” ऋ० ७ १, १७ ।

आहवनीय पु० आहूयते । प्रणीयते प्रक्षिप्यते वा हविरत्र आ+
ह्व-कर्मणि आधारे वा० अनीयर् आहवनमर्हति ऋ वा ।
१अग्निभेदे । तदुद्धरणप्रकार आह्व० सौ० उक्तम् । “उत्सर्गे
ऽपराहूये गार्हपत्यं प्रज्वाल्य दक्षिणाग्निमानीय विट्कला
द्विचतवतो वा वैक्योनय इत्येके धियमाण वा प्रज्वाल्या-
ऽरणीमन्तं वा मथित्वा गार्हपत्यादाहवनीयसुद्धरेत्” सू०
दिवाशेषवत्सर्वाभे गार्हपत्यं प्राङ्मुख्य दक्षिणाग्नि प्र-
ज्वाल्य च वैश्याग्रहात् द्रव्यवतोऽन्यस्य गृहात् गार्हपत्यादा
आमयेत् । तथा च अग्निमन्यनादिनाऽन्यतमप्रकारेण दक्षि-
णाग्निं साधयित्वा गार्हपत्यात् ज्वलन्तमग्निमाहवनीयार्थ-
सुद्धरेत् पालान्तरेण प्रथक् कुर्यादिति तदर्थं । तत्र मन्वा-
दिकविनियोग उत्तरसूत्रादावुक्तः । “आहवनीये
वैश्यानरं द्वादशकपालमधिश्रयति” तैत्ति० । “यस्य गार्ह-
पत्याहवनीयो मिय सृष्टव्याताम्” ऐत० ब्रा० । “पिता वै
गार्हपत्योऽग्निर्माताग्निर्दक्षिण सृष्ट । गुरुराहवनीयस्तु
साग्निव्रता गरीयसी” मनु० । कर्मणि अनीयर् । २सन्त्यग्-
होतव्ये हविरादौ त्रि० ।

आहार पु० आ+ह्व-षञ् । १आहरणे । उपसर्गयोगात्
२भोजने “निराहारौ यताहारौ तन्मनस्को समाहितौ”
देशभा० आहारविधिश्च सुश्रुते उक्तं यथा “अथाहा-
रविधिं वक्षः । विस्तरेणाखिलं शृणु । आप्नान्वित-
मण्डकोश्च शुचि कार्यं महानघम् । तत्राप्राप्तं गुणसम्पन्न-
मन्न भक्ष्यं सुसुखम् । शुचौ देशे सुसुगन्धं ससुपस्थापये-
द्विषक् ॥ विषमैरगदै स्मृष्टं प्रोक्षितं व्यजनोदके ।
सिद्धैर्मन्त्रैर्हेतविषं सिद्धमन्नं निवेदयेत् । वक्ष्याम्यतः पर
कान्तुमाहारस्योपकल्पनम् । एतं काण्यप्र्यायसे देयं पेया
देया तु राजते । फलानि सर्वभक्ष्याश्च प्रदद्याद्दृष्टेषु
च । परिशुभ्रकर्मदिवानि सौवर्षेषु प्रकल्पयेत् । प्रह्वाणि

रसाश्चैव राजतेऽप्युपहारयेत् । कट्टाराणि खडाश्चैव सर्वांन्
शैलेषु दापयेत् । दद्यात्तान्मसये पाले सुश्रोत सुश्रुतं
पय । पाण्डेय पानकं मद्यं ऋणस्येपु प्रदापयेत् ।
काचम्फटिकपालेषु शीतलेषु शुभेषु च । दद्याद्द्विद्वयं पाले पु
रायखाण्डकगर्करा । परस्ताद्विमले पाले सुविस्तीर्णं
मनोरमे । सूदं चूपोटनं दद्यात् प्रलेहाश्च मुसं स्तृताम् ।
फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिशुभ्रकर्मणि यानि च । तानि
दक्षिणपात्रे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् । प्रह्वाणि रसाश्चैव
पानीय पानक पय । खडान् यूपान्च पेयाश्च सव्ये पार्श्वे
प्रदापयेत् । सर्वांन् शुद्धविकाराश्च रायखाण्डकगर्करा ।
परस्तात् स्थापयेत्प्राज्ञो हयोरपि च मध्यतः । एव
विज्ञाय मतिमान् भोजनस्योपकल्पनाम् । भोक्तारं विजने
रस्ये नि सन्वाधे शुभे शुची । सुगन्धिपुष्परचिते समे
देशेऽथ भोजयेत् । विशिष्टमिष्टैस्कारैः पर्यारिष्टैरसा-
दिभिः । समोक्तं शुचि नात्युष्णं मध्यममशनं हितम् ।
पूर्वं मधुरमश्रीयान्मध्येऽञ्जलवर्णौ रसौ । पश्चाच्छेषान्
रसान् वैदो भोजनेष्ववचारयेत् । आदौ फलानि भुञ्जीत
दाडिमादीनि तुद्धिमान् । ततः पेयास्ततो भोज्यान् मध्या
द्वित्वास्ततः परम् । धनसपूर्वं समश्रीयात् केचिदाह-
र्वि पर्ययम् । आटावन्नेचमध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
निरत्ययं दोषहरं फलेषामलकं नृणाम् । नृणाञ्चविस-
शालूककन्देषु प्रथमतीनि च । पूर्वं योज्यानि भिषजा नतु
भुङ्क्ते कथञ्चन । सुखसुखं समाधीनं समदेहोऽञ्जतत्पर ।
काले सात्सु प्रलवु स्निग्धं निप्रसृणु द्रवोत्तरम् । सुभुञ्जितो-
ऽञ्जमश्रीयान्मात्रावहिदितागम । काले भुक्तं प्रोषयति
साम्प्रमन्नं न बाधते । लघु शोषं व्रजेत्याकं स्निग्धोदं
बलवद्भेदम् । क्षिप्रं भुक्तं समं पाकं यात्यदोषं द्रवोत्तरम् ।
सुखं जीयति सात्सु प्रलवुषाम्यं करोति च । अतोवा
यतयामास्तु क्षया येषु तेषु सृताः । तेषु तत्प्रत्यनीकाद्यं
भुञ्जीत प्रातरेव तु । येषु चापि भवेद्युश्च दिवसा श्चश-
मायता । तेषु तत्कालविहितमपराहूये प्रशस्यते । रजन्यो
दिवसाश्चैव येषु चापि समा सृता । कत्या समसहो-
रातं तेषु भुञ्जीत भोजनम् । नामाप्रातीतकालं वा
हीनाधिकमथापि वा । अप्राप्रकाले भुञ्जानं शरीरे ह्यल-
घौ मरः । तस्मान् व्याधीनवाप्नोति मरणं वा नियच्छति ।
अतीतकाले भुञ्जानो वायुगोपहतेऽनले । कच्छ्राद्विपच्यते
भुक्तं द्वितीयञ्च न काङ्क्षति । हीनमात्रसन्धीर्णं करोति
च बलक्षयम् । आलस्यगौरवाटोपसादाश्च कुरुतेऽ-

धिकम् । तस्मात्सु सस्कृत युक्त्वा टोषरेतेर्विगर्जितम् ।
 चषोक्तगुणसम्पन्नसपसेवेत भोजनम् । विभव्य कानटे पा-
 टोन् कालयोर्भयोरपि । अषोक्त (सुपरितम्) इट-
 सुच्छिष्ट पापाणलणलोष्टम् । निट् व्युत्पन्नमादु-
 र्ति चान्न विवर्जयेत् । वि-सिद्ध स्थिर शीतमन्न-
 सुखोक्त एव । अगान्नसुपटमन्नं तथा स्वादु न
 लक्षते । यत् स्वादुतर तत्र विदध्यादुसरोक्तम् ।
 प्रमालयेद्विरास्य भुञ्जानस्य मुहुर्मह । विशुद्धे रसने
 तस्मै रोचतेऽन्नमर्षवत् । स्वादुना तस्य रसन प्रथमेनापि
 तर्पितम् । न तथा स्वादेदन्यत्तस्मात्प्रघास्यमन्तरा ।
 सौमनस्य च ल उष्टिसुखाय हर्षणं सुखम् । स्वादु
 सङ्गमयत्यन्नम स्वादु च विपर्ययम् । भुञ्जानां च यत्प्रार्थयते
 भूयसात् स्वादु भोजनम् । अशितयोदक युक्त्वा भुञ्जान-
 शान्तरा पिबेत् । दन्तान्तरगत चान्न गोधनेनाहरेच्छनै ।
 कुर्यादनाहृत तद्भि सुखम्यानिदगन्वताम् । जीर्णोद्वे-
 षते वायुर्विदग्धे पित्तमेव तु । भुक्तमाले कफश्चपि
 तस्माद्भुक्ते हरेत्कफम् । धूमेनापोक्ष्य हृद्यैर्वा कपायक
 टुतिकैः । पूगककौलकपूरलवङ्गसुमन फलैः । कटुति-
 क्तकपायेर्वा मुखवैगद्यकारकैः । ताम्बूलपत्रकैर्वा सुग-
 न्धैर्वा विचक्षणैः । भुक्त्वा राजयटानीत यावदन्नक्रमो गत ।
 तत पटगत गत्या वामपाश्वे तु सविशेत् । शब्दरूप-
 रसस्पर्शान् गन्धाश्च मनस प्रियान् । भुक्तयानुपसे-
 वेत तेनान्न साधु तिष्ठति । शब्दरूपरसस्पर्शगन्धायापि
 जुगुप्सिताः । अशुच्यन्न तथाभुक्तमतिहास्यञ्च यामवेत् ।
 शयन वासन वापि नेच्छेद्वापि इवोचरन् । नाग्नप्रातपौ
 न श्रवण न शान नापि वाहनम् । नचैकरससेवाया प्र-
 सज्येत कटासन । शाकावरात्रभूयिषमस्यञ्च न समाचरेत् ।
 एकैक्य समस्तान् वा नाभ्यगोयाद्रसान् सदा । प्राग्-
 भुक्ते स्वपिबिक्तेऽनौ द्विरन्नं न समाचरेत् । पूर्वभुक्ते
 विदग्धेऽन्ने भुञ्जानो हन्ति पावकम् । सात्वायुर् परिह-
 रेटाहार इष्यतश्च य । पिटात्र नैव भङ्गीत भात्रया वा
 नुभक्षित । द्विगुणञ्च पिबेत्तोय सुख सत्यक् प्रजीर्यति ।
 मेयकेल्लाद्यभक्ष्याणां हरु विद्याद्यपोत्तरम् । गुरुणास-
 र्वसौहित्यं लघूना तद्विप्रिच्यते । इवोत्तरो इष्यापि न
 मालायुर्विच्यते । इवाद्यसपि शुष्कन्तु सत्यगेषोपप-
 च्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्त न पाक साधु गच्छति ।
 विपुलीकृतमसक्लिप्तं विदाहसुपगच्छति । शीतस्वप्नश्चे
 पित्तपक्वो वा अस्य तिष्ठति । विदाहं भुक्तमग्न्या तस्या

प्यत्र विदह्यते । गुणक विमल विदग्धि पद्मिण्यापटगा-
 प्पेत् । आम विदग्ध विदग्ध कफपित्तानिर्निहति ।
 यजान् केचित्कानि चतुर्थे रसगेपत । अन्तस्य पापा
 द्विपमागमाहा मन्वाण्णाव्यप्रविपर्ययाश्च । कसे पि साह्य
 लघु चापि भुक्तमन्न न पाक भजेते नरस्य । इत्यामय-
 ङ्गोधपरिजतेन नृयेन रुष्टैर्यनिमोहितेन । प्रदेषुक्तेन
 च मेव्यमानमन्न न मस्यक् परिणाममेति । माधुर्यमन्न
 गतमामसत् विदग्धमन्नं गतमन्नमावम् । किञ्चिद्विपर्य
 भ्रगतोदन्तुल विदग्धमाबदविरुद्धगतम् । उद्धारशुद्धायपि
 भक्तकाह्ना न जायते दृष्टुक्ता च यस्य । रसाग्रेषु त
 सप्रमेक चतुर्थमेतत् प्रयदन्यजोर्षम् । नृत्वाप्रलापो यमद्य
 प्रमेक सदन धम । उपद्रया भवन्त्येते मरणं चायजो-
 र्णत । तत्रामे लक्ष्मणं कार्यं विदग्धे वमनं हितम् ।
 विदग्धे स्वेदं पश्य रसगेपे शयीत च । वामयेटागु तं
 तस्मादुक्तेन सपणाम्बुना । कार्यं चानगम तावदावन्न
 प्रकति भजेत् । लघुकायमतेन लक्ष्मणे सप्तपाचरेत् ।
 यावन्न प्रकतिस्य स्वाहोयत प्राथम्यया । हितार्ह-
 तोपसयुक्तमन्नं समगनं कृतम् । बड् स्तोत्रमकाषे वा
 विद्येय विपमागमम् । अजीर्णं भुज्यते यच्च तदध्ययम
 मुच्यते । त्वयमेतन्नित्ययागु बहून् व्याधीनु करोति च ।
 अन्नं विदग्धं हि नरस्य शोभं शीताम्यना वै परिपाकमेति ।
 तस्यै रत्येन निहन्ति पित्तमाहो टिभावाश्च नयत्यधस्तात् ।
 विदह्यते यस्य तु भुक्तमाले दृष्टेत् दृक्लण्डगलञ्च यस्य ।
 राज्ञाभया मात्तकसम्युक्ता लोदाभया वा स लक्ष्मणभेत ।
 भवेदजीर्णं प्रति यस्य यद्वा त्रिगुणस्य जन्तोर्विभोऽन्न
 कासे । प्रातः स शुशुभोसभयामग्नौ भुञ्जीत सम्प्रास्य हितार्
 हितार्थी । स्वस्य यदा दोषविबद्धमाम स्त्रीं न तेज पय
 साष्टयोति । भवत्यजोर्षेऽपि तदा शुभुक्षा सा मन्दबुद्धि
 पिपवन्नित्यहन्ति । 'पञ्चभूतात्मके देहे व्याहार पाञ्च-
 भौतिक । विपक पञ्चधा सत्यगुणान् स्वामभिवर्ध-
 येत् । अविदग्धं कफ, पित्तं विदग्धं, पवनं पुन ।
 सत्यग्विपक्तो नि सार व्याहारं परिहृष्येत् । विष्णुल-
 साहारमल सार प्रागोरितो रस । स तु व्यानेन वि-
 क्षिप्तं स्वर्वात्वात् प्रतर्पयेत् । कफ पित्तं मल शेषः
 खेद स्यान्नखरोम च । नेत्रविद्वत्सु च स्नेहो धातुर्वा
 क्रमयोमन्वा । दिवाविबुद्धे हृदये जायतः पुष्करिकवत्
 अन्नमक्षिप्तधातुत्वादीर्षोर्पिहितं निशि । हृदि वन्नी-
 क्षिते रात्रौ मसुप्रस्य विद्येयत । क्षिप्तविस्रभात्वात्

र्षे न हित दिवा' भाव० प्र० भोजनकालदेशपात्रादि-
भेददर्शनपूर्वमेतद्व्याख्या प्रसङ्गात् क्ता यथा । "आहार
पचति गिखी टोमानाहार पचति । दोषक्षये घातनृप-
चति पचति च घातक्षये प्राणान् । आहार प्राणिना सदोष-
लक्ष्णे हधारण । स्रुत्यायु गतिवर्णौज सत्वशोभाविवर्द्धन ।
यथोक्तगुणसम्पन्नसुपसेवेत भोजनम् । विचार्य देशकाला-
देनुकालयोरुभयोरपि" । उभयो कालयोः प्रातः साय च ।
तथा च "सायप्रातर्मनुष्याणामशन श्रुतिबोधितम्" नान्तरा
भोजन कुर्याद्ग्निकालसमोविधि" । प्रातः प्रथमयामाहु-
परि द्वितीययामाट्स्वांक् तथा च "याममध्ये न भोक्तव्यं
यामयुग्म न लङ्घयेत् । याममध्ये रसोत्पत्तियांमयुग्माह-
लक्ष्य" अन्यश्च "क्षुत्स भवति पक्वेषु रसदोषमलेषु च । काले
वा यदि वाऽकाले सोऽन्नकालउदाहृत" । रसादौ पाक-
ज्ञानमाह "उद्धारशुद्धिरुत्साहो वेगोत्सर्गो यथोचित ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा काल स भोजने" । स्थानमाह
"आहारन्त नरः कुर्याच्चिह्नारसपि सर्वदा । निर्जने
लक्ष्मुपेतः स्यात्प्रकाशे होयते त्रिया । निर्हारो मन्मू-
त्सोत्सर्गः । अन्यश्च "आहारनिर्हारविहारयोग" सदैव
सङ्घिर्विजने विधेया" इति । भाजनमाह "दोषहृष्टिद-
पथ्य हैम भोजनभाजनम् । रौष्य भवति चाक्षुष्य पित्त-
हृत्कफवातकृत् । कास्य बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसा-
दनम् । पैत्तल वातकद्रूक्षसृण कृमिकफप्रणुत् । व्यायसे
कालपात्रे च भोजन सिद्धिकारकम् । शीयपाण्डुहर बल्यं
कामलापहृत्समे । शूलजे मृण्मये पात्रे भोजन त्रीनि
पारणम् । दारुह्वये विशेषेण रुचिदं ह्येकारि च । पात्रं
पल्लवय रुच्यं दोषन विपपापतृत् । लक्षपात्रं त्वं प्रागुक्तं
तदभावे मृदोहितम् । पवित्रं शीतल पात्रं घटित
स्फटिकेन यत् । काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यं संभवम् ।
(प्रागुक्तं) सुष्ठते शौवर्खाडुक्तं तस्मान्मुग्धे ३३०
पृष्ठे" दर्शितम्) । "भोजनाद्ये सदा पथ्यं लवणाद्र्कम-
घणम् । अग्निमन्दीपन रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम्"
लवणस्य पित्तजनकत्वादाई कस्य कटुत्वेन पित्तलत्वात् मुमु-
क्षितस्य हृत्पित्तस्य कथं प्रथमं लवणाद्र्कमघ-
णस्यचितम् उच्यते "लवणं सैन्धवं त्रये चन्दनं रक्तच-
न्दनमिति" लवणात्प्रथमं सैन्धवं तत्रिदोषहृत्तम् यत
आह गुणानन्दे "सैन्धवं लवणं खादु दोषमं पाचनं लघु ।
स्निग्धं रुच्यं हिमं त्वयं स्रुत्सं नेत्रा विदोषहृत्" चाई कं
व पित्तविरोधि मधुरपाकित्वाद् यत आह तत्रैव "आ-

द्रिका भेटिनो शुर्वी तीक्ष्णोष्णा दीपनी च सा । कटुका
मधुरा पाके रूक्षा वातकफापहा" । अन्यदपि लवणाद्र्क
च नात्रपित्तविरोधि सयोगस्वभावात् सयोगस्वरूप-
श्चैतादृश भोजनस्य पूर्व लवणाद्र्कमघणघोषकचचन-
मेव प्रमाणयति । भोजनादौ हृदिदोषविनाशाय ब्रह्मा-
दीन् खरेत् । तद्यथा "अन्नं ब्रह्मा रसोविष्णुर्भोक्ता देवो
सहेश्वर । इति सचिन्त्य भुञ्जानं हृदिदोषो न वाधते ।
अञ्जनागर्भसभूतं कुमार ब्रह्मचारिणम् । हृदिदोषविना-
शाय हनूमन्त खरास्यहम्" "अश्लीयात्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु
सधुरं रसम् । मध्येऽन्तलवणौ पश्चात्कटुतिक्तकपायकान् ।
फलान्यादौ समश्लेयदाडिमादीनि बुद्धिमान् । विना
मोचाफल तद्वहर्ज नोया च कर्कटो । मृणालविषयानूकक-
न्देक्षुप्रभृतोन्यपि पूर्वमेव हि मोक्ष्यानि न तु भुञ्जा कटा
चन" । मृणालं पद्मनाल, विषं विषपण्डक, शालूककन्द
प्रसिद्धम् । "गुरु पिष्टमय द्रव्यं तण्डुलान् पृष्ठुकानपि । न
जातु भुञ्जान् खादेन्मात्रा खादेद्भुक्षित । एतपूर्वं सम
श्लेयात्कठिनं प्रकृतौमृदु । अन्ये पुनर्द्रवायी तु वलारोग्ये
न सुञ्चति" अयमर्थं प्राक् एतपूर्वं कठिनं समश्लेयात्
यथाकाश्यादिशासिन प्रथमं सव्यञ्जना एतपूर्वा रोटिका
भुञ्जते ततो मृदुलसूपादिकमोदन भुञ्जते अन्ये पुनर्द्रवाग्नि-
भोजनान्ने टधिदुग्धतक्रादि भुञ्जते । "यट्त्वात् स्वादूत्तरं तद्वि
विदध्यादुत्तरोत्तरम् । भुञ्जा यत्रार्थ्यते भूयस्सुदुक्तं खादु भोज
नम्" । खादुत्तरस्य गुणमाह । "शौमनस्य बलं पुष्टिसृत्साह
रसतासृत्सम् । खादु सञ्जनयत्त्रमखादु च विपर्ययम्" ।
अत्युष्णात्त बलं हनि शीतं शुष्कं च दुर्ज्वरम् । अतिक्लिन्न
ग्लानिकरं युक्तिशुक्तं हि भोजनम् । अतिद्रुतवयाहारो
गुणान् दोषान् विन्दति । भोक्ष्यं शीतमहृद्यं च स्याद्विलम्ब-
तमग्रत । त्रिविधं गुरु तद्विषयारयन्नाह "मन्दानलो नरो द्रव्यं
मात्रागुरु विवर्जयेत् स्वभावतश्च गुरु यत्तथा सस्कारतो गुरु ।
मात्रागुरुस्तु सदादिमांसादि प्रकृतेर्गुरु । स स्कार-
गुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्ष्यम् । प्याहारं पविध
शूष्यं पेयं वेद्यं तथैव च । भोक्ष्यं भक्ष्यं तथा चव्यं
गुरु विट्गदुद्यथोत्तरम् । चूष्यं इक्षुदाडिमादि, पेयं
पानकयकरोटकादि । वेद्यं रसालाकपिताटि (कटी)
इति लोके परिचयम् । भोक्ष्यं भक्ष्यसूपाटि । भक्ष्यं लक्ष्ण-
कण्डकादि (खर विगदमव्यवहार्यं भक्ष्यमितिपाठ० भा०) ।
चव्यं विपिटलणकादि । स्वभावगुरुस्कारगुरुषु च स्वभाव-
चपुनश्च भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह "गुरुपानं ह्यौषधित्य

बभूना तद्विपरिणते" अयमर्थं मांसपिष्टाद्यादिभिरङ्घ्रिषु सौहृद्यं कर्तव्यं मृदादिभिः स्वाभाविक्या सात्वत्या तन्नि कर्त्तव्येति । "द्रवोद्रवोत्तरं चापि न मात्वागुरुण्यते" । इव पेयादिद्रवोत्तरं तस्माद्गुरुधिकं चोदनादि मात्वातोषिकोऽपि मात्वागुरुर्न मन्येयं पेयस्य सर्वतोऽनुत्वात् । चक्रं च उच्यते "पेयवेद्याद्यमक्षरणा गुरु विद्याद्युद्योत्तरमिति" पेयं चोरादि चेष्टा रवालादि आद्यस्य चोद्गमस्यपादि भक्ष्यं सोदकादि "द्रवाद्गुरुमपि गुरुकं त्वस्येवोपोपच्यते । विशुष्कमक्षमभ्यक्ष न पाकं साधु गच्छति" । अयमर्थं गुरुकमपि चोत्तरोपोषकरमपि द्रवाद्गुरु सत्यक् पाकं याति । केवलस्य गुरुस्याक्षस्य दोषमाह विशुष्कमक्षमित्यादि । अथकं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह "पिण्डोऽतमसं क्लिप्तं विदाहस्यपगच्छति" पिण्डोऽतमसं चोत्तरोपोषकं तस्य अक्षमसंभ्रमाह विदाहस्यपगच्छति विदग्धं भवतीत्यर्थः । गुरुकादीनां वैशुष्यमाह "गुरुकं विरुद्धं विदग्धं वज्रव्यापदमावहेत्" गुरुकस्यपिष्टादि विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि, विदग्धं चणकमसुरादि, वज्रमान्दाहुर्यात् । "न भक्षा न रदंश्चिन्ता, न निशयां न वा बहून् । न जलान्तरितानङ्घ्रिं सक्तूनद्यात् केवचान् । पुनर्दानं शृयकूपानं सामिपस्यसा निशि । दन्तच्छेदनमुष्णं च सप्त बन्धुषु वर्जयेत्" विषमाशनस्य लक्षणमाह । "बहुं शोकमकाशे वा श्रेयं तद्विषमाशनम्" बहुलात्यस्य भक्षितस्य दोषमाह "आरस्यगौरवाटोपयद्वाचं कुरुतेऽधिकम् । हीनसात्वमसन्तोषं करोति च बलक्षयम्" अघ्निकमक्षम् । अकाशे भुक्तेर्दोषमाह "अप्राप्रकाशे भुङ्क्तानो ह्यसमर्थतुर्धरं तास्यान् व्याधोषवाप्नोति मरणस्यधिगच्छति" अप्राप्रकाशे कालादतिप्राक् भुङ्क्तानं अयमर्थं यदोरो भवति तथा मति तास्यान् व्याधीन् शिरोव्यधादिशुष्किकाऽलसकविचस्विकादोन् आप्नोति तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नोतीत्यर्थं "काशेऽतीतेऽग्नेतो जन्तोर्वायुनोपहृतेऽग्नेः । ऊष्णादिपच्यते भोक्तुर्भं स्याद्भोक्तुं पुनस्सृष्ट्वा" । कुले भोगद्वयं भोक्तव्यं तृतीयं वारिं प्रयेत् । वायो सञ्चारणार्थाय अतुर्धमवशे धयेत् । "रसेनाक्षस्य रसना प्रथमेनोपतर्पिता । न तथा स्यादुमाप्नोति यथा सेव्याम्बु नानरा" "अन्वम्बु पानान्नं विपच्यतेऽक्षमन्बु पानान् स एव दोषः । तस्मात्सरो वज्रविवर्जनाय भुङ्क्तुं कुर्वारिं पिबेद्गूरि । भक्तस्यादौ जलं पीतं काश्चिन्नन्दान्निदोषकत् । मध्येऽग्निदोषं नोद्गमने स्वीक्यकफप्रदम् । अन्यत्र "धमस्यूनं त्रया

भुक्तमध्यान्मयमान्नुपाः" इति वाग्भटः "भुक्तं भोजनम् "तपितस्तु न चाप्रीयान्नु शुभितो न पिबेच्छस्यम् । तपितस्तु भवेद्गुरुभो क्षुधितस्तु जलोदरी । मत्तं यिष्टा भोजनान्ते उच्ये पिबन्ति तत्कथमुदितं यतश्चिन्धा विभक्तस्य भोजनकाशस्य प्रथमो भागो वातस्य, द्वितीयं पित्तस्य, तृतीयं, कफस्य, यत आह "अप्रीयान्नु नान्ना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् । मध्येऽन्वलयन्ती पचात्कटुतिक्तकषायकान्" अस्यायमभिप्रायः भोजने पूर्वं भुङ्क्तो मधुरो रसो नुभूयितस्य वातपित्तयोः शमको भवति । भोजनमध्ये भुङ्क्ते अन्वलयन्ती पित्तोपशमनेन वज्रवृद्धिं गुरुत । भोजनान्तरमवे भुङ्क्ता कटुतिक्तकषायया रसा कफशमयन्तीति । अतो भोजनापसानसमयस्य कफकाशत्वात् तत्र कथं श्लेष्मणक दुग्धपातुनुचितं भवति । यतश्चक्रम् "दुग्धं स्यादुरसं स्निग्धभोजस्य धातुवर्द्धनम् । पातपित्तहृत् हृद्यं श्लेष्मणं गुरु शीतबमिति" उच्यते "विदाहीन्वक्षपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः" । तदिदाहोप्रयान्त्यर्थं भोजनान्ते पयं पिबेत् "अतएव मङ्गलपराणे "कुर्यात् क्षीरान्नामाहारं न दध्यन्तं कदाचनेति श्वप्यान्वकटुघ्नानि विदाहीन्वपि यानि तु । तद्दोषं हर्तुमाहारं मधुरेण समापयेदिति" भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजने वातकफोपशमनेन श्वप्यान्वकटुभोजनजनिता पित्तस्य वृद्धिं नाशयति पित्तवृद्धिनाशनेन च पित्तवृद्धिरूपधीया भवतीति कफवृद्धिरग्निमान्दादीत्तत्पादयित्तं न यत्नोति" ।

आङ्गिकतत्त्वे आर्त्ताहारविधिरुक्तो यथा विशुष्णुः । श्लेष्मणमधुं योमङ्क्ते ततिविना । अथ श्लेष्मणं भुङ्क्ते पचत्यान्वकारणात् । इन्द्रियमोतिजननं घृणापाकं विवर्जयेत्" तथा "सुवासिनोर्दुःस्वित्तयं गर्भिणीहृद्भावकान् भोजयेत् । सख्यतासेन प्रदमं, वरमं नृही । अमुक्तवत्सु चैतेषु भुङ्क्तुं भुङ्क्तेऽतिदुष्कृतिम् । अतश्च नरकं मत्वा श्लेष्मणुग्लायते नरः । अस्त्रात्यायो मत्तं भुङ्क्ते प्यजत्वा पूयमोक्षितम् । अस्त्रत्वां च क्षमि भुङ्क्ते अदत्त्वा विषभोजनम् अस्त्रताद्वभुङ्क्तुं वासादिप्रथमं यत्तत् । भुङ्क्तश्च यथा पुंश पापवन्धोम जायते । इह चारोम्यमहत्तं ब्रह्महृत्तया न्यप" । तथा "प्रयच्छरत्नपाषिस्तु भुङ्क्तीतं प्रयतोऽहो । अथ प्रयस्तं पथ्यश्च प्रोक्षितं प्रोक्षणेदकैः । न कुम्भिताहृतं नैव जुगुप्सावदसख्यतम्" । विशुष्णुः "अन्नाभिसन्निभयस्तं न च पर्युषितं न्यप । अन्वत्तं फलमासेभ्यं शुष्क्याकादिकाश्च यथा । तद्दहादरिजेभ्यश्च शुद्धपक्के अयप च !

भुञ्जीतोऽनुतसागणि न कदाचिद्वरेष्वर । । माशेषे पुरुषो-
 ऽशीयादन्यत्र जगतीपते । । मध्वन्नदधिमर्षिभ्यं सक्तुभ्यश्च
 विवेकवान् । अग्नीयात्तन्ना भूत्वा वर्षन्तु मधुर रसम् ।
 लवणाच्छौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकास्तत । प्राग्दृष्व
 पुरुषोऽग्नुं वै मध्ये च कठिनायन । पुनरन्ते द्वायी
 त् वयारोग्ये न सञ्चति । अनिन्यं भक्षयेदित्य वाग्यतो-
 ऽसमकृत्वयन् । पञ्च यासान् महाभौन प्राणाद्याप्यय
 नाय तत् । मन्त्राभिमन्त्रितमिति मन्त्रानादेशे गायत्रीति
 गचनात् गायत्रिनिमन्त्रितम् । गारुडे "शाकं स्रपञ्च भूयिष्ठ
 अत्यश्च विवर्जयेत् । नचेकरससेवाया प्रसज्येत कटाचनं" ।
 अन्दोग ० प० । "सुनिभिर्हिरयनसक्त विप्राणा मर्त्य-
 दासिना नित्यम् । अहनि च तथा तमस्त्रिन्यां सार्द्धं प्रह-
 रयामान्" । अहनि अविरो दितास्तमितसूर्यैरतिरदिन-
 भात्रे । तत्रायायुर्वेदोये विशेष । "याममध्ये न भोक्तव्य
 त्रियामन्तु न लड्येत्" । याममध्ये रससिद्धेन्नियामे
 त् रसचय" । तत्रापि पञ्चमयामाहोस्रस्यकाचो दक्षवचनात्
 (तत्राङ्गिकगन्दे ६० ६ पृष्ठे वक्ष्यते त्रियामन्त्रित्रियाम-
 मित्तेशायुर्वेदोये पाठ । दक्षवचनानुरोधात् त्रियाममिति
 पाठकल्पन बोध्यम्) । महाभौन इन्द्रारादिरहितम् ।
 तथाचात्रि, "भौनव्रत महाकटुहृद्वारेणैव नश्यति । तथासति
 महान् दोषस्तन्नात्तु नियतश्चेत् । एष क्रम पौराणिकत्वात्
 सर्व साधारण । विष्णु । "न ततीयमयाशीयादापद्यपि
 कदाचन" । गोतासु । "आयु सत्तनवारोग्यसुखम्रीतिवि-
 वर्धना । रसा स्त्रिधा स्थिरा तृया आहारा सात्त्वि-
 कप्रिया । कटुन्मलवणालुण्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन । आहारा
 राजसश्लेषा इ शोकोकामयप्रदा । यातयाम गतरस प्रतिप-
 र्शुपितश्च यत् । उच्छिष्टमपि चाभेध्य भोजन तामसप्रियम्"
 मनु । "आयुष्य प्राक्सुखोभुङ्क्ते यशस्य दक्षिणासुख ।
 म्रिय प्रत्यङ्गुखोभुङ्क्ते अत भुङ्क्ते सुदुःसुख" । निय-
 मे त्वेवम् अनिवसे त् नोददुःसुख । हारीत, "नो-
 ददुःसुखोऽशीयात्" । निष्कामस्य त् प्राड्मुसैर्नैव यथाह
 देवल । "प्राड्मुसोऽज्ञानि भुञ्जीत शुचि पीठमधिष्ठित ।
 विशुद्धवदन मीतोभुञ्जीत न विददुःसुख" । जीवन्नाटकस्य
 दक्षिणासुखत्वनिषेधमाह आप० "दक्षिणासु-
 खेन भुञ्जीत एव विषभोजनमनायुष्यं मातृरूपदिशति" ।
 केचित्तु "कूहूष्मानं गवात्राह तिलैर्नर्षणैव च ।
 न जीवत्पिष्टक कर्षादक्षिणासुखभोजनम्" इत्याचार
 रत्नाकरदत्ताज्जीवत्पिष्टकस्यापि निषेध इत्याहु । व्यास,

'पञ्चाहोभोजन कुर्यात् प्राड्मुखोमीनमास्थित । इत्थौ
 पाटी तथैवास्मिन्पु पञ्चाहता मता' । व्यास "अथे
 कपट्त्रया नाश्रीयात् सद्यत स्वजगैरपि । कोह जानाति
 कि कस्य प्रच्छन्न पातक महत् । भयस्तस्वजसद्वारमार्गं
 पङ्क्तिश्च भेदेयेत्" । जलादिना पङ्क्तिभेदाकरणे त्व गङ्गा ।
 "एकपङ्क्तुप्रविष्टाना विप्राणा सहभोजने । यद्येकोऽपि
 त्यजेत् पालं शेषमन्नं विवर्जयेत् । मोहात् भुञ्जीत य
 पङ्क्त्यामुच्छिष्टसहभोजनम् । प्राजापत्य चरेद्विम क्षत्र
 सान्नपननथा" । । एतत्प्रमानार्थमभिधायाह गोभिल ।
 "भुञ्जानेषु त्व विषेषु यस्तु पालं परित्यजेत् । भोजने विपन्न-
 र्त्ताशौ मङ्गलापि तथोच्यते" । आप० "दिवा पुनर्न भुञ्जी-
 तान्यत्र फलसुखेभ्य" । मनु "नातिप्रगे नातिसाय न साय
 प्रातराशितः" अतिप्रगेऽचिरोदितसूर्ये अतिसाय सूर्या-
 क्षमितसमये एव प्रातराशित दिनभोजनेनातिह्रन्न न
 साय न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थ । आप० "यस्तु भो-
 जनशाब्दाया भोक्तु कामउपसृयेत् । व्यासनस्थोनचान्यत्र
 स विम पङ्क्तिदूषक" बौधा० "उपलिप्ते समे स्थाने
 शुषौ लघ्वासनान्विते । चतुरस्र त्रिकोणश्च
 षर्तुलश्चाङ्गिचन्द्रकम् । कर्त्तव्यमातृपूर्वेषु ब्राह्मणा-
 दिषु मण्डलम्" । "अलत्वा मण्डलं ये त् भुञ्जतेऽ-
 धमयोनय । तेषान्तु यच्चरन्नासि एरन्त्यज्ञानि
 तद्वलात्" । आप० । "भिन्नकास्ये त् योविप्रोयदि
 भुङ्क्ते तु कामतः । उपवासेन चैकेन पञ्चमयेन शुद्धति"
 तथा श्रद्धादिभोजनेनापरिप्लुतपालेऽपि वृद्धमनु "तास्य
 पाले न भुञ्जीत भिक्षकांशे शर्त्तासिधे । पलायपद्मपलेषु
 मृष्टौ भुङ्क्तेऽन्व चरेत्" । नव्यवर्द्धमानष्टतामिण्डु०
 "अर्कपले तथा पृष्ठे आशसे तास्यभाजने । करे कर्प-
 टके चैव भुङ्क्ता चान्द्रायणश्चरेत्" । पृष्ठे कदलीपत्रादि-
 पृष्ठे । पैठी० "ताम्बरजतसुवर्णाप्रसयङ्गुमुक्ति-
 स्फटिकाना भिक्षमभिन्नमिति न दोष" । अत्र पापाप-
 पाल भोजने विहितम् । "तैजसानां मणीनाञ्च सर्वस्या-
 म्भयस्य च । भक्षनाङ्गिष्ट दा चैव शुद्धिरुक्ता मनोपिभि"
 इति मनुना पापापपालस्य शुद्धिविधानाश्च । प्रवेता
 "ताम्बूलाभ्यङ्गने चैव काश्यपाले च भोजनम् । यविव
 शङ्काशरी च विषवा च विवर्जयेत्" । अत्रि "आशने
 पादमारोष्य वोभुङ्क्ते मङ्गल्य" क्वचित् । अथेन चाधमन्नाति
 त्वयं मोमासमक्षयै" । अथेन इत्थोत्तोलन विना
 गवादिदित्यर्थ । आशनेष्वे "आर्षपादस्तु भुञ्जीत

पशुखशामने सुधी । पादाभ्या धरणी स्पृहा पादेनैकेन व पुन ” । वीधा० “भोजन हवन दानसुपहार परिग्रह । बहिर्जानु न कात्याणि तद्वटाचमन स्मृतम्” हारोत “भाजनाज्ञांलकर्मभोजनानि देवतोर्धने कुर्यात्” । परागरभा० ब्रह्मसु “न पिबेन्न च भुञ्जीत द्विज सव्येन पाणिना । नैकहस्तेन च जल शूद्रेणान्जित पिबेत्” । मार्क० पु० “पाटप्रसारण कृत्वा न च वेदितमस्तक” । मनु “पूजयेदशन नित्य वाद्याश्चैवमकुत्सयन् । दद्याद्दृष्येत् प्रसीदेच्च प्रणमेच्चैव सर्वदा । अन्न दद्याद्दद्यात्प्राञ्जलि प्रार्थयेत्तत । अन्नाक नित्यमस्तेतदिति भक्ष्याथ वन्दयेत्” । विष्णु-पु० “नाग कूर्मश्च कर्करो देवदत्तोषमञ्जय । बहिःस्या वायव्य पञ्च तेषाभूमौ प्रदीयते । शटन्ना माह्व्य वायुभ्य प्राणादिभ्यो न होमयेत्” । इति गिरपठित-वचनात्प्रागादिभ्योबलिदानमिति प्राचीनाचार । तत्रान्न देवेभ्योऽर्चय भोक्तव्य तथा च गीता “इष्टान् भोगान् हि वोदेवा दास्यन्ते यत्तभाविता । तैर्दत्तानप्रदायेभ्यो-योभुङ्क्ते स्तेन एव स” । यज्ञ भाविता स बहिः ता वोयुग्मभ्य भोगानन्नादीन् दद्याद्वादिद्वारा दास्यन्ति अतो देवैर्दत्तान् अन्नादीन् तस्योऽदन्ना योभुङ्क्ते स चौर एव । स्मृति “निवेश्य प्रागनात् पूर्वं देवपाटोदकाङ्कति । होतव्या जठरे वक्त्रौ स्तेन पाश्चित्तेन त्व” । तेन पाटो-दकेनापोयान कृत्वा प्राणाङ्कितनैवेद्येन कार्या । स्वदत्त-नैवेद्यभक्षणन्त पश्चादुपपादयिष्यते । ब्रह्मपु० “आपो-यानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतोर्धमयञ्च यत् । अस्मृतो-पस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च । अत्र चास्तरणार्थेन्यु प्राण्यते स्मृतेन सकृत् । अमृतोपस्तरणमसि स्वाहेति च सकृद्वरेत्” । सन्ध्यापद्धतौ लिखितवचनं प्रमाणय-न्तोऽपीत्येतदनन्तर स्वाहाकार कुर्वन्ति । ब्रह्मपु० ‘हस्तेन लक्ष्म्येन्नाद्य मोदकेन कदाचन । दम्भाद्योन्नद्ध येभ्युञ्ज स्तेनाद्य निहृत भवेत् । इतश्चाक्षमभक्ष्यत्वं तस्य याति दुरात्मन । प्राण्येभ्यस्त्वप पञ्चभ्य स्वाहाप्रणयस-युना । पश्चाङ्कतोस्तु जृष्टयात् मलयग्निनिभेषु च । प्राणाङ्कतिरुद्रासाह्यौनक । “तर्जनीमोमध्यमाङ्गुलीना प्राणाङ्कतिर्भवेत् । मध्यमान-विकाङ्गुलीरपाने जुष्टया तत । कमिठानामिकाङ्गु-व्याने च जुष्टयाद्वि । तर्ज-नीन्त अहिष्कृत्वा उदाने जृष्टयास्तत । समाने सर्व्वहस्तेन यद्यदायाहुतिर्भवेत्” । स्मृत्यधिशारे । “प्राणाङ्कतौ घृता-

भाये पश्चाद्भुञ्जीत नो घृतम्” । देवल ‘न भुञ्जीत घृत नित्य गृहस्थो भोजनदये । पवित्रमय जुष्टञ्च सर्धरास्तरण-पञ्चम्” । कागी० ‘दभेपाणिस्तु योभुङ्क्ते तस्य दोषेन बाधते । केगक टाटिसम्भूतमन्तोऽग्नीयात् सटर्भक । यावदेतन्नसग्नीय च द्र्यात्तदृग्यागुणान् । अतोमौनेन-योभुङ्क्ते स भुङ्क्ते केगलान्तम्” । मनु ‘स्वाध्याये भोजने चैव दनिण पाणिकृद्वरेत्” । उद्भरद्वस्ताह्वं च कुर्यादि-त्यर्थ । वीधा० “आचम्य सष्टते देये उपविश्यान्न मगृह्य सर्व्वान्गुलीभिरश्चमयिष्यात्” । सगृह्य अन्न-पात मय्यकम्पद्वैत्यर्थ । कागी० “प्रदद्यान्भुव पतये भुवनपतये तथा । भूताना पतये स्वाहेत्युक्त्वा भूमौ वनि-त्ययम् । आपोयान विधानेन कृत्वाग्नीयात् सुधीर्द्विज” । ब्रह्मपु० “तेजोसीति जपस्त्वन्न प्रणमेदस्मृतञ्च यत् । आपोयानञ्च गृह्णीयात् सर्व्वतोर्धमयञ्च यत् । अमृतो-पस्तरणमसि विष्णोरन्नमयस्य च” । अन्नमयस्य विष्णो-र्यंटास्तरणमसीत्यर्थ ततश्च तेजोसीति नमस्कृत्य भुञ्जानित्यर्थ । भविष्यो० “स्नातस्तु वरुणस्तेजो जुह्व-तोऽग्नि श्रिय हरेत् । भुञ्जानस्य यमस्तासुसखास-व्याहरेत्त्रिषु” । मौने विशेषमाह आप० । “तत्र त्वं विश्वेभ्योऽग्निभिरन्व्यं राश्रमिभिर्बहुस्तुर्दन्तैर्दन्तानमन्वा-यान्मनुष्य एव यावद्यापदये भाषेत न मन्वलोपोभवती-तिविज्ञायते इति” मन्वलोपोमौनव्रतघोष । ब्रह्मपु० “यस्तु पाणितले भुङ्क्ते यस्तु ङ्कारसयुतम् । प्रकृता-ङ्गुनिभिर्यस्तु तस्य गोमासवङ्गवेत् । करेण च पिबेत्तोय यावन्मास न भवेत् । मासलिप्रकरे तोय तुस्य गोमासमक्षय” । अत्र मासलिप्रकरेण जलपाननिषेधात् मासलिप्रकर प्रलात्तैर्वापोयन कर्त्तव्यम् । प्रत्यापोयाने तु हस्तपलाननिषेधात् मांसलिप्रकर प्रलात्तय पुनरक्षिप्र करेण प्रत्यापोयान कर्त्तव्यम् । षट् त्रि० ‘पिब तो यत् पततोय भाजने कृत्स्नि स्मृतम् । अमक्ष्य तद्भवे दन्नं भुञ्जा चान्द्रायणञ्चरेत् । वामपार्श्वे स्थिते वोये यो भुङ्क्ते चानुर्बल । यासे यासे मल भुङ्क्ते पानोय रधिर पिबेत् । विद्यमाने तु हस्ते तु ब्राह्मणोऽपानुर्बल । तोय पिबति वक्त्रेण श्राटिजयेत मात्यथा । उद्भृत्प्य वामहस्तेन यत्तोय पिबति द्विज । सुरापानेन तुस्य स्नात् सतुराह प्रजापति” । वामहस्तेन केवलवामहस्तेन । अत-एव “पीतशेषेण यत्तोय तत्पिबेन्न द्विजोत्तम” । “पीतशेष पिबेच्चैव” इति ब्रह्मपु० । अविशेषात् सर्व्वे

निपिब्रम् । प्रह्ण० "तिलकत्क जलं क्षीरं दधि क्षीरं घृतानि च । न त्वनेदर्शनभानि सक्तुं शकं कदाचन" । भारते "पानीयं पायसं सर्पिर्दधिक्षीर-घृतान्यपि । निरश्यं शेषमेतेषां न प्रदेयन्तु कस्यचित्" । एतन्न त्याज्यं अयत्तौ कस्यचित् देयमित्यर्थः । निरश्यं निःशेषमशनोयमित्यर्थः । तथा "अन्नं प्रशस्तं पथ्यञ्च प्रोक्षितं प्रोक्षणोदकं" । इति प्रागुक्तविष्णुपुराणाद्युक्ते-तरमक्षणे दोषमाह मनुः "आलस्यादन्नदोषाच्च सृत्युर्विं प्रान् निषासति" । अन्नदोषस्त्रिविधः हृष्टद्वारकं अहृष्टद्वारकं हृष्टद्वारकः । हृष्टद्वारकयायुर्वेदोक्तः । अहृष्टद्वारकं सृत्युक्तं । उभयत्रोक्तास्तु नालवत्साविवत्सा-दुग्धादिदोषा हृष्टाहृष्टद्वारकाः । अतएव मनुनेत्रोक्तम् "स्वा-ध्याये चैव युक्तं स्यात् नित्यमात्महितेषु च" युक्तं उच्युक्तं । हारीतः "पृथक् पानं पुनर्दानं सामिषं पाय-सानि च । दन्तच्छेदनसुष्णञ्च सप्त सक्तुपु वर्जयेत्" ।

सचाहारस्त्रिविधं सात्विकराजसतामसमेदात् यथोक्तं गीतायाम् "आहारस्तपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः । यन्नक्षतपक्षया दानं तेषां भेदमिमं शृणु" इत्युपक्रम्य "आयु-सप्त्येत्यादि" तच्च वाक्यम् आ० त० ६०१ प्रष्टे दर्शितम् । अत्र सर्वत्र "रुदमिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते" इति भा-ष्योक्तेः आह्वयते मुच्यते कर्मणि षञि वा आहारशब्दस्य भक्ष्यपरत्वम् अतएव भाष्यम् "आहारः पङ्क्तिवधूष्य-मित्यादि" ८६६ प्रष्टे उक्तम् । स च षोढा "आहार्यं पङ्क्तिवधं भोज्यं भक्ष्यं चर्यं तथैव च । लेह्यं चूर्ण्यं तथा मेयं तददाहारणानि तु । भोज्यमोदनपूर्वादि भक्ष्यमोदन-सहस्रके । षड्यं विपिटधानादि रसालादि तु लिङ्गते । चूर्णमात्रफलेष्वादि पीयते पानकं पयः" भाष्यम् उक्तं । आह्वयते इत्याहारः । शब्दादिविषयज्ञाने च आहा-रशुद्धि शब्देशा० भा० वाक्यम् उदा० ।

आहारपाकः पु० आहारस्य भक्ष्यस्य पाकः रसादि-भावेन परिणामः । वैद्यकोक्ते मुक्तस्यान्नादेराहारस्य रसादिरूपेण परिणामरूपे पाकभेदे तत्पाकप्रकारः पदा-र्यादर्शष्टतयगास्यं ववाक्ये उक्तं तच्च आग्निशब्दे ४६ प्रष्टे दर्शितम् । भाष्यप्रकाशोक्तसत्प्रकारस्तु अक्षरशब्दे ४५ ८ प्रष्टे उक्तः ।

आहारशुद्धि स्त्री आहारस्य भक्ष्यादे शुद्धिः । शब्दादि-द्रव्यस्य शुद्धौ सा च शुद्धिः सृत्युक्तादिशाब्दसेया । सा च अभक्ष्यमर्जनेन भक्ष्यभोजनएव भवति । अभक्ष्याणि च

अभक्ष्यशब्दे २७४ प्रष्टे उक्तानि । आहारदोषनिवारणार्थां शुद्धिः । १२ उदाहारजन्यदोषनिवारणार्थायां शुद्धौ प्रायश्चित्ते । "आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तन्ने निगदतः शृणु । अचारलक्षणं भेद्यं पिवेदुवाङ्गी सुर्वसम्" इत्यादिना अत्रिसं० दर्शिता । शब्दादिविषयज्ञानशुद्धौ च "आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सुत्त्वशुद्धौ भ्रुषा ऋति" आ० उ० । "आह्व-यते इत्याहारः शब्दादिविषयज्ञानम् तद्वि भोक्तुर्भोगया-ह्वयते तस्य विषयोपलब्धिलक्षणस्य विज्ञानस्य शुद्धि-राहारशुद्धिः रागहेपमोहदोषैरसंशुष्टविषयविज्ञान-मित्यनर्थान्तरं तस्याहारस्य शुद्धौ सत्यां तद्वतोऽन्तःकरण-सत्त्वस्य शुद्धिर्नेर्भक्ष्यं भवति" भाष्यम् । आहारशब्दस्य भक्ष्यार्थतामपहाय तथा व्याख्यानं तु "रागहेषवि-सक्तस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन्" इति गीतोक्तिमनुश्र-त्यैवेति आनन्दगिरिः ।

आहारसम्भवः पु० आहारात् भोज्यद्रव्यात् सम्भवति सम्-भू-यत् । आहारपाकजे देहस्थे रसधातौ । रसस्य यथा-ऽऽहारजत्वं तथाऽऽक्षरशब्दे ४५ ८ प्रष्टे उक्तम् ।

आहार्यं त्रि० आ+हृ-रयत् । आहारणीये "अथ मूलमना-हार्यं प्रकाशक्रयशोधनम्" मनुः । २ व्याधये "कार्यञ्च तस्य दशधाहार्यं धार्यं प्रकाशञ्च" सा० का० "आहार्यं व्याप्य कर्म्मैन्द्रियाणां यचनादानविहरणोत्सर्गानन्दा यथा यथा व्याप्यास्ते च यथायथं दिव्यादिव्यतया दशेत्याहा-र्ये दृग्भेति" सा० कौ० । छत्रिमे "आहार्यशोभा-रहितैरमायै" मट्टिः । स्त्रायै कन् तत्रैव "आहार्यकर्मणि तस्याः सृष्टमिवाशोभत" ७, २१, कुमा० सक्ति० । ४ लौ-किके ५ औपासनिकेऽग्नौ च "आहार्यैषानाहिताग्निम्" "पत्नीञ्च" आश्र० श्रौ० । "येनाहिताग्निना सर्वाधानं कृतं तस्य पत्नी लौकिकेन, यस्त्रौपासनशक्ति-तस्य पत्नीमौपसनिकेन दहेयुः" नारा० । ईश्वरप्रयो-ज्यारोमेण विषयीकार्यैर्वाधनिश्चयकालिके तद्वर्त्मानाभवति तद्वर्त्मानत्वेन ज्ञेये । भाष्ये तु । ७ तादृशज्ञाने न० । यथा मिर्गि पर्वतो वृद्धिमानिति ज्ञानं तच्च वृद्धिभाववति पर्वते वृद्धिप्रकारकत्वात् इच्छाप्रयोज्यत्वाच्च आहार्यम् । तच्च प्रत्यक्षमेव तदभावत्वेन निश्चितेऽपि धर्मिणि तद्दोषस्य इच्छाप्रयोज्यत्वात् "परोक्षज्ञानम् यनाहार्यञ्च मिश्र-यथेति सिद्धान्तः" चिन्ता० । "शाब्दबोधोऽप्या-हार्यो भवत्यालङ्कारिका यथा अयं मुक्तमित्यादी चन्द्र-मिसे मुखे चन्द्राभेदज्ञानम् तच्चाहार्यमेव ८० ४ प्र० आरो-

पयस्त्रेऽधिकसक्तम् । "भवेदभिनयोऽवस्थानुकारं स चतुर्विधः । आहिःकोशाधिक्यैयमाहाय्यं सात्यिकस्यथा" ना०ट० वृत्ते नडाटिभरात्मनि कर्त्तव्ये रामाद्यारोपहेतुके ऽभिनयभेदे च । अ-+हृ-कर्मणि गत्य् उपसर्गयोगात् ६भ्रम्ये 'आहाय्यं पदं हि भक्ष्यमित्यादि' भा० १० ।

आहाव पु० आ+हृ+भञ् सप्रमाणे, इति ; रूपसमीपे गग-दीना जलपानाय गच्छाटिना रचिते(खाल) । च्चुभला-शये निपाने 'प्रायिगद्वाह्वप्रश्न आहावसुपलिषुव' भट्टि । "आहावसुटकाधारम्" जयम० "निपानमाहाव" पा० । २वृडे । भावे घञ् । ३धाह्वाने आ+ङ-आधारे घञ् । ४अग्नौ । "नाभि यज्ञाना सदन रथीषा महा-साहावभि सनयन्" घट० ६,७,२ । आहूयतेऽस्मिन्नाहा-यमग्निम् हृष्ट्युदकधारणमाहाव निपानास्थानीय वा" भा० । आ+ह्ये-भावे करणे वा घञ् । ५मन्त्रविशेषेणा-ह्वाने ईआह्वानमाधने मन्त्रभेदे च "आदौ निविहानी यानां स्रक्लामामनेकश्चेत् प्रथमेप्राहाव" आश्व०श्रौ० । "तस्यानेकमे प्रथम एवाहाव." इति "हृतीयमवने गस्ता दिप्राहाव आश्व०श्रौ० । "एषु व्यापाव मात सव-नेन शास्तादिपु' अ०श्रौ० । "एषु स्थानेषु ऋगक्षरेणा-ह्वाने विहिते यो सामोमित्यनेनैवाह्वानं कर्त्वात् नान्ये नेति नियम्यते" इति "शो सामो दैवेत्याहावे" आश्व०श्रौ० प्रतिगारसंशार्धमिमे ह्रस्वे ।

आहिसि पु स्त्री अहिंसयापत्यम् इञ् । अहिंसकापत्ये तत युवापत्ये फक्तौ ख० तस्य न लृङ् । आहिंसायन तत्पौत्रे । आहिक पु० अहिरिच कन् सार्ये अण् । ।केतपदे ऐमप० तस्य सर्पतल्याऽऽगत्य चत्पात्यम् । १०पाणिनिस्तुौ च त्रिका० । आहिच्छत्र त्रि० अहिच्छत्रेभ्यो भव अण् । अहिच्छत्रेभ्यो भवे आहिसिङ्क पु० निपाटेन टिप्पा जनिते अन्यजवग्यं सद्गुर-भेदे 'आहिसिङ्के' निपाटेन वैट्टेणामेर जायते' मनु । 'बाल्यपरकणायात्राभिरिडकात्मासु' धौगनसस्योक्ता नटु'ति'दा ।

आहित त्रि० आ+धा-हृ षाट्ठे । । ट्ठे, ०व्यापिते, ०द'दित । "आहिसर्नैरहितेऽयमाहिनाडु क्रिा० इति । । १० । ५;जसकारे च प्रलीतायास्योतप यथाऽग्नि-दश दण्डम् मनुष्या० आहृतोऽनाहितोऽग्नि-रिति इण् । । [विख्याते ०००हायिद्रे च । आहितमत्तम त्रि० अहित उदात्त दम् । । ५पाटिहार आहिताग्नि त्रि० अहितोऽग्निदेव । वेदमत्यादिभा कत

संस्काराग्नियुक्ते तदाधानप्रकार' आधानशब्दे ७०८ पृष्ठ उक्तमाय । आश्व०श्रौ० २प्र० १क० विस्तरेषोक्तः । 'न दग्नेन विना आहुमाहितग्नेर्हि जन्मन मनु । 'गुरो-रपीट धनमाहितानने' रघु । । "आहितानि सन्नत्र त्वन्दि परेतु" तैत्ति० "न याऽऽहिताग्निनाश्रित यदितव्यम्" यत० ब्रा० १,२,१,२० । "देवान् वा एष उपावर्त्तते य आहिताग्निर्भषति" ऐत० ब्रा० । आहाय्येणैवामाहिता-ग्निम' आश्व०श्रौ० । वा परनिपाते अग्न्याहितोऽप्यत्र । आहिताग्निगण पु० पा'ण्युक्ते वा परनिपाताद्यै गच्छसूह-भेदे । स च गण; आहितानि जातपुत्र जातदत्त जात-रक्षन्तु तैलपीत स्तपीत सद्यपीत ऋटभार्थ' गताथ' 'आकृतिगण तेनान्येऽपि' सि०कौ० ।

आहिति स्त्री आ+धा, क्तिन् ह्यादेश । ।स्यापने २आधाने मन्त्रेणाग्न्यादे सस्कारे ३आहुतौ च । 'तस्मिन् यत्कि-ञ्चावाद्दध्यादाहितय एव ता आहितयोह वै ता आहुतव रत्याषष्ठते' गत० ब्रा० १०, ६, २, २२, । [(सापुडे) । आहितुश्चिङ्क त्रि० अहितुश्चिङ्केन दीव्यति ठक् । व्यासप्राहिण आहिमत त्रि० अहिततोऽदूरभव अण् । सपेविषिष्टेपादू-रभवे ।

आहुक पु० यदुवश्ये क्षतियमेदे स च वषुदेवएव । "केषो-ऽपि मुदा युक्त प्रविषेण परोत्तमम् । पृथ्यमानो यदु-येषैरूपमेमसखंक्षया । आहुकं पितर उडु मातरश्च यगस्मिन्नु । अभावाद्य बलक्षैव स्थित' कमलसोषन "इति भा० सभा० २अ० । अत्र केगवपितत्येन कौर्त्तमान् यदु-देवस्य नामान्तरत्वं तस्य प्रतीयते "एव आहुकयाहुकौ वैव ख्यातौ ख्यातिमताशरी" हरि० १८अ० । एवमाहु-क्तिन् तद्वश्ये चतिये पु० ।

आहुत न० उद्वेग्यस्याभिमुख्येन साचादेव हुतं दत्तम् आ+ङ-हृ । गृहस्य कर्त्तव्ये पु पञ्चसु यज्ञेषु षुष्ययज्ञे, २मृत-यने वेत्यन्ये । कर्मणि क्त । २आभिसुख्येन हुते देवादी त्रि० आहुति स्त्री आ+ङ-क्तिन् । देवोद्देगेन मन्त्रेणाग्नां हवि-सोपे । "अग्नी प्राक्ताहुतिं सव्यगात्रित्यस्यपतिष्ठते' मनु । 'वेत्तसोस्य । दशपशुस्यामाहुत, ताव पुरपवचनी भवन्ति" ज्य०ट० । 'मातराहुत्या हुतायां पुश्याहुत्यने वाटा नम्' क म्या० १०, १०१ । "जुहुयातमर्षिराहुतो" मनु "माषाद्याऽग्निपदुष्कम् भूतिभिः आहयते कर्मणि क्त । १०आहयमाने कर्म, यद्व्ये हरिरादौ । "पुत्रान पयतो-हृत्तुर्धुंभराहुतान्त्वभि' रघु । "ब्रह्माहुतिहुतं यद' मनु ।

आहुत्य न० आ+हृल-बा० क्यप् संप्रसारणञ्च । आहूती-
रादौ (तरवट) इति प्रसिद्धे काञ्चनवर्षसुप्ये शि-
लोफले लुपभेदे ।

आहुव लि० आ+हृ-घञर्थे कर्म्मणि क् संप्र० उवङ् । आह्वा-
तव्ये "अतुलनीनामत्वाद्भव" ष्ट० ८, १२, १६, आह्वयः
आह्वातव्य"भा० । [२ आहूयमाने च ।

आह्व लि० आह्वयति आ+ह्वे-क्तिप् सम्प्र० । आह्वयते ।

आह्वत लि० आ+ह्वे-क्त । कृताह्वाने आकारिते "आहूत
इव मे शीघ्रम्" भाग० १० स्तम्भे । "नचाहूतोवदेत् किञ्चि-
न्नोदण्डय स षट्" या० सृति । "यियत्तमाणेनाहूतः
पार्थेनाथ द्विपद्म, रम्" भाष । "आहूतो न निवर्त्तते द्यूता-
द्वि रणादपि । आभूत+ष्ट० भस्यङ् । २ आभूतप्रलयपर्यन्ते
"पटोलानि कदम्बानि धन्नाकसहितानि च । न त्यजेत् का-
त्तिके वस्तु यावदाहूतनारको" ति० त० पु० "आहूतम्
आभूतप्रलयपर्यन्तम्" रघु० ३ नामकृतव्यपदेशे विश्वे च ।
सृष्टिकावे हि भूताना तत्तन्नामव्यपदेश इति विश्वव्यपदेश
पर्यन्तमित्येव तस्यार्थोन्याय । भावे क्त । ४ आह्वाने ।

आह्वतप्रपलायिन् लि० आहूत विषादनिरुद्धाय रात्राहूतो-
ऽपि प्रपलायते प्र+परा-ङ्य-णिनि रस्य ल । व्यवहारे
हीनवादिभेदे स च पञ्चविधः । "अन्यवादी क्रियाद्देषी,
नोपास्थाना निरुत्तरः । आहूतप्रपलायी च हीनः पञ्च-
विधः सृष्ट" मित्ता० सृष्ट्युक्ते ।

आह्वतसंप्रव उ० आहूतस्य नाम्ना कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
सङ्गवोच्यत् । प्रलयकावे तत्र हि कृतव्यपदेशस्य विश्वस्य
व्यपदेशाभावेन व्यवहार्यत्वाभाव । "आहूतसङ्गवस्थानसङ्गतस्य
भाषते" इति श्रुत्या आभूतेत्यत्राहूतेति पाठान्तरम् ।

आह्वति स्त्री आ+ह्वे-क्तिन् । आह्वाने (डाका) ।

आह्वय अव्य० आ+ह्वे-ल्यप् । आह्वानं कृत्वेत्यर्थे "आहूय
दानं कन्याया ब्राह्मोपधर्म्मं प्रकीर्त्तित" सतु ।

आह्वत लि० आ+ह्वे-क्त । आनीते कृताहरणे ।

आह्वति स्त्री आह्वे-क्तिन् । आहरणे आनयने ।

आह्वत्य अव्य० आ+ह्वे-उप । आहरण कृत्वा आनीये-
त्यर्थे "समाह्वत्यान्यतन्वाणि" अमरः ।

आह्विय लि० अह्वेरिदम् टक् । सर्पसम्बन्धिनि विषवध्नास्थिप्रादी
आहो अव्य० आ+ह्वे-ङो । १ प्रभू, २ विकल्पे, ३ विचारे च ।

"यत्राय पुरुषोच्चियत उदयात् प्राणा क्रामन्त्याहो नेति"
यत० ब्रा० १४, ६, २, १२, "आहो विद्वानस्रं लोके प्रेत्य-
कश्चिद् समभ्युते" कठो० । "आहो निवस्वति

समं हरिणाङ्गनाभिः" शाकुन्तले सखीप्रति दुष्प्रतप्रभ ।
आहोपुरषिका स्त्री अहमेव पुरुष शूर मयू अहो पुरुष-
तस्य भावः वुञ् स्त्रीत्वात् टाप् । दर्पजन्ये आत्मनि
उत्कर्षसम्भावेन (वाहादरो) "आहोपुरषिकां पश्य मम
सद्गतकान्निभि" भाट्ट ।

आहोस्वित् अव्य० आहो च स्वित् इ० । श्रियत्ये, २ प्रभू च
"आहोस्वित् शान्तं स्थानं तेषां तत्र द्विजोत्तम" भा०
स० ५ ष० । द्विपदमित्येके ।

आह्वन० अह्ना समूह खण्डिका० अञ् । दिनसमूहे "अहो-
रात्रे वा अर्धवर्त्तमाने सवत्सरमाभूत सवत्सर इदं
सर्वमाज्ञायैवैतामरिचिं स्वस्तिमायासौ" यत० ब्रा० ६, ६,
४, २, अह्ना निर्घन्तादि चतुरर्थ्याम् सकलादि० अञ् ।
दिननिर्घन्तादौ लि०

आह्विक लि० अह्वि भव अह्ना निर्घन्तं साध्य ठञ् स्त्रिया
ङोप् । १ दिनमः २ दिनसाध्ये च । "भरहाजस्तु कौन्तेय
कृत्वा स्वाध्यायमाह्विकम्" भा० व० १२७ अ० । "अत्राह्विकं
सुरभ्रे षोडशते समरुहण" भा० व० १४२ अ० । दिनकर्त्त-
व्यानि आह्विकतत्त्वे आह्विककृत्यप्रदीपादौ उक्तानि ।
द्विसकृत्स्यान्याधारशब्दे ६३१ पृष्ठे उक्तप्रायाणि दिन-
विभागेषु कर्त्तव्यभेदोदक्षेप सचेपात् दर्शितो यथा ।
"प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्द्विजेन दिने दिने । तत्सर्वं सं-
प्रवक्ष्यामि द्विजानासुपकारकम् । उदयास्तमयं यावत्
विप्र क्षणिकोभवेत् । नित्यनैमित्तिकैर्मुक्ता फामैयान्दर-
गर्हिते । य स्वर्गं परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विज ।
अपानादृयादि वा मोहात् स तेन पतितोभवेत् । दिवस-
स्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते । द्वितीये च तृतीये च
चतुर्थे पञ्चमे तथा । षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च षष्ठक
षष्ठक । विभागेषु यत्कर्म्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ।
उप काले तु समाप्ते शौचं कृत्वा यथार्थवत् । तत स्नान
प्रशुचीत दन्धावनपूर्वकम् । अत्यन्तमलिन कायोन-
यच्छिद्रसमन्वित । अत्यल्पे दिवा रात्रौ प्रातःस्नानं विशो-
धनम् । हृद्यन्ति हि प्रसन्नस इन्द्रियाणि खवन्ति च ।
अह्नानि समतां यानि उक्तमान्यधर्मं सृष्ट । नानास्वे-
दभाक्कोर्षः शयनाद्दृश्यतः पुमान् । अह्नात्वा नाचरेत्
कर्म जपहोमादि किञ्चन । प्रातरुत्थाय योविप्र प्रातः-
स्नायी भवेत् सदा । समस्तजन्म पापं त्रिभिर्वर्षैर्व्यपो-
हति । उपसुषुषि यत्स्नानं सन्ध्यायासदिते रवी । प्रा-
जापात्वेन तद्गुण्यं महापातकनाशनम् । प्रात स्नान प्र-

गर्भानि दृष्टादृष्टकरं हि तत् । सर्वमर्हन्ति प्रतात्मा प्रातः-
 स्नायी जपाटिकम् । स्नानादनन्तरं तान्द्रुपस्यगनगु-
 न्यते । अनेन तु विधानेन व्याचान्त् । गुणितानियात् ।
 प्रचात्य पादौ ज्ञप्तौ च त्रिं पित्रेद्रुं योजनम् । स-
 दृष्ट्याङ्गुष्ठमूलेन द्वि प्रष्टज्यात्ततोसुखम् । मरुत् तिसृभि
 पूर्वमास्यमेवसुपसृष्टेत् । तत पादौ समभ्युक्ष्य चद्रानि
 सुसुपसृष्टेत् । अङ्गुष्ठेन प्रदेगिन्या घ्राण पद्याटमन्तरम् ।
 अङ्गुष्ठनामिकाभ्याञ्च चक्षुश्रोत्रे पुन पुन । कनिष्ठा-
 ङ्गुष्ठेन नामिं हृदयञ्च तलेन वै । सर्वाभिसु गिर पद्या-
 दुबाहू चाश्रेण ससृष्टेत् । सन्ध्यायाञ्च प्रभाते च मध्याह्ने
 च तत पुन । सन्ध्या नोपासते यस्तु ब्राह्मणोहि विग्रे-
 पत । स जीवन्नेव शूद्र स्यान्मृत या चैव जायते ।
 सन्ध्याहीनोऽगुचिर्नित्यमनर्हं सर्वकर्मसु । यदन्यत् कुरुते
 कर्म न तस्य फलमश्रुते । सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयशो-
 मोविधीयते । स्वय हांसि फल यत्तु तदत्येन न जायते ।
 अत्यिक् पुत्रोऽगुरुर्भाता भागिनेयोऽथ विटपति । एभि-
 रेव हृत यत्तु तद्गुत स्वयमेव हि । देवकार्यं तत हात्वा
 गुरुमङ्गलवीक्षणम् । देवकार्याणि पर्वार्हणे मनुष्याणाञ्च
 मध्यसे । पितृश्रामपराह्ण्ये च कार्याण्येतानि यत्नत ।
 पौर्वाह्णिकं यत्तु कर्म यत्तु तत् श्रावमाचरेत् । न तस्य
 फलमाप्नोति बन्धुस्त्वैमथुन यथा । दिवसम्याद्यभागे तु
 सर्वमेतद्विधीयते । द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासोवि-
 धीयते । वेदाभ्यासोहि विप्राणा परम तपउच्यते । ब्रह्म-
 यज्ञ स विज्ञेय पडङ्गसहितेषु स । वेदस्वीकरण पूर्व
 विचारोऽभ्यसन जप । ततोऽनञ्च शिष्येभ्योवेदाभ्या-
 सोहि पञ्चधा । समित्पुष्पकुशादीना स काष्ठ ससुदा-
 हृत । तृतीये चैव भागे तु पोष्यवर्गार्थसाधनम् । पिता
 माता गुरुभार्या प्रजा दीना पमान्विता । अश्यागतोऽ-
 तिथिषान्य पोष्यवर्गउदाहृत । ज्ञातिर्वन्वृजन क्षीणस्त-
 याऽनाथ समान्वित । अन्योऽभ्यधनशुक्लाश्च पोष्यवर्गउदा-
 हृत । भरण्य पोष्यवर्गस्य प्रशस्त खर्गसाधनम् । नरक
 मोहने चास्य तस्माद्वयत्नेन ते भरेत् । सर्वभौतिकमघादां
 कर्त्तव्यन्तु विशेषत । चागमिद्भद्रः प्रदातव्यमन्यथा नरक
 प्रजेत् । स जीवति यएवकोऽङ्गमिधोपजीव्यते । जीवन्तो-
 ष्टकाचार्या य आत्मभारयो नरा । पञ्चार्थं जीव्यते कै-
 चित् कुटुम्बार्थं तथा परैः । आत्मार्थोऽन्योन गन्तोति खो-
 दरेषापि दुःखितः । दीनानाथविगिष्टेभ्योदातव्य मूर्तिम-
 च्छता । अदसदाना जायन्ते परभावोपजीविनः । अह-

दाति विगिष्टेभ्योज्जुहोति दिने त्रिने । तत्तु विन्तमर्
 मन्ये शेष कस्यापि रन्ति । चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थि
 ष्टमाहरेत् । तिस्रुष्पकुशादीनि स्नानश्चाकृत्वमे जप्ते ।
 नित्य नैमित्तिक काव्य त्रिविध स्नानमुच्यते । तेषा मध्ये
 तु यद्विषय तदुपनर्भियते विधा । मत्तापहरण पद्मा-
 न्तवत्तु जप्ते ष्टमम् । सन्ध्यास्नानमुभाभ्याञ्च स्नानभेदा
 प्रकीर्त्तिता । मार्गम जनमध्ये तु प्राणायामोपयतस्त ।
 उपस्थानं तत पद्यात् सापित्त्राजपउच्यते । सविता देवता
 यस्या मृसमग्निस्त्रिधा स्थित । दिव्यामित्रश्रियन्ध्रोऽगा-
 यत्री सा विगिष्यते । पञ्चमे च तथा भागे स विभागोय-
 धार्हृत । पितृदेवमनुष्याणा कीटानाञ्चोपदिशते । देवैश्चैव
 मनुष्यैश्च तिर्यग्भियोपजीव्यते । गृहस्य प्रत्यङ् यस्या-
 त्तस्माच्छ्रेष्ठश्राद्धो गृही । तदाशामाश्रमापान्तु गृहस्थो
 योनिरुच्यते । तेनैव शीटमानेन शीटनीहेतरे त्वय ।
 मूलप्राणोभवेत् स्तन्त्र स्तन्त्राच्छाया सपल्लवा । मूलेनैव
 त्रिनष्टेन सर्वमेतद्दिनस्थिति । तस्मात् सर्वप्रयत्नेन रक्षित-
 व्योऽगृहश्राद्धो । रात्रा, चान्यैस्त्रिभिः पृथ्योमानगोयश्च
 सर्वदा । गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृहश्राद्धो ।
 न चैव श्रवदारणे सकर्मपरिवर्जित । अज्ञात्वा चाप्यहृत्वा
 चाजप्राऽदृष्ट्या च सामव । देवादीनाश्चणो भूत्वा नरकं
 प्रतिपद्यते । एकएव हि भुङ्क्तेऽन्नमपरोऽन्नेन भुज्यते ।
 न भुज्यते सएवैकोयोभुङ्क्तेऽन्न ससाक्षिणः । विभागशीलो
 योनित्यं क्षमायुक्तोऽप्यपर । देवतातिथिमत्तय गृहस्थ
 स तु धार्मिकः । दया सत्त्वा क्षमा श्रद्धा प्रज्ञा योगः
 कृतज्ञता । एते यस्य गुणा सन्ति स गृही सुख्यउच्यते ।
 स विभाग तत हात्वा गृहस्थ शेषभुग्भवेत् । भुङ्क्ता तु
 सुखमास्याय तदन्नं परिणामयेत् । इतिहासपुराणार्थ
 पठश्च सप्तम नयेत् । अष्टमे शोकयात्रा तु षड्दि सन्ध्या
 तत पुन । शोभोभोजनकश्चैव यज्ञान्यदृष्टहस्तकम् ।
 हात्वा चैवं तत पद्यात् स्वाध्यायं किञ्चिदाहरेत् । प्रदोष
 पश्चिमी यामो वेदाभ्यासेन तौ भवेत् । यामहय ययानोहि
 ब्रह्मभूयाय कल्पते । नैमित्तिकानि काव्यानि निपतन्ति
 यथा यथा । तथा तथैव कार्याणि न कावस्तु विधीयते ।
 अश्रद्धेय प्रयुज्जानोऽहृद्विषये तु लीयते । तस्मात् सर्व-
 प्रयत्नेन कर्त्तव्य सुखमिच्छता । सर्वत्र मध्यमो यामो क-
 तयेव हृदिश्रयत । भुङ्क्ताश्च प्रयानश्च ब्राह्मणोनायसीदति
 अज्ञा पावस्य ठञ् । श्रद्धात्तकयास्त्रभाष्यस्य पादाश-
 व्याख्याभेदे न० । अथा कथाद्गीतमपाविनिघ्नतभाष्यस्य

पादांशव्याख्यारूपाणि अज्ञा पायत्वात् व्याङ्गिकानि
“तमधीष्टोभृती मृतोवेति” पा० ठञ् । दिवसे-सत्कथ-
नियोजिते श्वध्यापके षभृते वेतनेन क्रीते दासादौ
५ मृते स्वसप्तया व्याप्ते च्वरादौ च ।

आह्लाद् पु० आ+ह्लद-घञ् । आनन्दे । “नन्दस्तामज
उत्पन्ने जाताह्लादो महामना” भाग० ।

आह्लादन द० आ+ह्लद-णिच्-ल्युट् । आनन्दसम्पादने
कर्त्तरि ल्यु । २ आनन्दसम्पादके त्रि० । करणे ल्युट् ।
३ आनन्दसाधने त्रि० स्त्रिया ङीप् ।

आह्लादित त्रि० आ+ह्लद-णिच्-क्त । अतानन्दने । यस्या-
नन्दे जनितस्त्रियन् । आह्लादोजातोऽस्य तार० इतच् ।
२ जाताह्लादे च ।

आह्लादिन् त्रि० आ-ह्लद-णिनि आनन्दयुक्ते णिच्-
णिनि । २ आनन्दकारके । स्त्रियाभुमयतो ङीप् ।

आह्ल त्रि० आह्लयति आ+ह्ले-ङ । आह्लानकारके ।

आह्लय पु० आह्लयति आ+ह्ले-ङ । आह्लानकारके ।

१ नामनि आह्लायकैर्ह नामोच्चारणेनैव आह्लयते इति
आह्लायकत्वप्राप्ता नाम्न करणत्वात्तथात्वम् । आ+ह्ले वा०
करणे च इत्यन्ये “काव्यं रामायणाह्लयन्” रामा० ।
गजाह्लय गताह्लय नागाह्लयस् इत्यादि । २ प्राणिभिर्मेपा-
दिभि सपण्यदूतभेदे च सचाष्टादशविवादानुगत । “तेपा-
साद्यष्टपादानम्” इत्युपक्रम्य “दूतमाह्लयएव च । पदा-
न्यष्टादशैर्गानि व्यवहारस्थिताविष्टेति” मनुक्ते । यस्य सम्-
पूर्वकतापि “अप्राणिभिर्यत् क्रियते तल्लोके दूतमुच्यते
प्राणिभि क्रियमाणस्तु स विज्ञेय समाह्लय” मनुना तथा
प्रयोगात् तत्स्वरूपसक्तं मिता० नार० “अक्षवधगला-
काद्यैर्देवनं जिह्वकारितम् । पण्यक्रीडा ययोमिष पद
दूतसमाह्लयम्” व्याख्यातश्च मिता० यथा “अक्षाः
पापका नभसर्म्मपञ्चिका गलाका दन्तादिमयो दीर्घघट्ट-
रक्षाः आद्यपहणात् चरुकादिक्लीडासाधनकरिचरगा-
दिक ष्टहृते । तैरप्राणिभिर्यद्देवनं क्रीडा पण्यपूर्वका-
क्रियते तथा ययोमिः पलिभि कुक्षुटपारावतादिभि
चमद्दान्नाह्लमेवादिभिश्च प्राणिभिर्या पण्यपूर्विका क्रीडा
क्रियते तदुभयं दूतसमाह्लयाख्यं विवादपदम् । दूतश्च
समाह्लयश्च दूतसमाह्लयम् । तत्प्रकारः तत्रैव दर्शितो यथा ।
“तत्र दूतसमाधिकारियो हस्तिमाह । “ग्लहे शतिकहृद्वेस्तु
सभिक पञ्चक शतम् । षट्कोयाङ्कूर्त्तकितवादितराद्गर्कं श
नम्” या० । परस्पर सम्प्रतिपत्त्या कितवैः परिकल्पित

पणोग्लह इत्युच्यते । तत्र ग्लहे तदाश्रया शतिका शतम-
रिमितादधिकपरिमाणा वा हृद्विर्यस्यासौ शतिकहृदि
जूर्तकितवात्मञ्चकतया शतमात्महृद्वर्थं सभिको ग्लहृषी
यात् । पञ्च पणाश्रायो यस्मिन् शते तच्छतं पञ्चकं “तद
स्मिन्वृद्धायत्वाभेत्वादिना” (पा०) कन् । जितस्य ग्लहृस्य
विशतितमन्भाग ग्लहृषीयादित्यर्थः । सभा कितयनिवासाया
यस्यास्यसौ (ठन्) सभिक कल्पिताद्यादिनिखिलक्रीडोप-
करणस्तदुपचितद्रव्योपजीवी सभापतिरुच्यते । इतर
आत्पुनरपरिपूर्णशतिकहृदे कितवाद्गर्क शतञ्जितद्रव्यस्य
दशमन्भाग ग्लहृषीयादिति यावत् । एव लृप्तहृत्तिना
सभिकेन किङ्कर्तव्यमित्यत आह । “स सम्यक्पालितोद
द्याह्लात्ते भाग यथा कृतम् । जितसदुपाहृयेज्जले दद्या-
त्त्वत्यं पच क्षमी” या० । यएवं लृप्तहृत्तिर्दूताधिकारी
स राज्ञा धूर्त्तकितवेभ्यो रञ्जितस्तस्यै राज्ञे यथा कृतं
सम्प्रतिपन्नमण्यन्द्यात् । तथा जित यत् द्रव्यन्तदुपाहृ-
येद्वन्मकपहणेनासेधादिना च पराजितसकाशादुदरेड-
हृत्य च तद्वनं जेत्वे जयिने सभिकोदद्यात् । तथा क्षमी
भूत्वा सत्यञ्च वचोविश्रासार्थं द्यूतकारिणा वदेत् ।
तदुक्तनारदेन । “सभिक कारयेद्यूतन्देयन्द्याश्च यत्कृत
मिति” । यदा पुन सभिकोदापयित्वा शक्नोति तदा राजा
दापयेदित्याह । “प्राप्ते ष्टपतिना भागे प्रसिद्धे धूर्तमण्डले ।
जितं ससभिके स्थाने दापयेदन्वथा न तु” या० । प्रसिद्धे
ऽप्रच्छन्ने राजाध्यक्षसमन्विते ससभिके सभिकसहिते कित-
वसभाजे सभिकेन च राजभागे दत्ते राजा धूर्तकितव-
मविप्रतिपन्न जितम्पण्यन्दापयेत् । अन्यथा प्रच्छन्ने सभि-
कारहिते अदत्तराजभागे द्यूते जितम्पण्यञ्जेत्वे न दापयेत् ।
जयपराजयविप्रतिपत्तौ निर्णयोपायमाह । “द्रष्टारो व्यव-
हारणा साक्षिणश्च तएव हि” या० । द्यूतव्यवहाराणा
द्रष्टारः सभ्याश्चएव कितवाएव राज्ञा नियोज्यव्याः न
पुनःश्रुताध्ययनसम्पन्ना इत्यादिनियमोऽस्ति । साक्षिणश्च
द्यूते द्यूतकाराएव कार्य्या न वा तत्र स्त्रीषालहृद्वकितवेत्या-
दिनिषेधोऽस्ति । कश्चित् द्यूतसिपेक्षुन्दरुणमाह । “राज्ञा
सचिञ्जिर्वासाः कूटाक्षोपधिदेवन” या० । कूटैरक्षा-
दिभिरुपधिना च शतवञ्चनहेतुना मण्यिभन्नीषधादिना
ये दीव्यन्ति तान् श्रपदादिनाह्वयित्वा राजा स्वराष्ट्राभिर्वा-
सयेत् । नारदेन निर्वासने विशेष उक्त । “कूटाक्षदेविमः
पापान् राजा राष्ट्राद्विवासयेत् । कण्ठेऽक्षमालामासञ्ज
सङ्घोपा विनय ष्टत” इति । यानि च महवचनानि द्यू-

तनिपेधपराणि 'द्युत समाह्वयश्चैव य' कुर्यात्कारयेत वा । तान् सर्गान् घातयेद्वाजा अष्टाश्व द्विजलिङ्गिन " इत्यादीनि तान्यपि कूटाजदेवनिषयतया राजाध्यक्षसभिकरहितद्यूतविषयतया च योज्यानि । किञ्च "द्युत-मेकमुख कार्यान्स्करज्ञानकारणात्" वा० । यत्पूर्वोक्त द्यूतन्देक मुख प्रधान यस्य द्यूतस्य तत्तथोक्त कार्यम् । राजाध्यक्षाधिष्ठित राजा कारयितव्यमित्यर्थं तस्कर ज्ञानकारणात् तस्करज्ञानरूपस्ययोजनस्यर्थाञ्चोच्य । प्रायग चौर्याजितधना एव कितवा भवन्त्यतथौर विशानार्थमेकमुख कार्यम् । द्यूतधर्म समाह्वयेऽति-टिशद्वाह । "एष एव विधिर्नैयः प्राणियुते समाह्वये" या० । गन्धे गतिकटङ्गेरित्यादिना योद्यूते धर्म उक्त सएव प्राणियुते मङ्गमेपमहिपादिनिर्वर्त्ते समाह्वयसञ्चके घातव्य' ।

आह्वयन न० आह्वय करोत्यनेन आह्वय+णिच् करणे ल्युट् । नामादेशमाधने गडभेदे । कर्त्तरि ल्यु । आह्वानकारके त्रि० "रामस्याह्वयना द्विजा रामा० ।

आह्वयितव्य त्रि० आह्वय करोति आह्वय+णिच्-कर्मणि तव्य । आह्वानीये आकारणीये । "नेयमाह्वयितव्या ते शयने दार्धपर्वणी भा० आ० ८०० च० ।

आह्वर त्रि० आ+ह्वृ-अच् । १कृटिष्ठे ० उर्गनरदेगोत्पन्ने च । तेन कन्याशत्रुस्य पञ्जीसमासे ह्यीषत्वम् । आह्वर-कन्थम् । अत्रोत्तरपदस्यादुगुटासत्वम् ।

आह्वा स्त्री आ+ह्वे-अङ् । १आह्वाने । करणे अङ् । २सज्ञायाम् नामनि "लेपय शस्यते सिक्थशताह्वगौरसर्पपै" सुचु० ।

आह्वान न० आ+ह्वे-ल्युट् । आकारणे (हाका) "दूराह्वाने च गाने च रोदने च ज्ञ तोनत' व्या० का० । करणे ल्युट् । २सज्ञायाम् नामनि नान्ते वाऽऽकारणह् कियते इति तस्य-तथात्वम् । करणे ल्युट् । १स्वाह्वानसाधने राजकीय-पत्ने । (तलवनामा) "यावदाह्वानदर्शनम्" भावे ल्युट् । व्यवहारे विवादनिर्णयाथ ४राज्ञाऽऽकारणे (तलपकरा) तत्र वर्ज्यावर्ध प्रकारादि भिन्ना० स्मृतियाक्यात् दर्शितम् । यथा "विन्द्य कार्यं न्याय्य वेदाह्वानार्थमत परम् । छद्वा वा निचिपेत्तन्निन् पुष्प वा समादिमेत् । अकृत्यवाचस्यविरविषमभ्यक्रियाकुञ्जान् । सत्तोन्नत्तप्रम-त्तार्त्तभ्यान्नाह्वानयेत्प्रुप । न ह्यीमपक्षा शुषति कुलजाता प्रकृतिकात् । सर्ववर्णोत्तमा कन्या ता घाति-प्रभुका स्मृताः । तदधीनकुटुम्बिन्यः स्त्रैरिण्योगशिक्षाय

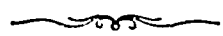
या । निष्कुसा यद्य पतितास्तासामाज्ञानमिष्यते । काल देशश्च विनाय कात्याग्याश्च बलानलम् । अकृत्या-दीनपि शर्मदानैराज्ञानयेद्भृप । ज्ञात्वाभियोगं येऽपि स्वर्गने प्रव्रजितादय । तामस्याज्ञानयेद्वाजा गुरुकार्येण-कोपयन्निति" अथ सर्व्वत्र आह्वान-करोति ऋषि आह्वानयेदिति सिद्धम् । "अतोल्क प्रकृतियञ्च कारक मिति यार्त्तिक त नेह प्रवर्त्तते वक्ष्यन्त्यहस्यात् ।

आह्वायक त्रि० आ+ह्वे-ल्युन् दुष् । आह्वानकारके आका-आह्वारक त्रि० आ+ह्वृ-ल्युन् । कृटिष्ठे ।

रके । "आह्वायकेथ सुतस्त्रनुष्टिति' मट्टि ऋषि आह्वायीत्यथल क्लिया डीप् ।

आह्वृति स्त्री आ+ह्वृ-क्तिन् । १कौटिल्ये कर्त्तरि क्लिप् । २राजभेदे "रयग्री चवाह्वृतिर्यैप मोक्षोनामदएव च" हरि० १४१ च० "रुमो चैवाह्वृतिर्यैप तस्यत्तर्निधितौ रये" हरि य० १४० च० 'अरास्य समाश्रत्य तयैवाह्वृतिमीषकौ, हरि० १६० च० ।

इति श्रोतारानाथतर्कवाचस्य तिसकसिते वाचस्ये आकारादिगद्गार्धनिर्यय ।

इ पु० अस्य विष्णोरपत्वम् अ+इञ् । कामदेवे स हि-रुकिगत्या विष्णोरशात् छण्णात् जात तत्कथा यथा "कृत्स्नगदा वासुदेवाश्च सध्याग कामोष्टतत्रत । शम्भरान करो जने प्रद्युम्न कामदर्शन" हरि० १६१ च० । एव व्युत्पत्तिमन्त्रेण कामदेवस्यैव इगद्गार्धता नामि षापस्येति बहव । कामदेवद्वैतवाञ्च अभिलाषे औपचारिक इत्यन्ये । नअर्थकस्य अ इत्येदम् अ+इञ् । २भेदे, १रोषो-क्तौ, ४निराकरणे, ५अतुकम्यायाम्, ६गदे, ७विक्रये, ८नि-न्दायाम्, ९सखोधने च अघ्य०चादि । निपातेकाचकलात् अथ्य प्रत्यक्षसंवा तेन इ इन्द्र इत्यादौ न सन्धि

इ गती भ्वादि०पर० सक० अमिट् । अयति रेपीत् इवाव इयद इय इययिष इयेथ । अयन् इत इति अय-नम् । आय इत्वा । "उदयति अ तदङ्ग तमाश्रिभि" नैप० "अयस्यदयति छद्वाभञ्जम पद्मिनीनाम्" उङ्गट् । "उदयति विततोर्हरिस्सर्जनौ" माष । अयञ्च धातः

कठो गतौ इत्यत्र इ इ इति मन्त्रेणात् अस्मि सि०कौ०
 इक्षुः सारणेऽधिपूर्वक एव कित् कित्करणमधीगर्धेत्वादौ विशेषा-
 र्थम् अदादि० पर० सक० अनिट् । अध्येति अर्ध्नीत्
 अध्यगात् इत्यन्ये इण इयास्य तिङि रूपं न कृति ।
 अधीयन् । “ससीतयोरधवयोरधीयन्” भट्टि । एतद्योगे
 कर्मणि सवन्धविचाराया पठे । मातुरध्येति । प्रति-
 पदविहिततयाऽनया पद्या न समास मातुरध्ययनम् ।
 “कियत्स्विदिन्द्रो अध्येति कियन्मातु कियत् पितु”
 ष्ट० ४, १७, १० । “रामस्य दयमानोऽसावध्येति तत्र
 लक्ष्मण” भट्टि सम्बन्धाविचाराया त द्वितीया । “अग्नि
 स्वर्ग्य मध्येपि सृचो” कठो० । “अयमारुणि समती-
 ममात्मान वैश्वानरमध्येति” छा० ७० । “अधीहि
 भगवन् । ब्रह्मेति” छा० ७० । [वशाङ्कुरे
 इक्षुत् ५० एति भूमिषुद्विग्य गच्छति इ-कटश् वा गुण्याभावः ।
 इक्षुत् ५० ईयते इ-क्लिप् इत् लभ्यः कटो यस्मात् ५० तस्य क ।
 कटसाधने त्वणविशेषे त्रिका० इक्षुत् इति हारा० ।
 तस्य सन्निकटदेशादि कुमुदा० चतुरर्थ्या षच् । इक्षुत् क
 तत्सन्निकटदेशादौ ति० स्त्रिया ङीप् । प्रैचा० चत-
 रर्थ्याम् इनि । तदर्थे स्त्रिया ङीप् ।
 इक्षुवाल ५० “चेत् कष्टके (१ ४ ७ १०) पनफरे (७, ५, ८, ११)
 तु यद्वा समस्ता स्यादिक्रमशब्द इति राज्यसुखापि हेतु”
 नोल० ता० ७० वषट्कमेत उक्तस्यानाकामन्यतमस्थाने-
 रव्यादिसमस्तपदाणां स्थितिहेतुके राजयोगभेदे ।
 इक्षु ५० इत्येतेऽसौ भाष्यार्थात् इयङ्कुसु । मधुररसयुते अस्मि-
 पत्ने खनामख्याते ह्ये । तद्भेदगुणादिकसक्त भावप्र० ।
 इक्षुदीर्घश्चद मोक्षसाधाम्भिरसोऽपि च । गुडमूलोऽसि-
 पत्रयतथामधुदण्डं सृजत । इक्षुधोरत्तपित्तमावल्याहृष्या
 कफप्रदः । खाडपाकरसा स्निग्धागुरवोमूलसा हिमा ।
 अथेक्षुभेदाः “पौण्ड्रकोभीरुक्वापि वगक्तं यतपोरक ।
 कान्तारस्तापसेषुश्च कार्ण्डेक्षु सूषिपत्रक । नैपालोदीर्घप-
 तश्च नीलपोरोऽय कोशकत् । इत्येताजातयस्तेषा कथयामि
 गुणानपि । तत्र पौण्ड्रकोभीरुकोर्गुण्या वातपित्तप्रयमनोमधु-
 रोरसपाकयो । सुशीतोवृहणोबल्य पौण्ड्रकोभीरुक्कसा
 अथ (कथिया) कोशकतोगुणा “कोशकारो गुरु गीतोरक्त
 पित्तक्षयापहः । अथ (काजला) कान्तारेक्षु गुणा कान्तारे-
 क्षुर्गुरुदृष्य स्रेष्ठोवृहणः सर । (बडौषा) वंशकगुणा
 “दीर्घपोर सुकठिन सत्कारो वंशक सृजत” । यतपोरकगुणा
 “यतपर्वाभनेत्किञ्चिक्लोयकारगुणान्वितः । विशेषात्कि-

चिद्रक्षुश्च सत्कारः पवनापहः” सृजते त्वकार्ण्डेक्षु रित्यत्र
 कार्ण्डेक्षुरिति पाठः इतोऽवशिष्टाना गुणास्ततोक्ता यथा
 “कान्तारतापसाविक्षु वंशकानुकोरो गुणे । एवगुणस्तु
 कार्ण्डेक्षु सत् वातप्रकोपण । सूक्ष्मीपत्रो नीलपोरो नैपालो
 दीर्घपत्रक । वातला कफपित्तघ्ना सकपाया विटाहिन ”
 भाव० प्र० “वालयुवद्वेक्षुगुणा वालइक्षुः कफ कुर्या-
 न्भेदोमेहकरश्च स । युवा त वातहृत्खाडुरोपत्तीक्ष्णश्च
 वातसुत् । रक्तपित्तहरोवृद्ध क्षतहृद्वलोर्यक्षत् । अथा-
 ङ्गभेदेन गुणभेद मूले त मधुरोऽत्यर्थ मध्येपि मधुर
 सृजत । अथेक्षुनिषु विज्ञेय इक्षुणा लवणोरसः ।
 अथ दन्तपीडितेक्षुरसस्य गुणा दन्तनिष्पीडितस्येक्षोरस पि-
 त्तासनाशन । शर्करासमशीर्यं स्यादतिदाही कफप्रद । अथ
 यन्तपीडितेक्षुरस गुणा मूलाग्रजन्तुमन्त्र्यादिपीडनान्मल-
 सङ्गरात् । तस्माद्दिदाही विष्टम्भी गुरु स्याद्यान्तिकोरस ।
 अथ पर्युपितेक्षुरसगुणा रसः पर्युपितोनेष्टोक्षुस्त्वोवातापहो-
 गुरुर्विकफपित्तकर शोषी भेदनथातिमूलक । अथपक्ष्मे-
 क्षुरसस्य गुणाः इक्षोर्विकारान्तउदाहृमूर्च्छापित्तासनाशना ।
 गुरवोमधुरा बल्या स्निग्धा तत्रहरा सृजता । दृष्यामोह-
 हरा ख्याता वृहणविपक्वः रसः ; अथ (भोजला) फाणितस्य
 लक्षणगुणाश्च इक्षोरसस्तु य एक किञ्चिद्वाढो वृद्धव ।
 सपेक्षु विकारेषु ख्यात फाणितसंज्ञया । फाणित गुर्वभि-
 ष्यन्दि ए ह्यं कफशुक कत् । यातपित्तप्रमान् हनि मूल-
 वक्षिविधोषनम् । अथ मत्स्यगुण्डा (सारगुड) (राव) इति
 ख्याताया लक्षण गुणाश्च इक्षोरसोय सपकोषन किषि-
 द्द्वान्वित । मन्यवत्स्रन्दते यस्मात् मत्स्यगुण्डेति ततः
 सृजता । मत्स्यगुण्डे भेदिनी बल्या लक्ष्मी पित्तानिलापह ।
 मधुरा वृहणी दृष्या रक्तदोषापह सृजता । अथ
 (डिमे गुड) गुडस्य लक्षणं गुणाश्च इक्षोरसोयः
 सम्भक्तो जायते लोचवहृद । स गुडो गौडदेशे त
 मत्स्यगुण्डेव गुडोमत । गुडोदप्रेगागुरु स्निग्धोवातघ्नो
 मूलशोषनः । नातिपित्तहरो भेद कफकमिबलप्रद ।
 अथ नवपुराणगुडगुणा गुडोनव कफदासकास-
 कमिहरोऽग्निहत् । पित्तघ्नो मधुर स्निग्धो वातघ्नो-
 ऽसृक्प्रसादनं स पुराणोऽधिकगुणो बुधै पथ्यतम
 सृजत ” इत्यभेदेन गुणस्य गुडस्य गुणा स्नेहाण्यमागु
 विनिहन्ति सदाईकेषु पित्तं निहन्ति च तदेव हरीत-
 कीभि । गुण्डा सम हरति वातमशेषमित्यं दोषल-
 यक्षयकराय नमो गुहाय” (खार) खण्डस्य गुणा.

खण्डन्तु मधुर इष्य चक्षुष्यं ह'रुणं हिमम् । वातपित्तहर
 स्निग्ध मस्यं वातहर परम् । (चिनि) सिताया
 लक्ष्ण गुणाय खण्डन्तु सिफतारूप सुश्वेतं गर्करा
 सिता । सिता सुमधुरा रुच्या वातपित्तघ्नदाहहृत् ।
 सूक्ष्माच्छर्दिज्वरान् हनि सुगीता शुक्रकारिणी । अथ
 “(सिचरि) सितोपलगुणा भवेत् पुष्पसिता गीता
 रक्तपित्तहरी मता । सितोपलनिभा लक्षी वातपित्तहरा
 हिमा । गर्करा अर्थतोषारतडुदाहरक्तपित्तनुत् ।
 यथा यथैव नैर्मल्य मधुरत्व तथा तथा । स्नेहगौरव-
 गैल्यानि सरत्व च तथा तथा” इति भावप्र० इक्षुवर्ग ।
 एतत्प्रसङ्गात् सृष्टते खण्डादिजातद्रव्याणामन्यद्रव्यजातगर्क
 राणाञ्च गुणा लक्षा यथा । “यो यो मत्स्यैरिहकाखण्ड-
 र्कैराणा स्वको गुण । तेन तेनेत्र निर्देश्यास्तेषा विखा-
 वष्ये गुणा । सारस्थिता सृष्टिमला नि क्षारा च यथा-
 यथा । तथा तथा गुणयती विज्ञेया गर्करा युधं । मधु-
 र्करा उमन्धर्दोषारहरी रूचा ज्वेदने प्रप्लादनी कषा
 यमधुरा भक्षुरविपाका च । यथासर्करा मधुरकपाया
 तिलानुरसा स्नेहहरौ सरा चेति । यावत्त्व गर्करा
 मोक्षा सर्वा दाहप्रणाशना । रक्तपित्तप्रयमनाच्छर्दिमू-
 ष्कालपामहा । रूक्ष मधूकपुष्पोत्थ फाणित वातपित्त-
 क्त । कफघ्न मधुर पाके कपाय वसिष्ठपणम्”
 “मन्दाक्रान्ता वितरति रस नेत्रुयदि” कटासिप
 खन्दो । श्रीफलञ्चक्षुदण्डस्य विप्राणा तु बलिर्मत”
 काचिकापु० “कुष्माण्डमिच्छुदण्डाय” देवी पु० इजो
 विकार चण् । येकव गुडादौ लि० । “ऐक्ष्व गुड-
 वर्जितम्” ष्टिति । इक्षुणां भवन क्षेप्त याकटक्ष् याक-
 मच वा तद्वधने क्षेले । इक्षुणा छाया । इक्षु-
 ष्कायम् न० “इक्षुष्क्यानिपादिन्य” रघु अथ
 ष्यानिपादिन्य इतिच्छेद सि० कौ० इक्षु षा वनम् । अवन-
 ष्यतित्वात् नित्य थलम् इक्षुवणम् । २कोफिलासुचे च
 राजनि० । ३इक्षुयायाम् [इक्षुभेदे स्वाये कन् । २इक्षुदण्डे
 इक्षुका पु० इक्षुमकार स्पृष्टा० कन् । इक्षुतुल्यस्वादे (नडा)
 इक्षुकाण्ड पु० इजो काण्डइव काण्डोऽस्य । {कागदण्डे
 २सुक्ष्मलणे (सज) इक्षु काण्डइव २इक्षुदण्डे च । {विप्र
 युरो न जम्बु मङ्गरिक्तुकाण्डम् भाव ।
 इक्षुकीय लि० इक्षुव सन्त्यञ्चिन्तु अ नडा० कृक् च । इक्षु
 युक्ते देशे तस्य मव अण् विश्व० अस्स लुक् । ऐक्षुकस्तस्य
 भवे लि० क्षिया डीप् ।

इक्षुकुट्टक पु० इक्षुन् कृष्टयति पुष्ट-गित्थिनि क्नु ईत० । इक्षु-
 ष्केटके गुडकारके कृपीवभेदे । {शकागदण्डे स्त्री भावप्र०
 इक्षुगन्ध पु० इक्षोरिव गन्ध एकेटगावयवो यस्य । {इक्षुगोनुरे
 इक्षुगन्धा स्त्री इक्षोर्गन्ध इव गन्धोऽस्या । शुक्रविटार्याम्
 इक्षुञ्ज लि० इजोसाम्राज्यायते जम-ट पु० । इक्षुविकारे
 गुडादौ “फाणित इव मत्स्यैरुडो गुड सण्डकमेव च ।
 सिता गितोपलार्थते पद्भेदा इक्षुजामता । इक्षुगद्वे
 एष्टे तद्व्युत्पादिकसक्तम् । [विशेषे शकागदण्डे च ।
 इक्षुतुल्या स्त्री इक्षुणा त्वया पलादिना । (जनार) {धान्य-
 इक्षुदण्ड पु० इक्षुदण्ड इव दण्डकारे टोपक्षी इक्षुयदिरयत्त स्त्री
 इक्षुदुर्भा स्त्री इक्षोरिव टोर्वन्धोऽस्या । तण्पतिकायाम्
 राजनि० । [इक्षुरसहस्यजडवाह्निनि नदीभेदे ।
 इक्षुदा स्त्री इक्षुमिच्छु रसात्वाद ददाति जलेन दा-क ।
 इक्षुनेत्र न० इक्षुनीयते पुनरुत्पादनायारोप्यतेऽनेन मो-इक्षु
 इजोनेत्रमिष या । इक्षुनेत्राकारे तद्व्युत्पन्नौ । -
 इक्षुपत्र पु० इजो पत्रमिष पत्रमस्य । (जनार) धान्यभेदे ।
 इक्षुपाक पु० इजो पाक पक्ष्मावीरसादि । गुडादौ
 इक्षुप्र पु० इक्षुरिव पूर्यते ट-कर्मणि घञर्थेक षुन्पपठे नोत् ।
 गरद्वचे रत्तषा० ।
 इक्षुवालिका स्त्री इजोर्वाल केयद्वय बाल शीर्ष स्वपलादि-
 रसा । इक्षुतत्रशीर्षे कायदण्डे राजनि० ।
 इक्षुभक्षिती स्त्री इक्षुभक्षितो यया जातिपाचकपूर्वपदिनि-
 षान्तत्वात् ङीप्परनि० । इक्षुभक्षणकक्षत्रां क्षिबाम्
 इक्षुमती स्त्री इक्षु इक्षुरसोऽस्यसाम् नद्या महत् ङीप् ।
 नदीभेदे “क्षीता जेलुमती नद्या देविका च महानदी” भा०
 ष्या० ऽच्य० [ईत० । इक्षुसूक्ष्मे २तद्व्युत्पन्नौ न० ।
 इक्षुमूल पु० इक्षुमूल पन्थिरिव सूक्ष्म पन्थिर्यस्य । {यद्यद्वे
 इक्षुमीह पु० इक्षुरसतुल्योमेह । सुश्रुतोक्ते प्रमेहभेदे तद्वेदा
 विशतिर्निदानमसहितान्नालोका यथा “दियास्त्रप्रथ्यायामा-
 लस्यप्रसक्तं शीतस्निग्धमधुरमद्यप्रवाचपानसेविन उरुष
 जानीयात्प्रमेहो भविष्यतीति । तस्य चैव प्रहस्तस्पापरिपका
 एव वातपित्तघ्नोप्राणो यदा मेदसा सङ्कतसमेतव मूल-
 बाहिर्योतास्यसृष्ट्याधो गत्वा वक्षोर्मुखमाश्रित्य निर्भिद्यन्ते
 तदा प्रमेहान् जमयन्ति । तेषान्नु पूर्वैरुपाधि हस-
 यादतसदाह स्निग्धमिच्छिलगुरुता गात्राणा मधुर-
 शुक्रमूलता तन्द्रा षाद पिपासा दुर्गन्धश्च आसक्तानु
 गच्छजिह्वादानेषु सुक्षोत्पत्तिर्जटिबीभाव ज्ञेयानां इतिच
 मन्वानाम् । तन्नाशिवप्रभृतमूलवक्षणा सर्व एव सर्वं

द्वेषसत्त्वा सह पिठकाभिः । तत्र कफाद्दकेषुसुरा-
सिकताशनैर्लवणपिष्टसान्द्रशुक्रमेनमेहा दय साध्या दोष-
दूष्याणा समक्रियत्वात् । पित्ताक्षीलहरिद्रास्त्रवारमञ्जि-
ष्ठाशोणितमेहाः पट् याप्या दोषदूष्याणा विषमक्रिय-
त्वात् । धावात्परिषर्षाचौद्रहस्तिमेहाश्चत्वारोऽसाध्यतमा
महात्वयिकत्वात् । तत्र वातपित्तमेदोभिरन्वित श्लेष्मा
श्लेष्मप्रमेहान् जनयति यातकफशोणितमेदोभिरन्वित
पित्तं पित्तप्रमेहान् । कफपित्तवसामञ्जमेदोभिरन्वितो
वायुर्वातप्रमेहान् । तत्र श्वेतमवेदनसदकमेही मेहति
इक्षुरसद्वल्यमिक्षुमेहा, सुरामेही सुराद्वल्यं, सरु-
जम् सिकतासुविद्ध सिकतामेही शनै सकफ सृत्त
शनैमेही, विशद लवणद्वल्यं लवणमेही, फूटरोमा पिष्ट-
रसद्वल्यं पिष्टमेही, आबिल सान्द्र सान्द्रमेही, शुक्रद्वल्य
शुक्रमेही स्त्रोक स्त्रोकं सफेन फेनमेही मेहति । अत ऊर्ध्वं
पित्तनिमित्तान्वध्याम । सफेनमच्छं नील नीलमेही मेहति
सदाहं हरिद्राभ हरिद्रामेही, अम्बरसगन्धमस्तमेही, सुत-
क्षारप्रतिभ क्षारमेही, मञ्जिष्ठादकप्रकाय मञ्जिष्ठामेही ।
शोणितप्रकाय शोणितमेही मेहति । अत ऊर्ध्वं वात-
निमित्तान्वध्याम । सर्पिः प्रकाय सर्पिमेही मेहति
यसामकाय वसामेही, शोड्रसवर्षं चौद्रमेही, सत्तमातद्ग
वदनुमद्वल्यं हस्तिमेही मेहति । मक्षिकोपसर्षणमालस्य
सार्सोपसर्षणं प्रतिश्लाय शैथिल्यारोचकाविपाका कफप्र-
शेकच्छर्दिनिद्राक्रामश्वासाद्येति श्लेष्मजामामुपद्रवा । दृष-
णयोरवदरप दक्षिमेदो मेदुरतोदो हृदिश्लेष्मसम्भोकाज्वरा-
तोषारारोचका यमधु परिधूमावन दाहो मूर्च्छं पिपासा
निद्रानाशः पाण्डुरोग पीतविश्लुत्नेतत्वञ्चेति पित्त-
कानाम् । हृद्गुहो शौल्यमनिद्रा स्मग्धः कस्य शूल बड-
धुरीपत्वञ्चेति वातजानाम् । एवमेते विशति प्रमेहा
सोपद्रवा व्याख्याता । तत्र वसामेदोभ्यामभिपन्नशरीरस्य
त्रिभिर्दोषैश्चातुगतधातो प्रमेहिणो दय पिठका जायन्ते ।
तद्यथा । शराविका सर्षपिका कच्छपिका जालिनो विनता
उत्तिष्णी मक्षरिका खलजी विदारिका विद्राधिका चेति ।
शरावमात्रा तद्रूपा निम्नमध्या शराविका । गौरसर्षप-
सस्थाना तत्रमाप्या च सर्षपी । सदाहा कूर्मसस्थाना
ज्ञेया कच्छपिका बुधै । जालिनो तीव्रदाहा त्र भास-
जाडसमाहता । मङ्गती पिठका भीला पिठका विनता
सृता । महत्वत्वाचिता ज्ञेया पिठका सा त्र उत्तिष्णी ।
मक्षरसमस्थाना ज्ञेया सा त्र मक्षरिका । रक्तासिता

स्फोटवती दारुणा त्वलजी भवेत् । विदारी कन्दपद्मत्ता
कठिना च विदारिका । विद्रधेर्क्षेत्रैर्युक्ता ज्ञेया विद्रधिका
बुधैः । ये यन्मया सृता मेहास्ते पामेतास्तु तत्कृताः ।
शुदे हृदि शिरस्यसे पृष्ठे मर्मस्थि चोत्थिता । सोप-
द्रवा दुर्ध्वलस्य पिठकाः परिवर्ज्येत् । कृत्तं शरीरं
निष्पीद्य मेदोमञ्जवसायुत । अध प्रक्रमते पायुस्तेना-
साध्यास्तु यातजा । प्रमेहपूर्व्य रूपाणामाकृतित्यत्र दृश्यते ।
किञ्चिज्जाप्यधिक मूलं त प्रमेहणमादिशेत् । कृत्तान्य-
हानि वा यस्मिन् पूर्व्यरूपाणि मानवे । प्रष्टत्तमूलमत्यर्थं
त प्रमेहिणमादिशेत् । पिठकापीडितं गाउमपसृष्ट-
सुपद्रवैः । मधुमेहिणमाचष्टे स चासाध्यः प्रकीर्तित ।
स चापि गमनात् स्थानं, स्थानादासनमिच्छति । आसनाद्-
णुते यथा, शयनात् स्वप्रमिच्छति । यथाहि वर्यानां पञ्चाना-
नाहृत्कर्षापकर्षकृतेन सयोगविशेषेण श्वलवभुक्पिलकपो-
तमेचकादीनाम् वर्णानामनेकेपाद्यत्पत्तिर्भवति । एवमेव दो-
पधातुमलाहारविशेषेषोत्कर्षापकर्षकृतेन सयोगविशेषेण ।
भवति चाल् । सर्वेव प्रमेहास्तु काष्ठेनाप्रतिकारिण ।
मधुमेहत्वमायान्ति तदाऽसाध्या भवन्ति हि तत्रैव चिकित्-
सास्थाने, सर्वप्रमेहस्य प्रकारान्तरेण द्वैविध्यसक्तम् ।
यथा “द्वौ प्रमेहौ सङ्घोऽप्यनिमित्तश्च भवत तत्र
सङ्घोसाहपित्तवीजदोषकृत । अहिताहारजोऽप्यनि-
मित्त । तयो पूर्व्वेषोपद्रुत क्रयोरुक्तोऽप्याशी पिपासुर्भृशं
परिसरणशीलश्च भवति लक्षरेण स्थूलोवह्नाशी स्निग्ध
शय्यासनस्वप्नप्रायेषेति” “तत्रोदकमेहिण पारिजात-
कपायं पाययेत् इक्षुमेहिण वैजयन्ती कणायम्” च सुश्रु०
इक्षुयन्त न० इक्षोर्निष्पीडन यन्त्रम् शा०त० । इक्षुनिष्पीडके
दन्त्रे (महाशाल) “गोक्षुले कन्दुशालाया त्रैलयन्त्रेषु-
यन्त्रवो । अमीमांस्यानि शौचानि” सृति ।
इक्षुयोनि उ० इक्षोरिव योनिर्यस्य । श्रुद्धके इक्षौ राजनि०
इक्षुर उ० इय-वा-कसुरच् । शकौलिकाहृत्ते (कुलेखारा)
रत्ना० गोक्षुरे (गोक्षुरो) इक्षौ च शब्दारत्ना० ४ काये
राजनि० । सदाया कन् । शकौलिकाहृत्ते । २ कायत्तये
इक्षुलशरे च राजनि० ।
इक्षुरस उ० इक्षो रस इव रसो यस्य । (नडा) इति ख्याते
काये श्लेषमेदे । “काय कायेक्षुरहिष्ट स स्यादिक्षुरससथा ।
इक्षुलिकेक्षुगन्ना च तथा पोटगल सृताः । काश-
स्यान्मधुरसिक्तः स्वादुपाको हिम सरः । मूलकच्छाश्ल-
रीदाहृत्तयपित्तासरोगकृत” भाव० प्र० । ईस० ।

इचो रणे पु० । तस्य गुणादिकमिच्छुशब्दे उक्तम् ।
 इचुरसक्ताय पु० इचुरसस्य काथ पाकमेत फाणिताटी ।
 इचुवस्त्री (चुरी) स्त्री इचुरिय सुखाटा वस्त्री वस्त्रो या सता ।
 कीरविदार्याम् । (कीरकन्द) । राजनि० ।
 इचुवालिका स्त्री इचुरिय बलति वन-खुन् । (तालमा-
 सना) इतिख्याते । इच्छे षागे च ।
 इचुवाटी स्त्री इचोवांटीव । पुण्ड्र के इनी राजनि० ।
 ईत० । इच्छुत्यादकनेत्रे । स्वार्थे कन् । उभयत्र ।
 इचुविकार पु० ईत० । इच्छुजगद्दर्शिते पङ्क्तिषु गुडाटी
 इच्छुवेष्टन पु० इचुरिय वेष्टनमस्य । भद्रसञ्ज्ञे । "भद्रसञ्ज्ञ शरो-
 वाततेजनस्त्रिजुवेष्टन । सञ्ज्ञयत्तु मधुर तुयर् गिगिर
 तथा । कम्पासदाष्टलप्यार्त्तिसूत्रवक्ष्यक्षरोगहृत् । दोष-
 त्वेयहरसुष्य मेखलास्रपयुज्यते" भाषण० ।
 इचुग्रर पु० इचुरिय शृणोति शृ-अच् । ४कागभेदे तद्वने
 हि गन्तुर्गत्ततेर्हृत्त्वात् तस्येचुयत् हिंसकत्वम् ।
 इचुशाकाट न० इच्छूणा भवन क्षेत्म् इच्छु+शाकाट् ।
 (दोकल्प) इति ख्याते इच्छुभवनयोग्ये क्षेत्त्रे । तदर्थे
 शाकिनच् । इच्छुशाकिनशब्देऽप्यत्रार्थे न० ।
 इच्छुसमुद्र पु० इचुरवसादूटक समुद्र । समुद्रभेदे । "उवपेक्षुसुरा-
 सर्पिर्दिग्दुग्जलान्नाका" पुरा० तत्स्यलम् सि० सि०
 उक्तम् । "भूमेरई चाररसिन्धोरुदकस्य जम्बुद्वीप प्राङ्गरा-
 चार्यवर्ष्या । अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपपट्टकस्य यास्ये, चारुची-
 राद्यम्बुधीना निवेश" "दन्नेष्टतस्त्रेचुरसस्य तस्मान्मदास्य
 च सादुजलस्य चान्ने" ।
 इच्छुमार पु० ईत० । फाणितादी ।
 इच्छाकु पु० इच्छु मिच्छामाकरोति इच्छु+आ+ङ-ङु । षकटु-
 स्वाम् षष्ठ्यर्थे व्यादिराजे च । "यस्येच्छाकुरूपमते"
 ऋ० १०, ई ४ । स च वैवस्वतमनो पुत्र । "मनोर्वैवस्वत-
 स्यासन् पुत्रा वै नय सप्तमा । इच्छाकुञ्चैव नाभागोष्टपु
 शर्यातिरेव च । नरिय प्राग्युषास्त्रे नाभागारिष्टसप्तमा
 करूपस्य पृषधुय नवैते भरतर्षम" । "इच्छाकुञ्चैर्हृदा-
 यादोमध्यदेयमवाप्तवान्" हरिव० १० अ० "तस्योत्पत्तिप्रका-
 रस्तत्रैवोक्तं जयतस्तु मनो पुत्र इच्छाकुरपयत्त" । "तस्य
 पुत्रयत चासादिच्छाकोर्भूरिदक्षिणम् । तेषा ज्येष्ठो
 विकृषिस्तु विकृषित्वाद्योषिनाम्" "इच्छाकुस्तु विकृषि वै
 अष्टकायामघादिशत्" हरि० । इच्छाकोरपत्यम् । अण्
 दण्डि० मि० । ऐच्छाकसदपत्ये षड्गुण तस्य लुक् इच्छाकव -
 "इच्छाकूया दुरामेऽप्ये" "गलितययसामिच्छाकूयासिदः ३

दुलव्रतम्" "इच्छाकुभिः पुण्यतरीकृतानि" इति च रघु ।
 इच्छारि पु० इचुरिय समनादृच्छति व्या+अ-इन् । आग-
 लणे । [इच्छुरियासति अल-खण्ण या । कागलणे भावण०
 इच्छालिका स्त्री इच्छूणामसिरिय कायति प्रकाशते कै क-
 इखु गतौ भ्याटि० पर० सक० सेट् । इत्यति ऐखीत् ।
 इयस्य ईयत् । एषिता एवेष्यति ऐषियत् ।
 इखु गतौ इटिन् भ्याटि० पर० सक० सेट् । इङ्गति ऐङ्गीत् ।
 इङ्गाम्-वभूय-व्याम-चकार । इङ्गियति । इङ्गिता
 ऐङ्गियत् । मेङ्गन् मेङ्गितम् प्रेङ्गणम् ।
 इग गतौ इटिन् भ्याटि० पर० सक० सेट् । इङ्गति ऐङ्गीत् ।
 इषियत् । इङ्गितम् । "त्वया सृष्टमित विश्व यज्ञे इ
 यज्ञ नेङ्गति" भा० व० ४२ अ० । तस्यात्मनेपदित्वमपि
 "योऽपतिष्ठति नेङ्गते यथा टोपोनिपातस्यो नेङ्गते
 सोपमा सृता" गीता । अथ स्पन्दनमात्रपरतायाम-
 ऽकर्मकत्वम् । णिच्-इङ्गयति चालयतीति प्रेरय-
 तीति वार्थ । उङ्-प्रेरणे "गुनमद्रासृद्द्वय" ऋ० ४,
 ५७ ५७, । सन्+सम्यक् चान्ने । "पुष्करिणीं समिद्धयति
 सर्व्वत" ऋ० ४, ७, ७,
 इङ् अध्ययने अधिपूर्वे एव डित् अदा० आत्म० सक० अणित् ।
 अधीते अधीयते अध्यैत-अध्यगोष्ट । "अधिजने, अध्यै-
 प्यत-अध्यगोष्यत "योऽधीते शक्तिोऽन्वहन्" सृति" ।
 "नाधीयते कटाचन" मत् । "अध्यैत वेदास्त्रिदशानवष्ट"
 भट्टि गानच् अधीयान । अधक्लिष्ण कर्त्तरि शब्द
 अधीयन् "अधीयन्नात्मविद्विद्या धारयन् मस्तरिग्रतम्"
 भट्टि अध्येतव्यम् "त्रोतव्यमिह शृद्रेण नाध्येतव्य कदा-
 चन" । "स्वाध्यायोऽध्येतव्य" श्रुति । अध्ययनीयम् ।
 लध्येय "वेदेष्य सदाऽध्येय" प्लुति । अध्येता । अधीत
 "अधीतवेदेवेदाङ्गत्वेन" वेदन् सा० । ज्ञानार्थत्वात् कर्त्तरि ल
 अधीत "अधीते यतसास्त्रम्" सृति "अधीति "अ-
 धीतिबोधाचरणप्रचारयै" नैप० । अध्येयमात्र ।
 "पीत्वापोऽध्येष्यमाणस्तु व्याचमेत् प्रयतोऽपि सन्" मत्-
 भावे अधीतम् । अधीतमनेन इति अधीती । "स्वयुक्त-
 रासङ्गतोमधीतिसोस्" कुमा० अधीत्व "अनधीत्व द्विनोवे-
 दान् योऽन्यत् कुरुते असम्" सृति । अधीत्व चतुरोवे-
 दान्" पुरा० । अध्ययनम् । "अध्ययनेनाविप्रलष्ट" पा० ।
 "सत्ताण्डुरैरध्ययन विनापि" मथुरा० अध्याय "स्वाध्या-
 योऽध्येतव्य" श्रुति णिच् अध्यापयति" अष्टवर्ष त्राङ्ग-
 सपनयोत तमध्यापयती" श्रुति अध्यापित्व अध्यजिगपत्

“अध्यापयामास पितृन्” मनु शिच्-सन् । अध्यापि-
पयिषति-ते अधिजिगापयिषति-ते केवलात् सन् । अधि-
जिगासते । अध्यापकः अध्यापकशब्दे उदा० अध्यापितः
“अध्यापितस्त्रीशनसापि नीतिम्” कुमा० । “भृतका-
ध्यापको यश्च भृतकाध्यापितस्तथा” मनुः ।

इङ्ग पु० इगि भावे षञ् । षचलने कम्मने २ इङ्गिते च ।
कर्त्तरि षच् । इजङ्गमे “त्वया सृष्टमिदं सर्वं यज्ञेन यज्ञ
नेङ्गति” भा० व० ४०४०४० । षचङ्गुते च लि० भेदि० ।

इङ्गन न० इगि भावे ल्युट् । इङ्गिते षचलने इज्ञाने च ।
णिच्-ल्युट् । षचलने । “उपाशुसवनस्यानिङ्गनयुते”
कात्या० १०'१,६, यतउपाशुसवनस्यानिङ्गनमचालनम्
श्रूयते “अनिङ्गणानि चरे व्यालतीचसवनात्”
श्रुति । कर्त्त० । युच् इङ्गना षल स्त्री ।

इङ्गि(ङ)ल पु० इगि-इलच् वा लस्य ङ । इङ्गुदष्टे । “वी-
रणहनमिश्च मङ्गिडमपटेन जुहोति” श्रुति ।

इङ्गित न० इगि-भावे क्त । षचलने २ इङ्गितभावावेदके चेदा
विशेषे “इङ्गितं चङ्गतो भाव इति” सञ्जनोक्ते इष्टदय-
स्ये भावे । “अगदमङ्गावमितोङ्गितज्ञया” कुमा० “बाह्यै
विभावयेङ्गिर्भाषमन्तर्गतं नृणाम् । खरखोङ्गिता
कारैश्चक्षुषा चेदितेन च” मनुना तस्य अन्तर्गतभावा
षेदकत्ववक्तम् । “तल खरो गद्गदादि, वखोऽस्त्राभाविक
इङ्गित खेदेपथुरोमञ्जादि” ध्यव० त० रघु० । “स
विद्यादस्य कृत्यानि निगूढेङ्गितवेदिते” आकारमिङ्गित
वेदां भयेषु च चिकीर्षितम् ” “इङ्गिताकारचेदा-
शं शुचि दत्तं कुलोङ्गवम्” मनु । “तस्य सटतमन्वस्य
बूढाकारेङ्गितस्य च” रघु । कर्त्तरि क्त षचलिते लि० ।

इङ्ग, उ० इङ्गति षचलनेन इगि-उष् । रोगे ।

इङ्गुद पु० इङ्ग, रोगस्य सति दो क । इतापसतरौ
“इङ्गुदं कुष्ठभृतादिसङ्घवणविषकमीन् । हृत्यु-
ष्ण श्रित्मूलस्रस्त्रिकृक् कटुपाकवान्” भाष० प्र० । गौरा०
डोष् इङ्गुदोत्पत्त्यल स्त्री । “ता इङ्गुदोस्त्रे हृत्तप्रदीपम्” रघु
तस्या फलम् अण् लुच्चादि० न लुक् । इङ्गुदं तत्फलं न० ।
अस्याः पर्यायहारा लक्षणं दर्शयते । इङ्गुदत्वता विष-
हारिता वातनृण्यकता तैलफलत्वम् तीक्ष्णकण्टकता पूति-
गन्धिता क्रोष्टुफलत्वम् । रज्योतिप्रतीहृषे पु० रत्नमा० ।

इङ्गुज पु० इङ्गिते भोगार्थम् इगि-रन् इङ्गु लण्ड्देशस्य ल
जायते जम-ह अलुक् समा० । लण्ड्स्थलने । “पूर्वाम्नाये
तवप्रत भङ्गीति मकीर्त्तता । फिरङ्गापयया मन्वा-

स्तेषा संसाधनात् कलौ । अधिपामखलानाञ्च संग्रा-
मेषु पराजिता । इङ्गुजा नषपट्पञ्च लण्ड्जासापि
भाषिन ” मेरुत० २३ प्रकाशे ।

इच्छक पु० इच्छा+अस्यत्वेत्यर्थे अच् इच्छकमिव रसोऽस्य
कप् । (टाषालेषु) इति ख्याते । इच्छे । अस्यर्थे अच्
स्वार्थे कन् । २ इच्छायुक्ते लि० ।

इच्छा स्त्री इय-भावे य । इदं मे भूयादिति वेदान्तादिमते
मनोधर्मभेदे सुखतत्साधनविषयविचिन्तयित्वा न्यायमते,
सुखादिज्ञानेन तत्साधनत्वज्ञानेन च जायमाने इदं मे
भूयादित्येष रूपे आत्मधर्म इयमित्याये च । “आत्मजन्या
भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृति । कृतिजन्या
भवेत्चेष्टा चेष्टाजन्या भवेत् क्रिया” न्यायसिद्धान्त ।
“कामः सकल्योपिचित्सा अज्ञाऽन्यद्वा हृतिरहृति
द्रीर्धीर्धिरित्येतत् सर्वं मन एवेति” श्रुतेः मनोधर्मत्व-
मिति साख्यवेदान्तिनः । “विगतच्छाभयक्रोधा ” गोता
“जन्मनि क्लेशबहुल किं न दुःखमत परम् इच्छास-
पद्यतो नास्ति यत्नेच्छा न निवर्त्तते” हित्ता० । “नीतो रात्रिः
क्षणश्च मया सार्द्धं मिष्कारतया” मेघ० । “मह्यो महे-
च्छः परिकीर्य स्त्रियौ” “विषममयसृतं क्वचिद्भवेत्सृतं
वा विषमीश्वरेच्छया” रघु० । “शोऽङ्घ्रिसकानि भूतामि हिन-
स्यात्मसुखेच्छया” “द्वैवदत्तां पतिर्भार्या विन्दते नेच्छयात्मनः”
“लक्ष्मणश्च यथा वासादिदुपाभिच्छयात्मनः” इति च मनु ।
“स्वेच्छया विभजेत् सुतान्” दायभा० षृति । सा च द्वि-
विधा फलोपायरूपविषयभेदात् यथाह भाषा० “सुखन्तु
जगतामेव कास्य धर्मेण जन्यते । अधर्मजन्यं दुःखं स्यात्
प्रतिकूलं सचेतसाम् । निर्दुःखत्वे सुखे चेच्छा तज्ज्ञाना-
देव जायते । इच्छातु तदुपाये स्यादिदोपायत्वधीर्यदि ।
चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वप्रकारेच्छा च या भवेत् । तद्वत्
कृतिसाध्येदसाधनत्वमिति भवेत् । बलवद्द्विष्टेष्टत्वमिति
स्यात् प्रतिषन्धिका । तदहेतुत्वबुद्धेस्तु हेतुत्व कस्याचि-
न्यते । व्याख्यात च सत्ता० । “इच्छा हि फलवि-
पयिणी उपायविपयिणी च । फलन्तु सुखं उ स्वभावश्च ।
तत्र फलेच्छा प्रति फलज्ञान कारणम् । अतएव स्वतः
पुरुषार्थं सम्भवति । यज्ज्ञातं सत् स्वर्त्तितयेष्यते स
स्वतः पुरुषार्थं इति तल्लक्षणात् । इतरेच्छानधीनेच्छा-
विषयत्वं कश्चितोऽर्थे । उपायेच्छा प्रतीदसाधनताज्ञान
कारणम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारिका कृतिसाध्यक्रियाविप-
यिणीच्छा चिकीर्षा पाक कृत्या साधयासीति तदनुभवात् ।

धस्य विषयज्ञानादी चिकीर्षाप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षाया तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्व यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति ह्यमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्व भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात् सुखत्वज्ञानवद्विषयसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अतएव पाके इष्टसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा न तु दृष्ट्यादिज्ञाने तद्विषयत्वमितोच्छाकाल सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वाविधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षा हतुत्पत्ते । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इष्टसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् दृष्टोच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्यादिसप्रयोजकत्वात् उपायेच्छायाऽद्वयव्यतिरेकासुविधानात् दृष्टे च स्वतोऽनुकरणेन इच्छानुत्पत्ते । अनुगतोपायेच्छाया अनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधक विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्व वा तज्जन्यत्वे प्रयोजक गौरवात् सुखेच्छया तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिष्टसाधनताज्ञाने प्रुवे ऽतिप्रसङ्गकारणार्थं कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिर्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय तन्मात्रं, क्लृप्तकारण विना कार्योत्पत्ते । अत एव स्तनपानप्रदृष्ट्याभ्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येष्टसाधनताज्ञानस्यापि कल्पन दृष्टानुरोधित्वात् कारणताया । अतु साधनत्वमिच्छाविरोधे तस्य सिद्धधर्मत्वात् दृष्ट्यादी तत्साध्येष्टज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विरोधितयो सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्व तत्सिद्धत्वञ्च नेच्छासाधनत्वयो प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव । यत्तु तत्साध्येष्टज्ञानात् दृष्ट्यादाविच्छेति तत्तुच्छं अविद्यावस्यादृष्ट्यादेरिष्टानुत्पत्ते स्वस्य सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोध एव दृष्टौ सत्यमिदं तथा विना नेत्यन्यव्यतिरेकपक्षस्य दृष्टिसिद्धत्वमादाय दृष्टिरूपितेषु साध्यत्वपाहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्य मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादक मण्डली कृत्यादितिवाक्यं प्रमाणं स्यात् विषयादाघात् । एतेन नवीनमतमपास्त परस्य हि कृतिसाध्यत्वोदकामनापक्षेष्टसाधनताज्ञानानाज्ञानं तदानीयस्य अदोदनकामनावत्तेष्टसाधनताज्ञानस्य

ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु मत्कृतिबाध्यत्वे सति मदिष्टसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादे कृतिसाध्यताज्ञानञ्च यथा, तथोपपादित परस्तात् । किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येष्टसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेतिव्यादौ, यौवने कामोद्भेदात् सभोगादौ प्रदृष्टे च अदृष्टं प्रवर्त्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं “पाक कृत्वा साधयामीतीच्छा” ? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयो कार्यकारणभावोन्त्येकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनागतविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सुखादीच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छातुरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चैव तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इष्टसाधनत्वमेव व्यावर्त्तकमस्तु स्वपरकोयेष्टसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानमेव च लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च ।

सेयमिच्छा अन्नकरणधर्मोनात्मधर्म इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् प्रायुक्त्या “कामचकृत्य इत्यादि श्रुत्या मनोधर्मत्वावगमाच्च तथात्वम् । यथा च कामादीना नात्मधर्मत्व तथा शब्दार्थक ए० उ० भाष्ये समर्थितम् । यथा ‘सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनान्नेति चेत् न ‘न लिप्यते लोकादु खेन बाह्य’ इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधाद्युक्तमिति चेत् न उपाध्यायजनिताविषयविषयत्वात्प्रत्यक्षादे “न दृष्टेर्दृष्टार पक्षे विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञात विज्ञात” इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषय विज्ञानम्, किन्तु बुद्ध्याद्युपाध्यायप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेषु विषयिण सायानाधिकरणोपचारात् “नान्यदगोऽस्ति द्रष्टृ” इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् “आत्मनस्तु कामाय” इत्यात्मा र्थत्वश्रुतेरुक्तमिति चेत् । “यत्र वा अन्यदिव स्यात्” इत्यविद्याविषयास्मा र्थत्वाभ्युपगमात् “तत्केन क पश्येत्” “नेह नानास्ति किञ्चन” “तत्र को मोह क योः” इत्यादि विद्याविषये तत्प्रतिषेधाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकत्वमयविरोधाद्युक्तमिति

१५। प्रति कृतिसाध्यताज्ञाननिवृत्तसाधनतानानु-
 १। अतएव दृष्ट्या कृतिसाध्यताज्ञानाभावात्तत्र वि-
 कीर्षा । बलवर्धित बलवद्विद्विषयावनतानान तत्र प्रतिबन्ध-
 कम् । अतो मधुमिसष्टक्लाञ्चभोजने न विकीर्षा । बलवद्व-
 द्वेष प्रतिबन्धक इत्यन्ये । कस्यचिन्मत इति । बलवद-
 निराजनकत्वज्ञान कारणमित्यर्थ । कृतिसाध्यताज्ञानानि-
 मतो बलवदनिवृत्तसाधनताज्ञानानुव्यस्य बलवदनिवृत्तजनकत्व-
 ज्ञान विनापि विकीर्षाया विचित्राभावात् कस्यचिन्मत
 इत्यस्वरसो दर्शित ।

विद्यतमेतत् दिनकं यथा "तत्र तयोर्मध्ये । अतएव फ-
 लज्ञानस्य फलेच्छा प्रति हेतुत्वादेव पुरुषार्थं समपतीति
 दुःखं दुःखाभावश्च पुरुषार्थं समवतीत्यर्थं । ननु यज्-
 ज्ञात सदित्यादे स्विषयज्ञानजन्येच्छाविषयत्वमर्थस्य-
 था षोपायेऽतिव्याप्ति तस्यापि स्वविषयकेटसाधनताज्ञान-
 जन्येच्छाविषयत्वात् अत आह । इतरिच्छेति" ।

अत्र ईदृशेच्छामादायोतिव्याप्तिवारणार्थं द्वितीयेच्छाया
 जन्यस्य विशेषणीयम् । अस्मिन्प्रकारेणैव आद्येच्छायामपि
 जन्यत्व विशेषणीयम् । भवति च सुखेच्छाया इतरविषय-
 केच्छानधीनत्वम् उपायेच्छायाय फलेच्छाधीनत्वञ्च । इदं
 साधनस्य फलेच्छाधीनेच्छाविषयित्वात् न तत्र लक्षणप्रसर ।
 पुरुषान्तरीयेच्छामादायातिव्याप्तिवारणाय समवायइववर्धित
 सामानाधिकरण्य निवेशनोपयं वस्तुतः स्वसमवायिसम-
 वेतत्वप्रयोज्यत्वोभयसम्बन्धेन स्ववत्त्वात्स्वभिन्नाया जन्येच्छ-
 याविषयत्वं तस्यम् स्वपदमिच्छापरम् इत्यन्यत्र विचार ।
 तत्रोद बोध्य फलेच्छाया कारणं यत् सुखज्ञानसुक्तं तत्
 स्वरणानुमित्यादिसाधारणम् । प्रत्यक्षत्वे प्रत्यक्ष प्रति-
 विषयस्य हेतुतया विषयज्ञानजन्यसुखादेर्वर्त्तमानस्यै एव
 तत्सम्भवेन वर्त्तमानस्य सुखस्य विद्यत्वात् विद्ये च इच्छा
 विरहात् न तद्विषयकेच्छासम्भव इति स्मरितं चैतत्
 कणादसूत्रोपस्कारयो" यथा । "सुखाद्राग" का०
 सू० । "सूक्ष्मचन्दनवनितासेवनजन्मन सुखादुत्तरो-
 च्छर तज्जातीये मूले तत्साधने वा राग इच्छा जायते"
 उप० "तन्मयत्वाच्च" सू० विषयासङ्गनिमित्तोदतर सक्ता-
 रविशेषस्तन्मयत्वम् तद्वशात् कामादरस्य कामिनीसत्त-
 ममानस्य सर्वत्र कामिनोदर्शनम्" उप० । "तन्मयत्वे तत्-
 प्रकाशो वाह्याभ्यन्तररसया" इत्यन्यथाप्युक्तम् । अत्र स-
 स्कारादेव इच्छा जायते इत्युक्ते सस्कारसाध्यस्त्वतिहार्यै
 संस्कारस्य हेतुत्वमवसीयते । क्वचित्कथं क्वचित् क्वचित्

जातिभेदवशाच्च इच्छासम्भवे तदप्युक्तं तत्रैव "अदृष्टाच्च"
 "जातिविशेषाच्च" सू० । यद्यप्यदृष्ट साधारण कारण
 तथापि क्वचित्साधारणकारणतामनुभवति गृह्यते तज्जन्मा-
 भदुभूतकामिनीसेवनसुरस्यापि योवोद्भेदे कामिनोराग"
 उप० । न च तद्वशापि अद्यप्रसूतत्रलकस्य मन्वपा-
 नरागइव जन्मान्तरागतत्सम्भारजज्ञानस्यैव हेतुत्वमनु-
 क्रिमदृष्टस्य साधारणकारणस्यासाधारणकारणताकल्पने
 नेति चेत् तत्फलत्वेऽपि तत्र जीवनादृष्टस्यैव अत्रापि
 अदृष्टविशेषस्यैवोद्भेदफलत्वान्नवतया अदृष्टकल्पनीयत्वे
 तस्यैव हेतुत्वोच्यते । पदार्थभेदे जातिभेदइत
 एव राग । यथा मनुष्यजातीतानामदृष्टौ राग मृग-
 जातीयानां तृणादौ, कर्मजातीयानां कष्टकटी
 मृकरादेर्विडादौ रागोत्पत्ति । तथा च विषयविशेषे
 पराग प्रति जातिविशेषे एव कारणतया कल्पनीय । त-
 त्वापि जातिविशेषोत्पादकतयादृष्टकारणत्वेऽपि जाति
 विशेषस्य कारणत्वमन्येव तमनुत्पादादृष्टकारणत्वादिति
 योध्यम् च यत् मे भूयादिति दुःखमे सा भूयादित्येव रूपं
 सुखदुःखभिलाष ।

उपायेच्छा प्रति तु इदंसाधनताज्ञानं हेतु । भवति च
 पाके भोजनसाधनतया, भोजने च च्छद्विद्विच्छासाधनतया
 ज्ञानात् इच्छा । तद्वद्विच्छासाधनत्वं पाको लायताम्
 इत्येव रूपम् । सेवामिच्छा च नल्लयादियत् स्वविषया
 तद्विषयस्य द्विविधः बाधिताबाधितभेदात् । यत्र इदं
 साधने वस्तुनि इदंसाधनत्वज्ञानादिच्छासाधद्विषयिणी
 यत्र तु अनिदंसाधने वस्तुनि इदंसाधनत्व भवन्ना
 अस्मिन्विषयिणी । सा च प्राश्नसाधनसाधारणी ईदृशेच्छा
 त्वं सदा सद्द्विषयिणी तस्या बाधितपदार्थविषयकत्वाभावादेव
 तथात्वम् तेन तस्या नित्यत्वेन इदंसाधनत्वज्ञानाधीनत्वाभा-
 वेऽपि न क्षति । योगिना तु प्राकान्यकामावसायि-
 तारूपैर्द्वयवोगात् कामानुसारिण्येव विषयाभयन्तीति
 नास्मिन्विषयिणीति भेदं यद्योक्तं सा० कौ० । "प्राकान्य
 मिच्छानभिधात यतो भूमावुन्मज्जति निमज्जति यद्योदके ।
 कामावसायित्वा सा सत्यसङ्कल्पता । यथाऽस्य सङ्कलो
 भवति भूतेषु, तथैव भूतामि भवन्ति । अन्वेषा निषया
 निश्चेतव्यमनुविधीयन्ते योगिनान्तु निश्चेतव्या पदार्था
 निश्चयम्" । निश्चेतव्यनिश्चययज्ञौ काम्यकामावुप-
 लक्ष्यत तथा च यथाकाम तेषां विषया भवन्तीति
 न अस्मिन्विषयकत्वं तेषां कामानामिति विशेष्यम् । इयमिच्छा

गृह्येत्तौ हेतुः इच्छाया वाधितविषयकत्वे प्रवृत्तिर्विष-
 यादिनो तदुत्तरफललाभाभावेन तस्याः विषयादित्वात् ।
 सहिषयकत्वे सवादिन्येवेति भेद तथा च प्राणि-
 सात्वाणां प्रवृत्तौ इच्छा हेतुर्नैश्वरस्य प्रवृत्तौ तस्या
 मित्यत्वात् । गथादीनामपि हरितद्वय दर्शनादिना जाय-
 मानाया प्रवृत्तेरुपलम्भात् तत्कारणमिच्छास्तीत्यनुमीयते
 इवास्तु भेद तेषां वस्तुन सदसद्विवेकमून्यतया-
 ऽसहिषयेऽपीच्छा जायते । सेयमिच्छा सुबलान्तरविहित
 कास्यचक्र्यादिना, घातृत्तरविहितसनादिना च वाच्या ।
 तत्र पुत्रकास्या, अग्रनाया, उदन्या इत्यादौ कास्य-
 जादिवाच्या, पिपासा बुभुक्षा लिप्सा इत्यादौ सन्-
 वाच्या । सर्वत्र च इष्टसाधनज्ञानादेव तत्तदसहिषयेषु
 इच्छा जायते सन्प्रत्ययशाच्याया चिकीर्षाया तु नैव
 किन्तु तत्र मतभेदे कारणान्तरसम्पत्ति तथा हि
 कृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छा चिकीर्षा पाक कत्या साध्यता-
 मित्यारिका । तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानं कारणमिति
 गुरुत्वेन तदुत्तरादौ कृतिसाध्यत्वाभावेन न तत्र
 चिकीर्षा । कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं बलवदनिष्टानुबन्धि-
 त्वज्ञानञ्च हेतुरिति नैयायिका । तेन व्रयाजलताड-
 नादौ कृतिसाध्यत्वप्रहेऽपि न चिकीर्षा तत्र इष्टसाधनत्व-
 प्रहाभावात् । विषमिच्छितान्नादेरिष्टसाधनत्वप्रहेऽपि बल-
 वदनिष्टसाधनत्वप्रहाञ्च चिकीर्षा । तदेतत् सन्ना० उक्तं
 तेषु प्राक् दर्शितं तत्रादिनकरोषेपो यथा ।
 "ननु कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण चिकीर्षा प्रति हेतुत्वे
 मानाभावः । तद्वर्मावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानस्य
 तद्वर्माप्रकारकेच्छा प्रति हेतुताया क्लृप्तत्वात् कृतिसाध्यपा-
 कत्वावच्छिन्नविशेष्यकेष्टसाधनताज्ञानादेव चिकीर्षाया
 सम्भवादिति चेन्न यत्र कृतिसाध्यपाकत्वेनेष्टसाधनत्व
 न गृह्येतमपि तु शुद्धपाकत्वेन कृतिसाध्यत्व शुद्धपाकत्वेने-
 ष्टसाधनत्व च गृह्येत तत्रापि पाकगोचरप्रवृत्तेरुत्पादिक-
 तथा तदुत्तरोधेन चिकीर्षाया व्यथावश्यकत्वेन तन्निर्वाहाय
 कृतिसाध्यताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण हेतुताया व्यावश्यकत्वात् ।
 अथ कृतिसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वादेव उद्योगादौ
 चिकीर्षात्तत्पादात् कृतिसाध्यताज्ञानस्य चिकीर्षा प्रति-
 हेतुत्वे मानाभावरिति चेन्न कृतिसाध्यत्वाभावतद्व्याप्य-
 तदवच्छेदकवर्माज्ञानानां प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया क-
 र्तिसाध्यताज्ञानस्य हेतुत्वे साधनात् । इष्टसाधनता गण-
 मिति । अन्यथा निष्फलत्वज्ञानेऽपि चैतद्यन्नादौ

चिकीर्षात्पत्तिरिति भावः । अत्रेदमोध्यम् । पाकविशेष्य-
 केष्टसाधनताज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं न कृतिसाध्यता-
 गोचरचिकीर्षात्वम् कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिवेशे प्रयोजनवि-
 रहात् पाकजायतामितोच्छाया अस्यप्रहापत्तेः
 किन्तु पाकत्वावच्छिन्नसुखविशेष्यकेच्छात्वम् पाकसाध्य-
 सुखं जायतामितोच्छाया व्यभिचारवारणाय सुख्येति ।
 इष्टसाधनतेत्यत्रेच्छा स्वसंपत्ती विशेषणम् । तेनेच्छा-
 चानमून्यत्वालेऽपि चिकीर्षानिर्वाह इति । अतएव कृतिसा-
 ध्यताज्ञानस्य हेतुत्वादेव । बलवद्विद्वेति । द्विष्ट द्वेषविष-
 यभूत द्वेषश्च दुःखे तादृशेषु ज्ञानात्, सर्पादौ तत्साधनता-
 ज्ञानात् । द्वेषे बलवत्त्वं च जातिविशेषः । प्रतिबन्धकमिति ।
 ननु बलवद्विद्वेपविषयसाधनत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चै-
 तस्यागमनजन्यनरके यदा बलवान् द्वेषस्तदा मैत्रस्य
 तादृशद्वेषमून्यस्यागमनजन्येन तादृशनरकसाधनत्वज्ञान-
 वदइच्छाप्रवृत्त्योरनुपपत्ति एव चैतस्यैव कालान्तरे
 तादृशद्वेषसत्त्वेऽपि । न च तत्कालीनतत्पुरुषावेच्छा प्रति
 प्रवृत्ति प्रति च तत्कालीनतत्पुरुषोपलब्धद्विष्टजनकत्व-
 ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्व कल्पते । यत्पुरुषस्य यदा न कामि
 द्वेषस्तत्कालपुरुषान्भावेन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्याक-
 ल्पनाच्च न तत्र तादृशप्रतिबन्धकाप्रसिद्धिरतस्तदभावरूपका-
 रणस्याभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् यत्पुरु-
 षस्य यदाऽगमनजन्यनरके बलवद्विद्वेपस्तदा तत्पुरु-
 षस्य तत्रेच्छात्तत्पादादगमनगोचरतत्पुरुषोपलब्धतत्का-
 लीनेच्छाया अप्रसिद्ध्या तत्पुरुषतत्कालान्भावेन
 तादृशकार्यकारणभावस्याभावेन तत्र तत्पुरुषोपलब्ध-
 स्यागमनगोचरेच्छानुत्पादप्रयोजकस्य दुर्भिक्षापत्तेरिति
 चेन्न तद्वर्माप्रकारकद्वेषविशिष्टस्य तद्वर्मावच्छिन्नजनक-
 त्वज्ञानस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वकल्पनेनोक्तापत्त्यभावात् ।
 तद्वर्माप्रकारकद्वेषानुत्तरतादृशेच्छाया तादृशद्वेषाभावः, ता-
 दृशद्वेषोत्तरतद्वेषेच्छाया तद्वर्मावच्छिन्नजनकत्वनाभावात्
 कारणम् । बलवद्विद्वेप इति । पाकादिगोचरेच्छायां
 बलवद्विद्वेपविषयसाधनत्वज्ञानजन्य पाकगोचरेद्वेष
 प्रतिबन्धक पूर्वोक्तप्रतिबन्धकत्वद्वयकल्पनापेक्षया सा-
 धादिति भावः यत्र चोक्तदुःखोत्कटदुःखजनकमेकिकम्
 कर्मसि गृह्येत तत्र सर्वातिपन्नस्यल द्वेषेच्छाद्वेष्येरेत-
 त्यस्ये स्वन्मते तत्र कार्यकाले द्वेषाभावस्य स्वर्षनेच्छा-
 त्पादापत्तिः । न च यत्र बलवद्विद्वेपसाधनत्वज्ञानेन ब-
 तीयक्षणे द्वेषोत्तरेऽनुत्तरक्षणे इच्छेत्पादापत्तिरुत्तर-

पीति वाच्यम् । तत्रेच्छेत्वादस्येत्वात् अणविलम्बस्य
 शपथनिर्णयत्वादिति अथ इत्यनेनास्वरसः सूचितः ।
 बलवदनिष्टानकत्वज्ञानमिति । अत्रापि तद्वर्गप्रकारक
 हेतुत्तरेच्छाया तद्वर्गावच्छिन्नाजनकत्वज्ञान कारण तादृश
 हेतुत्तरेच्छाया तु तद्वर्गप्रकारकहेतुभावात् कारणमिति
 निष्कर्षो बोध्यः । मूले कस्य चिन्नात् इत्यनेनास्वरस
 सूचितः । स च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुताव-
 च्छेदकत्वे बलवदनिष्टानकत्वप्रकारतानिरूपिताभावाविशेष-
 यतागालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौर-
 वात्तदघटितबलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानाभावत्वैरेव हेतुत्व
 युक्तम् । न चाप्रामाण्यज्ञानानास्काण्डितबलवदनिष्टाननु-
 बन्धित्वज्ञानत्वामेवया प्रामाण्यनिश्चयानास्काण्डिततदनु-
 बन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति या-
 च्यम् । युद्धादीबलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छामष्टयोर
 द्याहबलवदनिष्टानुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्त-
 दनुबन्धित्वसमयस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च-
 विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञान-
 नस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् "न कलञ्जं
 भक्षयेदित्यादि" -वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् ।
 तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकबलव-
 दनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्रवृ-
 त्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । अत्र
 यद्यपि यत्र प्रथमकल्पे हेतु द्वितीयकल्पे फलेच्छा तृ-
 तीयकल्पे फलसाधनताज्ञान तत्र तृतीयकल्पे हेतुत्वाद्वा-
 बन्धे च चतुर्थकल्पे उपायेच्छा । यत्र फलेच्छादिफलमेवैवास्तु-
 त्तत्त्व फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । एवम-
 न्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां योगपद्यामङ्गीकारादिति
 बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुस्य वा प्रतिबन्धकत्व न
 युक्तं न युक्तञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्व त-
 द्यापि द्वित्वज्ञानान्तरितेऽपि हेतु इच्छामष्टयोरनुदयस्यानु-
 भविकतया ज्ञानयोरेव वा योगपद्यामित्यभ्युपगमाद्वा पूर्वोक्त
 प्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य आवश्यकत्वमिति ध्येयम् ।

शब्दचिन्तामणौ तु मपञ्च । तत्र कृतिसाध्यत्वगिश्चयस्य
 विकीर्णादिहेतुत्वम् पूर्वपक्षोक्तस्य अत्रोच्यते इत्यादिना
 स्वमतसिद्ध कारण दर्शयित्वा सिद्धान्तित यथा । "विष-
 भक्षणादिव्यावर्तकं कृत्स्नाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्व विषय
 नयावच्छेदकं चावगतं न तु स्वविशेषणसामप्रतिस-
 न्धानजन्यत्व गौरवात् न च सिद्धसिद्धत्वस्यो सा-

ध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोध निर्विशेषितयोरविरोधात् पाकौ-
 ऽसिद्ध साध्य सिद्ध साधनश्चेत्यनुभवात् तदा साध्यत्वे
 हि तदा साधनत्वविरोधि नियमतस्तेनैव तस्य प्रतिक्षेपात्
 सन्धानवस्थाननियमात् न तु साधनत्वस्य अन्यदा साधन-
 त्वस्य वा तयोरप्रतिक्षेपात् अन्यदासाधनत्वेऽपि साधन-
 त्वमस्यैव सामान्यभावे विशेषभावात्प्रसङ्गात् एवन्तदासिद्ध-
 त्वस्य तदसिद्धत्वेन विरोध नियमयस्तस्यैव प्रतिक्षेपात् न
 तु सिद्धत्वमात्रेण अन्यदापि तत्र सिद्धत्वाभावात्प्रसङ्गात् ।
 निर्विशेषितयोरविरोधे च सिद्धत्वासिद्धत्वयोःान्यतरदेव
 पाकदोऽस्यात्तु समयभेदेऽप्युभयम् न च तद्व कृतिसाध्य-
 त्वे सति तदेष्टसाधनत्वज्ञान प्रवर्तकम् । अतएव "वाग्भयेन,
 यजेतेत्यत"यागस्य कर्तव्यावस्थायाम् सिद्धत्वेन वाजपेयस्य न
 साध्यता एकदाहयविरोधादिति कर्मनानुसंधेयत्व न तु कर्-
 णस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वविरोध यागस्वरूपे तयो सन्धात्
 अथ विरुद्धयोरवच्छेदभेदादायैकत्व प्रतीति स्यात् नच
 कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयो समयभेदमादाय प्रतीतिरिति,
 तथा सिद्धाभावादादिति चेत् न साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोधस्यो-
 क्तत्वात् एव" सिद्धासिद्धत्वयोर्भावाभावरूपत्वेऽपि न विरोध
 एकधर्मिगतत्वेन भागसिद्धत्वात् । एव समयगतभावयोरिव
 येन प्रकारेण ययोर्विरोधस्तेन तयोरेकधर्मिगतत्व न प्रतीयते,
 न तु रूपान्तरेणापीति । अपि च यदि साध्यत्वसाधन-
 त्वयोर्विरोधस्येष्टसाधनत्वमेव कार्य साधनत्वेन वा कार्य-
 त्व नाहमीयेत हेतुसाध्ययोर्विरोधेन सामानाधिकरण्या-
 भावेन व्याप्तिरिति पक्षे साध्यसाधनयोरन्यतरासत्त्वे बाधा-
 सिद्धयोरन्यतरप्रसङ्गात् । न च वाच्यसिद्धानीं भक्तकृतसा-
 ध्यस्य साध्यम् अथो मदिष्टसाधनत्व हेतु , देवाद्युपधीनत्वे
 सति यदप्ये मदिष्टसाधन तदिदानीं भक्तकृतिसाध्यमिति व्याप्ते
 तथा च समयभेदमादाय साध्यत्वसाधनत्वयोरविरोध
 इति । इदानीमप्यमपदायैयोर्भावात्त्वादुगतत्वरूपभावेन
 व्याप्तेरपङ्गात् एव न्यायेनान्यत्रापि तद्वत्त्वसाधनभावेन
 साध्यत्वसाधनत्वयोरप्रतीतिः । प्रतीति वा समाधीदानीं
 कृतिसाध्यत्वे मत्पक्षे इष्टसाधनत्वज्ञान प्रवर्तकत्वम् । न
 च पाकसाध्यत्वेत कृतिसाध्यत्वमनुमेय असिद्धावस्था-
 यत पाकादिदानुत्पत्ते पाकस्य सिद्धत्वमवगम्य तत्-
 साध्यत्वमिष्टसाधनत्वमप्यम् असिद्धत्वज्ञावगम्य कृतिसा-
 ध्यत्वमिति सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विरोधोऽत्रापि दुर्वारः । अपि
 च स्वविशेषणधीजन्यकार्यताज्ञानाभावात् सुखे नच
 विकीर्णा, न हि कृतिसाध्यताज्ञानमात्रात् सासुक्तावध-

धस्य विषयभङ्गादौ विकीर्णाप्रसङ्गात् । अथोपायचिकीर्षया तत्कारण इच्छाकारणसुखत्वज्ञाने कृतिसाध्यत्व यदा विषयस्तदा सुखे चिकीर्षा नो चेदिच्छामात्रमिति द्वयमेव चिकीर्षाहेतुरिति चेत् तर्हीच्छाहेतुज्ञाने यदा कृतिसाध्यत्व भासते तदा चिकीर्षा नो चेदिच्छासाधनमित्येव सुखतदुपायचिकीर्षाकारणमस्तु लाघवात् सुखत्वज्ञानवद्विदसाधनताज्ञानस्यापीच्छाकारणत्वात् । अतएव पाके इदसाधनताज्ञाने कृतिसाध्यत्वं विषय इति चिकीर्षा न तु इच्छादिज्ञाने तद्विषयत्वमितोच्छामात्र सुखचिकीर्षायामिच्छाकारणज्ञाने कृतिसाध्यताविषयके चिकीर्षाजनकत्वावधारणात् अन्यथा तत्र चिकीर्षावृत्तपक्षे । वस्तुतस्तु उपायचिकीर्षा इदसाधनताज्ञानसाध्या उपायेच्छात्वात् एष्टीच्छावत् न च भोगचिकीर्षावत् तेन विनापि स्यादियमवोकावात् उपायेच्छायासदस्यव्यतिरेकात्तुविधानात् एष्टे च स्वतोऽसुकारत्वेन इच्छावृत्तपक्षे । अनुगतोपायेच्छायामनुगतस्य प्रयोजकत्वे सम्भवति बाधक विना त्यागायोगाच्च । न च चिकीर्षान्यत्वे सति उपायेच्छात्वमिच्छात्वं वा तज्जन्तत्वे प्रयोजक गौरवात् सुखेच्छया तदभावाच्च । एवञ्चोपायचिकीर्षायामिदसाधनताज्ञाने भ्रुवे ऽतिप्रसङ्गशरणाथ कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वनिर्वाहार्थञ्च कृतिसाध्यत्वमपि विषयतयावच्छेदकमस्तु न तु तद्विहाय मन्त्रात्, कृत्प्रकारण विना कार्यावृत्तपक्षे । अतएव स्तनपानप्रवृत्ताभ्युपायेच्छाकारणत्वेन गृहीतस्येदसाधनताज्ञानस्यापि कल्पन दृष्टानुरोधित्वात् कारणताया । ननु साधनत्वमिच्छाविरोधि तस्य सिद्धधर्मात्वात् इच्छादौ तत्साध्येऽज्ञानादिच्छेति चेत् न निर्विशेषितयो सिद्धत्वासिद्धत्वयोरविरोधेनेच्छासाधनत्वयोरविरोधात् तदा असिद्धत्व तत्सिद्धस्य च नेच्छासाधनत्वयो प्रयोजकमिति तथा न ज्ञायत एव । यन्तु तत्साध्येऽज्ञानात् इच्छादाविच्छेति तत्तुच्छ असिद्धावस्थानुदृष्ट्यादेरिच्छावृत्तपक्षे स्वस्य सिद्धत्वमवगन्तव्यमिच्छाविरोधित्वाच्चासिद्धत्वमिति तत्रापि विरोध एव एष्टी सत्यामिद तथा विना नेच्छान्यव्यतिरेकपक्षस्य इष्टिसिद्धत्वमादाय इष्टिनिरूपितेषु साध्यत्वपाहकत्वात् । किञ्च चिकीर्षाजन्यकृतिसाध्य मण्डलीकरणमित्यर्थप्रतिपादक मण्डली कुर्यादितिवाक्यं प्रभाषं स्यात् विषयादाधात् । एतेन नवीनमतमपास्त परस्य हि कृतिसाध्यत्वादनकामनापक्षे इदसाधनताज्ञानाभासान्न तदाभ्यस्य नोदनकामनापक्षे इदसाधनताज्ञानस्य

ज्ञानं न प्रवृत्तिकारणं गौरवात् किन्तु मत्कृतिसाध्यत्वे सति सद्विदसाधनताज्ञानमेव लाघवात् तथा च साध्यसाधनत्वयोर्न विरोधोऽनागतस्य पाकादे' कृतिसाध्यताज्ञानञ्च यथा, तयोपपादितं प्रस्तात् । किञ्च स्वकृतिसाध्यत्वमन्तरेणापि स्वकृतिसाध्येऽसाधनताज्ञानात् स्वकल्पितेतिप्यादौ, यौवने कामोद्भेदात् सभोगादौ प्रवृत्तेषु चट्टं प्रवर्तकम् । वस्तुतस्तु सिद्धविषयककृतिसाध्यताज्ञानात् कथं "पाक कृत्या साधयामीतीच्छा"? सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् अथ सिद्धविषयादेव कृतिसाध्यताज्ञानादसिद्धविषया कृतिसाध्यत्वेनेच्छा जायते इच्छाया असिद्धविषयत्वस्वभावत्वात् । एकप्रकारकत्वेन ज्ञानचिकीर्षयो कार्यकारणभावो नत्येकविषयत्वे सति गौरवात् इच्छाया अनगताविषयत्वात्तस्य चाज्ञानात्तथा कल्पनात् सुखादोच्छायामप्येवमिति चेत् न असिद्धविषयेच्छावृत्तरोधेनानागतोपायज्ञानस्य दर्शितत्वात् । अस्तु चैव तथापि कृतिसाध्यताज्ञाने इदसाधनत्वमेव व्यावर्तकमस्तु स्वपरकीयेऽसाधनताज्ञानस्य फलकामनाज्ञानाभेदया लघुत्वात् ज्ञानज्ञानस्य फलकामनाज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावाच्च ।

चेयमिच्छा अन्त करणधर्मानात्मधर्म इति वेदान्तिनः प्रतिपेदिरे । आत्मनो निर्गुणत्वात् प्राशुक्तया "काम. चङ्खल इत्यादि श्रुत्या मनोधर्मत्वावगमाच्च तथास्यम् । यथा च कासादीना नात्मधर्मत्वं तथा शब्दापूर्वकं ए० उ० भाष्ये समर्थितम् । यथा "सुखित्वदुःखित्वादिदर्शनाच्चेति चेत् न "न लिप्यते लोकादु खेन बाह्यं" इति श्रुतेः । प्रत्यक्षादिविरोधादशुक्तमिति चेत् न उपाध्यात्रयजनितविशेषविषयत्वात्प्रत्यक्षादे "न इष्टेर्द्रष्टार पश्येर्विज्ञातारमरे केन विजानीयादविज्ञातं विज्ञात" इत्यादिश्रुतिभ्यो नात्मविषय विज्ञानम्, किन्तर्हि बुद्ध्याद्युपाध्यात्मप्रतिच्छायाविषयमेव सुखितो दुःखितोऽहमित्येवमादिप्रत्यक्षविज्ञानमयमहमिति विषयेषु विषयिण सायानाधिकरणरूपोपचारात् "नान्यदवोऽस्ति द्रष्टु" इत्यन्यात्मप्रतिषेधाच्च । देहावयवविशेष्यत्वाच्च सुखदुःखयोर्विषयधर्मत्वम् "आत्मनस्तु कामाव" इत्यात्मार्यत्वहेतुरशुक्तमिति चेत् । "यत् वा अन्यदिव स्यात्" इत्यविद्याविषयान्कार्यत्वाभ्युपगमात् "तत्केन क पश्येत्" "नेह नानास्ति किञ्चन" "तत्र को मोह क शोक" इत्यादि विद्याविषये तत्र प्रतिषेधाच्च नात्मधर्मत्वम् । तार्किकत्वमयविरोधादशुक्तमिति

पीति वाच्यम् । तत्रेच्छोत्पादस्येष्टत्वात् क्षणविलम्बस्य
 यथयनिर्णयत्वादिति च यद्वाच्येनेनास्वरसंज्ञचित ।
 बलवदनिष्टानलमकल्पज्ञानमिति । अत्रापि तद्दर्शनप्रकारक
 हेतुत्तरेच्छाया तद्दर्शनावच्छिन्नज्ञानकल्पज्ञान कारण तादृश
 हेतुत्तरेच्छाया तु तद्दर्शनप्रकारकहेतुभावात् कारणमिति
 निष्कर्षो बोध्यः । सूत्रे कस्य चिन्मत् इत्यनेनास्वरसं
 ज्ञचित । स च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वस्य हेतुताव-
 च्छेदकत्वे बलवदनिष्टजनकत्वप्रकारतानिरूपिताभावविशेष-
 यताशालित्वादेस्तादृशनिरूप्यनिरूपकभावघटितत्वेन गौर-
 वान्तदघटितबलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावत्येनैव हेतुत्व
 युक्तम् । नचाप्रामाण्यज्ञानानास्करन्दिबलवदनिष्टाननु-
 बन्धित्वज्ञानत्वापेक्षया प्रामाण्यनिश्चयानास्करन्दिबलवदनु-
 बन्धित्वज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वे गौरवमिति वा-
 च्यम् । युद्धादौ बलवदनिष्टसाधनत्वसन्देहेऽपीच्छामष्टत्योर
 द्याह बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयस्यैवेच्छाप्रतिबन्धकतायास्त-
 दननुबन्धित्वस्यस्यस्यापि प्रतिबन्धकतायाश्च वाच्यतया च-
 विपरीतगौरवादिति । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञान-
 नस्याप्रवर्तकत्वे तद्विषयस्य विध्यर्थत्वाभावात् 'न कलङ्क
 भक्षयेदित्यादि'-वाक्यानामप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम्
 तज्ज्ञानस्य प्रवृत्तिजनकत्वाभावेऽपि प्रवृत्तिप्रतिबन्धकत्व-
 दनिष्टसाधनत्वज्ञानविघटकत्वेन प्रवृत्तिप्रयोजकत्वात् प्र-
 वृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयस्य विध्यर्थत्वानपायात् । ०
 यद्यपि यत्र प्रथमक्षणे हेतु हेतुत्वक्षणे फलेच्छा
 तीयक्षणे फलसाधनताज्ञान तत्र तृतीयक्षणे हेतुत्व
 वत्येव चतुर्थक्षणे लपायेच्छा । यत्र फलेच्छादिक्रमेणैवास्त-
 त्तिष्ठत्य फलेच्छारूपकारणाभावादेव नोपायेच्छा । ए-
 न्यत्रापि । आत्मविशेषगुणानां योगपट्टानङ्गीकारादि
 बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्व वा प्रतिबन्धकत्व
 युक्तं न युक्तञ्च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानस्य हेतुत्व
 चापि द्वित्रिषण्णान्तरितेऽपि हेतुत्वेच्छामष्टत्योरनुदयस्या
 भिन्नकतया ज्ञानयोरेव वा योगपट्टानित्युपगमाद्वा पूर्वो-
 प्रतिबन्धकत्वस्य हेतुत्वस्य वावश्यकत्वमिति ध्येयम् ।

शब्दचिन्नामणौ तु प्रथमञ्च । तत्र कतिमाध्यत्वगिःस्वय-
 र्बिकीर्षादिहेतुत्वम् पूर्वपक्षोक्तस्य अत्रोच्यते इत्यादिन
 स्वमतसिद्ध कारण दर्शयित्वा सिद्धान्तित यथा । "विष-
 भक्षणादिव्यावर्तक कतिमाध्यत्वज्ञाने इष्टसाधनत्व विघ-
 तयावच्छेदक साधनात् न तु स्वविशेषणवत्ताप्रतिप-
 न्नाजन्यत्व गौरवाम् न च ।

इज्जल ५० रयते कर्मणि-क्विप् इत् सन्निष्टतया गतं
जलमनेन । (हिजोष) इज्जे तस्य जलसन्निष्टतया-
जातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य ५० इज्याऽस्यस्य अर्थ० अच् । इज्यस्यते "जीवा-
कैभानुजेज्यानां क्षेतानि स्युरजादयः" ज्यो०त० "वित्-
सितेज्जदियसे" सु० चि० । जीवदेवताके इड्घ्यनत्वे च
"त्यक्त्वा हरान्वेदुकरान्यनेतेचादि टोपि० इगुरी ४पर-
मेष्टरे ५विष्णौ च । "यज्ञइज्यो महेज्यम्" विष्णु०स० ।
'यटयोऽप्ययमेवेनेज्ज' ये यजन्ति च सर्वाणि देवतानि
पितृनपि । आत्मानमात्मना निथ विष्णुमेव यजन्ति
ते इहरिवयोक्ते" भा० ईपूज्यभाते ति० । सुरेज्य

इज्य। स्त। यज-भावे क्यप् स्त्रोत्वात् टप् । इयश्चे, "सोऽह
मिज्याविशुद्धात्मा" । "जगत्प्रकाश तद्गोपमिज्यया"
रघु यजेदोनाद्यर्थत्वात् इदाने, इसङ्गमे च । कर्मणि
क्यप् । इप्रतिमायाम् ५कृष्टिन्याञ्च । [जूके अमर ।
इज्य। शील ५० इज्या शीलमस्य । सततयजनशोभे याय-
इश्चाकं ५० चञ्चा दोर्धाऽस्यस्य आकन्त् ५० । (चिङ्गिङि)
मत्स्यभेदे त्रिका० रजलटयिके इति केचित् ।

इट् गतो आदि०पर०सक०सेट् । एटति ऐटोत् । इयेट ईटत्
'त्वत्त्वमिततो रथमिन्द्रं प्राथ सुतावत' ऋ० १०, १७१, १ ।
इट्सून न० इट्-क इट् सूत न्यून श्चि-क्त ५० यस्य स ।
शाखाभये कटे । "वैतसे इट्सून उत्तरतोऽन्वखावद्यन्ति"
यत०ब्रा० १२, २, १६, "इट्सूने शाखाभये कटे" भा०
इट्चर ५० इय-सपदा०भावे क्विप् इया कामेन चरति चर-
अच् । गोपतौ (वाड) इषभे

इड् (ल) स्त्री इल-क्विप् वा लस्य ड । इडिपि अत्रे "होता
रमिन्तः प्रथम यतश्चै" ऋ० १, ४, २, "इडो इधीरूपार्य-
दानि" भा० "इडस्पतिर्मघवा दक्षवर्षा" ऋ० ई, ५, ८,
४, "इड अन्नस्य पति" भा० २मूमौ "इन्द्रपानमूर्ध्निम
हृष्यतेइ" ऋ० ७, ४७, १, "इडइडया भूमे" भा० इड्यते
इड-क्विप् ५० इअच् ४वर्षेत्तौ ५प्रजासु दर्शयौर्षमासा-
ङ्गेषु पञ्चसु प्रयाजेषु तृतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाय
"समिधो यजति तनूनपात यजति इडो यजति बर्हिर्यजति
खाहाकार यजति" श्रुत्युक्ता पञ्च । तेषां प्रयाजत्व-
निर्वचनपूर्वकं पञ्चानामृत्वरूपत्वसङ्गतम् यथा "अत
वोह वै प्रयाजा तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च अतव"
इत्युपक्रम्य "ततो देश अर्चन्त आस्यन्त्ये रस्वरतान् प्रया-
जान् इड्युक्त्वरयजन्ते" इत्यत्र उच्यते मायजमृत्वर

सवत्सरात् सपत्नानन्तरायस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह षे
नामैतत् यत् प्रयाजा, इति तद्यो एवैष एतैर्कृतान् स-
त्सर प्रजयत्युत्थय सवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्
प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वचनेन ऋत्वरूपत्वमेव
मभिधाय समिदादीनां वसन्तताटिकृत्वसङ्गतं तत्रैव यथा
"समिधो यजति तद्वसन्त, समिध्वे स वसन्त समिधोऽन्या-
न्तान् समिध्वे अतव समिद्धा प्रजासु प्रजनयन्त्योपधीच
पचन्ति तद्देव स्तानु सर्वान्तद्वन्नराहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरा
नाहाऽजामितार्यैजामिह कर्त्याद्यत्तनूनपात यजेडो
यजेति ब्रूयात्सपदाद्यज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो
यजति । वसन्तो वै समिध्वसन्तमेव तद्देशा अट्टयत वसन्तात्
सपत्नानन्तरायन्त वसन्त वेप एतद्दृक्के वसन्तात् सपत्नान-
न्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तद्वनपात यज-
ति । योषो वै तनूनपादुयोषो ह्यासा प्रजानां तनूनपति
योषमेव तद्देशा अट्टयत योषात् सपत्नानन्तरायन्त योषे-
वेप एतद्दृक्के योषात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपात
यजति । अथेडो यजति । वर्षां वा इड इति हि वर्षां
इडो यदिदं क्षुद्रं सरोक्षम् योषमेवनाभ्यां नित्यक्त
भवति तद्वर्षां ईडितमिवाग्निच्छमानं चरति नष्काहर्षां
इडो, वर्षां एव तद्देशा अट्टयत वर्षाभ्यं सपत्नानन्तरायन्त
वर्षां उएवैष एतद्दृक्के वर्षाभ्यं सपत्नानन्तरेति त-
स्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरद्वै बर्हिरेति
हि शरद्वर्हिर्या इमा योषधयो योषमेवनाभ्यां नि-
त्यक्ता भवन्ति ता वर्षां वर्धन्ते ता शरदि बर्हिषो रूप
प्रसौर्षां शरे तस्माच्छरद्वर्हि, शरद मेव तद्देशा अट्टयत
शरद सपत्नानन्तरायच्छरद वेप एतद्दृक्के शरद सपत्ना-
नन्तरेति तस्माद्बर्हिर्यजति । अथ खाहास्वाहेति यजति ।
अन्तो वैप यज्ञस्य खाहाकारोऽन्तं ऋत्वरणा जेमन्तो वसन्तादि
पराङ्गोऽन्ते नैव तदन्त देशा अट्टयतान्ते नान्तात् सपत्नानन्-
तरायन्नन्तो एवैष एतदन्त इडोऽन्ते नान्तात् सपत्नानन्तरेति
तस्मात् खाहास्वाहेति यजति 'यत० ब्रा० १, ५, २, ११ । समि-
दादीनां निरुक्त्वात्तर प्रदर्श्यं प्रजासुपत्वमिडस्तत्वेक्त
यथा 'स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिध प्रा-
णानेवैतत् समिध्वे प्राणैर्ह्यय इरुप समिध्वस्तस्मादभिन्-
येति ब्रूयाद्यद्युपतापो स्यात्स यद्युष्ण स्यादेव तावच्छसेत
समिधो हि स तावद्भवति यद्यु शीत स्यात्प्राणसेत ।
तत्प्राणानेयास्मिन्ने तद्भाति तस्मात् समिधो यजति ।
अथ तनूनपात यजति । रेतोवै तनूनपाद्रेत एवैतस्मि अति

वच्च युक्ताप्यात्मनो दुःखित्यानुपपत्ते । न हि दुःखेन
 गत्यविप्रेषणात्मनो विगेष्यत्, प्रत्यन्तविषयत्वात् । व्याकाशस्य
 एवमुपपात्तनात्मनो दुःखित्यापि चेन्न एकप्रययवि-
 षयत्वात्तुपपत्ते । न हि सुगन्धारकेण प्रत्यन्तविषयेण
 प्रत्ययेन नित्यानुमेयत्वात्मनो विषयिकरणतुपपत्तौ ।
 तस्य च विषयिकरणे व्यात्मन एकत्वाद्द्विषयभारप्रसङ्गः ।
 एकस्यैव विषयविषयित्वे टोपवदिति चेन्न युगपदम-
 भ्यवशात्कस्यैव शानुपपत्तेः । एतेन विज्ञानस्य प्राज्ञ-
 प्याहकत्व प्रत्युक्तम् । प्रत्यन्तानुमानविषययोश्च दुःखा-
 त्मनोर्गुणगुणित्वे शानुमानस्य दुःखस्य निश्चयेन प्रत्य-
 क्षविषयत्वाद्भाषादिमासनाधिकरणत्वाच्च मन,सयोगजाले-
 ऽप्यात्मनि दुःखस्य, साधयत्वात्प्रक्रियाप्रत्यानित्यत्वप्रसङ्गात् ।
 न चाधिकृत्य सयोगि इव सुण कर्षदुपयत्प्रयत्नया एव
 कर्षित् । न च निरवयव प्रक्रियमाण एव कर्षित् ए-
 नित्यगुणाश्रय या नित्यम् । न चाकाश व्यागमनादिभि-
 र्निश्चयप्रसङ्गते । न चायो दृष्टान्तोऽस्ति प्रक्रियमा-
 नमपि तन्मन्त्रयानिर्दोर्निश्चयेनिति चेन्न इत्यस्यापयश-
 न्यथात्वात्तरेकेण प्रक्रियानुपपत्ते । साधयत्वेऽपि
 नित्यत्वमिति चेन्न साधयत्वात्साधययोगनर्त्तकत्वे सति
 विभागापपत्ते । वञ्जादिदृष्टगर्गनाम्नेति चेन्नानुमेयत्वा-
 त्त्वयोगवर्त्यत्वस्य । तस्मात्प्रात्मनो दुःखाद्यनित्यगुणाश्रय-
 त्वेपपत्ति । परस्यादुःखित्वेऽन्यस्य च दुःखित्तोऽभावे
 दुःखोपगमनाय शास्त्रारम्भानयक्यमिति चेन्नाविद्या-
 ऽध्यारोपितदुःखित्वम्भाषोऽहोर्थात् ।

यथा च कामस्य हृदयान्धितस्य तथाऽप्रकाशयच्छेत् ७८ एव
 दर्शिते ए०भा० शब्दो मपि चिन्तितम् । एतमेव साख्या पातञ्जलाय
 शानादिवत् सुखदुःखेच्छाद्वेपमयत्वं धर्मा धर्मा अपि बुद्धेरेव
 धर्मा इत्याह । देवरेच्छा तु समूहात्मव्यात्मिका सर्व्व जगत्
 भूयादित्याकारिका । 'सोऽकामयत वञ्छा स्या प्रजायेयेत्यादि'
 श्रुति । 'सोऽभिधाय यदोरात् स्यात् सिद्धयुर्विधा
 प्रजा' इति श्रुतस्य तत्त्वत्वे प्रमाणम् । सा च नित्येति
 नैयायिकादय नित्यत्वाच्च न तत्र कारणापेक्षः । व्योमादि-
 वदन्त्येति वेदान्तिन । नित्यत्वशक्तिमतेऽपि सूक्ष्म
 साधजोवाटएव रूपसञ्चकारेण यत्तत्कार्योत्पत्तिरिति देव्य-
 यच्छेत् वक्ष्यते । मनोधर्मत्वशक्तिमते मनसस्त्रिगुणात्म-
 कत्वेऽपि राजस्येव तत्कारणत्वम् 'काम एव क्रोध एव
 राजोगुणसमुद्भवः' गान्ध्या कामस्य राजोगुणकार्यत्वोक्ते ।
 तस्य बुद्धेः किं गुणात्मकत्वेन राजकार्यकामस्य

तद्गुणत्वमेवोपपत्तम् । अतएव इच्छाशक्तिप्रक्रियाशक्ति-
 शानशक्तिचरुपिणीत्यादी मूलतश्चिच्छाशक्त्यादिरूपयत्कथन-
 मपि मद्रूपते शक्तिशक्तिमहोत्तमेतात् मूलतश्चिच्छात्वाच्च
 तस्या बुद्धिगुणत्वमवगम्यते । अतएव 'या देवी सर्व्व
 भूतेषु इच्छाशक्तिरेव स्यता' देवीमा० सर्व्वभूतेषु इच्छा-
 शक्तिरेव मूलतश्चिच्छाशक्तिरुक्ता

इन्द्रगोपधिमायाया इच्छादिमन्त्रेऽप्येन्द्रस्य तद्वत्त्वं
 रत्नत्वपरं जायागुक्तं यथा 'नित्यं निर्दोषगन्धं निरतिशयं
 सुखा मङ्गलं चैतन्मन्त्रेण धर्मो धर्मोति भेटदित्यमपि दृष्ट-
 गभूय सायावगैः । धर्मं ज्ञानानुभूतिं सकलविषयिणी सर्व्व-
 कस्यांनुक्ता शक्तिरेच्छादिरुपा भवति युक्तगुणस्वाश्रय-
 स्त्रोके एव । कर्तव्यं तत्र धर्मो कनयति जगता पञ्च-
 स्रष्ट्यादिरुक्ते धर्मं दुःखपान्ना सकलजगदुपदानभाव-
 विभक्तिं । स्वीरुप प्रायश्चित्त्या भवति च सङ्घिपो स्वाश्र-
 यस्यादिरुक्तं प्रोक्तो धर्मं प्रभेटावपि निगमविदा धर्मि-
 यत् 'ब्रह्म' इति तथा च एकमेव प्रज्ञानादिसिद्ध्या
 मायया धर्मो धर्मं चेति द्विविधमभूदित्यर्थः । तन्मोक्षे
 काशिकाय 'येऽपिऽगर्भे' । 'इच्छाज्ञानप्रियायैव
 काशिकी कामदायिनी । रतिरतिप्रिया मन्दा मध्ये चैव
 मनोदम' तन्मन्त्रा० काशिकापेऽगर्भेति जयने ।

इच्छाशक्तौ त्रि० इच्छया कृत । 'कामकते । इच्छातिभागे
 प्रति स्यात्' इत्युक्तातिक्रमेण अथमणेन यथेष्टं कृताया
 २४सो स्त्री 'एवैर्द्विचकृष्टि प्रतिमासन्तु काशिकी ।
 इच्छाशक्तता कामकता कायिका कायकर्माणा' आदि०
 त० याश्चप्रवचनत्वेन धृतम् । मिताशराया तु नैत-
 ह्येन दृश्यते । तत्र कारिता इन्द्रिन्द्रादवचनेन दर्शि-
 ता 'एवै सा कारिता नाम खण्डिनेन स्वयलतेति'
 इच्छानिर्वृत्ति स्त्री इत० । पित्रादीनां धनादिभोगदृष्टौ
 परमे । 'पितर्युपरतम्युञ्जे इत्यादि' श्रुते तादृशसुखा
 निर्वृत्तौ पित्रादे स्वत्वज्ञानं, पुत्रादे स्वत्वोत्पत्तिश्च ।
 तेन पुत्रादीनां तत्र पैत्रादिधनविभागः ।
 इच्छावत् त्रि० इच्छाऽप्यस्य मत्तु मस्य च । वनादिस्वभा-
 युक्तो हिन्या स्त्री । सा च वनादिदृष्ट्यायुक्तायां कामकायाम्
 स्त्रिया रमणेच्छायुक्तायां तु कामकीति भेदः ।
 इच्छावत्तु पु० इच्छयैव वच यस्य । कुबरे जटा०
 पूच्छित पु० इच्छा जातास्य तारका० इतत् । सुहायुक्ते
 इच्छे त्रि० इच्छति इप-उ त्रि० इच्छादेश । इच्छाशब्दे 'वर्ण-
 वर्णेषु प्रदीच्छ' 'उभयेवच्छुभयो' कात्या० १८, ५, १३, १९

इज्जल पु० ईयते कर्माणि-किप् इत् सन्निष्टप्रत्यया गत जलमनेन । (हिजो ल) एत्ते तस्य जलसन्निष्टप्रत्यय-जातत्वात् तथात्वम् ।

इज्य पु० इज्याऽस्यस्य अशे० अच् । ०ष्टहस्यतो "जीवा-किंभानुजेज्यानां चेत्याणि स्युरजादयः" ज्यो०त० 'वित्-सितेज्यदिशसे' स० चि० । जीवदेशताके २पुष्यनक्षत्रे च "त्यक्ता हरःष्वेदुकरान्त्यमेवेयादि दीपि० २युरौ ४पर-मेत्यरे ५विष्णौ च । "यत्तदज्यो महेज्यय" विष्णु०स० । 'यटज्योऽप्यशमेवेतोच्च' ये यजन्ति च सर्वाणि देवतानि पिनूनपि । आत्मानमात्मना निष विष्णुमेव यजन्ति ते ४हरिप्रयोक्त०" भा० ईपूज्यभावे त्रि० । सुरेज्य

इज्य। स्त। यज-भावे क्यप् स्तोत्रात् टप् । इयत्ते, "सोऽह-मिव्याविशुक्तात्मा" । "जगत्प्रकाश तद्गोपमिज्यया" रघु यजेदानाद्यर्थत्वात् २दाने, २सङ्गमे च । कर्माणि क्यप् । ४प्रतिमायाम् ५कुट्टिन्याञ्च । [जुके अमर । इज्य,शील पु० इज्या शीलमस्य । सततयजनशोले याय-इक्ष्वाक पु० चञ्चा दोषाऽस्यस्य व्याकृत् ए० । (चिह्नित्ति) मत्स्यभेदे त्रिका० २जलटरिके इति केचित् ।

इट गतो स्वादि० पर० सक० सेट् । एटति ऐटीत् । इयेट ईंठत् 'त्वत्प्रमिटतो रथमिन्द्र प्राव सुतावत' ऋ० १०, १७१, ११ । इटसून न० इट-क इट सून मूनं त्रि-क्त ए० शस्य स । शाखामये कटे । "वैतसे इटसून उत्तरतोऽश्वस्यावद्यनि" यत० ब्रा० ११, २, २, १८, "इटसूने शाखामये कटे" भा०

इट्चर पु० इप-सपदा०भावे किप् इषा कामेन चरति चर-अच् । गोपतौ (षाड) ह्यभे

इड् (ल) स्त्री इल-किप् वा सल ड । इडिपि अश्वे "होता रमिन्; प्रथम यतर्ध्व" ऋ० २, ४, २, "इडो इवीरुपाय्य-पानि"भा० "इडस्यतिर्भवषा दक्षवर्चा" ऋ० ६, १८, ४, "इड अश्वस्य पति" भा० २मूमी "इन्द्रपानमूर्ध्निम कृण्वतेड्" ऋ० ७ ४७, १ "इडइडाया मूमे"भा० इद्यति ईड-किप् ए० । अश्वे ४वर्षेसौ ५प्रजासु दर्शपौर्ष मासा-ह्येषु पञ्चसु प्रयाजेषु इतीये ६प्रयाजे च । प्रयाजाय "समिधो यजति तनूनपातं यजति इडो यजति बर्हिर्यजति स्वाहाकार यजतेति" श्रुत्युक्ता पञ्च । तेषां प्रयाजत्व मिर्षचनपूर्वकं पञ्चानाम्बुत्वरूपत्वसङ्गत्वं यथा "अत वोह वै प्रयाजा तस्मात् पञ्च भवन्ति पञ्च अतव" इत्युपक्रम्य "ततो देवा अर्चन्तः, आभ्यन्त्ये रस्यरतान् प्रया-जान् दशुस्तरयजन्तः ते अतन् सुवच्चर प्रायजन्तुभ्य

सवत्सरात् सपत्नानन्तरायस्तस्मात् प्रजया प्रजया ह वै नामैतत् यत् प्रयाजाः इति तथो एवैप एतैर्ऋतुं सव-त्सरं प्रजयत्युत्तुभ्य सवत्सरात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् प्रयाजैर्यजते" इति प्रयाजनिर्वाचनेन अतुत्वरूपत्वमेवैव मभिधाय समिटादीनां वसन्ताटिरूपत्वसङ्गतं तत्रैव यथा "समिधो यजति तद्वसन्, समिन्धे स वसन् समिद्धोऽग्न्या-न्दत्तुं समिन्धे अतव समिद्धा प्रजाश्च प्रजनयन्तोपधीश्च पचन्ति तद्वेव खलु सर्वान्दत्तुं चराहाऽथ यजयजेत्येवोत्तरा नाहाऽजामितायैजामिह कथ्याद्यत्तनूनपातं यजेदो यजेति नूयाद्यत्तुं यज यजेत्येवोत्तरानाह, स वै समिधो यजति । वसन्तो वै समिद्धसन्तमेव तद्देवा अष्टस्रुत वसन्तात् सपत्नानन्तरायन् वसन्तं वेप एतद्वृक्के वसन्तात् सपत्नान-न्तरेति तस्मात् समिधो यजति । अथ तद्वसन्तात् यज-ति । योभो वै तनूनपादुयोभो ह्यासा प्रजानां तनूस्तपति योभमेव तद्देवा अष्टस्रुत योभ्यात् सपत्नानन्तरायन् योभे-वेप एतद्वृक्के योभ्यात् सपत्नानन्तरेति तस्मात्तनूनपातं यजति । अथेडो यजति । वर्षा वा इड इति हि वर्षा इडो यदिदं चुडं सरोस्पृष्य योभ्येमेवन्ताभ्यां नित्यक्तं भवति तद्वर्षा ईडितमिवाक्षमिच्छमानं चरति तस्माद्वर्षा इडो, वर्षा एव तद्देवा अष्टस्रुत वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरायन् वर्षा उएवैप एतद्वृक्के वर्षाभ्यः सपत्नानन्तरेति त-स्मादिडो यजति । अथ बर्हिर्यजति । शरदं बर्हिर्रिति हि शरद्वर्हिर्षा इमा अ्योपधयो योभ्येमेवन्ताभ्यां नि-त्यक्ता भवन्ति ता वर्षा वर्धन्ते ता शरदि बर्हिपो रूप प्रस्तीर्षा शरे तस्माच्छरद्वर्हिर् शरदमेव तद्देवा अष्टस्रुत शरदं सपत्नानन्तरायच्छरदं वेप एतद्वृक्के शरदं सपत्ना-नन्तरेति तस्माद्वृक्के यजति । अथ स्वाहास्वाहेति यजति । अन्नो वैप यत्तस्य स्वाहाकारोऽन्तः अतुत्तना हेमन्तो वसन्तादि पराऽऽन्ते नैव तदन्त देवा अष्टस्रुतान्ते गान्तात् सपत्नानन्त-रायन्नन्तो एवैप एतदन्तं वृक्केऽन्ते गान्तात् सपत्नानन्तरेति तस्मात् स्वाहास्वाहेति यजति" यत० ब्रा० १, ५, २, ११ । समि-टादीनां निरुद्धन्तरं प्रदर्शय प्रजा रूपत्वमिडसङ्गतोक्तं यथा "स वै समिधो यजति । प्राणा वै समिध प्रा-णानेवैतत् समिन्धे प्राणैर्ह्ययं पुरुष सगिद्धस्तस्माटिडि-शेति नूयाद्यत्तुपतापो स्यात्स यद्युष्ण स्यादेव तावच्छसितं समिद्धो हि स, तावद्भवति यद्यु गीतं स्यादाशसेत । तत्प्राणानेवास्मिन्नेतद्धारति तस्मात् समिधो यजति । अथ तनूनपातं यजति । रेतोवै तनूनपादेत एवैतत्सिद्धति

'व्यतीतकालस्तहमभ्युपेत' रघु 'यञ्जेतमान गणित तटि-
 चाभ्युपेति' उद्भूत स्त्रीकारे "अभ्युपेय चसुभ्युपास्" मृत्ति
 अत्र-अत्रगमे, ज्ञाने, सक० 'अभि मिति सारमत सन्तु ताम्"
 कुमा०। व्यधोगतौ अक०। अनु+अथ+सन्ततसम्बन्धे । अन्व-
 याय । वि+अथ+व्यवधान 'गार्कपत्याह्वनीयो न व्यवे-
 यात्' कात्या० १,८,२१ । 'मानरा यथाद्वाभि व्यवे-
 यात्' श्रुति "अनुमत्या व्यवेथाः मृत्ति स्त्रीऽप्ययो सभो-
 गार्कव्यापारे व्यषाय । सम्+अ+सम्बन्धसम्बन्धे व्ययुतसिद्दु
 रूपसम्बन्धे । स चावयथावयविनो, गुणगुणिनो, क्रिया-
 क्रियावतो जातिव्यक्त्योश्च सम्बन्ध । समयेत समयाय ।
 "स्युक्तसमयायत तत्रापि समयेतानाम्" भाषा० ।
 सम्बन्धनात्वे च "एते ह वै रात्रौ सव्यं रात्रय समययन्ति"
 गत० ब्रा० ११, १७, ४, साहज्ये, "सेनाया समयेताये सैन्यान्ते"
 अमर 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सव' गीता ।
 आ-आगमने सक० । "पञ्चालना समितिमेयाय" "तद्ध
 एवाय' तस्याहोकात् पुनरैत्यर्थं लोकाय' आ०
 उ० 'युम स्वविरथायति' मनु अनु+आ+सव्यगमने
 सक० । अभि+आ+आध्यागमने आभिमुख्येनागतौ
 "गङ्गामध्ये हि सतत प्रासृष्टसे सिद्धिमुत्तमास्" भा० अणु०
 २६ अ० । उट्+आ+उट्गमने । उप+आ । समोपागमने ।
 प्रति+आ+प्रत्यागमने "प्रत्यायत्या रात्रौ" गत० ब्रा० २,
 ३, ४, २ । "नैनमेते रश्मय प्रत्यायन्ति" गत० ब्रा० ४,
 ८, ६, ३ ।
 उट्-उट्गतौ अक० । 'उदेति सविता तारुस्तान् एवास्तमेति
 च' सा० द० । उदय । उत्क्रमणे अक० । उदेति
 ह वै सर्वेभ्य पापभ्योय एव वेद' आ० उ० । अभि+
 उट्+आभिमुख्येनोद्गतौ "किञ्चिदभ्युदिते रवौ" म० त० ७० ।
 प्रति+उट् प्रत्युदयानेन गतौ "प्रत्युदयाय पार्श्वतो" कुमा०
 सम्+उट् सव्यगुदये "यथादित्य ससद्यन् वै तम पूर्व्व व्यपो
 हति" भा० व० २० ६ अ० । "एककथ्यं ससद्यन्तौ कथ्यौ
 युद्धेऽपरजितौ" भा० सभा० १ अ० । साहज्ये च ससद्य
 उप+समीपगमने प्राप्नो च "उपेयुषा सोक्षपथ समीपश्चाम्"
 भाष "योगो पर स्थानमुपैति दिव्यम्" गीता उपाय
 इर+इरगमे । [अत्र हस्त त्वम्" भट्टि
 निर-निर्गमने । "नियदन्व विभूषितम्" दुर्गाध्यानम् । निरगा-
 परा-प्रेतकावप्राप्तौ परेत । पलायने च "व परैति
 च लोचति" प्रतिपत्तौ "त्रैव श्रेयो भारतराष्ट्र परैति"
 भा० वन० १ अ० ।

परि-व्याप्तौ सक० परेत "पवित्रं पर्येपि शिञ्चत" भा० ७
 १० ६, १४, परिक्रमणे "प्रदक्षिणमस्ति परीत्य" रट् ० ।
 परिपाद्याम् पयाय "जिज्ञा पर्येति मे मयुक्त" भा०
 आटि० १५० अ० । [यन्ति अथ० ५, १० ८ ।
 अनु+परि+परिपाद्या अनुगमने 'सपत्न्यर एतत्तदोऽनुपरि-
 व्या+परि अभिसुर्येन व्याप्तौ वि+परि+व्युत्क्रमप्राप्तौ
 विपर्यय "विपर्ययन्ती वा एतावन्नि भवत' गत०
 ७, ० १, १५ । 'विपरोतमतोन्द्या ज्योतिः । "मिमित्तानि
 च पश्चात्ति विपरोतानि केशव' गीता
 प्र+परलोफगतौ अक० प्रेत "प्रेत्य सप्तान्ति कटो०
 अपगतौ च "तस्मात्तटात्प्रमात् प्रैति रस" ट्ट ० ८ ।
 प्रकषेण गतौ सक० "प्रयन्ति सर्वशोकाणि रोषमाणाणि
 चैव ह" भा० व० १६१ अ० ।
 अभि+प्र+अभिप्राये "कर्मणा चमभिप्रैति स सम्प्रदानम्"
 भा० अभिप्राय 'अभिप्रेतार्थसिद्धिर्भङ्गम्" रघु० ।
 प्रति+प्रतिगमने "सरस्ततोद्देतवन प्रतीयु" "राज प्रती-
 याय गुरो सकागम्" रघु प्रतीयुषा पूर्व्वे जनेन"
 भट्टि । ज्ञाने प्रत्यय प्रतीति । "उच्चावचा जाम-
 पदधर्मा आमधमाच तान् विवाहे प्रतीयात्" आश्व०
 प० "सर्वोच्चात्मास्तीति प्रत्येति न नाहमस्मीति" स०-
 नोको नाहमस्मीति प्रतीयान्" गा० भा० "कचहसमाहा
 प्रतीयिरे श्रोत्रपुराभिनाट" भट्टि । विख्यातौ "सोऽय
 वट श्यामरति प्रतीत" रघु "त प्रतीत स्वधर्मेण'
 मनु "चक्षुषंगफलप्राप्तिर्ज्ञे काव्यत-प्रतीतेव' सा० ट०
 विश्वासे "पति प्रतीत प्रसन्नोऽस्मी प्रियास् रघु "बल
 पटपि गिद्धित, नामात्मन्यप्रत्यय वेत" "दक्षवदपि द्रुयमान
 प्रत्यापयतीव मां हृदयम्" गङ्ग० "ताः अचारित्रशिक्ष्य
 प्रत्याययतु मैथिली रघु ।
 सम्+प्र+सम्यग्ज्ञाने निश्चये सम्यग्विश्वासे च । "किं तत्कथ
 वेत्युपलब्धमज्ञापिकल्पयन्तोऽपि न सप्रतीयु' भट्टि ।
 वि+विगमे करिष्ये "पितरं काम "व्येह बोमानसोच्चर' भा०
 आ० ६ ६ अ० "अनुमान द्विविध धीतमपीतञ्च" सा० कौ०
 "धीतशोकभयो विप्रो अङ्गल्लोके महीयते" 'नियतो
 योतवत्सर" मनु । 'धीतशोकभयबोध' गीता ।
 मन्+सम्भवे मेघने अक० "व्याप्यायस्व समेह ते विश्वत सोम ।
 हृष्याम्" अ० १, ६, १ ६, "पार्थिवा सर्वे समीयुस्त्वत्कारत ।'
 भा० आ० १८० अ० "राजसौ हरियुग्माभ्यां समराय समी-
 यतु" "किन्त्यौ राजसैचैव समीर्यारुपे सद्" रामा०

अभि+सम् अभिसृष्ट्येन सम्यग्गतौ सक० 'त जातमभिस-
यन्ति देवा' अथ ११,५,२, णिचि अबोधने गमादेशः ।
गमयति ते अजोगमत् त बोधनेत् प्रत्या(प)ययति ते प्रत्यापिपत्
त-प्रत्यायियत् त । सनि अबोधने गमादेश जिगमिपति
बोधे ल्-प्रतोयियिपति । उपसर्गस्वावर्णात् परस्य गुण
भावेन एव प्राप्नो वृद्धिरेकादेश । अथैति अथैमि उर्पति ।
इण्ड् पु०न० इदि-रण् ष्ट० । उस्साकर्मके सदशाकारे पदार्थे
'अथैनमिण्ड् काभ्या परिगृह्णाति अथौ वा आदित्य
एयोऽग्निरहोरात्रे इण्ड् अथ तदादित्यमहोरात्राभ्या
परिगृह्णाति तस्मादेयोऽहोरात्राभ्या परिगृहीत यहै-
वैनमिण्ड् काभ्या परिगृह्णाति अथौ वा आदित्य एयो
अग्निरिमा उभयलोकात्रिण्ड् अथं तदादित्यमाभ्या
लोकाभ्या परिगृह्णाति तस्मादेप आभ्या लोकाभ्यां परि-
गृहीत परिमण्डले भवत परिमण्डलो होमौ लोको
भोज्जे त्रिष्टती तस्यो एयोक्तोऽयो अयनतिदाहाय" यत०
ब्रा० ६,७,१,२५,२६, "परिमण्डलाभ्यामिण्ड् काभ्यां
परिगृह्णाति" कात्या० १६, ५, २, २, "उस्सा याभ्या
गृह्णाते तौ इण्ड् कर्क० ।

इत् त्रि० एति गच्छति इ-क्लिप् । गत्वरे व्याकरणोक्ते प्रक्रिया-
कालोच्चारिते प्रयोगकालेऽस्याधिनि वर्ख्वेदे यथा तिप्
मिप् इत्यादौ पकारादि ते च "उपदेशेऽजनुनासिक
इत्" "ह्रस्वन्त्यम्" "न विभक्तौ तुस्मा" "आदिञिटुडव"
'प प्रत्ययस्य' 'चुट्' "लघुप्रकृतद्विते" पा० सूत्रेषु साप-
वाद दर्शिता तस्य लोप" इत्यनेन तस्य प्रयोगेऽदर्शनञ्च
विहितम् "आदिरन्त्येन सहेता" पा० २ अयनन्तार्थे
अवधारणार्थे च अव्य० "यदेदन्ता अदङ्गन् पूर्व
आदिङ्" यजु० १०, २५, "आत् इत् इति च्छेद इत्
एवार्थे वेददी० "उपोनेत्तु सधवन् । भूय इत्" यजु० २, २४,
इत् एवार्थे" वेददी० ५ इत्यमित्यर्थे च 'सखाङ्घ्रिचैतानि
वरुणस्य व्रतानि" यजु० ४, ३०, इदित्यव्ययमि-
त्यमित्यर्थे" वेददी०

इत् त्रि० इ-क्त । गते "यनितानितया रजनीबधू" रघु, भावे क्त ।
२ गतौ "तद्वितादियादयो पय" यत० ब्रा० ६, २, १, ११ ।
१ घाने च न० । "घीतमधीतश्चेति" सा० कौ० ।

इत्तर त्रि० इना कामेन तीर्थते तृ-अण् तरति पचाद्यक् ङा ।
१ गीचे पामरे "इत्तरद्व परिमुय घानम्, अविगणय्य
तप प्रभावम्, उन्मूह्य गाम्भीर्यं, सन्मथेन जङ्घीकृतः"
कादृ० । इत्येतेऽनेन इत् विशेषतः राति पा क ।

२ भेदाश्रये । "इतरतापशतानि यथेच्छया वितर तानि
सहे चत्तरानन ।" उद्भट । "यत् हि हैतमिष भवति
तत्तेतर इतरम् पश्यति" श्रुति । "ते यत्तच्छ पर-
शक्त्या विजयायेतराय वा" भा० आ० १० अ० । वर्णा-
श्रमेतराणा मो ब्रूहि धर्म्मार्नशेषत" या० ष्ट०
"इतराणि च रक्षासि पेतुर्वानरकोटिपु" "इतरोदहने
स्वकर्मणाम्" रघु 'तमिष कुरु दक्षिणेतरम्" कुमा० ।
अस्य सर्वनाम कार्यम् । इतरे इतरम् इतरस्मात्
इत्यादि । "विजयायेतराय वै इत्यादि आन्दसम् न तत्-
कार्यम् । वर्णश्रमेतराणामित्यत्र बह्व्रीहि तेन न
सर्वनामकार्यम् । एव "शर सव्ये तरे भुजे" रघुल्लोकेऽपि
बह्व्रीहि । तसिच् इतरत । 'जन्माद्यस्य यतोऽन्वया
दितरतरार्थेऽपि चिन्त स्वराट् भाग० । चाल् इतरथा एव
देशत्वेतरथा मातुषे" शत० ब्रा ६, ८, १, ६, इतरेण निर्दत्तम्
सकलादि० अच् । इतर । इतरस्मिर्दत्ते त्रि० इतरस्या
पत्यम् शशा० ठक् । ऐतरेय तदपत्ये पुंस्त्वौ ।

इत्तरैतर त्रि० इतर+द्वित्व समासबद्धावथ । अन्योन्यशब्दार्थे ।
"स्त्रीनपु सुकयोश्चत्तरपदस्यायाश्चिभक्ते राभ्याधो वा षक्तव्य"
वार्त्ति० इतरैतरान् इतरेतर वा इमे ब्राह्मण्यौ इवे
वा भोजयत सि० कौ० । समासबद्धावात् उचित्तमत्वे पु भाव
इतरेतरेण "दलद्वये टावभाव क्लीवे चाख्यविरह स्वमो ।
समासे षोरलुक्चेति सिद्ध बाङ्गलकान्तरयमित्युक्त कार्यं
तेन क्लीवे इतरैतरमित्येव । 'इतरेपा तु वर्णानामित
रेतरकास्यया" मनु । "यथा नाभिचरेता तौ विद्युक्ता
वितरेतरम्" मनु । परस्मत्तदादिवत् सर्वनामकार्यम् ।
किन्तु नादृढ इति भेद "ब्रूहातुभौ तावितरेतरस्मात्" रघु
इतरैतरयोग पु० इतरेतरस्य योगः अन्यव्य । प्रत्येकप्राधा-
न्येन सर्वेपामन्वये । तदर्थे हि इन्द्रसमास इष्यते सघाने-
कवत् प्रत्येकप्राधान्यात् । घषश्च सदिश्य इति वाक्ये हि
धरखदिरौ इत्यत्र भिनसौत्वादि क्रियाया प्रत्येकस्य प्राधा-
मान्येनैवान्वय तथा च एकजातीयक्रियान्वयिनावच्छेद-
विधिरे प्रत्येकात्म्यबोधकत्वे इतरेतर यागाख्य एव संज्ञा-
प्राधान्ये तु समाहारइत्य इति भेद । २ परस्परसम्बन्धे च ।
इत्तरैतराश्रय पु० इतरेतरान्श्रयति आ+श्रि-दच् । अन्यो-
न्याश्रये तर्कदीपभेदे अन्योन्याश्रय शब्दे २१७ षष्ठे तिष्ठति ।
इतरेद्युस् अव्य० इतरसिद्धिर्ज्ञे इतर+एद्युस् । इतर-
दिशसे इत्यर्थे ।
इत्यर्थे तस्य अव्य० । इत्य इत्यम् । अनियतदिग्मागाः ।

ततममपश्रुतिदमदर्शमिति तस्मादिदन्द्रोनाम इदन्द्रो-
 ह्वै नार्भमेशमिदमिन्द्र सन्निमित्ताचक्षते परोक्षेण, परोक्ष
 प्रिया हि देवा." ऐत० उ० विष्टतश्चैतद्वाच्ये । "यस्मादिदमि-
 न्द्रेय यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म सर्वाङ्गरमपश्यन्नपरोक्षेण ।
 तस्मादिदं पश्यतीति इदन्द्रो नाम परमात्मा । इदन्द्रो-
 ह्वै नाम प्रसिद्धो लोक ईश्वर । तमेव इदन्द्रम् ।
 इदमिति परोक्षाभिधानेनाचक्षते ब्रह्मविद सव्यवहारार्थं
 पूज्यतमत्वात् प्रत्यक्षनामपहृणमयात् । तथा हि परो-
 क्षप्रिया परोक्षनामपहृणप्रिया एव ह्येव हि यस्माद्देवा
 किञ्च सर्वदेशानामपि देशो महेश्वर " विष्टतमेतदानन्दगि-
 रिषा "तस्मै इन्द्रनामप्रसिद्धापि तस्य ज्ञानस्याऽपरोक्षत्वमिति
 वक्तुं तस्मादिन्द्र इति वाक्यम् तद्ग्राह्ये । यस्मादिति ।
 यस्मात् सवान्तर ब्रह्म इदमित्यपरोक्ष प्रत्यगात्मैश्याऽपश्य-
 दित्यन्वय । कथमिन्द्रनामत्वमन आह । इदन्द्रो ह वा
 इति । नन्विन्द्रो मायाभिरित्यादादिन्द्रप्रसिद्धेर्गं त्विन्द्र
 इत्यत आह । तमेवमिति । इदन्द्रस्यैव स्वत परोक्ष-
 त्वार्थम् अक्षरलोभेनेन्द्र इत्याहु रित्यर्थ । परोक्षोक्ते
 प्रयोजनमाह । पूर्वोक्ति । पुन्याना परोक्षतयैव नाम
 वक्तव्यमित्यत्र प्रमाणमाह । तथा होति । देवा इति
 पुन्या इत्यर्थ । अत एवाचार्या उपाध्याया इत्याह्वावेव
 प्रीति कुर्वन्ति लोके, न तु विष्णुमितादिनामपहृण
 इति भाव । नात्र परोक्षच नाम यथाथेनाम्नो रूपान्-
 न्तरकरणेन स्वरूपाच्छादनमिति ज्ञेयम्" ।

इदम् वि० इदि-कमि नखोमथ । परोवर्त्तिनि श्दश्ये श्वुद्रो-
 पस्यापिते "इदमस्तु सच्चिदक समोपवर्त्ति चैतदोरूपम् ।
 अदसस विप्रलक्षम् तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्ते स-
 च्छिदकपाचित्यमस्य अतएव "अस्तेति प्रत्यक्षादिसच्चिदापितस्य
 जगत इदमा निदय "शा० भा० उक्तम् । सच्चिदकत्वञ्च बुद्धि-
 मालेण, तञ्च ज्ञानलक्षणया स्मरणादिना च भवति तेन
 ' कौस्तुभे विरच्यते' इत्यत्र भाविन्यामपि कोट्या मुह्या
 सच्चिदापितत्वेन इदमिन्द्रप्रयोग । अतएव तदादे बुद्धिस्य-
 त्वोपलक्षितधन्वावर्त्तिज्ञे शक्तिरिति नैयायिकादयः । ताद-
 र्थात् एव एवमपि सर्वानभता शब्दस्वरूपपरत्वे तु न । इ-
 दम इत्यादेशे 'धा' 'इदमा निदये' शा० भा० "इदमस्तु सच्चि-
 दकम् 'अयमस्तु इति प्रित्तोर्द्विश्रिजान्तः साध । 'अ-
 रम इति यञ्च शतानुपर" सा० द० टी० "इदं शिवात्तज्ज-
 नन्तर वरः' शकु० 'अयमसौ भगवान्तु पाण्डुय'
 किरा० । इम इवमने योगम्' गोता 'इसं

लोकं मातृभक्त्या पितृभक्त्या तु मध्यमम्" मनु । अन्वा-
 देशे एवादेश द्वितीयोऽटोमसु "एन युवान पति व" इति
 एपोत्सर्गमन्त्र । "यद्ये मनुष्मिषि तटा कतरोररक्षे"
 नैप० । 'अनेन युमा सङ्घ पार्थिवेन' एषु । अनूक्तौ
 एनेन । एवम् अनयो एनयो । सर्वनामकार्यम् । इमे
 अफे अस्मात् उपाम् अगिन् स्विद्याम् इषम् । "इय
 महेन्द्रप्रभृतीनां धिप्रिय" सुभा० 'इतीय वैदिकी श्रुति'
 मनु । अथै अस्या आशाम् । आत्माकच् । इमको
 इमकेनेत्यादि प्रत्यक्षविषयतया फल्गुर्धार्थस्य कश्चित्
 छत्ति "अय जम भट्ट मनाक्षपोधने ।" "जमोऽयमुच्चै
 पदलङ्घनोत्सुक" "इत व दैत्य माप्रभ्रीभैतपशार्हति
 अयम्" कुमा० । इह । यत् इत्यम् धान् इत्या । दानीम्
 इदानीम् । तल् अत तमिल् इत । अयम् अव्यय-
 मपि । तेन शुल तट्ठ । इदन्न । मयट् इटफय ।
 स्त्रिया ङीप् । मति इयान् स्त्रियाम् ङीप् इयती ।
 इदा अव्य० इदम् दाच् वेदे नि० । इदानीमित्यर्थे "इदाहिते
 वे विदत" अ० ६, २१ 'इदा इदानीमिति भा० । इत्
 आ इन्ड० । सव्यवधारणादौ तद्युक्ते इत्येव इमे ।
 इदावत्सर । तस्य निरुक्तिस्तच्छब्दे वक्ष्यते ।
 इदानीम् अव्य० इदम्-दानीम् इग् च । सम्प्रत्यर्थे । "इदा
 नीमाश्रयोर्मध्ये शरित्सागरभूधरा" उद्गत । 'सा चे-
 दानीं प्रचेतस" एषु "इदानीञ्चेन्नात क्षिपति यमना-
 पोष द तदा" जगन्नाथ । भवार्थे शुल् सट्ठ । इदानीन्न
 पत्तमानकालभवे लि० स्त्रिया ङीप् । 'यासमा चेदानीन्नो
 प्राक्तनी वेति' सा० द० ।
 इदावत्सर इ० इदाविज्ञत पत्सरः । वत्सरपञ्चकान-
 गते वत्सरभेदे तदानयमप्रकारो यथा "शकाह्वात् पञ्च-
 भि.येणात् समाद्याद्यास्तु वत्सर । सपरोक्षतपूर्वोक्षे
 तथोदापूर्वका मता "ज्यो० तथा च एकाह्ने शिष्टे सवत्सर,
 इन्द्रो परिवत्सर, तन्द्रो इदावत्सर, चन्द्रो अतुवत्सर,
 पञ्चाह्ने इष्ट उदावत्सर । तेषां फलन्तु गल० त० मित्यु-
 ध० । 'सवत्सरे तथा दान तिष्ठस त्वं मङ्गाफलम् । परि-
 पूर्वो' तथा दान यथानाञ्च द्विगोचरम् । इदापूर्वोऽत्र-
 स्थाणा धान्यानाञ्चात्पूर्वके । उदावत्सरे दान रजतस्य
 मङ्गाफलम्' उदावत्सरस्थाने इदवत्सरोऽपि परिवत्स-
 रोऽलोदावत्सरोऽसीद्वत्सरोऽपि राज० इ० । समोमण्डल
 सङ्घ द्यावापृथिव्योर्भण्डात्तया तादृशेन सङ्घं भुञ्जीत त
 काच सवत्सर परिवत्सरमिदावत्सरमनुपत्सरमुद्-

त्सरमिति भानोर्मान्द्रयैष्युवमागतिभिः समामननन्ति' भाग०५स्क० । 'मण्डलाभ्या चन्द्रार्कमण्डलाभ्या सप्त-
 भुञ्जीतेति तेन यदा सूर्यस्य शुक्लप्रतिपदि सक्रान्तिर्भवति
 तदा सौरचान्द्रयोर्मासयोर्युगपदुपक्रमो भवति स सप्त-
 र । ततः सौरमानेन वर्षे षट् दिनानि वर्षे नो चान्द्र-
 मानेन च षट् ह्रस्वानीति द्वादशदिगव्यवधानादुभयोरप्यप
 खाङ्गावो भवति एवं पञ्च वर्षाणि गच्छन्ति तत्र द्वौ मस-
 सांसी भवत । ततः पुन षष्ठ सप्तसर' श्रीधर' ।
 तथा च समकालारम्भासौरचान्द्रमासयुक्तोवत्सर'सप्तसर
 चान्द्रसौरमासयोरारम्भे समत्वपरिवर्जितसासारत्तोवत्
 सर परिवत्सर' । इदु इत्यं परिवत्, आरम्भे
 समत्वपरिवर्जितवत्त्वेऽपि अन्ते तयो' समत्वसागतिसानु
 पत्सर इटावत्सर । अत्रुगत सौरसक्रान्ति' चान्द्रो-
 मासो यत्र तादृशोवत्सर अनुवत्सर । अस्य वर्षस्या-
 सक्रान्तमासश्चन्यतया सक्रान्त्यनुगतचान्द्रमास घटितत्वेन
 तथात्वम् । उत्क्रान्तो रविसक्रान्ति चन्द्रमासोऽगत्र पुन
 समकालारम्भागतिमाय योवत्सर स उटावत्सर । अ-
 स्वेव इदपर्यत्य चान्द्रसौरयोर्मासयोरारम्भे समकालप्रारम्भे ।
 एवमेवामन्वर्धकता इष्टव्या । पञ्चमवर्षे मनमासद्वय-
 पानकथनमभि 'पञ्चमे पञ्चमे वर्षे द्वौ मासावधिसासकौ ।
 तेषा कालानिनेकेण यथाशास्त्रमिति चारत' एतच्च प्रायिक
 'द्वावि गङ्गागतेर्मासे टिने योङ्गमिस्रया । घटिकाना
 चतुष्केण मनति ह्यधिसासक' काल० एतसिद्धान्तवाक्यात्
 तेन प्रायुक्तभारतवाक्यं 'मलमास स तिस्रोयोमासे
 त्रि यसमे भवेदिति' काठकटस्तवाक्यञ्च ज्योति शास्त्रो-
 क्रमध्यमानमाश्रित्वैव । सिद्धान्तवाक्यं तु स्फुटमानमा-
 श्रित्येत्वनयोरविरोध । एवमेव माधवाटय

इदुवत्सर ३० इदु-उ वत्सर । इटावत्सरे । 'इदुवत्सराय
 परिवत्सराय सप्तसराय' अथ० ६, ५५ ३ ।
 उद्व न० इन्व-भावे क । १ व्यातमे, २ टीप्रौ, ३ आश्रयो' ।
 च । कन रि-क । ४ टाप्रो ५ टग्धे च लि० । 'समिद्धगर
 णाटाप्रो' भट्टि । 'तमिद्धमागाधित्तु सकर्षुर्क' माध ।
 'इद्वावोर्धरिति भट्टी वाधे इदत्त्व मवेगास्तुस्तुत्सापिपा-
 १ कालेन गामने इदत्त्वममतिरुतत्वम् । इत्यो तदासि' भाग० ।
 उदा अथ० ७, ५५ ५ । प्र मास्ये स्व टि समिद्धमिद्धेग
 इध न० इध्दतिःगमनेन इन्व-यक् । १ जाठ यक् इ प्र
 नागत् सिधितान अ० ४, २, ६ 'इध्म काठभारम
 भा० । २ यत्तिसयसिद्धेदे ३० । तत्प्रमाश्रकरणपका

रादि कात्या०श्रौ० दर्शितम् । 'अयुग्धात्तु नि यूनानि' सू० ।
 "इध्मन्वन्वर्धित्वेनार्थानि यूनानि सनह्नानि रञ्ज-
 वोऽयुग्धातूनि भवन्ति । धातवस्तृषसुटिप्रक्षेपाः
 अयुजो विषमा एकतिपञ्चसप्रनवादिविषमसख्या
 धातवोयेषा तान्ययुग्धातूनि । तथा षापकाम् "त्रिधातु
 पञ्चधातु वा शुल्' करोतीति" शुल्' रञ्जुमित्यर्थे ।
 "पञ्चविंशतिकुयमयानि यूनानि' इति यत्प्रपात्रे' । तथा
 "समूलानाममूलाना वा दर्भाणा पूर्ववत् शुल्' कृत्वो-
 दगप निधायेति" इध्मप्रस्तात्रे । मानवे च "शुल्' प्रति-
 दधात्ययुग्धातु प्रदक्षिणमिति' । तित्तिरिच्छत्वे । "अथ-
 त्तिरन्वाहित शुल्' कृषेति" कर्क० बर्हिषो बन्वम
 प्रकारमाह । "प्रागप्ये यूनउदगप्यं बर्हिराचिनोति" सू० ।
 प्रागप्ये यूनै प्रागप्ये समहने बन्वनाथीया रञ्जौ उद-
 गप्य बर्हिराचिनोति बन्वनाथे व्यापयति" कर्क० । अथे-
 ध्मन्वन्वस्य प्रकारमाह । "उदगप्ये प्रागप्यमिध्मम्" सू० ।
 व्याचिनोतोत्तनुवर्तते उदगप्ये यूनै समहने प्रागप्यमि-
 ध्माचिनोति बन्वनाथे निदधाति" कर्क० । "प्रागप्य-
 न्योनवगृहति" सू० । इध्मवर्धित्वेनार्थाना टनाना
 यन्तोन् प्रत्यगवगृहति यूनै गाट नहा यूनस्याप्यकुले
 सकल्प्य प्रदक्षिणमावश्य इध्मवर्धित्वेनार्थभागे प्रोत-
 यित्वा पथा'दति तयोर्भू लभागे अथगृहति प्रेरयत्
 प्रत्यक्गन्तेन इध्मवर्धित्वेन पथा'द्वागो मूलभाग इत्यु-
 च्यते दिग्वाचिनोवर्धित्वेनार्थभागे निहिते अथसम्पत्तात्
 काठके "यन्वि कृत्वा पुस्तान् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति ।
 मानवे "शुल्ल्यान्तौ सनायय्य 'जपा न् चान्तिमिति'
 प्रदक्षिणमानेऽयति पथात् प्रत्यञ्चमपकर्षतीति
 तित्तिरोयेऽपि "पथात्प्राञ्चसपगृहतीति' । व्यापस्तम्
 "पुस्तान् प्रत्यञ्च चान्तिमुपगृहति पथा'द्वा प्राञ्चमिति' ।
 "अष्टाटग्धे परिधिष्टलाणाम्' सू० । "परिधीना एता
 पलागस्तत्रिपिकृतादय परिधिष्टला तेषा परिधिष्टलाणा
 सन्निभिन अष्टाटग्धेकाठकामिद्वा यथान् । म नरे
 'मकुनैटमे पालाग खा'दिन गौचितक गष्टाटग्धेविध्म
 म नञ्'त त्वीय परिधीन् योयत्तियल्लस्येति" । काठके
 'अष्ट टग्धे क शुल्' समानवत्स्य सनयति विशिषि
 निपी पग्धे चेत । अतएव कामिधेम विध्मे क-
 ट्टिभवति हामे च हामो न भवति पित्वा नो मट-
 टास्तम् सामिधेनोविध्मो काठानि विध्मेने इत्तवता
 ह्यमनासु प्रहतिवर्तति' । उपमन्तु तु 'मात्वा' य

बहिरिति" वचनात् उवाच । "रूपममाणं चारत्निरिति सङ्घि प्रकीर्तितमिति 'कात्यायन (कर्मप्रदीपे) तथा "समित्-पवित् वेद च कुर्यात् प्रादेशसमितम् । रूपास्तु द्विगुण कार्यं परिधिस्त्रिगुणं भूत" "स्मार्तं प्रादेश रूप्नो वा द्विगुणं परिधिस्तत" इति । "एकविंशति वा" सू० अथ वा एकविंशतिमेकविंशतिसख्याकाष्ठकमिध्म कुर्यात् तथा चापस्तम्ब "सादिर पालाश वैकविंशतिदारुकमिध्म करोति" । "तत परिधीनेके" सू० । एके व्याचार्या-स्तत एकविंशतिसख्याकाष्ठकादिध्मान्नीणि काष्ठान्यरति मात्वाख्येवोपादाय परिधीन् परिदधति "तत्रैकरूपस्यैतान् परिधीन् परिदधतीति" श्रुते । अथ वैकनेवेद स्तम्बम् "एकविंशति वा तत परिधीनेके" इति एके व्याचार्या विकल्पेन एकविंशतिसख्याकाष्ठमिध्मं कर्षन्ति तत इति तस्मादेवैकविंशतिकाष्ठकेभ्यात् परिधीन् परिदधति च । एतदेव युक्ततरम् व्यापकास्त्रस्तम्बे एकविंशतिकाष्ठाना विभागदर्शनात् । तथाचाहापस्तम्ब "सादिर पालाश वैक-विंशतिदारुकमिध्म करोति तत्र परिधय पालाशकाष्ठका सादिरौदुम्बरविल्वरोहितकविकह्वतानां ये वा यज्ञिया उवाच आर्हा शुक्ला वा सलपका, स्वर्षिषो मध्यमोऽण्ठी-गान्द्राघोयान्दक्षिणाध्वौ क्षुषिष उतराध्वौ द्वे, व्याधार समिधाननुयाज समिदेकविंशति समुत्तानामनुत्ताना वा दर्भाणां पूर्व्ववच्छुल्ल ह्रस्वोदगपं निधायेति" । अथ एतद्विधनेकोयमतम् यदेकविंशतिकाष्ठकं रूध्म । तस्मिन् पक्षे चेन्नादेशं त्रीणि काष्ठान्यादाय परिधिपरि-धानमिति । अन्वमानन्तरमिध्मवर्हिषोभूमौ निधामं न कार्यम् व्यापस्तम्बस्तम्बे अन्वधोनिदधातोत्युक्तत्वात् । तत्रैक रूध्मस्यैतान् परिधीन् परिदधतीत्यत्र हरिस्वामिन तदु तथा न कुर्यादनयत्कृत्वा हि तस्येते भवन्तीति बाहुमालै परिधिमिरा-य भवितव्यम् । रूध्मस्तु शुष्क इन्वन्त्यादेव द्विप्रादेशश्च ते रूध्मं कृदेगमृता परिधित्वायासमधो ष्चु तद्-राध्याधानाय ह्येति शुष्को ह्लादावाधेय यावत्-मातृयाह्वनोये चरे सम्भवन्तीत्यभिप्राय यस्तु परिधिबुद्ध्या साहचरति सोऽप्यवेषेणोयादग्निस्वरादति-रिक्तनेत्राह्वरति अग्निवेषेण च दाहभयाच्च शुल्लमिति तऽप्यप-रुपा इति कात्या० १, २, १४, २१ । 'अपरमित प्रणयनीय त्रियुगम्' सू० । 'प्रणयनस्याय प्रण-यनीय प्रणयनीयमग्निप्रणयनार्थमिध्मपरिमितमपरि-मितकाष्ठकं त्रियुगं त्रिद्विंशति समह्वनरञ्जुभिर्गोष्ठत कुर्यात्

त्रीणि युनानि बभनानि यस्य स त्रियुगं त त्रियुगमिति । अपरिमितत्वं च प्रायुक्तेभ्यःकाष्ठसख्यापेक्षयातिशये-नाधिकसख्याकाष्ठकत्वम् । तेन चतुर्विंशतिसामिधेनोको परदत्तापशुक्लात् सप्रविशति काष्ठानि भवन्ति । ततश्च प्रणयनीये ततो ज्यधिकानि अष्टाविंशतिप्रभतीनि रूध्मकासख्यानि काष्ठानि भवन्ति कर्क० ।

एन्दोगप० "प्रादेशयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् । एवमित्ता स्युरेवेष्ट सपिध सञ्च कर्मसु । समिधोऽष्टा-टग्रेष्वात्प्रवटन्ति सनीपिण । टर्गे च पीरुमासि च क्रियास्त न्यासु विंशति । समिदाटिपु ह्येमेपु मन्वदैवतवर्जिता । पुरस्ताद्धोपरिष्ठाश्च इन्वन्तार्थं समिध्वेत् । रूध्मोऽप्ये-धार्चमाचार्यैर्हविराड्ङितिपु मृत । यत्र चास्य निरुक्ति-स्यात्तत् सटीकरवाग्यहम् । अद्भ्रहोमसमित्तन्त्रवोष्यन्या-ख्येषु कर्मसु । येषां चैतदुपर्युक्तं तेषु तत्सदृशेषु च । अन्वभद्राटिषिपदि जलहोमादिकर्मणि । सोमाडितिपु सर्वान् सैतेपिध्मो विधीयते । 'रूध्मजातीयकाष्ठार्थं प्रमाणं मेदय भवेत्' । 'सन्वन्धीतिरिध्मभटति पृथ्यकै' ष० ६, १, ११ । "रूध्माना काष्ठाना भटति भा० । त्रि-तदेवग्यसेदे स च भाग० ४ सू० १४० दर्शितो यवा "तोप प्रतोप सन्तोयो भद्र यान्तिरिचस्यति । रूध्मं कविर्बिभु स्वाङ्गं सुदेशो रोचनो ह्यिदत् । त्रिपिता नाम ते देवा आसन् स्वायम्भुवेऽन्तरे" भाग० ।

इध्मजिह्व ५० रूध्मं काष्ठ जिह्वेयास्य । वक्षौ । इध्मवाह ५० लोपासद्भागमजाते अगस्त्यपुत्रे पृथिवेदे "वह-क्षसिध्मत उल्ल एकोऽप्यस्तु तपोधन ।" इति लोपासद्वा-प्रार्थितोऽगस्त्यवास्ता उल्लसत्पादयास तस्य नाम हटस्युरि-ध्मवहनाच्च इध्मवाह इति नामान्तरं तदेदं भा० १० । ६६ । "तत व्याधाय गर्भन्तमगमत् वमनेत्र स" "तद्विन्वन् गते गर्भोवहधे सप्त शारदान् । सप्तमेऽवदे गते नाथ प्रा-प्यवत् स सफोष्पत् । ज्वलदग्निप्रभातेन हटस्युर्गौन भारत । साङ्गोऽग्निपटान् वेदान् जपञ्चिप सहातप । तस्य पुत्रोऽभवहृषे स तपस्वी सहाह्विल । स वासएव तेजस्वी पित्रकस्तु निदेशने । रूध्मानां शारवह्वनाश्चे ध्माह्वस्ततोऽभवत्" ।

इन्व गतो तना० पर० ४०० सेट । निरुक्ते इन्वतीति बहुवचनान् इति केषित् इनोति इतुव इन्वन्ति इनोमि इन्व इतव इतयात् इनोत् इत् इन्वामि शेनोत् । शेनोत् इनेन । निरुक्ते इन्वति इति शक्यवचनान्त्वनेन इन्वधात्तरेवामिति

यहव' स च भ्राटि० प० सेट् । इत्थिति ऐनोत् इत्थामास
 वद्रूपम् । "अध्यायमाण इत्थिति" ऋ० १, १७६, १ ।
 इत्थि पु० इत्थ-नक् । १ सूत्र्ये, "नन्दत्विपङ्गुलम्भमर्चपुत्र-
 व्यया इनाद्वर्षपदं स्वभोजम्" नोत् । ता० । २ प्रभौ
 "न न महीनमहीनपराक्रमम्" रघु । ३ न्दपथिसेषे च ।
 इत्थि णत् गतो ह्यन्द्स् इकारोपसर्जन' भा० पर० स० नज-
 वद्रूपम् इत्थिति "दूरेवन्तायत्नं सहजं यदित्तत्" ऋ० १, १२२, ६, "इत्थत् व्याप्नोति णत् गतो ह्यन्द्ग-
 कारोपसर्जन इति भा० "शुक्रेण शोचिपाद्यामिनत्तत्,
 अ० १०, ४५, ७, [ह्ये राजनि० ।
 इत्थि स्त्री इत्थिमानयति ह्यन-णिष्-ह्यण् गौरा० । वटपत्नी
 इत्थि स्त्री ताजकोक्ताया स्यहायाम् । तदानयन-
 भकारादि नोत् । ता० उक्तम् यथा "स्वजन्मलग्नात् प्रति-
 पर्थमेकैकराशिमोगा स्यहा क्रमेण । स्वजन्मसग्न रवि-
 तट्यात गरुडयुत सा शङ्खेन्यहा स्यात् । प्रत्यह गरुडिणा-
 भिर्वहते सात्तुपातत । सार्द्धमगहय सासदत्याङ्ग क्रोडपि
 सूरय । स्वामिसौम्ये क्षणात् सौम्यं क्षुतवृष्ट्या भय रजः ।
 भावासोक्तनसयोगात् फलमस्या निरूप्यते । वर्षलग्नात्
 सुखाक्षान्तरिपुरन्त्रेष्वभोमना । पुष्यकर्मायगा स्वाम्यं
 दत्तेऽन्यत्रोद्यमाद्गमम् । शत्रुक्षयमानसत्तट्टिभं प्रतापद्वि
 न्दपते प्रसादम् । शरीरपुष्टिं विविधोद्यमाश्च ददाति
 सौख्यं स्यहा तत्तस्या । उत्साहतोऽर्थागमन ययय
 स्वव्यवस्थानसुपात्र्याश्च । सिद्धाक्षभोगोवसपुष्टिसौख्य
 सादर्थभावे स्यहा यदावदे । पराक्रमाद्विजयय सुखाग्नि
 सौन्दर्यसौख्य द्विजदेवपूजा । सर्वोपकारसात्तुपुष्टिकान्तिर्-
 पात्रयश्च शुक्रेण हतोये । शरीरपोष्टा रिपुभी स्वर्गैर्
 मनस्वापनिश्चयत्वे । स्यान्मुन्यहाया सुखभाषगाया जना-
 पयादामयद्विदु खम् । यदीन्यहा पञ्चमगावद्देशे सद-
 न्द्विगौख्यात्सजित्तत्ताम । प्रतापद्विर्वि विधाविद्यासा
 देवद्विजाज्ञा न्दपतिप्रवाद । क्लमत्वमङ्गे रिपूदयय भय
 रजसस्वरतो नृपाहा । कार्यार्थनाथो स्यहाऽरिगा चेत्
 दुर्वृष्टिर्द्वि स्वयतेऽहताप । कलत्रवस्त्रव्यसनारिभोतिरत्-
 साहमद्रो धनधर्मनाथ । शरीरपगा चेन्म्यहा तनो स्या-
 द्गुजा मनोमोहविरुद्धचेष्टा । मय रिपोस्वरतोविनाथो
 धर्मार्थयो सुखसनामवय । सत्पुस्थिता चेन्म्यहा नरणि
 बलवय साहमन विदूरे । स्वामित्वमर्थोपगमो नृपे
 भ्योपमैस्त्वय पुत्रकलत्रसौख्यम् । देवद्विजाज्ञा परमं
 वयय भाग्योदयो भाग्यगतैस्त्वहा स्यात् । नृपप्रसाद च

जनोपकार' सत्कर्माभिर्द्वि द्विजदेवभक्तिम् । यथोऽभिवृद्धि
 विविधार्थलाभं दत्तेऽस्वरस्था स्यहा धनाग्निम् । यदी
 न्यहा लाभगता विलाससौभाग्यनैरुच्यमन प्रसादाः ।
 भवन्ति राजाश्रयतोधनाग्नि सन्निवपुत्राभिमताप्रयय ।
 व्ययोऽधिको दुष्टजनैश्च सद्गोरुजस्तथा विक्रमतोऽप्यसिद्धि ।
 धर्मार्थज्ञानिर्मुथहा व्ययस्या यदा तदा सञ्जनतोऽपि वैरम् ।
 क्रूरदुष्ट क्षुतवृष्ट्या यो भावो स्यहात्त चेत् । शुभ तद्भा-
 वज नश्येद्दशुभश्चापि वर्धते । शुभस्वामियुक्तेक्षिता वीर्य-
 युक्सेन्यहा स्वामिसौम्येत्यशब्दं प्रपन्ना । शुभ भावज
 पोपयेन्नाशुभ साऽन्यथास्येऽन्यथा भाव कञ्चोविमृष्टम् ।
 जनुत्सर्गतोऽस्मान्पण्यस्युवन्मुस्थितावदे हता क्रूरखेटैस्तु
 चेत् । विनश्येत् स यत्नेन्यहा भाव एव शुभस्वामिदृष्ट्या
 न नाश शुभ च । यदोभयत्रापि हतो भावोनश्येत् स स-
 र्वथा । उभयत्र शुभत्वेऽपि भावोऽप्यौ वर्धतेतराम् । वर्यत्व-
 मित्तोहस्या यद्भावे जनुपि स्थिता । क्रूरपथातात्तभाव श-
 शयेत् शुभयुक्त शुभा । जनुत्सर्गतस्तुर्यगा सौम्ययुक्तावद्देश
 पितृर्द्व्यलाभं विधत्ते । नृपाङ्गीतिटा पापयुक्तातिकृष्टासमा-
 दावपीत्य विमृष्ट्याभिधेयम् । यस्मिन् भावे स्वामिसौम्येक्षिता
 सा भावोऽन्यत्रापि यत्तस्य द्विद्धि । एव पापैर्नाश उक्तस्तु
 तस्येत्यहा वीर्याद्वर्धते, सौख्यमेव । यदीन्यहा स्यैर्यन्दे
 युतेक्षिता स्यैर्येष राज्य नृपसङ्गमञ्च । दत्ते शुष्णमा
 परभागमाग्निं स्थानान्तरस्था फलरा दयेति । कुजेन युक्ता
 कुजेन कुजेन इष्टा च पित्तोष्णरजन्तनोति । शस्त्राभिघातं
 रुधिरमकोप सौरेक्षिता और्यन्दे विशेषात् । चन्द्रेण युक्ते-
 न्दुष्टेऽप्य दत्तेऽनुनापि वा धर्मयथोऽभिवृद्धिः । मैरुच्य स-
 न्नोपमतिप्रवृद्धि ददाति पापेक्षणतोऽतिदु खम् । बुधेन
 युक्तेण युतेक्षितापि तद्गोऽपि वा स्त्रीमतिलाभसौख्यम् ।
 धर्म ययथाप्यतुलं विधत्ते फलं च पापेक्षणयोमत स्यात् ।
 युतेक्षिता वा शुष्णा शुरोर्मे यदीन्यहा सुलकलसौ-
 ख्यम् । ददाति हेमास्वररत्नकोप शुभेत्यशाखादिह रा-
 ष्वलाभ । शनेर्गृहे तेन युतेक्षितापि यदीन्यहा वातवृज-
 विधत्ते । मानवय वद्विमय धमस्य ज्ञानिं च जीवेक्षणाः
 शुभाग्निम् । तमोसुखे चेन्म्यहा धनाग्निर्देश सुख धर्मसह-
 क्रतिश्च । चित्तज्ययोगेक्षणत पदाग्नि, सुवर्षरत्नास्वरत्न-
 व्ययश्च । भोग्या राहोर्ववास्तस्य सुखं शुभ गता सदा ।
 तत सप्तमम पुच्छ विमृश्येति फलं वदेत् । तत्पृष्ठभागेन
 शुभा यदा स्यात्तदुच्छगापत्रिपुमीतिदु खम् । पापेक्ष-
 णादर्धसुखस्य ज्ञानिये कान्तनोत्य गृहवित्तनाशः । वे जम्भ-

काले बलिनोऽव्दकाले वेदुर्मलास्तरुमं समान्ने । विपर्यये
 पूर्वमनिष्टसक्तं तस्य फल स्यादभयत्न स्यात् । पक्षेऽप्ये
 ऽन्ये भुवि चेन्पिहेयोऽसगोऽथ वक्रोऽगुभट्टयुक्तः । क्रूरा-
 ष्वर्थास्तगतय भव्येन स्याद्गुज यच्छति पिचनगम् । यद्य-
 प्तमेयेन युतोऽथदृष्ट ज्ञाताव्यदृष्टा न शुभस्तदापि । योगद्वये
 साक्षिधनं यदैकोयोगस्तदा मृत्युसमत्वमाह । सुयहा-
 तत्पतिर्वापि जनानोक्षितयुक् शुभै । यर्पारम्भे शुभ
 दत्तेऽव्देवेदनेऽन्यथा शुभम्” ।

इन्दुस्वर इदि-किप् इन्दु ऐश्वर्यान्वितमस्वरभिष नोत्तर्य-
 त्वात् । नोत्तोत्पत्ते” यद्धमा० ।

इन्दि (न्दी) स्त्री इदि-इन् । लक्ष्म्याम् वा ङीप् तत्त्वैव ।

इन्दिन्दिर उ० इन्दि-किरच् गि० । अमरे त्रिका० ।

इन्दिरा स्त्री इदि-किरच् । लक्ष्म्याम् “इन्दिरा लोकाभाता व
 लक्ष्मीसव । [वङ्गभा० २पक्षे इत० । ३लक्ष्मीदृष्टे ।

इन्दिरामन्दिर न० इन्दिरायामन्दिरमिव । विष्णौ राज-

इन्दिरानय उ० इत० । १पक्षे २नोलोपत्ते च । स्त्रीपत्वमपि ।

इन्दिवर न० इन्द्वैर्लक्ष्मीस्तस्यावर वरणीयम् । नोलोत्पत्ते वा ङीप्
 इन्दिवरमथत् । “इन्दिवरदलश्यामिन्दिरानन्दवर्द्धनम्”
 विष्णु स्तवः “इन्दिवरैस्तुखचितान्तरैव” रघु ३उत्पत्तमात्रे
 च “मासेन्दिवरलोचनतययुताम्” तन्न० [२तयुक्तलतायाश्च ।

इन्दिवरिणी स्त्री इन्दिवर+ममूहे इनि । १उत्पत्तसमुदाये,

इन्दिवरी स्त्री इन्दी लक्ष्मीं दृष्ट्वाति दृ-अच् गौरा० ङीप् ।

शतमूल्याम् । मेदि० इन्द्रिर्चिर्भ्या टाबल राजनि० ।

इन्दिवार उ० इन्द्र्यालक्ष्म्यावारो वरणमव । नोलोत्पत्ते ।

इन्दु उ० उनसि चन्द्रिकया भुवं क्षिप्त्वा करोति उन्द-उ
 ष्यादेरिञ्च । १चन्दे “दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः
 क्षीरनिषागिव” रघु “तस्या प्रसन्नेन्दुमुखप्रसादम्” महो-
 दधेः पूरइन्दु दर्शनात्” रघु “रामस्नेन्दोरिव प्रिय” रघु
 “न नम्रा सावित्र्यभकारि नेन्द ना” “चिन्नाइन्दो सरुचो-
 गधिमेषम्” माघ “करैरिन्दोरनख्खरित इव समिन्नमुकुल ”
 मेघी० अस्ततकरै सकलताप नवारणेनास्य इन्दुत्वम् ।
 २तद्देवताके मृगशिरोनजले “न्यक्षा इरीञ्चोन्दुकरान्य-
 सैत्रे दीपिति ३एकसख्यायुक्ते, नवेन्दुवेदेपुङ्गताश-
 ष्वङ्गा” सि० शि० । ४कर्पूरे च ।

अथ ग्रीनमण्डले राशिक्रमे पञ्चाषा मध्ये सर्वेषाम
 वक्ष्यात् स्थित यथाह सू० सि० । मन्दाभरेव्यभुयल
 सूर्ययुक्ते न्जेन्दव । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्या ” । तस्य
 कक्षाभानसङ्गम् । सि० शि० यथा “बाह्योऽग्निगोमनु

सुराध्विमिनार्ककक्षा (४३३१४६७। ३०) चान्द्री सङ्घ
 युष्मिता जिनरामसंख्या” (२२४०००) । एतन्मितीयोजनामि
 इन्दु कक्षाभानम् । अतुल्य गच्छता पञ्चाषा राशिक्रमे
 इष्टमये कीटयागेऽवस्थितिरिति ज्ञानाय अहर्गणेषु तस्य
 स्युटो करणप्रकारादि तत्रैव दर्शित यथा । “अध्वेषिभाह
 गजकुञ्जरगोऽप्यपक्षा (२५६८८६८५०) कक्षा स्पष्टनि
 गणका भगणस्य चामा । “अथ रविकक्षातो भकक्षा वदि
 गुष्या, एव भकक्षाया पञ्च सोरविकक्षा” प्रमि०
 “कृत्योद्भवै श्रितिदिमैर्गगनस्य कक्षा मक्ता भवेद्दिनगति
 र्गनेष्वरस्य । “पादोनगोऽव्यष्टिभूमितयोजनामि (११-
 ८५८४०) खेटा व्रजन्यपुटिम निजवर्त्मभोमे”
 सि० शि० “यदि कुदिनौ कक्षाभितयोजनामि गच्छन्ति
 तदैकेन किमिति फल दिनगतियोजनामि । तानि
 च स्युत्तयेन तावत् पादोनगोऽव्यष्टिभूमितामि
 स्यु” प्रमि० । पञ्चानयममाह । “अहर्नषात्
 कक्षिनवाह्निमात् (६६२१) नवेन्दुवेदेपुङ्गताय
 (२५४१६) लक्ष्म्या । अहर्गणेषु गोऽव्यष्टितीन्दु (११-
 ८५६) निम्नो विवर्जित सुरुगतियोजनामि” अथा-
 स्या तानि पृथक् च कक्षया हृतानि वा सुरुभगणादिका-
 पञ्चा” सि० शि० । “अहर्गणेषु मूनेतनवमन्द ६६२१
 गुषे नवशिशुतिवाष्पान्निभि २५४११ भक्ते यद्भव
 तेन विवर्जित कार्ये । क ? मन्देन्द्रियहृतीन्दु ११८
 गुषोऽहर्गण । एष गतयोजनामि स्यु तेभ्य पृथक्पृथक्
 स्या स्या कक्षया भाजितेभ्यो भगणादिका पञ्चासभ्यन्ते
 अत्रोपपत्ति । दिनगतियोजनैरहर्गणेषु गतयोजनामि भव-
 नीति स्रनमम् । अथ सुषार्थे गोऽव्यष्टितीन्दुभि ११८५६
 सपूरैरहर्गणेषु युष्मिता । सोऽधिको जात । यदधिक
 तच्छोध्यम् । तस्याधिकस्य ज्ञानार्थमुपाय । परमोऽ-
 हर्गण कुदिनस्य । तेन शुष्केन युग्य । एवं गोऽ-
 व्यष्टितीन्दु निघ्न सन् अकक्षातोऽधिको भवति । तस्मात्
 अकक्षा विषोध्य शेषेषात्पत्ता । यदि कुदिनस्येनाह-
 र्गणेषुनेतावदधिक भवति तदिष्टेनाहर्गणेषु किमिति । अत्र
 कुदिनात् तस्य शेषस्य च पञ्चपञ्चदशवेदैरयुतयुष्मिता ४४५
 ५०००००रपवर्ते कते सति, शेषस्थाने कक्षिनवाह्ना उत्पन्नाः
 कुदिनस्थाने मन्देन्दुवेदेपुङ्गतायाः । एव त्वा राशिकेन
 यद्भवते तेन स्युत्तयगतियुष्मिताऽहर्गणेषु दर्जिते गतयोज-
 नानि भवन्ति । सर्वेषा पञ्चाषां ताभ्येव नतेख-
 ल्यात्वा । अथ पञ्चार्यमत्पत्ता । यदि कक्षात्तर्कै-

तयोजनैरेको भगणस्रदैमि' किमिति फल गतभग-
णाद्याः सर्वे पहा भवनीत्युपपन्नम्' प्रमिता० ।
"पहस्य कचैव हि तद्गपातयो' पृथक् च कल्प्यात् तदोय-
सिद्धये । अर्कस्य कचैव सितस्ययो सा त्तोया तयोरानयना-
र्चमेव । उक्ते तयोर्ये चलतद्गकचो तत्रैव तौ च भमतोऽ-
कंगत्या"सि० शि० "आलोच्यस्य पातस्य च या कक्षा गच्छति सा
तयोरानयनार्चमेव कल्प्या । अन्यथा या पहस्य कक्षा
सैव तयोरपि । यतो पहकक्षाया उच्चप्रदेशस्योच्चव्यप-
देश । यत्र च विमण्डलेन सह सपातस्यस्य प्रदेशस्य
पातसंज्ञोति गोले सम्यक् प्रतिपादितमस्ति । तथा बुधशु-
क्रयोरत्र ये अर्ककक्षातृत्ये कचो व्यागच्छतस्ते तयोरान-
यनार्चमेव । किन्तु तयोर्ये चलकचो तत्रैव तौ च भमत
परमकंगत्या । एतदुक्तं भवति भूमध्यादकं प्रति नीतं
सूत्रं यत्र चचलकक्षाया लगति तत्र बुधो यत्र शुक्रश्च
चलकक्षाया लगति तत्र शुक्रो भ्रमवीत्यर्थः"प्रमि० ।

अत्र गगनकक्षा च कल्पाहर्गण । यथाह्यार्यभट्टः ।
'योयत्र भ्रमति अगस्तदृत्तं भवति तस्य कक्षाख्यम् ।
आभ्यरकक्षा कल्पाहर्गणनामा भवेदुद्युगति" । स्वस-
कक्षाया स्थितानामपि पहाशा नीचोच्चस्थानस्थितिबयतः
परिधिभेदादिक भवतीति पहस्यन्दे वक्ष्यते । अत्र बुधशुक्र-
कक्षयो रविकक्षातृत्यस्य यदुक्तं तन्मध्यकक्षया फलानयना-
र्थम् । श्लोपतिमा तु पहान्नराणा कक्षामिति कृत्वा यथा । "अ-
ष्टादशप्रणुसुगजा (८।४६६१६) क्षितिनन्दनस्य, ज्ञस्ये शटन
क्षतखेन्दुमिताथ (१०४३२११) जैषी । रूपाश्रिनाग
शुगर्गैवगुण्येन्दुवाष्या (५१३०४८२१) खान्गद्गसागर
रसोत्कृतय (२६६६४६३०) सितस्य । भूधराहिन-
गभागरसन्तुष्टाधराश्रियश्रिन (१२७६६८७८७)
यनिकक्षा । एतच्च खगोलसन्दे विस्तरेण वक्ष्यते ।

इन्दुश्च जलमय सूर्यसम्पर्कात् उष्णचित्तो भवति तेन च
दिने दिने यथा यथा शुक्रो पक्षे रविविद्योगभेदात्तेज-
सम्पर्कविशेषस्तथा तथा वर्द्धते कश्चेत् रविसण्डलसन्नि-
ज्जटयया क्रमगो दिने दिने तत्तेज सम्पर्कविशेषाभावश्चेन
क्रमेण दिने दिने क्षय इत्यादिकमप्युक्तं सि० शि० ।
"तरणिकिरणस्रदादेव धीसूमापिण्डो दिमकरदिशि चन्द्रश्च-
न्द्रिकाभियर्जासि । तदितरदिशि बासाकुनलम्यामस्यो
येट इर निजसूक्तिः शाययैकतपस्यः । सूर्यादध स्यस्य
विबोरध स्यमर्धः चतस्रं स्रकक्षाऽसितं स्यात् । दर्शये मा-
र्षान्तरितस्य शुक्रं तत् पौषमासां वरिवत्तनेन । कक्षा-

चतुर्थे तरणोर्हि चन्द्र कर्षान्तरे तिर्यगिनी यतोऽक्षात् ।
पादोनपटकाष्ट (८५।४५) लवानरेऽतो दलं न्हश्यस्य दलस्य
शुक्रम् । उपचितिसुपयाति शौक्यमिन्दोऽप्यजत इमं मजतय
मेचकत्वम् । जलमयजलजस्य गोलकत्वात् प्रभवति तीक्ष्णवि-
पाणरूपतास्य । यथास्योदक् तपनश्रिनीरन्तर सोऽप
बाह्य कोटिसूक्ष्माधरसपि तयोर्यश्च तिर्यक्श्च कर्षणं ।
दोर्भूलेऽकेः श्रिदिशि भुजोऽप्याश्च कोटिसदृशे चन्द्रः
कर्षो रविदिगनया दीयते तेन शौक्यम्" ।

"माग्वद्भित्ते रुधरपार्थे चन्द्रकक्षा रविकक्षा च विच्छिन्न
गलोर्ध्वरेखा तिर्यपेखा च कृत्वा चन्द्रकक्षोर्ध्वरेखासपाते
चन्द्रविम्बं विच्छिद्येद दर्शयेत् । तिर्यपेखाया उपरि
चन्द्रकक्षाव्यासार्धमितेऽन्तरेऽन्या तिर्यपेखा कुर्यात् । सा
रेखा प्रत्यक्षविकक्षाया यत्र लग्ना तत्र स्थित एवाके ऊर्ध्व
रेखावच्छिन्नचन्द्रविम्बार्धं पश्चिमतः शुक्रं भवति । तस्यार्ध-
मधस्तन सप्तम्यश्चम् । तत्रस्योर्के व्यकेन्दु सपादचत-
र्भागीन (८५।४५) राशितय भवति । एतावत्त्वे व व्यकेन्दु भुजे
विम्बार्धं पश्चिमं पृथ वा शुक्रं भवितुमर्हति प्रमि० "धाम्ना
धामनिधेरयं जलमयो धत्ते सुधादीधितिः सदाऽक्षत्-
द्वपालकन्दविशदच्छाया विवस्वर्दिशि । हस्ये घर्भभृषे
करैर्घट इवान्यश्मिन् विभागे पुनर्बालाकुनलकालता कलयति
स्वच्छां तनोऽम्बायया" श्लोपति । "भानुयेत् प्रतिविम्बो
जलमये शीताशुगोले दिवा निखोजा निशि सुप्रभ कथमयो
किं सूर्यविम्बासम । गोत्तार्धं रविषिष्येत्तं च सकल म
स्यात् तद्भागे यथा सासार्धेऽखिलदृश्यतेति गणकान्
ज्ञामाह्वय पृच्छति" ज्ञानराज ।

उह० स० शौक्यादि प्रकारादि प्रदर्श्य तच्चारादिकलसक्त
यथा "निम्बमथ स्यसेन्देर्भाभिर्भानो सित भयत्वब्रेम् । स्व-
च्छाययाम्यदसितं कुम्भस्येवस्तपस्थस्य । सलिलमये श्रियनि
रवेर्दीधितयो मूर्च्छिताक्षमो नैशम् । क्षयन्ति दर्पणोदर-
निहिता इव सन्दिरस्थान् । त्वजतो र्कतल श्रियन
पयादवस्रस्वते यथा शौक्यम् । दिनकरवशात्तद्येन्देः
प्रकाशते ऽध प्रभृत्युदय । प्रतिदिवसमेवमर्कात् स्याम-
विशेषेण शौक्यपरिच्छिदि । भवति श्रियनोऽपराहे पया-
ज्ञाने घटस्येव । येन्द्रस्य शीतकिरणो मूलापावाहयस्य वा
युक्तः । यास्येन, बीजजलसरकानमहा वस्त्रियद्वय ।
दक्षिणपार्श्वेन गत ययो विभासाहराधयो पापः ।
मध्येन तु प्रयत्न पितृस्य निशाखयोयापि । पटभाग-
तामि पौष्पाद् वादय रौद्राश्च मध्ययोगिनि । ज्येष्ठाद्यानि

भवतीत्युत्पत्तिनातोष्य गुण्यन्ते । उत्पन्नमीषत्त्वात् नौषं
 स्वाना विशतता चोक्ता । नाभिकपोषा तन्नित्नु भवति
 त्रिषं सर्वलोकात् । स्यादेषते च साधनभिति पीडा
 तदुपजीविना तन्नित्नु । प्रीतिष्य त्रिभिन्निष्य मनुष्यपतीना
 सुभिन्नं च । दक्षिणविषाचमर्थोद्यत यदा दुष्पनाद्विपत्त्यु
 तत् । पाण्डुप्रदेष्टवनिधनलदुभोगरु रचनाया च ।
 समयमिति सुभिन्नोपयत्य ममयदिवसमद्यमा शु ।
 द्यवद्वयदिने पीडा गतं म्यपयोषट्यदो जत । काशं कृदपे
 युवानि यत् ए च्या ततो णयनोपाम् । स्वानं युग्मिति
 यास्योत्तरायत भूमिकस्याय । युग्मैव यास्योक्तां किन्दि-
 तुक् स पर्यायाद्येति । विनिर्गन्नि समीक्षाणां एतेष
 विनिष्पन्न कृत्यात् । स्यात्पुष्पादादेक यदि मन्मयोप्याशुस्य
 भवेत्पुष्कम् । प्यार्जितमित्यसुभिन्नकारि तहोपधनस्यादि ।
 स्यात्पुष्पा रेखा समनातो मष्टमा च कुण्डलाप्यम् ।
 स्यात्पुष्पावृत्तिकानां स्यामत्योक्तो भवतीनाम । मोक्षनामा
 भावादुत्पुष्पं सस्यद्विद्विदिकर । दक्षिणतद्गुण्यो दुर्मिष-
 भयाय निर्दिष्ट । गृह्णेषं केनेन्दु किन्तोममयायाम्पुवाम
 गृह्णम् । सम्पूर्णं चाभिन्नं एष्टं कौ विगान्द्वय पश्येत् ।
 संस्थानविधि कथितो रूपाण्यस्याद्भवन्ति चन्द्रमस । मन्तो-
 दुर्मिषकरो मज्ञान् सुभिन्नावष्ट मोक्ष । मध्यतर्षज्ञास्य
 पुद्गयदं सम्भ्रमाय राधा च । चन्द्रो मष्टद्वय
 जोमसुभिन्नावष्टो भवति । सौयो विगान्मूर्तिभैरप-
 तिष्वप्तीविप्रश्चये चन्द्र । स्यूव सुभिन्नकारो मियधान्य-
 करसु तनुमूर्ति । प्रत्यन्तान् कुष्टपाप इत्युत्पत्ति
 गृह्णे कुजेमाहते, मक्षगुद्गयलद्यमेव, मयिजेमाष्टद्विभि-
 च्चलत् । श्रीमान् इति मयान्मष्टेन्द्रगुण्णा, मुक्तोप सात्या-
 शुपान्, मुक्ते यास्यमिदं फल पश्यतु लघ्ये यचोक्तागमम् ।
 भिन्नं धितेन मगधान् यवनान् सुभिन्दान् नेपासभद्वि-
 मरुक्छधुराष्टमद्वान् । पाञ्चालकैकयकसूतकधूरुपादान्
 हन्यादुशोनरजनामपि चण मासान् । गान्धारसौधीरक-
 सिन्धु कौरान् धान्वाणि शैमान्द्रियज्ञाधिपत्य हिज्जांय
 मासान्द्रय शीतरश्मि सनापवेदाकृपतिना विभिन्न ।
 लद्यक्तान् सष्ट वाह्नैर्नैरपतींशैर्गतकान्मालवान् कौलि-
 न्दान् गणपुङ्गवानथ शिबीनायोध्यकान् पार्थिवान् । हन्यात्
 कौरयमद्व्यगुम्भधिपतान् राजन्यस्रख्यानपि प्राचेयांशुत्पु-
 यष्टे तनुगते बषसासमर्थादया । यौधेयान् सचिधान् सकौ-
 रवान् मागीशादथ चात्तुमायमान् । हन्यादकृजमित्त-
 मण्यव्व शीतांशुर्दयमासपीडया । मगधान्धर च पीड-

येत् परम्पारा तत गमात् । अमरस्य रत्नं युग बदेष्टु
 ददि भिवरा शग्मि विभिन्न । मेषान्मेत्यमुभिन्नवानी
 गीतागु विधिवत् ददि मिथ १० वर्णाशुधजामिन्नाम
 श्रीराषामधिकेन च सीडासु । उपपया ददा मर्गा पक्ष
 एष हन्यते । हन्यते तदा मयो मय जन्मि मित ।
 भवतिमः पुत्रयो प्रकृतं मं त्तर क्रिये परिष्णं ।
 म्यातनुं स्युदित स्युनयो वा म्यममाम्यवीरम्याय ।
 प्रायेतरन्तस्तद्विज्ञातानो मत्तादिवादिभुत्त्या परि
 गृह्य चन्द्र । म्यु हनी निदि मयिपत्ति मे विनाय दोर-
 श्वते म भविता सगत मिनाय । यदि म्युत्पदामहकार-
 गौरासिनिविद्यमाग्नुयमेति मर्थंते वा । यदितगतमिष्ट
 उरामोर्गा मरति मया विप्रदान् गीतरश्मि । मुक्ते पक्षे
 ममहते मष्टि मष्टम्य द्यति मष्ट मनाय १ कीने हा
 तिम्युत्त्या तन्मनाया लघो मर्षं तनुजन व्यन्वेन ।
 'भूमध्यात् चन्द्रादेस्ति त्रिजोजनमपि सिंघि उक्त
 अम'भगनामिनमराष्टमा(६८२०७) एवे रहरसेयु
 मष्टीमुमिता ५१६६ विधो । निगदिताग्मिधत
 उच्चिति' सुतिरिय रिस योजनमस्या' सातोपति
 कथाध्याये चन्द्रार्कयो कश्चे कपिते किन्तु व्यापै
 मोक्षौ नो तं रागिनेनानेयो । यदि ममन्द्राग्मिति
 २६२७ परिधे साशान्द्वयमितो २५० व्यास' (मीठा-
 पत्युक्तदिमा प्यानीत तदा) २३११८६७ । २० मिलाया
 इत्यं कक्षया, २०४००० मितचन्द्राया वा कोष्य
 इत्यनुपातेन व्यास प्यानेय गद्वैमेव सुति । इयमेव भूम-
 ध्यात् चन्द्रार्कयो उच्चिति ग्रामं 'इय मध्यमति, उच्च-
 नीचयोरन्यैर यदा 'मन्द्र्युतिर्ज्ञांक सुतिवत् प्रसाध्या'
 सिंघि सिंघि उच्चमीषउत्तरपरिधिना उच्चिति साध्या
 तं रागिकेनानेया' ग्रामं युक्तसेदम् यहाणा सस
 कक्षया उष्वादिम्यानविषेयांस्त तत्प्रोक्ष्यानमितौ
 परिधेराधिव्य नीचस्याने तन्नृगता मध्ये मध्यत इति
 तदनुपादेय परिधिवैलक्षण्यात् उच्चितिवैलक्षयमिति ।
 एवमन्येवा यहाणामपि सस्रकक्षाभिरतुपातेन व्यासमाभौव
 तदुच्च मध्य सुतिरित्वाद्यवगम्यम् । यनेदं स्रष्ट्मनीचपीवम्
 प्यत्वं भूमध्यादिति मूनिव्यासार्द्धमध्यादित्येवार्थक म ठ
 भूष्णमध्यत इत्यर्थकम् । तथा च भूव्यासार्द्धं तत्तद्विष्णु-
 तैर्वर्द्धने भूष्णद्विष्णुतिर्भवति भूष्णात् उक्त उष्णवी-
 नैव युज्यते यहाणा कक्षारुपपरिधेयांसांस्त्र्य भूगोवा-
 र्द्धकान्तलेन तद्वैपर्यन्तमेव तद्वृत्त्यासांस्त्रीबल्यदिनि

इन्द्रु कर्मज न० इन्द्रु विव शुभं कर्मतम् । गितोगुपसे राजानि ।
 इन्द्रु कान्ता स्त्री ईत० । इन्द्रुस्य मोक्षभागैकभागे । कलाप
 षोडश । प्यमागन्ते २०० श्लोके दर्शिताकाप कल्पपक्षे क
 शेष पद्मरादिभि लीयन्ते यथोक्त काशमा० धीमोगु-
 पत्तिवाच्यम् "गद्यमा पिबते वस्त्रिर्हि तोयां पिबते रवि ।
 विन्दे देवास्तृतीया तु चतुर्थीं सवित्राधिप । पञ्चमीं
 तु षष्ठ्यकार षष्ठीं पिबति वाधत । सप्तमींश्चपयो-
 दिव्या षष्टमीमजएकपात् । षष्ठीं कल्पपक्षस्य यम'
 मात्राति वै कलाम् । द्गमीं पिबते वायु पिबत्येकादमी
 सुमा । द्वादशीं पितर षष्ठीं यम' प्राप्यन्ति भागम् ।
 त्रयोदशीं धनाध्यक्षः कुबेर पिबते कलाम् । चतुर्दशीं
 पशुपति पञ्चदशीं मजापति । निष्पीत कलयया श्रेष्ठ-
 न्द्रमा न प्रकाशते । कला चोदयिका या वा त्यप प्रविशते
 घटा । प्यमायां तु मदा धोमस्त्रीपयो' प्रतिपद्यते ।
 तमोपमिगतं गाव पिबन्त्यनुगतं च यत् । तत्क्षीर-
 मस्यत भूत्या मन्त्रपूत द्विजातिभिः । सुतमन्त्रपु यश्रेषु
 पुनराप्यायते ययो । दिने दिने कलाएदि पौर्ण-
 मास्यान्त पूर्यते" इति । "पुनश्च ताः पीता' कलास्तेभ्य
 क्रमेण पद्मरादिदेवताभ्यो निर्गम्य इन्द्रमण्डलं प्रयन्तीति'
 माधव । यथा च कलापानसम्भ्रवकाया इन्द्रु गन्दे
 दर्शितेन ६३२४० काशमा० वाक्येन समर्पितम् । तासां क-
 लाना यद्यपि तिथिविशेषरूपता तथापि प्राधान्यराशि
 गारदा० उपासनायैस्तत्कालि यथा । "यस्यता नामदा
 पूषा दृष्टि सुतीरतिर्दृति' । गगिनयन्द्रिका कान्ति
 ख्योवृक्षा श्री' मीतिरद्गदा । पूर्यं पूर्यंस्तथाह्वा च का-
 मदा खरजा कला" । तथा च मोक्षधय खरेभ्य
 व्यासास्तत्पत्तिरपि ध्ये वा "यतमिन्द्रकलाक्षये" इति ।
 इन्द्रु कालिका स्त्री इन्द्रु रिय शुभा कलिका यसा । श्केत
 क्याम् । ईत० सार्थे कृत् । २३३३कलायाम् ।
 इन्द्रु कान्त पु० इन्द्रु कान्तइव निष्यन्दकारित्वात् प्रियोऽस्य ।
 श्चन्द्रकान्ते मथौ इन्द्रुः कान्तं पति स्त्रोदयेन कारकत्वा-
 दीयो यसाः । श्रावौ । इन्द्रु कान्तइव प्रकायकत्वात्
 यसा । श्केतक्याम् । ईत० । ४३३३प्रियायाश्च स्त्री ।
 इन्द्रु क्षय पु० । इन्द्रुः क्षीयतेऽस्य सि-व्याधारे ष्यच् ईत० ।
 १३३३ तत्र हि इन्द्रो कलाना ख्यैर्किरणसर्गात् ख-
 इव भवतीति इन्द्रुकलायन्दे दर्शितम् "यतमिन्द्रु क्षये उपल्य
 चक्षुः त्व दिनक्षये" मन्० त० पु० । मानेऽच् । २३३३क्षये ।
 इन्द्रुज पु० इन्द्रोर्जायते जन-ड । इहस्यपतिमायातारागर्भे

चन्द्रेणोगुपादिते कृपे तदुत्पत्तिकथा इति २६३०
 गीमस्य राजसूययज्ञकारणानन्तरमैन्द्रोऽस्य महस्य मति-
 भ्रान्तिरुपपन्नः "इहस्पतिः स वै मायां तारां नाम
 यगन्तिभोम् । जहार तस्या मर्त्यामन्त्याश्चरु उतान्"
 इत्युपक्रम्य अयोपां तत्र मुक्तं यद्व्ययिता मन्त्र मुक्तेषु
 इत्येव उच्यते इति मादितेन मङ्गला वत् इतं
 तदुक्तं तस्मै "ततो निगार्थो मन्त्र त वै इत्" मन्त्र-
 रम् । ददावर्द्धरमे तारां स्वमेव पितामह ।
 तामन्त प्रपयां ददा तारामाह इहस्पति' । मदी
 याया म ते योनौ गर्भो धार्य कपक्षत । योने इहस्पतं
 वै इमार दसुहन्मम् । रमोकासादमाहाद्य ज-
 मन्त्रमिवा पात्रकम् । ज्ञातमात्रः स मगशान् द्वाभावादि-
 पदम् । तत मगशमापयामारामुषु सुतीरताः ।
 सस्य मृष्टि एत कस सोमस्याय इहस्पति' । इच्छुभाना
 यदा देवर्गाश्च सा धाम्याधु वा । तदा तां यमुभारम्
 गुमारोदसुहन्म । त निगार्थं ततो मन्त्रा तारा प्रक-
 संययम् । यदत्र तस्य तदुमृष्टि तारे । कस सुतीरयम् ।
 सा प्राञ्जिह्वावेद मन्त्राप परद यन् । सोमस्तेति क-
 हात्मानं गुमार दसुहन्मम् । त मृष्टुं प्राव तत्र
 शोभोभाता मजापति । बुध इत्युक्तोऽयम तस्य पुत्रस्य धी-
 मत् "अस्यैव च इतम्राग्नि कायोऽवर्धिता यथा' इति
 बंययत् मुधस्योत्पत्ति वर्धयिता । "तत कश्चोदेरेभ्य-
 सो जोक्षुष'साधिक । बुध' सोमं समाष्टुष्य तपसे एत
 निपयः । जगाम कामो निर्वर्चरायि पित्रे यपाजिताम् ।
 ततो सिद्धं प्रतिष्ठाम सनाम्ना स बुधे चरम् । तपश्चार
 चात्युपमुप' सयौषयन् हृदि" । इति तत्कर्मोपनिषत्
 तत्तपसा तोषितय मङ्गादेवसाक्षं पङ्कमेण मननेति
 रूप पर ददी' यथा "तत माह महेयानस्तत्सुखा परि-
 तोषित । रौहिणेय । मङ्गाभास्य ! शीस्य । शीस्ययो
 निधे । । नक्षत्रसोकाडुपरि तत्र सोको भविषति । यथे
 सर्वपहाप्याश्च सपर्यां चक्षुषे मराम्" राशिपत्रे
 तत्स्थानस्य सू० सि० "मन्दासरेन्द्रसुपुत्रस्यैव युक्तेन्दुजे-
 न्दव । परिषमन्त्रभोऽप स्याः सिद्धविद्याधरायना"
 इत्यनेन चन्द्रस्थानाडुपरि युष्माञ्चाधः मदेये उक्तम् ।
 तत्कलामानस्य । इन्द्रुशब्दे ४०६३ श्रीपतिवाक्ये उक्तम्
 तस्य चारप्रकारः इहत्सुसङ्गितायां दर्शिता यथा ।
 "नीतातपरित्यक्तः कदाचिदपि चन्द्रो मज्जमुदरम् ।
 जलदहनपदनभयकान्दान्यावर्द्धनविद्युद्यं वा । विषाण्डु, १३-

धनिष्ठाप्राज्ञापत्येन्दुविश्वदैवानि । ऋद्रन् हिमकरतमय
 करोल्लष्टि' सरोगमयाम् । रौद्रादीनि मघान्तान्युपाश्रिते
 चन्द्रजे प्रजापीडा । शस्त्रनिपातक्षुद्ध्यरोगानादृष्टिसन्तर्पै ।
 हस्तादीनि विचरन् पङ्क्याख्युपपोद्भयन् गवामशुभ ।
 स्नेहरसावविष्टहि करोति चोर्षी मभूतानाम् । आर्यमूष
 श्रौतभुज भारपदासुतरा यमेश च । चन्द्रस्य सुतो निघ्नन्
 प्राणश्रुता घातसङ्घयकत् । आश्विनवारुणमूलान्युपस्त्रन्
 रेवतीं च चन्द्रसूनु । पर्याभियनौजीविकसलिलजतर-
 गोपघातकर । पूर्वार्द्युक्षितयादेकमपीन्दोः सुतोऽभिष्ट-
 द्नीयात् । क्षुब्धस्तस्करामयभयप्रदायी धरन् जगत ।
 प्रकृतविमिश्रसङ्घिप्रतीक्ष्ययोगान्घोररुमापाख्या । सप्त परा-
 शरतन्त्रे नक्षत्रैः कीर्तिता गतय । प्राकृतसञ्जा वायव्य-
 व्यास्यपैतामहानि बद्धलास । मिथ्या गति प्रदिष्टा शशि-
 शिषपिष्टभुजगदैवानि । सङ्घिप्राया पुष्य पुनर्वसु फल्गु-
 मोदय चेति । तोच्छाया भारपदादय सशक्राश्वशुक
 पौष्णम् । योगान्तिकेति मूलं ह्ये चापाठे गति सुत-
 स्त्रेन्दो । घोरा अश्वस्तार्द्रं वसुदेव वारुण चैव । यामाख्या
 सावित्रं सैत्र शक्राग्निदैवत चेति । उदयप्रवासदिवसै
 ह एव गतिलक्षण प्राह । चत्वारिंशच्चि शतु हिसमेता
 विंशतिर्हि भवक च । नव सासाधे दश चैकसंयुता प्राकृता-
 द्यानाम् । प्राकृतगत्यामारोग्यदृष्टिसस्यप्रष्टद्वय ज्येष्मन् ।
 सङ्घिप्रमिश्रयोर्मिश्रमेतदन्यासु विपरोतम् । षड्व्यतिवक्रा
 वक्रा विकला च मतेन देवस्यैता । पञ्चचतुर्द्वैत्राकाहा
 षड्व्यत्नादीना यलभ्यस्ता । षड्वी हिता प्रजानामतवक्रार्थ
 गतिर्विनाशयति । शस्त्रभयदा च वक्रा विकला भयरोग-
 सञ्जननी । पौषापाठश्रावणशशास्त्रेन्द्रज समाधेयु ।
 हृष्टो भवाय जगत शुभफलकत् प्रोपितस्येपु । कार्तिके
 ऽश्वयुजि वा यदि मासे दृश्यते तदुभय शिशिराशो ।
 यस्तुचौररुद्रतभुग्दतोयक्षुद्ध्ययानि च तदा विदधाति ।
 रुद्रानि सौम्येऽस्त्रमिते पुराणि चान्द्रुहते ताम्युपयान्ति
 मोक्षम् । अन्ये तु पर्याडुदिते षदन्ति शाम उपाणा भव-
 तीति तज्ज्ञा । ज्येष्कानिरथ वा शुक्रवर्णः सखकेन
 सकिन्ना सदयो वा । "स्त्रिंशधमूर्तिरुत्तुय हिताय व्यत्यये
 च शुभलक्ष्यसिपुल ।" गगने बुधस्थानसुक्तं भा० ५ सू० ।
 "ततो बुध सोमसुत उलभ्यमान वत उपरिष्ठात् प्रायेण
 शुक्रवत् । यदास्तीत् ध्यतिरिच्यते तत्रातिभयप्रायाना-
 दृष्ट्यादिभयमाघते" । इन्दुजातेन्दुनन्देन्दुपुलादयोऽ-
 ष्यत । २२मार्गदासा नद्या स्त्री सा च मेकलकन्यका

सोमसुता सुनिशापात् नदीत्वमाप्ता । इयं च प्रतीच्यामन्नित्यु
 स्थिवा प्रत्यक्षोतोवद्वा च यथा । "अवन्त्यु प्रतीच्या व
 कीर्त्तमिष्यामि ते दिशि । यानि तत्र पवित्राणि पुण्या-
 न्यायतनानि च । प्रियङ्ग्वाम्बणोपेतां वानीरफलशालिनी ।
 प्रत्यक्षोता नदी पुण्या नर्मदा तत्र भारत । ।
 त्रैलोक्ये यानि तीर्थानि पुण्यान्यायतनानि च । सरिह-
 नानि शैलेन्द्रा देवाश्च सपितामहा । नर्मदाया कुक्ष्येष्ट ।
 सह सिद्धिर्पिचारणै । स्नातृभायान्ति पुण्याधै सदा धारियु
 भारत" भा० आ० ८८ अ० ।

इन्दु जनक ष० ईत० । अत्रिभुनौ तस्य ततत्पत्तिकथा अत्रि-
 जातशब्दः १११ श्ले दृश्या । २समुद्रे ततस्त्रस्योत्पत्तिकथा
 "तत शतसहस्राशुर्मय्यमानात्तु सागरात् । प्रसन्नात्मा
 समुत्पन्न सोम शीताशुस्त्वत्तु" भा० आ० १८ अ० ।
 दृश्या । [जाङ्गलीदृष्टे ।

इन्दु पुष्यिका स्त्री इन्दुरिय शुभं पुष्यमस्ता । (विषलाङ्गला)
 इन्दु भ न० इन्दोश्चन्द्रस्य भं नक्षत्र राशिर्वा । चन्द्रदेवताके
 श्चरगिरोनक्षत्रे अक्षे पागच्छे ४६८८४६ नक्षत्राणामोषा
 दर्शिता । २कर्कटराशौ च "कुजशुक्रबुधेन्द्रकौसीस्यशुक्रावभो
 भुवासु-क्षेत्राणि स्युरजादय ज्योः । [२चन्द्रप्रभायान् ।
 इन्दु भा स्त्री इन्दु ना भाति भा-क ३त० । कुम्हत्याम् । ईत० ।
 इन्दु मृतु ष० इन्दु विमर्त्ति ष्ट-किप् । शिवे । तस्य चन्द्र-
 लाधारणमिन्दुमौलियच्छे ८३ ईश्ले सप्रमाणं दर्शयिष्यते ।
 इन्दु मणि ष० इन्दुः कान्तोऽस्य तत्करेण स्यन्दनात् तादृशो
 मणि शक० त० । चन्द्रकान्तमणौ तस्य चन्द्रोदये निष्य-
 न्दात् तन्मणित्वम् । तत्प्रियोमणि स इव शुभ्रोमणिर्वा ।
 २सन्तायाम् ।

इन्दु मण्डल वि० ईत० । चन्द्रस्य विम्बे मण्डलाकारे
 पदार्थे "ह्रत्वा स्तुत्या नमस्कृत्य विश्वजेटिन्दुमण्डले"
 तन्मसा० तन्मण्डलमानञ्च सि० गि० दर्शित यथा ।
 "विम्ब रवेर्हिद्विगरतु (६५२२) संख्यानीन्दो खनागा-
 स्तुधि(४८०) योजनामि । भूव्यासहीन रविबिम्बमि-
 न्दु कर्पाहत भास्वरकर्षमङ्गम् । भूविम्बु तिल्वक्षफलेन हीना
 भवेत् कुभाविसृतिरिन्दुभागे" "रवेर्योजनात्मक विम्ब मध्यम
 द्वियमवाणपटकत्त्वानि (६५०२) योजनामि । इन्दोस्तु
 ष्टन्यवसुवेद (४८०) मितानि । अथ राहोश्च्यते । रवि-
 बिम्ब भूव्यासेन (१५८१) हीन (१५१) जत्येन्दु कर्षेन स्फु-
 टेन योजनात्मकेन संयुस्य रविकर्षेन स्फुटेन भजेत् फलेन
 भूव्यासवो धर्त्तिवचन्द्रकक्षायां भूमाव्यासो भवति

फलानि योजनविस्वानि । अत्रोपपत्तिं यस्मिन् दिने
 अर्कस्य मध्यतस्यैव स्पृष्टा गति स्यात् तस्मिन् दिने
 उदयकाले चक्रकलाव्यासार्धमितेन यद्विहितयेन मूल-
 मितिनेन तत्स्यष्ट्या तदप्याभ्या विश्वप्रानौ विध्येत् ।
 या यष्ट्ययोरन्तकलास्ता रविधिवत्कला भवन्ति मध्यमाः ।
 तस्य हाति शत् किञ्चिदधिकैकत्रिंशद्विकलाधिका ३२
 ३१ । ३२ । एव विधोरपि पौर्यभास्या यदा मध्यम
 गति स्पृष्टा तदा विध्येत् तस्यैव हाति शत् कला
 ३२ । ० । ६ । उत्पद्यन्ते । विश्वकलाना योजनोकरणा-
 यानुपातः । यदि त्रिंशदाव्यासार्ध एतामत्रमाण विश्व
 तदा पाठतन्तुतियोजनं किमित्येवमुत्पद्यन्ते द्विद्विग-
 र्तुं (६५२०) सस्यानि योजनानि । विधोस्तु खनागा
 स्तुधि (४८०) मितानीति । ममि० । विश्वमेव गोक्षस्य
 व्यासशब्देनाभिधीयत "व्यासारयोन्दुचितिगोलकाना क्रमेण
 तेजोजलनृणस्यानाम् । स्यु योजनन्याकतिवाणपङ्क्ति (६५
 २० व्योमाष्टमेदं (४८०) कुगजेपुत्रं । (१५८१)
 इति श्रौतिताना विश्वस्थाने व्यासशब्दप्रयोगात् । तस्यैव विष्-
 कम्भ इति संज्ञा । "विष्कम्भमान किञ्च यत् सप्त" इति
 लोला० व्यासस्थाने विष्कम्भशब्द प्रयोगात् अतएवार्थभङ्गेन
 पामनिरूपणे । "शशिविष्कम्भविर्जितमित्युक्तम् । "व्यासि
 भनन्दाग्नि (१६२७) हृते विभक्ते खवाणस्यै (१२५०
 परिधिः स स्रष्टुः" इति लोला० उक्तदिशा रविचन्द्र-
 योरुक्तव्यासमानेन परिधिरानेव । स च रवे किञ्चिदून
 (२०४६६) योजनमितः, चन्द्रस्य किञ्चिदून (१५०८)
 योजनमित । तथा च महालक्षशब्दस्य व्यासपरत्वे (४८०)
 योजनानि परिधिपरत्वे किञ्चिदून (१५०८)
 योजनानि इन्दोर्भण्डस्य मानमित्यवधेयम् ।

इन्दु मती स्त्री इन्दु प्रगल्भोऽस्यस्याम् प्राथम्ये मतम् ।
 १ पौर्यभास्याम् २ अजन्मपपत्राया विदुर्भराजभासिन्याश्च ।
 "अथेन्द्रोऽथ क्रथकैशिकाना खववराधं स्वहरिन्दु मत्या"
 रघु । "मनोवधुन्दे मतीनिरासम्" रघु । सा च
 हरिणो नाम सुराङ्गना तण्विन्दुयापात् मानुषजन्मप्राप्ता
 तदेतत् वसिष्ठं तयो । "चरत किञ्च डयर तपसृण-
 विन्दो परिशुद्धिं पुरा । प्रजिपाय सभाभिधेदिनी हरि-
 रणै हरिणीं सुराङ्गनाम् । स तपःप्रतिबन्धमन्यु ना प्रहृष्टा
 विष्कृतचारविक्रिया । अथपद्मव मानुषीति ता शम्भवेष्ठा-
 मन्त्रयोर्भिषा भुवि । भगवन् । परवानयं जन मतिकृष्ण-
 शरितं क्षमस मे । इति शोपमतां चित्तिस्युय कृतशानाश्च

रउप्यदगमात् । क्रथकैशिकयशसंभवा तम भूत्वा महिषी
 चिराय सा । उपलब्धवती दिव्ययुत विवशा शोपनिष्ट-
 चिकारणम्" इति अजं प्रति वसिष्ठसन्देशे ।

इन्दुमौलि उ० इन्दुमौलावस्य । महादेवे स हि इन्दुतपसा
 तृप्तकला शिरस्येका दधारति काशी० कथा यथा
 "तृप्तेन देशदेवेन स्वमौली या धृता सदा । आदाम तां
 कलामिकां जगत्सजीवनीम् पराम् । पद्मात् दक्षेण
 शप्तेऽपि मासान्ते क्षयमाप्य च । आप्यायतेऽसौ
 कलया पुमरेव तथा शशी" ।

इन्दुरत्न न० ईत० इन्दुरिव शुभ रत्नम् वा । सुक्ताया तस्या
 चन्द्रदेवताकत्वात् । चन्द्रोपोपगान्यर्थत्वेन तत्प्रोतये
 दोगमानत्वात् तद्वक्षुभ्रत्याश्च तद्गतत्वम् । अथयत्ने प्रह-
 रत्नानि वषट्त्वे ।

इन्दु लेखा स्त्री इन्दोर्लेखे । चन्द्रकलायाम् २ तदंशजन्त्याया
 १ सोमवतायाम्, तस्या सोमाउद्भवकथा इन्दुवृक्षीयन्दे
 ६२६४६ इत्या । तददाप्यायनकारिण्याम् ३ स्रष्टवतायां, तद-
 वृक्षलशुण्डत्वात् ४ यमानिकायाश्च । लस्य र । इन्दुरेखायत्न ।

इन्दु लोका उ० ईत० । चन्द्रलोके । स हि कर्मिणासुपभोग-
 स्थानतया श्रुत्वादिपु कथित । चन्द्रलोके कर्मिणाम्
 व्याप्यशरीर जायते तच्च कर्मिणमवायिजलस्रष्ट्याऽशेभ्य
 एवेति निरूपणाय छा० उ० पञ्चाग्निविद्या प्रस्ताविता यथा

"असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्यादित्य एव समिद्ध,

रश्मयो धूमो, इहार्चि, चन्द्रमा अङ्गारा, नक्षत्राणि विष्कृचि-
 क्का । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अर्धां जुह्वति तस्या आहुते
 सोमो राजा सम्भवति १ । पर्जन्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य
 वायुरेव समिद्ध धूमो, विद्युदर्चिरयनिरङ्गारा, ष्टाड-
 नयो विष्कुचिक्का । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा सोमं
 राजान जुह्वति तस्या आहुतेर्वर्ष सम्भवति २ । पृथिवी
 वाव गौतमाग्निस्तस्या सवत्सर एव समिदाकाशो धूमो,
 रात्रिर्चिर्दिशोऽङ्गारा, अवान्तरदियो विष्कुचिक्का ।
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा वर्षं जुह्वति तस्या आहुतेरस
 सम्भवति ३ । सुर्यो वाव गौतमाग्निस्तस्य वागेव समिद्ध,
 प्राणो धूमो, अङ्गाराऽर्चिश्चतुरङ्गारा, श्रोत्रं विष्कुचिक्का ।
 तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा अन्नं जुह्वति तस्या आहुतेरेतः
 सम्भवति ४ । योषा वाव गौतमाग्निस्तस्या उपस्य एव
 समिद्यादुपमन्त्रयते स धूमो, योनिरर्चिर्धेदन, करोति ते-
 ऽङ्गारा, अभिनन्दा विष्कुचिक्का । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ
 देवा रेतो जुह्वति तस्या आहुतेर्गर्भः सम्भवति ५ । इति

तु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति सं उल्वाद्यतो
 गर्भो दश वानव वा मासानन्त ययित्वा यावद्वाय जायते
 स जातो, यावदायुषं जीयति त प्रेतं द्दित्मिनोऽग्नय एव
 हरन्ति यत एवेतो यत सम्भूतो भवति" छा० उ० । "असौ
 वाव लोकोऽग्निर्ह्येगौतमः । यथाऽग्निर्होत्राधिकरणम् आ-
 ह्वनोयम् इह तस्याग्नेर्दुलोकाख्यस्यादित्येव समित्
 तेन हीहोऽसौ लोको दीप्यते चत समित्वनात् समि-
 दादित्य । रश्मयो धूमस्तदुत्पानात् समिधो हि धूम
 उत्तिष्ठति । अहरर्चिं प्रकाशयामान्यात् आदित्यका
 र्यत्वाच्च । चन्द्रमा अङ्गारा अङ्ग प्रथमेऽभिव्यक्ते
 अर्चिपो हि प्रथमेऽङ्गारा अभिव्यज्यन्ते । नक्षत्राणि वि-
 स्फुलिङ्गाश्चन्द्रमसोऽवयवा इव विप्रकीर्णत्वसामान्यात् ।
 तस्मिन्नेतस्मिन् यद्योक्तञ्चणोऽग्नौ देवा यजमानप्राणा
 अग्न्यादिरूपाः अधिदैवत अङ्गाम् अग्निर्होत्राहु-
 तिपरिणामावस्वरूपा सृष्ट्या आप अहाभाविता
 अज्ञा उच्यन्ते "पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्ती"
 त्यया हीभ्यतता प्रथे श्रुतत्वात् । "अद्वा वा आप अहानि-
 वारभ्य प्रणोय प्रवरन्तीति" च विज्ञायते । ता अहानि-
 मूपा जुह्वति । तस्या आहुतेः सोमो राजा । अपा अहानि-
 न्द्वाच्याना द्युलोकाग्नौ हुताना परिणाम सोमो
 राजा सम्भवति । यथा अग्नेर्दादिपृथ्वरसा अगादिमधु-
 करोपमीतास्त आदित्ये यम आदिकार्यं रोहितादिरूप-
 लक्षणाभारम्भन् इत्युक्तम् । तद्यथा अग्निर्होत्राहुतिसम-
 वायिन्यः सृष्ट्या अङ्गाशब्दाच्या आपोद्युलोकमहप्र-
 विश्व आन्द्र कार्यभारभन्ते फलरूपमग्निर्होत्राहुत्यो ।
 यजमानाश्च तत्कर्तार आहुतिमया आहुतिभायना-
 भाविता आहुतिरूपेषु कर्मणाऽऽकृता अङ्गाशुसवायिनो
 द्युलोकमहप्रविश्य सोमभूताभवन्ति । तदर्थं हि तैरग्नि
 होत्र हुतम् । आहुतिपरिणाम एव पञ्चाग्निस्त्वन्वक्र-
 नेण प्राधान्येन विवक्षित उपासनार्थम् । न यजमानाना
 गतिम् । ता स्वविदुषा धूमादिक्रमेणोत्तरत्वं वक्ष्यति वि-
 दुषाञ्चोत्तरा विद्याकृताम् ? । द्वितीयहोमपर्यायार्थमाह ।
 पजेन्द्ये वाव पर्जन्य एव गौतमानि पर्जन्योनाम वृष्ट्यु-
 पकरणाभिमानो देवताविशेष । तस्य वायुरेव समित्,
 वायुना हि पर्जन्योऽग्नि समिध्यते पुरोधातादिप्रा-
 वस्ये द्दित्दर्शनात् । अत्र धूमो, धूमकार्यत्वाद्भूमवच्च
 सचरुमाणत्वात् । विद्युदर्चिं प्रकाशयामान्यात् । अथ-
 निरङ्गारा काठिन्यात् विद्युत्सम्भवाद्वा । ह्याडनयो

विस्फुलिङ्गा । ह्याडनयो गर्जितशब्दाः सेवानां वि-
 प्रकीर्णत्वसामान्यात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पूर्ववत् सोमं
 राजानं जुह्वति । अस्या आहुतेर्वर्षं सम्भवति । अ-
 ह्यास्या आप सोमाकारपरिणता द्वितीये पर्याये पर्जन्या-
 ग्निं प्राप्य द्दित्येन परिणमन्ते २ । पृथिवी वाव गौतमा-
 ग्निरित्यादि पूर्ववत् । तस्याः पृथिव्याख्यस्याग्नेः संवत्-
 सर एव समित् संवत्सरेण हि काष्ठेन समिद्धा पृथिवी
 शीघ्रादिनिष्पत्तये भवति । आकाशो धूमः पृथिव्या इवो-
 दित्य आकाशो दृश्यते यथाऽग्नेर्धूमो, रात्रिर्चर्चिः,
 पृथिव्याह्यप्रकाशात्मिकाया अ्युत्तरुपा रात्रि तमोरूप-
 त्वात् अग्नेरिवात्तु रूपमर्चिः । दिव्योऽङ्गारा उपशान्तत्वसा-
 मान्यात् । अयान्तरदिव्यो विस्फुलिङ्गा सुद्रव्यसा-
 मान्यात् । तस्मिन्नित्यादि समानम् । तस्या आहुतेरङ्ग
 त्रेहियवादि सम्भवति ३ । पुरुषो वाव गौतमाग्नि । तस्य
 वागेष समित् वापा हि सुप्तेन समिध्यते पुरुषो न मूक ।
 प्राणो धूमो धूम इव सुखाच्चिर्गमनात् । जिह्वार्चिर्लो-
 हितत्वात् । चक्षुरङ्गारा भास आश्रयत्वात् । श्रोत्र वि-
 स्फुलिङ्गा विप्रकीर्णत्वसामान्यात् । समानमन्यत् । अत्र
 जुह्वति व्रीह्यादि सस्कृतम् । तस्या आहुते रेत स-
 म्भवति ४ । योपा वाव गौतमाग्नि । तस्या उपस्य एव
 समित् तेन हि सा पुत्राद्युत्पादनाय समिध्यते ।
 यदुपमन्त्रयते स धूमः स्त्रीसम्भवाद्दुपमन्त्रणस्य ।
 योनिर्चर्चिर्लोहितत्वात् । यदन्न करोति तेऽङ्गारा अ-
 ग्निसम्भवात् । अभिनन्दा सुखलवा विस्फुलिङ्गा-
 सुद्रवत्वात् । तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुह्वति तस्या
 आहुतेर्गर्भं सम्भवतीति ५ । एव अहानिसोमवर्षादेतेतेह-
 वनपर्यायक्रमेणाप एव गर्भीभूताद्या । तत्रापामाहुति-
 समवायित्वात् प्राधान्यविवक्षा आपः पञ्चम्यामाहुतौ
 पुरुषवचसो भवन्तीति । नत्वाप एव केवला सोमादिका-
 र्यभारभन्ते । न चापोऽतिदृक्कताः सन्तीति । त्रिद-
 त्कतत्वेऽपि विशेषसञ्ज्ञालाभो ह्यः पृथिवीयमिमा
 आपोऽयमग्निरित्यन्यतमाहुत्यनिमित्त । तस्मात्सम-
 दितावभूतानि याहुत्यात्मकसमवायिनी सोमादिकार्या-
 रम्भकार्ययाप इत्युच्यन्ते । दृश्यते च द्रववाहुत्य सोम-
 एच्छ्वरेतोदेहेषु वज्रवृषच्च, यरीरं यद्यपि पार्थिव तत्र
 पञ्चम्यामाहुतौ हुताया रेतोरूपा आपो गर्भीभूता ।
 इति तु एवंतु पञ्चम्यामाहुतावापः पुरुषवचसो भवन्तीति
 व्याख्यात एकः प्रश्नः । यद्युद्युलोकादीना प्रत्याहृतयोरा-

। धृष्टिर्वा सुदृष्टं क्षिप्य क्रमेण विद्यते लोक प्रसूतागो
 भवतीति वाजपयेयके उक्तं तन्नागप्रकृतमिच्छेत्तु । इह
 च प्रथमे प्रसू उक्तं तस्य गदितोऽपि प्रजा गवतीति ।
 तस्य चायमवतम । न गभोऽपि प्रसूय परिपापविभेदः
 व्याज्जतिक्रमं गवरादिभिरां अजागत्यायात्मानु । उल्ला-
 दत उन्मेषेन जरागुणाऽऽहता वेदितो दग वा नव वा
 मामामनामांसं कुर्वी गदितो दायाता कायेन नूनेना-
 तिरिकेमाननारं जायते । उन्मेषत इमादिवैराग्ये-
 तौरित्तायते । एत इ माय वक्षी सूत्रपुत्रो-
 वार्तपित्तप्रोद्गादिगर्भे तदनुलिप्रस्य गर्भलोभ्वात्पुनि-
 पूयादतस्य धोद्विदतेतोऽप्युभितो जग्य मागुरगितमेतर-
 सानुप्रमेगेम च निर्रिमागस्य निरदगतिरिभरं ई
 तेज प्रजापेदस्य गवतम् । ततो योनिहादेस्य पीथा
 मानस्य कलतरा नि र्गतिर्जज्ञेति वैराग्य ध्या-
 यति । सुधूमिप्यपघ्नां दग वा मागान्तिगोर्काशमना
 ययितेति । स एषं ज्ञाते यावदायुषं पुनर्पठोयन्तवह
 मनागर्भमाय कर्म कुर्वन्तु वनामवक्रगदा तिस्यं गृध्रमदाय
 यावत्कर्मणोपान्तमाहुकारज्जीवति । तमेव षीपायुम
 प्रेत मृत दिष्टं कर्मणा निहिष्ट परमोक प्रति । यदि
 चेज्जीवन् वैदिके कर्मणि चाने वाभिलतकामेन मृतमितोऽ
 ष्पादुपासादानयेऽन्यैर्मृतमितो इरनि पुत्रा वान्यकर्मचे,
 यत एव इत व्यागतोऽग्ने सकाशाच्छ्रद्धायाज्जितक्रमेण,
 यत च पसुभ्योऽग्निभ्यं सम्युत उगृपधो भवति तथा एता-
 रनये इरनि सानेव योनिमग्निमापादयन्तोऽर्थे” भा० ।
 एव चन्द्रभाषाप्रामकारगुह्या तन्नागप्रसूतगुणं कमभेद
 मद्रुग्ने तस्य गतिप्रकारमाह “एष य इमे स्तृहस्या
 पाम इटापूते दक्षमित्युपाकते ते धूममभि सम्ययनि,
 धूमाह्वानि”, ताले रपरपशसु, अपरपशादान् पट्टद्विषैवि
 कासांश्चायैते षवत्सरमभिमाभुमनि, मासेभ्यं पितृषोम,
 पितृषोकादाकाय, माकायाश्चन्द्रमसेय शोमो राजा तद्दे-
 वानामस्य त देवा मद्ययनि । तस्मिन् यावत्पुत्रम्यातस्यपि-
 स्वाऽथैतमध्वान पुनर्निवर्त्तन्ते” का० ७० । “अथेत्यर्चान्तर
 प्रस्तावमार्यो य इमे स्तृहस्या । पाम इति स्तृहस्यानाम-
 साचारण्य विशेषणपरण्यवाशिभ्यो व्याहृत्यर्थम् । अथा
 वानपस्यपरिग्राहकानामरण्य विशेषणं स्तृहस्येभ्यो व्याह-
 रण्ये तद्वत् । इटापूते इटभग्निहोतादि वैदिक कर्म
 पूत वापीभूपतङ्गागारतमादिकरणम् । दत्त च यद्विद्वेदि
 वेवायत्तर्होती इत्यसन्नागो दत्तम् इत्येवैविधं परिवचण-

परिग्राहानुपाकते इति मद्रुग्णं प्रजापद्विनाद्वेत्तात् ।
 ते तर्गनाऽपि तदाद्वयं धूममिवाग्निर्वा देवतामग्नि-
 स्तृहस्यमग्निं प्रतिपद्यते । तदातिमाद्विक्ता धूमा
 ह्वानि तान्तिदेवतां, तान्तिदेवतादेवताम्, उभयो देवताया-
 भिमामिर्भोम्, अन्तरपशादान् पशुपशान् दक्षिणा दक्षिणा
 दिग्मेति गतिता तानु म.ग.त् टर्गनादम.त् वचना-
 म.भिमामिर्भोदेवता प्रतिपद्यते इत्यर्थः । मद्रुग्णमि-
 दि वस्तुमानदेवता इति भाष्यमिति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।
 मेत कर्मिण्यं प्रकृतं अन्तर सवत्सरमभिमाभुमिर्भो
 देवतामभिमाभुमि । इतः पुन सवत्सरमभिमाभुमि
 यत, प्रतिपद्यते । अग्नि इ सवत्सरस्य मस्युग्रे-
 ष्पाययभूत इति पौनरात्ये तदातिमाद्विक्तामभु-
 कानासुतगतमभाभेभ्योऽप्यग्निं संत्स्यन् प्रतिपद्यते ।
 एत इटापि तदवगाभूतार्त्ता इति वचनामामः प्राप्ति
 तुया तन्नागतिव गवत्सरमभि पूर्ववत्प्रामादयेत्यत-
 कात्प्राप्तिः प्रतिपद्यते इति परंकारमभिमाभुमितीति ।
 मासेभ्यं पितृषोम, पितृषोकादाकायमाकायाश्चन्द्रमसम् ।
 शोमो यत्तं पीयते चन्द्रमाय एष इत्यनेनान्तरिषे शोमो
 राजा तानुपाना तदस्य देवतां त चन्द्रमसस्य देवता
 इटादयो मद्ययनि । एतन्नो धूमादिना गत्या चन्द्रभूता
 कर्मिणो देवैर्मध्यन्ते । मस्यमगायेटादिकरणं यद्यदभूता
 देवैर्मध्यन्तु, जैम दोष एवमित्युपकारपलास्य वि-
 शितस्यात् । न हि ते कर्मोक्तोपेय देवैर्मध्यन्ते, किं
 तदुपकारणमात देवतां भवन्ति ते, स्त्रीपुत्रभवादि-
 यत् । इटापस्यस्य उपकारणं क्लियोऽयं पयो, च रा-
 चामिस्वादि । न च तेना स्तृगादोना पुत्रोपभोग्यते
 ऽप्युपभोगो नास्ति । तथाकर्मिणो देवतानासुपभोग्या क्वपि
 सन्न सुविने देवै कौटुले । शरीरस्य तेषां सुधीप-
 भोग्योभ्यं चन्द्रमस्येव व्यापमारभ्यते । तदुक्तं उरुषा-
 ष्पुत्रागन्दा अपोद्युजाकानो ज्ञता शोमो राजा ष
 म्भवतीति । ता व्यापः कर्मणमवायिन्य इतरैव भूतैरुगता
 द्युषोक प्राप्य चन्द्रमसापन्ना शरीराद्यारन्ध्रिका इटाद्यु-
 पासकानां भवन्ति । अन्त्यायाश्च शरीराज्जतावन्तो ज्ञ
 तायापनिना दक्षमाने शरीरे तदुत्या चापो धूमेन ष
 होर्त्तुं यजमानमावेष्ट्य चन्द्रमस्यस्य प्राप्य कुगमृत्तिका-
 स्यामोया वाङ्मृगरीरारन्ध्रिका भवन्ति । तदारभ्येन च य-
 तीरेयेटादिकस्यपुञ्जाना षासते यावत्सुपभोगमिभिसस्य
 क्षयः कर्मिणः । अन्त्यतलि येनेति अन्त्यातः कर्मिणः शोमो वा-

यत्समाप्तं यावत्कर्मण क्षय इत्यर्थं । तावत्समि'चन्द्रमण्डले
 उपित्वा अथाऽनन्तरमेतमेव वक्ष्यप्राणमध्व न मार्गम् पुन
 निर्वर्त्तन् इति प्रयोगात्पूर्वमप्यसङ्गच्छन्मण्डल गता निष्ट-
 ताशासन्निति गम्यते । तस्मादिह लोके इटादिकर्मोपचित्य
 चन्द्र गच्छन्ति तत्क्षये चावर्त्तने । क्षणमात्रमपि तत्र
 स्यात् न लभ्यते स्थितिनिमित्तकर्षणव्यात् स्नेहचया-
 दिव प्रदीपस्य । किं तत्र येन कर्मणा चन्द्रमण्डलमाहूट-
 क्षस्य सर्वस्य क्षये तस्माद्दशोद्गण किं वा साधयेप इति ।
 किन्तत । यदि सर्वस्यैव क्षय कर्मणश्चन्द्रमण्डलस्यस्यैव
 मोक्ष स्यात् न वेति तत्र व्यागतस्येह शरीरोपभोगादि न
 सम्भवति । तत' शेषेणेत्यादिस्मृतिविरोधश्च स्यात् । नन्विटा-
 युक्तेदस्यव्यतिरेकेणापि मनुष्यलोके शरीरोपभोगनिमित्तानि
 कर्माण्यनेकानि सम्भवन्ति न च तेषा चन्द्रमण्डल उप
 भोग । अत ज्ञोणानि यन्निमित्त चन्द्रमाहूटास्तान्येव
 क्षोणानोत्वविरोध शेषेणैव सर्वेषा कर्मत्वसामान्याद-
 विरुद्धं भा० । एवं चान्द्रायणादिकं तत्प्राप्तिहेतु ।

इन्दुलौह न० ईत० । इन्दु देवताके, लोहे धातौ रौप्ये
 धातुमध्ये तस्येन्दुवर्णत्वात् इन्दुदोषोपशान्त्यर्थं देय-
 त्वाच्च तथात्वम् । स्वार्थे कन् । तल्लैव ।

इन्दुवदना स्त्री 'इन्दुवदना जजसने सगुरुयुग्मं' इत्त० र०
 उक्ते चतुर्दशाक्षरपाठके वर्ण्युत्तमे

इन्दुवल्ली स्त्री ईत० । चन्द्रनामिकाया सोमलतायास् । तत्-
 प्रापिस्थानमुक्तं सुश्रुते यथा "नैयासादयितुं गन्वा
 सोमा सोमसमास्रथा । पोताश्वमेधस्यतु देवैर्ब्रह्मपरो
 गर्भं । निहित सोमशीर्ष्यांसु सोमे चाथोपधीगती । देवसुन्दे
 हृदवरे तथा सिन्धौ महानदे । दृश्यते च जलान्तेषु
 मध्ये ब्रह्मसर्वात्वा" तत्समास्य व्योमधिगच्छे वक्ष्यन्ते
 इन्दुवार ५० "यापोकृष्णे (१, ६, ८, १२,) यदि खगा स किचे-
 न्दुवारो न स्याच्छुभं कषणं ताजकशास्त्रगीतः" नी०
 ता० उक्ते वर्षलनत (३, ६, ८, १२,) स्थानानामन्यतम-
 स्थाने सर्वं यद्दृश्यति ह्ययोगभेदे ।

इन्दुव्रत न० इन्दुलोकप्राप्त्यर्थं व्रतम् याक० त० । चान्द्रायणे
 व्रते तस्य चन्द्रलोकप्राप्तिषाधनत्वात् चन्द्रह्याखट्वादिशशानु-
 धारेण भोजने ह्यासद्विमस्त्राच्च चान्द्रायणत्वम् तदेतत् प-
 ष्वविधं तत्स्वरूपविभागादि प्रा० वि० दर्शितं यथा ।
 "एकैकं ह्यासयेत् पिण्डं कण्ठे, शुक्ले च वर्द्धयेत् । उपस्मृ-
 क्षिपयन्मेतच्चान्द्रायणश्चरेत् । एतदेव विधिं कृत्वा व्याच-
 रेत् यथमध्यमे । शुक्लपथादि निवतश्चरेच्चान्द्रायणव्रतम्" ।

'अथावष्टौ समश्रीयात् पिण्डान्मध्यदिने गते । निय-
 तात्मा हविष्यस्य यतिचान्द्रायणश्चरन् । चतुर प्रातर-
 श्रीयात् पिण्डान् विप्र समाहित । चतुरोऽस्तमिते
 सूर्ये' शिशुचान्द्रायणं व्रतम् । अथावष्टौ समश्रीयात्
 पिण्डान्मध्यदिने गते । मासेनाश्रुत् हविष्यस्य चन्द्रस्यैति
 सलोकताम्' मनु । एतत् पञ्चविधं चान्द्रायणम् पि-
 पीलिकातनुमध्यम्, यथमध्य, यतिचान्द्रायणम्, सर्वतो-
 मुखं शिशुसंज्ञञ्च । यथाह जावाल "पिपीलिकायथ-
 मध्य यतिचान्द्रायणन्तथा । चान्द्रायणन्तथा चेत्ये चतुषे
 सर्वतोमुखम् । पञ्चमं शिशुसंज्ञञ्च तस्य उल्लफलो-
 दयम्" । कृष्णप्रतिपदमारभ्य मासमेकं यदा क्रियते तदा
 पिपीलिकामध्यं भवति, शुक्लप्रतिपदारभ्ये यथमध्यसंभयत्वा-
 भावास्त्रायामभोजनं कृष्णप्रतिपदि चतुर्दश्यासभोजना-
 रभ्ये ह्यासक्रमेण चतुर्दश्यामेकप्रासः अभावास्त्रायाम-
 भोजनम् एव प्राप्नोति तथा च वसिष्ठ । "मासस्य
 कृष्णपक्षादौ प्रासानव्याञ्चतुर्दश" । नन्वेवं क्रमेण पञ्चविधं
 त्युत्तरं प्रासयतद्वयं स्यात् न चत्वारिंशदप्रासाधिकं गतह-
 यम् तच्च यावन्न वक्तो नोक्तम् "यथा कथञ्चित् पिण्डानाञ्च-
 त्वारिंशच्छतद्वयमिति" । "यथा कथञ्चित् पिण्डानां तिलो-
 ऽशीतो समाहित" इति मत्तुनायुक्तम् । उच्यते सयम-
 दिवसे पौर्णमास्याम् अभावास्त्रायाम् वा पञ्चदश्यासभोज-
 नेन सख्याप्रणयसम्भवात् अथ वा पञ्चदश्यादिकमेवेदं
 व्रतम् न प्रतिपदादिकं चतुर्दश्यामेव व्रतसङ्कल्पं ।
 यथाह गोतमः पौर्णमास्यां पञ्चदश्यां प्रासान् भुञ्जी
 कैकापचयेनापरपक्षमश्रीयात् अभावास्त्रायामुपोष्य एकै-
 कोपचयेन पूर्वपक्षम्, विपरोतभेकेषाम्" शङ्खलित्वितौ
 "अभावास्त्रायाम् व्रतोपायनं यथमध्यम् अभावास्त्रायाम् पञ्च-
 दश पिण्डानश्रीयात्" उपायनमारभ्य । युक्तञ्चेदम्
 अथास्त्रायामपि पञ्चदशकलात्मकस्य चन्द्रमसः सूर्य्यप्रविष्ट-
 त्वात् तत एकैककलाभिर्गमस्य प्रतिपदादिषु षड्विंशद्
 वाच्यत्वात् । जावाल "एकैकं पञ्चयेदप्रासं शुक्ले कण्ठे
 च ह्यासयेत् । अभावास्त्रायाम् न भुञ्जीत यथमध्यश्चरन् द्विज" ।
 एकैकं ह्यासयेदप्रासं कण्ठे शुक्ले च वर्द्धयेत् । पौर्णमास्यां
 न भुञ्जीत पिपीलितनुमध्यमम्" । अत कल्पतरुः क्वास्त
 नम् । एकैकं ह्यासयेदिति कृष्णप्रतिपदि पञ्चदश्यास-
 मारभ्य एकैकापचयेनाभावास्त्रायामेकोप्रासं तदमन्तर
 शुक्लप्रतिपदि द्वौ प्रासावेव द्विद्विक्रमेण चतुर्दश्यां पञ्चदश
 प्रासां सम्पद्यन्ते पौर्णमास्याञ्चोपवास इति" पिपीलिका

तनुमभ्यं 'आन्त्याययम्' । अतिवासात्तदना । तन
 "तीरोरीन् पिबत् तं मममोदात् तिमिदं ७८तम् ।
 एविद्यायाम् हे आन्त्याययाम् ७८तम्" । अत्र
 आचारिणस्तद्वत् ७८० । १ । अत्रभरिमाद्यभाष्ट एता-
 गत् "अकुट्टाप्रममादस्य सायदा भरिदेगुचम् ।
 एतं व्याग विजाभियाश्चुष्टुम कायमोपमम्" । मन्त्र
 अन्त्यायय एतं अहंसाप्रमाणं तदनाप्रदिने सन्तुत्तम्
 मयम कार्यं । तदा भौधायनः "तुतां अहंसे गुप-
 वसिगु लणवत्तद्दं वा केयमस्तुमपमोमासि वापतिता"
 इत्याद्यभिधाय "तिदिनस्तुतादिहोमं मन्त्रचष्टुत्तम्"
 विद्यारभयाद्यं विहितम् । अत्र माभास्तदभये कर्मकम् ।
 त्रियेवमाह यम "आहंसापारेणैगु लण्यु क्षाता मन्त्रं
 न पीडयेत् । अत्रुत्पयन्दिनं आद्यं तदनाप्रदिने चामि
 मन्त्रदेगु । मन्त्रादिना उपसृष्टं पुनरेषामिमन्त्रदेगु ।
 आद्यम तैलम पात्रं अमोत्पय विरुणयेत् । अहंसादि
 दि तन् पात्रं पात्रपातयचञ्जलम्" अत्रमज्ज कुशालवन्ता
 निव्यसम् । अत्रैरे अर्थां भौधायनादिषु इत्यम् । तेन
 एकस्मि गार्हपत्याभ्यं आन्त्याययमतम्" । या० ७८० ।
 "तिदिनस्तुता चरेगु विद्यान्तु तुले विद्यालउमभि
 तान् । एकैकं हाणयेगु तूपे पिबत् आन्त्याययं
 चरन् । यथाकपचित्तुं पिबेत्तना चत्वारिपत्तददम् ।
 मस्मिंशेषभुश्रीत आन्त्याययमतम् । कुशादिपयस्य
 द्यायी लण्यु आन्त्यायय तथा । अत्रादिदेगु पायेषु
 शुद्धिवान्त्याययेन य । धर्म्यादि यपरदेतनुत्तुसंति एतो-
 कताम्" अत्र (१४०) आगवस्योक्तैर्भयो भोपयस्य इति
 मतोयते तथा हि प्रतिपादादिपुष्टयसु आगवस्येन
 भयस्ये "शैकपदप्रपटादिमर्षकाद्युति किञ्च सञ्चिस्ता-
 ख्येति" लीला० उक्तदिगा (१२०) आगवस्या, पुन लण्ये
 सुचितेन तस्यै सख्येति (२४०) भीष्टपाथस्येत्या ।
 तथाच समर्थासमर्षमेदेन अत्ययोर्भ्यस्येति सिद्धान्त ।
 इन्द्रुशेखर उ० इन्द्रु गेखरे यस्य । महार्देने इन्द्रुगीपि
 गन्दे ६१६४० विवृति । अन्द्रुगेषादयोऽप्यत्र ।
 इन्द्रूर उ० उन्द्रूर+ष्ट० उन्पम् । सूपिके जटाध० ।
 इन्द्र उ० इदि-रनु । परमेश्वरे । "इन्द्रोमायाभिः पुत्ररूप
 देयते" अतिः । हादायादित्यमध्ये ३यादित्यमेदे ।
 ते च अदित्या कश्यपेनोत्पादिता "भाताऽय्यं मा च मिलय
 वरुणोऽ गुर्भगक्षया । इन्द्रोवियस्रान् पूषा च पर्जन्यो
 द्यम स्रत । ततस्तदा ततोविष्णुरक्षधन्यो जषन्त्यज "

विष्णुप० । भा० अ० ६५०० तं इन्द्रुगेषां तत्रम,मा
 इति तदा अदित्यां हादायादित्या सन्तु तापुत्रेभ्यः ।
 मे राजप्रधानवत्तुं केचिदित्यामि भावत । भाताः
 इतोर्विद्या ततो वरुणस्य पुत्रे - । अतो विद्यान्तु
 पूषा च मरिचता इतम स्रत । उक्तदत्तना तदा
 हाटोविष्णु इत्यते । अत्रमन्त्रानुसारेणादित्यानां गुणा
 भिन्नः । अत्रमन्त्राद्याः अत्रैव इति न विद्यते ।
 इन्द्रतद्वत् एतासौ च भरिदि ६ मन्त्राः ओं-
 होममेदे मन्त्रमा० इन्द्रैरेतासौ ईष्टेतासौ इत्यन्त्या-
 दिषु दोषेषु उवद्विदि गोने अन्त्याययमन्त्रदेगु इत्याना
 प्रकारे आदानुप्रदेवेन अहंसावन्त्रेन तुते उपसृष्टैर्मेदे ।
 इत्येतामे ग च मन्त्रनरमेदगा अहंसादि च ददा
 "मन्त्रनर मन्त्रेण मन्त्रनरा इत्येतर । अत्रयोः सा-
 न्तराद्युहरे अत्रिभगव्यते" भा० ८८७० । ७८० । इत्यु मन्
 न्तरे अहंसावन्त्रेणोत्पद्यमानं मन्त्रनरमेदेन तत्रमन्त्राभि
 विद्यतामि अतोनाममेदामन्त्र अहंसावन्त्रेण ततोना यदा
 "तुपिता ताम न देवा आहन्तु वायमन्त्रेणरे । अतोवि-
 विद्याययमोवत् तुतेदेवत्" भा० ८८७० । ७८० । इत्यु-
 न्तरे मन्त्र । "आरोषिषो द्वितीयन्तु मन्त्ररुमे एतोऽभवत्"
 इत्यन्त्रम् "ततोऽत्रोपमन्त्रासीत् देवाषु अत्रिणादय"
 तदेव । ७८०० रोचन । "ततोऽय अन्त्रमेदाम
 मन्त्रगतएतो मन्त्र इत्युत्पत्तम् "अन्त्राभेदसुता भद्राः
 देवा इन्द्रुम गन्तुजित्" तत्रैव । २८०० अत्रिजित् "अहंसा-
 उपमन्त्राता महर्गाया च तामस" इत्यु० "अहंसा
 इत्ययो शीत देवादिदिपय ईश्वर" तत्रैव । "इन्द्ररुद्र"
 शोधर । ४८०० तिघिष । "अहंसा देवतोनाम मन्-
 त्रामसवीदत्" इत्यु० "विष्णुर्दिन्द्रु राएवता राजन् । भूत
 रयादयः" तत्रैव ६५०० । २८०० विष्णुर्दिन्द्रु । "अहंसा
 पुत्रपाशुषो नाम वै मन्त्र" इत्यु० "इन्द्रो मन्त्ररु मन्त्र
 देवा आसादयो मता" तत्रैव ६५०० । ६८०० मन्त्ररुम् ।
 "मन्त्रविद्यत उत्र । आहंसेव इति अत्र । अममो वर्म
 मानोऽयम्" इत्यु० "आदित्यावमोवहा विश्वे देवा
 मरुद्वया । अत्रिनाहभेना राजदिन्द्रुलोमं उन्न्त" ।
 तत्रैव अ० १२ । ७८०० उन्न्त । "अहंसावन्त्रे आयाते
 वावर्षिर्भविता मनु" इत्यु० "तत्र देवा एतपयो वि-
 रजा अहंसावन्त्रे । तेना विरोपन्तुतो अत्रिदिन्द्रो म-
 विद्यति" ६५०० । ८८०० अत्रि । "मन्त्रो अहंसावर्षिर्भवि-
 रक्षधमन्त्र" इत्यु० । "मन्त्रोविष्णुर्दिन्द्रु देवा इन्द्रु

शुत स्रुत" तत्रैव १२५०। ६५० श्रुतः । "दशमो ब्रह्म-
 सायसि रूपाज्ञोऽसुतोमहान्" इत्यु० 'सुत्रासनविरु-
 द्धाद्या देवा शम्भु सुरेश्वर" १२५०। १०५० शम्भुः ।
 "मनुर्वै धर्मसायसि रेकादगम आत्मवान्" इत्यु० 'विरु-
 द्धमा कामगमानिर्जोषरुचयः सुराः । इन्द्रस्तु वैश्वदेवो पा-
 स्ययज्ञारुष्यादयः" १२५०। ११५० वैश्व० । "भविता रुद्रा-
 यस्मिन्नाम हादगमो मनु" इत्यु० "अतधामा ष देवेशो
 देशश्च हरितादयः" १२५०। ११५० अतधामा । "मनुस्त्र-
 योदशोभव्यो वेदसायसि रात्मवान्" इत्यु० "देश सुक-
 र्मात्तमसता इन्द्रोदिवसति" १२५०। १२५० दिव-
 सति । "मनुर्वै इन्द्रसायसि सुवेदशम एष्यति" इत्यु०
 'पविताशानुपादेश गुविरिन्द्रो भविष्यति" १२५० ।
 ११५० गुपि । उराण्यन्तरादौ नामान्तराणि चतुर्दश
 इत्यभेदादविरुद्धानि । विस्तरभयात्तानि नोक्तानि । एवंशक-
 तामसख्यासाख्यात् १० चतुर्दशसख्यायाम् । स च यथो-
 पति एतादिहन्ता, पूर्वदिग्पाश, एष्टिदायका,
 अक्षरेण श्रेष्ठपण तस्य प्रतो जयन्त, यत्र नन्दन
 हयउच्चै श्रवा. गजशेरायत, सुरी अमरावती नेत्राणि
 सङ्घस वज्रमस्तम्भु हरीपाश । विष्टित्वात्तच्छब्दे एष्ट्या ।
 तस्यानेकविधानि कार्याणि उराणादौ वर्णितानि विस्त-
 रमयादोक्तानि मनुकावपर्यन्तं तस्याधिकारकावस्त-
 वमाप्तौ तस्य प्रजापते एकाशात् ब्रह्मविद्याप्राप्तेरप्ये-
 वल्लमाणत्वात् कैवल्यप्राप्ति "योयो देवामा प्रत्युपधत्त"
 इत्यादिश्रुते । इत्येतत् नामाशास्त्रश्रुतीतिहासेषु प्रसिद्धम्
 सङ्काचमध्ये ऽपि त्यट्टुल्लविसङ्घमभजनितब्रह्मविद्या-
 स्तन्दनमिया तस्य स्वपदश्रुति । तत्पापस्य विमञ्चान्यत्र
 सक्रामसे पुन स्वपदप्राप्ति । असुरादिभिरपि वच्चाधिक्य-
 पशात् युधि निर्जित्व कियत्कासपर्यन्तं वत्पदेऽधिकारिता
 प्राप्ता इत्यपि उराणादौ प्रसिद्धम् "जित्वा च सकलान् देवान्
 इन्द्रोऽभून्महिषासुर" देवीमा० "यताश्चमेधकरणे अम्यस्यापि
 इन्द्रत्वप्राप्तियोग्यतेत्यत्र इन्द्रलोकगच्छे प्रमाणं वक्ष्यते ।
 इन्द्रश्च प्रजापतिशकाशात् एकयतवर्षे ब्रह्मचर्याचरणेन
 ब्रह्मविद्यां प्राप्तेति का० उ० वर्णितं यथा "यदाहारेकयत
 है क वर्षाणि भववान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यं सवाच तस्मै
 शोवाच । सधवन् । मर्त्ये वा इदं शरीरमात्तं सत्युगा तद-
 म्याह नस्याशरीरस्यात्कनोऽधिष्ठानमात्मा वै शरीरं प्रिया-
 प्रियाभ्यामात्तो न वै शरीरस्य सत प्रियाप्रिययोरपह-
 तिरस्वशरीर वाव सन्" न प्रियाप्रिये स्मृत, इत्यादि ।

"सधवन् । मर्त्ये वै शरीरधर्मा शरीरम् । यन्मयसेऽध्या-
 धारादिष्वक्षयः सप्तषादसक्षयः आत्मा भयोऽतो विनाश-
 मेवापोतो भवतीति । शृणु तत्र कारणम् । यदिदं शरीरं नै-
 पश्यति तदेतन्मर्त्यं विनाशि । तच्चार्यं सत्युना सदा सन्त-
 मेव । कदापिदेव श्रियत इति मर्त्यमित्युक्ते च तथा
 सन्तापो भवति यथा सक्षामेव सदा व्याप्तमेव शृणुने-
 त्युक्ते इति वैरम्याद्यं श्रियेव इत्युच्यते आत्त सत्यु-
 नेति । कथं माम देहाभिमानतो विरक्तः सद्यिषर्त्तत
 रति । शरीरमित्यत्र सचेन्द्रियमनोभिरुच्यते । तच्छ-
 रीरमस्य सप्तषादस्य त्रिस्थानतया गम्यमानस्यान्तस्य
 मरणादिदेहेन्द्रियमनोधर्मावर्जितत्वेत्येतत् । अन्तस्येत्य-
 वेमैवाशरीरस्ये सिद्धे पुनरशरीरस्येति वचनं वायादिवत्वा-
 वयस्यगूर्तिमत्त्वे सा भूतामिति । आत्मने भोगाधिष्ठानम्
 आत्मनो वा सत ईक्षित्तस्येजोऽवघादिकनेषोत्पन्नमधि-
 ष्ठानम् जीवरूपेण प्रविष्य श्देशाधित्तत्वात्प्रसृति वापि-
 ष्ठानम् । यस्येदमोदय नित्यमेव सत्युपक्षं धर्माधर्मा-
 लनितत्वात्प्रियाप्रियपदधिष्ठानं तदधिष्ठितप्रदान् शरीरौ
 भवति । अशरीरस्यभावस्यात्मनस्तदेवाऽहं शरीरं शरीरनेव
 चार्थमित्यविवेकादात्मभावः शरीरत्वम् । पात एव श-
 यरीरं धर्मात्तो चस्य प्रियाप्रियाभ्याम् । प्रसिद्धमेतत् तस्य
 च न वै शरीरस्य सत प्रियाप्रिययोर्नांश्रियवयस्ययोग-
 वियोगयोर्निमित्तयोर्नांश्रिययोगवियोगौ ममेति मन्यमा-
 नस्यापहृतिर्विनाश उच्छेद सन्ततिरूपयोर्नांश्रीति । त
 पुनर्देहाभिमानादशरीरस्वरूपमिच्छानेन निर्वर्त्तितविवेक-
 चानमशरीरं सन्त प्रियाऽप्रिये न स्मृतम् । स्मृति
 प्रत्येकं सम्बध्यते प्रियं न स्मृतत्वात्प्रियं न स्मृतंतीति
 यावद्वयं भवति । न श्रेष्ठ्याशुच्यधामिर्कै सङ्घं सम्भा-
 भेतेति यहत् । धर्माधर्माकार्ये चिन्ताङ्गते, यतोऽ-
 शरीरता एतत्तत्तत्प्रसृतिमिति । तत्र धर्माधर्मायोरसम्भवात्त-
 त्कार्यं भावो दूरत एवेतन्नो न प्रियाप्रिये स्मृतम् ।
 अतु यदि प्रियमयशरीरं न स्मृतंतीति यन्मपयतोक्तं
 सुप्रस्य विनाशमेवापीतो भवतीति तदेवेष्ट्याप्यापद्यम् ।
 नैप दोषो धर्माधर्माकार्ययोः शरीरसम्बन्धिनो प्रिया-
 प्रिययो प्रतिषेधस्य विवक्षितत्वात् "अशरीरं न प्रिया-
 प्रिये स्मृतम्" इत्यादिश्रुत्या । आशमापायिनोर्हि स्वर्ग-
 यन्दो तपो यथा श्रोतस्वर्गं उष्यस्वर्गं इति । न त्वग्ने-
 रूपाप्रकाशयो स्त्रभावभूतयोरग्निना स्वर्ग एव भवति ।
 यथाग्ने सवित्रैर्बैष्णप्रकाशयत्स्वरूपभूतस्य नित्यस्य प्रियस्यापि

नेह प्रतिषेधो "विज्ञानमानन्दम्" "आनन्दो ब्रह्मेति" इतिभ्य इहामि "भूर्भुव सुयम् इत्युक्तात्" भा० इत्यु पक्षस्य बहुपदेण क्त । प्रपञ्चसत्त्व एवम् ।

इन्द्रस्य देवाना मध्येऽतिशयेन ब्रह्मवित्तम तथाहि । केनोपनिषदि अक्षरविजये देवानां महिमाभिमाने जाते तदभिमानापनोदनाय यत्कभूतेनाविर्भूतेन परब्रह्मणा प्यग्निशब्दो रभिमानमिगसने तयोर्निर्दिष्टौ टटभङ्गिमिन्द्रं मन्वेव हैमवत्युपदेगेन तस्यातिशयमहिमा सूचित ततो टिष्मात्प्र तङ्गाप्यस्रदर्गप्रते । 'ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहोयन्त त येननाम्नाकमेवाय विजयोऽस्माकमेवाय महिमेति तद्वैपा विजघ्नी तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव तन्न व्यजानन्न किमिद यत्कमिति । तेऽग्निमद्भुवु जातपेद । एतद्विजानीहि किमेतद्व्यक्तमिति तथेति तदभ्यङ्गवत्तमभ्यवदत् कौऽसीति अग्निव्याऽहमश्रोत्स्वन्न योज्जातवेटा या अहमश्रीति । तपि म्वयि कि वीर्यमिद्व्यपोट सर्वं दृष्टेय यदिद एष्टिव्यामिति । तस्मै त्वण निटपायेतद्दृष्टेति तदुप प्रेयाय सर्वजनेन तन्न गशाक दम्भु स तत एव निवहते भैतदशक विज्ञातुं यदेतद्व्यक्तमिति' के० उ० । एव पायोरप्यभिमाननिरसनसुपवग्यं 'अथेन्द्रमद्भुवन्मवधने तद्विजानीहि किमेतद्व्यक्तमिति तथेति तदभ्यङ्गात्तस्मात्सिरोटपे । स तस्मिन्नेवाकाशे स्वियमाजगाम बहुगोभमानासुमा हैववतो ता होयाच किमेतद्व्यक्तमिति । सा ब्रह्मेति होवाच ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीचक्षमिति ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति । यथाहा एते देवा अतितरामिशान्यान्देवान् यदग्निर्वायुरिन्द्रो ह्येन च्चेदिषं पस्सर्गुक्ते ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति तस्माद्वा इन्द्रोऽतितरामिवाप्यान् स ह्येनत्चेदिषं पस्सर्गु स ह्येनत् प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति'के० उ० । 'तथेन्द्रमद्भु वन्मवधने तद्विजानीहि इत्यादिपूर्व्ये वदन्द्रः परमेश्वरो मवधान् बलवत्पात्तयेनि तदभ्यङ्गवत्तस्मादिन्द्रादात्मसमीपगतात्तद्व्यक्तमिति तिरोदधे तिरोभूतमिन्द्रत्वाभिमानोऽतितरानिराकर्त्तव्य इत्यत सवादात्मसमि नादात् ब्रह्मेन्द्राय । तद्वत्त यस्मिन्नाकाशे व्याकाशप्रदेशे व्यात्मान दर्शयित्वा तिरोभूतमिन्द्रस्य ब्रह्मणसिरोधामकाशे यस्मिन्नाकाशे व्यासीत् स इन्द्रस्यैवाकाशे तस्यौ । कि तद्व्यक्तमिति ध्यायन्न निवहतेऽग्न्यादिवत्तस्येति यत्ते भक्ति बुद्धा विद्या उमाहृपिणी प्रादुर्भूता स्त्रीरूपा । स इन्द्रस्याहमा सर्वेषां हि गोभमानानां गोभमतमां विद्या

तदा बहुगोभमानेति विशेषणसुपपदन्मवति । हैववतो हैमवतोऽभरणवतीमिव बहुगोभमानामित्यर्थ । अदश उर्ध्वं हिमवतो दुहित्वा हैमवतो नित्यमेव सर्वेषेन इन्द्रेण सा पत्न्य इति गातु समथां इति क्त्वा तासुपजगाम इन्द्रमा ह उमा किनोवाच पन्थस्र मृहि किमेतद्दर्शयित्वा तिरोभूत यत्कमिति । सा ब्रह्मेति होवाच ह किन् ब्रह्मण इन्द्रस्यैव विजये इन्द्रेणैव जिता अक्षुरा यय तन्न मिमित्तमात्तं तस्यैव विजये यय महोयध्व महिमान प्राप्तुथ । एतदिति क्रियाविशेषणार्थम् । मिय्यामिमानप सुम्राकमेव महिमेति । ततस्तस्मात्तस्मात्तस्मात् एव विदाञ्चकार ब्रह्मे तोन्द्रोऽप्यधारणात्ततो हैवेति म म्वातन्त्येण । यस्मात्तग्निवायुिन्द्रा एते देवा ब्रह्मण सवाददर्शनादिनां समीपसुपगतात्मसादैश्वर्यं शुभैरतितरामिप गङ्गिगुणादिभिर्महाभ्याग्यैरन्यान्देवानातितरामिगयेन गेरते इति देवा । इवगच्छोऽनर्घकोऽयथारणार्थो वा । यदग्निवायुरिन्द्रो ह्ये देवा यस्मादेमद्व्यक्तमिति दैवमन्त्रिक समीप प्रियतम पस्सर्गु स्पृष्टवन्ता यथोक्तेर्ब्रह्मण सवादादि गकारेणो हि यस्माच्च हेतोरैरेन्द्रमन्त्र प्रथम प्रथमा गधानां कृत्वा इत्ये तद्विदाञ्चकार विदाञ्चकुरित्वेद्वम ह्येति । यस्मात्तग्निवायु अपोन्द्रवाक्वादेव विदाञ्चकुर इन्द्रेण ह्युभावाक्वात्प्रथम श्रुत ब्रह्मेत्येतरुमाह इन्द्रोऽतितरामितिशयेन येते इवान्यान्देवान्, स ह्येनत्चेदिषं पस्सर्गु यस्मात्त ह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार ब्रह्मेति' भा० ११ अन्तरात्मनि "इन्द्रियमिन्द्रोऽहमित्यादि" पा० १२ ऐययान्ति त्वि० । भावे रनु । १२ ऐययान्ति । १४ इन्द्रयारुण्या स्त्री टोप् । राजनि० । 'इन्द्रायेन्द्रो । पससते' ष० ८, ६४, २२ । 'तदिन्द्रसन्दिष्टमिन्द्र । यहव "माव । 'हरो इन्द्रस्य" निरु० । १५ ष्टपमात्ते "महोमहेन्द्रस्यवत्स स चक्षम्" नैप० । 'रादुस्यैतत् कृत्यतम राजा वैवामिभिवनम् । अनिन्द्रमवस राद्र दस्यवोऽभिभवन्त्युत" भा० गा० ६७ ष० "देवताहन्तेऽस्रपदस्यस्य नेन्द्रस्य परस्य न इति आग्नेन्द्रम् कर्म सि० कौ० विज्ञाद्यर्थे ष । इन्द्रियम् । इन्द्रियशब्दे विहित । इन्द्रो जीविकास्य देवपथा० कृत् तस्य लुप् । इन्द्रसानुमूर्त्तजीविकायति लुपि व्यक्तिवत्त्वात् ३० । इन्द्रो देवताऽस्य षण् । इन्द्रदेवताके हविरादौ "येन्द्र दध्यमावसायाम्" इति । स्त्रिया ङीप् । "येन्द्रा गार्हपत्यसुपतिष्ठते" इति । 'येन्द्रो तमहोरारम्'

देवीमा० ऐन्द्रो दिक् “उपमितसमासे उत्तरपददस्य
त्रेष्ठत्वद्योतकः भवजेन्द्र वारणेन्द्र इत्यादि ।

इन्द्रक न० इन्द्रस्य राशः क सुख यत् । १समागृहे हेम० ।
ईत० । २इन्द्रसुखे ।

इन्द्रकर्म्मन् पु० इन्द्रस्यैव ऐश्वर्यान्वितं कर्म्मस्य । विष्णु
“इन्द्रकर्म्मन् महाकर्म्मन् कृतकर्म्मन् कृतागम ” विष्णुस० ।
इन्द्रकील पु० इन्द्रस्य कील इव ध्वल्युच्चत्वात् । १मन्द्रपर्वने
इन्द्रस्य कील इव । २इन्द्रध्वजे न० “विश्वमेन्द्रकीलचत-
व्यधश्चभ्राणासुपरिष्टोत्” सुशु० ।

इन्द्रकुञ्जर पु० ईत० । येरावते तस्यान्वितमन्यनकाले इन्द्रेण
गृह्यतेत्यात् तथात्वम् यथाह “श्वेतैर्दन्तैश्चतुर्भिस्तु महा-
कायस्तत परम् । येरावणो महानागोऽभवद्वज्रभृता
इत ” भा०शा० १८४० । इन्द्रगजशक्रगजादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रकूट पु० इन्द्र ऐश्वर्यान्वित कूटोऽस्य । पर्वतभेदे
“ततस्तु पर्वता सप्त केवगं समुपस्थिता । जयन्तो व-
जयन्तोऽथ नोलो रजतपर्वत । महामेरु सकैलास
इन्द्रकूटश्च नामत ” हरि० १७१ अ० ।

इन्द्रकूट न० कूट कर्षण भावे क्त तत व्यस्यर्थे व्यच् इन्द्रेण
इन्द्रहेत्वकर्षणेन कर्षणजातम् । इन्द्रजलसम्पन्ने धान्यभेदे
“इन्द्रकूटैर्वक्ष्येयन्नि धान्यैश्चैव नदोऽस्यै ” भा०श० ५ अ० ।

इन्द्रकीष पु० इन्द्रस्य कीष इव सुखदायकत्वात् । १मद्ये,
२खहायाञ्च । [पर्वतादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगिरि पु० इन्द्रनामा गिरिः । महैन्द्रपर्वते । इन्द्र-

इन्द्रगुरु पु० ईत० । इन्द्रस्यतौ इन्द्राचार्यादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रगोप पु० इन्द्रो गोपो रक्षकोऽस्य वर्णाभवत्वात्तस्य । वर्णा-
काशिके कोटभेदे शक्रगोपादयोऽप्यत्र । “अविरलवपुर-
सुरेन्द्रगोपा ” किरा० । “इन्द्रगोपकवर्णाभा शुकवर्णा
मनोजपाम्” भा०श० ४० अ० । शुधतया वर्णभात्
“रूढयौवमया शक्रगोपकाशोहितरागेणाशुकेन ” काद०
रक्ततया वर्णनाञ्च तस्य कोटस्य क्वैषिध्य रक्तश्वेतभेदात् ।

इन्द्रघोष पु० इन्द्र इतिशब्देन विस्पष्टं ध्रुयते घुष-कर्म्मणि
घञ् । इन्द्रे “इन्द्रघोषसा वसुभिः पुरस्तात् पातु” यजु०
५,११ । [श्वेतचन्द्रे राजनि० ।

इन्द्रचन्दन न० इन्द्रप्रिय चन्दनम् शा०त० । हरिचन्दने

इन्द्रचाप पु० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे चाप इव । १शक्रधृष्टपि ।
“विद्युत्वनं लखितवनिता सेन्द्रचाप सचिता ” मेघ-
दू० । “विद्युता संहित सूर्यं सेन्द्रचापे घने यथा”
भा०श० २२० अ० । तदुत्प्रसिद्धकारादि इन्द्र०स०उक्तम्

इन्द्राशुभशब्दे विष्टति ईत० । २शक्रस्य शरासने च
इन्द्रचिर्मिटी इन्द्रस्यात्मन प्रिया चिर्मिटी सा०त० । लताभेदे ।
सा च इन्द्रहृत्पुत्रकुसुमा पुष्पात्नितमञ्जरीका दोषघ्नता,
शुभफलान्विता कद्दो गीतवीर्या पित्तश्लेष्मकासत्रण-
दोषक्षमिनाशिनो चक्षुष्या च राजनि० ।

इन्द्रच्छन्दस् न० इन्द्र इव सहस्रनेत्रेण सहस्रगुच्छेन ऋद्यते
अद-असुन् नि०नुट् । सहस्रगुच्छे हारभेदे हेम० ।

इन्द्रजनन न० इन्द्रस्यात्मन जनन देहसम्बन्धभेद । आत्म-
नोदेहसम्बन्धभेदे । तदधिकृत्य कृतं पन्थे अ । इन्द्रज-
ननीयं तदधिकारेण कृते पन्थभेदे न० ।

इन्द्रजाल न० इन्द्रेण कौशलाद्यैश्चर्येण जाल इष्टुर्नेत्रावरण
यथास्थितवस्तुदर्शनाक्षमत्वसाधनात्, इन्द्रस्य परमेश्वरस्य
जालं सायेव वा । मन्त्रौपधादिना अन्यथास्थितस्य
वस्तुनोऽन्यथात्वेन दर्शनसाधने (कुहक) (वाजी) १पदार्थे
२सायारूपे जाले च । “अतएव महानोऽस्या” प्रवदन्ती-
न्द्रजालताम् । एतस्मात् किमिन्द्रेजालमपर यद्गर्भवासस्थित
रेतश्चेत ति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतमानाद्गुरुम् । पर्यायेण शि-
शुष्ययौवननरावेशैरनेकेर्हृतं पश्यत्यन्ति शृणोति जिघ्रति तथा
गच्छत्यथागच्छति । देहवद्वृत्तधानासौ सुविचार्यावसोक्त्य-
ताम् । क धाना क्व च वा इच्छन्तस्मान्मायेति निश्चितम्”
प०द० “स्यूपाकर्णेन्द्रजालञ्च सौरञ्चापि तथार्जुन” ।
आग्नेयञ्चापि सौम्यञ्च सवर्जं कुरुदण्डनन्दन ” भा०
व० २७४ अ० । इन्द्रेण इन्द्रकृतेन योगविशेषेण जालम् ।
इन्द्रोपायभेदे च । इन्द्रजालञ्च द्रव्यविशेषयोगेन
अद्भुतवस्तुदर्शकव्यापार (किमिष्टरि) इति इन्द्रगुहाभाषा
प्रसिद्धः सन्नद्रव्यविशेषेण वस्तुनोऽन्यथा करणञ्च ।
तञ्च दत्तात्वे यतन्त्ये सन्नद्रव्यविशेषसाध्यम् विस्तरेणाभिहितम् ।
इन्द्रजालतन्त्रे तु च्योपधिविशेषेण तथाकरण यदुक्तं
ततोदिष्टं भावं प्रदर्शयते । “अथातः संप्रयच्छामि चेन्द्र-
जालमनुत्तमम्” इत्युपक्रम्य

“अथातः संप्रयच्छामि च्योपधीना विधिं वरे । येन विज्ञा-
नमात्रेण सर्वं सिद्धिर्भविष्यति । महाकाशस्य वीजानि प्रस्य-
मेक समाहरेत् । धात्रीरसेन देवेष्टि । सप्त वारान् विभाव-
येत् । कर्त्तव्या गुटिका ता तु सुषे निक्षिप्य पार्वति ।
अचिरेणैव काशेन स्वयं पारावतो भवेत् । अथातः संप्र-
यच्छामि शृणु त्वं मम वक्ष्ये । आगस्य गीर्षं सगृह्य
तत्र कृष्णवृत्तिका प्रदित्वा पुनर्धस्त्रधीजानि वामयेत्
यत्काले तन्निष्पित्तानि भवन्ति तदा यस्योपरि

नक्षत्रमङ्गलमूर्तौ । प्रास्थानिकैर्वनमियाहैवचः स्रुत-
धारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचितिजाता ।
कुञ्जोर्ध्वशुष्ककण्टकिवल्लीपन्दाकयुक्ताश्च । बड्विहङ्गालय-
कठोरपवनानलपीडिताश्च ये तत्र । ये च स्युः स्त्रीसज्जान
न ते शुभा शक्रकेतये । श्रेष्ठो ऽङ्गुनो ऽन्द्रकर्ण प्रियक-
वधोदुस्तराश्च पञ्चते । एतेषामन्यतम प्रशस्तमधवाऽमर
वृक्षम् । गौरासितचित्तमिव सस्पृश्य यथाविधि द्विज
पूर्वम् । विजने समेत्य रात्रौ स्पृष्ट्वा नृयादिम मन्त्रम् ।
'यानीहृष्टे भूतानि तेभ्यः स्वांस्त नमो ऽस्तु व । उप-
हार गृहीत्वेम क्रियता वासपर्यय । पार्थिवस्ता वरयते
स्वस्ति ते ऽस्तु नगोत्तम । । ध्वजार्य देवराजस्य पजेय
प्रतिगृह्णाताम्' । हिन्यात् प्रभातसमये हृत्सदक् प्राङ्मुखो
ऽपिवा भूत्वा । परयोर्जर्जरयद्दो नेष्ट स्निग्धो धनश्च
हित । नृपजयदमविध्वस्त पतनमनाकुञ्चित च पूर्वो-
दक् । अघिलम्न घान्यतरौ विपरीतमतस्यजेत्प्रतितम् ।
हिन्याये चतुरङ्गुलमद्यै मूले जले क्षिपेद्यदिम् । उद्भूत्य
पुरदार शकटेन नयेन्महर्ष्यैर्षा । अरभङ्गे बलभेदो नेत्या
नागो बलस्य विज्ञेय । अर्धजयो ऽचभङ्गे तथापिसद्गे
च वर्धकिन । माद्रपदगुह्यपक्षसाष्टस्या नागरैर्हेतो राजा ।
दैवज्ञसधिवकञ्चु क्रिषिमप्रसूतै सुवेपथरैः । अहृताम्बर-
सवीता वटि पौरन्दरौ उरं पौरैः । स्रग्भ्रूपुवुक्ता
प्रवेशयेच्छुद्धयैर्ष्यै । रुधिरपताकातोरणधनमालालङ्कृत
गृह्णतज्जनम् । सम्मार्जिताचितपथ सुवेपथणिकाजना-
कोकम् । अर्थावित्तापयस्त्रह प्रमृतपुण्याह्वेदिर्घोषम् ।
नटनर्तकेययज्ञैराकीर्णचतुष्पथ नगरम् । तत्र पताका श्वेता
विलयाय भवन्ति रोगदा पीता । जयदाश्च चित्ररूपा
रक्ता शस्त्रप्रक्षोपाय । यदि प्रवेशनीं निपातयन्तो भयाय
नागाद्या । बालानां तलसन्दे सङ्ग्रामः सन्त्युद्धे वा ।
सन्तप्य पुनस्तत्रा विधिवद्यदि प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागर-
नेकादस्या नरेन्द्र कारयेत्कास्या । सितवस्त्रोष्णीपधर
पुरोहित शास्त्रवैष्णवमन्त्रैः । जुहुयादग्निं सावत्सरो
निमित्तानि सृष्ट्वोवात् । इष्टोद्भवाकार सुरभि स्निग्धो
बनो ऽनलो ऽर्षिभान् । शुभरुदतो ऽन्यो नेष्टो यात्रायां
विस्तरोऽभिहित । स्वाहाप्रसानसमये सयच्छब्दसाधि
स्निग्धं मदक्षिणशिखो ऽतभुग् नृपस्य । गद्गादिवाकर-
शुताजलचारुहारा धात्रो ससुह्रसना वशगां करोति ।
षानीकरायोक्तरुष्टकारुहर्षदूर्यनीलोत्पलससिन्धेऽनौ न ।
पिधान्तमन्त्रमवनेऽवकाश करोति रत्नागुह्यत नृपस्य । येषा

रयौषार्ण्यमेषदन्तिना समस्तनो ऽग्निर्येदि वापि दुन्दुभे ।
तेषां मृटान्त्रेभप्रटाविषष्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा
दिग् । ध्वजकुम्भहृयेभमूर्धतामहुरूपे वशमेति मूर्धताम् ।
उदयास्तधराधराधरा ह्रिमिशद्विन्यपयोधरा धरा । हिरद-
मदमङ्गीसरोजलार्जर्है तमधुना च हृताशने सगन्धे । प्रत्यत-
दृषिगिरोमणप्रभाभिर्भवति सुरम्भुरितेभ मूर्धपस्य ।
उक्तं यदुत्तिवति शक्रकेतौ शुभाशुभ सप्रमरीषिहृष्यै ।
तज्जन्मयज्ञपहृशान्तियात्राविवाहकाशेष्वपि चिन्तनीयम् ।
गुह्यरूपपायसाद्यै विप्रामभ्यर्च्छे दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन हाट-
स्याम् उपोष्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकुमार्यः
कार्यां प्राह मनु सप्र पञ्च वा तज्जर्ष । नन्दोपनन्द-
सज्जर्ष पादेनार्धेन चोच्छ्रायान् । धोडयमागाभ्यधिके
जयविजये हे वसुधरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्रो मध्ये
ऽष्टायेन शैतासाम् । प्रीतं कृतानि विषुर्धैर्यानि पुरा
भूषणानि सुरकेतो । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि
विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाश चतुरङ्ग विश्वकर्म्मणा
प्रथमम् । रसना स्वयम्भुवा गह्वरेण चानेकवर्षधरी !
अष्टाश्रि नीलरक्त ततोयमिन्द्रेण भूषण दत्तम् । अश्रितं
यमसत्तुर्धं मस्तरकं कान्तिमदयच्छत् । मञ्जिष्ठामं वरुण
पडश्रि वत्पञ्चमं जलोर्मिनिमम् । सायूर केयूर पथ वायु-
र्जसदनीलम् । शकन्द स्वं केयूर सप्रममदददृध्वजाय बड-
चित्तम् । अष्टममनलच्छ्वालासद्वाय हव्यमुग्दसम् । वैदूर्य-
सङ्ग्रामिन्दुर्नयम् शैवेयक टटावन्यत् । रथसक्राम दशमं
स्ययस्तदा प्रभाचयैर्युक्तम् । एकादशसहस्र विश्वे देवा सरोज-
सद्वायम् । द्वादशमपि च निवश सनयो नीलोत्पलामासम् ।
त्रिदशस्रजोर्ध्व निर्गतसुपरि विशाल त्रयोदश केतो ।
शिरसि दृश्यतिशुक्रौ लोचनारससन्निभ ददह । यद्य-
द्येन विनिर्मितममरेण्य विभूषण ध्वजस्यार्थे । तत्तत्तर्हैवम्
विज्ञातव्य विपश्चिद्धि । ध्वजपरिमाणत्वं प्रथं परिधि
प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परत प्रथमात्प्रथमादष्टा-
शाष्टाश्रीनानि । पुर्वाटङ्गनि चतुर्थे पूरणमिन्द्रध्वजस्य
शास्त्रज्ञ । मनुना चागमभोतान् मन्त्रानेतान् पठेन्नियत ।
'हराकैश्वस्वतगक्रसोमैर्धनेश्वैश्चानरपागश्चिद्धि । महर्षि-
सिद्धे सदिगहुरोभि शुक्राङ्गिर शकन्दमरुदकैश्च । यथा
त्वमूर्जस्कर । नैकरूपैः समर्चितस्वाभरणैरुदारैः । तथेह
तान्याभरणानि देवः शुभानि सम्प्रीतमना वृहदाण्य । अजो
ऽव्यय शान्त एकस्वरुो विष्णुर्वराह पुरुष इराव ।
त्वमनुक शर्वहर ह्यपुः सृष्टसमीपां गतमन्युरीश ।

पुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः कोर्त्तिभ्यो व्युच्छिन्नेति स भा-
सुपातिष्ठदथ प्रत्यभिजानाति भा भवति । तमह-
मव्रव न ययं वासायनिका काव्येचेटाकुलत्वाच्च प्रत्य-
भिजानास्यात्मनोऽर्थानामनुष्ठान न शरोरोपतापेनात्मन
समारभामोऽर्थानामनुष्ठान स मासुवाच व्यस्यन्यस्वत्तश्चिर-
जात इति तमहमव्रवम् अस्मि खलु हिमवति प्रावा-
रकस्यो नामोलूक प्रतिवसति स सत्तश्चिरजातो भयनं
यदि जानीयादित प्रकृष्टे चाध्वनि हिमशास्त्रासौ
प्रतिवसतीति । ततः स समाश्वो भूत्वा तत्रापहृद्यत्
यमूलूक अथैन स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति भा
भवति । स महूर्त्तमिह ध्यात्वाऽब्रवीदेन नाभिजानामि
भयनमिति । स एवसुतो इन्द्रद्युम्न एनससलूकमव्रवो-
द्वाजपि । अथास्ति कश्चिद्भवत सकाशाच्चिरजात इति
स एवसुतोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्नं नाम सरस्तशिवाडी-
जहो नाम वक् प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरस
पृच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमाटाय तत्सरोऽगच्छ-
द्यात्वासौ नाडीजहो नाम वको वभू । सोऽस्माभि पृष्टो
भवानिममिन्द्रद्युम्न राजानमभिजानाति स एव सुहृत्त
ध्यात्वाऽब्रवीद्वाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति तत
सोऽस्माभिः पृष्ट कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्विमिमेव सरस्यकूपरो नाम कच्छप
प्रतिवसति स सत्तश्चिरजाततर स यदि कश्चिद्दमि-
जानीयादिस राजान तमकूपार पृच्छध्वमिति । तत
स वकस्त्वमकूपार कच्छप विज्ञापयामास । अस्यस्माक
मभिप्रेत भवन्त कश्चिदर्धमभिप्रेतुं साध्यागम्यता ता-
वदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस ध्यायाभ्यगच्छ-
द्यात् तिसामो वय तस्य सरसस्तीरे ध्यागतश्चैन वयमपृच्छाम
भवानिममिन्द्रद्युम्न राजानमभिजानातीति । स सुहूर्त्त
ध्यात्वा वाप्यसम्पूर्णनयन उद्विग्नपृष्टयो वेपमानो विषम-
कस्य प्राञ्जलिरब्रवीत् । कथमहमेव न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
ह अनेन सहस्रकत्वयित्तिपु यूपा आहिता । सरचेदमस्य
दक्षिणाभिर्हृत्ताभिर्गोभिरतक्रमसायाभि कृतम् । अत्र
वाहं प्रतिवसामीति । अथैतम् सकञ्च कच्छपेनोदपृष्ट
श्रुत्वा तदनन्तर देवलोकाद्देवरथ प्राङ्गारासीराहाचशायू
यन् इन्द्रद्युम्न प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यथोचित स्थान
प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्यपो याहीति” ।
एतत्सरयोक्तवाक्ये वर्णितं तच्चाधिकृत्य । “इन्द्रद्यु-
म्नसर प्राथ हसकूटमतीत्य च । यतश्चन्द्र महापान ।

तापसः सततयत्” इत्युक्ते. यतश्चन्द्रमर्ष्यतसमीपे
हसकूटानन्तर तत्सरः इति गम्यते । “हसकूटस्य
यच्छूद्रमिन्द्रद्युम्नसर प्रति” इति हरिय० १५७ उक्तेय
हसकूटसन्निकटत्वमस्यावगम्यते । पुन्योत्तमूर्त्तिपकाय-
कयापर पुन्योत्तमगच्छे तद्विदितव्यते ।
इन्द्रद्रु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजाथोद्गु । अर्जुनपृष्टे । तस्य तद-
ध्वजनिर्माणे प्रथमोपासत्वात् तथात्वम् । इन्द्रध्वजगच्छे
विरति । इन्द्रनामा इ । षुक्रतजपुत्रे राजनि० ।
इन्द्रद्रु म न० इन्द्रद्रुपत् विपह । अर्जुनपृष्टे गच्छर० ।
इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धत्तारिव । इन्द्रायुध
गच्छे वध्यमाणे पटायै “विद्युतोऽग्निमेघाय रोहितेन्द्र
धनूपि च” मनु । तस्य अजुतो रोहितत्वम् । वक्रत्वे
इन्द्रधत्तमिति भेद ।
इन्द्रधुज पु० इन्द्रस्य तत्सन्नोपाथोध्वज । भाद्रशुक्ल
द्वादश्या स्वपाथे पृष्ट्यादिगस्यपृष्टार्थं तत्प्रतीये राज्ञा
क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पत्तितत्करणप्रकारादि दर्शित
पृष्टत्सहितया यथा
“ब्रह्माण्णसुरसररा भगवच्छक्रा खा नासुरान् समरे । प्रति-
योधयित्तमतस्त्रा गरस्य गरस्य ससुपयाताः । देवानुवाच
भगवान् क्षीरोदे केशव स य केतस् । य दास्यति त
एहा नाजो स्यास्यनि वो दैत्या । चक्रवरा क्षीरोदं
गत्या ते तदुषु सुरा सेन्द्रा । क्षीवत्साह कौस्तुभ-
मणिकिरणोद्गासितोरस्कम् । श्रीपतिमचिन्त्यमसम सम-
नतः यर्वदेहिना स्तच्छम् । परमात्मानमनादिं विष्णु-
मविज्ञातपर्यन्तम् । तं सस्तुत स देवस्ततोव नारायणो
ददौ चैपाम् । ध्वजमसुररवधूषकमस्रवनहृत्वारतोष्णां-
गुम् । त विष्णु तेजोभवमददक्रे रये स्थित मासत्
रतचित्ते । देदोप्यमान शरद्रीव सूर्य ध्वज समासाद्य
सुभोद यक्र । सकिङ्कणोजासपरिस्फुतेन स्रक्कूलवष्टापि
टकान्यितेन । ससुच्छितेनामरराङ् ध्वजेन निम्बे विनाश
समरे ऽरिसैन्यम् । उपरिचरस्वामरपो वसोर्ददौ वेदिपस्य
वेषुमयीम् । यदित् ता स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास ।
प्रतीतो सप्रेन सधवान् प्राङ्घ्रैव वे नृपा करिष्यन्ति ।
वसुवसुहेमवन्सु भुवि सिद्धाश्रा भविष्यन्ति । सुदिताः
प्रजास्य तेषा भयरोगविवर्जिता प्रभूताश्वा । ध्वज एव
चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फल भदसत् । पूजा तस्य
नरेन्द्रैर्बहुद्विजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राश्रवा प्रभुका
तामागमत प्रवध्यासि । तस्य विद्यमान शुभकरवदिवस-

नक्षत्रमङ्गलसूक्तैः । प्रास्थानिकैर्नमियाद्देवैः सूत्र-
धारश्च । उद्यानदेवतालयपितृवन्वल्मीकभार्गुचितिजाता ।
कुञ्जोर्ध्वं शुक्लकण्टकिवल्लीयन्दाकशुक्ताश्च । बह्विष्यगालय-
कठोरपवनानलपीडिताश्च ये तरवः । ये च स्यु स्त्रीसञ्ज्ञा
न ते शुभाः शक्रकेतव्ये । त्र्येधो ऽङ्गुनो ऽश्वकर्णं प्रियक-
थशोडुम्बराश्च पञ्चते । एतेषामन्यतम प्रशस्तमद्यवाऽमर
दृक्षन् । गौरासितक्षितिभव सम्पूज्य यथाविधि द्विज-
पूर्वम् । विजने समेल्य रालौ स्मृद्धा म्रूयादिम मन्त्रम् ।
'यानीह वृषे भूतानि तेभ्य स्तुति नमो ऽस्तु व । उप-
हार गृहीत्वैव क्रियतां वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां परयते
स्तुति ते ऽस्तु नमोत्तम । ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेय
प्रतिगृह्यताम्' । छिन्द्यात् प्रभातसमये दक्षसदक् प्राङ्मुखो
ऽपिवा भूत्वा । परशोर्जर्जरशब्दो नेष्ट क्षिग्धो घनश्च
हितः । नृपजयदमविध्वस्तं पतनमनाकुञ्चितं च पूर्वो-
दक् । अविभक्तं चान्यतरौ विपरीतमतस्यजेत्पतितम् ।
द्विष्वाधो चतुरङ्गुलमधौ मूले जले क्षिपेद्यष्टिम् । उद्भृत्य
उरदार शकटेन नयेन्मनुष्यैर्वा । अरभङ्गे बलभेदो नेभ्या
नागो बलस्य विज्ञेय । अर्थज्ञयो ऽन्धभङ्गे तथापिभङ्गे
च वर्षकिम । भाद्रपदशुक्लपक्षष्टादश्या नागैर्दत्तो राजा ।
दैवस्यचिचकञ्चु क्रिविप्रसस्ये सुषेपधरैः । अङ्गताम्बर-
सवीता यदि पौरन्दरीं पुर पौरैः । स्रग्न्ध्रपयुक्ता
प्रवेशयेच्छतस्यैरथैः । रुधिरपताकातोरणवन्मालालङ्कृत
गृहदजनम् । सम्मार्जिताचितपथ सुषेपगणिकाजना-
कीर्णम् । अर्थाचितापणगृह प्रभूतपुरयाह्वेदनिर्घोषम् ।
नटनतकीगेयसैराकीर्णचतुष्पथ नगरम् । तत्र पताका श्वेता
विजयाय भवन्ति रोगदा पीता । जयदाश्च चित्ररूपा
रक्ता शस्त्रप्रकोपाय । यष्टिं प्रवेशनीं निपातयन्तो भयाय
नागाद्या । बालानां त्वयन्दे सद्गामः सप्यशुद्धे वा ।
सन्तस्य पुनस्तवा विषयद्वष्टिं प्ररोपयेद्यन्त्रे । जागर-
मेकादश्या नरेश्वर कारयेन्नास्या । सितवस्त्रोष्णीपधर
पुरोहित शाक्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुष्ट्यादग्निं सवान्सरो
निमित्तानि च्छ्लोयात् । इष्टोद्भवाकार सुरभिं क्षिग्धो
वनो ऽनलो ऽर्चिष्णान् । शुभशदतो ऽप्यो नेष्टो यातायां
विश्वरोऽभिहित । स्वाहावसानसमये स्वयसृज्ज्वलार्चि
क्षिग्धं प्रदक्षिणशिखो ऽस्तभुग् नृपस्य । गङ्गादिवाकर-
चुताजलचारुहारार्धात्नीं सस्रहरसना वशगा करोति ।
षाभीकराशोककुरश्टकाण्डवैदूर्यनीलोत्पलसन्निभेऽनी न ।
विध्वान्तमन्मर्षनेऽवकाश करोति रत्नाशुद्धत नृपस्य । येषा

रथौपाण्यमेवदन्निना समस्त्रोऽग्निर्यदि वापि दुन्दुभे' ।
तेषा मदान्धेभघटापिघटिता भवन्ति याने तिमिरोपमा
दिष । ध्वजकुम्भहृयेभभूत्तामत्तु रूपे वशमेति सूचताम् ।
उटयास्तधराधराधरा हिमवद्विन्ध्यपयोधरा धरा । द्विरद-
मदमहीधरोजलाजैर्दत्तमधुना च क्षतायने सगन्धे । प्रणत-
नृपशिरोसणिप्रभाभिर्भवति पुरस्युरितेय भूर्ध्रपस्य ।
उक्तं यदुत्तमति शक्रकेतौ शुभाशुम सप्रमरोचिरूपे ।
तज्जगयन्नपहयानियात्तापिशाहकाशेषपि चिन्तनीयम् ।
गुरुपूपायसाद्यैर्विप्रामभ्यर्च्य दक्षिणाभिश्च । श्रवणेन द्वाद-
स्याम् उपोष्याऽन्यत्र वा श्रवणात् । शक्रकमाथ्य
कायां प्राह भद्र सप्त पञ्च वा तज्जुषै । नन्दोपनन्द-
सज्जै पादेनार्धेन चोष्णायान् । धोह्यभागाम्यधिके
जयविजये द्वे वसुधरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्रो मध्ये
ऽष्टाशेन चैतासाम् । प्रीतैः कृतानि विबुधैर्यानि पुरा
भूषणानि सुरकेतो । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि
विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकमिकाश्च चतुरन्त्र विश्वकर्म्मणा
प्रथमम् । रसना स्वयम्भुवा गह्वरेण चानेकवर्षधरो ।
प्यष्टाथि नीलरक्त तृतीयमिन्द्रेण भूषण दत्तम् । अथित
यमस्यतथै मस्तरक कान्तिमदयच्छत् । मञ्जिष्ठार्धं वरुण-
पडम्ब्रित्तमश्चम जलोर्भिनिभम् । मायूर केयूर पथ वायु-
जर्जदनीलम् । श्वन्द स्व केयूरं सप्तममददद्दध्वजाय बह्व-
चित्तम् । अष्टममनलज्वालासङ्घाश हव्यमदृक्त्तम् । वैदूर्य-
सदृशमिन्दु नैयम् सौवैयक द्वादशन्त्यत् । रथचक्राम दगमं
सूर्य स्वष्टा प्रभाचयैर्युक्तम् । एकादशसहश विश्वे देवा सरोज-
सङ्घायम् । द्वादशमपि च निवश सनयो नीलोत्पलामासम् ।
किञ्चिदुल्लजोर्ध्वं निर्गतसुपरि पिशाच त्वयोदय केतो ।
गिरसि वृहस्पतिशुक्रौ लाघारससद्भिर्भं ददत्त । यद्य-
द्येन विनिर्मितममरेण्य विभूषण ध्वजस्यार्थे । तत्तत्तद्द्वैवत्यं
विज्ञातव्य विपश्चिद्धि' । ध्वजपरिसाणल'ग्रश परिधि
प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परत' प्रथमात्मथमादष्टा-
शाष्टांशुहीनानि । कुर्यादङ्गनि चतुर्भे पूरणमिन्द्रध्वजस्य
शास्त्रज्ञ । सनुना चागमगोताम् सन्वानेताम् पठेक्षियत ।
'हराकैवैवस्तमक्रशोर्भेधनेश्वैश्वानरपाशच्छि । महर्षि-
सिद्धे सदिगभूरोभि शुक्राङ्गिर स्तन्दमरुद्वैष्ये । यथा
त्वमूर्जस्तर । नैकरूपै समर्चितस्त्वाभरणैरुदारैः । तथेष्ट
तान्याभरणाणि देव । शुभानि सम्पूतमना गृह्णाण । अजो
ऽव्यय शान्त एकरूपो विष्णुर्वराह पुरुष पुराण ।
त्वमन्तक सर्वहर क्षपन्तः सहस्रशीर्षा शतमन्युरीडा ।

निक्षिपेत् स खागो भवति । मयूरग्रीपमादायक्षण-
चतुर्दश्या ऋत्तिका पूरयेत् गणधीजानि वापयेत्
यदा फलित पुष्पितो भवति तदा गणधीजानि
योशया वन्धयेत् मयूरो भवति । उष्णपदार्थानां
मयूरग्रीपमादाय उष्णऋत्तिका परयेत् कापागीजा-
नि वापयेत् तदा फलितता पुष्पिता भरन्ति पुष्पफले ग-
न्द्य सगक्त मेपयित्वा यद्ग विनिय पानादमध्ये प्रविश्य
यदा जले तिष्ठति तदा मयूरो भवति । उष्णकाफग्रीपमा-
दाय काफमाचोवीजानि वापयेत् यदा फलितता पुष्पिता
भवति तत्फल स गृह्य सुखे प्रविश्य काफो भवति । काफ
इय गच्छति सद्वासुहोर्णे मोक्ष । पारयतग्रीपमादाय
उष्णऋत्तिका प्रयित्वा तिलधीजानि वापयेत् क्षीरोद-
क्तेन सेचनीय यदा पुष्पितो भवति तदा सुखे मस्या-
य अन्विष्टो भवति । तेषा फलाना चूर्ण कृत्वा तेन
चूर्णेन य स्मृति स किङ्करो भवति । सर्वसं ददाति ।
तानि तिलानि स गृह्य नेत्राङ्गनेन सङ्ग पिदा कपिला-
दुग्धेन गुटिका कारयेत् सप्ररात्र वापयेत् ता गुटिका
सुखे निक्षिप्य अन्विष्टो भवति देवैरपि न दृश्यते मनु-
ष्याणा का कथा । उद्गीर्णे पुरुषो भवति । जीवेक्ष-
गत स्त्रिय सर्वे जमाश्च वश्या भवन्ति । गृध्रगिर रुमा-
दाय उष्णचतुर्दश्या उष्णऋत्तिकाया निक्षिपेत् लघुनधी-
जानि वापयेत् यदा फलं पुष्प भवति तदा पुष्पनचले
पुष्प गृह्णीत्वा अङ्गनेन सङ्ग कपिलाघृतेन कञ्जलं पातयेत्
चक्षुरङ्गीय यावत् तावत् योजनगत पश्यति नेटिन्या,
दिश मज्जलाखलि पश्यति । एव उद्गृह्णभमहि
पाटीना दृष्टञ्जीवानर गिरसि यत् यत्षीज यस्य
गिरसि वापयेत् यदा पुष्पित फलितो भवति तदा यय
वोजानि सुखे निक्षिप्यन्ते स जीवो भवति नात्र सन्देह ।
साहलङ्गस्य मूलन्तु धुनूरधीजकेन च । पलाण्डु
पुष्पमादाय लूक्षचूर्णन्तु कारयेत् । योऽस्य गन्ध
समाप्नोति स च स्त्रेहेन पश्यति । इन्द्रभि पटङ्गाशैव
गङ्गाशैव तु लेपयेत् । एष भूतोपष्टदाना पुमारोषां
रुद्ध्यै च । भूपतिं सेपमानाना तथा तत्कर्म
जीविनाम् । न चाग्निर्दहते वेष्टस्य यत्प सोऽगदो
भवेत् । पारावतस्य हृदय चक्षुर्जिह्वा च शोणितम् ।
अङ्गन रोचनयुग्म वनितावगहत् परम् । कपाल भानुप
गृह्य कनकस्य फलानि च । कर्पूर मधुस युक्त निवृष्य ति-
लकेन च । नारी वा पुरुषोऽनेन नश्ये भवति नित्यथ । ।

एष कापानिको योगो वगिष्ठस्य शुभ मतम् । नरजिह्वा
सुगृह्य लूक्षचूर्णन्तु कारयेत् । जलेन च क्षुणीतेन
टापयेत्तद्विषयम् । पाने फले च पुष्पे च भक्ष्ये भोज्ये
च नःपयेत् । प्रजापतिरुचोद्गीता यटि मासाट्कन्वती
शामि रक्ता प्रिय साति नात्य पुरुषमिच्छति । दृतितासं
श्रुगाने उष्णानुर्दश्या निद्रा फुर्षमित्य ग्राह्यम्
थय्य पराभवेत् स नर । नरनेन प्रेताम्बरवर्तिक कृत्वा
पादोरादी नध्वान्याकेषुचक्रन्वे कञ्चन कृत्वा चक्षुषी
अभ्यङ्गे य पश्यति स वश्यो भवति । कण्ठदनमल
लात्वा सन्देरादिमनलयम् । नाभिकोद्गारकञ्च चूर्णमे-
तदनायुतम् । एतत् सर्वं सगृह्य गुटिका कारयेत् ।
पानभोजनके देय यगीकरणसुत्तसम् । काकजिह्वा
पथा फलमात्मनो रुधिर स्त्रिय । तद्वात्तदस क-
ञ्जिहा तगर गौरसवसा । गिरनिमात्यस्युक्त समभा-
गानि कारयेत् । भोज्ये पानेऽथवा देय स्त्रीणान्त
यगीकारम् । नित्य पुरुषमिच्छन्ती मृतगण्यतुगच्छति ।
उष्णसर्पस्याद्गुनमसाद्य गिरस्त्रिचरास्यास्य सर्पपादिभि ।
दुरदित्वा ष्यायानुपक गोपयेत् । परत सर्पेपान् प्राह-
यित्वा तानि यस्मै टोयते स वश्यो भवति । पूगोफल
गिलित्वाऽपानमागेषे निर्गत स गृह्य धुनूरचान्तरित
कृत्वा सप्त दिनानि पूजयेत् । पुन सुदुग्धचन्दैरधि-
वास्य यस्मै टोयते स वश्यो भवति । दर्दुरगुम्भ गृह्णीत्वा
तद्वेनेन टाहयेत् । तद्गन्ध सङ्ग पानेन वश्यत् परमो
मत । अजगन्धस्य पक्षाण वचन सुवेन भावयेत् ।
श्रुगानभग्नस युक्त चूर्णञ्चिपु दुर्लभम् । अनेनैव त
चूर्णेन योजयेत् तीर्थ पाटपात् । पुष्पित फलित दृष्टा
चूर्णे दृष्टाहिलगनेत् । तत् क्षणात् फलते दृष्टो नरना-
रीषु का कथा । जिह्वामूले सप्ररात्रं सन्धेनापि मिथि-
तम् । ददाति यस्य पानेऽपि सोऽपि वश्यो भवेत् क्षणात् ।
गोपित सन्धवस्त्रैश्च दृष्टतीफलमेव च । लेपासितत् प्रयोक्तव्य
नरमारोयद्वरम् । उद्गातु पद्ममलिन आत्मनो
रुधिरान्वितम् । स्त्रीषु सयो प्रदातव्य यगीकरणसुत्तसम् ।
श्रेतान् रोचनयुक्तमात्ममूलेष मेपयेत् । सजाटे तिलक
कृत्वा त्वंशोक्य क्षोभयेत् क्षणात् । हृत्मात्रेण
तेनैव यथो भवति किङ्कर । श्रेतान् चन्दनेनैव
रञ्जयेत् सङ्ग लेपयेत् । दीयते कस्य चिहापि पथात्
दाषो भविष्यति । सधूकं सङ्ग तैवेन सापमेप्य त मेव-
येत् । एतेन प्राप्तिमभ्यष्य भर्ता सा संहिता क्षपेत् ।

सृष्टौ सैथुनीभावे पतिर्दासो भविष्यति" । "यानि कानि च वीजान्यङ्गोलतैलेन मेलयेत् । सफलो जायते ह्यसि सिद्धियोग उदाहृत । शशुखे विन्दुमातं तत्तलं नि निपेद् यदि । एकयाम भवेत् जीवो नान्यथा शङ्करोदितम् । शिष्युजीजस्थितं तैल पारायतपुरीपकम् । घराहस्य वसायुक्त गृहीत्वा च सम समम् । गर्दभस्य वसायुक्त हरिताल मन शिलासु । एभिस्तु तिलक कृत्वा यथा लङ्केश्वरोन्मप' । उल्लु विष्टा गृहीत्वा त्वेरण्डतैलेन मेपयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेत् विन्दुं सक्षिप्तो जायते ध्रुवम् । सर्पदान गृहीत्वा त्र कृष्णचिकककण्टकम् । ककलारक्तघयुक्त स्रन्वचूर्णन कारयेत् । यस्याङ्गे निक्षिपेच्चूर्णं सद्यो याति यमालयम् । गिन्दूरगन्धक ताल समं पिष्ट्वा मन शिलान् । तक्षिप्रधस्त्रं गिरसि अग्निवत् दृश्यते ध्रुवम् । अर्कवीर वटवीर वीर दुम्बरसम्भवम् । गृहीत्वा पातके विभ्रे जलपूर्णं करोति च । दुग्ध तत्र भयेत् सद्यो महाकौतुककौतुकम् । अङ्गोलतैल-लिप्ताङ्गो दृश्यते राक्षसाकृति । पलायन्ते नराः सर्वे पशुपक्षिगजा ह्या' । अङ्गोलस्य त्र तैलेन टीप प्रज्वालयेन्नर । रात्रौ पश्यति भूतानि खेचराणि गृहीतले । बुधे वा शनिवारे वा ककला माल यत्रत' । यत्तु मूलयते यत्र ककला तत्र नि क्षिपेत् । निखनेद्भूमिसध्येपु उद्धृते च पुनः सृष्टौ । नपुंसक भवेत् सत्य नान्यथा शङ्करोदितम् । गन्धक हरितालञ्च गोमूलञ्च विप तथा । स्रन्वचूर्णमयं कृत्वा 'किञ्चिद्द्विजं विनि क्षिपेत् । विष्टा सर्वे पलायन्ते यथा युद्धेपु कातरा' दस्तात्रेय तन्त्रे ११५०

इन्द्रजालिक लि० इन्द्रजाल शिलतयाऽप्यस्य ठन् । इन्द्रजालकारको । इनि इन्द्रजालीत्यप्यत्र स्त्रिया ङीप् ।

इन्द्रजित् पु० इन्द्रं जितवान् जि-भूते क्तिप् । दिति-वंशोये असुरभेदे चाक्षुषमन्त्रनरे "दित्या पुत्रद्वय जज्ञे कश्यपादिति विश्वतम् । हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्य-क्षश्च वीर्यवान्" । इत्युपक्रम्य तत्पुत्रपौत्रादिवर्षने "इन्द्रजित् सर्वजिज्ञैव वज्रनाभस्तथैव च" हरिव० ३५० । श्रावणपुत्रे मेघनादे च "पुत्रमिन्द्रजित वीर" रावण प्रत्यधावत । जहि रामसमित्तं सृष्टी-वञ्च सन्नक्षयम् । त्वया हि मम सत्पुत्र । यगो-दीप्रसपाञ्चितम् । जित्वा वज्रधर संख्ये सहस्राक्षम् यधीपतिम्" भा० व० २८७ । "तौ वीरौ शरमन्त्रेन ब्रह्मविन्द्रजिता रणे" भा० व० २८८ अ० ।

इन्द्रजित् इन्द्रं पु० इन्द्रजित इति हन-टच् ईत० । दशरथात्मजे लक्ष्मणे । तद्गननकथा । "अविध्य-दिन्द्रजित्तीक्ष्णं सौमितिं मर्मभेदिभि । सौमिति-श्वानलस्यशैरधिष्यद्रावणि शरै" । इत्युपक्रम्य 'एकोनास्य धनुश्चक्रं वाङ् देहादपातयत् । द्वितीयेन शरेणास्य भुज भूमौ न्यपातयत् । ततोयेन तु वागेन पृथुधारेण भासता । जहार सुनसञ्चापि शिरो भ्राजिष्णुक्कुण्ड-लम् । विनिक्षत्तभुजस्कन्ध कत्रन्व भीमदर्शनम् । त इत्या स्रतमप्यस्त्रैर्जघान वलिना धर" भा० व० २२८ अ० ।

इन्द्रतापन पु० इन्द्रं तापयति तप+णिच्+ल्यु । ?चसुरभेदे 'इन्द्रतापनघातापी केतुमान् बलदर्पित' असुर-नाभोत्कीर्त्तने" हरिव० २६५० । मेघनादे च । दश-प्रोषथ वाली च मेघराजो दगावर । टिट्टिमोषिटभूतस्य स ह्यादशे चन्द्रतापन' भा० व० प० ००५० वरुणसभावर्षने । इन्द्रतूल न० इन्द्रस्यैव तृजमाकाशे उद्धीयमानत्वात् । आकाशे मरुता चाख्यमाने कार्पासे स्रत्वे त्रिका० ।

इन्द्रतीया स्त्री इन्द्रमैश्वर्यान्वितं तोयमस्या, इन्द्रेण परित तोयमस्या वा । गन्धमादनसमीपस्ये नदीभेदे । "इन्द्रतीया समासाद्य गन्धमादनसन्निधौ" भा० अ० प० २४ । इन्द्रदमन पु० 'वाणस्य चेन्द्रदमनो लौहित्यासदपद्यत' हरिव० ३५० उक्ते वाणासुरपुत्रभेदे ।

इन्द्रदारु पु० इन्द्रस्य तदुध्वजस्य साधन दारु । देवदारुत्वे । इन्द्रध्वजशब्दे ६४ ईं पृष्ठे तस्य तदुध्वजसाधनत्वम् दृश्यम् । इन्द्रद्दुमादयोऽप्यत्र ।

इन्द्रद्युम्न इन्द्रस्यैव द्युम्नं धनमस्य । भालवेये षष्ठ्यभिभेदे शसुराववारराजभेदे शराजभेदे च । तत्र असुररूपोन्मप-कण्ठेन हत यथा । "इन्द्रद्युम्नो हत कोपाद्युधनञ्च कसे-रमान् । हत सौभपतिः शाल्वस्त्वया सौभ च पातितम्" भा० व० १२ अध्याये कृष्ण प्रति व्यासवा-क्यम् । अत्रभिदस्तु । "तस्यो ब्राह्मणा सर्वे वक् दाम्भ्रस-पूजयन्तित्युपक्रम्य "हैपायनो नारदश्च जामदग्न पृथुश्रवा । इन्द्रद्युम्नो भालविश्व कतचेता सञ्च-पात्" इति कतिचित् ब्राह्मणानभिधायां ह । "एते चान्ये च नहवो ब्राह्मणा सयितव्रताः । अजातयतु-मानर्षुः पुरन्दरनिवर्षवः" भा० व० २६ अ० । राजभेदस्तु मार्कण्डेयादपि प्राचीनः तत्कथा भा० व० ३६८ अ० । युधिष्ठिर प्रति मार्कण्डेयवाक्यम् । "स ताह-वाचास्ति शत्रु राजपिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीय-

पुण्यस्त्रिदशान् प्रच्युत' कीर्त्तिर्गो व्युच्छिद्येति स मा-
सुपातिवदय प्रत्यभिजानाति मा भवानिति । तमह-
मन्नव न ययं वासायनिका काव्येवेष्टाकल्पत्वाच्च प्रत्य-
भिजानाम्यात्मनोऽर्धानामनुष्ठानं न शरंरोऽपतापेनात्मन
समारभासोऽर्धानामनुष्ठानं स शासनाच्च व्यस्यन्त्यस्तत्तद्विद-
जात इति तमहमन्नवम् एषिस्त्वं खलु हिमवति प्राया-
रकृषोर्नामोलूक प्रतिवसति स मत्तश्चिरजातो भयन्
यदि जामीयादित प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवास्तत्वाद्यौ
प्रतिवसतीति । तत स ममाद्यो भूत्वा तस्मात्प्रकृत्यत
यभूनेलूक एथैन स राजा पप्रच्छ प्रतिजानाति मा
भवानिति । स मद्भूर्त्तमिध ध्यात्वाऽब्रवीदेनं नाभिजानामि
भवन्मिति । स एवमुक्तो इन्द्रद्युम्न पुनस्तल्लूकमन्नयो-
द्वाजर्षि । अथास्ति कश्चिद्भवत सकायाश्चिरजात इति
स एवमुक्तोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्न नाम सरस्तशिवाद्यो-
जङ्घो नाम वक प्रतिवसति सोऽस्मत्तश्चिरजाततरोऽ-
ष्टच्छेति । तत इन्द्रद्युम्नो माञ्चोलूकमाटाय तत्तरोऽगच्छ-
द्यत्वासौ नाडीजङ्घो नाम वको बभूव । सोऽस्माभिष्टुष्टो
भवानिमिन्द्रद्युम्न राजानमभिजानाति स एन सुहृत्त
ध्यात्वाऽब्रवीद्वाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति तत
सोऽस्माभिष्टुष्ट कश्चिद्भवतोऽन्यश्चिरजाततरोऽस्तीति स
नोऽब्रवीदस्ति खल्विन्द्रद्युम्न सरस्यकूपरो नाम कच्छप
प्रतिवसति स मत्तश्चिरजाततरो स यदि कश्चिद्दमि-
जानीवादिभ राजान तमकूपार इच्छध्वमिति । तत
स यकस्तमकूपार कच्छप विज्ञापयामास । अस्यस्माक
मभिप्रेत भवन्त कश्चिदर्थमभिप्रेतुं साध्यागम्यता ता-
वदिति तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस उत्याथाभ्यगच्छ-
द्यत्वा तिष्ठामो वय तस्य सरससीरे व्यागतस्त्रैव वयमष्टकाम
भवानिमिन्द्रद्युम्न राजानमभिजानामतीति । स सुहृत्त
ध्यात्वा वाप्यसम्पूर्णनयन उद्दिग्न्नुदयो वेपसानो विषस-
कल्प माञ्जुश्चिरवधीत् । कथमहमेव न प्रत्यभिज्ञास्यामी-
ह ज्ञानेन सहस्रकल्पयित्वा यथा व्याहृता । सरचेदमस्य
दक्षिणाभिर्हृत्ताभिर्गौरिभिरतिक्रमसापाभि लतम् । अल
वाहं प्रतिवसामीति । अथैतन् सकल कच्छपेभोदंष्टृत
श्रुत्वा तदनन्तर देवलोकाद्देवथ माडुरासीराहाचशाम्
यन् इन्द्रद्युम्न प्रति प्रस्तुतस्ते स्वर्गो यद्योचित स्यान्
प्रतिपद्यस्व कीर्त्तिमानस्यव्ययो याहीति” ।
एतत्सरथोक्तवाक्ये वर्णितं तद्वाधिकृत्य । “इन्द्रद्यु-
म्नसर प्राथ हसकूटमतीत्य च । शतशृङ्ग महाराज ।

तापस ममतयत” इत्युक्ते गतशृङ्गपर्वतशमीमे
हसकूटानन्तर तत्सर” इति गन्त्यते । “हसकूटस्य
यच्छृङ्गमिन्द्रद्युम्नसर” प्रति” इति हृत्विं० । १७० उक्तोय
हंसकूटसन्निवृत्तत्वमस्यावगम्यते । पुरुषोत्तममूर्त्तिप्रकाश-
कायापर पुरुषोत्तमगच्छे तद्विदितव्यमिति ।
इन्द्रद्यु पु० इन्द्रस्य इन्द्रध्वजाद्यौः । व्यजुंनष्टे । तस्य तद-
ध्वजनिर्माणे प्रथमोपासनात् तयात्यम् । इन्द्रध्वजगच्छे
विरति । इन्द्रनामा इ० शुकुटजगच्छे राजनि० ।
इन्द्रम न० इन्द्रपत् विषय । व्यजुंनष्टे गच्छर० ।
इन्द्रधनुस् न० इन्द्रे इन्द्रस्वामिके मेघे धनुर्विष । इन्द्रायुध
गच्छे यद्यमागे पटाद्यै “विद्युतोऽग्निमेघाश्च रोहितेन्द्र
धनु पि च” मनु । तस्य अजुत्वे रोहितत्वम् । वप्रत्ये
इन्द्रधनुर्मिति भेद ।
इन्द्रध्वज पु० इन्द्रस्य तत्सन्तोषार्थो ध्वज । भाद्रशुक्ल
द्वादश्या स्वराज्येष्ट्यादियस्येष्ट्यर्थं तत्प्रीतये राजा
क्रियमाणे ध्वजे तदुत्पात्ततत्करणप्रकारादि दर्शित
इष्टसंज्ञिताया यथा
“ब्रह्माण्णसुरमरा भगवच्छक्ता सानामुरानु समरे। प्रति-
योधयित्तमतस्वा शरस्य शरणं ससुपयाताः । देवानुवाच
भगवान् श्रीरोदे केशव स व केतुम् । य दास्यति त
दहा नाजौ स्यासन्ति वो दैत्या । उच्चवरा चीरोद
गत्या ते हृष्टुषु सुरा सेन्द्रा । त्रीवत्वाद्ब्रं कौस्तुभ-
मणिकिरणोद्गासितोरस्त्रम् । त्रीपतिमचिन्त्यमसम सम-
न्तत’ यर्षदेहिमा स्त्रम् । परमात्मानमनादि’ विष्णु-
मविज्ञातपर्यन्तम् । तं सस्तुत स देवस्तुतोष नारायणो
ददौ चैपाम् । ध्वजमसुरसरनधूसकमसवनतुषारतीक्ष्ण-
गुम् । त विष्णुतेजोभवमददक्रे रथे स्थित मास्रंति
रत्नचित्ते । देदीप्यमान शरशेष सूर्य्यं ध्वज सभासाय
सुभोद शक्र । सकिङ्कणोष्णान्परिच्छेतेन स्रक्कृत्स्नघण्टापि-
टकान्यितेन । सस्रच्छेतेनामरराङ् घृत्लेन मिन्ये विनाय
समरे ऽरिसैन्यम् । उपरिचरस्यामरपो वसोर्ददौ चेदिपस्य
नेणुमयोम् । यष्टि ता स नरेन्द्रो विधिवत्सम्पूजयामास ।
प्रोतो महेन भववान् प्राङ्मैव वे नृपा करिष्यन्ति ।
वसुवल्हेमवन्तस्ते भुवि सिद्धाप्ता भविष्यन्ति । सुदिता
प्रजाश्च तेषा भयरोगविवाङ्मता प्रभूताश्च । ध्वज एव
चाभिधास्यति जगति निमित्तैः फल भदसत् । पूजा तस्य
नरेन्द्रैर्बहुद्विजयार्थिभिर्यथा पूर्वम् । शक्राश्रया प्रयुक्ता
तामागमत प्रवक्ष्यामि । तस्य विमानं शुभकरवदिव-

नक्षत्रमङ्गलमूर्च्छते । प्रास्थानिकैर्धनमियाह्वैषतः स्रव-
धारस्य । उद्यानदेवतालयपितृवनवल्मीकमार्गचित्तिजाता ।
कञ्जोर्ध्वशुष्ककण्टकियङ्गीपन्दाकयुक्तास्य । बडविहगालय-
कठोरपवनानलपीडितास्य ये तरव । ये च स्यु स्त्रीषज्ज्ञान
न ते शुभाः शक्रकोत्सर्धे । श्रेष्ठो ऽर्जुनो ऽश्वकर्णः प्रियक-
षवोद्गुस्वरास्य पञ्चैते । एतेषामन्यतमः प्रशस्तमघयाऽमर
वक्षम् । गौराकितचित्तिमघ सम्पूज्य यथाविधि द्विज
पूर्वम् । विजने समेत्वं रात्रौ स्पृष्ट्वा नृयादिम मन्त्रम् ।
'यानीह वृक्षे भूतानि तेभ्य स्वस्ति नमो ऽस्तु व । उप-
हार गृहीत्वेम क्रियता वासपर्य्ययः । पार्थिवस्त्वां वरयते
स्वस्ति ते ऽस्तु नगोत्तम । । ध्वजार्थं देवराजस्य एजेय
प्रतिवदन्ताम्' । दिव्यात् प्रभातसमये इक्ष्वाकुप्राक्ष्णुसो
ऽपिवा भूत्वा । परशोर्जर्जरवन्दो नेष्ट द्विग्धो घनस्य
हित । नृपजयदमविध्वस्त पतनमनाकुञ्चित च पूर्वो-
दक् । अविचरन् चान्यतरौ विपरोतमत्स्यजेत्प्रतितम् ।
द्विस्त्राये चतरङ्गुलमसौ मूषे जले चिपेष्टितम् । उद्धृत्य
पुरद्वार शकटेन नयेन्ननुर्ध्वेषां । अरमद्गे बलभेदो नेस्या
नाशो बलस्य विधेय । अर्धक्षयो ऽक्षमद्गे तथापिमद्गे
च वर्षकिन । भाद्रपदगुरुपक्षस्याष्टम्या नागरेहैतो राजा ।
दैवसप्तचिपवकञ्चु किमिप्रसप्तशै सुवेपधरैः । अहतास्वर-
सवीता वटि पौरन्दरीं पुर पौरै । स्रग्माधूपयुक्ता
प्रवेशयेच्छुद्धतरैः । रुचिरपताकातोरणधनमालानुद्धृत
मङ्गलजनम् । सम्भार्जितार्चितपथ सुवेपगणिकाजना-
क्षोर्धम् । अथर्षितापण्यगृह प्रमृतपुण्याह्वेदेनिर्घोषम् ।
नटनतङ्गेयज्ञैराकीर्णचतुष्पथ नगरम् । तत्र पताका श्रेता
विजयाय भवन्ति रोगदा पीता । जयदाय चित्ररूपा
रक्ताः शस्त्रप्रकोपाय । यटिं प्रवेशनीं निपातयन्तो मयाय
मागाद्या । बालानां तलशब्दे सङ्ग्रामं सप्तयुद्धे वा ।
सन्नाय्य पुनस्तथा विविधव्यटिं प्ररोपयेयन्ते । जागर-
मेकादश्या नरेश्वर कारयेन्नास्थाः । सितवस्त्रोष्णीषधर
पुरोहित शास्त्रवैष्णवैर्मन्त्रैः । जुहुयादग्नि सावतुरो
मिभित्तानि वृद्धोयात् । इष्टोद्रव्याकार सुरभिः द्विग्धो
घनो ऽनलो ऽर्चिष्णान् । शुभकृतो ऽन्यो नेष्टे यात्रायार्थं
विस्तरोऽभिहित । स्वाहावसानसमये स्वयम्पुष्पजार्चि
द्विग्ध प्रदक्षिणयिष्यो ऽस्तभुग् नृपस्य । गङ्गादिवाकर-
शुताजलचारुहारार्थं धार्त्वीं समुद्ररसना वशगा करोति ।
षाभीकराशोककुरावृक्षारुद्रवैदूर्यनीलोत्पलसन्निभेऽन्यौ न ।
विध्वान्तमन्त्रमघनेऽवकाश करोति रक्षाशुभत नृपस्य । येवा

रथौषार्णपमेवदन्तिमां समस्त्वनो ऽनिर्यदि वापि इन्दुभे ।
तेषा मदान्भे भवटापिपट्टिता भवन्ति याने तिमिरोपमा
दिग । ध्वजकुम्भाह्वयेभभूततामनु रूपे यशमेति मूष्यताम् ।
उदयास्तधराधराधरा द्विमवद्विष्यपयोधरा धरा । हिरद-
मटमङ्गीघरोजलाजैर्हैतमधुना च ह्यताशने सगन्धे । प्रणत-
नृपगिरोमार्णप्रभाभिर्भवति सुरम्बुरितेय मूर्धैपस्य ।
उक्तं यदुत्तिष्ठति शक्रकेतो शुभाशुभ सप्रमरीचिरूपे ।
तञ्जपयणपहृगानिन्यात्रापिवाहकाषेष्पि चिन्तनीयम् ।
गुडरूपपायसाद्यै विप्रामभ्यन्धे दक्षिणाभिः । अयणेन हाट-
स्याम् उदोष्याऽन्यत्र वा अयणात् । शक्रकमार्य
कार्याः माह अनु सप्र पञ्च वा तज्जुर्ध्वै । नन्दोपनन्द-
सज्जुर्ध्वै पादेनार्धेन चोष्णायान् । षोडशभागाभ्यधिके
जयत्रिजये द्वे वषुम्भरे चान्ये । अधिका शक्रजनित्री मध्ये
ऽटागेन चैतासाम् । प्रीतं ज्ञतानि विवुर्धैर्यानि सुरा
भूषणानि सुरकेतो । तानि क्रमेण दद्यात् पिटकानि
विचित्ररूपाणि । रक्ताशोकनिकाश चतरङ्ग विश्वकर्मणा
प्रथमम् । रसना स्वयम्भुवा शङ्करेण चानेकवर्षधरो ।
षटाश्रि नीलरक्त ततोयमिन्द्रेण भूषणं दत्तम् । अशिरं
यमयतुर्थं मस्तरक कानिमटयच्छत् । मञ्जिष्ठामं वरुण
पदन्त्रि तत्पञ्चम जलोर्निनिभम् । मायूर केयूर पथ वापु-
र्जलदनीलम् । स्कन्द स्वं केयूर सप्रमदददुध्वजाय बड-
चितम् । अष्टममनलव्वालासङ्गाय हव्यभुग्दक्षम् । वैदूर्य-
सष्टममिन्दुर्नयम् प्रैवेयक टटावन्त्यत् । रथचक्राम दशम
सूर्यस्त्वटा प्रभाचयैर्युक्तम् । एकादशसहस्रं विश्वे देवा सरोज-
सङ्गायम् । हादशमपि च निवश सुनयो नीलोत्पलाभासम् ।
किञ्चिदुध्वजोर्ध्वनिर्गतसुपरि पिशाच त्वयोदय केतो ।
गिरसि वृहस्पतिशुक्रौ लोच्यारससद्भिर्भं ददत् । यद्य-
द्येन विनिर्मितमसरेण विभूषण ध्वजस्यार्थे । तत्तत्तद्द्वैव्यं
विज्ञातव्य विपश्चिद्धिं । ध्वजपरिमाणत्वं प्रथ परिधि
प्रथमस्य भवति पिटकस्य । परतः प्रथमात्प्रथमादष्टा-
शाष्टागङ्गीनानि । सुर्यादहनि चतुर्धे पूरणमिन्द्रध्वजस्य
शास्त्रज्ञ । मनुना चागमनोताम् मन्त्रानेतान् पठेद्वियत ।
'हराकीर्षस्वतशक्रसोर्धेर्धनेश्वैश्चानरपाशब्दङ्घ्रि । सङ्घर्दि-
सिद्धिं सदिगसुरोभि शुक्राङ्घ्रिः स्कन्दमरुद्वैश्च । यथा
त्यमूर्जस्कर । नैकरूपै समर्चि तस्त्राभरणैरुदारैः । तथेष्ट
तान्याभरणानि देव । शुभानि सम्प्रीतमना वृहाण । अलो
ऽव्यय शाश्वत एकरूपो विष्णुर्वराह पुरूप पुराण ।
त्वमनुक, सर्वहरः क्षयात् सङ्घस्यशीर्षा शतमन्युरीक्ष ।

कविं समजिह्वं त्वातार त्वास् इन्द्रमवितार सुरेणम् ।
 यक्र हत्वज्ञं सुमेणम् अग्रमाक्र यीरा उचरते भयन्तु । प्रपू-
 रणे चोच्छ्रयणे प्रवेगे ज्ञाने तथा मात्यविधौ विमर्गे । पठे-
 दिमाचृपतिः सोपयासो मन्त्राच्छुभान् पुरुषूतस्य केतोः ।
 ऊत्रध्वजादर्गफलाधेचन्द्रैर्विचित्रमासाकटलीजुटगहै । स-
 व्याक्षिप्तैः पिटकैर्गमाक्षैरलङ्कृतं दिक्षु च लोकापानं ।
 अस्त्रिन्नरञ्ज्या दृढकाष्ठमाहक विक्षिप्यन्तार्गलपादतोरणम् ।
 उद्यापपेक्ष्णस्य सन्धयचक्षुषं सारद्रुमाभनकुमारिकान्ति-
 तम् । अघिरतजनराव मद्गलागी प्रणामैः पटुपटञ्च-
 स्टङ्गै गङ्गभेयादिभिः । श्रुतिविहितवधोभि पापठ-
 द्विथ निरैरशुभरहितगब्दं केतुसुखापयोत । फलठधि-
 एतलाजासोद्रुप्यामहस्ते प्रणिपतितगिरोभिस्तुष्टवद्विच
 पौरै । हतमनिमिषभर्तु केतुमोग प्रजाताम् अरि-
 नगरनताय कारयेद्दिष्टुवधाय । नातिद्रुत न च विलम्बि
 तमप्रकम्पाम् अन्वसामाल्यापिटकाटियिभूषण च । उत्थान-
 मिष्टमशुभ यदतो अन्यथा स्यात् तच्छान्तिभिरनरपते
 शमयेत्पुरोधस । क्रव्यादक्षौगिककपोतककाककहूँ केतु-
 स्थितैर्महदगन्धि भय नृपस्य । चापेण चापि युवराज-
 भय वदन्ति श्येनो विलोचनभय निपतन् करोति । ख-
 भङ्गपतने नृपस्तुष्टुस्फुरादसु करोति निजीमम् । हृन्ति
 चाप्यय पुरोहितस्तुक्ता पाथ्यास्य महिषीमगन्धि । राक्षो
 विभाग पतिता पताका करोत्यष्टष्ट पिटकस्य पात ।
 मध्याग्रभूषेपु ध केतुभङ्गो मिहृन्ति मन्त्रिन्तिपासपौरान् ।
 धृमाहते गिखिभय तमसा च मोक्षो व्यालैश्च भग्नपतिर्तर्भ
 भदन्यगत्या । ग्लायन्त्युदकप्रभृति च क्रमशो हिजाद्या
 भङ्गे च वहेक्षिभध बाधित कुमार्या । रञ्ज्यन्तुङ्ग-
 ष्केटने बलपीडा राक्षोमात पीडन माहकाया ।
 यद्यन्क येवानकाधारणा वा तत्तत्ताटगभावि पाप शुभ
 ऽ । दिनषत्रुपयउत्थितमर्चित समभिपृश्य नृपो ऽहृनि
 पञ्चमे । प्रकृतिभि सङ्गलज्ज विमर्जयेद् बलभिट खबला-
 णिभिष्टङ्गदे । उपरिचरयसुप्रवर्तित नृपतिभिरप्यनु सन्नत
 हतम् । विधिमिममनुस्य मोर्धियो न रिपुलत भयमाप्रुथा-
 टिति । ध्वज प्रमाणादि ति० त० कालि० पु० उक्त यथा ।
 ' अर्जुनोऽप्यन्वकर्ण्य प्रियकोधवएव च । श्रौडुभ्यरथ पञ्चैते
 केवर्षे सन्तमा सृता । अन्वये च देवर्षाद्यां' गाला-
 द्यास्तरयस्तथा । तच्च एष तदेदात्तौ स्पृष्टा मन्त्रमिग
 पठेत् । तदेत् स्मरेत् । 'यानि दृष्टे त भूतानि तेभ्य
 स्वास्ति नमोःस्तु य । उपहार गृह्येतेभ्यः क्रियता वा

सपर्यय । पार्थिवभ्यां वरयते भक्ति तेऽस्तु नगोत्तम । ।
 ध्वजार्थं देवराजस्य पूजेय प्रतिगृह्यताम्' । ततोऽपरे
 ङ्गितं दृष्ट्वा मूलमटाद्रुल पुन' । जसे क्षियेत्तदयस्य
 स्थित्तैव चतुरङ्गुलम् । ततो नीत्वा पुरद्वारं केतुं नि-
 श्चायं तत्पै । युक्राष्टम्या भाद्रपदे केतुं जेटि प्रवेग-
 येत । हाणिगदक्षमानस्तु अयसं केतुरुच्यते । हाणि-
 यत्तु ततोऽव्यायान् हापत्यारिगदुत्तम । कुमार्यं पञ्च
 फलेभ्यः गक्रस्य नृपसन्तम । गालमयस्तु ता' सर्वास्त्व-
 परा यक्रमाहकाः । केतो पाटप्रमाणेन कार्याः गक्र-
 कुमारिका । माहकाङ्कप्रमाणात्तु यन्त्रं हृत्तदय तथा ।
 एतं कृत्वा कुमारोद्यं माहका केतुमेव च । युक्राष्टम्या
 सिते पक्षे यद्येनामधिवासनम् । अधिवास्य ततोऽप्ये
 गन्धद्वाराटिमन्त्रकै । हादश्यां मण्डलं कृत्वा वासव
 विस्तृतात्मकम् । अच्युत पञ्जयित्वाटौ यक्र पश्चात् प्र
 प्लयेत् । यक्रस्य प्रतिमा कुर्यात् कान्कीं टारवीं तथा'
 कान्कीं कनकमयोम् 'अथ्येतेजसभूता वा सर्वाभावे तु स्तुष्ट-
 र्याम् । ता मण्डलस्य मध्ये तु पञ्जयित्वा त्रिपेयत ।
 तत शुभे सुहृत्ते तु केतुसुखापरेचूप । 'वज्रहस्त । सु-
 रारिभू । वज्रनेत्रं पुन्दर' । लोकार्यं सर्वलोकानां पू-
 जेय प्रतिगृह्यताम् । एतौ हि सर्वांमरविष्टहृत्तैरभिष्टु-
 तोवज्रधरामरेण । सुसुखितमन्त्र अथवाद्यपादे गृह्याथ
 पूजा भगवन्नमस्ते' । इति मन्त्रेण तन्त्रेण नानानैवेद्यव-
 न्दने । पठेत्तु दश टिकूपालान् यहाय परिपूजयेत् ।
 साध्याटोन् सकलान् देवान् माहृ सर्वस्वतुक्रमात् ।
 तत शुभे सुहृत्ते तु ज्ञानिपञ्जकिष्ट युत । केतुपत्यानभू
 मित्तु यन्वेद्यास्तु पश्चिमे । विप्रैः पुरोहितैः सर्वै
 गच्छेद्गजा सुमद्गलै । रञ्जुभि पञ्चमिर्बह अन्वलिष्ट
 समालकम् । कुमारोभिश्च सयुक्तं दिक्पालानाञ्च प-
 ङ्कै । यथापथैर्यथादेशैर्योजितैर्षस्त्रवेदिनै । युत त
 किङ्किणीजालैर्हृत्पण्डादप्रचामरै । चित्रमात्याम्बरै-
 चापि चतुर्भिः परितोरणं । उद्यापयेत्प्रहाकेतुं राजा
 सात्यै गनै गनै । प्रतिमा ता नयेन्मूल केतो यक्र
 विधिन्यन् । यजेत्तु पूर्ववत्तल शर्षीं मातलिमेव च ।
 जयन्त तनय तस्य यजुर्भैरवत तथा । यहांयार्थ्य
 दिक्पालान् सर्वाथ गणदेवता । पूजितामाञ्च देवता
 शश्वतोम समाचरेत् । होमान्तेव बलि दद्यात् वासवाय
 महात्मने । तिल एत चक्षतश्च पुष्य दूर्वां तथैव च ।
 एतैस्तु जुष्टयादेतान् सै स्वैर्नर्नैरोत्तम । ततोऽहो-

मे षट्परोपामानुकश्चिदेकञ्च पञ्चमम्” वेणी० खाण्डव-
प्रस्थे शुधिधरेण यदभिनवपुर निम्नित तदिन्द्रप्रस्थतया
विख्यातम् । तदेतत् भारते प्या० २० ई० च० पण्डितम् ।
‘प्रतिगृह्यत तद्वाक्यं षट्प सर्वे प्रणम्य च । प्रतस्थिरे ततो
चोर वन तन्मनुजर्षभा । अर्द्धं राज्यस्य सम्प्राप्य खाण्ड-
वप्रस्थमाविशन् । ततस्ते पाण्डवास्तत्र गत्या कृष्णपुरो-
गमा । मण्डयाञ्चक्रिरे तद्दं पुर स्वर्गवदप्युता । तत
पुण्ये शिवे देगे गान्नि क्त्वा महारथा । नगर माप-
मासुर्द्वैपायनपुरोगमा । सागरप्रतिरूपाभि परिखाभिर-
लङ्घृतम् । माकारेण च सम्पन्न दिवसाद्यत्य तिष्ठता ।
पाण्डु राथप्रकाशेन सोमरश्मिनिभेन च । शुरुभे तत्पु-
त्रेष्ट नागैर्भोगवती यथा । द्विपक्षगरुडप्रख्यैर्द्वारै
सौधैश्च शोभितम् । शुभ्रमभ्रचयप्रख्यैर्गोपुरैर्मन्दरोपमं ।
विधिर्धरपि निम्नित्वा शस्त्रेणैतं सुसदृशं । शक्तिमिहाद्यत
तद्भि द्विजङ्गैरिव पद्मगैः । तल्पैश्चाभ्यासैर्युक्तं शुरुभे
योधरचितम् । तीक्ष्णाद्गुणगतम्रीभिर्यन्त्रजालैश्च शोभि-
तम् । विरोचमान विविधैः पाण्डुरैर्भवोत्तमैः । तन्नि-
पिष्टपशुभ्यामिन्द्रप्रस्थ व्यरोचत । मेघदन्दिमिवाकाशे
विद्ध विद्युत्प्रभागृहम् । तत्र रम्ये शिवे देगे कौरवस्य
निवेशनम् । शुरुभे धनसम्पूर्णं धनाध्यक्षज्ञयोपमम्” “एव
सम्प्राप्य राज्यन्दिन्द्रप्रस्थ तपोधन ।” तत्र ० ७४० ।

इन्द्रप्रहरण न० ई० । वज्रास्त्रे तस्य टधीषोसुनेरस्थि-
निम्नितं तत्कथा अर्चनं शब्दे ४ ई ४४० चक्रा ।

इन्द्रभूति पु० हेमचन्द्रोक्ते गौतमगोत्रजे जिनभेदे ।

इन्द्रभेपज न० इन्द्रेण प्रकाशित भेपजम् । शुशुभ्रा शब्दज्ञा० ।

इन्द्रमख पु० इन्द्रस्य तत्पुजार्योमखः । वर्षादी यक्रतोपार्थे
यज्ञभेदे । स च मख मन्दादिभिः प्रवर्तित कृष्णेन
निवर्तितस्य तत्र तत्करणे नन्देन हेतुः क्त भा० १०
स्त० २ ३४० “पर्जन्यो भगवानिन्द्रो मेघाकृत्साकृत्सूतयः
तेऽभिवर्षन्ति भूतानां प्रोषणं जीवनं पयः । त तात ।
वयमन्ये च वार्षुषा पतिमीश्वरम् । इत्यैस्तद्रेतसा-
सिद्धैर्यजन्ते ऋद्धिर्नराः तन्धेपेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफल
हेतवे । पुसां पुत्रकाराणां प्रवर्जन्य फलभावनं”
इति नन्देनोक्ते कृष्णेन तन्मखनिवारणेन गोवर्द्धनमखस्य
प्रवर्त्तनं कृतम् तदपि तत्रैवोक्ते यथा ‘सख रजस्तमइति
स्थित्युत्पन्नन्हेतय । रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं
विविधं जगत् । रजसा नोदितामेघा वर्षन्त्यन्मूनि सर्वत
प्रजासैरेव सिद्धान्नि किं महेन्द्रं करिष्यति । न म

पुरोजनपदा न यामा न गृह्णा वयम् । वनोक्तस्तत ।
नित्य यमशैलनिवासिन । तथा क्त्वा ब्राह्मणानामद्रे चार-
भ्यता मय । यदन्द्रमखसम्भाराक्षरय साध्याता मख” ।
भाग० १० स्त० ० ४४० । अधिक गोवर्द्धनधरगृह्णे
पच्यते । ‘मया ते ऽकारि मघवन् । मघमद्गोऽनुमृहता ।
मदनुमृहतेयोनित्य मत्तस्तेन्द्रत्रिया भृगुमिति” ० ७४० ।
इन्द्रमह पु० इन्द्रस्य सन्तोषार्थोमहः । इन्द्रसन्तोषार्थे वर्षादौ
कर्त्तव्ये उत्सवभेदे । इन्द्रस्य मघोयत् । वर्षागरत्काद्ययो ।
इन्द्रोत्सव शक्रोत्सवादयोऽप्युभयत् ।

इन्द्रमहकासुका पु० इन्द्रमघे वर्षादिकाद्ये कासुकाः काम
यिता । कुक्षुरे वर्षादायेव तेषां व्यायधमूर्त्तोलोकमसिद्ध ।
इन्द्रमार्ग पु० इन्द्रलोकामार्गमार्ग । यदरीपाचनसिद्धि
रूपस्य तीर्थभेदे । “यदरीपाचनं गच्छेद्विष्वस्याश्रमं गतं”
इत्युपक्रम्य “इन्द्रमार्गं समासाद्य तीर्थसेवी नराधिप ।।
अहोरात्रोपयासेन शक्रलोके महीयते” भा० व०
८ ३४० । तस्य जलमय तीर्थम् “देविकामिन्द्रमार्गश्च
स्वर्गविन्दुः विगाद्य च । स्रगङ्गे त्रिगङ्गे च इन्द्रमार्गे च
तर्पयन्” भा० व० ० ५४० । तत्र अथगाहनतर्पणोक्ते ।

इन्द्रयव न० पु० इन्द्रस्य कुटजवृक्षस्य ययाकृतिमीजत्वात् यव
इव वीजम् । कुटजवृक्षस्य ययाकारे तिङ्करसे पीजे स्नानम
ख्याते । “येन्द्रोयवन्दिदोपमं सयाही कटृशीतम् ।
ज्वरातिसाररक्तार्गं हृमिषीसर्पकुष्ठतत् । दीपनो युद-
कीलास्रयातास्रस्ते भ्रूयूलजित्” भावप्र० ।

इन्द्रलाजी स्त्री इन्द्रस्य कुटजस्य राजाश्व राजावस्याजातत्वात्

टीप् । न्योपधभेदे तत कुर्वा० ख्य । येन्द्रलाख्यसङ्गने त्रि०

इन्द्रलुप्त न० इन्द्र इन्द्रस्यैनीच केयो लुप्तोयत्वात् । केय
नायके (टाक) ख्याते रोगभेदे । तस्मिन्नादि ‘रोम-
कूपानुग रक्त पिप्पले सङ्ग मूर्च्छितम् । प्रच्याययति रोमाश्च
तत ज्ञेया सधोषित । रूपद्वि रोमकूपान्स्तु ततोऽप्येवा
ससम्भव । तदिन्द्रलुप्तं खालत्य रुच्येति च विभाष्यते”
निदा० उक्तम् । निदानटीकाकृता स इन्द्रलुप्तं इन्द्रशि
भवति । खालत्य शिरोरुष्टैश्च व रुज्या सवेदनेति तेषां
भेद उक्तः । वा कृप् । इन्द्रलुप्तक तत्रैवार्थे ।

इन्द्रलोक पु० इन्द्रस्य लोक भोगभूमि । अमरावतो-
नामपुरोयुक्ते स्वर्गस्थानभेदे तत्स्थानममरावतीशब्दे १२०
ष्टे उक्तं तत्स्वरूपमापिकाराणादिकसक्तं काशो० । ‘लोके
ऽस्य रम ते विप्र । सङ्गृह्णाथ, पुरो त्विबम् । तपोवनेन
सहता विहितं दिद्वर्षणा । दिवापि कौषदी यत्स

सौधश्रेणोन्विथम् श्रयेत् । यदा कलाधिः कापि द्रोऽ-
 टश्रुत्वमायरेत् । तदा स्वश्रेयसीं ज्योत्स्ना सौधेषु
 निगूहयेत् । यदृष्यन्ति वोक्ष्य स्वमन्ययोपिद्विगृहिता ।
 सुधा नाशु विषेक्षितमपि सा पितृपालिकाम् । हस्येपु
 नोलमणिभिर्निर्दिष्टत्वं निर्भयम् । स्वमोलिभाममाधाय
 तमोऽहः स्वपि तिष्ठति । चन्द्रकान्तिजालजालमुत्तमात्मा-
 मल जलम् । तत्र चादाव कलभैर्नैः सन्त्यज्जल जना ।
 कुपिन्दा न च सन्त्यल न चाल पश्यतोहरा । वेदान्तलङ्घ-
 तान्त्यत्वं यतः कल्पद्रुमार्षणात् । गणका नात्र विद्यन्ते
 चिन्ताविद्याविद्यारदा । यतस्त्विनन्ति सर्वेषां पिना पिना
 मणिर्द्रुतम् । सुप्रकारा न सन्त्यल रमपाकविचक्षणम् ।
 दुग्धे सर्वरसानेका कामधेनु रसोऽनिगम् । कोर्त्तिरुर्ष्व श्रया-
 यस्य सर्वतो वाजिगजिपु । रत्नघर्ष्व श्रया मोऽल ह
 याना पौरुषाधिक । ऐरावतो टनिपरशतदेनेऽल
 राजते । द्वितीय इव फलासोज्ज्वल स्फटिकोष्पल ।
 तरुत्त पारिजात स्त्रोरत्त शोधशो त्विह । मन्दन वन-
 रत्त च रत्त मन्दाकिनो ह्यपाम् । तवस्त्रिगत् सुराणा या
 कोटि श्रुतिसमीरिता । प्रतीक्षते सावसर सेवायै प्रत्यह
 त्विह । स्वर्गेऽपिन्द्रपदादन्यत्र विगिष्येत किञ्चन । यदन्ति
 लोकामैश्वर्यं न च ह्यस्यमनेन हि । अश्वमेधसहस्रस्य
 सभ्यं विनिमयेन यत् । किन्तेन तस्यमन्यत् स्यात् पवित-
 मयथा महत् । अर्क्षिः श्रुतो मयमनो पुराणव्यनिजापतो ।
 गन्धवत्सर्करी च नैतत्तुल्या महर्क्षिभि । अयमेव सह-
 स्रास्रस्त्रयमेव दिवस्पतिः । श्रतमन्युरय देवोभामान्ये-
 वानि नामत । श्रमापि लोकपाला ये तएन सप्तपासते ।
 नारदादीर्षं मिथरैरयमाशीर्भिरिच्यते । एतत्स्वैर्येण
 सर्वेषां लोकानां म्यैर्यमिष्यते । पराजयान्महेन्द्रस्य त्रै-
 लोक्य स्यात् पराजितम् । दनुजा मनुजादैत्यास्तपस्यन्तु
 यमयमा । गन्धर्वयक्षरक्षादि साहेन्द्रपदद्विषय ।
 सगराद्यामहोपालावाजिमेधविधायका । कृतयन्तो महा-
 यत्त गर्कश्रैर्यजिष्ठव । मिप्रप्यूह क्रुष्टगत य
 काश्चि क्रुष्टेऽवनौ । जितेन्द्रियोऽमरावत्यां च माप्रोति
 पुलोगजाम् । असमाप्रक्रुष्टगता वसन्त्यल महोभुज ।
 ज्योतिष्टोमादिभिर्यागैर्यै वजन्यपि ते द्विजा । तलापुर-
 पदानादि महादानाभि षोडश । ये यच्छन्त्यमलात्मान-
 न्ते सभन्तेऽमरावतोम् । अह्नीषवादिनोवीरा सपामेष्-
 पलायिनः । विश्वान्नावीरशयने तेऽल तिष्ठन्ति मूभुज ।
 इत्यहेयात् समाख्याता अहेन्द्रनगरीस्थिति । यायजू-

कावसन्त्यल यज्ञविद्याविद्यारदाः" १० अ० । "व्यतिथि-
 स्त्विन्द्रलोकेश" इति मनुना व्यतिथिपरिचर्याभिरपि
 तत्प्राम्निरुक्ता । एव राजस्त्रययनेनापि तत्प्राम्नि,
 भा० स० उक्ता । शत्रुलोकादयोऽप्यल ।

इन्द्रवशा स्त्री 'स्यादिन्द्रवशा ततर्जरसयुतेः' इत्त० र०
 उक्ते हादगाक्षरपाटके वर्णयत्तभेदे ।

इन्द्रवज्रा स्त्री 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ ग.' इत्त० र०
 उक्ते एकादगाक्षरपाटके वर्णयत्तभेदे ।

इन्द्रवल्ली स्त्री इन्द्रिया यज्ञी गाक० त० । पारिजातलतायाम्
 "सोमवल्लीमिन्द्रवल्लीं शमीं विश्वस्य कण्टकान्" सुशु० ।
 (राखालसभा) २ इन्द्रवारुण्या लतायाञ्च इन्द्रवल्लीरोत्थप्यल ।

इन्द्रवस्ति पु० इन्द्रस्यात्मनो वसतिरिव । जज्ञामध्यभागे । "इन्द्र-
 वस्तिपरिणाहासपोटुर्परान्तरायाम योऽङ्गाङ्गुल"
 सविश्वसर्माणि क्षिप्रतल्लुटयर्कृष्णर्कृष्णिरोगुल्फेन्द्रवस्ति-
 जात्युर्बीलोहिताक्षाणि विटपञ्चेति" विभव्य "पार्ष्णि"
 प्रति जज्ञामध्य इन्द्रवस्तिर्गाम तत्र शोणितक्षये मरणम्"
 इति च सुशु० । अतोऽस्य जीववसतिस्तस्यत्वात्तथात्वम् ।

इन्द्रवारुणी स्त्री इन्द्रस्यात्मनोवारुणीय प्रिया । (राखालसभा)
 तिक्करसाया श्वेतमूलाया पीतपुष्पाया लतायाम् । स्वार्थ
 कन् । इन्द्रवारुणिकापि अत्रैवार्थे ।

इन्द्रवीज म० इन्द्रस्य फुटवस्य वीजम् । इन्द्रयवे । "चव्ये-
 न्द्रवीजं त्रिफलासर्पिर्मांसरसाश्चुभि" सुशु० ।

इन्द्रवृक्ष पु० इन्द्रदेवदारुके जटाधर । तस्य इन्द्रध्वजचेत-
 त्वात्तथात्वम् । तस्येन्द्रध्वज साधनस्येन्द्रध्वजगन्धे उक्तम् ।

इन्द्रवृद्धा स्त्री 'अथात सुश्रुगेगान् व्याख्यास्याम' इत्यु-
 पक्रम्य । "यत्प्रोक्तमिन्द्रवृद्धेत्यादि विभव्य" । "पञ्चपु-
 करयन्मध्ये पिठकामि समाचिताम् । इन्द्रवृद्धान्तु तां
 भिद्यादातपिचोत्थिता भिपक्" सुशुतोऽङ्गलक्षणे सुश्रु-
 गभेदे । 'त्रिष्टतामिन्द्रवृद्धाञ्च गर्हर्भीं जालगर्हभम् ।
 इरिविज्ञा गन्धनाश्रीं कक्षां विस्कोटकाक्षथा । पिचजस्य
 विषर्षस्य क्रियया साधयेत् भिपक्" इति सुशु०

इन्द्रव्रत न० इन्द्रस्यैव वर्णने व्रतम् । "धार्पिकांयद्वरो सासान्
 यथेन्द्रोऽप्यभिषर्षति । तथाभिषर्षेत् स्व राट् कार्भिरिन्द्र
 व्रत चरन्" इति स्रत्युक्ते प्रजापालने राश्रोव्रतभेदे ।

इन्द्रशत्रु पु० इन्द्र शत्रु शान्तयिता यस्य । इत्याक्षरे । इत्ता-
 सुरस्य तथात्यक्षत्रम् यथा "स स्वष्टा सुकोष । कुपिन्नेऽप्यु-
 दूतः सोसममक्षदिति स स्वयमेव यस्वैयस चक्रे स योदोष्-
 चक्षसे शुक्रः परिशिष्ट आ शत प्रवृत्तता चकारेन्द्रशत्रु-

र्धंसेति गोऽग्निमेव गाय यन्मभूशानर्यं मन्मभूयेत्तुर्के
 प्राहुः प्यात्नीयोभावेनामि यन्मभूय यशोविद्या यं यगः
 सर्वमघ्नाय यथा नीम् । य यदतेनाय यगभाग् । तप्या
 हृत्तोऽय यदपात् यममभक्त डाटिम्न इनुय दकायुय ।
 मातेय य पितेय य परिजगत्पृथक्काणाहाण्य इत्याहुः अथ
 यदमवोदिन्नु गतुर्बर्धंरोति तप्याहुर्बर्धमिन्नु एव ल-
 वाभाय यद्ग गद्वटवप्यदिन्नुका गतुर्बर्धरोति गद्वटु य स
 एवेन्द्रमहनिपत्त्वं गत० ना० १, ६, २, ८, १, ०, 'इन्द्रमनु-
 रिति पूर्वपदोदात्तायेन्द्रः यतुर्बर्धनेति इन्द्रोऽङ्गिषमाम
 लया मन्त्र प्रमुक्तमामकात्मिनो जषाम । यद्वही जन्वो-
 दात्ततया तनुप्रकमसमाधेन, इन्द्रस्य यतुर्बर्धनि अक्षानि-
 टेभेन वा न्यासात्तामिषितमेव इन्द्र इत्यात् इति गा०
 भा० तथा य पद्योतनुप्रकमेऽनोदात्तस्य तप्याये इन्द्रस्य
 यतुर्बर्धनेको भवेत् मन्त्रोऽङ्गो य पूर्वपदस्यतेति तप्या तं
 प्रयोगात् तमेव इन्द्रोऽजषाम'यतएव वेदे मरुहोऽमत्तयोऽश-
 रणे यजमानस्याग्निष फल भवति यद्योक्त विषयागाम् ।
 'मन्त्रोऽङ्गो मरुतो मरुतो वा विद्यामयुक्तो न तमर्ध-
 माह । स गायत्रो यजमान इति गि यद्येन्द्रगत्तु
 सरतोऽपरधात् । उक्तद्वयस्यारिषो कथा भाग० यथा
 तद्युः पत्नस्य विरूपस्य गुप्तादिभूयपर्यन्तं 'तदा मनु-
 विरूपस्य विरापि तेषां भारत । सोमपौषं पुरा-
 पौषमसादमिति गृह्यत । एवं यद्विंशति देवेषु भाग
 मत्यक्तस्यै । अथददस्य पितरो देवा ममथय स्य । ।
 स एव हि ददो भागं परीक्षमश्नुत प्रति । यजमानो
 ज्वहद्भागं साहस्रेहवगातुग । तद्देवेषु म तस्य धर्मा-
 नोक्त गुरेश्वर । आसप्या तप्या भीतसाध्वीर्माग्नाप्यम
 ह्रुमा । सोमपौषं त यत्तस्य गिर प्यासीत् कपिञ्जल । क-
 लविद्धं पुरार्पाधमसाद यत् स तित्तिरि । मल्लहत्या
 मञ्जलिना जपाह यदपौश्वर । स पत्नरान्ते तदय भूताना
 म विशुषे । भूयस्व ह्रुमयोऽपिद्व्यथतर्त्वा व्यभजद्वरि ।
 भूमिस्तुरीय जपाह खातपूर्वरेण वै । इति मल्लहत्या
 या रूप भूमौ प्रदश्यते । तस्यं प्देविरोहेण धरेण जगदु-
 र्दूमा । तेपा निर्वाणरूपेण मल्लहत्या प्रदश्यते । शत्रुत्
 कामयरेणाहस्तुरीय जगदु स्त्रियं । रजोरूपेण तास-
 ह्योमासिमासि प्रदश्यते । इत्यन्योऽपरेणापस्तर य जगदु-
 स्मैलम् । ताद्य बुद्धदमेनाभ्या उट तद्वरति क्षिपन् ।
 हतपुलस्ततस्त्वटा जुहोपेन्द्राय यत्ने । इन्द्रयत्तु र्बर्धस
 ता विर जहि विधिपम् । अथान्याहार्यपवमावृत्त्यतो

पौरद्वयम् । एतान् एव मोक्षाना युगान्मभयो ददा ।
 विधातवर्द्धनात् तमिषुमात् दिने दिने । इन्द्रोऽङ्ग-
 प्रतीकामं मन्त्राभ्यामीश्वर इव । तद्वन्मन्त्रिणांमन्त्रं
 गधात्ताकोऽपकोचमम् । इन्द्रे क्त्वाते तिमिमे नृष आरो-
 प्य रोदशी । अग्नान्नाभ्यतन्नु वा मयन् मदा मर्हाम् ।
 टोमगतीरगत्ते विवता य मभकामम् । विवता जिह्वय-
 लापि चकता भुजययम् । मङ्गता रोदन्त्रेण लुम्भन्नाह
 उच्छ्रुत् । विवतादुद्रुभ्रौका कोम्यु मर्दिमो दम ।
 मेवाहता इमे मोक्षानामा यादुर्गतिना । स वै हत
 इति प्रोक्त पाप परमदाह्य भा० ई० २०८५० । तत
 "इन्द्रगत्तु" इति पौषं तदा महेन्द्रमाहुः मत्तयोपवि-
 रमः इति तयोर्द्वयमभिषाय" विषया उन्नेद तन्विकि विदु-
 क्तस्य इति मङ्गता । उक्तवर्त्त विरः गतोऽग्निमन्त्रविरो-
 धतम् भाग० १, ६, १, ०, इन्द्रे च तपः इवमं दर्शितम् ।
 इन्द्रगत्तुमङ्ग ० इन्द्रातः यथाहासजातं गद्यत । इन्द्रोऽङ्गे ।
 इन्द्रमारुधि पु० इत० । इन्द्रस्य मारुधो मातवी ।
 इन्द्रसावणिं पु० इत० ये मनो । "मनुष्या इन्द्रयावित्यत-
 र्दमममति । उक्तमन्त्रभाष्या इन्द्रयावित्येत्या ।
 पवितादाशुभा देवाः शुचिरिन्द्रो भविषति । अग्नि
 माहुः शुचिः शुको मान्यातादाक्षपित्तन । मन्त्रायव्य
 मनयो उक्तद्वयस्य इति । विवतायां मङ्गतात् । म्भ्या-
 तनून् वितायिता" भा० ८१० । १२५० । इति येषु "भूत्वा-
 ज्योत्सादितो देव्या भीत्योऽवाम् इवे सुत" इति भौत्वात्पत्ति
 गुहा" चत्तुर्भ्योऽप्यपयां दे भौत्वायाम् इवे मनो । अग्नीह्र-
 क्तस्यपयं पौषस्योभार्गाक्षाया । भार्गवस्यपिग्निवद
 शुचिराद्विरुषाया । युक्त्वा च तथात्वे य शुकोऽभिषेक एव
 य । अजितः पौषस्यपयं मान्या क्तपयय ते इति" मोक्षा
 "देवतामा गथा मोक्षा पञ्च वै भरतपथ । तद्वभोश्च
 र्धमप तदकातुयएव च । अमिमानी तनीष्व सुव
 स क्रन्दमक्षाया । तेलसो मरुत्स्यैव भीत्यहेते मनो हता ।
 भौत्वायै माधिकारे त नृणं क्तस्य लु पूर्वते" । अग्निपु० च
 "मनुष्यतर्दुगो सोस्य शुचिरिन्द्रो भविषति । वाशुभाया
 गुरगणा अग्निवाशुदायो द्विजा । चतदर्थस्य भौत्वाय
 पुला उक्तस्य मनो" इत्युक्तं तेन नाममेद्विरोध
 क्तस्येदात् समाधेय ।
 इन्द्रसुत पु० इत० । जयन्ते, २ मध्यमपाण्डवे पापं, १५५०
 एवे, ४ पाणिनामके वानरे य । इन्द्रपुलादयोऽजित
 इन्द्रसुरस पु० इन्द्र कृतजगत् इव शरसः पथरस । (मिथिन्दा)

चिन्तुगरे । अमरे इन्द्रसुरिसेति पाठान्तरे प्र० । तलैव
इन्द्रसुरा स्त्री इन्द्रस्यात्मनः सुरेश प्रिया । (राखालसभा) इन्द्र-
वारुण्याम् राजनि० “वाचां कुशित्वीन्द्रसुरापटोलेत्यादि”
सुशु० । “गृह्णीन्द्रसुरा कृष्णा कृष्णसर्पनागरैः । तैलमेभि
यनैः पक्वं सुराज्ञादिरसाञ्जुतम्” सुशु० ।

इन्द्रस्तन० इन्द्रदेवताक सूक्तम् । ऋग्वेदान्तर्गते सूक्त-
भेदे तच्च “इन्द्र विद्वा अथोष्टधनु” इत्यादि एकादशश्लो० ।
अ० १ म० १ । सूक्तम् एतच्च तत्तत्कर्माणि इन्द्रस्तुत्यर्थं प-
ठनीय तथा द्वारपालेन त्वत्तादानादौ मण्डपस्य पूर्वदिशि
पायञ्च “श्रीसूक्तं पाषमानञ्च सोमसूक्तं सुमङ्गलम् । शान्त्य-
ध्यायञ्चेन्द्रसूक्तं रत्नोष्णं चेति बह्वृषौ । पूर्व द्वार समा-
न्त्रिय पठेतामिति नियमः ” विधानपारि० पु० । तच्च सूक्तं
त्वत्तादानादिपठतो ६२ श्लो० स्थाभिः प्रदर्शितम् ।

इन्द्रसेन प्र० इन्द्रस्य सेना इव सेना यस्य । ११ न्यभेदे स च परि-
चित्त एतभेदः “परिचित्तोऽभवत् एता सर्वे धर्माचकोविदाः
कवसेनोपसेनौ च चित्तसेनश्च वीर्यवान् । इन्द्रसेन
सुपेणश्च भामसेनश्च नामतः ” भा० व्या० ६४ अ० अथञ्च
प्रसिद्धात् परिचित्तः प्राचीनः कुरुवश्यएव इन्द्राभगवदे
विवृतिः । युधिष्ठिरस्य ० न्यभेदे । “इन्द्रसेनादयश्चैव भव्याः
परि चतुर्हृद्यः रथैरनुययुः शोभैः स्त्रिय आदाय सर्वयः ”
भा० व० १ अ० “इन्द्रसेना विभोक्तयः पुरुषाञ्जुनसारथिः ।
अद्यादाहरणे युक्ता सन्तु मत्प्रियकारिणः ” भा० व० १२ अ०
इन्द्रसेना स्त्री इतः । इन्द्रस्य । सेनायाम् । २ वक्षस्यमातरि
सौहृत्स्यस्य ज्येष्ठपुत्रपत्न्याम् । “सौहृत्स्यस्य सुतो ज्येष्ठो
ब्रह्मर्षिः सभहायया । इन्द्रसेना यतो गमः वभ्राख्यं पत्न-
वद्यतः ” हरि० १२ अ० “नारायणो देन्द्रसेना ममूव वश्या
नित्यं सुहृत्स्यालजर्भोऽ” भा० व० ११ अ० ।

इन्द्रसेनानी प्र० इन्द्रसेना नवति नी-क्षिप् ईतः । शक्रस्य
सेनापतौ कार्त्तिकेये तत्कथा । कार्त्तिकेयेन पराजितेनेन्द्रेण
कार्त्तिकेयाय इन्द्रत्वपदं दातुमीहमानेन सह तस्य उक्तिमत्युक्ति
वर्णनेन तेन तत्सेनापत्यगक्रान्नाकृतमेतत् भा० व० ०८ अ०
वर्णितं तथा “शक्र उवाच भवसेन्द्रो महाबाहो । सर्वेषां
नः सुखादह । अग्निपितृस्य चैवाद्यः प्रपन्नरूपोऽसि सत्तम ।
शाधि त्वमेव तं लोक्यमव्यपो विजये रत । अहन्ते किङ्कर-
शक्रो न ममेन्द्रत्वयोगीक्षितम् । वञ्च तवाद्भुत वीर । त्व देवा-
नामरोन् वाहि । अग्नास्यन्ति सा लोका वाय्वेष तव
विस्मिता । इन्द्रश्च त्वं स्थित वीरे । वलहीन पराजितम् ।
अथवोय सिधोभेदं प्रचयिष्यत्यतन्द्रिता । भेटिते च त्वयि

विभो । लोकोहं भसुपैष्यति । द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेपा-
वयोस्तदा । विपश्च सप्रवर्त्तेत भूतभेदान्महावच । ।
तत्र त्व मा रणे तात । यथायह विजेष्यसि । तस्मादिन्द्रो
भवानेव भविता मा विचारय । स्कन्द उवाच । त्वमेव
राजा भद्रान्ते तं लोक्यस्य ममैव च । करोमि किञ्च ते
शक्र । शासन तदुग्रधीहि मे । इन्द्र उवाच । अहमिन्द्रो
भविष्यामि तव पात्यान्महावच । । यदि सत्यमिदं वाक्यं
नियथाज्ञापितं त्वया । यदि वा शासन स्कन्द । कर्त्तुमि-
च्छसि मे शृणु । अग्निपितृस्य देवानां सेनापत्ये महावच ।
स्कन्द उवाच । दानवानां विनाशाय सेनापत्ये ऽग्निपितृ-
साम् । भा० व० ०२ अ० शक्रसेनापतिशक्रसेनाधि-
पादयोऽप्यत । “शक्रसेनापति स्कन्द ” पु०

इन्द्रस्तु प्र० इन्द्र स्तूयते इव । इन्द्रस्तुत्यधिकरणे उक्त्य
यमे द्वितीयाद्ये “इन्द्रस्तुष्टुक्त्यो द्वितीयमहर्भवति ।
इन्द्रो वै सर्व देवाः सर्वेषां देवानामाप्रौ तस्यैन्द्रायहा
भवन्सौन्द्रः पुरोरुष सर्वमैन्द्रमसदिति ” शत० ११, ७,
१, ४, अथस्तुक्त्याध्य तदुपक्रमएव कात्या० २१, १, ४, ।
“त्वय उक्त्या अग्निदुत् इन्द्रस्तु स्तूय स्तुत्” इत्यभिधानात् ।
इन्द्रस्तोम प्र० अतिरात्राद्दे यगभेदे स च कात्या० २४,
४, ६, । अतिरात्रोपक्रमेण “इन्द्रस्तोमो विश्वजितः”
विश्वजितः स्थाने इन्द्रस्तोम कार्यः कर्क० ।
पूर्वोक्तसुपक्रमस्य तत्पकारादि तत्र दर्शितम् । अथ चुराज्ञा
कार्यं “इन्द्रस्तोमो राजयज्ञः ” “सहस्र दक्षिणा” कात्या०
२२, ११, १५, १६, स च उक्त्याध्य “उक्त्याः” कात्या०
१२, ११, १० उक्तैः ।

इन्द्रह स्त्री इन्द्र हूयतेऽगया ह्ये-क्षिप् ईतः । शक्राज्ञान
साधने अगभेदे । कर्त्तरि क्षिप् । ० तटाज्ञानकर्त्तृसिन्भेदे च ।
ततो गगां अतल्ये यञ् । ऐन्द्रह्यसदपत्ये पुस्तो ।
इन्द्रा स्त्री इहि-रन् । । फसिज्भकृष्टे (काटाजनीर)
भेदिनि (राखालसभा) इन्द्रवाङ्मयाम् । राजनि०
२ शक्याम् शक्रे ।

इन्द्राग्नि प्र० द्वि० व० । इन्द्राग्निश्च देवताह० । शक्रान्नग्री-
मिञ्चितयोर्देवयो । “इन्द्राग्नी यत् हूयते” म० व०
सृति “पुरोहितकामस्येन्द्राग्नी स्तोमः ” कात्या० २२,
११, २०, २१ उक्तः । तत्र स्तोमे पुरोहितस्य राज्ञो वा
सह वाऽधिकारः तत्र ब्राह्मणस्य दक्षिणा चतुर्विंशतिर्गाव
राज्ञ अष्टत्वारिंशद्गावः कर्क० । तौ देवते अस्य अण् ।
ऐन्द्राग्नि तद्देवताके हविषि शक्रे च । इन्द्रस्य पर्जन्य-

स्याग्निः । मेघमये विद्युत्प्रनाटी पु० । २ इन्द्राग्निधूमः ।
 इन्द्राग्निधूम पु० इन्द्राग्नेः पर्जन्याग्नेधूम इय । हिमे
 धूमस्य यथाऽग्निप्रभवत्वम् तथा जनमयहिमस्य पर्जन्या-
 ग्निसम्पर्कादेव जायमानत्वात् तथात्वम् ।

इन्द्राणी स्त्री इन्द्रस्य पत्नी-होप् आनुक् च । इन्द्रपत्न्या
 गन्ध्याम् "अदित्यै राज्ञासीन्द्राख्या लयणीप" यनु०
 ३८.२ । "नैन्द्राणी न रुद्राणी न मनायी न रोहिणी"
 भट्टिः यथेन्द्राणी हरिहये खाहा चैव विभवमी' भा०
 आ० १८६ ध० । "आजगाम सपेन्द्राख्या गच्छ सुर-
 गणोर्भूत" भा० य० ४१ ध० । इन्द्र परमैश्वर्यमानयति
 आ+मो-बा० उ गौ० होप् । "येश्वर्यं परम यस्या वगे चैव
 सुरासुरा । इदि च परमैश्वर्यं इन्द्राणी तेन सा मृता" इति
 देवीपु० उक्तनिर्वाहार्थं । उदुर्गागक्तिभेदे । "मृग्याणीन्द्राणि ।
 रुद्राणि । भूतभव्ये । यगस्त्रिणि । तारि मां सर्वं दु मेधो
 नारायणि । नमोऽस्तु ते" हरिव० । ७० ध०' सा च
 छदमार्द्धकानर्गता ऐन्द्रीत्यपरपर्याया तस्या च इन्द्र-
 पातुकाविरत्वादिपि तथात्वम् । इन्द्र इव ध्यानयति जीषयति
 रोगोपपन्ननेन धन+णिव्-अध् पूर्वपदा० षत्वम् । इस्प्यै-
 नाया राजनि० । ४ स्त्रीषा करणे एनीलसिन्दुवारहस्ये
 (सोन्वाल) मेदि० । (निसिन्दा) इष्टये धमर, साधे कन् ।
 इन्द्राणिकायुक्तावेपु ।

इन्द्राष्टश पु० । इन्द्रसोमार्दनमस्य आ+इय-टक् ईत० ।
 इन्द्रगोमे कीटे तत ताला० विकारे अञ् । ऐन्द्राष्टय ।
 आहिकारे त्रि० ।

इन्द्रानुज पु० ईत० । ? पामने स हि वादित्यामिन्द्रजन-
 नोत्तर कश्यपेनोत्पादित तदुत्तरयुक्ते ० नारायणे च
 "इन्द्रासंजातुचरभूपतयोऽध्यवात्सु" भाष । इन्द्रा-
 वरजादयोऽप्यत ।

इन्द्राम् पु० कुरुवश्यधतराद्रस्य पुलभेदे अयञ् धतराद्र आग्वि-
 ज्ञेयाद्रस्य तथा हि "तत सपरस्यात् सौरौ सुपुये तमय
 कुरुम्" इत्युपक्रम्य तस्य "अवहितमभिष्यन्मिन्वाटिमा'
 स्पटौ अविचिदादोन् सुमाहृक्ता "अविशित परिचित्तु'
 इत्याटिमा तस्यापि परिजिटाटीनदौ सुतातुक्ता "जन-
 मेजयस्य तमया भयित्तम मचाबला । धतराद्र मयमज
 पार्वङ्गुर्वाङ्गीक एय च । निपधय मचातेजास्य जाम्-
 नदो बली" इत्याटिमा जनमेजयस्याटौ उवाचुक्ता एत
 राष्ट्रोऽय राजासीत् तस्य पुलोऽय कश्चित्क इक्षी वितर्क
 पायव कश्चिद्वन्यापि पञ्चम' । हरिश्चवास्ववेन्द्राम

गूमयुचापराजितः' इति भा० आ० ६४ ध० उच्च ।
 इन्द्रायुध म० इत० । ? गच्छाक्षोपयञ् "सनाद् मेवमाटस्य
 धनुरेन्द्रायुधप्रभम्" रघु । इन्द्रे तदभिहितमेघे आयुध-
 मिय । सूर्यकिरणसपर्कात् मेघे जायमाने = धनुराक्षणे-
 पटाश्रभेदे तद्वत्प्रणाद्युक्त ए० म० 'सूर्यस्य विविजगता
 परनेन विपट्टिता कणा गाथे । विद्यति धतु मस्याना
 ये दग्धने तदिन्द्रधनु । केचिद्वन्यागुनीरगनि द्वासी-
 डूनमाहाराचायां । तद्यायिनां मृपाणामभिषुचमज-
 यादफ भवति । अस्त्रिसमयनिगाट यु तिमत् सिन्धु घन
 विविधवर्णम् । हिरटितमनुलोम च प्रगकामस्य प्रय-
 ष्कति च । विदिगुहूत टिन्दा'ननायन व्यञ्जज मर-
 ककारि । पाटलपोतकनोमे' गस्त्राग्निमुत्कृता दोग ।
 जनमध्योऽमाहृष्टिर्भुमि गस्यवधसुरी म्बिते ध्याधि । दन्
 मोके गस्त्रमय निगि सचिवब्रधाय धतुरेन्द्रम् । एदि क-
 रोत्यहृष्ट्या एदि हृष्ट्या निगम्याऽनिगाम । पदान् सट्टप
 एदि कुलिगभतथापमाचटे । चाप मधान कुरुते
 निगायाम् आयगुनाया टिगि भूषपीडाम् । वा
 स्यापटोत्कप्रभव' निहन्त्यात् सेनापति मायकमन्त्रिणी
 च । निगि सुरचाप सितवशांभ जनयति गोडा द्विज्
 र्वाणाम् । भवति च यस्यां दिशि तद्देहन नरपतिहस्य
 न चिराद्गत्यात् । "न टिपोन्द्रायुध दृष्ट कर्माघटु-
 टग्येदुध' मनु 'इन्द्रायुधोत्तिततोरणाडुम् रघु ।
 तत तावादि० विकारे अञ् । ऐन्द्रायुधस्तद्विकारे ति०
 इन्द्रारि पु० इत० । अगुरे ।

इन्द्रालिश पु० इन्द्रमिन्द्रधरानिश्चयति लिग- लोच्छ प्र-क ।
 इन्द्रगोमे कीटभेदे तस्य विकार ताला० अञ् । ऐन्द्रालि-
 गस्तद्विकारे ति० ।

इन्द्रावसान पु० इन्द्रस्य पर्जन्यावसानमव । मरुदेशे ।
 तत उल्हादि० भयार्थे अञ् । ऐन्द्रावसाम मरुधमे त्रि०
 इन्द्रासन पु० इन्द्राय ऐश्वर्याय अशयने नुस्यत अश-कर्मणि
 ल्युट् । (सिद्धि) भङ्गायाम् शञ्चर० । वत्सेवने हि राज्य-
 र्थिप तच्छ भवतीति तस्यास्तचात्वम् । इन्द्र इन्द्रधनुरि
 अगुते अङ्कैरङ्कवर्णफलत्वात् । (कृ० च) रगुष्टाहले कारा०
 इन्द्रासन पु० इन्द्र आत्मा अस्मते विनिप्यतेऽनेन अश-वेमे
 करणे ल्युट् । (सिद्धि) ? सदिदाहस्ये तत्सेवने हि आत्म-
 नोरिच्छिप्रत्ययत्तस्य तथात्वम् । पञ्चमातिकस्य प्रकाये आदि
 ननुके शेषगुरुदयात्मके २ प्रथमे भेदे ग० ।

इन्द्रिय म० इन्द्रस्य आत्मनो लिङ्ग इन्द्र+य । प्राण

क्रियासाधने । चक्षुरादौ रक्षसादौ च । 'इन्द्रियमिन्द्र-
लिङ्गमिन्द्रऽष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा' पा०
तस्यानेकाविधार्थकता दर्शिता इति यद् प्रकारार्थे इन्द्रेण
दुर्जयमिन्द्रियमित्यपि' सि० कौ० । अत्र सूत्रे इन्द्रेण
परमात्मना दृष्टमित्युक्तिरपि इन्द्रियस्य असादादीना
प्रत्यक्षागोचरता निरस्यति । यद्वा इन्द्रेणात्मना दृष्ट-
सात्मत्वेनाभिमत काणोऽहं बधिरोऽहमित्याद्यभिमतम् ।
'एतस्माज्जायते प्राणोमन सर्वेन्द्रियाणि चेति' श्रुते
इन्द्रियस्य ईश्वरसृष्टत्वम् । इन्द्रदत्तमिति इन्द्र ऐश्वर्यं
दत्तोऽहं स्वस्वकार्ये' हि तेषामैश्वर्यमीश्वरेण दत्तम् अतएव
तानि बलादिषु गृहीत्वा विषयेषु प्राणिन सस्वविषयस-
हृषाय प्रवर्तयन्ति । अस्मिन् ह्यैश्वर्ये न तद् सम्भवति ।
चक्षुरादीनामात्मानुभाषकत्वञ्चेत्यम् । करणव्यापार सक-
र्त्तक' करणव्यापारेत्वात् छिदिक्रियाया वा-
स्यादिव्यापारवदिति करणव्यापारेण कर्त्तुरभानगन्तव्ये
तत्साजात्वात् ज्ञानक्रियाकरणमपि सकर्त्तक' करणत्वा-
दिति चक्षुरादिना ज्ञानसाधनेनात्मनोऽनुभानम् । तथा
इन्द्रियस्याप्रत्यक्षत्वेऽपि ज्ञानक्रिया सकरणिका क्रिया-
त्वात् छिदिक्रियावत् इत्यनुभानम् तत्सम्बन्धे प्रमाणम् ।
तत्तन्मतेभेदेन इन्द्रियस्य भौतिकत्वभौतिकत्वसर्व-
गतत्वासर्वगतत्वप्राप्तकारित्वाप्राप्तकारित्वादिकम् आत्म-
गच्छे ई ईषु शृष्टे प्रपञ्चेन परीक्षितम् । इ-
न्द्रियञ्च द्विविध ज्ञानकर्म्मन्द्रियभेदात् तुल्य श्रोत्रा-
दीनि ज्ञानेन्द्रियाणि हस्त्रादीनि कर्मेन्द्रियाणि । 'श्रोत्र
त्यक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी । पायूपस्य
हस्त्राणां वाक् चैव दशमी सृष्टा' मनु । "नासिका-
शोषने जिह्वा त्वक् श्रोत्र चेन्द्रियाणि च । हस्तौ पायु-
रूपस्यश्च वाक्पादौ च दशैव तु' शारदाः । "बुद्धीन्द्रि-
याणि श्रोत्रघ्राणरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणिपादपायू-
पस्थानि कर्मेन्द्रियाण्युक्त' सा० का० । एतानि च
ब्राह्मेन्द्रियाणि । 'उभयात्मकमत्र मन सकल्पकमिन्द्रियञ्च
साधकमप्राप्तु' सा० का० मनस्तूभयविधकरणोपकारित्वात्
करणम् । तच्च ज्ञानकर्म्मव्यापारसामान्ये कारणमपि
न तत्र कारणम असाधारणकारणस्यैव कारणत्वात् रूपा-
दिज्ञाने चक्षुरादीनामिव तस्य असाधारणब्रह्मयाज्ञवि-
ज्ञेयाभावात् किन्तु सुखाद्युपलब्धौ असाधारणत्वात् तत्रैवायं
करणत्वमिति नैयायिकादयः । वेदान्तिनस्तु मनसोनेन्द्रि-
यत्वमङ्गीकुर्वन्ति तच्च आत्मगच्छे दर्शितम् । अतएव "पञ्च-

प्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रियसमन्वितम् । अथञ्चीकृतमृतोत्य'
सूक्ष्माङ्ग भोगसाधनमिति' मनोबुद्धोरिन्द्रियात् पृथग्
निर्देश । साख्यमते'सात्विक एकादशक प्रवर्तते वैक-
तादहङ्कारात् । भूतादेस्तन्मात्र स तामसकौजसाद्भयम्'
सा० का० रजोगुणोपलब्धसात्विकादेशाहङ्कारात् एकाद-
शेन्द्रियोत्पत्तिरुक्ता तेनाहङ्कारिकाणीन्द्रियाणि । 'घ्राण-
रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणीन्द्रियाणि भूतेभ्य' गो० सू०
भौतिकानीति नैयायिका । 'एतस्माज्जायते प्राण मन
सर्वेन्द्रियाणि चेति' श्रुते आत्मोपादानानीति वेदान्तिन ।
अत्र इन्द्रियेभ्यः मनसः पृथग्विदेषादपि मनसोनेन्द्रिय-
त्वम् अतएव कठोपनिषदि गोतायाञ्च 'इन्द्रियेभ्य परा-
ह्यथा व्यर्थेभ्य पर मन' इन्द्रियाणि ह्ययानाङ्गमन प्रपञ्च
मेव चेति' च इन्द्रियमनसोभेदनिर्देश' । यथा च तदत्व-
त्ति' तथा पञ्चदश्या दर्शितम् यथा । "तम' प्रधानमलते
सहोगायेश्वरेभ्यः । वियत्पधमतेजोऽस्तुभुवो भूतामि ज-
श्वरे । सत्वायै पञ्चभिस्तेषां क्रमाद्दीन्द्रियपञ्चकम् ।
श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणख्यमुपजायते । तैरन्'करण
सर्वैर्भूतिभेदेन तत् द्विधा । मनोविमर्शरूपं स्याद्बुद्धि
स्याद्विषयात्मिका । रजोयै पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रि-
याणि तु । वाक्पाणिपादपायूपस्थाभिधानामि जप्ति-
रे' । दीपे । तेषां स्थानकार्यादिककृत् तत्रैव २ दीपे
"श्रोत्रं त्वक्चक्षुषो जिह्वा घ्राण चेन्द्रियपञ्चकम् ।
कर्णादिगोलकस्य तत्प्राप्तु' भावेत् बहिर्मुखम् । कदाचित्
पिहिते फले श्रूयते शब्द आन्तर । प्राणवायौ जा-
ठरानौ जलपानेऽन्नमद्येषु । व्यच्यन्ते ज्ञानराः स्पर्श-
मीलने चान्तर तम । उद्गारे रसगन्धौ चेत्यज्ञाणामा-
न्तरग्रह । पञ्चोक्त्यादानगमनविसर्गानन्दका क्रिया ।
क्षिपवाण्यन्धसेवाद्या पञ्चस्वतन्भवन्ति हि । वाक्पाणिपाद
पायूपस्य कर्मेन्द्रियपञ्चकम् । मनो दशेन्द्रियाध्यक्ष इत्-
पञ्चगोलकस्थितम् । तज्ज्ञान'करण ब्राह्मेण स्वतन्त्र' विने-
न्द्रिये । अक्षेपपूर्थापि तेषु गुणदोषविचारकम् । सत्य रज-
स्तमश्चास्य गुणा, विक्रियते हि तै । वैराग्य ज्ञानिरोदा-
र्यमित्याद्या सत्यसम्भवाः । कामक्रोधी लोभमोहावि-
त्याद्या रजस्त्यता । आलस्यभ्रान्तिवन्नाद्या विकारास्त-
मस्त्यता । सात्विके इत्यनिव्यक्ति पापोत्पत्तिश्च रा-
जसैः । तामसे लोभय किन्तु हृद्यायु क्षणमभवेत्' । तत्रे-
न्द्रियाणां कार्यभेदा अपि सा० का० दर्शिता यथा 'गन्धादिषु
पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते इति । वषभादानविश्वरूपेभ्य

सर्गानन्दाश्च पञ्चानाम्”। आदिपदात् स्पर्शरूपरसगन्धाना अहणम् तथा च श्रोत्रस्य शब्दपहणम्, त्वच स्पर्शपहणम्, चक्षुषो रूपपहणम् । जिह्वाया रसपहणम् । घ्राणस्य गन्धपहणमसाधारण कार्यं भवति । एव वागादीना वचनादिकर्माण्युक्तानि । “यत्न करणं त्रिविधं दशधा बाह्य त्वयस्य विषयाख्यम् । साम्प्रतकाल बाह्य, त्रिकालमाभ्यन्तरं करणम्” सा० का० । “यत्न करणं त्रिविधं बुद्धिरहङ्कारो मन इति । शरीराभ्यन्तरवृत्तित्वात्न करणम् । दशधा बाह्यमिन्द्रिय त्वयस्यान्तरकरणस्य विषयाख्यं विषयमाख्याति विषयसकल्यामिसमानाध्वसायेषु कर्त्तव्येषु हारीभवति । तत्र बुद्धीन्द्रियाख्यालोचनेन, कर्मेन्द्रियाणि तु यथास्वं व्यापारेण” सा० का० । “विषयाणां अहोत्पृष्टि शनै पञ्चेन्द्रियाणि च” मनु । “शौचमिन्द्रियनिग्रह” मनु । “इन्द्रियस्थेन्द्रियस्थार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ” “इन्द्रियाणि प्रमाथीनि” गीता० । पञ्च बाह्यानि ज्ञानेन्द्रियाणीति मनुष्याद्यभिप्रायम् क्वचित् जीवे अहृद्यत्वात् ततो न्यूनताऽपि । यथा वृक्षाणाम् स्पर्शसाधनत्वमिन्द्रियमात्मम् शङ्खशुभ्रानोनाम् त्वगजिह्वे द्वे इन्द्रिये महीसतादीना त्रीणीन्द्रियाणि । सर्पादीना चत्वारोन्द्रियाणि तेषां श्रोत्राभावात् कुम्भीरस्य च चत्वारि तस्य जिह्वाभावात् इत्यवधेयम् । एतेषाञ्च जीवानां लिङ्गशरीरचन्धेषु तत्तद्गोलकस्थानश्रुत्यत्वाच्च तत्तत्कार्यार्थं एतत् । बौद्धमते गोलकान्येवेन्द्रियायाणि । तस्मैत विषरणोपन्यासे दूषितं तच्च ईदं ईदं प्र० दर्शितम् । २रेतसि ३ वीर्ये च । “इन्द्रियकामस्य” श्रुति “समावदिन्द्रिया भवन्ति” ताण्ड्य० “समानसामर्थ्याः” भा०

इन्द्रियगोचर उ० इन्द्रियस्य गोचर विषय । शब्दादिषु विषयेषु ते हि प्रतिनियतमेकैकस्येन्द्रियस्य व्याहारा यथा श्रोत्रस्य शब्द, त्वगिन्द्रियस्य स्पर्शसङ्घिषिष्टव्यञ्ज, चक्षुषोरूप तदाश्रयद्रव्यञ्च, रसनाया रस, घ्राणस्य गन्ध इत्यादि । एवमन्यान्यपि न्यायादिमते तत्तदिन्द्रियपाह्यास्युक्तानि यथा ‘घ्राणस्य गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि श्रुतः । तथा रशोरसश्चास्त्रया शब्दोऽपि च श्रुतेः” । व्याटिपटात् सुरभिर्द्रु गन्धत्वयोर्पहणम् । तथा रसत्वमाधुर्यादिमङ्गित । एव गन्धत्वतारत्वमन्दादिषु चिह्नित “उद्भूतरूप नयनस्य गोचरोद्रव्याणि तद्वन्ति प्रचक्षुत्वस्ये । विभागस्योगपरापरत्वज्ञेहृदयत्व परिमाणयुक्तम् । क्रिया जाति योन्त्येति समशय च ताटयम् । ग-

हाति चक्षुः सम्बन्धादालोकोद्गतरूपयो । उद्भूतस्य गवदुद्रव्य गोचर सोऽपि च त्वचः । रूपान्यङ्गुषो योग्यरूपसत्तापि कारणम्” भाषा० सोऽपि उद्भूतस्पर्शोऽपि चकारात् तद्भूतस्पर्शत्वत्तदुत्कथितत्वादि व्याहृतम् । एते च बाह्येन्द्रियाणां विषया । तेषां मते मनस इन्द्रियत्वात् तद्भाह्यास्तत्रैवोक्ता यथा “मनोप्राप्तं मुखं दुस्मिच्छा हेतुमति कृति” एव सुखत्वदुःखत्वादिकमपि इन्द्रिययाम् उ० ईत० । इन्द्रियसमुदाये “मलभानिन्द्रिययामो विहासमपि कर्षति” मनु । इन्द्रियवर्गाद्योऽप्यत्र । “निर्विहार मधुनीन्द्रियवर्ग” भाष ।

इन्द्रियज त्रि० इन्द्रियानुजायते जन-उ० त० । इन्द्रियसन्निर्गमजाते प्रत्यक्ते । “तदिन्द्रियजतद्बन्धबोधसामय्यप्रेक्षते” भाषा० । इन्द्रियजाताद्योऽप्यत्र इन्द्रियाणि च विषयसन्निकर्षद्वारा ज्ञाने करणानि विषयसन्निकर्षं तत्र व्यापार व्यापारेणैव तेषां जनकत्वात् ज्ञानानां तज्जन्यत्वम् । इन्द्रियज्ञान न० इन्द्रियेण जनितं ज्ञानम् । प्रत्यक्ते ज्ञाने । इन्द्रियनिग्रह उ० इन्द्रियाणां निग्रह यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेभ्यः निवर्त्तनेन निरोधः । इन्द्रियाणां यथेष्टं प्रवृत्तानां स्वस्वविषयेषु प्रसङ्गनिवारणे । स च सर्ववर्षसाधारण धर्म ‘धृति क्षमा दयाऽस्त्येय शौचमिन्द्रियनिग्रह । धीर्विद्या सत्यमक्रोधो दशक धर्मलक्षणम्’ मनु । इन्द्रियनिग्रह अप्रतिषेधेऽपि विषयेऽनतिप्रसङ्ग” एका० त० रघु० । २योगसाधनाङ्गे श्रोत्रादीनां ज्ञानेन्द्रियाणां वागादीनां च कर्षेन्द्रियाणां स्वस्वव्यापारेषु अनियोजनरूपे रोधने च । सर्वेषामनिरोधे योगसिद्धाभावोभङ्गो गीताशास्त्रम् । “इन्द्रियाणान्तु सर्वेषां यथोक्तं चरतीन्द्रियम् । तदस्य हरति प्रज्ञा इति पात्रादिवोदकम्” मनसो निग्रहादेवान्येषां निग्रहो भवति नान्यथा “इन्द्रियाणां हि चरता यत्नोऽनुविधीयते । तदस्य हरति प्रज्ञा वायुर्नामविमान्मसि गीताया तथोक्ते । मनोनिग्रहोपाय “अवशय महाबाहो । मनोऽनुनिग्रहं कुरु । अथासेन तु कौन्तेय । वैराग्येण च नृहते” गीतोक्ते अथासर्वैराग्यरूपः । यथेच्छमिन्द्रियप्रसङ्गे पापसंयुक्तम् “विहितस्थाननुष्ठानात् निन्दितस्य च सेवनात् । अनिग्रहाङ्गेन्द्रियाणां मर पतनमृच्छति” या० सू० । इन्द्रियजयोप्यत्र इन्द्रियजये च शौचमेव चेष्ट । यथा ह पात० सूत्रभाष्ययो “शौचात् स्वाङ्गुषुष्मा परैरससर्ग” “सत्वशुद्धिसौमन्यैकाग्र्येन्द्रियजयात्कृद्दर्शनानि

च' सू० "शुचे सत्वगुह्यस्तः सौमनस्य तत रेकाप्य
तत इन्द्रियस्यस्तथात्मदर्शनयोग्यत्वम् बुद्धिसत्त्वस्य भ-
वतीति" भा० एष च बाह्य उपायः । आभ्यन्तर उपायस्त
तैवोक्तः । "यद्गृह्यस्वरूपास्मितान्वयार्थवत्त्वस्य यथादिन्द्रिय-
जय" पा० सू० 'सामान्यविशेषात्मा शब्दादिर्षाद्यैः तेषु-
न्द्रियाणां वृत्तिर्बुद्धेः (इन्द्रियम्) न च तस्मान्मान्यमात्रपह-
णाकारम् कथमनालोचित सविषयविशेष इन्द्रियेण मन-
साह्वयसीयेतेति । स्वरूप एव प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य
सामान्यविशेषयोरयुतसिद्धावयवभेदानुगत समूहो द्रव्य-
मिन्द्रियम् । (२रूपम्) तेषां तृतीय रूपम् । अस्मिताल-
क्षणोऽङ्गकार तस्य सामान्यस्येन्द्रियाणि विशेषा । चतुर्थ
रूप व्यवसायात्मका प्रकाशक्रियास्थितिशीला गुणा,
येषामिन्द्रियाणि साहृद्काराणि परिणाम । पञ्चम रूप
गुणेषु यदनुगत पुरुषार्थवत्त्वमिति पञ्चस्वे तेषु इन्द्रियरूपेषु
यथाक्रम सयमः तत्र तत्र जय कृत्वा पञ्चरूपजयादिन्द्रिय-
जय प्रादुर्भवति योगिनः" भाष्यम् तत्फलमपि तत्रोक्तम् ।
'ततो मनोजवित्' विकरणभाव प्रधानजयश्च" पा०
सू० 'कायस्य मनोबदनुत्तमगतित्वाभो मनोजवित्वम् ।
विदेहानाम् (देहानपेक्षाणाम्) इन्द्रियाणामभिप्रे-
तदेशकालविषयामेवै वृत्तिलाभो अतीतानागतदूरस्थ-
बाह्यार्थविषयस्य वृत्तिलाभो विकरणभावः । सर्वप्रकृतिवि-
कारवयित्त्व प्रधानभाव इत्येतास्त्रिस्त सिद्धयो मधुप्रतीका
उच्यन्त एताश्च करण पञ्चकरूपजयादधिगम्यन्ते" भा०
एतासाञ्च बाह्यसिद्धीनां पारम्पर्येण सत्वपुरुषान्यत-
रस्यातिरेव तु सख्य फलमिति तत्रैव प्रसिद्धम् ।

इन्द्रियबध पु० इन्द्रियाणां बध स्वस्वकार्येषु शक्तिविषादः ।
इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यासु कुलशक्तिप्रतिघाते ते च
एकादशधा यथाच सा० का० कौस्तुभो 'एकादशेन्द्रियबधाः
सह बुद्धिवधैरङ्गिर्दृष्टा' का० एकादशेन्द्रियबधा स्वस्व-
कार्यै वैकल्यरूपा तत्र 'बाधिर्यमित्यादि कौ० वाक्यम्
अशक्तिशब्दे ४७२ प्रश्ने उदाहृतम्

इन्द्रियबोधन त्रि० इन्द्रिय बोधयति स्वपानसाध्यवैकल्य बुध-
ण्चिन्त्यु । स्वपानसाध्यवैकल्यबोधके मद्ये मद्यपाने हि
इन्द्रियमात्रस्य स्वस्वकार्यव्यापारापाठवकरणात् आत्मवीर्य
तामि बोधयतीति तस्य तथात्वम् । "सर्वं पित्तकर
मद्यम्" इत्युपक्रम्य 'पाके लघु विदाह्युष्ण तीक्ष्णमिन्द्रिय-
बोधनम्" । "कषायमधुरं मद्यं सुगन्धीन्द्रियबोधनम्" ।
'वाठनो मधुरप्रायोऽह्वय इन्द्रियबोधनः" उच्यते ।

इन्द्रियवत् त्रि० इन्द्रिय वक्ष्यतया प्राशस्त्येन वास्यस्य मतुप् मस्य
व । १ वक्ष्येन्द्रिये २ प्रशस्तेन्द्रिये च स्त्रिया ङीप् । इ-
न्द्रियेण तल्लयम् इन्द्रियस्यैव इन्द्रिये इव वा वति । इन्द्रि-
यतल्लये अयम् इन्द्रिय वीर्यं मस्यस्य मतुप् मस्यव
वेदे पूर्वपद नि० दीर्घ । वीर्यान्विते । "तेज पन्थुना
हविरिन्द्रियावत्' वाज० । ह्रियिष्य इन्द्रियवान् म'द-
न्ततम्" वाज० । काचित् वेदे दीर्घोऽन । सर्व
ऊतमिन्द्रियवत्" यजु० १४,२,

इन्द्रियवृत्ति स्तो ६ त० । "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमा-
त्रमिष्यते वृत्ति । वचनादानविहरणोत्सर्गानन्दाश्च पञ्चा-
नाम्" सांख्योक्ते श्रोत्रादीनां शब्दादिषु प्रकाशनाये १ व्या-
पारे कर्म्मोन्द्रियाणां श्वचनादानादिव्यापारे च । तत्र बुद्धी-
न्द्रिय वृत्तिश्च इन्द्रियजन्या बुद्धे स्तत्तदाकारेण परिणाम
साच निर्विकल्पकस्थानीया इति सा० कौ० समर्थित तत्र
८२ ईष्ट० आलोचनशब्दे दर्शितम् कर्म्मोन्द्रियवृत्तिश्च
वचनादानादिरूपव्यापारः । मनोरूपेन्द्रियवृत्तिस्तु स-
कल्पविकल्पाध्यवसायरूपा मनोबुद्धौ परिणामभेदः ।
इन्द्रियसंप्रयोग पु० इन्द्रियाणां संप्रयोग स्वस्वविषयेषु
प्रयोग व्यापारणम् । विषयेरिन्द्रियसम्बन्धे अस्तुख्याति-
शब्दे ५२३ प्रश्ने उदा० ।

इन्द्रियसन्निकर्ष पु० इन्द्रियस्य स्वस्वविषयै सह सन्निकर्षः
सम्बन्धभेदः । प्रत्यक्षसाधने इन्द्रियस्य स्वस्वविषयै सम्बन्ध-
भेदरूपे प्रत्यक्षजनकव्यापारे । स च न्यायमते षोढा यथा
'विषयेन्द्रियसम्बन्धो व्यापार सोऽपि पक्षिध । द्रव्यपहस्तु
सयोगात् सयुक्तसमवायत द्रव्येषु समवेतानां, तथा तत्-
समवायत तत्रापि समवेतानां, शब्दस्य समवायतः । तद्-
चीना समवेतसमवायेन तु यद् । विशेषणतया तद्द
भावानां यद्गो भवेत्' भाषा० । तथा च द्रव्यस्य प्रत्यक्षे
इन्द्रियसयोग कारणम् द्रव्यसमवेतगुणकर्म्मजातीता प्रत्यक्षे
इन्द्रियसयुक्तसमवायः । द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणत्वकर्म्म-
त्वादीनां प्रत्यक्षे इन्द्रियसयुक्तसमवेतसमवायः । शब्दस्य
प्रत्यक्षे श्रोत्रसमवाय शब्दवृत्तिशब्दत्वादे, श्रोत्रसम-
वेतसमवाय कारणम् । "अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च
इन्द्रियसयुक्तस्वरूपसम्बन्धविशेषणता हेतु । वैश्रापकमते
तु समवायस्य न प्रत्यक्षम् । अत्र यद्यपि विशेषणता
मानाविधा तथा हि भूतत्वादी घटाभावः सयुक्तविशेष-
णतया मृच्छते सख्यादी रूपाद्यभाव सयुक्तस-
मवेतविशेषणतया, संख्यात्वादी रूपाद्यभावः सयुक्तसम-

नवतमवेतविशेषणतया । शब्दात्तव वेत्तलथोत्तावच्छिन्न-
विशेषणतया । कादो स्वत्याग्यभाव श्रोत्रावच्छिन्नसमवेत-
विशेषणतया । एव कत्यावच्छिन्नाभाव स्वत्याभावाटिक
विशेषणविशेषणतया । एव घटाभावाटो पटाग्यभाव
सयुक्तविशेषणविशेषणतया । एवसम्यदृष्टप्रसू तयापि
विशेषणतात्पर्यरूपैकैव सा गगयते अन्वया पीटा मद्रिकप
इति प्राचा प्रवादो व्याहृत्यतेति' सुक्ता० । इन्द्रिय
सयोगादयोऽप्यत्र

इन्द्रियस्वाप ७० इन्द्रियाणां स्वस्वविशेष्येषु स्वाप इव व्यप-
दृच्छिरत्न । 'सुप्रपुत्रव्यायाम् तत्र हि मन इहितसर्व'-
न्द्रियाणासुपरम श्रुत्याटायुक्त 'सुप्रप्रिकाले सकले
प्रनोने' इति श्रुत्या "यत्र सुप्रोन कञ्चन पश्यतीति" श्रुत्या
इन्द्रियमात्रलयव्यवणात् । इन्द्रियं सस्य स्वकारणभावस्याप
प्राप्तिर्यत् । इन्द्रियाणां स्वरूपत स्वकारणलयकाले
प्रलये । सरणे तु न स्वरूपतस्तेषा लय । "तस्यतक्रामन्
प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणसुत्क्रामन् मनोऽनुत्क्रामतीत्यादि"
श्रुते "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदृग्गोन्द्रियसमन्वितम् । व्यपञ्ची-
कृतभूतोत्य स्रष्ट्याङ्ग भोगसाधन" मिति श्रुतेष प्राणा-
नामाप्रलयस्थाधित्वायगते । तत्र गोलकाभावेन दृष्टिमात्र
न भवति पुनर्देहान्तरे गोलकादये दृष्टिलाम इति भेद'
"तदन्तरप्रतिपत्तौ र इति सपरिपुक्त" इति शा० सू०
भाष्ययोर्दिष्टति एव सास्त्वमतेऽपि किन्तु तन्मते लिङ्गदेहे
प्राणपञ्चकं विहाय पञ्चभूताना प्रवेय इत्येतावन्मात्रभेद ।
इन्द्रियात्मन् ७० इन्द्रियमेवात्मा । इन्द्रियस्वरूपे कर्मधा० ।
२ इन्द्रियेषु ।

इन्द्रियादि ७० इत० । सास्त्वमतसिद्धे इन्द्रियकारणे व्यहङ्कारे
"सात्त्विक एकादक प्रवर्त्तते वैकृतादहङ्कारात्" शा० का०
इन्द्रियाधिष्ठात् इत० । इन्द्रियाणामवेतनाना स्वस्वकार्येषु
व्यापारसम्भादनाय ईश्वरनिर्भोजिते देवभेदे । तेच देवा
"दिष्णाताकप्रवेतोऽग्निषङ्गीन्द्रोपेन्द्रमित्त्रका" । शारदा०
दर्शिताः पदार्थादर्शे एतद्ग्रा० "एते इन्द्रियाधिष्ठात्देवा ।
यदाह वैकारिकादिगाद्यास चन्द्रैकैकादश म्यता ।
इन्द्रियाणामधिष्ठात्देवास्ते सात्त्विका मता" इति तथा
च श्रोत्रसाधिष्ठात्देवतो दिक् । स्वच वायुः, चक्षुष
अर्क । रसनाया प्रचेता, प्राणप्यात्रिमौ, ष च
अग्नि, पाप्ते शक्र, पादस्य लपेन्द्र (विष्णु), पायोः
मित्र, उपस्यस्य क ब्रह्मा । मनस चन्द्रमा ।

इन्द्रियायतन इत० । श्रोत्राद्याधारे देहे तस्य इन्द्रियाधा-

रत्नकाद्यात्तस । स च अन्तरात्तरे । प्रकाश सा कां
"तर्थात्पदम (ग) सक्र नित्यत महतात्त्रिस्तपदलक
म सरति निरुपभोग भावैरुत्तरात्तरे ननु स । 'प्रधाने
नादिसर्गे प्रतिपुरुषसकैदमत्तात्तिसु का चात्तिसगत का
च महताप्रलयत्तवतिउते महतात्त्रिस्तपय्यल महतरहृद्गा
रकाटगोन्द्रियपद्वतन्मात्रपय्यलम् उपा समटाथ स्रष्टग
रीर भानधोरभृतेरिन्द्रियैरन्वितत्वाद्दिशेय । नवम्वेते
देय गरीर भोगायतन पुरुषस्य, क्त दृग्गयनेन पाट्कौगि-
केन गरीरेणेत्तत्राह सगरतीति उपात्तसुपास च गरीर
जहाति श्यायश्याय घोपाटत्ते कर्मात् ? निरुपभोग दत,
पाट्कौशिक गरीर विना सूक्ष्म निरुपभोग, तस्मात्स म-
रति । ननु धर्माधर्मामिमिन्न ससार न च सूक्ष्मशरीर-
स्यास्ति तद्योग, तत्कथ ससरतीत्यत आह भावैरधिगा-
सित धर्माधर्मज्ञानासाननैराग्यायैराग्यैर्यनैर्ययाणि भा-
यास्तदन्विता बुद्धि तदन्वितश्च सूक्ष्मशरीरमिति तदपि
भावैरधिवासित यथा सुरभित्तम्पकसम्पकाराद्दृक् तदामो-
टवासितस्यवति तस्माद्भावैर्याधवासितत्वात्सरति । क
स्मात्पुन प्रधानमिन् महाप्रलयेषुपि तच्छरीर न तिष्ठतो-
त्यत व्याह लिङ्गम् स्वय गच्छतीति लिङ्ग हेतुमत्त्वेन चास्य
लिङ्गत्वमिति भाव । शा० का० । "पञ्चप्राणमनोबुद्धिदृग्-
न्द्रियसमन्वितम् । व्यपञ्चीकृतभूतोत्य स्रष्ट्याङ्ग भोगसा-
धनम्" श्रुति । पञ्चद० इदमेव वाक्यसुपन्यस्यन् ।
न्यायादिमते स्युद्धेदेहएव इन्द्रियायतन तै स्रष्ट्यदेहा-
नङ्गीकारात् इति भेद जीयाहृदवयादेवापूर्वदेह एव
तसदिन्द्रियाण्यपि तत्तद्देहे उत्पद्यन्ते मनांसि त अम-
न्तानि तामि च मित्त्वामि तेपाश्च अहृदवयात् एकैक-
मिन् देहे एकैकस्य प्रवेय इति हि तेपा अमवम् ।
२ आत्मनि च "आत्मेन्द्रियाद्याधिष्ठतो" लिङ्गशरीरमन्दे
एतेपा युक्तायुक्तपरोक्षणम् करिष्यते ।

इन्द्रियाराम लि० इन्द्रियेषु धारमति ध्या+रम-घञ् । इ
न्द्रियार्थभोगप्रसक्ते "अधायुरिन्द्रियारामो भोष पार्थ ।
स जायति" गीता० ।

इन्द्रियार्थ ७० इत० । इन्द्रियगोचरशब्दार्थे शब्दादौ "इ-
न्द्रियार्थेषु सर्वेषु न प्रसज्येत कामतः" मनु । इव । इ-
न्द्रिये तद्विषये च हि० व० । "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्प-
न्नम्" गो० सू० । इन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्येत तत्र
विपरुस्तु न्याय ।

इन्द्रियाविन् लि० इन्द्रिय वश्यतया प्रायस्त्वेन प्राणस्य वा०

विनि वेदे पूर्वपटटीच । १३श्वेन्द्रिये २ प्रथमेन्द्रिये च ।
 'सर्वास्त्रिन्द्रिय दधा तन्द्रियाव्येव भवति' श्रुति ।
 इन्द्रियेण पु० ईत० । १। लोके तदधिष्ठानेनैव तेषां हृत्यु-
 ल्लक्षणायावम् २ इन्द्रियाधिष्ठाददिगादिदेवादिपु च ।
 इन्द्रियेण पु० ईत० । एहस्पतौ शक्रेण्येन्द्रपूजादयोऽप्यल
 इन्द्रेश्वर पु० इन्द्रेण स्थापित इन्द्र इन्द्रलिङ्गम् । महे-
 न्द्रपर्वतस्थे हत्वासुरवधजनितब्रह्महत्याविघाताय शक्रेण
 स्थापिते शिवलिङ्गभेदे तत्कथा प्रा० वि० कालि० पुरा-
 णा । "एत हत्वा तत शक्रोमाहेन्द्रे स्थाप्य शङ्करम् ।
 लिङ्गं विभक्तं पापौर्ध्वस्तत स त्रिदिश गत । अद्यापी-
 न्द्रेऽहं हृदा तथा रामेश्वरं प्रभुम् । उच्यते मया हत्या-
 या नरो वै नात् सशय ।"
 इन्द्र दोषो रुधा० आ० अक्ष० सेट् निष्ठायासनिट् । वर्त्त-
 मानेचाऽतोनिष्ठा । इन्धे इन्धाते, इन्धते, 'य त्वा जनास
 इन्धते ऋ० ८, ४, २ इन्धते, इन्धाम् । इन्धस् इन्धुम् ।
 ऐन्ध ऐन्धिष इन्धाम्-बभूव । आस चक्रे इन्धिष्यते ऐन्धि-
 ष्यत । इन्धितव्यम् । इन्धिता इन्धनम् । इन्द्रोवर्त्तते ।
 क्तिप् समित् इन्धान् "अग्निमिन्धानो मनसा धियम् सचेत
 मत्स्ये" ऋ० । भा० इन्धते ऐन्धि । "परो यदिध्यते दिवि
 छा० उ० त्पदगणव्यत्यास ।
 इन्द्र पु० इन्ध+करणे-घञ् । १। काठे इन्ध-घञ् । २। टीप्रियुक्ते ।
 इतन्नामके ऋषिभेदे पु० तत' गोत्रे नडा० ऋक् । ऐन्धा-
 यनसप्तोत्तापत्ये पुंस्त्वे । दीप्रियुक्ते दक्षिणनेत्रे विशेषेण
 स्थिते षपरमात्मनि पु० । तस्य तदर्थत्वञ्च समर्थितम्
 ह० उ० भा० । 'इन्धोह वै नामैष योऽय दक्षिणेऽञ्जन्
 पुरुषस्त वा एतमिन्ध सन्निन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव
 परोक्षमिया इव हि देवा प्रत्यक्षद्विप "इन्धोह वै नाम
 इन्ध इत्येव नामाय 'चक्षुर्वै ब्रह्मेति' आदि-
 त्यान्तगत' पुरुष एव योऽय दक्षिणेऽञ्जन् अक्षिणि विशेषे-
 णैव व्यवस्थित । स च सत्त्वनामा त वा एत पुरुष
 दीप्रियुषत्वात् प्रत्यक्ष नामास्य इन्ध इति तमिन्ध
 सन्निन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण, यस्मात् परोक्षमिवा
 इव हि देवा प्रत्यक्षद्विप प्रत्यक्षनामपहृषं द्विपन्ति' का०
 "इन्धयति दीपयति इन्ध-णिच् अच् । ५। दीपके लि० ।
 एतस्मात् पूर्वस्यो । आङ्गान्नेरा समासे सुम् । भा-
 ङ्गिमिन्ध अग्निमिन्ध । 'होताध्वर्युरावयो अग्निमिन्धो
 यावयाभ' यजु० २५, २८, अग्निमिन्धय अग्नीत्
 नाम श्रुतिकम् ।

इन्धन न० इन्धतेऽनेन इन्ध+करणे-ल्युट् । १। काठे "इन्द्रोऽप
 घगथग्निस्त्रिपा नाल्येति पूषणम्" भाष । 'कान्तिनीप्
 विवाहेषु गवा भव्ये तथेन्धने' मनु । इन्धने इन्धना-
 पहारे इत्यर्थ "इन्धनार्थमशुष्काणाम्" प्रा० वि० ऋति ।
 इन्धयति इन्ध-णिच्-ल्यु । २। दीपनकर्त्तरि लि० । भा०
 ल्युट् । ३। च्वालने न० ।
 इन्धन्वन् लि० इन्धन+मत्वर्थीय । वेदे यनिप् नि० कर्त्त-
 लोप । इन्धनयुक्ते । "इन्धन्वभिर्धेनुभीरशुद्धमि" ऋ०
 २, २४५, "इन्धन्वभिः समिन्धनयद्भिः" भा० ।
 इन्ध गतौ भ्रू० निरु० । इन्द्रघातौ ६२८ एष्टे विष्टति ।
 इन्धका स्त्री इन्धति इन्ध-अक् स इव कायति कौ-क । ऋग-
 शिरोनक्षत्रोपरिस्थे इत्त्वत्वात्स्यतारासु अमरटीका ।
 इन्द्र पु० इण्-भ क्तिञ् । १। ऋत्तिनि, "वन्द्यभटानाविलगन्ध-
 इर्धरा" भाष २ तत्संख्यातुल्यसंख्याके अष्टलखान्विते
 च । गजादि अष्टसु दिक्षु स्थिता ऐरावतादयोऽष्टौ
 वर्त्तन्ते इति तेषामष्टत्वम् । ते च "ऐरावतः सुखरीक
 वामन कुसुदोऽञ्जन । पुष्यन्त सार्वभौम सुप्रतीकथ
 दिग्गजा" अमरोक्तक्रमेण पूर्वोदीशानान्निदिक्षु स्थिता ।
 अथ च उत्तरपटस्थत्वे अष्टौर्धत्तकता व्याघ्रादेराहति
 गणत्वात् उपमितसमास । स्थिया ङीप् । जातित्वात्
 पोटाशङ्गेन समासेऽस्य पूर्वनिपात पुं बहुवच इन्द्रपोटा
 इन्द्रलक्षयविभागादि एह० स० "सध्वाभदनाः सुविभ-
 क्तदेहा न चोपदिग्धाश्च क्षया क्षमाश्च । गार्त्तं समैचाप-
 समानत्रया वराऽहर्त्यैर्जघनैश्च भद्रा ॥ यत्तोऽथ ऋजावलय
 क्क्षयाश्च लम्बोदर त्वगृह्णती गलश्च । स्थूला च कुनि
 सङ्घ मेचकेन सै ही च हृद्मन्दमतङ्गस्य ॥ ऋगास्तु
 हृत्स्वाधरवाचमेद्रास्तन्धिद्रकगुह्निजङ्गसकथं ॥ स्थूलेज-
 याश्चेति यथोक्तचिह्नं । सङ्घीर्षेनागा व्यतिमित्र
 चिह्ना ॥ पङ्कोक्षति सप्त ऋगस्य देव्यमष्टौ च हस्ता
 परिणाहमानम् । एकद्विद्विजावथ मन्दभद्रौ सङ्घीर्षेनागो
 ऽनियतप्रमाण ॥ भद्रस्य वर्षो हरितो मदस्य मन्दस्य
 ऋारिद्रकसन्निकाय । क्षयो मटशभिहितो ऋगस्य
 सङ्घीर्षेनागस्य मटो विमित्र ॥ ताम्बोऽतालुव-
 टना कलविद्वनेता । सङ्घोक्षतापटयना । शुष्मलाय-
 तास्या । चापोक्षतायतनिगूढनिमग्नवशास्तन्नेकरोर्माषत-
 कूर्मसमानकुम्भा । द्विस्त, एकैर्कहनुनाकिञ्जलाटगुह्या
 कुर्मोक्षतैर्द्विनवविशतिभिर्नखैश्च । रेखात्रयोपचितएत्करा
 कुचाला धन्या ऋगान्धमदपुष्करमास्ताय । दीर्घाङ्ग-

मिरक्तपुष्करा मज्जमागोदमिमादृष्टे । एहदागत
 वृत्तकर्मणा भव्या भूमिपतेर्मतद्रजाः । निर्दिताभ्यधिक
 जोमगयाद्भुवनं कञ्जवामनकमेपनिवाणान् । एतन्नोमपन-
 पुष्करहीमान् श्यावमानगवनागितामून् । सत्यवन्त
 हृत्सक्तुषपण्डान् कश्मिर्षी च मज्जमत्तपुत्रताम् । ग
 भिर्षी च गृपति परदेम मापदेतिविद्वपकभागे ।
 हेगा० परि० च० मगपपगृहे विष्णुध० । नागा प्रमत्ता
 धर्मिणः । प्रमाणाटधिकाराय ये । दोषेक्षता भङ्गीष्टागा
 उग्रामनाय विवेपत । निगृह्यमामध्याया मृदा व्युदोश्
 मक्षाका, (व्यूटा विदुना) विद्वत्पटाटगमया । मातका
 लमदाय ये । ते प्रमत्तामजामगा येतना कप्रसङ्गिता ।
 दन्तपदेषु लभ्येत येनां सन्निवृत्तताम् । धर्तारवामना-
 जना वद्वमानाद्गुणाज्ञाना । धाया नैते तथा धायां वामना
 ये च मतकणा । श्मिन्मोयाय गर्भिमोये च भूटा मत
 कृजा । एपाकसाय कृजाय सटनाया भार्गव ।
 कुदनाय तथा यज्यां वामतृटाय व्रतत । यदु-
 क्तगय कूटाप ये पयटा विकटाप दे' । राम उपाप
 वामनादाय ये नागा, मोक्षाभिनन्तिभगणा । तेषां त
 श्रोतुमिच्छामि लक्षणं वरुणात्मज । उपकर उग्रय ।
 खानाद्यायामसपत्नीयोऽधिपुस्तो भवेद्भज । वामनः स
 मभाग्यतोमोक्तुणोदनावर्जित । (ध्यानाय स्पृशता) (ध्या-
 यामो देर्ध्यम्) टगा चतुर्षी समाय वद्वंते यस्य न द्विजौ ।
 स्पृशावनायतौ त्याता स गूटो हि गजोऽधम । एपा-
 कलो विगासेन टनेमैकेन वारण । सविप्रजोज
 धन' शृष्टमध्यमसुव्रत । प्रमाणाहोननाभिय स कुञ्जीवा-
 रणाधम । व्यनुव्रताभ्या सहन कुदन् स्यात्ततो मणि ।
 (वद्विदंनसोमनि) । वामदलोयतो नागो वामकु-
 टव कथ्यते । दनावशुस्पर्षो यस्य सोऽशुस्पृगिति फी-
 तिते । एकदन्तस्यैवा नाग कूट रस्यभिधीयते । पादयो
 सन्निकर्षे स्यात् यस्य नागस्य गच्छत । सपखण्डोऽध्वनि युहे
 च मन्त्रणं र्जनं पूजित । अरत्यभ्यधिक यस्य त्रिसरेण-
 क्तनान्तरम् । विकट' मविनिर्दिष्टो दुर्गतिभिन्दितोमज ।
 राम उवाच । श्रोतुमिच्छाम्यहम् देव । कुञ्जर सप्रसृष्टितम् ।
 यं प्राप्य किल राजानोजयन्ति वशुधा नृपा । उपकर
 उवाच । वर्षं सत्वन्वल् रूपद्वानि सङ्गनमज्ज । सप्तैतानि
 मदा यस्य स गज सप्रसृष्टित । ये वामवह्लिणपाश्व-
 भागेमात्रातृक्षायाः पिटकोत्ययापि । ते नागसुख्या विजयाय
 युक्ते भवन्ति राक्षा न हि सशयोऽत्र" तत्रैव परापर-

भविता । 'जनिमा जातिरेभासीरतिप्रमादरेलाटि-
 षण्णमनुष्यान्नासाद । तद याःतदयतनोः भवन्ति ।
 भद्रा मन्त्रा गृया मिश्रदेति तद्वर्तिशानमातिवेधा-
 तिभिद्वरिभ्यते । तत भद्र जातिवामरानुगतगुणोयुट्टो-
 द्भमसा उदवगतोऽनुशरकर योता नैवुवक
 वाद्भुमिषमभि पदामयोरोममयोप । नृमदेत्तौग-
 गास्यानुनित, १४ गुवाश' मिश्र वगर्भुदरोका
 नृमपाट सध्याभितिविनाय दन्तान सशक्तित्नु-
 धितोमनुनुरोपोपितरयोऽनुमना धनु उग्रयो मधु
 यनेतानुर्गोभितिरिता वद्विष्णुसमर्षयो वनान् कामा-
 त्तोरेवावमने, गृध्रोऽपानेन माधु जाद्वरे ग्यासी च
 भवति' । (उदयो उद यनुदभकर यनुकमेग शरकर
 पुष्कर कराय मगा २मर्भ, एगमेनेटी यये वयाते) ।
 मन्त्रजाति गच्छेताभिप्र मन्त्रो मफोटरकरश्रोता
 नृमटनमत्तदृष्टय म्भूभरुकातिहृगिणे' दृष्ट-
 काममक सुभिमोर विरा सुम्भुदरसमोय म्भूवास्वि-
 क्तकवापोविनपाट सपदनाभिसनुतागतवर्जित
 दोषोभुमेद्वानु (वर्गवामधिमृदकरसुकररतोपटिग्योक्-
 र्मल' सुभद्वजयत गृध्रोरेलोमग्रीरनेदी मन्त्रजाति
 जातगद्वोष्टमन्त्रकोलागाधोद्वानुगार्भो पद्वपगतोपि
 नारिभयमात्रिगति । (गम्भीरनेटी वश्रुते उपटिग्यो निप्र)
 गृगजातोय उमर्भुपुष्करोऽहृहृकवागममेरुमृष्ट
 नमगष्टुगगम्भोवायोदरेद्वैतुर्विगासनेदवाघाहत्तनु-
 योत गृपडोयो वनायतायकाय सदिप्रकरावो
 न्यकामकाकोदोषजिज्ञोविवाणोपमात योत्रीरुद्रयनेभार-
 शापो मन्त्री दुर्दमः सद्यप्यर्चनानुचारो भिसपुरीयोऽ-
 तिक्रमणवेदी क्षेयासह क्रन्दमपेति । मियास्तु तेषा
 परस्परसयोगजा सर्वकचलक्षणा इति । भद्रा येषाभव-
 न्तामां मन्दा मध्या कमीयगो । गृगा मियाऽधिकै र्शेया
 गुणदोषं समासत । एय वनभेदेन गजनेदा । एयेपां
 प्राच्यकारूपद्वारणं मार्गं येयककालिङ्ककापरान्निकसौटाद
 वसुनदाख्यान्वष्टौ वनानि वासस्थामानि तेषां शृष्टक्
 शृष्टक् कर्ममन्त्रणपदेष्ट्यामः तत्र हिमवद्भ्रा-
 प्रयागसौहत्यान्तरे प्राच्यवनमत्तोत्पदा कपिचा शय्यपा
 कमसपार्थोयोगारवायकशृष्टयेचकवशपिखकाः शृष्टुक्ष्वा
 मन्दनेगाकृष्वायपलाकतयो भवन्ति । (पेचक उष्कृ-
 लम्) मेरुको मत्स्यो गङ्गावतारयेति काकृक्षास्यवन-
 मायोत्पत्ता श्यामाययला सुषरशासुसानाया

यताः शोभोदपाहृङ्गिर्हृद्गामैर्दैनैर्दन्तिभो भवन्ति ।
 महागिरिदशार्थोविन्मप्राटवीरावतोना मध्ये दशाणं
 वनमभिख्यातमत्र दोर्घाङ्गुलिप्रुकरा पाद्मभा यस्या
 वा दुर्महा सुष्टजघनाया सितसूक्ष्माविन्दुचित्रा-
 चूतफलतल्लयमद गन्धिनोविशालोत्पद्मदना स्थूलह-
 स्तास्त्रिशिरापीषा मध्वत्वा खासना सत्ववन्तश्च । पारि-
 बालवैदिशमप्लावत्तनानामन्तर्माणेषु वनमत्रोदगना
 शोभदोर्घक्रमेणोपदिग्धाङ्गा मलवन्तोऽभिजातां सुप्र-
 माणा मध्वत्वाऽऽदुत्वष कचाविलप्राया अल्पपेच-
 काहरिष्वावाखण्डच्छन्ना सुहृत्ता स्निग्धरोमाण
 स्थिरा सुशरोरा करेणूनामधिपतय स्वल्पतामाश्च ।
 विपुलसह्यदक्षिणारच्योत्कलानां मध्ये कालिङ्गक वन-
 मत्र कलविष्वाद्या सर्वश्रेता स्थिरपदाः शोभा
 ऋड्गुणरोमाणस्तत्त्वगुरादोर्घकेशवालधयो दोर्घ-
 क्रमा मलवन्तोऽल्पपेचकाः पद्मभा यातुर्दगना धनु-
 ष्टवशारकृतालुजिह्वोषा सुप्रयोग्यहृष्टुषा वराहज-
 घना नीचदन्तनखा स्थिरचरणा व्यागुसुवेदिनोमधु-
 श्रना पीतसुस्त्रिशरोधरा महोरगहृष्टुकरा ऋड-
 दोर्घहृत्ताहृस्तिनो भवन्ति । नर्कदोदधिसेवदेशानो-
 पहारण्यामन्नरतोऽपरान्तिक वनमत्र मानिभो धीरा
 यस्या'सुप्रप्रतिष्ठिताः हृद्यजघनशिशरोधरा पीमायतविषा-
 णा स्वास्यका ऋडत्यव उदपादोर्घेकृतात्वोर्घजिह्वा-
 महोत्सङ्गा पद्ममदगन्धिनो धनु ष्टवशाविष्टतास्या-
 मान्यवमविचारिण । हारकार्दुवावत्तनर्मदानरत, सौ-
 राङ्क वनमत्राल्यायुपयगुणा पिङ्गायताद्या मध्या-
 यताङ्प्रयोऽल्पपेचका ऋडुविभक्तमात्राप्रतिबोमलोमशर-
 णास्तनुत्वक्प्येनखा सूक्ष्मदन्ता शिष्यात्यज इति ।
 हिमवत्सिन्धु कुशलाद्गलकानामभ्यन्तरे वन पञ्चनदाख्य
 तत्र स्फुटितरुक्त्वश्वेतागुदन्वास्तनुविन्दू पचितकरा
 सुगन्धयोऽदोमहापेचकदेशाङ्ग प्रमाणा सूक्ष्महृत्त्वचोडु-
 विनेयाध्यानशोला कवचदण्डो भवन्त्यपि । वनेषु तेपु
 जायन्ते प्रधानामध्यमोत्तमा । प्रयस्ता निन्दितायापि तेषां
 वक्ष्यामि 'लक्षणम् । नञ्जहृत्कावसङ्घायं तुस्रमत्याङ्गु-
 ष्टुप्रर दुर्गन्ध कर्कशत्वपोमाणानातस्तस्यस्थूलविरलप-
 र्थांश्च हृस्तिनो हृस्तमध्यन्त्रिषातधन्य पीत ऋडुरोमा-
 न्यमनुपूर्वपत्ति चारुदोर्घाङ्गुलिपोन प्रुपुप्रुकरऋडुवलि-
 म् । सुगन्धिहस्त पञ्चहृत्सायत हिरक्त हृत्तुङ्कोतोमो-
 वनाय च । कक्षस्फुटितासुस्तमचिनयिपमचक्रसखण्ड-

सूक्ष्मदन्तावपूजितौ पूजितौ च स्निग्धतल्लयप्रदक्षिणोघ-
 तामलिनसममाहितौ मधुसवर्षीं सुकुलितायावावाधमन्या-
 यातावटादशाङ्गुलपरिणाहौ । अथ विस्त्रुपविषमे वराह-
 नकुलध्वाङ्गुशानराभे रूक्ष्यदिच्छिन्नेत्रणे सन्निमीलिते
 लोघने न पूजिते पूजिते च कलविष्वाभस्यै मसि
 वङ्गितल्ये खनुपहिते च । प्रयस्तं समाहितमायतप्रु
 वाहित्वमवस्थितरक्ततालुजिह्वोषारुक्ष्मसूक्ष्मविन्दू प-
 चित सर्वसपूर्वम् । ऋडुऋडुनिर्याणपीठितप्रुकर
 विषममासनात् पदङ्गुजावाग्वन्तनाभावेन नतकुम्भल-
 व्भवेनातिरिक्त प्रमाणं घण्टाघनपिङ्ग रूक्ष्यास्थूलहृद
 रोमोपचितमपूजित शिशोवारणाना पूजितं महो-
 दयस्थानसुपयितसप्रक्रमनिस्त्ररनिर्याणं प्रुपुप्रुकर स्नि-
 ग्धऋडुऋडुयुग्नरोमसुविभक्तोष्णीपवितामावपाह वा
 सुखोत्कटोपकटौ टन्तौ स्तम्बी तनुविषमसिराततौ
 पीठितान्तावतिरुहप्रमाणौ अंठतच्छिद्रौ घान्द्रऋडुघ-
 प्रमाणसिरालापठितप्रुटस विपुलमूढिकौ, प्रुष्टच्छिद्रौ
 इन्दुभिस्रगौ वा । ह्येवावहृत्च्छिद्रातिदोर्घात्पचित
 पीठिका सुसुहृतो प्रुष्टालम्बनात्युङ्गतायतास्थानापपीठिता
 पीषा वारणस्याप्रयस्ता यस्ता तु महोपरि पिगिङ्गका
 हटारधी सि बलिः सास्त्रारत्निपरीषाहा द्वादशाङ्गुलायता
 सर्वसम्पूर्णा वा । विषममवाप सक्षिप्रलम्बं संपुटमा-
 नस विगर्हित स्थिर सं विनतमल्लङ्घत वक्र प्रुष्टवंशम-
 शोभनम् । शोभनसुपचितसूक्ष्मं धनु प्रमाणमेव सस्थान
 विद्यात् । अथ पूर्वगात्रच्छिद्रोत्ततसं विकलितहृत्तयो-
 र्दन्त सिरालम्बान स्तध्वव्यादिहृन्कोहृनिर्लग्नं विषमक-
 चाविलम् प्रमाणहीनमनिष्टम् इष्टमनुपूर्वोपचित
 स्थिरविभक्ताजिलसत्कोटमनुपविम्बस्रमसिच्छिद्रश्चोपचितम
 थोरक्त वा । अथ जघन घनसुच्छिद्रास्थि निर्मासपेचक
 कलाहीनातिरिक्तप्रमाण बालध्यतुयायि सममर्धकरम् ।
 अर्थकरमल्पपेचक पत्तोपचितमटशयस्कस्यएचवरसमाय-
 तान्न चारुवाचधिपरिपूर्णाङ्गुकोपायततया नासिरा-
 लपल्लवाकारमेहनमजयमञ्जयन च श्यावात्यरुक्त्स्फुटित-
 नञ्जिष्टसन्धि, परुपासारतलसहान न प्थिता पादा
 अन्ये भवन्त्यपि च । विशल्लटादयनखा स्थिरा कूर्मघ-
 माहिता । गजाना पूजिता पादा ये च सुर्विक्वाविता ।
 पादा कचाविला रूक्षविवर्षा परुपा कथा । वार-
 णानाञ्च यस्ता सुये वा स्निग्धतनूरुहा । सूक्ष्मविन्दु
 चिता स्निग्धा त्वच य सन्ति दन्तिनाम् । व्याससृषी

पिच्छरो । मधुपिच्छो एतच्छायी पीपुससदृशप्रभौ । केतकी-
 कसुमाभौ च मृगाङ्गकिरणप्रभौ । व्यध्यर्हारत्विमानौ च
 तद्द्वान्माहस युतो । अमीभिल्लजणैर्युक्तौ दन्तौ नागस्य
 सम्प्रतो । स्निग्धौ धनप्रदो भर्तुरायुष्य करौ मत्तौ ।
 अरित्री त्वं सुनिष्काली सपूर्णां राक्षसदो मतो ।
 निग्रिणी राज्यलाभाय सुकुटाग्रौ जयप्रदौ । एतौ रोगवि-
 नाशाय तापघ्नी हृत्पोमौ । अरिसघविनाशाय कीर्त्ति-
 तौ शास्त्रपण्डितौ । दक्षिणाभ्युत्थनौ भर्तुं कीर्त्तितौ भाग्य-
 कारकौ । मृणालकुसुमच्छायौ सुमिच्छारोग्यकारकौ । हेम-
 चम्पकसद्मागौ वज्राभरणदौ मृतौ । कुरुतो मधुपिच्छौ च
 मि सपत्नं महीतये । पशुलाभकरौ ज्ञेयो एतयोप्यसन्निभौ ।
 केतकीकुसुमाभौ च भर्तुर्विषयज्ञेनौ । व्यध्यर्हारत्वि-
 कौ दन्तौ सुतन्त्रजयप्रदौ । धानाङ्गमानसयुक्तौ मटास्फोति
 करौ मत्तौ । इदं शुभकरं राजन् टनयोर्नक्षत्रं मतम् ।
 अत पर प्रवक्ष्यामि नेत्रयोरपि लक्षणम् । साजारननुत्प्रभौ
 श्वगाखामुगनिमेक्षणान् । सर्वटोपकरान् राजन् गजान्
 दूरेण वर्जयेत् । स्निग्धे मधुनिभेटीप्ते कलविद्वांसिप्रभे ।
 रक्तपद्मलक्ष्मणे पद्मरागमणिप्रभे । निर्धूमनिगिरा
 कारे इन्द्रनीलसमप्रभे । सौम्यहृदिसमायुक्ते त्र्यङ्गुले लो-
 चने शुभे । स्निग्धे हृदिकरे भर्तुर्मधुपिच्छे जयप्रदे । दीप्ते
 त्वाङ्गरे चैव प्रतापायतने तथा । कलविद्वांसिरूपे च
 धनधान्यविषयज्ञेने । चामीकरकरे नित्यं रक्तपद्मलप्रभे ।
 पद्मरागनिभे चैव रत्नालङ्कारकारके । निर्धूमनिगिराकारे
 प्रतिपक्षभयङ्करे । मानयुक्ते च सौम्ये च लोचने बलवर्द्धने ।
 अक्षिकूटकोट्टेयनिम्नौ राज्यविनाशनी । सपूर्णां च
 नलोत्साहमदृष्टिकरौ मत्तौ । दन्ताग्रय भवेद्भ्रत्य
 तालुक घोडयाङ्गुलम् । पृष्ठङ्गुलं पृथुत्वेन वश
 गध्यगत भवेत् । तथा शुभाशुभं चैव लक्षणं प्रकी-
 र्त्तितम् । अरस्मरिदग्धश्च कृष्णकल्माषमेव वा । चतुर्विध-
 मनिष्टं स्याद्व्यथावदभिधीयते । कृष्णं मसीमस ज्ञेयं क-
 ल्माषं अशुभोक्तिम् । मासलं धूम्रवर्णं च परिदग्धं प्रको-
 र्त्तितम् । अरस्मरं तिलच्छायं कथितं शास्त्रवेदिभि ।
 गर्भस्यस्य यदा पित्तं दीयते तालुकं भृशम् । कृष्णतामुत्सदा
 नागोजायते पापबलम् । व्याधिभिः पीडिते नित्यं वात-
 पित्तकफोद्भवै । तृतीयो वा चतुर्थी वा दशां प्राप्य विन-
 श्यति । सप्तमे वा पञ्चमे वा बडयस्त्रयत्रयं । यस्त्र
 चङ्गागपूर्णाङ्गं कृतान्तभवनं प्रजेत् । वातपित्तकफा यस्य
 कुर्वन्ति तासुक्ते गदम् । गर्भस्यस्यैव कल्माषतालुकं तस्य जा-

यते कृष्णतानुनि ये दोषा रक्ते चैव गुण्या भृता । क-
 माप तामुनश्चैव भवन्ति च हयोरपि । रक्तच्छाय यदा वशे
 पात्रं योभूतगितं भवेत् । तदा मध्यफलं ज्ञेयं गुणदोष
 समान्ययात् । यदा वशे च कृष्णं स्यात्तार्द्रयोक्तामृता
 भवेत् । भर्तुर्द्वे गजनकं कल्माषं तालुकं तदा । किञ्चि-
 लोभं तु यत्तानुं परिदग्धं तदा भवेत् । नागस्याधोरण्य
 स्यापि बलकयकरं हि तत् । कश्चि च भवेत् तालुं पित्त-
 कोपससद्भ्रम् । महामात्रविनाशाय वारणस्थोपजा-
 यते । (महामात्रेऽरिपकं) कृष्णतावेरपि यदा दक्षि-
 णावर्त्तनं भवेत् । एतन्ते नित्यमेव हि तदामौ दोषवर्जितम् ।
 यदा मृच्छुणाति नो दोषानुं सुलोकं सुसमाहितं । गुणानुं
 करोति हृदयं न तथा कथितानपि । टोपसु लक्षणं मत्तं
 यदाचार्यैरुदाहृतम् । तत्तयैवायगन्तव्यं नान्यथात्वापि
 भाषितम् । एव जिज्ञापि मन्त्रव्या तानुमं समलक्षणं ।
 अरत्विमात्रा दृष्ट्येण विचारोऽप्यङ्गुला मता । अशुभं नक्षत्रं
 ह्योत्तानुं कस्य मयोदितम् । शुभं च साम्प्रतं वक्ष्ये लक्षणं
 मृच्छुचानप । रक्तं ज्ञेयं कपाय च तालुकस्यात् शुभप्रदम् ।
 रक्तं एष्टिकरं भर्तुस्तथा चायुर्विबर्द्धनम् । दन्तिना-
 शोकप्रुप्याम रिपुक्षयकरम्मतम् । ज्ञेयं पुष्टिकरं चापि वा
 रणस्थोपजायते । चम्पकाम तथा भर्तुरारौच्यस्य विष-
 र्द्धनम् । कपाय सर्वदा ख्यातं प्रयत्नं सौम्यवर्द्धनम् । एव
 जिज्ञापि रक्ताभा सर्वसौख्यप्रदा मता । अत पर प्र-
 क्ष्यामि स्फुक्कथाञ्चित्रं लक्षणम् । दन्तिना मानहीने च
 स्फुक्कणी मानवर्द्धने । स्फुक्कणी श्रोत्रसन्धी) सुखरोगकरे
 नित्यं पण्डितं परिकीर्त्तिते । सर्वसौख्यप्रदे तस्य
 स पूर्णं हाटयाङ्गुले । अत पर प प्रयत्नामि लक्षणं विषु-
 कोठयो । अरोमशस्वलीयुक्तमात्राश्च च तथा लघु । गज-
 स्थीष न शसन्ति हनयो दन्तारोगदम् । दीर्घरोमा सुसर्ष-
 श्रोत्रं पद्मलप्रभं । योङ्गाङ्गुलाभाहृष हृत्कारं वायत
 शुभं । भर्तुरायु करोटीधी दीर्घरोमा च कीर्त्तितं ।
 पूर्णं पूरयते कोशं रक्तं सौभाग्यदोभवेत् । अरोमय
 तथाहीनं विषुकं न प्रयस्यते । तद्वि वारणमायस्य सुखरो-
 गकरम्मतम् । अतरङ्गुलमानन्तु स्थूलं रोमाविषं यत्
 तत्रयस्य गजेन्द्राणां सुखाञ्जकारकारकम् । निम्नं च
 विषमे चैव हीने चैवाशुभे मते । मद्दहानिकरे नित्यं
 सगदे कर्णरोगदे । यश्चक्षिनादयुक्ते च समे चैव सुखप्रदे ।
 मानं च कर्णपाह्यास्तु कृसादारब्धं गृह्यते । माहिस्यावधि
 कुम्भं च हीनं निम्नं च गर्हितम् । सुखरोगकरं नित्यं

सत्यहानिकर च तत् । इमं चैवोद्धत सार्द्धहस्तमात्रायत भवेत् । तद्धि धारणनाथस्य सुखरोगकर मतम् । चतुरङ्गु गमान त्व स्थूलम् रोमानिलञ्च यत् । तत् प्रगस्तं गजेन्द्राणा सुखालङ्कारकारकम् । अरतिपरिणाहञ्च करिणा सत्वग-
 क्रिदम् । वामन हस्तहीनञ्च परिणाहविजितम् । अत्यक्तञ्च न शसन्ति वातकुम्भ विपत्करम् । हाटगाङ्गुन-
 विस्तारन्देर्ध्याष्टादशाङ्गुलम् । व्यक्तशक्तिपटाकार तदुभ-
 तुर्लाभकारकम् । गर्त्ताकारे च निर्याये कठिने चातिकृ-
 त्स्विते । शिरषोरोगजनने गजस्यारोहकस्य च । सपूर्णे मुकु-
 मारे च मुप्रगस्ते प्रकीर्त्तिते । राज्यद्विकरे नित्य भर्तुर्वि-
 जयकारके । इदमेव हि विज्ञेय लक्षण कटपार्श्वयो ।
 अतः पर प्रवक्ष्यामि लक्षण कुम्भयोरपि । विपमत्वमरो-
 मत्व देहच्छायाविषयता । समता कण्ठदृष्टाभ्या समा-
 धिक्यमपूर्यता । व्यक्तता वामनत्व च परिणाहविज्ञो-
 नता । तनुभाव शिखरयो, कुम्भदोषा दश सूत्रता । भर्तु-
 चापत्करो ज्ञेयो विपमो रोमवर्जितौ । देहच्छायावि-
 षणौ तु शत्रुलोकविष्वङ्गौ । कण्ठदृष्टसमौ चैव प्रयात
 प्रविनाशनौ । मानाधिक्यौ च हीनौ च भर्तुरुच्छेदकारकौ ।
 व्याप्री च वामनौ चैव भर्तुः कीर्त्तिविनाशनौ । परिणाह
 विहीनौ च कोशजयकरो मतौ । शिखरस्य तनुत्वेन शुक्लौ
 कुम्भौ तु रोगदौ । अशुभ लक्षण ज्ञेयत्वाम्भतञ्च शुभ
 शृणु । समौ दीर्घकधाक्लान्तौ विस्तार्यशिखरौ तथा । कर्ण
 मूलात्प्रमारभ्य हस्तार्द्धजमितोच्छ्रयो । सुसहृते च पीनौ
 च कामिनोऽनुचसन्निभौ । समानान्तललाटी च देहच्छाया
 समप्रभौ । आरोहकशरीरार्द्ध दर्शनावरणत्वमौ । सश्रीकौ
 च सुदृप्तौ च शुभौ कुम्भौ प्रकीर्त्तितौ । समौ च दीर्घ-
 रोमाणौ भर्तुः श्रीसौख्यकारकौ । समानौ रिपुनाशाय
 तथैव च समुद्रतौ । सुसहृते च पीनौ च वरस्त्रीसामका-
 रकौ । शत्रुनाशकरो ज्ञेयो कामिनोऽनुचसन्निभौ । समा-
 क्रान्तललाटी च सुसहृदौ रोगनाशनौ । आरोहिस्य-
 गिताक्षौ च सश्रीकौ च जयप्रदौ । दृप्तौ च हस्तिना कुम्भौ
 प्रपालङ्कारकारकौ । अतः पर प्रवक्ष्यामि कर्णयोरपि
 लक्षणम् । निर्लोभमौ स्त्रसाकोर्यौ तनुच्छिद्रौ तनुत्वचौ ।
 (स्त्रसा शिरः) सद्रुतौ विपमौ रूक्षौ त्रु टितापौ च निद्रुरौ ।
 सश्री च वर्तुलौ चैव कर्णौ नागस्य निन्दितौ । फलञ्च सा-
 म्युत वक्ष्ये यथावदनुपूर्वम् । निर्लोभमौ स्त्रसाक्षीर्यौ गजस्य
 कर्णरोगदौ । निद्रुरौ त्रु टितापौ च यात कोषकरो मतौ ।
 श्वाक्षौ च पतुलौ चैव गजस्यायुर्विनाशनौ । अतः परं प्रव-

क्ष्यामि शुभकर्णविनिश्चयम् । द्विरत्रिमानसयुक्लौ शिरा-
 जालविषर्जितौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ स्त्रिगधौ इन्दुभि
 निखनौ । कपोलमण्डलास्फालात्ततश्चन्द्रौ सुहृमुञ्ज ।
 कर्णौ चामरस काशो रुद्ररोमकृतार्चनौ । अजर्जररुद्रप्रा-
 न्नापीपद्गुप्रापचूलिकौ । मयूरतालदृन्नाभौ सुविस्तीर्णसमो
 शुभौ । द्विरत्रिमानस युक्लौ भर्तुरायुःकरौ मतौ । स्त्रसाजा-
 लविनिर्मुक्लौ शिरोरोगविनाशकौ । समत्वचौ महाच्छिद्रौ
 गजलामकरौ मतौ । स्त्रिगधौ कान्तिकरौ नित्य जयदौ
 इन्दुनिखनौ । शत्रुनाशकरो प्रोक्लौ रुद्ररोमीकृतता-
 र्चनौ । अजर्जररुद्रप्रान्तौ प्रयात सौख्यकारकौ ।
 गजस्योपचयायैव रीपद्गुप्रापचूलिकौ । मयूरताल-
 दृन्नाभौ तरङ्गलवर्द्धनौ । सुविस्तीर्णौ समौ भर्तु
 भूमिनामकरौ मतौ । कर्णयोस्तु समाख्यात मयैतत्-
 शुभलक्षणम् । कण्ठस्य साम्यत वक्ष्ये यथावदनुपूर्वम् ।
 अथक्रोहीनो दीर्घश्च कण्ठश्च शुभदोभवेत् । आरोह-
 कप्रभूणाञ्च क्रमश्च कुञ्जरस्य च । अथक्रः परिणाहेन
 सप्रपद्यधिक शतम् । अङ्गुलाना तथायामे हाट-
 शेषाङ्गुलानि तु । सम्पूर्णं पिण्डितोदपचान्तर्भणिविभू-
 पित । कण्ठोवारणनाथस्य एव भूत सुपूजित । अङ्गु
 प्रमोदजननः सम्पूर्णं कार्यं सिद्धिदः । अशुखोजय-
 क्तुभर्तुः कीर्त्तितः पूर्णपिण्डकः । उदयोवशद्विं च
 प्रताप कुरुते तथा । अन्तर्भणिसमायुक्तोमणिरत्नप्रदो
 भवेत् । करालश्चातिनिम्नं च आसन न प्रशस्यते ।
 कराल यातुरशुभ निम्न च व्रणकारकम् । देर्ध्वेष
 हस्तमात्रं तु विस्तीर्णञ्च शुभं श्रुतम् । विस्तीर्णं विस्तृत
 राज्य सम्पूर्णं कुरुते जयम् । वशस्यास्य प्रवक्ष्यामि लक्षण
 तु शुभाशुभम् । अत्युच्छ्रितोनिम्नपार ह्रस्वो वंशोन-
 शस्यते । रात्रा च पादरोगाणा कर्त्ता च स मनेत्वदा ।
 वक्ष्यन्वङ्गुलायासमासनात्पिमासनम् । यावत् प्रपूर्यते
 पार्श्ववशोऽश्वफलकाकति । शुभो ज्ञेयो गजेन्द्राणामा-
 याम कुरुते सुखम् । पूर्णपार्श्वस्तु लामाय धनुः दृष्ट
 त्रिय मयेत् । अरतिहयमान तु मेचकात्मन्निमासनम् ।
 घनास्थि विषमं निम्नरुद्धित पुच्छरोगदम् । मासोप-
 चयपूर्णं च विस्तीर्णञ्च शुभं मतम् । जघनोपरि रोगाणा-
 तद्धि नाशकरं मतम् । (मेचकात्पुच्छमूलात्) । पुच्छोगजस्य
 नो मस्त्रो वक्ष्ण्टीर्षोऽतिलम्बित । करोति महर्ते पोडा-
 राशवाधोरणस्य च । इन्द्रकुम्भस्तु दृष्टुत्वेन देर्ध्वेषाष्टाद-
 शाङ्गुलः । सपूर्वः मेचकोज्ञेयो गजभर्तुः सुखप्रदः ।

विशाखस्य विपाषी पार्थ उन्नती । उपाहृतो विगाधेन
 दन्तैकेन वारणः । अउन्नताभ्यां सपन्नः कुदन्तः स्यात्त-
 तावधिः । ऊर्ध्वं वृक्षान्तराखस्य प्रतिमानसमौ द्विजौ ।
 हृत्पुस्तूखातिदीर्घेषु दन्तैकेन वा गुण्या । वर्ष्मसो शुभ
 कामेन सर्व्व एवातिगर्हिताः । अष्टद्वये नदीजानां पशुमे-
 ऽन्द्रे वनौकसाम् । दन्तमूलपरीणाह्वानु द्विशुष्णानुकल्पयेत्परः ।
 शरगन्धिधत्तयक्रशूलपट्टिषलक्षणाः । दन्तापरराजयो
 यस्य ए न्यप वेदुमर्हति । रोमुणा तु सद्ययो यस्य
 पिटक स उदाहृतः । स च्येष्टः सप्रभागोनोमध्यमोऽसौ
 मतङ्गज । अन्त्य पशुगर्हीन स्यादतोऽन्योहि न पूणित ।
 सुखाय मेवके दैर्घ्येष्टपाश्वीदरान्तरम् । प्यानाहउष्प्रय
 पादाहिषिषो यावदासमम् । यनविशेषेण गजलक्षण त-
 त्वैव वार्हस्यत्वचिहता । “वनाना मध्ये प्राप्य” काष्ठि
 द्रुकमापरान्तिक च त्रीणि वनान्यतिशोभनानि । त्रया-
 णमपि प्राप्य वन मध्यवनमपरैर्यामिव शोभनम् ।
 तत्रैरावतकुलमस्त्रतिशम्भवा प्रायेण स्त्रगमिभ्रमद्रण
 क्षणा सहाकाया करिषो भवन्ति । विनयसत्त-
 यक्षिषम्भवा पूगफलप्रभाक्षास्त्रिपि प्रविरलमदा गजा
 शुद्धे चापसर्पणोपसर्षणनीरवा भवन्ति नातिक्रोधना
 समुद्भोजिता सत्व दर्शयन्ति । ते च दृष्ट्वा कथसै कायो-
 पवधातातिशयेन मदाभिमुखाः कर्तुं व्याः । कालिद्रुके
 वाऽऽपरान्तिके च त्रेतायुगोत्पन्नाः मन्दा महागजा-
 न्यजना मन्दाभिधाना प्रायशो स्त्रगाययवा सङ्गी र्श्री-
 गजाः समुत्पद्यन्ते । नात्युदपा जलदप्रभा नातिस्त्रिवा
 मन्दा शुद्धप्रियाश्च गजा भवन्ति । तथा कारुपदाशार्धमा-
 र्गणेयकाभिधानेषु मध्यमा गजाः समुत्पद्यन्ते स्त्रग-
 मन्दजातय ते च चार्चययवा मध्यमसलामध्यम
 प्रमाणा स्थूलरोमाविलशरीरास्तनुरदा मन्दगतय ।
 तथा सौराष्ट्रे पाञ्चमदाभिधाने हापरयुगोत्पन्ना स्त्रगमत-
 ङ्गजात्वया स्त्रगमाया गजामभवन्ति भीरव कुल्लिताङ्गा
 नातिचण्डाडुर्भदा दुर्दृष्टाश्च एवंविधा गजा समु-
 त्पद्यन्ते वनाश्च वनान्तरे गतेषु दुर्दृष्टेषु गजेषु धेनुकासम्भ-
 र्केण शुप्रवनेऽपि काष्ठिद्रुकेऽपि । त्रासयोलय भीरुश्च हृत्पु
 वामनमस्तक । हीमापयोगो दुःशीलस्त्वसहृत्तशरीर-
 ष्टत् । समुच्छ्रितस्त्वनायामी परीणाहृविवर्जित ।
 स्त्रगस्त्ररूपोदीमय स्त्रगजातिर्गजाश्चम । अत पर
 प्रवक्ष्यामि संकीर्णस्य च लक्षणम् । पशुत्वाहारणानाश्च
 मच्छतां च विबोनिषु । धेनुकाश्च भवन्त्येते गजा स-

कीर्णलक्षणा । मद्रोमन्दोऽन्तगोपाय शुद्धजाति, प्रजायते ।
 तस्मान्मियाणि रूपाणि गदतोमे निबोधत । आनन्त्यानि
 अजाताना निशयोनोपपद्यते । तथापि किञ्चिदु-
 द्देशान्निश्रयलक्षणमप्यते । मद्रमन्दो मद्रमृगो मद्रमन्त्र
 ष्टगस्तथा । इह भेटत्रय मन्दमृगयोरपि जायते ।
 भद्रादीना च सर्वेषा रूप सकीर्णसंज्ञितम् । ऊर्ध्वं
 कार्यभेदेन तज्जनि मित्वाते द्विधा । त्रिधा च भिद्यतेमृय
 एकैकन्तु यथाक्रमम् । एवमष्टादशविध कीर्तित मिश्रलक्ष-
 णम् । शुभाशुभं विभागो घास्त्रुतम् निगदास्यहम् । मद्र
 मन्दोभवेदिष्टोमृगमन्दस्तथाधम । मद्रमन्द मृगयैव मध्यम
 परिकीर्तित । मद्रजाति संज्ञाकायोगजोमध्ये तु दन्तिगाम् ।
 मन्दोऽवयवशेगेन च सुक्तो भवति द्विप । स्त्रगस्यापि हि रूपेण
 किञ्चिच्चानुगतं यै । अशुभत्वं न मद्रस्य जायते शोभनो-
 हि च । लोचनाना प्रधानस्य यक्षाश्चास्त्रेषु कीर्ति-
 तम् । तस्यान्मृगाक्षिष सक्तोमद्रोऽपि हि न शस्यते । भाद्रेणो
 परिकायेन मन्देनाधीगतेन वा । उन्नतोहि गजा-
 नान्त मद्रमन्दोभवेदुगज । अनेनैव हि रूपेण विपर्ययासेन
 यो गज । सोऽपि शोभन एव स्यान्मन्दमद्रइति स्मृत । एव
 विधात् मृगे चापि लक्षणांनिश्रयलक्षणम् । सहावयवशाङ्क-
 ल्यात् मृगरूपस्य शेषत । मद्रावयवनिर्मुक्तोमध्यमोऽसौ गजो
 भवेत्” कायेन यो भवेद्भद्रो मन्दोवापि मतङ्गज । मृगगा-
 त्रोऽपरसैव स भवेद्भेगवान् गज । मृगरूपाधिकत्व च दृश्यते
 यस्य दन्तिन । अथमस्तु स विज्ञेयः सत्वगन्तिविवर्जित ।
 करदन्ताक्षिकुम्भैश्च यो मृगोजायते गज । शेषावयवमद्रो-
 ऽपि हीम एव भवेदसौ । एवमहृगमात्रेण मिश्रभेदा
 भयोदृता । नोदिता वेऽपि तेऽत्रापि मिश्रा ज्ञेया मनी-
 पिभि । मिश्रलक्षणस्य योग उक्तत यस्य दृश्यते । रूपन-
 द्धामधेयोऽसौ जायते हि मतङ्गज । अत परम्पुवक्ष्यामि
 लक्षण गिरिचारिणां । तथा नदी चराणा च तथैवोभमय-
 चारिणां । सहावला सहाकायाचितसा गिरिचारिण ।
 सुपाश्वींसारुदिग्भाङ्गाददपादागतकृमा । उदपाणिर्भया-
 यैव सल्लकीकृतप्रिया । तटाघातविधौ मुगदन्तदारित
 भूतला । शार्दूलादिमहासत्वस स्फोटोत्सर्जिता ।
 मदस्तावन्नतोत्ताहाडुर्दमाभारिभीरव । पाशुकोडारता
 नित्य द्रुमोन्मूलनतत्परा । विपाणवेष्टनाशीला खेद-
 सन्नापनीरका । करायस्फोटनिरता सोत्कारकरण
 प्रिया । अतुदपावनश्यामा शीकोरारिणप्रिया ।
 तोयकर्मणि निःशङ्कामतङ्गाश्च नदीचरा । उभयेषुचर-

न्येते नदीपर्वतगानुपु । ये गजाहृत मनसन्ने भयन्त्यतिशो
 भना । सर्वेषामेव नागानां छायालक्षणसुत्तमम् । यद्यथा
 छायाते यस्तु तत्तथाभिधीयते । सत्वागकत्वाद्गदस्य पा-
 टला भवति प्रभा । नवपल्लवसंख्याया स्त्रिंशदा तनुतनूरुहा ।
 तयातमाऽगकत्वाश्च कृष्णा मन्दस्य जायते । तरुणांस्तु द-
 स काशा स्थलङ्गणकवानिला । रजोऽगकत्वाश्च तथा
 भृगुस्यापि हि धूसरा । मलिनास्तु दस काशा रूक्षा
 तनुतनूरुहा । एव छायाविशेषा स्वर्भद्रादीनाम्नयोदिता ।
 छाया स मिश्रभावाश्च मिश्रा भवति दन्तिनाम् । वनजाति-
 गुणैर्भद्रं गजस्रैश्चो नरोत्तम । तमोऽगकत्वं मन्दस्य यद्य
 डकृ मिबोध मे । दुर्मनस्त्व तथाऽऽलस्यं निद्रालुत्वं च
 मूढता । गम्भीरवेदिता चेति मन्दस्य तम उच्यते । एव
 रजोगुणो राजन् भृगुस्त्रेण रजोऽगक । धैर्यं स्वैर्यं
 पटुत्वं च विनोतत्वं सुकर्मता । अन्यर्धवेदिता चैव
 भयस्यानेषु मूढता । सुभगत्वं च धीमत्त्वं सत्वस्यैते गुणा
 स्यता । अतः सत्वागकोराजन् भद्रजातिरुदाहृत ।
 चित्तत्वं वाङ्मयिरसोरन्तर्मणिगतं तथा । दन्तयोर्मधु-
 र्णत्वं नेत्रयोर्मधुपिङ्गता । आसनस्य दृष्टुत्वं च पूर्णता
 कुक्षिपाश्र्वयो । दृष्टुत्वं दृष्टभागस्य घमत्वं समसन्धिता ।
 स्निग्धच्छाया त्वथायाम परिष्णाहोच्छ्रयौ तथा । सश्री-
 कत्वं गुरुत्वं च कायस्यैते गुणाः स्यता । सर्वलक्षणस-
 पूर्णो दृश्यते न मतङ्गज । प्रधानावयवे लोके यत्न
 कार्यो मनोपिभि । हीन क्षण च कल्माष उपकार न प्रश-
 स्यते । सपूर्णं मासल रक्तं सुकुमारं शुभं स्यतम् । तत्रङ्गुल-
 न्तुभवेहीन हीनम्यतिविनाशनम् । कृष्णं भर्तुं विषाताय-
 कल्माष भर्तुं रोगदम् । सपूर्णं विद्धिदं भर्तुं उपकारं चतुर
 ऋत्वं ॥ सौभाग्यद मासलन्तु सुकुमारं तथार्थदम् । रक्तपद्म
 दक्षच्छाय तथा मिष्टालापानदम् । अतः परं शुभेक्षेत्रे श्रोत-
 षी पाटलोदरे । पञ्चाङ्गुलप्रमाणेन वर्तुलत्वेन चार्थदे । अवा-
 ष्टुत्वं च ताम्रं च कर्णतालं सुसप्रदम् । ह्रस्वा स्फूला च वि-
 पुला चित्रिणी श्यामलोनिता । कुञ्चिता च तथा दृष्टि स-
 प्रभा दन्तिना मता । तासां त्वत्प्रङ्गुलायामासां ह्रस्वेत्य-
 भिसन्धिता । ह्रस्वा करोति न्यपतेर्विनाश शीघ्रमेव हि ।
 स्थूलं दुर्भिवृकरणी श्यामला न्यपद्मं खदा । करोति चित्रिणी-
 नित्यं तस्यैव त्वं वसुच्यम् । भुगना दृष्टिर्विनाशाय राक्षो
 घनविनाशिनो । कुञ्चिताहीनयोश्चैव युद्धकाले रिपो-
 अयम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि क्रमेण करलक्षणम् ।
 न कर दीर्घमिच्छन्ति बाह्वधे शास्त्रपरिहृता । न बाह-

धिसमं हस्तं नातिदीर्घं क्रमायतम् । न तर्षुं नातिकाय
 च न रुद्धं न कृतत्रणम् । नाक्रमेण क्षतोत्सेधं न हीन
 दशनान्तरम् । न ह्रस्वाङ्गुलिषुक्तं नातिशंकटप्रपक्करम् ।
 एतल्लक्षणसुक्तं करं शसन्ति कोविदा । बाह्वधे सुसमो
 हीन समोवा दन्तिदुःखद । अतिदीर्घो भवेद्भर्तुं रायुषं च-
 यकारक । तदुर्व्याधिकरो यातुरतिकायोऽर्धेनाशन ।
 रूढो व्याधिप्रणङ्गुर्व्याद्यात्प्रणङ्गता व्ययाम् । प्रतिबोनेन
 च स्थूलोगजस्य सुस्वनाशनः । अयमङ्गुलहीनश्च अयमङ्गुल
 वर्तुल । इह श्लोकभयायासकर्त्ता भवति नित्यम् । दश
 नान्तरहीनश्च जायते दन्तिरोगकृत् । कथितं पूर्वमेवैषु पुष्-
 करङ्गुलिषुक्तं । अतो मया न कथितं साम्प्रतद्वरलक्षणे ।
 निर्बलीको दीर्घरोमा क्रमदृष्टत्वं संयुतः । अणुविन्दुविचित्रस्य
 दैर्घ्येण च गताङ्गुल । बाह्वधे, पुष्कर यावदायामोजात्पे
 क्षया । अरत्त्रितयाऽऽनाहृष हीनहीनतरक्रमात् । युक्त-
 स्तनेन मानेन करः पूज्यतमो भवेत् ॥ निर्बलीके च सौ-
 भाग्यन्दीर्घरोमार्थदं स्यत । क्रमदृष्टो जय कथ्यादणु-
 विन्दुयुतो धनम् । सुप्रमाणं भवेद्वाजं करस्य परिवर्द्धन ।
 आनाहृषोश्च सततं राज्यस्कीतिकरो भवेत् । करस्य की-
 र्त्तितं ह्येतल्लक्षणं शुभसंज्ञितम् । अतः परं प्रवक्ष्यामि
 लक्षणं दन्तवेद्यो । कवहीनावतिस्थूलौ पिपमो शिथिलौ
 तथा । दन्तवेद्यौ सदा भर्तुं प्रमाणाभ्याससौख्यदौ ।
 दन्तमूले सुसम्बद्धौ सक्रमौ किञ्चिदुन्नतौ । दृष्टौ सदा तथा
 भर्तुं वैद्विदौ परिकीर्त्तितौ । अतः परं प्रवक्ष्यामि लक्षणं
 विषाणयो । व्यस्तता सङ्घटत्वं च प्रशुता भयगुभ्रता ।
 सकृत्वं ह्रस्वता चैव धूसरत्वं च रूक्षता । सङ्घटाऽधो-
 गतित्वञ्च हीनता मूलमध्ययो । प्रान्तयो स्थूलता चैव
 दीर्घता चातिमात्रता । सर्पच्छत्रकान्तिस्वं दोमाहोते चतु
 र्दश । दन्तयोस्तु समाख्याता फलं तेषानिवोध मे ।
 व्यस्तो च सङ्घटौ दन्तो मदहानिकरो तौ । दन्तिनस्तन-
 तायुक्तौ व्याधिदो परिकीर्त्तितौ । भयगुभ्रौ तथा भर्तुं
 मर्हा श्लेशकरो मतौ । वक्रौ चार्थविनाशाय ह्रस्वौ च
 परिकीर्त्तितौ । धूसरौ रूक्षतायुक्तौ गजस्यायुर्विनाशनौ ।
 मृदुत्वयुक्तौ नागस्य गत्यव्रणकारी मतौ । स्थूलायाधो
 गतित्वे च भर्तुं यातुश्च इह खदे । अशुभं लक्षणं ह्येतद्वन्त्ये
 कथितं मया । शुभं च साम्प्रतम्वक्ष्ये यथायदनुपूर्वम् ।
 स्निग्धो समो सुनिष्क्रान्तौ संपूर्णो व्रणवर्जितौ । सुकुलाग्रौ
 दृष्टौ वापि तादृचूडौ ह्येवमौ । टालिणाम्युन्नतौ किञ्चित्
 मृणालकुसुमदमौ । सुगुणन्दलच्छायौ शुभचम्पक

पक्ष स्थूलञ्च सूक्ष्मं च पुच्छं कषयिष्यति । समानाहं
 च नागस्य सर्वदोषकर भवेत् । अथक्र भ्रजुदीर्घश्च अन्य-
 हीन सुपेक्षक । गोपुच्छवालप्रतिमकषत्रातविभूषित । भूमि
 त्वम स्मृयेत् यस्तु चक्षुर्भिश्चाङ्गुलं सदा । स शुभो वाच
 धिज्ञेयो गजभक्तुं सुखप्रद । अतिप्रमाणं सुख च कर्बूर
 विगतप्रभम् । सिराल पाशुभं मेदु राजहस्तिपट्टसदम् ।
 यत्तं पङ्कजुलायाम नाहतः मोडयाङ्गुलम् । सिरा-
 जारविनिर्मुक्तभास्वपल्लवसप्रभम् । ह्यङ्गुलं स्रोतसा युक्त
 विन्दुमात्रविषयितम् । मेदुं प्रयत्नं विज्ञेय भर्तुं जीवित-
 वर्द्धनम् । अत पर प्रवक्ष्यामि लक्षण गात्रयोरपि । हीने
 तनू च टोचै च सममासोच्छ्रये तथा । विषये च कषाक्रान्ते
 पात्रे नागस्य निन्दते । हीने तनू च कुरुतः प्रयातु-
 र्भिनिपातनम् । सममासोच्छ्रये याद्विषये च विपत्करे ।
 कषाविषे गजस्यैव गात्ररोगकरे तथा । अतःपर प्रवक्ष्यामि
 मात्रयो शुभलक्षणम् । सर्वाङ्गिरेल्लिखितरत्नि यताङ्गुल-
 समानता । एव मिते स्रते गात्रे भर्तुं रारोग्यशील्यदे ।
 समे च कषहीने च गजसामकरे तथा । गजस्य पुटि-
 दे नित्यं मासधे च घने स्रते । सगत्रे वारणमायस्य एव-
 धृते शुभे मते । क्षिपटे वा सफलके गात्ररोगकरे सदा ।
 स पूर्णं राख्यदे भर्तुं गजस्य वसुसुप्रदे । तथैव रोम-
 निहिते गजस्य गच्छोरगदे । अत पर प्रवक्ष्यामि नखा-
 नाञ्च शुभाशुभम् । हीना लघ्याश्च खण्डाश्च रुक्षाश्च
 न नखा शुभाः । सदा च रोगदा हीना लघ्ना भर्तुं विना-
 यनाः । खण्डाः रुक्षाश्चैव पादव्याधिविषयिणः । क्षि-
 ग्वाखन्द्राखण्डाया मानेनैव पुरोगखा । सप्तादिपञ्च
 संख्यामि अङ्गुलानि क्रमेण हि । एव विधानस्था यथा
 भर्तुं रारोग्यकारका । अत पर प्रवक्ष्यामि पादयोःरपि
 लक्षणम् । हीनौ सुशुतसौ रूक्षा चरणौ दन्तिड स्रदौ ।
 हस्तप्रमाणी दैर्घ्येण कूर्माकारौ सुखप्रदौ । अत पर
 प्रवक्ष्यामि लक्षणश्चापरिचितम् । अत्युष्णिते च हीने च
 निन्दिते चापरे तनू । समूषे च शुभे ज्ञेये त्वारव्यायामस
 युते । निन्दिते रोगदे ज्ञेये पूजिते प्रमसोच्छ्रदे । हादशा-
 ङ्गुल हीन त्व चासगात्यश्चमासम् । अपरपादयोःवापि
 आवाभोररत्निमात्रक । नखानां च तथा मान वङ्गादि-
 धरङ्गुलम् । प्रमापायवानान्तु लक्षणं कथित यथा ।
 चतुसेवायामनाङ्गानां साम्प्रत कथयाभ्यहम् । समतन्त्रव-
 मायुक्ततन्तुना वर्त्तितेन च । सुप्रमसो दिने मित्त मान
 कुर्वते मानवित् । सप्तादिति गजेन्द्राया प्रमाप्य वनजम्भाम् ।

आसन यावदुत्सेधस्तलसन्धिस कोर्त्तित । मेचकात्मनि
 मानन्त आवाभोरत्नयो नव । मध्यदेशे तदानाङ्गो टय
 रत्नि प्रकोर्त्तित । मानमेतद्धि भद्रस्य सुनिभि परिप्रकी-
 र्त्तितम् । सप्तमेन त्व भागेन हीन मन्दस्य जायते । मन्दा-
 क्षीनं मृगाख्यस्य पद्मभागेन प्रकोर्त्तितम् । एवं क्रमेण
 वक्तव्य मान मानविचारदे । किञ्चिन्मानाधिके वापि न
 दोष स प्रपद्यते । दोषाणा च गुणानाञ्च दृष्टिरेव फल-
 प्रदा । सत्यं हि वारयेन्द्रायां नित्य तन्त्रेषु सस्थितम् ।
 क्षिण्णे सगुनिभे दोषे कलविद्वाविचरिभे । रक्तपद्मद-
 ष्ण्ये पद्मरागमणिप्रभे । नीलच्छाये अतीक्ष्णे च गजे श्व
 प्रतिष्ठितम् । साजारवानरादीना सद्ये नोबल गजे ।
 हीनसत्याश्च जायन्ते गिरिकूटोपमा अपि । अधिकपुष्कर
 यस्य मासलत्वेन जायते । प्रमाप्य कपाय खान्दानेमाङ्गु-
 लपञ्चकम् । किञ्चिद्दूने च विज्ञेये श्रोतसो चतुरङ्गुले ।
 स्थूलपञ्चाङ्गुलायामा त्र्यङ्गुला नाह मानता । ह्यङ्गुलि पूर्व-
 मानस्य स्थूल्ये माधिकोभवेत् । रोमयोनातिरुद्रश्च शुभ
 पद्भिर्भरङ्गुलै । आयामेन च हीन स्यात् पूर्वमानात् बङ्ग-
 ङ्गुले । नातिगोपुच्छसस्यान लघ्वाविन्दुविभूषित । आ-
 नाहे रत्नि मानौ त्व सर्वाङ्गुलहयायतौ । पोयूषकुसुदन्त्या-
 यौ किञ्चिद्वस्त्रकपिङ्गुलौ । क्षिण्णौ सुघतभावैव दन्तौ
 नागस्य कीर्त्तितौ । दन्तावेष्टावतिस्थूलौ कषाक्रान्तौ सुनि-
 धुरौ । पञ्चाङ्गुली कटौ ज्ञेयो मासोपचयपूरितौ ।
 ज्ञेये कटोपरि तथा श्रोतसो ह्यङ्गुलान्तरे । एकाशील-
 ङ्गुलानाहे हाविशत्यङ्गुलायते । किञ्चिदत कषाक्रान्त
 वाहित्य परिकीर्त्तितम् । प्रतिमान त्व विज्ञेय हस्त
 सचतुरङ्गुल । अर्धहस्तमानं च प्रमापानर-
 भेदत । आयासमत्त विज्ञेयस्त्वधरस्तु दयाङ्गुल । विश-
 त्यङ्गुमानस्तु परिष्णाङ्गुलिधीयते । पञ्चाङ्गुल त्व विशु-
 ष्टक्रिणी त्व नवाङ्गुले । वरुविशदङ्गुलायामे स्रुते परिकी-
 र्त्तिते । अर्धहस्तिकौ कर्षीं विस्तारेण कषाचितौ ।
 कपायपल्लयो स्थूलौ लघ्वविन्दुविचलितौ । सपद्मगकरा-
 याभाववचुलौ कषाविलौ । पञ्चाङ्गुलान्तरे पीनाशुभासौ
 दयाङ्गुली । कर्षात् कर्षान्तर यावत् वसुवत्यङ्गुल गिर ।
 वातकुम्भ तथा ज्ञेय स्थूल सप्रदयाङ्गुलम् । अङ्गुला
 ना गत सर्वाभानाहि ह्यङ्गुलाधिकम् । आयातल चकसल
 दयाङ्गुलमिति स्रुतम् । भद्रस्यैवाम ज्ञेय तथोक्त सप्त
 रत्निकम् । मङ्गुलोच्छ्रित स्थूल तुल्य वाङ्गुलमानत ।
 पुच्छमूलाद् दिग्दक्षन्त जायते पथिमासम् । उच्छ्र वेच

तु ह्येन स्यादासन पट्टभिरङ्गुलैः । मेवकस्त्रङ्गुला
यामोलम्बत्वेनाङ्गुलत्रयम् । विश्वङ्गुलमानाद्ये भवेत् पु-
ञ्चोयथागमम् । मान्नापादक्रमेणैव तथायामेऽङ्गुलत्रयम् ।
द्वेष्येण तु स विज्ञेयो भूमेरुपाङ्गुलोच्छ्रित । इदं बाल-
विमानं तु मन्दस्य परिकीर्तितम् । सार्द्धद्वारत्रिके मूले
अपरे संप्रकीर्तिते । उदरे चातिमात्रं स्थान्नेद्दृ हस्तद्वया-
यतम् । विश्वङ्गुलमानाद्ये क्षणच्छाय सदा भवेत् । पञ्च
चत्वारिंशत्त्रिंशत् चत्वारिंशत् तानि नखा क्रमात् । ध्यापाशु वि-
वराः कुन्दाभासाश्चापरपादयो । अनेनैव तु मानेन गाल-
पादसमाश्रया । नखा मन्दस्य विज्ञेयाश्चरणास कवा
यिला । अतिस्थूलं पृथुत्वेन सार्द्धद्वारत्रिकं कर । धर-
त्रिकं वा, द्वेष्येण प्रमाणं गालयोरपि । उरोमणि
स्तथा ज्ञेयोरत्रिमासोऽतिमासत् । विश्वङ्गुलमानस्तु
अल्पगण्डमणिर्भवेत् । अनेनैव हि मानेन वातकुम्भ
प्रकीर्तितः । एते प्रशस्ता मन्दस्य नूनाय । कथितास्त्व ।
मोक्षा ये तेऽपि भद्रस्य विज्ञेया समलक्षणम् । मृगस्य
साम्प्रतं पक्षे प्रदेशान् लक्षयान्वितान् । त्र्यङ्गुलं पुष्कर
तस्य त्र्यङ्गुले श्रोतसो तथा । अङ्गुलानि च चत्वारि
कीर्तितास्तस्य चाङ्गुलाः । तसु कर त्र्यरत्रिःस्था-
दानाद्ये सार्द्धरत्रिक । बाह्वित्यात् पुष्कर याव
न्यानं सङ्गिरुदाहृतम् । तथा तनुतरौ दन्तौ दीर्घौ
सार्द्धद्वारत्रिकौ । सुखी च मन्त्रकौ स्थातान्तयो सप्र-
दशाङ्गुलौ । प्रतिमानं तथा ज्ञेयं निम्नं पञ्चदशा-
ङ्गुलम् । द्व्यङ्गुलं चिबुकं तस्यादधरस्तु पङ्कजम् ।
अष्टादशाङ्गुलागाद्ये रुक्मणी तु पङ्कजम् । स्यात्वा-
मङ्गुलमिप्यसौ कपोलौ निम्नमध्यगौ । कटौ द्व्यङ्गुलानौ
तु नियमि चतुरङ्गुले । नेत्रे चापि तथा स्यातात्त्रिभ्यं सू-
लतारके । नातिव्यक्तं यमास स्याद्वातकुम्भं दशाङ्गुलम् ।
गर्जाकारस्तु निम्नं च कटकुम्भं तथैव तु । अष्टाङ्गुलान्तर
कुम्भं स्यायामे षोडशाङ्गुलम् । विश्वङ्गुलकौ कर्णौ सौम्यौ रुजौ
च पर्णुलौ । पश्यन्तद्गुलानाहा स्याद्यामे षोडशाङ्गुला ।
योवा षट्स्य विज्ञेया करालमासन भवेत् । सार्द्धद्वारत्रि-
कायामः कुञ्जतमोऽतिमाश्रया । पशोमृगस्य विज्ञेयो निम्न-
तस्यनिमग्नम् । सूनास्य विषमं निम्नं पुच्छमध्यर्द्धरत्रि-
कम् । आसनेन समं वै च मृगस्य पशुमासनम् । पञ्चाङ्गु-
लस्तु विज्ञेयं पेशकोपुदस स्त । कवापत्पिसमाकीर्णं
सूखीसुसयं चाळधि । अपरापादपार्श्वयो हस्त-
मात्रसप्तपदम् । दोषतस्तरुपक्षोद्विपत्तयङ्गुलायत ।

उत्प्रमाणे तथा गात्रे चिपिटे चापि निम्नम् । चरणाश्च गत-
च्छायैवतस्त्रिद्वारङ्गुलैर्नखैः । स युक्ता स्फुटिता, निम्ना माने
नाष्टादशाङ्गुला । एतदुद्देश्यमात्रेण कथितं मृगलक्षणम् ।
अत पर प्रशस्यामि तेपा वलपरोक्षणम् । गजान वलह्येनेन
सुरूपेष्वापि शोभना गुणेषुपि बल श्रेष्ठं तत् परीक्षीत
परिहृतम् । शरीरान्तर्गतं माषो बलशब्देन कीर्त्यते । क्रियते
शारणस्याय तस्योपायैः परीक्षणम् । जाम्बूनदस्य तान्त्रस्य
पलानां रजतस्य वा । अष्टादशसहस्राणि युक्त्वा स-
न्दस्य वेगवान् । दशयोजनमध्वानं गच्छति श्रमयर्जितम् ।
यो गजो गजमध्ये तु स उत्तमवत् स स्त । यद्यदुद्देश-
साहस्रभारमादाय गच्छति । सप्तयोजनमध्वानं च मध्य-
मवलोमत । दशसाहस्रिकं भारं गृहीत्वा पञ्चयोजनम् ।
अध्वानं योहि स्याति स ह्येनबल उच्यते । खलिभा-
गद्विहस्तेन परिणाद्येन संयुतम् । अर्द्धहस्तनिस्वात तु
योभिनन्त्युत्तमोहि स । अथ दोषाटयेद्वापि बलेन
सहता युत । सार्द्धद्वारत्रिकं सप्तहस्तोच्छ्रित
तथा । पञ्चाशदङ्गुलीन्नेन परिणाद्येन संयुतम् । भिनत्ति
योगजं शीघ्रं क्षिपत्युत्तमं वा पुन । स गजानान्
सर्वेषां मध्ये मध्यवलो मत । हस्तत्रयनिस्वातन्तु
पङ्कजोच्छ्रयमेव वा । युक्तं स्थूलतया चैव पूर्वस-
ख्याईसात्वया । भिनत्ति श्वेतया यस्तु उत्खातं वा क-
रोति वा । सप्तमं कुङ्करमध्ये तु स ह्येनबल उच्यते । गु-
रुत्वं च यतः श्रेष्ठं शुद्धत्वादधिकं बलम् । बलाटभ्यधिकं
सत्वं तस्मात्स्यं निरूपयेत् । शुद्धस्फटितसद्भागं सत्यं हृदि
शरीरिणाम् । इर्नद्यं विद्यते सम्यगुपायैस्तद्वि लक्षयेत् ।
सुप्रशस्ते दिने लग्ने गजोर्गैरिकमण्डित । कर्षे
चामरगङ्गादिस्त्रिभारमपिपितः । पादान्दोलनस जात-
चष्टारवनिमस्त्रनं । चारोहककरास्फालकतोत्साहोत्तता
ननः । अत्यन्तं दोषश्रेष्ठेषु पार्श्वकोशाङ्गुलाङ्गुलं ।
वेगोत्थानकतास्कोटदन्तस घट्टमर्दने । क्ता कामपि न हस्तस्य
वेदना यो न मन्यते । यो हि मर्दं क्तास्फानं स्वकट
भर्त्समिच्छति । नामसर्पति भीत्याभीप्रतियात रणात् फोषित् ।
कण्ठगर्जितनाद्येन परिपूरितदिग्भुस । भिवर्त्यते च
दु खेन स भवेत् सत्ययान् गजम् । पदाद्यन्वसमूहं वा
गजसाहातिमोषचम् । रागोत्थामसकृद्गतगम्भीरकल-
हाङ्गुलम् । उस्त्याय शमरे गच्छेत्पेरिहृतसोचनम् ।
दन्तदारण्यराणेषु प्रतिनागकृतेक्षणः । प्रवारितैरतिस्त्रि-
भिः यद्वा कर्षपह्वैः । दोषाच्छक्तिवेगेन स भवेत् घट्टशान्-

गज । शार्दूलाक्षातसत्वानां त्वासवर्जितसामसः । उतक च
 तथा नाग योमिनस्युत्तमो हि स । दाधानवशिखिन्धे-
 षीशब्दसत्त्वासवर्जित । वनेषु विचरत्येव स सत्वसहितो
 गज । उतशङ्खावथादास्तु न यारोहिण्यमीयते । सङ्घ-
 चन् ससक्त दीनोमन्दान्मन्दतरो भवेत् । व्यालोकयति
 पात्रानि धीकारकरणप्रिय । व्यालोकयति शीघ्रभ्या
 लोचनाभ्यामप्रतिद्विभम् । पदात्यसमगृह वा च्चलन्मिध स-
 न्यते । स्वधमस्तु सुविज्ञेयो गज स अस्ववर्जित । वस्तु स-
 घटते मन्दं घटितस्यापसर्पति । तथापसर्थं वेगेन दन्नाघात
 प्रयोजयेत् । किञ्चिक्विर्यग्मुखोभूत्वा कृतवीत्कारनि-
 स्सन । कुरुते दन्सघातसु स विज्ञेयोऽधमोगल ” ।

प्रथमादिपर्युद्धशास्त्र मदविकारभेदसङ्काह तत्रैव ।
 “तटतम्भवेनाम्नू लनरतस्तु पश्चाद्भजो भवति । करधद-
 नाक्षिकटस्थल गलनमदसलिलसिक्तभूमितल । सपाने
 रिपुभरकरविद्युक्तशरनिकरगल्यसङ्घ । करवीरपुपलो-
 हितलोचन, स चारुदारुणाकार । प्रतिनागसघदारणप्र-
 कृतिरगलस्तु सप्तम्याम् । न शृणोति नैव पश्यति च न भय-
 ज्ञानाति सर्वसत्वकृतम् । यद्य घनास्कालित सुस्फुरित
 चानन पतति कारयन् । न सङ्गले तस्य गन्ध सङ्कोचि-
 तगात्रकुलकरकटा करिण्य । सहितनिजबला विद्युक्त-
 नादा प्रणश्यन्ति । न तथा शङ्खाभरणैर्न चामरैर्नाञ्ज-
 मालाभि । भवति यथा मदसारैर्गुंसस्य शोभा गजे-
 न्द्राणाम् । क्षमविरहिता भवति हि पक्षी या पञ्चमी च-
 तर्धी वा । दोनावस्था करिणा सत्वधता मदविशेषेण ।
 अतिदृढमदविकारे नृञ्जान्ति शिशुमदेऽपि सातङ्गा । स-
 त्यातिरेकयुक्तामलस्य शोभा परा प्राप्ताः” । स्थलभेदे, न
 मदोद्भमफल तत्रैवाह । “कुरुते नरपतिद्वष्टिं दक्षिणगण्ड-
 स्थलोद्भतन्दासम् । रोमोद्भत च यादवविशेषसुद्धद सदा
 भवति । उभयकटस्थसमनिर्गतं च विषयस्य दृष्टि
 करम् । शिशिरस्रगन्धिपरिमलं सुधमद जायते भद्रं ।
 साङ्गस्थ श्रीजनन शोभाग्यकर सत्वजननं च । साद्यन्ति
 तत्र देशे दयाविपाकेन बलकृतानन्दा । करिणस्त
 स्मिन् राजा वृद्धितवथ सुख वसति । कतकबल्लैलापरि-
 मलस सुसदोभदे भवति । मूत्रपुरीषदासृक्कफरसो-
 नादितीव्रगन्धधर । अशुभकरोऽपि नरपतियातृष्याञ्जा-
 यते मद । जायन्ते ये भाया राजन् । मदस्रण्डमण्डित
 सुखस्य । त्रागस्य मदविशेषास्तांस्तान् प्रवक्ष्यामि । चाल-
 यति दुर्गन्धनिवासाय सुपूर क्षिपति प्रेरयति । खेडि-

जिह्वार्चण स्तकणी विघटितोऽपुष्ट । सपीथ सुपकराधेश
 चारुलि नि अस्वज्ञाधोवटन । तिर्यक्प्रेक्षी भवति मी-
 क्षिताक्ष क्षण स्थिता । तिर्यक् चालितवदनमद्गुत्या सुप-
 करप्रकम्पेन । किञ्चित्सुसन्नतास्य कर्षकण्डयन करते ।
 किञ्चिच्च दर्शयित्वा नेट्र, नाशयति कोयलनृत्नम् । हृष्ट
 प्रीडति परिवर्षितानमो यन्वनसम्भ कृतमत्सर’ । प्रधा-
 यति सवेष्ट्य कर विपाणसुदास्य गर्जति सलिलपूरितज-
 लधरगम्भीरनादेन । उन्नामितापहृष्ट स्वच्छन्दङ्गच्छ-
 तिकापि । गुरुमल्लिकञ्च भवति वनतरुगङ्गनोन्मूलनानुर-
 त । यागद्गुशुखञ्जातं बाधन न सङ्घते ह्यभिससत्वयो ।
 तिर्यग्विकलस्यास्य तथा सगजो गुरुमल्लिकोत्रेय ।
 रनते च पाशुविकरणकर्दभायगाहाद्यै । एवविधस्व-
 भावो मदभेदेवशाङ्गजो भवति । यो यस्मिन्नेव ऋतौ
 नृञ्जाति मटम्भतद्भज सुखदम् । स च तस्मिन्नेव पुन
 प्रभियते दानयुक्तय । इति मददृष्टिविशेषा कथितास्तव
 भूतलेश । तस्येन । परिवर्तते मदीयैर्हेतुभिरशुभैस्तु
 तान्त्वष्ट्ये । प्रतिधारणाभियानाद्गुराध्वगमनासुकुभो-
 जनाञ्चापि । यन्वनदोयाञ्च तथा ज्ञप्त्यासुलीङ्गनाञ्चापि ।
 शार्दूलादित्रासाहाधानलोत्कार्यनिप्रतनाञ्च । (अयनि-
 रत्व पिद्युत्) । नश्यति मदीगजाना श्रीध वत्सर्विभक्तय
 तथा । सातापिहजैर्दोषैर्मन्दमानन्दवर्जितास्य तथा ।
 जायन्ते हिरदा यैर्यथा तथा साम्प्रत यज्ञासि । मन्दभदेन
 हि करिणा जगत् किञ्चिन्मदीगजेना भवति । मदविराहतेन
 तथा जनितोमदविधर्जितोऽप्येव । समदेन त्र यो चातो-
 गजो गजेन्द्रेण भवति तस्य मद । एव मदप्रकारा साद-
 ज्ञाना सद्युद्धिटा । शृणु साम्प्रत नरेश्वर । मदापसरयो-
 ह्वानि चिह्नानि । यानि भवन्ति गजाना मन्दमृदुमद-
 विगलितसमुद्यामासु । रूळच्छायायुक्तोनिष्कोचितगण्ड-
 स्थलगतस्त्री । कुप्यति येभ्य शङ्खाहरोति तेभ्योऽपि सत्वस्य ।
 गण्डस्थलेन जिघ्रति करेणुका सृ यति नैव हृष्टेन । मूल-
 पुरीपायि च नो जिघ्रति वारणकृतामि यादवर्षा यनैर्गन्धति ।
 सतत परिमृष्टदानराजिपरीकीर्णकटोहृष्टेनातीव सङ्घर्षेण
 कुरुते । सुद्धरभिनन्दति निद्रामसघो मनसा न दृष्टिसुप-
 याति । लिङ्गान्येतामि कारिणे मदेन सुष्ठमानस्य जायन्ते ।
 प्रतिकुञ्जरसुद्धकतो बलहर्षदगावयोस्त्वशुभ । भवति
 मदीनागानां तापादिघसङ्गवच शुभ ” । “रूपवानुमदसम्प-
 क्षोविन्ध्यैलसमप्रम । जायते सलहीनस्तु कुञ्जर केन हेत-
 ना । केन वा रूपशोभोऽपि मदीक्यविवर्जितः । सत्वान्

जायते नागो एतदाख्यातमर्हसि” इति नष्टपपुष्टो वृहस्पति
 रुवाच । “यथा जातकयोगेन जन्तूना च शुभाशुभम् ।
 तथा वन्धनकाञ्चोत्थङ्गजानामपि जायते । सुमग्नावस्थितै
 सौम्यसहै षोडाविजितै । वन्धन यस्य जायेत
 स भवेत् सत्ववान् गजः । स्त्रीनक्षत्रेषु गृह्णान्ते ये
 गजाः क्रूरहृदिभि । ये चास्त्रोक्तनक्षत्रास्ते भवन्ति
 भवाकुलाः” । उक्तञ्च शम्भुना “मृगजातयोऽपि हि शूरा
 भवन्ति मधुपिङ्गललोचना स्निग्धाः । हृषिसंहसोम-
 वृश्चिकलग्नेषु स्वीकृता करिणः” । पुनर्नष्टपपुष्टो गुरो
 प्रत्युक्तिस्तत्रैव । “राजन् पञ्चविधं चैव गजाना विदितं मतम् ।
 अन्वये प्रथमं ज्ञेयं प्रत्यर्थं च तथापरम् । अन्वये चैव गम्भीर-
 सत्तानं पञ्चमं भवेत् । प्रतोदाद्भुशदण्डाद्यै विद्यादुहेजितानि
 य । तोत्रसद्भुचितस्फुटं स स्यादन्वयेवेदिता । स्त्रोकं वञ्च
 षष्ठं स्त्रोकं चतुर्थं सन्वयेत योगजः । वागद्भुश्यादिभिर्नित्यं सहि
 प्रत्यर्थंवेदिता । जानात्यद्भुशतोत्थाद्यैद्यथा तत्तथैव हि ।
 क्षतद्वायुभयैर्धृत्तौऽन्वये च स गजो भवेत् । अद्भुश्यादित्रयान्
 राजन् । यच्चिरेषामगच्छति । तोत्रानपि स गम्भीरवेदी
 भवति वारण । रोम्णामयं त्वणेनापि स्फुटं वेत्ति त्वयो
 गजः । उत्तानवेदिनं वन्दु गजं विद्धि महामुजः । सर्वाणि
 वेदितव्यानि भद्रादीना भवन्ति वै । प्रकृतिस्वस्य सततं
 भद्रस्यान्वयेवेदिता । गम्भीरवेदिता चापि मन्दस्वैव प्रकी-
 र्तिता । उत्तानवेदिता नित्यं नृगस्यैव भवेत्तुम् । वेदि-
 त्वंगजजातीना तिसृषामपि जायते । साम्प्रतञ्च यथा-
 शास्त्रं कथ्यते वेगलक्षणम् । तिसृषामपि जातीना सत्तमा-
 धममध्यमम् । न चाल्यं न च वृद्धं द्विपञ्चपदसं स्थितम् ।
 गजोत्थानसहोत्थानं नरं प्राप्नोति येन त्वं । रयाधिष्ठेन
 वनसा स वेगलक्ष्मोमव । (द्विपञ्चपदसं स्थितं दशपदस्थितं
 गजोत्थानसहोत्थानं गजधावनसमसयधाविनम्) येन
 वेगेन नृहृत्ति नरं संप्रदान्तरम् । पदानां शतमात्रन्तु
 स मध्यमजवो भवेत् । येन पञ्चपदसं हि नरं गृह्णाति
 नोदितः । पदानान्तु शतं सार्द्धं स ह्रीनोजव उच्यते ।
 शतद्वयं वा धनुषा गच्छेद्भद्रसिताननः । हासि शता च
 सात्वाभिः स उल्लसजवो भवेत् । पञ्चाशता च सात्वाभि
 यायाद्यस्तु शतद्वयम् । स मध्यमोऽथसोत्रेयो सात्वाणाञ्च
 शतद्वयात् । एव परीक्ष्यते राजन् । वेगो वीथिषु दन्तिनाम् ।
 अत परं प्रयच्छासि गजस्य गुणलक्षणम्” ।

तत्र कल्याणशीलं “भारार्हितो वा त्वपि स्त्रीय
 प्रान्नोनुभुञ्जितः । रात्रौ वा दिवसे वापि निर्विकारस्तु

यो भवेत् । कल्याणशीलं स ज्ञेयो समस्तगजलक्षणं ।
 विकारं कुरुते वस्तु षोडशमानं क्षुधादिभिः । तस्य कल्या-
 षिनं राजन् गजन्दुष्टं प्रकल्पयेत् । कोपेऽपि द्विविधो ज्ञेयः
 शिशुश्चैवाशिशुस्तथा । द्विविधस्यापि राजेन्द्र ! यथावच्छृणु-
 लक्षणम् । उद्वेजितोऽपि कालेन कोपं बध्नाति निर्भरम् ।
 क्षिप्रं गृह्णाति च क्रोधं दुर्निवारं सुदुः सहम् । शिशु-
 क्रोधं स विज्ञेयो गजलक्षणकोविद् । कार्यभाषोऽपि
 यत्नेन न शस्यति सृष्टति । स ज्ञेयस्तु शिशुक्रोधो
 राजन् । स हि रणाप्रियः । साम्प्रतं चैव वक्ष्ये ऽहमायुर्लक्षणं
 सत्तमम् । आभ्यन्तरं च वाञ्छञ्च लक्षणं द्विविधं स्मृतम् ।
 आभ्यन्तरं योगसाध्यं वाञ्छं किञ्चिच्च लक्ष्यते । तेनान्तरं
 परित्यज्य वाञ्छं लक्षणसत्तमम् । क्षेत्सत्वसमायोगा ।
 भवन्ति द्वादशैव हि । एकं हृत्तगतं क्षेत्वं द्वितीयं वदना-
 श्रितम् । तृतीयञ्च विषाणस्यञ्चतुर्थं शिरसिस्थितम् । प-
 ञ्चमं नयनस्य च षष्ठं कर्णाश्रितं भवेत् । कण्ठस्य सप्तमं
 श्लैव अटमद्गात्रसंस्थितम् । नवमं चरणे ज्ञेयं शेषाङ्गस्य-
 द्विपञ्चमम् । एकादशञ्च कान्तिस्य द्वादशं सत्वसंस्थितम् ।
 एवं द्वादशं क्षेत्वाणि मातङ्गानां भवन्ति हि । द्वादशैव द-
 शाज्ञेया शेषाङ्गेष्वभिलक्षिता । विशोत्तरं वर्षशतम्भद्र-
 स्यायु प्रकीर्तितम् । अष्टान्यथीतिर्मन्दस्य चत्वारिंशत्
 नृगस्य च । मित्रस्य चायुषः सख्या जातिभावेन जायते ।
 प्रदेशज्ञानतत्त्वज्ञानं सप्तपलक्षयेत् । सर्वक्षेत्रं सुषुपूर्णं
 सपूर्णायुर्गजो भवेत् । ह्रीनैश्च ह्रीयते चायुर्ध्यावदभिधी-
 यते । दशावदानां क्षयं कुर्यात्क्षेत्रलक्षणवर्जितं । विश-
 त्वद्विनाशश्च ह्रीने क्षेत्त्रहये भवेत् । क्षेत्त्रलयावह्रीने च
 त्रिंशद्वदपरिचयः । चत्वारिंशत्समाह्वानह्रीने क्षे-
 त्रचतुष्टये । (समा सवत्सरे) । पञ्चाशद्वदाह्रीयन्ते ह्रीने
 त्वं क्षेत्त्रपञ्चके । षट्क्षेत्रह्रीनतायान्तु षट्षर्षविनाशनम् ।
 सप्तत्यद्विनाशाय सप्तक्षेत्रविह्रीनता ॥ अशोतिरट्मि-
 ह्रीने षर्षाणाञ्च विनश्यति । नवतिर्नवमिह्रीने क्षेत्रं नाश-
 हि प्रयाति । दशमिश्च तथा ह्रीनैर्मश्यात्त्वदशतं भ्रुवम् ।
 दशोत्तरं चावदशतं ह्रीना च्छाया विनाशयेत् । विशोत्तरं
 चावदशतं ह्रीने सत्ये विनश्यति । एष दशान्दनाय च
 क्षेत्त्रं कुर्यादलक्षणम् । एवमायु क्षयं विद्यात् गजस्य
 गजकोविद् । सामान्यलक्षणं ज्ञेयं तत् जीवितस्य परीक्षणं ।
 विशेषलक्षणं यावद् गृह्णलक्षणजातितं । एवमहृत्समा-
 ल्लेष गजायुर्लक्षणं तव । कथितं साम्प्रतं राजन् । दोषज्ञ
 षड्भिः लक्षणम् । पादानां लक्षणं सस्यकदन्तदोषं प्रणाय-

येत् । दन्तयोर्लक्षणं हन्ति दोषान् वाहिस्यसंश्रितान् ।
 वाहिस्यलक्षणै सम्यक् नेत्रदोषघ्नयो भवेत् । नेत्र-
 योर्लक्षणं हन्ति दोषांस्तानुसमाश्रितान् । सूक्तदोषवि-
 नायस क्रियते तालुलक्षणैः । सूक्ताणां लक्षणं कुर्यात्-
 सगददोषनायनम् । कपोलकटदोषघ्नाः सगदस्यागुणा
 नृप । निर्याणशतकुम्भानान्दोषघ्नु करयोगुण ।
 कुम्भदोषविनागाय तयोरेव गुणो भवेत् । कर्ण-
 दोषविनाशस्तु क्रियते कुम्भलक्षणैः । कण्ठदोषविना-
 शाय कर्णलक्षणमेव हि । घ्रासनस्य हि ये दोषास्तान्
 हरेत्कर्णजोगुण । वयदोषघ्नयकर घ्रासनस्य गुणो भवेत् ।
 गुणाघ्नानि हि वयस्य दोषान् तत्स्यलक्षणश्रितान् ।
 पश्चिमासमदोषघ्नं लक्षणं भूत्स्यलक्षितम् । कुक्षियेषक-
 दोषघ्नं पश्चिमासनलक्षणम् । गुणा मेपकजिह्वस्या उ-
 च्छदोषविनाशना । मेढ्रदोषघ्नय कुर्यात् उच्छलक्षणमेव
 हि । मेहनस्य गुणा हन्ति दोषाद्यथापराश्रितान् । प्यण्ड-
 कोपगत दोषमपराञ्जलणं हरेत् । नाभिदोषघ्नय कुर्याद्
 षड्कोशस्य लक्षणम् । नाभेर्गुणेषु ह्यन्ये दोषास्तानस-
 माश्रिता । उरोमण्यगतान् दोषान् नाशयेत् सानल-
 क्षणम् । चिबुकस्य हरेद्दोषान् उरोमण्यगतोगुण । यथा
 दोषघ्नयो राजन् । लक्षणैः क्रियते शुभैः । दोषातिरेकोऽपि
 तथा प्रदेशगुणनायकः । प्रदेशोऽनन्तरस्यैव प्रदेशस्य गुणा-
 न्वित । कुरुते दोषनाशं हि स दोषोगुणनाशनं । करक-
 म्भविपायाञ्चिकर्णलक्षणसशुभ । सर्वैरेवाशुभैरन्यैर्लक्षणै-
 चाशुभोगज । मूल चन्द्राशुभस्य साहस्रं च च्चलन प्रभम् ।
 वज्रं काञ्चनसङ्काशङ्काञ्जदण्डं छपिङ्गल । एतेषां च समा-
 योगाह्वानामां मधुपिङ्गता । यतो गजविपायानामतो
 मधुनिभा शुभा । भद्रजातेर्गजस्यैतस्मान्दस्य च मृगस्य च ।
 ध्रुवपीपूजकुन्देन्दुशैतकीच्छविपञ्चकम् । एव जातिस्यस्यापि
 सामान्यं शोभनं मतम् । कपोतधूममस्त्रिषर्पच्छलक-
 सन्निभा दन्तयोस्त्रशुभराजन् । क्षाया पञ्चविधा अपि ।
 अर्धहार्त्तिक राजन् । प्रमाणं दन्तयो शुभम् ।
 अत ऊर्ध्वं प्रपञ्चामि गजानां सर्वलक्षणम् । आहारस्य
 विशेषेषु यातपित्तकफैक्षया । देशलक्ष्यगुणैश्चैव धीमयोनि
 वयेन । पञ्चालोकमगललनराशिवयेन च । पूर्वकर्मा-
 न्याङ्गामि घातनास्तु विपर्ययात् । भवन्ति कारयैरेभिर्वर्णा-
 नानाविधा नृप ! दिव्यसत्त्वाः शुभैर्भेदैर्विधास्ये भवन्ति
 हि । सिन्दूरसङ्घर्षैर्दूर्य विद्युच्छाम्बुनदप्रमाः । इन्द्रनीलस-
 मानाभा भवन्ति शुभकान्तयः । अतिशैवाथ रक्ताथ शुक्ल-

विष्णुमप्रभा । एते देवगजा शय्ये भूतसे न भवन्ति हि ।
 प्यतिशैवाथ रक्ताथ शुक्लविष्णुमप्रभा । देवयोगहने प्राप्ये
 कपिदेव भवन्ति हि । इन्द्रनीलय पय्योऽपी मासीं पालो
 नराधिपैः । गङ्गा राङ्गा रभस्त्रिषर्पद्वयसन्निभा । ग्वा-
 एव सवर्णीय गजान्येतेऽतिनिन्दिता । एव पर्णविशेषास्तु
 कथितास्तव सुदृता । गलमेकादगुण्य वक्ष्यमाणं निबोध
 मे । मधुसन्निभदन्तय श्यामीमधुनिभेक्ष्य । उदरेपाण्डु
 वर्णय वज्रो च कसप्रभ । द्विरेफसमनालय कुन्देन्दु वट-
 गैर्भरी । स्यूनतारोमशुक्लय येपेद्रुपु पीतकः । विचलञ्च
 सुस यम्य रक्तं यतैव विन्दुभि । स नागोगल्युदाना
 मध्ये राजाऽल जायते । त प्राप्य नृपतिर्भुङ्क्ते सागरान्
 मष्टीतलम् । मालसवर्णसंस्थान स गतोयूथनायक ।
 छपे मदे च हस्ते च कर्णोदरगिरस्थुय । वैशे शुभंय
 यनिभिर्विन्दुभि परिरन्ध्रलै । सवर्णोयो भवेद्दली
 कैलास घोऽभिधीयते । अतः परप्रवक्ष्यामि नि श्वासस्य तु
 लक्षणम् । निःश्वसोऽपि विशेषेय शुभंयवाशुभकथा ।
 शुभं चरभिगन्वाः स्यात् मृतिगन्वोऽशुभेमत । विशेषे
 तयोर्धैव सञ्चयं शूय । कीर्त्यं ते । इच्छता दीर्घता चैव समता
 च शुभञ्चिता । सौकुमार्यं मृदुत्वं च निश्वासस्य तु पङ्-
 गुणाः । स्यूनता सुस्मता चैव दुर्गन्धस्य तयोश्चता । भा-
 र्थ्य विषमत्यञ्च दोषायापि भवन्ति पट् । टया
 रत्नप्रमाणं च रेणुकं पित्तलक्षणम् । यो निश्चसिति
 दीर्घं च स दीर्घाद्युर्गजो मत । अतः पर प्रवक्ष्यामि
 गजालोकित लक्षणम् । किञ्च स्थिरं च शीत्यं च वारि-
 जोत्पुल्लतारकम् । सल्लं प्रतिनागं तु प्रोक्षितं शुभका-
 रणम् । उद्विग्नश्चञ्चल दीनमविकारिणतारकम् । ऊर्ध्वं
 पार्श्वं दृष्ट्वा मिलञ्च निन्दितं भवेत् । कषानां साम्यतं भे-
 दान् वक्ष्यमाण्याङ्घ्रिबोधं मे नेत्रयो घृत्पालिस्था कषा
 शुभफलता सृता । सख्या तस्यैव मानन्तु रोम्णा चैव
 प्रकीर्तितम् । देहच्छायासवर्णस्य मृदुत्वं च तथा परम् ।
 अनाभिलस्य घनता नञ्च च स्फुटितायता । अशुभता च
 सृच्छाल्य रोम्णा सप्र गुणा सृता । दोषाथ सप्रसख्याः
 सुर्गुणामां च विपर्ययात् । शुभानि शुभकर्तृणि दुःस
 दान्यशुभानि च । अतः पर प्रवक्ष्यामि सल्लं पण्ड-
 सन्नयम् । नाङ्गोस्तानानि सृच्छाणि दीर्घांस्थायतनानि च ।
 मृदूनि पिङ्गवर्णानि पञ्चस्राणि करिणः मृदा । किञ्च
 कषयाणि कष्यानि सप्तानि च हृदानि च । अयनानि
 च किञ्च द्वापि पञ्चास्यतिशुभानि च । मज्जानां अयनिनः

सौख्यं कुर्वन्ति रमणीयताम् । दृढाः स्निग्धापलम्बाश्च
 सुहृन्नाश्च ऋदप्रभा । तालहृन्समाकारा वासा भर्तुर्जय
 मदा । गुन उच्छसमा रुजा कपिला स्फुटितास्तथा ।
 घनस्वातिशयोमेताः सुहृत्तास्ततिनिन्दिता । मर्त्तारो-
 ष्णिगजानान्तु नित्योद्देशकरास्तु ते । अत परं प्रवक्ष्यामि
 केयानामपि लक्षणम् । अमिद्धा ऋजव स्निग्धा घना स-
 धुकरप्रभा , केया वारणनाथस्य क्षेमदृष्टिकरा मता ।
 रुचास्तु निष्ठुरा पित्राः स्फुटिताश्च जुगुप्सिता ।
 कुर्वन्ति दन्तिना नित्यं स्वस्य नाथस्य चाशुभम् । पक्ष्मवा-
 लकैरोम्णां लक्षणं कथित मया । फणिमार्जारमण्डू-
 कशृगालैश्च समप्रभम् । वानरस्य समं चैव सुख नागस्य
 निन्दितम् । स्निग्धान्यापर्णगण्डानि गिरिकूटमिभानि
 च । व्यापूर्णमेघरूपाणि प्लितानि सुखानि वै । मद्दहीन
 लय सुख बाहिल्यनि प्रभ तथा । वराहलोचना-
 क्रान्तमदृष्टिबुक् तथा । ललाटतटपर्यन्तगर्जाकृतिभिर
 न्वितम् । सगदं हीनतायुक्तं सुख नागस्य निन्दितम् ।
 सुखस्य लक्षणं सम्यक् कथितं तव सुव्रत । अत परं प्रव-
 क्ष्यामि सातङ्गगति लक्षणम् । समा च लघुपाटा च वेगे-
 ऽप्यतिशुभा मता । दीर्घक्रमा सुप्तोत्पिप्ता गालसधरहा
 रिणी । शुभलक्षणस युक्ता उरुपक्ष वकस्य च । मा-
 तङ्गदृषसि हाना गतिर्छाया शुभा मता । क्लेशवालि-
 तगाला या विपमा सुलघुक्रमा । वेगेऽपि मन्दसञ्चारा-
 विशेपान्देहितासना । मृगस्य कृकलासस्य लम्बू कस्य खरस्य
 च । गमनेन समा या, या शुभा नो दन्तिनाकृतिः । कथित
 तव राजेन्द्र । गजाना गतिलक्षणम् । स्थितानाञ्च यथायोग
 साम्यत लक्षणं शृणु । पञ्चस्थितसप्रस्थित नवस्थित द्वादश-
 स्थिताश्चैव । उरुयवतां जायन्ते रात्रा गिरिसन्निभा करि
 ण । लक्षणसङ्घैः स्निग्धैः करकम्भविषाणकर्णनयनैश्च ।
 सयुक्तो भवति गजो वसुदः पञ्चस्थितो नाग । (वसुदं धनदं)
 परिष्णाहायामोच्छ्रयवलविक्रमधैर्येकान्तिसम्भ्रम् । भर्तु
 प्रतापजमनो ज्ञेय सप्रस्थितो हृत्सी । उत्साहवेग-
 साहसमदसत्वगुरुत्वदलवायुक्तः । करदन्तकर्णश्च कुगजो-
 नवस्थित करो भवति । बुद्धिमैधा सत्यं यत्र कुम्भी तथा-
 ऽक्षिणी हृदयम् । रोमाणि ऋषिपादाः तथासनं पृष्ठव-
 यश्च । द्वादश चैतानि सदा स्थिताभि दृश्यन्ते यस्य नागस्य ।
 स द्वादशस्थितो वै भवति गजः सर्वसौख्यकरः । सञ्चार
 स्थितभेदाः कथिता शुष्मत्रया गजेन्द्राणाम् । दिव्या-
 धनसत्वानां लक्षणमिह साम्यतं वक्ष्ये । निहृतहिमदचत-

पदकुण्ठपाद्म स्मृति च न यो नृह्णाति । न च जिप्रति
 भूत्वादीन् स वारणोदिव्यसत्वस्तु । दत्तश्च योऽति मास
 सत्वाना सर्वं तु लोभेन । जिप्रति मूलपुरीपाणि पिशाचसत्व
 स विज्ञेयः । एव सत्वपरीक्षा क्रियते नरनाथ । वारणेन्द्रा-
 णाम् । खरलक्षणमिदानीमशुभं शुभञ्च वक्ष्यामि । स्थाना-
 न्यष्टौ नृपते । भवन्ति यदस्य वारणेन्द्राणाम् । ताल्लोह-
 थिरचर करजिह्वामूलं गलकपोलौ च । गम्भीरसौम्यहृ-
 टास्तन्वाश्रमोरिमास्तथा स्निग्धा । नादा शुभा नराधिप ।
 पडेष कथिता गजेन्द्राणाम् । चत्वारस्त्वशुभा रौद्राभयशोक-
 सङ्गभोत्वज्ञा । एव शुभाशुभाश्च दशप्रकाराः खरा ज्ञेयाः ।
 अन्येऽपि गलवङ्गागानिवास्फालनोद्भवा बहवः । गद्धाभ-
 वन्ति करिणा शुभाशुभं न तैर्भजति । निम्नोचितविषुका-
 यितविरुज्जितकूजितखरोद्गगादनिभा । वायसजम्बूककपि-
 कावभङ्गसद्वारवास्त्वशुभा । ज्ञेयानि शुभानि सदा
 नृददङ्गजोमूतइन्दुभिनिभानि । पातायितगर्जितहसितानि
 ह हितानि नागानाम् । पातायितश्च ताल्लोहसम्भव ग-
 र्जितकू चैव । जिह्वामसुङ्गव च फेनायितमित्यभिव्यातम् ।
 हसित कपोलजनित पुष्करविषरोद्भवश्च नागानाम् । भवति
 धनधान्यवाहनमूलाभकर नरेन्द्रस्य । हस्तेन मृदङ्गरव तु
 कर्पाभ्या इन्दुभिस्वनश्चैव । दर्दुररव तु पेषकेन करोति
 योऽपौ जयकर । सर्वस्थानसमुत्था यद्धा नरनाथ ।
 वारणेन्द्राणाम् । व्याचार्यै सर्वैर्दृष्टितश्चास्य रवाः शुभा
 ज्ञेया । एते च जयपराजयकथनसमर्था भवन्ति
 भूपानाम् । गर्हितशुभप्रदेशस्थानाङ्गपरिवर्द्धिता नादा ।
 शुष्ककण्ठकाठकण्ठकज्वलोकास्थिशृङ्गयानदुष्टाद्य । पाषा-
 णाङ्गारादिषु मूमिषु यदि स स्थिताः करिण । ह हन्ति
 हीनलक्षणमेतद्भर्तुषादाऽसुखं भवति । प्रभूतमृदङ्गरव तु
 यदि हृदन्त्यानन्दपूरिताः करिणः । प्रस्थान भवति तदा
 नराधिपस्य विजयस्तदा राजन् । समासथ्ये च यदा ह-
 हन्ति यादूर्ध्ववत् गजाच्छुटा । भवति ससैन्यस्य तदा-
 विजय सस्ये नरेन्द्रस्य । (संख्य सपाम) कलहसनाद
 सधुर किञ्चिद्विद्योत्क्षिप्तपुष्कररत्नं यदा । ह हति सदा च
 हृत्सी तदापि जयोभवेद्भर्तुं । सुखविषरकपोलगत हृदन्त्यसत्त्वं
 गजो यदा हृष्टः । सधुरङ्गजहसितश्च जयप्रदं भवति भू-
 पानाम् । त्रीन् वारान् क्रीडुरव हसरव हृदितं
 यदा कुरुते । एतदपि नम्रहसितञ्जयप्रदम्भवति सुपा-
 नाम् । गर्जति घनवत् सततं यदि वारणं प्रहृ-
 मनाः सुषरन्मनिषिष्टकरस्तदाऽऽविजययोऽभवेद्भर्तुं । घनहृव

वृद्धोत्तमसिद्धि सधीत्कर इ हितं यदा कुरुते । भवति तदा वारणनाथस्य भवति यत्तु नाथः खल्वेव । कथितास्ये तानि मया शुभानि गजदृष्टितानि नरनाथ । अशुभानि च नागानामत पर प्रवक्ष्यामि । शङ्खाचार्याखितनयनोवराहचरितमि खन कुरुते । तत्प्रतिबन्धस्य नूनम् तदा क्षयो भवति । मूपात् । वेष्टितभूतलहृत्सो मदति यदा धरणिप्रकम्पनादसमम् । नरपतिराश्रुविनाशो भवति तदा शत्रुसैन्यहत । मददृष्टितखरतरसदृश्य निःस्वनयदि करो कुरुते । जनयति विजयविनाशात् घुरराश्रुपीडनं च तदा । बलिभृग्निस्वन सदृश्य यदि वा ससृत्फाल्य च हृत्सम् । वामान्दोलितचरणोयदा करो दृष्टं हति सनिश्वासम् । आसानगतः कुरुते तदा वक्षोयातावै रिभि पायै । एव प्रकृतिस्थायदि मतकृजा दृष्टितानि कुर्वन्ति । आत्यन्तिकानि राश्यां चैव भवन्ति नान्यानि । “यदि रिपुगजाभिमुखो निवाय्यमाणोऽपि याति रभसेन । वि गतिपदानि नागस्तत्रापि जयोभवत्येव । अमदोऽप्यह्माति मद उर्गन्वमदश्च चुरभिषदम् । उदृगजाना प्रथमन्दुलक्षणमेव सकलम् । हृत्सततुर्गन्धिषददोऽहि महाशिरास्त्वक्षकण्युगस्य । भातिस्यूहोऽसिचवर्ष्यस्तस्यानि च गात्र वदनरोमाणि । व्यासं स भवति हृत्सो दुष्टात्मा दुष्टशीलश्च । स्यूलाधिपाण्डुहृत्सो दीर्घविषाणोभासितसुखत्री । पृथुपादश्यावन्सो वक्रोहृत्सुदृष्टदृष्टेन । विस्ततः कुञ्जिल खोदरश्च क्षणोवराहमयस्य । श्रेयोवकीलनामा ख्यातोऽय सर्वदोषकरः । अतिहृत्सापरगात्रो एहृत्सुखकाकलक्षणमयस्य । स्यूखतराधोसुखदन्दीनसुखलसुदृष्टित महिर्नखपाद । स्यूखमख स्यूखपुष्करकरश्च वामन संशो गजाधमो दुष्टशीलश्च । विषाण्ये चातिहृत्से हृत्से परिमखल्लो तथा कर्षी । वदनश्च भासलं स्यादधोगतस्यूखनयनश्च । सममखल्लयुक्तो हृत्सो हृत्साङ्गुलि करो यस्य । नाम्ना च विश्वरूपमुख इति ख्यातो दुष्टमातङ्ग । करकर्ष्य गिरोबालाधिषाण्यगात्रापि यस्य हीमानि । आदग्धोऽतिषाणनाङ्ग पापात्मा स स्तम्भिनाथकरः । शयनादुत्थाय वलादुहावपि पादो कर्षति क्षण्येव । प्रसुपसि गच्छति पुन कापि समुपस्थायितमुख्य । अनिभूतगालक्षिते द्विषति तस्याभन च कर्षीभ्याम् । स श्रेयो वातकरः पापात्मा सर्वपापकरः । यस्य च किञ्चित् मेट्टु हृत्स हृत्साङ्गुलिषाण्येव । अतिनिभश्च बाह्वित्यं कर्षी च तदुत्तमो हृत्सो । गालापरश्च दीर्घ मन्त्राव अनिताम्बरात्तमा । धर्षाश्च च काकाभयशूरोभाश्च च विदग्धानि ।

उदरश्चाद्येषां स्यात् शीवा तन्वायता च पक्षा च । वशिकनामा मतोऽप्यौ दुष्टगजोवर्जनीयश्च । यस्य करासौ दग्नी स्थूलौ माहान्तरनथा हृत्सम् । मक्षिष्कगुह्यस्य क्षिण्युक्लोजनोऽतिविकृततत्तु । पापात्माय हृत्सो राश्या हेय प्रयत्नेन । दिवसमपि यत्न तिष्ठति त देयं दहति पावकप्रख्यः । राश्या विन्म्रावने वा परराट्टे वा स मोक्तव्यः । अतिखरपरिघततुर्गुह्यश्चावस्तनूरुहृत्सम् । यो हृत्सो पातार स पातयित्वा विनाशयति । भन्वासदृश सुखीय कर्ष्य कवायस्य कर्षयाहृत्साः । क्षणाहृत्साभ्योऽप्यौ भर्तुर्विपदेव मातङ्ग । रोमभिरमोहसुगतैः काकासो दीर्घवन्तश्च । म्पिरसुखस्य युगल स राससोहृत्सो रूपेण । तिर्यक् प्रेषणनिरतोऽुर्गन्ध काककुम्भवदनश्च । मूत्रपुरोषघ्राण्ये ससृत्सुको भवति चखलात् । कुम्भो यस्य पिशासो विशिष्य स्थूषतारके च नेत्रे । तन्वायत त्रिक स्यात् बालविनाशास्तु बहुरूपाः । रक्तौ मेघकनोथो नेट्टोपरिष्ठस्यतोदरश्च मह्यः । पञ्चपक्ष्यस्तु हृत्सो स भवति नाम्ना महादुष्टः । अङ्गं प्रसार्य वदन विधूय चाधोरण्य निपातयति । स जले स्थिते च नागो विजय गेयः प्रयत्नेन । हृत्सकराङ्गुलिनायततु दग्धनखान्वायामगात्रश्च । मत्तुक्षुजातिः स गज सुदृष्टशीलश्च सदृश । काञ्चनसो हरिवर्ष्योऽहृत्सो हृत्सवावधिर्नैव । बहुरूपश्चा दुर्गन्धिर्नखिषिषिभवासुक्षैरुक्षै । अतिपिङ्गलकर्ष्यबूलीरोमगहृत्सो वराहमवन्स्य । तनुमखसिरालक्षणैर्नखान्तरैर्दुष्टचरणैश्च । विस्तुरोनाभ नजोऽप्यौ स्नाङ्गं सर्वत कर्ष्योऽनाभ्योः । मत्तुपापकर्ष्ययुक्तो व्यालानामयणोऽयायम् । हृत्सोर्बाह्वित्यमागो विषमो दन्तौ च यस्य नागस्य । घूमशिक्षेव ख्याया स निन्दितो वर्जनीयश्च । दन्तौ चातिहृत्सो स्थूलो हृत्सो च भाससो हृत्स । विषुक् मांसविशुक् स्थूलतरे तारके यस्य । स्थूलहृत्सो दुष्टात्मा नासौ संध्याधिको भवेद्दुष्टिदः । अति दुष्टकर्मनिरतो भयासुको वर्जनीयश्च । क्षणा हृत्सा च्छावा वायसजङ्गा च हृत्सते यस्य । मूतोदनश्च कुरुते नि बह्व व करायेव । निःश्रेवं यद्व्यंश करोति य स हृत्सनिष्पेयम् । परिहरकोयो राश्यायाने रणे स महता प्रवर्त्तेन । अतीव विरलपक्षा ध्यानपर यद्वक्त्रचनिरतश्च । त्रिगुणोत्तम करान्यनुदति च मूतबन्त निरुम् । वामेन च द्विषति महीभ्यादेन क्षत्रियापेव । जर्जरविरूपकर्ष्य पापात्मा निन्दितो हृत्सो । आनाहवाभोऽववत्सुक्तो महाशिरावविदः । हृत्साङ्गुलिनायकरो हृत्सापरगात्रकर्ष्य ।

एवोऽपि वामन'स्याद्यद्यपि भवेदुद्यमप्रियोऽसौ हिरद ।
 राज्ञा तथापि लक्ष्यविवर्जितो वर्जनीयश्च । स्युः ससुषुहृत्-
 कर्षोविज्ञोमजपमापरस्तनूत्सु । महता मेद्रेण युतो-
 नष्टमद् कोपमहाय । मन्दालोकरनिरतोमहागिराः
 पृथुविषाणनयनश्च । हृत्सो नपुसकोऽसौ विवर्जनीयश्च
 सन्नामे । अत्यायुषो भवन्ति हि सद्बालजिह्वोष्ठतालुका-
 नागा । नरपतिभिस्ते सततं विवर्जनीया प्रयत्नेन ।
 व्यायामपरिहोमं सममाहोष्णायसुखेन नमितम् । उ-
 च्छिद्रवक्त्रा कुञ्जं विपमकुम्भं कुकुरसमागहोमहृत्सं च ।
 एवभूतं च गजं राजा दूरेण वञ्जयेन्मतिमान् । स्फु-
 ष्याति मन्दबुद्धिर्यस्य कुलक्षयो भवति । लक्ष्णयुक्तोऽपि
 गजो हाविशत्ये कथं यतिनश्चय । एकोनविंशतिनस्तः सप्तद-
 शनश्च यो भवति । षोडश पञ्चदश वा मथानु धत्ते युक्तो
 वा चतुर्दशभिः । एकादशत्ययोदशनवदशभिर्हि दशनखै-
 र्येव । संयुक्तस्तुगुमकर सप्ताष्टमिष पापनखैः । हिर-
 दावाटादशमखाः विंशतिनश्चयुक्ताश्च शुभा । कुरुते
 स्वाभिविभाषं हाविशतिनक्षोयश्च । एकोनविंशतिनखो
 युवराजविनाश कुरुते । सप्तदशनखस्तु गजो नरपतिपाल
 विनाशने समर्थः । षोडशनखमातङ्कोमायकनाश भुवं
 कुरुते । पञ्चदशनखश्च योऽसौ सेनापतिनिधनलक्षजो भव-
 ति । कुरुते चतुर्दशनखोव्याधि परवाधिनां हृत्सो । त्रयो-
 दशनखो राष्ट्रविश्वविनाशकुरोति भूपस्य । द्वादशनखस्तु
 कुरुते पदातिहरगण्यं च हृत्सो । एकादशनखयुक्तो
 मज्जानिकरो भवेत् स गजः । परदाहं च दशनख-
 करोति हृत्सो उराकोकम् । चतुरङ्गस्य वसस्य ना
 यमन्त नयनयो गजः कुरुते । अष्टनखश्च पुरोहित
 वंशसुतस्तु नमसमर्थः । सप्तनख प्रतिहार नाशयति
 च वदन्सोऽमात्स्यम् । पञ्चनखो मन्त्रिकं चतुर्नखो द्वार-
 पालश्च । त्रिनखोविषयाक्षेपं द्विनखयान्तः उराहृत्सुश्च ।
 एकनखोनशरहितोराष्ट्रविभाषं भुवं कुरुते । एवभूत-
 नखान्ने नरपतिमा म ते गजाप्याह्वा । लक्ष्मणसिंहा-
 भोऽतिलोमयो होमकर्षकरवाह । हृत्सो विवर्जनीयो
 होमश्च पूतिहोमा च । अष्टनखत शस्त्रत इभिंस-
 लवं महद्भयं कुरुते । यस्मिन् देये वसति नाशयति वन
 स इटाका । यस्य न भवतोदनी अष्टनखतं इभिंसलतं
 महद्भयं कुरुते । यस्मिन् देये स वसति नाशयति वनं स
 इटाका । यस्य न भवतो दनी कुलक्षयतोऽपि गर्भ-
 दोषे च । स गजोमदुङ्गलनाश न तं रणे शोभयेद्राजा ।

कुञ्जरघटागतोऽसौ हरति गजाना बल च सत्वञ्च । अतएव
 समरकाले नराधिपैर्वर्जनीयश्च । तत्सुखदीर्घटन्तोद्धति-
 सहुटवक्रविषटितविषाण । एकदशनस्तुधोसुषरदनश्च गज
 प्रमं त्यजति । रदनविह्वीनो हृत्सो मिःशेषलक्ष्णयु-
 तोऽपि । भवति न नृपतियोग्योमदजलस सिक्त ग-
 एहोऽपि । दूषितविरहितदीने सत्वरहिते विव-
 र्णं च । निष्प्रभकुञ्जकुहरे राजा नारोहति सन्नाहरे,
 हिते च । एवभूतास्याऽऽयाः मित्तमाशका रणे करिण ।
 अविभ्यामनृजलं निपतति नागस्य यस्य नित्यं हि ।
 नयनव्याधिवियुक्तस्य तस्य भर्त्ता रणे क्षियते । यद्गनयोलाय
 नसा भर्तृयैव समाधनकराः । जिह्वानखसुखमेह-
 ननयनानि भवन्ति यस्य क्षणाणि । बाह्यस्थित
 क्षणं स गजोभर्तुः क्षय कुरुते । बाह्यासफलकपीठो
 राजन् । क्षयेन पृथक्क्षयेन । वदनेन च कथिवदनास्तुका-
 रिणानिन्दितो हृत्सो । कर्षो दनी च समी न नतौ भवतो
 यस्य वरनाथ । स नराधिपवलविनाशकर कटी जायते
 समरे । चित्तौ रोमचितौ वा स्यूजो वातिप्रलम्बितायौ वा ।
 कोपी कोपविनाश स करोति नागश्च भूपानाम् । सितवि-
 न्दुमिर्विशितं द्योत वा यस्य जायते मेदृम् । स गज शक्ति
 विनाशकुरोति भूपस्य सन्नामे । आगस्थेय विचित्राषि
 यस्य देहे भवन्ति रोमाणि । स गज प्रतिगजवखेन
 विह्वल्लो मिजबलं दहति । सुप्तोत्थितश्च वदमात्
 यस्य गजेन्द्रस्य गच्छति रुधिरयासम् । अष्टनखश्च सुहृति
 यश्चदसौ भर्तृनाशकरः । इति कथितं तव नृपते ।
 दुष्टमातङ्गलक्ष्यं सम्यक् । पापकरिद्यालक्ष्णमत,
 पर स प्रवक्ष्यामि । यत्क्षयं मयोक्तमद्वादीना शुभं
 न दुष्टं च । तत्करिषीष्यपि योज्यं जातिविभागेन च
 युक्ताश्च । सुखक्षयेन खलितानि करेणुकानामपुत्रानि
 भवन्ति । युवतिषट्पानि पुर्योषितानि च तथा पीनान्य-
 दानि करेणुनाम् । गजसस्याना करिषी निर्भतटन्त्र
 सुपीनकाया च । स्यूलायता च सततं प्रभूतदया मता-
 च करिषीनाम् । प्राच्यवनसहस्रताः प्रायेण सस्ययुता
 भवन्ति करिष्यः । सुखक्षये च च्याया लक्ष्य प्रधान
 तस्य पञ्चविधं भवति । पृथिव्यग्ने लोवायाकाशात्कम् ।
 तस्य पृथिव्यग्नेश्च आत्सवं प्रमत्त वायुःशागात्मयम-
 मसम् । ऋषेण व्यायामिधीयते बहोपदयवमेव
 वसतपद्यते । तस्यैव देहोदुद्योतजननी स्विता प्रमा-
 विधीयते । आयाकश्च हिगुपससमादनपदं प्रमा

भवति । आया देहसमाप्तिता स्थिररभावाऽस्थिरा आया
 बलापचययमेन सुप्तपद्यते । नरेन्द्रस्यैवीदीगकाले शुभ-
 कर्मफलस्रपमार्थं गजस्य मभा प्रकटीभवत्येव । एव आया-
 गतो भेदोऽपगन्तव्यः । साम्प्रत आयारूपमभिधीयते ।
 क्षिप्रधा गम्भीररूपा पार्थिवी आया भवति । क्षिप्र्याजी
 भूतसन्निभा च सचिन्तसम्भूता, क्षिप्र्या रक्षा च ताया च
 तेजसो आया । तत्र चैतल्लक्षण शुभमशुभप्रज्ञानि गजस्य
 सन्मयित्वा सुप्रसद भवति । आयाशुभा कथ्यते मि प्रभा
 परदा रूक्षा भस्मनाकुशवर्णा च पापपी । गूणा तनी क-
 ष्णाटिविधिवर्णा आकाशात्मिका । इत्युहायादयमिति
 गृहितम् गजलक्षणानि तिरस्कृत्याशुभप्रदमयत्वेनेन प्रजा-
 रेण आयालक्षणमुत्तम भवति । विकटशुभलक्षणवृद्धजग-
 द्गहीनाङ्गेषु आधिपीडितविकलाङ्गेषु गजेषु ना-
 रोहति राजा अद्यार्षतत्पारोहन्तीति । यादग च
 समरकाले मातङ्ग राजा समारोहति तादृगस्य लक्षण-
 मभिधीयते । वल कण्ठे स्थित नित्य कुञ्जराणां नरे-
 ञ्चर । अतःसपूर्वकण्ठस्तु त्रिभिर्गिद्धल्लोचन । घन-
 मांसचितासस्तु टिगोऽनघाण्यतत्पर । पराजयधनस्य सुवि-
 काणोवरागन । सुप्रतिवितपादस्तु य आदयुरुमलिक ।
 राजापत्योगजोह्ये स सामार्षे प्रकीर्तित । मधुपिङ्गल-
 दन्तोय किफिकापीतकच्छमि । रोमाणि चैव रूप्याणि
 सुस च कमनप्रभम् । रक्तोत्पलदमचक्षते स्रग्मे तोह्ये
 च लोचने । ऐन्द्रोगजस्तु विश्वे योरिपुष्टन्त्रिमागन ।
 तावतालुकजिह्वोवसुजातनिषिडापर । पीनोन्नतगरी-
 रस्तु रक्तकोकमदच्छवि । आयतेन ह दन्नेन करेण सुय-
 योभिना । पीयूषपिङ्गदन्तो जि गज कौवेर उच्यते । तरु-
 णासु दर्शकायोधतप्रभविप्राणभृत् । स पूर्णकण्ठपादस्तु स-
 पूर्णसमसक्त । अद्भुतनिगम्भीरनादपूरितदिङ्गुस ।
 आयतेन च हस्तेन शीकरोत्करणमिय । सारुणोऽयं
 गजोराजन् सु सामिपूतिपूजित । कण्ठस्त्रिषमिष युक्त
 स पूर्णोयस्य दृश्यते । नोचने तामपिङ्गे च दन्तौ केत-
 कप्रभौ । पादौ च वल्लभौ यस्य पीनमात्रसमासनी ।
 पृथुसौ विन्दुष्वली च कर्णौ चाताम्बुल्लवौ । रेणानोऽदङ्गजो
 राजन् । रण्यकर्मणि युज्यते । तालुन्दुरधि वल्लो च मलयो-
 रुभयोरपि । आताम्बा यस्य दृश्यते आया अदुतनूरुहा ।
 अशौ सौम्यस्तु विश्वेय कुञ्जर समरोचित । अर्धे पिङ्गल
 रोमा य, केर्षे च त्रेतपिङ्गल । पिङ्गलाचिपिपाण्य रक्त
 प्रुकरतानुकः । आग्नेय स गजोभोयसं जसामिषम

प्रम । राजा बुद्धिमता नित्यं धार्य समरकर्मणि ।
 उष्णवर्णं युताप्याणि सुप्रयोतासि लोचने । निर्धुमानस-
 मच्छामे भूलग्नय करस्तथा । कायस्य पीनमांस आहेने
 यादुसम शुभ । राजन् । वायव्यमिच्छति तद्वज्रं
 गास्त्रकोपिदा । स ख्ये नियुक्तस्य गजोनागदेद्रिपुत्रादि
 शोम् । निरद्भुगस्य चण्डस्य तस्य दोषद्वय भवेत् । निर-
 द्भुगस्य गमतेत् प्रयोगाश्चासनादिभि । अष्टस्य च तथा
 नित्यं सुप्रभारक्रियादिभि । रोमाण्यद्रुनरूपाणि नशा
 गद्गसप्रभा । निर्धुगविमनश्चाय स भवेद्द्वेषो गज ।
 स पैरिण्य जदेद् राजन् । रिपुसैन्यविमर्दन । कुम्भगद्गा
 कटी यस्य निस्त्रिगषमगनिभी । विन्दुभिश्चिति त यस्य
 स विचित्रयो गज । तेन स्वामकर्मणि कुरुते यो मता
 पिप । नित्यं चारिजय तेन स राजा कलमश्रुते ।
 सुदन्तो दीर्घकण्ठस्य वृहदद्भुनिपुष्कर । घनमासगरीरस्य
 वृष्णाकारोऽसि सत्तम । साप्यामिकोगजोह्येय जीवन्ति
 ममागतम् । स्वामविजयो नित्य प्रतापजननचम । महा-
 गिरा महाकायो महासेट्टो रुच,कर । महादन्तोदरर्षेव
 महानागोऽनासन । महानेत्यो महौष्ठस्य महाकायोमहा-
 सुय, महामटो महाकण्ठो भवेत्स्वाप्यामिकोगज । यद्ग
 इजस्य पर्वशक्तु स्य । तस्य भवेत्सि । मन्दस्यापि हि
 गन्तु स्यादुहावेती च महागजौ । सपूर्वकण्ठोपेतो
 न भवेत्स महीतले । अमयोरेव भेदास्तु नामानां सपदा
 हृता । साप्यामिका द्विपा रजान् । शुभलक्षणव्यतिता ।
 कथितास्तव तत्तेन राजसौख्यकरागजा । आभिषेच-
 निकगजमक्षण तल्लेव । 'पीनमांसचितासस्य कुर्माकारस-
 मथा । समवचिनसासस्तु सुसप्त कल्पनापर । आगजसि
 सुपाशस्य रोमानासमन्वित । छिननोऽप्यलनेस्तु सुविषा
 षो महाकर । सपूर्णविभक्तस्यैव क्रमायानोरयान्वित ।
 मलसत्यगमायुक्त स्निग्धच्छविमनोरम । साप्यामिको भवे
 द्राश आभिषेचनिको गज ।'
 तल्लेव पातकाव्ये गजाहृदये । 'आयु' सविशति शत मान
 श्यात् सामजज्जनाम् । राजपुत्र । दिशाभ्येवमायुष्यादि
 दशादश । लक्षणानि वदे तेषां लोलाययेव विषाणिनाम् ।
 लक्षणलक्षण स्येयमायुष्यादिदयाफलम् । लोलायि
 हृत्सौष्ठवस्य दन्तौ शीर्षे च चक्षुषी । कर्णौ पीया च गाम्ब
 वल्ल कार्यस्य भेदत । लक्षण सविक्रम यद्भिप्रकष्टस्य यद्ग
 वेत् । भतञ्जलवलोपेत भूतद्वज्र समीनिमि । उष्ट्ये कृषे
 वने जाती मघारे अस्तु लक्षणम् । दयायाञ्च तदास्वार्थं

प्रभूतमिति स्मरिभिः। दक्षिणन्दक्षिणाङ्गं च हस्तिनं पुरय-
 द्द मतम् । तथा वामं च गमाद्ग हस्तिनीफलद मतम् ।
 अक्षय दक्षिणाङ्गोत्थ फल भूमिभुजा मतम् । महत्प्रज्ञं
 भवेयदाञ्च अक्षय तन्नाहाफलम् । यदल्पमप्रकाशञ्च तद-
 ल्पफलद मतम् । मध्यमानफल मध्यं अक्षय त्व समादिशेत् ।
 शुभाशुभेन मिश्रेण बहुत्वेनादिशेत् फलम् । कदाचिन्
 शुभद वास्य गजानामयलक्षणम् । शुभकर्माणमाषाढ-
 राजानमय वा द्विजम् । यथा हि सर्वपरित सप्तं सप्त
 मेव हि । सरसेन विशुध्यन्ते भवन्ति लवणास्मस । एय-
 नासाद्य भर्तार वल्लक्षणलक्षितम् । भवन्ति वाधितानि-
 नोह दुर्लक्षणफलानि च' । इत्युपक्रम्य गजदेहस्यानपि-
 भागनामभेदस्तत्त्वं दशित । यथा विषाणयोर्यस्तिर्य्यक्सा-
 दायताभ्यो यज्ञोऽपि स । किंवा च यज्ञसाध कुम्भो
 परि च विम्बक । अथ यज्ञोपरिस्थोऽपि पुरयकरोऽपि
 भवेत्तथा । तथा यज्ञोपरिस्थे च किंवियोपरिभागके ।
 वाह्निदोपरि केशाश्च मस्तक च तथा मतम् । स्याता म-
 स्तकपिण्डौ च मस्तकस्थश्च विन्दुकः । तथा विन्दूपरि स्याता
 वितानी विन्दुपार्श्वत । ततोऽन्तरविताम च पृष्ठं तत्र वि-
 निर्दिशेत् । विन्दुवितानयोश्चान्तर पुरसात् पाकिलौ किल ।
 षोषे मस्तकपिण्डाद्वि वितानविन्दुपाकलः । निर्याण च
 वितानोर्ध्वं कर्णौ वापि तत कटौ । कटयोः श्रोतसी
 वापि कटसायस्त्रयोरधः । पृष्ठत कटिरुधी च गण्डौ च
 कटयोरध । कटगण्डान्तसङ्गागे घाटसन्धौ च घाटके ।
 घाटासन्धुपरिष्ठाञ्च कर्णसन्धिसमीपगे । श्रवणे गालग-
 ष्ठाश्च कपोलौ च तदनरे । रोम्भूर्ध्वं च पादौ च कपो-
 लाधस्तथा मतौ । तत' सगदसन्धौ च सगदान्तरमत्त च ।
 आसगदात् इन्धवध प्रदेशः शिरसोमत । अक्षिकूटावुप-
 र्य्यञ्चावुभावुपरि वै तयो । शुभेवाधोऽधर' स्यात्तु नेत्रसाधौ
 तयोरध । अपाङ्गावच्छिद्ये च तत्सन्धौ चाक्षिपृष्ठत ।
 पद्मशोर्ध्वगण्डले चाथ तत्सन्धौ वत्संमगण्डलौ । वत्संमगण्डल
 सन्धौ च ततश्च श्रेतमगण्डले । श्रेतमगण्डलसन्धौ च ततः
 कण्ठे च मगण्डले । तत्सन्धौ च तत कण्ठे सत्सन्धौ
 वत्संमगण्डले । तयोरपि तथा सन्धौ प्राग्भागे चक्षुषो-
 रपि । कर्णोभिके सभाम्नाते सन्धौ तत्र तथानयोः ।
 इत्यक्षिगतदेशाना समुद्देशो भवेदिह । किल विस्री च
 कर्णौ च कर्णयोश्चू लिका तत । तदधः कर्णपिप्लव्यौ
 चक्षिके द्वे प्रदेशगे । कर्णमस्तकसन्धौ च पश्चात् कर्णपव-
 र्चवः । तदन्तश्च समस्यामावुदयातो परिकीर्षितौ । कर्ण-

चूलिकयोरभ्ये पिङ्गलाख्यौ च भाषितौ । पुरसात् कर्णपि-
 प्लव्या कर्णसंवेशचर्मणौ । कर्णान् कर्णनाद्यौ च सन्धे-
 ता तस्य भागत' । तयोर्वीथिः कन्नन्धश्च सगण्डमध्यकर्णयोः ।
 कर्णसन्धयोरधस्ताञ्च तथाच सन्धिसन्धितौ । तदध कर्ण-
 पाख्यौ च प्राक् कर्णोपरितस्थयो । नाडीपार्श्वगतौ चाल
 मध्यकर्णौ तयोरध । अथ कर्णौ सनाख्यातौ बहिःकर्णो-
 पवर्त्तयोः । पार्श्वकर्णौ बहिः कर्णौ कर्णयोश्च क्रमाद्
 बहिः । ध्यन्नरान्तरकर्णौ च पर्यन्तकर्णपाशयो । अथस्ता-
 ञ्चेति भागा स्तु कर्णयो करिणोऽपि च । शीवावा
 प्राग्भयोभागो शीवा सन्धिसन्धितथा । शीवापृष्ठं तत'
 स्याञ्च मध्ये तस्य कृकाटिका । शीवापृष्ठे तथाभस्ताद्गल-
 साङ्घर्हिपस्य च । अथ कण्ठसायोर्योश्चि मन्ये ते गलकण्ठ-
 यो । धमन्यौ कण्ठपार्श्वे च तयोश्चावलिपिण्डिका ।
 गलस्य पार्श्वे योश्चूर्णं ददुःरौ चाल निर्दिशेत् । शुभे सन्धो-
 परिस्थातामुपरिष्ठास्योत्तथा । किंविकौ च तथा चोक्ती
 पश्चादपरि चैतयोः । पाष्णिं चातौ च संख्यातौ, पाष्णिं-
 घातानरे तथा । उत्सङ्गावुपरि स्याता स्तन्वाद्गुञ्च तथा-
 भयो । तन्मध्ये पण्यधोर्ध्वमिति शीवाशस्यह । (इति-
 पकेन पाष्णिभ्या यी देशौ इह्येते तौ पाष्णिं चातौ) गाल-
 मालभायत च भवेदासनमादित । तत्पार्श्वयोः प्रतोकाशौ
 तावंसौ च तयोरध । तदध प्रत्तगसौ च तथैवांसफले तथा ।
 तदधस्तासतोवाचू ततोवाचूत्तर तथा । अर्धगाल शुभे तत्र
 बाङ्गपृष्ठोङ्गने अपि । अपारे च तद्गुञ्च च तयोश्चङ्गाविकौ
 तथा । पास्यावधाङ्गाद्गुञ्च तयोरायामपृष्ठत । पाल्यन्ताङ्ग-
 पुरसाञ्च भुजयोरुदितौ यवौ । यवभागोपरि तथा पुरसात्
 फलकोच्छ्रितौ । पिण्डिकाधश्च वेमाख्यौ विशेषौ यव-
 योरध । उत्सङ्गाौ च विशेषाध प्रज्ञौ चापि तयोरध ।
 तत्सन्धौ च ततः पर्वसन्धानौ तदधोमतौ । तदध
 पाक्षिपादौ वै कूर्ध्वं चानु तयोरध । तदधोमखकूर्ध्वश्च
 ततो नखशिखा दश । पुर'पुरोन्तस्यौ नाम्ना सनखौ चैव
 विसृता । तत्पश्चात् नखयोवा विशेषा पार्श्वतोमताः ।
 ध्यन्त पार्श्वबहिः पार्श्वे स्याता पार्श्वनखेषु च । कयाश्च
 राजवशात् पादनाहाविकास्तथा । तलसन्धौ तत स्याता
 तले च तदनन्तरम् । तलप्रदेशपुरतस्तत्परा नखवृत्त ।
 तलकर्णौ तत पश्चात् तलप्रज्ञौ तत परौ । तलयोरन्तर
 चैव हृदये च करीरके । किंविनोराजयश्चेति तलसङ्गाविका
 अपि । पलहस्यौ तत स्यातामन्तर्बाहू ततोऽन्तरे ।
 बहिर्बाहू बहिर्धोर्ध्वं गाल सर्वं ततोऽपि च । कस्यौ गाल

प्रहोर्द्धञ्च कक्षयोरनारं ततः । इति प्रदेग गटिता गजाना गालगोचरा । कण्ठव्यान्मर्षिणः पूर्वं खोवापर्य समाश्रय । उरोमणि समान्नातस्ततः स्यादुरस स्थिति । याऽधोभा पार्श्वगतं तत्र गालवन्धिसमाश्रिता । व्यावर्त्तमणिरथल विक्षो भास्वसद्गत । ततः सन्धिकरस्तु स्यात्तस्याप स्तनयो उर । गालयोरनार चापि चतरजानारं भवेत् । व्यध स्तनौ च स्तनयोरनारे चाप्य पूषुके । स्तनान्तौ स्तन- कूर्शौ च क्षोरिकौ चापि कूर्शुके । चतरस्तान्तरान च भवे सुषुकयोरध । स्तनयोरप्यधस्ताच्च पुरस्तात् स्तनयो भवेत् । हृदय चास्य पार्श्वस्थानायामौ च पश्चिजयो । स्यातामायामकाण्डौ च तटधोपियमौ तत । ततः क्रोद्ध पदाधस्तात् पद्याज्ञायामकाण्डयो । रन्वु चापरवक्ष्य स्तनयोरप्यनन्तरम् । जठरे नाभिरित्येते प्रदेगाः फिल व- लसः । व्यापराक्षिपु र भेफोरेत'सावावपि पठत । ततो- ऽखकोपसन्धि स्यात् कोपसन्धिय भेफत । क्रमानु- भेदनमत्र स्यात् भेट्ठंशो भवेदपि । आनिर्गमात्तथा तस्य बाहुपार्श्व गती सती । अथतस्तत्र कण्ठ तस्याथी पा- र्श्वयोरपि । भेहमस्य उर खोतो वहुषो कोपपार्श्वगौ । व्यपराश्रयिणी शुके तथा वहुषमध्यगे । इत्यखकोप- भागा खु' क्रमाटासनस्यथते । तदन्त्यासनश्चोर्त्तं यक- वशस्य पृष्ठत । भवेदपरवंगय ततोन्वञ्चाध ध्यासनम् । पश्चिमासनमस्यस्य पृष्ठत परगस्य च । अथ व्यास्रिप्र- देगस्य ततो वशस्य यावधिः । (व्यास्रिरासनम्) । व्या- श्रयेत्वभिधानाय भागाः पद्याक्षिपादिनः । स्यातां च तत्पक्षाधस्तात् पक्षसन्तो तथा ततः । स्याताश्च पक्षपार्श्वे च गर्भूक्षाध क्रमादपि । पक्षाधोनन्तरो चातृकुक्षौ पक्षसमा- धृतौ । निष्कामौ मध्यगौ तत्र यद्गू चैवोर्द्धमध्यत । कक्षाभोगौ काकपक्षौ यद्गू ष्ठायाकरीततः । अर्त्तकटौ कु- क्षिपयाश्च त्रस्थिपार्श्वगतावपि । काककोत्कटदेशाना पा- लवगय पार्श्वयो । काकके पिण्डिके चाधो विद्याश्रापर- यो स्थिते । अर्त्तकटपिण्डिका त्रस्थिस्थानमेवावस्वनम् । जघन परवोऽस्याश्च एव काकवका द्य । भवेत् पायुच पा- योस्तु गुदमध्यन्तर तथा । पश्चिगुदस्य वर्रं स्यात् गुदान्त, कन्दर विडुः । विलपायुन्तरे कक्षौ तथा पिण्डिकयोरपि । अथपक्षादनरे किंविन्यन्तरे तस्य सन्धिति । पिण्डिका- धय मण्डू क्वावधौलौ पिण्डिकान्तरे" । अथवयप्रमाणभेदा- द्वात्तव । "पिण्डिकारत्निकाभागा पुष्करोऽपि भवेत्तथा । कर्षवन्धिर्भवेत्तपि तन्वारत्निसमाश्रितः । कर्षापवर्षी

पायुषी च स्याता कृष्णसुच्छ्रितो । कर्षांशो च तथा विद्याद्विहारे द्वादगाशुके । कर्षांश्यावपि कृष्णौ हावावाव परिणाहृत । कर्षवर्त्तं विडि कर्षप्रमाणेन च रत्निकाम् । गिर व्यासनसहिते सानेन तिरुष्टकम् । गिरस्य प्र- माणेन स्यात् पठद्गुनमासनात् । व्यासनेन समंशोर्ध क- ल्याणकारमित्यपि । यस्यासन च नीचेन गिरस्य स्यात् पठ- द्गुनम् । अथायो माम स प्रोक्तो गजोनिन्दितकक्ष । गिरौ यस्य भवेदुष्णमासनाद् द्वादगाशुचम् । सोऽभ्युद- याभिधानेन लक्षणादासनं भवेत् । व्यासन वहुषोद्देशेगट्ट याह्य पक्षभागत । मनुसमानफलक उत्कटोऽष्टोस्थितो- ऽपि च । अष्टोस्थिय समारस्यात लक्षणादासन भवेत् । इ- त्थदयप्रमाणेन देवकात् पश्चिमासनम् । द्वादगाशुचनिम्न स्यादासनात् पश्चिमासनम् । शार्ङ्ग हस्तात्तयं चाध प्रमा- मपि वानधेः । सप्ताङ्ग लप्रमाणेन पायुच परिमण्डल । अरत्निसरिमाणेन विडुसहदुगुस्थानरम् । अरत्नितोऽधिक यस्य विकारेण स्तानन्तरम् । तिर्य्यधोमचय गालसरिथ्य गोददोगलः । अरत्नितयमानेन नाभिदेयस्तानन्तरम् । नाभिय मूलकोपय गुदारत्नर्द्धमानत । अखकोपच इ- स्तार्द्धप्रमाणेन समन्वित । हे चारत्नी तथाई च कोष- मान भवेदपि । सोऽर्द्ध हस्तदयायामोहस्तानाहयुतोमत । प्रौष्टे त परिणाह, स्यादरत्नितय तथा । इत्ययोशार्ङ्ग मान स्यात् चतुर्भागेण सयुतम् । तलस्य-पार्श्वत प्रौष्टाव- रत्निसमितौ सती । चतुर्भागयुतारत्निसनेत्रसतकोपरि । अष्टाङ्ग लप्रमाणेन स्याता तत उतोन्वौ । सप्ताङ्ग लचाप- नस्य पार्श्वे पश्चात्कुक्षानस्था । चतुर्विगत्यद्गु लञ्च भवेद्वाता परे तथा । व्यपराश्रया भवेदुपन्यिररत्यवेन मानत । अर- त्रिय तलायामोभवेच्च करयोरपि । सप्ताङ्गु चासु वैशोभा पाल्योः पार्श्वमक्षास्तथा । पश्चात्कुक्षास्तङ्गु चाव भ- चापि नस्थाभता । इत्यङ्गमान नागस्य द्विष्वातनिर्दि- दर्शितम् । समाकृता अपि साताङ्गा इत्यने उ कदा क्वचित् । इत्यने विषमाङ्गाय क्वचित् कल्याणदाविन । तस्मात् प्रमाण केपाक्षिदप्रमाणतया सतम् । प्रमाण स्त- माचार्यै सर्वैर्लेक्षण वेदिभि । अथाश्रसङ्गमात्तावत् मात- र्ज्ञाना गुण्यागुण्या । भूयोऽन्यगुणदोपाभ्यां प्रसङ्गात् कथिता पुन । उपरिक्रमतो ह्यो नातिशयोक्तुस्थि- त्ति । अश्रिगवाप्शरोमा च खोहृताद्गुलिपुष्कर । अ- र्द्धव्यक्तप्रमाथस्य गज कल्याणकारक । भाग्यप्रदो नास- हस्तकावावततनूरह । अर्धदो हीनविन्दुय गजो उ च-

प्रदो मतः । द्विपाश्वरुकरा च्छ्वा हीनपाश्वर्योश्च दृष्टिदा ।
 पुष्कर हीनमव्यक्त विद्याङ्गूर्त्विनाशनम् । युक्तमाने निगा-
 खे च निर्मलश्रोतसी शुभे । सुसमाहिते च स्याताद्यत्
 पलापसमद्युती । उद्भवौ क्रमद्वौ च सिग्धावभ्यु-
 दितौ समम् । दक्षिणी च समामौ च प्रहारप्रगुणश्चवी ।
 ततः प्रदक्षिणावचांयुदात्तौ दन्तिना रदौ । करसृगा-
 क्तौ चापि श्वेतास्थिसदृशद्युती । विपाश्वे च तथा स्याता
 चापाश्वे वारणस्य च । यो दक्षिणैकदन्तस्य श्रिया त
 रङ्कितो गज । शर्मैकदन्तो दन्ती च दु खद' सादि-
 नोमत' । दश मास्य चतुर्थी च द्वितीया यस्य न द्विजौ ।
 स्यूलावनायतौ स्यातां स मूढो नाम दुर्गज' । ऊर्ध्वस-
 स्थानवक्रौ च प्रतिमानगतौ न वा । युयुत्सामिव कुर्वाणा
 यस्य बाबा सङ्घर्षम् । दन्तौ हलोपमौ यस्य दोर्षौ
 पाश्वेन चोन्नतौ । दक्षिणेन विपाणेन वामदन्तदरन्त्या ।
 कारयेद्यस्तु भातङ्गो वामदारी स वै भवेत् । तथा दक्षिण-
 दारी च दक्षिणदरण तथा । वामेन कारयेन्नोष्टो यात'
 स्वामिनएव स । तथा हलविशालेन दन्तैकेन दन्तिन ।
 स्यूलेनाश्वर्षदोर्षेण दु स्थिताश्वोऽपि वर्जित' । धनर्न-
 ताभ्यासद्वन्त कुदन्तोऽपि नतावध । क्रूमे वामोन्नतिश्चापि
 रदाभ्या हिरद' कश्चित् । दन्तद्वारससाश्वो हि हिरदो-
 मध्यलक्षण । वर्जितौ हस्तलस्रौ रदौ यस्य स दुर्गज ।
 कृष्णायतौ रदौ मूखे विनह्निन्त मदागतिम् । श्यानलाकार
 रदभापन्यसदृशनास्रया । दुर्जाता विपसा वक्रफलकाश्च
 क्षयास्तथा । अतदोर्षातिष्ठुस्तश्च वदनेनावशसिनः ।
 त्रिरद्विमितमेदस्य पञ्चरत्नमितोरद' । यद्विदन्तोत्कथितो
 राजपुत्र । मनोपिभिः । प्रपूर्ण प्रतिमानश्च ताराभ बलि-
 वर्जितम् । स्रष्टुविन्दु समानङ्ग' स्रष्टुत्वक्कायरोमयम् । स्त्रायतं
 प्रथुभाहित्यं सर्वं गात्रसमाहितम् । रक्षौषतालुदशन-
 विबन्धनसुल्लवणस्थितिम् । त राजा पर्जयेत् युद्धे शुल्लक्षण
 वर्जितम् । बाहाकं सदये यस्य हरिवर्षविलोचने । मन शि-
 धामभे वापि हृयंशोऽशौ शुभिसद' । पद्मापाङ्गे च विषुसे
 सुप्रसङ्गे सितासिते । यस्याक्षिण्यो सचाक्षिभ्या विभक्ताश्वो
 हितमद । यस्य तद्वे च नयने महती दृष्टिमण्डले । स्त्रि-
 ग्धनिर्मलपर्युष तारकाक्ष स समत । यस्यासृज' समा
 भासे हस्ताकारे विलोचने । वारावताक्ष' नाग तं प्रश-
 सन्ति शिपमदम् । सुखे नात्यायते नेत्रे प्रसङ्गे स्रष्टुद-
 र्यने । यस्य स्याता सचाध्यक्षो वारण शुभलक्षण ।
 श्वेद्वैरिकसङ्घाये दृश्येते यस्य चाक्षिणी । ध्वाङ्गाशः

स विनिर्दिष्टो दुर्भिक्षारिभयावह' । कृष्णापाङ्गे शुभे
 नेत्रे कास्यसदृशसप्रभे । यस्य स्याता मवेच्चायं शूकराक्ष
 स गर्हित । समन्ततो नोपचिते स्रष्टे च मनागृह्यौ ।
 पौटाक्षिण्यौ यस्यापि विष्वगक्ष स दुर्भग' । वैपम्याद्विम-
 सप्रोक्षो नेत्रे हरितया दृशा । तथा नियमभया दृष्ट्या
 वर्जित काक्षपिङ्गल । तन्द्रीर्यस्यानुदृश्येत विरूपं वि-
 पम तथा । तथैव तिर्यग्' हृक्षो हृक्षो तिर्यक्' प्रोक्षो स
 दूपण । अथ प्रोक्षो च यो यः स्यादूर्ध्वगामिविलोचन' ।
 सदृशो वभ्रुमानार्जरप्रत्यमतचक्षुपाम् । स स्यादनिष्ट
 हृक् हृक्षो तिर्यक्' प्रोक्षो च दूपण । अथ प्रोक्षो च स-
 श्रोयो स्रष्टुर्ध्वगामिदर्शनः । दृष्टि स्त्रिग्धा प्रफुल्ला च
 सुस्थितामलतारका । ऊर्ध्वपक्ष्य प्रसन्नस्य वारणस्य विलो-
 क्यते । उदपतारको नाम्ना साम्ना पार्श्वविसर्पिणी ।
 विस्तम्बाचक्षुपक्ष्मा ह्य कुपिताऽनेकपस्य हृक् । सर्वाङ्गलक्षण-
 भ्योऽपि चक्षुर्लक्षणसुत्तमम् । इत्येवं चक्षणज्ञाना पूर्वेपा-
 महशासनम् । प्रयक्षनेत्रे हिरदे श्वभोभङ्गाणि पश्यति'
 रुस्तकादिषुक्षणन्तु प्रायेण बाह्यस्योक्तलक्षणसममित्यत-
 क्षोक्तं यत्र विशेषसङ्घट्यते । "एककूपप्रजातानि
 स्त्रिग्धानि च स्रष्टुनि च । रोमाणीषानि रोम्याश्च मेच-
 को दक्षिणाङ्गजः । चाङ्गूलस्यैव रोमाणि दृश्यन्ते यस्य
 हृक्षिन' । संहतानि विचित्राणि स पूष्यो वारणोरणे ।"
 करिण्यो वामनत्वादौ कारणान्तर' तत्फलक्षोक्तं तत्रैव
 "वायाकाशगुणाधिष्ठयिवीगुणसर्जनात् । जायते किञ्च
 भातङ्ग कुण्डो वा वामनोऽपि च । यतोभूतगुणोऽन्योन्यम-
 धितिष्ठति मानत । तैर्गुणैर्जायते स्वर्गो दन्तीति मुनयो-
 विदु । हीनाङ्गोहानिकारो स्यादधिकान्द्रोऽधिक हरेत् ।
 राष्ट्रहितौ भवेताश्च खल्लक्षणाविति स्थिति । अद्यामानाह
 सशुक्तो हस्ताकारो हि वामन' । मधोव्यन्तरनिर्यापो
 महास्थिसगदोऽपि च । अस्थियेतौ च स्रष्टुौ च दन्तौ
 यस्याश्रितौ करम् । स प्रासयित्वा राजान हत्वा वाथ प-
 चायते । सुखमेद्राङ्गुलिकर श्लोत्राश्रित्वे तरोमयुक्' कपि-
 कौशिककाकाहिनकुलप्रख्यलोचन । कालपिङ्गलनेत्रस्य त-
 न्वामनूहृत्सथा । बल्या समाननिर्याप' प्रत्यपप्रथुमेचकः ।
 मण्डूकामरुचित्क' च साज्ञानलसमोऽपि च । परिसण्डल
 कर्णश्च स्रष्टुध्वाङ्ग शिवध्वजः । प्रौढोन्नताक्षि कूटाक्ष सकिष्वा-
 साहृषिमेहन । व्यालप्रत्यवगन्तव्यो निर्भदो दन्तिदूपण ।
 सबली यस्य सदानी प्रौढौ चापि कृधाचितौ । श्विबुके
 चायतस्यूले म्रणैश्च तदुराविला । अघोवक्त्राणि रोमाणि

रन्नु च लगरोमगे । सुवफाकृतय' पाटा किम्बदत्यपि विदुत ।
 प्यासौठतासुरसमा, फाल कल्पापकान्तय । कर्षो कषापितो
 मूनो ताम्बवर्षय वावधि, । कराभिप्रेषयासक्तो मानोना-
 प्रु निवृत्तये । सूखे च पक्षमणो नेत्रप्रभे दुग्मे लण्ये तथा ।
 दुर्वेदाभि तथाद्धानि यलोमुष्मिभं सुषाम् । रेणुद्विरेफा-
 वरुपा मन्त्रिकाभिद्यताकृति । अरतिमानो दनी च
 शुद्धकायमिगूह्रितो । कर्षो च कठिने यस्य नीलगोपक
 विद्युति । विषये कठिभं रूक्ष भिन्नमियततुरुक्षम् । मय-
 सकय मातङ्गो स दूरे त्यागमर्हति । मञ्जिपारागभावेन
 यत्तनुवांनरोपमा । स पूतमोऽग्निभयटो युधुहा परिव-
 र्जितः । तिर्यकमेष्टो चाध प्रेष्टो दुर्गन्धमदंयुत' ।
 कालापिद्रोदरोनेटो भातद्ग स्यात् मतद्गज । उपकरे
 कानमध्ये स वामहस्ते मतद्गज । किष्वाधराहत स्यात्
 तद्गट्टे दुर्नेय टियेत् । पयात्समृद्धिताभापोमिन्धमोलितलो-
 वन । बाह्वित्यस्य क्षिप्रस्योनिबद्धासो मतद्गज' । नूनम
 विगतवर्षस्य दनी यस्य प्रमाप्यत । अतिमाक्षी न यै
 स्याता नागोनागमस्तु स । ह्रीनातिरिक्तदयनो यस्य
 वै तस्य स्युद' इत्यवयवदोषा ।

"अथ गर्भस्यपायसं उपपाण्याभा स्वरोगति' ।
 वन सत्यमनूकञ्च गन्धोयोधितमिद्वितम् । स्याद्भूत
 गुणवैगोष्याद् वणवैगोष्यमेव हि । पातादियोऽपि
 दोषेस्योत्रर्षवैगोष्यामप्यते । रौष्यं परातिरेकेण सर्व
 पातस्य वै भवेत् । शोभता शोणितात्, पिच्छात् रौद्रता,
 सौम्यतेन्दुजा" इत्युपक्रम्य "कफो गर्भगदानस्य
 क्षिग्धता प्रतिपद्यते । पिच्छ गर्भगदानस्य सत्वत्व
 प्रतिपद्यते । तत्करो कथित कालस्तथैव क्षिग्धदर्शन ।
 पिच्छ कफय युगपद् बेविष्ट त ततस्तत । श्यामवर्णोऽपि
 मातङ्गो जायते क्षिग्धवय वै । गर्भे च माससहिते कफरक्ते
 यदा स्थिते । चिर गर्भगदानस्य हरिर्क्षिग्धस्तनोऽप्यसौ ।
 रक्तपिच्छकफानाञ्च सद्भरत्वगतौ तथा । हरितारुणपो-
 ताद्या नामावर्णा भवन्ति हि । सर्वत्वाहृगवातेन मोलनाद्भू-
 क्षता भवेत् । पाख्य धूमरत्य च सुक्षिग्धत्व भवेत्तथा ।
 क्विहर्षविभेदाथ पूर्वसन्धयकारणात् । अह्नन्नक्षाराराञ्च
 पिष्टवीजवगात्तथा । तत्रापि श्वेतवर्णाथ शुक्लवर्हिमण
 ल्यप । शुद्धैमरुचयेभा सुरेपु प्राधि च कश्चित् ।
 यथान्त हरय लथा श्यामाथ करिण स्यता । हरि-
 मधुसवर्षथ कृष्णयाञ्जनसन्निभः । न कालो न हरिर्ना-
 गोमध्वाभ, श्याम इष्यते । एतेषु निपु वर्णेषु हरिवर्णो-

परोमत" । इति वर्धमेत्कारणादिभिरुपपन्नम् ।

"आयसं पक्षिधरैग लग्नोऽटगमभङ्गज । कोपज
 पक्षजातय वासजो रोमकोऽपि च । कोपरोमभौ
 गक्तो टनकस्यमज शुभ । गोकामर्षमदा मोक्ताम्बुज
 पक्षजयामजा । भूमिदोरोमजावर्ष' कोषावर्षोऽजय-
 पट । टगममध्वायसं मुर्तटा'पटमदा । कथित-
 पक्षमजावर्षोऽतिजागभयप्रद । मप्लहाहलावर्ष
 सामह्य रोमसम्भय । प्रगक्षोऽक्षिष्यावर्षोऽपामावर्षो वि-
 गर्हित । मतो व्यक्तो स्युद्विग्ध सर्षण योतरोमज ।
 यामाद्गे टलिष्यावर्षोऽपामावर्षस्य दक्षिणे । प्यावर्ष स-
 यतोऽभोटे द्विराजममप्रभ । शुभोऽप्यक्षेजजातो-
 ऽमी शुभ नैव प्रयच्छति । अशुभक्षेजजातय मानिष्टफनट
 शुभ । अथपक्षे यक्षते क्षमयोरनरे तथा । यीवाया
 मलिङ्गुटोर्दं कुम्भयोरनरे तथा । उदये दनवेष्टे च
 कर्षमध्ये च वद्यसि । प्यावर्षा वारपामां हि सुनिशेया
 शुभमदा । सनानरे गिरोमध्ये कम्भान्तचूलिकानरे ।
 वक्षस्यावर्षसम्बन्ध कृद्गर पञ्चमद्गल । शोभावर्षोऽ-
 भिषेकाय क्षनावर्षोऽजयाय च । सुषाव बूलिकावर्ष
 कुम्भोरोरोमज श्रिये । यगे प्रौष्टेऽप बाह्वित्ये मन्यास्य
 रगदे कटे । कर्षोऽक्षिङ्गटे नाभौ च कथपक्षामजूक्षिपु ।
 बालधो मेचके मेट्टे रन्ध्रवन्ध्रकलासु च । व्यावर्षो न म
 गम्यन्ते कर्षभागगताय ये । कोष्प्रमाणलपवोमर्मपर्व-
 प्रदेगगा । अशुभक्षेजजाताय सकिलासानरोद्विता ।
 मनोनेत्राभिरामो हि सुक्ष्मगीगटितो महान् । ऊर्ध्व-
 प्रष्टतोर्दोर्ध्व रोमजोऽर्षजयावर्ष । मर्मभागेषु नागस्य
 निष्ठासो रोमजाटय । समभागगतावर्षां सर्वत सुषटा
 मता' । इत्यावर्ष ।

"स्त्रिक्रादिमुषस्याम पुष्य दर्शनदेहजम् । क्षिग्ध
 भवेत् शुभश्चायमपिच्छं वाञ्छितप्रदम् । कवन्वादिक्-
 सस्याम विपतन्तुसमं स्फुटम् । रूक्ष लण्यश्च कुम्भं ता-
 तानर्थकसञ्चकम् । दद्यात् सुत सित पुष्य क्षिग्धपीतञ्च
 छेमदम् । नीलोत्पलाम शीलाप्रै क्षिग्धकाञ्च हति-
 दम् । यदि स्यात् पूजिते भागे कुम्भ क्षिग्धपाख्युरम् ।
 सुरषापसमाकार तद्भनेरामुभज शुभम् । शक्रषायनिभ
 पुष्य दनोपरि च दन्तिन । दिशेदिष्ट सुमिष्ट च खे-
 म च क्षितिरक्षिण' । सनान क्षिग्धरूषे च पुष्ये नाग
 सभे तथा । पुष्ये श्रोत्रान्नाकाशे च च्चानिष्टहि विनिर्दि-
 येत् । श्रीष्ट्यादिनिभाकारे वैजयन्तीक्षजोपमे । शैलप्रां

सादृश्ये अत्रासमरवीथिभि । सोमसूर्यसमाभासे
गिषिकायानमूर्तिभि । द्विष्टे शुभाय न्यपतेर्निन्दुमहि-
समाकृति । श्रुक्व्यादनिभाकार रणापसरकारणम् ।
धूमाभं सुपुपिच्छन्ति मृत्यवेऽग्निभयाय च । क्षण्य सुपुपं
तथा नेष्टं द्विपद्भोगविषर्जनम् । इति सुपुपम्

‘भूखाग्न्यम् सुवृज्जाता भवेच्छाया विपाणिनाम् । य-
क्षा भूजलपङ्क्तुत्या न यक्षा खानिलोद्भवा । छायायाः स-
म्भवः पूर्व, परत परित प्रभा । छायाया सम्भवः पूर्व
प्रभा तत्परमश्रुते । वर्षासात्वश्रिता छाया प्रभा वर्षस्य
माश्रय । लक्षणानि त नागाना पापानि च शुभानि च ।
छायावशात् फलन्त्येव छाया तेनातिलक्षणम् । यस्य स्था-
लक्षण भद्रं छाया भद्रा भवेत् त । न चासौ शुभदोहस्त्री
छायोपहतलक्षणः । पापलक्षणयुक्तोऽपि शुभच्छायायुतो-
गजः । फल लक्षणज हित्वा छायाफलमवाप्नुयात् । नी-
राजनेऽभिपेक्षे च ध्वजोच्छ्राये रणोदये । तेषु तेषु च
काष्ठेषु भवेच्छाया च शोमना । वक्षसि प्रतिमानेऽसे
कुम्भे कर्णे कटेपु च । निर्याणे मस्तकस्थाने वेद्योश्च
रूपोत्थयो । पिण्डिकाजघनाभोगे तेषु तेषु पदेषु
च । प्रदेशेषु प्रधानेषु छायाया वीक्षणं भवेद् । प्रयत्ना
पार्थिवी छाया वज्रजा जलजापि च । नेष्यते व्योमजा
छाया मातरिभवापि च । पार्थिवी क्षिप्रगम्भीरा
सर्ववर्णं विभाव्यते । छाया ज्ञासा च रक्ता च क्षिप्रधा जाम्बू-
नदाग्निजा । छाया नीलाम्बुदाभासा क्षिप्रधा सलिलस-
म्भवा । अव्यक्तपरूपा तस्य छाया गगनजा मता । धूम्रा
रूक्षा च वायव्या भस्माभा निप्रप्रभा तथा । एताच्छायाः
परीक्ष्या स्युर्भतङ्गे राजपूजिते । नीलाम्बुक्षेत्रे नीलाभा
नीलाङ्गननिभाऽपि च । काप्यक्ता पार्थिवी छाया
शुभिल्लेसकारिणी । मालार्कपद्माकङ्कल्लग्नगोपकस-
त्विभा । ज्वालाभा तप्रहेमाभा वज्रजा विजयप्रदा ।
छायाभ्ययी पय, शङ्कुन्दरूप्यनिभद्युति । सौम्याख्यया
प्रतीता च भर्तुरर्थप्रदा सटा । जलशुद्धुटसङ्गाया धूम-
द्युतिरतिस्थिरा । निन्द्या च व्योमजा छावानित्योद्देग-
फरी मता । सर्ववर्णरूपेताऽपि निप्रप्रभा भस्मसत्विभा ।
त्रिच्छिन्ना प्रिलता छाया वायवी सा भयावहा । वैरिञ्ची
वैष्णवी शैवी छाया माघवनी तथा । कौमारी राक्षसी
सार्धं गान्धरी च तथाऽऽसुरी । पृथाची चेति याच्छाया
श्यायादिव्या क्वचित् शुभा । भूतोत्थलक्षणे तासा भेदो-
नेह त्व कौत्तित् । तेजोऽतिसक्ता भद्रस्य पाटला भ-

वति प्रभा । छाया रक्तशला रूपतपद्मपुष्पनिभाऽपि वा ।
क्षणा च मन्दकरिण्यच्छाया त्व मृगहस्तिन । सलि-
नाम्बरधूम्रैव गीर्वाणायुधदर्शना” इति छाया ।

“हस्तिना विविधा ध्वानाश्चिद्रेभ्य करतोऽपि च ।
भवन्ति वायुवशतो गात्राणा वेदनेन च । प्रयात्पेभूमिप्रिक्तोपु
ध्वजे जातिकुलेषु च । नागेषु ह हितं याह्यं मत्तस्तव्ये न
जातिषु । हृषितोऽत्यस्तनिद्रान्द्रापितो हं हृति क्वचित् ।
यदि दन्तो शुभे देशे भयमे च वसुप्रदः । दर्शयेद्दृ हितं
भद्रं तत्फल स्फोतमादिशेत् । सरोधरे तथाऽऽरामे गोक्षे
विबुधवेश्मनि । निकृष्टे हृदादेशे हि विद्येयः शुभदे-
ध्वनिः । यात्रायामभिपेक्षे च तद्गादिशमये तथा । समये
चैव पुण्ये च हृ हितं स्थाक्खिप्रमदम् । व्यस्तादिकौष्ठे
बलभीकडुटस्थाने भयप्रदः । सुनोचे च प्रभूमे च प्रति-
श्यायदिनेषु च । अतिशीतेऽतिघर्मे च प्रमाते चाशुभोरव ।
भूतले न्यस्तहस्ते हि पर्यन्तयनोगजः । कूजन् निर्व्यथनं
कुर्यात् यदि वा नश्यतीश्वर । करेण हं हितोनागो दुश्चि-
त्तान्द्रपरिहृतः । छादिगेन्मन्त्रिणोनाशमथ वा पृथना-
पते । व्यायतश्रमहस्तस्य साक्षाधोगतचक्षुषः । जघने
वामतो बाल तथा निक्षिपतोऽसक्तः । (बाल बालधिसु) ।
निपीदतो लङ्घयतो हृष्टरोम्योविमूर्च्छितः । यामे नि-
क्षिप्य गण्डूपं हृ हितं स्यादनर्घकत् । खेय स्रवति
नागाना धमता यदि शोणितम् । (लेभ्य छिद्रेभ्य) तथा
मन्यान्देशे च प्राणिना क्षयमादिशेत् । यद्वाग्नेयी-
ष्ठलोभूता प्राच्या वाऽर्कोदय प्रति । दन्तो तोक्षुरव
कुर्यात्तदा स्यात् पावकाङ्गयम् । करेण यदि भातङ्को हं ह-
माण क्षम स्पृशेत् । आलाने लम्बमानस्तु स्युति क्षयमा-
दिशेत् । (संयुति युञ्जे) । आलाने लम्बमानस्तु शीतुर्ध्वन्
कुरुते ध्वनिम् । गालं प्रक्षोलयन्नागस्ततः प्रस्थानमादि-
शेत् । क्षिप्रुा करं पिपाणस्यं विपुलं भूजते यदि । नि-
रोक्षमाणो गगनं हता हृष्टिदाहरेत् । यदाभ्युन्नतवक्षोप
क्षमस्थानञ्च जिघ्रतः । तथा कुञ्चितहस्तेन हस्त गालं च
जिघ्रत । कुर्वतो दक्षिण हृत शर्मनिक्षिपतोऽपि यत् ।
हृ हितं स्यात्तदिष्टं तथाप्योन्यकरस्सृश । मृष्टीत्या शुभ-
वस्तूनि कुसुमादीनि चेद् द्विप । कुर्याच्छब्दं शुभ तेन
फलं शुभतर भवेत् । उर्ध्वं रभिसुख शान्तो यदा नदति
वारण्य । अरूक्षमध्यमानेन नदा तत्र जयो भुव । सुखेन
सगद् करवान् कर्षाभ्या उन्दुभिध्वनिम् । करेण मुर-
जारावान् कुर्वन् कल्याणकारकः । कल्लसादिसवाराभा

विकटान एमा स्तमाः” इति ध्वनि । गतिपथे त मा-
गुक्ते एषात् प्रायेण दर्शिते नातस्ते अतोदाहृते ।

“सत्य त्रिविधमिच्छन्ति श्रेष्ठमध्याधर्मगुणै । सात्विकं
राजवं चापि तामसञ्च निपाणिनाम् । एवामपि गुणान्नेया
बहवस्ते न कीर्त्तिताः । सत्वस्योक्तागुणा शौर्यं
बुद्धिर्षैर्ष्यं सुहृत्पता । रजसोये गुणास्ते च क्रोधोत्साहा
वपि क्वचित् । गुणाय तमसस्तन्नातमोहोहप्रमादिताः ।
ह्योमन्त कान्तियुक्ताश्च प्राज्ञाश्च चिरजीविनः । क्रिया-
ह्येवसहा आन्ता सात्विका सामसम्भवा । गिष्याय
मध्यसाध्याश्च कीर्त्तितानिर्भया क्वचित् । क्रियायोगसहा
किञ्चिद्वाजेष्टा मध्यमायुष । तामसा दु रिता मूढा विरूपा
लघुजीविता । युक्ताऽप्यन्यगुणै सर्वैर्भुतयेत् सात्विकं
गुणै । श्रेयोगुण स समरे तथाऽध्वनि मतद्गज । एषा
वागोशनिर्दिष्टा विषयामेक्षया स्थिति । भद्रे सर्वाङ्गित
सत्य, रजोमन्दे, तमो मृगे । देवगन्धर्वयक्षाणां पद्मगा-
सुररक्षसाम् । पिशाचानां शृणा तस्य वेद्य नागस्य
चेदितम्” । इति सत्यम् ।

‘यत् पूर्वसम्भवं सप्त सत्यं रूपं गतिः स्वर । तस्या-
त्करणात् युक्तमनूकमिति कोविदा । सत्यरूपजवारयैः
शुभानुकारिता शुभा । देवर्षिगणगन्धर्वनागानूका शुभा-
मता । एतमेव च दुष्टानुक्तोदुष्टाः प्रकीर्त्तिता । दैत्य-
रक्ष पिशाचामानसूक परिवर्जितम् । उपसिंहतरङ्गादि
समानूकामता हिपा । नेष्टाः सरटश्चादिदसमानाकृतियो-
गिनः” । अन्कम् ।

“आस्याच्चिकुचमकण्येपु मदनिस्रामवायुष । यत्कहमधु-
मूत्रेपु गन्ध सप्तपल्लवयेत् । इदमन्वाक्षिपेयेत वारणान्
धरणीपति । दुष्टगन्धान् सदा भूयोयत्नतः परि-
वर्जयेत् । सर्पिर्षुधुसुराजाजदधिकीरानुकारकः । शाख्य-
क्षीरीरमदिरापद्मकाण्डिसन्निभ । मालतीकेतकीजातो-
चन्दनाधिकसोरभः । सुरसासफलाभोगोगन्धोनागस्य
सम्मत । असृष्टमूत्रशकृत्पूतिवसाकुणपकुत्सित । पक्षि-
नोऽपुष्पाखण्डुदिसप्ततिगर्भनिर्गर्भत । शरोद्भृशुकरसम
रुनयानधूमसन्निभ । मोनमत्कुण्डलव्यस्य गन्धोनागस्य
दु खद ” । इति गन्धः ।

“पञ्चधा विदितं स्याच्च विषयेयं सामजन्मानम् । अत्य-
थोत्तानगम्भीरप्रत्यर्थान्धर्भेदत । यस्तूहातादृहजते दूरा-
दसादि सक्तुचेत् । अत्यर्थं सङ्कुचेत् सृष्ट स गजोऽत्यर्थं
दिता । योऽपि त्यक्स्वर्षमात्रेण रोमस्सर्षेवयेन वा ।

विद्यादृग्गुणाद्गुणादींश्च स म्यादुत्तानभेदिता । स्वगन्धेदत् शो-
णितसायात् त्रीप्रत्यय्यमादपि । अद्गुणादीन् विजानाति
स हि गम्भीरभेदिता । गन्धतोऽगन्धं वेत्ति गन्धैवेति भ-
याहृत । विपरोतमतिनांगो श्रेय प्रत्यर्थभेदिता । प्रले-
ति पार्यमाणो यो निरगृहीतय गच्छति । प्रतिज्ञोज्ञा
यते संज्ञा सोऽपि प्रत्यर्थभेदिता । गन्धतः गन्धैर्षि-
श्रय वेत्ति श्रगाहृत । प्रलेति प्रतिपिद्धय नोद्यमानश्च
गच्छति । यथासंज्ञं पिदध्याश्च सर्वकर्माणि योऽद्गुतम् ।
अत्यर्थभेदिन प्राप्नोजानोयात्त शुभं गजम्” इति त्रिदितम् ।

‘मतद्गजेर्गिर्षं वक्ष्ये गृह्यु तद्वधानतः । शुभज्ञा-
नञ्च येन स्यात् यात्रादिषमये श्रप । अन्वयात् गतो-
हन्त्यात् किञ्चिदुरूप यदि हिप । तज्जय, प्रतिबाल त
रूपाहत्या पराजय । एहा रिपूमभिस्रसान् वार्यमाणो-
ऽपि चेद्गज । प्रजेत्तद्विनयोमून यदि वा प्राप्तवान् वये ।
दक्षिणेनायपादेन क्षितिस्तुपाटयेद्यदि । उत्तोलवेहाम
पाद तदा जयसदीरयेत् । करेण चापहस्तेन यदा पृथ्वी
प्रमार्जयेत् । विश्वस्येन कर्षी च तदा सौख्य समादि-
येत् । मेचक कुटिल कृत्वा कर जिप्रति चेत् हिप ।
मसृष्टहृदयाङ्गमिष तदाभ्युदयमादिशेत् । दक्षिण त यदा
दन्तं दन्ती प्रष्टदितेन्द्रिय । परिपूजति हस्तेन तदा स्यात्
प्रियसद्गम । तथैव गलसन्निश्च पुम्करेण पराभ्युत् ।
श्रीयोगसप्तयात त वारणोविनिवेदेत् । सङ्कोच्य दक्षिणं
पाद वामपादेन वा भुवम् । विखिडेहारश्च शिष-
स्तङ्गुः स्यात् पराजय । यदा त दुर्भनादन्तं वामं
हस्तेन शोधयेत् । तदात्मनोवदेन्नाथ यातवर्ष निवा-
दिन । करेण वामगात्रं च शिषगात्रं प्रमार्ष्टि चेत् ।
तदानिष्टं भवेद्दुर्भुतन्यथा च शुभं भवेत् । व्यसनान्
पतेत् तस्य कक्षमन्त्रे यदा द्विपः । माभिनन्देच्च सात्यादि
तदा परिमथो भवेत् । अकस्मादेव कुप्सन्ति भ्रमन्ति च
पतन्ति च । करिण्यो यदि तद्विद्यात् विपहं सप्तपल्लितम् ।
यदा पश्यति मातङ्गोविद्भवश्च पराजयम् । प्रवास पर-
राद्ग वा तदा भवति दुर्भनाः । अदशत्रुचपीडानां
करेण परिवीज्यमात् । गखण्डुपदेशनिमेपात् सव्याजसप-
सर्षणात् । अकस्माच्च स्वलक्ष्या धरवत्या प्रशिपतन्मात् ।
जालप्रतारवैस्रख्यादहितमध्यसेवमात् । अत्यर्थतया गन्ता
पादाप्यनेगनादपि । द्रु तदद्गुःदिपोस्तुलादकस्याचकरः करी ।
आत्तपहोजलोत्तीयोऽरिपूषा पश्यं वदेत्” इति गम् ।

“आयते द्विभिधः क्रोधः संचारश्च विवाचिनाम् ।

शिव्यक्रोधोद्भवः स्यात्किटोऽगिद्यरोपयम् । यः क्रुध्यति चिरेणैव ऋद्धक्रोधो भवेदपि । वाग्दण्डमात्रवन्मैत्र्य प्रतिपिद्धो न सृष्टति । अयुशाम्यति रोपाञ्च स शिव्य-क्रोधसंश्रित । इत्यने सर्वकार्येषु शुभजातिर्भतद्गज । य क्रुध्यत्यचिरिणैव ऋद्धक्रोधो भवेदपि । प्रतिपिद्धस्य वाग्दण्डतोच्छ्रप्रजनकाङ्क्षुर्गुं । सुहृत्स्यैव चिरेणापि रोपा-हिरनिमेति च । अगिद्यक्रोधसन्नोऽसौ विज्ञेयो वारणा-धमः" इति कोप । विस्तरस्तु पालकाव्यादी दृश्य ।

इभकणा स्त्री० इभोपपदा कणा शाक०त० । गजपिप्पल्याम् । इभकेशर पु० इभमद इव केयरोऽस्य । नागकेशरे "शृङ्गा-टकात्मगुप्तेभक्तेगरागुरुवन्दनं" सुशु० ।

इभगन्धा स्त्री इभस्य गन्ध एकदेशोदन इव उपमस्या । ना-गदन्त्याम् सा च स्यावरपिपमेद । यथा सुश्रुते "मूलं पलं फल इयं त्वक्क्षीरं सारण च । निर्यासोधातश्चैव कन्दश्च दशमः स्रुतः" इत्यपक्रम्य "कुसुमवर्तरेणुकाकरम्भमहाका-रम्भकूर्कोटकरेणुक्खद्योतकचर्मरीभगन्धा सर्पघातिनन्दन सारपाकादीनि द्वादश फलविपाणि" इति विभज्य "शुष्क-शेफः फलविषैर्दाहोऽन्नद्वेष एव चेति" तद्विकारो दर्शितः ।

इभदन्ता स्त्री इभस्य दन्तइव शुभ्रं उपपमस्याः । गजदन्त शुभ्रपुष्पवत्या । नागदन्त्याम्, सा च स्यावरफलविपा । इभनिमीलिका स्त्री इभं हस्तिनमपि निमीलयति सेवनात् निद्रापयति । इभद्रायाम् । इभस्येव निमीलिका । रन्ध-ग्ध्राम्

इभपालक पु० इभ पालयति । (साङ्गत) हस्तिपके ।

इभपोटा स्त्री पोटा सु लक्षणा इमी परनिपात उं वद्भावश्च । सु गजलक्षणादुक्ताया हस्तिन्याम् ।

इभभर पु० इत० । गजसमूहे [सिंहे ।

इभमाचल पु० इभमाचलयति आ+चल-णिच्-वा० ख ।

इभया स्त्री इभैर्यायते मध्यतया प्राप्यते या-कर्मणि षजर्थे क इत० । स्वर्णक्षीरीष्वे रत्नमाला इभपेति वा पाठः ।

इभयुवति स्त्री युवतिरिमी पूर्वाभि० उं वद्भावश्च । युवत्यां हस्तिन्याम् वा हीप् ।

इभास्य पु० इभस्यास्त्रास्या यस्य । नागकेशरे हिक्य० ।

इभानन पु० इभस्याननमेवानन यस्य । गजानने गणेषु तस्य वक्त्रा तदाननत्वं तथोक्तं 'स्वय गोलकनाथश्च सुगयकस्य प्रभावत । पार्वतीगर्भजातश्च तव उलो भविष्यति । स्वय देवगणानाञ्च यन्मादीयः क्षपानिधि' । गणेषु इति विख्या-तो भविष्यति जगन्मये । 'यनिदृष्ट्या शिरस्त्रेदान् गज-

वक्त्रेण योजितः । गजाननः शिशुकोन नियति' केन बाध्यते" ब्रह्मर्षि पु० ई० ख० । यनिदृष्ट्या तच्छिरस्त्रे द-कथा तत्रैव १० ख० । 'पार्वतीवचनं श्रुत्वा सोऽनु-मेने हृदा स्वयम् । पश्यामि किं न पश्यामि पार्वतीसुत-मित्यहो । यदि बालो मया दृष्टस्तस्य विघ्नो मनेद्दु-धुधम् । अन्यथा मे प्रलापस्तत्परत ख्यातरणम् । इत्या-लोच्य च धर्मिणे धर्म कृत्वा स्वसाक्षिणम् । बाल इष्ट मनश्चक्रे न बालमातर यनिः । विषण्णमानसः पूर्वं शुष्क-कण्ठीषतात्कृत् । सव्यलोचनकोपेन दर्शय च शिरोर्मु-खम् । यनिश्च दृष्टिमात्रेण चिच्छेद मच्छकं सुने । चक्षुर्निवारयामास तस्यौ नस्नानन यनिः" एवं शिरस्त्रे-दृष्ट्या । "तान् सर्वान् मूर्च्छितान् बह्व चारुह्य गरुडं हरि । जगाम उपमद्ग्रा स उचरत्सां दिशि स्थिताम् । उपमद्ग्रा नदीतीरे दर्शय काननस्थितम् । गजेन्द्रं निद्रित तत्र शयान हस्तिनोयुतम् । दिश्युत्तरसां शिरसं मू-च्छितं सुरतश्चमात् । परितः शवकान् कृत्वा परमाम-न्दमानसम् । शीघ्रं सुदर्शनेनैव चिच्छेद तच्छिरो मुदा । स्यापयामास गरुडे रुचिराक्तं रजोहरम्" । गज-शिरस्त्रेदृष्ट्या तत्पत्न्या स्तुतेन हरिणा तस्य कल्याण जीवन धरोदत्त इत्युपवर्ण्य । "व्यागत्य बालकस्याम बालं कृत्वाऽथ वक्षसि । रुचिरं तच्छिरः कृत्वा योजयामास बालके । ब्रह्मसख्यी भगवान् ब्रह्मज्ञानेन लीलया । जीवन योजयामास हृद्धारोच्चारणेन च । पार्वतीं बोध-यित्वा तं तत्त्वा क्रोड्ये च त शिशुम् । बोधयामास तां नाथ आध्यात्मिकविबोधने" "सेनाचरीभवदिमाननदामवा-रिवासेन यस्य जनितासुरभीरुण्यी" नैप० । इमयज्ञेभसुश-गजानमादयोऽप्यत्र । "तं नमामि गजाननम्" साधवः । इभारि पु० ई० ख० । सिंहे इभामिह्लादयोऽप्यत्र । [यद्दृष० । इभोषणा स्त्री इभोपपदा षण्णा शाक०त० । गजपिप्पल्यां इभ्य ति० इभ गजमर्हति दण्डा० यत् । इभचुरगजादि-धनादेः २ श्वेषे २ हस्तिपके च पु० । 'उपस्तिर्हे चाक्रायण इभ्यथाने प्रजायक उवास" छा० उ० तस्य भाष्ये इभो हस्ती तमर्हतीतीभ्य ईश्वरोहृत्कारोहोवेति । "जामि सिन्धूना भ्रातेव स्वस्वामिभ्यान् राजा वसान्यत्ति" छ० १, ई ५, ४, सार्थे कन् । इभ्यककत्वैव स्त्रियान्त टापि वा अत इत्त्वम् इभ्यका-इभ्यिका । इभाट्टाया द्वियाम् । इभ्यतिल्विल ति० इभ्यस्त्विल्विल उपद्वय । गजादिभि मचु-रे आदेः । 'यदि प्रतीचोवादिभ्यविष्विष इव धान्यति-

स्विको भविष्यतीति विद्यात्" यत० ब्रा० ४,५,८,११,
 इभ्या स्त्री इभमर्हति सेव्यत्वेन दग्धा० यत् । इहस्त्रिन्यां
 २ यज्ञकीदृशो च मेदि० ।
 इमथा अय्य० इदम्-इवाथै-यात् "मत्प्रपूर्वविश्वेमात् याञ्
 छन्दसि" पा० सू० निर्देशात् नि० इमादेशः । इदा-
 गीन्ननतस्यु० । "त मत्प्रथा पूर्वथा विश्वेमेमथा इव व्ये-
 षताति" वृहस्पद स्वर्षिदम्" अ० ५,४४,६ । "प्रतथा
 उरातमयजमाना इव पूर्वथाऋदीया पूर्वै यथा । विश्वथा
 विश्वे सर्वे प्राणिनो यथा । इमथा इदानीं वर्त्तमाना य-
 जमाना इव" भा० "इदस्युक्" यजु० ७ अ० ११ च पठिता ।
 इयसु त्रि० यज+घन उ वेदे नि समसारणम् । यद्युमिच्छी
 "धन्वन्निव प्रापा स्वसि स्वमग्न इयस्ये" अ० १०,४,१,
 वेदे प्रायेण सर्वत्र वि० समसा० । "सुम्" नां स्वरिहृषणा-
 वियञ्चन्" १,१५२,२, देवाना इयन्मनो यजमान इयस्यति"
 अ० ८, २१,१५,
 इयत् त्रि० इद परिमाणस्य इदम्-वहृप् । एतावदर्थे
 "नीते यदि नवनीत कियदिति यथोदया ष्टः । इवदिति
 गुरुजगसविधे विष्टतधमिठाप्रयोधर पायात्" उद्गट ।
 "इयान् वाव किल पर्यायावती यपा"येत० "इयन्ति वर्षाषि
 तथा मञ्जोप्रम्"रघु "इष्टि निक्षिपतीति विश्वमियता मन्या-
 महे ड स्थितम्"वा० द० । अल् साधनप्रकारः इदम्+प-
 रिभाषणार्थे वहृप् वस्य यः इदम् इष् "यस्येति" पा० प्रक-
 तीकारलोपे । अत्रभात्वस्थिति । अतएवात्त बैयाकरणा
 औपनिषदाश्च पठन्ति । "उदितवति परस्मिन् प्रत्यये
 शास्त्रयोनी गतवति विद्यथञ्च प्राकृतेऽपि ऋषये । सपदि
 पदमुदीत क्लेष प्रत्ययोत्य तदियदिति सिमीते कोऽदा
 पण्डितोऽपि । स्त्रियां ङीप् ।
 इयत्तस्त्री कृत्विता इयत्ता कृत्विताये कन् ङुस् ।
 कृत्वितेयत्तायाम् । तत अर्थे आ० अन्वये अच् । कृत्-
 वितेयत्तायुते अल्पप्रमाणे "इत्तकं कृष्यन्कृष्यक भिनङ्गा-
 र्मना" अ० १,१६१,१५,
 इयत्ता स्त्री इयतो भाव ङ् । १सीमाया, २परिमणे, ३सं-
 ख्यायाञ्च । "न गुप्यानामियत्तया" "ययः परिच्छेत्,मि-
 यत्तयाञ्चम्" इ कृतया रूपमियत्तया वा"इति च रघु ।
 इयस् त्रि० इ-कृत्वरि अचनु किञ्च । १गन्तवि भावे अचनु ।
 २गतौ "तेषा ह्ययसेषाच किमिह कर्त्तव्यम्" यत० ब्रा० २,
 २,१,१,
 इ-ईवां कर्त्त० यक् सम० । इर्यात इर्यते ।

इरज्-ईवांया कर्त्त० यक् प० । इरज्यति । "इरज्यन्त्ये-
 प्रथयस् जन्त्यभिरको राय" अ० १०,१४०,४ । "इर-
 ज्यन्त यच्छु रूधोविवाचि" अ० ७,२३,२, यदेयामयं जगता-
 मिरज्यसि" अ० १०,७५,२ । "युव विप्रस्य मन्मनामि
 रज्यथ" अ० १,१५१,६ ।
 इरण त्रि० ईरिण+ण० । जयरभूमौ अमरटीका रमा० ।
 इरम्भद् घ० इरया जनेन अन्नेन वा माद्यति वज्रेते इरा-मद-
 अच् नि० सुस सुम् च । इवज्वाग्नौ श्वाङ्गवानशे च ।
 "इरम्भद् इहृडुक्थ यदन्त" यजु० ११,७४ ।
 "इरया अन्नेन माद्यति उच्य पश्यात्वादि" पा० नि० "नेद-
 दी०" इहृते इवामहे इत्येतदिरम्भदमितोरया ह्येव मत्त"
 यत० ब्रा० ६,६,२,४ ।
 इरस् इरज्वन् कर्त्त० इरस्यति "मात्रपूत्राद्यश्च इरस्यः"
 अ० ७,४०,६ । "यथा इरस्यवीदम्" अ० १०,८६,३ ।
 इरा स्त्री इष्-रक् इं काम राति रा-क वा । इभूमौ, श्वाधि,
 श्चरायाम्, ४जने, ५अन्ने च । "इरा विश्वकौ भुवनाय
 जायते यत्पूज्यस्यः पृथिवी रेतसावति" अ० ५,८,८,
 १ । "इरामक्षा ओदन पित्तमाना" यत० ब्रा० ६,६,३३ ।
 ईकस्यस्य पत्नीभेदे । "वर्षपत्य समाख्याता अक्षयस्य
 वदास्यहम् । अदितिर्दितर्दहःकाञ्च अमायुः सिद्धिवा
 मुनिः । कङ्क माधा इरा क्रोधा विनता सुरभिःश्या"
 इत्युपक्रम्य "इरा ह्यल्लतायज्ञीह्यजातीश्च सर्वशः" ।
 अस्त्रेति शेषः । गरुडपु० ।
 इराक्षीर पु० इरा जलं क्षीरमिवास् । क्षीरसङ्घे ।
 इराक्षर न० इरायां जने भूमौ वा चरति चर-ट ईठ० ।
 श्वर्षीपथे लिङ्गा० २भूचरे श्चक्षचरे च त्रि० स्त्रियां ङीप् ।
 इराज पु० इरा घृतेव अजति विक्षिपति अज-अच् न भी
 भाव । कन्दर्पे इथा० । [लिङ्गा० ।
 इराञ्जर न० इरा जलमञ्जरमिय यस्य । वर्षोपथे करकावाम् ।
 इरावत् इरा+भूषि मत्प मस्य व । सङ्घे तल भव अच् ईरा-
 यतः । अर्जुनेन नागकन्यायास्तृपादिते श्वीरभेदे तड-
 त्पत्तिकथा" भा० भी० ६,५० ।
 "अर्जुनस्यात्तज श्रीमानिरावाक्काम वीर्यवान् । कुवावां
 नागराजस्य जातः पार्थेन भीमता । इरावतेन वा
 दत्ता ज्ञानपत्या रूपात्मना । पत्नौ हते सुपथेन तपसा
 दीनचेतना । मार्थार्थं ताञ्च जपाञ्च पाचः कामवशा-
 त्ताम् । एवमेव सप्तपद्मं परचेलेऽर्जुनात्मजम् । व
 नागञ्जोके सहस्रो नात्ता च परिरक्षितः । मित्रमेव

परित्यक्त पार्थिवेवाह् रात्मना । रूपवान् बलसम्पन्नो युष्-
वान् सत्यवेत्तम । इन्द्रलोकं जगामाशु श्रुत्वा तत्वा-
र्जुनं गतम् । सोऽभिमन्य महाबाहु पितरं सत्यविक्रमम् ।
अथमादयदयपो विनयेन कृताञ्जलि । न्यवेदयत् चा-
त्मानमर्जुनस्य महात्मन । इरावानस्मि भद्र ते पुत्र-
श्चाहं तव प्रभो । । माह सभागमो यश्च तत्सर्वं प्रत्यवेद-
यत् । तच्च सर्वं यथाहत्तमसुसम्भार पाण्डवः । परिपूज्य
सुतश्चापि सोत्मन सहय युष्मै । प्रीतिमानभवत् पार्थो
देवराजनिवेशने । सोऽर्जुनेन समादिष्टो देवलोकं तदा
वृष । । प्रीतिपूर्वं महाबाहुः स्वकार्यं प्रति भारत ।
युद्धकाले त्वयास्माकं सहा देयमिति प्रभो । षाढमित्येव-
नुक्त्वा च युद्धकाल इहागतः ।

“इरावन्तं तु निहतं दृष्ट्वा पार्था महारथा ” भा०भो०
६२७० । “युत्वं विनिहतं श्रुत्वा इरावन्तं धनञ्जय ।” ६५
७० । २मदीभेदे स्त्री लोप् । भा० स० प० ६७० वरुण-
सभावर्षेने । “इरावती वितस्ता च सिन्धुर्देवनदी तथा” “इ-
रावत्या हतो भोज कासर्वीर्यसमो युधि” भा० व० १२७०
“यतश्च कामह तोर्या तथा रस्यामिरावतीम्” । भा० क० ४४
७० । “इरावत्यां महाभोजावग्निसूर्यसमौ युधि” इरि०
१६१ । “इरावती धेनुमती हि भूत” ऋ० ७, ६६, ३ । ४ अक्षा-
दिशुक्ते त्रि० “याषिष्ट यर्षिरश्चिनाविरावत्” ऋ० ७, ४०
५ । “इरावत् हविरसाटियुक्तम्” भा० । “सुन्दतायन्त
सुभगा इरावन्तोऽहत्तप्रमा ” अथ० ७, ६०, ६ ।

इरावती स्त्री इरा भूमिम् अथति अथ-भा० अथ लोप् ।
वटपत्नीहृत्ते, सा हि पापापभेदनेनापि भूमिमाच्छादनात्
पाठयतीति तस्यास्तथात्वम् ।

इरिकावन न० इरैव कन् अत इत्त्वम् इरिकाप्रधान वनम् ।
सुभ्रा० “इरिकादीनि वनोत्तरपदानि सञ्जायाम्” पा०
ग० सू० पाठात् न यात्वम् । जलप्रधाने वनभेदे । इरि-
कादीनि च “इरिका निभिर समीर कुवेर हरि कर्भार” ।

इरिण न० ऋ-इम किञ्च । १ ऊपरभूमौ, २ निराक्षब्धे, ३ शून्ये
च । “यथा गौरो व्यपाकतं त्वय्यज्ञे त्ववेरिणम्” ऋ० ८, ४,
३ । “यथेरिणे वीजममूना न वग्ना सभते फलम् ” मनुः ।

इरिन् त्रि० इर-कण्डू० षिनि यलोप । १ प्रेरके । “न
येपामिरी सवस्य ईट छा” ऋ० ५, ८७, ३ । २ ईर्यं के च ।
इरिभेद उ० इरी रोगादीर्षकं । भेदोनिर्वाचो यस्य । विट्-
ञ्छिरे । “इरिभेदः कषायोप्यो सुखदन्तगदास्रजित् ।
इति वरुण विषमञ्चे शकमिजुषविपप्रहान्” भावप्र० ।

इरिविज्ञिका स्त्री इरिविज्ञैव कन् । “पिङ्गकासुसमाङ्गस्या
हत्तासुपरजाञ्जरात् । सर्वात्मिका सर्वविज्ञां जानीया-
दिरिविज्ञिकामिति” निदानोक्ते मत्तकस्यो व्रणभेदे । कन-
भावे इरिविज्ञायत् । “इरिविज्ञा गन्धनाम्नी कला
विस्फोटकास्तथा । पिसजस्य विसर्पस्य क्रियया साधये-
द्विपक्” सुश्रु० ।

इरीम् उ० इ० त० । १ वरुणे, २ वागीशे, ३ भूमिपतौ, ४ विष्णौ च
इर्गल न० स्त्री अर्गल+उ० । द्वाररोधके काठभेदे तस्मै
हितम् अर्गपादि० यत् । इर्गल्य ऋ इर्गलीय ।
तत्साधने हृत्ते ।

इर्ये त्रि० इर-कण्डू० अच् वेदे नि० न यलोपदीर्घौ ।
प्रेरके । “यूय राजानमिर्यं जनाय विभ्वतिष्ठम्”
ऋ० ५, ५८, ४ ।

इर्वारु स्त्री उर्व-आरु पृथो० । (काकुङ्ग) १ कर्कशात् ।
२ हिसके त्रि० । “सिंहव्याघ्रकतरञ्चू च्छ्वीपिमाच्छारव-
गालसृगेर्वारुकमष्टतयो गुहायया ” सुश्रुत ।
सृगेर्वारुकः सृगहिसकः । आलु । इर्वारुप्युक्ताये ।

इवारु(लु)शुक्तिका स्त्री इर्वारु (लु) शुक्तिकेव स्वयस्फोट-
नात् । (फुटी) (स्वय भिन्नविपक्ककर्कशात्) ।

इल ययने अक्ष० गतौ लोपे च सक० तदा० पर० सेट् । इलति ।
ऐलीत्इयेन ईचत् इलित इल ।

इल लोपणे चुरा० उभ० सक० सेट् । एलयति ते ऐलितत् त ।
ऐलयीत् ऐलिष्ट “कथं वातमेलयति कथं न रमते मन ”
अथ० १०, ७, ११ । “आषा देवताणां याथां कामयते
सा भूत्वेलयति” यत० ब्रा० १०, २, ८, ८ ।

इलविला स्त्री उलस्यघनिपत्त्रात् कुवेरजनन्याम् । एतत्-
सम्बन्धेनैव कुवेरस्य ऐलविल इति नाम ।

इला स्त्री इल-क । १ भूमौ, २ गवि, ३ वाचि, ४ जम्बुद्वीपस्य-
नववर्षमध्ये वर्षभेदे तत्समीमा खेलाहत्तग्रन्थार्थे वक्ष्यते ।
५ वैष्वतमनुकन्याया नृधपत्त्रात् । सा हि विष्णु वरात्
उंस्वमासाद्य पुन शङ्करमापात् स्त्रीत्व गता बुधस्युत्तास-
पगस्य पुरुवरसमुत्पादायामासेति उराणे प्रविद्धम् । तच्च
इलापदे उक्तप्रायम् ई स्वप्रथीके त्रि० ।

इ(ए)ला कण्डू० उक् प० अक्ष० सेट् । इ(ए)लायति ।

इलाहत्त न० इला शुचिरीवाहत्तं निषधादिभिः । नवव-
र्षात्कजम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे तच्च वर्षम् “पथान्माख्यत,
प्राच्यां गन्धमादनशैलत । इलाहत्त नीलगिरेर्वाम्यतो,
निषधाददम्” इत्युक्तं पदं सीमावर्षभे देयेऽपि । “माख्यवाच

यासपि "अप इष्य होतरित्यप इष्य होतरित्यैवेतदाह" यतः प्रा० १,८,१,१५। गतौ तदादिरपि इपति मिरु० । अतु+अन्वेषणे गत्रेषणे "अन्वियन्लक्षत सीताम्" रामा० "यावतेनामन्वेष्यामि" शकु० । "न रत्नमन्वियति ऋग्यते 'इ तत्' कुमा० । "तस्यान्वियन् वेतसगूटं प्रभव स" रघु० । स्वार्थे णिच् । तत्रैव "राममन्वेषयामि" सा०ट० । प्र+प्रेरणे । "अप्रैपीज्ञाजपुत्री सा सुराहारो तयान्नाकम्" भा०व० १६ अ० । 'गत्या प्रैपीञ्च रावणम्' भट्टि 'अ-ध्वर्युप्रेपितोमैत्रावरुणः प्रेष्यति" आश्व०ग० । "शौनः श्रेफ च प्रेष्यति" कात्या० ११,६,१ "अग्नीषोमाभ्या आगस्य वपायै नेदसे प्रेष्य" अत० प्रा० १,८,२,२७ । षञ् प्रैष्य । श्यत् प्रैष । स्वार्थे णिच् । प्रेषयति प्रेषयामास । 'स च मा प्रेषयामास' रामा० । [पितः पर्येष्या । परि+षत्कारपूर्वकनिव्योजने पर्येष्यति स्वार्थे णिच् पर्ये-इष वाञ्छायाम् तदा० पर० षक० सेट् वेट् क्तु० । इच्छति, "इच्छामि सर्वाङ्गिताम्रयाते" कुमा० । इच्छेत् "यदीच्छे-द्विपुलान् भोगान्" मल० त० पु० । "राजान्नेवासि-याञ्छेभ्य सीदन्नोच्छेद्वन क्षुधा" या०श्रु० । ऐच्छत् ऐपीत् "ऐपी पुनर्जनजयाय यत्पम्" भट्टि इयेय "इयेय न कर्तुमवध्यमात्मन" कुमा० ईपत् । इच्छन् "किमच्छन् कस्य कामाय किमर्थमनुष ज्वरेत्" श्रुति ।

एपिता—एटा एपित्वा—इटा । भावे श इच्छा "व्यात्मजन्त्या भवे-दिच्छा" न्यायका० । इट "ऋष्टोऽसि मे सखा वेति" गीता । कर्मणि इष्यते "तिरावाञ्छुद्विष्यते" ऋतिः । एष्व्यं एपि-तव्य । "एष्व्या बहव पुत्रायद्योकोऽपि गया व्रजे न्" पु० । अतु+अन्वेषणे । "त खल्वन इषाम्पीपु" यत० प्रा० । "इन्त तगामानमन्विच्छामो यमन्वेष्टा" छा०उ० । "अतु-पटवन्वेष्टा" पा० "यय तत्त्वान्नेपात् मधुकर । इतस्त खलु कृती" शकु० ।

प्रति+ प्रतिपद्ये प्रतीच्छति (प्रतिगृह्णाति) । "तत प्रतीच्छ ग्रहरेति वादिनी" नैप० "क्षुपा प्रतीच्छ मे कस्याम्" प्राप्नो व "बुद्धौ शरणमन्विच्छ" गीता । स्वार्थे णिच् वेदे० नि० गुणाभाष । इपयति "इच्छंस्तदा-स्त रायेप मदन्त इपयेम ज्योतिः" अ० १,१८५,६ । "इपयेम इच्छाम" भा० ।

परि+अन्वेषणे च परोच्छति (अन्वियति) "मगवन्त मा अह-नेभिरास्विष्ठैः पर्येषियम्" छा०उ० ।

अभि+अन्विच्छायाम् अभिष्टम् ।

इप आभोक्षण्ये क्रूरादि० पीनः पुन्ये पर० षक० सेट् । इप्याति इप्यात इपाय । "इप्याप्रियाणासं महेबास सर्षलोक मरुपाय" यजु० ११,२२,अ० । ऐप्यात् ऐपीत् । एपित एपित्वा । प्रेरणे च । "भिनश्चिर यवसा यज्वमिष्णन्" अ० ४,१७ १ । इप्यन् प्रेरयन्" भा० । इच्छार्थेऽपि "पृथीरिपयरति मध्व इप्यन्" अ० १,१८१,६ । "मध्व मधुन इप्यन् इच्छन्" भा० । आभी-क्षणश्च क्रियापीन पुन्यम् । क्रिया च धात्वर्थविशेषः स च पाश्चात्यादिरेव तस्येवाभीक्षण्यदोतनेऽप्य साधुत्वम् इप गतौ भा० उभ० षक० सेट् । एपति ते । ऐपीत् ऐपिट अतु—अतुसरणे । अन्वेषति । "अन्वेषन्तीवन् राजन्" 'देयमन्य दुराचारमन्वेषन् यानराक्षया" रामा० ।

इप् त्वि० इप—इच्छाया क्तिप् । इच्छायुक्ते । इट्पर । 'पिदादूर्जं गतक्रतु विदादिपम्" अ० १,२,४ । कर्मणि क्तिप् । इप्यमाणे त्वि० श्यन्ने स्त्री 'मधुमतीम इपकधि' यजु० ७,२, "आश्विनायश्चरोरिष १,१,१ । "इषे त्योञ्जं त्वा" यजु० १,१, । इष्यते इप—अन्तम् तयर्थे कर्मणि क्तिप् । ४ एषणीये । "इपस्तुतो महामहे" अ० ५,५,०,५, "इप एषणीयस्" भा० । इप—गतौ भावे क्तिप् । ५ यात्रायाम् स्त्री

इप पु० इप—गतौ क्तिप्—इट् यात्रा साश्विन्, भासे जिगीषूणा-मस्ति अर्थे आ० षक० । सौरे चान्द्रे च आश्विने ऽभाषि । "आश्वग्ये माद्रमासे युवतिगृह्णते चार्धेष्टाम प्रदिष्ट" राजमा० उक्ते "सौराश्विनस्य यात्रायाम् अर्धेष्टामदत्तात्तथा-त्वम्" । अत एव रघो 'सरित' कुर्वती गाधा पयसाश्या-नकर्दमान् । यात्रायै नोद्वामास त शक्ते प्रथमं शरत्' । शरत्कालस्य रात्रा यात्रार्थत्वशक्तम् । शरदुत्थं "इषचोर्जं शरदिति" श्रुत्युक्त आश्विनकार्तिकमासकाल काल तस्य च सौरत्वश्रुतयन्दे वक्ष्यते "आमेखल सञ्चरतां वनागं आयामिषे सातुगतां नवषेष्थ" कुमा० पाठान्तरम् । "अनि मिषेऽमिषेक्ष्यमप्यत" भाष । तत्र चान्द्रे "इषे मास्यसिते गच्छे नवभ्यामार्दयोगत" तिथि० देवीपु० अत्र चान्द्रोगौष "यच्छट्पार्ज्वं खीपधः पथ्यन्ते तेनोद्देताविषचोर्जं" यत० प्रा० अ० ४,२,१,१७, "अन्तभूतयद्यर्थे भावे वज्रं क" । प्रेषणे "इषवान् सम रेजति" अ० १,२६,६, "इपवान् प्रेषयवान्" भा० । इप—इच्छायां कर्मणि धञर्थे क इच्छन्ने म० निश्च० ।

इषणि स्त्री इप—भावे अनि वेदे० नि० गुणाभाष । प्रेषे

विद्येपलिप्ता । नुष्य द्विषाणेन्दुमिता १५२ । गुरोः पट्टप्रति ७६ । शुक्रस्य पट्टिदा १६ गुह्या । यने, खलीन्दु १२० मिता वेदितव्या । तथा युध-शुक्रयोर्गौ गणितगतौ पातो तौ स्वस्वगोमकेन्द्रेण युक्ती कार्यौ । एवं स्फुटी क्ष । व्यत्रोपपत्तिः । मध्य-मगतिशासनाया वेधप्रकारेण वेधवलये चक्षुर्विद्येपोप-त्तिर्दर्शितैव । कित्यन्यफलज्याधर्षतुपा गद्विदरेण तस्यं यदा र्गं घकेन्द्र भवति तदा त्रिज्यातस्य गोमकयो भवति तस्मिन् दिने वेधवलये यावान् परमो विद्येप उदमभ्यते तावान् चक्षुस्य परमो मध्यमविद्येप । एवमेते भीमा-दीनासुपलम्बा पठिताः । अथ ज्ञशुक्रयो पातस्य स्फु-टत्वस्यते । भगवत्साध्याये ये युधशुक्रयो पातभगणा, प-ठितास्ते स्वगोमकेन्द्रभगणैरघिका सन्तो यास्तथा भवन्ति । ये पठितास्ते स्वत्याः कर्मलाघवेन सुखाद्यम् । अत पठि-तचक्रमथौ स्वगोमकेन्द्रयुतौ यास्तत्रभगणनिपपत्तौ स्फुटी भवत । तथा शोक गोवे 'वे चात्र पातभगणाः पठि-ता ज्ञशुक्रयोस्ते गोमकेन्द्रभगणैरित्यादि' । इदानीं चक्षु-विद्येपानयनमाह' प्रमि० । "मन्दस्फुटात् खेपरत, स्वपात युक्ताङ्गु जज्या पठितेषुनिधौ । स्वगोमकणैर्न हता शर स्यात् सपातमन्दस्फुटगोखदिक् " ख० । "मन्दस्फुटाट्टुपहात् स्वपातयुक्ताङ्गु जज्या साध्या । सा चक्षुस्य पठितेन शरेण गुयया स्वगोमकणैर्न भाज्या फल स्फुटविद्येपः स्यात् । सपातो मन्दस्फुटो चक्षुो यदि राशिपट्टकाट्टनसदोत्तरो विद्ये-पोऽन्यथा दक्षिण । व्यत्रोपपत्तिः । मन्दस्फुटो चक्षु स्वगोमप्रतिमण्डले भवति । तत्र च तस्य पातोऽपि । पातो नाम प्रतिमण्डलविमण्डलयो सपात । तस्मादा-रभ्य विद्येपप्रवृत्ति । इह सुपरलवगणलाकया कक्षाम षडल तत्रप्रतिमण्डल च खेटाकोक्तविधिना विरचय्य तत्र गोमप्रतिमण्डले भेदादेः प्रतिशोमं पातस्थान च चिह्नं विख्या तत्र विमण्डल निवेश्यम् । पातचिह्नान्नाशिपट्ट कान्तरे विमण्डलप्रतिमण्डलयोरन्य सम्पातं कथा पातात् पूर्व तस्मिन्नेन्द्रे पठितविद्येपप्रमाणेन प्रति मण्डलादुत्तरतो विमण्डल केनचिदाधारे स्थिर कृत्वा भेपादेरनुचोमं मन्दस्फुट चक्षु प्रतिमण्डले विमण्डले च दृष्ट्वा विद्येपोपपत्तिं दर्शयेत् । तत्र तयोर्चक्षुयो-र्वावान् विप्रकर्षस्तावौसत्र प्रदेये विद्येप । रूप तस्या-नवनम् । पातस्थाने हि विद्येपाभाव । ततस्त्रिभेन्द्रे परमो विद्येप । अन्तरेऽनुपातेन । अत, पातपक्ष

चिह्नयोरन्तरं तावज्ज्ञेयम् । तत्र तयोर्योगे हते भवति । यतो भेपादेरनुचोम चक्षुो दक्षः । पातस्य प्रतिशोमम् । अतमायोर्योगं शरार्थं किल केन्द्रम् । तस्य टोह्या साध्या । यदि त्रिज्यातस्यया टोह्याया पठित विद्येपतस्य प्रतिमण्डलविमण्डलयोरन्तरं कथ्यते तदाऽ-भीष्टया चक्षुस्यानभवया टोह्याया किमिति फल गोम कणाये विद्येप । अथ द्विगोयोऽनुपात । यदि गोमक-णाये एतावान् विद्येपस्तदा त्रिज्याये क इति । अत्र गु-णभाजकयोस्त्रिज्यातस्ययोस्तुत्यायाच्चागे कृते सति टोह्या-या, पठितविद्येपो गुणः गोमकणौ चक्षु । फल कक्षाप्र-देगे विद्येपो ष्यारूपस्य चाप स्फुटविद्येप इत्यर्थ । नू-चिह्ने स्फुटस्यैकमयं ब्रह्मा द्वितीयमयं विमण्डले चक्षुस्तते विषय इत्यर्थ । स्फुटत्रयमण्डलयोरन्तरं स्फुट शर इत्यादि सर्वं ष्याताय दर्शनीयम् । इदानीं विद्येपस्य क्रान्तिस्फारयोग्यतात्त कल्पमन्यत् स्फुटीकरणमाह' । प्रमि० "चिह्न्यावर्गाद्यनयनज्याकर्तं प्रोक्ष मूलं यदि-र्यथा द्युचरविमिस्त्राङ्गितस्त्रिज्यायात्र । यदा राशि त्रययुतपगद्युज्यकाष्टस्त्रिज्यायां भक्त स्पष्टोभवति त्रिवत् क्रान्तिस्फारयोग्य " मू० । चक्षुस्य "युतायनाशोडुप-कोटिगिज्जिनीत्यादिनायन चलन साध्यम् । अत्र चलन-मन्देन चलनज्या साध्या न धतु' । तथा इत प्रथति इहच्छत्राभि कर्म कर्तव्यम् । यतो इहच्छत्राभि शरज्या शरकलातस्यैव भवति । तस्यानयनम् । चलनस्य पगं त्रिज्यावर्गाटपास्य यन्मूलं लभ्यते तस्यटिषय ज्ञेयम् । तथा यथा चक्षुर्विद्येपो गुणितस्त्रिज्याया भक्त स्फुट क्रान्तिस्फारयोग्यो भवति । अथातुकल्प लभ्यते । यदा राशित्रययुतपगद्युज्यकाष्ट इति राशित्रययुतस्य चक्षुस्य यावती द्युज्या तथा वा गुण्यस्त्रिज्याया भक्त स्फुटो भवति । अत्र भाजकस्यैकत्वाद्गुणकस्यान्यत्वात् कत्र स्वत्यान्तरमित्यतोऽनुकले नोक्तम् । व्यत्रोपपत्तिः । क्वा न्यपात् किल शरो भवति । शरापे चक्षु क्रान्ति शरेष्व सञ्जता स्फुटा भवति । अत्र गणितगतैर्नैव शरेष्व क्रान्ति स्फुटा क्रियते तदयुक्तम् । यत क्रान्ति निपुवन्मण्डलात् तिर्यग्भ्रुवाभिसृष्टी । विद्येपस्य क्रान्ति-मण्डलात् तिर्यग्भ्रु कदम्बाभिसृष्ट यत्रोक्तं गोवे । 'सर्वत क्रान्तिस्त्रयाणां भ्रुवे योगो भवेद्यतः । विषुवत् षडलप्राच्या भ्रुवे वास्या तथोत्तरा' न सर्वत्र चो-रुत्वाणां भ्रुवास्त्रिमलवान्दरे । योगः कदम्बसंज्ञोऽव सर्वो

वचनमोघकृत् । तत्रापमण्डलप्राच्या यास्या सीम्या च दिक्
सदा । कदम्बभ्रमश्च वेति' । अतो विक्षेपः कदम्बाभि-
स्रवो भवति । भ्रुवाभिस्रव्या क्रान्त्या स्रह कथ तस्य भिन्न-
दिकस्य योगविधौगार्वाचतौ । तयोर्विद्विन्नदिक्तां तदायन-
वलनधयात् । अथ तन्नोत्तोपरि प्रदर्शयते । यद्योदितं गोल
विरचय्य क्रान्तिघट्टे यद्गृहचिह्नं तस्मात् परितो नवति-
भागान्तरेऽन्यत् त्रिष्याघट्टं निवेश्यम् । अथ स्रहचि-
ह्नाद्भ्रुवोपरिगामि स्रहं तस्मिन् घट्टे यत्नं लगति तत्क-
दम्बयोरन्तरस्य ज्या त्रिष्या स कर्ण । तयोर्वर्गान्तरपद
कोटि । सा च यद्विषज्ञा । क्रान्त्यपाह्निकेपः कदम्बा-
भिस्रवः कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरणायात्तपात् ।
यदि त्रिष्याकर्णे यद्वि कोटिसदा शरकर्णे का । फलं
क्रान्तिसंस्कारयोग्यो विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता
क्रान्ति स्फुटा । विक्षेपायस्यस्य स्रहस्य विषुवन्मण्डलस्य
च वद्यास्योत्तरमन्तर सा स्फुटा क्रान्तिसंस्थिते अथात्-
कलेऽपीयमेव वाचना । अत्र सतिराशिपद्मक्रान्तिय्या
भुजस्थाने कल्पिता स भुज । तद्वद्युज्या यद्विस्थाने
कल्पिता सा कोटि । तत्रापि त्रिष्या कर्ण इति सर्व-
सुपपन्नम्' ममि० । तत्रैव स्थानारेऽप्युक्तम् ।
"नाहिकामण्डलात् तिर्यगत्तापमः क्रान्तिघट्टावधिः
क्रान्तिघट्टाच्छरः । क्षेपघट्टावधितिर्यगेव स्फुटो नाहिक-
काष्टक्षेत्रान्तारासेऽपमा" मू० । 'क्रान्तिघट्टे यत् स्फुटय-
हस्थानं तस्य नाहिकाष्टत्तात् तिर्यगन्तर सा क्रान्तिः अथ
विमण्डले च यत् स्रहस्थानं तस्य क्रान्तिघट्टाद्यत् तिर्य-
गन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्यस्रहस्य नाहिकाष्ट-
द्यत् तिर्यगन्तर सा स्फुटा क्रान्ति" ममि० ।
३सामवेदविहिते यज्ञभेदे । "इषुवच्चौ सामवेदे विहितौ"
वि०कौ० । इषुप्रकारः स्थूला० कन् । इषुकःशरप्रकारे
इषुकामशमी स्त्री उरीभेदे "पूर्वेषुकामशमी" वि०कौ० ।
इषुकार इ० इषुं करोति क-अण् उप० । नाणकारके
शिल्लिभेदे "पिङ्गला कुरर" सर्पं शरन्नोऽन्वेमणं विना ।
इषुकारः कुमारी च पडेते शुरवोमस" बौद्धेनोक्तं सम-
र्थयित् पिङ्गलादोगा यथोपदेशकारित्वात् शुश्रुत्वं तथा
वर्षितम् यथा । "आशा बलवती राजन् । नैराशं परमं
भरमं स्रहम् । अथा निराशा क्त्वा तं सुखं स्रपिति
पिङ्गला । सामिधं कुररं ददा बध्यमान निराशियै ।
आमिषस्य परिचाग त् गुररं सुखमेधते । स्तहारभो हि
दं शाय न स्रहाय कदाचन । सपः परकतं वेत्स्य प्रविश्य

सुखमेधते । सुखं जीवन्ति मनयोभैष्यदन्तिसमाश्रिता ।
अयत्नेनैव जीवन्ति शारङ्गाइव पक्षिण । इषुकारो नरः
कश्चिदियावासक्तमानस । समीपेनापि गच्छन् राजा-
न नावन्नृत्तवान्" बहूनां कलत्रो नित्यं हयोःसङ्कथनं भुवम् ।
"एकाकी विचरिष्यामि कुमारीसङ्कथो यथा" भा०शा०
प० अ० १७८ इषुकदादयोऽप्यत्र ।
इषुकृत वि० इषुरिव शीघ्रगामी षजुगामी वा कृतः । माण-
तस्य शीघ्रगामितया षजुगामितया च कृते । 'त्रिये रूप-
क्षिपुकृतेव देवा नासत्या' अ० १८४, २ । इषुकृतेव इवमद्
एवार्थे । आनिधावनाय इषुवच्छ्रीषष्टजुगामिनौ कृता-
विव सन्तौ" भा० इषुकृता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र
आन्दस आ । एतेन इषुकृच्छब्दोदाहरणतया एतस्या
अथ उपन्यासः प्रमादिक एव ।
इषुध शरधारणे कण्डू प० अक० सेट् । इषुधयति ऐषुध्नीत्
इषुधिता-इषुधिता । याचजायामपि "विश्वो राय इषु-
धयति द्युम्नं एषीत सुयसि" अ० ६, ५०, १ । पतिं वो
आम्राना धेनूनामिषुध्" अ० ८, ५८, २ । भावे अ ।
इषुध्या प्रार्थनाया स्त्री । 'दिवोवास्तोष्वहुरस्य वीरै-
रिषुध्वेव मरुतो रोदसो" अ० १, १२२, १ । उष् इषुधु
प्रार्थके "इषुधय षतमापः पुरन्वे." अ० ५, ४१, ६ ।
इषुधर इ० इषु धरति घ-अच् इत० । नाणधरे इषुधदा-
दयोऽप्यत्र । 'यथांशि सर्वेषुष्टवा निरास्यत्" मङ्गिः ।
इषुधि इ० स्त्री० इषयो धीयन्तेऽत्र धा-कि इषुध-इन् य-
लोपो वा । वासाधारे वाणधारके वा लृणे । स्त्रीत्वे
"धनुर्गाण्ड्डीपमादाय तथाऽण्ये महेषुधी" भा०व० ।
३८अ० । निषर्वेसेन इषुधीरसक्तः" अ० १, १३३, ३ । इ० स्त्रे
"वत्साऽऽस्यौ महेषुधी" रामा० । "यज्ञीना पिता वद्धरस्य
सुतश्चिषोऽस्योति समनायगत्" । "इषुधि सहा एतनाय"
अ० ६, ७५, ५ । 'वह्व इषुधो धीयन्ते इषुणां निधान-
त्वात् "इषुधिरिषुणा निधानम्" यास्क" भा० ।
इषुपु इ० इषु पिबति पा० पात्रे क उप० प० । अहुरभेदे
सहि अंशवतारे ननजिज्ञामा राजासीत् यथाह भा०
आ० ६७अ० । "इषुपोमाम यज्ञेपामहुराणा बलाधिकः ।
ननजिज्ञाम राजासीत् भुवि विख्यातविक्रम" ।
इषुपुङ्गा स्त्री इषुः सुकृमिव सुष्मस्य । शरपुङ्गाघर्षे ।
इषुपुध्या स्त्री इषुरिव सुष्मस्य । शरपुष्पायाम् ।
इषुमत् इ० इषव सन्त्यस्य प्राशक्येन मत्तम् । प्रशक्तमाशधरे ।
"इषुमति रषुसिंहे दन्दशुकान् जिघासौ" मङ्गिः ।

विशेषनिष्ठा । सुप्रसन्न विद्यावेन्दुमिताः । १५० । गणोः
 पटसंप्रति ७६ । सुप्रसन्न पट्टिदा २६ गुह्या ।
 गनेः पत्नीन्दु १२० गिता वेदितव्या । तथा सुभ-
 युक्तयोर्धौ गणितगतौ पातो तो स्वप्रागोपकेन्द्रेण
 युक्तौ कार्यौ । एव स्फुटौ सा । अत्रोपपत्तिः । मध्य-
 मगतिरागमाया नेषप्रकारेण नेषप्रवने चङ्गविशेषोपप-
 त्तिर्दृश्यते । किंतन्यपकस्र्वाधेभुत्तमा गदित्वेण तन्मत्
 यदा गं प्रकेंद्र भवति तदा त्रिक्रदागुण गीमरुधौ भवति
 तस्मिन् दिने नेषप्रवये यावान् परगो विशेष उपलभ्यते
 तावान् चङ्गस्य परगो मध्यमगिणेष । परमेत भीमा-
 दोमात्तपमभा पठिताः । अत्र चङ्गस्यो पातस्य स्फु-
 टवत्तुष्यते । भगवाध्याये ये सुप्रसन्नयो पातभगवा, प-
 ठिताः स्याथीमकेन्द्रभगवैरधिका गनो ज्ञातवा भवति ।
 ये पठितासो सत्याः कर्मसाधनेन सुप्रसन्नम् । अत पठि-
 तपत्रभवो साथीमकेन्द्रयुतौ साहायभगवन्निष्पद्यो स्फुटौ
 भवत । तथा चोक्त गोष्ठे । 'ये चात् पातभगवा पठि-
 ता साधयोसो शीमकेन्द्रभगवैरिलादि' । इदानीं चङ्-
 गविशेषानयनमाह' प्रमि० । "मन्दस्फुटात् येचरत, सापात
 युक्ताद्गुणव्या पठितेपुनियौ । साथीमकेन्द्रेण दृता मर स्यात्
 सपातमन्दस्फुटगोचरिक् " प्र० । "मन्दस्फुटाट्टपद्मात्
 सपातयुक्ताद्गुणव्या साध्या । सा चङ्गस्य पठितेन गरेण
 गुण्या साथीमकेन्द्रेण भाव्या फल स्फुटविशेष, स्यात् । गपातो
 मन्दस्फुटो चङ्गो यदि रागिपट्टकाद्रूनसादोत्तरो विशे-
 योऽन्यथा दक्षिणः । अत्रोपपत्तिः । मन्दस्फुटो चङ्ग-
 साथीमप्रतिमरुद्धे भवति । तत्र च तस्य पातोऽपि ।
 पातो नाम प्रतिमरुद्धविमरुद्धयोः सपात । तस्मादा-
 रम्य विशेषपप्रति । इह सुप्रसन्नगणसाकया कक्षाम
 खलुन तत्रप्रतिमरुद्धस्य च ऐत्तकोक्त्तविधिना विरचय्य तत्र
 शीमप्रतिमरुद्धे मेपादे, प्रतिबोम पातस्याम च पिप्र
 यित्वा तत्र विमरुद्ध निवेश्यम् । पातचिप्राद्वागिपट्ट-
 कालरे विमरुद्धप्रतिमरुद्धयोरन्य सप्पातं ज्ञत्वा
 पातात् पूर्व तस्त्रिभेऽन्तरे पतितविशेषममाणेन प्रति-
 मरुद्धाडुत्तरतो विमरुद्ध केनचिदाधारे स्थिर ज्ञत्वा
 मेपादेरुत्तरोम' मन्दस्फुट चङ्ग प्रतिमरुद्धे विमरुद्धे
 च दत्त्वा विशेपोपपत्ति दृश्येत् । तत्र तयोर्धङ्गयो-
 र्वावान् विमरुद्धसाध्यांजल प्रदेशे विशेषेण । अत्र तस्या-
 नयनम् । पातस्थाने हि विशेसाभाष । तत्रस्त्रिभेऽन्तरे
 परगो विशेषेण । अन्तरेऽस्तुपातेन । अत, पातचङ्ग

विशेषोत्तरात् तावत्तुष्येत् । अत्र तयोर्धौते इति
 भवति । गतो मेपादेरुत्तरोम' चङ्गो दत्त । पातस्य
 प्रतिबोमम् । अतश्चार्धे गौं गराकं विम केन्द्रम् । स्य
 टोष्ठा साध्या । यदि त्रिक्रदागुणव्या टोष्ठाया पठित
 विशेषेण प्रतिमरुद्धविमरुद्धयोरुत्तर कालत तदा-
 भोष्टया चङ्गसाध्याया टोष्ठाया किंचित् फल दीप्त
 कदाये विशेषेण । अत्र द्वितीयोऽनुपात । यदि चोष्ठा-
 नाये यथासाधु विशेसादा त्रिक्रदाये ह दत्त । अत्र सु-
 दभाश्रयोऽसाश्रययोरुत्तरोम'साध्यांजले ज्ञते जति टोष्ठा-
 याः पठितविशेषो गुणः शीमकेन्द्रो ह । अत्र कक्षा-
 देते विशेपो कक्षाद्वयसाध्या चङ्गस्फुटविशेष इत्यर्थ । सू-
 विशेपो सुप्रसन्नमय' यथा द्वितीयमय' विमरुद्धे चङ्गसाध्या
 निष्ठा स्यात् कर्म । साध्याकक्षामरुद्धयोत्तरात् स्फुट इत्
 इत्यादि गौ साध्या दृश्येयम् । इदानीं विशेपस
 क्रान्तिमरुद्धयोरुत्तरात्कक्षामरुद्धयोरुत्तरात् स्फुटात्कक्षामाह' ।
 प्रमि० । 'चिप्राद्वागोऽयत्तमरुद्धयोरुत्तरात् शीमकेन्द्रे' यदि-
 यस्या सुप्रसन्नविमरुद्धयोरुत्तरात्कक्षामाह । यथा रागि-
 त्वयुतस्यसुप्रसन्नयोरुत्तरात्कक्षामाह । अत्र स्फुटोभवति निवृत्त
 क्रान्तिमरुद्धयोरुत्तरात् 'सू० । चङ्गस्य "युतायनायोऽनु-
 कोटिगिज्जिनीत्यादिनायन सधन साध्याम् । अत्र सधन
 मन्देन मरुद्धसाध्या साध्या न धनु । तथा इत प्रभवति
 चङ्गसाध्यां कर्म कर्तव्यम् । यतो चङ्गसाध्यां कर्त्तव्या
 गरकनाद्यन्वयं भवति । तस्मानयनम् । एतन्न सधं
 त्रिक्रदागतपट्टाया दक्षिण मध्यते तत्राटिस्य प्रोदह ।
 तथा यस्या चङ्गविशेषो गुणितस्रिज्जया अत्र स्फुट
 क्रान्तिमरुद्धयोरुत्तरात् भवति । अतःपातकल्प उच्यते । यथा
 रागित्वयुतस्यसुप्रसन्नयोरुत्तरात् इति रागित्वयुतस्य चङ्गस्य
 यापतो सुप्रसन्न तथा वा सुप्रसन्नयोरुत्तरात् अत्र स्फुटो
 भवति । अत भाजकसंज्ञासुप्रसन्नयोरुत्तरात् कर्त्तव्यं
 साध्यान्तरमित्यतोऽस्तुकल्पेनोक्तम् । अत्रोपपत्तिः । क्वा
 न्यपात् किञ्च यरो भवति । गराधे चङ्ग क्रान्ति
 यरेष संज्ञता स्फुटा भवति । अत्र गणितगतनेष यरेष
 क्रान्ति स्फुटा क्रियते तदुक्तम् । यत क्रान्ति
 त्रिपुण्यमरुद्धसाध्यात् तिर्यग्भुवाभिरुधौ । विशेपसु क्रान्ति-
 मरुद्धसाध्यात् तिर्यग्भुवा कदम्बाभिरुध यथोक्तं गोष्ठे ।
 "सर्वत क्रान्तिसाध्या भुने योगो भवेद्यतः । त्रिपुण्य
 इत्युक्तसाध्या भुने साध्या तयोत्तरा" न सर्वतः सर्व-
 साध्या भुवाऽस्त्रिभेऽन्तरे । योगः कदम्बाभिरुध प्रोदो

वचनबोधकम् । तत्रापमण्डलप्रान्या यास्या सौम्या च दिक्
 सदा । कदम्बमष्टत वेति । अतो विक्षेपः कदम्बाभि-
 सुखो भवति । ध्रुवाभिमुख्या क्रान्त्या सह कथं तस्य भिन्न-
 दिक्स्य योगधियोगावुचिती । तयोर्द्विदिक्त्वात् तदायन-
 वलनवशात् । अथ तन्नोचोपरि प्रदर्शयते । यथोदितं गोल
 विरचय्य क्रान्तिदृक्ते यदुग्रहचिह्नं तस्मात् परितो नवति-
 भागान्तरेऽन्यत् त्रिज्यादृक्तं निवेश्यम् । अथ अहृषि-
 ङ्गाद्भ्रुवोपरिगाभि स्रुत्वं तस्मिन् दृक्ते यत्न लगति तत्क-
 दम्बयोरन्तरस्य च्या त्रिज्या स कर्ण । तयोर्वर्गान्तरपदं
 कोटि । सा च यदिस्रज्ञा । क्रान्त्यर्पाह्निकेय कदम्बा-
 भिसुख कर्णरूपः । तस्य कोटिरूपकरणायानुपात ।
 यदि त्रिज्याकर्णे यदिति कोटिस्रदा शरकर्णे का । फलं
 क्रान्तिसंस्कारयोग्यो विक्षेपो भवति । तेन संस्कृता
 क्रान्तिः स्फुटा । विक्षेपायस्यस्य अहृष्य विषुवत्प्रण्डलस्य
 च वदाम्योत्तरमन्तर सा स्फुटा क्रान्तिरुच्यते अथात्त-
 क्तस्योऽपीयमेव वासना । अत्र सतिराणियहक्रान्तिय्या
 भुजस्थाने कल्पिता स भुज । तदुद्युज्या यदिस्राने
 कल्पिता सा कोटि । तत्रापि त्रिज्या कर्ण इति सर्व-
 स्रपपञ्चम् प्रमि० । तत्रैव स्थानारेऽप्युक्तम् ।
 “नाडिकाप्रण्डलात् तिर्यग्गताममः क्रान्तिदृक्तावधि
 क्रान्तिदृक्ताच्छर । क्षेपदृक्तावधिस्रिर्त्यगेव स्फुटो नाडि-
 कादृक्तादन्तरालेऽपमः” मू० । “क्रान्तिदृक्ते यत् स्फुटय-
 हस्थानं तस्य नाडिकादृक्तात् तिर्यग्गन्तर सा क्रान्तिः अथ
 विमण्डले च यत् अहृष्यानं तस्य क्रान्तिदृक्ताद्यत् तिर्य-
 गन्तरं स विक्षेपः । अथ विमण्डलस्यपहृष्य नाडीदृक्ता-
 द्यत् तिर्यग्गन्तरं सा स्फुटा क्रान्तिः” प्रमि० ।
 श्रमामवेदविहिते यज्ञभेदे । “इषुवज्जौ श्रमवेदे विहितौ”
 सि०कौ० । इषुप्रकारः स्थूला० कन् । इषुक श्रमकारे
 इषुकामशमी स्त्री उरीभेदे “पूर्वेषुकामशमी” सि०कौ० ।
 इषुकार इ० इषुं करोति क्त-अच् उप० । श्राणकारके
 यित्तिभेदे “पिहृत्वा कुररः सर्पः शारङ्गोऽन्ये मण्यं विना ।
 इषुकारः कुमारी च पठेते शुरवोमध” बौद्धेनोक्तं सम-
 र्थयित्वा पिहृत्वादोना यथोपदेशकारित्वात् शुक्लं तथा
 वर्णितम् यथा । “आशा बलवती राजन् । नैराश्यं परम
 शरभं स्रसम् । अथा निराशा कृत्वा तं सुखं स्वपिति
 पिहृत्वा । सामिषं कुरर इवा बध्यसाम निरासिपै ।
 क्रामिषस्य परिचाग त् परर सुखमेधते । स्फुराम्नो हि
 इःश्राय न सुखाय कदाचन । सप परकत वेश्म प्रविष्य

सुखमेधते । सुखं जीवन्ति मनयोभैष्यदृत्तिसमाश्रिता ।
 अयत्नेनैव जीवन्ति शारङ्गा इव पक्षिण । इषुकारो नरः
 कश्चिदिपावासक्तमानस । ससीमेनापि गच्छन् राजा-
 न नाशत्रुववान्” बहूना कलहो नित्यं हयोःसङ्कथन ध्रुवम् ।
 “एकाको विचरिष्यामि कुमारीशङ्को यथा” भा०शा०
 प० अ० १७८ इषुदृक्तादयोऽप्यत्र ।
 इषुक्तत त्रि० इषुरिव शीघ्रगामी अजुगामी वा कृतः । वाण-
 त्वस्य शीघ्रगामितया अजुगामितया च कृते । “त्रिये पू-
 न्निपुक्ततेव देवा नासत्या” अ० १८४, २ । इषुक्ततेव इवशब्द
 एवार्थे । आनिधावनाय इषुवज्जौम्रस्रजुगामिनौ कृता-
 विव सन्तौ” भा० इषुक्तता इव नासत्या इत्यादौ सर्वत्र
 आन्दस आ । एतेन इषुक्तच्छब्दोदाहरणतया एतस्या
 अत्र उपन्यासः प्रमादिक एव ।
 इषुधु शरधारणे कण्डू प० अ०क०सेट् । इषुधुयति ऐषुधुयि
 इषुधुयता-इषुधुयता । याचजायामपि “विश्वो राय इषु-
 धुयति द्युम्नं हृषीत सुधुमि” अ० ६, ५०, १ । पतिं वो
 अन्नाना धेनूनामिषुधु” अ० ८, ५८, २ । भावे अ ।
 इषुध्या प्रार्थनाया स्त्री । “दिवोवास्तोष्वहरस्य वीरै-
 रिषुध्वेव मरुतो रोदसो” अ० १, १२२, १ । अण् इषुधु
 प्रार्थके “इषुधुव अतमापः पुरम्ने” अ० ५, ४१, ६ ।
 इषुधर इ० इषुं धरति धृ-अच् इत० । वाणधरे इषुधृदा-
 दयोऽप्यत्र । “यथांसि सर्वेषुधृवा निरास्यत्” मट्टि ।
 इषुधि इ० स्त्री० इषुवो धीयन्ते इव धा-कि इषुध-इन् य-
 लोपो वा । वाष्पाधारे वाणधारेके वा ह्रणे । स्त्रीत्वे
 “धनुर्गाण्डोपमादाय तथाऽन्त्ये महेषुधी” भा०व० ।
 ३८अ० । निर्वर्षेन इषुधीरसक्तः” अ० १, १३, ३ । इ० स्त्री
 “वसुधाऽन्त्ये महेषुधी” रामा० । “वह्नीना पिता बहुरस्य
 पुत्रविशोऽप्योति समनाशगत्य” । “इषुधि सहा हृतनाश”
 अ० ६, ७५, ५ । “वह्व इषुवो धीयन्ते इषुष्णा निधान-
 त्वात् “इषुधिरिष्णा निधानम्” यास्क ” भा० ।
 इषुप इ० इषुं पिबति पा० पाने क उप०प० । अहरभेदे
 सहि व्यंशावतारे नज्जिज्ञामा राजासीत् यथाह भा०
 आ० ६७अ० “इषुपोनाम यज्ञेयामसुराणा बलाधिकः ।
 नज्जिज्ञाम राजासीत् भुषि विख्यातविक्रम” ।
 इषुपुहा स्त्री इषुणेः सुहृमिव पुष्पमस्या । शरपुहादृक्ते ।
 इषुपुष्पा स्त्री इषुरिव पुष्पमस्या । शरपुष्पायाम् ।
 इषुमत् इ० इषुव सन्त्यस्य प्राशस्येन मतप् । मशस्यकधरे ।
 “इषुमति रषुसिंहे दन्दशुकान् जिघासौ” मट्टि ।

द्रुपुमात्र न० द्रुपुप्रमाणस्य द्रुपु+मात्रच् । अत्रप्रमाणे षग्
 नेदिनां २ कुण्डे कुण्डलगन्धे विवृतिः । ३ द्रुपुप्रमाणमात्रे दि०
 स्त्रिया ङीप् । “यद्येक पशुः स्यात् एकप्रादेगां कुर्यात्
 पशु यदि पशु पशवः स्युः पशुमादेगा कुर्याद्विपुमात्रो
 वा वीर्यं वा द्रुपुर्धोर्विभक्तैव तद्भवति । पशुमादेगा ऋण
 त्वेव पुरेपुर्भवति” गत० भा० ६, २, १० । द्रुपुमात्र-
 मधिकृत्य मष्टसम् । उर्या करोतीत्युपक्रम्य ‘पशुमादेगा
 गिपुमात्रो वा तिर्यक् पशुपगौ’ कात्या० १, ६, २, २५,
 उक्तेः । द्रुपुमात्र च अद्गुस्त्वन्धिमाद्गुस्त्वपर्यन्तमान
 तस्य प्रादेशत्वयम् याचिकसम्प्रदायमष्टसम् । अत्रगतिपर्य-
 न्तमाने ष । “प्यय यद्वयवीर्यं यज्ञेति । तस्माद् ष षोपु-
 मात्रमेव तिर्यक् षङ्गते द्रुपुमात्रं माद्गुस्त्वैवावर सस-
 द्दम् दघावव” गत० भा० १, ६, २, ११ उर्यापुरवर्द्धन
 प्रकार । “द्रुपुमात्रं धनुषः सकाशात् बलात् प्रयुक्तोपु
 यांयद्दूर गच्छति तावन्मात्रं प्रतिष्णं तिर्यक् उभय
 पार्श्वतः प्यर्द्धत” भा० । अत्रविच्छेपप्रमाणश्च । द्रुपु-
 विच्छेपगच्छे दृश्यम् ।

द्रुपुविच्छेप पु० द्रुपोर्विच्छेपयोग्यदेश । षाङ्गयतश्चासिते
 अत्रविच्छेपयोग्ये देशे तन्मानमाह आ० त० पितानाह
 “मध्यमेन च चामेत मक्षिमेसु अत्रत्यम् । हस्तामासु यते
 षाङ्गे लक्ष्यं क्षया विचक्षणं” । तत्प्रमाणदेशातिक्रमेणैव
 पुरोपोत्सर्गं कार्यः । “तत कल्प्य समुत्थाय कुर्यात्
 मैत्रं नरेभ्यः । नैर्ष्यानिपुविच्छेपमतीत्याभ्यधिकं भुव” ।
 मैत्रं मित्तदेशताकपायुसव्यन्वात् पुरोपोत्सर्गं द्रुपुविच्छेप
 मतीत्य द्रुपुविच्छेपयोग्यदेशाद्दृष्टिः” आ० त० रघु० ।

द्रुपेत्वक पु० द्रुपे त्वा इतिभागोऽस्त्वत्वात्तुवाके चध्याये वा
 गोपया० वुन् । इषेत्वा इतिगन्ध्युक्ते चतुवाके चध्याये
 च । ष च यजुषेदीय प्रथमाध्याय तत्रादी इषे त्यो-
 क्तैवेति गन्ध्यत्वात् तस्य तथात्वम् एव तदन्तर्गतोऽतु-
 वाकोऽपि तथा ।

द्रुष्कर्त्तृ दि० निम्+कृ-लृच् ‘निगन्धोबहुलमिति’ प्राति-
 गाध्यस्त्रलेखोपसर्गैकदेशमकारोप । निष्कर्त्तरि ।
 “द्रुष्कर्त्तरिमध्वरस्य प्रवेतसम्” ष० १०, १४०, ५ ।
 द्रुष्कदादशोऽप्यल ।

द्रुष्कृति स्त्री निष्+कृ-क्तिच् द्रुष्कर्त्तृवत् नचोप । गर्भान्
 निष्कृमकारिण्यया मातरि जनन्याम् । “द्रुष्कृतिर्नाम
 नो माता वीर्यय स्वनिष्कृतीः” यजु० १२, ८३, १ । “द्रु-
 कृतिर्नाम निष्कृतिर्नाम्नी माता जननी” वेददी० ।

द्रुष्ट ति० द्रुप-कर्मणि ऋ । १ अमिष्ठमिते, २ मित्रे ‘द्रुष्टोऽपि
 षया चेति गीता० च । यज भावे ऋ । ३ यदादी
 न० कर्मणि, ऋ । ४ पूजिते ५ परणष्टे पु० ।
 ईशंकारे न० । ‘एकाग्निकर्म हृषम त्रैतायां यज्ञ
 स्यूते । प्यन्वयंदाश्च यद्दानमिदं तदभिधीवते ।
 प्यग्निहोत्रं तप सत्य वेदानाश्चातुषामनम् । चातिथ्य
 वैश्वदेशश्च प्राङ्दिरिदमिति ष्टनम्’ जातूक्योक्ते ० धर्म-
 काये न० । द्रुष्टश्च द्रुष्कास्त्वय तत्र द्विविधं गौष मु-
 ष्यश्च । तत्र द्रुष्टरेष्वाभधीनेष्वाविश्वोत्सस्य तन्वाधनं
 गौषम् । तत्र मुष्यमिदं सुषं डः षाभावश्च । तदिच्छावा
 द्रुष्टरेष्वाभधीनत्वात् । तन्वाधनं पाकभोजनार्थं गौषं
 सुषुडं श्याभेष्ययैव तदिच्छाया ससुष्नेषात् अ-
 धिकमिच्छागन्धे ८।३ श्लो उक्तम् । तत्रेष्वाविषये
 “सह यथा प्रजाः सृष्टा पुरोवाच प्रजापतिः । कनेन
 मशविष्यध्वमेव वोऽस्तिरक्षामभुक्” । “अनिरिदमिदं मित्रञ्च
 त्रिविधं कर्म चोष्यते” । “द्रुष्ट इति नो देवा दास्यन्ते यत्र
 भाविता” इति च गीता । यत्रे “पुरोहामभुजाभिरिदमिदं
 कर्तुं मत्नराम्” माघ द्रुष्ट यागः द्रुष्टमपीष्ट कर्तुं मत्
 नरामित्यर्थः । “द्रुष्ट दत्तमधीत वा विनश्यत्सुक्तीर्त्तनात्”
 देवत । द्रुष्ट यजनम्” शु० त० रघु० उक्ते च ‘यत्रेति’
 क्रतुगतम्’ विक्रमोः इतिपरिभाषिते द्रुष्टकर्मणि
 द्विजातीमामेवाधिकारः, न स्त्रीशूद्रयोः यथाह “द्रुष्टक
 द्विजातीनां धर्मं सामान्य उच्यते । अधिकारी भवेच्छूद्र
 पूते धर्मे न वैदिके” जातूक्ये । ‘वैदिके वेदसाध्ये अग्नि-
 होत्रादाविति’ रत्नाकरः । “पितृव्यगुरोर्दोहतां भक्तुं
 सखीयमाह्वयान् । पूजयेत् कव्यपूर्ताभ्याम् इत्यामावाऽत-
 धीन् स्त्रिय” इहस्यतिवचने स्त्रिया पूर्वमालोऽधिकार
 विधानात् तत्र ‘जलाययोत्सर्गैरुपपूर्ते’ गोरवतारवाहम-
 न्नपयोयजमानकर्तृकमन्त्रपाठ विधानात् तत्र अमन्त्रवतवा
 स्त्रीशूद्रयोरनधिकारेण सहति यागेऽपि तयोर्नाधिकार
 विशेषोपदेशाभावात्” इति हर्तमर्कं यातुसारिच । इतोत्सर्गे
 तद्द्रुष्टोम इव माह्वय हारा तन्मन्त्रपाठसम्भात्तयोरपि
 तत्राधिकारः इति रघुनन्दनादयः । “अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य
 विमोमन्त्रेण गृह्यते” वराहसु० “तद्भुतमङ्गतश्चाग्नौ न स्त्री
 जुहुयादनुमेतः” आप० वचनं तु स्वयहोमविषयम् ।
 “त्रौतश्चार्त्तं क्रिवाचेतोर्ध्वं वाऽतस्वित् स्वयम्” याज्ञ० त्रौत
 इव आर्त्तंऽपि कर्मणि अस्त्वित्गुरोः । अतएव ‘क-
 त्वित्नादे निष्कृत्तस्य समी षपरिकीर्त्तितौ । यत्रे कान्वात्रु-

यात् सुखं हानिं वादेऽथ वा जयमिति" वृह० उक्तेः ६ "श्रौते
 कर्मणि न० "उदुबुधस्त्राग्ने पतिजागृह्णित्वमिष्टापूर्त्ते
 संहजेयामयश्च" यजु० १५, ५४ इष्टापूर्त्ते श्रौतफात्ते
 कर्मणी" वेददी० । १० इच्छया कल्पिते त्रि० "इष्ट-
 कतिरष्टगुणिता व्येका दक्षिता विभाजितेऽने" लीला०
 ११ यज्ञेन तोषिते परात्मनि १२ विष्णौ च पु० "इष्टो-
 विशिष्टः शिष्टेष्टः" विष्णु० ४० "इष्ट परमानन्दात्मकत्वेन
 मियं यज्ञेन पूजितो वेति" भा० । यज्ञ-करणे वा०
 क्त, भावे क्त अस्वयं अच् वा । १२ इष्टकार्या न० ।
 "मरुताकेषु शुध्यन्ति पकोष्टरचितानि च" विष्णु० ।

इष्टकचित त्रि० इष्टकया चित हुह्वः । इष्टकामिव्याप्ते
 इष्टकर्मन् न० इष्टप्रसिद्धार्थं कर्म शाक० त० । लीलावत्युक्ते
 गणितभेदे तत्प्रकारो यथा "अथेष्टकर्मसु करणसूत्रं
 एतम् 'उद्देशकालापवदिष्टराशिः क्षुभ्यो ह्यतो ऽयैरहितो
 युतो वा । इष्टाहत इष्टमनेन भक्तं राशिर्भवेत् प्रोक्तमितीष्ट
 कर्म । अलोद्देशक । पञ्चमू स्वतिभागो नोद्देशभक्त सम-
 न्वितः । राशित्त्रं याज्ञपादै, स्यात् कोराशियद्व्यूनसप्रतिः ।
 न्यासः गुणः ५ । स्वतिभाग १/२ । हरः १० । राश्यांशः
 १/२ १/२ १/४ । इष्टम् । ६८ । अत्र किल कल्पित-
 राशिः ३ । पञ्चमूः । १५ । स्वतिभागो नः । १० । दश-
 भक्त । १ । कल्पित २ राशेस्त्रयार्थपादै २/२ २/२
 २/४ समन्वितो हरो जातः १०/४ । अथ इष्टम् ६८
 इष्टेन २ गुणितम् २०४ । हरेण १०/४ भक्तं
 जातो राशिः । ४८ । एवं सर्वतोदाहरणे राशि केनचि-
 ङ्गुणितो भक्तो वा राशयेन रहितो युतो वा इष्टकालेष्टं राशिं
 प्रकल्प्य तस्मिन्नुद्देशकालापवत्कर्मणि कृते यद्विष्णुद्वये तेन
 भजे इष्टमिष्टगुण फल राशि स्यात् । तत्र इष्टकाल्यु-
 दाहरणम् । यूथाङ्गं स्वतिभाग वनविवरगत कुञ्जरायाञ्च
 इष्ट षड्भागश्चैव नद्या पिवति च सलिलं सप्तमायेन
 मित्रः । पश्चान्या चाष्टमागः स्वनवमसहितः क्रोडते
 साहुरागो नागे द्रोहृत्तिनी भिक्षुः भिरहगत का भवेद्युप-
 संख्या । न्यासः

१/२ १/६ १/८ इष्टम् ४ । एषा सर्वधेने
 १/२ १/७ १/८ द्वाभ्यामपवर्चितं २/२ । ४/२ १ ।
 ५/२६ । पुनरेषा सर्वर्षितानामैक्यं नवभिरपवर्चितं
 २५१/२५२ इष्टेन १/२५२ अनेन ४ इष्टे इष्टगुणिते
 भक्ते जाता हस्तिसंख्या १००८ । अपरोदाहरणम् ।
 अमलकमसरायेस्त्रयपञ्चाशद्वर्षस्त्रिंशद्वर्षाद्येन त

नेष चार्या । गुरुपदमथ षड्भिः पूजित शेषपद्मं
 सकलकमलसंख्या क्षिप्रमाख्याहि तस्य । न्यासः १/२
 १/५ १/६ १/४ इष्टम् । ६ । अत्रेष्टं राशिसु १
 प्रकल्प्य प्राग्बुक्तातोराशिः । १२० । अन्यदुदाहरणम् ।
 हारसारस्वरयानिषुधनकालचे भौक्तिकानां विशेषोभू-
 भौ यातस्त्रिभागः शयनतलगतः पञ्चमायोऽस्य इष्टं ।
 प्राप्नः षडः सुकेश्या गणक । दशमक संगृहीतः प्रियेष
 इष्ट षट्कञ्च सूत्रे कथय कतिपर्यन्तैकिकैरेण हारः ।
 न्यासः १/२ १/५ १/६ १/१० इष्टम् । ६ । अत्रेष्टं
 राशिसु १ प्रकल्प्य भागबुक्तातोराशिः ३० । अथ
 शेषकाल्युदाहरणम् । स्वार्द्धं प्रादात्प्रयागे नवलवयुगलं
 योऽथशेषाञ्च काश्या शेषाङ्गिं शुल्कहेतो पथि दशमल-
 वान् षट् च शेषाहयायासु । शिष्टा निष्कल्पिपदिर्नि-
 जगृह्मनया तीर्थपान्यः प्रयातस्त्रस्य इव्यप्रमाणं वद
 यदि भवता शेषजातिः श्रुतास्ति । न्यासः ।

१/१ इष्टम् ६२ । अत्र रूपम् १ राशिं प्रकल्प्य
 १/२ भागान् शेषान् शेषादपास्य अथवा भागा-
 २/६ षषाङ्गिधिना चर्षिते जातम् । ७/६०
 १/४ अनेन इष्टगुणिते ६३ इष्टे । भक्ते जातं
 ६/१० इव्यप्रमाणम् । ५४० । इदं विद्योमसूत्रे-
 णापि सिध्यति । अथ विज्ञेयकाल्युदाहरणम् । "पञ्चा-
 योऽङ्गिकुलात्कदम्बमगमन्त्रं य शिलीन्मृ तयोर्विज्ञेय-
 स्त्रिगुण्योऽष्टगतिः । कुटज दोषायमानोऽपर । कान्ते ।
 केतकमालतीपरिमलप्राप्तैककाशप्रिया दूता दूतदत्तस्ततोभ्रम
 ति खे भृङ्गोऽस्त्रिसंख्यां वद । न्यासः १/५ १/२ २/५
 इष्टम् । १ । जातमङ्गिकुलमानम् । १५ । एवम् अन्यत्रापि" ।
 इष्टकां स्त्री रूप-तकन् टाप इष्टकेपीकामालानाम्" पा०
 निर्देशात्तत इत्त्वम् । (इष्ट) इष्टदिनिर्मिते इष्टखण्डभेदे
 यत्तये अग्निचयनार्थे इष्टादिनिर्मिते इव्यभेदे च शत०
 आ० त निर्धेयान्तरसक्तं यथा । "यावद्यावद् जुह्यात्ता-
 वचावत् भयतीति तद्यथा इष्टे कसमभवत्प्राज्ञेवेष्टका" ६, १,
 २, २१ । "तं देवा अग्न्योराङ्गतिभिरभियज्यन्ते ते यायामा-
 ङ्गतिमजुह्वु सासैन पकोष्टका भूत्वा समपद्यत तद्यदिष्टात्
 कसमवत्तस्मादिष्टकास्तस्मादग्निना इष्टका पचन्त्याङ्क-
 तोरेवैनास्तु कुर्वन्ति" इति च तत्रैव । इष्टकाकरणकाल-
 प्रकारादि" कात्या० श्रौ० १६, २६० दर्शितं यथा ।
 "उषासम्भरणमष्टव्याम्" १४० । "उषायाः सम्भरणसुखा
 सम्भरणम् तदष्टव्यां भवति "अष्टकायाहसां सम्भरतीति

रिति" (१७, ५ यजु०) "प्रतिमन्त्रमन्यु दृपमथ च तस्मिन्-
 क्षमिन्" ११ सू० । "तस्मिन् क्रमणे" क० । "अक्रम
 यत्थे" १२ सू० । "उदृपपृष्ण त भवत्येव" क० । दिवो
 वीक्षते दिवोऽनुविक्रमस्वेति (१२, ५) १२ सू० । "प्रतिदिव
 मन्त्र" क० । "पिण्डवत्प्रमाणदृष्टं प्रष्टृष्णात्यक्रन्ददग्नि-
 रिति" (१२, ६) १४ सू० । पिण्डवदित्यूर्ध्वं बाह
 (२, ८) क० । "अवरोहत्याग्नेऽभ्यावतिद्विति" (१२, ७)
 १५ सू० । "प्रत्यवरोहत्याग्निम् यापयत्युक्त ऊर्ध्वोऽवरोहतीति"
 (६, ७, २, ६) "श्रुतेस्तदनुप्रत्यवरोहणम्" कर्क० । "उपरि
 नाभि धारयन्ना त्याहार्यमित्यभिमन्त्रयते" (१२, ११) १६ सू० ।
 "अग्निम्" क० । "माया उन्मु च्योऽत्तममिति" (१२, १२)
 "पिण्डवत्प्रमाणदृष्टिणा प्रष्टृष्णात्यये दृष्टमिति" (१२, १३)
 १७ सू० । "अवहरति हस शुचिमदिति" (१२, १४) ।
 १८ सू० । "आसन्त्या करोति दृष्टमिति" (१२, १४)
 १९ सू० । "उपतिष्ठते स्तोत्र त्यमिति" (१२, १५) २० सू० ।
 'वात्समेष च दिवस्सरोत्वेकादग्नि' (१३, १८, २८)
 २१ सू० । "उपतिष्ठते" क० । "अनुपाकेनेके" (१३, १८ २८)
 २२ सू० । "उपतिष्ठन्ने" क० । "अत्र दीजितोऽवमिति"
 २३ सू० । "अग्निस्त्रयसरे दीक्षितोऽयमित्याह (७, ४, ११)
 "दृष्टान्ने स्तु खाधिश्रवणाद्यु क्रमं अत प्राज्ञतातुत्पर्य-
 मिदमुच्यते" क० । "आष्टत्तरतः सवत्सरम्" २४ सू० ।
 'यत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत् संवत्सर यावदावर्तते" क० ।
 "यत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भस्मोहपमादि तस्य सवत्सर
 यावदावर्तन्मिति सप० । ५ कण्डिका

'उक्षाया भस्मोहपममक्षामिते पात्रे" १ सू० । "तस्य
 प्रान्याग्निवर्गात्" "भस्मोऽप्य वाच विष्टजत" इति श्रुते
 (६, ७, ४, १४) क० । "भस्मोहपमं भस्मोहपणम्" सप० ।
 "वाच विष्टव्य समिदाधानं रात्रौ रात्रौमप्रयामिति"
 (११, ७५) २ सू० । "एवमुदिते भस्मोहपनादि" ३ सू० ।
 "कर्तव्यम् अथ तत्रियेष" क० । "अहृत्परित्याधानम्"
 (११, २५) ४ सू० । "विष्णुकमवात्समे चाहृत्वासासुदिते
 समिधमाधाय" ५ सू० । "अहृत्वासासेन कर्तव्ये" क० ।
 "अग्निन्दिने विष्णुकमा उत्तरन्पितृणात्समम् एव याव-
 द्दीक्ष कर्तव्यम्" सप० । "इक्ष्मप्रतिभोषगादि प्राग्वात्स-
 मादिष्णुकमा" ६ सू० । "तयोर्विभागमाह । साम्निके
 ऋतौ सवत्सर दीक्षा आम्नाया सवत्सरमित्युपक्रम्य
 चिन्वीतेति (१०, २, ६, ६) पत्रिते चतस्रो दीक्षा आम्नाता
 पत्रितचददीच इति (१५, १, ४) तत्राग्नी मति चिन्व-

ते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्त उत सौमिक्य इति
 उभयं चैतच्चरितार्थम् पवित्राङ्घ्रिराग्निक्वदरिताभाः
 अग्निक्वे च पत्रिते सौमिक्य इति तेन साम्निसति प
 त्रित कथं भवत्विति नियमकारणाभावादग्निक्वे प्राप्
 त्माह" क० । 'सोमाविरोधेन वा तत्प्रधान्यात्" ७ सू० ।
 "सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तदीया एव दीक्षा भवति" क० ।
 "सोमयागेनाविरोधः सोमाविरोध तेनाविरोधेनैव दीक्षा
 भवति यावत्कारणे कृत तत्प्रधान्यात् सौमस्य प्राधान्यात्
 आग्नेश्च तदङ्गत्वात् तेन द्वाटयाज्ञे वाजपये द्वादश व्र
 दय वा भवति नाग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षा" संप० ।
 "न्यस्य समिध व्रते व्रते प्रसेऽन्नपतरत्वाधानम् । (११, ८२)
 ८ सू० । "उच्येऽग्नी वजमानः करोति" सप० । "सव-
 त्सरधत्तितोऽसवत्सरधत्तेऽपि" ९ सू० । पूर्व कति-
 पिदासो साम्निके नेनैकारं सवत्सरमुच्योऽग्निभूतो भवति
 च संवत्सरधत्तो तस्यासंभत्तेऽप्युच्येऽग्नी चयनं प्रति
 (८, ५, १, ६५) सप० । "संवत्सर सोम्यत" १० सू० ।
 "संवत्सरमभिषव करिष्यतः अथसवत्सरधत्तेऽपि चयन
 भवति (८, ५, १ ६६) क० । "सवत्सरादित्याग्ने" ११ सू० ।
 "अथसवत्सरधत्तेऽपि चयनमित्यते" (८, ६, १, ६७) क० ।
 "जातस्य च" १२ सू० । "सवत्सरे जातस्य च अथसव-
 त्सरधत्तेऽपि चयन भवति" (८, ५, १, ६८) क० ।
 "गर्भाधानदिनादारभ्य सवत्सरे पूर्वोऽतोते वा वो जात
 सस्य भवति" सप० । "पाण्यास्यमन्यम्" १३ सू० ।
 "अन्य ऊपम्यमिदं पत्नान्तरं वस्त्राघातुस्त्रयपरण इत्या
 ग्निधीयत इति (८, ५, १, ६३) क० । "वास्यास्य वस्त्रासा
 तुष्यमग्नि भत्वा चयनं भवति" सप० । "अन्यन
 वा परम्ये" १४ सू० । चयनं वेति विकल्पः एव हि
 अयते (८, ५, २, १२) तयो ह वै इत्युपक्रम्य वरक
 करोतीति मिन्दार्थेनाद प्रतिषेधार्थं तस्मादभेदं विव् काव
 परत्वा अग्नि चितुर्बादिति ८, ५, २, ३, प्रतिप्रथम अत
 प्रतिषेधप्रतिप्रथमाभ्यां विकल्प" संप० । "प्रागनः कृत्वी-
 स्यसोत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति (१२, ६) १५
 सू० । "उच्येऽपूरतः प्राहुमुपमन कृत्वीस्यएव समिदाधा
 नम्" क० । "वाचन्वीकनुदाम्बोदुत्वेति (१२, ६) दक्षिण-
 तोऽग्निसि करोति" १६ सू० । "वाचन्वीकनुदाम्बुदुत्वेऽपि
 क्षिप्यामसो दक्षिणतोऽवस्थितोऽग्निसि करोति" कर्क० ।
 "स्यास्या गार्हपत्यं यसात्" १७ सू० । "अग्निसि करोति
 दक्षिणाग्नि च विष्टतोते करोति" क० । "अनङ्गाही उक्षा

प्रेदन इति (१६,३६) प्राग् यात्वा वषार्थम्" १८४० ।
 "गच्छेत्" क० । "कारोहेत् पार्श्वतो गच्छेत्" १६४० ।
 "यजमान संस्कारात्" क० । "अग्ने सर्जलक्रन्दग्निरिति
 (११,३२) जपति" २०४० । "सर्जनं च यद्दकर-
 णम्" क० । "गार्हेऽग्नहरलुङ्गतावोदितउत्तरत स-
 मिदायान प्र-प्रायमिति (१२,३४) २१४० । "यत् वाम-
 स्तत्रैवावहरणम् न प्राग्वसते एवं द्याह (६,८,१,१२)
 स यदि पुरावसत्यै विद्युत्तेतानयेवाग्नि स्यादिति वसत्या
 त उत्तरतोऽग्नेनवतार्यै समिदायान 'प्र-प्रायमिति' ।
 उद्गतावोदितपक्ष्य च परिषमूहनाद्युपसप्तहार्थमवि-
 श्वाते ह्येतदनुद्यते (६,४,४,१८) उद्गते वाऽवोदिते-
 ऽग्निमादधातीति' एव च सति तदपचारे श्वाते प्राय-
 श्चित्तम्" क० । "वासायै रथे उत्तरस्या दिशि अग्निमव-
 तारयति" स य० । "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेष्वेत्"
 २२४० । "वनीवाहनमिति" उपास्य कर्तव्यं सा च सं-
 व्यवहारायां "ऊर्ध्वं वनीवाहनादिति" (२५४०)
 तत्र दीक्षासु कर्तव्यम् । यदेष्वोपजायते भङ्गावीरकरण-
 यूपच्छेदनवनीवाहनामि दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैपाम्
 प्राठाभावात्" क० "अष्टसूख्यभस्मावपन क्रयणीयादौ"
 २३४० । उख्यभस्मावपनसु कर्तव्यम् व्यादौ क्रयणीय-
 स्यात्" क० । "अन्यत्र चेष्वनु" २४४० । "करोति" क० ।
 'ऊर्ध्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्" २५४० । अन्यत्रो-
 च्छवा ऊर्ध्वं वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्त्राणां पाठक्रम
 योगात्" क० । "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने व्यादौ
 अन्यत्र दीक्षा भस्मावपनम् । कुतः क्रमयोगात्
 पूर्वं वनीवाहनमन्त्रां पवाङ्गजापोऽभ्यहरणस्य" स य० ।
 'पवाग्यपुटेनापो देवीरित्येकवा (१२,३५) २६४० ।
 "पवाग्यपुटेन भस्म गृहीत्वाष्ट्रावपति" क० । "ततो द्वाभ्या-
 म्" (१२,३६ ३७) २७४० । "उपवावपति द्वाभ्या-
 म्गभ्याम्" क० । "व्याद्याभ्यां (१२,३५-३६) वा पूर्वम्"
 २८४० । "पूर्वभावपनं द्वाभ्यामगभ्याम् तत एकयथा"
 वाग्यदो विकल्पार्थः सत्यश्रुतित्वात्" क० । "अनामिकवा
 प्रास्तादादत्ते प्रसद्येति (१२,३८-४१) २९४० । "प्रास्ता-
 ङ्गणन क्रियदध्यनामिकयादत्ते" (६,८,२,७) । "प्रास्तो-
 यामुपतिष्ठते बोधा मद्दति" (१२,४२) ३०४० । "यत्त-
 दात्त भस्म तत्रास्य" क० । "प्रायश्चित्ति समिधोप-
 हय" ३१४० । ईकशिल्पका ।
 'आत्मं विश्वकर्म च दति (१२,४३) जुहोति" ३४० ।

"प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वस्य इतिर्घ-
 णार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि "अथ सुचोपहत्याज्यमिति (३,४,
 १,२५)" क० । "समिधा करणभूतया मुकुस्थानीयया
 उपहृत्य गृहीत्वा" स य० । "उत्थाय दधाति समिधं
 पुनरुवेति (१२,४४) २४०० । उत्थानपक्ष्य च प्रति-
 पत्तित्वात् गुणार्थं चेति । नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पथन्ते
 तदर्थमाह" क० "गार्हप्रत्योऽनुगते निर्मथ्य" ३४०० ।
 "व्यादधाति मन्त्रम प्राप्त्वाद्वाच्यम् उच्यते प्रायश्चित्ता-
 र्थम्" । "प्राज्जित्ते उपयान्ते मथित्या प्रायश्चित्ती करोति"
 स य० । "सुत्यावाहनीये सांकाशिनैश्च ह्यस्या"
 ४४०० । "सुत्यासु वर्तमानासु व्याह्वनीयेऽनुगते सांकाशिनैश्च
 ह्यस्या तमादधाति" सांकाशिनयद्दः प्राग्गमेव ह्येत्यर्थक
 एतच्चोच्यते पूर्वपक्ष्ययम मा भूदिति" क० । "व्याह्वनीये
 ऽतिप्रथीतेऽनुगते सांकाशिनैश्च ह्यस्या फज्जना सदोहृषि-
 धानमध्यमार्गेणैव ह्यस्या" स य० । "व्याह्वनीयमुत्तरेण
 सर ५४०० । "ह्यस्या निदधाति उत्तरेण सदो ह्यत्वे-
 तीध्वव्युदासार्थं" क० । व्याह्वनीयमग्निमनुगतं सदम
 उत्तरेणैव ह्यस्या" स य० । "प्रष्टङ्गादाद्यतोत्तरे" ६४०० ।
 "उख्ये पातुगते पूर्ववत्प्रष्टङ्गात् अथ स विभेपः आहता
 आहृदुपक्ष्य च मन्त्रनिष्ठन्यर्थम्" । "एतयैवाहतापहरन्
 यजुरिति (६,६,४,६) श्रुते" क० । "उख्येऽग्नावनुगते
 गार्हपत्यादाह्वनीयमन्त्रगिरित्वाहृत्य (११,१० समितमित्यु-
 पस्थाय (१२,५७) आहता मन्त्ररक्षितक्रियामालेखे पूर्व-
 पदुखा प्रष्टङ्गात् उखामाह्वनीयेऽभिश्चिन्तोऽख्यमग्नि-
 मुत्पादयेत्" स य० । "अध्वरप्रायश्चित्ति च सर्वेषु
 यथाकालं पूर्वा-पूर्वम्" ७४०० । "अध्वरप्रायश्चित्ति च
 करोति सर्वेषु निमित्तेषु ता च पूर्वम् पूर्वा पश्चा-
 दाग्निकीं च । सर्वेषु च भ्रष्टापोऽभ्यवहरणार्थम् ।
 (२३) तत्रापि हि विधीयते (६,८,२,११) उभे प्राय-
 श्चित्ती "करोतिने एवाग्नावनुगते इति" यथाकालमिति
 चाध्वरप्रायश्चित्त्वर्यमुच्यते आग्निकीं तु विश्वकर्मण-
 इत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तेषु मन्त्रानुगमेषु यथाकाल
 परमेष्ठ्यादिकालाहृति (७,६,६,१) पूर्वा पूर्वा जुहुयात्
 पश्चादग्निप्रायश्चित्तिम् चकारात्" स य० "उख्यमेदने मन्-
 स्यात्स्या मद्दामुख्यामुखाकपालमवधायवपति" ८४०० ।
 यद्योषोषाभियोतेति" (६,६,४,८) प्रकृत्य सर्वमिदमाह्वा-
 तम् एतच्चोखापक्षे भवति । त्रित्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्या-
 मावपनम्" (६,५,२,२२) क० । "उखीपयये पिष्टा मृदा स-

कुर्वन्ति" (६,५,२,१२) ग०ना० । "तथा च वृत्तिकर-
 पक्षपाद्योक्तौ निभाताना द्वियते" क० । "रुचिकायु-
 तिसो विद्वद्वीतिम वृत्तमूलपक्षान्यानिधित्वा" ६७० ।
 "वृत्तवर्धे पक्षव्याजमान एत तिम रुचदा
 विद्वद्वीति मरुका वृत्तमूलपक्षः करोति मद्यत्तदेष
 च मद्यमाहितोयाप्रप्राल्पर्यमेरोपयाम' यत्ना क्वाटिति'
 क० । "मृदुपयया निटधाति" ७७० । "उया तिम-
 माणावपयेतदनुषया तं वृत्तमितिच्यमाना निट-
 धाति कादाधम्" क० । "असिगिहं वृत्तमपगमकता'
 निटधाति" ७७० । "मृदुप्रतिच्ययुत्तद्विचया धुपयति
 दनिषान्नाट्टीप्रंरेकेकेन पयस्वेति (११, ६०)
 प्रतिमन्त्रम् ८७० । "गहृत्तद्वेदे" ७७० ।
 "अभ्या अभ्य चतुरथ यमद्विदिपेति (११, ६१)
 ८७० । "अभिष्य पूर्वाभिव मरुताभात् पात सा वैत
 व्यभिरुमीद्वीति (६,५,४,२) ग०ना०पयमात्" क० ।
 "अपयमास्यीये यदातामटधाति" १०७० । अये, मेरे
 क्रमेण क्ता अयाटाया उयादा त विभेन, "रेषमा
 खेक्षुषा (११,६१) न्युजात्" ११७० । "अटधाति"
 क० । "अपणेतायाय दनिषान्निमाटेपयति निप-
 यान्तेति (११,६१) १२७० । "निर्मन्त्रेन वा धुपय
 अयणे" १२७० । "कर्मध्वे क० । "रत्नेदेतोमागो
 (११,६१) जयति" १४७० । "उयाभीषमाय" क० ।
 "आचरति मित्येति (११, ६२) १५७० । "आच-
 रण च अपणप्रक्षेप" क० । अयाटादीनामथकातुपरिष्ठा
 पुनः अपण प्रक्षिपति" संघ० । "यावत्पाचरेत्" १६७० ।
 "यावत्क्षि मकारे अपण प्रक्षिपेत्तावयामेव मन्तेषा-
 चरेत्" संघ० । "द्विधेव प्रदृष्टमोहरणे" १७७० । "कर्मध्वे"
 (६,५,४,१०) ग०ना० । "मद्वन पयमम् उचरयं चदि
 मिष्कायनम्" संघ० । "उहपति अपयम्" १८७० ।
 "घटाघतया" क० । "भसायाङ्कृतं पराफरोति" संघ० ।
 देवम्ये ल्यु खान्" १९७० । (११,२२) । "उहपति" क० ।
 "उत्तमा करोत्यव्ययमानेति (११,६२) २०७० । "उय-
 च्छुषाम्" (११,६४) २१७० । "अर्धे यच्छति" क० ।
 "परिचष्टा पात्रे करोति मित्येता तरति" (११, ६४,
 २२७० । "अजापयसाभिस्रुति पयस्वेति (१२,६५)
 प्रतिमन्त्रम्" २३७० । "उयात् । दित्यपने च उत्तान-
 कटपाद्योक्तौ अजापयावयेकान्ता कर्त्तव्या" क० ।
 "रुचिकाक्रियान्तव्याधिसिन्धितायात्" २४७० । "यत

उर्ध्वं निटकाय्यामिधित्वा मित्ये" क० । "अयि-
 धितामिधिता मोक्षयते" २५७० । "द्विधाप
 त्थयो वृत्त वरुत् ते द्वि मन्त्राभादये" रेवी धंति रेवी
 यदरिधत उ वे रत दति" (८,३,०,१०), ग०ना० ।
 "अत्रम विच्योःदम्" ७० । "दृष्टमि मदि" ३६
 ७० । "रुचिकानां पात्रे भक्ति निर्मातो टचिवात्ति" क० ।
 कोन्युमाभावात् यं टचिवात्ता लयो वं न्यव । "रुचो
 च्छुषान्न लयाभादुपयमास्योऽन्तर उयाता' ७७० ।
 मित्येति मृदुपयमास्यपयादायकोलांम् अन्तरेयता ना
 तु भिन्ना इति (११, ६२) तिमृदुद्विमात्" ११७० ।
 तददोच्युदयानमाधिका कर्म हया उयाता' ७७० ।
 धिचरति, एव च मृदुपयमास्योर्ध्वा भक्ति अन्ते-
 यदा । मायर्त्तं तिमभियुत । अयिवात्ता' ७७० ।
 क० । "अमन्तिमोक्षयति, अमन्त्रमेदुष" १२७० ।
 पाचरेत् यं दित्यपिमयो भक्ति" क० । "अमन्त्राद्वेते-
 तयां प्रोपयति, दनिषायाटधाति" २२७० । "उयाया
 यतयाद्वेते लयोऽन्त मनिषायाटधाति, मदेमयायीयाप
 च निहातुच्युदयान्तो' क० । "अमारोच्युदयानो-
 र्ध्वे" २४७० । अमारोच्युदयान्तुयायात् अयाता' ७७० ।
 मनिटाभात् कुर्वन्ति" क० । ता वटानीमात्, "एतेवा
 कुर्वन्ती वृत्त इति" (११,७०) २३७० । "आद्यधि
 ह्मन्तो अयन रद्वीया कर्मधी" क० । "वेकद्वी परमा
 इति (११,७०) २६७० । "कीदुमरी परमा इति"
 (११,७२) २७७० । "अपरगुदक्ष्णा यदानइति" (११,७२)
 २८७० । "या परगुना म द्विधा" क० । "अव्यार
 पिच्छाम्" संघ० । "अथ यथा यदतीति" (११,७३)
 २९७० । "भूमिसमना या वटा रुद्रा मयति" संघ० ।
 "पासाथी मृदुपमकरइति" (११,७३) ३०७० ।
 "आटधाति अद्वैता पासाथी मयन्तीति (६,६,१,०) ग०ना
 पयमात्, एव पापरगुदक्ष्णा अथ मया वीदुमयावेदमन्त
 पात्यनराधिमात्" क० । "उपोत्तमा घतिवसे' ७७०"
 ४१७० । "उत्तमाया समीचे उपोत्तमा टादपी, ता
 घतियस्य यजमानत्येच्छाटधाति अयस्य घतियपुरो
 हित्यतिरिक्तस्य उभे उपोत्तमोत्तमे दन्वयाधीयेते, एवं
 द्वि मयते" ग०ना० (६,६,१,१२) क० । "एव
 इति, उत्तमा पुरोहितस्य" ४२७० । "रुच्यादधाति"
 क० । "उत्तमासु वाचुरति" (११,८२) ४७० ।
 "अथलोमे" ४३७० । "अथवतियसापुरोहितस्य

एकादश भवन्ति तयोदश वा" क० । "क्षत्रियपुरो-
हितव्यतिरिक्तस्य द्वादशोत्तयोदश्याविक्षया भवतः" संप०
"स्वाहाकार सर्वास्त्रसायाम्" ४४सू० । "उखाया-
साधीयमानासु । समित्यु, अतोऽन्यत्रापि स्वाहाकारो
भवति सर्वास्त्रियभिधानात्" क० । "उखाया सर्वासु
समित्यु स्वाहाकारो भवति" संप० । "स्योदयभण्णादि
दण्डान्मन्त्रैके" ४५सू० । "एव सति प्रागौदयभण्णोमा-
दुखाधिस्यण्णादि" तान्यु हैकउखायामेवैतान्यौदयभण्णानि
जुह्वतीति षषणात्" (६, ६, १, २, २) क० । "अत्राधसरे"
संप० इति ४ कण्डिका ।

"यजमानः कण्ठे रुक्म" प्रतिमुञ्चते परिमण्डल
मेकविंशतिपिण्ड लयाजिननिष्पृत लोमसु शुक्र-
क्षणेपु शण्डले त्रिष्टत्योत्तपरिनाभि वह्निपिण्ड
दशानो रुक्म इति" (१२, १) । "रुक्म" हि प्रकृत्य सर्व-
मेवैतच्छ्रूयते (६, ६, १, २), यजमानग्रहणाच्च स्वय-
मेव यजमान प्रतिमुञ्चते, द्वादशाहे च सर्वे यजमानाः
प्रतिमुञ्च्यु अत ऊर्ध्वमिण्डुद्वान्तरम् एवं हि सर्वे
कृत भवति" क० । "परिमण्डल वर्तुलम्, एकविंशति-
पिण्डम् पिण्ड निर्वाधम् निर्वाधन्ते उन्नता नि का-
श्यन्ते उन्नता स्वरूपाद्दहिनिःसृता भवन्ति, लयाजिन
शुक्रक्षणेपु लोमसु निष्पृत नितरा सूतम्, पुनः कीट-
गम् त्रिगुणे त्रिवृति शण्डमेव सूत्रे व्योत प्रोतम् तथा उप
रिनाभि, पुनः वह्निपिण्डं वह्निनिर्वाधम्" संप० ।
"इण्डुशिक्यासन्दीपुं चञ्जरुक्मवस्त्रिहृते ष्टडिग्वा" २सू०
उखा याभ्यां ष्टडते तौ इण्डुौ, शिक्यं प्रतिद्वम्, आस-
न्दी च । अचुरक्ता रुक्मवो ष्टडिग्वा भवन्ति" क० ।
"ष्टडिग्वा कर्दमलिप्ता" संप० । "परिमण्डलाभ्या-
मिण्डुाभ्यामुखा परिमृह्णाति नक्तोपासेति" (१२, २)
३सू० । "हरति द्यावाप्तामेति" (१२, २) ४सू० ।
"तामेवोखाम्" क० । "व्याह्वनीयस्य उरस्तादुक्तात्वा-
सन्दीवदापन्त्या अचुरस्याङ्गा शिक्यवत्या निदधाति देया
अग्निमिति (१२, २) ५सू० । "उक्तात्सन्दीवदिति
मादेशपादी गम्यते" (१२, ४, २) क० । सा च चतुरङ्गी
सह पादौ, तस्या शिक्यवत्यासासन्त्या च निदधाति
उखाम्" क० । "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षडुद्यासं विश्वा
रूपाण्येति" (१२ ३) ६सू० । "पीशायाम्" क० ।
"शिक्य पाशं प्रमृह्णाति रुपणोऽसीति" (१२, ४)
पिण्डवत् ७सू० । "सह शिक्येन प्राञ्जमग्निं प्रमृह्णाति,

पिण्डवदित्यूर्ध्ववाङ् (३, ६) । "धारण च" ८सू० ।
"पिण्डवदेव उपरिनाभि" क० । अत्र द्वाभ्यामद्वाभ्या
शुक्रयजुर्वेदसाध्यायादि, त्रिभिरङ्गैः कात्यायनस्यैतच्छ्रुत्या-
ध्ययकण्डिकादि । चतुर्भिरङ्गैः शतपथब्राह्मणसाध्यायादि
स्ये तेन तत्तत्प्रतीकमात्रद्वीतमन्त्रसूत्रादि तत्तत्स्थाने
दृश्यम् विस्तरस्तु शत० ब्रा० ६ व्य० दृश्या । लौकि-
केपरचितप्राचीरादौ इष्टकाघनफलेन इष्टकास ख्या-
ज्ञानोपायो दर्शितोलीला० यथा "चित्तो करणरुत्त
सार्द्धत्तम् । उच्छ्रेण गुणित चित्ते" किल चेतसम्भव-
फल घन भवेत् । इष्टकाघनहृते घने चित्तेरिष्टकापरि-
मितश्च लभ्यते ॥ इष्टनोच्छ्रयहृदच्छ्रित्तिचित्ते सुःस्तराश्च
द्वपदा चित्तेरपि ॥ उदाहरणम् । अष्टादशाङ्गुल दैर्घ्यं
विस्तारो द्वादशाङ्गुलः । उच्छ्रित्तित्यङ्गुला यासामिष्ट-
कासाश्चित्तौ किल ॥ यद्विसृति पञ्चकराष्टहृत्त दैर्घ्यं
च यस्या त्रिकरोच्छ्रित्तश्च । तस्या चित्तौ कि फलमिष्टकाना
सङ्ख्या च का ब्रूहि कति स्तराश्च ॥ इष्टकाया घनहस्त-
मानम् ३/३६ चित्ते चेतफलम् ४० । उच्छ्रेण ३गुणितं
चित्तेर्घनफलम् १२० । यथोक्तकरणे लब्धा इष्टका सङ्ख्या
२५६० । स्तरसङ्ख्या २४ । एव पापाणचयेऽपि"
'व्यासात् षोडशभाग सर्वेषा सङ्गाना भवति भित्ति ।
पक्षेष्टकाकृताना दारुकृताना च स विकल्पः । दृष्ट० स० ।
"नेष्टकारचित्ते पितृन् संतर्पयेत्" शङ्खलि० । "मृण्मयात्
कोटिगुणित फलं स्याद्द्वारुभि कृतात् । कोटिकोटिगुण
पुण्यं फलं स्याद्विष्टकामये" मठ० त० पु० । वास्तु-
यागे 'व्याकाशपदे' इष्टकारोपाचार वास्तु याग-
शब्दे दृश्य ।

इष्टकाचयन न० इष्टकयाऽग्नेचयनम् । इष्टकया अग्ने च-
यने तत्प्रकार कात्या०श्रौ०सू० । "एतया विकृत्याभिमन्त्र-
केऽन्यचित् चिन्वन्ति द्रोणचिद्रथकचित्कङ्कचित्प्रमृगचिद्रु-
भयत प्रमृग ससृज पुरीपे" १६, ५, ६ । "एते ह्यग्नि-
विशेषा तदाकाराश्चिन्वन्त्येके एके सुपर्णचित्तम् विलि-
प्तत्वादस्या विकृतेरग्नन्तरेष्वप्राप्तिर्मा मृदित्युच्यते एवं
हि श्रूयते "त हैकएतया विकृत्याभिमन्त्रान्या चितिं
चिन्वन्तीति" (६, ७, २, ८ शत० ब्रा०) क० । 'विकृत्या
एतया षड्चा अन्यचित् पक्षिवधमन्यमग्नि चिन्वन्ति त-
मेयह द्रोणचिदित्यादि" संप० । "ससृज पुरीपे प्रविदिश
पुरीपाहरणम्" १० सू० । प्रतिदिश पुरीपमाहृत्याहृत्त
तेनैव चयनम्" क० । "विष्णु क्रमान् क्रमते विष्णो-

रिति" (१०, ५ यजु०) "प्रतिमध्यमस्य दृष्टमणं च तस्मिन् -
 त्प्रसिद्धम्" ११ सू० । "तस्मिन् क्रमणे" क० । "प्यक्रम
 यतये" १२ सू० । "उदुपहृण त भवतेव" क० । दिवो
 वीक्षते दिवोऽनुविक्रमस्येति (१०, ५) १३ सू० । "प्रतिदिवं
 मन्त्र" क० । "पिण्डवत्प्रागुदस्य मन्त्ररूप्यात्प्रकन्दग्नि-
 रिति" (१२, ६) १४ सू० । पिण्डवदिसूयं वाऽऽ
 (२, ८) क० । "यवरोहण्यनेऽभ्यावतिष्ठति" (१२, ७)
 १५ सू० । "प्रत्यवरोहण्यग्निम् यावत्सत्य ऊर्ध्वोऽवरोहतेति"
 (६, ७, २, ६) "श्रुतेस्तद्गन्तव्यवरोहणम्" क० । "उपरि-
 माभिधारयत्वात्प्राग्वर्षमित्यभिमानयते" (१२, ११) १६ सू० ।
 "अग्निम्" क० । "पाया उन्म्युद्योत्तममिति" (१०, १२)
 "पिण्डवत्प्रागुदस्य मन्त्ररूप्यात्प्रेषणिति" (१२, १३)
 १७ सू० । "अथहरति हंसं शुचिपदिति" (१२, १४) ।
 १८ सू० । "आसन्धां करोति उहृष्टिति" (१२, १४)
 १९ सू० । "उपतिष्ठते सोद त्यमिति" (१२, १५) २० सू० ।
 "वात्समेण च द्विस्वरौत्वेकादशभिः" (१३, १८, २८)
 २१ सू० । "उपतिष्ठते" क० । "अनुवाकैरेके" (१०, ३८, २९)
 २२ सू० । "उपतिष्ठते" क० । "अत्तं दोलितोऽयमिति"
 २३ सू० । "अग्निश्चरते दीक्षितोऽयमित्याह (७, ४, १)
 "दृष्टान्ते ह्युत्थापिअप्याद्युक्त्वात् एत मासतातुष्ट्यर्थ-
 निदृष्टयते" क० । "आहृत्तरतः सवत्सरम्" २४ सू० ।
 "यत ऊर्ध्वं यदुच्यते तत् संवत्सरं यावदावर्तते" क० ।
 "यत ऊर्ध्वं यत्कर्मोच्यते भग्नोहपनादि तस्य सवत्सर
 यावदाहृत्तिर्भवति सप० । १ कृषिउक्ता

उखाया भक्षोहपनमस्तमिते पात्रे" १ स० । "तस्य
 मान्वाग्विसर्गात्" "भग्नोदुष्य वाच विस्त्रजत" इति श्रुते
 (६, ७, ४, १४) क० । "भग्नोहपनं भग्नोऽरणम्" सप० ।
 "वाच विस्त्रज्य समिदाधानं राज्ञोऽरातोमप्रयानमिति"
 (११, ७५) २ सू० । "एवमुदिते भग्नोऽपनादि" ३ सू० ।
 "कर्तव्यम् अथ त्वयिषेप क० । "अहरहरिक्वाधानम्"
 (११, १५) ४ सू० । "विष्णुक्रमशास्त्रे वाङ्मन्त्रासमुदिते
 समिधमाधाय" ५ सू० । "वाङ्मन्त्रासेन कर्तव्ये" क० ।
 "अग्निन्दिने विष्णु क्रमा उच्यन्तिवात्समस्य एव याव-
 द्दीक्ष कर्तव्यम्" सप० । "रूपप्रतिमोचगादि प्राग्वात्स-
 माह्विष्णु क्रमा" ६ सू० । "तयोर्विभागमाह । साम्निके
 क्रतौ सवत्सर दीक्षा आम्नाता संवत्सरमित्युक्तस्य
 चिन्मतेति (१०, २, ६, ९) पवित्ते चतस्रो दीक्षा आम्नाता
 पवित्तसवदीक्ष इति (१५, १, ४) ततानौ मति विन्त्य-

ते किमग्निनिमित्ता दीक्षा भवन्त उत सौमिक्य इति
 उभयं चैतद्विदितार्थम् पवित्राहृदिदाम्निक्वदरितावाः
 अग्निक्वे च पवित्ते सौमिक्य इति तेन आम्निमति प
 वित्ते कथं भवति न नियमकारणाभावादग्निक्वे प्राप्
 त्याह" क० । "सोमाविरोधेन वा तन्प्रधान्यात्" ७ सू० ।
 "सोमस्य प्रधानभूतत्वात् तदीया एव दीक्षा भवति" क० ।
 "सोमयागेमाविरोधः सोमाविरोच तेमाविरोधेनैव दीक्षा
 भवति वावधारये कृत तन्प्रधान्यात् सोमस्य प्राधान्यात्
 अग्नेऽथ तदङ्गत्वात् तेन द्वादश्याहे वाजपेये द्वादश सप्त
 दश वा भवति आग्निप्रयुक्तसंवत्सरदीक्षा" संप० ।
 "न्यक्त्य समिधं प्रते प्रते प्रतेऽप्युपतत्त्वाधानम् । (११, ८२)
 ८ सू० । "उच्येऽग्नौ वज्रमानः करोति" सप० । "सव-
 त्सरभृतिगोऽसवत्सरभृतेऽपि" ९ सू० । पूर्व कृषि-
 चिदाद्ये साम्निके येनैकारं सवत्सरमुच्योऽग्निर्भूतो भवति
 स सवत्सरभृतो तस्यासंभृतेऽप्युच्येऽग्नौ चयनं भवति
 (९, ५, १, ६५) संप० । "सवत्सरं सोमत्" १० सू० ।
 "सवत्सरमभिषक्त करिष्यत अथसवत्सरभृतेऽपि चयन
 भवति (९, ५, १, ६६) क० । "सवत्सरारित्वात्मे" ११ सू० ।
 "अथसवत्सरभृतेऽपि चयनमिष्यते" (९, ६, १, ६७) क० ।
 "जातस्य च" १२ सू० । "सवत्सरे जातस्य च वासव-
 सरभृतेऽपि चयनं भवति" (९, ५, १, ६८) क० ।
 "गर्भाधानदिनादारभ्य सवत्सरे पूर्वोऽतोते वा वो जात
 सस्य भवति" सप० । "पाय्नास्यमन्त्रम्" १३ सू० ।
 "अन्व" उपस्यमिदं पशान्तरम् वरमासातुष्ट्यभरणं हता
 ग्निषीयत इति (९, ५, १, ६३) क० । "वाष्पास्य वस्त्रामा-
 तुष्ट्यमग्निं भृत्वा चयनं भवति" सप० । "अवबन
 वा परस्य" १४ सू० । चयनं वेति विकल्प एव हि
 अच्यते (९, ५, २, १२) तयो ह वै" इत्युक्तस्य वरस्य
 करोतीति मिन्द्रार्थवाद प्रतिषेधार्थं तस्मादभेदवित् काल
 परत्वा अग्निं चित्तुवादिति ९, ५, २, ३, प्रतिप्रथय एत
 प्रतिषेधमतिप्रसवाभ्यां विकल्प " संप० । "प्रागन ह्यतो-
 ष्यस्योत्तरत" समिदाधानं समिधाग्निमिति (१२, ६०) १५
 सू० । "उच्येऽप्युपतत्त्वाधानं ज्ञतोऽप्येव समिदाधा
 नम्" क० । "सासन्दीकमुद्युक्तोऽनेति (१२, ६१) दक्षिण-
 तोऽनसि करोति" १६ सू० । "सासन्दीकमुद्युक्तं तेऽप्यु-
 क्षिप्यामसो दक्षिणतोऽनसिस्तोऽनसि करोति" क० ।
 "स्यास्यां गार्हपत्यं पचात्" १७ सू० । "अनसि करोति
 दक्षिणाग्निं च विद्वतीवे करोति" क० । "अनङ्गाहौ उक्ता

प्रेदन् इति (१६, २६) प्राङ् यात्या वधार्थम्" १८६० ।
 "गच्छेत्" क० । "आरोहेत् पार्श्वतो गच्छेत्" १६६० ।
 "यजमान सक्कारात्" क० । "अदे सर्वत्वक्रन्ददग्निरिति
 (११, २२) जपति" २०६० । "सर्जनं च शब्दकर-
 णम्" क० । "पासेऽवहरत्युत्तरोत्तरेण उत्तरत स-
 मिदाधान प्र-प्रायमिति (१२, २४) २१६० । "यत्र वास
 स्तत्रैवावहरणम् न प्राग्वसते एवं छात्र (६, ८, १, १२)
 स यदि पुत्रावसत्यै विमुञ्चेतानस्येवाग्निं स्यादिति वसत्या
 त् उत्तरतोऽग्नेनवतार्यै समिदाधान "प्र-प्रायमिति" ।
 उद्गतावोक्षितपहृषं च परिसमूहनाद्युपसपहृषार्थमपि
 स्मार्ते ह्येतदनुदाते (६, ४, ४, १८) उद्गते वाऽवोक्षिते-
 ऽग्निमादधातोति" एवं च सति तदपचारे स्मार्ते प्राय-
 चित्तम्" क० । "वासाधे रथे उत्तरस्या दिशि अग्निमव-
 तारयति" सप० । "वनीवाहनमेतद्दीक्षासु यदेच्छेत्"
 २२६० । "वनीवाहनमिति" रुद्रास्य कर्मण सा च सं-
 व्यवहारार्था "जह्वं" वनीवाहनादिति" (२५६०)
 तत्र दीक्षासु कर्तव्यम् । यदेच्छोपलायते शहावीरकरण-
 यूपच्छेदनवनीवाहनाग्निं दीक्षासु क्रियन्ते क्रमस्तु नैपाम्
 पाठाभावात्" क० "अथ सूख्यमन्वावपनं क्रयणीयादौ"
 २२६० । उख्यमन्वावपनमथु कर्तव्यम् आदौ क्रयणीय-
 स्यात्" क० । "अन्यत्र चेच्छनु" २४६० । "करोति" क० ।
 "जह्वं वनीवाहनात् क्रमयोगात्" २५६० । अन्यत्रे-
 ष्ववा कुर्वन् वनीवाहनादूर्ध्वं करोति मन्वाणा पाठक्रम
 योगात्" क० । "वनीवाहनादूर्ध्वं सोमक्रयदिने आदौ
 अन्यत्र दीक्षा मन्वावपनम् । कुत क्रमयोगात्
 पूर्व वनीवाहनमन्वा पचाङ्गसापोऽवहरणस्य" सप० ।
 "पचायपुटेनापो देवीरित्येकवा (१२, २५) २६६० ।
 "पचायपुटेन भस्म स्फुरीत्याश्वावपति" क० । "ततो द्वाभ्या-
 म्" (१२, २६ २७) २७६० । "सुनवावपति द्वाभ्या-
 म्" क० । "आद्याभ्यां (१२, २५-२६) वा पूर्वम्"
 २८६० । "पूर्वमावपनं द्वाभ्यामग्नाभ्याम् तत एकवर्षा"
 वायव्ये विकल्पार्थः इत्युत्तित्वात्" क० । "अग्नामिकवा
 भ्रातादादत्ते प्रसद्येति (१२, २८-४१) २९६० । "प्रास्ता-
 ङ्गणन क्रियदग्नामिकयादत्ते" (६, ८, २, ७) । "प्रास्तो-
 यामुपतिष्ठते बोधा मद्गति" (१२, ४२) ३०६० । "यत्त-
 दात्त भस्म तत्रास्य" क० । "प्रायश्चित्ति समिधोप-
 हृत्य" ३१६० । ईकियुक्ता ।
 "आत्त विश्वकर्म चरति (१२, ४३) जुहोति" ३१६० ।

"प्रायश्चित्तिरित्यस्य होमस्य संज्ञा उपपूर्वस्य हनिर्पह-
 णार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि "अथ सुचोपहृत्याद्यमिति (३, ४,
 १, २५)" क० । "समिधा करणभूतया सुकृत्स्यानीयया
 उपहृत्य स्फुरीत्या" सप० । "उत्थाय दधाति समिध
 पुनस्वेति (१२, ४४) २९६० । उत्थानपहृषण च प्रति-
 पत्तित्वात् गुणार्थे चेति । नैमित्तिकान्यत्रैव प्रकरणे पथन्ते
 तदथेमाह" क० "गार्हपत्येऽनुगते निर्मथ्य" ३९६० ।
 "आदधाति मन्यम प्राग्व्यादधाच्यम् उच्यते प्रायश्चित्ता-
 र्थम् । "माजिहृते उपयान्ते मथित्या प्रायश्चित्ती करोति"
 सप० । "सुत्यावाहनीये साकाशिनो हृत्या"
 ४६० । "सुत्यासु वर्तमानासु व्याहवनीयेऽनुगते साकाशिनो
 हृत्या तमादधाति" साकाशिनशब्दं प्रणयनेव हृत्वेत्यर्थक
 यतश्चोच्यते पूर्ववत्प्रणयन मा भूदिति" क० । "आचवनीये
 ऽतिप्रथोतेऽनुगते साकाशिनो हृत्या फलुना सदोहृति-
 धानमध्यमार्गैरेव हृत्या" सप० । "आम्नीध्रीयमुत्तरेण
 सद" ५६० । "हृत्या निदधाति उत्तरेण सदो हृत्वे-
 तीध्व्युदासार्थ" क० । आम्नीध्रीयमग्निमनुगतं सदम
 उत्तरेष्वेव हृत्या" सप० । "प्रहृष्टप्रादाहृतीखेत्" ६६० ।
 "उख्ये चानुगते पूर्ववत्प्रहृष्टप्रात् अथ तु विशेष आहृता
 आहृष्टपहृषण च मन्त्रनिहृष्टार्थम् । "एतयेवाहृतात्पहृष्टान्
 यजुरिति (६, ६, ४, ६) श्रुते" क० । "उख्येऽग्नावनुगते
 गार्हपत्यादाहृवनीयमन्त्रित्वाहृत्य (११, १७) समितमन्त्रु-
 पस्याय (१२, ५७) आहृता मन्त्ररहितक्रियामात्रेण पूर्व-
 वदृष्ट्या प्रहृष्टप्रात् उख्यमाहृवनीयेऽर्धिश्रित्वाऽथमग्नि-
 मुत्पादयेत्" सप० । "अध्वरप्रायश्चित्तिं च सर्वेषु
 यथाकालं पूर्वा-पूर्वम्" ७६० । "अध्वरप्रायश्चित्तिं च
 करोति सर्वेषु निमित्तेषु ता च पूर्वाः पूर्वा चशब्दा-
 दाग्निकौ च । सर्वेषु च भस्मापोऽवहरणार्थम् ।
 (२३) तत्रापि हि विधीयेते (६, ८, २, ११) उभे प्राय-
 चित्ती "करोतिने एवाग्नावनुगते इति" यथाकालमिति
 चाध्वरप्रायश्चित्तार्थमुच्यते आग्निकी तु विश्वकर्मण-
 इत्येव" क० "सर्वेषु पूर्वोक्तोऽनुगतेषु यथाकालं
 परमेष्ठ्यादिकाशाहुति (२६, ६, १) पूर्वा पूर्वा जुहुयात्
 प्रसादग्निप्रायश्चित्तम् चकारात्" सप० । "उख्यमेदने नव-
 स्यात्यां मह्यसुख्यासुखाकपालमधयावपति" ८६० ।
 यद्येषोऽग्नाभ्योतेति" (६ ६ ४, ८) प्रकृत्य सर्वमिदमन्त्रा-
 तम् एतन्नेकोऽप्येव भवति । त्रित्वपत्ते तु द्वयोरेवैकस्या-
 भावपनम्" (६, ५, २, २२) क० । "उख्योपशये पिष्टा मृदा स-

ज्ञोखा हरोत्पाद्यता” ६६० । “उत्पास्यण्डमेकसुपाया
प्रतिप्रम् द्वितोयसुपययया सह पिहा, आद्यता मन्त्रमर्जम्,
आद्यम्भन्नेन क्रियामात्रसुच्यते तथा पौक्तम् (६, ६, ४,
>) एतयैशाद्यतानुपहरन् यजुरिति” ६० । “आद्यता
मन्त्ररहितैतिकर्तव्यतया” सप्त० । “पजायामावपति कपान
च १०६० । “पजायामुत्पायान् अग्निं कपालं च” क० ।
‘उखोपयये पिहा ससृज्य निदधाति’ ११६० । “उत्पा-
कपालसपगया च पिहा ससृज्य स्यापयति” क० ।
इदानीं चयनप्रकारमाह । अथ्यात्म चयनसुपविश्य’
१२६० । “आत्मन्यामिमुखेन चयन कर्तव्यम् न परा-
गिति, तथा च नैर्कत्तौषु वचनात्पराकूचयनमुक्तम् (७,
२, १, १३) । अपरो विधेय” “मध्यपाञ्चमन्तर ऊत्तोत्तर
लक्षणाभिरिष्टकाभि” १२६० । “चेतव्य” क० । “नित्ये
सादनसूददोहसाउपधानादुत्तरे तथा देवतया ता अ-
स्येति (१०, ५३, ५५) १४०० । “सर्वास्तिष्ठासु एते
नित्ये भवत तथा देवतयेति सादनम् ता अस्येति सूद-
दोहसाधिवदनम्” क० । “अविशेषोपदेशात्” १५६० ।
“अविशेषेण ह्यनारभ्य कश्चिदिष्टकाविशेषमेते श्रूयते” क० ।
“विशेषमनुपादाय सामान्येन तयोरुपदेशात् विधा-
नात्” सप्त० । “अनाम्नातप्रतिषेधाच्च” १६६० । “यत्
नैर्कत्वादिषु नाम्नायेति नित्ये संज्ञिताया न पश्यते तत्रा-
पि प्रतिषेध श्रूयते (७, १, १४) सादनसूददोहसाधि-
वदतीति” “अत प्रतिषेधात् सर्वत्रायेते भवत” सप्त० ।
“एकनोदनास्ते कदेशासु तन्त्रेण” १७६० । एकनोदना
अपस्या वपस्या इत्येवमादि, एकनोदना अपि यद्येकदेश
भवन्ति, यथा ताम्रमेव देगभेद अपस्या पञ्चपञ्चानूकान्ते
पित (१७, ६, २) अतश्च प्रत्यमूक नित्ये, देशभेदे त्वसति
तन्त्रेणेति” क० । “एकनोदना एक विधिवोक्य यासा
ता । एको देश एकमुपधानस्थान यासा ता तत्र
तन्त्रेण नित्ये भवत” सप्त० । “आत्मनि यजुष्मती”
१८६० । “इष्टका उपदधाति न पक्षपुच्छयो” क०
(८, ७, २३) । लोकसृष्ट्यासु दशसु दशसु मन्तो लोक
श्रेयति (१२, ५४) । (६, २, २१) १९६० । “आसा-
दन च” २०६० । लोक श्रेयान्सासु, सूददोहसाधिवदनं
सु भवति अप्रतिषिद्धत्वात्” क० । “प्रतिचिति हे-हे उप-
धाय” २१६० । लोक श्रेयान्मन्त्रवचनान्, पुनर्दशसु दशसु ।
“प्रथम हे हे उपधाय ततो दश-दशोपदध्यात्” सप्त० ।
“अधुवगणसध्यमानुके” २२६० । अधुवो य इष्टकागणो

यणो वासुध्विना सप्त तासा मध्यमानुके उपधेये” क० ।
“तिपञ्चसप्तादिगण” सप्त० । “एका च” २३०० ।
“या चैकेष्टका साध्यनूक एव, यथा विदुष्योतिर्हियजु-
यत्वेवमादि” क० । “अभिधो युग्मा” २४०० । “अनूकमभि-
तोऽर्धाधिकया युग्मा उपधीयन्ते” क० । “उटञ्चो वर्गा
पूर्वापरे” २५०० । “यत् पशोपरदति देगव्यपदेश
तत्रोदग्लक्षणा इष्टकावर्गा उपधीयन्ते” क० । “ति
यंगनूकमभिधोऽन्तगयाधिके पूर्वापरे देगे इष्टकाना वर्गा
मसूहा उदरन्तुणा उपधेया” सप्त० । “प्राञ्चो
दक्षिणोत्तरे” २६०० । “यत् तु दक्षिणोत्तरव्यपदेश
तत्र प्रागन्तुणा इति” क० । “प्रागनूकमभिधोऽन्तगया-
धिके दक्षिणोत्तरे प्राञ्च प्रागन्तुणा उपधेया”
सप्त० । “भिद्रक्षणायोरचयनम्” (८, ७, २३) २७
६० । “दोनाणामुत्तरेऽङ्गिनि वेद्यग्निमानम्” २८०० ।
“कर्त्तव्यम्” क० । “उत्पत्त्याने, धल्यानेन गार्हपत्यस्य परि-
निश्वति” २९६० । “सण्डलमिति शेष” क० । “सण्ड
लाहा प्रक्रमणमन पालस्य” ३०६० । “पूर्वाधोऽङ्गामस
त्वीन प्राव प्रक्रमान् प्रक्रमतोति वचनात् (१०, २, ३, १) ।
“पूर्वाधादेव व्याभस्य प्रक्रमणम् न सन्धाति प्रक्रमणमननी
चरितार्थम्” क० । “वावधारणे, मण्डलादेशान पालस्य
क्रमणम् न पूर्वाधात् सन्धात्” सप्त० । “पद्माशु पावञ्चा-
त्पाटमाले चित्तस्य” ३१६० । यूपपटे भव गह्वर्यु-
पानस्य तत्रात्पयात् पद्याखोकनाले चित्तस्याग्निश्लेष
स्थान भवति” सप्त० । “यजमानेनोर्ध्ववाङ्मप्रदोष्क-
तेन समस्थितेन वा” ३२६० । (१०, २, २, ६) ।
“प्रदोष्कृत पादाद्ये व्ययस्यित समस्थित प्रसिद्ध
एव, तत्क्रियायानोदितत्वात् प्रक्रमणवदध्वर्युर्मा मृदिति
यजमानस्यङ्गम्” क० । ३३६० ।
“द्विपुस्या रज्जुं मित्या” ३४०० । “द्विपुद्वारज्जु मित्तेति
निगदे व्याख्यातम्” । “उभयत पाशाम्” ३५०० । “मध्ये
सञ्चयम्” ३६०० । “अभिधोऽर्धपुरुषयोश्च” ३७०० । “मध्य
मात्सञ्चयणात् पुरुषपञ्चमे” सप्त० । “अर्धं च” ३८०० । “उरु-
पञ्चमसाधे” क० । “अनुष्टुप्पासायस्य पाशयो गडू मध्ये
ऽर्धपुरुषयोश्च” ३९०० । “पाशात्पुष्पाधोऽरुषीययो
प्रतिमुच्य दक्षिणायास्य मध्येमि नितोद करोति” ४००० ।
“गतेम्” सप्त० । “उज्जुच्य पाशात्रेक मध्येमि प्रतिमुच्य
दक्षिणाधिनितोदमायस्य मध्येमि गडू” ४१०० । “तासु
पाश प्रतिमुच्य पूर्वाधे च दक्षिणायास्य मध्येमि गडू,

१०६० । 'पश्चादर्धपुरुषे च' ११६० । 'उन्मुच्य
पूर्वाह्नात् पश्चात् प्रतिमुच्य दक्षिणायस्य मध्यमे यद्' १२६० । 'व्यमितोऽर्धपुरुषयोश्च' १३६० । 'एव-
मुत्तरोऽन्त' १४६० । 'दक्षिणे पार्श्वे पूर्ववदायस्य
पञ्चमभागीये यद्' १५६० । 'तस्मिन् पाय प्रतिमुच्य
पूर्वे चार्धपुरुषोये पञ्चमभागोयार्धपुरुषोययो सन्निपात्य
तस्मिच्छब्दु' १६६० । 'एव पश्चात्' १७६० । 'एव-
मुत्तर पक्ष' १८६० । 'तथा पुच्छ वितस्या' १९६० ।
इच्छन् पक्षपुच्छाप्येषु चतुरङ्गुलचतुरङ्गुल सकर्षति विकर्ष-
त्तन्ते' २०६० । 'यत्र पक्ष व्यात्मानमप्येति स पक्षाप्य एव
पुच्छाप्य । अप्येषु पक्षयो पुच्छस्य च व्यात्मस्वन्विसमीपे
चतुरङ्गुल चत्वारि-चत्वार्यङ्गुलान्धुभयो पार्श्वयो सङ्घर्षति
सङ्घोचयति, तथा अन्ते पक्षपुच्छमान्ते उभयोः पार्श्वयोः
चतुरङ्गुल विकर्षति विसारयति' सप्त० । 'पश्चरत्नि-
पुरुषो दशपदो द्वादशाङ्गुलं पदं प्रक्रमस्त्रिपद सम-
विभक्तस्य' २१६० । 'पश्चरत्तयो यस्य सः पञ्चभिर-
रत्त्रिभिः पुरुष दशभिः पदे पुरुषो द्वादशभिरङ्गुलं
पदम् इत्येवमर्थो न भवति इतः प्रागरत्नादीना लक्ष-
णसाहस्रायेनासिद्धत्वात्, अतयेवम् पुरुषस्य समविभक्तस्य
यः पञ्चमो भाग सोऽरति तस्य दशमो भाग पदम्,
पदस्य द्वादशो भागोऽङ्गुलम् त्रिभिः पदैरेक प्रक्रम
इति त्वं भवति पदस्य सिद्धत्वात्' क० । 'परितत्य रज्ज्वा
सङ्घित बहोरज्ज्येकपटे गते परिभ्रितो भिनोति' २२
६० । 'रज्ज्वा परितत्य सर्वं तोवेष्टयित्वा रज्ज्वावर्हिर्भागो
सङ्घित रज्जुसङ्घर्षे यथा भवति तथा एकपट्टाधिके द्वे
श्वते परिभ्रिनोति' क० । 'चतुर्णवतानि वा त्रीणि'
२३६० । 'चतुर्णवत्प्रधिकानि त्रीणि गतानि' क० ।
'कज्जा प्रकरा आते' २४६० । 'उत्तरेषु पुरुषोये-
षैकगतविधात्' २५६० । 'उत्तरेषु अष्टविधादिषु
चयनेषु चा एकगतविधात् एकगतविधचयन यावत्
एकाधिकगतपुरुषात्मकपञ्चभवतितमचयनपर्यन्तम् पुरुषोयेषु
एकैकपुरुषपट्टा अग्निमान भवति तस्माद् सप्तविधमेव
प्रथमं विद्भीतेति' (१०,२,२,१८) क० । 'यथाग्निवेदीष्ट-
काप्रमाणम्' २६६० । वेदिषु इष्टकाश्च वेदीष्टकाः तासां
प्रमाण वेदीष्टकाप्रमाणम् तद्यथाग्नि भवति, अग्निमानमन
तिप्रक्रम यथाग्नि, यथाग्निचोत्रस्य प्रमाणं वर्द्धते तथा वेदि-
प्रमाणं वर्द्धते इष्टकाप्रमाणं च वर्द्धते, न हि वेदिष्टङ्गि
विना तन्मध्ये वर्धितस्यान्नेर्भानं सम्भवति, नापि इष्टका न

वर्धिता वर्धितमग्निचोत्रं पूरयितुं यत्कृषन्ति, अतो
युक्तमुभयोर्द्वि' क० । 'अन्तःपात्यगार्हपत्ययोरिच्छन्'
२७६० । 'पूर्वार्धाद्यामस्य त्रीन् प्राच स वेदान्त प्रक्रम
प्रक्रमति' (१०,२,२,१) य प्रक्रमत्वपरिमितो देश
सोऽन्तःपात्य उच्यते, तस्यान्तःपात्यस्य गार्हपत्यस्य गार्ह-
पत्यचितेश इच्छन् इच्छया दृष्टिक्रियात् इच्छया न
क्रियात् तद्वैकचत्तरा' श्वते (१०,२,२,६) क० । 'उत्तर-
पक्षसापरस्या स्रक्त्रां परिभ्रितो भिनोति लङ्घामात्रीं
नाभिमार्त्वीं मुखामात्रीमिति' २८६० । 'अग्नेरुत्तरप-
क्षसापरस्या पश्चिमकोणे एवस्मृणाणास्तिस्र परिभ्रितो
भिनोति' क० । अत्रसर्वत्र चतुरङ्गुलं गतपथमाङ्गुला-
ध्यायादि बोध्यम् । त्रिणि कातोवश्चैतत्तूलाध्यायादि
हाभ्या युक्तयजुर्वेदाध्यायादि तेन तत्तत्स्थाने अत्रोक्तप्रती-
कयुक्तमन्त्रमूलवाक्यादिकं दृश्यमिति सङ्घेतज्ञापनम् । त्रिस्त-
रस्तु गतपथमाङ्गुले त्रिस्तित्वाङ्गुलादौ दृश्य ।
इष्टकापथ न० इष्टकायामपि पन्था यस्य अच सभा० इष्ट
कापथ यस्याधोमुखवायुकरणात् । श्वीरणसूत्रे । इष्टकया
निर्मित पन्था अच सभा० । इष्टकानिर्मिते ऽपथि पु० ।
इष्टकाव त्रि० इष्टका अस्वये व । इष्टकायुक्ते ।
इष्टकावत् त्रि० इष्टका+चतुरर्थ्यां सध्वादि० महत्प मस्य व ।
इष्टकासन्निहृष्टदेशादौ स्त्रियां ङीप् ।
इष्टगन्ध उ० कर्मधा० । १ सुगन्धौ । इष्टोगन्धोऽस्य । २ सुग-
न्धिद्रव्ये त्रि० श्वाशुकाया न० सेदिः ।
इष्टतम त्रि० अतिशयेन इष्ट+तमम् । १ श्रियतमे २ अतिशया-
भीष्टे 'यद्व्यदिष्टतम लोके' गोता । द्वयोर्मध्ये अतिशयेन
इष्ट तरप् । इष्टतर द्वयोर्मध्ये अतिशयेन इष्टे त्रि० ।
इष्टदेव पु० इष्ट्यते यज-कर्मणि क्त कर्मधा० । १ पूज्ये देवे
तन्नाद्युक्तविधानेन यस्य मन्त्र उपास्यतया ऋहीतस्मिन्
इष्टे च । इष्टदेवतादयोपत्य स्त्री ।
इष्टनि त्रि० यज-तनिक् सप्त० इष्ट-तनिक् वा । १ यष्टव्ये
२ यष्टव्ये च । 'तुविश्वगिरप्रखतीपूर्वरास्त्रिनिरार्त्तना
स्त्रिनि' ऋ० १,१२०,६ । 'इष्टनिरेष्टव्योयष्टयो
वा' भा० । [व्याकरणोक्तस्य स्कारानुसारेण प्रयोगे ।
इष्टप्रयोग पु० इष्टस्य शिष्टप्रयुक्ततया निश्चितस्य प्रयोग ।
इष्टवत् न० यज-इष्ट वा क्तवत् स्त्रिया ङीप् । १ यजमकर्त्तरि
इष्टकायुक्ते च । 'इष्ट वेदाध्ययनादि साध्यतयाऽस्यस्य
महत्प मस्य व । इष्टकर्म कर्त्तरि । वेदे त्वं पूर्वपददीर्घ
इष्टायान् "इष्टावन्तोरातिमाचोदधाना " अथ० १८,३

२० । 'इष्टिभिः पशुबन्धैश्च चातृणां सैर्धर्मैश्च । अग्नि-
ष्टोमादिभिर्भयैश्च येन वेदे स इष्टयान्' व्यासोक्ते ४ इष्ट्यादि
कारिणि त्रि०। स्त्रिया ङीप् ।

इष्टव्रत त्रि० इष्ट व्रत यस्य । व्रतयोषे इष्टानि कल्याणानि
व्रतानि कर्माणि सिध्यन्ति येन । २ इष्टकर्म साधने असादौ
'इष्ट इष्टव्रता अक' भा० ३, ५, ६, ७ । "इष्टानि कल्या-
णानि व्रतानि कर्माणि यामि' सिध्यन्ति ता इव अष्टानि"
भा० ।

इष्टसाधन न० इत० । अग्नीष्टसाधने इष्ट्यागच्छे उदा-
हृतिः । ततो भावे त्व । इष्टसाधनत्व तद्भावे न० ।
तल् । इष्टसाधनता तद्भावे स्त्री ।

इष्टा स्त्री इष्यतेऽभया यज्ञ-करणे वा० क्त । यमीष्टके राज
नि० तत्समिधा ह्येष्यते इति तस्या तद्यत्सम् कर्मणि
क्त । अमिमताया स्त्रियाम् ।

इष्टाकृत त्रि० अमिष्टमिष्ट कृतम् इष्ट+अव्यर्थे ङाप् कर्मणि
क्त । इष्टीकृते "सतामिष्टाकृत नाम पूर्वावरसङ्-
क्षिकम्" रामा० ।

इष्टादि उ० "इष्टादिभ्यश्च" पा० सूत्रेण तत्कृगमनेनेत्यर्थे
विहितेनिप्रत्ययमिच्छित्तमृगच्छसमूहे स च गण' । "इष्ट
पूर्त्त उपसादित निगदित परिगदित परिवादित निकथित
निपादित निपठित सकञ्चित् परिकञ्चित् सरक्षित परि-
रक्षित अर्क्षित गणित अवकीर्णं अयुक्त गृहीत आम्नात
श्रुत अर्षीत अवधान आसेवित अवधारित अवकात्यत
निराकृत उपकृत उपकृत अवसुयुक्त अतृगणित अयुपठित
व्याकुञ्चित" आकृतिगण्यत्वेन "हृतेन पठितौ मास्मिन्
सख खेषठ" नैप० ।

इष्टापत्ति स्त्री इत० कर्मधा० वा । १ इष्टसापत्तौ इष्टा-
वामापचो च वादिमा दर्शितापत्ते प्रतिवादिन इष्टत्वे
हि सा भवति । "इष्टापत्तौ दोषान्तरमाह" जग० ।

इष्टापूर्त्त न० इष्ट च पूर्वञ्च द्वयो समाहार पूर्वपद-
दीर्घ । इष्टयच्छोक्ते अग्निहोत्रादौ "वायोऋषतङ्गागादि
देवतायतनानि च । अन्नमदानकाराम पूर्वमित्यभिधी-
यते" इति मनुक्ते पूर्वञ्च । "वितथन्त पदेयुर्थे धर्मं
प्रच्छाद प्रच्छते । इष्टापूर्त्तञ्च ते वृन्ति सप्त सप्तपरावरान्"
भा० स० ईईअ० । "इष्टापूर्त्तेन च तथा वक्तव्यमनृत
न तु" आ० प० १, ६, ७ । "इष्टापूर्त्तस्य न स्यात् शिष्यो न
गुरुर्भवेत्" भा० व० ३२ अ० । कश्चित् इतरतरद्वन्द्वोऽपि
हि० न० । "इष्टापूर्त्ते सङ्ख्येवामसङ्ख्ये" वजु० १०, ५, ४ ।

इष्टार्थोद्युक्त त्रि० इष्टे अर्थे उद्युक्त । उद्युक्ते इष्टार्थं
जाभाय त्वरमाये कालासङ्घिष्यी ।

इष्टाश्रु त्रि० इष्टोऽश्रोयत्य । १ प्रियहृये श्रावणे उ० ।
"किमिष्टाश्रु इष्टरश्मिरेत" अ० १, १२२, १३ । "इष्टाश्रु
एतन्नाभको राजा" भा० ।

इष्टि स्त्री यज्ञ-क्रियम् । १ यागभेदे । स च कात्या० शू०
दर्शित "कर्मगच्छो इष्यदेवतायुक्तो यजति" । ४, ३, १, शू०
"क्रियागच्छ आख्यातप्रत्ययान्तो निर्वापत्यादिगच्छो यज-
ति प्रत्येतव्य यागो श्रेय इत्यर्थे न निर्वापत्वात्प्रादिभ्यश्च-
सञ्चारमात्रविषयायक यजतिगच्छोऽत्र तदर्थयागपरः ।
एव यागत्ये सिद्धेऽपि इष्ट स दिद्यते शौर्यं च इति निर्वा-
भेदनिर्वापोऽपीयमजमात्रभेदेत्यादौ कि आनमात्रं भवति
उत धर्मा अपि भवन्तीति यदा च धर्मा भवन्तीति पक्ष-
स्तदापि स देहः कि पूर्वाङ्कृतिसम्बन्धिनो धर्मा भवन्ति
उताग्निहोत्रसम्बन्धिन, आहोस्विद्वर्षपूर्वमासयो, अथवा
व्योतिष्टोमश्चेति, अथवा दर्शपूर्णमासयोरेवेति, धर्मा-
न्नामनाम्नानाद्यद्याश्रुतं यागमात्रं कर्तव्यमिति प्राप्ते आह"
फ० "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यात्" ३ सू० । शौ-
र्यादौ धर्मा भवन्ति न यागमात्रम् एवमेतानि विधिवान्यानि
समर्थान्यर्धवन्ति समयोजनानि भवन्ति अन्वया साक्षात्-
त्वादर्धमतिपादनाभावेन निरर्धकान्येव स्युः । तथा हि
शौर्येण यागेन ब्रह्मवर्षस्य भावयेदित्यत्राग्नयवती भावना
विधीयते किम्, केन, कथमिति, किमशो ब्रह्मवर्षस्य,
तत्र केनाय शौर्येणेति, कथमशस्त वाक्यमध्ये नास्ति तेन
कथ भावयेदिति वाक्य कथमशस्यपेक्षम् । यज्ञ साधेयं
भवति तदध्याहारेणात्तुपक्षेण वा पूर्ववत्वा निराकाङ्क्षं
कर्तव्यम् । अन्यथा तस्यानर्थक्यापत्तेः न च वेदे माता-
मात्रस्य तदिद्यते तस्मादत्र निराकाङ्क्षीकरणाव विध्यन्ते-
तिकर्तव्यतापरपर्याय कथमशोऽत्र कश्चिदनुष्ठानेय इति
सिद्धे आह "दर्शपूर्णमासधर्मा इष्टिपशुषु सामर्थ्यादिति'
सर्वास्तु इष्टिषु आनीपोऽपीये पयौ च दर्शपूर्णमासयोरेव धर्मा
भवन्ति सामर्थ्यात् पूर्वोक्त एव हेतुरत्रापि योक्त । दर्शपूर्ण-
मासधर्मा एव शौर्यादिविधीना शेषीभवित् समर्थाः चण्ड-
रोढायादयो अथवातादिभिरैव सिध्यन्ति नाभिषवादिभिरि-
ति । इष्टिपशुष्विति इष्टिषु सर्वास्तु आनीपोऽपीये पयौ च
पशुन्तरेषु आनीपोऽपीयेधर्मा भवन्ति" क० । इत्यत्राप्य
पशुविषया सूत्रं अत्रिश्येण उक्तत्वात् विश्वरेवावसेव ।
तत्रा च दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यताको आनभेदे इष्टिग-

नव्या तत्करणप्रकार आश्रयान् श्रौ० सूत्रे दर्शितो
 'यथा पौर्णमासेनेष्टिसोमा उपदिष्टा' । २.१.१, प्रथमेऽ
 ध्याये दर्शपूर्णमासौ व्याख्यातौ विध्यन्तरसंहितौ । उक्त-
 रत्नेष्टय पशवश्च वक्ष्यन्ते विध्यन्तरसंहिता । तेभ्य वि-
 ध्यन्तरापेक्षाश्चि' "अतोऽयमर्थः स्रजस्य, यस्मिच्छास्त्रे उ-
 पदिष्टा इष्टय पशवस्यपि अविद्येयितास्यभागस्ये धर्मं वाल्-
 ष्ठास्यभाग इति" । "पौर्णमासेनेत्यस्यायमर्थः, पौर्णमासेन
 व्याख्याता इति वाल्मिष्ठास्यभाग इत्यर्थः । तेन समा-
 न्नातानामिष्टीनां पशुनाश्च अन्वदेवतागममात्रः सिद्धो
 भवति । तथा शोक्तमिष्टयनप्रकरणे "असमाग्नतास्रपात्
 तन्वविकार" नारा० उक्तिः तस्य काष्ठस्रजैव दर्शितं यथा
 "तैत्तिरीयायाया पौर्णमास्यां वा यजेत" सू० २.१.२, "तैरि-
 ष्टिपशुसोमैरभाषास्यायां पौर्णमास्या वा याग कर्तव्य इति
 इष्टिपशुनां प्रकृतिप्राप्त एवायं काष्ठः पुनर्विधीयते इष्टि-
 काष्ठता निवर्त्य सद्यस्त्वास्तताप्राप्तार्थम् । किञ्च दर्शमहतेर-
 भाषास्या पौर्णमासप्रकृते पौर्णमासीत्येव नियम नियत्य
 अनियमेन उभयकाष्ठताप्राप्तार्थम् । प्रकृत्वविरोधात् पूर्व-
 षण्णहस्यहोरात्रे विकृतिः कर्तव्या । यज्ञाङ्ग पूर्वभागे पर्व
 स्यात् तदा प्रकृति कृत्वा विकृति कार्वा । यदा परभागे
 रात्रौ वा तदा विकृति कृत्वा प्रकृति कार्वा इति सोमस्या-
 यमप्राप्तः काष्ठो विधीयते । इष्ट्यादिषट्सम्बन्धादेव
 यजेतेत्यपि सिद्धे यजेतेतिवचन सोमस्य याग एवाययो
 काष्ठयो सम्पादनीयो नाम्यत् दीक्षादीति' उक्तिः । "रात्रन्व-
 याग्निहोत्र जुहुयात्" १३०० । "अग्निवस्याग्निहोत्रहोम
 पर्वण्योरेव कर्तव्यो नाम्यसिपि काल इति षमव्याहृत्योऽय-
 नदोरेव काष्ठयोरग्निहोत्र जुहुयात् नाम्यसिपि अग्नि-
 वतस्यते । बल नियममाह' इति । "तपस्विने ब्राह्मणायैतरं
 काष्ठं मरुत्तपहरेत्" १३०० । "तपस्वी कर्मनिरतस्तस्मै ब्राह्मण्याय
 अतपस्विनेऽपि ब्राह्मणायैव दद्यात् न जात्यन्तराय तपस्वि-
 नेऽपीति । इतर कालमिति, इतरेषु सर्वेष्वग्निहोत्रकाष्ठे-
 द्विस्वर्थः । मरुत्तपहरेत्, मरुत्त पक्रोदन पक्रोत्तपहरेत्,
 दद्यात् । एतदुक्त भवति । रात्रन्वयैश्वर्योः पर्वण्यग्नि-
 होत्रकाष्ठद्वयं वज्रं विद्या इतरेषु काष्ठेषु ब्राह्मण्यायोदभो
 दातव्येन होम कर्तव्य इति । अग्निधारणन्तु क्रियत एव'
 उक्तिः । तस्योऽग्न्याधान प्रसङ्गादुक्त तन्नाधानयन्दे पूर्वं
 दर्शितम् अन्वयोधानोत्तर कर्तव्य व्याभाह 'वदि लिष्टव-
 त्तदु' २.१.१८, सू० "अग्नीनेवेति वाक्येण । यथा-
 धिकारत्वादाधानविधिर्बिनियोजकस्य प्रकरणस्य व्यापारा-

सम्भवादाधानाङ्गमिष्टयो न स्युः, इष्टीनाञ्चानधिकारत्वा
 दिष्ट्याङ्गमाधान न स्यात्, तथापि न कथिहोष, अग्न्यर्थ
 त्वेनैवोभयोरप्यनुष्ठानसिद्धे" । "अस्मिन्नर्थे स्रजयोजना ।
 यथासामिष्टोमामाधानाङ्गता स्यात् तथापि आह्वयन-य-
 द्यग्निसम्बन्धात् तानेवाग्नीनिष्टयस्तनुयु विस्तारयेयु
 कुर्यु साधयेयुरित्यर्थः । तद्यत्स्तु साधनादिषु विशेष
 दर्शयति । आधानेऽग्नीनां साध्यत्वेन सम्बन्धानामेव
 साध्यत्वम् । इष्टिषु साधनत्वेन सम्बन्धानामपि कल्पना-
 गौरवमयात् साध्यत्वमिति विशेष गृह्योम एव यथा-
 धानेनेष्टिभिश्चानय एवायतः साध्या इत्यनधिकाराणा
 कथमनुष्ठानसिद्धिरिति न्यायाविष्टामेव उपालम्बो नास्मा-
 कम् । अस्माकं तु साध्यसाधनसम्बन्धेऽवगते तदर्थिना
 कर्तव्येनावगताना ब्राह्मणादीना कर्थाश्चदधिकारकल्पन-
 यात्तुष्टानसिद्धिः । अथवाऽनधिकाराणामनन्येषोपायामपि
 तन्नाधनसाध्यरूपेणोपकारकत्वेन कामं श्रुतिप्रयुक्तैर्वि-
 धानामनुष्ठानसिद्धिरित्यलमतिविस्तरेण' नारा० उक्तिः ।
 "प्रथमायामग्निरग्नि पवमान" १६ सू० । "प्रथमाया-
 सिष्टौ हे देवते । अग्नि प्रथम केवल । द्वितीय पव-
 मानगुणकोऽग्निः । केवलस्याग्नेर्नित्ये एव । "अग्न-
 मय्युपि पवसेऽग्ने पवस सपमा" २० सू० । "एते द्वितीयस्य
 पवमानगुणकस्य" इ० । "स हृव्यावाहमत्याऽग्निर्होता परो
 इति इति स्विष्टकृत सयाज्ये इत्युक्ते सौविष्टकृती प्रती-
 यात्" २१ सू० । "सौविष्टकृतयोर्वाज्यानुवाक्ययोर्होतुरनेन
 सयाज्ये इति सज्ञा विधीयते" इ० । "सर्वत्र देवतागमे
 नित्यानामपाय" २२ सू० । "सर्वत्रेति प्रकरणानरे-
 ऽपीति दर्शयति । देवतागम इत्यत्र समासनिर्देशस्य
 तस्यत्वाद्देवताया देवतयोर्देवताया वा आगम इत्येव
 भवति । नित्याना प्राकृतीनामित्यर्थः । अपाय उद्धार
 इत्यर्थः । एतदुक्त भवति । विकृतौ देवताया एकस्या
 आगमे द्वयोर्ब्रह्मीनां वा अनागमेऽपि प्राकृतीना सर्वा-
 सासद्धार इति स्या पुनर्विकृतौ इष्टिनोदना कृत्वा
 देवता न विदधाति, तत्र नोद्धार प्राकृतोमाम् । तत्र-
 ता एव देवता भवन्तीत्यर्थः । यथा गदित सोमेन पशुना
 इष्ट्या वा इत्सादी' इ० । "याः स्विष्टकृतमन्त्रास्त्वभागौ च
 तास्तवस्थाने" २२ सू० । "नित्यानामपाय उक्तः । तत्र कि
 कर्वा नित्या उद्धनेष्या उत काचिद्देवतेत्येव च यय निवर्त-
 वति वा आह्वयभागौ स्विष्टकृत चान्तरा देवता यष्टव्यास्ता
 उद्धर्तव्या । वा पुनर्विकृतौ विहितस्तास्तवस्थाने उ-

नम्, अग्नेये वैश्वानराय हाटगकपाल पुरोडागम् ५ । स यत्
 गन्धे पथिक्रते निर्वपति । अग्निर्वै प्रथ कर्ता स यन्माटेयातो
 यजमानो यत्तपयादेति तमेममग्निं पन्थानमापाटयति ६ ।
 अथ यदित्न्द्राय एत्वध्रु । पाश्चा वै एत्वो यो भूतेवारयित्वा
 तिष्ठति कल्याणकर्मण साधोक्षमतेतिन्द्रेणैव एत्वध्रु मा-
 प्मान एत्व इत्नि तस्मादिन्द्राय एत्वध्रु ७ । अथ यदग्नेये
 वैश्वानराय हाटगकपाल पुरोडागं निवपति यत्न वा
 इन्द्रो एत्वप्रक्षस्तमग्निना वैश्वानरेण समदृष्टत्तटस्य मर्ष
 पाप्मान समदृष्टत्तद्योएवैप एतदिन्द्रेणैव एत्वमा पाप्मान
 एत्व इत्वा तमग्निना वैश्वानरेण सदृष्टति तटस्य मर्ष
 पाप्मान सदृष्टति स यो इहैव विद्वानेतरेष्टा यजते न
 हास्यात्सद्यन पाप्मा परिशिष्यते ८ । तस्यै सप्रदग् सामिधे-
 न्यो भवन्ति । उपासु देवता यजति या कामयते ता या-
 ज्य-नुगत्या करोत्येवमाज्यभागावेव सयाज्ये ९ । तिष्ठ-
 धम् दक्षिणा ददाति । धन्वना वै ज्ञान बाधन्ते तदेत
 मेवैतद्वाधते यन्निष्ठधन्व दक्षिणा ददाति १० । दग्दु द-
 क्षिणा ददाति । दग्दु न वै ज्ञान बाधन्ते तदेतमेवैतद्वाधते
 यद्दग्दु दक्षिणा ददात्येवा ज्ञादिष्टा दक्षिणा दद्यात्वे वा-
 स्यामथन्यद्याइतरा दक्षिणास्तासा यत् सस्यद्ये त सा
 सा इहैषा पथव्येष्टितयाप्यनभ्युद्यो यजेतैव ४ क० ।
 'दग्दुयागे पुरसाञ्चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तेष्टिक्रा व्यथ पथा-
 त्तदर्शने नैमित्तिकीमिष्टि विधित्तुराह । अथानन्तर
 सायकाले एव चन्द्रमा पथात् प्रतीच्या टिगि टप्ये
 दृश्यते । अथ्येचेत्ते अथ्यवर्तुं पथ्याति यथा शास्त्राहको
 वने सशरतो मेपादीन् पन्थूनभ्यवजिहोषति । एतन्मादेव
 खनु चन्द्रसम्बन्धिस्वरूपेण पूर्वेक्तवत् अकार समा-
 सान् तस्माच्चन्द्रादिति भीषा उक्तरूपया भीत्या, हाया
 सपगच्छन्ति गवाद्या पयव तिरोहिता यजमानस्य भव-
 नीत्यर्थं पन्थुमासुपतापकारि यदेतच्चन्द्रदर्शनं तत् श्लु-
 चित्त शुना रिक्तीकृतमित्याचक्षते १ । एतन्नेव चन्द्रगत दोष-
 मेवमाचक्षते, चन्द्रमस सम्बन्धी तन्मण्डलमध्यवर्ती गश
 इति व्यत एव तस्य गशाह इति इति । उपवसथकाठा
 गत देशान्तरूप चन्द्रमसं पौर्णमासीकाले प्रवीक्षन्ति । पयव
 ओषधीर्जम्भा अपत्र पीत्वात्मानि त चान्द्रमस हस्तस्य रस-
 ममाशयास्या धारयन्ति तत एव रसममावास्यासम्बन्धिन्या
 रात्रौ पशुभ्य सक्ताभ्यान् सनयति सस्यरूपापयति । तत्
 सभटनं प्रतिपञ्चन्द्रदर्शने सति नोपपद्यते । शदर्शयाग-
 स्थातिक्रान्तकालत्वे दोषसुपन्थस्य तन्त्रानुष्ठानप्रकारमाह ।

प्रकृतो दर्शयाग' गोघ समापनीय' अन्तरमेवैवेतदोपप
 रिहाराय प्रायश्चित्तेष्टि कर्तव्या । स आमावास्याभिधेर्न
 वेति यद्योदितकालेऽनुष्ठितोऽमाशयायागस्तत्प्रकारेणै
 प्रतिपटि प्रकाला दर्शेष्टि समाप्य ४ । अथास्यामितौ प्रक-
 तियष्टिकति कर्त्तव्येति नोदकमाप्नेयुद्ग्रेपु विगेष विधत्ते ।
 प्रकृतो पञ्चदश अत्र नोदकमाप्नासा पृथुवावकौ
 धाय्ये द्वे इति सप्रदग् (सामिधान्य) भवन्ति । प्रकृतो प्र
 धानयागे उर्ध्वैषम । प्रकृतदेवतानिद्रयुक्तावत् इष्ट्या
 दागतयासामान्नाता याद्यप्यता कामयते । आह्वयमागयो
 श्विष्टकृत्वागे च याद्याकाम्यम् ६ । तिष्ठमिरिपुमिर्दुक्त भवु
 तिष्ठधन्वम् पृथपटकार समासान् । एतं चन्द्रात्क
 दिव्यं ज्ञानम् १० । अटग्दुमानचन्द्रेऽऽपि ११ भा०
 'इतो वाशेयथान्नीया केरुनानिर्वयेत् सदा' मनु 'प्राज-
 पत्या निरुष्येष्टिम्' । 'हेमन्ते नवगय्येष्ट्या' मनु 'वा
 रेभिरे जितात्मानं पृथीयामिष्टिस्त्वित्ज' रघु । १२' धाग
 मात्रे च 'कर्तुमिष्टिमभियाच्छता सया' माघ राजसूयया-
 गामिप्रायश्चितम् । इप-त्तिनु । १२ इष्ट्यायाम् । इष्टप्रयोग
 निर्वाहाय पातञ्जलभाष्यकृत इष्ट्याकोषके इष्टीकायात्क
 याक्यभेदे च । यथा । "द्विपर्यन्तानामेष्टेति" सर्वनामोद्
 त्तमात्रे पु वङ्गाव 'इत्यादि । एतयेष्ट्या "ठरुत्तयोष" वार्ति०
 "एकतद्विते वेति" सूत्रस्य गतार्थम्' वि० कौ० । "अहत्
 सूत्रपदव्यासेति" माघव्याख्यायाम् अहत्सूत्रसूत्राक्षरा
 इष्ट्युपसन्धाननैरपेक्ष्येण सूत्राकारैरेव इति कर्त्तव्यं ।
 इष्टिका स्त्री इप-निकन् । इष्टिकाशब्दार्थे "उर्ध्वैषम तिष्टि
 कया करण्डुकोठनिनागनम्" कृत्तु० । 'इष्टिका काञ्चनो-
 चात्र चयनार्थं कृताऽभवत्' भा० आह० ८८७० ।
 इष्टिकापथिक न० इष्टिकाया पथिक तदुद्देशेनापि प्रसव-
 त्वात् । नामञ्जकहणे राजनि० । [कृतयागे ।
 इष्टिकत् ति० इष्टि याग कृतवान् क-भूते किप् ईत० ।
 इष्टिन् वि० इष्टमनेन इष्टा० इनि । कृतयागे 'अक्षरेभि-
 तिना पाता' मट्टि ।
 इष्टिपच पु० इष्टये इष्ट्यायै अमिखापाथं पचति न यत्तार्थं
 पच-अच्- ४त० । १ कपणे २ दैत्ये च शब्द० । स इ
 खेष्ट्याप्रणयमेव पचति न यत्तार्थमिति तस्य तयात्त्वम् ।
 इष्टिपशु पु० ६त० । यक्षिणे प्रथी । तिक्ता० ।
 इष्टिसुष् लि० इष्टि याग सञ्जाति सुप-किप् ईत० । ईत्ते
 इष्टियावजूक पु० इष्ट्या यावजूक । "कान्तेष्टियाजन्तीये ।
 'तस्मात्तेष्टियाजूक स्थात् पशुभ्य एक प्रायश्चित्' इ० उ० ।

इष्टियायजूकः इष्टियजनगीन इष्टियद्धेन काम्या इष्टयः
शातपथप्रसिद्धाः ताच्छ्रीत्ययोगात्काम्येष्टि यजनप्रधानो-
न स्यात्" भा० ।

इष्टीकृत त्रि० अग्निष्टिमिष्ट कृतम् इष्ट+चि-ङ-कर्मणि क्त ।
अग्निष्टे इष्टे कृते । अग्निष्टिरिष्टि कृता । इष्टिभेदे सन्ने न० ।
"सत्रमिष्टीकृत नाम समुपास्ते महातपा" भा० व० २५६ व०
इष्ट स्त्री इष्ट-भावे तन् । इच्छायाम् उणादिकोपः ।

इष्टयन न० इष्टायन गमन यत्न । "योगविगोपावरणभेदे"
इष्टयनञ्च आश्व० श्रौ० २, १४, सूत्रादौ दर्शित यथा
"अत ऊर्ध्वमिष्टयनानि" १। "अत ऊर्ध्वं यानि वृक्षान्नेऽस्मिन्
अध्याये तानि इष्टयनसंज्ञानीति विद्यात् । इष्टिभिरयन
गमनं येषु कर्मसु तानीष्टयनानि" नारा० व० । "सावत्सरि-
काग्नि" २ सू० । "सवत्सरेण क्रियन्ते स पत्सरैश्च क्रियन्त इत्युभ-
यथा विषयः कर्तव्यः, दाक्षायण्यप्रचातृभ्रांस्थानामनेकसा-
वत्सरिकत्वसिद्धयर्थम् ६० । "तेषां फालान्या पौरुषासाया चैत्रा
या प्रयोग" २ सू० । "फालानीर्भिर्युक्ता पौरुषमासी फालगुणो,
चित्तया युक्ता चैत्री । तेषां सावत्सरिकाणां आगन्तुका-
मामग्निन् काशे मारम्भ कार्यः । दर्शपूर्णमासगुणविकार-
रूपाणां दाक्षायण्यज्ञाटीनामारम्भे कालनियमो नास्तीति
तेषामित्युच्यते" नारा० व० । "तुरायणम्" ४ सू० । "तुरायण
नामेष्टयमस्यत्येते" ६० । "अग्निरेन्द्रो विश्वे देवा इति पृथ-
गित्योऽनुमयनमहरह" ५ सू० । "अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या
विश्वदेवदेवत्या चैतासिस्त इत्यत्र त्रिषु सवनेषु यथामज्ञेयैः
एकैकेष्टि कार्याऽह्न्यहनि । अहरहरिति यवन पौरु-
षासायासाययोर्बाधनार्थम्" ६० । "एका वा त्रिष्टि" १
इं सू० । "एताभिरेव देवतामिर्युक्ता एकैवेष्टिस्तद्विषयकाऽह-
न्यहनि प्रातः सवन एव कर्तव्या वेत्यर्थः" ७० । "इडाद
धोनामेष्टयन तत्र देवतादि २, १४, १-१०" द्यावापृथि-
व्योरयम नामेष्टयन तत्र देवतादि २, १४, १२, १५"
"पातुर्मस्यामि इष्टयनानि तद्देवतादि २, १५, १ सूत्राटी ।
एवमन्यान्यपि इष्टयनकर्मणि षाकरे दृश्यानि

इष्टा अव्य० यज-ज्ञा । १। याग कृत्यार्थे । "अश्वमेधेन चेद्वा"
ष्टप्रकटिकम् । इष्ट-ज्ञा । २। अमितलये चर्चे च ।

इष्ट ३० इष्यति इच्छन्नेन वा इष्ट-गतौ इष्ट-इच्छाया
मर्त्वा । १। वपनकासे २। कामे च भावे मर्त्वा । ३। गतौ । तत
ष्यत्यर्थे इति । इष्टिन् गतियुक्ते त्रि० स्त्रिया ङीप् । "ते
वापीमन इष्टिषो अमीरय" सू० १, ३७, ६ । "इष्टिषु
गतिमन" भा० । इष्ट-इच्छाया कर्मणि मर्त्वा १४ इष्यमाणे

अज्ञादौ अस्वर्थे इति अज्ञादिमति "हिरण्यया" स्वायु-
धास इष्टिषु "वृ० ५, ८, ७५ । इष्टिषोऽज्ञयन्तः" भा० ।
इष्य ३० इष्यते इष्ट-क्यप् । यसन्ते अतौ हेम० । तस्य अ-
तृणा मध्ये इष्टतमत्वात्तथात्वम् "अतृणा कुशुमाकर" गी-
ताया तस्य भगवद्द्रूपत्वोक्ते इष्टत्वम् ।

इष्व ३० इष्ट-सर्पणे वृत्-गुणाभाव । आचार्यो उदेशार्थम्-
पक्ष्यमाणत्वात्तथात्वम् । उच्चैः उटसस्तु इष्ट टाने इत्यस्यै-
व रूप दीर्घादि इत्याह । उपदेशदानाच्च तस्य तथात्वम् ।
इष्वय न० ईत० । वाणायने । गहादिपाठात् भवादौ ङ । इष्ट-
श्रीय तद्भवदौ त्रि० । [इष्टनीकीय तद्भवदौ त्रि० ।
इष्वनीक न० इत० । वाणायवयवे । गहा० भवादौ ङ ।
इष्वसन ३० इष्टवोऽस्यन्ते क्षिप्यन्तेऽनेन अश-क्षेपे करणे ल्युट्
ईत० । धनुषि । "राममिष्टसनदर्शनोत्सुकम्" रघु ।

इष्वास ३० इष्टवोऽस्यन्तेऽनेन अश-क्षेपे करणे षञ् ईत० ।
१। धनुषि "अत्र शूरा माक्षेपासाभोमार्ज्जनसमा युधि"
"काश्यप परमेष्ठासः शिखण्डो च महारथः" गोता । अर्ध-
चादिपाठात् क्लीबत्वमपि । इष्टन् अस्याति अश-अण्
उप० ष० । २। शरक्षेपके त्रि० (तीरन्दाज) मेदि० ।

इस् अव्य० इ कामम् स्यति सो-क्षिप् नि० आलोप ।
१। सन्नामे २। कोमे ३। उ. खानुभवे च गच्छर० ।

इह अव्य० इदम्+ह इशादेश । अग्निन् काले देगे दिग्नि
वा । इत्यर्थे "एकमेवाद्वितीय ब्रह्म नेह नानानि
क्षिञ्चन" इति "इह जन्मनि जन्मानरे वा" वे० स० ।
"नेह नामुत्र क्षिञ्चन" "नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति" गीता ।
"तदस्मिन्नमिह भूतं भूतगत्या जगत्या" वै० । प्रथमार्थे ह ।
२। अनुभूयमाने लोके इहासुखार्थफलभोग विराग वेदा०
षा० च इहकाल । इह भव विटितोवा कथा० ठञ् ।
ऐहिक इहभवे इहविदिते च त्रि० । "ऐहिकमङ्गलघुपते
दीहादिनिषेधात्" गु० त० रघु० । [मानकाने ।

इहकाल ३० इदम्+प्रथमार्थे ह इह कर्म० । एतत्काले वर्त्त-
इहतन त्रि० इहभव शूल तट् च । इहभवे स्त्रिया ङीप् ।
इहत्य त्रि० इह भव इह+त्यप् । इहकालादिजाते । स्थायै
कन् । इहत्यक तत्कार्ये स्त्रिया नित्यमिच्यम् । इहत्यिका
इहद्वितीया स्त्री मयू० स० । अतन्व द्वितीयायाम् ।
इहपञ्चमी स्त्री । मयू० ष० । अतलपञ्चम्याम् ।
इहल ३० इह भव लाति ला-क । नेटिदेशे त्रिका० तदा-
सिन् व० व० ।

इहलोक ३० इदम्-प्रथमार्थे ह कर्म० । एतल्लोके अतु-

वृत्तानां प्राज्ञानां स्थाने भवन्ति" इति वचनान्, तद्व-
 र्मिकाश्च भवन्तीति गम्यते" इ० । "एष समानजातिधर्मः"
 २४ सू० । "योऽयमतिदिष्टो विधिदेवताभ्योऽन्यथापि स
 समानजातीयेषु भवति । समानजातीय एककार्य इत्यर्थः"
 इ० । "द्वितीयस्यां एधन्मन्तो अग्नि पावकोऽग्नि शुचि
 स नः पावकदीदिवोऽग्ने पावकरोविषाग्नि शुचिद्वततम
 उदग्ने शुचयस्तव" २५ सू० । "एष पावकगुणकोऽग्निः,
 अथर शुचिगुणक । "साङ्गान् विश्वा अभियुजोऽग्निमीष्टे
 पुरोहितमिति संयाजेत् तृतीयस्यां घामिधेन्यावावपते प्रागु-
 पोत्तमायाः पृथुपाजा अमर्त्विइति द्वे" २६ सू० । "आवपते
 इति वचनात् आधिके एते घामिधेन्यौ भवतः । प्रघ-
 माया द्वितीयस्यां तृतीयस्यामिति वचनात् यस्यामिष्टौ
 यत् तन्त्र विहितं तस्यामेकदेवतायामपि तत् तन्त्र भवति
 न यथोक्तमादेवतायामेवेति" इ० । "ध्याये इत्युक्तं एते
 प्रतीयात् सुष्टिमन्तावग्निना रयिमन्त्रद्वयस्सामो अमीयचेति ।
 अग्नीपोमानिन्द्राग्ने विष्णु रिति पैकलिकानि" २७ सू० ।
 "त्वयाणामेको गृह्यते" ३० । "अदिति" २८ सू० ।
 "अदितिद्याम्या, अस्या द्वे देवते" इ० । "उत त्वामदिते
 सुव्रतानामृतस्य पत्नीमथरे ऊपेन त्विच्छत्तामजरन्नीशुर्ध्वो
 महि महीमृद्यु मातर सुधर्मायमदिति सुप्रणोतिम्"
 २९ सू० । "एषा कल्पजा" इ० । "प्रोद्धो अग्नि
 इषो अग्नि इति सयाज्ये विराजावित्युक्तं एते प्रतीया-
 दिति तिस्रः" ३० सू० । "इत्येतास्तिस्र इष्टयोऽनु-
 क्रान्ता इत्यर्थः । उक्तानुष्ठीर्त्तनसुत्तरार्थम् । यदाद्योत्तमे
 वैष स्यातामाद्या वेति पञ्चदशदपि तिस्रूणांमिष्टीना याव-
 न्त्यो देवतास्ताः सर्वा यष्टव्या इत्येवमर्थम् । आद्योत्तमपक्षे
 मध्यमायां ये देवते ते आद्यायामेव पक्षे प्रव्या इत्येव-
 मर्थम्" इ० । "आद्योत्तमे वैष स्याताम्" ३१ सू० ।
 "इष्टौ इति शेषः । "आद्या वा" ३२ सू० । "आद्यैव
 वेष्टिर्भवतीत्यर्थः" इ० । "तथा सति तस्यामेव धाय्ये
 विराजौ" ३३ सू० । "यदाद्यैव भवति तदा द्वितीय-
 तृतीययोरपि देवतास्तत्र भवन्तीत्युक्तम् । अतस्तस्यामेव
 धाय्ये विराजौ भवत । धाय्याविराजामनुप्रवेशस्य
 निमित्तं तृतीयस्या इष्टे देवतात्प्रवेश इत्येवमर्थं तथा
 सतीत्युक्तम्" इ० । "इतिमात्रे विकारे वैराजतन्त्रेति प्रती-
 यात्" ३४ सू० । "मौर्षमासतन्त्रायामिष्टौ धाय्याविराज-
 मात्रे विकारे सति श्रेष्ठैराजतन्त्रेति वेदितव्या" इ० ।

"आधानाद् हादगरात्मजसा" ३५ सू० । "आधा-
 धानमिष्टीयोक्ता आधानाद्दृष्टं हादगरात्मजसा इत्यु-
 क्तम् । तस्यायमभिप्रायः, यावता कर्मसमुदायेनाग्नीना
 सिद्धिर्भवति तावत् कर्मसमुदायाधानशब्दो वाचक इति
 ज्ञापयितुम् । तेनाग्न्याधेय पुनराधेय वेत्यत्र श्रेष्ठिकस्या-
 धानस्य यज्ञस्य भवतीति सिद्धम् । आधानेनेष्टिदिव
 सिद्धान्तयो हादयाहोरात्राणि सर्वे स्वरूपेषु धार्यन्ते ।
 एतदज्ञस्यपारणमन्त्रिहोत्रपूर्वं एवाधाने भवति, अग्नि-
 होत्रस्यैवामन्तरस्यैवामन्त्रात् । अनुष्ठानक्रमेणैव कर्मशा
 व्याख्यानमित्युक्तत्वात्" इति । एवमिष्टिसामान्य प्रदर्श-
 विधेयेत्युक्तं दर्शिताः तत्रादौ नवग्रहोष्टि साक्षात्पाव-
 शब्दे दर्शिता तत्र राश्र एवाधिकार तत्राद्या वस्यां नाम-
 विधेयेति कल्पद्वये प्राप्ते राशो विधेय उच्यते "इष्टिस्तु
 राशः" "सर्वेषां चैके एके सर्वेषामिष्टिरेवेति मन्त्रे"
 २, ६, ६, ७, । "श्यामावेष्टिः सौम्यवर स च वर्षसौ तत्र
 याज्यादिक २, ६, ८, ९, १०, सू० उक्तम् । अन्यवशात्समो-
 जने जप्यमन्त्रादिकमुक्तम् १२, १३ । एतानित्या इष्टयः अथ-
 कात्याः इष्टय २, १०, १२, कलादौ । तत्र आद्युष्काभे-
 ष्टिसत्र अग्निगुणभेदजीवात्समदेवता २, १०, २ ३, ४, सू० ।
 स्वययनेष्टि रक्षितयष्टेवताका तत्र याज्यादिकम् ५, ६, ७,
 पुत्रकामेष्टिः पुत्रवद्गुणकाग्निदेवताका तत्र याज्यादि ८, ९,
 १०, वैश्वदेष्टि विष्टदृष्टयज्ञेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादिकं
 १२, १४, १५, सू० । आयेष्टिरायाख्यदेवताका तत्र याज्या-
 दिकम् १७, १८, सू० । लोकेष्टिः पृथिव्यन्तरिष्टेवताका
 तत्र याज्यादिकम् २०, २१, २२, सू० मित्प्रामि-
 कामेष्टि अग्निशोमवरुणमित्त्रेन्द्रहस्सतिर्षवत्सुषु-
 खरस्वतीदेवताका तत्र याज्यादि ११, २, ३, ४, ५ । इयमिष्टिः
 महावैराजीनामा । अमिष्टारकामेष्टि क्षुषान्तगुरीवनाम्नी
 सूरगुणकेन्द्रदेवताका तत्र याज्यादि ११, ७, ८, ९ । विसत
 सम्प्रतिकामेष्टि संज्ञानो नाम वसुश्चादिगुणकार्त्तिसोमादि
 चतुष्टयदेवताका तत्र याज्यादि १०, ११ । भेदकामेष्टि ।
 इन्द्रामरुदेवताका तत्र याज्यादि १२, १४, १५, १६, सू० ।
 सम्प्रतिकामेष्टि ऐन्द्रामारुती स ज्ञानीषत् याज्यादिकम् ।
 १७, सू० । शत्रुभिभवनिष्टिकामेष्टिः ऐन्द्रावाहसत्या
 काल याज्यादि १८, १९ सू० । पवित्रेष्टि । अग्न्यादिदेव-
 ताका तत्र याज्यादि २, १२, १ । "वैश्वानरीं ज्ञातपतीं
 पवित्रेष्टिं तथैव च । अत्राद्यतौ प्रयुञ्जान पुनाति द्यपौ
 रूपम्" । इष्टिकामेष्टिः कारीरी नाम सा च अग्न्यादि-

जानादेवताका अग्निदेवताका वा तत्र वाञ्छादि २,१२,१,२, ४,५,६,७,८,९,१० । सर्वाथ एता दर्शपूर्णमासेतिकर्तव्यताकाः । पशुगुणके कर्माणि पशोरुभयतोऽन्यतरतो वा पशुकामेष्टि' सा च आग्नेयी आग्नाविष्णवी वा आश्व० औ०सू० २,१,२,३,४ सू० । तस्यामितिकर्तव्यतायाञ्छादि तदुत्तरसूत्रजातैरुक्तम् । विध्यपराधप्रायश्चित्तीष्टिः २, १०,१,सू० विध्यपराधस्वरूपकारणप्रदर्शनपूर्वकतत्करणप्रकारादि तदुत्तरसूत्रजातैर्दर्शितम् । वारुणीष्टि तत्प्रकारादि २,१२,५, प्रातः कालातिपत्तौ प्रातरिष्टि' तत्र देवतादि २,१२,१२, आन्त्याशुपात्रे च सर्वेष्टि २,१२,१५ निमित्तभेदेर्था प्रायश्चित्तौ देवताभेदादि २,१२,१६, आरभ्य आध्यायात् सूत्रैरुक्तम् । उखासम्भरणीयेष्टि तद्देवतादि ४,१,२, २६सू० । दोक्षाप्रयोजनेष्टि दोक्षणीया नाम तत्रदेवतादि ४,२,१,१८, सू०पर्यन्तेनोक्तम् । प्रायश्णीयेष्टि तत्र देवतादि ४,२,१,सूत्रादौ । आतिथ्येष्टि तत्र देवतादि ४,५,१,सूत्रादौ । उदयनोयेष्टिः तद्देवतादि ६,१४,१, सूत्रादौ उदयनोयेष्टि तद्देवतादि ६,१४,१, २२, सूत्रादौ । अन्याः पुनराधेयेष्टिप्रभृतयोऽपि इष्टय विस्तरभयाज्ञोक्ताः आकरेषु दृश्याः ।

गत० ब्रा० १,६,२,१२, इष्टिकरणप्रकारविशेषो दर्शितः यथा । "अथ यदोष्टिं कर्षीति सप्रदग् मासिधेमोरु-म्रूयादुपाशु देवता यजति तद्दोष्टिरूप, मूर्धन्त्यौ याञ्छानु-षाक्ये स्वाता वार्तप्रायाञ्छमागौ, विराजौ सयाञ्छे" "अग्ने-रिष्टिमभिधाय अथ पृथक् प्रयोक्तव्याया आग्नेयेष्टेर्विशे-पिकमद्भजतमाह । यदोष्टिं दर्शपूर्णमासाध्या पृथगेव कर्षीति प्रधानदेवता उपशु यजेत तदुपाशुस्य काल्येष्टि रूप खलु । मूर्धन्त्यौ 'अग्निर्मूर्धा' "भुयो यज्ञस्य' इत्येते । (यजु० १२,१४ १५,) मूर्धन् गन्धकृतौ प्रधानस्य याज्ये खिष्ट-कथाञ्छापुरोऽनुषाक्ये, विराजौ विराट्कन्दस्ते 'प्रदो अग्ने' 'इमो अग्ने' इत्येते (यजु० १७,७६,७७,) भवतः" भा० दर्शपूर्णमासयाग कृत्वा प्रायश्चित्तेष्टि कार्या तत्प्रकार गत० ब्रा० ११,१,२,१, दर्शितो यथा । "पूर्णमासेनेद्वा इन्द्राय विष्टधेऽनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजतस्यामावासेनेद्वा-अदित्यै चरुमनुनिर्वपति तेन यथेष्ट्यैव यजते । । स अर्षोर्णमासेनेद्वा इन्द्राय विष्टधेऽनुनिर्वपतीन्द्रो वै यज्ञस्य देवताघेतदग्नीधोमीय पौर्णमास इतिर्भवति तत्र नेन्द्राय त्येति किं चन क्रियते एतेनो हास्यैतत् सेन्द्र इतिर्भवत्ये-तेन सेन्द्रो यज्ञोऽप यद्विष्टधे त्येति सर्वा उ हि रुधो

नाष्टा पौर्णमासेन इति । अथ यदामावासेनेद्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वपत्ये वै सोमो राजा देवानामन्नं यञ्जन्मा स यत्कैष एता राति न परस्तात् पश्याद्दृष्टे तेनैतदनक्षेव इतिर्भवति तेनाप्रतिष्ठितमियं वै पृथिव्य-दिति सेयमद्वा सेय प्रतिष्ठितेन हास्यैतद्वेव इतिर्भवत्येतेन नामप्रतिष्ठितमेतत् तद्यथादत्तुनिर्वपत्यथ तस्यादत्तुनिर्व-पेत् ४ । स यत्पौर्णमासेनेद्वा इन्द्राय विष्टधेऽनुनिर्वपति सेन्द्रो मे यज्ञोऽसदिति सर्वो वै यज्ञ इन्द्रस्यैव स यत्सर्वो यज्ञ इन्द्रस्यैवतेनो हास्यैतत् सेन्द्र इतिर्भवत्येतेन सेन्द्रो यज्ञः ४ । अथ यदामावासेनेद्वा अदित्यै चरुमनुनिर्वप-त्यामावास्यै वा अनुनिर्वाप्य पौर्णमासेन वा इन्द्रो हव-महस्ता एतद्वत् जमुपे देवा एतद्विरनुनिरवपन् यदा-मावास्य किमनुनिर्वाप्येऽनुनिर्वपेदिति तस्यादत्तुनिर्व-पेत् ५ । स यत् पौर्णमासेनेद्वा अथान्यद्विरनुनिर्वपत्या-मावासेनेद्वाथान्यद्विरनुनिर्वपति द्विपत्त ह स भ्रातृव्यं प्रलुक्कृत्यतेऽथ य पौर्णमासेनैव पौर्णमासी यजतस्यामा-वासेनामावास्यामसपत्ना हैकास्यानुषाधा श्रीर्भवति ६ । पौर्णमासेन वै देवाः पौर्णमासेनो यजमाना आमावा-सेनामावास्या चिप्रएव पाप्मानमपापुत चिप्रे प्रायाजन्त स यो हैव विद्वान् पौर्णमासेनैव पौर्णमासी यजतस्या-मावासेनामावास्या चिप्रएव पाप्मानमपहते चिप्रे प्रजा यते स यद्यत्तुनिर्वपेद्वाहृक्षिणा नादक्षिण इति स्थादिति ह्याहृर्दर्शपूर्णमासोद्येवैषा दक्षिणा यदत्याहार्य इति न्तुनिर्वाप्यस्याथाभ्युदितस्य ७" इति श्रुत्वा । "अद्यामावासेति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्याद्दृष्टे स हैप दिव्य ज्ञा, स यजमानस्य पशुनभ्यवेक्षते तदपशव्यं स्यादप्रायश्चित्तकृत एतस्याद् हैतङ्गीपावषण्डमसादिति । । क्वायासुपसर्पन्ति । एतेनो हैतदुपतपदाचक्षते श्रुचित-मित्येतस हैतदटाचक्षते २ । यमशान्द्रमस इति । चन्द्रमा वै सोमो देवानामन्नं त पौर्णमास्यामभियुखन्ति सोऽपर-पक्षेऽप ओषधी प्रविशति पशवो वा अप औषधीरटन्ति तदेनेमेता रात्रि पशुभ्य रुनयति ३ । सोऽद्यामावासेति मन्यमान उपवसति । अथैष पश्याद्दृष्टे तद्यजमानो यज्ञ-पथादेति तदाह कथं कुर्यादित्या यज्ञपथाद्यजेता ३ न यजेता ३ इति यजेत हैप न ह्यन्यदप्रक्रमण भवति अ -अ एवैष क्वायातुदेति स आमावास्याविधेर्नैवेदापेष्टिमनुनिर्वपति तदक्षवैव द्रो वा ४ । तस्य त्रिषि इर्वीमि भवन्ति । अग्नेये पचिकृतेऽष्टाकपालं पुरोडाशम्, इन्द्राय हव प्रएकाट्यकपा-

नम, अन्ते येनाय हाटककपाल सुतोटागम् । ग यट
 ग्ग पणिल्लते भिर्गति। अन्तिर्मे पद कतः ग दक्षादेरातो
 द्रजभाभो यगपदादेति तमेभमग्नि पन्नाममापाटयति २ ।
 अत्र यत्किञ्च एतद्यु । पाप्मा पं एतो नो भूतेनादित्या
 तिष्ठति कल्याणरुमेण माधोकोमतेतिष्ठेणै एतद्युः पा-
 प्नाम एत इति तन्मात्रिन्नाय एतद्यु ३ । अत्र यत्कन
 पंज्ञानराय हाटककपाल सुतोटाग भिन्वति यत् न
 इन्द्रो एतप, समग्निना पंज्ञानरेण समटफभयम मं
 पाज्ञान समटफभदोण्यै एततिष्ठेणै एतान पाप्नाम
 एत इत्या तमग्निना पंज्ञानरेण मटफति तटम मं
 पाज्ञान मटफति न यो ईय विहायेतेष्ट्या यजते न
 ज्ञाम्यात्वयन पाप्ना परिविष्यत ८ । तर्भं मन्त्रम माग्निपे
 न्यो भवन्ति । उपायु देता यजति या कामयते ता या
 अ नुगम्या करोत्येमाज्यभागावेव गयाष्टे ९ । तिस्र
 षस दक्षिणा ददाति । धनमा वं दान बाधने तदेत
 येरैतद्वाभते यतिष्टपन् दक्षिणा ददाति १० । मन्त्र ७
 क्षिणा ददाति । दष्टेन पं दान बाधने तदेतमेरैतद्वाभते
 यष्टम दक्षिणा ददाति वा ज्वादिष्टा दक्षिणा ददाति ११-
 म्यामथ्यन्यद्याइतरा दक्षिणासाधा दन मय्युते वा
 मा ईपा पयद्योदितनयाप्यमभ्युष्टो यजेतेव ४ क० ।
 'दृग्गयागे पुस्कासुन्टर्गममायचित्तैरिष्का षट पया-
 त्तर्गने नैमित्तिकोमिति त्रिधित्तुराए । यद्याननर
 सायकावे एप चन्द्रमा पयात् मतीष्ट्या टिगि टग्ने
 टग्ने । अथ्येघते अथ्येवर्तुं पयति यथा गालाएभो
 वने सपरतो मेयाटोन् पश्यमध्यवजिहोपति । एतस्यादेव
 सन्नु चन्द्रसम्बन्धिष्येण पूर्वाक्षत् एकार समा-
 सान् तन्मासुन्टाटिति भीषा उक्तरूपया भीत्या, तारा
 सपगच्छन्ति गयाद्या पगव तिरौहित्त यजमानस्य भग-
 नीत्यर्थे पश्यनासुपतापकारि यदेतसुन्टर्गम तत् दानु
 चित्त शुना रिक्तीकतमित्यापणते २ । एतमेव चन्द्रगत टोप-
 नेवमाचक्षते, चन्द्रमस सम्बन्धो तन्मासुन्मध्यपत्ती गग
 इति अत एव तस्य गगाद् इति इति । उपवससकाठा
 गत देशान्तरूप चन्द्रमसं पीर्णमासोकावे इषीकुर्वन्ति । पगप
 षोपरीर्जग्वा अपड पीत्यात्मनि त चान्द्रमस क्तुत्त रस
 समावास्याया धरयन्ति तत एव एवममावास्यासम्बन्धिन्या
 रात्रौ पगुभ्य सकाशात् समयति सस्यरूपापयति । तत्
 समथनं प्रतिपञ्चन्द्रदर्शने षति नोपपद्यते । ३दर्शयाग-
 स्यातिक्लानकाष्ठवे टोत्रसुपन्यस्य तन्नानुजनप्रकारमाह ।

मन्त्रो ७मंयाम गोम ममापनाय अन्ननरेमंरतदोव
 रिष्काराय प्रातर्विष्ते कर्त्तव्या । म ज्ञामानाग्निमे
 वति मघोतिगक मेऽनुत्तितोऽमासाद्यात्पुनवारैर
 इतिपटि प्रमाना टग्नेति ममापठ । अयाणाग्निपौ प्र-
 गितदित्ति कर्त्तव्येति मोग्रमाद्रेयुष्टेपु विमेप विभते ।
 मन्त्रो चष्टम एत मीटफमासाः दृष्टुमासो
 भाये हेइति मन्त्रम (गामिप,क) भवन्ति । मन्त्रो म
 धानयाये उर्ध्वरुमे । प्रत्यदेवतामिदुमुत्राचतु ष्ट्या
 टागतस्योमाम्नाता या कथता कामयते । एतन्मासो
 विष्टमगाने च यातासाप्यम् ९ । तिस्रभित्तुभिर्दुक्तु षनु
 तिस्रपथम् पुंरैटकर, ममास, न । एत चन्द्राक
 टिय अ नम । १० । मन्त्रमन्त्रवष्टे ११ ११ मा०
 "इति, पागीयतानि या ज्ञानाभिमित्पटा मनु 'मन्त्र-
 पत्ता निरूपेदिम्' । ऐमने माग्नेष्ट्या'मनु "का-
 रेभिर्ने त्रितामान पुत्रीदामिष्टियलिज 'रगु' । ३'याम
 नाये च 'कर्त्तुमिष्टिमभिःकृता मया' माय राजसुयदा-
 गामिषादयितम् । १४-इत्नु । २इष्ट्यायाम् । इष्टयोग
 मिष्टाय पातज्ञमभास्यत इष्ट्यादोपये इतोयाक
 वायटभेदे च । यदा । 'द्विष्ट्यानामिष्टे' कर्त्तव्यो
 तिमाले पु इत्या इत्यादि । एतमेष्ट्या "उक्त्तुगोप" गार्त्ति
 "एकतद्वितं वेति" सत्यसु गताथम्' मि०की० । "कवु
 सुतपदव्यामेति" माघध्याव्यायाम् अतुगुष्टसुताइता
 इत्यु पगगामभरेष्टेण सुतागरेरे इति मदि० ।
 इष्टिका स्तो इप-निकत् । इष्टिकाट्टाये "उर्ध्वरुमे तिदि
 फया कण्टुकोटिभागतम' सुत् । 'इष्टिका काङ्को-
 चाल चयनागे कता भवन् भा० व्याप० ८८८० ।
 इष्टिकापथिक न० इष्टिकाया पथिक तदुद्देशेमापि प्रम-
 त्यात् । नामञ्जकहणे राजनि० । [ततयाने ।
 इष्टिकत् ति० इष्टि याग कृतान् क-भूते क्रिप् ईत० ।
 इष्टिन् वि० इष्टमनेन इष्टा० इति । उतयाने 'सुधरेमि
 दिनां पाता' भट्टि ।
 इष्टिपच पु० इष्टये इष्ट्याये अमितापाथि पवति न यथाई
 पच-अच्- इत० । १ कपले २ टैले च मन्त्र० । इ इ
 सोष्णापरणादेष पवति न यथाईमिति तस्य तयापम् ।
 इष्टिपशु पु० इत० । यत्तये पगी । त्रिका० ।
 इष्टिसुम् ति० इष्टि याग सुष्णाति सुप-क्रिप् ईत० । टैले
 इष्टियायजूक पु० इष्ट्या यायजूक । "कान्तेष्टियजन्तीवे ।
 "तामाष्टेष्टियाजूक स्यात् पगुभ्यः एक प्रायश्चित्तं इ० ।

इष्टियायजूकः इष्टियजनगील इष्टियन्देन काम्या इष्टयः
गातपथप्रसिद्धाः ताच्छील्यवोगात्काम्येति यजनप्रधानो-
न स्यात्" भा० ।

इष्टीकृत त्रि० अनिष्टमितं कृतम् इष्ट+धि-क-कर्मणि क्त ।
अनिष्टे इष्टे कृते । अनिष्टरिष्टि कृता । इष्टिभेदे सन्ने न० ।
"सत्वमिष्टीकृत नाम समुपास्ते महातपा" भा० व० २५६ च० ।
इष्ट स्त्री इष्ट-भावे तन् । इच्छायाम् उणादिकोप ।

इष्टयन न० इष्ट्यायन गमन यत्न । "योगविशेषाचरणभेदे"
इष्टयनञ्च व्याख० श्लो० २, १४, सूत्रादी दर्शितं यथा
"यत्त ऊर्ध्वमिष्टयनानि" १। "यत्त ऊर्ध्वं यानि वृष्यन्तेऽस्मिन्
अध्याये तानि इष्टयनसंज्ञानीति विश्वात् । इष्टिभिरयनं
गमनयेत् कर्मसु तानीष्टयनानि" नारा० व० । "सावत्सरि-
काणि" २ सू० । "सवत्सरेण क्रियन्ते स वत्सरेषु क्रियन्त इत्युभ-
यथा विषह कर्तव्यं, दात्रायण्यप्रचातृर्ष्यानामनेकसा-
वत्सरिकत्वसिद्ध्यर्थम् इ० । "तेषां फाल्गुन्या पौर्णमास्या चैत्रा
वा प्रयोग" ३ सू० । "फाल्गुनीर्भिर्युक्ता पौर्णमासी फाल्गुनी,
चित्रया युक्ता चैत्री । तेषां सावत्सरिकाणां आगन्तुका-
नामग्निन् काशे प्रारम्भ कार्य । दशपूर्णमासगुणविकार-
रूपाणां टात्रायण्यज्ञादीनामारम्भे कालनियमो नास्तीति
तेषामित्युच्यते" नारा० व० । "तुरायणम्" ४ सू० । "तुरायण
नामेष्टयनस्युच्यते" इ० । "अग्निरिन्द्रो विश्वेदेवा इति पृथ-
गिष्टयोऽनुमथनमहरह" ५ सू० । "अग्निदेवत्या इन्द्रदेवत्या
विश्वदेवदेवत्या चैतासिस्त इष्टय त्रिषु सधनेषु यथासङ्गेन
एकैकेषु कार्याऽहृत्यहृनि । अहरहरिति वचन पौर्ण-
मास्यमाशययोर्ब्राह्मणार्थम्" इ० । "एका वा त्रिहृदि"
६ सू० । "एताभिरेव देवतामिर्युक्ता एकैर्बेदिस्तहृदिष्वकाऽह-
ृत्यहृनि मातः सवन एव कर्तव्या वेत्सर्ध" इ० । "इडाद्
धोनामेष्टयन तत्र देवतादि २, १४, १-१०" व्यावाष्टयि-
व्योरयन नामेष्टयन तत्र देवतादि २, १४, १२, १५"
"वातर्मस्यानि इष्टयनानि तद्देवतादि २, १५, १ सूत्रादौ ।
एवमन्यान्पि इष्टयनकर्माणि आकरे दृश्यानि

इष्टा अव्य० यज-ज्ञा । १। याग कृत्वत्सर्धे । "अश्वमेधेन वेदा"
अष्टकवटिकम् । इष्ट-ज्ञा । २। व्यभिलष्ये सधे च ।

इष्टा इ० इष्यति इष्टास्त्रनेन वा इष्ट-गतौ इष्ट-इष्टाया
भक्त्या । १। वयनकाशे २। कामे च भावे मङ् । १। गतौ । तत
अध्यये इति । इष्टिन् गतियुक्ते त्रि० स्त्रिया लोप् । "ते
शायीमन्त इष्टिषो अश्विरेव" इ० १, २७, ६ । "इष्टिय
गतिमन्त" भा० । इष्ट-इष्टाया कर्मणि मङ् । ४। इष्टयमाणे

अत्रादौ अस्वये इति अत्रादिमति "हिरण्यया" स्वायु-
धास इष्टिण्य" ऋ० ५, ८, ७५ । इष्टिण्योऽन्नवन्तः" भा० ।
इष्ट्य पु० इष्यते इष्ट-क्यप् । वसन्ते ऋतौ हेम० । तस्य ऋ-
तुना मध्ये इष्टतमत्वात्तथात्वम् "ऋतुना कुसुमाकर" गी-
ताया तस्य भगवद्द्रूपत्वोक्ते इष्टत्वम् ।

इष्ट्य पु० इष्ट-सर्पणे वृन्-गुणाभाव । आचार्ये उद्देशार्थम्-
पक्ष्यमाणत्वात्तथात्वम् । उज्वलदसस्तु इष्ट टाने इत्यस्यै-
व रूप दीर्घादि इत्याह । उपदेगटानाञ्च तस्य तथात्वम् ।
इष्ट्य न० ईत० । वाणाय । गहादिपाठात् भवादौ ऋ । इष्ट्य-
श्रीय तद्भवादौ त्रि० । [इष्टुनीकोय तद्भवादौ त्रि० ।
इष्ट्वनीक न० इत० । वाणावयवे । गहा० भवादौ ऋ ।
इष्ट्वसन पु० इष्टवोऽस्यन्ते विष्यन्तेऽनेन अस्-क्षेमे करणे ल्युट्
ईत० । धनुषि । "राममिष्टुसनदर्श मोतुसुकम्" रघु ।

इष्ट्वास पु० इष्टवोऽस्यन्तेऽनेन अस्-क्षेमे करणे षञ् ईत० ।
१। धनुषि "अत्र शूरा साहेयासापीमाञ्जनसमा युधि"
"काश्यप परमेष्वास शिखण्डो च महारथ गोता । अर्द्ध
चांदिपाठात् क्लीबत्वमपि । इष्टून् अस्यति अस्-अण्
उप० स० । २। शरक्षेपके त्रि० (तीरन्टाज) मेदि० ।

इष्ट् अव्य० इ कामम् स्यति सो-क्षिप् नि० आलोपः ।
सन्नामे ० कोपे ३३ खानुभवे च शब्दर० ।

इष्ट् अव्य० इष्टम्+ह इष्टादेश । अस्मिन् कान्ते देशे टिष्ठ
वा । इत्यर्थे "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म नेष्ट न नान्मि
किञ्चन" श्रुति "इह जन्मनि जन्मान्तरे वा" वे० स० ।
"नेष्ट नामुत्त किञ्चन" "नेष्टाभिक्रमनापोऽस्ति" गात ।
"तदस्त्रिभुव भूत भूतगत्या जगत्या" वै० । प्रथमार्थे ह ।
२। अनुभूयमाने लोके इष्टासुताद्यफलभोग विराग वेदा०
सा० च इष्टकाल । इष्ट भव विदितोऽग कदा० ठञ् ।
ऐहिक इष्टभवे इष्टवितिते च त्रि० । "ये हृत्कत्रहृषमते
दाहादिनिषेधात्" शु० त० रघु० । [मानकावे ।

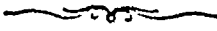
इष्टकाल पु० इष्टम्+प्रथमार्थे ह इष्ट कर्म० । एतत्काले वर्त्त-
इहतन त्रि० इष्टभव अन् तट् च । इष्टभवे स्त्रिया लोप् ।
इहत्य त्रि० इष्ट भव इष्ट+त्यप् । इष्टकानादिजाते । स्त्रियै-
कन् । इष्टत्यक तत्रार्थे स्त्रिया नित्यमिच्छम् । इष्टत्यका
इष्टद्वितीया स्त्री मयू० स० । अत्यन्त द्वितीयायाम् ।
इष्टपञ्चमी स्त्री । मयू० स० । अत्यन्त पञ्चम्याम् ।
इष्टल पु० इष्ट भव नाति वा-क । चेटिदेशे लिङ्गा० तद्वा-
सिनि व० व० ।
इष्टलोक पु० इष्टम्-प्रथमार्थे ह कर्म० । एतत्लोकं अनु-

भूयमाने लोके इहलोकं भवः ठक् अतुग० द्विपदृष्टिं
येहलौकिक तद्गने ति० ।

द्रुहामुत्र षड्य० इह ष अष्टय ष ह०। एतल्लोके परलोके च
“इहासुतार्थफलभोगविरागः” वेदा०शा० ।

इति पाषसत्ये इकारादिवर्णगन्दाप्यनिरूपणम् ।

इ

इ षड्य० इं क्तिप् । १ विपादे २ उ लभाभमायाम् शक्रोधे
४ अतुकम्पायाम् ५ प्रत्यक्षे ईं सविधौ ७ सवोधने च । भेदि
न्यामय शान्ततया पठितः । प्रथो०षाधु ।

इ स्त्री षस्य विष्णोः पत्नी लीप् । नक्षत्रात् ।

इ कान्ती (इष्ण्यायाम्) मतो व्याप्तो लोपे भोजने सक० गर्भ-
सहणे षक० षदाटि षमिट् पर० । इति इंत.
इयन्ति । येत् । येपीत् । इयाय इयत् । एता इयति
येष्व् । “इंत । षस्यात्मनेपदित्वमपि “न हि तरपि-
रुदीते” द्विक्रुपराधीनर्थात्” कविक० टी०दुगां० ।

इ याचने द्विक० आत्मने० षदादि षानिट् निह० ।
इंते इयीत इंताम् । ऐत । ऐए । इये । “या शोदेवास
इमहे याम प्रत्वध्वरे” यजु० ४,५ । “यजस यर्ममी-
महे” यजु० २६,६ ।

इ गतौ दिवा०सक० षानिट् आत्म० । इंयते ऐए । इंतः
“पद्मैरन्वीतमधूसुपद्युत” माप । ईह्-गतौ मल्लि० ।

इच्च दर्शने पर्यालोचने च भ्या० आत्म० सक० सेट् ।
इंचते ईंचोत ईंचताम् ऐंचत ऐंचिष्ट ईंचाम्-सभूय ष्या
स-चक्रे-ईंचिता ईंचिपीष्ट ईंचिष्यते ऐंचिष्यत । ईंचितव्य
ईंचणीय ईंच्य ईंचिता ईंचित ईंचित्वा वीष्य । ईंच-
यन् ईंचा । ईंचमाण । कर्मणि ईंच्यते ईंचमाण ।
भाह्नितर्देशे इचति ईंच । “न धर्मदृष्टेषु वय समो-
च्छते” न कामदृष्टिर्षचन्तीयनीकते” कुमा० । “तदैचत
वक्तु स्या प्रजायेय” युक्ति । “स प्रजापतिरीचा चक्रे”
श्रुति । “सञ्ज्ञतन्यमात्मानं सर्वभूतानि आत्मनि । ईंचते
योगयुक्तात्मा” गीता । “कथमीक्षामहे सर्वे, दुर्व्योधन ।
नवश्चितम्” भा०ष०२८ऽश्लो० । “ऐंचिष्ट सु भि प्रचि-
तान् स गोष्ठान्” नट्टि शेटे पटव्यात्यासोऽपि “कचिहं र
प्रत्यगात्मानमैहदाहृत्तचक्षुरश्चनत्वमिच्छद्” कउ० । प्र-

ऐभ शुकाशुभाशोचने च तयोरे शुमाशुमसंबन्धिनि पदयोः।
“राधीच्छोर्यमा विमत्र” पा०। “यदीयः विविधः प्रत्र
क्रियते तकिन् पतपीत्वर्षः । “कष्याय ईंचते गर्गः प्रणे
गर्गः शुमाशुभं पत्नीशोचयतीत्यट्” मि०की०। “इचतेनां
गजम्” गा०श्रु० । “कारणे ईंचिहृत्तयश्चान्” भा० ।
अधि+विषेचने अधीचते “जुह्वकचिकितोकोरु कलेऽप्यत्र
सधीचते” हितो० ।

अतु+अतुचिन्नने । “तामन्वीकृत इय वै वनमीचनयेत्”
शत०भा० ई, ३, ३, ५ । “कन्वीचमाशोरामस्तु गिरहं
भ्यानचेतनम्” रामा० ।

अप-आकाङ्क्षायामतुरोपे अग्रधिनियमे च । “कनेइते
प्रव्ययपत्तम ताम्” कुमा० “अपेचने न च छेह न पात्र
न दयान्तरम् । परोपकारनिरतामर्षिदोषा इवोचमा”
उद्भट्ट । “किमपेक्ष्य फलम् पयोधरान् ध्वनत मारुते
श्रुगाधिपः” हिरा० । “हित्यादयः पराङ्गान्ता कनेहा-
नुज्जिजामता” “अपेक्षावृष्टिनायाञ्च तेषा माय प्रकीर्तित”
भाषा० “गन्धोऽन्यत्रकालेऽर्धान्तरमपेचते” सा०द० ।
“धामेक्ष्येऽपि गमकतान् सभाच” पा०भा० “सा प्रविष्टा
या कथमित्तमेक्षा” सीमा० । “नदीय परिपूर्णादि
मित्तोदयमपेचते” चन्द्रा० ।

वि+अप+विशेषेणामेक्षयाम् । “न व्यर्षेत सवृत्सुखा प्रजा”
रघु० । “अपेक्षमाशौ सङ्घोतयागतौ” रामा० “समर्ष
पदविधि” पा०भा० अपेक्षाऽव्यपेक्षापक्षद्वयमुप-
स्थात् । तत्र व्यपेक्षामपेक्षामतान्तरैश्च उपन्यस्य च
युक्तिविशुद्धत्वात् कैयटविररराटो दूषितः “शक्रुष्य
सा व्यपेक्षाऽपि हस्तावपि न हीयते भर्तुः । सा च यद्
बोधिपयोगिन्याकाङ्क्षा रूपा आकाङ्क्षायन्दे विवृति ।

अप+आकुपदर्शने । “योत्थ्यमानानवेच्छेऽहं य एतेऽत सना
गता” गीता । “अपेक्षमाशोमहूर्तो सुहृन्मुञ्च” माप
सम्यक्पर्यालोचने च । “यदवोचददद्वेष्ट सुन्दरी” हिरा०।
अतु+अप+पर्यालोचने अतुसम्बाने च “सुष्मता चानवेष्टे
योगेन परमात्मन” मनु ।
अभि+अव+भोजनार्थेषु । “यजमानस्य पशून्व्यवेचते” गत०
जा०० १, १, ५ । “अध्यवेचते व्यभ्यवर्तुं पश्याति भा० ।
परि+अप+भमन्नाहर्शने । “ततो वाचस्पतिर्जज्ञे त सव
मय्यंवेचते भा० आश्र० २ १ च० ।
प्रति+अव+ प्रतीत्य पर्यालोचनया दर्शने । “अयेमा प्रत्येक
साणो जपति” शत०भा० ५, ३, ४, २० ।

सम्+यव+सस्यगदर्शने । “ऋपोपमोऽय समवेक्षते सभासु”
भा०वि०२१८श्लो० । “यदि दृष्टं बल सर्वं वयञ्च समवे-
क्षिता” भा०आ०२५अ० । सस्यकर्ष्यालोचने च “सर्वं
तु समवेक्ष्येद निखिलं ज्ञानचक्षुषा” मनु ।

आ+सस्यगदर्शने । “अयन्निर्वृक्ष पाञ्चालीसु” भा०स०२३८०१
उटु+जर्कदर्शने । “सहस्ररश्मिना साक्षात् सप्रणामसुदी-
क्षिता” कुमा० । अपेक्षायाम् “तीणि वर्षाण्युदीक्षते
कुमार्यृतमती सती” मनु ।

उप+हेयत्वज्ञानेन, परित्यागे “उपेक्षया स्वत्वज्ञानि” दाय
भा०टी० । “ये मां विप्रकृतां क्षुद्रैरुपेक्ष्य विशोकवत्” भा०
व०११अ० प्रतिचकीर्षाभावे “उपेक्षते यः क्षयवन्निनी-
र्जटा” कुमा० । “नोपमेक्षते क्षणमपि राजा साहसिकं
नरम्” मनु अपर्यालोचने अतुसन्मानाभावे व “गूढेन
चरता तत्त्वमुपेक्षितमिदं भया” रामा० ।

सम्+उप+सस्यगुमेवायाम् । “शत्रुपक्षं समाधातुं योमो-
हात् समेक्षते” भा०स०१०६०श्लो० ।

निष्+निर्+नि शेषेण दर्शने निश्चयार्थं दर्शने च । “यावदेता-
क्षिरीच्छेऽहं योद्मकामानवस्थितान्” गीता ।

परि+तत्त्वात्तुसन्माने प्रमाणाद्युपन्यासेन वस्तुतत्त्वावधारणे च
“परीक्ष्य लोकानु कर्म्म चितानु” श्रुति । न्यायसूत्रवृत्त्यादौ
प्रमाणप्रमेयादि परीक्षा वङ्गो दर्शिता । सस्यकविषेचने
च । “नैता रूपं रीक्षन्ते नासां वयसि सस्थिति । सुरूप
वा विरूप वा उपमानित्ये व भुञ्जते” मनु । लक्षणादिम-
न्वेन ज्ञाने च अश्वविद्याविदर्थैश्च सूता विप्राश्च तद्विद ।
मेध्यमश्च परीक्षन्ता तव यज्ञार्थसिद्धये” भा०आश्व०२०
२७ श्लो० । “यत्नात् परीक्षितः पुंस्त्वे” या०सू० । “सर्वस्य
हि परीक्षन्ते स्वभावा नेतरे गुणा” हितो० भक्तिमत्त्या-
दिना ज्ञाने च । “माया मयोद्भाव्य परीक्षितोऽसि” रघु ।
वितादे सत्यत्वासत्यत्वादिशयनिराणाय स्वपक्षप्रामाण्य-
व्यवस्थापनाय शपथकरणे तुलापरीक्षादि । परीक्षा-
शब्दे विष्टति ।

म+प्रकर्षेण दर्शने “प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि वङ्गशः पर्वसन्निषु”
भा०व०११६५७ । “यत् किञ्चिद्दर्शयमांषि सन्निधौ प्रेक्षते
धनी” भा०व०मनु । “उदायुधानामपतस्तानु ह्रान् प्रेक्ष्य
राघव” रघु । “पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम्” कुमा० ।

अभि+प्र+आभिमुख्येन दर्शने । “प्राची दिग्मभिप्रेक्ष्य महर्षि
रिदमवधीत्” भा० व०१६३अ० । “दक्षमानमभिप्रेक्ष्य
स्त्रियक्षा, संप्रदक्षु” भा०व०८८अ० ।

उत्+प्र+उत्प्रेक्षाया किञ्चिद्दर्शय साधर्म्येणान्यस्यान्वयरूपता
कल्पने उद्भाषने च । “उत्प्रेक्षामोक्षय तावन्कतिमन्
विभीषणम्” रामा० । “तदुत्प्रेक्षोत्प्रेक्ष्य प्रियसखि गता-
स्तास्य दिन सान्” अमरुश० । “भवेत् सन्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृ-
तस्य परात्मना” सा०द० । “अलङ्कारशब्देऽ३५५एषे विष्टति ।

सम्+प्र+सस्यगदर्शने । “समेक्ष्य नासिकाप्रं स्वम्” गीता
“योगक्षेमं च समेक्ष्य वर्षिजोदापयेत् करम्” मनु ।

अभि+सम्+प्र+आभिमुख्येन सस्यगदर्शने । “अभिसमेक्ष्य भ
र्त्तारं क्रुद्धा वचनमवधीत्” भा० आदि० प०३०५१ ।

प्रति+अतुरोधे अपेक्षाया पूजने च । “प्रतीक्ष्य तत् प्रतीक्ष्यार्थं
पिहस्वप्ने प्रतिश्रुतम्” माघः । “प्रथमं संस्थिता भाव्या
पति प्रैत्य प्रतीक्षते” भा०आ० ३०३३ । नाभिनन्देत
मरण नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षते”
मनु । “संवत्सरं प्रतीक्षते द्विषन्तीं योषित पति” मनु ।

सम्+प्रति+सस्यकप्रतीक्षायाम् “सहस्रं सप्रतीक्षस्व” भा०
आ० २६०३ । “एकवेषीधरा हि त्वा नगरी संप्रती-
क्षते” रामा० ।

वि+विशेषेण दर्शने । “वीक्षन्ते त्वा विस्मितायैव सर्वे” गीता ।
“सीमाज्ञाने नृणा वीक्ष्य नित्य लोके विपर्ययम्” मनु ।
“जङ्गीकृतस्वप्नकवीक्षणेन” रघु ।

अनु+वि+सन्ततवीक्षणे पश्चाद्दीक्षणे च । “तस्माद्दृदिशोऽनु-
वीक्षमाथोजपति” शत०ब्रा० ५,२,१,२५ ।

अभि+वि+आभिमुख्येन वीक्षणे । “नचैन भुवि शक्नोति कश्चिद्
अभिधीक्षितम्” मनु ।

उटु+वि+जर्हवीक्षणे । “उद्दीक्षमाथा भर्त्तार सुखेन परिशुष्यता”
रामा० । “पतिव्रताभिमा सार्धो तयोद्दीक्षितमप्युत” भा०
अनु० २अ० । “उद्दीक्षित प्रकृतिभिर्भरतानुगाभि, रघु ।
सम्+उटु+वि+समन्ताद्दीक्षणे “निपेदुर्भीमपा सर्वे ससृदु-
द्दीक्ष परस्परम्” रामा० ।

प्रति+वि+प्रतिदर्शने यत्कर्त्तव्यं स्वदर्शनं तस्य स्वेन दर्शने ।
“तत सराजा प्रतिवीक्ष्य तां स्त्रिय” रामा० ।

सम्+वि+सस्यवीक्षणे ।

सम्+सस्यगदर्शने पर्यालोच्य दर्शने । “पुरस्तादेव प्रतीचे स
मीक्षमाथायानुवृथात्” शत०ब्रा० ११,५,४,१४ ।

“समीक्ष्य वक्षुधरं चरेत्” मनु । “अपहृष्टसुसुप्तेन
शीकरेण स नागराट् । समैक्षत गुडाकेयम्” भा०
आश्व०२२३श्लो० । “तानु समीक्ष्य स कौन्तेस सर्वान्
बन्धुनवस्थितान्” गीता । “उचितमेवैसमीक्ष्यकमताङ्गा-

दिय " इति० " समीक्षा कुचधर्माद्य स्वधर्मा मति पादगेत्" मनुः ।

म+सम्+प्रकर्षणे सन्त्यगोक्षणे । "सह सखा समुत्पन्ना प्रसमीक्ष्यापदोभयम्" मनु "कुल ख्यातिश्च दत्तं च बुद्ध्या तु प्रसमीक्ष्य च" भा० आ० ४२७४ स्तो० ।

ईक्ष्ण न० ईक्ष-भावे ल्युट् । १ दर्शने । करणे ल्युट् । २ नेत्रे । तत्र दर्शने "सिद्ध कार्यक्षणे नृणाम्" मनु नेत्रे । "अभिसुखे मयि सदृशमीक्षणम्" शकु० "सदा सरस्वनयनौ सदा चानिमेक्ष्यौ" भा० आ० ३३ अ० । "इत्यद्रियोभा प्रहितेक्षणेन" रघु ।

ईक्ष्णिक लि० ईक्ष्णं हस्तरेखादीक्षणेन शुभाशुभदर्शनं गित्य-मस्य ठन् । शुभाशुभफलक्षणनेपजीविनि सासृङ्गिके । स्त्रिया टाप् । "मङ्गलादेश्यत्ताश्च भद्राश्चेक्षिकैः सह" मनु" ईक्षति उ० ईक्ष-धात्वर्थानिर्देशे श्रुतिप् । ईक्षणे । "ईक्षतेनाय-न्दम्" शा० सू० ।

ईक्षा स्त्री ईक्ष-भावे च टाप् । ईक्षणे १ दर्शने २ पर्यालोचने च "स ईक्षा चक्रे" श्रुति, "स्रवणादसु ईक्षा अन्वोक्षा" । न्यायसू० छत्ति । आन्वीक्षिकोद्यद् विवृतिः ।

ईक्षेण्य लि० ईक्ष-भा० एण्य । ईक्षणीये इश्ये "ईक्षेण्यासोऽ-क्षोऽन" ऋ० ६, ७७, १ । "ईक्षेयदास ईक्षणीयाः" भा० ।

ईक्ष्ण गतौ इदित् आ० पर० सक० सेट् । ईक्षति ऐक्षोत् । ईक्षाम् षभूष व्यास चकार । ईक्षिता ईक्षिष्यति ऐक्षिष्यत् । ईक्षितः "सन्त्र समन्त्रः यक्रः प्रैक्षश्च क्षुभिता क्षिति" भट्टि "मुच्युं सस्र आ रजस पार ईक्षितम्" १०, १४२, ५ । णिचि ईक्षयति । "य ईक्षयन्ति पर्वताक्षिरः समस्रसर्षवम्" ऋ० १, १६, ७ । "ईक्षयन्तो रपस्युष इन्द्रं जातस्रपासते" ऋ० १०, १५२, १ । "ईक्षयन् परिजना पविहया रघु ।

ईग गतौ इदित् इगिषत् । ईक्षति ऐक्षोत् ईक्षते इत्येके ।

ईज गतौ निन्दायाश्च आ० धात्व० सक० सेट् । ईजते ऐजत ऐजिष्ट ईजाम्-बभूष व्यास चक्रे । ईजिता ईजिष्यते ऐजिष्यत ।

ईज गतौ निन्दने च इदित् आ० धात्व० सक० सेट् । ईजते ऐजिष्ठ । ईजाम्-बभूष व्यास चक्रे । ईजितम् । अयम् अयाणिनोयः कविकल्पद्रुमे तु पठितः ।

ईजान लि० यज-ताच्छीत्ये कानच् हित्यम् । यजमाने यागशीले । "ततोमहङ्गिः क्रतुभिरोजानो भरतस्रदा" भा० आ० ६४ अ० । "यः सेतुरीजानागामचर मङ्गलं च परम्" कठो० ।

ईड स्तुतौ अदा० आत्म० सक० सेट् । ईडे ईडिये ईडिष्ये ऐडिष्ट ईडाम्-बभूष व्यास चक्रे । ईडिता ईडिष्यते ऐडिष्यत । ईडा ईडित ईडनम् ईडा । "अग्निमीडे पुरो-हितम्" ऋ० १, १, १ । उकारं लकारतया बङ्गुचा पठन्ति । "अज्मध्यस्थडकारश्च लकार बङ्गुचा ऋणु । अज्मध्यस्थडकारश्च लृङ्कारं तु यथाक्रममिति" ऋ० भा० वाक्योक्तं । बङ्गदेशसम्प्रदायस्तु तयोः अज्मध्यस्थयोः उडकारतया पाठ इति भेदः । यास्कस्तु "ईडिध्येषक-र्मा पूजाकर्मा चेत्याह गन्धर्वा सुरसङ्घाय बहवश्च मह-पर्ययः । धन्तरीक्ष गत देवं गोभिरेपग्राभिरौचरे" रामा० "नेडिये यदि काकतुस्यम्" भट्टि "ईडानो देवा इटानाम्" ऋ० १०, ६६, १४ । "भवन्तमीक्ष भवत पितेय" । "शाचीमतामत्रजदीक्षमानः" इति च रघु । "अग्निः पूर्वेभिर्ह्यपिभिरौचो नूतनैरत" ऋ० १, १, २ । णिचि ईडयति ते ऐडिडत् त ।

ईडा स्त्री ईड-भावे च स्त्रीत्वात् टाप् । स्तुतौ । ईडित लि० ईड-ङ् । स्तुते यस्य ऋष कृतकामिन् ।

ईडेन्य लि० ईड-भा० एण्य । १ क्षत्रमीये २ पूजनीय च । "ईडेन्यो नमस्यक्षिरक्षमासि दर्शत" ऋ० १, १४६, ७ ।

ईरमत् लि० ईट् अस्वस्य मत्तप् स्त्रिया ङीप् । सनाथे ईर-रवति । ईरन्तमाचष्टे णिच् सतोर्लुक् । ईरयति ।

ईति उ० ईयते ई-ङ्गिच । १ इच्छे, २ उत्प्राप्तिने लि० १ प्रयासे, "अतिष्ठदिरनाष्टि शचमा मृषिका खगाः । प्रला-सन्नाय राजानः पडेतादैतयः स्रता" इत्युक्ते ४ कपेरुपद्रव भेदे च स्त्री । "निरीतिभावं गमितेऽतिष्ठदयः" नैष० "निरा-तङ्गानिरीतयः" रघु "ईतयो व्याधयस्त्रन्मीर्दीना क्रोधा-द्यस्तथा । उपद्रवाश्च वर्तन्ते व्याधय क्षुद्भयं तथा" भा० व० १४६ अ० ।

ईट्छ लि० अयमिषपश्यति इदम्+इय-कर्मकर्त्तरि क्ङ् इयादेश् दीर्घ । ईड्ये एतद्रूपदर्शने एवमिषे । "ईड्याश् एवा-हक्षाश् च पु ण सहजाश्" वाजसने० १७, ८ ।

ईट्शु लि० अयमिष पश्नति इदम्+इय-कर्मकर्त्तरि-किन् इयादेश् दीर्घः । १ एताहयदर्शनवति एवमिषे "ईड् भाष्वा-हृच् सट्श्च च प्रति सट्श्च" यजु० १७, ८ । "इसं पुरो-डाशं षट्शोत्वा पश्यतीति ईड्श्च वेददी० व्याख्यानार्त् २ तदर्थेऽपि । तस्य भावः एव ईड्क्लं तङ्गाने न० तच् । ईडक्ता तस्य भावे स्त्री । "विष्णोरिवास्मानवमारः षीयमीदृक्त्तया रूपमियत्तया त्रा" रघुः ।

ईदृशं लि० अयमिव पश्यति इदम्+इश-कर्मकर्त्तरि कङ् इया-
देश० दीर्घ । एषविधदर्शनवति । “ईदृशैश्चरतैर्जाने सत्यं
दोषाकरो भवान्” चण्डा० । “यज्ञान्यत् किञ्चिदीदृशम्” ।
“न हीदृशमनाशुष्यं लोके किञ्चन विद्यते” प्रत्येह चेदृशा
विप्रागर्हन्ते ब्रह्मणादिभिः” मनु० । “तानो-
भृहान ईदृशे” ऋ० १, १७, १ । “ईदृशे एव विधे” भा० ।
स्त्रिया ङोप् “सर्वेषामीदृशो रसामिव्यक्ति” सा० द० ।
सुगंधबोधकारस्तु अयमिव दृश्यते इति विग्रहं कसादौ
चकार तच्च “कर्त्तरि कृदिति” पा० अनुयासमविरोधा-
दुपेक्षम् ।

ईप्सा स्त्री आप्प्रमिच्छा आप-सन्-अ । १ आप्प्रमिच्छायास्
२ इच्छायाश्च । “ईष्ये” षा पिशुन शुद्ध मसत्परिपालनम्” ।
भा० आश्व० ३७ अ० ।

ईप्सित लि० आप-सन् क्त । १ आप्प्रमिच्छे क्रियाफलेन व्याप्-
मिच्छे “कर्त्तुरीप्सिततम कर्म” पा० । “निर्वर्त्यञ्च
विकार्यं च प्राप्यञ्चेति त्रिधा मतम् । तच्चेप्सिततम
कर्म चतुर्द्वान्यक्तु कल्पितम्” भक्तृ० । “तस्यव्यग्रहण
किमीप्सितमात्रे मा भूत्” सि० कौ० । २ इच्छाविषये च ।

ईप्सु लि० आप्प्रमिच्छु । आप+सन्-उ । आप्प्रमिच्छौ ।
“मन्द कवियगं प्रेषुरिति” रघु० पाठान्तर “शौचेषु
सर्वदाचामेत” मनु । “धर्मेषुवस्तु धर्मासा” मनु ।
“सौरभ्यमोष्णानि ते सुखमारुतस्य” रघु ।

ईम् अच् ० ई-वा सुच् । १ अयश्चार्थे । “एमेनमहधक्ष्मता”
यजु० ३३, ६० । “आ ईम् एतौ निपातौ अर्थाथौ वेददो०
२ इदमर्थे च । “चयत ईमर्थ्यमो अग्रगस्तान्” ऋ० १, १६७,
८ । “इह ब्रवीतु य ईसमङ्ग वेदस्य” ऋ० १, १६४, ७ ।
“सोमेभिरीं घृणता भोजमिन्द्रम्” ऋ० २, १४, १० ।
“ईमिमस्” इति भा० ।

ईय लि० ई-वा० क्यप् । व्याये । “व्यायद्वा ईयचक्षसा”
ऋ० ५, ६७, ६ । “ईयवन्नशा व्याप्रदर्थनौ” भा० ।

ईयिवस् लि० इण-कश्च । “गतवति । क ईयिवान् सुदम्”
सुप्रबो० । “प्रतोयुषा पूर्वदृशे जनेन” भट्टि । “उपेयुषो
मोक्षपथ मनस्विन” गाथ । “उपेयिवानित्यादि” पा०
छ० उपेयुषुसजपात् अन्वत्वापि कश्च ।

ईर गंतौ प्रेरये च चुरा० उभ० पक्षे भ्रा० पर० क० सेट् ।
ईरयति ते-ईरति ऐरिरत्-त-पेरीत् । ईरयास्-ईराम्
वा नभूष आस चकार । ईरयिता । ईरिता ईरयिष्यति-
ईरिष्यति । ईरयम् । ईरिता इरवन्-इरन् । ईर ईर्य-

माण । “आप० ससद्रमैरयन्” ऋ० ८, ६, १५ । “अ० यो-
रुर्मिसौरय” ऋ० ६, ७६, १४ । “यदस्य शुष्मैरयन्”
ऋ० २, १७, २ । “ऐरिरञ्च महाक्रमम्” भट्टि० कथने च ।
“अय वाचमीरयति” यत० ब्रा० । “ब्रह्मा रथन्तर साम
ईरयति भयान्तिके भा० आनु० १४ अ० । विरोध-
वाक्यञ्च यथेय्यमाशुष्यं” भा० व० १२२ अ० । “इमयन्त्या
यथेरितम्” भा० व० २७४२ । “हित न गृह्णन्ति सुहृद्भि-
रोरितम्” रामा० । “इतीरिता पत्ररथेन तेन”
इतीरयित्वा विरचय्य वाङ्मयम्” जैष० ।

उद् उक्तेपथे । “उदीरयामासु सलीलमचान्” रघु० ।
उच्चारणे कथने च “यदभोकोऽयसुदीरिष्यति” रघु० ।
“उदीरयामासुरिवोन्नदानाम्” रघु० ।

अभि+उद्+आभिमुख्ये नोच्चारिते । “आस्तोकस्तिष्ठस्तिष्ठेति
याचस्तिष्ठोऽभ्युद्देरयन्” भा० अ० २१०१ ।

सम्+उद्+सस्यगुञ्जारे ससुत्तोलिते च । पाशवोऽपि कुरु-
क्षेत्रे वायुना ससुदीरिता” भा० व० ५०७० ।

प्र+प्रेरणे । प्रेरयति । “समीरणः प्रेरयिता भवेति” कुमा० ।
“अप प्रेरय सागरस्य मुष्नात्” अ० १०८६, ४ । “किञ्चिद्दृश्य
काशमेन मत्सकाशस्य प्रेरिताः स्यु” शकु० । “या-
त्नाय प्रेरयामास त शक्ते प्रथम गरत्” रघु० ।

सम्+सस्यकंप्रेरणे ससुगुञ्जारेण सस्यगतौ च ‘समीरण ।
“समीरयाञ्चकाराथ राजसस्य कपि शिलाम्” भट्टि ।
“ताभिराभरणं गन्दस्त्रासिताभिः समीरित.” भा०
व० १२८ अ० ।

ईर अदा० आत्म० सक० सेट् । ईरते ईरति ईरते ऐरिष्ट
ईराम् नभूष आस-चक्रे ईरिष्यति “इसा मधुमन् ईरते”
ऋ० ५, ६२, १४ । “इयदीर्ते पयो गो.” ऋ० ६,
६१३ । “अश्वे राजाध ईरतान्” ऋ० ४, ८, ७ ।
वायुमप्युतादिवोडिरीते” तैत्ति० । अस्मात् निघाया
नेट् । “न हि राजानुदीर्क्षानाम्” भा० षा० ५, १२८
श्लो० । “उदीर्ष्य रागप्रतिरोधकम् सुहृ ” माघ ।
अस्यैव पक्षे चुरादित्वात् तेन न तस्य भावादित्त्वमित्येके ।

ईरण् न० ईर-भावे ल्युट् । १ प्रेरये २ गतौ च । सुष् ।
ईरणा तत्रैव स्त्री । नन्त्या० ल्यु । २ प्रेरके लि० ‘समी-
रणे प्रेरयिता भवेति’ कुमा० ।

ईरामा स्त्री ईर्योऽप्यया रम्यतेऽस्य रम-आधारे षञ् ईत० ।
नदीभेदे । “ईरामाञ्च मङ्गदीम्” भा० व० १८८ अ० ।
ईरिण् लि० ईर-इमन् । उपरभूषौ । सेदि० ‘ततस्सदीरिण

ईशानादिपञ्चमूर्ति स्त्री व० व० ईशानादयः पञ्च मूर्तयः ।
 महादेश्य "ईशानतत्पुरुषाधोरवामदेश्यमद्योनातरूपेण
 पञ्चसु रूपेषु तद्ग्रासप्रयोगसन्तुष्टारे गिषमकरणे दृश्य ।
 ईशावास्य उ० ईशा वास्यमुद्रति पदमस्त्यस्य च्च । "ईशा-
 वास्यमिदु हर्षमित्यादिके यजुर्वेदस्य ४० षड्ध्यायस्ये ब्रह्म-
 विद्याप्रतिपादके उपनिषद्भूमे स्यन्ते । "यजुर्वेदोपनिष
 ब्रह्मनायाम् "ईशावास्य, उच्छटारण्यक, जाबान, इम,
 परमहसेत्यादि उक्तिः उ० । तत्रोत्तरलोपे ईशापि ।
 "ईशा केन फटप्रश्न सुखमागच्छूक्यतित्तिरि । ऐतरेयं च
 आन्दोग्य उच्छटारण्यकं तथा" उक्तिः उ० । इयमेवेगा-
 वास्योपनिषदित्युच्यते ।

ईशित्वे लि० ईदे ईग-लच् स्त्रिया डीप् । ईश्वरे । "न
 तस्य कश्चित् पतिरस्ति नेषिता" श्रुता० उ० ।
 ईशित्वय लि० ईग-तव्य । अक्षीने य प्रति ऐश्वर्यं क्रियते
 तस्मिन् । भावे तव्य । २ ऐश्वर्ये न० ।

ईशिता स्त्री ईशिनो भाव तत् । अणिमाद्युल्लंघ्यमध्ये
 सर्वेषां स्वामित्वरूपे । ऐश्वर्ये । त्व ईशित्वमथत्वं न० ।
 'ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता' सां० कौ० ।
 'ईशित्वञ्च वशित्वञ्च लघुत्वं मनसश्च ते' भा० व्या० ३८८व्य०
 "क्षेम स्यावरादिसर्वभूतानि वशीभूतानि भवन्ति तावणे
 योगजन्ये २४संभेदे च । ऐश्वर्यगन्दे विवृति ।

ईशिन् लि० ईदे ईग-णिनि । ईश्वरे २प्रभौ ३पत्नौ । "ग-
 सेटुपासमदशेषाय दशेषोविपतीशिनम्" मनु स्त्रिया
 डीप् । "सर्वास्त्रोक्तानोशिनोभि" श्रुता० उ० ।

ईश्वर उ० ईग-वरच् । महादेश्ये २कन्दर्पे पातञ्जलोक्ते, क्लेश-
 जन्मकर्मविपाकाकार्यपरारूपे पुरुषविशेषे ३चैतन्यात्मनि,
 "ईश एवाहमत्यर्थ न च मामीयते परे । टटामि च मदै-
 श्वर्यमोश्वरस्तेन कीर्त्यते" इत्युक्त्वान्वये ४परमेश्वरे,
 "ईश्वर सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन । तिष्ठति" गीता प्रम
 वादिमध्ये ५एकादशे षष्ठरे च तत्फलम् । "समिच्च ज्ञे-
 मारोम्य कामसंस्रम महाधरता । नवण मधु गम्यञ्च
 ईश्वरे दुःखम प्रिये ।" उद्योति० इत्यादौ ७स्मानिनि
 च लि० स्त्रीत्वे गौरा० डीप् । "इश्वरो सर्वभूतानामिति"
 श्रीसूक्तम् ।

आर्हता नित्येश्वर न मन्यन्ते तस्य अर्हत्त्वे ३८२८
 दर्शितम् एव साम्ब्यरपि 'इश्वरामिन्ने' सा० सू० ।
 'नित्येश्वरो नियिद् रश्मेश्वरमिद्दि मिद्वा' 'उपासा
 त्तिस्स गगन मालम्' सा० सू० । आत्मा प्रकृत्युपासकस्य

जन्यं श्रयं श्रीकृतम्" सां० कौ० च नित्येश्वरस्य कर्तृत्वं
 निराश्रितं यथा ।

"न च जीरप्रदत्तेरपीश्वराधिष्ठाननिबन्धनत्वेन माध्यताञ्च
 साध्येन ध्यमिषारइति साम्भतं प्रेषापत्प्रष्टे स्याधकार-
 यथाभ्या व्याप्तत्वात् ते च जगत्सर्गाद्वापत्तं माने प्रेषा-
 पत्प्रष्टेत्तपश्चकल्पमपि व्यापच्येत भद्रयाप्रमकृतेष्वित्य
 भगवतो जगत्कृतं किमप्यभिनपित भवति नापि कार-
 यतादस्य सर्गे प्रष्टसि प्राक् सर्गास्त्रीशानामिन्द्रियगरीर-
 द्विपयानुत्पत्तौ इत्याभावेन कस्य प्रहाणेऽपि कारुण्य ?
 सर्गोत्तकाल इ गिनोऽप्यनोच्य कारुण्यम्युपगमे इत्तर
 मितरेतराश्रयत्व कारुण्येन सृष्टि सृष्ट्या च कारुण्य-
 मिति । अपि च करुणया प्रेरितः ईश्वर सृष्टिन एव
 जनून् सृजेत्त विचिन्तान् । कर्मवैधिल्यादिति चेत् इव-
 मस्य प्रेषापत्तं कर्माधिष्ठानेन तदनधिष्ठानमात्रादेशावेव-
 नस्यापि कर्मणः प्रष्टुपपत्तं सत्कार्यगरीरेन्द्रियविपया-
 तुत्पत्तौ इत्यानुत्पत्तेरपि सुकरत्वात् । प्रकृतेस्त्वचेतनयाः
 प्रष्टेर्न स्वार्थानुपहो न वा कारुण्य प्रयोजकमिति
 नोक्तदीपप्रसङ्गावतरा" ।

नित्येश्वरस्य यदातुमानं तथा आन्वीक्षिकीयत्वे ७३८
 पृष्ठे सर्वैर्गणसमप्यवाक्येन प्रदर्शितम् ईश्वरसाधनं त
 गौ० स्रष्टृत्वाद्युक्तं यथा "ईश्वर कारुण्य उन्मकर्म-
 साफल्यदर्शनात्" सू० । "गुणविशिष्टमात्मानरसीश्वर"
 भा० । "गुणैर्नित्येषामयत्नैर्विशेषगुणैः, सामान्यै संयोगा
 दिभिश्च विशिष्टमात्मानर जीवेश्यो भिन्न आत्मा जग
 टाराध्य सृष्ट्यादिकर्ता वेदद्वारा हितार्हितोपदेशको
 जगत पितेति । अयुमानन्तु क्षित्यादिक सकर्तृक कार्य-
 त्वादृष्टादिवदित्याद्युक्तम्" इति । बाणादस्यते च
 "सनाकर्म त्वरमिद्विशिष्टाभा सिद्धम्" "प्रत्यक्षप्रकृतया
 सञ्चकार्मण" सूत्राभ्यामीश्वरसाधनं दर्शितं विवृतमेत
 दुपस्करे यथा ।

'इत्यब्द स्वशाटिलिङ्गवच्छेदार्थे । ज्ञाना नाम, कर्म
 कार्यम्' क्षित्यादि तदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् ईश्वरमहर्षीणां
 मन्त्रेषुपि सिद्धम् कथमेतदित्यत आह । अत्रापि सञ्जा
 च कर्म गति समाहारद्वन्दादकवद्वाय सञ्जाकर्तृत्वात्
 कर्तुं इच्छन्मार्थे । तथाहि अथः स्वर्गापूर्वाद्य
 प्रत्यक्षा स एव तत्र स्वगापूर्वादिप्रज्ञा कर्तुं नीते नेतरः
 एवञ्च षटपटादिषु ज्ञानविशेषमपि ईश्वरसद्देशाधीनमेव
 यद्दो यत्तेश्वरस्य सङ्केतितं स तत्र तापु यथा वा क वि

दोषधिर्नकुलदंष्ट्रापसृष्टा सा सञ्जाऽपि सर्पविषं हन्तीत्ये-
सादृशी संज्ञा अस्मदादिविशिष्टाना लिङ्गमनुभापकं या-
ऽपि सैत्वादिषज्ञा पित्रा पुत्रे क्रियते साऽपि “द्वादशे-
ऽहनि पिता नाम कुर्यात्” इत्यादि विधिना नूनमीश्वर-
प्रयुक्तैश्च तथाच सिद्ध सत्ताया ईश्वरलिङ्गत्वम् । एवं कस्मा
ऽपि कार्यमपीश्वरे लिङ्ग तथाहि चित्वादिक् सकर्तृक
कार्यत्वात् षट्पदिति अत्र यद्यपि शरीराजन्यं जन्य
वा जन्यप्रयत्नाजन्यं जन्यं वा सकर्तृकत्वासकर्तृकत्वेन
विवादाध्यासित वा सन्दिग्धमानकर्तृकत्वं वा चित्वादि
त्वेन न विवक्षितम् अदृष्टद्वारा चित्वादेरपि जन्यप्रयत्न-
जन्यत्वात् विधादसन्देहयोश्चातिप्रसक्तत्वेन पक्षतानवच्छे-
दकत्वात् किञ्च सकर्तृकत्वमपि यदि कृतिमञ्जन्यत्व तदाऽ
अस्मदादिना सिद्धसाधनम् अस्मदादिकृतेरदृष्टद्वारा चि-
त्वादिजनकत्वात् उपादानगोचरकृतिमञ्जन्यत्वेऽपि तथा,
अस्मदादिकृतेरपि किञ्चिदुपादानगोचरत्वात्, कार्यत्व-
मपि यदि प्रागभाषप्रतियोगित्व तदा ध्वसे व्यभिचार इति
तथापि किति सकर्तृका कार्यत्वात् अत्र च सकर्तृकत्वम-
दृष्टद्वारककृतिमञ्जन्यत्व कार्यत्वञ्च प्रागभाषावच्छिन्न-
सत्ताप्रतियोगित्व नचाहुरादौ सन्दिग्धनैकान्तिकत्वं सा-
ध्याभाषनिश्चये हेतुसत्त्वसन्देहे सन्दिग्धानैकान्तिकत्वस्या
दोषत्वात् अन्यथा सकृत्कृतमानोऽप्येदमसद्, म च पक्षा-
तिरिक्तो दोषोऽयमिति वाच्य राजाज्ञापतेः नहि दोष
स्याव महिमा यत् पक्षं नाकामति तस्माद्दुस्करणदया-
या निश्चितव्यभिक्तेन हेतुना तत्र साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्
न सन्दिग्धानैकान्तिकता तदस्फुरणदयायान्तु सुतरामिति
सक्षेपः” ।

एव न्यायकषादसूत्रभाष्यादिषु प्रदर्शितेश्वरानुमानप्र-
कारमधिकृत्य कृष्णमाह्विहरिदासटोकयो दिग्मात्रेण
किञ्चित् विस्पष्टकृतं यथा

“तत्साधकप्रमाणभावात् इति पक्षमपिप्रतिपत्तिं नन्वी-
श्वरे साधकप्रमाणमेव नात्यज्जवाहृ” हरि० । “कार्यायोजन
दृष्टादेः पदात् प्रत्ययत श्रुतेः। वाक्यात् महुराविशेषात्
साधोविश्वविद्वयः” का० “चित्वादि सकर्तृक कार्यत्वात्
षट्पद सकर्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरीक्षज्ञानधिकीर्षा-
कृतिमञ्जन्यत्वम् । आयोजन कर्म एवञ्च सर्गाद्यकाशीनद्वय-
पुकारम्भकपरमाणुद्वयसयोजनक कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वक
कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरक्रियावत् । इतीति ब्रह्मा-
खलादि मतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नदृष्टिष्ठ इतिमत्त्वात्

वियति विहङ्गमष्टतकावत् छतिस्य गुरुत्वयतां पतनाभाव ।
दृष्टादेरित्यादिपदात् भाषपरिपक्ष ब्रह्माख्यादि प्रयत्न-
दिनाश्रय विनाशित्वात्, पाक्षमानपटवत् । पदात् पदातेऽ-
नेनेतित्युत्पत्त्या पद व्यवहार पटादिसम्भदायव्यवहारः
स्वतन्त्रपुरुषप्रयोज्य व्यवहारत्वात् आधुनिकविद्यादिव्य-
वहारवत् । प्रत्ययतः प्रासाख्यात् वेदजन्यज्ञान कारण-
गुणजन्यं प्रमात्वात्, प्रत्यक्षादिप्रमावत् । श्रुतेर्वेदात् वेद
पौरुषेयोवेदत्वात् आशुर्वेदवत् । किञ्च वेदः पौरुषेयौवाक्य-
त्वात् भारतवत् वेदवाक्यानि पौरुषेयापि वाक्यत्वात् अस्म-
दादिवाक्यवत् । सख्याविशेषात् । द्वयणुकपरिमाणसङ्गा-
जन्यं परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात्
तस्यपरिमाणकपालद्वयारब्धषट्परिमाणात्, प्रकृतता-
दृशकपालसदृशकपालद्वयारब्धषट्परिमाणवत् अणुपरि-
माणञ्च न परिमाणजनक नित्यपरिमाणत्वात् अणुपरि-
माणत्वाद्वा एवञ्च सर्गादौ द्वयणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठ
द्वित्वसख्या च नास्मदाद्येजानुद्विजा अतस्तदानीन्तनापे-
क्षानुद्विरीश्वरस्यैवेति । विश्वविद्वयइति विशिष्टस्याव्य-
यत्वं तेन नित्यसत्त्वं विषयकज्ञानसिद्धिं नतु शरीर
विशिष्टस्य कर्तृतया विशेषणवाधात्मकोविशिष्टवाध इति
कर्तृजन्यत्वव्यापकशरीरजन्यत्वाभावात् कर्तृजन्यत्वाभाव
इति सत्प्रतिपक्षता च । यद्वा कर्ता शरीर्यैवे इति
व्याप्तिर्विरोधिनी यद्वा व्याप्ता यथादर्शनप्रवृत्तया शरीरी
कर्ता च उपनेय, पक्षधर्मतया च चित्वादावशरीरीति
साध्याप्रसिद्धि विशेषणविशेष्यविरोधस्य यद्वा शरीरजन्यत्वा-
द्युपाधिना व्याप्यत्वासिद्धिरिति कार्यत्वहेतौ पक्ष दोषास्त-
त्वाहृ” हरि० । “न साधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धोम दुर्बलै ।
सिद्धासिद्धोर्विरोधेन नासिद्धिरनिवन्धना” का० “ईश्वरे
धर्मिणि शरीरवाधात् कर्तृत्ववाधेन, अधिकरणज्ञान विना
अभावज्ञानासम्भवात् अस्य कार्यत्वस्य धर्मि साधकस्याधि-
करणज्ञानजनकतया अविश्वसमेक्षणीयत्वेन बलवन्त्वात् । एवञ्च
न विशेषणवाधात्मकोविशिष्टवाध प्रत्यक्षात्मक । ईश्वरेन
कर्ता अशरीरत्वात् इत्यनुमानवाधोऽपि नेत्यर्थः । चि-
त्वादौ न सकर्तृकत्व शरीराजन्यत्वात् इति न प्रतिबन्धक
सत्प्रतिपक्षहेतोः शरीराश्रयैय्यात् व्याप्यत्वासिद्ध्या दुर्ब-
लत्वात् । तृतीयेऽपि कार्यत्वव्याप्ते पक्षधर्मत्वसङ्घ-
कारात् विपक्षवाधकवर्कवतराच्च नलवन्त्वम् । उपन्यसायाः
कर्ता शरीर्यैवेति व्याप्तेर्दुर्बलतया न प्रतिबन्धः । चतुर्थे
च यदि पक्षधर्मं तथा अशरीरी उपस्थितस्तदा न विरोध

कहलवस्यागरीरत्वसमाभाधिकरणस्योपलम्भात् तदु-
 पस्थाने तु न विरोध विरोधान्ययस्याभिहेः पञ्चमे च
 विपक्षमाधकतर्कसत्त्वात् तदभावनिषेधनापामरूपासिद्धि
 र्थाप्यत्वासिद्धिर्वा न गरीरजनमूलोपाधेरप्रि विपक्षबाधका-
 भावेनापास्तत्वात् । ननु यदीश्वर, कर्त्ता स्यात् गरीरी स्या-
 दिति प्रतिशूनतर्कापत्तारत्नात्” हरि० । ‘तर्काभागतया तेषा
 त्रकांशुश्चिरदूषणम् । अतुशूनस्तु तर्कांशु कार्यं मोषो विभू-
 यणम्’ का० । ‘प्रतिकूलतर्कात्पादे’ शरामिस्या आनयासिद्धा
 इत्याभागा । कर्त्तार विना कार्यं न स्यादिति तर्कस्तु
 विभूयण सहकारक । ‘अहं सर्वं स्य प्रथमी मत्तः सर्वं प्रय-
 त्त ते’ इत्यागमपात् । ‘अपि धर्मोपदेगस्तु नेदगास्यावि-
 रोधिना । यस्तर्कैणातुध्वत्ते स धर्मो वेद नेतर इति
 तर्कानुगृहीतस्यागमस्य मनमन्त्रम् ननु कार्यत्वं प्रयत्न
 जनत्वेऽप्ययोजकम् अत्वाद् हरि० । ‘स्वातन्त्र्ये जठता-
 दानिर्नाट’ हटघातकम् । हेत्वभावे कलाभाषोविशेषस्तु
 विशेषयान्” का० । ‘न हि कर्त्तार हेतु विना कार्य परमाणो-
 रेव यत्प्रत्यक्षैः चैतनप्राप्तुपपत्तिः अचेतनस्य चेतनप्रेरितस्यैव
 जनकत्वात् व्यहृष्टस्य हटकारणसहकारैरेव फलजनक-
 त्वात् । न च चेष्टायामेव भोक्तृप्रयत्नोहेतु न तु क्रिया-
 सामान्ये इति, चेष्टाया विशेषप्रयत्नस्य हेतुत्वेऽपि क्रिया
 सामान्ये प्रयत्नसामान्यस्य कारणत्वात्पत्त्यात् अमृषा
 योजविशेषस्याहुरविशेषे जनकत्वेनाहुरसामान्ये प्रति
 बीजत्वेन हेतुताया अपि विलोपापत्तेः ननु हत्यादीनां
 प्रयत्नजनत्वे कि सामभिव्यत्वाद्” हरि० । ‘कार्यत्वात्सिद्ध-
 भाधित्वमेव प्रतिविनाशयो । विच्छेदेन पदस्यापि प्रत्यया
 टिच पूर्ववत्” । ‘प्रतिविनाशयो’ प्रयत्नजनत्वाच्चिरूपा-
 धित्व विच्छेदेनान्तरा प्रलयेन प्यादगाद्यभावात् अर्थांशु-
 दर्शो नाद्यव्यवहारमूलं प्रवहारानभिषत्त्वादिति सर्गाद्य-
 कालीन घटादिप्रवहारप्रपत्तिक पुरुष सिध्यति । एवं
 प्रत्ययादेवेदजनप्रधीमाकाश्यादेरपि निरूपाधित्वम्” हरि० ।

विश्वरेणे श्वरानुमानयन्त्यस्य प्रायेण लुप्तमायतया
 कुसुमाञ्जलिप्रत्ये दिङ्मालेण तत्प्रकारस्य सत्त्वेऽपि
 न्यायकदल्याम् अतुमानचिन्तामणिस्येश्वरादे च विश्व
 रेण र्थायितं तयोश्च प्रायेण लुप्तमायतया तयो प्रचाराध-
 सिद्धोपन्यास क्रियते तस्मादौ

न्यायकन्दली । “कि पुनरीश्वरसङ्गावे प्रमाणम् आगमसंज्ञा-
 वत् अतुमानञ्च महाभूतचतुष्टयस्यस्यस्वित्पूर्वक कार्यत्वात्
 यत्कार्यं तदुपलब्धिमत्पूर्वक यथा घटकार्यं, कार्यञ्च महा-

भूतचतुष्टयं तस्मादेतदुपलब्धिमत्पूर्वकमिति । ननु प्रमाणेन
 पूर्वकोऽनुत्पन्नस्येति तद्विद्युत्पत्तिश्च कार्यत्वमिति चेत्तद-
 युक्तं सावयवत्वात् तन्निष्ठे यत् सावयव तत्कार्यं यथा घट
 सावयवश्च एतिय्याटि तस्मादेतदपि कार्यदेव ॥ ननु व्याप्ति-
 पक्ष्यादतुमानप्रवृत्तिः कार्यत्वसिद्धिमत्पूर्वकत्वयोश्च व्याप्ति-
 पक्ष्यमगम्य, घटादिषु कर्त्तृप्रतीतिकाशे एवाहुरादिभूत-
 द्वाभानेषु तदभाषप्रतीतेः न आहुरादीनामपि पक्षत्वमिति
 न्याय्य सन्देहीतायां व्याप्तापनुमानप्रवृत्तिकाशे प्रतिश-
 द्यपेक्षया प्रकाशिविभाग इह तु सर्वत्रैव प्रतिपन्न
 प्रतीत्याह्वानत्वाद्वाप्यपि पक्षमेव न सिध्यति । कत
 प्रतिशमाधीयते । यदि चैव इतात्पलम्भाद्वाप्यपि पक्ष-
 याभाव तदाहो मोमांसाभाष्यकतोऽभिमत सामान्यतो-
 ट्टमोदित्त्वगम्यनुमानमपि न सिध्यति तत्रापि देवदत्त
 गतिपूर्वकदेवान्तरमाप्यपि पक्षमेव एव नल्लादिप्रदेया
 न्तरमापिमातोपलम्भात् अथ तेषु देवविप्रकर्षेणापि
 गतेरनुपपत्तौ सम्भवन्त्यां न तथा व्याप्तिपक्ष्यहेतोर्निर-
 पाधिप्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य प्रतिरोध तस्यकत्वा
 भावात् एवञ्चेदगरीरत्वेनाभ्युपेतस्य कर्त्तुं सत्त्वं
 विप्रकर्षेणः आहुरादिपुनपुनस्यसम्भवात् न तेन निरूपाधि
 प्रवृत्तस्य भूयोदर्शनस्य सामर्थ्योपपन्न्यते इति समानम् ।
 अपि च भो’ किमनेन कर्त्तृमात्र सिध्यते एतिय्यादिनि-
 र्माणसमर्थो वा । कर्त्तृमात्रसाधने तावदभिप्रेतादिशि
 नल्लम्भादिप्रवृत्तस्य कर्त्ताऽभिप्रेतो भवतां नच तेनेद एपि-
 व्यादिकार्यं सर्वांगुत्वा यच्चनिर्माणम्, एतिय्यादि निष्कर्ष
 समर्थस्तु न सिध्यति अमन्यत्वात् अन्ययत्वेन हि ट्टान्न
 हटकर्त्तुं सहय सिध्यतीति नाय प्रवृत्त । कर्त्तृविशेष-
 यस्याप्रसाधनात् । व्याप्तिप्रमाणार्थाङ्गुत्त्वमत्पूर्वकत्वसामर्थ्ये
 साध्यमाने एतिय्यादिनिष्कर्षेणसामर्थ्योत्पत्तयोऽपि विशेष
 सिध्यत्येव निर्विशेषस्य सामान्यस्य सिद्धिर्भावात् । ननु मा
 सिध्यत्त सामान्यमिति चेत् कार्यत्वेन सह तदाष्टोः प्रति-
 क्षेपात् । यदि हि व्याप्तामपि न सिध्यति धुमादग्निषामान्यं
 न सिध्येत् अग्निविशेषस्यान्यत्पत्त्यासिद्धे निर्विशेषस्यान
 वस्थानात् । अथेदमुच्यते ह्यमनुमानस्य स्वरूप व्याप्ति पक्ष
 धर्मता च तत्र व्याप्तिप्रमाणार्थात् सामान्य सिध्यति पक्ष
 धर्मतात्वेन चाभिप्रेतो विशेषे पर्वताद्यवच्छिन्नवृत्तव्य-
 ष्यात् सा सिद्धाति अन्यथा पक्षधर्मताया कोपयोग क
 वातुमानस्य सन्दीतपाहिष्य प्रामाण्यम् । एवञ्चेत् ईश्व-
 रानुमानेऽपि तस्यमन्यत्वाभिनिवेशात् अथ सर्वं सिध्य

त्वनुमानेऽपि विशेषोऽपि यत्र प्रमाणविरोधो नास्ति । तथाहि धूमात् पर्वतनितम्बवतिवर्द्धविशेषसिद्धौ का नामानुपपत्तिः दृष्टो हि देशात् काञ्चाभेदः स्वलक्षणानाम् । ईश्वरात्तुमाने तु विशेषेण सिद्धति प्रमाणविरोधात् । तथाहि नात्र शरीरपूर्वकत्व साधनीय शरीरे सत्यवश्यमिन्द्रिय-प्राप्तावतीन्द्रियोपादानोपकरणादिकारकशक्तिपरिज्ञानाऽसम्भवे सति कर्तृत्वासम्भवात् । अशरीरपूर्वकत्वञ्च अश-क्यसाधनम् सर्वोऽपि कर्ता पूर्व कारकस्वरूपमवधारयति तत्र कारणान्यधितिष्ठति तत्र इच्छतीदमनेन निवेर्त्तया नीति ततः पर्वत्तते तदनु काय व्यापारयति तत्र करणान्य धितिष्ठति तत्र करोतीति । अन्वधारयन्नच्छन्नप्रयत्-मान् कायमव्यापारयन्न करोतीत्यन्वयव्यतिरेकाभ्या बुद्धिश्चरोरमपि कार्योत्पत्तावपायभूतं निखिलोपा धियहणे व्याप्तिप्राप्त्यङ्गप्रमाणादेवावधारित न शक्यते-प्रज्ञात यद्भेदविभक्तिकारदाहृष्टामर्थ्यं धूमात्तुमाने । तत्परित्यागे च बुद्धिरपि त्यज्यता प्रभावातिशयाद्शरीर-वद्वुद्धिमानेवायमोश्चर करिष्यति । उपादानोपकरणादि-स्वरूपानभिज्ञानाशक्तोतीति चेत् । कुत एतत् ? तथाऽनुप-लम्भादितिचेत् फलित तर्हि समापि मनोरथद्रुमेण, न तथा यावद्विच्छाप्रयत्नाव्यवहितकार्योत्पत्तावुपयुज्यते यथे-दमव्यवहितव्यापार शरीरम् । एव तर्हि का गतिरत्र, बुद्धि-मत्कर्तृपूर्व कल्पसामान्यस्य, अगतिरेव उभयोरपि शरीरि-त्वाशरीरित्वविशेषयोरनुपपत्तेर्निर्विशेषसामान्यस्य सिद्धा-भावात् । किमनुमानस्य दूषणं न किञ्चित् । पुरुष एवायं विशेषाभावाच्छेषविषाण्यायमाने साधनानर्हसामान्ये साधन प्रयुञ्जामोनिगृह्यते यथा कश्चिद्विशित ऊपाय मच्छेद्यमाकाश प्रति व्यापारयत् । अथानुमानदूषणं विना न लभ्यति भवान् तदिदमशरीरिपूर्वकत्वानुमान व्याप्तिप्रा-प्त्यङ्गप्रमाणबाधितत्वात् कासात्त्यापदिष्ट व्याप्तिबलेन चाभिप्रेतमशरीरित्वविशेषम् विरुद्धत्वं विशेषविरुद्ध ततश्च विरुद्धावान्तरविशेष एवेति पञ्च पक्षस्येव । अत्र प्रति-समाधि । किं शरीरित्वमेव कर्तृत्वसुत परिदृष्टसामर्थ्यकार-कप्रयोजकत्वम् न तावच्छरीरित्वमेव कर्तृत्व सुप्रस्योदासी-नस्य च कर्तृत्वप्रसङ्गात् किन्तु परिदृष्टसामर्थ्यकारक प्रयोजकत्व तस्मिन् सति कार्योत्पत्तेः । तत्राशरीरस्यापि निर्बहति यथा स्वशरीरप्रेरणायामात्मन । अस्ति तत्राप्यस्य स्वरूपमोपार्जित तदेष शरीरमिति चेत् सत्यमस्ति पर प्रे-रणापयोगो न भवति स्वात्मनि क्रियाविरोधात् । प्रैर्यं तथा-

स्तीति चेत् ईश्वरस्यापि प्रैर्यः परमाणुरस्ति । ननु स्व-शरीरे प्रेरणायामिच्छाप्रयत्नाभ्यास्तत्पत्तेरिच्छाप्रयत्नयोश्च सति शरीरे भावादसत्यभावात् अस्ति तत्र स्वप्रेरणा-यामिच्छाप्रयत्नजननहारेणोपायत्वमिति चेत् न तस्येच्छा-प्रयत्नयोरुपजनन प्रत्यकारकत्वात् अत्रव्यात्मकयोर्इच्छाप्रय-त्नयोः प्रेरणाकारणकाले तु तदनुपायभूतमेव शरीर-मकर्मात्वादिति व्यभिचार । अमपेक्षितशरीरव्यापारेच्छा-प्रयत्नमात्रसन्धिपूर्व चेतनस्य कदाचिदचेतनव्यापारसाम-र्थ्यदर्शनात् बुद्धिमदव्यभिचारितकार्यत्वमितिश्वरसिद्धिः । इच्छाप्रयत्नोत्पत्तावपि शरीरमपेक्षणीयमिति चेत् अपेक्षा-ता यत्र तयोरानुक्तत्व यत्र पुनरिन्मौ स्वाभाविकौ वा-साते तत्रास्यापेक्षण व्यर्थम् । न च बुद्धीच्छाप्रयत्नाना मि-त्यत्वे कश्चिद्विरोध दृष्टा हि गुणाना रूपादीनामाश्रयभेदेन हयो गति मित्यताऽनित्यता च । तथा बुद्ध्यादीनामपि भविष्यतीति सेयमोश्चरवाटे वादिप्रतिवादिनो परा काटा, अत पर प्रपञ्च । आत्माधिधिता परमाणव प्रवर्त्ति-ष्यन्ते इति चेत् न तेषा स्वकर्मापार्जितेन्द्रियगणाधीन सविदा शरीरोत्पत्तेः पूर्व विषयावबोधविरहात् । व्यख्या-त्मनामपि सर्वविषयव्यापि सहजचैतन्यमिति चेत् न स हज शरीरसधन्वभाजा तत् केन विलुप्त येनेद् सर्वत्वापूर्व-वदुनाभासयति । शरीरावरणतिरोधानात्तदात्मन्येव समा-धीयते न बहिर्मुख भवतीति चेत् व्यापकत्वेन तस्य विषयस-म्भवात्तुच्छेदेन नित्यत्वेन च विषयप्रकाशस्वभावस्थानिष्ठत्वात् का-तिरोधानयाचोशुक्ति ? इत्तिप्रतिबन्धश्चैतन्यतिरोधानमिति चेत् कथं तर्हि शरीरिणा विषयग्रहणम् । क्वचिदस्य दृत्तयो न विरुध्यन्ते इति चेत् कुतोऽयं विशेष ? इन्द्रियप्रत्यासत्ति-विशेषात् यद्येवमिन्द्रियाधीनचैतन्यस्य विषययेषु इत्तिला-भो न सत्तिधिमालनिबन्धन सत्यपि व्यापकत्वे सर्वाधेयु इत्तभावात् इन्द्रियवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च साधुत्तमशरीरिणासा-त्मना न विषयावबोध इति । तथा चैके षट्नि "पराश्चि-खानि व्यष्टयोत् स्वयम्भु क्त्वात् पराड् पश्यति नान्तरा-त्तेति" । अन्वबोधे चैतन्य नाधिष्ठानमिति तेभ्य पर' स-र्वाऽऽदधी सहजप्रीनमय कर्तृस्वभाव कोऽप्यधिष्ठाता कल्प-नीय चेतनमधिष्ठातारमनरेणाचेतनाना प्रद्वन्द्व्यभावात् । स किमेकोऽनेको वा ? एक इति वदाम वज्रूनामसर्वज्ञत्वेऽ-च्छदादिदसामर्थ्यात् सर्वज्ञत्वे एकस्यैव सामर्थ्यादपरेपामनु-पायत्वात् न च स प्रयोणाना भूयसामकमत्वे हेतुरस्तीति कदाचिदनुत्तरपि कार्यस्य स्यात् एकाभिप्रायाहुरोधेन

सर्वेषां प्रवृत्तविकल्पैश्चरत्वं नापरेषां सदःपरिपदाभिय,
कार्योत्पत्त्युत्तरोधे प्रत्येकममीश्वरत्वम् । तदेव कार्यविशेषेण
सिद्धस्य कर्तृविशेषस्य सर्वज्ञत्वाच्च तत्र चिद्वस्तुनि विशेषानु-
पम् । अतो न तद्विषयान् मिथ्याज्ञानं मिथ्याज्ञानाभा-
वाच्च न तन्मूलौ रागद्वेषौ तयोरभावाच्च तत्पूर्विका-
प्रवृत्तिं प्रवृत्त्यभावे च न तत्साध्यौ धर्माधर्मौ तयोरभा-
वाच्चञ्जयोरपि सुखदुःखभोरभावः सर्वदैव चातुभवसङ्गा-
वात् स्तितिसंस्कारावपि नास्मिन् इत्यद्युष्णविकरणं
भगवानीश्वर इति केचित् । अन्ये तु बुद्धिरेव तस्या-
भ्याहृता क्रियाशक्तिर्विद्येव वदन्त इच्छाप्रयत्नावनङ्गीकु-
र्वाणां पद्गुणाधिकरणमयमित्वाच्च । स किं ब्रह्मोक्तो
वा न तावत् ब्रह्मोपन्वनसमाप्तिप्रस्य बन्धनघेतो क्लेशादेर-
सम्भवात् ब्रह्मोऽपि न भवति इद्विषयेऽप्युपयत्नात् ।
मित्युक्तं स्यात् यदाह तत्रभवान् पातञ्जलिः "क्लेशजन्म-
कर्मविपाकाद्यैरपरारुष्टं पुरुषविशेष ईश्वर" इति ।

अनुमानचिन्तामयी ईश्वरवादो यथा
“एवमनुमाने निरूपिते तेषाञ्जगद्विर्भावपुरुषधौरेय-
सिद्धिं जित्वादौ कार्यत्वेन घटपत् सकलकृत्वातुमानात् ।
ननु चित्वादि प्रत्येकं न पक्ष' तस्य स्वयञ्चेनाभिधातुभयक्य-
त्वात् नापि सिद्धितम् एकरूपाभावात् अत एव सकलत्व-
विचारारम्भकसंशयविषय , तथा विधाद्विषयोवा न पक्ष
एकरूपाभावेन तयोस्तावत् पक्षोत्तमशक्यत्वात् वादिनो
निश्चितत्वेन संशयाभावात् । न च वाद्यनुमानयोस्तत्त्वं
त्वेन मध्यस्थस्य संशयः । अनुमानाभ्यां तस्य संशय
मध्यस्थप्रधाननरञ्चातुमानमिति परस्परान्त्रयात् घटेऽपि
कदाचित् तयो सम्भवात्, प्रत्येकसंशये विधादाभासत्वे-
नानुमानेऽर्थान्तरतापत्तेः । न च शरीरापेक्षेय कर्त्ता
यत्न कृत शरीराजन्यं जन्य वा पक्ष' जन्यात्मवि-
शेषगुणशब्दफुत्कारसर्गाद्यकालीनवेदघटादिसिद्ध्यादि संप्र-
दायाणामीश्वरमात्रकलिकाणामसंपादात् अविज्ञेयं अह-
द्वारा शरीरिणोऽपि चित्वादि कलत्वात् । नापि जन्य-
जन्यजन्यं जन्यम् उभयविज्ञकृतिजन्यान्यजन्यं वा पक्ष'
चित्वादीनामद्वारा जन्यकृतिजन्यत्वात् । नाथद्वयजनक-
जन्यजन्यं जन्य कृतिसाक्षादुजन्यं वा पक्ष' ईश्वरकृतेरद्व-
जनकत्वेन कृति तद्भावात् घटादावधेयं पक्षत्वेनायत्
सिद्धसाधनात् । न च कृतिरेव पक्ष , अहुरेण सन्दिग्धा-
नैकान्तात् । न च निश्चितविषये हेतुसन्देहात् स इति
वाच्यं हेतो साध्याभाववद्वैमित्तिसंशयस्य दूषकत्वात् स च

साध्याभाववति हेतुसन्देहात् हेतुमति साध्याभावसन्देहा-
द्वा उभयथापि दोष । न चैव पक्षेऽपि तत्, अतुमान
सातोच्छेदकत्वेन तदितरत्वं तस्य दूषकत्वात् । अहुरे हेतो-
रनिश्चयेन सन्दिग्धानैकान्तिकं तद्विषयेन साध्यसन्देहवति
साध्यातुमितिरेव पक्षवत् सामर्थ्योपपत्त्यात् । अत एवाहुरे
पक्षसम इति चेन्न तस्यापक्षत्वेन हेतोः पक्षधर्मताविरहेण
स्थापनातुमानाविवचयत्वात् । तदा तस्यापि पक्षत्वे प्रति-
ज्ञातुपपत्तिः । अत सामान्तराधीनतत्साध्यातुमित्त-
नन्तरञ्च पक्षेऽनुमित्वावितरेतरान्त्रयाद्वैकमय्यनुमानम् ।
तत्रापि कित्वा सन्दिग्धानैकान्तात्, चित्तेर्विधाद्विषय-
त्वेऽहुरे साध्यमाने अर्थान्तराच्च । किञ्चैवमेकेकोपा-
दानाभिप्रायसिद्धावपि नेश्वरसिद्धिं नापि सर्गाद्यकालीन
दृश्यकं पक्ष परस्मिन् सर्गाद्यसिद्धे इति" पक्षात्तेप' ।
“किञ्च सकलकृत' ? न तावत् कृतिमत्सङ्गभाव कृतिम-
ञ्जन्यत्व वा अक्षदादिना सिद्धसाधनात् । उपादान-
गोचरापरोक्षज्ञानविकीर्णकृतिमञ्जन्यत्वं तदिति चेत्
उपादानगोचरत्व' यदि यत्किञ्चिदुपादानगोचरत्व तदा
अक्षदादिनाऽर्थान्तरत्व' ज्ञानादीनामपि जनकत्व विष-
यितं न च घटोपादानगोचरज्ञानादीनां कृतिजनकत्व'
सम्भवति व्याभिचारादिति चेन्न कृतिजनकत्वात्जनकज्ञा-
नादीनाम् उपादानविषयनियमेनाहद्वारा तरेव सिद्ध
साधनात् । न च साक्षात्पञ्जन्यत्वं विवक्षितं तद्वि न कृति
जन्याजन्यत्वे इति कृतिजन्यत्व स्वजनकत्वव्यवहितो-
परत्वात्सर्वचित्त' वा अद्वयान्तस्य साध्यविकलतापत्ते
घटादौ कुलाद्यादिकर्तृकत्वाभासप्रसङ्गाच्च । न च शरीरकि-
याद्वयान्त इति वाच्यं घटेनामैकान्तात् वेदालस्योपाधि-
त्वाच्च । नापि चित्वाद्युपादानगोचरत्व' विवक्षितं अम-
सिद्धे न चोपादानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन घटचित्वादि-
समभिव्याहारे तत्तदुपादानगोचरत्व' चैतोमाह ब्रह्मोऽसौव-
दिति वाच्यं याद्वे हि बोधे तथा न चात् शब्द प्रमाथ
वादिनोऽनाप्तत्वात् । अनुमाने तदुगतनेन व्यापकत्वमहे-
त्तेन रूपेण व्यापकसिद्धिं तद्वोपादानत्वमेवेति कथं
नार्थान्तरम् । किञ्चैव घटादावपि तदुपादानत्वमेवोपस्थि-
त्यासामान्येन रूपेण कुलाद्युत्पत्तित्तैर्व्यापिरेव न स्पष्टेयत् ।
अपि च सामान्यत्वस्यैवा ज्ञानसङ्गत्वादा योजनधर्म-
रूपया वा प्रत्यासत्तोपादानगोचरापरोक्षज्ञानतत्त्वात्
विकीर्णकृतिमता ऽक्षदादिना सिद्धसाधनम्' तेषां कित्वा-
व्यवहितपूर्वसमयावस्येऽपि तद्वत्' सत्त्वात् अहद्वारा

तेषामपि जनकत्वसम्भवाच्च । ज्ञानादिशाब्दाञ्जन्यत्वस्य
निरस्तत्वात् । अथ योगजधर्माञ्जन्यजन्यसविकल्पकालजन्य
सामान्यलक्षणाप्रत्यासन्नजन्योपादानगोचरापरोक्षज्ञानचि-
कीर्षाकृतिसञ्जन्यमिति साध्यम् यद्वा च्यनागतगोचरसा-
क्षात्कारजनकप्रत्यासन्नजन्यज्ञानादिमदजन्य जन-
नम् च्यनागतगोचरसाक्षात्कारजनकप्रत्यासन्नजन्यो-
पादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसञ्जन्यमिति साध्यम्
ज्ञानाव्यवहितोत्तरसमयवर्षीकाव्यवहितोत्तरलक्षणवर्षीकृती-
नां जनकत्व विवक्षितं न तु ज्ञानादीना यौगपद्य पौधा-
प्रथ्यं वाऽतो न साध्याप्रसिद्धिर्नशा चित्वादी बाध इति सैव
योगजधर्मसामान्यज्ञानरूपप्रत्यासन्तीनामनागतगोचरसा-
क्षात्कारस्य च तञ्जनकप्रत्यासन्तीनाञ्च परस्याप्रसिद्धतया
तदजन्यस्य साक्षात्कारस्यासिद्धत्वेन पक्षसाध्ययोर्विशेषणा-
सिद्ध्या पर प्रत्यासन्न्यासिद्धे साध्याप्रसिद्धे । तद्विद्वौ
वा पक्षे तदजन्यत्वासिद्धिः क्षितिजनकादृष्टजनककृति-
चिकीर्षासाक्षात्काराणा योगजधर्माद्यजन्यानामदृष्टद्वारा
क्षितिजनकत्वेन सिद्धसाधनात् न च तादृशसाक्षात्क-
न्यत्वं विवक्षितं घटादिदृष्टान्ते तदसम्भवात् । दृष्टान्ते
घटादौ जनकैरसाधनताज्ञानस्यानुमितित्वेन जन्यस-
विकल्पकव्याप्तिपक्षजन्यत्वेन साध्याप्रसिद्धे च । ननु
व्याप्तिवत्त्वेन साध्यं सिध्यति व्याप्तिश्च यत् यत् कार्यत्वं
तत्र तत्र तदुपादानाभिन्नकर्मत्वमितिरूपा न तु यद्यत्
कार्यं तत्तत् किञ्चिदुपादानाभिन्नजन्यमिति यद्यच्च
यत् कार्यत्वं तत्र तदुपादानाभिन्नजन्यत्वमिति विशिष्टव्या-
प्या चित्वादी कार्यत्वं चित्वाद्युपादानाभिन्नजन्यत्वसंब-
साधयाम्यतो न सिद्धसाधनमिति चेन्न घटे पटे च व्याप्तिपक्षः
कार्यत्वस्य किं प्रत्येक घटोपादानाद्यभिन्नजन्यत्वेन, तत्तदुपा-
दानाभिन्नजन्यत्वेन, उपादानाभिन्नजन्यत्वेन वा आद्य-
पटोपादानाभिन्नजन्यत्वादी कार्यत्वस्य व्यभिचार एव ।
द्वितीयेऽननुगमः । तत्तच्छब्दाभिधेयपटाद्युपादानगतानुग-
तरूपभावात् कथं व्यापकताग्रहः । तत्तच्छब्दस्य स्वभावात्
समभिव्याहृतपरतया नाय दोष इति चेत् न अतुमाने-
गच्छस्वभावापन्यासस्याप्रयोजकत्वात् । अतएवेदानीं देव-
टत्तोवहिरस्ति विद्यमानस्ये सति गृहसत्त्वात् विद्यमानत्वे
सति शोचदा यत् नान्ति स तदा तदतिरिक्तदेवेऽस्ति
यथाऽहमेव वहिरसन् गृहे प्रतिष्ठामीत्यत्र पक्षे दृष्टान्त-
साधारण्यतत्त्वयोरनुगतयोरभावाच्चान्वयी किन्तु व्यतिरे-
काभ्युक्तम् । तृतीये सिद्धसाधनमेव । अथ सर्गाद्यकालीन

द्वयुक्तं ज्ञानेच्छाकृतिसर्गागकालीतसामयोजन्यं कार्यत्वात्
घटवत् । अदृष्टसामयोजन्यत्वेऽदृष्टत्वापत्तिरिति चेन्न परं
प्रति सर्गाद्यसिद्धे ज्ञानादीनां सिद्धावपि द्वयुक्ताजनक-
त्वात् तदानोमसिद्धावप्रयोजकत्वाच्च । एतेन सर्गाद्य-
कालीन द्वयुक्त द्वयुक्तासमवायिकारणसमकालीनकृति-
जन्यमिति निरस्त द्वयुक्तासमवायिकारणसमानकालीन-
कृतित्वेन गौरवप्रयोजकाभ्यामजनकत्वात्” साध्याक्षेप ।
“किञ्च कार्यत्वं ? न तावत् योगोपस्थितकल्पार्हत्वम् अथिद्धे
नापि पूर्वकालासत्त्वे सत्युत्तरकालसम्भवं, तत्तत्पूर्वकालस्या
ननुगतत्वात् सकलपूर्वकालस्याप्रसिद्धे नापि कादाचित्-
कत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं च सेनामैकान्तात् । नापि सत्त्वे
सति तस्य सञ्जातेः परं प्रत्यसिद्धे स्वरूपसत्त्वस्य च
असिद्धेऽपि सत्त्वात् यत्तु अथ घटः एतद्वृत्तजनकमित्यज्ञान-
चिकीर्षाकृत्यतिरिक्तज्ञानादिजन्य कार्यत्वात् पटवदित्यादि
तत्र विपक्षे बाधकाभावेनाप्रयोजकत्वात् अन्यथाऽयं घट
एतद्वृत्तः अनित्यादृष्टातिरिक्तानित्यादृष्टजन्यं कार्यत्वात्
अपरघटः ; एतद्वृत्तस्य स्वसाक्षात्कारादी एतञ्जनकानित्य-
सुखदुःखसाध्यौ सुखदुःखसाक्षात्कारादित्यादिना नित्य-
धर्मसुखदुःखान्यस्यापि सिद्धिप्रसङ्गात् । अथ घटः स्वजनका-
नित्यज्ञानाद्यतिरिक्तमित्यज्ञानाद्यजन्यं अपरघटवदित्यादिना
सत्प्रतिपक्षाच्च । केचित्तु दृश्यते तावदभिमतविषयप्राप्तिष्ठी-
न्द्रिये मनोनिवेशयत शुभो मन क्रियातुक्कृत्वा यत् तथा च
सर्गाद्यकालीनशरीरजन्य ज्ञानञ्च ज्ञानाधारकालाधारज्ञान-
जनककालसमः सयोगजामका सम क्रिया तन्मनोगोचरप्र-
यत्नानाधारतन्मनोगोचरप्रयत्नतद्ग्राह्येतरसकलकारणाधा-
रकालानन्तरकालानाधारत्वाद्यसत्ताका तन्मनःक्रियात्वात्
समतन्मन क्रियावत् अर्थात् मयत्नाधारकालानन्तरकाला-
धारा सा क्रिया सिद्धयतीत्याहुः । तत्र सर्गाद्यकाले ज्ञाने
जनकमन सयोगजनकक्रियाया मानाभाव पूर्वक्रिययैव
सयोगरुभवात् । ऐश्वर्यादिना तन्मनोगोचरप्रयत्नाधा-
रकालोऽप्रसिद्धएव क्रियात्वस्यैव हेतुत्वे व्यर्थविशेषणत्वम् ।
किञ्चैवं प्रयत्नानाधारकालानन्तरकालाधारत्वम् अर्थात्
तत्त्वित्तौ मानान्तरादोश्चरसिद्धावर्षीनन्तरत्वमिति हेत्वाक्षेप ।
“अत्रोच्यते अदृष्टाहारकोपादानगोचरजन्यकृत्यजन्यानि
समवेतानि जन्यानि, अदृष्टमागसायव्याप्यप्रागभावाप्रतियो-
ग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसञ्जन्यानि, स्व-
जनकादृष्टोत्तरोपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिसञ्ज-
न्यानि वा अतरोक्षज्ञानचिकीर्षाप्रयत्नविषयोभूतोपादानानि

चेदप्रमद्वान् । एतेन "कार्यत्वस्य विषयवृत्तिवृत्तये सम्भाव्यतेऽतीन्द्रिय, कर्ता चेद्व्यतिरेकमिद्विधविधुरा व्याप्ति कथं सिध्यति । एतद्व्यतिरेकमिद्विधमवसा कर्ता सम्भाव्यते तस्याद्यापि तदा एवादिक्कमिति व्यक्त विषये-
 चणमिति 'निरस्तम् । ननु यदि कर्त्तृमात्रव्यतिरेकपदा-
 दःश्रयकत्वे सिद्धिस्तदा यद्विमात्रव्याप्तधूमादश्रयप्रत्ययि-
 द्विरपि स्यात्, न स्यात् पदश्रयप्रत्यये धूमस्तुपपत्ते एवाभ्य-
 तस्य हेतुत्वात् । ननु चानेष्ट्यामयत्नत्वव्यतिरेकाय कार्य-
 व्यतिरेकं किन्तु एकैकव्यतिरेकात् तथा च व्यर्थाभ्येष्ट्याये
 विगिष्टव्यतिरेको न हेतुव्यतिरेकव्याप्य इति न हेतोर्यदिष्ट
 सिद्धिं साध्याभावव्यापकाभावमतिर्योगिन एव साध्यगक
 त्वाटिति चेन्न यत् एकैकव्यतिरेकात् कार्यव्यतिरेकोऽतएव
 कार्यत्वादेरेकं सिध्यन्नयमपि सिध्यति । आर्षस्तु समाजः ।

सादेतत् अशरीरसर्वज्ञमित्यज्ञानादिमान् कर्ता पक्षे
 विवक्षितं घटादौ च कर्त्तृत्वस्य तद्विपरोतकत्वं सचकारादि-
 द्गमनादिशेषविरुद्धत्वमिति न हेतोर्यदिबलितसाध्यविपरोतस-
 चकारमात्रसाद्रूपणत्वात् अन्वयात्तुमानोष्पेदप्रमद्वान् । न
 चानित्यज्ञानासर्वज्ञशरीरकत्वेन सम कार्यमस्य व्याप्तिर-
 स्ति येन तद्विपरोतसाधने विरुद्धं स्यात् तादृशव्याप्तिप्र-
 त्यया मया वा नाङ्गीक्रियते षट्परादौ योग्यानुपलम्भेन
 शरीरकत्वंत्वाभावात् । अथ यथादग्नेनबनप्रहत्तव्या-
 भ्याऽनित्यज्ञानादिमान् कर्तोपनेय पक्षधर्मतया च नि-
 त्यज्ञानादिमान् तथा चोपनेयविशेषयोर्विरोधेन व्याप्ति-
 पक्षधर्मोयोर्विरोधान् परस्परमहक रित्वाविरहाद्ज्ञानुमान
 विशेषविरोधादिति चेन्न अतित्यत्तानादिकर्तृजन्यत्वेन व्या-
 भ्याभावात् तानादिकर्तृजन्यत्वव्याप्ते पक्षधर्मतावच्छे-
 दिशेषाविरोधान् केवलाया व्याप्तेय पक्षधर्मतायाश्च घटमु-
 पनायकत्वाभावाच्च एकैवैव्यर्थं प्रसङ्गाच्च तथा च निरपेक्ष-
 ताया विशेषानुपस्थापनादेव न विरोधज्ञानं सापेक्षता-
 दययाच्च सङ्कोपनस्मादेव विरोधप्रतियोगिनो सिद्ध-
 सिद्धिभ्याः विरोधभावज्ञानाभावाच्च । सिद्धविशेषेण साध्य-
 विशेषेण च एव विरोधे च विशेषविरोधः चया चन्दन-
 पक्षधर्मज्ञानय एवमिधूमवत्त्वात् । ननु ज्ञानतृप्तित्व-
 ज्ञयो कर्तृताशरीरित्तयोश्च परस्परविरुद्धत्वेन एकधर्म्य
 शमावेद्यात् कथं नित्यज्ञानादिकर्तृसिद्धि, न चन्द-
 शानाभावात् । तथाहीश्वरे तद्वदुदौ चाशरीरित्तकर्तृमु-
 च्छिनित्यत्वे च उपसङ्ख्यमाये विरुद्धे, न तु स्वात्प्रयस्सुते
 उभयोष्पेदप्रमद्वान्, न चेश्वरसद्वुद्धिर्विपस्थिता उप-

स्थितौ वा धर्मव्यापकत्वात् न तयोर्विरोधापकारात् कर्तु-
 पस्थिते च तयोर्विरोधनाममकिसिद्धकरमेव कर्त्तृत्वात्
 बुद्धौ योवादी बुद्धिन्हे कर्त्तृत्वमिति च उपस्थिते विरोधोप
 सकारात्, बुद्धिनित्यतयो कर्त्तृत्वाशरीरित्तयोर्नभिधने
 ऽपि ईश्वरेऽशरीरित्तत्वं तन्निष्ठसाक्षात्सिद्धिरप्रसङ्गः ।
 अतएव नित्यतृप्तयवत्तु योर्विरोधज्ञानमकिसिद्धकरमेवेति
 परमाप्तुसिद्धिः । ईश्वरतद्वुद्ध्यादिकं तर्कितमिति चेन्न तर्क-
 प्रसङ्गमस्य सगयशा वाऽज्ञानेऽसम्भवात् । सादेतत् घटादौ
 कतिमाध्यतां कृत्वादिव्यापारादिद्वारैरननु साक्षात्, न च
 पितातुल्ययोरेकपटसाधकत्वमिव प्रयत्नकृत्वादिद्व्यापारयो
 साधकत्वं भाष्य घटाद्यं कृत्वाव्यापारादिना व्याप्तिरभाप
 पुञ्जान्तमनोपदेशमस्य कृत्वादिव्यापारश्चन्दस्य तदुपलब्ध-
 त्वापत्ते न च कृत्वादिव्यापारवत्ताऽशरीरस्य सम्भवाति
 अन्वयादगो च कतिमाध्यता न घटा, शरीरतद्वापारो बाहुरे
 याधितापिति कर्त्तृत्वमिति बाध । अन्वयात् तद्वत्त्वमात्रं
 श्लेष एव कर्त्ता जितौ च अतुमोयते बुद्ध्यादिमद्व-
 परात्मनोयोग्यानुपलम्भसाध्याभावात् शरीरव्यापारद्वारं
 व श्लेषस्य हेतुत्वात् शरीरव्यापारस्य बाहुरे वाधात्
 नाधितइति चेत्तर्हि कर्त्तृत्वमप्यपि तदुद्धारं चेदेतर-
 कार्यकत्वंत्वद्गमात् तत्रापि कर्त्तृत्वात् बाधोऽपि । एवञ्च
 कतिमाध्यत्वे शरीरव्यापारजन्यत्वं प्रयोजकमिति स-
 शोपाधि । एव ज्ञानेच्छयोर्नोष्पेदकतिद्वारा जनकत्वमिति
 कथं हार विना सिद्धादौ जनकत्वमिति । उच्यते । जन-
 मात्वे कृत्वादिजनकत्वमित्येव न जनकत्वं चेदासां सि-
 द्धादौ च व्यभिचारात् घट दौ च तथा जनकत्वमिति जन-
 मात्वे कतिमात्रस्य जनकत्वविरोधि विशेषयोजन्यजनकभावे
 बाधक विना सामान्योरपि तथाभावनियमात् । न हि वि-
 शेषे विशेषप्रयोजकत्वेन साक्षान्प्रयोजकत्वविरोधः । चेदेतर
 कार्यं शरीरद्वारं कर्त्तृत्वंत्वात् तेन विना सिद्धादौ न क
 तिमाध्यत्वमिति चेत् चेदेतरकार्यमात्वे शरीरव्यापारवति
 त्वेन जनकत्वे सिद्धादौ व्यभिचारात् । किन्तु तद्विशेष
 घटादौ इत्युक्तत्वात् । न चैवमावताजङ्गीसतकसेवराए प्र-
 यत्नादेव घटोत्पत्ति स्यात् कृत्वादिव्यापार विनैव कर्त्त-
 र्हेतुत्वादिति बाध्यं घटे कर्त्तौ कृत्वादिव्यापारस्यापि हेतु-
 त्वात् । यदुक्तं श्लेष एव कर्त्तृतातुमोयत इति तत्
 कृत्वादिव्यापारककतिमान् यदि श्लेषोऽभिमतः तदा
 कृत्वादिव्यापारस्याहुरे योश्चात्तपक्षिबाधात् अथ
 कृत्वादिव्यापाररहितकतिमानभिमतसाक्षोऽनित्युच्यते च एव

कृतावच्छेदकमनुगत सम्भवतीति ह्यन जन्मत्वमनु-
 गतमस्यतो बाधक विना न मुच्यते इति, निरस्तम् । ज्ञान-
 मनित्यमेवेत्यादिसहचारावसायस्य बाधक विना पञ्चधर्म-
 व्याप्तिपर्यवसायितत्वेन बाधकत्वादिति मैवम् निरु-
 पाधित्वेन सहचारावसायस्य साधक बाधक च विना
 साधारणत्वे व्याप्तिप्रशयावश्यकत्वात् । अन्यथा साध्य
 पञ्चातिरिक्त एव मुख उ खसभिव्रमेवेत्यादि व्याप्ति-
 प्रसहस्य कार्यकारणभावस्याहकवाधकत्वे तत्सशायकत्वे वा
 कारणानुमानोच्छेदनिरोह जगज्जायेत । तस्माद्यदिगो-
 ययो कार्यकारणभावगतसामान्ययो कार्यकारणभा-
 वो बलवता बाधकेनापनीयते, न चात्र तदस्ति विरो-
 धिव्याप्तिसाधकस्य विपक्षबाधकस्याभावात् । नव्यास्तु
 कार्य कर्तृजन्यमिति व्याप्तितोऽशरीरनित्यज्ञानकर्तृप-
 स्थितौ ज्ञानमनित्यमेवेत्येन विरोधमतिस्त्वाने न तु ता
 विना प्रतियोग्यनुपस्थितौ विरोधोऽनिरूपणात् तथा चोप-
 जीव्यवाधात् ज्ञानमनित्यमेवेति व्याप्तिज्ञानमकिञ्चित्कर-
 मेव । अतएव पञ्चधर्मताविनाशत विरोधिव्याप्तिज्ञान न हे-
 त्याभासतयोक्ते विरोधप्रतियोगिसिद्धिरिति विपराहृतत्वादिति
 स्यादेतत् अस्तु शरीरजन्यत्वसुपाधि न च पक्षेतरत्वक-
 पविपक्षभात्वव्यापत्त कथिगेषणत्वात् साधनविशेषितत्वात् सा-
 धनतुल्ययोगनेमत्वेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयाच्च नोपाधित्व,
 चेष्टेतरकार्येषु शरीरव्यापारद्वारैश्च कर्तुं कारणत्वात्
 न हि शरीरविनाशत कर्त्ता शरीरक्रिया घटादिक वा
 जनयति । न च यत्सहस्रत यज्जनकम् तेन विना तज्जन-
 कम् अतोऽस्माच्छरीरावन्त्यमेव कर्तृजन्यमिति साध्यव्या-
 पकत्वनिश्चयात् । पक्षेतरत्वाटौ च विपक्षबाधकाभावात्
 साध्यव्यापकतानिश्चय इति तेषामनुपाधित्वे बीजम् । अत
 एव बाधोद्गीत वक्ष्येतरत्व वक्षिमत्वेन धूमवत्त्वे साध्ये व्या-
 देश्वनप्रभववक्षिमत्त्वे रसवत्त्वेन गन्धवत्त्वे साध्ये पृथिवी-
 यमुपाधि विपक्षबाधकेनेत्या साध्यव्यापकत्वनिश्चयात् । न
 च साधनविशेषितत्वमपि, जन्यत्व प्र गभाप्रतियोगिता शरी-
 रजन्यत्वस्य शरीरकारणवत्त्वमन्याभिहिते इतरपदसम-
 व्याहारेण जन्यत्व इतरकारणकत्वं प्रतीतिरुदयेन
 कल्पनादिति विधीयते । अतएव शरीरकर्तृत्वमुपाधि
 शरीरमहस्रतर्ह्य कर्तुं कारणत्वात् व्यत्ययापकत्वोद्यो-
 रनिश्चयत एव प्रमाणस्य व्याप्तिप्राप्तकत्वात् । शरीरक-
 र्त्तृत्वकर्तृत्वयोर्न व्याप्तिप्राप्त इति चेन्न विविगटा
 विविगटभेदेन ह्यव्यापकभावाविरोधात् । अत एव जन्यत्वे

कारणजन्यत्वमनुमीयत इति, मैव कर्त्तृर्हि शरीरसह-
 रिता कि घटाटौ कर्त्तव्ये कार्यमाते वा स्वकार्ये वा छाद्ये
 कर्त्ता शरीरं विना घटादिक न करोतीति किमायात कर्त्तुं
 कार्यमात्करणे । द्वितीये च कार्यमात्र कर्त्तृजन्यमिति
 न त्वया स्वीक्रियते स्वीकारे वा शरीराजन्यमपि कार्य
 कर्त्तृजन्यमिति साध्याव्यापकत्वम् । तर्हि ते तु न स्वजन्यत्वं
 स्वजन्यतावच्छेदकमात्मन्यात् । तथापि यत्र कर्त्तृत्वमस्ति
 तत्र शरीरजन्यत्वमावश्यकमिति तस्य साध्यव्यापकत्वं तु
 ल्ययोगनेमत्वेन हेतुव्याप्यतासशयावश्यकत्वेन सन्दिग्धो-
 पाधित्व वेति चेन्न लाघवेन बाधकं विना कर्त्तृजन्यत्वे
 सति जन्यत्वमवच्छेदक न तु शरीरजन्यत्व गौरवात्
 तथा च शरीरजन्यत्व न सकर्त्तृत्वव्यापक घटादौ
 त्वार्थ समाज, घटत्वेन शरीरजन्यत्वनिश्चयात् न तु व्या-
 पकत्वप्रयुक्ते मानाभावात् शरीरजन्यत्व न सकर्त्तृत्व
 व्यापक तद्व्याप्यजन्यत्वाव्यापकत्वात् नित्यत्ववदिति बाध
 क्त्वात् हस्तादिमापि कर्त्तृत्वनिश्चयेण शरीरव्याप्योक्त-
 त्वात् साजात्प्रयत्नविशेषजन्यत्वस्य साधनव्यापकत्वाच्च ।
 शरीरकर्त्तृत्वमपि नोपाधि जन्यत्वात् कर्त्तुं परे-
 शकृत्कारिताविरहात् । अथ यद्द्विगेषयो कार्यकारण
 भावस्तत्सामान्ययोरपि बाधक विना तथा नियम इति
 त्वया निरटङ्गि तथा च कर्त्तृविशेषशरीरजन्यविशेषयो
 कार्यकारणभावनियमात् कर्त्तृभात्वशरीरजन्यमात्रयो-
 रपि तथाभाव तथा च शरीरजन्यत्व कर्त्तृतावच्छेदक
 मिति भवन्मुपाधि । नचैव पटवच्छरेरजन्यत्व सकर्त्तृ-
 कश्चाप्य न यत्रापकनप्राप्ति वाच्य उभयविहसकस्य
 कर्त्तृत्ववृत्तित्वेन साध्यव्यापकतानिर्मुखात् जन्यत्वेऽपि
 सकर्त्तृत्वव्यापकत्वस्याहकमकोति चेत्तर्हि उभयत्र पाद
 कस्यो विनिगमकाभावात् व्याप्तिप्रशयावश्यकत्वे न
 सन्दिग्ध उपाधिव्यं प्यताविति चेत्तर्हि । हेतुप्रामाण्यतासशया-
 वायक एव सन्दिग्धोपाधि न च साध्यव्यापकत्वे साध-
 नाप्राप्तकत्वे वा, उभयार्थान्तरं ह्यात् । न च साध्य शरी-
 रजन्यत्वोत्तरनयप्रतिरेकत्वात् जन्यत्वसकर्त्तृत्वयोस्तद्व्य-
 व्याप्यत्व इति लाघवात् तयोरेव व्याप्तिप्राप्तौ न त्रुपाधि
 माध्ययो हेतुमाध्ययोरन्यप्रतिरेकत्वात् शरीरजन्यत्वा-
 न्यगमे,पि भवतीति विनिगमकमिति, यतो न कर्त्तृभात्व-
 जन्यमात्रयोरेव व्यतिरेकाभावात् व्याप्तिप्राप्त कर्त्तृभात्वस्य
 व्यतिरेकाभावात् । किन्तु विशेषयोरन्यव्यतिरेकत्व वा
 व्यकारणभावेन वा सामान्योपाध्याप्यत्वो च तद्व्याप-

वेति चेदुच्यते । अस्तु तावत् घटनृषत् जन्यतृशरीरजन-
त्वयोरपि कर्तृजनप्रतावच्छेदकत्वेन सकर्तृकतुव्याप्यत्
याङ्गसमानतात् विनिगमनाभावादिराधाभावाद् सकर्तृक
त्वश्रापकत्वन्त शरीरजन्यत्वस्य कृत , घटत्ववद्व्यापकस्यापि
जन्यतावच्छेदकत्वात् । उभयसिद्धकर्तृके, न्ययव्यति-
रेकाध्या शरीरजन्यत्वस्य व्यपत्यकग्रह इति चेन्न शरीर-
जन्यत्वविनिवेद्यत्वेन तुल्यन्यायेन प्रथम कर्तृजन्य-
त्वे जन्यत्वमवच्छेदकं क्लृप्तमिति तद्विरोधेन शरीरजन्य
, तुस्य सकर्तृकत्वव्यपकयानवगमात् । अतएव न सृष्टिधो-
पाधित्वम् । ननु घटादौ शरीरजनप्रत्वे कर्तृजनप्रत्व-
मनुगतमवच्छेदकं बाधकाभावात् न च लाघवाद्घटत्वा-
दिकमेव तथा, कर्तृजनप्रत्वेऽपि जनप्रत्वस्यातयात्वा-
पत्तेः । एवं शरीरजनप्रत्वस्य व्याप्य रुकृत्कत्वं वक्ष्येधूम
इयेति भवत्युपाधिः । किञ्च कर्तृजनप्रत्वे जनप्रत्वं शरी-
रजनप्रत्वे वा सकर्तृकत्वमवच्छेदकमिति मशयेऽपि न
हेतोः साध्यव्याप्यनान्यय इति चेत्तर्हि घटादौ कर्तृ-
जनप्रत्वे ऽङ्गीते तस्य शरीरावच्छेदकत्वं ऽङ्गीतव्यं घटे च
घटत्ववज्जनप्रत्वमपि बाधकं विना कर्तृजनप्रतावच्छेदकं य-
ङ्गीतमतोजनप्रत्वात् कर्तृजनप्रत्वाच्च शरीरजनप्रत्वे तदवच्छे-
दकं प्रथमदङ्गीतोपज्ञीयविरोधात् । अतएव न तस्य हेतौ
व्यभिर्भ्रंशयाधायकत्वमपि । एतेनानुणुत्तिल्यवयववृत्त्य-
न्यत्वादय उपाधित्वेन निरस्ता जन्यत्वस्य साध्यव्याप्यत्वेन
तेषां साध्याव्यापकत्वात् । तथापि जित्यादिकं न कर्तृ-
जन्य शरीराजन्यत्वात् श्यामवदिति सत्प्रतिपत्तोऽस्त्विति
चेत् न तस्य प्रसिद्धकर्तृजन्यत्वाभावाविषयकत्वात् अप्रतीत
प्रतियोगिकस्याभावस्य निरूपयितुमशक्यत्वात् स्यापनानु-
मानश्च पक्षधर्मतापत्तात् प्रसिद्धकर्तृभित्तकर्तृकत्वसाधक
मतोभित्तविषयकत्वान्न प्रतिषध्यप्रतिबन्धकभावः । अतएव
तद्ग्रापकरहित्वादिकमभावसाधकं बाधकमपास्तं तस्य प्र-
सिद्धाभावाविषयकत्वेनाप्रसिद्धाभावाविषयकत्वात् । वृत्ति
साधकस्य विशेषतोऽप्रसिद्धवृत्तिसाधकत्वमियमात् अन्य-
दानुमानवैयर्थ्यात् । कर्तृजन्यत्वमनुगतं घटादौ प्रसिद्ध
यत् साध्यं तदभावे मया साध्यत इति चेत् कर्तृजन्यत्व-
मनुगतमपि पक्षधर्मतावलेन प्रसिद्ध कर्तारमादाय पर्येष-
स्यति तदभावस्तु प्रसिद्धस्य कर्तारभावमादाय सिद्धति ना
प्रसिद्धस्य अनुगतस्यापि कर्तृजन्यत्वस्य तदभावस्य च, कर्तृ-
वृत्तिपटितत्वात् धनप्रया वृत्तितदभावावितिप्रसङ्गात् ।
अथ सत्प्रतिपत्तोच्छेदः तस्य गीत्याद्येकभावाभावाविषयक-

त्वात् । एतेन ज्ञानत्वं न नित्यावृत्ति ज्ञानमाहृत्तित्त्वधर्म-
त्वात् ऋतित्ववत्, ज्ञानं न नित्यगुणवृत्तित्त्वव्याप्यजा-
तियोगि चेतनविशेषगुणत्वात् रुच्यवत् “आत्मा न नित्यविशे-
पगुणाधारवृत्तिवृत्तापरजातिमान् विभुत्वात् गगनवदि-
त्याद्यपास्त, प्रसिद्धनित्ये व्योमादौ प्रसिद्धादाज रूपवज्ज-
त्वादिजातेर्गतिरेकियत्वात् अप्रयोजकत्वाच्च । किञ्च
चित्तादौ शरीराजन्यत्वमसिद्धम् अट्टहारा तज्जन्तान्
नचाहटाद्वारकजन्यनानाजनप्रत्व हेतुः आने जनप्रत्वविशे-
पगुणाधारवृत्तकतया वर्धित्वात् । न च स्यापनाया पक्ष-
विशेषणेश्येप दोषः प्रमेयोपट इतिवत्तदपरकतुङ्गेरुद्धे श्वत्वात्
अपि च शरीराजनप्रत्वे वर्धयविशेषणत्व लाघवेनाजनप्र-
त्वस्यैव व्याप्यत्वात् । न च निष्प्रदोजनविशेषणमसिद्ध
व्याप्तिप्रहोपयुक्तविशेषणवत्, पक्षधर्मतौपयिकविशेषण-
स्यापि सप्रयोजनत्वात् व्यभिचारवारकस्यापि सार्थकत्वे
ऽनुमितिप्रयोजकत्वस्यैव वीजत्वात् । व्यभिचारवारकविशेष-
णत्वैव व्याप्तिग्रह इति चेत् न निर्विशेषणेश्ये गोत्वादौ
व्याप्तिग्रहात् । तत्रापि व्यक्तविशेषव्याप्तिग्रह इति
चेन्न स्वतोव्याहृतगोत्वस्याव्यभिचारात् अनप्रयानप्रो-
नप्रश्रयात् । अपि च व्यभिचारवारकविशेषणत्वैव
व्याप्तिग्रहदत्वप्रयोजकं सहचारदर्शनादिसत्त्वे तद-
भावेन व्याप्तिग्रहाविकल्पात् । व्यभिचारवारकविशेषण
अनप्रएव व्याप्तिग्रह इति चेन्न प्रमेयत्वेन ज्ञायमाने-
धूमे व्याप्तिग्रहात् । अथ तत्रोपाक्तव्यभिचारावारकविशे-
पणत्व विशिष्टत न च तत्र प्रमेयत्वं विशेषणपदात्मिति
चेन्न विरोधात् न हि तत्रोपाक्तं तेन न्यून्य इति समरति ।
यद्विषयकत्वेन परामर्शं कारणमनुमितौ तद्विदं प्रकृते
च व्यभिचारादनप्रथासिद्धे च विशेषणविषयकत्वं
तत्त्वमिति चेन्न धूमस्याप्यतत्तापत्ते व्यभिचाराद्विषय-
त्वेनानुमित्यकारणत्वात् । अर्थकमवच्छेदकमपरत्वं व्याप्ति
यद्वा लाघवेन नृमज्जट्टिरेकेषु व्याप्तिरिति निर्गम
व्याप्तिर्था तत्र विशेषतावच्छेदकस्य व्याप्तिप्रवच्छेदकत्व
विशेषणस्य तदवच्छेदकत्वमिति नियमात् । एतद्विषय हे
सद्येव व्यासज्जट्टित्वमिति व्याप्तिरेव न शरीरजनप्रता-
भावे नीलधूमादौ च व्याप्तिरिति विशेषमत्त्वे सा तथा
च स्वरूपासिद्धिः । तद्द्वारा, च विशेषण भिद्यने व्य-
त्वासिद्धिरिति चेन्न व्यभिचारस्यानीपाधिकत्वस्य या
विशिष्टे नीलधूमादौ सत्त्वेन तद्वृत्तिरेकसाधने च, वात् ।
न च विशेषत्वमुपाधि साधनव्यापकत्वात् । किञ्च र्शभ

विशेषपक्षे च चन्द्रनप्रभववर्द्धिरहितत्वान् निधु-
 मोऽयमाद्भ्येनप्रभववर्द्धिरहितत्वादित्यादावपि विशेषा-
 भावेन कार्य विशेषोपात्तमान न स्यात् वर्द्धिरहितत्वादि
 कञ्चोपाधिर्भवेत् वर्द्धिरहितत्वात्प्रतिरिक्तवर्द्धानाश्रि-
 तत्वं हेत्वभावव्याप्य न स्यात् वर्द्धानाश्रितत्वस्यैव
 व्याप्यत्वात् स्वमध्ये गन्धस्यैव वर्द्धकत्वादित्यादौ त्वया
 अस्मिन्निवारकविशेषणस्वीकारात् । अपि च गौरवेण
 विशिष्टस्य व्यापकतापि न स्यात् तथा च स्थापनानु-
 साने उपादानगोचरापरोक्षज्ञानविधीर्नास्तिसम्बन्धनप्रता
 ध्मेनाद्भ्येनप्रभववर्द्धिर्घटत्वेन शरीरजनप्रत्वमपि नास्तुमी-
 येत । यस्तु जनप्रानप्रानाभावापेक्षया शरीरजनप्रानप्रो-
 नप्रानाभावात्पत्वात्तेषामेव व्याप्यत्वमिति विपरीतमेव ज्ञा-
 चमिति तत्र विरोधाभावेन बहूनामत्यस्य च व्याप्यत्वात्
 स्त्रेहे शीतस्पर्शयन्त्रजलत्वयोगेऽग्नाभावेऽष्टविधोत्पद्यिधी-
 त्वाभावेयोरिव । अत्रपुत्रा नीलधूमस्यैव व्याप्यत्वे धूम-
 मात्त्वस्याव्याप्यत्वमत्र किञ्च त्वद्ये बहूनामप्रान-
 भावापेक्षया जनप्रत्यात्यन्ताभावस्यैव व्याप्यता स्यात् एक-
 त्यात् प्रमेयत्वाद्यनन्तधर्मविशिष्टे व्याप्यत्वमपि प्रयोजनाभा-
 वात्तानुमाने तदुपन्यास । अथ ज्ञाचनेन जनप्रत्वस्य शी-
 त्तोपस्थितिकतया जगत्त्वाभावत्वेन शीत व्याप्यत्वमपि न तु
 शरीरजनप्रत्याभावत्वेन विलम्बितप्रतीतिकत्वात् । यत्
 विशेषणविशेष्यानप्रतारभाववति साध्यं तत्र विशिष्टाभाव-
 स्यापि व्याप्यरिति चेन्न एव सति उत्पत्तिमत्त्वे सति
 सत्त्वादिकमनित्यस्य सकलत्वव्याप्यतया च निर्गु-
 ह्येते शीतोपस्थितिकतया घटत्वादेरेव तथात्वात् । यदि च
 सामानप्रविशेषभावाहिनोपभावेन नोभयस्यापि व्याप्यत्वं
 तदा शरीरजनप्रत्वजनप्रत्याभावयोरपि त्वस्यम् ॥ किञ्च
 शरीर जनप्रत्व विशिष्टभावमपि विशिष्टमिति न तु साक्षात्,
 तथा च शरीरजनप्रत्याभावोऽस्यैव एव हेतुरते न वर्द्ध
 विशेषणता । न चाल विशिष्टाभावो विशेष्याभावएव लि-
 त्वाटावजनप्रतापत्ते । अतएव स्थापनायां शरीरजनप्रत्व-
 सुपाधि साध्याभावव्याप्यभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्या-
 पकत्वनिश्चयमात् । वर्द्धविशेषणोऽधिक निपट्टस्यानमिति चेन्न
 हेतुहयोमप्राप्तेऽधिकम् । अतः तु विशिष्टमेव हेतुरिति
 विशुद्धस्मर उक्तमिति ।

उच्यते । नीलधूमादौ व्याप्यरूपेव अत्रपुत्रा विशेषा-
 सामव्याप्यत्वे निराश्रयाव्याप्यि स्यात् नीलत्वमपि न व्या-
 प्यतावच्छेदक गौरवात् किन्तु धूमत्वमेव दृश्यत्वेन कारणत्वे

रूपमिव धूमत्वञ्च न नीलञ्चि किन्तु तदाश्रये धूमे इति
 न नीलधूमस्य हेतुत्वम् नीलधूमे नीलस्य विशेषणत्वं तद्वि-
 शिष्टे न धूमत्वम्, उपलक्षणात् च धूमत्वमिति । किञ्च ।
 व्याप्यतावच्छेदकस्यैव हेतुतावच्छेदकत्वमिति न नीलधू-
 मत्व तथा । नचैव धूमत्वस्यावच्छेदकत्वेऽपि सामर्थ्यो-
 च्चात् नीलधूमादनुमित्युत्पत्तौ हेत्वाभासत्व न स्यात्
 अतुमितिप्रतिबन्धकस्य तच्चादिति वाच्य तदभावेऽपि नी-
 लधूमप्रयुक्तसाध्यवत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वेन तत्कारणत्वस्याभास-
 त्वमत्रादितिदिक् ॥ एवञ्च शरीरजनप्रत्याभावोऽपि न शरी-
 रमवच्छेदक गौरवात् येन विशेषेण विना व्याप्यत्वं न-
 ह्यते तस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वनिश्चयमात् । अतएव गन्धस्यैव
 वर्द्धकत्वादित्यत्वात्प्रसिद्धेन गन्धादिषु मध्ये इति विशेषण
 विना वर्द्धिर्घटत्वं न शक्यते इत्यस्मिन्निवारक विशेषण
 सार्थकमेव । अत्रनिधुमविशेषादौ च चन्द्रनप्रभवाग्न्यादेः
 कारणत्वात् कारणभावस्य काव्याभावप्रयोजकतया व्याप्य-
 चिन्त्य व्यापके च न वर्द्धविशेषणता विशिष्टस्य कारण-
 त्वेन व्यापकत्वात् विशेषवर्द्धिरहितत्वे विपक्षवाचकान-
 नन्यगतिकतया विशिष्टस्य व्यापकत्वात् विशिष्टाभावस्य हेत्वा-
 भावव्याप्यत्व यत् च विपक्षवाचकं नास्ति तत्र विशिष्टस्य
 व्यापकतापि न, यथा सकलत्वम् । नापि शरीरजनप्रत्याभावो
 ऽस्यैव हेतु इति शरीरजनप्रत्याभावोऽस्यैव हेतुप्रयोजक
 स्यात् तदा तदभावप्रयुक्त सकलत्वभाव इति तस्य
 साध्यव्याप्यता स्यात् न चैवम्, जन्यत्वं ज्ञाचयत्तथा । तथा
 ज्ञानप्रत्वमेवोपाधि साध्यव्याप्यभाव साध्याभावव्यापक
 इति निश्चयेन तस्य साध्यव्यापकतानिश्चयान् सकलत्व
 शरीरजनप्रत्ययव्याप्यभावेन तदभावयोरपि व्याप्यभाव
 इति व्याप्यत्वमितिद्वन्वाच्य । अतएव शरीरजनप्रत्याभावस्या
 कलत्वव्याप्यत्वात् तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभाव
 इति निरस्तम् शरीरजनप्रत्वस्य सकलत्वात्प्रयोजकत्व तत्र
 चाजनप्रत्वं पूर्वसाधनप्रतिरेकत्वेन नोपाधि सतप्रति-
 पक्षोच्छेदप्रसङ्गादिति वाच्य स्थापनाया यत्वाभासत्वं
 तत्र विशेषादर्शनदशाया सतप्रतिपक्षे पूर्वसाधनप्रति-
 रेकस्य साध्याव्यापकत्वेनानुपाधिकत्वात् यथा गन्धोऽ-
 नित्योऽनुपाधिकत्वात् गन्धोऽनित्यो व्याप्यैकगुणत्वादित्या-
 टिना सतप्रतिपक्षे गुणत्वाभागे नोपाधि जलपरमाणु-
 रूपे साध्याव्यापकत्वात् । नचैवमैकान्तिकत्वमेव तदो-
 द्धाया सतप्रतिपक्षस्य तस्योद्भावानर्हत्वात् । किञ्च प्रा-
 गभावप्रतियोगिचे सति समवेतत्वस्य तत्प्रतियोगिके सति

सन्धस्य, सन्धे सति उत्पत्तिमन्धस्य वा हेतुत्वे, एषाम-
न्यत मव्यतिरेक उपाधिरिति न पूर्वसाधनव्यतिरेक । अत-
एव जन्यत्वस्य नोपाधित्वं ध्वं से साध्याव्यापकत्वादिति न
दोष । अन्ये तु यद्विषये यन्निरूपिता व्याप्तिर्येन विशेषणेन
विज्ञानं न रदह्यते तत्र विषय व्याप्यतावच्छेदकम् अकट-
कताभावनिरव्याप्तौ च शरीर विनैव प्रतियोगितया-
ज्ञान्यत्वमवच्छेदक कल्पमिति न शरीरजन्यत्वमव-
च्छेदकं धूमे, नील इव अतो गौरवेण शरीरज-
न्यत्व समप्रतियोगितया नावच्छेदकमिति व्याप्यताव-
च्छेदकाभावाच्च शरीरजन्यत्वाभावोऽकटकत्वव्याप्य ।
व्याभिचाराभावात्तेति चेन्न चित्यादावव्यभिचारात् अ-
न्यथा चित्यादिकं नादृष्टैतक शरीरजन्यत्वाभावा-
दित्यपि स्यात् । नन्वस्त तावदशरीरनित्यज्ञानादिकर्तृत्वं
मितिसुथापि सानुमितिरयथाथैवाशरीरे कर्तृत्व
ज्ञानत्वात् ज्ञानेच्छायत्नेषु नित्यज्ञानत्वात् शरीरा-
जन्ये सकटकत्वज्ञानत्वात् घट, कर्ता घटज्ञातादिक
नित्य व्योम सकटकमितिज्ञानवदिति साध्यं, नचोप-
जीव्यथाध अनुमितिर्दुपजीव्या न तु तद्व्याथार्थ्य
मपीति चेन्न कर्तृकार्ययोर्निरुपाधिकार्यकारणभावेन
तस्याप्रयोजकत्वात् अन्यथा पर्वते वज्रानुमितिर
यथाया उभयसिद्धवज्रमङ्गिजे वज्रज्ञानत्वादित्यादिना
मृकलान्यव्यतिरेक्यच्छेद । किञ्चानुमितेरयापार्थ्यम-
नेन प्राप्य, न तु कार्यं, तथा च दोषादुत्पन्नस्थानेन
ज्ञापने तत्रायमेव दोषोदोषान्तरं वा नाद्य अन्यो-
न्याश्रयात् उत्पन्ने तस्मिन् ज्ञापन ज्ञापकादेव तस्माद्दो-
षात्तदुत्पत्तिरिति । नान्योऽसिद्धेः । तर्कापरिशुद्धस्तु न
दूषणम्, यदीश्वर कर्ता स्यात् शरीरी स्यात्, प्रयोजन-
वान् अनित्यज्ञानवान् स्यात्, चित्यादि सकटक स्या-
दिति तर्काणां विपर्यये आश्रयासिद्धिव्यर्थविशेषणता
दिना विपर्ययापर्यवसानेनाभावत्वात् ।

ननु चित्यादावेककटसिद्धिं कुत ? एककटकत्वेन
व्याप्ताभावात् न च लाघवात् तस्य प्रमाणत्वात् ।
सकटकत्वमानादेव तद्विद्विरिति चेत् न तावदनुमिति
माले लाघव सहकारि, व्यभिचारात् मानाभावाच्च न
हि सिद्धपरामर्शे सति तद्विलम्बेनानुमितेर्विलम्बो
येन तत् सहकारि स्यात् । नापि लघ्वनुमितौ, अ-
न्योन्याश्रयात् नापि वज्रानुमितौ धूमेन वज्रानुमितौ-
भूदित्यादिसंशयाभावात्ते । साधकाभावेन नानात्वा-

सिद्धौ कर्तृसिद्धेरेवैककटसिद्धिरिति चेत् न एकत्व-
साधकाभावेनैकत्वासिद्धौ कर्तृसिद्धिरेव नानासिद्धिरित्य-
स्यापि सुषत्वात् । अथ यस्मान्मूलमानाऽनुमिति पक्षे
न साध्यसंसर्गं विषयीकरोति स पक्षधर्मतावत्त्वात् सिद्धमिति
न त्वधिकमपि तथा च द्वितीय कर्तारं न विषयीकर्तृ-
त्वमपि कर्तारं विषयीकरोत्येवेति न द्वितीयमवगाहते ।
एकस्तु कर्ता सिद्धति तदविषयत्वेन कर्तृविषयैव न
स्यात् एकविषयत्वाभावेन नानाविषयत्वाभावस्याप्यभा-
वात् तदुत्पत्तित्वात्तस्येति चेदेव तर्हि कर्तृकत्वमपि न
विषय स्यात् एकत्वविषयत्वं विनापि कर्तृविषयत्व-
सम्भवात् । वस्तुगत्यैक सिद्धमिति नत्येकत्वेनेति चेन्न
एकत्यासिद्ध्या वस्तुगत्यैक इति ज्ञातुमशक्यात् तथा चेन्नरे
एकत्वानेकत्वयोर्नित्यसंशय इति ।

उच्यते । यत्र प्रमाणे लघुगुरुविषयता सम्भवति
तत्र लाघवसहकारेण कार्यताव्याप्यतामहणे मत्तच्छे-
दचित्तिनिमित्तमाहके उपमाने शब्दशक्तिमाहकेऽनु-
माने च तथाविधप्रमाणमात्रे च सकलतान्त्रिकै-
सहकारित्वकल्पनात् एवं लाघवमेव गौरवमिति ज्ञानान-
न्तरं बाधक विना लघवमेव कारणत्वकार्यत्वव्याप्यत्व-
मवचित्तिनिमित्तत्वशब्दशक्यत्वाना ज्ञानदर्शनात् । तत्रापि
लाघवानादरे शब्दशक्यत्वादिसंशये तन्मूलकव्यवहारोच्छेदो
विनिगमकाभावात्, सोऽयं विचारमारभते लाघवश्च तदङ्ग-
नाङ्गीकुरुते इति महासाहसम् । नन्वेव वस्तुगत्या
नानाकर्तृकेषु घटत्वेन कुलालकर्तृकत्वात्मानेऽपि बा-
धकानवतारदथाया लाम्रवादेककर्तृसिद्धि स्यात् न चेदा-
पत्ति अत्युमित्यनन्तरं नानात्वकत्वे संशयादिति चेन्न
तत्रापि लाघवेन कर्तृत्वमेव सिद्धमिति तन्सन्देहस्तु
ज्ञानप्रामाण्यसंशयादिति पञ्चानानाकर्तृकत्वसाधकप्रमाणा-
देवैककर्तृकताज्ञानं तत्र बाध्यते न चैव चित्यादिकर्तृत्वमपि
प्रामाण्यसंशयादेकत्वानेकत्वसंशयोदुरुच्छेद एकत्व
बाधकस्याभावेन प्रामाण्यनिश्चयात् । नचैकत्वसाधकाभाव
इव बाध, अनुमितेरेव लाघवसहकारेणैकत्वसाधनात् ।
अन्ये तु चित्तिकर्ता अङ्गुरकर्तृभिन्नः अशरीरकर्तृत्वात्
अङ्गुरकर्तृवदित्यभेदात्मानादेव कर्तृसिद्धि न च चित्ति-
कर्ता अङ्गुरकर्तृभिन्न अङ्गुरकर्तृत्वात् कुलालवदिति
सत्प्रतिपक्ष अनित्यज्ञानानामाश्रयत्वस्योपाधित्वादित्याहु-
तत्राप्यप्रयोजकत्वे भेदाभेदयोर्गौरवलाघवे एव शरणम् ।
तथापि कथं नित्यसर्वविषयज्ञानसिद्धि । पक्षधर्मतावत्ता-

यथायं वा स्यात् यथायंश्चित् तर्हि तेनैव ज्ञानेन स्वकीयो विषय प्रमाणसुप्रस्थाप्यते विषये प्रमाणप्रवृत्तिमन्तरेण तदीययथायथस्य यत्तु मगत्रयत्वात् । तेनापि प्रमाणेन स्वगोचरदेश्वरसङ्गाय उपस्थाप्यतद्व्यवहारायैव सिद्धोऽस्माकमीश्वरमिद्विमनोरथ । यथायथायं तस्याभिन्नयथायंज्ञानविषये यथायंभिरयथायंमेव ज्ञानमुत्पादनीयमिति भवत एवमतीत्याश्रितं नटा केय स्याधीनेऽर्थे परामेजा भवानेवायथायंनानोत्पादनकृगनोयैकं तत्र सिध्यामानमजीजनस्यया परमस्युत्पादयत्त वय पुनयीथार्थानमस्योत्पादयितारोमिध्याज्ञाने सर्वैश्वर्यकृतिना किमिह नियुञ्जेमहीति । अथ मदीयस्यायथायंज्ञानस्य योविषय मदीययथायंज्ञानविषयोभवता क्रियतामिति त्वदीयवाञ्छितं तदा व्याघातादीदृश्यैर्भवत प्रवृत्तिरेगनुपपन्नाशुक्तिका रजतत्वेन मम यथायंज्ञानविषयोमवस्थिते तदर्थं पेक्षावान् कथद्वार प्रयतेत येन रूपेणयायथायंज्ञानविषयत तेनैव रूपेण यथायंज्ञानविषयत्वे व्याघातात् । अथ मन्यसे स्वभिद्वान्मनुस्त्वानेन त्वया यथायंज्ञानं ततोत्पादनीयमनस्तदर्थं भवाननुयुञ्जतइति । सैयम् यदेश्वरसङ्गावविषयोभवता प्रमाणाभास प्रमाणतया भ्रान्त्या प्रतीत तस्य प्रमाणत्व अस्माभिर्व्युत्पादनीयमिति नास्माकमीदृशमिद्वान् मन्वृत ईश्वरसङ्गावविषयं यत्प्रमाणं भवता प्रमाणाभासत्वेन भ्रान्त्या प्रतीतमस्ति तत्प्रमाणयोजयमिति । स्यान्नतम् ईश्वरसङ्गावविषयस्य प्रमाणास्य भवता ज्ञापनमात्र क्रियतामिद्विभित्त एवमतामस्माकं नत प्रमाणेना प्रमाणेन वेति विशेषोऽप्यभिमतइति, न ज्ञापनमात्रस्याप्रमाणज्ञानसादायप्युपपत्तेः तत्र स्याधीने केय परामेजेत्याद्युक्तमनुपपन्ननीयम् । स्यादेतत् वेयमीश्वरसङ्गावविषया प्रमाणप्रतीतिरस्माकस्तपन्ना सा व्यभिचारिणी सत्या वेति सययोऽस्माकैर्नेनैकपञ्चनिर्हरणाधीन यदिद् दूषणमवादि भवता तद्विरयकाशमिति नैतदस्ति एव हि तस्या प्रतीती यथायंज्ञानयथायंत्वस्ययेन तस्या प्रतीतेर्गोचरो यत्प्रकाशं तस्यापि योऽसौ विषयइश्वरसङ्गावस्तत्र सर्व्वत्वं संशयानस्य भवत प्रत्योऽय नत विप्रतिपन्नइति स्यात् तथाच स्वीकृ शिष्यभाष प्रसादय चिरं चरणशुश्रूषाभिरस्मान् उेतस्यासस्ते सययमिति । विप्रतिपन्नाएव वयमाह्वार्थं सययोऽस्माकमिति चेत् तर्हि यधुतैककोटयएव वन काथ्येनुरोधात्तु सययमालम्बासह इत्तुक्तं स्यात् एव तर्हि तदेव कोश्वधधारण यथायंमयथायं वेति विकल्पोक्त-

शुश्रूषा दूषणोयम् । एतेनानध्ययगायेन तदस्माभिः प्रतिपद्यमित्यपि निरस्तं चेदित्यव्य, व्यभिचारिविषयमव्यभिचारविषयं वा तदिति विकल्पाभ्या तस्यापि यस्मात्तात्पर्यपरविरोधे हि न प्रकारान्त्वितिरिति स्यात् । एव मीश्वरमिद्विमस्याटापयि तत्तत्पुत्याने तिष्ठत्तुर्व्वनामान्तरमखणमनुदृष्टव्यम्" । ततोय परिच्छेद ।

"नतु तथापि भावात्मके तस्मिन्नेश्वरे विशादक किञ्चित्प्रमाणं यत्तद्व्यमिति चेत् कि पुनर्भावत्व विहितमिति चेद्द पर्यायाप्रत्यात् । स्यादप्यसत्त्वमिति चेत् अभावस्यापि तथामावात् प्रतिस्य व्याघ्रत्तलेनाननुगततापक्षेव । अस्तीतिप्रतीतिविषयत्वमिति चेत् अभावोऽदृष्ट्यास्तीति प्रत्ययसम्भवेनाभावस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । नास्तीतिप्रतीतिविषयत्वेऽपि च यदादेर्भावत्वानिश्चये । अस्तीति चास्यैव वा गन्धोऽय विषयित्वाद्य तस्यानिरुक्ते । सत्ता तदर्थइति चेत् सामान्यादीना तदभावाद्भावात्प्राप्तौ स्वल्पसत्त्वञ्च निरस्तम् । नापि द्वितीय अभावोऽस्तीतिप्रतीतिरुक्त्यात् वस्तु तद्व्याख्याकारेण च प्रतीयमानस्याभावत्वप्रसङ्गात् । सोऽप्यस्ति पर्यायइति चेद्द समस्यसाधारणैर्वाच्यनिर्व्वचनमन्तरेण पर्यायस्य प्रतिपादयिदृशमव्यवहारात् । यत्कस्यास्तिपदमयोग तत्सापरस्य वस्तुतइति प्रयोगात् । सामान्येन तावत् पर्यायत्व शक्याधिगममिति चेद्द प्रमेयाभिधेयादियद्भाना तथात्वेऽप्यपर्यायत्वात् यत्कस्य प्रवृत्तिनिमित्तार्थत्वे च तद्विष्वचनप्रसङ्गस्यदप्यस्य हएवाचोभावत्वस्यच्यता किं शब्दोऽङ्गनवेपथवा । अपरप्रतिपेक्षात्मकत्व भावत्वमिति चेद्द व्यच्छेद्यासम्भवेनापरपदवैयर्थ्यात् भावाभावयोः परस्परप्रतिपेक्षात्मकतास्वीकारात् । तथापि भावो नास्तीत्यभावप्रतिपत्तिवद्भावोनास्तीति भावस्य प्रतीतिरिति चेद्द तावतापि सङ्गणानिरुक्ते । अपरप्रतिपेक्षसुखेन प्रतीयमानत्वमेव भावत्वमिति चेद्द चक्षुरादिभिर्भावत्वपक्षप्रसङ्गात् । न हि प्रतीयमानत्व चक्षुरादिसाध्यम् व्यभावोनास्तीतिप्रतीतेर्निर्व्विषयत्वप्रसङ्गात् नहीयं भावविषया भवत्वत्वे परप्रतिपेक्षसुखेन प्रतीयमानत्वात् । न व्यभावविषयैव तद्विषेधार्थत्वात् । नैव प्रतीतिरेव स्यादिति चेद्द शब्दात् प्रतीते सङ्गधात् व्याकाङ्क्षादिमहि परं प्रतिस्व ससर्गैवोपमात् "अन्वत्यानासत्यपि ज्ञानमर्थं शब्दकरोति हि" । प्रत्यक्षप्रतीतिसाया विवक्षितत्वाद्यमदोषइति चेद्द सर्व्वस्य भावस्य प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात् चेश्वरपक्षे सर्व्वं प्रत्यक्षमिति चेद्द तेन तेषामपरप्रतिपेक्षा-

भाषादुक्ताधवसहजतादेकस्यैव सर्वज्ञस्य सिद्धे ॥ अथे
 श्वरज्ञानमूलकगण्डगक्तिपहे प्रयोज्ययापारात्तुमितघट-
 ज्ञाने घटगण्डस्य कारणतापहोभ्रम स्यात् तदीयज्ञा-
 नस्य नित्यत्वात् तथा च तज्जन्यघटगण्डगक्तिपहस्य
 भ्रमत्वे मकलगण्डज्ञानं भ्रमस्यात् भ्रमपरम्परानूलकत्वात्
 घनित्यसर्वज्ञमूलकगण्डत्वपहे च नाय दोष इति चेन्न
 व्यापारात्तुमितसिद्धे घटज्ञानं घटपटजस्यमिति ज्ञानस्य
 गण्डगक्तिपहकारणस्य भ्रमत्वेऽपि घटपटं घटगक्तिमिति
 ज्ञानस्य यथार्थत्वात् विषयबाधात् न च भ्रममूलक-
 त्वेन तस्य भ्रमत्वमनुभेय तदग्रे वगाधिकरणप्रकाराभा-
 वेनाबाधात् बाधितविषयत्वस्थोपाधित्वाच्च । अत्र घट-
 मानयेति गण्डान्तरं एतत्सञ्चाराधिष्ठितदारुपुत्रस्य
 घटानयनव्यवहारदर्शनाद्वाद्ये घटपटे व्युत्पद्यते तन्मूलक-
 गण्डज्ञानमपि न भ्रम तस्यापि भ्रमत्वे प्रयोज्य-
 व्यवहारादिदामी व्युत्पत्तिर्न स्यात् किमयं प्रयोज्य-
 श्चेतन व्यवहाराद्गुत्पन्नोऽचेतनव्यवहाराद्देति सशयस्य
 वज्जलेपायमानत्वात् ॥ “विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखो-
 विश्वतो बाहुरुत विश्वतं पात । स बाहुभ्या धमति सं-
 पतत्वैर्द्यावाभूमी जनयत्सके एवेत्यादि श्रुतय ” । “उत्तमः
 उरुमस्तन्य परमात्मैत्युदाहृत । योऽलोकात्रयमाविश्य
 विभक्त्यव्यय ईश्वरः” इत्यादयः सृष्टतयस्य पङ्क्तोमानत्वेना-
 नुमन्वेया इति ।

एषमनन्तता त ईश्वरविषये प्रत्याद्यहपपन्थु पन्वासेन व्यतिरेक-
 श्चेन ईश्वरस्य सामान्यिकत्वसुररीकृत यथा ‘तथाहीश्वरसङ्गावे
 किं प्रमाणमिति श्रुवाच; प्रतिबल्लयः किं गण्डे, समाशेषार्थो
 वा; कुञ्चितार्थो वा शक्तिर्काथो वा ३ प्रश्नार्थो वा ४ स्यात् । तत्र
 यदि प्रथमः पक्ष तदैश्वरसङ्गावेनास्ति प्रमाणमित्युक्तं स्यात्
 तथा च सति न प्रतिज्ञामात्रात्साध्यसिद्धिरिति हेत्वादिर्कं वाच्यं
 भवति । तच्च भवता नाभ्यधायि तस्मात्तुनत्वं दोषः । अतएव
 न द्वितीय, ईश्वरसङ्गावे कुञ्चित प्रमाणमित्यस्यापि प्रतिज्ञा-
 मात्रत्वात् । अपि च साध्यासाधकत्वादा इत् कुञ्चिते भवता
 अन्यथा २वा । अन्यथा चेदत् तदुद्भावनया साध्यसिद्धेर
 मूलहत्वात् । नापि प्रथम प्रमाणञ्च साध्यासाधकञ्चेति
 व्याघातात् । गौणोऽय प्रमाणगण्ड इति चेन्न प्रमाणत्वयो-
 गिनि यद्ययं प्रमाणगण्डप्रयोगः तदा गौणताव्याघात
 स्यात्वात् । अथ प्रमाणाभासे तदा, एतन्नदुद्भावनया
 ईश्वरसङ्गावे स प्रमाणाभास स कुञ्चितइत्यत्र परस्यापि
 मत्पतिपत्त्वात्, ईश्वरसङ्गावे इति च विषयोपादान व्यर्थं

स्यात् अन्यत्वापि हि विषये प्रमाणाभासः कुञ्चितएव
 साध्यासाधकत्वात् । नापि तृतीय तथा सति हि वित-
 र्कस्य पक्षान्तरसामेक्षत्वेन पक्षान्तरमपि वचनीयं भवति
 ईश्वरसङ्गावे किमेतत् प्रमाणसुतान्यदिति तच्च ? भवता
 नाभ्यधायि अतो न्यूनत्व दोष । नापि चतुर्थे प्रश्ना-
 र्थात् खलु किगण्डात्कस्यचित् पदार्थस्य जिज्ञास्यमानता
 प्रतीयते सा चेह प्रमाणपदरुमभिव्याहारात् प्रमाणवि-
 पयिणी प्रतीयते यद्विषयस्य प्रश्नस्तदुत्तरवादिनाभिधेय तत् ।
 अयं प्रश्न ईश्वरसङ्गावे प्रमाणसामान्यविषयस्यद्विशेषविषयो
 वाभिप्रेत व्याद्यच्छेदोऽश्वरसङ्गावे प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यद्वि-
 षयो हिप्रश्नस्तदभिधेय, प्रमाणसामान्यविषयस्य प्रश्नः तच्च
 प्रमाणगण्डेनाभिधीयतएव । अथ द्वितीय तथापीश्वरसङ्गावे
 प्रमाणमित्येवोत्तरमापद्येत यथा प्रश्नवाक्ये प्रमाणगण्डवि-
 शेपपरस्तथोत्तरवाक्येऽपि । कोऽसौ विशेष इति चेन्न पक्षव-
 दुक्तोत्तरत्वात् । किञ्च अस्यापि प्रश्नस्य विशेषोविषयः किग-
 ण्डस्य विशेषगण्डेन सामानाधिकरण्यात् तथाच सति विशेष-
 षयोत्तरं स्यात् । स्यादेतत् विशेषगण्डेन न विशेषमात्र-
 मनिर्द्धारितमत्र विवक्षितं किन्त्वसाधारणी व्यक्तिगत
 विशेषगण्डस्य तात्पर्यं तस्मात्कोसावसाधारणी प्रमाणव्य-
 क्तिरिति प्रश्नार्थे तत्र च तादृश्याः प्रमाणव्यक्तेरभिधान-
 सत्तरं युक्तं नैव विधाः प्रमापाइति नैतदेव यतोऽत्रापि
 विशेषइत्येवोत्तरम् यथा प्रश्नवाक्यगतस्य विशेषगण्डस्य
 सर्वतोव्याप्तस्यरूपाया प्रमाणव्यक्तौ तात्पर्यं तथोत्तर
 वाक्यस्थितस्यापि । एवञ्च सति यत्र विषये भवदीयस्य प्रश्न
 वाक्यस्य तात्पर्यं तदेवास्माकसत्तरवाक्येन प्रतिपादितमिति
 युक्तोक्तम् । अथ मन्यसे किमिह प्रमाणमिति पृच्छतोऽयमभि-
 मायः अत्रार्थोऽनुमान प्रमाणमितरहेति । अत्राप्यनुमान-
 मित्युत्तरमस्माकम् । कि तदनुमानमिति चेत् । अयमपि
 प्रश्नोऽनुमानमात्रविषय उत तद्विशेषविषय इति द्विकल्पः
 प्रमाणप्रश्नवदुत्तरं वाच्यमिति । अत्र च सप्रहृत्को ।
 “यथाविध मं विषय नियम्य प्रश्नस्य निर्वर्त्तित्वात् परो
 बयोक्त्या । वाच्यस्यैवोत्तरवादिनापि तयैव वाचा स तथा-
 विधोऽर्थ । प्रश्नस्य यः स्याद्विषय स वाच्यो वाचा तथा
 र्थे भवेद्विज्ञा । इदं त्वयाप्यास्थितमेतयैव गिरा स्वपृ-
 ष्टाविषयस्य वक्तो ।” प्रश्नार्थाच्च किगण्डाच्चिज्ञासाविष-
 यतायेस्य प्रतीयते जिज्ञासा च ज्ञातृमिच्छा इच्छा च
 नाज्ञाते भवत्यतिप्रसङ्गात् तस्मादोश्वरविषय प्रमाण ज्ञात-
 र्मिच्छता तत्र ज्ञानमिच्छाकारणीभूत मक्तव्य तदयद्यार्थ

दिति चेत् व्यापकत्वात् न च विनानुपपत्ति मो-
 ऽपि विषय व्यतिरेकविलयापत्ते । अत्र माञ्च यमर्ध-
 मनालम्बमानानुमिति पक्षे साध्यसम्बन्ध विपचीकरोति
 स पक्षधर्मतावन्तात् सिद्धयतीति प्रतीत्यनुपपत्तिगुणकोऽ-
 न्वयी प्रतीत्यनुपपत्त्या च व्यतितेकी तद्विज्ञानादिद्वयणुकादि
 प्रवाहस्य पक्षत्वे तदुपादानस्थानादिज्ञानगोचरत्वं विना-
 नोपादानगोचरज्ञानजन्यत्वमनादिकार्यप्रवाहस्यानुमिति
 राजस्वते अनादितैश्च च नित्यता सर्वसत्तावपि तत्सम्प-
 नादिभावत्वात् पक्षतदुपादानविषयतैश्च सर्वविषयता
 लाघवात्, तावद्विषयजननाद्ये क्रमेण चान सिद्धयति न त
 नित्यानि नानापानानीति । नव्यास्तु अनित्यज्ञाना-
 जन्यत्वेन पक्षविशेषणत्वात् चान सिध्यते नित्यमेव सिद्ध-
 ति अनित्ये वाधात् । वाचस्पतिसिद्ध्यास्तु लाघवादेकज्ञान-
 सिद्धाद्युत्पत्तिसतोऽनादिकार्यप्रवाह प्रत्यजनकत्वात् परि-
 शेषेण नित्यज्ञानादिसिद्धिं नियतविषयता च ज्ञानस्य
 कारणाधीना कारणञ्च नित्यज्ञानाच्चिन्तमान नियतविष-
 यतामादाय निवर्तते इति सर्वविषयत्वसिद्धिरिति । पट्ट-
 पटाधीप्रतिपाटकत्रेदकत्वेन ईश्वरस्य पट्टपदार्थगोचर-
 साक्षात्काररूपत्वेन या सर्वाश्च घटाकाशसयोग प्रती-
 श्वरस्य कर्तृत्वात् घटादिगोचरमपि चान सिद्धमिति
 केषितम् । ननु घटादीना कथमीश्वरस्य कर्तृत्वं घट
 ईश्वरकर्तृक कार्यत्वात् जितिवदिति चेन्न घटस्य हि
 कर्तृकतया तदुद्वहान्तेन चित्वादेरपि द्विकर्तृकतापत्ते
 तथा च घटवत् 'चित्' जितिवदुद्वह इतीश्वराननप्रकार्यक
 र्त्वेण कारणता न तु द्विकर्तृकत्वेनेति चेत् तर्हि नेश्व-
 रकर्तृकत्वेन कारणता किन्तु कर्तृत्वेनेति मैव ज्ञाना-
 दीना नित्यत्वेन सर्वविषयतया घटाद्युपादानविषयत्व-
 मपीति कथं न तेषा घटादिकारणत्व कुलवादिज्ञान-
 लक्ष्यत्वात् । तदाह्यराचायर्षी "परमाणुदृष्टाधिघाटसिद्धौ
 ज्ञानादीनां नित्यत्वेन सर्वविषयत्वे वेमाद्यधिदानस्यापि
 नप्रायमाप्तत्वात् न तु तदधिधानार्थमेवेश्वरसिद्धिरिति "अत्र
 सर्वस्य प्रमथोमत्त नर्ष प्रवर्तते इत्यागमाज्ञाप्यसर्षोव्यव-
 सेय । अथेश्वरस्य सर्वज्ञत्वे सर्वविषयत्वान्तेजाने ईश्व-
 रोऽपि भ्रान्त स्यात् भ्रमस्येव तस्यापि भ्रमविषयविषयक
 त्वादिति चेत् रजतत्वप्रकारकज्ञानवानयमिति ज्ञान न
 भ्रम अन्वान्तस्य तथात्वात् । इदं रजतमितिज्ञाने रजतत्व
 प्रकार तेन स भ्रम ईश्वरज्ञाने च रजतत्वप्रकारकत्व
 प्रकार इति न भ्रम, अतएवाह्यराचादिरपि भ्रान्तिज्ञो न

भ्रान्त इति । स्यादेतत् प्रयोजन विना कथमेश्वरः
 प्रवर्तते ? सुखस्याभावात् अधर्माभावेन निर्दुःखत्वात् ।
 करुणया प्रवर्तते इति चेत्सिद्धे परसुखदुःखसङ्घाते प्रयो-
 जने तथा च सुखिनमेव सृजेन्न नारकिणम् । धर्माधर्मपर-
 तन्वत्वात् तदनु रूप फल प्रापयतीति चेत्सर्वावयवकत्वात्,
 कर्मानिर्मितमेव जगद्द्विष्यत्प्रसुत् किमीश्वरेण अनमेन-
 तर्क टाटिज्ञानयता कर्मनिरमेनत्ये चैकदेश सदा च
 सर्गप्रलयो स्याता ज्ञानादीना नित्यत्वात्, किञ्च
 तत्प्रयत्नस्य कर्णाजनत्वेन शरीरादिजनानामपि
 सकारितापत्ति न । ईश्वरानभ्युपगमेन विचारस्या
 श्रयासिद्धत्वात् तमभ्युपगमस्य पृच्छसि चेत् आकर्ष्य
 जगतएव तद्विच्छाविषयत्वेन स्वेहसाधनताज्ञानस
 प्त्वात् । वस्तुतस्तु नित्यादितत्तसाधारणक्रमिकाहदा-
 दिसामपी ईश्वरज्ञानादयो यदा यदा भवन्ति चित्वादिर्क
 फरीनोति व्यवहार सर्गप्रलयासाधारणक्रमिकाहदादि-
 सामपीसमयवर्त्तित्वमेव तद्विच्छायाधिकीर्षासिद्धीपात्ते
 नचैव किञ्चिज्जन्य ज्ञानादिनेति वाच्यं चित्वादीना कार्य-
 त्वेन चानजन्यतया नित्यज्ञानादीनामपि जनकत्व' सुखेदि-
 यद्दयोरत्माकाशादियत् । नन्वशरीरात् कथं वेदघटादि-
 यद्दव्यवहारस प्रदाय । उच्यते सर्गादावदहोपसृष्टीकृत-
 भेदान्तेन शरीरोत्पत्त्यावदहवदात्मसयोगादहसहकृतप्रयत्न
 यदीश्वरसयोगाहा सकलवेदार्थगोचरज्ञानादिविज्ञासहितान्की-
 नकथेश्वरकण्ठतात्वादिप्रक्रियाजन्यसयोगाहे दोत पत्ति । एव
 कुलालादिशरीरावयवत्वेनाहसहकृतप्रयत्नयदीश्वरसयोगात्
 हुद्दीच्छासहितचेदोत्पत्तौ सकलघटानुकूलव्यापारो
 घटोत्पत्ति । एव प्रयोज्यप्रयोजकज्ञानाय व्यापारमि
 मतशरीरापच्छेदेनापि अहसहकृतेश्वरज्ञानेस्त्वाप्रयत्नादेश
 मागवप्रवहार, ततस्तत्पुत्रीलो मालोव्युत् पद्यते शोष्य भूता
 वेद्यन्याय । यत्तु यथा चित्वादिना मौमिहोकोऽनुमाय
 पद्यते तथा सर्गान्तरोत्पन्नतत्त्वज्ञानवता भोगार्थं सर्गादा-
 वुत्पत्तौ सन्वादिना सर्वज्ञेन ईश्वराभिप्रायस्सवेद साक्षा-
 त् लत्यानूद्यते ततोऽपिसस प्रदाय स एव कायव्यूह कता
 याग्यप्रवहार करोतीति मत तन्न प्रतिसर्गाद्यनन्तसर्वसक
 ल्यनाया गौरवात् तेषामेव चित्वादिकर्तृत्वसम्भवेन ईश्वरा
 ननुगमाञ्च । एतेन सर्गादौ सर्गान्तरसिद्धयोगिनएव चिति
 कर्त्तव्यं सन्त्विति भिरसा सर्गादायनन्तसर्वसिद्धिसिद्धि कि प्र
 कथान्तरात् चित्वादिकर्तृत्वाहकाहा ताद्यन्तर्भावात्
 नान्य जनादिद्वयुकादिकार्य प्रवाहस्य सकर्तृकतात्

सुत प्रलुपाटानतुम् क्वचित् स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो-
 दृष्ट "योनिद इन्द्रनिषदे व्यकारोति" याज्ञवल्क्येणात् ।
 तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते "यथोपेनाभि. सृजते
 गृह्णते च" इत्येव जातोयकात् । तदेव प्रकृतितु ब्रह्मण
 सिद्धम् । यत् पुनरिदमुक्तं देजापूर्वकं कर्तुं निमि-
 त्तकारणेष्वेव कुलावादिषु लोके दृष्टं नोपाटानैष्वत्यादि-
 तत् प्रत्युच्यते, न लोकावदिह भवितव्यं ननुयमनुमानग-
 म्योऽर्थं शब्दगसत्त्वात्तस्यार्थस्य, यथाशब्दमिह भ-
 यितव्यं शब्दोच्चिहरीवरस्य प्रकृतितु प्रतिपादयतीत्य-
 चोचाम पुनश्चेत्तत् सर्वे विस्तरेण प्रतिवक्ष्याम" भा० ।
 तत्र चेतनकारणतावादे साख्याल्लेपप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्म-
 ष्योयथा कारणत्वसम्भवस्तथा व्यवस्थापितं तत्रैव "इतर-
 व्यपदेशाद्भिताकारणादिदोषप्रसक्ति" शा० सू० ।
 'अन्यथा पुनश्चेतनकारणवादे चाक्षिप्यते चेतनाद्भि जगतु
 प्रक्रियायामाश्रीयमाणायाः चिताकारणादयोदोषा प्रस-
 ज्यन्ते कुत ? इतरव्यपदेशात् इतरस्य शारीरस्य ब्रह्मा-
 त्मत्वं व्यपदिशति श्रुति "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" ।
 इति प्रतिबोधनात् । यद्वा इतरस्य ब्रह्मण शारीरात्मत्वं
 व्यपदिशति "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदिति" सृष्टुरेवावि-
 कृतस्य ब्रह्मण कार्यानुप्रवेगेन शारीरात्मत्वप्रदर्शनात् ।
 "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवापोति" पर-
 देवताजीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्तो न ब्रह्मणोभिन्न शारीर-
 इति दर्शयति । तस्मादाद्ब्रह्मण सृष्टृत्य तच्छारीरस्यैवे-
 त्यत स्वान्नकर्त्ता स च हितमेवात्मन सोमनश्चकर इत्यात्
 नाहित जन्ममरणपरारोगाद्यनेकानर्धजासु । न
 हि कश्चिदपरतन्त्रोत्पन्ननागरमात्मानं कस्यानुप्रविशति न
 च स्वयमत्यन्तनिर्मलः सन्नत्यन्तं मलिनं देहमात्मने-
 मेयात् कृतमपि कथञ्चिद्यत् उखकर तद्विच्छया जहात्
 सुखकर चोपाददीत अरेञ्च मयेदं जगद्द्विषि विचित्त
 विरचितमिति सर्वो हि लोक इत्तं धार्यं हात्वा
 अरति मयेदं कृतमिति । यथा च सायावी स्व प्रसारिता
 सायामिच्छया अनायासेनोपसृष्टरति एव शारीरोऽपो
 मा सृष्टिसुसृष्टरेत् । स्वकारमपि तावच्छरीर शारीरो
 न शक्नोति अमावासेनोपसृष्टुम् । एतं चित्तान्या-
 यार्थनादस्याया सेवमाज्जगत् प्रक्रियेति भवत्ये" भा० ।
 'अधिकन्तु भेदनिर्देशात्' सू० । 'तद्दे प्रय व्यावर्त्त-
 यति । यत्पूर्वघं धर्षयात्त ब्रह्म निव्यगृह्णुसुसृष्टस्वभाव
 शारीरादधिकमन्यत् तस्य जगत सृष्ट्म न तस्मिन्

हितकरणादयोदोषा प्रसज्यन्ते । न हि तस्य हित किञ्चित्
 कर्त्तव्यमस्ति अहित या परिहर्त्तव्यं मित्यसक्तत्वात् ।
 न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धः शक्तिप्रतिबन्धो वा कश्चिदप्यस्ति
 सर्वज्ञत्वात् सर्वशक्तित्वाच्च । शारीरस्त्वनेवविधसस्मिन्-
 प्रसज्यन्ते हिताकारणादयोदोषा न तु तं वय जगत
 स्रटार ब्रूमः । कुत एतत् भेदनिर्देशात् "आत्मा वा अरे
 द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्त्रव्योनिदिध्यासितव्य" "सोऽन्वे द्रव्यः स
 विजिज्ञासितव्यः" "सता सौम्य । तदा सपन्नोभवति" "शारीर
 आत्मा प्राप्तेनात्मना अन्यारूढ" इत्येव जातीयक कर्त्तृकर्मा-
 दिभेदनिर्देशो जीवाधिकं ब्रह्म दर्शयति । मन्त्रभेदनि-
 र्देशोऽपि दर्शित "तत्त्वमसोत्येवज्ञातीयक कथ भेदाभेदौ
 विरुद्धौ सम्भवेताम् ? । नैव दोष । आकाशघटाकाश-
 न्यायेनोभवसम्भवस्य तत्र तत्र प्रतिष्ठापितत्वात् । अपि
 च यदा "तत्त्वमसोत्येवज्ञातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेद-
 प्रतिबोधितो भवति, अपगतसम्भवति तदा जीवस्य संसा-
 रित्वं, ब्रह्मणश्च सृष्टृत्य, समस्यस्य मिथ्याज्ञानविभृम्भितस्य
 भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् तत्र कुत एव
 सृष्टि, कुतो या हिताकारणादयोदोषा । अविद्यामत्यु-
 स्थापितनाम्रूपकतकार्यकारणसंघातोपाध्यविककता हि
 भ्रान्तिर्हिताहितकरणादिब्रह्मण ससारो न तु परमार्थ-
 तोऽस्तीत्यसकदेवाशेषाम जन्ममरणेष्वेदनभेदनाद्यमिमान-
 पत् । अत्राधिते तु भेदव्यवहारे "सोऽन्वे द्रव्य इत्येवज्ञा-
 तीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमान ब्रह्मणोऽधिकत्व हिताकर-
 णदोषप्रसक्ति निरूपयि" भा० । "अप्रसादिवच्च तदनुपपत्ते" ।
 सू० "अथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामस्यश्रुतना
 केचिन्नहासणयोवज्जैदूर्यादयोऽन्ये मध्यमवोर्याः सूर्य-
 कान्नादयोऽन्ये प्रह्वीणा श्रवणसक्षेपणाह्रां पाषाणा इत्यने-
 कविध वैचित्र्यं दृश्यते यथा चैकपृथिवीव्यापान्शयाणा
 मपि वीजाना बहुविध पत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैविल्य
 चन्दनचम्पकादिपुष्पलभ्यते यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य शो-
 हितः दोनि केशलोभादीनि च कार्याणि विचित्राणि
 भवन्ति एवमेतस्यापि ब्रह्मणो जीवप्राप्तदृष्टक क्तार्थवै-
 विल्य चोपपद्यत इत्तत्सदनुपपत्ति परपरिकल्पितदोषा-
 नुपपत्तिरित्यर्थ । नृतेषु प्रामन्यथादिकारस्य वाचार-
 म्भणफालत्वात् स्वप्रदृश्यभाववैचित्र्यवञ्चैत्यभ्युद्भय." भा० ।
 "उपसृष्टारदर्शनाच्चेति चेन्न क्षीरवद्वि" सृ० । "चेतनं
 ब्रह्म कमदितोय जगत कारणमिति यदुक्त तन्नोपपद्यते
 कदात् ? उपसृष्टारदर्शनात् । इह हि लोके कुलावादयो

मसृजत" इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईशापूर्वकञ्च कर्तृत्व' निमित्तकारणत्वेन कृषालादिषु दृष्टम् अनेककारणपूर्विका च क्रिया फलसिद्धौ लोके दृष्टा स च न्याय आदिकर्तृत्वमि युक्त संक्रामयित्तम्, ईश्वरत्वप्रसिद्धे च ईश्वराणां हि राजवैश्वसतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते तद्वत् परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् । कार्यञ्चेदं जगत् सावयवमचेतनमगुह्यञ्च दृश्यते कारणेनापि तस्य तादृशेनेव भवितव्यं कार्यकारणयो र्धारूप्यदर्शनात् ब्रह्म च मेव लक्षणसवगम्यते 'निष्कल निष्क्रिय गान्त निरवयव निरञ्जनम्' इत्यादि श्रुतिभ्यः । पारिषे व्यादुब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमगुह्यमिदिगुणक सृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यं ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तमात्रे पर्यवसानादित्येव प्राप्ते ब्रूम । प्रकृतियोपादानकारणञ्च ब्रह्माभ्युपगन्तव्यं निमित्तकारणत्वेन केवलं निमित्तकारणमेव कस्मात् "प्रतिज्ञादृष्टान्तात्तुरोधात् एव हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रुतौ नोपरुध्येते । प्रतिज्ञा तावत् "उत तमादे शमप्राप्त्योयेनाश्रुते श्रुतम्भवत्यमत मतमविज्ञात विज्ञातमिति" तत्र चैकविज्ञानेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं सम्भवतीति प्रतीयते तत्रोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति उपादानकारणा व्यतिरेकात् कार्यस्य, निमित्तकारणादव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति, लोके तद्वयास्यादव्यतिरेकदर्शनात् । दृष्टान्तोऽपि "यथा सोम्यैकेन सृत्पिण्डेन विज्ञातेन सर्वं सृष्टय विज्ञातं स्याद्वाधारमभ्य विकारोनामधेयं सृत्तिकेत्येव सत्यम्, इत्युपादानं गोचर एवास्नायते "यथैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात्" "एकेन नखनिर्गन्तनेन सर्पं काप्यायसं विज्ञातं स्यादिति" तथाप्यत्रापि "कस्मिन्नु भगवोविज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीति" प्रतिज्ञा "यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्तीति" दृष्टान्तं "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इदं सर्वं विशिष्यमिति" प्रतिज्ञाय "स यथा इन्दुभेद्वेद्यमामस्य न भास्याच्छब्दान् शक्रुयादुपहृणाय इन्दुभेस्तु उपहृणेन इन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो सृष्टीत इति" दृष्टान्त एव यथासम्भव प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्वसाधकौ पृथगेत्यौ । यत इतीवमपि पक्षेभौ 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यत्र "जनिकर्तुः प्रकृतिरिति" भा० विशेषणकारणात् प्रकृतिजन्य एवोपादाने दृष्टव्या । निमित्तत्वन्तु अधिष्ठानन्तराभावाद्भवन्तव्यं यथा हि लोके सृत्सुषुषणादिकसुपादानकारणं कुञ्जालसुवर्णकारादीर्माधिष्ठानत्वेनैव प्रवर्त्तते नेव

ब्रह्मण उपादानकारणस्य चतोरन्योधिष्ठानामेषोऽस्तु प्रागुरपत्ते, "एकमेवाद्वितीयं सित्यवधारणात् अधिष्ठानन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तात्तुरोधादेव नो'दतो र्बदितव्यं" अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानसंग्रहभावात् प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव संग्रह तस्मादधिष्ठानन्तराभावादात्मन कर्तृत्वम् उपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् । कुतश्चात्मन कर्तृत्व प्रकृतित्वे' भा० । "अभिध्योपदेगाञ्च" सू० । "अभिध्योदेश्यात्मन कर्तृत्व प्रकृतित्वे गमयति" शेषोऽस्माभ्यत वञ्च संग्रहं प्रजायेति" 'तदेकतेति' च तत्राभिध्यानपूर्विकायाः स्वातन्त्र्यपुष्टौ कर्तृत्व गम्यते "बद्ध संग्रामिति प्रत्यगात्मविषयत्वात् वञ्चभवनाभिध्यानाच्च प्रकृतिरित्यपि गम्यते" भा० । "साक्षाच्चोभयान्मानात्" सू० । "प्रकृतित्वस्यायमभ्युपगम्य इत्यत्र प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणसुपादायोभौ प्रभवप्रलयान्नास्नायेते" सर्वोक्तिश्च ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव ससृत्पद्यन् आकाशं प्रवृत्तयन्तीति" यद्विद्ययात् प्रभवति यस्मिन् प्रतीयते तत् तस्योपादानं प्रसिद्धं यथा त्रीहृदयगादीनां पृथिव्यो" साक्षादिति उपादानान्तरात्तुपादानसूचयति आकाशादेवेति । प्रवृत्तमयत्तु नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टं भा० । 'ध्यातव्येते परिष्कामात्' सू० । "इत्यत्र प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्मप्रक्रियायास्" "तदात्मन स्वयमकुरुतेति" आत्मन, कर्मत्वं कर्तृत्वञ्च दृश्यति आत्मानमिति कर्मत्वं स्वयमकुरुतेतिकर्तृत्वम् । कथं पुन पूर्वविद्यस्य स्वतः कर्तृत्वेन व्यपस्थितस्य क्रियमाणत्वं यच्च सम्पादयित्तम् ? परिष्कामादिति ब्रूम पूर्वसिद्धो हि सजात्मा विशेषेण विकारात्मना परिषमयामासात्माभमिति विकारात्मना च परिष्कामो सदादाष्ट प्रकृतिभूपलम् । स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते । परिष्कामादिति वा पृथक्कृतं तस्यैवोऽर्थः । इत्यत्र प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्म एव विकारात्मनाय परिष्कामं सामानाधिकरण्येनान्नायते 'सञ्च ल्यञ्जामवन्निर्गन्तुश्चानिर्गन्तुश्चेत्यादिनेति" भा० । 'योनिश्च हि गीयते' सू० । "इत्यत्र प्रकृतिर्ब्रह्म यत् कारणं ब्रह्म योनिरित्यपि सर्वत्र वेदान्तेषु 'कर्त्तारमीय उरु ब्रह्म योनिमिति' यद्भूतयोनि परिषयान्ति धीरा" इति च । योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनं समधिगतोऽर्थोके "श्रवणी योनिरोषधिवमस्तीनामिति, श्रुतीयोनेरप्यर्थेवापब्रह्मवादा

सम्पत्तवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोप
 युक्तं स्यात् 'सता सौम्य । तदा सम्पन्नो भवतीति' सुषुम्नगत
 विशेषणमनुपपन्नं स्यात् विक्रतेन ब्रह्मणा नित्य सम्पन्नत्वात्
 अविद्यतस्य च ब्रह्मस्योऽभावात् तद्येन्द्रियगोचरत्वप्रतिषे-
 धाद्ब्रह्मण, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः । तस्मा-
 दस्ति अविद्यतं ब्रह्म न च निरवयवत्वमव्ययगोपोऽस्ति
 अयमात्मादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । शब्द-
 मूलञ्च ब्रह्म शब्दप्रमाणक नेन्द्रियादिप्रमाणक तदथा
 शब्दमभ्युपगन्तव्यम् । शब्दसोभयमपि ब्रह्मण प्रतिपाद
 यति अकृत्स्नप्रसङ्गि निरवयवताच्च । लौकिकानामपि
 मन्त्रिमन्त्रौपधिप्रभृतीनां देयकाखनिमित्तवैचित्र्यवशात्
 शक्तयोविरुद्धानेककार्यविविधया दृश्यन्ते ता अपि तावन्नो-
 पदेशमन्तरेण क्षेत्रेण तर्कैणावगन्तुं शक्यन्ते अस्तु वस्तुन
 एतावत्येतत्तद्वाहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाच्च शक्तय
 इति किमुतावित्यमभावस्य ब्रह्मणोरूप विना शब्देन न
 निरूप्यते । तथाचाहुः पौराणिका "अचिन्त्या" खलु
 ये भावा न तस्मात्कर्म योजयेत् । प्रकृतित्य परं यच्च तद-
 चिन्तस्य अक्षयमिति' । तस्माच्छब्दमूलकत्वात्तन्द्रियार्थं या-
 यात्माप्राधिगम । ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धार्थः प्रत्या-
 ययित्वा निरवयवञ्च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि
 निरवयव ब्रह्म स्यात्तत्रैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत
 अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्द्रुपेणावतिष्ठेतेति रूप-
 भेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये "अति-
 रात्रे षोडशिन षट्छाति नातिरात्रे षोडशिनं षट्छाती-
 त्तेऽजातीयिकायां विरुद्धप्रतीतावपि विषयत्वात्प्रय
 विरोधपरिहारकारण भवति पुरुषतन्त्रतादनुष्ठानस्य
 इह द विकल्पान्प्रयत्नेनापि न विरोधपरिहार सम्भवति
 अतुष्टतन्त्रतादनुष्ठानः तस्माद्दुर्घटमेतदिति नैप दोषः ।
 अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । नह्यविद्याकल्पितेन
 रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते । न हि तिमिरोप-
 हृतनवनेमानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति ।
 अविद्याकल्पितेन च नामरूपसङ्घेने रूपभेदेन व्याकृता-
 व्याकृतात्मकेन तन्वान्यताभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणा-
 सादिष्वव्यवहारास्पदता प्रतिपद्यते पादभार्थिकेन
 च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचार-
 म्भण्मात्रत्वाच्चविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निर-
 वयवत्वं ब्रह्मण कथ्यति । नचेय परिणामश्रुति परि-
 णामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वं

व्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था तेषा तत्प्रतिपत्तौ
 फलावगमात् । "दृश्य नैति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याह "अभयं
 वै जनक । प्राप्नोऽस्योति' । तस्याटकल्पपक्षे न कश्चिदपि दोष
 प्रसङ्गोऽस्ति भा० । "व्यात्मनि चैव विचिताच्च हि" इत्यु । अपि
 च नैवात्र विवदितव्यं कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपपत्ते-
 नैवानेकाकारा सृष्टि स्यादिति यत व्यात्मत्वमेकस्मिन्
 स्वप्रदयि स्वरूपानुपपत्तेनैवानेकारा सृष्टि पश्यते 'न तत्र
 रथा न रथयोगा पन्थानोभवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथ
 सृजते" इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च
 स्वरूपानुपपत्तेनैव विचिताहस्यद्यादिसृष्टयो दृश्यन्ते
 तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपपत्तेनैवानेकाकारा सृष्टि-
 र्भविविद्यतीति' भा० । "स्वप्नदोषाच्च" न । परे-
 पामप्येव समान स्वप्नदोष प्रधावादिनोऽपि हि
 निरवयवमपरिच्छिन्न शब्दादिहीन प्रधान सावयवस्य
 परिच्छिन्नस्य शब्दादिमत फायस्य कारणमिति
 स्वप्नः तत्रापि कृत्स्नप्रसङ्गिनिरवयवत्वात् प्रधानस्य
 प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमव्यकोपोवा । ननु नैव तैर्नि-
 रवयव प्रधानमभ्युपगमते सत्त्वरजस्तमासि हि त्रयोमुणा
 तेषां साव्यावस्था प्रधानं तैरेवावयवं तत् सावयवमिति,
 नैव जातीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतोदोष परिहर्तुं पार्थ-
 ते यत सत्त्वरजस्तमसास्येकैकस्य समान निरवयवत्वम् एकै-
 कमेवेतरद्वयानुत्पत्तौ स्वजातीयस्य प्रयुक्त्योपादान-
 मिति समानत्वात् स्वप्नदोषप्रसङ्गस्य । तर्कप्रतिष्ठानान्
 सावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादिदोषप्रसङ्ग ।
 अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचित्वा अथयया इत्यान-
 प्राठ, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टा । तथा अणुवादि-
 नोऽध्वगुरुत्वनरेण स युज्यमानो निरवयवत्वादादि कात्-
 स्त्रेण स युज्येव ततः प्रथिमाहपत्तेरणमात्रताप्रसङ्ग ।
 अथैकदेशेन स युज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोप
 इति स्वप्नोऽपि समानएव दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मि-
 न्नेव पक्षे लपक्षेऽप्येवमिति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्व-
 पक्षे दोष भा० । "सर्वोपेता च तद्दर्शनान्" इत्यु । "एकस्यापि
 ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारपपञ्च
 इत्युक्तं तत् पुन कथमपगम्यते . विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मे-
 ति ? तदुच्यते सर्वोपेता च तद्दर्शनान् सर्वशक्तियुक्ता च
 परा देवतेत्यवगन्तव्यं कुत ? तद्दर्शनान् तथा हि दर्शयति
 श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्यादेवताया "सर्वकर्मा सर्वकाम
 सर्वमन्त्रः सर्वरस सर्वमिदमभ्यासोऽवाकृतादर" "सर्व-

घटपटादीना कर्त्तारोद्दृष्ट्वाऽप्युचक्रस्त्वान्नेककारकोपसञ्चारण सगृहीतसाधना सनस्तत्तत् कार्यं कुर्वन्नाटयन्ने ब्रह्म चासहाय तवाभिप्रेतं तस्य साधनान्तरानुपपद्यते सति कथं सृष्टृत्वस्यपद्येत तस्मात् ब्रह्म जगत्कारणमिति चेन्नैप दोष यत् क्षीरवत् द्रव्यस्यभावविशेषादुपपद्यते यथा हि लोके क्षीर जल वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमते-
 ऽनपेक्ष्य बाह्य साधन, तथेहापि भविष्यति । ननु क्षीरा-
 द्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षतएव बाह्य साध-
 नम् योष्णप्रादिक, कथमुच्यते क्षीरवद्दीति नैप दोष ।
 स्वयमपि हि क्षीर याञ्च यावतीञ्च परिणाममात्राऽनुभव-
 श्चैव पायते ताञ्च तावतीञ्चोष्णप्रादिना दधिभावाय । यद्वि-
 स्वय दधिभावशीलता न स्वाज्ञौष्णप्रादिनापि मलाद्धि-
 भावमापद्यते । न हि वायुराकाशो योष्णप्रादिना मला-
 दधिभावमापद्यते । साधनसम्यक्त्या च तस्य सपूर्वता
 सम्पाद्यते । परिपूर्वशक्तिरुक्तं ब्रह्म न तस्यान्वेन केनचित्
 पूर्वता सम्पादयितव्या । श्रुतिश्च तत्र भवति “न तस्य
 कार्यं करणञ्च विद्यते न त्वसमसाभ्यधिकश्च दृश्यते ।
 परास्य शक्तिर्विधिवै श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानमलक्रिया चेति’
 तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विधित्वशक्तियोगात् क्षीरादिविधि-
 वित्तः परिणामशोपपद्यते” भा० । “देवादिषदपि लोके’
 सू० । “स्यादेतत् उपपद्यते क्षीरादीनामचेतना-
 नामनपेक्ष्यापि बाह्य साधन दध्यादिभाव इष्टत्वात्
 चेतनः पुन कुञ्जालादयश्च साधनसामग्रीमपेक्षैव तस्यै-
 तस्यै कार्याय प्रवर्त्तमाना दृश्यन्ते कथं ब्रह्म चेतन
 सदसहाय प्रवर्त्ततेति ? देवादियदिति ब्रूम । यथा
 लोके देवा पितर ऋषय इत्येवमादय महाप्रभा-
 वाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्य किञ्चिद्बाह्य साधनमै-
 श्वर्य विशेषयोगादभिधानमात्रेण स्वतएव बहूनि ना-
 मासस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि
 च निर्निमाणा उपसम्यन्ते मन्वार्थवादेतिहासपुराण-
 प्रामाण्यात् । तन्तुमाभय स्वतएव तन्नूत् सृजति मला-
 का चान्दरेणैव शुक्र गर्भं धत्ते, पद्मिनी च चतनप्रसूता
 एव चेतनेनैव गर्भारेण सरोन्तरात् सरोन्तरसुपर्यति
 यत्नोव एज न त स्वयमेव चेतना सरोन्तरोपर्यथे व्या-
 प्रियते तस्माच्चैतं ब्रह्मणो इष्टान्ता इति, त प्रति ब्रूयात्
 नाय दोष । कुञ्जालादिदृष्टान्तसहायमात्रस्य विधित
 त्वादिति । यथा हि कुञ्जालादीनां देवादीनाञ्च समाने
 चेतनत्वे कुञ्जालादय कार्यांरम्भे बाह्य साधनमपेक्षन्ते
 न देवादेवस्यथा, ब्रह्म चेतनमपि न बाह्य साधनमपेक्षन्ते
 इत्येतादयद्वय देवाद्युदाहरणेन विधेयमात्र । तस्माद्यथैकस्य
 सामर्थ्ये एव तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्येकान्
 इत्यभिप्राय भा० । “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो
 वा” सू० । “चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवतादिवश्च
 मपेक्षितबाह्यसाधन स्वयम्परिणममान जगत कारणमिति
 स्थितम् । शान्त्यार्थपरिगृह्यते तु पुनरापिपति कृत्स्नप्र-
 क्ति कृत्स्नस्य ब्रह्मण कार्यरूपेण परिणाम प्राप्नोति
 निरवयवत्वात् यद्वै ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभिव्यक्त-
 तोऽस्यैकदेश पर्यणस्यत एकदेशसाशान्त्यस्यत निरवय-
 वत् ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते “निर्यकल निष्क्रिय शान्त निर-
 वद्य निरञ्जनम्” “दिव्योहामूर्त्तं पुरुष स बाह्यमन्तरो-
 ह्यज” “इदं महद्भूतममन्तमपारम्” “वितानवम
 एव स एव नेति नेत्यात्माऽस्यूलमनश्चित्ताद्याभ्य”
 सर्वं विशेष प्रतिषेधयित्वाभ्य । ततश्चैकदेशपरिणाम-
 मासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसङ्गा सत्या मूर्त्तोच्छेद
 प्रसङ्गेत इष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यञ्चापन्नम् अत्यन्तदृष्टत्वात्
 कार्यस्य । तद्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावाद्गत्वादि
 शब्दव्याकोपश्च । अर्थात्तद्वैपरिनिर्होर्षवा सावयवमेव
 बाह्याभ्युपगम्यते तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादका
 शब्दात्तद्वैतस्यै प्रकृत्येव । सावयवत्वे चानिश्चत
 प्रसङ्ग इति सर्वथाऽय पक्षो न घटयित शक्यत इत्या-
 क्षिपति” भा० । “श्रुतेस्तु शब्दमूढत्वात्” सू० “तुग-
 द्देनाज्ञेय परिहरति न स्वत्वस्यैव क्विदपि
 दोषोऽस्ति न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरिति कुत ? श्रुते तथैव
 हि ब्रह्मणोऽवस्थान श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात्
 “सियन्दैवैतत्तद्द्वैताहमिमास्तिचोदेवता चनेन जीवेनात्म-
 नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाच्योति” “तावानस्य सर्वमा
 ततोऽच्चावाश पुरुष पादोऽस्य विश्वाभूतामि तिपादस्यान्त
 दिवोति” चैव जातीयकात् तथा इदयायतनत्ववचनात् इव

मन्वणाञ्जाता कठिनतामापद्यमानो तन्तुर्भवति, मलाका च
 स्तमयित्पुरुष श्रवणादुर्गमं धत्ते, पद्मिनी च चतनप्रसूता
 एव चेतनेनैव गर्भारेण सरोन्तरात् सरोन्तरसुपर्यति
 यत्नोव एज न त स्वयमेव चेतना सरोन्तरोपर्यथे व्या-
 प्रियते तस्माच्चैतं ब्रह्मणो इष्टान्ता इति, त प्रति ब्रूयात्
 नाय दोष । कुञ्जालादिदृष्टान्तसहायमात्रस्य विधित
 त्वादिति । यथा हि कुञ्जालादीनां देवादीनाञ्च समाने
 चेतनत्वे कुञ्जालादय कार्यांरम्भे बाह्य साधनमपेक्षन्ते
 न देवादेवस्यथा, ब्रह्म चेतनमपि न बाह्य साधनमपेक्षन्ते
 इत्येतादयद्वय देवाद्युदाहरणेन विधेयमात्र । तस्माद्यथैकस्य
 सामर्थ्ये एव तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्येकान्
 इत्यभिप्राय भा० । “कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दव्याकोपो
 वा” सू० । “चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवतादिवश्च
 मपेक्षितबाह्यसाधन स्वयम्परिणममान जगत कारणमिति
 स्थितम् । शान्त्यार्थपरिगृह्यते तु पुनरापिपति कृत्स्नप्र-
 क्ति कृत्स्नस्य ब्रह्मण कार्यरूपेण परिणाम प्राप्नोति
 निरवयवत्वात् यद्वै ब्रह्म पृथिव्यादिवत् सावयवमभिव्यक्त-
 तोऽस्यैकदेश पर्यणस्यत एकदेशसाशान्त्यस्यत निरवय-
 वत् ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते “निर्यकल निष्क्रिय शान्त निर-
 वद्य निरञ्जनम्” “दिव्योहामूर्त्तं पुरुष स बाह्यमन्तरो-
 ह्यज” “इदं महद्भूतममन्तमपारम्” “वितानवम
 एव स एव नेति नेत्यात्माऽस्यूलमनश्चित्ताद्याभ्य”
 सर्वं विशेष प्रतिषेधयित्वाभ्य । ततश्चैकदेशपरिणाम-
 मासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसङ्गा सत्या मूर्त्तोच्छेद
 प्रसङ्गेत इष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यञ्चापन्नम् अत्यन्तदृष्टत्वात्
 कार्यस्य । तद्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽभावाद्गत्वादि
 शब्दव्याकोपश्च । अर्थात्तद्वैपरिनिर्होर्षवा सावयवमेव
 बाह्याभ्युपगम्यते तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादका
 शब्दात्तद्वैतस्यै प्रकृत्येव । सावयवत्वे चानिश्चत
 प्रसङ्ग इति सर्वथाऽय पक्षो न घटयित शक्यत इत्या-
 क्षिपति” भा० । “श्रुतेस्तु शब्दमूढत्वात्” सू० “तुग-
 द्देनाज्ञेय परिहरति न स्वत्वस्यैव क्विदपि
 दोषोऽस्ति न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरिति कुत ? श्रुते तथैव
 हि ब्रह्मणोऽवस्थान श्रूयते प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात्
 “सियन्दैवैतत्तद्द्वैताहमिमास्तिचोदेवता चनेन जीवेनात्म-
 नानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाच्योति” “तावानस्य सर्वमा
 ततोऽच्चावाश पुरुष पादोऽस्य विश्वाभूतामि तिपादस्यान्त
 दिवोति” चैव जातीयकात् तथा इदयायतनत्ववचनात् इव

सम्पत्तवचनात् । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोप
 युक्तं स्यात् 'सता सौम्य । तदा सम्पन्नो भवतीति' सुप्रसिद्ध
 विशेषणमनुपपन्नं स्यात् विक्रान्तेन ब्रह्मणा नित्य सम्पन्नत्वात्
 अविक्रान्तस्य च ब्रह्मणोऽभावात् तद्येन्द्रियगोचरत्वप्रतिषे-
 धाद्ब्रह्मण, विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्ते । तस्मा-
 दस्ति अविक्रान्तं ब्रह्म न च निरवयवत्वगद्ब्रह्मणोऽस्ति
 अयमात्मादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् । यद्-
 कृत्स्नं ब्रह्म यद्ब्रह्मणक नेन्द्रियादिपमाणक तद्यथा
 यद्ब्रह्मण्युपगम्यम् । यद्ब्रह्मोभयमपि ब्रह्मण प्रतिपाद-
 यति अकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवताञ्च । लौकिकानामपि
 मन्थिमन्थौषधिप्रभृतीनां देयकालमिषमिषवैचित्र्यवशात्
 यज्ञयोर्विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते ता अपि तावन्नो-
 पदेशमन्तरेण केषामे तर्केशावगन्तुं यज्ञान्ते अस्य वस्तुन
 एतावत्येतत्तद्वाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाच्च यज्ञस्य
 इति किमतावित्यमभावस्य ब्रह्मणोरूप विना यद्देन न
 निरुच्यते । तथाचाहुः पौराणिका "अचिन्त्यां खलु
 ये भावा न तांस्तर्कैष योजयेत् । प्रकृतिभ्य परं यज्ञ तद-
 भिन्त्वस्य खलुचमिति' । तस्माच्छब्दमूलात्वातीन्द्रियार्थं या-
 चात्प्राधिगमः । ननु यद्देनापि न यद्यते विरुद्धार्यः प्रत्या-
 धवित् निरवयवस्य ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति यदि
 निरवयव ब्रह्म स्यात्तैव परिणमेत कृत्स्नमेव वा परिणमेत
 अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूप-
 भेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत । क्रियाविषये "अति-
 रात्रे योद्धयित् सृष्ट्याति नातिरात्रे योद्धयित् सृष्ट्याती-
 त्तैर्जातीयिकायां विरुद्धप्रतोतावपि विषल्याश्रयण
 विरोधपरिहारकारणं भवति पुरुषतन्त्रतादनुष्ठानस्य
 इह त विकल्प्याश्रयणेनापि न विरोधपरिहार सम्भवति
 अपुरुषतन्त्रताद्वस्तुनः तस्माद्दुर्घटमेतदिति नैप दोषः ।
 अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् । नद्याविद्याकल्पितेन
 रूपभेदेन सावयव वस्तु सम्पद्यते । न हि तिमिरोप-
 हृतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति ।
 अविद्याकल्पितेन च नामरूपत्वज्ञेयेन रूपभेदेन व्याकृता-
 व्याकृतात्मकेन तस्मान्यताभ्यामनिर्वाच्येन ब्रह्म परिणा-
 सादिसर्वव्यवहारास्यदता प्रतिपद्यते परमार्थयोगेन
 च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते वाचार-
 म्भयमात्रवाक्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्य, न निर-
 वयवत्व ब्रह्मण कल्पति । नचेय परिणामश्रुति परि-
 णामप्रतिपादनार्था तत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वं

व्यवहारज्ञानब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा तत्प्रतिपत्तौ
 फलानवगमात् । "कथं नेति नेत्यात्मा" इत्युपक्रम्याहुः "अभयं
 वै जनक । प्राप्नोऽस्तीति' । तस्मात्कल्पपक्षे न कश्चिदपि दोष
 प्रसङ्गोऽस्ति भा० । "आत्मनि चैव विचिताश्चि' स्त० । यदि
 च नैवात् विवदितव्य कथमेकस्मिन् ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्दे-
 नैवानेकाकारा सृष्टि स्यादिति यत आत्मन्येकस्मिन्
 स्वरूपेण स्वरूपानुपमर्देनैवानेकारा सृष्टि पद्यते 'न तत्र
 रथा न रथयोगा' पन्थानोभवन्त्यथ रथान् रथयोगान् पथ
 सृजते" इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादेषु च
 स्वरूपानुपमर्देनैव विचिताहस्यश्चादिसृष्टयो दृश्यन्ते
 तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टि-
 र्भविष्यतीति' भा० । "स्वप्नदोषाच्च" न० । परे-
 धामप्येव समान स्वप्नदोष प्रधानावादिनोऽपि हि
 निरवयवस्यपरिच्छिन्न यद्वादिहीन प्रधान सावयवस्य
 परिच्छिन्नस्य यद्वादिमत फायस्य कारणमिति
 स्वप्न' तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिनिरवयवत्वात् प्रधानस्य
 प्राप्नोति निरवयवत्वाभ्युपगमस्यकोपोवा । ननु नैव तैर्निर-
 वयव प्रधानमभ्युपरयते सत्वरजस्तमांसि हि त्वयोगुणा
 तेषां साव्यावस्था प्रधान तैरेवावयवै तत् सावयवमिति,
 नैव जातीयकेम सावयवत्वेन प्रकृतोदोष परिहर्तुं पार्थ -
 ते यत सत्वरजस्तमसांमयेकैकस्य समान निरवयवत्वम् एकै-
 कमेवेतरद्वयानुसृष्टोत् स्वजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादान-
 मिति समानत्वात् स्वप्नदोषप्रसङ्गस्य । तर्जाप्रतिष्ठानात्
 सावयवत्वमेवेति चेत् एवमप्यनित्यत्वादोषप्रसङ्गः ।
 अथ यज्ञस्य एव कार्यवैचित्र्यसूचित्वा अथयथा इत्यभि-
 प्रावे, तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टा । तथा अणुवादि-
 नोऽप्यणुरप्यन्तरेण स युच्यमानो निरवयवत्वादादि कात्-
 र्त्तैर्न स युज्येत ततः प्रथिमाहपपत्तेरणुमात्रताप्रसङ्गः ।
 अथैकदेशेन स युज्येत तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमव्याकोप
 इति स्वप्नदोष समानएव दोषः । समानत्वाच्च नान्यतरस्मि-
 न्नेव पक्षे उपपन्नोऽप्येवमिति । परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्व-
 पक्षे दोषः' भा० । "सर्वोपेता च तद्दर्शनात्" स्त० । "एकस्यापि
 ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते विचित्रो विकारप्रपञ्च
 इत्युक्तं तत् पुन कथमपुगम्यते विचित्रशक्तियुक्त पर ब्रह्मे-
 ति ?" तदुच्यते सर्वोपेता च तद्दर्शनात् सर्वशक्तियुक्ता च
 परा देवतेत्ववगन्तव्यं कृत ? तद्दर्शनात् तथा हि दर्शयति
 श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्यादेवताया "सर्वकर्मा सर्वकाम
 सर्वमन्त्र, सर्वरस सर्वमिदमभ्यासोऽवावनादर" "सत्त्व-

काम सत्यसङ्कल्प 'य सर्वज्ञः सर्वशक्तिः' "एतस्य वा अक्षरस्य प्रयासने गार्गि । सूर्यावन्ममसौ दृष्टौ तिष्ठत" इत्येव-
 ज्ञातीयका' भा० । "विकरणत्वाच्चेति चेत्तदुक्तम्" सू० । "स्या-
 देतत् विकरणा परा देवता यास्ति शास्त्रम् "अचक्षुष्कमश्रो-
 त्तमवगमन" इत्येवज्ञातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि
 सतो कार्याय प्रभवत् ? देवादयो हि चेतनाः सर्वशक्तियुक्ता
 अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तेषां तेषां का-
 र्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते । कथञ्च "नेति नेतीति" मति
 विद्वत्सर्वविशेषाया देवतायां सर्वशक्तियोग सम्भवेदिति ?
 चेत् यदत्र वक्तव्यं तत् पुरस्तादेवोक्तं, श्रुत्यवगाहप्रभेदे-
 भतिगुण्णी पर ब्रह्म न तर्कावगाहम् न च यथैकस्य सा-
 मर्थ्यं दृष्टं तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति निय-
 मोऽस्तीति । प्रतिविद्वत्सर्वविशेषस्यापि ब्रह्मण सर्व-
 शक्तियोगः सम्भवतोऽपि तदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासे-
 नोक्तमेव । तथा च शास्त्रम् "अप्राणिपादो जवनोपहीता
 पशुस्य चक्षुः स दृष्टोऽत्यर्कः" इत्यकरणस्यापि ब्रह्मण सर्व-
 सामर्थ्यप्रयोगः दर्शयति" भा० । "न प्रयोजनवत्त्वात्" सू० ।
 "अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति, न सखु चेत-
 नः परमात्मे दे जगद्विम्ब विरचयित्तमर्हति कुत ? प्रयो-
 जनवत्त्वात् प्रवृत्तीनाम् । चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारो-
 पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमस्य तावत् प्रवृत्तिमात्म-
 प्रयोजनानुपयोगिनीमारम्भमाणोऽपि किञ्चित् गुरुतरसंरम्भा
 मु, भवति च लोकप्रसिद्धानुवादिनी श्रुति "न वा अरे
 सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियम्भवत्यात्मनस्तु कामामाय सर्वं
 मियम्भवतीति" । गुरुतरसंरम्भा चेय प्रवृत्तियदुद्धावच
 प्रपञ्चं जगद्विम्ब विरचयितव्यम् । यदीयमपि प्रवृत्ति-
 चे तनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिक-
 ल्प्येन परित्यज्यतत् परमात्मन श्रुयमाणं बाध्येत प्रयो-
 जनाभावे वा प्रवृत्तभावोऽपि स्यात् । अथ चेतनोऽपि
 सत्तन्मत्तोऽप्युपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो-
 दृष्टस्तथा परमात्मापि प्रवर्तयित इत्युच्येत, तथा सति
 सर्वस्य परमात्मन श्रुयमाणं बाध्येत तस्मादस्ति चेत्
 भात् सृष्टिरिति" भा० । "लोककणु लोकाकैवल्यम्" सू०
 "सुशब्देनाक्षेपं परिहरति । यथा लोके कस्यचिदाप्रापणस्य
 राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनभि
 सन्वाय केचन जालारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु
 भवन्ति यत्रा चोक्तं सप्रज्ञानादयोऽनभिसन्वाय बाह्य
 किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वतन्त्रं भवति एवमीश्वरस्याप्य-

नपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीला-
 रूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । नहीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरु-
 प्यमाणं न्यायत श्रुतिता वा सम्भवति । न च स्वभावा-
 पत्यं लुयोक्तं गक्यते । यद्यप्यकाकमिय जगद्विम्बविर-
 चना गुरुतरसंरम्भेवायभाति तथापि परमेश्वरस्य चे-
 नैव केवलेयम् अपरिसितगत्तित्यात् । यदि नाम लोके
 लोलास्यपि किञ्चित् सृष्ट्यं प्रयोजनसत्प्रवृत्तं तथापि
 नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनसम्प्रेक्षितं गक्यते अप्राकामताश्रुते ।
 नाप्यप्रवृत्तिरुन्मत्तप्रवृत्तिर्गा सृष्टिश्रुते सर्वस्यश्रुतेव ।
 नचय परमार्थविषया सृष्टिस्तित्युति अविद्याकल्पित
 नामरूपव्यवहारगोचरत्वात् ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपर-
 त्याञ्जैत्ये तदपि न विरक्तव्यम्" भा० । "वैषम्यनैर्हयै न
 सामेक्षत्वात्तथा हि दर्शयति" सू० । "पुनश्च जगत्कल्पादि-
 हेतुत्वमीश्वरस्यास्तिप्यते स्पृष्टानिखननन्यायेन प्रतिज्ञातसा-
 र्थस्य दृष्टीकरणाय । नेश्वरो जगतः कारणस्यपदयते
 कुत ? वैषम्येन एतदप्रसङ्गात् । काश्चिदखननसुखभाजः करो-
 ति देवादीन्, काश्चिदखननदुःखभाजः करोति पशुदीन्,
 काश्चिन् मध्यमभाजो मनुष्यादीन्त्येव विषया सृष्टि वि-
 र्तिमाणस्येश्वरस्य प्रथमजनस्येवरागद्वेषात्ते श्रुतिप्र-
 त्यवधारितसखत्वादीश्वरस्यभावविपरिचोप प्रसज्येत ।
 तथा खञ्जनेरपि जुशुश्रुतं निर्घणत्वमतिक्रूरत्वं
 दुःखयोगविधानात् सर्वप्रजोपसंहरत्याश्च प्रसज्येत ।
 तस्माद् वैषम्यनैर्हयप्रसङ्गाद्देश्वर कारणमित्येव प्राप्ते
 ब्रह्म वैषम्यनैर्हयै नेश्वरस्य प्रसज्येते कस्यात् ? सामेक्ष-
 त्वात् । यदि हि निरपेक्षं केवलं ईश्वरोविषया सृष्टिं
 निर्भिमीत स्यातामेतौ दोषो वैषम्यं नैर्हयश्च । न द
 निरपेक्षस्य निर्मादत्वमस्ति सामेक्षो होश्वरोविषया सृष्टिं
 निर्भिमीते । किमपेक्षत इति चेत्कर्माभर्त्सावपेक्षत इति
 वदाम । अत सृष्ट्यमानप्रापिषर्त्सावपेक्षा विषया
 सृष्टिरिति नायनीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यसदृश-
 व्यं यथा हि पर्जन्यो श्रीह्रियप्रदिसृष्टौ साधारणं
 कारणम्भवति श्रीह्रियवादिष्वस्ये त तत्तद्दीजगताम्येवा
 साधारणानि समर्थाणि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरोदेव
 सत्तुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणम्भवति देवसत्तुष्यादिसृ-
 ष्ट्ये त तत्तद्दीजगताम्येवासाधारणानि कर्माणि कार-
 णानि भवन्ति । एवमीश्वरः सामेक्षत्वात् वैषम्यनैर्हयस्याप्य-
 दुष्यति । अथ पुनरवगम्यते सामेक्ष ईश्वरो नीचमध्य-
 मोत्तमसंसार निर्भिमीते इति । तथा हि दर्शयति

श्रुति 'एष ज्ञेय साधु कर्म कारयति त, यमिथ्योनो-
केभ्य उच्चिनीपते, एष उ एषासाधु कर्म कारयति त,
वसधोलोक निनीपत' इति "पुण्योयै पुण्येन कर्मणा
भवति, पाप पापेनेति" च । सृष्टिरपि प्राणिकर्म-
विशेषापेक्षमेश्वरस्यानुग्रहीतव्यं नियन्हीतव्यञ्च दर्शयति
'ये यथा मा प्रपद्यन्ते तास्तथैव भजान्यहम्' इत्येवञ्जा-
तीयका" भा० । 'न कर्माविभागादिति चेन्नानादि-
त्वात्' सू० । 'सदेव सोऽयमप्यसादीदेकमेवाहितीय-
मिति' प्राक्सृष्टेरविभागावधारणाच्चास्ति कर्म, यद-
पेक्षा विपभा सृष्टि स्यात्, सृष्ट्युत्तरकाल हि शरी-
रादिविभागापेक्षं कर्म। कर्मापेक्ष ईश्वर प्रवर्तता नाम,
प्राक् विभागाद्द्वैचित्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यै
वाद्या सृष्टि प्राप्नोतीति चेन्नैप टोप, अनादित्वाद्
ए सारस्य । भवेदेव दोषोयद्यादिमानयं स सार स्यात्
अनादौ तु संसारे धीजाड्गुरवश्चेत्तेष्वमङ्गावेन कर्मण,
सर्ववैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते । कथ पुनरेतद-
वगम्यते अनादितरेप स सार इति ? अत उत्तर
रुठति" भा० । 'उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च' सू० ।
'उपपद्यते च स सारस्यानादित्वादिमत्त्वे हि संसारस्या-
कृष्णादङ्गतेर्मुक्तानामपि पुन संसारोद्गतिपसङ्ग चक-
ताभ्यागमप्रसङ्गश्च सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमन्तत्वात् ।
न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् । न चानिद्या केवला वैषम्य
कारणम् एकरूपत्वात् । रागादिहेतुशसनान्तिप्रकर्मापेक्षा
त्वपिद्या वैषम्यकरो स्यात् । न च कर्म अनुरेण शरीर
सम्भ्रति, न वा शरीरमन्तरेण कर्म सम्भ्रतीतेतरेतरा
अयदोषप्रसङ्ग 'अनादित्वे तु धीजाड्गुरव्यायेनोपपत्तेर्न-
कश्चिद्दोषो भवति । उपलभ्यते च स सारस्यानादित्वं
श्रुतिसृष्टयो । श्रुतौ तावत् 'अनेन जावेनात्मनेति सगे-
सुखे शरीरमात्मानं ज्ञेयगच्छेन प्राणधारणनिमित्तेना-
भिलषन्नानादि स सार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु
तत प्रागनवधारितं प्राण, स कथं प्राणधारणनिमि-
त्तेन जीवशब्देन सर्वप्रसुखेऽभिलषेत । न च धारयिष्यतो-
त्ततोऽभिलषेत अनागताद्धि सम्बन्धादतीत सम्बन्धोव
जीयान् भवति व्यभिनिष्पन्नत्वात् । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता
यथापर्वसकल्पयदिति" च मन्त्रवर्णं पूर्वकल्पसङ्गाव
दर्शयति । सृष्टावधनादित्वं स सारस्योपलभ्यते । "न
रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा"
इति भगवद्गीता । पुराण्ये चातीतानामनागतानाञ्च काला-

ना न परिमाणमन्तीति स्थापितम्" शङ्करभण्डम् ।
ईश्वरस्य केवलनिमित्तकारणतापन्नोऽपि न्यायवैशेषिका-
नुमितं तत्रैव प्रदाख्यात यथा 'पत्न्युरसामङ्गस्यात्' शा०
सू० । 'इदानीं केषलाविद्यार्त्विश्वरकारणवाद प्रतिधि-
ध्यते । तत्कथंभवस्यते ? । "प्रकृतितत्त्व प्रतिज्ञादृष्टान्तानुप-
रोधात्" "अभिधोऽेगाङ्क" इत्यत्र प्रकृतिभावेनाधिष्ठाहभा-
वेन चोभयस्वभावस्येश्वरस्य स्वयमेवाचार्येण प्रतिष्ठापितत्वात् ।
यदि पुनरविशेषेणेश्वरकारणशतमात्रमिह प्रतिपिध्यते
पञ्चान्तरविरुद्धाद्ग्राह्यताभिर्वाहार' सूत्रकार इत्ये
तदापद्यते । तस्मै'दप्रकृतिरधिष्ठाता केवल निमित्त
कारणमीश्वर इत्येप पन्नो वेदानविहितब्रह्मैकत्वप्रतिपत्त-
त्वाद्यत्वेनात्र प्रतिपिध्यते । सा चैव वेदवाक्येश्वरक-
ल्पनानैकप्रकारा । केचित्तावत्साङ्ख्ययोगव्यापश्रया क-
ल्पयन्ति प्रधानपुरुषयोरधिष्ठाता केषल निमित्तकारण-
मीश्वर' इतरेतरविनच्छणा' प्रधानपुरुषेश्वरा इति ।
साहेश्वरास्तु मन्थले "कार्यकारणयोगविधिदु खान्ता'
पञ्च पदार्था पशुपतिनेश्वरेण पशुपाशविमोक्षायोपदिष्टा ।
पशुपतिरीश्वरोनिमित्तकारणमिति, । तथा वैशेषिका-
दयोऽपि केचित् कश्चित् स्वप्रक्रियानुसारेण निमित्त-
कारणमीश्वर' वक्ष्यन्ति । अत उत्तरसुच्यते । 'पत्न्युर-
सामङ्गस्यादिति' । पत्न्युरेश्वरस्य प्रधानपुरुषयोरधिष्ठा-
तत्वेन जगत्कारणत्वं नोपपद्यते कस्मात् ? व्यसामङ्ग-
स्यात् । कि पुनरसामङ्गस्यम् हेनमध्यमोत्तमभावेन हि
प्राणिभेदान् विदधत ईश्वरस्य रागद्वेषादिदोषप्रसक्तोरस-
दादिदनीश्वरत्व प्रमज्येत । प्राणिकर्मापेक्षत्वाददोष
इति चेन्न कर्महरयो प्रत्यर्पप्रवर्तयित्वे इतरेतरा-
अयदोषप्रसङ्गात् । अनादित्वादिति चेन्न वर्तमान
कालवदतीतेष्वपि कालेष्वितरेतराश्रयदोषादिविशेषादश्व-
परस्परान्यायापत्तेः । अपि च प्रवर्तमानजगदोषा इति
न्यायवित् समय । न हि कश्चिददोषप्रयुक्त पराधे
स्वार्थे वा प्रवर्तमानो दृश्यते स्वार्थप्रयुक्त एव च सर्वो-
जन परार्थेऽपि प्रवर्तत इत्येवमप्यसामङ्गस्यम् । स्वा-
र्थकत्वादीश्वरस्यानोत्पत्तप्रसङ्गात् । पुरुषविशेषत्वान्यु-
पगमाञ्चेश्वरस्य पुरुषता चोदासीत्याभ्युपगमादसामङ्गस्यम्"
भा० । 'सम्बन्धात्तुपपत्तेश्च' सू० । 'पुनरस्यसामङ्गस्यमेव
न हि प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त ईश्वरोऽन्तरेण सम्बन्धा
प्रधानपुरुषयोरीयता । न तावत् सयोगसत्त्वण' सम्बन्ध'
सम्भवति प्रधानपुरुषेश्वराया सर्वगतत्वात् निरवयवत्वाच्च ।

नापि समवायलक्षण, आश्रयाश्रयिभावानिरूपणात् ।
 नाश्रय कश्चित् कार्यगम्य सम्बन्ध शक्यते कल्पयितुं,
 कार्यकारणभावस्यैवाद्यासिद्धत्वात् । ब्रह्मादिनां कथ-
 मिति चेत् न तस्य तादात्म्यलक्षणसम्बन्धोपपत्तेः । अपि
 चागमबलेन ब्रह्मादीनां कारणादिसरूप निरूपयति भाष-
 यन्तस्य यथादृष्ट सर्वसंभ्युपगन्तव्यम् । परस्य तु दृष्टा-
 न्तबलेन कारणादिसरूप निरूपयतोयथादृष्टमेव
 सर्वसंभ्युपगन्तव्यमित्ययमस्यतिशय । परस्यापि सर्वज्ञ-
 प्रणीतागमसङ्गावात् समानमागमबलमिति चेन्न इतरेत-
 नाश्रयप्रसङ्गात् आगममन्वयत्वात् सर्वज्ञसिद्धिं सर्वज्ञप्रत्यया-
 ज्ञागमसिद्धिरिति । तस्मात्तदुपपत्त्या साङ्ख्ययोगवादिभाषी-
 श्वरकल्पना । एवमन्यास्वप्नि वेदबाह्यास्वीश्वरकल्पनाश्च यथा-
 सम्बन्धमसामञ्जस्य योजयितव्यम्"भा० । "अधिष्ठानात्तुपप-
 त्तेश्च"छ० । "इतथात्तुपपत्तिस्वार्थिकपरिकल्पितस्येश्वरस्य ।
 स हि परिकल्पमानः कुम्भकार इव शब्दादीनि प्रधाना-
 दीनि अधिष्ठाय प्रवर्तयेत् न चैवमुपपद्यते । नह्यमत्यर्थं
 रूपादिहीनञ्च प्रधानमीश्वरस्याधिष्ठेन्न सम्भवति शब्दादिर्व-
 लक्षणात्"भा० । "करणवञ्चेन्न भोगादिभ्य"छ० । "स्वा-
 देतत् यथा करणपाम सञ्जुरादिकमपत्यञ्च रूमादिहीनञ्च
 पुरुषोऽधितिष्ठत्वेन प्रधानमपीश्वरोऽविद्यास्यतीति, तथापि
 नोपपद्यते भोगादिदर्शनादि करणपामस्याधितत्वं ग-
 म्यते न चात्तु भोगादयो दृश्यन्ते । करणपामसाम्ये चा-
 स्युपगम्यमाने सकारिणामिनेश्वरस्यापि भोगादयः प्रस-
 ज्येरन् । अन्यथा वा सूत्रद्वय व्याख्यायते । "अधि-
 ष्ठानात्तुपपत्तेश्च" । इतथात्तुपपत्तिस्वार्थिकपरिकल्पितस्ये-
 श्वरस्य साधिष्ठानो हि लोके सयरोरोराजा राष्ट्रस्येश्व-
 रोदृश्यते न निरधिष्ठान, अतश्च तद्दृष्टान्तवशेनादृष्टमीश्वर
 कल्पयितुमिच्छत ईश्वरस्यापि किञ्चित्शरीर कारणा-
 यतन वर्णयितव्यं स्यात् न च तदर्थंयितुं शक्यते सूक्ष्म-
 त्तरकालभावित्वात् शरीरस्य प्राक्कृष्टेस्तदुपपत्तेः ।
 निरधिष्ठानत्वे चेश्वरस्य प्रवर्तमानत्वात्तुपपत्ति एव लोके
 दृष्टत्वात् । "करणवञ्चेन्न भोगादिभ्य"छ० । "अथ लोकदर्श-
 नात्तुसारेणेश्वरस्यापि किञ्चित्करणानामायतन शरीर कामेन
 कल्पते एवमपि नोपपद्यते सयरीरत्वे हि सति ससा-
 रिषद्भोगादिप्रसङ्गादीश्वरस्याप्यनीश्वरत्व प्रसज्येत"भा० ।
 "अन्तश्चमसर्वज्ञता या"छ० । "इतथात्तुपपत्तिस्वार्थिकप-
 रिकल्पितस्येश्वरस्य । स हि सर्वज्ञस्यैवस्युपगम्यते अन्यन्तश्च
 अन्यन्तञ्च प्रधानं अन्यन्ताश्च पुरषामिथोभिन्ना अभ्युप-

गम्यन्ते । तत्र सर्वज्ञेनेश्वरेण प्रधानस्य पुरुषाणां भा-
 त्तमस्येयत्ता परिच्छिद्येत वा न वा परिच्छिद्येत, उभय-
 र्थापि दोषोऽनुपपन्न एव । कथं? पूर्वसिद्धिस्तान्दिकले इदसा-
 परिच्छिन्न वस्तु घटादिशब्दानवत् दृष्टं तदा प्रधानपुरु-
 षेश्वरत्वयमपीयत्तापरिच्छिन्नत्वादन्वयत् स्यात् । पुरुषापरि-
 भाषणं तान्तु प्रधानपुरुषेश्वरत्वयोरूपेण परिच्छिन्नं, सर्व
 परिभाषणमपि तद्गुणतमीश्वरेण परिच्छिद्येतेति । पुरु-
 षगता च सङ्गासङ्ख्या । ततश्चेयत्तापरिच्छिन्नानां ये सं-
 सारान्मुच्यन्ते तेषां ससारोऽन्वयान् ससारित्वञ्च तेषाम-
 न्वयत् । एवमितरेष्वपि क्रमेण सूच्यमानेषु ससारित्वस्य
 चान्वयत्वं स्यात् । प्रधानञ्च सविकार पुरुषार्थमीश्वर
 स्याधिष्ठेय ससारत्वेनाभिमत तच्छून्यतायामीश्वर विभक्ति-
 त्वेति? किं विषये वा सर्वज्ञेनेश्वरे तेषां स्याताम् ? । प्रधानपु-
 र्येश्वराणां चैवमन्वयत्वे सति, आदिमन्त्रप्रसङ्गः आदान
 वक्ष्ये च शून्यत्वादप्रसङ्गः । अथ वा भूदेन दोष इत्युत्तरमि-
 क्तयोऽभ्युपगम्यते न प्रधानस्य पुरुषाणांमात्मनोरेवसंश्रयेण
 परिच्छिद्यत इति । तत्र ईश्वरस्य सर्वज्ञताभ्युपगमनां
 निरपरो दोष प्रसज्येत । तस्मादप्यसङ्गतस्वार्थिकपरि-
 कल्पितेश्वरकारणवाद" ।

ईश्वरकारणतादात्म्याय अचेतनप्रधानकारणवाद
 अशुभमपि शा०छ०भाष्यो । यथा "रचनात्तुपपत्ते
 नात्तुमानम्"छ० । "तत्र साङ्ख्यग्रामन्यन्ते यथा घटय
 रायादयो भेदादृष्टात्मकतयान्वीयमाना दृष्टात्मकसामान्य
 पूर्वका लोके दृष्टा तथा सर्वे एव बाह्याध्या-
 त्तिका भेदा सुखदुःखमोहात्मकतयाऽन्वीयमाना
 सुखदुःखमोहात्मकसामान्यपूर्वका भवितुमर्हन्ति । वस्तु
 सुखदुःखमोहात्मक सामान्यं तत् खिगुण प्रधानं अद-
 रचेतन चेतनस्य पुरुषस्यार्थं साधयितुं प्रवृत्त स
 भाषणेदेनैव विहितो विकारात्मना विवर्तते इति । तथा
 परिभाषादिभिरपि सिद्धेनैव प्रधानमनुमिति ।
 तत्र वदाम यदि दृष्टान्तबलेनैवतस्मिन्कल्पयते नाचेतनं लोके
 चेतनमधिष्ठितं त्वुत्तन्निश्चिद्विद्येत्पुरुषार्थनिर्वर्त-
 नसमर्थान् विकारान् विरचयत् दृष्टम् । तेषाम्-
 सादृश्यतासमविकारगुणत्वादयो हि लोके प्रमात्रज्ञ
 शिल्पिभिर्यथाकालं सुखदुःखमात्रपरिविकारयोन्वा रवि
 ता दृश्यन्ते तथेदं जगदक्षिणं पृथिव्यादि नामा
 कर्मफलभोगयोग्यं बाह्यमाध्यात्मिकञ्च शरीरादि नामा-
 ज्ञानमित्यत प्रतिनियतावयवविन्याससनेककर्मफलानुपग-

विधान दृश्यमान प्रज्ञावद्भिः सम्भाविततमं शित्त्वि-
भिर्भनसाध्यालोचयितुमशक्यं सत् कथमचेतनं प्रधानं
रचयेत् ? लोपपापायादिष्वदृष्टत्वात् । मृदादिपुंषि कुम्भ-
काराद्यधिष्ठितेषु विशिष्टाकाररचना दृश्यते तद्वत् प्रधा-
नस्यापि चेतनान्तराधिष्ठितत्वप्रसङ्गः । न च मृदाद्युपा-
दानस्वरूपव्याप्ययेणैव धर्मैश्च मूलकारणमयधारणीय
न चाज्ञकुम्भकारादिव्यप्राप्तयेति किञ्चिन्नियासकमस्ति न
चैव सति किञ्चिद्विरुध्यते मल्युत श्रुतिरनुमदज्ञाने चे-
तनकारणतासमर्पणात् । अतोरचनानुपपत्तेश्च हेतो-
र्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्यमभवति । अन्यथाद्य-
नुपपत्तेश्चेति चगद्भेन हेतोरधिष्ठिं समुच्चिनोति । नहि
वाङ्मनाध्यात्मिकाना भेदाना सुखदुःखमोहात्मकतयाऽ-
न्य उपपद्यते सुखादीनाञ्चान्तरत्वप्रतीतेः, यद्वादी-
नाञ्चातद्रूपत्वप्रतीतेः, तन्निमित्तत्वप्रतीतेश्च यद्वाद्यवि-
शेषेऽपि च भावनापिशेषात् सुखादिविशेषोपलब्धे ।
तथा परिमिताना भेदाना गूलाङ्गुरादीना समर्ग-
पूर्वकत्वं दृष्ट्वा वाङ्मनाध्यात्मिकाना भेदाना परिमितत्वात्
स समर्गपूर्वकत्वमनुमानस्य सत्त्वराजसमसामपि संसर्ग-
पुंशुं कल्पप्रसङ्गं परिमितत्वावियेषात् । कार्यकारण
भावस्तु प्रेक्षापूर्वकनिर्मिताना ययनासनादीना दृष्ट इति
न कार्यकारणभावाद्वाङ्मनाध्यात्मिकाना भेदानामचेतन
पूर्वकत्वं शक्यं कल्पयितुम् भा० । “प्रवृत्तेश्च” सू० ।
“धातान्नावदिय रचना तत्सिद्धयथा या प्रवृत्ति सास्या
वस्थानात् प्रच्युति सत्त्वराजसमसामङ्गाद्विरूपामपत्ति-
विशिष्टकार्याभिमुखप्रवृत्तिर्वा सापि नाचेतनस्य प्रधानस्य
स्वतन्त्रस्योपपद्यते मृदादिपुंशुर्दानादृषादिषु च । न हि
मृदादयोरथादयो वा स्वयमचेतना सन्तश्चेतनै कृत्वा-
मादिभिरथादिभिर्कार्वाऽनधिष्ठिता विशिष्टकार्याभिमुख
प्रवृत्तयो दृश्यन्ते । दृष्ट्वाद्वादिषु । अत प्रवृ-
त्त्यनुपपत्तेरपि हेतोर्नाचेतनं जगत्कारणमनुमातव्य-
मभवति । ननु चेतनस्यापि प्रवृत्ति केवलस्य न दृष्टा
सत्यमेतत्तथापि चेतनस्युक्तस्य रथादेरचेतनस्य प्रवृत्ति
दृष्ट्वा नत्वचेतनस्युक्तस्य चेतनस्य प्रवृत्तिर्दृष्टा । कि
उत्तरत्वं युक्तं यस्मिन् प्रवृत्तिर्दृष्टा तस्य मेल्युत यत्स्युक्तस्य
दृष्टा तस्यैव चेति । ननु यस्मिन् दृश्यते प्रवृत्तिस्तस्यैव
चेति युक्तम् उभयो प्रत्यक्षत्वात् ननु प्रवृत्त्याश्रयत्वेन
केवलस्ये तनोरथादिनृत्पुल्लवः प्रवृत्त्याश्रयदेहादिमयुक्त
स्यैव तु चेतनस्य सद्भावसिद्धे केवलाचेतनरथादिर्दृष्ट-

कथं जीवहेतुस्य दृष्टमिति । अतएव प्रयत्ने देहे सति
चैतन्यदर्शनादसति तददर्शनात् देहस्यैव चैतन्यमपी-
ति लौकायतिका मतिपत्रा । तथादचेतनस्यैव प्रवृ-
त्तिरिति । तत्राभिधीयते न ज्ञमो यस्मिन्नचेतने प्रवृत्ति-
र्दृश्यते न तस्य सेति भयति तु तस्यैव सा सापि चेतनाङ्गव-
तीति ज्ञम । तद्भावे भावात्तदभावे चाभावात् यथा का-
ण्ठदिव्यपाश्रयाणि दाहप्रकाशादिवक्षणा विक्रियानुपलब्ध-
मानापि केवले वचने ज्वलनादेव भवति तत्संयोगे
दर्शनात्तद्वियोगे चादर्शनात्तद्वत् । लौकायतिकानाम-
पि चेतनस्य देहोऽचेतनः रथादीना प्रवर्तकोदृष्टव्यवि-
प्रतिपिङ्ग चेतनस्य प्रवर्तकत्वम् । ननु तत्र देहादिषु युक्त्या
यात्मनोविज्ञानस्वरूपमात्रव्यतिरेकेण प्रवृत्त्यनुपपत्तेरनु-
पपन्नं प्रवृत्तकत्वमिति चेन्न अयस्कान्तवद्रूपदिशश्च
प्रवृत्तिरहितस्यापि प्रवर्तकत्वोपपत्ते यथाऽयस्कान्तोमणि-
स्यं प्रवृत्तिरहितोऽपि अयसः प्रवर्तको भवति यथा
च रूपादयो विषया स्वयं प्रवृत्तिरहिता अपि चक्षुरा-
दीना प्रवर्तका भवन्त्येवं प्रवृत्तिरहितोऽपीश्वरः सर्वगतः
सर्वात्मा सर्वज्ञ सर्वशक्तिश्च सन् सर्वं प्रवृत्तयेदित्यु-
पपन्नम् । एकत्वात् प्रवृत्त्याभावे प्रवृत्तकत्वानुपपत्तिरिति
चेन्न अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपमायावेशवशेनासद्वत्
प्रत्युक्तत्वात् । तथात् सम्भवति प्रवृत्ति सर्वज्ञ-
कारणत्वे न त्वचेतनकारणत्वे” भा० । “पयोस्त्व वञ्चेत्त-
त्वापि” सू० । “स्यादेतत् यथा क्षीरमचेतनं स्वभावेनैव वत्-
सविष्टये प्रवृत्तं ते यथा च जलमचेतनं स्वभावेनैव लोको-
पकाराय सन्तते एवं प्रधानमयचेतनं स्वभावेनैव सुरुपायं
सिद्धये प्रवृत्तिष्यत इति । नैतत् साधुच्यते, यत्सत्तापि
पयोस्तु नोचेतनाधिष्ठितयोरेव प्रवृत्तिरित्यनुसिद्धीमहे उ-
भयवादिप्रसिद्धे रथादावचेतने केवले प्रवृत्त्यदर्शनात् ।
शास्त्रञ्च “योऽशु तिष्ठन्नज्ञोन्मत्तोयोऽपोन्मत्तोयमवति”
“एतस्य वा अक्षरस्य प्रयासने गार्गी । प्रास्थोऽन्या नया-
स्यन्दन्वे” इत्येवङ्गातीयक समस्तस्य लोकोपरिष्फण्डितसे-
दराधिष्ठितता श्रावयति । तस्मात् साध्यपक्षमिचिप्रत्यात्
पयोऽस्तु वदित्यनुपन्यास । चेतनायाश्च धर्मो ह्येनेच्छया
पयस प्रवृत्तकत्वोपपत्तेः वत्त्वचूपपेन च पयस व्याप्यमा-
यत्वात् । नवास्तु नोऽप्यत्वत्तमनेक्षा निम्नप्रत्यायमेवत्वा-
त् सान्द्रस्य । चेतनापेक्षेत्तन्तु सर्वतोपदर्शितम् । “उप-
संहारदयं भावेति चेन्न क्षीरद्वीपत्वं” तु बाह्यमि-
त्तनिरपेक्षमपि स्वाययं कार्यं भवतीत्येतत्सोक्तद्वया वि

दमित यास्त्रेच्छा पुन सर्वत्रैश्वर्यापेक्षत्वमापद्रमान
न पराणुदत्ते भा० । “अतिरेकानवस्थितेषामेन-
त्वात्”सू० । “साहुदाना लयोर्युष्णा साय्येनापतिवमानाः
प्रधान न तद्भृतिरेकेण प्रधानस्य पूर्वर्त्तक निवर्त्तक वा
किञ्चिद्भाह्नमपेक्ष्यमवस्थितमस्ति पुरुषस्तूदासीनो न पूर्व-
र्त्तको न निवर्त्तक इत्यतोऽनपेक्ष प्रधानं च नपेक्षत्वाच्च
कटाक्षित् प्रधानमहदाद्याकारेण परिणमते अदाविन्न प
रिणमते इत्येतदुक्तम् । ईश्वरस्य तु सर्वज्ञत्वात् सर्वज्ञस्ति
त्वान्महामायित्वाच्च प्रवृत्त्यप्रवृत्तौ न विरुध्येते” भा० “अ-
न्यथाभावाच्च न त्थादित्वत्”सू० । “स्युदेतत् यथा त्था-
पक्षबोदकादि निमित्तान्तरनिरपेक्ष स्वभावादेव क्षीराद्या-
कारेण परिणमते एव प्रधानमपि महदाद्याकारेण परिण
स्युदेति । कथञ्च निमित्तान्तरनिरपेक्ष त्थादीति गम्यते
निमित्तान्तरानुपलम्भात् । यदि हि किञ्चिन्निमित्तान्तरानु-
पलभेमहि ततो यथाकाम तेन तेन निमित्तेन त्थाद्यु-
पादाय क्षीर सम्पादयेमहि न तु सम्पादवामहे । तस्मात्
स्वाभाविकसृष्ट्यादे परिणाम तथा प्रधानस्युपि स्युदिति ।
अत्रोच्यते । भवेत्सृष्ट्यादित् प्रधानस्य स्वाभाविक परि-
णामो यदि त्थादेरपि स्वाभाविक परिणामोऽभ्युपगम्यते
न स्वभ्युपगम्यते निमित्तान्तरानुपलम्भेः कथं निमित्तान्-
न्तरानुपलम्भे अन्वत्वाभावात् धेत्वैव हेतुपुक्तं त्थादि
क्षीरोभवति न प्रह्रीषममहदाद्युपयुक्तं वा यदि हि
निर्मित्तमेतत् स्यात् धेतुशरीरसम्बन्धादन्यत्वापि
त्थादि क्षीरोभवेत् । न च यथाकाम नरैर्न यत्न
सम्पादयित्स्मित्येतावता निर्निमित्तता सम्भवति, भवति कि-
ञ्चित् कार्यं मानुषसम्पाद्यं किञ्चिद्वैवस्यमाद्यम् । मनुष्या
अपि च यत्नवन्त्येवोचितेनोपायेन त्थाद्युपादाय क्षीर
सम्पादयित् प्रभूत हि क्षीर कामयमाना प्रभूत वास
धेतुश्चारयन्ति ततश्च प्रभूत क्षीर लभन्ते । तस्मान्न त्था-
दित्वत् स्वाभाविक प्रधानस्य परिणामः”भा० । “अभ्युप-
गमेऽप्यर्थोभावात्”सू० । “स्वाभाविको प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न-
भवतीति स्थापितम् । अथापि माम भवत् अह्नामनु-
रुध्यमाना स्वाभाविकीमेव प्रधानस्य प्रवृत्तिमभ्युपगच्छे-
म तथापि दोषोऽनुपगम्येतैव कुत ? अर्थाभावात् यदि
तामत् स्वाभाविकी प्रधानस्य प्रवृत्तिर्न किञ्चिदन्यदपेक्षते
इत्युच्येत ततो यथैव सङ्कारि किञ्चिदापेक्षते एव प्रयो-
जनमपि किञ्चिदापेक्ष्यत इत्यतः प्रधानं पुरुषस्याप्य
साधयितुं प्रवर्त्तते इतीयं प्रतिज्ञा हीयेत । इ यदि-

ब्रूयात् सङ्कार्येप केवलं नामेच्छते न प्रयोजनमपि
तथापि प्रधानप्रवृत्ते प्रयोजनं विवेक्तव्यं भोगोवा स्यात्
दपयर्गो वा उभय वेति । भोगयेत् कोऽभोगोऽनाधेयति
शयस्य भोगो भवेत् अनिर्भोजप्रसङ्गश्च । अदर्शनेत्
प्रागपि प्रवृत्तेरपयर्गस्य सिद्धत्वात् प्रवृत्तिरनपेक्षा स्यात्
शब्दाद्यनुपलम्भप्रसङ्गश्च । उभयार्थताभ्युपगमेऽपि भोक्त-
व्याना प्रधानमात्पाणामानन्त्यादनिर्भोजप्रसङ्ग एव । न
चौत्सुक्यनिवृत्त्यथा प्रवृत्तिः, न हि प्रधानस्याचेतनस्यौ
तत्सुक्यं सम्भवति न च पुरुषस्य निर्भलस्य, इदृशकं
सर्गगत्तं वैयर्थ्यं भयाञ्जेत् प्रवृत्तिरहितं इदृगम्भुत्सुर्दम्
सर्गगत्युच्छेदात् सञ्चारानुच्छेदादनिर्भोजप्रसङ्ग एव
तस्मात् प्रधानस्य पुरुषार्था प्रवृत्तिरित्येतदुक्तम् भा० ।
“उरुपाशस्यदिति चेत्तथापि”सू० । “स्युदेतत् यथा कश्चित्
पुरुषो इदृशकिसम्पन्न इदृगकिञ्चित्प्रेतन्मन्वमधिष्ठाय पूर्वर्त्त-
यति यथा वाऽयस्कान्तोमणि स्वयमपूर्वर्त्तमानोऽप्यय पु-
र्वर्त्तत्यैव पुरुष प्रधानं पूर्वर्त्तयित्सीतीति तद्वानुपगम्येन
एव प्रत्यपस्थानम् । अत्रोच्यते तथापि नैव दोषावि-
र्त्तोऽस्ति । अभ्युपेतज्ञान तावद्विषयं व्यापयति, प्रधानस्य
स्वतन्त्रस्य मुह्यत्तयभ्युपगमात् पुरुषस्य च पूर्वर्त्तकत्वानभ्यु-
पगमात् । कथञ्चोटासीन पुरुष प्रधानं पूर्वर्त्तवत् ।
पशुरपि ह्यन्व पुरुष वागादिभिः पूर्वर्त्तयति नैव पुरु-
षस्य कश्चित् पूर्वर्त्तनव्यापारोऽस्ति निष्क्रियस्वाधिर्गुण-
त्वाच्च । नाप्यस्त्वान्तयत् सञ्चिधिमालेण पूर्वर्त्तयेत् सञ्चि-
धिनिस्तत्वेन प्रवृत्तिमित्यतःपुसङ्गात् । अयस्कान्तस्य
कामित्वं सञ्चिधिरस्ति स्वव्यापारसञ्चिधिपरिभारजाना-
द्यपेक्षा चास्यास्त्यनुपगम्यास्य उरुपाशस्यदिति । तथा
प्रधानस्युपेतन्यात् पुरुषे चोटासीन्यात् ततोयथा च
तयो सम्बन्धुरभावात् सम्बन्धानुपपत्तिः । योस्यता
निमित्ते सम्बन्धे योस्यतात्सुच्छेदादनिर्भोजप्रसङ्ग । पूर्व-
वञ्चेहाप्यर्थोभावे विकल्पयितव्यं । परमात्मनस्य स्वरूप
व्यपात्रयमोदासीन्य सायाव्यपात्रयञ्च पूर्वर्त्तकत्वमित्युक्त-
यच्च भा० । “अङ्गित्वात्तुपपत्तेश्च”सू० । इतश्च न प्रधानस्य
प्रवृत्तिरवकल्पते यदि सत्त्वजन्तमसामन्त्योऽन्येष्टप्रधानमाव-
धत् इष्टव्यं साय्येन स्वरूपसात्त्विकवत्स्यात् न प्रधानस्य
तस्यामवस्यायामनेत्स्वरूपपाया स्वरूपप्रकाशमयात् पर-
स्पर प्रत्यङ्गाङ्गित्वात्तुपपत्तेः । बाह्यस्य च कस्यचित् कौम-
यित्तरभावाद्गुणवैयर्थ्यनिमित्तो महदाद्युत्पादो न स्यात्
भा० । “अन्यथातुमितौ च प्रवृत्तिवियोगात्”सू० । अथापि

प्रान्त् अन्यथा वयमनुमिमोमे यथा नावमनन्तरो टोप
 प्रसज्येन । नह्यनपेनस्वभावा कृष्टम्याथास्त्रान्निर्गुणा
 व्यथुपगम्यन्ते प्रमाणाभावात् । काव्ये धर्मेन तु गु-
 गाना स्वभावोऽभ्युपगम्यते यथा यथा कार्यात्पाट
 उपपद्यते तथा तथैतेषा स्वभावोऽभ्युपगम्यन्त्ये । चन
 गुणवृत्तमिति चाख्यभ्युपगमः । तस्मात् मास्यावम्यावा-
 नपि वैषम्योपगमयोम्या एव गुणा अतिष्ठन् इति ।
 एवमपि प्रधानम् चगक्तिवियोगात् स्वभावानुपपत्तादय-
 र्धोक्ता टोपा सादरस्था एव । चगक्तिमपि त्वनुमिमान-
 पुतिगादित्वात्त्रिषर्चेत चेतनमेकमनेकपुत्रद्वयं जगत उपा-
 टानमिति ब्रह्मवाटप्रसङ्गात् । वैषम्योपगमयोग्या अपि
 गुणा मास्यावम्याया निमित्तभावान्नेष वैषम्य भजेरनु
 भजमाना या निमित्तभावाविशेषात् सर्वदेव वैषम्य भजे-
 रन्विति प्रसज्येत एवावमनन्तरोऽपि टोप ” भाष्यम् ।

वेदान्तिपक्षपरिशुद्धौ साङ्ख्यद्वयद्वयवित्तोपनिराकरण-
 मपि तत्रैव यथा “नन्योपनिपदानामप्यसमङ्गसमेव टर्गन
 तथ्यतापकवोर्जात्तन्त्रभाषानभ्युपगमात् एक हि ब्रह्म
 सर्वज्ञक सर्वस्य पुपञ्चस्य कारणमभ्युपगच्छतामे-
 कधैरात्मनोविशेषौ तथ्यतापकौ न ज्ञात्तन्त्रभूतागिन्यभ्युप-
 गमन्त्ये स्यात् । यदि चेतौ तथ्यतापकावेकमात्मनो
 विशेषौ स्याता स ताभ्यान्तथ्यतापकाभ्या न निर्मुच्येत
 इति तापोपगमन्त्ये सम्यग्दर्शनमुपदिगच्छास्मनत्रेक
 स्यात् । नह्यौष्णप्रपकाशधर्मकस्य प्रदोपस्य रदशस्य-
 सैष ताभ्यां निर्मोच उपपद्यते । योऽपि जनो वि-
 तरङ्गकेनाद्युपन्यासस्तत्वापि जलात्मन एकस्य योच्या
 टयो विशेषा चाविर्भाषतिरोभावरूपेण नित्या एवेति सभा-
 नी जलात्मनो योच्यादिभिरनिर्मोच । पुमिदशय तथ
 तापकयोर्जात्तन्त्रभाषो लोके । तथा हि अर्थे चा-
 र्थान्योन्यमिच्छी लक्ष्यते अद्यर्धिन सनोऽन्योऽर्थोन
 स्यात् यस्यार्धिनो दहिपयकमर्थित स तस्यार्थोनिवसिद्ध
 रयेति तस्य तद्विषयमर्थित न स्यात् । यथा पुकागा-
 त्मन प्रदोपस्य पुकागास्त्रोऽर्थो निवसिद्ध एवेति न तस्य
 तद्विषयमर्थितमवति अत्रापि ह्युपार्थिनोऽर्थित स्या-
 टिति । तथाचस्यार्थित्य न स्यात् यदि स्यात् सार्थित्यमेव
 स्यात् न चैतदिति । सत्यन्विगच्छी ऐतावर्थी चार्थोति
 इत्येव सम्वन्धिनो सम्वन्ध स्याद्वैकसैष । तस्माद्भिन्नावे-
 तावर्थाधिनी । तथाऽनर्थाधिनावपि । अर्धिनोऽनुबूल-
 षोऽर्थ, पुतिक्कचोऽनर्थ, ताभ्यामेक पर्यन्तेषोभाभ्या

सम्बध्यते तत्राप्रमात्यादियन्ताङ्ग्यन्ताज्ञानधर्मोभा-
 यथावनर्त एवेति तापक स उच्यते । तथ्यस्तु पुरुषोय
 एक पर्यायेषोभाभ्या सम्बध्यत इति तथोक्त्यन्ताप-
 कभावानुपपत्ते । भवेदेव टोपो यद्येकात्मतायान्तथ्यताप-
 कावन्योन्यस्य विषयविषयिभाव प्रतिपद्येयाता नत्ये-
 टान्त एकत्वादेव । न ह्यग्निरेक सद्भात्मानन्दहृति प्र-
 कागयति वा सत्यथौष्णप्रपकाशात्त्रिधर्मभेदे परिणामित्ये
 च किञ्च कूटस्ये ब्रह्मण्येकस्मिन्तथ्यतापकभाव सम्भवेत्
 क पुनरयन्तथ्यतापकभाव स्यादिति उच्यते किं न पश्य-
 मि ? कर्मभूतो जीवदेहस्तथ्य तापक षवितेति । ननु
 तन्निर्नाम दु स सा चेतयितुर्नाचेतनस्य देहस्य यदि हि
 देहस्यैव तन्नि स्यादेहनाशे स्वयमेव नश्यतीति तत्राशय-
 साधन नैषितव्य स्यादिति । उच्यते देहाभावे हि केव-
 लस्य चेतनस्य तन्निर्न टटा न च त्वयापि तन्निर्नाम विक्रिया
 चेतयितु केवलस्येष्यते । नापि देहचेतनयोः संहतत्वस्
 अगुड्यादितोपप्रसङ्गात् । न च तन्नेरेव तन्निमस्युपगच्छ-
 षीति कथं तथापि तथ्यतापकभाव । सत्य तथ्य तापक
 रज एवेति चेन्न ताभ्याञ्चेतनस्य संहतत्वानुपपत्ते । स-
 त्नादुरोधिन्ताञ्चेतनोऽपि तथ्यत इवेति चेत् परमार्थवस्तुहि
 नैव तथ्यत इत्यापतति इवगच्छप्रयोगात् न चेत्यते नेध-
 गच्छटोपाय । नहि हुण्डुभ सपे इवेत्येतावता सविषो
 भवति, सर्पो वा हुण्डुभ इवेत्येतावता निर्विषो भवति ।
 अतथाविद्यास्तोऽयन्तथ्यतापकभावो न पारमार्थिक इत्य-
 भ्युपगमन्त्यमिति । नैव सति यमापि किञ्चिद् व्यति । अथ
 पारमार्थिकमेव चेतनस्य तथ्यत्वमभ्युपगच्छ मि तथैव सुतराम-
 निर्मोच प्रसज्येत नित्यत्वाभ्युपगमाच्च तापकस्य तथ्यताप-
 कयन्तोर्निवत्येऽपि सनिमित्तमयोगामेत्तत्वापत्ते मयोगनि
 मित्तादर्गनन्निवृत्तायात्यनिक मयोगोपरम ततथात्यनिको
 मोच उपपन्न इति चेन्न अदर्गनस्य तमसो नित्यत्वाभ्युपग-
 मात् गुणानाञ्चोद्भवाभिभवयोरनियतत्वादनियत मयोग
 निमित्तोपरम इति, वियोगस्याप्यनियतत्वात् साङ्ख्य
 स्वैदान्निर्मोचोऽपरिहार्य स्यात् । योपनिपटस्य त्वा-
 त्कत्वाभ्युपगमादेकस्य च विषयविषयिभादानुपपत्तेर्निकार-
 भेदस्य च धारारम्भणमाद्वत्यश्वषादनिसर्वैवागुडा स्पष्टेऽपि
 नोपजायते । व्यहारे तु यत्क यग टस्यतापकभासास्तक
 तस्य स इति न नोटयितव्य परिहर्त्तव्यो वा भवति” ।

“प्रधानकारणनाटो निराकृत परमाणुवारण
 वाट इदानी निराकृतव्य । तत्रादौ तावदोऽपुका

प्रायत्ने कर्तृत्वे नोपपद्यते । नैव टोय' । परायत्नेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जोष कर्त्तृत्वं हि तमीश्वर कारयति । अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्येदानीं कारयति, पूर्वतरञ्च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् संसारस्थानवद्यम् । कथं पुनरवस्थिते क्षतप्रयत्नापेक्षे ईश्वर इति ? विहितप्रतिपिडावैयर्थ्यादित्य दन्याह । एवं हि "स्वर्गकामो यजेत ब्राह्मणो न हन्त्वय' इत्येवजातीयकस्य विहितस्य प्रतिविहितस्य चावैयर्थ्ये भवति अन्यथा तदनर्थक स्यात् ईश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्निवृत्त्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वाज्जोषस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन ससृजेत्, प्रति-सिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्य वेदस्यास्तमित्यात् । ईश्वरस्य चान्तन्त्रापेक्ष्यत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वेद्यं तथा देवकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषपसङ्ग-शेलेषु जातीयकदोषजातभाटिपहणेन दर्शयति" भा० ।

ईश्वरसाध्यमते तु ईश्वराधिष्ठितप्रधानस्य जगत्कर्तृत्व तत्रेश्वरप्रसादाद्योगसिद्धितत्त्वरूपादिक पातङ्गसूत्र-भाष्यविवरणेषु दर्शितं यथा ।

"किमेतस्माद्देशासन्नतर समाधिर्भवति अथास्य लाभे किं भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो ? न वेति" भा०

"ईश्वरप्रणिधानाहा" सू० २३ । "प्रणिधानाङ्गिकविशेषादाय जिंतेईश्वरस्तमनुग्रहात्त्वमिध्यानमात्रेण तदभिध्यानमात्रा-दपि योगिन आसन्नतर समाधिर्लाभ फलञ्च भवतीति" भा० २३ । अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त कोऽयमीश्वरोनामेति ? भा० । "लोकैर्कर्मविपाकाशयैरपरारुष्ट पुरुषविशेष ईश्वर" सू० २४ । "अविद्यादय क्लेशा । कुशालाऽकुशलाणि कर्माणि । तत्फल त्रिपाक । तदतयुष्णा वासना ध्यायया । ते च मनसि वर्त्तमाना पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोक्तेति । यथा जय पराजयोश्च योद्धृषु वर्त्तमान स्वामिनि व्यपदिश्यते । योद्धनेन भोगेनाऽपरारुष्ट स पुरुषविशेष ईश्वर । कैवल्य प्राप्तास्तर्हि सन्नि च वक्ष्य केवलिन ? ते हि त्वीणि बन्धनामि हित्वा कैवल्य प्राप्ता ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न मृतो न भावी यथा सुकृतस्य पूर्वो बन्धकोटि प्रज्ञायते नैवमीश्वरस्य, यथा वा प्रकृति-लीनस्थोत्तरा बन्धकोटि सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु सदेव सुकृत, सदेवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृतसत्त्वोपादाना-दोश्वरस्य शाश्वतिक उत्कर्ष स किं सनिमित्त ? आहो-स्त्रिभिर्निमित्त ? इति तस्य शास्त्रं निमित्त, शास्त्रं पुन,

किं निमित्तम् ? एतयो शास्त्रोत्कर्षयोरीश्वरमते कर्त-मानयोरनादि; सम्बन्धः । एतस्मादेतद्भवति सदेवेश्वर सदैव सुकृत इति । तच्च तस्यैश्वर्यं सास्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदृश्यान्तरेण तदतिशयते यदेवातिशयि यत्ता-तदेव तत् सत्तात् तस्य । यत्र काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वर, न च तत्त्वमानसैश्वर्यमस्ति । कस्मात् ? ह्यो रेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पराशमिद मस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकान्यविधातादूतव प्रसक्तं, इयोषतुल्ययोर्युगपत्कामितार्थप्राप्तिर्नास्ति, अर्थात् विरुद्धत्वात् तस्माद् यद्यपि सास्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वर, स च पुरुषविशेष इति" भा० २४ । किञ्च "तत्र निरतिशय सर्वज्ञबीजम्" सू० २५ । यद्विदमतीतागत प्रत्यक्षप्रत्येकसमुच्चयातीन्द्रियपहणमस्य बहिर्निर्गच्छ बीजमेतद्विषयज्ञानं यत्र निरतिशय स सर्वज्ञ । अस्मि काष्ठाप्राप्ति सर्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात् परिमाणं यदिति यत्र काष्ठाप्राप्तिज्ञानस्य स सर्वज्ञ स च पुरुष विशेष इति । सामान्यमात्रोपसंहारे ह्यतोपलभ्यमानं न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति । तस्य स ज्ञादिविशेषप्रति पत्तिरागमत पर्यन्त्येषा । तस्मात्तात्तुपह्नाभावेऽपि भू-तात्तुपह् प्रयोजनम् । ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहा-प्रलयेषु संसारिण पुरुषात्तुपह्निष्यामीति । तथाचोक्तम् 'आदिविहाङ्गिर्माणाचित्तमधिष्ठाय कारुणाङ्गवान् पर मर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्न प्रोवाचेति' भा० २५ । स एव "पूर्वोभामपि गुरु कासेनाव वच्छेदात्" सू० २६ । "पूर्वो हि गुरुः कासेनाव फ्लिद्यन्ते यत्रावच्छेदाद्येन कासीनोपावर्त्तते इ एव पूर्वोभामपि गुरु यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्मणस्तु सिद्धं तथातिकास्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्य" व्यासभाष्यम् २६ ।

विद्यतमिदं वाचस्यतिना यथा "सूत्रान्तरमाव-यितुं विन्द्यति किमेतत्प्रादेवेति । नवायब्दः स शब्दनि वर्त्तक । ईश्वरप्रणिधानाहा । व्याचष्टे-प्रणिधानाङ्गिकविशेषान्मानसं ह्याचिकत्वात्वायिहाहा आवर्जितो ऽभिपुखीकृतस्वमनुग्रहाति, अभिध्यानमनागतेऽर्थे-इच्छा इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण, शेषं सुगमम्" २३ । मनु चेतमाऽचेतनाभ्या-मेव व्यूढं विद्वग् नाम्येन, ईश्वरचेदचेतनसर्गि प्रधानं, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्ययातासत्तथा न संसारवर्त्तनसचेतनत्वात्, अथ चेतनसत्तथापि चितियक्तेरौदासीन्या

दसंसारितया चाश्रितादिरिच्छात् कृतव्यावर्जनम् ? कृत-
 श्याभिधानम् ? इत्याशयवानाह, अथ प्रधानेति । अत्र
 सूत्रेणोत्तरमाह “क्लेशकर्मविपाकाशरीरपरान्तं पुरुष-
 विगेषदंश्वर” । (न्यायकण्डव्या क्लेशकर्मव्यव-
 लम्बोतिपदमधिकम् दृश्यते तच्च लिपिकरप्रमादकृतम्)
 अविद्यादयः क्लेशाः, किञ्चिन्नि खल्वभो पुरुषं
 मासाग्निकं विविधदुःखप्रकारेणेति । “कृशनाकुश-
 लानोति” धम्मोधर्मास्तेषाञ्च कर्मजत्वादुपचारात्
 कर्मत्वम् । विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाकानुगुणा वास-
 नास्ताश्चित्तभूमौ आशेरत इति आशया नहि करभजा
 तिनिरुक्तं कर्म प्राग्भूयिकरभभोगभाविता भावना न
 यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिताय भोगाय कल्पते,
 तस्माद्भूयति करभजात्यनुभवजन्मा भावना करभविपाकानु-
 गुणेति । नन्वभो क्लेषादयोवृद्धिधर्मान् कथञ्चिदपि पुरुष
 परान्तगन्ति तस्मात् पुरुषपक्षपादेव तदपरामर्गसिद्धे कृत
 क्लेशकर्मव्यादिनेत्यत आह, “ते च मनसि वर्तमाना
 साधारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते” कस्मात् ? “स हि तत्-
 फलस्य भोक्ता चेतयितेति” । तस्मात् पुरुषत्वादोश्वरस्यापि
 तत्त्वस्वत्व प्राप्त इति तत्प्रतिषेधोपपद्यत इत्याह, योहनेन
 बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरान्तं ।
 स पुरुषविगेष दंश्वरः विशिष्यते इति विगेष पुरु-
 मान्तराद्व्यवच्छिद्यते । विशेषपदव्यपत्त्यै दर्शयितुकास
 परिनोदनापूर्वं परिहरति कैवल्य प्राप्तासक्ति इति ।
 प्रकृतलयाणां प्राकृतोत्थं, वैकारिकोविदेहानाम् दलण-
 कादिभ्रष्टोदिव्यादिव्यपिपयभोगभाजासु । तान्मूर्ति त्रीणि-
 वधनानि । प्रकृतिभाषनासंस्कृतमनसोहि देहपातानन्तरमेव
 प्रकृतिलयतामापृष्टादितिप्रा पूर्वा भ्रष्टकोटि प्रज्ञायते
 तेनोत्तरकोटिविधानमात्रमिह तत्र पूर्वापरकोटिमिषेध इति
 संक्षिप्तविशेषं दर्शयति “स त्व सटैव सुकृत सदैवेश्वर” इति ।
 ज्ञानक्रियाशक्तिसम्पदंश्वर्यं । अत्र पृच्छति “योःसाविति”
 पानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिष्णामिन्या सम्भवत इति ।
 रजसुमोरहितविशुद्धचित्तसत्ताश्रये पक्षव्ये । नचेश्वरस्यावि-
 द्याप्रभविचित्तत्वसत्सत्कर्षेण सह स्वस्वामिभाषसम्बन्ध
 सम्भवतोत्ततः, प्रकृतसत्त्वोपादानादिति । नेश्वरस्य पृथग्-
 जमश्वरशाविद्यामिबन्धनचित्तकल्पेन स्वस्वामिभाव, किन्तु-
 तापत्यपरोतान् प्रोक्तभाषमहाश्रयात् खल्वनिरूप्यामि-
 क्षामधर्मोपदेयेन । सच ज्ञानक्रियासामर्थ्यातिशयसम्पत्ति-
 सन्तरेण तदुपदेय नचेश्वरपक्षरजसुमोमविशुद्धसत्त्वोपा-

दान विनेत्यालोच्य सत्वप्रकर्षसुपादत्ते भगवानपरान्तदोः-
 अविद्यायाऽविद्यामिमानोवाविद्यायाश्चत्तमविद्यान् भवति न
 पुनरविद्यामविद्यात्वेन संबन्धान्, न खलु शैलपोरामत्व-
 सारोप्य तास्माद्येदादृश्यन् भ्रान्तोभवति तदितमाहार्यमस्य
 रूपम् तात्त्विकमिति । स्यादेतदुद्दिष्टीर्यया भगवता सत्व-
 सुपादेय तदुपादानेन च तदुद्दिष्टोर्वा अस्य अपि प्राकृत-
 त्वात्तथाचान्योन्यमश्रय इत्यतःकृतं शाश्वतिक इति । भवे-
 देतदेव यदोदप्रथमता सर्गस्य भवेत्, अनादौ तु सर्गस-
 हारप्रबन्धे सर्गान्तरसमुत्पन्नसङ्घिहोर्वाविधिसमये, एते मया
 सत्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधानं कृत्वा भगवान् जात-
 सजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्व प्रणिधानवासनावासितप्र-
 धानसास्यसुपगतमपि परिपूर्णं महाप्रलयवाची प्रणिधा-
 नवासनाश्रयात्तथैवेश्वरचित्तसत्वभावेन परिणमते यथा
 चैव श्रु प्रातरैश्वर्यात्तव्य मयेति प्रणिधाय सुप्रसन्नचित्त-
 इति प्रणिधानसंस्कारात् तस्मादनानिदित्वाद्येश्वरप्रणिधा-
 नसत्त्वोपादानयोः शाश्वतिकत्वेन नान्योन्यसश्रय । नचेश्व-
 रस्य चित्तसत्व महाप्रलयेऽपि न प्रकृतिसास्यसुपैतीति
 वाच्यं ? यस्य हि न कदाचिदपि प्रधानसास्य न तत्राः
 धानिक नापि चित्तशक्ति अत्रा तस्योऽर्थान्तरमप्रासा-
 णिकमापद्येत । तस्माद्युक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्-
 राभावात् । सोऽयमोदय ईश्वरस्य शाश्वतिक उक्तये कि
 सनिमित्त सप्रमाणक ? आहोस्त्रिनिमित्त निष्प्रमा-
 णक ? इति । उत्तरम्—तस्य शास्य निमित्त श्रुतिमृ-
 तीतिहासपुराणानि शास्त्रम् । नोदयति शास्त्र पुन किं
 निमित्तम् ? प्रत्यक्षासुमानस्य हि शास्त्रम् ? नचेश्वरस्य
 सत्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमान वास्ति । नचेश्वर-
 प्रत्यक्षप्रभव शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयित्वापि ह्ययस्य न्या-
 दात्मैश्वर्यप्रकाशनायेति भाव । परिहरति प्रकृतसत्वनिमि-
 त्तम् । अयमभिसन्धिः सन्त्यायुर्वेदेपु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्रकृ-
 तिसामर्थ्यादर्थव्यभिचारविनिश्चयात् यामास्य सिद्धम् ।
 नृवीर्यधमेताना तस्य योगविशेषाणाञ्च सन्त्यायाञ्च तत्त-
 दृण्यापोहारेण सङ्घेऽपि तस्यायुर्वेदेऽपि कस्यप्रमाणव्यश-
 हारो गन्तुं कर्तुमन्यव्यतिरेकी । नरागनादन्यव्यतिरेकी
 ताभ्यां चागमसत्त्वान्तरद्वोरनादित्वात् इति प्रतिपादयितु
 युक्तं, महाप्रलये तन्सन्तानयोर्विच्छेदात् न च तद्भावे
 प्रमाणाभाव । अस्मिन् प्रधानविकारि जगदिनि हि
 प्रतिपादयिष्यते । सद्यपरिष्णामस्य पूर्वसद्यपरिष्णाम-
 मता दृष्टा । यथा श्रीरेणुसदेर्दधिगुडादिरूपम् ।

सहस्रमन्यन्यस्य सहस्र इत्यविरोध समर्थत ततः परमे
 श्वराहृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यथितेते” भा०। “प्रत्य-
 चोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्ते 'स । 'यथ
 यदुक्त आश्रोति खाराव्यमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशान्तरव्य-
 हर्मेत्यर्थं विदुषा न्यायमिति तत्परिहृत्तव्यम् अत्रोच्यते ।
 नाय दोष आधिकारिकमण्डलस्योक्ते आधिकारिकोय
 सवित्तमण्डलादिषु व्यवस्थित परमेश्वरस्तदात्तैवेय सारा-
 व्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनन्तरम् “आश्रोति मनसम्मति
 मित्याह । योहि सर्वमनसाम्मति पूर्व सिद्धेश्वरस्त
 प्राश्रोति एतदुक्त भवति । तदनुसारेण चानन्तरम् “धाक्प-
 तित्तुष्पति श्रोत्रपतिर्विज्ञानपतिश्च भवतीत्याह ।
 एवमन्यत्रापि यथासम्भवं नित्यसिद्धेश्वरायसन्नेवेतरेषा-
 मर्थं योजयितव्यम्” भा०। उपासासिद्धस्य यथा जग-
 त्कलत्वं न भवति तथानुमानचिन्तामण्यवतुपद दर्शितम् ।
 सांख्योक्तदोषनिरसनर्त्तिकं तस्य सर्वविषयनित्यपानत्व
 तत्रैव समर्थितं यथा “यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न स्रस्य
 सर्वज्ञत्वमुपपद्यते नित्यज्ञानक्षियत्वे ज्ञानक्रिया प्रति स्वात-
 न्त्र्यासंभवादिति । अत्रोच्यते इदं तापह्वयान् प्रष्टव्यं कथं
 नित्यज्ञानत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति ? । यस्य हि सर्वविष-
 यावभासलक्षणं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिपि
 दम् । अन्नित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्ज्ञानाति कदाचिन्न
 जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात्, नत्वसौ ज्ञाननित्यत्वे दोषो-
 ऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रिया प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो-
 नोपपद्यते इति चेन्न प्रतौष्णप्रकाशेऽपि सवितरि दृष्टेति
 प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सवितरि-
 द्वाप्रकाशसंयोगे सति दृष्टेति प्रकाशयतीति व्यपदेश
 स्यात् न तत्र ब्रह्मण प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति
 विषयोदृष्टान्, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत
 इति कलत्वं व्यपदेशदर्शनात्, एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्म-
 ण “तदस्येति” कलत्वं व्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापे-
 क्षाया तत्र ब्रह्मण ईच्छितत्वस्तय सतरासुपपत्ता । किं
 पुनस्तत् कर्म ? यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भव-
 तीति तत्त्वान्यत्वाभ्याननिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते
 ध्याचिकीर्षिते इति सूत्रम् । यत्प्रसादाद्भि योगिना-
 मय्यतोतानागतविषय प्रत्यक्ष ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-
 विदः किञ्च वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य सृष्टिस्यति-
 संकृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्-
 पत्तेर्ब्रह्मण, शरीरादिसंस्तमन्तरेणेच्छितत्वमनुपपत्समिति

न तत्क्षोभयतगति सवितप्रकाशयत् ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूप
 नित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्ते । अपि च अपि
 द्यादिसत समारिण शरीराद्यपेक्षा जानोत्पत्ति स्यात्
 न ज्ञानप्रतिशब्दक रणरहितमेश्वरस्य । मन्तो चेमा
 योश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणजानता च टि-
 यत । “न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्सन्नाभ्य-
 धिकर दृश्यते । परस्य शक्तिर्विधिष्व श्रूयते स्याभाषिकी
 जानचलक्रिया चेति” “अपाणिपादोजनोत्पत्तीना पश्य
 त्यच्चु स ग्रहणोत्कर्षण । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति
 चेत्ता तमाह्वरयत् पुरुष महान्मिति च” ।

अस्मादेव च जीयाना तत्तत्कर्मफलसिद्धिर्यथा तथा
 शास्त्रभाष्ययोर्वर्णितम् यथा
 “फलमत उपपत्ते स्तु०। तस्यैव हि ब्रह्मणो व्याघारि-
 क्यामीगितीगितव्यविभागावस्यायासयमन्य स्वभाशेवर्णते ।
 यदेतदिष्टानिष्टव्यामित्यलक्षणं कर्मफलं स मारगोचर
 त्विविधं प्रसिद्धं जन्तूना किमेतत् कर्मणो भवत्याहो-
 सिदोश्वरप्रसादादिति ? भवति विचारणा । तत्र तावत्
 प्रतिपद्यते फलमतेश्वराद्भित्तमर्हति कुत ? उपपत्ते
 स हि सर्वोध्यत सृष्टिस्यति स हारान् विचिह्नान् पि
 दधे शकालविशेषाभिन्नत्वात् कर्मिणा कर्मांशुरूप फल
 सपाटयतेऽप्युपपद्यते । कर्मणस्त्वनुत्पत्ते विनाशिन काल-
 न्तरभाषि फल भवतीत्यनुपपत्तम् व्यभावान्नाशानुपपत्ते ।

स्वादेतत् कर्मो विनश्यत् स्वकालएव स्वातुरूप फलमर्ज
 यित्वा विनश्यति तत्फल कालान्तरित कर्त्ता भोध्यत इति
 तदपि न परिग्रह्यति प्राग्भोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्ते
 चत्काल हि यत् सुखं इ ख शान्ता भुज्यते तस्यैव लोके
 फलत्वं प्रसिद्धम् । नह्यसम्बद्धस्यात्मना सुखस्य इ सत्यं वा
 फलत्वं प्रतियन्ति लौकिका । अथोच्यते कर्मकार्याद
 पूर्व्यात् फलसत्पत्त्यत इति तदपि नोपपद्यते सार्वस्या
 चेतनस्य काष्ठलोचसमस्य चेतनाप्रवर्त्तितस्य प्रत्यनुप-
 पत्ते तदस्त्वैव प्रामाणाभावात् । अथापि प्रमाण
 मिति चेन्न ईश्वरसिद्धेश्वर्यापत्तिपरिचयात् भा०। “शुत-
 त्याञ्च” स्तु०। “न केवलमुपपत्तेरेश्वर फलहेतु वल्लयाम
 किं तर्हि श्रुतत्वादपोश्वरमेव फलहेतु मन्वामहे तन्नाहि उ-
 तिभवति “स वा एष सप्तानज आत्माऽज्ञादोवसुटा” इत्येव
 ज्ञातोयका” भ०। “धर्मं जैमिनिरत एव” स्तु०। “जैमिनि-
 स्त्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातार मन्दते अतएव हेतो कृते
 पपत्तेच, श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामोयजितेलेषणादिषु वा

कोप । तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमादुयाग स्वर्गस्योत्-
पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुवाहकीयाग व्यापद्यते
तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुज्ञपविनाशिन क-
र्षण फल नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पञ्च । नेप दोष
श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथाय कर्म फल
सम्बन्ध श्रुतउपपद्यते यथा कल्पयितव्यं न चानुत्पाद्य
किमयत्त्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फल दातुं शक्नो-
तीत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य
वा पूर्वभावस्याऽपूर्व्यं नामास्तीति तद्व्येते । उपपद्यते चाय-
मर्थः उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फलं ददातीत्यनुपपन्नम्
अविचितस्य कारणस्य विचितकार्यानुपपत्तेः वैषम्य
नैर्दृष्टप्रसङ्गादनुष्ठानत्रैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्विज्ञादेव फल-
मिति" भा० । "पूर्वन्तु वादरायणोहेतुव्यपदेशात्" सू० ।
"वादरायणस्तथायः पूर्वोक्तमेवेश्वर फलहेतु मन्वते ।
कोशलात् कर्मणोऽपूर्वादा कोशलात् फलमित्ययं पञ्च-
स्तुगद्देन व्यावर्त्यते । कर्मापेक्षाद्वाऽपूर्वोपेक्षादा यथा
तथान्नीश्वरात् फलमिति सिद्धान्त । हेतुव्यप-
देशात् । धर्माधर्मयोरपि कारयित्वेनेश्वरोहेतुव्यप-
दिश्यते फलस्य च दातृत्वेन 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति
तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उच्चिनोपते एष उ एवासाधु कर्म कार-
यति त, यमधोलोकं निनोपते" इति । स्वर्गते चायमर्थो भग-
वद्गीतासु । "योयो याया तनुं मक्त अइयाचिद्विमिच्छति ।
तस्य तस्याधला अद्वा तामेव विदधान्यहम् । स तया-
अइया युक्तस्तस्याराधनमीहते । लभते च तत कामान्
भयैव विहितान् हि तानिति" । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका
एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतुत्वं यत् स्व-
कर्मात्तुल्यं प्रजा सृजति । विचितकार्यानुपपत्त्यादयो-
ऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते" भा० ।
मीमांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फल-
हेतुत्वं किन्तु कर्मैव एव फलसिद्धिरित्य ररोक्तं तच्च
जैमिनोयमतत्वेन शा० सूत्र भाष्ययोर्दृष्टितम् अविप्रहृशब्दे
चेश्वरस्याचेतनत्व यथा तथा ४५१ष्टुष्टे दृष्टितम् ।
'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्यात्' शास्त्रेण जीवाना कर्त्तृत्वैऽपि
व्यस्यैव कारयित्वं यथाह शा० सूत्रभाष्ययो ।
"परात्तु तच्छ्रुते" सू० । "यदिदमविद्यावस्थायास्तपाधि-
निबन्धन कर्त्तृत्व जीवस्याभिहितं तत् किमनमेष्ट्वैश्वर,
अत्रत्याहोस्त्रिदीश्वरामेक्षमिति ? भवति विचारणा । तत्र
प्राज्ञ तावद्देश्वरमेक्षते जीव, कर्त्तृत्व इति । कस्मात् ?

अपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीव स्वयमेव रा-
गद्वेषादिदोषप्रयुक्त कारणान्तरसामग्रीसम्बन्धं कर्त्तृत्व-
मनुभवितुं शक्नोति तस्य किमेश्वर करिष्यति ? । न च
लोके प्रसिद्धिरस्ति कृष्यादिकासु क्रियास्वनुदादिदोष
रोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्त्तृत्वेन जनून्
सृजत ईश्वरस्य नैर्दृष्टं प्रसज्येत, विषमफलञ्चैषा
कर्त्तृत्वं विदधतो वैषम्यम् । ननु वैषम्यनैर्दृष्टं एव न सामेक्ष-
त्वादित्युक्तम् । सत्ययुक्तं सति त्वेश्वरस्य सामेक्षत्वसम्भ-
वे, सामेक्षत्वञ्चेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जनूना धर्माधमेयो
तयोश्च सङ्गाव सति जीवस्य कर्त्तृत्वे, तदेष चेतु कर्त्तृ-
त्वमेश्वरामेक्षं स्यात् किमिषयमेश्वरस्य सामेक्षत्व-
सुच्यते । अकृताभ्यागमस्यैव जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात्
सतएव जीवस्य कर्त्तृत्वमिति । एता प्राप्तिं तदुद्देशेन
व्यावर्त्य प्रतिजानोते परादिति । अविद्यावस्थाया कार्य-
करणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्वस्य सत-
परमादात्मन कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिण्ये-
तयित्तरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्त्तृत्वमोक्तृत्वलक्षणस्य ससारस्य
सिद्धिं तदनुपहृष्टेत्केन च विज्ञानेन सोषस्य सिद्धिं
भवितुमर्हति । कुत ? तच्छ्रुते । यद्यपि दोषप्रयुक्त
सामग्रीसम्बन्ध जीव, यद्यपि च लोके कृष्यादिषु
कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्वस्वैव प्रवृत्तिषु
ईश्वरोहेतुकत्वेति श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति
'एष ह्येव साधु कर्म कारयति त, यमेभ्यो लोकेभ्य उच्चो-
पते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति त, यमधोलोकं निनो-
पते" इति "य आत्मानि तिष्ठन्नात्मानमनरोवभयतीति" वैवं
जानोयका । नन्वेवमेश्वरस्य कारयित्वे सति वैषम्यनै-
र्दृष्टं स्याताम् अकृताभ्यागमस्य जीवस्येति नेत्युच्यते" भा०
'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितमविद्यावैयर्थ्यादिभ्य' सू० । "त-
यद्देनोदितदोषव्यावर्त्तनार्थं । कृताश्च प्रयत्नो जीवस्य ध-
र्मधर्मलक्षणं तदपेक्ष एव चैवमेश्वर कारयति ततश्चे-
नोदिता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्मधर्मवैषम्यापेक्ष
एव तत्फलानि विषम विभजते पर्जन्यदोश्वरोमिमित्त-
सात्वेण । यथा लोके नानाविधाना यत्रसहादीना युष्म-
गुल्मादीना वाऽसाधारणेभ्य स्वकीजेभ्यो जायमानानां
साधारणनिमित्तं भवति पर्जन्य, नह्यसति पर्जन्ये-
रसपुष्पफलपलाशादित्रैपस्यं तेषा जायते नायसत्सु
स्वकीजेषु, एवं जीवकृतप्रयत्नापेक्षेश्वरस्येषां शुभा-
शुभ विदध्यादिति सिध्यते । ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

रश्मिवादिना ब्रह्मवादिनि दोषलक्ष्मणे स प्रतिप्रमा-
धीयते । तत्राय वैशेषिकाश्रमभ्युगम' कारणद्वयसम-
वायिनो गुणा कार्यद्वये समानजातीयं गुणान्तर-
मारभन्ते शुक्लेभ्यस्तन्मय' शुक्लस्य पटस्य प्रसवदर्श-
नान्तद्विपर्ययाऽर्जनाच्च । तस्माच्चैतनस्य ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वेऽभ्युपगम्यमाने कार्योऽपि जगति चैतन्य
समवेयात् तददशेनात्तु न चेतनं ब्रह्म जगत्कारणभ-
वित्तमर्हतीति । इत्थमभ्युपगमनदोषयैव प्रक्रियया व्यभि-
चारयति"भा० । "महद्दीर्घधृषस्यपरिमण्डलाभ्याम्" सू० ।
"एषा तेषा प्रक्रिया परमाणवः किल कश्चित्कालमभार-
व्यकार्यं यथायोग रूपादिमन्त पारिमाण्डल्यपरि-
माणस्तिष्ठन्ति । ते च पश्चाद्दृष्टादिपुर सरा सयोग-
सचिवाय सन्नो ह्यणुकादिप्रकेषेण कृत्स्न कार्यजातमार-
भन्ते कारणगुणाय कार्ये गुणान्तरम् । यदा ह्यै परमाणू-
ह्यणुकमारभेते तदा परमाणुगता रूपादिगुणविशेषा
शुक्लादयो ह्यणुके शुक्लादीनारभन्ते । परमाणुगुणविशेषस्तु
पारिमाण्डल्यं न ह्यणुके पारिमाण्डल्यसपरमारभते
ह्यणुकस्य परिमाणान्तरयोगाभ्युपगमात् । अणुत्वह्रस्व-
त्वे हि ह्यणुककर्त्तृत्वे नी परिमाणे धर्ययन्ति । यदापि हे
ह्यणुके चत्तरणुकमारभेते तदापि समान ह्यणुकसमवायिना
शुक्लादीनारम्भकत्वम् । अणुत्वह्रस्वते तु ह्यणुकसम
वायिनो अपि नैवमारभेते चत्तरणुकस्य महत्त्वदीर्घत्वपरि-
माणयोगाभ्युपगमात् । यदापि महत्त्व परमाणवो ब्रह्मनि
वा ह्यणुकापि ह्यणुकसहितो वा परमाणु' कार्यमार-
भन्ते तदापि समानैवा योजना । तदेव यथा परमाणवो
परिमण्डलात् सतोऽणु ह्रस्वञ्च ह्यणुकज्जायते महद्दीर्घञ्च
त्र्यणुकादि न परिमण्डलम् । यथा वा त्र्यणुकादणोस्तु स्वाञ्च
सतोमहद्दीर्घञ्च त्र्यणुकादि जायते माणु नोत ह्रस्वम्
एव चेतनाद्ब्रह्मणो चैतन जगज्जनिष्यत इत्यभ्युपगमे तत्र
किं छिन्नम् । अथ सन्त्यसे विरोधिना परिमाणान्तरेणा-
क्रान्त कार्यद्वय ह्यणुकादि ततो नारम्भकाणि कारणगतानि
पारिमाण्डल्यादीनि इत्यभ्युपगच्छामि न तु चेतनाविरो-
धिना गुणान्तरेण जगत व्याक्रान्तत्वमस्ति येन कारणगता
चेतना कार्ये चेतनान्तर मारभेते । न ह्यचेतना नाम
चेतनाविरोधी कश्चिदगुणोऽस्ति चेतनाप्रतिषेधमात्रत्वात्
तरमात् पारिमाण्डल्यादिपक्ष्यात् प्राप्नोति चेतनाया
आरम्भकत्वमिति । अथ मस्या यथा कारणे विद्यमान-
मानावपि पारिमाण्डल्यादीनारम्भकत्वमेव चैतन्य-

स्यापीत्यस्याशस्य समानत्वात् । न च परिमाणान्तराक्रा-
न्तत्वं पारिमाण्डल्यादीनारम्भकत्वे कारण प्राक्
परिमाणान्तरारम्भात् पारिमाण्डल्यादीनारम्भकत्वा-
पक्षे । आरम्भमपि कार्यद्वयं युक्तं गुणारम्भात् क्षण
मात्रमगुण तिष्ठतीत्यभ्युपगमात् । न च परिमाणान्तरा-
रम्भे व्यप्राण्य पारिमाण्डल्यादीनीत्यत स्वसमानजातीयं
परिमाणान्तरं नारभन्ते परिमाणान्तरस्यान्यहेतुकत्वो-
भ्युपगमात् । "कारणवक्तृत्वात् पुत्रयविशेषाच्च महत्
तद्विपरीतमणु । एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते" ।
इति हि काणभुजानि ह्यणुकाणि । न च सच्चिदानवि-
शेषात् कुतश्चित् कारणात् वक्तृत्वादीनि एवारभन्ते न
पारिमाण्डल्यादीनीत्युच्येत इत्यान्तरे गुणान्तरे वारभ्य-
माणे सर्वेषामेव कारणगुणाना स्वाश्रयसमवायाविशेषात् ।
तस्मात् स्रभावादेश पारिमाण्डल्यादीनारम्भकत्वम्
तथा चेतनाया अपि दृष्टव्यम् । सयोगाच्च इत्यादीना
पित्तक्षयानामुत्पत्तिदर्शनात् समानजातीयोत्पत्तिव्यभि-
चार । इत्ये प्रकृते गुणोदाहरणमयुक्तमिति चेद्दृष्टा-
न्नेन विवक्षणापरम्भमात्रस्य विवक्षितत्वात् । न च इत्यस्य
इत्यमेवोदाहृतं व्य गुणस्य वा गुणएवेति कश्चिद्विषये
हेतुरस्ति । सूत्रकारोऽपि भवता इत्यस्य गुणस्यदाज
हार 'पुत्र्यक्षापुत्र्यक्षाणामपुत्र्यक्षत्वात् सयोगस्य पञ्चात्म-
कस्य न विद्यते' इति । यथा पुत्र्यक्षापुत्र्यक्षयोर्मुं श्याकाशयो
समवयन् सयोगोऽपुत्र्यक्ष एव पुत्र्यक्षापुत्र्यक्षेपु पञ्चपु
भूतेषु समवयत् शरीरमपुत्र्यक्ष स्यात् पुत्र्यक्षन्तु शरीर'
दृश्यते तस्माच्च पाञ्चभौतिकमिति । एतदुक्तं भवति
गुणस्य सयोग इत्ये शरीरम्' इति भा० ।

इन्द्रस्य सर्वकर्तृत्वेऽपि न स्वाभिन्नजीवसदृशत्वमिति
निश्चयाय इन्द्रस्य जीवसदृशत्वादिमोक्षेषस्य मतस्यताय
तत्रैव निराकृतं यथा । "उत्पत्त्यधमवात्" भा० सू० ।
"शेषामप्रकृतिरधिष्ठाता केषच निमित्तं कारणमीश्वरोऽभिमत
त्तेषा पक्ष प्रत्याख्यात । येन पुन प्रकृतियाधिष्ठाता-
चेत्युभयात्मक कारणमीश्वरोऽभिमतस्तेषा पक्ष प्रत्याख्या-
यते । ननु श्रुतिमगान्त्रयणेनाप्येवरूप एवेश्वर प्राङ्निर्हर्
रित प्रकृतियाधिष्ठाता चेति । श्रुत्यनुसारिणो च स्यति'
प्रमाणमिति स्थिति । तत् कस्य हेतोरपे पक्ष प्रत्याख्या-
सित ? इति । उच्यते यद्यथेव जातीयकोऽयं समान-
त्वाच्च त्रिसवाद्गोशरीरमिति अस्ति तु अगान्तर त्रिसवाद्-
स्यानमिति अतस्तत्प्रत्याख्यानयारम्भ । तत्र भागवता

मन्यन्ते । भगवानेवैको वासुदेवो निरञ्जन ज्ञानस्वरूपः परमार्थतत्त्वं स चतुर्धात्मानं प्रविभज्य प्रतिष्ठितो वासुदेव ष्वूह्रूपेण, सकर्षणव्यूह्रूपेण, प्रद्युम्नव्यूह्रूपेण अतिरुद्रव्यूह्रूपेण च । वासुदेशोनाम परमात्मोच्यते । सकर्षणो नाम जीव । प्रद्युम्नोनाम मन । अतिरुद्रो नामाङ्गहार । तेषां वासुदेवः परा प्रकृति अपरे सकर्षणाय' कार्यम् । तस्मिन्मृत भगवन्तमभिगमनोपासनेष्व्यास्वाध्याययोगैर्गर्भगतमिद्वा स्त्रीणक्लेशोभगवन्तमेव प्रतिपद्यत इति । तत्र यत्तापयुच्यते योऽसौ नागायणं परोव्यक्तात् प्रसिद्धं परमात्मा सर्वात्मा स व्यात्मानमनेकधा व्यूह व्यस्थित इति तत्र निराक्रियते 'स एकधा भवति त्रिधा भवतीत्यादि' श्रुतिभ्यः परमात्मनानेकधाभवनस्याधिगतत्वात् । यदपि तस्य भगवतोऽभिभमनादिलक्षणमारोधनमजस्रमनन्यचित्ततयाभिप्रेयते तदपि न प्रतिपिध्यते श्रुतिस्त्वोरोत्तरप्रणिधानस्य प्रसिद्धत्वात् । यत्पुनरिदं सच्यते वासुदेवात् सकर्षणं उत्पद्यते संकर्षणाच्च प्रद्युम्नं प्रद्युम्नाञ्चानिरुद्धं इति अत्र ब्रूमः; न वासुदेवसंज्ञकात् परमात्मनः सङ्घर्षणसंज्ञकस्य जीवस्योत्पत्तिः सम्भवति अतिसत्त्वादिदोषप्रसङ्गात् । उत्पत्तिमत्त्वे हि जीवस्थानित्वात्वाद्यो दोषाः प्रसज्हेरन् ततश्च नैवास्य भगवत्प्राप्तिर्कोट्याः स्यात् कारणप्राप्तौ कार्यस्य विलयप्रसङ्गात् । प्रतिषेधिष्यति चाचार्योऽजीवस्योत्पत्तिम् "नात्माऽश्रुते र्भवत्याश्च" इति । तस्मादसङ्गतं वा कल्पना"भा० । "न च कर्तुं करणम्" सू० । "इतश्चासङ्गतैषा कल्पना यस्माद्वाङ्मोको कर्तुं देवदत्तादे करणं परश्चाद्युत्पद्यमानं दृश्यते । वर्ययन्ति च भागवताः कर्तुं जीवात् संकर्षणसंज्ञकात् करणं मनः प्रद्युम्नसंज्ञकस्योत्पद्यते कर्तृजाश्च तस्मादनिरुद्धसंज्ञकोऽङ्गहार उत्पद्यत इति । न चैतद्दृष्टान्तमन्तरेणाध्यवसायं यज्जुषा न चेन्मृता श्रुतिप्रसङ्गमासङ्गे भा० । "विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः" सू० । "अथापि स्यात् न चैते सकर्षणादयो जीवादिभावेनाभिप्रेयन्ते किन्तुहीश्वरा एवैते सर्वे ज्ञानैश्वर्यं शक्तिप्रणमोर्त्यं तेजोभिरैश्वर्यं चर्म्मैरन्वितान्भ्युपगन्त्यन्ते । वासुदेवा एवैते सर्वे निर्दोषा निरधिष्ठाना निराभावाश्चेति । तस्मादाद्य यथावच्छिन्नसत्त्वस्य सम्भवोदोष प्राप्नोतीति । अत्रोच्यते । एवमपि तदप्रतिपत्तेत उत्पत्त्यसम्भयस्याप्रतिषेधं प्राप्नोत्येवायस्योत्पत्त्यसम्भवोदोष प्रकारान्तरे कथं न भवेदित्यभिप्रायः । परस्परमिद्धा एवैते वासुदेवादयः चत्वार ईश्वरास्तुल्यधर्मायो

नैयामेकात्मत्वमस्तीति ततोह्यनेकेश्वरकल्पनानर्थक्यम् एकेनेश्वरेष्वेश्वरकार्यं सिद्धे । सिद्धान्तज्ञानिश्च भगवानेवैको वासुदेव परमार्थतत्त्वमित्यभ्युपगमात् । अथायसमिप्राय एकस्यैव भगवतः एते चत्वारोव्यूहास्तुल्यधर्माण इति तथापि तदवस्थ एषोत्पत्त्यसम्भवः । न हि वासुदेवात् सङ्घर्षणस्योत्पत्तिः सम्भवति, सङ्घर्षणाच्च प्रद्युम्नस्य, प्रद्युम्नाञ्चानिरुद्धस्य, अतिशयाभावात् । भवितव्यं हि कार्यकारणयोरतिशयेन यथा नृदृष्टयो । गङ्गासप्ततिशये कार्यं कारणमित्यवकल्पाते । न च पञ्चरात्रसिद्धान्तिभिर्वासुदेवादिषु एकैकस्मिन् सर्वेषु वा ज्ञानैश्वर्यादितारतम्यकृतं कार्यं दोःभ्युपगम्यते । वासुदेवा एव हि सर्वे व्यूहा निर्विशेषा इत्यन्ते । नचैते भगवद्गूहात्सत्सख्यायामेव व्यवतिष्ठेरन् ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य समस्तस्यैव जगतोभगवद्गूहात्सत्सत्तात्"भा० । "विप्रतिषेधाच्च" सू० । "विप्रतिषेधश्चास्मिन् शास्त्रे बहुविध उपलभ्यते गुणगुणित्वकल्पनादिलक्षणं ज्ञानैश्वर्यं शक्तिप्रणमोर्त्यं तेजाशिशुष्या व्यात्मन एवैते भगवन्तो वासुदेवा इत्यादिदर्शनात् । वेदप्रतिषेधश्च भवति । चतुर्षु वेदेषु परं त्रयोऽलम्बा शाण्डिल्य इदं शास्त्रमधिगतवानित्यादि वेदनिन्दार्शनात् । तस्मादसङ्गतं वा कल्पनेति सिद्धम्" भा० ।

उपासतया प्राप्तैश्वर्यस्थानिचेश्वरस्य तु न जगत्कल्पात्त्वमित्यपि तत्रैव व्यवस्थापितं यथा "जगद्ग्रापारवर्जकप्रकरणादसञ्चितत्वाच्च" शा० सू० । "ये सगुणब्रह्मोपासनात् सञ्चय मनसेश्वरसायुज्यं ब्रजन्ति किन्तेषा निरवप्रहसैश्वर्यं भवत्याहोस्त्रित् सावय्यहमिति संशयः । किनायत् प्राप्ते निरङ्कुशमेवैषामैश्वर्यं भवितुमर्हति 'आप्नोति स्वाराज्यं सर्वेऽप्ये देवाश्छिमावहन्ति' 'तेषां सर्वेषु कामचारो भवतीत्यादि' श्रुतिभ्यः । इत्येव प्राप्ते पठति "जगद्ग्रापारवर्जकमिति" । जगदुत्पत्त्यादिव्यापारं वर्जयित्वा अन्यदपिमाद्यात्मकमैश्वर्यं सुक्तानां भवितुमर्हति जगद्ग्रापारस्तु गित्यादिदृश्यैवेश्वरस्य । कुतः ? तस्य तत्र प्रकृतत्वात् असञ्चितत्वाच्च तरेपाम् । परएव हीश्वरो जगद्ग्रापारेऽधिष्ठतः तमेव प्रकृतोत्पत्त्याद्युपदेशादित्यशब्दनिर्वन्धनत्वाच्च । तदन्वेषणविजिज्ञासनपूर्वकमितरेषामादिमदैश्वर्यं श्रूयते तेनासञ्चितत्वात् जगद्ग्रापारे । समनस्तात्वादेव चैषामनैकमत्ये कस्यचित् स्थित्यभिप्रायं कस्यचित् संहाराभिप्रायं इत्येव विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अथ कस्यचित्

सहस्रमन्यन्त्यस्य सहस्रस्य इत्यविरोध समर्थोत ततः परमे
 श्वराहृततन्त्रत्वमेवेतरेषामिति व्यथितेते" भा०। "प्रत्य
 क्षोपदेशादिति चेन्नाधिकारिकमण्डलस्योक्ते 'स । 'अथ
 यदुक्तं व्याप्नोति सारान्वयमित्यादि प्रत्यक्षोपदेशान्तरमथ-
 हनैश्वर्यं विदुषा न्याय्यमिति तत्परिहर्षव्यम् अलोच्यते ।
 नाय दोषः आधिकारिकमण्डलस्योक्ते आधिकारिकोय
 सवित्तमण्डलादिषु व्यवस्थित परमेश्वरसत्तासैवेय सारा-
 ष्यप्राप्तिरुच्यते । यत्कारणमनन्तरम् "व्याप्नोति मनसम्मति
 मित्याह । योहि सर्वमनसाम्मति पूर्वसिद्धेश्वरस्त
 प्राप्नोति एतदुक्तं भवति । तदनुसारेण चानन्तरम् "शक्य-
 तिसुषुप्सति श्रोत्रपतिर्षिज्ञानपतितय भवतीत्याह ।
 एवमन्यत्नापि यथासम्भव नित्यसिद्धेश्वरायसनेवेतरेपा-
 नैश्वर्यं योजयितव्यम्" भा०। उपासासिद्धस्य यथा जग-
 त्कर्तृत्वं न भवति तथातुमानचिन्तामणावतुपद दर्शितम् ।
 साख्योक्तदोषनिरसनरुद्धं क तस्य सर्व विषयनित्यज्ञानत्व
 नत्वैव समर्थित यथा "यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न स्रष्ट
 सर्वश्लक्ष्मणपद्यते नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रिया प्रति स्वात-
 न्त्र्यासंभवादिति । अलोच्यते इदं तापद्भगान् प्रष्टव्यं कथ
 नित्यज्ञानत्वे सर्वश्लक्ष्मणानिरिति ? । यस्य हि सर्वविष-
 यायभासलक्षणं ज्ञान नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिपि
 द्वम् । अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिच्छानानाति कदाचिच्च
 ज्ञानातीत्यसर्वश्लक्ष्मणमपि स्यात्, नत्वसौ ज्ञाननित्यत्वे दोषो-
 ऽस्ति । ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानक्रिया प्रति स्वातन्त्र्यव्यपदेशो-
 नोपपद्यते इति चेन्न प्रतीत्युपपत्तेश्चोपपत्तिरिदं दृष्टं
 प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् । ननु सविहर्ता-
 ह्यप्रकाशसंयोगे सति दृष्टं प्रकाशयतीति व्यपदेश
 स्यात् न तत्र ब्रह्मण प्रागुत्पत्तेः ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति
 विषमोदृष्टान्तं, न असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत
 इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनात्, ययमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्म-
 ण "तद्वैततेति" कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् । कर्मापि
 क्षाया तत्र ब्रह्मण ईशित्वस्युत्पत्तय सुतराद्युपपत्ता । कि
 पुनस्तत् कर्म ? यत् प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भव
 तीति तस्यान्यत्वाभ्याननिर्वचनीये नासरूपे ध्वयाकृते
 व्याधिकीर्षिते इति ब्रूम । यत्प्रसादाद्भि योगिना-
 मयतोतानागतविषय प्रत्यक्ष ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्र-
 विदः किञ्च वक्तव्यं तस्य नित्यसिद्धेश्वरस्य सृष्टिस्थिति-
 संकृतिविषयं नित्यं ज्ञानं भवतीति । यदप्युक्तं प्रागुत्-
 पत्तेर्ब्रह्मणः शरीरादिसंभ्रमन्तरेणेतिहत्वमनुपपन्नमिति

न तस्योत्पत्तयतर्गति सवित्तप्रकाशयत् ब्रह्मणो ज्ञानमन्वत्प
 नित्यत्वेन ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्ते । अपि च अत्रि-
 व्यादिमतं ससारिण शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिं स्यात्
 न ज्ञानप्रतिबन्धकरत्परिहितमेश्वरस्य । मन्तो चेसा-
 वीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनाधारणानानता च टो-
 यत । "न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्कनयाभ्य-
 धिकञ्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विधैव श्रूयते स्वाभाविकी-
 ज्ञानबलक्रिया चेति" "व्याप्यापादोजवनोद्यत्तीता पश्य
 त्यचक्षु स गृह्योत्यकर्ण । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यान्ति
 पेक्षा तमाहुरयम् पुरुष सज्जानमिति च" ।

अस्मादेव च जीवानां तत्तत्कर्मफलसिद्धिर्यथा तथा
 शा०सूत्रभाष्ययोर्निरूपितम् यथा
 "फलमत उपपत्ते" सू०। "तस्यैव हि ब्रह्मणो व्याप्यारि-
 क्यामीशित्वीशितव्यविभागावस्यायामयमन्य स्वभाष्यवर्षते ।
 यदेतदिदानीदव्यासिचलक्षणं कर्मफलं स सारगोचर
 त्रिविधं प्रसिद्धं जलूनाना किमेतत् कर्मणो भवत्याहो-
 सिदीश्वरप्रसादादिति ? भवति विचारणा । तत्र तावत्
 प्रतिपद्यते फलमतेश्वराङ्गवित्तमर्हति कुत ? उपपत्ते
 स हि सर्वोध्यत सृष्टिस्थितिषु सारान् विचिन्तान् वि-
 द्ब्रह्मेशकालविशेषाभिज्ञत्वात् कर्मिणा कर्मणोरूप फल
 सपाटयतेत्युपपद्यते । कर्मणस्तनुत्तण विनागिन काला-
 न्तरभाषि फल भवतीत्यनुपपन्नम् अभावाद्भावाद्यनुत्पत्ते ।
 स्यादेतत् कर्मो विनश्यत् स्वकालेव स्वातुरूप फलमर्ज
 यित्वा विनश्यति तत्फल कालान्तरित कर्ता भोध्यत इति
 तदपि न परिशुद्धति प्रागभोक्तृसम्बन्धात् फलत्वानुपपत्ते
 चत्काल हि यत् सृष्ट इ ख वाताना भुज्यते तस्यैव लोके
 फलत्वं प्रसिद्धम् । नहासम्बद्धस्यात्मना सृष्टस्य इ सस्य वा
 फलत्व प्रतिपत्ति लौकिका । अलोच्यते कर्मकाव्याद
 पूर्वान् फलसुत्वत्स्य इति तदपि नोपपद्यते चार्थस्या
 चेतनस्य काहलोत्समस्य चेतनाप्रवृत्तितस्य प्रत्यक्षुप-
 पत्ते तदस्तिवैष प्रामाण्याभावात् । अत्रापिति प्रमाण-
 मिति चेन्न ईश्वरसिद्धेश्वरार्थापत्तिपरिज्ञयात्" भा०। "श्रुत-
 त्याञ्च" सू०। "न केवल उपपत्तेरेवेश्वर फलहेतु बलयास
 किं तर्हि श्रुतत्वादपोश्वरमेव फलहेतु मन्त्यामहे तर्हि श्रु-
 तिर्भवति "स वा एष महानज व्यात्साऽन्नादेवसुष्टान्" इत्येव
 ज्ञातीयका" भा०। "धर्मं जैमिनिरत एव" सू०। "जैमिनि-
 स्वाचार्यो धर्मं फलस्य दातार मन्त्ये अतएव हेतो इतेर
 पपत्तेषु, श्रूयते तावदयमर्थः स्वर्गकामोयजेतेत्येवमादिषु वा

क्येऽपि । तत्र च विधिश्रुतेर्विषयभावोपगमाद्दयाग स्वर्गस्योत्पादक इति गम्यते अन्यथा ह्यननुगताहकोयाग च्यापद्यते तत्रास्योपदेशस्य वैयर्थ्यं स्यात् । नन्वनुक्षणविनाशिन कर्मणः फल नोपपद्यते इति परित्यक्तोऽयं पक्षः । नेप दोष श्रुतिप्रामाण्यात् । श्रुतिश्चेत् प्रमाणं यथायं कर्म फल सम्बन्ध श्रुतउपपद्यते यथा कल्पयितव्यं नचानुत्पाद्य किमप्यपूर्वं कर्म विनश्यत्कालान्तरितं फल दातुं शक्नोतीत्यतः कर्मणो वा सूक्ष्मा काचिदुत्तरावस्था, फलस्य वा पूर्वावस्थाऽपूर्वं नामास्तीति तर्क्यते । उपपद्यते चायमर्थः उक्तेन प्रकारेण ईश्वरस्तु फल ददातीत्यनुपपन्नम् अविचित्तस्य कारणस्य विचित्तकार्यानुपपत्तेः वैषम्यं नैर्ह्यलामसङ्गादनुगतायैयर्थ्यापत्तेश्च तस्माद्भ्रमैरेव फलमिति भा० । 'पूर्वन्तु वादरायणोऽहेतव्यपदेशात्' सू० । 'वादरायणस्त्वचार्थः पूर्वोक्तमेवेश्वर फलहेतु मन्वते । केवलान् कर्मणोऽपूर्वादा केवलान् फलमित्ययं पक्षस्तु यत्नेन व्याख्यते । कर्मापेक्षादाऽपूर्वापेक्षादा यथा तथास्तीश्वरात् फलमिति सिद्धान्तः । हेतव्यपदेशात् । धर्माधर्मयोरपि कारयित्वत्वेनेश्वरोऽहेतव्यपदिश्यते फलस्य च दाहत्वेन 'एव ह्येव साधु कर्म कारयति तं, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनोपते एष उ एवासाधु कर्म कारयति त, यमधोलोक निनोपते' इति । अर्थ्यते चायमर्थो भगवद्गीतासु । 'यो यो याया तनुं भक्त श्रद्धया चिंतुमिच्छति । तस्य तस्याचला श्रद्धा तामेव विदधास्यहम् । स तयाप्यज्ञया युक्तस्तस्याराधनमोहते । लभते च तत कामान् भयैव विहितान् हि तानिति' । सर्ववेदान्तेषु चेश्वरहेतुका एव सृष्टयो व्यपदिश्यन्ते तदेवेश्वरस्य फलहेतव्यं यत् स्वकर्मानुभवा प्रजा सृजति । विचित्तकार्यानुपपत्त्यादयोऽपि दोषाः कृतप्रयत्नापेक्षत्वादीश्वरस्य न प्रसज्यन्ते' भा० । सोभांसकैस्तु ईश्वरस्याचेतनताङ्गीकारेण न फलहेतव्य किन्तु कर्मस्य एव फलसिद्धिरित्युक्तं तस्यैव निनोपपत्तत्वेन शा० सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् अविषयहृद्यदेवेश्वरस्याचेतनत्वं यथा तथा ४५१ प्रश्ने दर्शितम् । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्' शास्त्रेण जीवानां कर्तृत्वेऽपि अस्मै च कारयित्वत्वं यथाह शा० सूत्रभाष्ययो । 'परान्तु तच्छ्रुते' सू० । 'यदिदमविद्यावस्थायासुपाधिनिसम्बन्ध कर्तृत्व जीवस्याभिहितं तत् किमनपेक्ष्यैवेश्वर, भक्त्याहोसिदोश्वरापेक्षमिति ? भवति विचारणा । तत्र भाग्न तावन्नैश्वरमपेक्षते जीव, कर्तृत्व इति । कस्मात् ?

अपेक्षाप्रयोजनाभावात् । अयं हि जीव स्वयमेव रागदोषादिदोषप्रयुक्त कारणान्तरसामग्रीसम्बन्ध कर्तृत्वमनुभवितुं शक्नोति तस्य किमेश्वर कारयति ? । न च लोके प्रसिद्धिरस्ति हृष्यादिकासु क्रियास्वनुदादिश्रुतेश्चोऽपरोऽपेक्षितव्य इति । क्लेशात्मकेन च कर्तृत्वेन जन्तून् ससृजत ईश्वरस्य नैर्ह्ययं प्रसज्येत, विषमफलञ्चैवा कर्तृत्व विदधतो वैषम्यम् । ननु वैषम्यनैर्ह्ययं न सापेक्षत्वादित्युक्तम् । सत्यसक्तं सति त्वीश्वरस्य सापेक्षत्वसम्बन्धे, सापेक्षत्वज्ञेश्वरस्य सम्भवति सतोर्जन्तूना धर्माधर्मयो तयोश्च सङ्गाव सति जीवस्य कर्तृत्वे, तदेव चेत् कर्तृत्वमीश्वरापेक्षं स्यात् किंविषयमीश्वरस्य सापेक्षत्वस्य च्यते । अहताभ्यागमस्यैव जीवस्य प्रसज्येत । तस्मात् स्वतएव जीवस्य कर्तृत्वमिति । एता प्राप्ति तु शब्देन व्याख्यते प्रतिजानीते परादिति । अविद्यावस्थाया कार्याकरणसङ्घाताविवेकदर्शिनो जीवस्याविद्यातिमिरान्वस्य सतः परस्मादात्मनः कर्माध्यक्षात् सर्वभूताधिवासात् साक्षिणस्यैतयित्वरीश्वरात्तदनुज्ञया कर्तृत्वमीश्वरत्वलक्षणस्य सकारस्य सिद्धिं तदनुभवहेतुकेन च विज्ञानेन मोक्षस्य सिद्धिं भवितुमर्हति । कुतः ? तच्छ्रुते । यद्यपि दोषप्रयुक्त सामग्रीसम्बन्धस्य जीव, यद्यपि च लोके हृष्यादिषु कर्मसु नेश्वरकारणत्वं प्रसिद्धं तथापि सर्वस्वैव प्रवृत्तिषु ईश्वरोऽहेतुकर्तृति श्रुतेरवसीयते । तथा हि श्रुतिर्भवति 'एव ह्येव साधु कर्म कारयति त, यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनोपते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति त, यमधोलोक निनोपते' इति "यं व्यात्मनि तिष्ठन्नात्मानमननरोऽवभयतीति" चैव जातीयका । नन्वेवमीश्वरस्य कारयित्वत्वे सति वैषम्यनैर्ह्ययं स्याताम् अहताभ्यागमस्य जीवस्येति नेत्युच्यते' भा० । 'कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिविद्वावैयर्थ्यादिभ्य' सू० । 'तुश्रुतेनोदितदोषव्यावर्तनार्थः । कृतोऽयं प्रयत्नो जीवस्य धर्माधर्मलक्षण तदपेक्ष एव चैवमीश्वर कारयति ततश्चैते नोदितता दोषा न प्रसज्यन्ते । जीवकृतधर्माधर्मवैषम्यापेक्ष एव तत्फलानि विषम विभजते पर्जन्यदोश्वरोऽनिमित्तमात्रेण । यथा लोके नानाविधाना यत्रसङ्घादीना गुच्छगुल्मादीना वाऽसाधारणेभ्य स्वर्गीजेभ्यो जायमानानां साधारणनिमित्तं भवति पर्जन्य, नह्यसति पर्जन्ये रसपुष्पफलपलाशादिवैषम्यं तेषां जायते नाप्यसत्सु स्वर्गीजेषु, एव जीवकृतप्रयत्नापेक्षेश्वरस्यैव शुभाशुभ विदध्यादिति सिध्यते । ननु कृतप्रयत्नत्वमेव जीवस्य

परायत्ने कर्तृत्वे मोपपद्यते । नैप टोपः । परायत्नेऽपि हि कर्तृत्वे करोत्येव जोष कुर्वन् हि तमीश्वर कारयति । अपि च पूर्वप्रयत्नमपेक्षेदानि कारयति, पूर्वतरश्च प्रयत्नमपेक्ष्य पूर्वमकारयदित्यनादित्वात् ससारस्थानग्राम् । कथं पुनरवस्थते कृतप्रयत्नामेव ईश्वर इति ? विहितप्रतिपिडावैयर्थ्यादिभ्य इत्याह । एवं हि "स्वर्गकामो यजेत त्राह्मणो न हन्तव्य" इत्येवजातीयकस्य विहितस्य प्रतिबिम्बस्य चावैयर्थ्ये भवति अन्यथा तदनर्थक स्यात् इश्वर एव विधिप्रतिषेधयोर्नियुज्येत अत्यन्तपरतन्त्रत्वाञ्जीवस्य । तथा विहितकारिणमप्यनर्थेन सञ्जेत्, प्रति-सिद्धकारिणमप्यर्थेन, ततश्च प्रामाण्य वेदस्यास्तमित्यात् । ईश्वरस्य स्वात्मनापेक्ष्यत्वे लौकिकस्यापि पुरुषकारस्य वेद्यस्य तथा देशकालनिमित्तानां पूर्वोक्तदोषपसङ्ग-शेतेषु जातीयकदोषजातमादिपक्षणेन दर्शयति भा० ।

ईश्वरसाक्ष्यमते तु ईश्वराधिष्ठितप्रधानस्य जगत्कर्तृत्व तन्त्रे ईश्वरप्रसादादुद्योगसिद्धितत्सखरूपादिक पातङ्गल्लल-भाष्यविवरणेषु दर्शितं यथा ।

"किमेतस्मादेवासन्नतर समाधिर्भवति अथाद्य लाभे किं भवत्यन्योऽपि कश्चिदुपायो ? न वेति" भा०

"ईश्वरप्रणिधानाहा" सू० २२ । "प्रणिधानाङ्गिकविशेषोपादाव जिहते ईश्वरस्तमनुष्टङ्गात्त्वभिधानमात्रेण तदभिधानमात्रा-दपि योगिन आसन्नतर समाधिलभ फलञ्च भवतीति" भा० २३ । अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्त कोऽयमी-श्वरोऽमेति ? भा० । "क्लेशकर्म्मविपाकायैरपराष्टप पुरुषविशेष ईश्वर" सू० २४ । "अविद्यादय क्लेशा । कुशालाऽङ्गुशालानि कर्माणि । तत्फल विपाक । तदनुगुणा वासना आशया । ते च मनसि वर्त्तमाना पुरुषे व्यपदिश्यन्ते स हि तत्फलस्य भोजेति । यथा जय पराजयोवा योऽङ्गुषु वर्त्तमान स्नामिनि व्यपदिश्यते । योजनेन भोगेनाऽपराष्टप स पुरुषविशेष ईश्वर । कैवल्य प्राप्तास्तर्हि सन्ति च बहूष केवलिन ? ते हि त्वीयि बन्धनानि हित्या कैवल्य पाप्ना ईश्वरस्य च तत्सम्बन्धो न मृतो न भावी यथा सक्तस्य पृथ्वी बन्धकोटि प्रसायते नैवमीश्वरस्य, यथा वा प्रकृति-लीनस्योत्तरा बन्धकोटि सम्भाव्यते नैवमीश्वरस्य, स तु सदैव सक्त, सदैवेश्वर इति । योऽसौ प्रकृतसत्योपादाना-दोश्वरस्य शास्त्रतिक उक्तं स किं सन्निमित्त ? आहो-स्त्रिद्विनिमित्त ? इति तस्य शास्त्र निमित्त, शास्त्र उचः

किं निमित्तम् ? एतयो शास्त्रोक्तर्पयोरीश्वरसत्ये वर्त्त-मानयोरनादि, सम्बन्धः । एतस्मादेतद्भवति सदैवेश्वर सदैव सक्त इति । तच्च तस्यैश्वर्यं साम्यातिशयविनिर्मुक्तं न तावदैश्वर्यान्तरेण तदतिशयते यदेवातिशयि स्यात्, तदेष तत् स्यात्, तस्य । यत् काष्ठाप्राप्तिरैश्वर्यस्य स ईश्वर, न च तत्त्वमानमैश्वर्यमस्ति । कस्मात् ? हयो-रेकस्मिन् युगपत्कामितेऽर्थे नवमिदमस्तु पुराणमिद-मस्त्विति एकस्य सिद्धावितरस्य प्राकाश्यविधातादूनत्व प्रसक्त, हयोष त्वल्ययोर्युगपत्कामिताद्यैप्राप्तिर्नास्ति, अर्थस्य विरुद्धत्वात् तस्माद् यद्य साम्यातिशयविनिर्मुक्तमैश्वर्यं स ईश्वर, स च पुरुषविशेष इति" भा० २४ । किञ्च "तत्र निरतिशय सर्वज्ञबीजम्" सू० २५ । यद्विदमतीतामागत-प्रत्युत्पन्नमलेकसमुच्चयातीन्द्रियपक्षणमस्य विद्धति सर्वज्ञ-बीजमेतद्विषयज्ञानं यत् निरतिशय स सर्वज्ञ । अस्ति काष्ठाप्राप्ति सर्वज्ञबीजस्य, सातिशयत्वात् परिमाण-वदिति यत् काष्ठाप्राप्तिर्ज्ञानस्य स सर्वज्ञ स च पुरुष विशेष इति । सामान्यमात्रोपस हारे कृतोपलक्ष्यमनुमान न विशेषप्रतिपत्तौ समर्थमिति । तस्य स प्राद्विशेषप्रति-पत्तिरागतत पर्यन्तोऽप्या । तस्मात्कानुपहामावेऽपि भू-तानुपह प्रयोजनम् । ज्ञानधर्मोपदेशेन कल्पप्रलयमहा-प्रलयेषु ससारिण पुरुषानुद्धरिष्यामीति । तथाचोक्तम् "आदिविद्याङ्गिर्माषिचित्तमधिधाय कारुण्यद्वयवानु पर मर्षिरासुरये जिज्ञासमानाय तन्न प्रोवाषेति" भा० २५ । स एव "पूर्वेषामपि गुरु कासेनान-वच्छेदात्" सू० २६ । "पूर्वे हि गुरु कासेनाव-च्छिद्यन्ते यत्नावच्छेदार्थेन काळोभोपावर्त्तते इ एव पूर्वेषामपि गुरु यथास्य सर्गस्थादौ पुर्कर्षणत्वा विद्व तयातिक्रान्तसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्य" व्यासभाष्यम् २६ ।

विद्यतमिदं वाचस्पतिना यथा "सूत्रान्तरस्याव-यित्त विरुध्यति किमेतस्मादेवेति । नवाशब्दः । स शयनि-वर्त्तकः । ईश्वरप्रणिधानाहा । व्याषटे—प्रणिधाना-ङ्गिकविशेषोपादानसं-हाधिकाल्कायिकाहा आवर्जितो-ऽभिसुखीकृतसमनुष्टङ्गाति, अभिधानमनागतेऽर्थे-दृष्ट्या इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तन्मात्रेण न व्यापा-रान्तरेण, शेष सुगमम्" २३ । ननु चेतनाऽचेतनाभ्या-मेव व्यूढ विद्वग् मान्येन, ईश्वरत्वेदचेतनस्त्वर्हि प्रधान, प्रधानविकाराणामपि प्रधानमध्यपातात्तथाच न तस्यावर्त्त-नमचेतनत्वात् अथ चेतनस्यथापि चित्तियज्ञेरीदासोभ्या-

दत्तमारितया चाग्निनाटिविरहात् कृतत्रयार्जनम् ? कृत-
 यामिध्यामम् ? इत्यागयवानाह, अय प्रधानेति । अत्र
 सूत्रेषोत्तरमाह “क्लेशकर्मविपाकागर्थपरान्दट पुरुष-
 विगेषदंश्वर” । (न्यायकन्दल्या क्लेशकर्मत्वत्
 लक्ष्णेतिपदमधिकम् दृश्यते तत्र लिपिकरप्रसादकृतम्)
 अविद्यादय क्लेशा, क्रियन्ति खल्वभो पुरुषं
 सासारिक विविधदुःखप्रकारेणेति । “कृशलाकृश-
 लानोति” धर्माधर्मास्तेषाञ्च कर्मजत्वादुपचारात्
 कर्मत्वम् । विपाकोजात्यायुर्भोगाः विपाकानुगुणा वास-
 नाक्षाश्चिन्तभूमी व्याघरेत इति व्याशया नहि करभजा
 निमित्तकं कर्म प्राग्भगीयकरभभोगभाविता भावना न
 यावदभिव्यनक्ति तावत्करभोचिन्ताय भोगाय कल्पते,
 तस्याद्गुणति करभजात्तनुभवजन्मा भावना करभविपाकानु-
 गुणेति । नन्वभो क्लेशादयोमुद्दिधर्मान कथञ्चित्पि पुरुषं
 परान्दशन्ति तस्मात् पुरुषपदव्यादेव तदपरामर्शसिद्धे कृत
 क्लेशकर्मत्व्यादिनेत्यन आह, “ ते च मनसि वर्त्तमाना
 सासारिके पुरुषे व्यपदिश्यन्ते” कस्मात् ? “स हि तत्-
 फलस्य भोक्ता चेतयितेति” । तस्मात् पुरुषत्वादीश्वरस्यापि
 तत्त्वस्वत्व प्राप्त इति तत्प्रतिषेध उपपद्यत इत्याह, यो ह्यनेन
 बुद्धिस्थेनापि पुरुषमात्रसाधारणेन भोगेनापरान्दट ।
 स पुरुषविगेष ईश्वर विगेष्यते इति विगेष पुरु-
 यान्तराह्वयवच्छिद्यते । विगेषपदव्य पत्त्ये दर्शयितुकास-
 परिनोदनाप्यं परिहरति कैवल्य प्राप्तासक्ति इति ।
 पुरुषतत्त्वयाना प्राकृतोत्पन्न, वैकारिकोविदेहानाम दक्षिण-
 कादिभन्वोदिव्यादिव्ययिपयभोगभाजाम् । तान्यमूर्ति क्षीण-
 वधनानि । पुरुषतिभावनासं कृतमनसोर्हि देहपातानन्तरमेव
 पुरुषतत्त्वयतासामप्राप्तितेपा पूर्वा नन्वकोटि पूजायते
 तेनोत्तरकोटिपिधानमात्रमिह त पूजापरकोटिमिषेध इति
 संनिष्य विगेषं दर्शयति “स त सदैव कृत् सदैवेश्वर” इति ।
 ज्ञानक्रियाशक्तिव्यपदेश्यं । अत्र पुरुषति “योऽसाविति”
 ज्ञानक्रिये हि न चिच्छक्तेरपरिणामिन्या सम्भवत इति ।
 रजसामोरजिनविशुद्धचित्तसत्तायमे यत्कवे । नचेष्टस्यादि-
 द्याप्रभाषित्तसत्त्वसत्त्वकपेण सत् स्वस्वामिभावसत्त्व
 सत्त्वसत्त्वतत्त्व, प्रकृतसत्त्वोपादानादिति । नेगुरस्य पुरुष-
 जगतीश्वरिदाः निबन्धनचित्तसत्त्वेन स्वस्वामिभाः किन्तु-
 नाप्यस्यपरीतान् मेत्त्वामसत्त्वकपेण तन्नुद्देश्यमि-
 द्यामप्योपदेशेन । नच ज्ञानक्रियासत्त्वयोः तिगयसत्त्वकि-
 मसत्त्वे तदुपदेशे नचेष्टमप्यह्वरप्रसादोमद्विशुद्धत्वोपा-

दान विनेत्यालोच्य सत्वप्रकर्षमुपादत्ते भगवानपरान्दटोऽ-
 प्यविद्यायाऽविद्याभिमानोऽविद्यायास्तत्त्वमविद्यान् भवति न
 पुनरविद्यामविद्यात्वेन संवसान, न खलु ग्लान्दोरामत्व-
 सारोप्य तारुणाद्येष्टादर्शयन् भ्रान्तोभवति तद्विद्विदाद्यर्थसम्प
 रूपत्र तात्त्विकमिति । स्यादेतदुद्दिधीर्षया भगवता सत्व-
 मुपादेय तदुपादानेन च तदुद्दिधीर्षा अस्या व्यपि प्राकृत-
 त्वात्तथाचान्योन्यसत्रय इत्यतउक्त शाश्वतिक इति । भवे-
 देतदेव यदोदप्रथमता र्गमस्य भवेत्, अनादौ तु र्गस-
 हारप्रसन्ने र्गान्तरसत्त्वत्त्वसञ्ज्ञिहोर्षाविधिसमये पूर्णं मया
 सत्वप्रकर्ष उपादेय इति प्रणिधान क्त्वा भगवान् जात-
 सजहार, तदा चेश्वरचित्तसत्व प्रणिधानवासनावासितप्र-
 धानसास्यसुपगतमपि परिपूर्णं महापुलयावधौ प्रणिधा-
 नवासनाशशाश्वतेश्वरचित्तसत्वभावेन परिणमते यथा
 चैव शु प्रातरयोत्यातव्य मयेति प्रणिधाय सुप्रसार्दोत्ति-
 षति प्रणिधानसत्त्वारात्, तस्मादनादित्वादीश्वरप्रणिधा-
 नसत्त्वोपादानयो शान्तिकल्पेन नान्योन्यसत्रय । नचे-
 श्वरस्य चित्तसत्व महाप्रत्ययेऽपि न प्रकृतिसास्यसुपतीति
 वाच्य ? यस्या हि न कदाचित्पि प्रधानसास्य न तत्रा-
 धानिक नापि चित्तियक्ति अत्रा तत्त्वोऽर्थान्तरप्रामा-
 णिकमापद्येत । तद्वायुक्तं, प्रकृतिपुरुषव्यतिरेकेणार्थान्-
 राभावात् । सोऽयमोहस्य ईश्वरस्य शान्तिक उक्तये कि
 सुनिमित्त सप्रमाणक ? आहोस्तिनिमित्त निष्प्रा-
 णक ? इति । उत्तरम्-तस्य शास्त्र निमित्त श्रुतिवृ-
 तीतिहासपुराणानि शास्त्रम् । नोदयति शास्त्र सुम कि
 निमित्तम् ? प्रत्यक्षातुमानस्य हि शास्त्रम् ? नचेष्टरस्य
 सत्वप्रकर्षे कस्यचित् प्रत्यक्षमनुमान वास्त । नचेष्टर-
 प्रत्यक्षप्रभव शास्त्रमिति युक्तं, कल्पयित्वापि ह्यय म्य द्रया-
 दाहंश्वर्यं प्रकाशनायेति भाव । परिहरति प्रकृतमत्त्वनिमि-
 त्तम् । अयमभिषन्धि, मन्वाशुदेष्टु तावदीश्वरप्रणीतेषु प्र-
 कृतिसास्योदर्थोऽप्यभिधारनिश्चयान् प्रामाण्य सिद्धम् ।
 प्रचीषधमेतासा तत्त्व योगविशेषाणाञ्च दन्वाणाञ्च तत्त्व-
 दर्शावधोदारेण सत्त्वोपादि वरपायुर्देवोऽकिरप्रसादव्य-
 हारोऽशक्तं कर्तुमन्वव्यतिरेको । नसागनादन्वव्यतिरेको
 ताभ्यां चागमसत्त्वसत्त्वानन्दोरनादित्वादिमिति प्रतिपादयितु
 युक्तं, सत्त्वप्रत्यये तन्नुत्तानन्दोर्विच्छेदात् न च नद्वावे
 प्रमाणाभाव । अभिन्न प्रधानविकारि अगद्विदि हि
 प्रतिपादयित्ते । सशयपरिणामस्य नर्ष सशयपरिणाम-
 मता ददा । ददा शीरेष्टसदैर्षिपुष्पादिकृदम् ।

दिसङ्गपरिणामस्य पूर्वसङ्गपरिणामता च दृष्टा ।
 यदिच प्रधानेनापि भङ्गदङ्गद्वारादिरूपविसङ्गपरिणा-
 सेन सता भाव्यम् । कदाचित् सङ्गपरिणामेन सङ्ग-
 गपरिणामस्यास्य सास्यावस्था स च सङ्गाप्रलय । तस्मा-
 न्मन्वायुर्वेदप्रणयनात् तावद्भगवता रजस्तमोमलावरणतया
 परित प्रद्योतमान बुद्धिसत्वमास्थेय तथा चाभ्युद-
 यनि श्रेयसोपदेशपरतोऽपि वेदराशिरीश्वरप्रणोतस्तद्वुद्धि-
 सत्वप्रकर्षादेव भविष्यमर्हति । न च सत्योक्तर्षे रजस्तम-
 प्रभवो विभ्रमविप्रलम्भौ सम्भवतस्तनुप्रकृतसत्यनिमित्त
 यास्तमिति । स्यादेतत् प्रकर्षकार्यतया प्रकर्ष बोधय-
 ष्कास्तम् शेषवदनुमान भवेन्न त्वागम इत्यत आह, एत-
 रिति । न कार्यत्येन बोधयति अपि त्वनादिवाच्यवा-
 चकभावसम्बन्धेन बोधयतीत्यर्थः । ईश्वरस्य हि बुद्धिसत्त्वे
 प्रकर्षोवर्तते, शास्त्रमपि तदावकलेन तत्र वर्तते इति ।
 उपसङ्हरति, एतस्मात् ईश्वरबुद्धिसत्यप्रकर्षावकाष्ठास्त्रादे-
 तद्भवति ज्ञायते विषयेण विषयिणोलक्षणात् । सदैव-
 श्वर सदैव सक्तः इति । तदेव सुरुयान्तराद्भवच्छिद्योश्च-
 रान्तरादपि व्यच्छिनत्ति तच्च तस्येति । अतिशयवि-
 निर्मुक्तिमाह न तावदिति । कुत ? यदेवेति । कस्मात्
 सञ्जातिशयविनिर्मुक्त तदैश्वर्यम् ? इत्यत आह, तस्माद्-
 यत्येति । अतिशयनिशामप्राप्तानामौपचारिकर्मस्यमि-
 त्यर्थः । सास्यविनिर्मुक्तिमाह न च तत्त्वमानमिति । प्राक्का-
 म्यमविहतेष्वता तद्विघातादूनत्यम्, अनूनत्वे वा हयो-
 रपि प्राकाम्यविघात कास्यान्तुत्पत्तिर्वा विरुद्धधर्मसमा-
 त्तिङ्गितमेकदा कार्यसंपन्नभ्येतेत्वाशयपामाह हयोयेति ।
 अविच्छिन्नाभिप्रायत्ये वा प्रत्येकमोश्वरत्वे कृतमन्यैरेकेनैवेग-
 नाया कृतत्वात्, सम्भूयकारित्वे वा न कश्चिदोश्वर-
 परिपदुवत्, नित्येगनायोगिनाञ्च पथ्याबायोगात्, कल्पना-
 गौरवप्रसङ्गाच्चोति द्रष्टव्य तस्मात्सर्वमवदातम् २४६० ।
 एवमस्य क्रियाज्ञानसक्तौ शास्त्र प्रमा, प्रमभिधाय ज्ञान-
 सक्तावन्तुमान प्रमाणयति, किञ्च "तत्र निरतिशय सर्व-
 प्रवीजम्" । व्यापष्टे यदिदमिति । बुद्धिसत्त्वापरक-
 तमोऽपगमतारतत्येन यदिदमतीतानामतप्रत्युत्पन्नाना
 प्रत्येकञ्च समुच्चयेन च सर्वमानानामतीन्द्रियाणां पक्षेण
 तस्य विशेषणमस्य बह्विति सर्वप्रवीज कारणम्, कश्चित्
 किञ्चिदेगातीतादि स्पष्टानि, कश्चिद्भङ्गतर, कश्चिद्भङ्गत-
 मिति प्राज्ञापेक्षवा पक्षेणस्यात्यस्य सङ्गत्य कृतम्
 एतद्विषयमान यत्र निष्कान्तमतिशयात् स च सर्वज्ञ इति

तदनेन प्रमेयभाव' कथितम् । अत्र प्रमाणयति अस्ति-
 काशाप्राप्ति सर्वप्रवीजस्येति' साध्यनिर्देश निरति-
 शयत्व काठा यत परमतिशयवत्ता मास्तीति । तेन
 नावधिमात्रेण सिद्धसाधनम्, सातिशयत्वादिति चेत् ।
 यद्युत् सातिशय तत्तत् सर्वं निरतिशय यथा कुषल्योमल-
 कविल्लेषु सातिशय सङ्घत्त्वम् आत्मनि निरतिशयमिति
 व्याप्ति दर्शयति परिमाणयन् । न च गरिमादिगुणैर्ब्य-
 भिवार इति साम्प्रत न खल्ववयवगरिमाशयविन, कि-
 न्यापरमाण्यं चन्त्यावयवविभ्यो यावन्न केचन, तेपा-
 स्युल्लेखवर्तिनो गरिसूण समाहृत्य गरिमवर्धमानाभि-
 मान ज्ञानन्त प्रतिज्ञेये समाप्यत इत्येकद्विवद्भविषय-
 तया युक्त सातिशयमिति न व्यभिचार । उपसङ्हरति,
 यत्र काठा इति । ननु सन्नि बहुपक्षोर्धकरा मुद्गाह-
 त्कृपिलार्पिमधृतयस्तत् कस्मात् ते एव सर्वज्ञान भव-
 चरमादनुमानात् ? इत्यत आह, सामान्येति । कुतस्कर्हि
 तद्विशेषपतिपत्ति ? इत्यत आह, तस्येति । बुद्धादिप्रणोत
 न्यागमाभासो नत्वागम, सर्वप्रमाणायाधितत्वणि कनैरात्म्या-
 दिमागोपदेशकत्वेन विप्रलम्भकत्वादिति भावः । तेन
 श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलक्षणाटागमत' व्यागच्छन्ति बु-
 द्धिमारोहन्ति अस्मादभ्युदयनि श्रेयसोपाया इत्यागम ।
 तस्मात् सञ्जादिविशेषप्रतिपत्ति । सञ्जाविशेष शिवेश्वरादि-
 श्रुत्यादिषु प्रसिद्ध । व्यादिपदेन पंडुलतादगाव्ययते स-
 गृहीते । यथोक्त यायुपुराणे "सर्वज्ञता तद्विरना-
 दिबोध सतन्त्रता निलमुलप्रगति । धनन्तमक्तिष विभो-
 र्दिधित्तः पङ्गाडरप्रामि महेश्वरस्य" । तथा "ज्ञान वैरा-
 न्यमैश्वर्यं तय सत्य जमा छति । एतत्त्वमात्मसं-
 बोधोच्छिधिकात्त्वमेव च । अथयानि दग्गतानि नित्य,
 तिष्ठन्ति गह्वरे" इति । स्यादेतन्नित्यत्वप्रत्य भगवतर्ष-
 श्रयान्तिशयसम्पन्नस्य स्वार्थे लण्णासम्भवात्, कारुणिकस्य च
 सुसंकेतानजनसर्वज्ञमपरस्य दुःखमुल्लोकीयनोक्षणना-
 तुपयतेरप्रयोजनस्य च प्रेषावत प्रत्यनुपपत्ते क्रिया-
 गतिशालिनोऽपि न जगत्क्रियत्वात् आह, तस्मात्मानु-
 यक्ताभावेऽपीति । भूताना माणनानुपपद्य प्रयोजन
 श्रुत्याद्युभोगविशेषकस्यातिरूपकार्यकरणान् किन, अति-
 तार्थे चित्त निवर्तते तत पुरुष केनो भवति अत-
 न्तत्प्रयोजनाय कारुणिकोपदेशकस्याप्युपाय कथयति ते-
 नाचरितार्थत्वात् चित्तस्य जलून, ईश्वर पुरयप्राप्त्यवस्था
 एषुद ने भावयन्नपि नाकारुणिक, विवेकस्यानुपायक ५

नाय भूतानुपहृद्धारमाह ज्ञानधर्मोपदेशेनेति । ज्ञानञ्च धर्मश्च ज्ञानधर्मो तयोर्पदेशेन ज्ञानधर्मसमुच्चयाल्लभ्यविवेकख्यातिपरिपाकात् । कल्पप्रलये-ब्रह्मणोदिनावसाने यत्कृत्यलोकवर्जजगदक्षमेति, महाप्रलये ससत्यलोकस्य ब्रह्मणोऽपि निधने, संसारिण स्वकारणगामिनस्तदा मरणदुःखभाजः । कल्पे तु पलक्षणम् । अन्यदापि स्तार्जितकर्मपाकवशेन जन्ममरणादिभोज पुरुषानुद्धारिष्वामीति कैयल्य प्राप्य पुरुषा उद्धृता भवन्तित्यर्थः । एतच्च करुणामयुक्तस्य ज्ञानधर्मोपदेशेन कपिलानामपि सिद्धमित्याह, 'तथा चोक्तं आदिविद्वान् कपिल' इति । आदिविद्वानिति पञ्चशिखाचार्यवचनम् आदिसृष्टस्तवन्तानादि गुरुविषय, नत्वनादिसृष्टप्रमगुरुविषयम्, आदिसृष्टकेव कदाचिन्मुक्तो विद्वत्सु कपिलेषु अस्माकमादिविद्वान्मुक्तं स एव च गुरुरिति । कपिलस्यापि जायमानस्य महेश्वराद्युपहृद्देशे ज्ञानप्राप्तिः । श्रूयते हि कपिलो नाम विष्णोरवतारविशेष प्रसिद्ध स्वयंभूस्तु हिरण्यगर्भ, तस्यापि साङ्ख्ययोगप्राप्तिर्दे श्रूयते इति "स एवेश्वर आदिविद्वान् कपिलोविष्णुः स्वयंभूरिति" स्वायम्भुवादीनामपीश्वर इति भावः २५ । "सम्मति भगवतो ब्रह्मादिभ्यो विशेषमाह, 'स एष इति प्रातनिका न तु ह्यलम् "पूर्वेषामपि गुरु' कावेनात्मवच्छेदात्" । व्याचष्टे, पूर्वै हीति । कालस्तु गतवर्षादि, व्यवच्छेदाद्येन व्यवच्छेदनप्रयोजनेनोपावर्तते, न वचते प्रकर्षस्य गति प्राप्ति प्रत्येतव्याप्यागमात् । तदनेन प्रयत्नेन भगवानीश्वरोर्दर्शितः" २६ वाचस्पतिविरचणम् ।

तस्येश्वरस्य लक्षणम् "जन्मादास्ययत्" या० सूत्रभाष्ययोर्दर्शितम् तस्योपादाननिमित्तकारणोभयकारणपरतया समर्धित तस्यानुपदसदाहृतम् । तस्य लक्षणानि नयमितानि यथाह ब्रह्मणस्तत्स्यलक्षणोदाहरणे वेदा० परि० "प्रकृते च जगज्जन्मादिकारणत्वम् । अल जगत्प्रदेन कार्यजातं विवक्षितम् । कारणत्वञ्च कर्तृत्वम् अतो ऽविद्यादौ नातिव्याप्ति । कर्तृत्वञ्च तत्तदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकोर्माकृतिभक्तम् । ईश्वरस्य तावदुपादानगोचरापरोक्षज्ञानसङ्घाते च "य सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमर्थं तप । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपसद्ब्रह्म जायते" इत्यादि श्रुतिस्मृतिम् । तादृशचिकोर्मासङ्घाते च "सोऽस्माकमयत् ब्रह्म स्या प्रजायेयेति" श्रुतिस्मृतिम् । तादृशकृतौ च "तन्मनोऽकुरुतेत्यादि" वाक्यम् । ज्ञानेच्छाकृतोभामन्यतमगर्भे लक्षणवित्तय

विवक्षितम् अन्यथा व्यर्थविशेषणायत्ते । अतएव जन्मस्थितिध्वंसानामन्यतमस्यैव लक्षणे प्रवेगः । एवञ्च लक्षणानि नव सम्पद्यन्ते । ब्रह्मणोजगज्जन्मादिकारणत्वे च "यतोवा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् प्रयन्त्यभिसंविद्यन्तीत्यादि" श्रुतिस्मृतिम् । यद्वा निखिलजगदुपादानत्व जगदाकारेण परिणम्यमानमायाविधानत्व वा । एतादृशमेवोपादानत्वमभिप्रेत्य "इदं सर्वं यदयमात्मा" "सङ्घासङ्घाभवत्" "बहु स्या प्रजायेय" इत्यादिश्रुतिषु ब्रह्मप्रपञ्चोत्सादात्मव्यपदेशः । षट् सन् षटोभाति षट् इत्यादिसौकिकव्यपदेशोऽपि सञ्चिदानन्दरूपब्रह्मैक्याध्याघात्" । अतएव "अस्ति भाति प्रिय रूप नाम केत्यपसृक्तम् । आद्य त्वय ब्रह्मरूप मायारूप ततो हय" सित्युक्तम् । श्रीधरस्वामिनाऽपि भाग० १ सू० १ टीकायाम् "विश्वसर्गविसर्गादिनवकालकालक्षितम्" इत्यनेन ब्रह्मणसर्गादित्यस्य ज्ञानचिकोर्माकृतिमत्त्वेन नव लक्षणान्युक्तानि । "मायोपाधिरय जीवोऽविद्योपाधिरेश्वर" इत्युक्तेः तस्याविद्योपाधित्वम् अविद्या च कार्यकारणभेदेन द्विविधा तत्र कार्यरूपा मायायत्नेन वाच्या कारणरूपा तु अविद्याशब्दाच्या । तत्र कार्यरूपाभिप्रायेणैव "इन्द्रोमायाभिः पुरुरूप ईयते" श्रुतिर्द्रष्टव्या । अविद्याभिप्रायेणैव तु "मायान्त प्रकृति विद्यात् मायिन तु महेश्वरम्" । "आजामेकां लोहितगुल्लक्षणवर्णामित्यादि" श्रुतिश्च द्रष्टव्या । तस्या एकत्वेऽपि सत्वरजस्तमोरूपगुणभेदात् त्वैविध्येन तदुपहितचैतन्यस्यापि त्वैविध्यम् । तदभिप्रायेणैव "स च परमेश्वर एकोऽपि स्योपाधोभूतमायानिष्ठसत्वरजस्तमोर्गुणभेदेन ब्रह्मविष्णु महेश्वरादिशब्दवाच्यता भजते" इति वेदा० परि० । "सत्वरजस्तम इति प्रकृतेर्गुणाक्तैर्युक्त पर' पुरुरूप एक इहास्य धत्ते । स्थित्यादये हरिर्विरिञ्चिहरेति सङ्घा" भागवतम् । सत्स्यावतारप्रभृतयोऽपि ब्रह्मकोटय एव । अत एव विज्ञानविन्दौ "पुमाकारविष्णु प्रभृतीना स्याकाराणाञ्च भारतीप्रभृतीनामोश्वररूपत्वसक्तम् । तस्य नित्यतया निरवयवत्वेऽपि गत्तच्छीवाहृदवयात् तेषामुपासासिद्धयर्थं श्रुतिभेदपुराणप्रसिद्धाकारपक्षेण "विन्मयस्याद्वितीयस्य नियन्त्रस्यागरीरिण । उपासकाना सिद्धयर्थं ब्रह्मणोरूपकल्पनेत्युक्ते "योयो या या तद् भक्त यद्वायाश्चित्मिच्छति । तस्य तस्याचलां अह्ना तामेव विधाय्यहमिति" गीतोक्तेश्च । ईश्वरविभूतिगच्छे च दर्शयिष्यमाण

तत्तत्स्थानेषु इंद्रस्याराध्यता । “यदा यदा हि धर्म-
स्य ग्लानिर्भवति भारत । अथ त्वानमधर्मास्य तदात्मान
सृजाम्यहम्” गीतोक्तेः जीवानां कार्यपगान् तस्य
विषयस्यैव भावविभाव । किन्तु स्थाष्टायज्ञगरीरपरि-
सहस्यैव संसारित्वेन इंद्रस्य गरीरपरिस्पष्टे जीवाष्ट-
स्यैव स्तैत्वेनेन्द्रस्य न संसारित्वमिति भेद इति द्रष्टव्यम् ।
तत्र परमेश्वरे “यस्मिन्हीन्द्र इत्यनन्यविषय गन्तोयथा-
र्थाक्षर” विष्णुः “उपर्युपरि भुङ्क्षीमं चरन्तीन्द्रमुद्दय”
पुरा० । ‘जगदाक्षरनीन्द्रम्” गीता “न हीन्द्रव्याहृ-
तय कटाचित् उपपत्ति लोके विपरीतमर्थम्” कृष्ण० ।
‘क्षेत्रकर्म फलभोगवर्जितं तु विशेषमसुतोन्द्र विदुः’ माघ ।
आठ्ये “इन्द्रोऽहम्ह भागीकोऽन्वोऽस्मि सःसो मम” गीता
स्वामिनि । ‘व्याक्षेत्राराणां न हि जातु विद्या सभापि
भेदप्रभवोभयन्ति” कुमा० । शिवे स्वामिनि च “प्राण्य-
गीतमचचेन्द्रमीन्द्रोऽपि” कृष्ण० ऐन्द्रव्याप्तित्वाया
टाप् । ‘मविधे गयनेऽप्यनीन्द्रा एकलीकर्तुमहो मनो-
रशान्” रत्नग० । दुर्गाया तु इंद्रपत्नीत्याविश्रुताया
टावेन । “विन्दस्वमङ्गलमहौपधरीश्रवाया” किरा० ।

इन्द्रविभूति स्तोत्रे इति० । इंद्रस्य विभूतौ ससारमध्ये
स्थानविशेषे तदीयागभेदे । येषु येषु च भावेषु तस्य चिन्त-
नोयता तत् दर्शित गीतायासु । “हन्त ते कथयिष्यामि
दिव्या ज्ञानविभूतयः । प्राधान्यतः कुरुष्वेधः नाह्यनो-
विस्तरस्य मे । अहमात्मा गुह्यकेग । सर्वभूतागयन्वित ।
अहमादिषु मध्यञ्च भूतानामन एव च । आदित्याना
मह विष्णुर्व्योतिषा रविरशुभान् । मरीचिर्मरुतामपि
मत्तवाणामह गगो । वेदानां सामवेतोऽपि देवाना-
मपि वासव । इन्द्रियाणां मनसापि भूतानामपि
चेतना । रुद्राणां गह्वरयापि विज्ञेयोरक्षरक्षमासु ।
वसूनां पात्रकथापि मेरु शिखरिणामहम् । पुरोधसाञ्च
मुख्य मा विद्धि पार्थ । एहस्यतिम् । सेनामीनामह स्कन्द
सरसामपि सागर । महर्षीणां ऋगुरुच गिरामग्न्येक
मन्त्रम् । यज्ञानां जपयचोऽपि स्यावरणा हिमालय ।
अश्वस्य सर्वदृवाणां देवयोऽश्व मारुद । गन्धर्वाणां
क्षत्रिय सिद्धानां कपिलोष्ठति । उञ्चैथ्यवसन्धाना
विद्धि सामन्ततोद्भवम् । शैरायत गजेन्द्राणां नरा-
णाञ्च नराधिपम् । आधुधानामह वज्र धेनुनामपि
कामधुक् । प्रजनसापि कन्दर्पः सर्पाणामपि वासुकि ।
अनन्तशक्ति मागानां वरुणोयादसामहम् । पितृणा-

णामर्थ्यं मा चास्मि यमः संयमतामहम् । प्रज्ञाटयापि
टैत्याना काल कलयतामहम् । मृगाणाञ्च ऋगेन्द्रोऽह
येनतेयथ पत्निहाम् । पवन पयतामपि राम गन्त-
रतामहम् । भूपाणां मकरयापि श्रोतवामपि जाङ्गवी ।
सर्गाणांमादिरन्तय मध्यञ्चैवाहमर्जुनम् । अध्यात्मविद्या
विद्यानां पाट मवदतामहम् । अजरणांमकरोऽपि
हृत्स सामासिकय च । अहममेवाप्तय कालोधाताहं
विद्यतोष्ठय । इत्यु सर्वैरुपयाहसुदुभवय भावयताम् ।
कीर्ति श्रीर्वाक् च नारीणां मृत्तिर्मेधा इति जमा ।
एहसुसाम तथा साम्ना गायत्री चन्द्रसामहम् । सासा
मा मार्गशीर्षोऽहमृत्तुर्वां कुशुमाकार । द्यूत जलयता
मपि तेजसो जसिनामहम् । जयोऽपि व्यवसायो-
ऽपि मय च सत्यतामहम् । ह्योनां वासुदेवोऽपि
पायडुगाना धनञ्जय । धनोनामप्यहं व्यास कवीना-
सुगना कविः । दण्डोदमयतामपि नीतिरक्षि जिगी-
मताम् । मौनं चेकापि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवता
महम् । यश्चापि सर्वभूतानां योज तदहमर्जुनम् । न
तदस्ति विना यत् स्यान्मया मृत चराचरम् । शान्तो-
ऽपि मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप । एव तद्दे-
यतं मोक्षोविभूतेर्विस्तरमेया । यदुयदुविभूतिमत् सत्य
श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेववाधगच्छ त्व मम तेजोऽय-
सम्भवम् । अथ वा ब्रह्मोक्तो किं ज्ञानेन वनहृद्य ।
विद्ययाहमिदं कृतस्त्रमेकाद्येन स्थितोजगत्” । उच्यते च ।
इन्द्रसाक्षिन्नु प्र० इंद्र एव साक्षी । वेदान्तमवधिज्ञे मायो-
पहिते चैतन्ये स च वेदान्तपरिभाषायां दर्शितो यथा
‘इन्द्रसाक्षी तु मायोपहित चैतन्यं तच्चैकं तदुपाधिभूत-
मायाया एकत्वात् “इन्द्रोभायाभि पुरुरूपईयत” इत्यादि
श्रुतौ मायाभिरिति बहुवचनस्य मायागतपक्षविशेषाभि-
प्रायतया मायागतसत्त्वरजसोऽरूपगुणाभिप्रायतया चो-
पपत्ति । ‘मायान्द प्रकृति विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् ।
तरज्यविद्या वितता हृदि यस्मिन्निवेशिते । योगो साया-
नमेयाय तर्था विद्यात्मने नम” । “अज्ञामेका शोहित-
गुणकण्ठा बह्वी प्रजा सृजमाना सरुपा । अजो
होको ज्ञापमाणोऽनुगेते जहाक्षेनां मत्तभोगासजोऽन्य”
इत्यादिश्रुतिषु एकवचनेन साधनात्तदह्नीतेन मायाया
एकत्व निधीयते । ततश्च तदुपहित चैतन्यमीन्द्रसाक्षी
तज्ज्ञानादि तदुपाधेर्मायाया अनादित्वात् । साक्षात्कर्म
चैतन्यञ्च परमेश्वर मायायाविशेषणत्वे इंद्रस्य स्या-

धित्वे सान्त्वित्वा इतोश्चरत्वसाक्षित्वयोर्भेद न त्व धर्मिणोरो
श्चरतत्त्वाच्चियो । स च परमेश्वर एकोऽपि स्तोपाधी-
भूतमायानिष्ठसत्वरजसमोगुणभेदेन ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादि-
शब्दवाच्यता मजते । नन्वोश्चरानादित्वे “तदेतत्त मङ्ग स्या
प्रजायेय, इत्यादी स्तृष्टिपूर्वसमये परमेश्वरस्यागन्तकमीच-
णस्यच्यमान कथस्यपपद्यते ? । उच्यते । यथा विषयेन्द्रिय-
सन्निकर्षादिकारणयोगेन लोवोपाध्यन्त करणस्य दृष्टिभेदा
जायन्ते तथा सूक्ष्ममानप्राणिकर्मज्ञेन परमेश्वरोपाधीभू-
तमायया दृष्टिविषयेषा इदमिदानीं स्रष्टव्यमिदमिदानीं
पालयितव्यमिदमिदानीं संज्ञत्तव्यमित्याकारार्थभेदाजायन्ते
तासाञ्च दृष्टोना तत्रातिविश्वितन्वस्य च सादित्वमिति”
ईश्वरो स्तो ईश्वरस्य विषय पत्नी षोष् । इदुर्गायाम् ।
“ईश्वरीकोश्वरजियाम्” दुर्गास्तव । ईश- यनिप् ङ प्
रान्तादेश्च । श्लिङ्गिनोन्नताया श्वभ्याकर्कश्याम्, षष्पु-
जटाभतायाम्, पुनाकुलोद्यत्ते च । ऐश्वर्यान्विताया
स्त्रियाम् च । “ईश्वरो सर्वभूताना त्वामिहोपहृये-
श्वियम्” श्रीसूक्तम् ।

ईष उच्छे (उहृतशस्यत्वेत्वात्, कथय आदाने) ङ०प०सक०
सेट् । ईषति ऐषीत् । ईषाम् बभूव आस चकार ।
ईषिता ईष्यात् ऐषिष्यति ऐषिष्यत् “विश्वरूपादीपतो यज-
मानस्य परिधि” तैत्ति० ।

ईष दाने ईष्ये, सर्पणे हिसने च भ्रादि० आत्म०सक०सेट् ।
ईषते । ऐषिष्ट ईषास्य बभूव आस चक्रे । ईषिता
ईषिषोष्ट ईष्यते ऐषिष्यत । ईषत् ईषा “श्वरस्येव त्वेप-
थादीपतेवय” ऋ० १, १४१, ८ । “अस्मादहं तन्विषा-
दीपमाण” ऋ० १, १७१ ४७ ।

ईष पु० ईष-क । उत्तममनो सुलभेदे । “औन्नमेयान्
महाराज । टय सुवान् मनोरिमान् । ईष ऊर्जस्तनूर्जश्च
सधुर्माधय एष च । शुचि शुक् सङ्क्षयैव नमस्यो नमएव
च” हरिव०७७ख० ।

ईषत् अय० ईष-अति । १ अत्ये, २ किञ्चिदर्थे च । “ईषत्सहा-
सममल परिपूर्णश्चन्द्रविम्बातुकारि” देवीमा० ईषदीपटन-
शोतविद्याया तातमाहसदमाविषह्वयन्” वृहसाम् । “ईषद-
कता” पा०समा० । ईषद्वृष्ण इषत्पाण्डु । ईषद्वृष्णार्थे च
“ईषद्वृत्तं नव” शुक्ल सद्य एव धारितम्” वगिउ ।
“ईषत् स्रष्टतन्तुकमिति रघुनन्दन” एतदुपपदे धातो
सल् ईषत्कर ईषह्मः । इषादेस्तु शुच् वा । ईषह्म
ईषह्मर्षम् । एतत्पूर्वम् आकारो उपपदे अल् ईष-

दाद्यद्द्वार “इषदाद्यद्द्वारोऽप्येव” भट्टि ईषदाद्यद्भवम् ।
ईषत्कार न० ईषत् क-खल् । १ लेशे, २ अत्ये च । ३ अत्य-
प्रयाससाध्ये त्वि० । [वर्षे २ तद्वति त्वि०

ईषत्पाण्डु पु० “ईषदकतेति” पा०स० । १ अत्यपाण्डु धूसर-
ईषदुष्ण पु० “ईषदकतेति” पा०स० । अत्यतमे १ मन्दोष्णे
२ तद्वति त्वि० [२ तद्वति त्वि०

ईषद्रुत पु० “ईषदकतेति” सा०स० । अत्यरक्तवर्णे १ अत्यक्तारागे
ईषा स्त्री ईष-क । १ शकटस्य दोषकाष्ठे “देवानामित्युपस्तम्भ-
नस्य पश्चादोषाम्” कात्या० ३, १, १४, “शकटस्य दोषे
काष्ठमोषा” वेददी० । २ रथावयवभेदे च “ईषामन्ये हया-
नन्ये सूतमन्ये न्यपातयन्” भा०ष० २, ४, ० ख० “पाञ्चालस्य
रथस्येपामाम्पुत्य सङ्घास्यतत्” भा० व्या० १, २, ८ ख० ।
३ हलशुगयोर्मध्यमकाष्ठे षष्ठाङ्गलदण्डे च ।

ईषादन्त पु० ईषेव दन्तोऽस्य । १ दीर्घदन्तगजे २ उदपदन्ते त्वि०
ईषिका स्त्री ईषेव “ईवे प्रतिष्ठताविति” पा०कनु । १ गजाधि-
गोलके, २ तूलिकायाम्, ३ अस्त्रविशेषे च । “सोऽभिमन्त्र
शरेपीकामीपिकास्त्रेण वीर्यवान् आकृ तमभिमन्त्राय
ससर्ज पुच्छमर्षम्” रामा० । फर्फरीकादि० नि० ईषी-
कापि । तूलिकायाम् दण्डभेदे “सोऽभिमन्त्र शरेपीका
मोपिकास्त्रेण वीर्यवान्” ईषिकेति तालव्यमध्योऽप्यत्रार्थे ।

ईषिर इ० ईष हिसने किरच् । अग्नौ उच्छ्वलदत्त ।

ईष पु० ईष-सर्पणे करणे मक् । १ कामदेवे ईष ईष्ये कर्म षि
मक् । २ वसन्तर्त्तौ च उच्छ्वल० ।

ईह चेटने आदि० आत्म० अक०सेट् । ईहते ऐहिष्ट ऐहिदुम्
ऐहिध्वम् । ईहाम्-बभूव आस चक्रे ईहिता ऐहिषोष्ट
ऐहिष्यते ऐहिष्यत । ईहनम् ईहा ईहमान ऐहित
“गत्तस्यानीहमानस्य किञ्चिद्दत्त्वा पृथक् क्रिया” सृति ।
“ऐहिष्ट त कारयितुं क्तात्मा” भट्टि । प्रियाणि
वाङ्मन्यमभि समीहितम् । “हन्तु क्रोधवशादीहाङ्ग-
क्राते तौ परस्परम्” इति च किरा० । अस्य इच्छापूर्व-
कषेष्टापरत्ये सक० “नेहेतार्थान् मष्टेन” मत् । “तस्यां
राधममीहते” गीता ।

ईहा स्त्री ईह-ख । १ चेष्टायाम्, २ उद्यमे, ३ वाञ्छायाञ्च ।
“ईहादेहाधनम स्याज्जन्मर्ष उपतापिते । उद्योति० ।

ईहामृग पु० इहा मृगयते अण् ईहामृगानो वा मृगः
पशुभेद । (नेकहावाघ) । १ हके ईहया ईहासाध्वो मृग ।
२ कृत्विमृगो अण् इहा मृगयति अण् ईहामृगानो वा मृगः
इ परि० । यथा “ईहामृगो मिश्रहस्तपतरु प्रकीर्तित ।

स्यप्रतिपक्षे गम्यो तत्र निर्दिश्यते तथा । मरटिष्यादभिययो
 नायकप्रतिभायको । एवाती भोगोद्धताभ्यो गुणभा-
 वादयुक्त्या । दिव्यभियममिच्छन्तीमपहारटिनेत्यम् ।
 मद्रााराभासमस्य किञ्चिन् किञ्चिन् मरटिनेत् । पताका
 नायका दिव्या मन्त्रांगमि द्गोद्धताः । युद्धभाभेय सरभ-
 पर व्याजाधिरस ते । मरतासो यथ प्राप्ता अपि यथाः
 स्युरत नो । एकाद्वीदेय एवात् नेतीत्याह परे पुन । टिष्या-
 स्तीहेतुकं दुर्ग नायका मरिटातरे । मियापि एवाता-
 स्यातामि । अन्व, प्रतिनायक, पताकानायकान् नायक-
 प्रतिनायकयोर्मिचिता दग् । नायको षट्मगटनभ्यां
 नायिकासत् ईहते नायकतोहास्यग यथा गुणमदेगर-
 विजयादि ।

ईहासक प्र० ईहाप्रधानो एक । (नेकदिवायम) ईहास्यो ।
 ईहित सि० ईह क । उचिते २ यमेचिते भावे क ।
 १ उद्योगे उचरिते म । 'समीहितार्थविद्भिःश्यात्'तन्नाम् ।

इति वाचस्पत्ये ईकारादिगण-निर्दिपणम् ।

उ-गन्धे भूदि० यक० या० धन्दि । अयते षीट । उमे षीता
 षोपीट षोयते षीयत । अयनम् उतः । 'उमे अन्व
 वृषाभिके यथेवाद् भविष्यति' ऋ० १० ८६, ७।
 उ अन्व० उ-किप् न तुक् । १ सन्धेधने २ कोपवधने, ३ अतुक-
 म्याया ४ नियोगे (अयधारणे) "उमेति माला तपसे
 निपिद्धा मयाडुभाख्या सुसुप्ती जगाम" कुमा० । "उडु
 ष्य देव सपिता स, वाय' ऋ० २ १८, १ । "उपो हृदये
 युषतिर्न वेपाम" ऋ० ७, ७७, १ । "वेत्यो यथेस लोके
 पुनरापद्यन् इति' इह० ७० । "एष उ एवासाधु कर्म
 कारयति तम्" इति १ अथीकारे ६ मन्त्रे च' हेमच० । ७ पा-
 द्पूरणे । अतति सातथेन तिष्ठति अत डु । अथिमे पु० ।
 साह्यार्थे कार उकारोऽपि यिमे 'अकारो विष्णुरुद्दिष्ट
 उकारस्तु महेधर । मकारस्तु ऋतो ब्रह्मा प्रणवस्तु
 न्यार्थकः" इति षोमिषस्य अथवाथेनिरूपणे उरार० ।
 उयद्वात् साह्यार्थे कार । उकार । पञ्चमसरे । स च

उत्तानुदाः उचरितमेनेन प्रथम सिधा पुन अन्वभासिका
 अन्वभासिकभेदेन प्रथमे द्विधेति मद्रिध' कारतकागनुत्तरम्
 पुनरतीर्णदुत्तमेनेन विविधोऽपि प्रत्येक प्रागुत्तमेष्टपट्कार्ण
 यथाटगमिथ । तस्य पर्यन्तं कुण्डलिनोऽस्तादिता-
 ध्येतागुणम् कामधेनुतन्त्रे यथा "उकार परमेष्ठानि ।
 विदु कुण्डलिनो मयम् । पीतवस्त्रसद्भाग पशुदेव
 मटा, मधम् । पञ्चमामय देवि । पशुर्गमिप्रदायकम्"
 तन्वालेने अकारोकारमकाराकारप्रदस्य मध्ये हादग-
 कमात्मकार्कमण्डमण्डपेण अकारस्य, पीडगकमात्मकवन्-
 मण्डनदमेण उकारस्य, दगकमात्मकाग्रिमण्डमण्डपेण
 च मकारस्य ध्येयोदीत्या अमेटीयः सारत् पीडगकमा-
 मने, एचन्मण्डपे च तस्य मकारानन्वयं तन्नामतेति
 पश्य । उ, इत्यस्य एकात् निपातित्यात् प्रपञ्चुवना तेन
 अथि परे न सति । उ-उमेय" वि० कौ० । 'एष उ
 वासाधुकर्म कारयति तम्' इति । स चचादिगणीय ।
 उकानिह पु० पीतरक्तवर्षे जण्णरक्तवर्षे च षोडशे । इारा०
 उकार इ० उ-साह्यार्थे कार । उसाह्ये वखे । "अका-
 रन्वाप्युकारस्तु मकारस्तु प्रजापति । वेदलयत् मिरडु-
 र्गम् भूर्भुव सरितोति च" मत् । २ महेधरे च उगन्धे उ० ।
 उक्त सि० यच-डुहा० गौषे कर्मणि क्त । यस्य ज्ञानाय कथ्यते
 तादये जने । "अतुज्जेनापि पक्ष्यं सुहृदा हितमि-
 ष्यता" नीतिः "तथेत्युक्ता च सा देवी" उरार० गौषक
 मांसमभिव्याहारे तु उख्ये कर्मणि क्त । उचयिते
 वाक्यादी शक्यावोधिते "उक्तामि प्रतिषिद्धानि पुन' स-
 ग्भासितामि च" । इति "उक्तायां नामप्रयोग व्या० प० ।
 भावे क्त कथने न० । 'सम्पुन्याश्रितं वक्तुमुक्ते सुख-
 पाणिमा" भाष । ४ एकाक्षरपादके हन्दीभेदे स्त्री भेदे०
 'उक्तायुक्ता तथा मध्येति' इत्त० २० केचिद्वत् "उक्था-
 म्युक्थेति पठित्वा उक्थागवृक्षदार्धे इत्याह । उक्तञ्च
 प्रायेण अभिधागवृक्षा बोधितार्थ एव । "प्रधानयिषया
 यक्ति प्रत्ययेनाभिधीयते । यथा गुणे तथा तद्वदुक्तायि
 प्रतीयते" भक्त० । यक्ति कारक्यक्तिरित्यर्थ ।
 उक्ति स्त्री यच-भावे क्तिन् । कथने । "अतिवचिप्रचिरनलो
 क्तिभिः, उक्ता० उक्तिप्रत्युक्तिरूप शक्योवाक्यम्" शा० भा०
 २ यद्भ्यक्तौ च "एकयोऽप्युप्यवन्तो दिशकरनिया-
 करी' अमरः ।

उक्त्य न० यच-थक् । अमगीतमन्त्रसाध्ये "ज्ञोमे" इत्याय
 नन समयोऽद्यानि च मवीत न" ऋ० १, ८४, ५ । 'उक्था-

नि अग्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि' भा० 'अथ योऽसा-
यन्तरनिणि पुरुषो ह्ययते सर्वं च तत् साम तद्यजु तद
कथ तद्वृत्तं' ङा० उ० । तथा हि स्तोत्र द्विविध
प्रगीतमन्त्रसाध्यमग्रगीतमन्त्रसाध्यञ्च तत्र प्रगीतमन्त्रसाध्य
गम्यम् अग्रगीतमन्त्रसाध्यन्तु स्तोत्रमिति तयोर्भेद ।
गयामयने प्रायणीयसप्तकाद्ये पाद्यपञ्चदशस्तोत्रात्मके
० चतुर्विंशस्तोत्रभेदे उपचारात् शतसाध्यो उक्त्ययागे
च तद्विधानञ्च' ता० ब्रा० ४ अ० ३ ख० उक्तं यथा 'प्रा-
यणीयमहर्भवति' इत्युपक्रमस्य 'चतुर्विंश भवति' ४
क० "इदमहर्कथस्यन्तु सर्वेषु स्तोत्रेषु चतुर्विं-
शएव स्तोम कार्यं ४ । तदेतत् प्रशंसति' भा० ।
'चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री तेजोब्रह्मवर्चसज्ञायत्री तेज एव
ब्रह्मवर्चसमारभ्य स्वयन्नि' ५ । 'अथञ्च स्तोमचतुर्विंशति-
सख्याक गायत्री च चतुर्विंशत्यक्षरा सा च गायत्री तेज,
प्रजापतिमुखादग्निना सहोत्पन्नत्वात् अस्यास्तेजोरूप
ब्रह्मवर्चस च तेजोऽवान्तरभेद इति तेजोब्रह्मवर्चसरूपा
गायत्री । एवं सति चतुर्विंशतिस्तोमं प्रथमतः प्रयुञ्जाना
साक्षादेव प्रत्यक्षमेव सवत्सरं प्रारभन्ते अग्निन्नहनि प्रयु-
ञ्जाना' स एवाहारेण तेजोब्रह्मवर्चसञ्चारभ्य अथपथ्य
स्वयं नि स्वर्गं गच्छन्ति । अनरपि विहितं स्तोमम् अग्न्य
प्रशंसति' भा० । 'चतुर्विंशतिर्भवति चतुर्विंशो वै संवत्स-
र साक्षादेव सवत्सरमारभन्ते' ६ । 'चतुर्विंशत्यहंसात्मक-
त्वात् सवत्सरस्य चतुर्विंशत् तथा सति चतुर्विंशस्तोम
प्रथमतः प्रयुञ्जाना साक्षादेव प्रत्यक्षमेव सवत्सरमार-
भन्ते ६ । अथेव स्तोम स्तोत्रीयागतसंख्याद्वारेण प्रश-
सति' भा० । 'यावत्सवत्सर्वस्योक्तस्य स्तोत्रीयास्तावत्
सवत्सरस्य रात्रव स्तोत्रीयाभिरेव सवत्सरमाप्नु-
वन्ति' ७ । 'पञ्चदशस्तोत्रे अग्निन्नहनि पञ्चदशस्य स्तोत्रेषु
प्रत्येकं चतुर्विंशस्तोत्रीयायुक्तेषु परिगणनाया मित्तिवा
पञ्चुत्तरतिगतस्तोत्रीया भवन्ति । तथा सति चतुर्विंश-
स्तोमस्य यावत् स्तोत्रीया सवत्सरापि तावत्सोरात्रय
एव प्रयुञ्जाना' सतिपक्षेण चतुर्विंशेन स्तोत्रीयाभिरेव
सवत्सरं प्राप्नुवन्ति ७ । स्तोत्रसंख्ययापीदमहं प्रशंसति'
भा० । 'पञ्चदश स्तोत्राणि भवन्ति पञ्चदशार्हमासस्य रात्रयो-
र्हमासस्य एव तत्सवत्सरमाप्नुवन्ति' ८ । 'सप्तोर्ध्वं ८' । अथ
स्तोत्रयस्त्राणि सप्तसिद्धं तत्संख्ययापीदमहं प्रशंसति' भा०
'पञ्चदश स्तोत्राणि पञ्चदश यस्त्राणि समासो मासस्य एव
सत् सवत्सरमाप्नुवन्ति' ९ । 'सप्तोर्ध्वं ९ भा० । तत्राग्निष्टोम-

कर्तव्यतारूप पूर्वपञ्चपन्थस्योत्तरपञ्चमाह "अथो खन्वा-
हृत्कथमेव कार्यमहं समृद्धैः" ३ । 'अथो इति पूर्वपञ्च-
व्याहृत्यर्थ । उक्त्यसस्यमेवैदहं कार्यं किमर्थमहं स-
मृद्धैः सम्पूर्णताया इति ब्रह्मवादिन आह । अग्नि-
ष्टोमे हि पूर्वयोः सवनयो पञ्च पञ्च स्तोत्राणि ततोये तु
द्वे एवेत्यहं समृद्धिर्न भवति, उक्त्ये तु ततोयसवने
पञ्च स्तोत्राणीत्यहं समृद्ध भवति १३ । उक्त्यसस्याङ्गी-
कारे युक्त्यन्तरमाह' भा० । 'सर्वाणि रूपाणि क्रियन्ते
सर्वं ह्येतेनाप्यते' १४ "उत्तरेपमह्ना सम्बन्धोनि यानि
रूपाणि स्तोमपृष्ठविभक्त्यादीनि तान्यस्मिन्नुक्त्ये क्रियन्ते
अतः सर्वं हि यज्ञसम्बन्धिरूप तेनाह्ना उक्त्यसस्येन
ध्यायते प्राप्यते तत उक्त्यसस्यैव कार्यं त्यर्थ । सर्वरूप-
करणञ्च सर्वावाप्तिश्च सम्पाटानद्वारेणेति निदानकारे-
णैयस्यते, "अथो खन्वाहृत् सर्वाणि रूपाणि क्रियन्त इति'
ध्याचार्या एतेष्वेव सर्वान् स्तोमान् सर्वाणि पृष्ठानि
सर्वा विभक्त्योर्दशरात्ररूपा इति विभक्तिमात्रेण कल्प-
यन्त इति संवत्सोक्ता पुनस्त्रिष्टुपञ्चदशौ चतुर्विंश स-
म्पाद्यत इत्यदिना' १४ सा० । एतान्येव स्तोमपृष्ठादीनि
प्रत्येक क्रमेण विविच्य तत्र पुटर्शितानि तत्सर्वं तत
यथागन्तव्यम् । तत्र च तस्मिन्नहनि यथा स्तोमादिक
विधेयम् तदपि तत्रैव दर्शितं ततएव तद्वसेयम् । अत्र
उक्त्यसाध्ययागे अनेदोपचार इति बोध्यम् ।
४ होत्राया स्त्री उक्त्यागम्यशब्दे उदा० उच्यतेनेन
करणे षक् । ५ उक्त्यसाधने प्राप्ते च "यस्य क्षणवियोगेन
लोकोऽह्यमियदर्शन । उक्त्येन रहितोक्षेप मृतक
प्रोच्यते यथा" भाग० १५ स्क० १५ अ० ।
उक्त्यपत्र पु० उक्त्यानि अग्रगीतमन्त्रसाध्यानि स्तोत्राणि
पत्रं वाहनमिव यस्य । १ यज्ञे, स्तोत्रैरेव हि यज्ञोवाह्यते
इति तस्य तथात्वम् । 'समिद्धे अग्नायधिमामहान उक्त्य-
पत्र ईहोऽभोत" यजु० १७, ५५ । 'यजमानोऽपि साम
हान उक्त्यपत्र इत्युक्त्यानि ह्येतस्य पत्राणि' गत० ब्रा०
८, २, ३, ६ इत्युक्ते २ यजमानेऽपि । [च्छात्यन् ।
उक्त्यपत्र न० ६ त० । यजमाने तस्य उक्त्यस्तावकत्वा-
उक्त्यभृत् पु० उक्त्यं विभक्तिं सम्यक्विभजते मृ-क्षिप्
ईत० । उक्त्यविभाजके षट्पिभेदे "उक्त्यभृत सामभृत
विभक्तिं योवाप्यन्" षा० ७, ३३, १४ । उक्त्यभृत
उक्त्याना स्तोत्राणा संभक्तारम् ।
उक्त्यवर्द्धन पु० उक्त्यं स्तोत्रैर्वर्द्धतेऽसौ उच्यते-पिच् फर्मभि

चित्तम्' अन्तो उक्तेस्तथायता 'अभिधान प्रोक्षिताभ्याम्'
 कात्या० ६, १०, ४, 'त यच्च बर्हिषि प्रौक्षन् पुरुष
 जातमगत' ऋ० १०, ६०, ७, 'प्रोक्षिता स्य अग्नये त्वा
 जुष्ट प्रोक्षामि । अग्नोपोमाभ्यां त्वा जुष्ट प्रोक्षामि' यजु०
 १, १२, 'कृण्वोऽस्याखरेषो अग्नये त्वा जुष्ट प्रोक्षामि । वेदि-
 रसि बर्हिषे त्वा जुष्टा प्रोक्षामि । बर्हिरसि न्तुगभ्यस्ता जुष्ट
 प्रोक्षामि' यजु० २, १, 'रक्षोहृणो वो बलगहन प्रो-
 क्षामि वैष्णवान्' यजु० ५, २५, 'संस्कार पु स एवेष्ट'
 प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिः' कुसुमा० 'इत्यक्ते पुरुषसंस्कार
 इति नैयायिका । भीमासकमते द्रव्यसंस्कार इति भेद
 अभ्युक्षणशब्दे विवृतिः । 'प्रोक्षित भक्षयेन्नासम्' मत्तु ।
 घञ्+प्र+ सञ्श्च प्रोक्षणे । 'प्राणानायस्य सप्रोक्षेत्-
 चेमाद्देयतेन ह' या० सूत्रि ।

वि+विशेषेण सेचने 'ज्वयो वि रोरुधजजठरे विश्वस्यते'
 ऋ० १०, ६२, ५, 'व्यर्वाहतायेति' पा० उपसर्गव्यवधानम् ।
 'केशमित्रेव हास ता व्यौषदोप धयेति' शत० ब्रा०
 २, २, ४, ५ ।

अभि+वि+ आभिमुख्येन विशेषेण सेचने । "तत्तस्माद् तथैव
 ससृज्याम् यथानि' नाभिव्युक्ते' शत० ब्रा० १, २, १, १०
 घञ्+घञ्श्च सेचने । "समुक्षितं सुत सोमम्" ऋ० २,
 ६०, ५ । "इदं ते अक्षं युष्य समुक्षितम्" ऋ०
 ८, ४, १२

उच्च वि० उच्च-व्यच् ।। सेक्तिरि० 'सुप्रतिष्ठा समोदहृड्जाय न'
 यलु० ८, ८४, कर्मणि घञ् । २ सिक्ते 'उच्चान् प्रचक्रु' भट्टि
 उच्चण न० उच्च-स्युट् । इष्टद्वेषेण सयोजनव्यापारे 'व-
 सिष्टमन्त्रोच्चषणात् प्रभावात्' रघु' । [भावस्ये ह्ये ।

उच्चतर उ० अत्य उच्चा ह्युत्तरे तरप् । अप्राप्तवाह-
 उच्चन् उ० उच्च-कनिन् । १ ह्ये, २ ह्यभौपथौ च । "पिदक्षित-
 महाङ्कुशासृष्ट्या विपाणविषड्भै" भाष । "उच्चैश्च यूधा-
 परियद्वरायीत्" ऋ० २, ७१, ६ । "उच्चा मिमाति प्रति
 यन्ति धेनव" ऋ० ६, ६६, ४ । "शग्दुघनादुदीधितिमानि-
 वोच्छु" कुमा० "न वराह न चोक्षाण न सृगान् विविधा-
 षथा" भा० ष० १२१ । "उच्चाय पक्षा सङ्घो टनेन तप्यात्
 कपोतात् प्रति ते नयेहा" भा० ष० १६६ । "भील
 बीलाय मेध्यस्यान्नमेत" भा० आश० ११५० । २ सेच-
 नकक्षरि । सेचके लि० । "उच्चा ससृष्टो अरुप सुपर्ण" ऋ०
 ५, ४७, २, उच्चा विमर्त्ति भुवनानि वाजयु" ऋ०
 ६, ८२, १ । आत्मन उच्चाय ह्यपिच्छति उच्चोयति

येदे त्व न नक्षोपः । उच्चयति । "वयं हि वा इक्षामहे
 उच्चगदन्नो व्यधवत्" ऋ०, ६, ६ । तत कर्त्तरि उ उच्चग्यु
 ध्यात्मनोऽपेक्षौ "व्यधस्तावसुविटमुच्चगयुरप्राणाहपि" ऋ०
 ८, ७२, १८ । जातशुभसङ्घर्ष परस्य अच् समा० । जातोच्च
 हृहोच्च महोच्च "महोच्च या महजा या त्र्योत्रियाय प्रक-
 ल्ययेत्" मृत्ति "विनोक्त्य एद्वोच्चमधिवितं त्वया" कुमा० ।
 उच्चोऽपत्यम् अण् टिलोप । औच्चण तटपत्ये तस्ये टमि
 त्यणि अचनपत्ये तु नक्षोप न टिलोप । औच्च सि० कौ०
 उच्चण समूह् वृज् । औच्चक ह्यपसचे न० । कुरुपूर्ववश्ये
 शराजभेदे च । तस्य गोत्रापत्ये राय न हृदि । उच्चय-
 तदुगोत्रापत्ये उ स्त्री० । तदनन्त्यात् फक् उच्चगयायन
 "अञ्जमुच्चगयायने रजत शरयाणे" ऋ० ८, ५, २, २ ।
 "उच्चनामा कश्चित् परो पूर्वज तस्य गोत्रपत्ये उच्चन्
 शब्दात् राय तदनन्त्यात् फक् । संज्ञापत्ये कविधिरनित्य
 इति न हृदि अयञ्च आन्दस लोकोऽस्य न प्रयोग" भा० ।

उच्चवग्र लि० उच्चा वशा यथास्थानोयो यस्य । सञ्च्य-
 लाभे वशात्वेन कल्पितह्यके शयजमानभेदे । तत्र वशा-
 रूपादिकसमिधाय ह्यस्य तत्प्रतिनिधित्वम्" शत० ब्रा०
 ४, ५, १, ६, उक्तं यथा "सैत्रावरुणो वशा भवति यत्र वै
 देवा रेत विक्त प्राजनयस्तदग्निमारुत" मित्युप-
 क्रम्य पश्चादीनामत्युत्तिसमिधाय 'अथ यदा न कथन
 रस पर्यगिष्यत त एषा सैत्रावरुणो वशा समभवत्
 तस्मादेया न प्रजायते रसाङ्घि रेतस' प्रथमस्तद् यदन्त
 समभवत् तस्मादन् यज्ञस्यातुवर्त्तते तस्माद्वा एषात् न
 प्रजायते सैत्रावरुणो वशाऽवकृत्प्रतसा भवति यदि वशा न
 तिन्देद्भ्युत्तवश एव स्यात्" । १० ह्यपयत्ते लि० । "उच्चवेष्टदपि
 वेष्टत्स्थानोयकल्पितह्ये यजमाने शत० ब्रा० उच्चिधिरक्त ।

उच्चित लि० उच्च-क्त । पिक्ते उच्चधातो उदा० ।
 उच्च गतौ भ्राटि० पर० सक० सेट । औक्षति औक्षीत् उचोष
 ऊक्षतः औक्षिता उच्छ्यात् औक्षिर्थात् औक्षिष्यत् उष्ठा ।
 उच्च गतौ इदित् भ्राटि० पर० सक० सेट । उच्चति औक्षीत् ।
 उच्छ्याम्—बभूव आस चकार । उच्छिता उच्छ्यात् उच्छि-
 ष्यति औक्षिष्यत् ।
 उच्चर्वल उ० उच्च-वल्च् रुहागम' किञ्च । मूरिपत्ने
 ह्यभेदे राजनि० "वहदेो रचिकारी च पशूना सर्वदा-
 हित" । अस्य गुण राजनि० उक्त ।
 उच्चल उ० उच्च-कल्च् । मूरिपत्ने ह्यभेदे उच्चर्वसे राजनि० ।
 उच्छा स्त्री उच्च-क । १ प्राकपाले पिठरादौ । (हाँडि) ।

“यन्नीचणं मांस्यवन्या उखाया उत पात्राणि यूष्ण
 आसेचनानि” ऋ० १, १६, २, १२ । अचमेतामाश्रित्यैव
 “मांस्यवन्या उखाया ” इति पा० भाष्यकृतोदाहृतम् ।
 यन्निषेधकासाधने २धुक्लोरूपे पटाद्यैस्तत्करणप्रकार कान्या०
 श्री० १६, १, १, स्रतादौ उक्त तच्च इरकाशब्दे ६६, १, २
 दःशितम् । “उखास्रत्” सि० का० शत० ब्रा० त स्यात्तीपरो-
 खाशब्दस्य निरुक्तिरन्यथैवेति यथा । “अथेनमुखायाञ्च
 विभक्तिं इमे वै लोका उखा इमे वा एत लोका यन्-
 मर्हन्ति एभिरेत लोके देवा अविभक्तरेभिरेवैतमेतल्लोकैर्वि-
 भक्त्यैषा यदुखा नाम एतद्वै देवता धैतेन कर्मणैतयाद्य-
 तेमां लोकानुदखनन् यदुखनस्तस्मादुत्खा उत्खा यैता-
 मुखेत्यावक्षते परोक्षं, परोक्षकामा हि देवा ” ६, ७, १, २
 २३ । अस्य “न क्रोडादिभङ्गव” पा० क्रोडादिग-
 णपाठात् स्वाङ्गवाचिताऽपि तेन दृष्टदुखेत्यत्र न ङीप्
 उखाया सस्रत यत् । उख्य तत्र संस्रते ति० । भवार्थे
 दिगा० यत् । उख्य उखाभवे ति० । तस्य वर्गादि०
 कर्मधारयसमासे व्याद्योदासता ।

उख्य ति० उखाया सस्रत यत् । उखासंस्कृते मासादौ “श्र-
 ह्यमुख्यञ्च होमवान्” भट्टि उखाया भव दिगा० यत् ।
 उखाभवे ति० । “उख्यान् हस्तेषु विभ्रत ” अथ० ४,
 १४, २ । उख्यानन्तीन् । “अथ यद्येप उख्योऽग्निरनु
 गच्छेत्” शत० ब्रा० ६, ६, १, १० । “प्रागन कत्वोख्यस्योत्तरत
 समिदाधानम्” “अभूत्ख्यभस्मापन क्रयषीयादौ” कान्या०
 १६, ६, १०, १५, २३ । “सबिला कत्वोख्य निरवपति समि-
 त्समिति” १७, १, १६ । स्त्रिया टाप् तत कत्वार्दि०
 जातादौ टकञ् । औख्येय उख्याजाते ति० ।

उगण ति० उदुगूर्ण उदायुध गणो यस्य पृषो० । उदा-
 युधगणोपेते “या सेना अभीत्वरौराव्याधिनीरुगणा
 उत” यजु० ११, ७७, “उगणाभ्यन्तृहतीभ्यश्च योन-
 मोनम ” यजु० १६, १४ ।

उग्र पु० उच-रक् गथान्तादेग । १ महादेवे, वादुमूर्तिधा-
 रिणि यिषे क्षत्रियात् ऊटाया श्रुद्रायास्तन्ने २ सकीर्ण
 वर्षे (आगुरी) उग्रगुणत्वात् ३ गोभाङ्गनदृष्टे, ४ केरलदेगे,
 क्रूरसप्तके “उग्र पूर्वमथानका” इति ज्योतिषोक्ते
 ५ नक्षत्रपञ्चके च ६ वक्षनाभास्ये यिषे न० । ७ उक्तटे
 ति० । दशपायां ६ यथान्या, १० धन्याके, ११ उग्रजाते
 स्त्रिया च स्त्री टाप् । तत्र “गिषवाचकोपनामनिरुक्ति”
 र्वया ‘तमन्नवोदुषोऽधीति तद्यदस्य तन्नामाकरोत् वायुस्रद्-

पमभवद्वायुर्वा उपस्रस्त्राद्यदा बलवहात्युपोवातीत्याह
 सोऽमघोत् ज्यायान् वा अतोऽस्मि” शत० ब्रा० ६, १, १, १३ ।
 उक्तश्रुत्युक्तेः १ श्वायौ पु० । उग्ररूपत्वादेव अद्यमूर्त्तिपूजने
 उग्राय वायुमूर्त्तये नम इति तिथितत्त्वे उक्तम् । श्रुटस्य
 विप्रकन्याया जात उग्र इति स्मृत ” उग्रनसोक्ते १ श्वा-
 ग्दालरूपवर्णसकरे च क्षत्रियाच्छ्रुतकन्याया क्रूराचार
 विहारवान् । क्षत्रश्रुद्रवपुर्जन्तुरूपनामा ततोऽमघदिति
 मनूक्तादय भिन्न ” “क्षत्र्यपुष्कसानान्तु बिलौकोबधवन्-
 नसिति” मनु करणेन समा चास्य हस्तिर्भागवनिर्मिता’
 स्मृतिं अस्योग्रस्य । १४ उक्तटे ति० । “उग्र शर्म मदि
 अत्र ” यजु० २६, १६ । १५ अमुरभेदे पु० “विप्रचित्ति शिवि
 शङ्खु ” इत्युपकस्यामुरगणनाया “वेगवान् केतुमानुय
 सोपव्यग्रोमहासुर ” हरिव० ३६ श्व० । तत्र वचायाम्
 “वत्साह्वयमियद्गूपायद्याह्वयसाङ्गर्न ” “उग्रा कुष्ठम्”
 तीज्जगन्वा विडङ्गं श्रेष्ठ नित्य चावपीडे करङ्गम्” । “विड-
 ङ्गमल्लतकचित्तकोपाकटुत्तिकाम्भोदसुराद्रजाश्च” इति च
 सुश्रु० १६ तीक्ष्णवीर्ये ति० । १७ कालिकावरणभेदे स्त्री । “वि-
 प्रचित्ता तथोप्योपमभा दीप्ता घनत्विय” काशीकथम् ।
 १८ उग्रतारायोगिनीभेदे च । “महाकाल्यथ रुद्राणी उग्रा
 भीमा तथैव च” कालिकापु० । १९ टीर्षे च उग्रनासिक० ।
 २० सर्वकार्येषु उद्यते “उपासोऽप्युप उग्रवाहव इति’
 ऋ० ८, २०, १० । उपास उग्रस्यै सर्वकार्येषु उद्यता ”
 भा० उच-समवाये इति धातोर्निष्पन्नतया क्रोधतीक्ष्णरुद्रा-
 दिना विशेषसम्भवात् एषा च सर्वेषाम् उग्रत्वम् । उग्र-
 मभोग्रुद्रादियोगिनीभेदेऽपि उक्तटाद्यर्थता ज्ञेयम्” भा ।
 उग्रक ति० उग्र+सत्रायाम् कन् । नागभेदे । नागनामाख्याने
 “आर्यकथोयकथैव नाग क्नकपोतक ” भा० व्या० ३५
 अ० । २ श्रुते च “उग्रपुत्रशब्दे उटा० ।
 उग्रकर्म्मन् ति० उग्रं कर्मास्य । १ हिंसे पञ्चादौ २ प्राणहि-
 सके ३ क्रूरादौ च । [उग्रभेदे राजनि० ।
 उग्रकाण्ड पु० उग्र काण्डोऽस्य । (करेला) कारविक्षे
 उग्रगन्ध पु० उग्र गन्ध पुष्पाटः यस्य । १ चम्पके, २ कटफले ३ अ-
 र्जकशृङ्गे ४ लशुने च । ५ हिद्रु नि न० । ६ उक्तटगन्धादेः
 ति० । ७ यथान्यान् दशपायाम्, ८ अजमोटायाञ्च स्त्री
 टाप् । राजनिषरु मेदिनी ।
 उग्रचण्डा स्त्री० उग्रा चण्डा कोपना कर्म्म० । १ देवोभेदे ।
 तटाभिर्भाय कालिका० पु० ५६, ६० अ० उक्त “उग्र-
 चण्डा त वा मूर्तिरहाद्यमूजाऽभवत् । सा नवव्या

परा लक्षणवशे कस्यां गते रवी । मादुर्गता मङ्गलाभावा
 योगिनीकोटिभि र्गत् । एतन्मैत्र्यै रूपां दण्डयोगी विशा
 सित । गता "आमाटला त् पत्नीदां गत दण्ड मया
 विक्रम । दण्ड कर्तुं मयाऽने वता गतो तिभोरुष ।
 गतोऽसिन्नु म दतकोष दकोष दमहात्मना । तदाभोति
 गतो यानि गतायेति म भो गता । ततो रोषमयागत
 मातामहात्मना वा गतो । तत्ररेका गतो यानि मरु-
 र्निमाटाऽभवत् । गतः प्रवृत्ते गते तु तस्मिन् दण्डम-
 गतिके । मया लक्षणवशे त कस्यादां मरुत्पतिं एव ।
 योगमिदा मङ्गलाभावा योगिनीकोटिभि र्गत् ।
 मतीरुप परिमण्ड यप्रभङ्गमणाकरोत् । मरुदण्ड मर्द
 मये र्गत्ता मरुदेण म । एतन् मया मा देती मङ्ग-
 लत्वं मङ्गलात्मन । "उगुणवृदा प्रपत्ता य भागयोगी
 दण्डमादिका" रक्तुते उगुणवृदाभेदे य ।

उपयता स्त्री उपत्य भाग कर्म वा तत् । उपत्य । भावेऽकर्मिण्य
 य उल्लङ्घनोक्ते यमिभारिगुणभेदे । मरुदण्डं मा० ट० ।
 मीत्यांवरपात्रिभवे भवेऽङ्गवत्प्रत्ययता । तत्र धेद
 गिर कल्पतर्ज्जा मातृजातय । त्व । उपत्य गङ्गावकर्मणो
 न० । षञ् । औग्रा तत्त्वे न० ।

उपयतारा स्त्री उपादधि भवान् तारयति भक्तान् ङ-दिष्-
 षप् ५त० । ताराक्षपाया देव्याम् । "तारक्यात्
 ददा तारा मङ्गामोषप्रदायिनी । उपापसारिण्यो
 वयादुपतारा प्रकीर्तितेति तन्नोक्ताऽस्य वा निरुक्ति ।
 तदाग्निभाय कानिकापु० टा० ष० "विनि द्दतार्या
 देव्यास्तु मानद्ग्रा, कायतस्तदा । भिद्याञ्जमिभा लण्य
 माऽभूद्दोरी लण्यदाधि । काञ्चिकाप्याऽभ्यत् सापि विमा-
 चनलतायया । तादुपताराऽभ्ययो वटनीष् मनीषिण्य ।
 उपादधि भयादुल्लेग यस्मात् भक्तान् ददास्त्रिका । एषेव
 कजटाभस्याति यणात्तया जटैकिकत । उल्लेग विनान
 वास्याः सत्यक वेतामभरैरयो । यथा ध्यात्या महादेवो
 भग्न प्राप्नोत्यभोऽसितम् । चतुर्भुजं लण्यवर्णां सुखसा-
 च्चाविभूषिताम् । सङ्ग दक्षिणपाण्ड्या विभ्रतोन्मुरं
 त्वथ । कर्तीश्च खर्परश्चैव क्रमाद्भामेन विभ्रतोम् ।
 स त्रिपती जटामिकां विभ्रतो गिरसा ष्यम् । सुखसा-
 चाधरा शीरो धीयायामपि सख्यदा । वलसा मागङ्गारत्न
 विभ्रतं रक्तलोचनाम् । लण्यवक्षरा कस्यां व्यामाजिमस-
 सन्विताम् । वामपाद यवद्विदि सस्याय दक्षिण्य पदम् ।
 त्रिनय्य विष्णुते त् उच्चिहाना यव सखम् । साङ्ख्यस

महापोर, राशुक्रातिभीषणा । विन्धोवतारा गतं
 भक्तिमहिा सुविभुमिा' एतन्व य "दण्डं उल्लेग नरभेदे ।
 दन भोगा गता गिना । कथा मन्मोदरो टं यो विना रत्न-
 टिका । एतन्मया मगादो त् एमे कर्तृदपानी ।
 एतन् धेन्दीर" दामि तं वै लोकाटां पुन । गमयाट
 मन्मोषोविधासोऽद्याप टिङ्गाम् । एतन् सुदये म्य
 मादृष्टाय मर्त्यभो । मागङ्गारिणीमानामुविता
 क.पता पता" । व्यामङ्गदधिषये वधुविप्रतिवर्तिरणी
 मत्तसाधिरुदप ताम् प्रियत

गामरते पदकल्पतरु मन्मरुदण्डकरणे श्रीगङ्गाराजायै
 एतं तं यमुनिप्रक गङ्गलोच यथा । "स्वमनुष्यावक
 स्वाभयोऽवाममाजंयत मया मया सुपुत्रं सुपुत्राम् ।
 त्व दासपादेन कण्ठे निवेशि म्यता टा. मणेमाद्भि. दौठ
 निवेदा । एतन्मन्मोदरो मेपदगी मगुण्डुपीमल्लना
 भीतरस्याम् । जगारागामरुतदित्येतां जमस्त्रि-
 ष्टया दष्टया भीषयास्याम् । एतद्दोषिण्यनादताद्रीं
 नित्यो जटाजटमध्यास्यिनेन्दीःगार्ज्जम् । गिरोदेयभा-
 यत्विगद्गाभमयां जटाजटमध्यास्यिताधोभ्यम्" तंम् । मिथ
 जेगवन्त्यां गिराऽङ्गदगयोगमयोऽगितां मामनी सुखसा-
 च्चाम् । दधामां च पद्मायदाखामशस्याम् एतन्मन्म
 र्गहासिचभावितादोम् । यमाऽङ्गनापोत्तरामुर्देदके स्फुर-
 त्पाणिना धारयती मङ्गामोम् । करे वाम ईपत्स्फुर-
 द्रक्तान्न मण्डोत्तपदके करं धारयतीम् । करे वय्य उष्णै-
 रधमादधना गितां कर्तुंकां वामपापी कपासम् ।
 जगहन्ति वरारम जातजाटय सत कर्तृकाधारया मण्ड-
 यनीम् । विचिदास्यिमाच करान् कपाल खलाटे च
 पञ्चाम्बितं धारयतीम्" । इति तत्रैव मन्मगादेये "महा-
 दण्डिऽङ्गकटादिभूदय्याम् इत्यनेन वदनागामाभविषिदुप-
 त्योख्या तेषां भूपयविशेषइतया यथा स्थितिस्तथा तत्रैव
 दर्शितं यथा । "जटास्यन्न त्र्यशोष तक्षणी महादि-
 पद्मो सुदि दारभूपयम् । तथैव कर्कोटकतोपवीतकम् स
 मेखनायामग देवि । वास्तुकि । स गङ्गपाल किल कङ्क-
 योद्गत करेणु, पद्म पटयुक्तमायय । मुञ्जेणु न.ग कुलि-
 कोद्गदे मत" इति "तथा वर्णां यानि क्रमयोर्दर्शिता
 वितोऽय रक्तोधवल्लभ मेवक तथैव पोतोऽप्यसितश्च पाटल ।
 भुजङ्गमानामिह यथैजातयो भवन्ति सन्नेपु मरेपु धन्ति ता" ।
 ततयाय निर्गलितार्थे । यन्त्रं लिङ्गपिण्डैकजटा जवाकुण्ठम-
 सङ्घातमकनागलतण्डुल्लवा सुश्रयेपनागलतङ्कारा दूष्का-

दलस्थामन, गङ्गायज्ञोपवीता नीलवर्णा लन्तोदरी शर्वा चतुर्भुजा तत्र उपरि दक्षिणे सरकृमासखण्डमण्डितमुष्टि- निविष्टजटाजूटसलग्नोयस्त्रहृगविभूषितकरा उपरि वामे रक्तनासकिसिद्धिकस्त्ररनीलोत्पलकरा अधस्तात् दक्षिणे वोजभूषितकर्तृकालङ्कृतकरा अभस्तात् वामे त्रिजगज्जाद्य- खण्डककपालमण्डितकरा भुजचतुष्टये धून्नाभनागकृतके- यूरा कनकाभनागकृतकङ्कणा शशाखुटा प्रत्यालीढस्थाना- धिष्ठिता निर्भरयन्त्रणाप्रायेण शवहृदयस्थितदक्षिणचरणा शशोरुद्धयस्थितप्राचारितवासपादा कुन्दाभनागकृतकटीसूत्रा पाटलनागकृतचतुर्भुजा सद्यस्त्रिजगलद्रुधिरान्योन्यकेश- यथितपादपद्म प्रलम्बित-पञ्चाशत्तमन्त्रमुण्डमाला ज्वल दनलघितामध्यस्थिता ह्रीपिचर्मालङ्कृतकण्णवक्त्रा योपि- दन्त्रिणासङ्कारभूषिता मौलावलोभ्यरूपनागभूषिता पञ्च- संस्थान्वितकपालमालाभूषितललाटा ललञ्जिह्वा वृहद् दृष्टा इत्येव रूपा । अत्र प्रमाणवाक्ययो गश्चदयस्यत्वे वामद- क्षिणपादयोर्विकल्पकत्वतोमूर्त्तिद्वयमित्यन्ये । प्रत्यालीढपादा- ङ्घ्रियश्चद्वित्युक्ते आलीढवन्दे दर्शितवाक्याच्च प्रत्यालीढ- यद्वस्य आलीढविपर्ययरूपत्वात् वामचरणस्यैव श- च्चदयस्थितिरिति त्वन्याय्यम् ।

उग्रधन्वन् पु० उग्रं धन्वस्य व० स० अन्वङ् सभा० । १ शिवे २ यत्तुभिरसह्यधनुषके त्रि० । 'स इपुहस्तं स निप- ङ्घ्रिभिर्वशी सञ्जटा सयुध इन्द्रो गणेन । सृष्टजित् सोमपा बाहुयश्चैपु यधन्वा प्रतिहिताभिरस्ता" ऋ० १०, १०२, २ ।

उग्रनासिक त्रि० उग्रा दीर्घा नासिका यस्य । दीर्घनासिके ।

उग्रपुत्र पु० उग्रस्य शूरस्य पुत्र । शूरवशजाते । "काश्यो वा यदैहोमोपपन्न उज्जग्र धनुरधिव्य क्त्वा' यत० ब्रा० १४, ६, ८ । "उग्रपुत्र शूरान्वय" भा० । "उग्रस्य शिवस्य पुत्र । २ कार्तिकेये । उग्र उद्गूखं पुत्रो यस्मिन् । ३ तादृशे गभीरजलाशये "आ उग्रपुत्रे निघासत" ऋ० ८, ६७, ११ । उग्रपुत्रे उग्रा उद्गूखा पुत्रायस्मिन् तस्यस्मिन्नुदके" भा० ।

उग्रम्पश्य त्रि० उग्र पश्यति उग्र+दृश्-खश् मुस् । पापा- ययतया क्रूरदृष्टियुक्ते उग्रजनौ व्याघ्रादौ "उग्रम्पश्या- हुवेरख्ये" भट्टि ।

उग्रव्यय पु० अग्रमेदे उपग्रह् उदा० ।

उग्रशेखरा स्त्री उपस्य शेखरं वासस्थानत्वे नास्यसा अर्थ० अश् । गङ्गायाम् शब्दरत्न० सा हि तस्य शिरसि स्थिता

उग्रश्रवस् पु० उग्रम् उत्कृष्ट श्रुतिधर श्रव कर्णो यस्य । 'रोमहर्षणे सौती । 'लोमहर्षणे उग्रश्रवा सौति पौराणिको नैफिपारख्ये" आ० । १५० । २ छतराद्रुपुत्रभेदे च । तत्- पुत्रनामाख्याने "उग्रश्रवा उग्रसेन क्षेममूर्त्तिक्षयैव च" भा० आ० ६७५ । "उग्रश्रवा उग्रसेन सेनानोर्द- प्यराजय" भा० आ० ११७५ ।

उग्रसेन पु० उग्रा सेना यस्य । छतराद्रुपुत्रभेदे, उग्रश्रव- श्रवण्ये उदा० । २ कुशवश्ये नृपभेदे । 'पुरोस्तु पुत्राश्रितार सुधन्या सुभनुस्तथा । परिचिञ्च महाबाहु" इत्युपक्रम्य "परिचितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजय । जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथा । श्रुतसेनोपसेनौ च भोमसेनश्च नामत" हरि० ३२ अ० । व्ययञ्च जनमेजय अभि- मन्युपौत्रात् भिन्नएव । अतएव "द्वाष्ट्रौ तव वशे ऽस्मिन् हाशेष च परिचितौ । भीमसेनास्त्रयोरराजन् । हौ चापि जनमेजयौ" इति जनमेजय प्रति तत्रोक्तम् । यदु- वश्ये ३ नृपभेदे च । "अन्वकञ्च महाबाहु वृष्णिञ्च यदु- नन्दनम्" इत्युपक्रम्य "अन्वकात् काश्यदुहिता चतुरोऽन्व- तात्मजान् । कुकुर भजमानञ्च शम कम्बलमर्हपम् । कुकुरस्य सुतोऽशुर्धृष्णोऽसु तनयस्तथा । कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्तनयोऽभवत् । जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजिञ्च पुन- र्वसो" । तथा वै पुत्रमिद्युन बभूवाभिजित किल । आ- ङ्ककथाङ्ककी चैव ख्यातौ ख्यातिमता वरौ" इत्याङ्ककोत्- पत्तिमभिधाय "आङ्ककस्य त्व काश्याया ह्यौ पुत्रौ सन्भूवत" । देवकश्योपसेनश्च देवगर्भसमावुभौ । नवोपसे- नस्य सुताः तेषा कससु पूर्वज" हरि० ३८ अ० ।

उग्रसेनज पु० जायते इति जन-ड ईत० । कसे तस्योपसेन चेतोऽनुरजातत्वेन तत्पुत्रत्वम् । कश्यद्वे विष्टति उग्रादेव पु० उग्रोणादीव्यति आ+दिश-अच् ३त० । राज- पिभेदे 'अग्निना तर्षथ यदु परावत उग्रादेव हवामहे" ऋ० १, ३६, १८, उग्रादेवनामकञ्च राजर्षिम्" भा० । उग्रायुध पु० उग्राणि आयुधान्यस्य । शौरवे राजभेदे तस्योत्- पत्तिभीष्महृन्नकथादि हरिव० २० अ० । "अजमोढस्य दायाद" इत्युपक्रम्य तद्वशपरम्परा उक्त्वा "तस्य वै सज्जते पुत्र कृतो नाम महाबल" इति कृतो तपत्तिज्ञा । "कात्तिरुग्रायुधः सोऽथ नीर पौरव नन्दन । बभूव येन विक्रमस्य पृथतस्य पितामह । मोपो- नाम महातेजा पञ्चाणाधिपतिर्हृत । उग्रायुधस्य दायद क्षेम्यो नाम महायथा, । क्षेम्यात् सुवीरो नृपति

उत्तोरामुत्तमययः । उत्तमपुत्रकृष्णव इत्येते पीरमा-
 मरुता । मयापुत्रादुपजातः । दुर्देहिभक्तवशात् । मरु-
 खतो वयसास्योपाननरतो मयात् । मरुदेवतोत्तमयो-
 मोपामयां च पाणिभान् । पितर्युपरते मरुत् । उत्त-
 मास किन्विषम् । मरुभासं वरिष्ठत मयास भवतीत्ये ।
 उत्तमपुत्रस राजेभ्यः । दूतोऽस्मिन्मयोऽस्मिन् । उत्त-
 मजयो भीष्टः । मरुशानो मयावित्तम । मरुत्त-
 मम भावार्थे मयस इत्यन्त्यम् । एतं राजेभ्य-
 ते स्कीत पत्नीति य म मयसः । उत्तमाभि यथाः क म
 मरुत् तै रत्तमात् भुवि । मम मयस तत यत वि-
 म्भोटं सुदुर्जयम् । मरुतो विद्वान्प्राज्ञोऽर्चमादेव भारत
 राष्ट्रमेष्टमि वेत्तु मभि प्राज्ञानां व पनस्य वा । मायने
 मस तिष्ठत्य म इति मानिनास्तदा । यथा प्रजापत्यने
 यथासक्तो भोदित । दूतोऽस्मिन्मतेतदं वान्तमभि
 मियोपमम् । ततोऽयं तस्य दुर्देहिर्विद्याय मतमजुत ।
 प्प्राप्तपय वै म ग्राभि मेनाभ्यशाप मरिय । विपित
 वीर्यं ज्ञानसुमद्रुपाश्रयमेव च । एता मोपपरीतामा सु-
 छाये मकोटये । निरुद्वितमटाः इ तै मविर्गन्त
 कोभिर्दे । अपिगन्भिर्देवैरुप सुप्रद्विपापटर्भिभि ।
 द्विग्वैथ मास्त्रिद्विथ म गुमस्य निरर्त्ते कारत्त यावित-
 याग्नि युक्तस्य तटाऽमय । "तदत्तन्मस तस्यक्रमधे
 निरतस्य वै । परतरामिभाषेण मयसात निरर्त्तित ।
 मत्यए तस्य जाने तद्विदत्त यक्रुत्तमम् । इत यक्रमंगा
 तन्तु पर्यं मद्रिय भिन्तितम् । उतमोप मरी चापो
 रयो निष्कस्य वै परान् । उतमन्मयदभो विमै प्रायोप
 यमह रिपुन । तत संयर्गमागव्य मवेनास्तपवेन च ।
 त्रुहृत्तमस्यदुद देवात्तरनिगाऽभवन् । ए मयाऽस्तमतायेन
 निर्देग्धोरपमुर्त्तिनि । पपातामिस्तस्य शूरस्यक्ता प्राणा
 नरिन्त्यम् । एतस्मिन्नरे तात । कार्यमस्यान् प्रपतोऽभ्य
 गात् । इते नीपेष्टरे वै इते चोमायुधे तमे । पाणि-
 च्छत्र स्वकं राव्य पितर्यु माप मयाद्युति । दुप-
 दस्य पिता राजन्मभैयात्तमते तटा" भा० हरि० १००००
 २४तराट्टुप्लभेदे । तन्नामकीर्त्तने भा० प्या० ६७०० ।
 "उग्रायुधोभीमगर कनकाद्युष्टायुधः" ।

उत्तेश प्र० उगाष्ठासुत्तकृष्णपाया प्रमथानापीय । ममपाधिमे
 गिमे । "गद्वरं भवमीगानं पिनाकशूलपाणिनम् ।
 त्रुन्वक शिवसुग्रेण बह्वक्षुपमुमापतिम्" भा० व० प०
 १०६० ॥

उत्तुग प्र० उभिति इत्या इत्येते इत्येते वृण कर्मदि च्छुदेक ।
 (उत्तु) उग्रवै । मन्मामा ।
 उत्त गमामे दि० ए० म० १००० । उत्तति इति शीवण-
 शीर्षीम् उभेय कोषिका उत्तान् कोषिमति यीदियन्
 उत्तित उच्य । "उत्तोदिन रि मयसु देवात्" म०
 ३२३,१ । उत्तति मयाभ्येत माभय "यभि वा एव
 एतामप्यति" तैति० । "मियो मम पीरुपेयो-
 मुयो" म० ३३,२ । "तस्य विद्वान्पुत्रस्य मां च यत्त-
 ५५५" पा० ३३,३ ।

उत्तय म० उत्तते मयसनेन वय-वदन् । मोति "महा
 मायास उत्तमपुत्रो" म० १,१८२,८ । उत्तयम्
 मोलम्" भा० । "रात एत्तोपमममे" म० २,१६,
 ७ । "इवियो यन्निरुपमम्" म० १,१४०,६ ।

उत्तय दि० उत्तयं सोलमर्त्ति यत् । इत्येते राजभेदे इ०
 "उत्तये वदपि व च्छाट्ट" म० ८,४६,२८ । "उत्तये
 म्भ्ये" यदा उत्तयो वदुप राजानो" भा० ।

उत्तित ति० उत्त-क वय-कित्त व । इत्येते परिचिते,
 इत्येते "ममाकं रिथ जोशरभामधेयोभिर्दे" टिनामि
 टीभोडरयोपितम् "प्रविग्न भीमात्तरयोपितोचित"
 मयोऽपदस्यपरयोपितम्" रयुः "साई कचिदुत्तपितै
 पिपुमर्त्तये" । "स्य मयस्यमुचित उत्तयित्तयो" माध० ।
 "देगोचितत्वाटभिमानात्वा" किरा० ।

उत्त ति० उत्तानिय याङ् चोयते, उत्तय्यं परिनिविष्टं रवयवै-
 र्चयतेऽप्री वा उत्त-चि-उ । उत्तते । "प्रस्ताऽद्वयम्"
 कात्या० ३,१,३१ । "त तदुष्णकृषौ भवन् प्रभाकर-चक्रभ-
 निमातनोति यत्"मैपथम् । यस्मात् उत्तकपे तत्पु त्मम् ।
 "किंस्तु गुरुतर भूमे किं चिदुत्तरस्य प्यात्" भा० व०
 २,५० । उत्तयम्" कात्या० ३,१, १५ । देव्य-
 जमयर्त्तने "परित समीपदेमर्त्तिं प्रदेयेभ्यो यद्
 तिगयेमोक्षम्" कर्क । रागियव्यमध्ये गुरुविषेयाया
 २रागिभेदे, यथा "मियो एषो म्हा कत्या कर्कमीगतवा-
 धरा । भास्करादेर्भवन्त्युच्चा रागय क्रमशस्त्रिमे"
 उद्योति० त० । स एमुक्त तत्रैव "रविर्गणे एषे चन्द्रो
 गुरु कर्कं बुध स्त्रियास् । शनियुक्ते (द्विषायास्) म्हा
 (चकरे)भीम शुक्री सीने च तुद्रिन" । तेषां रागिभाग-
 भेदे परमोक्षनामाह तत्रैव "ति गद्गामे दिग्यो (१०) एत्
 मा (२) मयद्विगतिभिन्नायि १५ । तपेयु (५) मप्रविषय
 विगतिषोश्चक्रका" । तथा च रनेभ्येवस्य द्यमे भागे,

प्रमोक्षता चन्द्रस्य दृष्टे श्वश्रे, कुजस्य मकर २८भागे
 बुधस्य कन्याया १५भागे, गुरो कर्क ५भागे, श्वगो मीन
 २७भागे शनेस्तुला २०भागे तथात्वम् । 'सोच्चाञ्च
 सप्रम नीच' प्राग्ब्रह्मागेर्विनिर्देशेत् । उच्चान्त स्रञ्चस्र
 स्यात् नीचान्ते तु सुनीचक "परिपूर्णबल स्रञ्चे सुनीचे
 दुर्बलोपह । स्रञ्चसुनीचयोरन्तर्भागहारात् फल दिशेत्"
 ज्योति०त० राड्कत्वोस्तु "उच्चं न्युग्म घटम त्रिको
 ण कन्यागृह शुकशनी च मित्ने । स्र्यर्था शशाङ्को-
 धरणीसुतस्य राहो रिपुविशतिकः पराश । सिहस्त्रि-
 कोण धनुस्रञ्चसंज्ञ मीनोगृह शुकशनी विपक्षौ । स्र्यार्-
 चन्द्रा सुहृदः समानौ जीवेन्दुजौ षट्शिक्षिन पराशा "
 ज्यो०त० । राशिपरत्वेऽस्य ५ स्व भपरत्वे लीयतेति भेट ।
 भागहारात् पञ्चबलहन्ता तदानयनप्रकार नी०ता०
 स्र्यादिर्मेपादीन्युच्चान्यभिधाय "तत् सप्रम नीचमनेन
 हीनो प्रहोऽधिकश्चेत् रसमादुर्विशोध्य । चक्रात्, तट-
 शाङ्कदयो बल स्यात्" इत्या च ताजके सोच्चे २०कला
 बल तेन पङ्क्ति राशिभिर्विदि पूर्णबल तदा इष्टाशै
 किमिति १८०, २०, १, त्वराशिकेन प्रत्येकाशं १/६ बलमा-
 याति । जातके तु सोच्चे ६०कला बल तेन प्रत्य श १/३
 बलम् । नी०ताजके 'त्रिशत्समे विशतिरुच्चमे स्वे' इति
 उक्तम् । जातके तु श्योपति ६० कला बलमाह यथा
 "नीचोनीचुचरोऽधिको यदि भवेत् पङ्क्तात् तदाप्र-
 च्युतचक्रात् कृष्णकल खखाष्टकृभि (१०८००) भक्तो-
 बल तद्गजम् । पादोम' तु बल ३/४, त्रिकोणगृहगे खर्त्वे
 १/२ दल च तयो ३/८ बल गा द्वाधिमिलगेऽथ चरणो
 १/४ मित्ने समर्त्वेऽष्टम । १/८ । शत्रुभे भवति पौड-
 षाशक ११६ द्वाधिशत्रु भवने रदाशक १/३२ ।
 अत्र त्रिकोणादौ पादोनादिबलकपनात् सोचश्चे पूर्णबल-
 मिति प्रतीयते तेन ६०कलास्तल बलम् ।
 उच्चभिमानिनि पहाणा गतिभेदकारके भगवत्स्ये श्जीव-
 भेदे तेनैशोकर्यात् गृहाणामुच्चादिगतिसम्भव ।
 स च द्विविध शीघ्रोच्च मन्दोच्च तादृशोच्च-
 ताया कारणञ्च, सू०सि० रत्ननाथाभ्या दर्शित यथा
 "अदृश्यरूपा कालस्य भूतयो भगणाश्रिता । शीघ्रम-
 न्दोच्चपाताख्या पहाणा गतिहेतव" सू०सि०१ । "शीघ्रो-
 च्चमन्दोच्चपातसञ्ज्ञका पूर्वोक्तपदार्था जीववियेषा स्र्यार्-
 दिपहाणा गतिकारणभूता सन्ति । ननु कालेनैव पहा-
 चक्षन भवतीति कालो गतिहेतुवैत इत्यत आह

कालस्येति । पूर्वप्रतिपादितकालस्य स्वरूपाणि तथा
 चैवा कालमूर्त्तित्वेन पहागतिहेतुत्वं नासम्भवीति
 भाव । ननु कालस्य घटादिमूर्त्तित्वादेया तदात्मक-
 त्वाभावात् कथं कालमूर्त्तित्वमित्यत आह भगणाश्रिता
 इति । भगोत्स्यकान्तिदत्तानुसृतपहागोत्स्यकान्तिदत्त-
 प्रदेशश्रिता इत्यर्थ । तथा च पहागत्यादिभोगाना
 कालवशेनैवोत्पन्नत्वात् तदात्मकाना कालमूर्त्तित्वमिति भाव ।
 ननु ते दृश्यन्ते कुतो नेत्यत आह अदृश्यरूपा इति ।
 वायवीयशरीरा अव्यक्तरूपत्वादप्रत्यक्षा इति भाव । एष
 च पहाणामुच्चादिमन्त्रवात् स्पष्टक्रियोत्पन्नेति तात्पर्यम् ।
 अथानयोच्चपातयोर्भिध उच्चयोर्गतिहेतुत्व प्रतिपादयति"
 र०ना०१ "तदातरत्रिसुभिर्ब्रह्मास्तै सव्यतरपाणिभि । प्राक्
 पश्चाटप्रकल्पन्ते यथासन्न खदिङ्मुखम्" २ सू०सि० ।
 "तेपासुञ्चस्रञ्चकजीवाना वायुरूपा ये रश्मयो रज्जवस्ता-
 भिर्ब्रह्मा विस्वात्मकप्रहास्तैरुच्चस्रञ्चकजीवैः सव्यवामहस्तै-
 रुच्चबलत्वेन हस्तबोद्धत्यादुनद्धवचनं हस्ताभ्यामित्यर्थ ।
 खदिङ्मुखं स्वाभिमुख यथासन्न पहाविस्वं भवति तथा
 प्राक् पश्चात् पूर्वपश्चिममामोभ्यामित्यर्थ । अपकल्पन्ते
 व्याकल्पन्ते । अयमभिप्राय भवक्रगोलस्यकान्ति-
 दत्तानुसृतपहाकाशगोलान्तर्गतकान्तिदत्ते कक्षाकूपे स्वस्व-
 प्रदेशे पहाञ्चपातास्तिष्ठन्ति । तत्र विस्वव्याधोनेकज्ञा
 काररूत्वं प्रवहयायुतिरिक्तवायुरूप स्वतो गतिस्थाने
 कम्पमान पहाविस्वव्याप्ति पूर्वापरे प्रोतसुञ्चजीवहस्तद्व-
 यान्तर्गतमस्ति । अथ पहाविस्वसुञ्चस्थानात् स्वशक्त्या
 गच्छदपि वामहस्तस्थितस्त्रलोचोच्चस्थानात्, पूर्वरूपेण पहा-
 स्थानात् पश्चिमरूपेण दृष्टरूत्वाववशात्कालेन स्वस्थाना-
 नाद् पश्चात् स्वाभिमुखमपकल्पते निरन्तरसुञ्चदेवैत स्व
 शक्त्या यावत् षड्भान्तर तयोरन्तर तन्मागैर्णाकर्षणस-
 म्भवात् पूर्वस्मिन् गच्छद्दृष्टिस्त्र, सव्यहस्तस्थितस्त्रलो-
 चोच्चस्थानात् पूर्वस्मिन् स्वाभिमुखमाकल्पते स्वशक्त्या नि-
 रन्तर यावदन्तराभावस्तयोरिति" र०ना० । "अथात एवैक-
 रूपा पूर्वाधिकारावगता गति त्यक्त्वा कुत प्रत्यक्षविलक्षण
 गति प्राप्ता पहा इत्यत आह । "प्रवहाख्यो मरुत् तास्तु
 सोच्चाभिमुखमीरयेत् । पूर्वापरपक्षेऽस्ते गति यान्ति घृ-
 धग्विधाम्" सू०सि०३ । "प्रवहाख्य प्रवहस्रञ्चको मरुदायु
 पश्चिमाभिमुख भ्रमस्तान् तकारादुच्चानि सोच्चाभिमुखं
 स्वस्य प्रवहभ्रमणेनोच्च भावप्रधाननिर्देशादुच्चता यस्या
 दिपितत् सोच्चं पूर्वदिक् पूर्वभाग एव पहाणां प्रवहभ्रमे-

योऽङ्गमनदर्शनात् तत्सम्प्लुषं पूर्वदिशोति तात्पर्यार्थं ।
 ईरयेत् पश्चिमाभिमुखमन्त्रसिद्धमायुक्तपद्मावलम्ब्यमरुपेण
 चालयतीत्यर्थः । अतः कारणात् ते ऋचाः पूर्वपश्चि-
 मदिशोराकृष्टाः प्रथमविधां प्रथमावगतैकरूपमिन्द्रप्रका-
 रावगता प्रतिक्षणविलक्षण गतिं गमनक्रिया यान्ति
 प्राप्नुवन्ति । अथलम्बनाकर्षणाभ्या प्रतिदिनं ऋचाणां
 गतेरन्याहगत्यं तदनुसारेण गृहचारज्ञानं युक्तमिति
 गृहाणा स्पष्टक्रियोत्पद्येति भावः । यद्वा ननु वायु-
 रञ्जुभि कथं गृहाणामाकर्षणं सम्भवति तद्भ्रूना
 धरलतया धनोभूतत्वाभावेनाकर्षणयोग्यत्वादित्यत आह ।
 प्रवाहाख्य इति । उच्चदेवताहस्तहयस्थितकक्षाकारसूत्र
 वायु प्रवहवायुसम्बन्धात् प्रवहसञ्ज्ञो न पश्चिमाभिमुख
 सभ्रमतप्रवहात्मकत्वात् न गृहान् खोञ्जाभिमुख खोच्चदेवता
 स्थानसम्मुखमोरयेत् प्रेरयति चालयति । तत्काराडञ्च
 स्थानात् पूर्वस्मिन् गृहे वायुं पश्चिमगत्या गृहं चाल-
 यति पश्चिमस्यै वायुं पूर्वगत्या गृहं चालयतीत्यर्थः ।
 तथा च कक्षाकारसूत्रं तदा तदा तथा तथा भ्रमतीति
 देवतैराकृत्यत इत्युपचारादुच्यते इति भावः । अत एव
 गृहाणा स्पष्टक्रियोत्पद्येत्याह । पूर्वापरारकृष्टा इति
 उच्चदेवतैः पूर्वापरदिशयोराकृष्टा गृहा प्रथमविधा
 मध्यमातिरिक्तप्रकारा गतिं गमनक्रियां यान्ति । अतो
 न केवल मध्यक्रियया निर्वाहः १२ र० ना० । अथ प्राक्
 पश्चादपक्षयन् इत्युक्तं विगद्यति । “गृहात् प्रागभगणा-
 र्क्षस्य प्राङ्मुखं कर्षति गृहम् । उच्चसञ्ज्ञोऽपरारक्षस्य-
 क्षहत् पश्चान्मुखं ऋहम्” ४ सू० वि० । “गृहस्थानात्
 पूर्वभागस्यराशिपट्कस्थित उच्चसञ्ज्ञो जीवो गृहविम्ब
 पूर्वदिगभिमुखं स्वाभिमुखं कर्षेत्कार्षति । अपरा-
 र्क्षस्यो गृहस्थानात् पश्चिमभागस्यराशिपट्कस्थित उच्च-
 सञ्ज्ञो जीव इत्यर्थः । गृहविम्बं पश्चान्मुखं पश्चिम-
 दिगभिमुखं स्वाभिमुखं तद्दत्तार्पणीत्यर्थः” ४ र० ना० ।
 “अथ पूर्वोक्तसिद्धं फलितमाह । “खोञ्जापकृष्टा मन्त्रेण
 प्राङ्मुखं यान्ति यद्गृहा । तत् तेषु धनमित्युक्तमर्थं
 पश्चान्मुखेषु सु” सू० वि० ५ । “खोञ्जोवाकर्षिता
 गृहा पूर्वाभिमुखं मन्त्रेण राशिभिर्मगोभस्यकानि-
 द्रसानुसूत्रस्वाकाशगोलान्गीतकानिदृष्टे हादशराश्य-
 न्तिके यद्ग्राहिभिर्भागैरित्यर्थः । यद् यत्संख्यामित
 गच्छन्ति तत् तत्सङ्ख्यामितं भागादिकं मन्त्ररूपं तेषु
 पूर्ववगतगृहराश्यादिभोगेषु धनं योज्यम् । पश्चान्मुखेषु

पश्चिमाकर्षितगृहपूर्वावगताराश्यादिभोगेषु तत्कारावात्स-
 ल्युप्रामित फलरूपं पश्चिमतो गच्छन्ति तदित्यर्थः । अथ
 हीनमिति एतत् पूर्वं कथितम् र० ना० ५ । वि० वि०
 “सृष्टा भचक्र कमलोद्भवेन गृहं सङ्घतङ्गणादिसंख्ये ।
 गृहदुग्धमे विश्वसृष्टा नियुक्तं तदन्ततारे च तथा
 भुवस्ये । ततोऽपरामाभिमुखं भपङ्कुरे सखेचरे शीघ्रतरे
 भ्रमत्यपि ; तदल्पगत्येन्द्रदिशं नभश्चाराधरन्ति नीचो-
 च्चतरात्मवर्त्मसु” । “यदेतद्भवत्तं गृहं सङ्घ भ्रमदृष्टते
 तद्विश्वसृष्टा जगदुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृ-
 ष्यादौ सृष्टा तत् गृहदुग्धमेऽनवरतभ्रमणे नियुक्तम् ।
 एतदुक्तं भवति । भान्यद्विन्याटोभ्यन्यानि विशिष्टानि
 ज्योतीषि तेषां सगृहचक्रं गृहाच्च स्रष्ट्यादयस्तैः सङ्घ
 सृष्टम् । तानि भानि प्राक्सस्यया समन्ताद्भिन्ने-
 यितानि । गृहास्तु भगणादावश्विनीमुखे निवेशितास्त
 उपर्युपरिसस्यया । तत्रादौ तावद्वचन्द् तदुपरि
 बुध, तत शुक्र, ततो रवि तत्राङ्गौमः, ततो गुरु
 तत गभि । सर्वेषामुपरि दूरे भचक्रम् । एषा कक्षा-
 प्रमाणाणि चक्षाध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्यु-
 र्ध्वोर्ध्वस्या गृहास्तोदपरि दूरतो भगणस्तत् कथं भग-
 णादिसंख्ये गृहैरित्युच्यते ? सत्यम् । अत्र भूमध्ये स्रष्ट-
 स्यैकमगुं ब्रह्मा द्वितीयमगुं भचक्रोऽश्विनीमुखे किल नि-
 ब्रह्मम् । तस्मिन् स्रष्ट्रे प्रोता मणय इव चन्द्रादयो
 गृहा सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा निवेशिता । भ्रमरखल हाद-
 द्यथा विमल्यैव भूमध्यात् स्रष्टाणि प्रतिभागं नीत्वा
 किल ब्रह्मानि तं स्रष्टैः सङ्घ गृहकक्षाया वे सपातास्ये
 तासु कक्षासु राश्यान्ता” । तद्वत्प्रकारा राशय इति
 संक्षिप्तसिद्धोक्तम् । कक्षाध्याये गोषे च किञ्चिद्विस्तार्य
 वक्ष्यामः । एवविधं भचक्रं सृष्टा ब्रह्मणा गगने नि-
 वेधितम् । यत्र निवेशितं तत्र प्रवहो नाम वायुः ।
 स च नित्यं प्रत्यगगतिः । तेन समाहृतं भचक्रं सखेचर
 पश्चिमाभिमुखमन्त्रेण प्रवृत्तम् । यत् तस्य प्रत्यग्भ्रमणं
 तच्छीघ्रतरम् । यत एकेनाङ्गा भ्रमरखलस्य परिधत्तं ।
 एव तस्मिन् भपङ्कुरे सखेचरे शीघ्रतरे भ्रमत्यपि खेचरा
 इन्द्रदिशं चरन्ति पूर्वामिमुखं ब्रजन्ति नीचोच्चतरा-
 त्मवर्त्मसु । अनन्तरकथितेषु स्वस्वभागेषु तेषां प्राग्भ्र-
 मणम् । तत् तदल्पगत्या, प्रत्यगतेर्ब्रह्मत्वात् प्रागल्भ्य-
 गत्या ब्रजन्तो नीचलम्बन इति भावः । तथा तस्य भप-
 ङ्कुरस्य यो दक्षिणोत्तरावर्तौ तत्र ये तारे ते भ्रूवस्ये

नियुक्ते" प्रसि० । तथा श्रीपति' । "स्वव्यापारात् प्राग्गति खेचराणामूर्ध्वघस्ताद्याम्नैः प्रापरणि । गो लाभिर्न पञ्च यातानि यानि तेषामज्ञान्यन्यहेतुनि तानि । प्रत्यगति प्रवहवायुष्येन तेषा नीचोच्चदृष्टजनि- तोर्ध्वमधश्च सा स्यात् । यान्योत्तरा त्वपमदृष्टविमण्ड- लाभ्या षोढा गतिनिर्गटितैर्वसिष्ठ गृह्याणाम्" उच्चता च महत्त्वव्याप्यगुणभेदे । सा च उपर्युपरिसन्निवेशि- तावयवना महत्त्वे भवति तस्य गुणचनत्वात् तत भावेऽर्थे ष्यञ् । औच्चत्प्र उच्चताया न० । त्व । उच्चत्व तत्पार्थे न० तत् । उच्चता स्त्री । "उच्चस्ये गृहपञ्चके सुरगुरौ सेन्द्री नवम्या त्रिथौ लग्ने कर्कटके पुनर्वसुदिने भेष गते पूषणि । निर्दग्धु निखिला' पलाशसमिध मध्यादयोध्यारणेराविर्भूतममूटर्ष्व विभवं यत्किञ्चिदेक मह" तिथित० पु० । "गृहैकत पञ्चभिरुच्चसंस्थितै- रक्षर्यैर्गै ह्यचितभाग्यसम्पदम्" रघु । "खोच्चस्य स्वादृष्टेऽपि वा स्वदृष्टदा वर्गेऽपि वा" ज्योति० त० । उच्चकौस् अय्य० उच्चैस्-टेरकच् । उच्चताया २तद्विशिष्टे च । "जमितमुदस्याडुच्चकैरुच्चितोर" "स्थितोदयाद्रेरभिसाय- मुच्चकै" भाव । उक्तपार्थे तरवादि उच्चैर्गुणव्यपत् । उच्चक्षुस् त्रि० उच्चिप्रमुत्पाटितं वा चतुर्थस्य प्रा० ब० । उच्चैर्गुणचिप्रनेत्रे २उत्पाटितनेत्रे च । तत चि इच्चक्षुक्- रोति उच्चक्षुभवति उच्चक्षुसात् । उच्चटा स्त्री उद्-चट-अच् । उच्चानुभेदे, २ गुह्याया २शूडालायाम्, ४भूम्यामर्षकायाम् ५नागरसंज्ञायाम् । उच्चरुडि त्रि० उद्-चडि-अच् । अत्यन्तोग्ने २अतिकोपने, २खरायुक्ते अविद्यस्विते । ४मसरस्ये पु० ५तद्वति त्रि० । उच्चतरु व० कर्म० । नागिकेते दृष्टे । २उच्चद्रुममात्रे च । उच्चतात् न० उच्च तात्; ह्यस्तात् यत् । उच्चतगोष्ठ्या भक्त- तया तत्र उच्चैर्ह्यस्तात्तदानात्तथात्वम् । उच्चततावदृष्टे च उच्चदेव पु० उच्च श्रेष्ठो देवः । वासुदेवे त्रिका० । तस्य "सर्वदे- यमयो हरि" इत्युक्तेः सर्वदेवमयत्वात् अत्यप्रधान- त्वाच्च उच्चदृष्टस्व अतएव भागवते "श्रेयासि तत्र खलु सत्यतनोर्दृष्टा सु रिति" सत्यप्रधानत्वात् तस्य श्रेय साध- यत्पमुक्तम् । उच्चन्द्र पु० उच्चिष्टः सत्याऽवशिष्टश्चन्द्रो यत् प्रादि० ब० शिष्टवन्दलोप । रात्रिशेषे चन्द्रस्ता० । उच्चय पु० उच्चयः चयः चि-अच् । उच्चदेरुत्तोलने । "उच्चो- च्य माटयति" मुकु० । "करिष्यामि शरैः सीङ्गैः क-

च्चिर कमलोच्चयम्" रघु । "प्रत्युपसदमेकोच्चयेन कपा- लान्ये कक्रपासप्रभृतीनाम्" कात्या० २२, २, २० । उच्च- रेणु पुरुषोच्चयेनैकशतविधात् १६, ८, २५ । २नारीकञ्चुसुकगुन्थौ "नोवि स्वाडुच्चयोऽध्ययम्" मार्त्तण्ड उच्चदृष्टय' । उच्चदृष्टसमुदाये च अय्युच्चय । "वाक्य स्या- द्योग्यताकाङ्क्षासत्तिरुक्तः पदोच्चय" सा० द० । स निर्घृष्ट्या द्रुत्ति रामोऽधी मन शिलोच्चये" रामा० । "एकत- सरितः सर्वा गङ्गाद्याः सलिलोच्चया" भा० ष० ८८ अ० । "नैकद्वयोच्चयवती सन्द्वयविपण्यापण्याम्" भा० अ० २० अ० । शिलोच्चयोऽपि चित्तिपाठसञ्चै" रघु । कर्मणि अच् । उच्चस्ताभ्यामुच्च्यत्वावचिते नीकारे" हारा० । उच्चल न० । उद्-चल-अच् । मनसि हेमच० तस्य "अस- शयं महाबाहो । मनोदुर्निर्गृह चरम्" गीतोक्ते चञ्चलस्व- भावत्वात्तथात्वम् । उच्चलित त्रि० उद्-चल-क्त । गमनोद्यते प्रसूते गल्युक्ते उच्चललाटा स्त्री उच्चं ललाट यस्या । उच्चतललाटरूपदुर्ब- लणायाम् स्त्रियाम् । स्त्रीया च दुर्बलशक्तं कन्यायन्दे वक्ष्यते उच्चनीच त्रि० उच्चं च नीचैश्च मयू० समा० । उच्चतावनत प्रदेगादौ "प्रहारमुच्चनीचाना कर्मभिर्देहिना गतिम्" । भा० आश्व० १६ अ० । उच्चा अय्य० उद्-चो-डा । उच्चैर्गुणार्थे । "अमी च उच्चा- निहिता स उच्चा" ऋ० १, २४, १० । "उच्चा उच्चै म- देये" भा० । "उच्चा दिवि दक्षिणामनोचस्युये" ऋ० १०, १०७, २ । "अन्नाकं दुष्प्रसविपञ्च लटिपूञ्जा" २, २, १० । "उच्चा उच्चै" भा० । "अवतमुच्चा- चक्रे परिलम्बामम्" ८, ७२, १० । "उच्चाचक्रमुप- रिस्थितचक्रम्" भा० उच्चाबुधं शीघ्राडुच्चाचक्रमु- पातवे या" ऋ० १, ११६, २२ । उच्चतायां सिद्धां स्त्री "उच्चारणतृपजिगषास्यतीसम्" भाव । उच्चाटन म० उद्-चट-अच्-ल्युट् । उच्चाटने स्वस्यागात् २विज्ञेयणे "उच्चघाटनं सदेयादिर्भ्रं यत् परिकीर्तितम्" इति या० ति० उच्चैर्घटकान्निर्गतेऽभिधारभेदे च । उच्चाश्च तेऽनेन करणे ल्युट् । तन्नोक्ते ४तत्त्वाधनकर्मणि । तन्वसारे वगलाया अभिधारप्रयत्ने कृत्वात्तस्य- मुपक्रम्य "वश्ये तु चतुरस्रं वाक्येण तु त्रिकोचकम् । तयै- पोच्चाटने प्रोक्तं घटकोपे भारणं कृतम् । वश्ये नेवासनं चैव कर्मणं व्याप्रवर्त्तयि । यानौ अगासनं प्रोक्तं सान्नो गोचर्मणि कृतम् । उच्चासनं तयोच्चाटे तिष्ठे ये तरगा-

समम्' मारणे महिषोद्यमं मोहने च गजासनम् । मधु-
लाजतिलादीनि वश्यशान्तिकराणि च । आकर्षणे तथा
लोभ सतिल मधुरान्वितम् । निम्बपत्रञ्च तैलाक्त विहेप-
करण परम् । हरितालं हरिद्रा च लपणेन च सयुता ।
सन्मयेत्तत् देविणि । प्रज्ञाञ्चैव गति मतिम् । वाजिना-
द्यस्य सारेण रुधिरैण च होमयेत् । मारणे तु रिपोदैवि ।
प्रसयानान्नी लुनेत्रिणि । जुष्टाणा काकपक्षाणा गृह्णमेन
सयुतम् । लाजान् त्रिमधुरोमेतान् सर्वरोगप्रमान्त्वे" तन्त्र-
सा० उच्चाटनप्रकारा सद्योदर्शितास्तत्र सामान्यप्रकारस्त-
त्ताभिधीयते निबन्धे "शान्तिवश्यक्तमनानि विहेपोच्चा-
टने मत । मारण तानि शसन्ति पट् कर्माणि मनोपिण ।
रतिर्ष्याशी रमा ज्येष्ठा दुर्गा काली यथाक्रमान् ।
पट्कर्म देवता मोक्षा तस्मादेता प्रपूजयेत् । रंश-
चन्द्रेन्दुनिर्घातिवायुनीना दिगोमता । सूर्योदयं समा-
रभ्य घटिकादशक क्रमात् । पटतय स्वयं सन्नादाद्य ह्यो-
राले दिनेदिने । वसन्तग्रीष्मर्षाख्यगरङ्गमन्त्रशैशिरा ।
जल शान्तिविधी शक्त वश्ये वज्ररुदाहृत । सन्मने
पृथिवी गस्ता विहेपे व्योम कीर्त्तितम् । उच्चाटने स्रुतो
वायुर्भौमाग्निस्मारणे मत । तच्छहू तोदये सस्यक् तत्तन्मण्ड-
लसंयुतम् । तत्तत् कर्म प्रकृतव्य मन्त्रिणा निश्चिता-
त्मना । शोताशुमलिलक्षीणीव्यामवायुहविर्भुजाम् । पर्या
स्यु मन्त्रशोनानि पटकर्मसु यथाक्रमम् । गृहमञ्च विदर्भस्य
सपुटे रोधनं तथा । जोग पल्लव इत्येते विन्यासा
पट्ट कर्मसु । मन्त्रान्ते विहृतान् कृत्वा साध्यवर्णान्
यथाविधि । गृध्रन तत् विज्ञानीयात् प्रशक्त शान्ति-
कर्मणि । मन्त्रार्थद्वयमध्यस्थं साध्यनामाक्षर लिखेत् ।
विदर्भ एव विज्ञेयो मन्त्रिभिर्ब्रह्मकर्मणि । आदावन्ते
व मन्त्र स्यान्मन्त्रोऽसौ सम्पुट स्रुत । एव स्यात् सन्म-
ने शक्त इत्युक्तो मन्त्रवेदिभि । नान्न व्याद्यन्तसध्येषु
मन्त्र स्याद्भेधन स्रुतम् । विहेपणविधाने तु प्रशक्तसिद्ध
स्रुतम् । मन्त्रस्थाने भवेन्नान्न योग मोच्चाटने मत ।
अन्ते नान्नो भवेन्नान्न पल्लोगारणे मत " । भूतानामु-
दय शा० चि० । "दण्डाकारा गतिभूमे, पुटयोः रुमयोरध ।
तोयस्य, पावकस्योर्ह गतिस्त्रियं ह्ममस्रत । गतिर्व्योऽन्तो-
भवेन्नाथ्ये भूतानामुदय स्रुत । धरणे रूद्रे कुर्यात्
सन्मन वश्यमात्मवत् । शान्तिक पौष्टिक कर्म तोयस्य,
तेजसकाया । मारणादीनि मरुतोविपक्षोच्चाटनाटिकम् ।
यत्तु विहेपस्यं शक्तमुदये च विहायस " । भूतमण्डला

टिक तत्रैवावसेयम् । पट्कर्मकरणमिच्छित्माह रुद्रया
मले 'उपस्थिते महागत्नी राष्ट्रपोडास रुग्भये ।
भूमिचित्तमहोपाते भूतभीतिविपत्सु च । नात, परतर
कर्म कनो शान्तिकर मिये । । मारणं मोहनं सन्म विहेप-
णमथापि वा । यशोकरकर्मोपि तथोच्चाटनकर्म च ।
सर्वत्र साधयेद्भाम्ना ततोमान्यत् शुभायहम् । विगेपत
शत्रुसघटो गोयज्ञनाशमम् । शत्रुणा कर्मनाशे च तथा
शत्रुपराजये । आत्मनो विजये चै, नात परतरा
क्रिया" । पञ् । उच्चाटोऽप्यत्र पु० । 'उद्गासन
तथोच्चाटे' तन्त्रसार ।

उच्चार पु० उद्+चर-णिच् घञ् । उच्चारणे । "तस्यकार्योऽनु-
च्चार" पु० वे० "मन्त्रोच्चारपरायण" पु० । उच्चार्यते
अपानवायुना उत्सृज्यते कर्मणि घञ् । २पुरीषे । वि-
ष्णुत्वोत्सर्गविधानप्रकार आ० त० नानामचर्नैर्दर्शितो
यथा विष्णुधर्मोत्तरे "निद्रा सज्जादुष्टहो राम । निम्ब-
मेशरुणोदये । वेगोत्सर्गे तत कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ।
व्यरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् "उदयात् माक्
चतस्रसु नाडिका व्यरुणोदय । तत्र स्नान प्रशक्त
स्यात्तद्वि प्रयत्नतं स्रुतम्" । नाडिका दण्ड । "ना
डा, पद्या दिशानिशम्" इत्युक्ते । विष्णुधर्मोत्तरे 'वेग
रोध न कर्त्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगत' । 'वेगरोध न क-
त्तेव्यमिति तु कां दिश गन्तव्यमिति वत् भावाख्यातेतर-
त्यात् साधुत्वम् । आयुर्वेदेऽपि "न वेगिनोऽन्यसिद्धि
स्यात् भाजित्वा साध्यभासयम्" । अङ्गिरा "उदयाय
पश्चिमे रात्रे स्नत आचन्य चोदकम् । अन्तर्धाय तपै-
भूमि गिर प्राहृत्य वाससा । वाच नियस्य यत्रे न
जीवनोच्छ्वासवर्जित । कुर्यान्न त्वपुरीषे तु शुचौ देये समा-
हित" विष्णुपुराणम् "तत कस्य सहस्राय कुर्या
न्मैत्र नरेश्वर । नैर्हत्यामिपविक्षेपमतीत्याभ्यधिक भुव'
तिउच्चातिचिर तस्त्रिभ्रैव किञ्चिददीरयेत्" । कस्यरुप
कालम् मैत्र भिन्नदेवताकपायुसम्भवात् पुरीषोत्सर्गम्,
नैर्हत्यासत्यानदेशमारभ्य उदयायेत्यनेनोपस्थिते । इय
विक्षेपमतीत्य रूपविक्षेपयोग्यदेशाद्वाह । तद्देशपरिभाष्य
माह पितामह "सध्यमेन तु चामेन प्रक्षिपेत्तु गर-
त्वयम् । हस्तानान्तु शने साङ्गे कक्ष्यं कृत्वा विचक्षणम्" ।
आपस्तम्ब 'मूलपुरीषे कुर्यात् दक्षिणा दिश दक्षि
खापराग्वेति' । दक्षिणापरा नैर्हती । मत "मूली
सुचारससत्सर्ग दिश कुर्यादुदरुषुच । दक्षिणाभिधयो

रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा'। उच्चारः पुरीषम् । यन्मु-
 यमवचन "प्रत्यङ्घृष्यश्च सुक्वाङ्घ्रेण्ये च प्राङ्घृष्यश्च ।
 उटङ्मुखस्तु मध्याङ्घ्रे निशाया दक्षिणामुख " इति तत्
 उटङ्मुखेन सहेष्वाविकल्पार्थं स्वर्याभिमुखनिरामार्थञ्च
 न तन्मियमार्थं देवलवचनविरोधात् । तथा च "सदैवो-
 दङ्मुखं प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखं । विष्णुत्वे आ-
 चरेन्नित्यं सभ्यायां परिवर्जयेत्" इति । प्रातः सा-
 याह्नगच्छौ दिगारातिपरौ पूर्वोक्तमनुवचनैकमाक्यत्वात् ।
 सभ्याया परिवर्जयेदिति तं पीडितेत्परम् । यम'
 "कृत्वा यज्ञोपवीतन्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् । विष्णुत्वे च
 गृह्ये कुर्यात् यथा कर्णे समाहितम्" । पृष्ठतः पृष्ठे
 कण्ठलम्बितं निवीतम् । अत्र लम्बितं निवीतम् । 'संवीत
 मानुषे कथे' इति तैत्तिरीयश्रुते । मानुषे सनकादिषु ।
 पृष्ठलम्बितं निवीतम्" इति बौधायनवचनाच्च । तथा च
 हारवत् कृत्वा पृष्ठलम्बितम् रुद्धे इत्यर्थः । अत्र व्य-
 वस्थामाह साख्यायनः । "यद्येकवस्तु यज्ञोपवीतं कर्णे
 कृत्वा अवगुण्ठितं" इति कर्णे दक्षिणकर्णे । "पवित्र
 दक्षिणकर्णे कृत्वा विष्णुत्वमाचरेत्" इति ऋतौ तथा दर्श-
 नात् । अवगुण्ठितं कृतगिरोऽवगुण्ठनं । मनुः "आया
 यामन्वकारे वा रात्रावङ्घ्रि वा द्विज । यथासुखसुखं
 कुर्यात् प्राणवाधाभयेषु च" यज्ञाभारते । "प्रत्यादित्य
 प्रतिजलं प्रति गाञ्च प्रतिद्विजम् । मेहन्ति ये च पथिपु
 ते भयन्ति गतायुषः" । प्रति सासुख्ये । मनुः 'न मूलं
 पथि कुर्वीत न भस्मिन् न गोव्रजे । न फालकटे न जले
 न चित्वा न च पर्वते । न जीर्णदेवायतने न बल्मीके
 कदाचन । न ससत्त्वेषु गर्त्तेषु न गच्छन्नापि सस्थितः ।
 न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके । वायुग्निविप्रा-
 नादित्यमपःपश्यन्त्येव च । न कदाचन कुर्वीत विष्णु-
 त्वस्य विषर्जभम्" । ससत्त्वेषु प्राणिमत्सु सस्थित
 उस्थितः पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिकदोषाय । वशिष्ठः ।
 'आहारनिहारविहारयोगा सुसम्भृता धर्मविदा तु
 कार्या । वाग्बुद्धिकायाग्राणि तपस्तथैव धनायुषो गुणतमे
 त कार्या" । निर्हारो मूलपुरीषोत्सर्गः विहार स्त्री-
 सम्भोगः । योग समाधिः । वाग्गुणिरनुभावापत्यागः ।
 बुद्धिगुणिरनित्यचिन्तात्यागः । हारीतः "आहारन्तु रश्च
 कुर्यात् निर्हारञ्चैव सर्वदा । शुभ्राभ्या लक्ष्म्युमेत स्यात्
 प्रकाशे हीयते तथा" । विष्णुपुराणम् "सोमान्नाकार्मु-
 वायूना पूज्यानाञ्च न सम्भुषे । कुर्यात् षीषनविष्णुत्वसु-

त्वर्गञ्च पण्डितः" । व्यापस्तस्व "न च सोपानत्को
 मूलपुरीषे कुर्यादिति" । दृक्चक्षुः "करगृहे तपात्रेण
 कृत्वा मूलपुरीषके । मूलवत्स्यन्तु पानीयं पीत्वा वाञ्छा-
 यणञ्चरेत्" । भरद्वाजः "अथ विक्षयं विष्णुत्वं लोष्ट-
 काष्ठलणादिना । उदस्ताभा उच्छिष्टेद्गृहं विष्टतमेहन" ।
 उदस्ताभा कटिदेशाद्गृह्येत्प्रवक्ष्य" आ० त० "मूलोच्चारौ
 च कारयेत्" । "यस्योच्चारं विना मूलं सत्यं वायुश्च गच्छति"
 सुश्रु० । "एते तपसि शौर्ये च यस्य न प्रथितं मनः ।
 विद्यायामर्थलाभे च मातृस्वार एव स" इति० ।
 उल्लङ्घ्य चारोगतिः । १ अष्टादशोऽराग्निन्नत्वात्पर
 सञ्चारे । "अष्टादशं शतेनाद्भ्यर्थात्तु चित्तशिशुः ।
 "उच्चारं सङ्घिकाकारं" सि० रा० त० ।

उच्चारणं न० उच्चारणेन कण्ठाद्यभिघातेन चार्थ्यते निष्पाद्यते
 उट्+चर-णिच्-ल्युट् । कण्ठताल्लाद्यभिघातेन शब्दजनके
 व्यापारे तत्कारस्तु 'आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान् मनो-
 युक्ते विवक्षया । मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति
 भासतम् । सोदीर्घो मूर्ध्नि भिहतो यत्कामापद्य भासतः ।
 वर्यान् जनयते तेषां विभागं पञ्चधा मतः" इति शिञ्जो
 क्तदिशावसेयः । पर्यात्पत्तिस्थानानि चाद्यौ । "अद्यौ
 स्थानानि वर्यानाम्बरं कण्ठं शिरस्तथा । जिह्वामूलं
 च दन्ताय नासिकोष्ठी च तालु च" शिञ्जाकटुकानि ।
 विष्टतिर्षर्गशब्दे दृश्या । यथा च कण्ठताल्लाद्यभिघातेनैवो-
 च्चारणसम्भवस्तथा" ईश्वरशब्दे अनुभा० चिन्ता० १००६
 पृष्ठे दर्शितम् । "उच्चारणोऽथ गिरा दधानम्" माघः ।
 "वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्रयथा हृतम्" भा० व० २१४
 अ० "सजातोच्चारणानमेवोच्चारणविषयत्वं वेदस्यापौरु-
 देयत्वम्" सीमासका वेदान्तिनश्च प्रतिपेदिरे ।

उच्चारितं त्रि० उच्चार-तारका० इतच् । १ कृतविद्योत्सर्गः ।
 उट्+चर-णिच्-कर्मणि क्त । यस्योच्चारणं कृतं तादृश
 वर्णाद्यौ 'त एव शक्तिवैकल्यप्रसादात्सतादिभिः । अन्ययो-
 च्चारिता शब्दा अपशब्दा इतिरिता" भर्तृहृ० । उट्+
 अन्भूतव्यर्थे चर-क्त । उच्चारितोऽप्युक्तार्थे "सहस्रुच्चरित
 शब्दः सहस्रं गमयतीति" । तत्पार्थक्येन्ये न्यायः ।

उच्चार्यं व्यञ्ज० उट्+चर-णिच्+ल्यप् । १ कण्ठाद्यभिघातेन
 उत्पाद्योत्यर्थे । कर्मणि यत् । २ उच्चारणोपे वर्णाद्यौ त्रि० ।
 उच्चार्यमाणं त्रि० उट्+चर-णिच्-कर्मणि शानच् ।
 यस्योच्चारणं क्रियते तस्मिन् वर्णाद्यौ 'कर्मणि चित् कार्यायो
 च्चार्यमाणो वर्ण इत्यस्य, मुग्धको० ।

वेदार्थसृजिताप्रसिद्धिस्तु प्रसिद्धवेदमूलसृजितासृष्टयर्थं
 भ्रमात् प्रत्यक्षवेदानो धतलोभन्यायमूलसृजिताविष तान्त्रि
 काया लिङ्गाभासजन्यवेदमूलकत्वभ्रमात् सम्भयन्मला-
 चान्तराया वेदमूलत्वं कल्पयति । अथ सृष्टिरनिवृत्तहे-
 वेदमूलकत्वप्रसिद्धिरपि महाजनपरिपृहीता एवञ्च सा
 वेदमूलत्वनिवृत्तना अविगीतमहाजनपरिपृहीतवेदमूल-
 त्वप्रसिद्धित्वात् प्रत्यक्षवेदमूलसृजितौ तत्प्रसिद्धिभत् । एव
 वेदार्थसृजिताप्रसिद्धिरपि अन्यथा महाजनपरिपृ-
 हानादरे वेदसृष्ट्योरपि प्रामाण्यं न स्यादिति चेत् न
 यूपसृष्ट्यादिसृष्टतेस्तत्प्रसिद्धौ व्यभिचारात् क्लृप्तलो-
 भादिति एव तत्सम्भवात् विचारकाया विप्रतिपत्तेश्च ।
 तत्र तत्प्रसिद्धौ विगान महाजनानामिति चेत् न
 नत्वापि मूलान्तरसम्भवादिप्रतिपत्तेश्च विगानमेव तेषाम्,
 अतएव सृष्टोना न्यायमूलत्वे सम्भवति वेदमूलत्व-
 प्रसिद्धावपि न वेदमूलत्वं, न च वेदमूल्येयमिति क्त्वा
 सृष्टेर्महाजनपरिपृहान्तन्मूलत्वं वेदमूल्येयमिति प्र-
 थम पृहीतमशक्यत्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन, न च
 वेदमूलत्वे न प्रकारेण महाजनपरिपृह, अक्षिणे, मन्वा-
 दिसृष्टित्वेन पूर्वं महाजनपरिपृहेत्तरेषां परि-
 पृहादनुष्ठानाद्युपपत्तेः । एवं होलकाचारेऽपि वेद-
 लिङ्गेनैव कर्त्तव्यताज्ञानोपपत्तेः किं वेदेन, तदर्थस्य
 लिङ्गादेवोपपत्तेः, अविगीताऽक्षौकिकविषयकशिष्टाचार-
 सृष्टवेदमूलत्वदर्शनात् वेदानुमाने चाविगीतशिष्टाचारत्वेन
 भोजनाद्याचारेऽपि वेदमूल. स्यात् वेदं विनापि तत्कर्त्त-
 व्यताधोसम्भवाच्च तदर्थवेदइति इहापि-तव्यम् । आ-
 चारकर्त्तव्यतानुमानयोरनादित्वेनाचाराणां कर्त्तव्यग-
 नानमूलकत्वान्तरपरम्परा । न च पूर्वानुमानसाधेयसत्त-
 रामानमिति स्वतन्त्रप्रमाणमूलकत्वामावात् साध्यव्याप्तिपक्ष
 धर्मतासत्त्वेन पूर्वेणा स्वतन्त्रप्रमाणात्वात् । ज्ञापीतरप्रमाणव्या-
 धीत सर्वस्य प्रामाण्यमिति न निरपेक्षत्वं, प्रत्यक्षादेरपि
 तथात्वापत्तेः । एतेन विवादप्रदसाचारो निरपेक्षप्रमाणमूलक
 अविगीतमहाजनाचारत्वात् प्रत्यक्षवेदमूलाचारवदिति नि-
 रस्तम् अतुमानस्य निरपेक्षप्रमाणात्वात् प्रमाणमूलत्वेनैव नुपे-
 रूपपत्ते निरपेक्षत्वस्य गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । न च सापे-
 क्षत्वे न न प्रमाणात् व्याप्तादिवत्त्वात् अन्यथा प्रमाणनैर-
 मेक्ष्यस्य वैश्यात् । नचाचारे वेदमूलकत्वप्रसिद्धेः सदनुमानम्,
 अक्षिणे व्यभिचारीदन्त्युपपत्तेश्च । न च वेदमूलत्वेन
 महाजनपरिपृहात्तया । न हि वेदमूलोऽयमिति क्त्वा-

महाजनानां तत्परिपृह वेदमूलत्वस्य प्रथमं ज्ञातमशक्य-
 त्वात् शक्यत्वे वा किमनुमानेन । न च वेदमूलत्वेन महा-
 जनपरिपृहीतोऽयमाचार इति ज्ञात्वा तत्र महा-
 जनपरिपृहः, गौरवात् अक्षिणेश्च पूर्वमहाजनपरिपृ-
 हादेवात्तरेषां परिपृहानुष्ठानोपपत्तेः । तादृशसृष्ट्याचा-
 रयोर्वेदमूलत्वेन व्याप्तेर्वेदमूलत्वसिद्धिरिति चेत् न अ-
 सम्भयन्मूलान्तरस्योपाधित्वात् अन्यथा लोभन्यायमूलसृष्टे
 स्तत्प्रसिद्धः । अस्तु सृष्ट्याचारयोरनादित्वं न चाचारात्
 सृष्टि सृष्ट्या चाचार इत्यन्वपरम्परा मूलोत्तप्रमाण-
 भावादिति वाच्यं सृष्ट्याचारयोरुभयोरपि प्रमाणा-
 त्वात् । अन्यथा न ततो वेदानुमानमिति ।

उच्यते प्रलये पूर्वसृष्ट्याचारयोरुच्छेदात् सर्गादौ नित्य-
 सर्वज्ञेश्वरप्रणीतवेदमूलत्वं सृष्ट्यन्वचारयोः, अन्यथा मूला-
 भावेनान्वपरम्पराप्रसङ्गः । न च मन्वादीनामतीन्द्रियार्थ-
 दर्शित्यं तदुपायश्रवणादेस्तदानीमसत्त्वात् पूर्वपूर्वसर्गा-
 सिद्धसर्वज्ञा एव त इति चेत् न प्रमाणाभावात् । सृ-
 ट्याचारयोः प्रमाणमूलकत्वमेव तत्कल्पकमिति चेत् न
 प्रतिसर्गे तेषामन्सान्यकल्पने गौरवमित्येकस्यैव नित्य-
 सर्वज्ञस्य कल्पनात् । न ख सृष्टय एव तत्प्रणीता-
 तासा मन्वादिकर्त्तकत्वेन सृष्टौ बोधात्, सृष्टावेव
 सृष्टीनां वेदमूलत्वधारणाच्च । एवञ्च सृष्ट्याचारयोर्महा-
 जनपरिपृहादुवेदमूलत्वसाधकमपि भवति प्रमाणम् ।
 अतएव "प्रतिमन्वन्तर चैवा सुतिरन्याऽभिधीयत" इत्याग-
 मोऽपि । एवञ्च पूर्वप्रत्यक्षवेदमूलावेव सृष्ट्याचारौ अथे
 च कालक्रमेणाधुरारोम्यमन्वश्रद्धापङ्कधपर्यादिशक्तेर-
 हरहरपचोयमानत्वात् तदध्यमनविच्छेदात् शाखोच्छेदात्
 सृष्ट्यन्वचाराभ्यामेव कर्त्तव्यतामधिगम्य प्रवृत्तिः । नन्वेव
 सृष्टिरस्तु वेदमूला मङ्गन्वाद्यन्वचारस्तु ईश्वरादेव भविष्यति
 घटलिप्यादिसम्भवाद्यवदिति चेत् न ब्रह्मव्यापारवटि-
 नस्य तत्तदाचारस्य शुरुत्वेन "मङ्गन्वाचारेदित्यादिवाक्य-
 स्यैव लाघवेन कल्पनात्" ।

"निष्ठासाधारणौ चैव परप्राकोपजीविभ्य उच्छ्रक्षन्निभिद्येपु
 भिन्नकाशोपभोजिपु" इत्युत् ।

उच्छ्रल ति० उद्-शब्द अच् । आचारातिक्रमेण सर्वत्र
 भूते । यत् । उच्छ्रत् तत्रैव "कटोच्छ्रलकङ्कुडुकाकुलेन"
 भाषः "सच्छन्दोच्छ्रदच्छकच्छकुहरच्छतिवराशु क्कटा"
 काव्यप्र० । ल्युट् । उच्छ्रन् परित् भवने न० ।
 उच्छ्रादन न० उद्-कद-षिच्-ल्युट् । आच्छादात्

२ गन्धद्रव्यद्वारा देहमार्जने च अमरटी० "स्नापनोच्छा-
दनेन" रामा० ।

उच्छास्त्र लि० उद्धत शास्त्रान् प्रा०ष० । अतिक्रान्तशास्त्रे
२ शास्त्रविशुद्धिधर्मलये च । उक्तकाल शास्त्र यत् ।
शास्त्रातिक्रमयुक्ते उच्छास्त्र यथा तथा वर्तते उच्छास्त्र
वर्त्तन् शास्त्रातिक्रमेण यथेष्टचारिण स्त्रियां ङाप् ।
"न रात्र मतिगृहीयात् क्रूरस्योच्छास्त्रवर्त्तन । या०
मृ० । "उपस्थोच्छास्त्रवर्त्तन" भाग० ७ स्कन्द० च०

उच्छासन लि० उक्तकाल गासनम् । गासनातिक्रान्तिरि ।
उच्छिखु लि० उद्धता शिखा यस्य प्रा०ष० । उद्धताप
२ उदर्चिपि वक्षी पु० "माद्रुह्योर्णांनलयिनि पुर पा-
पकस्योच्छिष्यस्य" रघु । २ तक्षकनागासृजजाते नागभेदे
पु० "तक्षकस्य कुचेजातान् प्रवक्ष्यामि निबोध तान्"
इत्युपक्रम्य "उच्छिष्य गरभोभद्रोविल्लतेजा विरोहण"
भा० आ० ५७ च० ।

उच्छिह्वन न० उद्गमिधि व्याघ्राणे भाये ल्युट् । ना-
सिकायायुनाऽनल स्थितकफादिनि सारणे । "उच्छिह्व-
नेन हृत्तव्योदटिमण्डलज कफ" । "नेत्रे विल-
स्वनि विधिर्विहिते पुरस्नादुच्छिह्वन शिरसि वार्य-
वसेचनञ्च" सुश्रु० ।

उच्छित्ति स्त्री उद्गमिधि-भाये क्तिन् । समूहोत्पाटने
अत्यन्तस मर्दने । "यद्वा तद्वा तदुच्छित्ति पुरुषार्थे"
सा० सूत्रम् । "सह्यर सर्ववर्षाना प्रजागोधर्मक-
र्मणाम्" । प्रजानामपि चोच्छित्तिर्दृष्टव्यसनहेतुजा"
सुश्रु० "अग्निमायी वा अरे अयमात्माऽतुच्छित्तिधर्मा"
ह० उ० २१ ।

उच्छिन्न लि० उद्गमिधि । समूल नाशिते २ विदलिते ।

उच्छिरस् लि० उद्धत शिरोऽस्य । उद्धते २ साहायप्रा-
दिमा उद्धतमस्तके मद्दिमान्विते "शैलात्मजापि पितृ-
रुच्छिरसोऽभिषापस्" शुभा० शैव्यादार्यादिमा हि लोक
उद्धतशिरा भवति अथकटकमणा त्व अन्ववर्तशिरा प्रसिद्ध
उच्छिलीन्व लि० उच्छित शिवीन्वम् । अल्लान्के । २ विकसित-
शिलोद्भूक्ते लि० । "उच्छिलीन्वामयन्थामिति" मेघदू० ।

उच्छिष्ट लि० उद्गमिधि-क्त । भुक्तावशिष्टे, २ त्यक्ते च ।
अर्था० अक्ष । १ अक्षतशौचे भुक्ताञ्चे । ततोच्छिष्टस्याभक्ष्यता
सापवादमभक्ष्यशब्दे १७६ पृष्टे उक्ता तत्राय भेद वर्ष-
विशेषस्योच्छिष्टभोजने पापतारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं
प्रायश्चित्तविवेकादायुक्तं यथा "स्वमुच्छिष्टन्तु यो भुङ्क्ते यो-

भुङ्क्ते त्यक्तभाजने । एव वैश्वत माह भुक्ता चान्द्रायण-
श्वरेत्" वसुधैव कुटुम्बकम् । "तत्र ज्ञानाभ्यासविषयमिति"
प्रा० वि० । "प्राज्ञपोच्छिष्टभोजने मद्याव्याहृतिभिरभिम-
न्याप विवेत्, क्षत्रियोच्छिष्टभोजने ब्राह्मणैरसविषकेन
त्राए क्षीरेण वर्त्तयेत्, वैश्योच्छिष्टभोजने तिरात्रोपोपितो
ब्रह्मर्चलां विवेत्, शूद्रोच्छिष्टभोजने सुराभारहोत्क-
पाने च पद्माम्भोजनं चान्द्रायण वा अभिमन्वित
जल पीत्वोपवसेत्" गङ्गासि० "व्रतरूपत्वात् एतद्ब्राह्मणस्य
प्राज्ञणाद्युच्छिष्टाद्यनेऽज्ञानत सकृत् एव क्षत्रिया-
दे समाधमवर्षोच्छिष्टाद्यने समाधमवर्षोच्छिष्टमेतदेव
यथायथमुद्येयम् शूद्रोच्छिष्टाद्यने तु ब्राह्मणस्य ज्ञानत
सकृद्विषयम् पद्माम्भोजनम्" प्रा० वि० । यथा
पसुम्ब । "अज्ञानाद्यस्तु भुङ्क्ते शूद्रोच्छिष्ट द्विजो-
त्तम । तिरात्रोपोपितोभूत्वा पञ्चगव्येन गृह्यति" ।
"एतद्दिहोत्तमपद्माम्भोजनं ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादिपत्वे
वक्ष्यमाणविष्णुवचनविरोधात् । एतदपि सकृद्विषय अ-
त्र च तिरात्रोपवर्षणमपि जपनीयम्" प्रा० वि० । यथा
सुमन्तु । "शूद्रोच्छिष्टभोजने तिरात्रमवर्षणञ्च जयेत्"
"चान्द्रायणन्भूयत्वाव ज्ञानाभ्यासे क्षत्रियादीनाञ्च क्षि-
पादमाटङ्गानिरुद्धा । क्षत्रियस्य च ब्राह्मणोच्छिष्टाद्यने
प्राज्ञपोक्तप्रायश्चित्तार्थे, वैश्यस्य ततोऽप्यर्द्धम् । एव वैश्य
शूद्रयोरपि सामेक्षया पूर्ववर्षणोद्येयम् उद्यने
वचने वषेक्रमेण चक्षितप्रायश्चित्तदर्शनात्" प्रा० वि० । यथा
"अज्ञाना भुक्तयोपस्तु भक्षितोयैर्हि जातिभि । चान्द्र कच्छ
तदर्द्धं क्रान्ते पा त्रिशोधनम्" । तथा विष्णुरपि न्याय-
प्राप्तमेवार्थमन्वाह । "व्यामन्नाज्ञाने तिरात्र, वर्त्तते
प्राज्ञाय शूद्रोच्छिष्टाद्यने वसन कृत्वा सप्ररात्र - वै-
श्योच्छिष्टाद्यने पञ्चरात्रम्, राजन्योच्छिष्टाद्यने तिरा-
त्रम्, राजन्य शूद्रोच्छिष्टाद्यने पञ्चरात्रम् वैश्योच्छि-
ष्टाद्यने । तिरात्र वैश्य शूद्रोच्छिष्टाद्यने च" "अत्र वसन
कृत्वा पयसा वर्त्तते सर्वान्वेति" प्रा० वि० ।
'चण्डालपतितादीनामुच्छिष्टाक्षस्य भक्षणे । द्विज शुद्धोत्
पराकेण शूद्र कच्छेण गृह्यति" अङ्गिरा "एतद्ब्रह्म-
विषय ज्ञानतो वैश्वय्यादिकम् प्रा० वि० । मनुनापि सामा-
न्याभ्योच्चप्रकरणे । "शुक्लं पर्युपितं चैव शूद्रस्योच्छिष्ट-
मेव च "क्रूरस्योच्छिष्टभोजन" इति चोक्तम् । शूद्रस्य
तु द्विजोच्छिष्टभोजने न दोष । द्विजोच्छिष्टन्तु भोज-
नमिति" तस्य मनुना तद्दृष्टितयोक्ते । एकपक्षस्यमर्थे

केनविद्ये भोजनपात्राद्यगे तत्पङ्क्तिस्थाना तद्वसुच्छि-
 वत् यथा “अप्येकपङ्क्तिना नाम्नीयात् संघतः स्वजनैरपि ।
 कोहि जानाति किं कस्य प्रच्छन्नं पातकं महत् । भयस्त
 भ्रजलहारमार्गे पङ्क्तिञ्च भेदेयेत्” व्यासः । जलादिना पङ्क्ति-
 भेदाकरणे तु शङ्क “एकपङ्क्तिपविष्टाना विमाणा भोजने
 कश्चित् । यद्येकोऽपि त्यजेत्पात्रं शेषमन्नं विवर्जयेत् ।
 मोहात् भुञ्जीत यं पङ्क्तिपङ्क्तिपरमभोजनम् । प्राजा-
 पत्यं चरेद्दिमं क्षतं सान्नपनन्तथा” । “विडालादिभि-
 र्च्छिष्टं दुष्टमन्नं विवर्जयेत्, अन्यत्र हिरण्योदकस्य शान्तं”
 देवस्य अज्ञानादुच्छिष्टादिभोजने तदुत्तार्यमित्याह
 “अभोज्यमन्नं नात्तव्यमात्मनः शुद्धिमिच्छता । अज्ञाना
 न्नुक्तस्य चार्थं शोध्यं वाप्याशु शोधनैः” वसनपक्षेऽपि
 अल्पप्रायश्चित्तं भवत्येव “आमन्त्राङ्गाशने त्रिरात्रं पयसा
 वर्तते ब्राह्मणः, ऋद्धोच्छिष्टाशने वसनं कृत्वा सप्त-
 रात्रमपवसेत्” विष्णुना वसनोत्तरमपि प्रायश्चित्त
 विधानात् “अन्यानां भुक्तशेषस्तु भवत्यित्वा द्विजातयः ।
 चान्द्रं कृच्छ्रं तदङ्गं तु ब्रह्मक्षत्रविशया विधि” मिता०
 व्याप० वचनन्तु ब्राह्मणस्य सप्तदशानविषयम् ब्रह्मात्-
 कारासुप्तारोऽप्यत्रेतरताम्बूसाद्युच्छिष्टपरमिति” प्रा० त०
 रघु० । अन्यजैः ब्रह्मात्कारिते उच्छिष्टादेर्माजनेऽपि दो-
 षण्यः । “दासोक्तो नलान्नेच्छयागडाद्यैश्च दस्युभिः । अशुभं
 कारितं कर्म गवादे प्राणहिसमम् । उच्छिष्टमार्ज-
 नञ्चैव तथा तस्यैव भक्षणम्” इत्याद्याभिधाय “मासोपिते
 द्विजातौ तु प्राजापत्यं विशेषनम् । चन्द्रायणत्वाहितान्ने
 पराक्रमथ वा भवेत्” देवलोक्ते । उच्छिष्ट-
 चागडादिस्य र्शेऽपि दोषः” प्रा० त० उक्तं यथा ।
 “आपस्तम्बः ‘भुक्तोच्छिष्टस्तृणाधानागडाद्यैः शप-
 तेन वा । प्रमादात् स र्गनं गच्छेत् तत्र कुर्याद्वि-
 शोधनम् । गायत्र्यष्टसहस्रन्तु द्रुपदा वा शतं जुषेत् ।
 त्रिरात्रोपोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति । भुक्तोच्छिष्टो-
 ऽन्यजं स्पृष्टं प्राजापत्यं समाचरेत् । अर्द्धोच्छिष्टे
 षट् पाद पाद आमाशने तथा” । “प्राजापत्यं ज्ञाने
 अर्द्धोच्छिष्टोयेनाद्यासास आसे निविष्टं न तु निगोर्णं”
 प्रा० त० रघु० । काश्यपः “अमृकरान्यथागडाल-
 मद्यमागडरजस्रलाः । यद्युच्छिष्टं स्पृष्टेत्तत्र कृच्छ्रं
 सान्नपनं चरेत्” । “एतज्ज्ञानाभ्यासे सान्नपने धेनुद्वयम्” ।
 प्रा० त० ब्रह्मपुराणे “उच्छिष्टेन तु ऋद्धेण विमं, स्पृ-
 ष्तु तादृशः । उपवासेन शुद्धिं स्यात् शुना स स्पृष्टएव

वा । उच्छिष्टेन तु विमेषेण विमं स्पृष्टस्तु तादृशः ।
 उभौ स्नातं प्रकुरुत सद्य एव समाहितौ” । “अनुच्छिष्ट-
 ब्राह्मणस्य नक्तामिति” प्रायश्चित्तविवेकः ।

“सर्वमन्नमेकतोद्भूत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु” आ० त०
 गोभिलः । इदं चार्वागिष्टे च । “उच्छिष्टे सतिलान्
 दधानं दक्षिणापाक्षिधापयेत्” आ० त० ब्रह्मपुराणं । “अ-
 संस्कृतप्रमीतानां, योगिनां, कुलयोगितासु । उच्छिष्टं
 सागधेयं स्यात् दर्भेषु विकिरय य” आ० त० ब्रह्मपुराणं ।
 “प्रेतप्राज्ञे यद्युच्छिष्टं गृहे पर्युषितं च यत् । दम्पत्यो-
 भुक्तशेषञ्च न भुञ्जीत कदाचन” आ० त० स्पृष्टिः ।
 “उच्छिष्टं पाकपात्रे ष्वशिष्टम्, गृहे उपरागे पर्युषितं,
 दम्पत्योराश्रमस्वामिनोर्भोजनागन्तरं पाकस्यात्यासव-
 शिष्टमिति” आहुचिन्नामपि । ४ मधुनि । मत्तिकोच्छि-
 ष्टत्वात्तस्य तथात्वम् । “उच्छिष्टं शिवनिर्मात्यम्—आहु-
 प्रयस्यते” पु० । उच्छिष्टोदनः ।

उच्छिष्टगणेश पु० तन्त्रोक्ते गणपतिभेदे । तस्य मन्त्र-
 ध्यानादिकं तत्रैव दृश्यम् “भुक्तोच्छिष्टोत्तमेन्नित्यं गण-
 शस्य सदा प्रियः” “उच्छिष्टश्चाशुचिर्भूत्वा जपपूजनभा-
 चरेत्” । अतुच्छिष्टो न सिध्योक्तु तस्मादेव समाचरेत्” ।
 “सद्योच्छिष्टो गणेशानो यच्चराजेन धीमता” इति च तत्रैव
 उच्छिष्टचाण्डालिनी स्त्री तन्त्रोक्ते मातङ्गोदेवीमूर्त्तिभेदे ।
 तस्या मन्त्रध्यानादिकं तन्त्रसारे दृश्यम् । “भोजनान-
 न्तरं देवि । विनैवाचमने कृते” इत्युपक्रम्य “उच्छिष्टेन वनिं
 दत्त्वा जपेत्सप्तमामस । उच्छिष्टेन च कर्त्तव्यो जपो-
 ऽस्या सिद्धिमिच्छता । उच्छिष्टजपमानस्य जायन्ते सर्व-
 सिद्धयः” इति च तत्रैव ।

उच्छिष्टभोजनं पु० उच्छिष्टं पञ्चयज्ञावशिष्टं भोजनमस्य ।
 ऽपञ्चयज्ञावशिष्टस्य भक्षके “यज्ञशिष्टाग्निं सन्नोऽनुच्यन्ते
 सर्वकिल्बिषैः” मनुना तथा भोजने किल्बिषतारकत्व-
 कीर्त्तनात् तथा भोजनस्य कर्त्तव्यत्वम् । उच्छिष्टं देवर्षे-
 वेद्यावशिष्टं भोजनमस्य । २ देवर्षेवेद्याभोजके च ।
 “तदंशप्रदायैभ्यो यो भुङ्क्ते स्तेन एव स” गीताया देवानि
 वेदने दोषप्रवणत्वात् देवाय दत्तवैव भोज्यता ।

उच्छिष्टभोजिन् त्रि० उच्छिष्टं इतरस्य भुक्तावशिष्टं भुङ्क्ते
 भुज-यिनि । निप्रिद्धोच्छिष्टभोजिनि” क्रूरस्योच्छिष्टभो-
 जिनि” मत्तु । [वर्द्धते कट-ल्यु । (मोम) सिक्थके ।
 उच्छिष्टमोदनं न० उच्छिष्टं भ्रमरोच्छिष्टं भधु तेन मोदते
 उच्छिष्टं त्रि० उच्छिष्टं-वेदे नि० क्यप् । अथशेषणोदे

कृमिगतलुप्तसितकथितरुदितादीनि विशेषानभिवहन्त्य शरीरं धारयन्ति "मोहयन्त्ररुजोगाढ सोच्छ्रास शिथि-
ल. स्रुत" । "श्रीतपादकरोच्छ्रासच्छ्रश्चासश्च यो भवेत् ।
काकोच्छ्रासश्च यो मर्त्यासं घोरः परिवर्ज्येत्" सुश्रु० ।
"सन्ततोच्छ्रासिनं क्षीणं नर क्षपयति ज्वर" सुश्रु० ।
उच्छ्रासश्च दीर्घनिश्वास स च यावत्कालेन श्वासरूपप्राण-
क्रिया भवति ततोऽल्पकालेन, दीर्घदेशपर्यन्तप्राणवायोर्व-
ह्निर्गमने भवति । "उष्णोच्छ्रास समधिकतरोच्छ्रा-
सिना दूरवती" मेघदू० "इत्युच्छ्रासोऽस्रुत प्राण व्यादध"
कात्या० ४,८,२६ ।

उच्छ्रासिन् त्रि० उद्+श्वस-णिनि क्तिन्वा ङीप् । शकृद्-
श्वासयुक्ते रदीर्घनिश्वासयुक्ते । "समधिकतरोच्छ्रासिना"
मेघ० । ४ उद्धते च "उच्छ्रासिकालाङ्गनरागमन्वयोः" कुमा०
"समधिकतरोच्छ्रासिना" मेघ० "५ ऊर्ध्वश्वासयुक्ते सुमूर्धौ"
"यत्नैतदूर्ध्वोच्छ्रासी भवति" इ० उ० उत्कृमण्यद्दे इश्यम् ।
उच्छ्र उच्छ्रे (कपयथादाने) तदा० इदिव् पर० सक० सेट् ।
उच्छ्रति औच्छ्रेत् । उच्छ्राम्-बभूव आस चकार । उ-
च्छ्रिता उच्छ्र्यात् उच्छ्रियति औच्छ्रियत् । उच्छ्र उच्छ्र-
नम् उच्छ्रत । प्र+मार्जने प्रोच्छ्रन (पोष्ठा) प्रोज्झत ।
उच्छ्र बन्धे समापने च विरामे पा० तदा० पर० सक० सेट् ।
उच्छ्रति औच्छ्रीत् उच्छ्राम् बभूव आस चकार । उच्छ्रिता
उच्छ्रात् उच्छ्रियति औच्छ्रियत् । णिच् उच्छ्रयति ते
औत्तिच्छ्रत् औत्तिच्छ्रत् । सनि उत्तिच्छ्रपति उत्ति-
च्छ्रमति । ईदित् तेन निष्ठाया नेट् । उच्छ्रः ।

उच्छ्रास(यि)नी स्त्री विक्रमादित्यराजधान्याम् धवन्तीपुर्याम्
धवन्तीपुर्यद्दे विवृति । "श्रीधोत्वसद्गमयविमुक्तो माश्व-
भूरुज्जाविन्या" मेघदू० । इत्यञ्च लङ्गावधिमैरुपर्यन्तस-
मरेशास्यपुरीमध्येऽनन्यतमा यथाह् नोपति "लङ्गा कुमा-
री नगरी च काञ्ची भानाटमहिष सित" पठास्य । श्रीव-
त्सगुल्फ च पुरी ततश्च साहिष्मती चोच्छ्रासिनी प्रसिद्धा ।
स्यादाश्रमोऽस्याध्वर गुरस्य तत्र पुरं पट्टयिषाभिषानम् ।
श्रीगर्गराट च सरोहिताश्व स्थानेश्वर श्रीतगिरि सुमेरुः ।
इतीव यास्योत्तरगांधराया रेखामिमा गोचविदो वदन्ति ।
अन्यानि रेखास्थितिभाजि लोके श्रेयानि तज्ज्ञैः पुटमे-
द्वानि" सू० सि० त्र सामान्येनोक्तम् यथा
"राक्षसाचयदेवौकःशैलयोर्मध्यस्त्रजगा । रोहीतक-
मवन्ती च तथा सन्निहित सर" । "राक्षसा-
ङ्गयो लङ्गा देशानां स्वरूप. पर्वयो मेहरनयोर्मध्ये षड्जु-

स्रुत् तत्र स्थिता देशा रेखाख्याः । लङ्गादक्षिणस्रुतस्यास्त्र-
रुपयुक्तास्रुत मनुष्यागोचरत्वादिति नोक्ताः । ज्ञानार्थ-
मुदाहरति । रोहीतकमिति । यथा रोहीतक नगर-
मवन्त्युज्जयिनी सन्निहित सर कुश्चेतिम् । चकारसथेत्य-
व्ययपरः । तथान्यानि परस्परं सन्निहिततया श्रेयानि"
र० भा० । "यथोज्जयिन्या कुचतुर्थभागे प्राच्या दिशि
स्याद्यमकोटिरेव" सू० सि० ।

उज्जयन्त न० उद्+जि-भ्र । रैवतपर्वते हेम० ।

उज्जानक पु० उत्तङ्गसुनेराश्रमान्तिके सस्रुसविधे मरुभूमिपु-
वालुकामयदेशभेदे । यत्र हि मधुपुत्रो धुन्नुरुतङ्गप्रार्थितेन
कुवलाश्वेन विष्णु तेजसा वंजितवीर्येण निपातित तत्कथा
वथा भा० हरिव० ११७० । "ममाश्रमसमीपे वै ससेषु मरुध-
न्वसु । सस्रुतो वालुकापूर्णे उज्जानक इति श्रुत । देवाना-
मप्यबध्यश्च महाकायो महाबल । अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालु-
कान्तर्हितो महान् । राक्षसस्य मधो पुत्रो धुन्नुनाम
महासुरः । श्रेते शोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम्" ।
इत्युपक्रम्य तद्वधोवर्षात् तस्य कथाधुन्नुमारगद्दे दर्शयिष्यते
२ उत्तरदेशस्येऽपि देशभेदे "एतदुद्धारं महाराज । मान-
सस्य प्रकाशते" इत्युपक्रम्य "एष उज्जानकोनाम पावकि-
र्यत्र शान्तवान्" भा० व० १३०७०० देशभेदे उक्तः ।

उज्जासन न० उद्+जस-णिच्-ल्युट् । शमारणे बधे एत-
द्योगे कर्मणः संबन्धत्वविषयया षष्ठी प्रतिपदविहिततया
च तथा षष्ठा न समासः "चौरस्योज्जासनम्" सि० कौ० ।
"प्रतिपदविहिता षष्ठी न समस्यते" वार्त्ति० । "प्रोक्ता
प्रतिपदा षष्ठी समासस्य निवृत्तये" भर्तृ० तथैवोक्तम्

उज्जिघ्न त्रि० उद्+घ्ना-श । आघ्राणकर्त्तरि ।

उज्जिति स्त्री उद्+जि-क्तिन् । उत्कृष्टजवे "अग्नीपोमयो-
रुज्जितिमनुजेषु" यजु० २,२५ । "उज्जितिमनु
पङ्कतविघ्नेन हवि स्त्रोक्करणरूपस्रुतकृष्टजयम्" वेददी० । "सो-
मस्योज्जितिमित्यग्निर्वनस्यतिः" कात्या० १०,७,१४ ।
"उज्जितिस्यो वोत्तरो माहेन्द्र" कात्या० १४,५,३१ ।
"अग्नीपोमयोरुज्जितिमनुजेषु" । "अग्नीपोमयो-
रुज्जितिमनुजयति" इन्द्राग्नीोरुज्जितिमनुजयति"
यत० ब्रा० १,८,३,१,२,३,४ । २ उज्जयतिङ्गयुक्तमन्त्र-
करणकाङ्गतो च । "अथोज्जितो" इत्युपक्रम्य "अग्नि-
रेकाक्षरेण प्राणस्रुज्जयत्तस्रुज्जेषु" इत्यादि यत० ब्रा०
२,२,१६,१७ उक्तम् ।

उज्जिहान त्रि० उद्+हा-मानच् । उज्जच्छति ।

उज्जीविन् लि० उद्+जीव-णिनि । नाशप्रायताप्राप्नु-
त्तरं पुनरुज्जीवनवति ।

उज्जृम्भ पु० उद्+जृम्भ-घञ् । १विकाशे २स्फुटने । उद्भवा
जृम्भा (हाइतोला) यस्मात् प्रा० व० गतलोप । ३सख-
विकाशनभेदे ३कर्त्तरि अच् । ४प्रकाशान्विते ५उज्जृम्भानति
लि० "उज्जृम्भभदनाम्भोजा भिनन्त्यङ्गानि साङ्गना" भाष
उज्जृम्भण न० उद्+जृम्भि-भावे ल्युट् । विकाशे सखविका-
शनभेदे व्यापारे (हाइतोला) । "उद्भारकागण्यघु-
धीवनोऽज्जृम्भस्थानि च" सुश्रुतः । उद्+जृम्भि-अ । उज्जृ-
म्भाऽप्यत्र स्त्री ।

उज्जृम्भित लि० उद्+जृम्भि-क्त । विकारिते । भावे क्त ।
२चेष्टायाम् (हाइतोला) ३सखव्यापारभेदे न० ।

उज्जेष पु० उद्+जिप-गत्वाम् भावे घञ् । १उत्कर्षप्रप्नो
उज्जिति शब्दे उदा० । अच् । २उत्सृष्टे लि० ।

उज्जेषिन् लि० उद्+जिप-गत्वा णिनि स्त्रिया ङीप् । उत्कर्ष
प्राप्ते "क्रीडी व शाक्ती चोक्तेषो" यजु० १७,
८५ "उक्तेषो उत्कृष्टजयनशील" नेददी० ।

उज्ज्य न० उद्भवा ङ्या यस्य प्रा० वा गतलोप । "धारो-
पितमौर्वीके धनुषि । उज्ज्यधन्वा" कात्या० २२, २,
१७ । "उज्ज्यधन्वा धारोपिज्यधनुष्का." कर्क० ।
उज्ज्यान्ता व्यतारिता ङ्या यत प्रा० ५ व०
वा क्तानलोप । व्यतारितमौर्वीके धनुषि "काश्रो-
वा वैदहोमोपपन्न उज्ज्य धनुर्धियं क्वा" छा० उ० ।

उज्ज्वल लि० उद्+ज्वल-अच् । १द्रेप्ते, २विशदे, ३विकाशिते
च । ४शङ्काररसे पु० । "स रागिरासीन्नाहसा महो-
ज्ज्वल "शङ्कारभङ्गा महाकाव्ये चारुणि नैपधीयचरिते
मर्गोनिमर्गोऽज्ज्वल" नैप० । "स्वातन्त्र्यज्ज्वलमवाव करेण
राज" अद्वितसुहृत्तिसुज्ज्वलां दधानै' भाष ।
"अक्काक' सखि । वाससी न रुषिरे प' नैयक मोज्ज्वलम्"
सा० द० "विषित्त्रोऽज्ज्वलेशा द्व वलङ्गु प्रमिस्वना" सा०
द० "सुसुखा, पल्लवोऽज्ज्वला" सुश्रु० । अस्य च रसान्तरत्
गोस्वामिन्ये स्थितम् । ५खणें न० राजनि० धातुमध्ये
तस्योहीप्रोत्पत्तथात्वम् । तस्य भाव ष्यञ् औज्ज्वल्यत् ।
उज्ज्वलत्व तद्भावे न० । तच् । उज्ज्वलता स्त्री तत्तैव ।

उज्ज्वलदत्त पु० उष्णदिहृत्तिकारके विहृद्भेदे । तस्येदम् ।

ज्ज । उज्ज्वदसीय तत्कृतपत्ये पु० तत्कृतदत्तौ द्व स्त्री ।

उज्ज्वलन न० उद्+ज्वल-भावे ल्युट् । १उद्दीप्तौ २वैशद्ये च ।

उज्जम् त्यागे तदा० पर० सक० सेट् । उज्जति कौज्जित्

उज्जाम्—वभूव व्यास चकार । उज्जिता उज्जाम्नात् उ-
ज्जिष्यति कौज्जिष्यत् । उज्जित । त्वमन्न यस्या पति-
रुज्जितकर्म" नैप० । "अद्यापि नोऽज्जति हर
किल कालकृतम्" चौरपञ्चाशिका । "प्राणानौज्जोऽ
खङ्गेन खिन्नस्तेनैव मूर्धनि" मट्टि । "सपटि-
विगतमिद्रस्तस्यमुज्जाम्नाकार" । "अद्वितोऽज्जितवारिषिपा-
गलुभि" "परस्परानिषादश्वमदूरोऽज्जितवत्तं सु ऋगद-
ह्वेषु" सेकान्ते मुनिकन्याभिस्तत्प्रश्नोऽज्जिततत्तकम्"
"उद्देशे मद्गान्धुसम्भवा" इति च रघु । अत "मिद्योद्वी
नदे" पा० नि० क्यप् नदे कर्त्तरि भक्ष्य धत्वम् । "उटक-
मुज्जति उद्भोनद" सि० की० ।

प्र+प्रकर्षेण त्यागे । "खटवृष्णी प्रेयस्यपि प्रोऽज्जिता" प्र० बो० ।
"लिखितमपि ललाटे प्रोज्जित क समये" हितो० ।
सम्+सत्यकृत्यागे ।

उज्जति लि० उज्जति उज्ज-घञ् । त्यागिनि । "अङ्गोऽज्जता
वेदिनन्दा कौटशास्त्रे सुहृद्वध" । गर्हिताद्वाद्ययोर्जाग्धि
सुरापाणसमानि पट्" मनु ।

उज्ज्य पु० उज्जि-घञ् । "अधाधितप्यानेषु पथि ज्ञेतेषु च
च अप्रतिहृतावकाशेषु यत्न कुर्वीतपथो विद्यान्ते तदा-
श्रुत्वीभ्यामेकैक कण समुच्चिनोतीति" वीधा० षट्त्वुक्ते कणश
आदाने । "गिलोऽज्जमप्याददीत विमोऽजीवन्
यतस्तत" मनु । "एष हृत्तस्य नृपतेरुच्छेनापि च
जीवत" मनु । "तान्नुच्छपठाद्विभक्तानि" रघु । "निरा-
हारस्तु स मुनिरुच्छ मार्गयते पुन" "तथासमुच्छ
धर्माणि दुर्वासा मुनिवत्तम्" गिलोऽज्जश्चत्तिधर्मात्मा सुहृद
सयतेन्द्रिय" भा० व० १५८ अ० । "प्रतिप्रहाङ्कित
त्रेयास्ततोऽप्युच्छ प्रशस्यते" मनु । "व्याजप्रहातुच्छेत्ती-
नन्याद्य वनचारिण" मनु । अस्य क्लीबताऽपि "उच्छ भैष्य
यदन्यञ्च तत्परिप्रहणम् अतम्" निगमोक्ते "प्रतिप्रहात्
शिल त्रेयस्ततोऽप्युच्छ प्रशस्यते" ऋत्वनरे चोक्तम् । उच्छ
गिलमिति समस्तमपि शब्दान्तर केवदिच्छन्ति । उज्ज्जेन
पक्षिष्वङ्गुहृद्वेषे गिल्यते सचीयते इति तद्व्युत्-
पत्ते "अतनुच्छ गिल त्रेयमश्नत स्यादवाचितम्" ऋतन्त्र
याचित भैष्य प्रश्नत कर्षण ऋतम् मनु ।

उज्ज्ज न० उज्जि-भावे ल्युट् । व्यापणशेलादिपतिस्य

क्षेत्रस्वामिर्द्वेषीवक्रोताशशिष्यस्य धान्यादे कणश आदाने
उज्ज्जिशिल न० शिल-अपकारे क शत० । क्षेत्रस्वामिना
नृहीतयस्यात् क्षेत्रात्कणश, समुद्भयरूपे व्याहरणे । अस्य

दन्यमकारमध्यतामपि क्षेत्रिषु प्रयोदरादि० कल्पयन्ति ।
 उट न० उ+उक् न्नेचम् । १४७, २४७ व ।
 उटज पुं० उटभ्यो जायते जन+ङ । पलादिनिर्मितशालाया
 मुन्यादिगृहे । “उटजहारोधिभि ” “ऋगैर्घत्तितरोमन्य
 मुटजाङ्गमभूमिपु”रु० “नवोडजाभ्यन्तरश्चतानलम्”कुमा०
 उठ गतौ भ्या०पर० सक०सेट् । ओठति थोठोत् । उठोठ उठठ०
 ओठिता उथात् ओठिष्यति ओठिष्यत् ।
 उड स हतौ सौत् । पर०चक० सेट् । ओडति औडीत् ।
 उवोड उडडः । ओडिता उड्यात् ओडिष्यति औडि-
 ष्यत् । उडु
 उडु स्त्री न० उड-वा० कु । १नक्षत्रे, २जघे च स्त्रीत्वे वा
 ऊड् । “इन्दु प्रकाशस्मितोडुतुल्या ” । “उत्तस्मितो-
 डुभिरतोषतरः रितोभि ”माष ।
 उडुचक्र न० उडूना चक्रमिव मण्डलम् । १नक्षत्रमण्डले
 भषक्रे तस्य स्थितिरिव” सि०शि० उक्ता उडुचक्रे
 तच्च दर्शितम् । उडुचक्ररूपपादि सू० सि०
 उक्तम् यथा “ब्रह्माण्डमध्ये परिधिर्व्योमकक्षामिधी
 यते । तन्मध्ये भ्रमणं भानामधोऽध क्रमयस्तथा ।
 मन्दामरेज्जभूपत्तस्यर्थंशुक्रेन्दुजेन्दव । परिभ्रमन्त्यधोऽधस्था
 सिद्धविद्याधरा घनाः” । “ब्रह्माण्डान् परिधिक्षत्तुल्य
 मानं एतत् व्योमकक्षा वल्लभाणाकाशकक्षोच्यते । तन्मध्ये
 ब्रह्माण्डमध्य आकाशे भानां नक्षत्राणां सर्वेषां सर्वतस्तु-
 ल्योर्ध्वान्नरिताना भ्रमण भवति । तथा तत्सोर्ध्वान्नरेणा-
 धोधोनक्षत्रेभ्यः शनिष्टहस्य तिमौमार्कशुक्रबुधबन्द्राश्चक्ष्मात्
 परिभ्रमन्ति । सिद्धा विद्याधराघनाश्चाधस्थाश्चन्द्रादध-
 स्थिता अधोऽध क्रमेणकाशे स्थिता । प्रवृत्तवायाव-
 स्थानाभावाच्चन्द्रवध तेषां परिभ्रम ”र०ना० । तस्योत्पत्ति-
 विभागस्तत्रैव । “पुनर्हादयथात्मान व्यभजद्राशिसञ्ज्ञकम् ।
 नक्षत्ररूपिणं भूय सप्तविशात्मकं वरी”सू० सि० । “पुनरमन्त
 रमात्मान हादयथा हादयस्थानेषु राशिसञ्ज्ञक व्यभजत्
 मनःकल्पित एतद् हादयविभाग राशिएतत्तमकरोदित्यर्थ ।
 भूयो द्वितीयवारमात्मान नक्षत्ररूपिण सप्तविशात्मक
 व्यभजत् । मनःकल्पित तदेव एतद् सप्तविशतिविभागं
 धारोदित्यर्थः । ननु न्यूनाधिकविभागा कथं न
 कृता ? उक्तसङ्ख्यायां नियामकाभावादित्यत आह
 यथोक्ति । इच्छाविषय वध विद्यते यत्नेति वगो सतन्त्रे
 ष्वस्य नियोगानर्हत्वात् । स्वेच्छया तत्सङ्ख्याका विभागा
 कृता इति भाव । सप्तविशतिविभागव्यञ्जकानि नक्षत्राण्य

तारात्मकानि निर्मितानौत्थर्घसिद्धम्”र०ना० । तत्र राशि
 नक्षत्रानामानि ज्योति०त० उक्ताणि यथा “मेषष्टयमिष्टुनकर्क-
 टसिंहा कन्यातुलाधरशुक्रमम् । धनुश्च मकर कुम्भोमीन
 इति च राश्यः कथिता ” । “अश्विन्या सृष्ट भरणी
 कृत्तिकापादः कोर्त्तितोमेघ । हयम कृत्तिकायेप
 रौहिण्यर्द्धे च ऋगशिरसः । ऋगशिरसोऽर्द्धं चार्द्धं पुन-
 र्ध्वसोक्त्तिकापाद मेषमम् । पादः पुनर्ध्वसोरन्त्य पुष्योऽ-
 न्तेषा च कर्कटः कथित । सिंहोऽथ मघा पूर्वफल्गुनीपाट
 उत्तराया । तच्छेषं हस्ता च चित्रार्द्धं कन्यकाख्यं स्यात् ।
 तौलिनि चित्रार्द्धं स्वातिविशाखायाश्च पादत्वयम् । अलिनि
 विशाखापादस्तथातुराधान्विता ज्येष्ठा । मूल पूर्वार्द्धापाटा
 म्रमश्याप्युत्तराशको धनी । मकरस्तत्परिशेषं श्यणा-
 पार्द्धं कनिष्ठाया । कुम्भोऽथ धनिष्ठाई शतभिषापोर्व-
 भाद्रपदत्वयम् । भाद्रपदाया शेषस्तथोत्तरा रेवती मीन ”
 अश्विन्यादिनक्षत्राणां तारासंख्यातत्त्वत्रिवेशस्वरूपं च
 श्रीपतिनोक्तम् । “वक्रविक्रमिपुगुणेन्दुकृतामि भूतवा-
 षाश्विनैत्वयभूक्तुयुगाग्निरामा । रुद्राश्विरामयुचवे-
 दयतद्वियुग्मदन्ता बुधैर्निर्गदिता क्रमयो भतारा ।
 तुरगसुखसहस्रं योनिरूपं क्षुराभ शकटनिभमयैणसोत्त-
 भाङ्गेन त्वल्यम् । मण्डितहृशरश्मकाभानि शालोपम च
 शयनसहस्रमन्त्यज्ञात् पर्यङ्करूपम् । हस्ताकारमजस्रमौ-
 क्तिकसम चान्यत् प्रशालोपम विष्णु तोरणधत् स्थित
 बलिनिभ स्यात् कुण्डलाभ परम् । क्रुध्यत्केसरविक्रमेण
 सहस्र शय्यासमान पर चान्यहृन्निविलासयत् स्थितमत
 शृङ्गाटकशक्ति च । त्रिक्रमाम च मृदङ्गरूप एत ततो-
 ऽन्यद्यमलहयाभम् । पर्यङ्गतुल्य सुरजानुकारमित्येषमश्रा-
 दिभचक्ररूपम्” ।
 मचक्रपरिधिमानम् सि०शि० उक्तम् “अश्वे विभाङ्गजकुञ्ज-
 रगोऽल्लपत्ता ” (२५६८८६८५० योजनानि)कक्षा गच्छन्ति
 गणका भगणस्य चैमान्” । तस्य भूमध्यात्उच्छ्रितियो-
 जनानि तु तत्रोक्तानि यथा “नागाक्षपङ्कद्वयराग्निफुवे-
 दस ख्यो” (४१० ६ ३६५८) नक्षत्रमण्डलभव अश्वो
 निरुक्त । अस्य च हाटगधा विभक्तस्य प्रवृत्तयुना
 भ्राम्यमाणस्य दिने पणामुदय रात्रौ च पणामिति भेद ।
 “स्यादुहमो निजनिजोदयभानुतस्ये सूर्योऽस्तभास्करन
 मोऽस्तमयश्च भानाम्” सि०शि० उक्ते । २ताराण-
 समूहे च “वगो ष पर्यन्तवरोडुचक्र ” माष ।
 उडु(डूपु उ० उडुनि जघे पाति षा-क । १३२ने भेलायाम् ।

‘उडुपञ्चसन्तारोयत् नित्य भविष्यति’ मा० व्या०
 ८। अ० । ‘वह्नोनाग्निबहुलं क्रमोदुपपरिप्लुतम् ।
 मा० व० ११६ । “तितोर्पुर्दुस्तर माहाडुडेमेनास्मि सागरम्”
 रघु । उडुहूपजलसन्तारहेतत्वाटस्य उडुपत्यम् । चर्मा
 वनहयानपाले न० तच्छ्लोकव्याख्याने मङ्गिनाथेन “उडुपेन
 चर्मावनहयानपाले खेत्यभिधाय “चर्मावनहसुडुपं ज्वकाठं
 कस्यह्यदिति” सञ्जनोक्तिरुदाहृता । पृषो० । उड-
 पोऽपि ह्ये अमरटी० । उड्नि उड्पूर्वा मत्तत्वाणि
 पाति पा-क । उचन्द्रे स हि ताराणा पतिरतस्त-
 द्भक्तक । उडूना दिवा ईह सूर्यकिरणैरभिमवादप्रकाशत्वेन
 रात्रौ च प्रकाशवत्येन निशाधीशचन्द्रस्य तत्पतित्वम् ।
 एवम् “नक्षत्राणामधीशत्वमोपिधीना तथैव चेति का० ख०
 प्रजापतिना तटधोशत्वदानसक्तम्” । गोतायामपि “नक्षत्रा-
 णामहृशयो” इत्युक्तेः तन्मध्ये तस्य अथत्वादपि तत्पतित्वा
 “सलिलमये शशनि” इह० षं० तस्य जलमयत्वोक्ते
 उडुमयत्वात् जलमयत्वात् तस्य उडुपतित्वं वा बोध्यम्
 दक्षकन्याश्विन्यादितारापतित्वाद्वा तथात्वम् ।

उडु(हू)पति पु० उडूना पति । उचन्द्रे शकलेषु वरुणे च ।
 “परिस्रग्धता षण्णिवोडुपते” भाष । “रसात्मकसोडु-
 पते च रश्मय” कुमा० ।

उडुपथ पु० उडूना पन्थाऽ । आकाशे । तत्र हि उडूना
 प्रत्यहं प्रवहन्त्यायुना भ्रमणात् तथात्वम् ।

उ(डु)डुस्वर पु० उ शम्भुं ह्यपोति स उस्वर उक्कट-
 उस्वर मा० ष० पृषो० दस्य वा डत्वम् । (यत्र डुसुर)
 यत्राङ्गे एकेऽन्ताच्चे च, यत्रावयवह्ययाम् इदेह्यत्वात्
 षक्रभेदे च न० । “उ(डु)डुस्वरो यत्रफलो यत्राङ्गे हेम-
 उगधक । उडुडुस्वरोहितोरुचो गुरुपित्तकफाक्षजित् ।
 सधुरस्वुरोत्रयोर्विषयोधमनोरपय ” इति मा० ष० उक्त-
 गुणक । तस्य विकार व्यण् । औ(डु)डुस्वर तद्विकारे
 पातादौ लि० स्त्रिया ङीप् । “गृहीत्वौडुस्वर पात्र
 जातुभ्या घर्षण गत” इति । “औडुस्वरीं स्पृष्ट्वा
 गायेत” श्रुति । [ङीप् । दन्तीहृषे शब्दच० ।

उडुस्वरपर्णी स्त्री उडुस्वरस्य पर्णसिध पर्यमस्या गौरा०
 उडुराज् पु० उडुपु राजते राज-किप् । चन्द्रे । व्यञ्, उडूनां
 राजा ट् स म० वा । उडुराजोऽप्यत्र “तदोडुराज
 ककुभ करैरुस्य प्राच्याविलम्बनम्” भाग० १०, २६ अ० ।

उडुलोमन् पु० उडुत्वि लोमास्य । अग्निभेदे । तस्यापत्यम्
 वाह्या० इन् । औडुलोमि तदपत्ये ष स्त्री० । वडुपु अ-

कार । उडुलोमा । [विरुलेड्डयने निराशताम् ” नैष० ।
 उडुडयन न० उडु+ङी-ल्युट् । पक्षिणामूर्धगतौ ‘गतौ
 उडुडामर लि० उत्कण्ठो डामर मा० ष० । उडुटे २ अत्रे
 च शतन्त्रभेदे पु० । [तिभेदे ।
 उडुडीन न० उडु+ङी-भावे क्त । उडुडीपातनरूपे खग-
 उडुडीयन न० उडु+ङी-ह उडु म इवाचरति क्यङ् उडुडीय-भावे
 ल्युट् । उत्पतने । “कथमुडुडीयनेऽशक्तान् पतने च
 ममात्मजान्” मा० व्या० २३३ अ० । उडुडीय-कर्त्तरि
 ताच्छ्लोके वा चानम् । उडुडीयमान उडुडयन कर्त्तरि
 तच्छ्लोके च लि० ।

उडुडीश पु० उडु+ङी-क्तिप् तस्य ईश । उत्पतश्च
 कर्त्तृणामोशरे शमहादेवे शतन्त्रभेदे च मेदि० । योगिना
 हि उत्पतनं योगशास्त्रप्रसिद्धम् महादेवस्य च तदीशत्वात्
 तथात्वम् । उडुडीशतन्त्रस्य तु उत्पतनसाधनोपायविधा
 यकत्वात् तथात्वम् ।

उ(श्री)डु पु० उड-सौ० वा० रक् र वा उ-र-रक् वा
 दुगागमोवा । कूर्मविभागस्य प्राच्यदेशभेदे “सवक्त्राङ्गान्
 सपौरुडुडान् सधोतान् इषिडुडान् कान्” मा० ष० ५६
 अ० । औ(उ)डुदेगश्च कूर्मविभागे ह० ष० प्राच्यतयोक्तं
 यथा “प्राच्यामित्युपक्रम्य मिश्रिलसमतटोडुडयवदनदन्त-
 रकाः” इति । स च उल्लेखात् मित्रपत्र तत्रैवानन्तरम्
 “पौरुडुलेकलकाशिमैकलास्वष्टा इत्युक्तेः । भारते
 च सहदेवदक्षिणदिग्जये “पारुडुडय इषिडुडयैव सङ्घिता-
 शोडुकेरुत् स० ३० अ० उक्तं नस्य इक्षिमानमरीत-
 दक्षिणत्वात् तथात्वम् कूर्म विभागे प्राच्यत्वमिति न
 विरोध । सर्वत्र उडुडयवत्त्वात् उकारादित्वम् रघु-
 नन्दनेन तु औडुडुदिदेशव्यवस्थितमित्युक्तत्वात् औकारा-
 दित्वमपि । अस्य देशवाचित्वात् तस्य राजा तट-
 स्थाभिजन इत्यर्थे च व्यण् । औडु, तद्राजे तद्वाचिनि च
 वडुषु तस्य लुक् । उडु, तद्राजेपु तद्विधाशिपु च ।

उष्णक लि० औष्ण-अपसारणे खलु लुगौरा० उष्णक इति पाठान्
 नि० ह्रस्व । अपसारके । द्वियां गौरा० ङीप् । उष्णी ।
 उष्णादि पु० उष्णप्रत्यय आटियेपात् । शाकटायनोक्ते उष्णप्रभ-
 तौ प्रत्ययसमुदाये । “उष्णादयो बहुवचम्” “ताभ्यामन्य-
 त्वोष्णादय ” पा० । “उष्णादयोऽन्युत्पन्ना पातिपाटिका-
 नीति” पा० भा० । व्युत्पन्ना इति पाठान्तरम् । व्युत्-
 पत्तिपत्ताभिप्रायेणैव “राववस्य तत कार्यं कारुणांकर-
 पत्रव ” इति मद्रै कार्यमित्यत्र द्वितीया अत्युत्पन्नत्वे

सा न स्यादिति बोध्यम् उद्यादिदृष्टिषु उज्ज्वलदत्तज्ञता प्रसिद्धा ।

उरुडु क्त पु० 'गर्भस्य वज्रत्प्रीहानौ शोणितजौ । शोणितफेन-
ज फुपफुस शोणितकिट्टप्रभव उरुडु क्' इति सुश्रुतोक्त-
रुधिरकिट्टजाते देहस्यमलाशये कोष्ठभेदे तन्मलविभा-
जकत्व कलाभेदस्य तत्रोक्तं यथा "यज्ञत् समन्नात्
कोष्ठञ्च तथान्नाणि समाश्रिता । उरुडुकस्य विभजते
मल मलधरा कला" सुश्रु० देहप्रत्यङ्गविभागमुक्त्वा सुश्रु०
'तस्य पुन सख्यानम् त्वचः कला धातवो मला दोषा
यज्ञत्प्रीहानौ फुपफुस उरुडुको हृदयमाशय'
इत्युक्तम् । 'स्थानान्यामानिपक्राना सूत्रस्य रुधि-
रस्य च । हृडुरुडुक' फुपफुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते
इति तस्य आमानपक्रमत्वाद्याधारकम् । शल्यो-
द्घारे च तत्रैव । "अस्थिशल्यमन्यद्वा तिर्यक् कण्ठासक्तमवेक्ष्य
केयोगुडुक वृद्धैकस्रत्ववद्भस्म इवभक्तोपहितं पाययेत् ।
उत् अय० उ-क्लिप् । १ प्रश्ने २ वितर्क ३ स शये ४ अत्यर्थे ५ उह्वे
च । इतिदिते त्रि० । "तस्य उदितिनाम" आ० उ० ।
उद् इति वा छेदः ।

उत् अय० उ-क्त । १ विकल्पे, २ ससृज्ये इवितर्के ४ प्रश्ने,
५ अत्यर्थे च । "यदक्रन्द प्रथमं जायमान उद्यन्त् ससृज्यत
वा पुरीपात्" यजु० २८, १२ । "मानाग्निहोत्रस्य मान
मौनम्" भा० आ० ३६ २ अ० । "एतावन्नि च दासानां
सहस्राख्यत सन्नि मे" भा० स० २१ अ० । "तत् किमय
मातपदोप स्यादुत यथा मे मनसि वर्त्तते" शकु० ।
'वीरोरस किमयमित्युत दर्पणम्' वीरच० । 'प्रभुः
महर्षु किमुतान्यद्विज्ञा" रघु । "सारतो न विरोधी न
स्वाभासो भवानुत" किरा० । "धर्मे नष्टे कुल हतस्त्रम-
धर्मोऽभिभवत्युत चानमादृश्य त्वम प्रमादे सञ्जयत्युत"
गीता । [प्रोतञ्च" श्रुति

उत त्रि० वेज-क्त । सूते ष्यिते अमर "यस्मिन्नोतञ्च ।
उतङ्क पु० आयोदधैस्यशिव्यवेदनामकस्य घनेः शिव्यभेदे तदु-
पस्थानञ्च" भा० आ० ३५० । वेदमुनि प्रक्रम्य "स
कदाचित् याज्यकाव्येषामिप्रस्थित उतङ्कनामान शिव्यम्
नियोजयामास" इत्युपक्रम्य "तत्सौम्य । गम्यतामनुजाने
भवन्तं श्रेयोऽवाप्तुमिति स उपाध्यायेनानुजातो भग-
वानुतङ्क क्रुद्धस्रजक प्रतिचिकीर्षुर्होस्तिनपुर' मतस्ये"
इत्यन्तेन विस्तरेण तञ्चरितसुपवर्षितम् । तस्याय संचेप ।
गुरुदक्षिणादार्याय गुरवे उतङ्केन निवेदिते गुरुणा स्वप

तीवचनत् पौष्यत्पवधृष्टतकुण्डलहयमेव गुरुदक्षिणात्वेन
कलितम् तस्य पौष्यत्पपत्तोष्टत कुण्डलहय प्रार्थ्यं आन-
यतस्तस्य प्रमादतस्तककेषापष्टनम् अथ वङ्गितो लब्धवरप्र-
सादात् नागलोक गत्वा धूमप्राचुर्येण नागलोकावरणे
तद्गयात्तत्कुण्डलहय नागैर्दत्तमानीय पुरुपत्न्यै दत्तमिति
शर्भागवे गौतमस्य शिव्यभेदे च तत्कथा भारते
'उतङ्को महता युक्तस्तपसा जनमेजय । गुरुभक्त
स तेजसो नान्यत् किञ्चिदप्लयत् । सर्वेषामृषिपुत्रा-
णामेव आसीन्नानोरथ । अतङ्गी गुरुदक्षि वं प्राप्नुया-
मेति भारत । गौतमस्य तु शिव्याणां बहूना जनमेजय ।
उतङ्के श्यधिका प्रीति स्नेहश्चैवामवत्तदा । स तस्य
दमशौचाभ्या विक्रान्तेन च कर्मणा । सत्यक् सेवो-
पचारेण गौतम प्रीतिमानभूत् । अथ शिव्यसहस्राणि
समनुज्ञातवाण्डपि । उतङ्क परया प्रीत्या नाभ्यनुज्ञात-
मैच्छत । तं क्रमेण जरा तात । मतिभेदे महासनिम् ।
न चान्वबुध्यत तदा स मुनिर्गुरुवत्सल । ततः कदा-
चिद्राजेन्द्र । काष्ठान्यानयित्वा ययौ । उतङ्क काष्ठभारञ्च
सहान्नं समुपानयत् । स तद्भाराभिभूतात्मा काष्ठभारमरि-
न्दम । निष्पमेप चित्तौ राजन् । परिश्रान्तो बुभुक्षितः ।
तस्य काष्ठे विलग्नाऽभुञ्जटा रूयसभप्रभा । ततः काष्ठै
सह तदा पपात धग्णीतले । ततः स भारनिष्पिष्ट लु-
धाविष्टस्य मारत । इहा ता वयसोऽवस्था रुदोदार्त्तस्वर
सदा । ततो गुरुसुता तस्य पद्मपत्रविभानना । जप्ता-
हाम्शूणि सुश्रोणी करेषु पृथुलोचना । पितामहोगा-
वृषमैसा शिरसाऽवनता तदा । तस्या निपेतहृदग्धौ करौ
तैरश्विन्दमि । न हि ताननुपातास्तु शक्ता धारयित्वा
मही । गौतमस्त्वमयोहिप्रमुतङ्क प्रीतिमानसः । कष्पात्तात ।
तवाद्योह योकीत्तरमिदं मनः । सखैरं ब्रूहि वि-
प्रपै । श्रोतमिच्छामि तत्पतः । उतङ्क उवाच । एवङ्कतेन
मनसा भवन्मियचिकीर्षया । भवङ्कतिगतेनेह भवङ्कावात-
नेन च । जरेय नावबुद्धा मे नाभिप्रातं सुखञ्च मे ।
शतवर्षोपित मा हि न त्वमभ्यनुजानीया । भवता
त्वभ्यनुज्ञाता शिव्या प्रत्यवरा मम । उपपन्ना द्विजश्रे-
ष्ठा शतशोऽप्य सहस्रग । गौतम उवाच । त्वत्प्रोति-
शुक्तेन मया गुरुशुभ्रुपया तव । अत्यक्रमन्महान् कालो
नावबुद्धो द्विजर्षभ । किन्त्वद्य यदि ते श्रद्धा गमन प्रति
भागव । अतुज्ञा प्रतिगृह्य त्वं स्वगृहान् गच्छ मा
चिरम् । उतङ्क उवाच । शर्वधं कं प्रयच्छामि ब्रूहि

त्व द्विजसत्तम । तमुपाहृत्य गच्छेयमनुज्ञातस्त्वया विभो ।
 गौतम उवाच । दक्षिणा परितोषो वै गुरुणां सद्भिर्बुध्यते ।
 तय ज्ञाचतरतो ब्रह्मस्तुष्टोह वै न संगय । इत्यथ
 परितुष्टं मां विजानोहि भृगुहृह । युवा भोऽहं यथा
 हि यद्यद्य भविता भवान् । ददामि पत्नीं कन्याञ्च खा
 ते दुहितर द्विज ! । एतास्तेऽङ्गना नान्या तत्तेजोऽर्हति
 सेवितुम् । ततश्चा प्रतिजप्ताह युवा भूत्या यथास्वनीम् ।
 गुरुणा चाभ्यनुज्ञातो गुरुपत्नीमयाव्रवीत् । कं भवत्यै
 प्रयच्छामि सुवर्धं विनियुक्तुं मासु । प्रियं हितञ्च का-
 ङ्क्षामि प्राणैरपि धनैरपि । यद्दुःखं हि लोकेऽस्मिन्
 रत्नमत्यङ्गुत मङ्गत् । तदानयेय तपसा न हि मेऽत्रास्ति
 समय । अहस्योवाच । परितुष्टोऽस्मि ते विप्र ! नित्य
 भक्त्याऽनयाऽनघ । पर्याप्तमेतद्भद्रत्वे गच्छ तात । यथेष्टि-
 तम् । वैशम्पायन उवाच । उत्तहस्तु महाराज पुमरेवाम-
 वीहच । व्याज्ञापयस्व मा मात ! कर्तव्यञ्च तव प्रियम् ।
 अहस्योवाच । सौटासपत्नीविधृते दिव्ये ये मणिकुण्डले ।
 ते समानय भद्रत्वे सुवर्धं सुकृतो भवेत् । स तथेति
 प्रतिश्रुत्य जगम जनमेजय । गुरुपत्नीमियाथे वै ते
 समानयित्वा तदा । स जगाम तत शोधमुतहो ब्राह्मण-
 यम । सौदास उपपाद वै भिक्षितं मणिकुण्डले ।
 गौतमस्त्वब्रवीत् पत्नीसुतहो नाद्य दृश्यते । इति पृष्टा
 तमाचष्ट कुण्डलार्थं गतञ्च सा । ततः प्रोवाच पत्नीं स न
 ते सन्यगिद कृतम् । शन्न स पार्थिवो नून ब्राह्मण तं
 बधियति । अहस्योवाच । अजानत्या नियुक्तं स भग-
 वन् । ब्राह्मणोमया । मयत्प्रसादाच्च भय किञ्चित्तस्य भवि-
 ष्यति । इत्युक्तं प्राह तां पत्नीमेवमस्त्विति गौतम ।
 उत्तहोऽपि धने शून्ये राजानं त ददर्श ह ।
 आश्र० ५६ अ० । इत पर तत्कुण्डलानयनादिक ना-
 गतदक्षमिन्नप्रवचनं ब्रह्मप्रसादात्तन् नागलोकादानोय
 गुरुपत्यै तद्दानमुक्तमित्यय संक्षेपो विलररत्न इत्य ।
 अस्वैव तोयाभिज्ञापूरणार्थमीश्वरेण उत्तहमेव प्रव-
 र्त्तितं तत्कथा उत्तहमेवशब्दे दृश्या ।

उत्तहमेव पु० उत्तहार्थमीश्वरेण प्रवर्त्तितोमेव । मरुदेगस्थोत-
 ह्तोयाकाङ्क्षापूरणार्थमीश्वरेण कण्ठेन नियोजिते मेधे ।
 तत्कथा भा० आश्र० ५६ अ० । “उत्तह उवाच । अ-
 श्यकरणीयञ्च यद्योतन्नयसे विभो ।। तोयमिच्छामि
 यत्रेष्ट मरुधेतद्धि दुर्लभम् । ततः संश्रुत्य तत्तेज प्रो-
 वाचोतहमीश्वरः । एष्ट्ये सति चिन्योऽहमित्युक्त्वा

हारका ययी । ततः कटाधिभृगपास्तुतहस्योयका-
 ङ्क्षया । त्वित परिक्राम मरौ सस्मार चाच्युतम् ।
 ततो दिग्वासस धीमान्नातङ्ग मलपट्टिनम् । अथयत्त मरौ
 तस्मिन् श्रययपरिवारितम् । भीषणं ब्रह्मिन्दिशं वाण-
 कर्मुकधारिणम् । तस्याध स्तोतरोऽपश्यत् द्वारि भूरि
 द्विजोत्तम । अरन्नेव च त प्राह मातङ्ग महसन्निव ।
 यद्युतह । मतोच्छ्वल मरौ वारि भृगुहृह ।। कृपा
 हि मे सुमहती त्वा ददा वटसनाश्रितम् । इत्युक्त्वात्त
 स सुमिस्तत्तोयं नाभ्यनन्दत । चित्तेप च स तं धीमान्
 वाग्भिरुपाभिरच्युतम् । पुन पुनश्च मातङ्गं गिब-
 खेति तमब्रवीत् । न चापिषत् स सक्रोधं क्षुधितेवान्-
 रात्मना । स तयो निययात्तेन प्रत्याख्यातो मङ्गात्मना ।
 श्रमि सङ्ग महाराज । तत्रैवान्नाधीयत । उत्तहस्यं
 तथा ददा ततो प्रीडितमानसः । मेने प्रलम्बमात्मन कण्ठे
 नामिलघातिना । अथ तेनैव मार्गेण गङ्गचक्रगदा-
 धर । आजगाम महामुद्दिहृतहृषेणमब्रवीत् । न
 दत्तं तादृश दातुं त्वया पुरुषसत्तम । सन्निल विप्र-
 सुख्येभ्यो मातङ्गस्तोतसा विभो । इत्युक्त्वाचम तन्व म-
 हाबुद्धिर्जनाहम ।। उत्तह हस्त्याया वाचा सान्त्व-
 यच्चिदमब्रवीत् । यादृशेनेह रूपेण योग्यं दातुं हृतेन
 वै । तादृशं खलु ते दत्त तन्न त्व नाशुध्यथा ।
 मया त्वदर्धसक्तो वै धञ्जपाणि परन्दर । उत्तहा-
 यास्तत देहि तोयरूपमिति प्रभु । स मासुवाच देवे-
 न्द्रो न मर्योऽनर्त्यता ब्रजेत् । अन्वमधौ पर देहो-
 त्यसकङ्कृपुमन्दन । अस्तत देयमित्येव मर्योवोक्तं शची-
 पति । स मा प्रसाद्य देवेन्द्र पुनरेवेदमब्रवीत् । यदि
 देयमवश्यं वै मातङ्गो हि महामते । भूत्याऽस्तत प्रदा-
 स्यामि भार्गवाय महाराजने । यद्येवं प्रतिश्रुत्वाति
 भार्गवोऽस्ततमद्य वै । प्रदातमेव गच्छामि मार्गवस्यास्तत
 विभो । प्रत्याख्यातस्तह तेम दास्यामि न कथञ्चन ।
 स तथा समय क्त्वा तेन रूपेण वाषव । उपस्थित-
 स्त्वया चापि प्रत्याख्यातोऽस्तत ददत् । चाखण्डालरूपी
 भगवन् । सुमहार्त्से व्यतिक्रम । तच्च शक्यं मया
 कर्तुं भूय एव तवेष्टितम् । तोयेष्टां तव हृहं कं करिष्ये
 सफलामहम् । येषुह च त ते ब्रह्मन् । सन्निलेषा भवि-
 ष्यति । तदा मरौ भविष्यन्ति कलपूर्णा पयोधरा ।
 रसवञ्च प्रदास्यन्ति तोय ते भृगुमन्दन । उत्तहमेव
 इत्युक्त्वा ख्यातिं यास्यन्ति चापि ते । इत्युक्तं प्रीति-

मान् विप्रः कथो न स भूय ह । अद्याप्यतद्विषयाय मरो
वर्षानि भारत' ।

उत्तय्य ५० अङ्गिरस ऋष्याया पत्न्यास्तुपद्मे गुरोर्व्येहभारति ।

'तयोद्वाङ्गिरस पुत्रा एते सर्वेऽत्र विद्युताः । दृहस्यति-
दत्तय्य च सर्वं च दत्तय्यत' भा०च्या० ६६६ष० । तस्या-
पत्यम् अण् षीतय्य । स च उत्तय्य न ममतायास्तुपद्मे
दृहस्यतिभापात् जात्यन्वता प्राप्सत्कया यथा

'अथोतय्य इति ख्यात आसीद्गीमाष्टपि । उरा । ममता
नाम तस्यासीद्गौर्या परमसम्भता । उत्तय्यस्य यवी-
यास्तु परोभास्त्रिद्वीकषाम् । इहस्यतिर्हृत्तेजा मम-
तामन्यपद्यत । उशच ममता तन्त देवर वदतांवरम् ।

अनर्षत्नी तर्हं भ्रात्रा व्येहेभारव्यतामिति । अयश्च
मे सहाभाग । कुशाबेव दृहस्यते । अौतय्यो वेदमत्वापि
पङ्क प्रत्यधीयत । अमोपरेतास्तुहापि द्वयोर्वाप्यत्र

सम्भनः । तस्मादेवञ्च भवत्य उपात्मितमर्हसि । एव-
सक्तदा सम्यक् रूप्यतिरधीरधी । कामात्मानं तदा-
त्मानं न यथा क नियच्छितम् । स भूय ततः कामी
तदा साहसकामया । उत्तुञ्जलन्तु त रेतः स गर्भस्यो-
द्व्यभापत । मोस्तात । सा गम कामं हयोर्वासीहृ

सम्भनः । अत्यावकाशो भगवन् । पर्व वाहमिहागत ।
अमोपरेताश्च भवाच्च पीडां कर्तुमर्हसि । अत्रुर्त्यैव तु त-
द्वात्रय गर्भस्यस्य दृहस्यतिः । जमाम संयुभासैव ममता
चाह्नोषनाम् । शुक्रोत्सर्गं ततो बुद्धा तस्या गर्भगतो
भुमि । पद्गामारोपयन्मार्गं शुक्रस्य च दृहस्यते ।

स्याममप्राप्तमपतष्टेत प्रतिहृतं तदा । पपात सृष्टया
भूमौ तत ऋतो दृहस्यति । तद्वदा पतितं शुक्र ग-
याप स रूपास्त्रितः । उत्तय्यपुत्रं गर्भस्य निर्भर्तुस्य
भगवाण्यपि । अन्नां त्यमीटये काशे सर्वभूतेशिते
शति । एवमाय वषकात्तमो दीपं प्रवेष्ट्यसि । स च
दीर्घतमा नाम प्रापाटपिटाजायत । दृहस्यतेर्हृत्कीर्त्तर्हृ-

स्यतिरिजोषा । जाल्म्यो वेदवित्प्राप्त, पत्नीं चेमे स
विद्यया । तद्वर्णो रूपसम्पत्ता प्रवेष्टी नाम आह्वणीम् ।
स पुत्राश्चमयागास गीतमादीन् मर्यायया । अदेवत-
यस्य तटा सन्नामकुचउद्दे । धर्मात्मा च महात्मा च
वेदवेदाह्वाराय । गोधर्म सौरभेयाश्च सोऽधीस्त भिषिन
छनि । मावर्त्तत तदा कर्तुं ऋश्यासममद्वया' ।

भा०च्या० १०४६० । 'ऋदावेदी पतल्लभेदतप्राप्तमयसा
च' मणु । 'उत्तप्राप्तमयस गीतमस्येति' कुम्भू । तस्य

३२ वा० भा २

उत्तय्यपौत्रस्येऽपि तत्कुलवर्द्धनात्तथात्वं तस्य जात्य-
न्वतया ऋतिकर्तृत्वाभावेन तत्पौत्रस्यैव गीतमस्य ऋति
कर्तृत्वान् तस्यैव सम्प्रतिकथनं युक्तामिति 'तथप्राप्ततथप्रा
तुवञ्जगादाग्ने गदाप्यज' माघ । अयञ्च आङ्गिरस-
गीतमपरमध्यस्य ऋपिभेदे ८१७७८ विद्यत ।

उत्तय्यानुज ३० इत० । दृहस्यतौ उत्तय्यावरजादयोऽप्यत्र ।

'तथप्राप्ततथप्राप्तजवञ्जगादाप्ये गदाप्यज' । [वारे च
उताही अव्य० उत्त च आहो च इ० । १ विकल्पे, २ मन्त्रे ३ वि-
उक्ता त्रि० उद्गत मनोऽस्य उद्गु+नि०-क । १ उन्ननस्ते २ अन्य-
मनस्ते । 'अगमयदद्रिसुतासमागमोक्त' कुमा० । 'तच्
श्रुत्वा च अथण्डुभग मर्च्छितं मानसोक्ता' मेघ०' ।
'उक्त धरं दृष्टुमवेष्ट्य गौरिसुक्तम्बर दारुक इत्युवाच'
माघ ।

उक्ताच त्रि० उद्गत उत्ततो-कषोऽस्य । १ विकचे केगन्त्रुन्दे २ उद्गत

केगे च 'प्रणम्य विकच पादाग्रद्वारात् स पितृसदा ।
माह्वय परमेद्रामज्ञौ च मामास्य चक्रत । षटोहास्योक्तव
इति माता तं मल्लभापत । अत्रपीष्टेन मामास्य षटो
क्तव इति अ सा' भा०च्या० १५६ ।

उत्तुकाट ३० अतीव कटति उद्गु+कट-अच् । १ रक्तोच्चौ, २ यरे

च ३ त्वक्पत्रे । (तेजपात) ४ गुह्यस्यचि (दारुचिनि) व
न० । ४ अविषवादिषिये दि० । उक्तकोटिसम्भनना
तत्तौत्कश्च विषयताविशेष स च अविषवादिप्रत्यन्तिप्रयो-
जकताप्रयोज्य इति नव्यमेयायिका । उद्गतः कट व्यावरण

यस्य प्रादि० न० । ५ तीव्रे त्रि० । ६ भिक्षुकट गजे ३० ।
'अन्द्राशुमिकराभासाहारा' कागाश्चिदुक्ता' रामा० ।
सदोक्त । 'शुक्रगोणिसंयोगे यो भवेद्दोम उक्त' ।
शुशु० 'किंवा यानि दीव्यन् प्रलपन्त्युक्ता इ' भा०

स० ६३३३ । ६ विषमे त्रि० उक्तुकागनम् 'वाचिन्त कटजा-
नान्तु विटमेपूकटाभि' मा० व० १५६६० । ७ म्प्रीन-
तायाम् स्वी ।

उत्तुकाण्ड ३० उद्गतः कण्ठ पादोयत्र । 'नारीपाटी च

हृन्नेन धारयेद्दत्तके पुन । सजापिनकर कामो बन्ध-
सोक्तपठसजित' इति रत्नद्रे बन्धभेदे उद्गत कण्ठो
यस्य । उद्दपीरे त्रि० । 'रपस्योक्तण्टाण्ण' रणु ।
उत्तुकाण्डा पत्नी० उद्गु+कठि-अ । इदन्नाभाय काठगण्डमे

१ चोत्पुष्टे २ चिन्तदाश्च । 'या० ल्पय गन्धमेति ऋतव
संभृत्सुक्तपठया' रणु० । 'उत्तपदाया इति न वरते
कारपानं सृष्टम्' पदाहूदू । 'त्यामुक्तता रि'दिन

पदम्' केकोत्कण्ठा भवनशिपिन ' मेघदू० ।

उत्कण्ठित लि० उत्कण्ठा जाताऽस्य तारकादि० इतच् ।
 १ उत्कण्ठाशुक्ते २ नायिकाभेदे स्त्री । 'मास्त्रेणाशुद्र-
 त-
 माविरतोत्कण्ठमुत्कण्ठितेन' मेघदू० । नायिकाभेदस्तु
 'आगन्तु छतषित्तोऽपि टैषाद्यायाति यत्प्रिय । तद-
 नागमदु खेन विरहोत्कण्ठिता तु सा' सा०द० उक्त ।
 "उत्कण्ठिताऽपि तरने । न हि नहि सधि । पिच्छिन
 पत्या सा०द० ।

उत्कता स्त्री उत्क तनोति तन-उ । गजपिप्पल्याम्
 गट्टच० उत्कस्य भाव तल । २ उत्सुकतायाम् ।

उत्कान्धर लि० उन्नत कन्धरोऽस्य प्रा०ब० वा नतलोप ।
 उन्नतपीये "उत्कन्धर दारुकइत्युपाच" भाष ।

उत्काम्य पु० उत्कृष्ट कस्य प्रा०त० । १ कामादिजनिते
 कस्यने । "सोक्तस्मानि प्रियसहचरीषमभालिङ्गितानि"
 भाष । भावे ल्युट् । उत्कस्यनमस्यत्त न० । व्याधिर्जरा-
 "दिर्वाताद्यर्भूमिच्छोक्तस्मनादिद्वत् 'शैलभयस्योक्तस्मनादय'"
 इति च सा०द० । उत्कस्यते अच् । २ उत्कस्यान्विते लि० ।

'विद्ययौक्तस्मद्दया नाम चक्रुर्महर्षय' आ०प० ३०
 अ० । षिनि । उत्कस्यन् स्त्रिया ङीप् । उत्कस्यान्विते,
 उत्कस्ययति षिजनात् षिनि उत्कस्यकारके च
 'किमिदं हृदयोत्कस्य मनोमम विद्योदति' रामा० ।

उत्कार पु० उद्+कृ-अप् । १ धान्यादीना रागोकरणे २ प्रसा-
 रणे, ३ दृष्टापसारणे ४ हस्तपदादिविद्ये ५ समूहे च ।
 "दृष्टपथोत्कारयुत कसुधं विपसयुतम्" सुश्रु० । "केग-
 रोत्करसमिन्धमशोकानामिबोत्करम्" भा०ष० १११५० ।
 कर्मोष्पि अप् । ६ उत्कीर्यभाषे धूल्यादौ "अथ खनति
 प्राञ्चत्करमिन्त्करति" शत०ब्रा० १, ६, १, ६, । उत्की-
 र्यतेऽत्र आधारे अप् । पाश्यादेवत्वेपाधारे गत्तादौ,
 "चत्वालोत्कारावन्तरेषश्चर" कात्या० १, २, ४०, सञ्च
 रोमार्गः चत्वालोमार्ग उत्करसत्तुष्पेपथगर्त्तयोरन्-
 रासेन विहितकार्याथं चश्चरमार्ग । "पथीतोत्काराधि-
 ष्टेवु" कात्या० १, २, ४२, ।

उत्करादि पु० चत्तरथ्याम् "उत्करादिभ्यश्च" पा० विहितछम-
 ष्ययनिमित्ते यद्गणेष च गण "उत्कर सफल शफर
 पिपपल पिप्पलीमूल अश्रुन् सुवर्ष खलाजिन तिक
 कितव अणक तैवण पिसुक अदत्य काग सुद्र भस्त्रा शाल
 जन्वा अजिर चर्मन् उत्कोष चान्न खदिर चूर्पणाय
 द्वावनाय नैराकव दृष्य ह्य ग्राक पलाय विजिगीया

अनेक चातप फल रुम्पर अर्क गत्तं चामि वैराणक इह्या
 अरग्य निगान पर्णे नोषायक यकर अश्रोहित छार
 विगाल वेत्त अरोफण खगुड धातागर मन्त्रणाहं इन्द्र-
 हृष्ट नितान्नाहल आर्द्र हृष्ट" । छ उत्करीय तत्सन्नि-
 हितदेगादौ लि० ।

उत्कर्ण लि० उन्नत कणो यस्य यस्मिन् वा प्रा०व० वा नत-
 लोप । उतकर्णोत्तोलने "उत्कर्णमुद्गाहितकन्धरेण" भाष ।
 उत्कर्त्त न न० उत्+कृ-ल्युट् । १ छेदने २ उग्रपाटने 'दृग
 स्यात्कर्त्त न कृत्यादित्यय्युक्तस्य च' सुश्रु० उत्कर्त्त नञ्च
 नूदगर्भविचकितोपाय । सुश्रुते दर्शित यथा । "उ-
 त्कर्षणापकर्षणस्थानापवर्त्तनोत्कर्त्त नभेदनच्छेदनपीडन-
 जूकरणटारणानि" । उत्कर्त्त नकर्मयोग्यता च पुम-
 फलानामुक्तान्द्रुकुत्तपुसैर्षुककर्त्त नकप्रभृतिषु च्छेद्य-
 विगेषान् दर्शयेदुत्कर्त्त नपरिकर्त्त नानि क्षोपदिशेत्"
 सुश्रु० उत्कर्त्त नस्तु उपरिगत्त्वचालने तदीयोपरिस्य
 नृकमात्रपरगुन न त्वकषणगुन यथाभवति एव गर्भ-
 रक्षणेन उपरितनवस्तुमात्रच्छेदन यत्तदुत्कर्त्त नमिति
 शिक्ताऽमुक्त्तमिति तात्पर्यम् । २ उत्पाद्यच्छेदने च ।

उत्कर्ष पु० उद्+कृ-अच् । प्रागक्षे २ अतिगरे ३ खकालात्
 परकालकत्त व्यतायाम् । यथा पतितमासिकाना ख-
 कासे दैवादकरणे मृतशजातीयपरमासीयतिथौ करणम्
 "एकोद्दिष्टे तु समाप्ते यदि विभ्रं प्रजायते । मासेऽन्य-
 च्छिन्ति तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विचक्षण" इति ऋतौ-
 तथा विधानास्य तथात्वम् । "पञ्चानामपि भूतानामुत्कर्षे
 सुपुपुर्गुत्वा" रघु । स्त्रीणाञ्च उत्कर्ष भर्त्तुं गुणेनैव "याद-
 ग्गुणेन भर्त्ता स्त्री सयुज्येत यथाविधि । तादग्गुणा सा
 भवति ससुद्रेणैव निम्नगा । अथमाला वर्गिणेन सगुक्ताऽ-
 धमयोनिजा । शारङ्गी मन्दपासेन जगामाभ्यर्हणीय-
 ताम् । एतादृश्याश्च लोकोऽपि जपकृष्टप्रसूतय । उत्कर्ष
 योपित प्राप्ता स्यं खैर्भर्त्तुं गुणै" मनु ।
 "उत्कर्षैरुत्कर्षैर्नित्यं सवस्त्रानाचरेत् सः । निनीयु कुल-
 मुत्कर्षमधमानधमास्यजेत्" मनु ।

उत्कर्ष किमिच्छतयाऽस्त्यस्य अच् । ४ उत्कर्षनिमित्ते
 लि० "निमित्तमहण्यं जैह्यामत्कर्षं च प्रयोऽन्वतस ।
 रजस्रवामुखास्वद सुतापाणसमानित्वां याम्" । उत्क-
 संमुत्कर्षनिमित्तं राजस्रवामुखास्वद सुवेदे एव चतुर्वेदो-
 हम्" इत्यन्वतभाषणम्" मित्ता० । उत्कर्षयते अपकृष्टे
 श्यामुषविशेषेण विभज्यत इति व्युत्पत्त्या गुणविशेषद्वारैव

अपहृष्टात् विभजनम् । स च स्वस्वजातिषु उत्तमगुणे-
 नेषु । तत्र विप्राणां विनवविद्यादिना, राणां शौर्यवी-
 र्यदिना, वैश्यानां धनादिना, शूद्राणां नम्यतादिना ।
 एवमन्यवस्त्वपि यथायथमूह्यम् । द्वयोर्मध्ये ए-
 कस्योत्कर्षेणैतरेषु विद्वत्तराः शूरतरा बहूना मध्ये तु
 तमम् । विद्वत्तम शूरतम इत्यादि । 'उत्कर्षे' ह्येतव
 प्रोक्ता गुणाबद्धारोतय सा०द० । "उत्तरोत्तरमुत्कर्षो
 पस्तुनः सार उच्यते" सा०द० । "यथा वखांशामुत्कर्षा-
 पकर्षकृतेन सयोगविशेषेण" सुश्रु० भाषे ह्युट् । उत्कर्षण-
 यत् न० । उत्कृष्यते कर्षणि वञ् । ५ उत्कर्षान्विते । अङ्गु-
 र्कर्म । ईत्पात्यकर्षणे उद्धारणे पु० "सन्धानमुत्कर्षमिव
 व्युत्स" माघ । ह्युट् । उत्कर्षणमप्यत्र न० । "स्फाटिकं स्य-
 लमासाद्य जलमित्यभिगृह्या । वस्तुस्योत्कर्षणं राजा
 कृतवान् बुद्धिमोहित" भा०स० ४ ई० ।
 उत्कर्षक ति० उत्कर्षयति उत्+कृ+णिच् खलु । १ उत्क-
 र्षाघातके "काव्यस्योत्कर्षका उच्यन्ते" सा०द० उद्+कृ+ण-
 खलु । उत्पाद्य २ कर्षणकारिणि । [कर्षे] ।
 उत्कर्षित ति० उत्कर्षोजातोऽस्य तारका० इतच् । जातो-
 उत्कर्षिन् ति० उत्कर्षति उत्तोत्य कर्षति । ३ उत्तोत्यकर्षके
 उद्धारके "अथ स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दन" सा०द०
 ४ तम् । २ उत्कर्षान्विते च । स्त्रियामुभयतो ङीप् ।
 उत्कल पु० "जगन्नाथप्रान्देश उत्कल परिकीर्तित" इत्युक्ते
 १ उद्देश्यस्ये (उद्दिष्टा) इति ख्याते देशभेदे । स च देश-
 कूर्मविभागे प्राच्यतया छ०स० उक्तः तच्च उद्देश्ये उत्कम् ।
 अथदे शपेलया च तस्य दक्षिणायव्यमिति भेदः 'उत्क-
 लादेशितमथ' कलिङ्गाभिमुखं ययौ" रघु । ४ सुद्यु-
 न्नप्रले राजभेदे । 'मनोवैशर एतस्त्वमेव च भविष्यति ।
 सुद्युन्न इति विख्यातस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः' इत्युपक्रम्य
 'सुद्युन्नस्य च दायदास्त्रय परमधार्मिका । उत्कलश्च
 गयश्च विनताश्च भारत । उत्कलस्योत्कला राजन् ।
 विनताश्च पश्चिमा । टिक् पूर्वाभरतश्च गयश्च त्व गया
 उरा" हरिव० १० अ० इत्युक्ते च तस्य उत्कला
 ख्या एतेषु आसोत् तत्सबन्धित्वाच्च तद्देशस्योत्कलत्वम् ।
 उत्कलोऽभिजनोऽस्य अण् । औत्कल तद्वासिजने
 तद्देशाना राजा अण् । औत्कल तद्देशाना राजनि ।
 उभयत्र वङ्गपु अणो लुक् । "उत्कला मेकला पौण्ड्र्या
 कलिङ्गाश्चाय सगुणे भा०श्रौ० ४ अ० । उत्क सन् जाति
 लान्क । २ व्याधे, श्भारवाहके च शब्दमा० ४ भृशप्रबभेदे

पु० । "प्रजापतेर्द्विहितर विशुमारस्य वै भ्रम । उप-
 येमे भ्रमि नाम तत्सुतौ कल्पपत्सरौ । इडायामपि
 भार्याया वायो पुत्रा मन्त्रावत् । । पुत्रस्युत्फलनामान
 योऽपिद्रुलमजीजनत्" भाग० ४ स्क० १० अ० । पञ्चगौड
 मध्ये ५ विप्रभेदे च । "सारस्वता कान्यकुब्जा गौडमैथिल-
 कोत्ककाः" ।
 उत्कलिका स्त्री उद्-कल-वुन् । १ उत्कलठायाम्, कामादि
 जाताया २ सृष्टौ च । २ तरङ्गे हला० "धनावलीरुत्क-
 लिकासहस्रप्रतिक्षणोत्कूलितशैवलाभा" माघ । ४ कलि-
 काया कीरके ५ हेलायाश्च हेमच० ।
 उत्कलिकाप्राय न० 'भवेदुत्कलिकाप्राय समासाद्य
 इडाक्षरम्" । छ०स० उक्ते गद्यभेदे
 उत्कलित ति० क्त उद्+कल-क्त । उद्गृह्यिते
 उत्कषण न० उद्+कृ+ण-ल्युट् । कर्षणे । "षट् षीरोत्क-
 षणसुरभिषेत्तमारुह्य सावम्" मेघदू० ।
 उत्काका स्त्री उत्कोयाकति अक-अच् । प्रतिवर्षप्रसूताया
 गवि शब्दचि० तु उत्कारेति शब्दमाह ।
 उत्काकुट्टि ति० उच्चत काकुट्टमस्य 'उद्दिभ्या काकुट्टस्य'
 पा० अन्त्यलोप समा० । उच्चतानुके ।
 उत्कार पु० उद्+कृ-कृ धान्ये" पा० वञ् । धान्यादे विज्ञेये
 "उत्कारेषु च धान्यानमनभोऽपरिपहा" भट्टि ।
 उत्कारिका स्त्री उद्+कृ-खलु । सुद्युतोक्ते शोफादिनि-
 वारके पाचनभेदे यथा "ब्रणस्य पट्टिरुपक्रमा भवति ।
 अपतर्पणमालेप" इत्युपक्रम्य "निर्वापणमुत्कारिका कपाय"
 इत्यादीनि विभक्त्य उत्कारिकाविषयपाचनप्रकारो दर्शित ।
 "निवर्त्तते न य शोफो विरेकाल् रूपाक्रमे । तस्य सपा-
 चनं कुर्यात् समाहृत्योपधानि तु । दधितकामुराशुक्त
 धान्यास्तैर्यौजितानि तु । स्निग्धानि लण्णीकस्य पचेदुत्-
 कारिका शुभाम्" । "स्निहिकेषु च धीजेषु पचेदुत्कारिका
 शुभाम्" । "स्निहिकफलसारोत्कारिका वा" । "स्नुहीमा-
 यितासुत्कारिका दापयेत्" इति च सुश्रु० ।
 उत्कास पु० उत्कमस्यति अस्-अण् उप०स० १५ ऋषि-
 भेदे तस्य गोत्रापत्यम् इज् । औत्कासि तद्गोत्रापत्ये
 वङ्गपु तु अस्त्रिया तस्य लुक् । उत्कासा । अस्यते
 क्षियतेऽनेन अस् करणे षञ् आश्रु । अर्हस्य कस्य ह्यश्रु-
 जलस्य आश्रु । २ अर्हगतज्ञ शोचोपकरणभेदे च । स च
 अन्य स्थितकपादेरुद्वायुत्रा उत्कोपसाधनं रोगः क्षमा-
 मस्यात् ।

उत्कासिका उत्कमूर्ध्वजलमस्यानि घष-ण्युत् । ऊर्ध्वं ज्ञेय-
घेषके रोगभेदे ।

उत्कासन न० उत उत्कस्यस्य कस्य घासन क्षेपणम् घष-
ण्युत् । घन्त स्य कफरूपस्य कस्य उत्कदेगेन निघ्ना-
रणरूपे व्यापारे । “आहारशेषस्ते भ्रष्टोनाणुगव्यानि
श्वसनोत्कासनप्रधमनैर्निर्द्धमेत्” । “सन्निगत योश्वासानो
न प्रवर्त्तत आकुञ्चनप्रसारणोत्समनविनमनप्रधावनोत्का-
सनप्रशाङ्क्यैः स्रवति” सुश्रु० । (काशीकरान्)

उत्किर त्रि० उट्ट-क कर्त्तरि य । उत क्षेपके । “पुण्यरेणू-
किरैर्धतै रघु” निनाय सात्यन्निहोत्किरानिघ्ना ।
“आङ्गुतास्तीरमन्दार कुसुमोत्किरवोचिपु” कुमा० “शाखि-
मि कसुमोत्किरै” भट्टि

उत्कीर्षी त्रि० उट्ट+कृ-क्त ॥ उल्लिखिते, उक्तवेषे च “मणौ
यजुससुक्तीर्षे” रघुः । उक्तं क्षिप्ते च “रजोमिस्तुरगो-
त्कीर्षे” रघु । उल्लिखिते “उत्कीर्षीं वि प्रसभते” काद० ।

उत्कीर्त्तन न० उच्चैर् कीर्त्तनम् । देवनामादे उच्चैः कथने ।

उत्कीर्त्तित त्रि० उट्ट+कीर्त्त-क्त । उच्चै कथिते ॥ हारा० ।

उत्कुट न० कुट-सङ्घोचे क उन्नत कुटो यत् । उत्तानशयने

उत्कुण त्रि० उत्तोस्य कुण्यते हिंस्यते कुण-हिंसने अद०
चुरा० कर्मणि अच् । उत्तोस्य हिंस्ये (उकुण)
ख्याते केशकीटे हेमच० ।

उत्कूट पु० उन्नत कूटमस्य । अत्रे हारा० ।

उत्कूल त्रि० उत्कालान् कूलान् निरा० ष० । उत्कालान्कूले
नदादौ । कूचसङ्गतं अत्या० ष० । उक्तप्राम्ने । तत्करो
तोत्थर्थे निचि कर्मणि क्त । उत्कूलित । कूच मापिते
त्रि० । “प्रतिवृणोत्कूलितयैषलाभा” माघ ।

उत्कृति स्तो षड्विंशत्यक्षरपादके छन्दोभेदे । “उक्तालुक्ते”
त्युपक्रम्य “विकृति सद्दृतिश्चैव तथातिकृतिरुत्कृति” इ०र०

उत्कृत्य अव्य० उट्ट+कृत-स्यप् । उत्कृत्तं न कृत्वित्थर्थे ।
“उत्कृत्योत्कृत्य कृत्ति” प्रथममथ घृष्टसुषेधेत्यादि”
भाष्यतो० । षडुपधत्वात् कर्मणि क्यप् । उक्तं नीये
हेदनीये त्रि०

उत्कृष्ट त्रि० उट्ट+कृ-क्त । प्रथमके उक्तमे उक्तपर्याप्तिते
“सहासनमभिमिष्टु रूत्कृष्टस्यापल्लज” “वसनस्य दया
प्राज्ञा श्रुद्योत्कृष्टमेदने” “कन्या भजन्तोमुत्कृष्टं न
किञ्चदपि दायते” “पीडस्य चैव योन्याश्च वोजमुत्कृष्ट
मुच्यते” इति च सप्त । उक्तं योक्ते खेलादौ च । अत
अतिशये तरध् तमप् च उत्कृष्टतरः उत्कृष्टतमः ।

उत्कृष्टभूम पु० उत्कृष्टा भूमिर्यत्र वा० अच् समा० ।
प्रयत्नभूमौ देशे जटा० व्यभिधानात् पु स्त्वन् ।

उत्कीच पुं स्त्री उद्गत कोच सङ्घोच कार्यप्रतिबन्धोयेन ।
अन्यायकर्मकरणार्थं स्वार्थप्रतिबन्धनिरासाय वाटिप्रति-
वाटिभ्या दाने (पुम्) इति ख्याते । “तद्योत्कीचपरी-
हासव्यात्यासच्छलयोगत” अदत्तगणनाया नारट ।
“उत्कीचजीविनो द्रव्यज्ञानान् कत्या प्रशस्येत्” या०
श्रु० । उत्कीचदत्तस्यादत्ततैय यथा “दत्त सप्रविध
मोक्षमदत्तं मोक्षशाक्तमिति” सामान्यतोऽभिधाय
“अदत्त त भयक्रोधेत्यादिना योऽयविधादत्तपदार्था नार-
देन दर्शिता” अदत्तागच्छे तस्योदाहृतम् ११२प्रश्ने दृश्यम्
“उत्कीचेन कार्यप्रतिबन्धनिरासार्थमधिकतेभ्योदत्तम्”
मिता०

उत्कीचक पु० उत्कीचे उत्कीचद्रव्यपहृष्ये प्रकृतः वा०
कन् । उत्कीचकपाङ्गिणि “उत्कीचकाशोर्पाधका वञ्च-
का कितवाखया” इत्युपक्रम्य “एवमादीन् विजानीयात्
प्रकाशाङ्गैकवञ्चकान्” मनु० । उभयान्मानिके तीर्थभेदे
“यवोयान् देवत्स्यैप वने आता तपस्यति । धीस्य उत्-
कीचके तोर्षे त इषुष्य यदीच्छत” । “तत्र उत्कीचकं
तीर्थं गत्वा धौमाश्रम तत” भा०शा० १८३श्व० ।

उत्क्रम पु० उट्ट+क्रम-घञ् अष्टाङ्गि । व्युत्क्रमे, विपरीत-
क्रमे “क्रमोत्क्रमान्नेषतलादिमानम्” ज्यो० त० । “अधो
त्क्रमायानुपक्रमाय शतमान भवति” शत० ब्रा० १३,
४,२,१० । उट्ट+क्रम-घञ् । उक्तकालौ ऊर्ध्वं गतौ ।

उत्क्रमण न० उट्ट+क्रम-स्युट् । अपसरणे “सोमवदुत्क्रमण
मपगमनञ्” कात्या० १६,५,१७ । उद्देहात् जीवादेरपसरणे
“गत चैका च हृदयस्य नाशस्तारा मूर्धानमभि निष्कृ-
तैका । तयोर्ह्युपायन्नस्तत्वमेति विष्वक्कृत्या उत्क्रमणे
भवन्ति” कठोप० अस्य भाष्यं यथा “तत्र गतञ्च यतस-
ङ्गाका एका च सुषुम्णा नाम पुरुषस्य हृदयादिनि
स्मृता नाश शिरास्तासा मध्ये मूर्धानं भिन्वाऽमिनि-
स्मृता निर्गता एका सुषुम्णा नाम तयाऽनकावे हृदये
आत्मान वशोऽकृत्य योजयेत् । तथा नासोर्ह्युपपरि आयन्
गच्छद्वादिद्व्यदारेणाश्रितत्वमरणधर्मत्वमामेक्षिकम् । “आ-
भुसल्लव स्थानमस्त्वत्तव हि भाष्यत” इति षट् । नङ्गण
वा सङ्कालान्तरेण मुख्यमस्त्वत्त्वमेति मुञ्जा भोगानुपमान्
नङ्गलोक्तान्, विष्वक् नामाविधगतयोऽन्या नाश उत्-
क्रमणे निमित्तं भवन्ति सहाप्रतिपत्त्यर्था एव भवन्ती

स्ये "। तत्रोत्क्रमणप्रकार' इ० उ० ६, ३, ४, ब्रा० दर्शितो
यथा "तद्यथाऽन सुसमाहितमुत्सर्ज्यायादेवमेवायं
शरीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाध्वारुदमुत्सर्ज्याति यत् तद्व-
र्द्धोष्वासी भवति" ३५ क० । स यत्रायसणिमान न्येति जरया
वोपतपता धाणिमानं निगच्छति तद्यथाचं षोडश्वर वा
पिप्लव वा वन्धनात्ममुच्यत एवमेवाय पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः
३ प्रमुच्य पुनः प्रतिन्याय प्रतियोन्याद्भवति प्राणायैव" ३६ क० ।
"तद्यथा राजानं प्रतियासन्तसुपा" प्रत्येनस सूतपासण्योऽ-
भिसमायत्ये धमेवमेवमात्मानमन्तकाखे सर्वे प्राणा अभिसमा-
यन्ति यत् तद्वर्द्धोष्वासी भवति" ३७ क० । "स यत्रायसा-
त्माऽबल्यं न्येत्ये सन्मोहसिन्व न्येत्येनमेते प्राणा अभिसमा-
यन्ति स एतास्तेजोमाताः समभ्याददानो हृदयमेवाव्य-
वक्रामति स यत्प चाक्षुष पुरुष पराङ्पर्यावर्षते
तथा रूपज्ञो भवति ? । एकोभवति न पश्यतीत्याङ्गरेकी
भवति न जिघ्रतीत्याङ्गरेकीभवति न रसयत इत्याङ्गरे-
कीभवति न वदतीत्याङ्गरेकीभवति न शृणोतीत्याङ्गरेकी-
भवति न मनुत इत्याङ्गरेकीभवति न स्मृतीत्याङ्गरेकी-
भवति न विजानातीत्याङ्गरेकीभवति न हृदयस्यायं प्रद्यो-
तते तेन प्रद्योतेनैव आत्मा निपक्रामति, चक्षुषो-
वा सुहृदी वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्यस्तत्क्रामन्त प्राणो
ऽनूतक्रामति प्राणमनूतक्रामन्तं सर्वं प्राणा च्यनूतक्रामन्ति
सविज्ञानो भवति सविज्ञानमेवाव्यवक्रामति । त विद्याक-
र्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रश्ना च" ३ ब्रा० १ क० ।
अत्र शाङ्गोभाष्यं यथा । "इत आरभ्यास्य
सशरीरवर्णते । यथायमात्मा स्वप्नान्नाह्वान्तसागत
एवमयमस्माद्देहाद्देहान्तरं प्रतिप्रत्यत इत्याह्वान् हृदयान् ।
तत्तत्र यथा लोके अत्र शकटं सुसमाहितं सुष्टु
भृश वा समाहितं भारहोपस्कारणेभोलूसलसल-
शुर्पेपिठरादिनात्त्राद्येन च सम्यन्न सम्भारेणाक्रान्त-
मित्यर्थः । तथा भाराक्रान्तं सङ्कर्षं च्छब्दं कुर्वद्यथा
यायाद्दृष्टेत् प्राकटिकेनाधिष्ठितं सत् । एवमेव यथो-
क्तदृष्टान्तोऽयं शरीरं शरीरे भवः । कोऽसौ आत्मा
लिङ्गोपाधिर्यः स्वप्नबुद्धान्नाविव जन्मसंरणाभ्या पाप्म-
ससर्गवियोगलक्षणाभ्यामिहलोकपरलोकवत्सुसञ्चरति य-
स्योत्क्रमणमह प्राणायुत्क्रमणम् । स प्राज्ञेन परेषात्मना
अयज्योति स्वभावेनान्वाहृदोऽधिष्ठितोऽवमासमानस्तथा
सोक्तम् "आत्मनैवाय ज्योतिपाऽऽप्ते पश्ययते" इति ।
उत्सर्जन् याति तत्र चैतन्यात्मज्योतिषा भास्ते लिङ्गे

प्राणप्रधाने गच्छति सति तदुपाधिरयात्मा गच्छ-
तीव । तथा च श्रुत्यन्तरम् "कस्मिन्नुहमित्यादि"
"ध्यायतीयेति" च । अत एवोक्तं प्राज्ञेनात्मनान्वाहृद
इत्यन्यथा प्राज्ञेनैकीभूतः एकद्वयत्वसत्त्वर्जन् याति तेन
लिङ्गोपाधिरात्मा उत्सर्जन्मर्म्मसु नि कृत्यमानेषु दु ख-
वेदनयार्त्तं शब्दं कुर्वन् याति गच्छति । तत्कस्मिन्-
काले? इत्युच्यते । यत् तद्भवत्ये तदिति क्रियाविशेषणमूर्द्धो-
ष्वासी यत्तद्वर्द्धोष्वासित्वमस्य भवतीत्यर्थः । दृश्यमान-
स्याप्यनुवदनं वैराग्यछेतो । ईदृश कष्टं खलुयं सशरी-
येनोत्क्रान्तिकाखे मर्म्मसूत्रकृत्यमानेषु स्मृतिलोपो दु ख-
वेदनात्तस्य पुरुषार्थसाधनप्रतिपत्तौ चासामर्थ्यं परवशी-
कृतचित्तस्य । तस्याद्यावदियमवस्था नागसिष्यति तावदेव
पुरुषार्थसाधनकर्त्तव्यतायामप्रमत्ता भवतेत्याह कारुण्याच्छु-
तिः ३५ क० । तत्तस्योर्द्धोष्वासित्वं कस्मिन्काले ? किं
निमित्तं ? कथं ? निमित्थं ? वा श्योदित्येतदुच्यते । सोऽयं
प्राक्तं गिरःपाण्डादिमान् पिण्डो यत्र यस्मिन् कालेऽय-
सिमानमणोर्भावमणुत्व काश्चिन्नित्यर्थं नि एति निगच्छति ।
किं निमित्तं जरया वा स्वयमेव काचपक्षपासवज्जीर्यं काश्चि
गच्छति उपतपतीत्युपतपत् ज्वरादिरोगप्रसूतेनोपतपता वा
उपतप्यमानो हि रोगेण विपमान्गितयाच्च भुक्तं न जरयति
ततोऽन्नरसेनानुपचोयमान पिण्ड काश्चिन्मापद्यते तदु-
च्यते उपतपता वेति आणिसानं निगच्छति । यदात्य-
न्तकाश्च्यं प्रतिपन्नो ज्वरादिनिमित्तैस्तदोर्द्धोष्वासी भवति ।
यदोर्द्धोष्वासी तदा सृष्ट्याहितसम्भारशकटवद्वर्जन् याति
जराभिभवो रोगादिपीडनं काश्चिन्पत्तिस्य शरीरवतोऽवश्यं
भाविन एतेऽनर्था इति वैराग्यायेदमुच्यते । यदाऽसा-
नुत्सर्जन् याति तदा कथं शरीरं विमुञ्चतीति दृष्टान्त
उच्यते । तत्तत्र यथाच वा फलमुष्टु, स्वरं वा फलं पि-
म्पव वा फल विपसानेकदृष्टान्तोपादानं मरणस्यानिय-
तनिमित्तताख्यापनार्थम् । अनियतानि हि मरणस्य निमि-
त्तान्यसङ्ग्रातानि च । एतदपि वैराग्यार्थमेव । यथाद्यमने-
कमरणानिमित्तवात्प्राप्त्यर्थादा स्योरोराखे वर्त्तत इति । बन्ध-
नाद्बध्यते येन हन्नेन स बन्धनकारणो रसो यस्मिन् वा
बध्यत इति हन्नेमेवोच्यते बन्धनम् । तस्याहसात् हन्नाहा
बन्धनात्प्रसुच्यते वाताद्यनेकनिमित्तम्, एवमेवायं पुरुषो लि-
ङ्गात्मा लिङ्गोपाधिः एभ्योऽङ्गेभ्यश्चक्षुरादिदेहावयवैभ्यः सम्प्र-
सुच्यते सम्यङ्निर्लेपेन प्रमुच्यते न सुपुण्यगणनकाळ इव
प्राणेन रचन् । किन्तुहि सङ्घ वायुमोपसङ्घत्य, पुनः प्रति-

न्याय एन गद्गात्पूर्वमप्यय देहाद्देहान्तरमसकृत-
वान् यथा स्वप्नबुद्धानो एन एनगच्छति तथा एन मति-
न्यायं प्रतिगमन यथागतमित्यर्थ । प्रतियोगि योनि-
योनि' प्रति कर्मानुवादियगादाइवति । किमर्थम् ? प्राणा-
यैव प्राणव्यूहायैवेत्यर्थ । सप्राण एव हि गच्छति ततः
प्राणाद्यैवेति विशेषणमनर्थक प्राणव्यूहाय हि गमन' देहा-
द्देहान्तर प्रति । तेन ह्यस्य कर्मफलभोगार्थसिद्धि । न
प्राणसत्तामालेप तस्मात्तादर्थ्याय युक्त विशेषण प्राणव्यूहा-
येति' ३६ 'तमेव जिगमिषु' के सङ्ग गच्छन्ति? वेवा गच्छन्ति
ते कि तत्क्रियाप्रपञ्चा ? व्याहोस्वित्तु कर्मविशाखयमेव
गच्छन्ति परलौकिकशरीरकर्तृण्ये भूतानीत्यत्रोच्यते
दृष्टान्त' । तदप्या राजान' प्रिययाचन प्रकर्षेण यातमि-
च्छन्तमुप्या प्रस्तेमस सूतपामगदस्त एवाभिसमायन्त्याभि-
सुख्येन समायान्त्य' कोभावेन तमभिसुखा व्यायान्त्यनास्रमा
एव राजा क्षेत्रतच्छिगमिपाभिज्ञा' । एवमेवममात्मान
भीक्ष्णारमन्तकावे मरणकाले सर्व' प्राणा वागादयोऽभिस-
सायन्ति यत्नैतद्ब्रह्मोच्छ्वायो भवतीति व्याख्यातम्" ३८ ।

"स यत्रायमाकृतेति ससारोपवर्णन प्रस्तुतम् । तत्राय
उर्य एभ्योऽङ्गेभ्य सम्पद्येत्युक्तम् । तत् सम्मोक्षण'
कश्चिन् काले कथ येति ? सविस्तरं ससरणं वर्णयितव्य-
मित्यारभ्यते । सोऽयमात्मा प्रस्तुतोयत् यस्मिन् काले च्य-
त्यमत्रलभाव नि एव गत्या यहैहस्य दौर्बल्यं' तदात्मन
एव दौर्बल्यमित्युपचर्यते च्यमल्य' नेत्येति । न ह्यसौ
स्वतोऽमूर्च्छत्वादव्यस्यभावं गच्छति तथा समोहमिव संमूढता
समोहोविवेकाभाव संमोहमिव नि एति निगच्छति
न चास्य स्वत समोहोऽसमोहो वास्ति नित्यचैतन्य-
ज्योतिःस्वभावत्वात् तेनेवगद्द समोहमिव न्येतीति ।
उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तो व्याकुलोभाव
प्यात्मन इव लक्ष्यते लौकिके तथा च यज्ञारो भवन्ति
समूढ समूद्येति । अथ बोधयत्नेवगद्दप्रयोगो
योन्वोऽबल्यमिव न्येतोत्यसमोहमिव न्येतीति । उभ-
यस्य परोपाधिनिमित्तत्वाधिशेषात् समानकट्टेकनिर्देशाच्च ।
अथास्मिन् काल एते प्राणा वागादय एवमात्मानमभिस-
मायन्ति तदास्य शरीरस्यात्मनो ऽङ्गेभ्य सम्प्रमोक्षणम् ।
कथ एन' सम्प्रमोक्षण, केन वा प्रकाशेप्यात्मानमभिस-
मायन्ति ? इत्युच्यते । स आत्मा एतास्य जोमात्मानस्तेजसो
मात्मास्ते जोमात्मास्ते जोऽव्ययवा रूपादिप्रकाशत्वाच्चक्षुरा
दूति करण नीत्यर्थ । ता एता, समभ्याददान, सम्य-

द्विलेपेनाभ्याददान व्याभिसुखेनाददान सहरमाणस्तत्त्व-
प्रापेक्षया विशेषण समिति न तु स्वप्ने निर्लेपेन सम-
भ्यादानमस्तत्त्वादानमात्मम् । "गद्दोता वाक् गद्दोतश्चक्षु-
रस्य शोकस्य सर्वावतो भावात्तापटाया शुक्रमादाये-
त्वादि" वाक्येभ्य हृदयमेव पुरन्दरीकाकायमन्वयक्रामत्तन्वय
गच्छति हृदयेऽभिव्यक्तविज्ञानो भवतीत्यर्थो बुद्ध्यादिविधे-
पोपस सारे सति । न हि तस्य स्वतद्वलन' विधेयोपस-
हारादिविक्रिया वा "ध्यायतीव लेजायतीव" इत्युक्तत्वात् ।
बुद्ध्याद्युपाधिद्वारैव हि सर्वविक्रियाध्यारोप्यते तस्मिन् ।
कदा एनस्तस्य तेजोमात्माभ्यादानमित्युच्यते । स यत्नैव
चक्षुपि भवद्याक्षुप आदित्यायो भोक्तु कर्मणा प्रयुक्तो
यायहैहधारण तायश्चक्षुपोऽनुपह कुर्वन् वर्त्तते । मरणकाले
तस्य चक्षुपोऽनुपह' परिच्यजति स्वमादित्यात्मानं प्रति-
पद्यते । तदेतदुक्तम् "यत्नास्य उपस्य न्तस्याग्निं वाग-
प्येति, वात प्राणश्चक्षुरादित्यमित्यादि" । बुद्धैहैह्यहण-
काले सत्रयिष्यति तथा स्वप्नत प्रबुध्यतय । तदेतदाह ।
चाक्षुप उपयो यत् यस्मिन् काले पराङ्- पथ्यावर्त्तते
परि समनात् पराङ् व्यावर्त्तत इति यथाऽत्मास्मिन् काले-
ऽरूपज्ञो भवति समूर्पुर्हि रूप न जानाति । तदायमात्मा
चक्षुरादितेजोमात्मा समभ्याददानो भवति स्वप्र-
इव । स एकोभवति करणजात स्वेन लिङ्गात्मना ।
पार्श्वस्था व्याहृन् पश्यतीति । तथा प्राणदेवतानिष्टत्तौ
प्राणमेकोभवति लिङ्गात्मना । तदा न जिप्रतीत्याङ् ।
समानमन्यत् । लिङ्गायां शोभो वरुणे वा देयता तद्दि-
ष्टन्यपेक्षया न रसयत् इत्याङ् । तथा न वदति न श-
ण्योति न मरुते न स्मृयति न विजाभातीत्याङ्कल-
दोपलक्ष्यते देवतानिष्ठत्ति' करणानाञ्च हृदय एकी-
भाव' तत्र हृदयउपसङ्गत्य तेषु योऽन्वर्थापार स
कथ्यते । तस्य ह एतस्य प्रकृतस्य हृदयस्य हृदयैवस्ये-
त्येतत् । अथ नाडीसंख निर्गमनहार प्रद्योतते स्वप्रभास
इव स्वेन भासा तेजोमात्मादानकृतेन स्वेनैव ज्योतिषाऽऽ-
त्मनैव च तेनात्मज्योति प्रद्योतेन हृदयाप्येण एव आत्मा
विज्ञानसयो लिङ्गोपाधिर्निगच्छति निष्कामति । तथाऽऽ-
यर्षे 'कश्चिन् न्वहृत्कृन्त उक्क्रान्तो भविष्यामि ? क-
श्चिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ? स प्राणमसृजतेति"
तत्र चात्मचैतन्यज्योति सर्वदाभिव्यक्ततर तदुपाधिहारा
द्यात्मनि जगत्प्रपगमनागमनादिर्षविक्रियावत्त्व
स व्यहृत्कृत्तात्मक हि हादयविध करणम् । बुद्ध्यादि

तस्मिन् तस्मीन् सौन्दर्यात् जगतस्तस्युपय । तेन प्रदो-
 तेन हृदयापप्रकाशेन नि क्रममाण । केन मार्गेण नि-
 श्कामतीत्युच्यते । चक्षुषो वाऽऽदित्यलोकप्रान्निमित्तं
 ज्ञानं कर्म वा यदि स्यात् । मूर्ध्नि वा ब्रह्मलोकप्रान्नि-
 मित्तं चेत् । अन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य शरीरावयवैभ्यो
 यथाकर्म यथाश्रुतमिति त विज्ञानात्मानमुत्क्रा-
 मन् परलोककाय प्रस्थितं परलोकयोद्गताकृतमित्यर्थः ।
 सर्वाधिकारस्थानीयोरस्य इवानुत्क्रामति तच्च प्राण
 मनुत्क्रामन् वागादय सर्वे प्राणा ध्वनूत्क्रामन्ति ।
 यथाप्रधानान्याचिख्यासियम् न तु क्रमेण सार्थवद्गमन-
 मिह विपश्चितम् । एष आत्मा सविज्ञानो भवति स्वप्रद्व
 विशेषविज्ञानवान् भवति कर्मवशादस्तन्व सात-
 न्त्येण हि सविज्ञानत्वे सर्वं क्षतकाल्य स्यात् नैव तु तन्न
 भ्यते अतएवाह व्यास “सदा तद्भावभावित” इति
 कर्मणानुद्भाव्यमानेनान्तराकारवृत्तिविशेषाश्रितवासनात्मक-
 विशेषविज्ञानेन सर्वलोक एतस्मिन् काले सविज्ञा-
 नोभवति सविज्ञानमेव च गन्तव्यमन्ववक्रामत्यनुग-
 ष्छति विशेषविज्ञानोद्भासितमेवेत्यर्थः । तस्मात्काले
 स्वातन्त्र्यार्थं योगधर्मात्तुसेवन परिसख्यानाभ्यासश्च विशिष्ट
 पुण्योपचयश्च अहं धानं परलोकार्थिभिरप्रसक्तं कर्तव्य
 इति सर्वशास्त्राणां यत्रतोविधयोऽर्थो दुश्चरिताञ्जोपरम
 णम् न हि तत्काले शक्यते किञ्चित्पुण्योपादयितुम् कर्मणानीय
 मानस्य स्वातन्त्र्याभावात् “पुण्योर्ध्वं पुण्येन कर्मणा भवति
 याप पापेन” इत्युक्ते एतस्य हानर्थस्योपशमोपायविधानाय
 सर्वशास्त्रोपनिषद् प्रवृत्ता न हि तद्विहितोपायानुसेवन
 सक्रात्यन्तिकस्थानर्थस्योपशमोपायोऽस्ति तथादत्तवो-
 पनिषद्विहितोपाये यत्रपरैर्भविताव्यमित्येव प्रकरणार्थं
 शक्यतस्तस्मिन् तस्मिन् उपसर्ज्य दृयातीत्युक्तं किंपुनस्तस्य
 परलोककाय प्रस्थितस्य पथ्यदन शाकटिकसम्भारस्थानीय
 गत्वा वा परलोकं यद्भुङ्क्ते शरीराद्यारम्भकञ्च यत्तत्
 किम् ? इत्युच्यते । त परलोककाय गच्छन्नात्मानं विद्या
 कर्मणां विद्या च कर्म च विद्याकर्मणां विद्या सर्वप्रकारा
 विहिता प्रतिपिडा अव्यहितताऽप्रतिपिडा च तथा कर्म
 विहितं प्रतिपिडा चाविहितमप्रतिपिडञ्च समन्वारभेते
 सम्यगन्वारभेते अस्मालभेते अतुगच्छत पूर्व प्रज्ञा च पूर्वा-
 त्भूतविषया प्रज्ञा पूर्व प्रज्ञातीनकर्मफलानुभववासनेत्यर्थः ।
 मा प वासनाऽ पूर्वकर्मरमे कर्मविपाके चाङ्ग भवति ।
 तनागाऽप्यन्वारभेते न हि नया वासनया विना केनचित्

कर्म कर्तुं फल चोपभोक्तुं शक्यते न ह्यनभ्यस्ते
 विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति, पूर्वानुभववासना
 प्रवृत्तानां त्विन्द्रियाणामिन्द्रियासमन्तरेण कौशलसुप-
 पद्यते, दृश्यते च केपाश्चित् कासुचित् क्रियाणु चित्त
 कर्मादिलक्षणासु विनैवेहाभ्यासेन जन्मत एव कौशलम्
 कासुचिदत्यन्तसीकृत्युक्तास्वयकौशलम् केपाश्चित्, तथा
 विषयोपभोगेषु स्वभावत एव केपाश्चित्कौशलाकौशले
 दृश्यते तन्नैतत् सर्वं पूर्वप्रज्ञोद्भासुद्भवनिमित्तं,
 तेन पूर्वप्रज्ञया विना कर्मणि वा फलोपभोगे वा
 न कस्यचित् प्रवृत्तिरुपपद्यते, तस्मादेतत्तत्रय शाकटिक-
 भारस्थानीयं परलोकपथ्यदन विद्याकर्मपूर्वप्रज्ञास्वम् ।
 यथाविद्याकर्मणां पूर्वप्रज्ञा च देहान्तरप्रतिपत्तुर्भोगसाधनं
 तस्माद्विद्याकर्मणां दि शुभमेव समाचरेत् । यथा इष्टदेह-
 संयोगभोगोपभोगौ ४ भा० स्थातामिति प्रकरणाथं १क० ।

शा० सू० भाष्ययोश्च उत्क्रमणप्रकार प्रपञ्चितो यथा
 “वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दाश्च” सू० । “अथापरासु विद्यासु
 फलप्राप्तये देवयानं पन्थानमतारयिष्यन् प्रथमं ताव-
 द्याथाशास्त्रसंस्तुत्वात्क्रान्तिक्रममाघटे समाना हि विद्वद्वि-
 दुपोरुत्क्रान्तिरिति वक्ष्यति । अस्ति प्रायणविषया श्रुतिः
 “अस्य सोम्य । पुरुषस्य प्रयतोवाङ् मनसि सम्पद्यते,
 मनः प्राण्ये, प्राण्ये जधि, तेजः परस्यान्देवतायामिति”
 किमिह वाच एव वृत्तिसत्याः मनसि सम्पत्तिरुच्यते उत-
 वाग्वृत्तेरिति ? विषयः । तत्र वागेव तावन्मनसि सम्पद्यत
 इति प्राप्तं तथा हि श्रुतिरतुष्टहीता भवति । इतरथा-
 लक्षणा स्यात् श्रुतिलक्षणाविषये च श्रुतिन्याया न लक्षणा
 तस्मादाच एवाय मनसि प्रविलय इत्येव प्राप्ते ब्रूमः ।
 वाग्वृत्तिर्नसि सम्पद्यत इति । कथं वाग्वृत्तिरिति
 व्याख्यायते यावता वाङ्मनसीत्येवाचार्यः पठति । सत्त्व
 भेतत् पठिष्यति तु “परस्वात् अविभागोवचनादिति” ।
 तस्मादत्र एच्युपशममात्रं विवक्षितमिति गम्यते । तस्म-
 ग्गलयविषयान्तं सर्वत्रैवाविभागस्यात् किं परत्रैव
 विशिष्टादविभाग इति । तस्मादत्र एच्युपसंहारविष-
 याया वाग्वृत्तिः पूर्वसुपसंस्तुयते मनोहृत्तावस्थि-
 यामित्यर्थः । कस्मान् ? दर्शनात् दृश्यते हि वाग्वृत्ते
 पूर्वोपसंहारो मनोहृत्ता विद्यमानायाम् । न तु वाच एव
 वृत्तिसत्यामनस्युपसंहारं केनचिदपि इष्टुं शक्यते ।
 ननु श्रुतिमासर्वाहाच एवाय मनस्यप्यय इत्युक्तं
 नत्वाह अतत्प्रवृत्तित्वात् यस्य हि यत् उत्पत्तिस्तस्य

तत्र लयोनान्योमृदोष शरायस्य । न च मनसो वागुत्प-
द्यत इति किञ्चन प्रमाणमस्ति । इत्युद्भवामिभवी त्य
प्रकृतिसमाश्रयापि दृश्येते । पारिषेभ्योहीन्वनेभ्यस्तैजस-
स्याग्नेर्हृत्तिरुद्भवति अशु चोपगम्यति । कथं तर्ह्यग्निम्
पक्षे वाङ्मनसि सम्पद्यत इति शब्दः, इत्यत आह शब्दा-
च्चेति । शब्दोऽप्यग्निम् पक्षेऽत्रकल्पते इति इत्तिमहोरभेदोप-
चारादित्यर्थं भा० । “अतएव च सर्वान्गणु” सू० ।
“तस्मादुपगमान्तेजा पुनर्भयमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमाने”
इत्यत्रापिगोपेण सर्वेषामेवेन्द्रियाणां मनसि सम्पत्तिं श्रूयते
तत्राप्यत एव याच इव चक्षुरादीनामपि सृष्टिक्रमे मनस्य
पस्थिते इत्तिलोपदर्शनात्तत्रप्रत्ययसम्भवाच्छब्दोपपत्तेय
इत्तिद्वारेणैव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोऽनुत्पत्तन्ते । सर्वे-
पाह्वरणानां मनस्युपसहराविशेषे सति याच इत्यग्न्युद्भव
वाङ्मनसि सम्पद्यत इत्युदाहरणानुरोधेन” भा० ।
“तन्मन प्राण उत्तरात्” सू० । “समधिगतमेतत् वा-
ङ्मनसि सम्पद्यत इत्यत्र इत्तिसम्पत्तिर्विधत्तिति ।
अथ यदुत्तर वाच्यम् “मन प्राणइति” किमत्रापि इत्ति-
सम्पत्तिरेव विवक्षिता उत इत्तिसम्पत्तिरिति ?
विविकित्वाया इत्तिसम्पत्तिरेवेति इत्यनुपपत्तत्-
प्रकृतितोपपत्तेय तथा हि “अन्नमय किं सौम्य । मन”
आपोमय प्राण” इत्यत्र अन्नयोनि मन आमन-
न्नि अयोनिसिद्ध प्राणम् । व्यापञ्चमसृजन्नेति श्रुते
“अतश्च यन्नन प्राणे प्रलीयते अन्नमेव तदस्य प्रलीयते-
अन्नं हि मन, व्यापश्च प्राण”, प्रकृतियिकाराभेदादि-
त्येवं प्राप्ते ब्रूम तदप्यात्मदृष्टोतयाहोन्द्रिय-
इत्तिसमोर्हृत्तिद्वारेणैव प्राणो प्रलीयत इत्युत्तराद्वाक्यादश-
गन्तव्यम् । तथा हि सुप्तुमूर्मुपूर्पैश्च प्राणइत्तौ
परिस्सन्दात्मिकायामवस्थिताया मनोऽहन्तीनासुपगमो ह-
श्यते । न च मनस स्वरूपाय प्राणे सम्भ-
वति अतत्प्रकृतित्वात् । ननु दर्शित मनस-
प्रकृतित्वम् । नैतत्कार न ह्येवमेव प्राणालिकेन
तत्प्रकृतित्वेन मन प्राणे सम्पत्तुमर्हति । एवमपि ह्यत्रै
मनः सम्पद्यते अशु वाच अस्त्वैव च प्राण । नह्येतस्मि
त्रपि पक्षे प्राणभावपरिणताभ्योऽङ्गोमनोजायत इति
किञ्चन प्रमाणमस्ति । तस्मात्त मनस प्राणे स्वरूपाय ।
इत्तुपपत्ते त्र यद्वोऽत्रकल्पते इत्तिसृष्टिमहोरभेदोपचारादिति
दर्शितम्” भा० । “सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्य” सू० ।
“स्थितमेतदस्य यतो नोत्पत्तिस्तस्य तस्मिन् इत्तिबयो

न स्वरूपलय इति । इत्तमिदानीं प्राणस्तेजसीत्यत्र
चिन्त्यते किं यथाश्रुति प्राणस्य तेजस्येव इत्तुपगमं ह्यार’ कि
वा देहेन्द्रियपङ्कराध्यक्षे जीवे ? इति । तत्र श्रुतेरनति
गह्वरत्वात् प्राणस्य तेजस्येव सम्पत्तिः स्यात् अत्युत्कल्पना-
या अन्यायत्वादित्येव प्राप्ते प्रतिपद्यते सोऽध्यक्ष इति ।
न प्रकृत प्राणोऽध्यक्षेऽविद्याकर्मपूर्वप्रज्ञोपाधिके विज्ञा-
नात्मन्यवतिष्ठते तत्प्रधाना प्राणइत्तिर्भवीतीत्यर्थः । कुत ?
तदुपगमादित्यर्थः । “एवमेवमात्मानमनकाशे सर्वे प्राणा
प्यभिसमावन्ति यत्रैतद्गृह्णीच्छ्वासी मयतीति” हि श्रुत्य-
न्तरम् अध्यक्षोपगामिन सर्वान् प्राणानविशेषेण दर्शयति ।
विशेषेणैव “तसत्कामन” प्राथो नूत्कामतीति” पञ्चदशेः
प्राणस्याध्यक्षानुगामिता दर्शयति तदनुत्पत्तितान्तेतरेषाम्,
“प्राणमनूत्कामन सर्वे प्राणा अनूत्कामतीति” ।
“सविज्ञानोभवतीति” चाध्यक्षस्यान्विषानवत्प्रदर्शनेन
तस्मिन्प्रतीकरणस्यास्य प्राणस्यावस्थानं गमयति । ननु
“प्राणस्तेजसीति” श्रूयते कथं प्राणोऽध्यक्ष इत्यधिकावाप
क्रियते । नैव दोष अध्यक्षप्रधानत्वाद्गुणमणादिव्यवहारस्य
श्रुत्यन्तरगतस्यापि च विशेषस्यापेक्षणीयत्वात् । कथं तर्हि
“प्राणस्तेजसीति” श्रुतिरित्यत आह भा० । “भूतेषु
तच्छ्रुते” सू० । “स प्राणसंयुक्तोऽध्यक्ष तेज सृष्टचरितेषु
भूतेषु देहजीवभूतेषु सूक्ष्मेष्ववतिष्ठत इत्यवगन्तव्यम्
‘प्राणस्तेजसि’ इत्यत श्रुते । ननु चेय श्रुतिः प्राणस्य
तेजसि स्थितिं दर्शयति न प्राणस्य युक्तस्याध्यक्षस्य । नैव दोष
‘सोऽध्यक्ष’ इत्यध्यक्षस्याम्भनरात् उपसख्यातत्वात् ।
योऽपि हि त्रुमान्मथुरा गत्या मथुराया पाटलिपुत्रं
व्रजति सोऽपि त्रुमान् पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदि-
स्यम् । तस्मात् प्राणस्तेजसीति प्राणस्य युक्तस्याध्यक्षस्यैवैत-
त्तेज सृष्टचरितेषु भूतेष्ववस्थानम् । कथं तेज सृष्टचरि-
तेषु भूतेष्वित्युच्यते यावता तेज श्रूयते ‘प्राणस्तेज-
सि’ इत्यत आह भा० । “नैकस्मिन् दर्शयतीति” सू० ।
‘नैकस्मिन्नेव तेजसि शरीरान्तरप्रवेशेनाया जीवोऽव-
तिष्ठते कार्यस्य शरीरस्यानेकात्मकत्वदर्शनात् । दर्शयत-
चैतमर्थं मन्त्रप्रतिपचन” “आप पुरुषवचस” इति ।
तद्ग्राह्यात् “त्रात्मकत्वानु भूयस्त्वात्” इत्यत्र । श्रुति-
स्रुती चैतमर्थं दर्शयत । श्रुति “पृथिवीमथ व्यापमवस्तेज-
सयो वायुमथ आकाशमथ” इत्याद्या । सृतिरपि “अस्त्रो-
मात्वा ऽविनाशिन्यो दगाहानान्नु याः श्रुता । तामि-
वाहंमिद सर्वं सम्भवत्तत्पूर्वम्” इत्याद्या । ननु चोपस-

हृतेषु कर्षेषु शरीरान्तरप्रभावेत्याया क्वायन्टा पुरुषो
भवतीत्युपक्रमस्य श्रुत्यन्तरं कर्मान्प्रयत्ना निरूपयति "तौ ह
यद्रूपतः कर्म ह्येव तद्रूपतः अथ ह यत् प्रपद्यतः कर्म
ह्येव तत् प्रथमसद्वृत्तिरिति" तत्रोच्यते । तत्र कर्मप्रयुक्तस्य
यद्वातिप्रहसंज्ञकस्योन्द्रियविषयात्मकस्य बन्धनस्य प्रवृत्तिरिति
कर्मान्प्रयतोक्ता इह पुनर्मूर्तोपादानाद्देहान्तरोत्पत्ति-
रिति भूतान्प्रयत्नमुक्तम् । प्रथंसायब्दाटपि तत्र प्राधान्य-
मात्रं कर्मण प्रदर्शितं न त्वान्प्रयान्तरनिवारितम् तस्माद-
विरोधं भा० । "समाना चा स्वरूपक्रमादन्तरोत्पत्तयोऽप्ये-
व" "सेयमुत्क्रान्तिं किं विद्वद्विदुषो समाना ? किं वा
विशेषवतीति ? विशयाभागां विशेषवतीति तावत् प्राप्तम् ।
भूतान्प्रयविशिष्टा स्त्रीषा पुनर्भावय भूतान्याश्रीयन्ते न च
विदुषः पुनर्भवः सम्भवति" "अमृतस्य हि विद्वानभ्यश्रुते"
इति श्रुते । तस्माद्विदुष एवैषोत्क्रान्ति । ननु विद्या
प्रकरणे समान्प्रानाद्विदुष एवैषा भवेत्, न स्नापाद्विदुषा-
प्राप्तोत्क्रान्तीनात् । तथा हि "यत्तत्पुरुष स्वपिति
नाम अविशिपति नाम पिपासति नामेति" च सर्व-
प्राणिषाधारणा एव स्नापाद्विदुषोत्क्रान्तीन्ने विद्याप्रकरणे-
ऽपि प्रतिपिपादयिपितश्च प्रतिपादनात्तुगुण्येन, न तु
विदुषोविशेषवन्तोविधित्वात्ने एवमित्यमप्युत्क्रान्तिर्महा-
जगत्तैवात्तुकोत्सते यस्या परस्यां देवताया पुरुषस्य प्रय-
तस्योजः सम्पद्यते, "स आत्मा तत्त्वमसीति" प्रतिपादयि-
तम् । प्रतिपिपादा चैवा विदुषः । तस्माद्विदुष एवैषेत्येवं
प्राप्ते भूम । समानैषोत्क्रान्ति वाङ्मनसोत्पाद्या विद्वद-
विदुषोरा स्वरूपक्रमाद्भवितुमर्हति अविशेषवत्त्वात् ।
अविद्वान् देहवोजनूतानि भूतस्रष्ट्वाख्यात्रित्य कर्मप्रयुक्तो-
देहप्रहणमनुभवितुं संसरति विहास्तु ज्ञानप्रकाशितं
कोष नाडीद्वारमाश्रयते तदेतदा स्वरूपक्रमादित्युक्तम् ।
नन्वात्मतत्त्वं विदुषा प्राप्तव्यं न च तद्देहान्तरायत्तं तत्र
कृतो भूतान्प्रयत्नः स्वरूपक्रमो वेति" । अतो-
च्यते । अतुपोष्य चेदम् अदग्भ्यःश्रुत्यन्तनविद्यादोनु क्रोधा-
नपरविद्यासामर्थ्यादापेक्षिकमन्वत्वं प्राप्स्यते । सम्भवति
तत्र स्वरूपक्रमोभूतान्प्रयत्नश्च । न हि निराश्रयाणां
प्राप्ताना गतिरूपयति । तस्माददोष" भा० । "तदा-
ऽपीते सारव्यपदेशात्" छ० । "तेज परस्यां देवतावामि-
त्त्वस्य प्रकरणसामर्थ्यात्तद्यथा प्रकृत तेज साध्यत्वं स-
प्राप्य संकरणायाम नूतान्तरसहितं प्रकृतः पुंष पर-
स्या देवताया सम्पद्यते इत्येतदुक्तं भवति । कीदृशी-

पुनरिय सम्पत्ति स्यादिति चिन्त्यते । तत्रात्मनिकएव-
तावत् स्वरूपप्रविषय इति प्राप्तं तत्प्रकृतिस्वोपपत्ते ।
सर्वस्य हि जनिमतोवस्तुलातस्य प्रकृति परा देव
तेति प्रतिष्ठापितम् । तस्मादात्मनिकोऽयमविभागापत्ति
इत्येव प्राप्ते भूम । तत्रेजस्मादिभूतस्रष्ट्वात् श्रौत्वा-
दिकरणाश्रयभूतमाऽपीतेरा संसारमोक्षात् सम्यग्ज्ञाननि-
मित्तादवतिष्ठते । "द्योनिमन्थे प्रपद्यन्ते शरीरत्याय
देहिन् । स्थाणुमन्थेऽनुसयान्ति यथाकर्म यथाश्रुतम्"
इत्यादिसंसारव्यपदेशात् । अन्यथा हि सर्वं प्रायणसम-
य एवोपाधिप्रत्यक्षमयादत्यन्तं वृष्ण सम्पद्येत तत्र विधि-
शास्त्रं चानर्धकं स्याद्विद्याशास्त्रश्च । मिथ्याज्ञाननिमि-
त्तस्य बन्धो न सम्यग्ज्ञानादहते विद्ये सितुमर्हति । तस्मात्सु-
प्रकृतित्वेऽपि सुपुद्गलप्रलयनदीनभावावशेषैवैषा सम्पत्ति" ।
भा० । "स्रष्ट्वा प्रमाप्यतय तथोपलब्धे" छ० ।
"तत्रेतरभूतसहितं तेजोजीवस्यास्माच्छरीरात् प्रथम-
त आश्रयभूतं स्वरूपत परिमाणतय स्रष्ट्वा भविद्व-
मर्हति । तथा हि नाडीनिष्क्रमणव्यवस्थादिभ्योऽस्य
वीक्ष्यस्रष्ट्वाभवति । तत्र तदुत्पात्तं सञ्चारोपपत्ति स्व-
च्छत्वात्प्राप्तोत्पत्तीपपत्ति अतएव च देहाभिर्गच्छत्-
वात् स्वैर्नोपलभ्यते" भा० । "नोपमर्देनातः" छः ।
"अतएव च स्रष्ट्वात्प्राप्तास्य स्वरूपशरीरस्योपमर्देन
दाहादिनिमित्तेनेतरत् स्रष्ट्वाशरीरस्रष्ट्वाद्यते" भा० ।
"अस्यैव चोपपत्तेरेव उक्ता" छ० । "अस्यैव च
स्रष्ट्वाशरीरस्यैव उपायभेदनिमित्तं जीवच्छरीरे सस्य-
ज्ञैर्नोष्णिमान विजानाति । तथा हि स्मृतावस्था-
यामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेषुपि च रूपादिषु देह
गुणेषु नोद्गोपलभ्यते जीवद्वयस्यायामेव तूपलभ्यते इत्यत
उपपद्यते प्रसिद्धशरीरव्यतिरिक्तरूपाश्रय एवैव उक्तेति ।
तथा च श्रुतिः "उष्ण एव जोविध्यच्छीतो भरिष्यदिति
भा० । "प्रतिषेधादिति चेत् शरीरात्" छ० । "अन्ततत्त्व-
ञ्चारुपोष्येतोविशेषवणादात्मनिकोऽस्मृतस्ये गत्युत्क्रा-
न्तोरभावोऽभ्युपगतं तत्रापि केनचित् कारणेनोत्क्रान्ति
मायह्य प्रतिषेधति । "अथाकामयमानोयोऽस्माभो-
निष्काम प्याप्तकाम आत्मकामोम तस्य प्राणात्तुक्रामानि
नर्ह्यैव सन् प्रप्राप्येतीति" । अत परविद्याविषयात्
प्रतिषेधात् न परमज्ञविदोदेहात् प्राणानासुत्क्रान्तिर
स्तीति चेत्तुच्यते । अतः शरीरादात्मन एव उत्क्रान्ति
प्रतिषेधः प्राणात्, न शरीरात् । कथमवगच्छते । "न

तस्मात् प्राणात्क्रामन्तीति"शास्त्रान्तरे पञ्चमीप्रयोगात् । सम्बन्धसामान्यविषया हि ऋषी शास्त्रान्तरगतया पञ्चम्या सम्बन्धविशेषे व्यवस्थाप्यते । तथादिति च प्राधान्यादभ्यु-
 दयानि त्रैवसाधिकृतो देही सम्बन्ध्यते न देह । न तथा
 दुश्चक्रमित्तोर्लोवात् प्राणात्क्रामन्ति सङ्घे तेन भवन्ती
 स्यर्ध । समासस्य प्रवसतो भवत्युत्क्रान्तिर्देहादित्येव प्राप्ते
 प्रत्युच्यते"भा० । "सद्योहोवासास्"सू० । "नैतदपि यदुक्तं पर
 ब्रह्मविदोऽपि देहादस्त्वुत्क्रान्तिं प्रतिबोधस्य देहापादान्त्या
 दिति । यतोदेहापादान् एवोत्क्रान्तिप्रतिबोध एकेषां
 समान्त्रादृषां ऋट उपपद्यते । तथाद्यास्तं भागमथे
 "यथायं पुरुषोच्यते तदध्यात् प्राणा उत्क्रामन्त्याहो
 स्तिप्र १" इत्यत्र "नैतिहोवाच वासवस्त्र" इत्युत्क्रान्ति
 पक्ष परिच्छेद न तर्जयमत्तुत्क्रान्तेषु प्राप्तेषु ऋत इत्यस्या
 मायद्वावास्" "अतैव समबन्धीयन्" इति प्रतिषेधं प्राणा-
 नां प्रतिप्राय तत्तुषिह्वे "षष्ठस्यव्याध्यायस्याघ्रातोऽदत
 येत" इति समन्वयप्राप्तस्य प्रकृतस्योक्तान्यत्रधेदइयमादीनि
 समामनति"देहस्य चैतानि स्युर्न देहिन" । तत्प्रामान्यात्
 "न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्त्यत्रैव समबन्धीयन्" इत्यत्रापि
 भेदोपचारेण देहापादानस्योत्क्रामणस्य प्रतिषेधः यद्यपि
 प्राधान्यं देहिन इति व्याख्येयम् । वेदा पञ्चमीपाठ
 वेवान्तु पचीपाठस्तेषां विद्वत्सम्बन्धिन्युत्क्रान्तिं प्रति
 सिध्यत इति प्राप्तेऽनुत्क्रान्तिप्रतिषेधार्थत्वादस्य दाम्यस्य
 देहापादानेन सा प्रतिषिद्धा भवति देहादनुत्क्रान्तिं प्राप्ता
 न देहिनः । अपि च "बभ्रुहो वा मूर्ध्नीवान्येभ्यो वा शरीर
 देहेभ्यस्तत्क्रामन् प्राणोऽनुत्क्रामति प्राणमनुत्क्रामन्
 सर्वे प्राणा अन्तुत्क्रामन्ति" इत्येवमविद्वद्विषये समप्रसङ्गत्
 कुमच स शारगमनञ्च दर्शयित्वा" इति तु कामयमान इत्युप-
 सङ्ख्येयानिद्वत्कथाम् "अथाकामयमान" इतिव्यपदिश्य विद्वं
 न, यदि तद्विषयेऽनुत्क्रान्तिमेव प्रापयेदसमञ्जस एव व्यप-
 देयः स्यात् । तस्मादविद्वद्विषये प्राप्तेयोगेऽनुत्क्रान्त्यो
 विद्वद्विषये प्रतिषेध इत्येवमेव व्याख्येय व्यपदेशार्थवत्त्वाय ।
 न च ब्रह्मविदो सर्वगतब्रह्मात्मसूतस्य प्रकीर्णकाम
 कर्तव्यं उत्क्रान्तिर्गतिर्प्रापयते निमित्ताभावात् । "अत्र
 ब्रह्म समन्तु त" इति चैव जातीब्रह्माः स्वतयोगस्तुत्क्रान्त्यो
 रभाव इत्यवन्ति" भा० । "अर्थते च" सू० । अर्थतेऽपि
 च अज्ञाभाइते नस्तुत्क्रान्त्योरभावः । "सर्वभूतात्मभूतस्य
 सत्त्वभूतानि पश्यत" । देवा अपि च जामेन सङ्गान्तेऽस्य पदै-
 त्पुण्य" इति । ननु तद्विरपि ब्रह्मविदोः सर्वते" युक्त, किञ्च

धंयासकिर्मुसुसुरादित्यमश्नुजनभिमतस्ये पिता स्वतु-
 गम्याहृतोभो इति प्रतिशुच्यतेति" । न शरीरस्यैवाय
 योगबन्धेन विगिष्टेगमाभिपूर्वकं शरीरोत्सर्गं इति
 इत्यस्य सर्वभूतव्यवसायाद्युपन्यासात् । नह्यशरीर गच्छन्
 सर्वभूतानि इष्टु यक्तुयु । तथा च तत्रैवोप सङ्गतम् ।
 "शुक्लसु भारताच्छीमां गतिं तत्त्वान्तरिच्छुः । दर्शयित्वा
 प्रमाय स्य सर्वभूतगतोऽभवदिति । तस्मादभाव परमज्ञ
 विदोऽगस्तुत्क्रान्त्यो । गतिश्रुतीनान्तु विषयमुपरिष्ठा-
 ह्यारख्यास्याम" भा० "तानि परे तथाह्याराह" सू० । "तानि
 पुन प्राणगच्छेदितामीन्द्रियाणि भूतानि च परब्रह्मविदस्त-
 स्मिन्नेव परकिञ्चात्मनि प्रकीर्यन्ते । कस्मात् १ तथाह्याराह
 श्रुति "एवमेवास्य परिच्छेदरिमा मोडगच्छता पुरुषा-
 यथा पुरुष प्राप्यास्तं गच्छन्तीति" । ननु "गता कला
 पञ्चदश प्रतिवा" इति विद्वद्विषयैवापरा श्रुति परस्मा-
 दात्मनोऽप्यत्वापि कृताना प्रलयमाह्वय । न वा श्रुतु
 व्यवहारामेका पार्थिवत्वात् कला प्रथिव्यादीरेव सप्रक-
 तीरपियन्तीति । इतरा तु विद्वत्प्रतिपक्षमेका कृतं
 कलाजात परब्रह्मविदो ब्रह्मैव सम्पद्यत इति तस्माददोष-"
 भा० "अविभागो वचनात्" सू० । "स पुनर्विदुष कला-
 प्रलय किमितरेपामिव सावधेयो भवत्याहोस्त्रिरवशेषः
 इति । तत्र प्रलयसामान्याच्छब्दव्येताप्रसक्तौ ब्रवीति अ-
 विभागापत्तिरिति । कुत १ वचनात् । तथाहि कलाप्रलय-
 मुक्ता वक्तुं "मिद्यते चाद्यां नामरूपे पुरुष इत्येवं प्रोच्यते
 स एषोऽकलोऽस्त्वतो भवतीति" । अविद्यानिमित्तसामान्यं कलानां
 न विद्यानिमित्तो प्रलयो सावधेयतोपपत्तिः । तस्मादविभाग
 एवेति" भा० । "तदोक्तोऽप्यखलन तत्प्रकाशितहारो विद्या-
 सामर्थ्यासच्छेदगत्यनुत्क्रान्तियोगाञ्च ज्ञाहोऽनुत्क्रान्ति" यथाधि
 कथा" सू० । "समाप्ता प्रासङ्गिकी परविद्यागता चिन्ता ।
 सप्रति स्वपराविद्याविषयमेव चिन्तामनुपर्त्तयति । समाप्ता
 ऽऽस्त्युपक्रमेणा विद्वद्विषयैवोत्क्रान्तिरित्युक्तं तमिदानीं
 सृत्यु प्रक्रम दर्शयति । सत्योपसङ्गतवागादिकलापसोच्चि
 कुम्पितो निदानात्मन व्योक्त आचतन इत्ययम् । "स-
 एतास्ते लोमात्वाः समभ्याददानो हृदयमेवान्भवकाम-
 तीति" श्रुते । तदर्थस्यसम्पत् । तत्पूर्विकां चसुरादि
 स्वभावापादाना चोत्क्रान्तिं च्यते "तस्य हृतस्य हृदय-
 स्याप प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैव आत्म निष्क्रामति
 "बभ्रुहो वा मूर्ध्नीवान्येभ्यो वा शरीरदेहेभ्य" इति ।
 वा किमविशेषेण विद्वद्विदुषोर्भवति ? अत्रापि कश्चि-

दुषो विशेषनियमः ? इति विचिन्तयामास श्रुत्यविशेषाद्
नियमप्राप्तावच्छेदे । समाने पि हि विद्वद्विदुषोर्हृदया
च प्रयोक्तने तत्प्रकाशितद्वारत्वे च मूर्खस्यानादेव वि-
द्यानिष्पन्नमिति स्थानान्तरेभ्यस्त्वितरे । कुत ? विद्याषाम
व्यात् । यदि विद्वानपीतरयत् यत् कुतश्चिद्देहदेशाद्गत-
क्रान्तेर्ज्ञोत्कृष्टं लोक संभते तत्रानार्थिकैव विद्या-
स्यात् । तच्छेधगत्यनुसृष्टतियोगाच्च विद्याषेधमूता
च मूर्खन्यनाडीसम्बन्धा गतिरनुशोचयितव्या विद्या
विशेषेषु विहितता तामभ्यस्य स तथैव प्रतिष्ठत इति
युक्तम् । तस्माद्भूदयालयेन ब्रह्मणा स्तृपासितेनानुसृष्टोत
ब्रह्मावसापन्नोविद्वान् मूर्खन्ययैव यथाधिकया यथादति-
रिक्तया एकयततमया नाद्या निष्कामति इतरामिरि-
तरे । तथा हि हार्दविद्या प्रलय समामनन्ति "यत्-
श्चैका च हृदयस्य नाद्यास्तासा मूर्खानमभिनि स्तृ-
का । तयोर्हृमायन्नमुत्तमेति विपुल्लब्ध्यां उत्कृष्टमये
भवन्तीति" भा० । "रश्म्यनुसारी" सू० । "अस्ति दह-
रोऽस्मिन्नन्तराकाशे" इति हार्दविद्या "अथ यदिदमस्मिन्
ब्रह्मपुरे दहर उखरुकीक बेश्म" इत्युपक्रमस्य विहितता । तत्-
प्रक्रियायाम् अथ एताहृदयस्य नाद्या इत्युपक्रमस्य स-
प्रपञ्च नाडीरश्मिसम्बन्धसङ्गोक्तम् । "अथ यत्तैतद-
आच्छरोरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिर्हृत्माकुमते" इति ।
पुनश्चोक्तम् "तयोर्हृत्मायन्नस्तत्त्वमेतीति" । तस्माच्छताधि-
क्या नाद्या निष्कामन् रश्म्यनुसारी निष्कामतीति
गम्यते । तत्कामविशेषेष्वैवाहृदि रात्रौ वा श्वियमाणस्य
रश्म्यनुसारित्वमाहोस्विदहृन्वेति संशये सति अविशेषपन्त्र-
णादविशेषेष्वैव तावद्रश्म्यनुसारीति प्रतिज्ञायते" भा० ।
"निमि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति'
च" सू० । "अस्यहृदि नाडीरश्मिसम्बन्ध इत्यहृदि'
इतस्य स्याद्रश्म्यनुसारित्वं रात्रौ तु प्रेतस्य न स्यात् ना
डीरश्मिसम्बन्धविच्छेदादिति चेन्न । नाडीरश्मिसम्बन्धस्य
यावद्देहभावित्वात् यावद्देहभावी हि शिराकिरण-
सम्प्लूकं । दर्शयति चेतमर्थं श्रुतिः "अमुष्णादादित्यात् प्रता-
यन्ते ता आसु नाडीषु स्तमा आस्थो नाडीभ्य प्रतायन्ते
ता अमुष्णिजादित्ये स्तमा" इति । निदाघसमये च निशा-
धुपि किरणासुशक्तिरुपलभ्यते प्रतापादिकार्यं दर्शनात् ।
लोकानुसृष्टेषु उल्लेख्यत्वस्यत्वन्तररजनीषु शैथिल्ये च दि-
नेषु । "अहरेवैतद्भ्रात्रौ विदधातीति" चैतदेव दर्शयति ।
यदि च रात्रौ प्रेतोविमैव रश्म्यनुसारेणोर्हृत्माकुमेत रश्म्य-

नुसारानर्थक्यं भवेत् । न ह्येतद्विशिष्याभिधीयते बोदि
वा प्रैति स रश्मीनपेभ्योर्हृत्माकुमते यस्तु रात्रौ सोऽन-
पेभ्यैवेति" । अथ तु विद्वानपि रात्रि प्रायण्याऽपराध-
मात्रेण नोर्हृत्माकुमेत पातककला विद्येति अग्रहृत्त-
रेव तस्यां स्यात् सृष्ट्युक्तावानियमात् । अथापि रात्रावुप-
रतोऽहरागमसुदोषेत । अहरागमेष्वस्य कदाचिदुरश्मि-
सम्बन्धाहं शरीर स्यात् पावकादिसम्पर्कात् । "स यावत्
क्षिप्येकमस्तावदादित्यं गच्छतीति" च श्रुतिरनुसारी दशै-
यति । तस्मादविशेषेष्वैवेद रात्रिन्दिव रश्म्यनुसारि-
त्वम्" भा० । "अतद्यानेऽपि दक्षिणे" सू० । "अतए-
वोदीक्षानुपपत्ते अपातककलात्वाच्च विद्याया अमि
यतकालत्वाच्च सृष्ट्योदक्षिणायनेऽपि श्वियमाणो वि-
द्वान् प्राप्नोत्येव विद्याफलम् । उत्तरायणमरुत्प्राय-
स्वप्रसिद्धेर्भौमस्य च प्रतीक्षादर्शनात् "आप्यर्थमाश्रयण-
द्यान् पशुदृष्टेति मासान् तानिति" च श्रुतेरपेक्षित-
तव्यसुत्तरायणमितीमासायज्ञामनेन सूत्रेणापनुदति । प्रा-
यस्यप्रसिद्धिरविहृद्विषया । भोगस्य प्रतिपालनमाचारपरि-
पालनार्थं पितृप्रसादस्यैव कन्दमृत्युतास्यापनार्थश्च ।
श्रुतेस्त्वर्थं वक्ष्यति आतिवाहिकसङ्गिज्ञात्" इति । ननु
च "यत्र काले त्वनावृत्तिमाहृत्तिश्चैव योगिन । प्रयाता
यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभेति" कावप्रामाण्येनोप-
क्रमस्याऽहरादिकाकालविशेष सृतावभावृत्तये नियतः कथं
रात्रौ दक्षिणामने वा प्रयातोऽनाहृत्ति जायादिति । अलो-
च्यते भा० । "योगिन प्रति च कथ्यते आत्तं चैते" सू० ।
"योगिन. प्रति चायमहरादिकाकाल विनियोगोऽनाहृत्तवे-
कथ्यते आत्तं चैते योगसाहृद्व्ये न श्रौते । अतोविषय-
भेदात् प्रमाणविशेषाच्च नास्य आत्तस्य कालविनियोगस्य
श्रौतेषु विज्ञाने प्रवतार" । "ननु अग्निर्व्योतिरहः शुलः
पणसासा उत्तरायणम्" । "भूमोरात्रिण्यथा लृण
पणसादादक्षिणायन मिति" श्रौतानेव देवपितृयाचौ प्रत-
मिज्ञामेते सृतावपीति । उच्यते । "तद्वाकं वक्ष्यामीति
सृतो कालप्रतिज्ञानाहिरोधमायद्भ्रु परिहार उक्त ।
यदा पुनः सृतावपि अग्न्याद्यादेवा यदातिवाहिका
गृह्यन्ते तदा न कचिद्विरोध इति भा०"

उत्क्रमणीय ति० उदु-कृम-कर्मणि अनीयर् । अतिक्रम
णीये "न वेदवचनात्तत । न लोकायचनादपि । गति
इत्कर्मणीया ते प्रयागमरण प्रति" भा० व० ८५ सू०
उदुक्रमणस्येदम् इ । उत्क्रमणस्यैविति ति० ।

उत्क्रान्त लि० उद्+कृम-कृत् लि० । अक्षित्कान्ते देहा-
 हेहान्तरमात्रे २ अक्षरस्यते स्यते च । "उत्क्रान्तानामामिषा-
 योपरिहात्" भाष । "उत्क्रान्ताना स्यतानाम्" मन्त्रि० ।
 उत्क्रान्ति स्त्री उत्+कृम-क्तिन् । देहाद्भवत्क्रमणे अक्षर-
 षरणे च उत्क्रमणयन्ते विवर्ति ।

उत्क्रोश प्र० उद्+क्रुय-अच् । अक्षरौपक्षिणि । अक्षर-
 पक्षी स्रुष्ट० अक्षरमध्ये अक्षरत्वेन सधवारित्वेनोक्त ।
 'हृषवारसकौ श्लेषाद्युपक्रमे "मद्गुत्सुक्तोयकाषोत्सामो-
 रुक्ता "मुषाः सधवारिण" इत्यनेन । "उत्क्रोशरससिद्धा
 मनस्यजेहा यवागू पाययेत्" स्रुष्ट० । २ उच्चैः कन्दिनि
 लि० । ततः चत्वर्यं प्राम् उत्करा० इ । उत्क्रोशीय
 तत्सन्निहिते देयादौ ।

उत्कृतिदिन् लि० उद्+कृिद-बिप्-बिनि । अङ्गुतः छेद-
 कारके व्याप्तिकारके "सुतु तोच्छोष्णसुत्तेदि स्रुष्टं वाता
 तुसोमनम्" स्रुष्ट० । स्त्रियां ङीप् ।

उत्कृतिश प्र० उद्+कृिप-अच् । अङ्गुगवायुस्यते छेये ष च
 "उत्कृतिश्याच न निर्गच्छेत् प्रसेक एवनेरितम् । हृ-
 दय पीद्यते चास्य तस्युत्कृये विनिर्दिशेत्" इत्युक्त-
 षच रोगभेद । "गुरुपाकस्यटपिष्णुत्तवा कफोत्-
 कृयेन च" "क्षिप्तसृक्ते यजनमम्" "हृष्यान्प्रचकफोत्-
 कृयेच्छर्हि श्वागिनारयम्" स्रुष्ट० स्रुष्ट् । उत्कृयेग-
 मयत् न० "दद्यादुत्कृयेग पूर्वम्" स्रुष्ट० ।

उत्कृतिशक लि० उद्+कृिष-बिप्-स्रुष्ट् । उत्कृये-
 कारके "कौशिल्यस्य करमक इत्युपक्रमे "क्षीतः क्षमिः-
 यरारो च यथाप्युत्कृयेक स्रुष्टः" । एते श्चान्निप्रकृतय-
 चदवियतिरेव च" स्रुष्टतोक्ते २ अक्षन्निप्रकृतिके षोडशेदे ।
 उत्कृतिश्रति उद्+कृिष-बिनि । अङ्गुगवायुस्यते
 कृयेकारके लि० स्त्रियां ङीप् । "अङ्गुभूत कफोत्-
 कृये न हिवं तत् पिपासये" स्रुष्ट० ।

उत्कृत्सि लि० उद्+कृिप्-क्त । अर्द्धे बिभ्रि "अथ क्षयोत्-
 क्षिप्रगलेन्द्रक्षिप्तमा" "उत्कृत्सि क्षिप्रयतं गुह्यरायसम्" ।
 भाषः २ उच्चैः कन्दिने च । (रक्षिभिः) उत्कृत्सिप्रयुक्तस्य तथा
 हृदय सपताक्षिभिः" भा० न० १५ अ० "गुह्यो यत्
 स्थितेन बोधश्चेन चददिगदस्थितारिपयोद्भुत्त वाचा-
 दिना मङ्गत् च प्रकथने तादृशमुत्स्थानमुत्क्षिप्रयुक्तं
 परधीयगुह्योद्भोद्भान्तकैः" शीबल० । ध्रुवरे प्र० यद्भव० ।
 तस्य प्रकथने अक्षरतापावकत्वात्पावत्वम् ।

उत्कृत्सिका स्त्री उत्कृत्सि ध्रुवरेव कर्त्तृत्वत्वात् टाप्

अथ इत्यम् । ध्रुवरेकारे कर्त्तृमूषणभेदे प्रेमचन्द्रः ।
 उत्कृत्सि प्र० उद्+क्षिप-अच् । अर्द्धे क्षेपणे "पक्ष्मोत्क्षेपाद्-
 परिविषसत्कृष्णकारप्रभाषाम्" मेघ० । "पक्षोत्क्षेपात्
 समोदिष्टः" स्रुष्ट० कर्त्तरि षच् । २ उत्कृत्सिप्रकारके लि०
 उत्कृत्सिपक लि० उद्+क्षिप-अच् । अर्द्धे प्रक्षेपके २ उत्कृत्सि
 व्यापहारके चौरै च । "उत्कृत्सिप्रकपान्मिभेदौ करसद्य-
 हीनकौ । कार्यौ द्वितीयापराधे करपादैकहीनकौ" या०
 ष्ट० वक्ष्याद्युत्क्षिपत्यपरहृतीक्षुत्क्षेपक । यस्यादिबद्धं
 सखादिबद्धं विषयोक्तृत्वा वा योमहरत्यसौ पान्मिभेद
 तौ यथाक्रमद्वारेण सन्द प्रसङ्गेन तर्ज्जन्यद्वयेन हीन
 कौ कार्यौ द्वितीयापराधे पुन करच पादश्च करपाद
 तश्च तदेकश्च करपादैकहीन ययोश्चकरपादैकहीनकौ-
 कार्यौ । उत्कृत्सिप्रकपान्मिभेदकयोरेकमेव करस्यादश्च
 क्षिप्त्यादित्यर्थः । एतदयुक्तमसाक्ष्यमात्रिण्यस्य
 विषयम् । "तद्वक्त्रेदे इत्युक्तोदस्य उत्तमसाक्ष्य" इति
 नारदवचनम् । द्वितीयापराधे द्वय एव । तथा च स्रुष्ट
 "अङ्गुत्सो पान्मिभेदस्य छेदेवत् प्रथमे पक्षे । द्वितीये
 हृष्यरस्यौ द्वितीये बधमर्हतीति" मिता० ।

उत्कृत्सिपण न० उद्+क्षिप-स्रुष्ट् । अर्द्धे क्षेपणे "उत्कृत्सिपण
 तथावक्षेपक्षमाङ्गुत्सुत्तवा । प्रधारणश्च गमन कुम्भाखे-
 तानि चञ्च च" भाषा० "उत्कृत्सिपणमवक्षेपण-
 माङ्गुत्सुत्तवा प्रधारण नमनमिति कर्त्तारिष" कषा० स्रुष्ट०
 "इतिरवधारणार्थं भ्रमवादेरपि नमनान्तर्गतत्वात् ।
 अथ च उत्कृत्सिपणवक्षेपणमाङ्गुत्सुत्तवाप्रधारणत्वग-
 मनत्वानि कर्त्तृत्वसाक्षाद्भाषाः पञ्च जातवः । नन्वेत-
 द्दुप्रपञ्चगमनस्य कर्त्तृत्वसाक्षात्त्वत्वात् सर्वत्र गच्छतीतिबुद्धे-
 र्दत्त्वाद्द्वेषेपक्षमादीनां चतसृषा जातीनां परस्पर-
 तान्ताभावधमामाधिकारस्याना सामानाधिकरस्याननुभवत्वात्
 चतस्र एव कर्त्तृत्वव्याप्या जातव इति चेत् सर्वं कर्त्तृ-
 पक्षाय एव मननं प्रथमविधानम् अथपरैरनस्यन्दनो-
 ऽङ्गुत्सुत्तवमनमोद्भवमादीनां विभिन्नविभक्त्यपदेशमाणा-
 मेकेन यद्देन सङ्गृह्यते यद्वा गमनत्वमपि कर्त्तृत्वव्याप्या
 पक्षमी जातिरेव तेन अथपरैरनादिप्रेव मननप्रयोगो
 स्रुष्ट उत्कृत्सिपणवक्षेपणादिषु यदि गमनप्रयोगस्यदा
 भाक्तृत्वात्स्ययोगविभागात्समवायिकारणत्वमेव गौच-
 मुत्सवाधारयो धर्मं गमनत्वजातेस्त्वनिवर्तदिस्येवमो-
 गविभागात्समवायिकारणत्वमेव व्यक्तक तश्च अथवादिमु
 सर्वत्रेति गमनप्रथमेनैव तेषां पक्षमिति । निम्न-

मणत्प्रवेगनत्यादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्मणि
 गृह्याद् गृह्यान्तरं गच्छति पुरुषे कस्यचित् इदुः प्रविश-
 तीति प्रत्यय कस्यचित्चु निष्क्रामतीति तत्र जातिवद्भूतः
 स्यात् तथा भ्रमणादेरेकस्या जलप्रणाल्या निष्क्रम्यापरा
 प्रविशति निष्क्रामति प्रविशतीति प्रत्ययद्वयदर्शनादुपाधि-
 सामान्यमेवैतदध्यवसियम् । उत्क्षेपणादौ तु मुसलमुत्-
 क्षिपायतीत्याजनिनेन प्रयत्नेन प्रयत्नवदात्मसंयोगादस-
 मवायिकारणाद्भक्ते तावदुत्क्षेपणं तत उत्क्षेपणविशिष्ट
 हस्तनोदनादसमवायिकारणात् मुसलेऽप्युत्क्षेपणार्थं कर्म
 युगपद्वा तत कर्तुं चतुर्दिग्योर्हस्तसमवायोरवक्षेपण-
 जनितप्रयत्नवदात्मसंयोगाद्भक्तनोदनाच्च युगपदेव हस्ते
 मुसले चावक्षेपणम् उन्मुखलपातातुक्त्वं संजायते ततो
 द्रुततरद्रव्यसंयोगाद् यदकस्यान्मुखस्योर्हस्तगमनं भवति
 तत्र नेच्छा न वा प्रयत्नः कारण किन्तु संस्कारमात्रादेव
 मुसलस्योत्पत्तय तच्च गमनमात्रं ननुत्क्षेपणं, भाक्त-
 त्वात्क्षेपणव्यवहारः एवमनुसोमप्रतिबोमवायुद्वयसङ्कट-
 वयाद्वायोक्तमेरिततृणतृणकादौ चोत्क्षेपणव्यवहारो
 भाक्तः । एव चोवोद्वयसङ्कटवयाञ्चोर्हस्तगमनेऽपि ।
 एवमुत्क्षेपणवक्षेपणव्यवहार यदीरतद्वयवततुयुक्तमुस-
 लतोमरादिषु मुख्य । भवति हि हस्तमुत्क्षिपति
 बोमरमुत्क्षिपतीति एवमवक्षिपतीत्यपि उपस्कारः ।
 उत्क्षेपणञ्च त्रौते कर्मणि गोम्राण्यायोस्यदेयक्षेपणे भवति
 तथा हि । “भूतयोः क्षत्वा वेणुयथ्या वा कुपे वाऽऽसञ्चो-
 भयत स्याणुष्ठसंशवल्लमीकानामन्यगमसिञ्चुत्क्षेपण-
 वदासजल्येतत्ते” कात्या० ५, १०, २१ । “उत्क्षेपणवदिति
 गोरम्राण्यदेयम्” कर्क यजु० २, ६१ मन्त्रव्या० “गो-
 मिराम्राण्यमयत्वादिनि” वेदो० तत्पद व्याख्यात् ।
 “अतिमात्रसोहिततथी वाहू षटोत्क्षेपणात्” यजु० ।
 करणे ल्युट् । २घान्यमर्दनकाठादौ भेदि० ३उदञ्चने
 ४पोष्यपथे च हेमच० । कर्मणि ल्युट् । ५व्यजने न० ।
 उत्खचित्ति लि० उद्+खच-ञन्धे क्त । १उद्पथिते २रचिते
 च । “कुम्भोत्खचितान् बलीभूत” रघु । [यद्भ० ।
 उत्खला स्त्री उद्+खल-अन्धे-ञच् । सरानामगन्धर्व्ये
 उत्खात लि० उद्+खन-क्त । १उन्मुखिते २उत्पादिते
 “फले स भर्द्वासाद्युत्खातप्रतिरोपिता” रघु ।
 “रथेमानुत्खातस्त्रिमितगतिना शकु० भावे क्त । ३उत्-
 खने न० । उत्खातकेलि० ।
 उत्खातकेलि ४० उत्खातघ्नस्त्रमेव केलि० । ‘उत्खात-

केलिः शृङ्गाद्यैर्षमक्रीडा निगद्यते” इत्युक्त्वाद्ये दृष-
 गजादेः शृङ्गादिना वृत्तिकाखननरूपक्रीडायाम् ।
 उत्खाय प्यव्य० उद्+खन-ल्यप् । उत्प्राद्येत्यर्थे । ‘शृङ्गा-
 उत्खाय तरसा’ रघु पत्रे उत्खन्येत्वयत् । [खमर’ ।
 उत्खेद् ४० उद्+खिद-भावे घञ् । खेदने उद्+खदधातौ
 उदा० ।
 उत्त लि० उन्-क्रेदने क्त वा तस्य नः । क्लिप्ते आर्द्धवस्तुनि
 उत्तंस ४० उद्+तसि-ञच् । १कर्णाभरणे, २शिरोभूषणे च ।
 ‘भोत्तंसं क्षिपति क्षितौ अथपत सा मे स्फुटेऽप्यागशि’
 सा०द० । अस्य कर्णभूषणवाचकत्वेऽपि कर्णपदसमभि-
 व्याहारे भूषणमात्रपरता तत्काले कर्णस्थितत्वद्योतनायै
 वा कर्णादिगद्यप्रयोग ।
 उत्तट लि० उत्कान्तं तटम् अत्या० त० । तटपर्यन्ताप्लावके
 “उत्तटा इव नदीरवाः स्थलीम्” रघु ।
 उत्तस लि० उद्+तप-क्त । १सतमे २शुष्कसासे न०भावे क्त ।
 ३उत्तामे न० । उत्ततं तपं तापो यस्य । ४ज्ञाते लि० भेदि०
 उत्तव्य लि० उद्+उत्तम्-क्त । १उत्तव्ये २उत्तव्यस्थिते ।
 उत्तम लि० उद्+तमप् । १उत्कटे । “अथोतिपाससमोदेव ।
 दीपोऽयं प्रतिस्झताम्” दीपमन्त्र “अदस्त्वया नृप-
 मनुत्तमं तमः” माघः “उत्तम पुरुषस्त्वयः परमात्मे-
 ल्युदाहृत ” “अथात् क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तम ।
 अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम ’
 गीता । द्विजोत्तम नरोत्तमः नृपोत्तम । “धर्मोऽ-
 धर्मविदुत्तम” विष्णु सङ्० । उत्-उत्तम अतिशये तमप् ।
 २विष्णौ ४० । “अनादिनिधने धाता विधाता धात-
 रुत्तम ” विष्णु सङ्० । “धातुरुत्तम इति नामैकं
 सविशेषण सागानाधिकरण्येन । सर्वधातुभ्य ष्टिय-
 व्यादिभ्य उत्कटश्चिदात्तरित्यर्थे धातुर्विरञ्चेरुत्कट
 इति वा । नामद्वयं वा कार्यकारणप्रपञ्चकारणात्
 धातुश्चिदात्त उत्तम सर्वेषां सुद्वानामसुद्वानात्तमः”
 भा० । ३अन्त्ये । “उत्तमैकाभ्याश्च” पा० । “उत्तमवर्द्धो-
 ऽन्यार्थे” सि० को० । उत्तमपादस्य उत्तमेदे ४ध्रुवसपत्न-
 भ्वातरि ४० स च उत्तानपादस्य सुरुची भार्यायासुत्तम ।
 “जाये उत्तानपादस्य सुनीति सुखचित्तया । सुखि प्रेयसी
 पत्युनेतरा यत् सुतोभुव । एकदा सुरुचेः सुतमहमारोग-
 लालयन् । उत्तमं नारुरुक्षं भुव राजभ्यनन्दत”
 भा० ४श्ल० ८व्य० । “उत्तमस्तुहातोहाहो मृगयाया
 नक्षीयसा । हतः पुस्यजनेनाज्ञौ तन्मातास्य गतिं

नतो" भा० ४, सू० १०४० । प्रियव्रतस्य ५ पुत्रभेदे
 स एव ततोयमनु यथोक्तं भाग० ८ सू० १४० ।
 "ततोय उत्तमो नाम प्रियव्रतमुतोमनु । पवन सृष्टयो
 यज्ञोत्पाद्यास्तत्सुता नृप । वशिष्ठतमया सप्त ऋषय
 प्रमदादय । सत्यावेदश्रुता भद्रादेवा इन्द्रस्तु सत्यजित् ।
 धर्मस्य सुन्दतायान्तु भगवान् उपोत्तमः । सत्यसेन
 इति ख्यात ज्ञात सत्यव्रते सृष्ट" । हरिव० ७४०
 तं औत्तमित्येनायं पठित यथा । "स्वायम्भु-
 योमनुस्मृतः । मनु सारोषिमस्रथा । औत्तमित्तामव-
 द्यैव रैवतशकुपस्रथा । वैवस्वतस्य कौरव्य । साम्भु
 तोमनुश्च्यते" इति सप्तमनूतद्विषय । "इदं त-
 तोय वक्ष्यामि तद्धिमोष नराधिप । । वसिष्ठपुत्रा
 सप्तान् वासिष्ठा इति विद्युताः । हिरण्यगर्भस्य सुता
 ऊर्जा नाम सुतेजसः । ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ता कीर्त्या-
 मानान् निबोध तान् । औत्तमेयान् सङ्गराज । टग-
 पुत्रान् मनोरमान् । ईप उर्जस्तनूर्जस्य मधुर्माधव एव
 च । शुचि शुम्भु सृष्टश्चैव नमस्यो नमएव च । मानवस्तत्र
 देवाश्च मन्वन्तरसृष्टाहृतम्" । तत्र स्वार्थे इज् औत्तमि ।
 ऋषिपुत्रादिनामभेदस्तु कल्पभेदादधिकृतम्" । [रत्नमा० ।
 उत्तमफलिनी कर्म० नित्य० । (धीरा६) । दुग्धिकाष्टमे
 उत्तमर्ण्यं पु० उत्तमवृषभस्य । ऋष्यप्रयोजके (सङ्गलन) ।
 उत्तमर्ण्यद्वयसादियहृषणधर्मोविष्णुना दर्शितो यथा 'अथोत्त-
 मर्ण्योऽधमर्ण्योद्युपादत्तमर्ण्ये स्फुटोयात् द्विक त्रिक चतुष्क
 पञ्चकञ्च षट् वर्णाशुक्रमेण प्रतिभासम् । सर्वे वर्णा वा
 स्यप्रतिपन्ना उद्भि दद्यु । अक्षतामपि पत्न्यरातिक्रमेण
 यथाविहितम् । आध्व्युपमोने हृद्गुभावा । दैवराजोप-
 घातावते विनष्टमाधिष्ठितमर्ण्योदद्यात् । अनहङ्गौ प्रवि-
 ष्टायामपि । न स्यादरमाधिभृते वचनात् । स्फुटोत्तमप्रवे-
 शार्थमेव यत् स्यादरं दत्तं तद्गुह्योत्तमप्रवेगे दद्यात् ।
 दीयमान प्रयुक्तमर्ण्यस्य सात्त्विकस्यैव परं न वर्धते ।
 हिरण्यस्य परा हृद्विहिगुणा धान्यस्य त्रिगुणा, व-
 स्त्रस्य चतुर्गुणा सन्ति स्त्रीपशूनाम् । क्रिश्नका-
 पांसस्रतवर्णाद्युधेकाङ्गाराण्यामक्षया, अनुक्तामां द्वि
 गुणा । प्रयुक्तमर्ण्यं यथा कथञ्चित् साधयन्न रात्रोवाप्य
 स्यात् । साध्यमानश्च द्वाजानमियात्तद्विभावितोऽधमर्ण्योरात्रे धनद-
 यभागसम्पन्नं दृष्टुं दद्यात् । प्राप्नोष्योत्तमर्ण्योविद्यति-
 तितममणम् । स्वर्गोपवाच्येकदेवविभावितोऽपि सर्वं द-

द्यात् । तस्य च भावनास्त्रिसोभवन्ति लिखितं साक्षि-
 समयक्रिया च । ससाक्षिकमात्रं ससाक्षिकमेव दद्यात् ।
 लिखितार्थप्रविष्टे लिखितं पाठयेत् । असमपदाने वेत्या-
 सन्निधाने चोत्तमर्ण्यो लिखितं दद्यात्" । अधिकृत्य ऋष्ये
 वक्ष्यते । उत्तमं देवलोकास्यस्य उन् । उत्तमर्ण्यो को-
 ऽप्यत्र । 'पञ्च पञ्चगतम् दाय्य प्राप्नोष्योत्तमर्ण्यिक
 या० ऋ० । "यथैरुपायैरथं स्वं प्राप्नोष्योत्तमर्ण्यिक ।
 सैस्तैरुपायैः सट्प्रापयेदधमर्ण्यिकम्" मनु "ते च उपा-
 या दृष्टसतिना दर्शिता यथा । "रुद्रना याचित्वाद्यर्थ-
 मानोय वक्षिणावले । अन्याहृतादि-वाऽऽहृत दाय्यते
 तत्र सोपधि । दारपुत्रपशुन् हृत्वा हत्वा हारोपवे-
 यमम् । यत्नार्थो दाय्यतेऽर्थं स्वं तदाचरितसुच्यते । बह्ना
 स्रष्टुमानोय ताडनाद्यैरुपक्रमे । ऋषिको दाय्यते
 यत्र बलात्कार' स कीर्तित" ।

उत्तमशास्त्रं पु० उत्तमा उत्कृष्टा शास्त्राऽस्य । उत्कृष्टशास्त्रे
 द्रुमे गङ्गा० चतुर्थ्यां ऋ । उत्तमशास्त्रीय तद्वि-
 हितादौ त्रि० ।

उत्तमस्त्रीक त्रि० उत्तम' श्लोक चरितं यस्य । इत्युक्तोक्तौ
 कर्म० । उत्तमे काव्ये पु० । स च ध्वनिरूप "इदं-
 सप्तमतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्यात् ध्वनिर्दुर्धं कथित"
 काव्यप्र०-उत्तमवृषण ।

उत्तमस् त्रि० उत्कृष्टतमो येन प्रा० ३० 'वा लङ्कितोपः ।
 उत्कृष्टतमस्यो २तमोऽतीते च । "क उत्तम श्लोकगुणत-
 वादात् पुमान् विरञ्जित विना पशुप्रात्" भाग० १० सू० १४०

उत्तमसाहस पु० साहसमधिकृततयाऽप्यस्य अर्थ० अश्व-
 कर्म० । ऋतुक्ते साहसाधिकारेण विहिते उत्कृष्टे
 दण्डे । "पयानां द्वे षते साहसं प्रथम साहस षट् ।
 मध्यम पञ्च त्रिंशो सृष्टं त्वेव चोत्तमः" मनु
 "अमास्याय ददहोव दण्ड्य उत्तमसाहसम्" वा० ऋ०
 नानास्थाने उत्तमदण्डविषयमाह विष्णुः यथा
 दण्ड्य इत्युक्ते "परस्य पतनीवाचोमे कृते त्तमसाहसम्" ।
 "व्यङ्ग्यतायुक्ताद्येमे कार्पापचयतम्" "मात्रयुक्ते त्तमम्"
 "पारजायी स्वस्वोयमेने त्तमसाहसं दण्ड्य" । "अदुष्टो
 (कन्याम्) दृष्टामिति म्रुवसुत्तमसाहसम्" "कलोपगमद्गुभो-
 ष्ठेदी कीटोपघाती त्तमसाहस दण्ड्य" (अवगोरयिता)
 यक्षोत्तमसाहसं दण्ड्य" त्रेलकन्वराभासुक्यस्य सभ-
 ङ्गे चोत्तमम्" (साहसं दण्ड्य) "रत्नाभ्यपहार्योत्तमसाह-
 सम्" । 'यत्तयो (पितामहयोर्विवादे) चान्द्र

प्राप्तस्योत्तमसाहस्य "तुलामानकृतकर्तुं च तदकृते कूट-
रादिनय इव्याणां प्रतिकूपविक्रयिकस्य च" । 'स-
त्तय दण्डिजां पण्यमानघेणवन्वताम्' प्रत्येक
"विक्रीयताञ्च" । 'यस्तूत्तमवर्णान् दास्ये मियोजति-
स्योत्तमसाहसदण्ड" । "सीमोभेत्तारुत्तमसाहसेन दण्ड-
यित्वा पुन सोसा कारयेत्" "ब्रह्मस्यस्याविक्रयस्य च
विक्रयो देवप्रतिभाभेदकथोत्तमसाहसम् दण्डनीय ।
'भियद्मिधाराधरन्तुत्तमेषु पुरुषेषु" । २ प्राणिसि-
दिक्रमे बलहते कर्मभेदे म० ततोत्तमसाहसा-
दिस्यरूपनवणविभागादि मिता० दर्शितं यथा । "सामा-
न्यद्रव्यासमहृत्पात् साहसं सृजतम्" या० सू० ।
'सामान्यस्य साधारणस्य यथेष्ट विनियोगामर्हत्वाविशेषेण
परकीयस्य वा द्रव्यस्यापहरण साहसम् । कुतः प्रसमहृ-
त्पात् प्रसमहृत्पात्प्राप्तत्वावच्छेदेन हृत्पादिति यावत् ।
एतदुक्तं भवति । राजदण्डञ्जनाक्रोशं शोक्तुं राज-
सुरपतेरजनसमस्तं शक्तिश्चरणाचारपरदारमधर्षणादिक
क्रियते तत् सर्वं साहसमिति साहसलक्षणम् । अत साधा-
रणधनपरधनयोर्हरणस्यापि बलावच्छेदेन क्रियमाणत्वा-
त्साहसमिति । गारदेनापि साहसस्य स्वरूपं विदितम् ।
'साहसा क्रियते कर्म यत् किञ्चिद्बलदर्पितः' । तत्साहस-
मिति मोक्तं सहो बलमिहोच्यते । तदिदं साहसस्यौ-
द्यं वाग्दण्डपारुष्यस्योपपद्येपु व्यासक्तमपि बलदर्पाव-
च्छेदोपाधितोभिद्यत इति दण्डातिरेकार्थं प्रथममिधा-
नस्य दण्डवैचित्र्यप्रतिपादनार्थं प्रथमादिभेदेन त्वैवि-
ध्यमभिप्राय तल्लक्षणमेव विदितम् । 'तत् पुनस्त्रिविध
त्रेय प्रथमं मध्यमन्तथा । उत्तमञ्चेति गास्त्रियु तस्योक्तं
लक्षणं प्रथकं । फलमूलोदकादीनां जेतोपकरणस्य च ।
भङ्गात्तेपोपमर्दाद्यैः प्रथमं साहसं सृजतम् । वास-
पञ्चपातानां गृहोपकरणस्य च । एतेभ्यः प्रकारेण म-
ध्यम साहसं सृजतम् । व्यापादोपियमस्ताद्यैः परदार-
भिमर्षणम् । प्राणोपरधि यश्चान्यदुक्तसत्तमसाहसम् तस्य
दण्ड क्रियाद्येपः प्रथमस्य गतानर । मध्यमस्य तु
याश्चर्षट्टे पञ्चयतावर । उत्तमे साहसे दण्डं स-
हसावर इत्यते । मध सर्वसाहस्य पराच्चिर्यसाहने ।
तदहं च्छेद इत्युक्तो दण्ड उत्तमसाहसे' इति । वप्रादय-
वापरधतारतव्यादुत्तमसाहसे समस्तव्यस्ता वा योत्पाः" ।
तत् परद्रव्यापहरणरूपे साहसे दण्डमाह" मिता० ।
"तन्मूल्याद्द्विगुणोदण्डोनिश्चये त पण्ये" या० सू० ।

"तस्यापहृतद्रव्यस्य मूल्याद्द्विगुणोदण्ड य पुन साहस
हत्वा नाहमककार्षीमिति मिञ्जु ते तस्य मूल्याश्चर्षणी
दण्डो भवति । एतन्मादेव विशेषदण्डविधनानात् प्रथमसाह-
सादिसामान्यदण्डविधानमपहारव्यतिरिक्तविषयम्" मिता०
उत्तमस्त्रोसग्रहण म० परस्त्रिया सपहण कर्म० । सूत्र्युक्ते
परस्त्रियासत्तमे मिथुनाभावाय प्रष्टत्तिरूपव्यापारभेदे तत्-
स्वरूपविभागादि मिता० दर्शितं यथा
"प्रथम साहसादिदण्डप्राप्रार्थं त्रेधा तत्स्वरूपं व्यासेन
विदितम् । "त्रिविधन्तत्समाख्यातमधम मध्यमोत्तमम् । अदेश-
काञ्चभाषामिर्निर्जने च परस्त्रिया । कटाचायेक्ष्यं हास्य-
क्षयस साहसं सृजतम् । प्रेषणञ्जन्माल्यानाम्भूपभूषण-
याससां । प्रतोभनश्चात्तपानैर्मध्यमं सष्टटाहृतम् । सहा
सन विविक्तेषु परस्परमपानय । केगाकेषि सहास्येव
सत्यक् सपहणं सृजतम्" । स्त्रीसंययोर्मिथुनीभाव सं-
पहण संपहणज्ञानपूर्वकत्वात्कर्तुं दण्डविधानस्य तज्-
ज्ञानोपायन्तायटाह । "पुमान् सग्रहणे प्राज्ञ केगा-
केषि परस्त्रिया । सद्योवा कामर्षयिज्ञं प्रतिपत्ती इयो-
क्षथा" या० सू० । सपहणे प्रष्ट पुमान् केगाकेस्या-
दिमिर्निर्जनात्वात् सृजतव्य । परस्परकेगसपहणपूर्विका-
क्रोडा केगाकेषि "तत्र तेनेदमिति सरूप" इति पा० वष्ट-
मीहौ सति "इच्छं कर्मयतिहारे" पा० इति समामान्त
इच्छं प्रत्ययः अव्ययत्वाच्च लुप्ततीयाविभक्तिः । नतथायसर्ष ।
परभार्यया सह केगाकेषिक्रीडनेनाभिमर्षं करुहदश-
मादिकतत्रणै रागहतेर्लिङ्गैर्द्वयोः सम्प्रतिपत्त्या वा सा-
त्या सपहणे प्रष्टतो सहीतव्य । परस्त्रोपहणं नियु-
क्तावह्यादिव्युदासार्थम् । किञ्च । "मीशोसनप्रावरण
सकृधिकेगाभमगेनम् । अदेशकाञ्चसम्प्राप्तं सहेकस्थानमेव च"
या० सू० । य पुन परदारपरिधानपन्थिप्रदेशकचप्राव-
रणजपनमूर्च्छादिस्वर्णन साभिलापदवाचरति । तथा
अदेशे निर्जने जनताकीर्णै वाञ्छकाराकुलेऽकाशे सलापनद
रोति । परभार्यया वा सहेकमञ्जुकादौ रिरस्येवावति-
हते । सोऽपि संपहणे प्रष्टतो याद्व । एतश्चागहृत्प्राप्त
दोषपुरुषपियमिन्तरस्य न दोषः । यथाह मत् ।
"यस्तनाञ्चारित पूर्वमभिभाषेत कारणात् । न दोषा-
नुयात्किञ्चिच्च इति तस्य व्यतिक्रम" इति य परस्त्रिया
सृष्ट क्षमतेऽसावपि प्याष्ट इति तेनेदोऽहम् । "स्त्रिय
सृष्टेर्देशे व सृष्टोवा सर्ववेत्तदा । परस्परसात्तमते सर्व
संपहणं सृजतमिति" वष मदेयं दिदग्धाऽसहस्रमि-

नेति ज्ञापया भुङ्क्तेजनममपद्ग्रापययथावपि पाङ्ग
 इति तेभैवोक्तम् । 'दर्पाहा यटि वा मोहात् प्रापया वा
 सय यदेत् । पूर्वं मयेयामुमेति तत्र स'पक्ष' कृतम्'
 उत्तमा स्त्री उगृहणोन्दस्यांशितायाम् स्त्रियाम् अमर ।
 उत्तमाङ्ग न० कर्म० । कृष्णके । 'भूमौ पतद्भङ्ग इवोत्तमा-
 ङ्गे' कुमा० । 'कविट्टु द्विपत्सङ्गङ्गतोत्तमाङ्ग'रघुः ।
 'एषतस्तु गरीरस्य मोक्षमाङ्गे कदम्ब'मनु । मक्षकस्य
 पद्मेपुत्तमत्त चक्षुरादीन्द्रियाधारत्वात् प्राणनायुषश्चा-
 रस्यानत्वात् सर्वेषामङ्गानामुपरिवर्त्तमानत्वात् । आतएव
 'गर्भस्य हि सभयत प्रयत्न गिर' मन्त्रभक्तोक्ताह यौगन्धः
 गिरोमूलत्वाद्देहेन्द्रियाणाम्'रघु० यौगन्धीयमते इन्द्रि-
 यमूलत्वमक्षोक्तम्'तत्र गरीरस् पङ्कं याथावतपो मध्यं
 पङ्कमं मत् गिर' इति रघु० पङ्कविभागे कृष्णपादानां
 चतुर्थी यातात्वेन मध्यमस्य मध्यत्वेन उववर्द्ध-
 सर्वेषे गिरस कदम्बं पूर्वोक्तज्ञेयोः प्राधान्यात्सोति
 बोध्यम् । प्रत्यङ्गविभागेऽपि 'मत्तत्रोदरेत्वादिना
 रघु० मन्त्रकस्य प्रथमनिर्देश प्राधान्यादेव लोके-
 ऽपि मक्षकस्येन्द्रेणयिष्ठाङ्गे' न प्रत्यभिज्ञा द्विद-
 मक्षकमात्रेण तु मन्त्रभिज्ञा इत्यतो मक्षकस्य प्रत्यभिज्ञा-
 साधनत्वादपि उत्तमत्वम्' कथमन्यथा देवदत्तादिदेहस्य
 हस्तादिषु प अङ्गेषु मध्ये हस्तादिना न मन्त्रभिज्ञा
 इत्यत' मक्षकस्य उत्कृष्टत्वम् । हस्तादिच्छेदनेऽपि
 जीवनसम्भवात् मक्षकस्य छेदने तदभावादपि मक्षकस्य
 प्राधान्यमित्यपि मन्त्रस्यम् ।

उत्तमाङ्गसू न० सांख्यशास्त्रप्रसिद्धे नवविधतृष्टिमध्ये
 तृष्टिभेदे 'नापहस्य भूतानि विषयोपभोग सम्भ्रवतीति
 हिंसादोषदर्शनात् विषयोपरमे या तृष्टि सा प्रज्ञमी उ-
 त्तमाङ्ग उच्यते' वा०कौ० । अथास्तुष्टे अन्मसोऽङ्गर
 प्रतीक विवेकख्याति प्रति हेतुत्वात्तथात्वम् ।

उत्तमाय्य ति० उत्तम क्रियते उत्तम-अण्-कर्मणि वा०
 आय्य नि० णिङोप् । उत्तमीकृते । 'उतेदृष्टतमा-
 य्यम्' ष्ट० ६, २२, ६, 'उत्तमाय्यसुत्तमीकृतम्' भा० ।

उत्तमारणी स्त्री उत्तममृच्छति अ-अणि ङोप् । इन्दीवर्याम्
 उत्तमीजस् ति० उत्तममो जो यस्य ।। उगृहणतेजस्ते द्यमन्य-
 नराधिपमनो २ सुखभेदेऽ० हरिव० 'दशमे त्वय पर्याय'
 इत्युपक्रम'मनो सुतोत्तमीजाश्च कृषि सञ्चय वीर्यवान् ।
 यतानीको निरामिलो प्रपद्येनो जयप्रथ । मूर्खियुन्नः सुवर्णाश्च

दश त्पेते मनो सुता.' ०य० । सुतोत्तमीजा इत्यत्र
 सन्धिरार्थः । हापरगुणोये शुधामन्यु आतारि लमे पु० । 'नेह
 यथासि विबुधा । राधेयममितोक्तम् । आतरी व
 मङ्गलानी शुधामन्यु सतोत्तमी' भा०सर्गा००००० । 'शुधा-
 मन्यु च विज्ञान उत्तमीजाय वीर्यवान्' गोता 'उत्त-
 मीजाय मत्स्य कौरवा कंसयासया' हरिव० ६२ अ० ।
 'उत्तमीजालया शारव कंसयेय कौशिक' हरिव०
 ६६०० ।

उत्तम पु० उद्-उच्-उच्-उच्-उच् । प्रहसितोपिकायामनिष्टसाध-
 नतोनिष्टतो । (घामा) २ अथल्ले च ।

उत्तमन न० उ+लभ-ल्युट् । श्ववत्त्वने । कथे ल्युट्
 २तत्त्वाने । 'दक्षस्योत्तमनमवि' यजु० १४, २२ ।
 'समीपेऽन उपस्थापोत्तमनेन सञ्जाति' कात्या० ७,
 ६, २२ ।

उत्तर न० उत्तीर्यते मकताभियोगेऽनेन उद्-उच्-उच्-
 तरप् वा । राजसमीपे वादिहताभियोगामनोदके उत्तराख्ये
 श्ववत्त्वाने हितोयपादे 'प्रप्रयोद्यधिवा एच्छा तस्य
 स्रष्टुमउत्तरमित्युक्ते' २दोषमञ्जनायो । २जिघासित-
 विषयावेदके वाक्ये । ४उद्दीच्या दिगि स्त्री । अमन्तरे
 ५देये, ईहासे च पु० । ७अमन्तरोत्तरदिग्देयकालहसौ
 त्रि० अत्रिन्यादिषु १२, २१, २६ संख्यकेषु दमजत्रेषु
 न० स्त्री । 'उत्तरात्रययास्यरोहिणीरीड्रसार्पिष्वभेषु
 चान्ने' 'देवाङ्गुत्तररोहिणी स्रगिरो मृष्टातुराधा
 मवा' 'लीण्युत्तराणि स्रमूः' छन्दो०त० । तत्र वादे
 उत्तरतदाभासादिब्रह्मणादि चिता० दर्शित यथा ।
 'शुतार्थस्योत्तर सेष्वा पूर्वभेदकवर्त्तनी' वा० । 'शुतो
 भाषार्थोवेन प्रत्यर्थाऽसौ शुतार्थस्योत्तर पूर्वपदात्तत्तरत्र
 भवतीति उत्तर सेख्य सेखनीयम् । पूर्वभेदकस्यार्चिन
 समीपे उत्तरश्च यत्पूर्वोक्तस्य निराकरणन्दुच्यते ।
 यथाह । 'पक्षस्य व्यापकं सारमसन्दिग्धमनाहुसम् ।
 अथ्याख्यागम्यमितेतदुत्तरन्निदोपिदुरिति' । पक्षस्य व्या-
 पकधिराकरणसमर्थम् सार न्याय्यं न्यायादमपेतम्,
 अविनिग्ध सन्देहरहितम्, अनाकुलं पूर्वापरविरुद्धम्,
 अज्याख्यागम्य अप्रसिद्धमद्योगेन दु स्रष्टिभक्तिप्रमाणा-
 ध्याहारमिधानेन वा अन्यदेयमाधामिधानेन वा यद्ग्रा
 ख्येवार्थज्ञ भवति तस्युत्तरम् । तत्रार्थविधम् ।
 सम्प्रतिपत्तिर्बिध्या प्राक्त्वकान्दन पूर्वन्यायचेति । नयाह

कात्यायन । “सत्यं मिथ्योत्तरञ्चैव प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।
पूर्वन्यायविधिश्चैवसुत्तरं स्याच्चतुर्विधमिति” । तत्र सत्यो-
त्तरं यथा रूपकगतमज्ञानस्वारयतोऽप्युक्तं सत्यस्वारयासीति ।
यथाह । “साध्यस्य सत्यवचनं प्रतिपत्तिरुदाहृता” ।
मिथ्योत्तरं नाहस्वारयासीति । तथा च कात्यायन ।
“अभिव्यक्तोऽभियोगस्य यदि कृत्यादपङ्गवम् । मिथ्या तत्तु
विजानोयादुत्तरं व्यवहारत” इति । तच्च मिथ्योत्तरञ्च
तुर्विधम् । “मिथ्यैतन्नाभिधानामि तदा तत्र न सन्निधि ।
अजातसाक्षि तत्काल इति मिथ्या चतुर्विधमिति” । प्रत्य-
वस्कन्दनं नाम सत्यं गृहीतं प्रतिदत्तं प्रतिपङ्कलव्यमिति
वा । यथाह नारद । “अर्थिना लेखितोऽर्थं प्रत्यर्थी यदि
तन्नथा । प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं स्मृतमिति” ।
प्राङ्न्यायोत्तरं यथाभिव्यक्तं एवं ब्रूयादस्मिन्नर्थे अनेना-
हमभिव्यक्तस्तत्र चायं व्यवहारमार्गेण पराजित इति ।
उक्तञ्च कात्यायनेन “व्याचारेणावसन्नोऽपि पुनर्लेखयते
यदि । सोऽभिधेयोजितं पूर्वं प्राङ्न्यायस्य स उच्यते”
इति । एवमुत्तरलक्षणे स्थिते उत्तरलक्षणरहितानाम् उत्तर-
वदभासमानानामुत्तराभासत्वमर्थसिद्धं सप्तोक्तञ्च
स्मृत्यन्तरे । “सन्दिग्धमन्यत् प्रकृतादत्यल्पमतिमूरि च ।
पक्षैकदेशव्यायन्यत्तथा नैवोत्तरमभवेत् । यद्वृत्तपदम-
व्यापि निगूढार्थेनधाकुञ्जम् । व्याख्यागम्यमसारञ्च
नोत्तरं स्वार्थसिद्धये” इति । तत्र सन्दिग्धम् सुवर्णशत-
सनेन गृहीतमिति उक्ते सत्यं गृहीतम्, सुवर्णशत-
मप्यशतं वेति । प्रकृतादत्यत् यथा सुवर्णशताद्याभि-
योगे पण्यशतस्वारयासीति । अत्यल्पं सुवर्णशताभियोगे
पञ्च धारयासीति । अतिमूरि सुवर्णशताभियोगे द्विशत-
स्वारयासीति । पक्षैकदेशव्यापि हिरण्यवस्त्राद्याभियोगे
हिरण्यं गृहीतन्नान्यदिति । व्यस्तपदम् । अत्रादाना
भियोगे पदान्तरेणोत्तरम् । यथा सुवर्णशताभियोगे अने-
नाहन्नाहृतं इति । अव्यापि देशस्थानादिविशेषणाव्यापि ।
यथा मध्यदेशे काराणस्या पूर्वं स्यादिति चेतमनेनापहृत-
मिति पूर्वंपक्षे लिखिते चेतमपहृतमिति । निगूढार्थं
यथा सुवर्णशताभियोगे किमहमेवास्मै धारयासीत्यत्र
अनिना प्राङ्निष्ठाकः सभ्योवायी वान्यस्मै धारयतीति
निगूढार्थम् आकुञ्जं पूर्वापरविरुद्धम् । यथा सुवर्णश-
ताभियोगे कृते सत्यं गृहीतञ्च धारयासीति । व्याख्या-
गम्यम् उ श्लिष्टविभक्तिषमासाध्याहाराभिधानेन अन्यदेश-
भाषाभिधानेन वा । यथा सुवर्णशतविषये पितृणामभि-

योगे गृहीतं शतं वचनात् सुवर्णाणां पितृर्न जानामो
ति । अत्र पितृवचनान् सुवर्णाणां शतं गृहीत-
मिति न जानामीति । अन्यायं न्यायविरुद्धम् । यथा
सुवर्णशतसनेन पञ्चरा गृहीतं द्विदशेव दत्ता न मूलमिति
अभियोगे सत्यं द्विदशेव न मूलं गृहीतमिति । उत्तर-
मित्येकवचननिर्देशादुत्तराणां सहस्रोत्तरस्य । यथाह
कात्यायन । “पक्षैकदेशे यत्प्रत्ययैकदेशे च कारणम् ।
मिथ्या चैवैकदेशे च सहस्रासदनुत्तरमिति” । अनुत्तरत्वे
कारणत्वेनैवोक्तम् । “नचैकस्मिन् विवादे तु क्रिया स्या-
द्वादिनोर्हयोः । नचार्थसिद्धिरभयोर्न चैकत्र क्रियाद्वय-
मिति” । मिथ्याकारणोत्तरयोः सहस्रेऽर्थप्रत्यर्थिनोर्हयोः
क्रिया- प्राप्नोति । “मिथ्या क्रिया पूर्ववादे कारणे
प्रतिवादिनोति स्मरणात् । तदभयमेकस्मिन् व्यवहारे
विरुद्धम् । यथा सुवर्णशतं रूपकगतं चानेन गृहीतमित्य-
भियोगे सुवर्णं न गृहीतं रूपकगतं गृहीतं प्रतिदत्तञ्चेति ।
कारणं प्राङ्न्यायसहस्रे तु प्रत्यर्थिन एव क्रियाद्वयम् ।
“प्राङ्न्यायकारणोक्तौ तु प्रत्यर्थी निर्दिशेत् क्रियामिति” ।
यथा सुवर्णं गृहीतं प्रतिदत्तं रूपके व्यवहारमार्गेण प-
राजित इति । अत्र च प्राङ्न्याये जयपक्षेण वा प्राङ्-
न्यायदर्शिमिवां भावयितव्यम् । कारणोत्तरे तु साक्षि-
लेख्यादिभिर्भावयितव्यमिति विरोधः । एवमुत्तरत्वय
सहस्रेऽपि द्रष्टव्यम् । यथाऽनेन सुवर्णं रूपकगतं
वस्त्राणि च गृहीतगनीत्यभियोगे सत्यं सुवर्णं गृहीतं
प्रतिदत्तञ्च रूपगतं तु न गृहीतं वस्त्रविषये पूर्वन्या-
येन पराजित इति । एवमुत्तरसहस्रेऽपि । एतेषाञ्चा-
नुत्तरत्वं योगपद्येन । तस्य तस्यास्य तेन तेन विनाऽ
सिद्धेः क्रमेणोत्तरत्वमेव । क्रमस्वार्थिनं प्रत्यर्थिन-
सभ्यानाञ्छेच्छया भवति यत्र पुनरुभयोः सहस्रे वस्य प्र-
सूतार्थमिषयत्वन्सृक्रियोपादानेन पूर्वं व्यवहारं प्रव-
र्त्तयितव्यः पश्चादल्पविषयोत्तरोपादानेन व्यवहारो द्र-
ष्टव्यः । यत्र च सम्प्रतिपत्तेरुत्तरान्तरस्य सहस्रसत्त्वोत्तरा-
न्तरोपादानेन व्यवहारो द्रष्टव्यः । सम्प्रतिपत्तौ क्रिया-
भावात् । यथाहारोत्तेन “मिथ्योत्तरकारणञ्च स्याता-
मेकत्र चेदुमे । सत्यं वापि सहान्येन तत्र पाह्यं
किमुत्तरम्” इत्युक्तोक्तम् । “वत् प्रभूतार्थविषयं यत्र वा
स्यात् क्रियाफलम् । उत्तरन्तत्र तज्ज्ञेयमसङ्गीर्षमतो-
ऽन्यथा” । सङ्गीर्षंभवतीति शेषः शेषावेच्छया ऐच्छिकः
कृषो भवतीत्यर्थः । तत्र प्रभूतार्थं यथाऽनेन सुवर्णं

रूपकगत पक्षाणि च गृहीतानि इत्यभियोगे मयं
 गुरभे गृहीत रूपकगतञ्च न गृहीतं पक्षाणि न गृ-
 हीतानि प्रतिदत्तानि चेति यत्र मिथ्योत्तरस्य प्रमु-
 त्तियत्वाटर्जिन क्रियामादाय प्रथम व्यवहार प्रवर्त्तयि-
 तव्य । पद्याहस्तविषयो व्यवहारः । एष मिथ्या-
 प्राप्त्यायमद्गरे कारणमाहून्यायसद्गरे च योजनीयम् ।
 तथा तस्मिन्नेवाभियोगे मयं गुरभं रूपकगतञ्च गृहीत-
 न्दास्यापि पक्षाणि न न गृहीतानि गृहीतानि प्रति-
 दत्तानीति वा । पक्षविषये पूर्व्ये पराजित इति यो-
 च्छरे सम्प्रतिज्ञे भूरि विषयत्वे ऽपि तत्र क्रियामाशाग्निघटा
 गुत्तरक्रियामादाय व्यवहार प्रवर्त्तयितव्य । यत्र त
 मिथ्याकारणोत्तरयो लक्ष्मणसध्यापितम् । यथा
 गृह्णयाहितया कपिहृदति इत्यद्भोर्मदीया अष्टमभिन्
 काले नरा प्यास्य गृहे एतेति । प्यन्त्यस्त्व मिथ्यैत-
 देतत्पदगितकाञ्चात् पूर्व्यमेवाफटुगरे स्थिता मम गृहे
 जाता चेति वदति । इदन्नावत् पक्षमिदाकरणसमर्थसा-
 द्धानुत्तरम् । नापि मिथ्यैव कारणोपन्यासात् । नापि
 क रणम् । एकदेशस्याभ्युपगमाभावात् । तस्मात् सका-
 रणं मिथ्योत्तरमिदम् । यत्र कपिहृदयो
 व्यप० तदगित यथा कात्यायन । “सद्य लतेपु
 कार्येषु सदाएव विवादेयु । काञ्चातीतेषु वा कालं
 दद्यात् प्रत्यर्धिने प्रभु” । वादिनोक्तस्य साध्यस्य प्रती-
 पमर्थयते इति प्रत्यर्थी । नारद “गृह्णन्त्यासि वादा-
 नामसामर्थ्यात् सृतेरपि । षणादिपु हरेत् काल काम-
 न्त्ववभुत्सया” दा० एहस्यति । “यदा त्वेवंविध पक्ष
 कल्पित पूर्ववादिना । दद्यात् तत्पक्षधम्बन्व” प्रतिवादी
 तटोत्तरम्” । सम्बन्धस्युक्तम् सम्बन्धा अन्यवादि-
 त्वेन भङ्गप्रसङ्गात् । “अन्यवादी क्रियाहेतो नोप-
 स्थायी निरुत्तरः । आहूत प्रपञ्चायी च हीन पञ्च-
 विध सृष्ट” । प्रपञ्चायी त्रिपक्षेण भौनलत् सप्रमिर्दिने ।
 क्रियाहेतो त्र सासेन साक्षिभिस्तु तच्छेषात्” इति
 नारदोक्ते क्रिया शेषादिका, साक्षिभिन्न, पराजित ।
 वादिनोक्तं साध्यस्य प्रतीपं वदतीति प्रतिवादी उत्ती-
 र्थते निस्तीर्णते प्रकृतमिथ्योत्तरेनेति उत्तरम् ।
 उत्तररूपक तद्गदासाह नारद । “पक्षस्य व्यापक
 कारणसन्दिग्धमनाकुलम् । अथाप्यस्यागम्यमित्येवमुत्तर
 तद्विदोविदु । मिथ्याप्रतिपत्तित्व प्रत्यक्षान्दमन्तथा ।
 मारुत्यावसोत्तराः प्रोक्तास्तवार शास्त्रेदिभि । अमि-

युक्तोऽभियोगस्य यदि क्वचित्पक्षम् । मिथ्या तन्तु,
 विजानीयादुत्तर व्यवहारत” । पक्षस्य भाषार्थस्य
 व्यापकत्वं आह्लादम् अमितोगप्रतिपत्तिमिति यावत् ।
 यतएव पूर्व्यपक्षार्थसम्बन्धं प्रतिपन्न निषटदेति” लु प्रसम् ।
 म च विप्रतिपत्त्या न्यायोर्त्तमागतस्य धारयसीत्यभि-
 युक्तस्य भाषार्थागोति रुप्रमिपत्ते कथमुत्तरत्वम् अमितोगा
 प्रतिपन्नत्वाटिति माध्यम् भाषावादिनोमूर्त्ततेनापटु-
 करणतया ना कटाक्षिद्वापतिवाटादेयाव हीयते इति
 भाषाविमर्षपर्यन्त विप्रतिपत्तस्याप्युत्तरवादिनोभाषार्थ
 सस्यगदगम्य तन्निर्धेर्धर्त सम्भ्युत्तरासम्भवात् विद्वत्तभा
 या चासत्त्वननमत्तनाधर्माकारकम् । परोक्तिपराजने
 च टण्डुल्य पादिना च परमित्यादि प्रतिबन्धत
 सम्प्रतिपत्तेरुत्तरत्व सम्भवादेव । एषम् एतेभ्य एवाभि
 सारात् साध्यत्वेनोपदट्टस्य पक्षस्य सिद्धत्वेनोपन्यासेन
 साध्यत्वनिवारणात् सिद्धसाधनेनापि वाटिन प्रत्वव-
 स्थानाक्षोत्तरत्व सम्प्रतिपत्ते विदुमिति सार प्रकृतोप-
 योगि अनापुष पूर्व्यपरविरोधशुच्य अख्यारस्यागम्य-
 मध्याहाराटिक विनैव प्रतीतम् अमितोगस्य अमितुच्यते
 इत्यभियोग रुहेतुकं साध्य तस्यापक्षमिदर्थ” । “उत्त
 रमासमाह कात्यायन । “प्रकृतेन त्वसम्बन्धमत्यल्पमिति-
 भूरि च । प्रकृतेऽग्रेव्याप्येव तत्र नवीत्तर भवेत् । अस्त-
 व्यस्तपदव्यापि निगूढार्थ तथाकुलम् । व्याख्यागम्यसंसा-
 रञ्च नोत्तर यस्यते मुधै” । अस्तव्यस्तपदव्यापि अन्नि-
 तार्थपदव्याप्यमिति व्यवहारतिलके भवदेवभङ्गा । मिथ्यो-
 त्तरभेदमाह पुनर्वाचनारदौ । “मिथ्यैतन्नाभिजानानि
 मम वद न सञ्चिधि । अज्ञातवाग्नि तत्काले इति
 मिथ्या चतुर्विधम्” । मिथ्यैतदिति यद्गतोनाभिजानामी-
 त्यादिकमर्थतोऽपक्षव । तथा च कात्यायन । “श्रुत्वा
 भाषार्थमन्यस्तु यदि त प्रतिषेधति । अर्थत यद्गतोवापि
 मिथ्या तज्ज्ञेयमुत्तरम्” । त्वं भङ्गा धारयसीति प्रति-
 ज्ञाया न गृहीतमिति यद्गत । कालविशेषगभाया तस्या
 श्रुत्या तदानाहं ज्ञात इति अर्थत । देशकालविशेषगभा-
 या तदा तत्र नाहमासम् इत्यर्थवत् । देशादिमत्या तच्-
 कून्यायां वा न जानामीत्यर्थतएव योग्याकारणेनार्थतत्ता-
 दपक्षप्रतिपादनात् । अत परमत्वय यक्षणावस्तन्दनस
 त्वेन यक्षणाभावप्रतिपादक सापदेशमिथ्योत्तरमात्मम् आद्य
 मिथ्योत्तरमात्मम् । तच्च कारणोत्तर त्रिविध वक्ष्यमु-
 ख्यवत् उर्वसञ्च तत्र मरुवदुत्तर यथा तत्र न गृहीत-

मिति सत्यं किन्तु परिशोधितमिति अत्रोत्तरवादिन एव क्रियानिर्देशः । तथा च नारदः । “आधर्यं पूर्व-पक्षस्य दक्षिणार्थवशाद्भवेत् । विवादे साक्षिणस्यैव प्रष्टव्या प्रतिवादिनः” । आधर्यं दुर्बलत्वं पूर्वपक्षस्य । ततश्च स्थापकसाध्यस्य धार्यमाणत्वस्य ध्वंशकारणं निर्यातनादि तद्दूषणोत्तरकारणोत्तरम् । अतएव मिथ्योत्तरादस्य भेदं तद्धि धार्यमाणत्वस्यात्यन्ताभावप्रयोजकमप्रहणरूपं न तु ध्वंशरूपम् । तस्यैवकारणोत्तरं यथा सदीयेयं भूमिं क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते सदीयेयं भूमिं क्रमागतत्वादिति प्रतिवादिना तद्योत्तरमिति तत्र पूर्ववादिन साध्युप-न्यासः । तदसामर्थ्यं प्रतिवादिनः । तथा च याज्ञवल्क्यः । “साक्षिणुभयतः सत्सु साक्षिणं पूर्ववादिनः । पूर्वपक्षेऽधरीभूते भवत्युत्तरवादिनः” । दुर्बलकारणोत्तरं यथा समेयं भू क्रमागतत्वादिति वाद्युक्ते समेयं भूदेशवर्षभुज्यमानत्वादिति प्रत्युत्तरम्” व्य० त० रघु० । “शोधयेत् पूर्ववादे तु यावन्नोत्तरदर्शनम् । अथप्यस्यो-त्तरेण निवृत्तं शोधनं भवेत्” नार० । ६ न्यायावयवभेदे न० । “विषयो विषयश्चैव पक्षपक्षस्तद्योत्तरम् । निर्याय-येति सिद्धान्तां शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्” भीमासा । तच्च सिद्धान्तात्कूलतर्कौपन्यासरूपम् ॥१० प्रतिवचने न० “प्रचक्रमे च प्रतिवक्तुमुत्तरम्” रघु० ॥११ उपरिस्थे, “समे देशे प्रतिषाप्य वेत्तानिमकुतोत्तरम्” गीता । “मृदुप्रवालोत्तरपुष्पयथास्मि” रघु० ॥१२ ऊर्ध्वं भागे “तद्वाहनादवनतोत्तरकायमीपत्” रघु० “दूर्वाद्दुरयमल्लवगभिन्नपटोत्तर इति रघु० ॥१३ वाम-भागे । पितृपात्रे निधायार्थं न्यज्यमुत्तरतो न्यसेत्” मत्स्य स० । “न्यसेदित्यत्राख्यातोपस्थापितकर्तुर्वासापार्श्वे न्यास कर्तव्यः” आ० त० रघु० । तस्य तदर्थत्वे उदा० तत्रैव यथा “तस्मादुयस्य दक्षिणतो लक्ष्यं भवति त उगयलक्ष्मीकमित्या-चक्षते उत्तरतः स्त्रिया उत्तरायणा हि स्त्रोति” शत-पथश्रुति । “उत्तरे चास्य सौवर्षे लक्ष्यं पार्श्वे भविष्यति” भारतम् दिशि “अस्युत्तरस्या दिशि देवतात्मात्मा” कुमा० । “सर्वेषां ज्ञैव वर्षाणां मेरुत्तरतः स्थितः” ष्ट० अत्र हत्तौ उपह्लावः । दिग्दिशकालवर्तिपरत्वेऽपि अथ स्वामिधेया वधिनिमित्तरूपव्यवस्थावाचित्वात् सर्वनामतया तत्कार्यम् उत्तरे यामा उत्तरस्यैव नगर्थे उत्तरस्मिन् दिने, सत्ताया तु न सर्वनामकार्यम् उत्तरा कुरवः । तत्रोत्तरकालवृत्तौ “वृत्तिमन्तमधिकर्षित्तरं पूर्वसत्त्ववसणोऽत्तमव” रघु “सखोभरतोत्तरमीचित्ताभिमास्” कुमा० । अर्वाधश्च

द्विविधं दक्षिणं कालिकश्च तत्र दक्षिणं “समुद्रस्योत्तरे तरे अस्मला नाम राजसी” गर्भप्रसवमन्त्रः । अत्र दिग्देशा-वधिवाचित्वे उदु+ऊर्ध्वे तरम् । तथा हि ब्रह्मावधि-मेरुपर्यन्तदेशानाम् भूवलये क्रमण उन्नतत्वात् तत्सन्नि-हितदेशस्य उन्नतत्वात्तरत्वम् “स्वामिधेया मेरुसन्नि-हितत्वमेव उत्तरत्वमिति” सुक्ता० । अतएव तद्देशस्यो-न्नतत्वादेव च क्रमणस्यैव उत्तरभूवसौन्नत्वम्” सि० शि० उक्तम् “निरक्षरेणे चित्तिसण्डलोपगौ भ्रूयो नर पश्यति दक्षिणोत्तरौ । तदाश्रितं खे जजयन्व्यक्तथा भ्रमङ्गचक्रं मिजमस्तकोपरि । उदग्दिशं याति नरो यथा यथा यथा यथा तन्नतमृत्तमण्डलम् । उदक् भ्रुव पश्यति चोन्नतं चित्तिसदन्तरे योजनजा पनाशका” तद्दिशं क्रमण उन्नतत्वाच्च दक्षिणस्या अथस्त्वम् । अतएव तद्दिशोऽवाचीत्वम् । तद्विकृतदेशस्यापि उत्तरदिक्त्वस्यैव नो-त्तरत्वम् । कालिकस्य उत्तरत्वं तु स्वामिधेया परत्वम् तच्च स्वामिधेयाऽत्यस्यैव क्रियासामानाधिकरण्यम् । सूर्य-क्रियैव खण्डकास्यव्यवहारात् तत्र प्राग्वर्तिका-लवृत्तेः षड्वलस्यैव क्रियासामानाधिकरण्यत्वात् तथा-त्वम् । तथा च एतादृशार्थपरत्वे उद उत्कान्ति प्रकर्षे तरम् । उत्तरकालवाचित्वेऽपि व्यववर्हिते एवास्य वृत्तिरौत्सर्गिकी लक्षणया अधिककालोत्तरत्वमपि प्रता-यते । तेन स्याद्व्यवहितोत्तरवृत्तिवृत्तित्वमित्यादिप्रयोगो-दृष्टव्यः । अधिकार्थे तु उद उत्कर्षार्थत्वमिति विवेकः । १४ प्रधाने “धर्मोत्तरं मध्यममाश्रयन्ते” रघु० “कस्मा-त्तात तवाद्येह शोकोत्तरमिदं मनः” भा० अणु० १६३ अ० १५ अधिके “देवीं तु मनसा ध्यात्वा शतमष्टो-त्तरं जपेत्” तन्त्रम् । “सप्तोत्तरं भर्मगतं द्वे च सन्निगते तथा” या० सू० । उत्तीर्यतेऽस्मात् सवारं अपादाने अयम् । १६ विष्णौ षु० । “उत्तरो गो-पतिर्गोपता” विष्णुस० “जन्मससारवन्नाडुत्तरन्त्यत उत्तरं विश्वस्मात् वा उत्कृष्ट-भा० । १७ शिवे षु० तस्यापि तद्यात्वात् । भावे अयम् । १८ उत्तरणे उन्नतत्वे । १९ विराटन्तपस्य सुत्रे षु० स च भूमिङ्गयापरनामा । २० तत्कन्याया स्त्री तत्कथा यथा भा० धिरा० प० १५ १६ १७ १८ १९ । “वृद्धा भूमिङ्गय नाम पुत्रं मत्स्यस्य मानिनम्” इत्युपक्रम्य “उवाच रक्षसि प्रीतः कृष्णा सर्वाथकीविदः । उत्तरं मूहि कल्याणि । क्षिप्रं महचनादपि” । “उत्तराया मसुखत सर्वं जान

हरिन्दम" "अथोत्तरा च कन्याश्च स ख्यस्तमम्बुष
 खदा" "यद्युत्तरोऽय संपामे विजेष्यति महारथान्"
 इति च । उत्तरा च अभिमन्यो पत्नी तत्कथायि तत्रैव
 ७१, अ० । "उत्तरा प्रतिगृह्णात सव्यपाची धनञ्जय"
 इति विराटेनोक्ते "प्रतिगृह्णास्यह राजन् । क्षुपां दुहितर
 तव" "क्षुपाथे उत्तरा राजन् । प्रतिगृह्णामि ते सुताम्"
 "ता प्रत्यगृह्णात् कौन्तेय सुतस्याथे धनञ्जय । सौभद्र-
 स्थानवद्याङ्गी विराटतनयां तदा । तत्रातिष्ठन् महाराजो
 रूपमिन्द्रस्य धारयन् । क्षुपा ता प्रतिजमाह कुन्तीपत्नी
 युधिष्ठिरः । प्रतिगृह्य च तां पार्थः प्ररुक्लव्य जनार्दनम् ।
 विवाहं कारयामास सौभद्रस्य महत्तनम्" ७० अ० ।
 २१ अष्टकपथने "कृतात् देवी वचनाधिकारिणी त्वष्ट-
 रदासि । ददासि का सती" नैव । उत्तरकालभाविता-
 उत्तरत्वाश्चास्य तथात्ममिज्ञासिताधानतया चास्य निम्नह
 स्थानत्वं तदभिप्रायेण उक्तोक्तैः निपट्टार्थकाद्येण कृत ।
 उत्तरकाण्ड न० बाल्मीकि रामायणान्तर्गतं षष्ठमे काण्डे ।
 उत्तरकाल उ० कर्म० । भविष्यत्काले क्रमिकर्मणां तस्य
 गौणकालत्वमाह "एवमागमियोगोयसस्त्वकालादधस्तनः ।
 स्वकालादुत्तरो गौण काल पूर्वस्य कर्मणश्च" हरिहरः ।
 उत्तरकुरु उ० नववर्षात्मकस्य जम्बुद्वीपस्य वर्षभेदे । वर्षाणां
 सस्थितिः सि० गि० उक्ता
 "लङ्कादेशादिमगिरिरुद्रगृहेमकूटोऽप्य तस्मात् तस्माच्चान्यो
 निपथ इति ते सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्या । एव सिन्हाडुदगपि
 पुराच्छृङ्गपञ्चकुनीला वर्षाण्येषा जगुरिह बुधा चन्तरे
 श्रोणिदेशान् । भारतवर्षमिदं क्षुद्रगङ्गात् किन्नरवर्ममतो
 हरिवर्षम् । सिद्धपुराञ्च तथा कुरु, तस्माद्विद्वि हिर-
 ण्यसरस्यकवर्षे । मास्यवाच यमकोटिपत्तमाद्रोमकाञ्च किल
 गन्धमादनः । नोलयैलनिपथावधी च तावन्तरालमन-
 योरिलाहृतम् । मात्स्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत् तत् त
 भद्रतरग जगुर्बुधा । गन्धयैलजलरारात्रिमध्यग केत
 मालकमिलाकसाविद । निपथनीलसुमन्धसुमास्यकैरल-
 मिलाहृतमाहृतमाधनौ । अमरकैलिङ्गलायसमाकुल रुचि-
 रकाञ्चनचित्तमहीतलम्" । "ध्वल भूगोलसार्धसुत्तर जम्बु-
 द्वीपम् । तस्य चाराम्येय सन्निर्निरज्जदेश । तत्र लङ्का
 रोमक सिद्धपुर यमकोटिरिति उरषत्तस्य भूपरिधि-
 चतुर्थायान्तरं किल कथितम् । तेभ्य पुरेभ्यो यस्या
 दिशि मेरु षोत्तरा । अतो लङ्काया उत्तरतो षिमवान्
 नाम गिरि पृथ्वीपरसिन्धुपर्यन्तदैर्घ्याऽस्ति । तथोत्तरे

हेमकूट । सोऽपि सप्तद्वपर्यन्तदैर्घ्यं । तथा तदुत्तरे नि-
 पथ । तेपामन्तरे यथोत्तरम् भारतकिन्नरहरिवर्षाणि । एव
 सिद्धपुराडुत्तरत शृङ्गयान् नाम गिरि । तत श्वेतगिरि ।
 ततो नीलगिरिरिति । तेऽपि सिन्धुपर्यन्तदैर्घ्या ।
 तेवामन्तरे च वर्षाणि । तत्रादौ वरुषर्षम् । तदुत्तरे
 हिरण्यस्यम् । ततो रस्यकमिति । अथ यमकोटेऽत्तरतो
 मात्स्यवान् नाम गिरि । स तु निपथनीलपर्यन्तदैर्घ्यं ।
 तत्र जलधेय मध्ये भद्राश्च वर्षम् । एव रोमकाडुत्तरतो
 गन्धमादनः तस्य जलधेय मध्ये केतमालम् ।
 एव निपथनीलमात्स्यवद्वन्धमादनैराहृतमिलाहृत नाम
 नवमखण्डम् । सा खर्गभूमि । अतस्तत्र देवकीहा-
 न्दहाणि" प्रमि० । तत्र प्रधाना नदी भद्राख्या "वज्जुश्च केत
 मालञ्च भद्राख्या षोत्तरान् कुरुन्" । सि० गि० ।
 भा० उ० प० ७० अ० तद्वर्षं वर्णितं यथा "दक्षिणेन तु
 नीलस्य मेरो पाश्चै" तथोत्तरे । उत्तरा कुरवो राजन्
 पुण्या" सिद्धनिषेविता । तत्र ह्यजा मधुफला निम्नपुष्प-
 फलोपमा । पुष्पाणि च सुगन्धीनि रसवन्ति फलानि
 च । सर्वकामफलास्तत्र केचिद् ह्यजा जनाधिप । ।
 अपरे क्षीरिणो नाम ह्यजास्तत्र नराधिप । ये क्षरन्ति
 सदा क्षीर पदुसञ्चान्तेतोपमम् । वस्त्राणि च प्रसूयन्ते
 फलेष्वाभरणानि च । सर्वो मथिमयो भूमि ह्यजका-
 ञ्चनबालुका । मणिरत्ननिभं रस्यं वज्जुवैदूर्यसन्निभम् ।
 भूभाग इत्यते तत्र भद्रारागसमप्रमम् । सर्वर्तुसुखस-
 स्पर्शा निष्कला च जनाधिप । पुष्करिण्य शुभास्तत्र
 सुखस्पर्शा मनोहरा । देवलोकाच्युता सर्वे जायन्ते तत्र
 मानवा । शुक्लाभिजनसम्पन्ना सर्वे सुप्रियदर्शना ।
 मिथुनानि च जायन्ते विद्ययाशरसोपमा । तेयाने
 क्षीरिण्या क्षीर पिबन्त्यमृतसन्निभम् । मिथुन जायते
 काले समन्तत्र प्रवर्द्धते । तस्यरूपगुणोपेत समनेत्रं तथैव
 च । एवमेवातुरूपञ्च चक्रवाकसम प्रभो । । निरामयाय
 ते लोका नित्य सुदितमानसा । दशवर्षहृह्येषा दश-
 वर्षयतानि च । जीवन्ति ते महाराजा । न चान्योऽस्य जह-
 ल्लुत । भारुडा नाम शकुनास्तीज्यतृण्डा भयानका ।
 तान्निर्हन्तीह स्तान् दरोपु प्रक्षिपन्ति च । उत्तरा कुरवो
 राजन् । व्याख्यातास्ते समासत । तेनास्य पु स्त्र लोभास्यञ्च
 उक्तवाक्येभ्य । भा० स० २०३ अ० अर्जुनोत्तरदिग्विजये
 "इदं पुरं च प्रविशेद्भवं न स भवेन्नर । प्रीयामहे त्यया
 वीर । मयाप्रो विजयस्य । न चान्ति किञ्चिज्ज्वलेतव्यम-

ज्जिमात्र प्रदृश्यते । उत्तराः कुरधोहोते नात्र युद्ध प्रव-
र्तते । प्रविष्टोऽपि हि कौन्तेय । नेह दृष्यसि किञ्चन ।
नहि मातृपदेन शक्यमत्राभिधीक्षितम् । अथेह पुरुष
व्याप्त । किञ्चिदन्यच्चिकीर्षसि । तद्ब्रूहि च करिष्यामी
वचनात्तव भारत । ततस्मान्नवीन्द्रावर्जुनः प्रहसन्निव ।
प्रार्थित्व चिकीर्षसि धर्मा राजस्य धीमत । न प्रवे-
क्ष्यामि वो देशं विरुद्धं यदि मातृपै । युधिष्ठिराय यत्
किञ्चित् करणस्य प्रदीयताम् । “ततोदिव्यानि यस्ताणि
दिव्यान्वाभरणानि च । जौमाजिनानि दिव्यानि तस्य ते
प्रददु करम्” । “तेऽवतीर्थं बहून् देशानुत्तराश्च कुरु-
नपि” । भा० व० १४५ अ० । “विजित्य यः प्राच्यमथ
च्छदुत्तरान् कुरुनकुप्य वसु वासवोपम” किरा० ।

उत्तरकोशला स्त्री कर्म० । अयोध्यानाम्ना नगर्याम् ।
‘यदुपते’ क गता मधुरा पुरी रघुपते क गतोत्तरको-
शला । इति विचिन्त्य कुरुष्व मनः स्थिरं न सादद जग-
दित्यवधारय’ उल्लट ।

उत्तरक्रिया स्त्री कर्म० । उत्तरकालकर्त्तव्ये कर्मणि “सर्वे-
ष्वर्थविधादेपु बलवत्युत्तरा क्रिया । व्याधौ प्रतिपद्ये
क्वीते पूर्वा तु बलवत्तरा” या० सू० । “एकमेव ज्ञेय-
मेकस्याधि ज्ञात्वा किमपि गृहीत्वा पुनरन्यस्यायाधाय
किमपि गृह्णाति तत्र पूर्वस्यै तद्भवति नोत्तरस्य एव
प्रतिपद्ये कृते च” मित्ता० । २ धार्मिके पितृकृत्ये च । “मते
पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु । क्रियन्ते या क्रिया
पितृणा मोच्यन्ते ता नृपोत्तरा” । विष्णुपु० । ३ अन्विम-
क्रियायाश्च ।

उत्तरङ्ग न० उत्तरमङ्गम् कर्म० शकन्वा० । १ द्वारोर्ध्वस्यदा-
रुणि । २ प्रा० ३० । उद्गततरङ्गे त्रि० । “भागोरधीं शोण-
रवोत्तरङ्ग” रघुः “अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम्” कुमा० ।
उत्तरच्छद पु० कर्म० । शय्याया उपर्यास्तरणयन्त्रे । “श-
योत्तरच्छदविमर्दकशाङ्गरागम्” । “शोत्तरच्छदमध्यास्त
नेपथ्यमहृष्याय स” रघु ।

उत्तरज्योतिष पु० प्रतीचीस्थदेशभेदे भारते स० ६१ अ०
नकुलप्रतीची विजये । “कृत्स्नं पञ्चनदञ्चैव तथैवामर
पर्यतम् । उत्तरज्योतिषञ्चैव तथा दिव्यकटं पुरम् ।
द्वारपालञ्च तरसा वगे चक्रे महाद्युतिः । रामठान्
हारङ्गपाञ्च प्रतीच्यायैव ये शृपा” ।

उत्तरतन्त्र न० स्रष्टुतान्तरिते मन्त्रभेदे । “इदानीन्तु प्रव-
क्ष्यामि तन्त्रसुत्तरसुत्तममिति” सुश्रु० ।

उत्तरतस् व्यञ्ज० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थेषु तसिन् ।
उत्तरसिन्नु उत्तरस्मात् उत्तर इत्यर्थे । त्वत् उत्तरत्वा-
प्यत्र व्यञ्ज० ताभ्या भवार्थे त्वप् । उत्तरतस्य उत्तरत्वत्
तद्भवे त्रि० ।

उत्तरदायक त्रि० उत्तरं ददाति दा+ण्युल् । १ प्रत्युत्त-
दायिनि । उत्तरेण वाक्येन टायति शोधयति निजदो-
पम् दैप्-शोधे-ण्युल् । स्वामिना स्वकार्यं प्रसादकथने-
तद्दोपस्यादोपत्वख्यापनेन निजदोपशोपके श्रुत्यादौ ।
“परपु सि रता नारी श्रुत्यश्चोत्तरदायक । ससर्पे च गृहे
वास मृदुरेव न सशय’ चाण० ।

उत्तरदिक्काल पु० ७त० । “रवाष्टत्तरतः कालः सोने
वायव्यभागके । भौमे तु पश्चिमे भागे बुधे नैर्ऋतकोणके ।
जीवे च दान्यदिग्भागे शुक्रं आग्नेयकोणके । शनौ तु
पूर्वदिग्भागे कालचक्र प्रकीर्त्तितम्” रत्नसारीको रवि-
वारे उत्तरदिग्दिक्कालचक्रे । रात्रौ तु वैपरीत्यम्
उत्तरदिक्पाशयन्त्रे दृश्यम् अन्यदिक्कालोऽप्युक्तदिशाश्चैव
उत्तरदिक्पाश पु० ७त० । “रवौ तु दक्षिणे पाश सोने
आग्नेयकोणके । भौमे तु पूर्वदिग्भागे बुधे ईशान-
कोणके । जीवे चोत्तरदिग्भागे शुक्रे वायव्यकोणके ।
शनौ तु पश्चिमे भागे पाशचक्र प्रकीर्त्तितम् । रात्रौ चैतौ
वैपरीत्यात् पाशकालौ यथोदितौ” रत्नसा० उक्तो दृष्ट-
स्यतिवारे उत्तरदिशि यात्रायुद्धादिनिषेधोपयोगिनि पाश-
चक्रे । एवमन्यदिक्कालदिशा पाशोबोध ।

उत्तरदिक्शूल त्रि० उत्तरदिशि शूलमिवास्त्यस्य व्यच् ।
“ज्येष्ठा पूर्वा भाद्रपदा रोहिण्युत्तरफाल्गुनी । पूर्वादिषु
क्रमाच्छूला यात्रादौ मरणप्रदा । शूलाख्यानि च दिक्षु
शूलसंज्ञाश्च वासरा । यायिना नृत्युदा शीघ्रमथ वा
चार्थनाशकाः” भरद्वाजोक्ते उत्तरदिशि यात्रादौ वन्यै
१ उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रे श्वध्वारे च दिक्शूलवारस्तु पृष्ठदिगी-
शवार दिगोपाश उत्तरदिगीशयन्त्रे यद्गन्नि । शूला इत्यत्र
स्त्रीत्व ताराविशेषणत्वात् ।

उत्तरदिगीश पु० ईत० । “इन्द्रोवक्रिपितृपतिर्नैर्ऋतो-
वरूपोमरुत् । कुबेर ईश पतय, पूर्वादीना टिशा
क्रमात्” इत्युक्ते १ कुबेरे उत्तरदिक्पालादयोऽप्यत्र ।
“कुबेरयुग्रा दिशस्यारश्मौ” कुमारे “कौबेरदिग्भाग-
मपास्य मार्गम्” भाषे च उत्तरदिश कुबेरसम्बन्धित्युक्तम्
“सूर्यः शुक्रं चमासुत्रं सैहिकेयः यनि गगी । सौम्य-
स्त्रिदशमन्त्री च प्राच्यादिदिग्दिशरा” इत्युक्ते २ बुधे

एतच्च "दिगोशास्त्रे शुभा याता प्रष्टाहे मरणं भ्रुवम्"
इत्युक्ते उत्तरदिग् प्रष्टे नन्दक्रियस्या भुधकारेयात्वातिपे-
षाय "प्राच्याटिक्रुभा नाद्या यवासस्य" प्रष्टक्रियाम् ।
मेषाद्या रागयो स्त्रिया स्त्रिराट्त्परभ्रमात् इत्युक्तेपु
श्कर्कट्टश्चिकमीनेपु रागिपु च तेषु लनेपु मत्स्ये
चन्द्रे च उत्तरदिग्मन शक्तमित्यपि बोध्यम् ।

उत्तरदिग्द्वार न० उत्तरदिग् द्वार सखमस्य । "प्राच्यादिपु
चन्द्रदिक्षु सप्तसप्तानवर्षत' ज्यो० उक्तसामिभित्काद्या
विशतिनजत्वमध्ये २३, ४, ५, ६, ७, १, २ । नज-
त्वेषु तानि च यात्वादिपु तत्र दिग् गस्तानि ।

उत्तरदिग्त्रिलिन् पु० उत्तरस्था दिग् बली । "प्राच्या सौम्य
सुगाचार्यौ यास्या भास्करभूमिजौ । प्रत्यक् सौरिरुदोच्चान्त
वितेनुदू दिग्बुधान्वितौ" ज्यो० त० उक्ते । शुक्र १३ चन्द्रे च ।

उत्तरपञ्च पु० कर्म० । वादे पूर्वपक्षस्य मर्दनबन्धे सिद्धान्त-
पक्षे । "प्रापयन् यवनव्याधेर्गिरिसुत्तरपञ्चताम्" भाष' ।
२ उत्तरविकल्पे शक्यपक्षे च शुक्लपक्षस्यैव सासारम्भकत्वात्
क्षयपक्षस्योत्तरत्वात् तथात्वम् ।

उत्तरपट पु० कर्म० । उत्तरोये । तत सलोत्तरपट
सप्तखेदे सवेपथु" भा० १३ ईद्व० । २ यथोत्तरच्छदे च

उत्तरपथ पु० उत्तर पन्था अच् समा० । उत्तरस्थिते
२ अथव्यवहिते च पथि । उत्तर उत्तरायणचिह्नित पन्थाः ।
३ देवयाने पथि येन हि अर्चिरादिमार्गेण विद्यावनो
ब्रह्मलोक गच्छन्ति तादृशे मार्गे । तत्र मार्गे च ये तदभि-
मानिनो देवास्ते अर्चिरादिशब्दे ३६४ पृष्ठे उक्ताः
तेषाञ्च वया आतिवाहिकत्वम् तथा आतिवाहिक
शब्दे ६११ पृष्ठे उक्तम् । "उत्तरपथेनाहृतञ्च" पा० ।
ठञ् । अ्योत्तरपथिक तत्पथेनाहृते त्रि० ।

उत्तरपथिक त्रि० पन्थान गच्छति 'पथ प्कनु' पा० पथिक
उत्तर तद्देशभव पथिक । उत्तरदेशभवे ऽपथिके
स्त्रिया ङीप् ।

उत्तरपद न० उत्तरउत्तरवर्ति पदम् । समासचरमाययव-
यदे ऽस्योत्तरवर्ति पदे च । "एकानुत्तरपदे ण" पा० ।
३ समासयोग्ये पदे च । "प्राधान्य हि विधेयत्व प्रतिषेधेऽ-
प्रधानता । पर्युदास स विज्ञेयो यलोत्तरपदेन नञ्"
मीमासा । भवति च "यजतिपु देयनामङ् कुर्यात् नानुया-
जेपु" इत्यत्र नञ् समासयोग्यानुवाजन साहित्यात् पर्युदास
चरता तथा रात्रौ चाङ् न कवीतेत्यादौ नञो रात्रौ
समासयोग्यत्वात्तथात्वम् 'अदस्या मास नाश्रीयादित्यत्र त

क्रियापदयोगेन तस्य समासयोग्यत्वाभावेन न तत्रोत्तरपद-
योग इति न पर्युदासपरता किन्तु प्रसङ्गप्रतिषेधाधिक्यता
"अप्राधान्य विधेयत्व प्रतिषेधे प्रधानता । प्रसङ्गप्रतिषे-
धोऽत्र क्रियया सङ्घ यत्, नञ्" इति मीमासकोक्ते ।
"पदोत्तरपदात्" वार्त्ति० उत्तरपदमधीते वेत्ति वेत्त्वर्थे
इकम् । उत्तरपदिक तदर्थोत्तर तद्देशे च त्रि० ।

उत्तरपश्चिमा स्त्री उत्तरास्या पश्चिमाया अनारात्वा दिग्
दिकस० । उत्तरपश्चिमयोरनारात्वादिग् नैर्घटकोषे ।
सा विद्यतेऽस्य अच् । नैर्घट तर्विदिकसम्बन्धिनि देशे पु०
"उत्तरपश्चिमे गार्हपत्यम्" आश्व० नट० ४, २, १२ ।
३ तद्वर्त्ति नि त्रि० ।

उत्तरपाद पु० कर्म० । चतुष्पादत्तकस्य व्यवहारस्य द्वितीये
पादे "पूर्वपक्ष स्रुत पादो द्वितीयोत्तर स्रुत ।
क्रियापादस्रुतीय स्यात्तर्धोनिर्णय स्रुत । मिथ्योक्तौ तु
चतुष्पात् स्यात् प्रत्यवस्कन्ने तथा । प्राङ्म्याये च स
विज्ञेयोद्विपात् समतिपत्तिपु" दृष्टव्यति ।

उत्तरपुरस्तात् अथ० उत्तरस्था पूर्वास्या अनारात्वा दिक्
उत्तरपूर्वा तत प्रथमापञ्चमीसप्तम्यर्थे अस्मात्ति पु बहुभाव
पूर्वास्य उरादेशे । ईशानकोषे "उत्तरपुरस्तादाहव-
नीयस्य जानुमात् गर्तं स्यात्वा" आश्व० नट० ४, ४, ८ ।

उत्तरपूर्वा स्त्री उत्तरस्या पूर्वास्या दिगोऽनारात्वा दिक् पु-
षङ्गाय दिक्स० । ईशानकोषे 'आग्नेयसुत्तरपूर्वादि'
कात्या० १, १, २० । टिङ्नामसमासे वा एवास्य सर्वनाम-
कार्यम् योत्तरा सा पूर्वा यस्य सुग्वस्य एव बहुव्रीहौ तु
न सर्वनामकार्यमिति भेद । तेन तादृशार्थेऽपि अस्य
वृत्तित्वे त्रि० । "योत्तरा सा पूर्वा यस्या अनुभवाया-
स्तस्यै उत्तरपूर्वायै" सि०को० ।

उत्तरफला नी स्त्री फलति फल-निष्पत्तौ 'फलेर्गुक्
च" ङा० उनन् गुक् च गौरा० ङीप् कर्म० ।
अश्विन्यादिपु हादशे नक्षत्रे तस्या स्वरूपम् उहुचक्रशब्दे
१०७, ४० अक्षे पाशब्दे ४६७ पृष्ठे च तदधिदे-
वादि उक्तम् । फलानुगद्वात् स्वार्थे षण् ङीप् ।
फालुनी कर्म० । तत्रैवार्थे । इय भुवगशान्तगता "भुव-
गणस्त्रीगुत्तराणि स्वरु" इत्युक्ते यथा चास्य फालान्तस्य
तथा समर्पितम्" शत० ब्रा० । "फालुनीपुत्री आदधीत
एता वा इन्द्रनक्षत्रम् यत् फालुन्योऽप्यस्य प्रतिमास्त्रो-
ऽर्जुनोऽह्यै नामेन्द्रो यदस्य शुद्ध नामार्जुन्योऽवनामैताका
एतत्परोक्षमाचक्षते फालुन्य इति कोशे तस्याः इति शुद्धं

मासा दर्शिता । इयमेव च ब्रह्ममीमांसात्वेन प्रसिद्धा
उत्तररामचरित न० उत्तर रामस्य चरित यत् । भवभूति-
प्रणीते नाटकभेदे ।

उत्तरवयस त्रि० उत्तर वय नि० वेदे अच् समा० । इष्टा-
वस्थायाम् "तस्यादुत्तरवयसे पुत्रान् पितोपजीवति" शत०
ब्रा० १२, २, १, ४ । लोके तु उत्तरवयस इत्येव ।

उत्तरवस्ति पु० सुश्रुतोक्ते विक्रित्साङ्गे यन्त्रभेदे । तत्स्य
रूपप्रयोगप्रकारादि यथा तत्रैव

"वस्ते रुत्तरसंज्ञस्य विधिं वक्ष्याम्यत परम् । चतुर्दशाङ्गुल-
नेत्रमातुराङ्गुलिसन्धितम् । सात्वतीपुष्पटन्नाप विद्मं
सर्पनिर्गमम् । भेद्रायामसम केचिद्विच्छन्नि खलु त-
द्विद । ज्ञेहप्रमाण परम कुञ्जशाल प्रकीर्तितः । पञ्च
विशदधोमात्रा विदध्याद्द्विकल्पिताम् । निविष्टकर्णिकं
मध्ये नारीणां चतुरङ्गुलम् । मूलम्भोत परीणाह
सप्तत्रिंशदशाङ्गुलम् । तासामपत्यमार्गे तु विदध्याञ्जतर-
ङ्गुलम् । इष्टङ्गुल मूलमार्गे तु कन्यानान्त्वैकमङ्गुलम् ।
विधेय चाङ्गुल तासा विधिवद्दृश्यते यथा । ज्ञेहस्य प्रस्-
तञ्चाल स्वाङ्गुलीमूलस भितम् । देय प्रमाणं परमम-
वांगुल द्विविकल्पितम् । शौरभ्र शौकरो यापि वस्तिराजस्य
पूजित । तद्दृष्टामे प्रयुञ्जीत गलचर्मं तु पक्षिणाम् ।
अस्यालाभे हते पादो नृदृशर्मं ततोऽपि वा । अथातर-
स्यपक्षिणं सुस्त्रिंश प्रथितायम् । यवागू सद्यतचीरा
पोतयन् यथाबलम् । निषस्यमाजातुसमे पीठे स्थानाश्रये
समे । स्वभ्यक्तवस्तिमूर्द्धानं तैलेनोष्णेन मानवम् । ततः
सम स्थापयित्वा मालमस्य प्रदुर्षितम् । पूर्वं शलाकयाऽ-
न्विष्य ततो नेत्रमनन्तरम् । शनैः शनैर्हंताभ्यक्तं विदध्या-
दङ्गुलानि पट् । ततोऽपपीडयेद्वस्ति शनैर्नैत्रं च निर्दरेत् ।
तत प्रत्यागते स्नेहमपराङ्गे विचक्षण । भोजयेत् पयसो
मात्रां युषेणाय रसेन वा । अनेन विधिना दद्याद्वस्तींस्त्री-
चतुरोऽपि वा । ऊर्ध्वं जान्ते स्त्रियै दद्यादुत्तानाय विचक्षण ।
कल्येतरस्यै कन्यायै दद्यात्पु नृदृशितम् । त्रिकर्णिकेन
नेत्रेण दद्याद्योनिष्ठस्य प्रति । गर्भाशयविग्रहार्थं स्नेहेन
द्विगुणेन तु । अग्रप्रत्यागच्छति मिपक् वक्ष्यात्तरसंज्ञिते ।
भूयोवस्ति निदध्यात्तु स युक्त शोधनैर्गणै । युदे वस्तिं
निदध्याद्वा शोधनद्रव्यस भृताम् । प्रवेशयेद्वा सतिमान्त्व-
स्तिद्वारमर्थप्रणीम् । पीडयेद्वाप्यधोनाभेर्वसेनोत्तरसृष्टिना ।
आरगमधस्य पत्रेषु निर्गुण्ड्या सृष्टेषु च । कुर्याद्दोमू-
लपिष्टेषु वस्तींवापि सर्वेभ्यवा । सृष्टेलासर्पपसमा प्रवि

भव्य वयासि तु । वस्तीरागमनार्थाय ता निदध्याच्छला-
कया । आगारधूमदृष्टतीपिपपत्नीफलसंस्पर्शे । कृता वा
युक्तगोभलसुरापिष्टं सनागरै । अनुवासनसिद्धिञ्च वीघ्न
कर्म प्रयोजयेत् । गर्भरामधुमिश्रेण शीतेन मधुकाम्बुना ।
दद्यामाने तटा वस्ती दद्याद्वस्ति विचक्षण । शौरदृशक
पायेण पयसा शीतत्वेन च । शुक्र दुष्ट शोणित चाङ्ग-
नाना पुष्पोद्रेक तस्य नाशञ्च कटम् । मृदाघातान्मूल
दोषान् प्रदृष्टान् योनिव्याधि सस्थिति चापराया ।
शुक्रोत्सेके गर्भरामसुरोच्च शुक्लं वस्ती वक्षणे मेहने
च । शौरानन्यान् वस्तिजाद्यापि रोगान् हित्वा मेहातुत्त
रो हन्ति यथा । सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापद क्रम
एव च । वस्ते रुत्तरसंज्ञस्य समानं ज्ञेहवस्तिना ।

उत्तरवादिन् त्रि० उत्तरसुत्तरमन्त्रं वदति षट्-णिति ।
वादे प्रतिवादिन (आशामी) "साक्षिपूभयत सत्सु
भवन्ति पूर्ववादिन । पूर्वपक्षेऽधरोभूते भवन्त्युत्तरवा
दिन " या० श्रु० ।

उत्तरवेदि स्त्री कर्म० वा ङीप् । 'तरन्तुकारन्तुकथोर्यदन्तर
रामसुदानाञ्च मचक्रुकस्य च । एतत् कुरुषेतसमन
पञ्चकं पितामहस्योत्तरवेदिरुच्यते" भा० व० ८२५०
उक्ते कुरुषेतानर्गते ऽचमनपञ्चकरूपे तीर्थे । कुरुषेतञ्च
'उत्तरेण दृपदत्या दक्षिणेन सरस्वतीम् । ये वसन्ति कुरुषेत
ते वसन्ति त्रिपिष्टे' इत्युक्तस्यैव तीर्थभेदे । इयमेव
ब्रह्मवेदोक्त्युच्यते "ब्रह्मवेदी कुरुषेत पुण्य ब्रह्मवि-
सेवितम्" तत्रैवोक्ते । अग्नेऽग्निस्थानपार्श्वे २वेदभेदे
तत्स्वरूपाटि टानपा० दर्शितं यथा । "तत्र महावेदि-
पश्चिमरेखामध्यात् पूर्वत, सन्निभयमिता, प्राचीरेखा
मध्यात् पश्चमत सन्निभ्यात्वा, दक्षिणरेखामध्यात् उत्त
रस्यासत्तररेखामध्यात् दक्षिणस्या तथैव सन्निभ्यात्वा भूमि
त्यङ्गा कुण्डादिमध्ये समिदुहयमितदीर्घविस्तारां समचतर-
स्नासत्तरवेदिसमिदस्यापनाय वेदिमध्ये कल्पयेत्" ।
"उत्तरवेदाग्निप्रणयमन्यनपृषदाद्य वरुणप्रसासा-
दध" कात्या० ५, ७, १५ । 'दक्षिणेन निर्दृष्ट्य दक्षिण
स्यासत्तरवेदिश्रेणौ निदधाति ८, ६, १८ । ७व्यायात
व्याष्टदेव नोपकिरन्त्युत्तरवेदिम्" शत० ब्रा० २ ४, १,
१८ । "तद्द्वै हे वेदी हावग्नी भवत । तद्वयद् द्वे वेदी
हावग्नी भवतस्तद्भयतस्तद्भयत एतैतत् वरुणपाशान
प्रजा मसृञ्जनीतयोर्द्धा इतथावाचीस्तस्माद् द्वे वेदी हा
वग्नी भवत । स उत्तरस्यामेव वेदी उत्तरवेदिम् उप-

किरति न दक्षिणस्याम्' शत० ब्रा० २, ५, २, ५, ६ ।

उत्तरशूलद्वयं पु स्त्री द० व० उत्तरयश्च शालद्वयश्च इन्द्र०
तत् गोत्रप्रत्ययश्च लुक् । उत्तरशालद्वयगोत्रोत्पन्ने ।

उत्तरसक्यं न० उत्तरः सद्यः एकदे० त० ट्च० समा० । सक्यं
उत्तरभागे

उत्तरसाक्षिन् त्रि० "साक्षिणामपि य. साक्षं स्वर्षं परि-
भाषताम् । अथवाऽऽवषणाद्वापि स साक्षुत्तरसक्यं" इति
नारदोक्ते साक्षिभेदे ।

उत्तरसाधकं त्रि० उत्तरः सन् साधयति सिध-षिच् सा-
धादेश्च खुल् । सहाये सहाकारिणि । स हि इतर-
गामयोस्यै तदत्तरवर्षी सन् कार्यं साधयति ।

उत्तरा अर्थ० उत्तर+प्रथमापञ्चमीसप्रत्यये आच् । उत्तरस्या
दिशि काष्ठे देये वेत्याद्यर्थे । प्रययाश्च उत्तरास्य "भा० ष०
२८ अ० । २ उत्तरस्या दिशि श्विराटकन्याया स्त्री । 'प्रेते
पितृत्वभाषणे सपिण्डीकरणादह । क्रियन्ते या
क्रिया पितृणा मोच्यन्ते उत्तरा हि ता" इत्युक्तासु सपि-
ण्डीकरणोत्तरासु वार्षिकश्राद्धक्रियायासु च स्त्री ।

उत्तरात् अर्थ० उत्तर+दिग्देशकालविषये आति । उत्तर-
सुतराद्भ्रातृभिरिति । "पत्यादीत्तरादधरादापुरस्तात्"
श० ६, १६, ६ । "त्व न पश्चादधरादुत्तरात् पुर"
श० ८, ६१, १६ ।

उत्तरात्तात् अर्थ० उत्तरात्+ना० वेदे० नि० ताति । उत्तरा-
दित्यर्थे । "सप्त वीरासोऽधरादुदायन्नदोत्तरात्तात् समजन्मि-
रन्ते" श० १०, २७, १५ । "पुरस्तात् सवितोत्तरात्तात्
सविताऽधरात्तरात् १०, २६, १४ ।

उत्तराधरं त्रि० कर्म० उत्तरस्य अधरश्च । उच्चावचे उत्तर-
धरा इव भयन्त्योर्यन्ति" शत० ब्रा० ५, ३, ४, २१ । उपरित
नोष्ठे पु० "पुनर्विश्वं स्फुरितोत्तराधरं" कुमा० ।

उत्तराधिकारिन् त्रि० उत्तरं पूर्वं स्वामिस्वत्वोपरमान-
न्तरमधिकरोति तदने स्वाम्यमाप्नोति अधि+क-र्षणि ।
पूर्वं स्वामिस्वत्वोपरमे तदने स्वामित्वमाप्नोति पूर्वं स्वामि-
स्वत्वोपत्तादौ क्षिया डीप् । तत्र कस्य घने कस्याधिकार ।
तत्र तावत् कद्गदेशप्रचलितदायभागमतात्तुसारिक्रमोऽभि-
धीयते तत्र तद्ग्रा० श्रीलक्ष्मणोक्तम् यथा । "अत्रायं
वृत्तपुत्रनाधिकारिक्रमः । तत्र प्रथमं पुत्रं तदभावे
पौत्रं तदभावे प्रपौत्रं, वृत्तपितृकपौत्रं-मृतपितृपितामह-
कप्रपौत्रयोस्तु पुत्रेण सहा युगपदपिकारः । प्रपौत्रप-
र्यन्ताभावे पत्नी मा च मामभर्तृदाया भर्तृकुलं

तदभावे पितृकुलं वा सम्पन्नता सती शरीररक्षार्थं भ-
र्तृदाय भुञ्जीत तथा भर्तृरुपकारार्थं यथाकथञ्चिद्दामादि-
कमपि कुर्वीत न तु स्त्रीधमवत् स्वच्छन्दं विनियु-
ञ्जीत । तदभावे दुहितृता तत्र प्रथमं कुमारी तदभावे
मातृदाया, तदभावे ऊटा सा च पुत्रवती सम्भावितपुत्रा
च ते द्वे युगपदेवाधिकारिणी, बन्ध्या पुत्रहीना त्रिधा च
नाधिकारिणी । ऊटायाश्चभावे दौहित्र्यं । तदभावे
पिता । तदभावे माता, तदभावे भ्राता, तत्रापि प्रथमं
सोदरं तदभावे वैभाल्येयं, वृत्तस्य भ्रातृसदृशत्वे तु
सोदरमात्रविषये प्रथमं ससृष्टसोदरं एवाधिकारी तद-
भावे चासंश्लेषोदरः, एवं वैभाल्येयमात्रविषये प्रथमं
संश्लेषवैभाल्येयं तदभावे चासंश्लेषवैभाल्येयं, यदा तु
संश्लेषवैभाल्येयं सोदरचासंश्लेषं तदा तावभौ त्वल्य-
यदधिकारिणी । भ्रातृणामभावे भ्रातृपुत्रः, तत्रापि
प्रथमं सोदरभ्रातृपुत्रं तदभावे वैभाल्येयभ्रातृपुत्रं
ससर्गं तु सोदरभ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं ससृष्टसोद-
रभ्रातृपुत्रं तदभावे चासंश्लेषोदरभ्रातृपुत्रं, वैभाल्येय-
भ्रातृपुत्रमात्रविषये प्रथमं ससृष्टवैभाल्येयभ्रातृपुत्रं तद-
भावे चासंश्लेषवैभाल्येयभ्रातृपुत्रं, यदा तु सोदरभ्रातृ-
पुत्रोऽसंश्लेषो वैभाल्येयभ्रातृपुत्रस्तु ससृष्टः तदा हौ
भ्रातृवत्त्व्याधिकारिणी । भ्रातृपुत्राभावे भ्रातृपौत्रं
तत्रापि भ्रातृ सोदरासोदरक्रमः ससर्गसंसर्गक्रमश्च
बोध्यः । तदभावे पितृदौहित्र्यं च च सोदरभगिनोपुत्रं
वैभाल्येयभगिनीपुत्रं, तदभावे पितामहः, तदभावे पिता-
मही, तदभावे पितृ ससृष्टोदरः तदभावे पितृवैभाल्येयं ।
तदभावे पितृसोदरपुत्रपितृवैभाल्येयपुत्रपितृसोदरपौत्रपि-
तृवैभाल्येयपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । तदभावे पितामह-
दौहित्र्यं तत्रापि पितृसोदरभगिनीपुत्रः पितृ-
वैभाल्येयभगिनीपुत्रश्च, वक्ष्यमाणप्रपितामहदौहित्र्याधिका-
र्येष्वेषु, तदभावे प्रपितामहः तदभावे प्रपितामही
तदभावे पितामहससृष्टोदरभ्रातृवैभाल्येयभ्रातृपुत्रपौ-
त्रप्रपितामहदौहित्र्याः क्रमेणाधिकारिणः । एता-
वत्पर्यन्तानां धनिभोग्यपिण्डदातृणामभावे धनिदेश-
पिण्डदातृणां मातामहमातृत्वादीनामधिकारः तत्रापि
प्रथमं मातामहसदभावे मातृत्वतत्पुत्रपौत्राणां क्रमेणा-
धिकारः तदभावे चाधस्तनसकुल्यानां धनिभोग्येषुपेदा-
दृशा प्रतिमण्डपमृत्तिपुत्रवत्याणां क्रमेणाधिकारः,
तदभावे पुनरुद्धतनसकुल्यानां धनिदेशेषुमगहप्रपिता-

महादितृमन्नागोनामामत्तिक्रमेणाधिकारः, तटभावे गमा-
 नोटकामामधिकारः । तेषामभावे चाचार्यस्य तटभावे
 विषयस्य तटभावे मन्त्रशास्त्रिणोऽधिकारः, तटभावे चै-
 कयामस्यगोत्रमामप्रवरयोः क्रमेणाधिकारः । उक्त-
 पर्यन्तानां सर्वेषां मन्त्रानामभावे ब्राह्मणधर्मज्ञो
 राजा गृह्णीयात् । ब्राह्मणधर्मज्ञं तद्विद्यादिगुरुयुक्ता
 ब्राह्मणा गृह्णीयुः । एव वाकप्रत्ययान् भ्रातृत्वे मानुमतो-
 ऽपरवामप्रत्ययकृतीषां गृह्णीयात् । तथा यतिपत्नं
 सन्दिप्य । नैतिकमन्त्रशास्त्रिणोऽधिकारः चपकषां-
 यम इ मन्त्रशास्त्रिणोऽधिकारः पितृादिगृह्णीयादिति गृह्येप' ।

दायक्रमसम्बन्धे भ्रातृदौहित्यपितृव्यदौहित्यपितामहसो-
 दरदौहित्याणामप्यधिकारोऽभिहितः । पितामहकार्यवसते
 पुत्रपौत्रदौहित्ययोरेव्यधिकारः । रदन्ये बोध्यः पितृधर्म-
 विभागे जगन्त्या पुत्रसत्यांगोऽधिकारः । पितामहधर्म
 विभागे च पितृसैन्याः पौत्रतृत्यांगोऽधिकारः । जीयद्भागे
 तः पितृा पितामहेन वा भागद्वयं याह्यम् अप्राप्तस्त्रीध-
 नानां सर्वासां सप्तपत्नीनां पुत्रस्य मृतपितृपौत्रस्य चैक-
 कोऽशोदेयः, अन्येकपितृकाण्यं तः पितृतोभागकृत्यना
 एव साहचर्येने पितामहोऽपि पितृतोभागकृत्यना इति ।
 स्वापरे तु विधेयः "स्यविमन्तः स्वापरं यत् सर्वेषामेव तद्ग-
 नेत्" इत्यस्तिवचनात् इत्येकपाषाणोऽदरासोदराणां
 समाधिकारः । स्त्रीधने विधेयस्तत्रैव । "अत्राय स्त्रीधनाधि-
 कारिकमभिर्णयः । तत्र कन्याधने प्रथमं सोदरभ्रातृसह-
 भावे माहसहभावे पितरधिकारः । वरदत्तान्तिरिक्तगार्दत्ता-
 धनेऽप्येवं, वरदत्तधने तु वरस्याधिकारः इति । ऊदाया यो-
 तस्यधने प्रथमं कुमारी, तटभावे गार्दत्ताऽधिकारिणी, एत-
 योरभावे ऊदयोः पुत्रपतीसम्भावितपुत्रयोर्गुणपदधिकारः ।
 एकस्या अपभावेऽपरदायाः, एतयोरभावे बन्ध्नाविधययोस्तुत्या-
 धिकारः, एकामात्रे चापरदायाः, । ततः पुत्रदौहित्यपौत्र-
 प्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राणां क्रमेणाधिकारः । अन्य-
 लम्बते तु सपत्नीपुत्रानन्तरं दौहित्यसाधिकारः इति
 विधेयः । ततोऽप्राह्णादिपियाहपुत्रकसमयत्तन्वयौतकधने
 भर्ता, भ्राता भ्राता पिता चेति क्रमः आहुरादिविवाह-
 त्वयसमबन्धव्ययौतकधने माता पिता भ्राता भर्ता चेति
 क्रमः । ततो देवरः ततोदेवरपुत्रभ्रातृश्वशुरपुत्रौ, ततो-
 भगिनोपुत्रः, ततोभर्तृभगिनेयः, ततोभ्रातृपुत्रः, ततो
 आमासाः, ततः श्वशुरः, भ्रातृश्वशुरः, । ततश्चानन्त्य-
 क्रमेण सपितृकाः, ततः सकुन्द्याः, ततः सभानोदका

इति । यौतकान्तिरिक्तोऽपि पितृदत्ते प्रथमं कुमारी,
 ततः पुत्रः ततः पुत्रपतीसम्भावितपुत्रे, ततः पौत्रदौहि-
 त्यप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः । ततो बन्ध्या विधवा च
 गुणपदधिकारिण्यौ, ततोऽप्राह्णादिक्रमेणैव पूर्वेषु क्रमः ।
 पितादत्तान्तिरिक्तोऽप्यौतकधने तु पुत्रतृत्यांगोऽधिकार-
 धिकारः, तयोरभावे पुत्रपतीसम्भावितपुत्रयोः, ततः पौत्र-
 दौहित्यप्रपौत्रसपत्नीपुत्रपौत्रप्रपौत्राः क्रमेणाधिकारिणः ।
 ततो बन्ध्या विधवा च गुणपदधिकारिण्यौ ततः पूर्वेषु
 प्राह्णादिक्रमः" । अत्र सर्वतः, प्रमाद्यं दायभागोऽनुसन्धेयम् ।

पितृनामप्यधने पुत्रसहकरोऽसहकरोपितापितामहक-
 प्रपौत्राधिकारः दायभागमतयत् सप्रपञ्चः निरूप्य प्यपुत्र
 पुंघने विधेयोऽभिहितो यदा ।

"आन्तरं सपितृदायास्य तस्य धनं भवेत्" इति ।
 "आपकास्य अपुत्रधनाधिकारी आसस्यसपितृ-
 सदाभावे व्यपहितसहभावे चाचार्यः सदाभावेऽन्नेवासी" ।
 याचनसूत्रं "पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ धातरस्यया ।
 तनुगतोऽपिजोषन्नुः । यिष्यन्मन्त्राचारिणः । एवाम-
 भावे पूर्वस्य धनभागुत्तरोत्तरः । स्यात्तस्य ह्यपुत्रस्य सर्व-
 षणैवय विधिः" । पितरौऽप्यत्र क्रमाकाह्यायामादौ माता
 तटभावे पिता विष्णुः सृष्टेकमृतत्वात् । तन्तुतो भ्रातृपुत्रः
 अपुत्रस्य पुत्रपौत्रप्रपौत्रान्यस्य । आत्यायनं "विभक्तो
 धस्तिने इव्यं पुत्राभावे पिता इरेत् । भ्राता वा जननी
 यापि माता वा तपितुः क्रमात्" । पितृर्जितः पिता,
 भ्राताऽप्यर्जितः भ्रातादिति व्यवस्थितोऽधिकारः । पैठी-
 नसि "अपुत्रस्य स्यात्तस्य भ्रातृगामि धनं तटभावे पितरौ
 सभेताम्" । देवस्य "ततोऽप्यपुत्रस्य विभजेरन् सशोदरा ।
 तुष्णादुहितरोऽपि भ्रियमाप्यः पितायि वा । सवर्षांश्चा-
 तरोमाता भार्या चेति यथाक्रमम् । एवामभावे गृह्णीयुः
 सकुल्याः सङ्घासिनः" । तुल्या सशोदराएव सर्वा-
 भ्रातरोऽत्र वैभालेवा । अत्र च देवलोकाक्रमेण सङ्घ-
 विष्णु याचनसूत्रोक्तक्रमयोर्विरोधमापन्नः यथाक्रममिति
 पदं देवलोयः याचनसूत्रोक्तक्रमान्तिरिक्तमेवेति सङ्घासुधेन
 व्याख्यातम् । देवस्यचनसिद्धमामन्तरं विष्णु याचन-
 सूत्रोक्तधने सिद्धितयतः कल्पतःकृतोऽप्येवमेवायम् ।
 एतच्च, न मनोरमं न हि सौक्तकं सङ्घासुधेन परोक्तमो-
 यथाक्रममिति सौक्तकाद्योऽभिव्यक्तमिति उपस्थित
 विज्ञायानुपस्थितपरिग्रहगौरवात् एवमपि पैठीनसिद्ध-
 विरोधापरोक्षारात् । तस्मात्पूर्वस्यार्जितधने विष्णु-

यास्यवल्क्योक्तमस्तदन्वधने तु पैठोनस्याद्युक्तम इति
 रत्नाकर' । बोधायन 'सपिण्डाभावे सवृत्त्य तदभावे
 आचार्यं अन्तेषाम्ने ष्ट्विगा हरेत् तदभावे राजा" ।
 सगौत्रजाभावे बन्धु यास्यवल्क्यवचनात् स च स्वबन्धु
 पिहबन्धु माहबन्धुश्च । "आत्मपितु पुत्रु पुत्रा
 आत्ममाह पुत्रु सुताः । आत्ममातुलपुत्राय विज्ञेया-
 ह्यात्मबान्धवा । पित्रः पितृपुत्रु पुत्रा पितुर्मातु -
 पुत्रु सुताः । पितुर्मातुलपुत्राय विज्ञेया पिहबान्ध-
 वा । माह. पितृ पुत्रु पुत्रामातुर्मातु पुत्रु. सुता' ।
 मातुर्मातुलपुत्राय विज्ञेयामाहबान्धवा" । एतेषा
 क्रमेणाधिकार । तद्य सद्येप । आदौ पुत्रस्तदभावे-
 पौत्रस्तदभावे प्रपौत्रस्तदभावे साध्वी भार्या तदभावे दु-
 हिता तदभावे माता तदभावे पिता तदभावे दौहि-
 तृस्तदभावे भ्राता तदभावे तत्पुत्रस्तदभावे आसन्नसपिण्ड-
 स्तदभावे यथाक्रम व्यवहितसपिण्डस्तदभावे आसन्नसकुल-
 स्तदभावे व्यवहितसकुलस्तदभावे मातुलपुत्रादि सर्वाभावे
 ब्राह्मणधनवर्जं राजगामि ब्राह्मणधने तु ब्राह्मणान्-
 रमेव धनप्रदृशाधिकारीति । याज्ञवल्क्य 'वानप्रस्थयति
 ब्रह्मचारिणामृक्यभागिन' । क्रमेणाचार्यंरिच्छिष्यधर्म-
 आत्वे कर्त्तरीर्धिन" । क्रमेण प्रतिलोभक्रमेण तेन ब्रह्मचारि-
 णोऽनुकूलस्थस्योचार्यं, यते रिच्छिष्यं, वानप्रस्थस्य
 भ्रातृत्वे नानुमतोऽपरोवानप्रस्थएव" ।

अधिकारिक्रमे पिहदौहित्रादेरकीर्त्तनात् तस्य नाधि-
 कार इति विशेष ।

स्त्रीधने विशेष "तत्र मनु जनन्या संस्थितायान्तु समं
 सर्वे सद्गोदरा । भजेरन्माहक रिक्थ भगिन्यश्च
 सनाभय । यास्तासा सुदुहितरस्तासामपि यथायतः ।
 मातामह्याधनात् किञ्चित् प्रदेय प्रीतिपूर्वकम्" । सममविध-
 मायम् सनाभय सद्गोदरा, भगिन्य जुआर्य एव समाशा-
 स्तदाह हहस्पति' 'स्त्रीधन स्यादपत्याना दुहिता च
 तटयिनी । अप्रप्ता चेत्समूटा ह लभते मानमात्रकम्" ।
 अपत्याना पुत्राणा तटयिनीति विशेषान्नत्या समत्य
 लाभ समूटा विवाहिता मानमात्रक इत्यानुसारेण
 किञ्चित् । गौतम. "स्त्रीधन दुहितृणामप्रप्तानामप्रतिष्ठि-
 तानाञ्च" । 'अप्रतिष्ठिता अनपत्या निर्धनमहर्त्का दुर्भ-
 गा चेति रत्नाकरादय । एता अपत्या अपि पुत्रवन्माह-
 धनभाज । मनु "मातृव यौतुक यत्स्यात्कुमारोभागएव
 य" । यौतुकं विवाहकासे पितादितो लब्धम् । प्रिय

"मातृ पारिणायं स्त्रियोविभजेरन्" । पारिणाय परि-
 च्छदादशेकहृत्तिकादि । याज्ञवल्क्य "मातृदुहितर शेष-
 ष्ट्यात्ताभ्य ष्टेऽन्वय" । मातृधन तदृणाच्छेष दृणगो-
 धमावशेष दुहितरोभिजेरन्, ताभ्य ष्टे दुहितृणामभावे-
 ऽन्वयः दौहित्रीदौहित्री मनुवचनात्तरोधात् । ब्राह्म्या-
 दिवैवाहिक परिच्छदादिकञ्च यत्मातृधनं तद्विषयमेतत् ।
 कान्वायनः "दुहितृणामभावे ह ष्टक्यम्पुत्रेषु तद्भवेत् ।
 बन्धूनामप्यभावे ह भर्तृ गामि तत् फृतम् । भगिन्यो बान्धवै
 साह्वं विभजेयु समहर्त्का । स्त्रीधनस्येति षष्ठाऽर्थं विभागस्तु
 प्रकल्पित" । दुहितृणामिति पारिणायं विवाहकासे
 यौतुकस्यं पिहदसञ्च यन्मातृधनं तत्तस्याः पुत्रभावे
 पुत्रगामि भवतीत्यर्थं तदतिरिक्तन्तु स्त्रीधन तस्या अभावे
 पुत्रीपुत्रोभयगामि इत्युक्तमेव प्राक् । बन्धुदत्तमिति पितृ-
 तिरिक्तेन दत्तं यत्तद्भ्रातृभगिन्यै किन्तु कन्या नत्त-
 भाया विवाहिता तु किञ्चिद्भागभागिनीति भगिन्य इत्यादे-
 रर्थं । अभावे पुत्रीपुत्राद्यभावे स्त्रियाधनं पतिगामो-
 ल्यर्थं मनु. "ब्राह्म्यद्वैवार्यगान्धर्वं प्राजापत्येषु यद्भनम् ।
 अतीतायामप्रजाया भर्तुरेव तद्विद्यते । यत्तस्या स्था-
 इनं किञ्चिद्विवाहेष्वामुदरादिषु । अतीतायामप्रजाया
 मातापितृस्तद्विद्यते" । अप्रजायामनपत्यायाम् । गौतमः
 "भगिनीशुक्लं सोदर्याणामूर्द्धं मातु पूर्व्वं चेत्येके" । आसु-
 रादिविवाहत्वयल्लक्षविषयमेतत् । बोधायन "ष्टक्य ष्ट-
 ताया कन्यायागृह्णीयु सोदरा' स्वयम् । तदभावे भवे-
 न्मातुस्तदभावे भवेत्पितुः" वि०चि० । अतः वस्य मर्तु-
 गामित्वेऽहं तदभावे तत्सपिण्डाणामासन्नक्रमेणाधि-
 कार । यस्य ह पितृगामितोक्ता तत्र तदभावे तदन्त्या-
 सन्नसपिण्डा अधिकारिणः इति बोध्यम् ।
 सितालरामते ह जन्माधीमस्तत्याङ्गीकारेण पैतामष्टे पित्वे
 च धने पितापुत्रयोः पितामहपौत्रयोश्च त्वत्याधिकार ।
 पितृ पितामहस्य जोपरमे पुत्रस्य, पौत्राणाञ्च स्वपितृ-
 योग्येऽश्रेऽधिकारः । जीवहिभावे ह स्वार्जिते पितृर्हर्षं यहा-
 रिता पैतामहे त्वत्यापिता । धनिकृतविभागे तदुपरमे पुत्रा-
 दिकृतविभागे च धनिपतिनामेकैकाश्रेऽधिकार । दुहि-
 ट्यान्तु प्रत्येक स्त्रजातीय कल्पितभागवत्तृथाशभागिता ।
 सासुदयिकस्तत्याङ्गीकारेण च भ्रातृादीनामपुत्रादीनामपि
 भक्तत्वे ससृष्टत्वे च एकस्य मरणे इतरस्य स्वत्यस्थिते तत्र
 पत्यादीना न स्वत्वसुत्पद्यते तथा च विभक्तार्थसृष्टधमएव
 प्रत्येकीनामधिकारः । पत्नीदुहितरश्चैत्वादि या० वचनात्

तत्र पञ्चम विनासणिमते ११००श्लो दर्शितम् तत्र पञ्चमस्य
 व्याख्यायाम् मिता० तत्कर्मोदगितो यथा
 "तत्रादश्वयस्य स्यर्षांतस्य विभक्त्यामशुटिन परि-
 षीता स्त्री मयता सकलमेव धनं शृङ्गातीति स्थितम् ।
 तदभावे इतिहर । इतिहर इति बहुवचनं यमाम
 जातोयानामसमानजातीयानाञ्च समविधमौगमाप्र
 र्त्तम् । तथा कात्यायन० "पत्नी भर्तुर्द्धनहारी या काट
 म्भिमचारिणी । तदभावे तु इतिहासा यदाभूदा भवेत्तदिति"
 इत्येवमिति "भर्तुर्द्धनहारी पत्नी ता विना इतिहासा कृता"
 इत्यादिकास्तस्मात्प्रति उल्लेखइतिहासा शब्दात् । तस्मात्प्रति-
 धनं तस्याः कर्तुं शृङ्गाति मानवः" इति । तत्र षोडशश्लो-
 कसमादेशोऽन्तर्भवति । "तदभावे तु इतिहासा यदाभूदा
 भवेत्तदिति" विशेषकरणात् । तथा प्रतिष्ठिताप्रति-
 ठितासमावेशप्रतिष्ठिता तदभावे प्रतिष्ठिता "स्तोभन
 दुहितृणां अर्पणानामप्रतिष्ठितानाम्प्रति" गौतमवचनस्य
 पितृधनेऽपि समानत्वात् नचैतत्पुत्रिकाविषयमिति
 मन्यम् । "तस्मिन् पुत्रिकापुत्र" इति उक्तियात्वात् ।
 तस्य चौरससमत्वेन पुत्रपकरणेऽभिधानात् । षण्दश-
 श्लोकेन दौहित्ये धनभाक् यथाह विष्णु ।
 "अपुत्रपौत्रसन्ताने दौहित्रा धनमाप्नुयु । पूर्वेषां तु
 सभाकारे पौत्रा दौहितृणां समा" इति मत्तरेपि । "अ-
 ज्ञाना वाकता वापि य विन्देत्सुव्यात्तुम् । पौत्री माता
 नक्षत्रेण दद्यात्प्रियं हरेद्वनमिति" । तदभावे पित-
 रौ मातापितरौ धनभाजौ । यद्यपि युगपदधिकरण्य
 पञ्चनतायां इत्येवमिति तदपवादत्वादेक्येपस्य धन
 पक्षे विद्वे क्रमो न प्रतीयते । तथापि विपक्षेऽप्ये
 मातृशब्दस्य पूर्वनिमातादेक्येऽप्येधाभावस्य च मातापितरौ
 इति मातृशब्दस्य पूर्वप्रवृत्त्याऽप्येकमात्रमात्रमात्रसम्बन्धे
 ऽपि क्रमात्प्रत्यया प्रतीतक्रमात्तुरीयेनैव प्रथम माता धन
 भाक्, तदभावे पितेति गम्यते । किञ्च पिता पुत्रान्तरे-
 षुपि साधारण्ये माता तु न साधारणीति प्रत्यासत्त्य-
 त्तियत्वात् "अनन्तर सपिण्डाद्यास्तस्य तस्य धनम्भवेदिति"
 वचनात्प्राप्तरेव प्रथमस्यनपक्षस्य युक्तं न च सपिण्डे-
 षुः प्रत्यासत्तिर्नियामिका अपि तु समानोदकादिपुत्रस्य
 विशेषेण धनपक्षे प्राप्ते प्रत्यासत्तिरेव नियामिकेय
 आदेन वचनादवगम्यत इति । मातापितृभ्यां तुरीये प्रत्या-
 सत्त्वतिसमात् धनपक्षं युक्ततरम् । तदभावे पिता धन-
 भाक् । पितृभावे भ्रातरौ धनभाज । तथा च मत्त ।

"पिता हरेत्पदस्य रिक्त्य भातर एव वेति जयपदस्य
 उदस्य माता टायमवाप्नुयात् । मातर्यपि च हृत्पादां
 पितुमांता हरेद्वनमिति" मनुपञ्चमोऽर्थोऽपि पितरि
 भातरि हृत्पादां पितुमांता पितामहो धनं हरेत् पिता ।
 यतः पितृगृहीतस्य विजातयेषुपि पुत्रेषु गच्छति ।
 पितामहो गृहीतः तु सजातोऽप्येव गच्छतीति पितामहोऽपि
 गृह्णातीति । एतदप्याचार्योऽनानुमन्यते । विजातीय
 प्रत्यागामपि धनपक्षस्योदकात् "पुत्रस्येवैकभातिन
 रव्यादिति । यत्पुन "अहार्थं वाह्यपक्षस्य राहा
 नित्यमिति स्थिति" इतिमनुस्मरणम् तत्रैवविधाय
 न पुत्राभिप्रायम् । आत्पुत्रि षोडश प्रथमं गृहीतयुभि-
 षोदराणां मातृविभक्त्यात् "अनन्तर सपिण्डाद्यास्तस्य
 तस्य धनं भवेदिति" अरणात् । षोदराणां सभावे भिन्नो-
 दरा धनभाज । आत्पुत्रामप्यभावे तत्पुत्रा पितृक्रमेण
 धनभाज । आत्पुत्राप्रत्ययसमावेशे आत्पुत्राणां स-
 नधिकारः आत्पुत्राभावे आत्पुत्राणां सधिकारवच-
 नान् । यदा त्वपुत्रे भातरि स्यति तद्गृह्णात्पुत्रासं-
 श्लेषेण धनपक्षस्ये जाते आत्पुत्रविभागात्प्रागेव यदि
 कश्चिद्गृह्णाता शतकादा तत्पुत्राणां पितृभ्यां अधिकारे प्राप्ते-
 र्नेषा आत्पुत्रास्तु विभक्त्य पक्षे पितृभोगकल्पनेति
 युक्तम् । आत्पुत्राणां सभावे गौत्रजा धनभाज गो-
 त्रजा पितामहादयः सपिण्डाः समानोदकाश्च तत्र पिता-
 महो प्रथमस्यनभाक् । "मातर्यपि च हृत्पादां पितुमांता
 धनं हरेद्वनमिति" मातृशब्दात् पितामह्या धनपक्षे प्राप्ते
 पितृभोगा आत्पुत्रपर्यन्तानां बहुक्रमेण न कश्चित्तुमनेया-
 माशापितुर्माता धनं हरेद्वनस्य धनपक्षेऽधिकारमाप्ति
 मातृपरत्वादुक्त्यै तत्पुत्रानन्तरम् पितामहो गृह्णातीत्य
 विरोधः । पितामह्याणां सभावे समानगौत्रजाः सपिण्डा
 पितामहादयोऽधिकभाजः भिन्नगौत्राणां सपिण्डानां तन्
 शब्देन पक्षेणात् । तत्र च पितृसन्तानाभावे पितामहो
 पितामहः पितृव्याप्तत्वात् तस्य क्रमेण धनभाज पितामह
 सन्तानाभावे प्रपितामहो प्रपितामहस्यत्वात् तन्तु
 वयोत्थेऽप्येवमात्रमात्रमानगौत्राणां सपिण्डानाम्बन्ध-
 न्ये वेदितव्यं तेषामभावे समानोदकानाम्बन्धस्य ।
 ते च सपिण्डानामपि सप्त वेदितव्या जननसमाप्त्या
 वधिका वा । यथाह हृत्पदः । "सपिण्डता तु प्रकृते
 सप्तमे विनिवर्तते । समानोदकभावेन नियतेता चतुर्द-
 श्यात् । जननान्तो स्मरतेऽने तत्परद्वौलक्ष्यम्" इति ।

जोत्तनाभावे बन्धवोधनभाजः। बन्धवस त्रिविधा व्यात्म-
 बन्धवः पित्रबन्धवो माहवन्धवश्चेति । यथोक्तम् । व्यात्म-
 पितृष्वसु पुत्रा इत्यादि विन्तामणिमते ११०१ छ० दर्शितम्
 तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाजस्तदभावे
 पित्रबन्धवस्तदभावे माहवन्धव इति क्रमोवेदितव्यः । बन्धु-
 नामभावे व्याचार्यस्तदभावे शिष्यः "पुत्राभावे यः प्रत्या-
 सन्नः सपितृस्तदभावे व्याचार्यः व्याचार्याभावेऽन्तेवासी"
 इत्यापस्तम्बस्मरणत्वात् । शिष्याभावे सन्नज्ञाचारी धनभाक्
 येन सङ्केतप्रादाचार्यादुपनयनाध्ययनतदर्थं ज्ञानप्राप्ति
 स सन्नज्ञाचारी तदभावे ब्राह्मणद्वयं यः कश्चिच्छ्रोत्रियो
 गृह्णीयात् 'श्रोत्रिया ब्राह्मणस्यानपत्यस्य षड्क्यम्भजे-
 रन्निति' गौतमस्मरणत्वात् । तदभावे ब्राह्मणमात्रम् यथा
 ह मनु "सर्वेषामप्यभावे तः ब्राह्मणारिक्यभागिनः ।
 त्वं विद्यां शुचयोदानाकाथा धर्मेण हीयत" इति । न कदा-
 चिदपि ब्राह्मणद्वयं राजा गृह्णीयात् "अहार्या ब्राह्म-
 णद्वयं राजा नित्यमिति स्थितिरिति" मनुवचनात् । नार-
 देनाभ्युक्तम् "ब्राह्मणार्थस्य तन्नाशे दायदशैश्च कश्चन ।
 ब्राह्मणायैव दातव्यमेनस्त्री स्याच्चूपोऽन्यथेति" । क्षत्रियादि-
 धनं सन्नज्ञाचारिपर्यान्तानामभावे राजा हरेन्न ब्राह्मणः ।
 यथाह मनुः । "इतरेषान्तु षण्णामां सर्वभावे हरेन्नृपः"
 इति । "पुत्रा पीत्राश्च दायं गृह्णन्ति । तदभावे पत्न्यादय
 इत्युक्तमिदानीन्तुभयापत्रादमाह । "धानप्रस्थयतिब्रह्मणा-
 रिणा रिक्भागिनः । क्रमेणाचार्यसंच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतोषीनः"
 याज्ञ० । "धानप्रस्थस्य यतेर्ब्रह्मचारिणश्च क्रमेण मतिलोभ
 क्रमेणाचार्यं मच्छिष्यो धर्मभ्रात्रेकतोषीं च रिक्थस्य धनस्य
 भागिनः । ब्रह्मणारी वैदिक उपकुर्वाणस्य धनं सा-
 त्वादयएव गृह्णन्ति । वैदिकस्य धनान्दपवादत्वे माचार्यो
 गृह्णाति इत्युच्यते । यतेस्तु धनं सच्छिष्यो गृह्णाति ।
 सच्छिष्यः यनरध्यात्मयास्त्रय्यधकारणतदर्थं तुषामक्षमः
 इयं कस्याचार्योदेरपि भागानर्हत्वात् । धानप्रस्थधनन्वर्ध्म भ्रा-
 त्रेकतोषीं गृह्णाति धर्मभ्राताएकतोषीर्थेकात्रभी धर्मभ्रातासीए
 कतोषीं च धर्मभ्रात्रेकतोषीं । एतेषासाचार्यादीनामभावे
 पुत्रादिपु सत्त्वयेकतोषीं गृह्णाति" मित्ता० । "षोडश्यास एत्वे
 यैमात्रेयस्य स संसृष्टत्वे तस्याधिकारे । स्वदेवो धोष्य" अउ-
 पौत्रघनाने" इति वदता विष्णुना प्रपौत्रस्याधिकार
 सूचितः तस्यापि तत्सन्धानत्वात् सपितृत्वाच्च अन्यथा
 अधिकारिश्च भ्रातृत्वाम् उपरितनानामेव कीर्तनम् तस्यान-
 धिकारत्वापत्तेः । अतएव अथादानप्रकरणे तत्सुतः पौत्र-

सुतः प्रपौत्रस्य गृह्णीतवित्तं प्रपितामहकृतकृत्यं न दद्यादिति
 वदता मिताक्षराकृता प्रपौत्रस्याधिकारः सूचितः । तदध-
 स्तनसन्तानस्य च प्रपितामहपौत्रपर्यान्ताभावेऽधिकारः । तेषा-
 मसपितृत्वेऽपि गोत्रजसमानोदकृत्वाविशेषात् सपितृत्वाधि-
 कारे अघननानामेव प्रथमस्य गृहणयत् गोत्रजाधिकारेऽपि-
 अघननानामेव ऊर्ध्वतनापेक्षया प्रथमं पृहणौचित्यादिति
 एतन्मते च अघनोत्सपितृत्वमध्ये, दौहित्यस्यैव पृहणात्
 पितामहदौहित्यादेर्नाधिकारः । बन्धुगणस्य अघनोत्
 सपितृत्वरत्वेऽपि बन्धुगणस्य पारिभाषिकपरत्वेन तेन
 कीर्तनादिति बह्वः । वीरभित्तोदये तु विपमशिक्षिभया
 मातुलादीनामधिकारो व्यवस्थापितः तन्मते तेषां बन्धुपदेन
 पृहणात् इति भेदः । तथा दायसम्बन्धने पत्न्याय-
 चेट दानभोगादावधिकार इति मित्ता० धीर० मते तु
 स्वामिन उपकाराभावे नटादौ दानेऽनधिकार इति
 भेदः । "आधिवेदनिकाद्यञ्चेति" याज्ञवल्क्यवच-
 नेन स्त्रिया षड्क्यपिभागक्रयादिलब्धधनमात्रस्य
 स्त्रीधनत्वं व्यवस्थाप्य तद्विभागः मित्ता० दर्शितो
 यथा "अतीतायामप्रजसि बान्धवास्तदवप्रयुः"
 या० । तत्पूर्वोक्तं स्त्रीधनमप्रजस्यनपत्यायां इहितदौ-
 हित्यपुत्रपौत्ररहितया स्त्रियामतीताया बान्धवा मर्ता-
 दयोपपद्यमाणा गृह्णीयुः । सामान्येन बान्धवाधमपृहणे
 अधिकारिणो दर्शिताः । इदानीं विवाहभेदेनाधिकारिभेद-
 माह । "अप्रज स्त्रीधनं भर्तुर्नाश्नादिपु चतुर्ष्वपि ।
 इहितृणा प्रसृता चैकपेपु पितृगामि तत्" या० । अप्रज-
 स्त्रिया पूर्वोक्तायामाह्लादवार्धमाजापत्ये च चतुर्षु विवाहेषु
 भार्यात्वं प्राजाया अतीतायाः पूर्वोक्तन्वनं प्रथमं भर्तुर्भ-
 वति । तदभावे तद्व्यापदाना सपितृत्वात् भवति । येषां
 सुरगान्धर्वराक्षसपैशाक्षेषु विवाहेषु तदप्रज स्त्रीधनं पितृ-
 गामि । माता च पिता च पितरौ तौ गच्छतीति पि-
 तृत्वादि एकशेषनिर्दिष्टाया अपि मातुः प्रथमं धनपृ-
 हणं पूर्वमेवोक्तम् । तदभावे तत्पत्न्यासन्ताना धनपृह-
 णम् । सर्वेष्वेव विवाहेषु प्रसृताऽपत्यवती चेत् इहितृणां
 तद्वन भवति । अत्र इहितृयन्देन इहितृइहितर उच्यन्ते ।
 साक्षाद्इहितृणां "मातुर्दुहितरः शेषम्" इत्यलोक्तत्वात् ।
 अतएव मातृधनं मतरि हत्तायां प्रथमं इहितरोन्-
 गृह्णन्ति । तत्र चोदानुहासमवायेऽ नृदा गृह्णाति । तदभावे
 परिशील्य तत्रापि प्रातृविताऽप्रतिवितासमवायेऽप्रतिविता
 गृह्णाति तदभावे प्रतिविता । यथाह गौतमः "स्त्रीधन

इहिल्लृषामप्रत्तानामप्रतिष्ठितानां चेति । तत्र अथद्वा-
 ल्प्रतिष्ठितानाम् । अप्रतिष्ठिता धनपत्या निहन्ना वा ।
 एतच्च शुल्कव्यतिरेकेण । शुल्कन्त सोदर्याणामेव “भगि-
 नीशुल्क सोदर्याणामूर्ध्वं मातुरिति” गौतमवचनात् ।
 सर्वासा “इहिल्लृषा प्रच्छता चेत्” इत्यस्माद्वचनात् तासां
 भिन्नमाहकाषा समवाये दौहित्रीणां किञ्चिदेव दात
 व्यम् । यथाह मह ‘यासासा सुदुहितरसासामपि
 यथाहृत । मातामह्नाभनात् किञ्चित् प्रदेयं प्रीतिपूर्वक-
 मिति” । इहिल्लृषामप्यभावे दौहित्राधनहारिण ।
 यथाह नारद । “मातुर्दहितरोभावे इहिल्लृषा तद-
 न्वय” इति तच्छब्देन सन्निहितइहिल्लपरामर्शात् । दौहि-
 त्राणामभावे पुत्रा गृह्णाति । “ताभ्य षरते अन्वय” इत्यु-
 क्तत्वात् सनुरपि इहिल्लृषां पुत्राणाञ्च मातृघनसम्बन्ध
 दर्शयति । ‘जनन्या सस्थिताया तु सम सर्वे सहोदरा ।
 भजेरन्माहक रिक्थ भगिन्यश्च मनाभय,” इति माहक रि-
 क्थ सर्वे सहोदराः, समभजेरन् सनाभयोभगिन्यश्च सम
 भजेरन् इति सम्बन्ध न पुन सहोदरा भगिन्यश्च संभूय
 भजेरन् इति इतरेतरयोगस्य हन्नेकशेषाभावाद-
 प्रतीतेर्विभागकर्त्तृत्वान्वयेनापि अथद्दोषपत्तेर्यथा देव
 दत्त इपि कुर्याद्युद्धदत्तश्चेति । समग्रहणसङ्घारवि-
 भागनिवृत्त्यर्थम् । सोदरपृहण भिन्नोदरनिवृत्त्यर्थम् ।
 धनपत्यङ्गीनजातिस्त्रीधनन्तु भिन्नोदराप्युत्तमजातीयसप-
 त्नीइहिला गृह्णाति तदभावे तदपत्य तथा च सतुः
 “स्त्रियास्तु यद्भवेद्विपत्ति पत्न्या दत्तं कथञ्चन । ब्राह्मणी-
 तद्वरेत् कन्या तदपत्यस्य वा भवेदिति” । ब्राह्मणीपृहण-
 सुसमजात्युपलक्षणम् । अतस्त्वानपत्यवैश्याधनं अत्रिया-
 कन्या गृह्णाति । पुत्राणामभावे पौत्रा पितामहोधन-
 हारिण । “अक्रथभाज षण्य प्रतिशुच्युरिति” गौतमस्मर-
 णात् “पुत्रपौत्रैर्हणं देयमिति” पौत्राणामपि पिताम-
 हृणापाकरणेऽधिकारात् । पौत्राणामप्यभावे पूर्वोक्ताम-
 त्रादयो वान्धवा धनहारिण” । अत्रापि पुधनवत्
 स्त्रीधनेऽपि प्रपौत्राधिकारो वेदितव्य, अथद्दोषोत्पत्तिस्य
 प्रपौत्रस्य अथापकरणनिषेधेन पुधन इव स्त्रीधनेऽपि
 तदधिकारस्य अस्तिमत्वात् इति अर्त्तव्यम् ।

उत्तरापथ ५० उत्तरा उत्तरस्यां पत्या अप् सभा० ।
 १ उत्तरस्यां दिशि स्थिते पति २ देयमेदे च । “उत्तर
 पथजन्मानः कीर्त्तविष्यामि त.पपि । कौलकाख्योजगा-
 न्वारा किरातवर्दे सङ्घ” । गन्धार्थिच० पुरा० ।

उत्तरापरा स्त्री उत्तरस्याः अपरस्यादियोऽनरोषा दिक्
 दिग्नाम ३० । वायुकोणे “उत्तरापराभिमुखोऽन्वयम-
 दिग्मानक्षत्रदर्शनात्” व्या० त० साख्या० गृ० । “उत्तरा-
 पराभिमुखं वायुकोणाभिमुखं” रघु० ।
 उत्तराभास ५० उत्तरविभाभासते व्या० भास-अच । दुष्टो-
 क्तरे उत्तरगन्धे १०६० पृष्ठे गल्लक्षणादि ।
 उत्तराम् अव्य० उद्गु+उत्कर्षे तरप् आस । अतिशयेनोत्
 ऋषे “उदेमसुत्तरा नयान्ने हतेनाहुत” यजु० १७
 ५० । “अतिशयेन उत् उत्तराम्” वेददी० । एषम्
 तमप् आम् । उत्तमामप्यत्र अव्य० ।
 उत्तरायण म० उत्तरा उत्तरस्यामयन सूर्यादे “पूर्वपदात्
 सप्तयाम्” पा० ण्यत्वम् । सूर्यादेः १ उत्तरदिग्ग-
 मने अर्धेदोचारात् ७म० वा । वर्षस्याङ्गे सूर्यस्य
 दक्षिणत उत्तरदिग्गमनसम्पादके २ परसासात्तके काष्ठे
 सूर्यदेः दक्षिणोत्तरयोरयनञ्च अयनसंक्रान्तिगन्धे ३३६
 पृ० उक्तम् तथा च सूर्यस्योत्तरायणसंक्रमाद्यधि पण्णासा
 उत्तरायणकाष्ठ । “कर्कटादिष्विते भागौ दक्षि-
 णायनसुच्यते । उत्तरायणसम्युक्त मकरस्थे दिशा-
 करे” म० त० विष्णु ५० । “एतन्माकरकर्कटादिशक्रमे-
 णायननिरूपणम् अत्रैतन्मात्कर्कटार्थं धररादौ स-
 र्यं सिद्धान्ताभिहितोद्गयनादिनिरूपणन्तु रविगत्यनुसा-
 रेण दिनमानादिज्ञानार्थम्, इत्यत्ययोरनं वि-
 रोधः” म० त० रघु० । ‘तत्रच मकरस्थिरसञ्चान-
 न्यवधिपृष्ठाभासाः स्थूलसुत्तरायण सप्तमकरसंक्रान्त्य-
 वधि त्र स्रच्छामिति भेद । अस्स प्रयसाऽपि “ष यत्नो-
 दगावर्त्तते देनेपु तर्हि” भवति देवासृ हृति गोपायनि”
 शत० ब्रा० २, १, २, ३ । “यद्दुत्तरायण तदहर्देवानाम् दक्षि-
 णायनं रात्रि संवत्सरोऽहोरात्र” विष्णुः ‘अग्निर्ज्योति-
 र्गृहं शुक्ल वरसासा उत्तरायणम्” गीता । यथा साम्य सौर-
 त्व तथाऽयनगन्धे ३३५ पृ० काष्ठसाधवीयुष्टतप्रभाषादिना
 व्यवस्थापितम् । उपचारात् इतथागमनारम्भसंक्रान्तौ
 “शुक्लकर्कटसंक्रान्ती हेतूद्गदक्षिणायने” सूर्य० ऽसि० । तत्र
 सुख्यकावताविषये “शावहि यजुता भुक्ता तत्पुण्य चोत्त-
 रायणे” “निरंजे भास्करे हृष्टे दिनान् दक्षिणारायने”
 म० त० भवि० पु० “भविष्यत्सन्ने पुण्यमतीते चोत्तरायणे”
 इति ति० त० देवोपु० । रायिसंक्रान्त्यभिप्रायमिद
 वचनम् इति रघुनन्दनादव । साधवाद्यस्य षष्ठ
 संक्रान्तिपरत्वतस्त विषेभपुण्यकाष्ठत्वं चाङ्गीचक्रुः । तत्र

अयनसंक्रान्तिगच्छे ३३६दर्शितम् । उत्तरायणकाला-
भिमानिनि ऋतविद्वत्प्राणिना ब्रह्मादिभूतप्रपणाय
अतिवाहनायेश्वरानियुक्तो चेतने ४पुरुषभेदे "आतिवाहिका-
स्तद्धिज्ञात्" शा० सू० भाष्ययोक्तया व्यवस्थापितं तच्च
आतिवाहिकगच्छे ६५१ प्र० दर्शितम् । तन्मूलमेव
अग्निर्व्योतिरित्यादिमोताव्याख्याने "अग्नादयस्तदभि-
मानिमोदेवा" इति श्रीधरोक्तम् ।

उत्तरार्कं पु० काशीस्थे उत्तरस्या दिशि अर्ककुण्ड
सन्निधौ सूर्यमूर्त्तिभेदे । तद्विद्वितिर्यथा "इति काशी
प्रभावज्ञो जगत्सुक्तमोपहा । कृत्वा हादशधात्मन
काशीपुर्यां व्यस्थित । लोकांश्च उत्तरार्कं शम्बादित्य-
स्तर्ध्वं च । वतुर्धो ह्युपदादित्योमयूषादित्यएव च ।
खलोत्कृष्टाहृणादिभ्यो वृत्तकोवसन्नको । दशमोविमला-
दित्यो गङ्गादित्यस्तर्ध्वं च । हादशधार्थमादित्यं काशी-
पुर्यां घटोद्भव । । ४६ अ० इति हादशधार्थभेदा-
भिधाय तत्स्थानानि तत् कुम्भयोगमिहितानि । "अधोत्तर-
स्यामाशयां कुण्डमर्काख्यसुत्तरा । तत्र नाम्नोत्तरार्कौष
रश्मिसाली व्यस्थित" ४७ अ० ।

उत्तरार्कं न० उत्कृष्टमर्कं उत्तरमर्कस्य एक दे० त० वा ।
देहपूर्वार्कं । तस्योत्कृष्टत्वान्तयात्वम् "ब्यूह स्थित
किञ्चिद्विद्योत्तरार्कम्" रघु० । कर्म० । २शेपाङ्गं च "अथ
मध्ये नैवोत्तरार्कैनाख्यमवेक्षते" शत० ब्रा० १, २, १, १२

उत्तराशा स्त्री कर्म० । उत्तरस्या दिशि । उत्तराया-
भीयादय उत्तरदिगीयगच्छे प्र० १०६३ वृत्त्याः ।

उत्तराश्विनं पु० कर्म० । उत्तरप्रसिद्धमक्षरभेदे ततः अश्विना०
अतुरथर्गम् क । उत्तराश्विनं तत्संज्ञितदेश्यादी त्रि० ।

उत्तराषाढा स्त्री कर्म० । अश्विन्यादिमक्षरैषु एकविंशतितमे
नक्षत्रे 'उत्तर' पूर्वमिधान्तकाभ्रुवगणस्त्रीगणुत्तराश्वि
स्त्रम्" ज्यो० उक्तेरिय भ्रुवगण' । तस्याः स्वरूपादि उ
दुचक्र गच्छे १०७१ प्र० उक्तम् इयं विश्वदेवताका अज्ञे-
यागच्छे ४६७ प्र० उक्ता ।

उत्तरासङ्गं पु० उत्तरे अर्द्धभागे आसज्यते आ+सृज-
कर्मणि घञ् । उत्तरीयवस्त्रे "एतौत्तरासङ्गश्चतो विगच्छान्"
भट्टि "स्वगुत्तरासङ्गश्चतोमधीविगीम्" कुमा० । "अयो-
त्तरासङ्गश्चम् विदधञ्चोत्तपल्लवीम्" भाषः । उत्तरस्या
दिशि २आसङ्गे च । "शिशिरसमयसूर्यमिव एतौत्तरास-
ङ्गम्" काद० । रवेश्च यथा शिशिरसमये भाषादौ उत्त
रस्यां दिशि गतिस्तयोत्तरायणगच्छे १०४ प्र० उक्तम् ।

उत्तरासद् पु० उत्तरा उत्तरस्यां दिशि सीदति सद्-किप् ।
उत्तरदिशि भागाहंषु । मित्वावरुणप्रधानेषु २मरुत्प्रधा-
नेषु च देवेषु "देवा मित्वावरुणनेत्रा मरुत्त्रे वा वोत्तरासद-
सोभ्य स्वाहा" मित्वावरुणनेत्रेभ्यो मरुत्त्रेलेभ्यो वा
देवेषु उत्तरासङ्गा स्वाहा" यजु० ६, १६, १७ ।

उत्तराहं पु० उत्तरमन्तरमहं टच् समा० । अयनन्तदिने
उत्तराहि अव्य० उत्तर+प्रथमाद्यर्थे दिग्देशकालपिये
आहि । उत्तराश्विन् उत्तरात् उत्तर इत्यर्थे । "आहि
च दूरे" पा० उक्ते दूरएवास्य प्रवृत्ति । "उदीचीमेव
दिशन् प्राजमंस्फादात्तराहि वाग्वदति" शत० ब्रा०
३, २, ३, १५ । "अव्ययान्यप्" पा० "कतचित्तेभ्य एव"
इति वार्त्तिके नियमात् अतो भवार्थे व्यणेष । औत्तरा
हिक तद्भवे त्रि० ।

उत्तरिका त्रि० उत्तर उल्लङ्घनमन्त्यस्या० ठन् । उत्तार्यमटादौ
ऽनदीभेदे स्त्री । "अतुत्तराश्वरतो वाहिनी चमुरङ्गिणीः ।
ततः प्रीषतरं प्रायादुत्तरीयोत्तरिकां नदीम्" रामा० ।

उत्तरीय न० उत्तराश्विन् देहभागे भव गङ्गा० ख । ऊर्ध्वदेश्याय
वस्त्रे "धीतोत्तरीयप्रतिमच्छवीनि" भाषः "स्तनोत्तरीयाणि
भवन्ति साक्षात्" "अघास्यरत्नमपिधोत्तरीयम्" रघु ।
प्रतिविधिपर्यालोत्तरीयधारणावश्यकतोक्ता आ० त०
यथा । "विक्रमोऽनुत्तरीयस्य नग्नश्यावस्त्र एव च । औत्त
र्यात् तथा कर्म न मग्नचिन्नेदपि" भृगु० तत्कारणप्र-
कारस्य "यथा यज्ञोपवीतञ्च धार्यते च द्विजोत्तम" । तथा
संधार्यते यत्नादुत्तराश्वानं शुभम्" इति ।
"स्नायाह वाससी धौते अक्षिन्ने परिधाय च । अमाने
धौतवस्त्राणा शण्णसौभागिकामि च । कुतपो योगपट्ट
वा द्विवासा येन वा भवेत्" या० सू० । "येन वेति
उपवीतेन तत्प्रमिणीभूतेन कुशरष्मादिना" आ० त०
रघु० । "यज्ञोपवीते हे धार्ये औत्तर्यात्तेषु कर्मसु ।
तृतीयञ्चोत्तरीयार्थं वस्त्राणामतिदिश्यते" इति ।
वर्षान्याह "न सूतेन न स्वप्नेन पारव्येण विशेषतः ।
शुभिकोत्तरीयं जीर्णैर्न कर्मं कुर्याद्विचक्षण" आ०
त० भारतम् । "न रत्नसुख्येण वासो न मीलञ्च प्रय-
स्यते । मन्त्राक्तं च दशाह्वीनं वजेयेदर्शने बुधः" मर-
सिं० पु० । "दशाह्वीनेन वस्त्रेण कुर्यात् कर्माण्य-
भावतः" उग० । "यस्त्वं नाम्यहृतं धार्यं न रत्न
मलिनं तथा । जीर्णं वाऽपदमञ्चैव श्वेतं धार्यं प्रय-
त्नत" विष्णुध० पु० ।

उत्तरेण अयं उत्तर+एनम् । आसन्नदिग्देशकालानां प्रथ-
मापञ्चमीसप्तम्यन्तानामर्थेषु 'तत्रागार' धनपतिवृत्त-
क्षरेणाक्षदीयम्" मेघ० । एतद्योगे द्वितीया । "किञ्चित्
पश्चात् ब्रज लघुगतिर्नृण्यएवोत्तरेण" मेघ० । "हृदयदेश-
बाणभेतोत्तरेण" आश्व० ऋ० १, २, ०, ६, "एतस्मिन् काले प्र-
पञ्चाशदावाकउत्तरेणाग्नीध्रीयम्" आश्व० ऋ० ५, ७, २ ।
उत्तरेद्युस् अयं उत्तरस्मिन् दिने उत्तर+एद्युस् । अन्न-
नारदिवसे इत्यर्थे ।

उत्तरोत्तर उत्तरआडुत्तर । अन्ननरोदितामन्तरे । "पत्नी
दुहितरथैव पितरौ भ्रातरस्तथा । तदुद्यतो गोतृजो
बन्धु शिष्य सन्नक्षचारिण । एषागभावे पूर्वस्य
धनभागुत्तरोत्तर" या० ऋ० २ क्रमेण उत्तरे । "उत्त-
रोत्तरस्तृकपौ वस्तुन वार 'उच्यते सा० द० ।

उत्त(रो)रौष्ठ पु० उत्तर उपरितन ओष्ठ वा वृद्धि । उप-
रितने ओष्ठे । "अधरो(रौ)ष्ठं दधति उत्तरो(रौ)ष्ठ वा
वेदि" "उत्तरोष्ठं योश्चिद्वाद्द्वाराश्च करोति च" वृष्टु०
उत्तर्जन न० उत्तर्जनम् प्रा० स० । उत्तर्भर्त्सने ।
तत्र क्रोधकार्यं यथाह सा० द० । "निन्दाक्षेपापसापादेरम-
योऽभिनिषिद्धता । नेत्ररागशिर कम्पमूर्च्छोत्तर्जनादिभ्यः"

उत्तलित त्रि० उद्+तल-क्त । उच्चिप्रे ।
उत्तान त्रि० उन्नतस्तानो विस्तारो यस्य । (चित्त) भूमि-
कम्पप्रवृत्तया कर्त्तव्येन उच्यते उच्चिमुखे च । "उत्तान-
पाण्डियसन्निवेशात् प्रपुत्रराजीवनिवाहमध्ये" कुमा० ।
"उर स्थोत्तानधरणः सत्ये न्यस्येतर करम्" उत्तान
किञ्चिदुच्चस्य मुखे विरथ्य घोरसा" या० ऋ० । "पिह-
पात् तदुत्तानं कृत्वा विमानं विशर्ज्येत् या० ऋ० इति
"प्रत्येत्वं मन्त्रे निष्कृत उत्तानहस्ता दक्षिणोत्ताना वा"
कात्या० ८, २, ६ । "उत्तानार्थे विषक्षण" वृष्टु०

उत्तानक पु० उद्-तन एतत् । उच्चट्टाहणे रत्नमा० [राजनि०
उत्तानपत्रक पु० उत्तानमूर्द्धस्य पत्रमस्य क् । रत्ने एरण्डे
उत्तानपाद् पु० खायम्भुष मनो पुत्रे धुषपितरि । नृपभेदे ।
"वैराजान् पुरुषान् वीर गतरूपा व्यजायत । प्रियव्रतो
त्तानपादौ वीरान् कास्या व्यजायत" हरि० २ अ० ।
"सायम्भुवस्यापि मनोहरेरेरांयजन्मन । प्रियव्रतोत्तान-
पादौ व्रतरूपापते सुतौ । वासुदेवस्य कनया रत्नायां
जगत स्थितौ । जाये उत्तानपादस्य सुनोति सुविवि-
क्तया । सुवचि प्रेयसी पत्न्यैतेरा दन्तुतोभुव" भाग०
४ स्क० ८ अ० इतउत्तर तश्चरित तत्र पर्युत्तम् । उत्तान

उच्चस्थितः पादोऽस्य । परमेष्ठरे पु० "पादोऽस्य शब्दां
तानि त्रिपादस्यामृत दिवोति" श्रुतेस्तस्य साख्येपरिस्थ-
पादत्वात् तथात्वम् । अथ समासे वा अन्नलोमे उत्ता-
नपादपि तत्रैव भूर्जस्य उत्तानपादोभुव आशा अजायन्त" ।
"तदुत्तान पदस्यरि" ऋ० १०, ७२, ७ ४; अत्र भवे पाद
पदादेश । उत्तानपादयुक्ते शिशुपश्चतौ त्रि० ।

उत्तानपाद्ज पु० उत्तानपादात् जाते जन-उ । ध्रुवे तश्च-
रितं भागवते ४ स्क० ८ अथ्यावादादौ धर्षितम् ।
उत्तानशय त्रि० उत्तान ऊर्ध्वस्य सन्नेव शेते शी-अच् ।
अतिशयो तदानीमवताने सामर्थ्याभावादस्य तथात्वम् ।
उत्तानशीवन् त्रि० उत्तान सन् शेते शी-ङ्निप् । अति
शिशौ उत्तानस्थिते च । स्त्रिया ङीप् वनोरव ।
उत्तानशीवरी "ये पर्यता सोमपृष्ठा आप उत्तानशी-
वरी" अथ० २, २१, १० ।

उत्ताप पु० उद्+तप-घञ् । उष्णतायाम्, उच्यते च ।
उत्तार पु० उद्+तृ-णिच् अच् । उद्गमने २ उद्गमने १ पा-
रनयने च । "स सारसागरोत्तारतरणि" प्रमोष० "स
घोरामापदं प्राप्य नोत्तारमधिगच्छति" भा० उ० १२, ६ अ० ।
उच्चस्तर. प्रा० स० । उच्चत्वलोच्यत्वाद्दो त्रि० ।

उत्तारक त्रि० उद्+हृ-णिच् एतु । पारप्रापके ।
उत्तारण न० उद्+हृ-णिच्-ल्युट । पारप्रापणे । कर्त्तरि
ल्यु । २ पारप्रापके त्रि० श्विणौ पु० "उत्तारणोदुप्ल
तिहा" श्विणुषं "स सारसागरादुत्तारयतीत्युत्तारण" भा०
उत्तार्य त्रि० उद्+हृ-णिच्-कर्मणि यत् । उद्गमने ।
"अपानमुक्तं तत्कार्यं शोध्य वाष्पाय शोधनं" मठ ।
ल्यप् । २ उद्गमन कृत्येत्यर्थे अयं । उद्+हृ-कर्मणि
यत् । उद्गमने त्रि० ।

उत्ताल त्रि० उद्+चुरा० तल-प्रतिष्ठायाम् अच् । प्रति-
ष्ठिते मरुति । "उत्तालतालीषनसप्रससा" भाष ।

उत्तिष्ठतोम पु० उत्तिष्ठतोऽस्तपविष्टस्य होमो यत् । अस्तप-
विष्टकर्म व्यहोमे यजतिरूपे यागभेदे । तत्र कुत्रोपविष्टे
न कुत्रपा उत्तिष्ठता होम करणीय इति विशिक्त-
सायां यजतिजुहुयोर्हृदप्रदर्शनेन तन्निर्णीतं कात्या०
१, २, ५, ६, ७, अत्रेषु "यजतिजुहुतीनां कोविशेषः"
अ० "यजतीनां यागानां जुहुतीनां होमामासु
को विशेष कोभेद्" इति मन्त्रः" अर्थे । तिष्ठ-
तोमा वषट्कारप्रदानां वाज्यापुटीनुवाक्यान्वय
यजतय" अ० । अस्तपे इति शेषः । तिष्ठता होम

यपु ते तिष्ठोमाः षषट्कारेण प्रदानं येषु ते षषट्कार
प्रदाना तथा याच्यावन्तं पुरोनुवाक्यावन्तश्च ते ते यज-
तय उच्यन्ते” कर्कः । “उपविष्टोमा स्वाहाकारप्रदा-
नः जुहोतय” सू० । “उपविष्टेन कर्त्वा होमोयेपु ते उप-
विष्टोमा स्वाहाकारेण प्रदानं येषु ते जुहोतय
उच्यन्ते” कर्कः तिष्ठत्पदञ्च उत्तिष्ठत्परम्

उत्तिष्ठमान पु० उद्+स्था-यानच् । षड्माने “उत्तिष्ठमा-
नस्तु परैर्नामिष्य पथगमिच्छता” भाष । ऊर्द्धचेष्टायां
तु गट । उत्तिष्ठत् अरुपविष्टे दण्डायमाने त्वि० स्त्रियाम्
होपु रुम् । उत्तिष्ठन्तो [क्त । १ क्तोत्तरणे नदादौ त्वि० ।
उत्तीर्णं त्वि० उद्+तृ-कर्त्तरि क्त । १ क्तो, २ पारङ्गते कर्म्मणि
उत्तुङ्ग त्वि० उत्कटं वङ्गं प्रा० ष० । अत्युच्चते । “उत्तुङ्गश्चैव
शिखरस्थितपादपानां काकः क्षयोऽपि फलमालभते
सपत्न । सि हो बलो हिरदङ्गमविदारणोऽपि सीदत्यहो-
तरुतले खलु पलहोनिः” उद्गत “खर्गादुत्तुङ्गममलं
विपाणं यत्तु मूलिनः” भा० ष० ८८६ । “करप्रचेया
सुसुङ्गा प्रभुशक्तिं प्रधीयसीम्” “यच्छालसुत्तङ्गताया
विजेतुम्” “उत्तङ्गमातङ्गमितालघूपलम्” भाष ।

उत्तुषु पु० उद्गत कण्डनाभावेऽपि ह्योऽस्मात् । प्रा० ष०
या गतशब्दलोपः । लान्ताख्ये (खड्) मूढघान्ये
उत्तेजना स्त्री उद्+तिज-णिच् युच् । १ प्रेरणायाम्,
२ व्यपताकरणे, ३ उद्दीपने, ४ स्त्रीस्वीकरणे च । “व्याघ
डनोत्तेजनया मण्योनाम्” भाष । ल्युट् । तत्रैव न० ।
उत्तेजित त्वि० उद्+तिज-णिच्-क्त । १ प्रेरिते, २ उद्दीपिते
च । भावे क्त । ३ प्रेरणायाम् ४ उद्दीपने च न० “उत्ते-
जित मध्यमेग योजनं ह्यथवद्याया” इत्युक्ते ५ अश्वगतिभेदे न० ।
उत्तेरित न० उद्+तृ भावे इतच् ह्युणे नि० एत्वम् । १ अश्व-
गतिभेदे । अर्थ आद्यच्चि । “उत्तेरितोऽतिवेगाटरो न
ह्युपोति न पश्यति” इत्युक्ते क्तगतियुक्ते २ अश्वे पु० ।

उत्तीरणं त्वि० उद्गत तोरणमत्र प्रा० ष० वा नतलोप । १ उच्च
पुरहारयुक्ते नगरादौ । “उत्तीरणामन्ययराजधानीम्”
रघु । “उत्तीरणं राजपथं प्रपेदे” कुमा० उद्गतं तो-
रणम् प्रा० ष० । २ उच्च तीरणे पुंन० ।

उत्तोलन न० उद्+तृल-उन्माने भाषे ल्युट् । ऊर्द्धं नीत्या
नोचने । [कृततोचने च

उत्तोलित त्वि० उद्+चु० वृल-क्त । १ उत्क्षिप्ते, २ उत्क्षिप्य
उत्त्यक्त त्वि० उद्+त्यज-क्त । १ ऊर्द्धक्षिप्ते, २ परित्यक्ते च ।

उत्तास पु० उद्+तृ घ-पञ् । अतिमये ।

उत्त्य त्वि० उद्+स्था-क । १ उद्गते २ ससृङ्गते च । ‘रेक्षासि
समरोत्थानि तच्छोषितनदीष्विव’ रघु । “भवत्सम्भ्रा-
वभोत्थाय परितोपाय मूर्च्छते” कुमा० । “निद्रास्य
प्रमादोय तत् तामससृटाङ्गतम्” गीता “तपन प्रियविच्छेदे
यारात्रेशोत्यचेष्टितम्” सा० द० ।

उत्थान न० उद्+म्या ल्युट् । १ ऊर्द्धपतने, २ उद्यमे, ३ ऊर्द्ध भव-
नचेष्टायाम्, ४ उद्गते च । करणे ल्युट् । ५ उत्थाहे, ६ दंपौरुषे,
७ उर्ध्वे च । अधिकरणे, ल्युट् । ८ रणे, ९ राज्यचिन्तनरूपे
१० तन्त्रे, ११ प्राज्ञणे, १२ चैत्रे च । “इन्दु नयोत्थानमिन्दुमत्यै”
रघु “भ्रातृणांमविभक्ताना यद्युत्थान भवेत् सङ्ग” मह ।
“मम धर्म्मार्थं उत्थान न कामक्रोधसंश्रितम्” रामा० “उ-
त्थानमभिजानन्ति सर्वभूतानि भारत । प्रत्यक्ष फलमश्रन्ति
कर्म्मणा लोकास्तिकम्” भा० ष० १२२० । मेटच्छेद
क्षयोदर लघु भवत्युत्थानयोग्यं षष् । शकु० “पञ्च वा
सप्त चाटौ च यैरुत्थानं न गच्छति” सुशु० ११२ प्रबोधे च
“सच्छयने मदुत्थाने मत्पार्श्व परिवर्त्तने” ति० त० पु० ।

उत्थानैकादशी स्त्री उत्थानस्य हरे निद्रात प्रबोधनस्य काल
एकादशी । चान्द्रकार्त्तिकशुक्लैकादश्याम् । तद् काल
व्यवस्था-ति० त० रघुनन्दनेन दर्शिता यथा मातृस्ये
“येते विष्णु सदापाठे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके
परिवर्धते शुक्लपक्षे हरेर्दिने” भविष्यभारतीययो
“मैत्राद्यपादे स्वपितृह विष्णु वैष्णव्यमध्ये परिवर्त्तते च ।
पौष्पावसाने च सुरारिहन्ता प्रबुध्यते माससप्तदशेन”
भविष्ये “निशि स्वापोदिनोत्थान सन्ध्याया परिवर्त्तनम् ।
अन्यत्र पादयोगेऽपि हादश्यामेव कारवेत्” । अन्यत्र
स्वापादिविहितरात्रादीतरकाले दशमीप्रतिपदोश्च । “कि-
न्तन्मैत्राद्यपादेन ? दशम्यंशेन यो दिवा । पौष्ण
शेषेण क्लिनेन ? प्रतिपद्यथ यो निशि” । दशम्यंशेन दशम्या
अशोयत्र पादे तेन । य प्रतिपदि वा प्राप्नोतेन वा किम् ? ।
अत्र दशमीप्रतिपदोर्बर्जनात् तदितरैकादश्यादिपञ्च-
तिथिषु मैत्रादिनक्षत्रपादविशेषभावे हादश्यां विनापि
शयनादिरिति प्रतीयते । वचनान्तरम् “देवत्यन्तो यदा
रात्रौ हादश्या च समाहुत । तदा विबुध्यते विष्णु-
र्दिनान्ते प्राय देवतीम्” दिनान्ते त्रिधाविभक्तदिन
हतीयमामे दिवोत्थानमित्युरोधात् । विष्णु धर्म्मोत्तरे
“विष्णुर्दिवा न स्वपिति न च रात्रौ प्रबुध्यते । हादश्या-
स्य सयोगे पादयोगो न कारणम् । अप्राप्ते हादश्यास्ये
उत्थानशयने हरे । पादयोगेन कर्म्मस्ये नाहोरात्रं

विचिन्तयेत्" ब्राह्मपुराणम् । "द्वादश्या सन्धिसमये न-
क्षत्राणामसम्भवे । व्याभाकासितपक्षेषु गयनापत्तना-
दिकम्" व्याभाकानाम् व्यापाटभाद्रकासि कानाम् । ततश्च
द्वादश्या निशादौ मञ्जलमात्रयोगात् द्वादश्याष्टचाभावे
तिथ्यन्तरे निशाद्यनादरेण पादविशेषयोगात् तदभावे
द्वादश्या सन्ध्यायामेव गयमादिक बोधन्तु द्वादश्या
रात्रौ रेखत्यन्तापादयोगे टिनहृतीयभाग इति विशेषः" ।

उत्थापन न० उद्+स्था-णिच्-ल्युट् । उत्तोलने उत्तती
करणे २ चालने १ प्रबोधने ४ उद्गमने च । "एव यन्त्रोपायान
स्याय गिरोत्थापनहेतुन् वृत्तावेक्ष्य" सुशु० ।

उत्थाप्य ति० उद्+स्था-णिच्-कर्माणि यत् । उत्तोलने ये
= चालनीये । ल्यप् । उत्तोल्येत्यर्थे ४ मिश्रीकृत्ये
त्यर्थे "आहृत्य प्रणवेनैव उत्थाप्य प्रणवेन च" उत्थाप्य
मिश्रीकृत्य प्रा० न० रघु० । उत्तार्येत्यर्थे च अयम् ।

उत्थित ति० उद्+स्था-क्त । १ उद्भिद्युक्ते, २ उत्थानयुते,
अनुपविष्टे । "अर्द्धाचिता सत्यरसुत्थिताया" कुमा० रघुसु
'न यावदेतावदुपशुद्धत्येतौ' "भिक्षोत्थित भूमिमिषो
रगाणाम्" भाष । उत्थये ४ उद्युक्ते च ।

उत्थिताङ्गुलि पु० उत्थिता उद्युक्ता अङ्गुलवो यत् ।
(चापङ्गु) विद्धृताङ्गुलिके करतले समेटे शब्दच० ।

उत्पचनिपचा स्त्री उत्पच निपचेत्युच्यते यस्या क्रिया-
याम् भवू० । उद्भूत्व पाकादिनिदेशार्थक्रियायाम् ।

उत्पचिष्णु ति० उद्+पच-इष्णुच् । उत्पृत्व पचन
योगे । पच विकृतिरूपपाकपरत्वे । ऊर्ध्वतः, पाकयोगे
२ हृषादौ ।

उत्पट इ० उत्पटति उद्+पट-गतौ अच् । हृषादीना
त्वचसङ्घट्ट उद्गते निर्यासे । 'त्वच एवास्व सधिर' प्रस्य-
न्दि त्वच उत्पट' यत् । १४, ६, ६, २१, "उत्पट
हृषनिर्वास भा० । [वृष्का० २ उत्पतनकर्तृमान्ने ति० ।

उत्पतन पु० उत्पतति ऊर्ध्वं गच्छति उद्+पत-अच् । १ पक्षिण
उत्पतन न० उद्+पत-ल्युट् । १ ऊर्ध्वगमने, २ उत्क्षेपणे च ।
उत्क्षेपणशब्दे उदा० ।

उत्पतनिपता स्त्री उत्पत निपत इत्युच्यते यस्या क्रियायाम्
भवू० । उत्पतनादिनिदेशार्थक्रियायाम् ।

उत्पतार्क ति० उत्तोलिता पताका यत् प्रा० न० वा तो-
चितशब्दबोध । उत्तोलितपतान्ने इरादौ । "इरन्दरन्त्री
इरत्पतताकम्" रघु

उत्पतित ति० उद्+पत-क्त । ऊर्ध्वगते ।

उत्पतिष्णु उद्+पत-इष्णुच् । उत्पतनयोगे । 'ससङ्गुर-
श्चक्षुणानामेक्षामासत्पतिष्णव" रघु "उत्पतिष्णु सङ्घि-
ष्णु च वेरत खरद्वृष्यौ" भट्टि ।

उत्पत्ति स्त्री उद्+पत+क्तिन् । ऊर्ध्वगमने ऊर्ध्वगतौ । उत्प-
द्यते प्रथमतो त्रायतेऽनेन उद्+पद-करणे क्तिन् । प्राथ-
मिकप्रतीतिविषयप्रवृत्तिसाधनेऽसाधनताबोधको कर्मस्वरूप-
ज्ञापको २ विधिवाक्ये यथा "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजे-
तेत्यादि" वाक्यम् प्रथम यागादौ इष्टसाधनत्वं बोध-
यत् तत् प्रयत्नयतीति तस्य तथात्वम् विधिगच्छे वि-
धति । 'योगसिद्धिर्वा अर्थस्योत्पत्त्ययोगित्वात्'
जमि० सू० । उद्+पद० क्तिन् । व्यादाद्यणसम्बन्धरूपे १ उ-
द्भवे । उत्पत्तौ वाटिपिपत्तय सन्ति तथाहि अद्यत सद्गु-
पद्यते इति बोद्धा । प्रागुत्पत्तेरसत्कारणव्यापारा-
दुत्पद्यते इति नैयायिकादयः । प्रागुत्पत्ते सदापि
कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति साख्या वेदान्तिसह प्रतिपे-
दिरे तयोरवान्तरभेद सतो विवर्त्त इति वेदान्तिस परि-
णाम इति साख्या । तदेतत् साख्य० कौ० । प्रदर्शित'
यथा केचिदाह्वरसत "सञ्जायत इति, एकस्य सतो
विवर्त्त कार्यज्ञात न वस्तु सद्दित्त्वपरे । अन्ये तु सतो-
ऽसञ्जायतइति । सत सञ्जायते इति हृद्वा । तत्र पूर्व-
ज्ञान् कक्षत्रये प्रधानं न सिध्यति । सुसद् सतोऽभेदव-
त्स्वरूपपरिणामयद्वाद्यात्मकत्व हि जगत्कारणस्य प्रधा-
नत्व सत्परजसम स्वभावत्वम् । यदि पुनरसत सञ्जायत
असद्विरूपस्य कारण कथं सुखादिरूपयद्वाद्यात्मकं स्यात्
सदसतोऽज्ञादात्मप्राप्तपपत्ते । अर्थैकस्य सतो विवर्त्त'
यद्वादिप्रपञ्चस्यार्थस्य सत सञ्जायत इति न स्यात् ।
नचाहयस्य प्रपञ्चात्मकत्वमपि त्वप्रपञ्चस्य प्रपञ्चात्मक
तया प्रतीतिर्भूत् एव । येषासपि कथमज्ञातधरणा-
दीनां सतएव कारणादसतो जन्म तेषामपि सदसतोरेकत्वा-
त्तुपपत्तेर्मां कार्य्यात्मक कारणमिति न प्रधानसिद्धि । अत
प्रधानसिद्धर्थे प्रथम तावत्कार्य्यं प्रतिजानीते" कौ० ।
"असदकरणादुपादानग्रहणात्त्वसम्भवाभावात् । यत्तस्य
शक्यकरणात्कारणभावात्स सत्कार्य्यम्" का० "सत्कार्य्यं कारण-
व्यापारात् प्रागपीति शेष । तथा च न सिद्धसाधन नैया-
यिकनयैरज्ञातनीयम् । यद्यपि वीजमृत्तियद्वादिप्रपञ्च सा-
नन्तरमहुरसदाद्युत्पत्तिरूपबभूवते तथापि न प्रपञ्चस्य
कारणत्वमपि तु भावस्यैव वीजाद्यवयवस्य । अभावात्
नाबोत्वसौ तस्य सर्वत्र सुसमत्वात्सर्वत्र सर्वकार्य्योत्पाद

प्रमद्व द्रव्यादि न्यायवार्तिकतात्पर्यटोकायामभिहितम-
 ष्याभिः । प्रपञ्चमत्ययथासति बाधके न गच्छोभिद्येति
 वक्तुमिति कणभक्षाजचरणमतमवशिष्यते । तत्रेद प्रति-
 पत्तात् सत्कार्यमिति । अतु हेतुमाह अस्मदकरणात् ।
 असञ्चेत्कारणव्यापारात् पूर्व कार्यं नास्य सत्त्व कीनापि
 कर्तुं शक्यं न हि नील गिल्लिसहस्रेणापि शक्यं पीत
 कर्तुम् । सटसत्त्वे घटस्य धर्माविति चेत् तयोप्यसति
 धर्मिणि न तस्य धर्म इति सत्त्वं तदवश्यमेव तथा च
 नासत्त्वं असम्बन्धेनातदात्मना वाऽसत्त्वेन कथमसन् घट ।
 तस्मात्कारणव्यापाराद्गुणमिव ततः प्रागपि सदेव कार्य-
 मिति । कारणाज्ञास्य सतोऽभिव्यक्तिरेवावशिष्यते । सत-
 द्वाभिव्यक्तिरूपवत्त्वा । यथा मोहनेन तिलेषु तैलस्य, अव-
 घातेन धान्येषु तण्डुलानां, दोहनेन सौरभेयीषु, पयसः ।
 असतः करण्ये तु न निर्दग्धं किञ्चिदस्ति । न खल्वभिव्य-
 क्तमानं शोभयमानं वा क्वचित्सदृष्टम् । इतश्च कार-
 णव्यापारात् प्राक् सदेव कार्यमित्याह उपादानमह-
 णात् उपादानानि कारणानि तेषा महण्य कार्येषु
 सत्त्वम् उपादानै कार्यस्य सत्त्वत्वादिति यावत् ।
 यतदुक्तं भवति कार्येषु सम्बद्धं कारण कार्यस्य जनक
 सम्बन्धय कार्यस्यासतो न सम्भवति तस्मात् सदिति ।
 स्यादेतत् असम्बद्धमेव कारणं कस्मात् कार्यं न जन्यते ?
 तथा चासदेवोत्पत्त्येतेऽत आह सर्वसम्भवाभावात् । अस-
 म्बद्धस्य जन्यते असम्बद्धत्वाविशेषेण सर्वं कार्यं जात
 सर्वस्माद्भवेत् नर्षेदस्ति तस्मात्सम्बद्धमसम्बद्धेन जन्त्यते
 अपि तु सम्बद्ध सम्बद्धेन जन्यते इति । यथाऽहं साक्षा-
 गद्वा 'असत्त्वे नास्ति सम्बन्ध कारणं सत्त्वसद्भिभिः ।
 असम्बद्धस्य धोतृपत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिरिति । स्यादे-
 तत् असम्बद्धमपि तदेव तत् कर्तोति यत् यत्कारणं गतं
 शक्तिषु कार्यदर्शनादवगम्यते अतो नाव्यवस्थेति अत आह
 शक्यस्य गन्तव्यकरणात् । सा शक्ति शक्तकारणान्यथा सर्वत्र
 वा स्याच्छक्ये वा । सर्वत्र चेत्तदवस्थैवाव्यवस्था शक्ये चेत्-
 शक्यमसति शक्ये तदिति वक्तव्यम् । शक्तिभेद एव स ता
 रण्यो यत किञ्चिदेव कार्यं जनयेत् सर्वमिति चेत् फल
 भोः शक्तिविशेषः कार्यसम्बद्धो वा स्यादसम्बद्धो वा,
 सम्बद्धत्वे मासता एवन्द इति सत् कार्यम् । असम्बद्धत्वे
 सर्वव्यवस्थेति सुशून्यं शक्यस्य गन्तव्यकरणादिति ।
 इतश्च शक्तकार्यमित्याह कारणभावाद् कार्यस्य कार-
 णात्मकत्वात् न हि कारणान्निष्ठं कार्यं कारणहृ स-

दिति कथं तदभिन्नं कार्यमसद्भवेत्' सा० कौ० ।
 उत्पत्तेश्च यथा विभावरूपता तथाविभाव गच्छे ८३०
 उक्तम् ।

व्याख्यात श्रद्धस्माभिस्तद्वीकाया यथा व्यसतः—सत्त्वेन
 वक्तुं शक्यत्वात् निरुपाख्यात व्यभावात् सत् भावरूप वस्तु,
 जायते जाततया व्यवहियते तथा हि अहुरादिक वी-
 जनाशानन्तरमेव, दध्यादि दुग्धनाशानन्तरमेव, उत्पद्यमान
 दृश्यते अतोऽनुमीयते कार्यं भावा व्यभावकारणका कार्य-
 त्वात् वीजनाशोत्तरजाताहुरादिवत् । यत्रापि च तन्ना-
 टिपु पटकारणेषु स्वरूपेण नाशो न दृश्यते तत्राप्यनुमानेनैव
 तज्ज्ञानं जननीयम् । युक्तं चैतत् उत्पत्ते पटे यदि
 तन्मो न नटाश्चटा तन्मयइमे इति व्यवहारविषयतामाप-
 येरन् न च तथा, अतस्तत्र तन्त्ववहाराभावात् पटरू-
 पेण व्यवहाराच्च तन्मयेनटा इत्यनुमातव्यम् । न च कार-
 णनाशे दग्धतन्तुषु पटटाहवत् पटनाशापत्तिरित्याशङ्क्यम्,
 तन्नूना पटकारणत्वस्याद्यापि अविश्वत्वात्, ये हि भाव-
 कारणका इति षड्युक्तान् प्रत्येवैतदुक्तुपणमवतरत् नामा-
 वकारणतावादिनं प्रतीति सुस्थितमभावकारणवादिबौद्धा-
 दितम् । सत त्वं कालिकवाधरहितात् कूटस्यवदपरि-
 ष्यामिनं विवर्त्तं स्वाज्ञानकल्पितं स्वज्ञाननिवर्त्त्यं परि-
 ष्यामविच्छेद्यं अन्वयाभावापत्तिं उपपारात् तथा उत्-
 पद्यमानं कार्यं जातमपि विवर्त्तं न वस्तु सदिति वस्तुन
 पारमार्थिकेन सत्त्वेन नान्वितं किन्तु व्यवहारयोर्म्यस-
 त्तयान्वितम् । तथा हि शुक्तिकादौ रजतादिज्ञानं सर्वा-
 नुभवसिद्धं तच्च प्रत्यक्षमेव रजतं सात्कारोमीत्यादाशुभ-
 वात् प्रत्यक्षे च विषयेन्द्रियसन्निकर्षस्य कारणत्वात् देया-
 न्तरस्थितरजतस्य च अक्षुरसन्निकृष्टतया न प्रत्यक्षविषयता ।
 न च पूर्वज्ञातस्य रजतस्य ज्ञानेन उपनीतस्य शुक्तिकायां
 भ्रम इति वाच्यम् ज्ञानोपनीतस्य ज्ञानस्वीकारे साक्षा-
 त्कारानुभवापत्तायापत्तेः । अतएव न पूर्वानुभूतरजतस्य र-
 णमात्रमनुभवविरोधात् । अतोऽगत्या तत्र शुक्तिकायामस-
 द्भूतसत्पदाते इत्येव कल्पनीयम् । तदुत्पत्तौ च शुक्तिका-
 दिविषयकमज्ञानं कारणं रजतविषयसम्कारस्य तद्वह-
 कारितया कल्पनीयः । तदेव अक्षेपणम् यदुत्पत्तस्य
 तस्यासतो रजतस्य शुक्तिकातादात्म्येन तत्प्रत्यक्षविषयता ।
 तत्रोत्पत्तेऽपि रजते शुक्तिकाया समानपि व्यावहारिक-
 वत्स्य व्याघातो न भवतीति यथा, एव कूटस्य अपरि-
 ष्यामिनि आत्मनि साक्षानेनाहते विद्यदादिकफलयुक्त-

तुपद्यते तत्र च तदज्ञानं हेतु तत्तच्छास्त्रं सङ्गच्छतीति
 तथा च विद्यादाध्यासिता षटादय इति व्यध्यसाक्षात्-
 ज्ञाननाशयत्वे इति सत्तादात्म्येन प्रतीयमानत्वात् शुक्तिता-
 दात्म्येन प्रतीयमानशुक्तिज्ञानमाश्रयत्तत्तद्विद्यनुमानात्
 व्यध्यसात्वं षटादोना सिद्धम् । व्यध्यसात्वं च गाणात्कारि-
 प्रत्यक्षविषयत्वं प्रागुक्तं तत्र तस्यासतोऽप्यशुभपक्षी प्रत्यक्ष-
 विषयता न स्यादिति व्यध्यसात्वरथायं तस्मिन्नुपसिद्धपक्षो-
 कार्या । ज्ञाननाशयत्वं च तेषां निघ्यात्वात् शुक्तिज्ञानमा-
 श्रासद्भ्रजतरदिशनुमानत्वमिच्छायां विकारेण इति वेदान्ति-
 मतम् । सतो भावात् विद्यामानादेवेत्यर्थं । अयम् उत्पत्ते,
 कारणव्यापाराहा पूर्वमविद्यमान, कारणव्यापारादुत्पत्त्यु-
 जायते सद्भवतीति काण्डान्नेयायिकादय । सत सन्ना-
 शयात् भावादेव सत्, कारणव्यापारात् प्रागपि, कारण-
 वस्यारूपरूपरूपेण विद्यमान जायते कारणव्यापारात्-
 व्यभिव्यज्यते व्यङ्ग्यकारयोग्यताभावाद्यते इति यावदिति उक्त्वा
 साङ्ग्यादय । एतत्सत्पत्तिविषये चतुर्षु पक्षेषु स्थितेषु
 व्यापारपक्षलये यत्तुमित्तितकार्यात्मकारणरूपप्रधानासिद्धि-
 क्रमणः प्रदर्शयितुं क्रममात्रं बौद्धपक्षमाह यदि पुनरि-
 त्यादि । निरूपणमनिर्बन्धीयमिदन्वया वस्तुमयकामि-
 ति यावत् इति हि सत्ये वस्तु तद्वत्त्ववपत्वेन वस्तु-
 यक्षम् अभावस्य च सङ्गणाभावात् जगद्भार वक्तव्यता ।
 यद्यपि भावमिदन्तत्वं, सत्त्वेन प्रतीक्षमर्हत्वं, अस्तत्त्वेन
 प्रतीत्यर्हत्वं वा तद्वत्त्वव कैयिद्युच्यते तानि च सर्वोत्पत्ति-
 अभावज्ञानसापेक्षतया दुर्ज्ञेयत्वादन्योन्याश्रयोपपत्तत्वा-
 द्वाचक्षणात्येव । सुखदुःखसोहात्तत्कार्यदर्शनात् कार-
 णस्यापि तथाभूतात्तत्त्वमनुमित्तित तत्र भावस्यैव कार-
 णतापक्षे सेत्स्यति नाभावस्य भावाभावयोस्तादात्म्यानुप-
 पत्तेरिति भाव । विवर्त्तनादे च काञ्चित्जातस्याध्यासेन
 तादात्म्यभानेऽपि वस्तुतोऽसत्त्वेन सदसतोस्तादात्म्या
 तुपपत्त्या पूर्ववद्वातुमित्तितप्रधानसिद्धिरित्याह अक्षेकमे-
 त्यादि । सतोऽसच्छायते इति पक्षेऽपि सदसतोस्तादा-
 त्म्यानुपपत्त्येव न प्रधानसिद्धिरित्याह सदसतोरेकत्वे-
 रत्त्यादि । एवमाद्यपक्षत्रिके प्रधानसिद्धिश्चैव सत्का-
 र्शवत्त्वे तत् साधयितुं सत्कार्यपक्षसमर्थनाय कारिकाभवता-
 रवति सत्कार्यं प्रतिजानीते इत्यादि । कार्यं सत् कार-
 णव्यापारात् प्रागपि विद्यमानमित्यर्थे तेन कारणव्या-
 पारोत्तर सत्त्वस्य नैयायिकादिनादिषु सिद्धत्वेन न सिद्ध-
 बाधनमिति दर्शयितुं विधिगति कारणव्यापारादिनादि ।

अतस्त्वं वाटिप्रतिपत्तिपक्षे दर्शितासु अतस्त्वाद्येपञ्जनिग-
 करणेऽपि एतत्त्वयोः पत्तयोरेकारणत्वात् तत्पत्तयो-
 प्रधानसिद्धिरित्यागद्वयं गृहे तद्विराकारणभावेऽपि अत्यु-
 त्थादेन तयो पत्तयोर्न प्राप्नोतेति कथयितुमादौ बौद्धपक्ष-
 दूषयितुं उपापयति यत्तुमित्यादि । दूषयति तथापी-
 त्यादि । अयमागय सन्तु सन्तुमन्वेय जनयतीति
 नियमेन कार्यकारणयोः सन्तुमन्वेयमेवित पीजनागाद्दु-
 रयोच केनापि सन्तुमेव न सन्तुमन्वेयता षट्ते येन तयो
 कार्यकारणभाव स्यात् । अतस्त्वाद्यं कार्यजनकत्वे सत्-
 त्वात् सर्वकार्योत्पत्तिरित्यव्यपत्त्या स्यात् । न च कोलेवे-
 वाद्दुरमागभाव न तन्तुपित्तत्वं सत्त्वात् एव शरणं तथा
 च अद्दुरमागभाव एव नियामकोभिव्यज्यतीति वाच्यम्
 प्रागभावात् सत्त्वात्स्वातिरिक्तत्वे अद्दुरतत्प्रागभावाद्येव
 विभिन्नकालिकतया केनापि सन्तुमेव सन्तुमन्वेयताभावेन
 नियामकत्वाभावात् अतस्त्वाद्यं नियामकत्वे पूर्वोपपत्ता-
 दस्यप्रात् । न च प्रतियोगितासम्बन्धेन तयो सन्तुमन्वि-
 तेति वाच्यम् अभावसम्बन्धिताया एव प्रतियोगितापदार्थं
 तथा तस्या अयमन्तुपत्तेः सिद्धत्वात् न च बीजस्य नायात्
 कथं तस्य अद्दुरकारणत्वमिति, तस्य नायेऽपि तदववस्था-
 नायात् तस्यैव कारणत्वं वाच्यमिति सर्वं सुखम् । वि-
 र्त्तनादे च यद्यपि तदन्यत्वनारम्भण्यन्दादिभ्य इति शा० १,
 १, १४ इत्येव कार्यकारणयोरेकारणत्वेन स्वीकृतं तथापि
 षट्पटादिप्रधानामध्यक्षविषयकतया विवदात्तं मिथ्यात्व
 तैरद्वीकृतते तथा हि विद्यादाध्यासितानि षटादिप्र-
 णानि व्यध्यक्षविषयकानि सत्याविषयकज्ञानत्वात् शुक्ति-
 काया रजतज्ञानवदित्यनुमानेन षटादिप्रधानामध्यक्ष-
 विषयकत्वे सिद्धे व्यध्यक्षस्य च ज्ञाननाशयतया मिथ्या-
 त्वमित्यसत्त्वेन तथा च सदसदोस्तादात्म्यानुपपत्तिदो-
 षेण नैतत्त्वान्नाशयत्वं । किञ्च मिथ्यात्व ज्ञाननिवर्त्तनं
 तत्र नेद रजतमिति बाधुत्वा यथा रजतस्य मिथ्यात्वं
 प्रपिद्धमेव षटादेर्मिथ्यात्वसाधकत्वं बाधसादर्शनात् तस्य
 मिथ्यात्वमेवञ्च हेत्वसिद्धे कथं षटादिप्रधानामध्यक्षवि-
 षयकत्वसिद्धिः । एतदर्थमेव अस्ति बाधक इत्युक्तम् ।
 तथा च शुक्तिरजतव्यक्तवत्त्वं बाधकाभावात् तस्य मि-
 थ्यात्वम् । न चाहैतन्नुतिरेव बाधिका, तस्या अन्वयार्थ-
 परतया ह्यैवाभावनिषेधपरत्वाभावात् अतएव "नाहैतन्नु-
 रिविरोधो जातिपरत्वात्" इत्यनेन साङ्ग्यात्त्वेन च त्वे
 समानजातीयवद्भजनीवपरत्वं समर्थितम् । एव प्रत्यक्ष-

मशुक्तिगतया निरस्य इदयुक्तिकस्य काणादादिपदस्य नि-
रसनीयतयाऽवशेषता दर्शयति कणभक्त्यादि कणमन्नकण
भक्षयतीति कणभक्ष; कणाद । अन्न चतुश्चरणे यथेति
अत्र चरणो गौतमस्तदनुसारिमतिथयर्थ
ननु भावस्य सत्त्वमसत्त्वं च कादाचित्को धर्मो न तु स्वा-
भाविक तद्यु च उत्पत्ते प्राक् असत्त्वं परतस्तु सत्त्वम्
यथा घटे पाकात् पूर्वं श्यामता, पाकोत्तर रक्तता, तद्वत्
कालविशेषे धर्मविशेषो भविष्यतीति असत्कार्यपक्षेऽपि
न काचित् अतिरिति शङ्कते सदसत्त्वे इति । परिहरति
तथाभवतीति । अयमाशय असत्त्वस्य भावधर्मस्य
उत्पत्तेः प्रागपि तस्य धर्मिण सत्त्वं सौकर्यं तथा
हि धर्मसत्त्व धर्मिसत्त्वं विनातुपपद्यमान धर्मिसत्त्वमपि
तदास्तिपति तथा चापाटकेन असत्त्वरूपधर्मसत्त्वेन व्यापा-
दस्य धर्मिसत्त्वस्य सिद्धि इति । सत्त्वं कार्यसत्त्वं तदवस्थ
सत्त्वपत्तेः प्रागपि स्थितमिति न तदानीं धर्मिसत्त्वासि-
द्धिरित्याह तथा च नासत्त्वमिति असत्त्वधर्मिणस्तदानी-
मपि सिद्धत्वाच्च धर्मिसत्त्वमित्यर्थः । तदेवोपपादयति
असत्त्ववेनेत्यादि । असत्त्ववेन धर्मिणा सहेति शेषः
असत्त्वेनेत्वास्यान्वय । अतदात्मना अतत्त्वस्वरूपेण वा
असत्त्वेन कथमसन् स्यात् असत्त्वान्त्रयः स्यादित्यर्थः
धर्मिणा सह सम्बन्धेनैव धर्मिण तदाश्रयत्वनियमात्
असत्त्वस्य च तादात्म्येनैव तथात्वनियमाच्च प्रकृते अस-
त्त्वस्य घटेन सह सम्बन्धाभावात् तत्तादात्म्यभावाच्च न
तदाश्रयत्वमिति भावः । सत्कार्यपक्षेऽपि संहरति तस्मा-
दिति । तैत्स्य, तस्यु, जानां, पयसश्चाभिव्यक्तिरित्यत्रा-
तुत्तत्वाऽन्वयः । असत्त्वे कार्यस्य उत्पत्तेः प्रागसत्त्वे स-
त्त्ववृत्तिभिः सत्त्वान्त्रये कारणैः सह सम्बन्धो नास्ति ।
असत्त्वस्य चोत्पत्तौ प्रागुक्ता अव्यवस्थितिः सर्वस्मात्
सर्वोत्पत्तिरित्येव रूपा अव्यवस्था । प्रथम तत्पद हि-
तोयान्त कार्यपरम्, द्वितीयं तु कारणपर प्रथमान्तम् ।
कार्यानुकूला कारणगिष्ठैव शक्ति कार्यजनननितामिके
स्वमसेयम् तथा च कार्यस्यासत्त्वे कथं तदनुकूलत्वं तस्या
स्यादिति समर्थयितुं शक्नो रितरनिष्ठत्वं विकल्प्य द्रूपयति
चा शक्तिरिति ।

यथा च असतो न सदुत्पत्ति सतत्त्वमित्युक्ति कथा
छा० उ० भाष्ययो समर्थित यथा "सदेव सौम्येदमप
आसीदेकमेवाऽद्वितीयम् । तद्वै क आह्वरसदेवेदमप
आसीदेकमेवाऽद्वितीयं तस्मादसत सञ्जायते । कुतस्तु खडु

सौम्येवं स्यादिति ? होवाच कथमसत सञ्जाय-
तेति ? । सत्त्वेय सौम्येदमप आसीत् एकमेवा-
द्वितीयम् । तदेवत बद्ध स्या प्रजायेयेति" छा० उ० "सदेव
सदित्यस्मितामात्" वस्तु सूक्ष्मं निर्विशेष सर्वगतम् । एक
निरञ्जनं निरवयव विश्वानं यदवगम्यते सर्ववेदान्तेभ्य ।
एवमद्वैतस्य धारणाार्थ । किन्तदव्यभिचयते ? इत्याह । इद
जगन्नामरूपक्रियावद्विद्यतसुपलभ्यते यत्तत्सदेवासीदित्यासी-
च्छब्देन सम्बध्यते । कदा सदेवेदमासीदित्युच्यते अग्ने
जगत प्रागुत्पत्तेः । किं नेदानीमिदं सदु येनापत्यासी
दिति विश्लेष्यते, न, कथं तर्हि विशेषणम् ? इदानीमपीद
सदेव किन्तु नामरूपविशेषणवदिदं गच्छन्नुद्विविधय चेती-
दञ्च भवति । प्रागुत्पत्तेः स्वप्ने केवलसत्त्ववद्विभवात्-
गम्यमेवेति सदेवेदमप आसीदित्यवधार्यते । न हि
प्रागुत्पत्तेर्नामरूपपूर्वहेदमिति अहीतं शक्यं वस्तु सु-
पुप्रकाल इव । यथा सुपुप्राडित्यतः सत्त्वमात्रमवग-
च्छति सुपुप्रे सन्नात्मनेव केवल वस्त्विति तथा प्रागु-
पत्तेरित्यभिप्रायः । यदेदमुच्यते लोके पूर्वाह्णे घटा-
दिसिद्धशुणा कुलावेन सत्त्वपिण्डं प्रसारितसुपलभ्य
आमान्तर गत्या प्रत्यागतोऽपराह्णे तत्रैव घटशरावाद्या-
नेकमेदमिदं कार्यसुपलभ्य सदेवेदं घटशरावादि केवल
पूर्वाह्णे आसीदिति, तथेहोच्यते सदेवेदमप आसीदिति ।
एकमेवेति । स्वकार्यं परितमन्यज्ञासीत्येकमेवेत्युच्यते ।
अद्वितीयमिति । सद्भूतिरेकेण सदेवो यथाऽन्यदृष्टाद्या-
कारणे परिणमयित्कृत्वासादिनिमित्तकारणं सद्भूतं तथा
सद्भूतिरेकेण सत सद्भूतिकारण द्वितीयं वस्तुत्तरं प्राप्
प्रतिषिध्यते । अद्वितीयमिति नास्य द्वितीय वस्तुत्तरं
विद्यत इत्यद्वितीयम् । ननु वैशेषिकपक्षेऽपि सत्त्वमा-
नाधिकरणत्वं सर्वस्योपपद्यते । इव्यगुणादिपु सत्त्वव-
द्विभूतसुपत्तेः । सद्भूत्यं घनं गुण सत् कर्मो त्यादिदर्श-
नात्, सत्त्वमेव स्याद्विदानीम्, प्रागुत्पत्तेस्तु नैवेदं कार्यं
सदेवासीदित्यभ्युपगम्यते वैशेषिकैः प्रागुत्पत्ते कार्य-
स्यासत्त्वान्त्रयुपगमात् । न चैकमेव सदद्वितीय प्रागु-
पत्तेरिच्छन्ति । तस्माद्द्वैशेषिकपरिकल्पितत्वात् सतोऽन्य-
त्कारणमिदं सदुच्यते सदादिदृष्टान्तेभ्य । तत् तत्र हेत-
किनं प्रागुत्पत्तेर्वस्तुनिरूपणे एके वैनायिका आह्वरस्तु
निरूपयन्तोऽसदभावमात् प्रागुत्पत्तेरिदं जगदेकमेवा-
योऽद्वितीयमासीदिति । सदभावमात् हि प्रागुत्पत्ते-
त्तत्त्वं कल्पयन्ति बोधाः । न तु सत्त्वतिवन्वित्यन्तर-

धर्मा यथावत् प्रवृत्ति । वैराग्यादपक्षपातेन प्रयत्नते ।
 ऐश्वर्यात् कर्मफल भोजयति । प्राणिना कर्मविपाक
 विदित्वेति विविधेन प्रकारेण पाकोविपाक कर्मणा
 विपाक कर्मविपाकस्य विदित्वा एतावदस्य कर्मफल
 भविष्यतीति ज्ञात्वा कर्मानुष्ठपाणि ज्ञानभोगायूपि
 येषां तान् प्रजापतीन् दत्त्वाद्यान् भानसान् मन संकल्प-
 प्रभवान् महदेवविपित्गणान् मनून् देवान्मनीन् पितृ-
 गणान् सुखबाहुरूपादतश्चतुरोवर्षान् सुखात् ब्राह्मणान्,
 बाहुभ्यां क्षत्रियान्, उरुभ्या वैश्यान्, पटुभ्या शूद्रान्,
 अन्त्यानि शोचान्वासानि सुदुश्चुद्रतराणि भूतानि सृष्ट्वा
 आशयात्तुष्टुपैरायेते फलोपभोगकाल यावत् आत्मन्यव-
 तिष्ठत इत्याशय कर्म तदनुष्ठुष्टुज्ञानधर्मवैराग्यैश्वर्यै
 संयोजयतीति मातृयाप्यन्यथा न योजयतीत्यर्थ ” । यत्
 सत्तु केचिदेवमाचक्षिरे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिरिष्टार्था वा
 स्यादनिष्टपरिहाराद्यार्था वा नवेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहाराद्यार्था, न
 वेष्टानिष्टप्राप्तिपरिहारावीश्वरे समस्तावाप्तकामे सम्भवत
 तेनास्य जन्मक्षिमांशे प्रवृत्तिरनुपपन्ना तत्रोत्तर प्राणिना
 भोगमृतय इति परार्था सिद्धत्वाया प्रवृत्तिर्न स्वार्थे-
 निबन्धनेत्यभिप्राय । नन्वेव तर्हि सुखमयीमेव सृष्टिं
 कुर्यात् न तु सुखवन्ता करुणया प्रवृत्तत्वादित्यत्रैप-
 परिहारः प्राणिना कर्मविपाक विदित्वेति । परार्थे प्र-
 वृत्तत्वेऽपि न सुखमयीमेव करोति विचितकर्मण्यसृष्ट्वा
 यस्य कर्तृत्वादित्यर्थ नभैव सति करुणाविरोधोऽस्योत्-
 पादस्य वैराग्यजननद्वारेण परमशुद्धार्थहेतुत्वात् । यदि
 धर्माधर्मावपेक्ष्य करोति नास्य स्वाधीन कर्तृत्वमिति
 अनीश्वरतादौ च इत्यस्यास्य प्रतिषमधि । आशयात्तुष्टुपै
 धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यै संयोजयति स हि सर्वप्राणिना
 कर्मानुष्ठुष्टु फल प्रयच्छन् कथमनीश्वर स्यादिति भाव
 न हि योग्यतानुष्ठुष्टुष्य भूत्यानां फलविशेषप्रद प्रभु-
 रप्रभुर्भवति । कल्यादावुत्पन्नाना प्राणिनां सर्वशब्दार्थै
 चतुष्टुत्पन्नाना सहेतुस्याशयकरणाच्छब्दव्यवहारात्तुष्टुपत्ति
 रिति षोडश्यां प्रवृत्तस्यानवीजनिद मानवानिति ।
 जोनिजरीर हि सृष्ट्वा गर्भवासादिदुःखप्रवन्धेन वि-
 दुष्टप्रवृत्तार जन्मान्तरात्तुष्टुस्य सर्वस्य न करति । अथय
 प्रजापतयो मनवस्तु मानसा अयोनिजयरीरविशिष्टा
 इष्टव्यस्मिन्नी इष्टवृत्तारः कल्यान्तरात्तुष्टु सर्वमेव
 सृष्ट्वाशयव्यवहार सुप्रमतिबुद्धत् प्रतिसन्दधते प्रति-
 बन्धनाच्च परस्पर बन्धयो व्यवहरन्ति । तेषा अव-

हाराश्च तत्कालवर्तिना प्राणिनास्तुष्टुपत्ति तद्व्यवहा-
 राज्ञापरेषामित्युत्पद्यते व्यवहारपरम्परया शब्दार्थ व्युत्पत्ति
 रित्यर्थ ” ६० ।
 वेदान्तनते भूतोत्पत्तिप्रकारो वेदा०प० दर्शितो यथा ।
 “तत्र सर्गादज्ञासे परमेश्वर सृष्ट्यमानप्रपञ्चवैचित्त्र-
 हेतुप्राणिकर्मसङ्घकतापरिमितानिरूपितशक्तिविशेषविशिष्ट
 मायासहित सन्नामरूपात्मक निश्चलप्रपञ्च प्रथमं बुद्धा
 वाकलयत् इदं करिष्यामीति सङ्कल्पयति ‘तदैकत बद्ध स्या
 प्रजायेयेति’ इति । तत आत्मन आकाशादीनि पञ्चभू-
 तानि अयञ्चीकृतानि तस्मात्प्रदप्रतिपाद्यानि उत्पद्यन्ते
 तत्राकाशस्य शब्दोद्युषो, वायोस्य शब्दस्पर्शां तेजसस्तु शब्द
 स्पर्शरूपाणि, अपान्तु शब्दस्पर्शरूपाणा, र्थविषयास्तु शब्द-
 स्पर्शरूपाणा । न तु शब्द स्याकाशमातृगुणत्व वा-
 व्यादावपि तदुत्पन्नत्वात् । नासौ भ्रम माधकाभावात् ।
 इमानि भूतानि त्रिगुणमायाकायाणि अतस्त्वगुणान्म-
 कानि । एतैश्च सत्यगुणोमेतै पञ्चभूतैः श्रोत्रत्वक्चक्षु-
 रसनघ्राणानि पञ्चेन्द्रियाणि मनोबुद्धिङ्कारचित्तानि
 च जायन्ते । श्रोत्रादीनां पञ्चानां क्रमेणैव दिग्गता-
 क्तवस्थाश्रित्वा अधिष्ठाहृदेवता मनसादीनां चतुर्था क्र-
 मेण चन्द्रचतुर्मुखयद्गुराद्युता अधिष्ठाहृदेवता । एतै-
 रेव रजोगुणोमेतै पञ्चभूतैर्यथाक्रमेण वाक्प्राणविदाग्नायुष-
 स्यास्थानि कर्मान्द्रियाणि जायन्ते । तेषाञ्च क्रमेण व-
 ङ्गीन्द्रोमेन्द्रश्चतुःप्रजापतयोऽधिष्ठाहृदेवता । रजोगुणो-
 मेतै पञ्चभूतैरेव पञ्च वायव प्राणापानध्यानोदानव-
 मानाख्याजायन्ते । तत्र प्रागननवान् वायुः प्राणोना-
 सायस्थानवर्ती । अध्यागननवानपान प्राणादिस्थाप-
 तर्ती । विष्णुगननवान् व्यान अधिष्ठाहृदीरवर्ती । उ-
 र्ध्वमनवानुत्तान कण्ठस्थानवर्ती । अग्निप्रोत्तार-
 दिसमोकरणः समान आधिस्थानवर्ती । तैरेव तत्रो-
 गुणोमेतैरपञ्चीकृतभूतै पञ्चीकृतभूतानि जायन्ते । तेषा
 विद्यत विद्यतमेकैका करवाणीति विद्यत्करव्यसृतेः प-
 ङ्गीकरथोपलक्ष्यार्थत्वात् । पञ्चीकरणप्रकारचेत्यम् ।
 आकाशमादौ द्विधा विगच्छ्य तयोरेक भाग पुनश्चतुर्धा
 विभक्त्य तेषा तत्तुर्धाशाना वायादिषु चतुर्भूतेषु संयो-
 जनम् । एव वायु द्वेधा विभक्त्य तयोरेकं भाग पुनश्च-
 तर्धा विभक्त्य तेषा चतुर्धा आकाशादिषु संयोजनम् ।
 एव तेजोऽप्यष्टिव्ययानामपि । तदेवमेकैकमूतस्यां
 व्यापातकम् अर्धान्तरञ्च चतुर्विधमृतमवमिति इतिव्या दौ

साशाधिक्यात् प्रथिव्यादिव्यवहार । तदुक्तम् “वैश्व-
 ष्यात्तद्वाटस्तदाद ” (सा० सू०) इति । पूर्वोक्तैरपञ्चीकृतभूतै-
 लिङ्गशरीर परलोककयात्रामिवाहक भोजपर्यन्तस्थायि
 मनोवृद्धिभ्यामुपेत ज्ञानेन्द्रियपञ्चककर्म्मोन्द्रियपञ्चकप्राणा-
 दिपञ्चकसंयुक्त जायते । तदुक्तम् । “पञ्चप्राणमनोवृद्धि
 दयेन्द्रियसमन्वितम् । ध्यपञ्चीकृतभूतोत्य ह्यस्माद् भो-
 गसाधनमिति” । तच्च द्विविध परमपरञ्च । परं हिरण्य-
 गर्भलिङ्गशरीरं महत्तत्त्वरूपम्, अपरमस्मदादिलिङ्गशरीर-
 ष्चाहङ्कारतत्त्वमित्याख्यायते । एव तमोगुणयुक्तेभ्य प-
 ष्चीकृतभूतेभ्योभूम्यन्तरिक्षसर्गमहर्जनस्तप सत्यात्मकसोर्द्ध-
 लोकसंप्रकस्य अतलपातालवितलसुतलतलातलरसातलम-
 हातलाख्यसाधोलोकसंप्रकस्य तन्नाशुलस्य जरायुजायज-
 स्वेदजोह्विष्णास्य चतुर्विधस्यूलशरीराणाञ्चोत्पत्तिः । तत्र
 जरायुजानि जरायुभ्योजातानि मनुष्यपञ्चादिशरीराणि ।
 अहङ्कारानि अहङ्केभ्यो जातानि पक्षिपद्मगादिशरीराणि ।
 स्वेदजानि स्वेदाज्जातानि यूकमयकादिशरीराणि । उ-
 ह्विष्णानि भूमिष्ठिभ्य जातानि वृक्षादिशरीराणि ।
 वृक्षादीनामपि पापफलभोगायतनत्वेन शरीरित्वम् । तत्र
 परमेश्वरस्य पञ्चतन्मात्राद्युत्पत्तौ सप्तदशाययवोपेतलिङ्ग-
 शरीरोत्पत्तौ हिरण्यगर्भस्यूलशरीरोत्पत्तौ च साक्षात्-
 कर्तृत्वम् । इतरनिखिलप्रपञ्चोत्पत्तौ च हिरण्यगर्भ-
 द्वारा “इन्द्राहमिमास्तिष्ठो देवता अनेन जीवेनात्मनातु-
 प्रविशन्न नामरूपे व्याकरवाणीति” श्रुते हिरण्यगर्भोनाम
 भूक्तिं त्रयादन्य प्रथमोजीव “स वै शरीरी प्रथमः स वै
 पुरुष उच्यते । आदिकर्त्ता स भूताना ब्रह्माणो समव-
 र्त्तत” । “हिरण्यगर्भ समवर्त्तताये” इत्यादि “श्रुते” ।

सांख्यमते प्रकृतिरेका नित्या अचेतना सास्यावस्थापन्नस-
 त्वरजस्तमस्वात्मिका, पुरुषास्तु बह्वचिन्मात्रा व्यपरिणामिन
 कूटस्था नित्या । पूर्वकल्पे प्रकृतिपर्यन्तसाक्षात्कारिणा
 प्रकृतिस्त्रीनोपाधिकेन आदिविदुषा ईश्वरपदामिधेयेन
 स्वस्वामिभावरूपसंयोगवती स्वस्त्रीमाननन्वृद्धितत्त्वनिह-
 पूर्वकल्पार्जिततादृष्टविषय प्रकृति सर्गाद्यकाले सत्यादि-
 गुणसोभमापन्ना महादाद्याकारेण परिणमते । यथा च
 परिणमते तथा दर्शितम् सा० सू० प्र० भाष्यवो यथा ।
 “सत्वरजस्तमसां सास्यावस्था प्रकृति प्रकृतेर्महान् मह-
 तोऽहङ्कारोऽहङ्कारात् पञ्च तन्मात्रायुभयमिन्द्रियं तन्मा-
 त्रेभ्य स्थूलभूतानि पुरुष इति पञ्चविंशतिर्गणः” सू० ।
 “सत्वादीनि इत्यादि ष वैशेषिकद्विवृत्तगुणैः संयोगवि-

भागवत्त्वात् सप्तसत्त्वतत्त्वगुणत्वादिधर्मकत्वात् । ते-
 ष्वत्र शास्त्रे श्रुत्यादौ च गुण्यमन्ः पुरुषोपकरणत्वात्
 पुरुषपशुनन्वकृत्विगुणात्मकमहदादिरज्जुनिर्माद्यत्वात् प्र-
 युज्यते । तेषा सत्वादिद्रव्याणां या सास्यावस्थान्मूना-
 नतिरिक्तावस्था न्यूनाधिकामावेनासङ्गतावस्थेति यावत्
 स्वकार्यावस्थेति निपकर्षः । अकार्यावस्थोपलक्षितं गुण-
 सामान्यं प्रकृतिरित्यर्थः । यथान्श्रुते वैश्वस्यावस्थाया प्र-
 कृतिनामप्रसङ्गात् । “सत्वं रजस्तम इति एषैव प्रकृतिः सदा
 एषैव सत्कृतिर्जनोरस्थाः पारे परं पदम्” इत्यादिसृति
 निर्गुणमात्रस्यैव प्रकृतित्ववचनात् । सत्वादीनामनुगतमाय
 सामान्येति । पुरुषव्यावर्त्तनाय श्रुयेति । महदादिव्या-
 प्तं नाय चोपलक्षितानामिति । महदादयोऽपि हि का-
 र्यसत्वादिद्रव्याः पुरुषोपकृतव्यतया गुणाश्च भवन्तीति ।
 तदत्र प्रकृतेः स्वरूपमेवोक्तम् । अस्या विशेषस्तु पचा-
 हण्यते । प्रकृते कार्यो महान् महत्तत्त्वम् । महदादी-
 ना स्वरूपं विशेषश्च वक्ष्यते । महत्तत्त्व कार्योऽहङ्कार ।
 अहङ्कारस्य कार्यहयं तन्मात्रायुभयमिन्द्रियं च । तन्नो-
 भवमिन्द्रियं बाह्याभ्यन्तरमेदेनैकादयविधम् । तन्मात्राणां
 कार्याणि पञ्च स्थूलभूतानि । स्थूलमन्दात् तन्मात्राणा
 ह्यस्त्वभूतत्वमभ्युपेयम् । पुरुषस्तु कार्यकारणविलक्षण
 इति इत्येवं पञ्चविंशतिर्गणः पदार्थव्यङ्ग एतदतिरिक्त
 पदार्थो नास्त्रोत्यर्थः । अथ वा सत्वादीनां प्रत्येकव्यक्त्वा-
 नन्व्यं मणयद्वो वक्ति । अथ च पञ्चविंशतिको गणोऽव्य-
 रूप एव । धर्मधर्म्यभेदात् तं गुणकर्मसामान्यादीनामसै-
 वान्मर्भावः । एतदतिरिक्तपदार्थसत्त्वे हि ततोऽपि पुरुषस्य
 विनेकव्यतया तदसंभवे न्यूनतापद्यते” ।

प्रकृतेरचेतनत्वेऽपि पुरुषभोगापवर्गार्थं वत्सविहङ्गार्थं
 मचेतनसौरवत् प्रवृत्ति । यथोक्तं सा० का० कौ० ।
 “पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य । पञ्चान्वयदुभ-
 योरपि सयोगस्तत्कृतः सर्गः” का० “प्रधानस्येति कर्म्मणि
 पठी प्रधानस्य सर्वकारणस्य यद्दर्शनं पुरुषेण तदर्थं, तद-
 नेन भोम्यता प्रधानस्य दर्शिता ततश्च भोग्य प्रधानं
 भोक्तारमन्तरेण न सम्भवतीति युक्तास्य भोज्ञमेवा । पुरुष-
 स्थापेक्षा दर्शयति पुरुषस्य कैवल्यार्थम् । तथा हि प्रधा-
 नेनासम्भिन्नं पुरुषस्तद्वत् इ सत्त्वय स्वात्मन्मिमन्ममानः
 कैवल्यं मार्थयते तच्च सत्त्वपुरुषान्यतास्वातिनिबन्धनम् ।
 न च सत्त्वपुरुषान्यतास्वाति प्रधानमन्तरेणेति कैवल्यार्थं
 पुरुषः प्रधानमपेक्षते । अनादित्वाच्च संयोगपरस्परया ।

क्रियावतामेकैव वर्त्तमानता भविष्यत्त्वं वा । अपि च
 चत्सर्विधानामभावानां घटस्येतेरेतराभावो घटादन्यो ढटो
 यथा घटाभावः पटादिरेव न घटस्वरूपमेव । न च घटा-
 भावः सन् पटोऽभावात्क क्लिप्तिर्हि भावरूप एव घटस्य
 प्राक्प्रध्वं सान्त्वान्नाभावानामपि घटेन व्यपदिश्यमानत्वात्
 घटस्येतेरेतराभाववत् तथैव भावात्मकता अभावानाम् ।
 एवञ्च सति घटस्य प्रागभाव इति न घटस्वरूपमेव प्रागुत्-
 पत्तेनास्ति । अथ घटस्य प्रागभाव इति घटस्य यत् स्वरूप
 तदेयोच्यते, घटस्येति व्यपदेशानुपपत्तिः । अथ कल्पयित्वा
 व्यपदिश्येत् शिलापुत्रकस्य शरीरमिति यद्वत् । तथापि
 घटस्य प्रागभाव इति कल्पितस्यैवाभावस्य घटेन व्यपदेशो
 न घटस्वरूपस्यैव । अथार्थान्तरं घटादुपघटस्याभाव इति
 उक्तोत्तरमेतत् । किञ्चान्यत्प्रागुत्पत्तेः यथाविषाणवदभाव-
 भूतस्य घटस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धानुपपत्तिं द्विनिष्ठत्वात्
 सम्बन्धस्य । अयुतविज्ञानासदोप इति चेत् न भावाभाव-
 योरयुतविज्ञानानुपपत्तेः । भावभूतयोर्हि युतविज्ञानाऽ-
 युतविज्ञाना वा स्यान्न तु भावाभावयोरभावयोर्वा । तस्मात्
 सदेव कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति सिद्धम् । एतदभिप्रेत्य गीता-
 यासक्तम् 'नासतो विद्यते भावोनाभावो विद्यते सतः' इति
 अथ भूतोत्पत्तिप्रकारं काणादभाष्यन्यायकन्दल्योर्दीर्घतो
 यथा 'ततः प्रातः प्राणिनाभोगभूतये महेश्वरस्य सिद्धज्ञान-
 न्तरं सर्वात्मगतवृत्तिस्तथाहृष्टामेक्षेभ्यस्तत्स योगेभ्यः पवन-
 परमाणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसयोगेभ्यो ह्यणुकादि-
 प्रक्रमेण महान् वायुः समुत्पन्नोदोषूयमानस्तिष्ठति'
 भा० 'यद्यपि तदाऽऽत्मना प्राणसंबन्धोनास्ति तथापि प्रा-
 णिन इत्युक्तं योग्यत्वात् । तेषां भोगभूतये सुखदुःखाभ-
 वोत्पत्तये महेश्वरस्य सिद्धज्ञानं सजनेच्छा जायते तदनन्तरं
 सर्वेष्व्वात्मसु गतान्यहृष्टानि वृत्तिः लभन्ते । यद्यपि युग-
 पदुत्पद्यमानासंख्येयकार्योत्पत्तौ व्याप्रीयमाणा दिगा-
 त्रिविधित्वादेकैवेश्वरेच्छा क्रियाप्रक्रिरूपा तथाप्येषा तत्तत्
 कालविशेषसङ्कारिमात्रौ कदाचित् सङ्कारार्थं भवति कदा-
 चित् सृष्ट्यर्थां भवति यदा सङ्कारार्थां तदा तदनुरोधादह-
 र्हाटोना वृत्तिनिरोधं औदासीन्यलक्षणो जायते यदा त्व
 सौ सृष्ट्यर्थां भवेत्तदा वृत्तिनाम स्वकार्यजननं प्रति व्यापारी
 भवति । वृत्तिर्लक्ष्या यैस्तानि वृत्तिलक्षणानि व्याहृताग्न्यादि-
 त्वात् निश्चयात् पूर्वनिपातोत्पन्नजात इति यथा । सर्वा-
 त्मगतानि वृत्तिलक्षणानि अहृष्टानि तान्यपेक्षन्ते ये तत्सयोगा
 व्याकाणुसयोगास्तेभ्यः पवनपरमाणुषु कर्मान्युत्पद्यन्ते

पवनपरमाणुषु समवायिकारणं लब्धव्यदृष्टप्रदात्माणु-
 सयोगोऽसमवायिकारणमहृष्ट निमित्तकारणमेव कर्मोत्-
 पत्तौ तेषां पवनपरमाणूनां परस्परसयोगा जायन्ते
 तत्स योगेभ्यश्च ह्यणुकान्यत्पद्यन्ते तदनु त्वणुकानीति
 अनेन क्रमेण महान् वायुः समुत्पद्यमानो नभस्याकाशे
 दोषूयमानः क्वचिदप्रतिष्ठतत्वायद्देगातशययुक्तस्तिष्ठति क० ।
 'तदनन्तरं तस्मिन्नाप्येभ्यः परमाणुभ्यस्तेनैव क्रमेण महान्
 सलिलनिधिरुत्पन्नं पोत्रूयमानः' भा० 'प्रतिरोधकाभा-
 वात् सर्वत्र लुप्तमानस्तिष्ठति' क० । 'ततस्तस्मिन्नेव पार्थिवेभ्यः
 परमाणुभ्यो ह्यणुकादिक्रमेण समुत्पन्ना महार्ष्टिधी-
 स्थिरस्वभावा तिष्ठति । ततस्त्रैजसेभ्यः परमाणुभ्यः समु-
 त्पन्नो महान्तेजोराशिर्देदीप्यमानस्तिष्ठति' भा० ।
 'तदनन्तरं सलिलनिधेरुत्पन्न्यनन्तरं तस्मिन्नेव जलनिधौ
 पार्थिवेभ्यः परमाणुभ्यो महार्ष्टिधी सहता स्थिरस्वभा-
 वाऽवतिष्ठते तदनन्तरं तस्मिन्नेव महोदधौ त्रैजसेभ्योऽ-
 णुभ्यो ह्यणुकादिक्रमेणोत्पन्नो महान्तेजोराशिः केन
 चिदनभिभूतत्वाद्देदीप्यमानस्तिष्ठति यद्यपि यस्य पाव-
 कयोः स्वाभाविकोविरोधोऽस्ति तथाप्यहृष्टवशादाधाराधेय
 भावोनानुपपन्नः' क० । 'एवं समुत्पन्नेषु चतुर्षु महार्भूतेषु
 रुहेश्वरस्याभिध्यानमात्वात्तत्रैजसेभ्योऽणुभ्यः पार्थिवपरमाणु-
 संहितेभ्यो महदण्डकारभ्यते । तस्मिन् चतुर्वदन-
 कपलं सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणं सकलभुवनसहित-
 सुत्पाद्य प्रजासर्गे नियुक्ते' भा० । 'एवमनन्तरोक्तं न
 क्रमेणोत्पन्नेषु महार्भूतेषु रुहेश्वरस्याभिध्यानमात्वात् -
 कल्पमात्वात् त्रैजसेभ्यः परमाणुभ्यः पार्थिवपरमाणुस
 हितेभ्योऽहृष्टण्ड महद्वृत्तिसारभ्यते त्रिस्वारभ्यो पार्थिवा
 अथयथा उपपत्तमास्तेनेदं यद्गुणप्रदाय प्राणं गतं ।
 तस्मिन्ण्डले चत्वारि वदनकमलानि यस्य तं ब्रह्माणं कर्तुं
 लोकपितामहं सर्वेषामेव लोकानामाद्यं पुरुषं समस्त-
 भुवनं सहोत्पाद्य प्रजानां सर्गे जनने विनियुक्ते 'त्व
 मिदं कुर्विति' क० । 'स च मरेश्वरेण विनियुक्तो ब्रह्मा-
 तिशयज्ञानवैराग्यं श्रद्धं सम्पन्नं प्राणिनां कर्मविपाक
 विदित्वा कर्मानुसूच्यमानमोगायुषु सुतान् प्रजापतीन् सा-
 नगान् मनुदेवैर्विप्लवगणान् सुखमाहूकृपाटतघ्नान् दो-
 वर्यान् यानि षोडशवचानि भूतानि तानि सृष्टाऽऽश्रयात्रु-
 रूपैर्धेन्मीजानवैराग्यैश्चैथैः, स योजतीति' भा० । ज्ञानसु-
 वैराग्यस्यैवैवैश्च ज्ञानवैराग्यैश्चार्थिण्यतिशयेन ज्ञाना-
 दीनि तैः सम्पन्नं उपपद्यते ज्ञानातिगयात् प्राणिकं पत्तौ-

मिच्छन्ति । यथा सञ्जायतेति गृह्यप्रमाणं यथाभूतं तद्वि-
 रोत तत्त्वं भवतीति नैयायिका । ननु सदभावमात्र
 प्रागुत्पत्ते चेदभिप्रेतं वैनाशिकैः कथं प्रागुत्पत्ते-
 रिदमासीदसदेकमेवाद्वितीयत्वोक्तिं कालगमन्त्यं सद्ग्रा-
 सन्त्वन्वोऽद्वितीयत्वं चोच्यते तै । पाठस् । न शुक्रं तेषां
 भावाभावमात्रमभ्युपगच्छताम् । अथवाभावात्प्रभुपगमोऽ-
 व्ययुक्त एवाभ्युपगन्तरनभ्युपगमाद्युपपत्ते । इटानीम-
 भ्युपगन्ताभ्युपगम्यते न प्रागुत्पत्तेरिति न प्रागुत्पत्ते
 सदभावस्य प्रामाण्याभावात् । प्रागुत्पत्तेरसदेवेति कस्य-
 नानुपपत्ति । ननु कथं पञ्चाङ्गते गन्धार्यत्वे ऽसदेवेवा-
 द्वितीयमिति पदार्थवाक्यार्थोपपत्तिस्तदनुपपत्ती चेद
 वाक्यमप्रमाणं प्रसज्येतेति चेत् नैदं दोषं सद्
 चणनिवृत्तिपरत्वात्वाक्यस्य । सट्टाद्यय तावत्पञ्च सटा-
 ट्तिवाचक । एकमेवाद्वितीयमित्येते च समानाधिक-
 रणौ । तथेदमासीदिति च । तत्र नञ् सहाकरो प्रयुक्त
 सहाकरोमेवायत्सहा सहाकार्यविषया बुद्धिं सदेकमेवा-
 द्वितीयमित्प्रमाणीद्विष्येव लक्षणा तत्र सहाकार्यार्थोप-
 र्तयति । अथारूढ इवाश्वान्त्वमोः न तदभिप्रेतविष-
 यान्निवृत्तयति तद्वत् । न तु पुनः सदेभावमेवाभिपत्तेऽत
 पुरुषस्य विपरीतपक्षेण निवृत्त्यर्थं परमिदमसदेवेत्यादि वाक्यं
 प्रयुज्यते । दर्शयित्वा हि विपरीतपक्षेण ततो निवृत्त-
 यिह यच्चत इत्यर्थवत्ताऽसदादिवाक्यस्य श्रौतस्य प्रामा-
 ण्यञ्च सिद्धमित्येदोषः । तथाऽदसत सर्वाभावरूपात्त-
 द्विद्यमानमजायत सद्यत्पन्नम् । अथभावस्यैवात्स्य ।
 तदेतद्विपरीतपक्षेण सहावैनाशिकपक्षे दर्शयित्वा प्रतिषेध-
 ति । कुतस्तु ? प्रमाण्यात् सन्तु चे सौम्य । एव स्यादसत
 सञ्जायते इत्येव कुतो भवेत् न कुतश्चित्प्रमाणादेवं सम्भवती-
 त्यथ । यदपि बीजोपमहोऽङ्गुरो जायमानो ह्योऽभा-
 वादेवेति तदभ्युपगमविरुद्धं तेषाम् । कथं ? ये तावद्बीजा-
 ययथा बीजसंस्थानविशिष्टास्तेऽङ्गुरोऽप्यनुपपत्तौ न एव न
 तेषामुपमहोऽङ्गुरजन्तानि । यत्तु नवींजाकारसंस्थानं तद्बी-
 जावयवव्यतिरेकेण यस्तुभूतं न वैनाशिकैरभ्युपगम्यते यद-
 ङ्गुरजन्तान्युपमहोऽङ्गुरो तदस्यवयवव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं
 तद्यथा सत्त्वभ्युपगमविरोधः । अथ सद्यत्ताभ्युपगतं बीज-
 संस्थानरूपमनुपमहोऽङ्गुरो इति चेत् । केयं सद्यत्तमिति किम-
 सावभाव उत मास इति । यद्यथावो दृष्टान्नाभाव । अथ
 भावस्तथापि नाभावाद्ङ्गुरोऽनुपपत्तिं बीजावयवयो-
 ङ्गुरोऽनुपपत्ते । अवयवया अथ्युपमृश्यन्त इति चेत् ।

न तदवयवेषु ? इत्येतान् । यथा वैनाशिकानां बीज
 संस्थानरूपोऽवयवो नास्ति । तथावयवया व्यपिति तेषा-
 मथ्युपमहोऽनुपपत्ति । बीजावयवयानामपि सृष्ट्वावयवा-
 स्तदवयवयानामथ्ये सृष्ट्वास्तदवयवा 'इत्येव प्रसङ्गस्याऽ
 नुपपत्ते मर्घत्तोपमहोऽनुपपत्ति । सद्गुणानुपपत्ते सत्या-
 निवृत्ति चेति सहादिनां सत एव सद्गुणपत्तिं केषुचिदिति ।
 न त्यसहादिना दृष्टान्तोऽप्यसत सद्गुणपत्तौ । मृत्-
 पिण्डादृष्टोऽनुपपत्तिर्दृश्यते सहादिनां, तद्वपि च भावात्तद-
 भावे चाभावात् । यद्यथावादेप घट उत पत्रोत घटादिना
 मृत्पिण्डो नोपादीयेत । अथावयवस्युत्पत्त्युत्पत्तिप घटादी
 प्रसज्येत न त्येतदस्यतो नासत सद्गुणपत्ति । यदप्या-
 ङ्गुर्भृङ्गु द्विषट्पुङ्गोर्निमित्तमिति मृद्दुर्द्विषट्पुङ्गे कारण
 उच्यते न तु परमार्थत एव सृष्ट्पुष्टो वास्येति तदपि
 सृष्ट्पुङ्गुद्विषट्पुङ्गोर्निमित्तमिति मृद्दुर्द्विषट्पुङ्गे कारणमिति
 नासत सद्गुणपत्ति । मृद्दु द्विषट्पुङ्गोर्निमित्तमिति मृत्तकतया-
 वनस्येमात्रं न तु कार्यकारणत्वमिति चेत् न
 बुद्धीना नैरन्त्ये गम्यमाने वैनाशिकानां ब्रह्मदृष्टान्तस्या
 भावात् । अत कुतस्तु सन्तु सौम्ये स्यादिति होवाच
 कथं केन प्रकारेणासत सञ्जायेतेति ? अत सद्गुणपत्तौ
 न कश्चिदपि दृष्टान्तप्रकारोऽस्तीत्यभिप्राय । एवमसहा
 दिपक्षेऽप्युपमहोऽनुपपत्ति सत्यैव सौम्येऽस्य व्याप्तीदिति
 क्षमश्चिद्धि । ननु सहादिनोऽपि सत सद्गुणपदात् इति
 नैव दृष्टान्तो ऽस्ति । घटादृष्टान्तोऽनुपपत्त्येवमात् ।
 एत्येव न सत सद्गुणरसुत्पद्यते किं तर्हि सदेव सस्या-
 नान्तरेणावतिष्ठते । यथा सर्पं कुशलो भवति । यथा
 च मृत्तुषे पिण्डघटकपाटादिनाभेदः । यद्येव सदेव सर्व-
 प्रकाशस्य कथं प्रागुत्पत्तेरिदमासीदित्युच्यते । ननु न
 श्रुत त्वया सदेवेत्यवधारणमिदं गच्छवाच्यस्य कार्यस्य । प्राप्ते
 तर्हि प्रागुत्पत्तेरसदेवासीदेदं गच्छवाच्यमिदानीं सत जात-
 मिति, न सत एवेदं गच्छं बुद्धिविषयतयावस्थानात् यथा सदेव
 पिण्डघटादिगच्छं बुद्धिविषयेत्येव नावतिष्ठते तद्वत् । ननु यथा
 सद्गुणस्य पिण्डघटाद्यपि तद्वत्सद्गुणस्य बुद्धिविषयत्वात्कार-
 थ्यस्य सतोऽन्यवस्तुत्तरं स्यात्कार्यजातं यथाऽऽद्याद् गौ,
 न पिण्डघटादीनामितरेतरव्यभिचारेऽपि सृष्ट्वाव्यभिचा-
 रात् । यद्यपि घट पिण्डं व्यभिचरति पिण्डस्य घट
 तथापि पिण्डघटौ सृष्ट्वं न व्यभिचरतस्तस्मान्मृत्तानां
 पिण्डघटौ, व्यभिचरत्यत्र गौरन्तो वा गाम्, तस्मान्मृदादि
 संस्थानमात्रं घटादय । एव सत्संस्थानमात्रमिदं सर्व-

मिति युक्तं प्रागुत्पत्ते सदेवेति वाचारम्भणमात्र-
 त्वाद्दिकारसंस्थानमात्रस्य । ननु निरवयवं सत् “निष्कल
 निष्क्रिय शान्तं निरवयवं निरञ्जनम्” “दिव्यो ह्यमूर्त्त
 पुरुष स बाह्यप्रभ्यन्तरो ह्यत्र” इत्यादिश्रुतिभ्यो, निरवय-
 वस्य सत कथं विकारसंस्थानमुपपद्यते । नैप दोषो रज्जा-
 द्यायवेभ्य सर्पादिसंस्थानवद्भृद्विपरिकल्पितेभ्य सदवय-
 ने यो विकारोऽस्यानोपपत्ते । “वाचारम्भाण विकारो नाम-
 धेयं सृत्तिकेत्येव सत्यम्” “एष सदेव सत्यमिति” श्रुते ।
 एकमेवाद्वितीय परमाधेत इदनुद्धिकासेपि तत्सत् ऐक्यतेजा
 दर्शनं कृतवान् । अतस्य न प्रधानं साङ्ख्यपरिकल्पितं
 जगत्कारणम् प्रधानस्याचेतनत्वाभ्युपगमात् । इदन्तु
 सञ्ज्ञेतनमीच्छित्त्वात्कल्पमैश्वर्येत्याह वदन् प्रभूतं स्या भवेय
 प्रजायेय प्रकर्षणोत्पद्येय । यथा सृष्टु घटाद्या-
 कारेण यथा वा रज्जादि सर्पाद्याकारेण वृक्षि-
 कल्पितेन । असदेव तर्हि सर्वं यदुद्वह्यते रज्जुरिव
 सर्पाद्याकारेण, न, सत एत इतमेदेनान्यथासृष्टमाण-
 त्वात्सासत्त्वं कस्यचित्क्वचिदिति ब्रूम । यथा सतोऽन्य-
 दस्तन्नर परिकल्प्य प्रपन्नस्यैव प्रागुत्पत्ते प्रध्वसाञ्चो-
 र्द्धमसत्त्वं ब्रुवते तार्किका न तथाऽस्माभिः कदाचित्-
 क्वचिदपि सतोऽन्यदभिधानमभिधेय वा षस्तु परिकल्प्यते
 सदेव तु सर्वमभिधानमभिधीयते च यदन्यत्रापि यथा
 रज्जुरेव सर्पेषुद्वा सर्प इत्यभिधीयते यथा, वा पिण्ड-
 मडादिर्मृदोऽन्येषुद्वा पिण्डेषुघटादिशब्देनाभिधीयते लोके ।
 रज्जुविवेकदर्शनात् सर्पाभिधानवद्भी निवर्त्तते यथा च
 सृष्टुविवेकदर्शनात् घटादिशब्देषु तद्वत्त्वविवेकदर्शनामन्य-
 विकारशब्देषु निवर्त्तते । “यतो वाचो निवर्त्तन्तेऽप्राप्य म-
 नसा सङ्गति” “अनिरुक्तेऽनिरुक्तयन” इत्यादिश्रुतिभ्य भा०
 ४०७० भाष्ये अभावाद्दिकारस्यवादनिराकरणेन उत्-
 पत्तेः प्रागपि सत्कार्यं कारणव्यापारादभिव्यज्यते इति
 स्थिरीकृतम् यथा । “नैवेह किञ्चिनाप्य आसीत् सृष्ट्यु-
 नैवेदमाद्यतमासीत् ४०७० । “नैवेह किञ्चनाप्य आसीत् ।
 इह ससारमण्डले किञ्चन किञ्चिदपि नामरूपप्रविभक्त वि-
 शेष नैवासीत् न बभूव । प्रागुत्पत्तेर्भेन आदेः किं सृष्ट्य-
 भेव स्यात्, नैवेह किञ्चनेति श्रुते न, कार्यं कारण वाचो-
 दत्तपत्तेश्च । उत्पद्यते हि घट । अतः प्रागुत्पत्तेर्घटस्य
 नास्तित्वम् नत कारणस्य नास्तित्वं सृष्टुपिण्डादि-
 टर्थात् । यत्रोपलभ्यते तस्यैव नास्तित्वात् । अस्तु कार्यं स्य,
 नत कारणस्य, उपलभ्यमानत्वात् न प्रागुत्पत्ते सर्वाः

उपलभ्यतात्, अनुपलब्धिचेदभावो हेतुः, सर्वस्य जगत'
 प्रागुत्पत्तेर्न कारणं कार्यञ्चोपलभ्यते । तस्मात्सर्वस्यैवा-
 भावोऽस्तु, न सृष्ट्यु नैवेदमाद्यतमासीदिति श्रुते ।
 यदि हि किञ्चिदपि नासीत् येनाश्रियते यञ्चाश्रियते
 तदा नावच्छन्मृत्युनैवेदमाद्यतमिति । न हि भवति गग-
 नकुसुमच्छन्नी वन्ध्यापुत्र इति । ब्रवीति च सृष्ट्यु नैवेदमा-
 द्यतमासीदिति । तस्माद्येनाद्यतं कारणेन यञ्चाद्यत कार्यं
 प्रागुत्पत्तेस्तदभवमासीच्छ्रुते प्रामाण्यत्वात् अतुमेय-
 ताञ्च । अनुमीयते च प्रागुत्पत्ते कार्यकारणयोर-
 स्तित्वम् कार्यस्य हि सतो जायमानस्य कारणे सत्युत्पत्ति-
 दर्शनात् असति चादर्शनात् । जगतोऽपि प्रागुत्पत्ते
 कारणास्तित्वमनुमीयते घटादिकारणास्तित्ववत् । घटा-
 दिकारणस्याप्यसत्त्वमेवानुपपद्यु मृत्पिण्डादिक घटाद्य-
 तत्पत्तेरिति चेत् मृदादेः, कारणत्वात् । मृत्सुवर्णादि
 हि तत्र कारणं घटरुचकादेः, न पिण्डाद्याकारविशेष
 तदभावे तदभावात् । असत्यपि पिण्डाकारविशेषे सृष्टुसुव-
 र्णादिकारणद्रव्यमात्रादेव घटरुचकादिकार्योत्पत्तिर्दृश्यते ।
 तस्मात् पिण्डाकारविशेषो घटरुचकादिकारणम् । अ-
 सति तु सृष्ट्युवर्णादिद्रव्ये घटरुचकादिर्न जायत इति
 सृष्टुसुवर्णादिद्रव्यमेव कारणं नत पिण्डाकारविशेषः ।
 सर्वं हि कारणं कार्यसुत्पादयत् पूर्णोत्पन्नसत्कार्यस्य
 तिरोधानं कुर्वत् कार्यान्तरसुत्पादयति । एकस्मिन्
 कारणे युगपदेनेकार्यविरोधात् । न च पूर्वकार्योपमर्दे
 कारणस्य स्वात्मोपमर्दो भवति । तस्मात् पिण्डाद्युपमर्दे
 कार्योत्पत्तिदर्शनमहेतुः । प्रागुत्पत्तेः कारणसत्त्वं पि-
 ण्डादिव्यतिरेकेण सृष्टादेरसत्त्वादयुक्तमिति चेत् पिण्डादि-
 पूर्वकार्योपमर्दे सृष्टादिकारणं नोपसृद्यते । घटादि-
 कार्यान्तरेऽप्यनुवर्तत इत्येतदयुक्तम् । पिण्डघटादिव्यतिरेकेण
 सृष्टादिकारणस्यानुपलभ्यतादिति चेत् न सृष्टादिकारणानां
 घटाद्युत्पत्तौ पिण्डादिनिष्पन्नानुत्पत्तिदर्शनात् । साह-
 चर्यादव्यदर्शनं कारणात्तदुत्पत्तेरिति चेत् पिण्डादि-
 गतानां मृदाद्यवयवामेव घटादौ प्रत्यक्षत्वेऽनुपलभ्यमान-
 सात्साहचर्यादिकल्पनानुपपत्तेः । न च प्रकृतानुपलभ-
 योर्विशुद्धा व्यभिचारिता प्रत्यक्षपूर्वकत्वादनुमानस्य
 सर्वत्वैवानुपलभ्यमानत्वात् । यदि च क्षणिकं सर्वं, तदे-
 वेदमिति गम्यमानं तदुत्पत्तेरपि अन्वयतदनुपपत्तेः
 तस्या अप्यन्वयवद्भृद्विपरिकल्पितानाम्याया तत्त्वव्यभिचारित्यस्य
 अपि बुद्धेर्भूतात्वात् सर्वज्ञानान्नासत्तैव । तदिदं सृष्टोपपत्ति

भोगाय संयुक्तोऽपि कैरव्याय पुन भयुज्यते इति युक्तम् ।
 ननु भवत्तयो' संयोगोमहदादिमर्गसु प्रतप्त इत्यत आ. ५
 तत्सत वर्ग संयोगो हि न महदादिमर्गफलरेण भोगाय
 यथांम इति संयोगस्य भोगापगांशं वृत्त करोतीत्यर्थं कौ०
 तथाऽचेतनायाः महत्तौ दृष्टान्तत्वेवोक्तं "उत्पत्तिरिति-
 निमित्तं चौरस्य यथा महत्तरत्तम् । पदपरिमोजनिमित्त
 तथा महत्ति मधामस्य' सं० का० ।

पातदूले त प्रतिरूपमनेकेषा प्रकृतिभोजनाना मर्गभोगस्य
 कल्पने गौरवत् एकस्यैव ईश्वरस्य तदधिगतताद्रीकारेण
 प्रकृतेषां परिणाम इत्यद्रीकृतं यथा च एकस्यैव संयोगस्य
 मार्वत्तम् तथा ईश्वरस्य १०५२ एते स्वभावात्परिचरन्त्ये
 टयितम् । ४ अभिव्यक्तौ प अभिव्यक्तेर्यथा उत्पत्ति-
 रूपता तथा अभिव्यक्तिप्रसू १०० एते दर्शितम् ।
 एष मूर्तभौतिकोत्पत्तिप्रकार मत्तभेदेन निरूपित ।
 अथ विशेषभौतिकोत्पत्ती कारणविशेषज्ञानमधीयते
 तत्र जन्ममात्रोत्पत्तौ ईश्वर एव काष्ठप नि
 मित्तकारणमिति नैयायिकादय । वेदान्तिमते ब्रह्मणेऽ-
 विद्याद्वारा निमित्तोपादानरूपोभयकारणता । सांख्यमते
 प्रकृतेरुपादानता । अन्यभावोत्पत्तौ द्रव्यरुपादानकारण
 यथा पटे कृपासम् पटे तन्त्र, कुण्डले, सुवस्त्रम् समवा-
 यिकारणम् । तत्कृत्यवयवसंयोगसमवायिकारणम् । गुणो-
 त्पत्तौ द्रव्य समवायिकारणम् अथयगुणोपप्लवादिंसंयोगो
 वा असमवायिकारणं यथा घटरूपे कृपासम्, पटरूपे
 तन्त्ररूपम्, श्यामपटे रक्तोत्पत्तौ अग्निसंयोग । एष-
 नात्मनि ज्ञानाद्युत्पत्तौ मन संयोगादि असमवायिकार-
 णम् । संयोगविभागेत्पत्ती क्रिया असमवायिकारणम्,
 द्रव्याद्युत्पत्तौ । अथ घटभावावोत्पत्तौ प्रतियोगो निमित्त-
 कारणम् । वायुादी रूपद्रव्यभावस्यैवात्मनाभावतया
 निवृत्त्यम् घटाभावस्य नाशे त मूलत्वे घटापहरणं तद-
 नयनं च तदुत्पत्तौ निमित्तकारण तैनायसत्पत्तिपि-
 नाशशाली अर्थ, संसर्गाभाव इति न्यायैकदेशिन ।
 देहोत्पत्तिप्रकार कायस्य, गर्भोत्पत्तिप्रकार च गर्भ-
 स्ये वक्ष्यते । "उत्पत्तिमात्रे कर्तृत्वं सर्वज्ञैशक्ति का-
 रके । व्यापारभेदापेक्षायां करणत्वादिसम्भव" मन्. ६० ।
 "उत्पत्तिवहा वाक्दोषः" सा० सू० । "न मिरोधो नपो-
 त्पत्तिर्न बद्धो न च साधक । न सुषुप्तं वा सुक्त इत्येपा
 परार्थता' अभियुक्तोक्ति । जीवोत्पत्तिस्य देहाद्देहानर
 धर्मस्य एव तद्विनिमित्तप्रकारादि । ६० उ० भा० दर्शित

यथा "तद्यथा राजानमायान्तरुपाः प्रत्येनय इतपास-
 गयोऽपै पाभैरायस्यै, प्रतिफलनेऽयमायात्तयमागच्छ-
 तोत्येव' ईश्वरिदं मज्जायातीदमागच्छतीति" "तत्रास्येदं
 गरीर परिच्छद्य गच्छतो माया देवान्तरभोपादाने
 सामर्थ्यमक्षि देहेन्द्रियवियोगान् । न चास्यैव्य भृत्-
 म्पाभौया रक्षसिष राशे गरीरान्तर' इत्या प्रतीजपाण
 सिद्धान्ते । अथैव मति फलमस्य गरीरान्तरोपादानमित्यु-
 च्यते । गर्भे कर्म जगत्कारणं कर्मोपभोगायतन कर्मफला
 भोगाय भाय महत्तो देहाद्देहान्तर प्रतिपितुम् । तस्मा-
 त्कर्षमेव जगत्कारणं प्रयुक्तं तत्कर्मफलोपभोगयोग्यं साधन-
 इत्या प्रतीकृत एव । "एत लोके पुन्योऽभिजायत इति"
 युते । यथा अत्रजागरितं प्रतिपत्तौ । तत् कथमिति ?
 नीकरागिदो दृष्टान्त उच्यते । तत्र यथा राजान राश्या-
 भिव्यक्तमायान्तरुपाद्दे इया जातिक्रिया, क्रूरबन्धुषो
 वा प्रत्येनय मति प्रत्येनयि पापकर्मणि नियुक्ता प्रत्येन-
 रूपतरादिदृष्टमादौ नियुक्ता सूताय सामर्थ्यव सूत-
 यमगण' सूता रूपेणदुरजा जातिविशेषा यामण्यो याम-
 नेतारक्षे जन्मैव राशे यामन सुपुत्राश्च भोऽष्टमभ्यादि-
 प्रकारं पार्श्वद्वारादिभिरासत्तैव मासादादिभि, प्रति-
 कल्पने निवृत्तस्यैव मतीक्षनेऽय राजा ध्यायात्ययमाग-
 प्ततोत्येव वदन् । एष ह एव विदं कर्मफलस्य वेदि-
 तार सगारिणमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रसूनं तदेव-
 गद्वेन परावृत्त्यते । अर्थापि मृतानि गरीरकर्तृषि कर-
 णात्पहीत्युणि षादीत्यादिनि तत्कर्म प्रयुक्तानि क्षतैरेव
 कर्मफलोपभोगसाधनं प्रतीक्षन्ते । इदं ब्रह्म भोक्तुं कर्तुं
 चाप्सकमायाति । तदेदमागच्छत्वमेव इत्या प्रतीक्षन्त
 इत्यर्थः भाष्यम् । तत्र विस्तरस्तत्त्वैरोक्तो यथा ।
 "तद्यथा त्वणजलायुका त्वणस्थान्ता गत्याऽन्यमाक्रम-
 माक्रस्यात्मानसुपसरत्वेवमेवायमात्मेदं गरीर निहत्या-
 ऽविद्यां गमधित्वाऽन्यमाक्रममाक्रस्यात्मानसुपसरति ।
 तद्यथा पेगच्छारो पेगसो मात्वात्पदादायान्यध्वतर कल्या-
 णतर रूपं तनुतएवमेवायमात्मेदं गरीर निहत्याऽविद्या
 गमयित्वाऽन्यध्वतर कल्याणतर रूपं कुरुते मित्य ए
 गान्धर्वं वा दैव वा माजापत्य वा ब्राह्म वाऽन्येषां वा
 सुतानाम् । स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयो मनो-
 मय प्राणमयसुक्ष्ममय श्रोत्रमय एष्टिकीमय व्यापोमयो
 पायुमय आकाशमयस्तेजोमयोऽतेजस्ये वासयोऽकाममय
 मोषमयोऽक्षोषमयो धर्ममयोऽधर्ममय सर्वमयश्-

द्वारेतद्विद्मयोऽदोमय इति यथाके रा यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्मवति पापकारी पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन । अथो यस्मात् काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो भवति तत्कृतमवति यत्कृतमवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म कुरुते तदभिधमपद्यते” ॥३०॥

“एष विद्यादिमन्मारमभृतो देहान्तर प्रतिपद्यमानो भक्षा पूर्ण देहं पक्षीय हृत्तान्तर प्रतिपद्यते, अथ वाऽऽतिवाहिकेन शरीरान्तरेण कर्मफलजन्यदेहं नीयते कि वात्सम्यस्यैव सर्वगतानां करणानां हृत्तिलामो भवत्वाहो- धिच्छरीरस्यस्य सद्बुधितानि करणानि मृतस्य भिन्नघट- मद्रोपप्रकाशगत्सर्वगतो व्याप्य पुनर्देहान्तरारम्भे सद्बोधमु- ष्यन्ति कि वा मनोमात्रं वैशेषिकसमय इव देहान्तरार- म्भदेश प्रतिगच्छति कि वा कल्याणान्तरेण वेदान्तसमय इत्युच्यते । त एते सर्वे एव समाः सर्वेऽन्तानां इति श्रुते । सर्वात्मकाणि तावत् करणानि सर्वात्मकप्राणसंश्रयाश्च तेषां भाध्यात्मिकाधिभौतिकपरिच्छेदं प्राप्तिवर्माज्ञानभावनानिमित्तं । अतस्तद्दशात् स्वभावतः सर्वगतानामनन्तानामपि प्राणानां कर्मज्ञानवासनासुख्येष्वेव देहान्तरारम्भवशात् प्राणानां हृत्तिलं सद्बुधिति विकसति च । तथाचोक्तम् । “समं भूयिष्या सप्तो जगत्केन समो जागेन सम एभिस्त्रि- भिलोकं समोऽग्नेन सर्वेष्वेति” । तथाचैतद्वपनसतजूलम् “स यो ह्येतामनन्तानुपासति” इत्यादि” त यथा यद्योपासते” इति च । तत्र वाचनापूर्वप्रस्ताव्या विद्या कर्मतन्त्रा जनकवत्सन्तैव स्वप्रकाश इव कर्मकृतं देहादेहान्तर- मारभते इत्यस्यैव पुनर्देहान्तरं पूर्वाश्रय विद्युत्तिलोत्ते- त्प्रियत्वे दृष्टान्त उपाद्यते तत्रल देहान्तरसञ्चार इद निदर्शनम् । यथा येन प्रकारेण जणजमायुका जणज- सौका जणजानमवसानं गत्या प्राप्यान्वसृष्टं जणान्तरमा जणमाज्यत इत्यात्मभूमाकर्मकान्त्रित्यात्मानमात्मन पूर्वाश्रयसुपर्यहरन्त्याश्रयस्यने । एवमेवायमात्मा य प्रकृतो य संसारो इदं शरीर पूर्वापात्त निश्चय स्वप्न प्रतिपित्तु रिय पातवित्वा विद्यां गमयित्वा चेतनं एतां स्वात्मोपसंहारेणान्दमात्म जणान्तरमिष जणजसौका इव शरीरान्तर म्हीत्या प्रसारितया काममयाऽऽत्मानसुप- संसरति । तत्रात्मभावमारभते । यथा स्वप्ने देहान्तर- मारभते । स्वप्नेदेहान्तरण इव शरीरारम्भवेद्ये एतद्व्य- भादे देहे जन्ममे स्वापरे वा । तत्र च स्वप्नेवशात्करणाणि

सञ्चल्यन्तीनि सञ्चल्यन्ते वाद्यस्तु कुशन्तिकास्थानोर्ध्वं शरी- रमारभ्यते । तत्र च करणव्यूहमेव वागाद्यनुपह । या अन्तर्ग्राहिदेवता सञ्चयन्ते एष देहान्तरारम्भविधिः” । तत्र देहान्तरारम्भे नित्योपासनेवोपादानसुपमद्वयोप- मद्य देहान्तरमारभते आहोस्विद्वर्त्ममेव पुनः पुनरादत्त इत्यलोच्यते दृष्टान्तः । तत्तत्तैतन्निर्घर्षे यथा मेघस्फारी मेघ सुवर्णं तत्करोतीति मेघस्फारी सुवर्णकार मेघस सुवर्णस्य भावासुपादायापिच्छद्य म्हीत्याभ्यन्तु पूर्वग्रा- ह्यनापियेपादन्यन्नवतरमभिनवतर कल्याणात् कल्याणतरं रूपं तदुते निर्मितोति एवमेवायमात्मेयादि पूर्ववत् । नित्योपात्तान्येव प्रथिव्यादीन्याकाशानानि पञ्चभूतानि यानि “हे वाव ब्रह्मणो रूपे” इति चतुर्थे व्याख्यातानि मेघ स्थानीयानि । तान्येवोपमद्वयोपमद्वयान्यदन्त्यच्च देहान्तर नवतर कल्याणतर रूप संस्थानविधेय देहान्तरमित्यर्थः । कुरुते पितृन् वा पितृभ्यो हितं पितृलोकोपभोगयो- ग्यमित्यर्थः । गान्धर्वं गन्धर्वाणासुपभोगयोग्यम् । तथा देवानां देवम्, प्रजापतेः प्राजापत्यम्, ब्रह्मणः इदं ब्राह्मं वा, यथाकर्म यथाश्रुतमन्येषां वा भूतानां स- च्चन्वि शरीरान्तरं कुरुते इत्यभिसम्बध्यते । यस्य बन्धन- सङ्घटका उपाधिभूता यै सदुक्तस्योऽयमिति विभाव्यते ते पदार्थाः पुष्पीकृत्येहैकत्व प्रतिनिर्दिश्यन्ते । स वा अयं य एव संसारत्वात्मा ब्रह्मैव पर एव योऽगमयाद्यातेतो विज्ञानमयो विज्ञान बुद्धिलोभसङ्घटमासङ्घटन्य । कतम प्यात्तेति । योऽयं विज्ञानमय । प्राणेष्विति ह्युक्त विज्ञानमयो विज्ञानमायो यथात्तद्द्वर्त्मत्वस्य विभाव्यते “ध्यायतीव छेलायतीवेति” । तथा मनोमयो मन सद्दिक- र्पांनमोमयः । तथा प्राणमय प्राणः पञ्चदशिकाद्यो टेन चेतनसङ्घटीय सञ्चरते । तथा चक्षुर्भ्योरूपदर्शन- कावे । एतं श्रोत्रमय शब्दश्रवणकावे । एषं तस्य तस्ये- न्द्रियस्य व्यापारोद्गमे तत्तन्मयो भवति । एषं बुद्धिप्राण द्वारेण चक्षुरादिकरणमय मनु शरीरारम्भकृष्टिव्या- भूतमयो भवति । तत्र धार्ष्टिकादिशरीरारम्भे प्रदिगी- मयो भवति तथा बह्वादिषोकेषुप्यशरीरारम्भे व्यापोमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे वायुमयो भवति । तथा वायव्यशरीरारम्भे आकाशमयो भवति । एवमेतानि तैजसानि देवशरीरापि । तेष्वरम्भमाद्येपु तत्तन्मयस्त्वलोमयो भवति । अतो व्यतिरिक्तानि पश्चा- दिशरीरापि नरकमेतादिशरीरादि चातेकोमयानि ।

श्रीमद्वैशम्पायनीय मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 श्रुत्वा तद्वचनं श्रीमन्महर्षिः ।
 उवाच ॥ ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥
 अथ श्रीमन्महर्षिः ॥
 ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥
 अथ श्रीमन्महर्षिः ॥
 ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥
 अथ श्रीमन्महर्षिः ॥
 ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥

... इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥
 अथ श्रीमन्महर्षिः ॥
 ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥
 अथ श्रीमन्महर्षिः ॥
 ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥
 अथ श्रीमन्महर्षिः ॥
 ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥
 अथ श्रीमन्महर्षिः ॥
 ब्रह्मणोऽपि मंत्रैर्ब्रह्मणोऽपि ।
 इति श्रीमद्वाल्मीकिरामायणे ।
 अरण्यकाण्डे ।
 अध्यायः ५३ ॥

प्रतीपगाथापि । परचक्रस्यागमन मद्र
 रसात् । च्वालाधूमकाथ रूदितोक्तुष्टानि
 नृ । गीतप्रजल्पितानि च जनसरकाय प्रदि-
 जोत्पत्तिरखाति गन्धरविपर्यये च तोया-
 उलाशयविक्रतौ वा महद्भय तत्र शान्ति
 ललविकारे कुर्यात् पूजा वरुणस्य वारुणै-
 रिव च जपहोमं शुभमेव पापमुपयाति” ।
 तम् । “प्रसवविकारे स्त्रोणा हित्तिचत प्रभृति-
 । होनातिरिक्तकाले च देशकुलसङ्गयो
 र्दोषु महिषगोहृत्स्निपु यमलोद्भवे मरण-
 सासात्सूतिफल शान्तौ ह्योक्तौ च गर्गोक्तौ ।
 विषये त्यक्तव्याम्ना हितार्चना । तर्पयेच्च
 शान्तिं चैवात्र कारयेत् । चत-
 र्थस्युक्तव्या परभूमिषु । नगर स्वामिन
 विनाशयेत्” । इति प्रसववैकृतम् । “पर-
 भवति तिरश्चामसाधु धेत्तुनाम् । उचाणा
 वति श्वा वा सुरभिपुत्रम् । सासत्वयेष
 च्चिसशय परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ
 निर्दिष्टौ । त्यागो विवासन टान तसस्याशु
 तर्पयेद्वाङ्गणायात्र जपहोमाश्च कारयेत्
 धातारं पशुना च पुरोहित । प्राजापत्येन
 हृत्तदक्षिणम्” । इति अह्न्यादवैकृतम् ।
 पुक्त यदि गच्छेत् प्रजेषु वाह्यतम् ।
 तदा चक्राणा सादमहे च । अनभिहत-
 द्यौ वा तेषा नाहितेषु यदि नायात् ।
 परागमो नृपतिमरण वा । गीतर
 नभसि यदा वा चरस्विरान्यत्वम् ।
 वा विस्वरतूर्ये पराभिभव । गोलाद्गलयो
 र्पुष्करविकारे । क्रोष्टुकनादे च तथा
 र्थेदम् । वायव्येषु नृपतिर्वायु सक्तु-
 आ वायोरिति पञ्चमौ जयाश्च प्रयतै
 णान् परमात्रेन दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् ।
 होमा कर्तव्याश्च प्रयत्नतः” । इति वाय-
 पक्षिणो वनचरा वन्या वा निभया विशन्ति
 ता दिवसचरा जपाचरा वा चरन्त्यहनि ।
 शूलसामभक्तो मृगा विडम्बा वा । दीप्ता-
 द्दोशन्त सङ्घता भयदा । श्वान प्ररु-
 शान्तिं वैशुका दीप्ताः । प्रविशेत्तरेन्द्र-

भवने कपोतक कौशिको यटि वा । कुक्कुटरुतं प्रदोषे
 हेमनादो च कोकिनालापा । प्रतिबोममण्डलचराः
 श्येनाद्राश्याम्बरे भयदा । गृहचैत्यतोरणेषु द्वा रेपु
 च पक्षिसङ्घसम्माता । सधुवल्लीकाम्बोरुहसमुद्भवस्यार्थापि
 नाशाय । अभिरस्थिशवायवंपयेशन मन्दिरेषु मरकाय ।
 प्रशुशस्तव्याहारे नृपस्तम्भुर्मुनिवचसेदम् । मृगपक्षिविका-
 रेपु कुर्याद्दोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति
 च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः । सुदेवा इति चैकेन देवा
 गाथश्च दक्षिणा । जपेच्छाजुनसूक्त वा मनोवेदशिरासि
 च” । इति मृगपक्षप्रादिवैकृतम् । “शक्रध्वजेन्द्रकीलक्षम्भ-
 द्वारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतूना नरपतेर्मरणम् ।
 सन्ध्यादयस्य टोमिधूमोत्पत्तिश्च कानने जननौ । छिद्राभावे
 भूमेर्दरणं कम्पश्च भयकारी । पापखण्डाना नास्तिकाना
 च मक्त साध्याचारप्रोज्झित क्रोधशोलः । ईर्ष्यु
 क्रूरो विषहासक्तचेता यस्मिन् राजा तस्य देयस्य नाशः ।
 प्रहर हर छिन्धि भिन्धीत्याशुधकाशाश्रुपाणयो वाक्ताः ।
 निगदन्त प्रहरन्ते तत्रापि भय भवत्याशु । अङ्गारयैरि-
 काद्यैर्विहृतप्रैताभिखेचन यस्मिन् । नायकचित्तितमथ वा
 ज्ये ज्य याति न चिरेण । सुतापटाङ्गयवल् न सन्ध्ययोः
 र्जितं कलहयुक्तम् । नित्योच्छिद्रस्त्रीक च यदृष्टं तत्-
 क्षय याति । दृष्टेषु यातृधनेषु निर्दिशेन्मरकमाशु सम्पा-
 प्रम् । प्रतिघातायैतेषा गर्ग शान्ति चकारे माम् । महा-
 शान्तोऽथ बलयो भोज्यानि समहान्ति च । कारयेत् महैन्द्रं
 च माहेन्द्रीभि समर्चयेत्” । इति शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैक-
 तम् । “नरपतिदेशविनाशे केतोरुदये ऽथ वा यज्ञेर्क-
 न्तौ । उत्पाताना प्रभव स्वर्तुभयशाप्यदोषाय । ये च न
 दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तान्द्वत्स्वभावकृतान् । अपिपुत्र-
 कृतै स्त्रीकैर्विद्यादेतै समायोक्तै । वज्राशनिमङ्गीकम्प-
 सन्धानिर्घातनि खना । परिवेपरजोधूमरक्ताकास्तमनो-
 दया । द्रुमेभ्यो ऽक्षरसङ्गे ह्वरुपुष्पफलोद्भवा । गोपक्षि-
 मटश्लिष शिवाय सधुसाधवे । तारोक्तापातकलुष क-
 पिपलाकेन्दु सङ्घसम् । अमन्निष्कलनस्कोटधूमरेखनि-
 लाहृतम् । रक्तपद्मारुण सङ्घ्यं नभ क्षुब्धाणवोपमम् ।
 सरिता चास्वु सशोष दृष्टा योश्च शुभं वदेत् । शक्राशुध-
 परीवेषविद्युच्छुष्कविरोहणम् । कम्पोद्वर्तनवैकृत्यं रसन
 दरणं क्षिते । सरोमद्युदपानानां ह्युत्पन्नतरण्यथा ।
 सरथ चाद्रिरोहाणां वषांपु न भयावहम् । दिव्यस्त्री-
 भूतगन्धर्वविमानाङ्गुतदर्शनम् । त्वक्षरताया अह्न

सा महाराज विभ्रतो रूपमुत्तमम् । अस्मिन्नोत्पत्तिनी
शीघ्रमग्नेरिव गिणा गुमा" भा० व० ६६ अ० । उत्पत्त-
यत्के त्रि० ।

उत्पत्तन न० उद्+उ-ल्युट् । वज्रियपात्रादिस स्कारभेदे स च
आश्व० ग् ० १, २, २, २ स्त्रत्ययोर्दार्ढ्यतो यथा ।

"पयित्वाभ्यामाव्यस्योत्पत्तनम्" २३० । "अप्रच्छिन्नापावनन-
गर्भो प्रादेशमात्रौ कुयौ नामान्तयोगृहीत्वाङ्गुषोपकनिष्ठिका-
भ्यासत्तानाभ्यां पाणिभ्यां "सवितृदा प्रसव उत्पुनास्यच्छिद्रेष
पयित्वेष ययो स्वर्यस्य रश्मिभिरिति" प्रागुत्पुनाति सक्त-
न्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्" २३० । "कार्यमिति शेषः । अथ किं-
जनयोः पयित्वे कथं वा उत्पत्तनं ? कार्यमित्येतदुद्वयं मिषे-
त् ॥ ३ । प्रगल्भ स्तृक्ष्णस्त्रिंशत्पायोरनिष्टत्यर्थं । न पयित्वे
चान्मध्ये गर्भो ययोस्त्री तथोक्तौ प्रादेशमात्रौ कुयौ ।
ए० नक्षत्रयुक्तौ कुयौ पयित्वस्यौ । नानेतद्वस सर्गाद्यम् ।
पयित्वे अन्त्योरसस्युष्टे आङ्गुषोपकनिष्ठिकाभ्यासत्तानाभ्या
पाणिभ्या गृहीत्वा प्रागुत्पुनाति सक्तन्मन्त्रेण, द्विस्तूष्णीम्"
भा० ६० । तत्र समन्त्रकामन्त्रकव्यवस्था नारा० उ० चतौ दर्शिता
पूर्वेषामन्त्रकसप्तपवन' विधीयते । अनेन तु समन्त्रकम् ।
तत्र वैतानिके अमन्त्रक गृह्ये कर्मपि समन्त्रकमित्येव
विनिवेशः" इति । "उत्पत्तनप्रकार" घट० वा० ।
"प्रोक्षणीषु पयित्वे भवतः । ते तत आदत्ते, ताभ्या-
माव्यमुत्पुनात्येको वाऽउत्पत्तनस्य वन्तुर्मेध्यमेवैतत्क
रोति । स उत्पुनाति "सवितृदा प्रसव उत्पुना-
स्यच्छिद्रेष स्वर्यस्य रश्मिभिरिति" सोऽसावेव-
वन्तुः" । "अथाच्छलिप्राभ्या पयित्वाभ्याम् प्रोक्ष-
णीरुत्पुनाति "सवितृर्धं प्रसव उत्पुनाति" एको
वा उत्पत्तनस्य वन्तुः" २२, २३, २४, १, २, १, "द्रव्याणा-
ञ्चैव सर्वेषां शुद्धिरुत्पत्तनं कृतम्" मनु "प्रादेशमात्राय
कुशहयाभ्यासत्पत्तनेन शुद्धि" कर्ण० ।

उत्पत्तय त्रि० उद्+उ-कर्त्तरि य । १ ऊर्ध्वं प्रोक्षके । २ उन्मुखे
३ ऊर्ध्वं एटी रोम० ।

उत्पाटन न० उद्+पट-णिप्+ल्युट् । उत्पत्तने सुशुतोक्ते
२ प्रसवेदनाभेदे च । यथा "यस ऊर्ध्वं सर्वप्रसवेदना
परागाम तोदभेदेमताउनप्येदनायमनमन्त्रमविलोपय चमु-
पुगायमनिदेनायममस्कोटनविदारणोत्पाटनकम्पन वि-
विधशुद्धविशेषविकारपूरणकाममप्राप्तकृत्तनामुशिका
सम्भविनि" ।

उत्पाटक ड० उद्+पट-भेदे णिच्-ल्युट् । उत्पत्तके

सुशुतोक्ते २ पात्यासपद्रवभेदे उत्पुटयन्ते विद्यति ।

उत्पाटिका स्त्री रद्+पट-णिष् एषु टाप् अत इत् ।
दृञ्स्थनीरसाया त्वचि "तस्य लोमानि पर्यानि स्वगस्यो-
त्पाटिका बहि । त्वच एवास्य रुधिर" प्रस्यन्दि त्वच
उत्पट" इ० उ० । उत्पाटनकक्ष्यां स्त्रियं च ।

उत्पात पु० उद्+पत-घञ् । १ ऊर्ध्वपतने । उद्+पत-ण ।
अकामादागते प्राणिना शुभशुभसूचके देवनिमित्ते २ भूक-
म्पादौ ३ सुशुतोक्ते विज्ञाव्यपात्यामयभेदे च ।

"पात्यामयासु विज्ञाव्या इत्युक्ता प्राग्निबोध तान् । परि-
पोटन्नयोत्पात उन्नत्यो दु खवर्द्धन । पञ्चम परितेही
च कर्णपात्या गदा कृता । सौकुमार्याङ्घ्रितोत्पटः
सङ्गामिमवर्द्धिते । कर्णयोको भवेत्पात्यां सङ्ग परि-
पोटवारः । कृष्णारुणनिभ कृष्ण स वातात् परिपोटक ।
गुर्वामरणसंयोगात्ताङ्गनोर्ध्वणादपि । योफः पात्या
भवेच्छावो दाहपाकस्यनित । रक्तो वा रक्तपित्ताभ्यास-
त्पाव सगदो मतः । बलाहर्द्धयत कर्ण पात्यां पायु-
प्रकुण्ठति । गृहीत्वा सक्रम कुर्व्याच्छोफ तद्वर्णवेदनम् ।
उन्नत्यकः सकण्डूको विकारः कफवातजः । वर्द्धमाने
यदा कर्णे कण्डूदाहस्यनितः । योफो भवति पाकश्च
त्यक्त्वोऽगौ दु खवर्द्धन । कफासृक्कृमय कुर्यु सर्वपाभा
विकारिणो । क्षाविणो पीडका पात्या कण्डू टाहस्य-
नित । कफासृक्कृमिसम्भूत सविमर्षान्धितस्तत ।
लिङ्गात्सपुष्पो पातो परिसेहीति स कृतः" ।

शुभाशुभसूचकोत्पातय दिव्यान्तरीक्षभौमभेदात् त्रि-
विधः । स च ६० ६० दर्शितो यथा "यान्तरेरुत्-
पातान् गर्ग प्रोवाच तानह वक्ष्ये । तेषां सङ्घेपो-
ज्य प्रकृतेरन्यत्सत्पात । अमसारेण नराणासप-
सर्ग पापसञ्चयाद्भवति । सस्रपयन्ति दिव्यान्तरीक्षभौ-
मासृङ्गुपाता । मनुजानामपचारादपरक्ता देवता सृज-
न्येतान् । तन्मतिपाताव रूप शान्ति रात्रे प्रयुञ्जीत ।
दिव्यं यज्जर्त्सैकतम् उत्कानिर्पातपत्तनपरिवेषा । गन्धर्व-
उत्तरन्दरधापादि वदानारिषं तत् । भौम चरस्विरभयं
तच्छान्तिभिराहत शमस्रपति । नामरुधर्पति कृदतां
शास्यति नो दिव्यमित्येके । दिव्यमपि शमस्रपति प्रभूत-
कनकाद्गोमर्हीटानै । इदादने भूमौ गोदोहाण
कोटिहोमाञ्च । आत्मसतकोयगर्नउरदारपुरोहितेषु
शोकेषु । पाकस्रपयति देवं परिकल्पितमपथा गृहते ।
अनिमित्तभद्रवचनस्ते दोषु निपातजस्यनादरानि । विद्वान्-

उत्पत्य अथ्यं उत्पत्त-ल्यप् । ऊर्ध्वं पतित्वेत्थे उत्प-
पत्यपाकक्षा मयू । जन्मप्रभृत्युन्मते

उत्पद्य प्र० उत्पक्रान्त पन्थानम् अत्या० समा० अच् । गत्य-
पथातिक्रान्ते रन्थाय्यरोत्यतिक्रान्ते च । भिन्नपर्या
दतया अपहृष्ट पन्था उद्भाषे प्रा०स० अच् समा०
कदय्ये पथि "गुरोरप्यलिप्तस्य कार्याकार्यमजातत" ।
उत्पद्यप्रतिपद्यस्य न्यार्थं भवति शासनम्" भा०
व्या० १३०उ० । "प्रमदाद्युत्पद्य नेतु कामक्रोधव
यानुगम्"मनुः । "क्षिप्रारोधाङ्गनद्युत्पद्येन गाम्" माघ
उत्पन्न त्रि० उद्गु+पद-क्त । उद्गुभूते । "अौरसे पुनरुत्पद्ये
तृतीयागहरा सुताः"सू० "उत्पद्यस्य पुनरुत्पद्ये"।
न्यायप्र० उत्पद्येन हरति उत्पद्य्ना० ठञ् । अौत्पद्यिक
तेन हारके त्रि० ।

उत्पल न० उद्गु+पल-अच् । १।नीलपद्मे, २कुण्डादी, ३कुण्डो-
पक्षी च । उत्पक्रान्तं पल भासम् अत्या० समा० ।
४भासशून्ये त्रि० । "गण्डखेदापनयनरुजाह्लान्तकण्ठोत्-
पलानानु" मेघ० । "यत्नोत्पलदलकौष्यमस्त्राण्याउ
सुरद्विषाम्" "सुहृत्कण्ठोत्पलता प्रमेदे" "नवावतार
कमलादिगोत्पलम्" रघु० "अन्योन्यसुत्पीडयदुत्पल
ष्या" कुमा० । तच्च त्रिविध नीलं रक्तं श्वेतञ्च "ध्रुव स
नीलोत्पलपलधारया" गङ्ग० ।

उत्पलगन्धिक न० उत्पलस्य गन्धद्रव्य गन्धोऽस्य इत् समा०
सप्तम्यां कन् । गोपीपांश्वे चन्दने । ।

उत्पलपत्र न० उत्पलस्य पत्रमिव । १।तिलकभेदे स्त्रीषा
सनादी रनखलते च । ईत० । इन्दीवरस्य दले ।

उत्पलपत्रक न० उत्पलपत्रमिव कन् । उत्पलपत्राकारे
सुशुतोक्ते गच्छभेदे । अर्धधारण्ये ३७५ पृष्ठे तल्लक्ष्मादि
दर्शितम् । "उत्पलपत्रकश्चक्रकोत्पलपत्रकार्द्ध धारायि
ह्रेदने भेदने च" सुशु० ।

उत्पलभेद्यका प्र० सुशुतोक्ते कर्षुबन्धाकृतिभेदे । स च पञ्चद-
शविध । तद्विभागलक्षणादि सुशु० दर्शितं यथा ।
"तल्लक्ष्मासेन पञ्चदशकर्षुबन्धानुगतय । तद्यथा नेमि-
सन्धानक उत्पलभेद्यको, वल्लूरक आसङ्गिसो गण्डकर्षु
व्याहार्यो निर्धमो व्यायोजिम कपाटसन्धिकोऽर्द्धक-
पाटसन्धिक संक्षिप्तो हीनकर्षो धलीकर्षो याचकस्य
काकोष्ठक इति । तेषु पृष्ठलायतसमीभयपालिर्नेमिसन्धा-
नक । हृत्तायतसमीभयपालिश्चत्पलभेद्यक । सुस
हृत्तसमीभयपालिर्बह्वरक । अथ्यनरदीर्घैकपालिरास-

ङ्गिम । बाह्यदे, वैकपालिर्गण्डकर्षुः । अपालिरुभयतोऽ-
प्याहार्य । पीठोपमपालिरुभयत, क्षीणपुत्रिकाश्रितो
निर्धमि । स्थूलाणुसमीभयमपालिर्वायोजिम । अथ्य-
नरदीर्घैकपालिरितरात्सपालि कपाटसन्धिक । बाह्य-
दे, वैकपालिरितरात्सपालिरुभयतसन्धिक । तल्ल देयंते
कर्षुबन्धकित्वा साध्यास्तोपा स्वनामभिरैवाकृतय प्रादेण
व्याख्याता । स क्षिप्राटय पञ्चासाध्यास्तल्ल शुष्कगण्ड-
क्षिरुत्पद्यपालिरितरात्सपालिः सक्षिप्रः । अनविषा-
नपालि पर्यन्तयोः क्षीणसांघो हीनकर्षुः । तनु
विषमाल्यपालिर्बह्वीकर्षुः । पथितभासस्तक्षिणरायत स-
क्ष्यपालिर्वाचिकर्षु । निर्मासक्षिप्रात्सपालिर्वायोजिमः
काकोष्ठकपालिरिति" । "बन्धेभ्यपि त्रयोफदाहरागमाक-
पिडकासावयुक्ता न सिद्धिष्यन्ति" ।

उत्पलशा(सा)रिवा त्रि० उत्पलं तदाकारपुष्पमस्यस्या
अर्थ० अच् कर्म० । अथनन्मूलायां शृङ्गामास्ततायाम् ।
"हृष्यादमी पयस्या च लता स्रोतपलसा(शा)रिवा' सुशु० ।
उत्पलपट्टक न० च्वरातीसारधिकित्वाङ्गे चक्र० उक्ते औप-
धमेदे । यथा "च्वरातीसारे पेयादिक्रम स्यात्क्षिते
हित । च्वरातीसारी पेया वा पिबेत साश्चा श्रुतां
नर । पृश्निपणीषत्ताविल्लनागरोत्पलधान्यकैः" ।

उत्पलावती स्त्री उत्पलस्य पलाकार नेत्रमस्यस्याः मनुष्य-
मस्य च सत्राया दीर्घ । अशुरोभेदे"काशीख० ६६० अथ-
रोल्लोचवर्षने । "निर्मथ्यमानात् क्षीरोदात् पूर्वम-
शुरवस्तम् । नि सृता त्रिजगच्छी त्रयोहमास्त मनो-
भुष । "उर्वशी मेमका रम्भा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा ।
वसुधती कान्तिमती लोलातल्युत्पलावती । अथस्वषा
शुण्वती स्थूलकेशी कलायती । कलानिविशुष्पनिधि
कर्पूरतिलकोर्धरा । अनङ्गलतिका चापि तथा मदन-
मोहिनी । चकोराक्षी चन्द्रकला तथा भुनिमनोहरा ।
पावद्वावा तपोदेव्यी चारुनासा सुकर्षिका । दारुक्षणी-
वनी सुश्री लण्णशुक्ला शुभानना । तप शुलका तीर्थशु-
क्ला दानशुलका हिमावती । पञ्चाश्रमेधिकं चैव राजसू-
वारिणी तथा । अष्टानिहोतिका तद्वह्नाजपेयगतोद्गवा ।
कार्यविष्कारयित्री च वृष्टिदावा सुकल्पिनी । इत्याद्यास
रसा श्रेष्ठ सृष्टस्य पल्लियुतम् । एतस्मिन्नश्वरो लोके
वसन्त्यन्या अपि स्त्रिय ।

उत्पलिनी स्त्री उत्पलानि सन्त्यसिन्नु देये तेषा समूहो वा
रुभि । १।उत्पलसुक्तताया, २कुपलस्यममुदात्ते च । ३।पृष्ठे

सङ्कुलकलुपा प्रतीपगाश्चापि । परचक्रस्वागमन मद्र
 कधयन्ति पणसासात् । ज्वालाधूमक्वाथं रुदितोत्कुटानि
 वैव कूपानाम् । गीतप्रजल्पितानि च जनमरकाय प्रदि-
 टानि । तोयोत्पत्तिरखाति गन्धरविपर्यये च तोया-
 नाम् । सलिलाशयविक्रौती वा महद्द्वय तत्र शान्ति-
 रियम् । सलिलविकारे कृत्यात् पूजा वरुणस्य वारुणै-
 र्मन्त्रै । तत्रैव च जपहोम शुभमेव पापमुपयाति” ।
 इति जलवैकृतम् । “प्रसवविकारे स्त्रियां हितितचनु प्रभृति-
 सम्प्रसृतौ वा । होनातिरिक्तकाले च देगकुलसङ्घयो
 भवति । बह्वोष्ट्रमहिषगोहस्तिनीषु यमलोद्भवे मरण-
 मेषाम् । परमासात्कूतिफल शान्तौ श्लोकौ च गर्गोक्तौ ।
 नार्य परस्य विषये त्यक्तव्यास्ता हितार्थिना । तर्पयेच्च
 द्विजान् कामैः शान्तिं चैवात्र कारयेत् । षड-
 ष्यदा स्वयंप्रेभ्यस्त्र्यक्तव्या परभूमिषु । नगर स्वामिन
 यूथमन्वथा हि विनाशयेत्” । इति प्रसववैकृतम् । “पर-
 यीनाशभिगमन भवति तिरश्चामसाधु धेनुनाम् । उवाणा
 वान्योऽन्यं पिवति श्वा वा सुरभिपुत्रम् । मासत्रयेण
 विन्द्यात् तस्मिन्नि सशय परागमनम् । तत्प्रतिघातायैतौ
 श्लोकौ गर्गेण निर्दिष्टौ । त्यागो विवासन दान तप्तस्थाशु
 शुभं भवेत् । तर्पयेद्वाह्मणांश्चात्र जपहोमाश्च कारयेत्
 स्थालीपाकेन धातारं पशुना च सुरोहित । प्राजापत्येन
 मन्त्रेण यजेद्ब्रह्मचरदक्षिणम्” । इति षड्ष्यादवैकृतम् ।
 “यान वाह्विषुक्त यदि गच्छेच्च व्रजेच्च वाह्वयुतम् ।
 गार्भभय भवति तदा चक्राणा सादभङ्गे च । अनभिहत-
 ५५५ नाट शब्दो वा तेषा ताडितेषु यदि नायात् ।
 तुपत्तौ वा परागमो न्यपतिभरण वा । गीतर-
 ५५५ नादा नभसि यदा वा चरस्थिरान्यत्वम् ।
 ५५५ रुटा गदा वा विश्वरतूर्थे परामिभव । गोलान्द्रलयो
 दर्शिश्रुर्पांडुपस्करविकारे । क्रोष्टुकनादे च तथा
 मय भुनिवदयेदम् । पायव्येषु न्यपतिर्वायुं सक्रु-
 ५५५ येत् । आ वायोरिति पञ्चषो जप्याश्च प्रयतै
 । ब्राह्मणान् परमात्रेण दक्षिणाभिश्च तर्पयेत् ।
 ५५५ क्षिणा होमा कर्तव्याश्च प्रयत्नत” । इति वाय-
 ५५५ न् । “पुरपत्तिषो वनचरा वन्या वा निभया विगन्ति
 नक्तं वा दिवसवरा जपाचरा वा चरन्त्यहनि ।
 ५५५ षि मण्डलमाधमन्नो मृगा विरुद्धा वा । टोप्रा-
 ५५५ गवा कुीगल सङ्घता भयदा । श्वान प्ररु-
 ५५५ ररे वाशानि वैश्वुका देप्ता । प्रथियेघरेन्द-

भवने कपोतक कौशिको यटि वा । कुक्कुटस्तं प्रदोषे
 हेमन्तादौ च कोकिञ्चालापा । प्रतिबोममण्डलचरा ।
 श्योनाट्यान्वाम्बरे भयदा । गृहचैत्यतोरेषु हा रेपु
 च पत्तिसङ्घसम्पाता । मधुवल्मीकाम्बोरुहसमुद्भवाश्चापि
 नाशाय । श्वभिरस्थिशवावयवपवेशन मन्दिरेषु मरकाय ।
 पशुशस्त्रव्याहारे न्यपस्युर्मुनिवचशेदम् । मृगपत्तिविका-
 रेपु कृत्याद्बोमान् सदक्षिणान् । देवाः कपोत इति
 च जप्तव्याः पञ्चभिर्द्विजैः । सुदेवा इति चैकेन देया
 गावश्च दक्षिणा । जपेच्छाजुनसूक्त वा मनोपेदशिरासि
 च” । इति मृगपत्तगार्दिवैकृतम् । “शक्रध्वजेन्द्रकीलसम्भ-
 हारप्रपातभङ्गेषु । तद्वत्कपाटतोरणकेतूना नरपतेर्भरणम् ।
 सन्ध्याहयस्य टोमिधूमोत्पत्तिस्य कानने ऽनग्नौ । क्रिद्राभावे
 भूमेर्दरणं कम्पय भयकारी । पापखण्डाना नासिकाणा
 च मक्त साध्याचारप्रोज्झित - क्रोधशोलः । ईर्ष्यु
 क्रूरो विप्रहासकृतेना यस्मिन् राजा तस्य देशस्य नागः ।
 प्रहर हर छिन्वि मिनुधीत्यायुधकाशाश्लपाणयो वासाः ।
 निगदन् प्रहरन्ते तत्रापि भय भवत्याशु । अङ्गारयैरि-
 काद्यैर्विहतप्रैतामिखेखन यस्मिन् । नायकचित्तितमथ वा
 क्षये क्षय याति न चिरेण । लतापटाङ्गशबल न सन्धयोः
 रजित कलहयुक्तम् । नित्योच्छिष्टस्त्रीक च यदुष्टं तत्-
 क्षय याति । हृष्टेषु यातृधानेषु निर्दिशेन्नरकमाशु सम्प-
 ५५५ प्रम् । प्रतिघातायैतेषा गर्ग शान्ति चकारे माम् । मङ्गा-
 ५५५ यान्योऽथ नक्षयो भोक्ष्यानि समहानि च । कारयेत् महेंद्रं
 च माहेन्द्रीमि समर्चयेत्” । इति शक्रध्वजेन्द्रकीलादिवैक-
 ५५५ तम् । “नरपतिदेशविनाशे केतोर्दये ऽथ वा ग्रहेऽर्क-
 ५५५ को । उत्पाताना प्रभव स्वर्तुभवश्चाप्यटोपाय । ये च न
 ५५५ दोषान् जनयन्त्युत्पातास्तावत्समाधत्तान् । अपिपुत्र-
 ५५५ कृतै श्लोकैर्विद्यादेतै समसोक्तै । वज्राग्निमहोक्तम्-
 ५५५ सन्धानिर्घातनि स्तना । परिवेपरजोधूमरक्ताकीस्तमनो-
 ५५५ दया । द्रुमेभ्यो ऽचरसङ्घे हवस्तुपुष्पफलोद्भवा । गोपत्ति-
 ५५५ मटश्लिश्च शिवाय मधुमाधये । तारोक्तापातकलुप क-
 ५५५ पिताकैन्दु मण्डलम् । अमन्निष्कलनस्कोटधूमरेखनि-
 ५५५ लाहृतम् । रक्तपञ्चारण सन्ध्यां नम क्षुब्धार्थवोपमम् ।
 ५५५ सरिता चाम्बुसशोप ददा योशे शुभ वदेत् । शक्रायुष-
 ५५५ परीवेपविद्युक्षुष्कविरोहणम् । कम्पोहर्तनवैकृत्यं रत्न
 ५५५ टर्यं क्षिते । सरोमद्युदपानाना हृद्वाह्मतरणश्रवा ।
 ५५५ सरथ चाङ्गिरोहाणा वयांपु न भयावहम् । दिव्यस्त्री-
 ५५५ भूतगन्धर्वविमानाङ्गु तदर्शनम् । लक्षरताशा धहन

उत्पत्य व्य० उत्+पत-ल्यप् । जर्तुं पतिष्वेत्यर्थे उत्-
पत्यपाकला मयू० । जन्मप्रभृत्यन्तरे

उत्पथ पु० उत्क्रान्त पन्थानम् अत्या० समा० अच् । गम्य-
पथातिक्रान्ते रन्त्यायरोत्पतिक्रान्ते च । भिन्नपर्या
दतया अपकृष्ट पन्था उदभाषे प्रा०स० अच् समा०
कदर्थे पथि “गुरोरप्यलिप्तस्य कार्याकार्यमजाततः ।
उत्पथप्रतिपन्नस्य न्यायं भवति शासनम्” भा०
आ० ११० उ० । “प्रमदाद्भुतपथं नेतु कामक्रोधव
शासुगम्” मत्तु । “क्षिप्नावरोधानमसत्पथेन गाम्” माघ
उत्पन्न लि० उदु+पद-क्त । उदुभूते । “यौरसे पुनरुत्पद्ये
तृतीयागहरा सुता” स्मृ० । “उत्पद्यस्य पुनरुत्पादः”
न्यायप्र० उतपन्नेन हरति उत्पन्ना० ठञ् । अौत्पन्निक
तेन हारके लि० ।

उत्पल न० उदु+पल-अच् । १ नीलपद्मे, २ कुण्डलादौ, ३ कुण्डो-
पधौ च । उतक्रान्त पल माघम् अत्या० समा० ।
४ मांसशून्ये लि० । “गण्डखेदापनयनरुजाह्लान्तकण्ठोत्-
पलानान्” मेघ० । “यत्नोत्पलदलैर्व्यमस्त्राण्याउ
सुरद्विधासु” “सुदूर्भकण्ठोत्पलता प्रपेदे” “नवावतार
कमलादिशोत्पलम्” रघु० “अन्योन्यसुत्पीडयदुत्पचा
ध्याः” कुमा० । तस्य त्रिविध नील रक्त श्वेतश्च “ध्रुवस
नीलोत्पलपलधारया” शकु० ।

उत्पलगन्धिक न० उतपलस्य गन्धद्वय गन्धोऽस्य इत् समा०
सत्रायां कन् । गोशीर्षाख्ये चन्दने ।।

उत्पलपत्र न० उतपलस्य पत्रमिव । १ तिलकभेदे स्त्रीणा
कनादौ २ मखञ्जते च । ईत० । इन्दीवरस्य दले ।

उत्पलपत्रक न० उतपलपत्रमिव कन् । उतपलपत्राकारे
सुशुतोक्ते गच्छभेदे । अश्वधारशब्दे ३७५ पृष्ठे तल्लक्ष्मादि
दर्शितम् । “उत्पलनखशस्त्रमद्रिकोत्पलपत्रकार्द्ध धाराथि
ह्रिदने मेदने च” सुशु० ।

उत्पलभेद्यक पु० सुशुतोक्ते कार्यन्वाकतिभेदे । स च पञ्चद-
शविध । तद्विभागलक्षणादि सुशु० दर्शित यथा ।
“तत्र समासेन पञ्चदशकर्मव्यवहारतय । तद्यथा नेमि-
धन्वानक उत्पलभेदप्रको, वल्लरक आसङ्गिसोगण्डकर्म
व्याहार्यौ निर्वर्धिमो व्यायोजिम कपाटसन्धिकोऽर्द्धक-
पाटसन्धिक संक्षिप्तो हीनकर्णो ध्वजीकर्णो यष्टिकर्ण
काकोष्ठक इति । तेषु पृथुलायतसमोभयपालिर्भेदिसन्धा-
नक । हृत्तायतसमोभयपालिर्भेदिसन्धा । सुख
हृत्तसमोभयपालिर्भेदिसन्धा । अन्धन्तरदोर्वैकपालिर्भेदिस-

द्विम । वाह्यदोर्वैकपालिर्भेदिसन्धा । अपालिर्भेदिसन्धा-
प्याहार्यः । पीठोपमपालिर्भेदिसन्धा, क्षीणपुत्रिकाश्रितो
निर्वर्धिम । स्थूलाणुसमविषमपालिर्भेदिसन्धा । अन्ध-
न्तरदोर्वैकपालिर्भेदिसन्धा कपाटसन्धिक । ज्ञाह्य-
दोर्वैकपालिर्भेदिसन्धा कपाटसन्धिक । तत्र देयते
कर्मवन्धविकल्पा साध्यास्तेषां स्वनामभिरैवाकृतय प्रादेश
व्याख्याता । स क्षिप्नादय पञ्चासाध्यास्तत्र शुष्कपयक-
क्षिरुत्पन्नपालिर्भेदिसन्धापालिः सक्षिप्तः । अन्धिष्ठा-
नपालि पर्यन्तयोः क्षीणमाषो हीनकर्णः । तत्र
विषमालपालिर्भेदिसन्धा । पथितमासत्सव्यगिरावत स्त्र-
क्ष्मपालिर्भेदिसन्धा । निर्मासश्च क्षिप्नाप्यात्यगोषितपादिः
काकोष्ठकपालिरिति । “मन्त्रेष्वपि तु योःफदाहरागपाक-
पिठकास्तवशुक्ला न सिद्धिसम्पान्ति” ।

उत्पलशा(सा)रिवा लि० उतपल तदाकारपुष्पमस्यस्या
धर्म० अच् कर्म० । अन्धन्मूलायां श्यामास्तयायाम् ।
“हृत्पादनी मयस्या च लता चोत्पलशा(शा)रिवा” सुशु० ।

उत्पलपट्क न० ज्वरातीसारचिकित्साङ्गे ऋक्० उक्ते क्षीप-
धभेदे । यथा “ज्वरातीसारे पेयादिक्रम स्यात्तद्विहिते
हितः । ज्वरातिसारी पेया वा पिबेत षाष्ट्या श्रुतां
नर । पृश्निपथीवचाविल्वनागरोत्पलधान्यकैः” ।

उत्पलावती स्त्री उतपलस्य पत्राकार नेत्रमस्यस्या मत्प-
मस्य सत्राया दीर्घ । अश्वरोभेदे” काशीख० ६६० अश्व-
रोक्षोत्पलस्यने । “निर्मथ्यमानात् क्षीरोदात् पूर्वम-
श्वरश्लम् । मि सृता लिजगच्छे तसोऽहनास्त मनो-
भुव । “उर्व्यामी मेनका रन्धा चन्द्ररेखा तिलोत्तमा ।
वपुप्रती कानिमती क्षीलावत्युत्पलावती । अलम्बुषा
गुणवती स्थूलकेयी कलावती । कलानिविगुणमिधि
कर्पूरतिलकोर्वरा । अमङ्गलतिका चापि तथा मदन-
मोहिनी । चकोराक्षी चन्द्रकला तथा भूमिमनोहरा ।
प्रावद्राषा तपोद्देष्टी चारुनासा सुकर्षुका । दारुसजी-
वनी सुश्री लण्डगुक्ता शुभानना । तप रुलका तीर्थशु-
ल्का दानशुल्का हिमावती । पञ्चाश्वभेदिका चैव राजस्त्र-
वार्धिनी तथा । अष्टानिहोलिका तदहाजपेदयतोद्भवा ।
कार्यनिष्कारयित्री च हृदिद्राषा सुकल्पिनी । इत्याद्याश्व-
रसा श्रेष्ठ सङ्घत पटिसयुतम् । एतस्मिन्श्वरो लोके
वसन्त्यन्या अपि द्वियः’ ।

उत्पलिनी स्त्री उतपलानि सन्त्यपिन्नु देशे तेषां समूहो वा
इति । १ उतपलसुक्ततायां, २ कुण्डयममुदागे च । “वष्टे

जनपदनाम घञे ह्युच्चार्य रश्मिभा वा । यद्विस्तरैण कथितं
 मुनिभिस्तद्विदुः सर्वं मया निगदितं पुनरुक्तवर्जम् ।
 श्रुत्यापि क्रोकिचरुतं यन्निमुन्विरोति यत्तत्त्वभाववृत्त-
 मस्य पिक न जेतुम्” ४७ अ० । एवमन्येऽप्युत्पाता
 यन्ति विस्तरभयाज्ञोक्ता आकरे दृष्ट्या उत्पात विशेषे
 मन्त्रकर्मवर्जनकालव्यवस्था रघुनन्देन दर्शिता यथा
 “गर्ग । दाहे टिमाह्वय धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽप्य वि-
 दारणे वा । धूमे तथा पाशुकप्रपाते न कारयेन्माह्वयि-
 कादि कार्यम् । उत्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे ।
 छिन्ने सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्यान्माह्वयक्रियाम् । धूमकेतौ
 वसुधैव कुटुम्बकम् अहणे चन्द्रसूर्ययोः । यद्वाप्या मङ्गरे चैव
 न कुर्यान्माह्वयक्रियाम् । द्विचर्यं वा त्रिचर्यं वा दृष्ट्वा
 गगनमण्डले । रात्रौ यक्रधनुश्च मङ्गलानि विवर्जयेत् ।
 टिमाह्वये दिनमेकञ्च अह्ने सप्त दिमानि च । भूमिकम्पे च
 सम्भूते त्वाहाणि परिवर्जयेत् । उत्कापाते च त्रितयं
 धूमे पञ्च दिमानि च । वज्रप्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वक-
 म्पेऽपि । भोजराजः “अह्ने रवीन्द्रो रवनिप्रकम्पे केतुहभो-
 लकापतनादिदोषे । व्रते दशाहाणि यदनि तज्जज्ञास्त्र-
 षोडशाहाणि यदनि केचित्” । “अहणकाले भूकम्पो-
 ल्कापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाह अशु-
 द्धम् । किञ्चिदूनतत्समाहारेऽपि दशाहम् । अहण्याद्ये-
 कैकदोषे त्वाहमिति” वाचस्पतिमित्रा । अत्र सृष्टिसागर
 धृतसारस अह्ने । “राज्यादिमहासिद्धौ यत्तदानतप स
 च । होमस्वाध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् । लज्जोमे
 महादाने वर्जयेत् सोमके मखे । तप स्वाध्याययोश्चैव
 विदारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था अन्यत्र । “उत्का-
 पाते भुव कम्पे अकालवर्षणजिते । वज्रकेतुहभोत्पाते
 अहणे चन्द्रसूर्ययोः । प्रयाणन्तु त्वजेत् क्षत्र सप्ररात्र
 मतः परम् । आह्वयः अत्रियो वैश्वस्यजेत् कर्म त्रिरा-
 त्रकम् । शुद्धस्युक्ता चैकरात्रं सर्वं कर्म समाचरेत्” ।
 परापरः । “प्रयाणे सप्ररात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतव
 न्वने । एकरात्रं परित्यज्य कुर्यात् पाणिपह अह्ने” ।
 भृगु । “राज्यत्यागं तु सप्राह्णं प्राह्वयानां त्वाह्वयत्वा ।
 अहस्याह्वयं दिनं प्रोक्तं सर्वकार्येषु वै भृगुः” । अहस्याप-
 द्विपयम् । कम्प इत्युपलक्षणम् । अहण्यादावप्येवैवान्यत्र
 कत्र पठितत्वात्” मन्० त० । भीष्मपधारायां तु विशेष
 एव । नारदः “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिद्धिका
 सुतदर्पणे । सप्ररात्रं न कुर्यात् पातोहाहादि मङ्गलम्”

वविष्टः सर्वग्रासे दिनान्यद्यौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् । पट-
 दिनानि त्रिभागोने अह्नपासे चतुर्दशम् । चतुर्थाशे
 त्रिरात्रं स्यात् अहणे चन्द्रसूर्ययोः” नारदः
 “उत्पातमहण्याह्वयं सप्राह्णं निश्चितं त्वजेत्” । अङ्गिराः
 “सर्वपासे तु सप्राह्णमह्नपासे दिनत्रयम् । त्रिहो-
 काह्नु सतोपासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” “अनयोर्विषयव्यवस्था
 देशभेदेनाचारभेदेन चावगन्तव्या” पी० धा० । अत्या-
 वश्यकार्ये परिहारस्ततोक्तं ज्योतिर्निधन्वे “दिमानि
 पञ्च वविष्टस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्तेकम् । यवना
 चर्यस्य मते पञ्च सुहूर्त्तान्य दूषयति” । मातृकावराह
 प्रदर्शितं शुभोत्पातैर्दुःखमेव दिनं वर्ज्यम् । “शुभोत्पा-
 तैश्च दुष्टं दिनम्” सुहू० चि० उक्तेः । एषञ्च आर्त्तादि-
 व्यवस्थापित विशाह्ने अहणे एकदिनवर्जनम् अत्यपास
 विषयमापद्विषय वा उक्तवचनजातिमज्ञात्वात् ।
 अस्तादिविषये विशेषः अहणशब्दे वक्ष्यते “एकताल-
 ह्वोत्पातपवनं प्रेषितो गिरिः” रघु० । अहोपासासे
 मत्सरोत्पातवात” माघ । “उत्पातेन क्षापिते च”
 पा० । “उत्पातगृहदृष्टञ्च” ज्यो० ।

उत्पातक त्रि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उट्+पत-
 णिच् खल् १ उत्पातजनके उट्+पत-ण्यल् ।
 २ उट् पतनशीले च । “दयोत्पातकमलू कसश्चिकामशका-
 द्यतम्” । भा० खग० २ अ० ।

उत्पाद् उ० उट्+पद-भावे षञ् । उतपत्सौ ‘दु खे च
 योषितोत्पादे शाखाहृच्छेदने तथा’ या० उतपत्तिग-
 ष्टे विवृतिः उत्क्षिप्रपादोऽनेन । “उत्क्षिप्रपादे त्रि० ।

उत्पादक यु० ऊर्ध्वस्थिता पादा अस्व कप् । अटपदे शर-
 भास्त्रे गजारातौ १ पशुभेदे तस्य षष्ठस्य चतुशरणात्वाद् ऊर्ध्व
 पादत्वम् । उत-पद-णिच्-ण्युल् । २ पितरि यु० । उत-
 पादनकर्त्तरि त्रि० । “उत्पादकमह्वरात्तोर्गरीयान्
 मङ्गद पिता” “आह्वयत्पादकं केचिदपरे छेद्विण
 विदुः” “नोत्पादकं प्रजाभागी तथैवान्याह्वयनासपि’
 मत्त । स्थियां टापि अत इत्यम् । उत्पादिका ४ उत-
 पादकस्त्रिया ५ हिनमोचिकाया शब्दचि० ईपूतिकायां
 भरतः ७ देहिकानामकोटे च स्त्री त्रिका० ।

उत्पादन न० उट्+पद-णिच्-ल्युट् । जनने उत्पत्तिक-
 रणे “उत्पादकमपत्यस्य जातस्य पात्रमम् तथा” मत्तः
 उत्पादशय यु० उत्पादः ऊर्ध्वक्षिप्रपादः सन् येते यो-स्यु ।
 (टिटिर) १ टिटिभर्त्तव्यि षेमच० । २ यिभौ च । तयोः

दर्शनं च दिवाम्बरे । गीतवादित्रनिर्घोषा वनपर्यतसानुपु ।
 सख्यद्विरपा हानिरपापा शरदि श्रुता । गीतानीलव
 पारत्वं नर्दनं भृगपक्षिणाम् । रज्योयक्षादिसन्धाना
 दर्शनं वागमातुपी । दिगो धूमान्काराश्च सनभोवन-
 पर्वता । उच्चैः सूर्योद्यासो च हेमन्ते शोभना
 श्रुता । हिमपातानीलोत्पाता विरूपाङ्गुतदर्शनम् ।
 कृष्णाञ्जनाभवाकाश तारोल्कापातपञ्जरम् । चित्रग-
 भौङ्गशा स्त्रीषु गोऽजाश्वरूपक्षिपु । पत्वाद्गुर-
 लताना च विकारा गिगिरे शुभा । ऋतस्वभावजा
 ह्येते वृषा स्वर्तौ प्रभमदा । अतोरन्यत्र चोत्पाता
 वृषास्ते ऋषदारूणाः । उन्नताना च या गाथा गि-
 न्मनां भाषित च यत् । स्त्रियो यज्ञ प्रभापन्ते तस्य नास्ति
 व्यतिक्रम । पूषे चरति देवेषु पथाङ्गच्छति साहयान् ।
 नाचोदिता वाग्दति सत्या ह्येषा सरस्वती । उत्पातान्
 गणितविषर्जितोऽपि बुद्ध्या विख्यातो भवति मरेन्द्र-
 वल्लभश्च । एतसन्नु निवचनं रक्षस्यमुक्त यज्ञात्वा भवति
 नरस्त्रिकालदयी” ४ ईश्व० । “दिव्यान्तरिक्षाश्रयमुक्तपादौ
 मया फल यस्तमयोभन च । प्रायेण चारेषु समान-
 नेषु युञ्जेषु मार्गादिषु विस्मरेण । भूयो वराहमिहि-
 रस्य न युक्तमेतत् कर्तुं समासकदसाविति तस्य दोष ।
 तज्ज्ञानं वाच्यमिदमेव फलावुमीतिर्वैद्विर्द्विचिन्तकमिति
 प्रथितं वराङ्गम् । स्वरूपमेव तस्य तत् प्रकीर्तितानुकोर्त-
 नम् । ब्रवीत्यहं न चेदिदं तथापि मे ऽत्र वाच्यता ।
 उत्तरवीथिगता इप्रतिमन् । ज्ञेयमिच्छिगिगिवाय समस्ता ।
 दक्षिणमार्गगता द्युतिहीना । अङ्गयतस्करमृत्युकरास्ते ।
 कोषागारगते ष्टगुप्तो पुष्यस्ते च गिराङ्गमविष्णौ । निर्देरा
 क्षितिपा सुखभाजं सङ्घट्टाश्च जना नतरोगा । पोड-
 यन्ति यदि कृत्तिका मघा रोहिणीं श्रवणमैन्द्रमेव
 वा । मोक्ष्वा सूर्यमपरे पश्चात्तदा पश्चिमा दिगनतेन
 पीद्यते । प्राच्या श्वेतुजषदपस्थिता दिनान्ते प्राच्यामा
 भवति हि विपद्गोन्याणाम् । मध्ये चेद्भवति हि मध्य-
 देशपोडा रुक्मैर्न ह रुचिरैमयूषवद्भिः । दक्षिणा
 कज्जभमाश्रितैस्तु तैर्दक्षिणापथपोषुषां क्षय । होन-
 रुक्मैतनुभिश्च विपद् । सूक्ष्मैरकिरपान्तिवै शुभम् ।
 उत्तरमार्गे स्पष्टमयूषा शान्तिकरास्ते तद्गृपतीनाम् ।
 सुखयरोरा मन्मसवर्षा दोषकराः सुदैर्घ्यन्तपाणाम् ।
 नक्षत्राणां तारका सपहाणा धूमन्वावाविश्रुत्किङ्कान्वि-
 ताश्चेत् । आशोक वा निर्निमित्तं न यान्ति याति

अथ सर्वलोक सभूष । दिवि भाति यटा तद्विना-
 शुयुग द्विजद्विहरीतीव तदाशु शुभा । तदनन्तरवर्षरपो
 ऽर्कयुगे जगत प्रलयस्त्रिचतुःप्रथति । सुमीमभिजित
 ध्रुव मघदतय म सस्यृगन् गिखी घनध्निनाशक्तु कुशव-
 कर्महा शोकद । भुजङ्गमयय स्रृगेद्भवति वृष्टिनाशो
 म्रुष क्षयं व्रजति विद्रुतो जनपदश्च बासाकुक्ष ।
 प्राग्हारेषु चरन् रविपुत्रो नक्षत्रेषु करोति च वक्नु ।
 दुर्भिनं कुरुते मयस्य मित्राणा च विरोधमवृष्टिम् ।
 रोहिणीशकटमर्कमन्दो यदि भिनसि रुधिरोऽप्यथा
 गिखी । कि वटानि यदनृष्टसागरे जगद्गोपसुपयाति सङ्घ-
 यम् । उदयति सतत यदा गिखी चरति भवक्रमयोधमेव वा ।
 अतुभवति पुराकृत तदा फलमशुभ सचराचर जगत् ।
 धनु स्थायी रूचो रुधिरसद्वय अद्भवकरो मघोद्योग
 चेन्दु कथयति जय ज्यास्य च यत । अवाक्श्वेदो
 गोघ्नो निधनमपि सस्यस्य कुरुते ज्वलन्मायन् वा नृपति-
 मरणायैव भवति । अङ्गिभ स्वूप समशदङ्को विग्रावस्तु-
 ङ्गशेटगिचरन्नागवीथ्याम् । वृष सौम्यैरशुभैर्विप्रमुक्तो
 षोकानन्द कुरुतेऽतीव चन्द्र । पितृभैवपरुद्धतविशाखा-
 त्वाष्ट्रमेव च युनक्ति शशाङ्क । दक्षिणेन न शुभो
 हितकृत्वाद् यद्युदक् चरति मध्यगतो वा ।
 परिष इति मेघरेखा यातिर्यग्मास्तेरोदयेऽस्ते वा ।
 परिधिस्तु मतिस्त्रयो दग्धस्तुजु रिन्द्रचापनिभ । उदये
 ऽस्ते वा भाभोर्ये दीर्घा रश्मयस्तमोषास्ते । सुरचा-
 पखण्डमृजु यद् रोहितमैरावत दीर्घम् । अङ्गान्तमया
 त्वन्ध्या व्यक्तीभूता न तारका यावत् । तेज परिहानिमृष्टाद्
 मानोरहोदय यावत् । तस्मिन् सन्ध्याकाशे चिद्भैरवैः शु-
 भाशुभ पाच्यम् । सर्वैरतैः अङ्गैर्भै सद्योवर्षं मय रूषं ।
 अस्त्रिज परिषो विषय विमल श्यामा मयूषा रवे
 अङ्गिधादोषितय सित सुरधत्तविद्युत्पूषोत्तरा । अङ्गिषो
 मेघतरुर्दिवाकरकरैरालिङ्गितो वा यटा वृष्टि स्याद्य-
 दि वार्कमस्तसमये मेघो मङ्गलंकादयेत् । खगडो यद्
 कृत्स्नो ह्यस्य काकादैर्वा चिद्भैर्विद्ध । यस्मिन्देरे रु-
 क्षशाकस्तत्राभाव प्रायो राश्व । वाहिनीं समुपयाति
 पृष्ठतो मासभुक् अगगणो युयुत्वत । यस्य तस्य वक्रविद्रुवो
 महान् अपर्गस्तु विजयो पिङ्गुमै । भानोरुदये यदि
 वास्तमये गन्धर्वपुरप्रतिमा ध्वजिनी । विष्व निरुप्यति
 तदा न्यपते प्राग् समर समय मयदेत् । यस्या शान्त
 द्विजस्यगुहा सन्ध्या अङ्गिधा स्यदुपवना च । प्राग्ध्वजा

जनपदनाश घत्से ह्युक्ता रुधिरनिभा वा । यद्विस्तरैण कथित
 मुनिभिस्तदपि नु सर्वं यथा निगदितं पुनरुक्तवर्जम् ।
 श्रुत्वापि क्रीकिलरतं बलिभुग्विरौति यत्तत्त्वभावज्ञत-
 मस्य पिक न जेतुम्” ४७३० । एवमन्येऽप्युत्पाता-
 सनि विस्तरभयाज्ञोक्ता व्याकरे दृष्ट्या उत्पात विशेषे
 मङ्गलकर्मवर्जनकालव्यवस्था रघुनन्देन दर्शिता यथा
 ‘गर्ग । दाहे दिशाञ्चैव धराप्रकम्पे वज्रप्रपातेऽथ वि-
 दारणे वा । धूमे तथा पांशुकम्पपाते न कारयेन्माङ्गलि
 कादि कार्यम् । उल्कापाते च निर्घाते तथैवाकालवर्षणे ।
 छिद्रे सूर्ये विनिर्दिष्टे न कुर्यान्माङ्गलक्रियाम् । धूमकेतौ
 सप्तपत्रे पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः । पक्षाणां सङ्घरे चैव
 न कुर्यान्माङ्गलक्रियाम् । द्विसूर्ये वा त्रिसूर्ये वा दृष्टा
 गगनसगुले । रात्रौ शक्रधनुश्चैव मङ्गलानि विवर्जयेत् ।
 टिग्दाहे दिनमेकञ्च पक्षे सप्त दिनानि च । भूमिकम्पे च
 सम्भूते त्राहाणि परिवर्जयेत् । उल्कापाते च त्रितयं
 धूमे पञ्च दिनानि च । वज्रपाते दिनमेकं वर्जयेत् सर्वक-
 म्पे” । भोजराजः “पक्षे रवीन्दोरवनिप्रकम्पे केतुप्रभो-
 लकापतनादिदोषे । व्रते दशाहानि वदन्ति तज्ज्ञास्त्र-
 ओदशाहानि वदन्ति केचित्” । “पक्षणकाले भूकम्पो-
 लकापातवज्रपातादिदोषसमाहारे त्रयोदशाहं अशु-
 द्धम् । किञ्चिद्गुणतत्समाहारेऽपि दशाहम् । पक्षणाद्ये-
 कैकदोषे त्रिहानिति’ वाचस्पतिमिश्रा । अत्र सृष्टिसागर
 धृतसारसपक्षे । “राज्यादिमहासिद्धौ यज्ञदानतप स
 च । होमस्त्राध्याययोश्चैव वर्जयेद्दशरात्रकम् । सप्तहोमे
 महादाने वर्जयेत् सोमके मखे । तप स्त्राध्याययोश्चैव
 चिरारम्भे त्रयोदश” इति व्यवस्था ध्यन्यत् । “उल्का-
 पाते भुवः कम्पे अकालवर्षगर्जिते । वज्रकेतुप्रभोत्पाते
 पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः । प्रयाणन्तु त्यजेत् क्षलं सप्तरात्र
 मतं परम् । ब्राह्मणं क्षत्रियो वैश्यस्त्राजेत् कर्म त्रिरा-
 त्रकम् । शूद्रस्त्राक्त्रा चैकरात्रं सर्वं कर्म समाचरेत्” ।
 पराशरः । “प्रयाणे सप्तरात्रं स्यात् त्रिरात्रं व्रतव
 न्वने । एकरात्र परिज्वल्य कुर्यात् पाणिपक्ष पक्षे” ।
 भृगु । “राजन्यानां तु सप्ताहं ब्राह्मणानां त्रिहन्तया ।
 शूद्रस्यार्द्धदिनं प्रोक्तं सर्वकार्येषु वै मृगु” । शूद्रस्याप-
 विषयम् । कम्प इत्युपलक्षणम् । पक्षणादावप्येवमेवान्यत्र
 कत्र पठितत्वात्” मत्त०त० । पीयूषधारायां तु विशेष
 उक्त । नारद “अनिष्टे त्रिविधोत्पाते सिद्धिका
 सुतदर्शने । सप्तरात्रं न कुर्वीत यातोद्वाहादि सङ्गलम्”

वविष्टः सर्वग्रासे दिनान्यदौ सर्वकार्येषु वर्जयेत् । घट-
 दिनानि त्रिभागोने अर्द्धपासे चतुर्दिनम् । चतुर्थाथे
 त्रिरात्रं स्यात् पक्षणे चन्द्रसूर्ययोः” नारदः
 “उत्पातपक्षणादूर्ध्वं सप्ताहं निखिले त्यजेत्” । अङ्गिराः
 “सर्वपासे तु सप्ताहसर्द्धपासे दिनत्रयम् । त्रिघ्नो
 काङ्गुसतोपासे दिनमेकं तु वर्जयेत्” “अनयोर्विषयव्यवस्था
 देशभेदेनाचारभेदेन चावगन्तव्या” पी०धा० । अत्या-
 वश्यकार्ये परिहारस्तत्रोक्तः ज्योतिर्निर्घ्नो “दिनानि
 पञ्च वसिष्ठस्त्रिदिनं गर्गस्तु कौशिकस्तेकम् । यथना
 चर्यस्य मते पञ्च सुहूर्त्ताश्च दूषयति” । मायुक्तवराह
 प्रदर्शितं शुभोत्पातेऽहमेव दिनं वर्जयाम् । “शुभदोत्पा-
 तैश्च डटं दिनम्” सुहू०चि० उक्ते । एषश्च स्मार्त्तादि-
 व्यवस्थापित विधाहे पक्षणे एकदिनवर्जनम् अल्पपास
 विषयमापदिषय वा उक्तवचनजातिसामञ्जस्यात् ।
 पक्षादिविषये विशेष पक्षणशब्दे वक्ष्यते “एकताल-
 इवोत्पातपवनं प्रेषितोगिरिः” रघु० । क्षोपामासे
 सत्सरोत्पातवात” माषः । “उत्पातेन ज्ञापिते च”
 पा० । “उत्पातग्रहदृष्टञ्च” ज्यो० ।

उत्पातका त्रि० उत्पातयति उत्पातं जनयति उद्गु+पत-
 णिच् खलु १उत्पातजनके उद्गु+पत-खलु ।
 २उद्गुपतनशीले च । “दंशोत्पातकमङ्गु कमक्षिकामशका-
 द्रतम्” । भा० स्वर्गा० २४० ।

उत्पाद् पु० उत्गु+पद-भावे घञ् । उत्गु+पत्तौ ‘इ खे च
 योणितोत्पादे शाखाङ्गुच्छेदने तथा’ धा० उत्पत्तिश-
 ब्दे विष्टतिः उत्क्षिप्तपादोऽनेन । “उत्क्षिप्तपादे त्रि० ।

उत्पादक यु० ऊर्ध्वस्थिता पादा अस्व कप् । अष्टपदे शर-
 भास्त्रे गजारातौ १पशुभेदे तस्य शृषस्यचतस्ररणत्वाद्ूर्ध्व
 पादत्वम् । उत्-पद-णिच्-खलु १२पितरि पु० । २उत्-
 पादनकक्षेरि त्रि० । “उत्पादकब्रह्मदातोर्गरीयानु
 ब्रह्मद पिता” “ब्राह्मदत्पादकं केविदपरे क्षेत्रिण
 विदुः” “नोत्पादक प्रजाभागी तथैवान्याङ्गमास्वपि”
 मत्तु० । स्त्रियां टापि अत इत्त्वम् । उत्पादिका ४उत्-
 पादकस्त्रियां ५स्त्रिलभोविधाया शब्दचि० ईपूतिकार्या
 भरत ७ देहिकानामकोटे च स्त्री त्रिका० ।

उत्पादन न० उद्गु+पद-णिच्-ख्युट् । जनने उत्पत्तिक-
 रणे “उत्पादनमपल्यस्य जातस्य पालनम् तथा” मत्तुः
 उत्पाद्शय ४० उत्पादः ऊर्ध्वक्षिप्तपादं सन् येते शी-ख्यु ।
 (टिप्पणः) १टिप्पणमर्चाणि श्लेष० । २शिशौ च । तयोः

एम् । ततो होमशेषं समाप्यापोऽवगाहन इत्यर्थः ।
 नारा० “एता एव तद्देवतासुर्पयन्ति” २१ सू० ।
 “स्नात्वा सावित्वाद्या नव अग्निमीड इत्याद्याश्च
 विशतिं तर्पयन्तीत्यर्थः । अग्नेदेवता आदिषु तर्पयेयुः ।
 द्वितीयान् कृत्वा तर्पयामीत्येकास्रतिशब्दाक्यानि कृत्वा
 तावत्कृत्वसुर्पयेयु” भा० ४० । “आचर्यान् ऋषीन् पितृ-
 च” २२ सू० । यच्च ब्रह्मयज्ञाङ्ग तर्पणसक्त तदेत-
 द्ब्रह्मनेदानोमपि कार्यमित्यर्थः । चयद्भो देवतातर्पण
 समुच्चयार्थः । तेन प्रजापत्याद्या अपि तर्प्याः । देवतासु
 र्पयन्तीत्यत्र देवतासुहृणमत्वापि समुच्चयार्थम् क्रमस्य
 सन्नेका एव” भा० ४० । “एतदुत्सर्जनम्” २३ सू० ।
 “अस्यै च ज्ञा । तत पश्यासान् पङ्कान्यधीयीत ।
 पश्यासानधीयीतेत्यारभ्य एवमन्ता धर्मा षड्गुणाध्ययन
 एवेत्याहुरेके । अन्ये त्वशियेपेपेत्याह” ना० ४० ।
 उत्सर्गशब्दे दर्शितेन कावेनास्य विकल्प शास्त्रिभेदेन
 व्यवस्थाप्य ‘पौषे तु छन्दसा कुर्याद्बृहिरुत्सर्जन
 युधः’ मनुः । [हूने च

उत्सर्पण न० उद्+सृप्-ल्युट् । १ उद्+सृज्य डुरतोगती, २ उद्-
 उत्सर्पिन् लि० उत्सर्पति णिनि । उत्सर्पिष्ठा “पयोधरोत्-
 सर्पिषु शीर्थनायाः” रघुः । “उत्सर्पिभि प्राणु
 निवायुजालै” किरा० २ अतिशयिते स्त्रिया ङीप् ।
 “उत्सर्पिणी खलु महता प्रार्थना” यजु० वा च हेम
 चन्द्रोक्ते कालचक्रान्तर्गते शकालगतभेदे “सागर
 कोटिकोटीनां विशत्या च समाप्यते । अथसर्पिण्या
 बहुरा उत्सर्पिण्यां तएव विपरीता । एषं द्वादशभिररै-
 र्विधत्तते कालचक्रमिदम्” हेम० । [पद्भ्यां गवि ङटा०
 उत्सर्प्या स्त्री उत्+सृ-यत् । १ अहसत्यां गर्भयोग्यावस्था
 उत्सव ष० उद्+सृ-अप् । आनन्दजनकव्यापारे विवाहादौ ।
 “अद्विमन्तमधिकत्रिंशत्सव, पूर्वसुत्सवमपोहत्तर” “स
 कृत्वा विरतोत्सवान्” रघुः । “धर्मसेतुप्रमाकीर्षा
 यज्ञोत्सववतीं शुभाम्” “हृदपुदसनाकीर्षा नित्योत्सव-
 समाकुलाम्” भा० ४० २० ६ अ०
 उत्सवसङ्केते ष० उत्सव आनन्दजनक सङ्केत स्त्रीषुसयो
 रत्यर्थमनुवागादाङ्गानम् यस्य । अस्यै स्त्रीत्वेव दाम्भत्य-
 नियमसूच्ये स्त्रीषुसयोऽनुवागमात्सेतुकसुरविहार-
 शास्त्रिणि पार्वतीये जातिभेदे । भा० ४० अञ्जुनसो-
 क्तारदित्विजये “पीरुषं बुधि निर्झित दस्युम् पर्वत-
 वासिनः । गवात्सवसङ्केता नमयत् सप्त पाण्डव,

२ ६ अ० अत्र नीलक० दर्शितरीत्यैव व्याख्या । तद्धर्मके
 प्रतीचीत्येवमि जातिभेदे “गवात्सवसङ्केतान् व्यजयत्
 पुरुषर्षभ” नकुलस्य प्रतीचीवजये ११ अ० “शरैरु-
 सवसङ्केतान् स कृत्वा विरतोत्सवान्” रघुः ।
 उत्सादन उद्+सद-णिच्-ल्युट् । १ उत्सारेणे, २ उद्+सर्त्तने कषाय
 इत्येण ज्ञेहाद्यपसारणे ३ उच्छेदकरणे “उत्सादानार्थं
 लोकना रात्रौ भ्रान्ति छधीनिह” भा० ४० १० २
 अ० । “उत्सादनार्थं लोकाना धुम्बुनाम मङ्गापुरः” भा०
 ४० १०० अ० । “न हि द्वैतवने किञ्चित् विद्यतेऽन्यत् प्रयोज-
 नम् । उत्सादनस्युते तेषां वनस्थाना मङ्गाद्युते ।” भा०
 ४० २१७ अ० । स्थानान्तरनयने “क्रयणवेद्यारम्भण प्रथ-
 म्योत्सादनेत्या०” कात्या० १४, १, १३, “उपसदने प्रथ-
 म्योत्सादनम्” कात्या० १८, २, १० । उत्साद्युतेऽत्र उद्+
 सद-णिच्-धाधारे ल्युट् । मङ्गानीरादिपरित्वागदेशे ।
 “उत्सादनदेश गच्छन्ति सामगानानन्तरम्” कात्या०
 २६, ७, १०, उत्सादनदेशं प्रति आगच्छन्ति उत्सादनं
 मङ्गानीराण्य परित्र्याग स यत्र देशे विहितः श्रुतौ” कर्क०
 उत्सादनीय लि० उद्+सद-णिच्-कर्माणि अनोचर १ उच्छेदे
 २ उन्मूलनीये उत्सर्त्तनीये कषादिइत्ये । “कुर्याद्भुत्सा-
 दनीयानि सर्पी” व्या लेपनादि” च मनु० ।
 उत्सादि ष० भवाद्यर्थे “उत्सादिभ्योऽञ् पा० अञ् प्रत्यसप्र-
 क्तियञ्ङण्ये । स च उत्स उदपान विकर विनद मङ्गानदे
 मङ्गानस मङ्गाप्राण तरुण तलुम (षपकयाऽसि) पृथिवी सेतु
 पङ्क्ति जगती लिष्टुम् अतुष्टुम् जनपद भरत उशीनर
 यीष्ण पोक्षुक्त्वा (उद स्थानदेशे) पृथग् य मङ्गकीय रथान्तर
 मध्यन्दिन हृहत् मङ्गत् सत्त्वं कुरु पश्चात् इन्द्रावसान उष्णि-
 ह् कर्तुम् सुवर्ष देव (योद्गादच्छन्दसि) श्रौत्स तद्भवे त्रि० ।
 उत्सादित लि० उद्+सद-णिच्-क्त । उन्मूलिते उद्गर्त्तिते च
 “भद्रासनेषूपविष्ट परिषायाम्बर लघुः । सस्त्री चन्दनस-
 युक्तं, पानीयैरभिमन्तितं । उत्सादित कषायेष
 मलवङ्गि सुशिक्षितं” भा० द्रो० ८ २ अ० ।
 उत्सारक ष० उद्+सृ-णिच्-शुल् । द्वारपाठे हेमच०
 तेन हि प्रमुद्धारतो जगद्दूरीक्रियन्ते इति तस्य तथा
 अपसारके त्रि० । [२ वाक्ये, ३ स्थानान्तरकरणे च ।
 उत्सारण न० उद्+सृ-णिच्-ल्युट् । १ दूरीकरणे,
 उत्सारित लि० उद्+सृ-णिच्-क्त । दूरीकृते कालिते “ग्र-
 ययान्त्वमङ्गं गुणकेन हन्यादुत्सारितेनैवमपान्तसादीन्” श्रीला०
 उत्साह ष० उद्+सह-ञ् । १ उदासे, २ अथ्यवसाये, कर्त्तव्य

कल्पे ३ स्थिरतरे प्रयत्ने "उत्साहो मन्त्रमूल" स्यादिति नोतिविदा मतम् । प्रभुशक्तिर्मन्त्रमूला तस्मादुत्साहवान् भवेत्" इत्युक्ते राज्ञा ४ गुणविशेषे, "चारेणोत्साहयोगेन क्रियया च कर्मणाम्" मनुः । "नोताविशोत्साहगुणेन सम्पद्" कुमा० । १। कल्पणे, गङ्गात्लावली ईश्वरे, मेदिनी "कार्यारम्भेषु सरस्वत्ये स्थायानुत्साह उच्यते" सा० द० उत्सुत्वणके वीररसस्य ७ स्थायिभावे । स च वीर-रसस्य स्थायी भाव "रतिर्हास्य शोकश्-क्रोधोत्साहौ भय तथा । जुगुप्सा विस्मयश्चेधमद्यौ प्रोक्ता शमस्तया" स्थायिनो विमज्जस्य "उत्समप्रकृति-वीर उत्साहस्यायिभावकः" तत्प्रोक्ते । तत्र उच्यममात्रे "मन्दोत्साह एतोऽपि षट्गवापसादिना माघव्येन" शतु० "सक्तसङ्गोऽनहवादी धृत्सुत्साहसमन्वित" गीता "महोत्साह स्थूलचक्षुः कृतघ्नोऽप्यस्येव" या० फ० अख्यये वला० मत्तुप् इति वा उत्साहिन उत्साहवत् तद्विधिषे त्रि० स्त्रियां ङोप् ।

उत्साहक त्रि० उद्+सह-खुल् । उत्साहान्विते "हज-काभ्यामिति" पा० पद्योनिषेधेऽपि वाजका० पद्यो समास । कार्योत्साहक ।

उत्साहन न० उद्+सह-णिच्-ल्युट् । उत्साहजनने उत्साहवर्धनं पु० उत्साह वर्धयति हृष-णिच्-ल्यु । वीर-रसे । हृष-ल्युट् ईत० उत्साहस्य हृषौ न० ।

उत्साहशक्ति स्त्री उत्साहशक्तिर्वलम् । राज्ञा विक्रम-हेतो बले । "पठ् गुणा शक्तयस्त्रिंशत्" प्रभावोत्साह मत्तजा" अमर । "कर्मव्येषु कर्षेषु स्थियान् प्रयत्न उत्साह" मल्लि० ।

उत्सिक्त त्रि० उद्+सिच-क्त । १ उद्सिक्ते अतिशयिते २ हृदि-युक्ते ३ उद्भूते गर्जिते च । "जानोयादस्थिरा वाचसुत्सिक्त मनसां तथा" मनुः ।

उत्सुक त्रि० उत्सुक्यति पु प्रेरणे मितद्गुटि० रु क्तु । १ इषावाप्रणे कालक्षेपासहिष्णुता २ इषासौद्युक्ते च "दि-नाशसानोत्सुककालवत्सा" "श्रुत्वा राम पियोदल मेने तसुसङ्गमोत्सुक" "वत्सोत्सुकापि क्षिप्रिता सपर्याम्" "आशङ्करोत्सुकवारहा चित्रकूटस्थलो जहौ" रघु । उत्सुकस्य भाव व्यञ् । औत्सुक्य तद्भावे न० । "इषाम वाप्पेरोत्सुक्यं कालक्षेपासहिष्णुता । चिन्ततापत्य राखे द्रोघेनिश्चिन्तादिहृत्" सा० द० । "औत्सुक्येन शतवरा सहभुवा व्यावर्त्त्यमाना ष्टिया' रत्ना० । ४४शा०

अभूततद्भावाये क्यङ् । उत्सु कायते उत्सुकायमाना "यस्योत्सुकायमाना त्वं न प्रतोपायसेऽनिके" भट्टि' उत्सूत्र त्रि० उत्सूक्तान् सूत्रम् अद्या० स० । विधानसूत्रा-तोते 'अनुत्सूत्रपदन्यासा रुद्धृत्ति सच्चिवन्धना" माघ' । उत्सूर पु० उत्सूक्तान् अतिक्रान्त् सूर सूर्यम् अद्या० स० । दिनात्यये हेमच० उत्सूर्यादयोऽप्यत्र । "योत्-सूर्यमन्यान्तस्वापयाद्युपम्" अथ० ४, ५, ७, "उत्सूर्य-यायिनश्चासन् सञ्जे चासन् प्रगे निशा भा० शा० २२ द० क० उत्सूज्य अ० उद्+सृज-ल्यप् । १ ल्यक्तेत्यर्थे "कद्दुपत्वात्-कर्मणि क्यप् । २ ल्यक्तेत्यर्थे त्रि०

उत्सृष्ट त्रि० उद्+सृज-क्त । १ ल्यक्ते २ दत्ते च । "ब्राह्मणा-नाह यत्किञ्चित् मयोत्सृष्टं स निर्ज्जने । तत्-कश्चिदन्यो न नयेत् विभाज्यत्य यथाक्रमम् । न वाह्य न च तत्क्षीर पातव्य केनचित् क्वचित्" । ब्रह्म पु० । "महोत्सोत्सृष्टपयवः स्रुतिकामनुकाद्य" या० भृ० ।

उत्सेक पु० उद्+सिच-घञ् । १ गञ्, "उपदा विविशु सस्यक् नोत्सेकाः कोशसेत्सरम्" रघु । "नोत्सेकमगन-ञ्चेदं कदाचिदिह न कुलम्" भा० आ० ११० व्य० । २ उद्देके "पातव्य श्वासकासमं ह्येभोत्सेके गलपहे सुशु० । ३ उद्भूत्य वहि सेचने च ।

उत्सेकिन् त्रि० उत्सेक+अस्यर्थे इति । अतिशयिते २ गर्भयुक्ते च स्त्रियां ङोप् । "भाग्येऽप्युत्सेकिनी" शतु०

उत्सेचन न० उत्सुक्यस्य आधारमतिक्रम्य सेचनम् । आधा-रातिक्रमेण प्रवने उपचान)

उत्सेध पु० उत्सेधति कारणनतिक्रम्य वर्द्धते उद्+सिध-गत्याम् अच् । १ देहे तस्य शुक्रयोणितरूपसूक्ष्मकार-णातिक्रमेण वर्द्धनासथात्यम् । भावे घञ् । २ उत्ततौ तस्य कदमिहितभावत्वात् "पुत्रचित्तार्ज्जनात् पितेग्याटो पुत्रार्जितवित्त इव उत्तत्यान्त्रयेऽपि हृत्ति तथात्वेऽपि विशेषणसमासे ब्राह्मण्यन्त्रमणादिभूत् परनिपात हिमनि-ष्यन्त्पाण्डुर इत्यादिवदिति ३ दे । यथा "पयोध-रोत्सेधनिपातचूर्णता इति कुमा० "तस्य प्रनाण-भार्द्रं साह्वपवन्मोतसेधसुपदिशन्ति" सुशु० । "उत्सेध-निर्द्धुतमहोरुहा ध्वलं" माघ' 'तच्छाखाचमसा दीर्घा गादेयाश्चतरङ्गुला । तथैधोत्सेधतोऽप्येयाश्चतरङ्गुला इत्यपि' रुन्दोगप० "पयोधरोत्सेधविशोर्षस हृति" कुमा० । कर्त्तरि अच् । ३ उद्देके त्रि० । "वायव्य श्वेत सुच्छे उत्सेधमेव त कुरुते तस्मादुत्सेधं प्रजाभयेऽभि सन्त्र-

उदकीय पु० नामधातु आत्मन उदक्मिच्छति उदक्+
क्यच् । उदकीयति अतितर्पयान्तु उदन्यति ।

उदकीर्ण(र्ण्य) पु० उदकेन कीर्ण (र्ण्य) सजायाम् उदा-
देशः । महाकरञ्जे राजनिर्घं यान्त रत्नमा० ।

उदकेचर पु० उदके जले चरति अच् वा सप्रम्या अलुक् ।
जलचरे मत्स्यादौ । अर्ध्वर्युर्मत्स्य सामदोराजेत्याह
तस्योदकेचरा विद्यन्त इव आगत इति मत्स्याश्च
शत० ब्रा० १२, ४ २, १२ जलचरे षडक्षिकूर्मादौ च ते
च सुश्रुते विभाजिता ते च व्यानूपगच्छे ७२१ पृष्ठे
दर्शिता । साप्रन्यालुकि उदकचरोऽप्यत्र, णिनि, उद
कचारिन् अथल स्त्रिया ङीप् ।

उदकीदर न० सुश्रुतोक्ते उदरदृक्कारकरोगे । उदरगच्छे
पिठति "उदकोटरिणस्तु वातहरसंलाभ्यामित्यादि" सुश्रु०
उदक्त्वि० उदु+अनुच-क्त । कृपादित उत्तोलिते । "उ-
दक्त्विदक कृपात्" सि०कौ० ।

उदक्प्रवण वि० उदक् उत्तरा प्रवण गिन्मम् । क्रम-
शोदक्षिणत उत्तरनिम्ने । "ऊपर उदक्प्रवणे समे वा"
कात्या० २, २, ४ । उत्तरमागं गतिहेतौ च "एष वा उ-
दक्प्रवणोयसो यत्त्रैव विदु ब्रह्मा भवति" छा० उ० ।
"उदक्प्रवण उत्तरमागं प्रति हेतुरित्यर्थः" भा० ।
'प्राचो हि देवाना दिग्घो उदक्प्रवणोदोचो हि मनुष्य णा,
दिग्दक्षिणत पुरोप प्रत्युद्गृह्येपा वै दिक् पितृणा सा
यदु दक्षणा प्रवणा स्यात्' शत० ब्रा० । १, २, ५, १० ।

उदक्य वि० उदकमर्हति दण्डा० यत् । १जलाहं श्रीत्यादौ ।
२तत्स्नानार्होऽशुची ३मत्स्यमत्या स्त्री । तस्याश्च स्नानदिग्
सपर्यन्तमशुभे तत शुद्धार्थेऽदकार्हेत्यात् तथात्वम् । "उद-
क्या स्त्रित्का वापि अन्यत्र सस्यु शेरुयद । त्रिरातेऽप्य
शुध्येत इति शातातपोऽशुचीत्" शु०त० षड्वपरा० ।
'उदक्यया च सभाया न कुम्भीत कदाचन" भा० अ० प०
१०४ अ० । "उदक्ययासते ये च द्विजा केचिदम-
नय" भा० शान्ति० १६५ अ० । अथ प्रसङ्गात् प्रथम-
रजोदशेनतिथ्यादिफलतदीयधर्मभेदा उच्यन्ते ते च विधा
नपरिजाते दर्शिता यथा । "प्रथमर्तौ द्वितीये वा शुभाशुभ
निरीक्षणम् । कर्त्तव्य चातिभि सव्यग् धर्मशास्त्रविधान-
त" । तत्र वस्त्रफलम् । वराहसंहितायाम् "सुभगा श्वेतव
स्त्राढ्या रोगिणी रक्तवाससा । नीलास्वरधरा नारी विधवा
जायते ध्रुवम् । भोगिनी पीतवस्त्रा साक्षवस्त्रा पतिव्रता ।
दुर्भगा शोणवस्त्रा च सुभगा क्षौमवस्त्रिणी" । रजोवर्णफलम् ।

"आलोहिते भवेद्विध्यां श्वेतवर्णो ध पुत्रिणी । कृष्णे च
विधवा नारी रजस्योतत्तुल्यक्षणम्" विधाहोत्तरकालभेद
फलम् "ऊटाना वत्सराधेन मासे पत्रे तथा खलु । रज
से दर्शन स्त्रीणा सर्वदेवाशुभावहम्" । अथ तिथिफलम्
"आच्यर्तौ विधवा नारा प्रतिपद्याद्यताऽऽहजा । वैधव्यदा
प्रतिपदा द्वितीया पुत्रवर्द्धिनी । सौभाग्यदा तृतीया
च चतुर्थी सुखनाशिनी । पञ्चमी सुभगा चैव षष्ठी
सम्पत्तिनाशिनी । सप्तमी धननाशाय, पुत्रदा शौख्य
दाष्टमी । नवमी क्रोधदा स्त्रीणा दशमी च सुखप्रदा ।
एकादश्या दुर्भागाय द्वादशी रतिवर्द्धिनी । त्रयोदशी शुभा-
श्रेया दुर्भगा च चतुर्दशी । पौर्णमासी त्वमावास्या
दुःखरोगविध्विनी" । अथ मासफलम् तत्रैव चैत्रे मासि
विशेषेण वैधव्य लभते ध्रुवम् । वैशाखे वज्रपुत्राढ्या क्यंठे
रोगाद्यता भवेत् । व्यापाठो मृत्युद मोक्त आवणोधनहा
भवेत् । भाद्रे तु दुर्भगा क्लीषा ह्याश्विने च तपस्विनी ।
कार्तिके निर्हना वासा मार्गशीर्षे बह्वप्रजा । पौषे स्यात्
पु श्ली नारी माघे पुत्रसुखान्विता । फाल्गुने सर्व
सपत्ना प्रथमर्तौ फल भूतम् । अथवारफलम् । "आ-
दित्ये विधवा नारी सोमे दैन्यमवाप्नुयात् । महर्षे
ह्याप्रघाताय बुधे च धनिनी भवेत् । गुरौ च भर्तृ सुखदा
कन्यापुत्रपरुर्भृगी । पौषव्यकारिणी मन्दे श्रियते
भर्तुरपत" । अन्यत्रान्यथापि "रुग्णा पतिव्रता उ ख
सुत्रिणी भोगभागिनी । पतिव्रता क्रोधभोगा स्वर्ग्यवारादिपु
कृपात् अथ वेलाफलम् । "मात काले रज स्त्रीणा
प्रथम शोकावर्द्धनम् । सङ्गवे सुखसन्तर्ष्य सध्याङ्गे धन-
सन्तति । अपराङ्गे धनायाप्तिः सायाङ्गे मध्यम फलम् ।
पूर्वरात्रे सुखायाक मध्यरात्रे धनक्षय । पररात्रे ऽर्थ
नाशाय प्रथमर्तुफल सृत्तम्" । अथ स्थानफलम् ।
"गृहमध्ये सुखापार्श्वेऽह्वारे विद्योगिनी । शय्याया
सुखदा भूमावनेकापत्यसन्तति" । इष्टफलम् । "पुर-
न्या दृश्यते यन्तु रज स्त्रीणा सुखाय तत् । विश्वस्तया
त यदुद्वेप रजो वैधव्यद फलम् । रज पश्यति चेत्क-
न्या पुमान्वा तत्सुख भवेत् । स्वय दृष्ट तथा स्त्रीणा
मातृवाताय कल्पते" । अथावासफलम् । "पितृर्गृहे रजो
दैन्य विदधाति पितृ कुले । देवस्थाने पितृस्थाने
धनस्थानेऽन्यवेऽस्तिनि । मार्गे भर्तृ विद्योगे च ऋणात्ताद्रे
सृत्तप्रजा" । अथ नक्षत्र फलम् । "अश्विनी सुखदा स्त्रीणा
भरणी कामवर्द्धिनी । कृत्तिका दैन्यदा श्रेया रोगिणी

सुखदा भवेत् । ऋगस्तु कामभोगाय सुखदं रुद्रदेवतम् ।
 अदित्यृच सुखं दद्याद्गुरुभ सुखवर्धनम् । अस्त्रेषा शु-
 भनागाय शोकायाप मघा मता । वैधव्यं फलानीहन्दे
 हस्त पुत्रविवर्द्धन । चित्वा चित्रतनु मारो कुरुते
 नात्र स मय । स्वातो शुभाय नारीणां विद्याया सुख
 नाग्निने । अत्रुराधारभोगाय ज्येष्ठा भर्तृ वियोगदा ।
 शुभहाप्यशुभ मूल पूर्वपाटार्धनाग्निमी । सुपुत्रा चोत्त-
 रापाटा अथण सुखवर्द्धन । धनिष्ठापञ्चक स्त्रीणा प्रथ-
 मर्त्तौ सुखप्रदम् । तिथिरेकगुणा मोक्षा नचत्र च चत
 गुणम् । वार पञ्चगुणो ज्ञेयो मासचाष्टगुण ऋत ।
 वस्तु दशगुण विद्यादर्शन च ततोऽधिकम् । अशुभ चेद्रज
 स्त्रीणा प्रथमर्त्तौ हि इत्यते । शिधान तत्र कर्त्तव्यम-
 रिष्टज्ञ विषेयत" इति । अथ योगादिफलम् । परि-
 धस्य तु पूर्वार्द्धे व्यतीपाने च वैष्टती । व्याघातशूलयो
 विच्छासशुभ प्रथमार्त्तवम्" । विष्टिर्षिष्ट भद्रेत्यर्थः । अन्य-
 त्वापि । "अमा सक्रान्तिविष्टादौ व्यतीप ते च वैष्टती ।
 परिषस्य तु पूर्वार्द्धे पट्च गण्डानिगण्डयो । व्याघाते
 नव, शूले तु नाद्या पञ्चदशैव तु । वैधव्यमर्षहानिञ्च सु
 तनाय महत् भयम् । वैधव्य गल्लुट्टिञ्च दारिद्र्य लीणजीप-
 नम् । तेजोहानि समायाति एषु उपपद्यते क्रमात् । अथ
 राशिफलम् । "मेघे सव्यभिचारा म्याद्गृध्रमे परभोगिणो ।
 मिथुने धनभोगाट्या कर्कटे व्यभिचारिणो । उपपाट्या
 सिंहराशौ तु कन्याया श्रीमती तथा । विलक्षणा तु
 लाया तु हथिके तु पतिव्रता । दुश्चारिणी धनु पूर्ध
 स्वपरे च पतिव्रता । मकरे मानह्रीना च वृष्णे निर्हन
 नन्व्यता । मीने विलक्षणा लग्ने यद्दस स्या विवाह-
 वम्" । अथ लग्नफलम् नारसि हीये । "लग्नस्य सप्तम-
 स्थाने सूर्यो वैधव्यकारक । पुत्रहानिकरस्वारो बुध
 सत्पुत्रदो भवेत् । हृदयस्थतिर्धनायुध शुक्र सापत्नका
 रक" । शनैश्चरे च मन्था स्याद्वाहौ तु मरण ध्रुवम्" ।
 अथ गुरुशुक्रौदयफलम् । "आयु श्री मीनिरारो यमुदिते
 गुरुभार्गवे । मन्दोदये विरोध स्यात्क्षेश स्यात्तामसोदये ।
 तामसो राहु । अन्यश्च । "समार्त्तमौक उल्लणानि पान्
 हस्ते दधाना कुशटा तदा स्यात् । तत्वोपयोगे तमसि-
 स्थिता चेदुदष्ट रजो भाग्यवती तदा स्यात् इत्यादि सर्वा
 ज्योति शास्त्रतोऽप्यगन् व्यम् ।
 अथ ऋतुसङ्कल्पम् । "नाभिपूले स्थितं पुष्पञ्चतुर्दशसम-
 न्वितम् । तस्मिन् सर्वाश्च दधते गर्भसम्भारकारणम् ।

अधोसुख म्यित स्त्रीणा तद्दक्षे सुखलाकति । शाल्यम्
 परयथ प्राप्नो सुखं विकसद्भवेत् । उत्फुल्ल कुसुम स्त्रीणा
 स्वभावात् प्रमथेद्रज । तदा मध्ति स्वर्गसा मासि मासि-
 ष्टवर्भवेदिति" । अथ प्रथमर्त्तो महत्वाचार प्रयो-
 गपरिज्ञाते म्भृतिचन्द्रिकायाम् । "प्रथमर्त्तौ तु उद्विगदा
 पतिपुत्रवती वित्तया । अक्षतेरासन कुत्याक्षि स्त्रासु-
 पवेगमेत् । हरिद्रागन्धपुष्पादोन् दद्यात्तास्त्वृत्तकञ्ज ।
 आग्निप्रयोगाचदेशुक्ता पतिपुत्रवती मय । दापनीराजन
 कुर्यात्सर्तपि वासयेद्गृहे । ता सर्वा पृजयेत्पशाङ्गसुष्पा-
 क्षतादिभि । लवणापूपसहादि दद्यात्ताभ्य । स्वग-
 क्तित" । अन्यद्वाह दज । "आर्त्तवाभिज्ञुता नारी नैजा
 वेष्टानि सविशेत् । म सर्गं व्रजेदङ्गि स्नात्वा पापात्-
 प्रसञ्चते । अङ्गनभ्यङ्गने स्नान प्रवास दन्तधावनम् ।
 न कुर्यात्सार्त्तवा नारी यज्ञाणानीक्षण तथा । नखाना
 छलन रञ्जतालपत्रादिषम्वनम्" । नेत्रगुहसी सपय "दग्धे
 गरावे भुञ्जीत मेय चाङ्गलिना पिबेत्" । अथ रजस्वला
 सर्गशुद्धिविधानम् । म्भृतिरत्नावल्या दज "उदको हे
 सगोत्रे वा सर्वर्षे वाऽयथा पुन । तयो स्नान मिथ'
 सर्गे पञ्चगव्य तत पिबेत् । सर्वर्षे योनिस्त्वन्वे सगोत्रे
 च रजस्वने । मिथ स स्पृशतेऽसत्या स्नानवालेषु शु-
 द्धात । मत्स्यकरात् नान्त्रोत पञ्चगव्य पिबेत्तत ।
 उदकयोर्यदान्योन्यमसम्बन्ध सर्वर्षया । स्पृशेदसत्या
 स्नात्वा च तस्मिन्नाद्यात् शुचिर्भवत्" । तस्मिन् सर्ग-
 दिने । "सत्या तु नाऽऽद्यादागृहे भुङ्क्ता चेत् प्रतिपासरत् ।
 उपोषण तदा केचिदाहुस्तद्दिनसुख्यया । उपषसे-
 त्यगता चेत्तत्सन दानमाचरेत् । सम्यग्पेता स्पृशेता
 वा द्राक्ष्णामौ च रजस्वले । आस्नानकालाद्वाश्रीतो-
 ह्नुभो पाया मिथ क्वचित् । स्नात्पोषवास कुर्याता
 पञ्चगव्येन शुध्यत । एवमभ्यसतवाज्जप्रायश्चित्त समा-
 चरेत् । सत्या रजस्वलात्येन्य हपसी ब्राह्मणी स्पृ-
 शेत् । आस्नानकालाद्वाश्रीतोऽदित्यङ्गु समाचरेत् । वा-
 खडालं सार्त्तवा नारी सस्पृशेत् भोजनान्तरे । वाग्यता
 बहिर, शीनाऽस्नानकालादुपोषणम् । प्राजापत्यञ्चरेत् प-
 द्यात् पञ्चगव्य तत पिबेत् । विप्रान् हादयसख्याकान्
 तेजयित्वा विशुष्यति । पुदिणो स स्पृशेन्मोहादशुद्ध वा
 नर स्थित्यम् । स्नात्वादर्शङ् म भुञ्जीत शूला कञ्च समा-
 चरेत् । स्पृशेदसत्या पञ्चनस्नान द्विशफकयफान् पश्वन् ।
 अण्डजानि च सर्वाणि नाद्यादा स्नानपारणात्" । परा-

शरः । “रजस्रला यदा दृष्टा शुना जम्बूकरासनं ।
पञ्चरात्रं निराहारा पञ्चगव्येन शुद्धप्रति । उर्ध्वं तु द्वि-
गुण नाभे र्वक्षे तु त्रिगुण तथा । चतुर्गुणं स्रुतं मूर्ध्नि
दगेऽन्यत्राव्रता भवेदिति” ।

तस्या नैमित्तिकज्ञानशुद्धिज्ञानप्रकारसत्त्वैव दर्शित
यथा । तत् नैमित्तिकज्ञानप्रकारस्तु स्रुत्यर्थसारे । “ज्ञाने
नैमित्तिके प्राप्ते रजोदर्शने पात्रान्तरिततोयेन ज्ञात्याङ्गि
सिक्तगात्रा साङ्गोपाङ्गं वस्त्र संनिष्पीद्यान्यश्चधारण
कृत्वा व्रतञ्चरेदिति” । अथ शुद्धिज्ञान स्रुत्यर्थसारण्य ।
“रजस्रला पट्टिस्तिकाभिः शौच कृत्वा मल प्रक्षाल्य-
दन्तधावनपूर्वकं सगवे स्नायात्” इति । अथ ज्ञानान-
नन्तरमपि रज स्नावे विशेषोऽभिधीयते । कात्यायनेन
‘रजस्रला सदा नारी त्रिरात्रमशुचिर्भवेत् । प्रथमेऽह्नि
चाण्डालो द्वितीये ब्राह्मणातिनी । तृतीये रजकी प्रोक्ता
चतुर्थेऽह्नि शुद्धप्रति । मर्तुं शुद्धा चतुर्थेऽह्नि स्नात्वा
नारी रजस्रला । देवे कर्मणि पित्रे च पञ्चमेऽ-
ह्नि शुद्धप्रतीत्युक्त्वाभिहितम् । “रागज रोगजश्चैव द्रव्य
ज कालज तथा । यद्वागुरोगद्रव्योत्पन्नं तद्रक्त प्राङ् भा-
र्गवः । कालजं तु रज सप्तं तस्मात् तत्रैव साऽ-
शुचि” । एषां लक्षणानि । “अर्थाङ्क प्रसूतेरुत्पन्नं भेदो-
बन्ध्याङ्गनाम्बु यत् । तद्वागजमिति प्रोक्तं प्रजोद्धेद-
सङ्घनम् । रोगेण यद्वाज स्वीप्यामन्वह सप्रवर्त्तते ।
नाऽशुचि स्त्री ततस्तेन यतो वैकारिकं मलम् । अन्वादि-
टीपर्वपस्यादसकत्त्वं प्रवर्त्तते । रोगजं तत्ससृष्टिमथ
द्रव्यजस्रच्यते । द्रव्यज धातुवैपस्यहेतुद्रव्योपभोगज-
मिति” । “आरभ्य चार्त्तवदिनादेकविंशतिसरे । मासा-
दूर्ध्वं रजोयत् स्यात्तत्कालजमुदाहृतम् । रजस्रला यदा
नारी पुनरेव रजस्रला । सा विंशतिदिनादूर्ध्वं
त्रिरात्रमशुचिर्भवेत्” । तत् पूर्व तु “रजस्रला यदि
स्नाता पुनरेव रजस्रला । अष्टादशदिनादर्शांगशुचित्व
म विद्यते । एकोनविंशतेरर्वांगेकाहं स्यात् सतोऽष्टमम् ।
विंशत्प्रश्न्युत्तरेपु त्रिरात्रमशुचिर्भवेदिति” । कथ्य-
पस्तु । ‘रजस्रला सती नारी पुनरेव रजस्रला ।
अष्टादशाह्वात् प्राप्त्वापि अशुचि स्नान्त्रिरात्रकम् ।
तृयोदशदिनादूर्ध्वं रजसा युज्यते यदा । अष्टादशाह्वात्
वाग्वापि त्रिरात्रमिति निश्चयः । एकादशेत्सहस्रे रात्रे
त्रिरात्रे द्वादशेऽह्नि । उर्ध्वं त्रिरात्रे विंशत्येवमिति कुण्ड-
लिषोदितमित्यादि” परस्परविरुद्धवचनम् जातिशुष्यवयोऽ-

वस्यादेशभेदेन व्यवस्थापनीयम्” । ज्ञानज्ञानोत्तमगुत्तरत्वेन
व्यवस्थेति रघु० । रजकात्राज्ञाने प्रजापतिराह “अविज्ञाते
मले सा च मलवद्भवना यदि । कृत गेहेषु जुष्टं स्याच्छु-
द्धिस्तस्याः त्रिरात्रत । रज प्राप्रकालसदेहेऽपि सएवाह ।
‘निःसंदेहे परिज्ञाने चार्त्तवै शुद्धिकारणम् । सदेह-
भावे ज्ञानं स्यादित्यवाच प्रजापतिरिति” । अथ रात्रौ
रजोदर्शने विशेष । “अर्द्धरात्रपर्यन्तं पूर्वदिनमित्यपरे
परदिनगणना धा त्रिभागस्या रात्रेर्भागद्वयं पूर्वदि-
नान्तर्गतमित्यन्ते । सूर्योदयावधिपूर्वदिनमित्यपरे । तदाह
काश्यपः । “उद्दिष्टे तु यदा सूर्ये नारीणां दृश्यते रज ।
जननं वा विपत्तिर्वा यस्याहस्तस्य गर्भरी । अर्द्धरात्रावधिः
काल सूतकादौ विधीयते । रात्रिं कुर्यात्त्रिभागा तु
हो भागौ पूर्णगामिणौ । उत्तमोऽंश प्रभातेन युज्य-
ते स्रुतसूतके । रात्रावेव ससुत्पन्ने स्रुते रजसि सूतके ।
पूर्वमेव दिनं स्यात्त यावद्वाभ्युदितोरतिरिति” । अत्रापि
देशाचारादिना व्यवस्था दृष्टव्या । अथ रजस्रलाया ज्व-
रादिरोगसभवे शुद्धिविधानं स्रुत्यर्थसारे । “रजस्रला
ज्वरिता चतुर्थेऽह्नि सचेदनयगाह्वाचम्य दशकत्वोद्वादश
कत्वो वान्या तां स्पृष्टाचमेदिति” । अथनापि “ज्वरा-
मिभूता या नारी रजसापि परिश्रुता । कथं तस्या भवे-
च्छौचं शुद्धिं स्यात् केन कर्मणा ? । चतुर्थेऽह्नि स प्राप्ते
स्पृष्टेदन्वा तु ता स्त्रियम् । सा सचेलायगाह्वाप ज्ञात्वा
ज्ञात्वा पुन स्पृष्टेत् । दशद्वादशकत्वो वा आचामेत् पुन-
पुन । अन्ते च वाससा त्यागस्तत् शुद्धा भवेत्तु सा । दद्या-
च्छ्रद्धा ततोदानं पुण्याहेन विशुध्यति । आहाराणां तु सर्वे-
पामेष शुद्धिर्विधीयते” इति । अथोदक्यास्पृष्टाना
चेतनामा सचेत्वं ज्ञानम् अचेतनपीठादीना प्रक्षाल-
नं, ततोदक्यादिस्पृष्टाचेतनस्यैवाचमनम् “उदक्याऽशु-
चिभि स्नायात् स्पृष्टकैरुपस्रुतेदिति” याज्ञवल्क्यस्मर-
णात् उदक्यादिस्पृष्टचेतनस्यैव तु द्वितीयस्यापि ज्ञान-
मेव यथाह मनुः “दिव्याकीर्त्तिमुदक्या च पतितं सूति-
का तथा । शबन्तुस्पर्शिनं चैव स्पृष्ट्वा ज्ञानेन शुद्धप्रति”
ततोयस्य त्वाचमनं यथाह स वर्त्त “तत्स्पर्शिनं स्पृष्टे-
द्व्यस्तु ज्ञानं तस्य विधीयते । ऊर्ध्वमाचमनं प्रोक्तं द्र-
व्याणां प्रोक्ष्य तथा” एतदमतिविषयं बुद्धिपूर्वस्यैव
तु ततोयस्यापि ज्ञानमेव “पतितचण्डालसूतिकोदक्या-
शवस्पर्शितत् स्पर्शुपस्पर्शने सचेत्तस्यस्पर्शनाच्छुद्धिरिति” गो-
तमपरणात् । चतुर्थीस्याचमनं यथाह देवच, “उप-

स्य्याशुचिसृष्टं ततीयं चापि मानवः । इक्षौ पादौ च तोयेन प्रक्षाल्यावस्य शुश्रूषति ॥ अशुभोदक्यादिस्यर्षे त देशत ॥ अशुभान् स्वयमथेतानशुभस्तु यदि सृष्टेत् । स शुभत्युपवासेन तथा ऊर्ध्वे षण पुन । आदिस्यर्षे तूपवास उर्ध्वस्तु श्वपचादिके ॥ इति । अधिकमात्तं वशब्दे ८०८४७ उक्तम् । [अथ ।

उदग्द्रि उदगुत्तरस्यामद्रि । हिमाचने । उदकपर्वतोदयो- उदगयन न० उदक् उदीच्यामयनम् । उत्तरायणे । ७७० । माघादिके मासपदके “उदगयन व्याप्यमाणे पक्षे कल्याणे नञ्चौ चौरकर्मोपनयनगोदानप्रियाहा” व्या० ४० । १, ४, १, “अहस्तातोदगयन” रात्रिः स्याद्दक्षिणायनम्” मनु । उत्तरायणशब्दे ११०४४० विवृति ।

उदग्दश म० उदक् उत्तरा टशा यस्य । उत्तरापे वस्ते ‘उत्तीर्यान्वानि वासांसि परिचाय सङ्घेनान्यापीद्योद- द्धानि विच्छ्रव्यासत व्यामन्नवर्धनात्’ आ० ४० । ४, ४, १०, “उदग्दशानि उदगपाणि” मारा० ४० । “अथ वासो द्विगुणं वा चतुर्गुणं वा प्राग्दश षोडशं षोडश- ष्याति” शत० ब्रा० १, २, २, ६, [उदग्मिके देवै जटा०

उदग्मूम त्रि० उदक् उन्नता भूमिर्नल अच् ससा० । उत्- उदय त्रि० उदहतमयं यस्य । उदक् उन्नते २४३ “हरिन्नापि- ष्यामसुदपविपह” किरा० “नयन् सुधुक्षिह” श्रुत्वसुद- पदशर्नाशुभि ” “आक्रम्य सस्थितसुदपविशालशृङ्गम्” माघ “अश्वनिनाथोऽसुदपबाहू ” “संधे इयसुद- यतारकाम्” “क्षतात् किञ्च त्वायत इत्युदग्” रघु । “शैव्योदपे राजशब्दे ष्टो व” “सन्नाहोदयतरप्रभा- व ” “आविप्लतोदयतरप्रभावम्” रघु । १ उन्नते च । “म- दोदया ककुबल रघु । [उन्नतदन्ते

उदग्दत् त्रि० उदपा दन्ता यस्य दन्तादेशः स्त्रिया ङीप् । उदग्राम पु० उदक नृह्णाति यज्ञ-अण् उप० स० सज्ञाया सुटादेशे वेदे ह्यस्य । १ मेघे “एवा पवस्य मदिरो मदा- योदप्यामस्य ममयन् वधन्” अ० ६, ६७, १५, “उदग्राम सुदकपाहिण मेघम्” भा० ङीके त उदपाह इत्येव । उदपा उन्नता व्याभावयस्य । २ महाप्रमे त्रि० ।

उदह्ण पु० उदच्यते उद्विश्रतेऽल उद+अनृच-घञ् । “उदह्णो- ऽनुदके” पा० नि० कुः १ चर्मसये घतादिपाले (कूपो) तौलो दह् घतोदह् । उदच्यते आक्षय्ये तेऽनेन करणे घञ् । आकर्षणसाधने २ संदशे “हृदयोदह्णसस्याम कृतान्नागा- वसन्नमम्” भट्टिः । १ अग्निभेदे पु० “अन्नवीक्ष्य उदह्णः

गौन्वायन ’ शत० ब्रा० १४, ६ १०, ४, यस्य हृन्ने अहन्ने च उपका० यङ्गणे गोत्रप्रत्ययस्य वा लुक् । औद- क्षायनाः उदङ्गाः ।

उदङ्मुख त्रि० उदक् उत्तरा षष्ठमस्य । उत्तरमुखे ॥ अरुणं कारयेसत प्राङ्मुख वायुदङ्घ्रपम् ॥ अन्नाचलकण्डपे पुरा० “अत मुङ्गेच्छु टङ्मुख ” “यथागान्धसुदङ्मुख ” “ह्रलो चारसमुत्सर्गं टिशा कुर्यादुदङ्मुख ” मनु । “उदङ्- मुखान् प्राङ्मुखान् वा पूर्वाह्णे वै शुचिं शुचीन्” मनु । “उदङ्मुख सोऽस्त्रपिदक्त्तमन्त्रम्” रघु । “स्थानाद- ष्यात् सरसिनुलादुत्पतोदङ्मुखं चम्” मेघ० ।

उदचमस पु० उदकस्य उदकधारणाययसम सज्ञाया सुटादेशः । उदकस्यापमाहं चमसरूपे पात्रभेदे “अथा- न्तरेषोदचमस निनयति” शत० ब्रा० ७, २, १, १७ । “चतसृषु चतसृषु त्रींस्त्रीनुदचमसाञ्चिनयति” कात्या० १७, २, ४

उदच् त्रि० उद+अनृच-क्विप् । उदङ्ग गते उत्तरे २३७ ३ अथनन्तरे ४ काले उदरदिग्देशकालदृष्टौ च । ५ उत्तर- दिग् स्त्री ङीप् अचोऽङ्गोपे उदादेशे दीर्घ उदीची “तेनोटे चो दिशमतु रमे ” मेघ० । तत अस्मात् तस्य लुक् । प्रथमापञ्चमीसप्तम्यन्तार्थे वक्तृमाने दिग्देशकाले अथ ० “अथने हे गतिरुदग् दक्षिणार्कस्य वत्सर ” अमर “उपवीणवित्त वयौ रेखेरुदाहृत्तिपण्येन नारद ” रघु “सप्योत्पुगानुदगपाभ्याम् पवित्राभ्याम्” “उद- गन्ते रत्स्यपु कुशर्ष कारयन्ति” स० त० गोभि० । “प्राग- पमुदप वा धौत यस्तु प्रसारयेत्” वि० पा० १४० । “आच- ष्योदकपराहृत्य” मनु । “चारसिन्धोरुदकस्यम्” सि० शि० ।

उदज पु० उद+अज-अच् व्यभाव । पशुभे रणे ।

उदजिन पु० उत्प्रान्तजिनम् अत्वा० ष० । चम्पातीते निरुदकादि० अस्थानोटात्तवा ।

उदञ्ज पु० उदकं जानाति ज्ञा-क सज्ञायाम् उदादेशे । अग्निभेदे तस्यापत्यम् तिका० फिञ् । औदक्षायनि तदपत्ये पुंस्त्री०

उदञ्च त्रि० उद+अनृच-घिच् । उदङ्गवद्वाथे । मत्ने उदञ्च उदञ्चा इति भेद । तत प्रथमान्ताद्यर्थे अस्मात् तस्य लुक् । उदङ् प्रथमान्ताद्यर्थे दिग्देशादौ अथ ० “यान् पहुदङ्ङेति तान् मासान्” छा० उ० । उदङ् उत्तरस्याम् ।

उदञ्चन न० उद+अनृच-णिच् करणे ल्युट् । उपिधानार्थे पाले (टाकना) । “प्रतिप्रस्थाता सस्रवावालयञ्चुन्नेता वससेन षोदञ्चनेन वा” शत० ब्रा० ४, ६, ५, २१,

“प्रतिप्रत्याता च सस्रवावाघवनीयादुस्रो तोदञ्चने च समसेन वा” कात्या० १०, ५, १। भावे ल्युट् । २ ऊर्ध्वक्षेपणे । कर्त्तरि ल्यु । ३ उत्क्षेपके लि० । “सत्पतिर्षिश्वासामूषः स धियामुदञ्चन ऋ० ५, ४४, १३ । “उदञ्चन ऊर्ध्व-सहस्रयिता” भा० ।

उदञ्चित लि० उदु-ञ्चन्-एजाया ऋ । पूजिते । णिच्-क्त । २ ऊर्ध्वगमिने उदञ्चिप्ते । हेम० “उदञ्चिताञ्चोऽञ्च नदञ्चिषीक” भट्टि ।

उदञ्चु लि० उदु+ञ्चन्-उत् । उदञ्चिर्गणे । बाह्या० च-पत्ये इञ् । षोडशमि तदपत्ये ए'स्त्री० ।

उदण्डपाल उ० उदङ्गमण्डं पलति गच्छति कारणतया पल-गतौ षण् उप० स० । १ मत्स्ये २ सपे व मेदि० तयोर-खोङ्गे देन जातत्वात्तथात्वम् । [र्यधि० ।

उदया स्त्री उदु+अद-बा० यत् । तैलपिपीलिकाया शब्दा-उदधान उ० उदक धीयतेऽल आधारे ल्युट् । उदादेश्य । १ कुम्भे २ मेघे च ।

उदधि उ० उदकानि धीयन्तेऽस्मिन् वा-आधारे कि उदा-देश्य । १ सप्तमे, २ षष्ठे च । “उदधेरिव भिन्नगायतैः” “उदोदय इवोदधेः” रघु० । “यं क्तं सर्वभक्षो गिररमेयश्च स होदधि” मनु । सप्तप्रसामान्यश्लेष सप्त तत्तत्-पदसमभिव्याहारे त्र विशेषस्य बोधः । यथा जारोदधिः धीरोदधि सुरोदधि । ३ मेघे च । “हृदय मधु युत्पो दक्षोदधि भिल्ल’ यजु० । १८, ५४ । ४ उदकधानकर्त्तृ सूर्ये च “संस्त्रयैष दिद्युतदुदधिरिधि” यजु० १८, २२ सूर्यस्य च जलपूर्णांशुताभिर्नाडीभिर्लङ्काकर्षणेन तद्धारणात्तथात्वं यथा च तस्याश्चतापायकत्वम्’ तथा-ऽश्चतयञ् ३२३ एते उक्तम् ।

उदधिक्रा लि० उदधिं क्रामति क्रम-वि ङीप् । सप्त-क्रामके ।

उदधिमल उ० उदधिमल इव । सप्तप्रफेने राजष० ।

उदधिमैखला स्त्री उदधिमैखलेषु यस्याः । मध्यस्थाने सप्त-प्रवेधितायां प्रथिव्याम् । भृगुले “भृमेरुं चारसिन्धो-रुदकस्य जम्बूद्वीप प्राङ्गुलाचार्यं यस्यां । अर्धेऽन्धस्मिन् द्वीपपट्टकस्य याम्ये चारसीरादाब्जुधीनां निवेशः” वि० वि० उक्तेः । याम्याहो एवाब्जुधीनां निवेशात् तेषां प्रथिवी मध्यवेष्टकतया मेखलात्तथात्वम् ।

उदधिसुता स्त्री ईत० । १ लक्ष्मणाम् तस्या उदधिजातत्वात् तत्वात् । उदधितनयादयोऽप्यल २ चङ्गे उ० ।

उदन् न० उन्द+कनिन् । उदके । “उदकशब्दादेशोऽप्यभि-त्यन्ते अन्त्यशब्दं शब्द इत्यपरे । “धारशर्मेवोदधि र्बुन्दन्ति भूम” अ०, १, ८५, ५ “अथ तन्ना भरते फेनम-दन्” अ०, १, १०४, २ । उदन् उदनीत्यर्थः परमे व्योमन् इति षत् सप्तम्या लुक् मलोपाभावश्च

उदन्त उ० उदन्तोऽन्तोनिर्णयो यस्मात् । १ शार्त्ताराम् एत्तान्ते कुशलादिकघने, । “श्वत्वारामः प्रियोदन्तम्” रघु “कान्तोदन्त सुहृदुपनतः सङ्गमात् किञ्चिदूत” मेघ० “एवं प्रायेण चास्योदन्तेन” काद० । २ साधौ, मे स्वार्थे कन् । तत्रैव उदन्तोऽन्तोऽस्य पाकवशात् प्रा० ष० गतलोप । ३ पाकवशात् प्राप्तान्ते लि० “श्वतमसदिति तदाऽर्धयज्ञु-दन् तर्हि जुहुयादिति तत्रैवोदन्तं कुर्यादुप च दत्ते-द्यदुदन्तं कुर्यादप्रजापति रैरेत उदन्तं तस्मान्नोदन्तं कुर्यात्” शत० ब्रा० २, १, १४, “अर्धिश्वत वारुणमदन्तं पौष्णम्” कात्या० २५, २, २.

उदन्तिका स्त्री उदन्तमुदन्तानं करोति उदन्त+णिच्+खुल् टाप् अत इत् । तप्तौ हारा० ।

उदन्य नामधातु अतिगात्रैर्नोदकमिच्छति कश्च निपा० उद-न्यति षोडश्यात् उदन्याम्-बभूव ष्यास चकार । उदन्तिता-उदन्यता उदन्या ।

उदन्या स्त्री अतिगात्रैर्नोदकमिच्छति कथन्नात् च । १ पिपासायाम् । “व्यस्यन्नुदन्यां शिशिरैः पयोभिः” भट्टि षेदे० वा० मन्यनार्थेऽपि म्यच् । २ उदकनयने च “अथ-यत्नैतत्पुरुषः पिपासतिनाम तेज एव तस्पीतं नयते तद्यथा मोनायोऽन्वनायः पुरुषनाय इत्येव तत्तज्ज आचष्ट उदन्येति” छा० उ० यथा च पुरुषस्य पिपासा भवति तद्गाय्ये समर्थितं यथा

“यत्र यस्मिन् काल एतन्नाम पिपासति पातमिच्छतीति पुरुषो भवति । अग्निशिखतीतिवदिदमपि गौणमेव नाम भवति । इवीकतस्याग्नितास्यस्य नेत्रा व्यापोऽन्यथा देह ह्येदन्यः शिशिलीकुर्युरेखाङ्गुल्याद्यदि तेजसा न गोषन्ते । नितराञ्च तेजसा शोषमाणास्त्वष्टु देह-भावेन परिणममानाश्च पातमिच्छा पुरुषस्य जायते तदा पुरुषः पिपासति नाम तदेतदाह । तेज एव तत्तदा पीतमवादि शोषयेद्देहगतलोहितप्राणभावेन नयते परि-णमयति । तद्यथा गोनाय इत्यादि समाममेव । तत्तज्ज आचष्टे लोक । उदन्येति उदकं नयतीत्युदन्या उद-न्येतीति आन्दमम्” । पिपासा च मृणस्य घर्मं यथाह

शा०ति० “बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य मनसः
महतौ । शोकमोहौ, गरीरस्य जन्ममृत्यु, पङ्कजम् ” । उदः
अथम् उदन्य उदकसम्बन्धिनि लि० “विन्दा उदन्यया
वर्षाधारा उदन्या इव” ऋ० २, ७, ३, “उदन्या उदकस
म्बन्धिनी” भा०

उदन्तु लि० उदन्य-नामधातो उन् । पिपासौ “दृष्यंजे
न दिव उत्सा उदन्यवे” ५, ५७, १, “हरि नवं
ते ऽव ता उदन्युव” ऋ० ६, ८६, २७ उदन्युव उदके
‘आवन्’ भा० उवङ् आन्द्भ ।

उदन्वत् पु० उदकानि सन्त्यस्मिन् मत्पु उदन्भाव मस्य ष ।
ऽसप्तद्वे “उदन्वदन्म परिधीतसूर्ति” भाष । “नवैरुदन्वा-
निव चन्द्रपादे” कुमा० “अथकाय किलोदन्मान्” ते च
प्रापुदन्वन् बुभुधे वादिपूरुप ” रघु० । वेदे नि० । २ उद-
कयुक्तमात्रे लि०” स्त्रिया ङीप् । “उदन्वता परिदीया
रथेन” ऋ० ५, ८३, ७, “उदन्वता उदकयुक्तेन रथेन” भा०

‘उदन्वतीरुदकाय या.’ ऋ० ७, ५४, ४, [औदीपीत् ।

उदप आघाते सौत् पर० सक० सेट् । उदपति । औदीपीत्
उदपात्र न० उदकपूर्णे पात्रम् उदादेश् । जलपूर्णे पात्रे
“भिन्नामथुदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम्” मत् ।

उदपान पु० न० उदक पोयतेऽस्मिन् पा ल्युट् उदादेश् ।
कूपसमीपस्थे स्नाते क्षुद्रजलाधारे । “तद्वागा उदपानानि
वाप्य मस्रवणाणि च” निर्जलेषु च देशेषु खानया-
मासुरत्तमान् । उदपानान्’ रामा० । “अत्यर्षमस्र-
वणोदपानोदकप्राय” मृशु० । ७४० उदपानमण्डूकः
पात्रे समितादि० ७४० युष्कारोद्गा० । आद्युदासता ।

उदमान पु० “कुल्या स्नाददभिरौर्देवाणपादेन चाठक ।
अस्नात् शतिकोभाग उदमान उदाकृत” इत्युक्ते मानभेदे ।

उदय. पु० उद्+इ-अच् । ज्योतिषोक्ते राशेरुदयरूपे ऽसन्ने ।
आधारे अच् । ‘यैथैत्वं दृश्यते भास्वान् स तेषामुदय
स्रत” इत्युक्ते लक्षणे रनेह् दियोभ्यस्थाने ऽउदयाचले पूर्व
पर्वते । ‘उदयाचलव्यवर्जितेन्दुषु” भाष “उदय-
निरिपनालीभासमन्दारपुष्पम्” उद्भट । भाषे अच् ।
३ प्रथमदर्शनयोग्यभवने, ४ इन्द्रौ, ५ उद्भवे ७ उद्भवे ‘आ-
त्मोदय परग्लानि’ भाष “प्रभातसमयनिव पूर्वदिग्भाग
रागातुमेयमित्रोदयम्” काद० । “मयोदय माथमिषीप
धीनाम्” ‘निवातस्तिमिता वेला चन्द्रोदय इवोदधे”
“उदयमसमयञ्च रघुवद्वात्” रघुः । “अपसेषोदय’
वर्षमदृष्टुमुषं फलम्” । “यौ त्वा प्रभावयोषी तौ

भूताना प्रलयोदयौ” । कुमा० “उदये मद्यन्त्यमुज-
न्मता” । “आगमै सहयारम्भा आरम्भसहयोदय” ।
“प्रसृताशुदयांपवर्गयो” रघु । “वीलाह्वरः प्रागुद
यादिवाग्भ” कुमा० उद्भक्ते । “विजितजगत्त्रयोदयम्”
भाष । पद्मपाणमुदयच स्वाधितरायोनामुदयात्
‘निजनिजोदयलानसमुद्गमे ससदयोऽपि भवेद्भनभ’स-
दाम्” सि० शि० । राशोनां देशभेदेनोदयकालवि-
शेषः सि० शि० । तत्रादौ निरक्षदेशे लहादौ
तन्मानसाधनं यथा “एकस्य राशेरुद्गती ज्यका या
इयोस्त्रिभस्यापि छतीलतानाम् । स्वस्वापमज्याक-
तिवर्जिताना मूलानि तासां त्रिगुणा ३४३८ कृतानि ।
असद्युमौर्व्या विभजेत् फलानां चापान्यधोऽध परिधी-
धितानि । ऋतोत्क्रमस्थानि निरक्षदेशे मेपादिकानासु-
दयासु सु” शि० । “एकस्य राशेरुद्गती छेत्क-
धमी ज्या । इयोरिति योद्गयी ज्या । त्रिभस्येति
त्रिज्या । घासां वर्गिताना स्वकीयस्वकीयक्रान्तियार्थै-
र्वर्जितानां मूलानि त्रिज्यागुणितानि स्वसद्युज्यया विभ-
जेत् । फलाना चापान्यधोऽध परिधीधितानीति तृतीयात्
द्वितीय द्वितीयात् प्रथम योध्यम् । प्रथम तथाविधमेव ।
एव लङ्गोदयासव स्युः । अत्रोपपत्ति । अत्रोद्भक्त
क्रान्तिदृश्य तिर्यक्स्थितत्वात् तत्रासाथि क्षेप्राण्युदयान्ते ।
तद्यथा । मेपानस्य ज्या क्रान्तिदृक्ते कर्ण । तत्क्रान्तिय्या
लङ्गाक्षित्तिजे भुज । तद्गर्गान्तरपदं मेपानोऽङ्गोरात्रदृक्ते-
कोटि । एव’ राशिरुदयस्य ज्या कर्ण । तत्क्रान्तिय्या
भुज । तद्गर्गान्तरपदं द्वयमानोऽङ्गोरात्रदृक्ते कोटि ।
यत् त्रिराशिय्या कर्ण परमाक्रान्तिय्या भुज । परमात्य-
दुज्याकोटि । एता कोटयश्चापकरणार्थं त्रिज्यादृक्ते परि-
णाभिता त्रिज्यागुणा स्वसद्युज्यया भक्तास्तासा पापानि ।
प्रथम मेपोदयस्य काल । द्वितीयं राशिरुदयस्य ।
तृतीय राशिरुदयस्य । अतो विज्ञेयपितानीत्युपपन्नम् ।
इदानीं प्रकान्तरणाह्” प्रशि० । “कीटादिराश्व-
न्जकोटिजीवास्त्रिज्या ३४३८ गुणा स्वस्रदिन
ज्ययाःपा । चापीक्षता’ मानन्दधो विशुद्धाः कीटादि
कानामुदयासवो वा’ शि० । “कीटादिराश्वन्जकोटिजीवासा
एकद्वित्रिराशिय्या सवर्नि ७३१६ । २६७७ । १४३८ । ए-
तास्त्रिज्यया गुण्या स्वस्रदिमज्यया भक्ता इति । येव द्वय-
मानो व्युज्या सैव कीटान्तेऽपि ३२१८ । येव मेवान्ते-
दुज्या सैव विज्ञानेऽपि ३२६६ । कन्यान्ते दुज्या लि-

वैश्व १४३८। व्याभिन्ना भाव्या । फलाना चापान्य-
 धोऽथ शुद्धानि कीटादीनामृदयासवः स्वुर्निरक्षे वा । त
 एव मिथुनद्वयमभेपाणामिच्छ्यं । अत्रोपपत्ति । क्रान्ति-
 एते वप्रभान्ते स्रजसैरुक्रमं' ब्रह्मा द्वितीयसयं कीटान्ते
 निमध्यते तस्य स्रजस्यार्थमेकाराशेर्द्धा भवति । एवं स्रज-
 सैरुक्रमयं मेपान्ते ब्रह्मा द्वितीय सिद्धान्ते तस्य स्रजस्यार्थं
 राशिद्वयस्य ज्ञा भवति । एव मेपतुवादी ब्रह्मस्रजस्यार्थे
 त्रिज्या । एता एव द्वयभान्तमेवान्तेनीनान्ताहोरात्रद्वयानां
 ज्ञा भवन्ति यतस्तत्स्य पातेवु क्रान्तिद्वये स्रजस्यार्थे ब्रह्मानि ।
 अतस्तत्सा विज्ञादृत्तरिण्ठाना चापान्तराणि कीटा-
 टिकानामृदया भवन्तीति गोले मदर्शयेत् । इदानीं
 पुन' प्रकारान्तरैणाह ममि०। "मेपादिजोवास्त्रिण्ठदु-
 चीर्या ११४। लुखा जृता स्वस्त्रदिनज्यया वा । चापी-
 क्ता प्राग्वदधो विशुद्धा मेपादिकानामुदयासवो वा"मि०।
 स्रजस्यार्थमिदम्, अक्षोपपत्तिगोले कथितं सुगमा च अथ
 निष्प्रसाप्तानस्रजनाह' ममि०। "तेऽध्यात्रिभूपा १६००
 गुणगोऽङ्गिभद्राः । १०२१ सप्रान्तिनन्देन्दुसिता १६३०
 अथैते । क्रमोत्क्रमस्यापरस्परण्डकै स्वैः क्रमोत्क्रमस्यैव
 विहीनयुक्ता । मेपादिप्रस्थामुदया' स्रजैरे त्वाटिबोऽपी
 च विसोमसंस्थाः । उदेति राशि समयेन येन तत्प्रभसो-
 ऽका समुपैति तेन'मि०। "अत्र चतु करणे जीवानां स्पू-
 लस्यादि गीयत्ततोयावुदयो नान्य' मस्यरूपठिगौ । अत्र
 प्रथमकारेण प्रथम उदयो स्पृष्टते । द्वितीयादिप्रकारेण
 द्वितीयोदयो । येषु स्रजस्यार्थम् । अत्रोपपत्ति । निरस-
 स्रजैराहोदययोरन्तर परम् । निरस्रजे स्रजैरे च मेपादि'
 सममुदेति । मेपान्त आदौ स्रजितिते, तत उन्मण्डले
 जगति । अतस्परस्परणीनो मेपोद्व स्रजैपोदयो भवति ।
 एवं द्वयमिथुनयोरपि । कर्कादी त् परस्परण्डानामुपधी-
 तयमानस्याङ्ग तानि परिषमन्ति । तत्रादौ तन्मण्डल-
 स्याध स्थितत्वाद्परस्परण्डानि घन भवन्ति । मकरादौ
 तु परस्परण्डानामुपधीयमानस्याङ्ग परिषमन्ति । इत्यादि
 गोले मस्यगविहोक्तते' ममि०। "परस्परण्डाय तत्रैषोऽज्ञा
 यथा 'स्रजैर्जैस्त्रिण्ठकैर्त्वा लघुव्यकापद्रविदोस्त्रिभा-
 गात् । मेपादिराशितयस्य यानि चराण्यधोऽथ' परि-
 योभिर्ताम । तानि स्रजैरे परस्परण्डकानि दिष्टागसत्प्र य-
 गुणैः । ८। १/२० विमित्री । पलभता होयपलात्कानि
 स्पूमादि वा म्पुदरखण्डकानि । स्पूल पर' वास्तुपला-
 त्क तंस्तत्साप्यथार्थं यदि वापि स्रजस्य'मि०। "अथ वा

बद्धं वक्ष्यमायैस्त्रिभि स्रजैकै स्रजैर्जैर्लघुव्याप्रकारेण-
 यमितदशाप्रमिष्ठादिना साध्यम् । कक्षादित्वाह । रविदो-
 द्विभागात् । अर्कस्य सावनायस्य यो भुजस्यस्य यस्त्रय-
 स्रजस्यार्थमितदशाप्रमिष्ठादिना । अथ स्रजैकानि ।
 मेपादिराशितयस्रजैर्त्वादि जगमम् । अथ स्पूलखण्डकैर्य-
 ज्ञा तत् स्पूल पानीयपलात्कत्क भवति । तत् पङ्गुण
 प्राणात्कम् । तस्माद्यदि घट्ट क्रियते तदा स्रजस्य' चरा-
 र्थं स्यात् । अत्रोपपत्ति । एकमङ्गुलं पलभा प्रकृत्या
 एकद्वित्रिराशीनां पृथक् चराण्यानीय तानि पङ्गुभिर्वि-
 मन्त्र पानीयपलात्ककानि कृत्वा यावदधोऽधो विधीयन्ते
 तावदुदिष्टागसत्प्र'यगुणा उत्पद्यन्ते । अतोऽनुपात ।
 बद्येकाङ्गुलया पञ्चमवैतानि चरखण्डानि तदेष्टया क्रि-
 मिति । एवं चरखण्डानि स्पू । पर तानि ज्यात्कानि
 यतः पुन स्रजत्वात् चतुर्भाष्यम् । अत एव तत्राण-
 चापं यदि वापि स्रजस्यमित्युक्तम् । स्रजैर्त्वाचरकरणे
 लघुव्यासाधनवहासना । तत्र लघुव्यासखण्डकानि नव
 चरखण्डकानि त्रीणि परमे राशितये भुजे यथा त्रीणि
 लभ्यन्ते । तदर्थं रविदोस्त्रिभागादित्युक्तम्' ममि०।
 मोलाध्याये च उदयान्तरकर्मापत्तिगुणै' देयान्तर
 षड्दित स्पष्टतया तत्साधनमुक्तं यथा 'अहर्गणो
 मध्यमसावनेन अतश्चत्वात् स्फुटसावनस । तदुत्प-
 खेता उदयान्तराख्यकर्मैर्ज्ञानेनोत्पत्ता फलेन । उद्घोदये
 स्पुर्न क्तास्रजस्यार्थेताऽन्तरन्तकूलमत्यकञ्च"मि० योयमहर्गण
 आनीत म मध्यमसावनेनैव कृत् २ स्फुटसावनस्य षडत्वात्
 त्वाविधेनात्तुपातेन स्फुटी सायातीत्यर्थं गुणादेरारभ्य
 पर्यन्तानरविवर्षादे प्राक् तावान् मध्यमसावनस्तावानेव
 स्फुटसावनस्य स्यात् किन्तु रविवर्षादेर्ज्ञेयान् मध्यमसा-
 वनस्तावान् स्फुट । अतस्त्रिण्ठकैः उदयान्तराख्यकर्मो-
 ज्ञानेन फलेनोत्पत्ताः सन्तो स्रजोदये स्पुर्नान्यथा स्रज
 या मास्करोदये मध्या इति यदन्वैर्ज्ञेयं तदमत् ।
 अथोदयान्तरकर्माह' ममि० "मध्यार्कमुक्ताखसोनि
 रक्षे वे ये च मध्यार्ककलासमाना । उदन्तर यत्
 स्फुटमध्ययोस्तत् युपिण्डयो स्थाह्वरं गतिप्रम् ।
 घृत्तं द्युरात्तामभिराप्रसिन्ना हीनापहायेदसोऽत्यका
 स्तु । तदन्यथाऽऽस्तु मिकोदयैर्ज्ञेयैः पूर्वं विहितं तदा-
 भीम् । कृतं तथा स्थाह्वरकर्ममिथ्य कर्म स्रजोत्पद्योक्त-
 राख्यम्"मि०। "सावनात्रेन रविषा मेपादेरारभ्ये भुजा
 राशयस्तत्स्रजान्तेनो दे निरस्रजोदयासो गगनमध्वरत्क

पन्थाः १६० । इत्याद्यसोमार्गं वा भा मुञ्जमाग
 रागेयं भुक्तमागसाक्षपुदयापुमि सद्गुणं त्रिंशता २०
 विभक्त्यनथागोपि तत्र लोष्या एव मध्याह्नमुक्ताग
 स्यु । भट्टिमान्नादूर्ध्वं गान्ध्यामासके काये लद्वायां मध्य-
 मकार्कस्योत्थ । तत्काथे हि चरा साध्या यत्र चार्क-
 भेज ते मिद्राको मध्याह्नकरामितेऽस्मात्कके काये भट्टि-
 नान्नादूर्ध्वं जाताः, एतोररमा कर्माभां न यत्नर-
 त्तम, कोटयोऽनरित । अतस्तद्दयान्तराग्य कर्मोप्यते तैर-
 न्नागुभिर्प्रहगानि गद्गुणय, कर्मागनाचोरादापुमि
 - २५६ र्भिष्य लभ्यन्ता एते पार्श्व कायां उटि
 क्माभ्योऽनगोऽस्तका स्यु, अन्वया धम, यटि तु म्देगोदयं
 मध्याह्नमार्कभ्रान्नामोयोदकर्म जत तटोदयिकामां
 चराणा चरकर्मोपि जत स्यात् यटि तु स्फुटार्कभ्रान्नाम-
 स्योदयागुभिरानीयेद कर्म जत तटोदयान्तरभुजान्तर
 चरकर्मोपि लोण्यपि एतानि स्यु तर्हि कथमित्युदयान्-
 तराग्य कर्माद्यैर्न जा' तटार यतोऽन्तर तद्दयमत्सकृ
 र्परिचरणान्नेपु चतुर्ष्वपि अन्तराभाय, तद्मध्येवन्तरस्य एडि
 स्यो । इटानीं देगान्तरवक्ष्यमाण' तमि० "येनेन लडोद
 यकानिक्कान्ते देगान्तरगे स्वपुरोदये स्यु । देगान्तरं प्रा-
 गपर तथाप्यश्याभ्योत्तरं तश्चरमज्ञगहम्" गि० । "ने
 उदयान्तरवर्गणा लद्वायामोदयिका सहा जातासो
 देगान्तरकर्मणा स्वपुरोदयिका स्यु । तश्च देगान्तर
 द्विषिधम् एक पूर्वापर, मन्वशाभ्योत्तर तश्चरमज्ञ-
 सुक्त तत्र तावत्पूर्वापरमाह" तमि० । "यावद्भोज-
 यिनीपुरोपरिऋक्षोवादिदेगाम् स्पृगत् सत्त्वं चरुगतं
 बुधैर्निगटिमा हा मध्यरेष्या भुय । प्यादौ प्रागु-
 दयोऽपरत्वं द्विषये पचाडि रेयोदयात् स्याचक्रान् क्रियते
 तन्तरभव भेट्रेपृण स फलम्' गि० । "लद्वाया मेरु-
 पथ्येन नीयमाना सा रेखा उज्जसिगीऋक्षोत्वं दिदेगात्
 स्वगन्ती याति सा मध्यरेषेत्युच्यते । रेखाया यदाकोदय
 सत्कालात् पूर्वमेव पूर्वदेगे भवति रेयोदयकालादमन्तर
 पदिमदेगेऽनीदय । तदन्तरकालसदन्तररर्जोमै स्पष्टभूने-
 ट्माद्यनुप्राप्तेन ज्ञायते यदि स्फुटपरिधिजोमै पटि ६०
 पटिका लभ्यन्ते तदा रेखास्वपुरोदयान्तरयोजनं किनितीति
 त्रैरांगिकेन देशान्तरघटिका लभ्यन्ते मध्यगत्याऽथ सामीता
 जात्यस्त निरनुपात यदि घटीपक्षा सप्तस्य गतिकला
 लभ्यन्ते तदा देगान्तरघटीभि किनिति अथ योजनरेखाऽ-
 न्नागतः यदि स्फुटपरिधियोजनैर्निति प्राप्यते तदा देगा-

न्तरदोमै किनिति फलं कना' प्रागर्थं, यतसादाद्युदयः
 पचाडिन यतसात् रेगोटयाटनन्तरमर्के दय इत्युपपद्यम् ।
 इटानीं भूगोषे स्फुटपरिधिप्रदेग स्फुटतात्तुपात चाह' तमि०
 'सादेगमेरुन्तरदोमैर्भ्यः क्क्यागर्जमेरुगिरे गमनान् । एत
 स्फुटो भूपरिधिर्धतः व्याप्तिव्याहते मन्वगुण एतोऽप्यात्'
 गि० "स्वपुरस्य मेरुगर्भस्य चान्तरे यावन्ति योजनानि ता
 वन्ति मन्वागजाः यतो निरन्तरेगान्तरान्तरयोऽनभ्यामन्वा-
 गजाः, भागेभ्यो योजनानि च व्याप्तमनुपपद्यत इत्यर्थं
 तन्मैर्वागर्जोर्जमैर्भ्यः गिरे गमनान्ताहृत्तुपद्यते स स्फुटो
 भूपरिधि यो मध्यपरिधि पठित स निरन्तरेगो-
 परि । अयन्तु स्वपुरोपरि, अत किञ्चित्स्थूनी भवति अथ
 तटामयन मध्यपरिधेरभीष्टन्विद्यातुल्य व्यासाधं प्रकल्प्य
 तस्मिन् व्यासाधं चापुरे यावती सप्तव्या तावत् स्फुटपरिधि-
 व्यासाधं भूवितुमर्हति अतकोन त्रैरांगिक यदि द्विव्या-
 व्यासाधं मध्यम परिधिर्लभ्यते तदा सप्तव्यामिते क
 इति फलं स्फुटपरिधिर्द्विपुपद्यम्" तमितासरा ।

इत्कथे सन्नादानयनम अटपमये ५१६४० सङ्को-
 दयमन्वागर्जमर्भ्यः सुक्तप्रायम् विगेषस्य वि० वि० ।
 "तात्कालिकार्कण युतस्य रागेरभुक्तभार्गुणियोदयात् स्वात् ।
 भोग्यास्य' चाग्निहतादगप्रा भुक्तमयो भुक्तमैः स्युरे-
 पम् । इष्टासुसङ्घाटपनीय भोग्यास्तदपतो राग्दयाच
 गेषम् । अगुडहृत् स्वाग्निगुण लवाद्यमगुहृपूर्वैर्भवेर-
 जाद्यै । सुक्तं तनु स्यादनयनां गहोर्नमिष्टासोऽप्य्या यदि
 भोग्यतेभ्य । वि गहृणा खोदयभाजितासो लक्षाग-
 युक्तो रविरेय लग्नम्' गि० । "यस्मिन् काले लग्नं चैव
 गणित् काले तात्कालिकोऽर्कं सायनाग कार्ये । तेनार्केण
 युतस्य रागेयं भोग्यां गः सत्तददयासवो गुणव्यास्त्रिगत
 भाज्या' । ये लक्षासो भोग्यस्य स्यु । अष्टेष्टासुभ्यो भो-
 ग्यास्तनु विषोषा तदपतो यावन्त उदया गुध्वानि ता-
 यन्त गोध्या । तत येषात् खगमगुणारणुदोदयेन
 भक्ताद्याल्लभ्यमाद्य तदगुहोदयान् पूर्व वावन्तो मेपाद्या
 उदयास्तावद्गी रागिनिर्युतमयनाश्चरहित तल्लग्न स्यात् ।
 अथ यटीएानवो भोग्येभ्योऽप्य तदेष्टासपस्ति गहृणासङ्घ-
 टयासुभिर्भाज्या । कथेनायाद्येन गुतो रविर्लग्न स्यात्'
 तमि० लग्नांशादिना कालामयन तत्रैव दर्शित यथा
 "यत्कस्य भोग्यस्तनुभुक्तयुक्तो मध्योदयाद्य समयो विल-
 न्नात् । यदैकमे लग्नरपी तदा तद्भागान्तरखोदयसाग्नि-
 भागः । लग्नेऽप्येकं तं द्युनिगात् स गोध्यस्तात्कालि-

कार्कादसकञ्च काल । चेत् साधना प्रदुरभीष्टमाङ्गस्य
 द्वैध तात्कालिकतिम्बरखे ॥ व्याचर्यो यदेष्टाघटिका वि-
 लम्बन कालश्च तत्रौदयिकात् सकञ्च 'शि०' । 'अर्कस्य प्राग्बद्धो-
 ग्यकाल' साध्य । लग्नस्य सायनाशय्य भुक्ताकालः साध्य
 तयोरैक्यमर्कादपतो लग्नपर्यन्तं ये मध्ये राशयस्तेषा-
 मुदयाश्च क्षेप्यास्तत्रैव । एव लग्नात् कालो भवति ।
 अत्र यदैकराशौ लग्नाको भवत्सदा तयोरन्तराशौ खो-
 दय सकृद्यत्र त्रिंशत्ता भजेत् फलमिष्टकालं स्यात् । परं
 यद्यर्काङ्गमन्त्रिकम् । यद्यत्प तदा सकालोऽहोरात्राच्छो-
 ध्य' । शेषमिष्टकाल' स्यात् । अत्रेष्टकालसाधनेऽर्कस्य
 भोग्यमौदयिकादेव क्रियते । यतः कालज्ञानात् तात्का-
 लिकत्वमर्कस्य कार्यम् । अतः स्थूल काल व्यायाति ।
 अनेन कालेन तात्कालिकमर्के कृत्वा मुहु काल साध-
 यितं दुष्यते । परं यदि प्रदुः सायनघटिका इष्टा ।
 एतदुक्तं भवति । उदयानन्तरमेतावतीष्वर्कसाधनघटिकासु
 कीदृग् लग्न भवतीत्येतदभीष्ट तदैव तात्कालिकार्काङ्गम-
 साध्यते तदैव च लग्नादसकञ्च काल । यदा पुनरिष्टघटिका
 चार्काङ्गस्तदौदयिकादेवार्काङ्गम' लग्नात् काल सकञ्च ।
 अतोपपत्तिं सुगमा । तात्कालिकीकरणकारणता गेले क-
 थिता व्याख्याता च । इदानीं विलोमेन लग्नसाधनमाह'
 प्रमि० । 'भुक्तासु शुभेर्विपरीतलग्नं भुक्ताशगेहाप्रलवोनि-
 तोऽर्क' शि० । 'यदेदयात् पूर्वघटीषु लग्नमिष्ट तदा
 शेषासुभ्यो विशोध्य तत्कालिकमर्कं कृत्वा तस्य भुक्तासयः
 साध्यास्तानिष्टासुभ्यो यावन्त उदया विशुध्यन्ति तावतो
 विलोमेन विशोधयेत् । शेषात् खरासगुणितादविशुद्धौ
 दयभक्ताद् ये लक्षा अशक्तैस्तथाऽर्कभुक्ताशेष तथा
 विशुद्धोदयत्वर्यं राशिमिद्धोनीकृतो रविलग्नं भवति'
 प्रमि० । होराद्रेक्काषोदयसाधनमपि तत्रैव यथा
 'क्षेत्राणां स्थूलत्वात् स्थूला उदया भवन्ति राशीनाम् ।
 सप्तम्यो होराणां कृत्याद्रेक्काणकाना वा' शि० । 'यथा
 राशुदया साधितास्तथा होरोदया अपि साध्या । त-
 द्यथा पञ्चदशदिपञ्चदशभागोत्तरभागाणां ज्या होरा-
 ज्ञा पृष्ट भवन्ति । ताभिर्मिथुनान्तद्युज्या ११४१ पृथक्
 पृथग्गुण्या स्वस्वद्यु ज्यया भाव्या । फलानां धनूषधो-
 ऽधः शुक्रानि । यथात् पञ्चम पञ्चमाक्षतर्षे नित्यादि ।
 शेषाणि होरोदयासवो भवन्ति । एवं दशादिदशोत्तरभा-
 गोद्रेक्काषोदय' भवन्ति । ते च नव । तथा होराशा-
 नाह पट् चराणि । यान्यधोऽधः शुक्रानि तानि तेषा

चरखण्डानि तैः क्रमोत्क्रमस्य क्मोत्क्रमस्या जमयुता
 सन्त स्वदेशे होरोदया भवन्ति । शेषादीनां द्वादश,
 ते च व्यस्तास्तुलादीनाम् । एव चतुर्विंशति २४ । एवमेव
 द्वेक्काषोदया पट् त्रिंशत् । तथा चार्कस्य सायनाशय्य
 भागाः पञ्चदश १५ ह्यता गता होरा स्यु । शेषासाधने
 भुक्तासौ पञ्चदशम्य । युद्धा भोग्याया स्युः । भोग्या-
 यज्ञ स्वदेशहोरोदय' वञ्चदशह्यता फल भोग्यासवः स्थूला-
 निष्टासुभ्यो विशोध्य तदग्रतो होरोदयाश्च बोधयेत् ॥ शेष
 पञ्चदशगुणमशुद्धहोरोदयेन भजेत् फलं लयाः । अशु-
 द्धपूर्वाणां होरोदयानां सख्यया गुणितं, पञ्चदशभि-
 युता सन्तो लग्नस्थाया भवन्ति । एवं लग्नात् कालसाध-
 नेऽपि । एवमेव दृक्काषोदयैरपि लग्नसाधनम् । तत्र
 पञ्चदशस्थाने दश १० गुणने भजने च कल्प्या । एवं
 होरोदयैर्द्वेक्काषोदयैर्वा साधितं लग्नादिकृद्दयान्तराख्यं
 कर्म च सूक्ष्मं भवति अन्यथा स्थूलम्' प्रमि० ।

ग्रहाणामुदयान्तरकर्म तत्रोक्तम् 'भानोः फलं गुणि-
 तमर्कयुतस्य राशेर्यौदयेन खखनागमही १८०० विभ-
 क्तम् । गत्या ग्रहस्य गुणितं द्यु निशासु भक्तां स्वर्णं पद्मे-
 ऽर्कवदिदं त्र भुजान्तराख्यम्' शि० । 'अर्कस्य यद्गुणफलं
 यस्मिन् राशौ रविवर्त्तते तस्य राशेः सव्यन्वी यो
 निरक्षोदयस्तेन तद्गुणितराशिकलाभि १८०० भक्ता
 पुनर्पद्मगत्या गुणितमहोरात्रासुभि २१६५६ भक्तां यत्
 फलं तद्गुणैर्कयत् धर्मणं कार्यम् । यद्यर्कस्य भुक्तफ-
 लम् धनं, तदा स्वर्णस्थान्येषां च धनम् । यदि ऋष्यं
 तदा ऋष्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिः । ये मध्यमार्कौ-
 दयिकासो स्फुटार्कौदयिका क्रियन्ते । तत्रार्कफलस्यासु
 करणायास्तुपात' । यदि राशिकला १८०० निरक्षोद-
 यासुभिः सङ्गच्छन्ति तदा फलकलाः कतिमिरिति ।
 अत्र भास्वम्फलेत्या असवो भवन्ति । अथान्योऽनु-
 पात । यदि द्यु निशासुभिर्गतिकला लभ्यन्ते तदैभिः
 किमिति । ता कला ऋष्य धनं च यतो मध्यमार्कौद-
 यात् प्राक् स्फुटार्कौदय स्यादप्ये तत्फले स्वं यतोऽऽनन्-
 रमित्युपपन्नम् । इदानीमुदयान्तरमाह' प्रमि० । 'युक्तायना
 गस्य त्र मध्यमस्य भुक्तासवोऽर्कस्य निरक्षदेशे । शेषादि-
 भुक्तोदयसयुता ये यथायनाशान्वितमध्यभागेः । लिप्रा-
 गण्यस्तद्विवरेण निध्नी गतिर्गृहस्य द्यु निशासुभक्ता । स्वर्णं
 पद्मे चेतसवोऽधिकोना इदं ग्रहाणामुदयान्तराख्यम्' शि०
 'मध्यमार्कस्य सायनाशय्य ये राशेर्भुक्ताशासौऽस्तदय

निरसदेगीय' संगुण त्रिं गता विभजेत् फल तस्य
 रागेर्भुक्तासवः । एव मेपाद्या देःक्षेपे भुक्ता रागयसो पा
 च निरसोद्यासत्रात्र योष्णाको मेपादिभुक्तादयासव
 थः । अथ मध्यमार्कस्य सायनाशस्य कलाः फाया ।
 तासा कलानां तेषामस्तना च यदन्तर तेन पङ्कगति-
 गुणसा द्युनिगासुभिर्भक्त्वा लब्धा कला यथे धन
 कार्या यदि कलाभ्योऽसोऽधिकं स्यु , यदि न्यू-
 नास्तदा ऋणम् । अलोपपत्ति । ६४ द. पूर्वमङ्-
 गण क्त समध्यमसायनमानेन स्फुटसायनस्य चनरात् ।
 रविमध्यगतिकलातस्यासुभि सङ्घिता नाश्या पटिप-
 टिकाः ६०, ५९, ८ । इट मध्यममर्कसायनम् । ता गति-
 कला यैरसुभिर्हृत्स्वन्ति तद्युता पटिपटिका स्फुटसाय-
 नम् । तक्षुलम् । प्रत्यङ् गलन्यत्वात् प्रतिमास राग्यु
 दयान्यत्वाच्च । तादृशोऽङ्गण कर्त्तुं नायातीति मध्यम
 क्त । तेन सम्यगर्कोदये चङ्गा न भवति कदाचिदकोदयात्
 प्राक् कदाचिदनन्तरम् । अत एव प्रागुक्तम् । "दृगगिर
 पुटि मध्यममास्त्ररे क्षितिजसङ्घिगे सति मध्यम" गि०
 इति । अथ स्फुटमध्याङ्गणयोरनरानयनम् । मेपादेरा
 र.य येऽर्कभक्ता रागयसो वैरसुभिरुहृत्स्वन्ति त एकोऽस्ता ।
 तावत्त्वस्यात्मके कावे भदिनानादूर्ध्वमङ्गणेन भवितव्यम् ।
 अथ च मेपादिभुक्तकलातस्योऽन्तरे क्त । अतोऽस्ता
 कलाना च यदन्तर तावद्भिरसुभिरर्क्योऽन्तरित । यट-
 होरात्तासुभिर्गतिर्लभ्यते तदैभिरनरासुभि, किमिति । फन
 यथेपु स' यदत्रसोऽधिका' । अन्यथा षण्णमित्ये तद्रुक्त
 युक्तमेव" । इदानीं येऽस्योदयान्तरस्य वासना न युध्यन्ति
 तेषां प्रतीत्यर्थमन्यदप्याह" प्रमि० । "चेत् सोदय' स्फुट-
 वेरसव क्तास्ते विष्णोपिताथ यदि मध्यरवे कलाभि' ।
 बाह्यनरास्यमुदयान्तरक' चराख्य' कर्मलय' विहितमौद-
 यिके तदा स्यात्" गि० । "यदि स्फुटरवे' सोदयेन भुक्तासव
 क्ता मेपादिसोदयैश्च युतास्ते पामस्तना मध्यमार्ककलाना
 च यदन्तर तेन भुक्तिर्गुणिता द्युनिगासुभिर्भक्त्वा
 यशसोऽधिकंस्तदा फल' यथे स्वम् । अन्यथा षण्णम् ।
 एव क्ते सति भुजान्तरमुदयान्तर चराख्य' च कर्मल-
 यमपि क्त स्यादौदयिके यथे । इदानीं प्रकारान्तरेणौद-
 यिककर्मोह" प्रमि० । "मध्याह्नवेरयनभागयुताद्दिु निघ्रा-
 होर्द्धां लघुर्गतिगुणा खनगात्वि २७० भक्ता । स्वर्ण यथे
 युगयुजो, पदसोर्विधिप्राखेव' स्फुट खलु भवेदुदयान्तर
 वा" गि० । "मध्यमार्कस्य सायनाशस्य द्विगुणितस्य या

लघुसखलुर्द्धोर्द्धां तया गुणिता पङ्कगति, समययम
 ०७० कृता फल' विकलादि यथे धनम् । एव' दुग्मपद-
 स्थितेऽर्के । अयुग्मपदस्थिते त्वृणम् । अलोपपत्ति' । प्रा-
 निहत्तस्य चत्वार्यदि पदानि पृथक् पृथक् पद्धदगभि
 पद्धदगभिर्पटिकाभिरुहृत्स्वन्ति । पर भैकैको रागि' पद्ध
 भिरत उदयान्तरकर्म पदमध्य' यावदुपचीयते ततोऽप-
 चीयते । अत एव पदान्तरेषु तस्याभाव' । पदमध्येपु पर-
 मता । यदत्र निरसोदय', कमे दर्शिते तद्वादाववाधा-
 र्कम् । तत् स्फुल्लम् उदयानां स्फुल्लत्वात् । अत एवाथ्य
 षट्पाटिभि. सच्चमराधि एकापोदयाः पठिता" । इटमु-
 दयान्तर कर्म यथा मग्नाति तद्योच्यते । मध्यमार्कस्य
 सायनाशस्य दोर्द्धां द्युज्या च क्ता तया द्युज्या सा
 दोर्द्धा भाज्या मिष्टमान्द्युज्या गुणनीया । तस्या
 धनुषो देःसवसौ मध्यमार्कस्य सायनाशस्य भुजकला कना
 सत्य स्फुटा अनरासवो भवन्ति । तैर्दयोऽन्तरित इत्यर्थे ।
 एव पदमध्ये पटिप गति पदानि किञ्चिदधिकानि भ-
 गन्ति । तानि व्याप्रकारेण साधयित्तर्कैर्का द्विगुणित ।
 द्विगुणितस्यार्कस्य यावद्भुज' क्रियते तावत् पदमध्ये रागि-
 लय भवति । तद्दोर्द्धया लब्धा पटिपगत्या चातुपात ।
 यदि सार्कमितया दोर्द्धया पटिप गतिर्लभ्यते तदाभीष्टया
 किमिति । अत्र पटिपगत्या सार्का व्यपचितता गुणक-
 स्थाने रूपम । इरस्याने सार्कायत्वार । फल पानीय-
 पलानि । पुनरन्योऽतुपात । यदि पानीयपलपष्ट्या गति-
 कलातस्या विकला लभ्यन्ते तदैभि किमिति । पूर्व लब्धा
 दोर्द्धां गुण साधायत्तरो इर । इदानीं पटिपैरे अतो
 पङ्कगतदोर्द्धां गुण' । इरयोर्भातो इर; खनगादिन
 २७० इत्युपपन्नम् । योजपदेऽसव, कलाभ्य कना एव भव-
 न्यतकाल षण्णम् । युग्मपदे त्वधिका अतस्तत्र धनम्" प्रमि०
 चङ्गाणां दृश्यादृश्ययो चन्द्रे विषेपस्य च निरूपण तत्त्वैव
 "गिशीष्टगनादुदयास्तलगने न्य भाधिके यस्य खग-
 सदृशः । दिनेऽपि चन्द्रो रविस्त्रिधाणासास्य गतस्यै सति
 दर्शने भा" गि० । "दिनकरेऽस्त्रंगते यदिष्टकावे लग्न
 तदिष्टलग्नम् । तस्मादुपहृषोदयास्थलग्न न्यूनमस्तास्य
 चाधिक यदि भवति तदा यथो दृश्य, इतोऽन्यथा
 चेदृश्य" । एव लज्जे सति चन्द्रो दिवसेऽपि दृश्य ।
 यदि यथो दृश्यस्तदा पङ्कस्य जाया साध्या" प्रमि० ।
 तारापङ्गाणामुदयास्तमयोऽप्येव यथा सू' कि
 रङ्गमा० । "अयोदयास्तमयोः परिपान प्रकीर्तते । दिवा

करकराक्रान्तमूर्त्तीशामत्यतेजसां' सू० । "अथ नक्षत्र
 ग्रहयुत्यधिकारानन्तरम् । सूर्यकिरणाभिभूता मूर्त्ति-
 र्निम्ब येषां तेषां चन्द्रादिग्रहप्रहाणा नक्षत्राणां
 च । अतएवात्यतेजसा ग्यूनप्रभावतासुदयास्तमययो'
 अग्रिमकाले सूर्यादधिकसन्निहितसन्निहितत्वसम्भावनया
 क्रमेणोदयास्तयो सूर्यान्निहतस्य यस्मिन् काले यद-
 न्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भावितं स उदयः । सूर्याह-
 स्थितस्य यस्मिन् काले यदन्तरेण प्रथमदर्शनं सम्भा-
 वितं सोऽस्तः । अनेन नित्योदयास्तयवच्छेदक्षयोरि-
 त्यर्थः । परिज्ञानं सूक्ष्मज्ञानप्रकारः प्रकीर्त्यते अति
 सूक्ष्मत्वेन मनोच्यत इत्यर्थः । तथा च ग्रह इत्युद्देशे-
 ऽस्तमनसुद्दिमपि तस्य पूर्वमेव सूर्यास्तमत्वं एव स-
 म्भावम् तद्विलक्षणतया ग्रहयुतिप्रसङ्गे नोक्तम् । नक्षत्र-
 ग्रहयुतिस्तु ग्रहयुतिवदिति तदनन्तरज्ञाता । अतः प्रति-
 बन्धकज्ञि ज्ञासापगमेऽवश्यंज्ञाव्यत्वादास्यावसरसङ्गतित्वात् त-
 त्त्वङ्गत्या नक्षत्रग्रहयुत्यधिकारानन्तरं प्रागुद्दिमस्तमन
 तत्प्रसङ्गादुदयश्च प्रतिपाद्यत इति भावः । तत्र प्रथमं पञ्च-
 ताराणां पश्चिमास्तपूर्वोदयावाह" र० ना० । "सूर्यादभ्यधिका,
 पश्चादस्त जीवकुजाकीजा । जनाः प्रागुदयं यान्ति शुक्र-
 क्षौ वक्रिणौ तथा सू० "वक्रगतौ शुक्रवृषौ तथा सूर्यादधि-
 कौ पश्चिमास्तं गच्छत । सूर्यादस्तौ पूर्वोदयं प्राप्नुत ।
 शेषं स्पष्टम् । अथ चन्द्रग्रहयुक्ताणां पूर्वोदयपश्चिमोदया
 वाह र० ना० । "जना विवस्वतः प्राच्यामस्तं चन्द्रग्रहा-
 गताः । व्रजन्यभ्यधिका, पश्चादुदयं शीघ्रयायिन" सू० ।
 "शीघ्रयायिन सूर्यग्रह्यधिकगतय इत्यर्थः । एतेन बुध-
 शुक्रावर्कगयत्यगती सूर्यादस्तौ पूर्वोदयमधिकौ च पश्चिमो-
 दयं न प्राप्नुत इत्युक्तम् । शेषं स्पष्टम् । अतोप-
 पत्तिः । रविगतितोऽत्यगतिर्पहोऽस्तीदूनथेत् प्राच्या द-
 र्शनयोग्यो भवितुमर्हति । यतः सूर्यस्याधिकत्वेन बद्ध-
 गतित्वात्कोसरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् प्रवहयनेन न्यूनस्य
 पूर्वोदयादधिकस्थानान्तरसुदयनियमात् । ग्रहस्य क्रान्ति-
 जसलम्नताकालानन्तरं यावत् सूर्यस्य तादृशं काक्ष-
 स्तावत्पर्यन्तं विप्रकर्षं दर्शनसम्भवात् । एव यटात्य-
 गति सूर्यादधिकस्तदा प्रवहयनेनाकस्य पूर्वोदयादनन्-
 रसुदितग्रहस्य दर्शनासम्भवात् प्रवहयनेनादौ न्यूनार्क-
 स्थास्तसम्भवादनन्तरमधिकग्रहस्थास्तसम्भवात् सूर्यास्तान-
 न्तरं पश्चिमभागे ग्रहदर्शनसम्भवेऽप्यधिकगतिरसूर्यस्य
 घृष्टस्थितत्वे नोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायामदर्श-

नं सम्भवत्येव । ते तु भौमगुरुग्रहणयः । वक्रत्वे न्यून-
 गतित्वाद्बुधशुक्रौ चेति । अथार्कगतितोऽधिकगतित-
 प्पह । सूर्यादूनस्तदोत्तरोत्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात्
 पूर्वमिच्छदर्शनं याति । यदा सूर्यादधिकस्तदोत्तरोत्तरो-
 त्तरोत्तरमधिकविप्रकर्षात् पश्चिमायामुदयः । ते तु शीघ्रा-
 चन्द्रबुधशुक्रा इत्युपपन्नसुक्तम् । अथाभीष्टदिनं आसन्नं
 सूर्योदयास्तकालिकौ सूर्यग्रहग्रहौ तत्कालज्ञानार्थं का-
 र्यावित्वाह" र० ना० । "सूर्यास्तकालिकाः पश्चात् प्राच्यासु-
 दयकालिकौ दिवाकरग्रहौ कुर्यादुदकर्मण्यग्रहस्तु" सू० ।
 "पश्चात् पश्चिमास्तोदयसाधनेऽभीष्टदिनं आसन्नं सूर्य-
 ग्रहौ सूर्यास्तकालिकौ कुर्याद्दृश्यकः । पूर्वोदय-
 साधने सूर्योदयकालिकौ कुर्यात् दिनेऽभीष्टकाले कुर्यात् ।
 चकारो विकल्पार्थकः । अनन्तरं ग्रहस्य इकर्म
 प्यायमाह इकर्मद्वयं कुर्यात् । तुकार आह इकर्मद्वयं
 पूर्वोदयोक्तमिति विशेषार्थकः । अतोपपत्तिः । पश्चाद-
 स्तोदयसाधने पश्चिमाया तद्दर्शनमिति सूर्यास्तका-
 लिकौ सूर्यग्रहावधिष्टकालायासाधनार्थं सूक्ष्मौ । पूर्वो-
 दयास्तसाधने पूर्वदिशि तद्दर्शनमिति सूर्योदयकालिकौ
 सूर्यग्रहावधिष्टकालायासाधनार्थं सूक्ष्मावन्त्यकाले तु कि-
 षित्यस्य लावपि कृतौ इकर्मसंस्कृतग्रहस्य सूर्यवत् क्षितिज-
 सलग्नतायोग्यत्वाहकर्मसंस्कृतो ग्रहः कार्य इति । अथेष्टका-
 लायानयनमाह" र० ना० । "ततोऽलग्नान्तरप्राणा कालाया
 यष्टिभाजिता । प्रतीच्या पडभयुतयोस्तहलग्नान्तरासव" सू० ।
 "ततस्ताभ्यां सूर्यग्रहग्रहाभ्यां लग्नान्तरप्राणाः भोग्या-
 स्तननकसाथ" इत्युक्तप्रकारेणान्तरकालासवः पटिमज्ञा इष्टा-
 कालाया भवन्ति । प्रागुदयास्तसाधने प्रतीच्या, पश्चिमो-
 दयास्तसाधने पडभयुतयोः पञ्चाशियुक्तयोः सूर्यग्रहग्रह-
 योऽलग्नान्तरासवः । अनन्तरासवस्तद्वत् पटिमज्ञा इष्टका-
 लाया भवन्तीत्यर्थः । अतोपपत्तिः । इत्युक्तसूर्याभ्याम-
 न्तरकालो ग्रहस्य सूर्योदयकाले दिनगत पूर्वोदयास्तनि-
 मित्तसुपयुक्तम् । एतं पश्चिमोदयास्तनिमित्तं सूर्यदिग्ग्र-
 हाभ्यामस्तकालासुभिरन्तरकालं सूर्यास्तकाले ग्रहस्य
 दिनशेषकाल उपयुक्तं तदास्तकालानामुक्तैस्तेऽदयासुभिः
 साधनार्थं सपहभौ सूर्यग्रहग्रहौ कृतौ स कालोऽस्तात्कः ।
 यदि अहोरात्रासुभिसककलात्तस्यैकैशा लभ्यन्ते तदे-
 ष्टासुभिः क इत्युत्पाते पमाशफलयोः फलापवर्त्तनेन
 हरस्थाने पटि । अतोऽस्तात्कालान्तरकालः पटिमज्ञा इष्ट-
 कालाया इत्युपपन्नसुक्तम् । अतोऽभवधेयम् । सूर्योदयकालि-

काभ्यामर्कदृग्गुहाभ्यामानोतेन टिमगतेन पूर्णं चाख्यो-
 दृग्गुह । सूर्यास्तकालिकाभ्या मपह्माभ्यामर्कदृग्गुहा-
 भ्यामानोतेन टिमगेषाणाम्ने चाल्य मपद्भो दृग्गुहः ।
 क्रमेण यज्ञोदयास्तकाले प्राक्प्रश्नमदृग्गुहो भवत ।
 ताभ्यां सूर्यमपद्भुर्गुहाभ्यां च क्रमेण पूर्वरोत्यन्तर-
 कालो ग्रहस्य सूर्योदयास्तकाले क्रमेण दिनगतगेषो
 नान्तरो पदिभक्तौ कालांगानिर्दो ययौ । अथेदकालि-
 काभ्यामानोतकालेन पूर्वोदयास्तकाले प्राक्पदिमदृग्-
 गुहाभ्या सूर्यमपद्भुर्गुहाभ्यां चानोतकालो नास्ततोऽपि
 मूक्षसासत । सूर्योदयास्तकालेनाभावात् तदुत्पत्ता का
 लागा अपि तथा । अथ सूर्योदयास्तकालिकाभ्यामानो-
 तैकवार कालात् कालागा स्पृना इत्कालिकाभ्यामा-
 नोतैकवारकालात् कालागा अतिस्युक्ता उभयत्र कालस्य
 साधनत्वात् । न हि साधनपदिषट्ठीभिश्चक्रपरिपूर्तिर्येन
 सृष्ट्वा सिद्धन्तीति । अथ ये कालागैरुदयोऽस्तौ वा
 भवति तान् विषयु मयम गुरुगनिर्भोमाना कालागानाह'
 र० ना० । 'एकादगामरेऽस्य तिथिसङ्गार्कजस्य च । अक्षां-
 गा भूमिपुत्रस्य दगमसाधिकास्त' इ० । 'तत इदकाला-
 गागममानन्तरकालांशाः । अस्तौ यैरगैमेवति तेऽ गा अ-
 स्तोपलक्षणादुदयागा ज्ञेया । अमरेऽस्य गुरोरेकादग
 कालागा । यने. पञ्चदग सङ्ग्रा कालागानाम् । च सप्त-
 ज्ञये । भीमस्य सप्ताधिका दग सप्तदग कालागा इत्यर्थ ।
 अथ एकस्याह' र० ना० । 'पथादस्तमयोऽष्टाभिरुदय प्राङ्-
 मङ्गत्तया । प्रागस्तमुदय पथादस्तत्वादुदयमिर्धगो' इ०
 'गुरुस्य मङ्गत्तया वक्रत्येन नीचावसत्वात् स्थूलनिष्वतया
 पश्चिमायामस्तोऽष्टाभिः कालागै प्राच्यामुदयस्य तै
 नाधिकै । प्राच्या गुरुस्याल्पपादणुविस्वत्वादुदयभिः
 कालागैरस्तं गणक, क्रुत्यात् नाल्यै' । पश्चिमायामु-
 दयस्तस्याणुविस्वस्य द्यभिः कालागैरेव ज्ञेय' । अथ बुध-
 स्याह' र० ना० । 'पुं बुधो द्वादगमिश्चतर्दगभिरगकै । वक्रौ
 शीघ्रगतिशार्कित्करोत्यस्तमयोदयो' इ० । 'वक्रौ शीघ्रगति' ।
 च सप्तज्ञये । बुधः सूर्यादुद्वादगमिश्चतर्दगभिश्च कालागै-
 रस्तोदयो एव' गुरुकरीत्या करोति । पथादस्त
 प्रागुदय च द्वादगभिः कालागैर्ज्ञाविस्वतया बुधः
 करोति । प्रागस्त पथादुदय च चतर्दगभिः काला-
 गैरणुविस्वत्वादुबुधः करोतीत्यर्थ' । अथ प्रोक्ते-
 दकालांशाभ्यामस्तस्योदयस्य वा गतैष्यत्वज्ञानमाह'
 र० ना० । 'एभ्योऽधिकैः कालभागैर्दृश्या न्यूनैरुदयनाः ।

भवन्ति लोके सचरा भातुभागुक्तमूर्त्तय' इ० । 'एव्य
 एकादगामरेऽस्योति लोकेत्ययोक्तेभ्योऽधिकैरिदक.मागे-
 र्दृश्या दर्शनयोग्या अमीदकाले गुहा भवन्ति । तथा
 चानामाधने दृग्गुहो अस्त एव्यः । उदयमाधने दृग्गुह
 उदयो गत इति भाव' । अथैरिदकालागैर्गुहा लोके
 भूलोके अदर्शनान निद्यते दर्शन दृदिगोचरता येषा
 ते अदृश्या अमीदकाले भवन्ति । नन्वदृश्या, कुतो
 भवन्तीत्यत आह । भातुभागुक्तमूर्त्तय इति सूर्यास्त-
 त्वेन सूर्यकिरणदीप्या गुहा अभिभूता सूर्यकिरणपति-
 र्गतलोकमयनाविषयो गुर्त्तविस्वप्नरूप येषां त इत्यर्थ' ।
 तथा चास्तमाधने अदृग्गुहोऽस्तौ गतः । उदयमाधनेऽद-
 र्गुहो उदय एव्य इति भाव । अत एव । 'उक्तैभ्य जना-
 भ्यधिका यदीष्टा त्वेदोदयो गम्यगतस्तटा स्यात् ।
 अतोऽन्यथा चास्तमयोऽनगम्य' इति भास्कराचार्योक्त स-
 ङ्गच्छते । अतोपपत्ति उक्तकालांगतल्येदकालांशे यत्काले
 गुहो साधितो तत्काले एव गुहस्योदयोऽस्तौ मार्कहत ।
 उक्तकालागाना सूर्यमास्त्रिभ्यजनिताद्यन्तगुहादर्शने चेत्-
 त्वमतिपादमात् । तथा वेदकालागा उक्तैभ्योऽस्त्यास्तदा
 गुहस्यास्तद्गतत्वमेत्युदयसाधन इदकालागा उक्तैभ्योऽस्त्या-
 स्तदेदकालादग्रे गुहस्योदय' । यदीदकालागा उक्तैभ्यो-
 ऽधिकैः कालेदकालागुहस्योदयः पूव ज्ञातः । एवमसाध-
 न इदकालागा अधिकास्तदेदकालादग्रे गुहास्तः ।
 यदीदकालांशा न्यूनास्तदेदकालात् पूर्णं गुहास्तौ जात
 इत्युपपन्नसक्तम् । अथोदयास्तयोगैर्गते अदिनाद्यानयनमाह'
 र० ना० । 'तत्कालागान्तरकला भुक्त्वात्तरविभासिता, दि-
 नादि तत्फल सक्तं भुक्तियोगेन पक्रिण, 'सू० । 'उक्तै-
 कालागयोरन्तरस्य कला सूर्यगुहयोग्यौ कलात्मकान्तरेण
 भक्ताः । दिनादिकसुदयास्तयो फलसुदयास्तयोगैर्गते अदिनाद्यं
 भवतीत्यर्थः । वक्रगतिगुहस्य विषेपमाह । अस्मिति ।
 पक्रिणो वक्रगुहस्य भुक्तियोगेन सूर्यगुहयो कलात्मक-
 गतियोगेन भक्ता फल गतै अदिनाद्य ज्ञेयम् । अतो-
 पपत्ति । यदा सूर्यपङ्कयोगत्वन्तरकलाभिरैक दिनं तदे-
 दप्रोक्तकालागयोरन्तरकलाभि किमित्यनुपातेनोदयास्तयो-
 रमीदकालाग्नैर्गते अदिनाद्यवगम । वक्रगुहे तु सूर्यगुहयोर्ग-
 तियोगेन प्रत्यक्षमन्तरद्वेर्गतेययोगादनुपात उपपन्न इत्यु-
 पपन्नमुक्तम् । अथ गुहगतिकलयो क्रान्तिवृत्तस्यत्वात्
 कालागान्तरस्याहोरात्रवृत्तस्यत्वात्तानुपात प्रमाणेभ्यो-
 र्बिजात्वेनायुक्त इति मनसि धृत्या तयोरेकजातित्वसम्भा-

दनाथं गृहगण्योरिच्छाजातीयत्वं वदंस्तदन्तरेणानुपात-
स्तु युक्त एवेत्याह' र० ना० । 'तल्लग्नानुहते भुक्ती
अष्टादशशतेदृते । स्याता कालगती ताभ्यां दिनादि
गतगम्ययो' सू० । 'भुक्ती रत्रिगृहयोगीती कलात्मिके
तल्लग्नानुहते कालसाधनार्थं गृहस्य यो राशुदयो
गृहीतस्तेनास्वात्मकोदयेन गुणिते अष्टादशशतेन भक्ते
फले सूर्यपङ्क्तयोः कालाशक्त कालगती स्याताम् ।
ताभ्या गतिभ्या गतगम्ययोस्तदयास्तयोर्दिनादि पूर्वोक्त-
प्रकारेण साध्यम् । न तु पूर्वोक्तप्रकारेण, यथास्थित
गतिभ्या स्युत्त्वापत्ते । अत्रोपपत्ति । यदि एकराशि-
कक्षाभोरारशुदयासप्तदा गतिकलाभि क इत्यनुपा-
तीनाहोरात्रहते गत्यस्य कलासमा इत्युपपन्नसक्तम् ।
अथ नक्षत्राणा सूर्यसाक्षिध्यवशादस्त्रोदयज्ञानार्थं काला-
शानु विवक्षु प्रथममेवामाह' र० ना० । 'स्वात्मगम्य-
स्यगव्याधिविज्ञान्येऽ' पुनर्वक्षु । अमिजिद्वज्जहृदयं
त्वयोदशभिरशकै' सू० । 'स्यगव्याधो लुप्तक । त्वयोद-
शभि कालाशैर्दृश्यादृश्यानि नक्षत्राणि भवन्ति । शेष स
सप्तम् । अथान्येवामाह' र० ना० । 'हस्तश्रवणफालान्य श्रवि-
षारोहिण्योरुषा । चतुर्दशशकैर्दृश्या विद्यास्वाश्रिनदैव-
तम्' सू० । फालान्य पूर्वोत्तराफालानुदीहयम् । आश्रिनदैव-
तमश्रिनीकुमारो दैवत स्वामी यस्येत्यश्रिनीनक्षत्रम् । इश्या
उपलक्षणादृश्या अपि लिङ्गपरिणामश्च यथायोज्य
बोध । शेष सप्तम् । अथान्येवामाह' र० ना० । 'कृत्ति-
कामैत्रमूळानि सर्प रीदृशमेव च । इश्यन्ते पञ्चदशभि-
रामाडाहितयं तथा' सू० । 'कृत्तिकानुराधामूलनक्षत्राणि
पञ्चदशभि कालाशैर्दृश्यन्ते । उपलक्षणाच्च इश्यन्तेऽपि ।
एवकारो न्युनाधिक्यगच्छेदार्थं । अहोपाट्रा । च'सप्तस्ये ।
आषाढाहितय पूर्वोत्तरापाटादय तथा पञ्चदशकाला-
शैर्दृश्यन् इत्यर्थं । अथान्येवामवशिष्टानामाह' र० ना० ।
'भरणोतिष्यसौम्यानि सौक्ष्म्यात् त्वि सप्तकाशकै । शेषाणि
सप्तदशभिर्दृश्यादृश्यानि भानि तु' सू० । 'तिष्य पुष्य सोम-
दैवतं स्यगशिरो नक्षत्रमेतानि नक्षत्राणि सौक्ष्म्यादपुष्य-
त्वात् त्वि सप्तकाशकैरेकत्रिगतिकालाशैर्दृश्यादृश्यानि ।
उदितान्यस्त्रज्ञतानि च भवन्तीत्यर्थं । शेषाणि पूर्वाधि-
कारोक्तनक्षत्रे पूर्वोक्तानि शततारापूर्वोत्तरामाह्रप-
दारैवतीस ज्ञानि ब्रह्मापावत्यापसञ्ज्ञानि च सप्त-
दशभि कालाशैर्दृश्यादृश्यानि भवन्ति । तुकारो इश्या-
दृश्यानीत्यत्र सप्तस्यार्थक । अथ दिनाद्यानयमार्थमि-

च्छाया एव प्रमाणजातीयत्वकरणमाह' र० ना० ।
'अष्टादशशताभ्यस्ता इश्याशा' खोदयासुभि । विभज्य
लब्धा; जेला शासैर्दृश्यादृश्याताथ वा' सू० । 'इश्याशाः
कालाशा अष्टादशशतगुणितास्तानु खोदयासुभिर्गृहराशु-
दयासुभिर्भक्ता लक्षा जेलाशा क्रान्तिदृष्टस्याशास्तै-
रशैर्दृश्यादृश्याता उदयास्तौ प्रकारन्तरेणोक्तरेत्या ज्ञेयी ।
कालाशाभ्या जेलाशावानीय तदन्तरकला यथास्थितगत्यो-
रन्तरेण योगेन वा भक्ता फलसुदायास्तयोगैर्दृष्टदिनाद्यं
पूर्वागतमेव स्यादित्यर्थं । अत्रोपपत्ति । यदि राशु-
दयासुभिरेकराशिकलासदा कालाशकलात्त्व्यासुभिः का
इति क्रान्तिदृष्टे कलाज्ञा; पट्टिभक्ता अंशा इति पूर्व-
मेवेच्छास्याने कालाशा एव दृता लाषवात् । इत्युक्तै-
पपन्नम् । गृहाणामसुकदिशुस्तोऽसुकदिशुदय इत्यु-
क्तम् । तथा नक्षत्राणा नोक्तम् गत्यभावाद्दियोगयोगा-
सम्भवेन गतैष्यदिनाद्यानयनासम्भवश्चेत्यत्र आह' र० ना० ।
'प्रागेवामस्य पश्चादसो हकर्म पूर्ववत् । गतैष्यदिवसमाप्ति-
र्भातुमुक्त्या सदैव हि' सू० । 'एषां नक्षत्राणां प्राच्यास्यदय
प्रतीच्यासक्तो गत्यभावाद्व्यगतगृह्यत् । एषां नक्षत्राणा
हकर्मालहकर्म पूर्ववत् पूर्व प्रकारेण कार्यम् । परन्तु
लोकपूर्वाधीनमिति ध्येयम् । सदा नित्यम् । एवका-
रात् कदाचिदप्यन्यपा नेत्यर्थं । हि निश्चयेन । र-
विगत्या गतैष्यदिवसाना लब्धि स्यात् । नक्षत्र गत्यस-
म्भवात् योगे गृहगतियत् । अथ कतिपयाना नक्षत्राणा
सूर्यसाक्षिध्यवशादस्त्रो नास्तीत्याह । 'अमिजिद्वज्जहृ-
दयं स्वातोवैष्णवयासवा' । अह्विर्बुधसुदक्षस्यत्वाच्च लु-
प्यन्तेऽर्करश्मि' सू० । अमिजित् । ब्रह्महृदयम् । अने-
नैकदेशस्य ब्रह्मणोऽपि गृहणम् । स्वातीश्रवणधनिष्ठा ।
अह्विर्बुधसुत्तरामाह्रपदा एतानि नक्षत्राण्युत्तरदिक्
स्यत्वाद्दुत्तरविज्ञेपाधिक्यादित्यर्थं । सूर्यकिरणैर्न लुप्यन्ते
अस्तं न यान्तीत्यर्थः । अत्रोपपत्ति । 'यस्योदयाक्षा-
दधिकोऽस्तमात् प्रजायते सौम्यशरतिदैर्घ्यात् । तिग्मा -
शुभान्निध्यवशेन नास्ति धिष्णस्य तस्यास्तमय कथञ्चित्' ।
इति भास्कराचार्योक्ता । परमिदसक्तमटाक्षभायाम् । अन्यथा
पूर्वाभाह्रपदाया अपि तथात्वापत्तेरिति दिक्' र० ना० ।
'यथा भौमादीना सूर्यसाक्षिध्योदयास्तासु स्रे दीत्या सकल-
विश्वदर्शन तथा चन्द्रस्य खोदयास्तासु सकेलविश्वद-
र्शनं शुक्लत्वेन न भवति । किन्तु विश्वैकदेश एव शुक्लत्वेन
दृश्यत इति भौमादिविषद्वयत्व चन्द्रस्य कुत इत्यायद्वा-

याः पूर्वाधिकारे सप्तस्थितेऽनुत्तरभूतश्लोचमनाधिकारोऽवश्यमुपस्थित एवमिदं व्याख्यायते । तत्र श्लोचते इत्यकाशात् पूर्वकालोऽस्तक लानन्तरकाले चासन्नकतिपय-दिशेषेण दर्शनात् पूर्वाधिकारे चन्द्रस्य कालागातुत्वात् तदुदयास्तान्तरेषु प्रथममुपस्थितचन्द्रोदयास्तयोः साधनमतिदिगति' र० ना० । "उदयास्तविधिः प्राग्वत् कर्त्तव्यः शीतगोरपि । भागैर्हाटगभि पद्यादृश्य प्राग्यात्यदृश्यताम्" सू० । "चन्द्रस्य अपिगच्छ' पूर्वाधि कारोक्तैर्गृह्णन्तल' समुच्चयार्थकः । उदयास्तविधिरु दयास्तयो साधनप्रकार प्राग्वत् पूर्वाधिकारोक्त-रीत्या गणकेण कार्यं । ननु कालांशमा पूर्वमनुक्ते कथं तत्सिद्धिरत व्याहृ । भागैरिति । हादृगभि-रगैश्चन्द्रः पश्चिमाया इत्य उदितो भवति । प्राच्यामह-श्रतामस्तं प्राप्नोति । अत्र पद्यात् प्रागिति एनरुक्तमपि पूर्व बुधशुक्रयो साहचर्येण चन्द्रोदयास्तदिगुक्ता तत्-साहचर्येण चन्द्रस्य पश्चिमास्तपूर्वोदयो वर्तेते इति फल-विशान्दशुभेभ्रमस्य वारणायेति ध्येयम् ।

सूर्योदये विशेषेण शु० त० ग० ष० । "रेवामात्र च इश्येत् रश्मिभिरु समन्वितम् । उदय त विजानीया-ज्ञोम कुर्यात् विचक्षण' "उदयादोदयाद्गानोर्भूमिषाधन वासर" सू० षि० । "साधन सादहोरात्रसुदयादो-दयादये" काल० मा० ब्रह्म० षि० । गुरुशुक्रोदये च मर्क्यं रुद्रलकार्याण कर्त्तव्यानि । अगस्त्योदय अगस्त्य-गच्छे उक्त । "प्र० सादोदयादम् क्रमयोने र्महौजसः' रघु ।

उदयगामिनी स्त्री उदय सूर्योदयं गच्छति सूर्योदयिना व्याप्नोति गम-णित्वात् । "सूर्योदयावधिसूर्योदयकाल-व्यापिन्या तिथौ । कर्मावधाने उदयकाले कियन्मानस-प्राज्ञता तच्चिर्षीतम्" का० मा० । "व्रतोपवासनियमे-घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथि प्राज्ञा विपरीता तु पतके" ब० उ० । "व्रतोपवासनानादौ घटिकैका यदा भवेत् । उदये सा तिथिग्राह्या आहादायस्तगामिनी" दिष्णु० ध० उ० । "आदित्योदयेलाया याऽस्यापि च ति धिर्भवत् । पूर्वा इत्येव सा ज्ञेया प्रभूता नोदय विना" देवः । "या तिथि स मनुप्राथ उदय याति भास्करः । सा तिथि सकला ज्ञेया ज्ञानदानजपादिषु" देवः । "उदयज्ञेय सविता या तिथि प्रतिपद्यते । सा तिथि सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मसु" व्यासः । "पञ्चदशेऽपि

तिथयस्तिथिं पूर्वा तथोत्तराम् । लिभिर्मुहूर्त्तैर्विध्यन्ति सामान्योऽय विधि मृत" मंडो० । "उदिते देवत भानौ पैत्रं घाममिने रथौ । हिमुहूर्त्तं तिरङ्गय सा तिधि-ह्यव्यकथयो" वीधा० । "भानावुदिते सत्युत्तरकालेऽ-ज्ञोमुहूर्त्तद्वयं दैत्यम् । तस्मिन्नास्तिरिते तत पूर्वकाली नमज्ञोमुहूर्त्तद्वयं पितृदैत्यमत्स्नावत्कालव्यापिनो या ति-धिर्भवति सैव क्रमेण ह्यव्यकथयोर्ग्राह्या" अत्रायग्राह्यपूर्वक साधयेन समाहितम् । मन्वस्त्वैव कृत्स्नदिवसाभ्यनुज्ञा-तथाप्युत्तरविहयास्तिथेर्गृहणे कियत्परिमाणमुदयेऽपेक्ष-णोयमिति विवेचनीयम् । तत्र वीधायनेन अत्यापीत्यभि-धानात् निमेषमात्रं प्रतिभाति, व्यासेन उदयज्ञेयेत्य-भिधानात् तथैव प्रतिभाति । भनियत्पुराणे तु घटिका-मात्रं वीधायनवचनान्तरे हिमुहूर्त्तमित्येव विरोधमाहय्य "अत्रोच्यते "पूर्वाह्निकयस्य तिथयस्त्रिमुहूर्त्तं फलप्रदा" ए० या० वचनेन दैवे पूर्वाह्नव्याप्रायास्त्रिमुहूर्त्तमिता-यास्तिथेर्षहणम् । त्रिमुहूर्त्तं न्यूनायास्तिथे पूर्वाह्नव्या-प्राभावात् पूर्वाह्नस्य च पञ्चधा विभक्तस्य मुख्यात्वात् उदिते भानौ त्रिमुहूर्त्तं तिथिर्ग्राह्या । यत्तु "त्रिमुहूर्त्तं न कर्त्तव्या या तिथ्युदयगामिनीति" न तत् त्रिमुहूर्त्तं व्या-प्तेर्वाधक प्रत्युतोहोत्रक्रमेण । तथा हि प्रतिपद्ये सर्वत्र प्रसक्तिपूर्वकं प्रसक्तिप्राप्तं यथोक्तरीत्या पौर्वाह्निकवाक्यात् त्रिमुहूर्त्तं वैधविधायिपैठीनसिवाक्याहा भवति तस्य प्रसक्त त्रिहूर्त्तं त्व समतिथौ साधकाभावात्तथैव तिथिज्ञेये त्वधिक व्याप्तिविधित्वया प्रतिपिध्यते अतएव तत्र चतुर्षुहूर्त्त-स्पर्शिनी तिथिर्ग्राह्या तिथिसाम्यात् । तिथिह्रस्वापि मु-हूर्त्तत्वमेव मुख्यं मुहूर्त्तद्वयं त्वतुक्तम् । एतदेव सूत्रयित्तं हिमुहूर्त्तपीत्यत्र अपिगच्छ पद्यते" । तत प्रासङ्गिकमन्यत् समाधाय उपसङ्गतम् यथा "प्रकृते तु सूत्रोदये मुहूर्-त्तत्वव्यापिनी प्रतिपदानव्रतयोर्षहोतव्या एव" सत्यु-दयमात्रव्याप्तिग्राह्यं घटिकामात्रव्याप्तिग्राह्यं च वैशानरा-धिकरणव्यायेनावयुत्वात्तुवाटरूपतया त्रिमुहूर्त्तव्याप्ति प्रयसति । अथवा यदा पूर्वैद्युदयकालं परित्यज्योपरि सर्वत्र व्याप्नोति परेद्युदयकालमात्रं व्याप्नोति तदा-नीमुदयानन्तरभाविन्यामुख्यायास्त्रिमुहूर्त्तव्याप्तिर्दिनद्वयेऽथ-भावेन ह्योरपि दिनयोगेणकालत्वे सति किं प्राज्ञमिति वीक्षायां पूर्वदिने गीष्कर्मकालव्याप्तेर्भूयस्त्वात्तस्यैव पक्ष-णन्यायत प्राप्तं केनापि निमित्तेन तत्प्रसूये सति परेद्यु-कर्मकालव्याप्तिप्रसम्पदानाय पूर्वत्वमभिधायोदयविहीनस्य

व्याप्तिवाङ्मय्य हेतुत्वोक्तिव्याजेन तदेव प्रगस्यते ।
 “आदिचोदयवेकाया यान्स्यापि च तिथिर्भवेत् । पूर्णा
 इत्येव मन्तव्या मनुता नोटय विनेति” । यदा पूर्वोद्युः
 सङ्गवमारभ्य परेद्युः रुदयात्मागेव तिथिचयवशात्प्रतिपत्स-
 माप्ता तदा यद्यपि दिनद्वये सोदयमुद्धृतं त्वयस्वर्गौ नास्ति
 तथापि पूर्वोद्युः रेवानुष्ठेयम् । “सा तिथि सकला ज्ञेया
 यस्यामस्तमितोरपि इतिवचनेन सम्पाद्याया सोदयति-
 मुद्धृताया व्याप्तेर्विद्यमानत्वात् । यदा न परेद्युः रुदय-
 मुद्धृत्वात्प्रारम्भित तदा पूर्वोद्युः रेवानुष्ठानम् । अस्तमयव्या-
 प्तेरधिकत्वात् । अतएव पद्मापुराणेऽभिहितम् । “व्रते
 स्नाने तथा नक्ते पितृकार्ये विशेषतः । यस्यामस्तङ्गतो-
 भात् सा तिथि सुखभागभवेदिति” । तत्रैव
 हितेयाप्रकरणे च दैव पञ्चमस्य उपशासकभक्तनक्ताया
 चितदानव्रतभेदेन, तीर्थस्नानजपहोमादयस्तु व्रतशब्दे-
 नैव सन्तुष्टीताः । पितृश्च द्विविधम् एकोद्दिष्ट पार्वण्य
 चेति । तत्र सर्वत्र कर्मकालव्याप्तिर्गृह्या । व्यव-
 गिष्टा गौण । तिथिव्याप्तिश्च द्विविधा स्वाभाविक
 तिथिव्याप्तिः साकल्यापादिततिथिव्याप्तिश्चेति । तद्यथा
 यदा सङ्गवपर्यन्ताभावात्सा तदानीन्तपरितनोमध्याङ्गो
 मुख्यैव प्रतिपदा व्याप्ते भवति । यदा मध्याङ्गादिमारभ्य
 तिथिचयवशात् परेद्युः सङ्गान्ता प्रतिपद्भवति तदा
 पूर्वोद्युर्गौणकालव्याप्तिरुपजोर्व्यक्तमन्तानुष्ठानाय तस्वीकारे
 सति मध्याङ्गेऽवश्यानुष्ठेयत्वात् तत्र च स्वाभाविकप्रति-
 पद्गोप्रभावेऽपि साकल्यवचनापादितप्रतिपद्गोप्राप्ति-
 स्वीकृता एव सति कर्मकालव्याप्तौ सर्वस्वतीनामत्यन्त
 निर्बन्धदर्शनात् कर्मकालव्याप्तिशास्त्रमितरेभ्य प्रवक्त-
 मिति निधीयते । तदनुसारेण द्वितीयाद्यावपि तिथयउप-
 वासादौ देवे, एकोद्दिष्टादौ पितृश्च कर्मकालव्याप्ति
 युक्ताः स्वीकर्तव्याः । उपवासस्तु सर्वतिथिषु नारदीये
 दर्शितः । “शुक्ला वा यदि वा कृष्णा प्रतिपत्प्रभृतीन् तिथीन् ।
 उपोष्यैव ब्रह्मिन्द्या विधिमा त्यपरे दिने । ब्राह्मणान्
 भोजयित्वा तु सर्वपापै प्रमुच्यन्” इति । उपवाससा-
 शोरत्र कर्मकालः । तस्मात्सङ्गोपिनो तिथिर्प्राप्ता
 तदयमने खण्डतिथिरपि । तत्र का घाञ्छेति निरूप्यते ।
 तत्र सूर्योदये त्रिमुहूर्त्तां ततोऽधिका वा प्रतिपद्भवति उत्तर-
 दिनेषास्तमवादादांक् त्रिमुहूर्त्तां ततोऽधिका वा तृतीया भवति
 सेदमुभयत्रिणा द्वितीया । तत्र वेधकतिष्ठेऽद्येऽस्तमये वा
 त्रिमुहूर्त्तत्वं वेधप्रयोजकं न तु ततोऽन्यत्वे । तदेव

पैठिनसिवाक्येन पूर्वमुदाहृतम् । वेधतिथेश्च त्रिमुहूर्त्तं
 सङ्गोऽपेक्षित इति “द्विमुहूर्त्तं त्रिरहृत्तं इत्यनेन सुमन्तु
 वचनेन दर्शितम् । “उदयास्तमययोरेव वेध” इत्यस्यायमर्थ
 “उदये सा तिथिर्प्राप्ता विपरीता तु पैठके” इत्यादिभि
 कात्यायनचर्चनैरवगन्तव्य । एव सति उदाहृतविषये
 द्वितीया उभयवेधेऽपि उत्तरविधौपास्या युग्मादिवाक्ये-
 नान्वयव्यतिरेकाभ्यामुत्तरवेधस्य प्राशस्त्याभिधानात्” इति ।
 पाद्मन्तुवासरूपदैवविषय तदप्युक्तं तेनैव । “यद्यप्युपो-
 प्यत्व साक्षात्प्राप्तिर्हितं तथापि कर्मान्तरविशेषानुपा-
 दानादुपवासविषयत्वं परिशेष्यते तथा हि न तावत् पि-
 तृविषयत्वं सम्भवति “द्वितीयादिकयुग्माना पूज्यता
 नियमादिषु । एकोदिष्टादिष्टादौ ह्यासङ्गत्वादिद्वेनेति”
 व्यासेन युग्मादिशास्त्रस्य खर्वादिशास्त्रस्य च दैवपै-
 तृविषयकत्वेन व्यवस्थापनात् इति” । एवञ्चोपवसे-
 तरदैवकर्मणि उदयगामिन्या ग्राह्यता तदपवादकं
 युग्मशास्त्रम् । तत्र च पैठेनसिवाचनेन त्रिमुहूर्त्तं
 तिथेरेव वेधप्रयोजकताऽभिधानेन ततो न्यूनकालि-
 कतित्या वेधाभावात् गौडदेशीया यत् स्वर्गसाक्षेण
 वेध कल्पयन्ति तस्याहसमात्रम् रघुमन्दनेन कृतापि तथा
 वेधानुक्ते कालमा० हेमाद्रिप्रभृतिषु द्विमुहूर्त्तादिव्याप्रावेव
 वेधकत्वव्यवस्थापनात्, युग्मशास्त्रस्य सामान्यशास्त्रतया
 वेधसामान्यप्रतिपादनेऽपि पैठेनसिवा तस्य विशेषाभिधा-
 नात्तत्रैव यज्ञस्य युक्तत्वमित्युत्पत्त्याम् । युग्मा-
 दिशास्त्रस्य बाधककन्तु “युगाद्या वर्षेऽहृत्तय सप्तमी पार्वती
 प्रिया । रवेरुदयमोक्षन्ने न तत्र तिथियुग्मता” ति०त०
 देवी०पु० “भगवत्याः प्रवेशादिविसर्गान्ताय या क्रिया ।
 तिथावुदयगामिन्या सर्वास्ता कारयेद्बुध” दुर्गो०त०मन्दि०
 पु० “यत्कावे सङ्गापूजा क्रियते या च धार्पिकी । सा
 कार्योदयगामिन्या न तत्र तिथियुग्मता” तत्रैव पुरा०
 ‘पूर्वार्धे तु सदा कार्या शुक्ला महयुगादय । दैवे
 कर्मणि पितृ च कृष्णा चैवापवाङ्गके । हेमा० नार-
 दीयम् “युगादिमन्वादिशास्त्रादिषु शुक्लपक्षे उदयव्या-
 पिनो तिथिर्प्राप्ता ह्यप्यप्येऽपराह्वव्यापिनो पाह्यत्रा
 सत्यर्थसारय दिनद्वये तु तथा क्षाभे परैवेति हेमाद्रि ।
 विधानपारिजातादयोऽप्येवम् । निरु० पि० “प्रैध
 तिर्यक्तीपावो युगमन्वादयस्तथा । सम्पुसा उपशास्येपु
 दानादावनिमा स्रता” धर्मनामचर्चिता आदि-
 पादात् आहसंपह रसाह । इदमवधेयम् । “कर्मयो-

यस्य य' कालक्षत्कालव्यापिनी तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत चासदृशी न कारणम्" कर्मणोविहितकालव्यापिन्या एव पाञ्चत्याभिधानेन यत्, तिथिजयवधान् उभ यदिने श्रुत्य कति, धाविभक्तादिनहतीयाग्ररूपपूर्वाङ्गाव्याप्ति-क्षत्, प्रतियोगिवैयधिकरणघटितव्याप्ते' प्रवेशनेन मुहूर्त्तकालव्याप्तावपि पूर्वाङ्गव्यापकतया अक्षयमित्येव रघुनन्दनस्याशय । तथा च "प्रारभ्य तस्यां दशमी च यावत्" इत्यादौ यथा पूजायान्तधीना प्रतियोगिवैयधिकरण-घटितव्यापकताप्रवेश एवमत्रापि मुहूर्त्तव्यापकतानातोन्व न-दण्डादिव्यापने प्राज्ञता । भवति च द्वित्वमुहूर्त्तव्यापिन्या-व्यापिमुहूर्त्तव्यापितेति सर्वं सुस्थम् । तेन मुहूर्त्तस्थूनतायां न पात्रता द्विमुहूर्त्तादिव्याप्तिस्तु मुख्येति । एवञ्च शुग्मा-दिशास्त्राविषये कथ्यप्रतिपदादौ उभयदिने पूर्वाङ्गमुहूर्त्त-व्यापित्वेऽपि त्रिमुहूर्त्ताया एव पात्रतेति विवेकः । एवमस्तगामिन्यामपि अक्षादर्शाक् त्रिमुहूर्त्तायास्तिथे । पित्रे पात्रतेत्यपि बोध्यम् ।

उदयगिरि ३० उदय उदयस्थानं गिरिरिव । सूर्यादेरुदय-स्थाने पर्यंतवदाच्छादके भूहत्तपादे "उदयगिरिवनाञ्जीवाल मन्दारपुष्पम्" उद्धृत उदयगिरिष्वरर्धस्थिते प्रतप्रकनक-निकरपीतलीङ्गिते सवितरि"सुत्र० उदयावलादयोऽध्यक्ष । "अितोदयाङ्गे रमिसायमसुक्ते" भाष' । भूगोत्तपादस्यैव यथा सूर्याद्याच्छादकत्वम् तथा सिद्धान्तग्रन्थे स्थितम् । यद्यपि सूर्योदयस्य देगविशेषे विशेषस्थाने एव सम्भव तथापि निरक्षदेशावधिकएव देगे मुख्यत्वम् "लङ्कापुरोऽर्कस्य यदो-दय स्यात् तदा द्विर्धा यमकोटिपुर्याम् । अक्षरदा विहपुरोऽस्तकाश' स्यात्सोमके रात्रिदल तदैव । यलो-दितोऽर्कः किञ्च तत्र पूर्वा तत्रापरा यत् गत प्रति-ष्ठात् तद्यात्मनोऽन्ये च ततोऽखिलानासुदक्षस्थितोमेरुरिति प्रसिद्धम्" सिद्धान्तगिरीमणौ तथैव व्यवस्थापितम् । तथा च लङ्कादिपुरोचतुष्टयस्य भूहत्तपादान्तरस्थित्वेन द्वितीयपुर्युपरिस्थे सूर्यादौ प्रथमं दृश्यता तत्पूर्वादिस्थदेशे तु तत एवम् । पश्चात् स्थितदेशेषु च ततः पश्चात् दृश्यता एवञ्च भूहत्तपादेनाच्छादने तदतिक्रमे दर्शनयोग्यत्वाद्-दय । ततश्च यत्र देशे यदा दर्शनं तत्र तदा तद्देशापेक्षया सूर्यादेर्भूविश्वपादोपरिस्थितत्वेन तत्स्थानस्य उदय गिरित्वम् यत्र चादर्शनं तद्देशासिनामस्तगिरिरिव यास्तेषु कल्पितम् । एवञ्च निरक्षदेशावधिकं भूहत्तपादान्तरेषु स्थित लङ्कापुरवासिना यमकोटिरेवोदयस्थानमेवमन्यत्र कल्प-

म् । विक्रपुराणेषु तु अन्याः पुरीरुक्ता ततोदया-दिव्यवस्थामाह "मानसोपरि माहेन्द्री माध्यां नेरो स्थिता पुरी । दक्षिणे भातुपलस्य वरुषस्य तु वारुणे । सौम्ये सोमस्य विपुला तासु दिग्देवता स्थिता । अम-रावती सयमिनी सुखा चैव विभा क्रमात् । लोकपालो-परिष्ठात्तु सर्वतो दक्षिणायने । काशाद्रतस्य सूर्यस्य गतिर्यां ता निबोधत । दक्षिणा प्रकषेद्भातु क्षिप्ते-रिव धावति । पुरान्तगो यदा भातु यमस्य भवति प्रभुः । सर्वं सांयामनं सौरो ह्युदयो दृश्यते द्विजाः । । स एव सुप्रसन्नान्तु नियान्तस्य प्रदृश्यते । अस्तमेति तदा सूर्यो विभाया विश्वदग्निभु । मया प्रोक्तोऽमरावत्यां यथाऽसौ याति भास्कर । तथा सयमिनीं प्राप्य सुखाश्चैव विभा खग । यदा यदाहस्तवनेया पूर्वाङ्कोनैर्कृते द्विजा । । तदा त्वपरराजस्य वायुभागे सुदारुण । ऐशान्या पूर्वरा-जस्तु गतिरेपास्य सर्वत" इति । व्याख्यातञ्च छा० उ० अथान-न्दगिरिणा "तथा चोपरिष्ठादमरावत्यास्तिष्ठन्मध्याङ्ग तत्रे शकोणस्थाना ततोययाममानेयकोणस्थानामाद्यायाम सय सिन्याउदय च करेति सविता । एव यदा याम्ये मध्याङ्गे तिष्ठति तदैन्द्रे अक्षमय, आग्नेये ततोययाम, नैर्कृ-तिकोणे प्रथमो याम, वारुणे उदय । यदा च वारुणे मध्याङ्गदायायाम् उक्षमय, निर्कृतिकोणे ततोयो याम, वायव्ये प्रथमयाम, सौम्ये उदय । यदा च सौम्ये मध्याङ्गददा वारुणेऽयामय, वायव्ये ततोयया-म, ईशानकोणे प्रथमो याम, ऐन्द्रे उदयः । तथान्नेयकोणे वर्धमानस्तलस्थानां मध्य दिनम्, यमे-न्द्रपुर्योराद्यततोययामौ, नैर्कृतेशानकोणयोः उदयास्तमयौ च करोति एतच्च मानसामेक्षयैरोदयास्तमयकोर्चनासु पूर्वोक्तोम विरुद्धम् "अथ यदादित्य शरस्ताडदेता पश्चादक्षमेता द्विस्ता दूरे उदेताऽर्धाक्षमेता इत्यादि 'छा० उ० भाष्ये' पश्चात्तरत ऊर्ध्वमुदेता विपर्ययेणाक्षमेता । पूर्वस्मात्पूर्वस्माद्दिग्दुष्योत्त-रोत्तरेण कालेनेत्वपौराण दर्शनम् । सवितृचतर्दियाम-न्द्रयमवरुषसोमपुरीपूदयास्तमयकास्य तल्लय' हि पौ राणिकैरुक्तम् । मानसोत्तरस्य गूर्ध्वि नेरो प्रदक्षिणा-हतेस्तुल्यत्वादिति' इत्याद्यङ्ग अस्तोक्तः परिहार आषा-चैरमरावत्यादीनां पुरीणा द्विगुणोत्तरोत्तरेण कालेनोद्गास स्यात् । उदयश्च नाम सवितृस्तत्रिवासिना प्राणिना चक्षु-गोचरतापत्तिरुदयश्चास्तमय न परमार्यत उदयास्तमये-स्तः । तन्निवासिनाश्च प्राणिनाममाने तान् प्रप्ति तेनैव

सञ्चलमानावाङ्मयभञ्ज' मतोदभेद परमात्मकं तत् ॥
 यच्छोपलम्भाच्चरदाङ्गुक्तं पञ्च गिरा यत् भयलि पीता ।
 पीताक्षिविषमूलमभतामनस्य पित्तोदरमर तत्रपिचराभि-
 ष्टि । यच्छोतल गुम्फिरागमत्तु गुम्फिर गुम्फमभामनस्य ।
 क्षिग्धं मरच्छोफयुगं मसारा कफोदरम् ३ तस्य पिराभि-
 ष्टि । स्थियोऽक्षपानं नमरोमस्युदरिष्ठं सौयुक्तममाधुप्रसा ।
 यद्यै प्रयच्छन्त्यरयो गरांश्च दुष्टास्य दूषीयप्रसेयमाहा ।
 नेमागु रक्त कपिताश्च टोपा कुर्वन्ति परे शठर त्विनि
 द्रुम्भ । तस्मीतवाताभ्रमस्रद्वेषु विगेषत उष्णति दृग्ने च ।
 ष चागुरो भूयति सम्मसक्तं पाण्डु र्गुगु गृष्यति
 लक्षणा च । मकीर्त्तित दूष्णुदरन्तु धोरं प्रोदोदरम्
 कार्त्तयतो निबोध । शिदादभयन्दरतस्य जलो मद्रुष्ट
 मत्तयमसक्तु कफय । प्रीदाभिष्टिगतं करोति प्रीदो-
 दरम् ५ ताम्राटनि तज्जा । गामे च मार्गे परिदृष्टिमिति
 विगेषत घोदति चातरोऽल । मन्त्र्यवति कफपित्तनि
 द्रुष्टपद्रुतः शीण्यनोतिपागु । मध्येतरग्निं यरुति मद्रुष्ट
 षेय यत्तदाल्युदर तत्रेय । तन्वात्तमस्रग्नेपमिषां च ।
 छाऽसमिषां स्रितैः दृग्ग्या । मङ्गीयते तत्र क्लम मद्रोप
 क्रमेण नाद्यामिर मद्रोराहि । निरुध्यते चाम् गृहे उरीय
 निरिति लक्ष्णाटपि चालमस्यम् । त्रुदाभिमध्ये परिः
 मेति यच्चोदर शिष्टममग्निकम् । तत्रार्थेया वदगुद द
 विभाव्य तत परिग्याब्दुदर निबोध । गन्ध यदक्षोपप-
 हित तदन्व भिनत्ति यथागतमस्यदा या । तथ्यात् स्रुता-
 न्द त्वनिनप्रकाश स्वाध मद्रुष्टे गुदतस्यु गृय । नाशेरध-
 योदरमेति वृद्धि निस्सुक्ष्मेऽतीय शिष्टकते च । एतन्परि
 म्याब्दुदर ७ प्रटिष्ट दकोदर कीर्त्तयतो निबोध । य
 क्षेदपीतोऽप्यनुवाहितो वा वानो विरिक्तो स्प्यथवा निरुष्ट ।
 पिबेज्जन शीतलमागु तस्य चोताषि दुष्यन्ति हि तद-
 हानि । स्त्रेहोपनिषेषथ चापि तेषु दकोदरसूर्य-
 यदभ्युपैति । सिग्ध मङ्गलस्यरुष्टतनाभि भ्रगोन्नत पर्ण-
 मिशाम् ना च । यथा एति लुभ्यति कम्पते च गृह्यायते
 चापि दकोदर ८ तत् । अ भ्राम गमनेऽगतिर्दोषिन्य
 दुर्बलाग्निना । शोफ सदनमद्धानां सप्तोयातपुरीषयो ।
 टाङ्गस्तृष्या च स्रुष्टेपु जठरेषु भयन्ति हि । अन्ते नलि-
 जनश्वन्तु भजन्ते जठराणि त । गर्वाशोप परीपाकात्तदा
 तानि विवर्जयेत् । विश्वरस्तु भा० प्र० दृश्य । गभपा
 तनजारोगा यत्त-प्राङ्जलोदरा इत्युक्ते उक्तमपि ।
 ५ अल्पे त्रि० "उदरमनर कुरुते" इति

उदरग्रन्थि ५० उदरे यन्विरिष । गुल्मरोगे हेम० । गुल्मगच्छे
 विष्टति उदरगुल्मोप्यत्त ५० "इतोर्विचारकारी च भवे-
 इत्यगुल्मवान्" गाता० गृह्णति । [उदरवन्धवस्त्रे हेम०
 उदरवाण न० उदर लायतऽनेन त्रै-ल्युट् । (कमरवन्ध)
 उदरग्रि ५० उदु+घ-घाणिनु । मग्रे उच्चयनदत्त ।
 उदरपिगाच त्रि० उदरे तन्वर्त्तं पिगाच इव । सर्वान्-
 भग्नो हेम० । [त्येन परविवेक्षधे ।
 उदरपरम् अत्य० उदरपर-शाकत्यो णमुन् । उदर माक-
 उदरभरि त्रि० उदर विभर्त्तं श्च-पि मुन् च । पञ्च-
 यपायकरणेताम्बोदरमात्रपोषके ।
 उदररोग ५० ईत० । (उदरी) इति न्याते रोगे । उदर
 गच्छे विष्टति । उदरव्याधिरुष्यत् कटनोयवनारन्त पानी-
 येन ममाधितम् । तन्वात्तानेन गृह्यन्ति उदरव्याधयोऽ-
 पिना " गृह् ५० ।
 उदरवत् त्रि० वृद्धमुदरमस्य सन्दादि० वृद्धतायाम्
 मतप् मय्य ५ । उदरुदरुदरुके । मत्ते-ठन् । उदरिक्त
 इति । उदरिन् पिष्ठा० इन्व । उदरिन् उक्तार्त्तं त्रि०
 इतो मनी च विद्या रुप् ।
 उदरग्रय ५० उदरे ग्रेते शी-पायं० अच् । गर्भगये
 उदरगाग्निद्वय ५० पादिभेदे "हृद्युदरगाग्निद्वय पारा-
 गर्थ लोम्ल भा० म० ७ अ० । 'त ईतमतिधन्वा गौनकः
 उदरगाग्निद्वयोक्तोवाच' छा० ५० ।
 उदराधान न० ईत० । (पेटकापा) रोगभेदे । तत्कार-
 णमुक्तं गुप्तं "कथाय सवाङ्गो रोपण सन्धान गो
 धनो सेवन गोपण पोडन ह्योपगोपणश्चेति स एव
 गुणोऽप्यकण्ठार्थसपसेव्यसामोक्तपोडाव्यगोपोदराधान-
 याव्यपहमन्यास्तन्नागालम्फुरणसुसुषुमायनाकुञ्चनाक्षेपण-
 प्रभतीन् जनयति । तद्वाजोत्थं निद्र तदप्युक्तं
 वृष्टते तच्च उदररण्यद्रे वदन्ते ।
 उदराभय ५० उदरव्याम रोग याति नयति या-रु ।
 म्बनामर्याते रोगे अतिशारगच्छे दृ० विष्टति । "शीत
 मधुयुत क्वा पायसेतोदरायस्ये" 'मर्करोपहित शीत'
 प त्रेशोदरागये' सुप्त० ।
 उदरावर्त्तं ५० उदरे शार्त्तं इव गभोरत्वात् । नाभौ ।
 उदरिणी त्वी० उदर तत्स्यगर्भोऽस्यसा इति ङीप् ।
 गि ल्याम् ।
 उदरं ५० उदु+अर्-अर्च या घञ् । उदरकाष्ठे २ भाविफलके
 गुम्भःगुम्भकर्मणि च । 'तद्भवत्युदोदकं जीवतश्च मृतस्य च'

“सोऽनुभूयासुखोदकांनु” मेलेह च सुखोदकांनु प्रजाधर्मानु
नित्रोधत’ मनु’ । “नन्वयमुदकं प्राक्तनस्य दुप्लुतस्य”
दशक० । “नानाप्रभृतय समानोदकां चतुर्वेदा वा अष्ट-
च्यन्त” शत० ब्रा० ८, ७, १, २ ।

उद्विस्त् पु० उद् ऊर्ध्वं विस्त् शिष्याऽस्य । १ उच्छिखे वङ्गौ ।
उत्कृष्टकान्तिवात् २ कटपे ऊर्ध्वरेतस्वात् ३ शिषे च ।
४ उन्नतशिखान्विते त्रि० “प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कथानोरुद-
र्विपस्तन्निष्ठुन वकाशे” “कचवोदर्विप सूर्यम्” रघु ।
‘स्फुरन्नुदर्वि’ सहसा ततीयादक्ष्ण कथात् किल निष्प-
पात् कुमा० । प्रा० स० । ५ उद्धताया शिखायान० स्त्री० ।
उद्वर्ह पु० उद्+अर्ह-अष् । “वरटाटटस्थान” शीथ’
सजायते वहि । सकण्डू स्तोदवड्डलम्बर्हि च्वरविदाह-
वान् । उद्वर्हमिति त विद्याच्छीतपित्तमथापरे । वाता-
धिक शीतपित्तमुद्वर्हञ्च कफाधिकम्” इति निदानोक्ते
रोगभेदे ।

उद्वर्यं त्रि० उदरे भवः उदर+यत् । जठरभवे ‘यदुदर्यस्य भेद-
स परिशिष्यते’ शत० ब्रा० ३, ८, ४, ५, “पुरीतता नभ,
उद्वर्येण चक्रवाकौ” यजु० २५, ८ ।

उद्वलावणिक त्रि० उदकीभूत लवणमुदलवणम् उदादेश’ ।
तेन पकम् ठञ् उत्तरपदद्वि’ उदकीभूतलवणपके व्यञ्ज-
नाटौ हलायु० ।

उद्वसित न० उद्+अव+सि-सो-वा क्त । गृहे अमर ।
उदवाप पु० उदक वपति पिण्डस्थानीयतया वप-अण्
उदादेश उप० स० । जलमात्रेण । आह्वकर्त्तरि
० तर्पणकारिणि च । तस्यापत्यम् इज् । औटवापि तदपत्ये
पु स्त्री तत तस्येदमित्यर्थे रंधति० छ । औटवापीय तत्-
सम्बन्धिनि त्रि० ।

उदवासि पु० उदके व्रतार्थं वास उदादेशः । व्रतार्थे जल-
वासे । “अवाक्शिरास्तु योचन्वेत् उदवास च योवसेत् ।
सतत चैकशायी यः स लभेतेष्विता गतिम्” भा० आनु०
१७ अ० “सहस्ररात्रीरुद्वसतत्परा’ कुमा० ।

उदवाह पु० उद् उदक वहति वह-अण् उप० स० । जलवाहके
ऽभेदे । “दिश चित्तम कखलि पर्जन्ये नोदवाहेन” ऋ० १,
३, ८, २, २ उदकवाहकमात्रे त्रि० “आ वोयस्तू दशाहासो
अथ दृष्टि’ ये विश्वे मरुतो जुनन्ति” ऋ० ५, ५, ८, “उत्त्वा
वहन्तु मरुत उदवाहा उदप्रुतः” अथ० १, ८, २, २२,

उदशराव पु० उदकपूर्य शराव शा० त० पूरयितव्ये एकह
लादौ उदादेश । जलपूर्ये शरावे “उदशरावे आत्मानम-

वेच्छ यदात्मानो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतमिति तौ
होदशरावेऽपेक्षाश्चक्राते” आ० उ० ६, १० ।

उदशुद्धि त्रि० उद्वा उदकेन शुद्धि’ । स्नाते तस्यापत्यम् इज् ।
औटशुद्धि तदपत्ये पु स्त्री तत यूनि इजन्तत्वात् फिज्
तस्य पैला० लुक ।

उदशु त्रि० उद्गतमशु यस्य प्रा० व० गतलोप । उद्गत
नेत्रजले ‘तस्य पश्यन् च सौमिति रुदशुर्वसतिद्मानु’
रघु’ ।

उदशिवत् न० उदकेन जलेन श्रयति वर्द्धते श्वि क्विप् संज्ञा-
याम् उदादेश । अर्द्धजलेन मथिते तत्रे कसर । “पाने
मूलघटश्विञ्च दधि शुक्लञ्च भोजने” । मर्द्दन दध्युदश्विञ्ज्या-
मथ या तरणु लाम्बुना” सुश्रु० ।

उदसन न० उद्+अस-ल्युट् । १ निरसने २ उत्क्षेपणे च ।
उदस्थान न० उद्वा ज्ञावितं स्थान शक० त० । १ उदक
ज्ञावितं स्थाने । तत भवार्थे उत्ता० अज् । औटस्थान
तद्गवे त्रि० । उदनि स्थान’ वास । २ जलवासे । तत्
शीलमस्य ऋत्वा० ण । औटस्थान जलवासशीले त्रि० ।

उदहरण पु० उदक ह्रियतेऽनेन हृ-करणे ल्युट् उदादेश ।
कुम्भे । “प्रत्यगेकधनानयुग्माहृदहरणास्त्रिप्रभृत्या पञ्च-
दशभ्य” कात्या० ६, २, २१ । “उदहरणा कलसा’
इति कर्क’ । “निधायोदहरणे त्रिर्विपत्ययते” “अ-
थैतमशानमुदहरणेऽवधाय” शत० ब्रा० ८, १, २, ५, ६, ६ ।

उदहार त्रि० उदक हरति हृ-अण् उप० स० उद हेम ।
। जलहारके “प्रविशिता नदी रात्रावुदहारोऽहमागत
दत्तक० स्त्रिया ङीप् । “उतेन गोपा अहश्चन्द्रश्चनुद-
हार्थ्य सहस्रो मृद्याति’ यजु० ०, ६, ७ । तेन पि० कौ० “टि
डढाणजिथादि” सूत्रे तद्धिताप्यनस्यैव पचणोक्तिश्चिन्त्या
यतएव मुग्धवो० कर्मण्यण्” पा० सूत्रपरिवर्त्तनेन “डात्
पण्” इति सूत्रे ङीपर्थे पित्तं कृतम् । तथा च कुम्भ-
कारोत्येव साधु न ह कुम्भकारा । प्रयुज्यते च नाटकादौ
प्रतिहारीत्येव तत्र च प्रतिशब्दस्य प्रत्येकार्थत्वात् कर्मणोप-
पदत्वं सुलभम् । भावे षज् ईत० । २ जलहरणे च ।

उदाज पु० उद्+अज-अज् न कुत्व व्यभाव । पशुप्रेरथे
उदात्त पु० उद्+आ+दा-क्त । वर्षोत्पत्तिस्थानेषु उच्चै
रुच्चारिते । खरे २ तट्टोक्ते त्रि० । ‘उच्चैरुदात्त’ पा० ।
“तात्त्वादिषु समागेषु स्थानेषूच्चैर्भागे निष्पन्नोऽुदात्त’
सि० कौ० । “उदात्तञ्चानुदात्तञ्च खरितश्च खरा अवीति
शिषाकडुक्ते; अचामेव तैस्त्रयम् । अनेकाचकपदे “अनुदात्तं

पदनेकधर्जम्" पा० एकस्यैवोदात्ता अन्यस्य चानुदात्त-
तोक्ता । तत्रादौ सामान्यत उदात्तविधायकं स्वरं दर्शयते ।
अच्चेच्छन्दस्यसर्वनामस्थानम्" पा० । अच्चे परा
विभक्तिरुदात्ता । प्रतीचोवाचून् । "जडिदम्पदाद्यपुष्प
रेदुभ्य" पा० ऊट् इदम् पदाटि अप् पुम् रै
दिक् इत्येभ्योऽसर्वनामस्थानविभक्तिरुदात्ता । प्रतीचः ।
एभिर्द्विभिः । पदुद्वीमाश्च हृन्निश्च इति पट् पदाटय ।
पङ्गमास् । दङ्गि । नसा मासि । हृदा निगा । पुंस ।
राया । दिव । "अएनो दीर्घात्" पा० । दीर्घान्नाद-
एन पर' शशादिरुदात्त । अएभिः । "गतरुभोन-
द्यजादौ" पा० अहम् य गहप्रत्ययस्तदन्नादन्तोदात्तात् परा
नदो अजादिश्च शशाटिर्विभक्तिरुदात्ता । जानती
जानतः । दधती दधत इत्यादौ तु अथ्यस्त्रामासादिरित्याद्यु-
दात्तत्वविधानेन अन्तोदात्ताभावत्वात् न तथा । सनुमस्तु
तदन्तोदात्तौ न । "उदात्तयणोऽह्लपूर्णात्" पा० उदा-
त्तस्थाने योयण् ह्लपूर्वज्ञप्तात् परा नदी शशा-
टिर्विभक्तिश्च उदात्ता । नेली, नेला, छण्णता सवित्ता ।
"नोद्धावोः" पा० अनयोर्थेण परे शशादय उदात्ता न
सु । मङ्गावन्ना सुभवा । "सुसुतुङ्ग्या मत्तप्" पा०
सुसुत्तान्नादन्तोदात्तात्तु उश्च परो मत्तप् उदात्त । अस्मिन्
उदधिमान् । हृत् अक्षयलन् । "रैगव्दाश्च" पा० रैवान् ।
"नामन्वतरस्याश्च" पा० । मत्तपि योऽसुसुतदन्नादन्तोदा-
त्तात् परोनाम् उदात्तोवा । सुमतीमोम् "उग्राच्छन्दसि"
पा० उग्राः परोनाम् उदात्तो वा । अस्मिन्सुमतीमोम् ।
"पट्त्रिचतुर्थी ह्रस्वादिः" पा० एभ्योऽह्रस्वादिर्वि-
भक्तिरुदात्ता । षड्भिः त्रिभिः । "न गोश्वनुषावर्षराड्ड
क्रुडभ्या" पा० एभ्य परं प्रागुक्तं शशिकाशस्मृतीया वि-
भक्तिरिति न कार्यम् । "दिभोऽह्ल" पा० दिव परा
भक्तादिर्वोदात्ता । "ह्र चान्यतरस्याम्" पा० । उः
परा भक्तादिर्वोदात्ता । ऋभिः । "उपोत्तमं रिति" पा०
रित्प्रत्ययान्तस्यपोत्तमपुदात्तम् । आहवनीय । "मतोः
पूर्वमात् स ज्ञायां स्त्रियाम्" मतोः पूर्वभाकार उदात्त
स ज्ञायां स्त्रियाम् । उडम्परावती शरावती अमरावती
"एकादेशे उदात्तेनोदात्तः" पा० । उदात्तेन सङ्कादेशे
उदात्त स्यात् । क वोऽश्वाः । "स्वरितोवाहदात्ते पदादौ"
पा० अहदात्ते पदादौ परे उदात्तेन सङ्कादेशे
स्वरितो वा पदे उदात्तः । "वीदण्योतिर्हृदये" । "अच्चे-
ल्लरां वा वषट्कारः" पा० यच्चकर्माणि वषट्गन्द्

उच्चक्षराम् अत्यन्तोदात्त एक्युतिर्वा "सुत्रज्ञाणायां स्वरि-
तस्योदात्त" पा० । सुत्रज्ञाय्याख्ये निगदे एक्युतिर्न स्यात्
स्वरितस्य उदात्त स्यात् । "अत्युपोत्तमम्" पा० पट्त्रि
चतुर्थी वा भक्तादिर्विभक्तिरुदात्तेनोपे उपोत्तमपदा-
त्तम् । पञ्चभिः दशभिः । "विभाषा भाषायाम्" पा० ।
उक्तविषये लोके वोदात्तः । "अनस्य तवै युगपत्" पा० तवै
प्रत्ययान्तस्यादान्तौ युगपदुदात्तौ । दातवै । "अस्थिदधिसक-
य्यङ्गामनहृदुदात्त" पा० । अध्यादेशेऽनहृत् उदात्त "वह-
नहृहोराहदात्त" पा० इतरादीनि उदात्तविधायकानि ।
तत्र मङ्गलके मदे कस्योदात्तेति निरुच्ययाय अथात्तोदा-
त्तादिभेदेन" पा० त्वैविध्ययुक्तं तथा च केचिदाद्यु-
दात्ता केचिदन्तोदात्ता केचित् मध्योदात्ता ।
तत्राद्युदात्तताविधायकत्वात्पि आद्युदात्तशब्दे ७० ई
ष्ट० उक्तानि अन्तोदात्तविधायकानि अन्तोदात्तशब्दे
२० ई ष्ट० दिङ्मात्वस्यहृतामीत्वतः प्रसङ्गात्तान्यत्र
प्रदर्शने "उष्णादीनाञ्च" पा० अन्त उदात्त स्यात्
उच्चाटयश्च । उष्ण स्त्रेष्ण जज्ञ जल्प जप नुष
युग (गरोदूष्ये) (वेदेवेनवन्ना करणे) (स्तुयुद्रुव
श्चन्दसि) (वर्त्तन्ति स्त्रोत्रे) (दर'श्वभे) (सान्द्रता-
पौ भाषगर्हायाम्) (उत्तमसत्तमौ सर्वत्र) मञ्ज गन्ध-
भोग मन्थ । अत्रैव निपातनात् युगबुधयोर्धन्तत्वे-
ऽपि न गुण" । "चहृत् शशि" पा० । चहृत्तोऽन्त-
उदात्त शशि मदे । चहृत् । चतेरुद्विति निरुत्वादा-
द्युदात्तत्वेऽपि शशि अन्तोदात्तमैव । "अन्तोऽश्वत्या"
पा० अश्वतीशब्दस्थान उदात्तः । वेत्तवती । "इवत्या"
पा० इवत्यन्त स्यापि अन्त उदात्तः । अहृषती सुमीवती ।
"चित" पा० चित्प्रत्ययान्तस्थान उदात्त स्यात् ।
"चित्, समस्तैर्वैष्णवजर्धम्" वार्त्तिः । चिति प्रत्यये षड्भि
प्रकृतिप्रत्ययसंघट्टायस्थान उदात्तः । "अमनासन्त्येके सभे
'यके सरस्वति' तक्त् कुरुते 'तद्वितस्य" पा० चित्तस्य
द्वितस्थान उदात्त पूर्वेण सिद्धे अित्स्वरवाधनाय । अफञ्
कौञ्जायना । "कित्," पा० कित्प्रकृतस्थान उदात्त ।
ठक् अग्नेयः । "तिस्रभ्योऽञ्च" पा० अन्त उदात्तः । तिस्र ।
"अन्तोदात्ताडुत्तरपदादन्त्यतरस्याम्" पा० नित्याधिष्कारस-
मासादन्त्यत्वं यदुत्तरपदमन्तोदात्तमेकात् तत परा ततोया
विभक्तिरन्तोदात्ता वा । परमभाषा । "थलिष सेटीडन्ते
वा" पा० सेटि थलि परे इदुदात्तः इडन्तोवाक्या-
दिर्वा । कुलुविष चत्वारोऽपि प्रथमोऽप्योदात्ता ।

फिट्स्त्रुत्वे षु षमापदे केचित् शब्दा अन्तोदात्ता दर्शिता यथा । “फिपोऽन्तउदान्तः” १ । प्रातिपदिक फिट् तस्यान्तउदात्त स्यात् । उच्चै । “पाटलापालङ्गास्वासागरार्थानाम्” २ । एदर्थानामन्तउदात्तः । पाटला फलेरुहा सुहृपा पाकलेति पर्यायाः । लघावन्त इति प्राप्ते । पालङ्गोव्याधिघातकारेणतश्चरत्तु इति पर्याया । अस्वार्थः माता । उन्वर्गन्तानामाद्युदात्ते प्राप्ते । सागर । सघट्ट । “नेहार्यानामस्त्रियाम्” ३ । गेहम् । न्व्विषयस्येति प्राप्ते । अस्त्रियाम् किम् शाला आद्युदात्तोऽयम् इहैव पर्युदासाज्ज्ञापकात् । “गुदस्य च” ४ । अन्तउदात्तःसाचल स्त्रियाम् । गुदम् । अस्त्रियाम् किम् “आन्वेभ्यस्ते गुदाभ्यः” । खाङ्गशिटासदन्तानामित्यन्तरङ्गमाद्युदात्तत्वम् ततश्चाप । “ध्वपूर्वस्य स्त्रीविषयस्य” ५ । धकारयकारपूर्वोऽन्त्योऽन्त उदात्तः । अन्तर्धा । स्त्रीविषयवर्षेति प्राप्ते । आया । माया । जाया । यान्त्यान्त्यात् पूर्वमित्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते । स्त्रीति किम् वाह्यम् यजनत्वादाद्युदात्तम् । विषयग्रहण किम् इभ्या । क्वत्रिया । यतोऽनाव इत्याद्युदात्तइभ्यश्चः । क्वत्रियश्चस्त्वु यान्त्यान्त्यात्पूर्वमिति मध्योदात्त । “खान्त्याश्चादे” ६ । नखम् । उखा । सुखम् । ड खम् । नखस्य खाङ्गशिटामित्याद्युदात्ते प्राप्ते । उखा नाम भागवद्विशेषस्तस्य क्वत्रिमत्वात् खयुक्त्वं क्वत्रिमाख्या चेदित्युवर्षस्योदात्तत्वे प्राप्ते । अश्चादे किम् यिस्वा । सुखम् । सुखस्य खाङ्गशिटामिति न्व्विषयस्येति वा आद्युदात्तत्वम् । यिस्वायास्तु यीञ्छे खो निङ्क्ष्वेति उशादिपु मित्योक्ते । अन्तरङ्गतादृशप प्राप्तेव खाङ्गशिटा मिति वा बोध्यम् । “ब्रह्मिष्ठसवत्सरतिशयान्तानाम्” ७ । एषामन्त उदात्त स्यात् । अतिशयेन षड्ढो ब्रह्मिष्ठ । निस्वादाद्युदात्ते प्राप्ते । “ब्रह्मिष्ठस्यै सुष्ठता रथेन” । “यदुब्रह्मिष्ठनाति विधे” इत्यादौ व्यत्ययादाद्युदात्त । सवत्सर । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्रोऽस्य बाध्यते इत्याह । सप्रति । अमीति । लघावन्त इति प्राप्ते । चत्वारिंशत् । एहापि प्राग्वत् । अस्युत्या । “नापभ्यस्य” ८ । अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्रोऽस्य बाध्यते इत्याह । धापादिसूत्रेण गतार्थमेतत् । “दक्षिणस्य साधौ” ९ । अन्त उदात्त स्यात् । साधुवाचित्वाभावे तु व्ययस्थाया सर्वनामतया खाङ्गशिटामित्याद्युदात्त । अर्थान्तरे तु लघावन्त इति गुरुदात्त । दक्षिण सरलोदारपरच्छादात्त-

वर्त्तित्विति कोशः । “खाङ्गाख्यायामादिर्धा” १० । इह दक्षिणस्यादान्तावुदात्तौ । दक्षिणो वाङ्ग आख्याग्रहण किम् । प्रत्यङ्मुखसमीपिनस्य वामपाण्डिर्दक्षिणो भवति । “अन्दिषि च” ११ । अखाङ्गार्थमिदम् । दक्षिण । इह पर्यायेणाद्यन्तावुदात्तौ । “कण्णस्यान्तगाख्या चेत्” १२ । अन्तउदात्त । वर्णागन्तपेत्याद्युदात्ते प्राप्ते अन्तोदात्तो विधीयते । कण्णाना मीहीणाम् । “कण्णो नो नाव वृषभ” । अन्तगाख्यायान्तु “कण्णो रात्रौ” । “वा नामधेयस्य” १३ । “कण्णस्येव । “व्यय वा कण्णोऽश्विना” । कण्ण-कण्णिः । “युक्कगौरयोरादि” १४ । नित्यमुदात्तः श्वादिष्येके । वेत्यनुवर्त्तत इति तु युक्तम् । ‘सरो गौरा यथापि वेत्यन्तोदात्तदर्शनात्’ । “अङ्गुलोदकवक्रशाना अन्दिखन्त” १५ । अङ्गुलस्य खाङ्गानामङ्गुर्वादीनामिति द्वितीयस्योदात्तत्वे प्राप्तेऽन्तोदात्तार्थे चारम्भ । यथाग्रहणं नियमाद्य अन्दिष्येति । तेन लोके आद्युदात्तत्वेत्याह । ‘वृषस्य च’ १६ । अन्दिखन्तउदात्त स्यात् भाषायाम् वा । वृषम् । “अङ्गुनस्य लणाख्या चेत्” १७ । उन्वर्गन्तानामित्याद्युदात्तस्यापवादः । “अर्थस्य स्वाभ्याख्या चेत्” १८ । यान्त्यान्त्यात् पूर्वमिति यतोऽनाव इति वाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् । “आघाया अदिगारस्या चेत्” १९ । दिगाख्याव्याहृत्त्यर्थमिदम् । अतएव ज्ञापकाद्विपर्ययायस्याद्युदात्तता । “इन्द्र आगाभ्यस्वरि” । “नक्षत्राणामान्विषयायाम्” २० । अन्तउदात्त स्यात् । अन्तेऽन्तराधादीना लघावन्त इति प्राप्ते । ज्येष्ठस्यविषाधमिषानामिषन्नन्तत्वेनाद्युदात्ते प्राप्ते वचनम् “न कपूर्व” कृत्तिकाख्या चेत्” २१ । अन्तउदात्ता न । कृत्तिका नक्षत्रम् । केचित्तु कपूर्वो य आप् तद्विषयाणामिति व्याख्याय आर्थिका वङ्गलिका इत्यत्राप्यन्तोदात्तो नेत्याह । “घतादीनाञ्च” २२ । “घतं मिसिधे” आकृतिगणः । “ज्येष्ठकनिष्ठयोर्वयसि” उदात्त स्यात् । “ज्येष्ठ आह चमसा” । “कविष्ठ व्याह चत्तर” । वयसि किम् अष्टे अष्टः, कनिष्ठोऽस्त्रिष्ठ । इह निस्वादाद्युदात्त एव । “विल्लित्थयो स्वरितो वा” २४ । अमयो-रन्त स्वरितो वा स्यात् । पञ्चे उदात्तः । सि० कौ० । फिट्स्त्रुत्वे षमापदे येषा द्वितीयादृचासुदात्तताऽभिहितता तत् प्रदर्शयते “अथ द्वितीय प्रागोपात्” १ । इपान्तस्य हलादेरिच्यत प्राक् द्वितीयाधिकार । “लप्रवां प्राङ्गकरात्” २ । मकरवर्द्धेत्यत, प्राक् लप्रवासित्यधिकार । “खाङ्गानाम-

कुर्वादीनाम्" ३ । कर्गरेफवकारादीनि वर्जयित्वा
 त्रया स्वाङ्गाना द्वितीयसदात्तम् । ललाटम् । कुर्वाटो-
 नान्तु कपोल । रसना । वदनम् । "माटीनाञ्च" ४ ।
 मलय । मकर । "शादीना शाकानाम्" ५ । शतन्या
 शतपुष्पा । "पान्ताना शुर्वादीनाम्" ६ । पादप
 आतप । लघु.दीनान्तु अनूपम् । 'युता-
 न्यखन्तानाम्' ७ । युत ध्ययुतम् । धनि धमनि ।
 अणि विपणि । "मकरवृद्धपादेवतितस्तेच्छाजिह्वा-
 कलोभाकाठायुतकाशीनामादिर्वा" ८ । एषामादि
 द्वितीयो वोदात्त । मकर । वृद्ध इत्यादि । "खन्दि-
 च" ९ । अमकराद्यर्थं व्यारम्भ । खन्त्यात्सारादा-
 टिर्द्वितीय वोदात्त ज्ञेयम् । 'कईभादीनाञ्च' १० ।
 आदिर्द्वितीय वोदात्तम् । "सुगन्धितेजस्य ते वा" ११ ।
 आदिर्द्वितीयोन्नेशब्देति त्रय पर्यायेषो दात्ता । सुग-
 न्धितेजना । "नप फजानानाम्" १२ । आदिर्द्वि-
 तीयञ्चोदात्तम् । राजादनफलम् । "यान्तस्थान्यात्
 पूर्वम्" १३ । कुलाय । "यान्तस्य च मालघुमी" १४ ।
 नाशब्दो लघु च उदात्तौ स । सनाथा सभा । सरथा
 सेना "शिशुमारोदुम्बरवलीवटौद्गारपुष्करवसाञ्च" १५ ।
 अन्यात् पूर्वसदात्त द्वितीय वा । "साङ्गाश्याकामि-
 ल्यनासिक्यदावाघाटानाम्" १६ । द्वितीयसदात्तं वा ।
 "रूपान्तस्य हलादेरादिर्वा" १७ । हलीपा । लाङ्गलीपा ।
 ४पादे "शकटिशकट्ये रत्नरमदर पर्यायेण" १ । उदात्तम् ।
 शकटि । शकटी । "गोष्ठजस्य ब्राह्मणनामधेयस्य" २ ।
 अक्षरमक्षर पर्यायेणोटात्तम् । गोष्ठज ब्राह्मण अन्यत्र
 गोष्ठज प० । छद्गत्तरपदप्रकृतिस्वरेणान्तोदात्त ।
 'पारावतस्योपोत्तमवर्जम्" ३ । येष क्रमेणोदात्तम् ।
 पारावत । "धूञ्जानुसङ्गकेशकालवालस्यालीपाकाना-
 मधूञ्जलस्थानाम्" ४ । एषाञ्चवर्णान्मूर्ध्निर्वात्तरो
 वर्जयित्वा शिष्टानि क्रमेणोदात्तानि । धूञ्जानु
 सङ्गकेश कालवाल स्यालीपाक । 'कपिकेश-
 रिकेशयोश्चखन्दि' १५ । कपिकेश हरिकेश ।
 समासस्य बहुपदघटिततया कस्योदात्ततेति निर्णयाय
 केचित् पूर्व पदप्रकृतिस्वरा केचित् उत्तरपदप्रकृतिस्वरा
 केचित् पूर्वपदे आद्युदात्ता केचित् तत्रान्तोदात्ता
 केचित् उत्तरपदे आद्युदात्ता केचित् तत्रान्तोदात्ता
 इति विभाग मनसि निधाय पाणिनिना इवध्याये समास-
 स्वरप्रकरणमारब्धं यथा 'समासस्य' पा० अन्त उदात्त ।

यद्यश्चियम् । इति सामान्यतोविधाय विशेषमाह ।

तत्राटौपूर्वपदप्रकृतिस्वर । "वृद्धव्रीहौ प्रकृत्या
 पूर्वपदम्" पा० । उदात्तस्वरितयो गूर्वपद प्रकृत्या स्यात्
 व० व्री० । अन्तोदात्तापवादः । "सत्यचित्तस्त्वस्तम्" ।
 सर्वात्तुदात्ते पूर्वपदे तु अन्तोदात्तएव । समपादः । "तत्
 पुरुषे त्वस्यार्थतृतीयासप्तस्युपमानाऽव्ययद्वितीयाहत्या' ।
 पा० । सप्तैते पूर्वपदभूतास्तत्पुरुषे प्रकृतिस्वरा । त-
 त्स्यैत समश्चेत । किरिष्वा काण किरिकाण । मद्-
 यत्स्य । मद्यति मादके इन्द्रे सखा । शस्त्रीश्यामः धन
 श्याम । "अव्यये नञ्कृतिपातानामिति वाच्यम्"
 वार्त्ति० । अव्यय । नञित्याद्युक्ते प्रोक्ष्यपापीयानि-
 त्यादौ न । द्वितीया लघुस्यस्यम् । तत्राटो भोच्योष्णम् ।
 "वर्षोवर्षेणैते" पा० । वर्षो वाचिच्युत्तरपदे एतवर्त्तिते
 वर्षो वाचि पूर्वपद प्रकृत्या तत्पुरुषे । कृष्णसारङ्गः । वर्षो
 कि परमकृष्ण रत्नरादौ, वर्षोपि कि कृष्णतिखा इत्यादौ च
 न, एव कृष्येत इत्यत्रापि । "गाधलवणयोः प्रमाथे" पा०
 एतयोरुत्तरपदयोः प्रमाणवाचिनि तत्पुरुषे पूर्वपदं
 प्रकृत्या । अरिखगाधम् तत्प्रमाणमित्यर्थः । गोलवणम्
 यावद्भवे दीयते तावदित्यर्थः । "दायाद्य दायदे" पा०
 धनदायाद । "प्रतिबन्धि चिरलक्ष्म्यो" पा० । प्रतिब-
 न्धिवाचि पूर्वपदं प्रकृत्या एतयो परयो । गमनचिरम् ।
 कथनलक्ष्म्यम् । गमनादिकारणविकलतया चिरकालभावि
 लक्ष्म्यो गितया चाल प्रतिबन्धः । अन्यत्र मूललक्ष्म्यमित्या
 दौ न । "पदेऽपदेये" पा० व्याजवाचिनि उत्तरपदे
 प्रागुक्तम् । मूलपदेन प्रस्थित । अमपदेये तु विष्णुपदम्
 अत्र न "निवाते वातत्वाये" पा० पार्श्ववाचिनिवाते परे
 वातत्वाणवाचिनि तत्पुरुषे प्रागुक्तम् । कुटीनिवातम् ।
 वातत्वासाभावे तु राजनिवाते वसतीत्यत्र न "शार
 देऽनात्तंभे" पा० आर्त्तं भभिन्नवाचिनि शारदे परे
 प्रागुक्तम् । रञ्जु शारदसदकम् । रञ्जा सद्य उद्भूत-
 मित्यर्थः । आर्त्तं दार्थत्वे तु उत्तमशारदमित्यादौ न । अ-
 ध्वर्युकपाययोजातौ" पा० एतयो परयोर्जातिवाचकस्य
 प्रागुक्तम् । कठाध्वर्युं दौवारिकरूपयम् । अजातेस्तु
 परमाध्वर्युरित्यादौ न "सहस्रप्रतिरूपयो साहस्ये"
 पा० पितृसहस्र पितृप्रतिरूपः । असाहस्ये तु प-
 रसहस्र इत्यादौ न । साहस्यमत्र पृथ्वता न तु
 साहस्यमालम् सि० कौ० । "हिगो प्रमाथे" पा० हिगो
 प्रमाणवाचिनि परे पूर्वपद प्रकृतिस्वरम् । प्राच्यसप्तमः ॥

सप्त समा प्रमाणमस्य सप्तसप्तः तत कर्म० "गन्तव्यपण्य
वाणिजे" पा० वाणिजयञ्दे परे एतदर्घकी प्राग्वत् तत्पु-
रुषे । मद्रवाणिजः, गोवाणिजः । अगन्तव्यादौ त्व परम-
वाणिज इत्यादौ न । "मात्रोपसोपक्रमच्छाये नपुसके" पा०
'मात्रादिपु परत नपुसकवाचिनि तत्पुरुषे प्रकृत्या ।
भिक्षामात्रम् । पाणिन्यु पञ्चम् । नन्दोपक्रमम् । इच्छुष्का-
यम् । नपु सके किम् इच्छाया इत्यादौ न । "सुखाप्रय-
योर्हिते" पा० । गमनसुख गमनप्रियम् । "प्रोतौ च" पा०
प्रोतौ गम्याया प्रागुक्तम् । त्राङ्गणसुख पयःपानम् । खात्र-
प्रियोऽनध्यायः । "स्व स्वामिनि" पा० । गोस्वामी । अन्यत्र
परमस्वामीत्यादौ न । "पत्यावैश्वर्ये" पा० । गृहपतिः । "न
भूवाक्चिद्विधिषु" पा० "प्रागुक्तं न । भूपति वाक्पतिः चि-
त्पति दिधिषुपतिः । "वा भुवनम्" पा० । प्रागुक्तं वा ।
भुवनपति । "आग्रहावाधनेदीयसुसु सन्भावने" पा० ।
गमनाग्रहमस्ति गमनाबाधम् गमननेदीयः । गमनमा-
ग्रहते आवाध्यते निकटतरमिति सन्भाव्यते इत्यर्थ ।
असन्भावने त्व परमनेदीय इत्यादौ न । "पूर्वे भूत-
पूर्वे" पा० भूतपूर्वार्थे पूर्वग्रहे परे पूर्वपदं प्रकृत्या ।
आठ्ठ पूर्वः । "सविधसनीडसमर्थ्यादहवेयसदेयेषु सामीप्ये"
पा० । मद्रसविधम् । एवं सनोडादिपु । असामीप्ये त्व
सह मर्थ्यादया समर्थ्यादं ज्ञेयम् चैवसमर्थ्यादमित्यादौ न ।
'विस्मृतादीनि गुणवचनेषु" पा० । विस्मृटकटुकम् ।
विस्मृट विचित्र व्यक्त सस्यत्र पण्डित कुयत्र चपल
निपुण" एते विस्मृतादय । अगुणवचने त्व विस्मृट-
माङ्गण इत्यादौ न । "अरुधावमकनुपापवत्सु भाव कर्म-
धारये" पा० । अ, व्य, अरुध, कनु इत्यादेशवति पापिवाचिनि
च परे भाववाचि पूर्वपदं प्रकृत्या । गमनत्रेष्ठ गमनज्याय
गमनावमम् गमनकर्मिष्ठम् । गमनपापिष्ठम् । "कुमारश्च"
पा० । कर्मधारये पूर्वपदं प्रकृत्या । कुमारश्चमणः । "व्यादि
प्रत्येनसि" पा० । कुमारस्यादिश्चात् प्रत्येनसि परे कर्म० ।
कुमारप्रत्येना । "पूरोव्वन्यतरस्याम्" पा० । कुमारघातका
कुमारजोमृताः । "इगन्तकासकपालभगास्यरीरेषु द्विगौ"
पा० । इगन्ते पञ्चरत्निः । काले पञ्चमास्य द्यमास्य ।
पञ्चकपाल पञ्चभगास्य । (भगास्य पात्रभेद) । पञ्चशरीर ।
"वङ्गन्यतरस्याम्" पा० । प्रकृत्या वा । बङ्गरत्निः बङ्गमास्य ।
"द्विटवितस्त्रोच" पा० । प्रकृत्या वा । पञ्चद्विट पञ्च-
वितस्त्रि । "सप्तमी सिद्धशुक्लपक्षवन्धे वृकासात्" पा० ।
अकाशवाचि सप्तम्यन्तम् एषु परेषु प्रकृत्या । साङ्काश्य-

सिद्ध आतपशुक्ल आष्टपक्ष चक्रवन्ध । काले त्व
पूर्वाह्णसिद्ध इत्यादौ न । परिपूर्युपाया यर्ष्यमानाहो-
रात्रावयवेषु" पा० । एते प्रकृत्या यर्ष्यमानाहोरात्रावयव-
वाचिनि परे । परित्तिगर्त्तं इष्टोदेव । प्रतिपूर्वाह्णम् ।
प्रत्यपररात्रम् । उपपूर्वरात्रम् । अपत्तिगर्त्तम् । "उपसर्गा
व्याद्युदात्ताः अमिबर्त्तम्" इति बङ्गमीहित्पुरुषयोः ।
सिद्धत्वादव्ययीभावायेमिदम्" सि० कौ० । "राजन्यबहुवचन-
न्हेऽन्वकट्ठिषु" पा० । बहुवचनान्नामा राजन्यानाम-
न्वकट्ठिषु यर्त्तमाने इन्हे पूर्वपदं प्रकृत्या । शिनिवा-
सुदेवा । "संख्या" पा० । इन्हे संख्यावाचि पूर्वपदं प्रकृत्या
'हादय त्रयोदय । "आचार्योपसर्जनस्थानेवासी" पा० ।
इन्हे प्रागुक्तम् । पाणिनीयवैडीयाः ।
'कार्त कौजपादयय" पा० । इन्हे एषां पूर्वपदं प्रकृत्या । ते च
कार्तकौजपौ सार्वर्षिकमाण्डूकेयौ अवन्यग्रसका पैलश्या-
पर्णेया कपिश्यापर्णेया श्रौतिकाशपाञ्चालेयाः कटूकवा-
धुषेयाः शाकलशुनकाः शाकलयणकाः शणकवाभ्रवाः
आञ्जाभिमौद्गलाः कुन्तिपुराद्राः विन्तिपुराद्राः तबलव-
तरुडा अविमलकामविद्या बाम्भवशालङ्कायमा नाम्रुवदा-
नच्युताः कठकाशपा कठकौयुमाः कौयुमलौगलाः
स्त्रीकुमारम् मौदपैयन्दादा । वताजरन् सौश्रुतपार्थवाः
जराश्रुता याल्यानुवाक्ये । "महान् श्रीश्रुपराहृष्टोष्वास
जावालभारभारतहैलिहिलरौरवप्रहृष्टेषु" पा० । एषु परेषु
महृच्छब्दं प्रकृत्या । महामोहिः । "सन्महृदिति प्रति-
पदोक्तसमास एनायं स्वर न पठोसमासे" सि० कौ० ।
"सुक्तकव वैश्वदेवे" पा० । सुक्तकवैश्वदेवम् महामैश्वदेवम् ।
सुधं साति सुधः ततः कन् । "उद्र, सादिशस्यो" पा०
उद्रसादिः उद्रशामि । "गौ सादसादिसारथिषु" पा० ।
गोषादः गोसादिः गोसारथि । "कुरुगार्हपतरिक्तगुर्वस्रत
जरत्यस्त्रीलट्टरूपापरेबहवतैतिलकद्रुः पण्यकन्दलोदा-
सीभाराणाञ्च" पा० । एषा सप्तानां समासाना दासीभारादेश
पूर्वपदं प्रकृत्या । इ० त० । कुरुगार्हपतम् । "इमेरिति वा-
च्यम्" वाचि० इजिगार्हपतम् । कर्म० रिक्तगुरु । कर्म० अ-
स्रतजरती । क० अस्त्रीलट्टरूपा । पारेवलेभेव इवार्थे क०
विमल्यसोपच नि० क० तैतिलकद्रु । क० पण्यकम्बला ।
इ० त० । दासीभार देवकृतिः देवभीति देवसाति बहुभीति-
सोवधिसन्द्रमा आहतिगण्य । "यस्य ततपुरुषस्य पूर्वपद-
प्रकृतिस्वर इत्येते न विगिष्य विधानं स सर्वोऽपि दासी-
भारादिषु दृश्यः" सि० कौ० । "बलुषीं तदर्धे" पा० । चतु-

र्थनाथाय यत् तदाचिनि परे पूर्वपद प्रकृत्या । ४त० ।
 यूपदारु । 'अथै पा० । अथै परे चतुर्थ्यन्त प्रकृत्या । देवा
 र्थम् । 'क्ते च' पा० । ज्ञाने परे चतुर्थ्यन्त प्रकृत्या । ४त०
 गोहितम् । 'कर्मधारयेऽनिष्ठा' पा० । ज्ञाने परे पूर्व-
 मनिष्ठान्त प्रकृत्या । श्रेणिकृता पराकृता श्रेयसा कृत-
 मित्वादी न । विधानस्यापि न, कृताकृतम् । 'अङ्गीने
 द्वितीया' पा० । अङ्गीनेवाचिनि समासे ज्ञाने परे
 द्वितीयान्त प्रकृत्या । कष्ट श्रित कष्टश्रित । पामगत 'अ-
 नुपसर्ग इति वक्तव्यम्' वार्त्ति० । नेह सुखमात्र कष्टश्रित ।
 'तृतीया कर्मणि' पा० । कर्मवाचकज्ञाने परे तृतीयान्त
 प्रकृत्या । रुद्रहृत महाराजहृत । कर्मणि कि रणेना-
 यात रयायात इत्यादी न । 'गतिरनन्तर' पा० ।
 कर्मार्थं ज्ञाने परेऽव्ययङ्गितोगति प्रकृत्या । उरोहि-
 तम् । व्ययधाने तु न आभ्युक्तम् । 'तादी च मिति
 कृत्यतौ' पा० । तकारादी मिति त्वयञ्चमिन्ने कृति परे
 गतिरनन्तर प्रकृत्या । 'प्रमूनी सङ्गति गौ' जन्स्वर-
 पवाद । तौ तु न, आगन्तु । 'तत्रै चान्तश्च युगपत्' पा०
 तत्रै प्रत्ययान्तान् उदात्त गतिस्थानन्तर प्रकृत्या तच्च
 युगपत् । अन्वै तत्रै । 'अनिगन्तोऽश्रुतौ वप्रत्यये' पा० ।
 अनिगन्तगतिर्वप्रत्ययान्ताश्रुतौ परे प्रकृत्या । 'येपराञ्च
 स्तान्' 'न्यधी' पा० । तन्निन् परे न्यधी गती प्रकृत्या ।
 न्यङ् अथ्यङ् । 'ईपदन्त्यतरस्याम्' पा० । ईवत्कठारः ।
 इपङ्गेद इत्यादी तु जन्स्वरएव । 'हिरण्यपरिमाण धने'
 पा० । वा प्रकृत्या । द्विदुष्वर्धन कर्मधारय । 'प्रथमोऽ-
 चिरोपसम्पत्तौ' पा० । प्रथम प्रकृत्या नूतनत्वे । प्रथमवैया-
 करण । सम्प्रति व्याकरणमध्येतुं प्रथम इत्यर्थे । स-
 ख्यार्थत्वे तु न । 'कतरकतमौ कर्मधारये' पा० । वा
 प्रकृत्या । कतरकठ । 'आय्यौत्राङ्गणकुमारयो' पा० ।
 कर्म० प्रकृत्या । आय्यौत्राङ्गण आय्यकुमारः । 'राजा च'
 पा० । राजात्राङ्गण राजकुमार । 'प्रथी प्रत्येनसि' पा०
 पठन्तोराजा प्रत्येनसि परे वा प्रकृत्या । राजप्रत्ये-
 ना । कर्म० न । 'क्ते मित्वाथै' पा० । ज्ञाने परे
 मित्वाथै समासे पूर्व प्रकृत्या । मित्वाङ्गित 'याम
 शिल्पिनि' पा० । वा प्रकृत्या । यामनापित । अशिल्पिनि
 न, यामरथ्या । 'राजा च प्रथसायाम्' पा० । शिल्पि
 वाचिनि परे प्रथसार्थे राजपद वा प्रकृत्या । राज
 जापित राजकुलात् । अशिल्पिनि तु राजहस्तीत्यादी न ।

एवम् अनोदात्ततापवाद पूर्वपदप्रकृतिस्वरमभि

घाय आङ्गुदात्तस्वरमपि तदपवादतयाऽभिदधे ।

'आदिस्वात्' पा० । अधिकारोऽयम् । 'सप्तमीहारिणौ
 धर्मोऽहरणे' पा० । सप्तम्यन्त हारिवाचि च आङ्गुदात्त
 स्यात् धर्मो परे अहरणे । देय य स्वीकरोति स हारो-
 लुच्यते धर्मप्रमित्वाचारनियत देयम् । सङ्कटेकार्पा-
 पणम् । हृवेद्विपदिका । सप्तम्यामिति सप्तमीसमास
 कारणाच्च चेत्यलुप् । याज्ञिकाश्चः वैयाकरणहस्ती ।
 कश्चित्प्रसाचारः । सङ्कटादिषु कार्पापणादि षटित्वेन
 देयम् याज्ञिकादीना त्वयादिरिति तत्र याज्ञिकादीनां
 धर्मरूपदेयस्य स्वीकारित्वात् याज्ञिकादिपदस्यो
 दासत्वम् । बीजनिपेकाडत्तरकालं देहपृच्छार्थं यद्दीयते
 तद्वरण तस्मिन् परे न । वाहयहरणम् । वदनाया अयं
 पाडन तस्मिन् हरणमित्यर्थे । परोऽपि जन्स्वरो
 हारिस्वरेण वाध्यते इत्यहरणनिपेधेन आप्तितम् । 'युक्ते
 च' पा० । युक्तवाचिनि समासे पूर्वमाद्युदात्तम् । गोष-
 ङ्गव । कर्त्तव्ये तत्पदचैह युक्त । 'त्रिमापाध्यदे'
 पा० । अर्धत्वे परे प्रायुक्तं वा । गवाध्यत् । 'पा-
 पञ्च शिल्पिनि' पा० । पापनामित' । पापाण्ये इति
 प्रतिपदोक्तस्यैव पङ्गवत् पठोसमासे न । 'गोत्रान्तेवासि
 माणवप्राङ्गणेषु क्षेपे' पा० । क्षेपे गत्ये एषु पूर्व-
 पदमाद्युदात्त स्यात् । तत्र गोत्रे माय्यांसौश्रुत ।
 स्रुयतापत्यस्य भार्यप्रधानतयेह क्षेप । अन्तेवासिनि ।
 कुमारीदासाः । अदोदनापिनीया । कुमार्यादिलाभका
 मनयैव दास्युदिप्रोक्त्यास्त्राध्यायिना क्षेप । भिक्षा-
 माणव भिक्षा लक्ष्येऽङ्गमिति माणव इति क्षेप ।
 भयप्राङ्गण भयेन प्राङ्गण सम्पदाते इति क्षेप ।
 'अङ्गानि नरेये' पा० । सधुनरेये सधुनो सदङ्गत्वात्
 तत्परे तथात्वम् । 'भक्ताश्चास्तदर्थेषु' पा० । भिक्षा-
 दयोऽङ्गविशेषाः कंसादिरूपपात्रस्य तदर्थत्वात् तत्परे भि-
 क्षादीना प्रायुक्तम् । भिक्षाकृत् भाजीकृत् । 'गो
 विहालसिंहसैन्धवेषूपमाने' पा० । उपमाशक्तिषु
 एषु पूर्वपदमाद्युदात्तम् । धान्यगव धान्य गौरिवेति
 वाक्ये गणाकृत्या सक्षिविधेते धान्य धान्यगव । गोवि-
 हात् । हणसिंह सङ्गसैन्धव । 'यत्ने जीविकाथै' पा० ।
 अकाले परे जीविकार्थवाचिनि समासे पूर्वपदमाद्यु
 दात्तम् । दन्तेखक । दन्तेखनेन जीविवासान् ।
 'प्राचा क्रीडायाम्' पा० । प्राच्यानां क्रीडावाचिनि
 समासे अकाले परे प्रायुक्तम् । उदात्तपुपमसिद्धिका ।

“अणि नियुक्ते” पा० अणन्ते परे नियुक्ताचिनि समासे प्रागुक्तम् । अत्रधार । “शिल्पिनि चाकृज” पा० शिल्पिवाचिनि अकृज पराणन्ते परे प्रागुक्तम् । तन्तुवाय । अशिल्पिनि त्व न, कुशलाव । कृजोऽपि न, कुम्भकार । “सञ्जात्याञ्च” पा० अणन्ते प्रागुक्तम् । तन्तुवायो नाम लूताकृमि । अकृज इत्येव रथकारो नाम ब्राह्मण इत्यत्र न । “गोतन्तियथ पाठे” पा० गोपाल तन्तिपाल यथपाल । अनियुक्तार्थोऽयमारम्भ नियुक्ते तु पूर्वेषु सिद्ध । “शिनि” पा० शिन्यन्ते परे प्रागुक्तम् । सुषुपहारी । “उपमान शब्दार्थप्रकृतावेय” पा० उप मानवाचि पूर्वपद शिन्यन्ते परे आद्युदात्तम् । उट्ट क्रोशी ध्वाङ्छरावी । अशब्दार्थे तु एकशब्दीत्यादौ न । प्रकृतियहणेन उपसर्गेण शब्दार्थत्वे गर्हभोञ्जारीत्यादौ न । “युक्तारोह्यादयश्च” पा० । एते आद्रुदात्ता । युक्तारोह्री आगतरोह्री आगतयोधी आगतपञ्ची आगतनन्दी आगतपृहारी । आगतमत्स्य । क्षीरहोता भगिनीभर्ता आमगोधुक् अश्वत्थिरात्रः गर्गत्थिरात्रः व्युत्थिरात्रः गणपाद एकश्रितिपादु पात्रे सस्मितादयश्च युक्तारोह्यादि । “दोषकायतपभ्राद्रवट जे” पा० जे परे एतानि आद्युदात्तानि । दोषज काशज इत्यादि । “अन्यात् पूर्व वङ्गच” पा० । वङ्गच पूर्वस्यान्यात् पूर्वपद जे परे आद्युदात्तम् । उपगरज । आमलकीज । “पामेऽनिवसन्तः” पा० । पामे परे अनिवसन्तानि पूर्वपदमाद्युदात्तम् । मल्लपाम, (मल्लसमूह) देवपाम (देवस्वामिक पाम) । निवसन्तस्तु दाक्षिणाम इत्यादौ न । “घोषादिषु च” पा० घोष इत्येवमादिषु चोत्तरपदेषु पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । घोषकट बल्लभ हुद वदरी पिङ्गल पिशङ्ग माला रक्षा शाला कूट शास्त्राणी अश्वत्थ तृण शिली छनि प्रेक्षा घोषादि । दाक्षिणाम । “छात्रादयः शालायाम्” पा० । छात्रिशाला व्याडिशाला । ते च छात्रि मेलि भाण्डि व्याडि आखण्डि छाटि गोमि । “प्रस्येऽष्टक्षमकर्कानोनाम्” पा० । प्रस्यपरे अष्टक्ष (यस्याद्यश्च हृदिर्नि) तादृशपूर्वपदमाद्युदात्तं न तु कर्कादीनाम् । इन्द्रप्रस्य । षडस्य तु दाक्षिप्रस्य इत्यादौ न । कर्कादयश्च कर्की यज्ञी मकरो कर्कशु शमी करीर कन्दुक कषल वदरी । ‘मालादीनाञ्च’ पा० । हृदार्थमिदम् । मालाप्रस्यम् । मालादयश्च । माला शाला शोषा ब्राह्मि स्राह्मि जामा

काञ्ची एक काम । “अमहद्वय नगरेऽनुदोचाम्” पा० । ब्रह्मनगरम् । महद्वययोस्तु महानगर नगनगरमित्यादौ न । उदोचान्तु कार्त्तनगरमित्यादौ न । “अर्म्मे चावर्ष द्यच् त्रच्” पा० । अर्म्मे परे द्वर्षच् त्रच् वाऽवर्षान्त् पूर्वपदमाद्युदात्तं स्यात् । गुप्तार्म्मे । कुक्कुटा र्म्मे । अनवर्षत्य हृद्दर्भमित्यादौ न । अघिकाच्केऽपि कपि कुक्कुटमित्यादौ न । अमहद्वयमितेव तेन महार्मम् नवार्ममित्यादौ न । “न भूताधिककञ्जीवमद्राप्रसकञ्जलम्” पा० । अर्म्मे एतानि नाद्युदात्तानि । भूतार्मम् । एवं समासे पूर्वपदस्य आद्युदात्ततामाभिधाय तस्यैव अन्तोदात्तताऽपि तत्र उक्ता यथा “अन्त” पा० अघिकारोऽय प्रागुत्तरपदादिमहृषात् । “सर्व गुणकात्त्रै” पा० । सर्वशब्दरूप पूर्वपदमन्तोदात्तं स्यात् गुणसाकल्ये गत्ये । सर्वश्चेत सर्वमहान् । श्वेतत्वमहृष्वगुणाभ्या कृत्स्नव्यापकताद्योतनादस्य तथात्वम् । सर्वसौवर्ष इत्यादौ तु गुणेन व्याप्ताभावाच्च । अत्राकल्ये तु सर्वेषां श्वेततर सर्वश्चेत इत्यादौ तरलोपे न । “सञ्जावां गिरिनिकाययो” पा० । एतयो पूर्वमन्तोदात्तम् । अञ्जनागिरिः सौखिन्दिकाय । अमज्ञायान्त परमगिरि ब्राह्मणनिकाय इत्यादौ न । “कुमार्यां वयसि” पा० । कुमारीपरे पूर्वपदमन्तोदात्तम् वयसि । हृदकुमारी जरतुकुमारी । कुमारीशब्द उ सा सञ्ज संज्ञाभाववतीपर हृदादिसामानाधिकरण्यात् वयोवाचित्वमत्र । अवयसि तु परमकुमारी त्यादौ न । “उदकेऽक्केव” पा० अक्केवर्ष मिश्रं तद्वाचिनि समासे उदके परे पूर्वपदमन्तोदात्तम् । शुडोदकम् । शुद्धमिश्रितसदकमित्यर्थे खरे कतेऽत्र एकादेशे खरितो वातुक्तात्ते पदादाविति पक्षे खरितः । अमिश्रे तु शीतोदकम् इत्यादौ न । “दिसौ क्रतौ” पा० द्विगामुत्तरपदे ऋतुवाचिनि समासे प्रागुक्तम् । गार्ग्यत्थिरात्र । अद्विगौ तु अत्थिरात्र इत्यादौ न “सभायां महःशक्ते” पा० क्लीबान्त समापरे प्रागुक्तम् । गोपालसमम् । अक्लीबे राजसमेत्यादौ न । तत्पुत्ररूपस्यैव महृष्य तेन रमणोयसम ब्राह्मणकुलमित्यादौ न । “उरे प्राचाम्” पा० । देवदत्त उपरम् । मान्दोपरम् । अप्राचि तु शिवपुरमित्यादौ न । “अरिष्टगौखपूर्वे च” पा० अरिष्टपरम् । गौखपरम् । पूर्वमहृष्यात् अरिष्टाश्रितपर गौखच्छपरमित्यत्रापि स्यात् । “न हास्तिमफलकमाह्वेया” पा० । उरे परे एतानि नान्तोदात्तानि । हास्तिमपरम् । फलकपरम् । माह्वेवपरम् ।

‘वृक्षलक्षणभगाल विधे’ पा०। वृक्षलक्षणम् । कृप-
 त्रिलमिव्याटि “दिक्कण्टा पामजनपदाख्यानधानराटेषु”
 पा० । एषु परेषु टिग्याचकपण्डा अन्नोदात्ता ।
 पञ्चपुकामगमी । अथरत्नमृत्तिका । पूर्वपञ्चाखा
 पूर्वधानराटम् । इह पूर्वकालवाचिणे ऽपि प्रादे टिगि
 ददत्याहिकण्डत्वम् “आचार्योपसर्जनयान्ते वासिनि” पा०
 आचार्योपसर्जने अन्तेवासिनि परे टिग्यञ्जा अन्नो-
 दात्ता । पूर्वपाणिनीया आचार्योत्सुक्ते पृथ्वीन्तेवासो-
 त्तरादौ न । “उत्तरपदद्वयो र्ध्वञ्च” पा० । उत्तरपदस्ये-
 त्तराधिक्य या दृष्टिर्विहिते तद्वत् उत्तरपदे परे र्ध्वं गच्छ
 टिग्यञ्जान्नोदात्त । स्यपाञ्चान्त पूर्वपाञ्चान्त । “बहु-
 त्रीहौ विश्व स ज्ञायाम्” पा० । य०त्री विश्वगच्छ पूर्वप-
 दमन्नोदात्त भज्जायाम् । पूर्वपदप्रकृतिस्यरेण प्राप्त्स्या-
 द्युदात्तस्यापवाद । विश्वकर्मा विश्वदेव । कर्म विश्वेदेवा
 इत्यादौ न । ध्वव्ययीभायात् बहुत्रीह्यधिकार ।
 ‘उदराश्च पुपु’ पा० । एषु परेषु पूर्वपदमन्नोदात्तं
 स्यात् बहुत्रीहौ । एषोदर ह्यर्थे च महेषु । ‘क्षेमे’
 पा० । निन्दने गत्ये प्रागुक्तम् । षडोदर कटुकाश्च
 चलाचक्षेपु । अतुदर इत्यत्र नञ्स्तुभ्यामिति पूर्वप्रति-
 प्रतिषेधेन भवति” सि० कौ० । “नदी बभ्रुनि” पा० । गागी-
 नन्तु । “निमोपसर्गपूर्वान्तरस्याम्” पा० । निशान्तुपसर्ग
 पूर्वपदमन्नोदात्तं वा । प्रथैतपाद ।

एष समासे आदिपदस्याद्यन्नोदात्तता विधाय उत्तरपद
 स्याद्युटन्ततामाह यथा । “उत्तरपदादि” पा० ।
 उत्तरपदधिकार आपादानम् । आद्यधिकारस्तु प्रकृत्या
 भगान्, मन्ववधिक । “कर्षोवर्षं लक्षणात्” पा० । वर्षधा-
 विन लक्षणावचिनय पर कर्षेगच्छः आद्युदात्तो
 बहुत्रीहौ । सुक्तकर्षं गद्गुर्क्ये । अन्यथात्तु शोभनकर्षं
 इत्यादौ न । ‘सञ्ज्ञोपस्ययोर्य’ पा० । उत्तरपदस्य कर्षं
 आद्युदात्त । सणिकर्षं गोकर्षं । “कण्टशृङ्गीवाज-
 ष्ट्वञ्च” पा० । सञ्ज्ञोपस्ययोर्बहुत्रीहौ । संज्ञायाम् गिति
 कण्ट काण्डशृङ्ग मुचीय माडोजङ्घ । औपस्ये खर-
 कण्ट गोशृङ्ग अश्वपीव गोजङ्घ । “शृङ्गमवस्यायाञ्चु”
 पा० । अथस्यायाम् उन्नतशृङ्ग इरङ्गुल्य न् अत्र
 शृङ्गोद्गममादिना ययो ज्ञाप्यते । संज्ञायाम् षड्यशृङ्ग ।
 औपस्ये मेवशृङ्गः । “नञोजरमरमित्यन्ता” पा० ।
 नञ पराएते आद्युदात्ता बहु० अजरम् । अमरम् ।
 अमितम् अमृतम् । “शोभनसो अशोभोपवी” पा० ।

सो परं लोभोपवी त्यक्त्वा भद्रलभनल चाद्युदात्त
 यष्ट० । एकमाण्यं सुशुल । सुभना सुभन्नासुशुलं सुपे-
 पश । लोभोपवीस्तु सुलोभा सृषा इत्यादौ न ।
 “ऋताटयश्च” पा० । सो परे एते आद्युदात्ता । सुप्रत
 सुप्रताक । ऋतु एगौक प्रतीक मत्सि ह्वयभग । “आद्यु-
 दात्त ह्यच् अन्दि” पा० । यटाड्राटात्त ह्यच् तत् शोरु
 त्तर बहुत्रीहौ तद्यैव स्यात् वेदे लोके तु न । सन्ना
 सुरथा । आद्युदात्त किम् सुवाङ् । ह्यच् कि
 सुगु सुहिरण्य इत्यादौ न । ‘वीरवीर्यो च’ पा० । वेदे
 सुभोर सुभौर्यं लोके तु न । अत्र वीर्यं पृथ्वादन्यत्र
 वीर्यगच्छत्य यटलस्ये ऽपि यतोनात्र इत्याद्युदात्तं नेति
 ज्ञापितम् । “कृततोरत्तुभूलाशास्त्रसमन्वयोभावे” पा० ।
 बहुत्रीह्यधिकारोनिष्ठत् । ध्वव्ययीभावे कृताटोन्त्याद्यु-
 दात्तानि स्यु । उपकृष्टम् उपतोरम् उपगालम् ।
 टपाद्य सुपमम् नि पमम् । तिष्टट्वाटि० स० । “क स-
 मन्वयुर्पपाय्य कारुण द्विगौ” पा० । द्विगौ एतानि आद्युदा-
 त्तानि । द्विकस द्विमन्य । द्विर्युर्पः द्विपाय्यम् द्विकाण्डम् ।
 “तत्पुरुषे गान्ताया नपु सके” पा० । स्त्रीगान्तात्ते तत्पुरुषे
 उत्तरपदमाद्युदात्तम् । ब्राह्मणशास्त्रम् । “कन्या च’
 पा० । स्त्रीपक्षिद्ग कन्यान्तस्तत्पुरुष तावत् । स्त्रीगनिक-
 कन्यम् । ‘आटिचिहृणादीनाम्” पा० । कन्यान्ते तत्-
 पुरुषे स्त्रीवनिष्ठे विहृणादीनामाटिरुदात्त । न तु कन्या-
 गच्छरूपस्योत्तरपदस्य पूषापदाट । विहृणकन्यम् । विहृ-
 णाटिच विहृण सडर सडुपर वेत्त पदक वैडालि-
 कर्णक वैडानिकर्णं कुमुट चिकण चिकण । “वेत्तखेटकटुक-
 कारुण गर्हायाम्” पा० । निन्दाया चेलाटोन्त्युत्तर-
 पदान्याद्युदात्तानि । पुत्रचेलम् । नगरखेट दधिकटुकम् ।
 पूजाकारुणम् । चेलादिशाड्येन पुत्राटोना निन्दा व्याघ्रा०
 स० । “वीरसुपमानम् पा० । उत्तरपदस्यसुपमान वीरम्
 आद्युदात्तम् । वस्त वीरमिव वस्तवीरम् । अन्नोपस्यं
 तु परमवीरम् इत्यादौ न । “पल्लवस्ययाक मिश्रे” पा०
 मिश्राद्ये समासे उत्तरपदस्यानामिषा प्राग्वत् । एतपल्लव
 एतस्यप’ एतयाक । नञ्च । मिश्रकरणांमिति
 समास । अमिश्रे तु परमपल्लवमत्यादौ न । पूल्लवस्य-
 स्यनकर्णं सनायाम्” पा० । उत्तरपदस्यानामिषामादि
 कटात् सज्ञायाम् । अजिज्ञानम् । शार्ङ्गिष्ठदम् ।
 दाण्डायमस्यती । टासिकर्णं यामभेदस्य एता सन
 अत्रज्ञाया तु परमपल्लवमिथादौ न । “अन्तर्धारये रा

ष्टम् पा० । ब्राह्मणराज्यम् कर्मधारये त् परमराज्यमि-
 त्वादी न । "वर्ग्यादय" पा० । अकर्म धारय इत्येष । अर्जु-
 नवर्ग्यं वासुदेवपुत्रा कर्मधा० परमवर्ग्यं इत्यादी न ।
 वर्ग्यादिय दिगाद्यन्तर्गण तच्छब्दे इत्ये । "पुत्र पुत्रम्"
 पा० । पु शब्देभ्यः पर पुत्र आद्युट नक्तत्पुरुषे ।
 टासक्तिपुत्र माहिपुत्र । स्त्रीभ्यस्तु दात्रीपुत्र इत्यादी न ।
 "नाचार्य राजर्षि क् मयुक्तत्वात्वाख्येभ्य" पा० । एभ्य
 युक्तीनाद्युटात् । आचार्यपुत्र उपाध्यायपुत्र ।
 राजपुत्र ईश्वरपुत्र नन्दपुत्र । षट्त्विकपुत्र याजक-
 पुत्र । सयुक्ता सम्बन्धिन । श्यान्पुत्रः । पातिपुत्र
 भ्रातृपुत्रः । "चूर्णादीन्यप्राणिपठ्या" पा० । एतानि
 प्राणिभिन्नपठ्यान्तात् पराख्याद्युदात्तानि तत्पुरुषे ।
 सङ्घर्ष्यम् । प्राणिनस्तु मत्स्यचर्ष्यभिव्यादौ न । चूर्णा-
 दयश्च । चूर्ष करिष करिष शाक्तिन गाकट द्राक्षा
 तूल कुन्दम दलप चमषी चकन चौल । "पट् च का-
 ष्यादीनि" पा० । काण्ड चीर पलत्र रूप शाक कूल
 इत्येतानि पट् अत्राणिष्यान्तात् आद्युटात्तानि ।
 दूर्वाकाण्डं दर्भचीरम् तिलपलत्रम् सुद्वगसूप मूलकयाकम्
 नदीकूलम् । "कुण्डं वनम्" पा० । वनवाचिनि तत्पुरुषे
 कुण्डमाद्युदात्तम् । दर्भकुण्डम् कुण्डशब्देऽल सादृश्ये ।
 अथ उत्तरपदे प्रकृतिस्वरविधानसूत्राणि । "प्रकृत्वा
 भगालम्" पा० । भगालवाच्य उत्तरपदं तत्पुरुषे प्रकृत्वा ।
 कुम्भीभगालम् । कुम्भीनदालम् कुम्भीदापालम् । मध्यो
 दात्ताएते । प्रकृत्येत्वधिकार अन्त इति यावत् । "गिते-
 नित्यावहृत् वृद्धोच्चारणसत्" पा० । गिते पर
 नितप्रावहृत्क प्रकृतप्रा वृद्धोच्चारणौ । गितिपाद ।
 गितप्रस । पाद एपा० आद्युदात्त अथशब्द नित्-
 स्वरान् । गितेराद्युदात्तत्वात् वृद्धोच्चारणौ पूर्वपदप्रकृति-
 स्वरपवादेन उत्तरस्य प्रकृतिस्वरविधानात्तस्य बाध । "ग-
 तिकारकोपपदात् क्त" पा० । एभ्य कदन्त प्रकृतिस्वर
 स्यात्तत्पुरुषे । गते, प्रकारक प्रहरणम् । कारकात्
 इभ्यप्रसवम् । उपपटात् उच्चारणम् । रूपत्कार ।
 शेषपठोस० त् देवस्य कारक देवकारक इत्यादौ न ।
 "उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्" पा० । एषु पूर्वोत्तर
 पदे युगपत् प्रकृत्या । वनस्पति एहस्वति । ते च
 वनस्पति एहस्वति शचीपति तगूनपात् नराशस शुन-
 टिक एण्डामाकीं लष्णावहृदौ लम्बाविश्वयसौ मर्महृत् ।
 "देवताहृत्" पा० । उभे युगपत् प्रकृत्या स । इन्द्रावरुणौ ।

"नोत्तरपदेऽनुदात्तादावष्टिवीरुद्रपूषमन्त्रियु" पा० ।
 ष्टिव्यादिवन्ति तेऽनुदात्तादावुत्तरपदे प्रायुक्तम् ।
 "इन्द्राग्निभ्या क एषण" ष्टिव्यादौ त् द्यावाष्टिव्यौ
 इतप्रादौ स्यादेश । तल नि० आद्युदात्त द्यावा, ष्टिवी-
 त्वनोटात् । एवं रुद्रसौमौ इन्द्रापूषणौ इतप्रादौ ।
 अथोत्तरपदे अन्तोदात्ताविधायकसूत्राणि यथा "अन्त-
 पा० । अधिकारोऽयम् । "आथषञ्जाजवित्काणाम्"
 पा० घ, अथ, षञ् क्त अच्, व्यप् इत्, क्, एत-
 दन्तानाम् उत्तरपदस्थाना गतिकारकोपपदात् परेषामन्त
 उदात्त । तत्र घ अपभ्यथ । अथ व्यावसय ।
 षञ् प्रभेद । क्त पुरुटुत् । अच् प्रलयः । व्यप्
 प्रलवः प्रस्तवः । इत् प्रलवित्त्म् । क गोष्टप मूल० क ।
 गतिकारकोपदमित्ते त् सुस्तुइतप्रादौ न सो
 पूजार्थत्वेन गित्वाभावात् । "ह्रस्वमानात् क्त"
 पा० । ह्रस्वमानाच्च पर क्तान्तमन्तोदात्तम् । सुकृतम्
 यशप्रतः । "सञ्जायामनाधितादोनाम्" पा० । गति-
 कारकोपपदात् क्तान्तमन्तोदात्तं न त् व्याधितादौ । "उप-
 हृत शाकल्य" व्याधितादौ न । व्याधितादयश्च ६२६
 ए० दर्शिताः । "प्रहृद्वादीनाञ्च" अथसञ्जार्थमारम्भः ।
 प्रहृद् यान प्रहृद्गोष्टपल । प्रयुतास्त्रण्य । आकर्षे
 अवहित (अवहितो भोगेषु) । खट्वाकूट कविशक्त
 व्याकृतिगणोऽयम् । प्रहृद्गयानम् । अप्रहृद्गोष्टपकृतो रथ ।
 "कारकाहृत्तश्रुतयोरेषाधियि" पा० । कारकपदात् उत्तर
 पदपदस्ययोर्दत्तश्रुतशब्दयोरेष सञ्जायामन्तोदात्तं व्याधो-
 र्वादे गम्ये । देवदत्त विष्णुश्रुत । अनयोरेवेति निय-
 मात् देवपालित इत्यादौ न । "इत्यम्भूतेन कृतमिति च"
 पा० । इत्यम्भूतेन कृतमित्यम्भिन्नार्थे य समासः कृतं
 ततः क्तान्तोत्तरपदमन्तोदात्तम् । सुप्रप्रलपितम् । अत्र कृत-
 मिति सामान्यक्रियावाचि । तृतीया कर्मणीत्प्रासापवाद ।
 "अनीभावकर्मवचन०" पा० । कारकात् परमनप्रतप्रायान्तं
 भाववचन कर्मवचनञ्चान्तोदान्तम् । भावे पय पानम् ।
 कर्मणि राजभोजनाः शाक्य । "मन्त्रिन्व्याख्या-
 नशयनासनस्थानयाजकाटिक्रीता" पा० । कारकात्
 पराग्येतानि तत्पुरुषेऽन्तोदात्तानि । कृतस्वरापवाद ।
 । मन् रचवर्त्तम् । क्तिन् पाणिनिकृति । करणे ष्युट्
 खन्दोव्याख्यानम् । तेन न पर्येष गतार्थ । राजपयनम्
 राजासनम् अथस्थानम् एषु व्यापारे ल्युट् ।
 माङ्गलयाजकः । याजकादिषु याजकादिगन्धे ष्यन्ते

गोलीता । क रकमिवात्तु मभूतिः सङ्गतिः इतरादौ तादौ ।
 नितोति सर । "सप्रम्या सुगणम्" पा० । अन्नो-
 टात्तम् । अध्यायमप्रणयम् । ततोयातगुपुत्रये तु नेद
 पण्यमितरादौ न । "उगर्दकनर्त्त ततोयाया " पा० ।
 ततोयाया परामेती अन्नोदात्तो तत्पुत्रये । माधोमम्
 मापविरुत्तम् । शककनर । ततोयापूर्वपदमलतिस्वरापणाद् ।
 यथेति सादृषयत्तं तेन भ, स्यात्तं इतरादापि अर्धगण्य
 तयात्तम् । उगण्येन तदर्धमप्यमिति केचित् । "मिथ-
 यानुपसर्गमस्यौ" पा० । ततोयाया परम् अनुपसर्गं
 मिथ' प्राग्यत् । तिक्तमिधम् गर्धिर्मिधम् । मिथपर्ये
 ऽन्यत्त गोपसर्गस्य अर्धमिति अनुपसर्गं विभेपत्वात् प्रावि-
 तम् । मस्यौ तु साङ्गपमिथो राजा इतरादौ न, साङ्गै
 मर् ऐकार्यभाषण इतरार्थं । "मजोपुण्यमतिथेये यथाग-
 र्द्धितानुमत्याकाङ्क्षिता " पा० । यथायाद्दर्शयति ताना-
 गुण्यनिषेधार्थकमज परेऽन्नोटात्ता । न अर्धरेटनाभ्याम-
 स्यादिति एष भगति अर्धरेटमिधम् । न अर्धे
 मर्ति अर्धे टिका । न मत्स्येभ्योऽर्धे अर्धुधीय ।
 न वनापाय प्रभवति अर्धनापीय' । "ययतोपातदर्"
 पा० । तदर्धार्धमिधौ ययतो यो तद्विती तद्वनयोत्तरपदस्य
 गुण्यनिषेधार्थान् मज परस्मान् उदात्त । पाशामा समूह'
 पाश्या न पाश्या अपाश्या । अदन्त्यम् । तदर्धार्थान्ते तु
 अणाद्रुमित्यादौ न । यत् तानुबन्धस्य अर्धत्वात् इतरात्त-
 वन्धस्य यस्य अयमभेदम्वित्यादौ न । अत्त वामर्ष ट्वा
 इत्यापिति अग्नौ वा वा । "अर्धकावगमौ" पा० । अजन
 कानञ्च मज परमन्नोदात्तमधामर्थे गत्ये । अर्ध पक्तुं
 न यक्तः । अर्धिस । वामर्थे तु अर्धपोदीमित इतरादौ
 न । दीमितस्य न पाकावामर्थं किन्तु निषेधादपवत्तम् ।
 "आक्रोये च" पा० । मजः परावत्तान्नामन्नोदात्तो
 क्षेपे । अर्धोलात्तम् पक्तुं न मक्रोतोस्येवमाक्षयते । अ-
 क्षिपः । "स शायाम्" पा० । मजः परमन्नोदात्तं संश्रा-
 वाम् क्षेपे । अर्धेवदत्त "कलोक्तेषुश्चावाद्यय" पा० ।
 मज परे एतेऽन्नोदात्ता' सु । क्त्य अर्धत्तं भ्य' । उक्त
 अभागासक्त । इण्यत् अमलङ्कारिण्यु । शिष्णु चोऽपि ।
 अनाढ्यम्भविष्णुः । अर्धारः । आर्षाद्यदप आर्ध साधु
 यौधकि अमङ्गमेजय यदास्य अर्धकात् (वर्त्तमानवर्त्तमान
 त्वरमाचप्रियमानश्चिद्यमापरोपमानशोभमानाः सशायाम्)
 (विकारसद्ये व्यक्षयमलो) गृह्यपति गृह्यपतिक (राजाश्रो-
 ष्वन्वदि) अराजा अमङ्गः । साशायाम् अर्धययत्तः । विभाषा

तद्वसनीयानुगुण्यु' पा० । तन् अर्धत्तं । अर्धम् । अर्ध-
 त्तम् अर्धुनि । अर्धे अर्धययत्तः । "बहुधीशाविद्वेत्त
 कर्त्ता प्रदमपर्ययो मिदागणने" पा० । एष्य इत्योरत्त
 उदात्ताः बहुधीः । इटं प्रदम यया इट प्रदम ।
 परम् एतद्दितीय तत्पठनम् । इत्यगणने तु अर्ध
 प्रदम प्रधात देवा ते इट प्रदम इत्यादौ न ।
 बहुधीर्वाग्विद्विकारः । "मत्त्यायाः सान' पा० । द्विस्तान
 यत् साना । "विभाषा अर्धत्तं" पा० । "द्विस्तानं करोति
 शामरेभ्य" । पक्षे न "संश्राया मित्राजिनयो" पा० ।
 टोमित्त लघ्वाजितम् । अग्न्यायां प्रियमित्त्वा इत्यादौ
 न । "अर्धप्रतिषेधोमित्ते" वासिं० । विद्यामित्त अर्ध
 अत्त न । "अर्धविमोऽनरम्" पा० । अर्धभायकात् पर-
 मनरमन्नोटात्तम् । वस्तानर । "सुप साङ्गम्" पा० ।
 गौरत्तम् । अर्धान्ते तु दीर्घगणा गान्ता इत्यादौ न ।
 "भाष्यदिक्कृद्गोमर्त्तुल्यत्तुष्टिष्टुवन्स्य" पा० ।
 एष्य परं सुप गान्तादात्तम् तेन पूर्वपदप्रकृतिसर ।
 उर्ध्वमुत्तम् । साङ्गत्तम् गोसुपः । गोष्टिवत्पूर्वपदयो-
 रमन्मन्मयोऽपि विक्रयोदाधत्ते इतरात्तदपगतन्यायात् ।
 "निशेषमानादन्यतरस्याम्" पा० । निशालात्तुपमावापिनच पर
 साङ्ग सुप वानोदात्तम् । प्रसाधितसुप पक्षे निशेषगतेति
 पूर्वपदान्तादात्तत्तम् । पूर्वपदप्रकृतिसरत्वेन गतिस्वरोऽपि
 शरति । शिष्टमुत्तम् । पक्षे पूर्वपदप्रकृतिसर । 'जातिहा-
 ल्लुत्तात्तयोऽभाष्यादनात् त्तोऽकृतमित्तपुतिपत्ता' पा० ।
 शारद्वलम् मासभूतः सुभूत । सुभ ड् अत्त लक्ष् अक्ष
 श्यात्त अर्धौक प्रतीप कर्त्तु चोद् इत्येतानि सुषादीनि ।
 आष्यादनात् गुण्यपर्यय इत्यादौ न । कुण्डकत, कुण्डमित
 कुण्डप्रतिपक्ष इत्यादौ च न । वा ज्ञाते" पा० । एष्यो
 ज्ञातिमष्टोऽन्नोदात्त' । दन्ज्जात मासजातः । पक्षे
 पूर्वपदप्रकृतिसर "मज् सुभ्याम्" पा० । आभ्यां
 परमन्नोदात्तं यक्तुमीहौ । अमीहि सुभाष । "कपि-
 पूर्वम्" पा० । मज् सुभ्या परमुत्तरपदस्य पूर्वमुदात्त
 कपि परे । अमङ्गपञ्चुकः । उक्तुमारोक्त । "सुस्तान्ते
 अन्त्यात्पूर्वम्" पा० । सुस्तान्ते उत्तरपदे सभासे अन्त्यात्
 पूर्वपदमुदात्त मज् सुभ्या यक्तुमीहौ । अमीहिक' सुभा-
 यक्तुः । "बहोर्नञ्जुत्तरपदभूमि पा० । उत्तरपदार्थे बहु-
 त्वाविचिनोवरो परस्य पदस्य नञ परस्यैव स्वर स्यात् ।
 बहुमीहिकः बहुमित्त । अर्धत्तये तु बहुपु वानोऽस्य बहु-
 मान इत्यादौ न । "न सुणादयोऽवयवाः" पा० । अर्धवर्ष

वाचिषो बहोः परे गुणादयोऽनान्नादास्ताः व०त्री० । वड-
गुणा रञ्जु । वङ्गक्षर पदम् । गुणादयश्च गुण अक्षर अ-
ध्याय सूक्त छन्दः मान । गुणादिराकृतिगण । अनवयवे
तु अध्ययनश्रुतसदाचारदिगुणपरत्वे वडगुणोद्दिन इत्यादौ
न । “उपसर्गात् खाङ्ग भ्रुवमपशु” पा० । प्रष्टव । अ-
भ्रुवे तु उदाङ्गरित्यादौ विपशु रित्यादौ च न । “वन
समासे” पा० । समासमात्रे उपसर्गात् परं वनमन्नादात्तं
स्यात् । प्रथमम् । “अन्त” पा० । अन्तरं शब्दात् परं
वनमन्नादात्तम् समासमात्रे । अन्तर्बन्धोदेश । “अन्तश्च” पा० ।
उपसर्गादन्तशब्दोऽन्नादात्तं । पर्यन्तं समन्तं । “न नि-
विभ्याम्” पा० । न्यन्तं व्यन्तं इत्यादौ न । पूर्वपटप्रकृतिसरे
ग्रन्थि च कृते उदान्तस्वरितयोरेण इति स्वरित । “परे-
रुभितोभावि मण्डलम्” पा० । परे परम् अमितउभ-
यतो भावि कूलादि, मण्डलं चान्नादात्तम् । परिभूळम्
परिमण्डलम् । “प्रादख क्कं संज्ञायाम्” पा० । प्रष्ट-
हम् । खाङ्गे तु प्रपदमित्यादौ न “निरुदकादीनि च” पा० ।
निरुदकं निरूपकं निर्मूलकं निर्मयकं निष्कालकं निष्-
कालिकं निष्पेयं दुस्सरोपि निस्सरोपि मिरजिन उदजिन
उपाजिन (परेऽहंस्तपदलोपकर्मणः) निरुदकादिराकृति-
गण । एतानि अन्नादात्तानि । निरुदकम् । “अभेर्भुसम्”
पा० । अवङ्गव्रीह्यर्थमभ्रुवार्थमस्त्रार्थमारम्भ । अभि-
स्रुवा शाला । “अपाञ्च” पा० । अपसृष्टम् अत्रापि पूर्वव-
दारम्भः । अपसृष्टा शाला “स्किगपूतवीषाञ्जोऽध्वकुचि-
श्रीरनासनाम च” पा० । अपादिमान्यन्नादात्तानि । अप-
स्किगम् अपपूतम् । अपाञ्च । अपाध्वा समासान्तविधेर-
नित्यत्वात् नेहृ समा० । अपकुचि । अपसीरम् अपहृलम् ।
अपनाम । स्किगादिपहृणमवङ्गव्रीह्यर्थम् अभ्रुवार्थमस्त्रा-
ङ्गार्थञ्च । “अधेरुपरिस्थम्” पा० । अध्वरूढोदन्तोऽधिदन्त
दन्तस्योपरिजातोदन्त इत्यर्थः । अधुपरिस्थे अधिकरण-
मित्यादौ न । “अनोरप्रधानकमीयसो” पा० । अनो
परमप्रधानशक्ति कमीयश्चान्नादात्तम् । अनुगतोऽव्येष्टम्
अनुज्योष्टत्वादि । अत्र पूर्वपदार्थप्राधान्यात् व्येष्टशब्द-
स्यामधानत्वम् । अनुगतं कमीयान् प्रा० स० । अनु-
कमीयान् । अत्र उत्तरपदार्थप्राधान्यम् । प्राधान्यार्थमेव
कमीयसं पृथग्ग्रहणम् । “पुरुषश्चान्वादिष्ट” पा० । अनो
परं अन्वादिष्टवाची पुरुष अन्नादात्तं । अन्वादिष्ट
पुरुष प्रा० स० । अनुपुरुष । “अतेरकृत्पदे” पा० ।
अतेः परमकृदन्तं पदं पदशब्दश्चान्नादात्तं । अल्लभुयो-

नाम । अतिपदा गायत्री । कृत्पदे तु अतिचार-
शब्दादौ न । “अतेर्षात्तलोप इति वाच्यम्” वाचि० ।
“प्रादिभ्योधातुजस्य वा षोत्तरपदलोप इति अत्यादय-
क्रान्त्याद्यर्थे” द्वितीयययेति यत्र धातुलोपसत्त्वैवाय-
स्वर । तेन शोभनोगार्थ्यं प्रा० स० । अतिगार्थ्यं अत्र
न । अतिक्रान्तं कारुकम् । अतिकारुकं इत्यत्रापि
स्यात् कारुकशब्दस्य कृदन्तत्वेऽपि धातुलोपएव कृदन्तं निय-
मनात् अतिकार इत्यादौ तु धातुलोपभावाच्चेति भेदः ।
“नेरनिधाने” पा० । निधानमप्रकाशं तद्विज्ञे प्रकाशार्थं
नेरुत्तरपदमन्नादात्तम् । निमूलम् न्यजम् । निधाने तु
निहितो दण्ड निदण्ड इत्यादौ अप्रकाशितः गुप्तो-
दण्ड इत्यर्थके न । “पूतेरश्वाद्यकृत्पुरुषे” पा० । प्रति-
गतोऽंशुः प्रत्यंशु प्रतिजन प्रतिराजा समासान्तविधे-
रित्प्रत्यञ्ज टच् । बङ्गव्रीहौ तु न । अश्वाद्यस्य ३०ट्
दर्शिताः । “उपाद्द्वज्जिनमगौरादय” पा० ।
उपात् परं द्व्यक्षमजिनश्चान्नादात्तम् न तु गौरा-
दय । ते च गौर तैष तैल लोट लोट जिह्वा कृष्णा
कन्या शुभ कल्प पाद । उपदेयः उपेन्द्र उपाजिनम् ।
गौरादौ उपगौर इत्यादौ न । “शोरवक्षोपणे” पा० ।
आलोपे गम्ये षो परमन्नादात्तम् । सुप्रत्यवसितं सुर-
तपूजार्थं वाक्यार्थस्तु निन्दा अस्त्रयथा तथाऽभिधा-
नात् । “विभापोत्पुच्छे” पा० । उत्पुच्छे शब्दे
धान्नादान् । उत्क्रान्तः पुच्छात्, पुच्छसुदस्यति उत्-
पुच्छयतेर्षा एरच् । उभयस्याप्यत्र ग्रहणम् । उत्पुच्छ ।
“हित्त्रिभ्यां पद्दन्तुर्बु वङ्गव्रीहौ” पा० । आभ्या
परेष्वेऽप्यु अन्नादात्तो वा वङ्गव्रीहौ । द्विपाद् त्रिपाद् ।
त्रिपूर्णा । समासान्तविधेरनित्यत्वज्ञापकमिदम् । तत्पुरुषे तु
द्वयोर्भूङ्गो द्विपूर्णा इत्यादौ न । “सक्यश्चाक्रान्तात्” पा० ।
कृतसमासान्तसक्यस्य अक्रान्तात् परस्य वान्नादात्तं ।
गौरसक्यं सङ्गणसक्यं । क्रान्तात्तु चक्रसक्यं इत्यादौ
ने किन्तु पञ्चसमासान्तस्य चित्वात् नित्यमन्नादात्तात् । “प-
रादिभ्येऽन्दि वङ्गलम्” पा० । वेदे उत्तरपदस्यस्य शब्दस्यादि-
रुदात्तो वङ्गलम् । “अङ्गिसक्यमात्मने” वङ्गलग्रहणात्
“परादिश्च परान्तश्च पूर्वान्तश्चापि दृश्यते । पूर्वान्तस्य
दृश्यन्ते व्यतयो वङ्गल ततः” वाचि० । इति समासस्वरा ।
एवमुदात्ते विहिते क्वचित्स्य निघातेनानुदात्तता स्यात्
तच्च निघातशब्दे सापवादं यच्चरते ।
“निहन्यरीनेकपदे यउदात्तं, खरानिष” भाषः । “अवि-

कलमः समागतमितिगमिरो महागात्र । रोगान् निगृह-
 मामो धीरोदात्तो षट्पत्त कर्त्तः" भा०ट० २७३
 (पूर्वपदसोपेन) मायकभेदे । भावे ऋ । इटाने षण्यभेदे
 गन्ट०५ अमद्धारगोदे पु० । म भ अमद्धारगोदे इट ईष्टगे
 र्गितः । कर्त्तरि ऋ ईकृति उगमर्षे पदाभरि च ति० ।

उदात्तराघव न० नाटकभेदे ।

उदान पु० अम-पञ् ऋमामोऽम् । उद्गमितिर्भे
 कृतादिदेगर्भमि प्रादृष्टिभेदे वादी । 'अप योऽ
 ऋर्गुपि गउदान म वागुः स्यात्काम" ङा०उ० ।
 'यापादतडाटारयोर्ङगुणमात् उगकपांश्च कर्म पूर्व-
 त्रिति उदात्त' ङा०उप०भा० । पदापांर्गं योगार्गं
 तगुणानाद्युक्तम् "स्वन्द्यदपर १३३ गात्रदेवप्रकाषन ।
 उद्देजयति मन्नापि उदाभो नाम आकृत । त्रिदुग्धा-
 कार्गुः स्यादुत्थाभासनकारक । सादयोर्ङमातोदापि गर्भ-
 मन्विषु पत्तंते" । शुभते च 'यदात्ति पदभम' भिद्यो नाम
 स्वानात्कर्म्मणि । भिद्योऽभिनवादा ङो को नामन्नात्कि-
 यामयै । प्राणोदाभो समामय ज्ञानयापान एव च ।
 स्थानस्या मारुता पञ्च यापयन्ति गरीरिणम् । वायुर्गो
 यत्तुषुदासो म प्राणो नाम देहृष्टम् । सोऽस्र प्रवेगदलन
 प्राणायापयन्त्यते । प्रायग वरते दुष्टो रिवादा-
 सादिकान् गदान् । उदाभो नाम यन्मूर्जुपैति पशुभो-
 ज्जम । तेन भाषितगीतादिविगोयोऽभिपयर्त्तते । ऊर्ध्व
 जलुगतान् रोगान् करोति च विगेषत । यामपका
 गयपर समानो वद्विषुदत । सोऽस्र पथति तज्जाप
 विगोयान्विबिनक्ति चि । गुन्माग्निमद्गातोषारपभ्तोन्
 कुरुते गदान् । लृङ्गदेहपरो व्यानो रससपशुभो-
 दत । सोदासृक्पावणो यापि पञ्चधा वेदयन्वि ।
 क्रुद्धय कुरुते रोगान् मायग धर्मदेहगान् । पक्ता-
 धानालयो ऽपान कावे कर्षति चाप्ययम् । समीरण
 सकृन्मूलशुक्रगर्भाक्षेवान्यधः । क्रुद्धय कुरुते रोगान्-
 योरान् वक्षिगदान्प्रयान् । शुक्रदोषप्रमेहास्तु व्यानापान-
 प्रकोपजा । युगपत्कुपितायापि देह मिन्यु रसययम्"
 आन्दोष्ये च भोजनस्याग्निहोत्रस्याभौयतया सम्यादनेम
 प्राणादिपञ्चकाङ्कतेनित्य कर्त्तव्यता तत्फलञ्चोक्तम् यथा ।
 "उरण्य वेदिर्दोमामि बर्हिर्द्वेदय गाईपत्यो मनोऽन्वा-
 हार्य्यपवन व्यासमाहवनीय इत्युपक्रम्य" । (तदुभाष्ये च
 व्यासस्य हूयते ऽस्मिन्नन्नमित्याहवनीयत्वसक्तम्) आङ्-
 तिप्रकार फलसहितो दर्शितो यथा ।

'तद्यज्ञो मन्ममागन्नेसोभौय' म यं प्रथमाकाङ्क्षति
 जुष्टयात्ता जुष्टयात् प्रथमं साहेति प्राक्कृष्यति, प्राप्ते
 तस्यति चतुष्कृष्यति चतुष्पि तस्यत्तादित्यन्वयत्तादित्ये
 तस्यति द्यौष्कृष्यति इति तस्यन्दां यत्किञ्च द्यौषा-
 टित्यपाधितिउतस्यकृष्यति तस्यानुत्प्रि तस्यति प्रजया
 पशुभिरद्याद्येन तेजसा मङ्गपर्यभेनेति । अथ यं द्वितीया
 जुष्टयात्ता जुष्टयात्ता माय साहेति व्याकृष्यति, व्याने
 तस्यति श्रोत्रं तस्यति श्रोत्रे तस्यति चतुष्कृष्यति
 चतुष्पि तस्यति त्रिमसृष्यति टिण तस्यन्दां यत्किञ्च
 टिणय चतुष्कृष्यति तस्यति तस्यनुत्प्रि तस्यति प्रजया
 पशुभिरद्याद्येन तेजसा मङ्गपर्यभेनेति । अथ यं तृतीया
 जुष्टयात्ता जुष्टयात्ता माय साहेति व्याकृष्यति, व्याने
 तस्यति श्रोत्रं तस्यति श्रोत्रे तस्यति चतुष्कृष्यति
 चतुष्पि तस्यति त्रिमसृष्यति टिण तस्यन्दां यत्किञ्च
 टिणय चतुष्कृष्यति तस्यति तस्यनुत्प्रि तस्यति प्रजया
 पशुभिरद्याद्येन तेजसा मङ्गपर्यभेनेति । अथ यं चतुर्थी
 जुष्टयात्ता जुष्टयात्ता ममांमाय साहेति समानकृष्यते, समाने तस्यति चतुष्कृ-
 ष्यति मनसि तस्यति पर्जन्यकृष्यति पर्जन्ये तस्यति विद्यु-
 कृष्यति विद्युति तस्यन्दां यत्किञ्च विद्युश्च पर्जन्यपाधि-
 तिस्रतस्यकृष्यति तस्यानुत्प्रि तस्यति प्रजया पशुभिरद्या-
 द्येन तेजसा मङ्गपर्यभेनेति । अथ यं पञ्चमी जुष्ट-
 यात्ता जुष्टयात्ता माय साहेत्युदात्तकृष्यति, उदाने त
 स्यति वायुकृष्यति वायो तस्यत्ताकायकृष्यत्ताकाये तस्यति
 यत्किञ्च वायुकायपाधितिउतस्यकृष्यति तस्यानुत्प्रि
 तस्यति प्रजया पशुभिरद्याद्येन तेजसा मङ्गपर्यभे-
 नेति । म य इदमविहामग्निहोत्रं जुहोति यथाकारा-
 नपोस्य भस्मनि जुष्टयात्तात् तस्यात् । अथ य एत-
 देव विहानग्निहोत्रं जुहोति तस्य सर्वेषु ऋषेभु
 सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वन्तश्च उत भवति । तद्यपेकीका
 तूलसन्नी प्रोत प्रदूयेतैव हास्य सर्वेषु पाप्मानः प्रदू-
 यन्ते य एतदेव विहानग्निहोत्रं जुहोति । तस्माद्
 ह्येव विद्युदापि चण्डालाद्योषिष्ठे प्रयच्छेदात्मनि ह्येव
 तद्वैदानरे उत स्यादिति तदेव ह्योक्तं । यद्येह ऋ-
 धिता बाला मन्त्रं पर्युपासते । एवं सर्वेषां भूतामग्नि-
 होत्रमुपासत इत्यग्निहोत्रमुपासत इति" ।

उदापु पु० उद्+धाप-उत् । जरासन्धपौत्रे क्षतियभेदे ।
 'जरासन्धस्य पुत्रोत्रे सृष्टेय प्रतापवान् । सृष्टेवाम्नाज

श्रीमानुदाय' समज्ञायगाः । उदापुञ्जिनयामाम पुत्र' पर-
मधार्मिकम्' । हरिव०१०००० ।

उदात्त लि० उद्+आ+ण+क । उदात्तः, २मत्ति, ३मत्ते,
४त्तित्ते, ५मत्तीरे, ६मत्ताधारणे च । "मञ्जुव्युत्तारा
गुणभेदार्थम्" "सतथेति विनेतरदारमते" साकेतो-
पानप्रदारमध्युगम" "रपु० उदारमने कलभातिकम्बरं."
नाम । "ईक्षिताईकियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वच" "
"तथा हि ते गीनप्रदारटग्ने!" वृमा०। ततो भावे षञ्
कौटार्थं म०तन् उदारता स्त्री त उदारत्व म०तद्भावे ।

उदारधि उद्+आ+ण+अधिन् । ऊर्ध्वमागन्तरि । "करम्भ
श्रोत्रेभ्यो भव शीघ्रो ह्रस्व उदारधि" ष०१,१८७,१०, "करम्भं
हृत्वा तिर्यं शीघ्रस्वाकृतारदिम्" अथ० ४,७,२ ।

उदारधी स्त्री उदारा धीः । उतुल्लसुद्धी उदारा धीर्यस्य ।
२ उतुल्लसुद्धिमति लि० "धिय समर्पे स गुणैरुदारधी ।
रपु । उदारा मङ्गतो सर्वाधिपिययान् धीर्यस्य ।
३विष्णो पु० । "निसेवोऽनिमिष" श्रवो वाचस्पतिरुदा-
रधी," विष्णुम्० "यः सर्वज्ञ सर्वविदिति" श्रुतेस्तस्य सर्-
वाधिपिययद्विमववात्तयात्वम् ।

उदावर्त्त प० उद्+आ+टत षञ् । रोगभेदे तद्वत्त्वादि शु-
श्रुते दर्शितं यथा

'अथात् उदावर्त्तमतिषेधमध्यायं व्याख्यास्यामः । अ-
धर्षोर्द्धसु भावना मष्टत्ताना स्वभावतः । म वेगान् धार-
येत्तानो वातादीना जित्तीविषु' । वातविषम्लज्जुग्माशुशु-
षोद्धारवमीन्द्रियं । व्यास्यमागैरुदितैरुदावर्त्तो निरुच्यते ।
क्षुभ्र्याश्चापिग्राह्याद्युदावर्त्तो विधारणात् । तस्याभि-
धासौ ज्ञानेन सखण्ड चिकित्सितम् । तयोद्गमविधयाधौ
भिन्न परंस्तु कारणं । अथय्यभोजनाश्चापि पश्याते
ए तपापर । आध्यात्मशुद्धौ हृदयोमरुतौ गिरोरुलं
श्रावणतीव विज्ञाम् । कासमतिप्रदायगलस्यश्च वहासपित्त-
महरश्च घोरम् । उदावर्त्तानाभिहितं क्षमागै हृन्त्यात्पुटीमं
कुलतः निवेदा । आटोपशुद्धौ परिकर्त्तमन्न गद्ग घुरीमस्य
ततोर्द्धवतः । पुटीमकाम्पाटवि वा निरेति पुटीममेऽ-
भिहिते २मत्तः । मूयस्य वेगेऽभिहिते २मत्तम् लक्ष्णेण
गुम् हरतेत्यमत्तम् । भेदे गुदे हृत्पुष्पदोष नाभि-
मदेधेपद वापि मूर्द्धे । आटोपमिष भवति तीमाः
कृत्वा च मूर्द्धेति विदुःसुते । मत्तः मत्तस्य गिरोरुकारा
अधोपदायाश्च पदाकारः सु । श्रीमानुदावर्त्तो-
रुद्धोदा भवति गीतः य ता निवारा । आकृत्यं

गौरुसमुद्भवं वा नेत्रोत्तन ५ पापमसुद्धतो हि । गिरोरुत्त-
नयनामथाय भवति तीमा कृत्वा योनसेन । भवति गोटं
क्षयचोर्द्धिपतात् ई गिरोरुत्तनासाश्रवणेषु रोगा' । कृत्वा-
म्यूर्द्धत्वमतीद तोटः वृत्तय वायोरथ वा मष्टति ।
उद्धारवेगोऽभिहिते ७ भवति जलोर्द्धकारा पवनप्रकृता ।
उर्द्धोर्द्धिपातेन ८ भवेत्तु कुं तेनैव टोपेण विदग्धमयम् ।
मृतायथे वा गुटमुष्कयोश्च गोफो रुक्षा मूर्द्धविनिपद्यथ ।
शुक्राश्रमरी तन्मखण भवेद्वा ते ते विकारा विहिते व
गुक्तेः । तन्दाह्रमर्दोऽरुधि अमथ क्षुभोऽस्त्रियातात् १० ल-
गता च टटे । कृत्वाश्रयोप श्रवणावरोधसू प्पाभिधा-
तात् ११ हृदये व्यधा प । आन्तः निद्रासविनिपरेण १२
हृदोगमोवाचय वापि गुल्म । उद्धारमर्दोऽह्रमिरो-
ऽग्निजाय निद्राभिधाताद्य १३ वापि तन्दा । लण्, टितं
परिक्रिष्ट चोण श्रुत्तेरभिद्रुतम् । गलहमन् मतिमा-
नुदावर्त्तनसुत्तुजेत् । सर्वेष्वेतेषु विधियुदावर्त्तेषु
ऊर्द्धग । वायो किवाविधातव्या स्वमागमतिपत्तये' ।
उद्ग उटकम्यावर्त्तः । २जलस्य स्रोतभ्रमणे । ३स्त्रीषिद्र-
रोगभेदे स्त्री मा च श्रुते दर्शिता यथा "विमतिर्द्धिप-
दोयोनेर्विर्द्धि रोगमद्गृहे । मिथ्यापापेण ता स्त्रीणा
मदुष्टेनार्त्तवेन च । जायते बीजदोषाद् टाशु ग्दणु ता
पृथक् । उदावर्त्ता तथा ब्रह्मा विद्युता च परिद्रुता ।
वातला वेति वातोत्या पित्तोत्या रुधिराद्याः । वासिनी
स सिनी चापि पुत्रप्री पित्तला च या । अथानन्दा च
या योनिः कर्त्तुमी चरणाहयम् । संधिका मरुका भेद-
पण्डो च फलिनी तथा । मङ्गो सूविषयता च सर्वजेति
विदोषला" । "सर्केमलमुदावर्त्ता रज लक्ष्णेण मुचुति" ।

उदावसु पु० निमिषश्रे मृषभेदे । "निमि परमधर्मात्ता सर्वसम-
वता पर । तस्य उक्तीविधिनां ममशानुपमद्युति । तथापि
जनकोनाम जनकस्याप्युदावसु" रामा० निमिषशरत्तने ।
अथश्च लमक मदिद्रुजनकादिस एव तन्मं बाले "सर्प-
रोमणोऽभरुद्वापि हृन्मरीमा सुतो बली । तस्य इत्यदय लघे
धर्मदस्य मङ्गात्मनः । उद्गोऽह्रमजुलपायं भ्राता मप इम
ध्वज इति" द्वावत्तं पति सजुलकीर्त्तने जनयोद्गी अहं
मन्मोनात्मन कीर्त्तनेन ततो भेदमन्ते । [यः ह ।
उदास पु० उद्+आ+ण+अस । उद्वेषणे २ निरालने ३ उद्वेहा-
उदासीन लि० उद्+आ+ण+आस । अथस्त्री, २ विद्वेषणो
रेकमरुका मरुकायथे, जिमीयोर्द्धते दामुनिमिषि
अर्द्धते परतरे, अतिमन्ते १११८० दर्शिते मङ्गला-

द्विद्वेतापाडुतामीनोबनाधिक " इत्युक्तं तत्रापि उराजभेदे ।
उमीशजे च "उमीशजदाधीन," गीता० ।

उदास्यित उ० उदु+धा+धा-ङ् । हात्प्राये ३चरे १ध-
ध्वाचे च सेम० प्रगज्यादृष्टपतिते ४प्रगज्यापतिते चरे च
म च मसृविधवगानागतं । प्रगज्यावपितः प्रगज्यादृष्ट
पतित प० । तद्वत्पदादि "लक्ष्मं धानविध कर्म पञ्चमंश्च
तत्पतः" इति मत्तगचनस्य कुछू० व्याख्यायाम्

'कापटिहोदास्वितरदृष्टपतिवेदे'रिक्ततापसव्यध्रमात्मक
पञ्चविधं चारवर्गं पञ्चार्गमन्त्राण्यं तत्पतचित्तनेत्'
इति मन्त्रोपेयोक्ता । तत्र परमर्मानं प्रगमभ्यन्तात् कप-
टव्यापारित्याक्तापटिकता' एतत्तुर्दिनमर्मानामाभ्यासुपरदृष्ट
रक्षि राजा नूयात् 'यस्य दुर्भक्तमप्यस्यि तत्तदामीमेव
सयि वक्ष्यमिति । प्रगज्यादृष्टपतित उदास्वित त
लोकिये विदितदेव प्रसागोययुक्त एत्यर्दिनं प्राया रक्षि
राजा पूर्वपदमूयात् वरूयपतिक्रमते स्वपदेत् प्रचुर
मस्योत्पत्तिकर्मव्यनारञ्च तद्व्यर्थेपपक्ष्येत् सधाम्येधा-
मपि प्रसजितामं राजचारकर्मकारिणं यासाप्तादना-
टिक दद्यात् । कर्मकः क्षीणरक्षिः प्रसागोययुक्तो
दृष्टपतियज्ञनकामपि पूर्वपदका स्वभूमौ क्षमिकर्म कार-
येत् । धानिलक क्षीणरक्षिः वेदेरिक्तव्यज्ञनसाम्पूर्वपदका
धनमानाभ्यासागोलाय धानिलक कारयेत् । सुप्लोजति
उोग एत्तिकामन्तापसव्यध्रमं. सोऽपि क्षपिद्वयामे पसन्
नक्ष्मुण्डजटिलानरकपटयिप्यगणठतो मुद्राजोपकस्वि-
तदृष्टि' तपस्यां कुर्यात् सावर्हिभासानरित प्रकाय
पटरादिमुष्टिमन्त्रीयात् रक्षि च राजोपकस्वितं यणे
माहार कल्पयेत् । यिध्यावासातीतानागतप्राणादिक
स्यापयेयु तेन वक्ष्योक्तेनमासाद्य सर्वेषा विश्वसजोय
त्वान् सर्वे कार्यमकार्यंश्च दृष्ट्वन्नि । एवं रूपं पञ्चवर्ग
यथावसिन्तयेत्' विशेषेणोक्तम् ।

उदाहरण न० उदु+धा+धा-भावे ह्युट् । एकदेशप्रविचारा
सकसविद्वारं कथने । कर्मणि ह्युट् । इष्टविद्यार्थमुच्य-
माने उद्वान्ते, 'तदुदाहरणकतो गुणा इति साहस्रिक
सारसद्वारा' नैप० प्रकृतविद्यार्थं निदर्शनरूपे १७षोडश्याते
च । उदाश्रुयेते व्याप्तिपक्षधर्मते येन करणे ह्युट्
व्यायमते प्रतिवादिपराजयार्थं वादिना मयुक्तमति-
प्राटिपक्षकान्तगते व्याप्तिपक्षधर्मं ताप्रदर्शने ४वाक्यभेदे
प्रतिप्राद्य गी० सू० इत्योर्दीर्घता यथा
"प्रतिप्राहेतदाहरणोपनयमिगमनाम्यवयवाः"। एनेन

विभागो मतिप्रादाय्यतमामिति श्रवण स्वधितम् व्यस
च मतिप्रादीनां पञ्चानामयवत्कथनाद्गामयययादोव्यु-
दना इति मन्यं ते च भाष्ये दर्शिता यथा 'लिक्षा
या श्रमयः श्रमयामि. प्रयोमन संशयव्युदासपेति' एते
प्रतिप्रादिष्विहता द्य' व्याख्यात वेत् तात्पर्यं टीकायाम्
'मयोगमं वानादिनुदय, तत्रमधिकं लिप्राया, तत्रनक'
मगय', मगयामि प्रमाणां प्राकजननमामयं, मयय-
व्युदासकार्थः, ययमेवार्थोनिमये निदर्शित । लिप्राया
पिमतिपरिचरिति कथित् एतेपात् न म्यायवयवत्
न्यायापटनताम् । न म्यायजन्मबोधोपात्तुक्तत्वेनैवमवयवत्
एकदेशस्यापि तत्रमभ्यन्तान् प्रयोजने प्रतिप्राये च' इति ।
तत्र उदाहरणस्यविभागी तत्रैव दर्शितो यथा

'साध्यसाधनमूर्तिरुक्तमानी दृष्टानुदाहरणम्' सू० ।
'दृष्टानुदाहरणमिति श्रवणं दृष्टानवचन दृष्टानकथ-
नयोग्याययः' इत्यर्थे तेन दृष्टानस्य सामयिकतेमासावेति-
करोऽपि न इति । योग्याययच्छेदकत्वं धवययान्तरार्थां
नित्यार्थकारयवत्वं तच्च द्विविधं अन्वयित्तिरेकिभेदात्
तात्पर्यव्युदाहरणं शक्यति साध्यसाधनमूर्तिरुक्तमानीति
थात्पर्यव्युदाहरणमिति शेषः. परे तु सम्पूर्णात्मन्यव्युदाहरणं
उच्यते सामान्यस्यैव तद्व्यमित्याह साध्यसाधनमूर्ति
त्वाध्यव्युत्पत्तिधर्मात् प्रकृतसाधनादिदर्थः तं साध्य-
रूपं धर्मं भावयति तदा च साधनवक्ताप्रयुक्तसाध्यव-
सातुभावकोऽवयव साध्यसाधनव्याप्तिप्रदर्शक उदाहरण
मिति यावत् । व्यतिरेकदाहरणं शक्यति' इ० । 'तद्विप-
र्यथाहा विपरीत व्यतिरेक्युदाहरणम्' सू० । तद्विपरीतवा
साध्यसाधनव्यतिरेकव्याप्तिप्रदर्शनात्तथा च साध्यसाधनव्य-
तिरेकव्याप्तिप्रदर्शकोदाहरणं व्यतिरेक्युदाहरणं यथा
जीवच्छरीरं शाकक माणादिमत्स्यात् बसव तस्यैव
यथा घट इति । वाकार प्रयोगमयेव्य तथा चान्यव्यु-
दाहरण व्यतिरेक्युदाहरणं वा प्रयोक्तव्यमित्यर्थे इ० ।
त्रिलासणिकता तु तद्व्युत्पादिकसकत्वं यथा
'हेतावत्ते कथमस्य नामकप्रमिप्राकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्ष-
धर्मतयो मर्द्यतमात्रो व्याप्तेः प्रायस्यात् तत्रमर्द्यतायो-
दाहरणं तत्रातुमिति त्रैलोक्यपरासर्वपरवाक्यजन्मप्रा-
जनकव्याप्याभिमतवसिष्ठनियतव्यापकत्वामिमतसम्बन्धबोध-
जनकयद्व्युदाहरणत्वं सामान्यस्यैव साध्यसाधन-
सम्बन्धबोधकत्वं, साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वं च विशेष-
स्यैव इत्यम् । न्यायावयवदृष्टानवचनदुदाहरणमिति तु

न हृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनासाव्यवहृतिकत्वात्, योयो-
धूमवान् सौग्मिभानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः । नापि प्रकृतानु-
मितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपना-
यक वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः । उपनयाभिधान-
प्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् एतदेवान्वयव्यति-
रेकव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणहयमित्यन्ते, अत्र
न व्यभिचारवारणाय वीक्षामाह यत्र च सामानाधि-
करण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीक्षा केवलान्वयिन्यभेदात्तुमाने
च वीक्षायामपि व्यभिचारतादृशस्यप्रसक्तिः तु वय, वीक्षा च
यत्पदे, न तत्पदेऽपि विशुद्धरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन
परामर्शाद्बुद्धिस्वभावकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः यथा
'प्रयत्नं पार्थं प्रतिजहि जगन्नाथ । नमस्व तन्न इच्छादौ'
दोषितकृता तु निष्कण्ठोक्तम् । इतरार्थान्वितस्वार्था-
ज्ञोषकन्यायावयवत्वमुदाहरणत्वम् अन्यव्याप्तिज्ञोषक
तत्त्वं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञोषकतत्त्वं च विशेषलक्षणहयमिति ।
४कथाप्रसङ्गे च । "अथाङ्गिरसमप्ययमुदाहरणवस्तुषु"
कुमा० "उदाहरणानि कथाप्रसङ्गा तान्येव प्रसूनि" गङ्गि० ।
भावे ल्युट् । ५कथनमात्रे । ईलक्षणस्ववृत्तया प्रामाणिक-
वाक्योपन्यासे च । [उदाहृतं तत्रार्थे उक्तौ च स्त्री ।
उदाहार उ० उट्टु+आ+हृ-घञ् । उदाहरणार्थे । क्तिन् ।
उदाहृतं त्रि० उट्टु+आ+हृ-क्त ।] हृष्टान्ततयोपन्यसे, २क-
थिते च "श्रुतान्वितो दग्धस्य इत्युदाहृतः" भट्टि ।
प्रामाणिकप्रयुक्ततया उपन्यसे च ।
उदितं त्रि० उद-क्त । १कथिते । "श्रुतिस्त्वुदितं धर्मम्" मनुः
भावे क्त । २कथने न० "प्रियः कियद्दूरमिति त्वयोदिते"
नैप० उट्टु-इण-क्त । ३कथिते, "तद्ददितं स हि यो यद-
नन्तर" नैप० । ४उदयं प्राप्ते "उदिते जुहोति अतदिते
जुहोति" श्रुति "उदितेऽस्तदिते चैव समयाभ्युपिते तथा"
मनुः । "उदिते जगतोनाथे स कुर्याद्ददन्तधानम्"
ऋति । "उदितं सोमनसत् हृष्टा सदा शुचिर्भवेत्" ।
पारक० उदयप्राप्तिश्च पञ्चादौ ब्रूहत्तपदान्तरितदेशो-
परिस्थे एव भवति सा च दिवा न भवति सङ्घातशुकरा-
भिमृतत्वेन दर्शनयोग्यभावाभात् । तथा च दर्शनयोग्ये
पञ्चादौ तच्छब्दस्य वृत्तिः । "उदिते ऋतिघञ्चो" नील० क०
'सप्तर्थ्यासदितयन्त्रोनेक्षितव्यं कदाचन' इति व्याख्याने
"उदितं कथितं" इति अङ्गोदितव्यावृत्तिपरं वेति ति० त०
उक्तेऽसम्पूर्णादिते च त्रि० भावे क्तः । ईराशीनासुदये
उत्तने । कर्त्तरि क्त । उदयं प्राप्ते ऽराशौ च । 'लक्ष-

भेकन्त दोषाणां हन्याञ्चैवोदिते गुरुः" ज्योति० अनरपति-
जयचर्योक्ते स्वरभेदे स च भुक्तावशिष्ट स्वर यथा । हाद-
याद्दिनाद्यान्ता स्वस्थानाञ्चैव कालतः । उदयन्ते
पुनस्तत्त्वान्तरे एकादशोदये । वर्षमासदिवानाडीपलानि
च क्रमादिकम् । कालमानं मया प्रोक्तं पञ्चधा च
स्वरोदये । यत् भुक्तं स्वस्वभोगेन लब्धं श्रेयोदितं
भवेत् । लब्धे भुक्ता स्वरा ज्ञेया श्रेयाहेतुदितस्वरा ।
व्यस्मिन् पञ्चा विभक्ते तु भुक्तं स्याददितस्वरे । उदितस्य
स्वरास्य स्तुर्नामस्वरवशेन तत् । अथिक्तं चक्रशब्दे बाला-
दिचक्रे वक्ष्यते । पञ्चस्वरोक्ते ६ स्वरभेदे च । तल्लेखन
प्रकारस्य बालादिचक्रवत् ज्ञेयं । तदप्युक्तं तत्रैव । "तिथि
प्रतिपदादिश्च कुजादिवारानर्णय । नन्दा भद्रा जया-
रिक्ता पूर्या चापि यथाक्रमम् । क्रमेणाह्वा प्रदातव्या
प्राज्ञशाङ्गसमुच्चयः । चन्द्राष्टौ ८१ प्रथमे देया नगनागं
८७ द्वितीयके । तृतीये चाग्निनवक ९३ चतुर्थे तु सङ्घ-
पहा ९६ । पञ्चोत्तरशतं १०५ देयम् क्रमेण पञ्चकोष्ठतः ।
अङ्गपञ्चणन्तु "ययोरशि" स्वराङ्गस्य एकीकृत्य विधापयेत् ।
इत्यादि सप्तादिभ्युत्पन्नगणनाथं, सप्तभ्युत्पन्नशब्दे विवृतिः ।
एतेषां पञ्चकोष्ठस्वपर्यादीनां संज्ञा तत्रैवोक्ता यथा
"उदितं भ्रमितं भ्रान्तं सन्ध्यास्तं तदन्तरम्" स-
ज्ञान्तरमपि तत्रैव "जन्म कर्म च स्वाधानं पिण्डं छिद्रं
तथैव वेति "उदिते विजयोमित्यत्र भ्रमिते लाभ एव च ।
भ्रान्ते तु सिद्धिभागेति सन्ध्यास्तं सरणं स्मृतम् । यत्र
गामाक्षरं प्राप्तं तत्रैव उदितस्वर । १०सम्भवे । "पुरो-
हितश्च कुर्वीत देवप्राप्तदितोदितम्" या० ऋ० । विद्या
भिलगात्तुष्टानादिभिरुदितं शास्त्रोक्तेऽदितं सम्भवेत्
मिता० । ११वाक्यनामगन्धर्व्ये स्तोत्रेरे(वाला) न० अमर ।
उदिति स्त्री उट्टु+इ-क्तिन् । उदये उदयमने "यज्ञस्य वा
निशिति वोदिति वा" ऋ० ६, १५, ११ ।
उट्टीक्षणं न० उद+ईल-ल्युट् । १कृद्दर्शने २उद्गावने च ।
उट्टीक्ष्य अव्य० उदु+ईल-ल्यप् । १कृद्दर्शने २उद्गाव्ये-
त्यर्थे च । कर्मणि ण्यत् । ३उद्गावने ४उट्टीक्षणीये च त्रि०
उट्टीचीनं त्रि० उट्टीचि उट्टीच्या वा सप्त स उट्टीदेशे
अङ्गोमे पूर्णोदीर्घः । उत्तरदिग्देशकालभावे । "उ-
ट्टीचीनप्रवणे करोत्युट्टीची व मनुष्याणां दिक्" शत०
ब्रा० १२८, १, ६ । "उट्टीचीनदशै तत्पदित्वं भवति"
शत० ब्रा० १, ७, १, १२ ।
उट्टीच्यं त्रि० उदच्+भवार्थे यत् उट्टीदेशे, अल्लोमे दीर्घे,

उपारटिगुदेगकात्मने । "गरीक्ष्णो विभीषीणा नुवृत्तिमग्
 रणानिव' रयु । ० कर्मणमाप्नो कर्त्तव्ये दक्षिणादिदा-
 नादिद्वये कर्मादौ च । "अपतरोरपाशुभोषु" काणा०
 २२, २५ । "अपतरोरुक्ताम् रणानुदोष्येभु उन्नि"
 कर्त्तव्यः । यदा होमादौ प्रकृतहोमात्मत्वं कर्त्तव्यो वाच-
 क्षिमेकदि । यदा च न० त० "कर्मोदीचार्थ, तस
 मोभिन् । "समिधमाधायानुदस्युला तर्पणेत्काडमत्तु
 गिभुगे अममप्या" इति शशाङ्कश्रुतम् । उदीचदेगप
 मरायदा पविभोसत्प्या देगमेदाभेच मन्त्रपुत्राणे दर्शिता
 यदा "वाह्रीका वाटभावाच जाभीरा कान्तोयकाः ।
 पत्न्यापैव प्रहाच पद्मगयाकपिन्डक" । गन्ध्या
 जनापैव तिस्रोभोरगदका । गका इत्या इन्निदा
 पाटा हारगुर्त्तिका । राभडा कटाकाराच केवदा देग
 मानिका । पत्नियोपगिरमाच वैदम्युद्राचानि च । का-
 जेयोऽन् भरहाज मल्लः गटमेरुः । मयकाशा
 गानाच मैनिका गृहमाहर्जः एते देगा उदीयदासु पलात्
 परिकीर्त्तनाः । उद्युत्तु० कृष्ण विभागे ग्वाणोएव ते उन्ना
 यदा "उत्तरत कंजापी हिमरासुपमानु गिरिर्त्तुत्तप ।
 त्रीष्टो मेरु वरासापोसरा, सुद्रुमीभाप । केकद
 गानियागुनभोगमस्याजुंभावयन्मीहा । षाटर्गानदो
 विजिगर्त्तुगणानभाश्रुप्या । केगपरविमितनागिकटा-
 सेरकाटधानघरधाना । तन्निगमापुष्कनागतकंभावग
 कगुधामाच । एन्तरमद्रकमात्रपौराकस्वारदत्तपि-
 द्भनका । माण्डलदूचकोइसगीतकमागदभूतपुत्राः ।
 गाभ्यारयधोवतिहेमतामराजम्यपचरगप्याच । योधेय
 टासमेया ग्यामाका सेमभूर्त्तप" वासयोर्विरोधपरि-
 हारः एपेथाभेदात् नामान्तरानुक्तेषाञ्च बोध्य ।

उदीच्यहत्ति स्त्री 'पङ्क्तिपमेऽदो वमे कलासाच वमे म्युनें
 निरन्तरा' । न समात्त पराप्रिता कला वैतालीयेऽन्ने रवी
 गृहः" इत्युपक्रम्य "उदीच्यहत्तिर्हितोयलः वक्तोऽप्येच
 भवेद्गुण्ययो" इ० र० उक्ते वैतालीयभेदे अन्दि । [रेमे ।
 उदीप ति० उद्गता चापेयत कश्च एसा० रत्नम् । उद्गतजले
 उदीरण न० उद्+रि-र-स्युट् । उद्धारणे "उद्घातः
 प्रश्नोयासां स्यायैस्त्रिभिश्चोदीरणम्" कुमा० युत् तर्पैव स्त्री ।
 उदीरित ति० उद्+रि-र-त् । एक्यते २ उद्दिक्ते ३ मेरिते च ।
 'अग्निशावमुदीरितेन्द्रिय" कुमा० भावे क्त । एक्यने म० ।
 उदीर्ण ति० उद्-घ-क्त । उद्दिते २ म्फति ३ उद्दिक्ते च ।
 "उदीर्षरागप्रतिरोधकं मुक्त" माघ । "भवत्तव्यरो-

भीर्णमारकाणो गहागुः" वषा० । इतिवो पु० ।
 "उदीर्णः मर्तव्यसुरभीग गानतस्त्रि" विष्णु० च० ।
 उद्गुत्त न० उद्गमितिपटगुत्तम् । गृह्योपप्याकारे मन्त्रे म च
 पश्याप्रयोगे एता 'उद्यमनपदकश्च विम' देवैति तन्-
 परम् । तद्युगुत्तपप्याक मया गभदा हिहिटा ।
 कागीप० ।

उद्गुत्तप पु० उद्गुत्तरत्तु । (द० उद्गुत्त) । एमे । उद्गुत्तप
 ३ म्प मन्त्रे इत्यभेदे च इत्यामे म० । इ अगोतिरत्तिकापरि-
 मिते चरे पु० । उद्गुत्तपगन्ते उदा० । "उद्गुत्तपवपानां
 पदोपु मन्त्रेण म्पद्यु । गीत न ममन्त्रे धर्मा किन्तु
 म्पुमित म्पद्यु" । गीतमन्त्रेणोपु एतामाप्युद्गुत्तपमोचकम् ।
 "सुविरेणममिन्द्रोद्गुत्तरत्तु साधितम्" । कप्युत्तमुत्त-
 कम्प न उद्गुत्तपकोपमम्" एतुत । ० मन्त्रजनपदा-
 मय च । "गाभ्यापयवेलाटि" पा० ततोमगन्तयेत्तु ।
 षोडश्वरि म्पुदे वि० "गाभ्यापयदा उद्गुत्तराद" वि० शौ०
 उद्गुत्तप पा मन्त्रे क्प्यु तन्निगु दागे । "षोडश्वर्या-
 विरमगजागुदयेति म्पधमितम्" इ० म० । उद्गुत्तरे
 तनि पावेरिगि० म० । उद्गुत्तरेतमि तन्मध्यमहमो ।
 उद्गुत्तरे रर मगस पावेमिता० च । स्युत्तपमन्त्रे उ०
 उद्गुत्तरेदना स्त्री उद्गुत्तरेणे दनमप्या । दनीदृष्टो राजनि०
 उद्गुत्तरेपर्या स्त्री उद्गुत्तरेपर्यावत् कर्त्तुम् न दामम् । तदपे
 उद्गुत्तरेपती स्त्री उद्गुत्तरेकानि वाचस्येन वन्त्यसां नद्यां
 गठप् एसादा र्त्तुम् । नदीमेदे ।

उद्गुत्तप पु० उद्गुत्तरेगन्ते रत्तु गत्त । उद्गुत्तरे "उद्दे-
 पनउद्गुत्तपम् गृह्येनउत्तगानुदम्" एव० ८, ६, १० ।
 उद्गुत्त मम एमो० । इतिवोर्पैवसुक्ते ति० उद्गुत्तपवत्त-
 तथा उद्गुत्तवो यगस्य द्रुतो चरतोजनां चत्त" अ० १०, १४,
 १२, "उद्गुत्तवो उद्गुत्तवो विभीषीवत्तवो" भा० ।

उद्गुत्तल न० अर्त्तु स साति छा-क्त एमो० नि० । तद्वुत्तवि
 कण्ठमार्गं कावादिचिते इत्ये २ युगुत्तवो च ।
 'सधान्युद्गुत्तल मुवसेनाभिहन्त्यात्" सुत्र० । उद्गु-
 तोक्ते गारीरे २ चन्विभेदे उ० चन्वयच सुत्र० र्धिताः
 "कीरोद्गुत्तलवात्तप्रतरत्तुसैवमी पायसत्तुत्तपवत्तल म्पुद्गु-
 कर्त्ता" इत्यदिधात्तु वन्वीरुक्ता "कलावत्तुत्तदयनेपुद्गुत्तल
 इति उद्गुत्तललतिताञ्च तदस्मिन्नुद्गुत्तल तथात्तम् ।

उद्गुत्त ति० उद्गुत्त-र-क्त । एकडे, २ स्युत्त, ३ इते च ।
 'उद्गुत्तलोक्तितयेनेति" माघ । "उद्गुत्तल सगितेक-
 दिद्मुत्तये किरा० इतिवाहितिकर्त्ता स्त्री ।

समयोः साधनेषु सधत्तं जीर्णोपधात् श्रीमदधिकृतोपायस्य
 तत् वातशूलसमयोगातिशयोको जीवादात्ममाध्यामं प'र
 कर्मिका परिणामप्रवाहिका शूद्रयोपकरणं विद्यते
 इति । तत्र तुमुक्षयोपिदित्त्यातिशोक्त्याग्नेर्भुङ्क्तेरप्य वा
 वतिसमाह दुर्लभस्य वा तुमुक्षयाग्न्याभावात्तसमयोगत्वेति ।
 तत्रेतितामसाग्निदोषोत्कर्षणं तमासु स्त्रैश्चदित्वा भगवती
 जलतरंगसामयेत् । यदपरिग्रहात्तमासग्न्योत्पन्नमेतन्नं, यदेव
 तस्य वाऽऽशुभमतिप्रभूतविरहेन पीतमृद्धं गन्धति तथा, शु
 द्धात्मासुसुप्तस्य चैत्राद्यमासु वामस्यित्वा भूयसीत्युत्कर्षिते
 चयेत् । क्षामासये त्वाभसत्त विधानम् । अशुद्धोऽतिप्रभूतं
 च शूद्रा प्रमास्य युक्तम् । अतस्तुमुक्षिसिद्ध्यामधे म
 त्तीये पाययेत् । तत्रोत्तेन मधुप्रतपागित्तमृद्धैर्देहैर्दे
 देवयेत् । दोषविरहितमन्वमौत्तमसदित्तमृद्धैर्भासित्तमपी
 भ'गिरू वा म चामयति दोषान् । तत्र तत्तापार्श्वम्
 र'द'मू'त्पावर्षभेदो सुक्ष्माग्रासुदारावित्तिद्य भवति ।
 तमुत्तामिरद्विरासु वामयेत् । साधनेषु सधत्तं तमासित्त-
 तं प्रमत्तिसधममध्यगित्तमस्यो तामयेत् । मृत्कोनसाति-
 त्तोत्तपान्ने रत्समीपधमस्युत्त वा भक्तपत्ताकमुर्चति तत्
 समुत्ते, र्णां दोषा यथाकालमभिर्त्सुयमात्पा व्याधि वन-
 सिधमज्ञावाटयन्ति । तममत्सममन्द्भीदधु पाययेत् ।
 अस्त्रिध्वस्त्रिध्वे वात्सगुण वा भेदजमदगुक्तमत्साद्रोमानुत्तनि ।
 तत्र धमने दोषगेप गौरवमुत्तमेगं तुटयावित्तिद्याधि
 उच्चिं करोति तत्र यथायोग पाययित्वा वामयेद्दुटतरम् ।
 विरेचने शुद्धपरिकर्तनमाध्याम गिरोगौरवमवित्तरण वा
 पायोर्व्याधिद्वि करोति । तमुपपाद्य भूयः स्त्रैश्चमोदाभ्यां
 विरेचयेद्दुटतरम् । दृढ ब्रह्मावसित्तदोष वा त्तीये
 टिषधेऽत्यगुणं चेति । अस्त्रिध्वस्त्रिध्वेन रत्समीपधमुपयुक्त-
 ममत्तपरित्वा वा वश्यं कौपयति । तत्र वायु प्रकुपित
 पाश्वेष्टश्रोणिसम्यामर्षेणुम् मूर्द्धा भ्रमं सपानागसु
 करोति । तमभ्यज्य धान्यस्त्रेण स्त्रेदयित्वा यदीमधूक-
 विपक्वेन तैमेनानुवासयेत् । स्त्रैश्चसेदाभ्यामविविधवित्तपरी-
 देणात्समीपधमस्युत्त वा पीतमूर्द्धमपयो नाभ्येति दोषा-
 योत्तुक्षिप्तं तं सृष्ट वल्लजयमापादयति । तत्ताध्यामं शूद्रय-
 यश्चक्ष्णा मूर्द्धा दाह्य भवति तमयोगमित्याचक्षते
 तमासु वामवेत्तादनफलसवणात्त्वभिर्विरेचयेत्तीक्ष्णतरं कपा-
 यैय । दुर्बलस्य तु ससुत्तुक्षिप्तं दोषा व्याप्य शरीर
 कण्डु श्ययुक्तश्वपिडकाच्चराङ्गमर्दनिस्रोदनानि कुर्वन्ति ।
 तत्तानवयोपान्नाङ्गीपधेमापदरेत् । अस्त्रिध्वस्त्रिध्वस्य शूद्र-

विरिक्तमाधोनाभिं क्षामस्योत्तरता शूल वातशुभ्रमद्व
 क'र'तुमुत्तरप्रदाभुंगो भवति तमात्पाद्य सुन संक्षेप
 विरेचयेत्तापाने । सातिप्रसमाने तिदति वा दुष्टमगो-
 धने तत्काले तामा'रु'त्तयोदकं पाययेत् पाणितादंय पायो-
 र'त्तमपयोदत्तम् । तत्र प्रसक्तो दोषा । अतुप्रसक्त-
 पात्पयोर्दे अर्थाद्यथ ब्रह्मटोपमद्य येन ब्रह्मसुविद्य
 भूयोमात्ता विदध्यात् । अतुप्रसक्तोप दग्गात्तादृष्टं उपसं
 च्यतेदेहं स्त्रैश्चमोदाभ्यां भूय मोषयेत् । दुर्विरेच्यमात्पाद्य
 दम् चक्षेप विरेचयेत् । सुभयशोभैर्धीपातमिदं
 ताद्यम श्विदो राजमपीपत्त्या ब'पिन्न प्रोत्तियाद्य भवन्ति ।
 तन्नाटेने दुर्विरेच्येन ब्रह्मनात्तात एव तानतिस्त्रिध्वानु
 यो'टोपवशानु मोषयेत् । त्रिध्वस्त्रिध्वसातितामत्तमत्तमृदु-
 कोत्तम् वा तीक्ष्णाभिः ब्रह्मसमीपधमतिर्योत्त तुत्यात् । तत्र
 तमनातियोगे पित्तमित्तपरिचर्यमविरण मो वातकोपय
 वनशानु भवति त धनेताभ्यश्रदायगा'रु'वगा'रु' योतामसु
 ग'र'तामधुभिर्द'मैर्देहपरिदापायम् । विरेचयतिर्ये
 कपत्तामित्तप्रसक्तकारका'रु'त्त स'र'त्तम् तत्तापि यत्तविरा-
 धो वातकोपय वल्लजानु भवति तमतियोताम्युभि पर-
 विद्यायगा'रु' वा योतैवायु'ताम्यु'भिर्दोषुभिर्द'मैर्देह-
 येत् । विद्यायसि पाकं दद्यात् क्षीरपरिपा र्त्तमसुवा
 चयेत् प्रियङ्गादि पाकं तत्तुक्ष्मायुना पाह मय
 प्येत् । शी'र'सयो'शा'न्तरणे भोजयेत् । तस्त्रिध्वे वमना
 तियोगे प्रष्टु गोपित्त वीवति प'र'यत् वा तत्र जिह्वा-
 नि गरणमज्जो'यो'र'त्तिसि'रु'त्त'र'त्तम तत्प्या द्विक्का'रु'रो वै-
 स'र'तुमित्तुप'प्र'म भवन्ति तमजा'रु'त्त'व'न्द'मो'यो'र'त्त'म'वा'ज
 पूर्णं सग'र'को'द'कै'र'न्य पाययेत् । पत्तर'र'ै'र्वा स'र'त'वो'र'
 ग'र'रं शुक्लाभिर्वा यटादीनां मेया सिद्धा स'वो'र'ा व'र्त्तो-
 पा'र'ि'भ'र्वा पयसा जा'रु'त्तर'सेन वा भोजयेत् अतिशुतयो-
 यितविधोनेमोषयेत् । जिह्वासातिर्यो'ता'न्त्रि'क'ट'क'ल'व'प-
 पूर्णेप्रष्टं तिलद्राशाप्रल्लिप्तं वा पीडयेत् प्रविष्टायामन्न
 मये तस्य उरसा'म'दा'येयु । व्याहसे चाक्षिणी हता-
 भ्यक्ते पीडयेत् । हृतस'र'मने वात'र'े'श्च'र' नस्य स्त्रे
 दंय विदध्यात् । तत्प्यादिपु च यथास् प्रतिजुर्वीत ।
 विष त्ते वेत्तुपीणाभीतस्त्रम श्रावयेत्' ।

उद्धारसाजीर्ण'रोगविद्वत्स्वमिद्विरण्यस्ये वस्यते । अयथा-
 दिभोजनरूपकारणसंज्ञिताजीर्णं स्वरुपादि च्छन्ते उक्तम् ।
 'मागुक्तं त्वमिदं जनी हिरं'नं सभाचरेत् । पूर्वभुक्तो
 विदग्धे'ने भङ्गागो' इति पायकम् । सात्तागुहं परिकरे-

दाहार इव्यवथ य । पिपात्र नैव भुञ्जीत मात्रया वा
 चुभुञ्जित । द्विगुणञ्च पिवेत्तोय सुप्तं सस्यक् प्रजीयति ।
 पेथलेह्याद्यभक्ष्याणां गुरु विद्याद्यथोत्तरम् । गुरुणा-
 मर्द्धषौहृद्व्य लघूना तृप्तिरिष्यते । द्रवोत्तरो ह्य-
 चापि न मात्रागुरिष्यते । द्राघट्टमपि शुष्कन्तु सस्य-
 गेवोपपद्यते । विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाक साधु गच्छति ।
 पित्तलीकृतमसक्तिक्रमं विदाहसुपगच्छति । स्रोतस्यन्नवहे
 पित्त पक्षौ वा यस्य तिष्ठति । विदाहं मुक्कमन्यहा
 तस्याप्यन्नं विदहते । शुष्कं विरुद्धं विटम्भं वज्रव्याप-
 टमावहेत् । आमं विदग्धं विटम्भं कफपित्तानिलैस्त्रिभिः ।
 व्यजोर्णं केचिद्विच्छन्ति चतुर्थं रसगेमतः । अयम्बुपा-
 राद्विषमाशमाहा सन्धारणं त्वप्रविपर्ययाञ्च । कालेऽपि
 सात्त्व्यं लघुं चापि भुङ्क्तमन्नं न पाकं भजते नरस्य ।
 देव्याभयक्रोधपरिचतेन लुब्धेन रुग्दन्त्यनिपीडितेन ।
 मद्भेपयुक्तेन च सेव्यमानमन्नं न सस्यक् परिणाममेति ।
 साधुर्था मन्नं गतमामसन्नं विदग्धसन्नं गतमन्नभायम् ।
 किञ्चिद्विपक्वं भृशतोऽन्यन्नं विटम्भमावह्यविरुद्धमावतम् ।
 उदगारशुक्रावपि भक्तकाङ्क्षा न जायते हृद्गुरुता च
 यस्य । रसावशेषेण तु सप्तसेकं चतुर्थमेतत्प्रदन्त्यजोर्णम् ।
 मूर्च्छामलाग्नौ वमथु प्रसेकं सदनं भ्रम । उपद्रवा
 भवन्त्येते मरणं चाप्यजोर्णतः । तत्रामे लङ्घनं कार्यं विदग्धे
 वमनं हितम् । विटम्भे स्वेदनं प्रथमं रसशेषे शयीत च ।
 वामयेदायु त तस्यादृष्टेन लक्षणास्वना । कार्यं चानशन
 तावद्यावन्नं प्रकृतिं भजेत् । लघुकायमत्तद्यैव लङ्घनैः सु-
 पाचरेत् । यावन्नं प्रकृतिस्य स्यादोपत, प्राणतस्तथा ।
 हिताहितोपपद्युक्तमन्नं समशनं स्रष्टम् । बह्वं स्तोत्रम-
 काले हा विज्ञेयं विषमाशनम् । अजोर्णं भुञ्जते यत्तु
 तदध्ययनस्यच्यते । त्रयमेतन्निकृष्ट्यायु लघून् व्याधीनु
 करोति वा । अन्नं विदग्धं हि नरस्य शीघ्रं शीतास्वना
 वै परिपाकमेति । तत्रास्य शैलेन निहन्ति पित्तमाहोदि-
 भावाञ्च नयत्यधस्तात् । विदहते यस्य तु भुङ्क्तामाले
 द्रव्येण हृत्कयदगलञ्च यस्य । द्राक्षाऽमयां साक्षिकसम्भ-
 युक्तां लोटाऽमयां वा स सुखं लभेत । भवेदजोर्णं प्रति
 यस्य शङ्का क्षिप्रस्य जन्तोर्षिनोऽन्नकाले । प्रातः स
 शुण्ठोन्नमयामयहो भुञ्जीत सन्धास्यं जितं हितार्थं ।
 स्वल्पं यदा दोषदिग्दामां लोभं न तेजः पयसादृणोति ।
 मन्थजोर्णोऽपि तदा चुभुञ्जा सा मन्दवृद्धिं विषवन्नित्ति ।
 इत्यमजोर्णताकारणप्रदर्शनपूर्वमुद्धारशुद्धे । प्रकारकालैव

दर्शितं यथा 'या मात्रा परिजोर्णते चतुर्भागगतेऽहनि ।
 सा मात्रा दीपय यग्निमल्पदेषे च पूजिता । या मात्रा परि-
 जोर्णते तवाह्निदिवसे गते । सा ह्यद्या हृहृणी चैव मध्यदोदे
 च पूजिता । या मात्रा परिजोर्णते चतुर्भागवशेषिते । स्ने-
 हनोवा च सा मात्रा बह्वदोषे च पूजिता ॥ या मात्रा-
 परिजोर्णते तथा परिणतेऽहनि । ग्लानिमूर्च्छामदानु-
 चित्वा सा मात्रा पूजिता भवेत् । अहोरात्रादसन्दुष्टा वा
 मात्रा परिजोर्णति । सा तु कृष्टविद्योन्मादयपकाराना-
 शिनी । यथाग्निं प्रथमा मात्रा पाययेत् विचक्षणः । पीतो
 ह्यतिवृद्धस्ते हो जनयेत्पाणशयम् । मिय्याचाराद्वृद्धता
 हा यस्य स्नेहो न जोर्णति । विटम्भं चापि जोर्णते वारि-
 णोप्येन वामयेत् । जोर्णांजोर्णविशङ्काया स्नेहस्योप्योऽटक
 पिवेत् । तेनोद्धारो भवेच्छुद्धो भक्तं प्रति रुचिस्तथा ।
 सुः पच्यमाने तदुदाहृत्तमसादारतिलुभा । परिपिच्य
 क्षिप्र्याभिजोर्णस्नेहं ततो नरम् । यथागू पाययेत्त्रोया
 कामं क्षिप्रालयतण्डुलाम् । देयां यूपरसौ वापि सुगन्धी
 स्नेहवर्जिता । क्षतो वात्यल्पसर्पिष्कौ यथागूवां विधो-
 यते । पिवेत्स्य ह चतुरह पञ्चाह पडह तथा । स-
 रात्रात्पहं स्नेहं सात्त्वोभयति सेवितः" ।

उद्धारश्च नागवायुकार्यं यथोक्तं पदार्थां योर्गार्थं
 "उद्धारो नाग इत्युक्तो नीलजीमूतसन्निभ । उन्मीलने स्थित
 कूर्मोर्भिन्नाङ्गनसगप्रभ । लकलस्तु क्षुते चैव जवाकुसुम-
 सन्निभः । जृम्भये देवदत्त स्यात् शुद्धस्फटिकसन्निभ ।
 धनद्वयस्तथा चोपे मद्धारजतवर्षक । ललाटे शौरमि-
 स्कन्धे हृदि नाभौ खगस्त्रिषु । नागाद्या वायव, पञ्च-
 देहे तु परिवेष्टिता" । [निरुक्ते शब्दचि० ।

उद्धारशोधन उ० उद्धार शोधयति शुध-ण्णच्-ल्यु । ल्य-
 उद्धारिन् वि० उद्+ङृ-णिति स्त्रिया लोप् । उद्धारयुक्ते ।
 "यत्ते मौलौ कमकूपिथ शौरभोद्धारि वास" उद्धारदू० ।
 "धारस्वभोद्धारिद्वीसुखोऽसौ" रघु । "य पण्यस्त्रीरति
 परिमलोद्धारिभिर्नागराणाम्" मेघ० ।

उद्धारण न० उद्+ङृ-ल्युट् नि० इत्त्वम् । उद्धारने
 उद्धारो (देकर) रकण्डखरभेदे च । "आध्मानमुद्धारणम
 म्रसो विदाहोऽजोर्णस्य पानजनितस्य भवन्ति उद्धारन
 सुसु० । उद्धारशब्दे विवृति ।

उद्धीति स्त्री उद्+ङं-भावे क्तिन् । उद्धारिणो कर्मणि क्तिन्
 "आय्यांयकलहितय व्यत्यरचिन भवेद्यासा । सोद्धीति
 क्तिन् गदिता तद्द्वयत्वंशभेदस्युक्ता" उ०१० उक्ते मात्रा

इत्तमेदे । उट्+गं-भावे क् । उद्गीत उद्गीर्गाने म० ।

उद्गीय प० उट्+गं-घक् । सामगानावयवभेदे ।

“उद्गीयरत्यपटपाठवताञ्च साम्नाम्” देशीम० । साम्नादिषु पञ्चविधा सप्रविधा वा अत्रयथा । “प्रस्तावस्तत उद्गीय प्रतिहार उपद्रव । निधन पञ्चधेत्वाऽर्चिद्धारः प्रण-
स्तथा माध० भाष्यधृतवाक्यात् । तत्र साम्न आद्योभाग प्रस्तोत्रा गेय प्रसावनामा । द्वितीयोभाग उद्गीता गेय उद्गीथनामा । तृतीयोभागः प्रतिहर्त्रा गेय प्रति-
हारनामा । चतुर्थोभाग पुनरुद्गीता गेय उपद्रवनामा । पञ्चमिदुगपत् गेय । निधननामा इति पञ्चविधः । गानार
म्भावात् सर्वेषु त्विग्भिर्भिन्नत्वाद्वाङ्काररूपो हिद्धार, षोडशारपूर्वकत्वात् सर्वेषां वेदानां प्रणवरूप प्रथमा-
वयव इति प्रसावयवयव तदेतत् षा० उप० दर्शितम् यथा
“समस्तस्य खलु साम्न उपासन साधु” इति साधुत्वोपन्यासे-
न ‘अग्नि प्रस्तावोऽन्तरिक्षहोत्रोऽग्नि आदित्य प्रतिहारो
द्य न्निधनमित्युत्प्रेषु षष्ठाष्टकेषु षोडशार आदित्य
प्रस्तावोऽन्तरिक्षहोत्रोऽग्नि प्रतिरिक्षहोत्रोऽग्नि प्रति
हार एष्टिवो निधनम् । कल्पन्ते ह्यर्षं लोका ऊर्धा
साष्टत्ताद्य एतदेव विद्वांसोकेषु, पञ्चविध सामोपास्ते”
इष्टौ पञ्चविधस्योपासनशक्तं तत्रैव

“इष्टौ पञ्चविध सामोपासित पुरोशातो हिद्धारो, मेघो
जायते स प्रस्तावो, वपति स उद्गीथो, विद्योतते स्तनयति
स प्रतिहारः, उद्गृह्णाति तन्निधनं, वर्धति ह्यर्षं” पर्ययति
इ य एतदेवंविद्वांसु इष्टौ पञ्चविध सामोपास्ते । सर्वा-
खसु पञ्चविध सामोपासित मेघो यत् समुद्भवति स
हिद्धारो, यद् वर्धति स प्रस्तावो, वा प्राञ्च खन्दन्ते स
उद्गीथो, या प्रतोच्य स प्रतिहारः, ससृष्टो निधनम् ।
न ह्यसु प्रत्यसुमान् भवति य एतदेवंविद्वांसु सर्वा-
खसु पञ्चविध सामोपास्ते” ।

अथादिषु पञ्चविधस्योपासन तत्रैवोक्तम्

“अतपु पञ्चविधं सामोपासित पसन्तो हिद्धारो,
पीप्रा प्रस्तावो, वर्षा उद्गीथ शरत्प्रतिहारो, हेमन्तो
निधनम् । कल्पन्ते ह्यर्षा अतव अतमान् भवति स एत-
देव विद्वांसुत्पु पञ्चविध सामोपास्ते” ।

“पशुपु पञ्चविधं सामोपासिताजा हिद्धारोऽवय प्रस्तावो,
गाव उद्गीथोऽव्या प्रतिहारः, सुख्यो निधनम् । भवन्ति
ह्यवय पश्य, पशुमान् भवति स एतदेवंविद्वांसु पशुपु
पञ्चविध सामोपास्ते”

“प्रायेषु पञ्चविध परोवरीय सामोपासित प्राणो
हिद्धारो, वाक् प्रस्ताव, यक्षुर्ग्रीथ, श्लोत्र प्रतिहारो, मनो
निधनं, परोवरीयानि वेदानि । परोवरीयो ह्यवय
भवति परोवरीयसो ह्युक्तोऽवयति स एतदेवंविद्वांसु
प्रायेषु पञ्चविध परोवरीयः सामोपास्त इति त पञ्चवि-
धस्य” । वाचि सप्रविधस्य साम्न उपासनं तत्रैवोक्तम्

“अथ उपविधस्य वाचि सप्रविध सामोपासित यत्किञ्च
वाचो ऽ” इति स हिद्धारो, यत्प्रति स प्रस्तावो, यदेति
स ह्यादि, (प्रणव) । यदुदिति स उद्गीथो, यत्प्रतोति स
प्रतिहारो, यदुमेति स उपद्रवो, यक्षीति तन्निधनम् ।
इग्धेऽग्निं वाग्दोह्यो यो वाचो दोहोऽवयवनामादो भवति
य एतदेव विद्वांसुवाचि सप्रविधं सामोपास्ते” ।

आदित्ये सप्रविधस्योपासनं तत्रैवोक्तम्

“अथ खल्लमुपादित्यं सप्रविध सामोपासित सर्व्वटा
समस्तोऽसाम् । सा प्रतिमां प्रतीति सर्व्वेण सम तेन साम ।
तन्निधनानि सर्व्वानि भूतान्यन्वायत्तानीति विद्यास्तस्य
अतुपुरोदवास्त हिद्धारः, अतस्य पश्योऽव्यायत्तास्तस्मात्ते
हिद्धारिणि हिद्धारभाजिनो हेतस्य साम्न । अथ यत्-
प्रथमोदिति स प्रस्तावः, अतस्य मनुष्या अन्वायत्तास्तस्मात्ते
प्रस्तुतिकामा प्रथ साकाशा प्रस्तावभाजिनो हेतस्य साम्न ।
अथ यत्प्रथमवेलायां स ह्यादिच्य’ (षोडशार) तस्य वया-
स्यन्वायत्तानि तस्मात्तान्यन्तरिक्षोऽन्तरिक्षान्यायाऽयाः, काम
परिपतन्त्यादिभाजिनि हेतस्य साम्न” । अथ यत्प्रथमिति
मध्यन्दिने स उद्गीथं, अतस्य देवा अन्वायत्तास्तस्मात्ते
सप्तमा प्राजापत्यानामुद्गीथभाजिनो हेतस्य साम्न ।
अथ यद्गृह्णे मध्यन्दिनात् प्रागपराह्णात् प्रतिहारः, अतस्य
गर्भा अन्वायत्तास्तस्मात्ते प्रतिहृता नावपयन्ते प्रतिहार-
भाजिनो हेतस्य साम्नः । अथ यद्गृह्णे मपराह्णात् प्राग-
स्तमयात् उपद्रवः, अतस्य अन्वायत्तास्तस्मात्ते पुरुषं
इहा कथं अर्धमित्युपद्रवन्त्युपद्रवभाजिनो हेतस्य साम्न ।
अथ यत्प्रथमास्तमिते तन्निधनं तस्य पितरोऽव्यायत्ता-
स्तस्मात्तन्निधनं निधनभाजिनो हेतस्य साम्नः । एवं
खल्लमुपादित्यं सप्रविध सामोपास्ते” ।

अतिसूक्त्युक्ताय सप्रविधसामोपासनं तत्रैवोक्तम्

“अथ अस्तान्तस्यस्मितमतिभूत्सु सप्रविध सामोपासित
हिद्धार इति त्र्यक्षरं प्रस्ताव इति त्र्यक्षरं तत्समम् ।
आदित्ये इति त्र्यक्षरं प्रतिहार इति त्र्यक्षरं तत्
ह्येकं तत्समम् । उद्गीथ इति त्र्यक्षरं उपद्रव इति त्र्य-

अत्र त्रिभिस्त्रिभिः सम भवत्यक्षरमतिशिष्यते त्र-
क्षर तत्त्वमम् । निधनमिति त्रक्षरं तत्त्वममेव भवति,
तानि ह वा एतानि द्वाविंशतिरक्षराणि । एकविंशत्या-
दित्यमात्रोत्थे कविशो वा इतोऽसावादित्यो द्वाविंशतेन पर-
मादित्याञ्जयति तन्नाक तद्विशोकम् । आप्नोतीहादित्यस्य
जय प्रो हास्यादित्यजयाञ्जयो भवति य एतदेव वि-
द्वानात्त्वमन्त्रमतिमत्स्यु सप्रविध सामोपास्ते सामोपास्ते” ।

पुन पञ्चविधस्य मनस्वादिनाम्ना उपपासन तत्त्वोक्तं यथा
“मनो हिङ्गारो वाक्चक्षुःश्रवणरुद्रगोयं श्रौतं प्रतिहार
प्राणो निधनमेतद्गुणायत्वं प्राणेषु प्रोतम् । स य एवमे-
द्गुणायत्वं प्राणेषु प्रोतं वेद प्राणो भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान्
कीर्त्या, महामना स्यात्तद्भ्रतम् । अमिमन्यति स हि-
ङ्गारो धूमो जायते स प्रस्तावो जूलति स उद्गोथो
ङ्गारा भवति स प्रतिहार उपगम्यति तद्विधन स या-
न्यति तद्विधनमेतद्ग्रन्तरमनौ प्रोतम् । स य एवमेतद्ग्र-
न्तरमनौ प्रोत वेद ब्रह्मवर्षस्त्राज्ञादेो भवति सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान्
कीर्त्या, न प्रत्यङ्ङिममाचामेत्त्र निठीवेत्तद्भ्रतम् ।
उपमन्त्रयते स हिङ्गारो प्रपयते स प्रस्ताव स्त्रिया सह
येते स उद्गोथः प्रतिस्त्री सह येते स प्रतिहारः काळ
गच्छति तद्विधन पार गच्छति तद्विधनमेतद्दामदेव्य मि-
थुने प्रोतम् । स य एवमेतद्दामदेव्य मिथुने प्रोतं वेद
मिथुनीभवति मिथुनान्मिथुनात् प्रजायते सर्वमायुरेति
ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या,
न काञ्चन परिहरेत्तद्भ्रतम् । उद्यन् हिङ्गार उदितः
प्रस्तावो मध्यन्दिम उद्गोथोऽपराह्ण प्रतिहारोऽस्त य-
द्विधनमेतद्गृहदादित्ये प्रोतम् । स य एवमेतद्गृहदादित्ये
प्रोत वेद तेजस्त्राज्ञादेो भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, तपन् न
निन्देत्तद्भ्रतम् । अथापि षमृष्वन्ते स हिङ्गारो मेघो
जायते स प्रस्तावो वर्षति स उद्गोथो विद्योतते स्तन-
यति स प्रतिहार उद्दृष्टहति तद्विधनमेतद्द्वैरूपं पर्जन्ये
प्रोतम् । स य एवमेतद्द्वैरूपं पर्जन्ये प्रोत वेद विरु
पांशु सुरुपांशु पशुनवरुदे सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति
महान् प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या वर्षन्त स
निन्देत्तद्भ्रतम् । वसन्तो हिङ्गारो योद्ग प्रस्तावो वर्षा
उद्गोथः यस् प्रतिहारो हेमन्तो निधनमेतद्द्वैराजमृषु

प्रोतम् । स य एवमेतद्द्वैराजमृषु प्रोत वेद विरजति
प्रजया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, षट्त्रिंशत् निन्दे-
त्तद्भ्रतम् । पृथिवी हिङ्गारोऽन्नरिक्त प्रस्तावो द्यौरु-
द्गोथो दिशः प्रतिहार सस्रो निधनमेता शक्यो
लोकेषु प्रोताः । स य एवमेता शक्यो लोकेषु प्रोता
वेद लोकी भवति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्र-
जया पशुभिर्भवति महान् कीर्त्या, लोकात्त्र निन्देत्तद्भ्र-
तम् । अजा हिङ्गारोऽवय प्रस्तावो गाव उद्गोथोऽश्वा
पतिहारः पुरुषो निधनमेता रेवत्य पशु प्रोताः ।
स य एवमेता रेवत्य पशु प्रोता वेद, पशुमान् भवति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति
महान् कीर्त्या, पशुत्त्र निन्देत्तद्भ्रतम् । लोम हिङ्गार
त्वक् प्रस्तावो मासस्रुद्गोथोऽस्थि प्रतिहारो मज्जा नि-
धनमेतद्द्वैराजयज्ञीयमङ्गेषु प्रोतम् । स य एवमेतद्द्वै-
राजयज्ञीयमङ्गेषु प्रोत वेदाङ्गीभवति नाङ्गेन विद्वेत्ति
सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भवति
महान् कीर्त्या, सवत्सर मज्जो लाञ्छीयात्तद्भ्रत मज्जो
माञ्छीयादिति वा । अग्निर्हिङ्गारो वायु प्रस्ताव आदित्य
उद्गोथो नक्षत्राणि प्रतिहारसन्द्रमा निधनमेतद्द्वैराज
देवतासु प्रोतम् । स य एवमेतद्द्वैराज देवतासु प्रोत
वेददेवतासामेव देवताना सलोकाता सार्धिता सायुज्य ग-
च्छति सर्वमायुरेति ज्योग्जीवति महान् प्रजया पशुभिर्भ-
वति महान् कीर्त्या, ब्राह्मण्यात्त्र निन्देत्तद्भ्रतम् । तयो विद्या
हिङ्गारस्त्वय इमे लोका स प्रस्तावोऽग्निर्वायुरादित्य
स उद्गोथो नक्षत्राणि वयासि मरीचय स प्रतिहार
सर्पा गन्धर्वा पितरस्तद्विधनमेतत्त्वाम सर्वस्मिन् प्रोतम् ।
स य एवमेतत्त्वाम सर्वस्मिन् प्रोत वेद सर्वे ह भवति ।
तदेव श्लोको भवति ‘यानि पञ्चधा त्रीणि तेभ्यो न
ज्याय परमन्यदस्ति । यस्तद्देव स वेद सर्व सर्वा टिगो
बलिसम्पन्नं हरति’ सर्वमस्मीह्रपासीत तद्भ्रतम्” ।

एवं सामावयमाना तत्तद्दृष्टोपासमस्तथा उद्गीथरु-
पावयस्य ओङ्कारादिदृष्टोपासनयुक्तं तत्रैव यथा
‘ओमित्येतदक्षरमुद्गी तद्वा एतन्मिथुन यद्वाक्च प्राणयर्क
च साम च । तदेतन्मिथुनमीमित्येतदक्षरं संसृज्यते यदा
वै मिथुनी समामच्छत आपयतो वै तावन्त्योम्यस्य का-
मम् । आपयिता ह वै कामाना भवति य एतदेव त-
दानक्षरमुद्गीथमुपास्ते । तद्वा एतदक्षराक्षरं यद्वा किञ्च-

तुजाभासोमिच्छेय तदाह एवो एव सत्त्वद्रियेदनुष्ठा सम-
 ज्ञेयिता ह वै कामानां भवति य एतदेव विद्वान्परमु
 द्राप्तमुपायो । तेनेय तयो विद्या पर्यन्ते षोमित्यात्रा
 वदस्योऽसति । तस्योमिच्छेयान्तेसंवात्परस्यापचित्ते
 मरिच्छा संसेन । तेनोमी वदतो यथैतदेव नद गव न
 नद । नामा तु विद्या चाविद्या च । यदेव विद्यादा क
 रोति प्रज्ञयोपनिषत्ता तदेव वीर्योक्तं भवतीति एवमेत
 संवात्परस्योपध्यायान भवति” । तथा प्रापच्छ्वा उपागत
 शुक तत्रैव “देवापुरा ह देवत सदेतिरे उभवे प्राजाप-
 त्वासाइ देवा उक्रोयमाजसुरतेनैनामभिमर्षिष्वाभ रति ।
 त ह नागिन्य प्रापमृद्धीत्सुपासाञ्चिकरे ग हापुरा पा-
 प्सा विविधु तस्मात्तेनोभय लिपति सुरभि च दुर्गन्धि
 च पादना एते विद्व । यद ह नापमृद्धीत्सुपासाञ्च-
 किरं ता हापुरा पादना विविधुस्मात्तेनोभय ददति
 मत्तुत्तान्त च पादना एते विद्या । अथ ह चमूह-
 र्हेत्सुपासाञ्चिकरे तद्वापुरा पादना विविधुस्मात्ते-
 नोभय ददति तर्ह्येतेय चादर्शनीय च पादना एतेर्हि-
 त्तम् । अथ ह योत्सुद्धीत्सुपासाञ्चिकरे तद्वापुरा पा-
 प्रन विविधुस्मात्तेनोभय” इत्येति अथोयहाप्रयो-
 यक्त मादना एतेर्हिदम् । अथ ह मन उक्रोयमुपासाञ्च-
 किरं तद्वापुरा पादना विविधुस्मात्तेनोभय मत्तुत्तान्त
 मत्तुत्तानीयसुपद्वत्यनीयञ्च पादना एतेर्हिदम् । अथ ह
 य एवाय मुख्य प्राणसामुद्धीत्सुपासाञ्चिकरे ग हापुरा
 फत्या विदध्न सुर्व्य चात्प्रानमासफल्ता विध्न सेत । एव
 यथाप्रानमासफल्ता विध्न सत एव ह्यै स विध्न मते
 य एव विदि पाप कामयते यर्षंमभिमदासति थ एषोऽ-
 रमासथ । नैवेतेन न सुरभि न दुर्गन्धि विज्ञानात्पहृत-
 पाद्वा ह्यप तेन यदप्राति यत्पिचति तेनेतरान्मु प्राणाम-
 यति । एतमु एशान्तोऽपितोत्क्रामति ध्याददात्तेवान्त
 इति” । अत्रिरस्तेन तस्योपामन तत्रैवोक्तम् यथा ।
 ‘त हाङ्गिरा उक्रोयमुपासाञ्चिक एतमु एवाङ्गिरस मुत्तान्ते
 अनाना यद्वः । तेन त ह एङ्गितिक्रोयमुपासाञ्चिक
 एतमु एव एङ्गस्यति मन्यन्ते वाग्वि एङ्गतो तस्या एप
 यति । तेन त हायसमुद्धीत्सुपासाञ्चिक एतमु एया
 यास्य मन्यन्त प्यासाद्यदयते । तेन त ह वक्तो दास्यथो
 विदाञ्चकार । स ह नैमिषीद्यापामृद्गातात् भभूव स ह
 स्यैभ्य कामानागायति । ध्यागता ह वै कामाना भ-
 वति य एतदेवविद्वान्परमुद्धीत्सुपासा इत्यध्याक्तम् ।

एवाधिर्देत' य एशानी तपति तमुद्धीत्सुपासांतेतुनू
 वा एप प्रसाभ्य उद्गाद्यत । उद्गाद्यमोभयमपहन्व
 पहन्वा ह वै भयस्य तस्यो भवति य एव वेद । समान
 ए एगदहाती चोऽप्योऽयमुप्योऽसौ सर इतोममा-
 चकते सर इति प्रत्यासार इत्यमु तस्याहा एवमितममु
 'होद्धीत्सुपासांते" ।

तस्य ध्यागतेनोपासन तत्रैव यथा
 ‘अथ सप्त ध्यागतेनोद्गात्सुपासांते यद्वै सादिति
 स मासो ददनाति सोऽपान । अथ यः प्राणाया-
 नयो मन्त्रि स ध्यागो यो ध्याग वा वाक् । तदाट-
 प्रापन्नपानम्याचमिध्याङ्गरति । या वाक् सर्भ तकाद्ना-
 पप्रनपानप्रचममध्याङ्गरति सर्वतत्त्वाम तकाद्प्रापन्नपान-
 मनु गाम गायति यत्काम स उद्धीत्सुपासाटप्रापन्नपान-
 तुङ्गायति । अतो यान्यन्यानि दीर्घानि कर्माणि य-
 द्यागतेर्भक्त्यननाले सरद टठण धनुष आदमनममापन्न-
 नपानकारि करोतिेतस्य हेतोर्ध्यागतेनोद्गात्सुपासांते" ।

उक्रोयपुरासां प्राणादिनेनोपासनं तत्रोक्तम् ।
 ‘अथ सप्तदुग्गीपासाण्युपासांते उद्ध, गो च इति प्राण
 एरीगु प्राप्तेन शुभ्रितिशार्गां, वांशो ह गिर इत्याचयते
 पृथ चम्, अथे होट गर्भं स्तितम् । दौरेनेत्, एत्तरिगो ,
 एगिनी यम् आदिद्य एरोत्, वायुगोरनिस्सम्, सामवेद
 एरोत् दणुर्वेदो गो , अग्येदस्य दुग्धेऽर्क्षं याद्वेदो यो
 वायो दोरु, अथवान्वादो भवति य एताभ्येव विहाठ-
 द्दीपासाराण्युपासा उद्ध गो च इति" । तस्य प्रपत्तेनोपासन
 तत्रैव ‘अथसल्लु य उद्धोच स प्रपत्त स उद्धनीय इति
 होत्सदनासुंवापि उद्धुगीतमनुसमाङ्करतीत्यहस माह
 रतोति” । तस्य परोवदीयस्वेनोपासन तत्रोक्त यथा
 “तयो होद्दुग्गीचे कुम्भका बभूवु शिल्बः शाखापत्यवैकि-
 तायनो दास्यथ, प्रगाह्यो जैर्लक्षिरिति ते होद्दुग्गीगेदे
 ये कुम्भका स्यो ह्नोद्दुग्गीचे कथा वदाम इति । तथेति
 वसुपविबिभु स ह प्रगाह्यो जैर्लक्षिराच भगवन्ना-
 वये वदतां शाष्णयोर्वदतोर्वाच श्रीष्वासीति । स ह
 शिल्बः शाखापत्यवैकितायन दास्यथसगाथ हन्त्वा
 एष्वासीति वृष्केति होवाच । का वास्यो गतिरिति सर
 इति होवाच सरस्य का गतिरिति प्राण इति होवाच
 प्राणस्य का गतिरित्यन्नमिति होवाचास्यस्य का गतिरि-
 त्त्वाथ इति होवाच । अथा का गतिरित्यही लोक इति
 होवाच अथुथ लोकस्य का गतिरिति न सर्गं लोक

मतिनयेदिति होवाच स्वगे वयं लोक सामाभिसस्या-
पयाम स्वर्गसस्ताव हि सामेति । त ह शिलक
शालावस्यशकितायन दाल्भ्यसुवाचाप्रतिष्ठित वै किल
ते दाल्भ्य । साम यस्ते तर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतिय-
तीति मूर्धा ते विपतेदिति । हन्नाहमेतद्गवन्तो वेदा-
नोति विद्वीति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरित्यय
लोक इति होवाच अस्य लोकस्य का गतिरिति न
प्रतिष्ठा लोकमतिनयेदिति होवाच प्रतिष्ठा वयं लोक
सामाभिस स्यापयाम प्रतिष्ठासस्ताव हि सामेति ।
त ह प्रशाहणो जैवलिश्वाचानवह्नै किल ते शालवत्य ।
साम, यस्ते तर्हि ब्रूयान्मूर्धा ते विपतेष्यतेति मूर्धा ते
विपतेदिति हन्नाहमेतद्गवन्तो वेदामोति विद्वीति
होवाच । अस्य लोकस्य का गतिरित्याकाश इति होवाच
सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशदेव सप्तत्यदन्त
व्याकाश प्रत्यस्त यन्त्याकाशो ह वैभ्यो ज्ञायामाकाश
परायणम् । स एष परो वरीयात्तद्गोथः स एषो-
ऽनन्त परोवरीयो हास्य भवति परोवरीयसोह
लोकान् जयति य एतदेव विद्वान् परोवरीया
सप्तद्गोथसप्तसे । त हैमतिधन्वा यौमक उदरशाण्ड-
त्यायोक्तोवाच यावत् एन प्रजायामुद्गोथ वेदियन्ते
परोवरीयो हैभ्यस्तावदस्मिँल्लोके जीवनं भविष्यति । तथा
मुक्त्वाँल्लोके लोक इति स य एतमेव विद्वानुपसे परो-
वरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनं भवति तथाऽस्मिँल्लोके
लोक इति लोके लोक इति उद्गोथस्य देवताऽपि तत्रोक्ता
“अयं ह्येनमुद्गातोपससादोद्गात या देवतोद्गोथमन्वा-
यसा ताञ्चेदविहात्तद्गसासि मूर्धा ते विपतियतीति मा
भगवान्नोचत् कतमा वा देवतेति । आदित्य इति होवाच
सर्वाणीह वा इमानि भूतान्यादित्यमुक्त्वाँ सन्तं गायन्ति
संपा देवतोद्गोथमन्वायसा ताञ्चेदविहात्तद्गसो मूर्धा ते
व्यपतियत्तपोक्तस्य मयेति” । अत्याकाशादित्यम्यदौ मद्गपरो
व्याकाशस्तस्मिँल्लोकादि” शा० ब्र० भा० व्यवस्थापितम् ।
उद्गोर्खं त्रि० उद्ग+गृ-क्त । उद्गान् २ उद्गमिते ।
‘मयमादर्वि यामेतद्गुद्गोर्खं घ्रायुधम्’ कुमा० “बलय
कुलिषोदपट्टनोद्गोर्खेतोयम्” मेघ० । [गुडाश्लभि”स्त्रुति
उद्गूर्खं त्रि० उद्ग+गुरो-क्त । उद्गते इत्थोलिते “उद्गूर्खं
उद्गृधित त्रि० उद्ग+पन्थ-क्त । उक्तोत्थ पथिते
उद्गयन् त्रि० उद्गगतोपन्थात् निरा० स० । उद्गुक्ते २ वन्-
नोन्मुक्ते । उद्ग+पन्थ-गञ् । उद्गोचने उ० ।

उद्गृभण न० उद्ग+ग्रह-ल्युट् वेदे हस्य वा भ० । उद्गृत्व-
ग्रहणे २ ऊर्द्ध विगृह्य दाने च “प्रतिमन्त्रञ्चोद्गृभण तस्मि
स्तस्मिन्” कात्या० १६, ५, ११, भवाभावे उद्गृग्रहणम-
प्यत् । “तस्योद्गृग्रहणयेव स्यात्” शत० ब्रा० १४, ५, ४, २
उद्गृभण उ० उद्ग+ग्रह-घञ वा वेदे हस्य भ । उद्गृत्व
ग्रहणे २ ऊर्द्ध विगृह्यदाने च । “वाजस्य माप्रमव उद्ग-
ग्रामेणोदपभोत्” यजु० १७, ६३, “उद्ग्रामेण ऊर्द्धं
विगृह्य दीयते इदं प्रमयम् दानम्” वेददी० । भवाभावे
उद्ग्रामोऽप्युक्तार्थे २ वादभेदे च । उद्ग्रामस्त ।
उद्ग्रार्हिणी स्त्री उद्ग+ग्रह-णिनि डे, ष् । पाशाख्यरञ्चो
स्वार्थे कन् अतइत्त्वम् । उद्ग्रार्हणिकाप्यत् ।
उद्ग्रार्हित त्रि० उद्ग+ग्रह-णिच्-क्त । उद्ग्रार्हणे, २ वद्दे
३ उद्दीर्णे, ४ प्रत्यायिते, ५ पार्हिते च भेदि० ।
उद्ग उ० उद्ग+हन-अप् नि० । उद्गुत्पटे, २ वद्दी, देहवायौ,
३ प्रशवाया ४ प्रशक्ते च “पिमायाद्रिगुहोपघ्नात्तद्गान्
सप्तसमागताम्” भट्टि । अस्य च प्रशवाचनतया
जातिवाचकेन “प्रशवाचनैश्च” पा० समासे जातिवा
चकस्य पूर्वनिपाते गवोह अजोह इत्यादि “उद्गादयश्च
नियतलिङ्गा न तु विशेष्यलिङ्गा” सि० कौ० ।
उद्गृहन न० उद्ग+घट्ट-ल्युट् । उद्गृहणेन चालने । युच् ।
उद्गृहनापि तत्रैवार्थे स्त्री । “तत्राग्श्य बलयकुलिषो-
द्गृहोद्गोर्खेतोयम्” मेघ० ।
उद्गृहन उ० ऊर्द्ध निवेश्य हृत्येतत्त्वं उद्ग+हन-आधारे अप्
नि० । काष्ठादितत्रणवाधनेऽथ स्पृकाष्ठादौ यद्गपरि निधाय
काष्ठादिक हृत्येत तत्र । “लौहोद्गृहनघनस्कन्धा ललि-
तापचना स्त्रियम्” भट्टि ।
उद्गृषण न० उद्ग+घृष-ल्युट् । इत्कादिकठिनादि
द्रव्यं गात्रादिमाज्जने । “उद्गृषणं तु पित्रेय कग्दू
कोटमलापहम्” सुश्रु० “सिरामुखविधक्ताय त्वक्म्यस्या-
ग्नेश्च तेजनम् । उद्गृषणोत्सादनाभ्या ज्ञायेयातामस
शयम्” सुश्रु० । घञ् उद्गृषोऽप्यत् उ० ।
उद्गृम न० उद्ग+घस कर्मणि अच् । मासे हारा० ।
उद्गाट उ० उद्गवाच्यते प्रच्छादितस्तद्गृर्गनार्धमत्त्वं उद्ग+घट-
णिच्-आधारे अच् । प्रच्छादितस्य पर्याटिद्वयस्य
दर्गनार्धोद्गटनाधारे राजस्थापिते ऋहभेदे (लौकीकर)
उद्गाटक उ न० उद्ग+घट-णिच्-ल्युट् । कूपत् जलोद्गा
रणार्थे (घरघट्ट) (घुरना) इति ख्याते यन्त्रभेदे । उद्-
घाटकारिण त्रि० णिनि तत्रैव स्त्रिया डे, ष् । “उद्-

घाटिनो कुङ्किका" प्रसन्नरा० करणे ल्युट् । उहाटन
तत्साधने न० । भावे ल्युट् । उहाटन प्रतिबन्धनिराप्ति,
कृतवन्धस्य बन्धापकरणे च न० (खोला) ।

उहाटित लि० उद्+घट-णिच्-क्त । १ अघाटते व्याख्याटन-
रहिते प्रकाशिते व्याकरणरहिते कृतोहाटने ।

उहाटितञ्ज पु० उहाटित प्रकाशित यथा तथा जानाति
घा-क्त । विभे ।

उहात पु० उद्+हृन्-घञ् । (टोकरलागा) १ प्रतिघाते ।
"यथावत्सुघातसुखेन मार्गम्" रघु । "यथावत्सुघातसुखेन
सोऽध्वना" भाष० । "उहातिनो भूमिरिति रश्मिप्रथममात्"
यकु० । "प्राग्ने प्रेथमाग्नेन अपानः पीड्यते यद् ।
गत्या चोर्द्ध निवसते एतदुघातलक्षणम्" इत्युक्ते २ प्राग-
वायुनाऽपानाभिघाते । नाभिमूलात् प्रेरितस्य वायो-
र्विरिष्यमानस्य गिरस्यभिहमनमुहात इत्युच्यते । १ अरभे
"उहात प्रणवोयाघाम्" कुमा० । "आकुमारकयोहात
शालिगोथो जगुर्यग" रघु । ४ उतपुक्ते ५ मुहरे ६ शास्त्र
पन्थपरिच्छेदे ।

उद्घुषित लि० उद्+घुष-रवे इट् । १ कृतोहोपे २ प्रकटिता-
भिप्राये वाक्ये न० अग्रच्छे त उद्घुषे । उद्घुषे सेटि० ।

उहोप पु० उद्+घुष-घञ् । उहोपस्वरणे "दोषोद्घोष
भू विभेदान्नाक्रोधेऽङ्गितादिङ्" सा० द० ।

उहृश पु० उहृशति उद्+हृन्-घञ् । मञ्जुकटशके
(उकुण) कीटभेदे ।

उहृण्ड लि० उहृण्डोदमनन् नियममन् उहृण्डान्दोदण्डम्
असा० ष० । १ प्रचण्डे । उहृण्डो दण्डो यस्य । २ उहृण-
दण्डयुक्ते लि० "उहृण्डपद्म षड्दोर्घिकाणाम्" रघु० ।
"उहृण्डधवच्छल" हितो० । प्रा० ष० । २ उहृण्डण्डे पु०

उहृण्डपाल पु० उहृण्डण्ड उहृण्ड सद्म पात्यते पाल-
कर्मणि घञ् । उहृण्डण्डाकारे १ संप्रभेदे २ मत्स्यभेदे च सेटि०

उहृणुर लि० उहृणुः । १ उहृणते २ उहृणन्नाश्रिते च ।

उहान न० उद्+दो-भावे ल्युट् । १ वन्धने अमर "उहाने
क्रियमाणे त मत्स्यानां तत्र रञ्जुभिः" भा० या० । १७७०
२ उहाने ३ सुहानां ४ बाडवानसे ५ मध्ये ६ जम्बे च पु० विञ्

उहान्त लि० उद्+दम-क्त । अतिदमिते ।

उहाम लि० उहृत दाम् अघसमा० । १ वन्धनरहिते, "गन्ध-
सुहृतमुद्दामो वने मत्त इव द्विपः" भा० व० । १४६७० ।
अप्रतिनिवमे २ सतन्त्रे ३ अत्युधे च । "उहामानि प्रघवति
शिवानेऽशमिर्वैवनानि" मेव० "नदत्याकाय गङ्गाया

श्रीतस्युहामटिगजे रघु उत्कृष्ट अथ दाम पागाव्य
मस्तं यस्य । ४ वरुणे पु० ४ गम्भीरे लि० "उहाममाव-
पिशुनामलवदृग्हासिख्यादि" भाग० । १४६० । इदण्डकभेदे
अन्दोभेदे पु० "यदि न युगल तत सप्ररेफासता दण्डद्वि
प्रयातो भवेद्दण्डक । प्रतिचरणविटहरेफा स्युरस्यांस्तथ
व्यालजीमूतलीलाकरोट्टामभद्गादय" इति वृत्तर० ।

उहाल पु० उद्+दल+णिच्-अच् । १ वल्लयारकटखे, २ वनको-
ट्टये "भोज्या उराण्य्यामाककोट्टोहालगाय" स्यु०

उहालकं पु० उहलयति भूमिसङ्गिनचित्त+उद्+दल-णिच्-
ण्युक्त । १ वनकोट्टये उपसृजे त गिलाजतिव्याद्युपक्रम्य
"मङ्गकोरदूपकग्यामाकोहालकाटोगा विरुक्कणच्छेदनीया-
नाञ्च इध्याया विधिवदुपयोग" "अथ सर्वेषां प्राणिनामव-
माहारार्थं वर्ग उपदिशते । तद्यथा रक्तमाक्षिपटि-
कगद्गु सुकुन्दकपाण्डु कपोतकप्रमोदककालकायनकपुष्पक
कर्दमकयकुनाम्बुतसुगन्धकलमनीवारककोट्टोहालकग्यामाकी-
गोधूमवेणुयनादय" इति च स्युत । आयोदधौ-
स्यगिष्ये आरुणी २ अटभेदे । तस्य तद्गामकालः
प्राप्ति, मा० आ० ३ अ० उक्ता "यथा एत
सिद्धन्तरे कश्चिदपिधौस्योगामायोदधौस्यस्तस्य गिष्यास्ययो
वभूशु उपमन्यु राक्षिण्वेद्वेति । स एकं गिष्यमारुण्यं
पाञ्चाल्य प्रेषयामास गच्छ केदारखण्ड वधानेति ।
स उपाध्यायेन सदित आरुणि" पाञ्चाल्यस्तत्र गत्या तत्
केदारखण्ड बहु नायकत् । स तत्र क्रियमानोऽप-
श्यदुपाय भवत्वेषं करिष्यामीति । स तत्र संविवेय । के-
दारखण्डे शयाने च तथा तस्मिन्सदुदक तस्यौ । तत
कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौस्य गिष्यानष्टच्छत् त
आरुणि पाञ्चाल्यो गत ? इति । ते त प्रलुप्तमगन् ।
प्रेषितो गच्छ केदारखण्ड वधानेति । स एवसुक्तान्
गिष्यान् प्रत्युवाच तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स
गत इति । स तत्र गत्या तस्याङ्गनाय शब्दश्चकार ।
भो आरुणे । पाञ्चाल्य क्षासि वत्स । एहीति । स तत्पु-
त्यारुणिरुपाध्यायवाक्य तस्मात् केदारखण्डात् सहसा
उधाय तस्युपाध्यायसुपतस्ये । प्रोवाच संमनयमस्यत्र
केदारखण्डे नि सरमाणसुदकमवारुणीय सरोजु सविटो
भगवच्छब्द श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्ड भवनसम्-
स्थित" । तदभिवाद्ये भगवन्नात्रापठ भवान् कर्मण्यम्
करवासीति । स एवसुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच वक्ष्यात्
भवान् केदारखण्डे विदार्योत्थित तस्माद्दहात्त एव

भाम्ना भवान् भविष्यतीति उपाध्यायेनानुगृहीत ।
“उद्दालकोद्दालकौ पुत्रमुवाच” आ० उ०
“उद्दालकाद्युद्दालकोऽरुणाटरुण” इति ए० उ० ।

उद्दालकपुष्यभञ्जिका स्त्री उद्दालकाना पुष्पाणि भञ्जन्ते
यत्र क्रीडायाम् एषु । क्रीडाविशेषे यत्र उद्दालकपुष्प
भञ्जनं क्रियते तस्या क्रीडायाम् ।

उद्दालकव्रत न० उद्दालक पापनाशक व्रतम् । पतितसावि-
त्रोकस्य कार्ये षण्णोक्ते व्रतभेदे “पतितसावित्रोक उद्दाल-
कव्रत चरेत् । द्वौ षासौ यावत्केन यत्तयेनास मात्तिकेषाट-
रात् एतेन पञ्चात्ममयाचित त्विरात्सम्भचोऽहोरात्रसप-
वसेत् इति” षण्णः । मित्ता० प्रा० षि० उद्दानव्रतमित्येष
पाठ संहिताग्रन्थे उद्दालकेति पाठ प्रामादिक ।

उद्दालकायन पु० उद्दालकस्य गोत्रापत्य फक् । अग्निभेदे
श्वेतकेतौ । तस्य तत्पुत्रत्वमुद्दालकशब्दे उक्तम् ।

उद्दालवत् पु० उद्दालो मूकेदारभेद प्रकाशस्थानतया विद्यते
ऽस्य मत्तम् । उद्दालके अयौ । “यवमान् कृपिस्त्वं दानु
धानान्नर्षान्” गत० मा० ११, २३, ६ ।

उद्दास पु० उद्दु+दास-घञ् । उत्पीडने तत् । यत्ना० अक्षयधे मत्तम्
इतिर्षा । उद्दासवत् उद्दासिन् तद्वति त्रि० स्त्रियञ् ङीप् ।

उद्दित त्रि० उद्द+दो-क्त । बद्धे भरत

उद्दिष्ट त्रि० उद्द+दिश-क्त । १ उपदिष्टे, २ अभिलषिते “तत्-
समुदिष्टं कर्म” सच्चिप्रसार कन्दशास्त्रोक्ते निर्धारित-
गुर्वादिस्वितिकभेदस्य प्रसारे कतमसख्यकत्वज्ञानार्थे
३ उपावभेदे न० । तत्रकारो यथा “उद्दिष्ट द्विगुणा-
नाद्याडपर्यङ्गान् समालिखेत् । लघुस्था ये तु तत्राङ्गास्तः
सैकैर्मिश्रितैर्भवेत्” एत्तर० । आद्यात् आद्यवर्णमारभ्य उपरि
यथोत्तर द्विगुणान् द्विगुणान् अङ्गान् समालिखेत् तत्र
लघुवर्णोपरिस्थाह्वैर्मिश्रितैः एकेन युक्तं उद्दिष्टं स्यात् ।
यथा त्र्यक्षरप्रसारे मध्यगुरुको भेदः प्रसारे क्रियत्सख्यक
इति मन्त्रे यथोत्तरं द्विगुणान् द्विगुणान् अक्षरसख्यया
अङ्गान् दद्यात् तत्र आद्यलघूपरिस्थैर्भेदाङ्गेन तृतीय
लघूपरिस्थचउरङ्गेण बोगे पञ्चाङ्गः एकेन युक्तं पञ्चङ्गः
सपद्यते एवञ्च षष्ठोऽय भेदइत्युत्तरम् । एवमन्यत्र
कल्पाम् । स्वर्गशुक्लभेदे तु लघुवर्णाभावात् योजका-
ङ्गाभावेन एकमात्रेण योव्याङ्गेन प्रथमोभेद इत्युत्तरम् ।
भालाष्टत्ते उद्दिष्ट विस्तरमयाङ्गोक्तभाकरे इत्यम् ।

उद्दीपक त्रि० उद्द+दीप-णिच् एषुल् । उद्दासके प्रकाशके ।
उद्दीपन न० उद्द+दीप-णिच्-ल्युट् । १ प्रकाशने, २ उत्ते-

जने च । ल्यु । अलङ्कारोक्ते रसाद्युद्दीपके “उद्दीपन
विभाषास्ते रसमुद्दीपयन्ति ये” “रत्याद्युद्दीपकालोक्
विभाषा काव्यमाश्रयो । आलम्बनोद्दीपनाख्यौ तस्य भेदा
युभौ स्ततौ” आलम्बनस्य चेष्टाद्या देशकालाट
यस्तथा” सा० द० उक्ते आलम्बनस्य श्वेष्टादौ विभाष
यथा शृङ्गारे रसे “चन्द्रचन्दनरोलम्बस्ताद्युद्दीपन मतम्
हासे “विक्रताकारवाक्चेष्टे” यदालोक्य दृशेज्जन । तट
त्रालम्बन प्राङ्गुलञ्चे षोद्दीपन मतम्” । कश्यपे “शोऽ
कोऽत्र स्याथिभाव स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् । तस्य टाङ्गा
दिकावस्था भवेद्दुद्दीपन पुन ” । धीरे “आलम्बनविभा
षास्तु विजेतव्यादयोमताः । विजेतव्यादिचेष्टाद्यास्तस्यो-
द्दीपनरूपिण ” । भयानके “यष्माडुत्पद्यते भोतिस्त-
दत्रालम्बन मतम् । चेष्टा धीरतरास्तस्य भवेद्दुद्दीपनं पुन ।
जुगुप्सायाम् “दुर्गम्भमाशपिथितमेदास्यालम्बनं मतम् ।
तत्रैव कृमिपाताद्यमुद्दीपनमुदाहृतम्” । अङ्गुते “पीत
वर्णो, यस्तु लोकातिगमालम्बनं मतम् । गुणाना तस्य
सहिष्ठा भवेद्दुद्दीपनं पुन ” । शान्ते “परमात्मस्वरूप या
तस्यालम्बनमिष्यते । पुण्याश्रमहृरिचो त्रतीर्थरस्यवनाटय ।
सहापुरुषसङ्गाद्यास्तस्योद्दीपनरूपिणः” सा० द० ।

उद्दीप्त त्रि० उद्द+दीप-क्त । प्रकाशयन्ति ।

उद्दीप्त पु० उद्द+दीप् रन् । १ गुग्गुली वाच २ उद्दीप्ते त्रि० ।

उद्दृप्त त्रि० उद्द+दृप्-क्त । उद्धते गर्भान्विते

उद्देश पु० उद्द+दिश+घञ् । १ अत्रुगम्भाने, २ अन्वेषणे, ३ अन्वि-
लाषे ४ उपदेशे च । आधारे घञ् । ५ उपदेशदेशे “यथोद्देश
स ज्ञापारिभाषम्” व्या० परिभाषा । व्याख्यातैषा नागे ने
“उद्देशमनन्ति क्रम्य यथोद्देशम् । उद्देश उपदेशदेश ।
अधिकरणसाधनस्यायम् । यत्र देशे उपदिश्यते तद्दे ॥
एव पाकार्यबोधेन गृहीतसत्तया गृहीतपरिभाषार्थेन च
सर्वत्र शास्त्रे व्यवहार । देशशोचरणकाल एवात्र
शास्त्रे व्यवह्रियते । तत्तद्वाक्यार्थबोधे जाते भविष्यति
किञ्चिदनेन प्रयोजनमिति ज्ञानसात्रेण सन्तुष्यथयाययथा-
हिप्रतिपत्त्यपेक्षोऽयम्” इति “इदित्” पा० १, १, १ । अत्र
कथं । केचित्तु परिभाषाविषये “तस्मिन्” पा० १, १, १ इति
इत्यादिवाक्यार्थबोधे मन्मोनिर्देशादि कति पर्यालोचनायाः
सकलतद्द्विष्युपस्थितौ सकलतत्तद् स्काराय गुणभेद परिकल्प्य
कशाक्यतयैव नियम । कार्यकालपक्षे तु त्रिपाद्यामप्युप-
स्थितिरिति विशेष । एतदेवाभिप्रेत्य “अधिकारो नाम
त्रिप्रकारः कश्चिदेकदेशस्य सर्वमात्मभिज्जलवति यथा प्र-

दोष सुप्रवृत्तित सर्वं नेश्चाभिष्वङ्गयतीति "प्रष्टी स्थाने" [१,१,७६ इति पा० छत्रे भाष्य उक्तम् । अघिकागच्छेन पाराख्यात् परिभाषामुच्यते । "कश्चित्परिभाषारूप इति कैयट । दोषो यथा प्रभाहारा सर्ववृत्तप्रकाशः एवमेतत्स्वबुद्धिजननद्वारा सर्वशास्त्रोपकारकमिति तत्तात्पर्यम् । एतच्च पञ्चदशसाधारण भाष्यं, पञ्चदशेऽपि प्रदेशैकवाक्यताया इति प्रतीते । तत्रैतावान्विशेषः । यथोद्देशे परिभाषादेशे सर्वविधिसूत्रसङ्घातात्मभेद परिफलस्य तैरेकवाक्यतापरिभाषणम् । तदुक्तं "कश्चित् च" १,१,५ पा० इति छत्रे कैयटेन । "यथोद्देशे प्रधानान्वात्मसंस्काराय सनिधीयमानानि गुणभेदं प्रयुञ्जत इति" । कार्यकात्वे तत्तद्विधिप्रदेशे परिभाषावृत्तेऽकतेति । अत्रैकदेशस्य स्वप्नेन तत्र तत्र तत्तद्वृत्तवर्षि तत्तद्देशस्यत्वं धारयति यथा व्यपहृत्या कार्याधमनेकदेशगमनेऽपि न तत्तद्देशीयत्वव्यवहार किं त्वभिजनदेशीयत्वव्यवहार एव तद्वत् ।

हे संक्षेपे "एष तद्देश्यत प्रोक्तो विभूतेर्विष्णोरुभया" गीता 'समासकथनसदृश इति सुश्रुतोक्ते ७तन्नाधिकरणभेदे । उत्कृष्टोद्देश पा० स० । उत्कृष्टदेशे च "नधने नन्दनो-दृष्टे न चैत्रयसन्धे" रामा० । "अस्ति कश्चिद्विनोदुद्देशे" द्वितो० भूरिप्रयोग ततस्तसिच । उद्देश्यादित्याद्यर्थे अर्थः ।

उद्देश्यक उ० उद्+दिग्-खल् । १ उपदेशके २ उदाहरण-वाक्ये च । "अत्रोद्देश्य इति" लोका० भूरिप्रयोग । ३ प्रच्छेके "उद्देश्यकापवद्विष्टराणि" लोका० इष्टकर्म यद्दे ६२,१४० इत्यम् । "उद्देश्येन पूजाभिषन्विना रोपित कन् । पूजाद्याभिषन्विना रोपिते षष्ठादौ "चैत्रभायमने बुद्धविप्रोद्देश्यमउच्यते" त्रिका० इति केचित् उद्देश्यमन्देन ऋद्धनीहो कप् इति तं न्याय्यम् ।

उद्देश्य त्रि० उद्+दिग्-खल् । १ अभिसन्धेये यमुद्दिश्य विधेय-प्रवृत्तिसंस्थान् २ अतुभाष्ये । उद्देश्यविधेयभावस्यैव "अतुभाष्यमन्तौ न विधेयमुदीरयेत्" इति त्रियमात् उद्देश्यवाचकस्य भास् प्रयोग यथा पर्वतो बज्रमान् । बज्रं पर्वते इत्यादौ तं बज्रेरेनोद्देश्यत्वं पर्वतवृत्तित्वं तत्र विधेयम् । अतएव "म्यजारोह्यमेव मे यद्दरया" इत्यादौ अयपदस्य उद्देश्यवाचितयादौ प्रयोगोचित्येन परतः प्रयोगात् वाक्यगतविधेयाभिषन्विदोष इति समर्पितमान्धारिके । "ष्टद्वारदंष्ट्र इति" पा० छत्रेऽपि तथैव भाष्यकृताङ्गीकृत्य मङ्गलार्थमेव तथाप्रयोग इत्युक्तम् यथा "एतदेकमाचार्यस्य मङ्गलार्थं न्ययताम् । साङ्गलिक

याचार्योमङ्गतं शास्त्रोपस्य मङ्गलार्थं वृद्धिपदभादित प्रयुञ्जे । मङ्गलादीनि च शास्त्राणि प्रथमे वीरपुरुषकार्णिकमन्त्राशुभ्रतुपुरुषाणि च अध्येतारस्य वृद्धियुक्ता यथा स्युरिति । सर्वत्रैव हि व्याकरणे पूर्वोच्चरित सप्तौ परोच्चारित सप्तौति "अद्देष्टुं गुण" इति यथेत्सनेन । उद्देश्यविधेयभावान्वात्मस्यैव विषयतया उभयलिङ्गवचनानुसारीण प्रयोग यथा वेदाः प्रमाथं भवति भवन्ति वा । "अमानि तत्तेन निजाययोरुश द्विफालवृत्ता-चिकुरा गिर स्थिता" "मुष्णह्नोवमरोपि मनोमुषा तदुपमा कुसुमान्धखिला गराः" इति नैपथे उच्येव प्रयोग । व्युत्पत्तिवादे तं गदाधारेण उद्देश्यवचनानुसारीणैव वचनानुसारीण इति भङ्गतायासेन व्यवस्थापितं तच्च तत्र एवावसेयम् । "उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यतिरिक्त विषयत्वात्" सा० द० । उद्देश्यमेव प्रतिनिर्देश्यम् प्राग् विधेयस्योद्देश्यतया पुनर्निर्देशकमर्थ इत्यर्थे यथा "उद्देशि सविता तावन्नाम्न एवास्ममेति च" इत्यादादौ प्राक् विधेयस्य तावत्स्य अस्मतागुणविधानार्थे पुन प्रतिनिर्देश्यात् कथितपदत्व न दोषायेति तदाययः । तदन्यत्रैव तस्य दोष इति बोध्यम् ।

अतुवाद्यता च प्रमाथान्तरसिद्धस्य शिद्धिर्कर्म विधानार्थम् पुनरुपन्यास्यता यथा पर्वतो बज्रमान् इत्यादौ पर्वतरूपोद्देश्यस्य सिद्धत्वेऽपि बज्रमन्त्ररूपधर्मविधानार्थ-पन्यास । ततो भावे तत् । उद्देश्यता स्त्री त् । उद्देश्यत्व न० । विषयताविधेये सा च अतुमितौ शाब्दबोधे च विधेयत्वरूपमा प्रवृत्तौ तं स्वजनके-ष्मविषयत्वरूपमा "स्वर्गकामो यजेतेत्यादि" वाक्यजनितेष्टाधमताज्ञातः स्वर्गकामोद्देश्येनैव यागे प्रवृत्ते इति स्वर्गस्य तन्नोद्देश्यता एवमन्यासासूत्रम् । "इच्छा-विषयत्ये च "अवच्छेदावच्छेदनं साध्यविद्ब्रह्मेश्ये" गदा० । [नितिदोषभेदे

उद्देश्यासिद्धि स्त्री ईत० । अतुमितुगितस्यासिद्धिरूपे अतु-उद्देश्यिका स्त्री उद्देश्यो देहोऽस्य कप् अत इत्यम् । कोटभेदे हारा० ।

उद्देश्योत्पत्त्युत्-उद्+द्युत-कृष् वा दलोपः । विशिष्टप्रकारे "त्रिभिर्नैत्रै लतोद्द्योत त्रिभि स्वर्यैरिवोदितै" भा० अतु० १४ अ० । "निरवद्यमिद्योद्द्योतेन द्योतितस्त-त्त्वतोऽवमर्थ" दायभा० उद्+द्युत-कृष्-कृष् । २ किरणानुसारीणान्ते ३ नावेवन्ते पाठ्यमदीयव्याख्याने

४ मन्नाभाष्यप्रटीपव्याख्याने च अन्ये पु० ५ उडदोतके लि०
 उड्वाव पु० उड्-ङु-घञ् । पलायने अमर । उड्कटो
 झावोयस्य प्रा० घ० । २ उड्कटगतियुक्ते । "यते स्वाहा धायते
 वाहोद्द्रायाय स्वाहोद्द्रुताय स्वाहा" यजु० ००, ८, "उड्
 कधिकोद्रावोयस्य सउड्द्राव" वेदटी० "उडि अयतियौति
 म्द्रुय" पा० उतपूर्वकादेव घञ् विधानात् केवलात्
 "मदोरप्" पा० अवेव । तेन तथाविषकल्पन निर्मू-
 लमेव । तत्र सप्तम्या कर्त्तरि घञ् इत्येवोचितम् ।

उड्वाव पु० उड्+ङम-ङ । राजमङ्गे । २ वाक्यादिषु च्छे-
 २ अथिभोते ४ प्रगल्भे ५ उड्गते च लि० । "परिगतो-
 च्चमदुडुतपालधि" भट्टि "मदोडुता प्रत्यनिल विवेरु"
 कमा० "सङ्गजवापलदोपसमुदत" "जनापरुडोडुतचिन्नु
 रङ्गसम्" म्द्रुडोडुतध्वजविलम्बिवासस "अयाउडुत-
 मुडय" माय । ५ छतोङ्गे खने च । "उत्तरत आङ्ग-
 नीयस्योडुतायोश्चिते सिकतोपकोणे" परिहते प्राग्द्वारे
 पियङ्गुं निदधाल्योपघय रति" कात्या० १६ २, १४, "परि-
 हते उड्गते फतोङ्गे खने षधोचिन्ते सिके" यजु० ११, ४७ मन्त्रे
 वेदटी० । ततो भावे घञ् । औडुत्वं न० । तल् । उड्गता
 स्त्री, त, उड्गत्य न०, तद्भावे चाञ्जाख्यादौ ।

उड्गतमनस्कत्वं न० उड्गत मनोयस्य कप् तस्य भाव त् । अ-
 भिमामने गर्भे गड्चन्द्रिका ।

उड्गति स्त्री उड्+ङन-गतौ क्तिन् । १ उड्गतौ २ उड्गतौ । ङन-
 ष्याघाते क्तिन् । ३ पापाणादिनाऽऽघाते (टोकरलागा) "अभू-
 तलस्य र्थितया निरुड्गतिस्तथावतीष्योऽपि न लक्ष्यते रघः"
 यज्ञ० । [रेभि" भट्टि ।

उड्गम लि० उड्+ङा-ग धमादेश । क्तगन्धे "धनीनामुड्गमं
 उड्गमचूडा स्त्री उड्गम-चूङ् । इत्युच्यते यस्या क्रियायाम्
 मर्यु० घ० । चूडा प्रति उड्ङानार्थनिदेशक्रियायाम् ।
 एव उड्ङरपूडा उड्गमविधमा षपि मर्यु० घ० । तत्तत्-
 क्रियार्थं निदेशक्रियायाम् । [भर्ग्यम्" महि ।

उड्गय लि० उड्+घेट-य । उड्गय पामकर्त्तरि । "मधूनामुड्गयं
 उड्गरण न० उड्+ङ-भावे ख्युट् । १ छत्तौ, २ भवने, ३ षण-
 सुडौ, ४ उड्गुने ५ उड्गारणे । "दिनामि दीनोड्गारपोवि-
 तस्य" रघु । "तेषामुड्गारणाय इम पिङ्गं ददास्यम्"
 वाङ्म० । "कण्टकोड्गारे मित्यमातिष्ठेत् अत्रउड्गमम्"
 मनु । ६ उड्गारणे । "प्रतिकर्मोड्गारणप्रसङ्गे" कात्या०
 १, २ २६ "आरवमोड्गारणायो गर्भपत्याडुड्गरण कर्त्त-
 व्यम्" कर्क । ७ उड्गारण इत्ये परिशेषे च । "घञ्जेन

वोड्गरणं सामघात्" कात्या० ४, १, १०, "उड्गरणं परिवेष-
 णम्" कर्क । उड्गारणिक्रियायने । "टिवैष मद्रुहोड्गरणे"
 कात्या० ० १६, ४, उड्गरणं वड्गिनिष्काशनम्" कर्क ।
 ६ उड्गारणे । "आङ्गनायजागरणे तत एवोड्गरणम्"
 कात्या० २५, १, ५, "तत्र वाङ्गवमोयोड्गरणम्" कर्क ।
 आङ्गुड्गारणञ्चे तत्प्रकारः ६ २ ४० उड्गा । कर्मणि
 ख्युट् । १० धानोऽन्नादौ ।

उड्गरीय लि० उड्+ङ-कर्मणि अमीयर् । उड्गुनीये २ उ-
 त्यापनीये ३ आङ्गरीये च । तव्य उड्गुनीयोऽप्यत्र लि० ।

उड्गारवसृजा स्त्री उड्गर अथसृज इत्युच्यते यस्या क्रिया-
 याम् मर्यु० घ० । उड्गारवसृजनार्थनिदेशक्रियायाम् ।

उड्गर्त्तु लि० उड्+ङ-टच् क्तिन् यत् । १ उड्गारकारके २ उ-
 न्नू लके ३ तारणकारके च । "विभोतभर्त्तुस्तु पधि औरोड्-
 र्त्तुरधीतके" या० ष्ट० स्त्रिया ङोप । एत् । उड्गारक
 उड्गार्थे लि०

उड्गर्ष पु० उड्गट उड्गुतोवा हर्षे प्रा० घ० । उड्गट २ हर्षे उ-
 ड्गुतहर्षे च । उड्गुतोहर्षे यस्य प्रा० घ० । ३ ज्ञातहर्षे लि०
 "उड्गर्षय मघवन्नायुधामि" यजु० ७, १२ "उड्गर्षय उड्गु-
 तहर्षयुक्तां कुरु" वेदटी० । नामघातरूपम् । तत्र हेतुविजन्त-
 रूपमित्येष न्यायम् ।

उड्गर्षण न० उड्ग+ङ्ग-णिव-ख्युट् । उड्गर्षयुक्तकरणे २ प्रोत्-
 शाङ्गे च "हितसुड्गर्षणं चैव उवाच प्रथित वच" रामा०
 "एवमेतन्महाबाहो । यथा वदसि पाण्डव । । कृतमुड्गर्षण
 पूर्वम्" इत्यादिषु भा० आन० १७ छ० बड्गुत्वं
 प्रयोगः । आधारे ख्युट् । २ रोमाञ्चे हेम० ।

उड्गर्षिन् लि० उड्+ङ्ग-णिव-णिवि । उड्गर्षकारके ऋया
 ङोप् । सा च वसन्ततिरुक्ता ख्ये वर्युत्तभेदे । "उड्गारव-
 न्ततिरुक्ता तभला जगौग । सिंहेऽस्रतेयमुदिता मुनि-
 कश्यपेन । उड्गर्षिणोयमुदिता मुनिर्भूतवेन" छ० २० ।

उड्गव पु० उड्+ङ-आधारे षप् । १ यज्ञानी, २ उड्गवे अमर ।
 ३ कण्ठदयिते यादवत्रियेये च । उड्गव यादवत्रियेय ।
 टणिवगवर्षने । "उड्गवो देवभागस्य, कर्माभाग । सुतोऽ-
 भवत् । पण्डितानां परं माण्डवैव्यससमुड्गवम्" हरिव०
 ३५ छ० । "भारतीमादिभरामायाडुड्गवम्" माय ।
 भाग० १, १४० एव मन्त्रेव भगवतोऽनामोपदेशो दर्शितः
 एव उड्गवसवाद्येन प्रसिद्धं पारायणे च परदिने तत्पदे
 नाध्येतत् "यापट्टककवाट वटेऽङ्ग परिबीर्षेत्" इत्युक्ते
 उड्गवदूत न० उड्गवोदूतोयत् । दूतत्वेन उड्गवं मोरवदस्य मो-

पु, क्रिदपे काव्यभेदे उद्गमन्ते गोऽपि काव्यभेदे पु० ।
 उद्गमन्ति वि० उद्गमिषी एको येन मा० १० । उद्गमिष्यन्तो
 - द्राही "उद्गना लपपक्षपिरमन्नापी दुर्गन्तो भृगम-
 शुचिमादाऽतिनोन" । ब्रह्मगो विजमदिनास्युरातिमेपी
 व्यापेत्तु भ्रमति रुद्रन् पिगापञ्जुः "गुड" ।
 उद्गान न० उद्गीयतेऽभिन्नानि धाञ् जाधारे ल्युट् । इष्यदा-
 म् । कर्मणि ल्युट् । २० गमिने, २७ हते च । [२० गमिने रमा०
 उद्गान्त पु० उद्+धा पा० भ । मद्गम्यते इति लिङ्ग मर-
 उद्गार पु० उद्गयते उद्+घ भावे-पञ् । इच्छी, २० गम्यन्ती
 २७ हारणे । कर्मणि पञ् । गृहधनाद्गृह्णन् ष्टेडादिभ्योऽप्ये
 ४ य गभेदे यथा चोद्गारलक्षणा मनुना दर्शित यथा
 'च्छेद्यस्य विगउद्गार सर्वद्रव्याञ्च यद्गमम् । ततो ऽर्ज
 मध्यमस्य सात्तुरीयान्त यतीयप ।' "च्छेद्यस्यैव कर्मण्य
 स्रुतेता यद्योदितम् । येन्ये च्छेदकनिष्ठाभ्या तेना स्यात्-
 ध्यमन्वमम् । सर्वेष्वान्यगजातानामाटतीताभ्युमयज" ।
 यञ् गातिगय किञ्चिद्गतयाद्गुयाहरम् । उद्गारो न
 टयसिनि मस्यप्राना स्यकर्मण । यत्किञ्चिदेव देयन्त उद्यायसे
 मानवर्द्धनम् । एव ससृष्टीद्वारे समानमान् गक-
 ल्येत् । उद्गारेऽनुवृते तेषामिय स्यादगकल्यमा ।'
 प्यन्दोऽपि विशेष ष्टल्यन्तरे उक्तं किन्तु "तद्योदा
 रत्रिभागस्तु सैव सप्रति पत्तंते" मित्ता० ष्टल्युक्ते
 ट् न उद्गारो नास्तीति सर्वनिन्वकचूर्णामैकमत्या-
 त्तद्वोक्तम् "स्वान्यययोग्यपटान्नाक्षेपेण न्युतपदस्य परि-
 स्थागे यथा गा बधान ल्यमानदेत्याटो प्याशपोद्गाराभ्या
 गोगद्स्य मास्त्रादिभामर्थ" मा० ट० । अन्ययत्तिरेकापे
 वामोपोद्गाराविति तु तत्पस्य । "जगन्नाथस्याय सु-
 धुनि । ससृष्टारसमयाः" गद्गास्रहरो । ईर्ष्यन्ते च "पगयं
 ससृष्टतोद्गार विक्षेय पित्तवर्द्धनम्" मनु "उद्गतो-
 द्गारमित्यस्य "वर्जनीयवर्जितम्" कुल्लूक० व्याख्या ।
 ७ उक्तर्षे च । "सगुणानामेय कर्मणामुद्गार उपजने"
 व्याञ्च० श्लो० १०, ४, १४ "यस्मात् प्रधानकर्मीणामुद्गारे
 उपजने उत्कर्षे च समुणानामेय सर्वतोद्गारणम्" मा० ट०
 उद्गारण न० उद्+घ+णच्-ल्युट् । उद्ग्रापने 'बाहूषो-
 द्गारणोद्गारः' भा० १० १४० ४० । ङ-णिच् ल्युट् ।
 २ उद्गारणम्पाटने ।
 उद्दि पु० उद्+धा-क्ति । उद्गुं भारके । 'पुरोहायाः शफा
 धन्तरिजमुद्दिः' अथ० ८, २, २२, "उद्गारको द्यरात्
 उद्दि पृष्ठाभिन्नौ चक्रे" गत० ब्रा० १२, २, २, २ ।

उद्गुर ति० उद्गता परस्मात् मा० १० अघ ममा० । निरहे
 २ भारश्रुत्ये २७टे "ममकाकुरुषम्युरोद्गुरो" माय ।
 "जणममसुबश्रोद्गुरम्" मानतीमा० । "यत्तयाममि तु
 श्रीगाङ्गाद्गुरोद्गारोद्गुर" भा० १० १४० ४० ।
 ४ उद्ग्रे च "पयादृग्दभुज पितरुद्गुरध्वनिमहाजमानु-
 यातमामीय' टगर् ।
 उद्गृत ति० उद्+धृ-क्त । उत्कल्पिते "उद्गतस्यैर्ध्वं जिनीभिर-
 शुभि" माय । "सुनामं पयमोद्गुरं" रघु । [२ उक्त्वन्ने च ।
 उद्गूनन न० उद्+धृ-णिच्-क्त भावे ल्युट् । उद्ग्रेपये
 उद्गूपन न० उद्+धृप-प्रायामापमये भावे ल्युट् । इष्य-
 विगदेव ऊर्ध्वेनानपनरूपे व्यापारे (भावरादेश्योया)
 "उद्गोनकपुरीपाणि केगा इतिमसाएतम् । एमस्य
 च रोमाणि योज्जान्युद्गुपनेऽपि च" सुशु० । (करणे
 ल्युट्) २ तत्साधने इत्ये । 'सर्षपा सर्षनिम्नो, को यथा-
 काकादन, एतम् । उद्ग्राजाविगवाञ्चैव रोमाणुद्गुपन
 गियो । उद्गोनकपुरीपाणि यथा यवफलो एतम् ।
 एत्ययोद्गमयो काव्यमेतद्गुपन गियो" सुशु० ।
 उद्गूलन न० धूलिषुद्गमर्दयति उद्+धूलि-णिच् । उद्गुलयति
 तत भावे ल्युट् । धूलिषुन्मर्दने २ पाकार्थोपकरण-
 भेदे च । (मगलापूर्थ) "सुर्णस्योद्गूलनं" देय भोज्ये
 धीरेषुसमभये । व्यञ्जनेषु च सर्वेषु शाकजेष्वजेषु च ।
 मासमत्स्यभवेक्षेप प्रवेष्टतलनादियु । आटायेव पचेत्
 ज्ञेहे ततोद्गिद्गुद्गु चिमेष् । वेसवारं सलवण किष्ठा
 तत् पिशित पचेत् । अर्धसिद्धे क्षिमेत्तकमच वा दाडि
 भेरसम् । सिद्धे पाके च दातव्य चूर्णसुद्गूलनस्य तत्"
 पाकमास्त्रम् ।
 उद्गुपण न० उद्+धृप-ल्युट् । रोमाञ्चे हला०
 उद्गृत ति० उद्+ङ्-क्त । उत्कल्पिते, २ भुक्तोऽभिने, २ उक्तो-
 लिते ४ टयकज्ञते, ५ उक्त्वेदिते च । "इतीव वाष्टैर्मिर्षेग
 दर्पितं पयोधिरोधक्षमसृष्टत रज" मय० "उद्गृतासि
 पिनाकिना" छुरिकाज्ञोमन्त्रः । "पयोऽनुवृत्तसारञ्च"
 "कृष्टेऽप्युद्गतस्यलै" ध्या० त० ७० "उद्गुर्नुमैच्छत् प्रस-
 भोद्गृत्तारि" रघु ।
 उद्गृतपाणि ति० उत्तरीयात् उद्गृत बहिष्कृत पाणियेन ।
 उत्तरीयत्रिषुक्तहस्ते । स्नाध्याये भोजने चैव दक्षिण
 पाणिषुद्धरेत्" मन्त्रकर्मण्येव तथा भवन्सु ।
 उद्गृति स्त्री उद्+ङ्-क्तिन् । उद्ग्रेपये २ उक्तोऽभिने च ।
 "मस्योद्गृतिर्न षण्दान दूतस्वप्निदर्शनम्" सुशु० ।

उद्धान न० उद्धमति वज्रिरल उद्ध+आ-ल्युट् ।? चूड्याम्
उद्ध ३० उद्ध-क्यप् "भियोद्धो नदे" पा०नि० । नटभेदे
"ऊध्, भियोद्धवसिभौ" भट्टि "तोयदागमरवोद्धमि-
द्ययो" रघु ।

उद्धन्वक ३० । (धोपा)र्णसङ्करभेदे । "आयोगनेन विमाया
जातास्ताम्नोपजादिन । तस्यैव ऋपकन्यायां जात सूनिक
उच्यते । सूनिकस्य ऋपायान्तु जाता उद्धन्वका स्यता ।
निर्णे जयेयुर्वक्ष्याथि सस्युश्चाथ भवन्त्यत" उगना ।

उद्धन्वन न० उद्ध+न्व-भावे ल्युट् । कर्तव्य पाशादिना
गहादिष्वन्वने । "उद्धन्वनमृता ये च गतिर्येषा न विद्यते ।
तेगमुद्धरण्याय इमं पिण्ड ददास्यहम्" वायु ३० ।
गयामाहात्म्ये "विपमुद्धन्वन चैव यस्त्रमग्निप्रवेशनम् ।
करिष्ये न हि तान्द्वान् पुनर्द्दुमिहोत्सृजे" भा० व०
०४० । "जहाग्युद्धन्वनभ्रष्टा ममृच्छानशनच्युता ।
विपप्रपतनप्रायादात्मघातच्युताश्च ये । सर्वे ते प्रत्यवसिता
सर्वे धम्मेवहिपूजताः । चान्द्रायणेन शुभेऽयुसप्रलम्ब-
ह्येन वा" प्रा०वि० वमः । भावे च उद्धन्वोऽप्यल ३० ।

उद्धा(द्वा)हु लि० उत्तोलितो(वा)वाहुयै न प्रा० व० । उत्तोलित-
वाहो 'प्राशुचभ्ये फले लोभाद्वाहुकरिष धामनः रघु ।
उद्धु ६ लि० उद्ध+भुध-क्त । शक्तिविते न्यायादिमते ज्ञात-
वस्तुनः सवन्निशानादिना शक्तोद्धोपने संस्कारे च । यथा
फलदर्येनात् अतुभूतहस्तिपकसंस्कारस्य उद्धोषरूपे उ-
द्धोपने कते हस्तिपकं कर्त्यते इति । श्रमद्दे ४जागरिते
च "उद्धुक्ता च जगद्वातो पूजयेद्दीपमाक्षया" ति० त० ३० ।
येन येन वस्तुना संस्कार उद्धुध्यते तथा उद्धोषकयन्त्रे
वक्ष्यते । "उद्धुर्षं कारणैः सै सैर्बहिर्भावं प्रकाशयेत्" सा० द०

उद्धोध ३० उद्ध+भुध घञ् । शक्तिश्चोद्धोषे न्यायादिमते
कृतिजननाय संस्कारोद्धोपने च । "उद्धाहादिससुद्धोध
वाचारप्याभिमानत" ननु कथं रामादिरत्नाद्युद्धोधकारणे
घोतादिभिः सामाजिकानां रस्युद्धोधः" इति "रयाद्युद्धो-
षका लोके विभावाः काव्यनाययो इति" च सा० द० ।

उद्धोधक लि० उद्धोधयति उद्ध+भुध-णिच्-ल्युट् । उद्धोधके
२ उद्धोधकारके शस्त्र्यै ३० । उद्धयेन सर्वथा प्रबोधकत्वात्तस्य
तपात्सम् । उद्धोधकानि च न्यायसूत्रदृष्टोर्दृष्टितानि यथा
"प्रधिधाननिबन्धाभ्यासविद्गुरुषुषाहस्यपरिपहाश्रया-
श्रितसम्बन्धानन्त्यविद्योतैककार्यविरोधातिशयप्राप्तिव्यवधान
सुखद सेव्याह भवार्थित्वक्रियारागधर्माधर्मनिमित्तेभ्य" छ०
"करणमित्यनुवर्त्तते निमित्तशब्दस्य द्वाहात्पर" इतस्य प्रत्ये-

कमभेदेनान्य । प्रधिधानं मनसोविकयान्तरसञ्चारारणम् ।
निबन्ध एकपन्थोपनिबन्धनं यथा प्रमाणेन प्रमेयादिस्वरणम् ।
अभ्यास संस्कारवाञ्छक्यम् एतस्य बद्यपि मोद्धोषकत्व
तथापि तादृशे शीघ्रसुद्धोधकसमवधानं स्यादित्याशयेन तदु-
पन्यास । अभ्यासोद्धतरसंस्कारः उद्धोषकत्वे नोक्त इति
केचित् । लिङ्ग व्याप्य व्यापकस्य स्वारकम् । सप्रण यथा
कपिध्वजादि चर्जुनादे । सादृश्यं देहादे । परिप्यह
स्वीकारस्तस्य स्वस्वामिभावोऽर्थं तदेकतरेणान्यतरस्वरणम् ।
आश्रयाश्रितौ राजादितत्परिजनौ परस्परस्वारकौ । सम्ब-
न्धोयुक्तशिष्यभावादि गोष्ठपन्यायात् पृथगुक्तं । आनन्त्यं
प्रोक्षणावघातादेः । मियोगोयथा दारादेः । एककार्या-
श्रिते वासिप्रभृतय परस्परस्वारकाः । विरोधादहिनकुला-
देरन्यतरेणापरस्वरणम् । अतिशयः संस्कारउपनयना-
दिराचार्यादिस्वारक । प्राप्तिर्धमादेर्दातार स्वारयति ।
व्यवधानभावरण यथा खड्गादे कोपादि । सुखद, खयोर-
न्यतरेणापरस्य ताभ्या तद्वयोजकस्य वा स्वरणम् । दृष्ट्या-
ह्येघौ यद्विषयकतया गृहीतौ तस्य स्वारकौ । भक्तं मरणा-
देर्भयहेतोर्वा स्वारकम् । अथित्वं दाह । याथादेः
क्रिया वात्वादे, रागादौतिः उवादे स्वरणं, धर्माधर्माभ्या
जन्मान्तरासुभूतसुखद सुषाधनयो, प्रागतुभूतसुखादेश्च स्वर-
णमिति उद्धे ६ च किञ्चित्सुखदसत्किञ्चिच्च ज्ञातमुद्धो-
षकं शिष्यश्चुत्पादनाय वाच्यं प्रपञ्च" इ० ।

उद्धट ३० उद्ध+भट-करणे षप् । तण्डुलादे प्रस्फोटन-
हेतौ शत्रुपे तदाकारत्वात् २कक्षमे, श्रेष्ठायमे महायमे,
४मवरे, च "पदेपदे सन्नि भटारणोद्धटा" नैप०
उद्धतो भटात् यन्वात्" निरा० त० । यन्वबहिर्भूते लोका-
प्रविष्टेऽज्ञातवस्तुके लोके ।

उद्धव ३० उद्ध+भू-भावे षप् । उत्पत्तौ । "स्यैथं बहुर्यं
त्वत्पानां पञ्चमे शोषितोद्धवः" या० सूत्र० । कर्त्तरि षच् ।
२ उत्पत्तिमति । "दिलोपसुद्धर्मणिराकरोद्धव" "सोमोद्-
भवाया सरितो न्तसोमः" रघु । "सुप्रावददोषोऽस्मिन्मतेन
मध्ये सोमोद्धवाया, सुरनिगनाया" उद्ध । "पिप्पु पादो-
द्धवा गङ्गा" पुरा० । "सत्वमात्रोद्धवत्वात्ते भिदा अथसु
भावत" सा० द० । अपादाने षच् । २ उत्पत्त्यपादाने ।
"अहमन्त्य भूतामासुद्धवश्च भविष्यताम्" गीता । उद्धतो
भवात् निरा० ष० । ४ सवारातीते ५ विष्णो ३० । "उद्धव
जो मणोदेव" विष्णुस० "प्रपञ्चोत्पत्त्युपादनकारणत्वात्
उद्धवः, उद्धत सवारादिति वा" भा० उभयथा वाक्यम् ।

इ उद्भूतत्वे विभेदगुणगते जातिभेदे उद्भूतवर्ग्ये विहति ।
 उद्भाषण न० उद्+भू-षिच्-स्युट् । उद्भाषणे, उत्पादने च
 उद्+भू०भू०स्युट् । उद्भाषणे उद्भूतप्रसवे च "उद्भा-
 षणमनुकूलो विदुरस्य जने स्थिता" भा०भा०१११३०
 उद्भास पु० उद्+भाष-भावे घञ् । उद्भाषी । तत आत्पठ्ये
 "नेकाकारात् जतो जाते सप्तम्याञ्च न गी कृतौ" वाचि०
 पञ्चदशम्याच्चात् इनेरप्राप्ती बावा० पाठात् सठप् इति
 वा । उद्भाषवत् उद्भाषित्-तद्युक्ते त्ति० । "विभूषणोद्भाषि
 पितृभोजि वा" कुमा० खिवां डीप ।

उद्भिज्ज पु० उद्भिज्जन्ति किप् उद्भिज्ज तथा चन् जावते
 जन्-उ कर्म० । भूमिउद्भिज्ज जाते । तदगुणमाटौ "उद्भिज्जा
 स्यावराः सर्वे वीजकावृत्तप्रदोद्भिज्ज" इति बहु । पदा०
 बीजार्थे । "देहवृत्तविभोजनोद्भिज्ज" उद्भिज्जभेदेन ।
 उद्भिज्जः सेदोऽन्वयोत्तरार्थे च अरावुज । उद्भिज्ज
 वृत्ति निर्गच्छत् उद्भिज्ज स्यावरा च" इति विभज्य तदगु-
 षत्तिसंज्ञात् इति "उद्भिज्जाः स्यावरा प्रेवाञ्चु-
 षगुणमादिष्यिष्यः । तत्र विज्ञा जलेभूमेदुद्भिज्ज विपा-
 चिता । वायुना सूक्ष्मानासु बीजत्वं प्रतिबन्ति ते ।
 तदावोद्भिज्ज बीजानि उद्भिज्जान्यन्वयता पुनः । उद्भू-
 नतां सुडुत्वं च सूक्ष्मात् प्रबान्ति च । तदुद्भादुद्भूरोद्
 पत्तिरुद्भूरात् पक्ष्यसम्भवः । वृत्तात्ककतः वाक्छुः कावृत्तान्
 प्रवर पुनः" । एतेषां च वृत्ता पावभोगावतगन्त्वात्
 देहवत्त्वं तदाऽयोनिजवद्वे १७७४वे उद्भूम् "यदोरजै-
 कर्मदोषैर्वाति स्यावरातां नर" या० तृती श्रीरोपामेन
 तेषां देहोद्भिज्जिनप्यात् भोगायतनदेहवत्त्वत्रेभम् ।
 अतएव सृतावस्थाम् वेदान्तयत्वं श्रीरोत्त्वचतस्रसा
 "इत्यादीनामपि वेदावन्त्यात्मात्माभिः । न च इत्यादीनां
 श्रीरोत्त्वित् किं मानम् ? इति वाच्यम् आध्यात्मिकवायु-
 वयम्ब्रह्म प्रमाण्यात्मात् तन्नेव किं मानम् ? इति चेत्
 तन्व्यज्जतरोद्भूपादिना तदुद्भूतानात्" इत्युक्तम् । यथा न
 स्यावराणां अक्षरकर्मोत्पत्तदेहवत्त्वं "तदाऽपरोद्भूवद्वे ४४०
 पृष्ठे मा०छु०भाष्येण दर्शितम् । तेषां विभागोन्वावक-
 न्दृष्ट्याम् दर्शितं यथा "स्यावराशुषीर्षधिवृत्ततापतावमस्यतव
 इति" भा० । "हृष्यमूषपादि औषधय फलपाकात्मा नोषू
 मादय, वे न पुत्रफलकात्वे इत्या कोविदारप्रभृतयः सता
 प्रविद्धैव । अत्रवन्मिन्नवताम विद्वपावृत्तन केतवी
 बीजपूरादव ये विना पुत्रं फलानि ते वनस्यतव कोड-
 च्चरादयः" । न्या०त० । भूमिउद्भिज्जजातवात्वे त्ति० स्याव

रादिविभागे सुसुत "द्रव्यापि पुनरोषधयक्ता द्विविधा
 स्यावरा जन्ममात्र । तावा स्यावरासृष्टिर्वा- । वनस्यतयो
 इत्या वीरुष औषधय इति । तावत्तस्या फलवन्मोवन-
 स्यतय पुष्यफलवन्मो इत्या । प्रतामवत्त्वं स्यामिन्वच
 वीरुष । फलपाकनिष्ठा औषधय इति । जन्मना अपि
 चतुर्विधा अरावुजावृत्तस्येदजोद्भिज्जा । तत्र पयु-
 मनुष्यासाहादयो अरावुजा" । अगवर्षशरीरपप्रभृतयो
 ऽण्डजा । क्षमित्रीटापिपीलिकाप्रभृतय कृत्वा ।
 इन्द्रगोपमच्छुक्रप्रभृतव उद्भिज्जा" ।

उद्भिद पु० भूमिउद्भिज्जन्ति उद्भू+भिद-क्विप् । उद्भूतए-
 गुणमवृत्ततावृत्ते पक्षविधे स्यावराभेदे उद्भिज्जवद्वे
 उदा० । उद्भिज्जन्ति पन्थु । भागभेदे "उद्भिदा यजेत" इति
 उद्भिदादियद्वानां यथा कर्मनामभेदात् व्युत्पत्तिरहितं
 जै०सू०भाष्येणोक्तं वा दर्शितं यथा ।
 'उद्भू समान्नायैदकर्म तस्मात् सर्वे तदर्थं स्यात् १, १, १,
 सू० । उद्भिदा यजेत' इति वा उजेत' अभिजित्ता यजेत'
 'विजित्ता यजेत' इति समानमिति, तत्र वन्देह, किम्
 उद्भिदादयो गुणविषयः, आहोसित् कर्मनामभेदानि ?
 इति । कुतः संबन्धः ? उभयवाऽपि प्रतिभाति वाकाति
 उद्भिदा इत्येव शब्दो यजेतइत्यनेन संबन्धते, स किं
 संबन्धिकरणेन संबन्धस्यैति, उद्भिदा इत्येव नाममभि-
 विर्वर्षयेदिति, उत सामानाधिकरणेन, उद्भिदा यागेन
 यजेत इति हेत्वाऽपि एतस्मिन् प्रतिभाति वाक्ये, वस
 भवति संबन्ध ।

किं तावत् प्राप्तम् ? उद्भूतवाभि, समान्नायस्यै-
 यर्थं, कश्चिदस्य भागोविधि, योऽनिर्दिष्टवर्ष वेदवति,
 यथा योमेन यजेत इति कश्चिदर्थवाद, य प्रो-
 षयन् विधि कौति, यथा 'मायुर्वै जेषिषा देवता'
 इति, कश्चित्मन्त्र, योनिहितमर्थं प्रबोक्तवते प्रकाशवति,
 यथा 'वैद्विरेवदन्न्नाभि' इत्येवमादि, तस्याउद्भिदादयो-
 ऽनीषां प्रयोजनानामन्यतमस्य प्रयोजनात् भवेद्यु, तत्र
 तावद्धार्यवाद, वाक्येष्वेवो चि च भवति विधातव्यस्य,
 न च अन्तः, एतज्जातीवकस्य प्रकाशवितव्यस्य अभा-
 वात्, पारिवेश्यात् गुणविधि, उद्भिदुत्पत्ता वागस्य विधी-
 यते प्रविष्टेऽत्युद्भात्, शुभविधेरर्थवत्त्वात्, प्रवृत्तिवि-
 शेषकरत्वात् । न च, एषां यानावता लोकेऽपगच्छते ।
 न च, वेदेन प्रतिभायते । अतोऽप्युपविधय । 'यदि
 गुणविधिः, न तर्हि कर्म विधीयते, अविहिते च कर्मणि

तत्र गुणविधानमनर्थकम् । न इति ब्रूम, प्रज्ञतो ष्वो-
 तिष्टोमे शुचविधानमर्थवद्भवति, यदि नामधेय स्यात्,
 यावदेव यजेत इति, तामदेव उद्भिदा यजेत इति, न
 प्रष्टसौ ऋचित् शुचविशेषे स्यात् । शुचविधौ च
 गुणसंयोगात् अर्थधिकमर्थं विदधत उद्भिदादेव' यद्वा
 अर्थवन्तो भविष्यति तस्मात् शुचविधय इत्येवं प्राप्तम्' भा०
 "अपि वा नामधेयं स्यात् यदुत्पत्तावपूर्वमविभायकत्वात्"
 १, ४, २, सू० "अपि वा इति पञ्चो विपरिवर्त्यते । नामधेयं
 स्यात् इति प्रतिजानीमहे, एवमविहितमर्थे विधास्यति
 ष्वोतिष्टोमात् यागान्तर, श्रुतिधैव यागमभिधास्यति,
 इतरथा श्रुतिश्चिदादोन् वक्ष्यन्तो उद्भिटादिमतो
 लक्ष्येत् । उद्भिदता वागेन कुर्यादिति । वागेन कुर्यात्
 इति यजेतेत्यर्थं करणं हि याग' । उद्भिदाद्यपि
 तृतीयाभिर्हेयात् करण, नत् उद्भिदा यागेन इति कर्म-
 नाधेयत्वेन सामानाधिकरण्यासामञ्जस, इव्यवचनत्वे
 मत्वर्थलक्षणया सामानाधिकरण्यां स्यात् । श्रुतिव्यञ्जा-
 विषये च श्रुतिव्यावृत्तौ । तस्मात् कर्मनामधेयम् । 'ननु
 प्रसिद्ध इव्यवचनत्वमप्युच्येत, अप्रसिद्ध कर्मवचनत्व' प्र-
 तिज्ञावेत' उच्यते, ततोयानिर्हेयात् कर्मवचनता । कुत ?
 करणवाचिनो हि प्रातिपदिकात् ततोया भवति, करणं
 च याग', तेन नामवचनमित्युक्तमास्यामहे ।

"नैतद्युक्तं, इति ततोयानिर्हेये सति उद्भिदादिभ्य
 शब्देभ्यो वागे बुद्धिरुच्येत, सादेव, न हि नो बुद्धि
 एतद्यते, तस्मात् अयुक्तम् । तृतीयावचनम् अन्वया
 नोपपद्यते" इति चेत् । नामो नोपपादि, न जातचित्
 अन्वयगत्येनापि यागवचनो भविष्यति, तस्मात् शुचवि-
 धय । लक्षणेति चेत्, वर लक्षणा कल्पिता, न यागाभि-
 धान, लौकिकी हि लक्षणा, वृत्तोऽप्रसिद्धकल्पनेति । अपि
 च यदि नामधेय विधीयते, न जाय', अथ याग, न ना-
 मधेयम्, उभयविधाने नामधेदे" इति । उच्यते, न
 नामधेय विधायिष्यते, अत्रवादा हि उद्भिदादेव ।
 कुतः प्राप्ति ? इति चेत् । ततोऽभिधीयते, उच्यतेऽस-
 मर्थ्यात् भिच्छद्सामर्थ्यात् उद्भिच्छब्द क्रियावचन, उ-
 द्भुमेदम प्रज्ञायन पञ्चनामनेन क्रियते अस्मिन्निव वाग,
 एवमाभिमुख्येन जडात् अभिजित्, विश्वजयात् विश्वजित्,
 एव सर्वत्र । अत कर्मनामधेयम् । अल्पप्रवृत्तिविशेष-
 कतोऽनर्थक इति, नामधेयेऽपि, शुचमस्योपवन्म नार्थवत्,
 तस्मात् कर्मनामधेयात् ष्वोत्वातोऽस्मात्-इति सिद्धम्' भा०

गवामयने वस्ते सप्तममात्रिकोत्तमाभिः प्रविकस्याने शक्यादप्ये
 दिने । "सप्तमस्य नावस्योत्तमयोरभिः प्रवयो, स्थाने
 विष्टद्व्यूहोदयरात्र उद्भिद्ववसभिदौ' आश्व० ष्वो० ११,
 १, ५, "सप्तमस्य मासस्य ये त्रयोऽभिः प्रया तेषां चो उक्त-
 माभिः प्रवौ तयो स्थाने विष्टद्व्योत्तमयो अहोदयरात्रः
 उद्भिद्ववसभिदौ च हे अहनी इत्येतानि हाद्व्याहानि"
 नारा० ह० । गवामयमयुद्धे विष्टति ।

उद्भिद उ० उद्+भिद-क । १ उद्यादौ पञ्चविधे स्थावरे ।
 उद्भुमेदके त्रि० "होता यत्तन्नूनपातमुद्भिदम्" बजु०
 ३८, २५ "उद्भिद यत्तफलानासङ्गेत्तारम्" वेदो० ।
 उद्भिद त्रि० उद्+भिद-क । उत्पत्ते कर्मणि क । २ द्विषात्ते
 दक्षिणे च । "योवमोद्भिदमयया" ।

उद्भू त्रि० उद्+भू-क । उत्पत्ते "विश्विभूतयोद्भूतः कोटि
 सूर्यसमप्रभ" ति० त० पु० "सहस्रमयनोद्भूत" कक्ष-
 मन्त्र न्यायमते २ प्रवृत्तयोऽप्ये "उद्भूतरूप नयनस्य गो-
 चर" उद्भूतरूपवदद्रव्यं गोचरः षोऽपि च त्वचः"
 भाषा० । उद्भूतत्वञ्च उद्भवापरपर्यायो रूपादिविशेषगु-
 षगतोऽजातिभेद कणा० छत्रवृत्तौ उक्त यथा
 "अनेकरूपसमवायात् रूपविशेषान् रूपोपलब्धिः" क० सू० ।
 "नेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञान व्याख्यातम्" सू० । "रूपगतो-
 विशेषो रूपविशेषः तत्रोद्भूतमनभिभूतत्वं रूपत्वञ्च तस्माद्भू-
 खोपलब्धिः । नन्वेवं परमाणोद्भूतपक्षस्य च रूपं लब्धो-
 तेत्यत उक्तमनेकरूपसमवायादिति अनेकरूपं भूवस्तमद-
 तेनानेकानि भूवांसि इत्यापि आनयतवा अस्य तद्-
 नेकरूपं तदरेणुमभति तदुत्तमवायात्, षटादयोऽप्य-
 वयवद्वारत्वा परस्परवाऽनेकरूपत्वात् एव, एवस्वर्वा-
 दौ रूपत्वविरहात् वास्तुत्वाभावः वास्तुपे तेजसि च
 उद्भूतत्वविरहात् । उद्भूत रूपविशेषगुणगतोऽजाति-
 विशेष एव रूपत्वादिव्याञ्च । नन्वेव शुक्लत्वस्य रमित्वञ्च
 दुत्वादिभिरपि परस्परमावात्तुपक्षितेय तत्तद्वाच्यतन्ना-
 नात्वकल्पने त कल्पनागौरवम् उद्भूतपदस्य नावार्थत्व-
 चेति चेत् वास्तुकेन्द्रियव्यङ्ग्योऽवगुणत्वस्यैवोपाधेद
 ज्ञतत्वात् तदुपाधिविरहात् तदुद्भवत्वात् । अत्रोद्भवाभाव
 एव उद्भूत इति चेत् । तत्रिन्वम् अत्रोद्भवत्वात् एव अ-
 वस्थापविद्यमयन्यत्वात् । अतीन्द्रियविशेषगुणत्वमत्रोद्भूतत्व-
 मिति चेत् एव तर्हि ऐन्द्रियत्वविशेषगुणत्वस्यैवोद्भवत्वा-
 प्रप्ते । ऐन्द्रियत्वत्वच्छेदक किमिति चेत् तद्वदम्,
 विशेषगुणत्वस्यैवोद्भूतत्व जाति शुचमतजातो परस्पर-

भावात्पपत्तिर्न दोषोत्यपि षट्ति । तिनेति रूपमस्य-
 ज्ञानेनेत्यर्थं यथा रूपविशेषात् रूपत्वानभिभूतत्वोद्भूतत्व
 वक्ष्यात्, रूपोपपत्तिरपि रविशेषात् रवित्वानभिभूतत्वो-
 ऽद्भूतत्वस्यात् एषोपपत्तिः एवमितरत्वापि योज्यम् । अ-
 नेकत्वं प्रथमशयथातिदेशः । प्राप्तरसमत्तगिन्द्रियाणामनु-
 द्भवात्प्रसङ्गस्योत्पत्त्याप्येषु पाषाणादावनुद्भवाद्गन्धर-
 वयो । तद्भवति तयोपरसत्त्वात् तयो पाषाणादावनु-
 सस्य एव न तु सत्त्व इत्येके । विभक्त्यायथाप्यस्यरूपानु-
 द्भवात्तदप्येषु एव रसस्यापि । अणुजले तेजोरूप-
 वानुद्भवात् अयंश्च चाभिभवात् विगतत्वे रसस्यैवादी
 रूपरसस्येनामतद्भवात्तदुपपत्तिः । कनकादी रूपानुद्भ-
 वेन शुक्लवभासरत्ने परवभिभूते । रूपमप्यभिभूतमि-
 त्येके कनकरूपवन्तु रूपान्तरसाक्षर्यात् । अभिभवप
 वक्ष्यताजातीयपक्षवत्तदप्येषु न तु वनात्पजातीयम
 न्यस्यमात्रम्, वक्ष्यताजातीयसम्बन्धस्याप्यपक्षवत्तया
 अपक्षवत्त्वेनेत्येवात्मा नवापक्षवत्तदप्येवमवत्त-
 जातीय एषोपपत्तिः, अपक्षवत्त्वं येषुमागमाशय तद-
 त्यन्ताभासस्य वा तदप्रयोज्यत्वात् येषुपक्षवत्त्वं च त-
 ज्ञानाभावात् । तथापि तद्धि वक्ष्यताजातीयपक्षवत्तदप्येषु-
 वत्तुपपत्तिमेवेति चेत् अस्मैव तथापि वजातीयस्य वक्ष-
 वत्त्वे दुर्बलत्वे वा तादृशसम्बन्धवत्त्वे वा पक्षवत्तदप्येषु
 एव प्रयोज्येके एवेति च एवमभिभाषणार्थम् ।

उद्भूति वि० उद्+भू-क्ति । उत्पत्तौ । उत्पत्ता भूति ।
 उत्सवमिभूती श्चौत्सवेष । "उमा बभूवामानु
 दाता वाचिभार इमे वक्षम् । परः यन्भुवत्तु ह्ये वत्
 कसोदभूतवे विधि " कुमा० ।

उद्भेद इ० उद्+भिद-अच् । रीमाञ्छे । भावे चञ् । उद्-
 द्वियोग्यतौ प्रकाशे च । "उमाञ्छभोद्भेदमत्त प्रद्व "
 कुमा० । "त वीवभोद्भेदविशेषज्ञानम्" रघुः । "उ
 षोद्भेद सद्द किञ्चलसंभूवचाना विशेषात्" मेघ० । "कन्दो-
 ष्हेदा वैद्भूमा वारिषोव" भाष । "इतिवत्त हयाङ्गासो योव-
 नोद्भेदवक्ष्यत " "इत्योद्भेद मन्थयोद्भेदकाटागमस्यैवक "
 वा० ६० । श्चैवने च 'गङ्गोद्भेद समासाद्य विरालोपो
 वितोत्तर " भा० व० ८४ अ० । ख्युट् । उद्भेदमप्यत्र म० ।
 वक्ष्योद्भेदन विमालत्वापि कथयन्त्युत् " भा० व० ८८ अ० ।
 "उद्भेदन प्रकाशमम्" उद्भेदस्यै शबरभा० ।

उद्भूतम इ० उद्+भू-अच् । भावे चञ् न इति । उद्भेदे भावे
 चञ् । श्वकत्वात् भ्रमणे । भावे ख्युट् । उद्भूतमप्यत्र न०

उद्भूतं न० उद्+भू-भाषे क्त । उद्भूतमे व्यम० ध्यायं क्तु ।
 पृष्णितगतौ गङ्ग० । अन्भूतमप्ये भावे क्त । उद्भूतमुद्यम्य
 पदमभासये । उद्+भू-कर्त्तरि क्त । उद्भूतान्युक्ते उद्भू-
 भूमप्यकर्त्तरि च क्ति० । "मारोषोद्भूतान्मारोता, रघु०
 उद्य दि० १२-अपद् । कपयोदे " व्यमोद्य न तत्काक्त् " भट्टि
 एषु पपट एवाय साधुत्वम् न तु यत्कर्मयोग इति ।

उद्यत् वि० उद्+या-भात् । उद्यमस्यति 'उद्यता जयिनि
 कामिनोस्ये तेन गाङ्गमत्तुगितं पुन " का० न० " उद्यन्
 वृष्टादुत वा उदीमात् " यज० २१. १० । "नेधेतोद्यन्
 मा'दन्म्" मत् । शिवायं ङीप् । सा च षिट्, तिभेदे
 च सा च ताङ्गु० मा० दर्शिता

"तिष्ठत्योद्भूतोति स प्रथमया, तिष्ठत्योद्भूतोति स म-
 ध्यमया, तिष्ठत्योद्भूतोति स उत्तमयोद्यतो तिष्ठतो वि-
 ट्ति " । "एकैक्य साञ्च पञ्च विमङ्गय प्रसाशोद्गी-
 यमतिद्वारोपद्रवनिधमास्या, तत्र हिङ्कारस्त्रिमिहारादिभि'
 सञ्चैव कर्मस्य यतएव सञ्चततोप्यते " शान्ते शान्ते
 हिङ्गुरिति" तिष्ठत्य इति "क्रियाद्योपपदस्य च कर्मणि
 स्तानिन " पा० कर्मणि चतुर्थी तिष्ठत्यो गावं हिङ्गु-
 यात् एकरचनमन्त्यम् उक्तादेव जेतो " यतस्तयोःप्युद्-
 गातातो हिङ्गुर्युत्तिवर्ध । एवत्तरत्वापि हिङ्गारवि
 धायकेषु वाक्येषु योजना । स हिङ्गरोति स हिक्कर्त्ता
 प्रथमया तिष्ठन्तवा गायेत् अयं प्रथम पर्याय-
 य । तिष्ठत्यो हिङ्गरोति स हिङ्कर्त्ता मध्यमया
 तिष्ठत्या गायेत् अय द्वितीय पर्याय, पुनरपि
 तिष्ठत्यो हिङ्गरोति स हिङ्कर्त्ता तृतीयोत्तमा
 अन्त्या तथा तिष्ठत्या गायेत् एव तृतीयः पर्यायः ।
 अनेन पर्यायेण तिष्ठत्योम सत्यदाते उक्तप्रकारेण
 विधा वर्त्तते इति तिष्ठत् शोम' तस्य षिट् तिरेषा उद्यतो
 उद्भू' गच्छन्ती उद्यते पर्यायेषु प्रथममध्यमोत्तमक्रमेण उद्भू
 गमनादन्वर्थेषु येषेवा तिष्ठत प्रथमा षिट्ति " भा०
 सामस० भाये साधनेन उद्यतोनासकविट्ते प्रकाश सप्तं
 द्ययितो यथा " पठिताना जवानाम्भवा गाम त्विभि पर्या-
 यैः कर्त्तव्यम् तत्र प्रथमपर्याये विभु फक्तेषु साद्यास्तिस्र
 षट्च, द्वितीये पर्याये मध्यमा, तृतीये पर्याये चोत्तमा ।
 तिष्ठत्य इति तृतीयार्थे पञ्चमी, हिङ्गरोति गायतीत्यर्थ ।
 सैय यथोक्तप्रकारोपेता मोतिस्त्रिभुक्तोमस्य विट्ति
 (स्तुति-प्रकार-विशेषः), अस्मा षिट्, ते उद्यतो वामेति, भा०
 पञ्चदशसोमेऽपरा उद्यतो विट्तिः ता० शा० उद्भिता यथा

“तिसृभ्यो हिङ्गरोति स पराधीमि, पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, सप्तभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिस्स एकया स तिसृभिरुद्यतो पञ्चदशस्य विद्युति”
 ब्रा० “त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरसख्योत्कर्षमेत्युद्यतो पञ्चदशस्य विद्युतिरिति । त्रिषु पर्यायेषूत्तरोत्तरसख्योत्कर्षमेतो-
 ल्युद्यतोत्युच्यते” भा० ।

सप्तदशस्तोमस्यापराप्युद्यतो तत्रैव दर्शिता
 “अधोद्यत्याख्या सप्तदशस्तोमस्यापरा विद्युतिमाह’ भा० ।
 “तिसृभ्यो हिङ्गरोति स पराधीमि, पञ्चभ्यो हिङ्गरोति स एकया स तिसृभिस्स एकया, नवभ्यो हिङ्गरोति स तिसृभिस्स तिसृभिस्स तिसृभिरुद्यतो सप्तदशस्य विद्युति”
 ब्रा० । “तिसृभ्य पञ्चभ्यो नवभ्य इति क्रमेण सख्याया ऊर्ध्वं गमनादुद्यतो ऊर्ध्वं गच्छन्ती एतत्त्रया एषा सप्तदश स्तोमस्य विद्युति” भा० ।

अथ सन्नेप गवामयने त्रिष्टदाद्य स्तोमा विहितता तेषा त्रिष्टदादिस्तोमाना तिस्रोविद्युतय (सन्निवेशविशेषरूपेण ऋधनानि) तत्र वक्ष्यमानसाधनस्य त्रिष्टुक्तोमस्य तिस्रो विद्युतयः उद्यतो कुलाधिनी परिवर्त्तनी चेति तत्राद्या दर्शिता अन्ये तत्तच्छब्दे वक्ष्येते ।

उद्यत त्रि० उद्+यम-कर्त्तरि-क्त । १ उद्यमयुक्ते क्तोद्यमे
 “आततायी वधोद्यत” अमर’ । भावे क्त । २ उद्यमे न० ।
 यमेर्नियमनार्थत्वे कर्मणि क्त । ३ उक्तोक्ति ४ उद्यमिते
 “प्रहृक्त्तेज उद्यत आश्विनः” यजु० ३६५ । “उद्यम्यते
 इत्युद्यत” वेददी० । “पर्यायोद्यतकार्मुकी” रघु ।
 उद्यति स्त्री उद्+यम-भावे क्तिन् । उद्यमे । “वैश्वदेवानि
 जुहोत्यश्वमेधस्योद्यत्यै” शत० ब्रा० १२, १, ८, १ ।
 उद्यम इ० उद्+यम-घञ् न ङङि । १ प्रयासे प्रयत्नभेदे
 उद्योगे । “निशम्य चैनं तपसे क्तोद्यमानम्” “शशाक
 मेना न नियन्तुसद्यमात्” कुमा० । ३ उक्तोक्तने च
 “विप्रदयङ्कोद्यमे कृच्छ्रमतिकृच्छ्र निपातने” या० ऋ० ।
 उद्यमन न० उद्+यम-णिच्-ल्युट् । १ उच्छेपणे २ उक्तोक्तने ।
 उद्यमित त्रि० उद्+यम-णिच्-क्त । १ उक्तोक्ति २ उद्यमाय
 मेरिते । “आत्ममोमधुमदोद्यमितानाम्” किरा० ।
 उद्यान पु न० उद्द्यायतेत्यत्र उद्+या-आधारे ल्युट्
 अर्द्धादि । आरामे । तत्करणप्रकारादि आरामशब्दे
 ८० । १ उ० उक्तम् । “बाह्योद्यानस्यतद्वरिश्चन्द्रिकाधीत-
 हृष्या” “उद्यानामा नवसलकणैर्युधिकाजालकानि” मेघ०
 उद्यानपाल त्रि० अद्यानं पालयति पाल-अण् उप० सं० ।

(माली) उद्यानरत्नके “उद्यानपालसामान्यस्तवस्तु
 रुपासते” कुमा० । ख्युलु । उद्यानपालकोऽप्यत्र । स्त्रिया
 टाप् अतइत्त्वम् । “तत प्रविशति उद्यानपालिका’
 मालविकाग्निमित्रनाटकम् ।

उद्यापन पु न० उद्+या-णिच्-ल्युट् अर्द्धादि । व्रतादि-
 समापने व्रतप्रतिष्ठायाम् । हेमाद्रौ व्रतखण्डे
 ‘उद्यापन’ प्रवक्ष्यामि” इत्यत्र व्रतभेदे प्रयोगः । प्रति-
 ष्ठा च कर्मान्तर न तदङ्गमिति’ रघु० । अथेति कर्त्त-
 व्यतासामान्यप्रकार व्रततत्त्वाद्दौ अतुसन्नेय । विशेषतस्तु
 तत्तदुत्तरोक्तविधायवाक्येभ्योऽवसेय विस्तरस्तु हेमाद्रौ व्रा-
 खण्डे दृश्य । तत्र त्रिषु० त० व्रतारम्भप्रतिष्योर्ब-
 र्ज्यकालमाह ज्योतिषे “गुरोर्भर्तृगोरस्तवात्ये वार्धके
 सिङ्गके गुरौ । वक्रिजोषाष्टविशेषेऽङ्गि गुर्वाटित्ये दया-
 हिके । पूर्वराश्यावनायातातिचारिगुरुवत्सरे । प्रा-
 य्यागिगन्तुजीवस्य चातिचारे त्रिपञ्चके । कम्पाद्यङ्गुत
 सप्ताहे नोचस्येज्ये मल्लिन्नुचे । भानुषङ्घितके मासि
 चये राज्युते गुरौ । पौषादिकषष्ठमासे चरणाङ्कित
 वर्षये । एकोनाङ्गा चैकदिने द्वितीयेन दिनत्वये । त-
 तोयेन तु सप्ताहे माङ्गाख्यानि शुभान्विता । विद्या-
 रम्भकर्षेवधौ चूडोपनयनोद्दहान् । तीर्थस्नानमना-
 ट्तं तथाभादिष्टुरेक्षणम् । परीक्षाऽऽरामयसाथ उर-
 शरणदीक्षणे । व्रतारम्भप्रतिष्ठा च गृह्यारम्भप्रवेयने ।
 प्रतिष्ठारम्भणे देवकूपार्देवर्जयन्ति च । हात्रि शङ्खिषा-
 श्वास्ते जीवस्य भार्गवस्य च । हासप्रतिर्षङ्ख्यस्ते पादास्ते
 हादय क्रमात् । अस्तात् प्राक् परयो पञ्च गुरोर्वाङ्क-
 वाक्यते । पञ्च छस्रोमहास्ते तु षड्गुर्वाङ्कोटशाहिक ।
 पादास्ते तु दशाहानि द्वाशुक्लो दिनत्वयम्” । एव व्रता-
 रम्भप्रतिष्योर्बर्ज्यकालोक्ते सिङ्गस्यैव तदकर्त्तव्यता-
 कल्पन साङ्गमेव हरितालिकादिव्रते तदवर्जनस्यासम्भवात्
 तस्य सिङ्गस्यैव विकल्पेनैव निमित्तत्वात् तच्च हरिता-
 लिकाशब्दे वक्ष्यते । सिङ्गस्यैव विककालस्याशुद्धिवोधक
 वाक्यस्य व्रतारम्भप्रतिष्ठाव्यतिरिक्तविषयकलोनाभ्युपत्ते ।
 ‘एषे कावे व्रताना तु प्रतिष्ठा विधिवच्चरेत् । न तत्र
 कालनियमसत्त्व विन्ने पराविद्के इति” वचनान् पूर्वकावे
 न समयशुद्धिर्वाधिकेति केचित् । एतद्वचनस्यामूलकत्व-
 माहुरन्ये ।

उद्याम इ० उद्यम्यतेऽनेन उद्+यम-करणे घञ् वा ङङि ।
 ऊर्ध्वं नियमनसाधने रक्कादौ । “यिक्यपाथ प्रतिमुञ्चते

पटुगामं विद्यारूपापीति कात्या० १६, ५, ३. उद्गुर्गुं
 यम्यते नियम्यते गौक्षे उद्यामाः पटुद्यामारण्येण जडां-
 कर्षणश्चेतसोयस्य यजु० ११, १. १ भनन्त्या० वेदो० "पद्
 द्याम भवति महति द्वियो पीडून् तिरुग्" "भयगुणर
 यमोऽग्निर्धत्तः शिख्यस्तुभिरिं सपगुणर गक्तोति
 स्याद्य यस्त्यक्तोति तस्मान्निश्चयश्चग्मिरेवैभेतद्भिभक्तिं
 पद्, द्यामं भवति महत्त्वगण " गण० ब्रा० ६०, १ १६, १८
 उद्याव पु० उद्+यु-अपं चाधित्वा "उटि चयतियीति
 पुद्गु, १" पा० पञ् । ऊट्टौ तोमिन्द्रणे च्यनुटि ह च्येन ।
 उद्यास पु० उट+यण-पञ् । १ उद्यमे कर्त्तरि श्चयायां
 पञ् । २ ऐभभेदे पु० । "आयामाय साहा प्रदासाय
 साहा संवासाय साहा त्रियासाय साहोद्यासाय साहा"
 यजु० ३६, ११. "आयासाटयो देवविगेवा," वेदो० ।
 उद्योग पु० न० उद्+युज-पञ् च्चर्त्वाटि । १ उद्यमे कर्म्म-
 कर्त्तव्यं प्रयासभेदे "उद्योगादनिश्चयस्य श्रुच्येयस्य
 ५ मतः । इत्येवाश्रुतता तस्य नित्यं चो गृहचारिणो"
 नीति० । "गद्गाटिनिषयोद्योगकर्म्मसा ममसा गिरा"
 या० ऋत्ति । "उद्योगस्य सैम्यानां टम्भानामाटिदेयश्"
 देवीमा० । भोजसेवपत् उत्तरपट्टोमे ० उद्योगपर्याणि च ।
 "उद्योगः सैन्यनियोगश्चेतोपास्यानमेव च" भा० व्या०
 १ अ० "उद्योगे भरतश्चे मध्ये कामगुणान्वितम् । भोजनं
 भोजयेद्दिमान् गन्धमान्स्वैरुद्धृतान्" भा० सर्गा० ६९ अ०
 उद्योगपर्वन् न० उद्योगस्य प्रतिपादकं पद्य । व्यास
 रचितभारतान्तर्गते पञ्चमे पर्वणि । "उद्योगपर्यं
 विज्ञेयमतर्कं महाङ्गु तम्" । "उद्योगपर्यं विज्ञेय प-
 ञ्चमं गृहसूतः परम्" तत्त्वस्यष्टान्तस्तुपदार्थे । "उद्योग
 पर्यं निहिहं सन्निधिप्रहसन्मितम्" भा० व्या० १ अ० ।
 उद्योगिन् त्रि० उद्+युज-धिष्णुन् । उद्योगयुक्ते । "उद्-
 योगिनः पुद्गुसि ह्रसुपैति उष्णीर्देवेन देयमिति
 काशुका वदन्ति । देवं गिहृष्य क्रुह पौरुषनात्सगताया
 यत्रे हते यदि न सिध्यति कोऽस्य दोष" हितो० ।
 उद्योजक त्रि० उद्+युज-ञ्च् सृ । प्रवर्त्तके ।
 उद्गु पु० उन्नक्तिं सिद्धयति उन्ट-रक् । जडविद्धासे । (उद्गिराज)
 उद्गु (ङ्) पु० शीमपुरे व्योमचारिपुरभेदे जटाधर ।
 उद्गु पु० उद्गतोरधो यस्मात् । १ रथकोषे । उद्गतस्य
 हत्य पक्षो यस्य । तान्नशूङ्गिहृगे । मेदिनि ।
 उद्गुपारक पु० "छतराङ्गुषे जातान् गृणु मागान् यथा-
 तपम्" इत्युपक्रम्य "भैरवोऽण्डमेदाङ्ग पियङ्गुयोद्-

मारक, भा० आ० ५५ अ० गर्भसते हतनागउत्तरा । [च
 उद्गिता त्रि० उद्+रिच-रक् । १ अतिगदिते, २ अचिके, ३ ऋते
 उद्गु पु० उद्+रिच-पञ् । १ शब्दो, २ अतिगदे, ३ उपक्रमे
 च । "गतोभयुक्ते, परिणतिसी चक्रवृत्ता" पुष्पदन ।
 "प्रतीयत धनोद्रेका जपामामविज्ञानताम्" भा० न०
 १६ अ० । "स्त्रोत्तोराम्य तस्या च मोहोद्देकच केव-
 च" भा० अतु० २ अ० । ३ मङ्गलस्ये स्त्री राजनि० ।
 उद्गु गीय न० सामभेदे । "गदाहरीर्षे एव वा एमा ह्योत्रा
 यट्प्यागजवा यट्प्यागारुमनुसनिगत रन्द्रेर्वा भवितो-
 रिति यद्युक्त्वा म्यात्त्वं इदमश्नोद्योगियद्याना प्रतिशये
 शीर्षं वा एते सामनो वीर्यं एवान्त प्रतिशिति" । ब्रा०
 "अतो यदोयसुद्गुम् उद्गुर्मन्स्यं म्यात् उद्गुतोपपरिहारस्य
 त्वं इदम चोद्गु गाय चोमे सामनो अन्तश्चोयसुद्गुमन्स्यान्ते
 प्रतिशये त्वं कर्त्तुम शक्यसाम उद्गु गीयस्यारुक्त्वामेत्येव
 कर्त्तव्ये रस्यै" ता० ब्रा० भा० ।
 उद्गु त्रि० उद्- उद्गुर्गुपित्तमनायोऽप्यस्य वा मनुष्य मण्य व० ।
 १ उद्गुदे २ उद्यते च । "म उद्गतो निवतोयाति वैश्वितम्"
 या० ३, २ १० । "उद्गत उद्गुयवत" भा० "उद्गुत्सवा
 अलपोतना" १, १६, ११ । "उद्गुत्सवतेषु" भा० ।
 उद्गुत्तर पु० उद्गुत्तानोरतिमक्रानि चान्द्रोमासोयस्य प्रा० न० ।
 वनुसरपञ्चक्रान्तर्गते पत्तरभेदे इदावत्तरहाब्दे विहितं
 उदापत्तरौष्यम् ।
 उद्गुपन न० उद्+पण-ल्युट् । १ दाने २ उत्तोरने (तोत्रा) ।
 "उदायामकोद्गुपनमसन्तिते पाले" "अतुटिते भक्तोद्गुप
 नाटि" कात्या० १६, ६, १, २ । उद्गुत्तानोपपनम् आत्मा०
 स० । २ उद्गुपाटने च ।
 उद्गुमन न० उद्+मन-ल्युट् उद्गुपसर्गस्य धात्वर्थात्सुगम-
 मात्सपत्न । वसने । उद्गुगगन्धे विहित ।
 उद्गुयस् त्रि० उद्गत वयोऽस्य यस्मात् प्रा० न० । अश्नोत्पा-
 दके पायो "अपार् रससहयस सुख्ये सन्त सभाहितम्"
 यजु० ६, १, "उद्गत वयोऽस्य यस्मात् पायोः स उद्गुवा
 पायु वायुनैव हि धान्यानि निष्पद्यन्ते" वेदो० । उद्-
 क्रान्तो वयः काश्चिक्वापस्याम् आत्मा० स० । अतिप्रान्त
 वयसि वृद्धे त्रि० ।
 उद्गुत्त पु० उद्+गत-पञ् । १ अतिशये २ आधिक्ये च ।
 (उपसाम) शिच्-पञ् । नूर्थविशेषे २ देहस्यमहाद्यपवा-
 रणव्यापारे ।
 उद्गुत्त न० उद्गुत्तैऽनेन उद्+गत-धिच् कर्त्तव्ये-ल्युट् ।

शरीरनिर्मलीकरणइत्यादौ। शूर्णेदत्तं नैः पालीं तैला-
 क्षामवचूस् येव” सुष्ठु० । “नाक्रमेदत्तविष्णुमूत्रधोवनोद-
 त्तं नादि च” बा० सुष्ठुतिः। भावे ल्युट्। २इव्यभेदे स्नेहा
 द्यपहारार्थे व्यापारे च । “उदत्तं न वातहरं कफमेदो-
 विनाशनम् । स्थिरीकरणमद्भानां त्वक्प्रसादकर परम्”
 “यवाश्वगन्धायद्याङ्गैस्त्रिलोचोदत्तं न” हितम् । यतावर्थय
 गन्धाभ्यां पयस्त्रिण्डुजीवनै ” “ततोऽस्य बलातैलमभ्य-
 क्त्वायेवचार्यम् यवपिच्छदत्तं नार्थे” सुष्ठु० । श्विषेपने,
 ४वर्षणे च । उद्+उत्-ल्युट् । ५उत्पत्तने ईउङ्गुठने
 च “गात्रसोत्तं नञ्चैव हितं संवाहनात्तं च” सुष्ठु०
 “बटुलशफरोदत्तं नप्रोक्षताम्” मेघ० ।

उदत्तं नीयं त्रि० उदत्तं नायं हितम् च । उदत्तं नसाधने इव्ये
 “इदं उदत्तं भोयं गोधूमवचूर्णमिति” दुर्गाचोपहृतं ।

उदत्तं न० उद्+उत्-ल्युट् । अन्तर्हासे त्रिका०। णिच-
 ल्युट् । १४इत्तासम्पादने । ल्यु । १४इत्तासम्पादके त्रि०।

उदत्तं न० उद्+उत्-ल्युट् । उन्मूलने २उत्पाटने १उद-
 रणे । ऋ । उदत्तं उन्मूलिते त्रि०

उदत्तं उ० उदत्तं उदत्तं मवति उद्+उत्-ल्युट् । उन्मूलने “उद्गा
 न्नो नरकाद्यान्नात् पितरं त्वायते सुतः” अतैस्त्रयं नरक
 त्वावकर्तृत्वात् तघात्वम् २वशकारके “उदयमस्तमतश्च रपु-
 द्दहात्” “पापि बोद्धहहहहहह” रघु० १कन्यायां स्त्री ऊर्द्धे
 प्रवहयायोश्चपरिवहति अच् । वायुसमार्गते ४तृतीयस्क-
 न्दस्ये वावौ पु०। आवहण्ये विद्यति “आवह प्रवहचैव
 विवहय समीरय । परावहः सवहच उदहच महावह० ।
 तथा परिवह श्रीमातृत्पातभभयसिन । इत्येते क्षुभिताः
 सप्त मारुता गमनेचरा” हरि० १२३ईष्य० । बा० भावे
 कप् । ५विवाहे “सूक्तोपमयनोदहानु” राजमा० ।

उदत्तं न० उदत्तं वहनम् । उदत्तं स्त्रियादिना वहने ।
 “अन्तो देहोदहनाय येय” कुमा० “कैलास-
 नाथोदहनाय भूय” “आपीनमारोदहनप्रवत्रात्” रघु०
 श्विवाहे च “भुव प्रयुक्तोदहनक्रियायाः” रघु० ।
 “आपित्तस्य पितादद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । पिण्डानो-
 दहनात्तेषां तदभावेऽपि तत्कृमात्” अतैः ।

उदत्तं न० उद्+उत्-ल्युट् । उदत्तं रावेदने । “उप-
 दीपो स्नेहनिवृ नञ्जिनलननाद्युहादनान्” शास्त्रिपाति-
 कम्” कात्या० २५, १४, २, “उपदीपो नेदिष्ठं स्नामनीन्
 विष्णुं नञ्जिनलननाद्युहादनान्” शास्त्रिपातिकर्म्मकुर्व्यात्
 कर्म्म । उहादनप्रकारश्च यन० मा० २, २, १, २२, दर्शिय-

तोयथा “अथैक उदत्तं दोषितोऽयं ब्राह्मणोदीक्षितोऽय
 ब्राह्मण इति निवेदितमेवैनमेतत्सन्तं देवेभ्यो निवेदयत्यय
 मङ्गावीर्योऽयोजनं प्रापदित्यय युष्माकंकोऽमूक्त गोपायने
 त्वेवैतदाह त्रिपुल्याह” । “उदत्तं उदत्तं रावेदयति
 भा० २उदत्तं वाद्यकारणे च उद्+उत्-णिच् लुट् ।
 उहावचनमप्यत्र न० “यत्नेद् उहावचनं सखा चक्र
 अथस्यदम्” अथ० ५, ८, ८,

उहात्तं पु० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

उहात्तं न० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

उहात्तं न० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

उहात्तं पु० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

उहात्तं पु० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

उहात्तं पु० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

उहात्तं पु० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

उहात्तं पु० उद्+उत्-सभक्तौ घञ् । उदत्तं णिच्-कर्म्मणि
 अच् । उदत्तं त्रि० रायमुकुटः ।

‘उदाहृ यो पु० उदृ+वर यञ् । विवाहे स च सामयिगेप इति रघु० येन ज्ञानेन ममेव भाष्ये, समायं पतिरिति व्यसहारो भवति ताव्यं ज्ञानम् । तस्य सम्यग्भेदेनोभय निवृत्तम् । चरमसंस्कार इति द्रव्यनैयायिका । चरमस्य च संस्कारप्रागभाष्यस्य परितत्त्वम् । द्वितीयविवाहस्य संस्कारत्वाभावात् तत्प्रागभाष्यस्येऽपि अत्रविवाहे चरमत्वा, कति । तत्र च स्त्रिया संस्काररूपतया विवाहस्यव्यवहारः । यस्य परस्य विवाहात् प्रागेव श्रद्धादिषु जातेषु मरणम् तत्र पुरुषे पूजादौ संस्कारप्रागभाष्यस्य परितत्वात् अति-ध्याप्ते र्भूतत्वात् भाव्यम् । किन्तु शास्त्रविहितस्य स्मृतान्निमित्त-मेव चरमत्वमिति युक्तम् । शास्त्रेषु च संस्कारेषु विवाहस्यैवा-न्निमित्ततया विधानादितरेषामुपान्निमित्तत्वादिनेति नातिप्र-सङ्गः । यूपान्निमित्ततया यथा संस्कारादेव तत्तच्छब्दप्रवृत्ति-र्या शास्त्रविधिना उक्तसंस्कारयोरेव द्रव्यलोकात्-प्रवृत्तिः । संस्कारयान्त्रिकत्वात् तत्तत्सु कर्मकला-पसाध्य इति न आदानभावेण तत्तत्सिद्धिः । अतएव ‘अविमुक्त-वृत्तवर्षो लक्षणया स्त्रियस्युद्देशेति’ या० श्रुतौ ‘उद्वरेत-द्विजोभार्याम्’ इत्यादि । च विधिभ्रमणम्, आदानमात्रस्य-प्रमाणान्तरप्राप्ततया तदर्थे विधित्वा संभवात् अप्राप्तमाप-कस्यैव विधित्वात् अतएव ‘पाणिपक्षिणिकामन्त्रा नियतं-दत्तलक्षणम् । तेषां निष्ठा तु विज्ञेया विद्विज्ञे सप्रमे पदे’ इति मनुना मन्त्रविशेषाणामेव भार्यात्वस्य संस्कारप्रयो-क्त्यस्यमिहितम् । आदानमात्रस्य विवाहस्येत्यस्य च लौ-किकत्वात् स्वस्तीत्येवमव्यवत् तद्वामयिक्रयापत्तिः स्यात्-‘न निष्कृत्यविशर्गाभ्यां मर्तुर्भाष्यां नियुज्यते’ इति कात्या-यनेन दानविश्रयाभ्यां भार्यत्वविगमाभावात् वदता च-विवाहस्य लौकिकत्व निराधितम् । किञ्च विवाहसंस्कारस्य-वैधत्वे अथापिधानमेव तत्र प्रवृत्तिः तस्यम् । विधानाति-क्रमे च कर्तुं प्रत्यययोऽनिष्ट च फल मन्तीति गम्यते । नहिषामप्रकारस्य आद्य० १, ४, कण्डिकादौ दर्शित-अन्येऽपि प्रकारस्तत्तद्व्यवहारैरुक्तः । स च ततोऽ-सेव । उदाहे वर्जनीयकन्या, स्मृतिषु दर्शिता यथा । ‘असपिण्डा च या साह्वरसगोत्रा च या पिण्डः सा-प्रगल्भा द्विजातोना दारकर्मणि सैवने’ मनुः । असपि-ण्डाश्च असपिण्डस्येऽपि ५, ४, १८० मन्त्रेदेनोक्ता । ‘अमन्य-पूर्विकां कान्तामसपिण्डां यधीयधीम् । अरोगिणीं-भ्राष्टमतीमसामानार्पणोत्सवाम्’ याज्ञ० । अन्य-पूर्वाश्च । ‘सप्त पौनर्भवा, कन्या वर्जनीया कुलाधमा ।

याया दत्ता मनोदत्ता कृतकौतुकमङ्गला । उदकस्यग्निता-या च या च पाण्डुरीतिका । आग्निपरिगता या च-उगमू प्रमथा च या । इत्येता आश्रयभेदोक्तादृक्त्वात् कृ-मन्निवत् काश्रय० । ‘तत्र अपिण्डासगोत्रासमानप्र-रागु भाव्यात्वमेव मोक्षपथ्यते रोगिण्यादिषु भार्यास्ये-उत्पद्येऽपि दृष्टोप यव’ मिता० एवमेव एषु नन्दादयः । समानार्पण्य अर्थगच्छे ८, १२ एव दर्शिता । ‘सगोत्रा-माह्वरस्येके नेष्टेन्याहकर्मणि । लक्ष्मणाश्रितविद्या ने-उद्वरेताविगद्वित’ इति उ० त० व्यासः । ‘माह्वरस्य सुता-मूढा माह्वरस्य तथैव च । समानप्रवरां चैव गत्या-चान्द्रायण चरेत्’ मिता० श्रु० । ‘या सप्रमात् पञ्चमाह-यन्नुभ्य मित्रमाहृत । अविवाह्या सगोत्रा च समानप्र-रा तथा । पञ्चमे सप्रमे वापि येषां वैवाहिकी क्रिया । ते-च सन्नामिन सर्वे पतिता श्रुतार्ता गता’ नारदः । बन्धव-उत्तराधिकारगच्छे । ० ६६८० दर्शिताः । ‘सगोत्राश्चेदमन्त्रा-उपयच्छेन्माह्वरदेनाम् विभवात् समानार्पेया विवाह्य-चान्द्रायण चरेत्’ सप्तमं ‘समानगोत्रप्रवरा सप्तहाहोप-गम्य च । तस्यासत्पदा चारुण्यं ब्राह्मण्यादेव क्रीयते ।-व्याप० । ‘सर्वा पित्रपत्न्यो मातरस्तद्गता मातृकाश्च-पत्यानि मगिन्यस्तदपत्यानि मागिनेयानि ता धर्म-तोऽविवाह्या अन्यथा सहरकारिण्यस्यैवाध्यापयित्-रिति’ समन्तु । ‘अध्यापयित्स्वरेतद्विवाहमन्त्रपाठयित्-रेतत् सहरकारित्वमिति’ रत्नाकरादयः । अध्याप-यित्स्वरेतोऽन्या अविवाहेति रघुनन्दनेनोक्तम् ‘समान-प्रवरा वाऽपि शिष्यसन्ततिरेव च । ब्रह्मदासुर्गुरोरेवैव-सन्तति प्रतिभ्रम्यते’ मत्स्यपु० । ‘माह्वरस्यैव-सुहृत् स्यात् सुप्रसिद्धमत्रापि वा । तद्याज्ञो वा मनेव-कन्या साह्वरान्त्रीं प्रवृत्ते । प्रमादात् यदि स्वस्तीयात् प्रा-यु-यित्तां समाचरेत् । तत्रचान्द्रायणं काला ता कृश्यां परि-वर्जयेत्’ मत्स्यपु० । तथा श्यासिकाउत्तरा अपि उक्त-स्यानिकतया अविवाह्यत्वमुक्तं दत्तकमी० दृश्यम् । अत्र स-पिण्डविशेषेऽपवादः ‘सच्चिक्रयेऽपि कर्त्तव्यं त्रिगोत्रात् परतो-यदि’ । मत्स्यपु० । ‘असम्भवा मनेद्मातः पिण्डे-नैवोदकेन वा । सा विवाहा द्विजातीनां त्रिगोत्रास्तरिता-च या’ । मनुः । श्रुत्यान्त अतिदिटादिगोत्रभागि-त्वेन सगोत्राविवाहो न निषिद्ध इति रघुनन्दादयः । ‘द्विजानामसवर्षांश्च कन्यासुप्रवमस्तथा’ इत्य० ना० उक्ते-कलौ असवर्षाविवाहविशेषास्तद्विशेषो न मिहितः । इ-

विद्यया मातृलकचोद्वाहस्तु गिर्परि क्रियते तस्य
 प्प्रतिविद्भवेऽपि किञ्चित् श्रौत विद्भवास्याय तेषात्पा-
 चरणमिति बहवः । तस्य श्रौतविद्भवास्याय पराशर
 भाष्यादौ दर्शिता । अतएव द्वारकाकूपदक्षिणदेशवासिना
 तथाचरणे भाग०१०कन्दे । “यद्यप्यनुसरन् वैर बन्धो
 कथाधमानत । त्वतरन् भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः
 प्रियम्” । “दोह्यत्रायानिद्वय पौत्रौ बन्धुददद्वरे ।
 रोचना ब्रह्मैरोऽपि स्वसु प्रियचिकीर्षया जानस्रधर्म
 तद्यौनं स्नेहयाशययातुग” । अधर्म जानस्रिस्तुक्त
 तेन तस्याधर्मत्वम् । “मातृलक्य सुतामूढेति” प्रायुक्तवचनात्-
 तस्याधर्मत्वम् सुव्यक्तमेव । य च विशाङ्गोऽपिध. “आङ्गो-
 देवश्चैवार्थे प्राजापत्यस्तथाऽऽशुर । गान्धर्वोराक्षसश्चैव
 पैशाचपाण्डमोऽधम” मनु एतेषां लक्षणं तत्तच्छब्दे दृश्यम् ।
 “वेन भार्या कृता पूर्व क्षतोद्वाहा परस्य वै” हरिव० ।

उद्वाहनम् उद्+वह-णिच्-ल्युट् । १। उद्वादेऽद्वाहसम्पा-
 दने २उद्भवने ३स्थानान्तरनवने । उद्वाहते स्थानान्तर
 नीयतेऽनेन उद्+वह-णिच्-करणे ल्युट् । ४उद्धारण-
 साधने “उद्घाटन घटीयन्म सलिलोद्वाहने महेः” अमर ।
 उद्+वह-स्वाये णिच्-भावे ल्युट् । ५विवाहे । वाह-
 नस्य ह्यकार्षण्यशोपरि वाहनं कर्षणं यत् । ईद्विहृल्ये
 श्लोके यत् प्रथममेकवारं दद्या पुनः कर्षणं क्रियते तादृशे
 श्लोके हेम० । [टके (कडिं) हेम० ।

उद्वाहनो स्त्री उद्वाहते स्वाये णिच्-कर्मणि ल्युट् । वरा
 उद्वाहिके लि० उद्वाह प्रयोजनस्य ठक् सप्रार्थकविधेर-
 निस्तत्वात् न इत्ति । विवाहसाधने मन्त्रादौ “नोद्-
 वाहिकेषु मन्त्रेषु विधावेदनं कश्चित्” मनुः । उद्दी
 श्रौद्वाहिकोऽप्यत्र लि० ।

उद्वाहितं पु० स्त्री उद्वाहोकातोऽस्य तारका० परतच् । जा-
 तविवाहे “भावे उद्दे तथैवाद्य गते च दैत्यमन्त्रिणि । उद्-
 वाहिताया कन्यादा दम्भस्योरेकनाशनम्” राजमा० ।

उद्वाहिनी स्त्री उद्वाह उद्धारणं साभ्यतवाऽस्यस्या इति
 ङीप् । रण्णो मेदिनिः ।

उद्दिग्म लि० उद्+विज-कसंदि क्त । उद्देगयुक्ते, “निम-
 न्नोद्दिग्मसंज्ञोर्ध्वं परो दौर्गन्धे मेदिनी” मणिः । उ च-
 परिहारात्ततदा २व्याकुलचित्ते, ३क्षुभिते च ।

उद्दीप्तम् न० उद्+वि+रंज-भावे ल्युट् । १। ऊर्ध्व इटौ । करणे
 ल्युट् । २तद्वाधने मेने ‘यच्चाजोद्दीप्तपौसदीप्त-
 चम्’ रघु ।

उद्दीप्त लि० उद्+वि+रंज-क्त । विद्येबोद्गते । (अवका-
 मिहञ्चोया) वभन्नात् प्राविते “ततोवुधितिरानोक्तद-
 यीतार्थमिखनम्” भा० टो० १६६० ।

उद्दृप्त लि० उद्गतो दृप्तात् गिरा० ष० । १। इट्ते । उद्+
 दृत्-क्त । २उद्दिग्मे इभुक्त्रोक्तिः । ३अधिके । “उद्द-
 द्तोद्दि यन्मः हसधिकफलभाषणे” व्या० न्यायः ।
 “कस्यचोद्दृप्तमिवास्तुवाग्ध” भा० व्या० ५०७ ।
 ५क्षुभिते च “उद्दृप्तनक्रात् वृहसोक्तमल्ल” रघु ।

उद्देगं पु० उद्+विज-घञ् । १। व्याकुलचित्ततायाम् २विरह-
 जन्ये दुःखोद्देगे, “मनोभिः सोद्देगैः प्रभवविवृतिध्व-
 सत्प्रथयः” किरा० । “वृहसोद्देगमियं प्रजेदिति” रघुः ।
 “शानोद्देगसमितनवनं दृष्टमन्त्रिर्भवाद्या” मेघ० । “वोजि-
 ज्ञायं बाधते उद्देगं जनयति, गिरोऽद्दीप्ते नाविवाह्य
 सावदति च कटुकं” उद्दृ० । “वृहोभेष्ययुद्देगो बाधुर्ध्वं
 परिकीर्तितम्” वा० द० । ३भवे च । ४युवाकफले न० । उद्दतो-
 वेगोऽन्तात् । ५निचये, ईत्समिते ७यौगमापिनि च लि० ।

उद्दीजन लि० उद्+विज-भावे ल्युट् । १। उद्देगे, अमरः
 “परदारभिमर्षेण प्रहृष्टाङ्गु मङ्गीपतिः । उद्देजनकरै-
 र्दण्डैश्चिञ्जयित्वा प्रजापतेत्” मनु तत्रैवाधुक् । उद्दे-
 जनोय उद्देजके लि० “परिहरेडुद्देजनीयाश्चकवा” उद्दृ० ।

उद्दीजित लि० उद्+विज-णिच्-क्त । क्षतोद्देगे “उद्दे-
 जिता दृष्टमिराश्रयन्ते” कुमा० ।

उद्दीदि दि० उद्गता वेदिर्द्विज प्रा० ष० । नतयोप । उद्गत-
 मेदिने । “विमानं नवसमुद्दिदि चतुस्तम्भप्रतिष्ठितम्” रघु
 उद्दीपं पु० उद्+वेप-भावे षञ् । १। उद्दृश्यने । कर्त्तरि षच् ।
 २तद्युक्ते लि० । ततः तेन निर्द्वैतमित्यर्थे ३। उद्दीपा० षच्
 षोद्दीपे तद्विद्वेते लि० । क्षिवा ङीप् ।

उद्दीप्त लि० उद्दृक्तालोपेलात् अन्ता० ष० । १। वेदातिक्रान्ते
 २पर्यदातिक्रान्ते “मन्त्रमप्रलयोद्देलादाचक्षुर्मेकं तोदधे” रघु

उद्दीष्टं न० उद्+वेप-ल्युट् । १। उद्दीपादयोर्वन्धने, २उप-
 श्लेषे च । “वृहो मधुरता तन्द्रा वृहदोद्दीष्टं ध्वज”
 “वृहदोद्दीष्टं तन्वा वासाकुतिररोचक” उद्दृ० ।
 उद्दत्त वेदनात् गिरा० त० । ३। उद्दृक्त्वन्धने लि० ।
 “क्ष्वानिद्दीष्टं वात्सवास्तवा” रघु कुमारच

उद्दीष्टं पु० उद्+वह-टच् । परिचेतरि । “उद्दीष्टापि
 भवेत् पापी च वर्गात् कुलनायिके । वेदानामनज
 पाप तस्य पुत्रोद्दिनेदिने” महादि० त० ।

उद्दस्य उद्दं कृत्वा० पर० अक्ष० षिट् । उद्दस्यति श्रीभाषीत्

उत्तराम्-बभूव चास चकार । [सवति ते । श्रीदिप्रसत् त
 उत्तरस उत्सवे उत्सवे च (अथवाआदाने) च० उ०-सि० । उत्तर-
 उत्सु क्लेशे तथा० पर० उ०-सि० । उतति उल उत्सुत्ति उ-
 त्सात् उतत् । श्रीनत् श्रीलात् श्रीन्दत् श्रीन -श्री-
 नत् । श्रीन्दत् । उत्साम्-बभूव चास चकार । उन्दिता
 उन्दिषति श्रीन्दिषत् । उन्दत् उन्दन्म् उति उत्स -
 उत्त । 'सतपुत्रा मनसा इत्यमन्दन्' आ० २, २, २ ।
 "बल इयाप उन्दिषति ततोवचोआयने" यत् ०
 ७, ५ २ १ । भूदिप्रसवि । "गिरिन्दति यति
 कोयान् वपत्साप उन्दिषत्" इति चाव० ४० । १, १७,
 ७ । विष् उन्दिषति-ते श्रीन्दिषत् त वन् उन्दिषति ।
उत्तर(रु) इ० उन्-उत्-उत्तर । श्रीन्दे श्रीन्दि-
 भेदाद्वाङ्मोषप्रदाय वचिन्दिषा सुन्दर्यिता यथा ।
 "सवतो श्रीन्दिषत्" व्याख्यायाम् । पूर्वकता गुरु
 विषा श्रीन्दिषा ये इवावतः । नामवाच्यव्यञ्जकप्रदाय
 निबोध तान् । कालन पुत्रक कृतो द्विभिरुक्तिर-
 स्यात् । सुन्दरोऽलवर्धन कवचद्वन्दोऽपि च । कुति
 कुत्साजितवर्धन चपल कपिलकथा । कोकिलोऽयत्त प्रस
 महाकाव्यकाव्योऽन्तः । तेन महता वाङ्म कपिलेनाकु ना
 तथा । श्रीन्देव कपोतामल्लवेगादाय स्यात् । गुरु
 यतति बर्षिणा गुरुदत्ते स्मृत्तलि वा । नन्दनादिभि-
 र्जाकिन् गुणैरेव प्रदुषति । जावने पन्थय' योफा
 कर्षिणा मरुद्वानि च । पित्रवोपचक्रवोया विसर्प
 किटिभानि च । पूर्वभेदोऽजस्रोन्ना ज्वरोमूर्च्छा च टाह
 या । दीर्घव्यञ्जक' चाको वमद्युक्तीमकर्षणम् । टट-
 द्वापं इमावोऽभेदं व्यावतः स्रष्टु । कालास्यावो
 शास्त्रेण विद्यार्द्धिश्च जावते । तद्वृत्तीयकस्तन्तु
 विद्यासत्र समाहितम् । उन्दिषात्तद्वात्वात् पात्सु पूर्वश्च
 जावते । श्रीवते पन्थिभिराङ्गनाथ' यावत्तद्विभं ।
 विरोन्दिषुत्सुत्तु विद्यासत्र समाहितम् । तन्धेया
 स्रष्टु वर्द्धवति दुर्दिनेषु विद्येवत । यिरोवकस्तुत्तु
 धिवेत् किञ्चुत्तुत्तुत्तु । विदिरेवासविदोवो जुम्मा
 कोनाङ्गवर्षिणम् । विदिरेवग्नादिन्तु सुवामल्लभ्य मान
 व । विदिरेव विरोऽःच योको विद्या वमी तथा ।
 नादिनीनदनाङ्गोठकावैर्वापयेत् तम् । सुन्दरोऽव टट-
 द्वादिष्यतोऽजावत्समेव च । योवात्सम् प्रथोको गम्मा-
 ऽन्नाम विद्विषिका । तस्य श्रीतीकीं गुणैर्वा विद्वक् पि-
 त्युक्तीं चम् । वदनात्तन्वात् वदनात्वात् दापयेत् । योवाऽ-

कमपोऽवसेनोर्वायुर्दमे रुजा उतर । महागद सवर्षिष्कं
 विद्यासत्र समाहितम् । निशा कवायदनेन सुन्दोव
 काव्यमेव च । श्रीन्देयता गिरीन्ध्र विद्यान् वार-
 फलवत् । कविदेव वल योको रावय च दस-
 यत्वे । सहे वसिन्नुवारे च विद्यासत्र समाहिते ।
 अजितेन वमी मूर्च्छा वृद्धपाह लक्षणेत्यता । तत्तु -
 श्रीकीरविष्टां काविन्दे मधुना तिहेत् । वधेन भवे-
 च्छर्दिमूर्च्छा च वध लणया । समन्तरां स्रष्टां श्री-
 देव विफलं तिहेत् । कपिलेन द्वये कोयो ज्वरो
 पन्थुद्दमसाया । श्रीन्दे च विद्यासत्रफला स्रष्टा ।
 चापि पुनर्वनाम् । पन्थय कोकिलेनोयो ज्वरो टाहय
 टाहय । वराम्नीनिनाकाप्रसिद्ध तल इत विवेत् ।
 अन्धेनामिल सुतो वातजान् कुर्वते गदान् । महा-
 लयेन पित्तञ्च केतेन कफ एव च । महता कपिलेना
 स्रष्टु कपोतेन चतुष्टयम् । भवति चैवां दयेव पन्थि-
 मरुद्वानिषिका । पित्रवोपचक्रवोया योफस भय-
 टाहय' ।
उत्तर(रु)कर्षी श्री उत्तरस कपो एव पर्वमसाः गौ-वाङ् ।
 वाङ्कस्योम् । (उत्तरवाको) साधै कन् तन्त्रैव
 उत्तरु इ० उन्-उत् । श्रीन्दे । [पथे उत्त वाङ्म लि० ।
 उत्त लि० उन्-त्त । लिङ्गे वाङ्म (भिके) र्द्धवापरे च ।
 उत्तत लि० उदं +नम-क्त । उत्तु, २मकति च । 'उत्ततेन
 स्थितिभता धुरसुद्धता भुव' कुमा० "स्थित सर्वा-
 स्रुतेनोर्गीम्" रघु । 'वन्दु र तद्वतागतम्' अमर ।
 'मधुरोऽतन्नु सलितञ्च हयो' भाष ।
 द्वि० वि० उत्तु दिनमानज्ञानवापने र्द्धवापरे न० ।
 "उन्ना प्रभाभिमतद्विद्विमेन तावत् तामेव कावनिबन्धेन च
 वच्मि भूय । साडुवत द्युततवैवकयोर्वदस तेनोन्नि
 दिनदह मत्तच्छक च । अयोवतादुम्भुताचरेष क्रमाडुद-
 ग्द्विचगोत्तयोर्वा । स्यात् छलमेतद्वृत्तित द्युकीर्त्या
 आसाधैभक्त च कलाभिधानम्" वि० । "दिशस्य महत्त यच्च
 येव तयोर्वदस तद्वृत्तसंज्ञ चयम् । तेनोऽन्तेनोन्निहत्त दिन-
 दहप्रमाथ तत्तत्त भवति । अयोवताडुवतकाठोडुत्त-
 रगोसे च तेनोन्निता दक्षिणे युताद्या व्या तद्वृत्तम् ।
 वा छलसंज्ञेत्यर्थे । तत् छल द्युज्वया शुचित वि-
 ज्वया भक्त कलासञ्च भवति । अज्ञोपपत्ति । वल्लम्
 काले द्वाया साध्या तन्धनु काले साहोरालहस्ते यावतो-
 भिर्दिकाभि विजिजाडुवतो रविस्ताराहलतथ-या । नेन

कालेन मध्याह्नान्तस्तस्य नतसज्ञा । अथ चरेणोनयुतस्यो-
 क्षतकालस्य किल ज्ञा साध्या । सा च ज्या मध्यावधिर्भ-
 वति । स च मध्यप्रदेशोऽहोरात्रवृत्तस्थोऽन्नगुणलक्षणांते
 भवति । यत उन्नगुणलक्षणांते मध्याह्नान्तस्यार्धम-
 धोऽर्धम् । अत उन्नगुणलक्षणांते साध्या । क्षितिजो-
 न्नगुणलक्षणांते चरार्धम् । अतयराधेन वर्जितादुन्नता-
 दुन्नरगोले दक्षिणे त्र युतात् । यत उन्नरगोले क्षितिजादु-
 पर्युन्नगुणलक्षणांते दक्षिणेऽध । तथात् कलाद्या ज्ञा सा
 धिता सा क्षितिजादुन्नरपरिणता । सा च सूत्रसज्ञा । अथ
 यदि क्षितिजादुन्नरपरिणता तदा युज्यादुन्नर कियतीत्यनुपा-
 तेन युज्यादुन्नरपरिणता । सा च कलासज्ञा" प्रमि० ।
 सि० शि० उक्तं यज्ञासामक्षलक्षणांते ४ उपायभेदे च ।
 "यन्त्रवेधविधिना प्रोक्षतिर्या नतिथ भवतोऽक्षलक्षणांते ।
 नौ क्रमादिपुनरुद्वेदलेयेऽथ वा नतससज्ञता लया" शि०
 "अक्षयन्त्रेण यज्ञवेधवद्वेषु विध्येत् । तत्र यन्त्रेभ्या
 च उन्नतायासोऽज्ञायाः । ये नतास्ते क्षमायाः । अथ
 वा विषुवद्विनाह्ये येऽर्कस्य नतोन्नतायासोऽक्षलक्षणाया इति
 युक्तियुक्तम्" प्रमि० । "उन्नतं यु नियमगुणले कलात् सावनं
 यु तिविधौ चि तस्त्रका । तिर्यग्गुणवगतोऽक्षलक्षणांते दक्षो
 न त्र नर स क्षमवत्" शि० । "हृत्तगुणले क्षितिजादुपरि
 यज्ञपर्यन्त येऽशास उन्नताः समध्यादुधसो मता ।
 उन्नताशनानं ज्ञा यद्गु । नतायज्ञा हगुण्या यद्गु ।
 कक्षसिद्धिप्रामिहूम कार्य । दृष्ट कदलेनोऽक्षितत्वात् ।
 अथमर्थो यज्ञासाधिकांते व्याख्यात एव" प्रमि० ।
 "उदग्देश वाति यथा यथा नरक्षया तथा साधत-
 क्षमगुणलक्षणांते । उदग्दिशं पश्यति चोन्नत क्षितिस-
 टनरे योजनजा पक्षांशका" शि० शि० ।
 तत भावे अन् चोन्नत न० । तत् उन्नता ज्ञो । त
 उन्नतस्य न०, तदुभावे "तदेत नैर्गिर्गुणलक्षणांते" एव
 उन्नतकाल ४० शि० शि० उक्तं ज्ञायात कालज्ञानसाधने
 प्रक्रियामेदे "पक्षस्थितिस्त्रिगुणस्य वर्गोद्युज्ये एकर्याइति-
 हृद्भवेहा । इशास्यका तद्रहितान्यका या भवन्ति या
 उन्नतसामक्षिप्रः । नतासधसते एकर्याइल नैरुनीकत
 चोन्नतकाल एवम्" शि० । "क्षितिजावर्गं पक्षकर्णेन गुणय-
 युज्यया इकर्यास्य च धातेन भाज्य यत्फल लभ्यते
 मेष्टान्यका । तयेष्टान्यया रहितया अन्याया यन्त्रेण त-
 स्योत्क्रमेण धत कार्य तस्य धनुषोयावन्त कलास्ताव-
 न्तस्यिनु वासेन नतासधोज्ञेया, तैर्नतासधिरुनीकता-

दिग्दशासव उन्नतासव सु० । प्रकारान्तरेच ज्ञा-
 यिकतयेषोपपत्ति । यदोऽक्ष्यावाक्येन हादशाङ्कयज्ञ-
 र्धभ्यते तदा क्षितिजाकर्णेन क इति । अत्र क्षितिजा हा-
 दय गुण इकर्यां इर । फलं मङ्गायद्गुः । अत्र तत्र
 हृत्तिकर्यायैमनुपात । यदि हादशाङ्कयज्ञोर्विषुवत्कर्ष
 कर्षसादास्य मङ्गायद्गुः क इति । पूर्वे क्षितिजा हादय
 गुण इदानीं इर । अतस्तुत्रात् हादशाङ्कयज्ञोर्विषुवत्कर्षो-
 नांये कते इति क्षितिजाया पक्षकर्णे गुण इकर्यावाक्ये
 इर फलमित्युक्ति । अयेष्टान्याकर्यावातुपात । यदि
 युज्यया क्षितिजा लभ्यते तदित्युक्त्या किमिति । इदानीं
 क्षितिजा युषो युज्या इर । इरवोर्वातो इर इति
 दुक्ते इकर्याइतिर्भवति । युषवोर्वातो क्षितिजावर्गं पक्ष-
 कर्षयुष्मितो भवति । एवं फलमित्यान्वयाः । तथा वजि-
 ताया अन्वयाया यद्वयेष सा नतस्योत्क्रमेण मरवज्ञा ।
 अतस्तस्या धनुषत्क्रमेण स नतकास ज्ञात् । नतकासो
 दिग्दर्शात् पतित उन्नतकास ज्ञात्सुपपन्नम्" प्रमि०
 उन्नतानत न० उन्नतं च तदानतस्य । उन्नतोचस्वानादौ ।
 "बन्धुरं तून्नतानतम्" अमर ।
 उन्नति स्त्री उद्-नम-क्षिन् । १ उद्गी, २ उदरे, ३ गुरुभा-
 र्यांवाञ्च तत्र चन्द्रश्चोन्नति शि० शि० उक्ता यथा
 "भाषान्तादे प्रथमेऽथ वेन्दो इक्षोक्षतिर्याह्वसेऽवगत्या ।
 तदोदयेऽको निशि वा प्रसाध्य यद्गुर्विधोः सोदित-
 गाडिकाद्यै" शि० । "क्षणाद्यया उपरि प्रथमेऽ-
 थ वा शुक्लाद्यया प्रागेव यक्षिन्मोददिने यथि-
 इक्षोक्षतिर्यासमीष्टा तस्मिन् दिने भाषान्तादे चोद-
 विक्री चन्द्राङ्गौ स्यौ कार्यौ । प्रथमचरणे त्वसकाक्षिकौ
 तत इक्षोक्षतिर्यावा । निशि वा । एतदुक्तं भवति ।
 भाषान्तादे उदयकाले यथिइक्षोक्षति साध्या । प्रथमा
 चरणे त्वसकाले । अथ वा किञ्चदयान्तनिवसेन । यत्रोदये
 तत्रोदयात् प्रागिष्टवटीशुक्लाकाले वा यत्रोदये तत्राकाड-
 परोत्ताद्य वटोपु वा इक्षोक्षति साध्या । तत्र तातुका-
 लिकौ चन्द्राङ्गौ काला चन्द्रस्य स्फुटकान्युदयास्तस्योन्नत
 चटिकादिभिसादुपकरणे यद्गु साध्य । अत्रोपपत्ति ।
 चन्द्रस्यार्हादूने शुके तत्रोदोटी शृङ्गाकारे भवतः । तत्रे-
 टकाले कतरा शृङ्गोक्षतिर्मविध्यतीति ज्ञातव्यम् । तत्र शु-
 कस्य शृङ्गाकारताधादूने शुके । तत्रार्धादूनेन साकाशं
 पादे प्रथमे च सम्भवति । द्वितीयतृतीययोरपि चरचयो-
 र्भङ्गायुपादिभिः कण्यशृङ्गोक्षतिरानीता वा मय न चण-

ता । नहि नरैः कण्ययुक्नोति सटोपलक्ष्यते । प्रविद्धा
ठ युक्तयुक्नोति । अत उक्तं मासान्पादे प्रथमेऽप नेति ।
"वक्षोजो वरिजुम्भ विभक्तोरनसुवृत्ति, गच्छतः" । खोले
नोद्यतिमायाति" इति च सा० २०

उवासीय ३० ईत० । गच्छे त्रिका० ।
उवाह लि० उद्+नह-क्त । उवाहने । एकटे च । "अह
अतेज उवाहस्यप्रोऽस्यस्यतेजसा" भा० । एक० । उवाह उ-
क्तम्" । श्रीधर ।

उवाहन न० उद्+नह-स्युट् । उवातो । चिन्-स्युट् न हृदि ।
२ उवाहने सुश्लोके श्वन्वक्तृभेदे च । तामि चतुर्थि यति
नयोक्तः तत्रैव । "यन्वक्तृणां चि द्विर्घातमपूरणमन्व-
स्युह्नवर्त्तनवाचनविषयं नपिवरण्यपीडनसार्गवियोधनविक-
र्षवाहराण्युक्तमनविमनमभ्रनोन्मयनाभूयैष्यदार-
ण्युक्तमप्रवाहनप्रथमप्रसार्जमानि चतुर्थि यतिः" ।
उवाहनश्च प्रवृत्तिरसावसाधन ययोक्तः तत्रैव "वन्वि-
नत पीडनागो न प्रवर्त्तत - आकुञ्चनप्रसारणोद्गमन
निमग्नप्रभावनात् साधनप्रवर्द्धे च ध्रुवति" ।

उवाहित लि० उद्+नह-चिच्-क्त । उवाहिते, उवाहीयते
च "अथ प्रवर्त्तोज्ज्वितानसम्पत्तौ" कुमा० "कचिदुद्यमिता-
नमो" रघु । [पयिङित, तत्' नाव

उवाह्य लि० उद्+नह-रञ् । उवाहते "उवाहतामपटमण्डप
उवाहय ३० उद्+नो-"कचिदपवादविभवेऽप्युत्सर्गोऽभिनिवि-

उवाहय न० उद्+नो-स्युट् । उवाहते, उवाहयते च ।
"अनादिटाचेदोक्तयमश्रुतेः कात्या०" ६,५,२४, उवाहय
उवाहयते । "अतोऽिदेभ्य उवाहयन्त्यतोमनुष्येभ्यः"

उवाहयते न० उद्+नो-रञ् । उवाहते "उवाहयते नवाणे वाच्ये दमो
अवा तन्वसिनेष्वेव" कात्या० १०,६,१३; "तेष्वेषोऽय-

उवाहयते न० उद्+नो-स्युट् । उवाहते "उवाहयते नवाणे वाच्ये दमो
अवा तन्वसिनेष्वेव" कात्या० १०,६,१३; "तेष्वेषोऽय-

उवाहयते न० उद्+नो-रञ् । उवाहते "उवाहयते नवाणे वाच्ये दमो
अवा तन्वसिनेष्वेव" कात्या० १०,६,१३; "तेष्वेषोऽय-

उवाहयते न० उद्+नो-स्युट् । उवाहते "उवाहयते नवाणे वाच्ये दमो
अवा तन्वसिनेष्वेव" कात्या० १०,६,१३; "तेष्वेषोऽय-

"उवाह इत्युद्गतनामधेय" रघु" अर्षंघायान्त् न स्यत् ।
उवाभिरित्येव लि० । उवाता मामि प्रा० ४० । उवात
नाभो पुंस्त्री० ।

उवाय ३० उद्+नो-"अयोदोर्निय" पा० मञ् । उवायने
उवायते २ उवाये च 'उवायानधिगच्छन् प्रशार्यैवुधा
धताम्" भट्टि । [उमप० ।

उवाह ३० उद्+नह-मञ् । उवाहयन्ने २ काञ्चिके न०
उवाहते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

उवाहयते लि० उवाता निष्ठा स्या यस्य । विकचिते निष्ठायस्य
सुकवीमारूपनेत्रनिमोठनाघेकचेन तथात्वम् । "उवा-

“पूर्वापरक्षितिजसंगमयोर्निर्जन्म यास्य ध्रुवे पल्लवै-
 क्षित्तिजादध स्वे । सौम्ये कुजादुपरि चाक्षरवैध्रुवे त-
 द्दन्मण्डल दिननियो क्षयद्विकारि’ शि० । “समष्ट-
 क्षितिजयोर्धौ पूर्वापरी सपातो तयोर्धुवचिह्नयोश्च सन्न
 वद्विष्यते तदुन्मण्डलसञ्चम् । दिनगत्प्रोर्ध्वद्विचयो तद-
 शेषमभवत्” प्रसि० । सूर्यसिद्धान्ते रङ्गमायेन च सप्तसप्तं यथा
 “माक्षपचिमात्रता रेखा प्रोच्यते सममण्डलम् । उन्म-
 ण्डलं च विषुवन्मण्डल परिकीर्त्यते” छ० । “माक्षपचि-
 मात्रता पूर्व पश्चिमसम्बद्धा साधिता रेखा समष्टतश्च्यते ।
 सैव रेखोन्मण्डलं विषुवन्मण्डलम् । च सञ्चये । उभय-
 संज्ञक कथ्यते । अत्रोपपत्ति । क्षितिजपूर्वापरदक्षिण-
 योगी पूर्वापरे तत्सूत्रं पूर्वापरसूत्रमिति । पूर्वापर-
 दक्षिण भूमादूर्ध्वाधरात्कारिदक्षिणनादर्शनाद्देखाकारतयैव
 दर्शनाच्च पूर्वापरदक्षिणमपि तत्सूत्रम् । पूर्वापरदक्षिणस्य सम
 मण्डलत्वेनाभिधानात् तद्रेखा सममण्डलसञ्ज्ञोक्ता । अथ
 स्थानिरक्षदेयक्षितिजदक्षिणोन्मण्डलाख्यस्य तत्सूत्रयोग्यो-
 सलन्तत्वात् तन्मध्यस्थत्वेन पूर्वापरसूत्रस्यापि सत्त्वात्
 पूर्वापरसूत्रमुन्मण्डलसञ्ज्ञम् । एतेनान्यदेशेयक्षितिजसञ्ज्ञया
 स्वदेशक्षितिजसञ्ज्ञा सुतरां विद्येति पूर्वापरसूत्रस्य
 क्षितिजदक्षिणसञ्ज्ञा द्योतितः । पूर्वापरस्थानयो क्षितिज-
 दक्षिणस्य संगमत्वाद्दक्षिणदक्षिणस्य क्षितिजात्कारित्वाच्च
 रङ्ग० । “उद्भूत्तादयोऽप्यत्र । परोऽथ वोदृष्टगते रवौ
 सुति” शि० शि० । प्रा० ष० । २३३ मण्डले ति० ।
 उन्मण्डलकार्ण्ये ष० शि० शि० । उक्ते आयादा दिनज्ञानार्थे उन्म-
 ण्डलकार्ण्यस्य आयाकार्ये । तदानयन तत्रैव यथा
 “युतायनायार्कवृद्धुज्ज्वला सुरामतियन्मभुवो” (१०१५
 २०) सूता पर । पल्लवतिष्ठः पल्लभाविनाजितः परोऽ
 थ वोदृष्टगते रवौ सुतिः” शि० । “अर्कस्य सायनांशस्य
 वृद्धती भुजग्या साध्या । क सञ्चण्डलेष्वेवार्थ । तथा ज्यया
 पूर्वाग्निनिविन्मन्यघघिनो (१०१५२०) भाव्या । यल्लव-
 मसौ पराख्य । स पर पल्लवर्णेन गुण्य पल्लभया भाज्य ।
 फलरुन्मण्डलगतसार्कस्य आयाकार्यो वा भवति” प्रसि० ।
 उन्मण्डललट्टे ष० शि० शि० । उक्ते अक्षधेतुप्रदर्शनार्थे उन्मण्डल-
 गत्तौ । “अप्यादिषण्ड कथिता च कोटिरुद्भूतना दोः
 श्वरपोऽपमश्या । उद्भूतना कोटिरथापकापण्डल भुज-
 लक्ष्मवथ क्षितिष्या । सण्ड वद्भूतं समष्टतगत्तौयस्
 तदुत्तलावथ कोटिकर्षी । अप्यादिषण्डं भुज एवमसौ
 धेलापयभूम्यवभवानि तावत्” शि० । “अत्र कित निरक्षदेर्धे

यदेव विषुवन्मण्डल तदेव सममण्डलम् । तथा क्षितिजा-
 दन्यदुन्मण्डलं नाम वलय नास्ति । -तत्र ध्रुवी च क्षि-
 तिजासक्तौ । अथ निरक्षदेयाद्भूदृष्टा यथा यद्योत्तरतो
 गच्छति तथा तथोदगप्रवृत्ततं पश्यति । तथा यन्मार्गैर्ध्रुव
 उच्चतस्तैरेव भागैरक्षरैश्च । अक्षक्षिणात्क्षिण्यतो विषुव-
 न्मण्डल नतं पश्यति । विषुवन्मण्डलस्य तिर्यक्स्थित-
 त्वात् तदन्त्रिताम्यहीरात्तद्वृत्तानि अस्थाने तिरचीनानि
 भवन्ति । अत्र साधे देशे अगोलवलयानां तिरचीनअगोल-
 वलयाना च सपातात् तद्वृत्तानि चोत्पाद्युत्पद्यन्ते । तास्य-
 चोत्पत्तिसंज्ञान्युपयोगित्वात् कथ्यन्ते । अक्षमानाम पल्लभा
 प्रसिद्धा वा भुज । द्वादश्याङ्गुल गङ्गु कोटि । अक्ष-
 कर्णस्तत्र कर्ण ” प्रसि० उद्भूतनाप्यत्र । एवमण्डलकार्ण्यदि-
 यद्भूरप्यत्र ।
 उन्मत्तं ष० उद्भू+मद-करणे ङा । १३३३रे “विस्वरेष्वर्क-
 यर्थाभूदधित्योन्मत्तगिपुभि” सुशु० । २३३३उद्भूते ष ।
 कर्त्तरि ङा । २३३३उद्भूते, ३३३३उद्भूते च ङि० । “बाह-
 र्भूवास्तन्मत्तं मत्तोन्मत्तापवर्जितम्” नारद । “उन्मत्तेन
 यातिकायुन्माद्युक्तेन” मिता० । “उन्मत्तागात्र वा
 गाथायिन्मत्तं वेष्टितं च यत् । स्थियो यत्र प्रभातन्ते
 नास्ति तत्र व्यतिक्रमः” म० त० मत्स्वप्न० । ३३३३ते च
 उन्मत्तगङ्गम् । अतिप्रदेन मत्त । ५ अतिमत्ते “कदोन्-
 मत्तस्य भूपस्य कुञ्जरस्य च गच्छतः” पञ्चतन्त्रम् ।
 उन्मत्तकं ष० उन्मत्त इव कान् । १तापसभेदे । अमधूतयन्त्रे ३२५
 एते विद्यति । स्तार्ये कान् । २उन्मत्ताये । “क्षीबोऽथ प-
 तितस्तस्य पङ्क र्कमत्तसो जहः” याज्ञवल्क्यः ।
 उन्मत्तगङ्गा अन्व्य० उन्मत्ता उद्भवा गङ्गा इव सप्तयाम्
 अन्वपदार्थत्वे अन्वयो० । देशभेदे । ‘उन्मत्तगङ्गा’ नाम
 देश ” शि० शौ० ।
 उन्मत्तगीतं ति० उन्मत्तेन गीतम् ‘इत्यङ्गूतेन जतमिति’
 पा० ३त० । उन्मत्तेन गीते एवम् उन्मत्तप्रब-
 पिताद्यपि उन्मत्तेन प्रकृतिताद्यर्थे ति० ।
 उन्मत्तन म० उद्भू+मथ-भावे ल्युट् । १उन्मत्तं २रहिते ।
 “अन्योन्यपुत्रोन्मत्तनादभूताम्” रघु ‘वायुमोन्मत्तनाद्यपि
 अमथ क्रपतस्तथा” सुशु० । सुशुतोक्ते इत्यन्वयभेदे च
 उद्भूतमण्डले ११६०५० इत्यम् । कर्त्तरि ङ्यु । ३उन्म-
 मर्दनकारणेति । “विषुवक्षिणोन्मत्तना मत्तप्रत्याः” किरा० ।
 उन्मत्तितं ति० उद्भू+मथ-ङा । उद्भूते परिंते ।
 उन्मत्तं ष० उद्भूतोपदोपचयताऽस्य प्रा० ष० गङ्गोप० ।

उद्भूतमदे । "उन्मत्तमदरभसशययदनवदनमासतमाने" लयदेव "उदीरयामासुरिवोन्मदानाम्" रघु । "अघोर्षि-
 लोकोन्मदराजहृषे" रघु । १२०। २ उद्भूतमदसाधने "मधु-
 कराङ्गनया सुखरुन्मदध्वनिभटा निभटताक्षरमुञ्जते" माघ ।
 उन्मदन लि० उद्भूतोमदमो, स्य प्रा० ब० भूतबोप । उद्भूत-
 कामे । "तटाप्रभयन्मदना बभूव" कुमा० ।

उन्मद्विष्णु लि० उद्भूतमद-ताच्छीस्ये इष्णुश्च । उन्मादघोषे ।
 उन्मनसू लि० उद्भूतान मनोऽस्य । १ उत्कथयतायुक्ते, २ अथ्य-
 मनस्ते च । "प्रयोधरेषोरसि काचिदुन्मना" माघ ।
 'उन्मना प्रथमजन्मवेदितान्यक्षररूपि बभूव रा० ३३' रघु
 वा कप् । उन्मनस्कोऽप्यल । भृगा० अमृततद्भावे स्यात्
 सलोपश्च उन्मनायते अनुमनावमान "भृगुमनुमनावि-
 तम्" । चिव-हृषस्तिपु सलोपश्च अनुमनोऽकरोति उन्म-
 नोभवति उन्मनोऽस्यात्" ।

उन्मनी स्त्री उन्मनश्-प्रभो० । योगिनामस्यभेदे । "उन्मन्य-
 स्याधिगमाय विद्वनुपायमेकं तपनिर्हीयामि । पश्यसुदा-
 शीनडया मपञ्च सङ्ख्यसुन्मन्य सावधान" आचार्य ।
 उन्मन्य पु० उद्+मन्य-भावे घञ् । षष्ठी २, कृष्णे २ उन्मर्हने च ।
 उन्मन्यन न० म० उद्+मन्य-ल्युट् । ऊर्ध्वतो दग्हादिना
 विभोडने । ऋषे ल्युट् । तत्साधने २ दग्हादौ ।

उन्मर्दन न० उद्+मद-ल्युट् । १ उद्भवे सुश्रुतोक्ते वायु-
 मसादानार्थे २ व्यापारभेदे । वायी इत्युपक्रम्य सुश्रु० "सङ्-
 मांसासृक्कृशिरा प्राप्ते कथ्यान्नासृक्विभोऽणम् । सेङ्गोपना
 ह्यग्निर्कर्म बन्धनोन्मर्हमानि च" नृलोपइशनिवारणार्थे
 सुश्रुतोक्ते ३ व्यापारभेदे च "वमनोन्मर्हन्सेदहृद्वनसपञ्च
 क्रिया । ऋषे ल्युट् । ४ उन्मर्हनाधने इत्यादौ ।
 "अथैताम्युपकल्पयित समायस्यमाने मर्षिं कुण्डले वक्ष्यन्तुग
 क्वत्रसुपानदुग द्यव स्रजसुन्दरनमनुषेपनमाङ्गनसुष्पी-
 बसिन्नात्मने आचार्याय च" आ० २८० ३, ८, १, "उन्म-
 र्दनमभिषेकेऽमनोर्ध्वके" कात्या० १६, ४, ८ । "उन्मर्दन-
 चन्दनादि" कर्क ।

उन्मा स्त्री उद्+मा-अ । ऊर्ध्वमाने । 'सङ्घृष्टास्युन्मासि
 साङ्गोऽसि' यजु० १५, ६५, 'उन्मा' उन्मानं तृषादि
 वेददी० ।

उन्माद्य पु० उन्मद्यतिनेन उद्+मद्य-करणे ञञ् । १ आसिप
 दानेन मृगादिबन्धनार्थं निवेगिते कूटयन्त्रे (फाँद) इति
 प्वाते । भावे ञञ् । २ विलोचोत्थापने, ३ कृष्णे च ।
 'तत्तत्रागत बाह्यलोच्यरग्ये स्तकैतन । प्रयोजयति

चोन्माद्य निज्यमस्त गते रतौ" भा० शा० १३८ अ० ।
 उन्माद् पु० उद्+मद-अधारे घञ् । रोगभेदे च च सुश्रुते दर्शितो
 यदा "अघात उन्मादप्रतिषेधध्याय व्याख्यास्याम ॥ मद्य-
 न्युक्ता टोपा यन्मादुन्मार्गमाश्रिताः । मानसोऽयमतो
 व्याधिरुन्माद इति कीर्तित । एकैकयः समसौय दोषैर-
 त्यर्धमूर्च्छिते" । मानसेन च दुःखेन स पञ्चविध उच्यते ।
 विमाङ्गवति मध्य ययामन्तत भेवजम् । स चाप्रहृष्टस्यसो
 मदमप्रां विमर्त्ति च ॥ सोहोद्देगी स्तन शोले गालाचाप-
 पकर्मणम् । अयस्यासोऽश्चिचान्ने मन्त्रे कलुभमोजनम् ॥
 वायुनोऽथनश्चापि भ्रमच क्रप्रतक्षावा । ब्रह्म सादचिरे-
 रैवसुन्माद सोऽधिगच्छति ॥ इत्युच्छति परववाङ् भमनी
 तपोषा चाकाशरः कथतनु स्फुरिताङ्गमन्त्रि । आस्कोट-
 वन् पठति गावति अत्तयोद्यो विक्रीयति भ्रमति चाप-
 निजप्रभोपात् । तदस्कोटवाङ्मन्त्रो बह्मुगुनिविद्
 न्मावाङ्मनिबलजलानिपिङ्गरसेषो । तोज्जो हि वायु
 निचरेऽपि च इन्द्रिययो पिताह्वा नमसि ब्रह्मति
 तारकाच ॥ इत्यंनिषादपदनाश्चिकासयुक्तो बोधिहि-
 विक्लरतिरस्यमतिमचारः । निद्रावरोऽस्यचपमोऽस्यमुगुण-
 सेषो रात्रौ भय भवति चापि कल्पयोपात् । सन्नात्मके
 विभिरपि व्यतिमिनिगानि रूपाश्च वातकफपित्तकृतानि
 विद्यात् । इत्यूर्ध्वबलकमसाध्यसदाहरति सन्नात्मक
 ऊर्ध्वदिपि प्रवदति साध्यम् । चौरैर्नरेन्द्रपुरपैरिभिक्षयास्यै
 विन्नाहितस्य धनवात्स्यपञ्चयाहा । गाढ कृते मन्त्रि
 च प्रिववा रिरसोजिते चोक्ततरौ नमसो विचार ॥
 चित्त स जल्यति मनोऽतुगत विषंघो गावत्तयो इवति
 रोदिति चापि मूढ । रक्तेश्वरो इतवसेन्द्रजमा
 सुदीन श्यावाननो विवक्तनेन भवेत् पराघः ॥ क्षिप्र
 क्षिप्रान्त नतुजस्यदात्तं विबोधवेत् । एतद्व्याख्याच्छेन
 तत्त्वविभागादि चोक्त भावप्रकाशे "तत्त उन्मादस्य निदक्ति-
 माह । "मदवन्त् वता इत्यादि" सुश्रुतभाष्यम् यथाहेतो-
 रवता महदा दोषा उन्मार्गमाश्रिता मदयन्ति चित्त
 विलिपन्त्यङ्गिन् । अतोऽयसुन्माद इति कीर्तित । स उन्माद
 मानसोव्याधि मनोवैकल्यकरणात् । तस्यैवावस्थाभेदेऽ
 उन्मपानरमाह । "स चाप्रहृष्टस्यरपत्यादि" सुश्रु०
 "उन्मादस्य विमर्त्तदिनाममाह । विरहदुःखाद्युचिभोजना-
 नि प्रथम्य देययुद्धिजानाम् । उन्मादश्चेत्प्रथम्यङ्गैर्षो
 मनोऽभिघातो विवमाद्य चेष्टाः" । इष्ट धन् रवीजादिस-
 हितम् । अयुचि रजस्यतादिष्टम् । प्रथम्यमगिभव ।

त्रिपदाद्य चेटा' बलवद्विपदाद्य । सद्रिक्तमिदानमाह ।
 "उर्ककय इत्यादि" उन्मु० तस्य सम्प्राप्तिमाह । "तैरत्यसदस्य
 मत्ता प्रदुटा बुद्धेर्निवास हृदय मद्रूप्य । स्रोतास्यधिष्ठाय
 मनोवहानि मनोहयन्यागु नरस्य चेत " । अत्यसदस्य
 अत्यसदस्य । मत्ता वातादय' । बुद्धेर्निवास हृ-
 दय मद्रूप्येति । एतेनाश्रयस्य दुष्ट्या तदाश्रिताया बुद्धे
 रपि इतिरक्ता । मनोवहानि स्रोतांसि हृदयश्रितानि
 टय एतानि त्रियेणतो बोद्धव्यानि । यतश्चरत्वेण सध-
 नगरीरन्तोतास्यैव मनोधिष्ठातृत्वेनोक्तानि । मनोहयनिलि
 विज्ञानं कर्मणि । उन्मादस्य सामान्य रूपमाह । "धीयि-
 न्नम सत्यपरिग्रहय पर्याकुला इतिरधीरता च । अ-
 बहशक्त्य हृदयश्च शून्य सामान्यसन्मादगतस्य सिद्धम् ।
 धीविभ्रमः शुक्तिकायां रजतज्ञानम् । सत्यपरिग्रह सत्यं
 मनस्तस्य चाक्षय्यम् । अरुहवाक्त्वम् धम्मसुभाषितम् ।
 शून्यं अतिशून्यम् । वातिकोन्मादस्य निदानपूर्विकां सम्प्रा-
 प्तिमाह । "हृत्सास्ययोतास्यत्रिकुधावृत्तयोपवासरनि-
 नोऽतिहृद । चिन्तादिदुष्टं हृदयं मद्रूप्य बुद्धिं अतिं
 वायुपङ्क्तिं योषम्" । मद्रूप्य प्रकर्मणं दूषयित्वा ।
 तस्यैव रूपमाह । "अस्यानहास्यस्त्रित्तित्तस्योतवाग
 प्रविशेपशरोदनामि । पाह्यकायार्थारूपवर्षताय जीर्णं
 वल्लभानिहजस्य रूपम्" । अस्याने अन्वसरे हास्या-
 टोनि रोदनात्तानि । जीर्णं व्याहारे । अर्थं व्याधे ।
 ऐत्तिहस्य निदानपूर्विका सम्प्राप्तिमाह । "अजीर्णक
 ट्ण्डविदाह्योतैर्भौर्णैरुदीर्णैः पित्तहृदीर्णैः । उन्मा-
 टमत्युपमहात्मकस्य हृदिस्थित पूर्ववदाय कुर्यात्" ।
 हृदि स्थितं पित्तं पित्तं सञ्चिगम् पुन अजोर्णं क-
 ट्ण्डविदाह्योतैर्भौर्णैरुदीर्णैः वत् उन्मादं कुर्यात्
 पूर्ववत् हृदय मद्रूप्य इत्यर्थः । तस्य रूपमाह । "अ-
 मनेषु रम्भविभ्रमभावाः सन्तर्जनाभिद्रव्येषु शून्येषु ।
 मन्मादयोतास्यज्ज्वालिनाम योतावभा पित्तकृतस्यं
 सिद्धम्" । अमनेषु रम्भविभ्रमता । संरम्भ चारमटी व्याह-
 रति इति यावत् । सन्तर्जनं परत्वावगम् । अभिद्रव्येण
 पञ्चाङ्गनम् । शून्येषु गाले । शोभो दाहविषेय । प्र-
 च्छायेत्यादि प्रावादां, योतयोत्पन्नतयोत्पन्नताय ।
 अग्निहस्य निदानपूर्विकां सम्प्राप्तिमाह । "सम्पूटैर्मन्
 विचेष्टितस्य बोद्धा कर्मो मर्मेषु वसतइ । बुद्धिं अतिं
 वायुपङ्क्तिं विच मनोहयत्तु सञ्जनेरिहकारम्" । सपुत्रं
 भोजनार्थि । मन्विचेष्टितस्य आयामरिहकारम् ।

शोभा कफ इति कर्मोऽप्युन्मादं करिष्यन् पित्तं सहाय
 मनेषुते व्याधिसमाधात् । मर्मेषु अत्र मर्मेषुतेन हृदय-
 सच्यते । विकारसन्मादरूपम् । तस्य रूपमाह । "वाक्चे-
 टितं मन्मरोषकय नारोविचिक्ताप्रियता च निद्रा ।
 अर्दिथं ताता च बलश्च भुक्ते नखादिपौक्यश्च कफात्मके
 स्यात्" । वाक्चेष्टितं मन्म वचनमस्यम् । नारोविचिक्ता
 प्रियता नारोप्रियता विजनप्रियता च । भुक्ते इति बल
 व्याधे । सान्निपातिकस्य निदानपूर्वकं लक्षणमाह । "यः
 सन्निपातप्रभवोऽतिघोर सर्वे समस्तैः स त चेष्टभि स्यात् ।
 सवाणि रूपापि विभक्तिं तादृग्विद्वद्भयच्छविधिर्विचर्ये" ।
 स सान्निपातिक उन्माद । सन्निपातपङ्क्तयेनैव सर्वात्मकत्व
 लक्षम् । पुन सर्वे इति यत्कृतं तद्वज्ज्वालम प्रापणा-
 र्थम् । तेन रज्ज्वालोमिहितैरित्यर्थः । तेन वातादयो
 रज्ज्वालोभिर्मनोदोषैर्मिसिता, समस्तं च निदानं क-
 पिता उन्मादं जनयति । सर्वे चेष्टभि समस्तैर्मिसितं
 स्यात् । यतोऽन्योव्याधि सर्वे चेष्टभिर्मिसितैरेव भवतीति
 नियमो नास्ति । अयन्तु व्याधिसमाधात् सर्वे चेष्टभि
 र्मिसितं स्यात् । तादृग्विद्वद्भयच्छविधिर्विचर्ये विद्व-
 द्भयच्छविधिर्विचरति कोऽर्थः । त्रिदोषजे प्रत्येकं वातादि-
 प्रत्ययोका कार्या । सा च परस्परविरोधिनी त्रिदोष
 इति किञ्चिदेव द्रव्यमासकादि तन्नालायौगिकम् । अ-
 तएव विचर्ये न चिकित्सा इत्यर्थः" । मनोदुःखस्य वि-
 प्रकटं निदानमाह । "घोरं मरेन्द्रपुरुषैरित्यादि" उन्मु० ।
 अन्मोहैस्तादिभि । गाढमतिमयेन । अतं अभिहते
 प्रियया प्राप्नुमयक्यया रिरसो पुरुषस्य विकार उन्माद-
 रूपः । तस्य रूपमाह । "चित्तं प्रजस्योत्सादि" उन्मु० चित्त-
 भावार्थम् । मनोऽनुगत गोष्मपि । विषज्ञो विद्वदज्ञान ।
 अतीव मूढ अतीवज्ञानशून्य । अत्र विकृतो बोद्धव्यः ।
 विषजस्य रूपमाह । "रक्तं हृद्य इत्यादि" उन्मु० पराश-
 रत । अरिचमाह । "अवाह्युषस्युत्सो वा लोदमान
 वसो नर । जागृकोत्पन्देऽहोन्मादेन विभ्रमं त" ।
 अत्र देवाटिकनस्योन्मादस्य सामान्यं लक्षणमाह । "अम-
 ल्ताग्विक्रमशीर्षेष्टो ज्ञानाटिविज्ञानश्चादिशुक् ।
 प्रक्षोभकासो मियतय यस्य देवाटिकया च मनोविकारः" ।
 अमलैवाग्विक्रमशीर्षेष्टे न मल्लेन सतुम्येव वागादयो
 यस्य स । विक्रम पराक्रम । शीर्षेष्टो योऽर्थम् । ज्ञानाटि
 विज्ञानवशादिशुक् । ज्ञानं बुद्धिः । अदिपदेन न
 द्वेता मेधाविकारपात्रन्यादयो गृह्यन्ते । विज्ञानं नि

ह्यादिविभवकं ज्ञानम् । चेदाः पाटयस । आदिपदेनाभि-
 मानादिः स्यात्ते । विवृत वक्ष्यमावतिव्यादिभिः । मनो
 विकारः उक्तादः । तत्र देवाविष्टस्य लक्षणमाह । “स-
 न्दष्ट शुभिरतिदिव्यमाख्यगन्धो मिसान्द्रोऽपितथसंस्क-
 तप्रभाषो । तेजसो स्थिरनयनो वरपदाता ब्रह्मख्यो भवति
 नर स देवजुष्ट” । अतिदिव्यमात्रगन्ध अतिशयो दिव्य-
 माख्यस्येव गन्धो यथ्य स । मिसान्द्रः मिद्रारहितः । अ-
 पितथः सन्धम् । ब्रह्मण्य ब्राह्मणभक्तः । देवाविष्टस्याह ।
 “सखेदो हिनगुरुदेवदेवमको जिह्वाधो विगतमयो
 विमार्गहृष्टि । वस्तुष्टो भवति न चाज्ञपानमार्तदुष्टात्मा
 भवति स देवजुष्टुष्टु” । विमार्गहृष्टि कर्मागैरत । दुष्ता-
 त्मा दुष्टस्यमाव । गन्धर्वाविष्टस्याह । “हृदात्मा पुञ्चिन
 वनान्तरोपसेनी स्नाकारः प्रियपरिगीतगन्धमात्रः । न-
 त्तन्नु वै पक्षुष्टि चारु चाल्ययत्तं गन्धर्वायुपरिपोद्धितो
 भक्तम्” । हृदात्मा हृत्तलीवात्मा । पुञ्चिनं तोयोत्थितं
 तटम् वनान्तरं वनमध्यम् तयो सेवी । स्नाकार
 अग्निन्दिताचार । प्रियायि परि समन्ततोभावेन गीत
 गन्धमात्राणि यस्य स तथा । चारु चाल्ययत्तमिति ह-
 सनक्रियादाविशेषणम् । यथापिष्टस्याह । “तावदास
 प्रियतनुकरुणधारी गन्धीरोऽङ्गुतगतिरज्यवाक् सङ्घिण्यु ।
 तेजसो वदति च किं ददामि कञ्चै यो यत्तस्यपरिपो-
 दितो भक्तुथः” । पित्राविष्टस्याह । “प्रैतानां स दिशति
 सस्तरैषु पिबहानु यान्तात्मा जलमपि वाऽपसव्यवस्त्र ।
 भासेषु स्तिष्ठगुरुपायसाधिकामसङ्गहो भवति पितृप-
 द्वाभितुष्ट” । प्रैतानां नृतानां पितृष्वाम् । दिशति ददा-
 ति । अपसव्यवस्त्र दक्षिणस्त्रन्वष्टोत्तरीय । नागाविष्ट
 स्नाह । “वक्ष्यन्तीं प्रसरति सर्पवत् कदाचित् कृकण्यौ मुञ्च
 रपि जिह्वावलेति । क्रोधात्तुर्गतमधुद्रवपादसेषुर्भिषेव
 स यत्तु भुवाङ्गमेव जुष्ट” । प्रसरति सर्पवत् उरसा
 चकति । कृकण्यौ शोषप्रान्ती । राक्षसाविष्टस्याह । “मा-
 ताङ्गुर्विषधराविकारहिसुनिर्वेकोऽष्टमसिनिहू रोऽति-
 म्भूरः । क्रोधात्तुर्भिषुधरको निशाविहारी यौचहित्
 भवति स राक्षसेषुङ्गीतः” । अतिनिहू रोऽतिनिर्देयः
 ब्रह्मराक्षसाविष्टस्याह । “देविमगुरुहृषो नेद्वेदाङ्ग-
 विभुषि । आत्मपोद्गाकरोऽङ्गुलो ब्रह्मराक्षसेवितः ।
 अङ्गुल अङ्गिसायीह । पिशाचाविष्टस्याह । “उद्वस्त्र
 कथयन्तो विह्वलाधो दुर्गन्धो भ्रमनगुच्छयानिबोह ।
 वक्ष्माधो विजमवनान्तरोपसेनी व्याचेष्टु धमति इदम्

पिशाचजुष्ट” । उद्वस्त्र गन्ध । दिनस्वर इति
 विदेहवचनात् । (स० सुष्ट० उद्वस्त्र इति पाठ)
 कथो निर्मास । परुषो रूप । अतिबोह सर्व-
 शिन्नु अक्षपाने बोधुप । व्याचेष्टु विह्वलाधेष्टु ।
 यथा हिंसामोद्गापूजार्थं सङ्गलि । अतएवोक्तम् ।
 “अशुचि भिसमर्याद क्तं वा यदि वाऽजतम् । हिस्यु
 हिंसामिहारार्थं सत्कारार्थमथापि वा । तत्र हिंसार्थं
 गृहीतस्य लक्षणमाह । “सूखाधो द्रुतमटन सनेषधामो
 मिद्रासु पतति च कम्पते च योऽति । यथाहिरिद
 नगादिविष्णुत स्यात् सोऽसाध्यो भवति तथा तयोद-
 येऽष्टे । यथाश्रीत्वादि य पर्वतादिपतित सन् पङ्क्तु-
 हृत इत्यर्थे । आदिशब्देन भित्तिप्रासादादयो सङ्गुने
 तयोदयेऽष्टे सर्व एव देवादिष्टङ्गीतोऽसाध्यः । देवादीना
 भावेयसमवसाह । “देवपदा पौर्षभास्याममुरा सन्ध्यो
 रपि । गन्धर्वा प्रावयोऽस्यां यथाश्च प्रतिपदापि ।
 पितर लक्ष्मणसे च पञ्चस्वामपि चोरगा । रत्न प्रिया-
 चा रात्नी च यत्तदस्यां विद्यन्ति हि” । लक्ष्मणसे अमा-
 याम् । प्रावयोऽपदादस्यापि । तिस्यभिधानप्रयोजनं
 लक्ष्मणार्थं तत्र तिथो ब्रुवितामार्थञ्च । अतु यदि देश-
 दयो विद्यन्ति तदा विद्यन्तसे हृदयने कथ नेखत स्नाह ।
 “दर्पणादीन् यथा ह्याया योतोय्य प्राणिनो यथा । अ
 भयि भास्करार्क्षिंश्च यथा देहञ्च देहृष्टम् । विद्यन्ति
 न च हृदयने यथासहवच्छोरिरिषम्” । दर्पणादीत्यादि
 यत्तनास्वदपि निर्मलद्रवद्रव्यं सङ्गृह्यते । चाया प्र-
 तिविष्णुम् । समयिं श्वैर्भयिम् । देहृष्टम् जीवात्मा” ।
 भा० प्र० । एतानि च शान्त्यानि सुशुतोत्तरतन्त्रस्यानि ।
 तत्र हि “प्रहृष्टानागतविज्ञानमनवस्या सङ्घिण्युता ।
 क्रिवावाऽमातुनी यङ्गिन्नु स यद् परिक्लीर्ष्यते इति यद्-
 यत्त परिभाष्य” अस्त्वयेया यद्गुणया यथाधिपतवश्च ।
 व्यज्वन्ते विविधाकाराभिद्याने ते तथात्था देवानाया
 यत्तगुणाश्च तेना गन्धर्वयथा पितरोभुलङ्गाः । रक्षार्थि
 या चापि पिशाचजातिरेवोऽसम्भा देवहृष्टयद्गाप्य” इति
 विभवश्च “संष्ट शुभिरिक्तादिना तत्तुष्टानां लक्षणास्याह ।
 तानि भा० प्र० सङ्गसङ्गोदाहृत्य व्याख्याताभोनि इष्टम्पु ।
 अन्ते च प्रकृतदेवादीनां न क्वचित् प्रवेश किन्तु तत्परि-
 चारकायामेव देवाद्याचरवतां प्रवेश इत्युक्तं यथा सुष्ट०
 उक्त० । “तपार्थि तोत्राणि दया च दाम त्रानि धर्मो निवभश्च
 सत्तम् । गुण्यथाद्यापि तेनु मित्या अलता इमकाथ

यथाप्रभावम् । न ते मनुष्ये सह सविशन्ति न वा मनु-
ष्यान् क्वचिदाविशन्ति । ये वा विशन्तेति वदन्ति मोहात्ते
भूतविद्याविषयादपोह्या । तेषा यद्वापि परिचारका ये
कोटेशहृत्प्रयुतपद्मसख्या । अहृत्प्रयुतपद्मसभुज सुभीमा
निधाविहाराश्च समाविशन्ति । निधाचराणा तेषा हि ये
देवगणसंस्तृता । ते तु तत्त्वत्वसर्गादिज्ञेयास्तु तदङ्गना ।
देवयज्ञ इति पुन प्रोच्यन्ते शुचयश्च ये । देवयज्ञ नम-
स्यन्ते प्रत्यर्थन्ते च देवयज्ञम् । स्वामिशोचक्रियाधारा
क्रमएव सुरादिषु । नैर्ज्ञतेया इहितरक्षासा स प्रसव
सृता । सत्यत्वादपद्यत्तेषु शक्तिस्तेषा गणै कता । हिषा-
विहारा ये केचिद्दिव्य भावमपाश्रिता । भूतानोति कता
सद्या तेषा संज्ञा प्रसक्तृभि । यद्दसंज्ञाभिभूतानि यक्षा-
हेत्यनया भिषक् । विद्यया भूतविद्यात्वमतएव निरुच्यते ।
अथोन्मादस्य सामान्यचिकित्सा

‘वातिके स्नेहपानं प्राक् विरेक पित्तसम्भवे । कफजे
वसनं कार्यं परे वस्त्रादिक्रमः । यज्ञोपदेष्ट्यते कि-
ञ्चिदपर्यारे चिकित्वात्मम् । उन्मादे तन्न कर्त्तव्यं सामा-
न्याद्दोषदूषयो । जलादिद्रुमशैलेभ्यो विषमेभ्यश्च त सदा ।
रक्षेद्दन्मादिनं यत्नात् सद्य प्राणहरा हि ते । ते जला-
दयः’ । विशेषचिकित्सा भा०प्र० व्यादौ दृश्या । सचाय
रोग । महापातककर्मविपाकज । “उन्मादस्त्वग्दोषो
राज्यक्ष्णेत्यादि” शु० त० नारदोक्ते “चित्तस मोह
उन्माद कामशोकभयादिभिः” । सा०द० उक्ते २व्यभि-
चारिभावभेदे ।

उन्मादक उ० उद्+मद-णिच्-खुल् । उन्मादजनके धुस्-
रादौ । [उन्मादकारके त्रि० ।

उन्मादन उ० उद्+मद-णिच्-ल्यु । इकन्दर्पवाणभेदे त्रिका० ।

उन्मादवत् त्रि० उन्मादोऽप्यस्य मत्प मस्य व । उन्मादयुक्ते
स्त्रिया ङीप् । [न्यादिनं यत्नात्” छन्द० ।

उन्मादिन् त्रि० उद्+मिणि स्त्रिया ङीप् । उन्माते “रक्षेद्
उन्मान न० उद्+मा-भावे ल्युट् । ऊर्जमाने तन्न मथित-

शुरूत्वेन पत्नादिमितपाषाणादिना तलाधारफलके एक-
पात्रे स्थितेन अन्वपाश्र्वस्थसुवर्णादेरुत्समनादिना शुरुत्व
विशेषज्ञापनव्यापारः (खोजनकरा) “ऊर्जमान किञ्चोन्मा-
नम्” वार्त्तिकोक्ते ३ऊर्जित प्रमाणे च । अथिज्ञेवाधे
‘प्रमाणे ह्ययसज्दृष्यज्जात्रच” पा० “प्रथमश्च द्वितीयश्च
ऊर्जमाने मतो सम” वार्त्तिकोक्ते ह्ययश्च दमश्च । ऊरु-
इयश्च ऊरुदश्च “गजपतिहयसोरिति” भाष । सामान्य-

प्रमाणे तु मात्वमेव । ऊरुमात्र प्रम्यमात्रम् । ४करणे
ल्युट् । २तुलादौ । ३दृश्यपरिमाणे उ० वैद्यकम् ।

उन्मार्गं त्रि० उत्क्रान्त मार्गात् निरा० म० । मार्गातिक्रान्ते
मार्गश्च पन्था रीतिश्च ‘नाशयति च दिङ्मोहमि-
धोन्मार्गं” काद० । २विरुद्धपथे च “मदोन्मत्तस्य मूपस्य
कुञ्जरस्य च गच्छत । उन्मार्गे वाच्यता यानि महामात्रा
समीपगा” पञ्चतन्त्रम् । उन्मादयञ्चे उदा० ।

उन्मिति त्रि० उद्+मद-क्तिन् । ऊर्जमाने ।

उन्मिष त्रि० उद्+मिष-क्त । १प्रफुञ्जे २किञ्चित्प्रकाशयुक्ते च
उन्मिषित त्रि० उद्+मिष क्त । प्रफुञ्जे विकसिते २किञ्चित्
प्रकाशिते च । ‘व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तद्दिन्यै” कुमा० ।

उन्मीलन न० उद्+मील-ल्युट् । १विकारं २चक्षुरादे सुटवि-
भेदे (ताकान) “ज्ञानाञ्जनशलाकाभिर्नैर्लोन्मीलनकारक
भा० व्या० ८४४० । ‘सम्पलनोन्मीलनञ्चै तथैव” सि०
शि० । भावे बज् उन्मीलोऽप्यत्र उ० ।

उन्मीलित त्रि० उद्+मील-क्त । १विकसिते “ते लोन्मीलित
मात्रतीसुरभयः प्रोटा कदम्बानिष्ठा” सा०द० । २असु-
द्विते च णिच्-कर्मणि क्त । २प्रकाशिते “उन्मीलित त्रि
कथै चित्तम्” कुमा० । ४भेदितदृष्टये नेत्रादौ “अज्ञानति
मिरान्वस्य ज्ञानाञ्जनशलाकाया । चक्षुरन्मीलित येन तथै
श्रीशुरवे नम” गुरुनितमन्त्र ।

उन्मुक्त त्रि० उद्+मुक्-क्त । बन्धनरहिते

उन्मुख त्रि० उद्+उर्ध्वं सुखमस्य । १ऊर्ध्वस्ये, २उद्युक्ते च ।

“उन्मुखो स्थवीचिता” कुमा० । “तस्मिन् सयमिनामादेः
जाते परिणयोन्मुखे” कुमा० । “विपुलतरौन्मुखोच-
नावलनम्” ‘दन्नायमिभिर्भक्षययोदमुन्मुखा” भाष ।
“असौ शरगय” शरणोन्मुखानाम्” “या नीतपौरा
स्वपदोन्मुखेन” । “मनोऽभिरामा” शृङ्खली रथनेमिस्व-
नोन्मुखै” रघु स्त्रिया ङीप् । “भूतयष्टिरिवाभ्यासे मधौ
परभूतोन्मुखी” कुमा० “प्रतिपदापि कैकेया सस्त्रीरिश्
गुणोन्मुखी” “पति प्रतीत मसरोन्मुखी प्रियाम्”
“अष्टे शृङ्ग हरति पवन किस्तिदित्नुन्मुखीभि”
‘इत्याख्याते पवनतनय सैयिजोन्मुखी सा’ मेघ० ।

उन्मुद् त्रि० उद्गता मुद्गा यस्मात् प्रा० म० । १व्यक्तदृष्टे, २विकसिते च

उन्मूल नामधा० मूलत उत्पाटयति उद्+मूल-णिच् । उन्मूल-
यति ते “उन्मूलयन् महादृष्टान्” भा० म० १४६ च०

उन्मूलन न० उन्मूल+णिच्-ल्युट् । उत्पाटने उद्गतमूलक-
रणे । “न पादपोन्मूलनयति रंश्च” रघु ।

उन्मूलित लि० उन्मूलि-नामधा० क्त । उत्पाटिते "उन्मूलिवा जलधरेण पट ध्वान्तै" उद्भट 'दूरे सन्तु फलानि हल भवता तासूलपुत्रमूलितम्' उद्भवद्र० ।

उन्मृजावसृजा स्त्र उन्मृज घञ्मृज इत्युच्यते यस्या क्रियाया मयू० स० । उन्मार्जनायमार्जनार्निदेशक्रियायाम् ।

उन्मृश्य लि० उद्+मृग्-कप् । 'इक्ष्मन्तोत्तोलप्रसृश्ये' । "इत्यन्मृश्या ह्ये द्यौराम' गत० प्रा० । ४,१,२२, ख्यप् । उज्ज्वलत् सङ्ग्रेहार्थे व्यञ् ।

उन्मेष लि० उद्+मा-घञ् । परिमेषे ध्याचित शकटोन्मेषे विक्रा० । उन्मानमेषे हृण्णाटौ च ।

उन्मेष पु० उद्+मिष-घञ् । चक्षुरान्तरालने, किञ्चित्प्रकाशे च । "स्वकिरणपरिवेषोन्मेषमृश्या प्रदीपा" रघु । 'देशिकाकनलोन्मेषोपायधनुमालेण साध्यते' कुमा० । 'विदुद्रुन्मेषट्टिम्' मेघ० । भावे ल्युट् । उन्मेषणमप्यत्र न० । 'मन्मथोन्मेषणातिविस्तारणां योभैव कान्ति' सा० द० ।

उन्मोचन न० उद्+मुच-ल्युट् । बन्धनत् उद्धृत्य विक्षेपणे । 'उन्मोचनप्रमोचने उभेराचो षटामि व्य० ५, ३०, १, उज्ज्वलत् सङ्ग्रेहार्थे व्यञ् ।

उप व्यञ् ० षप-क । १ अधिकार्ये, २ हीने, ३ आसन्ने, ४ सासोपे ५ साहस्ये ६ प्रतियत्ने सतो गुणान्तराधाने, ७ व्याप्तौ, ८ प्रजायाम् ९ शक्तौ, १० आरम्भे, ११ दाने १२ दीपाख्याने, १३ आचार्यकरणे १४ अत्यये १५ निदग्ने च । गद्यत्रे 'उप सामोप्यसामर्थ्यं व्याप्राचार्यकृतिसृष्टिद्रोपदानक्रियावीक्षारम्भाध्ययपूजनेषु' इति लपायांनुज्ञाक्रमेणोपादानहारं तत्र सामीप्ये उपकूपम् । सामर्थ्ये उपकरोति । व्याप्तौ उपकार्षम् । व्याचार्यकृतौ उपदिशति । भूतो उपरत, दोषे उपघात (इन्द्रियाणां स्वप्नाह्वयह्वासामर्थ्यम् । दाने उपहरति । क्रियाभेदे उपचरति । शीघ्राया देव देवसुपचरति । आरम्भे उपक्रमते भोक्तुम् । अध्ययने उपाध्याय । पूजने उपचरित पिता पुत्रेण" इति । प्रतियत्ने (स्कारे) 'उपत्यानेष्ये समिधमाहरेति" का० उ० । सामीप्ये "उपोपयिष्य प्राणान् ससृशन्" स० त० गो० । साहस्ये उपदेश उपधात । "उपोऽपिबे च" पा० । "१ ईध्याधिक्ये 'उप च त्रयोदश सास' गत० ब्रा० ६, २, २, व्यञ् हीनेऽपि धिक्ये च कर्मप्रचनोयता तत्र हीनार्थयोगे तत्सम्बन्धिनि द्वितीया । उप हरि सुरा -हरेर्हीनि इत्यर्थे । अधिकांशयोगे सप्रसी । उप पराङ्गे हरेर्गुणा -पराङ्गटधिकार इत्यर्थे । सामीप्येऽव्ययीभाष उपकृष्टाम् उपकूपम् । 'उपसर्गा क्रियायोगे' पा० क्रियायोगे

उपसर्गता च्यन्त्र गतिता तत भवार्थे त्यक्नु उपत्यका । उपक पु० उप+सर्गाया कन् । १ षप्रिमिदे तत नडा० फक् । औपकायन तस्य अहन्ने हन्ने च वञ्जत्वे वा लुक् । अहन, औपका औपकायना । हन्ने उपकलमका औपकायननामकायना । अनुकम्पित उपेन्द्रत्तादि "प्राचासुपादेरडज्बुचौ" पा० बुच 'ठाजायूर्ध्व द्वितीयादृच' पा० इन्द्रतन्त्रोपे । उपक० अनुकम्पिते उपेन्द्रत्तके पु० । पक्षे व्यञ् उपठ । चात् ठच् घन् इलच् च । तत्र ठधि उपिक घनि उपिय इर्वाचि उरिफक् । तत्रार्थे पु० अजादापित्युक्ते कनि न लुक् । उपेन्द्रत्तक । एवमन्यस्यापि उपपर्वकस्य सनाशब्दस्य रूप बोध्यम् । तेन तत्रापि उपकादिशब्दोक्ति ।

उपकरुह लि० उगकत करुहम् अत्या० स० । १ निकटे, २ कण्ठासन्ने च "तस्योपकरुहे घननीलकरुह" कुमा० । 'आह्वय चाप अश्वपोपकरुहे' "उपकरुह महोदधे" रघु ३ पापान्ते ४ अश्वानामास्त्रान्दिगतौ च न० । विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा व्यव्ययी० । ५ करुह इत्यर्थे "रथाङ्गभङ्गेऽमिनव वरस्य यस्या पितेव प्रतिपादिताया । प्रेम्णोपकरुहं सुडरङ्गभाजो रत्नावहारम्बु घिरावचम्" माघः । उपकरुहम्-करुहे पक्षेऽनिके इत्यर्थे ईंकरुहसामीप्ये च व्यञ् । उपकानिष्ठका स्त्री उपगता कनिष्ठिकास्य अत्या० स० । अनासाङ्गुलौ 'अपिच्छिन्नाप्यावमन्तर्गभौ प्रादेशमात्नी क्रियानान्तयोर्गृहीत्याङ्गुलोपकानिष्ठिकाभ्याम्' आ० ऋ० १, २, २ 'अङ्गुलोपकानिष्ठिकाभ्यामेकैकमस्यस्य सहादयन्' ४, ५, ४ ।

उपकान्तरा स्त्री उपगता कन्याम् अत्या० स० । कन्यासख्यादौ अस्व गौरा० पाठात् उपाद्दृशच्दत्वेऽपि नान्नादात्तता । उपकरण न० उपक्रियतेऽनेन उप-ऊ-ल्युट् । १ प्रधानसाधके ऽङ्गे यथाश्रमोजनादौ व्यञ्जनादि, शयने खट्वादि, स्नानेऽनुषेपनादि, पूजाया उप्यादि यागे पञ्चादि । "वचनेऽस्य शुभं दद्यात् सर्वोपकरणाभ्यतम्" गु० त० मन्दि३० । "भक्तावकाशाभ्यामुदकमन्त्रोपकरणव्ययान्" या० ष० । २ श्रपादीनां जलचामरादिपरिच्छेदे च । उपगतं करणम् अत्या० स० । ३ इन्द्रियातुगते लि० । विभक्त्यर्थे सामीप्ये वाऽव्ययी० । ३ करुये इत्यर्थे ४ इन्द्रियसामीप्ये च व्यञ् । उपकार्ष्य व्यञ् । विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा व्यव्ययी० । १ कर्ष्य इत्यर्थे श्रोत्रसामीप्ये च । तत्र प्रायभव ठक् औपकार्षिकं तत्र प्रायभवे लि० । 'य स्वाभो मम कान्तावानौपकार्ष्यं कञ्चोचन' मट्टि ।

उपकर्त्तृ ति० उप-क-रच् चिन्त्या ङेप् । उपकारके आत्
गुण्यकारके “उपकर्त्तारिणा सन्निर्न मिलेणापारिणा”
साध । “हीनायत्तुपकर्त्तृ नि प्रष्टानि विज्ञते”रघु ।
उपकलाप व्यय० विभक्त्यर्थे साभये वाऽव्ययी० । कलापे
इत्यर्थे २तत्सामोषे च ततो भयाथे परिसुखा० ज्ञ ।
औपकलाप्य तद्धवे ति० ।

उपकल्प ति० उपगत' कल्पम् अया० ष । कल्पोपगते । गौ-
रा० पाठात् उपात् इत्क्त्वेऽपि नात्तोदात्तता ।

उपकल्पन न० उप+कप-णिच्-ल्यट् । इस्मादने २ व्या
योजने च “वक्ष्याम्यत परं सव्यगाहारस्योपकल्पनम्”
सुश्रु० युच् । तत्रैव स्तो । “एष विज्ञाय मतिमान् भोज-
नस्योपकल्पनाम्” सुश्रु० ।

उपकाटि पु० हृच् इह्ने च वडत्वे गोत्वप्रत्ययलुगनिमित्ते पा-
णिन्युक्ते शब्दसमूहे । स च उपक लसक भ्रटक कपिठल
कृष्णाजिन कृष्णसुन्दर चूडारक व्याहारक गडक उटङ्ग सु-
धायुक अमृतक पिङ्गलक पिष्ट सुपिष्ट मयूरकण खरीजङ्घ
शलाघल पतञ्जल पदङ्गल कठेरिण कुपीतक काशकृत्स्न नि-
दाघ कबशोकण्ठ दामकण्ठ कृष्णपिङ्गल कर्णक प्रणक ज-
टिलक वधिरक जन्तुक अनुलोम अनुपद प्रतिलोम अप-
जग्ध प्रतान अर्नभिहित कमक घटारक सेखात्र कमन्दक पि-
ङ्गलक वसुकि मस्तरक मटाघ कवतक कमन्नक कदामत् ।

उपकार पु० उप+क-भावे घञ् । प्रधानस्याह्युख्यसंपादने,
उपकृतौ “उपकारापकारी ङि लक्ष्य लक्षणमेतयो”
साध । “कृतोपकारेण रतिर्भूव” कृमा० “उपकारोसङ्गा-
स्तात कृतोऽय मम खेचरै” भा० व० १५० अ० । तस्यो
पकार्यारचितोपका(चा)रा”रघु । उपकारश्च सङ्कारिभि
कारणस्य कार्योत्पादनार्थमाह्युख्यभेद यथादर्शादियागस्य
प्रधानापूर्व्यसाधनेऽङ्गादीना मयाजादीना कलिकापूर्व्यसा
धनद्वारा तदाह्युख्यम् । स च वीक्षेः कूर्खद्रूपतारूपस्य
बीजादेरङ्गुनत्वस्य सम्पादनरूपातिशयाधानसुच्यते सर्व्व०
दर्श० । “तथाहि सङ्कारिभि सलिलपवनादिभिः
पदार्थसार्धैराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजसुप्तादकम-
भ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशय प्रादुर्भवेत् । बीज
स्यातिशयभादघान सङ्कारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्व्व-
दोपकारापत्तो अङ्गुरस्यापि सदोदर्यं प्रवक्ष्येत । तस्मादति-
शयार्थमपेक्षमाणं सङ्कारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे,
तस्मिन्पुनकारे पूर्व्वन्यायेन सङ्कारिसापेक्षस्य बीजस्य जन-
कृत्वे सङ्कारिसम्पाद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा व्यय-

स्थिता । अयोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनि-
रपेक्ष कार्यं जनयति तस्मापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरङ्गे
द्वल्यमापतेत् । द्वितीये अपेक्षमाणेन बीजादिना उपकारे
अतिशय आधेय एव तत्र तत्तापीति बीजादिजन्याति-
शयनिष्ठातिशयपरस्मरापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा
भवेत् । एवमपेक्षमाणेनोपकारेण बीजादो धर्मिण्युपका-
रान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरस्म-
रापातइति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावाद-
भिन्नोऽतिशय सङ्कारिभिराधीयत इत्यभ्युपगम्यते तर्हि
माचीमो भावो ऽनतिशयात्मा निवृत्त अश्रयातिशयात्मा-
कूर्खद्रूपादिपदभेदनीयो जायत इति फलितम् ।

उपकारक ति० उप+क-खुल् । इउपकारकर्त्तरि । “आग-
न्तयोऽपि कदाचिदुपकारका दृग्भवे” हितो० । स्त्रीत्वे
टापि अतइत्चे उपकारिका । सा च २ न्यप्राप्तये, ३ षट्-
निर्मिते ङेच् च । इकारणमात्रे ति० । “सर्व्वस्त्वगिन्द्रिय-
पादास्तस्यः स्यादुपकारक”भाषा० णिनि । उपकारिन्
उपकारके ति० । “तदुपकारीणि शरीरकक्षणादीनि”
वेदा० सा० । “दातव्यमिति वदूदानं दीयतेऽनुपकारिणे”
गीता “मात्रापिलोर्गुरौ भित्ते विनीते औपकारिणि”
दजः । स्त्रिया ङीप् ।

उपकार्य्य ति० उप+क-ण्यत् । इउपकारयोग्ये । २ राजाजवे,
३ षट्निश्चितराजसदने च स्त्री टाप् । “तस्योपकार्य्या रचितो
पका(चा)रा”रघु । “तीरोपकार्य्या गतमात्र एव”शतृ ब्र-
प्रतिविहितोपकार्य्यमार्थः” रघु राजमवने “रस्यारघु
प्रतिनिधि स नवोपकार्य्याम्” । “उपकार्य्या राजसङ्ग-
न्युपचारचितेऽन्यदिति विश्वोक्ते ५ उपचारव्याप्ते ति०
उपकिरण न० उप+कृ-ख्युर् नि० इत्त्वम् । इव्याप्तौ २ सम-
न्तात् विक्षेपे च “आसूतकरोत्किरणं वा” कात्या०
२५, १०, २४ । समीप्यादौ अच्ययी० । इकिरणसामी-
प्यादौ अच्य० ।

उपकीचका पु० उपगत कीचकम् अन्त्या० ष० । विराट्ण्यप-
श्यालककीचकातुजे विराट्ण्यभेदे “समवतेषु सर्व्वेषु
तामूषुरूपकीचका । ह्यन्त्या शीघ्रमसती यत्कृते कीचको-
हृत” । ते च पश्चाधिकशतमिता कीचकस्येनापि प्रसिद्धा
“एव ते निहृता राजन् । गत पञ्च च कीचका । स च
सेनापति पूर्व्वमित्येतत् सूतमदृशतम्”भा० पित० २, २३ अ० ।
उपकुञ्चि स्त्री उप+कुञ्च-इ । कृष्णजीरके ।
उपकुञ्चिजा स्त्री उप+कुञ्च-खुल् अतइत्त्वम् । इतस्माया

(सुंते) = स्रष्ट्वायाञ्च । सार्धं कन् । शक्यजीरके ।
 उपकुर्वीण उ० उपश्रुते गुरोर्देहिणादाभादिना उप+क-
 गानच् । समावर्तनयाम्ये स्वाध्यायपहणार्थधिकमप्लव्यं-
 यति । मप्लपरिणि 'न पूर्व्यं गुरवे किञ्चिदुपश्रुते धर्मं
 विद् । सास्यस्तु गुरुणाऽऽप्लम यस्या गुर्यं घमाहरेण'
 मतमा स्यास्यतएव गरूपकारविधानेन तत पूर्व्यमु-
 पाकारकर्तृत्वमिधेन 'वास्त्येपकत्वात्तपात्वम् । मप्ल
 चारी हि द्विविधः नैतिक उपश्रुतार्थश्च । यो निरवधि
 मरणानम् उपमयनादूह गुरो वसति स नैतिक ।
 यस्तु स्वाध्यायपहणानं गुरोवशन् गुरुपातुधात गुरो-
 रूपकार क्त्वा स्यामगाह्म्ये कर्तोति स उप-
 कर्त्वाण । स्यास्यतो दाक्षिणा च मनुमोक्षा
 यथा 'क्षेत्र हिरण्य गामश्च क्षत्रोपानहमासनम् ।
 धान्यं गार्कश्च पासासि गुरवे प्रीतिमावचेत्' । आश्र०
 २० ३, ८, १, २ च "अथैतान्युपकृत्योत समावर्त्तमाने
 मयिं कुण्डले यस्तयुग क्लममुपानद्युग दृष्ट सज्जमन्-
 र्हेतमनुष्ठेपनमाङ्गममुष्णीषमित्यात्मने वाचार्थ्य च" "य-
 द्युभयोर्न विन्देतावाय्यंयैव" । एकादश द्रव्याणुक्ताणि
 एतञ्चोपश्रुतय गुरोरभिन्नपितं दद्यादित्स्त्वैव तात्पर्यं भू-
 श्यत एव या० सू० "गुरवे च पर दत्त्वा स्यायौत तदनु-
 क्षया" तद्वरदानमेवोक्तम् "गुरवे पूर्वोक्ताय वरमभिवधित
 यथाशक्ति दत्त्वा स्यायात् तदयुक्तौ तदनुक्षयाऽदत्त-
 वरौऽपि" भिन्ना० । संज्ञाया कन् तलैव । "उपश्रुतार्थ-
 कास्तु स्वाध्यायपहणार्था" छा० उ० भा० । तास्त्रोस्ये
 धानम् । उपकारशेषे लि० ।

उपकुर्वीण स्त्री उप+कृञ्-अङ्गा० लि० । पिप्पल्याम्
 (पिपुल) यम० "हरिद्रोपकुर्वीणविशेषेत्यादि" सुश्रु०
 तत्पर्यायगुणादि भा० प्र० दर्शितं यथा
 "पिप्ली सागधी कृष्णा वैदेही चमत्ता कृष्णा । उपकुर्वी-
 षणा यौष्ठी कोला स्यात् तीक्ष्णतण्डुला । पिप्पली
 दीपनी वृष्या स्वादुपाका रसायनी । अहृष्णा कटुका
 स्निग्धा वातश्लेष्महरा लघु" । पित्तश्या रेशनी हन्ति श्वास-
 काषोदरश्चरान् । कुष्ठमेहशुल्भार्थः श्लीङ्गुलाममाह्वान् ।
 आर्द्रा कफप्रदा स्निग्धा यीतला भधुरा गुरुः । पित्तप्रय-
 मनी वा ह शुष्का पित्तप्रकोपिनी । पिप्पली भधुस्युक्ता
 मृदु कफविनाशिनी । श्वासकाशच्छरदरो वृष्या मेधातिन
 र्बर्हिनी । जीर्णज्वरेऽग्निमाश्ले च यस्मिन्ने शुद्धपिप्पली ।
 कासलीपीरुषिश्वासकृत्पाण्डु कनिरोगतत् । द्विशुष्यः पि-

पुप्लीर्गुणादुगुडोऽय भिपला मते' । उपगत वृक्ष्याम्
 उत्तिमसर अत्वा० सं० । कुर्वीणगते लि० । सामी-
 षादौ अय्ययो० । श्रुत्यानामीषादौ अय्य० ।
 उपकुग उ० सुश्रुतोक्ते । हृष्टरोगभेदे । "सुरोगा सप्रसाय-
 तनेषु" दसुपकस्य थोहादीनि सप्रयतनानि उक्त्वा "दन्-
 मूत्रगतास्तु गीतादो दन्प्रपुष्टको दन्वेदक शौमिरो
 महाशौमिर, परिदर उपकुगोदन्वैदमो वरुमोऽधिमाको
 नाशः पश्यति" दन्मूत्रगतात्तुक्त्वा "त्रेतेषु दाह पाकय
 तेभ्योदनायकानि च । आपट्टिता प्रस्रान्ति शोषित
 मन्द्वेदनाः । आप्पायन पुने रक्ते सस्र पूति च जायते ।
 यस्मिन्नुपकुग स स्यात् पिसरकृत्तोगद" । उचित ।
 "समीधोभयत कार्य पिरशोपकृपे तथा सुश्रु० ।
 सामीषादौ अय्ययो० । कुग इत्यर्थे । कुगसामीये च
 अय्य० । उपगत कुगम् अत्वा० सं० । कुगोपगते लि० ।
 उपकूप लि० उपगत रूप अत्वा० सं० । कुपोपगते देये
 सामीषादौ अय्ययो० । कुपसामीये । कुप इत्यर्थे च अय्य० ।
 उपकूल न० कूले कूलस्य सपीप वा अय्य० । कुवेरत्वेण ।
 २तीरसामीये च अय्य० । "उपकूल स काश्चिन्या इरो
 पीक्ष भूपम्" रघु ततो भवाशौ अय्य "अय्ययो भावाश्चेति"
 पा० "परिस्त्रादिभ्य एनेति वासिके त्रियमनाञ्च अ ।
 श्योपकूल तद्गवादौ लि० ।

उपकृत लि० उप+कृ-कृ । कृतोपकारे यलोपकार क्त
 क्षप्तिन् । भावे क्त । उपकारे न० "उपकृत बहु तत्र
 क्लिष्टयते सुजनता प्रथिता भवता परम्" शा० द० ।
 उपकृतमनेन दृष्टा० इति । उपकृतिन् येनोपकार क्त-
 क्षप्तिन् लि० क्लिप्ता ङीप् ।

उपकृपण लि० उपगत कृणम् अत्वा० सं० । कुषोपगते
 उपादुहृक्त्वेऽपि गोरा० पाठात् नान्दोदात्तता । सामी-
 षादौ अय्ययो० । कुषसामीषादौ अय्य० । [समर्थे च ।
 उपकृत्सु लि० उप-कृप-कृ । नियते २ विन्त्यो २ उपभोगाय-
 उपकीसल उ० कनकापले अविभेदे । "उपकोसलीह
 कामलायन सत्यकामे जाषाठे मप्लव्यंशुभाष" छा० उ०
 "उपकोसलोनामत" कनकस्यापक्षं कामलायन" भा० ।
 उपकृम उ० उप-कृम-अञ्ज न उदिः । उपवायचानपूर्वका-
 रम्भे, २ प्रथमारम्भे "ज्योतिरुपकृमास्तु तथास्त्रीभक्त
 एके" "समानाञ्चास्युपकृमादन्वतस वाटोष" शा०
 सू० । "तत्र च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्नुपकृ-
 मात्" भा० व० २१५ अ० । "उपकृपोपश्रुतौ-हेव-

ज्ञातृपर्यायनिर्णये वेदान्तिभ्यो तात्पर्यनिर्णयके २ हेतुभेदे तत्र उपक्रमोपसंहाराभ्यां द्वाभ्यामेव तात्पर्यं निश्चयते नत्वेकैकेनेति बोध्यम् । करणे घञ् । ३ सामाद्युपाये "सा मादिभिरुपक्रमैः" भवति । "उपक्रमैरखलितैश्चतुर्भिः" रघु । कर्मणि घञ् । ४ आरभ्यमाणे पु० तदादित्यविवक्षायां तदन्तत्परुपस्य क्लोवता "मन्दोपक्रम द्रोण" पा० भा० "सोपक्रममाचख्यौ रक्ष परिभव मवम्" रघु । करणे घञ् । ५ चिकित्सायाम् सुश्रुते भूरिप्रयोगः ।

उपक्रमण न० उप+क्रम-भावे ल्युट् । विचारणं करणे ल्युट् । २ तत्साधने सुश्रुतेऽपि दीर्घाद्युष्यादिज्ञानपूर्वकचिकित्सायाम् इभूमिकाया स्त्री ङीप् । स्वार्थे कन् अत इभवम् । उपक्रमणिका । अन्यप्रसाधने सुश्रुतम् ।

उपक्रमणीय लि० उप+क्रम-अनीयत् । १ आरम्भाण्ये । उपक्रमणे साधु-ञ् । २ चिकित्साङ्गे दीर्घाद्युष्यादिज्ञानसाधने लक्षणभेदे । आह्वारचिकित्सायं यद्योपक्रमण कर्तव्यं तदा वेदके इत्यर्थे च । तत्प्रकारादि सुश्रुते दर्शितं यथा । "अथात आह्वारोपक्रमणोयमध्याय व्याख्यास्यामः" आह्वारउपक्रममाणेन भिषजायुरेवादी परीक्षेत । सत्येवायुषि व्याधृत्यग्निवयोदेहमलसत्वसाम्प्रकृतिभेदज्ञानं परीक्षेत । तत्र महापाणिपादपान्त्रं पृष्ठस्तमापदशनपदमस्तम्बललाटदोर्घाङ्गुलिपर्वोच्छ्वासप्रोक्षणषाङ्गं यिस्तीर्थभ्रूस्तनान्तरोरुक्त्वं सुखजङ्घामेदपीवगम्भीरसत्वस्वरनाभिमत्तुञ्चैर्बहुस्तममुपचितमह्वारोमशकणं पद्यान्नास्तिपूक्त्वं स्याताल्लिप्तं मूर्धातुपर्व्यां विशुष्यमाणशरीरं पश्चाच्च विशुष्यमाणं हृदयं पुरुषं जानीयाद्दीर्घाद्युः खल्वयमिति । तमेकान्तेनोपक्रमेत् । एभिर्लक्षणैर्भेदपरितैरत्यायुर्भिन्नेर्भध्यमायुरिति । गूढसन्निधिराक्षायुं सहताङ्गं स्थिरेन्द्रियं । उत्तरोत्तरश्चोत्तरो य स दीर्घायुस्त्व्यते । गर्भात् प्रभृत्यरोगो य शनैः समुपचीयते । शरीरज्ञानविज्ञानैः स दीर्घायुः समासतः । मध्यमस्यायुषोज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे । अथस्तादूर्ध्वयोर्यस्य लेखा स्युर्व्यक्तमायता । इ वा तिलोऽधिका यापि पादो कर्णौ च सांसलौ । नासायमूर्ध्वं च भवेदूर्ध्वं लेखाश्च पृष्ठतः । यस्य स्युस्तस्य परममायुर्भवति समति । जघन्यस्यायुषो ज्ञानमत ऊर्ध्वं निबोध मे । सुखानि यस्य पराणि सुमहद्वापि नेह्यन् । तद्योरस्य वलीलानि न च स्यात् पृष्ठमायतम् । ऊर्ध्वं च अवर्णौ स्थानादासा चोक्ता शरीरिणः । हसतो जल्पतो वापि दलपाशं महश्नते । प्रेक्षते यच्च विभ्रान्तं स जीवेत्पञ्चवि-

गतिर् । अथ पुनरायुषो विज्ञानार्थं मङ्गप्रत्यङ्गप्रमाणसारायुपदेक्ष्यामः । तत्राह्वान्यन्तराधिसक्थिषाङ्गियरासि तदयथा प्रत्यङ्गानीति । तत्र खैरङ्गले पादाङ्गुलमदेशिन्यौ द्व्यङ्गुलायते । प्रदेशिन्यास्तु मध्यमाङ्गनामिका कनिष्ठिका यथोत्तरं पञ्चमभागहीना । चतुराङ्गुलायते पञ्चाङ्गुलविक्षुते प्रपदमादत्ते । पञ्चचतुरङ्गुलायतविक्षुता पाणि । चतुर्दशाङ्गुलायत पादः । चतुर्दशाङ्गुलपरिणाहानि पादगुल्फजङ्घाजानुमध्यानि । अष्टादशाङ्गुला जङ्घा जानूपरिष्ठादुद्वाति गदङ्गुलमेव पञ्चायतं । जङ्घायामसमावृत्तः । द्व्यङ्गुलानि दृषण्शिवुकदशननासापुटभागकर्णमूहनयनान्तराणि । चतुरङ्गुलानि मेहनवदमान्तरनासाकर्णललाटपीवोच्छ्वासद्वन्द्वान्तराणि । द्वादशाङ्गुलानि भगविस्वारमेहननाभिहृदयपीवास्तनान्तरमस्रायामस्रणिष्वन्वप्रकोष्ठस्थौल्यानि । इन्द्रपक्षिपरिष्णाहासपीठकूर्परान्तरायामः षोडशाङ्गुलः । चतुर्विंशत्यङ्गुलो हस्तः । हातिशदङ्गुलपरिमाणौ भुजौ । हातिशदङ्गुलपरिणाहाङ्गुलः । मणिवन्धिकूर्परान्तरं षोडशाङ्गुलम् । तत्र पट्टपत्ररङ्गुलायामविस्तारम् । अङ्गुलमूलप्रदेशिनीश्वरणापाङ्गान्तरमध्यमाङ्गुल्यौ पञ्चाङ्गुले । अर्धपञ्चाङ्गुले प्रदेशिन्यनामिके । सार्धत्रयङ्गुलौ कनिष्ठाङ्गुलौ । चतुर्विंशतिविस्तारपरिणाहं सुखपीवम् । त्रिभागाङ्गुलिं विस्तारा मासापुटमर्थ्यादा । नयनत्रिभागपरिणाहा तारका । नवमस्तारकायो दृष्टिः । केशानमस्त्वकान्तरमेकादशाङ्गुलम् । सप्तकादशटुकेशान्ते दशाङ्गुलः । कर्णावटनर चतुर्दशाङ्गुलम् । पुरुषोर, प्रमाणविक्षीर्णो स्त्रीश्रीणि । अष्टादशाङ्गुलविक्षीर्णमुरः । तत्प्रमाणा पुरुषस्य कटी । सविशमङ्गुलगत पुरुषायाम इति भवन्ति चात्र पञ्चविधे ततो वर्षे पुमान् नारी तु षोडशे । समत्वागतवीर्या तौ जानीयात् कुशलो भिषक् । देहं खैरङ्गुलैरेव यथावदहकीर्त्तितं । युक्तं प्रमाणेनानेन पुमान् वा यदि वाऽङ्गना । दीर्घमायुरवाप्नोति वित्तञ्च महदश्नति । मध्यम मध्यमैरायुर्वित्तं हीनैस्तथाऽवरन् । अथ सारान् वक्ष्यामि । सुश्रुतिभक्तिप्रज्ञायैर्यथोच्यते कल्याणामिनिवेशं सत्वसारं विद्यात् । क्षिप्रं सङ्गमश्चेतास्विदन्तस्य वज्रल कामप्रल युक्तेषु । अहगमन्तमवल क्षिप्रगम्भीरस्वर सौभाग्योपपन्न महानेत्रञ्च मज्जा । महेश्वर स्तम्बददन्तद्वन्द्वस्थिनस्रमस्थिभिः । क्षिप्रमूलखेदस्वर दृष्टफुटीरसायाससङ्घर्षुं नेदसा । अक्लिङ्गात् गूढस्थिसन्निं सासोप-

पितृशुभासेन । स्निग्धताग्रनभनयनतानुजिह्वीषपाणि-
पादतल' रत्नेन । सुपयस्रस्तइत्यग्रीमाण' त्यक्गार' वि-
द्यादित्येषा पूर्ण' पूर्ण' प्रधानमायु'सौभाग्ययोरपि । भवति
चात्र सामान्यतोऽङ्गममद्गममाणादय सारतः । परीक्ष्यायु
सुनिपुण्यो भिषक् सिध्यति कर्मसु ।

व्याधिविशेषास्तु प्रागभिहितं सर्व एवैते त्रिविधाः सा
ध्या याप्याः प्रतप्राख्येयाश्च तत्र तान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत
किमसाधौपसर्गिक प्राक्केवलोऽन्यलक्षण इति । ततौपस-
र्गिको य एवात्मन व्याधि लघन्यकालजातो व्याधिरूप-
स्तजति स तन्मूलएशोपद्रवस्य । प्राक्केवलो य प्रागेवोत्पन्नो
व्याधिरूर्ध्वरूपोऽनुपद्रवस्य । अन्यलक्षणे यो भविष्यद्प्रा-
धिव्यापक स पूर्वरूपस्य । तत्र शोपद्रवमन्योन्या-
यिरोधेनोपक्रमेत बलवन्तमुपद्रव वा प्राक्केवल यथास
प्रतिक्षीत । अन्यलक्षणे त्वादिव्याधौ प्रयतेत । भवति
चात्र । नास्तिरोगो विना दोषैर्यस्मात्समाहितलक्षण ।
अनुक्तमपि टो. 'णा लिङ्गं व्याधिमुपाचरेत् ।

प्रागभिहितं अतव' । शीते शीतप्रतीकारउखे चोष्ण-
निकारणम् । ज्ञत्वा कुर्यात् क्रिया प्राप्तां क्रियाकाल न
छापयेत् । अत्राप्रे वा क्रियाकाले प्राप्ते या न कृता
क्रिया । क्रियाज्ञानोऽतिरिक्ता वा साध्येष्वपि न सिध्यति ।
या तृतीयं शसयति नान्य व्याधि करोति च । सा क्रिया
न तु या व्याधि हरत्यन्यमुदोरेत् ।

प्रागभिहितोऽग्निरन्नस्य पाचक, (अन्नप्रये) स चतुर्विधो
भवति दोषानभिपन्न एको विक्रियासापन्नस्त्रिविधो भवति
विषमो वातेन, तीक्ष्ण पित्तेन, मन्द' श्लेष्मणा, चतुर्थ
सम' सर्वसाध्यादिति तत्र ये यथाकाजमन्नस्ययुक्तं सम्यक्
पचति स सम, समैर्दोषै' । य. फदाचित्तल्यकूपयति
फदाचिदाग्नामन्त्रोदावर्त्तिसारजठरगौरवान्त्रकूजनप्र-
वाहणानि कृत्वा स विषम । यः प्रभूतमप्युपयुक्तमन्नमाशु
पचति स तीक्ष्ण, स एवाभिपन्नमानोऽत्यग्निरित्याभाष्यते
स सुहृर्मुहु' प्रभूतमप्युपयुक्तमाशुतर पचति प्राकान्ते च
गलताल्लोठशोपदाहृषन्नापान् जनयति । यः स्वल्पम-
प्युपयुक्तसुदरशिरोगौरवकासश्वासप्रसेकष्वर्दिगात्रसदमानि
कृत्वा मङ्गता कासेन पचति स मन्द । विषमो वातजान्
रोगान् तीक्ष्ण पित्तनिसित्तजान् । करोत्यग्निशक्त्या मन्दो
विकारान् कफसम्भवान् । तत्र समे परिरेषणं कुर्वीति
विषमे स्निग्धास्त्रलघय' क्रियाविशेषै' प्रतिक्षीति तीक्ष्णे
सधुस्निग्धशीतैस्त्रिकैश्च । एवमेवात्यग्नौ दिशेषेण साहृयैश्च

घोरदधिसर्पिर्भिर्मन्त्रे कटुतिक्तफपायैर्मनैश्च । जाठरो
भगवानग्निरोश्चरोऽन्नस्य पाचक । सोष्णप्राद्रसानादटानो
विशेक्तु नैव शक्यते । प्राणपानसमानैस्तु सर्वतः पयम-
स्तिभि । भ्रायते पात्यते चापि स्त्रे स्त्रे स्थाने व्यवस्थितं ।

यस्य त्रिविध याल मध्य गृह्णति । तत्रोनपोऽगवर्षा
घानान्तेऽपि त्रिविधा' क्षीरपा क्षीरान्नादा अन्नादा-
इति तेषु सत्त्वरपरा' क्षीरपा हिसवत् रपरा; क्षीरा-
न्नादा' परतोऽन्नादा इति । पोऽन्नस्यत्वेरन्तरे मध्य
ययसास्य विकलोऽद्वितीयैव सद्रूपता हानिरिति ।
तत्रा विगतेर्द्विद्विरातिगते यौवमना चत्वारिगतः सर्व-
धात्विन्द्रियबलवोर्धसम्पूर्णता । अतर्जुर्धोपत् परि-
हाणियायत्सप्रतिरिति । सप्ततेरुर्ध्वं क्षीयमाणधात्वि-
न्द्रियबलवोर्धोत्साहमहृम्यहृमि बल्लोपलितस्त्रालित्यमुट'
कासश्वासप्रभृतिभिरुपद्रवैरभिभूयमान सर्व क्रिया-
सवमर्थ और्षागारविनाभिष्टमवसोदन्' एवमाचक्षते ।
तत्रोत्तरोत्तरासु वयोऽवस्थास्त्रोत्तरा भेषजमात्रा-
विशेषा भवन्त्युते च परिहाणेष्वन्नादायामेक्षया प्रतिक्षीति ।
भवन्ति चात्र । याते विवर्द्धते श्लेष्मा मध्यमे पित्तमेव तु ।
भूयिष्ठ' वद्धते वायुर्द्वे तदोच्छ्र योजयेत् । अग्निशार-
विकेस्तु वाञ्छइवो विवर्द्धयेत् । तत्साध्येषु विकारेषु
वृद्धौ कुर्यात् क्रियां शमै ।

देह स्थूलः कथो मध्य इति प्रागुपदिष्टः । कर्ष-
वेहृ हृषेष्वापि सदा स्थूलकथो नरो । रक्षणश्चैव
मध्यस्य कुर्वीत सतत' भिषक् ।

बलमभिहितगुण दौर्बल्यश्च स्वभावेऽपजरादिभिरवे-
क्षितव्यम् । यथाहृषवत' सर्व क्रिया प्रक्षिप्तकाङ्क्षमेव
प्रधानमधिकरणानाम् । केचित् कथा' प्राणवन्' स्थूलासा-
त्यबला नरा । तस्मात् स्थिरत्वव्यायासैर्व्यल्लवैद्या' प्रतर्कयेत् ।

सत्पन्त व्यसनायुद्यक्रियादिस्थानेषु कक्षकरम् ।
सत्यवान् सङ्घते सर्व सक्षयात्मानमात्मना । राजस
क्षम्यमानोऽन्य' सङ्घते नैव तामस' ।

प्रकृति भेषज शोपरिचाहृषग्राम (प्रकृति शारीर
स्थाने, भेषज तत्सत्प्रकरणे) ।

सात्प्रानि तु देशकालजात्युत्तरोगव्यायामोदकदिवास्त्रप्र
रसप्रभृतीनि प्रकृतिविरुधान्यापि यान्यबाधकराणि भवन्ति ।
यो रस कल्पते यस्य सुखायैव निषेवित । व्यायामजात
अन्यद्वा तत् सात्प्रानिति निर्दिशेत् ।

देशकृत्यो जाहृषः साधारण इति । तत्र बहूदकनि-

नोद्धतनदीर्घगहनो ऋदुशीतानिषो बह्वसहापर्वतदृचो
 ऋदुसुक्रमारोपचितशरंरमनुष्यत्राय' कफशतरोगभूयिञ्छा-
 नूप । व्याकाशसम प्रविरलात्यकण्टकिञ्चप्रायोऽत्यर्षप्र-
 ष्ववणोटपानोऽकणाय उष्णटास्वणवात' प्रविरलात्यर्षल
 स्थिररुग्शरीररमनुष्यप्रायो वातपित्तरोगभूयिञ्छ जाह्न-
 लः । उभयदेशलक्षण साधारण इति । भवन्ति चात्र ।
 सभा साधारण यस्माच्छीतवर्षोष्णमारुता' ।
 दोषाणा समता जन्तोस्मात्साधारणो मत । न तथा
 बलधनः स्युर्जलजा वा स्यात्साहृता । स्वदेशे निचिता
 दोषा अन्यस्मिन् कोपमागता' । उचिते वर्तमानस्य नास्ति
 देशकृत भयम् । व्याहारस्वप्नेटाटो तद्देशस्य गुणे
 सति देशप्रकृतिसाम्प्रतुविपरोतोऽविरोक्षित' । मस्यत्तौ
 भिषगादीना बलसत्वायुपा तथा । केवल समदेहान्ते
 सुप्तसाध्यतमो गट । अतोऽन्यथा त्वसाध्य स्यात् कृच्छ्रो
 व्यामिश्रलक्षण' । क्रियायास्तु गुणालाभे क्रियामन्या
 प्रयोजयेत् । पूर्वस्था शान्तवेगाया न क्रियासङ्करो हित ।
 गुणालाभेऽपि सपदि यदि सैव क्रिया हिता । कर्त्तव्यैव
 तदा व्याधि कृच्छ्रसाध्यतमो यदि । यएवमेव विधिमैक-
 रूप विभक्ति कालादिधनेन धीमान् । स न्युपाशान्
 जगतोगदौघान्छिन्नि भैषज्यपरश्वधेन' ।

उपक्रान्त ति० उप+क्रम-क्त । १। खारवे २। विस्तृते शब्दार्थेचि०
 उपक्रिया स्त्री उप+क्ष-भावे श । उपकारे "तमपोह गुरु
 विद्यात् शुभोपक्रियया तया' मनुः ।

उपक्रोश पु० उप+क्रुश-घञ् । मिन्दायास् । "नावं विभे-
 ल्युपक्रोशादधर्माहा पुरोचनः" भा० व्या० १४५ अ०
 'राज्येन किं तद्विपरोतदृक्ते प्राणैरुपक्रोशमलीनसैर्वा"रघु
 अत्वा०स० । २। उपगतक्रोशे व्यासक्रोशे ति० । अव्ययी० ।
 ३। क्रोशसमीमे अव्य० । भावे ल्युट् उपक्रोशममथत् ।
 'वाष्पन्तस्यैर्लोकोपक्रोशेन' दृगु० । "कुलोपक्रोशनकारी
 कुलाङ्गारी निराश्रया' हरि० १७६ अ० । [स्त्रिया ङोप् ।

उपक्रोष्टृ पु० उप+क्रुग-हृच् । १। गृहे । २। निन्दके ति० ।
 उपक्लिश पु० उपक्रिश्रति अनेन उप+क्रिश-करणे घञ् ।
 मदादिषु । [घञ् पक्षे अप् । वीणानिनादे ।

उपक्ल(क्ता)ण पु० उप+क्लण-शब्दे "क्लणोवीथायाञ्च" पा० वा
 उपक्षय पु० उप+क्षि-अच् । १। अपचये ज्ञानौ । सामीप्यादौ
 अव्ययी० । २। निवाससमीपादौ, अव्य० । ३। उपगत क्षयम्
 अत्वा०स० । ३। क्षय प्राप्ते ति० । तत्पुरुषे उपादृष्टा-
 कषादन्तोदासता ।

उपक्षित् ति० उप+क्षि-क्तिप् । समीपनिवासिनि । "यस्य
 ते अग्ने अन्वो अग्नय उपक्षितो वयाः" ऋ० ८,
 १६, ३३ । [२। सकार्यादिसामर्थ्यं प्राप्ते च ।

उपक्षीण ति० उप+क्षि-क्त तस्य न, दीर्घश्च । १। अपचयप्राप्ते
 उपक्षेप पु० उप+क्षिप-भावे घञ् । १। आक्षेपे, "कर्णनासा-
 ष्छेदोपक्षेपभोपिताभ्याम्" दृगु० । २। समीमे निक्षेपणे च ।
 उपक्षेपण न० उप+क्षिप-ल्युट् । शूद्रस्वामिकात्रस्य विप्रगृहे
 पाकाथे समर्पणे । "उपक्षेपणधर्मेण यत्तु पाचयते हिजै ।
 अमोक्ष्य तद्भवेद्वन्नम्" शास्व० पु० । "उपक्षेपणधर्मेण शूद्र-
 स्वामिकात्रस्य पाकाथे ब्राह्मणगृहे समर्पणरूपेणेति'
 कल्पतरु । २। समर्पणभावे च ।

उपखात अव्य० सामीप्यादौ अव्ययी० । खातसामीप्ये = य्याते
 इत्यर्थे च । उपगत खातम् अत्वा०स० । ३। खातानुगते ।
 उपादृष्टाचकलेन तत्पुरुषपक्षे अन्तोटात्ततेतिभेद
 उपग ति० उप+गम-ड । उपगन्ति "द्योपध्य फलपाका
 नावहृत्पुष्पफलोपगा" मनुः । "तेताया भावसकत्या
 क्रियादानफलोपगा" भा० व० १४६ अ० । "केन्द्रोपगा
 नयमपञ्चमगाश्च सर्वे" ज्यो० त० ।

उपगण्य ति० उपगतो गणो येन प्रा० व० सख्यावचनत्वेऽपि
 "अवहृत्पुष्पादिति" पा० निषेधात् न डच् । प्राप्नसुटाये
 डचि तु चिच्चात् अन्तोटात्तता स्यात् । अतस्तस्य पूर्वपट
 प्रकृतिसरार्थे डचोनिपधः । "रूपातिप्रसङ्गाभावेऽपि स्वर
 भेदार्यमेव पर्युदास" सि० कौ० स्थितम् ।

उपगत ति० उप+गम-क्त । १। स्वीकृते, २। उपस्थिते, ३। चान्ते
 ४। प्राप्ते च "सर्वोऽहि नोपगतमध्यचोयमान वद्विष्णु
 माश्रयमनागतमभ्युपैत" भाष भावे क्त । ५। प्राप्तादौ न०
 उपगत प्राप्ति सूच्यत्वेनात्मस्य अच् । ६। प्राप्तिश्चके
 पत्ने च (रश्चिद) । "धनी वोपगत दद्यात् स्वहस्तपरि
 चिह्नितम्" या० ऋ० । "उपगत प्राप्तिमिति यद्वा
 उपगतम् प्रवेशपत्नं स्वहस्तलिखितचिह्नितमधमणाव्यं
 तमस्योदद्यात्" मिता० ।

उपगति स्त्री उप+गम-क्तिन् । १। प्राप्ते २। ज्ञाने ३। स्वकारे च
 उपगन्तृ ति० उप+गम-हृच् । १। प्राप्तिरि २। स्वकारे रि
 ३। ज्ञाने रि च ।

उपगम पु० उप+गम-भावे घञ् व्यष्टिदि । १। समीपगमने
 २। अङ्गीकारे ३। ज्ञाने, च "समीपे च त्वदुपगमज यत्त नोप
 वधूनाम्" मेघ० । 'व्यावर्त्तताव्योपगमात् कुमारी' ऋग
 यनोपगमस्यसर्वेयध्वत्" रघु । भावे ल्युट् । उदगमन

मय्यत् । 'यया कर्म शुभ लया ससोपगमनं शुभम्'
भा० पा० १०१७० ।

उपगम्य(त्य) अय्य० उप+गम-स्यप् वा मनोभे त्क् । १।समी-
यं गत्येत्यर्थे । कर्मणि अय्यत् उपगम्य । २।समीयेन गम्ये त्ति० ।
उपगहन उ० षण्मिभेदे 'नदाः कर्मिण्य कर्मिण्यपि चाऽङ्कता
यत् । तथैव षोपगहनस्तदपि पागुरायत् ।' भा० पा०
४७० ।

उपगा उ० उप+गं-क्तिप् । यस्ते १।उपगातरि षण्मिभेदे ।
भावे षट् । २।उपगाने स्त्री 'उपगादर्शनाय' शाखा०
६,७,२, "उपगानदर्शनायैवमवधोयते कर्त्तुं ।

उपगाह उ० उपगायति उप+गं-हप् । यस्ते उद्गाय
समीये । गातरि षण्मिभेदे "यत्स्यतिरुद्गाता पित्रे देवा
उपगातार" तैत्ति० । "अतिव्यङ्गितिरिक्तानामुपगा-
तृणामनुपहृत्प्रत्याटलिवज एवोपगातार" शाखा० ६,७,२,
कर्त्तुं । "य वटया उपरुक्षन्ति षण्मिभेदे यवोपगातार
उपगायन्ति" गन्० ना० ११,२,२,२ । समीपगामकर्त्तरि ति०
(दोयार) स्त्रियां ङीप् । [गन्तरि २।स्मोर्कर्त्तरि २।शातरि च

उपगामिन् ति० उप+गम-इणनि स्त्रियां ङीप् । १।समीप-
उपगिर (रि) अय्य०।समीप्यादौ अय्ययो० वा अय्यसमा० ।
१।ष्वतगामीये २।ष्वते इत्यर्थे च । गिरिगुपगन
अत्या० स० । उत्तरदिक्ष्वे गिरिगुपगने देगभेदे उ०
"मययामुत्तरा तच्छाद्दिग् धनदयानिताम । पन्नगिरिश्च
कोन्ने यन्नयैव च बहिर्गिरिम् । तर्षवोपगिरिश्चैव विजि
म्ये पुरुषर्षभ" भा० स० २६६ अ० । अन्तोदात्तोऽयम् ।

उपगोति स्त्री 'ध्यायांहितोयकाई' यदुगदित उच्यते तत्
स्यात् । यद्युभयोरपि दृश्योरुपगोति तां मुनिर्भूते'
उ० र० उक्ते भाष्याह च भेदे ।

उपगु ति० उपगतो गौरस्य तुल्य गोपन्टोनाभार्य । १।मात्र
किरणदौ शोपाषे च "उपगोरिदम् अच् । समीपगव
तत्सम्बन्धिनि ति० । "सामीप्येऽय्ययी० । शोः सामीप्ये
अय्य० । [स्त्रिया गौ० ङीप् ।

उपगुध ति० उप+गुध-रोधने क् । सामीप्येन रोधके ।
उपगुरु उ० उपगत साहस्ये न गुरुम् अत्या० स० अन्तोदात्तः ।
तन्त्रोक्ते गुरुसदृशे उपदेयादिकारणे । सामीप्यादौ
अय्ययो० । २।गुरो सामीप्ये शशुरावित्थये च अय्य० ।

उपगूट न० उप+गुह-भावे क्त । १।आतिङ्गने "उपगूटानि स-
नेपठूनि च" कुमा० । "विश्रमार्थमुपगूटमजकम्" भाष ।
कर्म्मणि क्त । २।आतिङ्गिते ति० । ततः कश्चा० चड-

रथ्यां क् । उपगूटक तत्समिच्छकदेगादौ ति० ।
उपगूहन न० उप+गुह-स्युट् षोऽङ् । आतिङ्गने "अर-
न्तुनन्दाद्युपगूहन उक्त" भा० स० ५७० ।
उपगोह्य ति० उप+गुह-गट् उपगविधी क्वच एव पक्षबाध
अय्यम् । १।आतिङ्गने, २।पाठो च । भावे गत् । २।आ
तिङ्गने । षणे मय्य उपगुह्यमयत् ।

उपगौर ति० उपगतो गौरस्य अत्या० स० । गौरवर्षोपगते
उपाट् इत्युच्यते षि गौरादिपर्युदासात् कान्तोदात्ता
उपगयत् उ० उप+पह-ष्यप् । १।काराभ्यने, २।वन्दीकरणे,
३।उपयोने, ४।सातुहस्ये च । कर्मणि क्त । ५।कारावर्षे
वन्दायम् । उपगतोपह साहस्येन अत्या० स० । अतीतिपोक्ते
ईपहस्ये ज्योति पदार्थे राष्ट्रकेत्यादौ 'पहा' षोप-
पहास्ये व ह्रा परिवदा गवा । एते वास्ये च बहुवो-
पोरास्त्रादिश्यासिन । परिचायं महासेनं सिता
माहगायं षट्' भा० स० २६६ अ० "उपपहा राष्ट्र-
प्रथय गोमक० "सूर्याभान् पञ्चमं विष्णुं त्रैव विद्यु-
न्नुपाभिधम् । गृन्वत्साटमन प्रोक्तुं षण्मिपात चट् ईयम् ।
केतरादाय प्रोक्तुमन्वा म्यादेवविधति । द्वारिचतितमं
कम्पस्योविगश्च वल्लुम् । निर्वान्तवर्षे विमुक्ता अष्टानु-
पापहा षो० त० उक्ते सूर्यांकोननकनात् पञ्चमादिषु
विद्युन्नुपादिषमाङ्गेषु ०नस्ये षु । तत्सदृशं प्रस्थाने
विपदा प्रोक्ता सर्वकार्येषु सर्वदा क्रूरनेधसमायोने यस्मै
पपहस्यम् । तस्य स्यचुर्मं सन्देहो रोगाहास्य रषादिपि
ज्यो० त० । ८।उपपहस्यङ्गार्थे च ।

उपग्रहण न० उप+पह-स्युट् । १।सामीप्येन पहासे २।स्त्रीकारे
"नेदोपपहस्यार्थाय तावपाहृत्य प्रभु" रामा० वात्याक-
नोक्ते आन्वाधारकरभेदे । "एकद्रव्ये सान्ने नेदोपपह
षम्" वातग्रा० १,१०,६, "दृष्टिब्रह्मस्य सान्नेसै-
कद्रव्यस्य हस्तकम्पनादिनास्तन्नावरचार्य अय्यहस्य
दृष्टीतनेदेनाधारकरचमुपपहस्यम्यत्" कर्त्तुं । अर् उप-
पहोऽप्यत् । "न सन्नेनेदोपपहः" तत्रैव कर्त्तुं ।

उपग्राह उ० उप+पह-षिच्-ष्यच् । १।उपदौकने उपहारे
(मेटदेधोया) कर्म्मणि क्त । २।उपहाररूपेण देवे "उन्ना-
वशातुपपाहान् राजसि प्रापितान् बहून्" भा० स० १।१०
"उपपाहान् उपहारान्" शौक० ।

उपग्राह्य ति० उप+गुह-षिच्-यत् । समीपे पाहवित्तमुप-
स्याम् १।उपदौकनोयद्रव्ये(मेटी)भावे यत् । २।उपहारे न०
उपघात उ० उप+हन-घञ् । १।नायने, २।कर्मणोऽन्तात्पन्नादने

“काकेभ्यो रक्षतामर्त्तमिति शालोऽऽपि देयितः। उपघा-
 तप्रधानत्वात् न चादिभ्योऽपि रक्षति”मीमां० का०। “वी-
 जदोषोपघातेन पर्ये दोषसमुपागते” या० ऋ०। १ ऋष-
 कारे । स्त्रीणाञ्च प्रेषणात्समुपघातं परस्य च’मनुः ।
 ४ इन्द्रियाणां स्वस्वकार्यजननासामर्थ्यं च”तथात्वञ्चेदिन्द्रि-
 याणामुपघाते कथं सृष्टि”भाषा०। इन्द्रियाणामुपघातश्च
 एकादेशेन्द्रियभेदेन बाधिर्यादिभेदात् एकादयविधः । अ-
 यक्तिशब्दे ४७३४० विवृतिः। करणे चञ् । ५ रोगे ईपापसमु-
 षे च “रेतोरक्तगर्भोपघातः पञ्चगुणोजातकर्मणा प्रथमसपो-
 ष्णति” अष्टाभि संस्कारैः गर्भोपघातात् पूतो भवति”हारी
 त “उपघात पापसङ्घ, पञ्चगुण पञ्चप्रकारः उपघातक
 जातिश्च शोकरसङ्कोकरणापालीकरश्चमलिनीकरश्चरूपपा-
 पसङ्कसच” स० त० रघु० “पाणिना भेक्षणनाथ स्रुयेवैव
 त् यद्विः । ह्युते चातुपस्तोर्य उपघातः स उच्यते”
 षट्शसपहोक्ते ७ होमभेदे । “अतुपस्तोर्येत्येन स्रुचि
 ब्रह्मरूपते पञ्चावर्त्तं वा ततोपस्तरणादिक तदत्र नास्ति
 भेक्षणदिना सकृद् गृहीत्वा होमः” ब्र० त० रघु० ।
 “धरो त् ब्रह्मदेवतरो होमः, स्यादुपाघतवत्” छन्दोग०।
 उपघातक ति० उप+ङन-णुल् । १ भागके २ पीडके च
 काकशब्दस्य दध्युपघातकत्वेन काकाकाकोभव्यति, आ-
 लङ्कारिका “उ सा सङ्घ सभायोगो न स धर्मोपघातक”
 भा० आ० ७१४० “कथ सकृन् पश्यामि भूत्वा धर्मो
 पघातकः” भा० आ० ६० अ० ।
 उपघातिन् ति० उप+ङन-णिनि स्त्रिया ङीप् १ भागके
 २ पीडके च “यस्य पातयेन्मूर्धिराभ्यायुसन्वीना चातुप-
 घाति” सुश्रु० ।
 उपघ्न इ० उप+ङन-ञञ्ये-क । आसङ्गे आन्त्रये “वेदादिशो-
 षितरोर्द्रतस्यौ” रघुः “पिपायाद्रियुहोपम्लान्” भट्टिः।
 उपघ्न(ज) ति० उपघिनोति उपजायते वा उप+घि-जन-वा
 ङ । शान्तपाठे टङ्कारके ज्ञान्तः अन्तरजाते । “ब्रीहि-
 यवयोर्वा एतदुपघ्नं (जं) यच्छमीधान्यं तद्ब्रीहियवायेतन
 मूयांसौ करोति” यत० ब्रा० १, १, १, १० । भाष्यकता तु
 अत्र उपघमिति पठित्वा यमीधान्यम् तिबभाषादि उप
 घिनोति उपघम् अत्यमाघपिठेन मिश्रित ब्रीहियदि
 तिचहरमाभात् आरोपितम् उपघितं ब्रह्म भवतीति”
 व्याख्यातम्
 उपघ्न इ० उपगतः सादृश्येन चक्र चक्रवाकम् अत्या० ष०।
 चक्रवाकशब्दे पक्षिभेदे “भङ्गराजोपचक्राश्च चोहृष्टा
 ४८ वा० भा० २

पतन्निष्ण” भा० ष० १५८ अ० । “चकौरैरुपचक्रौश्च प-
 क्षिमिर्जीवजीवकं” भा० १७८ अ० । तत्पुरुषे उपघा-
 दुद्गुणकत्वादनोदात्तः । सामीप्यादौ अव्ययी० । चक्रस्य
 सामीप्ये १ चक्रो इत्यर्थे च अत्र चक्रशब्दो नानार्थः ।
 उपचक्षुस् न० उपगतश्चक्षुर्दर्शनाद्युपकार्यम् अत्रा० ष०।
 उपनेत्रे (वशसा) काचादिनिर्मिते दर्शनसाधने द्रव्यभेदे
 उपचक्षुर ति० उपगताश्चत्वारो यस्य प्रा० ष० गतलोप
 षकोबाधकोऽच् । १ चक्षुर्षी समीपवर्त्तिनि । चक्षुरस्य
 सामीप्यादौ अव्ययी० । २ दक्षसामीप्यादौ अव्य० ।
 उपचक्षु इ० उप+चि-भावे अच् । १ षड्भौ २ चक्षुतौ “स्वय-
 ङ्गुपचये केचित् परस्य व्यसने परे” भाष । “वदेतेषाम-
 अत्पुत्राणां शानोपचये भवन्तः प्रमाण्यम्” हितो०
 “वदुतवो भवन्ति दोषोपचक्षुप्रकोपोपघमननिमित्तम्”
 सुश्रु० । “वद्विदग्धभावाश्च खन्नादुपचया ष्टता” इति
 ज्योतिषोक्ते १ खन्नात् षटादिस्थानेषु व । [च ।
 उपचरित ति० उप+चर-क । १ उपासिते २ लक्षणवा बोधिते
 उपचर्य(न) अव्य० चर्मणः सामीप्यादौ अव्ययी० वा अच्समा० ।
 १ चर्मसमीपे २ चर्मण्योत्पत्त्ये च उगतचर्म अत्रा० ष० ।
 नान्तः। चर्मोपगते ति० स्त्रियां वा ङाप् अनन्तत्वात् ङीप् ।
 उपचर्य ति० उप+चर-कर्मणि यत् तत उपगच्छेन अवतरे-
 त्यादिवत् सुप्तुपेति समास सोपसर्गात्तु यद्देव स्यात् । १ से-
 वनीये”ये च यैरुपचर्यां सुर्धियमैत्ताग्निमोषत” उपचर्य
 स्त्रिया साध्या सतनं देवपत् पति”मनु “अग्निपञ्चोपच-
 र्या वै ब्राह्मणाः कुरुसत्तमः” भा० आ० ८८ अ० । २ चिकि
 त्सीये च । भावे यत् तथा समास । ३ चिकित्सायाम्
 ४ सेवने च न० [ङा०
 उपचर्या ङी उप+चर-भावे क्यप् । १ सेवने २ चिकित्साया
 उपचाकु ति० उप+चक प्रतोषातद्वयोः उष् । १ प्रतिघातके
 २ प्रीते च ततः बाह्यादि० अपतत्रार्थे इञ् । औद-वाकवि
 तदपत्रे षुं ङी० ।
 उपचायिन् ति० उपघिनोति उप+घि-णिनि स्त्रिया ङीप् ।
 उपचयकारके टङ्कारके । “इतो ह्युपघायित्वात् शिशु
 मामद्य योष्य” भा० आ० ७३ अ० ।
 उपचाय्य इ० उपचीवतेऽग्निरत्र उप+चि-आधारे य्यत् ।
 अत्रे इटकादिनिर्मिते अग्निधारणाथे स्थलविशेषे “कथा-
 भीरमसे नितप्रसुपचायवतां शुभे !” भट्टिः ।
 उपचार इ० उप+चर-चञ् । १ चिकित्सायां, २ सेवनाया, ‘स
 ने विरावास्त्रादितोचारात्” । “उपचाराङ्गविचित्र-

हृदया" एषु । श्रवणहारे, "कृते" उपचारात् पन्था-
 र्चदग्निनाम्" गव० मा०भूरिप्रयोग आविष्यहृदये ४५ ।
 पृष्ठे दर्शित । ४७तन्त्रोपे प्लवणयया यमवादीत्यागेमाग्याधि
 मोधने ईश्वर्यादीवाक्येन कर्त्तव्यकृतये च "उपचारापद
 न वेदिदिति" क्रुमारः । ७धर्मातुष्टानभाते "वैश्वानरोप-
 चारात्" "प्रतयर्थोपचारात्" मनुः । "प्रयुक्तपाणि-
 पक्ष्णोपचारी" क्रुमा० । कल्पे पञ् । दपुत्राभाधने
 इत्यभेदे "वैश्वानरोपचाराणां वैश्वानरोपचाराणां" एषु
 पुत्राङ्गोपचाराप आभाविषा तत्र सर्वोपचारात्म्याम्
 श्रोतारपूर्वा, कल्पयामि नमः इत्यन्ता क्वासां ।
 "विद्वज्जामने" श्रोतादहृदये क्वासा देयव्य भुवनेष्वरि ।
 कल्पयामि नमः पचादुपचारेणयम् विभिरिति" इत्युपक्रम्य
 गन्धहारे "वृत्त पञ्चुपचाराः दर्शिता यथा प्या-
 धमारोपणम् ॥ एतस्मिन्तन्त्राभ्यङ्ग" ३ । अञ्जनयामाप्रने-
 गनम् २ । अञ्जनमपिपीठोपरिनेयनम् ४ । दिव्यप्राणोय
 सङ्घर्त्तनम् ५ । उपयोदकस्नानम् ६ । कर्मकर्मव्यवहृतग
 कर्त्तव्यार्थाभिषेचनम् ७ । धोतवस्त्रपरिमाञ्जनम् ८ । अरुच
 इङ्गनपरिधानम् ९ । अरुचइङ्गुलोत्तरीयम् १० । आनेपमदहृप-
 ग्रनेगनम् ११ । आषेपमपिपीठोपरिनेयनम् १२ । चन्द्रागु-
 रुषुङ्गुमर्परकसूरीरोचनादिव्यगन्धसर्वाङ्गातुषेपनम् १३ ।
 केयमारुच्य कालागुरुधूपमप्रिकासाशतोलातीक्ष्णकायो-
 कयतप्लवणकुरीउपसागकस्त्रादुप्योषधिसंस्तुतिसमाधाधूप-
 यम् १४ । धूपयमयउपग्रनेगनम् १५ । धूपयमपि-
 योठोपरिनेयनम् १६ । नवमण्डिमुकुटम् १७ । गन्धयक-
 छम् १८ । सीमन्तघ्नन्द्म् १९ । तिस्रकरत्रम् २० ।
 काशाञ्जनम् २१ । कर्षपाण्डियुगलम् २२ । नासाभर-
 षम् २३ । अधरयावकम् २४ । प्रपदभूपणम् २५ ।
 कर्मकर्मिलपादुका २६ । महापादुका २७ । मुक्तावलि' २८
 यकावलि' २९ । देवकन्दक ३० । केयूरयुगलवृत्त-
 यम् ३१ । वलयवलि ३२ । उर्मिकावलि' ३३ । का-
 श्चिदानम् ३४ कटीसूत्रम् ३५ । योभाख्याभरणम् ३६ । पाद-
 कटकम् ३७ । रत्ननूपुरम् ३८ । पादाङ्गुलीयकम् ३९ ।
 यंकरे पाय, ४० । अन्यकरे सङ्घुग ४१ । पूर्यैषुषा-
 पम् ४२ । अपरकरे उपमाषा' ४३ । श्रीमन्नाणिक्य-
 पादुका ४४ । स्वस्माननेशाभिरावरणदेवताभिः सङ्घ-
 र्शिंहासनारोहणम् ४५ । कामेन्दुरप्यङ्गोपनेयनम् ४६ ।
 अस्त्रायनचक्रम् ४७ । आचमनीयम् ४८ । कर्पूर-
 कटिका ४९ । आनन्दोद्भासः ५० । वनिसावकास ५१ ।

मन्त्रागतिकम् ५२ । श्रुतकर्मम् ५३ । वासरयुग
 लम् ५४ । दर्पण' ५५ । ताडनम् ५६ । गन्ध ५७ ।
 इत्यम् ५८ । धूप ५९ । दोषः ६० । नैवेद्यदृष्टि ।
 एतानि कल्पयेत् उपामुपचाराणामभावे तन्त्रज्ञात्रया ।
 'गदङ्ग' मन्त्रयोश्चरे । 'गत्त' वच्चुपचाराणामभावे
 तन्त्रतु जपेयम् । तत्तदेव फल विन्देत् काशकः स्मि-
 र्मानस" । "आचमनीय मन्त्रात्तन्त्रमुपचारात्तन्त्रान्तरे" तन्त्रज्ञा-
 तानि च त्रैविण्य'ज्ञाने यस्ते यन्नेद्ये दृष्ट्यादाचमनीयकम्"
 मन्त्रिषुषु० तैत्रि अष्टपदिच्छरणम् । एतद् श्रुतिव्यामकृत्वी-
 यत्वात्तदियम् । अत्रत्य यदागम कल्पनीयम् । गद्वा-
 चाप्येत्त त्त्तौत्त'अनेन अन्वविधा यत्त मच्चुपचाराद-
 र्शिता विन्तभयाय ते दर्शितास्तन्त्रोत्तरे'वदेवा ।
 यथाहादयामपचारा । "आचमनम् १ म्यागतम् २ पादसू-
 यणम् ३ आचमनीयकम् ५ । स्नानम् ६ वस्त्रो-
 परीतम् ७ मूत्रयानि च सर्वम् ८ । गन्धम् ९ पुष्पम् १०
 तथा धूपम् ११ दौपम् १२ अक्षयम् १३ तर्पणम् १४
 मास्यातुषेपनेषु १५ १६ नमस्कारविशुद्धिम् १७ १८ ।
 अष्टादशोपचारेभ्यः मन्त्रो पूजां समाचरेत्" । अथ योद्धयो-
 पचारा । "पाद्यमर्ष्यं जलाधाम स्नानं वसनभूषणे । गन्धं
 पुष्पधूपदीपं नैवेद्याचमनतत्" । ताम्बूचमर्ष्येने कौत्त
 तर्पणञ्च मन्त्रिक्रियाम् । प्रयोजयेत् प्रपूजायास्तपचारास्तु
 योद्धय'अथ दशोपचारा । "पाद्यमर्ष्यं तथाशानीसधु-
 पर्कापसा तथा । गन्धादयोनिनेद्यान्ता उपचारा दय'क्रमात् ।
 अथ पञ्चोपचारा । "गन्धपुष्पं तथा धूप दीप नैवेद्यनि
 च । अथयत्तं फलभासाद्य केवचं चमते धुनम्" तन्त्रज्ञा०
 विधानमा० यिष्यु निषये अन्वविधा योद्धयोपचारा
 दर्शिताः ते च तत्तन्त्रमन्त्रसंहिता मत्कृततत्तदादानादिप-
 हतो २२८पृष्ठे दर्शिता । आ०त० "आचमनं आगतं
 पाद्यमर्ष्यं माषणीयकम् । मधुपर्काचमनं स्नानवसनाभर-
 णानि च । गन्धपुष्पे धूपदीपा नैवेद्य वन्दनं तथा" ए०
 योद्धयोपचारा पठिता यज्ञिभेदात् भेद उच्येव ।
 तत्राचनादिक यथा देयं तथोक्तं कालि० पु० "आचमनं
 प्रथमं दद्यात् पीप्य दारवसेव वा" । (वाकारात् रज
 ताद्याचमनम्) । "पाद्यार्थमुदकं प्राप्य केवचं तोयसेव तत् ।
 तत्तैजसेन पालेण यज्ञेनाथ प्रदापयेत्" । (अर्धमर्ष्यं यन्ने
 उक्तम्) । 'उदकं दीयते यत्तु प्रथमं सेनवर्जितम् ।
 आचमनाय देवेभ्यस्तदाचमनमिच्छते । तत्तैजसेन पालेण
 यज्ञेनापि प्रदापयेत् । अर्धं रत्नोदके आत्त' कर्पूराय

धिवामितम् । तैजसं काश्यापत्वं वा गङ्गेनाथ प्रदापयेत् ।
 यद्दीयते देवताभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा । अर्घपात्र-
 म्पित्तं स्तोत्रं रभिमिष्य ससुत्सृजेत् । 'नैत्रेण' दक्षिणे वा मे
 पुरतो वा न पृष्ठत । दीप दक्षिणतो दद्यात् पुरतो वा न
 यामत । यामतस्तु तथा धूपकथे वा न तु दक्षिणे । निवे-
 दयेत् पुरोभागे गन्धपुष्पञ्च भूषणम्" नरसि० पु० ।
 "कार्पासं सर्पतोमहं दद्यात् सर्वेभ्य एव हि । नैकान्त-
 रक्तं दद्यात्तु वासुदेवस्य चेलकम् । तत् पूर्वं द्वाजयित्वैव
 मन्त्रं देवाय चोत्सृजेत् । निर्देगं मलिनं जोगुं शिष्यं
 गात्रापत्तिक्रितम् । परकीयं चाणुदष्टं सूचीविद्धं तथो-
 पितम् । उपकेशं विधूतञ्च श्लेष्मन्नादिद्वूपितम् ।
 मर्जयेत् स्योपयोगे च यज्ञादाशुपयोजने" । (उपकेशं
 क्लेशेन सृष्टं वापितम्) । "पताकाध्वजवस्त्रादौ स्यूतं पक्त्वं
 नियोजयेत् । पौत्रेयकादिं ससक्तं षोडशं राजतञ्च वा ।
 निवेदयेत्तु देवेभ्यो नान्यतैजससम्भवम् । प्रावरं पानं
 पात्रञ्च गण्डुको गृह्णेत च । पथ्यद्वादि यदन्यञ्च सर्वं
 तदुपभूषणम्" । गन्धविशेषो गन्धघट्टे पच्यते ।

उपचारच्छल न० वाद्युक्तं योक्तव्यं तत्तातात्पर्याविपर्ययार्थान्तर-
 रत्नकल्पनेन अलातकासदुत्तररूपे दूषणभेदे । अलस्य सामान्य-
 स्रवणविभागोपचारलक्षणोदाहरणानि गौ० सू० हृत्योर्दीर्घि-
 तानि यथा । "वचनविपातो ऽर्थविकल्पोपपत्त्या अलम्"
 सू० । "अर्थस्य वाच्यमित्यस्य योविकल्पोविरुद्धं कल्पो अ-
 र्थान्तरकल्पनेति यावत् तदुपपत्त्या युक्तिविशेषेण योवचनस्य
 वाद्युक्तस्य विधातोदूषणं तच्छलमित्यर्थं पक्षतात्पर्याविप-
 यार्थकल्पनेन दूषणाभिधानमिति फलितं तात्पर्याविपर्यय-
 विशेष्ये विशेषणे संघर्षे वा यथा नेपाठादागतोऽयं नवक-
 ल्पकत्वादिच्छलं नवस्रवणापरत्नकल्पनया ऽपित्तुभिधानं,
 प्रमेयं भ्रष्टत्वादित्यत्र पुण्यत्वाद्येककल्पनया भागाविच्छ्र-
 मिधानं, वज्रिमान् धूमादिच्छलं धूमावयवे व्यभिचाराभि-
 धानम्" इ० । "गन्धविषं वाकूलं सामान्यं अलस्योपचार-
 कञ्च" सू० । "धर्मविकल्पनिर्देये ऽर्थसद्भावप्रतिषेधे उपचार-
 कञ्चम्" सू० । "धर्मगन्धस्मार्येण सम्बन्धकस्य विकल्पो द्विविध-
 कल्पः यत्किल वपान्यतरूपकथा च यत्किल योरेकतर-
 वपना प्रयुक्ते घट्टे तदपरवपना च; प्रतिषेधः च उपचार-
 कञ्चं यथा मञ्जा क्रोयन्ति नीलोपट इत्यादौ मञ्जसा
 पर क्रोयन्ति च त मञ्जा, एव घट्टस्य कप नीलरूपभेदः,
 एव कञ्च नित्य इति यस्या प्रयुक्ते यमुकणादुत्तरपर-
 कथं नित्य इति प्रतिषेधोऽयमुपचारकल्पम् । वाद्यभिमे ता-

र्थस्यादूषणेन अलस्यासदुत्तरत्वम् । न च श्लिष्टलाघणिक-
 प्रयोगादादिन एवापरार्थं स्यादिति वाच्यं तत्तदर्थं बोधक-
 तथा प्रसिद्धस्य गन्धस्य प्रयोगे वादिनोऽनपरार्थात् अन्यथा
 पर्वतोवज्रिमानित्युक्ते पर्वतोऽयं कथमवज्रिमानित्यादिदू-
 षणेनानुमानाद्युच्छेदं स्यात्" ।

उपचार्यं लि० उप+चर-कर्मणि ख्यत् ।। सेवनीये ऽधिकित्वा-
 नीये च भावे ख्यत् ऽधिकित्वाया सेव० षसेवायाञ्च न० ।

उपचित् लि० उपचिनोति देहम् उप+चि-किप् । देहवर्षके
 क्लीपदादौ "नाययित्वा वलासस्यार्गस उपचितामसि"
 यजु० १२,६७ । "उपचितः श्वयुधुगदुल्लीपदादयः"
 वेदो० ।

उपचित उप+चि-क्त । ऽसृष्टे "नृगवयोगवयोपचित वनम्"
 रघु । ऽदिग्धे च मेदि० ऽसेपनादिना पर्वण्यौ निदिग्धे
 अमरः षसमाहिते हेम० षसञ्चिते च "प्रयतत्वा-
 होपचितसगुभं भाग्यतीति प्रायश्चित्तम्" हारीत ।

"उपचितं सञ्चितम्" प्रा० त० रघुनन्दनः । [ऽउञ्जतौ च ।
 उपचिति स्त्री उप+चि-चाय-विभाषो वा भावे क्तिन् । ऽह्रौ
 उपचितं न० "उपचितमिदं ससशास्त्रगौ" इ० र० उक्ते
 ऽसमहत्तवर्षेहत्तमेदे । "विषमे यदि सौ सलग्ना द्वाे मौ युलि
 भादृगुक्काङ्गुपरिवसम्" ततोक्ते अर्द्धे षमे ऽवर्षेहत्तमेदे च ।
 ऽह्रतराद्रुत्तमेदे "चित्तोपचितौ चित्वाद्वाश्चित्वाद्ददश्
 ह्र" इतराद्रुत्तनामरुचने । भा० व्या० ६७ अ० ।

उपचित्रा स्त्री उपगता चित्रं वर्षम् चित्रा वा । मृषिकपण्यम्
 (उन्दुरकानि) अमर चित्रातारासमीपस्यायां ० स्त्रातौ
 ऽह्रसायाञ्च । रागिचक्रे तयोश्चित्रात्तगतत्वात्तयात्वम् ।
 ऽदन्तीहृष्टे राजनि० "द्विगुणितवस्तुपुरवस्यत्तिरिह्र"
 इत्युपक्रम्य "धाष्ठाएनवसु यदि लचित्रा उपचित्रा नवमे
 परयुक्ते" इ० र० उक्ते योङ्गयभातात्मके ऽपाताहत्तमेदे च ।

उपचेयं लि० उप+चि-कर्मणि यत् । अद्भुगादिना विनाम्य
 चयनीये उष्मादी ।

उपच्छन्दनं न० उप+च्छि-विष् भावे छ्युट् । साम्येन प्रा-
 र्थने (फुल्लान्) "तथा निवेदितय नरपतिरसुभिर्मा-
 षवियोल्ल उपच्छन्दनैरेव च ते दापयितुं प्रयतिष्यते"
 दमजु० । ऽउपमन्त्रश्च च "उपमन्त्रसमुपच्छन्दनमिति"
 सि० कौ० ।

उपच्छद ड० उप+च्छु-गतौ भावे छप् । गृह्यात् निर्गमे ।
 'यत्तं कार्यं पच्छदमुपच्छदश्च शिष्यते" ऋ० १,२८,११ ।
 "शाठ्यायानिर्गममुपच्छदम्" भा० ।

उपजन न० उपजायते जन-अच् । स्त्रीप्रथमयोगेन जाय-
 साने ।देष्टे । “नोपजनं अरन्दि यतो र यथा प्रयोग्य
 व्याधरणे युक्तं” छा०उ० । “मनसैव नोपजनं अ-
 रन् स्त्रीप्रथमयोग्योपगमेन जायते इत्युपजनम्
 आत्मभावेन वात्सल्यभागीयेन वा जायते इत्युपजनमिदं
 तत्र अरन्” भा० । भावे घञ् अट्टि । २ स्त्रीमादि
 ट्टी प्र० । “तत्रोपजनसाम्यवर्जमाने छक्काणाम्”
 आश्व०श्री० १, १५ “तत्र सोमदृष्टावुपजनस्थानमुच्यते
 नारा ह० “सोमातिरेके स्तुतयस्त्रोपजनः ई, ७, १ “तदा
 स्तुतयस्त्रोपजनोभवति” नारा० ह० । इत्पत्तिमात्रे
 च “योगोहि प्रभवाम्ययौ” कठोप० भाष्ये योगोहि प्र-
 भवाम्ययौ उपजनापावधर्मकौ” इति उक्तम् ।

उपजप्य लि० उप+जप-कर्मणि अर्द्धात् वत् । भेदनीये उ
 पपूर्वकाज्जपतेर्भेदाद्यं कलात्तथात्वं । “उपजप्यात्पजपे
 द्वुध्यते च तत्त्वम्” मठः । [जरशाभीये ।

उपजरस अच्० जरायाः समीपम् अच् समा० जरसादेश्च ।
 उपजला स्त्री उगगतो जलम् अतत्रा० घ० । यमुनापार्श्वे
 नदीभेदे “जलाञ्चोपजलाञ्चैव यमुनामनितो गटोम्”
 भा० घ० १३० अ० ।

उपजल्पिन् लि० उप+जल्प-णिनि । उपदेशके । “अना-
 ह्तोपदिष्टानामनाहृतोपजल्पिणाम् । ये लोकास्तान् हतः
 कर्षे । मया त्व प्रतिपत्यस्ये” भा० आ० १३६ अ० ।

उपजाति स्त्री “अनन्तरोदितवक्ष्यभाजौ पादौ यदीयावुप-
 जातयसाः । इत्य क्वास्यास्ति विश्रिताश्च वदन्ति जा-
 तिपिदमेव नाम” ह० र० उक्ते वर्षाहते विभिन्नजातिद्वय
 पादद्वययोगात् चतुर्दशप्रकारभिन्ने अन्तोभेदे । यथा
 उमेन्द्रवर्ज्ज्ज्वयोः पादद्वययोगे १४ भेदाः । तत्र
 चतुश्चरणप्रकारे १६ भेदा भवन्ति तत्र शुद्धा एकैका तस्य
 नाममाक् शिष्टा चतुर्दश उपजातिसत्ता । दिङ्भामं
 दर्शयते । उ उ उ उ । इ उ उ उ । उ इ उ उ ।
 इ इ उ उ । उ उ इ उ । इ उ इ उ । उ इ इ उ ।
 इ इ उ उ । उ उ इ इ । इ उ उ इ । उ इ उ इ ।
 इ इ उ उ । उ उ इ इ । इ उ इ इ । उ इ इ इ ।
 इ इ इ इ । अलावन्तयो इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्यो शुद्ध-
 तथा तद्विधानां चतुर्दशानां भिन्नजात्योश्चरणद्वयस्य-
 अयोगात् उपजातित्वम् । यथा “अथ प्रजानामधिप
 प्रभाते जायामतिपाहितगन्धमाख्याभिसादि” रघु ।
 एव व गत्येन्द्रवयोरपि । यथा “इत्यं रथाभ्रेभनिनादिनां

प्रगे, गणो मृपाणामथ तोरणाहृहि” भाषः इत्यसंख्यक-
 वर्यु पादयोरे वोपजातित्वमितिन नियमः किन्तु भिन्नसंख्य-
 कवर्युपादयोरपि । “रामं लक्ष्मणपूर्वजं रघुवरं सीतापतिं
 सुन्दरं काकुत्स्थं कटपासयं गुणनिधिं विप्रप्रियं धार्मि-
 कम् । राजेन्द्रं सत्यसन्धं दशरथतनयं श्यामलं शाल-
 मुसिम् । वन्दे लोकामिरामं रघुकुलतिष्ठकं राघवं
 रावणारिम्” इति यद्ये शाहूः कविक्रीडितेन । १८ उच-
 वि शत्युत्तरपादकेन सह २ । एकविशत्युत्तरपादकं स्रग्ध-
 रायाः पादद्वयेन भिन्न्यात् उपजातित्वम् । एव “म
 हिमेऽसुराणामधिमे देवानाञ्च परन्दरे” इति देवीमा०
 अतुट् बहुहयोः सङ्करादुपजातित्वम् ।

उपजानु अच्० जातुन० समीपम् अच्० यो० । जातुसमीपे ।
 “भीष्मोद्युत्प्राप्तुपजानुवरत्रिः” भट्टिः । तत्र प्रायभनेऽर्धे
 तत ठक् उगन्तात् ठस्य कः । औपजानुक् तत्रप्रायभने
 लि० “पाथो यस्त्रोपजातुको” भट्टिः ।

उपजाप पु० उप+जप-अच् । भेदे, अनेकसम्पादने
 व्यापारे । “उपजापं जतस्तेन तानाकोपवतस्त्वयि” भाषः
 “तेषु तेषु चाकृत्येभु प्राधरन् परोपजापाः” दयज्ञ० ।
 २ उपजापुजमे च ।

उपजापक लि० उप+जप-कृत् । भेदेके “धातुवेद्विभिर्भेदे
 शब्दैररीणाञ्चोपजापकान्” मठः । [भेदे ।

उपजापसृह लि० उपजापं भेदे सृहते सह-अच् । भेदाहं
 उपजिह्वा स्त्री उपगता अर्द्धमुखो जिह्वा यसाः । आभी
 भेदे । प्रा० घ० । २ उपरिस्थायी जिह्वायास्तु (आक्षिभ्)
 “उपजिह्वास्तिषी माहू” कायविभागे या० अ० । सुह-
 तोक्ते सांसदोपजे श्चरोगभेदे “अधिसांसाध्युदायोऽधिजि-
 ह्वोपजिह्वोपकुशगणस्युगुण्डिका लजीमासस वातीवप्रकोपन-
 उगण्ड गण्डमालाप्रभृतयोमासदोपजा” च च सुप्रह
 सुशरोगेषूपजिह्वाधिजिह्वोपकुशदन्तवैदर्भप्रभृतिषु जि
 ह्वागतसुशरोगभेदः । मुखरोगविभागे सुसु० । “जिह्वागतस्य
 कण्ठकास्त्रिविधास्त्रिमिदोर्षरसासुपजिह्वेति पञ्चधा
 विभक्त्य “जिह्वापरुपः अयुर्गुं जिह्वातुदास्य जातः
 कफरक्तयोनि । प्रदेककण्ठ परिदाहयुक्ता प्रकथ्यतेऽसा-
 वुपजिह्वेति” अजितः । अत्र साये कम् । “उप-
 जिह्वकां तसंख्यस्य चारेण प्रतिधारयेत्” सुशु० । उपजिह्वे
 व इवाये कम् । ४ कटभेदे श्चारा० कण्ठकागततत्त्वत्वात्तयात्वं
 उपजीक लि० उप+जीव-क्लिप् साधे कन् शब्दोप । उपजीवके
 “उद्भवन्ति उपजीका ससृष्टादधिभेजम्” अश्व० २, १, ४,

‘उपजीका आधिष्णन् पन्नन्युटकम्’ । ६, १००, २,
 उपजीव त्रि० उपगतो जीव जीवनम् अत्वा०स०। जीवनोप-
 गते । ‘उपजीवाःस्यो जीव्यासम्’ अथ० १६, ६६, २, उ-
 पाद् हाश्चकत्वेन तत्पुरुषेऽन्तोदासौऽयम् ।
 उपजीवक त्रि० उप+जीव-एणुन् । उपजीवनोपायवति, ‘सू-
 चका’ सेतुभेत्तारः परहृत्युपजीवकाः । अहतज्ञाय मि-
 त्वाणा ते वै निरयगामिनः’ भा०षा० २३५०। उपजी-
 व्यतया २ इतराहस्यके ३ प्रयोक्त्ये ‘उपजीव्योपजीवकभावः’
 न्यायप्र० उपजीव्यगच्छे विदति ।
 उपजीवन न० उप+जीव-करणे ल्युट् । जीविकायाम् । ‘स-
 त्रियस्यैतदेवाकर्षभं कृणोपजीवनम्’ भा०ष० २१५० ।
 ‘उपजीवनञ्च पर्जन्योदानमस्य परायणम्’ भा०ष० २१
 अ०। भावे ल्युट् । २ इत्याद्यर्थमात्रये ‘स्त्रीश्चद्रुषिट्कृत-
 वधोनिन्दिताद्यैःपजीवनम्’ या०सू० ‘आत्मप्रदानं सौम्यं
 तमङ्गायैवोपजीवनम्’ भा०ष० ७६५०।
 उपजीवनीय त्रि० उप+जीव-कर्षणि धनोयत् । इत्याद्यर्थ-
 मालम्बनीये ‘यत्र वा अस्मै ब्रह्मकृतया व्योपधयस्तदस्या
 उपजीवनीयतमम्’ गत० ब्रा० १, २, १०, रसत्रतोमुपजीव-
 नीयामर्जुवत’ १, २, ५, ११।
 उपजीविका स्त्री उपजीवयति उप+जीव-करणे कर्त्तृत्वोप-
 वारान् एणुल् अत इत्तम् । जीवनोपायभूताया इत्सौ ।
 उपजीविन् त्रि० उप+जीव-णिजि । अत्रान्विते २ इत्याद्यार्षि-
 मालम्बके ष‘भीमकान्तैर्षपगुणै ष भूवोपजीविनाम्’
 रघुः। ‘अप्रतामामन्त्राणां जातिमात्रोपजीविनाम् । नैत्रं
 प्रतपहोदेयोऽपि यिषाम् तारयेऽरुहाम्’ ‘जातिमात्रोप-
 जीवो वा कामं स्यात् माह्वणमुव’ वतुः । स्त्रिया ङीप्
 उपजीव्य त्रि० उप+जीव-य्यत् । अत्रान्वये । २ ज्ञान-
 सत्ताहृत्वाद्यर्थम् अहस्यनीये ‘अहस्यमुपजीव्याना
 मान्यानांशक्ये ङटाहनिशोपेष’ शा०द०। ‘उपजीव्यद्रु-
 भाषाञ्च विंशतेर्हि गुणोदम’ या०सू० । ‘उपजीव्यवा
 धापत्ति’ मन्त्र० १०। उपजीव्यत्तत्त्वसत्ताप्रयोजकत्वम् स
 ज्ञानप्रयोजकत्वञ्च । उपजीव्योपजीवकभावश्च ज्ञानसत्त्वयो-
 प्रयोज्यप्रबोधकभावः । यत्रा एकस्यान्वयसत्ताप्रबोधकत्वम-
 परस्य च तत्प्रयोज्यसत्ताकत्वम् । यत्र च अन्यज्ञान-
 प्रयोजकत्वम् अस्याधीनज्ञानविषयत्वं च यथायथं प्रयो-
 गात्तद्वारे बोध्यम् । [उपजीव्यमध्यत्वं न० ।
 उपजीव्य इ० उप+जुप-मीतौ षञ् ।। मीतौ २ सेवने च । ल्युट्।
 उपजीव्यम् अथ० उप+जुप-मीतौ वा० ङम् ।। मीतौ

। कस्यापे श्यथाकर्म्म भोगमित्यर्थे च । तत्र मीतौ ‘यद्यो
 पजीव सर्वथ जनयिक्रीट भारत्’ । भा०षा० ११२५०।
 ‘यप्रोपजोषं विहितैर्हि कृणा’ भा०षा० १६६५० अत्र
 सर्वत्र उपजीव्यगच्छेनापि यथायद्स्याव्ययीभावोऽपि
 भवितुमर्हति । उप-सामीप्ये ओपस् मौनम् । ४ सामी-
 प्येन मौने च ‘किमिदमुपजीवमास्यते’ गङ्ग० ।
 उपज्ञा स्त्री उप+ज्ञा-कर्षणि अङ् । विनोपदेयेन स्वयमु-
 द्वय्ये प्रथम ज्ञायमाने । उपज्ञायदस्य तु तदादित्त्व
 विवक्षायास् उत्तरपदस्यस्य तत्पुरुषे ह्यीवता । ‘पाणि-
 न्युपज्ञं व्याकरणम्’ सि०कौ० । ‘अथ माचेतसोपज्ञं
 रामायणमितस्तत्’ रघुः । ‘क्रेतयुपज्ञं वत वङ्गनर्थम्’ ।
 भट्टिः भावे अङ् । २ आद्याज्ञाने तत्पुरुषे स्त्री न ह्यीवता
 उपज्ञात त्रि० उप+ज्ञा-क्त । विनोपदेयेन ज्ञातेऽर्थे ।
 उपज्योतिष न० उपगतं सादृश्येन ज्योतिषम् अत्वा०स० ।
 ज्योतिषयास्तातृकारिणि गणित्यादिमास्त्रे ।
 उपठीकन न० उप+ठीक-भावे ल्युट् । उपहारे राजादे-
 संतोषार्थं इत्यादिभाषणे (भेटदेखोया) कर्म्मणि
 ल्युट् । २ उपहृयमाणे उपायनस्ये ।
 उपतन्त्र न० उपगतं तन्त्रम् अत्वा०स०। विनोक्तन्त्रसदृशे
 सिद्धिर्षिकते तन्त्रभेदे तत्र वाराहीतन्त्रे दर्शितं यथा
 ‘सैद्धोक्तान्युपतन्त्राणि कपिलोक्तानि यानि च । अङ्गु-
 तानि च तन्त्राणि लौभिन्युक्तानि यानि च । षगिउ
 कपिलस्यैव नारदो गर्ग एव च । पुलस्त्यो भार्गवः सिद्धो-
 यात्तत्रलक्ष्यो षट्गुणया । शुको हृहस्यसिद्धैव अथ्ये ये
 मुनिसप्तमाः । एभिः प्रणीतान्यन्यानि उपतन्त्राणि यानि
 च । न संख्यातानि तान्यत्र धर्म्मविद्भिर्नृजातभिः ।
 वारात् वारतराण्येव सङ्गृह्यतानि निबोधतेति’ ।
 उपतप्त त्रि० उप-आधिक्ये-तप-क्त । सन्तप्ते । ‘कारोप-
 तप्तोऽपि भयं न ह प्रमुः’ नैष० ।
 उपतप्तृ त्रि० उप+तप-वा०भावे ङच् ।। सन्तापे । अतरे माव-
 प्रकरणे ‘स्वारः स्यःस्युपेतप्तेति’ पाठात् भावे एव
 ङच् इति खोटस्वामी । तेन यद् अत्युत्तमे तापस्यस्य-
 वताकयन प्राणादिकमेव । कर्त्तरि ङच् स्त्रियां ङीप् ।
 २ तापके इतोगादी च ।
 उपताप इ० उप+आधिक्ये तप-आधारे षञ् ।। त्वराया
 भावे ङच् । २ सन्तापे अत्यन्तमेतद् इतोगे भेदि० । कर्त्तृ
 षञ् ४ अगुभेऽपीडने च रत्नावसो । ‘दीक्षितातुपतापे’
 आश्र० स्त्री० ६६, १, ३ स्त्रीपथातेऽङ्गुयोपतापान् तदा इषा

निपाकस्तमितवतगोविताग्नीशामभ्योनापादायति" इत्यु० ।
 "नामनामन्तुभिर्भागांशुवतामै, प्रयोद्धित, 'बभ्योपतापेच
 भवेद्विमेपयिरोभिस्ताप, गगनीरयेन" इत्यु० । [सन्ने ।
 उपतापक लि० उप+आधिपये तप लिच् च्चुत् । सनाप
 उपतापन लि० उप+आधिपये तप+लिच् च्चुत् । सनापके ।
 उपतापिन् लि० उप+आधिपये तप+लिच् च्चुत् । गगनीरये-
 गिणि च । "गुर्यं विगमात्सं चाध्यागानुपतापिन,"
 मत् "उपतापो रोगी" कृष्ण० । लिच् च्चिन् । २सना-
 पकारके । "दातापरोधो न परोपतापी" भा० आ०
 ११५० । उभयतः स्मिन् ङीप् ।
 उपतारक लि० उप+तृ लिच् च्चुत् । सनापके ।
 उपतिय न० उपगतं तिच्च् च्चुत् । उपसमीपे । उप-
 र्गुत्तारके २चत्ते वाभक्तने च तयो मक्ततकके उपोप-
 गतत्वान् तयात्वम् । उपाट् इत्त्वात्तलोदात्तोऽयम् ।
 उपतीर अय० गामीष्यादौ अन्त्यो० । तीरगामीष्यादौ आद्यु-
 दात्तता एतम् उपत्त्वं उपमून् उपगात् उपान् इत्यादि
 तत्त्वगामीष्यादौ अय० । अय्ययोभावे आद्युदात्तश्च
 उपतील लि० उपगतस्यैवम् आया० ष० । अय्यत्तेरे उपाट्
 इत्त्वात्तलोदात्तता श्रियो गौरा० ङीप्
 उपत्यका स्त्री उप+भगधे ल्यङ् ल्यङ्गो निषेधात् नातद्वत्त्वम् ।
 पर्वतस्यास्रयायं मृषी । "मत्तयान्ते एपस्रया" एव । प्राग्भा-
 मतापतददिरेदस्रयाश्चाम् । "आन्तरैर्न गन्धपा-
 नाचन्युपतय्या" दयङ् ।
 उपदंश पु० उप+दन्ग्-कर्मणि यञ् । मद्यपानरोचने (चाटनी)
 भङ्गादये, २भङ्गादयोपकरत्वात्ते, च । "तवात्तुगिते
 च तया द्विलासुपदघातुपपादा" दयङ्गमा० । भावे यञ् । स-
 दग्ने (कामठान) "दिद्दृपी उपट येष्वावतीति" माघ
 टीकायां मङ्गि० । कर्मणि यञ् । ४समलिकट्टे ५ गिण्युट्टे
 च पु० राजनि० । ३ उपस्यरोगभेदे (वाचो) (गरमि)
 तन्निदानिनादि उच्यते उक्त यथा ।
 "तन्नातिमैपुनादतिमङ्गलार्थाहा तथा मङ्गलारिषीं विरो
 ङ्गुटा रजसलां दीर्घोमां कर्कशरोमां सङ्घीर्षोमां नि-
 गूढरोमाभस्यहारां महाहाराभिमियाभकामाभौष्णहति
 कप्रश्राजितयोनिमन्नाजितयोनिं योनिदोगोपङ्कटं स-
 भावतो वा दुष्टयोनिं वियोनिं वा माटीमन्वर्धहपवेव-
 भावस्य तथा करजदग्मविभृत्कगिपातनादूर्ध्वगाह्वरामि-
 धाताङ्गुपदोगममादौष्णसन्निभ्रमन्नासनादवपीडनाङ्कु-
 क्रमूलवेगविधारणाभ्युमान्ते वाऽप्रश्रावनादिभिस्तेऽमा-

गस्य प्रमुपिता दीवा० जनेऽगतं वा द्रव्यगुपजनयुनि
 तगुपदं गमिन्वाचकते । स प्रमुपिपिपिभिर्दोषैः प्रथमं स-
 रौट्टया चैव । तत्र वातिके पाकस्य त्वरुद्रिपुटन
 नाभ्येदता परुपमोफता विविधाश्च वातवेदना । र्दिके
 एवः प्रथमं वक्रोदुग्मद्वामस्त्रीटास्र (सामपाक
 पित्तवेदनाय । र्दिके प्रथमं कण्ठमान् कटिन
 शिथ्य प्रेक्षेदनाय । र्दिके हृत्प्लोटापादुभाशोऽर्ध-
 मसृकप्रदति पित्तविद्रुग्मद्वयं ज्वरदाहो गोमथ वाप्यर्ध
 कटाचित् । सर्वे जे गर्धनिद्रुटर्गमगटण्य मेकसः सभि-
 प्रादुभातो मरुत् वेति" । एतद्वाङ्गाप्येन भावम० उक्त यथा
 "तस्योपदगण्य विमलटनिटानमाह" । हृत्प्लोटापादुम
 दनापातादाधारपादुपमेवमाहा । यो मप्रदोपाद्भवति
 पित्रे पञ्चोपदगा विविधापचारैः" । हृत्प्लोटापा-
 तात् हृत्प्लो मेट्नात् । मत्तदनापातात् मत्तदनापातात्
 म्पान्तोमाउत्तेऽपि मेहने मत्तदनापातो मत्तदनुत्तरो
 द्यात् । उक्तश्च कामशास्त्रे । "गात्रस्य विषयस्वावृ-
 त्तानकन्दरौ रस । रतिके प्रपत्ते तु न गन्ध
 नापि च क्रमाः" । सन्ने इट्स्त्रीतो वा मेहने मत्त-
 दनापात । उत्तुक्तादौ स्त्रियो सुभयोनयो भवति ।
 ताभिर्धां मेहने, मत्तदनापात । योनिप्रदोपात् दीर्घकर्म-
 षवोनिमोमयोगात् । योनिक्त्वात्तिल्लुक्त्वाहा वाता-
 द्दिताहा योनिदोपात् । विविधापचारैः । इट्स्त्रीतोमात्तन
 मत्तुधारिषीगमगादिभि पञ्चोपदगा । वातिके पित्तक
 र्दिके चाग्निपातिकः आगन्तुजयेति । तत्र वातिकस्य
 पित्तकस्य चोपदगस्य लक्षणमाह । "सतोदभेदस्तुर्चैत्
 कर्णैः स्कोटैर्ध्वस्त्रेभ्यस्तोमदंयम् । पीतैर्ध्वक्लेदुर्तं सदा
 हैः पित्तेन रक्तैः पिथितामभासं" । व्यस्येत् जानीवात्
 पीते । रक्तैर्वेति विद्वस्यः । र्दिके चाग्निपातिकमाह ।
 "सकट्टु रैः योक्तुतेर्नङ्गि" यक्तुर्नङ्गि । कावयुतेः कवेन ।
 नामाविधस्तावजोपपन्नमहाध्यामाङ्कित्तमस्योपदंयम्" ।
 अथाभ्यमाह । "विद्योगेमास कर्मिभि प्रजम्भ सृक्काभये
 परिचर्क्येत्तम्" । विद्योर्धमांश्च गच्छित्मांश्च प्रजम्भ
 चादित सृक्काभये विद्योर्धमस्तमेहनमाश्ले नाय-
 शिदकश्चकोमनात्तम् । उत्पन्नमात्तस्य चिकित्साया चकार्त्तं
 दीवमाह 'ब्रह्मातमाने न करोति मृदाः क्रियां मरो बो
 विभवे मबक्तः । कासेन योक्तुमिदं दयार्कं प्रयोर्ध
 यिन्नोच्चिजते स तेन" । विभवे प्रथक् कतिक्तीरत । विज्ञा-
 र्धसमाह "कट्टुरैरिच संजातेष्वप्युपरि संसितैः । क्रमेण

जायते वक्तिंस्ताम्बुडुशिषोपमा । कोपस्याभ्यन्तरे
 सञ्चौ पर्वसन्निगतापि च । सवेदना पिच्छिका च
 इत्थिकित्सा त्रिदोषजा । लिङ्गवक्तिरिति ख्याता लिङ्गार्थ
 इति चापदे" । लिङ्गं वक्त्रे स्थानम् । कोप्याभ्यन्तरे अखण्ड-
 कोप्याभ्यन्तरे । सञ्चौ लिङ्गरम्भसञ्चौ पर्वसन्निगता मणि-
 पर्वण्यो सन्निगता" । तद्विक्रित्सादि सुष्ठु चिकि० १६७० ।
 "उपदेशेपु साध्येव स्त्रिभन्निवस्य देहिन" इत्यादि उक्तम्
 उपदर्शक पु० उप+उप-णिव्-णुल् । इहारपाठे । २दर्शयि-
 तरि त्रि० उप सामोषे इण्-णुल् । समीपस्वतया इपरि
 २साक्षिणि । तस्य कार्यानुपक्रित्वाभावाद्गुणदृष्टत्वम् ।
 उपदेश त्रि० ३००० दशाना समीपवर्तिनं न० श्री० उक्त्
 समा० । दशसख्यासमीपवर्तिषु नवैकादशसख्याकेषु ।
 उपदा स्त्री उप-दा-भावे अङ् । १उक्तोचै, २उपदीकने च ।
 "तदस्मिन् दृष्ट्यायलाभशुक्लोपदा दीयते" पा० स्रद्धभिह-
 तोभावाद्द्रव्यवत् प्रकाशते इत्युक्ते "२उपचित्तयमाणे द्रव्ये च ।
 "उपदा विविशु गन्धद्रोत्सेका कोसलेत्वरम्" "वन्त्येतरा
 जानपदोपदाभि" "प्रत्यर्थं पूजामुपदाच्छेन" रघु ।
 भावे ल्युट् उपदानसम्यक् न० । स्वार्थे कन् । तत्रैव
 उक्तोचै च । उपदान-अभूततद्भावे भूदौ षि । उप-
 दीभूत उपदोक्तः "तस्य रत्नमुपदीकतं नृपा." माघ ।
 उपददाति उप+दा-कूर्त्तरि क्तिप् । उपदाद्रव्यदातरि त्रि०
 "वर्णायात्तुरुध वनायोपदासु" यजु० ३०, ६, "उपदासु
 उपदानटातारम्" वेददी०
 उपदानवी स्त्री स्रभानुदानवस्य प्रभानाद्यकन्याजे सुखोन्म
 कन्या भेदे । "स्रभानोस्तु प्रभा कन्या सुखोन्नस्तु सुताम-
 यम् । उपदानवी ह्यगिरा पर्षिष्ठा वार्षपर्वण्यो" ।
 हरि० १३० "उपदानवी सुतानु उभे चत्तरत्नैश्चिकात्कला-
 न् । उप्रान्तमथ सुप्रान्त प्रवीरमनघ तथा" हरि० १२७० ।
 उपदि(श)श् अथ० दिशि, दिशे, समीप वा वा अङ् समा० ।
 १दिशीत्यर्थे २दिशो, सामीप्ये च० उपगता दिशौ अत्वा०
 समा० हलन्तत्वाद्वा टाप् । दिशोर्भध्यवर्तिन्या विदिशि कोषे
 स्त्री "व्याहणन् सर्वतोद्योम दिशोपदिशस्यथा" भा०
 व० १७१ अ० ।
 उपदिश पु० 'भगिन्या पसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जशिते । शिशु
 पालो दयसीवोरैभ्योऽथोपदिशो वली" हरि० ११७०
 उक्ते शिशुपालभ्रातरि यस्य देवस्य भागिनेये नृपभेदे
 उपदिश्य अ० उप+दिश-लृप् । उपदेशं कल्पेत्पर्ये । उप-
 दिशि भवः दिगा० यत् । २विदिगभूत्रे त्रि० ।

उपदिष्ट त्रि० उप+दिश-कर्मणि क्त । यस्य जनस्य उपदेश
 कृतस्तस्मिन् । जने उपदेशेन २ज्ञापिते च । "उपदिष्टा-
 तिदिष्ट गोत्रस्यैव निषेध" उक्ता० त० रघुमन्दन' ।
 उपदी स्त्री उपेत्य देयते खण्डयते उप+दो-घञर्थे क गौ-
 रा० ङीप् । (परगाक्षा) वन्द्याया राजनि० स्वार्थे कन् ।
 वा ह्रस्वः । उपदिका उपदीक्षास्य हेमचन्द्रः । "इमा
 वक्त्रो यदुपदीका" यत० ना० १४, १, १, ८, अत्र वक्त्रो-
 यन्दस्यैव वन्दापर्यायत्वश्रवणात् हेमचन्द्रे वस्मोतिपाठ
 कल्पनेन शब्दकल्पदुभे तत्पर्यायताकथन प्रामादिकमेव
 २कोटभेदे च भेदिनि ।
 उपदीक्षिन् पु० उपगतोदीक्षिणं सामीप्येन अतया० ष० ।
 यत्रो दीक्षितस्य निकटस्थे "उपदीक्षी स्त्रेष्मिनिषु मखनि
 कलनाद्युहादमान सन्निपातिकम्" कात्या० २५, १४, २,
 "उपदीक्षी नेक्षि" कर्क ।
 उपदिशु त्रि० उपदिश्य० सन् पश्यति उप+इण-क्तिन् । उपरि-
 स्थगया इपरि साक्षिणि स्वर्थे चन्द्रादौ । "अयं स्वर्थ इ
 वोपडगय सरासि धावति" अ० ६, ५४, २, "अयं वीमः
 स्वर्थे इवयथा स्वर्थे उर्ध्वस्य लोकोपद्रष्टा तत्तत्कर्मणा
 मुपद्रष्टुद्रष्टा" भा० । "भद्रा स्वर्थे इवोपद्रव्य" । ८, १०२, १५ ।
 उपद्रष्ट(ट्) स्वयं० साक्षीप्यादौ अव्ययी० वा अष्टसमा० ।
 इपदः पाषाणस्य सामास्यादौ
 उपदेव पु० उपगतोदेवम् साहस्येन अत्या० ष० । "देवकस्या
 भवन् पुलाचत्वारस्त्रिदशोपमा" । देववानुपदेवच अदेवो देव-
 रक्षित "हरिवं० १८७० उक्ते १देवकननृपुत्रभेदे । "अक-
 रेणोपसेनाया सुगात्र्या कुरुमन्दन" । प्रसेनयोपदेवस्य
 जज्ञाते देववर्षशी" हरि० १४७० उक्ते २अक्रूरपुत्रभेदे
 च । देवतुल्यतेजस्त्याज्ञामयोऽज्ञात्वम् । देवसदृशाखीकिक
 सामर्थ्ययुक्ते शपिशापादौ । अनोदान्तोऽयम्, उपदेवास
 दय "विद्याधरोऽसुरोयज्ञोरघो गन्धर्वकिन्नरौ । पिशाचो
 युञ्जक सिद्धोभूतोऽसौ देवयोमयः" इत्यनरोक्ताः बोध्या
 एषाञ्चाखौकिकयत्किक्त्वात्तयात्यम् । उपदेवतादयोऽप्यत्र ।
 उपदेवी स्त्री "या पत्योवसुदेवस्य अतुर्ह्येव वराङ्गनाः । पौरवी
 रोहिणीनाम मदिराऽपि २ तथा धरा २ । वैशाखी च
 तथा भद्रा ४ सुनान्नी ५ चैव पञ्चमी । सङ्गदेवा १ शान्तिदे-
 वा २ अन्देवा २ देवरक्षिता ४ । इन्द्रदेव्युपदेवी ५, ६, च देवकी
 चैव सप्तमी ७ । १२ । सुततर्भट्टवा चेति ह्ये एते परिचा-
 रिन्ने" १४ । हरि० १७० उक्ते वसुदेवस्य पत्नीभेदे । जातौ
 ङीप् २विद्याधरादिजातिस्त्रियासु ।

उपदेशे प्र० उपदिग-पञ् । १। यनुवाचने, २। कृतकपने, प्रथमकवामये च । "बन्धुसर्वपदे तीर्णे मित्रनेत्रे गिरासये । मन्त्रमात्रमन्त्रपदेग गउच्यते" म० त० रामार्चनचन्द्रिके १दीनाभेदे । तद्विद्यात्तन्त्रमन्त्रवारे कलावत्यादिटीषामन्त्रवारे इत्या । तटगक्रौ तु 'तत्ताप्यगक्रौ क्वचिद्द्वेजमभ्यर्च्यं सात्तम् । तदस्य माभि मिय्यात्तेशारं गृहेन के करम् । निभायाटी त्रयेण कल्पे उपदेशे त्वय विधि" । नियमारतन्त्रोक्त प्रकाशोऽनु- ज्ञेय । यजम् यज्ञ के मन्त्रके । 'यगात्तय उपदेश' समा- नाम्" पा० । "वधभिर्भूतगापय कव्यस्योपदेशतः" एणु । "स्वरोपदेशात्तपदेशकान्ते" "तपस्विनामय उपदेशतां गतम्" कुमा० । "कार्यं धर्मोपदेशश्च वेत्तगाम्नाविरोचना । दक्षाकेषामनुसंधते च धर्मो वेद नेतरः" । "धर्मोपदेशे टर्पेय विप्रोपागण कर्मत" मनु । प्रायश्चित्तोपदेश प्रकाशसु मितार्दमितो यथा । "विश्वान्तोप कुम्भीग पर्पटोऽनुमतं व्रतम्" या०श्रु० । "योदोषो यावत्कर्म- हत्याद्याकृतोऽर्थो विषयातो विज्ञातो दोषो यस्यासौ पर्प- टुपदिष्टं व्रतं कुर्यात् । यद्यपि मयं सकलपाप्मापे- विचारवत्तस्यापि पर्यन्तभीषमपमय्य तथा यद्द विचार्य तटनुमतमेव कुर्यात् । तदुपगमने चाङ्गिरसा विमोच उक्त । 'हते नि सगते पापे न भुञ्जीतातुपस्थित' । भुञ्जानो यश्चेत् पाप यापसात्प्राति पर्पदि । सचेत् वाच्यत स्नात्वा क्लृप्तशभा समाहित । पर्पटोऽनुमतमाञ्च सर्वं विषयापयेन्नर । व्रतमाधाय भूयोऽपि तथा स्नात्वा व्रतश्चरेदिति" । विषयापनञ्च पर्पटुपदेशादानामन्तर कार्यम् । यथाह परागर' । "पापम्पुण्यापयेत्पापो दपवा धेनुन्तया उपमिति" । एतन्नोपपातकविषयम् । मन्त्र- पातकादिपृथिकल्लस्यम् । यज्जम् । 'तस्माद्द्विज प्राप्ता पाप' सक्तदाभ्रुतु या वारिणि । विष्याप्य पाप वक्तव्य कि- ष्णहस्ता व्रतश्चरेदिति' । तन्मन्त्रोर्णकविषयम् । पर्य- त्तत्तपञ्च मनुना दर्शितम् । "तैमियोहृत्कस्तर्षी निवक्तो धर्मपाठक । त्वयथात्रमिण पूज्ये पर्यदेशा दयावरा" । हेतुकोमीर्मासाय तत्पत्रः । तर्षी न्यायमात्रकुयलः । तथाप्यपि पर्यहृयन्नेव दर्शितम् । "अग्रेद्विज्य- जुर्षेदी सामवेदविदेव च । त्रुवरता पर्यहृष्टया धर्म- सपयन्ति" इति । तथा । "एकोऽपि वेदविहर्म यं व्य- स्तोक्तमाहित । स षेयः परमोधर्मो नाज्ञानामुदितो ऽनुतिरिति" । आशाञ्च पर्यदां सुभशपेक्षया व्यख्या ।

मन्त्रपातकाद्यपेयया वा । यन्तु कृतान्तरेऽभिहितम् । "पातकेषु गतस्यैतत्कर्म मन्त्रादिषु । उपपापेन पञ्चा- गतस्यैव मन्त्रा तथा भवेदिति" । तदपि मन्त्रपातकादिदी- यासुकारेण पर्यदो गुरुत्वपुमाभ्रमतिपादनपरं न पुन धंस्तानियमाय मन्त्रादिमन्त्रात्तिविरोधमन्त्रात् । तथा देशेन चात्र विमेषो दर्शित । "मयन्त माङ्गपा न्मुदत्सटोपेषु निवृत्तिसु । राजा च माङ्गपायैव मन्- त्नु उपदिष्टमिति" । तथा च पर्यदा अग्रे व्रतसुपदे- ध्यम् । "आर्त्तानां मागसापामाभ्याविसानि मे द्विजा । जानतो न प्रयच्छन्ति दानि सयतां तु तै" इत्यङ्गिर- ष्वरवात् । तथा तथा पर्यदा आर्त्तैव व्रतमुपदे- ध्यम् । "अद्याना धर्मं याश्चापि प्रायश्चित्तन्ददाति य । प्रायश्चित्तो भवेत् पुन किलिबन्धवेदं व्रजेदिति" इति ष्वरवात् । क्विद्यातोऽनात्तु कर्त्तव्यं धर्मोपदेशे विरोधोऽङ्गिर ना दर्शित । "न्यायतो माङ्गप चिदं क्विद्यादे कर्त्त- वत" । अनन्ता माङ्गपं क्त्वा व्रत सर्वं चर्चादिमेतु । तथा अटं समावाद्य वदा विमपरव्वरम् । प्रायश्चित्त- मुदातव्यमुपदेशमभिर्जितमिति" । तत्र च यागाद्यनुष्ठान- योनामाङ्गपादिषु वाच्यमितरेषान्तु तप । "कर्मनिहात- योतिष्ठाः कदादिन् पापभागता । उपदेशादिक्लेश्यो विज्ञेयेषु मदीयते । दे नामभारका विमा पूजां धनवि- क्किता । लम्बुबान्नाययादीनि तेभ्योददद्वाहियेत" । तत्र च मन्त्रेयपुञ्जमप्रदक्षिणे कर्त्तव्ये इति विधानपरिजा- तादय तन्मन्त्र इत्यम् । मन्त्रमनुनादानादिपञ्चती च प्रायश्चित्तमकरणे तत्प्रकारोऽह्य । प्रा०त० 'तोप- यित्वा द्विजोत्तमान्' देवमन्त्रेन तोपयित्वाति चर्चवात् तव्यामतिकरत्येन तदुपहृष्टे न दोष प्रायश्चित्तइत्यपहृष्टे च दोष इति ध्यरस्यापितम् । प्रा०वि० तत्प्रपञ्चितं यथा 'नम्ये तद्दृष्टव्यपहृष्टस्य पापजनकत्वे ममाप्य नासि । न च पापक्षयाघेत्वात् पापजनकत्वं प्रमाणाभावात् तत्राउरुप प्रतिपहस्यापि गर्हितत्वापत्ते । एतच्च 'अपात सप्र ष्यासि मन्त्रपातकनाशनम्' इत्यनेन पापक्षयवचणात् । अथ प्रायश्चित्तव्यपवात् पापजनकत्वं यथा यापवस्वम् । 'पात्रे धन वा पर्याप्तं दत्त्वा शुद्धिमाप्नुयात्' आदावश्च विशुद्धार्थमिति वैश्वानरो वृत्ता" । एतस्य मन्त्रपातकविष- यत्वादन्यस्य गर्हितत्वं न स्यात् । अत एव 'माददोत अपः साधुस्म' मन्त्रपातकिनो धनमिति" । राशोधनव्यहृत्तनिधे भो मन्त्रपातक एव मनुजोक्तः । पतितइत्यपहृष्टस्यैव

“अग्निर्वा उपद्रुता वायुरूपश्रोतादियोऽनुख्याता” तैत्ति०
 ‘उपद्रुताऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वर’ । गीता “उप-
 द्रुता दृष्टगमूत एव समीपे द्रुता साक्षीत्यर्थं श्रीधरः “न-
 म प्रवक्षे नम उपद्रुद्धे” व्याख० श्रौ० १, २, १ सोऽय प्रजा-
 नासुपद्रुता प्रविष्ट” शत० ब्रा० १, १, ४, २, ५ “उपद्रुता
 साक्षी” भा० [छन्द० ।

उपद्रुत लि० उप+द्रु-क्त । जातोपद्रुवे “पुनश्चैत उपद्रुता”
 उपधर्मा पु० उप+ङीने हीनोधर्म प्रा० ष० । अग्रधानधर्मो
 “वेदमेवाभ्यसेन्नित्य यथाकालमनन्तित । तंहास्याङ्क पर
 धर्मोऽनुपधर्मोऽन्य उच्यते” “एव धर्म पर साक्षादुप-
 धर्मोऽन्य उच्यते” मनु “उपधर्मो जघन्यधर्म” कुल्लू० ।

उपधा स्त्री उप+धा-अङ् । उपधाने स्थापने ‘धर्माधिक्यास-
 मोक्षेच प्रत्येक परिशोधने । उपेत्य धीयते यस्मादुपधा
 तेन कीर्त्तिता’ इत्यङ्के धर्माधिक्यादुपन्यासेन मन्त्रित्वा २ परी-
 क्षणे, “विन्नावलः कया चक्रु रूपधामेदोरोव” मट्टि
 “अधिक्यासोपधियां तु भार्यां पुत्राय गोधयेत् । धर्मो
 पधामिर्विप्राय सञ्जामि सविधान् पुन” कालिका पु० ।
 इच्छे च । “उपधाभिश्च य कथित् परद्रव्यं चरेत्”
 मनु “तस्मापि श्रुत्वा भूयोभूय उपधाभि” द्मज्ज० १८ उपाये-
 च । “अयमोभिदुरालोके कोपधा मरणादते” भाष ।
 “अलोऽन्यात् पूर्व उपधा” पाणिन्युक्ते अन्त्यवर्णात्
 ५ पूर्ववर्षे च । “अनउपधालोपिनोऽस्वतरस्याम्” “को-
 पधाञ्च” पा० । सिद्धानुग. सनसूत्रे कोपधात् खोप-
 धादित्वादि सूरप्रयोगः ६ उपाधौ च । उपधाभृत ।

उपधात् पु० उप साहच्ये प्रा० ष० । स्वर्णोद्दिप्रधान-
 धातुसद्वेषु “सप्रोपधातव स्वर्णसाक्षिर्ष तारमा-
 चिकम् । तय कास्यञ्च रौतिय सिन्दूरञ्च शिलासप्त”
 भावप्र० उक्तं च सप्रसु १ इत्येषु । “उपधातुसर्वेषु तत्तद्वाह-
 गुषा चिति । सन्ति किन्त्येषु ते गौषाञ्चतदद्याल्लभात”
 भावप्र० । तत्र कतमस्य इत्यस्य कतमोपधातव्यं तद्विखीर्त्त
 तत्तैव । “विद्वित् सुवर्षसाहित्वात् स्वर्षसाक्षिकमी-
 रितम् । उपधाह सुवर्षस्य किञ्चित् स्वर्षशुष्कान्वितम्” ।
 तारसाक्षिकमस्यसु वक्ष्येद्रजतोपमसु । किञ्चिद्रजतसा-
 हित्वात् तारसाक्षिकमीरितम्” २ “तस्य (हृते) ता-
 षोपधातुर्हि किञ्चित्ताम्रेषु तद्वेषु । किञ्चित्ताम्रयुग्ं
 तस्याहव्यमाष्युषञ्च तत्” ३ । उपधातुभवेत् कास्य हयो-
 सरणिरङ्गवोः । कास्यस्य तु गुष्वाश्रेया स्वयोनिसहया-
 जमैः” ४ । रौतित्त्वात् उपधात् स्यात्ताम्रस्य यथदस्य च ।

पिसलस्य गुष्वाश्रेया स्वयोनिसहया गुष्वाः” ५ ।
 सीषोपधात् सिन्दूर गुष्वात्तु मौसवन्तम् । सयोगज
 प्रभावेन तस्याभ्यन्ते गुष्वा सृता” ६ । निदाधे धर्मा-
 सन्तत्या सप्तपार धराधरा । मियांसवत् प्रसृष्टानि
 तच्छिलाजतु कीर्त्तितम् । सौवस्ये राजत ताम्बायस
 तस्मत्तर्षिधम्” ७ । इति चतुर्थी स्वर्णादीनामुपधात-
 त्वात् शिलाजतमथतद्वो भेद । एतेपामन्यान्यगुष्वास्त-
 ष्वन्दे वक्ष्यन्ते । भावप्र० एतयोपधातुत्वेन गणिता गद्-
 कत्य० स्वर्षसाक्षिकद्रव्यपूर्वकालाञ्जनमन शिलाहरिता-
 तरषाञ्जनरूपा उपधातव इत्युक्तं तन्मूलं गृह्यम् ।
 शरीरस्थेषु रसादिजन्येषु रक्षतदुग्धादिषु च ।
 देहस्था रसादय सप्त धातव तेभ्यो जाताश्च षडुप
 धातवः । तत्र रसात् सनदुग्धम् । रक्तोऽय स्त्रीरज २
 मासात् वसा ३ । मेदसो धर्म ४ । अस्थोदन्त ५ । स-
 ज्जत केय ६ । शुक्रात् अज ७ । यथोक्तं शाङ्गधरे ।
 “अन्य रजोवसास्त्रेदो दन्ता केगाक्षधैव च । औजस्यं
 सप्तधातूना क्रमात् सप्तोपधातव । तत्र भावप्र० कन्यादि
 स्वरूपसक्तं यथा “वजिताना प्रसृतानां धमनीभ्यां सानौ-
 गतात् । रसादेव हि जायेत सन्त्यं सनयुगाश्रयम् । शुद्धं
 मासस्य य स्नेह सा वसा परिकीर्त्तिता । मेदससाध-
 मानस्य स्नेहे वा कथिता वसा” ।

उपधान न० उपधीयते यिरोऽत्र उप+धा आधारे ख्युट् ।
 (वाञ्छि) । यिरोधाने । करणे कर्मणि वा ख्युट् । २ प्रथये,
 व्रतभेदे, हेम० । श्वियेने ४ प्रथये च विश्व “सोपधानां
 धिय धीरा स्येयसीं खट्वानि जे” भाष. । “सोपधानां
 धियेषां, पक्षे सगेन्दुकामिति” मट्टि० “पट्टोपधाभा-
 ध्यासितयिरोमागेण” काद० । “आचन्दी सोपधाना
 दविष्णान्दान् यवाच” कात्या० २१, ३, ३० । ५ विभे मेदि०
 भावे ख्युट् । ६ सीपस्थापने न० । करणे ख्युट् ।
 ७ उपधानसाधने कन्त्वे पु० “तद्वासासुपधाने। मन्त्रः” पा०

उपधानीय न० उपधीयते यिरत् उपनि उप+धा-कर्मणि
 अनीयर् । १ उपधाने (वाञ्छि) २ सीपे स्थापने लि० ।

उपधाभृत लि० उपधवा उपाधिना भृतः । “जातव
 स्यालिभागस्तु गृहोतसोपधाभृतः” इङ् । उङ् करभेदे ।

उपधायिन् लि० उपधायति शीर्षमाने उप+धा-चिनि
 क्षिवा ङीप् । शोधमाने उपधानत्वेन धारिणि । “क-
 येत सा नाञ्जतसोपधायिनी” कुमा० ।

उपधारण न० उप+ध-चिच्-ख्युट् । उपधारिणिरङ्क वक्तव्यः

अङ्गुशादिनाः । आकर्षणे । “अङ्गुशं शीघ्रमित्याह्वर-
थानामुपधारणे । आनामस्य फलिता शाखा पक्कं पक्कं प्र
यातयेत्” १४० । २सस्यक्चिन्ने च । युष् । उपधारणा
योगाङ्गे चित्तस्य एकविषये स्थापनार्थव्यापारभेदे स्त्री ।

उपधावन न० उप+धाव-ल्युट् । १उपसरणे २अनुचिन्ने
उपधि पु० उप+धा-भावे कि । अन्यथास्थितस्य वस्तनोऽ-

प्यथा प्रकाशमरूपे व्यापारे । “योगाधमनविक्रीतं ये गदा
नप्रतिपङ्गम् । यत्र साध्य पधि पश्येत् तत्सर्वं विनिवर्त्त-
येत्” मनु, ३छले अमर “अरिपुं हि विजयार्थिन, शिक्तोशा
विदधति सोपधि सन्निवृषणानि” किरा० । “बलोपधि-
विनिर्दृष्टान् व्यवहारान् निवर्त्तयेत्” या० सूत्रो दीप-
कक्षिकाया पाठ । उपधिश्चलमिति श्रुतपा० बलोपा-
धीति” मित्ता० पाठ, उपाधिर्भयादिरिति व्याख्यातञ्च ।
“बलोपधितम्” या० सूत्र० । “पयं धितघमास्याय
सर्पैरुपधिना कृतम्” भा० अ० २७अ० । “सृत्वा चैषोपधि-
कृन् मातृदास्य निमित्तत” ३४अ० । आधारे कि । ३रथ-
चक्रे हेम० । उपधिना छलेन जीवन्ति टक् । औपधिक
भयादिदर्शनेन मनोपलोधिनि “उत्कोषकासौपधिका वञ्च-
काः कितशास्तथा” मनु औपधिका ये भयादिदर्शनादि-
नाथममुपजीवन्तीति कुल्ल० । उपधिका इति पाठोऽनाकर

उपधूपित पु० उप+धूप-क्त । १इष्टो २सन्तापयुते ति० ।
उपधूमित ति० धूमोजातोऽस्य तारका० इतश्च दाहकायोगात्
ध्वलं धूमित प्रा० ष० । १जातधूमे (धोद्योयान) यालादी
यज्जनीये व्योतिषोक्ते सूर्यगन्तव्यदिग्भागे स्त्री “दग्धा
दिगैन्द्री क्षुधिता दिगैशुपधूमिता चामलदिक् प्रभाते
मयेकमेवं प्रह्वराटकेन क्रमाद्दिशोऽष्टौ सविता क्रमेत् ।
दग्धा दिगुक्ता दिनमाथयुक्ता विषसटाप्रा भवति प्रदीप्रा ।
संधूमिता वा सविता प्रयाता येषा दिगन्ता खलु पञ्च-
आन्ता.” षोयू० वसन्तराजः । तद्दिदर्शनवक्त्रं यथा ।

	दग्धा	दीप्रा	उपधूमिता	५यान्ताः
१यामे	येषी	पूर्वा	आग्नेयी	याम्यादिशैव्यान्ताः
२यामे	पूर्वा	आग्नेयी	याम्या	नैर्दृत्वादीयान्ताः
३यामे	आग्नेयी	याम्या	नैर्दृती	पश्चिमादिपूर्वान्ताः
४यामे	याम्या	नैर्दृती	वायवी	वायव्यादिवाङ्गिदिगन्ता
५यामे	नैर्दृती	पश्चिमा	वायवी	शैव्यादियाम्यान्ताः
६यामे	पश्चिमा	वायवी	उत्तरा	ईशादिनैर्दृत्वान्ता
७यामे	वायवी	उत्तरा	येषी	पूर्वादिपश्चिमान्ताः
८यामे	उत्तरा	येषी	पूर्वा	आग्नेयादिशयव्यान्ताः

तत्र प्रहरभेदेन दग्धादितिके न गच्छेत् शान्तासु पञ्च-
सु गच्छेत् । एवं प्रधूमिता सधूमितादयोऽप्यत्र ।

उपधृति स्त्री उप+धृ-क्तिन् । १सन्धारणे २किरणे हेम० ।
उपधेय ति० उप+धा-यत् । मन्त्रभेदेन स्थापनार्थे इष्टकाटी
“धय शब्दधन्तान्तोपधेयाश्चिष्टकासु” सि० कौ० ।

उपधान पु० उःउवर्ष्य’ पय ध्यायतेऽनेन उप+ध्या-करणे
ल्युट् । धोष्ठे “तालव्या चोष्ठजावृष्” “उपध्यानोयाना-
भोठौ” सि० कौ० । उक्ते तस्य उवर्ष्यपयोश्चारम्याम-
त्वान्तघात्वम् । उपधान इति केचिदाह ।

उपधानोय पु० उपाधाने धोष्ठे भव ङ । पफपरे विचर्ग-
स्थानिके गजकुम्भाकृतितया लेखनीये यर्ष्यभेदे उपधान-
शब्दे उदा० । उपाधानोय इति केचिदाह ।

उपध्वस्त ति० उप+ध्वनुष-क्त । १त्रष्टे २मित्रिते च । “क्षण-
पोषा आग्नेया वक्त्र, शैव्या उपध्वस्ता सावित्रा वत्त-
तयं यजु० २४, २४ उपध्वस्तमध पतमम्” वेदटी० “एत-
द्दस्यै रूपतममिभेति रोहिणी ह त्वेवोपध्वस्ता” शत० ब्रा०
४, ५, ८, २ । “दृष्टदक्षिणे तिरात्वे प्रतिविभज्य नयन्
रोहिणीसुपध्वस्ताम्” कात्या० १२, ४, १५ । “उपध्वस्ता
मिथ्यिताम्” संयद्दृष्टि ।

उपनक्षत्र न० उपगतं नक्षत्रम् अत्या० ष० । अश्विन्यादि
सप्तविंशतिनक्षत्राणां मध्येकं सप्तविंशत्यानुगतेषु ७२६
संख्यातेषु राशिसंक्रमेषु तारक भेदेषु । “तानि वा ए
तानि सप्तविंशतिः, नक्षत्राणि सप्तविंशति, सप्तविंशतिर्हीप
नक्षत्राण्येकैक नक्षत्रमनुपतिष्ठन्ते तानि च सप्त शतानि
त्रिंशतियाधि” शत० ब्रा० १०, ५, ४, ५ । आत्माधीत्य-
नेन नशाधिकत्व गत्यते सप्तविंशत्या सप्तविंशतिगुणने
७२६ संख्यासम्भवात् श्रुतौ स्पष्टाक्षरेण तथातुक्तिस्तु इष्ट-
क्रानां ७२० संख्याकत्वात्तत्संख्यासाध्यसम्मादनाद्येति बोध्यम्

उपनखु न० उपगतमधिष्ठानतया मख नखमासम् अत्या०
ष० । सुश्रुतोक्तेषु चतस्रस्तारिश्चतस्रुरोगेषु चिप्याख्ये
रोगभेदे । वल्ललणं तु तत्रोक्तं “नखमांसमधिष्ठाय पित्त
वातश्च वेदनाम् । करोति दाहपाकौ च त व्याधि चिप्प-
मादिशेत् । तदेव क्षतारोगाख्यं तथोपनखमित्यपि” ।

उपनत ति० उप-नम-क्त । १नश्च “शौरे प्रतापोपनते-
रितस्ततः” भाष० २उपगते च “अधिरुपनता स मेदि-
नीम्” रघु । ३उपस्थिते च हेम० ।

उपनति स्त्री उप+नम-भावे क्तिन् । १नमने २उपगमे
३उपस्थितौ आधारे क्तिन् । उपनत्ताधारे ‘भाष म उप-

नतिर्विस्तस्य, मन्ना म आनति" यजु०२०, ११ । "उ-
पनमन्नि भूतानि यत्" उपनति वेददी० । [सामीप्ये ।
उपनद(दि) अथ० नद्या सामीप्यम् वा अथ्वसा० । नद्या
उपनन्द पु० उपगतोऽनुगतोमन्दम् अत्सा० ४० । गोकुष्ठा-
धिपमन्दभ्रातरि ।

उपनन्दक ति० उप+नन्द-विष्-स्तुक् । ध्यानन्दजनके
एतराद्रूपलभेदे पु० । "ऊखनाभ पद्म माभस्तथानन्दोप-
नन्दको" एतराद्रूपलनामोक्तौ भा० आ० ६७४० ।

उपनय पु० उप+नो-करणे अच् । उपनयने "श्लोक्तकर्मणा
येन समीप नीयते गुरो । बालो वेदाय तद्योगाद्बाल-
स्योपनय विदु"रिति ऋत्सुक्ते । सस्कारजनकर्मविशेषे ।
'नोचस्थितेरिष्टहृगेऽथ पराजिते वा जीवे भृगायुपनय
वृत्तिकर्मज्ञेयम्" ज्योति० । न्यायमते यो यो धूमवान्
स वज्रमान् अथमपि तथेचादिवाक्शरूपे २न्यायावयवभेदे,
परार्थानुमानसधकपञ्चावयवान्गतावयवविशेषोपनयलक्ष-
णभेदो न्यायलक्षणस्योर्द्विर्गितौ यथा

"उदाहरणामेकलक्षणेऽप्यसंज्ञारोऽन तथेति वा साध्य-
स्योपनय" सू० । "साध्यस्य पक्षस्य उदाहरणामेवउदाहर-
णानुसारी यउपसंज्ञारउपन्यास प्रकृतोदाहरणोपदर्शित-
व्याप्तिविशिष्टहेतुविशिष्टपक्षविशिष्टबोधजनकोन्यायावयव-
इत्यर्थे निगमन हेतुविशिष्टत्वेन न पक्षबोधक किन्तु पक्ष-
सिद्धहेतुबोधकमिति तद्गुदास । अत्र चाप्यव्यतिरेकव्याप्ती-
रन्यतरत्वादिनानुगम कार्यउदाहरणोपदर्शितेति स परि-
चायकभात्वमिति तु न वाच्यम् उदाहरणविपरोतव्याप्नुप-
दर्शकोपनयकारकत्वात् वस्तुतोऽवयवपदेनैव तद्गुदास ।
स बोधयोद्विधिवोऽन्यव्यतिरेकिभेदात् । तथेति साध्यो-
स्योपसंज्ञारोऽन्यव्युपनय न तथेति साध्यस्योपसंज्ञारोव्यति-
रेक्युपनय अत्र च तथान्यदपयोगावश्यकत्वे न तात्पर्यं
किन्तु व्याप्तिविशिष्टवत्त्वबोधे, तथाच वज्रव्याप्यधूमवाया
यमिति वा तथाचायमिति बोधन्यास एव व्यतिरेकियपि
वज्राभाष्यपक्षोभूताभाषप्रतियोगिधूमवायायमिति वा न
तथेति बोधन्यास 'उक्ति

उपनीयते उपस्थाप्यते ज्ञानविषयतामापाद्यतेऽनेन करणे
अच् । न्यायमतविधे ज्ञानलक्षणात्वे २न्यसौक्तिक
प्रत्यक्षबोधने सन्निकर्षभेदे । तथाच ह्यसन्निकर्षरूपया पूर्व-
ज्ञानवस्तुतोऽसौक्तिकप्रत्यक्षं ज्ञान्यते । यथा सुरभि चन्दन-
मिति बालुके चन्दनस्य बालुकाज्ञात्वेऽपि सौरभस्य तद-
द्याज्ञात्वात् पूर्वज्ञातस्य सौरभस्यासौक्तिकं प्रत्यक्ष ज्ञान्यते

तथा च सुरभि चन्दनमित्यत्र सौरभागेऽसौक्तिकत्वं चन्द-
नागे तु सौक्तिकत्वमिति भेद ।

ज्ञानलक्षणाकार्यकारणभावेत्येवं दीधितिकृतोक्तम् । "इयञ्च
धर्मवियक ज्ञान धर्मिणा प्रत्यासत्तिरितरा त यद्वि-
पयकं तस्य प्रत्यासत्ति । अतएव सुरभि चन्दनमित्यादौ
सौरभत्वादेरेपि भाममिति" व्याख्यातञ्चैतत् जगदीशेन ।
"ननु स मान्यं यदि न प्रत्यासत्ति, किन्तु तज्ज्ञानं
तदा ज्ञानलक्षणाया सृष्ट तस्या' कोभेद इत्यत आह
इयञ्चेति सामान्यलक्षणा चेत्यर्थ । इतरा ज्ञानलक्षणा
तस्येति प्रत्यासत्तिरित्यनुपपद्यते तथा च कार्यकारण-
भावभेदादेव प्रत्यासत्त्यो भेद इति भाव । अतएव ज्ञान-
लक्षणातएवेत्यर्थे अम्यया यत् सौरभत्वज्ञानुप-
स्थियनन्तर सुरभिगन्ध इति वत् सुरभिचन्दनमित्या-
कारक सौरभत्वप्रकारेण चन्दनस्य भवनात्मकं बालुके
तत्र सौरभत्वजातेर्भान न स्यात् न हि तत्र सुरभिगन्धस्य
भानसम्भवो येन सामान्यलक्षणायास्तद्वैक्यप्रकारवत्तदा-
व्ययप्रत्यक्षं प्रत्येव हेतुतया सौरभत्वप्रत्यासत्ते' कार्यभाव-
स्त्वेकतयेव सौरभत्वजातेर्भान भविष्यतीति सम्भावनीयम्
वस्तुमेव हि रन्द्रियत्वेन स्वायोग्यवस्तुविशेष्यज्ञानजन-
कत्वनियमात् पूर्वज्ञानुपस्थितस्य सुरभिगन्धस्य तत्र भाना-
सम्भवेनोक्तोक्त्या तद्गतजातेरेपि तत्र भान दम्भवा'दिति
भाव । इत्यादावित्यादिपदेन भवान्तरस्य तदनुव्यवसायस्य
च परिपद्य । यत्तु ज्ञानस्य तद्विन्द्रियजन्यत्वं निवासक
मिति पूर्वमतेभ्यः गृह्यः । तथा च सौरभत्वेन सौर-
भत्वजन्यनन्तर जायमानायां सुरभिचन्दनमित्याकारक वा
लुकेप्रभाया सामान्यप्रत्यासत्त्या न सौरभत्वस्य भानसम्भव
कारणस्य सौरभत्वबालुकेप्रत्यासत्तौ ज्ञानलक्षणा दृष्टम्
प्रत्यासत्तिरिति अत तन्मन्द ज्ञानस्य तद्विन्द्रियजन्यत्वा-
पेक्षायां सुरभिगन्धस्यापि तत्र भानासम्भवे सौरभत्वजाति
पर्यन्तातुधरस्य चन्दनैर्विर्घापत्तेः सौरभत्वादेरित्यादि
पदात् सौरभस्य परिपद्यः तेन न चन्दनैर्विरोधदोष
इति विभावनीयम् । अत्रेदे तस्य' अद्यापि षट्त्वादि-
प्रत्यक्षे तदसौक्तिकप्रत्यक्षे वा तत्रोचरज्ञानत्वेन ज्ञानलक्ष-
या न हेतुत्व षट्त्वादिनिर्दिष्टत्वके प्रमेवत्वादिवासा
न्यलक्षणाजन्यषट्त्वादिप्रत्यक्षे च व्यभिचारात् तथापि
सौक्तिकसाधारणं षट्त्वादिप्रकारकप्रत्यक्षमात्रं प्रमेव
षट्त्वादिगोचरज्ञानत्वेन हेतुत्वमतएव प्रागुक्तिकषट्त्वा-
चैत्रत्वादिप्रकारकप्रत्यक्षस्य षट्त्वचैत्रत्वादिनिर्दिष्टिक

विमानुषपत्ने तन्निमित्तविषयप्रकारो यन्निमित्तस्तुमानु-
 ष्यैव तदायेन घटायाश्चात्प्रकृतप्रकारमिमानानुरोधेन य
 र्त्तव्यत्वात्कारणमाशुभेयत्वात् । न चैव जन्मविष-
 यवर्णनकल्पयते प्रत्यासक्तिरिति 'मार्च,नगाघा-
 विरोध' तस्या अस्ति प्रवृत्तत्वात् सपररुष्टादेव-
 कीतमानुषाने यत्र तथा नियमगमनात् इत्यत्रादिप्रका-
 रेण घटादेवप्रवृत्तये इति घटप्रकारेण तयोपनीतप्रका-
 रानुदयेन घटादिना तदुपटादिप्रकारकत्वम् प्रति
 घटादिप्रकारेणैव तदुपटाद्युपनयनं हेतुव्यावृत्तयेन घट-
 घटादयोर्निर्भक्त्युक्तमन्तर घटे घटत्वमेव घटत्वे इति
 घटस्य न वैगिस्त्यायगाहि प्रकृत्य घटादिप्रकारादिप्रकारेणैव
 घटादीनां विगिस्तुहेतुः पारमार्थिकतया तद्वैतभूतस्य घ-
 टादिप्रकारेण घटादिनामस्य तदानीमस्यत्वं न चैव
 निर्विकल्पकैस्तत्र विषये विभेदमित्यादिकमेणापि घटव-
 दित्याकारप्रकृत्य न स्यात्, इत्यत्रात् जाते तद्विभेदप्रकार-
 ताया किञ्चिदवच्छिन्नमिदमात् इत्युक्तमर्थं तां विर-
 प्तिप्रकारतामभ्युपगमात् । न च निर्विकल्पकस्य प्रत्या-
 सक्तिने स्वविषयेभूतघटत्वाद्युपधानेन तस्य प्रत्यक्षप्रति-
 शिष्यानुपधानेन चासादिप्रकृत्युक्त्यासक्तिर्या शिष्योपना-
 यकारिणोत्तरेतन्नातोन्द्रिययोपगमादिति वाच्यम् मन्त्रपि
 इतिप्रमाणं प्रकृत्युक्त्यास्य प्रकृत्युक्त्यादिनेन निर्विकल्प-
 कत्वोपापि तादात्म्यसम्बन्धेन विरोधित्वकल्पनादेव
 निर्विकल्पकताप्रकृत्युक्त्यास्य सुखासादिनिर्विकल्पकस्य
 लविषयीभूतसुखासाद्युपधानेन साक्षात्कारस्य दुर्बो-
 द्यामत्ते सुखत्वस्य निर्विकल्पक इव सुखत्वे इति मूर्ति-
 कर्तव्यं मनःप्रतिबन्धेन सत्त्वात् तदुपधाने तद्विनिर्कल्प-
 यत्वं प्रकृत्युक्त्यास्य बाधकमावाशिति । यत्तु घटादिप्रकार-
 प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव हेतुत्वे घटादिप्रकार-
 घटादिप्रकाराकारणत्वस्योपनीतमानु न स्यादिति तस्य
 घटादिप्रकारेणैव प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव मानुष्यो-
 घटादिप्रकारेणैव प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव मानुष्यो-
 घटादिप्रकारेणैव प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव मानुष्यो-
 घटादिप्रकारेणैव प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव मानुष्यो-
 घटादिप्रकारेणैव प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव मानुष्यो-
 घटादिप्रकारेणैव प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव मानुष्यो-
 घटादिप्रकारेणैव प्रकृत्युक्त्यास्य घटादिप्रकारेणैव मानुष्यो-

"उपनीतं विशेषतश्चैव भावत" इत्यभिप्राय "मानुष-
 यापि नियम" इति मार्च मर्यादासिद्धत्वं प्रकृतितेन । भाष-
 युक्त्यास्येव "विषयो दस्यतस्यै व्यापारोपानयन" ।
 "ननु चानुपगत्या प्रत्यासक्तिरिति ज्ञानरूपा सामान्य-
 त्वापि ज्ञानरूपा यथा तयोर्भेदो न स्यादत आह । विषय-
 दस्यति सागान्धनरूपा प्रत्यासक्तिर्हि तदाश्रयस्य न न
 लभयति । ज्ञानरूपा प्रत्यासक्तिस्तु दक्षिणतः प्रकृत-
 तस्यैव प्रत्यासक्तिरिति । "एव ज्ञानरूपाया व्यापारो-
 चरुभि चन्द्रमिति ज्ञाने गौरभस्य भाव कर्तव्यं स्यात् ।
 यथाप्रमाणान्धनरूपापि गौरभस्य सम्भवति तथापि गौर-
 भस्य भाव ज्ञानरूपाया । एव यत्तु धूमिलेन धूमोपगत-
 ज्ञान तत्र धूमोपगतस्यानुपपत्तये भाव इव न लभयति ।
 अत्र दिवकर । "ज्ञानरूपाया व्यापारो-
 विद्यादिना कथं स्यादिति । चन्द्रमर्यादाया व्यापारेण
 यत्राने उपस्थितगौरभमान न स्यात् गौरभागे चतु-
 स्रिकर्णभावादिप्रकारे । गौरभस्यप्रकारकमौक्तिकप्रकार-
 कत्वया स्रकारिण्याविरतेण गौरभस्यप्रकारकत्व-
 यथापि गौरभमान न सम्भवतीति भाव । चरुभि चन्द्र-
 नमित्वादी गौरभादेभानु गौरभस्यादिगामान्यत्व-
 वैव सम्भवति । गौरभस्यप्रकारकमौक्तिकप्रकारकत्व-
 विद्येप्रकारकत्वस्यान्तर्गतसामर्थ्यास्यकारणत्वेन तस्य न
 न लभयति पाद्रीकारात् पश्यते च द्विं यथास्युक्तं स-
 कारिण्या सत्य इत्यभिप्रायेणाह चरुर्भिति गौरभस्य-
 भावमिति सद्यत गौरभस्य भावमित्यर्थः । न न
 लभयति ज्ञानरूपाया । तदानीं गौरभत्वागे धमा-
 नरस्यास्योक्ततया सामान्यत्वत्वात् तत्रमानुष्य-
 दादिति भाव । ननु धर्मान्तरस्य गौरभस्योत्पत्ते-
 गौरभस्यप्रकारकत्वस्यैव गौरभस्य प्रमाणस्य गौरभ-
 स्यप्रकारकमौक्तिकविद्येप्रकारकत्व-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 दिति चैव गौरभस्य विद्येप्रकारकत्व-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 तद्वैततास्येव तद्वै-
 तद्वैततास्येव तद्वै-

विशेषकालोऽभिधीयते । तत्रादौ वर्णभेदेन च भेदस्य सु-
ख्यता यथा ह प्रसि० कश्यप । “कृती वसन्ते विप्राणा
गीष्णे रात्रा शरदयो । विशा सुख्यञ्च सर्वेषा द्विजा-
नाञ्चोपनायनम्” । नारद “शरदुपोऽग्नयन्तेषु व्युत्क्र-
याञ्च द्विजन्मनाम् । सुख्यं साधारण तेषा वृतं माघा
दिपञ्चसु” । नि० सि० गर्ग । “विप्र वसन्ते क्षितिपं
निदाघे वैश्य वसन्ते प्रतिन निदध्यात् । माघादिशुक्रा
नकपञ्चमासाः साधारण वा सकलद्विजाणाम्” ।
शुक्रोऽर्जुनः । माघादिमासप्रागस्त्यमाह हेमाद्रौ ज्योतिषे” ।
“माघादिषु च मासेषु भौक्षी पञ्चसु शस्यते” । अन्य-
त्रापि । “ब्राह्मणेष्वलवैश्याना माघादिष्वपि पञ्चसु ।
साधारणं तु सर्वेषा व्रतोपनयनं विदुः” । तत्र माघ
भेदे फलभेद यथाह व्यव० च० सुरेश्वर । “माघे मासि
महागुणोपनयनपति प्राज्ञोपनी फाल्गुने मेधावी भवति
व्रतोपनयने चैत्रे च वेदान्वित । वैशाखे सुभग सुखी
मट्टमतिव्यैष्टे वरिष्ठोऽप्योऽप्यापाटेऽपि सहाविपक्षवि-
जयी ख्यातो महापण्डित” । कृतत्रिचि० “माघे
द्रविणयोऽप्याः फाल्गुने च दृढव्रत । चैत्रे भवति
मेधावी वैशाखे कोविदोभवेत् । ज्यैष्ठे गहननीतिज्ञ
व्यापाङ्गे क्रुद्धमाजनम् । शेषेष्वन्येषु रात्रि स्यात्त्रिपिञ्ज
निशि च व्रतम्” । निषिद्धमिति विप्रक्षत्रियविषय न वैश्य
पर तस्य “शरदि वैश्यमिति” श्रुत्या प्रागुक्तकाश्यमेव च
शरदुपनयनविधानात् । यत्तु ‘विप्रस्य क्षत्रियस्यापि
व्रत स्यादुत्तरायणे । दक्षिणे च विशां कार्यं नामध्याये
न संक्रमे” इति गर्गवचने चकारात् विप्रक्षत्रयोर्द-
क्षिणायने उपनयविधानं तसु प्रायश्चित्तोपनयनपर-
निति स० त० रघु० । वस्तुत चरुवर्षे दक्षिणायने
तु वैश्यस्य सुख्योपनयनपरम् “उदगयने चाप्यर्थाप्ये पक्षे
कल्याणे नक्षत्रे चूडोपनयनगोदानविवाहा” आश्व०
सुखं तु विप्रक्षत्रविषयम् । प्रायश्चित्तोपनयनपरत्वे “ना-
नध्याये न संक्रमे” इति पर्युदासानुपपत्ति च्छपे प्रदर्श-
विष्णाणगर्गवचनेन प्रायश्चित्तोपनयनस्यानध्यायेऽपि कर्त्तव्य-
तायगमात् । “जन्मलनमक्षत्रमासराशिषु उपनयनप्रागस्त्य
माह” लक्ष्मि० खल्ल । “जन्मोदये जन्मसु तारकासु
मासेऽथवा जन्मनि जन्मभे वा । व्रतेन विप्रो न बद्ध-
श्रुतोऽपि विद्याविषये प्रथितः पृथिव्याम्” । “विवाहे
मेखलावन्ने जन्ममास विवर्जयेत् । विवेधाञ्जन्मपलन्त
वशिवाद्यैश्चदाहृतम्” गर्गवाक्यं तु क्षत्रियवैश्यपरम् न

तु ब्राह्मणविषयं लक्षणवाक्यविरोधात्” । अथ पक्ष-
निर्णयं व्य० च० । “श्रेष्ठं पक्षसुशान्तिं शुक्रमसितस्याद्य
त्रिभागं तथा रिक्ता प्रोज्झा तिथिं तथा त्वयमयो
सन्धिञ्च शेषाः शुभा” इति व्याप्यमाणे पक्षे इत्या-
दिप्राप्तज्ञासुखावनसूत्रम् “पक्षे च क्षण्येतरे” भुज-
वलभीम । तिथिनिर्णय । निर्णया० “हतीयैकादशी
प्राज्ञा पञ्चमी द्वादशी तथा” । “द्वितीषु रुद्रविटिक्-
प्रमिते तिथौ च क्षणादिमन्त्रिष्वक्षेऽपि न चापराह्णे”
सु० चि० । निर्णया० व्य० वस० । “न च पञ्चमथा-
दस्या पञ्चदश्या न पर्वणि । रिक्तासु च न कर्त्तव्य
त्र्यहस्त्रमृद्वसे तथा” । अदमीपञ्चदश्यारेणध्य । यत्नेऽपि
पृथगुपादानं नैमित्तिकविषयमेवमयेऽपि । “पञ्चमशुचिर-
भार्यो रिक्तासु बद्धदोषभाक् स० त० । “रिक्तायाभ्यर्चानि
स्यात् पौर्यमास्यान्तर्षव च । प्रतिपद्यापि घाटस्या कुल
बुद्धिविनाशनमिति” । अन्यत्रापि “सप्तम्यामदस्याम्प्रति-
पदि रिक्तात्ययोदश्याम् । आयुर्विद्यानाशोऽतवन्ने
पञ्चदश्याञ्च” । “द्वितीया पञ्चमी पथी सप्तमी दशमी तथा ।
त्रयोदशी तृतीया च शुक्ले श्रेष्ठा प्रकोर्त्तिता” इत्यत्र स-
प्तमीत्ययोदश्यायैव प्रागस्त्यसूत्रं तद्वसन्तामिप्रायेण ।
नि० सि० नारदेन व्यतिरेकसूत्रेण वसन्ते गलपहादि-
प्रतिप्रसवोक्तेः । यथा “विनर्त्तुना वसन्तेन क्षणापक्षे गल-
पक्षे । अपराह्णे चोपनीतः पुनः संस्कारमर्हति” ।
गलपहामाह सदनरत्ने नारद । “क्षणापक्षे चतुर्थी च सप्त
म्यादिदिनत्रयम् । त्रयोदशी वतुपक्षञ्च अष्टावैते गल-
पहा । रा० मा० “आरम्भानन्तरं यत्र प्रत्यारम्भोऽन
विद्यते । गर्गादिमुनय सर्वे तमेयाञ्च गलपहम्” ।
द्वैत्रमनोहरे । “प्रदोषे निश्चयनध्याये सन्ध्यागर्जे गल-
पक्षे । मधु विनोपनीतस्तु पुनः संस्कारमर्हति” । यत्र दिना-
चतुर्द्दीगस्त्योदश्या यदा भवेत् । द्वादशी तत्र वज्रार्थ
स्यात् गलपहतया सतेति श्यो० वचनात् तादृशहादश्या-
वर्धता । दृढगर्ग । “सृष्टिपूर्वज्ञानध्यायान् सप्तमीञ्च
त्रयोदशीम्” वर्जयेदित्यनुषङ्ग । तत्रामध्यायप्रदोषकालौ
अनध्यायवन्दे १४५८० दर्शितौ “अनध्याययेऽपि कर्त्तव्य
यस्य नैमित्तिक भवेत्” दृढगर्गवचनात् “प्रायश्चित्तोप-
नयनेऽनध्यायस्य न दूषकताऽपिकारात् क्षणापक्षगल-
पहायो, समुच्चय । “नो जीवाद्यातिचारे सितगुरु-
दिवसे काणशुद्धौ व्रतं भवत्” दीपिकोक्ते समया-
शुद्धिमात्रं यर्कनीयम् । गुरुकास्यादिपुनयने टोप-

माह तत्रैव । 'असन्नते दैत्यगुरौ गुरौ वा षष्ठोऽपि वा पापयुतेऽप्यनुक्ते । व्रतोपभोतो दिवसैः प्रणाश प्रयाति देशैरपि रक्षितोय' । नक्षत्रनिर्णय० स० त० भुजब० 'स्वतीशकधनाश्विभिलकभे पौष्ये ज्येष्ठिवाहुरिषिन्दौ' तोयपतौ भगे दितिसुते भाद्रहये सागरे' १५, १८, २०, १, १७, १७ २७, ८, १४, २२, ५, २४, ११, १७, २५ २६, २७ । एतत्संख्यकेषु सप्रदयसु नक्षत्रेषु उपनयन सत् । सु० फ० प्रसि० विद्येय "क्षिप्रभुवाहिवरमूलस्यदुत्तिपूर्वरोद्धेऽर्क-विदुगुणसितेन्दुदिने व्रत सत्" अथ व्याख्या प्रसि० "माजापत्यादि पङ्कते भगर्त्तादिषु पञ्चसु । मूलादिदशके चैव समैत्रे व्रतसन्धनम्" । तेन २२ हाविंशतिर्नक्षत्राणि विहितानि । अत्र पुनर्वसुपक्षेण क्षत्रियवैश्विपय न तु ब्राह्मणविषयम् "पुनर्वसौ कृतोविप्र पुन सस्कारमर्हतीति राजमा० । "त्र्यहस्युषि सवे मासि शूद्रत्वमधिगच्छति । पुनर्वसौ कृतोविप्र पुन सस्कारमर्हतीति" सारस्यह्ये' च विप्रोपनयननिषेधात् । तथा च "भरणीक्षत्तिकाभ-च।विशाखाज्येष्ठाश्रपनयन न कार्यम् एतानि नक्ष-त्राणि च सर्वशाखामलयभायाणि यथोक्तं तत्रैव 'भरणी क्षत्तिकापितृविशाखाशकभाभि च । सर्वशाखामलं प्रोक्तं व्रत तत्र विषर्जयेत्" । वेदिभेदे नक्षत्रभेदो यथा ज्यो-तिर्निबन्धे व्य० च० च । "मूलक्षत्रात्रये सार्धे ईडे पूर्वात्रये तथा । "अग्नेदध्यायिना कये मेखनाबन्धन बुधे" १८, १३, १४, १५, ६, ६, ११, २० २५ एतस्मिन्तानि अग्नेदिविषयाणि "पुष्ये पुनर्वसौ पौष्ये २० हस्ते मैत्रे १७ गगाहमे । ध्रुवेषु १२, २१, २६, ४ च प्रयत्न सादयजुषा सौम्यैवन्धनम्" । पुष्यमासव २२ हस्ता-श्विगिर्दे कर्णात्तरात्रयम् २२, १२, २१, २६ । प्रयत्न मेखल बन्धे षट्ठना सामगायिनाम् । भगो ११ मैत्राः ७ श्विनोहस्त रेवत्यदिति ७ सामस्य २३ अथर्वपाठिना श-क्तोभगणोऽय व्रतार्पणे' । नि० सि० । "पूर्वा ११, २०, २५, हस्तात्रये १२ १४, १५, सार्धे ६ श्रुतिभूषे' च २२, २६, बह्वृ-चाम् । यजुषा पौष्यमैत्राकादियप्यष्टदभुवे । साम गाना हरीगाकीसुपयोत्तराश्विनो । धमिवादिदिमैत्राकां-श्चन्द्रपौष्ये ष्वयैषाम्" ५ २७, । अन्यत्रापि । "पूर्वा-हस्तात्रयाऽश्वेषाम्भूत्तानि भाभि च । अग्नेदध्यायिना यस्तमान्याऽऽर्त्तवधने । अनारोहिणे युग्मपथ्यापौष्यक रादिती । मैत्रे यजुर्विदाञ्चोपनयनन्त प्रयस्यते । उत्तरा-श्रवणाद्वाश्विपथ्याहस्ताधनेषु च । सामगाना व्रन यस्त

मिति वेदविटोविदु । अश्विनी रेवती हस्ता भगमैत्र-धनादिती । अथर्ववेदिनाञ्चोपनयनन्त शुभावश्रमिति" प्रसि० एतत्प्रागुक्तवचने ज्येष्ठायामलत्रे मोक्षावपि प्रागुक्तभुज जलादिशचने "अश्विनीश्वगिष्यतासु हस्ते स्वाय्याञ्च गक्रभे । पुष्ये च पूर्वफल्गुन्या अत्रणे पौष्यभे तथा । वासवे शततरासु व्रतबन्ध प्रयस्यते" श्रौपतिवचने च ज्येष्ठायामपक्षमयनापदिपयम् । वेदभेदेन विहित नक्षत्रेषु तस्या अर्कोत्तनेऽपि वेदभेदेन प्रायश्च्यमात्रत्व प्रातीतेक्षदक्षामन्यवेदिविहितनक्षत्रस्यापि अक्षयार्थं सुहू० चि० हावि गतिमक्षत्राणा सामान्यतोऽप्यक्षयदत्तापि तथेति बोध्यम् । ज्येष्ठायामस्त्रत्यापि एव प्राच्यता केषुपि वेदिषु तदनुक्ते व्य० च० गुरु । "त्रिपूर्वेषु रोहिण्यां हस्ते मैत्रे च वासवे । त्र्यह्ये सौम्यपुनर्वसोरुत्तम श्रौपनायनम् । वारुणे वेणवे पुष्ये वायवे पौष्यभे तथा । अश्विन्या पट्सु भेषूक्त मध्यम तु चतुर्भुखै । शेषेषु वर्जयेद्दी-मान् द्विजानामौपनायनम्" अत्रान्येषां वर्ज्योक्तिरपि अनापदिपया' एतद्विरक्तनक्षत्राणा प्रागुक्तवचनैर्विहि-त्वात् । ज्योतिर्निबन्धे नारद । "अथान्यर्कत्रयान्ये ज्य चन्द्रादिषु तरात्रयम् । विषुवत्याश्विमिताज्योमिमान्यु-पनायने । वर्जनीययोगानाह व्य० च० गुरु । "व्याघात परिच वज्र व्यनीपातञ्च वैष्टितम् । गण्डातिगण्डौ शू-लञ्च विस्तुम्भञ्च विषर्जयेत्" अत्रापि । "विष्कम्भ शूत्ररिचश्रुतिपातगण्डव्याघातवैष्टितियुग त्वतिगण्ड भृजुम् । योग विहाय कुजमन्दपराङ्गसभ्या हित्वा निर-यमशुभञ्च व्रत प्रयत्नम्" प्रमिता० । "क्षीणचन्द्रेऽस्तो शुके निरथे चैव भास्करे । कर्त्तव्यं नोपनयन नाम ध्याये गण्डयहे' । निरयसूर्यमाह तत्रैव । 'राशे प्रयमभागस्यो निरय सूर्य उच्यते' । तेन रघुनन्दनेन निरयगण्डस्य संक्रान्तिपरिचय कथन विन्यम् । पारनिर्णयमाह नारद । "व्याघार्यसौम्याव्याना वारा यस्ता शशीनयो । वारो मध्यफल्गौ प्रोक्तं वारो निन्दितौ व्रते' तत्राप्यस्तमितस्य बुधस्य वारोवर्जनमेव । "अस्त गतस्य सौम्यस्य वारो वर्ज्योद्विजन्वभासिति" नारदोक्ते । अथ-त्र त्र । 'शुभो बुधोनास्तमित पापपक्षयुतो न वेति' । चन्द्रधारस्तु कथ्ये वर्जनीय । 'पापपक्षार्णं वारा स्युर्न शुभाचन्द्रधारस । सितपक्षे प्रयत्न स्यात् कथ्ये वारोविधोनेह्येति' व्य० च० उक्तेः । सामागानां कुजधारेऽप्युपनयनसुक्त श्रौपतिना । "शाखाधिमे पक्षिनि

केन्द्रगतेऽथवास्त्रिन् चारेऽस्य चोपमयनं कथितं
द्विजानाम् । नीचस्थितेऽरिष्टहृगेऽथ पराजिते वा जीवे-
भृगवावुपनय सृष्टिकर्मज्ञीन । ज्योतिर्निष्ये नारद
'सर्वेषां जीवशुक्रत्रवारा. मोक्ता व्रते शुभा' । चन्द्राकौ मध्य
मौ ज्योती सामव ह्यजयो कुज । शाखाधिपति-
भाराश्च शाखाधिपत्तय तथा । शाखाधिपतिलग्नश्च दुर्लभ
त्वितय व्रते' । सु० चि० "शाखेयवारतनुवीर्यमतोष
शक्त शाखेयसूर्यगिगीजीववसे व्रत सत् । जीवे भृगौ रि
ष्टहृगे विजितेऽथ नीचे स्याद्देवगास्त्रविधिना रक्षिते-
व्रतेन" । वशिष्ठ "शाखेयगुरुशुक्राणां मीढरौ वास्ये
च वाह्निके । नैवोपमयनं कार्यं वर्षेणै दुर्वले सति" ।
तेन भौमबुधयोरस्तादिषु सामगाथर्वणशास्त्रिनोरुपन-
यनादि न भवतीति गम्यते । तत्र नीचाद्यवस्थितत्वे स्वनवा-
शस्त्रोक्तांशस्थितत्वेन शाखेयादेरपथादमाह वशिष्ठः "यत्न-
नीचाशयत्तुस्ये स्वार्थे वा स्त्रोक्त्रभागगे । शाखेये वा गुरौ
शुक्रे न नीचफलमनुते' । शाखेयवर्षेणास्तु । "विप्राधी
शौ भागेवेज्यौ कुजाकौ राजन्यानामोपधीशोविशाश्च ।
श्रुद्राणां चदान्यजानां शनि स्याच्छाखेयां स्युर्जीविशुक्रार
सौम्याः" सु० चि० "भृगुवेदोऽथ यजुर्वेदे सामवेदो-
द्यवर्षण' । वेदानामधिपोजीवशुक्रभौमवधा क्रमात्"
गुरु' । "भृगवेदाधिपतिर्जीवोयजुर्वेदाधिपो भृगु ।
सामवेदाधिपो भौमः शगिजोऽथर्ववेद्राट" दीपिका ।
लग्नभेदे फलमाह व्य० च० वशिष्ठः । 'भेदे भवति
षाकृण्डो वित्तविद्यावर्जितो हृषे । युग्मे वेदार्थदर्शी च
कुलोरे च षडङ्गवित् । शिल्पकर्म कर सिधे षठे भवति
परिहृत' । तत्राया विनयप्राप्तं काण्डस्य षोऽथ हचिके ।
सर्वत्र पूजितश्चापे श्रुद्रवृत्तिर्भुगे तथा । राजप्रेष्यान्वित
कुम्भे मीने वेदानपारगः" । लग्नकेन्द्रस्यरव्यादि यज्ञफल
माह सु० चि० "राजसेवो वैश्ववृत्ति' शस्त्रवृत्तिश्च पाठक,
प्राज्ञोऽर्थवान् स्वच्छसेवो केन्द्रे स्वर्यादिखेचरे' व्य०
च० गुरु । "रवौ लग्नादिकेन्द्रस्ये दोष. स्फुरित-
स चक्र. तत्रोपनीतस्य शिषो कुलनागो भवेत् तदा,
कुजे लग्नादिकेन्द्रस्ये दोष कूजितसंचक्रः । तत्रोपनीत
षकारं हन्ति वर्षाच्च स शय । यनौ लग्नादिकेन्द्रस्ये दोषो-
रदितस चक्र । करोति सज्जतीं षोडश प्रतिभो वा गुरो-
स्तया । राहौ लग्नादिकेन्द्रस्ये दोषोरभ्याङ्गयोभवेत् ।
व्रतिनोजननीं हन्ति चाथवा धमसञ्चयम् । केतौ लग्नादि
केन्द्रस्ये दोषश्च मासस चक्र । सम्य व्रतिनोवृत्ति-

वित्तविद्याधिनाशनम्" । लग्नषष्ठाष्टमान्यस्यः करोत्येव
निशाकर । व्रतिनोदेहमयनं निधन दुःखसञ्चयम् ।
वशिष्ठः "विशेषाभिधमस्थाने यज्ञाच्छान्ति सर्वदा ।
व्याचार्यन्त्वशुभा हन्ति शिष्यं ह्यन्यशुभेतराः" । "केन्द्र-
त्रिकोणगे जीवे भानौ शुक्रेऽथवा व्यये । द्वितीये चो
शुभोयोगो द्विजानामौपनायने" । लग्नवधिकस्थानभेदे
यज्ञविशेषस्थितौ फलभेदमाह काश्यपः "षष्ठाष्टमं विना
जीव सर्वत्र शुभलक्षत् सदा । सर्वत्र शुभलक्ष्णकः षष्ठसप्ता-
ष्टम विना । भास्वरोलग्नगः कुर्याद्दुः भूपतिसेवकम् ।
वसुस्य स्वर्णरहितं भ्रातृस्य सुखिनं सदा । बभ्रुगोडः-
स्त्रिनं नितं चतुर्गोमतिपर्जितम् । यत्नुरोगरहितं स-
प्तमे मार्गवर्जितम् । अष्टमे दृष्टिरहितं नवमे धर्म-
हारिणम् । व्यापारगोभिषगृह्णति दीर्घायुष्यं तथा
ऽऽयग' । रिपुफगोहानियुक्तश्च फलमेतद्गुरावपि । सिते
चन्द्रे लग्नसंस्थे शुभं स्यादसितेऽग्नमम् । वसुगे स्याद्भ्रमप्रा-
प्तिस्मृतीये सुखसंस्थितिः । चतुर्थे बुद्धिदृष्टिं च पञ्चमे सौ-
ख्यसुत्तमम् । षष्ठे तु व्याधिपीडा स्यात् सप्तमे सुखस-
नति । अष्टमे निर्धन प्राणी नवमे धर्मसञ्चयः । दश-
मे स्यात् सदाचारो चाभ स्याद्भ्रमसञ्चय' । दारिद्र्य रि-
पुफगे विद्याश्चन्द्रे फलसदा हृतम् । ऋतनीशः सुखं का-
र्यं हानिदृष्टिर्दृष्टिर्गद । अधर्मोदुम्भतिर्दृष्टिर्नाथो लग्नात्
कुजे फलम् । बुद्धिदृष्टिर्वित्तनाथो चाभ सुलोऽऽतिः
सुखम् । आयुःक्षयो धर्मसौख्ये कोपलाभः क्षय' क्रमात्
सौख्ये लग्नादिराशीमा फलमेतद्गुराहृतम् । निन्दा हानि
सुखं रोग द्यूतद्वाम' जङ्गं सतिम् । विपत्तुल्लेय सुख
भृशमुदयात् कुरुते शनि । चन्द्रे विशेषमाह लल्ल ।
"पापात् सप्तमगञ्चन्द्र' पापगृहेण वा युतम् । व्रते विष-
वर्ज्येदु यत्राहोपमाहर्षमौपिण्य । तत्फल तत्रैव "पाप
यज्ञात् सप्तमगं यथाह पापयज्ञेषापि युतश्च हित्वा ।
व्रत प्रयत्नं मुनयोवदन्ति नोवेषदा ऋतुमुपेति शीघ्रम्" ।
गुरुस्तु । 'पापयज्ञेचिते खने जीवितार्थी न कारयेत् ।
चन्द्रो वा क्रूरगुक्तो मूढत्व संप्रयच्छति" ।
वर्षयोगमाह सु० चि० "कवीश्वरश्चलग्नपारिपौ
ऋतौ व्रतेऽधमा । व्ययेऽज्ञभार्गवौ तथा तनी
ऋतौ व्रते खला" । अन्यत्रापि । "लग्नाधिनाथसितजीव
निशाधिनायान् षष्ठाष्टमे व्ययंगतावपि चन्द्रगुप्तौ । ल-
ग्नाष्टपञ्चमगतानशुभपञ्चांश यत्रात् तत्रजेद्भविधौ
सुनयोवदन्ति । सारसपक्षे । 'मिस्रदाबश्चकाले तु सर्वदा

पञ्चमह, कर्त्तु । शुभगुण प्रगमनि तटालोकितमेव वा ।
योगान्तरमात्र प्रवि० महेदर । 'जीवे लघनमाधिपति
भृगुमुने धमात्मजन्मे' विधीं गुकांगे, रिषलेवेद्विद्विभृत-
स्यागे लतज्ञो, धम । तत्रैव म एव । "विधीं पितागगे
गुरौ तनौ त्रिकोणगे भृगो । समस्तपदविद्यतो यमागजे-
तिनिर्घण' । नरागफलमात्र व्य०ध० गुरु' । गुरु
नगुकागके च चन्द्रे विद्याधनाय सुखयान् द्विजन्मा ।
नापेयमन्दाकेनवागकस्ये हिन्वो जडो मूर्खतरोऽतिनि स्व
गु०चि० । 'क्रूरो लडो भवेत् पाप' पटु' पटुर्कर्म-
रुद्धु । यमादिभाक् तथा मर्षोर्व्यायु गे तनौ क्रमात् ।
विद्यानिरत शुभरागिनये पापागगते हि दन्दितर ।
चन्द्रे खनवे वक्रधु खयुत कर्णादितिभे धनयान् खलवे ।
प्रमि० नारट 'श्रवणादितिनखले कर्कागस्ये निगा
कने । तदा व्रती वेदगास्त्रधमधान्यसम्पद्दिमान्' ।
एतच्छुक्रपञ्चपियस्य 'गुके स्वागे निगानाये विज्ञयान्
यत्कृद्भवेत् । लण्ये स्वांगगतयन्त्रोजातिभ्य शङ्करोति हि'
पशिवोके 'रनिगुरुगुडौ व्रतोद्गाहौ' इत्युक्तेते गुरु-
गुडिगावश्यकी । तत्र गुरुगुडौ विगोपमाह' उ० वि०
वटुक्याजन्मरानेस्त्रिकोणायद्विभग्न । अथोगुरु ख
पटुत्वाद्यो पजयाऽन्यत्र निन्दित' । "स्वोक्ते स्वमे स्वमेते
वा स्वागे वर्गीत्तमे गुरु । रिफादृष्ट्युगोऽपीष्टो नीचा-
रिष्य शुभोऽप्यसन्' अत्र जीवस्य नीचस्यत्व इव अरि-
वृहस्यत्वेऽपि वक्ष्यता प्रतीयते अतएव "जन्मभादपे
सिहे नीचे वा शक् भे गुरो । मौञ्जि वस्त्र शुभ प्रोक्त-
यत्वे मोनगते रशक्ति' निर्णयसिन्धुधृतवचने मोन-
गतारविकालएव प्रतिप्रसवसार्थक्यम् । एतेन "शाखाधिपे
यन्निनि' इत्यादिवाक्ये उपक्रमे शाखाधिपश्रवणात्
गुरोर्गिरिष्टस्यत्वे तस्य कश्चिदाधिपतया सहैदिनासेवी
पनयमनिपेधकल्पनमपि निरस्तम् "शाखेगसूर्यगगिजीपववे
इत्यादिप्रागुक्तवचने शाखेमात् पृथक्त्वेन जीवस्य यक्षणे-
गारिष्टस्यत्वेऽपि संधेदिना टोपस्यापश्रकत्वात् एतेन
"नीर्षस्यते, रिष्टहगेऽय पराजिते वा जीवे भृगौ'
इत्यादिवचने क्रमान्वय वटन् परास्त्र तथास्य प्रति-
प्रसवानर्थक्यापत्ते । अन्यटाकरे टग्ममिति टिक्
तत्तद्विद्यायक्षणाद्ये शकर्मभेदे तत्र चिकित्साविद्याज्ञो
जनयनप्रकारो दर्शित सुश्रुतेन यथा ।

अथात विद्योपनयनीयमध्याय व्याख्यास्याम ।
ब्रह्मण्यत्रिंशत्यानामन्तसमन्वयवय, शीलशौर्यशौच

वाग्धिनयगर्निधनमेधाधतिस्मृतिमन्त्रप्रतिपत्तिशुक्र तनु-
जिगीउदनापस्त्रजुष्णाजिनाश प्रसन्नचित्तथाक्वेद क्रमे-
श्वश्रु भिपक् गियद्युपमयेत् । ततो विपरोतशुण नोपनयेत्
उपनयनीयस्य ब्राह्मण प्रगस्तेषु तिथिकरणसुदूर्त्तनखलेषु
प्रगस्ताया टिगि गुर्वी समे देगे षत्सूरुक्त चतुरन् स्मिन्नलसुप-
विथ्य गोमयेन टर्मे सस्तौर्य उपूर्णजामहूर्त्तरत्थ देवता
वज्रयिता विमान् भिपजय, तत्रोत्त्रिंशत्याध्यक्ष्य च दक्षिणतो
ब्रह्मण्य स्यापयित्वाग्निमुपसमाधाय खादिरपलागदेवदारु-
शिल्लाना समिद्धियतर्णा वा क्षीरदक्षणा न्ययोधोडुस्तरा-
यात्यसधूकाना दधिमधुएताङ्गमि, टम्ब्रां क्षीमिकेन
विधिना सुषेणाऽऽऽतीर्जुष्टयात् । मरणशामिर्भङ्गाव्या-
हृतिभिक्षत प्रतिदेषतस्त्वर्थेय स्वहाकारश्च इवार्त्त गि-
द्यमपि कारयेत् । ब्राह्मणस्तयाणा वर्षानामुपनयन कर्त्तुं
मर्हेति राजन्व्यो ह्यस्य, वैश्वो वैश्वोस्यैवेति । ऋद्धमपि
कुलगुणसम्पन्न मन्त्रवर्जमनुपनीतमध्यापयेद्विद्येके । ततो-
ऽग्नि त्रि परिणीपानिसार्द्धक गिय ब्रूयात् । काम
क्रोधलोभमोहमानाहृद्दारेष्योपास्यर्ष्यशुन्यान्वतालसायण
स्थानि हित्वा नीचनखरीकृष्या शुचिमा कपायवाससा स-
त्यप्रतनक्ष्चर्याभवात्प्रातस्तरेणाऽऽशु भवितव्य सद्वृम
तस्यानगमनशयनासनभोजनाध्ययनदरेण भूया मप्रिवदि-
तेषु वस्त्रितव्यमतोऽन्यथा ते वस्त्रिमानस्याधर्षो भवत्वफला
च विद्या न च प्राकाशु प्राप्नोति । अह वा त्वयि सस्य-
गवर्त्तमाने यदन्यथाटगी स्थानिभोगामवेयसफलविद्येच ।
द्विजगुरुदरिद्रमिलवप्रजितोपनतसाधुनाथाभ्युपगताना
चात्तव न्दवानामिव स्वभेपजै प्रतिकर्त्तव्यमेव साधु भ-
वति । व्याधगाकुनिकपतितपापकारिणा न च प्रति
कर्त्तव्यमेव विद्या प्रकाशते मिलयगोधर्माधिकमाप प्रा
प्नोति' एव धतुर्दिद्यापक्षणाङ्गमपुपनयन द्रष्टव्यम् ।
उपनयनाय हितम् ४ । उपनयनीय उपनयनात्रेदके
शास्त्रे त्रि० तत्र साधु ४ । उपनयनीय उपनयनकारके
गुरौ ५० । उभयस्य उटा० उक्त सुश्रुतवाक्ये दर्शितम् ।
उपनहन न० उपननन-बन्धने भावे ख्युट् । । बन्धने कस्ये
ख्युट् । बन्धनसाधने वस्त्रादौ । 'प्रैष्यति च सोमोपन-
हनमाहर' कात्या०३, ७ । सोम उपनहने बध्यते
येन तत् सोमोपनहन वाश' कर्क । "सावन्वैमवधत
हृत्वा सुत्रा सोमोपनहनेन' कात्या०२२, ६, १२ । "अथ
एते श्रुति सोमोपनहनमाहर' यजमानो वा सोमोप-
हनम दत्ते' शत० जा० २१, २, ५ ।

उपनागरिका स्त्री "माधुर्यं व्यङ्ग्यं रूपागरिकोप्यते" इत्युक्तान्तरेण एतन्प्रकारेण चिन्तिते । यथा 'अपसारय घनसार कुरु हारं हार एव किं कर्मणे । अलमालि 'सृष्टालैरिति षट्तिटिगानिश्च बाला' ।

उपनासुक ति० उप+नम-रा० उक्तम् । सञ्जमनयोः षष्ठ्या-सुगुणाय प्रसूति "यदिदिभिर्भयजेतोपनासुक एन यज्ञं स्वात् यमात्रोत्पुपनासुक एनम्" गत० ब्रा० १३, २, ६, ६, ७ ।

उपनाय पु० उपनाययति उप+नी-णिच्-करणस्य कर्त्तृत्व-विशेषायाम् कर्त्तरि अच् । उपनयसकारे हेम० तस्य आचार्यं समोपनयनसम्यादनकरणत्वात्तथात्वम् ।

उपनायक पु० उपगतोनायकम् अत्या० सं० । नायकसदृशे उपपत्तौ "नायकस्य गुणोत्कर्षकथका उपनायका" समी तोक्ते ऽनायकप्रकायभेदे उप+नो-खुल् । उपस्थापके ति० ज्ञानलक्षणारूपसन्निकर्षे पु० । उपनययद्दे उटा० ।

उपनायन न० उप+नो-स्वार्थे-णिच्-ल्युट्-करणे कर्त्तृत्व-विशेषायाम् कर्त्तरि नन्त्या० ल्युट् । उपनयसकारे । उपनयनशब्दे बहुप्रयोगो दृश्यते । "ब्राह्मणस्योपनायनम्" मनु । उपनायनं प्रयोजनमस्य ठक् । औपनायनिक उपनयनप्रयोजने विधाने ति० । "एष प्रोक्तो द्विजातीना-मौपनायनिकोविधि" मनु औपनायनिक इत्यत्र कूलू० अतुगतिकाटिकादिव्यकल्पनसनाकरणेय उपनायनशब्देनैव तद्गुणसिद्धेस्तथाकल्पनानौचित्यात् ।

उपनाह पु० उप+नह-घञ् । शीष्णायास्तन्नीबन्धनस्थाने, श्लेष्णाद्युपगमार्थं उपनह्ये च । "आदौ विश्वापनं कुर्यात् द्वितं यमवसेचनम् । ततोयसुपनाहञ्च चतुर्थी पाटनक्रियासु" "गोफयोरुपनाहन्तु कुर्यादासविद्वज्यो" "ति-लोपनाह कुर्याच्च सर्वदा वातदोगिणाम्" "यात्वणमुप-माहार्थं बनातेष्वमनुवाचनार्थे" इति च सुश्रुतम् ।

उपनाहन न० उप+नह-स्वार्थे-णिच्-भावे ल्युट् । प्रले पादिबन्धने "प्रगमयेत् स्नेहस्वदोपनाहनै" । "वेगशरं सल्लग्नैः स्निग्धं स्यादुपमाहनम्" सुश्रुतम् ।

उपनिक्षेप पु० उप+नि-क्षिप-कर्मणि घञ् । रूपसख्या-मटर्गनेन रक्षणार्थं परस्य हस्ते निहिते इत्ये "आधिषीमो-पनिक्षेपजडबालधनैर्विना । तद्योपनिधिराजस्वोत्थोति-याणा धमैरपि" या० सू० । "उपनिक्षेपो नाम रूपसख्या मटर्गनेन रक्षणार्थं निहितमिति" मिता० भावे घञ् । ऽवथाऽप्ये ।

उपनिधातृ ति० उप+नि+धा-हच् । उपनिधित्वेनान्य-

समीपे ऽस्वद्व्यभ्यापके ऽस्थापकभावे च । "पाणिभ्या-सुपनिधाता स्तुत्य देशा" गत० ब्रा० १, १, २, १७ । उप+नि+धा खुल् । उपनिधायकोऽप्यत्र ।

उपनिधान न० उप+नि+धा-भावे ल्युट् । उपनिधित्वेन ऽस्थापने 'उपनिधानमुपनिधि' मिता० । समीपे स्थापने "छटभिहितोभावे" इत्याद्युक्ते । उपनिधीयमाने ऽद्वये च ।

उपनिधि क० उप+नि+धा-भावे कि । रूपसख्ये अमटर्ग्य परस्थानिके रक्षणार्थं स्वधनस्थापने छटभिहितोभावोद्वय-वत् प्रकागतं इत्युक्ते तथा निधीयमाने ऽद्वये च । उप-निधिस्वरूपतत्त्वकर्त्तृत्वविशेषौ मिता० दर्शितौ यथा "वासनस्यमनाख्याय हस्तेऽन्यस्य उदर्थते । इव्यन्तौष-निधिकं प्रतिदेयं तथैव तत्" या० सू० । 'निक्षेप-इव्यस्याधारभूतन्व्यान्तरं वासनं हारण्यदि तत्स्य यद्द्वय-रूपसख्यादिद्विगोपमनाख्यायाकथयित्वा सुद्वितम-न्यस्य हस्ते रक्षणार्थं विश्वम्भादप्येते तद्द्वयसौपनिधिकं-सञ्च्यते यथाह नारदः । "असंस्थितमपिज्ञातं ससृष्टं यन्नि-धीयते । तज्जानोयादुपनिधिं निक्षेपद्विगणितं विदुरिति" प्रतिदेयन्तथैव तत् यस्मिन् स्थापितन्नेनैव पूर्वमुद्रादि-चिह्नितमार्थितन्तथैव स्थापकाय प्रतिदेयं प्रत्यर्पणीयम् । प्रति-देयमित्यस्यापवादमाह मिता० । "मदाभ्योऽपहतन्तु राज-दैविकनस्कारं" या० सू० । "तमुपनिधिराज्ञा दैवेनोदकादिना तस्कारं शोभयत नष्टं न दाम्योऽसौ राज्ञा तदुपनिहितम्भूमि-ज एव तद्द्वयन् नष्टं यदि जिह्मकारितं न भवति यथाह नारदः । "गृहीतं सृष्टं योऽर्घेन नष्टो नष्टं स दायिनः । दैवराजसते तद्वन्न चेतच्छिष्टकारं रतमिति" मिता० । अस्याप-वादमाह । 'भेषजं न्नाग्निं तेऽदक्षे दाम्योदसृष्टं तत्त्वमसु' या० सू० । "स्वामिना साग्निं ते याचिते यदिति न ददाति तदा तदुत्तरकालं यद्यपि राजादिभिर्भेषोभ्याम् सञ्जातस्तथापि तद्द्वयं मूल्यकल्पनया धनिने यहीता दाम्यो राज्ञे च त-त्त्वमन्दण्डम् । भोक्तारम्भूतिं दण्डमाह" मिता० । "आजीवनं-स्नेह्या दण्डोदायस्त वापि सोऽयम्" या० । "य स्नेह्या-स्वामिनमनुज्ञाय उपनिहितन्व्यमाजीव्युपभुङ्क्ते व्यवह-रति वा प्रयोगादिना साभार्थं ससायुषभोगानुसारेण ट-ण्डुलसञ्ज्ञोपनिधिं सोऽयमुपभोगे सृष्टद्विकं व्यवहारे स-जाभन्निने टाय । दक्षिणमाणस्य कातर्यनेनोक्तम् । "निक्षेपं दक्षिणेषु क्रयं विक्रयमेव च । याच्यमानो न-चेद्दद्याद्दत्तं पञ्चकं यतमिति" । एतच्च भविते इदम्यम् । उपेक्षाऽज्ञाननष्टे तेनैव पिशेपो दर्शितः "भक्षितं सोऽय-

दाहः समन्दापर उपेक्षितम् । किञ्चिद्भूतं प्रदा
 परं स्याद्भूमनामनागितमिति । किञ्चिद्भूतमिति
 बहर्षीयज्ञानम्' मित्ता० । "एष एव विविहं एो याचि-
 तान्नाहितादि । शिष्यपूषणियो न्यासे प्रतिन्यासे तथैव
 च" मारदः । "ष जातमात्मान् उलां च दाराय भव-
 तामिह । प्रदायोपनिधिं राजा पाण्डु सर्गमितोगत"
 भा० आ० १२६ अ० । उपनिधिमपिह्य प्रष्टत्तम्
 तदस्य प्रयोजन मिति वा ठक् । औपनिधिक तदधिकारेण
 प्रष्टन्ते व्यवहारे तत्कामधनहृद्ये च ।

उपनिपात ३० उप+नि-पत-पञ् । १४मीमे आमतो २४ठा-
 दागमने 'कृतताच्छोपनिपातनेगणह्' किरा० ।

उपनिपातिन् लि० उप+नि-पर-णिनि । १४ठादागते
 अतर्कितोपगतिशुक्ते "रन्ध्रोपनिपातिनोऽनर्था" ।

उपनिबन्धन न० उप+नि+बन्ध-करणे ल्युट् । १४म्यादन-
 साधने । "प्रस्ययोपनिबन्धनः" सर्वद० मारे ल्युट् । २४पयने
 उपनिबन्धण न० उप+नि+बन्ध-ल्युट् । उपेत्य आधय्यते
 कर्माणि प्रवर्तमान्यादक्ये निबन्धने ।

उपनिवपन न० उप+नि+प-ल्युट् । अग्निप्रणयनकर्माद्ग-
 भूते इन्द्राभ्याधानादिव्यापारे' औपनिवपनात् कृत्वा
 हविर्धाने स्थापयति" ८, १, २१ । "औपनिवपनात्
 "इन्द्राभ्याधानादि उपयमन्युपनिवपनान्तमग्निप्रणय-
 नास्व कर्म कृत्वा" कर्म ।

उपनिवेशित लि० उप+नि+विश-षिच्-क्त । १मिवाधिते
 २४वृत्तिविशेषरूपेण स्थापिते च । "सर्गाभित्यन्द्भवम
 कालेवोपनिवेशिता" कुमा० । २मिनेशितभाक्ते च ।

उपनिषद् स्त्री उपनिषोदति प्राप्नोति ब्रह्मात्मभावोऽनया
 उप+नि-षद्-क्लिप् । १ब्रह्मविद्यायां, २तत्प्रतिपादके
 वेदगिरोभागे वेदान्ते च । ४० भा० उपनिषच्छब्दार्थ-
 म्युत्पत्तिर्दर्शिता यथा । "सिधं ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्दवाच्या
 ननुपराचां सङ्गोः कसारस्यात्यन्तानुवादमसु उपनि-
 ष्त्वं स षदेस्तदर्थत्वात् तादर्थ्यादुपन्वोऽप्युपनिषदुच्यते ।
 सङ्ख० भा० "वथा य इमा ब्रह्मविद्यामुपयन्त्यात्म
 भावेन ब्रह्मामन्त्रितुराधरा सन्तस्तेषां गर्भजन्मजरा-
 रोमाद्यनर्षपूत निशातवति परं वा ब्रह्म गमयति
 अविद्यादिसवारकारणञ्चात्मनमवसादयति विनाशयती-
 त्मुपनिषद् उपनिष्वत्स्य षदेरेवमर्थस्मरणात् । "आत्त औप-
 निषच्छब्दो ब्रह्मविद्यैकगोचर" । तच्छब्दावयवार्थस्य वि-
 द्यावामेव स्वभावत् । उपोपसर्गे सामीप्ये तत्प्रतीचि

यमायते । सामीप्यतारतम्यस्य विद्यान्ते आत्मनीक्षणत् ।
 त्रिविधस्य मटथस्य निगन्धोऽपि विगोपणम् । उपनीय
 तमात्मान ब्रह्मापासादय यत । निरुन्वविद्यां तच्छुच्यत-
 य्मादुपनिषदुच्यते । निरुन्वविद्यां तच्छुच्यत-
 परम् । नयत्यवासासम्भेदमतोऽप्युपनिषदुच्यते । प्रष्टन्ति-
 ऐतृत्वि'गेपास्यन्त्योच्छेदकृतत । यतोऽप्यवाटवेदिव्या तफा-
 दुपनिषदुच्यते । यथोक्तविद्याऐतृत्वादुपन्योपि तदभेदात् ।
 भवेदुपनिषदाभा नाह्नन जं यम यथेति"तस्यानिरुद्धार्थ-
 व्यापार्येर्दर्शित । उपनिषद्वेदाय शुक्लकोपनिषदि दर्शिता
 यथा । "१६या २४वे २४ठ ४प्रश्न ५सुण्ड ६माण्डूक्य
 ७तित्तिरि' । ८पेतेरेयसु ९आन्दोम्य १०इष्टदारय्यक
 तथा । ११ ब्रह्म १२ कौवस्य १३ जावास १४ श्वेताश्वी
 १५इह १६चाण्डिः । १७भो १८नारायणो १९इहो
 २०विन्दु २१नाट २२गिर २३शिश्या । २४मै-
 लायणो २५कीपितकी २६इष्टात्ता २७तापनी ।
 २८आडागिनरु २९मैलेयो ३०शवाल ३१शुचि ३२
 मन्त्रिकः । ३३सर्वसार ३४मिरालम्ब ३५इहस्य ३६
 वल्लस्त्रविषम् । ३७तेजो ३८नाटो ३९ध्यान ४०विद्या
 ४१, ४२योगतन्त्रात्मोपकम् । ४३परिभाट् ४४तिसिषी
 ४५सीता ४६चूडा ४७निर्वाण ४८मसङ्कलम् । ४९द-
 विष्या ५०शरभ ५१स्कान्दं ५२महाभारतयथाङ्गयम् ।
 ५३इहस्य ५४रामतपन ५५वासुदेवश्च ५६सङ्कलम् ।
 ५७याचिष्ठस्य ५८परिभ्रम ५९मिन् ६०ईर्षमहेश्वरीरक
 गिराई० । ६१शतुरीयातीत ६२सम्यास ६५परिभाजा
 ६६ईशवासिका । ६७अव्यक्तं ६८काकर ६९पूर्णा०
 ७०सूर्याम् ७१ध्यात्म ७२कुण्डिका । ७५सावित्र्या
 ७६ऽऽत्मा ७७प्रायुपत ७८परब्रह्मा ७९अधूतकम् ।
 ८०क्षिप्ररातापन ८१देवी ८२क्षिप्रा ८३कठ ८४भा-
 वना । ८५इहस्य ८६कुण्डलो ८७अक ८८वक्राक्ष
 ८९गण ९०दर्शनम् । ९१तारसार ९२महावाक्य ९३पञ्च-
 ब्रह्मा ९४गिनहोत्रकम् । ९५गोपालतापत ९६कण्य ९७या-
 जवत्क्य ९८वराहकम् । ९९आश्वायनी १००इयप्रोव'
 १०१तालेय च १०२मारुहम् । १०३शङ्ख १०४जा-
 वन्नि १०५सीमान्य १०६इहस्य १०७अक १०८मुक्तिका"
 तासाञ्च मध्ये यासां यदेदगतत्वं तदपि यान्तिपाठमन्त्र-
 सङ्घित तत्रैव दर्शितं यथा ।
 "१०१तेरेय २कौवकी ३४मादविद्यात्मप्रबोधनिर्वाण ईम,
 इवाऽ ७वशासिका ८क्षिप्रा ९सौभाग्य १०वहृषा

नृगपेदगवाना टगसह्यकानामुपनिषदा "वाङ् मे मन-
 नीति" गान्ति । १६यायास्य २६हृदारग्यक ३जावाल
 ४उंस ५परमहृष ईसुवाल ७मन्त्रिका ८निरालम्ब ९ति-
 गिखो" १०ब्राह्मणमण्डल ११ब्राह्मणपद्यतारक १२पेङ्गल
 १३मिच्छु १४१५तुरीयातीताध्यात्म १६तारसार १७या
 शवलक्य १८गाथ्यायनो १९मुक्तिकाना शुक्रयजुर्वेदे
 गतानामेकोनविंशतिवङ्गाक नामुपनिषदा 'प्रसूमद.' इति
 गान्ति । १कठवल्ली २तैत्तिरीयक ३ ब्रह्म ४कैवल्य
 ५श्वेताश्वर ६गर्भ ७८नारायणाष्टवक्रिह ९ स्मृतनाद
 १०कालाग्निरुद्र ११सुरिका १२ सर्वसार १३शुकरहृष्य
 १४तेजोविन्दु १५ध्यानविन्दु १६ब्रह्मविद्या १७योगतन्त्र
 १८दक्षिणामूर्ति १९स्कन्द २०गारोरका २१योगिगिर्भ
 २२,२३काक्षराक्ष्य २४५धूत २५कठरुद्र २६हृटय २७
 योगकृगुल्लिखी २८पद्मसङ्ग २९प्र.णाग्निहोत्र ३०धराह
 ३१कलिधन्वराण ३२सरस्वतीरहस्याना लक्षणप्रजुर्वेदग
 तामा द्वाविंशत्सङ्ख्याकानामुपनिषदा 'सह नाश्वस्यति'
 गान्ति । १केन २।३खान्दोग्यारुण्य ४मत्वायषी ५मैत्रे-
 यः ६वज्रसूक्तिक ७योगबूडामयि ८वासुदेव ९महत्
 १०मथ्याषाऽ ११व्यक्त १२कृण्डिका १३सावित्री १४रुद्राक्ष
 १५जावालादर्शन १६जावालीमा सामवेदगताना षोड-
 षसङ्ख्याकानामुपनिषदासु 'चाप्यायन्ति' गान्ति ।
 १प्रश्न २सुगुणक ३माण्डूक्याऽ४ चर्चगिरोऽ५ चर्चगिखा
 ६हृज्जावाल ७श्विहृतापनो ८नारदपरब्राजक ९सीता
 १०शरभ ११महानारायण १२रामरहृष्य १३रामतापनो
 १४यागिण्ड्य १५परमहृष १६परब्राजकाऽ७चपूर्णा १७
 सयात्म १८पाशुपत १९परमहृ २०त्रिपुरातपन २१
 दे २२भावना २३भय २४जावाल २५गणपति २६म-
 हावाश्रय २७गोपालतपन २८लण्य २९हृयपीत्र ३०द-
 क्षाल्य ३१गारुडानागचर्चवेदगतानामेकविंशत्स ख्याका-
 नामुपनिषदा "भद्र कण्ठेभिरिति" गान्ति । पूर्वोत्तर-
 दाक्ष्ये नामभेदे नामान्तरपरतया समभेदः । १योगे
 च । 'यदेव विद्याया करोति च योपनिषदा तदेव पीर्य
 पत्तरम्' का० उ० । 'उपनिषदा योगेन युक्तयेतर्ष' भा०
 "ब्रह्मो देवतादिविषयमुपासकम्" आनन्दगि० ४धमे
 ५ निर्जनस्थाने मेदि० ६ समीपवदने त्रिका० ।
 ७द्विजातिकर्त्तव्ये चत्वारिंशत्सङ्कारमध्ये वेदप्रभेदे
 तद्ग्रहं गोदानाख्यकेयान्तरुर्षय मां कर्त्तव्य यथाह
 आश्वनायनसङ्गकारिका "प्रथम स्यात्तद्वान्नी द्विती-

यञ्च महामृतम् । तृतीय स्यादुपनिषदोदान च तत परम्
 तस्य विप्रस्य जन्मतस्तयोदये वर्षे महानाम्नीव्रत, चतुर्दशे
 महामृत, पञ्चदशे उपनिषदुवत, षोडशे वर्षे गोदानम्
 चतस्र्य जनविशादिवर्षे चतुष्के, वैश्वस्य एकविंशतिवत्सके
 यथाक्रमं महानाम्नीव्रतवेदव्रताख्यकर्म्मचतुष्टय कर्त्त-
 व्यम् । तत्र चृडादिनक्षत्रादिकमेव स्यात्सम्" यथाह
 श्री० धा० श्रीधर । "तिथिनक्षत्रवारास्य वर्गोदयनिर्-
 क्षणम् । चान्वत् सर्वमाख्यात समेदानव्रतेषु च" यदा
 तु देवादीतकालानि महानाम्नीव्रतानि स्युस्तदा समा-
 वृत्तनेन सह कार्याणि "यदागामिक्रियासुखकालस्याप्यन
 रातवत् । गौणकालत्वमिच्छन्तीत्याद्युक्तौ । उपनिषतसु
 व्यच्यते अण् । औपनिषद वेदान्तमात्रेणो परब्राह्मण ।
 "तन्वोपनिषद पुरुष वेद का० उ० । उपनिषदं वेत्ति अण् ।
 वेदान्ताभिधे "शुद्धब्रह्मभाय इत्यौपनिषदा" कुमु० ।
 उपनिषादिन् त्रि० उप+नि+षद-र्षनि क्तिर्या डीप् ।
 समीपे स्यादिति "तद्विषयमधस्तादुपनिषादिनी करोति"
 मत० त्रा० ६,४,१,६ ।
 उपनिष्कार म० उप+निम्+कृ-करणे संज्ञाया घ । म
 हति राजसामे अमर । तत्र हि महतामपि सेन्याना
 मसवादेन निष्कमण्यात्तथास्यम् । [अमर ।
 उपनिष्क्रमण न० उप+निष्-क्रम करणे ल्युट् । राजपथे ।
 उपनिहित त्रि० उप+नि-धा-क्त । १उपनि धत्वेन स्यापि
 ते इत्ये उपनिधगच्छे मित्ता० उदा० २स्थापिते च ।
 उपनीत त्रि० उप+नी-क्त । १कनोपनयनमन्तारे "अधो-
 पनीत विधिवदुपिपथित' रघु० । २प्रासन्नलणाम'म
 कपेण ज्ञाते च "उपनीत विशेषणतयैव भासते मान
 से तु नाय नियम" प्राचीनगाथा उपनयगच्छे टभ्या
 ३समीपे प्रापिते ४उपस्थापिते च ।
 उपनेत् प्र० उप+नी-हृष् । १उपनयकत्ते रि गुरौ २उपटौ
 कर्त्तरि त्रि० क्तिर्या ट्प् । "गियमविधिव्रताना च
 हिंसा चोपनेत्तौ" बुष्ठा० ।
 उपनेत्र न० उपगत नेत्रम् अद्या० स० । नेत्रसमीपे धार्ये वाचा-
 दिनिमित्ते नेत्रतमिरोपकारके इत्यभेदे (अममा)
 उपन्यासपु० उप+नि+अस-पञ् । १वाक्योपक्रमे २वाक्य
 प्रयोगे उपचारस्तुष्टयच्छे उदा० । "तस्मादुप-
 जिज्ञासोपन्यासकृत्वेन" श्रौत० भा० । "माहविद्यायामय
 मुपन्यास यद्वदति" माहवि० । २विचारे उपदमुपन्यास
 निबोधत" मत । "उपन्यास विचारम्" इहू० ।

४ विश्वासेनाह्यसमीपे स्वहृदयान्धे उपनिर्धौ च ।

उपपत्ति ५० उपपत्ति पत्ता अथा०स०। जारे । 'उपपत्तिरिव नीचं पश्चिमान्नेन चन्द्र' भाष । तस्य पतिवत् स्थिया रतिहेतुत्वात्तन्ममत्वम् । 'यस्य चोपपत्तिर्दत्ते' 'स्त्वयिन्नि ये चोपपत्तिम्' मनु 'सन्धये जार' गेहायोपपत्तिम्" यजु०१०,६ । गुप्रव्यभिचारमात्रे जारत्वम् पतिसमीपे तस्य गेहस्थित्या व्यभिचारे उपपत्तित्वमित्यनयोर्भेदः ।

उपपत्ति स्त्री उप+पट-क्तिन् । युक्तौ, सङ्गतौ श्चेती च 'ओतव्य सृष्टिवाक्येभ्योमन्तव्यशोपपत्तिभि' 'उपपत्तिभिर्हेतुभिरिति मथुरानाथ । 'उपपत्तिमदूर्जित इव' 'प्रियेषु यै पार्थ । विनोपपत्ते' किरा०। 'लक्षणा शक्य-सम्बन्धात्पय्यानुपपत्ति' भाषा० । 'विश्वितगुणोप-पत्ते' या० सू०। "उपक्रमोपसङ्घारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च हेतुज्ञातप्यर्थ निर्णये" इ-त्युक्तेस्तस्या प्रकरणप्रतिपाद्यार्थनिर्णयकत्व यथा । आ-न्दोग्ये ईप्र० 'यथा सौख्यंकेन सृष्टृपिण्डेन विज्ञातेन सव सृष्टय विज्ञात भवति याचारम्भण विकारोनाम-धेय सृष्टिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिना विकारमात्रस्य वाच्यम्-णकयनरूपा युक्ति' । ४उपाये च"अथोपत्तिं हलनापरो-ऽपराम् भाष । 'अपेक्षितान्योन्यबलोपपत्तिभि' भाष । ५ प्राप्नो ऽसिद्धौ च "स्वाथोपत्ति प्रति दुर्बलाय" अथय प्राक् तनयोपपत्ते," रघु । युक्तयच नानाविधा सृष्टये दर्शिता साय तन्वयुक्तिगळे दर्शयिष्यन्ते । "अवहाक्य प्रयुक्तानां वाक्याना प्रतिषेधनम् । स्वराक्यसिद्धिरिति च क्रियते तन्वयुक्तिभि' सृष्टये तत्फलकम् ।

उपपद न० उपोञ्चारित पदम् प्रा०स० । समीपोञ्चारिते पूर्व सञ्चार्येण शब्दे "तस्या सराजोपपद विद्यान्तम्" रघु । 'फलन्ति कल्योपपदास्तदेव' भाष । राजनिग्राम कल्प-द्रव्या इत्यर्थः । शनाभोत्तरञ्चारिते शर्मवस्त्रा-दिरूपे शब्दे, (उपाधि) व्याकरणे प्रत्ययादिविधायक-रूपे षसप्रत्ययपदेन निर्दिश्यमाने पदे च । यथा कर्मतयण इत्यादौ कर्मणोतिप्रत्ययन्तं पदम् अण्प्रत्य-यविधाने उपपदम् । "उपपदमतिष्ठ" पा०। "गति-कारकोपपदाना ऋद्धि समासवचन प्राक् सुबुत्पत्ते" वार्त्ति । उक्ते कुम्भकार इत्यादौ सुबुत्पत्ते प्राक् समासि उपपदसमास । उपपदेन समीपस्थपदेन योगे विभक्तिरुपपद विभक्ति "उपपदविभक्तौ कारकविभक्तिरीयसीति" व्या० प० उपपन्न त्रि० उप+पट-क्ति । युक्तियुक्ते, 'उपपदं नव शिव

मिति" रघु । २ प्राप्ते च "अतीन्द्रियेष्वप्यपस्यदर्शनम्" रघु असमो गुणान्तराधानरूपसंस्कारयुक्ते "अथञ्च निष्ठुर पिटद्रोहा मात्पुपस्यस्याम" दशकुमा० ४उत्पत्ते च । उपपात ५० उप+पत-घञ् । ष्टादागतौ संकोचमुत्पत्ते श्वाशे च । "कर्मोपपाते प्रायश्चित्त तत्कालम्" कात्या० २५ १, ११ "उपपातो विनाशोभ्रमे इतत्पुनर्यान्तरम्" कर्क उपपातक म० पानयति नरके पत-ण्वच्-खलु उप अत्यर्थे सापथ्ये वा प्रा०स० । पातकसदृशे ततोन्मूलकत्वे पापभेदे । "महापातकतुल्यानि पापाण्युक्तानि यानि तु । तानि पातक सञ्ज्ञानि तन्पुनमुपपातकमिति" पैठीनसि । पतनञ्च "हि-जातिकर्मभ्योऽज्ञानि पतन परलोकावहित्स्वभेदे नरकम्" गौतमोक्तम् । तस्य न्यूनत्वञ्चात्यफलदाहत्वेन तस्यात्य-फलदाहत्वमाहाङ्गिरा "पातके त सङ्घत्त स्यात् महत्सु द्विगुण तथा । उपपाये तुरीये स्यात् नरक इन्द्रसन्ध्यात्" । केम केन कर्मणा च तच्छब्दते तच्चरूपित प्रा०वि० तत्र मनु । "गोवधोऽयाश्चमयाश्चपारदार्यात्कविक्रय । पिहमाहशुश्रूषाग स्वाध्यायान्ने सुतस्य च । परि वित्तिता चातुजेन परिवेदनमेव च । तयोर्दानञ्च कन्या यासयोरेव च याजनम् । कन्याया दूषणञ्चैव मार्हुद्वित्व व्रतञ्च्युति । तडागारामदारणासपत्यस्य च विक्रय । प्रायतनाभ्यन्वत्यागो भतकाध्यापनन्तया । भताञ्चाध्य-यनादानमपगवानाञ्च विक्रय । सर्वकारेणधीकारो महायन्त्रप्रवर्त्तनम् । हिसौषधीना स्वप्राजीवोऽभिचारी मूलकर्म च । इत्यनार्थमशुभकाणां कृपासामवपातनम् । आत्मार्थञ्च क्रियारम्भो निन्दितादादनन्तया । अनाहि-ताग्निता ज्ञेयमृषानाञ्चानप्रक्रिया । अस्वस्त्रास्त्राधिग मन कौशिलव्यस्य च क्रिया । धात्यङ्गप्यगुण्येव मदा-पस्त्रीनिवेशयम् । स्त्रीन्द्रविटस्यलभधोनात्तिश्रुशोपपा-तकम्" । "असार्थ । अयाञ्जठषाध्यमिति प्रतिपदा-ध्यापनद्वययति । त्यागो योगक्षेमाकरणम् । अनिमित्तं स्वाध्यायत्यागोऽधीतवेदविकारणम् । अग्नित्याग आह-सादिना । सुतत्याग पोषणविनयाथानादाकरणेन चका-राङ्गाथ्यागोऽपि । परिवित्तिता कनिष्ठस्य भ्रातृदारा ग्निहोत्वसयोमे सति ज्येष्ठस्य भ्रातृदाराग्निहोत्वसयोग-प्रागभाव । कनिष्ठस्य परिवेदन, चकारात् कन्याया अपि तथाभूताया परिवेदनीयत्वम् । परिवित्तपरिवेदवोर्वर-त्वेन कन्यादानम् । तयोरेव विवाहादौ अतिकार्यमिति । कन्याया दूषणमकन्येत्युक्ति अद्भुत्या योनिविदारणं वा

शर्तुपिकच ब्राह्मणवृत्तिययो । व्रतच्युतिरवकीर्णत्वम् ।
 टाराणांमपि परिणेतानामपि विक्रयः । अत्यस्यानेक-
 विधस्य । ब्राह्मता यथाकालमनुपनयनमसोमयाजित्वञ्च ।
 बान्धवत्यागो बान्धवस्य मण्डलादेरनिर्मत्तत्यागः । भूत-
 काध्यापनम् मूल्येन वेतनादिना विद्यार्पणम् । भूतञ्च
 वेतनपरिगृह्णीताद्देदादि विद्याप्रहणम् । अपत्याना लक्षा
 टीना सकृत्, गोरसादीना चासकृत्, ब्राह्मणेन विक्रयः ।
 सर्वाकरेषु सुवर्णाद्युत्पत्तिस्यानेषु नियोगः । तैनाटियन्त्रस्य
 शक्यतेजनादियन्त्रस्य च प्रवर्त्तनम् । धान्यादिना यथा
 कथञ्चिन्न्याशम स्त्रियाञ्जितधनजीवनम् । अभिचार पर-
 हिसार्थं जपादिकर्म, मूलकर्म इगोकरण मूलदिक्रिया । इन्ध-
 नाद्यम् द्रुमाणांमशुपकाणा खेदनम् । आत्माद्ये पाकक्रिया
 न वैश्वदेशाद्यर्था । गण्ठेषुलकतन्काराद्यन्नमन्नञ्चणम् । सा-
 मर्थ्येऽपि श्रोतस्मात्तान्प्रमरिप्रह । श्रिये चैमनरा-
 चरजतभूमिसन्निधेतेतरद्रव्यहरणम् । देशर्षिपितृसम्ब-
 न्धिन ऋणस्यानपशोधनम् । असच्छास्त्राभिगमनम् पाप-
 रूढगाम्नाभ्यासः । कुशे लवस्य कर्म तीर्थं लिङ्गं तस्य सत-
 तावृत्तनम् । कुशस्यासारद्रव्यस्य ताम्रकास्यादे, स्त्रियम् म-
 द्युपस्त्रिया मद्यपायाश्च स्त्रिया निषेधणम् ब्राह्मणेन । स्त्रिया
 शूद्रवैश्वज्ञवृत्तियाणाञ्च वधः । नास्ति क्व नास्ति परलोक
 इति व्यसिति । उपपातकमेकैकम् "एकैकमुपपातकमिति"
 याज्ञवल्क्यवचनत् । एषञ्च गोवधादिनास्तित्र्यान्तानि
 पञ्चाशदुपपातकानि । शिष्वा ना "अन्तवचनसुक्ते" राज-
 गामि च पशुन्यम् । गुरोश्च लीकनिर्वस्य वेदनिन्दाऽधे तस्य च
 त्यागः । अन्तानि च समूहानि उक्त्वा "उपपातकिन
 चैते ऋषुशान्द्रायण नरा" इति उपपातके दर्शितम् ।
 तत्र नृपाटिसभासु परापकारव्यतिरेकेणात्मन उत्कर्षख्या-
 पन तथा राज्ञ उरत परापकारव्यतिरेकेषु परटोप-
 कीर्त्तनम् । श्रुतमात्रोपकारकगुरोर्निष्प्राभिगमनम् ।
 तथा परिष्ठासादिना वेदनिन्दा तथाऽसच्छास्त्राभियोगेना-
 धीतवेदविन्मरणञ्च यज्ञेषु तदुपपातकं गुरुणा पुनरेतेषा
 मनुनाऽनुपातके दर्शितत्वात् । अन्यानि चोपपातकानि
 सृष्ट्यन्तरेऽनुसन्धेयानि" ।
 "गोवधो ब्राह्मणस्यैव सृष्ट्यानाञ्चानपक्रिया । अनाहिता-
 ग्निसापवविक्रयः, परिवेदनम् । भूतादध्ययनादाम
 भूतकाध्यापनत्वात् । पारटार्यं पारिवित्तं वार्द्धुष्यं स्रवण
 क्रिया । स्त्रेशूद्रविट्चलवधो निन्दितार्थोपजीवनम् ।
 नास्ति क्व व्रतलोपश्च सुतानाञ्चैव विक्रयः । धान्यकु-

प्यशुक्तेयमवाज्यानाञ्च याजनम् । पितृमातृसुतत्याग
 स्रडागारामविक्रयः । कन्यासन्दुपणञ्चैव परिवेदनकथा
 जनम् । कन्याप्रदाननस्यैव कौटिल्यं पुनलोपनम् ।
 आत्मनोऽर्थे क्रियारम्भो मद्यपस्त्रीनिषेधणम् । स्वाध्या
 याग्निमुतत्यागो च भूवत्यग एव च । इन्धनार्थेन्दुम-
 च्छेट स्त्रीहिसौपधजीवनम् । हिसुयन्त्रविधानञ्च
 व्यसनान्यात्मविक्रयः । शूद्रेषु हीनसख्यं हीन
 योनिनिषेधणम् । तथैवानाश्रमे वास पराङ्गपरिपुष्टताः ।
 असच्छास्त्रादिगमनसूकरेणधिकारिता । भार्याया विक्र-
 यर्ष्यामिकैकमुपपातकम्' या० । 'गोवधो गोः पराङ्गव्यापा-
 दनम् । क. लं. नुपने तत्र' ब्राह्मता । ब्राह्मणसुवर्षुत-
 त्वमव्यतिरिक्तपरद्रव्यापहरणं स्त्रियम् । गृहीतस्य सु-
 वणादेरप्रदानमृत्तानामनपाकरणम् तथा देवर्षिपि-
 तृणा सम्वन्धुणांम्यानापाकरणञ्च । सत्वधिकारे अना-
 हितानग्नित्वम् । ननु ज्योतिष्टोमाटिकासन्धुतयः स्वाङ्ग-
 भूताग्निनिष्पत्त्यर्थमाधानमनुज्जत इति सोमासकप्रमि-
 द्विरतश्च यस्याग्निभिः प्रयोजनन्तस्य तदुपायभूताधाने
 प्रहृत्तिर्नीक्षाद्यर्थेनैव धनार्जने यस्य पुनरग्निभिः प्रयो-
 जन नास्ति तस्याप्रहृत्तिरिति कथमनाहिताग्निता-
 दोषः उच्यते । अन्नादेवाधानस्यावश्यकत्ववचनादन्तित्व
 श्रुतयोऽपि साधिकारत्वाविशेषादाधानस्य प्रयोजिका इति
 भूतिकाराणामभिप्रायो लक्ष्यत इत्यदोषः । तथा
 अपणस्य लवणादेर्विक्रयः । स्रोटोरस्य ज्येष्ठस्य तित्त
 कनोयसोस्त्रुतरानिसयोग परिवेदनम् । पणपञ्जा
 ध्यापकादध्ययनप्रहणम् । पणपञ्जाध्यापनम् । परटा
 रसेवनञ्च, रटारतत्वमव्यतिरेकेण । पारिवित्त्यं कनीय
 सि कृतविधाद्ये ज्येष्ठस्य विशाहृदाहित्वम् । वार्द्धुष्यम्
 तपि इष्टद्रुपजीवित्वम् । लवणक्रिया लवणस्योत्पाद-
 नम् । स्त्रियावधो ब्राह्मणस्या अपि आत्मेयीव्यतिरेकेण ।
 शूद्रवधः । अटीजितविट्चलवधः निन्दितार्थोपजीव-
 नम् अराजन्याद्यर्पितार्थोपजीवनम् । नास्ति क्व ना-
 स्ति परलोक इत्यद्वैतभिविधेः । व्रतलोपो ब्रह्मचारिण
 स्त्रीप्रसङ्गः । सुतानामपतृाना विक्रयः, धान्यं व्रीह्यादि
 कुप्यमवारद्रव्यन्तुपरीसादि पशवोगवाद्यसोषामपह-
 णम् । "गोवधो ब्राह्मतास्तुत्रयम्" इत्यनेन स्त्रियप्रहणे-
 नैव सिद्धे पुनर्धान्यकुप्यादिक्रियप्रहणं निन्दार्थमते
 धान्यादिव्यतिरिक्तद्रव्यस्येव नावश्यकमेतदेव प्रायश्चित्तमप-
 त्त ततोऽन्यमपि भवतेऽयम् । एतेन बान्धवतप्रागप्रहणे

नेव सिद्धे पुन पितादित्रय गण्ड्यं व्याख्यातम् ।
 अयाज्यानाम्नातिकर्मदुष्टानां शुद्धमात्रादीनां याज-
 नम् । पितामहासुतानामपतितानां त्यागो गृहार्चि-
 प्काशमम् । तडागस्यारामस्य शोधानोपवनादेशिक्रय ।
 कन्यायादूषणमङ्गुल्यादिना योनिविदारण न तु सम्भोगं
 कस्य 'सखिभात्यां कुमारीत्विति' गुरुत्वस्यन्यस्योक्तत्वात् ।
 परिशुद्धक्याजननस्य च कन्यापदानम् । कौटिल्यद्रु-
 रन्यत्र गुरुविषयस्य तु कौटिल्यस्य सुरापाण्यसमत्वसक्तम् ।
 पुनर्गतलोपपक्षं गिरामतिपितृवैपि हरिचरणकमसप्रै-
 षात्मात्मान्मुखादिकच भव्यामितेप्रवृत्तेषु प्राप्रार्थं न तु
 स्नातकप्रतप्राप्रार्थनत्वं "स्नातकप्रतलोपे च प्रायश्चित्तम-
 भोजनमिति" मनुना लघुप्रायश्चित्तस्य प्रतिपादितत्वात् ।
 यात्मार्यश्च पाकलक्षणक्रियारम्भ "अथ स केवलम्भुक्के य-
 पचतप्रात्कारणादिति" तस्यैव प्रतिपिहत्वात् । क्रियामात्र-
 विषयत्वे तु प्रतिषेधकल्पनागौरव स्यात् । मद्यपाया-
 स्त्रियोजायाया अपि निषेधसुप्रयोग । ख ध्यायतप्रागो
 व्याख्यात अनीनाञ्च श्रौतस्मार्त्तानान्याग सुतप्राग
 सक्त राद्यकरणम् । इ भव्यानास्मिहव्यमातलादीना-
 न्याग सति विभवे व्यपरिचरणम् । पाकादिदृष्टप्रयो-
 जनसिद्धाश्रमाङ्गुल्यादिमच्छेदोम त्यागपुनोयपरिचरणार्थमपि ।
 त्रितया हिसया औषधेन च जीवन वर्त्तन स्त्री-
 हिसौषधजीवनम् । तत्र स्त्रीजीवन नाम भार्यासम्य-
 भावेन प्रयोज्य तल्लक्ष्योपजीवनम् स्त्रीधनोपजीवन या ।
 हिसया अ इमस्मार्त्तविषयेन जीवनम् । औषधजीवन-
 षीकरणेन । हिसयान्तस्य तिष्ठेदुपीष्टमकरस्य प्रवर्त्तनम् ।
 व्यसनानि सृगयादीन्यदादय । आत्मविक्रयोद्भव्यगुह्येन
 परदासकरणम् । शुद्धसेवन हीनेषु सैत्वीकरणम् ।
 अन्तसुवर्षदारस्य केवलहोनवर्षदारोपयमनम्, सा
 धारणस्त्रीसम्भोगश्च । अनाश्रमे वास' अष्टहोताश्रमि-
 त्यम् । परपाकरित्वम् । अश्रमस्त्रीस्य वार्याकादि-
 यन्यस्त्राधिगम । सर्वाकारेषु सुवर्षाद्युत्पत्तिस्थानेषु
 राजाश्रयाधिकारित्वम् । भार्यायाधिक्रय । अश्रम-
 न्त्वाद्युक्तामिषाराऽऽमतिपुष्कलशुभादिमक्षयादेर्षु ह्यम् ।
 एषा गोवधादीमाश्रमतेऽप्युपपातकसजाभेदितव्या"मिता० ।
 उपपापमयत्वं । "अलोदर यत्कृत्स्नीश्याशुभरोगप्रणामि च ।
 श्वासजोश्च जूरच्छर्दि भ्रममोहगलपङ्काः । रक्तार्मुद्दुषिस-
 पर्षाद्या उपपापप्रोक्तवा गदा" याता० ।

उपपातिन् त्रि० उप+पत-णिमि स्त्रिया ङीप् । १३३०दा-

गते । २ अतर्कितोपस्थिते च । "रन्ध्रे यपातिनोऽनर्था हितो-
 उपपाद् ३० उप+पद-ञ् । १ उपपत्तौ । उपगत' पादम्
 अत्रा० संसा० । २ पादोपगते त्रि० । स्त्रिया ग रा० ङ् ।
 उपपादक त्रि० उपपादयति उप+पद-णिच्-खुल् । उप-
 पत्तियुक्तकारके पद-खुल् । उपपत्तियुक्ते श्रुतियुक्ते च ।
 उपपादन न० उप+पद+णिच् ल्युट् । १ शुभ्या समर्थने २ स-
 न्यक्पतिपादने ३ प्राप्तिपुक्तकारणे च । "ओहपिगल यथा
 वल्लि गविष्य ह्यतिपादयेत् । तथात्वमपि जामीह गर्भे
 जीवोपपादमम्" भा० आश्र० १८७० ।
 उपपादित त्रि० उप+पद-णिच्-क् । १ शुभ्या समर्थने,
 "उपपादितश्चैतत् प्रस्तात् जग० २ सम्यक् प्रतिपादिते च
 उपपादुक त्रि० उपपद्यते उप+पद-उक्ञ् । दृष्टकारण
 निरमेणतया अष्टमालसङ्कतेभ्योऽपुभ्यो जायमाने देव-
 देहे नारकिदेहे च' हेम० उद्विधापपादुक्ता देवा' अमर ।
 उपपाद्य त्रि० उप+पद-णिच्-यत् । १ शुभ्या समर्थनीये २ प्रति-
 पाद्ये च । ल्यप् । ३ उपपत्तियुक्त' ह्यत्वसर्थे अक्ष्य० ।
 उपपुर ३० समीपस्य उरं प्रा० सं० । उरसमीपस्ये शाखानगरे ।
 उपपुरे भव' अण् उत्तरपददृष्टिः । उपपौर तद्गने त्रि० ।
 उपपुराण न० उपतमनुगत उपाणम् अथा० सं० । व्याधो-
 क्तादृष्टाश्रयसृष्टयेषु नानासुनिप्रणीतषु नाशाविधेषु
 उपाणेषु । तामि यथा । अथा समतुङ्गमारोक्त नार-
 सिङ्गमत परम् २ । तृतीय वायवायश्च ३ कुमारैणासु
 भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्य ४ साक्षाच्चन्दीय भाषि-
 तम् । दुर्वाशोक्तमार्थ्यं ५ नारदीयमत परम् ६ । नन्दि-
 केन्द्रयुग्मश्च ७, ८ तथैवोद्यमसेरितम् ८, कापिल वाच्य १०
 शम्ब ११ कालिकाहयमेव च १२ । माहेश्वर १२ तथा
 पाद्म १४ वैश १५ सर्वाश्रमाधिक्यम् पराशरोक्तमपर
 १६ मारोचं १७ भास्कराह्वयम् १८ । मत्त० कूर्मसु० ।
 हेमाद्रौ तु एतद्वचनमथवा पठितम् यथा 'अन्त्याभ्युप-
 पुराणानि सुनिमिः कथितानि तु । अथा' समतुङ्गमा-
 रोक्त नारसिङ्गमत परम् । तृतीय नारदोक्तं कुमा-
 रेण तु भाषितम् । चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षाच्चन्दीयभा-
 षितम् । दुर्वाशोक्तमार्थ्यं नारदोक्तमतः परम् । कापिल
 मानव चैव तथैवोद्यमसेरितम् । मद्भागलुं वाच्य वाय
 कालिकाहयमेव च । माहेश्वरं तथा शम्बुं वीर सर्वा-
 र्थसञ्चयम् पराशरोक्तमप्रवर तथा भागवताञ्चयम् । इद-
 मदादयं प्रोक्तं पुराण कौर्मसिद्धितम् । चतुर्थां च स्थित
 उपण्य स हितार्तां प्रभेदतः" । अत्र स्रष्टितपुस्तके भागवत-

इयमिति पाठोऽसङ्गत उपपुराणेषु भागवतद्वयामसिद्धे ।
 तत्राप्ये व्यक्तीभविष्यति । पुराणोपपुराणसंज्ञा च १२स्क०
 भागवते सामान्यत उक्त यथा 'सर्गोऽस्याय विवर्गय इत्सीर-
 क्षान्तराणि च । वयोवशात्परित संस्था हेहरपात्रय ।
 दयमिर्लक्ष्यैर्युक्त पुराण तद्विदो विदु । केचित् पञ्चविधं
 ब्रह्मन् । मङ्गदत्तव्यवस्थया" । 'व्यव्याहृतगुणधोभास्मृत-
 स्त्रिष्टतोऽहम् । मृतस्रष्टोन्द्रियार्थानां समन्तः सर्गो
 उच्यते । उरुवाहुर्यहीतानामेतेषा वाचनामयः । विष-
 र्गोऽय २४माहुरोवोजाज्ञीर्जं चराचरम् । उतिश्चैतानि
 भूताना चरन्नामचराणि च । ज्ञता तेन ऋषीं स्वत कामा-
 न्नोदनवापि वा । रक्षाऽऽप्युतावतारेहा विश्वस्यातुयुगे युगे ।
 तिर्थैर्ब्रह्मर्षिर्दिनेन हृत्सने वैश्वधीहिम । मन्वन्तर ५मनु-
 देना मनुप्रला' हरेन्नरा । ऋषयोऽंशवताराच हरे'
 ब्रह्मिष्ठस्यते । राधा ब्रह्मप्रसूतोना वंशस्यैकाधिकोऽ-
 न्यद ई । वशात्परित ७तेना उक्त वयधराच ये । नैमि-
 त्तिकः प्राकृतिकोनिवृत्त्यात्यन्तिकोऽय । नम्येति ऽक
 विभिः प्रोक्तसहस्रांस्त्य सभावत । हेवृत्तौर्वोऽस्य सर्गादेर-
 विद्याकर्माकारक' । यं चातुययिन माहुरव्याकृत-
 सुतापरे । व्यतिरेकान्यौ यस्य साधत्सप्रसुभ-
 प्रिमु । सावामयेषु तदुभय जीवदत्तिलपात्रय १० । प-
 दाभेषु तथा इव्य तन्नात्वं रूपमामस । वीजादिपञ्च-
 वान्नासु स्रवस्थासु युतासुतम् । विरमेत यदा चित्तं
 हित्वा इच्छिद्व स्यम् । योगेन वा तदात्मान विदेहा
 त्मा निवर्त्तते । एवं ब्रह्मसंज्ञायाणि पुराणानि पुरा-
 णिदः । उभयोऽष्टादश प्राक्तः सुब्रह्मकानि महानि च' ।
 अत्र सुब्रह्मकानीत्युक्ते उपपुराणस्यापि उक्तदयलक्षण-
 वत्त पञ्चब्रह्मसादिमत्त' नोध्यम् । तेनाञ्च संस्थादि-
 निरूपणम् पञ्चब्रह्मसंज्ञासु मत्सुपुराणे उक्त यथा ।
 "माहुरे पुराणे वा प्रोक्ता नरसिंहोपवर्षना । तन्नाष्टादश
 बाहूकं नारसिंहमिहोच्यते । नन्दाया यत्र माहात्म्य
 कार्त्तिकेयन वर्णयते । नन्दीपुराणं तन्नोके व्याख्यातमिति
 जीवते । यत्र शास्त्रं उरुत्तम भविष्यति कथानकम् ।
 प्रोक्तते तत्प्रमर्शोके शास्त्रमेव सनिग्रता । । एवमादित्य
 सञ्च तत्रैव परिपद्यते" इत्युक्तस्य अष्टादशयस्तु षट्क
 पुराणं यत् प्रथम्यते । विज्ञानीष्व द्विजयोऽज्ञादेतिथ्यो
 विनिर्गतम् । पञ्चाह्वयत् पुराण स्यादाख्यामभितरत् स्रतम् ।
 सर्गस्य प्रतिसर्गस्य वंशोमन्वन्तराणि च । वंशात्परितस्येति
 पुराणं पञ्चब्रह्मसम् । ब्रह्मविष्णुर्ब्रह्माणां माहात्म्यं

भुवनस्य च । वष'हारं प्रथम्येत पुराणेषु पञ्चवर्षता । धर्म-
 शार्थं कामस्य मोक्षस्यपरिकीर्तते । सर्वेषुपि पुराणेषु तद्वि-
 रूढे च यत्फलम् । सात्विकेषु च कल्पेषु माहात्म्यमधिकं
 हरे । राजसेषु कल्पेषु च माहात्म्यं ब्रह्मणो विदु । तद-
 दन्तेषु माहात्म्यं तामसेषु विवक्ष्य च । सहीषेषु सरस्वत्या
 पितृषाञ्च निगद्यते" । 'हेमाद्रौ काश्चिकापुरा० कस्य कि-
 मूच्यते इति कथनप्रसंगे नारसिंहस्य पाद्ममूखकत्वमुक्त्वा
 "इदम् यत् काश्चिकाख्यन्तु मूलं भागवतन्तु तत्" इत्युक्तं
 तत्र मानवतं तत्सत्त्वं काश्चिकाख्यस्य मूलमित्यर्थे । भागवत-
 यन्देनात्त देवीभागवतं भाञ्च' तयोऽमयोरपि काश्चिका-
 देवीमाहात्म्यकोर्त्तनेन एकदेवताप्रतिपादकत्वेन एकमूलत्वौ-
 चित्वात् । न तु वैष्णवभागवत तस्य विष्णु देवताकत्वेनैक-
 देवताकत्वाभावेन तन्मूलत्वासम्भवात् । एवञ्च देवीभागवतमेव
 महापुराणमिति केचित् । विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति
 तु बहवः । तत्र हेमाद्रौ मत्स्यपुरा० "हत्तासुरबधोमेत
 तन्नामवतस्यते । सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरा
 मरा । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तन्नामवतस्यते । खिसित्या
 तञ्च वो दद्याद्देवसिंहसमन्वितम् । पौर्षमास्यां प्रोष्ट
 पद्याम् स याति वरमं पदम् । अष्टादश सङ्ख्याणि पुराण
 तत् प्रकीर्त्तितम्" इति महापुराणान्तर्गतभागवतसंज्ञासुक्तं
 वैष्णवे भागवते तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकायाऽभावात्
 तद्वृत्तस्याऽभावेन नैतत् महापुराणं किन्तु उपपुराणम् ।
 देवीभागवतं तु सारस्वतकल्पोद्भवनरादिकाद्यवर्षनेन उक्त-
 ब्रह्मस्यवत्त्वेन महापुराणमिति पूर्वोभासाय च । देवी-
 भागवतं विष्णुभागवतञ्चोभयमपि अष्टादशपाहृत्त हा-
 दयस्कन्वयुक्तञ्चेति द्वयोर्भङ्गापुराणत्वसमये विष्णु-
 भागवतस्य तथात्वे मङ्गना विवादात् तद्विर्षयाय
 देवीभागवतटीकायां यथा व्यवस्थापितं तत् प्रथम्यते
 "तत्र तावत् पुराणेषु भागवतद्वय प्रसिद्धमेकं महापु-
 राणान्तर्गतमपरसुपुराणान्तर्गतं लोकेऽप्युपलभ्योदयोर्देवी
 भागवतनाम्ना विष्णुभागवतनाम्ना चाख्येव तत्रैक
 महापुराणान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमित्यपि निर्दिवाद
 मेव । तथापि किन्देवीभागवत महापुराणमन्यदुपपुराण
 मद्य वा विष्णुभागवत महापुराणमन्यदुपपुराणमिति
 समये केचिद्विष्णुभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति
 केचिद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति । तत्र
 प्रमपक्षैर्कदेयिन केचिदुपपुराणेषु द्वितीयभागवत
 नाख्येव महापुराणे पूर्वैक भागवत प्रसिद्ध तच्च विष्णु

भागवतमेव न देवीभागवतं देवीभागवतं तु निर्मूलमेवे-
 ति वदन्ति । द्वितीयपल्लकेदेयिनोऽपि विष्णु भागवतं षोडशे
 खतमिति वदन्ति । यस्तुतस्तूभयोरपि पुराणयो, पुराण
 मतभेदेन महापुराणत्वेत्तुपुराणत्वञ्च । ननु पुराणे ये वैकृष्णभा-
 गवतं प्रसिद्धं न तूपुराणेषु द्वितीयमस्तीति चेद कूर्मग-
 ढकपाद्मादिय द्वितीयस्य स्वष्टपरिगणनात् तथा हि चे-
 माद्रौ दानप्रक्षाने कूर्मपुराणे' पृष्टादय पुराणस्य न्युक्ता
 'अन्यान्पुराणानि मुनिभि कथितानि तु । अथा' स-
 नक्तुमारोक्त नारसिंघमः' 'रमित्यादि' पराप्ररोक्तं
 प्रवरन्तथा भागवताह्वयमिति" तथा गार्हडे तस्वरहस्ये
 द्वितीयांशेऽहमकारखे प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणाना
 सात्विकादिभेदेन विभागस्तथा त्र्यपुराणाना सात्विकादि
 भेदेन विभागप्रदर्शनपरे चन्वेऽप्युक्तं "पुराणस्मागवत
 न्दीर्ग मन्दीप्रोक्तं तथैव च । पाशुपत्य रैणुक्ञ्च भैरवं
 च तथैव चेति" । तथा तत्पूर्वमपि "विष्णुधर्मोत्तर चैव
 तत्र भागवतन्चेति" । तन्त्रस्मागवतन्चेति पाठोऽपि तन्त्रं
 यास्त्वमित्यर्थं तद्विशेषेण चोत्तमत्वं सूचितं तथा पाशु-
 यकृष्णपरीक्षाया "शास्त्रस्याद्वा वैष्णवञ्च मार्तण्डं नार-
 देरितमित्यादि" । तथैव गवितं राय वराहवाह्यादिमन्त्रा ।
 वाराह मन्त्रवैयंते यस्तुनेव प्रथम्यते । शैवभागवत-
 न्दीर्गम्भविद्योत्तरमेव चेति" । तथा पाद्मे भागवतमाहात्म्ये
 एकोनविंशोऽध्याये उपपुराणेषु "शैवमादिपुराणञ्च देवी
 भागवतन्चेति" तथा महासूदन्तचरित्तोस्ततश्चर्षाशास्त्रार्थ
 संचयेऽप्युपपुराणमध्ये भागवतस्मरिगणित नागोजो-
 भट्टादिभिर, धर्मशास्त्रग्रन्थेषु एवमन्यैरपि निबन्ध-
 कारै रिति । ननु देवीभागवतस्य "तत्र भागवतस्मृगण पञ्च-
 म वेदवृत्तितम्" इति प्रथमाध्यायस्यवचनेनाष्टादश
 महापुराणेषु पञ्चममिदं पुराणमिति सस्य महापुराणत्व
 बोधयतस्तस्य कथमन्यपुराणवचनस्यपुराणत्वं बोधयेत्तत्रैव
 कश्चित् षट्परमिति चेन्न नारदीयशिवशायव्यादित्य
 पुराणाना स्वस्वैरन्यस्येन वा महापुराणत्वेन प्राय
 सामानामन्यपुराणेषु पपुराणत्वस्य व्यवस्थापनत् पुराण
 मतभेदेमैकस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्व
 सिद्ध्या तद्विरोधाभावात् । पुराणभेदेन मतभेदस्त नञ्जग
 प्रसिद्ध । वैष्णवपुराणेषु सात्विकत्व शैवपुराणेषु ताम
 सत्व, वैष्णवपुराणमतेष, शैवपुराणेषु सात्विकत्व, वैष्णव
 पुराणेषु तामसत्व 'दश शैवपुराणानि सात्विकानि नि
 दुर्बुधा' । तामसानि च अतारि वैष्णवानि प्रवचन्ते ।

इति स्कान्दे शैवपुराणमतेनेत्वेवप्रकारेणेति" ।
 तत उभयप्रागतमन्यदुक्ता ह्यत्रासुवबोधोपेतमित्येन पुराणे
 प्रतिपाद्यदेवकर्तृकबोध एवाभिप्रेत इति व्यवस्थाप्य तत्रैवोक्त
 यथा "देवीभागवतातिरिक्तसर्वपुराणेषु देवीकमोडत्तासुर
 वधो न क्लृष्टमिति इन्द्रहातस्यैव तस्य सत्त्वान् केवल दे-
 वीभागवत एव देवीकतः सोऽस्ति तदुपहृषेन तु देवीभागवते
 स्वयस्मतिर्दर्शयति युक्तमेव, अतन्तर च तत्रैव पुराणदा-
 नप्रक्षाने "द्राति स्वर्गभक्षाय यस्तु भागवतं द्विजा ।
 सर्वपापविनिर्मुक्त सर्वव्याधिनिर्वर्जित । ज्ञानेहर्षगत
 सायमनो वैवस्वत पदमिति" पठितम् । अत्र च स्वयस्मत
 नागवतमेव पञ्चोत्तुचितम् । किञ्चेद वचन देवीभागवतपक्षे
 एव स्वरमत स गच्छते प्रथमज्ञोके, एकादशहादशस्वत्वयोय
 सवित्तरं गायत्रीविधानसङ्घटनासादे कथनात् स्वर्गस्य च
 गायत्रीदेवतात्वान् । श्रीभागवतपक्षे तु वंकरुण गच्छेदित्येव
 यदेदिति किञ्च "यत्राधिक्यं गायत्रीं वषट्ते धर्मवित्तर" ।
 इत्यादिमात्रप्रथममपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्व बो-
 धयति चेदे "तिपटा गायत्रीति" गायत्रीसङ्कल्प श्रूयते तेन
 च त्रिपाच्छन्दोधिक्यं यत्र धर्मवित्तारो वर्यते यज्ञागकत-
 मिति तदर्थे । त्रिपाच्छन्दश्च देवीभागवते प्रथमज्ञोके "सर्व-
 चैतन्यरूपाणामाद्यां विद्या च धीमहि । बुद्धि या न
 प्रषोदयादिति" श्रूयते । न च विश्वुभागवते तच्छन्दोऽस्ति
 ह्यस्वार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहोत्थर्करणेन
 विश्वु भागवतपरत्वकल्पनमस्य वचनस्य तु साङ्गमेव । क-
 षित् पुराणेषु यदि तादृशास्येव विष्णु भागवतपराधि वच-
 नानि सन्ति तत्र गत्यनाराभावास्तु तत्रैवा चदासीने
 मातृश्याक्ये तु स्वस्वविषयत्वसम्भवे साऽनुचितम् । यस्तु गा-
 यत्रार्थस्य विष्णुध्यानं न तु शिवप्रसिद्धस्यार्थादिध्यान-
 मित्युक्तं तस्तु नास्तिक्त्वमूलकमेव मत्वायथीयानां "म-
 नोवैदृ" इति श्रुती प्रपञ्चसारदिद्वैतन्त्रेषु पुराणादिषु
 च शिवस्वर्गयथादिरूपार्थस्योक्तत्वात् । किञ्च "हयपीवन-
 द्वाविद्या यत्र हृत्तबधक्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्यै
 भागवत विदुरिति" पुगाणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव
 महापुराणत्वबोधकं तथा हि हयपीवनामासुरो देवी-
 भागवते प्रथमस्कन्धे निबन्धनेनोपासिता मन्त्रप्रतिपादिका
 विद्या स्त्रीदेवत्यो मन्त्र सा विद्या यत्र वर्तते तद्भागव-
 तमित्यर्थं । स दैत्यस्तदुपासिता विद्या वेत्तुभयमपि तत्रैव
 प्रथमस्कन्धे दर्शितम् "जपत्रे काण्डर मन्त्र गायत्रीजात्मक
 सन्त्यादिना" । ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हय

योधमन्त्रस्य सत्त्वादिदं वचनसुभयभागवतसाधारण्यमिति चेन्न मारदोये मारदातिकादिभिन्नत्वे च "कन्त्या" उपदे-
 षता प्रोक्ता विद्या" स्त्रीदेशता ष्टुता;" इत्यादिवचनै
 स्त्रीदेशत्वमन्त्रेष्वेव विद्यापदप्रयोगो न उपदेवत्वमन्त्रे पिति
 प्रतिपादानात् "कृषित् उपदेवत्वमन्त्रे तथा प्रयोगस्तु गौष
 न प गौषार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं
 कल्पविस्तृषितं लक्षणात्प्रदोषापत्तेः तस्मात् तद्वचनसुभय-
 साधारण्यमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति
 किञ्च "सारसूतस्य कल्पस्येति" मातृस्यवचनादपि देवीभा-
 गवतमेव महापुराणं अत्र हेतुव प्रकरणशुद्धिः प्रपय
 क्तुः । "पुराणसंख्यामात्रं च दत्त । विस्तरतः क्रमादिति"
 मुनिप्रश्नोत्तर "नृस्युषामिहितं पूर्वं यस्तदुमाङ्ग", पद्मक-
 ल्यवृत्तान्नाश्रयं पाद्म, वराहकल्पवृत्तान्नाश्रयं पैण्ड्य
 श्वेतकल्पवृत्तान्नाश्रयं वायवीयमित्येव तत्तत्कल्पवृत्ता-
 यान्नाश्रयाणि पुराणान्युक्त्वा तदुत्तर "यथाधिष्ठय ग-
 यत्रो वर्यते धर्मविस्तर इत्युपक्रम्य "सारसूतस्य कल्पस्य
 मध्ये ये स्युर्गामराः । तद्वृत्तान्तोद्भव सोको तद्भागवतमि-
 त्यते" इत्युक्त्वा ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्कल्प-
 वृत्तान्नाश्रयाणि दर्शिताति पश्चादुपपुराणकल्पनायम् 'उप-
 भेदान् प्रवक्ष्यामीति' प्रतिज्ञाय पद्मपुराणाधारसिद्धि
 निर्गतमेव नन्दिशाम्वादित्यसप्तकान्युक्त्वा अन्योपपुराणा
 म्यपि महापुराणेषु एव निर्गतामीति "सप्तदशम्यस्तु
 प्रथक्पुराणं यत् प्रवक्ष्यते । विज्ञामीध्व द्विजश्रेष्ठा-
 सदा तेभ्यो विनिर्गतमिति वचनेन" इति अपि रक्त-
 वानु । ततः "सर्गेषु प्रतिवर्गेषु वयोमन्वसाराणि च" इ-
 त्यादिना पुराणवृत्तवृत्तान्ना "सात्त्विकेषु च कल्पेषु साहा-
 त्म्यमधिकं हरे । राजसेषु च कल्पेषु साहात्म्यं यज्ञाणो
 विदुः । तद्वदने च साहात्म्यन्नामसेषु शिष्यस्य च । सद्गी-
 र्णेषु सरस्वत्या पितृणाञ्च निगद्यते" इति वचनेन पुराण-
 प्रतिपादाद्विरञ्जानिहरसरस्वतीपितृणा साहात्म्यस-
 म्भवात् कल्पाना सात्त्विकराजसत्तामससद्गीर्णत्वभेदेऽथात्वि-
 ध्यात्वमुक्तवानिति तत्र कल्पाना तत्तद्देवतासम्बन्धज्ञानं तु
 तत्तत्कल्पान्त्रितत्तत्पुराणप्रतिपादासुख्यदेवताज्ञानेयैव यो-
 ध्यम् अन्यप्रकारस्य कृषिदपि पुराणेषु अष्टपलम्भात् । त-
 त्तैव सति "सारसूतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्गामरा इत्यादि
 वचन भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रतिपादितम् । तदर्थस्तु
 "यथा गारुडकल्प इत्यत्र गारुडस्याय गारुड यथा च वा-
 राहकल्प इत्यत्र वराहस्याय वाराह इति व्युत्पत्तिः प्रसिद्धा

तद्वदेय 'सरस्वत्याश्वाधा कल्पोगौरीकल्पस्यैव चेति' कल्प
 नामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वात्, मत्स्यपुराणे
 उपान्याध्याये "सद्गीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणा कल्प उच्यते"
 वचनेन तथैवोक्तत्वाच्च प्रपञ्चविष्णुव्याख्या कल्पवहोरी लक्ष्म्यो
 कल्पवच्च सरस्वतीकल्पस्यार्थतः प्राप्तत्वाच्च तादृशसार-
 सतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमत्स्यव्यासकृतान्तोद्भव उत्प-
 त्तिर्यथात् तत्पुराणं भागवतं विदुः तदुत्पत्तान्तमदर्शक
 यत्पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्त-
 हेयतामासाविर्भावाश्रया ये ये कल्पानो तत्तत्पान्ना ध्व-
 श्चिद्यन्ते एतच्च तत्तत्तत्तत्कल्पान्त्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देव
 ताया एव मुख्यत्वेनोत्पत्तिमदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादि-
 कल्पाश्रितपूर्वपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव तथा च
 मुख्यत्वेन सरस्वत्या व्याविर्भावप्रतिपादकं पुराण
 यत्तद्भागवतमित्यतिरिक्तस्यार्थः । तत्र सारसूतकल्प इति
 पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सद्गीर्णत्व
 "सद्गीर्णेषु सरस्वत्याः" इति वचनेन ईश्वरप्रेरणां विनापि
 स्मृतागतमेव । अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य
 प्रथमं बन्धाप्रलोपनमेव तात् मुख्यत्वेन सरस्वत्याविर्भाव-
 स्थापनात् विष्णुभागवते द्वितीयस्तन्वे "पाद्मं कल्पमयो
 ऋक्षु" इति वचनेन स्मृत्येवैव सत्यं पाद्मकल्पकथाश्रयत्व-
 स्तोक्तत्वात् तद्विरोधाच्च । न च पाद्मकल्प एव सारसूत
 सरस्वान् समुद्रस्तन्वाष्वात्त फलस्य सारसूतस्य कल्प
 प्रति व्युत्पत्तेति वाच्यं "पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मा-
 द्दासुतम् । तस्मात् पाद्मं समाख्यातं इति" पूर्वोदाहृत-
 शिष्यपुराणवचनेन "एतदेव यदा पद्मममूर्द्धैर्यस्यं जगत् ।
 तदुत्तान्नाश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते सुधं । पाद्मं तत्-
 पद्मपञ्चायत्सहस्रापीसु कथ्यते" इति मत्स्यपुराणवचनेन
 "सारसूतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्गामरा" इति वच-
 नेन च पाद्मकल्पसारसूतकल्पयोः प्रथमकथनात् किञ्च
 सारसूतकल्पपाद्म कल्पयोरेकत्वे पद्म कल्पप्रतिपादकं पुरा-
 हय पाद्म भागवत वेत्तेव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्ता-
 न्तमित्यत्र "अभिष्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रास्तो कविन्दुता" इति
 श्यायेन पूर्वं बुद्ध्यात्प्रव प्रसिद्धं पद्मशब्दं विज्ञाया
 प्रसिद्धं सारसूतशब्दं पाद्मशब्दस्य वाचकं कृत्वा मार-
 सतपदवृत्तकल्पने प्रयोक्तव्यमात्रं । किञ्च "सरस्वत्या-
 श्वाधा कल्प इत्यादे" पूर्वोक्तस्य सारसूतपदनिर्वाहकस्यैव
 गममूर्द्धस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्पसारसूतकल्पयोः प्र-
 थमत्वे, त्रि शब्दत्वे च मत्स्यपुराणान्तिमाध्याये कीर्त्ति-

तेषु शारस्वतपदेन पाद्मस्य पश्यं न स्यादिति वाच्यम् प्रभाषस्यण्डे त्रिंशत्कल्पेषु विष्णुजन्मत्यार्चिककल्पसुप-
 ङ्कल्पानां पश्येऽपि तेषां कल्पानां यथा मातृप्राणि माध्याये न पश्यं तथा पाद्मस्यापि न पश्यमित्यस्य त-
 ख्यत्वात् । यदि तेषां पश्चाद्यत्वेन कुलचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुलचिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णु भाग वतस्य प्रबन्धटोकाकारेण "पितृकल्पे एव पूर्वार्धान्ते पद्मस्यो-
 ङ्गवात् पितृकल्पपदेन प्राप्तत्वपक्षो वेदितव्य" इत्युक्तम् शराण्यकथनप्रसंगे शारस्वतकल्पपाद्मकल्पयोः पृथक्कर-
 ष्येन शारस्वतपदेन पाद्मस्य सर्वथा न पश्यम् । वस्तुतस्तु त्रिंशत्कल्पात्रयस्य अन्तर्गत्यात्कथा त्रिंशत्प्रतिपद्यु प्रतिपदादिबृहस्पतये "भव ध्रुवः सुव भूर्भुवः सुव इत्या-
 दयस्त्रिंशत्कल्पा "पाद्मादयश्च शराणोक्ता दिनकल्पा अक्षय्य प्रतिदिनसंबन्धवत्पदान् इति दिनकल्पप्रतिपद्यकल्पानां सतरां भेदात् त्रिंशत्कल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मादीनां न गृह्यमिति सिद्धान्तः । यत्तु विष्णुभागवतसारभक्तः पाद्मकल्पकथाश्रवणेऽपि कल्पजन्मकल्पस्यैव शारस्वत कल्पमवलेन तस्य च दशमस्कन्धे सत्यात् "शारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा इति" वचनस्य विष्णु भागवतं विषयोऽस्तित्याह्वयस्य दस्यु कल्पकल्पस्यैव शारस्वतकल्प-
 भवत्वप्रतिपादकानां वचनानां निर्भूतत्वात् समुच्चले-
 ऽपि यस्मिन् शराणे यश्च कल्पस्य प्रथमत प्रतिपा-
 दन तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति नियम । सर्वपुराणेषु तथा दृष्टत्वात् तथा च कल्पजन्मकल्पस्यैव दशमस्कन्धे विद्यामानत्वेऽपि प्रथमतस्तत्कथाया अभावात् पाद्मकल्पकथाया प्रथमतो विद्यामानत्वस्य स्नेनैवोक्तत्वाच्च न "शारस्वतस्य कल्पस्येति" वचनस्य विष्णु भागवत विषय । किं च कल्पजन्मकल्पस्य यथा दशमस्कन्धे कथन तथा सर्वपुराणेषु तत्कथन वर्तते एवेति सर्वपुराणानां तद्वचन-
 विषयत्व स्यात्तथा च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि-
 स्युक्तात् शारस्वतकल्पस्य यत् प्रथमत प्रतिपादनं च एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यस्तादर्थं च देवीभागवतमेवा-
 स्तीति देवीभागवतमेव तद्विषयो वक्तव्य इति । किं च वि-
 षपुराणे उमासंज्ञितायाम् "ब्रह्मण्या सस्तुता सेय मधुकैटभना यने । महाविद्या जगद्वाप्ती सर्वविद्याचिदेवता । द्वादश्यां फाल्गुनस्यैव शुक्लाया समभूद्भूषेति" वचनात् फाल्गुनशुक्ल
 द्वादश्या देव्या उद्भवत्सिद्धिं एव च शारस्वतकल्पोद्भवत्सिद्धिं
 चेमाद्री" कल्पवाङ्मकरं नागरस्यण्डे "शारस्वतस्य द्वादश्या

शुक्लाया फाल्गुनशुक्ल वेति' तथा च शारस्वताः कल्प इत्यर्थ-
 कस्य "शारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामरा इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो न विष्णु भागवतमिति बोध्यं किं च तस्य पश्ये तस्य हृदिमाहात्म्यमितिपादकत्वात् तदाश्रितकल्पस्य शास्त्रिकत्वमेव यास्यति 'शास्त्रिकेष्वपि कल्पेषु माहात्म्यमधिक हरेरिति' वचनात् । ततश्च "संकीर्णेषु शर-
 स्वत्या" इति वचनेन शारस्वतकल्प इति नाम्ना च परमहंस्य नामधेयव कर्त्तव्या स्यात् अतो विष्णु भागवतं विज्ञाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य विषयोऽस्ति च तामपि वक्तव्यमन्वयात् शारस्वतस्य कल्पस्येति वचनात् देवीभागवतमेव महापुराणस्य अस्ति चान् शरस्वत्यायिर्मायप्रतिपादक वचन तदुक्तं दे-
 वो भागवते प्रथमस्कन्धे "तस्यास्तु मातृको यज्ञीराजसो तास-
 यो तथा । महावह्यो शरस्वती महाकाशीति ताः स्त्रियः । तासां तिस्रश्च यज्ञीना देवाहीकारत्तम । स्रष्टार्यश्च समास्तात सर्गं यास्तु विशारदैरिति" "सन्तरीच युक्तप्रोक्तं त्रिंशं भागवतं षड्भु" इति वचनमपि युक्तान् प्रोक्तमिति व्यु-
 पत्त्या देवीभागवतपरमपि संन्यते । भवति हि देवीभावत युक्तार्थं प्रोक्तं व्यासिनेति । किं च अष्टादशपुराणानि कल्पा सत्यवतीसुत । भारताख्यानसहितं चक्रं तदुभयं वृषभमिति" मातृवचनमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्व बोध-
 यति अष्टादशपुराणोत्तर भारतस्य जातत्वात् भारतो-
 त्तर च विष्णु भागवतस्य जातत्वात् भारतोत्तरकाचं निर्दि-
 ख्यो व्यासचकारेति विष्णु भागवते । सु. एवोक्तत्वात् । ननु "वेदयासां शराणानि वेदान्तभारतं तथा । कथा समोश्च समुदोऽभवत् राजन्मस्यपोति" देवीभागवते तृतीयस्कन्धे ए-
 वोक्तत्वात् तत्रापि च विरोधकदावस्य एवेति चेन्न न्यते तदानीं पश्योन्मैव जात किन्तु जनमेजयं प्रति एवं वक्ता-
 स्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भारतात् पूर्वमेव देवीभागवतं ज्ञतमित्यर्थस्य कल्पनात् । तन्मते तु तथा कल्पविद् न यस्यति चतुःश्लोका भागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् उपदेश्यात् पूर्व तज्ज्ञानभावस्यावश्य कल्पनीयत्वात् यदि तत्रापि पूर्व व्यासस्य ज्ञानवस्तीति स्वीक्रियते तदा वक्ष्यमाण, स-
 र्वोऽप्यर्थवादः स्यात् ततश्च पन्वसारस्य भङ्गप्रसङ्ग इत्यास्तां तावत् । पस्तुतस्तु वेदयासां शराणानीति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते ततोऽप्यस्यैव तदा न कोऽपि विरोध । यत्तु पाद्मे भागवतमाहात्म्ये श्रीसङ्गमवतकथाश्रवणाय समागतता-
 ना परिगणनप्रसङ्गे "वेदान्तानि च वेदाश्च मन्वास्व-
 न्नापि संहिता । टय सप्तपुराणानि षट् यास्यापि समाय

यु' इत्युक्तं तत्र व्यासकृतपुराणानामष्टादशत्यादष्टादशेति पक्षे सप्तदशत्वोक्तिः, श्रीमद्भागवतस्याष्टादशत्वस्य मयति तस्याष्टादशानन्तर्गतत्वे देवीभागवतस्याष्टादशानन्तर्गते वा षष्ठादशान्तरा श्रीमद्भागवतानां पुराणानां षष्ठादशत्यानुक्तेर्निर्बिजत्वप्रसङ्गात् एवं पादो "दश सप्त पुराणानि कृत्वा सत्यवतोसुत । नाप्रवान्मनसा तोष भारतेनापि भासिनि" । चकार संहितामेता श्रीमद्भागवतो परामिति" सप्तदशत्वोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैव एता संहितामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वस्य मयति देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानीत्यनुक्तेर्निर्बिजत्वप्रसङ्गादित्याहुः सप्तदशत्वेनैव वचनैर्विष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणानन्तर्गतत्वं न सिद्ध्यति किन्तु देवीभागवतस्यैवेति वाच्यमित्येव कुर्यादेषो मूलमेव विनायितवानिति न्याय आगतः । तथा हि भारत व्याससखाच्छ्रुत्वा तत्र संहितानः कौटुकिर्माकण्डेय पत्न्यागत्य सन्देहं पृष्टवान् तस्मै मार्कण्डेयो मार्कण्डेयपुराणसप्तवान् तदुक्तं मार्कण्डेयपुराणे "तदिदं भारताख्यानं बहूथं श्रुतिविस्तरम् । तत्पतोऽज्ञातकानोऽहं भगवन्सपस्थितः" इति तथा च भारतोत्तर मार्कण्डेयपुराणभ्रमवत् तथैव त्वदुक्तरीत्यैव विष्णुभागवतमपि तथा च भारतात् पूर्वं षोडश पुराणान्येव सिद्धानि तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेत्येव पक्षे सप्तदशेत्युक्तत्वात् देवीभागवतमेव महापुराणमन्यथा सप्तदशत्ववर्तिनं स्यात् तस्मात् तद्वचनप्रामाण्यत्वाद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति सिद्ध्यति न तु विष्णुभागवतं, भारतात् पूर्वं सप्तदश मदीयभागवतसंहितामि मार्कण्डेयमष्टादशसुभयमतसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारतोत्तरजायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्वभावादिद्वेषे षष्ठादशेति चोपाभावादिति सुधियो विभावयन्त । यत्तु पादो "त्रैव्यं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् । गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् । सात्विकानि पुराणानि त्रिस्रोतानि शुभानि वै" इत्युक्त्वा भागवतस्य सात्विकत्वसक्त सात्विकेषु पुराणेषु प्रतिकौर्मोक्ष्या च सात्विकपुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् अतो विष्णुपरमेव भागवतमष्टादशपुराणानन्तर्गतं न तु देवीभागवतमिति अपि च स्कान्दे प्रभासखण्डे "चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्ह्यर्थांश्च ब्रह्मा तथा रविः । षष्ठादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः" इत्युक्तं स्कान्दे शीरसंहिताया च "कथ्यते दशभिर्विभ्रा । पुराणै परमेश्वर । चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्ह्यर्थांश्च ब्रह्मा प्रकीर्तित । एकेमाग्निस्तथैकेन भगवाण्यष्टमास्तर" इ-

त्युक्तमनोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशानन्तर्गतत्वमिदित्याहुः सप्तदशत्वं तन्मते मात्स्योक्तसात्विकराजसतामससंकीर्णपुराणेषु मध्ये त्रयाणां व्यवस्था पूर्ववचनैस्त्वयोक्ता संकीर्णपुराणानान्तु योक्ता तेमाह्वेषु पुराणेषु नर्भावं इति वद करिष्यामि कुत्वचिदिति चेत् अन्तरेऽपि श्रीमद्भागवतस्य विष्णुयुक्तित्वाभिमानेन "विष्णुमन्त्राधिष्ठात्रीं देवतां वेदमानो दुर्गा दुर्बोधध्वान्तभातुं गुरुं" चेति श्रीमद्मदीयकोक्तप्रकारेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायां षष्ठादशत्वेन तयोरैक्याद्वा तत्रतिपादकभागवतस्य वैशेष्येयान्तर्भावात् अतएव "हरिर्ह्यर्थांश्च रविर्ह्यर्थांश्च हाभ्यां चण्डो विगायको । हाभ्यां ब्रह्मा समाख्यात शेषेषु भगवान् शिव इति वचनं सङ्गच्छते" यस्तुतस्तु द्वयोरपि भागवतयोरप्यन्तरे प्रमाणात्वात् विष्णुभागवतप्रत्युपातिना वचनानामन्नाकं विरोधाभावेन तस्मात्पने प्रयोजनमाभावेव । तथा च नारदीयादिपुराणान्ते श्रीविष्णुभागवतं महापुराणत्वहचनानि प्रसिद्धान्येनेति न सिद्ध्यति देवीभागवतं तु तन्मते उपपुराणम् । यैवमात्स्यपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुराणं विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम्" ।

पृष्ठमा० ६६०० महापुराणप्रतिपाद्यविषयवर्षने "श्रीब्रह्मोवाच, सारीषे । शृणु वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् । श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंज्ञितम् । तदष्टादशसाहस्रं कीर्तितं पापनाशकम् । सुरपादपरुषोऽयं स्कन्धैर्ह्यष्टादशभिर्युतः । भगवानेव विमोहः । विश्वरूपी क्षमीरितः । तत्र तु प्रथमे स्कन्धे सूत्रपीठ्या समागमः । व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च । पारोक्षिकप्रपाख्यानमितीदं सप्तदाहृतम् । परोक्षिककथनादे स्तुतिद्वयनिरूपणम् । ब्रह्मनारदसनादेश्वतारचरितः अतः । पुराणलक्षणं चैव सृष्टिकारणसम्भवः । द्वितीयोऽयं सप्तदशः स्कन्धो व्यासेन धीमता । चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः । सृष्टिप्रकरणं पञ्चादृब्रह्मणः परमात्मनः । कापिलं साङ्ख्यमथल त्तोयोऽयसप्तदाहृतः । सत्याचरितमादौ तु भुवस्य चरितं ततः । पृथो पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्षिवः । इत्येष त्रयो गदितो विषगो स्कन्ध उत्तमः । प्रियव्रतस्य चरितं तद्दशानाञ्च पुण्यदम् । ब्रह्माख्यार्गतानाञ्च षोडशानां वर्णनतः । नरकस्थितिरित्येषु सस्थानेषु पञ्चमो मतः । अजामिदस्य चरितं दशसृष्टिनिरूपणम् । हत्वाख्यानं ततः पञ्चान्तरां जन्म पुण्यदम् । षष्ठोऽयं सप्तदशः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे । महादचरितं पुण्य

वर्षाभ्रमनिर्हणम् । सप्तमी गदितो वसु । वासना-
 कर्मकीर्त्तने । गजेन्द्रभोषणाख्यान भन्वनरनिर्हण-
 णम् । समुद्रमथनस्यैव बलिर्वैभवबन्धनम् । मत्स्यावतार-
 चरितमपमोऽय प्रकीर्त्तित । सूर्यवंशसमाख्यानं सोम-
 वयनिर्हणम् । वश्यानुचरिते प्रोक्तो नवमोऽय महा-
 मते । कल्याण्य बाह्यचरित कौमारश्च ज्ञानस्थिति । कैयोर
 मयुगाख्यान यौवन हारकास्थिति । भूभारहरणश्चात्र
 निरोधे द्रमन कृत । भारदेन त्र संवादो वसुदेवस्य
 कीर्त्तित । यदोष दत्तात्रियेण श्रीकृष्णेनोद्धृतस्य च । याद
 शाना नियोगेन च मुक्ताभेक दश कृत । भविष्यकलि-
 मिर्दोषो मोषो राज्ञः परीक्षित । वेदयात्राप्रणयनं
 मार्कण्डेयतप कृतम् । सौरी विभूतिरुदिता सात्वती
 च तत परम् । इत्युक्ते विष्णु भागवत एव तेषां पदा
 र्यानां सन्धानं महापुराणत्व देवीभागवते तदभावात् न
 महापुराणत्वम् । एवञ्च मतभेदेन कल्पवित् पुराणत्व कल्प-
 बिद्पपुराणत्व तच्च कल्पभेदादधिक्यम् । एतेन विष्णु भा-
 गवतस्य षोडशतल्लक्षणं निर्मुक्तम् । षोडशेन "वतरेण चतुर्वर्गे
 विन्नामणि षण्ण्यया हेमाद्रिवैपदेनेन मुक्ताफलमचीक-
 रत्" इति मुक्ताफलपत्रे स्वयं 'लक्षितत्वे न तस्य हेमाद्रि-
 सभासदल्पप्रतीते' हेमाद्रौ च नामाख्यानेषु विष्णुभागवत-
 वचनस्य प्रमाणत्वेन धृतत्वेन न तत्कृतत्वमिति प्रतिभाति ।
 उपपुष्पिका स्त्री उपगता पुष्पमिव विकासभायम् अत्वा० ष०
 सत्त्वावां कनु टापि अत इत्यम् । जृम्भायाम् (हाइतोला)
 हारा० तत्र हि सुख्य प्रपस्थेव विकासभावात् तथाप्यम् ।
 उपपुष्प लि० उप+पुष्-क्लिप् । उपरि सानीयेन घट्टुक्ते
 "विद्वक्त्वाङ्गि ययत उपपुष्पं पृथिव्या" अ० १, १२, ५।
 उपपौर्णमास(सि) अय० साभीये अय्ययी० वा अच् सभा० ।
 पौर्णमास्या सभामि ।
 उपप्रदान न० उप उपपौ तेन प्रदानम् । ?उक्तोपे स्वकार्ये
 साधनार्थं तत्प्रतिबन्धकेभ्योराजधत्वादिभ्योदाने (पुसदे-
 षोवा) २अन्वर्थं भूयादेदाने च हेम० "तस्योपप्रदानेन
 सन्निरेव युक्त" इति० 'उपप्रदानं विष्णुनामेवं ह्याकर्ष-
 षोवधम्" कठस० "साध षोपप्रदानं च भेदोदख्य
 तप्यत" रामा० । प्रबोभनार्थं इत्यदाने "उपप्रदानैर्मा-
 खांटोऽङ्कितज्ञत्वात्" इत्येते नरे पश्यत० । सभामि दाने च ।
 उपप्रलीभन न० उप+प्र+सुभ-ल्युट् । ?स्यैकरूपलोभने"अस-
 ष्य षोपप्रलोभनाव दृष्टम् । कण्ठे ल्युट् । २स्यैकरूपलो-
 भनसाधने इत्ये "उत्पन्नानुपप्रलोभनानि" द्यम् ।

उपपुष्प पु० उप+पुष्-अप् । गगनादुल्कापातादिरूपे । उपपुष्पे,
 "उपपुष्पाय लोकाणां घुमकेतुरिवोत्थित" कुमा० । "कट
 भिङ्गित" इत्याद्युक्ते २उत्पातसूचके वाङ्मादी 'त्वासा-
 सारप्रमथितवशोपपुष्प साधु मूर्द्धा' मेव० । "कञ्चि
 वायादिरूपपुष्पोय" रघु १भये "रुपा इवोपपुष्पविन
 परेभ्यः" रघु "उपपुष्पविभो भयबन्तः" मञ्जि० । ४विज्ञे
 'जीवन् पुन' यन्त्रदुपपुष्पेभ्य 'रघुः । उपपुष्पेभ्य विज्ञेभ्य'
 मञ्जि० । ५श्रीपसर्गिकात्कालनरकपीडने इराजविज्ञे
 "दुर्मिच्छे चाप्युपपुष्पे" जूष्म० पु० । "उपपुष्पे राजविज्ञे
 श्रीपसर्गिकात्कालनरकपीडने" शु० त० रघु० । ७उपरोधे
 नेपेने "अमेधोपपुष्पे यथ शक्रवापतडिङ्गुणान्" सुशु० ।
 ८चन्द्रसूर्ययोर्पुष्पे "उपपुष्पे चन्द्रमघोरनेच" इति ।
 ९विपत्तो "अथ मदनबधूरुपपुष्पान्तम्" कुमा० । १०स-
 भामि पुष्पे गतो च । "तल्लीमत्सुतार्थजन युद्धमासीडुप-
 पुष्पे •भा० ष० २२अ० । "कल्पनापोद्धमन्त प्रत्यक्ष
 बिर्बिकस्यकम् । विकल्लोवस्तुनिर्भासादादाडुपपुष्प इति
 बौद्धमतसिद्धे ? । विकल्पे च च संसारिणां सविकल्प-
 चानमाज्ञेऽस्ति ईश्वरज्ञानं तं निरूपयम् । उपपुष्पति
 षोकातुपपुष्पति उप-पु-कर्त्तरि अच् । १२राज्ञी भेदि० ।
 'केतुपुष्पभौमसन्दगतय वधे तृतीये शुभाः" ष्वो० त० ।
 उपपुष्पव्य न० उप+पु-आधारे वा० यच् । विराटनगरसभामिपुष्पे
 पुरभेदे । "उपपुष्पे निविष्टेषु पायुषेषु जिगीषवा"
 "आगम्य ह्यस्मिन्पुराडुपपुष्पभ्यसन्निहम्" भा० ष्वा० १अ०
 "ततस्तदोदये वर्षे निरुद्धे पञ्च पायुषवाः । उपपुष्प्यं
 विराटस्य सप्तमयानं बर्णयः" भा० षि० ७२अ० । "विरा
 टनगरसभामिपुष्पं नगरान्तरम्" नील० । "राजस्य वचन
 श्रुत्वा धृतराष्ट्रक सङ्गम् । उपपुष्प्यं यवी श्रीर्षं पायुषवा-
 नमितौजसः" भा० ष० २२अ० । बर्मेचि अच् । २उपपुष्पनीये
 लि० । आनय्येते तं यजत् । उपपुष्प्यं अथय्यपुष्पनीये लि० ।
 उपपुष्प त लि० उप+पु-क्लिप् । उपपुष्पयुक्ते "उपपुष्पं पाद-
 मदो नदोद्धते" साधः ।
 उपपुष्पं पु० उप+पुष्-अच् । ?अन्वदार्थात् तत्सभामि व-
 क्तनरबन्धने । उपमित मन्वेन अवा० ष० । १प्रज्ञासत
 रूपमन्वपुष्पे अवालदावनभेदे १अ व्याविधेयेषु चं-
 बन्धप्रतिषादने च "भोदनालुबेधु च मङ्गुगुपमन्वाभ्याम्"
 कात्या० १, ८, २२, 'षोमस्य मङ्गुप्ते' उपमन्वाच्च" बर्मेः
 अत्र उपपुष्पं च अवाविधेयेषु बन्धप्रतिषादने तत्रांसा
 च यत० त्रा० १, १, १, ८, दर्शिता नवा "अथ यदपामने

क्रीणाति रसो वा चाप स रसमेवैतत् क्रीणात्यथ यच्चिरग्ल
 भवति स शुक्रमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्वासो भवति सत्व-
 चसमेवैतत् क्रीणात्यथ यद्जा भवति स तपसमेवैतत्
 क्रीणात्यथ यद्भेतुर्भवति सा पिरमेवैतत् क्रीणात्यथ
 यन्निधुनो भवति स मिधुनमेवैतत् क्रीणाति त वै टगभि
 रेव क्रीणोयान्नादगभिर्दयाकरा वै पिराड्वैराज सोम-
 क्षाहाहयभिरैव क्रीणीयाद्वादगभि ” ।

उपवर्द्धे ष० उपवर्द्धते आसोर्द्यते उप+वर्द्ध-कृती कर्मणि
 षञ् । (बालिष) उपधाने वर्द्धे-हिवायाम् भावे षञ् ।
 २ उपपीडने च ।

उपवर्द्धेण ऋ० उपवर्द्धेतेकर्मणि ल्युट् । उपधाने “पुराणा
 यथा पुराण्यासन्दी सोपवर्द्धेषाम्वादिषा दक्षिणा” यत०
 त्रा० ११, ८४, १०, वर्द्धे हिवायाभावे ल्युट् । २ उपपीडने च
 उपवर्द्धु त्रि० उपगता वर्द्धो यस् सख्यात्वे ऽपि पर्युदासात्
 न ऋच् । बह्वसख्यासमीपवर्त्तिनि ।

उपत्राधा स्त्री उप+त्राध-अ । सपीडने ।

उपवाहु ष० उपगतो बाहुम् खला० । बाहो समीपवर्त्ति-
 नरुभेदे तत इदमर्थे बाह्वादि० ऋञ् । स्त्रीपवाहुनि
 तत्सम्बन्धनि त्रि० । सामीप्यादौ अच्ययो० । २ बाहु-
 सामीप्यादौ अच्य० ।

उपव्द ष० उपगत यव् प्रा० ष० ष्टपो० । ‘सोमाभिपवयव्दे
 ‘पाशाषो युन्त रक्षस उपव्द’ ऋ० ७, १०, ४, १७, ‘उप-
 व्दं अभिबवयव्दं’ भा०

उपव्दि ष० उप+वद-इन् टृषो० । श्रोत्रमर्द्धे यव्दे “न
 योरुपविदरन्त्रा” ऋ० १, ७, ७, “उपव्दिः अथणाहं”
 भा० ‘मरुतां शृणु आवतामुपव्दि’ ऋ० १, १६६, ७,
 ततोऽच्यर्थे मसृप् । उपव्दिमत् श्रोत्र योग्ये यद्व्युक्ते
 “उपव्दिमव्दिमत्” तसि० । “उच्चैर्वैष उपव्दिमान् अत-
 थ्य रूपम्” ऐत० त्रा० । [सम्यग् भङ्गने २ शैवीभावे च ।

उपवर्द्धु ष० उप+वर्द्धु षञ् कृतम् । शुद्धादित पद्यायने

उपभुक्ता त्रि० उप+भुज-क्त । श्रोत्रोपभोगे वस्तुनि

उपभुक्ति स्त्री उप+भुज क्तिन् । उपभोगे

उपभूषण ऋ० उपभिन भूषणेन खला० ष० । घट्टावागरादौ
 “घट्टावागरकृष्णादिपात्रोपकरवादिषु । तद्गू षणान्ते-
 टयाह्यस्मात्तदुपभूषणम्” ष० । उपवावरयन्ते २ २४० ४४४म् ।

उपभृत् स्त्री उप+भृ-आधारे क्तिप् । आश्रये यज्ञात्प्राप्त-
 भेदे सुवि “आश्रयुपभृत्” कात्या० १, १, १५, उपभृत्संज्ञका
 सुक् आश्रयी कर्त्तृ “पात्रिभ्या जुहूँ परित्यहोपभृत्या

व.मम्” १ १०, ६ ‘अथ्यउपभृत्’ आश्र० ष्ट० ४, १, १ ।

उपभोग षु० उप+भुज-उञ् कृतम् । विषयसेवाकन्य
 सुष्ठुभेदे “स्त्रीणां स्वपतिटायस्तु भोगफल गृहत्
 दा० भा० ष्ट० । ‘न जातु काम कामानामुपभोगेन
 यात्यति’ मनु भारतश्च । “आगमेनोपभोगेन नष्ट
 भाव्यमतोऽन्यथा” । ‘इह कर्मोपभोगाय तै’ स सरति
 सोऽयसः’ या० ष्ट० । ‘प्रियोपभोगविष्टेषु पौरोभा-
 न्यमिवाचरत्’ कृत्योपभोगोत्सुक्येव लक्ष्म्या’ रघु
 भोगश्च विषयससर्गजन्यसुष्ठुभेद’ । अधिक भोगश्चे
 वक्ष्यते । ततः अच्यर्थे इनि । उपभोगिन् तद्वति
 त्रि० “त्राह्मणाश्च हनिष्यन्ति ब्राह्मणस्त्रोपभोगिनः” भा०
 ष० १६० अ० स्त्रियां ङीप् ॥

उपभोग्य उप+भुज-उवत् अमन्त्रार्थत्वे कृतम् । उपभोग-
 योस्ये वस्तुनि अत्रे तु न कृतम् । उपभोग्यमित्येव ।
 “अस्मृत सा नागवधूपभोग्यम् कृसाः” ‘किञ्चित्कालो-
 पभोग्यानि योषनानि धनानि च” पञ्चत० । ‘विधिधान्य
 द्रवामानि पुरुषा ये, तुयाचिनः । ते वै न्योपभोग्यानि
 ब्राह्मणाना ददुश्च च” भा० आश्र० ८, १०० ।

उपभोजिन् त्रि० उप+भुज-णिनि । उपभोगकारके । “निवृ-
 त्ताधारयौचेषु परपाकोपभोजिषु” “उच्छिन्नबलिभिन्नेषु
 भिक्षकास्त्रोपभोजिषु” सुश्रु० ।

उपम त्रि० उपमीयते उप+मा-अर्थे ऋ । उपमेये । पद
 यहिष्योऽपमं निधायि” ऋ० ५, १, १ । “उपमसुपमेदमिव”
 भा० । उपमीयते समीपे लिप्यते मि-बा० ङ । २ अतिके
 निर० “यत् केतमपम समसु” ऋ० ७, १, २ । ‘उपमम-
 निकम्” भा० । ३ अतिकल्पे त्रि० । दिवसिदन्ता उपमा” ऋ०
 १०, ८, १ । ‘उपमान् समीपस्यान्” भा० “राजानि हटे-
 रुपमस्य पत्रे” ऋ० ४, ४२, १ ।

उपमद्गु षु० “अङ्गूरु सुभने तस्मान् अफलान्द्रु रिद्रक्षिष ।
 उपमद्गुस्तथा मद्गु सुन्दरवारिमेजव” हरिव० १५ अ०
 इत्युक्ते अफलकृत्पत्रे अङ्गूरानुजे उदुवश्चे कत्वियभेदे ।

उपमन्त्रेण ऋ० उप+मन्त्र-स्तृप् । कामन्त्रये कर्त्तव्यकर-
 णाय प्रार्थनापूर्वकप्रवर्तनादये आवातभेदे । “मासुनो-
 पसम्भाषणज्ञानयत्नविमत्युपमन्त्रयेषु वदः” पा० । “उप-
 मन्त्रश्चतुपमन्त्रम्” वि० ङी० । २ उपमन्त्रे ।
 (सोषामुदी) तत अच्यर्थे इनि उपमन्त्रिन् ।
 (सोषामुदिया) उपमन्त्रकारके कर्मसचिने । “वृषना-
 मुपमन्त्रिष” ऋ० ८, १, ०, ४ । “उपमन्त्रिश्च उपमन्त्र

परन्तो नर्मवचिवा इव नामुपहासयुक्ता वाचमिच्छन्ति भा०
 उपमन्वनी स्त्री उपमन्यतेऽनया उपमन्व-कण्ठे ल्युट्
 ङीप् । अग्निमन्वन्साधनश्रुत्ये 'चतुरीडम्बरो भवति
 चौडम्बरवमस चौडम्बर इव चौडम्बर इभ चौडम्बरा
 उपमन्वन्वौ" मत० प्रा० १४, ६, २, २ ।

उपमन्वु पु० आबोदधोम्ययिष्ये अग्निभेदे । "धोम्योना-
 भायोदस्य त्वय गिष्या नभूवुपमन्वु राक्षिषेदयेति"
 भा० श्रु० तद्भरितश्च तत्त परिपतं यथा ।
 'अथापर गिष्यस्तस्य' भायोदधोम्योपमन्वुनाम । तं यो
 पाध्याय प्रेषयामास वत्सोपमन्वो । गा रक्षसेति । स
 उपाध्यायवचनमादरश्रुत्याः च आहूनि गा रक्षित्वा दिवससुने
 गुरुदृष्टमागम्योपाध्यायस्यागृतः स्थित्वा नमथके । तमु
 पाध्याय पीशानमपगृह्णवाच चैन वत्सोपमन्वो । केन हस्ति
 कस्ययपि पीशानमि दृढमिति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच
 भो भिक्षेय एत्ति कस्ययामीति तमुपाध्यायः प्रत्युवाच ।
 मय्यनिवेद्य भिक्षु गोपयोक्तव्यमिति । स तथेत्युक्त्वा भिक्षुं
 चरित्तोपाध्यायाय न्यवेदयत् । स तस्मादुपाध्याय सख-
 मेव भिक्षुमगृह्णात् । स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षता अहनि
 रक्षित्वा निगमासुते गुरुदृष्टमागम्य गुरोरगृत स्थित्वा
 नमथके । तमुपाध्यायस्तथापि पीशानमेव दृष्ट्वापच व-
 त्सोपमन्वो । सर्वमगेषतस्ते भिक्षुं गृह्णासि केनेदानीं
 हस्ति कस्ययसीति । स एवमुक्त उपाध्याय प्रत्युवाच
 भगवते निवेद्य पूर्वमपर चरामि तेन हस्ति कस्यया-
 भोति तत्तुपाध्यायः प्रत्युवाच । नैवा नग्राया गुरुप्रति-
 रक्षोपामपि भिक्षुगोपनीविना दस्युपरोधं करोचि इत्थेवं
 वर्त्तमानो सुखोऽसीति । स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षन्
 रक्षित्वा च पुनरुपाध्यायगृह्णमागम्योपाध्यायस्यापतः
 स्थित्वा नमथके । तत्तुपाध्यायस्तथापि पीशानमेव दृष्ट्वा
 पुनरुवाच वत्सोपमन्वो । अह ते सखं भिक्षु गृह्णासि न-
 चान्यत्ररक्षि पोशानमि अयं केन हस्ति कस्ययसीति ।
 स एवमुक्ततनुपाध्यायं प्रत्युवाच भो एतासां गवां पय-
 वा इत्ति कस्ययानीति तनुवापोपाध्यायो नैतन्नग्राखं पय
 उपजोक्तुं भवतो नवा नाभ्यनुशातमिति । स तथेति
 प्रतिश्राव गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृह्णेत्येव गुरोरगृतः
 स्थित्वा नमथके । तनुपाध्यायः पीशानमेव दृष्ट्वापच व-
 त्सोपमन्वो । भिक्षुं नात्रादि नवान्यत्ररक्षि पयो न पिब-
 ति पीशानमि अयं केनेदानीं हस्ति कस्ययसीति । स
 एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच भो केन पिबानि नमिमे

पशुमा गात्तर्णा खानान् दिवसं रक्षित्वा । तमुपध्याय'
 प्रत्युवाच एते सटतुक्मया गुरुवन्तो वत्साः प्रभूतर
 फेनमुहिरन्ति तदेपामपि पशुसाना दस्युपरोधं करोष्येव
 वर्त्तमानः फेनमपि भवाच्च पातुमर्हतीति स तथेति
 प्रतिश्रुत्य पुनररक्षता । तथा प्रतिपिद्वोभैर्गु माश्रानि
 नचान्यत्ररति पयो न पिबति फेन नोपयुक्ते स कटाक्षिद-
 रण्ये क्षुधासोऽर्कपत्ताग्यभक्षयत् । स तेरर्कपत्ता-
 र्भिशते आरतिक्कटुदुर्गसोऽक्षुत्रिपाकैदक्षुष्युपहतोऽन्वो
 बभूव तत सोऽन्वोऽपि चटुक्कस्यमाव' कूपे पयात । अथ
 तस्मिन्नागच्छति सूर्ये वाक्पावलावस्त्रिणि उपा-
 ध्याय गिष्यामशेषत् मायास्युपमन्वु त ऊर्ध्वमङ्कतो
 गा रक्षितुमिति तानाह उपाध्यायः । मयोपमन्वु स-
 ख्यं प्रतिपिह म नियत कृपितस्ततोनागच्छति चिर
 ततोऽन्वेय इत्येवमुक्त्वा गिष्यं साङ्गिरण्य गत्वा त-
 स्याङ्गानाय यच्छ चकार, भो उपमन्वो । काष्ठि वत्सै-
 हीति । स उपाध्यायवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोऽर्यमपिनु
 कूपे पतितोऽहमिति तमुपाध्याय प्रत्युवाच कथं तमपिनु
 कूपे पतित इति । स उपाध्याय प्रत्युवाच अरूपत्वाणि
 भक्षयित्वाऽन्वोभूतोऽङ्कृत कूपे पतित इति । तमुपा-
 ध्याय प्रत्युवाच । अत्रिमौ क्षुहि तौ देवमिषजो त्वा
 चक्षुष्यन् कर्त्तारविषि स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्वु-
 रक्षिमौ क्षोतुमुपचक्रमे देवान्द्विमौ वाग्मिर्हस्त्रिः ।
 अत्रिस्तुतिमुपवर्ण्य कथा समापयामास यथा "इत्थेव
 तेनाभितुतावन्निनामजस्यतराङ्कृत्यैव प्रीतो स एव-
 तेऽपूपोऽयानैमिति । स एवमुक्त प्रत्युवाच नायतपूर्व-
 मुचतुर्भगवन्तो । नतङ्कमेतमपूपमपयोक्तुमुत्सहे गुर-
 नेऽनिवेद्येति । ततस्तमश्चिनावचतुः आवाभ्यां उरसाङ्कृत
 उपाध्यायेनैवमेवाभितुताव्यामपूपोदस उपयुक्त स ते-
 नानिवेद्य गुरवे, त्वमपि तथैव कुरुषु यथाकृतमुपाध्याये
 नेति । स एवमुक्तः प्रत्युवाच एतत्तवगुरुवने भवत्तवन्नि-
 नो मोत्सहेऽहमनिवेद्य गुरवेऽपूपमेनमुपजोक्तुमिति ।
 तमाश्रिनावाङ्कृतः प्रीतो अक्षानानवा उपचक्ष्वा उपा-
 ध्यावस ते काष्ठांबवा दन्ता सवतोऽपि हिरक्लवा भवि-
 ञ्चानि चक्षुष्वां च नविष्यसि अथवावाङ्करोति । स एव-
 मुक्तोऽश्रिभ्यां अक्षयस्युपाध्यायवकाशयानस्योपाध्याय-
 मथवादयत आचक्षते च च वास्य प्रीतिमानु बभूव आह
 चैन यथाश्रिनावाङ्कृतस्तथा त्व अयोऽवाङ्करोति ।
 सख्यं च ते वेदा प्रतिभास्यन्ति सखांषि च धर्माशासा

षोति एषा तद्यपि परीक्षोपमन्योः। उपमन्योरपत्यम्
विदा० अञ् । औपमन्यव तदपतेर मङ्गले तु तस्य लुक् ।
उपमन्यव “उपमन्यु परागरकृण्डनेभ्य ” “उपमन्यु ना
वागिडाभरहसिद्धप्रमदेति” आश्र० अ० १२३५ १, २,

उपमर्ह ५० उप+मृद-घञ् । श्यालोडने, २ हिसने, पूर्वधर्मि-
विनाशनेन श्चर्यान्तरोत्पादने । यथा अस्तेभू चञ्चिडो
वचि स्या-तिष्ठ इत्याद्यादेशे । शनिष्पीडने “अन्यासु
तावदुपमर्ह सहासु मृदङ्ग” सा० ६० । धान्यादे षनिष्पीडो-
करणे च । (धानमाडा) भावे ल्युट् उपमर्ह नसुताये
न० । कर्त्तरि ण्वल् । उपमर्हक तत्कारके लि० ।

उपमा स्त्री उप+मि-अ । १ सादृश्ये, “अतुलोपमाभ्याम्”
पा० उक्ते तद्योगे उपमानवायकात् षष्ठी नतृ तृतीया ।
‘स्फुटोपम’ भूतिसितेन शम्भुना” भाषे तु सहाये तृतीया
मस्ति० । २ अर्थालङ्कारभेदे च अर्थालङ्कारभेदस्य
१६६ ४० विद्यते श्या । न्यायमतसिद्धे उपमानजन्ये
शमवयादिशब्दयुक्तिज्ञानरूपे, वेदान्तिमतसिद्धे ४ गवादिशा-
दृश्यज्ञानरूपे अतुभभेदे च उपमानशब्दे विद्यति ।
करणे वा० अ । ५ उपमाने ष । “अपि लङ्घितमध्वान
मुमुषे न सुधोपम” रघु । “यथा दीपो निपातस्थो
नेङ्गते सोपमा सृष्टा” गोता “यजते सोपमा दिव ”
अ० १, २१, १५, सार्थे षञ् । औपम्य उपमाने न० ।

उपमात् स्त्री उपमीयते प्रविष्यते उप+मिज-ल्लेपे-मा० अति ।
स्थूणायाम् वत्सवन्धनसाधने स्तम्भे “मातुमुपमादिव द्यो”
अ० ६, ६७, ६, १ “उपमीयते प्रजिपत्रे इत्युपमात् स्थूणा’
सा यथा वत्स धारयति तद्वदित्यर्थे” भा० ।

उपमाति स्त्री उप+मि-क्तिन् वेदे नि० आत् । १ उपमावात् ।
“पूर्वीष्ट इन्द्रोपमातय” अ० ८, ४०, ६, लोके तु उप-
मिषिरित्येष उक्तार्थे । उप+मीड-बधे-क्तिन् वा० आत् ।
२ हिसने उपमातिवनि । “रिपे धादस्याक नूडुपमाति
यनि” अ० ५, ४१, १६, उपमातये वनति वनु व्याश्रुतो
इन् । हिसनव्याश्रुत इत्यर्थे उपमातिवनिर्हन्ता” भा० ।

उपमाह स्त्री उपमिता माता अथा० स० । १ धात्रासु अ-
मर । सा हि माहृतस्य प्रतिपालयतीति तस्यास्तथात्वम्
२ माहृतस्यासु माहृतपुत्रादिषु च । ताश्च “माहृतसु मा-
तृत्वानी पितृवोस्त्री पितृपुसा । अश्रू पूर्वजपत्नी च
माहृतस्या, प्रकीर्त्तिता’ दायभा० ४६० मृ० उक्ता ।
सस्रादिपर्युदासात् षटन्तवोऽपि स्त्रिया न ङीप् ।
उप+मा-हृच् । ३ उपमानकर्त्तरि लि० । स्त्रिया ङेप् ।

उपमाद् लि० उपमाटयति उप+मट-णिच् अच् । उप-
मादके हर्षजनके “देवानामुपमादमृदुः” अ० ३५५,
“उपमादमुपमादकं यजस्” भा० ।

उपमान न० उपमीयतेऽनेन उप+मा-भावे ल्युट् । सादृश्य-
ज्ञाने । करणे ल्युट् । १ सादृश्यज्ञानसाधने सादृश्यप्रतियो-
गिनि, येन सादृश्य भवति तस्मिन्, यथा चन्द्र इव सुप-
मित्यादौ चन्द्र उपमानम् । प्रसिद्धस्योपमानत्वम् प्रमि-
द्वस्योपमेयत्वम् । उपमानमभूद्विधासिनाम् कुमा० “उप-
मानमनुजामहीरुहाणाम्” भाष । ३ उपमिति प्रमाकरणे
उपमानलक्षणञ्च न्या० सू० इत्योर्देशितं यथा “प्रसिद्ध
साधस्यात् साध्यसाधनमुपमानम्” सू० । “प्रसिद्धस्य पूर्व-
प्रमितस्य गमदे साधस्यात् सादृश्यात् तज्ज्ञानात् मध्यस्य
गवयादिपदशाच्यत्वस्य साधन सिद्धिरुपमानमुपमित्यत
इत्यध्याहारेण करणलक्षणम अथ वा साध्यसाधनमित
करणल्युटा करणलक्षणमेवेदम् अत्र च वैधर्म्योपमिति
मन्यन्ते टीकाकृत यथा अतिदोषग्नैवत्वादिपदशब्दवैधर्म्यं
ज्ञानादुद्ग्रे करमपदशाच्यताप्रज्ञ । एवमन्योऽस्युपमानस्य
विषयइति भाष्य यथा मुहुषणीसदृशी औपधी विष-
हन्तीत्यतिदेशयक्तार्थे ज्ञाते मुहुषणीसादृश्यज्ञाने जाते
इयमेवधो विषहरणीत्युपमित्या विषयीक्रियतइत्यादि ।

उपमानचि० सादृश्यपदार्थनिरुक्तिपूर्वकमुपमानस्य
प्रमाणांतरत्व व्यवस्थापित यथा । “तत्र सादृश्यप्रमा
करणमुपमानमिति कैचित् । सादृश्यञ्च पदार्थान्तरम् ।
तथा हि । सदृश्यव्यवहारदाधितादस्ति सादृश्य तद्व न
प्रतिपदार्थमेक सर्वस्य सर्वसदृशत्वापत्तेः स्वसदृशत्वापत्तेः
सुसदृश्यमन्दसदृश्यव्यवहारस्य तदेकत्वेऽनुपपत्तेः । न च
व्यङ्ककम्य सामान्यात्वत्वभूयस्ताभ्या तस्तीरिति वाच्य
बहुभिरल्यैश्च व्यवधानवशटादौ ह्यासदृशो रदर्शनात्
व्यङ्गकाभिसतादेश व्यवहारसिद्धौ अतिरिक्तासिद्धेय । नापि
संयोगात् व्याख्येयत्त्यनेकम्, गोत्वोपलक्षितसादृश्यात्
यत्वात् गवयवत्, गोरपि स्वसदृशत्वप्रसङ्गात् गोरसन्निकर्षे
सयोगवदप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाच्च । प्रत्यक्षत्वे वा गवयनिरूपित-
स्यैकचित्तिवेदात्वेन गोनिरुतया चाजुपत्वप्रसङ्ग । किन्तु
प्रत्याश्रयं भिन्नम् । नचैकैकव्यभिचाटनुगतरूपाभावाज्ञानु-
गतप्रत्यय’ सादृश्यपटयुत्पत्तिय न स्यादिति वाच्यम् अतु-
गतचित्तिवेदासादृश्यत्वसामान्यात् सपदार्थातिरिक्तत्व हा
जातिवदन्यविशेषवच्च मस्वननगन्धानथोरुपपत्ते । तच्च
इत्ये न गुण कर्म वा, गुणकर्मरहितत्वान् न च सदृशव्यय

एतिसादेव तत्र व्याहार साध्यवैवादादपि तत्र तद्
 प्रतीते । अथवा साध्यवैवादात्, सामयोर्यथासात्, वा-
 धकाभावात्विशेषण वैपरीत्यवशात् । नापि सामान्य
 तत्र न सर्वत्रैक्येकमभ्युपगमान् सुप्रसङ्ग-
 व्याहारात्प्रसङ्ग । अथ विजातीये व्याहारात्प्रसङ्ग
 एतिसूत्र सामान्य तत्, अथवा सूत्रे प्रतियोगिनि
 भुव सामान्यतामात्र तत्र साध्यप्रसङ्ग वधं, प्रागाद्
 तत्रत् वेदात्म्य समुदायार्थकत्वाद्देक सामान्यमिति धी
 प्रयोगी मन्वया वनाद्यपि व्यर्थान्तर स्यात् सामान्यब्र-
 तात्वात्प्राग्ग सामान्यप्रसङ्गव्याहार । उच्यते । "सा-
 मान्यस्यैव भूतानि तस्यावधारकमेवात् । भिद्य प्रभाषणा-
 मान्यव्यक्त साध्यमिदमेतं" इति साजात्येव्यवहित्त्वेयत्
 समजयोरेवसाध्यस्यैव गुणादौ जातो च सत्यमत्व-
 यान् विमर्शयो करभरगरभयोस्तनुवशात् । नापि धर्म्य-
 न्तरे मर्त्यन्तरइतिधर्मबाह्यत्वम् अथाधारधर्मस्यत्वमे
 मिति तद्वत्प्रभूयोधर्मवत्त्व वा व्यभिचानन्नाभावप्रतियोगि
 धर्ममनाभिधरत्वभूयोधर्मवत्त्व वा त्रिभुगु पञ्चादि
 भेदेन भूयन्त्वानुगतत्वात् । नापि क्वचिद्व्यवहारप-
 र्ययस्य विवक्तव्योत्पि क्वचिद्व्यवहारो साध्यप्रसङ्गात् ।
 तदुक्तं "एव जातिगुणव्यक्रियागतिषु धर्मत । एकैक
 हितिसामस्यभेदाद्देकत्व चित्तेति" । अथ व्यावर्तकधर्मापे
 क्षया तद्वत्धर्मबाह्यत्वं साध्यवैवादात्प्रसङ्ग विवक्तव्योत्पि-
 गुणत क्वचिद्व्यवहारोत्पि ब्रह्मव्यवर्तक साधारणत्वस्यमत्त्व
 भेदाधिष्ठानमुच्यते इति चेत् व्यावर्तकमभ्युपगमात्वेना
 गणितेनापि साध्यव्यवहारात् । किञ्च सामान्यान्या-
 य्यभेदेनाभिधानि साध्यन्तु भिद्यम् । सामान्यं
 नि प्रतियोगिक तदतिरिक्त्युत्पि । साध्यप्रसु समति-
 योगिक तद्व्यवहारत्पि । अथ भेदे सति तद्वत्प्रभूय-
 सामान्यवत्त्व साध्यं भेदस्य प्रत्याश्रयमन्वः समप्रतियो-
 गिक्येति चेत्तर्हि साध्यस्य भेदप्रतिरिक्त्येन तस्यात्
 सद्य इति स्यात् ननु तेन तस्य वा सद्य इति स्यात् ।
 नच साध्यव्यापि समप्रतियोगिकत्वेन तस्यात् सद्य इति
 स्यात्, अथवी हि तथाप्रतीतिप्रयोगो न तु प्रतियोगिनि,
 व्यभावेऽपि पटाच्चेति प्रतीतिप्रसङ्गात् । अपि च तद्वत्प्रसङ्ग
 यदि साध्य तदा तत्सातद्वत्त्वयोः सहस्यसङ्गान् । तद्वत्
 वत्सा हि तत्सा तद्वत्सा च तद्वत्सा यदि च तत्तैव तद्वत्सा
 तदा तदेव तद्वदिति स्यात् । तथा च तद्वत्त्वसाक्षान्ने
 प्रत्यभिधानवत् षोडशमिति स्यात् ननु तद्वदिति । एवं तद्व-

सैव हि ततोति मयवेऽपि गोमुद्विष्यपट्टेपी व्याताम्
 गोमतसाभान्ययोगिनेन गोवत्कताप्रयत्नात् । नापि विभेद
 प्रसङ्गात् । न समवायः, इतिधर्म्यात् इत्यतिरिक्तं सा-
 द्यम् यत्तु साध्यं भावेऽभाते वा साधोऽपि मनुष्य निर्गुणं
 वा, निर्गुणस्यप्राप्तमनाश्रित वा । आश्रितमपि सा-
 मान्यापि सामान्यं वा सामान्यवत्त्वे व्यन्तोऽव्यन्तो वा
 निर्गुणं नि सामान्यमाश्रितमनाश्रितमनेकाश्रितम् वा ।
 इति वदायथं समप्रतापीनर्मतमिति तत्र व्यवहारात्प-
 पत्त्या तद्वद्विधायात् अन्वयैवात्प्रसङ्गत्वेन सामान्यवि-
 शेषमसाधनामपि इत्यादिव्यवहारमितिप्रसङ्गतत्वेन व्या-
 टिति । उच्यते । अथाधारण्यतद्वत्त्वधर्मवत्त्व तद्वत्-
 त्वस्य समजादिसाधारण्य भेदात्प्रतिरिक्तत्वा च निरवधि,
 तद्वत्त्वधर्मवत्त्व तद्वत्त्वस्यमिति तद्वत्त्वत्वमेव तस्य स-
 मप्रतियोगिकत्वं तथापि साध्यं तदेव समप्रतियोगिकत्वं
 न तु भेदोपातिरिक्तत्वमिति तस्यात् सद्य इति प्रसङ्गा-
 पत्ते । ब्रह्मत्वञ्च निरवधत्वात्साधारण्यमिति सातुम ।
 न चातिप्रसङ्ग इतिधर्मयोरेपि प्राचितकृत्स्नत्वे चि-
 त्वादिना साध्यत्वात् । अथवा वैवादादपि आह्लादक-
 त्वादिना चन्द्र रव भुक्, पञ्चदीरत्वादिना मन्दिरीव
 गौरिति । ब्रह्मत्वतद्वत्त्वधर्मवत्त्वेन सुप्रसङ्गमन्वस्यत्वम् ।
 अथवा तदेव तेषां साध्यस्य मन्वत्त्वधर्मवत्त्वमेव विशेषवति ।
 वराह गोरोऽनुधावन्तीत्यत्र गोसद्वत्त्वं वराहोऽप्युक्तम् ।
 तत्सद्वत्त्वमेव गोमेवव्यवहार काव्यादौ, साध्यसाधनवत्त्व-
 मान्त्वे च इदानीं पक्षसाध्यव्यवहारमिति प्रयोग परीष्-
 कात्तम् । न चैते नोवा मुख्ये बाधकाभावात् । तस्यात्
 केनचित् कस्यचित् कचित् साध्यं मत्वुगतमिति । किञ्च
 साध्यवत्त्वधर्मवत्त्वसाधनं साध्यव्यवक्त तदेव तद्व्यव-
 हारनियमात्मकस्तु किमधिकेन । अन्यथा निरवधत्वात्
 तु व्यङ्ग्यमपि बहुधर्मवत्त्वमनुगतं स्यात् । व्यङ्ग्य-
 मनुगतमपि वक्षी प्रत्यक्षादिविति चेन्न तत्र व्यक्तीनां
 वैजात्यात् धूमास्त्रोकादौ वज्रव्याप्यत्वमेवातुगतम् ।
 अत्रापि तद्व्याप्यत्वमस्तीति चेत् यादव तद्व्याप्यं तदेव
 तद्व्यवहारमिति न तु तद्वत्त्वधर्मवत्त्वसाधनं, न
 व्यङ्ग्यमेवातुभवत्त्वोपात्तं तद्वत्त्वधर्मवत्त्व ब्रह्मत्वसाधनं
 विना सुप्रसङ्गमन्वस्यत्वसाधनाभावात् । अथ तद्वत्-
 त्वधर्मवत्त्व न समप्रतियोगिक, साध्यं तु तथेति व्यव-
 हारव्यवहारमिति चेन्न साध्यवत्त्वसाधनापि समप्रतियोगि-
 त्वात् यत्तु तत्सातद्वत्त्वयोः सहस्य स्यादिति तत्र तद्व-

तद्धर्मवत्ता तद्भेदो वा तत्ता सा च सोऽयमिति प्रत्यभिज्ञाने भावते । भेदे भावमाने तदन्यस्मिन् तद्धर्मवत्ता तद्वत्ता यतो भवति तद्वदय न तु स इति तयोर्भेदात् । नन्वेव व्यक्त्यन्तरे गोत्वग्रहे तद्गोपटयमिति स्थानत्वयमपि गौरिति चेन्न गोत्वमात्रस्य तदन्यव्यक्तिवृत्तत्वग्रहे ससृज्य, एकत्र नानासम्बन्धावगमात् । तद्गोपटयमिति तद्गोपटयमिति भवत्येव शबलावद्भवति । तथाप्ययमपि षट्कादिमानिति ससृज्यधी स्यात् न तु गोसदृश इति चेन्न एकत्वोभयसम्बन्धससृज्ययोऽत्यगतभूयोधर्मवत्त्वमन्यत्वं सादृश्यमिति विवेकात् नवोनास्तु । विवक्ष्यसृज्यद्वये इतरसकलव्याहृतसादृश्यमनुभूयते न तु तद्वद्वयमात्रवृत्तिजातिरस्ति तद्गुणाभावे जातेरभाश्रयत्वेनाभिव्यक्त्यप्रसङ्गात् । नापि जन्य धर्मान्तरमस्तीत्यधिक सादृश्यसुमेव तवापि समानधर्मवत्त्वव्यञ्जकविना कथं तत्र सादृश्यप्रामिब्यक्तिरिति चेन्न प्रतीतिवत्त्वात् इत्ये तथा, गुणादौ तु व्यभिचारात् व्यतएव न व्यञ्जकेनान्यथासिद्धिस्तद्भावेऽपि सादृश्यानुभवादित्याहुः । तस्मिन् विवक्ष्यसृज्यसृज्यद्वये न सुखमात्रहेतुजन्य सुखान्तरस्थापि सदृशत्वापत्तेः किन्तु विवक्ष्यसादृश्यजन्य तद्वाहृत् विवृत्ततद्देशेत्क्रियाविशेषानुष्ठानादन्येधामस्यस्तीति तेषामपि तादृशानि सुखानि भवन्तीति तेषु कारणविशेषप्रयोज्या विवक्ष्यतासि तस्मादात्मनामानन्यात् अनादिनिधनत्वाद्दत्तपदानागतविजातीयं न सुखमस्ति एवं दुःखान्तरकार्येऽपि ननुत्तत्त्वमनुत्तसमानजातीयं कार्यमस्ति । यच्च व्यक्तिसाधे जातेरनित्यत्वमापादितं तदपि न विनाशकाभावात् व्यतएव प्रलयेऽपि तदवस्थानम् । अपि चैकत्र प्रतियोगिभेदेन सादृश्यं भिन्नं नत्वेकम्, ससृज्यमन्दसदृशव्यवहारत्वात् तथा च योग्यत्वादेकग्रहे सर्वग्रहप्रसङ्गात् । प्रतियोगिगतभूयोधर्मज्ञानस्य व्यञ्जकस्य क्रमाक्रमे तदेव व्यवहारनिमित्तमित्युक्तम् । किञ्चैव वैसादृश्यमपि स्यात् । नच सादृश्यभावावस्तु, वैपरीत्यस्यापि सम्भवात् सादृश्यभावावत्त्वेनैव प्रतीतिविशेषस्य निषेधार्थत्वादिति चेत्तर्हि गौरिव मद्दिपेत्यत्र पावनत्वस्वीकृत्वादिना विवक्षितसादृश्यानाम्नये गवये वैसादृश्यं न स्यात् न हि तत्र गोसादृश्यं तदभावात् । तस्मात् साधर्म्यं वैधर्म्यं सादृश्यवैसादृश्यं । यत् तद्वृत्त्यनेकधर्मवत्त्वं सादृश्यं तेनाभेदेऽपि "गगन गगनाकारं सागर सागरोपम" । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव" इत्यादौ सादृश्यं, न चैव गोरपि गोसदृश्यत्वे गवयपदाभिधेयत्वापत्तिं तत्र सदृशपदस्य

विशेषे तात्पर्यात् । अन्यथा मद्दिपेऽतिप्रसङ्ग इति तत्र तस्य तेन वा सदृश इति प्रतीतिप्रयोगात् न चाभेदे सम्बन्धसहायो वा सम्भवति । गगन गगनाकारमित्यादौ तु गगनाद्ये वैसादृश्यधर्मवत्त्वान्यदित्यत्र तात्पर्यम् । यदा सर्गान्तरीयगगनसागरयोरुपमानत्व तयोर्युद्धविशेषे तयोरिव युद्धान्तरसुपमानमिति । नन्वय देवदत्तस्तदयो वा भवतु तत्सदृशसादृश्यमिति भेदाभेदसग्येऽपि सादृश्यप्रतिश्रयात् अतिरिक्त सादृश्यप्रामिति चेत् न देवदत्ताभिप्रायेणैकदेशे सादृश्यपदप्रयोगात् कथमन्यथा इ एवाय न तु सत्त्वदृश इति, सदृशोऽप्य न तु स इति प्रतीतिप्रयोगौ । न चाल् सदृशपद भेदसात्पर्यमिति युक्तं सृष्टे सम्भवति लक्षणाया अयोगात् । तस्मात्पदार्थान्तर सादृश्यमिति । स्यादेतत् । सा भूत् पदार्थान्तर तथापि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गवये गोसादृश्यज्ञानात् गवयसदृशो गौरितिज्ञानसुपमिति । न चैतन्नत्यत्र विशेषासन्निकर्षात् नानुमानं लिङ्गाभावात् । न च गवयगतं सादृश्यं लिङ्गम् अपक्षधर्मत्वात् । अथ सदृशद्वयान्तरदर्शने यो यत्तत्सादृश्यप्रतियोगी स तत्त्वदृश इति प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहे सति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वात् गौरिवयसदृश इत्यनुमितिरिति चेत् व्याप्तिग्रह विनैव प्रथममपि प्रत्यक्षाच्छब्दाद्वा गोसदृश गवय ज्ञात्वा गवि गवयसादृश्यज्ञानोदयात् । किञ्च गवि गवयसादृश्यं न साध्यं प्रथमतस्तदप्रतीति गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वञ्च गवि न प्रत्यक्ष विशेष्यसाधकिकर्षादिति नानुमितिसम्भवं तन्निष्पत्त्यापि तद्वत्त्वेनाप्रत्यक्षस्य लिङ्गान्तरगत्यत्वेऽनवस्थानात् । न च गौरैतद्गवयसदृशं गवयगतभूयोऽवयवादिषामान्यवत्त्वात् गवयान्तरवदिति गवयान्तरज्ञानेऽपि गवि गवयसादृश्यं विनानुपपद्यमानं तत्कल्पयति । न हि गोसदृशो मवय एवद्विसदृशो गौरिति वाच्यम् । गवयनिरूपितगोसादृश्यप्रामिसद्वौ तेन विनानुपपत्तिज्ञानाभावात् । किञ्च तदार्थापत्तिर्व्यतिरेक्यनुमानं न च गवयगतसादृश्यप्रतियोगित्वं गवि प्रत्यक्षादिना ज्ञातं शक्यमित्युक्तम् । नन्वेव करभे गोवैधर्म्यज्ञानात् गवि करभवैधर्म्यज्ञानमपि ज्ञानान्तरं स्यादिति चेत् गवि करभवैधर्म्यं यद्वि करभवृत्तिधर्माभावात् तदाऽस्त्विति गवि प्राङ्गास्ति तावदनुपपत्तिगम्यमेव अथ करभव्याहृतधर्मवत्त्वं तदा गोधर्मा गविगता एव इदानीं कृतगोधर्म्याणां करभेऽभावमात्रसधिकं गम्यं तच्च प्रत्यक्षादेव । अथ तस्मिन्तयो-

गिकैतञ्चिसाट्टुग्रे भाषमाने समानमंत्रित्त वेजुतया एतत् प्रतियोगिकतद्विशेषादग्रे वैधर्म्यं च भातमिति चेन्न वि-
 तणविशेषप्रतियोगिभेदेन समानधर्मात्वेत्यादिषु । एतत्साट्टुग्रे एतद्विधर्मो म इत्येतद्विशेषकालव्याप्तुदयाञ्च तद्विशेषकालव्युत्पत्ते तत्सन्निकर्षव्युत्पत्त्यात् । ननु प्रत्यथे
 विशेषमन्त्रिकर्षोद्वेत्तुं तु यादृशविशेषमन्त्रिकर्षगौरवात् व्य-
 न्यसातोतानागतव्याप्तविशेषकालव्याप्तिप्रत्यक्षं म स्यादिति चेन्न
 व्यतोतानागतविशेषे सामान्यलक्षणायाः सत्त्वात् । अथ गवयसाट्टुग्रे गवि गवयगवयप्रदादिमन्त्रं तच्च गवये
 गोगट्टुग्रे भाषमाने गवि भातमेव यद्वा गोगतद्विशि-
 त्वात् गायगतत्वं गवये गोसाट्टुग्रे एवं तथैव गवयगततथा ग.
 गतव्य गवि गोसाट्टुग्रे तच्चोद्वेद्यैर्गैत्राणां सामान्यधर्मात्क-
 ल्पेनेन्द्रियसन्निकर्षत्वात् अथ म म इति विपरीतप्रत्यभिज्ञा-
 यामिमेति चेत् मत्त्वम् गोविशेषकगवयगतद्विशि-
 त्तानेन्द्रियजन्य गौरवसन्निकर्षात् तस्यादेतत्साट्टुग्रे एत
 द्विधर्मो एतद्विधर्मो स इति ज्ञानं नानुमानात् विशेष्या
 सन्निकर्षे तद्विधर्मो ज्ञानमात् । एवञ्च सप्रतियोगिकपदाप-
 चानेन तत्प्रतियोगिकपदापर्यज्ञानसुपमानं प्रत्यक्षादिकं विना-
 र्थादर्थापत्तौ पूर्वेषामुपमानतेति वार्त्तमेतत् तथा हि । पर-
 स्परसदृश इत्युक्तं प्रत्यक्षसतो यो यत्साट्टुग्रेप्रतियोगी
 स तत्साट्टुग्रे इति सामान्यतो व्याप्तिज्ञाने सति गौरवगवय-
 दृश तत्साट्टुग्रेप्रतियोगित्वात् यथा भाता भगिनी । गवयगतसाट्टुग्रेप्रतियोगित्वञ्च
 गौरवगवयगतसाट्टुग्रेप्रतियोगित्वात् । अन्यथा साट्टुग्रे गौरवव्यापत्ति
 यत्साट्टुग्रे सामान्यतो व्याप्ति-
 त्वात् एतत्साट्टुग्रे स इति फलसिद्धेः यत्साट्टुग्रे व्याप्ति-
 त्वात् साट्टुग्रे परेषामर्थापत्तिरित्यन्यदेतत् । साट्टु-
 ग्रेगौरवमद्विशेषमन्त्रेण किञ्चिद्विशेषमन्त्रिकर्षात् प्रत्यक्षेण
 भातं यावद्विशेषमन्त्रिकर्षसाट्टुग्रेप्रतियोगित्वात् । अन्यथा
 ऽथ स इति भ्रान्तविपरीतप्रत्यभिज्ञायां का गति । मन
 मेव चैनञ्चिसाट्टुग्रेप्रतियोगित्वञ्च प्रत्यक्षविशेषकाल
 परामर्थेन प्रयोजकमित्युक्तम् । कीदृशो गवय इति जि-
 क्षासयां यथा गौसदृशगवय इति श्रुतीचरवाक्यस्य तथा
 भूते पिच्छे दृष्टे तथा गवय इत्यतिदेशवाक्याणां सुसम्बन्धे-
 ऽथ गवयसदृशाच्च इति मतिरुपमानफलम् । न चैव वाक्य-
 सात्त्वात्, अप्रत्यक्षोक्तमिच्छसाट्टुग्रे प्रसङ्गात् । नापि प्रत्य-
 क्षसात्त्वात् व्यस्तवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि तयो-
 समाहारात् स हि प्रमाणासमाहारे वा फलसमाहारे वा

प्याद्ये प्रमाणात्ते मति समाहारे समाहृतयोर्वा प्रमाणत्व,
 फलानेकत्वे समाहारानुपपत्ते तथ परस्परसदृशकारिरूप-
 त्यात् । नान्य वाक्यप्रत्यक्षयोर्भेदिकालत्वात् वाक्यतदर्शयो-
 रप्रतिहारोपपत्तेऽपि गवयपरिसङ्ख्यन्वेनापि इन्द्रियादिना
 तद्वत्साट्टुग्रेप्रतियोगने समयपरिच्छेदादिभेदे । फलसमा-
 हारे च तदन्वयान्ने गद्वात्समान्योरपि प्रत्यक्षप्रसङ्गः ।
 ननु किं तत्फलव्यय प्रमाणवद्भिर्भाव एव ध्यानभाति वा
 कियतो सीमा । तत्रतदाहारेणैन्द्रियादिमाहित्वम् अस्ति
 तस्मिन् साट्टुग्रेप्रतियोगिणो मत्कारितम् चक्षुषो व्यापार ।
 न तस्मिन् मति तस्यानुपयोगात् उपलब्धगोसाट्टुग्रेप्रति-
 ष्ठगतपरिसङ्ख्यं वाक्यार्थमस्तिमत कालान्तरेऽप्यनुस-
 न्धानवशात् समयपरिच्छेदोपपत्ते । तस्मादागमप्रत्यक्षा-
 भ्यामन्येधेदमागममस्तिमाहितं साट्टुग्रेप्रतियोगिसुपमानप्रमा-
 णमिति जरस्वैयादिकाजयन्तप्रभृतय । ननु वैधर्म्येऽनुप-
 पत्ते । यदेतौचेन क्रमेणक निन्दतोक्त धिक्करणमतिती-
 र्थप्रोव मूलत्ववपन्तो कठोरतीक्ष्णकष्टकागिन कुन्ति-
 ताशयवसन्निवेशमपद्य पशूनामिति तदुपलब्ध टाजिणात्
 उत्तराप्रथ गतसाट्टुग्रे वक्तृत्वव्य नूनमसौ करम इति
 प्रत्येति । तत्र किं मानं न तावदुपमान साट्टुग्रेभावात्
 न च प्रमाणान्तर सम्भ्रति । उच्यते । न तावदनुगत
 प्रत्यभिज्ञिमित्तसुपलक्षण विना, प्रत्यभिज्ञानत गरीरैकत्व-
 चादिना गौरवविशेषे चैवादिपदसदृशैकगुणसाट्टुग्रेकया
 गवयपदगतत्परे गवयान्तरेऽपि सम्भ्रतात् । नाप्यनध्यक्षे
 पदान्तरोपस्थिते परिभाषाऽऽकाशादिपदवत् अतएवानध्य-
 क्षत्वाच्च उपलक्षणस्य च गङ्गो बहिर्भावात् तद्वद्वेव । नापि
 योगनिर्वचनात् पाठकादिषु सोपलक्षणैः अन्यथा यदि
 क्रियानुपहिते पठितप्रयोग स्यात् । अतस्तद्वदुपलक्षा-
 साट्टुग्रेप्रतियोगिनि शक्ति । अथस्वेदकतया त्रपलक्षणेप्रीति
 योगाभावात् । नाप्युपस्थितिमित्तसदृशवत्त्वात् स्वर्गादिप-
 दवत् तदभावात् । अतो गन्वाद्युपलक्षितेन प्रथितीत्वेन
 निमित्तेन प्रथिव्यादिपदवत् साट्टुग्रेप्रतियोगिनि गवय-
 त्वादौ गवयादिपदाना शक्तिरिति परकार्यत । अन्यथा
 फलस्याभासत्वे मानत्वविरोधात् न च पूर्वं गवयसुप-
 स्थितसुपस्थापकाभावात् न च गवयपदादेशे तदुपस्थितिर-
 न्योन्याश्रयात् अथ वाक्यार्थान्नेन समय परिच्छिन्न के-
 वलमन्त्रे प्रत्यभिज्ञानमिति योगोपलक्षणं गवयपदात्वात्वेन
 मयागत सोऽप्यमिति उपमानस्य विषय इति चेन्न हि
 साट्टुग्रेमेव निमित्तमसम्भूतोतगुणमात्रव्यापहारप्रसङ्गात् गौर-

वाञ्च नापि गवयत्वं तदनुपस्थिते । अतएव गोभयं स्वय
प्रतीतसमयसंक्रान्तयेऽतिदेशवाक्यप्रयोगस्तुपपत्तेश्च । गवय-
त्वे ह्ययं व्युत्पन्नो न गोसादृश्ये निमित्तस्य गवयत्वस्य प्र-
तीते । न च यदा यदाक्यं समयपरिच्छेदं पूर्वं नाजी-
जनत् तदा तदेव वाक्यं सृजत तत्प्रवृत्तिनिमित्तं खेत्यति
अध्ययनसमयगृहीत एव वेदराशिरङ्गोपाङ्गपर्यवदातस्य
कालान्तरे नववाक्यस्योपास्य प्रागेव बोधितत्वात् पर्यव-
सित इति वाच्यं गोः सादृश्योपलक्षणत्वनिमित्तत्वयो-
रन्देशात् पश्चाद्यवयवत्वेऽप्यगते तर्कपुरस्कारात् । सादृश्य-
योपलक्षणत्वे गङ्गाया घोष इत्यत्रैवाच्यो भविष्यतीति
चेत् न उपलक्षणनिमित्तत्वसन्देहेऽपि यो गोसदृश्य स
गवयपदवाच्य इति सामानाधिकरण्यात्प्रत्यान्योपपत्तौ
मानान्तरोपनीतानपेक्षणात् रक्तारक्तसन्देहेऽपि घटो भव-
तीति वाक्यवत् अन्यथा पर्यवसितेऽपि वाक्ये मानान्तरस-
ङ्कारात् तत्सदन्वयबुद्धौ वाक्यभेदापत्तेः । गङ्गाया
घोष इत्यत्र तु पदार्थैवान्वयायोग्य इति युक्तं तत्र-
मानान्तरापेक्षणम् । यदि च प्रतीतसंभर्गब्रह्मायातो-
ऽप्यर्थो वाक्यस्यैव तदा वाक्यभेदापत्तिः । अथ तात्प-
र्यानुपपत्त्या यद्ये प्रवेशयेतिवत्प्रवृत्त्यास्तु गवयपदाव्युत्पन्नं
प्रति तदव्युत्पत्तये वाक्यमाप्तिनोक्तं तच्च न प्रवृत्तिनिमित्तो-
पादानं विना । न च गोसादृश्यं तदिति तात्पर्यं तो गो-
सादृश्यप्रदेन गोसमानाधिकरणं गवयत्वमुपलक्षितं क-
ल्प्यते । न तु यथा धूमोऽस्तीत्यत्र ब्रह्मो तात्पर्यमनुमानेन
निर्दिष्टेतीति न लक्षणं न चात्र प्रमाणात्तरमस्तीति येन
तच्चिर्वाह्यं अनुमानस्यासिद्धे । अन्यथाभ्योन्याम्याश्रयात्
न च वाक्ये न लक्षणा, तस्याः पदधर्मत्वादिति वाच्यं
एकपद एव लक्षणा पदान्तरान्तु नियामकमित्यस्य वक्तव्य-
त्वात् । अथ गवयत्वेन लक्षणत्वात् तदुपस्थितावपि व्यक्ति-
वाच्यता न ज्ञायेत यद्वा इति विशिष्टवाच्यता ग्राहक-
मानान्तरभवस्य स्वीकरणीयम् । न च यद्यिदो धर्मो
यत्पदवाच्यं सोऽपि तदवाच्य इति निवृत्तम् । जाति-
पदे व्यभिचारादिति चेत् न प्रवृत्तिवदुवाच्यत्वबोधता-
त्पर्यकत्वेन जातीति देशवाक्ये गवयत्वविशिष्टव्यक्तौ रेव लक्ष-
णात् । अथ यदा गवयत्वे साक्षात् तात्पर्यं गोसादृश्य-
स्य गृह्यते, तदा लक्षणा न च साक्षात् तात्पर्यमवधत्तम्
अन्यथा धूमोऽस्तीत्यत्रापि सास्यादिति चेत् न उपस्था-
पकान्तराभावे तात्पर्यस्यैव साक्षात् तात्पर्यरूपत्वात् नचो-
पमानमेव तथा, अन्योन्याश्रयत्वात् । सैव तत्र प्रवृत्ति-

निमित्तविषयबोधने न तात्पर्यं योगोऽदृश्य स गवयशब्द-
वाच्य इति स्वरूपाख्यानमात्रं तत्राप्युक्तसामर्थ्यतः सम-
यपरिच्छिन्निर्भवत्येव न च व्युत्पत्त्यव्युत्पत्तये प्रवृत्तिनि-
मित्तविशेषे तात्पर्यं यदनुपस्थितलक्षणधीजं स्यात् । अपि च
धिक् करभमतिदीर्घप्रीवमित्यादिवाक्यस्य करभनिन्दातात्पर्यं
कथं प्रवृत्तिनिमित्तपरत्वाभावेऽपि तादृशपिच्छसमुभवत
स्मरतश्च वाक्यार्थम् अथ करभशब्दवाच्य इति भवति
मतिः । न च तत्र प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे तात्पर्यमस्ति लक्ष-
णाया वीजं, निन्दापरत्वात् । किञ्च सर्वत्वान्वयास्तुपपत्तिरेव
लक्षणधीजं यद्ये प्रवेशयेत्यादावपि प्रकरणादिना पुर-
स्कारादिप्रयोजनकत्वं प्रवेशनसंप्रापगतं तादृशे च प्रवेश-
नादौ यद्यदरेनन्वयात् तात्पर्यानुपपत्तेरपि तात्पर्यमन्नात्वा
ज्ञातुमशक्यत्वात् । अथ प्रकरणादेरनुगमं तात्पर्यव्याप्य-
त्वेन तदनुगमे तात्पर्यानुपपत्तिरेव तदधीजमस्तु साधवा-
दिति चेत् न धूमादिवदननुगतसंप्रापि व्याप्यत्वाविरोधात् ।
तस्मात् गवयशब्दं कथंचिदुवाचकः सिद्धप्रयुक्तत्वादिति
सामान्यतो निश्चितेऽपि गवयत्वविशिष्टो धर्मो गवयपदवाच्य
इति साधवाच्चिर्णयम् । तच्च प्रमाणासङ्कारि न च तस्य
दशाया प्रमाणात्तरमस्त्वतो यत् प्रमाणासङ्कारि तत्र-
माणात्तरमास्थेयम् । अस्तुमानं तथा हि गवयशब्दो
गवयत्वविशिष्टवाचकः अस्ति इत्यन्तरेऽभियुक्तः प्रयुज्य-
मानत्वात् गवि गोशब्दवदिति चेत् न गवयत्वविशिष्टो
वो धर्मो तस्य वाचकत्वस्येऽपि गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्त-
त्वासिद्धेः । न च शक्तिमन्नात्वा उत्तरान्तरं क्वापि अय-
धारयितुं शक्यते सामानाधिकरण्यमात्रस्य निमित्तो-
पलक्षणतासाधारणत्वात् । अथ गोसादृश्यनिमित्तता-
गीरवस्थानवतारेणोपमानस्याप्यवतारः । तथा च तर्कैण
तस्य प्रवृत्तिनिमित्तकत्वेऽप्यगते गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनि-
मित्तकम् इतराप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे सति सप्रवृत्तिनिमित्त-
कत्वात् यद्ये तच्चैवमिति चेत् तर्कस्यानिश्चयकत्वात्
न चायं तर्को व्याप्तिपद्मूलको येन विषयैवास्तुमानाद-
र्शासिद्धिः । अथ गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकमिति
सामान्यतो दृष्टेव तर्कसङ्गतं गवयपदस्येतराप्रवृत्तिनि-
मित्तकत्वं परिच्छिन्नमस्ति न तु मानान्तरं कल्पयित्वा तर्क-
सङ्कारो कल्प्यते इति चेत् इदं सप्रवृत्तिनिमित्तक-
मन्यच्च न प्रवृत्तिनिमित्तमिति बुद्ध्वावपि गवयत्वप्रवृत्तिनि-
मित्तकं गवयपदमिति सामान्तरं विना प्रतीते अस्तमिते-
व्यापकतावच्छेदकत्वप्रकारताकल्पनिवभात् । अथ यद्येच्छार्या

सामान्यतो दृष्टेन विशेषबाधसङ्गतिगान्यद्रव्यानाम्नितत्वं प्रतीयते अन्यथा विशेषणपक्षस्य तद्विपर्ययस्य वा प्रभाष-
त्वात् बाधकानां प्रथिव्याद्यैः कैकमात्रव्यतिरेकविषयकत्वं
जन्यद्रव्यानाम्नितत्वं केन पाल्यम्, तथात्पि गौरवाख्य
तर्कसङ्गतसामान्यतो दृष्टदिना पूर्वन्तिनिमित्तकत्वं
नायते पश्चाद्गतिरेकी स्यात् काव्यप्रभाषान्तरमेखयो
पक्षप्रभाषसङ्कारितस्य युक्तत्वादिति चेन्न इच्छावाभेकै-
कबाधसङ्गतपरपरबाधकैरेव तावद्गुणविशिष्टवैशिष्ट्याद-
न्यद्रव्यानाम्नयसपरिच्छेदात् न तु सामान्यतोदृष्टेन,
विशेषणतयोपस्थित्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधनिर्वाहात्
तर्कानवधारदशयां तस्य तदपरिच्छेदकत्वात् । न च
व्याप्तिपरमिदं वाक्यं यो गोसदृश स गवस्यपदार्थे इति
वाक्याद्वगनव्याप्तिरनुमित्यादयं गवस्यपदार्थो गोस-
दृशत्वात् अतिदेशकालावगतपिबुद्धिदिति वाच्यं न हि गो
सदृशत्वात्नेन प्रष्टः स किञ्चिद्व्याप्य इति किन्तु सा-
मान्यतो गवस्यपदार्थस्यैव कीदृमिति तथा च यद्योग-
प्रायमाख्यानं तस्यैवार्थत्वं ततः किं तेन । अथ लक्षणपर-
मिदं वाक्यं किलक्षणकोऽसाविति प्रश्नार्थः एवञ्च प्रयो-
क्तव्यम् अयमसौ गवस इति व्यवहृत्तव्यो गोसदृशत्वात्
यस्तु न तथा नासौ गोसदृश यथा हस्तीति चेन्न न हि
हस्यादेना विपक्षत्वे प्रमाणमस्ति सर्वप्रयोगस्य दुर्ज्ञान-
त्वात् कतिप्रयव्यवहारस्यैकान्तिकत्वात् अथ कीदृक् किं-
लिङ्ग इति प्रश्नार्थो नह्यनेन लिङ्गमत्ताया गवस्यपदस्य
वाचकत्वं कस्यापिदृवाच्यत्वमवगत येन तदर्थं प्रश्नः । अथ
प्रवृत्तिनिमित्तविशेषे लिङ्गप्रश्नो गवस्यपदं येन निमित्तेन
वर्तते तस्य किं लिङ्गमित्यर्थ इति चेत्तु न हि तद्वृत्तेयमेवे-
त्यनेन निश्चितं येन तथा स्यात् ज्ञानहेतुमात्रप्रश्ने तद्वि-
शेषेणोत्तरमिति चेन्न अविशेषादिन्द्रियसन्निकर्षमप्युत्तरयेत्
वन गतो ब्रह्मति तस्माच्चिसत्तभेदेऽशय प्रश्नः कीदृग्
गवस्यः केन निमित्तेन गवस्यपदं प्रवर्तते, गवस्यत्वस्य
साक्षाद्गुणदर्शयिष्यत्वस्यत्वात् प्रष्ट उपलक्षणं सादृश्यमा-
चष्टे पश्चाद्दृष्टेऽपि पिबुद्धिऽतिदेशवाक्यं अतस्तर्कसङ्-
कारेण गवस्यत्वविशिष्टो धर्मो गवस्यव्यव्याच्य इति प्रवृत्ति-
निमित्तविशेषः परिच्छिन्नरूपमानफलम्” इत्यन्तेन

वेदान्तपरिभाषायाम् “सादृश्यप्रकाररूपमुपमानम् । त-
थाहि नगरेषु दृष्टगोपिबुद्धस्य पुरुषस्य वन्न गतस्य नव-
त्रेन्द्रिबसन्निकर्षे इति भवति प्रतीतिरव” पिबुद्धो गोसदृश्य-
इति तदनन्तरं च भवति निबन्धनेन सदृशी सदृश्या

गौरिति । तत्रान्यव्यतिरेकाभ्यां गवस्यनिबन्धोसादृश्यज्ञान
करणं गोनिबन्धगवस्यसादृश्यज्ञानं फलम् । नन्दे प्रत्यक्षेण
सम्भवति गोपिबुद्धस्य तदेन्द्रिय सन्निकर्षात् नाप्यनुमानेन
गवस्यनिबन्धोसादृश्यस्यातस्मिन्नत्वात् । नापि सदृश्या गौरे-
तद्व्यवहारो एतन्निबन्धसादृश्यप्रतियोगित्वात् योयत्सादृश्य
प्रतियोगो स तत्सदृश यथा सैलनिबन्धसादृश्यप्रतियोगी
चैत्रो सैलसदृश इत्यनुमानात् तत्सम्भव इति वाच्यम् एव
विधातुमानानवतारोऽप्यनेन सदृशो सदृश्या गौरिति प्रती-
तेरनुभवसिद्धत्वादुपमिनोभोत्वतुव्यवसायाच्च । तस्मादुप-
मान सामान्यरम्” ।

सं० त० कौ० तस्य प्रमाणान्तरत्वं निराकृतं यथा
“उपमानं तावत् यथा गौक्षया गवस इति वाक्यं तच्च-
निता धीरागमएव योऽप्यय गवस्यन्दो गोसादृश्यस्य
वाचक इति प्रत्यय सोऽप्यनुमानमेव, यो हि यन्दो यत्
उच्चैः प्रयुञ्जते सोऽसति इत्यन्तरे तस्य वाचको यथा गोयन्दो
गोत्यं, प्रयुञ्जते चैव गवस्यन्दो गोसदृशे इति तस्यैव
वाचक इति ज्ञानमनुमानमेव । यत्तु, गवस्यस्य चक्षुः सन्नि-
कृतस्य गोसादृश्यज्ञानं तत् प्रत्ययम् । अतएव अर्थमा-
ख्यायां गवि गवस्यसादृश्यज्ञानं प्रत्ययम् नह्यन्यत् गवि
सादृश्यमन्यञ्च गवस्ये, भूयोऽवयवसामान्ययोगो हि ज्ञात्य-
न्तरवर्ती ज्ञात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते सामान्ययोगार्थकं स
चेन्नवये प्रत्ययो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरवर्तक
यत् प्रमाणमुपमानं भवेदिति न प्रमाणान्तरमुपमानम्” ।

एतन्मतं स अपि कृता विस्तरेण निराकृत्य तस्य प्रमा-
णान्तरत्वं समर्थितम् । तदेतत् स क्षिप्र्य भाषा० उक्तं यथा
‘धामीणस्य प्रथमतः पश्यातो गवसादिकम् । सादृश्यधीर्ग-
वादीनां या स्यात् सा करणं मतम् । वाक्यापेक्ष्याति
देशस्य अतिव्यापार उच्यते । गवसादिप्रदानान्तु यन्नि
धीरुपमाफलम्” । अतएव प्राचीनैरपि उपमानस्य यन्नि
प्राङ्गता स्वीकृता यथा “यन्निपङ्क व्याकरणीयमानात्
कोशाप्रवाक्याद्गवहारतश्च । वाक्यस्य शेषाद्विद्वेतेवेदनि
साभिध्यत विद्वदस्य उवाच” ।

उपमानचिन्तामणि ३० गङ्गेयोपाध्यायकृते उपमानप्रा-
साख्यव्यवस्थापके चण्वभेदे उपमानगच्छे प्रायेण स चण्व
उपम्यस्यः स एव चण्व उपमानस्यगच्छेन प्रसिद्ध ।
उपमाणा न० उप-न-विष्-स्युट् । वक्ष्यमाणस्ये यत्तुऽव्य-
सोदकवसीप गत्वा हृषिकोऽसु प्रक्षेपे “उपमाणाप्रकारस्य
अत० प्रा० २, ५, २, ४ ई उक्तं “उपमीनेव प्रतिप्रसयाता स्युः”

प्रगृह्णाति तद्यै वैश्वदेवेन यजमानयोर्वाससी परिहृते
 स्याता ते एवात्वाप स्यातामथास्यै वारुण्यै पयस्यायै
 क्षामकर्षमिन्द्रमादायावभृथ यन्ति वरुण्यै वा एत-
 ष्विंशुणतायै तत्र न साम गीयते न ह्यत्र साम्ना
 किञ्चन क्रियते तृष्णीमेवेत्याभ्यवेत्योपमारयति" 'यजमा-
 नयोर्यजमानतनुपत्यो । क्षामकर्षमिन्द्र क्षामोऽतिपा-
 केन दग्धः पात्रे संसक्त इष विधेखने ह्यथ इति कर्षः
 क्षामसासौ कर्षश्चेति क्षामकर्षस्तेन मिन्द्र हविरादाय
 ऋवभृथसुदकं प्रति यन्ति एतत् क्षामकर्षमिन्द्रं हविः
 वरुण्यम् । सौमिकावभृथवत् प्रसक्त सामगाम निषेधति
 तत्र न सामेति न ह्यत्रवरुणप्रधासे साम्ना क्षिमपि प्रयो-
 जम क्रियते ऋवभृथसमीपमभ्यवेत्य हविरुपमारयति
 ऋषु प्रक्षिपति' भा० । एतादृशोपमारणाभिप्रायेण कात्या०
 १०, ८, २१, सूत्रदृष्टौ "अतः कुम्भोपमारणान्तमेव पूर्वयो-
 रन्तोः कर्षव्यमित्युक्तम्" कर्षेण ।

उपमास्य न० उपमासं प्रतिमासं मवं दत् । प्रतिमासमे
 पितृणा आत्वे "विराट् वा इदमप आसीत्" इत्युपक्रम्य
 'सोऽसुक्रामत् सा पितृनागच्छसा पितरोऽङ्गत सा सावि
 समभवत् तस्मात् पितृभ्योमास्युपमास्यं ददति प्र पितृ
 दाक्षं पत्यां आनाति व एषं वेद" अथ० ८, १०, १६ ।

उपमित् त्रि० उपसमीपे सीयते क्षिप्यते उप+सि-क्लिप् ।
 १ उपनिष्वाते २ उपस्थापयितरि च "स्यूषेव जगौ उप-
 मिद्यवन्" अ० १, १६, १, "उपमित् उपस्थापयिता यद्वा
 उपमिदुपनिष्ठाता स्यूषेव" भा० ३ स्यूष्यायाम् "अमायड-
 पमिद्र रोषः" अ० ४, ५, १, "उपमित् स्यूषा" भा०
 'उपमितां प्रतिभितामयोपरिमितासुत शालाया विन्ध-
 वाराया नङ्गानि वि चृतानसि" शास्त्राभिमन्त्रणे, अथ०
 ६, २, १ । कर्त्तरि क्लिप् । ४ उपमाकर्त्तरि ।

उपमित त्रि० उप+सि-क्ल । १ साहयानुयोगिनि । यथा
 चन्द्र इव सुखमित्यादौ सुखं, तस्य चन्द्रसाहयानुयोगि-
 त्वात् "उपमित व्याप्तादिभि सामान्याप्रयोगे" पा०
 भरव्याप्त नरो व्याप्त इव वाक्ये व्युत्पन्न उपमान भर
 उपमित । अतः समासे व्याप्तव्यस्य व्याप्तसदृशे लक्षणा
 व्याप्तसदृशोपर इति बोधः उपमितस्य विशेष्यत्वे ऽपि समास-
 विधियास्ते प्रथमान्ततया निर्द्देशात् पूर्वनिपात । अनेन
 ह्यत्रेण विहितसमास उपमितसमास इत्युच्यते ।

उपमिति स्त्री उप+सि-क्लिप् । १ उपमासङ्कारे साहयानु-
 ज्ञान्ये गवयादिष्वङ्गिबोधरूपे २ उपमानप्रथे बोधभेदे

"प्रत्यक्षमप्यनुमितिसधोपमितिशब्दे" भाषा० कर्म
 क्तिन् । १ साहय्ये च "पञ्चवोपमितिसाम्यसपक्षम्" म
 द० । "तदामनस्योपमितौ दरिद्रता नैष० ।

उपमेत त्रि० उपमासुपमानभावं सर्व्वेष्टकेभ्योर्दीर्घत्वात् इत
 २त० । शाश्वच्छेष्टवाणां मध्ये तस्य सर्व्वोच्चत्वात् अन्य-
 श्योपमानता प्राप्तत्वात्तथात्वम् । "शासप्राशुर्महाभुज
 रषो तस्योच्चतायासुपमानत्वं वसितम् ।

उपमेय त्रि० उपमीयतेऽसौ उप+सि-यत् । साहय्यानुयोगिनि
 यथा चन्द्र इव मुखमित्यदौ मुखम् । "अन पुरश्चे क
 कुम्भोपमेयम्" कुमा० "भूयिष्ठमासोऽपमेयकान्ति ।
 "नवेन्दुना तक्षमसेापमेयम्" रघु "सा पूर्णा यदि सामा
 म्यवर्त्म औपस्यवाचि च । उपमेय शोपमानं भवेद्वाच्य
 मियं पुनः" सा० द० ।

उपमेयोपमा स्त्री अर्थोपसङ्कार भेदे । ३६८ दृष्टे विवृति ।

उपयज् पु० उप-यज-भावे वेदे विच् लोके तु क्तिन् । पशु-
 यागाङ्गे यागभेदे "त्वीष्णि ष्व वै पशोरेकादगानि एकादश
 प्रवाजाः एकादशानुयाजा एकादशोपयजः" शत० ब्रा०
 १, ८, ४, ४, इत्युपक्रमे 'अथ यद्यजन्तसुपयजति तस्मादुप
 वज्जोनास" इति तस्मान्निरुक्ति प्रदर्शयै एकादश उपयज
 क्रमेण दर्शिताः ।

उपयन्तृ पु० उप+यम-हृच् । विवाहकर्त्तरि पत्यौ ।
 "अथोपयन्तारमस समाधिना" कुमा० "अथोपयन्तः
 सदृशेण युक्तम्" रघुः । २ समयनकर्त्तरि त्रि० स्त्रिया ङोप् ।

उपयन्त न० उपगतं यन्त्रम् अत्रा० स० । सुश्रुतोक्ते शल्यो
 वारणोपायवन्त्रभेदे । यथा 'तत्र मन शरीरावाधकराणि
 शल्यानि तेषामाहरणोपायो यन्त्राणि तानि च पट्प्रका
 राणि तद्यथा खलिकयन्त्राणि, सदृशयन्त्राणि,
 तास्ययन्त्राणि, नाडीयन्त्राणि, यन्त्राकायस्त्राणि, उ-
 पयन्त्राणि चेति" विभक्त्य । "उपयन्त्राण्यपि रज्जुवे-
 षिका पट्टवर्ष्मन्तवस्त्रकषतावस्त्रावीशाशुस्रुदुगरपाणिपादन
 शाङ्गुलिजिह्वादनसमुषवालास्यकटकशाखावीधनप्रवाहण
 हृषीयस्त्रान्तमयाति क्षारान्निभेषजानि चेति" तानि
 दर्शितानि । "एतानि देहे सर्व्वे क्तिन् देहस्यावयवे तथा ।
 सन्वी कोष्ठे धमन्याश्च यथायोगं नियोजयेत्" सुश्रु० ।

उपयम पु० 'उप+यम-अप् । विवाहे । 'कन्या स्वजातोप-
 यमा सख्यजा नयवीधना" सा० द० । उपयमस्य भेदादिक
 मुद्रयाहयन्दे ११८ दृष्ट० उक्त तत्काष्ठ वरकन्यामेलकादि
 विशेषोक्तिरुच्यते । तत्र द्विजातीनां समावर्त्तनानन्तर

पियाङ्कालः मनुना “चतुर्भायुषोभागमुपित्वाद्यं गुरौ द्विज । द्वितीयमायुषोभाग उत्तदारो ऋहृषसेव” आशुर्द्वितीयभागे विवाङ्काल उक्तं । कुक्लूकभट्टे न तु पूर्वापरविरोधमागह्यं ब्रह्मचर्यं काञ्चोत्तरत्वमस्य समर्थितं यथा “चतुर्थं भागमिति ब्रह्मचर्यं काञ्चोपलब्ध्या- र्थम् अनियतपरिमाणत्वादायुषश्चतुर्थभागस्य दुर्ज्ञानत्वात् न च “गतायुर्वै उरुष” इति श्रुतेः पञ्चविंशतिवर्षपर्यन्तपर- त्यम्, “पटुलिं यदाद्विकं चर्यं मित्वादिना विरोधात् । व्याश्रमसप्तद्वयपञ्चमाश्रितो ब्राह्मण उक्तं ब्रह्मचर्य- काञ्च जन्मापेक्ष्याद्यं यथाशक्ति गुरौ स्थित्वा द्वितीय- भायुषश्चतुर्थं भाग उत्तदारो ऋहृस्याश्रममनुतिष्ठेत् “ऋहृ- स्यस्तु यदा पश्येत् मलिपलितमात्मन । उलोपु दारान् निक्षिप्य वनं गच्छेत् सहेन वा” (मनु) इत्यनियत- काञ्चत्वात् द्वितीयमायुषोभागमित्यपि गार्हस्थ्यकाञ्चमेव । “गुरुष्णात्तमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि । उद्वहेत् द्विजोभार्यीं सवर्णां लक्षणाश्रिताम्” मनुना समावर्त्त- नोत्तरमेव विवाङ्कालोविहितः । समावर्त्तनकालस्य “पटु- लिं यदाद्विकं चर्यं गुरौ त्वैवेदिकं व्रतम् । तद्विकं पा- दिकं वा पञ्चाणान्तिकमेव वा” मनुना पटुलिं गुरुपर्यादु- त्तरकालः उक्तः । स च गह्यपेक्षया युगभेदेन वा व्यव- स्थाप्य तथा च सत्ययुगे, २६वर्षां त्रेतायामष्टादश वर्षाणि द्वापरे नव वर्षाणि कलियुगे वेदपङ्क्तकालपर्यन्तं ब्रह्म- चर्यं कार्यं ततःसमावर्त्तनम् । युक्तश्चैतत् मनुनासत्ये नराणां चतुःशतायुष्कालेन त्रेताया त्रिशतायुष्कालेन द्वापरे द्विशतायुष्कालेन कलौ शतायुष्कालेन चोक्तेः व्याश्रुत्तमत्वादिभेदेन व्रतकालाधिक्यादि । अतएव “दीर्घ- काञ्चं ब्रह्मचर्यं धारणञ्च कर्मरुद्धो” इत्यादिपुराणे कलौ व्यायुषोद्गीनत्वाभिप्रायेणैव दीर्घकालब्रह्मचर्यं निषेधः । तत्राय भेदः । “केयान् गोदृशे वरे ब्राह्मणस्य विधी- यते । राजन्यमश्वीर्हाविशे वैश्यास्य ह्यधिके ततः” मनुना स्वसोपनयनद्विगुणितकालएव गोदानाख्यस्य केयान्त- सख्यारस्य विधानात् वेदव्रतरूपस्य वक्ष्यमाणस्य म- हानाश्रमादिकेयान्तरूपस्यानन्तर विवाङ्कस्य कर्त्तव्य- ताया सर्वनिबन्धुमित्यं वक्ष्यापितत्वेन स्वसोपनयनद्विगुण काञ्चोत्तर विवाङ्कस्य ऋष्यव्यता नावाक् । तथा च ब्राह्म- णस्य १६वर्षात् क्षत्रियस्य द्वापिभ्यः वैश्यास्य चतुर्विंशति- एतरे” विवाङ्कालः । अतएव रघौ वर्णितम् “व्यासस्य गोदानविधेरनन्तर विवाङ्कदीर्घां निरवर्त्तयत् पिता”

शुद्राणान्त “वैश्यावश्वौचकल्पयेत्युक्ते वैश्याधर्मातिदेशात् चतुर्विंशतिवर्षोत्तरमेव विवाङ्काल “त्रिंशद्वर्षोपेक्ष्यायां हृद्या हाटशवार्धिकीम् । तत्रैवर्षोऽप्यपीया धर्मे सीदति सत्वर” इति मनुना ब्रह्मचर्यरक्षणयाग्नौ सत्वरतोक्ते, अग्नौ ततोऽर्वागपि कर्त्तुं शक्यते इति भेदः । स तु न श्रेयामिति बोध्यम् । अतएव शु० त० १३पुनन्दनेन । “अनूढभार्यं शूद्रस्तु गोदृश्यादुत्तरात् परमिति” गह्य- यस्यार्थभोभाषायां “तद्विशेषेण श्यायवर्त्तिनां शूद्राणां गोदृशवर्षोपरि विवाङ्कालः कल्पते” इति व्यवस्थाप्य तत्समर्थनाय वैश्यावश्वौचकल्पयेति प्रकाराद्द्वैगुधर्म्म- भातस्यातिदेशसङ्गा अतिदेशेन शूद्रस्याप्युपनयनमाप्तौ “विवाङ्कालं संस्कार शूद्रोऽपि समते मदेति” ब्रह्म- पु० तस्य विवाङ्कस्योपनयनमभ्यानीयतासङ्गा तत्काला- काङ्क्षाया “गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राजामेकादशे संके विद्यामेके यथाकुलम्” या० श्रुतौ । उत्तरोत्तरमधिककालसोक्ता वैश्यापुनयनकालापेक्षवा- ऽधिककालस्य शूद्रविवाङ्कसोक्तम् । तत्रापि यथाकुलमित्य- तिदेशेन गोदृश्यादृशात् प्रागपि विवाङ्को हयगृते स तु न प्रलभ इत्यनेन उत्तरोत्तरैव व्यवस्थापितम् । द्विजाति- स्त्रीणान्त यद्यपि हारीतेन “द्विविधा” तत्र ब्रह्मवादि- नीनामुपनयनं वेदाध्ययन मिच्छाचर्यां च, सद्योवधूनां तु उपस्थिते विवाहे स्त्रियो ब्रह्मवादिभ्यः सद्योवधूच यथा कथञ्चिदुपनयनं विधात विवाङ् कार्यं ” सद्यो- वधूनामप्युपनयनं विहितम् । तथापि तथा विधोवमान उपनयनेन वर्षभेदेनोक्तकालापेक्षा उपस्थिते विवाहे इति कथनात् विवाङ्कालस्यैव तत्कालता । वस्तुत स्त्रीणा- मुपनयनं कल्यान्तरविषयम् यथाङ् यमः “पुराकले हि नारीणां सौद्वीबन्धनमिष्यते । अध्यापनञ्च वेदानां सावित्नीमङ्गणनथा । पिता पितृव्यो भ्राता वा नैनाम- ध्यापयेत्परः । स्रष्टहे चैव कन्याया भैक्ष्यपर्यां विधीयते” इति । ननु यद्यपि कलौ सत्यसुपनयन स्त्रीणां नास्ति तथापि अतिदेशिकमस्ति यदाह मनु “वैवाङ्कौविधि स्त्रीणाधीपनायनिक पर । पतिसेवा गुरौ वासोऽ- ङ्कथोऽग्निपरिक्रियेति” तेन कालभेदं सेत्स्यतीति सत्यम् अतिदेशोयसुपनयनधर्म्ममात्रार्थं यथा ब्राह्मणादीनामुपन- यनात् प्राक् कामचारकामवाटकामभङ्गाद्याचारानामदो- पतास्ति मदनन्तरन्तु पनयनधर्म्माणां सख्यान्तानादीनां प्राग् धर्म्मनिरसनपूर्वकमसुष्ठामपूर्वकं यथास्ति तथा स्त्रीणा

सपि विवाहात् पाक् कामचारादिधर्मा न दोषं कुर्वन्ति
 विवाहस्य तु द्विजत्वसिद्धिकरत्वादुचिते विवाहे काम-
 चारादिधर्मनिरासपूर्वकं पतिसेवा गुरौ वास इत्या-
 दिक्रमनुष्ठान भवेदिति । सर्ववर्षस्त्रीणां पञ्चवर्षोत्तर
 विवाहकालं वक्ष्यमाणवचनात् । एव वरकन्ययो,
 सामान्यकाले निरूपिते इदानीं विशेषकालोऽभिधीयते ।
 तत्र तयो रव्यादिशुद्धेरायशुक्रता यथाह “गुरुयु-
 द्विषधेन कन्यकानां समवर्षेषु पञ्चवर्षोपरिष्ठात् । रविशु-
 द्विषयाच्छुभोवराणां सप्तमयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः” सु० चि०
 पी० धा० व्या० “कन्यकानां विवाहः पञ्चवर्षोपरिष्ठात्
 पञ्चवर्षातिक्रमानन्तरं समवर्षेषु युग्मवर्षेषु एतच्च गुरुशुद्धौ
 सत्या विवाहः शुभः । अर्थात् पुरुषाणां विषमवर्षेषु रवि-
 शुद्धौ विवाहः शुभः । तदाह च्यवनः । “पञ्चवर्षमध्ये-
 नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः । सोमोभुक्ते ऽथ गन्धर्वस्तत
 पश्चाद्गुताशनः” इति जन्मानन्तरं वर्षद्वयं सोम कन्या
 भुक्ते । तदनन्तरं द्वि वर्षे गन्धर्वस्तदनन्तरमग्निस्ततो मनु-
 ष्याधिकारः पञ्चवर्षः प्राग्विवाहो न कार्यः । तत्र पञ्च-
 वर्षानन्तरं समवर्षे विवाहः शुभः । यदाह नारदः । “यु-
 ग्मे ऽव्दे जन्मतः स्त्रीणां शुभदं पण्णिषोडशम् । एतत्-
 पु सामयुग्मे ऽव्दे व्यत्ययेनाशुभन्योरिति” । कश्यपः “वि-
 वाहो जन्मतः स्त्रीणां युग्मे ऽव्दे एतत्पौत्रदः । अयुग्मे
 श्रीप्रदं पुंसां विपरते तु मृत्युदः” इति । एव च सति
 स्त्रीणां विवाहोऽप्यमदगमवर्षयोर्भवतीत्यर्थः । यथाह व्यास
 “अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी । दशवर्षा भवेत्
 कन्या हाटये षट्पत्नी मृतेति” । अस्य फलभेदमाह वात्स्य
 “गौरीं ददद्दृक्लोक सावित्र रोहिणीं ददत् । कन्या-
 ददत् स्वर्गलोकमत परमसद्गतितम्” । प्राप्नोतीति श्रेयः ।
 “गौरी विवाहिता सौख्यसम्पत्ता स्यात् पतिव्रता । रोहिणी
 धनधान्यादिपुत्राद्या सुभगा भवेत् । कन्या विवाहिता
 सम्पत्सदृशा स्वामिर्जितेति” । ननु नववर्षायां रो-
 हिण्या अयुग्मवर्षत्वाद्दिवाहः कथं सम्भवति गर्भतो नववर्ष-
 प्रहणे अयुग्मवर्षत्वापरिहारात् स दोषस्तदस्य एव
 ये तु “अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे च विधवा भवेदिति”
 चरुत्तेश्वराक्रमभ्यसन्ति तन्मते सुतरां विवाहाभावः ।
 उच्यते । “युग्मेऽप्ये सम्पदं सौख्यं विद्याधर्मोद्युप मदा ।
 भर्तुर्दुष्टा भवत्योजे निषेकात्तात सशय इति पराशरवा-
 क्यार्थप्रहणं यथाऽवधीयते नारदादिवाक्ये तथा ज-
 न्मत इत्यपि । तत्र पञ्चवर्षानन्तरं जन्मतो विषमवर्षीयसा-

सत्वयानन्तरं नव मासाः शुभाः । समवर्षीयसामत्वयञ्च ।
 षट्मेव च मासत्रय नारदादिमते षट्पत्ने इति युक्ता व्य-
 ख्येति युक्तसत्पश्यामः । एतदेवाभिप्रेत्योक्तं श्रीपति-
 निबन्धे । “मासत्रयाद्दूर्ध्वं समयुग्मवर्षे युग्मे तु मासत्रयमेव
 यावत् । विवाहशुद्धिं प्रवदन्ति सन्तोवात्स्यादयो गर्ग
 वराहसुख्या इति । “अयुग्मे दुर्भगा नारी युग्मे तु वि-
 धवा भवेत् । तस्माद्गर्भान्विते युग्मे विवाहे सा पति-
 व्रतेति” चरुत्तेश्वरोक्तिश्च साधिका । एवं नवमवर्षस्या
 युग्मत्वप्रयुक्तनिषेधोऽप्यसवर्षानन्तरं मासत्रयमेव । एव
 विहितवर्षे यस्मिन् काले गुरुशुद्धिर्भवेत् तद्वशेन विवाह-
 कार्यं गुरुशुद्धिस्तु ‘षट्कन्याजन्मराशेस्त्रिकोणायदि-
 सप्तग । श्रेयो गुरु स्वपट्त्राद्ये पूजयान्यत्र निरुद्धं’
 मु० चि० व्यभिहिता । यदाह गुरु “स्त्रीणां गुरुवलेनैव
 विवाहः शोभनः मृतः । वरस्यार्कवलं प्राह्यमैन्दुलम्भयो-
 रपोति” ‘गुरुरगुरुवलमवलानां पुरुषाणां तीक्ष्णरश्मि-
 बलमेव । चन्द्रबलं दम्पत्योरवलोक्य विशेषधेयैस्त्वग्नमिति” ।
 धराहोक्तं च । एतच्चैवशयकत्वार्थमभिहितम् । यदा द्वयो-
 रपि गुरुवलमिष्टं भवेत् तदा पाणिपत्रं शुभदः । द्वयो-
 रन्यतरस्य गुर्वर्कशुद्धौ विवाहकालान् रासम्भवे च तत्पिता-
 दिना प्जाह्वारयेत् ‘रविशुद्धौ षट्करणं रविगुरुशुद्धौ
 व्रतोद्वाहौ । शौरनाराशुद्धौ श्रेयं चन्द्राश्रितं कर्मेति” रा-
 जमार्त्तखण्डोक्तेः । वराणां विवाहानां पुंसां रविशुद्धिवशेन
 विवाहः शुभः । उभयो स्त्रीषु सयोश्चन्द्रविशुद्धितोविवाहः
 शुभः मृतं अत्र सम्पत्तिं प्रायुक्ता । यदा तु कन्या क-
 लातिक्रान्ता भवति तदा गुरुवलमनायशुक्रमित्याह व्यास
 ‘दशवर्षव्यतिक्रान्ता कन्या शुद्धिविचर्जिता । तस्य
 स्तारेन्दुलग्नानां शुद्धौ पाणिपत्रहोमतः” इति । “यच्छुद्धि-
 मवदशुद्धिं शुद्धिं मासायनर्त्तुटिषणानाम् । अर्थात् दश
 वर्षेभ्यो सुनय कथयन्ति कन्यकानाम्’ भुजवनः सा च
 गुरुरपिचन्द्रशुद्धौ चरप्रकरणेऽभिधास्यते । “गोचरबलाभा-
 वेऽप्यमद दिवसं प्राह्यमित्याह नारदः “गोचरं वेधज
 चाष्टवर्गजं रूपजं बलम् । यद्योत्तरं बलाधिक्यं स्यूनं
 गोचरसार्गजमिति” पी० धा० ।
 तत्रादौ अयननिरूपणम् । विवाहोपक्रमे ‘हरौ प्रसृप्ते न
 च दक्षिणायने तिथौ च रिक्ते गणिते न्ययद्वते’ राजमा० ।
 ‘उदयगयनं व्याधूर्यमाणे पञ्चे कल्याणे नक्षत्रे षड्दोषन-
 यनगोदानविवाहा, विवाहः सर्वकालिक इत्येके व्यास
 ग० १, ४ १, सू० । सांस्कृतिक इति उज्जिषायन

लक्षणपञ्चविधय न तु अगुहकालपरस्वस्वानुपस्थिते
 अयमपञ्चयोरेव प्रकान्तत्वात्तद्विषयता सर्वगुह्येन तद्यैव
 परामर्शयोग्यतया अचस्य चाप्रकान्ततया तेन परामर्शा
 योगात् । अत एव भुञ्जवलमी० ग्रहगुह्यमित्यादिक
 प्रागुक्तमभिधाय "एतत्परन्त विषयेमङ्गिरोपघन
 यथा । कालातृये च कन्याया कालदोषो न विद्यते ।
 मलमाषादिकालानां विवाहाद्ये प्रयत्नत । पुष प्रति
 सदा दोषात् सपदैव हि वर्ज्यता इतु प्रकृतम् । ततश्च वर-
 कन्ययोर्मध्ये कन्याया दगवपातीतत्वे यज्ञगुह्यादिनामेज्ज
 समयागुह्य उभयसाधारणत्वात्पक्षे च । एतदेव भङ्ग-
 नरेणोक्त ज्यो० त० "राजप्रस्ते तथा सुष्ठे पितृणां प्राण-
 स यथे । अतिप्रौढा च या कथा नातुकुण्य मतीघते ।
 अतिप्रौढा च या कन्या कालधर्मविरोधिनी । अविशु-
 द्धापि सा देवा चन्द्रसम्बन्धेन तु ।" एतत्परमेव दृश-
 मासा प्रगस्यन्ते चेत्प्रपौषविश्रिञ्जिता " राजग० वाक्यम्
 सार्वकालिकमिच्छन्ति विवाह गौतमादय इति मिचिर-
 वचनमध्ये तत्परम् । वस्तुतः सार्वकालिक इतत्प्रोतदासुरा-
 द्यधर्म्य विवाहविषयम् । प्रसि० "प्राजापत्यब्राह्मणैर्वायस ज्ञा
 कात्वेपुक्तेष्वेव कार्या विवाहा । गान्धर्वाख्ययासुरो-
 राजस्य पैशाचो वा सर्वकाले विधेय" श्रीपत्युक्ते
 धर्म्येवैव विवाहेषु कालमैव परीक्षणम् । नाधर्म्येषु
 विवाहेषु गृह्यपरिगृहीतेषु । तत्र सौराटिमासविरूपणम्
 'मिथुनसम्बन्धगालिहपाजमे मिथुनगेषु रथौ लिख्ये
 गुचे । अलिख्यगजगते करपीडनम्भवति कार्तिक-
 पोपमधुष्वपि' मु०चि० । 'मिथुनकुम्भौ प्रसिद्धौ ।
 गृहोभकर अलिख्येयिक एष प्रसिद्ध अजोमेप ।
 एतद्वाशिते रथौ सति तत्रापि मिथुनस्थिते सूर्येऽपि
 गुचेरापादस्य लिख्ये ततोयाये व्यापावशुश्रुप्रतिपदमारभ्य
 दगमोपर्यन्त करपीडन विवाहो भवति । अर्थादितर-
 राशिते सूर्ये सति व्यापावशुश्रुदशम्यनन्तर हरिशयने
 च सति विवाहो न स्यात् यदाह कश्यप । उत्तरायणगते
 सूर्यो मीन चैव चर्जयेत् । अजगोहृन्कम्भालिख्यग-
 राशिते रथौ । सूर्य करमह त्वन्तराशिते न कटा-
 चनेति -मिह । "दिनाधिपे मेपथपात्रिकुम्भान्दग्मन-
 क्रान्धधटर्कधस्ये । साधदगे साधवशुक्रयोश्च सुख्योऽप वा
 कार्त्तिकसौम्ययोश्च । धटस्तुला । शुक्रोज्ये च सौम्यो
 मार्गशीर्ष सुख्यो विवाह इति श्रेय । "आट्टीटयादुह-
 मिनस्य कार्यं नञ्चदृष्टे दमके कदाचित् । मासोक्त-

कर्षेतरमङ्गलाय कृष्याच्च सुप्रेऽपि तथा सुरारौ" । एतेन
 हरिगयनात्प्राक्काल साधोयानित्यभिहितं भवति । अत्र
 सामान्यतोमासगणने चान्द्र एव मासो गृह्यते "इन्द्राग्नी
 यत्त हूयेते" इत्याद्यांति । अत्र तु सौरचान्द्रमासद्वयोपादा-
 नादुभयोरैक्ये विवाहफलमधिकल भवति । तदुक्तं केयवार्क
 ण । "शय सौर मानसि विवाहे केपिचान्द्र मान-
 साह फनेन । तस्मात् सत्यक् तत्फलप्राप्त्यैक्ये सौरो-
 मास केवल किञ्चिद्भूत" इति । अस्यार्थे । कश्यपा-
 दिभि सौरा एव मासा उक्ता तेषा च प्रागस्यम् ।
 'विवाहादौ स्मृत सौरायाज्ञादौ सावनोमत' इति दृग्गर्ग
 स्मरणम् । नारदादिभिस्तु "माघफाल्गुनवैशाखश्वैव-
 मासा शुभप्रदा । मध्यमा कार्त्तिकोमार्गशीर्षौ वै नि-
 न्दिता परे" इति चान्द्रा एवोक्ता । एतत्प्रागस्य च
 वशिष्ठोक्तम् । 'उदाहृत्यशोपमयप्रतिष्ठानिद्युत
 सौरमहोत्सवादात् । पर्वक्रियावास्तुगृहप्रवेशे सर्वे हि
 चान्द्रेण हि गृह्यते तदिति" । अतोहयो सौरचान्द्र-
 मासयोरैक्ये विवाहादि शुभमेकरूपत्वात्प्रयत्ने मध्यममिति
 निष्कृतोऽर्थः । एव च मकरसंक्रान्तौ माघ, कुम्भे फाल्-
 गुनोमेवे वैशाख एवे ज्येष्ठ, मिथुने व्याषाढ ततोयाय,
 तलाया कार्तिको देवोत्थानादुत्तर, शिशने मार्गशीर्ष,
 शुभ इत्यर्थः । केचित्तु चान्द्रमास सुख्यमाहोत्सवायमेव ।
 फाल्गुनो विहित इति मीनसंक्रमणश्रवणेषु शुभ,
 वैश्वो निषिद्ध इति मेघसंक्रान्तिश्रवणेषु शुभ । तदुक्तं
 विवाहग्रन्थाने । "भवोम निन्द्यो यदि फाल्गुने स्याद-
 जस्तु वैशाखगतो न निन्द्य । मञ्जान्वितो हार्यपि वर्ज-
 नीयाविद्याटिशाचामियमेव युक्तिरिति" "अजस्तु वैशा-
 खगतो न निन्द्य इति तु निष्कृतमेव । न हि मेघसंक्रम
 कश्चित् निषिद्धोऽस्ति । तदेतद्विचारितरूपणीयं कृत १ य-
 तोयन्तते सौरमासस्यैव सुख्यत्वं तन्मते मेघ प्रयत्न इति
 शैलेऽपि विवाहप्रसङ्ग इति विपरीतं तस्यापि वक्तव्य-
 क्तव्यात् । उक्तञ्च वृहदारत्वे । 'पौषेऽपि मकरस्येकं वैश्वे
 मेपगते रथौ । व्याषाढे मिथुनादिस्ये केप्याह करपीडन-
 मिति । किञ्च वशिष्ठवाक्ये "दिनाधिपे मेघद्वेष्यादौ, सौर
 चान्द्रमासयोर्रूपादानस्य वैश्वर्थापातात् । तस्मात् हयो-
 रैक्ये विवाह प्रशस्त । तत्र साधफाल्गुनवैशाखज्येष्ठा-
 सुख्या । यत्र तु निषेधानन्तर प्रतिप्रसवो यथा दक्षि-
 णायने विवाह निषिध्य कार्तिकमार्गशीर्षौ विहितौ तत्र
 मध्यमत्वम् अतएव कार्तिकसौम्ययोश्च वशिष्ठेन दृश्यते

नारदायै स्वस्वमेव मध्यमन्त्रम् अतो विवाहपटले गगं
 "पुलोमेता तु कार्त्तिके धनधान्यसुतोमेता सौम्ये भर्तृपरा-
 यणा" इत्युक्तवान् तदपि धनु सक्रान्तिव्यतिरिक्तविषय इ-
 दव्यम् । हरिययनात्प्रागापादलनीवागश्च मध्यम हरि-
 स्वापान्तर्गता आपादत्रापणभाद्रपटाश्विनकार्त्तिके पौ-
 षर्येति निषिद्धा । धनुषि पौषस्तत्यन्त निषिद्ध । "सोने
 धनुषि सिद्धे च स्थिते सप्तहरद्वये । जौरमन्न न कुर्वीत
 विशाह गृहकर्म चेति" गार्ग्योक्तेः । अक्षमन्नप्राशन वि-
 ष्णुकाशातिशान्तम्, जौरं पौषञ्च स्वान्तम् यत्तूपन
 यनाहं जौरं तस्य न निषेधः । "चेत्ते भोगते रशाविति"
 विहितोपनयनस्य विषयात्मात् । अथोत्तरार्द्धे व्याख्या-
 यते । अस्तीति । अलिम्बुगाजा प्राग्व्याख्याता । एत-
 द्राश्रिते स्वयं सति कार्त्तिके कपोपमध्वपि करपीडनं भवति
 यथा षष्ठिके कार्त्तिके मकरे पौष मेषे चैत्रोऽपीत्यर्थ
 इदं तु सौरमासपञ्चिहाना मतम् । अतएवाधुनोक्तपू-
 षारत्रस्यायुक्त्यै "केषाञ्च करपीडनं" मित्युक्तिः । श्रीधरो-
 ऽपि । "पौषे च कुर्यान्मकरस्थितेऽर्के चैत्रे भवेन्नेपगतो
 वदा स्वात् । प्रयत्नमापादकत विशाह वदन्ति गगं भि-
 युगस्थितेऽर्के इति तदेतत्प्रागभिहितमयायादुमेष्टम् अथवा
 केशवसताङ्गीकारेण मध्यमत्यमङ्गीकृत्य काशान्तरानपेक्ष्य-
 वश्यदेयकन्याविषयम्" । पी० धा० । प्रमितता० तु देशभेदात्
 सासभेदस्य प्राज्ञतोक्ता "तपतीकृष्णयोर्मध्ये चान्द्रोमास
 प्रशस्यते । अन्येषु सर्वदेशेषु सौरौ व्रतविवाहयोः । विन्ध्या-
 द्देशेऽपि भागे चान्द्रोमासः प्रशस्यते । उदग्भागे तु
 विन्ध्यस्य सौरमान विधीयते । अन्येषु सर्वदेशेषु मिश्रमान
 प्रकल्पयेत्" । मासभेदे फलभेदमाह ज्यो० त० भुजबल
 "आपादे धनधान्यमोगरहिता वटपजा आसणे वेष्ट्या भा-
 द्रपदे इषे च मरुतं रोगान्विता कार्त्तिके । पौषे प्रेतवती
 वियोगवृद्धा चैत्रे मदेन्मादिनी" निर्ण० षि० व्यास ।
 "माघफाल्गुनवैशाखे यद्गृहा मार्गशीर्षके । ज्येष्ठे वापाद-
 सासे वा सुभगा विस्तस्युता । आसणे वापि पौषे वा कन्या
 भाद्रपदे तथा चैत्राश्वयुक्कार्त्तिकेपु याति वैधव्यता लघु"
 अत्राभासस्य शुभता दशदिनात् प्राक्, तदुत्तरमशुभत्वम् अत्र
 प्रतिषेधः प्रागुक्तः । अत्र जन्ममासादिनिषेधः
 "आद्यमर्भसुतकन्ययोर्द्वयोर्धर्ममासमतिथौ करग्रह । नोचि-
 दोऽथ विबुधैः प्रशस्यते चेद्द्वितीयजन्तुयो सुतपद" सु० षि०
 "अस्मिन् चान्द्रे मासे जन्म स जन्ममास जन्मतिथिसारभ्य-
 लि यत्तिप्राप्तसो मासो जन्ममासोवेत्युच्यते । इयमथा

द्यपकरणे "जन्मर्क्षमासमतिथय" इति पद्यव्याख्यासरे त्रिविध्य
 व्याकृतमभाभिः, यस्मिन्नक्षत्रे जन्म तच्छान्म यस्या तिथौ
 जन्म सा जन्मतिथि । समाहारदृश्य आगमशासनस्या
 नित्यत्वानुमभाव । उपलक्षणत्वान्त्युक्तौऽपि । तत्रा-
 द्यगर्भसुतकन्ययोर्द्वयो करग्रहो विशाहो नोचितो निषिद्ध
 इत्यर्थः । यदाह षष्ठि । "स्वजन्ममासर्षतिषिच्छण्डेषु
 वैनाशिकाद्युच्छण्डेषु चैवम् । नोद्वाहमात्माभ्युदयाभिकाङ्-
 क्षी नैवाद्यगर्भद्वितये कटाघत्" । क्षणोक्तं नारदोऽपि
 "न जन्ममासे जन्मर्षे न जन्मतिथसेऽपि वा । आद्यगर्भसुत-
 स्याथ इहित्वं करग्रह इति । जन्मदिषसे जन्मतिथौ ।
 व्यापश्यकत्वेऽपवाटो जगन्मोहने "जात दिन दूपयते वसिष्ठ
 यश्चैव गर्गस्त्रिदिन तथाति । तज्जन्मपक्ष किल भागुरिच
 व्रते विशाहे गमने क्षुरे चेति" पी० धा० । ज्यो० त० तु "चाटौ
 च गर्गयप्रथनोदशाहम् । जन्मास्थ मास किल भागरिच व्रते
 विशाहे क्षुरकर्षवेधे" ततोयपादादि पाठ "अथेति द्विती-
 यजन्तुपोरनाद्यगर्भयोश्चेद्दिशाह, तर्हि सुतपदो विबुधै
 पश्चिद्धतै प्रशस्यते । एतच्च ततोयगर्भाटावपि इदव्यम् ।
 सर्वथाद्यगर्भराहित्य विषयितम् । केचित् "देदनाद्यजन्तुपो-
 रिति" पठन्ति । यदाह अथन "जन्मर्षे जन्ममासे वा
 तारायासप जन्मनि । जन्मलगे भवेद्गृहा पुत्राद्या पतिव
 क्षमेति" । चण्डेश्वर "जन्ममासे तु पुत्र २५ धनाद्या
 जन्मभोदये । जन्मलगे भवेद्गृहा इडा सन्ततिसोस्वभागतित"
 एतच्चानाद्यगर्भविषयम् । "आद्यगर्भे शान्ताग्निप्रेषाभिधानात्"
 पी० धा० । ज्यो० त० त कत्याविषयमित न वरविषयम् ।
 "उद्वाहय कन्याया जन्ममासे प्रशस्यते" इति श्रीपतिवच-
 नात् इति समर्थितम् । अथ चैत्राग्रादमासे विशाहे विशेषः ।
 "अथेष्टदृश्य" मध्यम सप्रदिष्ट विज्येष्टञ्चैव युक्त कटापि ।
 केचित्स्वयं वरिण मोक्ष चाङ्गनैवान्योन्येष्टयो स्याद्वि-
 वाह" सु० षि० "पुत्रो ज्येष्ठ कन्या च ज्येष्ठा मासोऽपि
 ज्येष्ठः इत्येतन्निज्येष्ठम् । इदं ज्येष्ठत्वमुच्यते तत् कटापि
 नैव युक्त नैव प्रशस्तम् । अथेष्टे मासे ज्येष्ठवधूरयोर्नेद
 विशाह कार्य इत्यर्थः । यदाह कतरज्येष्ठस्य तदा अथेष्टमा-
 सेऽपि भवति । यदाह गुरु "न अथेष्टे ज्येष्ठयो कार्य
 यनार्यौ पाणिपीडनस । तयोरन्यतरे ज्येष्ठे अथेष्टमास्यपि
 कारयेत्" इति । एतच्चान्यतरज्येष्ठत्व द्विविध ज्येष्ठ
 मासो ज्येष्ठोवरस, ज्येष्ठोमास कन्या च ज्येष्ठा एतज्येष्ठ-
 दृश्य" मध्यम सप्रदिष्टमगतिविषयकमित्यर्थः । एको ज्ये-
 षोऽन्यद्वयमज्येष्ठमत्तननेव यदाह अथेष्ट "द्वौ ज्येष्ठौ मध्य-

इत्यर्थः । तथा च उद्धमनुः “एकमाहजयोरेकवत्सरे पुरु-
पस्त्रियो । न समानक्रियाद्भुव्यान्माहभेदे विधीयते”
इति । समानक्रिया चूडाकरणादिका एकवर्षमध्ये निधि-
इत्यर्थः । एकवत्सरे इति सावकायकालद्योतनाय ।
षण्मासमध्ये तु सर्वथैव न कार्या । “विवाहस्त्रैक
जन्याना षण्मासाभ्यन्तरे यदीति” नारदशास्त्ररसात् ।
पराशरोऽपि “एकोदरप्रसूतानामेकस्मिन् वत्सरे यदि ।
पाणिप्यहोभवेत्सूनं तत्रैका विधवा भवेदिति”
तुल्यन्यायत्वाद्यस्योपवीतसंस्कार्यत्वात् तयोरन्यतरस्य
माय इत्यर्थः “नैकदा सुखलनहयमिति” वसिष्ठोक्तेः ।
एकदा एकस्मिन्वर्षे सुखलनञ्चौलसप्रनयनं वा” “उलो-
परिषयादूर्ध्वं यावद्दिनवत्सप्यम् । उलान्तरस्य
जुवीत मोहाहमिति स्मरय इति” गर्गशास्त्रेण भिन्न
माहविधयपूर्वोक्तपराशरशास्त्ररसात् । “समाना-
पि क्रिया कार्या माहभेदे तथैव च । विवाहे उचितं
कार्यो न विवाहस्युद्दिनमिति” नारदोक्तेः । यद्येन तु
विशेषोऽभिहितः । “एकोदरप्रसूताना मातृ कार्यत्वं
भवेत् । भिन्नोदरप्रसूताना नेति यातातपोऽवधीदिति” ।
सौप्तोपनयनविषाहुरूप कार्यत्वम् । तदुक्तं च्यवनेन ।
“आदौ चोसं ततो मीञ्जी विवाहश्च शुभप्रदः । माहभेदे
बुधैरक्तो मातुरैको न कर्हिषिदिति” । एवं स्थिते भिन्नो-
दरमङ्गल सत्यावशाकले एकस्मिन् सुखलने न कार्यम् ।
किञ्च गृहभेदादाचार्यभेदाद्वा कार्यं यदाह वसिष्ठः ।
“द्विभोजनं त्वेकमृष्टेऽपि नेष्टं शुभं तु पयान्नभिरिदं नैव ।
प्रावश्यकं शोभनसत्त्वशो वा द्वारेऽप्यथाचार्यपिभेदतोऽपि”
इति । द्वारे द्वारभेदे ।

यमलजातयोस्तपत्योर्नियतकालाना जातकर्मादिकर्म-
णामेकक्रियामिषेधाभावो वर्षभेदेन तदसम्भवात् । अतो यम-
लजातयोक्तनिषेधो नास्ति । “एकस्मिन् वत्सरे प्राप्ते पुत्र्या
यमलजातयो । क्षीरक्षैव विवाहश्च क्षीरोपस्वममेव चेति”
पराशरोक्तेः । क्षीरक्षौचम् । भट्टकारिकाया च “एकस्मिन्
वत्सरे चैव यासरे मखलने तथा । कर्तव्यं मङ्गलं स्त्रोभ्रा-
तोयंमलजातयोऽिति” । तत्रापि ज्येष्ठानुक्रमेण । “ज्ये-
ष्ठेन चाङ्गानं समाह्वय्यास्तपि कृतम् । यमयोश्चैव
गर्भेऽु जन्मतोऽवधता मतेति” मन्त्रोदायोत्पद्यस्य ज्येष्ठ-
त्वम् । “यस्य जातस्य यमयोः पश्यति प्रथमं सुखम् ।
समानः प्रथमश्चैव तस्मिन् ज्येष्ठं प्रतिष्ठितमिति” ।
सन्तानोर्वयः । शुभे इति शुभे विवाहादिमङ्गलरूपे पित्र-

क्रिया आहक्रिया न कार्या विशेषेणानभिधानात् कुत्सेऽयं
निषेधः, मङ्गले नाप्यमङ्गलमिति” नारदोक्तेः । अम-
ङ्गल आहम् । तु किन्तु समाप्ते एव मङ्गले कार्यमित्यर्थः ।
अथवा आहदिने समीपस्थिते तदगन्तरे लग्नमवधार्य विवा-
हादिमङ्गलं कृत्यं कार्यमित्यर्थः” मी०धा० । “बध्ना वरस्यापि
कुले त्रिपूरुषे नाम व्रजेत्कथन निश्चयोत्तरम् । मासोत्तरं तत्र
विवाह इत्यते शान्त्याऽथ वा स्मृतकर्मिर्गमे परै” मु०वि०
“निश्चयोत्तरं वाग्दानानन्तरं यदि बध्ना कन्यायास्तथा
परस्यापि कुले वये तत्रापि त्रिपूरुषमध्ये कथनं सपिण्डो-
नाथं व्रजेत् प्राप्नुयात् तत्र मासोत्तरं शरणदिनादार-
भ्यं त्रिगृहिनं प्रतिशूलं तत्र शान्त्या स्तुतितया दिवाहः
सुखेनेष्यते । उक्तञ्च स्मृतिचन्द्रिकायाम् । “कृते वाहृ-
यथे पयानुष्टयुर्भवति गोत्रिणः । तदा न मङ्गलं कार्यं
नारोवैधव्यदं भवमिति” । विशेषमाह मेधातिथिः ।
“पुरुषत्वयपर्यन्तं प्रतिशूलं सगोत्रिणाम् । प्रवेशनिर्गमौ
तद्वत् तथा सुखलनमखलने” । इदं तु पित्रादिभिन्नविषयं
यथोक्तं, माण्डव्येन “अन्यथां तु सपिण्डा-
नामाशौचं भाससंस्मृतम् । तदन्ते शान्तिकं कृत्वा ततो-
लग्नं विधीयते” इति । पित्रादिमरणे तु विशेषमाह
शौनकः । “वरबध्नो पिता माता पित्रव्ययं सहेदर ।
एतेषां प्रतिशूलञ्च मन्हाविभ्रमदं भवेत् । पिता पि-
तामहश्चैव माता वापि पितामही । पित्रव्यः स्त्रीसुतो-
भ्राता भगिनी वा विवाहिता । एभिरेव विपद्मैश्च प्रति-
शूलं बुधैः कृतमिति । अन्यैरपि विपद्मैश्च केचिद्वृत्तुर्न तद्ग-
वेत्” । अन्यैः उक्तेभ्योऽन्यैः प्रतिशूलस्य नियतं कालमाह-
माण्डव्यः “वाग्दानानन्तरं यत्र कुलयो कस्यचिन्-
स्मृतिः । तदा सवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शुभदो भवेत् । पि-
तराशौचमन्दं स्यात् तदर्थं मातुरेव हि । मासत्वयञ्च
भाष्यायाकदम्बं भ्रात्रपुत्रयो” । दैवज्ञमोहरे विशेष
“प्रतिशूले सपिण्डस्य मासमेकं दिवर्त्तयेत् । विवाहस्तु
ततः पयात् तयोरेव विधीयते । दुर्भिक्षे राष्ट्रमङ्गे च पि-
त्रोर्वं प्राण्ययथे । प्रौढायामपि कन्यायां प्रतिशूलं न उच्य-
तेति” मेधातिथिः । “दोषरोगाभिभूतस्य दूरदरेऽप्यस्तित्य च ।
उदामत्रक्षिणश्चैव प्रतिशूलं न विद्यते । सङ्घटे समनुप्राप्ते
यास्यवक्ष्येन योगिना । शान्तिरुक्ता गणेशस्य कृत्वा तं
शुभमाचरेत् । अकृता शान्तिकं यस्तु निषेधे इति दाहये ।
यः करोति शुभं तावद्विभ्रं तस्य पदेपदे” इति । अथाव-
शकत्वेऽपवादमाहापरेति । “सत्तार्षपरुक्तारेषाशौचगि-

र्गमे मरणागौघनिर्गमे सति शान्त्या च ससुखितया
 विवाह कार्यं इति परैराचार्यैरित्यते । यदाह मेधा-
 तियि । “नेतृत्वाद्याग्यनिर्गमे चरेत्तथाभ्युदयक्रियामिति”
 ज्योति प्रकाशेऽपि । “प्रतिक्रूषेऽपि कर्त्तव्योविवाहोभास-
 मन्तरा । शान्ति विधाय गा दत्त्वा पागुदानादि चरेद्बुध”
 इति । सत्यावश्यकत्वे स्वसागौघादनन्तरं सासमध्येऽपि
 शान्तिं विधाय विवाह कार्यं इत्यर्थः पी०धा० षडा
 व्रतज्ञापि विवाहोत्सवात्पूजा नेटा पुरुषत्वयान्तरे । यद्-
 प्रवेशाच्च सुताविनिर्गमः पयसासतोवाऽवृट्भिभेदत शुभ
 सु०चि० “पूजा चौल व्रतमुपनयनञ्च अपिशब्दान्
 महानाम्नादासिमावर्त्तनञ्च विवाहान् परत पुरुष-
 त्वयान्तरएव नेष्टम् । तथा व्रतादुपनयनाञ्चूडा पुरुषत्वय-
 पर्यन्तं नेटा । तथा श्रद्धा स्तुपाया कन्याया वि-
 निर्गमोऽपि पुरुषत्वपर्यन्ते नेष्ट एतन्मूलभास्यं “पुरुषत्व-
 यपर्यन्तमित्यादि” “यादौ चौलं ततो सौस्त्रीत्यादि” च मा-
 ग्लिखितम् । तस्मान्मूलपुरुषस्य चतुर्थादौ नायं
 दोषः । स चार्यं दोषः पुरुषत्ववे पण्मासपर्यन्तमेव च्यत
 पण्मासत इति मासपटकानन्तरमयं व्यत्यस्योऽपि विवा-
 हादि सर्वोविधि शुभः । एतन्मूलवाक्यम् “कुले
 गृहत्वयदर्वाक्” इत्यादि प्रागुक्तम् । अत्रापवाद उच्यते
 चेति व्यथनाऽवृद्धेदात् पर्यभेदात् पण्मासमध्येऽपि
 शुभः । यथा मासि मासि विवाहो वैशाखे चौल यज्ञो-
 पवीत वा भवत्येवेत्यर्थः । तदुक्तं संहितासारावल्याम्
 “फाल्गुने चैत्रमासे तु पलोहाहोपनायने । भेदादवृद्धस्य
 कुर्वीत मर्त्तुत्वयविलङ्घनमिति” अथ फाल्गुनपद प्रागवृ-
 द्गतभासान्तरस्थाप्युपलक्षण चैत्रपदं चोत्तरवर्गगतवैशाखा
 द्युपलक्षण तत्र कैष्ठतिकन्यायेन यत्र स्वस्यह्यान्तरं तत्रा
 पि निषेधाभावस्ततोऽधिकव्यवधाने किं वाच्यम्, अवृ-
 द्धेदस्यै प्रयोजकत्वात्” पी०धा० । अथ प्रसङ्गानुगुणादि
 पूतपञ्चयोर्वधूरयो अगुरादिपीठकत्वमाह “अब्रूविभा-
 श्यसङ्घिजौ सुतरा विषस कन्यासुतौ निर्भर्त्तितौ अगुरं
 हतस्य । ज्येष्ठाभजाततनया स्वधवापजञ्च यशस्विना
 भवति देवतमायकली” सु०चि० । “स्वहृजावाप्ते पीत्
 पञ्चौ कन्यासुतौ अन्नाः साक्षाद्भुञ्जन्तौ त्रिभिर्मास विघ्नतः
 क्रूरत तथा निर्भर्त्तितौ सूक्ष्मपञ्चौ कन्यासुतौ अगुरं
 हतोमारयत” । उक्तञ्च वसिष्ठेन “नेर्भर्त्तवभोद्भूतसुतः
 सुता वा साक्षादवश्यं अगुरं निहन्ति । तदन्यपादे जनितो
 निहन्ति भौवोऽक्रूषेसाहिभवः कलत्रमिति” अहिभव

इति पुस्तमविषयतम् । सुतः सुता वेति पर्वोक्ते
 ‘मूलजा अगुरं हन्ति व्यानजा च तदङ्गनामिति नारदो
 क्तोय तस्य अगुरस्याङ्गना पत्नीम् । वरस्य कन्याया
 वा साक्षान्मातरं न तु सापत्न्यमातरं हन्तीत्यर्थः । तदेव
 स्पष्टशक्तं वसिष्ठेन । “जनक जननीं हन्ति मर्त्तुर्भूत्वा-
 हिधिष्णुजा” । तत्त्वन्यायत्वात् कन्याया अपि साक्षा-
 न्मातरम् । ज्येष्ठेति ज्येष्ठामश्वतोत्पन्नकन्या स्वधवा-
 यज मर्त्तुर्व्येष्टश्चातरं हन्ति । यशस्विना विद्याखा-
 नश्वतोत्पन्नकन्या देवरस्य मर्त्तुं कनिष्ठवन्वेनायकलीं
 भवति” । यदाह वसिष्ठः । “सुरेश्वराराजनिता धवायज
 हिदेश्वराराजनिता तु देवरमिति” । हन्तीत्युत्पन्नंति । ना-
 रदोऽपि । “येन्द्रो पत्ययज हन्ति देवरन्तु द्विदैवजेति” पी०
 धा० व्यतू विगेष “हीमाद्यापादत्वया कन्या देवरसौख्यदा ।
 मूलान्यपादसापादजातौ तयो शुभौ” । सु०चि०
 ‘हीमं विगाथा । यदाह च्यवनः । “विगाथा तुलया-
 युक्ता देवरस्य शुभावहा । विगाथा दृष्टिकोद्गता देवरं
 हन्यसशयमिति” । उक्तनारदोऽपि “न हन्ति देवरं
 कन्या तुलामियद्द्विदैवजा । चतुर्थपादजा त्वाल्वा दुष्टा
 दृष्टिकपुच्छवत्” । तस्माद्दिगाथाचतुर्दपादे निषेध फ-
 लित” इत्यर्थः । सूचेति । तयो अगुरश्चतुो मूल-
 चतुर्थचरणोत्पन्नौ तौ कन्यासुतौ अगुरसौख्यदौ ।
 आसौ पाद्यचरणोत्पन्नौ कन्यासुतौ तयो सौख्यदौ तदुक्तं
 नारदेन । “सुतः सुता वा नियत अगुरं हन्ति मूलज ।
 तदन्यपादजोमै तथाऽसौषाद्यापादज” अथ पुस्तमविष-
 यत हेतुः स एव पी०धा० । इति वधूरयो सामान्य-
 तोयुष्पोपविचार

अथ वधूरयोर्भेदकम् । तत्र कूटान्यनेकविधानि तत्र
 केचिद्दृष्ट कूटान्यास्तः । तदाह नारदः । “दिन गणञ्च
 मासेन्द्रं स्त्रीदीर्घं योनिरेव च । राशिराश्लेषिपी रञ्जु
 वश्यं मेघो दग्धं स्यता” । “पुनश्च वणकूटञ्च मासेन्द्रं
 वा तत परम् । एते हादग्ध योगाश्च प्रीतिभेदा
 प्रकीर्त्तिताः” । अन्येऽप्यादग्धकूटानास्तः । यदाह गर्गः
 “मासेन्द्रं गणकूटञ्च दिनकूटञ्च योनिजम् । स्त्रीदीर्घं
 रञ्जुकूटञ्च वश्यं वणख्यकूटकम् । राशिराश्लेषिपाख्ये
 च वेधौ नाश्याख्यकूटकम् । भूतलिङ्गाख्यकूटञ्च जान्याख्यं
 पक्षिकूटकम् । योगिनीगोत्रकूटन्तु कूटान्यपादस्यैव तु ।
 दम्भत्योर्द्विङ्कारिणी यत्राश्लेष्यानि शास्त्रतः” इति । तत्र
 दंयादिकूटाना तच्छेदयतिशेषप्रसिद्धत्वात् तानि विहाय

स्यान्नक्षत्रैक्ये रागिधुग्मनर्धमेति" वक्ष्यमाणत्वाद्योक्तम् ।
 दग्मैकोनविंशतितारयोस्तु निपेधो द्रुपभ्रूटे प्रेयः ।
 सङ्गकूटे त दोषामावणव"। पी०धा०योनिभ्रूटमाह "अन्धि-
 न्यम्बु पयोर्ह्योनिगदित स्नात्यर्कयोः कासर, मिहोवस
 जपाङ्गयो समदितोयास्यान्ययोः कुडरः । मेयोदेशपुरो-
 हितामलभयोः कर्णांभु नोर्भनर, स्याद्द्वैश्वाभजितोस्तथैव
 नकुलयान्द्राजयोन्योरहिः । ज्येष्ठमेतभयो कुरङ्ग उ-
 दितो मूलाङ्गयो"श्वा तथा, मान्जरोऽदितिर्षार्योरथ
 मघायोन्योस्तथैवोन्दु रू । व्याघ्रोद्दीगमभित्तयोरपि प
 गौरार्थ्य'मृग्यभ्रर्षयोर्षोमि पादगयो' परस्परमहावैर'
 भयोन्त्योस्तथैव" स०चि० "अश्विनीयततारयोर्ह्यय' अ-
 द्योमिरुक्त ? स्नातोहस्तयो' कासारोमहिप'२ । वस-
 जपाङ्गयोर्धनिषापूर्वाभाद्रपदयोः विंश १ । यस्यान्य-
 योर्भरणीरेवत्यो' कुङ्गुरोहस्ती ४ । पुष्यकृत्तिकयोः मेप ५
 कर्णांभु नोः श्रवणपूर्वापादयोर्भानरः स्यात् ६ । उत्त-
 रापाटाभिजितोर्भकुल ७। चान्द्र स्तगः व्यज्योनिर्भ-
 ञ्जा तद्गं रोहिणो तयोरहिः सर्प ८ । ज्येष्ठतराभयो
 वुरङ्गो हरिणउदित' ९। मूलाङ्गयोःश्वा कुङ्गुरः १० । तथा
 पुनर्षस्त्रहो पयोर्भानर' ११ । मघापूर्वाफल्गुन्योरुन्दु रू-
 मू पिक १२। द्वाग विगाशा चित्रा तयोर्व्याम १३। आर्य-
 मृणम् उत्तरफल्गुनी बुध्नूर्ध्वोत्तरभाद्रपदा तयोर्गौ १४।
 तत्फलमाह पादगयोगिति । एकस्मिन् पादे लोकरणे
 उक्तनक्षत्रयोन्यो परस्पर महावैर'भवेदन्यथा नेत्यर्थ
 यथा "अन्धिन्यम्बु पयोर्ह्योनिगदित' स्नात्यर्कयो कासर"
 इतिपादज्ञोक्तयोन्त्योरश्वमहिपयोर्भहावैर' भवेत् । एव
 विंशहस्तानोरित्यादिष्वपि द्रुपव्यम् । यदाह वसिष्ठ । "अ-
 न्धे भनेपभुजगहय कुङ्गुरोहमेयौतुमूपकमघोन्दुरुगोलुलापा ।
 गार्दूलमाहिपगवारिकृगहय श्वा कीशोऽथ नम्बु-
 युगकीशगवाश्वसिंहाः । गो'कुङ्गुराविति यथाक्रममाश्वि-
 नादिभानाम्भवन्ति श्वलु कल्पितयोनिरूपाः" । लुलापो म-
 हिपः, गवारिर्याम' कीशोवागर मन्बुर्भुल । 'ब्रह्मरूग
 श्वैषमिभेन्द्रसि हसोत्वाश्वुर्ध्वन्नवजवानरी च । गोव्या-
 प्रमश्रोत्तरमाहिपश्च वैर' न्दनाथैर्भुपष्टत्योचेति" एत-
 न्फलमाह सापवादमाहाति । "एकयोनिषु सम्भर्त्ये द
 म्यत्यो सङ्गम सटा । भिन्नयोनिषु मध्यः स्यादरिभाषो
 न चेत्तयो । योनेरभावे मोदुवाह स त कायौ'
 वियोगद । राशिर्षश्यञ्च अद्यत्ति कारयेत्त त दोषभाक्"।
 अत्र गुणविभागोदैः प्रम० "अद्याविशतिताराणा येनयस्य

चतुर्दश । मैत्रं चैवातिमैत्रञ्च विशाङ्गे नरयोपिता' ।
 महावैरे च वैरे च स्वभावे च यथाक्रमम् । मैत्रे चैवाति-
 मैत्रे च खेन्दुद्वित्रिधनुर्गुणा" पी०धा०। अथ यद्मैत्री
 'मित्ताणि द्युभणे कुजेज्यगथिन शुक्रार्कनी वैरिणौ,
 शौस्ययास्य समो, विधोर्भुधरवी मित्त्रे, म चास्य द्विपत् ।
 मेपाशस्य सभा, कुजस्य सुहृदयन्त्रेज्यस्त्रयां, बुध'
 यत्, शुक्रगनी समी च, शशभ्रूनुनो' गिताहस्करौ ।
 मित्त्रे, चास्य रिपु शयो, शुक्रगनिष्ठाजा सभा, गोप्यते-
 मित्त्रायर्धर्कज्जेन्दुवेषुधसितौ यत्, समः सूर्यजः। मित्त्रे-
 शौस्यगनी, कमे ग'गरवी यत्, कुजेज्यौ समौ । मित्त्रे
 शुक्रबुधौ, गने शशिरविष्ठाजा द्विपोऽन्य सम" स०चि०
 एतफल' सापवादमाह जगन्मोहने यसिष्ठ
 "अन्योन्यमित्त्र गत स्यात् सममित्त्र तु मध्यमन् ।
 उदासीन फनिष्ठ स्यान्मृतिद शालय स्रतम् । यत्-
 मित्त्रञ्च विज्ञेय दस्यत्यो कञ्चमदम् अन्योन्यसमयत्तुत्वं
 दस्यत्योर्विरुद्धमदम्"अस्यापवादस्तत्त्वं "रागिनाथे विरुद्धे-
 ऽपि सबलायशकाधिपी, तन्मैत्रं'ऽपि च कर्त्तव्य दस्यत्यो'
 शुभमित्च्छता । अतु गुणभेदे दैनप्रम० । "प्रहर्षेत्पुं
 सप्रविध गुणा पञ्च प्रकीर्त्तिता । तत्तु'काधिपतित्वे च
 मित्त्रत्वे गुणपञ्चकम् । चत्वार' सममित्त्रत्वे द्वयो सस्ये-
 तयो गुणा । मित्त्रवैरे गुणशैक' समवैरे गुणाशैकम् ।
 परस्परखेटवैरे गुणशून्य विनिर्दिशेष्ट । अषडङ्गे सममि-
 त्तादौ व्येका प्याद्या यथोदिता" पी०धा०। अथ गणकूटम् ।
 "रक्षोभरामरगण्या क्रमतोमघाहिषस्त्रिभूलावरुणामलत
 क्षराधा । पूर्वोत्तरात्रयविधात्यमेगभानि मैत्रादितोन्दुह-
 रिपौष्मरुक्षचनि" स०चि०।
 "क्रमत रक्षोभरामरगण्या याक्यलयेषोच्यन्ते ।
 मघा मसिद्धा अहिरक्षेपा वधुर्धनिषा इन्द्रोज्येष्ठा
 मूला मसिद्ध वरुण शततारका अमल कृत्तिका
 तक्षा चित्रा राधा विशाखा एतानि भानि रजोगण ।
 पूर्वोत्तरयम् उत्तरात्रय चेयैव पञ्चभानि विधाता रोहिणो
 यमोभरण्यो देग आर्द्रा एतानि भानि नरगणोभनुष्यगण ।
 मैत्रमहाराधा अदिति पुनर्वसु इन्दुर्भुग हरि अ-
 वण मौष्ण देवती मरुत् स्वाति' लघुनि अश्विनोह-
 स्तपुष्कणि एतानि मान्यमरगणो देवगण इति । यदाह
 नारद । "रक्षोगण पितृत्वाद्भिरिद्वैवन्त्रतारका" । वसु-
 वारोशमूलाहिर्वाचित्काभिर्भुतास्तत । तिस्र पूर्वोत्त
 राधात्यमघाचेपतारका । इति सर्वगणोपेय साद-

मर्त्यगण' परे । हयादित्य, केशयून्यमित्वाञ्जीज्येन्दुतारका ”
 पी०धा० । फलमाह । “निजनिजगणमध्ये प्रीति-
 रत्नमु तमा स्यादमरमनुजयोः सा मध्यमा संप्रदिष्टा ।
 अमरमनुजयोश्चेन्नृत्पुरुषे प्रदिष्टो दनुजविबुधयो स्याद्द्वैर-
 मेकान्ततोऽत्र” सं०चि० । “अमरमनुजयोः राक्षसमनु-
 ष्यगणयो स्त्रीपुत्रयो मृत्युरेव प्रदिष्ट उक्तः द्वयोर्वा-
 न्यतरस्य भेत्याकाङ्क्षाया प्रबलेन दुर्बलं बाध्यते इति
 न्यायेन मनुष्यगणस्यैव नाश, यदाह नारदः । “दम्बलो-
 र्जन्मभे चैकगणे प्रीतिरनेकधा । मध्यमा देवमर्त्याना रक्षोनुषा
 तयोर्मृतिः’ कथ्यते । “स्वगणे चोत्तमा प्रीतिर्मध्यमाऽमरम-
 ल्ययो । मर्त्यं राक्षसयोर्वैरममरासुरयोःपीति” अयमर्थ
 पुरुषोरजोगण स्त्री मनुष्यगणा तदा वैर, यदि वैपरीत्य-
 नदा मृत्यु । तथा पुरुषोरजोगण, स्त्री देवगणा तदा
 वैर वैपरीत्ये मृतिः । उक्तं च । “राक्षसी यदि वा नारी
 नरो भवति मरुत्तप । मृत्युस्तत्र न सन्देहो विपरीतः
 शुभावहः” । शाङ्गीये । “रजोगण' पुमान् स्यात्तत्कन्या
 भवति मानवी । केऽपीच्छन्ति तदोदाह' व्यस्तहोऽपीह
 नेच्छतीति” । एतत्तुल्यन्यायत्वाद्देवराक्षसयोरपि द्रष्टव्यम् ।
 अत्र गुणविभागो टैवसमः । “पद्गुणा गणसादृश्ये पञ्च
 स्यु सरमानुषे । नार्या देवोत्तर' पु सचत्वारोवा गुणा-
 स्त्वय । देवराक्षसयोः मृत्युं तथैव नररक्षसो' । पु सी
 रजोगणो यत्र नार्यादेवोऽथ वा नर । गुणौ द्वौ क्रमतर्य-
 को गुणोपाहोऽन्यथा न हीति” । अस्यापवादमाह गर्गः ।
 “पद्मैत्री च राशीशोर्बिद्यते नियतं यदि । न गणाभाय
 जनितं दूषणं स्यादुविरोधनम्” । अत्रिरपि । “राशी-
 यमोः सद्गुणैः मिलित्वा वाशनाययो । गणादिदौष्ट्येऽप्यु
 हाह पुत्रपौत्रप्रवर्द्धनः” । अत्र परिहार' मन्थलदप्यपे
 वक्ष्यति । मनुष्ये । “पद्मैत्री च रञ्जुश्च यदि नाङ्गी
 पृथक् तयो । विवाह' शुभदः कन्या राक्षसी वा नरोत्तर”
 इति पी०धा० । रञ्जुकूटमन्थल दृश्यते । अथ भकूटम् “मृत्यु,
 षट्काटके चोयोऽपत्यहानिर्नपात्मजे । द्विहादये निधनत्वं
 ह्योरन्त्यत्र सौख्यसत्” सं०चि० । “स्त्रीपुंमराशो परस्पर'
 पठाटमराशित्वे सति मृत्युर्जयै । यथा मेपकन्ययो
 दृषधदुषो' । एतं नवात्मजे नवपञ्चमेऽपत्यानां बालानां
 हानिर्नाय स्यात् । यथा विह्वलुषो यत्र द्विहादये
 सति निर्लेनत्वं दारिद्र्यं स्यात् । यथा मेवदपयो' अ-
 न्यत्र तृतीयैकादये चतुर्थदशमे समवसमे वा सति सौख्य-
 लप्तापिपीडनं स्यात् । यदाह नारद 'षट्काटके

मृतिर्नन्दनमे त्यनपत्यता । नैस्त्रं द्विहादयेऽप्येव दम्बलो
 प्रीतिरुत्समेति” । अत्र विशेषोक्त्योतिःप्रकाशे । “पुंसा मृहात्
 सुतगृचे सुतहा च कन्या धर्मे स्थिता धनवती पतिवत्सभा
 च । द्विहादये धनमृचे धनहा च कन्या रिपुके स्थिता धनवती
 पतिवत्सभा चेति” । अन्वयः । “भृगः कुक्षीरेण घटेन सि-
 होवैरप्रदः स्यात् समसप्तकोयम् । तत्रा म्नेगेषाथ वृषेण
 सिहो मेपेण कर्कोमिधुनेन मीन' । चापेन कन्या घटभेन
 चासिद्धौ भाग्यदैत्ये दशस्यैकेऽस्मिन्निति” पी०धा० अ-
 त्वापवादः ‘प्रोक्तो दुष्टभकूटके परिष्वस्त्रे काधिपत्ये शुभो-
 ऽथो राशीश्वरयोश्चैवैऽपि गदितो नाङ्गुल्यशुद्धिर्देदि ।
 अन्वयैऽथपयोर्भक्तिवसन्ति नाङ्गुल्यशुद्धौ तथा तारा-
 शुद्धिवेन राशिपयताभावे निवृत्तो भुषः” सं०चि० ।
 “प्रोक्ते दुष्टराशिकूटे सत्यपि ह्योः स्त्रीपुरुषराशयोरेका
 धिपत्ये एकस्वामित्वे परिष्वयो विवाहः शुभोगदितः ।
 यथा षट्काटके मेपदृशितयोस्तुलादृषवोर्वा । नवमपञ्चमे
 त्वेकाधिपत्याभावः । द्विहादये मकरजुम्भयोः । अथ
 वा राशीश्वरयोः राशिस्वामिनोः सौहृदे मूल्ये परि-
 णय' शुभोगदित । यथा षट्काटके मीनसिहयोःरित्या-
 दौ, नवपञ्चमे मेपधतुपोरित्यादौ । द्विहादये मीनमेपयो-
 रित्यादौ । यदाह वशिष्ठः “द्विहादये वा नवपञ्चमे वा
 षट्काटके राक्षसोपितोर्वा । एकाधिपत्ये भवनेगमैत्रे
 शुभाय पाणिपहण विधेयमिति” राजमा० “भवेत्त्रि-
 कोपे बहूपलवित्त द्विहादये चापेनुपैति कन्या । षट्का-
 टके सौख्यफल विधत्ते स्त्रीणां विवाहे पद्मैत्रीभावे”
 इति एकाधिपत्येपीति शेषः । अतएव पद्मैत्रीका-
 धिपत्याभावे वैरषट्काटकमित्यादि वदन्ति । यदाह ना-
 रदः “वैरषट्काटकं मेपकन्ययोर्घटमीनयोः । चापोक्षयो-
 र्भुयुक् कोटभयो' कुम्भशुकीरयोः । पञ्चास्यमृगवोर्जन्म
 राशे' प्रोक्तोऽशुभप्रदः” इति । उक्ता दृषः चापोक्षयोःरि-
 रित्यकारान्तिर्देशेऽप्यन्वयः । एतद्विषयं मिलित्वाट्काटक
 मित्याहः । तदुक्तं जगन्मोहने “मिलित्वाट्काटकं कोट-
 मेपयोर्दृषज्जयो' । कर्त्विचापभवोर्भीनसिहये, भृंगुष्मयोः ।
 कन्यकाकुम्भयोःरन्त्यत्र प्रयत्नादेव वर्जयेदिति” । एवञ्च प-
 द्मैत्रीभावे वैरनवपञ्चममित्याहः । तथा च शार्ङ्गधरीये-
 शुक् । “मीनासिभ्यां युते कोटे कुम्भे मिधुनसंयुते ।
 मकरे कन्यकायुक्ते न कुयोऽनवपञ्चमे” इति । एता-
 दृशस्य नवपञ्चमस्य फलान्तरमुक्तं कैशित् यथा
 ज्योतिर्निबन्धे शार्ङ्गधर' । “वदन्ध्वोर्नाहपित्तोर्जीपिता-

स्तद्विनाशकम् । त्रिकोणमीमकोटाट्टा न स्यादन्यत्र दोष-
 टमिति । एतत्फलमभावेत्याहुर्मेषम् । इतोम्यञ्च मेप
 सिंहाट्टिक नवपञ्चम एवममीमस्यान्वित नवपञ्चममिति
 ननु मीमकर्कादिकमपि त्रिकोण एवममीमस्यान्वितनवप
 ञ्चममिव, कथं ? गुरोश्चन्द्रोपिलमेव चन्द्रस्य तु गुरु
 समोऽपि मित्त्रमिव “अपदोपतत्र विगुणस्य गुण” इति
 न्यायात्तथा सति त्रिकोणदोषोऽपि स्यादिति
 चेत् उच्यते यत् श्लोकस्य मित्त्रमपपरस्य समत्वान्तु
 दुष्टनवपञ्चममिति व्यवहारः । तादृश मीमकर्कादिक
 त्रिकोणचतुष्टयमेव सम्भवति । यत् त्रभयोरपि एवमै-
 त्तं तन्मैव मेपसिंहाट्टिके मित्त्रनवपञ्चममिति व्यवहृतिः ।
 अथ च परिहारो षट्त्रयोर्मातृपितृोरित्यस्यापि दोषा-
 न्तरस्य सत्यसति वा समुत्पत्तेः नाशको भवति तस्यन्या-
 यत्यात् । मृगमागापितृकोशस्तु षट्त्रयोर्मातृय दोषो-
 ष्मेव एव हिंसादोऽपि । तथा अगमोऽहने वसिष्ठ
 ऋषयो । “हिंसादग् शुभ प्रोक्त मीमादौ शुभराशिषु ।
 मेगाद्यशुभराशौ तु निर्गुणस्य न कथय । “आयुष्य
 मन्वन्तु तभोगसम्पत्पुत्रार्थसम्पत्तिर्षीत्यसम्पत् । सौभाग्य
 सम्पद्जनधान्यसम्पत् भवादिगुणैः क्रमतः फलानि ।
 कजादियुग्मे क्रमतः फलानि वै वैधव्यस्युर्ध्वधधन्वमानि ।
 विद्योगसन्तापमतीव दुःख वसिष्ठगर्गप्रसूयै मृतानि”
 इति । अथेयविधोऽपि प्रीतिपट्टकाट्टिकादिविषये नाडीदोष
 नर्था त्याज्य एतेत्याहुः भाट्टानुगुणियदीति । वक्ष्यमाणाना
 त्रिविधनाडीनक्षत्राणां गुणैः स्त्रीपुरुषनक्षत्रस्थितरे-
 कस्या कस्यामपि नाश्या यदि न भवति तदा प्रीतिपट्टकाट्ट
 काट्टि भवति तदा विवाहः कार्यः । यद्येकस्या भाश्या स्त्रीपु
 रुषनक्षत्रस्थितिसटा तु नैव विवाहः । उक्तञ्च रत्नमालायाम्
 “भयनपतिस्तुष्टय स्यात्तथैकाधिपत्य यदि भयनवशित्वञ्चैव
 पट्टकाट्टकेऽपि । शुभकट्टिष्ठ विवाहोऽन्योन्यतागविगुणौ
 यदि खलु फणिसक्ते स्यात्त नाडीनमाज इति । अपिग-
 ङ्क, भयनपञ्चमहिंसादगयोरपि । अत्र केचित् पट्टकाट्ट
 स्यैव मरणरूपानिष्टफलत्रयणाय तस्यापवादक पट्टकाट्टके
 प्राति परिहारः, किन्तु निन्दा प्रतिपाद्यतोऽपिगङ्गान्
 स्य वाक्यस्य अधिपतिमैत्रादिपुण्यप्रशसाहारा नवपञ्चम-
 हिंसादगयोरेव दुष्टमकूटयोर्धिधामपर्यवसानात्तयोरेवाप-
 वाटक इति यथा “नमूनाहपि नर पञ्चो यदि स्याद्वि
 पुत्र धनमिति” अत्र वाक्ये धनस्तुतिर्धनवन्नरजापरा न
 तु धनवह्निसन्नरजापरापीति शैव शेषः, ‘ट्टिदाट्टगे वा

नवपञ्चमे वा पट्टकाट्टके” इत्यादि वसिष्ठादिशास्त्रानि दुष्टम-
 युटापवादभूतान्यधिपतिमैत्रादिविगण्ड पट्टकाट्टि विट
 धते । पट्टकाट्टके मृत्युरित्यादीनि निन्दाद्वेषादशास्त्रानि-
 षट्टात्सम्प्रभुडकाट्टिविगयाणि अन्यथा दुष्टफलपड
 एकमिराकरणस्य नवपञ्चमस्य ट्टिदाट्टगयोरेपि तुल्यत्वे-
 नापवादकशास्त्राना विषयानाभात् । एतान्ने तु मन्त्र-
 पुत्रायचित्तविधामस्य प्रैयर्थापातात् धनस्तुतिर्धनवत्
 प्रशसापरैवेति युक्तसुखस्याम । अथ नाडीसमाजप
 दस्यायमर्थः । अत्रिन्त्यादित्त्रिकगणनया त्रिविधाना नाडी
 नक्षत्राणां त्रयो नाडीसमाजः । यदाह श्रीपति “ना
 ड्स्त्रिष्टोन्व्यस्तनिशेषधिष्णुशस्त्रिभ्यसाश्चाद्विभ्य एव प्र-
 कृतः । सपाकारात्तत्र नाडीसमाजो नक्षत्राणामेकना
 डीसृगा स्यादिति” । एवञ्च यत्र भूटादयः सप्तभेदा गुभा
 भवन्ति । तत्र नाडीदोषयेत्तदा विवाहो न विधेयः ।
 उक्तञ्च सप्तमिमेते विवाहपट्टके । “सदा नाशयत्येक ना-
 डीसमाजो भूटादिकान् सप्तभेदान् प्रयस्तानिति” । अत्र
 केचित् । नाडीसमाजगणोपादानात् समाजगणस्य
 सप्तदायवचित्यात् यदा लिखत, पञ्चपर्वनाडीत्वयसस
 दाये स्त्रीपुरुषनक्षत्रयोरैकनाड्या पातसटा समस्तवश्यादि
 गुणसम्पत्ते विवाहोर्नैव भवेत् । यदा लिखत पञ्चपर्व-
 नाडीयैर्नैव नाडी स्त्रीपुरुषयोः स्यात्तदा भवेत्तत्र विवाहः ।
 अतएव “भूटादिकान् सप्तभेदाद्य ते तामिति” वीपरीतं
 वचनमनुक्रमम् । अस्यायमागथ ते इति बहुतात्प्र
 भूटादयः गुभास्तामित्येकत्रचनातुरोधादेकामेव ना
 डी परिहरेषु न तु नाडीसमाजमिनाशः । तत्रि-
 न्यम् । यतश्चतुस्त्रिंशद्भिर्भोत्याया” इति वाक्याञ्चत-
 चरणनक्षत्रोत्पन्नायाः कन्याया स्त्रिपर्वैः, त्रिचरणन
 क्षत्रोत्पन्नायाः कन्याया द्विपर्वैः द्विचरणनक्षत्रोत्पन्नायाः
 कन्याया पञ्चपर्वैः नाडी गणनीयेति मियमास्युगपत्ताडी-
 त्वयविचारामभव एव । किञ्च रत्नमालादिशास्त्रेषु
 पार्थक्येन नाडीत्वयाभिधानात्तत्रत्यसमाजपद नाडी
 संस्थनक्षत्रसदायपर तद्यात्रि “अत्रादित्त्रिभ्यु
 एव मगतेश्च प्रसूता न्यस्तनिशेषधिष्णुश सपाकारा-
 त्रिस्तोताद्यस्य तत्रैकनाडोसृगा नक्षत्राणां समाजो
 नाडी स्यात् इति । ननु “वशादनर्थकञ्जहागमस्तयव
 सु पाणियहादनु तयो खलु नाडोयोगे । तस्मात्सु
 त्रियमनाडिस्त्रिभेदु नून नाडीसमाजइतिचिन्त्यमव
 क्रमयेति” इत्यगर्गवचनादनाडीसमाजएव स्थिते दोष नै-

कस्या नासादिति चेत् उच्यते । स्वयमेव चतुर्भ्य
 समाङ्गिभ्य इति परिमलतत्रिपयत्तेनाभिधाया-
 य ट् मस्यनम्यसमुदायविषयकमिति । किञ्च पञ्च
 परिवह्न प्रथमशाठेगिगोपविषयत्वेन त्रिभ्यासान्
 गच्छेत्परपदादित्तया एव निषेधोयुक्तः । तानि च
 देवविशेषदाज्ञान्योऽभिधाय्ये । अतः 'भङ्गकान् उप-
 भेदाद्यन्ते तामित्यदाठे प्रगस्तानिति पठन्ति अभियुक्ता
 गार्हपतीयश्रौतनिषेधकारादयः । तस्माद्वाद्योपनाज
 पटल मानवेव व्याख्यातव्यव्यम् । मनु यत्त नाडीमन्त्र
 गृह्णति । यथा भरणोक्तस्यो पट्काटकञ्च यत्ते
 प्रथमेत्यपि नास्ति तत्र किं कार्यं मत आह । अन्यत्वे, मे-
 गपयोरिति । अन्यत्वे प्रोक्तपट्काटकादिभ्योऽन्यरागी,
 कोर्ण, रागिणागिनो परस्पर गत्ये वा समस्ये वा पट्-
 काटकादी च सति उपपयोस्तद्रागिनवागस्यामिनोर्बन्धित्य-
 मित्येते चेत् स्याताम् । बन्धित्यं सप्रत्ययसुडाटिम्पितत्वेन,
 सस्यता परस्परमेतीते उभे चेद्भेदत सस्यताया उपलक्षण-
 त्वाद्देकाधिपत्यमपि तथा विराय गुभोनिस्क' । उक्तञ्च
 जगद्गोत्रे भवितेन । "रागिनाठे विरहे,पि सप्रत्ययगता-
 धिपी । तस्मैत्युपि यत्कर्मैव उच्यते गुभमिच्छतेति'
 नभ्यात्परितः री रागिनाठे विरहे,पि त्र्युपादात्वेवम
 यदोऽप्यपराठको न तु दुःशकृत्प्रचरैरस्य । उच्यते
 विरागिन् मानयेन मङ्कटम् अये नच्यति । तन् च
 ' नभोग विभाव 'येत् मङ्कटमिति' सप्रत्ययतिसाहचर्य-
 लीय शरयं गम्यन्ति च 'नाभिभिधायते । तदेव केन
 चरुंरापरठक्रमणि न तितमपि । मनु इयो-
 र्वास्तयोर्गिनासुतगाऽस्त्येनाथे जिगःविते एकमि-
 क्षेव चरुदीत्युभे परिहृ,रदयं श्यते । अथैकमि-
 क्षेव दुःशकृते भवतपतिगुप्तमित्यादिकात्केकपरितारा-
 मिधानदित्यतोऽप्येव न किञ्चिन्नादय विषय पर्याप्त
 मकम् । ' नभोगादिभाष' एरेकङ्कटमिति तु निषेधे
 चरुंराल्यापराठकम् अन्तु "रागिनाठे विरहे,पि सप्रत्य-
 यायमापयोः । विराहृदारेतीमान्त्वस्यो वीष्यदर्शक
 मिति' जगद्गोत्रमपिगिदवाजेन मानसपरितार-
 कवाचार्थेन दुःशकृत्प्रचरैरपराठकम् । तदाह ।
 अन्तु एकमिच्छते रागिनाठे परस्परविरोधे इति
 तदादिनवायमानयो परस्परमेती देव्युभा विषय इ-
 त्यर्थः । यथा गतादो सप्रत्ययस्य तोर्णस्य, चरुंराप-
 यः वीरय विस्मयनेक वदन्तः परस्परमेव देति इत्यर्थः

तद् उभकृत्प्रचरैरपराठकमिच्छेत्परिकल्पयन्तव्यान् ।
 तच्च ' नभोगादिभाव परेकङ्कटमिच्छेत्' शक्य एव-
 देरापशाठकस्तुत्यवमवाहो' जयवत् । अंगनापसवनत्या-
 मिधायक तु "रागिनाठे विरहे,पि सप्रत्ययस्य
 रोधपरिहृ,रदयं । तदाह । रागी च नाडी च एतेदा
 समाहारो रागिनाथमिच्छन् रागिनाठे इत्येव यदि
 समाह,रदङ्क अन्त्येयित तथा सत्यमप्ये । रागी विर-
 ह्यो पट्काटकादिना, नाडी विरह्यो कयोर्भाषावित्वाकाङ्-
 छायां ययो पट्काटकादिविवाक्ययोरेव सप्रत्ययत-
 ट्पयणमिति तयो राग्योर्नाथो विरह्यो "विवागिच्छ-
 मणेरित्वादिना परस्पर' मन् स्याता तद्रागिनवागस्यामिनो
 कवत्वे मित्येते च मङ्किते सति विवाय गुभद ।
 मन्त्रिक्रते समाहारदृष्टे किं प्रयोजनम् ? उच्यते ।
 अंगनापस्य सप्रत्ययस्यधिकरणमेव । तच्च दुःशकृत्प्र-
 चर्य टोपदुर्विध्यस्य रागिनिरोधप्रविरोधरूपस्य परि-
 कारोऽतएव ज्योति गान्ताभियुक्ता एव विर उभयविरोधे
 एव विधे समाधिमादित्य विवाहृदारेत्यनोत्पाना प्रमका
 नगसक्तम् । अथैकमपि पचे नाडोऽन्त्येयैस्सिन्धैस्काङ् ।
 भाष्यमगुह्यो नयेति प्रायुक्तप्रकारेण नाडीमन्त्रेषु स्त्री
 सुप्रत्ययस्योपेक्षयां नाश मपित्ययभाषयेत्तटा विराय
 गुभ । यथा भरणोक्तस्यो कत्युभयविधविरोधे रागि
 नगागयो अयेन पञ्चमपुण्येयायो स्वामिनो सूर्य
 भौमौ तयोर्मेकपुण्यस्य समवायमित्येवतात्पर्यमपि तत्र
 विराय गुभकपटोनिगदित । यतोऽत्र स्त्रीपुम-
 नकृतयोरेकनाद्यामस्मित्यभाषः । यदावन्तिनास्ता
 स्ये एव द्योर्मेकस्ये स्याता तदा नाडीमन्त्रसुगुह्यभा-
 यान् सकृत्पुण्यस्ये,पि विराह्यो न भवति । कि पुनरेव-
 विधिविषये इति 'वटा मायत्येकनाडीसमाजोभङ्कटादि-
 तान् उपभेदान् प्रयत्नान्' इत्युक्ते । अथैतत्परिहारा
 सप्रत्यये परिहृ,राल्त्वाह । तदाहृदये इति । अ-
 न्यात्वेन चरुंरापयति । म गयेव व्याप्तेदतिरस्य । एव-
 षिधे विषये पट्काटकादी च सति यदि स्त्रीपुमस्य
 तयो परस्परस्मारागिद्वये क्त्वाकाङ्क्षायां दादित्वादिना
 तासादिरुदे वये वदन्ते इति तदवर्णयत्परममपी-
 रार्थक कति दुर्धर्षिवाह. एभाभिदिह । अन्तेटावृ-
 य नि सुभेदेत्यामि । अत्र सवति 'कस्तोऽप्येवतागुह्यो'
 इत्युक्ते । राजशास्त्रेनायमर्थः अहमभियन्त ।
 'मो स्त्रीपुमोर्दोरादि' यदोरेकाधिकस्ये किं मेकाः

मित्तुमित्तुजन्मशुभदा क्षेमा च संपत्करी । पछाए नव
 पञ्चमे व्ययधने योगेषु पुष्योपिताः प्रीत्यायु सुतवृद्धि-
 बित्तुजनक कार्या विशाङ्गदेति" । चकारान् मयी च ।
 जन्मतारा यद्युत्पत्तितारा तदा राशिभेदे चरणभेदे वा
 शुभा ध्येया । दशमेकोनविंशतितारे शुभे एत । अत्रापि
 पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैव । नाडीशुद्धभावे विवाहोर्नैव
 भवेत् । उक्तं वात्त समति" । अथ तस्यापि परिहारस्या
 हन्मने परिहारान्तरमाह । अथ राशिवयताभाव इति ।
 अत्रापि ह्योः स्त्रीसंसयो राशिसाधनरोधादिके विषये
 षट्काष्टकादौ सति "हित्वा ष्टेन्द्र नरराशियग्ना" इत्या-
 दिना पुष्यराशेः स्त्रीराशिवयताभावे सति विवा-
 ह शुभोनिगदितः । "यदि भवनवशित्वमिति श्रीपत्यु-
 क्तेश्च अत्रापि पक्षे नाडीशुद्धिरपेक्षितैवोक्तादेव-
 हेतो । तदयमत्र निष्कष्टोऽर्थः । षट्काष्टकनवमपञ्च-
 मद्वादशास्थेषु दुष्टभङ्गेषु मत्स्य परस्परं पृथग्मैत्र्ये
 एक परिहारः । एकाधिपत्ये द्वितीय । पृथग्मैत्र्ये-
 शपयोः सवत्सरे मैत्रे च तृतीय । ताराशुद्धौ चतुर्थः ।
 राशियग्नत्वे पञ्चम । सर्वेष्वपि परिहारेषु नाडी
 शुद्धिरपेक्षितैव । नाडीविरोधसत्त्वे तु विवाहोर्नैव स्यादिति ।
 यवञ्च पन्थकक्षा "भवमपतिस्तुष्ट्वपिमत्स्य" श्रीपतिस्त्रो-
 स्य वाक्चतुदयमङ्गीकृत्य तत्परिहारामिधानमङ्गुतम् ।
 तद्गीकाकम्पहादेवोप्येवमेव व्याख्यात् । यत् हि प्रत्येक
 परिहारकम् तत् शुण्णसुदाय परिहारक स्यादिति
 कि वाच्यम् । वस्तुतस्तु । "मैत्री क्षेत्तुपयोर्दुयोरपि तयो-
 रेकाधिपत्येऽपि चेत्तारामित्तुमित्तुजन्मशुभदा क्षेमा च
 सम्पत्करीत्यादि प्राग्विज्ञितेन राजमासंयुक्तवाक्येन दुष्ट
 भङ्गुटे पृथग्मैत्र्या सह तर्थाधिपत्येन सह ताराशुद्धिरेव
 परिहारिका असञ्चिता । अथार्थेकस्य मित्तुस्येऽपरस्य सम
 त्वे वक्ष्यत्वापेक्षा अतएतदुवाक्य ज्योति सारसातरे विद्वतम्
 "तत्रान्योन्यमित्तुत्वे तस्याधिपतित्वे वा ताराशुद्धिरेव
 चिन्त्या । एकमित्तुतायान्तु वशित्वादि गुणान्तरामेक्षा ।
 शत्रुत्वे तु सर्वथा त्याग इति" । अत एव तस्मिन् पक्षे
 चेत्पदाभिधानादेकवाक्यतावसाय । एष श्रीपतिवाक्यमपि
 व्याकर्तव्यमेकवाक्यतावसाय । तत् षट्काष्टके पुनर्भवमपति-
 स्तुष्ट्वमिति सकलगुणसत्त्वेन परिहारकम् । अमवो-
 ष्टुष्टभङ्गुटयोर्दुयमेव । यदाह ज्योतिर्निर्णय्ये गर्ग "प
 र्थमैत्र्या शुभा तारा राशियग्नैः लिभि शुभम् । षडष्ट-
 कस्युधा प्राङ्दार्ढ्या द्युर्कन्तिकोणक मिति" । 'दु

र्कस्त्रिदुष्टगम् । 'दुष्टदुष्टो वा नवपञ्चमे वेत्यादीनि' वसि-
 ष्वादीनि त्वपलक्षणपरतया व्याख्येयानि । अत्र यथास-
 म्युदाय व्यपस्था ध्येयेत्यन्वयिता 'पो० धा०
 व्यत्पापवाद । "मैत्र्या राशिस्वामिनोरयनाथहन्त्वापि
 स्याद्गणाना न दोष । खेटारित्य नागयेत् सङ्गकृत खेट-
 प्रीतियापि दुष्ट भङ्गुटम् । सु० चि० "स्त्रीसु सराशिस्वामि-
 नोर्नैत्र्या सत्या तथा राशिनवाशयोर्द्वन्द्व युग्म तस्यापि
 मैत्र्या सत्यां गणाना दुष्टगणानां दोषो न स्यात्, स्त्री-
 रचोगणा पुमान् मनुष्यगणोदेवगणो वा तदा गणदोषो न
 स्यादित्यर्थः" । यदाहाति "राशियग्यो सुहृद्भावे
 मित्तुत्वे वागनाथयो । गणादिदौष्ट्येऽप्युहाह उल-
 पीतमवर्द्धन" । अथ सङ्गकृतं शुभफलदम्भङ्गुट राशि-
 कृत ततोर्थादशदिक् खेटारित्य पृथयो' शत्रुता
 सम्बन्धिनं दोषं नाशयेत् । एषमेव खेटमीतिर्पृथग्मैत्री चापि
 दुष्टं भङ्गुट पृष्टकादिसम्बन्धिनं दोषं नाशयेदित्यर्थः"
 तदुक्त सप्रतिपत्ते विवाहपट्टे । "नभोगारिमाव इरेत्
 सङ्गकृत विरुद्धं भङ्गुट इरेत् खेटमैत्री । सदा नागय-
 त्वेकनाडीसमाजोभङ्गुटादिकान् सप्रभेदांश्च ते ताम्" ।
 (सु० चि०) चतुर्थचरण "भोक्ते दुष्टभङ्गुटक इत्यादिना पुन
 र्भङ्गोऽपि स्मरणाधिक्येदार्थं पठित" । यत्सङ्ग मारदेन
 "एकाधीरे मित्तुभावे शुभदा पाषिपीडनम् । द्विहादये
 त्रिकोणे च न कदाचित् पृष्टके" इति । एतन्नाडीदोषे
 सत्येव इष्टव्यम् । अधुनोदितपात्रस्वरसात् । "भवम-
 पतिस्तुष्ट्वस्य स्यात् तथैकाधिपत्य यदि भवनवशित्व चैव
 पछाष्टकेऽपि । शुभकटिह विवाहोऽन्योन्यताराविशुद्धौ
 यदि खलु फणिसङ्गे स्यात्त नाडोसमाज" इति श्रीपत्युक्ते
 "अन्यथा प्रागभिहितवसिनादिवाक्यान्यनर्थकान्यापष्टो-
 रिति" । पो० धा० । अथ नाडीकूटमाह । "ज्येठार्थं-
 षो गनीराधिपमयुगयुगन्दास्तभङ्गु कनाडी पुष्टेनुत्वाद्भिमि-
 त्तान्कवसुजसभ योनिषुभ्रं च मध्या । वायुनिव्याचवि-
 श्वोदुगुगमथोपीण्णभञ्जापरा स्याद्भूम्योरेकनाद्यां परि-
 णयनससम्पन्नाद्या हि म्नुसु" सु० चि० ज्येठ प्रसिद्धा ।
 अर्थमृणसत्तराफलानो । रंग आर्द्रा । नीराधीपोवरुण-
 सङ्ग शततारका एभ्यो नज्ज्मेभ्यो युगयुग द्वयं द्वयम् ।
 ज्येष्ठामूल उन्नतराफलशुभौहृत्तय । आर्द्रा पुनर्भ्रसुव ।
 शततारकाउर्धमात्रा चेत्यर्थः । टास्मभमन्दिनी च एतत्
 जलनवका परस्परमेकनाडीत्युच्यते । अत्र उच्य प्रसिद्धा
 इत्युच्येत्वात् चित्वा मित्तुऽनराधा अत्यव भवणीव-

सुप्रमिठा, जलमं पूर्वापाटा, योनि' पूर्वफाल्गुनी, बुध्नोऽ-
 हिर्बुध्न्य उत्तरभाद्रपदा, एतन्नक्षत्रनक्षक परस्पर' मध्य-
 नाडोल्युच्यते । अथ वायु स्वाती, अग्नि कृत्तिका, व्या-
 लेऽश्लेषा, विश्वोत्तरापाटा, एभ्यो युगयुग स्वाती विशाखा
 च, कृत्तिका रोहिणी च अश्लेषा मघा च उत्तरापाटा-
 अथषोत्तरार्धः । अथ पौष्णम रेवती च, एतन्नक्षत्र-
 नक्षकमपरा तृतीयनाडोल्युच्यते । एतत्फलमाह ।
 दम्ब्यो स्त्रीपुंसयोरेकनाद्या परिणयनमसदुदुष्टफल
 स्यात् । मध्यनाद्यां हि निश्चयेन सत्युद्दयोरपि स्यात् । "मूले
 न्द्रार्कमपाश्लजकषरणादिस्वार्थमेगाश्रमैर्योस्त्रीष्यमभित्व-
 भाग्यसुभत्वाद्वास्त्वुहिर्बुध्न्यैः । अन्यैर्नाद्याश्चैकना-
 ङ्गिनक्षके स्याता द्विभे चेन्मृतिगंगादादक्षिणत ऋषिचतुस्रस्ये
 पार्श्वैकनाडी हिता" । गोदादक्षिणत, सर्वशेषेषु पार्श्वैक-
 नाडी हिता, क्षत्रियादौ क्षत्रि, अन्यकन्याया अलाभे
 पार्श्वैकनाडी हितेत्यर्थः । यदाह गर्गः । 'नाडीकूट'
 त्वं संपाह्य कृटाना त्वं गिरोमणि' । नक्षत्राणा कन्यका
 कण्ठस्त्रालने निमित्तमिति । वराह 'चाद्यैकनाडी-
 कुरुते विद्योगं मध्याख्यनाद्यासुभयोर्विनाशम् । अन्त्या
 च वैधव्यमतीष दुःखं तस्मात् तिस्र परिवर्जनीया "इति ।
 अत्र चक्रन्यासोवसिष्ठोक्तः । "आश्रित्तिभिर्भैस्त्रिभिरश्वि
 भाद्यं क्रमेत्क्रमान् सगणयेदुङ्गि । यदैकपर्वण्युभयोश्च
 धिया नैटा श्चनार्योर्भृगमेकनाडी" । फलेऽपि विशेषमाह
 वसिष्ठ "षा मध्यनाडी पुरुष निहन्ति तत्पार्श्वनाडी
 खनु कन्यका तु । आसन्नपर्यायसमागताश्चेदुपैष सायन्त-
 रिता त्रिपदैः" । उत्तरार्द्धस्यायनार्थः । आसन्ने समीप-
 स्थिते पर्याये आहत्तौ चेदेकनाडी समागता । यथा-
 ऽश्विन्यार्द्रयोर्भरणीशुभशरोहिण्यास्ते पर्यायौ सा नाडी व-
 र्णैर्जनेन स्त्रीपुंसवोरुक्ताऽपुमफददात्री स्यात् । यदा त्वश्वि-
 न्युत्तरफाल्गुन्योरितरगतव्यवधाना सा नाडी त्रिभिर्पै-
 रुक्ताऽशुभफलदात्री स्यात् । इयञ्चाश्विन्यादितिकगणना
 कन्यायास्तत्परमे जन्मनक्षत्रे सति यदा तु त्रिचरण
 मक्षत्र तदा कृत्तिकाभारभ्य साभिजिच्चतु पञ्चगणमा
 द्विचरणत्वे कन्यानक्षत्रस्य मृगशीर्षत पञ्चपञ्चगणना ।
 यदाह नारदः । चतुस्त्रिदशविभोत्याया कन्याया
 क्रमयोऽश्विमात् । यज्ञिभादिन्दुभाङ्गाडी त्रिचतु पञ्चप-
 र्श्वे । गणयेत् स एषवा चैकनाद्या सत्युने सगय" । अस्त-
 मर्षे स एषमाह गर्गः । "चतु पात् कन्यकाश्च गण-
 येदश्रिभाटिम् । त्रिभं सध्यापसध्वेन भिन्न परं सुधा-

वहम् । कन्यकन्द द्विपाञ्चेत् स्याद्रणयेत् कृत्तिकादिभ्यम् ।
 चतुर्भिर् पर्वभिस्तदुदभिजित्तरकान्वितम् । कन्यकन्दे
 द्विपाञ्चेत् स्याद्रणयेत् सौम्यभाटिम् । पञ्चभिस्तदुदोष्टे
 तु पञ्चपात् त्रिकवर्जिते एतत्फलमप्याह गर्गः । "नालि-
 टा मध्यनाडी, तु पुनप हनि वेगतः । सञ्ज्ञिषा पार्श्व-
 नाडी तु कन्यका हन्यमगदम् । आसन्ना त्वेकनाडी
 स्यादासन्नमृतिदायिनी । दृग्म्या चैकनाडी स्याद्दूरानि-
 टस्य कारिणीति । जगन्नाहने नारदः । "एकनाडी-
 विशाह्यं गुणं सर्वै समन्वित । वर्जनीय प्रयत्नेन
 दम्ब्योर्निधन यत" । आसा नाडीना देगभेदेन
 व्यवस्थामाह जगन्नाहने नारदः । 'चतुर्नाडी त्वह-
 ल्याया पाञ्चाले पञ्चनाडिका । त्रिनाडी सर्वदेगेषु वर्ज-
 नीया प्रयत्नत" इति । अहल्यापाञ्चालौ देगविशेषौ ।
 तस्माद्दक्षिणादिभिर्हृशभेदेन नक्षत्रभेदेन 'चानित्यप्रशक्तक
 चतु पञ्चनाद्यापुष्य सकलदेश्यापित्वात् सकलनक्षत्रव्या-
 पित्वाच्च त्रिनक्षेत्रात् । नचैतावता चतु पञ्चनाद्या स्वस्वदे-
 शव्यतिरिक्तदेशेषु नैवावशोक्त्ये किन्तु सर्वेषुपि देगेषु
 विशार्ये तत्र स्वदेशे टोपमहश्चमन्यदेशे टोपाल्यता त्रिनाडी
 तु सर्वत्रैव समानदोषा" यदाह मनुः । "अहल्याया
 चतुर्नाडोसयोग कालस्युद । एष योगोऽन्यदेगेषु ह्यप-
 स्युफलपद । पञ्चनाडीममायोग पाञ्चाले कालदण्डत ।
 इतरत्र समायोगो दुःखदारिद्र्यदोषकत् । त्रिनाद्या तु म-
 मायोग सर्वत्रानिष्टकारक" इति । यत्तु ज्योतिर्निम्बे
 ज्योति'प्रकाशे अश्विन्यादित्रिनाडीं प्रहत्याभिहितम्
 "निधन मध्यमनाद्या दम्ब्योर्नैव पार्श्वयोर्नाडौ अत्र
 पार्श्वनाद्या सत्युत्तरमहादोषाभाव मत्वा विशाहाटिकरण
 शुभायेत्यर्थः । तत् क्षत्रियादिविषय गोदापरितोदक्षिणदेश
 वासिष्यपय वा । तदप्युक्तं तत्रैव । "करग्रहे पृथनाडौ
 न निन्द्ये इति यद्वचः । तत्क्षत्रियादिविषय गौतम्याद्या-
 स्यतस्तथेति" । गौतमी गोदाधरी । अतार्थे अपि मल न
 म्यम् । "इय चाश्विन्यादित्रिनाडी गुरुमन्त्रादिदुष्यनिषा प्रभु-
 पश्याङ्गनादौ तु शुभैव" । उक्तञ्च स्वरोटये "एकनाडी
 स्थिता यत् गुरुमन्त्राद्य देवता" । तत्र द्वेष रुज सत्य
 क्रमेण फलमादिगेत् । प्रभु पश्याङ्गना किल देगे य म
 पुर गृहम् । एकनाडीस्थित भव्य विरह्य वेधवर्जिन
 मिति" । अत्र नाडीवेधे चरणवेधेऽधिकदोषः, अश्वत्थके म
 एव लाज्य" एतदप्युक्तं तत्रैव । "आद्याभेन चतुर्नाम चतु
 र्नामेन चाटिम् । द्वितीयेन तृतीयेन तृतीयेन चतुर्थीयेन च

एव भागव्यधी येषां जायते परकथयो । तेषां मृत्युर्न
 सत्येह मेपांसां सत्यदोषता इति" तन्नाप्यायग्रन्थे मुक्
 "दोषापनुजये काद्या मद्यु झयजपाटिकम् । विधाय प्रा-
 ण्णायैव तर्पयेत् काद्यानादिना । हिरण्यस्यो दनिष्पात
 दद्याद्दण्डादिभूते । गावोऽस्य वसन् देय सर्वं दोषापरा-
 रकमिति" । एव सर्वसम्पत्तादसौ भूतभेदा षडभिहित-
 ता नानेव । "नाहोऽन् गौडदेये च मासने रज्जुमनक
 मित्वादिना वादरायणवाक्ये भाव्यकूटाना तप्तहे गरिषयता-
 पादनात् । ते च भूतभेदापिषठभिरितायां तोहृष्टानन्ति
 च सामान्यविधेयभाषयिता इत्येवा" पी० धा० ।
 अथ नाहोदोषापवाद, "राश्वेवो चेद्विषयस्य" इत्यो
 स्यात्सत्त्वत्वे राशियुगम तर्पे । नाहोदोषोयोगवाच्यं
 च दोषो नसत्त्वत्वे पादभेदे शुभ स्यात्" स० पि० । "दुषो
 स्तोष स्योरेकतामिते सति यदि भिन्नमुचं स्यात् तदा
 नाहोदोषोयोगवाचाश्च राश्वसमतुल्यगवाणाश्च दोषो नास्ति ।
 यथा एकस्मिन्पि कुम्भरागो यतततारकापूर्वभाद्र-
 पदापादत्वं च इत्येव कूपो नसत्त्वत्वे । तथैव नसत्त्वत्वे
 राशियुगम राशियुग चेतु स्यात् तदापि प्रागुक्तो दोषो न
 स्यात् । उपरक्तत्वत्वात् तारादोषोऽपि न भवेत् । यथा ।
 एकस्मिन्नेव नसत्त्वे पूर्वाभाद्रपदास्ये पूर्वभाद्रपदाया प्रथ-
 मपादत्वं कुम्भे चतुर्थपरण्य मोने इत्येव रूपो
 राशियुगमे । यदाह नारद । "एकरागो प्रथम धि-
 ष्येत् इत्यस्योः पायिपोडनम् । उत्तम मध्यम मि-
 श्रायत्कर्मण्योस्तयो । एकत्वं चैकरागो च विवाहः
 प्राण्यङ्गानिद" । वशिष्ठ । "दम्पत्योर्जन्मभे चैकमे रागो च
 निधन तयो । एकस्य च तयोदृवाजे किञ्चिद्भेदे पि वा
 नया" । किञ्चिद्भेदे नसत्त्वत्वे राशियुगमे च । गर्गः "ए-
 करायिपि विना नाहोयोगनादौ विवर्जयेत् । न दोषत्वे
 करायिप्ये मरुटेऽन्वेषु मृशुदेति" । भृगुरपि "दम्पत्यो-
 रेकराशिवेत् प्रथम्यथ यदा भवेत्" । वशिष्ठोक्तो विवाह
 स्याद्भवाङ्गुरी न बीजवेदिति । "अतएवाह केयवार्कः
 "नसत्त्वत्वे नदि भिन्नराशोरेभिन्नराशोर्भेदि भिन्नमुचम् ।
 प्रोक्तिसदानो निविद्धा ननायोचेत् कृत्तिकादोहृषीवत्
 नाहोति" । अतर्पणरक्षणावर्णनः वेद्यदि कृत्तिकादोहृषीवत्
 स्यात् तदापि नाहोदोषो न स्यात् । उपरक्तत्वत्वाद्दोषो-
 ऽपि । इवा कृत्तिकादोहृष्योरेकनाहोस्यत्वेऽपि गण्दो
 षोऽपि तत्त्वत्त्वं चर्चिताऽगुमकत्वं नैव स्यात् । अत्रापि प्रथ-
 मुत उ ताराभेदता द्विभूत स्त्रीतारेतत्रपि विधे बोध्यै ।

यदाह गर्ग "एकरागो प्रथम धिष्येत् उ तारा प्र
 यमा भवेत् । अतीव गोभना प्रोक्ता स्त्रीतारा चैव्यगे
 भवेति" । तदेव कर्मुतकन्यादेन यत् नःङ्गागण्टोपाद्य
 भावो यथा रोहिणेःस्यगोर्हृषीवत्त्वयोर्गं तत्र पापि
 योङ्गुमं शुभं स्यादिति कि वाप्यमित्यर्थ । अथैकरागि
 नसत्त्वत्वेऽप्याह । नसत्त्वत्वे इति । स्तोषस्यो
 राश्वेवो नसत्त्वत्वे च यदि वरणभेदो यथा भरण्या
 प्रथमपादे पुंशोऽजन्म द्वितीयपादे स्त्रियास्यटापि शुभ
 कन्याण स्यात् । तदुक्तं केगवाक्येण । "परागर प्राह-
 नवांयभेदादिकर्करागुरपि शोभनमिति" । शोभनस्य
 मीति । वशिष्ठेनापि "एकरागुरागाना भवति विवाहः
 सुतापेस्यत्वे । यद्यु मयोरेक्यं भवति दटा वाग्नो
 भिन्न इति । एतच्च सद्बोवियग वेदितव्यम् । तथा च
 जगन्मोहने । "एकत्वं चैकरागो च विवाहस्युभं स्यत् ।
 सद्बोवे तु तदा कार्येभिष्यपादोदटा तयोरिति" । अ
 त्रापि विधेयो ज्योतिर्निर्भवे विधिरत्वे । "दोहृष्यवा-
 ङ्गं मघेऽन्तानी तिलप्रवथदीप्यम् । उत्तरामोदपाञ्चैव न-
 सत्त्वत्वेऽपि योभना" इति । इन्द्राग्नी विवासा तदेतत्
 स्पष्टसक्त तत्त्वं विधिरत्वे । "विवासाङ्गाङ्गं यत्रयमजेगति-
 प्यन्त्यतृपुर्णमया मगला । स्तोष सुतारैक्यपरिवर्धे
 तु गोपाविवर्ध्या इति सद्भिरन्" इति । शेषास्ताग इत्यर्थ ।
 अत्र दूयोरेक्यतरस्य वा जन्मराशिय नसत्त्वत्वात्ताने उपाय-
 माह । वशिष्ठ । "अज्ञातजन्मनासृष्या नामभे परिकल्पना ।
 तेनैव विनयेत् सर्वे रागिकृतादि जन्मम् । जन्म जन्म-
 धिष्येत् न नामधिष्येत् न नामभम् । व्यस्येन सटा योज्य
 दम्पत्योर्निधनमदम् । कुर्यात् षोडश कर्माणि जन्म-
 रागो ब्रह्मन्ति । सर्वगतप्यानि कर्माणि नामरागो
 ब्रह्मन्ति" इति । इहस्य तरपि । "व्यवहारराजसेवे
 संघामघाममैत्रेपु । सान्तेऽपि जन्मरागो फलमुक्त नाम-
 राशियवसादिति" । नाम्न सकागाज्जन्मजन्मज्ञान
 स्रोदयाभिहितयतपदकान्तर्गतस्त्रीयनाभाटिवर्णवधात्
 प्रियमिति । यस्तु षडकारादिवर्ण ऋषभादिनामसु
 हयते तत् यथासम्भवाय व्यख्या" पी० धा० । नाहोभेदे-
 ऽसौ युवा । प्रागुक्ता ।

ज्ज्ञे० त० नाहोचक्रुत्तेष्वनतहिषेयो दर्शितौ यथा
 स्रोदये । "अश्विन्यादि लिखेऽङ्क सर्पाकार त्रिमाडि-
 कम् । तत् वेधवयात् ज्ञेय विवाहादौ शुभागभम् । त्रि-
 नाहोवेधनस्य मन्थिन्याश्राशुगोत्तरा । हस्तेऽङ्कमग

रुण्य पर्वभाद्रपदादिना । एष्य सौम्यो गुरुर्यो निश्चित-
 मित् जनान्मयम् । धनिष्ठा चोत्तरा भद्रा मध्यनाडी व्य-
 स्थिता । उत्तिका रोहिणी सर्षो मघा स्वाती विगाणके ।
 उत्तराश्रवणापौष्णं पृथनाडी व्यस्थिता । अश्रवादि-
 नाडीवैधर्म्यं पथं द्वितीयक कृमात् । यास्यादितिक
 तयंश्च कृत्तिकादिद्विपट्टकम् । एष निरीक्षयेद्देव कन्द्या-
 मन्त्रे सुरे गुरौ । पण्यस्त्रोस्वामि मन्त्रे पु देशे यामे परे
 गृहे । एकनाडीस्वधिष्णाग्नि यदि सुर्वरकन्द्यो ।
 तटा वैध विज्ञानीयात् गुर्वादिपु तत्रैव च । प्रकटं यस्य
 जन्मर्ष तस्य जन्मर्ष तोव्य च । प्रणष्टं जन्मर्ष यस्य तस्य
 नामर्ष तोवदेत् । द्वयोर्जन्मर्षोर्वैधे दूयोर्नामभयोक्तया ।
 नामजन्मर्षयोर्वैधे न कर्त्तव्य कटाचन । एकनाडीस्थिता
 वेत् स्यात् भर्तुर्नामाय चाङ्गना । तस्मान्नाडीव्यधीधीचो-
 विधारे शुभमिच्छता । माङ्गनाडीव्यधेताभर्त्ता मध्य-
 नाऽश्रोभयं तथा । पृथनाडीव्यधे कन्द्या स्थियते नात्
 मगयः । एकनाडीस्थिता यत् गुरुर्मन्त्रय देवता । तत्
 द्वेष रुज्ज्मृत्युं क्रमेण फलमादिशेत् । प्रभु पण्यङ्गना-
 मित् देशोगाम पर गृहम् । एकनाडीगता भव्या
 प्रभव्या वैधवर्जिता । अस्यापवाट ज्यो० त० ।
 'एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते' एकरा-
 श्यादिष 'एकराशो च दम्भयो शुभ स्यात् समसप्रके ।
 यतये दग्मे चैव ततोयैकादये तथा 'इत्युक्त । समपह्णा-
 द्विपमसप्रके दोष । तथा च "योदके सप्रके भेदतुले
 युग्महयो तथा । सिद्धपटी सदा शर्द्धी मृति तत्रायवी-
 षिता" । शोपतिव्यवहारनिर्णये । "सृष्टदेकाधिप-
 योगे तारावले वज्ररागो वा । अपि नाडाटिबेधे भवति
 ताराहोहिताथायं राजभार्त्तण्डे च । 'न राजयोगे सृष्टवै-
 रिता च न तारशुद्धिने गणत्रय स्यात् । ममाहोर्दे प्रो न च
 वर्द्धुद्विर्गमां दयन्तो हनयोवदन्ति' अत्र देगभेदान् व्यपस्या ।
 अन्यत्रोक्तम् । "मगो व्यये च पाताले जामित्ते चाष्टमे कुजे ।
 भर्त्ता कन्द्याविनायाय कथाभर्त्तुविनागहत्" । अस्याप-
 वाट । "अथ वा गुणवास्तुत्वे कुजे वा तादये दूयोः" ।
 मागुक्तरोस्वा प्यलानां कूटानां गुणाद्वा ना सद्गमने अष्टा-
 टगतेऽधिकतये उभयोर्वरकम्पदोस्त्रमगनादिस्थाने मद्रस्य
 न्विती च न दोषः एवमस्योऽपि वैधव्ययोगो निन्दनीय स च
 जागहन्त्ये वस्यते । एवं विधाये उवादिगुहिं टम्बलो-
 रानकथाः प्र वीजे दानी मितोऽप्टिनभस्तादि निश्चयते ।
 तत्रैव विवर्त्त मर्त्तमगता दोषा नारदेष परिगणित-

ता । "एकविंशतिदोषाणा नामरूपफलानि च । पिता-
 महोक्त सवीक्ष्य तानि वक्ष्ये समासत । पञ्चाङ्गगुहिरदि
 तोदोपस्ताद्य प्रकीर्त्तित । उदयान्कगुहिरहितो द्वितीय
 सूर्यस क्रम । तृतीय पापपङ्गो भृगुपत्र कुजाष्टम ।
 गण्डान् कर्त्तरी रिपुफण्डटन्त्यु सयश्च । दम्भ्योरट-
 म लग्नं राधिविषपटी तथा । दुर्मुहूर्त्तो वारदोष
 खार्ज्जूरिकसमङ्घ्रिभम् । पृहणोत्पातभ क्रूरविहर्त्त
 क्रूरसयुतम् । कुनवाशो महापातो वैधृतिषै कविशत-
 रिति" अन्त्येस्तु दश दोषा उक्ता "वैधय लता च तथा
 च पात , अखार्ज्जूरयोगोऽदशयोगधक्रम् । युतिश्चर्द्धजाभि-
 त् ० सुपयहाश्च दवाणाख्यवज्जोऽदश चैव दोषा इति व्य-
 हारोऽप्येऽभिधानात् । तत्र "दुर्मुहूर्त्तो रवाश्रयमेत्यादि । वार
 दोष कुलिकादि , क्रूरस युतमित्यस्योपलक्षणत्वाटकाल
 वृष्टिनामक्रोऽपि दोषो गृह्यते । यदाश्च वसिष्ठ । 'प-
 ञ्चाङ्गगुहिरदितायोत्पाताऽकालवृष्टिना " इति । एष
 दोषाणा कर्मविशेषे फलमाह वसिष्ठः 'एकविंश-
 महादोषास्ते ते ब्रह्मस्योदितः' । कटाचिन्त्रैव सीटलि
 गुणाना कोटिकोटिभि । तस्मादेतेषु दोषेषु कटाचि
 चाचरेष्णुभम् । विशाहे विधवा नारो मरण प्रतवक्षने ।
 यामनाय प्रतिष्ठाया सीमन्ते गर्भनाशनम् । नशाप्र-
 भोजने मृत्यु रूपौ तत्फलनाशनम् । कर्त्तुर्नायो गृह्या-
 रम्भे प्रवेशे पतिनाशनम् । वालाया कर्त्तनाय स्याद्यः
 इयाने विगेषत । लभ्यते सुमहत्पुण्यमेपु आद्याटिकर्म-
 भिरिति" सी० धा० ।
 तत्र सर्वकर्मोपयोगिपङ्कटगो वक्ष्ये अ. दो नेत्रमयागप'वाच
 "कुजगुक्तसौम्यमगिस्त्रयं चन्द्रजा कविभौमजीवमनिभौ-
 रयोगुरु" । इह राशिपा , क्रियन्तगास्तौलिकेन्द्रभतो
 नयागविधिरुच्यते बुधे " सु० वि० ।
 "अत्र लग्नादीनां लक्षण नारदोक्तम् । "त्रि गङ्गा-
 गात्मक लग्नं होरा तस्याहं सुच्यते । लग्नत्रिभागो
 द्वेषुकाणो नशाशो नशागक । हाटगयोहाटपायस्त्रिग
 यस्त्रिंशदयक । पङ्कगो कचित्तोते- तेवामोऽया इमे
 कृता " इति । तत्रैते भौमगुरुयुधन्वस्यं बुधशुभ
 भौमगुरुयनिगुरव', क्रमेदेह पङ्गो राशिपा नयादिरा-
 योगा स्यामिन । क्रियेति । क्रियो सः मृगाव्यो मरु
 तौलिक लुप्त इन्द्रभ कर्क एभ्यो राशिभ्यो हाटगस्यपि
 राशिषु नशाशो वैधुर्धरुच्यते । मेषे मघादेव, एते ५४
 राशेऽपि मितुते तुलात् कर्मे कर्त्तादेश, एष भिरेऽपि मे

मार्थम् । तथा हि । चतुर्घटिके नक्षत्रगण्डान्ते मङ्गान्
 दोषः, तदधिके त्वष्टकिकात्मके मध्यमदोषः । ततोऽधिके
 चरणाधिके त्वष्टदोषः । अतएवाक्तं सूर्यसिद्धान्ते “सार्ध-
 न्द्रपौष्पाधिष्णानामन्या पादा भवन्वयः । तदपभेपु
 सार्धशो गण्डान्त नाम कीर्त्यते । व्यतोपाततुय घोरं
 गण्डान्तत्रितयं तथा । एतद्भस्त्रितितयं सर्वकर्मसु य
 ज्ञेयेदिति” । अङ्गायसरणार्द्धं प्रहर इत्यर्थः । दीपिका-
 यास्तु । “आद्ये मन्दाचतुर्भागे मूलपादाद्य एव च । रेव-
 त्वन्यचतुर्भागे विवाहः मापनाशक्तः” इति । अथ लग्न-
 गण्डान्तसुच्यते । कर्कोति कर्क प्रासिद्ध अस्तिर्ष्विक
 अण्डजोमीन एवाम्भाना लग्नानामन्तेऽर्द्धघटिका, तथा
 सिद्धमेपौ प्रासिद्धौ अश्वोधसु एषा लग्नानामादिमूला-
 र्द्धघटिका गण्डान्त नाम । तथा च कर्कसिद्धयोर्द्विचतु-
 पोमीनमेपयोर्षा लग्नयोरन्तरानश्विन्येका घटिका लग्नग-
 ण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह कश्चिन्म ‘सिद्धकर्कटयो-
 यापकौटयोर्मीनमेपयोः । गण्डान्तमन्तरात् तत्राष्टिका
 निधनप्रदेति” । यत्तु नारदेनोक्तम् “कुलीरसिद्धयो
 कोटचापयोर्मीनमेपयोः । गण्डान्तमन्तरात् स्यात् घटि-
 कार्द्धं भूतिप्रदमिति” । वसिष्ठेनापि । “लग्नान्तरात्
 घटिकार्द्धमेतत्कुलीरसिद्धयोरलचापयोश्च । सोनाजयोःसर्व-
 गुणान्निहन्ति लोभो यथा सर्वगुणात्तरस्येति” । तद्दोषाधि-
 क्यस्त्वचनार्थम् । अथ तिथिगण्डान्तसुच्यते । पूर्णान्त
 इति । पूर्णं पञ्चतौदशमीपञ्चदश्यासामन्ते घटि-
 कार्द्धं, तथा नन्दा, प्रतिपञ्चम्याकादश्यासामादिभूतैका
 घटिका तिथिगण्डान्त नाम । तथा च पञ्चमीपञ्चोर्दश-
 स्येकादश्या, पञ्चदशीप्रतिपदावौ तिथेरात्तरन्तरात्सर्व-
 घटोदय तिथिगण्डान्तमशुभमित्यर्थः । यदाह नारद
 “पूर्णान्दाख्ययोस्तिथेरात् सन्निर्नाडीहय सदा । गण्डान्त
 षट्सुद जन्मयालोहाहव्रताटियु” इति । यत्तु कश्यपे
 नोक्तम् “पूर्णान्दाख्ययोस्तिथेरात् सन्निर्नाडीचतुष्टयम् ।
 उट्टवाहजन्मयानेषु गण्डान्त निधनप्रदमिति” । तद्दोष-
 मारतस्यस्त्वचनार्थम् । एव गण्डान्तसप्त सन्धिरुक्तं ।
 नत्र तिथिलग्नगण्डान्तपरिहार गाकल्यसिद्धितायाम् ।
 “तथैव तिथिगण्डान्त नास्तीन्दौ बलशालिनि । तथैव
 लग्नगण्डान्त नास्ति जीने बलान्विते” इति । अथात्र
 प्रसङ्गादन्येषामपि सन्धिरुक्त्येऽस्माभिः । यदाह गुरु
 ‘घटिकादयमृत्तान्ते मासान्ते तु दिनत्रयम् । वर्षान्ते व
 र्जनेत्यत्र’ यद्व्याह्निसप्तकमिति” । तिथ्यादिमन्धिम

प्याह पविष्टः “पञ्चोऽर्द्धसन्धिरुक्तिदिनञ्च माससन्धिरुक्तिना-
 ड्यः ससु सन्धयोश्च । गाड्यतसन्धिरुक्तिचक्रयोगस
 न्धिरुद्धं करणस्य सन्धि” । वर्षेषु विशेषमाह स एव
 “सौराब्दान्ते त्यजेत्यत्र चान्द्रे तु नवमन्त्रजेत् । सावभान्तेऽ
 एभन्याजत्र नाशले पौष्पाभात् तत्राहमिति” । अत्रापि
 विशेषमाह स एव । ‘अब्दाः सुस्त्रिविधा जीयसौर
 चान्द्राह्वयाः सदा । तेषामादौ तथा चान्ते त्रिदिनं
 वर्जयेच्छुभे” इति । अथञ्च सर्वकार्यसाधारणो निषेधः
 अन्यथा मीनादित्ये विवाहप्रसङ्गाभावादेव वर्षान्ति-
 पेक्षस्य वैयर्थ्यापातात् । गुरुः “घटान्ते उल्लनायः
 स्यान्नासान्ते तु धनक्षयः । वर्षान्ते वर्गनाशः स्वादुपहृण्यत्
 सर्वनायममिति” । व्यावृत्तकाले तु “नक्षत्रयोगतिथि
 सन्धिषु नाडिकैका तिथ्यष्टविशतिपलैः सङ्कितोभयत्र ।
 कर्कोलिमीनतनुसन्धिषु द्विकल्पानि त्याज्यानि शेष
 विवरेषु च पञ्च पञ्चेति” वासनासिद्धं ज्ञेयवार्कवाक्यमनु
 सत्तव्यम् । वासना च सिद्धान्तशिरोमण्यावमिहिता ।
 “यमित्तुधिक्रमाभ्यन्तमुक्तेन्दु भास्वोर्गतिविवरकलाभि-
 र्भूय एवामिरेव । प्रथमथ गतिगुणत्वा नाडिकाः सन्धिरा-
 म्ना भतिथिकरणयोगानां फलं तत्र मित्तमिति” । सन्धि-
 फलमप्याह ज्ञेयवार्कः । “सन्धी घुरन्ध्री शुषमेति बभ्या मृ-
 तप्रजा वा यदि सन्धिसन्धि” । यदन्ति वात्स्या षट्तुना-
 विमूढां निशीथमध्यं दिनसन्धिषूढाम्” तत्रार्द्धं रात्रमध्यन्दि
 नसन्धिः “मध्ये निशाश्लोर्घटोत्तं प्रथम्” सु० चि० । इत्याद्ये
 प्रकरणेऽभिहितं । सन्धिसन्धिसु ज्ञेयवार्कौक्ताः । “रवेर्भ-
 वेदेकगृहाधिकस्य यदंशष्टन्द ससु सायनस्य । तदत्र रा-
 शिहयभागतदं स्पष्टं वसनाहतयो भवन्ति । तत्सन्धयोगा-
 हचटोसमा सुदिं सङ्गुणाद्ये द्विभुवायमीया” । स सन्धि-
 सन्धि ससु यत्र शेषं न्यून्यं भवेदेव विशेष
 पुराहः” इति मीनसंक्रान्तिमारभ्य वसन्तर्त्तुगणनेति
 पक्षमङ्गीकृत्यैकगृहाधिकस्येत्युक्तम् । गण्डान्तदोषपरि-
 हारमाह वसिष्ठः “गण्डान्तदोषमस्त्रिषुं सुहोऽभि-
 जिदाह्वयः” इति यद्व्यह्नमृगव्याध पक्षिसङ्घमिपा-
 शिलम्” । तदेतद्दोषापवादाख्यस्य प्रकारस्य निवामकत्वा-
 द्विवाहविषय न जातकादौ” प्रो० धा० । अथ कर्करीदोषः ।
 “लग्नान्त पापाहजुम्बलू व्ययार्थस्यौ यदा तदा । कर्करी
 नाम सा ज्ञेया मनुदादिद्रुगोक्तदा” सु० चि० “यदा पाप-
 यज्ञौ लग्नाहृत्वार्येकाष्टवज्जुद्वादशस्य पापयज्ञोमा-
 गीं, द्वितीयस्य पापयज्ञो पक्षी स्यात्तदा कर्करी नाम दोषः

कृतं त्विहोऽसौः प्राञ्चान्मेदयतोति कृती च्छेदन इति
 धालवानुवादादस्यां सम्मुखकर्त्तरीयं मृत्पुटारिद्रशो-
 कदा भवेत् । यदाह नारदः “लग्नाभिषेकयो पाप-
 पक्षयोर्जुवक्रयो । सा कर्त्तरीति विज्ञेया दम्पत्येर्ग-
 लकर्त्तरी । कर्त्तरीटोषसयुक्त यत्नन तन् परिच्यजेत् ।
 अपि सौम्यपक्षयोर्गुणैः सर्वैः समन्वितमिति । ग-
 र्गोऽपि । “व्यये भागगतितः क्रूरो वक्रो क्रूरो धने यदि ।
 तौ च लग्नांशुस्यौ च तदा घोराख्यकर्त्तरी” । यदा तु
 द्वितीये मार्गे हाटये च वक्रो अथ हापपि क्रूरो व्यया-
 र्थस्यौ सन्तौ घीघ्रिणी वा स्याता तदा कर्त्तरी नाख्येव ।
 यदाह वशिष्ठः “लग्नस्य पृष्ठापगयोरसाध्वोः सा कर्त्तरी
 स्पष्टजुवक्रगन्तोः । तावेव शीघ्रौ यदि व्यक्तधारी न कर्त्त-
 री चेति पित्तमहोक्तंरिति” । इय कर्त्तरी चन्द्रस्यापि
 द्रष्टव्या । यदाह कश्यपः “चन्द्राय कर्त्तरी तद्व्यच्छुभ
 ट्टया न दोषदेति” । परन्तु लग्नस्य चन्द्रस्य वा क्रूरपक्षम-
 ध्यगतत्वदोषोऽप्येव कर्त्तरीतोऽप्यफल कन्यानायकरत्वात्
 यदाह वशिष्ठः “क्रूरपक्षमध्यगते लग्ने चन्द्रेऽथ वा कर-
 पक्षम् । ते यमसदमाभिषेक गमनञ्चेच्छन्ति कन्याया’
 इति कर्त्तरीटोपेऽन्यदप्यवादान्तर “पापौ कर्त्तरिकार-
 काधित्यादिना स्य वक्ष्यति । अत्र लग्नादियुपलक्षणात्
 सर्वेषामपि भावानां कर्त्तरीदोषोऽध्यवसेयः ‘यो यो भाव
 खासिदटोयुतोनेत्यादिना’ तुल्यन्यायत्वात् । तत्र लग्ने
 कर्त्तरी महदापहारी लग्नमद्भावायकत्वात्सत्या अन्यात्र ता-
 दृशदोषाभाव इति ह तन्वम्” पी० धा० । अत पर राहुकेत्यो
 पापगृहत्व व्यवस्थापित तत्र केदयन्दे विस्तरेण दच्यते ।
 अथ युतयोगापरपर्यायसपक्षदोष । “चन्द्रे सूर्योर्दिव युक्ते
 टारिद्र मरण शुभम् । सौख्यसापत्न्यैराग्य पाप
 हययुते मृतं” सं० चि० “सूर्ययुक्ते चन्द्रे टारिद्र स्यात् ।
 भौमादियोगे मरणादि फल क्रमेण स्यादित्यर्थ । पाप-
 पहराहित्येऽप्यशुभफलं राहुकेत्योरपि द्रष्टव्यम् । यथाह
 नारदः “यथाहो पक्षस युक्ते दोषः सपक्षस शक ।
 सूर्येण स युते चन्द्रे टारिद्रस्यवति भवम् । कुजेन मरण
 व्याधि सौख्येन त्वमपत्यता । दीर्घायुर्गुरुणा युक्ते
 मापत्न्यन्मार्गमेण ह । मद्रक्षा सूर्येणैव राहुणा कक्षह
 सटा । केतना सयुते चन्द्रे मित्य कप टारिद्रता । तस्मिन्
 स पक्षटोपे ह विवाह नैव कारयेत्” । सापत्य
 भर्तुरन्या भाव्यां स्यात् । अत्र गुरुभुधसाहित्यफलमशुभ-
 सक्तम् पन्थकत्वां ह वशिष्ठवाक्ये कस्यचिन्मताभिप्रायेण

शुभफलसम्भ । यद्योक्त वसिष्ठेन ‘टारिद्र रविस्या
 न्जेन मरण सौख्येन न स्य मजा दीर्घाय गुरुणा वितेन
 सहिते चन्द्रे ससापत्नकम् । एद्रक्षाऽर्कसुतेन सेन्दु जगुरी
 वाच्छन्ति केवच्छुभ द्वाद्यैर्कृत्युरसङ्गैः शशिशुभेदीर्घ
 प्रवास शुभैरिति’ । अत एव त्रीपतिभोक्तम् । “शुभश्च
 दम्भोलिभट्टीव्यविज्ञाभिति’ दम्भोलिभट्टीव्योलीव ।
 पापेति । पापद्वयेन युते उपलक्षणात्सात्मापत्नयाद्रियुते
 मृतिरेव स्यात् । “पापद्वययुते चन्द्रे दम्भोलिमरण भ्रुव
 मिति” नारदेकै । बहुसौम्यपक्षयोगे ह बहुकाल
 पत्युर्देशान्तरेऽवस्थाम स्यात् तदाक्यमधुमैवाभित्तम् ।
 अथास्य परिहारो नारदोक्त । “सर्वोत्तम सौख्यगोवा
 मित्यश्लेगतो विधु । युतिदोषाय न भवेद्दम्भोलो त्रेयसे
 तदेति” । कृषिर्गोत्तम इति पथते । कश्यपेनापि ।
 “तद्वमित्यखरागिस्य शुभयुक्त शुभमद’ । एवविध क्रूर-
 युत सम्पूर्णफलद शशीति” पी० धा० ।
 अथ जन्मरागिजन्मयोरदमलग्नदोष सापवादमाह ।

“जन्मलग्नमयोर्द्वैत्यराशौ नेट करमह । एकाधिपदे
 राशौशे भैत्रे वा नैव दोषकत” सं० चि० ।

“जन्मलग्नजन्मराश्यां सम्बन्धिनि मृत्युराशावदमलग्ने
 करपक्षोनेट । यदाह नारदः “दम्भोलोरदम लग्न त्व
 दमोराशिरैव च । यदि लग्नगत सोऽपि दम्भोलोर्नि-
 धनमद’ । स राशि शुभयुक्तोऽपि लग्न वा शुभसयुतम् ।
 लग्न विषयैरेत यन्नात् तदथाय तदीश्वरान्” इति । अत
 जन्मलग्ने जन्मराशौ च विशेषमाह कश्यपः । “दृष्ट स-
 जन्मलग्न तज्जन्मराशिरनिददः । लग्नगस्तु तयो स्यामा-
 च्छुभान्युपचयानि वै” इति । नारदोऽपि “जन्म-
 राश्याद्भूमौनैव जन्मलग्नोदय शुभ । तयोरेपचयस्याम
 यदि लग्नगत शुभमिति” । अथादमलग्नदोषपरिहार
 माह । एकेति जन्मरागिजन्मलग्नयोरन्यतरस्य विवाह-
 लग्नस्य च स्वास्यैव सति यथा नेपट्टचिकयो, तथा
 तयोराशौशरयो भैत्रे यथा मिंजमीभयो । अत्र हि
 सूर्यगुर्वैरन्योन्यमौतिरस्ति । एतादृशमिपये विवाहो
 लग्नादमदोपकत् न स्यात् । यदाह कश्यपः “जन्मेगा-
 दमलग्नेगौ मियो मित्ये व्यर्थस्यती । जन्मराश्यादमर्तो-
 त्यदोपो मद्यति भावत’ इति पी० धा० परिहारान्तरमाह
 “कीनोक्षककांशुमृगमिदयोऽदम लग्न यदा नादमगेह-
 दोपकत् । अन्योन्यमित्यगमेन सा पक्षमैवेत्तायुर्दृ-
 सौख्यभागिनी” । “उत्था एव स्त्री कन्या अन्ये प्रशि-

वारदोषाः प्रभवन्ति रात्रौ सूर्याग्नीहोतृयमैश्वर्यामिति” ।
गौडावदन्ति तन्मूलमपि मृग्यम्” । अथाभिजित्प्रमाणम् ।
बैश्वेति पी० धा० “अभिजिच्छब्दे २२७५० तद्विहितम्” ।
अथ पञ्चमलाकाचक्रे विद्वन्मन्त्राणि । “बेधोऽन्योन्यमधौ
विदि स्यभिजितोर्थाभ्यासुरार्धस्योर्विश्वेऽर्चैरिपित्प्रयो-
र्षं ह्यहताहस्तोत्तराभाद्रयोः । स्वातीवारुणयोर्भवेच्चि-
च्छ्रविभादिलोक्तयोफान्ययोः । खेटे तत्र गते तुरीयचरण-
योर्वा तृतीयद्वयोः” सं० पि० ।

“विराञ्च रोहिणी रोहिण्यभिजितोर्षाहं क्रूराक्रूरं
हताभेधोऽन्योन्य परस्परं भवेत् । रोहिणीस्ये पथे
अभिजिद्विद्वं अभिजित्स्ये रोहिणी विद्वेत्वर्थ” । एव
सर्वत्र उक्ता उत्तरफल्गुनी । तस्य प्रासप्रकारमाह नारदः ।
“तिर्यक् पञ्चोर्द्धगा पञ्च रेखे हे हे च कोष्णयोः । शुभ्र-
कोष्ये द्वितीयेऽग्निधिष्ण्यं चक्रे च विन्यसेत् । भान्यत सा-
भिजिन्ये करेखाकोष्ये च विद्वमिति” । चक्रे तस्मिन्नेकरे-
खास्थितेन तद्विद्वं खेचरेण मदिष्टम् । क्रूरैर्विद्वं सर्वधिष्ण्यं
विष्वक् सौम्यैर्विद्वं नास्त्रिंशं पाद् एवेति” । मन्वष्टाविश-
तिनेक्षत्राणि चक्रे तत्र द्वयोर्द्वयो परस्परबेधे चतुर्दश
शुभ्रानि षष्ठ्यानि स्युः । कथमष्टाभेवाभिहितानि उच्यते
विवाहे ह्येकादशनक्षत्राणामेव मासस्याभिधानात् तद्वेधो-
पयोगीन्येतावन्येप युग्मानि सम्भवन्तीति तावताभेवाभि-
धानम् । अतएव दैर्घ्यम् । “रोहिण्यभिजितोर्भूला-
दित्यशोर्भृगवैश्वयोः । रेवत्युत्तरफाल्गुन्योर्भवाश्विनयोर्भ-
वेत् । हस्तोत्तराभाद्रपदोः स्वातीवारुणयोर्भेधः । अत-
राधाभरण्याश्च बेधोऽय पञ्चरेखजः” इति तथैगोक्तम् ।
वाराहविवाहपटले प्रलेखनेषफलाग्निं “रविबेधे वैधव्य पुत्र-
नाय करोति कुजबेधे । बन्ध्या पण्डितबेधे दीक्षाकरणं
करोति गुरुबेधः । भृगुसुतबेधेऽपुत्रा दासी रविजात-
राहुसम्भूते” इति । पण्डितो भूधः दीक्षाकरणं मन्त्रयाम्
चरणबेधमाह खेट इति । तत्र तस्मिन् नक्षत्रे
विद्यमाने पथे सति यदि चतुर्थपादेऽस्ति तदा विद्वं
नक्षत्रस्य प्रथमपादे वेधः । यदि तृतीयपादे तदा द्वि-
तीयचरणस्य वेधः एव यदि द्वितीयपादस्यः तदा
तृतीयपादे वेधः यदि प्रथमपादे तदा चतुर्थपादस्य
वेध इत्यर्थः । यदाह वसिष्ठ “अतोऽन्यपादमा-
दिगोद्वितीयगृह्यतीयकम् । तृतीयगोद्वितीयकञ्चतुर्थ-
गस्तु षादिसम् । भिनन्ति वेधकञ्च ह्येनचान्यपादमादि-
येत्” । एतद्यद्यपि शुभाशुभपञ्चवाधारणं प्रतीयते तथा

पि सौम्यपञ्चपरन्द्रष्टव्यम् । यतोवसिष्ठेनैव सार्जूरदोषा-
भिधानावसरे “विपदिग्धेन हतस्य पत्रिणा भृगस्य मासं
शुभद क्षताहते । तथैव पादो न शुभोऽप्यष्टिपादा” शुभा-
चेति पितामहेन इत्यायद्भृगु समाह्वयम् “पादएव न शु-
भ शुभस्यैर्विद्वं इत्यखिलशास्त्रसमतम् । क्रूरविद्वं
भयुत न शोभनं शोभनेषु गदित न पादत इति ।
नारदः । “पादमेव शुभैर्विद्वं शुभैश्चैव कर्तव्यम्” इति ।
कश्यपोऽपि । “क्रूरविद्वं युतन्विष्ण्वं क्रूराक्रान्तश्च कर्त-
व्यम् । अपिचेसमय इत्यर्थं भूताक्रान्तमिव सज्जेत्”
इति कर्तव्यं सकलमन्त्रम् । तथात्क्रूरपञ्चविद्वं
संपूर्णनक्षत्रत्यागः शुभविद्वं चरणत्याग इति सिद्धान्तः ।
तत्र विद्वं पञ्चमलाकाचक्रे एव यदाह वसिष्ठः
“पञ्चमलाकाचक्रे पाणिपथ्ये भवेधविधिः । एत-
शुभमित्युक्तं सप्तमलाकाजदतरत्वेति” श्रीपतिः “ब्र-
ह्मप्रवेशने दाने यत्पथे पाणिपीठने । वेधः पञ्चमलाकाख्योऽ-
न्यत सप्तमलाकाक” इति पी० धा० । अत्र वेधित् सप्त
मलाकाचक्रेवेधमाह । तत्र विद्वंमन्त्राणि यथा “माक्रोष्णे,
शतभाभिसे, जलशिखे, पीण्याय्यं सर्वे, वसुहोमं, वैश्वसुधा-
शुभे, ह्ययभगे, सार्पासुराधि, तथा । हस्तोपान्तिममे, विधा-
तविधमे, भूलादितो त्वाष्ट्रभाऽगाङ्गो, याम्यमसे, कथा-
तुहृदिने, विद्वं कुम्भद्रे खे” सं० पि० “कुम्भद्रे खेने सप्तमलाके
चक्रे माक्रोष्णेऽप्येकापुष्यमन्त्रे मिय क्रूराधिधित्वेन
विद्वं प्रीये । एव जलशिखे पर्यपाठाद् विद्वं प्रीये एव
सर्वत्र । वैश्वसुधाशुभे उत्तरपाठाभृगशिरसी, ह्ययभगे
अश्विनीसुर्व्यासुगुण्यौ, उपान्तिमम उत्तराभाद्रपदा,
अत्र भूलवाक्यं स्वरोदयस्य यद्योपवीतप्रकरणे भिहि-
तम् । चक्रोद्धारो व्यवहारसमये “सप्त सप्त विनि-
पात्र रेखिकास्त्रियं गूर्ध्वं नय कृत्तिकादिकम् । खेखे-
दभिजिता समन्वितश्चैकरेखसगमेन विध्यते” दीपि-
का । “यस्या शशी सप्तमलाकभिस्य पापैरपापैरथवा
विवाहे । उद्गाह्यवस्त्रेषु त्व स एतास्ती श्लशमानभूर्मि
रुदती प्रयाति” । तथा च भोज । “विद्वं सप्तमला-
काख्ये विधवा लग्नावसवा । पुमर्यात्विचारासारी सुस्याग्नी
सम्भवन्दिक्काम्” । वैधव्यञ्च नक्षत्रस्य ख्यातव्याद्धैवेति
तदुक्तं वराहणे “नक्षत्रजसहादे फलमर्द्धं स्तारकामितै
सदसदिति” । अथापि तस्यन्यायत्वात् क्रूरवेधे पूर्वं नख-
त्रन्याय्यम् शुभपञ्चवेधे पादस्नानम् इति ध्येयम् ।
पी० धा० । “सप्तमलाकाजदतरत्वेति” प्राशुक्लवचनात्

‘भक्तभोग्यनायाकाल विद्म’ पापपक्षेण च । सुभाष
 भेषु कार्येषु वर्तमानं प्रयत्नतः सरोदयाप्रवाहं यथा
 कर्मकार्येषु वर्ज्यं तथा अगुर्देगुणमात्रमिच्छोक्तिः स्यादापवाद
 ‘अथापि क्रूरविद्वानि क्रूरगुणादिकानि च । भुक्त्वा
 चन्द्रोपशक्तानि सुभाषाणि प्रचक्षते’ । एतन्निर्भू-
 तैर्विद्वानि अथापि तथा तर्कमुक्त्वाति स्यात्तानि । आदि
 गन्ताम् क्रूराकानामि क्रूरगुणानामि च त्रिविधोपात्त-
 दूषितानि चेतानि तानि यदि चन्द्रोप भुक्त्वा एतानि
 तदा सुभाषाणि प्रचक्षते वदन्ति एतन्व इति शेषः । यदाह
 वाच्यम् ‘भक्तभोग्यनायाकालं विद्म पापपक्षेण भम् ।
 मङ्गलैश्च च कार्येषु यत्नतः परिवर्जयेदिति’ । त्रिभो-
 ग्येपि ‘उत्पातभङ्गकथमङ्ग रविद्विष्यतश्च यत् । दक्षमेव
 शुभं कर्म रावशाग्निगतेषु धिनिति’ । गार्गीये ‘क्रूरा
 पितृरुविभुक्तविद्वान्मन्मथिष्येपु कमारिकाचाम् ।
 वदन्ति पापिपक्षेण मनीश्वरैर्धम्मवर्द्धैर्विभिरैवमाहुरि-
 ति’ । अथापवादमाह केसराह । ‘उत्पातवामगुणदूषित
 म् यदोन्दु राक्षस्य पुनर्भुनक्ति । तदा गच्छेद्विष मङ्गलैश्च
 मज्जेत्समाकालमनूरोहोरिति’ । अयमवधिराकानामसत्
 भिषविषयो नेदितमसत्तत्र हि चायदाकथं कथञ्चानप-
 चन्द्रभोग्यानिषेजकत्वात् । तदुक्तं गार्गीये ‘यद्वि-
 ष्यान्दोषमगुक्तं स्यात्तथापोन्दु संयुतम् । शुभकार्येषु त-
 त्याव्यमन्यकर्मैश्च सिद्धिदम् । यथा हि चायदाकथं कथञ्चानो
 मन्मथगाधेयि चरित्प्रवाहे । भवेत्तूत यमिभोग्येऽपि
 तथा न मध्येन्दु पापयुक्तम् । स्पृहा गते तु चायदासं सु
 द्विराज्यवशादाथा । तथा भुक्त्वा गते क्रूरे चन्द्रभोग्यादिभो-
 ग्यनिति । अतएवोक्तं तमिषेन ‘गन्तव्यधिष्याङ्गम्
 भुक्तम् यत् क्रूरैर्महोत्पातवितृषितम् । चन्द्रोपभोग्याद-
 मञ्जलटानी शुभेषु कार्येषु शुभप्रदं चेति । एतच्च सामा-
 न्यव्यापत्वात् क्रूरविषे भे चन्द्रभोग्यादिप शुद्धिभासोत्पन्नम्
 यत्तु मारुदेभोक्तम् ‘अहृणोत्पातभन्व्याञ्च मङ्गलैश्च कथ-
 त्वयम् । यावच्च रविणा भुक्त्वा सक्तलङ्घकावदिति’
 ‘तथापहचम वाचनिकमिति न्यायेन अहृणोत्पातभयो प
 एमासपर्यन्त निषेधस्ततोऽपि यावद्विषणा भुक्त्वा न त्यक्त-
 नावस्यजेत् तत्रापि चन्द्रगुण एव सूर्यगुणोयमसत्तस्य
 यत्तु अज्ञानान्नर सूर्यभोग्यासम्भय एव एतौ न
 क्रूरकृदादौ रविभोग्यापेक्षा उपातभस्य चन्द्रोपभोग्या-
 वशको वसिष्ठवाक्याशोचनान् । अत्र क्रूरवधे निषिद्ध
 मत्तान् न वरश्च एव । तदुक्तं कश्यपेन ‘क्रूरविद्म

युगभिष्णत्’ निषिद्ध नैः पाठत । आन्दी रवि गुणैर्गुक्तं
 भग्न दोषविवर्जितम् । अत्रेदमर्थमाविष्यत्सुक्तोपगत
 यदेत’ अथ च क्रूराधिक्रिते दोष क्रूर गुणचन्द्रयो
 रेकदापिप्यन्ते नेदितम् । यदा’ग चन्द्र प्रथमपादे
 क्रूरगुणश्च ततोऽपवादे एव गति रागिभेदोऽपि जायते
 तदा मङ्गलपञ्चाभितत्पटीयोमाहोति ध्येयम् । उक्तञ्च
 ज्योतिषिष्ये । ‘एतन्निषेधेपि धिष्येत्तु भिक्षे रागी लभ
 यत्ते यमिनि । तदुक्तं कस्यांशुवाक्यातादिकं सर्वमिति’
 यथा अगणिरपि प्रथम पादे चन्द्र यतोये क्रूरवद
 तत्त मन्मथी कथञ्चानते रागिभेदोहयोरिति पी० भा० ।

अथ मत्तादौष । ‘मराहृपुष्येन्दु विता स्यष्टे
 भं सप्तगोक्रानिगरेमिंतं हि । सप्ततयन्ने ईश्वरभोग्यभोग्या
 एतौऽतर्कानिमित्त उरकात्’ सु० चि० ।

‘सप्त मसिद्धा माशोमव आतयोहादिगति मरा’ पञ्च
 एतैःभेतम्भम् साकानामसत्तात् मराहृपुष्येन्दुविता स
 ष्टे सप्ततयन्ने यथा बुध’ सप्तम, राहृविस, पूषेन्दु
 पूर्वमालचन्द्रोहादि गम् । तच्च गतकृत्पुष्ये वङ्गमी
 पटीसप्तमीनामस्यतमायां सप्तमिति । शुक्र पञ्चम
 स्यष्टे सप्ततयन्नेत्यर्थः अत्रेयमोष्यभोग्या क्रमेण उरकाटये
 एतौऽतर्कानिमित्त सप्ततयन्ने यथा सूर्य साकान
 मत्तादादग गनिरपमम्, शुक्र पञ्चम, भौममृती-
 तमम् अपतोसप्ततयन्नेत्यर्थः । यदाह मारुदः ‘पुरत
 एततोऽर्कौऽया दिनसं ललितश्च यत् । एतौऽतर्कितगुणाङ्गु-
 वाचाएनवसङ्गमभिति, सूर्य उरत, चन्द्र एतत एव
 क्रमेण भौमादयोपि पुरतः एततप सप्ततयन्नेत्यर्थः । तदा-
 ह्योऽपि ‘एतौऽतर्कस्यस एव गुणधमिजसृगीत्यन्त ।
 स सप्ततयति दिग्गकारुलोऽपमस्यतः पादे । पञ्चाहृ-
 विगतिमन्मथिषिचन्द्रस्तु पञ्चम शुक्र । सप्ततयन्नेपि न-
 वम सप्तमसुक्त यथाहृसुत’ इति मन्मथेन त्रैषकसमाह
 सप्त । ‘रविचत्ता त्रिचरुदो निलम्बो जी विजिद्वियेकरयम् ।
 आन्दी नामहृ योऽहोषी म य पदत्येप । सौरौ मरुप कथय
 ति मन्मथिनाय एहृस्यतेल्लेत्ता । मरुप सत्ता राहो कार्य-
 यिनाशम्भु गोर्वदनीति’ अन्वयसत्ता वा एतत्सत्ता वा यक्त-
 व्या किमिति न ह्युच्यतेयमम् । अत्र समाधत्ते केयशर्क’
 ‘इति सति शुभमभिमनत्तने यदुत्सत्तमसक्तमृपिप्रदं ।
 तदुत्सत्तमसक्तमृपिप्रदं विभागयोरभिकाधिकदोषविषययति’ ।
 अत्र राहो सटा दक्षिणाक्षरमण्यना क्रमेणैव पाह्या
 यथाश्विन्या गच्छ तदा एतौ वा सप्ततयति । समुच्चरणा-

वादिमतेऽपि बक्रुगामिना राशुणा सन्नु खसन्निनीरेवतीत्या
 दिगणनया विप्रतिभम् व्यञ्जं वैव नत्यन्यथान्प्रयितव्यमिति
 साम्प्रदायिका” पी० धा० ।
 अथ पातदोष । “हर्षण्यै हति साध्यव्यतिपातकगण्डशूल-
 योगानाम् । अन्ने यन्नशत्रं पातेन निपातितन्तु स्यात्” ।
 सु० चि० । “हर्षण्यैत्यादि षड् योगानाम् अन्ने यन्नन्त्रनशत्र
 भवेत् तत्पातेन चण्डोपचण्डायुधाख्येन निपाति
 तं स्यात् यदाह त्रिविक्रम “साध्यहर्षण्यैत्यानि वै-
 हतिव्यतिपातदो । षड्भद्रगण्डस्य चान्ने स्यात्तत् पातेन
 निपातितमिति । नारटेन प्रकारान्तरेणैतत्प्रकारसम्पा
 दकं पातोऽभिहित । “सूर्यभास्वार्पणित्पान्यत्वाद्
 मित्रोऽनुविष्णुभे । सद्यया दिनभे तावदाश्विभास्वात्तादृष्ट-
 मम्” । षष्ठिष्ठेनापि ‘रविभाद्रहृदिपितृमित्रत्वाद्भृहरिपौ
 श्यभेभ्यु गणितेषु । आश्विनभाद्रिन्दुयुतौ तावति वै पतति
 गणनया पात । अथमपि पातोदोषश्चण्डोपचण्डायुधा-
 ह्योत्तरेय । अखिलेषु भद्रलेषूपि वर्ज्योऽयस्माद्दिनायद
 कर्तुरिति’ यद्यप्यत्र हर्षणादीनामुपादानं नास्ति तथा-
 प्यभिहितत्वे षादिनक्षत्रसाहित्येन पाताभिधानात्तत्तुल्य
 सख्याकेष्वेव योगेषु पातसम्भवो जायते इति सत्या हर्षणा-
 दीनामनुक्तिः । एवञ्च प्रागुक्तेषु दशसु विद्वद्योगेषु
 उक्तापातयो षडक् कौर्त्तमम्’ । अथो० त० रघुनन्दनेन
 “षड् हादशसुण्डराशिरवनीसुनुक्तृतीय गुरु षडं
 चाष्टयमर्कजस्तु सुरतोहन्ति स्फुट उच्यतां इत्यादि रत्नमा-
 ङ्गावाक्ये चत्ता “उच्यतापातोऽयमिति, यदुक्तं तच्चिन्त्यमूलम्
 तयोर्विभिन्नदोषत्वात् अन्यथा प्रागुक्तव्यवहारोऽप्यथाक्ये-
 वर्ज्यं दशसंख्यानुपपत्ते तद्वाक्ये पातशब्दस्याप्यपणाञ्च ।
 अथ क्रान्तिषाम्यम् “पञ्चास्याजो गोमृगौ तौचिकुम्भौ
 कन्यामीनौ कर्कशली षापयुग्मं । तत्रान्योन्यञ्चन्द्रमाश्वो-
 निर्ऋक्तं क्रान्ते साम्यं नो शुभं मङ्गलेषु” म० षि० । ‘पञ्चा-
 भ्याजौ मि हनेवौ अन्ये प्रविद्धा’ । एषु राशियुग्मेषु च-
 न्द्रमाश्वो पाठक्रमेण व्युत्क्रमेण वा स्थितयो, क्रान्तिषाम्य
 मिरुक्तन्त्रञ्जलेषु नो शुभं स्यात् । अत्र पञ्चास्याजा-
 निन्वि वसादीनाङ्गणमुदाहरणदिक्प्रदर्शनादर्थत्वात्तर्षथा
 सूर्याचन्द्रमसो सायनयोर्योग पञ्चाशमितो हाद-
 शराशमितो वा विवक्षितस्तदैव क्रान्तिषाम्यस्य सम्भ-
 वात् । अत सम्भविवाक्यस्यानवसर नन्वेतावन एव
 षड्राशियोगा हादशराशियोगा वा सम्भन्तीति चेत्
 राश्यानामप्येव स्थित्याधिकानामपि सम्भवात् प्रत्यश-

कलाविक्रान्तस्थितत्वे नामन्तभेदसम्भवाद्वातः प्रागुक्तं
 व्याख्यानं ज्ञायः । क्रान्तिषाम्यस्य च महापात इति
 नाम । एतस्य निन्द्यतामाह षष्ठिः “दोषो महा-
 पात इति प्रसिद्ध सर्वैष्टतोहनि मधू धर च । त र-
 चित्तं स्रगगुणास्त्वगताः स्वभान्धना नाऽशनिताऽपवातम्” ।
 अथनिर्वञ्जम् । नारदोऽपि “यस्मिन् दिने महापात
 स्तद्दिनं वर्जयेत् शुभे” इति अतएव पतनमात्पातः सकल-
 शुभकर्माणिमित्यन्वर्थतापि । सा च सटा शोभसिद्धान्ते ।
 “यच्छुभानां विनाशाय मदश्विन पतत्ययम् । व्यतीपातः
 प्रसिद्धोऽत्र संघाभेदेन वैहति” इति । महापातशब्दस्य
 रूढिस्तु रवोन्दुक्रान्तिषाम्य एव नत्यन्येषा यहाया क्रान्ति
 षाम्ये । यथा जलजशब्दस्य रूढि कमले न ह भेकाश्री ।
 क्रान्तिनाम यहाया दक्षिणोत्तरकक्षे गननम् । या च सूर्य-
 यस्य क्रान्ति सा यदा चन्द्रक्रान्त्या तुल्या स्यात् पातम-
 ध्यकालः । ततोत्तर्गतोरवोन्दु क्रान्त्योः समानत्व भुज-
 सामेव सति भवति । भुजोनाम ‘तूयुनं भुजः स्यात्
 त्र्यधिकेन हीनं भाद्रैश्च भाद्रादधिकं विभाज्यम् । नवा-
 धिकेनोमितमर्कम चेति” सप्तशतसिद्धं तत्तास्य त
 सूर्याचन्द्रमसोर्योगे षड्राशितुल्ये हादशराशितुल्ये वा
 सति भवति । अतएव अन्यकृता तादृशयोगा एव पठिता ।
 “विनाशपातेन्दुमिहायनांशकैर्युतोरविः शीतकरस गृह्यते ।
 समापमत्वे व्यतिपात वैहृताङ्ग्यास्तदैवो रसभेऽर्कभे क्रमात्”
 इति भास्कराचार्योक्तिमग्नौष्य सामान्यत क्रान्तिषाम्य-
 दिवसस्य शीघ्रोपस्थित्यर्थं भुजसाम्यप्रतिपादनम् । तदुक्तं
 षष्ठिष्ठेन स्वसिद्धान्ते “चक्रे चक्राद्गतुल्ये वा कियद्गामाधि-
 कोनके । सायनाकेन्दुयोगे भेक्तदा पातस्य सम्भव ।
 शुभमङ्गलकर्माणं शोकाना च विनाशयेत् । ज्ञानदा-
 नादिकं तत्र जपत्राहादिकाः क्रिया । कदापि कुरुते-
 मर्त्यं सुमहत् फलमश्नते । सूर्यपक्षे कुरुते कौटिल-
 यार्णवे फलम् । तत् पञ्च सभते पाते ज्ञानत्राहाजपा-
 दिना । उत्पत्तौ लघुगुणितं भ्रमये कौटिल्यङ्गुणम् ।
 पातेऽप्यार्तुदसद्गुण्य पतिते दत्तमश्रयमिति’ । तथा सूर्यवि-
 द्धानेऽपि । “एकायमगतौ स्याता सूर्याचन्द्रमसौ यदा ।
 तद्युतौ मण्डले कु न्योस्तु स्यात्वे वैहृताभिध । विपरीता-
 यनगतौ चन्द्राकौ क्रान्तिचिह्निका । समास्तदा व्यती-
 पातोभगणार्द्धन्योर्युतौ । तुल्यागुजादसम्भर्कामयोस्तु म-
 वहाहत । तादृक् कौधेद्भोवङ्गोकाभवाय जायते
 इति । अतएवामन्तरोत्पन्नक्रान्तिषाम्ये महापातदोषो

नाशयेत् । तदुक्तं गणेशदेवस्यै "पूर्वं तस्मिन् पातमध्यं द्वितीयं पूर्वमौक्तं तद्यतोमातिदुष्टमिति" । अनेनैवाशयेन वसिष्ठेन स्वर्गहितायामुक्तम् । "यास्नात् सप्तमीत मङ्गातिपातः सर्वदुष्टोद्धतिं वधूं परं च । त्रिःसप्तवारानिव जामदग्न्यक्रोधोऽघिरात् क्षत्रकुल समस्तमिति" । यास्नात्प्रथितयास्त्रोक्ताम्हापाताधिकारादित्यर्थः । तत्र हि योगादेव मङ्गापातस्यानित्यत्वात्तस्यै दोषस्य मान्य-स्त्रोक्तयोऽङ्गं भवति । किञ्चपञ्चाशदीयोऽपि योगः सूर्याचन्द्रमणोर्योगादेव साधित एषाधिकारेऽतश्चास्नादेव मङ्गापातोऽपि साधयितुमशक्य एव "पी० धा० ।

अथ खार्जूरपरपर्यायैकार्गणस्योप
 "व्याघातगण्डव्यतिपातपूर्वे शूलान्त्यवज्जे परिघातिगण्डे एकार्गणस्योद्भूतमिजित्प्रमेतोदोषः यदी चेद्विषमस्य गो-
 ऽर्कात्" सु० पि० । "अन्त्यवैष्टिति । अन्त्ये प्रसिद्धा । यस्मिन्दिने व्याघातादिके विरुद्धे दुष्टयोगे सति अर्कादर्कनक्षत्रा-
 ष्ठीयी चन्द्रोऽभिजित्प्रमेतोविषमे विषमस्य स्वान्ते षष्ठ्ये नक्षत्रे स्यात्तदा खार्जूरचक्रोत्पन्न एकार्गणस्योदोषः स्यात् । यदा षमे स्यात्तदा न दोषः इत्यर्थः । यदाह त्रिक्रमः "विरुद्धनामयोगेषु साभिजिह्विसमर्थेण । अर्कादिन्दुसादा योगोनिष्ठ एकार्गणसाभिः" इति वसिष्ठेन तत्प-
 क्रममिहितम् । "अन्त्यातिगण्डपरिव्यतिपातपूर्वव्याघात-
 गण्डवचनस्योपपत्त्यायोगेषु । घिलात्तराधिपिष्टपद्मगद-
 भेषु साहित्यसूनयशिरुपि मूर्ध्निभेषु । "देखानेकामूर्ध्नि-
 गां षट् च सप्त तिर्यक् क्षत्वाप्यत्र खार्जूरचक्रे । तिर्यकेषा
 सस्ययोगेन्द्राभ्योर्हं कृष्णसातोदोष एकार्गणस्य" । "सर-
 करत्तुहिनाशोर्हं विषम्यातजातस्वन्वचमयगरीरत्न द्विरस्यनि
 च स्यात् । भुवि प्रतति जनाना मङ्गलध्व समाय गुण
 नक्षत्रगतसर्वैरप्यवयवैर्गणिकोप" इति अत्र वसिष्ठवाक्येऽ
 भिजित्साहित्यमस्ति न केति सन्देहः नारदस्तुभिजिह्विजित
 चक्रमाह "व्याघातशूलपरिघपातपूर्वेषु सत्सपि ।
 गण्डातिगण्डकुलिसर्वैष्टया सहितेषु च । अदितोन्दु-
 मवाहाराद्यमूलसंज्ञैःअग्रमाणि च । त्रैयानि सङ्घटिताभि-
 र्भूर्भि भावि यथाक्रमम् । त्रिखेदार्धगतामेकान्तिर्ययेषा-
 ष्ठयोदय । तत्र खार्जूरिके चक्रे कथित मूर्ध्नि भव्यसेत् ।
 भात्येकरेखागतयो सूर्याचन्द्रमणोर्यथ । एकार्गणो
 हृदिपातात्राभिजिह्विजितानि वै । साङ्गचे कण्ठे चक्र-
 कल्पिचक्रे त्रिनाडिके । अभिजिह्वणमा नास्ति चक्रे
 खार्जूरिके तथेति" । कथ्यतेनापि एकार्गणोऽपिपात-

साभिजिह्वितामि वै" इति । तत्र त्रिक्रमकेयवार्क-
 माक्ययोः समुत्पत्त्यस्य विषमस्यतत्पञ्चारदादिवाक्ये सङ्घ
 विकल्प ततोऽनयोः पक्षयोर्थादेशाचारादुपव्यस्ये ति
 युक्तं प्रथमं "पी० धा० । खार्जूरनेत्रे ज्यो० ति०
 "एकामूर्ध्वगता त्रयोदश तथा तिर्यग्गताः स्यापथेषु ।
 रेखाचक्रमिदं बुधैरभिहितं खार्जूरिकं तत्र त । व्या-
 घातादि तं मूर्ध्नि भन्तु कथितं तत्रैक्यरेखास्ययो मूर्था-
 चन्द्रमणोर्यथोनिगदितो हकृपात एकार्गण" "व्याघा-
 तादीति व्याघातयोगसंस्थाङ्गस्योदयोदयाद् । तथा च
 हस्तादीनि नक्षत्राणि देवानीत्यर्थः" इति यद्वास्यात
 तन्निव्यस्यताम्यः । व्याघातादिदुष्टयोगयुक्तदिग्घे एव
 खार्जूरनेत्रप्रतिपादनात् तत्र लेखनक्षत्रादीना च
 नारदेन विधेयाभिधानाद् ।

अथोपपत्तदोषः स च उपपत्तदोषः १२०२ ए०
 उक्तमात्रः विशेषार्थं उपपत्त्यते ।

"गराटदिकृष्णनगातिष्ठत्साविर्घं तिच प्रकृतेश
 पञ्च । उपपत्तः सूर्यभतोऽखताराः शुभा न देगे
 कृष्णास्तिकानाम्" । "सूर्यभतः सूर्यकालान्त्यत्वाद्-
 खतारा चन्द्रनक्षत्राणि पञ्चाष्टशततदयसप्तमौन
 विद्यतिपञ्चदशाष्टदशैकविद्यतिहाविंशतिलयोविद्यतिचत-
 विंशतिपञ्चविंशतिचत्वारिंशत्सुक्तादोपपत्तमामकादोपाः
 सु प्रकृतिरेकविद्यति तत पञ्च । यदाह नारद
 "मूलस्य सूर्यभात्यप्रमर्शे विद्युच्च पञ्चमे । शूलोऽ
 एमे च मधमेऽग्निरष्टादशे तत । केतः पञ्चदशे द-
 शदशोऽम्का एकोनविंशतौ । निघातपातसप्तमं त्रियं
 स नवपञ्चमे । शोऽनिघातकस्माच्च कुलियं परिवेषकम् ।
 विप्रोयाचै कवि शाख्यादारभ्य च यथाक्रमम् । चन्द्रयुक्तेषु
 भेषु शुभकर्म न कारयेदिति" । पराह "उपपत्तदोषे
 विवाहिता स्त्री सूर्यर्षिता दुर्भगतासुपैति" । अम्यत्वापि ।
 "गृहप्रवेशे दारिद्र्यं विवाहे सरणं भवेत् । प्रत्याने
 विपदः प्रोक्ता उपपत्तदिति यदीति" । एव सामान्यतो
 निषेधमभिधाय देशभेदेन परिहारमाह । शुभा
 इति । "वाङ्मूले कृष्णदेशे च वस्येद्भुवपत्तमिति" कथ्य-
 पोक्तेः" पी० धा० । अत्रापवाद ।

"पातेपत्तदोषः नेष्टोऽङ्घ्रि खेटपत्तम" सु० पि० ।
 "पातपत्तदोषः खेटपत्तदोषः उपपत्तं प्रायुक्त
 एव । कृता शराङ्गपत्तदोषिता" इत्यादिनेक्ता, तत्र
 खेटपत्तम पक्षपरणतस्यो नक्षत्रचरणोऽपि च अस्यार्थः

पाते उपपद्ये च रविर्गमिन् स्यात्तत्सख्यपरणस्य
 नक्षत्रस्य षष्ठोऽनान्य, लक्ष्म्यान्त लक्ष्म्याकारिणोपचा-
 यञ्चरणे स्युस्तत्सख्य एव पादो वर्जोऽनान्यः । उक्तं च
 कुहूर्त्तदोषिकायाम् "उपपद्येषु लक्ष्यायां तथा चण्डाया-
 धाद्ये पङ्कोऽस्ति यत्प्रमाणायां विद्यापक्षत्प्रमापक" इति
 उपपद्यरूपणशुभयो सूर्यकतोऽङ्गुल्याङ्गुलस्यैव सम्भ-
 वात् । अथ च परिहरस्तस्यन्यायत्वात् साजरेकेऽपि
 दृश्य, । सूर्यो यमिन् पादे भवेत्तत्समसख्यरथ एकरे-
 दावस्थितचन्द्रमक्षत्रस्य वर्ज्य इत्यर्थः "साजूरिकसमा
 ह्निभमिति" नारदोक्ते ज्योतिर्विभवे गर्गं "पूर्वाङ्गे
 दण्डदोषः स्यादपराष्टे त मोक्षः । उक्त्वा वैशाखरात्रे
 त कम्पेऽहोरात्रदूषक" । तत्रापि "कम्पेऽहोरात्रदण्डमे-
 हानामह्निभमिति" नारदोक्ते कालभेदे एव वर्ज्य,
 'स्रवमाष्टयत्तव ७, १२, १०, ६, आदितो षटिकास्ये पु
 वर्जनोया परा' शुभा' पी० धा० ।

अथ वारदोषः । स च सर्वयामकुक्षिकयमघटभे-
 दत् त्रिभिः । ते च कर्कषेणोक्ताः यथा "शैवालशु-
 तय सूर्ये चन्द्रे पक्षेऽपर्वता । भीमे वाणानिनेऽपि
 सौम्ये वेद ज्ञान्या । शुक्रादोऽग्निवन्भेभा युक्ते ने-
 त्राद्विबद्धव । यत्रौ चन्द्रे भतर्जा, स्युः कुन्तिकोयमघटक ।
 अर्धमहुरसस्य मङ्गलेषु विवर्जयेत् । वारदोषेण दुष्ट-
 नक्षत्रम सर्वगुणान्वितम् । लज्जेऽथवा पुरोहायं पायसोप
 कतन्वयेति । फलमाह बभित "निधक प्रहरादेऽह
 निव्यथ यमघटके । कुक्षिके सर्वनाय साहायानेते न
 दोषताः' पी० धा० । द्विवाटमभागालकायते । तत्र
 चन्द्रमासपक्षे २०६ ट्ठ० अर्धयामविशेष उक्त । मृ-
 क्षतिकालकालस्य कुक्षिकण्डे वक्ष्यते तत्र कुक्षिकमुह
 नै मप्रकस्य त्रीपतिना "शाम्बाकां नरणं कावे वैध्यव्य
 पाण्यीङ्गने । अने नक्षत्रध. मोक्ष सर्व कर्म ततस्त्व-
 जेत्" उक्तम् ।

अथ जामित्वादोषः । "लग्नाञ्जन्दाग्दमभवने खेटे म
 स्यादिष्ट परिणयनम् । क्रिधा वायाशुगमितवने
 जामित्वा स्यादशुभकर्गसिद्धम्" सु० वि० । "विवाह-
 लग्नाञ्जन्दाहा सप्रम भवज गृह जामित्तं तत्र मते खेटे
 परिणयन न स्यात् । उक्तञ्च 'जामित्तं द्विविध मोक्ष
 गर्गगात्रगौतमे । दशाङ्गनाञ्च चन्द्राञ्च जामित्त परि
 वर्ज्यवेदिति' । तत्सम्बन्धमाह महेन्द्र 'लग्नाञ्जित-
 करादुपहा कुनगता नेरा विवाहे भ्रताः" इति । अथि

लग्नप्रकरणे 'सर्वे जामित्तसंस्थाविदधति मरणम्' इत्याह स ।
 उक्तं "पापात् सप्रम, यत्र यदि भवेत् पापेन युक्तोऽथवा
 यत्रेनापि विवर्जयेद्गुणमते दोषोऽपि गक्यते ।
 उहाचे विधवा, मते व मरण, अथ च उ स्कर्षिण, यात्राया
 विपदो, स्त्रेषु दहन", सौरेऽपि रोगो महान्" । भुज-
 बल, "चन्द्रात् सप्रमरागिणे दिनकरे त्यक्ता धनं कन्यका,
 भीमे च ममटा प्रयाति पितय, सौरे च बन्ध्या वरुक् ।
 जीवः सक्रमगः ह्यो शुभकरा केचिद्ददन्ति क्रमात्
 भर्तृप्रेक्षितदीजितासामने जिय प्रवासान्वितेति' । अस्या-
 पवाटमाह । कि वायञ्जोविकल्पे पूर्वपक्षाधिहितरागे,
 सप्रमरागिम्यतत्वि'गङ्गागात्रके लग्नेऽपि चन्द्रोनिपिद्ध
 इत्युक्तमितानः नदधितरागिनवागमारभ्य वायाशुगा पञ्च
 पद्मायत् तन्मिमतवांग' लग्ने चन्द्रे सति जामित्वा स्यात् ।
 कथा सेपरायी पञ्चमशागे भीमोऽस्ति तस्मात् त्रयाया प
 च्चमशागस्य लग्नं तत्र चन्द्रो वा निदिबोऽभ्येऽदौ मवाया
 शुभा । पविध स्रस जामित्तसिद्धशुभकर' स्यात् ।
 अदाह महेन्द्र, "केचिन् कामनवायकादिषु गर्स्तु-
 र्ण्ये नशमि स्थिता" इति । केयवार्कस्तु चन्द्रनवांग-
 देशान् । "हिरमरिसनवायकात् खलो यदि खेट' गर
 साः र-गके । अथमस्यगुणैर्न जन्यते निबिडैरत्युपसर्गदस्व-
 र, अपवादः नरमाह राजमात्तण्ड "तद्विकीषमवने
 भवने निजे वा सौम्याधिमिलगृहमो, पि तदोक्षितो वा ।
 जामित्तबेधजनितानपष्टय दोषान् दोषाकर सुखमनेक-
 विध 'सधत्ते' इति । व्याहारमसुश्रेयसि । 'खोत्रेऽथवा
 स भवने स्फुटशुजात्र सौम्यास्ये हितव्ये शुभमर्गो
 वा । जामित्तकारिपरिसञ्चितदोषग पि' ह्या दृढति
 यश्रय सुखमेव चन्द्र' । कालचरणे वात्स्यायन 'गुरु
 चन्द्र्य जामित्वा तिष्ठेद्यदि बन्धासित । धनमीभाग्य-
 पुलाय लभते मात् एयय । मष्पिमुक्ताप्रमास्य सुवसुभि-
 रणै गुर्भे । गोभिता तु सदा तिष्ठेद्गुह्यपि निरीजिते ।
 वा तु भर्तुं प्रिया नित्य' बुधे चन्द्रस्य सप्रमे' पी० धा० ।

"एकार्गसोपपद्मातलक्षणाजामित्तकर्त्तव्युदयास्तदोषा ।
 मय्यनि चन्द्रार्कसोपपक्षे लग्ने यथाकांभ्युदये त दोषा'
 सु० वि० । "एकार्गल सार्जूरचक्रोक्त उपपद्य मरा-
 देत्यादिभोक्त पातयण्डीयचण्डायुधम् लक्षा पुराङ्गित्या-
 दिनोक्ता, जामित्तमधुनोक्तम् । कर्करी, लग्नात् पापादि-
 त्याद्युक्ता उदयास्तदोषा बल्यन्ते । एव विधादोषा 'अग्नि ।
 कदा विवाहलग्न चन्द्रार्कयोर्वच सौम्यमिन्द्रादिरागि-

स्थितत्वत्पुं विहितस्यानस्थितत्वञ्च तेनोपपत्ते स्फुटते सति । अर्जस्य सूर्यस्याभ्युदये दोषा रात्रिर्यथा नश्यतोऽर्थः । गाढान्धकारयुक्तापि रात्रिरेकाकिना सूर्यस्योदयेन स्वयमेव नश्यतीति यथा"पी० धा० ।

प्रसङ्गादभ्यासदोषस्य देशान्तरत्रिनयत्यसाह "उपपहृष्ट कृष्णाङ्गिभेषु कलिङ्गवङ्गेषु च पातितम्भम् । सौराष्ट्रशास्त्रेषु च क्लृप्तितम्भं त्वजेत् त्वं विद्वं किल सर्वदेशे" स० चि० ।

'कुरवोयाङ्गे वाच पश्चिमदेशास्तेषूपपहृष्टोष्णकालनम्भं त्यजेत् तदरिक्तसर्वदेशेषु तेषु शुभमेवेत्यर्थः । कलिङ्गोपपहृष्टं प्रागुद्यौ बभ्रुवचनाद्भगधाङ्गादयोऽपि । तेषु बभ्रुवीयचण्डायुधापरपर्यायं पात त्वजेत् । न तु क्लान्ति साम्यरूपं पात तस्य मङ्गाप्रातलम्ब्यङ्गारात् । सौराष्ट्रशास्त्रदेशे पश्चिमदेशविशेषं बभ्रुवचनादभ्यासबाहुल्यं तेषु क्लृप्तं क्लृप्तासजातास्य तद्गं परित्यजेत् । विद्वं क्रूरेण शुभेन वा पञ्चयत्नाकादिचक्रहारा मिदम्भं भूतनामर्त्तिष्वर्षदेशेषु त्यजेत् । किल मिद्यमेव नत्वस्य देशभेदेन परिहाराः एतदपि वाक्यं सम्प्रत्यन्तरं नार्हति । विवाहपटलेऽपि "क्लृप्तासजातके देये पात कोयलके तथा । एशार्गलन्तु कार्त्तिके रेधं सर्वत्र वर्जयेदिति" । वराह' । 'भुतिदोषस्तु विन्ध्यास्थे देशे नाम्येषु केषु चेति" । दशयोगो भवेद्दोषे जामित्यस्य च यास्तने । नेधदोषय शेषेषु" इत्यादि वाक्यानां यथादेशान्तरात् व्यवस्था"पी० धा० ।

अथ दशयोग "यथाङ्गसूर्यस्युत्तेर्भेगे स भुवगाङ्गानि दशयतिथ्यः जातेन्द्वोऽङ्केन्दुमिता मखासि इ भवन्ति चैते दशयोगसत्ता" स० चि० । "वेद्यदि चन्द्रसूर्यनक्षत्रयोर्युतेयोगाङ्गैः सप्तविधयामक्ताशुष्केष्वसक्तिन् सूर्योऽथ नक्षत्रैकादशपञ्चदशाष्टादशैकोनविधयतिविधयतिष्वस्याके सति एते अह्ना दशयोगरुक्ता भवन्ति नाम्ये इत्यर्थः । शिष्टानां दशानामह्ना नामभिहितत्वाद्दशयोग इत्यन्वयर्षंश्चा तद्गुणं दीपिकायाम् "तित्यङ्गभेदैर्द्विगुणत्रयभेदादष्टाष्टादशविश्वंशङ्का । इतोऽनुना सूर्ययुतोऽनुना वा जोगादभी चेद्दशयोगदोष" । अङ्कोऽपि "वक्षिणसुखे रविसिन्धेऽयस्मिन्नुक्षे शयी तथा । धिन्धारे ह्योर्योगाङ्गते शेषं स्यात् वाहितोदयः । न्यूनभेदसूर्यरूपिण दिव्यद्रुतिषयोऽति । जनार्भिया नखासि इति दश योगाः प्रकीर्त्सिता" इतिपी० धा० । तत्पुत्रस्य "वाताभ्याग्निमहोपचौरमरणं इत्यज्जवादा जतिर्बेदाङ्गे दक्षिते वने सतुयुतेऽपौजे त् सैकेऽङ्किते ।

भन्दाद्वादश सम्भितास्तु अनुभीरेखा' क्रमात् संक्षिप्ते धोऽस्मिन् पञ्चचन्द्रयोर्भं शुभदं स्यादेकरेखास्त्वयो "स० चि० । 'न्यूनभेदे वातदोष स्यात् एकगणेऽभ्याग्निं वात्, चतुर्थं वयिष्टेऽग्निः, पङ्क महीपादात्, टगसु चौरात्, एकादशसु मरणं ह्योरन्यतरस्य वा, पञ्चदशसु रक्त् अष्टादशसु वक्त्रम् एकोनविधयतिगेषु वाट कलङ्ग, विद्यतिगेषु क्षति द्रव्यभाग स्यात् । यदाह अङ्ग "मरुन्मेघाग्निभूपालचौरस्ययुक्तोऽग्निः । कलिङ्गोर्मिर्दोषोद्देशे दोषास्याक्ता सदा बुधं" । विवाहादौ प्रतिष्ठाया ऋते प्र सवने तथा । कर्णभेदे च ब्रूङ्गायां दशयोग विवर्जयेदिति" । अथापवाद उच्यते । योगाङ्ग इति । योगाङ्गे वने युग्मसख्याके सति दक्षिते सवर्द्धीकिते सतुभिय चतुर्दशभिर्युते योगाङ्गे तदा दास्रादग्निनीतेभं नञ्जल स्यात् । यथा वमाङ्गे अङ्गयोग दशाङ्ग' १० अङ्कित ५ सतुयुत ६ सतुनचतुर् जातम् । अथ योगाङ्गे अ युग्मसख्याके सति सैके एकयुक्तं ततोऽङ्किते अग्निनीतेभं स्यात् । यथा त्रिपमाङ्गे योग पञ्चदश सैकाः १६ अङ्कितं ८ पुष्यमक्षत्रं जातम् । तस्यैक यथा अथ सतुभि सम्भितासतुर्दश रेखास्तिर्यक् क्रमात् स क्षिप्तेत् । अनेन प्रकारेण यद्दशभागत तत आरभ्यं सामिजिद्दक्षत्रण्डन्दमस्त्रिंशुके योगे तत्र साक्रान्तमक्षत्रे स्यात्ताः । दिनमश्लो च चन्द्र एव सति यदि पञ्चचन्द्राभेकरेखास्यी स्याता तयोस्तादृशयो परस्परान्यलोकरूपोभेधेन शुभद । अङ्गञ्च ज्ञेयति सागरे 'योगाङ्गे विवर्जये सैके वने सवसुधोपने २८ । तकीकतेऽग्निनीपूर्वदशयोगसदाङ्कतम् । दशयोगे मङ्गाचक्रे प्रमादाद्यदि विध्यते । क्रूरं सौम्यं पङ्गापि टम्भलोरेकनामनमिति" दशयोगापवादान्तरमाह भरद्वाज । 'गुरो लग्नाधिमे शुक्ले सवीर्ये लग्न केन्द्रे । दश दोषा दिनमश्लि नघागनी तृणराशय" । व्यासोऽपि "शुक्लेषु गुरुणा वापि सयुतं दत्तमेव च । दशयोगसमायुक्तमपि लग्नं शुभावहमिति" पी० धा० । अपवादान्तरं एको० त० । "आद्यपादस्थिते सूर्ये गुरोः यांश्च प्रदुष्यति । द्वितीयस्ये तृतीयस्यो विपरीतमतोऽन्यथा" । विपरीत चतुर्थस्ये चाद्य तर्तायस्ये द्वितीको दुष्यति नाम्यस्ये नान्यपादो दुष्यतीत्यर्थः ।

अथ वायुदोषः "अनेन नाटत्रयायाततिथ्योऽहृतटाः शेषे नागहृत्प्रथितकेन्दुसंख्ये रोगोपक्षीराजचौरौ च मन्सुर्वाणश्चाय दाक्षिणात्मसिद्ध" स० चि० । 'शुक्लपक्षमपि

रुमरभ्य गततियोऽहं नैवभिस्तदा गोपे नागसख्योऽपसख्यो
 रोगाख्योवाण' । एव द्विसख्ये गोपे पञ्चग्राख्ये चतुःसख्ये
 गोपे राजा । तर्काः पट् तत्स ख्ये गोपे चौराख्ये' एकसख्ये
 गोपे ऋचुससोवाण' । अथ' च टालिणाल्येय महाराष्ट्रे-
 योयेषु मसिइ तेन देशाधारात् व्यस्यत्या वाणस्य त्याग' ।
 न तु माच्योदीष्यपापात्यानाम् । तदुक्तं सप्तपिठते विषा-
 हपट्टे । 'गततिपियुतलुग्न पञ्चधा स्थापनीय तिथि
 १५रवि १२दश।०नागैःवेदे ४युक्त क्रमेण । नवट्कृत-
 यरु गोपे वाणसस्रा क्रमेण रुगमलरुप चौरा पञ्चमो-
 मृत्युमस इति' पी०धा० अथ प्राच्याख्यवाणापयादी
 "रसगुणयगिनागाव्यात्प्रसक्तान्नियतागकमतिरय
 तदाह्वैवटा पञ्चयेषा । रुगमलरुपचौरा मृत्युमसय
 वाणो नरहृतपरगोपे गोपकृत्ये सयस्यः" सु०चि० ।
 "रसगुणयगिनागाव्यभिराटावाणी सक्तान्नियतागक
 मितिचेति स्पटनिरयनागसख्येव सक्तान्नियतागानाम्भिति
 सस्य्या पञ्चधा स्थाप्या कनादिक्कसरेषाम् । सा क्रमेण
 पट्कोकाटवतर्भिराटा सयोव्याह्वैवभिस्तदा सती
 यदा पञ्चयेषा यस्मिन् स्पष्टे पश्चाद्विष्यन्ते तत्र क्रमेण-
 रुगाटिराणोच्येय । यथा यदा पञ्चयेषे रोगवाण द्वितीये
 पञ्चयेषेऽग्निवाणः ततोये पञ्चयेषे राजवाणः चतुर्थे पञ्चयेषे
 चौरवाण पञ्चमे पञ्चयेषे मृत्युवाण तष्कात्तष्काद्ग्य भव-
 बीत्यर्थ । यदाह कस्यपः "सक्तान्नियतागकमन्दगेपस
 काग्निरुपाटयुगे समेतः । तटोपट्टे रोगसुतागभूपस्तेना-
 मृतिचेति च पञ्च वाणा । इति पञ्चैव पृथक् पृथक् पद
 विष्यन्ते तदा वाणा' स्युर्निर्घर्ष । तत्र वाणोद्विध
 एक काठयस्योऽपरोरोहयस्य तत्राभिहितो वाण
 काठयस्य उच्यते । अस्य नाम प्राच्याख्यो वाण इ-
 त्याहुः । तेन तादृशे वाणे सन्ने तथा पीडा न भवेत्त-
 टये तदपवादभूते रोहयस्यसहितो वाण उच्यते न
 वेति । यानि प्रागागतानि गोपाणि तेषामैक्ये नवहृते
 पचाञ्चरगोपे सति सयस्य होहमहितोवाण' स्यात् ।
 पञ्चव्यतिरिक्ते गोपे सस्यसहितो दुष्टवाणः । अथ' तुस्य
 भ्यायत्वान् प्राक् पयोक्तेऽपि वाणे सयस्यो वाणोच्येय
 ज्योतिर्विनामवाण्यथा वाणोऽभिहितः । "तिथिपार-
 ष्णाहोरसग्न्याहोपवेदयुक् ६,२,१,८,४, नन्दाप पञ्च-
 गोपे रुग्वाट्चौरामृत्युमृदिति' पी०धा० । अथ
 समवादिभेदेन वाणापवाद. "राज्ञौ चौररुजौ दिवा
 अिनरूपती त्याज्यौ सदा सन्ध्ययोर्भूत्वाद्य यनौ ज्यो-

विदि मृतिर्भौमेऽग्निर्वापो रवौ । रोगोऽथ प्रतगेहगोप
 यपसेवायानपाणिपके वर्ज्यास क्रमतो बुधैरुगमलरुणा
 पालधीरा मृति' सु०चि० ।
 'राज्ञौ चौररुजौ वाणौ त्याज्यौ, दिवा दिवसेऽग्निरुपती
 वक्रिराजवाणौ त्याज्यो सन्ध्ययो प्रात सावमन्ध्ययो
 सदा मृत्युर्वाण्यज्यः । ज्योतिःप्रकाशे "रोगञ्चौर
 न्यजेद्राज्ञौ दिवा राजाग्निपञ्चकम् । उभयोः सन्ध्य
 योर्भूत्वा मन्थकासे न निन्दित" । अथ यनौ गनिशारे
 न्यपवाण' । विदि बुधवारे ऋतिवाण, भौमेऽग्निचौरवाणो
 रवौ रोगवाण' त्याज्य' । उक्तञ्च देवतम० "रवौ रोग,
 वृजे वज्र, यनौ च न्यपपञ्चकम् । वज्रयेह वृजे
 चौर बुधवारे च मृत्युमृति' । एतेषु शुभकर्माद्य एते
 वाणा वज्याः यथा व्रते यतोपवीते इह, गेह' गृह
 तस्य गोप यास्यादम तत्रामजोऽग्निः न्यपसेवायां च्या
 पाठोराजा, याने यात्राया चौर' पाणिपके मृतिर्वाणो
 पट्टे इत्यर्थ । तदुक्तं ज्योतिःप्रकाशे "न्यपास्य' राज-
 सेवाया गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । याने चौर, व्रते रोग-
 न्यजेत्प्राप्तुं करपके इति" । केविदेय' पाठमाहुः । व्रते
 विवर्जगेद्वेग गृहगोपेऽग्निपञ्चकम् । यात्राया राजचौ-
 राख्यो विराके मृतिपञ्चकमिति' पी०धा० ।
 अथ अग्निसप्तमयोः शुद्धापयोगिपञ्चदशभिः 'ज्याय'
 त्रिकोण चतुरस्रमसं पश्यन्ति शेटायरन्नाभिहद्वारा । मन्दो-
 गुरुभूमिसुतः परे च क्रमेण संपूयेद्यो भवन्ति' सु०चि० ।
 'शेटायहायन्किन् स्याने तिठन्ति तष्कात् कल्पमानानि
 श्यामानि चरन्नाभिहद्वारा पादहद्वारा पश्यन्ति तदावा
 त्र्याय ततीय' दगमसुंकरवद्व्या पश्यन्ति त्रिकोणं
 चतुरस्रम द्विचरवाष्ट्या पश्यन्ति । चतुरस्र चतुर्थम्
 अष्टम च त्रिचरवाष्ट्या पश्यन्ति । अक्ष सप्तमस्यान चत-
 चरवाष्ट्या पश्यन्ति । अनेन तप्तज्ञोद्भवभुमफस चर-
 वाभिष्टौव भवतीत्यपि सूचितम् । तदुक्तं वराहेश
 'दृग्मसततीये नवपञ्चमे चतुर्थाष्टमे ककत्' च । पश्यन्ति
 पादहद्वारा फलानि चैवं प्रयच्छन्तीति" । मन्द इति । मन्द-
 यनैद्यर. सस्यावात् त्र्यायं संपूर्णरुक् चतुरचरवदिति । एवं
 गुरुस्त्रिकोणं, भूमिसुतः चतुरस्र, परे चन्द्रबुधसर्वबुद्धाः
 क्रमेण सप्तमे संपूर्णाय इत्यर्थं यदाह गार्गी । "द्विचि-
 कददममान्, चौरिस्त्रिकोणस्यान् इहसति । चतुर्थाष्टम-
 गान् भौम शेवा' सप्तमसस्यमान् । भवन्ति षोडशे निह-
 सेवाधिकफला चक्षा" इति । वराहोऽपि "पूर्णं पश्यति

रविजस्रुतीयद्रमे त्रिकोषमपि जीव । चरत्स्व मूमिद्युत
 सितार्कवुधमकरा कलत्रं चेति” पी०घा० । अत्रापि
 यद्वात् सप्तमस्थानेऽपि पूर्वदृष्टिः एव यन्निवृत्तयोः । अत-
 एव मु०वि०परे वेद्युक्तम् तत्रमात्रञ्च पश्यदृष्टिगच्छे वक्ष्यते ।

अथ सन्निवृत्तम् । दीपिका कन्याशुक्लान्निवृ-
 नेषु साध्वी शेषेभ्यसाध्वी भवतिता च । निवृत्तेऽपि
 सन्ने द्विपदांश्च इत् कन्यादिबन्नेषुपि नाप्यभागः” ।
 कन्यादिसन्नेषुपि द्विपदाएव इदोनाम् इत्यर्थः ।
 वक्ष्यमाणवचने चरे चरांशवर्जनात् चरसन्नेऽपि तृष्ठा-
 तिरिक्ताद्विपदांश्च पाद्यता “धनुमि कुलटा तत्पूर्वादिं
 सतीत्यपरे जगु’ विवाहपटवे धनुश्चरत्तार्दिनिषेधात्
 पूर्वार्धस्य साहस्रतर । भाषभेदे उग्नभेदानां शून्यात्वात्
 तत्तन्नासि शून्यत्वन्ने विवाहो जेत् यदाह व्य०च० “घट-
 मत्स्यहपा युगमनेमकन्यालवस्तुला । चाप कर्को ष्टम
 विह्वयत्वादो शून्यराशय ” पञ्चादिकन्मानि यानि वक्ष्यन्ते
 ताभ्यपि तत्रतुक्ताये वक्ष्यन्ति ।

अथ सन्निवृत्तशुद्धौ “यदा सन्नाशेयोश्चवमप
 तनु’ पश्यति युतोभवेद्वायु वोदु शुभफलमनसंरच-
 यति । स्वशून्यस्वामी स्वमदनभं सन्निवृत्तं प्रपश्येद्वा
 बध्वा शुभमितरथा स्ववमशुभम्” सु०वि० । “यदा स-
 न्नाशेयोऽनन्नाशकालेन स्वामी स्व नवाय पश्यति ।
 अथ नाशय नवांशेन सङ्ग युतो वा भवेत्तदा वोदुर्दरस्थानस्य
 बद्धशुभफल रचयति । यथा मेवसन्ने मिथुनांशुद्धीगो
 बुध० शशावां मिथुनं पश्यति तत्र तिष्ठति वा अथ-
 सृष्टयमुद्धे प्रथम कल्प । तदलाभे त् उग्नान्नाशेस्तु
 सन्ने पश्यति सन्नेन सङ्ग युतो वा भवेत्तदापि वोदु,
 शुभफलमनसं स्यात् यथा मेवसन्ने एव मिथुननवाय-
 स्वामी बुधोभकरे स्वनवाय न पश्यति किन्तु सन्ने
 पश्यति अथवा मेव एव तिष्ठति । अथ सन्निवृत्ते
 द्वितीय प्रकार । सनेति । स्वशून्यस्वामी स्वशशावां-
 यात् द्युन सप्तमनवांशकस्यामी स्वमदनभ स्वान्नाशमभ
 सप्तमनवाय पश्यति तेन सङ्ग युतो वा भवेत् तदा बध्वा
 अनस्य शुभ रचयति । यथा मिथुननवायात् सप्तमोभ
 त्तरयस्यदधीशुशुभमेधे धनु पश्यति तत्र तिष्ठति वा
 स्वमस्तशुद्धे प्रथमः प्रकार । तदलाभे त् स्वशून्यस्वामी
 सन्निवृत्त सप्तममदन पश्यति सप्तममदननेन सङ्ग-
 युतो वा भवेत्तदा बध्वा शुभ यथा मेवसन्ने शुभ
 कर्के सप्तमदलायतं स्वनवाय धनुष्टयं न पश्यति किन्तु

सप्तममदन तुवां पश्यति अथवा स्वनायाभेवास्ति । अथ-
 मस्तशुद्धे द्वितीय प्रकार । इतरथेति इतरथा यदा स
 न्नाशेयोश्चवमन्तु वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा
 वरस्याशुभ मूल्युः स्यात् । यदा स्वनाशेयोऽस्तांशमस्त-
 भवन वा न पश्यति तत्र युतो वा न स्यात्तदा कन्याया
 अशुभं मूल्युरित्यर्थः । यदाह कश्यप “स्वस्वशेनोदयास्तांशौ
 वीक्षितौ वाच सयुतौ । सन्ने वास्तुहृत् तस्यदशेने-
 क्षितं युतमिति” तदाऽशुभमित्यनुवक्तु । वसिष्ठ इदो
 दयाशे निजपश्यते वरस्य मूल्युक्तसयुते च । अस्वांशके
 ऽप्येवमदृष्टयुक्ते स्वस्वमिना नाशसुपति कन्येति” । तुल्य-
 श्यायत्वात्सन्नेऽप्यसत्सन्नेऽपि सृष्टयसनायास्तांशमि-
 नोर्दृष्ट्याभानेऽप्येतदेव फल ध्येयम् । “हवेगोश्च
 सन्नेपोसन्नेगेह प्रपश्येन्निषो वा शुभं स्याद्वरस्य । स्व
 द्युनम्रेऽथ द्युन सन्नेपोऽस्तं मिथोवेक्षते स्यात्सुभ क-
 न्यकाया ” सु०वि० । “नवांशस्वामी नवांश प्रपश्ये-
 सन्नेस्वामी सन्ने प्रपश्येत्तदा वरस्य शुभ स्यात् । अथ वा
 निष परस्पर स्वस्वामी सन्ने सन्नेशोश्चक प्रपश्येत्
 तदाऽपि वरस्य शुभम् एवं स्वशून्यनपोनवाशात्सप्तम-
 नवायस्वामी अथ द्युनम्रेय सप्तमराशिमीक्षते सन्नेप
 सन्नेस्वामी स्वस्व सन्नात्सप्तमधीयन्वांसप्तममीक्षते तदापि
 कन्याया शुभ स्यात् । वा अथवा निष सप्तमाधीयोऽनस-
 प्तम वीक्षते सन्नात्सप्तमधीयन्वांसप्तममीक्षते तदापि
 कन्याया शुभ स्यात् । अत्रान्वयात्पे दम्बोरशुभमित्यर्थः ।
 यदाह नारद “सन्नेनवांशकौ स्वस्वपतिना वीक्षितौ
 युतौ । न चेद्द्वान्योऽन्यपतिना शुभमित्थे च वा यथा । वरस्य
 मूल्यु स्यात्ताभ्या सप्तमोदयाशौ । एवन्तौ वीक्षितौ युतौ
 मूल्युर्बध्वा करपदे” । वसिष्ठोऽपि “उदवांश, स्व-
 नाथो मित्तवैष्येन वा युत । प्रेक्षितो वा तथास्तांशो
 दम्बो उलपीलद” इति । परस्परान्नाशेऽप्येतदेव फल
 ध्येयं नारदप्राक्यसरसात् पी०घा० ।
 ‘सप्तपतिशुभमित्य’ वीक्षतेऽयन्तु वा परिष्वयन
 करस्य स्यात्सुभ मास्तदृष्टम् । मदनस्वपतिनं शौच्यम-
 यद्युनं वा तनुपदनस्यहं चेद्दीक्षते यर्मे बध्वाः” सु०वि० ।
 “अथ पूर्वोक्तप्रकारेणोदयास्तशुद्धेरभानेऽपि तृतीयप्रकार
 उच्यते । स्वपतीति शुभमित्य’ शुभञ्च तन्मिल चेति कर्म
 धारय । स्वपतेर्जननवाशेयस्य शुभस्यहं सो
 मबुधयुद्धगुणापापान्यमचेन्मिल स्यात्त चेदय स्वनवां-
 यन्तु सन्ने वा वीक्षते तदा परिष्वयनकरस्य वरस्य

शास्त्रात् षड्विंशोक्तपुत्रपौत्रादिप्राप्तिस्यं शुभं फल
 स्यात् अथ वा एष मदनवस्त्रासाधेयस्य मित्त्वं सौम्यं चेत्
 स्यात्तन्नाथात् द्युनं सप्तमनवायं चेद्दीक्षते वा अथ
 वा तनुमदनष्टहृत् सम्नात्प्रमभवन्सु होक्षते तदा बध्वा
 शास्त्रात् यर्भे स्यात् । दद्युभयत्वापि नवांशस्तामिनो
 मित्त्वं पापप्रह्वसेत्स्य हृष्टरहृभैवेति फलितार्थं । यदाह
 वराह "गुह्यस्त्रिहृत् स्वाद्य यदोदयांशोवन्मे नवा-
 स्तांशुपैति शुद्धिम् । तदा सुहृत्सौम्यनिरीक्षितोय
 शुभाय च स्थात्प्रमदन्ति वल्ल" इति । कश्चप "रा-
 श्यायो मित्त्वसौम्ये न प्रीक्षितो वाच संयुतो । उदयास्तां-
 शयो शुद्धिस्त्रिविधा मङ्गलप्रदेति" । षड्विंश "सम्ना-
 स्तगुह्या रक्षित सदोभ करोति षड्भुं वरकन्ययोः ।
 त्वात् तदा कम्मगुण्यास्तगुह्यात् वन्मुग्गा इव सर्पदण्ड-
 मिति" । केचिन्तु विवाहादौ वल्लभोगं निपद्यमाहुषा-
 ष्टवषम् । "तिथिवार च नदाल नभिसु समन्वितम् ।
 सप्तमित्त्वं कुरेद्भागं येनाहं फलमादिशेत् । त्रिशेषे
 लु कर्त्तुं विद्यात् पञ्चमेव प्रमङ्गलम् । सप्तमेव वल्ल-
 मातोक्षेव वल्लसु लक्ष्मिमिति टोडरानन्दे" पी० धा०
 अथ सूर्य्य संक्रातिदोष "विषुवायनेषु परपूर्व्वमध्यमान्दिव-
 सास्त्वजेदितरसक्रमेषु हि । षटिकास्तु षोडश शुभ-
 क्रियाविधौ परतो पि पूर्व्वमपि सन्त्यजेद्बुध" सु० वि० ।
 "विषुवन्तुलासेवसंक्रान्ती अयम् कर्त्तव्यरस क्रान्ती एव-
 ष्टतस्तु विषुवायनाख्यासु संक्रान्तियु परपूर्व्वमध्यमानु
 दिवसानुबुधः शुभक्रियाविधौ विवाहयज्ञोपवीतादि
 शुभकार्येषु त्यजेत् । इतरास्वदसंक्रान्तियु स क्रमकात्वा-
 त्परतोऽग्रेऽपि पूर्व्वं प्रागपि षोडश षटिकाः मिलि-
 त्या हाति षट्षटिकास्त्वजेत् । यदाह षड्विंशः "विषु-
 वतोखनयोर्दिवसस्य हरिपदे षड्शोतिसखेषु च ।
 पूर्व्वतोऽपि परतोऽपि संक्रमात्क्रियाय सन्तु षोडश त्य-
 जेत् । संक्रान्तिदोषे त्वविरात् क्तं यदुहाहृपूर्वांश्चिन्त
 मङ्गलाद्यम् । साक्षात्समूहवृत्तितान्निमध्ये विधीयते
 तददयेधमेतदिति" उहाहादिगुह्यात्सामानादावनिषेध ।
 तद्वाक्यानि संक्रान्तिप्रकरणेषुऽस्माभिरुक्तानि । किन्तु-
 हिनन्त्यं त्वाव्य किं संक्रान्तिकात्वात् प्राग्द्वन्द्वयसुत
 तदनन्तरमुत मध्यमं वेति पञ्चम्यसम्भवे निर्णयमाह-
 गुह्य । "अयने विषुवे पूर्व्वंस्मर मध्यन्दिनन्त्यजेत् । अथ
 स क्रमण्ये पूर्वां, परा षोडश नाडिका इति" । अथसु नि-
 षेधः सावनसंक्रान्तियुपि भवेत् । यदाह षड्विंश 'यदाऽ-

यनप्रवेशे स्यात्तदा तद्वायिस क्रमः । तस्मिन्पि दिने-
 न्याख्या नाथाः षोडश षोडशेति" । यौमक 'अयनहये
 समूहा भर्त्तार नाभिनन्दते भारो । विषुवहयेऽपि विषुवा
 षड्शोतिसखेषु सा चिचते । विष्णुपदेय विगीता कन्या
 विकलेन्द्रिया व्यतीपाते । वैष्टितिविष्णोर्भ्रंटा सुभगा शेषे षु
 करणेऽपि" पी० धा० ।
 अथ पञ्चम्यादिसनदोषः "षष्ठे तुलाक्षौ बधिरौ ष्टगात्रौ
 रात्रौ च विहाजष्टयादि पान्वा । कन्यान्वृक्ककटका
 निपान्वा दिने षटोऽन्यो निधि पङ्कुस षः 'सु० पि० ।
 'षष्ठे दिवसे तुलाहृविको बधिरौ ष्टनी, ष्टगात्रौ मक-
 रधनुषो रात्रौ न तु दिवसे, विहाजष्टया दिवात्वा
 दिवसे बधिरा न तु रात्रौ । कन्या मृयुककटका निधा-
 न्वात्वात्वा न तु दिवात्वाः । षट कुम्भोदिने पङ्क-
 षष्टो न तु रात्रौ । अन्योमिनो निधि पङ्क, स प्रोम तु
 दिने । यदाह षड्विंश "मेवादिवात्त्वक षट्क चत्वारोव-
 धिराः ष्टता । द्वौ पङ्कूवेति विषेयापिन्वेतद्वा शिल-
 षणम् । मेवो ह्यो मूनेन्द्रच दिवसेऽन्वा प्रकी-
 र्तिता । मृयुककटकन्यास रात्रावन्वा प्रकीर्तिता ।
 तला च टचिकचैव दिवसे बधिरौ तथा । धत्तय मकरचैव
 बधिरौ निधि कीर्त्तितौ । कुम्भमीनौ च पङ्कू द्वौ दिवा-
 रात्रौ यथाक्रममिति" । कुम्भोदिश पङ्कूमीनो रात्रौ पङ्कू,
 अन्येन यधिन्तुलासे खनस्य योऽन्वपङ्कूगृह्णदोषः उक्त
 सास्त्रिसेव कासे तद्वनन्दोपावह न काखान्ते" पी० धा० ।
 तत्फलम् । "दारिद्र्यस्यधिरतनो दिवात्वनग्ने वैधव्य
 यिशुमरयं निधान्चनने पङ्कूङ्गे निखिलधमानि नाश-
 सोयु सर्व्वथाधिपगुह्यदृष्टिर्भिनं दोष" सु० वि० ।
 "षड्विंशः 'व्यजे वैधव्यमाप्नोति दारिद्र्य बधिरै तथा ।
 अथ नायो भवेत् पङ्काविति धात्रा विनिर्मितम्" । व्यास
 "मासन्वृत्त्याङ्गयास्तारा राशयो बधिराद्य । गौडमास-
 वयोस्वाञ्जास्वत्येये न गर्हिता इति पी० धा० ।
 अथ नवांशुशुद्धिः । "कार्त्तिकतौलिककन्यायुगमसवे भवगे
 वा । यर्हि भवेत्तुपयामस्तर्हि सती खलु कन्या" सु० वि० ।
 "कार्त्तिक धत्तसौलिकं तुला मृयुष्य मियुनम् एयामंशे न-
 वांशे भवगे मीनगते याशब्दे कीचमस्तुचनार्थं धत्तरादि-
 नवांशो सर्व्वशुभसम्पत्ता इत्यर्थं तेव्य शेषे यर्हि यदा उ-
 पजातो विवाहो भवेत्तर्हि कन्या विवाहोत्तरं सती पतिव्रता
 खलु यदाह षड्विंश. "खन्ने हि सर्वं शुभराशयस्य शुभेक्षिता
 नाथ युता शुभाः स्युः । नवांशकसौलिकान्युम्भकन्याचापाया-

भाग, शुभदो न चाप्ये । द्विभर्त्का भेषजवांशके स्यात् भ
 वायके वा परगुणीष्युक्ता । वनान्विता सुत्वती तृतीये कुली-
 रकांशे कुसुटाप्यजस्रम् । सिंहायके वा पितृमन्दिरस्या क-
 न्ध्यायके विस्रयुता सुयीषा । तृष्टायके सर्षपं गुण्यासदा वा
 कीटांशके निःस्रवरा विशोषा । चापायकाद्ये धनिनी हि-
 तीये भागेऽन्यसक्ता मखिना गदादशाः नि स्वा मृगाये वि-
 गुण्या चटायै विभर्त्का योगरता विशीर्षा । भीमायके भर्त्-
 सुतायं ह्येना शुभपहं युं शनिरोक्षिते वा । तस्मात्सदौ-
 क्तनवांशकेषु कुर्याद्विवाहस्युष्यवचद्वै । नवांशदोष
 सकलक्षुण्णव सग्नोऽसौम्यपहस्यवन्धवश्च । भुध निहृ-
 न्येव हकोऽजसङ्गपद्मगंज सौम्यवियञ्जराणाम्” । पर-
 योष्युक्ता परगुणरपरा गदोरोग एते एव च
 नवाशा सकलभुनिभिर्भक्ता “तुष्ठाभियुक्तकन्या-
 गाधतुराव्याहंसयुता । एते नवाशा शुभदा यदि नान्या-
 यकाः खल्विति” नारदोक्ते यौनकस्तु भीमंरुक्मपि
 शुभमाह “सुदती सौभाग्यवती प्रहृषितवदना च भीमांशे”
 इति । तत्र निरेषस्य तस्यैवसत्त्वात्पोषशोषपहाचापहृष-
 नद्विकल्प इत्याहु तत्र एकनाभेनोपपत्तावनेकनाभोन-
 म्याय्य इति वञ्चमुनिवचनप्रासाद्यात् श्रीनाथ्याग एवो
 चितान् त्वेकमुनिवचनानुरोधत्पाक्षिकोविकल्पविधिस-
 ष्याददोषपक्षत्वात् । का तर्हि यौनकवाक्यस्य गतिरिति
 चेत् गुण्यवहरोपसङ्घो सपान्तरासम्भवे भीमांशको निपि
 द्वोऽपिप्रयत्न इत्येव विषया गतिर्युक्ता” पो०धा० ।
 ‘अन्त्यमवाये न च परिषेवा काचन वर्गोत्तमसिद्ध हित्वा ।
 नेो चरसन्ने चरसवयोगे तौलिभृगस्ये शयभृति कुर्यात्-
 व्” मु०चि० । “विहितनवांशेष्वपि यथा भेषजसने धनु-
 र्नवांशोऽस्तिन्न इत्येव विधिविषये चरनान्निभनवाये काचन
 कन्या न परिषेया न विवाह्या । परन्तु वर्गोत्तम नवांश
 हित्वा तत्र विवाह उचित एव । यथा मिथुनसन्ने मिथु-
 नांशोऽस्तिन्नोऽपि वर्गोत्तम । वदाह कश्यप “अन्त्यांशका
 अपि श्रेष्ठा यदिवर्गोत्तमाङ्गवा । अतुक्तांशास्तु न पा-
 ष्या यतस्ते कुनवांशकाः” इति । वशिष्ठोऽपि “वर्गोत्तम
 विनान्वांशे विवाहो न शुभमद् । वर्गोत्तमचेदन्त्यांश
 पुत्रपौत्राद्विद्विद्” इति । अन्यत्र नो चरसन्ने इति ।
 तौलिभृगस्ये त्वकामकरस्ये शयभृति चन्द्र इति चरसन्ने
 विहितचरसवयोगे नो कुर्यात् । यथा भेषजसने तस्यै
 उक्तञ्च जेयवाक्ये “चरसव चरनेऽहगसृन्धेज्जोऽसृगसृष्टा
 धरये मृगसस्यपि । युधतिरत्न भवेत् जतकौतुका मदन

वत्यमथत्यजोनुसुखीति” । अमनो जीर्णोभत्तां तस्य त्यजने
 त्वागे उक्तुखी परप्रचरता स्यादित्यर्थ” पो०धा० ।
 अथ जग्नादिस्य पृहदोष ‘व्यये यनि खेऽविनजसृतीये
 भगुस्तनो चन्द्रसक्ता न यत्ता । जग्नेट् कविर्लीध रिपी
 ष्टनो ग्लाखनेट्गुभारच मदे च सर्वे” सु०चि० ।
 “व्यये द्वादशस्थाने स्थित यनि न यस्त “सोम-
 पङ्कथेऽपि हि जातां द्वादशगे मद्यपा कुरुते” इति गौ-
 नकोक्तेः । अत्र रविषुते इत्यनुवर्त्तते । “खे द्रयनेऽर्वाजो
 मङ्गलो न यस्त । “याकिनो व्योम्नि यमे” इति जेय
 वाकोक्ते । तृतीयो भृगु शुक्र न यस्त “धम्या धनगे
 शुके जपथत्व प्राप्नुयाद्भारो । दुचिक्रगते तु कन्या
 त्र्यव्वाहर्त्तु कनोयवा-भ्वजते” इति यौनकोक्ते । तनो
 जग्ने चन्द्रः खलाः पापपहाच न यस्ताः । “जग्ने-
 ऽके कन्या विभवा सवच्छरेऽष्टमे भवति । जग्नेस्यो हिम-
 रश्मिर्भूत्सु कुस्यात् लयोदये मासे । भीमः सद्यो विधवा
 जग्नेस्योऽव्दास्य शोम्यहगयोगात् । चाभवति नीचवर्षाङ्ग
 ग्नस्ये रविषुते बहून् पुरुषान् । शनिवद्विधुन्वदस्य
 तु विज्ञेय सदसदिति विज्ञैरिति” यौनकोक्ते । जग्नेट्
 जग्नेसामी, कविः शुक्र ग्लोचन्द्रच रिपी वरस्थाने
 न यस्त । “रन्वे कुजे सौम्यजगे च मृशु, वठाणे
 जग्नेपती च मृशुरिति” श्वोतिर्नैर्भन्वोक्ते । “भृगु
 षटकाङ्गयो दोषोऽजग्नात् वरगते धिते । उज्जगे शुभ-
 सयुक्ते तज्जग्न सर्वदा त्यजेदिति” नारदोक्ते । “अग्द-
 चसृक्कान् मृशुर्दम्यस्यो वरगे चन्द्रे” इति यौनकोक्ते ।
 ग्लोचन्द्र जग्नेट् शुभाचन्द्रमधुगुण्यका आरोभीन-
 यैते मृतापचमस्थाने न यस्ताः “मासत्वयेष विधवां निधन-
 गचन्द्रमा कुरुते” । मास-येष कन्या निधनस्ये वाति पञ्च-
 त्वम्” । भुधइत्यनुवर्त्तते । “दम्यस्योनिधनस्य सप्त-
 दियोगदो जीव । पञ्चत्व नयति भृगुनिधनस्य सप्त-
 निर्दोषैरिति” यौनकोक्ते । नारद “कुजापयो मृहा-
 दोषो जग्नादष्टमे कुजे । शुभलययुत जग्ने ग्लजेत्
 तसुक्तेनो यदि” । अत्र सम्प्रति प्रायुक्ता । जग्नेट्, च
 उग सर्वे सृष्यादोषोपहा मदे सप्तमस्थाने न यक्ता
 निविदा । ‘सर्वे जामिनसस्य्याविधधति मरथमिति’
 वशिष्ठोक्ते । कश्यपोऽपि “सप्तम्यानगा सर्वे पहा
 कुम्भनि योव्रत । दम्यस्योर्षट्च यत् स्यादेकस्य च
 न च यय’ इति अर्षादन्वेषु स्थानेषु पहा नवी-
 चीनास्तत्र जेव, चित् स्थानेषु शुभा एव जेवुविग्रम्यमा

एवेत्येतदपि वक्ष्यति । अतोऽसुमर्धमनिसंक्षिप्य त्विषि
 क्रमेण निपिङ्गस्थानान्येवोक्तानि । “त्याख्या जग्नेऽवधयो
 मन्दात्, पठे शुक्लेन्दुलानपा । रन्ने चन्द्रादय पञ्च सञ्ज्ञे-
 ऽको ऽजगुरु समाविति” । (मन्दादभ्यय चत्वारो मन्दरवि
 चन्द्रकुजा इत्यर्थः) । अजगुर्वो समस्य यौनकमतेन
 तादृशविरुद्धफलाभावात् । यदाह “कन्यास्तिष्ठो जनयति
 सापत्न्यं चैव सप्तमे शशिमि” । “शौचपरितोषेताह-
 रोति पत्यु कलत्रगे हेध्यामिति” । शुद्धरित्यनुवर्त्तते
 अत्र वचनद्वयप्रामाण्यादिकल्प । यत्परितोषोक्तं “जा-
 मित्वगो यदि भनेदुशना बुधो वा गोषांणनाथसचिव
 सितचन्द्रपथे । कन्याषिवाहसमये परिहृत्य दोषान् सौ
 भाग्यपुत्रसंहिता वनिता करोतीति” तच्चन्द्रजामित्व-
 विषयम् । तथा च भुजमल “स्त्रीणां विवाहे त
 बलैरुपेता पत्यु प्रणय विहगा विदध्यु । त्यक्ता-
 बुध दैत्यगुरु शुद्ध च मिशाकरादस्तमृष्टप्रपन्ना” इति ।
 अतएव दोषिका “रविमन्दकूजाकान् मृगाह्णात् सप्तमं
 त्यजेत् । विवाहयात्रा चूडाह्ण मृहकर्मप्रवेशने” इतिपो० धा०
 अथ लग्नत स्थानविशेषे मृहभेदानां यस्तता “त्रयायाह-
 पट्च रविकेततमोऽर्कपुत्रास्त्रयायारिग क्षितिसुतो
 द्विगुणायगोऽज । सप्तम्यायाहर्हितौ सगुरु सितोऽह-
 त्वित्यूनवड्ययमृहान् परिहृत्य यस्त” सु० वि० ।

“तृतीयैकादशाष्टमपठस्थानेषु रविकेततमोऽर्कपुत्रा
 यस्ता शुभफलदातारः । यदाह यौनकः “बन्धुजनेभ्य
 पुत्रां त्वि गृहर्षाणि सृष्टजगे त्वर्क” । प्राप्नोति धनं पठे
 त्र्यव्दादूर्ध्वं सुताशैव । दम्पत्यो सह मरणं निधन-
 स्थेऽर्केऽष्टमपठ्या । कारयति धनविह्वलि त्र्यव्दादूर्ध्वं तथा
 यग सजितेति” (रने) धनधान्यपुत्रयुक्तां पञ्चमस-
 वत्सरात्तृतीयस्य” । अष्ट पठ्मिर्मासैरसप्तती कन्यकां
 कुरुते । निधनगतार्कं कुर्यादामरणादासवप्रियुक्ताम् ।
 अयगतार्कं कन्या त्रिवर्गयोग्या करोति पपलासादिति”
 (शने) अत्र राहुकेत्वोप फल शशिवदेवति “सप्तानौ वाप्य-
 य गिष्ठिनि वा लग्नभावादिषंस्थे” इति वसिष्ठोक्तेः । त्रया-
 यारिग तृतीयैकादशपठस्थानस्थित क्षितिसुतो भौम
 यस्तः । “सहजस्यो भूमिसुव धौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् ।
 सवत्सरेण विपुल धनागम यत्सुसस्यस्तु । मणिकाञ्च-
 नरत्नाढ्यामेकादशग कुजोऽवदपठकेन” इति यौनकोक्तेः ।
 अजसन्द्रोद्विगुणायगोद्वितीयैकादशस्य यस्तः । “अव-
 दाङ्गनसंयुक्ता करोति चन्द्रे धने नाख्याः । चन्द्रस्तृतीय

राशौ शौभाग्यकरस्तु यावदायुष्यम् । लग्नादेकादश-
 ग कन्यामिन्दु धेमान्तिर्तां कुरुते” इति यौनकोक्तेः । सगुरु
 बुधहृष्टसती सप्तमहादशाष्टमातिरिक्तस्थानस्थितौ यस्तौ ।
 उक्तस्थानानाम् अशुभभावादन्येषां शुभदाहत्वात् । यदाह
 वसिष्ठः । “प्रीतिर्दृष्टि सगुणनिरतिर्वन्धुपूजा सुतामि-
 सहैपक्ष्य तनयरहितं त्वन्यथा भर्त्तृनाथ” । धर्मो बुद्धि-
 र्भवति धरणीलब्धिरन्वेष दृष्टिर्हानि स्त्रीणां हिम-
 करसुने लग्नभावादिषंस्थे” इति । “लक्ष्मोप्राप्तिर्भवति
 सुवया प्रीतिरन्योन्यदृष्टिरिष्टप्राप्तिर्बहुविधमयं चाश्रमाणा
 विरक्तिः । पापासक्तिं सुकतविरतिर्भूरिखाम सुदेषे स्त्रीणा
 सौख्यं रिपुसतभयं लग्नभावादिषंस्थे” इति अथ शुभ-
 दैव अथ शुभावहो विधिषिष्यमर । लीबलं त्वाधिसु
 केषिद्धविधमयमिति” पठन्ति तन्मकारे मयकारभ्रान्ते
 “उभयकुलानन्दकरां करोति न चिराद्गुरु पठे” इति
 पठस्थानस्थितगुरो यौनकेनापि सस्यकफलाभिधानात् ।
 सित इति अष्टमहतीयसप्तपठ्यादपस्थानानि परिहृत्य
 त्र्यक्तायेषु स्थानेषु सितः शुक्रः यस्तः । तदुक्तं वसिष्ठेन
 “भोगप्राप्तिर्विधिविभवं सौरसृष्टिर्महत्त्व द्युन्नाधिक्य
 भवति निधनं सर्वनाशोऽवसृत्यम् । तथ्यप्रीतिर्बहुविध-
 गुणा सर्वसम्पत्सगृहिरसं स्त्रीणामुपमवि तथा लग्न-
 भावादिषंस्थे” इति द्युन्न इविषयम् । अथसुखं दरिद्रता ।
 अथ दारिद्र्यम् । वसिष्ठः “मृत्युर्नैव बह्विधधन
 भ्रातृहानि प्रजानां व्याधि सौख्यं बहुविधधनोत्स-
 हानिचिरायुः । त्रेयोहानिर्भवति हृदयव्याधिरयागमस
 भागौ स्त्रीणामतिशयवजा लग्नभावादिषंस्थे । (रने) नाथः
 सम्पद्बहुविधयथोवन्नुद्वि प्रजापि यस्तानुमृत्सु भवति न
 चिराद्दोषसपत्यबाधा । प्रमथ्यात्य दुहितृजनन वर्द्धन
 भोगभाक्त्वं दास्यं स्त्रीणां तद्विनिकरये लग्नभावादिष-
 स्थे (इन्दो) । अत्र चतुर्थचन्द्रस्य प्रजापि फलमभिहितम्
 प्रीतिनापि “सुखे त कथितो बन्धुसुखयः कैय-
 नेत्येकीयमतमनुद्व्योक्तमिति पन्वकता चतुर्थस्थानस्य
 मध्यमत्वमङ्गीकृतम् । “बधू अशु रविपुक्ता चतुर्थस्य
 श्यो त्वाव्दादिति” यौनकः । विरुद्धार्थयोः का गतिति
 चेत् । बालचन्द्रविषयमशुभफलम् तद्विचन्द्रविषयं
 शुभफलम् । उक्तञ्च देववाक्येण “वाचोऽजः मिवकिरह
 यनि सनाम्न, अन्वत्य सृजति सुखे सुवाशिनीनामिति”
 वसिष्ठः “मृत्यु शोको बहुविधधनं भ्रातृवैरं कुबुद्धिर्बन्धो-
 प्राप्तिर्भवति मरणञ्चोभयोरेकनाथः । स्त्रीणाहो बो अवनमि

रति पुत्रपीडादिष्विर्भोतिर्भूमेर्बह्विनि तन्मये जन्ममाया-
 दिषंस्ते" (उज्जय्य) । मन्थन्दत्त कदगनरतिर्भूतमस्य प्रियीम
 व्याधिः सुश्रीर्भूतिरप्य सुश्रं नर्भपातपरिषः सुतासक्तिर्भ-
 पति रविजे भंभव यज्ञरोग आर्भानो वाप्य पिबन्नि पा
 जन्मभावादिष्वे" पी० धा० बुधादीमामत्तपदप्रकम् ।

अथ स्रग्नादिभङ्गकर्त्तव्यादिदोषापवादः

'पापी कर्त्तरिकारको रिपुवृत्ते नोपाप्तगी कर्त्तरी-
 दोषोर्भव सितेऽरिनीचष्टहमे तत्पठदोषोऽपि न । भी-
 मेऽस्ते रिपुनीचगे न हि भवेद्भीमोऽप्यो दोषरुपीचे नीच-
 नशंगके गमिनि रिपुकाटारिदोषोऽपि न' सु० वि० ।

"तत्र कर्त्तरीदोगवृत्त्यं स्रग्नाग् पापाविन्दादिभोक्तं यी
 क्रूरी चह्री कर्त्तरिकारको रिपुवृत्ते यत्तु गेहे स्थितौ नी-
 चेऽप्यगो स्त्रीचरायिस्थितौ असा गती वा तदा कर्त्तरी-
 नेव स्यात् यदा उ कश्चपमारदर्शिताः "पापयो कर्त्तरी-
 कर्त्तौ यत्तु नीचवृत्त्ययो । यदा पापागवोशपि कर्त्त-
 री नेव दोषदा" इति इदं विधेयम् यत्तु स्रष्टव्यत्वादिन
 समुज्जित व्यसं समसं वा ध्येयम्, अपवादान्तरमुक्तं दैव-
 त्तम० गगैव । "क्रूरकर्त्तरिपुशुक्त स्रग्ना चन्द्र" ए न
 त्यजेत् । केन्द्रविशेषस्येषु शुभभागशक्तिषु च" ।
 'विधौ धनोपगे शुभगुणेषु चान्त्यगे गुरौ । न कर्त्तरी
 भवत्यज्ञो जगाद पादाचष" । क्रूरव्यस्रान्तरग निवृत्त
 मृतिप्रद चन्द्रमघञ् रोगदम् । शुभैर्धनस्यैरप्य वाऽन्त्यगे
 गुरौ न कर्त्तरी स्यादिह भागीवाविदिरिति ।

अथ पठगुणापवाद उच्यते । "सिते युक्तेऽरिचष्टहमे नीच-
 वृत्तगे वा सति तत्पठदोषो भृगुपट्टकदोषोऽपि न स्यात्
 यदाह कश्यप "नीचरायिगते युक्ते यत्तु चोत्तगतेऽपि
 वा । भृगुपट्टकोत्थितो दोषो नास्ति तत्र न चशय" ।
 अथापमनीषदोषापवाद उच्यते । भीमेऽस्ते व्यस्र गते
 रिपुनीचगे यत्तुवृत्ते वा स्त्रीचवृत्तगे वा सत्यपमो
 भीमो न दोषकृत् स्यात् । उक्त च कश्यपेन "अस्मि
 नीचगे भीमे यत्तु चोत्तगतेऽपि वा । कुजापमोद्गोदोषो
 न किञ्चिदपि विद्यते" इति । अथ पठदहादयस्यान
 चन्द्रापवाद उच्यते । शमिनि चन्द्रे नीचनवांगके वा
 इति रिपुकाटारिदोषोऽपि हादयापमयत्तु स्यान्स्थित
 चन्द्रदोषोऽपि न स्यात् । "नीचरायिगते चन्ने नीचग-
 कनतेऽपि वा । चन्द्रे कठारिपुष्ये दोषो नास्ति न
 चषय इति" कश्यपोक्तेः, पी० धा० ।

अथावदाद्यादिदोषापवाद "अवदायनर्तुतिविभाषभपक्ष

दग्धतिपर्यन्तकाषबाधिराङ्गमुखाय दोषा । नशानि विदुः-
 सितेऽपि च केन्द्रकोषे तद्वचस्य पापविभुयुक्तमंगदोषा'
 सु० वि० ।

"अवदायनर्तुतिविभाषभपक्ष
 रिक्तादि ४ भाषदोषः ५ मन्त्रदोष क्रूरवृत्ति
 तादिः ६ । पठदोषस्योदयदिनात्तत्तादि ७ दग्धा
 तिधिः प्रविद्धा चापान्यगोत्यादिभोक्ताः । अन्वकाप-
 बाधिराङ्गोत्तगदोष ८ तन्मुखात्ताटयोऽन्ये अकाज-
 पृच्छाया दोषा विदुः सितेषु केन्द्रकोषे केन्द्र स्रग्नास्या-
 गरहितं विरहितं कामितदोषस्य स्रग्नात् । अतएवो-
 क्तमप्ये "विशेषे केन्द्रे वा मदनरहिते" इति कोषे नव-
 पञ्चमे सत्यु नशानि । उक्तञ्च कश्यपेन "अवदायनर्तु-
 भाषोत्याः पठतिप्युक्तसम्भवाः । ते सर्वे नायमायानि
 केन्द्रस्ये शुभपक्षे । काषान्वयविधोक्तुता टग्धकन-
 तिधेर्भया । ते दोषानायमायानि केन्द्रस्ये शुभ-
 पक्षे" इति । "अकाजजाप नीकारविद्युत्तांशुभसम्भवा ।
 परिवेषमतिस्त्रययुक्तापधजादव" । दोषमदा भङ्गकेषु
 काजजापेस्य दोषदा । गुरारेकोऽपि केन्द्रस्यं शुभो वा
 यदि वा न भव । इरेः कृतिर्येषा इति तद्दोषानकास-
 जान् । सत्तोपपङ्कचश्रीयचन्द्रलागित्तसम्भवात् ।
 तत् केन्द्रगोशुभैर्इति सुपर्य पशुमानिरेति" । तद्दोषेति
 तथा यदि पाप क्रूरीविभुयुक्तायेर्भवाये स्याद्यथा
 सचन्द्रे नेपे सूर्यनशयस्रहोर्भोऽभिहितो यत्तोपवीतप्रकरणे,
 तदा तत्कतदोषो नशति । उक्तञ्च सञ्चिताप्रदोषे
 "सचन्द्रायेरगुभीनवाय प्रोक्तं सपायोऽपि विवृन्नस्य ।
 सिकोषकेन्द्रे हु गुरुः पितो वा यदा तदाऽ सावशुभोऽपि
 यस्तः पी० धा० ।

अथ कश्चिधदोषापवाद "केन्द्रे कोषे जीव व्याये रवौ वा
 जगने चन्द्रे वा पि वर्गोसमे वा । सर्वे दोषानायमायानि
 चन्द्रे क्षामे तद्वचस्युक्तुर्गदोषा" सु० वि० । "केन्द्र म-
 विद्ध कोष्य नवपञ्चमं तत्र च जीवो शुच स्यात्ता सर्वे
 दोषानायमायानि उपलक्ष्यत्याहु धरुक्तावपि । यदाह
 नारदः "उक्तात्तत्ताप ये दोषास्तानिर्इति बली शुच केन्द्र-
 सस्य सितोवापि पशुगान् गवहो यथेति" इति नुषस्य-
 प्युपलक्षक । उक्तञ्च कश्यपेन "काव्ये गुरौ वा सौम्ये
 वा यदा केन्द्रविशेषगे । नाशं यान्यसिद्धादोषा" पापा-
 नीप इरिच्छतेरिति" तत्रापि स्रग्नास्यकेन्द्रसातिवक्तव्या-
 त्तत् स्थितो जीव सर्वोरिदहर तदुक्तं विधेन "कुनवाप

दोषा ये जन्मदोषा पापं कृता इति निपातदोषा । जन्मे
 गुरुत्वात्प्रसङ्गो करोति फलं यथाग्रहं कतकद्रुमस्येति ।
 अथवा आये एकादशे रवी सति दोषमाग । "यत्रैका-
 दशमे सूर्ये दोषा नागं ययुक्तदा । अरणादेव रुद्रस्य पापं
 जन्मपतोद्भवमिति" । अथवा जन्मे वर्गोत्तमे खनयाश-
 युक्ते यथा मिथुने मिथुनाग तदा दोषनाग । अथवा
 चन्द्रे वर्गोत्तमे खनयाशस्यिते वा सति दोषनाग । द्वि-
 तीयागस्य स्यात्कनकशुभार्थयाञ्चन्द्रो जन्मादुपचयः, १०, ११
 स्थाने चेत् स्यात्तदापि सर्वदोषनाग । एवं कुम्भेषु प-
 रिहारत्नयुक्तं यदाह कश्यप "वर्गोत्तमगते जन्मे
 वर्गदोषा स्य ययु । चन्द्रे भोपवधे वापि श्रीशु क्रमरितो
 यथेति" । चन्द्रे इति तद्वत्तमेव प्रकारेण दुर्भुक्तं र-
 गार्थमेतन्नय अ गदोषा' पापघटनभागास्थान्ते सर्वे
 चन्द्रे नामे मकारस्थानस्थिते सति नाशमावाप्ति ।
 "सुप्तजन्मघटनं कनकागमरुदोषा । ये दोषास्ताद्विह-
 न्येव तत्रैकादशमे गयीति । अन्यदथाह कश्यप-
 'जन्माह स्थानमव्योमपरोत्य दोषसङ्घस्यम् । शुभ केन्द्र
 गतो हनि दानान्निर्दिपिन यथेति" पी० धा० ।
 "त्रिकोणे केन्द्रे धामदनरहिते दोषगतक हरेत् शीघ्र गु-
 गोद्विगुणमपि लघु सरगुरु । भवेदाये केन्द्रे द्रुप उत
 नवेगो यदि तदा समस्य दोषाणां टहन इव तुल भव-
 यति" सु० वि० । "त्रिकोणे ५, ६ केन्द्रे सररहिते
 १, ५ १०, यदि शीघ्रो बुधस्त्रिकेन्द्रे दोषगतक
 हरेत् । उक्तस्य मस्थित गुहोऽपि द्विगुण दोषग-
 नक दोषहितो हरेत् । तथोक्तस्थानस्थितो गुरुरपि
 नत्र दोषान् हरेत् । यदाह भारद् "दोषाणां हि
 गत हनि बलवान् केन्द्रगोबुधः । अपचाय युनं
 गुहोद्विगुणं लघुभङ्गरा" । अत्र गतगच्छेनानेकमस्या-
 न्य विवक्षितम् । अथवाह कश्यप 'पञ्चान् केन्द्रग शी-
 यो हनि दोषगतत्वम् । दून विराय देवेभ्यः सत्त-
 उन्मद्विना" इति । भवेदिति अदोषोत्पन्नस्वामी उत ग-
 न्दोषात्ते श्रेयो सत्यगतांशनाथो वा आये । केन्द्रे १
 ६, १० गति भवेत्तदा य दोषाणां गुरुहं यमयति
 तत्र स्थान, दुरुभोऽगुणस्य कापांसिभिर यमयति ।
 तदुक्तं भारद्देव 'जन्मेट् जन्माभनापो वा चायग, केन्द्र
 गोऽपि वा । रापि निरुद्वि दोषाणां निवृत्तमानोप कारक" ।
 अथ यत्र यत्र गुरुरादिगुणामुभयपक्षम् "द्वयुः वि-
 शोःकः गुरुर, सप्तमसु, जातिरूप स्याद्विदो, पद शमी ।

एतदुत्तरं स प्रतिभाव्यतान्त्रिकेषां सूर्यं सप्तवेदेदुर्विवा-
 हत "सु० वि० । "गुरु श्वयू", सूर्ये श्वयूर, सप्त
 कन्यानिमित्तगुणामुभय विचारास्यदत्यात्तस्या कन्याया
 श्वयूर्वरेमाता श्वयुरोवरपिता, तदुर्भन्त तनु, स्वगरीर, जा-
 मितप, सप्तमाधीषोद्विदो भर्ता श्वेय, यथी मन्तो-
 श्वेयम् एतदुत्तरम् एतेषां गुहोदीना बलं विचार-
 तान्त्रिक तन्त्रविद्वान्निवित् विवाहतो विवा-
 हादनन्तर तेषां कन्यादीनां सुख स्यादिति म-
 देत् । यदाह गौनक "श्वयूर सप्तमकिरण श्वयू-
 भृगुनन्दनो विनिर्दिष्ट । होरागमार्थकृगलैर्जामित्यति
 पति स्त्रीणां । शरीर जन्मवयात् गुणद स मामसं-
 गगाहवगादिति । गार्होपि "श्वयुरोःकं, सित श्वयूः,
 स्त्रीणामन्तराति रति । एभिरुहोपगरेषां शुभ नी-
 चाटिगैरसदिति" विशेषान्तरस्युक्तं गार्होपे "सूर्या
 ष्ठति, श्वी च विधो, स्याराहितं, सुतो ज्ञाङ्गुयुर गुरोः ।
 धर्म सितादर्कसुताञ्च वेशम, गूयात्सुहा, रुविधो स्वयुक्त्वा,
 एतेनीचिप्यते यत्तु गतैर्वाहादिक न सत् । स्वटहोश्च
 त्रिकोणम् शुभनेषां यथोदितमिति" ।

अथ सकीर्णं ज्ञातीनां विवाहे नियतकालसिधेयं "उष्णे
 पक्षे शौरिकुजाकेपि च वारेष्वर्षे मनुष्ये यदि वा स्यात्त-
 रपीडा । सकीर्णां वा तर्हि सुनायुर्धनजाम् प्रीतिप्राप्त्ये सा भ-
 वतीह स्थितिरेषा सु० वि० "उष्णपक्षे गनिभीमार्ककारे
 विवाहोक्तं चत्वारिभिन्नक्षत्रेषु चकाराहाघातान्मुषेत्यादि
 दुष्टयोगेषुपि यदि सकीर्णांमासु अनुकोमप्रतिशोमजामा
 करपीडा विवाह स्यात् । तर्हि सा करपीडा सुनायुर्ध-
 ननामप्रीतिप्राप्त्ये भवति । एषा स्थितिराचारोऽस्ति, अनु-
 जोमजामूर्द्धावस्तिफादय प्रतिशोमजाहागडालाटय । वा-
 क, रप्रहणमेतदनावे विवाहाद्याधनकामे च प्रागुक्तदि-
 ने, दि स्यादिति सूत्रमार्थम् । तदुक्तं गार्होपे "उष्णपक्षे
 भातुभीमार्कजामा वारे योगे च वि विष्णो निर्दिष्टे ।
 रुहीर्णां वारकर्म प्रथमं प्रीत्यहासु प्रापये शोःकाद्या" ।
 इति । केवलाके 'वायेव सहरभुजगुणस्युभयपक्ष
 दूरयक्षेपु शुभलम् करप इव" स्यात्" इति
 अथ जन्मे वक्तव्ये तद्वक्तव्ये गोधुं विनिर्दिष्टमथयति
 "कन्यावृष म तिदिदरर" मर जन्मस्य विना गो वा
 वारो म च सदिभिर्न उहर्त्सि चर्षा । गो वा योगो
 न सृष्टिभन्त नैव स्यात्भित्तो गोधुं वि वा सनिभि-
 इति सर्वकार्येषु सदा" सु० वि० ।

“यद्यनं चक्षुषिणादि च सुखरूपिणो तेन गोभूष्याः
 प्रयच्छायां तास्यै न तु विधिरन्त्या निविष्टेषु चभावा-
 व्याभङ्गाभरणीत्यादिभ्यो गोभूषिण्यन् भविष्य युक्तं
 स्यात् । कामान्तरैर्यथापन्नो रित्पत्तिरपि यत्तु प्रयत्नः ।
 तन्मादभिरुतितियादिषु च यादृक्कालात्तदोषपरिहार
 पूर्वकपटीकरणं कार्यं तदभावे गोभूषिण्यन् कार्यम् ।
 यदाह ब्रह्म “सन् यदा नास्ति विगुह्यमन्तोभूषिकानां साधु
 तदा वदन्ति । सन्ने निगुह्ये सति वैर्यैरुक्ते गोभूषिणा
 नैव फलं विद्यते । शुभाशुभयुतं सर्वं रागोदोषान्नि-
 न्दितम् । विगुह्यसन्तश्चेत्तद्गोभूषिणां पाकं भागुरित्ति”
 किञ्च “कश्चिन्नान्निमास्यं च मूर्त्तिं पठाएव यथो ।
 पञ्च गोभूषिके त्वाज्जा यन्मे दोषा शुभाशुभा ” इति
 त्रैलोक्यमन्त्रोदयशास्त्रमपि सादृतम् । गोभूष्यधिकारे
 याह नारद “माष्टानां च क्षत्रिणां च राज्य
 गोभूषिकं कृतम् । गान्धर्वादिगणेषु वैश्वोदाहे
 च योजयेत् । पश्येत्समिज्जान्मण्डलकानां सु समसम् ।
 गोभूषिकं हि भवति सम्पत्प्रदादिसौख्यदमिति” । त्रै-
 लो- “पटीकरणं यदा नास्ति तदा गोभूषिकं शु-
 भम् । श्रुतादीनां बुधा प्राञ्जलं द्विजानां कदाचन ।
 महादोषान् परिशुद्धं प्रोक्तं पितृणादिकेषु च । कारणे
 होतृजोयावत्तान्मन्त्रं शुभाशुभमिति । सन्मण्डलं यदा
 नास्ति कन्या योजनमात्मिनी । तदा वै सर्ववर्णानां सन्
 गान्धर्वं शुभमिति” । अतएव भूपालवचने “शिर्येषु च-
 टिकं श्वाभे दातव्यं गोरजो बुधं । बकौर्षे गोरजं यस्त
 परेषु द्वितयं शुभमिति” तत्र गोभूषिण्यन्तकासकसमय-
 केयशक्त्योक्तः “श्वलोभवत्त घटिकादममितमाहुर्षांशं
 तदम्बरमथेरपि चार्द्रविष्णादिति” केचित् यावद्विना-
 न्ने टिगि पचिमायां पश्येत्कृतेव रतिविश्वभागम् ।
 तन्मात्परं नाट्टीकशुभमेके गोभूषिकालं सुनयोवदन्तीति,
 तदेतयो पश्योर्यथादेयाचार व्यवस्था यो० धा० ।
 “पिण्डोभूते दिनकृति हेमन्तर्तौ स्यादक्षौके तपसकये
 गोभूषि । सपूर्णांशे सलधरमावाकाशे तेषा योज्या
 सकलशुभे कार्यादौ” स० वि० । “हेमन्ताख्ये षष्ठौ च्छमन्यद्दे-
 न शीतकाल उपलभ्यते गर्भयोगादिमासपञ्चम्ये इत्य-
 दं तत्र दिनकृति सूर्ये पिण्डोभूते षोडशगोसकसक्ये
 सन्ध्याया नीहाराद्याशकलेन नि प्रभे इत्यर्थे । तस्मान्
 समये गोभूषिण्यंया तथा तपसमये उष्णकाले चैत्रादि-
 चतुष्टये सूर्योदयांशे सर्वविषयस्य इत्यर्थे च सति गोभूषि ।

जन्मधामेषु शोषा मान्वात्मसूक्ष्मस्योत्पादके कथं सर्वा-
 काशे श्वाभ्यादिम सकलदमे भूयै सपत्न्यां उदरं गते सति
 गोभूषि । केवलमियं न विद्यते एव किन्तु सकलशुभे
 समस्तशुभकार्यादिषु वि प्रोया । यदाह वराह “गोभूषि
 त्रिविधां वदन्ति सुनयो नारदविनाकाटिके हेमन्ने गिगिरे
 प्रयाति षड्गतां पितृलोके भास्करे । षोडशोदासमिते
 पञ्चमसमये भावो गते इत्यनं सूर्ये चास्तपुपागते मगवति
 प्राश्टगरत्कानयोरिति” । यो० धा० ।
 एव गोभूषिण्यन्तदोषा “अस्मिं याने गुरुदिस्ये
 शीरे शार्के खनान्मन्तो रिपुभवे सन्ने चन्द्री । कन्या-
 नागकासुमदस्युस्ये भीमे वोदुर्गाभे धनसङ्गे चन्द्रे
 शीष्यम्” मु० वि० ।
 “गोभूषिण्यन्तदोषे गुरुदिस्ये एहस्पतिशारे, सूर्ये
 श्वाभे ते च्छर्वांसादनन्तर गोभूषि शुभा स्यात्
 न तु च्छर्वांसात्पूर्वमर्द्धं घटिकगोभूषिण्यन्तं कार्यमर्द्ध्या-
 म्भङ्गात् । तथा शीरे यनिशारे शार्के सूर्यदर्थेनच
 कृति गोभूषि शुभा । न तु च्छर्वांसादनन्तरदुक्क
 ह्यात् । उपलभ्यतात् कान्निशास्यमपि त्वाक्कम् तथा
 कान्नात्यायद्वामीनलनान्मन्त्याश्रमे रिपुभवे वडे वा
 सान एव वा चन्द्रे सति कन्यामाय स्यात् । तदुक्तं
 दैवश० “मुक्तिकद्वालिशास्यञ्च मूर्त्तिं पठाएव यथो ।
 पञ्च गोभूषिके त्वाज्जा यन्मे दोषा शुभाशुभा” । अन्
 कुनिकयद्वेन तत्कालमभ्याख्यायामाप्तोशारदोषो
 षट्पते यन्मे श्वाभ्यसम्भ एव । सन्ने मदनस्ये
 अयुस्ये वा भीमे सति वोदुर्गास्य नामो भवति तदुक्तं
 श्रुतिः शक्तिशारे “षष्ठे ऽपमे मूर्त्तिं गते यथाह गोभू-
 षिके अयुमुपैति कन्या” । कुजेऽपमे मूर्त्तिं गतेऽशवाके
 वरस्य नागं प्रददन्ति गर्गा” श्वयोऽपि विषेवका-
 लौष “पठाएमे चन्द्रजचन्द्रजीवे शीषोसते वा भयुनन्दने
 वा । मूर्त्तिं च चन्द्रे नियमेन मृत्युगोभूषिकं स्यादिक
 यज्ञयोगमिति” । “धिष्णाद्गुरुयुतन्याज्य मूर्त्तिं पठाएव
 यथो । गोरजलगायसति दन्तः यनिदिनं विनेति” ।
 उक्तञ्च “केषवांशे गोभूषिकेऽपि विधुरदसममूर्त्तिं
 अन्वोचयन्ति तद्गो सखि प्रपञ्चा । पञ्चाङ्गपद्धिमन्नेव
 विवाहविष्णोऽयथादिदं सततमकगते पतङ्गे । नाथो न
 खननिक एदयुतं खभन्नां नाकारो रितमसामपि सङ्ग
 भङ्ग । किञ्चन्द्रचारभयमेकनिहासु किञ्च नात्
 प्रमाचनचनद्विमपि नृत न” । शार्के यनो विरविचिन्

शिशुलिङ्गसूत्रौतत्केवलम्, लिक्यामदृष्टोपलम्भादिति । चन्द्रे
 लाभस्ये विज्ञे द्वितीयस्ये सङ्गस्ये वा सति स्त्रोप-
 रूषयोः शौख्य स्यात् । तदुक्तं महिज्ञासारे “यत्रैका-
 दगगयन्दोद्वितीयो वा तृतीयग । गोधूलिका स विज्ञे
 या शेषा धूलिरिति ऋतेति पी० धा०

व्यो० त० मासभेदे फलभेदे । “भागो गोधूलियोगे प्रथमति
 विधवा, माघमासे तद्यैव, पुत्रायुषेनयौवनेन सहिता कुम्भेस्थिते
 भास्करे । वैशाखे शुभदा, प्रजावन्दवती, ज्येष्ठे पतेर्सा-
 नदा व्यापाठे धनधान्यपुत्रशुद्धता, पाणिपक्षे कन्यका ।
 अथ शिवाहादौ वर्षज्येष्ठेपसमदि “उत्पातान् सह पात-
 द्गतिविधिर्दृष्टास्य योगास्तथा चन्द्रेज्योशनसामथास्तमयन
 तित्या ज्येष्ठी तथा । गण्डान्तश्च सपिदि सक्रमदिन
 तन्वशपास्तं तथा तन्वशेषविधूनयादरिपुगान् पापस्य
 वर्गीकृतया । सेन्दुकूरखगोदयागधुदास्ताशुद्धिषण्डायु-
 धम् । खार्जूरं दगयोगयोगसहितं जामित्वलताव्यधम् ।
 शोषोपपङ्कपापकर्तरि तथा तित्युद्ययोगित्यत इष्ट योग-
 मयार्ज्यामकुलिकाद्यान् वारदोपानपि । क्रूराक्रान्तविष-
 क्तमं पङ्कणम यत् क्रूरगन्त्यमं त्वेधोत्पातहतश्च केतुह-
 तम सन्व्योदितम् तथा । तद्वञ्च अक्षभिन्नयुद्धगतमं
 मूर्धात्रिमान् सन्व्यजेदुद्गाहे शुभकर्मसु पङ्कतान् ल-
 ङ्गस्य दोषामपि” सु० वि० । “उत्पातादीन्दोपात
 द्वाहे यज्ञोपवीतादिशुभकर्मसु च सन्व्यजेदिति तृतीय
 स्त्रोकोनान्वयः । उद्गाहपङ्कण गोश्लीवर्द्धन्यायेन सुख-
 त्वसूत्रकार्यम् । उत्पातान् त्रिविधान् दिव्यान्तरिक्ष
 भौमान् लक्षणया तत्सम्बन्धिनः सप्त वर्ज्यदिशसंख्यजेत् ।
 यदाह शुभ “दिग्दाहे वा महादारुपतने चास्व, वर्षणे ।
 उल्कापाते महायाते महाशनिनिपातने । अन्भाशनि
 पाते च मूकस्ये परिपेययो । यासोत्पाते शिवायजे
 दुर्मिचित्ते नशोभने । केतवो यत् दृश्यन्ते स धूसा या
 पृथग्विधा । चन्द्रसूर्यपक्षे पो वर्जयेद्दिनसप्तकमिति” ।
 प्रातो महापातः क्रान्तिसाम्बन्धिमिति यावत् तद्विहितप्रसि-
 द्धम् । दग्धतिथयः “वाप न्यगे गोपटगे इत्यादिनोक्ता
 यतैः सह ज्येदिति सन्धन् तथा दुष्टान् योगान् व्यतोपात
 वैधृतिपरिपाङ्गदीत् । अथ चन्द्रेज्योशनसा चन्द्रयुक्
 युक्ताणाम् अस्तमयमसु स तित्याः ज्येष्ठी त्रिचयं ति
 पिष्टि” च पुनर्गण्डान्तं मञ्जलिभित्तिगर्भैः त्रिपथ विष्टि-
 र्भज्ञा स क्रमदिनं तद्विषये वर्ज्या षटिका, अयनेषु विपुषेप
 च पूर्वापरं त्रिदिनमिति निशेषोध्येय । ताभ्या सह-

तसिति पूर्वैष सन्धन् । तन्व गन्तुर्लपम् अशोलगगत
 विहितनवाय तौ पातः तन्व पी तथोरस्तं लग्नाधीगास्त
 लग्नगतनवासाधीगास्त वे, अर्थ तथा तन्वशेषविधून
 लग्ननवाशेषण्डान् अदरिपुगान् अदमगतान् षडस्थान्
 इन्दुय क्रूरखगवेन्दुकूरखगो उदयो लग्नश्च अ यो
 नवायश्च उदयाशमित समाहारद्वन्द्वैकवचनं इन्दुकूर-
 खगाभ्या सहितसुदयायम् । इन्दुसहितं लग्न लग्नाय
 च कूरपक्षेण सहितं लग्न लग्नाय चेत्यर्थ । पापस्येत्ये
 कत्वमविवक्षितं पापाना वर्गानित्यर्थे उदयाशुहरस्ताशुद्धि-
 च उदयास्ताशुद्धि चण्डायुधम् “चण्डायुधं हर्षणवैष्टितिसा-
 ध्येत्वादिनोक्तम् । खार्जूरं व्याघातगण्डेत्यादिनोक्तं दश-
 योगं “सूर्यवचन्द्रव्युतेरित्यादिनोक्तं, योगो अह्युतिथ तत्-
 सहितं जामित्वलताव्यधम् समाहारद्वन्द्वैकवचनं जामित्वं
 द्विविधं लग्नजामित्वं चन्द्रजामित्वञ्च लग्नाश्चन्द्रेत्यादि-
 नोक्तं सत्ता “शराङ्गपूर्णेन्दुविता इत्युक्ता व्यधम् वेध सप्रशला-
 कोक्तं पञ्चशलाकोक्तञ्च । वाणा पञ्चकम् उपपक्षं प्रसिद्धं,
 शरादटिम् शक्रेत्यादि पापकर्तरी कूरपक्षकर्तरी रभा
 हारद्वन्द्वैकवचनं तित्युद्धारोत्थित इष्ट योग तिथिनक्षत्र
 रै रथित उत्पन्न इष्टयोगम् । तथा तिथिनक्षत्रो
 ङ्गत्रं वैश्वमादिने इत्यादि । तिथिवारोङ्गत्रं सूर्येयपञ्चे
 त्यादिनक्षत्रवारोङ्गत्रं याम्यन्याद्भ्रमित्यादि अनेक इष्ट
 योगम् अथार्ज्यामकुलिकाद्यान् वारदोपानपि स्वार्थम
 आदिष्वेन दुर्भुक्त्वादिकान् । क्रूराक्रान्तविषक्तमं क्रूरा-
 क्रान्तं कूरविषक्तञ्च मपङ्कणम यत्किन् भे सूर्यचन्द्रोपरागं
 जातस्तद् यत् क्रूरगन्त्यमं क्रूरेण जिगमिपित यद्ग न
 क्षत्रं त्वेधोत्पातहतश्च भम् । त्रिविधोत्पातैर्दिव्यभौमान
 रिचैर्हतं तन्मासपट्क त्याज्यमेवं अङ्कणक्षत्रमपि ।
 केतुहतमश्च केतुना हतम्भश्च । सन्व्योदितम् अत्र स-
 न्ध्यायज्ञेन सायसन्ध्या गृह्यते । तत्रोदितं तत्काले य-
 च्छकालस्य सितिके उदयस्तनु सूर्यवर्ज्यवर्द्धयं नक्षत्रमित्य-
 र्थं । न तु प्रातःसन्ध्यायान्तत्र हि सूर्येष्वाक्रान्तमुक्ता-
 न्यतरत्वसम्वात् । यदुक्तं केयवर्षेण “तरपितारकतोऽपि
 चतुर्दशं तद्विष्टेऽपि सितं शुभकर्मणीति” । तारकयष्ट
 ह्येऽपि । नमूपपङ्कत्वादेव निषेधे सिद्धे पुनर्दोषाभिधान
 किमर्थम् उच्यते उपपङ्कत्वादोपस्य सत्यावश्यकत्वे कुरुषा-
 न्दिकदेशविषयस्यासुतदेषस्य च दोषाधिक्यस्य चनादावश्य-
 क्तेऽपि सर्वदेशविषयत्वेन निषेधो यथा व्याटिति ।
 पङ्कभिन्नयुद्धगतम पक्षेण भेदितं अह्युद्धगतञ्च परमाथ

निपिङ्ग तथा पङ्कतान् सन्त्य देवान् । “व्यये गनि, खे
 अनिज इत्यादिकान् सन्त्यस्वन्विद्योपान् सन्त्यजेत्” ।
 पी० धा० ७० ज्यो० त० ज्योति शारसपङ्कवाक्यम् “विनाष्टे
 व दिवाभागे कन्या स्यत् पुत्रवर्जिता । विरहानन्तदध्या
 मा नियत स्वामिघातिनी’ एतन्वचनात्पुत्रपङ्कमात्
 पाशान्यादिभिरमासात्पितृवसरौक्ये दिवाऽपि विवाह
 व्याचर्यते । कन्यादानं च रात्रावपि कर्तुं शक्यते यथाह
 ज्यो० त० भारतम् “रात्रौ दानं न शसन्ति विवा चा-
 भयदक्षिणाम् । विद्या कन्या द्विजश्रेष्ठा’ दीपमन्त्र प्रति-
 श्रयम्” । तत्रैव व्यास रिक्तासु विधवा कन्या दर्शेऽपि स्याद्
 विवाहिता । गनैसरदिने वैश्व यटा रिक्ता तिथिर्भवेत् ।
 तस्या विवाहिता कन्या पतिवन्तानवर्द्धिनो” इत्युक्ते
 गनैवारे रिक्तायामपि विवाह इति गौडा । पाशान्यादि
 भिरेतद्वचनमनन्तरेणैव सत्या शन्युक्तरिक्ताया न तदा
 चर्यते । अथ विवाहस्त्रीशुभाशुभक्षणान्युच्यन्ते । इह०
 १० अ० “स्त्रियोद्धताः सन्तान्मसौ क्रमायां पादौ समो-
 पतिचरणाऽपि गूढगुल्फौ । स्त्रियाद्गुणौ कमलकान्तिवती च
 यथा” इहैश्वरि भूने ऽधिपतित्वमिच्छेत् । मत्स्याद्गु-
 ग जयवज्रकलाविधिज्ञावस्त्रेदनी स्तदुतलौ चरणी प्रय-
 स्ती । जङ्घ च रोमरहिते विगिरे सृष्टते जानुद्वय
 नममत्तुल्यगणस्त्रिदेगम् । ऊरु घनौ करिकरप्रतिभाश-
 रीमापच्यत्पञ्चमहयं विपुल च गुल्फम् । श्रोणीललाट
 मुकुटमर्मा च गढौ मणिय विपुला त्रियमाट-
 र्चन । शिवा ग मांसोपेषितो नितम्बो गुरुय धत्ते रश्मना
 कलापम् । शिर्षोभीरा विपुलाङ्गना ना दनिष्णा-
 धर्मगता प्रकृता । मध्य स्त्रियास्त्रियस्त्रिभारोमश च
 दन्ती चनावनिधमौ कठिनाशुरखौ । रोमापवर्जितमुरो
 स्तदु चङ्गनाना पीषा च कस्युनिचिताद्युखानि धत्ते ।
 वभ्रु जीवकुक्षोपयोने ऽधरो मासलो रुचिरगिम्बरुभृत् ।
 रुन्दङ्गमलनिभा समा द्विजा योपिता पतिवृत्ताभिता-
 र्चदा । दाक्षिण्यपुङ्गवशठं वरपुटङ्कसवलुगु प्रभापित-
 नदीनमनत्प्रमोख्यम् । भाषा समा समपुटा रचिरा प्र-
 गक्षा हृन्मलनीरजदलद्युतिहारिणी च । नो सङ्गते
 नातपृथु न श्वे शक्ते भ्रुषी बालशशाङ्कशक्रे । अर्द्धेन्दु
 रुच्यानन्तरेण । च शक्त ललाट न भते न तङ्गम् । क
 पुत्रास न युक्तमागन् शक्यते स्तदु सम समाहितम् ।
 शिवापनालस्तदुत्सिर्नैकजा मूषेजा सुखकरा सम गिर ।
 शरसनमाजिङ्गकर द्युतिराम्येपुभिर्मास्ताकुण्डलचम-

राद्गुगयवर्षे ऋषिर्जसोरणै । मत्स्यस्त्रिकवेदिका-
 व्यजनकै गङ्गातपत्रास्वर्जं पादे पाणितले ऽपि वा युवतयो
 गच्छन्ति राशीपटम् । निगूढमणिवन्धनी तरुणपद्म
 गर्भोपमो करी श्चपतियोपितां तनुविक्षेपवाङ्गुली ।
 न निम्नमति नोदत करतल सुरैस्त्वान्वित करोत्यविधवा
 चिर सुतसुखार्थस्त्रोमिनीम् । मध्याङ्गुलिं या मणिव-
 न्धनोत्था रेखा गता पाणितले ऽङ्गनाया । ऊर्ध्वस्थिता
 पादतले ऽथवा या पुषो ऽथवा राज्यसुखाय वा स्यात् ।
 कनिष्ठिकामूलमवा गता या प्रदेशिनीमध्यमिकान्तराक्षम् ।
 करोति रेखा परमायुष सा प्रभाश्रुमा त तद्गुनमायु ।
 धङ्गुहमूले प्रसवस्य रेखाः पुत्रा वृहय’ प्रमदास्तु तन्मूः ।
 अश्विद्वितीर्षा वृहदापुषां ता’ स्वसायुषां विद्वत्सु-
 प्रमाया । इतीदमुक्त शुभमङ्गनामासतो विपर्ययमनि-
 दमुक्तम् । विशेषतो ऽपि सफलानि यानि समासतस्त्रान्य-
 तुक्तीर्तयामि । कनिष्ठिका वा तनदनरा वा मर्हो न
 यस्या स्पृगती स्त्रियाः स्यात् । गताऽथ वाङ्गुहमतीत्य यस्या’
 प्रदेशिनी वा कुशटातिपापा । उद्गङ्गाभ्यां पिच्छिताभ्या
 गिराणे शुष्के जङ्घे रोमणे घातिमासे । यामावर्त नि
 स्त्रमस्य च गुह्यं कुम्भाकारं चोदर दुःखितानाम् ।
 सुखयाऽतिनि सता दीर्घया कुलजय । पीषया पृथ्व्या
 योपित प्रचरुता । नेत्रे यस्या केकरे पिङ्गणे वा
 सा दु शीला श्यावलोलेकणा च । कूपो यस्या गण्ड
 योच क्षितेपु नि सन्दिग्ध बन्धकीं ता वदन्ति । प्रवि
 लम्बिा देपर सलाटे श्वसुरं हन्युटेरे स्त्रियो पतिं
 च । अतिरोमवयान्वितोत्तरोठी न शुभा भर्तृरतीप या
 च टीर्षा । स्तनौ सरोनी मल्लिमोल्बणौ च क्षेप दधाते
 विषमौ च कर्षी । स्पूला कराळा विषमाश दन्ता’ क्षे-
 शाय चौख्यां च कण्णमासा । क्रव्यादरूपैर्दककाकह-
 सरीसृपोलूकवमानविङ्गै । शुष्कै मिरालौविषमैश्च हसै-
 र्भवन्ति नाय्यं सुखवित्तहीना । या तत्तरोठेन समु-
 द्घतेन रूक्षापकेयो कलहप्रिया सा । प्रायो विरूपासु
 भवन्ति दोषा यत्काकतिस्त्रल गुणा वसन्ति । पादौ स-
 गुल्फौ प्रथमं प्रट्टौ जङ्घे द्वितीय च सजासुचक्रे ।
 नेट्रोसुपक च ततस्तृतीयं नामि’ कट्टियेति चतुर्थे-
 माहु । उदरं कथयन्ति पञ्चमं हृदयं षष्ठमतः सना-
 न्वितम् । अथ सप्तमसजत्तुषी कथयन्त्यष्टममोठकम्ब-
 रे । नवम नयने च सन्नुषी सललाट दशम गिरस्त
 या । अश्रुभेदुशुभ दशाफल चरणोष्णे प् शुभेषु शोभनम्”

कागोखण्डे १७ अध्याये स्त्रीणां शुभाशुभलक्षणान्युक्तानि
 यथा 'सदा गृह्णी सुखं भुङ्क्ते स्त्री लक्षणवती यदि । अतः
 सुखसम्पन्नार्थमादौ लक्षणमीक्षयेत् । वपुरावर्त्तोगन्धश्च छाया
 सत्य च्चरोगतिः । वर्षायेत्यत्रा प्रोक्ता बुधैर्लक्षणभूमिका ।
 आपादतलमारभ्य यावन्मौखिकं क्रमात् । शुभाशुभानि
 वक्ष्यामि लक्षणानि मुने' इत्युक्त्वा । आदौ पादतले रेखा ततो-
 ऽङ्गुष्ठाङ्गुलीनखा । पृष्ठ गुल्फद्वयं पाष्णीं जङ्घे रोमाणि
 जानुनी । ऊरू कटिनित स्किग् भगोजघनशस्तिके ।
 नाभि कुन्दिद्वयं पाशैर्दरमध्यवर्त्तितयम् । रोमाणि
 हृदयं वक्षो वनोजहयचूचकम् । जत्रुक्त्वासकक्षादो-
 र्भाणिवन्धकरद्वयम् । पाणिपृष्ठ पाणितल रेखाङ्ग-
 षाङ्गुलीनखा । पृष्ठ क्काटिकाकण्ठे चिबुकपत्र हनुद-
 यम् । कपोलवक्त्रमधरोत्तरोष्ठद्विजजिह्विका । घण्टि-
 कातालुहसितं नासिका क्षतमक्षिणी । पक्ष्मभ्रूवर्णभा-
 नानि मौलिसोमन्मौलितानि । पटि वरुत्तरा योषिट
 ह्रन्वणसत्खनि । स्त्रीणां पादतल स्निग्ध मासल
 स्तदुर्लभं समम् । अक्षदक्षिणमरुणं यद्भगोघोषित स्त-
 तम् । रूचं चिबुकं परुष खण्डितप्रतिविम्बकम् । स्र-
 पांकार विगुप्तं च दुःखदोर्भाग्यसूचकम् । चक्र
 स्वस्तिकशङ्खालङ्घनमीनातपत्रवत् । यस्या पादतले
 रेखा सा भवेत् क्षितिपाङ्गना । भवेत्खण्डभोगार्हा या-
 मध्याङ्गुलिसङ्गता । रेखासुषुप्तिकाक्रामा दुःखदारिद्र्य
 सूचिका । उन्नतोमासलोऽङ्गुष्ठो वस्तुलोऽतलभोगद ।
 वक्षो ह्रस्वच चिपिट सुखसौभाग्यभङ्गक । विधवा वि-
 पुषेन साहोषोङ्गुष्ठेन दुर्भगा । मृदुगोऽङ्गुलयः शस्ता-
 घनाष्टत्ताः सस्रजता । दीर्घाङ्गुलीभि क्लृप्ताः कथाभिरति
 निर्द्वना । ह्रस्वायुष्या च सुखाभिर्भुग्नाभिर्भुग्निर्त्तनो ।
 चिपिटामिर्भवेद्दासो विरलाभिर्दरिद्रिणी । परस्पर समा-
 रूढा यदाङ्गुल्यो भवन्ति हि । हत्वा बहून्पि पतीन्
 परमेष्ठा तदा भवेत् । यस्या पथि समायान्त्या रजो-
 सुमेः समुच्छ्रयेत् । सा पाशुला प्रजायेत कुलत्रयविपा-
 यिनी । यस्या कनिष्ठिका भूमि न गच्छन्त्यां परिस्सृशेत् ।
 सा मिहृत्प्र प्रतिं पापा द्वितीया कुरुते पतिम् । अनामिका-
 च मध्या च यस्या भूमिं न ससृशेत् । पतिहय निहन्त्याद्या
 द्वितीया च पतितयम् । पतिहृन्त्यकारिण्यौ हीने ते-
 हे इमे यदि । मदेक्षिनी भवेद्यस्याशङ्कुष्यतिरेकिणी ।
 कन्यैव कुलटा सा स्यादेपएव विनिश्चय । स्निग्धा सम-
 न्ततासाकारसाः पादनखा शुभा । राज्ञीत्वमूचक

स्त्रीणां पादपृष्ठं समन्तम् । अक्षेदमविराट् च मरुण
 मृदुमासलम् । दरिद्रा मध्यमन्त्रेण सिरालेन सदाऽध्वगा ।
 रोमाट्रेण भवेद्दासी निर्मासेन च दुर्भगा । गृह्णी
 गुम्फो शुभावोक्ताविराजो सुपत्तुली । सुपुष्टौ शिथि-
 लौ दृश्यौ स्याता दोर्भाग्यमूचकौ । समपाष्णिं शुभा-
 नारी पृथुपाष्णिंश्च दुर्भगा । कुलटोन्नतपाष्णिंश्च दीर्घ-
 पाष्णिंश्च दुःखभाक् । रोमहीने समे स्निग्धे यज्जङ्घे क-
 मवर्त्तुले । सा राजपत्नी भगति विचिरे समनोहरे ।
 एकरोमा राजपत्नी द्विरोमापि सुखास्पदम् । त्रिरोमा रो-
 मरूपेण भवेद्द्वैधव्यदुःखभाक् । पृष्ठ पिथितसलग्नं
 जानुयुग्मं प्रथस्यते । निर्मास खरचारिण्या दरिद्रा-
 याश्च विज्ञयम् । विचिरे करभाकारैरुचभिर्मसृष्ट्यै
 घने । सुपुष्टौ रोमरहितैर्भवेयुर्भूषवल्गभा । वैधव्य रो-
 मशैरुक्तं दोर्भाग्यं विचिटेरपि । मध्यच्छिद्रैर्महादुःख
 दारिद्र्यं कठिनत्वै । चतुर्भिरङ्गुलै शस्ता कटिविथति
 सयुते । समुन्नतनितम्बाट्प्रा चतुरस्ता मृगोदृश्याम् । वि-
 नता चिपिटो दीर्घा निर्मासा सङ्घटा कटिः । ह्रस्वरोम-
 युता नायां दुःखवैधव्यसूचिका । नितम्बविम्बो नारीणा-
 सुक्ष्मोमासल' पृथुः । महाभोगाय संप्रोक्तस्तदन्योऽश-
 र्भये मत । कपित्यफलवदुष्टुत्तौ स्तदुली मासलौ घनौ ।
 स्किगौ वलिविनिर्मुक्तौ रतिशौख्यप्रवर्द्धनौ । शुभ क्र-
 मटपृष्ठाभोगजस्तन्वोपभोगः । वामोन्नतस्तु कन्याजः पु-
 त्रजोदक्षिणोन्नतः । आसुरोमा गूढमासः सुस्लिष्ट स ह-
 त पृथु' । उन्नत कमलवर्णाभि शुभोऽश्वघदलाकति ।
 वरङ्गशु ररूपोऽयश्चुल्लीकोटरसन्निभ । रोमशोविष्टतायश्च
 दृश्यनासोऽतिदुर्भम । शङ्खावर्त्तोभगोयस्याः सा गर्भमिह ने-
 च्छति । चिपिट कर्पराकार किङ्करोपददो भग । वय-
 नेतसपत्नाभो गजरोमोपनासिक । विक्रत कुटिलाकारो
 लम्बगङ्गस्तथा शुभ । भगस्य माल जघन विस्तीर्ण
 तद्वमासलम् । स्तदुल स्तदुलीमाट्रेण दक्षिणायत्तनी-
 लितम् । वामावर्त्तं च निमासं भुग्नं वैधव्यसूचकम् ।
 सङ्घटस्थपटं रूच जघनं दुःखद सदा । वस्ति प्रथ-
 स्ता विपुला स्तदौ स्तीकसुस्रजता । क्षेमगा च सिराला च
 रेखाङ्गा नैव शोभना । गम्भीरा दक्षिणावर्त्ता नामी स्यात्
 सुखसम्पदे । वामावर्त्ता ससुप्ताना व्यक्तपन्थिर्न शोभना ।
 स्रते सुतान् वरुद्वारी पृथुकृचि सुखास्पदम् । क्षिती-
 य जनयेत् पुत्र मरुलू काभेन कुञ्जिणा । उन्नतेन व-
 लीमाजा सावर्त्तेनापि कुञ्चिणा । यथा प्रसजिता दासी

कृमाद्योपा भवेद्विह । यमं यमामेर्मुद्रभिर्वीपिन्मग्नास्य-
 मि शुभं । पात्रे साभास्यसुप्तयोर्निधान स्यादस-
 ययम् । यस्या हृत्पिरे पात्रे उच्यते रोमसुप्तते ।
 निरपत्या च दुःखासा सा भवेदुद लगेयधि । उदरेणा-
 तितुच्छेन विविरेषु सुदुषया । योपिद्वयति भोग्याट्या-
 नित्यमिटाससेविना । कुम्भाकार टरेट्याया जठर च
 मृदङ्गयत् । कुम्भाखलमयशम च उ पर जायते स्थिया ।
 सुविशाखोदरो नारा निरपत्या च दुर्भगा । प्रमत्तज-
 उटा हलि श्वगुर चापि देवरम् । मध्यक्षामा च सुभगा-
 भोगाट्या सवत्तया । चक्ष्वा तन्वा च रोमासी यस्या
 सा नर्मयर्मम् । कपिला जटिला स्पृला क्षुब्धसा रोमग-
 जिजा । वेरैधव्यदोभाग्य विदध्यादिह योपिताम् ।
 निक्षोभ हृदय यस्या सम निम्नत्वशजितम् । ऐश्वर्यं चाप्य
 वैधव्य प्रियमेव च सा तमेत् । विक्षोर्णहृदया योपा पु च-
 खा निर्दया तथा । उद्विन्नरोमहृदया पति हलि विनि-
 चितम् । अटादगाद्गततमुर पावरमुच्चतम् । सुषाय,
 उ षाय भवेदोमय विपम पृथ । यनी दसौ हटी पनी
 सनी गसौ पयोधरी । स्पृलायी विरली स्रक्ष्मी वामो-
 रूपा न यर्मदो । दक्षिणोत्तमजोजा सुत्रिणोष्यर्णामिता ।
 वामोत्तमकुषा सूते कन्या सौभाग्यसन्दरीम् । यवषट्पटी
 तृस्थी कृषी दो गीत्यस्रक्ष्मी । पीशरास्यां सानरासौ
 उष्पान्तो न गोभनी । मूलेस्पृसी क्रमलपावधेतीश्लो
 पयोधरी । सुषदो पूर्वकासे त पशादत्यन्तु सदी ।
 सुहृद्य चक्षुकुग यस्तं श्याम सुपर्तुलम् । अन्तर्मग्न च
 दीर्घ च क्षयं क्षेयाय जायते । पीशराभ्या च बाङ्गभ्या
 धनधान्यनिधिर्बधू । स्रवास्थिभ्या च निम्नाभ्यां विपमाभ्या
 दरिद्रिणी । अदन्वायमतो स्तन्वावदीर्घावक्षगी शुभो ।
 वक्रास्पृसी च रोमाट्यो प्रियैरधव्यसूषकी । निगुण्जनी
 स्रवाङ्गो शुभावसौ सुषङ्गो । वैधव्यदो सप्तपौ निर्मा
 सावतिदु सदी । कक्षे सुसुक्ष्मरोमे च तङ्गे स्त्रिध्वे च
 पांसवे । यस्ते, न यस्ते गम्भीरे सिरासे खेदमेदरे ।
 स्याता दीर्घो स्निर्दोपो गूढास्थियन्विकोमलौ ।
 निरिरो च विरोगाणौ सरली हरिणोदयाम् । वैधव्य स्पू-
 वरोमाणी सुसौ दोर्भाग्यसूषकी । परिक्षेयाय नारोणं
 परिहृद्यशिरोभुजौ । अन्नाजसुकुलाकरमङ्गु पाङ्गु वि
 सङ्गयम् । हृत्तद्वय मृगाक्षीणां बङ्गभोगाय जायते । मृद-
 मध्योत्तम रक्त तक्षं पायखोररन्ध्रकम् । प्रशस्त यस्त-
 रेखाट्यास्यरेष शुभाश्रयम् । विधवा बङ्गरेखेष विरेखेय

दरिद्रिणी । भिक्षुको शुपिराट्येन नारी करतलेन वै ।
 विरोम विरिद गस्त पाण्डित्य समुच्चतम् । वैधव्यक्षेव
 रोमाट्य निम्नास स्यायुषत् त्वजेत् । व्यक्ताव्यक्ता गभीरा च
 स्त्रिधा पूर्णा च वर्तुला । कररेखाङ्गनाया स्याच्छुभा
 भाग्यासुभारत । मत्स्येन सुभागा नारी स्त्रिध्वेन च
 सुप्रजा । पत्नी भूपति पत्नी जमदेभ्भूपति सुवम् ।
 चक्रवर्त्तिस्त्रिया पाणौ नन्द्यापत्तं पदक्षिण । यङ्गा-
 तपत्रकमठा देशमाहृत्यसूषका । सुक्षामावाहलो रेखा न-
 णिकपत्नीत्यश्रेयका । गजशजिहवाकारा करे वासे मृगी-
 टगाम् । रेखा प्रासादयज्ञाभा मृगुखीर्षकराः शुभम् ।
 क्षपीयत्वस्य पत्नी स्यात्सकटेन युगेन वा । तोमराङ्गु-
 कीटगुणं राजपत्नी मनेत् प्रुम् । अद्गुहृत्वाविर्गत्य रेखा
 याति कनिष्ठकाम् । यदि सा पतिहन्ता स्यादुदरतन्वा
 त्वजेत् सुधो । सिन्धुलासिगदागङ्गिदुन्दुभ्याकतिरेकया ।
 नितम्बिन्धे कीर्त्ति मती पादेन प्रथिषीतवे । कङ्कजम्बू क-
 मण्ड कृष्टकश्चिखभोगिन । रासभोद्विङ्गावा सु-
 करस्या इ षदा स्थिया । शुभद सरवाङ्गुषो
 हत्तोहत्तमसोमृदु । अङ्गुल्यस्य सुपर्वाणो दीर्घा हत्ता
 क्रमात् क्षयाः । विपिताच्छपटा रूक्षा उदरोमकुलो
 शुभा । अतिशुक्ला क्षया वक्रा विरला रोगक्षे-का ।
 उ सायाङ्गुल्य स्त्रीणां मङ्गुपर्ध्वसन्निता । अरुणा
 सशिखास्तुक्ता करला सुदयां शुभा । निम्ना विवर्णा,
 स्रक्ष्वाभा पीता दरिद्रादायका । नक्षेष विन्द-
 श्वेता प्राय सु शैरिणीस्त्रिया । प्ररुणा अपि
 जायन्ते इ पित्तं प्रथितैरेखे । अन्तर्निमानव या-
 स्थि प्रथि स्यान्नांसवा शुभा । उदरेन रोमसुक्तेन वै-
 धव्यं लभते प्रुवम् । मुग्धेन विनतेनापि सशिरे-
 नापि इ क्षिता । अङ्गो ललाटिका श्रेया सभांसा च
 सस्रता । शुष्का सिरासा खोमाट्या विशाखा कुटिला-
 शुभा । मांसलो वर्तुल, कण्ठ प्रयस्यतरङ्गुलः ।
 यस्ता पीश विरेखाट्या त्वव्यक्तास्थिसुषङ्गवा । निर्मांसा
 विपिता दोषां स्वपटा न शुभमदा । स्पृक्षपीवा च वि-
 धवा वक्रपीवा च किङ्करी । बन्धा हि विपिटपीवा
 सुक्षपीवा च निःसृता । चिबुक द्वाङ्गुल यस्त हत्तं
 पीन सुकोमलम् । स्पृक्षं द्विधा संविभक्तमायत रोमसं
 त्वजेत् । हृत्तचिबुकसवन्ना निर्मांसा सुवना शुभा । वक्रा
 स्पृक्षा क्षया दीर्घा रोमशा न शुभमदा । यस्तौ श्योबी
 वाभाभ्याः प्रीनी दसौ सस्रती । रोमसौ पङ्कौ

निम्नो निर्मासौ परियच्छेत् । समं समस्य सुस्निग्धं
 स्वामोद वक्तुं च सुखम् । जनेद्वदनच्छायं धन्या-
 नामिह जायते । पाटलो वक्तुं च स्निग्धोरेखाभूपितमध्य-
 भू । सीमन्निनीनामधरो धराजानिप्रिया भवेत् । कथं,
 प्रलम्ब स्फुटितो रूचो दौर्भाग्यसूचकः । श्यावः स्थूलोऽ-
 धरोष्ठः श्लाघैष्यकलहप्रदः । मस्त्वोमत्तकाशिन्याशो-
 चरोष्ठ सुभोगदः । किञ्चिन्नाधोऽक्षतोऽ रोसा विपरीतो
 विरुद्धकृत् । गोलोरसन्निभा, स्निग्धा हाति शृङ्गना
 शुभा । अथस्ताडुपरिटाञ्च समस्तोकसमन्विता ।
 पीता श्यावाश्च द्यना स्थूला दार्षा द्विपङ्कय ।
 शुभ्याकाराश्च विरला इ खदौर्भाग्यकारिणः । अथस्ताद-
 धिकैर्दन्तैर्भक्तारं भक्षयेत् स्फुटम् । पतिहीना च विकटैः,
 कुलटा विरलेर्भवेत् । लिङ्गैश्चिदभिष्टभोक्त्री स्याच्छोषा-
 ष्ठी तथा सितः । इ खाय मध्यसकीर्णं पुरोभागसवि-
 क्षरा । सितया तोयमरण श्यामया कलहप्रिया । दरि-
 द्रिणो मासलया लम्बयाऽभक्ष्यमक्षिणी । विशालया रसनया
 प्रसदातिप्रसादभाक् । स्निग्ध कोकनदाभास प्रशस्य ता-
 लु कोमलम् । सिते तालुनि वैधव्यं पीते प्रसजिता भवेत् ।
 कण्ठोऽपत्यविद्योगार्ता रूचो चौरकुटुम्बिनी । कण्ठे
 स्थूला सुष्ठुता च क्रमतीक्ष्णा च लाङ्घिता । अथलम्बा-
 श्लभा घण्टा स्थूला कण्ठा च इ खदा । अलक्षितद्विज
 किञ्चित् किञ्चित्फुल्लकपोलकम् । स्मित मयस्य सुद-
 शामनिमोलितलोचनम् । समस्तपुटा नासा लघुच्छिद्रा शु-
 भावहा । स्थूलाया मध्यनखा च न प्रशस्ता समुद्रता ।
 आकुञ्चितारूपाया च वैधव्यक्ती श्दायिनी । परमेष्ठ्या च
 विपिता तुखा दीर्घा क्लिप्रिया । दोष सक्तं क्षुतं
 दोषं युगपद्द्विपिण्डितम् । ललनालोचने शक्ते रक्ताग्ने
 कण्ठतारके । गोलोरपर्यषिग्दे सुस्निग्धे कण्ठपक्ष्मणी ।
 उन्नताक्षी न दोर्घासुष्ठुताक्षी कुलटा भवेत् । मेपाक्षी महि-
 पाक्षी च केकराक्षी न शोभना । कामप्रक्षिता नितरा
 गोपिष्ठाक्षी सुदृष्टता । पारवताक्षी दुःशोला रक्ताक्षी भर्तृ-
 घातिनी । कोटरानयना इटा गजनेत्रा न शोभना ।
 पुंसलो वामकाण्ठाक्षी बन्ध्या दक्षिणकाणिका । मधुपिङ्ग-
 लाक्षी रमणी धनधान्यसम्प्लिभाक् । पञ्चसि सुचने स्निग्धं
 कण्ठः स्फुटः सुपुण्यभाक् । कपिलैर्विरलैः स्थूलै-
 र्मिन्द्या भवति भायिनी । भ्रुवौ सुवर्णुले तन्व्यौ स्निग्धे
 कण्ठे सुसहते । प्रयत्ने षट्शरोमार्णा सुभुवः कामु-
 काक्षती । खररोमा च पृथुला विकार्णा सरला स्त्रियाः ।

न भू प्रशस्ता मिलिता दार्धलोभा च पिङ्गला । ल-
 म्बकूर्णौ शुभायसौ सुखदौ च शुभप्रदौ । शक्वलीर-
 हितौ निन्द्यौ सिरालौ कुटिलौ क्षयौ । भाल सिरावि-
 रहितो निर्लोभाङ्गैन्दु सन्निभः । अनिम्नस्त्राङ्गुलोनार्याः
 सौभाग्यारोग्यकारणम् । व्यक्तस्त्रि करेभ्यश्च ललाट
 राव्यगम्पदे । प्रलम्बमलिक यस्या देशर हन्ति सा भ्रुवम् ।
 रोमशेन सिरालेन प्राशुला रोगिणो मता । सीमन्
 सरलः शक्तेःमौलि यस्तः ससुष्ठुत । गजकुम्भ
 निभो वृत्तः सौभाग्यैश्वर्यसूचकः । स्थूलगूर्डा च
 विषया दीर्घगर्भा च बन्धकी । विशालेनापि शिरसा
 मवेद्वैर्भाग्यभाजनम् । केशा अलिकुलच्छाया स्त्रिया
 क्षिप्ताः सुकोमलाः । किञ्चिदाकुञ्चिताप्याश्च कुटिला
 अतिशोभना । परुषा स्फुटिताप्याश्च विरलाश्च शि-
 रोरुहा । पिङ्गलालवधोरुहा इ खदारिद्र्यबन्धदा ।
 तिलक लाञ्छनं वापि हृदि सौभाग्यकारणम् । यस्या
 दक्षिणश्लोके शोणे तिलकलाञ्छने । कन्याकतृपथ सूते
 सूते सा च सुतलयम् । भ्रुवोरन्तर्ललाटे वा मसकोराव्य-
 सूचकः । वामे कपोले मसक शोणोमिष्टान्नद स्त्रिया ।
 तिलक लाञ्छनं शोणं यस्या वामकुचे भवेत् । एक
 पुत्र प्रसूयादौ तत सा विषया भवेत् । युञ्जस्य दक्षिण
 भागे तिलक यदि योपितः । तदा क्षितिपते पत्न्या
 सूते वा क्षितिप सुतम् । नासाप्ये मसक, शोणो
 महिष्या एव जायते । कण्ठे स एव भर्तृमृगाः पुत्रल्याश्च
 प्रकीर्तितः । नाभेरधस्तात् तिलक मसको लाञ्छन
 शुभम् । मसकस्तिलकश्चिन्नं गुल्फदेशे दरिद्रकृत् । करे-
 कर्णौ कपोले वा कण्ठे वामे भवेद् यदि । एषा तया-
 णामेकन्तु प्राग्गर्भे पुत्रद भवेत् । भालगेन विश्रुलेन
 निर्मितेन स्वयम्भुवा । नितम्बिनो सहस्राणां स्वामित्व
 योपिदानुयात् । सुप्ता परस्पर या तु दन्तान् कटकटा-
 यते । सुलक्ष्णापि न सा शक्ता यत् किञ्चित् प्रलमेष्ट
 तथा । पाणौ प्रदक्षिणावर्त्तौ धर्यां वामो न शोभनः ।
 नाभौ श्रुताक्षुरसि वा दक्षिणावर्त्त ईरीतः । सुखाय दक्षि-
 णावर्त्तं पृष्ठवशस्य दक्षिणे । अन्तःपृष्ठे नासिसमो वृद्धायु-
 पुत्रवङ्गनः । राजपत्न्या प्रदृश्येत भगमोक्षी प्रदक्षिणः ।
 स चेक्षु कटिभागे स्याद्वृद्धपत्यसुखदः । कटितोगुञ्जवेधेन
 पत्यपत्यनिपातनः । स्याताएदरवेधेन पृष्ठावर्त्तौ न
 शोभनी । एकेन हन्ति भक्तारं भवेदन्येन पुञ्जकी ।
 कण्ठगेदक्षिणावर्त्तौ इ खवैधव्यसूचकः । सीमनेऽथ

मनाटे वा त्याज्यी दूरान् प्रयत्नत । सा पतिं हृनि
 पथेण यथा मध्येऽन्ताटकम् । मन्त्रिणो वा गार्धो वा
 रोमुणाभावात्क म्भ्रियाः । एको वा गूर्नि मी वा गभि
 वासगती णपि । ण्याटगाण पतिमो तो त्याज्यो
 दूरान् सुभुडिना । तद्यावत्तं च एकटा भाभ्यात्तां
 पतिव्रता । दृष्टाणां न भर्तृमो उमटा भाग जायते ।
 अथ कन्यायः । मणपिभेदे जामांतां विषकन्याय
 टोप यथा जातकामद्वारे । "भोजने ऽ उक्ति
 काया गतभिपजि तया ह्यर्थमन्दारारे भद्रान भे
 तिषी या ननु जननमियात् सा कुमारी विपारया ।
 समन्वौ सौम्यवेदायुभगनगर्भकश्रामे ततो द्वो
 वैरिक्तेत्वानुयातो यदि जनुपि तदा सा हि कन्या
 विपारया । मन्दासो पादितोया यदि तदनु कुजे
 सप्तमी पारुण्ये २४ द्वाटय्या वा हिदंभे १६ दिनमणि
 दिसे यज्जनि वा विपारया । धर्मस्यो मूमिस्तु-
 क्षदुषटनगतः सत्यं सुनुसुद-नो मार्त्तण्ड गूनु-
 यातो यदि जनिममे सा कुमारी विपारया । लग्ना-
 टिन्टो शुभो वा मदनदृष्टविद्वानयायो विपार्यं दोषं
 चैवानपयं तदनु च नियत हृनि वैधव्यटोपम् ।
 अन्वोऽपि वैधव्यादियोगोऽन्यत्रोक्त यथा होरागम-
 रत्ने "लक्षा धमेनोक्त्तरेऽस्तस्य म्ये प्रत्येऽपि
 भौमे विधवा मदिष्टा । पापगुणालोकनवर्गयाने कन्यैव
 यस्या भवतीति सूता । वैधव्यं करवेदेर्मदम-दृष्टगतं-
 मिश्रितं स्यात् पुनर्भू पार्ष्णीयं युक्तं नैवति परि-
 कृता प्रेयसा सौम्यटे । अयोऽयःगम्यस्योप क्षिति-
 सुतसितयोर्वन्वकी योपिदुका चन्द्रोर्जोस्तुयुक्ता यदि
 मदनदृष्टे प्रेयसोऽनुत्तया सति "लग्ने व्यगे च
 पातासे इत्यादि" मगृह्णम् । एरमन्वोऽपि वैधव्यादियोगा
 व्याकरे दृष्ट्या । सु.वि. तत्प्रनिहाराय विधि-
 रक्त यथा "जन्तोऽथ च विखोक्त्य वानविधवायेग
 विधाय व्रत सावित्त्रा उत पौनन हि मुतया दद्या
 दिमां वा रङ् । बल्लगेऽप्युत्तमृत्ति पिदुमलपटे क्त्वा
 विवाह, स्फुट दशात्तां चिरजीविनेऽन न भवेदोप
 पुनर्भूय " । स हितावारे "श्रैवैधव्यकरैर्योगैर्विवाहपट
 वोदितं । वरायायुक्षते देया कन्या वैधव्ययोगजा'
 ज्ञानभास्करे 'बलवद्विधवायोगे बाल्ये सति मृगे-
 क्षणम् । पिता रक्षति कुक्षीत तद्गुरु शास्त्रसम्मतम्"
 मार्क० पु० "बाहवैधव्ययोगेऽपि कुम्भद्रुप्रतिमा-

दिभिः । जया नग्न रङ् पयात् कन्योष्ठाधोऽपि
 चापरे" । तत्र मावित्रीविषममदिगतनिष्प्रतिमादिवि-
 षमयोगाटयय 'धी०धा० विधानवारिजातामै न दृष्ट्या ।
 उपयमन न० उप+यम-स्युट् । विगते संयमने ३वङ्गे-
 रध म्यापने च । करण न्युट् । ४धन्वन्मसाधने कुमादी ।
 उपयमनी उपयस्यते कर्मणि स्युट् । अन्व्याधानाद्दे सि-
 कतादी "उपयमनीरूपकस्यवनि' गत० प्रा० ४,५,
 २,१ । "उप अन्नेरधमात् यस्यल इत्तपमन्य विकृता,"
 भा० । "उपयमनीरूपनिगपति" कात्या० ५,४,२० ।
 "धाह्वनीयमेपयमनीयान्नीधायस्यालोपाङ्गने च" द०,६,२,
 उपयट् पु० उप-यज-रप् । षोडशसु षत्विकु मध्ये प्रति-
 प्रत्यावाय्ये षत्विभेदे । 'मनोमे हादि'वस्येति ततोहो
 ण्यटात्तान नासुप्रवर्णाक्त' गत० प्रा० ३,८,५,५ ।
 उपयाचका ति० उपगम्य याचक उप+याच-स्युत् । समीमे
 व्यागम्य याचजाकर्त्तरि । [दिप्रार्थने ।
 उपयाचन न० उपगम्य याचनन् । देशदिसमीमे अमीटा-
 उपयाचित ति० उपयाच्यतेऽनेन वा० करणे इत्च् ।
 अमीटमिद्वे देभ्योदेवे पडाटो । "उपयाचितदानेग
 यतो देवा अमीटटा " पञ्चत० । कर्मणि क्त । २उपगम्य
 प्राचिंते च । भावे क्त । ३उपगम्ययाचने न० "उपयाचि
 ताय हितम् कनु । खेटसिद्ध्यर्थे देभ्योदीयमाने पयादी ।
 "सिद्धायतनानि क्षतविधिवदेतोपयाचितकामि" काद० ।
 उपयाज० च० उप+यज-यञ् यथाह्वयान् प्रयाजादि-
 यत् न वताम् । उपयजि एकादशप्रभेदे, यागाङ्गे याग-
 भेदे । २काश्यपगोत्रे षपिभेदे । "तथैव च महाभाग
 गोऽपश्यत्त्वमितव्रतौ । याजोपयाजो जङ्गवीं या-
 म्यन्ती परनेविमौ । सहिताध्ययने युक्तौ गोलतयापि
 काश्यपी । तोरथेयो धीर्व्ययुक्तौ ब्राह्मणाष्टपिषत्समी" भा०
 धा०,६०७ अ० । "ताभ्यामेय याःजनेन द्रुपटेन पुत्रयो-
 गापि "पुत्रार्थेनयजज्ञाजा नधाय मम भारत । याजोप-
 याजतपसा पुत्र लेभे स पाषाकात् । धृष्ट्युम्न द्रौपदीञ्च
 वेदिसध्यादनिन्द्रिासु" भा० सा० ७८ अ० ।
 उपयात प० ति० उप+या-कर्त्तरि क्त । समीपागते ।
 'उपयातायार्च्यंनि कोहनीया' गोमि० । "उपयाता-
 याचार्यसमीपमागतय" स०त० रघुनन्दन ।
 उपयान न० उप+या-ल्युट् । उपसर्षणे । "हरोपयाने
 खरिता बभूव" कुमा० ।
 उपयाम पु० उपयामयत्यनेन उप+यम-विच्-अच् । १वशाङ्गे

पहुरूपे पातभेदे । “उपयामगृहीतोऽसि” यजु० ७, ४, ११, २० । उपचारात् २तद्देवे च । “धातं प्राणेनापा-
सेम नासिके, उपयाममधरेण” यजु० २५, २ । उप-
यम-घञ् वा षड्ङि । २विवाहे । “यर्हि भवेदुपयामसार्द्धि
सतो खलु कन्या” सु० वि० । बला० अस्त्वर्थे वा सतृप् ।
उपयामवत् तद्विशिष्टे लि० । पञ्चे इति उपयामिन् तत्रैव
उभयत्र स्त्रिया ङीप् ।

उपयुक्तं लि० उप+युज-क्त । १न्याये, २रचिते, ३भुक्ते च ।
उपयोग पु० उप+युज-घञ् । १आचरणे २भोजने, “पर्यागते
मदनफलमज्जदुपयोग” मृश्रुतं । ३इदसिद्धिसाधने
व्यापारे आनुकूल्ये च । “अथवा कार्यं निष्ठं तेरुपयोगो
यथाक्रमम्” सुश्रु० “अनङ्गवेत्तक्रिययोपयोगम्” कुमा० ।
उपयोगिन् लि० उप+युज-घिणुन् । १इदसाधनायासुकुले
२उपयुक्ते च । “तदुपयोगीनि शारीरकसूत्रादीनि” वेदा०
शा० । स्त्रियां ङीप् । तस्य भाव तत् उपयोपिता स्त्री
त्य उपयोगिच न० आनुकूल्ये ।

उपर लि० उप+करन् । १उभे स्थापिते “दिवरज
उपरमसभाय”, “उपहृरे यदुपराः अपिन्वन्”
ऋ० १, ६, २, ५, ६ । “उपरा उप्ताः स्थापिता” भा० ।
“विज्ञोभूमोरुपरा षड्विधानाः” ऋ० ७, ८, ७, ५ ।
उप+रम-शा० आधारे ङ । २उपरसाधारे । “ते न
पूर्वास उपरास इन्द्रः” ऋ० ६, ७, ७, २, “उप-
रास उपराः उपरता यत्तेत्युपराः” भा० । कर्त्तरि ङ ।
३उपरते “पुर सतीरुपरा एतथे क” ऋ० ५, २, ६, ५ “उपरा
उपरता” भा० । उपरि जन्मसमयत्वेनास्त्वस्य अर्थ
व्या० ऋच् । उपरिकाञ्चोत्पत्ते । “ये पूर्वासोय उपरा-
सर्षेयु” १०, १५, २, “उपरासः यजमानजन्मन उपर्युत्-
पत्ता” भा० । उलयोरैक्यात् । ४उपले प्रसारे च ।

उपरक्तं पु० उप+रन्ज-क्त । १राज्यपक्षे चन्द्रे सूर्ये च ।
२व्यसनेष्वागृक्ते, ३रञ्जनश्रेण रक्ते ४उपाधिसाक्षिघ्राड-
पाधिगुणवत्तया प्रतीते च ।

उपरक्ष पु० उप+रक्ष-खुल् । समीपस्थित्वा रक्षके सैन्यादौ
(वाङ्मिगाह) । [(पहारा) ।

उपरक्षणं न० उप+रक्ष-व्युट् । रक्षार्थं सैन्यादिस्थापने
उपरतं लि० उप+रम-क्त । १विरते, २निष्ठते, ३मृते,
“पितर्युपरते एवाधिभजेयुर्धनं पितृ” दा० ष्ट० ।
“पितर्युपरतस्मृते” या० ष्ट० । “सत्यपि जीवने
निष्ठतस्वदकासे इत्यर्थः । ५उपरति, ६ “शान्तीदान्त

उपरतस्तित्त्वा अद्वावान् ममाहितो भूत्वात्मन्यात्मान-
मनलोकेत्येत्” श्रुतिः ।

उपरताति स्त्री ताय-कर्मणि क्तिन् । ३त० लस्य षा र ।
१युद्धे “अर्थं उपरताति वन्वन्” ऋ० ७, ४, ८, ३ । “उपर-
रूपत्वं पाषाणतृल्यं शरेस्तायते विस्तोर्यते उपरताति
युद्धम्” भा० सपत्या लुक् । २उपररूपकरकरैराच्छाद्ये
अन्तरिक्षे च । “खरन्ति ता उपरताति” ऋ० १०, ५, १, ५ ।
उपरताति मेघकरकाच्छाद्ये अन्तरिक्षे सप्रम्या लुक् ।
उपरति स्त्री उप+रम-क्तिन् । १विरते, २मृते ३लभ्य प्राप्तौ-
दासीन्ये विषयेभ्य इन्द्रियाणां ४निवारणे, ५विहितकर्मणाम्
विधानतस्यागरूपे सन्यासे “पुमर्था कर्मणा नेति धीर्या सोप-
रतिर्भवेत्” इत्युक्तरूपायां ईं ऋद्धौ च । सेयुपरतिर्वृत्तवि-
चाराद्गसाधनचतुष्टयान्तर्गतसाधनविशेषं तानि च साध-
नानि विवेकचूडामणौ सलक्षणमचार्येण दर्शितानि यथा
“साधनान्यत्र चत्वारि कथितानि मनीषिभिः । येषु सत्-
त्वेव सन्निष्ठा यदभावे न सिद्ध्यति । आदौ नित्यानित्य
वस्तुविवेक परिगण्यते । इहासत्त फलभोगविरागस्तदन-
न्तरम् । शमादिषट्कसम्पत्तिर्मुमुक्षुत्वमिति स्फुटम् । ब्रह्म
सत्यं जगन्निष्ठं त्वैवंरूपो विनिश्चयः । सोऽयं नित्यानित्य-
वस्तुविवेकः समुदाहृतः । तद्वैराग्यं जिहासा या दर्शन-
अवस्थादिभिः । देहादिब्रह्मपर्यन्ते ह्यनित्ये भोग्यवस्तुनि ।
स्वप्ने नियतावस्था मनसः शम उच्यते । विषयेभ्य परा-
वर्त्य स्थापनं स्वस्वगोलके । उभयेषामिन्द्रियाणां स दम
परिकीर्तितः । बाह्यानालम्बनं वृत्तेरेपोपरतिरुत्तमा ।
सहनं सर्वदुःखानामप्रतीकारपूर्वकम् । चिन्ताविनाप-
रहितं सा तितित्वा निगद्यते । शास्त्रस्य गुरुवाक्यस्य स-
त्यनुद्भवधारणम् । सा अद्वा कथिता सन्निर्यया वस्तुपल-
भ्यते । सर्वदा स्थापनं बुद्धे शुद्धे ब्रह्मणि सर्वदा ।
तत्समाधानमित्युक्तं न तु वित्तस्य लालनम् । अहं-
कारादिदेहान्तान् बन्धानज्ञानकल्पितान् । स्वस्वरूपा-
यबोधेन मोक्तुमिच्छा घृष्टच्युता । मन्दमध्यमरूपापि
वैराग्येण, शमादिना, प्रसादेन गुरोः, सेयं प्रष्टुवा
स्यते फलम् । वैराग्यञ्च सुसुच्यते तीव्रं यस्य तु
विद्यते । तस्मिन्नेवार्थेदन्तं स्युः फलवन्तं शमादयः ।
एतयोर्बन्धता यत् विरक्तात्वसमुच्चयो । मरौ सलिलवत्
तत्र शमादेर्मानमात्रता । मोक्षकारणसामपी भक्तिरेव ग-
रीयसी । स्वस्वरूपावगन्तान् भक्तिरिजानधीयते । स्वात्म-
नत्वात्सम्मानं भक्तिरित्यपरे जगुः । उक्तसाधनसम्पन्न-

सत्त्वजिज्ञासुरात्मन । उपवीदेत् गुरुं मात्र यतो
यन्मविभोक्षणम् ।

उपरञ्जक लि० उप+रञ्ज-णिच्-ण्युन् ।। उपरःगकारञ्जे ।

“न बाह्यान्तरयोश्चपरञ्जोपरञ्जकभावोऽपि देशव्यवधा-
नात्” सा०सू० । [रागाद्ययतया करणीये ।

उपरञ्जय लि० उ+रञ्ज-णिच्-यन् । उपरञ्जनीये उप

उपरत्वे न० उपमित रत्नेन अथा०त० । मणिसङ्घेषु कावा-

दिषु ‘उपरत्नानि कावच कूरोऽस्मा तथैव च । सक्ता

शक्तिस्तथा गङ्गा इत्यादीनि वक्ष्यन्मि । गुणा यथैव

रत्नानामुपरत्वे पु ते तथा । किन्तु किञ्चित्ततोहीना वि-

शेषोऽयमुदाहृत ” भा०प्र० ।

उपरम पु० उप+रम-ञच् अट्ङिः । विषयवैराग्ये, शनिह-

त्तौ च । “तथैव फेनोपरमे कल्कहृद्य नियोजयेत्” वैद्य०

“सन्निगतेऽस्मिन्नेटोपरमय” सुश्रु० । “द्विभाषोपरमे

काले व्यतीते प्रगमाक्षत ” भा०य० २८।५० । भावे

स्युट् उपरमस्य । उपरतौ न० ।

उपरव पु० उप+र-आधारे षञ् । सोमाभियवाङ्गे गर्त्ताकारे

देयभेदे । तत्करणप्रकारच ’ गत० मा० ३,५,४,१-१२

उक्त. यथा “द्वयं वाच्यम् परवा खायन्ते । गिरो वै यज्ञस्य

हविर्धानं तद्य इमे शोभिपत्वार. क्रूपा इमायह् द्वाविभौ

हौ तानेवैतत् करोति तस्मादुपरवान् खनति । देवाय वा

अधुराय उभये प्राजापत्या यस्मृधिरे । ततोऽधुरा

एषु लोकेषु कृत्यां यत्नगाक्षिपन्नुरेतयैव सिद्देवानभि

भवेमेति । तद् देवा अस्मृष्वत । त एतैः कृत्यां यत्न-

गानुदखनन् यदा वै कृत्यास्तु खनन्त्यथ सावसा मोषा

भवति तयो एवैव एतद्यद्यस्या अत्र कश्चिद्विपन् भ्वा

टव्य’ कृत्यां यत्नगाक्षिपन्ति तानेवैतद्दुपकिति तस्मा-

दुपरवान् खनति वदक्षिपस्य हविर्धामस्याषोऽथ मत्तग

खनति । सोऽग्निमादत्ते “देवस्य त्वा सवित्र प्रसवे ऽश्वि-

नोवांङ्गभ्यां पूषो ह्वाभ्यामाददे नार्थसीति” समान

एतस्य यजुषो बन्धुर्योषो वा एवा यदभिन्नस्मादाह

नार्थसीति । तान् प्रादेशमात्र विभा परिचिञ्चति ।

इदमह् रक्षसा षीषा अपिहलनामोति यजो वा अ-

भिर्बन्धुणैवैतद्वाङ्गाणां रक्षसा षीषा अपिहलन्ति ।

तद्यावेतौ पूर्वी तयोर्दक्षिणमेषां परिच्छिद्येद्यापर-

योश्चरमथापरवोर्दक्षिणमथ पूर्वयोश्चरन्तम् । अ

थो इतरथाङ्ग अपरयोरेवाय उत्तर परिच्छिद्येद्य

पूर्वयोर्दक्षिणमथापरवोर्दक्षिणमथ पूर्वयोश्चरन्तित्यथो

अपि समीच एव परिच्छिद्येते त्वेवोत्तमं परिच्छिद्येद्य

एव पूर्वयोश्चरन्तौभवति तान् यथापरिच्छिद्यतमेव यथा-

पूर्व खनति । एहञ्चसि एहृष्टवा इत्युपलोत्थेवैमानेतन्म

हृद्यत्येव यदाह् एहृष्टसि एहृष्टवा इति एहृतीमिन्द्राय

याच यदेमोन्द्रो वै यन्स्य देयता वैष्णव हविर्धानं तत्

सेन्द्र करोति तस्मादाह् एहृतीमिन्द्राय याच वदेति र-

क्षोहृष्य यत्नगाह्नमिति रक्षसा ज्ञेते यत्नगाभ्यां वधाय

खायन्ते वैष्णोमिति वैष्णयो हि हविर्धाने याक्, तान् यथा-

खातमेतौत्किति । इदमह् त यत्नगस्तुकिराणि व

मे मिच्छोयममात्यो निषखानेति मिच्छोवा अमात्यो

या कृत्यां यत्नगाक्षिपन्ति तानेवैतद्दुपकिति इदमह्

त’ यत्नगस्तुकिराणि । य मे समानो यमसमानो

निषयानेति समानोवा असमानो वा कृत्यां यत्नगाक्षि-

पन्ति तानेवैतद्दुपकिति । इदमह् त यत्नगस्तुकि-

राणि । य मे समन्वयमसन्वुर्निषयानेति समन्वयं

यस्यन्वुर्वा कृत्यां यत्नगाक्षिपन्ति तानेवैतद्दुपकिति ।

इदमह् त’ यत्नगस्तुकिराणि य मे सजातो यमसजातो

निषयानेति सजातोवा अषयातोषा कृत्या यत्नगाक्षि-

पन्ति तानेवैतद्दुपकित्युत्कृत्यां किरामोत्थन्त उ-

हपति तत्कृत्यास्तुकिरति तान्वाङ्गमात्रान् खनेत् । अनो

वा एपोऽन्तं वैवैतत् कृत्या मोहयति तान्खण्डया सत्तन्द-

न्ति यद्यच्छया म गङ्गायादपि समीचक्षणादिमे प्राणा

पर सत्तया तान् यदाखातमेवावमर्शयति” “सोमा

भिषवायोपरभाषां खनन विदन्तु खनस्योभयार्थता

माह् हसमिति । कर्णच्छिद्रे हे नासिकाच्छिद्रे हे । हेष्य

वधाथै भूमौ स्थापिताः कृत्यायिषेवा यत्नगा । अस्मृ

ष्वत हिसितवन् । मधे मध्ये प्रादेशमात्रान्तराय

विज्ञाय समसत्तरक्षे खननप्रदेशे चतुरोऽपटान् प्रादे-

यमात्रान् परिच्छिद्येत् खननमपि परिच्छेदनक्रमेण

कर्त्तव्यम् । सातायास्यद् उहपनेऽपि खननक्रम एव ।

अङ्गुलिप्रादेशाद्यपेक्षया बाहुप्रमाणस्थानत्वम् ततोऽधि-

कात् प्रदेशात् षट्शतपञ्चाशत्पञ्चाशत्पञ्चाशत्स्थान-

त्वम् तान्खण्डया सत्तन्दन्ति पूर्वयोर्दक्षिणस्यापरयोश्चरस्य

थान्तराक्षदेशम् । अन्त प्रदेशमिच्छेत्प्रतत्परिहाराय

समृग्नेत् समृग्नेते परस्य रक्षस्यस्य कृत्याताम्” ।

भा० “उत्तरपृष्णे जुहोत्युपरमे” कात्या० २५, १२, १०,

“उपरवनेषात् अन्वयजुर्हरति” ८, २, १२,

उपरस पु० उपमितोरसेन अथा०त० । पारदहृष्टेषु गन्धकादिषु ।

“गखोहिङ्गलमभ्रतालकशिलास्रोतोञ्जन टङ्कणं राजाय-
 र्त्तकसुम्बकौ स्फटिक शङ्ख खटौ गैरिकम् । क सोस
 रसक कपट्टिकनाबोलाय कङ्कुठक सौराष्ट्री च सता
 अमी उपरवा सूतस्य किञ्चिद्गुणै ” भा० प्र० । अगैपा
 शोधनविधि ‘सूर्यावर्त्तो यज्जकन्द’ कदली देवदालि-
 का । शिष्टु कोपातकी बभ्या क कमाची च वाणुकम् ।
 यपामेकरसेनैव त्रिचारैलवणै सह । भावप्रेदन्तुर्गैश्च
 दिनमेकं प्रयत्नत । तत पचेद्वा तद्द्रावैर्दोलायन्ते
 दिन सुषो । एवं शुद्धान्ति ते सर्वे मोक्षा उपरवा हि
 ये” । विशेषश्च । “कङ्कुठ गैरिक शङ्ख कासीस टङ्कण
 तथा । मोलाञ्जन शुक्लभेदाः चूर्णका सवराटिकाः । ज-
 स्वीरवारिणा स्त्रिजाः जालिताः कोण्यवारिणा । नित्य-
 मायान्यमी योष्याभिपग्भिद्योगसिद्धये” भावप्रकाश ।
 उपराग उ० उप+रन्-ज-घञ् । १ समीपस्थित्वा स्वनि-
 ष्टगुणादेरन्यत्वारोपे, यथा स्फटिकस्थान्तिकस्थितजवादि
 गतलौहित्य स्फटिके आरोप्यते” स चारोप उपाधि-
 क्षतत्वादौपाधिकः अक्षुपररागभाषित्यैव साख्यादय वेदा-
 न्तिनश्च बुद्धिगतकर्तृत्वादेः पुरुषे, पुरुषगतचैतन्यस्य च
 बुद्धौ औपाधिकत्वं कल्पयन्ति “उपरागात् कर्तृत्व चित्-
 साक्षिधरात्” सा० सू० “पुरुषस्य यत् कर्तृत्व तद्गु-
 षुपररागात् बुद्धेश या चित्ता सा पुरुषसाक्षिधरात् एत-
 दुभय न वास्तव यथाऽन्यथयो परस्परसंयोगविशे-
 पात् परस्परधर्मव्यवहार औपाधिक यथा च जलसूर्य-
 यो. संयोगात् परस्परधर्मारोपस्यैव बुद्धिपुरुषयो” प्र०
 भा० “तद्गुणसारात्वात्” शा० सू० “बुद्धेशुर्णैव आत्म-
 नोगुणवत्त्वारोप इति समर्थितम्” । वौह्या अपि बाह्योपरा
 गात् ज्ञानस्य तत्तदाकारता भवतीति मन्वन्ते तत्सर्वं तत्त-
 न्मतापसरे वक्ष्यते अनेनैवोपरानेण बाह्यान्तरयोरुपरञ्जो
 परञ्जकभाव । २ सतो गुणान्तराधानरूपे वासनारूपे
 संस्तारे “नानादिविशेषोपरागनिमित्ततोऽप्यस्य” सा० सू०
 “अस्यात्मनः प्रवाङ्मुख्येणानादिर्या विषयवासना न ततोऽन्य”
 म० भा० । ३ रविचन्द्रयोर्गृहणे तत्रापि छादकसाक्षिधरात्
 चन्द्रार्कयोस्तत्रारोप एवेति तस्य तथात्वम् । यद्गृहणञ्च
 राक्षधित्तभूमिच्छायया चन्द्रस्य, तदधिधित्तचन्द्रम-
 ण्यलेभ च रवेर्मण्डलस्य छादनमिति सिद्धान्ते स्थितम् ।
 तत्र सि० शि० पक्षेण कथं भवेदित्येतन्निरूपितं यथा
 “पयाज्ञागाञ्जलद्वयः संस्थितोऽभ्येव चन्द्रो भानोर्विम्बं
 स्फुरदक्षितया छादयत्यात्ममूर्त्या । पयात् स्पर्शो हरि-

दिशि ततो मुक्तिरस्यात एव कापि च्छन्न कश्चिदपिहितो
 नैव कलान्तरत्वात्” शि० । “अर्कादधश्चन्द्रकक्षा । यथा
 मेघोऽध स्थः पश्चादुभागादागय रवि छादयति एव चन्द्रो
 ऽपि शीघ्रत्वात् पश्चादुभागाटागत्य रवि छादयति । तत्र
 पयात् स्पर्श । नि सरति चन्द्रे पूर्वतो भोजो रवे ।
 अत एव कक्षाभेदात् कश्चिदर्कश्चन्द्रो दृश्यते कश्चिदेव न
 दृश्यते । यथाध स्थे मेघे कैश्चिद्दूरविन दृश्यते कैश्चिद्दृश्यते
 प्रदेशान्तरस्यै । इदानीं नतिलम्बयोः कारणमाह” प्रमि० ।
 “पथान्तेऽर्कं नतमुद्युपतिच्छन्नमेव प्रपश्येत् मूमध्यस्थो न तत्र
 वस्तुमतीष्टवनिवस्तदानोम् । तद्दृष्टकसूत्राङ्गिमरुचिरधोल-
 म्वितोऽर्कगृहेऽत कक्षाभेदादिह भ्रूलु नतिलम्बन चोप
 पन्नम् । समकलकाले भूमा लगति सृगाङ्गे नतस्तया
 स्थानम् । सर्वे पश्यन्ति सम समकयत्वात् न लम्बनावसती ।
 पूर्वाभिमुखो गच्छन् वृच्छायात्नयतः यथी विशति । तेन
 प्राक् प्रगृहणं पश्चान्मोक्षोऽस्य नि सरतः । भानोर्विम्ब-
 पृथुत्वात्पृथुपृथिव्याः प्रभा हि सूच्यग्रा । दीर्घतया श-
 शिकलामतीत्य दूरं बहिर्याता । अनुपातात् तद्दृष्ट्यै श-
 शिकजायां च तद्विम्बम् । भूमेक्षोरन्यादिशि व्यस्तः क्षेप-
 श्शुगिगृहे तस्मात्” शि० । “दर्शान्तकाले रवि पूर्वतः पश्चिमतो
 वा नत चन्द्रेण च्छन्नमेव पश्यति मूमध्यस्थो इष्टा, यतो
 दर्शान्ते समी भवतः । यो भूपृष्ठस्यो इष्टा स तदार्कं दृष्ट
 न पश्यति । यतस्तद्दृष्टिसूत्राङ्गोऽधो लम्बितो भवति ।
 अत कक्षाभेदात्तन्म्वन नतिसोपपद्यते । चन्द्रगृहे तु ल-
 म्वननलोारभावः । यत समकलकाले भूमा चन्द्रे लगति ।
 तथा दृष्ट सर्वे विदेशान्तरस्था अपि नतमपि त चन्द्रं
 समं पश्यन्ति । यतस्तत्र छाद्यच्छादकयोरेकैव कक्षा
 जाता । तथा भूमा तावत् पूर्वाभिमुखपक्षगत्या गच्छति ।
 चन्द्रश्च स्वगत्या । स शीघ्रत्वात् पूर्वभिमुखो गच्छन् भू-
 मा प्रविशति । तेन तत्र प्राक् स्पर्श । भूमाया नि स-
 रतः पश्यान्मुक्ति । भानोर्विम्ब विपुलं पृथ्वी सधु ।
 अतो भूमि सूच्यग्रा भवति । दीर्घत्वेन चन्द्रकक्षामतीत्य
 दूरं गता । तद्दृष्ट्यै ननुपातात् साध्यते । चन्द्रकक्षाप्रदेशे
 भूमा चन्द्रविम्बं चेति सर्वं गृह्ये प्रतिपादितमेव ।
 (अथ स च ग्रन्थोद्देश्ययिष्यते) इदानीं छादकनिर्णय-
 माह” प्रमि० । “छादकं पृथुतरस्ततो विधोरद्वे-
 खण्डिततनोर्विपाशयोः । सुहता च मङ्गती स्थितिर्यतो
 लक्ष्यते हरिणलक्षणपक्षे । अधःखण्डिततनोर्विपाशयो-
 क्षीर्यता भवति तीक्ष्णदीधितिः । खान् स्थितिलिपुर्तो

तस्य पृथक् षादको दिनकरोऽपगम्यते । दिग्देशकाला-
 वरणादिभेदान्न षादको राञ्जरिति नृपनि । यन्नामिनः
 केशलगोत्रविद्यास्तत् संहितावेदपुराणशास्त्रम् । राञ्ज-
 वभामराजुनय गगाङ्ग', गगाङ्गगन्ध्यादयत्नोन्निधायम् । न
 मोमय गन्धुपरप्रदानात् सर्वागमानामभिरुद्धमेतत्' (गि०)
 "यत्कृच्छ्रादकाञ्चन्द्रादक पृथुतरोऽपगम्यते । कृत य-
 तोऽर्धसंखितस्येन्दोर्विभाषणोः पृथगतो दृश्यते स्थितिश्च
 महती । अर्कस्य पुनरर्धसंखितस्य तीक्ष्णता विषाणयो ।
 स्थितिश्च लघ्नी । एतत्कारणद्वयान्ययानुपप्रत्यार्कस्य षाद
 कोऽत्य' । स च लघुकाश, । एवं रवीन्दोर्न षादको राञ्ज-
 रिति वदन्ति । कृत दिग्देशकालावराणादिभेदात् ।
 एकस्य प्राक् स्वर्ग इतरस्य प्रधात्, रवे कापि चङ्-
 षमसि कापि नास्ति । कापि दर्शनादप्यत कापि
 पृथत । अतो राञ्जकृत न चङ्गयम् । नहि यद्वेना
 राञ्ज' एव केचन वदन्ति । केत्रगोत्रविद्यास्तदभिमामि-
 नश्च । इट संहितावेदपुराणशास्त्रम् । यत संहितास
 'राञ्जरुमो गृह' । "समर्तुर्ह वा अस्व' स्वर्थापन्द्रमसौ
 विव्याधेति" साधुन्दिनी श्रुति । "सर्वं गद्गासम तोयं
 सर्वे ब्रह्मसमा हिजा । सर्वं भूमिसम दाम राहुपस्ते
 दिशाकरे' इत्यादिपुराणवाक्यानि । अतोऽविरुद्धमुच्यते ।
 राहुरनियतगतिस्तमोमये ब्रह्मपरप्रदानाद्गुभा प्रविश्य
 चन्द्र, चन्द्र प्रविश्य रवि, अ'दयतीति सर्वागमानामभिरु-
 द्धम्' गमि० । अत लज्ज । "पृथुणे कमलासनानुभाया-
 ङ्गु नदत्ताशुभुजोऽस्य सन्निधानम् । यदत सृष्टिवेदसहि-
 तासु चङ्गय राहुकृत गतं प्रविष्टम्" । श्रीपति
 "भूच्छायायां प्रविष्ट स्वगयति शशिन शुकप्रलाषघाने
 राहुर्म ह्यप्रसाटात् समधिगततरस्तप्तमोव्यासदस्य ।
 ऊर्ध्वस्य भातुविश्व सलिलमयतनोरप्यधोवर्ति विश्व स-
 स्तर्ध्व' च माधव्युपरतिसमये सस्य साहित्यहेतो," ।
 चङ्गयप्रकारस्तज्ज्ञानोपायश्च सू० सि० रङ्गनाथेन
 दर्शितो यथा 'सार्धानि पट्सङ्गत्वाय ६५०० योजनानि
 विवस्तत । विश्वस्यो मण्डलक्षेत्रेन्दो सहागोत्या चतु शती
 ४८० । स्फुटस्वभुक्त्वा गुणितो मध्यभुक्त्वावृत्तौ स्फुटौ । रवे
 स्वभगव्याभ्यस्त गगाङ्गभगवोद्धृत' सू० सि० । "सूर्यस्य
 मण्डलस्य गोत्ररूपनिम्बस्य विपक्वस्योव्यास । ६५०० यो-
 जनानि, चन्द्रस्य गोलाकारनिम्बस्य ४८० योजनानि
 व्यास" "अ नस्यैव गणिते विश्वव्यवहार" र० ना०
 "१ गार्हकत्वागुणितो भाजितो पार्ककवया । विपक्व-

म्बचन्द्रकक्षाया तिथ्याप्रा मामलिप्तिका" सू० सि० ।
 "सूर्यस्य विपक्वत्वा ६५०० प्रायुक्तः स्यो व्यास स्वभगवो,
 सूर्यभगवोऽर्कगुणितचन्द्रभगवोऽर्कगोत्रो वायया चन्द्रकक्षया
 यद्यमानया गुणित सूर्यकक्षया यद्यमानया भक्तचन्द्र-
 कक्षाया चन्द्राधिकिताकागोत्रे सूर्यव्यास स्यो भ-
 यति । ततो व्यासयोजनसङ्ख्या पञ्चदशभक्ता सूर्यचन्द्रयो-
 र्विश्वव्यासप्रमाणकला भवति । अतोऽपपत्ति । यदा चन्द्र-
 फनाभिचन्द्रकक्षायोजनानि तदैककक्षया कामीति चन्द्रक-
 क्षास्थितैककक्षायां पञ्चदश योजनानि । अतचन्द्रस्य स-
 कक्षायां स्थितत्वात् सचन्द्रविश्वव्यासयोजनानि पञ्च-
 दशभक्तानि चन्द्रविश्वव्यासकक्षा भवति । एव सूर्यक-
 क्षायामेका कला सार्धगतद्वययोजनैरिति स्यसूर्यव्या-
 ससौर्भक्तो व्यासकला भवति । तत्र सूर्यस्य षोडश-
 रानराञ्जन्दाकाय रव दर्शनात् प्रत्यक्षतो विविक्तानरेषु
 दर्शनाभावाच्च चन्द्रकक्षाप्रमाणेन सूर्यविश्वव्यास यदि सूर्य
 कक्षयाऽयं तदा चन्द्रकक्षया क १ इत्यनुपातेन गणिताय-
 मवस्तुभूत साधित । न त वस्तुतचन्द्रकक्षायां सूर्यम-
 ण्डलावस्थान सूर्यचङ्गये चन्द्रस्य षादकत्वात्कृत्प्रसङ्गात्
 अथ सूर्यस्यपृथव्यासचन्द्रभगवभक्तकक्षारूपचन्द्रकक्षया
 भक्ते इति सक्तशारूपगुणहरयोर्नायात् सूर्यभगवण्यु-
 णितचन्द्रभगवभक्त इति र्वे कक्षयोरनुक्तेरय प्रकारो
 प्रस्यत्वात् प्रथमसुक्तस्तचन्द्रकक्षासिद्धसूर्यविश्वव्यास'
 पञ्चदशभक्त सूर्यविश्वव्यासकला सिद्धा इत्युपपन्नम्' रङ्ग०
 "स्फुटेन्दुभुक्तिर्भूव्यासगुणितो मध्ययोद्धृता । लक्षं सूची
 महीव्यासस्फु टाकथवथान्तरम् मध्येन्दु व्यासगुणित
 मध्यार्कव्यासभाजितम् । विशेष्य लब्ध कृत्वा त
 तमोक्षिप्रास्तु पूर्ववत्' सू० सि० ।
 "सृष्टा चन्द्रस्य गतिर्भूव्यासेन गुणितो मध्यया चन्द्र-
 गत्या भक्ता फल सूचीसद्य स्यात् । भूव्यासस्यपृथ्वर्य-
 विश्वव्यासयोरन्तर मध्येन चन्द्रविश्वव्यासेन ४८०
 योजनेन गुणित मध्येन सूर्यविश्वव्यासेन ६५००
 योजनेन भक्त फल सूच्या प्राक्सिद्धायां
 न्यूनीकृत्य तृकाराच्छेप तम भूच्छायारूप योज-
 नात्मक भाभावक्षम इति ज्ञायायास्तप्रस्तात् । अस्य
 कलात्मक मानमाह । क्षिप्रा इति । पूर्ववत् तिथ्या-
 प्रा माननिप्तिका इति पूर्वोक्तेन भूच्छायाया कला
 कार्या । अतोऽपपत्ति । "भूव्यासहीनं रविशिवमिन्दुष-
 र्याहृत भास्वरकर्षभक्तम् । भूवृष्टिर्लक्ष्यफलेन हीना

भवेत् कुभाविसृतिरिन्दुमागे” इति सि०शि० उक्ता तत्र
 ४६०० भूव्यासो नख रविबिम्बस्य ६५०० स्वत्यानराङ्गीका-
 रेण स्रष्टगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूप
 स्रष्टेन्दुयोजनकर्णो गुण । तादृगसूर्यकर्णो हर ।
 तत्रैतत्स्रष्टस्य कलाकरणार्थं त्रिज्यागुणचन्द्रकर्णस्तादृगो
 हर इति चन्द्रस्रष्टमध्यगत्योस्तुल्यगुणहरत्वेन नाशात्
 त्रिज्यामध्येन्दुयोजनकर्णयोस्त्रिज्यापवर्तनेन हर पञ्चदश
 पृथगुक्त । अथोऽवशिष्टौ भूव्यासहीनमध्याकैबिम्बयो-
 जनानां रविस्स्रष्टगतिमध्यगतौ गुणहरौ । चन्द्रसूर्य
 योजनकर्णावपि क्रमेण गुणहरौ । तत्र कर्णस्थाने ला-
 घवात् तयोर्बिम्बयोजनानि गृहीतानि । यद्यपि सूर्य
 चन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णांनुसारित्याभावाद्बिम्बयोजनपहण-
 मनुचितं तथाप्यत्यानराङ्गीकारेण तददोष । इन्दुव्या-
 साकैव्यासवोर्भूगोलाध्यायोक्तकवा मूर्कगुणिता महीमण्ड-
 लभाजिता तत्कर्ण इति । तत्कक्षाव्यासार्धत्वे तु सुत-
 राम् । तत्रापि स्रष्टाकैबिम्बयोजनपहणे मध्याकैयो-
 जनत्रिज्यै स्वैस्स्रष्टगतिगुणितं सूर्यमध्यगतिमक्तमिति
 सिद्धम् । न चोक्ताङ्गीत्या सूर्यस्रष्टमध्यगतौ गुणहरौ भू-
 व्यासमध्याकैबिम्बयोजनान्तरस्योत्पत्तौ न केवलं बिम्बस्येति
 भूव्यासस्तादृगो महीव्यास इत्यनेन कथं सिद्ध इति वा-
 च्यम् भगवता स्वत्यानरेण महीव्यासस्य यथास्थित
 स्थैराङ्गीकारात् । महीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्युक्त्वा
 मध्यस्फुटपदस्योभयत्वान्त्वयेनार्कश्रवणसंविधानेन च सूर्य-
 बिम्बस्फुटरीत्यैव महीव्यासस्य स्फुटत्वसिद्धेः । अथैतत्-
 स्रष्टसिद्धं फलं भूव्यासाङ्गीन भूमायोजनानि । तत्र
 कलाकरणार्थं भूव्यासस्यापरस्रष्टस्य त्रिज्या गुण स्रष्ट-
 चन्द्रगतिभक्तमध्यगतिगुणितचन्द्रमध्ययोजनकर्णरूपस्रष्टयो-
 जनकर्णो हरः । तत्र त्रिज्यामध्येयोजनकर्णो गुणहरौ
 गुणेनापवर्त्य हरस्थाने पञ्चदश चन्द्रस्रष्टमध्यगतौ गुणह-
 राविति सूच्युक्तोपपत्ता । भूमायां स्रष्ट्यनुकारत्वात्
 प्रथमस्रष्टं द्वितीयस्रष्टं हीनं भूमायोजनात्मिका सा
 पञ्चदशमक्ता फलादिकेत्युक्तोपपत्तम् । यदि तु भूव्यास
 हीनं रविबिम्बमित्यादौ मध्यबिम्बातुक्ते प्रथममेव स्र-
 ष्टाकैबिम्बपहणं तदा महीव्यासस्य स्रष्टत्वाप्रसिद्धा म-
 हीव्यासस्फुटार्कश्रवणान्तरमित्येष यथान्यतं सम्यक् ।
 परन्तु तदा भूव्यासोनाकैबिम्बस्य सूर्यमध्यस्रष्टगतौ हर-
 गुणापवर्गिणौ वाच्यावपि भगवता स्वत्यानरत्वाद्गुणौ ।
 न चातुपाते सूर्यचन्द्रयोर्मध्ययोजनकर्णावेष गृहीतौ न

स्फुटाविति मध्यस्फुटगतौ हरगुणावच्युत्पत्तौ नोक्ताविति
 वाच्यम् । चन्द्रस्रष्टयोजनकर्णस्वरूपपहणेनोत्पन्नस्रष्ट्या
 व्यक्तत्वापत्तेः । न च चन्द्रकर्णस्य मध्यत्वेन गृहीत
 बहून्तरमत स्रष्टत्वेन तस्य पक्षे सूच्युत्पत्ता सूर्यक-
 र्णस्य मध्यत्वेन गृहीतेत्यत्यानरमिति वाच्यम् । मध्या-
 कैबिम्बयोजनपहणेन स्फुटार्कश्रवणात्तुपत्तेः । न चो-
 भयत्वागृहीते प्रत्येकमत्यानरमपि बहून्तरमत एकत्र
 सूर्यगतिपहणसूचितमिति वाच्यम् विनिगयनाविरहात्
 पूर्वं सूर्यबिम्बस्यैव सूर्यस्रष्टगतौ गुणहरौ न महीव्यासस्य
 प्रान्त्ये त्वसयोरिति स्पृष्टस्रष्टविनिगमके तु प्रान्त्ये सूर्य
 गतिपहणस्यैवित्याह । अथ महीव्यासस्य प्रथमस्रष्टस्य
 चन्द्रगतिपहणेन सूच्युक्तावेष द्वितीयस्रष्टस्य भूव्यासो
 नस्फुटरविबिम्बस्यार्थात् सूर्यगतिपहणं सूचितमिति न
 क्षतिरिति चेन्न व्याख्याप्रसङ्गे, सूर्यगतिपहणे मानाभा-
 वात् उपपत्तेरप्रसङ्गाच्च । अन्यथात्त्रापि चन्द्रगतिपहणा
 पत्तेरिति । एतेन यदा चन्द्रमध्यगत्या भूव्यासस्तादा चन्द्र
 स्रष्टगत्या क ? इति भूव्यासरूपं स्रष्टं स्रष्ट सचीसञ्ज
 यदा सूर्यबिम्बप्रमाणेनापरं भूव्यासो नस्फुटरविबिम्बस्रष्ट
 तदा चन्द्रबिम्बप्रमाणेन किमिति स्रष्टं द्वितीयं स्रष्ट
 तयोः, स्रष्टयोरन्तरं स्रष्टा भूमेति सर्वस्रष्टपत्तमिति निर-
 स्यम् । उक्तातुपाताभ्यां तयोः स्रष्टत्वसिद्धौ मानाभावात् स्रष्ट
 त्वस्याप्रसङ्गाच्च चन्द्रसूर्ययोर्मध्यबिम्बातुपत्तेश्च” र०ना० ।
 अथ चन्द्रार्कपशुणद्वयसम्भवमाह ।
 “मानोर्भाधे महीच्छाया तत्तुल्येऽर्कसमेऽपि वा । श
 शाङ्गपाते पक्षे कियद्भागधिकोनके” सू०सि० ।
 “सूर्यात् सकाशात् षड्भानरे भूच्छाया सूर्यापरदिक्ता ।
 तत्तुल्ये स्रष्टभार्करूपच्छायात्वेत्वादिना समे चन्द्रपाते अपि
 वाऽप्यथा सूर्यतुल्ये चन्द्रपाते सूर्यचन्द्रयोः प्रत्येक पक्षे
 षम् । ननु समत्वामात्रेऽपि पक्षेणमित्यत एवेत्यत व्याह
 कियद्भागेत्यादि । स्रष्टभार्करादिका कतिपर्यैर्भागेऽधिके
 जनेऽपि चन्द्रपाते पक्षेणम् । तथा च न क्षतिः । भा-
 गाचन्द्रपक्षे हादय, सूर्यपक्षे तु नतामण्डलसंस्कारान्
 स्रष्टेत्वापाततः । अत्रोपपत्तिः । स्रष्टभार्ककेषाकांशगत-
 तुल्ये चन्द्रपाते शराभावचन्द्रस्य तत्तुल्यत्वात् । तदा चन्द्रो
 भूच्छायाया भवतीति पक्षेणम् । एव शरस्येऽपि मानै-
 क्यस्रष्टादत्ये भूच्छायायां स्रष्टलैकदेशस्य स्रष्टेन पक्षे
 षम् । एवं शराभावे मानैक्यस्रष्टासूत्रशरे च चन्द्र-
 मण्डल सूर्यमण्डलस्याप्यादक भवति परन्तु तत्र शरो नत्रि-

स कृतोऽत' सत्ययुक्तसपपन्नम् 'र०ना०। तत्र ग्रहणकाल
 "तस्यौ राश्यादिभि स्यातामवासाखानकालिकौ' ।
 सूर्येन्द्रौ पौर्णमास्यन्ते भाद्रं भागादिकै समी" स०सि०।

"अमावास्यान्कालोत्पन्नौ सूर्यचन्द्रौ राश्याद्यवयवै
 समी भवत । पौर्णमास्यन्ते भागादिकै तस्यौ सूर्य-
 चन्द्रौ पङ्कमान्ते स्याताम् । तथा चामान्ते सूर्यचन्द्रयो-
 रेकत्रोर्ध्वान्तरेण सत्त्वात् सूर्ययज्ञणम् । पौर्णमा-
 स्यन्ते चन्द्रमूभयोरेकत्रापस्यनाञ्जन्प्रहणम् । एतेन पूर्व-
 श्लोके शशाङ्कपातइत्यत्र चन्द्रचन्द्रपातौ द्वौ न पाञ्चा-
 विति सूचितम् एतच्छ्लोकस्य वैयर्थ्यापत्ते । अत्रोप-
 पत्तिः । अमान्ते सूर्यचन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावेन
 योगात् तस्यौ सूर्यचन्द्रौ, पूर्णिमान्ते भवक्राधान्तरत्वात्
 पङ्कान्तरौ भागादिसमाविति" र०ना०।

"गतेष्वपर्वनाडीना स्वफलेनोनस'युतौ । समसिप्तौ भ-
 वेता तौ पातस्त्वात्कालिकोऽन्यथा" स्र०सि०।

अथ पर्वान्ते सूर्यचन्द्रचन्द्रपातानां साधनमाह ।
 "तौ सूर्यचन्द्रौ गतेष्वपर्वनाडीना यत्कालिकौ सूर्यचन्द्रौ
 तत्कालाङ्गता एष्या वा दर्शान्पूर्णिमान्त्वन्तरघटिका-
 स्तासा स्वफलेन स्वगतिस्वन्वेन यत् फलम् । "इदनाडी-
 युषा सक्तिः पश्चा भक्ता कलादिकम्" इति मध्याधिकारो-
 रीक्तोनामीतम् । तेन गतेष्वक्रमेणोनयुतौ तत्र समकलौ
 स्त । यद्यपि समाशायिति वक्तुं युक्तं तथाप्यन्यतिथ्य-
 नीयसाधितौ समकलाविति द्योतनार्थं समकलावित्युक्तम् ।
 पात स्वगत्युत्पन्नफलेनान्यथा गतेष्वक्रमेण युतेनस्तत्का-
 लिकः पर्वान्कालिकः स्यात्" र०ना०।

अथ प्रायुक्ताना विस्वामा प्रयोजनमाह "छादकोभा-
 स्कारस्येन्द्रस्यो धनवद्भवेत् । मूच्छायां प्राक्षुण्डचन्द्रो वि-
 यत्यस्य भवेदृषी" स्र०सि० "सूर्यमण्डलस्याच्छादकचन्द्र
 स्यात् । नन्वाकाशे हयो सन्नेन सूर्य एव चन्द्रस्य छादक
 कथं ? न स्यादित्यत्र स्याह अथ स्य इति । वक्ष्यमाणकला-
 ध्याये सूर्यकक्षतोऽध कलास्यत्वाच्चन्द्रस्यैवाच्छादकत्वम् । न
 ह्यूर्ध्वं स्थच्छादको येन सूर्यचन्द्रस्य छादकः । ननु विनैकलाव
 स्थान छादन न भवत्यत्र स्याह । वनवदिति । यथा
 ऽधस्यो मेय सूर्यस्याच्छादको भवति यथा चन्द्रो भवती-
 त्थं । प्राहृष्टः पूर्वाभिषेधो गच्छचन्द्रो मूच्छायां
 प्रति प्रविशति । अतः कारणादस्य चन्द्रसाधौ भूमा च्छा-
 दिका भवेत् । तथा च सूर्यप्रहणे सूर्यचन्द्रविवक्षयो
 प्रयोजन चन्द्रप्रहणे चन्द्रमूभाविष्वग्नौ प्रयोजनमिति

भाष । अत्रोपपत्ति' । चन्द्रो दर्शान्ते सूर्यादधो भव-
 तीति चन्द्रः सूर्यस्याच्छादकः । बुधशुक्रयोस्तु मण्डला-
 त्यत्वाच्चाच्छादकत्वम् । चन्द्रस्याधो यद्वाभावात् पङ्कमा-
 न्तरे भूया प्रतिवद्धा सूर्यकिरणाचन्द्रगोले न पतति ।
 अतो निष्प्रभस्य चन्द्रस्य भूमायां प्रवेग इति चन्द्रस्य भूमा-
 च्छादिका" र०ना० । अथःपासानयनमाह "तात्कालिकेन्दु-
 विक्षेप छाद्याच्छादकमानयो । योगार्धात् प्रोक्ष्यत्र बन्धे
 तावच्छेष तदुच्यते" स्र०सि० । "यच्छाद्यते स छाद्य सूर्य-
 प्रहणे सूर्यचन्द्रप्रहणे चन्द्र । यच्छाद्यति स छादक ।
 सूर्यचन्द्रप्रहणयोः क्रमेण चन्द्रभूमे । तयो पूर्वानीत-
 मान हस्योरैक्यवार्धात् तात्कालिकचन्द्रात् पूर्वोक्त प्र-
 कारेण साधित विक्षेप कलादिक विषयोध्य यद्वशिष्टं तत्-
 प्रमाणकम् अत्र छादकेन छाद्यस्य यावत्प्रहणमदेय
 आच्छादितत्वावत्प्रदेशात्कत पासरूप प्रहणतत्त्वसं-
 कथते । अत्रोपपत्तिः । छाद्याच्छादकमण्डलनेमियोगे
 प्रहणाद्यनक्षत्रे मण्डलकेन्द्रयोरन्तर स्वविम्बच्छादकोग-
 रूपम् विस्वस्य व्यासमानात्कत्वात् । तत् त्र समत्वाद्वाध-
 वाच्च योगार्द्धरूप इतम् । ततो यथा प्रवेगस्तथा पासो
 भवतीति पर्वान्ते छाद्याच्छादकयोर्निक्षेपान्तरितत्वात् तदूने
 विक्षेपे मण्डलयोगक्षदन्तरमित स एव पास" र०ना०

अथ सम्पूर्णन्यूनप्रहणज्ञानं प्रहणाभापज्ञानं चाह
 "यद्ग्राह्यमधिके तस्मिन् सकलं न्यूनमन्यथा । वोमाद्वा-
 दधिके न स्याद्विषेपे ग्राससम्भव" स्र०सि०।

"तस्मिन् अज्ञानेऽधिके ग्राह्यमानाधिके यद्यथात् कार-
 णाद्ग्राह्यमानमस्ति । अत कारणात् सकल सम्पूर्णं नृहृत्वं
 भवति । अन्यथा ग्राह्यमानान्द्रूने ग्रासे न्यूनं ग्राह्य-
 मानान्तर्गतं प्रहणं स्यात् । मानैक्यच्छादकविषेऽधिके
 सति न पाससम्भव प्रहणं न स्यात् । अत्रोपपत्तिः ।
 पाहृणमानादधिके पासे सम्पूर्णप्रहणं न्यूने न्यूनं
 मानैक्यच्छादकदधिके विक्षेपे मण्डलस्यशसम्भवाद्ग्रह-
 णाभाषः" र०ना० ।

अथ स्थित्यर्थविमर्दानं चाह । 'पाहृणपाहृकसयोग-
 वियोगौ दक्षितौ दृष्टम् । विक्षेपवर्गहीनाभ्या तद्गर्गाभ्या-
 सभे पदे । वक्ष्या सङ्ख्ये सूर्येकोर्भूत्यन्तरविभाजिते ।
 स्यातां स्थितिविमर्दानं चाडिकादिफले तयो" स०सि०।

"पाहृणग्राहकमानयोर्योगान्तरे अर्धिते दृष्टम् स्या-
 नान्तरे स्याये । अर्धिमक्रियायां कदाचिद्बुधत्ववसम्भवे
 ऽमः क्रियाधेतेतयोरावश्यकत्वात् । तद्गर्गाभ्या योगार्धा-

न्तरार्धयोर्गर्भाभ्यां विक्षेपवर्गेण वर्जिताभ्यासुभे हे मूले पश्चात् गुणयित्वा सूर्यचन्द्रयोर्गत्यन्तरकलाभिर्भक्तौ तयोर्द्वैगवियोगयोः स्थाने पश्चात्दिभक्तौ क्रमेण स्थित्यर्धविमर्दाधे भवत । अत्रोपपत्ति । पृष्ठणारम्भाद्गृहणान्तपर्यन्त य काल स स्थितिमञ्जु । तस्य हे खण्डे, एक पृष्ठणारम्भान्मध्यगृहणपर्यन्त, सपर मध्यगृहणाद्गृहणान्तपर्यन्तम् । तत्र विन्वनेमिस्पर्शकाले भानैक्यखण्डं कर्णः स्पर्शमोक्षकालिकशरो भुजः स्पर्शमोक्षान्तत्कालिकशरागुमध्यकालिकशरागुयोरन्तरं पूर्वापर कोटिरिति तत्खण्डसाधकं ज्ञेयम् । एष सम्पूर्णगृहणे सम्मेलनोन्मीलनकालयोरन्तरकालोविमर्दस्तत्र मध्यगृहणात् सम्मेलनोन्मीलनकालावधिखण्डे तत्साधकं द्वाद्याष्टादकमण्डलकेन्द्रयोरन्तर विक्षेपपक्षे पूर्वापरं कोटिरिति ज्ञेयम् । सम्मेलनं द्वाद्यामण्डलस्याच्छादनसमाप्ति । उन्मीलनं त्र्यष्टादकमण्डलाद्याच्छादितसम्पूर्णच्छाद्यमण्डलस्य निःस्पर्षारम्भः । तत्र स्पर्शमोक्षसम्मेलनोन्मीलनकालानामज्ञानान्मध्यकालिकविक्षेपगृहणम् । भुजकर्णवर्गान्तरपद कोटिरिति पूर्वज्ञोक्तोक्तमुपपन्नम् । द्वाद्याष्टादकमण्डलकेन्द्रयोः पूर्वापरान्तराभावे मध्यगृहणसम्भवाच्छाद्याच्छादकयुतिर्गत्यन्तरकलाभिर्यदि पट्टिघटिकासदाभीतकोटिकलाभिः का इत्यनुपातेन स्थिति विमर्दखण्डे ; तत्र चन्द्रगृहणे भूभागे सूर्यगच्छरोधात् सूर्यगतित्वमित्युपपन्नं द्वितीयज्ञोक्तोक्तम्” र०भा० ।

अथ स्थित्यर्धविमर्दाधे अक्षरत् साध्ये इत्याह । ‘स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता गतय पट्टिभाजिता । लिप्तादि प्रगृहे शोध्य मोक्षे देय पुन पुनः । तद्विक्षेपे स्थितिदक्षं विमर्दाधे तथाऽसहत् । संसाध्यमन्यथा पाते तद्विप्तादि फलं स्वरुम्” सू०सि० ।

‘सूर्यचन्द्रपाताना गतय, स्थित्यर्धघटीभिर्गुणितः पश्चात् भक्ता फलं कलादि प्रगृहे स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्त सूर्यचन्द्रयोर्द्वैगवियोगयोः मोक्षे मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं सूर्यचन्द्रयोर्द्वैग योज्यम् । चन्द्रपाते तद्विप्तादि फल स्थित्यर्धवस्थानीतं कलादिपूर्वं फल स्वरु स्वगस्तुत्पन्नमन्यथा विपरोत प्रगृहस्थित्यर्धनिमित्त योज्य मोक्षस्थित्यर्धनिमित्तं ज्ञोनमित्यर्थः । तद्विक्षेपैवात्कालिकचन्द्रपाताभ्यामानोतयरेकत्वाभिः कलाभिः बहुत्वादिक्षेपैरिति बहुवचनम् । विक्षेपाभ्यामित्यर्थः । पुनः पुनः स्थितिदक्षं कार्यं म् फलं कं पुनः पदं स्पर्शस्थित्यर्धस्वरु, द्वितीय मोक्षस्थित्य-

र्धस्वरु पुनः पदम् । तेन स्पर्शस्थित्यर्धाधिसहितचन्द्रपाताभ्यामानोतयरेण प्रागुक्तप्रकारेण स्पर्शस्थित्यर्धं स साध्यम् । मोक्षस्थित्यर्धाधिसहितचन्द्रपाताभ्यामानोतयरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धं साध्यमित्यर्थः । तत्रोभयमसहकारं स्पर्शस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचास्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या स्पर्शस्थित्यर्धमेव यावदविशेषः । एष मोक्षस्थित्यर्धानीतचालनेन मध्यकालिकौ चन्द्रपातावुक्तरीत्या प्रचास्य तच्छरेण पूर्वोक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमस्मादप्युक्तरीत्या मोक्षस्थित्यर्धमेव यावदविशेष इत्यर्थः । ननु स्थित्यर्धविमर्दाधयोरेकरीत्युक्तेः कथं विमर्दाधमसहत् साध्यमिति नोक्तमित्यत आह विमर्दाधमिति । तथा च स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाधनरीत्याऽसहयावदविशेषस्तावत् स्पर्शमर्दाधं मोक्षमर्दाधं च संसाध्यम् । तथा हि स्थित्यर्धनाडिकाभ्यस्ता इत्यत्र विमर्दाधनाडिकागृहात् स्पर्शमर्दाधमोक्षमर्दाधं साध्ये । आभ्या प्रत्येकमसहत् स्पर्शमर्दाधमोक्षमर्दाधं स्फुटे स्त । अत्रोपपत्ति । प्रागुक्तं ज्ञेयं स्पर्शमोक्षसम्मेलनोन्मीलनकालिकशरवशादिति तदज्ञानान्मध्यकालिकशरगृहणेन स्थूलं स्थित्यर्धं मर्दाधं चातो मध्यकालात् तदन्तरेण पूर्वागुमकालिकयोस्त्रोपा सम्भवात् तत्कालपालितचन्द्रपाताभ्यां विक्षेपस्तात्कालिको भवति परस्थूलः स्थूलस्थित्यर्धाद्यानीतत्वात् । अतोऽध्यादानीतस्थित्यर्धादि पूर्वामेकया सूक्ष्ममपि स्थूलमित्यसकत् सूक्ष्ममिति । तत्र सम्मेलनोन्मीलनकालयोरान्तरागस्पर्शमोक्षसम्भवात् स्पर्शमोक्षमर्दाधमिति ध्येयम्” र०ना० ।

अथ मध्यगृहणस्पर्शमोक्षकालानाह । ‘स्फुटतिथयुषाने त्र मध्यगृहणमादियेत् । स्थित्यर्धनाडिकाहीने ग्रासो मोक्षस्तु संयुते” सू०सि० ।

‘स्फुटतिथुन्नकाळे तुकारात् तत्पूर्वापरकालनिरास । मध्यगृहणं ग्रासोपचयसमाप्ति कथयेत् । मध्यगृहणमन्वनेन मध्यसूर्यचन्द्रानीतमध्यतिथुन्ने तत्सम्भव इति कस्यचिदुभयमसहकारणाय स्फुटेति स्थित्यर्धघटिकाभिरुने तित्यन्नकाळे ग्रास स्पर्शः । संयुते स्थित्यर्धघटीभिर्युते तित्यन्नकाळे मोक्ष । तुकार, स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्यां स्पर्शमोक्षकालाविति विषयव्यवस्थार्थकं । अत्रोपपत्ति । तित्यन्नकालं द्वाद्याष्टादकयोः पूर्वापरान्तराभावाद्योगे मण्डलस्पर्शो यावान् भवति ततः पूर्वागुमकालयोन्यून एवातोऽत्र मध्यगृहणकालः । मध्यगृहणकालात् पूर्वं स्पर्शस्थित्यर्ध-

घटीभिः स्पर्श । अग्निमन्त्रात्ते मोक्षस्थित्यर्धघटीभिर्भोज ।
स्थित्यर्धयोस्तदन्तररूपत्वेन सिद्धे ।” र०ना० ।

अथ समूर्णगृहणे निमीलनोन्मीलनकालावध्याह
“तद्देव विभर्दाधर्माद्दिकाहीनसयुते । निमीलनो-
न्मीलनास्थे भवेता सकलगृहे” सू०सि० ।

“समूर्णगृहणे तद्वत् यथा स्थित्यर्धोमाधिके ति-
थ्यन्ते स्वर्गभोक्षी तथेत्यर्थ । एवकारात् तद्भिन्नरीतिव्यु-
दास । स्वर्गविभर्दाधर्मात्तद्विभर्दाधर्घटीभ्या क्रमेणोन
युते तिथ्यन्ते क्रमेण निमीलनोन्मीलनसञ्ज्ञे सावाम् ।
अत्रोपपत्ति । भर्दाधर्षस्य मध्यकालात् तदन्तररूपत्वेन
तद्विभर्दाधर्षे तस्मिन् क्रमेण निमीलनोन्मीलने समूर्ण-
गृहण एव भवति । न्यूनगृहणे तत्स्वरूपव्याघातात्
तदभावात् ।” र०ना० ।

अथेष्टक से इष्टग्रासज्ञानार्थं कोटिकलानयनमाह ।
“इष्टनाडोविज्ञानेन स्थित्यर्धोनाकषन्द्रयो । भुक्त्य-
न्तर समाह्वयत् पश्चात्ता कोटिलिपिका” सू०सि० ।
“सूर्यसन्द्रयोग्यन्तरं कलात्मकं गृहणारम्भाद्या इष्ट-
घटिकाः स्वर्गस्थित्यर्धघटिकाधिकानामिहनेन स्वर्गस्थित्य-
र्धेन गृह्येत् । अस्मात् घटिविभक्त्याप्राप्तं कोटिकला
मवन्ति । अत्रोपपत्ति । इष्टकाले आद्यच्छादकमखल-
केन्द्रयोरन्तरं विक्षेपहृत्ते कोटिरिति क्षेत्वे इष्टघट्यून-
स्य स्वर्गस्थित्यर्धघटिकानां कलाः कोटि सिद्धा । पूर्वं स्व-
र्गकालिककोशा स्थित्यर्धघटिकानां सिद्धत्वात्” र०ना० ।

“भानोर्गृहे कोटिलिप्या मध्यस्थित्यर्धसङ्गुणा । स्फु-
टस्थित्यर्धसम्भक्ता स्फुटा कोटिकला सृता” सू०सि० ।

“अथाल सूर्यगृहणे विक्षेपमाह । सूर्यस्य गृहणे
उक्तप्रकारेण या कोटिकला सूर्यगृहणोक्तस्य स्थित्य-
र्धानीतस्थित्यर्धेन सङ्गुणितया स्फुटस्थित्यर्धेन सूर्यगृह-
णधिकारोक्तेन भक्ताः सत्यं सटा कोटिकला सूर्य-
गृहणतत्पत्रभक्ता । अत्रोपपत्तिः । सूर्यगृहणे स्वर्ग
भोजान्यतरमध्यकालयोरन्तरस्य स्थित्यर्धत्वात् तस्य च स्फ-
टगरोद्भूतस्थित्यर्धेनस्वनान्तरैक्यस्य स्फारमित्यात् स्फ-
टस्थित्यर्धोद्भूता उक्तरीत्यानीताः कोटिकला । अमेक्षिताय
स्फटगरोद्भूतस्थित्यर्धोद्भूताः । एतत् कोटिसम्बद्धं चेत्यस्
स्थित्यर्धेनान्तर्गतत्वात् । स एस्थित्यर्धस्य स्वनान्तरैक्यस-
स्फारानुक्तिप्रसङ्गः । अतः स्फटस्थित्यर्धेनैता आगता को-
टिकलासादा स्फटगरोद्भूतत्वेनजमध्यमरूपस्थित्यर्धेन का ?
इति स्फुटाः कलाः सिद्धा र०ना० । “क्षेपो भुजस्त-

योवर्गयुतेर्मूल अस्तु तत् । मानयोगार्धत' प्रोक्तम्
ग्रासस्तात्कालिको भवेत्” सू०सि० ।

“अथेष्टग्रासानयनमाह । क्षेपो विक्षेपो भुज , को-
टिभुजयो कर्षमावेत्तत्वादाह तयो रिति । कर्षस्तु तयो
कोटिभुजयोवर्गयोगान्मूलं सिद्ध एव । तत् कर्षवर्गात्मकं
मूलं पञ्चप्राहकमानैक्यार्धाद्विषोध्य श्रेय तात्कालिक
कल्पितेष्टकालसम्बन्धी ग्रासोऽवान्तरग्रास स्यात् । अत्रो-
पपत्ति क्षेत्वं पूर्वं प्रतिपादितम् । स्वर्गकाले मानैक्य-
खण्डस्य कर्षत्वात् क्षेत्वेत्येवमानैक्यमध्यकालावधित्वादिष्टकालो-
नानैक्यखण्डमित्येष्टग्रास एव र०ना० । “मध्यगृहणतस्योर्ध्व-
मित्येष्टनाडोर्विशेषयेत् । स्थित्यर्धोन्मीलिकाक्षेप प्राग्व-
क्षेपं तमौक्षिके” सू०सि० । “अथ मध्यगृहणानन्तरमित्येष्टग्रा-
सानयनमाह । “मध्यगृहणकालाद्भूय भनन्तरम् । चकारो
विक्षेपार्थकस्तुकारपर । इष्टघटिकाः कर्म । मौक्षिकान्मो-
क्षकालसम्बन्धात् स्थित्यर्धात् । न स्वर्गस्थित्यर्धात् । विधोषयेत्
गणक इति कर्त्वाक्षेप । श्रेय कोटिलिप्यादिग्रासानय-
नान्त गणितकर्म प्राग्वह्मण्यन्तर समाह्वय्यादित्युक्तप्र-
कारेण कुर्यात् । मौक्षिके मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतेष्टकाले
तद्विक्षेपे ग्रास श्रेयसुर्वरितो ग्रासोऽवान्तरग्रासो म-
वति । न पूर्ववद्वत् । अत्रोपपत्ति । मध्यगृहणात्
पूर्वमित्येष्टकालस्य गृहणारम्भावधिकस्य स्वर्गस्थित्यर्धसम्ब-
त्वादागते ग्रास उपचयात्मक । नावगिष्ट । अवगिष्ट-
मखलस्य शुद्धत्वेन गृह्यत्वासम्भवात् । एव मध्यगृह-
णानन्तरमित्येष्टकालस्य मोक्षस्थित्यर्धान्तर्गतत्वाद्दक्षरीत्यानीतो
ग्रासोऽपचयात्मक । न शुद्धसिद्धदर्शनतात्मक । गृह्यत्वा-
मावात् रङ्ग० । “ग्राह्यग्राहकयोगार्धाच्छोभ्या सख-
स्रलिपिका” । तद्गर्भात् प्रोक्तम् तत्कालविक्षेपस्य इति
पदम् । कोटिलिप्या रवे स्फटस्थित्यर्धेनाहता हृता ।
मध्येन लिप्यास्तत्राश्च स्थित्यर्धप्रमादिका” सू०सि० ।
“अथानीष्टग्रासादिष्टकालानयनमाह आद्यच्छादकमानैक्य-
खण्डादधीष्टग्रासकला शोभ्या श्रेयस्य वर्गादधीष्टग्रास-
कालिकविक्षेपस्य वर्ग विषोध्य श्रेयस्य मूल कोटिकला ।
सूर्यगृहणे विक्षेपमाह रवे रिति सूर्यस्य गृहणे इति श्रेय
भानोर्गृहे इति पूर्वसिद्धे । उक्तप्रकारेण या कलासा
मध्यगृहणकालस्य शोभ्यान्वतरकालयोरन्तररूपेण स्फ-
टस्थित्यर्धेन गृह्या । स्फटगरोद्भूतस्थित्यर्धेन मध्यमेन भक्ताः
फल कोटिकला भवन्ति । स्थित्यर्धं स्थित्यर्धसाधनरीत्या ।
“पश्चात् समुत्थ सूर्येन्दोर्भुज्यन्तरविभाजिता” इत्युक्तेन

सासा कोटिकलाना घटिका यास्ता अमीष्टग्राससम्बन्धिघटिकाः सर्गमोघान्यतरस्थित्वर्धानर्गताः क्रमेण मध्यग्रहणाच्छेषा गता वा भवन्ति । अत्रोपपत्ति पूर्वोक्तयत्नासात् सुगमतरा । परन्तु स्वाभीष्टग्रासकालिकशरत्ताने सूक्ष्मम् । तच्छरत्ताने मध्यकालिकशरग्रहणेन स्यूलम् । अतएव भास्कराचार्यै “कालसाधने तत्कालवापेन सुष्ठु स्फुट इत्युक्तमिति” रङ्ग० ।

अथ वज्रभाणग्रहणपरिलेखोपयुक्तवचनानयनमाह ।

“नतञ्चाञ्जयथायस्ता त्रिज्याया तस्य कर्मुकम् ।
वचनानां सौम्ययास्या पूर्वापरकपालयो । राशि-
त्वययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यैर्दिक्समैर्युता । भेदेऽन्तराञ्ज्या वचनानां सप्तत्यङ्गुलभाजिता” सू० सि० ।

“यत्कालिकं वचनं कर्तुमिष्टं तात्कालिकं नतः, चन्द्रग्रहणे चन्द्रस्य, सूर्यग्रहणे सूर्यस्य साध्यम् । तद्यथा खोदयात् स्वास्ताङ्गतशेषघटिकाः स्वदिनार्धानर्गताः स्वदिनार्धादूर्नां क्रमेण पूर्वापरनतघटिका भवन्ति । तन्नतं नवतिगुणं स्वदिनार्धभक्तं नतांशास्तेषां ज्या नतज्यैत्यर्थः । स्वदेशाक्षांशज्या गुणिता त्रिज्याया भक्ता फलं धनुः कलात्मकं पट्टिभक्तं पूर्वापरकपालयो पूर्वापरनतयो क्रमेणोत्तरदक्षिणा यलनाशा भवन्ति । यत्कालिकं वचनं तात्कालिकाद्ग्राह्याद्ग्राहाशित्ययुतात् सायनाशाद्यैः क्रान्त्यैर्शास्त्रैर्दिक्त्वस्यैर्युतास्तोषा ज्या, भेदे भिन्नदिक्कोऽन्तरात् क्रान्त्यैर्वचनानाथोरन्तरान्ज्या सप्तत्यङ्गुलैर्भक्ता शेषदिका । अङ्गुलात्मकत्वेन हरस्योद्देशाद्गुलादिका वचनानां भवति । अत्रोपपत्तिः । समष्टत्पूर्वापरदिदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तपूर्वापरदिदिशो यावतान्तरेण वलिता उत्तरस्यां दक्षिणस्या वा वचनानां । तदानयनार्थं प्रथमतः समष्टत्तत्तत्तद्दिग्भ्यो विषुवद्वृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदाक्षयनम् । तथा हि भ्रुमोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्य विषुवद्वृत्तयोरेव लग्नं तत्रदेशाच्चवत्शान्तरे प्राच्योरन्तरं वचनं तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरं पूर्वकपालस्य स्पष्टे समष्टत्प्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या उत्तरादुत्तरम् । पश्चिमकपालस्य तु समष्टत्प्राचीतो विषुवद्वृत्तप्राच्या दक्षिणत्वादक्षिणम् । तत्र क्षितिजस्ये ग्रहे तदन्तरमक्षागतस्यम् । याम्योत्तरवृत्तस्ये स्पष्टे तदन्तराभावः । अतो यदि त्रिज्याद्वयया नतकालज्यायाऽञ्ज्याद्वययाचपचनज्या तदेष्टतज्यया केत्यनुपातागतात्तज्याया धनुराक्ष वचनस-

क्तपपन्नम् । द्वितीयं तु विषुवद्वृत्तदिग्भ्यः क्रान्तिवृत्तदिशो यावतान्तरेण वलिता दक्षिणोत्तरयोस्तदानयनं वचनम् । तथा हि भ्रुमोतवृत्तं ग्रहचिह्नस्य विषुवद्वृत्तयोरेव लग्नं तत्स्थानान्नुर्धाशान्तरे यत् स्थानं तद्विषुवत्प्राची । तस्या अग्रचिह्नत् त्रिभान्तरितक्रान्तिवृत्तप्राची यदन्तरेण तदानयनं वचनम् । तत्तुल्यमेवेतरदिशामन्तरम् । उत्तरायणस्ये स्पष्टे उत्तरं, दक्षिणायनस्ये स्पष्टे दक्षिणम् । तत्तु अयनसम्भावभावभावात्मकम् गोलसम्भ्रं परमक्रान्तिवृत्तमत ए त्रिभक्रान्तिवृत्त्यं सतिभग्रहगोलदिकमित्युपपन्नं राशित्वययुताद्ग्राह्यात् क्रान्त्यैरेति । हयोर्वचनयोरेकदिक्ते समष्टत्प्राचीतः क्रान्तिवृत्तप्राची तद्योगरूपस्फुटवचनान्तरेण वचनदिशि भवति । भिन्नदिक्ते तु वचनान्तररूपस्फुटवचनान्तरेण शेषदिशि भवति । तज्ज्या स्फुटवचनज्या त्रिज्याष्टरे । अत्र परिलेख एकानपञ्चाशन्मितव्यासार्धवृत्ते दानार्थं त्रिज्यावृत्ते यदीयम्, तदैकोनपञ्चाशन्मितज्या केत्यनुपाते प्रमाणेच्छयोऽरिच्छापवर्तनाद्वरस्यानेऽघोऽवयवत्यागात् सप्रति । अतो दिक्समैर्युता इत्याद्युपपन्नम्” रङ्ग० ।

अथ कलात्मकविम्बविषेपादीनामङ्गुलीकरणमाह ।
“सोन्नतं दिनमध्यर्धं दिनार्धान् फलेन तु । छिन्द्याहि
क्षेपमानानि तान्येपामङ्गुलानि तु” सू० सि० ।
“दिनमानमङ्गुलाधिकम् इत्यध्यर्धं स्वर्धयुक्तमित्यर्थः ।
अमीष्टकालिकोन्नतघटीभिः सहितं दिनान्तेन भक्तं फलेन । तृकारो यद्ग्रहणं तस्य दिनमानोन्नते ग्रहेऽप्युत्तरार्थक । विक्षेपग्राह्याद्ग्राह्यात्कालिकविम्बमाशानि । तानि पूर्वोक्तानि कलात्मकानि । ग्राहादिकमपि ध्येयम् । भजेत् । तृकारात् फलमेया कलात्मकानामङ्गुलानि भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । उदयास्तकाले विम्बकिरणानां भूमिगोलावसृष्टत्वेनात्योर्ध्वं स्पिकिरणानां नयनप्रतिहननानर्हत्वादिभ्यं व्यक्तत्वान्मङ्गुलाशते । तत्राङ्गुलं तर्कं विम्बकलात्तयात्मककाङ्गुलप्रमाणेन भवति । स्वमध्यस्ये ग्रहे तु विम्बस्य सर्वकिरणवसृष्टत्वात्तदनयनप्रतिघातात्तच्च सूर्यस्य विम्बं भासते । तत्राङ्गुलात्मकं विम्बं कलाचतुष्टयात्मककाङ्गुलप्रमाणेन भवति । ततोदयारुकाद्यैः शङ्कोरभावात् स्वमध्यस्ये तस्य त्रिज्याद्वयत्वात् त्रिज्याद्वययद्वावुदयकालिककाङ्गुलमानस्य कलात्तयस्यैकाङ्गुलस्यपश्चयोऽस्यते तदेष्टशङ्कोर इत्यनुपातेनामोष्टकाद्यैः फलं त्वयमेकाङ्गुलस्य कलात्मकं मानं भवति । अत एव

भास्कराचार्यैरेवयाज्ञाने चार्द्धय कलाकुलमानम
 कीकम् "तिष्ठोद्गतवाहवरोत्यगः; चार्द्धिद्युक्तो-
 ऽनुसक्तिरिवा. सु" इत्युक्तम् । तत्र भगवता बोका-
 तुकस्यया सखान्तरात् सध्याऽपि कवाचयुध्यात्तथा
 कृममद्वीलाय दिनाहंठस्यपरमोन्नतकाह एरोपचयसदे-
 टोसतकासे क इत्यनुपातागतककण्डकं तयं कना एका-
 कृममानमभोएकासे । तत्र दिनाहंभक्रोवतकासज फल-
 साक्षपतागु तयासां कम्भेदेतवा दोजने त्रिगुणितं
 दिनाहं चार्द्धिगुणदिनमानद्वयसततकाचदुक्तं दिनाहं-
 भक्तमिति सिद्धम् । तत्र एतत्काभिरकाङ्कम' यदा तदे
 एककलाभि, किमिलतुपातेन कलाकलायामद्गुबोद्धवमु-
 क्तप्रपपदम्" इति चन्द्रगुणवाधिकारः ।

अथ सूर्ययज्ञवाधिकारस्तत्र विधेयः ।
 "मध्यमग्नये भावो हरिजगत् न सध्वय । अथोदङ्ग-
 ध्वयक्रान्तिवाने भावनेरेपि" इति । "सूर्योत्थावाज्ञान-
 नकाक्षिके मध्यमग्नये इति दिनमध्यम्याने अर्द्धयास्यो-
 नरदृष्टे जगत् क्रान्तिहस्तप्रदेशो मध्यमन्" त्रिप्रवाधि-
 कारोक्तम् । तत्सुभ्ये इति मध्याह्न इति कथितम् ।
 हरिजगत् सस्यमन्मभूटयदितिजगत्सकम्भोत्पत्तेर्भस्वम्यापि
 दितिजगत्सकहरिजगत्सकमाभिधानात् मध्यम उत्पत्तिर्न ।
 तत्र मन्मनाभाव इत्यर्थः । अन्वबोद्धवदितिजाक्षदिति-
 जगत्प्रदेशयोः संवात्क्रान्तिहस्तप्रदेशयोर्मध्यम् अर्द्धमध्य-
 प्रदेशयोस्त्रिभोगजनमित्यर्थः । प्रयोगस्तु मध्याह्न इतिवत् ।
 तत्सुभ्येर्के अन्वमनाभाव इति । तत्रभावस्यानमाह ।

अथेत्यादि । अर्द्धाया उत्तरा ने मध्यमम मध्यमग्नय
 क्रान्त्य या. । अत्र मध्यमग्नयद्वेन दशमभावास्त्रिभोग-
 जन वा याऽङ्गुसमभयमोऽप्यदोष । अन्वबोस्तुस्यलेऽवम-
 नेनेते. । अथियद्वात् सध्वयः भावाव प्रवर्ष. । न
 त्रिपिगद्वाह्वयस्यापि तत्राभावः । उत्तरक्रान्त्यशयो-
 स्तुस्यते मध्यमग्नयद्वेत्कार्त्वाभावेऽपि तदभावापत्तेः ।
 यास्योपपत्तिः । अन्ववासास्त्रान्त्राणे समी सूर्यचन्द्रो ।
 तत्र चन्द्रशरामाने मृगमौलीयमानं सूर्यमर्कस्याना-
 वधि चन्द्र सूर्यस्येवेति मृगमौ चादकत्वं चन्द्रस्य सूर्यस्य
 आयात् सध्वयवति । तत्र अतुष्याचामस्यार्द्धगुण्डे तेषां
 अन्ववाऽ मूण्डाश्रीवपागमकोपरि कूलं चन्द्रे न सगत्वेन ।
 किन्तु चन्द्राधिरागगोत्रे । चन्द्रचिह्नादूर्ध्वं लगति । तत्र
 यदा चन्द्र आवाति तदा मूण्डे सूर्यस्य चन्द्रकादको
 भवति । यदा तु अन्वभ्ये सूर्येकादा मृगमौल्य मूण्डप-

मूत्रं च सूर्योपनिगमेकमेव चन्द्रे भवतीति मूण्डेऽ
 यान्त्रके चन्द्रकादको भवति । अत एव भुगतपृष्ठ
 मृगान्तरं मन्मनाम् । मूण्डमूत्रागु सूर्योपनिगाऽन्ववाधि-
 यानाकागगोत्रे चन्द्रस्य मन्मनामे चन्द्रचन्द्रात् न मन्मना
 तात् । अत एव भास्कराचार्यैरेवमन् "दगर्भमृत्तयो
 रंपयागु अमर्ध्यं नास्ति मन्मनाम्" इति । अथ चन्द्रा-
 धिरागगोत्रे भूण्डमृत्तमर्धोपरिगमं चन्द्रचिह्नादूर्ध्वं
 चन्द्रदिग्दृष्टे यद्दगर्भमिति तद्व्ययम दृग्दृष्टाकारक्रान्ति-
 दृष्टे भवति । यदा तु दृग्दृष्टाद्वियं क्रान्तिहस्तं तदा
 मूण्डमृत्त चन्द्राधिरागगोत्रे चन्द्रागुण्डे चन्द्रादूर्ध्वं यत्र
 सन् तत्र चन्द्रगोत्रम्यशान्तिदत्तयास्योत्तररूपकदम्भो-
 तदृष्टमाभ्ये चन्द्रगोत्रम्यक्रान्तिहस्ते यत्र सन् तच्चन्द्रचि-
 ह्नुदोरन्तर क्रान्तिहस्ते पूर्वापर स्फुटसम्भनवना' कोटि
 चन्द्रस्य क्रान्तिहस्ताऽपारेष मन्मनात् प्रोतदृष्टे क्रान्ति-
 हस्तागुण्डप्रयोरन्तर यास्योत्तर कलाककं नतिभुज ।
 मृगमौल्यमृत्तान्तर दृग्दृष्टे कलाकक इत्यन्वयं कर्षं ।
 दृग्दृष्टस्य कदम्भप्रोतदृष्टाकारत्वे क्रान्तिहस्ते तयोरन्तरा-
 भावाह्वयनाभाव । यास्योत्तरमन्तरं इत्यन्वयं नतिरे-
 योत्पया । दृग्दृष्टाकारक्रान्तिहस्ते तु दृग्दृष्टमन्मने क्रान्ति-
 हस्ते तयोरन्तरमिति अन्वयमुत्पत्तं नत्वभावश्च ।
 तदा च दृग्दृष्टस्य कदम्भप्रोतदृष्टाकारत्वे त्रिभोगजन-
 स्थानेऽर्को भाति । तदृष्टस्य क्रान्तिहस्तयास्योत्तरत्वेनो-
 दवास्तत्तममध्यवर्तित्वेन अन्वम्यानात् त्रिभान्तरित
 तात् । न हि क्रान्तिहस्तायास्योत्तरान्तरागार्थं सम-
 प्रोतदृष्टमर्द्धोकार्यम् । तेन दृग्दृष्टमन्मनास्योत्तर-
 भाव उत्पत्तः स्यात् क्रान्तिहस्तस्य गोकुलत्वेन सम-
 प्रोतदृष्टस्य देयदृष्टत्वेन अन्ववाभावात् । अत एव भग
 वता सर्वत्रेण नतिवाधनाप्यमर्धे दृक्क्षेपे कदम्भप्रोत-
 हस्ते त्रिभोगजनस्यैव साधितः । दृक्क्षेपामाने त्रिभो-
 गजनस्य सममध्यस्थत्वेन तदा तस्य दृग्दृष्टमन्मनास्योत्तर-
 मन्मनास्योत्तराभावाद्दृक्क्षेपभावात् । तदा त्रिभोगजनस्य
 नतांशाभावश्च । नतांशाभावश्चार्द्धांशस्योत्तरक्रान्तौ सुषार्धे
 सूर्यवाहोकारे तु दृग्दृष्टमन्मनास्योत्तरांशोत्तरत्वेन दृक्क्षेप-
 दृष्टासी नतिहन्वयो साधनार्थं सममन्मनास्येव भवततीति न
 तु वस्तुतये । आयासिन इत्येवसाधनसोक्तस्य वैयर्थ्या-
 पत्तेः" इति ।

"देवकाक्षद्विधेरेव त्रयावगतिसध्वयः । अन्वम्यापि
 पूर्वाश्वदिग्दृष्टात् तयोभ्यते" इति । "देवविधेरेव का-

वर्धं दग्मभायनतांमभुजकोशोर्जे तग्स्यानापधे पाप्मे ।
 अलोपपत्ति त्रिभोनलनस्य दग्मभायासस्यविभ
 दग्मभायस्य याप्पोनरएत्तस्यलेन ज्ञापवर्धं दग्मभाय-
 मेध त्रिभोननग्नं मकल्प्य तदतंमज्जा मध्यव्याख्या
 त्रिभोननग्नःकृत्प । उच्यतेयथागदुर्गगति । इट-
 मत्तिस्यू लम् । यैस्तु भगवतोक्त मध्यनग्नं दग्मभायपर-
 तया व्याख्यात तेषा मत एतदक्तमिति । प्रयास
 साहितःकृत्पठगती प्रागुक्ते कृष्णे अथतिस्युमे
 इति ध्येयम् । भास्कराचार्यैस्तु 'त्रिभोननग्नस्य दिना-
 र्धजाते नतोच्चतञ्जे यदि वा सुप्पार्थम्' इति यदुक्त
 तदस्यात् इत्युक्तमिति ध्येयम्' इत्युक्तम् ।

अथ मन्वभोपशुक्लश्लेदकधनपूर्वकं लम्बनायनमाह ।
 "एकज्यापरगतञ्जे दो लम्ब दग्मगतिजीवया । मध्य
 लग्नार्कविद्येपञ्चा षेदेन विभाजिता । रवीकोशस्वन श्रेय
 प्राक् पचादृषटिकादिकम्' सू० सि० ।
 "एकरात्रिज्याया वर्गात् दग्मगतिजीवया प्रागुक्तदग्मया
 दग्मतेस्त्रिगङ्ग रूपत्वेन ज्यारूपत्याज्जीवयेति सारूपमिति
 पादनम् । भागहरणेन लम्बं षेदेनस्यं स्यात् । अथ
 मध्यलनम् त्रिभोननग्नं दर्शान्काक्षिक ननु दग्मभाय
 नात्काक्षिक' सूर्ये यनयोरनरस्य त्रिभोनधिकस्य ज्या
 षेदेन प्राक्साधितेन मक्ता फलं षटिकादिक प्राक्
 पचात् त्रिभोनलनरूपमध्यलनस्यानात् पूर्वापरविभागयोः
 सूर्यचन्द्रयोस्तुल्य लम्बनं श्रेयम् । अलोपपत्ति 'त्रि-
 भोनलनार्कविद्येपञ्चिक्लिमी कताहृत' व्यासदत्तेन भाजिता ।
 हतात् फलाहितिभलनगङ्गुना त्रिजोपयागं षटिकादि
 लम्बनम्' सि० गि० सूक्ष्मं लम्बनायनसकृत्म् ।
 मध्यलनस्य त्रिभोनपरत्वेन व्याख्यानान्मध्यलनार्कवि
 श्लेषेण त्रिभोनलनार्कविद्येपञ्चिक्लिमीरूपा जाता ।
 इय चतुर्गुणा त्रिभोनलनगङ्गु रूपदग्मगत्या च गुण्या त्रि-
 ज्यावर्गेण भाज्येति लम्बनायनप्रकारेण सिद्धम् । तत्र
 ननुस्त्रिज्यावर्गयोगुणहरयोगुणपवर्तनेन हरस्यान एक-
 रात्रिज्यावर्गं सिद्धं । अत्रापि दग्मगत्वेकरात्रिज्यावर्गो
 गुणहरो गुणेनापवर्तं हरस्यान एकज्यावर्गं इत्यादिना
 षेदे उपपन्न हरस्य षेदाभिधानात् । अतो मध्य-
 लनार्कैत्याद्युक्तसंपपन्नम् । लम्बनघटीभिरुभयोश्चालन
 नक्षत्रमायगणित व्यावश्याकमिति सूचनार्थे रवीकोशस्वन-
 मित्युक्तम् । अत्रथा दर्शान्काक्षे सूर्यगतसूक्ष्मत्वा-
 न्नाक्षरायां चन्द्रचिह्नस्य तदुघटीभिर्भस्मितत्वाद्दृश्योह-

ननुपपत्ति' । त्रिभोनलनस्यैके लम्बनाभावात् पूर्वा-
 परविभागे सूर्ये मति लम्बनं भवतीति प्राक् पचादि-
 लुक्तम् । अत्रेदमपधेयम् । लम्बनायने मध्यलनस्य
 त्रिभोननग्नत्वेत्यर्थे श्लेदं पूर्वमाधितसूक्ष्मत्वात्वा नुक्तो
 नताग्रेत्यादिस्यैतत्स्यूनःगत्या स्पृश इति । एव मध्य-
 लनस्य दग्मभायार्थे तु विपरीतमिति' इत्युक्तम् ।

अथ मधुप्रपङ्ककालज्ञानार्थे त्रिभो मन्वभसंस्कार
 तत्सकृत् साधुमिति च ह ।

"मधुप्रननाधिके भ नो तिय्यन्तात् प्रविशोधयेत् । धन
 गूनेऽसकृत् कर्म यावत् सर्वं स्थिरोभवेत्' सू० सि० ।
 'सूर्ये मध्यलनं त्रिभोनलन तग्यादधिके सति तिघ्न-
 नादूर्गतिघ्नकाक्षेऽटागतं लम्बन गोषयेत् । सूर्ये त्रि-
 भोनलनादूने सति तिघ्नकाक्षे लम्बनं धन युत
 कार्यम् । एव कर्म गणितमसकृत्सूक्ष्मं कार्यम् । अ-
 यमर्थ । तिघ्नकाक्षिकः सूर्यो लम्बनघटीनि क्रमेण
 पूर्वापमकाक्षे चाल्यो लम्बनसंस्ततिघ्नोऽके भवति
 तग्यालम्बनसंस्ततिघ्नकाक्षे लनदग्मभावी प्रसाधु
 पूर्वोक्तरीत्या लम्बनं साधुम् । इदमपि केवलति-
 घ्नो स स्त योक्तरीत्या लम्बनं केवल तिघ्नो
 स स्कार्यम् । अत्रादपि लम्बन तिघ्नो स स्कार्यमि-
 सन्निति । गणितार्थमाह । यावदिति । सर्वं गणितं
 लम्बनादि यावद्यपरिवर्तार्थं स्थिरोभवेत् । अथिलक्ष
 ण यावद्विगेष इत्यर्थः । अलोपपत्ति दर्शान्काक्षे-
 रविगतसूक्ष्मत्वाच्चन्द्रस्याधो लम्बितत्वेन त्रिभोनलनादूने
 रवी क्रान्तिहते पूर्वापरानराभावेनैकसूक्ष्मत्वात्स्थितत्वरूपयुति-
 दर्शान्काक्षालम्बनकाक्षेनाप्ये भवति शोभमचन्द्रस्य म-
 न्दगरवित । पृष्ठे स्थितत्वात् । अधिके रवी चन्द्रस्य पर
 स्थितत्वेन दर्शान्काक्षे लम्बनकाक्षेन पूर्वं युतिर्भवति । अतो
 दर्शान्काक्षो लम्बनसंस्ततो मधुप्रपङ्ककाक्ष स्यात् ।
 युतिकाक्षस्य मधुप्रपङ्ककालत्वात् । परन्तु तावता लम्बन-
 काक्षेन सूर्यस्यापि क्रान्तिहते चलनालम्बनसंस्तुतदर्शान्-
 काक्षे रविगतसूक्ष्मत्वाच्चन्द्रस्य लम्बितत्वे स्यादेवेति मधु-
 प्रपङ्ककालस्तुविद्धं । न हि सूर्यो धनलम्बन मध्यलनत्वेन
 चन्द्रस्य लम्बनकाक्षे स्थिरो वेन तयोयुति सन्नता स्यात् ।
 अतस्तत्तावकाक्षात् एवकाक्षाक्षिक लम्बन प्रसाधु दर्शान्-
 काले पुनः स स्कार्यम् मधुप्रकाल स्यात् । एवं तावत्
 लम्बनसंस्तुतदर्शान्के तयोर्भूषुक्ष्मत्वात्त्वाभावात् एव
 लम्बनं साधुम् । तत्संस्तुतो दर्शान्को मधुप्रपङ्क इत्य-

सकृद्विधिना यदा लम्बन पूर्वलम्बनद्वयं सिध्यति तदावश्यं तादृगलम्बनसंस्कृतदर्शान्तरूपसमग्रगृहणकाले भूषणसूत्रे तयो र्दक्षिणेषु यतस्तदा सूर्यगतभूषणसूत्रचन्द्रयोरन्तराभावेन पूर्वगतलम्बनद्वयलम्बनस्य पुनः सिद्धिः अन्यथा त्वलम्बनानुपपत्तेः । तस्मान्मधुराकालोऽसकृदावदविशेषः साधन इत्युपपन्न मधुरलम्बनेत्यादि" रङ्ग० ।

अथ नतिसाधनम् । "दृक्क्षेप शीततिग्माञ्चोर्षध्यभुक्त्यन्तराहृत" । तिथिपञ्चविध्यया भक्तौ लब्ध साऽवनतिर्भवेत्" रङ्ग० सि० । "दृक्क्षेप प्रागानीत शीततिग्माञ्चोश्चन्द्रार्कयोर्षधुगतौ कलात्मिके तयोरन्तरेण युषितया त्रिच्यया भक्ता फल सा देशकालविशेषाभ्यां या गोले सिद्धा भवति सैवात्र गणिते नतिर्भवेत् । अत्रोपपत्ति यदा क्रान्तिवृत्त इगृह्यताकार तदा नत्वभाष इति प्रागुक्तम् । तत्र त्रिभोगलम्बनस्य लम्बनस्यत्वेन दृक्क्षेपाभाष । यत्र च पञ्चान्तराशास्त्रे देशे त्रिभोगलम्बनस्य क्षिति-स्यत्वेन परमा नतिः । परमास्तु नतिकला मूर्धनक्षितिजाङ्गुष्ठक्षितिजस्य मूल्यासाहान्तरेणोच्छ्रितत्वात्, गतियोजनैर्यदि गत्यन्तरकला लभ्यन्ते तदा मूल्यासार्धयोजनै का इत्यनुपातेन तत्र मधुरगतियोजनानां मूल्यासार्धस्य च नियतत्वाङ्गुल्यासाहान्तापवत्तः क्तः । तेन मधुरगत्यन्तरकलानां स्वत्वान्तरेण पञ्चदशांशः परमा नतिकला । अतएव पट्टिकाकानां पञ्चदशांशो षटिकाचतुष्टय परमं लम्बनं सिद्धम् । आभिस्त्रिज्यातल्लयङ्क्षेपे सूर्यगतभूषणसूत्राञ्चन्द्रस्य दक्षिणोत्तरेणालम्बन भवति । अतस्त्रिज्यातल्लयङ्क्षेपेण यदि मधुरगत्यन्तरपञ्चदशांशो नतिस्तदेदृक्क्षेपेण केष्वनुपातेन गत्यन्तरगुणो दृक्क्षेपो हरघातेन पञ्चदशगुणितत्रिज्यात्मकेन भक्तौ नतिकला इत्युपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ प्रकारान्तराभ्यां नतिसाधन लाघवादाह ।

"दृक्क्षेपात् सप्तसिद्धताद्भवेद्वाऽवनति फलम् । अथवा त्रिच्यया भक्तात् सप्तसप्तकसङ्ख्यात्" रङ्ग० सि० ।

"सप्तत्या भक्तादृक्क्षेपात् फल कलादिका नति प्रकारान्तरेण भवेत् । अथवा प्रकारान्तरेण सप्तसप्तकसङ्ख्यात् सप्तानां सप्तकं सप्तवारसाष्टतिर्धर्म एकोनपञ्चाशदित्यर्थः तेन युषितादृक्क्षेपात् त्रिजया भक्ता कलादिका नति । अत्रोपपत्ति दृक्क्षेपस्य गत्यन्तरकलामित ७१।२७ गुणकपञ्चदशगुणितत्रिज्यामितहरौ ५।५ ७० मधमप्रकारे गत्यन्तरापत्तिर्नो हरस्थाने सप्तति ।

द्वितीयप्रकारे पञ्चदशभिरपवर्षं गुणस्थाने स्वत्वान्तरादे-
कोनपञ्चाशद्वरस्थाने त्रिज्यातुल्यपपन्नम्" रङ्ग० ।

अथ नतेर्दिग्ज्ञानं स्पष्टविज्ञेपं चाह ।

"मधुराद्या दिग्घातात् सा च विज्ञेया दक्षिणोत्तरा ।
सेन्दुविज्ञेपटिक्सास्यो युक्ता विज्ञेपिताऽन्यथा" रङ्ग० सि० ।

"साऽवनतिर्मधुराद्या दिग्घातरोभाहृच्छिणोत्तरा मधुराद्या चेदक्षिणा तदा नतिरपि दक्षिणा चेदुत्तरा तदोत्तरा ज्ञेया । च समुच्चये । तेन मधुराद्या नताश-
दिकेति । सा दक्षिणोत्तरा नतिसन्दुविज्ञेपटिक्सास्येत्ये तयोरेकदिके इत्यर्थः । युक्ता विज्ञेपेण युतेत्यर्थः । अन्यथा तयोर्भिन्नदिक्ते विज्ञेपेणान्तरिता श्रेयदिका विज्ञेपसंस्कृता नतिः स्पष्टरूपया स्यात् । चन्द्रविज्ञेपो-
मधुरगृहणकालिक इति धेयम् । अत्रोपपत्ति नताशटिकमधुराद्याशटिके पश्योत्पन्नत्वात् तदुत्पन्नतेस्तद्विज्ञेयुक्तमेव । अथ रविगतभूषणसूत्राञ्चन्द्राकाशगोले क्रान्ति-
साधयित्वाऽन्योत्तरान्तरस्य नतित्वात् क्रान्तिमण्डलाञ्चन्द्र-
विस्वावधि विज्ञेपत्वाद्द्विगतभूषणसूत्राञ्चन्द्रविस्वावधि-
याऽन्योत्तरान्तरस्य सूर्यगृहणोपयुक्तनतिसंस्कृतविज्ञेपरूप-
पस्यद्विज्ञेपत्वाद्द्वयोरेकदिशि योगोभिन्नदिशन्तरमित्यु-
पपन्नम्" रङ्ग० ।

अत्र चन्द्रग्रहातिदेशे 'तथा स्थितिर्विमर्दाद्भिन्नासाद्य-
तु यथोदितम् । प्रमाणं वलनाभीदप्यासादि हिमरश्मिवत्' रङ्ग० सि० । 'अथ चन्द्रग्रहणाधिकारोक्तया विज्ञेपसंस्कृतया नत्या स्पष्टविज्ञेपरूपेत्यर्थः । स्थित्यर्थविमर्दाधिप्यासा आ-
द्यगदत्वात् स्वर्गमोक्षसम्मोक्षणोन्मीलनं यथोदित चन्द्रग्रह-
णे यथोक्तं तथा । तकारस्तदतिरिक्तोतिव्यवच्छेदार्थकैव-
कारपर । प्रमाणं सतमित्यर्थः । अथविज्ञेप्याह वचनेत्यादि । वलनाभीदप्यासी । आदिगदत्वादप्यासादिदृक्साधनयनम् । हिमरश्मिवत् चन्द्रग्रहणोक्त-
रोत्या कार्यमित्यर्थः । अत्रोपपत्तिरविशेष एव" रङ्ग० ।

अथ स्थित्यर्थे विमर्दाधि च विशेषः ।

"स्थित्यर्थोनाधिकात् प्राग्वत् तिथ्यन्तालम्बनं पुनः ।
यासमोक्षोङ्गन साध्य तन्मध्यहरिजान्तरम् । प्राक्कपा-
लेऽधिकं सध्याङ्गवेत् प्राग् ग्रहण यदि । मौक्तिकं ल-
म्बनं हीनं पशार्थं तु विपर्यय । तदा मोक्षस्थिति-
दले देयं प्रयच्छे तथा । हरिजान्तरकं योध्यं यत्-
तत् स्याद्विपर्यय । एतदुक्ता कपालैक्ये तद्भेदे लम्बनैकता ।
सोऽस्ति स्थितिदले योष्या विमर्दाधिं गपि चाक्तवत्" रङ्ग० सि० ।

“बन्धुपहृणाधिकारोक्तप्रकारेणासक्तु साधितं स्पर्श-
 स्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च । तद्यथा मध्यपहृणकालिकस्य
 शरादुक्तरीत्या स्थित्यर्धचटिकास्ताभिसिध्यन्तकालिकपहृणा ।
 स्पर्शस्थित्यर्धनिमित्तं पूर्वं चाख्या । मोक्षस्थित्यर्धनि-
 मित्तमध्ये चाख्या । तत्कालयोः प्रत्येकं मतिशरौ प्र-
 साध्य स्यदशरः साध्य । ततः प्रथमकालिकस्यदशरात्
 स्थित्यर्धमनेन पूर्वं तिथ्यन्तकालिकपहृणात् प्रचाल्यो-
 क्तरीत्या स्यदशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम् । एवमस-
 क्तु स्पर्शस्थित्यर्धम् । एवमेव द्वितीयकालिकस्यदशरात्
 स्थित्यर्धमनेनाप्ये तिथ्यन्तकालिकपहृणात् प्रचाल्योक्तरीत्या
 स्यदशरं प्रसाध्य स्थित्यर्धं साध्यम् । एवमसक्तुश्लो-
 कस्थित्यर्धमिति । अथाभ्या स्पर्शमोक्षस्थित्यर्धाभ्या क्रमेण
 हीनयुतादर्शान्कालात् प्राग्दुक्तरीत्या लम्बन पुनरस-
 क्तुदशरासमोक्षोद्भव स्पर्शमोक्षकालिक कार्यम् । तथाहि
 स्पर्शस्थित्यर्धहीनात् तिथ्यन्तात् तात्कालिकसूर्याङ्गनद-
 यमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बन साध्यम् । तेन स्पर्श-
 स्थित्यर्धोन्ततिथ्यन्तं सञ्चाल्याङ्गलम्बनमनेनापि स्पर्शस्थि-
 त्यर्धोन्ततिथ्यन्तं सञ्चाल्याङ्गलम्बनमेवमसक्तु स्पर्शकालिकं
 लम्बनम् । एवमेव मोक्षस्थित्यर्धयुतात् तात्कालिकसूर्या-
 ङ्गनदयमभावौ प्रसाध्योक्तरीत्या लम्बनं साध्यम् ।
 तेन मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं सञ्चाल्याङ्गलम्बनमनेनापि
 मोक्षस्थित्यर्धयुततिथ्यन्तं सञ्चाल्याङ्गलम्बनमेवमसक्तुस
 कालिक लम्बनमिति । प्राक्पाठे त्रिभोजलम्बनात् पूर्वं
 भागे त्रिभोजलम्बनाधिके रवौ मध्याह्नमध्याह्नकालिकात् ।
 अयोक्तुलम्बनस्य विभक्तिविपरिणामादेश्चयेन लम्बनात् प्राग्-
 पहृण प्रगृह्य स्पर्शः स्पर्शकालिकम् । अथापि लम्बन-
 मित्तस्यान्वयः । लम्बनं भेदधिकं स्यात् । भौतिकं मो-
 क्षकालसम्बन्धि लम्बनं न्यूनं स्यात् । प्रसाधे त्रिभोजल-
 म्बनात् पश्चिमभागे त्रिभोजलम्बनाहीने रवौ । तत्कारः
 सप्तश्रयार्थप्रकारपरः । विपर्यय उक्तवैपरीत्यम् । मध्या-
 कालिकलम्बनात् स्पर्शकालिक लम्बनं न्यूनं मोक्षका-
 लिक लम्बनमधिकमित्यर्थः । तदा तद्दि तन्मध्याह्नहरिजान्
 रम् । तयो स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनेन प्रत्येकमन्तरं मोक्ष
 स्थित्यर्धे योज्यम् । प्राग्पहृण्ये स्पर्शस्थित्यर्धे तथा देयम् ।
 मोक्षमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं मोक्षस्थित्यर्धे योज्यम् ।
 स्पर्शमध्यकालिकलम्बनयोरन्तरं स्पर्शस्थित्यर्धे योज्यमित्यर्थः ।
 ननु कश्चिन्ना काले विपर्यय उक्तवैपरीत्यं प्राक्पाठे मध्या-
 कालिकलम्बनात् स्पर्शकालिकलम्बनं न्यूनं मोक्षकालिकल-

म्बनमधिकं पश्चिमकपाले तु मध्याह्नकालिकलम्बनात् स्पर्श-
 कालिकलम्बनमधिकं मोक्षकालिकलम्बनं न्यूनं मध्या-
 त्मर्थः । तत्र तन्मोक्षस्पर्शमध्याह्नकालिकं हरिजान्तरक ल-
 म्बनान्तरं मोक्षस्थित्यर्धे, मध्याह्नकालिकलम्बनयोरन्तरं
 स्पर्शस्थित्यर्धे मध्याह्नकालिकलम्बनयोरन्तरमित्यर्थः ।
 योध्यं हीनं कुर्यात् एतल्लम्बनान्तरं योज्यं योध्यं वा
 कपालैक्ये द्वयोः स्पर्शमध्याह्नयोर्मध्याह्नमोक्षमोक्षकपाले
 सखकालिकत्रिभोजलम्बनात् सखकालिकसूर्य्यं लम्बनाधिके
 न्युने वेत्यर्थः । उक्तं कथितम् । तद्भेदे तयोः स्पर्श-
 मध्याह्नयोर्मध्याह्नमोक्षयोश्च भेदे कपालभेदे स्पर्शकालिक-
 त्रिभोजलम्बनात् तात्कालिकसूर्य्यं साधिक्ये मध्या-
 कालिकत्रिभोजलम्बनात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे मध्या-
 कालिकत्रिभोजलम्बनात् तात्कालिकार्कसाधिक्ये मोक्ष-
 कालिकत्रिभोजलम्बनात् तात्कालिकार्कस्य न्यूनत्वे
 इत्यर्थः । लम्बनं कता लम्बनैक्यम् । स्पर्शमध्याह्नयोर्भेदे
 तात्कालिकलम्बनयोर्योगे मध्याह्नमोक्षयोर्भेदात् तात्कालिक
 लम्बनयोर्योगे इत्यर्थः । स्वकीये स्वकीये स्थित्यर्धे संयुता
 कार्या । स्पर्शस्थित्यर्धे स्पर्शमध्याह्नकालिकलम्बनयोर्योगो
 योज्यं मोक्षस्थित्यर्धे मोक्षमध्याह्नकालिकलम्बनयोर्योगो
 योज्यं इत्यर्थः । स्पर्शस्थित्यर्धं मोक्षस्थित्यर्धं च स्फुट
 भवति । अथाभ्यां बन्धुगृह्योक्तदिया मध्याह्नपहृणका-
 लात् पूर्वमपरत्वं क्रमेण स्पर्शमोक्षकालौ च इत्यर्थसि-
 द्धम् । अयोक्तुरीत्या विमर्दाधेऽपि स्यदशरमतिद्वयति ।
 विमर्दाधे इति । स्पर्शमर्दाधेमोक्षमर्दाधे बन्धुपहृणाधि-
 कारोक्तरीत्या स्यदशरेण सक्तु साधितं लम्बवत् “स्थित्य-
 र्धोनाधिकात् प्राग्पहृण तिथ्यन्तलम्बनं पुनः” इत्याद्यु-
 क्तरीत्या स्थित्यर्धस्थाने मर्दाधेपहृण्येन पासमोक्षोद्भवमित्यत्र
 लम्बोत्थनोक्तोत्थनोद्भवमिति पहृण्येन प्राग्पहृणमित्यत्र
 सप्तोत्थनपहृण्येन भौतिकमित्यत्रोक्तोत्थनपहृण्येन स्फुटे
 साधे । अपि सप्तश्रये । दन्तारात् ताभ्या सप्तोत्थनो-
 क्तोत्थनकालौ मध्यपहृणकालात् पूर्ववत् साध्यामित्यर्थः ।
 अतोपपत्ति स्थित्यर्धोन्तयुता मध्याह्नपहृणकाल स्पर्शमो-
 क्षकाल मध्याह्नकालिकलम्बनसंस्कारात् स्पर्शमोक्षका-
 लिकलम्बनसंस्कारसाधिततत्वात् । न हि य कालो
 लम्बनसंस्कृतं स्फुटः स स्वमित्तकालिकलम्बनसंस्कृतं स्फुटः
 स्यात् सम्बन्धाभावात् पूर्वं स्पर्शमोक्षकालयोरेषानात्
 तात्कालिकलम्बनज्ञानाभावात् । अतो मध्याह्नकालज्ञानाय
 यथा तिथ्यन्तादसक्तुलम्बनं प्रसाध्य तिथ्यन्ते सञ्चाल्य

मध्यकालतथा स्पर्शमोक्षस्थित्यर्थहीनयुक्ततियत्रन्-
 कालाभ्या स्पर्शमोक्षतियत्रन्रूपमाभ्या प्रत्येकं लम्बन
 समकत् प्रसाधत्र स्वस्तिथ्यन्ते संस्कृत्य स्पर्शमोक्षकालौ
 स्फुटौ तन्मधुप्रकालयोरन्तर स्फुटं स्थित्यर्थम् । तत्र-
 णीलम्बनेन स्पर्शमधुप्रमोक्षोत्पत्तौ यदा मधुप्रलम्बनाद-
 धिकं स्पर्शलम्बन मोक्षलम्बन च न्यूनं तदा स्पर्शस्थित्य-
 र्थेनितियन्तस्याधिकलम्बनमितस्य स्पर्शकालत्वाद्न्यूनलम्बनो-
 नितस्य तियन्तस्य मधुप्रकालत्वात् तयोरन्तरे तिथे स-
 मत्वेन नाशात् स्पर्शस्थित्यधे स्पर्शकालिकलम्बनेन युत
 मधुप्रकालिकलम्बनेन हीनमिति लम्बनयोरन्तर तत्र धनं
 योज्यम् । एव लोक्षस्थित्यर्थयुततियत्रन्तस्य न्यूनलम्बनो-
 नितस्य मोक्षकालत्वान्मधुप्रमोक्षकालयोरन्तरे पूर्वरीत्या
 मधुप्रमोक्षकालिकयोर्लम्बनयोरन्तर धनं मोक्षस्थित्यधे यो-
 ज्यम् । यदा तु मधुप्रलम्बनाद्हीनं स्पर्शलम्बनं मोक्षल-
 म्बन चाधिकं तदा न्यूनलम्बनहीनस्य स्पर्शकालत्वादधिक
 लम्बनम् । हीनस्य मधुप्रकालत्वाद्गतीत्या तदन्तरे स्पर्श-
 स्थित्यधे लम्बनान्तरं हीनम् । एवमधिकलम्बनहीनस्य
 मोक्षकालत्वान्मधुप्रमोक्षयोरन्तरे मोक्षस्थित्यधे लम्बनान्तरं
 हीनम् । धनलम्बनेन स्पर्शमधुप्रमोक्षोत्पत्तौ तु यदा मध्य-
 लम्बनाद्न्यून स्पर्शलम्बन मोक्षलम्बनं चाधिकं तदा स्पर्शस्थि-
 त्यधेनितियत्रन्तस्य न्यूनलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वादधिक-
 लम्बनाधिकस्य तियन्तस्य मधुप्रकालत्वात् तयोरन्तरे लम्ब-
 नान्तरं स्पर्शस्थित्यधे योज्यम् । एवं मोक्षस्थित्यधेयुत-
 तियत्रन्तस्याधिकलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वान्मधुप्रमोक्षयो-
 रन्तर मोक्षस्थित्यधे पूर्वरीत्या योज्यम् । यदा तु मधुप्र-
 लम्बनादधिक स्पर्शलम्बनं मोक्षलम्बन च न्यूनं तदाऽधि-
 कलम्बनाधिकस्य स्पर्शकालत्वाद्हीनलम्बनाधिकस्य मधुप्र-
 कालत्वात् तयोरन्तरे उत्तरीत्या स्पर्शस्थित्यधे लम्बनान्तर
 हीनम् । एवं न्यूनलम्बनाधिकस्य मोक्षकालत्वात् त-
 न्मधुप्रकालान्तरे मोक्षस्थित्यधे लम्बनान्तरं हीनमिति
 सिद्धम् । नन्वयं लम्बनान्तरहीनपक्षो न सङ्गत ना-
 धात् तथाहि षण्णलम्बनस्य क्रमेणापचयत्वात् स्पर्शमो-
 क्षकालाना यद्योत्तर सम्भवाद् मधुप्रकालिकलम्बनात्
 स्पर्शमोक्षकालिकलम्बनयोः क्रमेण न्यूनमाधिकत्वमसिद्धम्
 एव धनलम्बनस्य क्रमेणोपचयान्मधुप्रलम्बनात् स्पर्शमोक्ष-
 कालिकलम्बनयोः क्रमेणाधिकन्यूनत्वमसिद्धम् । न हि
 कदाचिन्मधुप्रकालात् स्पर्शमोक्षकालौ क्रमेणाधिप्रमपूर्वका-
 लयोः सम्भवात्ते येनाक्त युक्तम् नाधात् तथा च लम्बन-

मान्तरं योज्यमित्यखेवोपपन्नत्वे महतीतावता प्रपञ्चेन
 "हरिजान्तरक शोधत्र यत्नत् स्थाद्विपर्ययः" इति सर्व-
 ज्ञभगवदुक्तं कथं निर्वहतीति चेत् भैषम् लम्बनसं-
 स्कृतस्य स्पर्शमोक्षकालयोः स्फुटयोरवस्तुमूतयोः सर्वदा म-
 धुप्रकालात् क्रमेण पूर्वोत्तरावश्य भावित्वेऽपि लम्बना-
 संस्कृतयोः स्थित्यर्थेनियुततियत्रन्तरूपस्य स्पर्शमोक्षकालयोः
 पारिभाषिकत्वे नावास्तवयोः कदाचिन्मधुप्रकालार्थधनलम्ब-
 नाभ्यां स्पर्शस्थित्यर्थमोक्षस्थित्यर्थयोः क्रमेण न्यूनत्वे म-
 धुप्रकालादधिप्रमपूर्वकालयोः क्रमेण सम्भवात् स्फुटो
 निर्वाहः । परन्त्वृणलम्बने धनलम्बने च मधुप्रलम्ब-
 नात् क्रमेण मोक्षस्य स्पर्शलम्बनयोरधिकत्वासम्भवं । मधुप्र-
 कालात् पूर्वोत्तरमकालयोर्भौतस्य स्पर्शयोः पारिभाषिकयोः
 क्रमेणासम्भवात् । अतः साक्षात् कण्टोक्तेरभावाद्द्विपर्यय
 इत्यनेन विपर्ययविशेषस्यैव विषयतात्वं । पूर्व्यं तु साधा-
 रण्यच्छब्दस्य साधारण्येन व्याख्यानं कृतमित्युदोमः ।
 'वस्तुतस्तु इत्यौदयाद्यात् प्राक् स्पर्शोऽनन्तरं मधुप्रकाल-
 क्ता मधुप्रलम्बनात् स्पर्शलम्बन सतिभलम्बनसदृशभावसा-
 धितं कदाचिन्न्यूनं भवति । यत्न चोदयात् पूर्व्यं मधुप्रः
 परतो मोक्षस्तत्र कदापि सतिभलम्बनसदृशभावानीतम-
 धुप्रकाललम्बनाभ्येककाललम्बनमधिकं भवति । यत्न चा-
 स्तात् पूर्व्यं स्पर्शः परतो मधुप्रस्तदा मधुप्रकाललम्बना-
 द्वास्त्रिसम्बन्धात् स्पर्शकाललम्बनं कदाचिदधिकं भवति ।
 यत्न साक्षात् पूर्व्यं मधुप्रकालं परतो लोक्षस्तदापि
 मधुप्रकाललम्बनान्मोक्षकाललम्बनं रात्रिसम्बन्धं न्यूनं न
 भवति । कदाचिदिति । यस्तोदयपक्षास्तयो कदाहि
 पर्ययसम्भवाद्हरिजान्तरकं शोधत्रमित्यस्य नाप्रसिद्धिः
 विमर्दाद्भैष्युक्तीतिस्तस्येति सर्वसंपन्नम् । भास्कराचा-
 र्यैस्तु । "तियन्तान्नाणितगतत्वात् स्थितिद्वेषेभोनाधिका-
 लम्बन तत्कालोत्पन्नतीपुत्र संस्कृतिभयस्थित्यर्थहीनाधिके ।
 दर्शान्ते गणितगतते धनसदृशं यद्वा विधायामकत् त्रयो
 प्रपञ्चमोक्षसंज्ञसमवायेव क्रमात् पस्फुटौ । तन्मधुप्र-
 कालान्तरयो समाने स्थले भवेतां स्थितिसदृशके च ।
 दर्शान्तो मर्दद्वेगनयुक्तात् सन्धीलनोन्मीलनकाल एवम्"
 इत्यनेन भगवदुक्तादितिस्वरूपसकमित्यर्थं पञ्चवितेन"
 रङ्गः । इतः परं परिलेखनलगाद्यानयनं तत्र सि०
 ग्रन्थेषां विधिषट् तन्नाग्रे वक्ष्यते इतीह तदोक्तम् ।
 सिद्धान्तशिरोमणौ पञ्चणवन्मवनिर्णयार्थमात्रं यथा 'कवे-
 र्गतात्त्वा रवि १२ निर्दिष्टिजायं तादिमासैः सङ्गताः पु-

तस्यदिशां योगोऽन्यदिशामन्तरमेव' ते नतांश भवन्ति ।
तेषां रसाद्ये नक्षत्रेऽनष्टा स्थापिता भागा संस्कृता कार्या ।
सप्तदिशा योगोऽभिन्नदिशामन्तरमित्यर्थः । एवं ते भागा
यदि सप्तम्य ७ ऊना भवन्ति तदा सूर्यगृहणसम्भवो वे-
दितव्यः । अथ सपातसूर्यस्य प्रतिमासक्षेपः । यदि
तस्मिन् मासे नार्कगृहस्तदा सपातसूर्ये राशिस्थाने
रूपम् ? । भागस्थाने पूर्णम् । सपादाश्चत्वारिंशत् क-
लाश्च ४० । १५ । प्रतिमास प्रथम्य सम्भवो ज्ञेयः ।
ज्ञाते सम्भवे स्फुटार्थं तत्र गृहा कार्याः । अलोपपत्तिः ।
ये सपातसूर्यस्य भुजाशास्त्रे शरार्थं पृथक् स्थापिताः ।
अथ च सूर्यगृहे शरो नत्वा संस्कृतः कार्यः । तदर्धं
दर्शान्ते या नतघटिकास्तालम्बनेनोनाधिकाः कार्या
नतघटीना चतुर्थांश, स्थूल लम्बनम् । पञ्चमि
पञ्चभिर्घटिकाभिरेकैक किल राशि । याः किल
नतघटिकाश्चाचतुर्थांशेन लम्बनेनाधिकाः कार्याः ।
नत, पञ्चभिर्भाज्याः । एवं कृते पूर्वघटिकाश्चतुर्भिर्भाजा
भवन्ति । अतस्तेन राश्यादिभोमो रविः पूर्वाह्ने विवि
भासन्नो भवति । पश्चिमकपाद्ये तु युतः सन् । यतस्तत्रा
कादपतो विविभिर्न वर्तते । एवं विविभलग्नस्य क्रान्ति-
रक्षाग्रे, संस्कृता नताया जाता । ते यदा नतायाः
पञ्चघट्यारिण्यद् ४५ भवन्ति तदा । यदि त्रिजत्रया परमा-
वन्ति ४८ । ४६ लभ्यते तदा पञ्चघट्यारिण्यदयानां
जत्रया । २४३ किमिति । फलं नतिः साधोश्चतुस्त्रि-
शत् कलाः ३४ । ३० एतावात्पर्ये यैर्भुजभागैरुत्पद्यते
ते ज्ञेयाः । यदि सप्तम्या कलानां पञ्चदश १५ भागा
लभ्यन्ते तदाभिर्नतिकलाभिः ३४।३० किमिति चत्वा अंशा
सप्त०, २४ चतुर्विंशति कलाश्च । एते तु नतलवाना पदं-
शेभोत्पद्यन्ते । अत उक्तं रसलवेनास्याय ते संस्कृता
इत्युपपन्नम्" प्रसि० ।

एवं सिद्धान्तोक्ते पक्षणसम्भवमियमे स्थिते" ज्यो० त० ।
"भक्तिपादान्तरे राशौ ज्योतेषां संस्थितो रविः चतुर्भादा-
न्तरे चन्द्रस्तदा सम्भाव्यते पक्ष । यस्मिन्सूर्ये रविस्तस्मात्त-
त्सहं गतः शशो । पूर्वभासतिपवृषन्वी राक्षसा ग्रस्यते
शशो । कृष्णपक्षे तृतीयाया मासस्य यदि जायते । तत-
स्तयोदये सूर्ये राक्षसा ग्रस्यते रविः" इत्युक्तिर्निर्भूषा,
समूहत्वे अतिसूक्ष्मदृष्ट्या तथोक्ति कथञ्चित्समर्थागीना ।
सिद्धान्तशिरस्यौ पासाद्यामयने विशेष उक्तो यथा
"सप्तगृहंयस्यैवाविकली स्फुटौ रविविधू विदधीत रवि-

गृहम् । समलभावयवौ तु विधुगृहं समवगन्तुमयुं च त-
दोक्तवत्" शि० । "सति समने रविविधू" ज्ञातुमभावास्याया
रविविधू तमस्य स्फुट कृत्वा ततोऽर्केन्दू देयान्तरादिस्-
धीकरणैः स्फुटी विधाय त्रिचिं च कृत्वा यथोक्तं नतकर्म
च । तथा कृते सति त्रिज्यन्तकाधिकौ तौ कार्यौ तमस्य
एवं चन्द्रपक्षे ज्ञातु पौर्वासायां च । यतस्ततो पक्षण-
क्रिया" प्रसि० ।

इदानीमर्केन्दोः कलाव्यासार्थे व्याह । "मग्न-
गाग्निनशास्त्रे ६८६ २७७ रवे रसलवेपुमहीयु ५१५ ६६
मिता विधो । निगदिताऽवनिमध्यत उच्छ्रिति श्रुतिरिवं
किल योजनसंख्या" शि० । "सप्तार्थम् । अलो-
पपत्तिः कलाध्याये चन्द्रार्कयोः किल (४२३ १४६७, ३०
रवे, ३२४००० इन्द्रोः,) कक्षे कथिते । किन्तु व्यासो न
कथितौ । ताविदानीं त्वराधिकेन । यदि भनन्दाग्नि-
मित ३६२७ परिधे सप्तार्थसूर्ये १२५० निर्तो व्यास-
स्तदा साधोऽङ्गोमहसुराव्यमिता ४३३ १४६७ । २०
ऽर्ककलायास्तथा सप्तगुणितजिनरामसंख्यावा ३२४०००
चन्द्रकलायाः क इति । फलं ऋषेण तयो (१२७८७५ ४
२० १०३१३२ च०) व्यासौ । तथोर्ध्वे एते (लोकोक्ते)
श्रुतौ । इय भूमध्यात् कलाया उच्छ्रितिः" प्रसि० ।

इदानीमस्य योजनान्तकर्मण्यस्य स्फुटोकरणार्थमाह ।
"मन्दश्रुतिर्दोऽश्रुतिपत् प्रसाध्या तया विभज्या द्विगुणा
विहीना । त्रिज्याकृतिः शेषकृता स्फुटा स्थासिप्रा श्रुति-
स्तिग्मरुचेर्विधोश्" शि० । "यथा पक्षस्य शीघ्रकर्मण्य कर्ण
साधितस्तथाकस्य विधोश् पृथक् पृथक् मन्दकर्ण, साध्य, ।
त कर्ण द्विगुणायोस्त्रिज्याया विधोश्च शेषेण त्रिज्या-
कृतिर्भाज्या । फल स्फुट कलाकर्णो भवति । एवं विधो-
श्च । अलोपपत्ति । इह स्फुटीकरणे ये मन्दोचोश्च
एतत्परिधिभागाः पठितास्ते त्रिज्यास्तस्यै कलाव्यासार्थे
यदा गृहस्य कर्ण उतपस्तदा कर्णो व्यासार्थं गृहकला-
याः । अतस्त्रैराधिकेन तत्परिणतास्ते कार्याः । यदि
त्रिज्याव्यासार्थे एते मन्दपरिधिभागास्तदा कर्णव्यासार्थे
क इति । एवं परिधेः स्फुटत्वं विधायोस्तत् कर्णः
कार्यः । स कलाकर्ण स्फुटो भवति । एतदसंस्कर्मोप-
संस्कृत्य सक्तकर्मणा कर्णस्य स्फुटत्वं कृतम् । प्रथम य
कर्ण व्यागतस्तेन त्रिज्यारूपं प्रकल्प्य स्फुटं कर्णोऽत्र
साध्यते । यदा किल कर्णस्त्रिज्याप्रतो न्यूनो भवति वा-
वता न्यूनस्तत् त्रिज्याया संशोभ्य यद्यधिको वर्तते वा-

द्वैतमे द्वाविंश ३२ न्नाध्यमं चन्द्रविम्बम् । जनेरुपप-
 यापयथशयात् स्फुटत्वे विम्बस्यापि स्फुटत्वहपपन्नम् ॥ मनि० ॥
 इदानीं राहो मकारान्तरेण कलाविम्बमाह । 'भानो-
 र्गति शरत्सूता रविमि १२विभक्ता चन्द्रस्य लोचनगुणा
 तिथि १५भाजिता च । लब्धान्तर भवति वाऽवनिभाप्रमाथ
 भूमा विधु, विधुरिन च्छणे पिधत्ते' ॥ गि० ॥ 'रविगतिः
 पञ्चगुणा द्वादशभक्ता फल कलात्मकमनष्ट' स्याप्यम् । अथ
 शयिगतिर्द्विगुणिता पञ्चदशभाजिता इदमपि कलात्मक
 फलम् । अथ यो फलयोरन्तर भूमाविम्बप्रमाण भवति ।
 इदानीं च्छणे व्याख्यादकस्य च्यते भूमा विधुगृहणे विधु
 व्यादयति रविगृहणे तु रविं विधुव्यादयति । अत्रोप-
 पत्ति । अत्र कर्कव्यासान्तरमिताना योजनाना रवि-
 कक्षाया कलाकरणायात्तुपात' । यदि गतियोजने ११८
 ५६ गतिकला लभ्यन्ते तदा कर्कव्यासान्तरयोजने; ४६४१
 किमिति । अत्र रविगते; कर्कव्यासान्तरं गुण ४६४१ ।
 गतियोजनानि हरः । एतौ समुपगुनवभि ६८८ रपवर्तितौ
 जाता गुणस्थाने पञ्च ५ । हरस्थाने द्वादश १२ । फल
 रविगतिस्वन्विन्योऽपययलिप्रा । अथ भूव्यासस्य
 चन्द्रकलाया लिप्राकरणाद्यमनुपात' । यदि गतियोजने
 ११८५६ चन्द्रगतिकला लभ्यन्ते तदा भूव्यासयोजने. १५
 ८१ किमिति । अत्र गुणकार्थेन गुणकभाजकावपयतितौ
 जात गुणकस्थाने द्वयम् २ । भागहारस्थाने पञ्चदश १५ ।
 फल भूव्यासकला । एताभ्य पूर्वकला शोभ्या । यत
 उपर्युपरि गच्छन्त्या गुमाया विकृतिरपययिनो भवति' ॥ म० ॥
 इदानीं चन्द्रविज्ञेयानयनमाह । "सपाततात्कालिक
 चन्द्रदोर्घ्या खमै २०० ईता व्यासदलेन भक्ता । सपा-
 तपीतयु तिगोत्तदिक् स्याद्विज्ञेय इन्दो स च वाणसः" ॥
 गि० ॥ "यस्मिन् काले विज्ञेय साध्यस्मिन् काले
 तात्कालिकयोचन्द्रपातयोर्योग कर्त्तव्य इति साधरग्ये-
 नोक्तम् । इह चन्द्रपक्षणावगमे समकलस्य चन्द्रस्य
 तात्कालिककपातस्य च योग कर्त्तव्य' । तस्य दोर्घ्या
 खमै २०० गुण्या विज्ञेया भाज्या मत्र कला-
 त्मकचन्द्रविज्ञेय' । स च वाणसः । यदि पट्टभा-
 द्दुम, सपातचन्द्रकदोत्तरी शेषो यदा पट्टभाधिक-
 कादा दक्षिणे शेषे । अत्रोपपत्ति । चन्द्रो हि वि-
 मण्डले भवति क्रान्तिमण्डलस्य विमण्डलस्य च य
 सपातस्य पातसंज्ञा । स पातो मोक्षान्नादिभोग
 मप्यति । तस्मात् पातादपतरिषेन्तरे तद्विमण्डल

साङ्गैर्द्वैतमि ४, २० भागै क्रान्तिऽत्ताडनरतो भवति ।
 पातात् पृष्टतद्विभेऽन्तरे तैरेव भागै ४२० दक्षिणतो
 भवति । अथ विमण्डलगतस्य चन्द्रस्य क्रान्तिमण्डलेन
 सह यदन्तरं स वास्योत्तरो विज्ञेय । तज्जानानाच चन्द्र-
 पातयोरन्तर ज्ञेयम् । तच्च चन्द्रपातयोर्योगे कते भवति
 पातस्य विलोमगत्वात् । तस्य सपातचन्द्रस्य दोर्घ्यावातु-
 पात' । यदि विज्ञातलया दोर्घ्याया परम खसुमि-
 यन २०० कलातलो विज्ञेयस्तानया क्रियानिति ।
 फलमिन्दु विज्ञेय । यत पातादपत पट्टं क्रान्ति-
 टत्ताडनरतोऽन्वद्विज्ञेयतोऽत सपातयत्तयु तिगोत्तदिक्
 इत्युपपन्नम् ॥ मनि० ॥ इदानीं च्छणे यामप्रमाणमाह ।
 "यच्छाद्यस्य द्वादशकमण्डलैक्यखण्डं गतेन स्यागितप्रमाणम् ।
 तच्छाद्यविम्बादधिकं यदा स्याज्ज्ञेय च सर्वप्रमाण तदा-
 नोम् गि० ॥ "स्यार्थम् अत्रोपपत्ति' । रवेरपतो भार्ध-
 न्तरे क्रान्तिपत्ते भूमा भवति । अतः पीर्षनादन्ते भूमा
 चन्द्रो समी भवतः । किन्तु यान्योत्तरमन्तर विज्ञेयतुल्य
 भवति स विज्ञेयसाद्यच्छादकविम्बमध्ययोरन्तरम् । तद्यदा
 विम्बाधैक्यसमं तदा विम्बमान्तयोर्योगमात्रं स्यात् । यदा
 यावता सानैक्याद्वाद्गुणं तावच्छाद्यविम्बे द्वादकविम्बं
 प्रविशति । अत एव तत्स्यगितप्रमाणमिति । तत्
 स्यागितं द्वादविम्बादधिकं यदा भवति तदा सर्वप्रमाण-
 मित्यपि सुगमम् ॥ मनिताहारा ।
 इदानीं स्थितिमर्धाधैयोरानयनमाह । "मानार्धयो-
 गान्तरयो कतिभ्या शरस्य वर्गेण विवर्जिताभ्याम् ।
 मूले खपट्ट ६० स गुणिते विभक्ते भुजन्तरेण स्थिति-
 मर्द्धखण्डे" ॥ गि० ॥ स्यार्थम् । "अत्रोपपत्ति । स्वर्ग-
 काळे त्र विम्बगर्भयोरन्तर मानैक्यार्धम् । तच्च कर्णरूप
 भवति । तत्र य, शर सा कोटि । कर्णयोर्धैयान्तर-
 रपट्ट भुज । तच्च पाहकमार्ग एण्डम् । तत्क्रमण
 कावायात्तुपात । तच्चन्द्रार्कयो प्राग्गतता भुजन्तरेण
 यदि भुजन्तरस्य कलाभि, पट्ट ६० यतीरैन्तु का
 मृतसदा लब्धाभिर्भुजकलाभि कियत्य इति । पत्त
 त्वधैयपट्टिका । पत्त स्वर्गकाळशरानामागच्छपट्टरदरे
 खैतद् पत्त इतमत्त पत्त स्थित्वधै जातम् । यद स
 र्धाधैयच्यते । यदा यदद्वेन द्वादो मने पट्टे समी-
 लनमानं तदा विम्बगर्भयोरन्तरे विम्बाधैन्तरत्वात् । इत्था
 भवति । ताव इत्येव । तस्मिन् काले दावान वि-
 ज्ञेयसाधतो कोटिसयोर्धैयान्तरपट्ट पाहकमं पत्त मर-

ति । तत्रापि पूर्ववदत्तपातेन घटिकात्मकं काये मदे
स्रष्टु भवति । सोऽपि स्तूल ” प्रमित)क्षरा ।

इदानीं घटीकरणमाह । “स्वित्त्वर्धमाडीगुणिता
सुभक्ति पट्या ६० हृता तद्वृत्तौ युतौ च । कर्म-
न्दुपातायसलक्षराम्या स्वित्त्वर्धमाद्या स्फुटमनिम्बं च ।
स्पष्टार्थम् । अत्र स्वर्णकालमगरेण कोटिरूपेण कर्म
कार्यम् । एव स्वित्त्वर्धमसलत् स्फुटं भवतीति सुगमा
वासना” प्रमिताक्षरा ।

“इदानीमेव विमर्दाधमपीत्यतिदिगति । “एवं विम
र्दाधमफलोमयुक्तसपातघन्त्रोद्भवसायकाभ्याम् । पृथक् पृथक्
पूर्ववदेव विद्धे स्फुटे स्रष्टुत्वात्स्वित्त्वर्धमस्रष्टुत्वे” शि०
स्रष्टुत्वे । इदानीमिदंकाये भुजामयनमाह ।

“स्वर्गायत, स्वर्गिकमिदंकाये प्रादुर्भूयता मौलिकमल
पूर्व । पीटेन निष्ठा स्वित्त्वर्धमकेन भुजान्तराया भुज
इदंकाये । एव विमर्दाधमः हृता; पृथक् ते संमीलनोन्मीलन-
योर्भुजौ स्रष्टु” शि० । पूर्वाहं स्रष्टुत्वे । इदोनेन स्वित्ति-
ष्यत्वेन गुणिता भुजान्तरायाः कलात्मको भुजो भवति ।
एवं तत्र भुजान्तराया प्रथमविमर्दाधमगुणाः संमी-
लनभुजो भवति । द्वितीयगुणास्तदोन्मीलनम् । अलो-
पपत्ति । इदंकाये यत्र प्रादुर्भवत्स्वित्त्वर्धमस्रष्टुत्वे
व मध्यघटापचित्तुं तयोरन्तर प्रादुर्भवत्स्वित्त्वर्धमस्रष्टुत्वे
इदोन्मयते । तस्यामयन लैराशिकेन । यदि घटीपट्या
भुजान्तरकला स्वित्त्वे तदोन्मयस्वित्त्वर्धमेन किमिति ।
अत्र गुणकलात्मको यस्यापवर्त्तने इति जाता भुज-
ान्तराया गुणकस्थाने । इदस्याने कल्पम् । एवं विमर्दा-
धमभ्यां विमर्दाधमौ” प्रमि०

इदानीं कर्णार्थमाह । “कोटिश्च तत्कालशरोऽथ
कोटोदोर्धमयोःगस्य पद श्रुति, स्यात् । मानैक्यस्रष्टु
श्रुतिवर्जित सद्गुणप्रमाणं भवतीदंकाये” शि० ।
‘इदंकाये यावान् शर सा तत्र कोटि’ । कोटिभुजवर्ग-
योगपद कर्णः । कर्णोऽत्र मानैक्यार्थमिदंकाये यासप्रमाणं
भवति । अलोपपत्तिः । भुजोऽत्र क्रान्तिघटते प्राच्यपरस
प्रादुर्भवाभ्योत्तर, यतोऽत कोटि । तत्रयोगपद कर्ण
इत्युच्यते । कर्णो नाम विम्बगण्योरन्तरम् । स या-
यता मानैक्यार्थादूनो भवति तावद्गुणकविम्बं ग्राह्ये
प्रमिदम् । अतस्त्वावानिदंकाये ग्राह इत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं ग्राहात् तत्कालज्ञानमाह । “ग्राहोऽनमानैक्यद-
क्षस्य वर्गाद्विधेयज्ञाना रचित्वात् पदं यत् । गत्यन्तरागैर्वि-

हृतं फलोऽन स्वित्त्वर्धकं स्र भवतीदंकाये । तत्कालंवापेन
स्रष्टु स्फुटोऽग्रे श्रुत्येऽन्यथा वा परिच्छेद्योऽस्रष्टु” शि० ।
इदंकायेनेनस्य मानैक्यार्थस्य वर्गात् तत्कालविच्छेदवर्गो-
मान्त्सु गत्यन्तरागैर्विभजेत् । फलेन स्वर्गस्वित्त्वर्धं हीन यदि
स्वर्गिको मासः । यदि मौलिककलादा मौलिकं हीनम् ।
शेषमिदंकायो भवति । स च स्फुट । अथ तत्कालग-
रेण य आनीयते स्रष्टुत्वात्स्रष्टुत्वे । एवमस्रष्टुत्वे स्फुट-
स्यात् । अथमिदंकायेपरिच्छेदादेव श्रुत्ये ।
अलोपपत्तिर्विच्छेदमगणितेन, प्राचोऽनमानैक्यार्थं कर्णकला-
लशरः कोटिस्रष्टुगान्तरपद भुज । स गत्यन्तरागैर्विभुज
मन्वमिदंकाये मध्यपट्या स्रष्टुत्वात्तन्तरमत्; स्वित्त्व-
र्धमोपचितमित्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं स्वर्गाद्व्यवस्थितिमाह । “मध्यपट्याः
पूर्वविरामकाले प्राक् प्रपञ्चोऽस्मात् परतश्च श्रुतिः ।
स्वित्त्वर्धमाडीष्वथ मर्दकाद्य संमीलनोन्मीलनके तर्धेव”
शि० । स्पष्टार्थम् । इदानीं वलनमयनमाह ।
“खाद्वा ६० इत स्रष्टुत्वेन मत्त स्वर्गादिकालोत्पन्नं
लवाः स्रुः । तेषां क्रमव्या पलशिञ्जनीषु मत्ता स्रु-
मौर्ध्यां यद्व्यवस्थापम् । प्रजायते मागपरे मते क्रमादुद्ग-
यमाग वलन पलोद्भवम्” शि० । “यस्मिन् काले वलन स्रष्टु
तस्मिन् काले या नतघटिकासा खाद्वा ६० इतश्चन्द्रस्य
राल्पत्वेन मत्ता स्वर्गपदे दिनान्तेन, फलमया स्रुः ।
तेषां क्रमव्याऽलक्ष्यया सुव्या द्युजीवया मत्ता स्वस्य
षाथ पलोद्भव वलन जायते । प्रादुर्भते सौम्य, परि-
सतते याम्यम् । वलनानयनस्रष्टुक्रमज्ञाया कश्चित् कृतं
तस्मिन्स्रष्टुत्वेन मत्त क्रमव्येति विशेषणम् । न पुनरेतद्विधेय-
यनलादन्त्यत्वं सर्वतोऽत्रक्रमव्या प्राप्नुवन्ति” प्रमि० ।

इदानींसायनं वलनमाह । “युतायमानाहुप-
कोटिशिञ्जनी जिनांशमौर्ध्यां १२६७ गुणिता विभा-
जिता । द्युजीवया स्वप्नफलस्य कार्मुक मनेच्छयाद्वाया-
नदिक्रमायनम्” शि० । “महस्य सायनायस्य कोटिग्या
जिनांशव्याया १२६७गुण्या उक्त्या मत्ता फलस्य चाप-
सायनं वलन भवति । तस्य यस्मिन्मयने स्रष्टुत्वे यत्ते
तद्विद् भवति । अलोपपत्तिर्गोले” प्रमि० ।

इदानीं स्फुटवलनार्थमाह । “तयो, पलोत्सायनयो-
समाशयोयुतेवियुक्तौ स्व विभिन्नकारयोः । या शिञ्जनी
मानदलैक्यमित्री त्रिष्वोद्भूता तद्वननं स्फुटं स्यात् ।
यैरुत्क्रमव्याविधेनेतदुक्तं संस्यत्ते गोखगति विदन्ति” शि० ।

‘तयो पलोद्भवयनयोर्वलनचापयो सनाशयोर्योगो भि-
 चाशयोरन्तरं’ तस्य ज्या मानैक्यार्द्धगुणा त्रिज्यया भक्ता
 फल स्फुटा वलनजग्रा भवति । येरिद वलनद्वयसूत्रम-
 जग्राविधिभोक्तं सम्यङ् न ते गोलगतिं विदन्तीति गोलं
 परिभास्य दिशा वलनस्योत्क्रमजग्रायोपपद्य, क्रमजग्राया
 वेति तैः सम्यक् कापि नावलोकोक्तिमित्यर्थः । अत्रोपप-
 त्तिसौख्ये सविस्तरा । इह सममण्डलं इष्टुः प्राची
 सममण्डलादिष्टे नते काष्ठे विषुवन्मण्डलाची यावता यत-
 चञ्चिता तावत् तद्विक् पलोद्भवं वलनं ज्ञेयम् । अथ
 विषुवन्मण्डलात् क्रान्तिदृष्टप्राची यावता यतश्चञ्चिता
 तदायनं तद्विद्विक् ज्ञेयम् । तयोर्योगवियोगात् स्फुटमिति ।
 सममण्डलात् क्रान्तिमण्डलप्राची यावता यतश्चञ्चिता
 तत् स्फुटमित्यर्थः । एवं त्रिज्यापरिचरतं तदत्रात्तुपातेन
 मानैक्यार्द्धपरिचरतं कृतम् । यतोऽत्र मानैक्यार्द्धदृष्टे
 वलनं देयम्” प्रथि० । इदानीमङ्गुलविज्ञानार्थमाह ।
 “त्रिज्योद्भूतफलमयोत्ययङ्गुः सार्धद्वि२,२० युक्तोऽङ्गुल-
 क्षिप्तिकाः स्युः । स्पूटाः सुषार्थं द्युदधेन भक्तं ससप्तं
 सार्धयमा२,२० न्वित वा”थि० । “मध्यमहृषकाष्ठे पृष्ठस्य
 विमन्त्रोक्त्या यद्गुः साध्यः । स यद्गुलुस्त्रिज्यया भक्तः ।
 फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुलक्षिप्तिका भवन्ति । अथशोषतघटिका
 पृष्ठस्य दिनार्द्धघटोभिर्भक्ताः फलं सार्धद्वियुक्तं सुषार्थं
 स्पूटा अङ्गुलक्षिप्तिका भवन्ति । अत्रोपपत्तिः । गगन-
 मध्यस्य यदुपहृषित्वं तस्य निश्चलकरनिकरपिहितप-
 ित्रित्वात् किञ्चित् स्रक्ष्यं दृश्यते । अथोदये क्षितिजस्य
 भूयवहिततत्करनिकरविशालमिव प्रतिभाति । तत् स्रक्ष्यत्वं
 त्रिशासत्वं चोपलब्ध्या युक्तिमङ्गि कल्पितम् । तस्य गग-
 नमध्ये सार्धद्विकल २,२० । उदये सार्धद्विकल २,२०
 अङ्गुल कल्पितम् । अथान्दरेऽनुपातेन । यदि त्रिज्या-
 तस्ये यद्भावङ्गुलक्षिप्तान्तरं रूपं ? अन्वते तदेष्टे क्वे किमिति
 फलं सार्धद्वियुक्तमङ्गुलक्षिप्तिका स्युरित्युपपन्नम् । अथवा
 स्पूटोऽनुपातः । यदा दिनार्धतुष्ट्यामिसप्ततघटिकाभी
 रूपं ? अन्वते तदेष्टाभिः किमिति” प्रथि० ।
 इदानीं वलनादीनामङ्गुलीकरणमाह “ध्याभिर्बिभक्ता
 बलनेषुविम्बदोऽच्छिद्राः स्युरपाङ्गुलानि । यरा यथाया
 पृष्ठे स्रार्थोचन्द्रपृष्ठे व्यस्तदिशस्तु वेद्याः” थि० ।
 ध्यामिरङ्गुलकलाभिर्वलनविद्येपविम्बच्छत्रभुजकोटिकर्पा भा-
 ष्या । फलान्यङ्गुलानि भवन्ति । इह रविपृष्ठे यरा
 यथागतदिश एव । चन्द्रपृष्ठे तु व्यस्तदिशो ज्ञातव्याः ।

अत्रोपपत्तिः अङ्गुलकरणे तु कथितैव । यराप्ये हि चन्द्रः,
 यरमूले भूभाऽतश्चन्द्रविक्षेपादन्यदिश भूभा वर्त्तते । तत्-
 स्थानज्ञानार्थं चन्द्रपृष्ठे व्यस्तदिश यरा वेद्या इत्युप-
 पन्नम्” प्रथि० । इदानीं परिवेष्टमाह ।
 “पाह्यार्धसूत्रेण विधाय दृष्टं मानैक्याखण्डेन च साधि-
 तायम् । बाह्येऽत्र दृष्टे वलनं ज्यकावत् प्राक्चिह्नतः स्यर्श-
 भवं हिमांशोः । सव्यागसव्यं खलु यास्यसौम्यं मौक्तं
 तथा पश्चिमतस्य देयम् । परिपृष्ठे पश्चिमपूर्वतस्तो विद्ये-
 पद्विक्चिह्नत एव साध्यम् । सूत्राणि केन्द्राद्वलनाग्रसक्ता-
 न्यङ्गान्यतः स्यर्शविक्षेपिवापौ । ज्याविक्षिजाभ्यां वलनाप-
 काभ्यां देशौ यथायावत् मध्यवायव्यं । केन्द्रात् प्रदेशो वल-
 नस्य सूत्रे तेभ्यः पृथग्ग्राहकखण्डकेन । हरे कते
 स्यर्शविक्षेपमध्यपासाः क्रमेणैवमिहायगम्या”थि० । “स-
 मायासवनां पाह्यार्धप्रमाणेन सूत्रे षेष्टस्थानकल्पितविन्दोर्वृत्तं
 क्षिप्तित्वा तस्यादेव विन्दोर्मानैक्याखण्डप्रमाणेन सूत्रेषान्य-
 दृत्तं कत्वा तस्य विन्दोरपरि प्राच्यपर यास्योत्तरं च सूत्रं
 अटिकाया रजसोच्छाद्य रेखे कार्यं । अथ मानैक्यार्धदृष्टे
 वलनं देयम् । तत्र चन्द्रस्य स्यार्थिकं प्राचीचिह्नतो,
 सौचिकं प्रतीचीचिह्नतः । रवेस्तु स्यार्थिकं प्रतीचीचि-
 ह्नतोसौचिकं प्राचीचिह्नतः । अथ मध्यवचनं यदि विक्षेपो
 दक्षिणतो देयस्तदा दक्षिणचिह्नदोत्तरदोत्तरचि-
 ह्नात् । तत् कथं देयमित्याह । सव्यागसव्यं यास्यसौम्य-
 मिति । यदि यास्यवलनं तदा सव्यक्रमेण प्राचीचिह्ना-
 द्यास्यं, दक्षिणचिह्नात् पश्चिमं, पश्चिमचिह्नादुत्तरदोत्तरचि-
 ह्नात् पूर्वमिति सव्यम् । इतोऽन्वयापसव्यम् । तस्य वलनं
 ज्यावद्देयं न घतुर्वत् । एवं वलनानि दत्त्वा केन्द्राद्वलना-
 पगतानि सूत्राण्यङ्गानि । अथ स्यर्शवलनाप्यात् स्यार्थि-
 को मोक्षवलनाप्यान्सौचिको विक्षेपो देव । स च ज्यावत् ।
 अथ सव्ये विक्षेपः केन्द्राद्वलनसूत्रे देयः । तेभ्यः यरा-
 गुचिह्नेभ्यो ग्राह्यकार्धप्रमाणेन सूत्रेण दृष्टान्युत्पाद्य
 स्यर्शविक्षेपमध्यपासाः वेदितव्याः अत्र वाचना । मानै-
 क्यार्धदृष्टे पाह्यकृत्तस्य मध्यं यदा भवति तदा पाह्य-
 पाह्ययोर्विम्बप्रान्तौ स्रक्ष्यन्तौ भवतोऽतो मानैक्यार्धदृष्टं
 नक्षिर्क्षितं तस्य दिगङ्कितं तत्र या प्राची सा सममण्ड-
 लप्राची ततस्तस्या वलने दत्ते या केन्द्राद्वलनापगा रेखा
 सा क्रान्तिदृष्टप्राची । एयं सर्वदिशां वलनम् । अथ
 वलनसूत्राच्छ्रावद्विक्षेपः । यतः क्रान्तिदृष्टप्राच्या वि-
 क्षेपो यास्योत्तरः । एवं स्यर्शमोक्षयोः किञ्च । अथ

मधुप्रगर केन्द्राहलनसूत्रेऽतो दक्षो यतो मधुप्रवक्षन्
नाम तत्कालक्रान्तिवृत्तप्राच्या यास्योत्तरा टिक् । पि-
क्षे पाग्रे पाहकवृत्तमधुप्रमतस्तत्र हतैः वृत्तैः ॥ स्वर्गमोक्षमधुप्र
भवन्तीत्युपपन्नम्” प्रमि० ।

इदानीं निमीलनोन्मीलनेऽप्यासपरिचेषमाह ।
“केन्द्राङ्गुल से वलनस्य सूत्रे शरं भुजाप्यास्त्रवृष च
केन्द्रात् । प्रसार्य कोटियुतियोगचिह्नान्द्रुष्टे हते पा-
हकखण्डकेन । संमीलनोन्मीलनकेऽकालपासाय वेदा
यदि वान्यथाऽमी” शि० । “संमीलनकाष्ठे वलनमानीय तत्
प्राक्चिह्नत प्राग्दृष्ट्या केन्द्राहलनाभ्यां रेखां कृत्वा
तस्या रेखाया केन्द्रात् पूर्वतो भुजो देयः । भुजाप्यात्
तत्कालग्रप्रमाणां शलाका तथा केन्द्रात् कर्णमिता च
प्रसाय शलाकाप्रयोर्युमिचिह्नान्द्रुष्ट्याहकाङ्गेन वृत्तं विलिख्य
संमीलनस्थानं ज्ञेयम् । एवमुन्मीलनवलनं पश्चिमतो
ऽप्योन्मीलनस्थानं ज्ञेयम् । एवमेव तत्कालवलनमित्येव
द्रुक् पश्चिमतो वा दक्षिणदिशि प्रायो ज्ञेयः । यदि
वान्यथापी इत्यस्याग्रे सम्बन्धः । अत्रोपपत्तिः । भुजो हि
पाहकमार्गखण्डम् तत्र शरः कोटिचिह्नमयोगपद कर्णः ।
कर्णाद्ग्राहकविम्बे लिखिते संमीलनादिक भवतीति युक्त-
वृत्तम् । नत पाहप्रविम्बमध्याहलनसूत्रे भुजो दत्तसूत्र
कथं भुजो पाहकमार्गखण्डमित्युच्यते सत्यम् यत्र
कुलचिह्नं जकोटिकर्णैश्चरुक्षययते तदवश्यमायतवत्तर-
स्ताव” स्यात् । तदत्र भुजाग्राहिलेप कोटिः । एवं भुज-
गूलादपि । विक्षेपमूलयोरनन्दे यावान् भुजस्तावान् विक्षे-
पापयोरपि । अतोपाहकमार्गखण्डं भुज इत्युच्यते
तद्वृत्तम्” प्रमि० ।

इदानीमन्यथा संमीलनादिपरिचेषमाह । “त्रै स्वर्ग-
मोक्षोर्विशिष्टाचिह्नैः ताभ्या वृत्तमध्यशरागुयाते । रेखे
क्लिन्न प्रगृह्णोक्षमार्गो तयोश्च माने विगण्य वेद्ये ।
विम्बान्तराङ्गेन विभाय वृत्तं केन्द्रेऽथ तन्मार्गयुतिद्वेऽपि ।
भुजाङ्गुलैश्च विभाय वृत्तं संमीलनोन्मीलनके च वेद्ये”
शि० । स्वर्गशरापान्मधुप्रगरागुयाता रेखा कार्या ।
स प्रगृह्णमार्गो ज्ञेयः । अथ मधुप्रगरागुयान्मुक्तिशरा-
गुया वृथगन्या रेखा कार्या । स सक्तिमार्गो ज्ञेयः ।
तयोर्भागयोः प्रमाथे अङ्गुलशलाकया मित्वा वृथगमष्टे
स्याथे । अथ विम्बान्तरार्धप्रमाथेन सूत्रेण केन्द्रे वृत्त-
सत्त्वाद्य तस्य वृत्तस्य मार्गद्वयेन यो योगो तत्काद्योगद्वय-
चिह्नान्द्रुमाध्वंशूत्रेण वृत्ते विभाय संमीलनोन्मीलने

ज्ञातव्ये । अत्रोपपत्तिः । स्वमार्गैणागच्छतो ग्राहक-
मधुप्रस्य यत्र मानान्तरार्धमध्यं कर्णो भवति तत्रस्थे त-
स्मिन् ग्राहके संमीलनसंमीलन च यत्र उत्पद्यते ततो
विम्बान्तरार्धेन वृत्तं विलिख्य ते स्थाने ज्ञातव्ये” प्रमि० ।

इदानीमित्युपासार्धमाह । “मार्गाङ्गुलस्य स्थितिखण्डमक्त
मित् स्युरिटाङ्गुलसप्तकानि । इटाङ्गुलाभीष्टवशात् स्व
मार्गे दक्ष्यात् च पाहकखण्डवृत्तम् । कथं वृत्तं यदि
याऽयगस्यं स्थूलः सुखार्थं परिचेष एवम्” शि० । “इ-
मितोऽकालो पटिकादिरेणस्यापितैर्माङ्गुलैर्गुण्य स्व-
स्थित्यर्धघटीभिर्भाज्य फलमित्याङ्गुलानि भवन्ति ।
तानीटाङ्गुलानि स्वमार्गे दक्ष्या । कथमिति चेत् इ-
वशात् । यदि स्वर्गादपत इदं कल्पितं तदा स्वर्गशरागु
दपत इटाङ्गुलानि देयानि यदि मध्यात् पूर्वत इदं
तदा मध्यशरागुत् पूर्वतो देयानि । एव सक्तिमार्गेऽ-
पोऽवशादिटाङ्गुलाग्रे पाहकविम्बाङ्गेन वृत्तं विलिख्ये
एग्रासो ज्ञेयः । एव भा स्थूल सुखार्थं परिचेषः ।
अत्रोपपत्तिश्चैरागिकेन । यदि स्थित्यर्धघटीभिर्माङ्गु-
लानि लभ्यन्ते तदेवघटीभिः किमिति फलमित्याङ्गु-
लानि । गदग्रे पाहकविम्बमध्यमित्यर्थः । तत्र पाहका-
ङ्गेन वृत्ते हते इटग्रासो भवतीति किं चित्तम्” प्रमि० ।
इदानीं पासात् कालानयनं परिचेषेनैवाह ॥ “पाशे-
नमानैक्यदलेन केन्द्रे वृत्तात् कृतान्मार्गद्वये बहिर्व्ये” ।
ते सगुणे स्वस्थितिखण्डकेन मार्गाङ्गुलाग्रे वृत्तमित्याङ्गु-
लाग्रे शिखेत् । “मानैक्याङ्गेन मार्गोनेन केन्द्रे वृत्तं लिखेत् ।
तस्याद्वृत्ताद्बहिर्व्ये मार्गखण्डे भवतसो स्वस्थितिखण्डकेन
गुणिते स्वमार्गाङ्गुलैर्माजेत्र । फलं स्वर्गादग्रत इ-
ट-
कालो भवति । मोक्षात् वृत्ततः । अत्रोपपत्तिः । गु-
णोनमानैक्यदलमित्याङ्गुलाग्रे पाहकविम्बमध्ययोरनन्दं
कर्ण इत्यर्थः । इदं पूर्वमेव कथितम् । तेन कर्णेन केन्द्रे
वृत्तात् कृताद्वये मार्गखण्डे बहिर्भवतस्ताभ्यगिह्नात्-
प्रातः । यदि मार्गाङ्गुलैः स्थित्यर्धघटिका लभ्यन्ते तदा
बहिर्भूतखण्डाङ्गुलैः किमिति फलमित्याङ्गुल इति” प्रमि० ।
इदानीं ग्राहके वर्णमाह । “सूत्रे ऋक्षे धूमवर्णः
सुधांशोरङ्गे कण्ठः कण्ठारक्तोऽधिकेऽर्धात् । सर्वेऽङ्गे वर्ण
उक्तः पितृको मानोऽङ्गे सर्वदा कण्ठ एव” शि० ।

इदानीमादेशानादेशानाह ।
“इन्दोर्माङ्गः मोक्षयः कल्पितोऽपि तेज प्रकृतमभावात्
लक्ष्यः । तेजसौक्ष्म्यात् तोष्यगोर्वादिषायो नादेशोऽतोऽस्यो

गृहो बुद्धिमद्भिः"यि० स्वार्थस् इति चन्द्रगृहणाधिकारः।

अथ सूर्यगृहणाधिकार तत्रादौ नतिप्रयोजनोक्तिः ।
 "दर्शान्कालेऽपि समौ रवौन्दू दृष्टा नती येन विभिन्नकक्षौ ।
 क्रोधोच्छ्रितः पश्यति नैकसूत्रे तल्लम्बन तेन नति च वचिम्"यि० ।
 'अभावास्यान्काले समकक्षावर्ष चन्द्राकौ नती सार्धा-
 दस्यत् यतस्ततोऽपि वा स्थितौ भूष्यत्वेनोच्छ्रितौ द्रष्टैक-
 सूत्रे न पश्यति । येन कारणेन तौ विभिन्नकक्षौ ।
 चन्द्रस्य कक्षा लक्ष्मी अर्कस्य महती । यथा चन्द्रगृहणे यैव
 चन्द्रस्य कक्षा सैव भूमाया अपि तत्र तिथ्यन्ते समौ भू-
 मेन्दू नतावपि कक्षोच्छ्रितोऽपि द्रष्टैकसूत्रे पश्यति तथाक-
 यगृहणेऽर्केन्दू न पश्यति विभिन्नकक्षात् । तेन कारणेन
 तल्लम्बनान्यमन्तर नत्वास्थ्यं च वचिम्" प्रसि० ।

इदानीं लम्बनस्य भावाभावं धनवर्णनं च कथयति ।
 "दर्शान्काले" प्रथमं विधाय न लम्बनं विविधलम्बनसूत्रे ।
 रवौ तदूनेऽभ्यधिके च तत् स्यादेवं धनवर्णं क्रमतश्च वेद्यम्"यि० ।
 "अत्र लम्बनं" ज्ञातुं दर्शान्काले लम्बनं विधाय तत् लि-
 भोन कार्यम् । तेन त्रिभोनेन लम्बनेन समे रवौ लम्बनं
 नास्ति । क्रनेऽभ्यधिके च स्यादिति वेदितव्यम् । तथा
 विविधलम्बनादूने रवौ यल्लम्बनमुत्पद्यते तद्वनसंज्ञं वेदि-
 तव्यम् । तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः । यदधिके
 तदप्य तिथ्यन्तघटिकासु योज्यमित्यर्थः । अथ लम्बन-
 स्तोपपत्तिस्तानुदुष्यते । इह किल सममण्डलयास्योत्तर-
 कोषघटनानामर्कं च देन परिकरवदाहृत्तं निबध्यते तत्
 क्षितिजम् । तत्रस्य च ह भूगर्भस्यो दृष्टा पश्यति । भू-
 घटगस्तु भूष्यत्वं तत् क्षितिजमपि न पश्यति । किन्तु
 भूष्यत्वं योजनैस्तस्मात् क्षितिजादुपरि समगादस्यत् क्षिति-
 जं स मन्वते । यतस्तस्माद्दूर्ध्वं च पश्यति । तदध
 क्षितिजं दृक्क्षेत्राद्ध्रस्वितं न पश्यति अतो पृथक्क्षया
 दृक्प्रणले तेषां योजनानां स बन्धिन्योया लिप्रास्ता
 कुच्छ्रित्तिप्रास्ता एव परमलम्बनलिप्राः परमावनतिलिप्राय ।
 तास्तु गृहभुक्तिपञ्चदश्यांस्तस्या भवन्ति । यतो गति-
 ज्ञो जनानां पञ्चदश्यां भूमायावर्षम् । यदा किल
 क्षितिजस्यस्तदा कुच्छ्रित्तिप्राभिर्नतत्वं गतः । अथ यदा
 अमध्यस्थो रविस्तदा तं भूगर्भस्यो दृष्टा भूघटस्योऽपि
 अमध्यस्थमेव पश्यति । न कुतोऽपि नततस्तत्र लम्बना-
 भावः । क्षितिजे तु कुच्छ्रित्तिप्रास्तस्यं परम लम्बन-
 म् अतो ज्ञातुं सार्धादन्ते पृथे लम्बनदुत्पद्यते । एव
 चन्द्रस्यापि । दर्शान्ते चन्द्रलम्बनलिप्राभ्योर्कल्लम्बनलि-

प्राप्तुं शुद्धाद्य शेषं रविदृक्क्षेत्राधचन्द्रस्य परमा लम्ब-
 लिप्राः । अथ यदा दृक्मण्डलाकार क्रान्तिघटत भवति
 तदा परमलम्बनलिप्राणा घटोत्तरादाऽनुपातः । यदि ग-
 त्यन्तरकक्षाभिर्घटोत्तरैर्लभ्यते तदा गत्यन्तरपञ्चदश्यां-
 तस्यापि किंनति । फलं घटिकाचतुष्टयं परमं लम्ब-
 नम् । अतो घटिकाचतुष्टयात्नुपातेन लम्बनं साध-
 यितं युज्यते पर यदि दृक्मण्डलाकार क्रान्तिघटतम् ।
 यदा तदपि तिरस्वीनं तदाऽनुपातद्वयेन । लम्बनं हि
 दृक्मण्डलसूत्रेणोत्पद्यते तत्र मध्यमं लम्बनम् । तत्
 किल कर्णरूपम् । तत् क्रान्तिघटतमाभीपरिषतं घटि-
 कृतं स्फुटं भवति । यदा दृक्मण्डलसूत्रेण क्रान्तिघटतं
 तदा तदेव स्फुटम् । यतः क्रान्तिघटतप्राञ्चपरवा
 लम्बनस्य स्फुटत्वम् । अतः क्रान्तिघटतस्य परमनीचस्थाने
 लम्बनस्य परमत्वम् । परमोच्चस्थाने लम्बनाभावः । तत्र
 तस्य परमोच्चत्वं विविधलम्बने भवति । यदा विविधं ल-
 मध्ये भवति तदा तच्छ्रित्तिप्रास्तावस्थः स्यात् । तदा म-
 ध्यममेव स्फुटं लम्बनम् । यदा तद्विचित्रं लम्बना-
 धृतं भवति तदा तच्छ्रित्तिप्रास्तातो लम्बनो भवति तदा
 मध्यमलम्बनात् स्फुटं लम्बनं कोटिरूपपरत्वेन तदस्यतां
 याति । अतो विविधलम्बनपट्टोरपचयधयेन लम्बनसाप-
 चयः । अतो विविधलम्बनपट्टोर्ना मध्यमलम्बनस्य स्फुट-
 त्वकरणेऽनुपातः कर्णं युज्यते" प्र० सि० ।

अनुमेयार्थं संप्रधार्यानुपातद्वयेन लम्बनमाह । "त्रिभोन-
 लम्बनं तरपि प्रकल्प्य तल्लम्बनयोर्ध्वं समयोऽन्वरेऽसौ । लि-
 भोनलम्बनस्य भवेद्दुद्युयातः शङ्काद्यतस्तस्य चरान्कालौ ।
 त्रिभोनलम्बनार्कविशेषशिद्धिर्नो कृताहता व्यासद्वेषेन भा-
 जिता । इहात् फलाद्विचित्रलम्बनयद्गुणा त्रिजोषवाप्तं
 त्रिकोदि लम्बनम्" सि० यि० । "दर्शान्काले लम्बनं
 विधाय तदनन्तं विविधं च कला तयोर्विचित्रस्य भोष्यं
 लम्बनस्य भुक्तमन्तरोदययुतं विविधस्रोदितः कालो भव-
 ति । तेन कालेन विविधलम्बनजनितकुलाद्युज्ज्रा-
 न्यादिभिश्च लिप्रस्रोत्वा यद्गु साध्यः । यद्वाच दृग्-
 क्षया तच्छ्रित्तिप्रास्तं साध्यं । अथ तदा लम्बनार्धमनुपातः ।
 यदि लिप्रास्तस्यया विविधलम्बनार्कान्तरव्यत्या चतस्रो
 घटिका लम्बनं तदानमाभीष्टया किमिति फलं मध्य-
 मलम्बनम् । अतस्तत्स्फुटोत्तरार्थं द्वितीयोऽनुपातः ।
 यदि लिप्रास्तस्यविविधलम्बनयद्वापेतावलम्बनं लम्बते तदा

लम्बनप्रयोजनमाह । 'तत्संस्कृतः पर्वविराम एव स्फुटोऽसकृत् स पञ्चमध्यकाल' सि० वि० । 'एवं यद्दर्शानकाले लम्बनमुत्पन्नं तद्विलिखितमनादनेऽर्के धनमतो दर्शान्तघटिकासु श्रेयम् । यदि विलिखादधिकोऽर्के जात तद्वय दर्शान्तघटोभ्यः शोध्यम् । एवमसकृत् लम्बनसंस्कृताद्दर्शान्तकावाङ्मननानीय विलिख च कालोक्तप्रकारेण लम्बनसाधयम् । तेन गणितगतो दर्शान्त पुन स स्कार्य । एव सङ्घर्षाद्विधेय । एव स स्फुटो दर्शान्तो पञ्चममध्यकालो भवति । अत्रोपपत्ति । अत्र चन्द्रकक्षाया व्याससत्त्वाद्दिककक्षाया दूरत्वात् कूर्धोच्छ्रिताद्दृष्टु रविमण्डलगतानि यत् स्फुटं तस्मादधश्चन्द्रोऽवस्थितो दृश्यते तल्लम्बनम् । क्रान्तिवृत्ते परमोच्चस्थाने फल विलिखम् । तस्माद्गुणो यदा रविसदाकार्कद्वयवस्थितश्चन्द्रः पृष्ठतो भवति । चन्द्रो हि शीघ्रगति । शीघ्रे पृष्ठगते युतिरेष्या । अतो लम्बनं तथैव धनम् । यदा विलिखितमनादधिकोऽर्केऽर्कश्चा चन्द्रोऽवस्थितोऽर्कादप्यतो भवति । शीघ्रेऽप्ये युतिर्जाता लम्बनतल्लयेन कालेनातस्तस्य लम्बनमृणम् । एव लम्बनसंस्कृतो दर्शान्तो गृहणमध्यकालः स्यादित्युपपन्नम् । यदि त्रिजगत्सर्वार्कद्वयस्य परमा भुक्त्यन्तरपञ्चदश्याया लम्बनलिप्ता ४८ । ४३ लम्बने नदेऽर्कादधिक्यया किमिति । फलं दृग्गणकला । एवमनेनैवानुपातेन दृक्शोपाया लम्बनलिप्ता उत्पद्यन्ते ता व्यववर्तितलिप्ता ता भुजरूपाः । दृग्गणकला कर्णं तयोर्वर्गान्तरपदं स्फुटलम्बनलिप्ता । यतो दृग्गणकलायनेऽर्कद्वयगुणो कर्णो दृक्शोपो भुजः । अतो दृक्शोपोऽर्कमिताऽवनतिर्भुजः । स्फुटलम्बनलिप्ता कोटि । इदमस्मिन्नणोले लम्बनोपपत्तौ कथितम् । तद्यथा । "यत् कूर्धोच्छ्रितो इहा चन्द्रः पश्यति लम्बितम् । साध्यते कुदलेपातो लम्बनं च नतिस्तथा । इहापयतिता पृथ्वी कश्चि च शशिसूर्ययो । भित्ती विलिख्य तन्मध्ये तिर्यप्रेसा तयोर्ध्वगाम् । तिर्यग्रे स्यायुतौ कल्प्य कक्षायां स्थितिज तथा । ऊर्ध्वरेखायुतौ सार्धं दृग्गुणाचापायर्कातौ । कल्पार्केन्द्रे सद्यत्ति लम्बनस्य प्रदर्शयेत् । एक भूमधरात् स्फुटं नदेऽर्कगताशुमण्डलम् । इदुर्भूः पृष्ठगादन्यद्दृष्टिस्फुटं तदुच्यते । कक्षायां सूर्ययोर्मध्ये यास्ता लम्बनलिप्ता । गर्भस्त्वै सटा स्याता चन्द्राकौ समलिप्ताकौ । एकमूला लम्बितघट्टानेन तल्लम्बनं मृत्तम् । दृग्गर्भस्त्वयोरक्यात खमधेः नास्ति लम्बनम् । अथ यास्योक्तगाया त भित्ती

पूर्वेऽर्कमाखिलेत् । ये कश्चि मण्डले ते त श्रेये विलिखेपमण्डले । त्रिभोनलम्बनदृग्गुणा या स दृक्शोपो द्वयोरपि । तस्मात्पार्श्वेर्नतौ पिन्दु क्त्वा विलिखेपमण्डली । प्राग्दृक्स्फुटं तच्चन्द्रविलिखेपमण्डली नतिर्नति । कक्षयोरन्तरं यत् स्याद्विलिखेपमण्डलीऽपि तत् । यास्योत्तरं नति साऽस्तु दृक्शोपात् साधयते तत । यत् तत्र नतादकार्कद्वयचन्द्रावलम्बनम् । तदुद्वृत्तेऽन्तरं चन्द्रमान्त्रो पूर्वापरं तु तत् । पूर्वापरं च यास्योदृग्गुणा तेषान्तरद्वयम् । अत्रापमण्डल प्राची तत्तिर्यग दक्षिणोत्तरा । यत् पूर्वापरभावेन लम्बनाख्यं तदन्तरम् । यथास्योत्तरभावेन नति स च तदुच्यते । नतिलिप्ता भुज कर्णो दिग्गणकलास्तयोः । अन्तरपद कोटि स्फुटलम्बनलिप्ता । परलम्बनलिप्ता ४८/४६ शी विलिख्या ३४२८ प्रा रविदृग्गुणा । दृग्गणकलाया स्युरेव दृक्शोपोर्नतिः । गत्यन्तरस्य ७३१/२७ तिर्यग ४८/४६ परलम्बनलिप्ता गतियोजन ११८५६/४५ तिर्यग ७६०/३५ कुदलेस्य यतो मितिः । सूर्यलम्बनकलानाद्यो गत्यन्तरस्योदृता । प्राग्पतो रनश्चन्द्रः पश्चात् पृष्ठेऽवस्थित । शीघ्रेऽप्ये युतिर्जाता गत्या पृष्ठगते यतः । प्राग्पत् तद्वनं पश्चात् क्रियते लम्बनं तथैव । यास्योत्तरं यदस्तावदन्तरं शशिसूर्ययो । नतिस्तथा तथा तस्मात् स स्फुटं स्यात् स्फुटं यत् 'प्रमि० । इदानीं सकृत्कारेण लम्बनमाह । 'त्रिभोनलम्बनस्य मरस्त्रिभू १२ शो दन्तै १२ र्विभक्तः परसंज्ञक स्यात् । अर्कयोरन्तरकोटिदेऽर्के विधाय दोऽर्गापरयोर्विलिखेपमण्डलीऽपि तत् । सप्तदश्यात् कोटिगणस्य क्त्वा मूलं युति कोटिगुणात् परमात् । अत्रा दृग्गुणकलायास्तै वाऽसने लम्बनजा सकृत् स्यु' सि० वि० । "त्रिभोनलम्बनस्य य शङ्कु स तयोदृग्गुणो हाति शङ्कु फल परसंज्ञ भवति । दर्शान्तकाले यल्लम्बनं तस्मात्कार्कानादुभुजकोटिजेः साधेत् तत्र दोऽर्गायां अन्तरानोतस्य च परस्य यो वियोगस्तस्माद्दर्शान्तकोटिजगुणैव युतायत् पदं स कर्णः । कोटिजगुणपरयोर्ध्वान्तं तेन कर्णेन मत्तायत् फलं तस्य चापे यावत्यं कलास्तावन्तो लम्बनासव सकृदेव भवेषु । अत्रोपपत्ति । यदि त्रिजगत्स्ये १२० विलिखितमण्डली परमलम्बनजगत्स्येऽप्येन त्रिजगत्परमना त्रयोदशगुणेन क । फलं हाति यत् । तस्य परसंज्ञा क्त्वा । अधोऽधस्योरपि चन्द्राकौ क्रियेपसंज्ञरं धैमन्यथा कथितं लम्बनोत्तमम् । तत्र

तावत् परमं सम्बन्धयते । तत्रोच्यतेऽपि किं परमं सम्बन्धम् । तत् यत् किञ्चातस्ये विधिभोगमनगदौ । तासां षटोनां यावन्तोऽपरस्तामस्य एव चतुर्विधताभागानां कथा भवति । अतद्विजग्राहभूतज्ञाने कथानां तन्त्रासादा परमसम्बन्धाद्ये भवन्ति । यदा पुनर्विधिभोगमगद्विज्ञानातोऽस्यो भवति तदा तद्व्यभिक्तज्ञानोः कथानां तस्या भवन्ति । अतो विधिभोगमगद्विजगिता क्रान्तिज्ञाना तदा परमसम्बन्धासूना ज्ञया भवतीत्युक्तमिदम् । अथ पूर्वापरान्यताया भिन्नोत्तरपार्श्वे विजग्राहिनानुसक्तकठेन वृत्तमादिष्टव्यं तन्मध्ये तिर्यगेच्छागूर्ध्वरेखा च कुर्यात् । तत् किञ्च चन्द्रकटाद्यत् कल्प्यम् । तन्मध्येऽदुपरि परमसम्बन्धासूनात्तन्तरे भूषणत विन्दुं कृत्वा तत्र तेषैव कर्कटेनान्यद्वृत्तं चिह्नयेत् । तन्मध्येऽप्यन्या तिर्यगेच्छा कुर्यात् । ऊर्ध्वरेखा क्षोभपरितो ज्ञेया । तत् किञ्चाकैकसाधुत्तम् । ते त्र्यंशे चक्रायैर्वर्तिकापट्टा बाहेरे । ऊर्ध्वरेखातुतो ह्येवैरपि विधिभोगमगदौ विन्दुं कुर्यात् ततो विधिभोगमगदौ तन्तरेऽपि रविकथाया विधिभोगमगदौ रविवर्तकं विन्दुं कुर्यात् । एवं चन्द्रविभाजनचक्राया तरेव भागेभित् चन्द्रविन्दुं च । ततो मूविन्दोः सहायाचन्द्रविन्दुपरिगतं घट्टं प्रसार्यम् । तत् घट्टं रविकथायां व्रजति तत्र मूविन्दोरन्तरे यावत्यो षट्कासापत्यकामिनु काले सम्बन्धपटिका ज्ञेया । एवमेव ज्ञेयेऽस्य सम्बन्धस्य साधनोपपत्तिर्गृह्ययोगकथनप्रदत्तपद्यते । तत्र रविकथां चक्रामपट्टे चन्द्रकथां प्रतिपट्टे च, परमसम्बन्धासूनामन्त्यफलजग्रा विधिभोगमगदौ सपट्टम यीशोर्ध्वं प्रकल्प्य येना क्रियोद्ग्रा । एतदानयम किञ्चित् स्यूतम्” प्रमि० ।

अथ तन्मध्येऽपि चन्द्रोर्ध्वरेखायां “हृग्जग्राव या विधिभोगमगदौ च एव हृक्क्षेप इत्यस्य तावत् । शीत्योऽप्यने विधिभोगेऽधिकोऽज्ञात् सौम्योऽन्यथा दक्षिणपर्यवेष्ट । पापीकलास्यास्य स च स्फुटस्य त्रिभोगमगदौ त्र्यरेण जीवा यि० । “पूर्वाह्नं सुगमं प्रागेव व्याख्यातम् । शोऽर्ध्वहृक्क्षेपे सौम्यो वास्यो वेति ज्ञानायाच्यते । तत्र विधिभोगमगदापमे शौम्योऽज्ञायेभ्योऽधिके सति शौम्यो ज्ञेय । इतोऽन्यथा वास्य । अथ तस्य हृक्क्षेपस्य धतुः कार्यम् । विधिभोगम चन्द्रं प्रकल्प्य सपाततात्कारिचक्रचन्द्रोर्ध्वरेखेय विशेषे साधु । तेन विधिभोगमगदौ तद् हृक्क्षेपपत्रुं च स्थाप्यम् । एकदिशोर्योगो भिन्नदिशोरनरमित्यर्थ । स स्फुटितवशा चन्द्रहृक्क्षेपस्य दिक् । तस्य जीवा हृक्क्षेप इन्दोरित्यग्रे

सम्बन्ध । अतोपपत्ति । विधिभोगमगदौ क्रान्तिहृक्क्षे तद्भ्रमप्रयात् कटादिदृशिणोत्तरपट्टात् पूर्वत कदाचित् पदियतो भवति । यद्युदयलग्नसुत्तरगोष्ठे तदा पूर्वतो भवति । तदन्यथा परिपन्न इत्यर्थ । साधां ह्रिदिभोगमगदौ परितः हृक्क्षेपमण्डलं यत्र विधिभोगे व्रजति तत्साध्वान्तरेऽर्ध्वहृक्क्षेपसाधनाया । यत्र विमण्डले व्रजति तत्साध्वान्तरे चन्द्रहृक्क्षेपसाधनाया । तस्यैव तयोर्ध्वक्षेपौ” । “यदा कथामण्डलं समर्थे भवति तदा तस्य हृक्क्षेपमण्डलाकारतयाद्यत्र युक्त स्थितोऽपि यत्रोऽस्त्वितोऽपि कथामण्डलं न त्यजति । अतोऽज्ञानन्तरेभावा । यदा साध्वान्तरे विधिभोगमगदौ दक्षिणत । तदा तिरयो ज्ञानात् क्रान्तिहृक्क्षेपस्य तत्रम्यो रविर्ध्वक्षेपमण्डलगात्यापत्यस्य क्रान्तिहृक्क्षेपतो यावतान्तरेण दृश्यते तावतो तस्य मति । एव विधिभोगमगदौ यदि साध्वान्तरेऽपि रतच्छदोत्तरा मति । एव चन्द्रस्यापि मति । किन्तु चन्द्रकथामण्डलं विमण्डलेन कल्प्यम् । यतश्चन्द्रो विमण्डले भ्रमति । अत साध्वान्तरेण यावता नत तावच्चन्द्रहृक्क्षेपस्य चापम् । तच्छात्रा तद् हृक्क्षेप । एव हृक्क्षेपमण्डलात् तिरयोने स्थिते विमण्डले मति हृक्क्षेपमण्डलगात्याऽपत्यस्य चन्द्रस्य विमण्डलेन स हृक्क्षेपमण्डलं दक्षिणोत्तरं सा चन्द्रमण्डलस्य हृक्क्षेपादागच्छति” प्रमि० ।

“हृक्क्षेपासतिसाधनमाह । “हृक्क्षेप इन्दोर्ध्वरेखायामुक्तिरित्यगमिषो त्रिगुणोद्गो तौ । मतो रवीन्तो समभिसृदिक्षे तदनन्तरं स मति स्फुटाऽत्” वि० । “तो चन्द्रार्कयोर्ध्वक्षेपौ ससमभ्यभुक्तिपक्षदरांगेन युणितो विजग्राहकौ फले तयोर्नती भवत । तयोर्नतो समदिशोरनर भिन्नदिशोर्योगो रविगृहे स्फुटा नतिर्भवति । अतोपपत्तिस्तै रमित्येन । यदि विजग्राहस्ये न हृक्क्षेपेण परमा भुक्तिपक्षदरांगतल्या मतिर्भवति तदेष्टेन किमु । फल नतिकलं । अथ तयोर्नतोऽप्येवमियोगकारणउच्यते । यथा दिशि चन्द्रो नतस्तथा दिशि यदि रविस्तदा मसोरनरेण चन्द्रार्कयोर्नर ज्ञात भवति यदा भिन्नदिशो मतो तदा तयोर्नतेन चन्द्रार्कयोर्नरस्यते” प्रमि० । इदानीं स्फुटमन्तरेवानयममाह ।

“हृक्क्षेप इन्दोर्ध्वरेखायां विमण्डलं किञ्चिद् १०१ स्फुटैवाधनतिभवेहा । सधुञ्जाकोऽयो द्विगुणोऽजमक्त मध्यगुक्तोऽपनति स्फुटा वा” वि० । “चन्द्रस्य हृक्क्षेपो द्विगुणो मूयक्तं १०१ भाजित फल स्फुटैवाधनति । यदि सधु-

जगत्कोट्यो विधुःकुक्षेपस्तदा द्विगुण पञ्चमस्तं क इति फलं
 स्वपद्य ययुक्त स्फुटैवायनतिर्भवत् । अत्रोपपत्तिः । तत्र
 स्वत्यान्तरत्याच्छ्रियङ्क्षेपस्तुत्यमर्कङ्क्षेप परिकल्प्य
 भुक्त्यन्तरपञ्चदशयोगेनात्तपात् । यदि विजगत्प्रत्येयं दृक्-
 क्षेपे भुक्त्यन्तरपञ्चदशयोगिता स्फुटा नतिर्भवत्येते तदाऽभी-
 टेऽस्मिन् किमिति । अत्र भुक्त्यन्तरपञ्चदशयोगे गुणस्त्रि-
 जग्रा हर । गुणकहरो गुणकाङ्गेनापवर्तितौ । जातं
 गुणकस्थाने हयं २ हरस्थाने किञ्चाः १४१ । एव
 दृक्क्षेत्रकाभिः । अत्रुजगत्काभिस्तु गुणकस्थाने हय २
 हरस्थाने किञ्चिन्नूना पञ्च ४ । ५५ । ते सुखार्थं
 पञ्च क्षता ५ । अतस्तत् फल स्वपद्ययुत क्षतम् प्रमि०
 इदानीं स्वूषे चम्बनावनती सुखार्थमाह । “त्रिभो-
 नलग्नस्य दिगार्धजाते नतोद्यतज्ये यदि वा सुखार्थम् ।
 दृक्क्षेपयद्दु परिकल्प्य साध्य स्वत्यान्तरं चम्बनकं
 नतिय” यि० । “त्रिभोनलग्नं चन्द्रं प्रकल्प्य तस्य क्रान्ति
 शरत् साध्यः । तेन शरेण क्रान्तिं च श्कार्या । वा तस्य
 स्फुटा क्रान्तिः । पलायलम्बावपनेन संस्कृतावित्यादिना
 मताया उद्यतायाश्च कार्या । तज्ज्ये विद्विभलग्नस्य दि-
 गार्धजाते नतोद्यतज्ये । अत्रोद्यतजग्रां विद्विभलग्नयद्दु
 नतजग्रां चन्द्रदृक्क्षेपं च परिकल्प्योद्भवस्तस्य स्वत्यान्-
 रमवर्तितश्च सुखार्थं साध्या । अत्रोपपत्तिः । विद्विभलग्न
 यद्दुरासस एव दिगार्धयद्दुष्टदृग्जग्रासन्नो दृक्क्षेप” प्रमि० ।
 इदानीं नतेः प्रबोजनमाह ।
 “स्योऽस्य वाचो नतिस्य स्योऽस्मात् प्राग्वत् प्रसाध्ये
 स्थितिमर्दश्चण्डे” यि० । “अथ सूर्येगृहणे यः पूर्ववच्छर
 आगच्छति । असी मत्या स स्यतं च नु स्फुटो भवति ।
 अत्रैतदुक्तं भवति । गणितगते दर्शान्कालो लम्बने-
 नासकत् स्फुटोक्तं स किञ्च गृहमध्यकाश्च । तत्र तात्
 फालिक सपात चन्द्र क्षत्वा विक्षेपः साध्यः । अथ
 स्थिरलम्बनकाशे यद्विद्विभलग्न तस्मादवनतिः साध्या ।
 तथा स विक्षेप स संस्कृतं । समध्यपद्यणविक्षेपं स्फुटो
 भवतीत्यवगन्व्यम् । ततो नामार्धयोगान्तरयोः क्षतिभ्याम्”
 इत्यादिग स्थितिमर्दश्चण्डे साध्ये । अत्रोपपत्तिः ।
 चन्द्रस्थाने क्रान्तिमण्डलविमण्डलद्योनराश्च विक्षेप ।
 चन्द्रो विमण्डले, रवि क्रान्तिमण्डलेऽतस्तयोर्विक्षेपो यास्यो-
 त्तरमन्तरम् । पर यदि भूर्भस्त्रो इत्या । यदा तु कर्धेनो-
 ष्ठितो भूषणस्यस्तदा रविक्रान्तिमण्डलाच्चन्द्रकक्षामण्डल
 मधो दृक्क्षेपश्चात्कम्बित भवति । तद्यास्योत्तरभावेन या-

यता लम्बितं तावती नतिस्तद्ग्राह्योऽतस्तथा शरे संस्कृते
 स्फुटमर्केशोरन्तरं भवति स एव स्फुटशरः । यद्योक्तं गोषे
 ‘यास्योत्तरं शरस्तावदन्तरं शरिस्वर्ययो । नतिस्तथा
 तथा तस्यात् संस्कृतं स्यात् स्फुटः शरः” यि० ।
 इदानीं सूर्यसंज्ञितसम्बोलनादिकाकार्यमाह । “तिथ्यन्ताह-
 षितागतात् स्थितिदशेनोनाधिकालम्बनं तत्कालोक्त्यनतीव-
 संस्कृतिभयस्थित्यर्धहीनाधिके । दर्शान्ते गणितगते धनच्छेष
 वा तद्विधायासकञ्चो यो प्रगृह्यमोक्षसंश्लेषयानेव क्षुणात्
 प्रस्तुटौ । तन्मध्यकाशान्तरयो समाने स्यटे भवेतां स्थिति-
 चण्डके च । दर्शान्तो मर्ददशोनयुक्तात् सम्बोलनोन्नीलन-
 काश्च एवम् । यत्कालकारेण विलम्बनं चेत् सकत् स्फुटो म-
 पङ्कमोजकाश्चौ । किंत्वत्वावावनती पुनश्च तात्कालिका-
 र्यां विधुविद्विभाभ्याम्” यि० । “प्रथमं यो गणितगतस्त्रि-
 यन्तस्तस्मात् स्थितिदशेनोनाधिकालम्बनं साध्यम् । सूर्यो-
 स्थितिदशेनोनात्, मोक्षेऽधिकारित्यर्थः । अत्र किञ्च सूर्य-
 काश्च साध्यते । तत्र गणितगततिथ्यन्तात् स्थित्यर्धोनात्
 प्राग्वल्लम्बनमानीय तदनन्तरं स्यापयित्वा तद्विधागते तिय-
 न्ते स्थितिदशेनोने धनच्छेषं वा कार्यम् । स सूर्य
 सूर्यकाश्चः । तन्मध्यकाशयोरन्तरं सूर्य स्थित्यर्धम् ।
 तस्मिन्निमण्डलोनात् समकलेन्दोः शरस्ताकाशविद्विभकाश्च-
 जनिताया मत्या संस्कृतः स्यात् । स्फुटविक्षेपात् पुनः
 स्थित्यर्धम् । तेन स्थित्यर्धेन गणितगते दर्शान्ते अने
 तल्लम्बन धनच्छेषं वा कार्यम् । एवं कृते सति वाजान्
 कानस्तावान् सूर्यकाश्च । एवममकदिति । सूर्यमध्य-
 गृहकाशयोरन्तरं सूर्यार्थिकं स्थित्यर्धं चोयम् । सूर्य-
 काशात् पुनर्लम्बनमानीयानन्तरं स्याप्यम् । अथ सूर्यार्थिक-
 स्थित्यर्धवटोफलेन चन्द्रमूर्धोजत्य शर साध्यः । अ-
 नन्तरातीतवित्प्रभलम्बनाद्यतश्च । तथा स्फुटोक्ताश्चारात्
 पुनः स्थित्यर्धम् । तेनोक्ते गणितगते दर्शान्ते त-
 ल्लम्बनं धनच्छेषं वा कार्यम् । एवं स्फुट सूर्यकाश्च ।
 अथकदिति यावद्विशेष मौक्तिकार्थं मध्यपङ्ककाशो-
 त्यस्थिति समकालोत्तियन्ते योज्या । तत्रासकञ्च-
 न्वनान्तरमवस्थित्या गणितगततियन्तो युतं वा मोक्ष-
 स्थितिरस्यत् । तल्लम्बनान्तरयोरुत्तियन्त्या वारं वारं
 पूर्वदर्शान्तोयोज्य । एव स्थिरलम्बनान्तरयोरुत्तियन्ति
 मौक्तस्थितिर्ज्ञेया । सैव मौक्तिकम् । एवं स्थितिदशे-
 नाट्याह्वितागतात्कालोक्तकाशोऽपि । तत्र चन्द्रपाततात्का-
 लिकीकरणे फल धनम् । एव मोक्षमध्यपङ्ककाशयो-

रन्तरं मौखिकं स्थित्यर्हम् । एवं भर्द्देशेनोमाह्वयि-
तागतात् सम्मोक्षणकाल । भर्द्देशेन युक्तादुन्मीक्षण-
काल । सम्मोक्षणमध्यपङ्ककालयोरन्तरं प्रथमं स्फुट
मर्दाङ्गम् । उन्मीक्षणमध्यपङ्ककालयोरन्तरं द्वितीयम् ।
यद्यप्यहोहिधिना सम्मनं क्रियते तदर्थम् । यदा पुन
सहोहिधिना सम्मनं तदा स्पर्शकालो मोक्षकालोऽपि स-
कृतेन स्फुटो भवति । किन्तु तत्राय विशेष । स्पर्श
काले मोक्षकाले वा पुनर्विनिर्भस्यन् कृत्वा तस्माच्चरतिः
साध्या । तथा तत्कालमवो विशेष सकृत् सन् स्फुट
स्वार्थिक । मौखिको वा स्फुटो भवति । नवेदेव तदा
स्वसूः । अलोपपत्ति स्थित्यर्थानयने पूर्वो
क्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । गणितगते हि दयां
नकालो मध्यपङ्ककालो भग्नमर्हति चन्द्रार्कयो-
क्तत्वं तस्यत्यात् । स्थित्यर्थेनोमो दयान्कालस्य स्पर्शकालो
भवति । युतो मौखिककाल । अथ च द्रष्टु कर्षोच्छ्रित-
त्वात्सम्भवात्प्रथम् । अतस्तेन संज्ञको दयानो मध्यपङ्क-
कालः स्फुटो भवति । एवं स्पर्शकालोऽपि तत्काल-
लमितसम्भवेन सम्कृतः स्फुटो भवित्तमर्हति । वा युक्ति
मध्यपङ्ककालस्य सम्भवात्कारे धैव स्पर्शमोक्षसम्मो-
क्षोन्मीक्षणकालानां, किन्तु स्पर्शमोक्षकालस्य सम्भवात्कारे
क्रियमाणे कालान्यात्कारः । किञ्चिदन्यथा भवति ।
नतिस किञ्चिदन्यादृशो । तस्य स्फुटिभवं स्थित्यर्हमपि
किञ्चिदन्यादृशम् । अतस्तेनोने गणितगते दयानो तस्य
म्भन धमन्त्वं वा कर्षुं युज्यते । अत उक्तं तत्का-
लोत्थमतीपु संस्फुटिभवंस्थित्यर्होहीनाधिक इत्यादि । यदा-
सहोहिधिना सम्मनं तदा पुन पुनर्लम्भनं नतिस । तथा
तत्कालपर स्फुट स्थित्यर्थं किञ्च क्रियते । तदा
स्थित्यर्थं स्फुट भवति । तदा तत्कालपरोऽपि स्फुटो
भवति । स एव स्वार्थिकं शर इति वेदितव्यम् । यदा
पुनः सहोहिधिना सम्मनं तदा पुन पुन शरस्य नतिसा-
करणात् स्वार्थिकं शरं पुनः कर्षुं न युज्यते । अत
उक्तं किन्त्वत्वा वाभावमती पुनश्च तात्कालिकत्वाभ्यां विद्यु-
वित्तिभाष्यामिति” प्रसिद्धाशरा ।

इदानीं विशेषमाह

“येन यथाहोपङ्ककोत्थमत स्फुटेपुजेन स्थितिसख्य
केन । इतोऽथ तेनैव कृत स्फुटेन यास्त स्फुट” स्याद्-
पङ्ककोऽत्र भाषो । यासाञ्च फालानयने फल यत् स्फु
टेन निष् स्थितिसख्यकेन । स्फुटेपुजेनावरुद्धत्वात् तत्

स्थित्यर्हं युक्त इतीतिहास इति यिज्ञान्तिगतेमपि ।
‘अथ रविगृहणे यिम्बलमभुजकोच्चादीनामानयन ग-
याङ्गगृहणोक्तवत् वेदितव्यम् । किं त्वत्त भुजसाधने विशेष
अथ पूर्वानयनेन यो भुज आगच्छति । अथो तत्कालस्फु-
टशरजनितेन स्थित्यर्थेन शरस्य स्फुटेन स्थितिसख्यकेन
भाव्य । स्वार्थमध्यकालयोरन्तरेण भाञ्ज इत्यर्थे । फल
स्फुटो भुजो भवति” । “ग्रासोनमानैक्यत्वं च वर्गाहोपेक्यत्वा
रहितान् पदं यत् । गत्यन्तरार्थं कृतमिति” यत् फल
सम्भवे तस्य स्फुटीकरणम् । तत् फल स्फुटेन स्थित्य-
र्थेन स्पर्शमध्यकालयोरन्तरेण युज्यते तत्कालस्फुटशरज-
नितेन स्थित्यर्थेन भक्त स्फुट भवति । तत् स्वस्थित्यर्हं
स्फुटमिहालो भवति । स च स्वार्थोदगतो मोक्षान् पृ-
ष्टा । तस्मिन् काले नतिसंस्फुटं शर पुन कृत्वा ग्रासो-
नमानैक्यदत्तस्य वर्गाहोपेक्यत्वादिना फलं साध्यम् ।
तत् फल पुन स्फुट कर्षव्यम् । एवं यावद्विहास-
स्फुटो भवति तावद्विहास । अलोपपत्ति । भुजा-
नयने पूर्वोक्तैव । तत्स्फुटीकरणे प्रोच्यते । यथा चन्द्र-
गृहणे स्थित्यर्थं शरमानैक्यार्थयोर्वर्गान्तराद्भूतं तद्येहा-
प्यामीतम् । तदस्फुटम् । सम्भवात्कारे अत स्पर्शमध्यगृ-
हकालयोरन्तरं तत् स्फुटं स्थित्यर्हम् । सम्भवान्तरसंस्फु-
तमित्यर्थः । भुजो हि स्थित्यर्हसम्भवेनागच्छति । यथा
चन्द्रगृहे मध्यममेव स्थित्यर्हम् । तत्सम्भवेन यादृशो
भुजसालागच्छति तादृशेनेहापि भवितव्यम् । वासनाया
स्तुत्यात् । अथ च ‘वीटन निष्ठा स्थितिसख्यकेनेत्येवम्”
यदा नीयते तदा स्फुटस्थित्यर्थं वीट कृत्वा युज्यते
तदा स्फुटस्थित्यर्थसम्भवी भुजः स्यात् । असावस्यक् ।
अतस्त्रस्य तत्कालस्फुटशरजनितस्थित्यर्हसम्भवीकरणायानु-
पात । यदि स्फुटस्थित्यर्थेनेतावान् भुजस्तदा तत्कालज-
नितस्फुटशरभवस्थित्यर्थेन किमिति । फलं स्फुटो भुजो
भवति । एतदेव विपरीतं कर्षं ग्रासात् कालानयने ।
“ग्रासोनमानैक्यदत्तस्य वर्गात् इत्यादिना यत् फलमाग-
च्छति तत्रमध्यम स्थित्यर्थं वीटम् । तत् स्फुटस्थित्यर्था-
द्यावद्विपोध्यते तावद्विहासिगट भवति । अतस्त्रस्य फलस्य
स्फुटस्थित्यर्हपरिष्ठाभावानुपातः । यदि मध्यमस्थित्यर्थे-
नेतावत् फलं तदा स्फुटस्थित्यर्थेन किदिति । अत्र य-
द्भव्यते स्फुट फलं तस्मिन् स्फुटस्थित्यर्थाच्छोधिते स्फुटमि-
मवशिष्यत ” इति प्रसिद्धाशरा ।
इहोत्तरितायां ग्रासप्रकारसङ्गदे अतःफलानि चोक्तानि यथा

“अमृताम्बादविशेषाच्छिद्रमपि शिरः किनासुर-
 खेदम् । प्राणैरपरित्यक्तं गृहता यात वदन्येके ।
 इन्द्रकर्मगुह्यलाक्षितिरसितत्वात् किल न दृश्यते गगने ।
 अत्यत्र पर्वकालाद् परप्रदानात् कमलयोने । सुखुच्छ-
 विभक्ताङ्ग भुजङ्गमाकारसुपटिशयन्ये । कथयन्त्यमूर्त्त-
 मपरे तमोमय सै हिकेयाख्यम् । यदि मूर्त्तौ भविचारो
 गिरोऽथवा भवति सगुह्यो राङ्गः । भगवार्धतन्त्रितो
 मृच्छाति कथं नियतचारः । अनियतवार खलु चेद्
 उपलब्धिं सद्वाया कथं तस्य । पुच्छाननाभिधानोऽन-
 रेण कफान्न मृच्छाति । अथ तु भुजगेन्द्ररूप, पुच्छेन
 सुखेन वा न मृच्छाति । सुषुप्तु छान्तरसस्य स्वगयति
 कफान्न भगणस्यार्द्धम् । राङ्गद्वयं यदि स्याद्गुह्येऽस्तिभिते
 ऽथवोदिते चन्द्रे । तत्समगतिनान्येन गुह्ये सूर्योऽपि
 दृश्येत । भूच्छायां स्वगृहणे भास्करकर्मपक्षे प्रविशतीन्दु ।
 प्रपङ्कणमत पञ्चमेन्दोर्भानोश्च पूर्वार्धान् । उच्चस्य
 स्वच्छाया यथैकपाञ्चने भवति दीर्घा च । निशि निशि
 तद्दृष्टुमेरावरणनशाद्दिनेयस्य । सूर्यात् सप्तमराशौ यदि
 षोडशदक्षिणेन नातिगत । चन्द्रः पूर्वार्धसुखच्छाया-
 कोषी” तदा पिण्ति । चन्द्रोऽधःस्य स्वगयति रविमन्व-
 दयत् समागत पञ्चात् । प्रतिदेयमतयित्वा दृष्टिवशाङ्गा-
 स्कारपङ्कणम् । आवाण्यं महदिन्दोः, कुशुद्विषाणस्ततो-
 ऽर्द्धवच्छुद्रः । सत्य रवेर्यतोऽस्तस्तीक्ष्णविषाणो रविर्भवति ।
 एवमुपरागहारगुह्यमिदं दिव्यदृग्भेदाचार्य्यै । राङ्ग
 रकारणमपिचिन्त्यं शास्त्रसङ्गावः॥ योऽसावसुरो राङ्ग
 कस्य धरो ब्रह्मणायमाज्ञम् । आयायनसुपराने दत्त-
 हुतायेन ते भविता । तस्मिन् काले सान्निध्यमस्य तेनो-
 पचर्य्यते राङ्गः । यास्योत्तरा शशितर्कित्पितेऽप्युपचर्य्यते
 तेन । न कयश्चिदपि निमित्तैर्षङ्गं विज्ञायते विना-
 तैस्तु । अन्यस्मिन्नपि काले भवन्त्यथोत्पातरूपाणि । पञ्च
 प्रहसंयोगाच्च किल पङ्कणस्य सम्भवो भवति । तैर्न च
 विनाऽदृष्ट्यां न विचिन्त्यमिदं विपश्चिह्नं । अशनत्याकै
 पासो दिग्घोषा वलनयावनत्या च अथ वेलाभेदे फलम् ।
 “तिथ्यवसानाद्देहा करणे कथितानि तानि सया । सप्ला-
 सोत्तरदृष्टा पञ्चैशाः सप्त देवता क्रमशः । ब्रह्मशशीन्द्र
 कुबेरा वरुणाग्निधमाद्य विश्वेद्या । माङ्गे हिजपशुद्वि-
 क्षेमा रोग्याणि यस्यसम्पन्नम् । तदन्तु शीघ्ये तस्मिन् पीडा
 विदुषामदृष्टिः । सेन्द्रे भूपविरोधं शारदशस्यलयो न च
 क्षेमम् । नौभेदेऽर्ष्यपतोनासर्षविनाशः सुभिल च ।

वारुणमवनीशाशुभमन्वेषा क्षेमपस्यदृष्टिकरम् । आग्नेयं
 मित्राख्यं सभ्यारोग्यभयान्मुक्तम् । यान्यं करोत्यदृष्टि
 दुर्भिक्षं सङ्घयं च सखानाम् । यदसौ पर तदशुभं क्षुन्मा-
 रादृष्टिदं पतं । वेलाङ्गोने पर्वणि गर्भविपश्चिद्यं सङ्घकोपश्च ।
 अतिवेले कुसुमफलजयो भयं सस्यमाशय । हीनातिरिक्तकाले
 फलसुक्तं पर्ययास्तदृष्टत्वात्” ।

अथ एकमासे ग्राहद्वयस्य ग्रासभेदस्य च फलम् ।
 “स्फुटगणितविद काल कण्ड्विदपि मान्यथा भवति ।
 यद्येकस्मिन् मासे पञ्चगुणं रपितोमयोक्षदा क्षितिपा ।
 खवनक्षोभैः सङ्घयमायान्यतिपक्षकोपश्च । यस्ता-
 बुदितास्तमितौ शारदधान्वावनोश्चरन्तयदौ सर्वपक्षी
 दुर्भिक्षमरकदौ पापसङ्घौ” अथ दिनाद्यभेदे ग्रासफलम् ।

“अर्धोदितोपरशो नैऋतिकान् हन्ति सर्वयज्ञाश्च ।
 अग्नौ पञ्चोपिगुणाधिपविषाण्यमिषोऽयुगाम्युदितः । कर्ष-
 कटापश्चिद्यं षण्णिकृत्त्रियवलनायकान् द्वितीयेऽथे । कारुक-
 मृदङ्गच्छान् स्रष्टतोयाये समन्विजनान् । सध्याङ्गे
 नरपतिमध्यदेशेऽपि शोभनश्च धान्यार्धं । तृणभुगमात्या-
 नपुरवैश्वानरं पञ्चमे षाये । स्त्रीमृद्वान् षष्ठेऽथे द-
 स्युप्रत्यन्तहाऽस्तमयकाले । यस्मिन् षाये मोक्षस्तृप्तोक्ता-
 मा शिव भवति” ।

अथायनादिभेदे फलम् “हिजन्तपतीतुदगवने विट्छूद्रान्
 दक्षिणायने हन्ति । राङ्गदृग्गादिऽष्टं प्रदक्षिणं हन्ति
 विप्रादीन् । ष्टेच्छान् विट्किंस्थितोध्ययायिनश्च हन्त्या
 बुतायसक्ताश्च । सलिलचरदन्दिघातो यास्येनोद्गताम-
 शुभं । पूर्वेण सलिलपर्षा करोति वसुधा समामतो तैश्च ।
 पञ्चात्कर्षकसेवकधीज विनाशाय निर्दिष्टः । पाञ्चात्-
 कश्चिद्भ्रूरासेनाः कास्त्रोजोड्किरातशस्त्रकर्ता”

अथ मेवादिशाशौ ग्रासफलम् । “जीवन्ति च ये
 ऊतायतत्या ते पीडासुपयानि मेघसंस्थे । गोपा
 पशुशोऽथ गोमिनो महत्ता ये च महत्त्वमागता ।
 पीडासुपयानि भास्करे गुह्ये शीतकरे ऽथवा हृषे । मिथुने
 प्रवराङ्गना शृपा शृपमात्रा बलिन कलाविदः । यसु-
 यातटजा सर्वाङ्गिका भवगाः सुहृज्जमै सपन्विता ।
 आभीराच्छ्वरान् उपप्लुगान् सङ्घं मङ्गान् मत्स्यकुच्छु-
 कानपि । पाञ्चालान्किक्ताश्च पीडयत्यस्य चापि मिहन्ति
 कर्कटे । सिधे पुलिन्दगणपेकलसत्ययुक्तान् राजीपमात्तरप-
 तीन् वनगोचराश्च । पडे तु सस्यकविषेखकगेयसक्तान्
 हन्त्यस्यकतिपुरगालियुताश्च देवान् । तस्माधरेऽवन्यपरा

नवाभूतं च निगद्यतांशो न कलकल्पयत् । अत्रिणागदना
 रमद्रथोनाम् इमान् पयोषेयभिरागुचोदान् । अ'नन्दमा-
 त्तरवाजिनिदेवकताम् । पाञ्चकवैद्यारिजो निवसागुभ
 यान् । हन्यात्प्रभे ग् अत्रिणागदनां नि. पाय यन्तोष
 धिपु नममान् अत्रिणागुचोदान् । पुत्रो अत्रिणागदनां य
 पविनहनाम् ५ रो'च अन्तरात् अत्रिणागदनां नि. पाय यन्तोष
 इतः कान्कयामया इव'रान् । अत्रे शागदकृपयामात्त-
 नात्तःपि मात्तान् अनाम् प्राधान् वासु'पुत्रो विनय भयम्
 कुर्वोपयत्तयेत् । ताराचक कुर्वो विनागमये वयते ।

अथ वासभेदमात्मनसमे 'माप्याधिमपिप्रवसन्
 निरोधापमदंवाटोहा । आमान मध्यतपलाभो'न्य इति
 ते दय यासा । मध्यगते' तदगि जगत्प्रवसन्
 भवति सुदितममय ॥ अथवस्ये भरवनिताच्छर-
 मदे' मन्नाताग' । जिह्वेव सेति परित'वासिरनुदो
 मवृत्तम यदि च केच । मद्यतितमममपुत्रा मभूततोया
 च तत् भकी । अमनमिति यत् मय पादो वा
 वृष्टतेःपशाप्यम् । अत्रोत्तमवसिवाङ्गिः पाञ्चक च
 अत्रोदेमाताम् । पर्यन्तेषु मद्योता मभे विद्वीतमे
 तमसिजेत् । अ निरोधो विप्रोयः प्रमोदतम् मयभूता
 नाम् । अथपदुममिति नि. पेमेव सञ्चारा यदि विर
 तितेत् । हन्यात् प्रधानदेयान् प्रधानभूषां च निमिरमय, ।
 वृत्ते गृहे यदि तमकाञ्चमाहास्य दृश्यते भूय । अ
 रोहकमिच्छत्यो'न्दमदंमैभयहर रात्राम् । दर्पक रवेच
 देयो सवाप्यनि आसमाचरोपकृत । दृश्येतात्रात तत् छ
 इतिहस्त्यावह जगतः । अथो' तम' प्रविष्ट विनमस्त म-
 एवम य यदि परितः । तन्मध्यदेगनाग करोति एष्या-
 मयभव' ॥ पर्यन्तेषुप्रतिपद्युष्य मन्थे तमकाभो'न्या-
 क्तम् । अस्यानाभो'तिभय भयमकिमन्कराणां च' ।

अथोत्पातितकरा'उत्तरमैदे फलम । 'अत्रे जेमसुभिर्ब
 त्राञ्जुषपोडा च निर्दिशेद्राहो । अग्निभयममममभये
 पीडा च कृतायहसोनाम् । अरिते रोपोस्तपता
 बक्षानाभो'तिभिय विध्य सः । कपिले योयुगसत्यत्रे प्छ-
 ध्न बो'व दुर्भिक्षम् । अथवकिरवात्तुदये दुर्भिक्षावष्टयो
 विह्वमपीडा । आप्तुमे वेपसुभिर्बमादिमे'मन्द'रति च ।
 कापोताहचकमिच्छयाभाभे सुहृव विनिर्देश्यम् । कापोत
 अत्रावा' व्याधिकर हण्यार्थय । विमलकमविपोताभो
 वैश्वस्यधी मनेत् एभिन्नाय । सार्धिसास्त्रिभय गौरिकरूपे
 त बुधानि । दूर्वाकाण्डश्यामे चारित्रे वापि निर्दिशे-

प्ररक्तम् । अग्निभयसम्पदायो पाटदिकुमुधोपमो-
 पाय । पर्यु'मो'हितकप कस्य माय भवति र'दिदा ।
 वाजरीकमवगु'चापकृप'अच्छकोपाय' । निरोमय'त्रो
 ग् मभेद गुण' लोभेदम् वाभा'रिक् इत्यनिरोध ।

अथ गृहभेदे'रगने मन्भेद । 'पश्यन् यसा
 वीयो' ए'मभु'मंमचयाय र'क्षा च । भीमा सम
 र'विष्टे' मिच्छि'कोप तन्वदभय य । युक्त मस्त-
 विष्टे' नातात्वे'ग'य जगयति धरि'य्याम । र'विज'
 करो'रुष्टि दुर्भिक्ष' तन्वदभय च । यदृशममयो'कना-
 भिरु'र पादजनि'त गृह'ये तमो'ज्ज वा । एरपति
 गृह'वा'रमो'कक'र्त्त तन्व'मगु'पयति ज'र्त्त'रि'म'रिह' ।

अथ गुणोत्तरव्यवसायाभ्यन्तरे पुनर्गु'को भूकत्वाटो व-
 पाते'मृता सूर्य'येन भोमादिन'सुहृदाया'पाटसम्भवेन त-
 पाते' अ'योपातिक गृह'द तेन'निद'र'म'नि चो'क्तानि यदा ।
 'गु'ले क'मा'दि'मि'सैः पुनर्गु'को म'स'प'र'क'परि'ह'र' ।
 परमो'र'क'पा'र'र'ज' नि'ति'ह'र'य'त'मो'र'म'नि'पा'ते । आ'व'लि'का
 ज'म'प'टा वा'रे'दी'म'र'द'ता'र'दि'व' । ए'सा'व' म'नु'ज'प'त'य'
 पी'डा'भो' लि'ति'गु'ते' गृ'हे । अ'न'प'दे'ी' स'र'यू' ने'पा'न' दु'र्ब-
 का'गर' गो'च'म् । अ'यो'प'यो'ध'र'सा'र'ान् स'ह' वि'द्वि-
 र'धो' ह'न्ति । गृ'ह'भो'प'ग'ते जी'वे वि'हृ'स'प'म'न्वि'ग'ज'ज'प-
 ध्य' स । वि'न्व'ग'ट'वा'दि'म'म'य'दु'र्द'य' स'प्रि'ता'नां च ।
 अ'गु'त'म'ने रा'ज'ग'ते' द'क्षे'र'वा से'के'क'दा' स'यो'धे'या । आ-
 यो'व'र'ताः गि'र'व' अ'यो'स'वि'व'ग'पा'य' पी'दान् । सी'रे' म'रु'भ'व-
 उ'ष्कर'पी'टा'द्वा धा'व'तो'रु'दु'दान्य'ज'ना । गो'म'न'न'पा'रि'या'ज्ञा
 प्रि'ता'च' ना'य' म'ज'न्या'शु' ।

अथ वासभेदं वाचकम् । 'वाप्ति' क्वा'म'म'यो'प'मो'वि'म-
 ग'धान् मा'प्या'धि'पान् को'य'म'ान् क'न्'भा'पा'न'य' सूर'से'न'स'
 हितान् कार्गो' व स'मा'प'देत् । ह'न्या'द्वा'शु' क'नि'हृ'दे'य'र-
 प'ति' स'मा'त्य'भ'य' त'मो' र'ट' अ'ग्नि'या'पा'ट' ज'म'य'ति' जेम
 ए'भि'न्ना'स्त्रि'त'म् । वा'ज'रो'र'क'ान् को'य'व'कान् स'प'ण्डु'ान्
 मृ'गां'ए' ह'न्या'द'प'र'ान'क'ाय । ये' सो'म'वा'क्षा'य' नि'ह'न्ति
 र'गि'मे (मार्गे) ए'प'टि'क'त्' जेम'सु'भि'र'ह'स' । पी'पे' दि'ज'ज'ल-
 ज'मो'प'रो'धः स'स्य'वा'ख्या' कु'कुरा' वि'दे'हा । अ'थ' स'
 म'ज'न्य'त्'व' च' म'न्'द'र'टि' भ'य' च' वि'न्या'द'ए'भि'सु'शु'क्तम् ।
 ना'पे' त' पा'टि'पि'र'भ'क्ता'सि'च'गो'क्षान् सा'ध्या'य'ध'र्म'नि'र'तान्
 क'रि'ण्य'सु'र'ङ्गान् । व'ज्रा'ङ्ग'का'मि'स'तु'जा'य' इ'नो'ति' रा'ज'रु'ष्टि
 च' क'र्ष'क'ज'ना'सु'म'तां' करो'ति । पी'डा'कर' फाल्गु'न'वा'धि' र्भ'
 व'ज्रा'ङ्ग'का'व'ल'क'मे'क'ला'नाम् । अ'त्य'प्र'स'स्य'प'व'रा'ङ्ग'ना'नां' ध-

तुष्करवृत्ततपस्विना च । चैत्रे तु चित्रकरवेसकयोग्य-
 क्तान् रूपोपजीविनिगमज्ञाहरग्यपय्यान् । पौण्ड्रोद्भू-
 कैकयजनामत्र चाश्लक्ष्मात्र ताप स्यूयत्यमरपोऽत्र यित्त्रि-
 यधी । वैशाखमासि गृह्ये विनाशनायानि कपामतिष्ठा-
 सप्तका । इत्याकरोपेयगका कलिङ्गा सोपद्रवा किन्तु
 सुभिन्नमस्मिन् । व्यैष्टे मरेन्द्रविजराजपत्न्याः सम्पानि
 वृष्टिच मङ्गागण्याय । प्रथमभायानि नरास सौम्या-
 साल्वैः समेताश्च निषादसङ्गा । व्यापाटपर्वण्य दयानध-
 प्रनदीप्रवाहान् फलमूलवासान् । गाभ्वारकाश्रारपुलि-
 न्दवीनान् हतान् वदेन्मण्डलवर्षमि न् । काश्री
 रान् सपुलिनद्वानयनान् हव्यात् कुरुक्षेत्रकान्
 गाभ्वारानपि मध्यदेशसहितान् दृष्टो मह आचणे ।
 कान्तेजैकशफाच शारटमपि त्यक्त्वा यधोक्तानिमान्
 अन्यत्र मधुरासङ्घट्टमनुजैर्धात्रीं करत्याएताम् । कलिङ्ग
 वद्धान् मगधान् सुराद्रान् स्तेष्वान् सुवोरान् वरटाष्क
 काश्च । स्तोषा च गर्भानसुरो मिहन्ति सुभिसङ्घादपदे-
 भ्युपेत । क.स्योजवानयनान् सह गल्यहृद्विर्षाह्लोक
 सिन्धुतटवासिजनाय हव्यात् । आनत्तं पौण्ड्रसिपजश्च तथा
 किरातान् दृष्टोऽसुरोऽश्वसुजि भूरिसुभिसङ्घम् ।

अथ सोमभेदनामतत्फलानि “सुतकक्षिपायुभेदाद्विद्विं
 सच्छर्दनं च जरणं च । मध्यान्तयोश्च विदरणाभिति दय
 शिशिर्यथोर्भोवा । आग्नेय्यामपगमन दक्षिणहसुभेदे
 सञ्चित शशिन । सस्वविमर्दे सुषरुग् नृपपीडा स्यात्
 सुवृष्टिश्च । पूर्वोत्तरेण वामो हसुभेदो नृपकुमारभयदायो ।
 मुखरोग शस्त्रभय तस्मिन् विन्द्यान् सुभिसङ्घम् । दक्षि-
 णवृत्तिविभेदो दक्षिणपार्श्वेन यदि भवेन्नोत्त । पीडा
 नृपपुत्राणामभिवोद्धा दक्षिणा रिपव । वामस्तु पुत्रि-
 भेदो वयुत्तरनार्गसस्थितो राहु । स्तोषा गर्भविपत्ति
 सस्थानि च तत्र मध्यानि । भैरव तथायव्यस्यौ दक्षिणवामौ
 तु पायुभेदो द्वौ । गुह्यरुगत्या वृष्टिर्द्योस्तु राक्षीचयो
 वामे । पूर्वोत्तरेण गृह्ये कृत्वा प्रागेव चापसर्पेत । स-
 च्छर्दानिति तत् क्षेमस्यहार्दिप्रदं जगत । प्राक्पुग-
 ह्ये यस्मिन् पयादपसर्पणं तु तज्जरणम् । सुच्छस्त्र-
 भयोद्भिन्ना क शरणप्रपयानि तत्र जना । मध्ये
 यदि प्रकाशः प्रथमं तन्मध्यविदरणं नाम । अन्त को-
 पकर स्यात् सुभिसद नातिवृष्टिकरम् । पर्यन्तेषु वि-
 मलतायह्वल मध्ये तभोऽन्तरणास्यम् । मध्याख्यदेश-
 नायः शारदस्यस्यशशिन । एते सर्वे सोम्या वक्त्रा

भास्करेऽपि किन्त्वत्र । पूर्वा दिक् शशिन यथा तथा
 रवौ पश्चिमा कल्प्या ।

अथ ग्रासोत्तर सप्तदिनमध्ये प्राशुपातादौ फलम् ।
 “मुक्ते सप्ताहान् प्राशुनिपातोऽन्नसञ्चयं कुरुते ।
 नीकारो रोगभयं भूकम्भं प्रवरम्पश्येत् ।
 उल्का मन्त्रिविनाशं नानावर्षां घनाय भयगठलम् ।
 स्नानितं गर्भविनाशं विद्युच्चूपादप्रिपरिपीडाम् । परि-
 वेधो रुक्मीडा टिग्दाहो नृपभयं च शान्तिभयम् ।
 रूढो वायुः प्रबलशौरसमुय भयं धत्ते । निर्घातं सुर-
 चापं दग्धं चन्द्रयं सपरचक्रम् । स हयुजं नृपयुञ्जते
 तदेव सऽप । अङ्कितवलिनिपाते सप्ताहान्
 सुभिसमादेश्यम् । यज्ञाशुभं ग्रहणजं तत् सर्वं नाशं
 सुपयाति । सोमपक्षे निवृत्ते पक्षान्ते यदि भवेत्पुण्यो-
 ऽर्कस्य । तत्रानयं प्रजाणा दम्बलोर्विरमन्त्योऽस्यम् ।
 अर्कगृहात्, शशिनो गृह्ये यदि दृश्यते ततो विप्राः ।
 नैककृतफलभाजो भवन्ति सुदिताः प्रजास्यैव” ६०४ ।

श्लो० त० “रविभौमनवाये तु निरभ्य ग्रासमादिगेत्
 सुधसोरिनवाये तु भलिनं चन्द्रवर्षणम् । गुरोरशकमा-
 साय दृश्यते सखलाहकं । शशिशुक्रनवाये तु प्राट्ट-
 कात्ते महञ्जलम् । अन्यत्राव्यभूतौ तौ दृश्येते ह्यदि-
 तान्तरौ” । “अन्यत्र वर्षेतरत् तौ चन्द्रार्की ।

एव गृह्येण्यस्य कालभेदेन शुभाशुभसूचकात्वे सामान्यतः स्थिते
 इदानीं व्यक्तिभेदेन जन्मादिराशिभेदेन गृह्येण्यस्य दर्शनविषेध-
 सत्फलञ्चोच्यते । राजमा० “सप्ताहजन्मशेषेषु (१२) चन्द्रो
 दशमे तथा । नवमे च तथा चन्द्रे न कुर्याद्वाह्यदर्शनम् ।
 श्रीपतिव्यवहारनिर्णये वाच्यं । “जन्मभे जन्मराशौ च पदा-
 दसगते तयो । घटथे द्वादशे चन्द्रे न कुर्याद्वाह्यदर्शनम् ।
 यासदर्शनमात्रेण चाथहानिर्भङ्गवयम् । जायते नात्र
 सन्देहस्तथासत्परिर्जयेत्” । “जन्मजन्मापेनया, पठे
 सप्तमे अथात् निधनं तारायाम् ज्यो०रघु० । “जन्मसप्ता-
 एरिष्काद्दशमस्ये निशाकरे । दृष्टोरिष्टप्रदोराहु-
 र्जन्मर्त्तं निधनेऽपि च” । “वैनाशिकं पश्ये वृष्टं गृह्येण
 सुभाशुभास्वारयोः । जनयति रोगं मङ्गलाह्लेगं विस-
 त्तयं चाशुं वराहं । तच्छान्तिरप्युक्ता ज्यो०त० तत्रैव
 “जन्माहजायान्तास्रधर्मस्य निशाकरे जन्मसु तार-
 कात् । इदा तस्यचन्द्रसर्वं प्रयत्नादभ्यर्च्य दद्यात्
 कनकं द्विजाय” चन्द्रमसिस्तुपलक्ष्य चन्द्रगृहे
 चन्द्रसूर्यगृहे सूर्यमभ्यर्च्यैवैव” ज्यो०रघुनन्दन ।

पहणं च खराभे स्थानभेदेन शुभाटिसूचकं यथाह ज्यो-
 तिषे । 'त्रिपहट्टयायोगत नराधा शुभप्रदं स्यादुपहण
 रधीन्वो । हिसप्रमन्देषु मध्यमं स्थाच्छेषेष्वादि कथित
 कुनीन्द्रैरिति' । पृथिव्योत्तये विष्णुधर्मो यत्तत्त्वगतो-
 राङ्गस्य सते शशिभास्वरो तज्जाताना भवेत्पोद्धा ये नरा
 शान्तिवर्जिता " तत्रैव पुनः० "सूर्यस्य सक्रमोशापि
 पृहणं चन्द्रसूर्ययो । यस्य त्रिजम्बनमत्रे तस्य रोगो-
 ऽथवा सति । तस्य दानं च होमं च देवाश्चमजपी
 तथा । उपर गाभिके च कथाश्चानिर्भविष्यति ।
 स्वर्णं वायु पिष्टेन कृत्वा सर्पस्य चाकृतिम् । ब्राह्मणाय
 ददेत्तस्य न रोगादिच तत्पुनः । त्रिजम्बनचक्रम्
 जन्मदर्शनं कोनविपति तारा इति । सर्पस्य तटाकारस्य राहो-
 रित्यर्थ । अङ्गुतसगरे भार्गव । "यस्य राज्यस्य नक्षत्रे
 स्वर्मानुरूपरज्यते । राक्षसभङ्गं सुहृद्भागं मरणं घात
 निर्दिशेत्" तच्छान्तिश्च निर्णयविम्बो दर्शिता तत एवावगम्या
 चन्द्रार्कयोगं हृषे वस्य पु कोटर्गन न पर्युद्धं तस्यैव
 आङ्गाद्यधिकार इति ति० त० रघुमन्द्नेन समर्पितं यथा
 'मनु ज्योति शान्तायुक्तं निषेधो हिंसावदुवाहश्चिकपरो-
 ऽस्तु न त्व वैधपरं मैवम्" राङ्गदर्शनसंक्रान्तिविधाहात्यव-
 वक्षिषु । स्नानदामाटिकं कुर्यान्निगि कास्यव्रतेषु च'
 इति देवलवचने दर्शनपदार्थवर्णादर्शने सति स्नानादेमं
 ह्यभ्युदयं हेतुत्वाद्दर्शनमपि विधेयम् । तथा च स यत्-
 सरप्रदीपे मार्कण्डेय । "एकरात्रमुपोर्ष्वैव राङ्गं हृष्टं
 क्षयं नर । पुण्यमाप्नोति कृत्वा च दानं द्वादश विधा
 नत" । ततश्च तस्मै प्रकृतत्वेभोपस्थितस्य वैधदर्शनस्य
 पर्युदासो न तु रागप्राप्रदर्शनस्य निषेधोऽप्रकृतत्वेनानुप-
 स्थिते । एवञ्च पटार्थान्तरसाकाङ्क्षविषेपविधिसमपह्वाय
 तदिनरत्नं सामान्यमन्वेतोति सर्वत्र पदाह्वनीयादौ सामा-
 न्यस्य विशेषेतरपरत्वे वीजम् । यथा "अचरुर्दृष्ट्यात् इति
 'दोक्षिमो न ददातीति प्रतिषेधात् टीनिनेतरपर न राग-
 प्राप्तिनिषेधकम् । तदुक्तं "त्रिषैव चायतं कर्त्ता विशेषेण
 प्रतिक्रियम् । योग्यत्वं प्रतिपिहृत्य धिगेप्रणप्रदायै'
 'यजमानं पठतीति श्रुत्या तद्दुयोग्योविज्ञानं, टीकितो न
 ददातीति प्रतिषेधाद्दोक्षितेतर "स्वर्गकामोऽभिनेतोमेन
 यजेत इत्यत्र विशेषणान् स्वर्गकामं कर्त्तौति तेन
 सप्रमवन्दाटोतरो राङ्गं हृष्टं स्नायादिति लभ्यते ।
 एव वैधदर्शनपर्युदासोऽपि निन्दाप्रायश्चित्तयो अत्रणाद्वा
 तदाप्रदर्शनस्य प्रसज्यप्रतिषेधं अत्यभिगमननियमे पर्वण

पर्युदस्तावेऽपि तत्र रागप्राप्रगमनस्य प्रसज्यप्रतिषेधनदिति'
 तदेतन्नियमयिष्वनुकृता निराकृतं यथा 'क्षेत्रिदुर्बो
 तस्या राङ्गगृहणस्य निमित्तत्वेन तद्विषयस्य प्रयो-
 जकत्वात् ज्योति शान्तादिना जातस्य ज्ञानस्य निमित्त-
 त्वे प्राप्तेऽपि "स्नानं दानं तप आह्वयनन्" रा-
 ङ्गदर्शने । चन्द्रसूर्योपराने तु यावद्दर्शनगोचरं इति जा-
 बाख्यादिप्रचनेषु हगिप्रयोगाच्चानुपमानस्यैवोपसहारस्या-
 येन निमित्तत्वम् । अन्यथा दृष्टौ लक्षणा स्यात् । तेन
 मेघाच्छादने ऽन्वाटोना, जन्मप्राप्तेत्यादिनिषेधदर्श-
 नाना च स्नानत्राद्वादी नाधिकार इति । कस्तनर-
 प्याह । 'दर्शनमप्येन चालुपस्थानं गच्छते । न ज्ञान
 मात्रम् अज्ञातस्य निमित्तत्वासम्भवात्प्रित्तमहिम्नैश्च चा
 नचाभेन दृश्यपदवैयर्थ्यापत्ते । तेन चालुपधीयोग्य
 कात्तं पुण्य । योग्यं च प्रयत्नानपनेयचालुपस्थान-
 प्रतिबन्धकाराह्वय तेन मेघच्छेदं योग्यताभावाच्च स्नाया-
 दीति निर्णयाकृतेऽप्येवम् । तदेतत्तुच्छम् । यदि चालु
 पस्थानं निमित्तं स्यात्तदा "सूर्यगृहो यदा रात्रौ दिवा
 चन्द्रगृहस्तथा तत्र स्नानं न कुरीति दद्याद्दानं न च कश्चि-
 दिति" वाक्यं व्यथं स्यात् । चालुपस्थानाभावेन प्राप्त्र
 भावात् तत्पूर्वकत्वाच्च निषेधस्य । न चेदं गृह्णात्परम्
 रविचन्द्रयोरस्तानन्तरं रात्रिदिवापहत्यादिति वाच्यम्
 तत्रपदस्य गृहपरत्वेऽधिकरणत्वाद्योगात्प्रित्तपरत्वे च
 तद्गृहनिमित्तकज्ञानादेरस्तात्त्रागम्यभावापत्ते । अथ
 तत्रेति रात्रिदिने लक्ष्येते वैधदर्शितिवद्गुणभूते
 अपि तत्र तादृशमन्त्रलिङ्गाभावात् । तयोर्निमित्त
 त्वेऽधिकरणत्वे वाऽन्यप्रयुक्तज्ञानाद्यभावापत्तेषु । किञ्च
 "नेक्षेतोद्यनमादित्यं मास्तं यन् कदाचन । भोपरक्तं
 न शरिस्थिभूमध्यं नभसोगतमिति" मनुवचनं बाध्यते
 'दृष्टोऽरिचन्द्रो राङ्गदित्यादि च । न चालं विहिते द
 र्शने निषेधाप्रदत्तिस्यपर्युदनीयतापि न युक्तेति याव्य
 स् दर्शनस्यानुवादेन विधेयत्वाभावात् । एतच्चाग्रे व
 द्याम । तत्रे वा विरुद्धित्करुह्यापत्ते अस्तु सकृद्दर्शन
 विधानेन सङ्कोच इति चेत् न 'सक्तिं दृष्ट्वा तत स्नाया
 दिति' सक्तिज्ञानेऽपि चालुपस्थानस्य निमित्तत्वापत्ते
 अस्तु किं मन्त्रव्यति चेतुं न गुस्तास्ते 'तयो परेद्यु
 र्दये हृष्टाभ्यचरन्त्युचिरिति' दर्शनोत्तरं भोजनविधामा-
 टन्वस्य पर्वणेषु, ल इव यावद्दर्शनं भोजननिषेधापत्ति
 मध्ये ऽस्वीभूतस्य चतुरा यावच्चरुं प्राप्नुपवासप्रसङ्गश्च ।

अथाद्ब्रह्मोलुपतया तत्र ज्ञानमात्रं विवक्ष्येत तत् तत्पूर्वमपि निर्लेखनेन स्वीक्रियताम् । एतेन यत्तु कैश्चिदुक्तं स्वर्गज्ञाने सुक्तिज्ञाने च यस्य दर्शनं विहितं तेनैव कार्यं नान्येन ज्ञानप्रत्ययेन समानकर्तृत्वावगतैरिति तन्निरस्तम् । का तर्हि तस्य गति इत्येव हेतुविशेषणत्वाद्गुरुहेतुत्ववदपि वक्ष्यामि चिदज्ञानमात्रावहादात्वे सर्वं सुखम् । अत्र ल्याद्यानादेश्यगुरुव्यापृत्यै वा दर्शनस्यार्थवत्त्वम् । न चोक्तयोग्यतापि साध्वी दर्शनोत्तर मेघच्छद्रे योग्यताभावापत्त्या दानाद्याभावापत्तेः । तेन तत्तद्देहावच्छेदेन ज्योति यास्त्रावेद्यात्ममेव योग्यता । किञ्च "रजसोदर्शने नारी त्विरात्मशुचिर्भवेत्" इत्यत्राप्यम्बस्त्रीणामाशीचाभावापत्तयः । यत्तु बर्द्धसानेनोक्तम् "ज्ञानोत्तरं ह्यधिकारे न ज्ञानकावे, ज्ञानकावे ज्ञानाभावात् । एव दर्शनोत्तरं सुक्तिपर्यन्तमस्यैव योग्यतेति" तदपि प्रतिज्ञामात्रम् । किञ्च यस्मात्ते 'तयोः परेद्यु रूदये हृदाऽभ्यवहरेच्छुचिरित्यादि" वाक्येयर्थ्यापत्तिः । चाक्षुषज्ञानान्यथातु पदन्त्यैवार्थादुदये ज्ञानसिद्धे ननु सुक्तिज्ञाने यास्त्रोद्यमेव ज्ञान निमित्तं न चाक्षुषम् "चन्द्रसूर्य्यपदे माद्यात् तस्मिन्नहनि पूर्वत । राहोर्बिम्बुक्ति विज्ञाय स्यात्वा कुर्वीत भोजनमिति" इदमगीतमेव विज्ञापयेति ज्ञानमात्रोक्ते । यत्तु "मुक्तिं हृदा त भोक्तव्यं ज्ञानं कृत्वा तत परपिति" तदपि ज्ञानमात्रपरम् । "मेघमात्रादिदोषेण यदि मुक्तिर्न हस्यते । व्याकलयत्य त त कालं ज्ञात्वा भुञ्जीत वाग्यत " । इति गौडभिक्षवे दर्शनात्" भैवम् अज्ञानस्य निमित्तत्वाभावेन निमित्तमहिम्नैव ज्ञानलाभे वाक्येयर्थ्यात् । यस्मात्तेऽपि तदापत्तेषु । किञ्च, दर्शनं पुंशोविशेषणस्युपलक्षणं वा, नाद्य दर्शयार्थच्छद्रे कावे ज्ञानावहादेवावहात् । दर्शनविक्षेदे हतमपि ज्ञानादि न पश्यन्निमित्तं स्यात् । नात्य, "यावद्दर्शनमोचर" इति यावत् पदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् इत्यप्युत्तरमपि ज्ञानाद्यापत्तेषु । ज्ञानपदोऽप्येव दोषस्तुल्य इति चेत् । सूत्रोऽपि । यदि ज्ञानवाचकं पदं श्रूयत ततस्तस्यान्वयो विशयार्थेति । इतिस्तु श्रूयत इति वैयर्थ्यात् कथं तर्हि ज्ञानं लभ्यते । सक्रान्तौ ज्ञायादिति वदार्थादित्यमेह । अश्रुतलादेवनेद्देश्यविशेषणविशयाक्तौ वाक्यभेदोऽपि । अस्तु तर्हि इत्यप्युत्तरं निमित्तमिति चेत् । यस्मात्तेऽस्त्रोत्तरं ज्ञानापत्तेः । विशयोद्देशे वाक्यभेदाच्च तथाप्येतत्तुल्यमिति चेत् "यावद्दर्शनमोचर" इति वचनेन तन्निषेधात् ।

तत्र त्वन्वपह द्रव यस्त्रास्त्रे पि स्यात् । किञ्च, दर्शनस्य विधिरनुवादे वा । चाद्ये पश्योद्देशेन दर्शनविधिरनु-दर्शनविशेषज्ञानविधिः । नाद्य, पश्योद्देशेन ज्ञानविधाने दर्शनविधाने च वाक्यभेदात् । एतेन द्वितीयोऽपि परास्त दर्शनस्य निमित्तत्वेनाविधेयत्वात् ज्ञानम्याप्राप्ते । अन्यथा सोमशमनादौ प्रसङ्गनविधिः केन वार्यते । अथ नानावाक्येषु कश्चिद्दर्शनविधिरनुवादात् । कश्चिच्च प्राप्तदर्शननिमित्तोक्तस्य ज्ञानमात्रविधिः । तन्न, ज्ञानस्य प्रधानस्य प्राप्तौ तदङ्गदर्शनप्राप्तिः, तस्यां च निमित्ते सति ज्ञानमित्यन्योन्याश्रयात् । एष दर्शनविधौ सति तन्निमित्तकज्ञानविधिः सति च प्रधानज्ञानविधौ तदङ्गदर्शनविधिः । एवमधिकारे प्रयोजकत्वे च योज्यम् । क्वार्थपूर्वकालत्वविधौ चास्त्रे च वाक्यभेदः । अन्यथा ज्ञानोत्तरमपि दर्शनमङ्ग स्यात् । न द्वितीयः । तत्रापि दर्शनपश्ययोर्निमित्तत्वे ज्ञानइयापत्तेः दर्शनावहात् नैमित्तिकावृत्तिप्रसङ्गात् । दर्शनविशेषणस्य विशिष्टेष्टानुवादे वाक्यभेदापत्तेः । न च हविरात्तिर्विशिष्टं निमित्तमिति वाच्यं चार्त्तिमात्रस्य हि निमित्तत्वे निमित्तमाद्यात्तेरपि तथापत्तेर्नैमित्तिकत्वभङ्गाद्युक्तं विशिष्टोद्देश्यत्वम् । इह तु गुरुणमात्रस्य निमित्तत्वे न काचित्पत्तिः । तथादर्शनवाक्यानां मुक्ताक्षविषयत्वात् ज्ञानदेश्यगुरुपरत्वाद्वा ज्ञानस्य चार्त्ततः प्राप्तेस्तदेव निमित्तम् । तेन मेघाच्छाटनेऽन्वादेशे ज्ञानादि भयत्येत्थत्वं वेदमाह्नैः सलापेन" ।

"प्रागुक्तमन्तवचनेनोपरक्तं दिवाकरदर्शननिषेधं साक्षाद्दर्शनपरम् । अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते "सर्वं पटस्थितं वीक्ष्यं अक्षतैलात्सु दर्पणैः" पश्यं गुर्विणी जातु न पश्येत्तु पटं धिना"पटस्थितस्यैव गुरुणदर्शनमङ्गम् ।

अत्र पूर्वापरवेधे हेमाद्रौ दर्शितो यथा "ह्योदश्यादितो वज्ये दिनामां नवकं ध्रुवम् । माङ्गल्येषु समक्षेषु गुरुण्ये चन्द्रसूर्ययोः" प्रकाशान्तरं तत्रैवोक्तम् । "दादश्यादि हनीयान्तो वेधे इन्द्रगुप्ते स्फुट । एकादश्यादिकं शौरं चतुर्थ्यन्तं प्रकीर्षितं इदं च पूर्णमासे, त्र्यहं सखण्डगुप्ते तयो रिति" तत्रैवोक्ते इदञ्च "गुक्तास्त्रे त्रिदिनं पूर्वमिति मारदेन गुक्तास्त्रे विशेषोक्तेर्गुक्तास्त्रमित्त्रगुरुणपरम् । ज्योतिर्निमित्तं च्यवन गुरुणोत्पातभ त्वाच्यं मङ्गल्येषु वरुणवचम् । यावच्च रविगुप्ते मुक्ता मुक्ता म दग्धकावतम्"

चन्द्रार्कपङ्कणस्य भूच्छायाचन्द्राभ्यामावरणरूपस्याऽपि
 अमावास्यासंक्रान्तिकालवत् तत्र ज्ञानदानादौ ब्रह्मपु-
 ण्यसाधनत्वं सृष्ट्यादिषु प्रसिद्धम् तत्रादौ कालमाधवीये
 यथा निर्णीतं तत् प्रदर्शयति हृद्भाग्यं "पूर्णिमाप्रति-
 पत्सन्धौ राहुः सम्पूर्णपण्डलम् । पश्यते चन्द्रमर्कश्च द-
 र्गप्रतिपदनरे" इति तत्र पर्वणोऽन्तिमोभागः स्वर्गकालः
 प्रतिपद आद्योभागोमौलकालः तदुक्तं ब्रह्मसिद्धान्ते "आ-
 वृत्कालः पर्वणोऽन्ते तावानुप्रतिपदादिम् । रथीन्दुपङ्क-
 णानेहाः स पुण्योमिच्छणाङ्गवेदिति" पङ्कणानेहा राहु-
 गुहणकालः तत्र कर्त्तव्यमाह हृद्भवसिध "गङ्गातोये च
 सप्राप्ते इन्दो कोटी रवेर्दश । गवाहोतिप्रदानेन सम्यग्द-
 क्षेन यत् फलम् । गङ्गाज्ञाने तत् फलं स्याद्राहुगुहो नि-
 शाकरे । दिवाकरे पुनस्तत्र दशसख्यसुदाहृतमिति" अस्य
 क्लोकद्वयस्य प्रथमार्द्धमपेक्षितपदाध्याहारेण योजनीयं
 इन्द्रोर्गुहणे सप्राप्ते षति गङ्गातोये अथगाह्न गोको-
 टिदानसमं भवति रवेर्गुहणे ततो दशगुण फलम् अथमे-
 वार्थं उपरितनेगार्द्धत्वयेण स्पष्टीकृतं । व्यासोऽपि "इन्दो-
 र्लक्षगुणं पुण्यं रवेर्दशगुणं" ततः । गङ्गातोये तु सप्राप्ते
 इन्दो कोटीरवेर्दश । गवाहोतिप्रदक्षयत् फलं लभ-
 ते नरः । तत् फलं जाङ्गवोज्ञाने राहुगुहो निशाकरे ।
 दिवाकरे तु ज्ञानस्य दशसख्यसुदाहृतम् चन्द्रसूर्यपङ्के चैव
 योऽवमाहेत जाङ्गवीम् । स ज्ञात सर्वतीर्थेषु किमर्थमटते म-
 षीमिति" गङ्गाव्यतिरिक्तमहानदीतोये लक्षगुणदशसख्यगुण-
 त्वं गङ्गातोये तु कोटिगुणदशकोटिगुणत्वम् । ब्रह्मपुराणोऽपि
 "तिष्ठोनद्यो महापुण्या वेणा गोदा च जाङ्गवी । गा हरी-
 याञ्चत्रिकान्तं प्राप्ता गङ्गा इति हि कीर्त्तिता" इ-
 हरेः पादादीश्वरस्य शिरसश्च गाम्भूभिः प्राप्ता गङ्गा । य-
 दपि जाङ्गव्येव तादृशी न तु वेणागोदे तथापि क्वत्रियो
 गच्छन्तीति न्यायेन जाङ्गव्या सह निर्दिष्टयोस्तयोरपि
 गङ्गात्वमविरुद्धं यदा जाङ्गवीजलमेव केनचिद्विमित्तेन
 ब्रह्मगिरिवायुगिर्योरुक्तमिति कृत्वा तयोरपि मुख्यमेव
 गङ्गात्वन्नाह गङ्गाह ज्ञानं मुख्यं तदसम्भवे नद्यान्तरेषु
 स्नायात् तदुक्तं महाभारते "गङ्गाज्ञानं तु कुर्वीत गृहणे
 चन्द्रसूर्ययो महानदीषु चान्याह ज्ञानं कुर्याद्यथावि-
 धीति" महाभारतौ ब्रह्मपुराणे दर्शिता "गोदावरो भीम-
 रथी तुङ्गमद्रा च वैष्णवा । तामो पयोष्यो विन्ध्यस्य दक्षिणे
 तु मकीर्त्तिता" । भागीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती ।
 विद्योक्ता च नितद्या च विन्ध्यसोत्तरतश्चयेति" महानद्यस-

स्ये जलान्तराख्याह गङ्गाः "शामिकूपतडागेषु गिरिप-
 क्षमणोऽपि च । नद्याद्दे देवखाते सरसीपुङ्गवाःशुनि ।
 उष्णोदकेन वा स्नायात् पङ्कणे चन्द्रसूर्ययोरिति" एतत्
 सर्वमभिप्रेत्याह व्यास 'मत्रे गङ्गासमनोव सर्वो ब्रह्म-
 समो हिज । सर्वं भूमिसमं दानं पङ्कणे चन्द्रसूर्ययोरिति"
 उष्णोदकस्याहुरविषयत्वमाह व्यास "आदित्यकिरणं पूत-
 पुनं पूतं च यद्भिज्जम् । अतोव्याध्यातुर स्नायात्पङ्कणेऽ-
 युष्णवारिणेति" गङ्गातोयमारथोष्णोदकान्ते पूतरोत्तरस्या-
 तुकल्पत्वसङ्गम् । एतदेवामिप्रेत्योष्णादकादिषु ससृजलान्ते
 पूतरोत्तरस्य प्राशस्यमाह मार्कण्डेय "शोतस्योदका-
 तुयस्यमपारक्यं परोदकात् । भूमिभूमिदृतातुयं तत-
 मस्यवपोदकम् । ततोऽपि शरसं पुण्यं ततः पुण्यं नदी-
 जलम् । तीर्थतोयं ततः पुण्यं महानद्याम्बुपावनम् । ततश्च-
 तोऽपि गङ्गासु पुण्यं पुण्यस्रतोऽम्बुधिरिति" मासविशेषे-
 षु पङ्कणे नदीविशेषो देवीपुराणोऽभिहितः "काचित्के प-
 ङ्कणे अथ गङ्गायमुनसङ्गमे । भार्गवं तु पङ्कणं प्रोक्तं
 देविकाया महामुने । पीपे तु नर्मदा पुण्या भास्वे सच्चि-
 द्दिता शुभा । फालगुने वरुणा पुण्या चैत्रे पुण्या सरस्वती ।
 वैशाखे तु महापुण्या चन्द्रभागा सरिहरा । अश्वे तु कौ-
 शिकी पुण्या आपाठे तापिका नदी । श्रावणे सिन्धुनामा
 तु तथा भास्वे तु चन्द्रिका । आश्विने सरयू अथवा तथा
 पुण्या तु नर्मदेति" पङ्कणविशेषे नदीविशेषस्तत्रैवामिहितः ।
 "गोदावरो महापुण्या चन्द्रे राहुसमन्विते । सूर्ये च राहु-
 ष्यापक्षे तमोमूते महामुने । । नर्मदातोयसंस्पर्शे कृतकामा
 भवन्ति ह्येति" ज्ञानवत् शरणादिष्वपि पुण्यमाह "सत्त्वा-
 यतक्रतुफलं हृद्वा सर्वाधनाशनम् । सदा गोभेधपुण्यं तु पीला
 सौत्वामणेर्लभेत् । स्नात्वा वाजिमन्त्रे पुण्यं प्राप्नुयादविचारत
 रविचन्द्रोपरान्ते च अयने चोत्तरे तथेति" । अथविशेष-
 माह । "गङ्गा कनखलं पुण्यं प्रयागं पुष्करं तथा ।
 कुरुक्षेत्रं महापुण्यं राहुपक्षे दिवाकरे" इति पङ्कणे
 आहं विहितं लिङ्गपुराणे 'व्यतीपातल्लणो यावांचन्द्र-
 सूर्यपङ्कणम् । गजच्छाया तु सा प्रोक्ता पितृषां
 दत्तमजयम्" इति महाभारतेऽपि 'सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं
 आहं वै राहुदर्शने । व्यकुर्वीतस्तु नास्ति कथात्पदे
 गौरिप सीदतीति" । अथशङ्कोऽपि "चन्द्रसूर्यपङ्के
 यस्तु आहं विधिवदाचरेत् । तेनैव सकला प्रष्टी
 दत्ता विमस्य वै करे" इति । विष्णुरपि "राहुदर्शनदत्तं
 हि आहंमाचन्द्रतारकम् । गुणवत् सर्वकामोय पितृणा-

सुपतिष्ठते" इति पृथगे रात्रावपि ज्ञानादेर्न निषेधः । तथा च शातातपः "ज्ञानं दानं तप आह्वयनन्त राह्यदर्शने । आसुरी रात्रिरन्यत्र तस्मात्ता परिवर्ज्येदिति" देवलः "यथा ज्ञानं च दानं च सूर्यस्य पृथगे दिवा । सोमस्यापि तथा रात्रौ ज्ञानं दानं विधीयते" आह प्रकृत्य कूर्मपुराणे "नैमित्तिकं तु कर्त्तव्यं पृथगे चन्द्रसूर्ययोः । बान्धवानां तु मरणे नारकी स्यादतोऽन्यथा । कास्यानि चैव आह्वानि शस्यन्ते पृथगाप्युतिः" वारविशेषे योगफलतिशयमाह व्यासः 'रविपृथगसूर्यवारे सोमे सोमपृथगपि । चूडामणिरिति ख्यातस्तत्र दत्तमनन्तकम् । पारेपुत्र्येषु यत् पुण्यं पृथगे चन्द्रसूर्ययोः । तत्पुण्यं कोटिशुषितं ग्रासे चूडामणौ स्मृतमिति' अतिधिप्राप्त्यादिषु पृथगपि आहकावत्तमाह मार्कण्डेयः "विशिष्टे ब्राह्मणे प्राप्ते सूर्येन्दुगृहणे दिने । जम्बार्जगृहपोडासु आह कुर्यात् तथेच्छयेति" । अत्र च आह नाश्नेन किन्तु चेमादिना तदाह भौधायनः "अस्त्राभावे द्विजाभावे प्रवासे पुत्रजन्मानि । हेमश्चाह सगृहे च कुर्याच्छूद्रं सदैव होति" शातातपोऽपि "आपद्यनग्नौ तीर्थे च चन्द्रसूर्यगृहे तथा । आसन्नाह प्रकुर्वीत हेमश्चाहमथापि वेति" अथौचश्लोऽपि गृहणे ज्ञानाद्वि न निषिद्धं तथा च बृहवसिष्ठः "सूतके ऋतके चैव न दोषो राह्यदर्शने । तावदेव भवेच्छुद्धिर्वाप्यनुक्तिर्न दृश्यते" इति इत्यञ्च शुद्धिर्न सर्वस्वार्थकर्मविषया अविशेषोक्ते एतदेवाभिप्रेत्य व्यासपादाह "आर्त्तकर्मपरित्यागो राह्योऽन्यत्र ऋतके । श्रौते कर्मणि तत्कालज्ञातं शुद्धिमवाप्नुयादिति" यत्तु गृहणनिमित्तमाशौचं तत्ज्ञानेन निवर्त्यन्तदुक्तं ब्रह्मपुराणे "आशौचं जायते मृषा पृथगे चन्द्रसूर्ययोः । राह्यस्यै तयो ज्ञात्वा दानादौ कल्पते नरः" इति पट्टलि श्रुततेऽपि "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राह्यदर्शने । ज्ञात्वा कर्माणि कुर्वीत श्रुतमन्नं विवर्ज्येदिति" पृथगस्य आद्यन्तयो ज्ञानं विहितं सृत्वन्तरे "ग्रहमाने भवेत् ज्ञानं गुंस्ते होसो विधीयते । सच्यमाने भवेद्ददानं सुक्ते ज्ञानं विधीयते" होमदानवद्देवार्चनमपि ज्ञानद्वयमध्ये कार्यं तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते "ज्ञानं स्यादपरागादौ मध्ये होसं साराचनमिति" तत्राले स्वापादिकं न कुर्यात् तदुक्तं शिवरहस्ये "सूर्येन्दुगृहणं यावत् तावत् कुर्यात्स्वपादिकम् । न स्वपेधं च भुञ्जीत-

ज्ञात्वा भुञ्जीत सुकथोरिति" भोक्तानन्तरमावि यत् ज्ञानं तस्य शुद्धयतया तत् सचेत् विधेयं तदाह बृहवसिष्ठः "सर्वेषामेव वर्णानां सूतकं राह्यदर्शने । सचेत् तद् भवेत् ज्ञानं सूतकान्नञ्च वर्ज्येदिति" पृथगकाले ततः पूर्वं वा यावत् पक्षं तत्सूतकान्नं तत्तु पश्चादपि न भुञ्जीत" । अत्र विशेषोऽभिव्यज्यते २८०४० उक्तस्तत्रावसेय 'आदिमध्यावसानेषु यद्यद्विहितं तस्य फलातिशय उक्तो ब्रह्मपुराणे "उपमहे लक्षणं पृथगे चन्द्रसूर्ययोः । पुण्यं कोटिशुषं मध्ये सुक्ताकाले त्वनन्तकमिति" अत्र पृथगे यदुदानं तत् सत्प्राप्ते कर्त्तव्यं तदुक्तं महाभारते । "अयने विपुत्रे चैव पृथगे चन्द्रसूर्ययोः । पालभूताय विमाय भूमिं दद्यात् सदक्षिणामिति" यात्रलक्षणमाह याज्ञवल्क्यः । "न विद्यया केवलया तपसा वापि पात्रता । यत्र उत्तमिमे चोभे तद्वि पात्रं प्रकीर्त्तितमिति" पात्रे सुखानुक्तत्वावाह बौधायनः "श्रौतियोऽश्रौतियो वापि पात्रं वाऽपात्रमेव वा । विप्रसुभोऽपि वा विप्रो पृथगे दानं कर्त्तव्यं" । अत्रि सूर्यपृथगं निशि चन्द्रगृहणमिति हि प्रसिद्धिं सर्वजनीनां तादृशे पृथगे यदुक्तं तदुक्तं यत् कालविपर्ययेन ज्ञायमानं ज्योतिःशास्त्रमात्रमसिद्धं पृथगं तत्र ज्ञानादिकं न कर्त्तव्यं तदुक्तं निगमे "सूर्यपृथगे यदा रात्रौ दिवा चन्द्रमृहस्तथा । तत्र ज्ञानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च कश्चिदिति" पश्चात्तमये जाषाचिराह "संक्रान्तौ पुण्यकालस्तु षोडशोभयतः कलाः । चन्द्रसूर्योपरागे तु तावद्दर्शनगोचरः" इति पक्षस्यास्तमनपर्यन्तं दर्शनगोचरत्वात् तावत् पुण्यकालो भवति गृहणे भोजनव्यवस्थाभाह मत्तु । चन्द्रसूर्यगृहे नाद्यादद्यात् ज्ञात्वा विमुक्तयोः । अमुक्तयोरस्तगयोर्दहा ज्ञात्वा परेऽहनीति" गृहे गृहणकाले स्वर्गमारभ्य सोमपर्यन्तो गृहणकालः तस्मिन् काले न भुञ्जीत किन्तु राह्यं चन्द्रसूर्ययोर्मुक्तयोः सतो पश्चात् ज्ञात्वा भुञ्जीत यदा तु पश्चात्तमयस्तदा परेद्युत्तौ विमुक्तौ दहा ज्ञात्वा भुञ्जीत । न केवलं पृथगकाल एव भोजनाभावः किन्तु पृथगात्प्रागपि तदाह व्यासः "नाद्यात् सूर्यं पश्चात् पूर्वं मद्भिः सायं राशिपश्चात् । पृथगकाले च नाश्रीवात् ज्ञात्वाश्रीयादिसुक्तयोः । सुक्ते राशिनि भुञ्जीत यदि न आश्रयानिगया । अमुक्तयोरस्तगयोरद्यात् दहा परेऽहनीति" । पूर्वकाले भोजननिषेधे विशेषः अमभ्यज्यते २८०४० उक्तस्तत्रावसेय । 'समर्थस्य भोजने प्रावृत्तिसुक्तं कात्यायनेन" चन्द्रसूर्य-

हे भुक्ता प्राजापत्येन शुभ्यति"। यस्माच्चसमये विशेषमाह ऋगुः
 "यस्मादेवास्तमामं ह रवीन्दू प्राप्नुतोयदि। परेद्युर्दये ह्यदा
 स्नात्वाभ्यमहरेदरः" इति ह्यङ्गाय्योऽपि "सन्ध्याकाशे यदा
 राक्षर्षते शशिभास्करौ। तदहर्नैव भुञ्जीत रात्वावपि
 धन्दाचनेति"। विष्णुधर्मोत्तरेऽपि "अहोरात्रं न भोक्तव्यं
 चन्द्रसूर्य्यपहो यदा। उक्तिं ह्यदा तु भोक्तव्यं ज्ञानं कृत्वा
 ततः परमिति" इत्युपेयाद्यान्वधाने चाक्षुषदर्पणं न सम्भवतीति
 न दर्शनमन्त्रेन शास्त्रीयज्ञानस्य विवक्षितत्वात् तदाह ह्यङ्ग
 गौतमः "चन्द्रसूर्य्यपहो माद्यात्तस्मिन्पहनि पूर्वतः। तयोर्वि-
 छक्तिं विज्ञाय स्नात्वा कुर्वीत भोजनमिति" एव तर्हि परे
 द्युर्दयात् प्रागापि यस्त्रीयविज्ञानसम्भवात्तदेव भोजनं
 प्रसज्येतेति चेन्न "परेद्युर्दये ह्यदा स्नात्वाभ्यमहरेदरः" अहो
 रात्रं न भोक्तव्यमिति" पवनहयेन तदप्रसज्ये यस्तु "चन्द्र-
 पराणे" यदा चन्द्रपहस्तात् निशीथात्परतो भवेत्। भोक्तव्यं
 तत्र पूर्वाह्णे नापराह्णे कथञ्चन। पूर्वं निशीथादुपहृत् यदा
 चन्द्रस्य वै भवेत्। तदा नियि न कर्त्तव्यं भोजनं शिखिवाह-
 नेति" तदिदं यामत्रयाभिप्रायं "चन्द्रपहरे-त यामास्त्रीनिति"
 विशेषस्य ह्यङ्गौतमेनाभिधानात्। पापस्यकामोपहृत्प
 दिने उपवसेत् तदाह दक्षः "अवने विपुने चैव पहृत्पे चन्द्र-
 सूर्य्ययोः। अहोरात्रोपितः स्नात्वा सर्वपापैः प्रसज्यते" इति
 उल्लो ह्योपवसेत् तदाह भारद्वाजः "सम्प्राप्त्यापवशात्स क-
 ष्यां कादयिकादिने। चन्द्रसूर्य्यपहरे चैव न कुर्यात् समवानु
 ष्टहीति" यस्मात्समये ह्य उक्तिषोऽप्युपवासेण "अहोरात्रं
 न भोक्तव्यमिति, भोजनप्रतिषेधान्"। काशभा०।

पहृत्पत्राह्वे विशेषः नि० सि० "शैङ्गिकेयो यदा सूर्यं
 अघते पर्वं सन्विपु। गजच्छाया तु सा प्रोक्ता तस्या आह
 प्रकल्पयेत्। हतेन भोजयेहिमान् हतं भुमौ समुच्छजेत्"
 इति वायुः० विज्ञानेश्वरोभ्याह "पहृत्पत्राह्वे भोक्तुर्दोषो
 दातुस्तभ्युद्य इति। "स्रतके मृतके भुक्ते ष्टहीते शशि-
 भास्करे। श्वायाया हस्तिनशयै न भूयः सुषो भवेत्
 इत्यापस्तम्बेन भोजननिषेधात् अयं च निषेधः आह-
 मोक्तुः। अत्र पहृत्पनिमित्तकत्राह्वे नैवाभासप्रान्त्या-
 दिनिमित्तकानां सिद्धिः"। प्रागुक्तपचनरथौचाभ्यन्तरेऽपि
 आर्त्तादिकसम्बिधानात् "ज्ञानमात्रं प्रकुर्वीत दासया-
 क्षविजितमिति" निर्मूखं वदन्तो गौडा परास्ताः
 नि० सि०। अथौचितं पहृत्पत्राह्वे शुद्धिरपिषोमान्मन्त्रदी-
 क्षापुरश्चर्यादिसर्वसाधकर्मविषया सदमरत्रेऽप्येवम्। रज-
 क्षवावास्तु मार्गशांभनदीपिकायाम् भेदः। "न स्रतकादि

दोषोऽस्ति यज्ञे होमजपादिषु। यत्ने स्नायादुदकापि
 तीर्थाद्भृत्तवारिष्येति" अत्र "ज्ञाने नैमित्तिके प्राप्ते जारो
 यदि रजस्रता। पात्रान्तरिततोयेन ज्ञानं कृत्वा व्रतं
 चरेत्"। इत्यादि मिताशरोक्तौ विविक्तैः "नि० सि०।

गृह्यदिने वार्षिकं आह हेमादिना कार्यं सु
 यथाह प्रयोगपारिजाते गोमिच्छ । "दशै रविपहरे पित्रोः
 प्रत्याश्रिकमुपस्थितम्। अत्रे मासम्भवे हेमा कुर्या-
 दामेन वा हत" इति। अत्र दर्शवपिष्टसुतगज्जा प्रदर्श-
 नार्था न्यायसाभ्यात्। तेन चन्द्रपहरेऽपि सपिष्टादि वा-
 र्षिकमज्ञादिना तद्दिन एव कार्यमिति" मदनपारिजाते
 व्याख्यातम्। श्रुत्योच्यतेऽप्येव तेन यानि "आमन्त्राह
 तु कुर्वीत माससवत्तराहत" इति। "अत्रे नैवावृत्तिक कुर्या-
 त्तेना वाऽऽग्नेन न क्वचिदिति" मरौचिलौगाभ्यादिवचना
 नि तानि गृह्यदिनातिरिक्तविपर्याणि निरर्थ्याहते-
 ऽप्येवम्। यानि ह्य "गृह्यास्तु द्वितीयेऽङ्गि रजोदीपान्तु
 पञ्चमे"। तथा "गृह्यावेशामानन्त रवीन्दू प्राप्नुतोयदि।
 मत्वद् ह्य तदा काये परेऽह्नयेव सर्वदा"। "चन्द्रसूर्य्यो-
 परागे च तथा आह परेऽहनि" इत्यादीनि वचनानि तानि
 संज्ञानिबन्धेषु काप्यतपस्रभासिर्भूतानि। मत्वत् पूर्वोक्त
 वचनेऽप्येतदिति एव आह संज्ञानिबन्धम्" नि० सि०।

"गृह्यादिसप्तदिनपर्यन्तमागमे दीप्तोक्ता शिवाचनं
 चन्द्रिकायां ज्ञानार्थेन। "मन्माद्यारम्भेण कुर्यादुप-
 हृत्पे चन्द्रसूर्य्ययो। पहृत्पाहापि देवेशि कावः सप्त-
 दिमावधीति"। एतद्वारा "सत्तीर्थैर्कविधुपासे तन्तु-
 दामनपर्वणि। मन्मदीक्षां प्रकुर्वीचोमासर्षादीक्ष यो-
 धयेत्"। अत्र सूर्य्यपहृत्पमेव सूर्य्यम्। "सूर्य्यपहृत्प-
 काशे तु मान्यद्वेषितम्भवेत्। सूर्य्यपहृत्पकालेन समो नास्य
 कदाचन। न मासतिथ्यवारादिशोधनं सूर्य्यपर्वणीति"
 तत्रैव कालोत्तरवचनात्। "चन्द्रपहरे ह्य या दीक्षा या दीक्षा
 व्रतवारिष्याम्। वनस्पस्य च या दीक्षा दारिद्र्यं सप्त
 जन्मसु" इति तत्रैव योगिनोतन्त्रे निषेधात्" नि० सि०

"पुरश्चरणचन्द्रिकायाम्। "चन्द्रसूर्य्योपरागे च स्नात्वा
 प्रयत्तमानस। स्वर्शादिमोक्षपर्यन्तं जनेन्मन्त्र समाहितः।
 जपाद्दृश्यांमतो होमस्तथा होमास्तु तर्पणम्। तर्पणस्य
 दशमंशेन मार्कानं कथितं किञ्च। मार्कानस्य दशमिंशं ब्राह्म-
 खानपि भोजयेत्। जपाधीर्षकोहोमकर्षणश्चाभिषेचनम्।
 भूदेवपूजनं पञ्चमकारोक्ता पुरश्चर्या। होमायज्ञौ तप
 कुर्यान्नोमसंख्या चतसृणुम्"। विशेषतया सत्यव्रताने च।

निन्दायाम् हेम० ५ पृष्ठलोके ईव्यमने ७ टुटनीती
च चेदि० उपरगते मिथ्यामिच्छन्त्येन सम्बध्यते जनेन क
रणे पञ् । आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धे च विशेषमेदे ।
यथा घटस्योपरागेण घटभानम् । घटत्व हि घटस्य
आध्यात्मिकसम्बन्धेन सम्बद्धं विशेषणम् ।

उपराज षड्य० सामीप्ये ऽव्ययी० अच् समा० । प्राथ सा-
मीप्ये उपगतौ राजान्म हाटयेन अच् ० स० टच् समा० ।
२ राजदृष्ट्ये लि० स्त्रिया ङोप् । तत काव्या० भवार्थे
एज् (श्रीपराजिक तद्भाषे लि० स्त्रियां ङोप् । तदर्थे
जितोऽपि ह्यमेक स्त्रियां त टाप् इति भेद

उपराधय लि० उप+राध-णिष्-भा० य । उपसेवके ।
तत प्राप्ता० भावे कर्मणि च षज् । श्रीपराधय
तद्भावे तत्कर्मणि च न० ।

उपराम पु० उप+रम-पञ् वा ङि । उपरती २ स्त्रयो
२ निष्ठौ ४ षव्यासे च । अड्ययी० । परामसामीप्ये अव्य०

उपराव पु० उप+र-षज् । समीपोच्चारितगच्छे

उपरि अव्य० ऊर्ध्व+रिन् उपदेशेण । प्रथमापञ्चमोषप्रत्य-
नार्थवृत्ते ऊर्ध्व गच्छत्यर्थे । ऊर्ध्व परम् उर्धां वा वसतिः
ऊर्ध्वान् पुरान् ऊर्ध्वाया वा वसतेरागत ऊर्ध्वपुरे ऊर्ध्वाया
वा वसती वसति इत्याद्यर्थे सर्वत्र उपरोत्येव । “तदु-
पर्यपि वादरायणः” या० छ० । ‘नीचानां स्पृष्टपरि
गुभणपासणे” ष० । १, २४, ७. “अधः सिटासीटुपरि
लिदासीत् । १०, १०६, ५, “तत्प्राणिमात्रोपरिपादकन्त’
मेष० । “सत्यासमे मयमुपरिस्मन्ति गच्छे स्तगाव्या”
मेष० । “अथारुमुसरोपरि सुप्लवटि” “परस्पर-
सोपरि पर्यचोदत” रघु । “रिप्या सासावि-
गच्छेष यदिशोपरिजोभवेत् छन्दः । “उपरिजतज्ञानि
यावसानाम्” किरा० । “मिथ्या तत्सम्यादुपरिमुता भङ्गेन’
यजु० ७, ९, अथ सामीप्ये द्विष उपर्युपरि समीपोर्ध्वे
अव्य० “उपर्युपर्यश्चुमुसा विताने” भाष । “अभिष-
र्षतथोकायां धिद्युपयादिषु त्रिषु । द्वितीयान्ने द्वितीयेषु
तथाप्यत्रापि दृश्यते” इत्युक्ते तद्योगे सम्बन्धिनि
द्वितीया । “उपर्युपरि शोकं हतिः” मि० बी० । उपर्यु-
परि गच्छन्म यैवराजसुदृमुसा” भा० व्या०
११४ ष० । बाहुलहात् ङिदिप । “उपर्युपरि मुटोमा
चरन्तीदरबुद्धयः” ।

उपरिचर लि० उपरि+चर-ट । ऊर्ध्व चरे रिङ्गाटो । प्रा-
कमेदे पु० । च च वचनाया चेदिरेचपतिः गतजगत्परा

प्रवर्त्तकः । तस्येतिष्ठत्त च भा० व्या० ई१४४० । “राजो-
परिचरिणाम धर्म्मनिन्दोमहोपति” इत्युपक्रम्य व-
ष्टेन गच्छेण तस्मै व्याकाशग विमान टक्तं तत्र चरत्वाटु-
परिचरनामे त्युक्तं यथा ‘देवोपभोग्य दिव्यस्त व्याकागे
स्टाटिकं महत् । व्याकाशगं त्या महत्त विमानमपपत्-
स्यते । तमेक सर्वमर्त्येषु विमानवरमास्थित’ । चरित्य-
सुपरिचो हि देवो विप्रश्चवानिव । दटाणि ते वैजयन्तीं
मात्रामष्टानपद्भुजाम् । धारविष्यति संप्राप्ते या त्या
गच्छैरविभुतम् । लक्षण चेतदेवैश्च भविता ते नराधिप ।
इन्द्रमासेति विख्यात चन्द्रमप्रतिमं महत् । वैशम्पायन
उवाच । यद्विज्ञ वैश्वर्यो तस्मै ददौ हतनिस्तदन । इष्ट-
प्रदानमष्टिग्न गिष्टाना प्रतिपालनीम् । तस्याः शकस्य
पूजायं भूमौ भूमिपतिस्तदा । प्रवेशं क रयामास गते
सप्तशरे तदा । तत प्रभृति पाद्यापि यष्टे क्षितिप-
यत्तमै । प्रवेश क्रियते राजन् । यथा तेन पूर्वर्त्तित ।
अपरेद्युस्ततस्तथाः क्रियतेऽत्युद्भयो न्यपै । अष्टदृ-
ताया पिटकैर्गन्धर्म्माल्यैश्च भूषणै । मात्यदामपरिधिप्रा
विधिवत् क्रियतेऽपि च । मगधान् पृथ्यते चाल हृष-
कृषेण गह्वर । स्वयमेव गृह्यतेन वसोः प्रीत्या मह्य-
कन । स ता पला मनेन्द्रमु दक्ष देव- हतं युमान् ।
वसुना राजगुह्येन प्रीतिमानम्रवीत् प्रभु । ये पूजयि-
ष्यन्ति नरा राजानश्च महं मम । कारयिष्यन्ति च हृदा
यथा चेदिपतिर्ग्ये । तेषा ओर्विलयचैव सराद्राप्तं
भविष्यति । तेषा स्त्रीतो जगपदो सुदितश्च भविष्यति ।
एवं मह्यत्कना तेन महेन्द्रेण्य नराधिप । दस मीत्या
मघवता मह्याराजोऽभिमन्तुतः । उत्सवं कारयिष्यन्ति
भद्रा शक्रगु ये नरा । भूमिरत्नादिभिर्द्भिर्नक्षत्रा पृथ्या
भवन्ति ते । वरदानमहायज्ञैश्च वा समोत्सवेन च ।
सपुजितो सपरता यष्टेदोद्योगो ग्ये । पाल्यामास
७ म्नेण चेदिम्य पृथिवीमिमाम् । इन्द्रमीत्या चेदिपति-
नकारेन्द्रमह गह्वर । पञ्चादासु मह्यमीत्या पञ्चासह-
वितील्लह । नाकाराज्येषु तान् पुत्रान् ग स्यात्कम्पे-
चयत् । मह्यारवो मागधाना विमुक्तो नो ह्यदृष्टः ।
पुत्रपुत्रश्च पुत्राश्च यमाहर्म्मविधाहमम् । मावेष्टय
ददुवैव रत्नमदापरिजित । एते तन् हता रात्र्या-
उर्ध्वं तितेजस । नरेभ्यद्वानभि सौहे देवांश्च हरापि
च । दापता यद्य राजान इत्ययंदाय माहता ।
गहमिन्द्रपूरादे व्याकाशे स्मरतिदे च तम् । उपर्यु-

मेहात्मानं गन्धर्वांश्चरणीयम् । राजोपत्तिरेतेषां मास
 तमप्राय विदुतम् । उपोपशाङ्गी तग्न मदीं युक्तिभर्ता
 गिरि । अरौतगीशेतनागुक्त फामान् कौशाङ्ग किम ।
 गिरिं कौशाङ्गं तन्व पदा वपुरतादयम् । निपत्राम
 ततकोन मुहाराविशरेण गा । तर्णा मदापजनयमिग्नं
 पर्वतः खयम् । तक्षादिपीशयान् प्रीता मदीं राशे म्बे-
 दयत् । य प्रगानभवत्तत ए राजर्षिगतमः । वरुण-
 पुदपत्ते येनापतिमरिन्दमः । चकार पत्नीं कमान् तया
 तां गिरिकां श्वः । [उद्गमभे ।

उपरितन ति० उपरि भाः स्युत् वट् च प्रियां लीप ।
 उपरिसर्त्त व्यञ्ज० भेदे वा० व्यञ्जयो० । गर्व्यं शोपरोत्यये
 "शरोदेशमुपरिसर्त्तं लभि" अ० ८, १८, १९, "उपरि
 सर्त्तं मर्त्तानामुपरि" इति भा० । लोके य वा र्त० ।
 मर्त्तानामुपरि । अतएव "तदुपर्यपि वादाययम् "
 गा० ८० । "आलोपरिपाठकम्" नै० इत्यदो वा
 लीयमासमयोग ।

उपरिमेखल इ० उपरि ऊर्द्धां मेघना यत् । गोतमसं के
 म्पिभेदे ततः गोत्रार्थे इत् श्योपरिमेखलि तत्रोत्ते पुं स्तो
 ब्रह्म य अस्त्रियाम् यन्नादि० तस्य मुक् । उपरिमेखला
 उपरिदृष्टती स्त्री वैदिके दृष्टतीत्यन्तोभेदे 'पर्ये दृष्टती
 ततीयो द्वादशकः । आद्यपेयं उरुणादृष्टती द्वितीयपे-
 यं वल्गुवारिणी उपरिदृष्टती त्र्यम्बपीषा वा अन्यपेदुप-
 रिटादृष्टती' सर्वातुक्तमविका० ५५० । एतमुपरिटादृ-
 ष्टतीत्यपि वैदिके दृष्टतीत्यन्तोभेदे ।

उपरिष्ठात् व्यञ्ज० ऊर्द्ध+नि० रिष्ठात् उपारिमेय । उपरिग-
 ङ्क्षार्थे "उपरिष्ठादाव्यस्याभिप्रायति" गत० प्रा० १,
 ६, १, २१, "उपरि उपरिष्ठात् मन्त्रततिगिति" १९, १, ६, ८,
 "तद्योपरिष्ठाद् दृष्टस्य बलाका संन्यस्यत" भा० व०
 २०५५० लिप्रसोपरिष्ठाद्भवतः कूर्चं " एतु० ।

उपरिसदु इ० उपरि षीदति षद्-क्लिप् । राजप्रययसे षो-
 मनेहके द्रुवसन्नामके दिपभेदे । "षोमनेतेभ्यो देवेभ्य
 उपरिषद्भ्यो द्रुवसद्भ्यः साहा" "ये देवा षोमनेत्वा उपरि-
 षदो द्रुवसललोभ्य साहा" यत् ० ८, २५, ३ ६ । २ ऊर्द्धस्थे ति०

उपरिस्रस्त्र न० उपरि सर्धं षदमपवेगमम् षद्-भावे वा०
 वत् । ऊर्द्धोपवेगने अन्तरिक्षोपवेगने "उपरिस्रधं वा
 एव जयति बोजनलरित्यक्षयम्" गत० प्रा० २, १,
 २२, उपरिष्वदास्य अन्तरिक्षस्वदाभाकार्ये उपवेगमम्" भा० ।

उपरितक इ० "एकवाद्भूरी जला द्वितीयां स्त्रान्धस्थितम् ।

मार्गं कापयते कधी ब्रह्मं यानुपरे ततः" रतिम० उत्ते
 ग्द्रादब्रह्मभेदे
 उपरुक्त् ति० उप+रुध+त् । निरुद्धे २५ इति च "अस्यपुवि-
 ज्जिपदोभरोपहदाः" भाष "उपरुद्धा निरुद्धा आहताय
 मवि० २३ तिरुद्धे च । "दत्तं हि राशामुपरुद्धसम्"
 रणुं ३ गुणातिरेगमुक्ते च ।

उपरुपका न० उपगतं रूपकं दृष्टकाम्यम् मादृशेन व्यक्ता० न० ।
 नाटकभेदे तत्रोदाच यदादग यदाङ् वा० २० "नाटिका
 लोटकं गोष्ठी सट्टक मादर, सट्टम् । प्रथमोद्गायका-
 व्यानि प्रेतुण रागक तथा । संख, पत्र अगेदित् मित्यकञ्च
 विनागिका । दुर्भ्रमिका प्रकटयो इक्षीगो भाविकेति च"
 अदादग मादृरुपदपकापि मनीषिष । विना विदेव
 शर्षेवां धट्टु नाटकयत्नम्" तद्व्यव्यानि तत्तत्तद्रे वक्ष्यन्ते
 उपरोध इ० उप+रुध+पञ् । आवरणे "गरत्प्रभृष्टान्मुधरोप-
 रोधम्" रणुं । २ प्रतिशब्दे च "अथोपामपि मैत्रोपलो-
 विना हत्युपरोध अरोपि" भा० प्या० २५० । "तपोधन
 निराविनामुपरोधो वा भूगुं यत् ० ३ अतरोधे च । माने
 लुट् उपरोधनममुक्तात्तु न० ।

उपरोधक न० उप+रुध+खन । आसत्तरे यद् रजा० ।
 २ उपरोधकर्त्तरि २ आवरणे ३ प्रतिशब्दे ५ अतरोधकर्त्त-
 रि च ति० क्षियां टाप् अत इत्यम् ।

उपल इ० उप+ल+आदाने क उपलभ्यते गिरिरिञ्जिन्
 वा ली वा० ८, पल-गती व्यच् पलः शोः विवस्य पठ०
 योधक इत्यपरे । आषाणे "रेवां द्रुवस्युपलविभमे विव्य-
 पादे विगीर्ष्याम्" मेव० "परिस्त्रुह्य यतज्ञीव शर्षका
 वगुहोपला" भा० व० २८ २५ २२ शतकायाम् "भिन्युपच-
 प्रक्षिणो नना" अ० ८, ११२, २ । "उपवेपु वाकुलात्
 प्रक्षिणन्ति" भा० २ इत्यमाले मेदि० "वक्ष्यापितावितमको-
 पलमभा "शुकाङ्गनीकोपलमिन्नितागाम्" "कोकोपल
 स्यूतविचित्रधातः" भाष "प्रथमोपलनिभे षषदयी"
 क्तिता० । इयर्कटायां स्त्री । उपराति वारि रा-दोने
 क वा रस्य ख । ५ भेदे निर० । ललाभावे उपरोधपि भेदे
 उपलक्षक ति० उप+लक्ष+खुल् । उद्गावके "नेधावी वाक्-
 पटुः प्राघः परक्षिणोपलक्षक । धीरो यचोक्तवादी च
 एष दूतो विधीयते" नीति उपादानवक्षयवा ससेतर
 बोधके २ यद्दे च यथा काकेभ्योरन्वतामसभित्वादी काक
 यद्देः उपवातकत्वेन काकतदितरबोधकत्वात् उपलक्ष्य ।
 उपलक्ष्य न० उपलक्ष्यते क्त्वेतरेकानेन उप+लक्ष+करणे

ल्युट् । खस खान्यस्य च अजहृत्स र्थया लक्षणया बो-
 धके शब्दे यथा काकोभ्योदधि रस्यतामित्यत्र काकपद खस
 खान्यस्य आदेश बोधकम् । तल्लक्षणञ्च स्वप्रतिपादकत्वे
 सति स्वेतरप्रतिपादकत्वम् । भवति चोक्तोदाहरणे
 उपवातफलेन काकाकाकोभयद्वयत्वं काकशब्दस्येति
 तथात्वम् ततश्च शक्यतावच्छेदकधर्मपरित्यागेन इतर
 धर्मरूपेण स्वस्वेतरबोधकं हि पदसुपलक्षणं भवति “म-
 न्नपहणं ब्राह्मणस्याप्युपलक्षणम्” सि०कौ० । उप+
 लक्ष-भा वे ल्युट् । २तादृशज्ञाने । “अथपहणं नियो-
 गोपलक्षणाद्यर्थम्” सि०कौ० । ऋगभेदे राजनि० ।
 उपलक्षिप्रिय उ० वाचधिः मियोऽस्य एषो० । वभरनाम-
 उपलक्ष् वि० उप+लभ-क्त । १माप्ते, २ज्ञाते च । आख्या-
 यिकोपलक्षार्था” अमर । क्तवत् । उपलक्ष्यत् प्राप्तिरि-
 ज्ञातरि च स्त्रिया ङीप् “उपलक्ष्यती दिव्युत्तम्” रघुः ।
 उपलक्षि स्त्री उप+लभ-क्तान् । १माप्ते ‘हथा हि मे स्यात्
 स्वपदोपलक्षि” रघु । २प्रत्यक्षादिज्ञाने च । “नाभाव
 उपलक्ष्येः” शा०सू० । योग्यानुपलक्षिः “अनपायिपदो-
 पलक्ष्ये” रघु ।
 उपलक्ष् वि० उप+लभ-हृच् स्त्रियां ङीप् । १माप्तिरि २ज्ञातरि
 ज्ञानाशये श्चात्मनि उ० । [प्राणभेदे ह्ये राजनि० ।
 उपलभेदिन् उ० उपल भिनत्ति भिद-णिनि ईय० । पा-
 उपलभ्य वि० उप+लभ-कर्त्तृणि वत् । १माप्ते “आरम्भसिद्धौ
 समयोपलभ्यम्” रघु । २ज्ञेये च प्रशसायां सुम् उपलभ्यः
 उपलभ्य उ० उप+लभ-घञ् सुम् च । १लाभे, २ज्ञाने च ।
 “कर्त्तृता तदुपलभ्यतोऽभयत्” माघ । ‘ज्ञातौ सुतस्यं-
 सुखोपलभ्यात्” रघुः ।
 उपलिङ्ग न० उपमित लिङ्गेन अत्रा०स० । लोकाभिन्नसाधन-
 भावेन लिङ्गेनाहमापत्वेन सहये अलौकिकसाधनभावके
 अरिद्वन्द्वके मूकम्पादौ उपलङ्गे ।
 उपलेप उ० उप+लप-घञ् । १गोमयादिना आलेपने “गालेपु
 सर्वेन्द्रियाणामुपलेपोऽपसादनमिति” सुश्रुतोक्ते २सर्वेन्द्रि-
 यावसादने च । “कासोपलेपस्तरभेदनिज्ञातन्त्रास्यदौ-
 र्गन्धविषोपसर्गा” सादोपलेपबलकृत” सुश्रु० । भावे ल्युट्
 उपलेपम गोमयादिना आलेपने न० “मण्डलापेपनादिकं
 कर्म समाप्तापयति” पद्युत० ।
 उपवक्तृ उ० उपवक्ति उपदिपति उपपद्यति वा उप+वच-
 ङच् । यत्रे ज्ञाताज्ञतापेक्षके अस्विगुभेदे १अज्ञाप्ति २वदस्ये
 च “वेनि अश्वरीयतामुपवक्ता जनानाम्” अ० ४,६,५,

“उपवक्ताऽध्वर्युप्रभृतोनां सर्वेषां कर्मणामनुप्रार्थमियं
 प्रणयेत्यादिरूपस्य वाक्यस्य वक्ता सन् अज्ञाप्ति, सर्वेषां कर्म-
 णामवैकल्याद्यर्थमुपद्रष्टा सदस्यो वासि” भा०
 उपवङ्ग उ० उपगतोवङ्गम् अत्रा०स० । वङ्गदेशसमीपस्य देशभेदे
 देशशब्दे विद्यतिः । [ह्ये राजनि०
 उपवट उ० उपमितो वटेन अत्रा०स० । वटहृत्सहये प्रियासाह
 उपवन न० उपमितं वनेन अत्रा०स० । वनतल्ये कृत्तित्ते आरो-
 पितहृत्सनुष्णे ऽउद्याने । “पाशुल्लुच्छावोपवनहतय केतकेः
 सूचिमिहै” मेघ० “साकेतमालोपवना हृहन्ति” रघुः
 आरामशब्दे उ० ८०१ विद्यतिः वनस्य सामीप्यम् वने वा
 अव्ययी० । २वनसामीप्ये श्वने इत्यर्थे च अव्य० “कुसुम-
 वन् फलिनीरलिभोरवैर्मदविकारिभिराहितसुहृतिः ।
 उपवनं निरभर्त्सयत प्रियान्” माघः ।
 उपवर्णन न० उप+वर्ण-ल्युट् । सम्यक्कोर्त्तने स्वरूपलक्षण-
 गुणादिभिः प्रतिपादने “अतिशयोपवर्णनं व्याख्यामम्” सुश्रु०
 उपवर्त्तन न० उपेत्य वर्त्तनेऽत्र उप+हृत्-आधारे ल्युट् ।
 जगपदे ऽविषये “तसेप्रापवर्त्तनेऽप्येको न श्रुतो गोत्रभित्
 कचित्” काशी० तदेकदेशे २सजलस्यले भरतः ।
 उपवर्ष उ० प्राणिनिकातप्रायनव्याङ्गिप्रभृतोनामभ्यापके
 अग्निभेदे तत्कथा हृहृत्कथायाम् इद्व्या “वर्षा एव त्व
 भगवानुपवर्ष” शा०सू०
 उपवर्ह उ० उप+हृह-उदायने कारणे घञ् । शिरोधाने
 (वाचिश्च) हेम०तत्र हि स्थापयित्वा शिर उदास्यते इति
 तस्य तथात्वम् । ल्युट् । उपवर्हणस्यत्र न० [राजनि० ।
 उपवह्निका स्त्री उप उत्कर्षे प्रादिष० । अमृतस्यवचतायाम्
 उपवल्लह उ० उप+वल्ह-माधान्ये घञ् । माधान्ये उत्कर्षे
 “तत् पूर्वेपाठानां धारयतामेव धनमुपाहितं भवत्युपव
 सुहाय विभ्यताम्” गत०ना० १,४,२,१,
 उपवसथ उ० उपेत्य वसत्यत्र उप+वस-अधारे अथ । १याभि
 चेमच० । “यथाहिताग्निपुष्यसद्ये चिद्यते कथमस्य यथ
 स्यात्” ऐत० “यजमानस्य समीपे वसन्ति देवा अस्मिन्नस्त्रि
 आधारे अथ । २यागपूर्वं दिवसे । तत्रिर्वचनादिकं गत०
 भा० १,११,१,७,२, दर्शित यथा
 “अथातोऽयनानशनस्यैव । तदुहापादः शववसोऽनयम
 मेव वृत्” नेने मनोहृवै देवा मनुष्यस्याजानन्ति तत् एन-
 मेतद्गुतस्ययन्तं विदुः प्रातर्गो यज्यत इति तेऽस्य विश्वे
 देवा गृह्यामागच्छन्ति तेऽस्य गृह्येषूपवसन्ति स उपवस-
 थः । तस्यैवानवक्तुम् । यो मनुष्योऽननुत्सु पूर्वोऽ-

श्रीयादृष किमु यो देवेभ्यश्चात्तु पूर्वोऽश्रीयात्तत्पादु
 मैवाश्रीयात् । तदुहोवाच याप्रपञ्चम् । यदि नाश्राति
 पितृदेवस्योभयति यद्यु अश्राति देवानस्यश्रातीति च
 यदेवाश्रितमभयितं तदश्रीयादिति यथा वै हविर्न
 ष्टकृन्ति तदश्रितमभयितं च यदश्राति तेनापितृदेव-
 स्यो भयति यद्यु तदश्राति यथा हविर्न ष्टकृन्ति तेनो
 देवाश्रात्यश्राति । च वा प्यारण्यभेवाश्रीयात् "गत
 मसक्तादागत तद्विचर्जनं समाप्य पूर्वोद्युयंजमानेन
 प्रतानन्तरं यत् कर्त्तव्यं तद्वक्तव्यं प्रतिजानते वाचेति ।
 यतो प्रतानन्तरमगानममापरमासकृमादणयाद्यगममेव
 यजमानेन कर्त्तव्यम् अतस्त्वनन्तरमेव तस्य निरुपपन्नं
 क्रियत इत्यर्थः । प्रतिज्ञा तस्यायमानगमपक्षस्य प्रगसायैम् ।
 क्षेत्रानमभयपक्षं निरमिष्टमुपपन्नमिति तदु हेति । तत्त-
 पिसस्यनाशनमविषये अशनमभयं सख्योक्तना अश्रमत्प्रागम् ।
 उपवसत्तमाननिर्षधनेन देवानामागमभय इत्यति तेऽस्येति
 उपसमीपे यजमानस्य वसन्ति देवा अश्रितिति पूर्ण
 दिवस उपवसत्तमानमक इत्यर्थः । ष्टहे मनुष्ये प्रागतेषुन
 अग्रे पूर्वोऽश्रीयादिति यत्तस्मानपक्षे किमु पक्ष्या ?
 अथात् न चेन्मुनिना निर्णीतोऽमशनपक्षः तर्हि स एव
 परमार्थः । कथमशनामशनपक्षः ? इति चेत् अनेन मु-
 निर्नैव स्वमतसमर्चनाय प्रत्येकपक्षौ दूषयित्वा यास्यवस्तेन
 घोषयित्त्वा नोभयावित्पुत्रम् । यदीति अश्रमशनसलक्ष
 यदीति । दैविके हि कर्मणि देवान् प्रकृष्टिदृष्टौ च हविषः
 प्रथममनुपयोग काममन्यस्य, पित्रेषु पुनरभिय
 साहविषोऽन्यदपि अतुपयोन्यमिति पितृदैवत्वतामापा
 दयतीति यास्यवस्त्वरुपराययः । तत् किं दैविके कर्मणि
 प्रागपि भोक्तव्यमिति यद्यमाश्रयमजानानः यद्गते त-
 माह यद्यु इति यदि त अश्राति तदा अश्रितमिती
 देवानतिक्रम्य स्वयं भुक्तवान् श्रान् । अश्रानामशनप
 क्षोश्चभयोरपि दोषयेत् का गतिरिति यदुद्रव्यमयित
 मजनयितवद्भवति तदश्रीयात् । यद्यु इत्यत्र उपवसत्-
 त्वं हविरेन देवा न ष्टकृन्ति तदश्रितमपि सदमयित
 वद्भवति । तत्राखे अथोदीरितदोषद्वयमानमाह स मदिति ।
 प्यारण्यपक्षं प्राकृतदर्मपूर्वमासहविर्भ्यतिरिक्तोपखल-
 षम् भा० । तत्र विहित, ठञ् भावे अय । वैदिके कर्मभेदे
 वञ् कर्म कात्त्रा० ८, ८, ८, दीर्घतम् । मवमाध्यायादौ
 "उक्तोपवस्यं कर्मोति" कर्त्तः । [उपवासे अमर ।
 उपवस्त न० उप+वत् उभौ उप+वत्लादभोजने भावे क्त ।

उपवस्ति स्तो उप+वत्-साम्ने भावे क्तिन् । उपवस्ते अश्र-
 म्ने तेन लोपति नेतना० ठञ् । अथोपवस्ति क्त तदुपजी-
 विमि ति० ।

उपवाका पु० उप+वत्-पञ् वृत्तम् । उपेत्य वचने १पर-
 प्यरामाये "ममजन इदुपवाकमीयुः" षा० १, १६ ४, ६,
 "उपवाकमपेत्य वचन परस्परवचनम्" भा० । उपवाति
 उप+वा-भावे क्तिप् तस्य क लक्ष यत् । ० यत्रे पु० "व-
 क्तु मा रूपं तदरमुपवाक करणस्य" यजु० १६०, २२,
 "वरसाद्युपवाकंश्वानम्" १६, ६०, "उपवाका यथाः" वेददी०
 "अथ मासिकयोर्मौमानि तान्युपवाकपक्षस्य वटरसक्त-
 यथ श्रोत्रे एवासेन्द्रौ पक्षी" यत० ब्रा० १२, ६, १, ५,
 अथयवैहिं जलस्य गोमणात् तयात्वम् । २६न्द्रयवे स्त्री
 ङीप् "वदंरुपवाकीभिर्भेषज तोषयति" यजु० २१, ३०,
 तस्मिन् क्तिन्; यत् । उपवाक्य तस्याधने वञ्चौ उप+वत्-
 कर्मणि गत्यत् कृतम् । सभाषणीये "अथमनिर्भ्रुश्रय
 एतद्वा सनकात् प्रेक्षो नमसोपवाक्य" षा० १०, ६६, १२,
 कत्याभावे उपवाक्ये स्तुते प्रणम्ये च "अहविश्वो यथा
 विदे गीर्णो गोर्णोपवाक्य" षा० २, १, १२२,

उपवाद पु० उप+वत्-पञ् । उपवादे निन्दायास् "पशुप-
 वाटाच" कात्त्रा० "पशुवाद" पशुदाननिन्दा" कर्त्त
 णिनि उपवादिन् । तत्कारिणि "तस्मात्पुपवादी स्यादुत
 हो वदितपरो भवति" ऐत० ० १०, ६, १२, कर्त्तव्यः
 उपवादिन्" षा० उ० ।

उपवास पु० उप+वत्-पञ् । भोजनाभावे भोजनमिच्छती
 स च वैध, अथैवधेति भेदात् द्विविध । तत्र वैधस्य अत-
 रूपत्वम् । तस्य संकल्परूपत्वं निरस्य एका० त० संकल्प
 लान्यत्वमुक्तम् यथा "दीर्घकात्प्राप्तप्राप्तनीच सङ्कलोत्त-
 मिति नारायणोपध्यायाना स्वरस । स्वकर्त्तव्यविषयो
 नियत सङ्कलोत्तमिति अदीर्घादिनापवर्धमानमभ-
 तय । सङ्कल्प भावे भयैतत् कर्त्तव्यमेव, निषेधे न
 कर्त्तव्यमिति ज्ञानविषये" अतएव सङ्कल्प कर्त्तव्यमभ-
 मित्याभिधानका । वस्तुतस्तु पूर्वोक्तपराहपुराणवचने
 नैकादशुपवासस्य अतत्त्वाभिधानात् "एकभक्तेन मत्तेन
 तथैवायाचितेन च । उपवासेन चैकेन पादकम् उदे-
 हतः" इत्यादियास्यवस्त्वरुपयुक्तेषु एकभक्तप्राया-
 कितभोजनोपवासादिषु पादकत्वादिवाभिधानात् न च
 सङ्कलोत्तम क्तिन् सङ्कल्पविषयतत्कर्मैव अतमिति ।
 अतएव व्रतानां सङ्कल्पसम्भवत्वमाह मनु "सङ्कल्पः"

उपवस्त न० उप+वत् उभौ उप+वत्लादभोजने भावे क्त ।

कासो वै यज्ञाः सङ्ख्यसम्भवा । व्रतनियमधर्मोश्च सर्वे
 सङ्ख्यज्ञा मृतः । अनेन कर्मणा इदमित्थं फल
 साध्यते इत्येवमपि वा बुद्धिः सङ्ख्यसूत्रदत्तान्तरात्सदृशान्
 तथा अगते तस्मिन् इच्छा जायते ततस्तदय प्रयत्नं
 कुर्वीत इत्येव यज्ञा सङ्ख्यसम्भवा । व्रतनियमरूपाध-
 र्माद्युक्त्याध्याये वक्ष्यमाणा । सर्वे इत्यनेन अन्येऽपि
 शास्त्रार्थाः सङ्ख्यादेः जायन्ते इति कल्लुक्भट्ट । सङ्ख-
 ल्यमाह वराहपुराणम् । 'प्रातः सङ्ख्यप्रेषेद्द्वानुपयासव्रता-
 दिभ्यम् । नापराह्णे न मध्याह्ने पित्र्यौ कालौ च तौ
 मृतौ' अत्र सकल्योव्रतारम्भः । तत्र भोजनाभावश्च अहो-
 रात्रकालावच्छिन्न । यद्योक्तं मृतौ 'तपनोदयमारभ्य
 यासात्कर्मभोजनम् । उपवासः सविज्ञेयः प्रायश्चित्ते
 विधायते' प्रायश्चित्ते इत्युपलक्षणम् । प्राजापत्यादौ
 त्रिरात्राद्युपोषणमल्लोपाद्युपोषणम् । उपवासश्च-
 न्दस्य निरुद्धं नर भवि० पु० दर्शितं यथा 'उपा-
 द्यस्य पापेभ्योयश्च वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञे-
 यः सर्वभोगविषज्जित' वैधोपवासस्य यथा निवृत्ति
 रूपं यत्नपरतया भावरूपत्वं तथा एका० त० समर्पितम् यथा
 एवञ्च सङ्ख्यविषयस्य अनन्त पूजप्रेहरिमित्यादौ भावत्वं ,
 नेष्टेतोद्यत्नमादृशमित्यादौ चाभावरूपत्वम् । ननु तर्हि व-
 द्मस्य कर्तव्यभावस्वरूपात् 'निषेध कालमात्रके' इत्यस्यैव
 विषयत्वं स्यादिति चेन्न नरात् नैव ल'निषेधविषयकत्वात् अस्य
 त्वं सङ्ख्यादौ तिकर्तव्यता यो गत्येन भावचटितत्वात् 'तत्र पूज्य
 विधेर्इति' इत्यत्रैव विषयत्वमिति । जोःसूतशास्त्रेणापि
 'एकादश्यां भोजने दोष दर्शयन्नुपवास नियमयति । न-
 चाय निषेधः इति कर्तव्यशाधिधामात् निषेधे चेतिकर्तव्यता-
 विरहात् तदप्युपयासात् इत्युक्तम् । यत्तु निषेधपुकरण-
 स्यदेयस्यवने 'न गृह्णेन पिबेत्तोय न खादेत् कूर्म-
 शुकरी । एकादश्या न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि' इत्यत्र
 नञोनिषेधे सङ्ख्याज्ञो जनाभाव प्रतीयते नत्वभोज-
 नसङ्ख्यरूपं व्रतं लक्षणाप्रसङ्गात् । मत्स्यपुराणे
 'दशम्या नियताहारो मांससंयुक्तवर्जितः । एकादश्या
 न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि' इति दशमीनियमपूर्वक
 व्रतमभिधाय 'रटनीह पुराणानि भूयोभूयोवरानने ।
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यं सप्ताग्ने हरिवासरे' इत्यादिविधे
 रनन्यमतिक्रमया निषेधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच नि-
 विद्धे भोजने दोषत्रयस्य विधेयातिक्रमजात्यवैधोपपद्यमानं
 न प्रवृत्तत्वात् चास्यतदी निवृत्तस्य व्रतस्य निवृत्तत्वे प्रमाथ-

मिति तच्चिन्त्यं न खलु "न गृह्णेन पिबेत्तोयमित्यादिभिः"
 प्रतिपक्षनिषेधभावे साहचर्येणैकादशीभोजननिषेधकत्वात्-
 हत्तराद्धे किन्तु "एकादश्या न भुञ्जीत पक्षयोर्भयोरपि ।
 वनस्ययातिधर्मोऽप्य गृह्णामेव सदा गृह्णी" इति गोभिल-
 वचने धर्मगण्डसमभिव्याहारेणैकादश्यासुपवासैदित्यनेनैक-
 वाक्यतया उपवासविधायकमपि नहि निषिद्धानां ब्रह्म-
 हत्यादीनां त्वेन कश्चिदर्थो जायते किन्तु भावरूपाङ्गात्-
 गृह्णीतोमिपिहो धर्मो भवेदिति, वैधोपवासे च "उपाद्यस्य
 पापेभ्योयश्च वासोगुणैः सह । उपवासः स विज्ञेयः
 सर्वभोगविषज्जित" इति भविष्यपुराणयचनेन भोग-
 सात्वस्यैव वर्जने प्राप्ते वचनान्तरादहोरात्राभोजनस्यैव
 पापनिवृत्तयुष्वासाद्युक्तस्य माधान्यमन्त्रभोगवर्जनस्याङ्गत्वम् ।
 तथाच "सूतके सूतके चैव प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-
 दश्या न भुञ्जीत व्रतमेतद्धि वैष्णवम्" । अत्र एकादश्या-
 सुपवासमात्रस्य व्रतत्वसङ्गम् एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यस्य व्रत-
 परत्वेन नाभोजनपरता तस्यास्य पूर्वं दूषितत्वात् । ततश्च
 यथा एकादश्यां न भुञ्जीत इत्यत्र वचनान्तरादुपवासरूप-
 व्रतपरत्वं तथा न भोक्तव्यं मत्वापि । वस्तुतस्तु वराह-
 पुराणे एकादशोव्रतसन्देहमध्ये "न गृह्णेन पिबेत्तोयमिति"
 न भोक्तव्यं न भोक्तव्यमिति पञ्चनहयमभिधाय व्रताकरणे
 प्रत्ययाय उक्तं । नच पौनरुक्त्यभिया तस्य निषेधकत्व-
 मिति वाच्यम् तथात्वे एतद्वचन एव न भोक्तव्यमिति
 पुनरुपादानं व्यर्थं स्यात् किन्तु वीक्षया तस्यैव व्रतस्य
 नित्यत्वख्यापनमिति । अन्यथा "निषेध कालमात्रके"
 इत्यनेनैव एकादशीक्षण एव भोजननिषेधः स्यात् ।
 "एकादश्यां प्रकुर्वन्ति उपवासं मनोपण" इति भवि-
 ष्यपुराणे उपवासपदासिराहारपदं नैकादशीकालमा-
 त्राभोजनपरम् किन्तु तदुपवासाहोरात्राभोजनपरम् ।
 तत्रैवोपवासपदव्यवहारात् । नच वैपरीत्यम् उपवास-
 पदस्याहाराभावमात्रपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् । निराहार-
 पदस्योपवासपरत्वे तु न लक्षणा सामान्यशास्त्रस्य विशेष-
 तात्पर्यकत्वात् । तथाच कात्यायनः "नित्योपवासी
 योमर्त्यं साय प्रातर्भुजि क्रियासु । सन्त्यजेन्मतिमान्
 विप्रः सप्राग्ने हरिवासरे" । साय प्रातरिति रात्रिदिशो-
 पलक्षणम् "सुभिर्हि रयनसक्त विप्राया मतेऽपवासिना
 नित्यम् । अङ्गि च तथा तर्मास्त्रिया साह्यमहरयामान्"
 इति ऋग्वेदोपपरिषदकशाक्यत्वात् । अतएव खगहृतियेर-
 षाहोरात्रत्वकीर्तनम् अहोरात्रसाध्यकार्ताङ्गत्वार्थम् । तथाच

विष्णुधर्मोत्तरे । “सा तिमिरादहोरात्रं यस्यामभ्युदितो-
 रविः । तथा कर्णाणि कुर्वीत ह्यागदहो न कारणम् ।
 सा तिमिरादहोरात्रं यस्यामभिमितोरविः । तथा कर्णाणि
 कुर्वीत ह्यागदहो न कारणम् । शुक्रपले तिमिराद्या
 यस्यामभ्युदितोरविः । जल्पपले तिमिराद्या यस्यामभा-
 मितोरविः ” । तत्र तिष्ठन्तगङ्गायामां रिमा प्रामोम
 यथापि अतएव म्हापरिगते सुम्भान्नीत्यादाभिधाय “ति-
 ष्ठीदीप्तं महाकण्ठम् इत्युक्तं यत्तु यतोऽजन्तु तिमे तस्य
 त्रिमेऽनियमनम्, अतिस्या कर्णादिर्गणै म्हायभाभमान्य
 तिष्ठन्तुममेगेन, होरात्रयाभ्योपवासायाचरपञ्च । एवञ्च
 प्रातःकाले तत्तिष्ठन्नामे तिमिरान्तरेऽप्युपवासागदहस्य अहो
 रात्राभोजनरूपस्य तस्य प्रातरारम्भाहर्त्याम् । य वत्पर
 मश्रीमेऽपि “प्रात मभ्यर्त्तां ततः जन्ता गदहस्य पुष ज्ञाग
 रेतु’ इत्युक्तम् । यत्र च कर्मण्यन्तारदृष्यजन्तुमतेन वि-
 धियन्तेन प्राभास्यम् तिष्ठ्यादेर्गुणतेन कविदुपमवापवताह
 गर्ग । “इ’ दिनरात्रवारादि माधन पुण्यपापयोः । प्र
 धानगुणभावेन सातन्त्रेयुष न ते लया,” इति प्रथमग्न
 कर्मण्योगुणभावेनाद्वावेन । एवञ्च निराहारादपद्योपवाग-
 परत्वे न कर्मसाधिकरवन्त्यायासैकादशोत्तरमतिशय भो-
 जनम् । किन्त्येकादशापिति विहितैकादशोत्तराहोरा-
 त्रपरम् । एतन्न क्लृप्तकृत्परम् । तत्र तुति “न
 क्लृप्तं भक्षयेत्” इति क्लृप्तभक्षणसाभावविषयक कार्य-
 मित्यर्थः । तत्र कालविशेषानुपाद नास्तिपिध्यामानक्रिया
 या प्रवृत्तिमतो निषेधविधावधिकाराद्यावत्कालमेव तथा
 तस्य निवृत्तिः । न हि क्लृप्तभक्षणसाद्यात् कुतश्चित् का-
 रणासिद्धस्य निषेधात्तुपासम सल्लहृत्तमिति क्लृप्त-
 भक्षणनिषेधो न पुनश्च निवर्त्तयति किन्तु भक्षणप्र-
 वृत्तिमत्तामात्रमधिकारिविशेषण यदा यदा भवति तद्
 तदा एव निषेधविधिरपि त निवर्त्तयति । न हि क्लृ-
 प्तभक्षणस्यप्रसङ्गस्य यावत्कालं तद्भवति । अतस्मा
 दितरकाले निवृत्तिः सिद्धयेति भवति विक्रमोपधिः ।
 ननु नाथो निवृत्तिरप्रवृत्तस्य निवृत्त्युत्पत्तौः, सत्यं
 प्रवृत्त्युपाधिना विभाय प्राप्नुवन् प्रागभाषय मष्टि-
 निराकरणाय साध्यमानो निवृत्तिरुच्यते न तु प्रवृत्ति-
 रपि साध्यतयोपदिश्यते किन्तु रागप्राप्रवृत्तिमतएव नि-
 षेधविधाविति तारः । यत्तु “ममसा तु प्रवृत्तस्य भूतशेटा-
 यतोऽपि न । अन्मागतभाषस्य पञ्चन तन्निवर्त्तनम्” इति
 तत्रापि गच्छेनाप्रवृत्तमात्रसञ्चयात् विरोध भूतशेटावत

इति । ‘भूत श्चान्नी विगाथाद्यो जन्तो ज्ञीवं त्रिपू-
 षित । प्राप्ते एते ममे गच्छे दशयोऽन्तरे तु ना” इति
 मेऽप्युक्ते’ भूते प्राप्ते निषेधे शेटान्त इत्यर्थः । न-
 तत्र प्रागभाष एव साध्यान्तरेऽन्यतया साध्यत्वोप-
 दिश्यते । प्रागभाषानादिर्गमनाभाषसात्परं स्यामष्ट-
 त्तम मन्वकारणमन्वनिवृत्तः सिध्यत्येव । तथात् म
 ज्ञानियावत्सैवसाधितो निषेधोपधि कार्यापत्का-
 रणस्य निषेधमन्वोपधि प्राप्ते । न च धातुकासाटिवत्
 साध्यतया प्रवृत्तिमन्वृत्तकृत्यमन्वत् निषेधमात्रानुवृत्ताना-
 भीमविद्वेषात्साध्यैधनियोगामानितिकर्म व्यत्यासाद्वावि-
 रतात् एतदप्युच्यतेनपि तत्र नाहम् । तस्मात्निषे-
 धविधयु कार्यान्तोदेशत्तमन्वृत्तादस्याटिवदस्यत्वेना-
 धिकादिनिषेधोपधुताया प्रवृत्त्येयात्तकानपत्तुवृत्तिसा-
 पत्कासमेव निवृत्तौ साधन्य पुनर्निवृत्तान्तरस्य सल-
 टुवृत्तान्तरं साक्षात्सिद्धम् । गदाधरस्तु विविसादमे
 उपशासादिज्ञतादेभिषेधविधयोध्यतया वैधत्य कलञ्ज
 भक्षयार्थेय निषेधविधयतया निविद्वलमन्वोपकारः । तस्या-
 यमागय । विधिप्रत्ययाद्योपेक्षाधनत्वादेर्धातुर्धे एवाव्य-
 व्युत्पत्ते एकादश्याधुपवसेदित्यादिवाक्येन उपवाशे चि-
 टाद्यर्थेऽप्याधनत्वस्यावबोधनात् भोजनाभावरूपोपवासस्य
 निषेधरूपतया तत्र च विधयोप्ययात् निषेधविधयत्तु तदेक
 वामदतया च एकादश्यां न भुञ्जीतेत्यादौ भुञ्जधतोऽप्य-
 वाचपरत्वकल्पन मञ्चु तत्र तादृशस्यसाध्याश्च यवञ्च
 तत्र निषेधरूपधोजनाभावे इदसाधनत्वबोधनासिधेधवि-
 धियम् । प्रत्ययेऽ एव प्रत्ययापान्यनियमेन तथास्यस्यैवी
 धित्यत् । न क्लृप्त भक्षयेदित्यादौ तु एजा क्लृप्तभक्षण
 एव विध्योपेक्षाधनत्वस्याभावबोधनात् निषेधरूपत्वम् । नञ-
 सगभिव्याहृतस्येय यत्र यस्याव्यय तत्त्वमभिव्याहारे तु तत्र
 तस्याभावाव्ययनियमात् मैत्र पथतोऽत्यादौ मैत्रे पाषकत्-
 त्वाव्ययेन मैत्रो न पथतोऽत्यादौ तत्रैव कर्त्तृत्वाभावाव्ययदर्श-
 नात् । ननु एकादश्या न भुञ्जीतेत्यापि कुतो न तथास्य
 इति चेत् तत्र तथास्यसम्भवेऽपि एकादश्यामुपवसेत् इ-
 त्यादौ तथास्ययासम्भवात् तत्र धातुमैव भोजनाभावस्यो-
 पस्थापनात् तत्रैव विध्यधोप्ययौचित्यात् न च तत्र स्या-
 तन्त्रेषाभावबोधकपदसञ्ज्ञ येन विध्यधोप्ययस्य स्यात् ।
 तदेकवाक्यतया च न भुञ्जीतेत्यादौ उक्तनिषेध विधि-
 त्यसञ्चितमिति । निषेधविधये इदसाधनताज्ञानजननकारा
 अर्त्तकृत्यम् निषेधस्य तु उद्योप्यानिवृत्तसाधनत्वसाधोपजन-

भानु निवर्त्तकत्वमिति भेटे विस्तरस्तु विविधस्वरूपे दृश्ये ।
 प्रागुक्त भविष्यं पु० वाक्यव्याख्यायाम् एका० त० रघु०
 "उपाह्वयग्नौ निवृत्तस्तु पापेभ्यः पापकर्म्मभ्यः । नैर्घ-
 शान्तु दोषेभ्य इति पठित्वा दोषेभ्योरागद्वेषमात्-
 सव्यादिनिषिद्धात्मकभ्य इत्यर्थमाह । गुणानाह गौत-
 म । "दया सर्वभूतेषु चान्तिरनस्यथा शौचमनाया-
 सोमद्रनमकार्पण्यमस्पृहा चेति । दयादिलक्षणायाह
 दृष्टस्तति; "परं वा यस्त्वमो वा मित्रे हेदरि वा मदा ।
 ध्यात्तवहर्त्तितव्य ह्येयैवैषा प्रकीर्त्तिता" । परं उदासीने ।
 ध्यात्तवदिलक्ष्य अपातुषु रक्षितव्यमितिकल्पतरौ पाठ ।
 व्यक्तमाह दण्ड । "यथैवात्मा परलक्ष्णदृष्टव्यं सुखमि-
 ष्यता । सुखदुःखानि तुल्यानि यथात्मनि तथा परे" । दृष्ट-
 स्पति । "याज्ञे वाध्यात्मिके चैत्रदु खे चोत्पादिते कविषु ।
 न कृष्यति न वा हन्ति सा जमा परिकीर्त्तिता । न गुणान्
 गुणिनो हन्ति स्त्रीति मन्दगुणामपि । नान्यदोषेषु रमते
 शासनस्य प्रकीर्त्तिता । अमलप्रपरिहारस्तु संसर्गाद्य
 निन्दितं । स्वधर्मं च व्यवस्थानं शौचमेतत् प्रकीर्त्ति-
 तम् । गरीरं पीयते वेन सुभेनापि कर्मणा । अत्यन्त
 तप कुर्वीत अनायासं च उच्यते । प्रगृह्यापरणं नित्य-
 मप्रपन्नविदर्शनम् । एतद्भि मद्रल प्रोक्तमिति भिन्नत्ववद-
 र्गिभि । श्लोकार्दपि च दातव्यमदीनेनैव धात्मना । अ-
 हन्यद्वि यत् किञ्चिदकार्पण्यं हि तत् कृतम् । यद्योत्-
 पत्तेन गन्तोय, कर्त्तव्योऽप्यत्यवस्तुना । परश्रापिनायि-
 त्वायं शास्त्रं परिकीर्त्तिता" । देवीपुराणम् । 'व-
 ह्मजानं तत्त्वप' ज्ञानं तत्कथायवशादिकम् । उपवास-
 कतो ज्ञेते गुणा प्रोक्ता मनोविभिः" सर्वभोगविवर्जित
 शास्त्रान् तुमतप्रत्वगीतादिगुणरहितः" अत्र दन्तपावने
 भैषिजमतस्य व्याप्य दूषितं तत्रैव । 'अत्र भक्तिज्ञा दृष्ट-
 यातातपोभोगविषेपान् प्रतिपृच्छते । "गम्यालक्ष्णवस्त्रानि
 सुषमाख्यासुतेपनम् । उपवासे च उच्यते दन्तधावनमञ्ज-
 नम्" । गौडीयस्मृति "उपवासे तथा श्राद्धे न स्नादेह्ल
 धारणम् । दन्तानां काष्ठययोगोत्प्लवाप्रसप्तं पुष्टम् तत्र
 योगीश्वर "तस्मात् सर्वपुयस्त्रेण भवदेह्लधारणम्" इत्यभि-
 भाय दन्तकाष्ठपत्रेण न निषिध्य श्लोकादिना दन्तधारणमिति
 विरोधं परिहारोति ददन्तोभर्त्तय ध्याचक्षु तस्य वृद्धया-
 तातमेन' एते पर्युचिते नित्यं भवन्मयतोत्तर । तस्मात्
 सर्वपुयस्त्रेण भवदेह्लधारणम् इत्यभिभाय तदुपपत्त्या-
 भिधानेन दन्तधारणे दोषरहितः । अथवा पौनःपुन्या

पत्ते "अङ्गनं रोचनञ्चापि गन्धान् सुमनसस्तादा । पुग्गवे
 चोपवासे च नियमेव विवर्जयेत्" इति हरिवंशत मित्ता
 धरायाम् । "गात्राभ्यङ्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चातुवे-
 पनम् । व्रतस्थोवर्जयेत् सर्वं यज्ञान्यदुमलरागकृतम्" इत्य
 नेमातुलेपनरागकृत्तमिधोधाञ्च । अतएव प्रायश्चित्तविवेक
 कृद्भि सुवृत्तसुपवासेन हेतुनेति ।

जोमृतवाहनेनापि उपवासे चेति पठित्वा चकारादनु-
 क्लादिपूषीति व्याख्यातम् । तस्मादन्वेत्यादि सर्वं भोगसंप्र-
 वृत्तक तेन विवासाधेगन्वादिवर्जितं कार्क्यम् । देव
 लः "उपवासं प्रणश्येत् दिशास्तापाक्षमैद्युने" । अन्व-
 ये चान्नुपाने च नोपवासं प्रणश्यति" । उपवासोऽपि
 नश्येतेति कल्पतरुपाठे अपिमान्यहृतं ससृज्जीयत इति
 विशेषः । अक्षैर्द्वैर्गर्तः । अतएव नागो सन्भाव्यमाने ।
 सैद्युने विशेषमाह देवलः । "उपवासे तथा यौनं चनि
 हनप्रकृतानि यै । स्त्रीणां संप्रेक्षणात् स्वर्गोत्तमिः सङ्क-
 यनाटपि । ब्रह्मचर्यं विपद्येत न दारेणूहसङ्गमात्"
 संप्रेक्षणात् संकथनादितरुत्तरागत्यं सगद्द्वैर्गर्तः सःह
 चर्यात् स्वर्गोऽपि तथेति प्रायश्चित्तविवेक । कातप्राय
 नोऽपि "देवःसेकात्मकं भोगश्चेत्तस्यैव क्षयः कृत
 तथाच दण्डः । "स्मरणं कीर्त्तनं केचित् प्रैक्ष्य गुण
 भाषणम् । गद्दुत्तोऽध्यवसायय क्रियानिष्पत्तिरेव च ।
 एतस्मैद्यु ममदाङ्गं प्रददन्ति मनीषिण । अतुरागान् कृतं च
 ब्रह्मचर्यं विरोधकम्" ।

अनुकल्पपञ्चमधामपद्ययोर्यथायोगम् अन्यान्दिपि
 वच्छानि काष्ठमा० उज्जानि यथा "काश्य माग मस्तराय
 चणकान् कौरदूषकान् । माकंभधु पराश्रयं न्जोदुपवसन
 स्त्रियम्" इति पु० । "असक्तञ्जसपानस्तु दिशास्त्रापञ्च
 मैद्यु नम् । ताम्बूलसर्वणं मासं वर्जयेद्द्वैतदाभरे" विष्णु,
 ध० । "पतितपापार्थिहनाशिकसम्भाषणमन्त्रताः शीमा-
 दिरमुपवासादिषु वर्जयेत्" इति एत । "बहिर्वांम न्द
 जान् सति पतितं च रक्षन्ताम् । न स्पृशेद्याभिभागेन
 नेचेत व्रतवाकरे" इति पु० "कृत्वाःशोकमगम्यादिवेदनं मः
 कीर्त्तयम् । अथपु वर्जयेत् सर्वं पाशानां श्रमिकाङ्गम
 तातात्तद्गं शिरोभ्यङ्गं ताम्बूलं चातुनेपनम् । व्रतस्थो
 वर्जयेत् सर्वं यज्ञान्यत्र शिरालतम्" विष्णु, र० । तत्र
 कादस्युपुपवासे 'द्यानि चानि च पापानि दृष्ट्वाऽदि
 कानि च । एतन्माश्रित्य तितनि स पुत्रे इति मरे, इति
 भवि० पु० यज्ञमात्रेण चिदेषेपि भावद्वैरार्तिनिदीधो

तुकल्पपक्षेऽधिकदोषाय । अथ “अथ तु धान्य संभूत गिरिजे भुवि जायते । धान्यानि विविधानीह-
जागत्या षट्पण यत्नम् । श्व समावसम्भाराय धान्यकोट्टय सर्पपा’ यागोधूम-
काय तिलकल्कलस्यका’ इत्यादीन्य षादय धान्यान्मुक्त्वा “एतैरेव समुद्भूतमन्न भवति गोमने ।
अथ धान्ये प्रते भक्ष्ये ध्वेतान्येष विच्छेदिति’ शाब्बोत्तर खण्डे
धान्यमात्रस भूतान्नस्य निषेधात् । अतएव मन्त्रं हवि-
ष्यान्नमनोदनं वेत्तनेन मनोदनपदेन सिद्धासमात्रमिच्छ-
शातुकल्पमोक्त्वा ।

एकादश्यांशोऽधिकारिण एकदश्यांशे पक्ष्यते । सम-
हंकायान्तु भर्त्तुमति विनोपवासे नाधिकारः । “माघ-
स्त्रीणां पृथग् यज्ञो न यज्ञं नाप्युपोषणम् । पति सुश्रूयते
यत्तु तेन स्वर्गं महेयते” मन्त्रे शास्त्रिणां यज्ञादौ विशेष-
विधानात् भर्त्तुत्तयाऽधिकारः । अतएव यज्ञेन सामान्यत
उक्तम् “कामं भर्त्तुत्तया ब्रतोपवासिनयमेच्छादीनाम
भ्यामः स्त्रीधर्मः” “पत्नी जीवति वा नारी उपोष्य ब्रत-
साधरेत् । आयुः संहरते पत्युः सा नारी नरकं व्रजेत्”
इति विष्णु शास्त्रे अनुसत्यभावविषयकम् ।

स च उपवास नित्यः कास्य नैमित्तिकश्चेति त्रिधा तल्लै-
काधीशिवरत्नराद्युपवासीनित्य । एकादशीयद्धे शिवरा-
त्रादि यद्धे च तत्प्रमाणं दृश्यम् । कान्यस्तु “अमावस्या
द्वादशो च सक्रान्तिय विशेषतः । एताः प्रशस्तान्तिथयो
शातुवारस्तथैव च । अथ ज्ञान जपोहोमो देवतामाञ्च पूज-
नम् । उपवासस्तथा दानमेकैक पावनं चतुस्रम्” सव० “सप्त
वारात्तुपौष्यं सप्तधा सयतेन्द्रिय । सप्तजम्भकत पाप तत्-
षणादेव नाशयेत्” स० प्रदी० “नित्यं ह्योरयनयोर्नित्य
विषवतोर्हयोः । चन्द्रार्कयोर्धृष्टयोर्व्यतीपातेषु पर्वेषु ।
अहोरात्रोपित ज्ञानं दानं होम तथा जपम् । यः
करोति प्रसदात्ता तस्य स्यादक्षयञ्च तत्” ब्रह्मपु० इत्यादौ
विहितः तस्यायनविषयस्युक्तित्वा इति भेदः । नैमित्तिक
प्रायश्चित्तस्य “त्रयं प्रातस्तत्रयं सायं त्रयं मयाद-
वाचितम् । त्रयं परस्य नाश्रीवात् प्राणामलं चरन्
द्विजः” मन्वादिर्विहित एषमनान्यपि प्रायश्चित्तविधाव-
काणि वाक्यानि षट्शतितोषेयानि

तत्र कास्ये सर्वं यज्ञिमानधिकारी भवतीत्युक्तेः सर्वाङ्गो
नेतृत्वाधिकारः । नित्ये च यथाकञ्चिद्विद्वद्गणनमिति
उच्यते एका० त० “एवञ्चैकादश्यान्नस्य नित्यत्वात्
विद्वद्भक्ष्येऽपि प्रधानोपवासादेरावरणं चावज्जीवा-

धिकरणन्यायात् । स च न्यायोयथा ‘यावज्जीवमग्निहोत्रं
जुहुयादिति श्रूयते तत्र किं सर्वाङ्गोपस हारेणैवाधिकारः’
उत यावज्जीवपदेन यावन्नि गङ्गोतोषुपसंस्तुं यदा तदा
तावद्भिरङ्गैरेत प्रधानं कर्षधधिकरोतीति शयय ।
तस्माद्ये सर्वाङ्गोपेतस्य प्रधानस्य फलसाधसत्यादस्यैकस्यै
फलतुदयात् सर्वाङ्गोपसंस्तु इति पूर्वपक्षे तत्र सिद्धान्त
‘सायं प्रातर्जुहोतीति’ इति सायं प्रातः कालावच्छिन्नं
जीवनमग्निहोत्रस्य निमित्ततया श्रूयते नत्यङ्गमा, इति
निमित्ते नैमित्तिकमवश्यं भावि अन्यथा निमित्तत्वावस्थावात् ।
अतोऽयमकाङ्गपरित्यागेन प्रधानं कर्त्तव्यम् तावत्तैव
शास्त्रवशात् फलसिद्धिरिति अतएव नैमित्तिकाधिकारे
श्रीधरस्मामिष्टता इति “यथा यज्ञो वासुधा कुर्व्या-
दिति” । बोधायनोऽपि अरति । “यथा कथञ्चिद्वि-
त्प्राणि यज्ञवस्तुनिरूपतः । येन केनापि कार्याणि नैव
नितप्राणि कोपयेत्” ।

एवमर्थस्यातुकल्पे नाथपरपम् अतुकल्पस्य कर्त्तृद्वयादिषु
प्रतिनिधिरूप तस्माद्भवत् । “विश्वेय देवैः साध्यैश्च
त्राङ्गैश्च सङ्घर्षिभिः । आपत्यु, मरणाङ्गीतैर्विधि प्रति-
निधिः कृतः । प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽतुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्प्रदायिक तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलम्” । अत्रापत्-
प्रतिनिध्यतुकल्पानां पर्यायता । कालविकेककृतवराहपुराणे
“उपवासासमर्घस्तु किञ्चिद्भक्ष्यं प्रयोजयेत्” तथा एकादः
शीमधिकतस्य अतिः “एकभक्तेन मन्त्रेन भयानु वृद्धासरं
क्षिपेत्” नारदीये “अतुकल्पोन्मथा प्रोक्तं क्षीपानां वर-
वर्षिणि । सुं फल पयकोयसुपभोग्य मनेच्छुभम् । नत्वेव
भोजनं कैश्चिदेकादश्यां प्रोक्षितम्” । एवमतुकल्पसामर्थ्ये
ब्रह्मवर्षे । “उपवासासमर्घश्चेदेकं विप्रनु भोजयेत् ।
तावद्भवानि वा दद्यात् यद्गङ्गाहिंसुषु भवेत् । सङ्घ-
सन्नितां देवीं जमेहा प्राञ्चसयमान् । कुर्व्याद्वादयर्थस्या-
कानु अथायज्ञि ब्रते नरः” । देवीं गावलीम् । वायुपुराणे
“उपवासनिषेधे च किञ्चिद्भक्ष्यं प्रकल्पयेत् । न दुष्क-
यवासेन उपवासफलं भवेत् । मन्त्रं हविष्यान्नमनोदनं
वा फलं तिलाः शीरसवाण्यु वाक्यम् । नत् पञ्चगव्यं यदि
वायुं वायुं प्रयत्नमनोत्तरसंस्तु” । उपवासनिषेधे च
असामर्थ्येव हविष्यादिरुक्तस्यः । तानि च “अदौ
तान्यन्नतन्नानि क्षाप्योष्णं फलं पयः” हविर्त्राङ्ग-
कास्या च हरोर्षचनशीवधम्” बोधायन । एकादश्या-
तिरिक्तोपवासे अतुकल्पपक्षे विशेषः नि० वि० । “नित्य-

ज्ञायी मित्तारो गुरुदेवहिजाचकः । चार क्षीरञ्च लव-
णम् मधुमासानि वर्जयेत्” श्रुतीच० अग्निपु० । चाराच
तत्प्रोक्ता “तिलसुहाहते शिम्बरः शस्ये गोधूमकोद्रवौ ।
धन्याकं देवधान्यञ्च शमीधान्यं तथैव च । खिन्नधान्यं
तथा पण्यं मूलं चारमण्याः सृता ” गोधूमस्य चारत्वे-
ऽपि उपवासानुकुले प्रतिप्रसवस्तत्रैव “त्रौहृषटिकसुदुगाश्च
कलायः सतिलं पयः । श्यामाकसैव भीवारा गोधूमाद्या
व्रते हिता ” । कुप्याखण्डलावुवार्त्तकुपालङ्गोच्च्योत्सिका-
स्यजेत् । चतुर्भैक्षं सकृत्कणा शकं दधि एत मधु ।
श्यामाकशाखिनोवारा यावकं मूलतत्फलम् । हविष्य
व्रतनक्तादावग्निकार्यादिके हितम् । मधुमासं विद्या-
यान्यव्रते वा हितमीरितम्” । “चतुर्भैक्षं सकृत्कणाया-
वकयाकपयोदधिघृतमूलफलोदकानि हवीष्युत्तरोत्तरं प्रश-
स्तानि” मित्ता० गौत० । निर्णया० सप्त० । स्तेनहिंसकयोः
अख्यम् क्वा सैन्यञ्च हिसमम् । प्रायश्चित्तं व्रती कुर्यात्
उपवासमथतत्त्वम् । मिथप्रावादे दिवास्वापे बह्व्योऽम्बु-
निवेशये । अष्टाक्षरं व्रती ऊप्रा शतमष्टोत्तरं शुचि” ।
अतएव समर्थस्य किञ्चिद्भक्षणमपि भङ्गप्रा निषिद्धम् । “उप-
वासो यदा राम । आङ्ग नैमित्तिकं भवेत् । उपवासं तदा
कुर्यादाप्राय पिष्टसेवित मिति” कात्या० ।

अथ कर्तुं प्रतिनिधिः स्वयमशक्तौ प्रतिनिधिनाऽपि
उपवासोदिव्रतं कार्यमित्याह स्कन्दपु० । “पुत्रञ्च विनयोमेत
भगिनौ स्नातन्तथा । एषामभाव एषान्यं ब्राह्मणं विनि-
बोजयेत्” गरुडपुरा० । “भार्या भर्तुर्व्रतं कुर्याद्भार्यायाश्च
पतिस्तथा । अस्मिन्नेव द्वयोस्ताभ्या अतभक्तौ न जायते” ।
वराहपुराणे “पितृमातृपतिभ्रातृस्वस्तृपुत्रादिभुञ्जाम् ।
अहृष्टार्थभुण्णोष्यै स्वयञ्च फलभाग्भवेत्” ।
अत्र नि० सि० त्रिकाण्डशतसुत्रे विधेयं “काव्ये प्रतिनिधि-
र्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च सः । काव्येऽप्युपक्रमाद्ब्रह्म
केचित् प्रतिनिधिं विदुः । न स्यात् प्रतिनिधिर्मन्त्रस्वामि-
देवाग्निक्त्सैव । स देयकालयोर्नास्ति भारणेरन्निरेव सा ।
आपि प्रतिनिधातव्यं निषिद्धं वस्तु कुलचित्” । तत्र
शक्तौ उपोषणादिकमनुकम्मादिना कार्यं पूजादिकं तु
स्वयमवसाधार्यं अन्येन कारयेदिति एका० त० ३३० ।

मित्तकात्मयोरुपवासयोरय भेदः “उपवासफलं प्रेषुष्य-
जेत् मङ्गलव्ययमिति” कालमा० भारतम् “जह्याङ्गुलद्वयं
निधे काव्ये मङ्गलव्ययम् । सायमाद्यन्तयोर्भक्तमेकैक
अभ्यमे द्वयम्” एका० त० सृतिः । अत्र सायमित्यस्य

एकभोजनमात्रपरत्वम् तेन दैवात् पूर्वदिने द्विवाऽ-
भोजने रात्रिभोजनेऽपि न फलाप्राप्तिः “अङ्गोराद्य-
न्तयोरुक्तमेकैकं मध्यतो द्वयम् । उपवासफलं प्रेषुष्ये
भक्तवत्प्रयमिति” वाराह्यात् ।

उपवासव्रतस्य वैधतया तत्तत्तियेः पूज्यखण्डएव कर्त्तव्यता
तन्निरूपणाय प्रतिपदमारभ्य खण्डत्रियेपनियमनं
कालमा० दर्शितं तत्रादौ प्रतिपत्प्रकरणे यथोक्तं तदुच्यते
ततो भागेश्वरे मासि प्रतिपद्यपरैऽहनि । इहा गुरुञ्चोपव-
सेन्नाहादेव अरन्मुचुरिति” । ननु पूर्वविद्यायां शुक्ल-
प्रतिपदि योऽयदुपवासो विहितस्तस्य संकल्पः किं प्रातः
कार्यः किं वा परत्र, नाद्य प्रातस्तदभावेन सकल्यायोगा-
त् । अतएव बोधायन “योरस्य विहितं कालः कर्मण-
स्तमुपक्रमे । तिथिर्याऽभिमता सा तु कार्या नोपक्रमोच्छि-
तेति” स्कन्दपुराणेऽपि “योरस्य विहितं कालं कर्मणस्त-
दुपक्रमे । विद्यमानो भवेदङ्गं नोच्छिन्नतोपक्रमेण तु” (शन्वि-
रार्थं) । न द्वितीयः प्रातः कालस्यैव सकल्याङ्गत्वात् तथा च
अर्थते “प्रातः संकल्पयेद्दिहात्तुपवासव्रतादिकमिति” तथा
“प्रातरारभ्य मतिमान् कुर्यात्तत्रव्रतादिकम् । नापराह्णे न
सध्याह्णे पितृपौ काचौ हि तौ सृताविति” । अत्रोच्यते
यथोक्तवचनबलात् प्रातरेव संकल्पः कार्यः तदानीं ज्योति-
यास्त्रमसिद्धप्रतिपदभावेऽपि सृतिभिरापादितयाः प्रतिपद
वत्त्वात् अतएव देवल “यान्तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति
द्विवाकरः । तिथिं सा सकला ज्ञेया दानाध्ययनकर्मस्विति”
अत्र दानाध्ययनयोरुपवासादिनिखिलदैवोपलक्षणार्थत्ववि-
वक्षया कर्मस्विति बहुवचनं निर्दिष्टम् । अत्रास्त्रमयात् पूर्वं
सुहृत्संलयव्यापिनीं तिथिं समनुप्राप्येति व्याख्येयम् ।
अ तु ततोऽप्यव्याप्तिर्विवक्षिता तथा सति पूर्वोत्तरवे-
धाभावेनोत्तरतिथेरेव आद्यात्वमसङ्गात् तथा च त्रिसुहृत्सं-
व्याप्तिः स्कन्दपुराणे दर्शिता । “यान्तिथिं समनुप्राप्य-
याद्यस्तं पश्चिमीप्रियं । सा तिथिस्ताद्दिने प्रोक्ता त्रिसु-
हृत्सां यदा भवेदिति” । शिवरहस्यसौरपुराणयोरपि
“यान् प्राप्यास्तसंपत्यैः सा चेत् स्यात्त्रिसुहृत्संज्ञिका । कर्म-
कृत्येषु सर्वेषु संपूर्णा तां विदुर्बुधाः” इति । उहृद्वि-
द्योऽपि “यस्यान्तिथावस्तमितयात् सूर्यस्तु त्रिसुहृत्संज्ञिकं ।
यागदानजपादिभ्यस्तपोपक्रमेण तिथिमिति” । ननु
सातन्त्रमत्रिसुहृत्संज्ञकप्रतिपदपेतायां तिथौ प्रातरेव
संकल्पप्र प्रतिपदुपवासं कार्यं इति शुम्भादिवचनमात्र-
त्वं निश्चितं तत्तत्तियेने तथाऽस्तु स्थासृद्योस्तु खर्वादि

धामयात्परेद्युत्पत्तागः प्रोत्रोतोति तेषु धैव सर्वादिग
 पयस्यैकोटिपादिमिवत्वात् तथा च व्याज. "द्वितीयादिक
 युग्मानां पूर्वता नियमादिषु । एकोटिपादि दृष्ट्यादौ ह्रास
 दृष्ट्यादि नोटनेति" नियमादिमत्यादिगच्छेन पितृ
 कर्मव्यतिरिक्ततोपवासादिपलककर्मणोपपन्नम्, एकोदि
 पादीत्यादिगच्छेन विशाङ्गादिमन्त्रलाङ्गभूतप्राज्ञव्यतिरिक्त-
 पार्षणप्राज्ञस्य, दृष्ट्यादावित्यादिगच्छेन साङ्गिकप्राज्ञस्य,
 ह्रासदृष्ट्यादीत्यादिगच्छेन ययास्तामित्यादिमास्ताण" ।
 पूर्वाङ्गावयवस्य सामान्यरूपत्वेन परब्रह्मोपवासावयव-
 तथा सकोपभोयत्वादिस्त तयोक्तेर्म पूर्वाङ्गादिगच्छे
 वेवर्षम् । एतदेवामिमेत्य भिगमे श्रूयते । 'पूर्ववि-
 हास तिदिषु भेषु च श्रवणं विना । उपोष विधि
 वत् कुर्यात्तदने चैव पारणमिति" । भेषु नक्षत्रेषु फल-
 न्दुष्टराशेषि । "तियोनामेव सर्वाण्युपवासाप्रगादिषु । ति-
 यन्ने पारण कुर्याद्दिना मित्यवदयेयम्" । आतोपवास
 प्रतादिपितृपादिगच्छेनैकभक्तानकृत्यावितानि स्पष्टयन्ने । या-
 न्निदिमुद्दिग्यैतानि पूर्वदुर्विहितानि परेद्युक्तातिदिभागे
 समाप्ते पदाङ्गोत्तमं कार्यम् एतद्यथा पूर्वदिगावृत्तितै-
 कभक्तानदिप्रतामा वैकल्य स्यादित्यादिमात्र । एतच्च ति
 दिमानपाणस्यापयाटः क्वचित् स्मर्यते । 'तियन्ने चैव
 भान्ने च पारणं यत् नोदाते । यामन्वयोर्हंगामिन्यां प्रात-
 रेव हि पारणमिति" । तदसाभे उदयगामिन्या पूज्यता
 यथाह तत्रैव देवतः । 'यान्निधि समस्तपाण्य उदयं याति
 भास्करः । सा तिधि सकला श्रेया स्नानदानजपादिपूति"
 व्यासोऽपि "उदयक्षेप सविता यां तिधि प्रतिपद्यते । सा
 तिधि सकला श्रेया दानाध्ययनकर्मसितति" । भविष्यो-
 त्तरपुराणोऽपि । "ब्रह्मोपवासनियमे पटिकैका यदोदये ।
 सा तिधि सकला श्रेया पितृषु चापाराङ्गिकोति" । पद्म
 पुराणोऽपि "ब्रह्मोपवासनियमे पटिकैका यदा भवेत् । उदये
 सा तिधिस्तत्र विपरीता स पैटके" इति । स्कन्दपुराणोऽपि
 "ब्रह्मोपवासज्ञानादौ पटिकैका यदा भवेत् । उदये सा-
 तिधिर्पांशा विपरीता स पैटके" इति । निष्पुधर्मोत्तरेऽपि
 ब्रह्मोपवासज्ञानादौ पटिकैका यदा भवेत् । उदये सा
 तिधिर्पांशुना प्राज्ञादावस्तगामिनी" । श्रीभाष्योऽपि
 "आदिस्रोदयवेद्यायां याऽस्तापि च तिधिर्भवेत् पूर्णां प्रसवे
 सा श्रेया प्रभूता नोदयं विनेति" अत्रमां । "नमस्त्वेव
 कृतस्त्रिभुवसाभ्यनुज्ञा । तथाभुत्तरविहायास्त्रिभुवैर्हृषे वि-
 यत्परिभाष्यदयेऽपेक्षयोमिति विवेकयोयम् । तत्र

श्रीभाष्येनात्यापीत्यभिधानात् निवेदनात् प्रतिभाति ।
 तथा व्यासवाक्येऽपि प्रतिभाति उदयवेनेत्यभिधानात् ।
 भविष्यत्पुराणादिपत्रेषु पटिकायात् प्रतीकते ।
 वचनान्तरे ठ विरक्तपञ्जात्तरवीधायनप्रोक्तं पटिकापटा-
 टवं प्रतिभावते । तथा च वच्यते । "उदिते देवते भानो
 पितृ चामनिते रवी" द्विचूर्णां तिस्रचूर्णां चातिविहृष्य-
 कस्यवोरिति" । अस्यापि । भानाशुदिते सत्युत्तरवाक्येऽ
 ऽङ्गो मुचूर्त्तद्वय देवते तद्विवाकायिते ततः पूर्वकाशीन-
 मन्त्रोमचूर्त्तस्य पितृदेवस्य अतश्चापत्कावव्यापिनी या-
 तिधिर्भवति चैव श्रुतेच इत्यव्यययोर्पांशुना भवतीति" ।
 तत्रैवान्यत्र "पौर्वाङ्गादिपत्रेण देवे पूर्वाङ्गाव्या-
 प्रायास्त्रिचूर्त्तपरिमितावास्तितेर्पांशुत्वं त्रिचूर्त्तं न्यूना-
 याकिधेः पूर्वाङ्गाव्याप्रायावात् पूर्वाङ्गस्य पञ्चमा विमल
 स्य सस्वावाडुदिते भागो त्रिचूर्त्तं तिधिर्पांशुतया । अतु
 दयेषोक्तं "त्रिचूर्त्तांतिपि नोकास्यां वातिशुदयनानिनीति"
 न तत् त्रिचूर्त्तं व्याप्तेर्वांधक प्रकृतोपोहकमेव । तथा हि
 प्रतिषेधः सर्वत्र मयस्त्रिपूर्वकं मयस्त्रिच श्रेयोऽङ्गीत्या
 पौर्वाङ्गिकवाक्यादा त्रिचूर्त्तं वैभविभाजिपैटोनविवाक्यादा
 भवति तत्र प्रथमं त्रिचूर्त्तं तत्र श्रुतयो वाचका-
 मावात्तयैव व्यवतिष्ठते त्रिचूर्त्तं तत्रिचव्याप्तिविवक्ष-
 या प्रतिविध्यते । अतश्च तत्र चतुर्थचूर्त्तस्यार्जिनी
 तिधिर्पांशुना तिधिसाम्बर्त्तनिद्विहावपि मुचूर्त्तं तत्रमेव
 मुचूर्त्तं मुचूर्त्तद्वय तत्रवत्स्य । एतदेव श्रुतमिदं त्रिच-
 चूर्त्तांतीत्यप्युच्यते । पठते" । तत्रैव स्यात्तान्तरे पञ्चमन्तरे
 "एकादशो तथा षठी अमावास्या चतुर्थिका । उपोष्या
 परसंयुक्ता पदा पूर्वे च संयुता" । शिवगीतायां सुहृ-
 ह्मिठः "द्वितीया पञ्चमी वेवाह्यमो च त्रयोदशी । चत-
 र्दशी चोपवने इत्युः पूर्वोत्तरे तिथी" द्वितीयाद्यत्र स्वभेदेन
 पूर्वोत्तराश्च इत्युत्तराश्च । तेन प्रतिपद्य द्वितीयाद्युक्ता
 उपवासे तिष्ठता । "प्रतिपद्य सतिथीना साङ्ग द्वितीया
 प्रतिपद्यतेति" व्यासस्त्वाम्वाक्यं कथ्यमतिपट्टिभवम् उपवासा-
 त्तिरिक्तदेवकर्म परं चेति साधयः । उपवाचसाङ्गोरान्त
 साध्यात्वेन साङ्गतिथौ संपूर्णकाव्याप्रावश्यानेन व्याप्ति
 साङ्गस्य पूर्वविहावाभेव सम्भवति अत्रोत्तरमागे सकल-
 रान्ती च तद्व्यापिः । "उदये सा तिधिर्पांशुति सावात्स्य
 यास्तस्य विवेकमासाङ्गुद्वैवत्तम् तत्र अप्याराङ्गिद्वि
 मुचूर्त्तव्यापित्येव पूर्वविहा उपोष्येति साधयमते स्मितम् ।
 एवमन्त्यमते स "पञ्चमा षष्ठी चैव दशमी च त्रयोदशी ।

प्रतिपक्षयो चैत्र कर्त्तव्या साम्प्रतौ तिथिः” । पैठी० उक्तेः
 “साम्प्रतौ” नाम सायाज्ञव्यापिनी दृश्यते यदा” इति स्कान्द-
 उराणोक्तसाम्प्रतौ यज्ञाया प्रतिपदोपाहता सायाज्ञव्या-
 प्तिश्च स ह्यूर्त्तान्यूनत्वेन प्राज्ञमिति । उभयदिने तत्प्राप्तौ
 त्विसम्बन्धव्यापिने तु परैषोपोष्या “त्विसम्बन्धव्यापिनी या
 तु संच पूष्या सदा तिथिः । न तत्र युग्मादरण्यमन्वत् हरि
 वासरादिति” पराशरशक्तेन तदपवाद एतच्च ज-
 यन्तीशिवरात्रादि विशेषेतरपरमिति ति० त० तेनोक्तम् ।
 अत्र प्रागुक्तविशेषवचनानुसारिभाषवमतमेव उच्यते ।
 गौडाहतमपि रघुनन्दनमतन्त्र सामान्यशास्त्रानुसारित्वाद्
 दुर्गलमिति सुधीभिरपक्षपातिभिर्विधेयम् ।
 अन्यास तिथिषु व्यथस्या तु तत्र एवावगन्तव्या दिङ्
 मात्रमिह दर्शितम् तिथिशब्दे विद्यते । उपवासे दीयते
 कार्यं वा ऋषोः षष् । औपवासे तत्र देये तत्र कार्ये च
 ति० । तस्मै प्रभवति विमुक्ता० ठञ् । औपवासिक तस्मै
 पयोप्ते ति० ।

उपवासक ति० उप+पस-ण्वुत् । अनाहारकारिणि ।
 उपवासे हितम् कन् । २ व्रतभेदे ति० “नैव यज्ञक्रिया
 काश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम्” भा० २०४ अ० ।

उपवासन न० उप+वास-उपसेवायान् भावे ल्युट् । उप
 सेवने । “यदा सन्ध्यासुपाधाने यदोपवासने कृतम्” अथ०
 १४, २, ६३ ।

उपवासिन् ति० उप+पस-णिनि । अनाहारकर्त्तरि ‘दि
 नोपवासी तु निगामिपायो जटाधरः सन् कुलटाभिसापो’
 हास्याख्येन “विमानैर्हंससयुक्तैर्यानि साधोपवासिन”
 भा० ष० १६६ अ० ।

उपवाहन न० उप+वाह-णिच्-भावे ल्युट् । समीपनयने ।

उपवाह्य यु० उप उक्त्वे प्रा० स० । राजवाह्यइतिनि हेम०

उपविद् स्त्री उप+विन्दते; वेत्तेर्वा सम्प्र० क्तिप् । उप-
 बन्धे प्राप्ती ० ज्ञाने च “उपविदा वद्विर्विन्दते वसु” ऋ०
 ८, २९, ३ । “उपविदा उपवेदनेनैते हवींषि देशधं
 न प्रयच्छन्तीत्येतज्ज्ञानेन” भा० । कर्त्तरि क्तिप् ।
 ३ प्राप्तरि षोडश्रि च ति० ।

उपविन्दु उ० उपगतो विन्दुम् अत्या० स० । राजभेदे तस्याप-
 ल्यम् माहा० इञ् । औपविन्दुवि तदपत्ये उ० स्त्री० ।

उपविष उ० उपमित विषेण अत्रा० स० । “अर्कवीर सुही-
 चीर तथैव कश्चिद्वारिका । धस्तूरः करवीरश्च पञ्च औप-
 विषा सृताः” इत्युक्तेषु अर्कवीरादिषु ३ जलमविष

म० हेम० । श्यतिविषाया (अतइच्) स्त्री ।

उपविष्ट ति० उप+विग-कर्त्तरि ङ् । कृतोपवेशने “उपविष्ट
 होमा स्वाहाकारमदाना ज्ज्ञेतय कात्या० १, २, ७, ।

उपवीणि षं, ण्या उपगायति उप+वीणा+णिच् नामधातुः
 षक० उभ० सेट् । उपवीणयति ते उपवीणीयत् त । उप-
 वीणयाम् षभूष आस चकार चक्रे उपवीणित् “श्रितगो-
 क्रसुं निजेतमोश्चरम् उपवीणयित् ययौ रभेरुदयाष्टत्ति-
 पथेन नारद” रघु ।

उपवीत, न० उप+व्ये-क्त सं० । वद्विर्भूतदक्षिणहस्त-
 तया वामासंस्थपिते कार्पाशादि यज्ञस्रज्जले । तच्च त्वि-
 गुणीकृतस्य स्रजस्य पुनस्त्वैगुण्ये भवति यथाह अन्दो०-
 प० “ऊर्ध्वं तु त्विष्टत कार्यं तन्तुत्रयमपीष्टतम् । त्विष्टत-
 श्चोषवीत स्यात् तस्यैकोपन्यरिष्यते” । तथा च
 प्रथमं ऊर्ध्वार्त्तनेन स्रजत्रयमेकाकृत्य पुनस्तथाभूतस्रज्ज
 त्रयस्याध आपत्तनेन नवमूलात्मकमेकत्र पिण्डीकृत भवति
 तच्च पुनस्तिष्टतमस्रज्जत्तरेण पिण्डीकृतमेकपन्ययुक्तमेक
 मुपवीत भवति । व्यक्तमाह देवलः “यज्ञोपयतीतक क्रयार्त्-
 तु स्रज्जाणि नव तन्त्रव” इति । तद्द्वयमेव सर्वदा धार्यं
 मुत्तरीयवक्त्रालाभे तु तत्त्रिष्वय धार्यम् “यज्ञोपतीते द्वे
 धार्यश्रीते सात्तं च कर्म्मणि । तृतीयमुत्तरे यार्थं यस्ता-
 लाभेऽतिदृश्यते” आ० त० सूत्रे । तदुपन्यस सावि-
 त्रीमन्त्रेण कार्यं ‘सावित्रीपन्यस युत्तमुपवीत तवा-
 न्यत’ विष्णुपूजने ब्रह्मपुराणात् “लौकिकास्तु सावित्री
 पन्यः प्रवरस ख्ययायेष्टतपन्यरित्याहुः” आ० त० रघु०
 अत्र सावित्रीपन्यरित्युक्ते देवपूजादौ सावित्रीपन्य-
 रेषान्यत्र सावित्रीपन्यं ब्रह्मपन्येति शास्त्रभेदाद्भवस्या ।
 तत्स्रज्जभेदश्च मनुना वर्षभेदेन उक्तः “कार्पासमुपवीत स्यात्
 विमस्योर्द्धं हत त्विष्टत् । शण्यस्रजमय राज्ञो वैश्यास्या
 विकसौत्विकम्” । “ऊर्ध्वं हतं दक्षिणार्त्तितम्” कुल्लू० ।
 इदञ्चोपनयनकाले उत्तरकाले तु सर्वेषामेव कार्पासमय-
 मिति भेदः । अष्टोपान्तु यथेच्छस्रजमयम् अत एव साधे
 “विहङ्गराजाङ्गु र्हरिवायतैर्हरिण्ययोर्ध्वं हरिवाह्यतन्तु-
 मिः । कृतोपवीत इतिशुश्रुषुः” ‘सुक्तायज्ञोपवीतानि
 विभ्रतो हंसवल्कलाः कुमारे च वर्धितम् ।
 यद्यप्युपनयनप्रकरणे उपवीतधारण्यं गृह्यस्रज्ज्वादी न विहित
 तथापि प्रागुक्तमनुवचने ‘मेखलामजिन दण्डुपवीत कम-
 र्जलुम् । अथ्नु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्’
 इति मनुवचने समन्त्रकधारण्यविधानात् ‘सदोपवीतिना भाव्य

मिति सूत्रे "दण्डाजिनोपवीतञ्च सैखलाञ्चैव धारयेत्" याज्ञ० वाक्यात् "पवित्वा चान्ध्रै प्रयच्छतीति" जातू- कर्षवाक्यात् तद्वाहरणमवश्यं कार्यमिति गम्यते । किञ्च गृह्यकारेणापि कर्मविशेषे यज्ञोपवीतधारण- नियमोऽभिहितः 'यज्ञोपवीतशौचे च' व्याञ्च० सू० १, १, १० 'मातृमण्डलकृत्यतिरिक्ते कर्मसाले उपवीतधारणनियम' ना० ह० । "यज्ञोपवीतना आचान्नेन कृत्यमिति" गोभिल सूत्रे च तथा नियम्यते । "यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनेह्याग्निं" मृगभाष्येऽतमन्त्रलिङ्गात् "यज्ञो- पवीतम क्रूर्यादिति" साख्यायमगृह्याञ्च "वेणुर्वो धार- येद्यदि सोदकञ्च कमण्डलुम् । यज्ञोपवीत वेदञ्च शुभे रौक्मे च क्रूरुषे" इति सामवाञ्च तद्धारणविधि । "यज्ञोपवीतं परम पवित्तम् दृष्टस्मतेर्यत् सृज्य उरस्तात् । व्यायुष्यमप्य प्रतिमञ्च शुभ्र यज्ञोपवीतं नलमस्तु तेज" इति मन्त्रोक्तफलमेव तद्धारणे ज्ञेयम् । तथाऽहते २ वक्ष्ये च न केवल यज्ञसूत्रस्यैव तथात्वं तथानिवेशितस्य वस्त्र- स्थापि तथात्वम् "दक्षिण बाहुमुभय गिरोऽव- धाय सव्येऽसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमवलम्बन् भवति एवं यज्ञोपवीती भवति सव्यं बाहुमुभय गिरोऽवधाय दक्षिण्येऽसे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बन् भवत्येवं प्राचीनावीती भवति, निवीती कण्ठसञ्जन इति" गोभिलेन सामान्यतोऽभिधानात् "गिरोऽवधाय दक्षिणादिपाषाण- तुद्धृते कण्ठादेन सञ्जने ष्वजुप्राक्ष्वे यज्ञसूत्रे वस्त्रे च निधातो भवति" कुङ्कु० उक्ते मनुना "उद्धृते दक्षिणे पाषा षुपवीत्युच्यते द्विजः । सव्येऽह प्राचीनावीती निवीतो कण्ठसञ्जने" इति सामान्यतोऽभिधानाञ्च । उपवीतमस्या- स्ति इति । उपवीतिन् तथासन्निवेशितसूत्रवस्त्रधारिण । उपवीतस्य यस्मादिष निवेशयिष्येत्तस्य प्राकरिणिकाङ्गता मोमासाया ३५० । १ पादे निषीता यथा "दृश्यीषुमा- सयोः ७ । द्वाभ्यामनुन कयो सामभेद्य उक्ता नवमे निविदः द्रव्ये कास्या सामधेनीकल्या", एकादशे यज्ञोप- धीनमास्तातम् । "उपव्ययते देवसृष्ट्यैव तत् कुरुते" इति श्रुतिवाक्यार्थस्य उपवीतं सामधेनीमा प्रकरणे निष्ठतेऽ- निष्ठते वा इति सन्देहे साधधेनीप्रकरणमिष्टतं तत्र उपवीतं समाभ्यातमिति कृतः १ कास्यानां सामधेनीक- ल्यानामानन्त्यैवचनात् सूदयमनुविपरिवर्त्तमानासु सामधेनीषु उपवीतमासमन्त्रि कर्त्तुं च वासो विन्यासमात्रं शुचौ भवति उपवीतं नाम, किं कुर्यात् तत्कर्त्तव्यमिति १

भवति तत्र पदार्थाकाङ्क्षा तत्र बुद्धौ सन्निहितेनाधिप्र- कृतेन सामधेनीवाक्येन एकाङ्ककृत्यतामपगम्य सामधेनीषु उपवीतम् उपव्ययते इति शब्दोविदधाति इति गम्यते इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्ते तु निविदा व्यवधानात् बुद्ध्या विप्रकृतत्वाञ्च वाक्यभेदभिया च न सामधेनीभि सङ्केतवा- क्यतोपवीतस्य, तस्मात् दर्शादिप्रकरणे यदनुष्ठेय तदुप- वीतिना कार्यम् इति" श्रुतौ उपव्ययते इति श्रवणात् उपपूर्वकात् व्यञ्ज एव रूपमुपवीतमिति तु न्यायमित्यस्य दुपेक्षितम् । अजघातसूत्रोक्तः श्रुत्यदर्शनात् प्रासादिकी । उपवृत्तं हितं त्रि० उप+हनुह-णिच्-कर्म्मणि क्त । १ बर्हिंते वज्रं करोति बज्रहन्+णिच्-बृ ह्रादेशे क्त । २ वज्रहन्तीकृते अत्रार्थे षर्ग्येवादिप्रयमिति भेदः । उपवेशा स्त्री उपगता वेष्मा सूत्र्या० सू० । नदीभेदे "वेष्मोर्ष- वेष्मा मोमा च बङ्गवा चैव भारत" । भा० व० २२१ सू० । उपवेद् उ० उपमित वेदेभ्य अवा० सू० । वेदसदृशे व्यासुर्वे- दादौ । स च वेदभेदेन चतुर्धा "तत्रग्वेदस्यायुर्वेदे उपवेदः, यजुर्वेदस्य धनुर्वेदे, सामवेदस्य गान्धर्ववेदे, अथर्ववेदस्य शकशास्त्रार्थाति" गौमकोक्तप्रकरणव्यूहोक्तादिशासकैः । भा- ष्यप्रकाशनेन तु "विधाताथर्वसर्वस्वमायुर्वेदे प्रकाशयन् इ- त्युक्तः अथर्ववेदोपवेदत्वमःयुर्वेदस्येति भेदः । अतएव सुश्रुते "इह खल्वायुर्वेदोनाम यदुपाङ्गमथर्ववेदस्येत्युक्तम्" उपवेश उ० उप+विश-भावे वञ् । (वषा) १ स्थितौ "प्रातः स वने जुहोति सवेद्यायोपवेशाय गायत्रैः ऊन्दसेऽभिमुख्यै स्वाहा" कात्या० २५, ४ । ६, उपमितोवेशेन अवा० सू० । आहार्यरूपनेयससद्ये २ वेद्ये । तेन जीवति ३ भेतमादि० ठञ् । औपवेशिक तेनोपजीविनि त्रि० स्थिया ङीप् । उपवेशन न० उप+विश-भावे ल्युट् । (वषा) १ आधने 'प्रा योपवेशनमतिष्ठे पतिर्भूव' रघु । "अन्वाशितमसन्मखा" रुबुव्या० "पशादुपवेशनेनोपसेवितम्" मङ्गि० । "प्रादे- शोपवेशने" व्याञ्च० श्रौ० ४, २, १, "त्रयोपवेशने विनि- योगः" भवदेव । णिच्-भावे ल्युट् । निवेशने २ स्थापने च उपवेशि उ० उप+विश-ङ् । यजुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तके ऋ- षिभेदे 'अरुणादस्य उपवेशेरुपवेशेय' यत० ब्रा० १४, ६, ४, ३३, ३४ अर्थने उक्तम् । [पविटे । उपवेशिन् त्रि० उप+विश-ङ् । उपवेशनकर्त्तरि उ- उपवेश उ० उप+विश-करणे वञ् । अङ्कारविभजनात् ऋच् 'स उपवेशमादत्ते ष्टिपरकीति' यत० ब्रा० १, २, १३, अङ्गा- रविमञ्जनात् कारविशेषे उपवेश' भा० वचारलिभात् । प्रा-

देशमात्रो वा तत्करणप्रकारः "मूलादुपवेशं करोति" का० ४.१.१२. दर्शितः "प्रथमं तृतीयं शाखाभूतमरत्निप्रमाणाधिकप्रमाणं द्वितीया पृथक् कार्ये ततस्तस्मादुपवेशं करोति उपवेशप्रारत्निमात्र प्रादेशमात्रो वा पराशरोक्तः" कर्क । स च हस्ताक्षरि 'हृत्परिशीत्युपवेशमादायापाग्न इत्यङ्कारान् प्राच करोति" कात्या० २.४.२६, व्या० उपवेशोऽङ्कारापोहनसमथ 'हस्ताक्षरि काष्ठम्' कर्कोक्तेः 'श्रुता-वभिवासयति भक्षणना वेदेनोपवेशेण वा" क त्या० २.५.२५,

उपवेशाव न० उपवेशु-अण् उत्तरपदद्वयि । त्रिसन्ध्ये हेम० उपव्याख्यान न० उप+वि+आ+ख्या-ल्युट् । फलमाहात्म्योपासनप्रकारादिकथने । 'द्योमित्युपायति तस्योपव्याख्यानम्" व्या० उ० 'तस्याक्षरस्योपव्याख्यानम् एकसुपासनम्, एव विभूति, एव फलमित्यादिकथनम्" शा० भा० । "आदित्या ब्रह्मेत्यादेशस्योपव्याख्यानम्" "द्योमित्ये तदक्षर सर्वं तस्योपव्याख्यानम्" इति च व्या० उ० ।

उपव्याघ्र पु० उपमितो व्याघ्रेण अथा० स० । व्याघ्रस्ये सृगा-न्तके (चितावाघ)चित्तकाख्ये पशुभेदे । सामीप्ये अव्ययी० । २ व्याघ्रसमीपे अव्य० ।

उपव्युषस अव्य० विगता ऊपाः व्युषा प्रा० स० ततः विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । विगतायासुप-सीत्त्वर्थे 'उपव्युषस' शरीरा दक्षिणा गच्छन्ति" कात्या० २.१.२.१२, "उपसि विगच्छन्त्याम्" कर्क । २ विगच्छत्वा उपसः समीपे च ।

उपशम पु० उप+शम-घञ् अष्टद्वि । इन्द्रियाणां निपद्ये २ इच्छणाभावे, २ रोगोपद्रवशान्ती च । "तेषां पैत्तिकानां व्याधीनासुपशमोहेमन्ते, ज्ञैश्चिकाणां, निदाघे वातिकानां घनात्यये स्तमावत एव त एते सञ्चयप्रकोपोपशमाः" 'तत्काष्ठमेव क्षतोष्णः प्रसृतस्योपशमार्थम्" इति च सुश्रु० । ४ निवृत्तौ "जगत्प्रथम याते मध्यसोत्सवाकुष्ठे" भा० व० २० अ० ।

उपशमन न० उप+शम-भावे ल्युट् । उपशमार्थे "व्याधीना सुपशमनार्थम्" सुश्रु० । उप+शम-णिच्-ल्युट् । अष्टद्वि २ निवारणे । तस्यै हितम् छ । उपशमनीय रोगशान्तिहेतौ आयुर्वेदे । कर्मणि अमीयर् । निवारणीये । 'कटुकौषधिगमनीयस्य" सा० द० ।

उपशय पु० उप+यो-अच् । १ समीपशयने । 'हेल्लव्याधिविपर्यावविपर्य्यं सार्द्धं कारिष्याम् । औषधासविहाराणा मुपयोग सुखावहम् । विद्याभुषणय व्याधे सङ्घे सात्म-

मिति गद्यत" इति निदानोक्ते व्याधिहेतुविपरीतौषधा-दित २ सुखावहोपर्योगे । शयं हस्त तस्मिन् ततसामीप्ये वा अव्ययी० । २ हस्त इत्यर्थे ४ हस्तसमीपे च अव्य० ।

उपशरद् अव्य० विभक्त्यर्थे सामीप्ये वा अव्ययी० अच् समा० । १ शरदि इत्यर्थे २ शरत्समीपे च

उपशत्य न० उपगतं शत्यम् अस्थिस्थानं (भागाङ्) अत्या० स० । यामानि 'क्षम च विशाखोपशत्ये कनप्याक्षीडसास द्य" दशकुमा० । "उपशत्यनिविष्टस्यैः" "अयोपशत्ये रिपुमग्नशत्ये" रघु । उपचारात् २ प्रान्तभागे च । 'श-लोपशत्यनिपतइत्यनेमिधारा" इति माघः ।

उपशान्ति स्त्री उप+शम-क्तिन् । निष्टेती उपशमे । 'बल-मार्त्तभयोपशान्ते" रघु 'वेदनोपशान्तिरसृक्प्रमाटो-मार्द्दवञ्च" सुश्रु० । ['निशोपशाय कर्त्तव्य" मर्दु' ।

उपशाय पु० उप+यी-घञ् । यामिकभटाना पर्यावेण शयने ।

उपशायिन् स्त्री० उप+यी-णिनि । समीपशयनशीले "अ-ज्ञपार्यग्निमित्यधारी क्षीरहोस्युग्निमुपशायी हादशरार्त्तं पद्मस्य तिरासन्नत" कात्या० ४.१०.१६, अग्निमुपशायी अग्निसमीप एव भूमिशय" कर्क । शीघार्थत्वात् नाल कर्मणि षठी । "आहृताध्यायी गुरुकर्म स्वकोद्य, पूर्वोत्थायी शरम षोपशायी । मृदुर्हान्तो हृतिमानप्रसक्त-स्वाध्यायशील" सिध्यति ब्रह्मचारी" भा० व्या० अ०

उपशिचा स्त्री उप+शिच-अ । सत्यक्षिण्ये "उपशिचानाया अमिर्मात्रमम्" यजु० १०.१० ल्युट् । उपशिचण तत्पार्थेन०

उपशिङ्गन न० उप+शिधि-आप्राणे ल्युट् । १ आघ्राणे । शिष्-ल्युट् । २ आघ्रापणव्यापारे च । (शोबान) "तीक्ष्णा-ञ्जनावपीडभ्यां तीक्ष्णगन्धोपशिङ्गनैः । वृत्तिप्रयोगैरथ वा क्षयशक्तं प्रवर्त्तयेत्" सुश्रु० । तत्र शिङ्गनैः शिङ्गनैरिति वा पाठ प्रामादिक गणपाठे शिधिघातोरेव पाठात् शिधिघातोर्हान्शिङ्गघातोश्चाभावाच्च ।

उपशिथ्य पु० उपगतं शिथ्यम् अत्या० स० । शिथ्यशिथ्ये "स्वतः प्रमाणं परत प्रमाणं शुकाङ्गना यत्न सतिरिति । शिथ्योपशिथ्यैरुपगीयमानमवेहि तन्मण्डलमिन्द्रियधाम उद्ग०

उपशुन अव्य० शुनि, तस्य समीपे वा अव्ययी० अच् समा० । १ कुक्कुर इत्यर्थे २ कुक्कुरस्य सामीप्ये वा ।

उपशीभ स्त्री उपगता शोभां सादृश्येन अत्या० स० । आरो-पितशोभायाम् 'विहितोपयोभमुपयाति माधवे" माघः । उपशीषण ङ० उप+शुप-णिच्-ल्युट् । १ शोषणसाधने व्या-पारे । उपशोभयति कर्त्तरि ङ् । २ तत्कारके त्रि०

(कट्टकः) "विष्णु त्रिके टमेदोऽसाप्योपशोपणश्चेति"
 (कपाय) "क्षो दोपशोपणश्चेति 'सुशु० । शोपणञ्चानः-
 स्थितजलादेवांतोष्णादिना नाशमम् ।

उपशुत्तु सु० श्रूयते श्च+सम्भ० किप् श्चत् स्तुति उपगता
 श्चद् यस्मिन् । यच्चे "आ नो यातसुपशुत्तुश्चिना ऋ० ८,
 ८ ५ 'उपशुति यज्ञे" भा०

उपशुति स्त्री उप+शु+क्तिन् । १समीपश्रवणे "शुशुतिश्च मो-
 पशुतिश्च मा हासिष्टाम्" अथ० १६,२,५, "सोमपा
 गिरामुपशुति" ऋ० १,१०,१, "उपशुति समीपे श्रवणम्"
 भा० श्रुति श्रवणम् समीपे अथव्ययी० । २श्रवणसमीपे
 "आ नोयाद्युपशुत्तुव्यधेपु" ऋ० ८, २३, ११, उपशुति
 श्रवणसमीपमायाहि" भा० "नक्तं निर्गच्छ यत्किञ्चित्
 शुभाशुभकर वच । श्रूयते तद्दिदर्शी रादेवमत्रमपशुतिम्"
 हारावल्कले १देव प्रति कृतशुभाशुभप्रत्यक्ष तदाविष्टबाह्या-
 दिभिर्हृताद्युक्ते उत्तरवाक्ये च "परिजनोऽपि चास्याः सतत-
 सुपश्यै निर्जगाम" काद० । उपशुतिश्रवणप्रकारश्च विधा-
 न पा० यज्ञकाण्डे दर्शितो यथा "उपशुतौ विधानं द्व यथा
 कार्यं फलार्थिना । ज्ञातव्या यज्ञकर्मज्ञे सा पौरमुषजा
 दुः । अन्त्यजाना ऋचे वाक्य पूर्वरात्रे यदुच्यते । स्त्रिया
 वा बालकैर्वापि तथा पुंस्त्रिं परस्परम् । विचार्यै तद्वच-
 न्नाश्रवणादेष्टव्यं फलं मुधिं । निर्णयकालये परस्त्रेत् प्रतिपद्ये च
 बुद्धिमान् । मद्युक्तसदने पर्येत् द्वितीयायां न सशय ।
 तैलविक्रयिणो गेहे पुङ्गवस्य त्रयाक्षये । जोङ्गलसदने चैव
 किणुकाना ऋचे तथा । मद्युकारिऋचे चैव त ग वैश्व-
 ऋचेऽपि च । योगिजातिक्चे पर्येत् तथा पौष्कलगेङ्गके ।
 सिन्दोऽकऋचे पर्येत् कुम्भकारऋचे तथा । स्वर्णकाराक्षये
 चैव कामासिकदिजन्मनो । तृतीयादितिधौ श्रेया क्रमे-
 शोपशुतिर्भवेत् । अमायां श्रुज्जातीनां ऋचे पर्येदुपशु-
 तिम्" । पर्येत् शुभाशुभमालोचयेत् । तत्र क्रमश्च ।
 "उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां अरदात्मकित सुधी" ।
 स्वस्तिवाच्यं द्विजान् गच्छेद्ब्रह्मपत्न्यमुं दान्धितः । चन्द-
 नेनाहलिप्राङ् श्वेतमाल्यधरः श्रुचि । श्वेतवस्त्रस-
 मायुक्तो हतशेभविमूषण । अक्षतानञ्जलीं हत्वा मन्त्रे-
 षानेन मन्त्रितान् । ओं ऐं ह्रीं श्रीं महादेवि । म-
 हादेवस्य वक्षसं । । विमोहय जमान् सर्पान् ममान् वय-
 गान् क्रुच । वक्षेय बहनेन सनीयनेऽन्येन तदुत्सहम् ।
 अहोपरि परिचिन्त्य भुक्तनेन श्रुतिर्भवेत्" । "तदुत्सहे त्त-
 वक्ष्ययन्तान् यदि श्रुत्यात् । तन्नुममयुभ वा विचार्यादे-

ष्टव्यम् । तेषु शब्देषु कषरान्वर्जयित्वाश्वशब्दादिबर्षाः
 श्रेष्ठा । प्रयाहि ऋचाण गच्छ भवति अत्रार्था गार्था दाना-
 र्था छाभार्था साधुगन्दा प्रशन्ता तेष्वपि काङ्क्षयां दुष्टा
 न याहि न गच्छ नास्ति भवत्यर्था अयामशब्दाश्च गमने
 दुष्टा तच्छब्दान् श्रवणं यात्रा निवर्तयेत् । अत्युत्कटकार्ये
 त द्विराचम्य कृच्छदेवतां संकृत्य मुहूर्त्तं तिष्ठन् गच्छेत् ।
 वैश्वं पृथुं हैहयमित्यादि पठन् पुनरपि निषिद्धप्रयाश-
 चैत् शुतादिभिस्तदा सिद्धिनिमायकद्रोपयाचित मकल्प्य
 गच्छेत् । तत्रापि निषिद्धयेत्त गच्छेदेव वि० पा० ।

उपश्लेष पु० उप रूपादर्थे एकदेशेन श्लेषे सन्धे । आधारा-
 धेययोरेकदेशसन्धे । यथा गृहघटयो । उपश्लेषे साधु
 ठक् । औपश्लेषिक आधारभेदे "औपश्लेषिको वैपयिको-
 ऽभिव्यापकश्चेत्याधारस्त्रिधा" वि० कौ० । भावे ल्युट् ।
 उपश्लेषण तत्रैव न० "अत्याधानमुपश्लेषणम्" वि० कौ० ।
 उपश्लोक्ति श्लोकैरुपसौति उप+श्लोक+णिच् नामधातुः
 उभ०सक० सेट् । उपश्लोकयति-ते उपाशुश्लोक्तु-त-उ-
 पश्लोक्याम्-बभूव-आस चकार चक्रे उपश्लोकयन् उपश्लो-
 कित उपश्लोकयिषुम् उपश्लोकनम् ।

उपष्टम्भ पु० उप+स्तम्भ-घञ् बा०षत्वम् । १पतनप्रतिरोधे
 (यामान) २आलम्बने ३आङ्गस्वरे च स्थार्थे कन् । तत्रार्थे
 ३आधिक्ये च । उपस्तम्भात्ति ल्युट् । उपष्टम्भक पतन
 प्रतिरोधके, स्तूण्यायां न० 'सर्वे एव हिमकारोऽनःप्राथ
 उपष्टम्भक" इ०उ० "उपष्टम्भक ऋक्षेव क्षमादि-
 त्तक्षय" भा० ।

उपष्टुत् लि० उप+सु-कर्मणि किप् वा०षत्वम् । उपसूत्रमाने
 "शचीव क्षाता उपष्टुत्" ऋ० ६, ८७, ६,

उपस(सङ्घ)क्रमण न० उप+सम्+क्रम-भावे ल्युट् वा ङ ।
 १सन्निवेशे कस्यचित् यस्तुनः पूर्वधारत्यागेन समीपस्थित-
 वस्तुनि सक्रमणे "सविश्रवणे हि विधिमिधेधौ विशेषण-
 श्रुपसक्रामस इति विशेष्ये बाधे" इत्यादौ विशिष्टे विधि-
 निषेधबाधे तर्हर्भविषेपणे उपसक्रमणं भयतीत्युक्तं यत्रा
 यिच्छी विनष्टं पुत्रयो न नष्ट इत्यत्र विशेषणामृतयिष्वा-
 याभेव नाशश्लोपसक्रमणम् । उपसक्रमणे दीवते कार्ये
 वा लुटा०अए । औपसक्रमणं तत्र देये कार्ये लि० ।
 स्त्रियां ङीप् ।

उपस(सङ्घ)ग्रह पु० उपसंश्लेषीते पादावत्त उप+सम्+पञ्-
 षावाते अच् वा ङ । १पादपङ्कषपूर्वक्रमभिवादाने उपस-
 श्लेषतेऽनेन क्रम्ये अच् । २उपकरवे "उपातिष्टत भवान्

पर्यङ्के षोपसंघे भा० वि० १७अ० । मावे अच् । १सस्यक्
संघे 'मलानामुपसंघ' रामा०

उपसं(सङ्घ)ग्रहणं न० उप+सम्+घञ्-आधारे ल्युट्
वा ङ । पादग्रहणपूर्वकप्रणामे 'उपसंघ' क्त्वा ङी-
णाय स विधापते । भा० ङी० ७४अ० । 'वत्प्रत्यक्षपाणिना
कार्यमुपसंघ' गुरो' मनु । २सस्यक् सघ्रण च ।

उपसं(सङ्घ)ग्राह्यं त्रि० उप+सम्+घञ्-कर्माणि गत्यत्
वा ङ । पादग्रहणेन अविवाद्ये "भ्रातृभार्योपसंघाद्वा
सवर्णाऽङ्घन्यङ्घन्यपि । विप्रोष्य त्वसंघाद्वा ज्ञातिसम्ब-
न्धयोपित' मनु । [२सस्यग्नियमे १सम्बन्धे च ।

उपसंयम ष० उप+सम्+यम-घञ् अचृडि । १उपसंहारे ।
उपसंयमन न० उप+सम्+यम-णिच् ल्युट् । १सस्यग्बन्धने
करणे ल्युट् । २तत्संधाने ।

उपसंयोग ष० सामीप्येन संयोग' । समीपसंबन्धे । 'नामा-
ख्यातयोस्तु कस्योपसंयोगशोतका भवन्ति उपसर्गा' व्या०
उपसंरोह ष० उपगत संरोहः मा० सं० । समोपप्ररोहे
'शक्यमागांतुपसंरोह' सुशु० ।

उपसंवाद ष० उपेय अज्ञोक्षय सवादीवदनम् । पणबन्धे
माङ्गीकारपूर्वककथने उपसंवादाद्यङ्घोश्च' पा० । "उ-
पसंवाद पणबन्धः' सि० कौ० । स च "यदि भवानिदं
कुर्यात् तर्हि इदमहं ते दास्यामीत्येवं वाक्यरूपः ।

उपसंव्यान न० उपसंवयतेऽनेन उप+सम्+व्यञ्-सप्ततौ
करणे ल्युट् । परिधानवस्त्रे "अन्तरं वस्त्रयोर्गोपसं-
व्यानयो' पा० ।

उपसंहार ष० उप+सम्+ह-घञ् । १समाप्तिः, स च यन्त्र-
तात्पर्यापधारकलिङ्गभेद "उपक्रमोपसंहारौ-हेतुज्ञान्प्र-
स्यंमिर्स्वये, इत्युक्ते । तत्रोभयोरैव तद्भेदस्तत्र न तत्र मन्त्र-
कस्येत्युक्तमुपक्रमस्यन्दे । २संघे च । १सस्यग्रहणे ४ एकत्र
सुसार्थस्यान्यत्वात्पर्यसंघे यथा गुणोपसंहार । तच्छ-
न्दे विवृतिः । ५ साकल्येन सम्बन्धे "संघोपसंहारवत्या-
व्याप्तेर्दुर्ज्ञानत्वात्' सर्व० सं० ।

उपसंहारिन् त्रि० उप+सम्+ह-णिनि । १उपसंहारके
साकल्येन सम्बन्धेन व्याप्ते अतुपसंहारिण्यन्दे उदा० ।

उपसंहारान न० उपरि स्तत्रोक्तादतिरिक्तार्थः सख्यायते
अनेन उप+सम्+ह-करणे-ल्युट् । स्तत्रोक्तसार्थस्य
वार्तिकदिभि कथने वाक्यभेदे । "मन्त्रादिभ्य उपसं-
ख्यामिल्लादि' वार्तिके मूर्त्तपूयोग' । इदुपसंख्यामने-
रूपेण' २, ११२, मा० व्या० मन्त्रिनाय' ।

उपसत्ति स्त्री उप+सद्-भावे क्तिन् । १नैकद्येन सम्बन्धे २व्या-
हृत्ये १सम्बन्धमात्रे च । करणे क्तिन् । ४संवायाम् भेदि० ।
उपसत्तृ त्रि० उप+सद्-हृच् । १आसन्नं निकटस्थिते २अनु-
गते ३संबन्धे च । "मा च रिपदुपसत्ता ते अग्ने ।" "क्षत्र-
मने सुयमसस्तु त्वभ्यमुपसत्ता" यजु० २७ २, ४, उपसत्ता
संबन्धे वेददी० ।

उपसद् त्रि० उपसीदति उप+सद्-क्लिप् । १समोपस्थिते ।
'मक्रमोद्योपसदम्' यजु० २०, ९, करणे क्लिप् । २इति-
भेदे स्त्री । वा षेडिः "अथोपसद्" आश्र० श्री० ४, ८, १,
आरभ्य पाण्योषोपसदः" इतान्तेषु १ स्त्रियेपु उक्ता इष्टव्या ।
'अथोपसद्भिः प्रचरति'"यदोपसद्भिः प्रचरति' अथैतानि
हृषीपि निर्वपति आग्नेयमष्टाकपालं पुरोडाशं सौम्य
च च वैष्णव त्रिकपालं वा पुरोडाशं च" वा तेन यथेष्टैर्ब्र-
ह्मण्युजते । तदु तथा न कुर्यात् क्लृप्ति वा एष यो यत्
पथादेत्येति वा एष यत्पथाद्य उपसत्पथादेति तस्मा-
दुपसत्पथादेव नेयात्' शत० ५, ४, ५, १, ६, "अथ दग्मेये
तं ब्रह्मण्ये स्थापितं सोममाहृत्यासन्द्यामासद्यातिव्यय-
प्रचरेयुः तदनन्तरमुपसदागः तदाग्निषोमविष्णु देवता
कोपसत्प्रतिनिधित्वेन संसृजयागसम्बन्धिनामुत्तमानां
ज्याणामाग्नेय सौम्यवैष्णवानामेव निर्वयं पूर्वपक्षयति
यदोपसद्भिरिति । तेन यथेष्टेति एकैकोपसत्स्थाने तेन
एकेन हविषा यथेष्ट इष्टितन्त्रेण कुर्यात् उपसत्त्वयार्थ-
मेतद्विस्तर्यं कर्त्तव्यमिति शाखान्तरीयः पक्षः तस्मिन्
शिराकरोति तदु तथेति । नेयात् न प्रच्युतोभवेत् तत
उपसद्' इत्युक् कुर्यात् तदन्त एतानि संसृजामन्त्रिणानि
त्रौषि हृषीपि षेडितन्त्रेण इत्युक् कुर्यात् स एष दग्मेय-
क्तः समदग्मेमसाध्याऽग्निष्टोमसंस्थोभवति" भा० । "उ-
पसद्भिरित्वा मासमेकसमिन्होत्रं कुर्यात्" इति ।
"रूपमुपसदामेतत्तिस्रोरात्री यजु० १६, १४, "उपसत्-
स रौहिणो कुर्यात्" कात्या० ४, ६, ४४, "उपसत्पद ।
७, २, ३२, । ज्योतिष्टोमे १प्रवर्गाहृदसिद्धायासिष्टौ
४गार्हपत्यादिभिश्चेऽनौ च । "गार्हपत्योदक्षिणाग्नि-
स्तथैवा हृषमीयक । एतेऽग्नयस्त्वयो स्रष्ट्याः सुपायो-
पसदस्त्वय" अग्नि पु० गणपेदनामाध्याये । उपसद् तच्छ-
न्दोऽर्चयन् विस्तारोऽथ । औपसद तच्छन्द्युक्तौ सा-
ध्याये अतुवाक्ते षु पु० ।
उपसद् ष० उपसीदत्यङ्किन् उप+सद्-नेदे वा० षञ्च क ।
उपसद्धाने 'अथ अदनाति अत् पिबति अहमते तदुपसद्

रेति" छा० उ० । "यद्रूपते रतिश्चादुभवति रदादि संयोगात्तदुपसदै' समानतामेति उपसटाञ्च पयोव्रत- निमित्तं सुखमस्ति अल्पभोजनीयानि वाहानि आसन्ना- नीति प्रश्नाद्योऽग्नानादीनामुपसदाञ्च सामान्यम्' शा० भा० । 'पयोव्रतस्य पयोभक्षण्युक्तत्वम् यज्ञे यान्यहान्यभोज- नीयानि तानि प्रसहानि उपसत्सु क्रियमाणानु प्रश्नास स्वास्थ्याविशेषः अग्न्यादिषु सोऽस्तीति प्रसह- मित्यङ्गसुखनिमित्तत्वं क्लेशहेतुत्वञ्च सामान्यम्' व्या० गि०

उपसद् न० उप+सद्-ल्युट् । शिवायामुपसेवने श्वातुगत्या दिना प्राप्नोति "ततोपसदनं चक्रे द्रोणस्य पुस्तकम्" गि० भा० व० ३०८ अ० । 'प्रतिगृह्यते च तान् सर्वान् द्रोणस्यैव' समव्रवीत् । रक्ष्येक' प्रतीतात्मा कतोपसदानास्तथा' व्या० । १२२ अ० सामीप्ये अथ्ययी० । १२२ समीपे अथ्य० । "घन्योऽभ्युत्सृष्टहीतोऽस्ति यस्य मे मुनिपुङ्गव । यज्ञो- पसदनं ब्रह्मन् प्राप्नोऽसि मनुनिभि सह" रामा० । अत्राथ्ययीभावस्यापि यज्ञेन समास' व्यापः ।

उपसदी स्त्री उप+सद्-घञर्थे क गौ० ङीप् । सन्तौ धारायाम् । 'स्वच्छेऽस्योपसदा मा च्छैत्सीत् प्रजाता च पशुमिच्छायितम् पत० १४, ६, ४, ११ । अस्य यजमानस्य उप- सदां सन्तौ" भा० । सन्तिस्य हेधा कालिकी दैविकी च । तत्र समानानेककालिककार्यं भावधर्मत्वं कालिकसन्तित- त्वम् । विभिन्नकालीनघटपटादिकार्यं भावधर्मत्वं घटत्वादी सन्तित्वधारणाय समानेति सामान्यज्ञान्वयितावच्छेदक- धर्मत्वं । तेन सन्तद्रव्यत्वादिना घटपटयो' समत्वोऽप न षति । सन्तद्रव्यत्वादिभादाय तद्धारणाय कार्य- सात्वेति । एककालीनघटेषु बहुषु घटेषु तद्धारणाय अनेककालिकेति । दैविकसन्तित्वञ्च समानानेकधर्मि- कार्यं भावधर्मत्वमित्येदं । तत्र कालिकसन्तते प्रवा- हादिप्रदेन व्यपदेशे यथा ज्ञानप्रवाहः, दुःखप्रवाह इत्यादि दैविकसन्ततौ तु अग्निप्रभृतिगर्ह्यव्यवहारं यथा हज्ज- त्रेषो हज्जपरिवारत्वादि । उभयसन्ततौ तु सन्तित्वधारादि गच्छप्रयोगः यथा ज्ञानधारा सुखधारा दुःखसन्ति- रिखादि एव ज्ञानधारा तैश्च धारा तैश्च सन्तिरिखादि । ताहयधर्मस्य सुखस्य तु हज्जज्ञानत्वादिर्हज्जत्वतैश्चत्वादिर्हज्जः । उभयविधापि सन्तित्वः सुखविधिषा अविच्छिन्ना विच्छिन्ना च देयकालवीरव्यवधानेऽविच्छिन्ना यथा धारापाङ्किकस्य हे ज्ञानादिधारा । तयोर्व्यवधाने विच्छिन्ना यथा विच्छिन्ना वि- च्छिद्य आयामाङ्गः शानाम् । विच्छिन्नसन्तित्वादायैव खटि-

प्रवाहः । सुखदुःखसन्तिरिखादिव्यवहारः ।

उपसद्य लि० उपसद् सेगमर्हति यत् उप+सद्-कर्म्मणि भा० यत् वा । १सेवनीये २नैक्येन प्राये च भरेषु ह्येव नम- सोपसदोगन्ता' ऋ० २, २१, ११ । 'उपसदाय भीदुष आस्ये जुष्टता इति' ष० ७, १५, १ ।

उपसदन् लि० उप+सद्-ङ्'नप स्त्रिया ङीप् वधानादेश । १उपसद्रे २सेवके च । कर्म्मणि ङनिप् । ३सेव्ये च । "नमस्ते अस्तु भीदुषे नमस्त उपसदने" व्या० श्रौ० २, ५, ६ ।

उपसद्व्रत न० उपसद्सु विहितं व्रतम् । उपसद्विहिते पयोव्रते । "आपूर्यमाणपत्नस्य हादगाहम पशुव्रतौ भूत्वा" ह० उ० । "उपसतसु व्रतमुपसद्व्रतमुपसद- प्रसिद्धा" ज्योतिषोमे । तत्र क्तोपसदापचयद्वारेण पयो- भक्षणं व्रतं तत्र च तत्कर्म्मस्तुपसद्वारात् केष्वपि कर्त्तव्यं तान्पुन्यं पयोभक्षणं भावत्तु पादीयते । उपसद्व- व्रतौ पयोव्रतौ सञ्चित्यर्थः शा० भा० ।

उपसद् लि० उप+सद्-ङ् । १उपस्थिते, २निकटागते ३उ- पसेवके च ४अनुसृष्टयत्वेन नैक्यप्राप्ते "व्रवीत्सु भगवांसन्ते उपसदोऽभ्युत्सृष्टीहि भोः" भा० शा० २८६ अ० । "भगवत्सु- दधी ऋतिजन्मनते सुखदुःखवद्वे पतितं व्यधितम् । कप- या यरणागतम इव सामनुयाध्युपसदमनन्तगतिम्" "तस्मै च विहातुपसदाय-प्रोवाच तत्पतो ब्रह्मविद्याम्" इति ।

उपसमाधान न० उप+सम-आ-घा-ल्युट् । राशीकरणे "निवासविति शरीरोपसमाधानेत्वादि" पा० । "उपसमाधानं राशीकरणम्" सि० कौ० । २समिध' प्रक्षिप्य ज्वाहने । "वि वाहानिमुपसमाधाय पशादसाः" आश्व० ऋ० १, ८६ । "उपसमाधाय सामिधं प्रक्षिप्य प्रव्व ह्य" भा० ऋषी । अग्निमुपसमाधाय गो० ह्य० "उपसमाधाय ज्वाहयित्वेति सं तन्वे च समापूर्वधाञ्जातोस्ताथार्थद्वयमात् तथाचर्यम् ।

उपसमिध(ध्) अथ्य० समिधः समीपे अथ्ययी० वा अथ्यमा० समिधः समीपे ।

उपसम्पत्ति स्त्री उप+सम्+पद्-क्तिन् । अमिनवत्वेन सम्पत्तौ । "प्रथमोऽचिरोपसम्पत्तौ" पा० "अमिसम्पत्तौ अमिनवत्वे" सि० कौ० सम्पत्तिशतारूपात्मभाव' सि० कौ०

उपसम्पन्न लि० उप+सम्+पद्+ङ् । १प्राप्ते २वृत्ते च षेस० । "त्रोत्थिये त्वपसम्पन्ने त्विरात्समृचिर्भवेत्" मनुः ।

उपसम्भाषा स्त्री उप+सम्+भाष-माने ञ् । उपसत्त्वने । "भाषणोपसमाधात्समयत्वेत्यादि" पा० "उपसम्भाषा उपसान्वनम्" सि० कौ० ।

उपसर पु० उप+सृ 'प्रजनने सत्ते' पा० अच् । गर्भपह-
णार्थं स्त्रीपशुषु पुंस्यशुगमने । 'प्रजननं प्रथमगर्भपहणम् ।
गधासुपसर' सि० कौ० । उपचारात् नैरन्तर्येणनिगमने
'धीनासुपसर हद्वा' भट्टिः 'धीनासुपसर नैरन्तर्येण निर्ग-
मनम् हद्वा उपसर इव उपसर, नैरन्तर्यमात्रेणोपलक्षित-
त्वात् उपसरो हि स्त्रीगत्रोप पुङ्गवानामभिगमनसुच्यते च
च नैरन्तर्येण भयति' जय क्लृ ।

उपसरण अ० उप+सृ-ल्युट् । १ उपसरार्थे २ समोपगमने च ।
'यस्तूष्मभो वा भेषजवेग प्रहृतमज्ञत्वाद्दिनिहृति तस्यो-
पसरण कृद्दि कर्षन्ति देवा' "परिस्त्राव प्रवाहिका
हृद्योपसरण विषन्व" सुश्रु० कर्मणि ल्युट् । ३ उपसर्त्तव्ये
उपगम्ये च । "अथ स्वस्वाधो सृष्टिः उपसरणानीत्युपा-
सीत" छा० उ० । 'उपसरणानि उपसर्त्तव्यानि उपग-
न्तव्यानि ज्ञेयानि' भा० ।

उपसर्ग पु० उप+सृज-षञ् । १ रोगविकारे २ उपप्रे, शुभा-
शुमसूचके ३ दिव्यादिविकाररूपे उत्पत्ते, व्याकरणोक्तेषु
'निपाताद्याद्योस्त्रेया प्रादयस्तूपसर्गकाः । द्योतकत्वात्
क्रियायोगे लोकादवगता इमे' इत्युक्तलक्षणेपु क्रियायोगे
४ प्रादिषु च । 'उपसर्गा क्रियायोगे' पा० । 'यत्न प्रा-
दीनामन्वयस्त प्रत्ये बोपसर्गतेतिद्योतनाय योग्यपहणम् ।
नेम निर्गतं सेवको यस्मादिति वाक्ये निःसेवक इत्यादौ न
पत्वम्' गङ्गेन्दु० । ते च हाविशतिविधा यथा, प्र, परा
अप, सम, अन्त, अय, निस्, निर्, डस्, दुर, वि, आड,
नि, अधि, अपि, अति, सु, उत्, अति, प्रति, परि,
उप एते प्रादयः । निस्, दुस् इति सान्तौ "निसस्रपता
वमासेवने' पा० सूत्रे निस इति निर्हे'शात् । निष्कृत
दुप्लुतमित्युदाहृत्य इदुदुपधस्य रो विसर्जनीय" इति
भाष्योक्ते च 'निर कृप इति' "सुदुरोरधिकरणे" इति च
पा० निर्हे'शात् रान्तावपि' मनी० । जिदुरोरभेदारोपेण
कश्चिद्दि गतिवाक्येन द्रष्टव्यम् । "तस्य त्रिधा प्रवृत्तिः
'भास्वर्थं वाधते कश्चिद् कश्चित्तमनुवर्त्तते । तमेव विधि-
नश्चन्य उपसर्गगतिस्त्रिधा । क्रमेणोदाहरणानि यथा ।
आदत्ते प्रवृत्ते प्रथमतोति । अपि च । 'उपसर्गेण धात्वर्थो
बलादन्यत्र भीयते । महाराह्वारसंहारविह्वारपरिह्वार
वत्' । "विभाषोपसर्गे" "ह्रस्वरूपसर्गोऽपसर्त्तु' पा० ।
प्रादयस्तूपसर्गा न सार्थका, सार्थकाश्च चादयो निपाता
वाचकत्वात् उपसर्गास्तु' च तथा किन्तु द्योतका इति नैयायि-
काः । वैयाकरण्यास्तु उपसर्गेषु द्योतका इति भेदिरितेदतत्

वै० भू० दशितम् "प्रादयोद्योतकाश्चादयोवाचका इति नै-
यायिकमतमयुक्तम् वैषम्य योजाभावादिति ध्वनयन्निपाताना
द्योतकत्व समर्थयति । 'द्योतक प्रादयो येन निपाताद्या-
दयस्तथा । उपास्येते हरिहरौ लकाराहश्यते यथा'
येन हेतुना प्रादयोद्योतकास्तेनैव हेतुना चादयो निपाता-
स्तथा द्योतका इत्यर्थः । अय भाव । ईश्वरमनुभव-
तोत्पादावतुभगादि प्रतीयमानो न धात्वर्थ भगतीत्यत्वा-
प्यापत्ते । नोपसर्गार्थं तथा मन्वप्रकृत्यर्थतया तत्राख्याता-
र्थानन्वयापत्ते प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थनोधकत्वव्युत्प-
त्तेः अन्तुगच्छतीत्यादौ अनुभवादिप्रत्ययापत्तेः । न विशि-
ष्टार्थं गौरवात् । तथा च धातोरेव विद्यमानत्वाद्वाचकस्य
वक्षणा उपसर्गसाप्त्यर्थ्याहक इत्यस्तु । तथा च तात्पर्य-
प्राहकत्वमेव द्योतकत्वमिति । तच्च चादिष्वपि तस्यम्
चैत्वमिव पश्यतीत्यादौ साहस्यविशिष्ट चैत्वपदलक्ष्यम्
इत्ययदस्तात्पर्यं प्राहक इत्यस्य सुवचत्वादिति । स्वयं
युक्तान्तरमाह । उपास्येते इति । अत्र ह्युपासना
किमुपसर्गार्थं १ विशिष्टस्य १ धातुमात्रस्य १ वा । नाद्य,
तथा सति स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वरूपसकर्मक-
त्वस्याऽऽसृधातोर्नुपासनारूपफलवाचकत्वेनाभावादकर्मकत्वाप-
त्तेस्तत कर्मणि लकारोम स्यात् । न द्वितीय गौरवात् ।
द्वितीये त्यागत द्योतकत्व तात्पर्यप्राहकत्वज्ञाभात् इति
भावः । इश्यते इत्यत्र कर्मणोति शेषः । तच्चादिष्वपि तस्य-
मित्याह । "तथान्यत्र निपातेऽपि लकार कर्मवाचक ।
विशेषणाद्ययोगोऽपि प्रादिवच्चादिके सम" । (अन्यत्र)
साक्षात्क्रियते अलङ्घ्यते उरोक्रियते शिव इत्यादौ । अ-
त्वापि धातोस्तत्तदर्थं कर्मणि लकारसिद्धयर्थं तत्तदर्थवाच-
कत्वं वाच्यमित्युपसर्गवद्देहातकत्वममीषामपीत्यर्थः । यद्यपि
छधातो सकर्मकत्वमस्यैव तथाप्येवथेषु सकर्मकता न
स्यात् । अन्यथा वायुर्विकुरुते सेन्वुवा विकुर्वत इत्यत्रापि
स्यादिति भावः । अथोपासनासाक्षात्कारादि निपाता-
र्थोऽस्तु "साक्षात्प्रत्यक्षतस्ययोरिति" कोपसरतात् तदसु-
कृत्वोव्यापार एव धात्वर्थोऽस्तु स्वस्युक्तनिपातान्यतरार्थ-
फलव्यधिकरणव्यापारवच्य सकर्मकत्वमपि सुवचमिति
हृदान्दार्ष्टान्तिकावयुक्तामिति नेद साधकमिति चेन्न
नासार्थ धात्वर्थयोर्भेदेन साक्षादन्वयासम्भवेन निपातधात्व-
र्थयोरन्वयासम्भवात् । अन्यथा तस्यैव पचतीत्यत्रापि
कर्मतया तस्यैव धात्वर्थोऽन्वयापत्तेरिति । किञ्च
प्रादीना वाचकत्वं धूयान् प्रकर्षः कीदृशोनिचय इतिवद्भु-

यान् म, कीदृशो निरित्यपि स्यात् । अस्मिन्मते प्रादेरनर्ध-
 कत्वाच्च तदन्वय इत्यत एव द्योतकता तेषां स्यादिति ।
 साधकान्तरमभिप्रेत्याह । विशेषणेति । शोभन सद्य
 योद्भृष्टव्य इति वक्षोभनय इष्टव्य इत्यस्यान्ययापत्तेः क्लृप्त्यस-
 माधेयत्वादिति भावः । अपि च निपातानां वाचकत्वे प्राति-
 पदिकान्योर्विना पद्यैर्यादिभ्येदेनाभ्यासश्चन । अन्यथा
 राजा पुरुष इत्यस्य राजसम्बन्धी पुरुष इत्यप्यापत्तेरित्य-
 भिप्रेत्याह आदोति । ध्वस्वदिरयो' सद्यस्य इति वद्वदस्य
 च स्यदिरस्य चेत्येव स्यादिति भावः । ननु प्रातिपदिकार्थ-
 यं रभेदान्वयभोधे दिभक्तिजन्योपस्थितिर्हेतु इति कार्य-
 कारणभावो निपातातिरिक्तपिपय एवेति चोक्तोप इत्या-
 यद्ग्राह । "पदार्थः सद्योपेति विभागेन कदा च न । नि-
 पातेनरसङ्कीर्णे प्रमाप्य किं विभावय" । (सद्यो) सद्येभ
 समानाधिकरणेनेति यावत् । (अस्येति) अमेदेनेति शेषः ।
 (विभागेन) असद्येभेन असमानाधिकरणेनेति यावत् ।
 अयमर्थं समानाधिकरणप्रातिपदिकार्थयोरभेदान्वयव्युत्पत्ति-
 निपातातिरिक्तविषयेति कल्पने मानाभावो गौरवश्च । अ-
 च्छाकं निपातानां द्योतकत्वात्स्य एव नास्तीति नायं
 दोष अतएव घटोनास्तीत्यादौ घटपदं तत्प्रतियोगिके
 बाधकत्वमिति नैयायिकाः । अपि च निपातानां वाचकत्वे
 काव्य-दायत्वोक्तं स्यादिति साधकान्तरमाह । "यैरस्य-
 रिशोदोष्यान् उद्धरित्यन् रसानिव । इत्यादावन्वयोन
 स्यात्सुपाञ्च नवण तत" । अत्रोससद्यै यै' रससङ-
 गान्तदीच्यानुद्धरित्यन्वयार्थः । अयञ्चोष्ठादिप्रत्याना त-
 त्वात्प्रत्यये इवयन्त्स द्योतकत्वे च सङ्गच्छते । अन्यथा
 प्रत्ययानां प्रकल्पयान्तिस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिविरोधः ।
 तथाहि । अस्तिरिति कल्पे ततोया । न चोक्तोऽत्र
 कर्त्तव्यम् इत्यर्थसदृशस्य कर्त्तव्येऽपि तस्य कर्त्तव्यं मानेन
 बोधविशयक्यम् अप्रकल्पयत्वात् । इवयन्त्स चास-
 त्वात्कृतया तदुत्तरततोयाया अस्मिन्वात् । सम्भवे वा
 न्यथप्रसङ्गात् । अस्यपदोत्तरततोयान्वयप्रसङ्गाच्चेत्याह ।
 सुपां चेति । सुपां न्यथञ्चेत्यर्थः । चकारादस्यपदोत्तर-
 ततोयान्वय सद्योपेति इत्यादावित्यादिपदात् "वाग-
 र्थाविश सम्पृक्तौ वन्दे पार्श्वीपरमेस्वरी" इत्यत्र वागर्थयो-
 र्बन्धकर्मत्वाभावात्सद्योत्तरद्वितीयाया अन्वयः इत्यर्थस्य
 कर्मत्वान्वयबोधोऽस्मिन्वच सट्टकृते । यदि च विशेष्य-
 विभक्तिरभेदायां बाधुल्यमात्रायां वा तदापि इवयन्त्स
 वाचकत्वोऽनन्वय एव सङ्गस्यस्यस्यार्थां समानाधिकरणपदो-

पस्याप्यतया भेदेनाभवायोगात् । बाधाद्भेदेनापि न
 च । नह्युस्त्राभिन्नसङ्गाभिन्नः पर इत्यर्थ एष्टव्यः" ।
 उत्पातरूप उपसर्गस्य त्रिविधः "अतिभेदात्सत्त्वाद्वा
 नास्तिक्याहाऽप्यधर्मतः । नरापचाराद्विद्यतस्यसर्गं प्रवर्त्तते ।
 अतोऽपचाराद्विद्यतमपयर्ज्जन्मि देवता" । ता सृजन्यद्भुता
 स्तावद्विद्यनामसृजमानान् । तएव त्रिविधा लोके उत्-
 पाता देवनिर्मिता । विचरन्नि विनाशाय चैषै सम्भा-
 वयन्ति च" गर्गः । "उपसर्गं सृते चैव सद्यः शौच विधो-
 यते" पराय० । उपसर्गोऽप्युत्पातयोपसर्गां सृष्टु० उक्त्वा "दैव-
 बलप्रवृत्ता ये देवोद्भवादिभिरसत्का अयमसत्ता उपसर्गकृता-
 च तेऽपि द्विविधा विद्युद्विद्यता पिशाचादिभ्यस्तत्र पुनश्च
 द्विविधा संसर्गजा आकाशिकाश्च" "उपसर्गादयोऽप्युत्पा-
 ये चाभ्यागन्तवः सृता" शीर्षं इत्युचोपसर्गां प्रमृता" ।
 सृष्टुत' उपसर्गस्यै विदिति । "उपसर्गान्येषांस्तु महा-
 चारीसद्यस्यान् । तथा त्रिविधसत्त्वात् साहाय्यं
 यमनेनम्" देवीमा० । तस्मै प्रभवति सन्नापा० तेन
 निर्हंससु वा ठञ् । औपसर्गिकं तत्र पर्याप्ते तेन निर्ह-
 ण्ते च त्रि० । औपसर्गिकान्यन्मरकपोद्भवायाम् सु०त० ।
 उपसर्जनं त्रि० उप+सृज-स्युट् । इदंशब्दोपहने "निर्वाते
 भूमिचक्षने अतीतिवाच्यस्यसर्जने" मत् । २ अप्रधाने गोपे-
 विषयेषु 'गोपसर्जनस्य' 'गोस्त्रिथीरसर्जनस्य' पा० ।
 'उपसर्जन प्रधानस्य धर्मतो गोपपदाते' मत् "उप-
 सर्जनमप्रधानम्" कुञ्ज० । "अनुपसर्जनात्" "आषा-
 योपसर्जनचान्तेवाशी" पा० उपसृजत्वनेन करणे स्युट् ।
 इत्यस्यार्थाधने त्रि० स्त्रियां ङीप् । "अचैव उपसर्जनो-
 भिरिति" यतः १, २, ३, "पितृसर्जनार्थात् अष्ट
 पितृसर्जनार्थात्सोपसर्गं बाधमानि उपसर्जनम्" भा०
 'प्रथमानिर्हितस्यसर्जनम्' पा० उक्त्वा । समासविभाजकया-
 स्त्रे ४ प्रथमानपदनिर्हिते "एकविभक्ति चापूर्वविनिपाते"
 विपद्भवाक्ये द्विविद्यतविभक्तिश्च तदुपसर्जनस्य च इत्यर्थक
 पाणिनिस्त्रोक्ते ५ अर्थभेदे च "उपसर्जनं पूर्वम्" पा०
 समासे उपसर्जनस्य पूर्वत्ववोगे तथा "द्वितीया त्रिते-
 त्वादि" पा० सृज्ते द्वितीयेति प्रथमानस्य पदं तदेव प्राक्-
 प्रवोक्तव्यं यथा सत् त्रित इत्यादि वाक्ये कदाचित् इत्यादि
 उपसर्पणं न० उप+सृज-भाने स्युट् । समीपमन्ने "न ताव-
 द्यस्यसर्पणं वाक्य" विक्र० । "मन्त्रिकोपसर्पणमात्रस-
 मित्वादि" उच्य० ।
 उपसर्पिन् त्रि० उप+सृज-गतौ चिनि । समीपमन्नि

“एकमेव दहत्यग्निर्नो दुग्धपरिषण्णम्” मनुः । “शुक्त माता
 कृत तेषा परपीडोपरिषण्णाम् भा० ऋ० २० ऋ० ।

उपसर्था स्त्री उपस्रियतेऽसौ सृ-कर्मणि यत् । गर्भपहण-
 योग्यायाम् छत्रमन्यां स्त्रीगव्यादौ । अप्रजनार्थे तु यद्यत्
 उपसार्थं प्राथे त्रि० ।

उपसि अथ० उप+सो वा० कि । समोपस्थाने “आसीन
 ऊर्ध्वोपसि विष्णोति” ऋ० १०, २७, २ । “उपसि समो-
 पस्थाने” भा० “पि नै पुत्र उपसि प्रेष” ऋ० ५, ४२, ७ ।

उपसीर अथ० सोरे हृषे तत्त्वामोष वा अथ० । ? हृषे
 इत्थं २ हलसमाप्ते वा । ततो भवार्थे परिउसा० ज्ञ ।
 उपसीर्यं तत्रभवे त्रि० अथा० ष० । ह्रोपगते त्रि०
 ततोभवार्थेऽप्येव । औपसीर तद्भवे त्रि०

उपसुन्द उ० दैत्यभेदे तत्कथा भा० व्या० “महासुरस्या-
 न्वाये हिरण्यकशिपोः पुरा । निरुम्भो नाम दैत्येन्द्र-
 क्षेजस्त्री बलवानमृत । तस्य पुंस्त्री महाबायी जातो भीम-
 पराक्रमी । सुन्दोपसुन्दौ दैत्येन्द्रो दारुणो क्रूरमानसो ।
 तावेकनिसयो दैत्यावेककायांथेसम्पत्नी । निरनरमवत्सोतां
 समदु खसुखानुभौ । विनान्योन्य न भुञ्जाते विनान्योन्यं
 न गच्छतः । अन्योन्यस्य प्रियकरावन्योन्यस्य प्रियवदौ ।
 एतयोस्तसमाचारो दिग्भेक यथा कृतो । तौ विडम्बौ
 महाबायी कायैरप्येकनिसयो । तौ लोकाविजयायैय
 समाधायैकनिसयो । दीक्षा कृत्वा गतौ विन्मत्र तावुप
 तेपतस्तप । तौ तु पूर्वेण कालेन तपोयुक्तौ बभूवतुः ।
 अतुपिपासापरिश्रान्तौ जटावस्त्रजधारिणौ । मलोप-
 चित्तसर्वाङ्गौ वायुभक्षौ बभूवतुः । आत्ममांसानि जुह्वन्तौ
 पादाङ्गुष्ठापधिवितौ । ऊर्ध्वबाहू चाभिमिषौ दीर्घकाल
 उतव्रतौ । तयोस्तप प्रभाषेण दाघकाल प्रतापितः । धूम
 प्रसृष्टे विन्ध्यस्रदङ्गुलमिवाभवत् । ततो देवा भवं ज-
 न्मु रूप दृष्टा तयोस्तपः । तपोविष्णुतार्थमथो देवा विज्ञानि
 चक्रिरे । रत्नैः प्रसोभयामासुः स्त्रोभिश्चोभौ पुन पुन ।
 न च तौ चक्रदंभं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । अथ साया
 पुनर्देवास्तयोश्चक्रुर्महात्मनोः । भगिन्यो मातरौ माया-
 स्तयोयात्मजनस्तथा । प्रपात्यमाना विलस्ता श्रुतहस्तेन
 रणसा । भ्रटामरणक्रेयान्ता भ्रटामरणवाससः । अमि-
 भाष्य तत सर्वास्तौ लाहीति विचक्रुशुः । न च तौ
 चक्रदंभं व्रतस्य सुमहाव्रतौ । यदा लोभं नोपयाति
 मार्त्तिमन्यतरस्तयोः । तत स्त्रियस्ता भूतसु सर्वमन्तरघो-
 व्रत । ततः पितामहः शाखादभिस्य महासुरौ । वरेच-

अन्त्यामास सर्वलोकहितं प्रभु । ततः सुन्दोपसुन्दौ
 तौ भ्रातरौ दृढविक्रमौ । दृष्टा पितामहं देवं तस्यतः
 प्राञ्जली तदा । ऊचत्तस्य प्रभु देवं ततस्तौ सहितौ
 तदा । आश्रयोस्तपसाऽनेन यदि प्रीतः पितामह । भा-
 याविदावस्त्रविदी बलिनौ कामरूपिणौ । उभाषथमरौ
 स्याव प्रसन्नौ यदि नौ प्रभु । ब्रह्मोनाच । ऋतेऽमरत्वं
 युषयोः सर्वसक्तं भविष्यति । अन्यदृषीत ऋत्योश्च विधान-
 ममरं समम् । प्रभविष्याव इति यन्महदभ्युद्यतं तपः ।
 युषयोर्हेतुमानेन नामरत्वं पिधीयते । तौ लोकाविजया-
 यैय भवद्भ्रामास्यितं तपः । हेतुमानेन दैत्येन्द्रौ न वा
 कामं करोस्यहम् । सुन्दोपसुन्दावूचत । त्रिषु लो-
 केषु यद्भूत किञ्चित् स्यात्परजङ्गमम् । सर्वस्माद्धो भयं न
 स्याद्वेत्तेऽन्योन्य पितामह । पितामह उवाच । यत्प्रा-
 र्थितं यद्योक्तञ्च काममेतं ददानि वाम् । ऋत्योर्विधान-
 मेतञ्च यथावदुर्वा भविष्यति । नारद उवाच । तत पि
 तामहो दत्त्वा वरमेतत्तदा तयो । निवर्त्य तपसस्तौ च
 ब्रह्मलोकं जगाम ह । सखा पराणि दैत्येन्द्रावथ तौ भ्रात-
 रावभौ । अथथौ सर्वलोकस्य स्वमेव भवन गतौ” २११० ऋ०
 “तावन्तरोत्तमुत्तम्य दैत्यौ कामगमावभौ । देवामाभेव
 भवन जग्मत्सुयुश्चदुर्मदौ । तयोरागमनं जान्ता वरदानञ्च
 तत् प्रभो । हित्वा त्रिपिटपं जग्मुर्ब्रह्मलोकं ततः पुरा ।
 ताविन्द्रलोकं निर्विस्त्य यश्चरन्त्यो गणास्तथा । खेचरायपि
 भूतानि जग्मतुस्त्रीश्रविक्रमौ । अन्तर्भूमिगतान् नागान्
 जिखा तौ च महासुरौ । ससृष्टासिनी सर्वा ऋच्छ-
 जातीर्विजिग्यत । तत सर्वा महौ जितमारब्धानुप-
 यासनी । सैनिकाश्च समाहूय सुतीक्ष्णं वाक्यमूचत ।
 राजर्षयो महायज्ञैर्हव्यकव्यैर्निजास्तय । तेजो बलञ्च
 देवानां वर्द्धयन्ति त्रियं तथा । तेषामेवं प्रहन्तानां सर्व-
 षामसुरहिपाम् । सम्भूय सर्वैस्त्राभि कार्यः सर्वात्मना
 वध । एवं सर्वान् सपादिश्च पूर्वतीरे महोदधे ।
 क्रूरा मतिं समाख्याय जग्मतुः सर्वतोमुखौ । यत्रैर्यज-
 न्ति ये केचिद्वाजयन्ति च ये द्विजाः । तान् सर्वान् म-
 सभं हत्वा बलिना जग्मतुस्ततः । आश्रमेषुग्निहोत्राणि
 सुनीना भाषितात्मनाम् । नृहीत्वा प्रक्षिपन्त्यसु विन्ध्य
 सैनिकास्तयो । तपोधनेश्च ये क्रुद्धे शपा उक्ता महा-
 त्मनि । नाक्रामन् तयोस्तेऽपि वरदाननिराकृता ।
 नाक्रामन् यदा यापा वाया सक्ताः शिखाश्चिव । निय-
 मानु सम्भरित्वथ्य अद्भुतं द्विजातवः । इविष्या ये

तप सिद्धा दान्ता' यमपरायणा । तयोर्भयाद्द्रुवको
 वैमतेय दिशोरगा' । मथितैराश्रमैर्भग्नैर्विकोर्णकलसस्तनैः ।
 श्रुत्यमासीत जगत् सर्वं कालेनेव हतं तदा । ततो राजव्र-
 हस्पद्विर्भ्रंषिभिर्य सहासुरौ । उभौ विनिश्चयं कृत्वा
 विक्रवांते वर्षेपिण्यौ । प्रभवकरटौ मत्तौ भूत्वा कुञ्जर-
 रूपिण्यौ । सज्जानमपि उर्गेणु निम्यतयमसादनम् । सिद्धौ
 भूत्वा पुनर्वाग्मौ पुनश्चान्निहिताश्रमौ । तैस्वरुपायैस्तौ
 क्रूराहघोन् हहा निजम्रत । निवृत्तयज्ञस्त्राध्याया प्रनव-
 न्यपतिहिजा । उत्सन्नोत्सथयसा च धभूव वसुधा तदा ।
 ह्याहाभूता भयात्तां च निवृत्तविपण्यापणा । निवृत्तदेव-
 कार्या च पुण्योहाहृविष्वज्जिता । निवृत्तकृपिगोरक्षा
 विध्वस्तनगराश्रमा । अस्थिकह्वालसङ्कीर्णां भूर्भभूवोपदर्शना ।
 निवृत्तपिण्डकार्याश्च निर्वपटकारमण्डलम् । जगत् प्रति
 भयाकार दुर्मेक्षमभवत्तदा । चन्द्रादित्यौ चहास्तारा
 मन्त्रत्वापि दिशोकस । जग्मुर्विषादं तत्कर्म हहा सुन्दो-
 पसुन्दयो । एव सर्वा दिवो दैत्यौ जित्या क्रूरये कर्मणा ।
 नि सपत्नौ क्रूरुते निवेशमभिक्रमत् २१ःख० । तत
 स्तिलोत्तमासृष्टिमुपवर्षयं तस्यासृत्समीपयाम तयोस्तदा-
 षक्तत्वमुक्त्वा तत्त्वान्योन्यशुद्धेनान्योन्यबध २१ःख०उक्तः
 यथा "ततस्तिलोत्तमा तत्र घने उप्यापि चिन्वती । वेय-
 माच्छिप्तमाधाय रक्तेनैकेन वाससा । मदीतीरेषु जातानु वा
 कर्षिणारानु प्रचिन्वती । यमैर्जगाम तं देश यत्नात्
 तौ सहासुरौ । तौ त्रयीत्या पर पात्र मद्रज्जानलो-
 चनौ । हर्षं ता परारोहं व्यधितौ सन्भूवत् । तावु-
 त्वायासनं हित्वा जग्मत्तत्र सा स्थिता । उभौ च
 कामसम्भवावभौ प्रार्थयतश्च ताम् । दक्षिणे ता करे सुभू
 सुन्दो जगाह पाणिना । उपसुन्दोऽपि जघाह वासे
 पाशौ तिलोत्तमाम् । परप्रदानमत्तौ तावौरसेन बधेन
 च । धनरत्नमदाभ्याश्च सुदापाणमदेन च । सर्वैरेतैर्मदे-
 र्भक्तावन्योन्यं भुक्तीकृती । मद्रकाससमाविष्टौ परस्पर-
 लघोचत । सम भार्यां तव गुरुरिति सुन्दोऽभ्यभाषत ।
 सम भार्यां तव वधूरुपसुन्दोऽभ्यभाषत । नैषा तव ममे-
 नेति ततस्तौ मथुराविद्यत् । तस्या रूपेण स'मत्तौ विग
 तस्त्रेहृषीहृदी । तस्या हेमोर्गदे भीमे च'सृष्टीताश्रमौ तदा ।
 ब्रह्म च मदे भीमे तस्यां तौ काममोहितौ । अहंपूर्व-
 मह पूर्वमित्त्वन्वोन्यं निजम्रत । तौ गदामिहृती भीमो
 नेतद्वर्षोत्तमे । रुधिरेषावसिक्तास्ती वाविवाकौ नम-
 श्चुतो" । सुन्दोपसुन्दोऽवः ।

उपसूर्यक न० उपगत सूयं चन्द्र मा संश्रायां कतु । चन्द्रा-
 कंसमीपे मण्डलाकारे परिधौ ।
 उपसृष्ट न० उप+सृज-क्त । १ मथने । २ व्याकरणोक्ते प्राद्यु
 पसर्गयुक्ते, "क्रुधङ्, ह्रीरुपसृष्टयो" पा० । श्विसृष्टे
 ४ उपसृते च लि० । ५ पचेपरक्ते चन्द्रे ऽर्के ह्र० "नेषोतोद-
 नमादित्य भास यान्त कदाचन । नोपसृष्ट न वारिस्थं
 न मध्य नभसोगतम्" मनु ६ कासुक्ते "उपसृष्टा इव
 क्षुद्राधिष्ठितभवमा" काद० । ७ व्याप्ते च रोगोपसृष्टत-
 तुडुर्वसतिं मुमुक्षु" रघु । [करणे ।
 उपसेका पु० उप+सिच-भावे घञ् । असादिसेचनेन सूदू
 उपसेचन लि० उप+सिच-ल्यु । उपसेककर्त्तरि "त्वः
 कोयास उपसेचनास" ऋ० ७, १०१, ४, खच् । उपसेकृ
 तत्पार्थे लि० "लोकेभ्य उपसेक्तारमवकत्तै" यजु० १०,
 १२, स्त्रियां ङीप् । भावे ल्युट् । २ उपसेके न० दुहन्मू-
 धरुपसेचनाय कम्" ऋ० १०, ७६, ७, "वर्ष्ये ह्यथाद्योप-
 सेचनात् क्त्वा" कात्या० ८, ५, २६, वा० कर्त्तरि ल्युट् ।
 ३ उपसेचके लि० स्त्रियां ङीप् "नेति त्वामुपसेचनी"
 ऋ० १०, २१, २, उपसेचनी उपरिचरचमीषा आङ्गतिः
 मा० । करणे ल्युट् । ४ तज्जाधने
 उपसेवक लि० उप+सेव-बहुञ् । उपभोगादिना सिवनासक्ते
 २ भोगप्रसक्ते । "अदत्तादाननिरत' परदारोपसेवक."
 याज्ञ० ३ उपसेव सिवके च ।
 उपसेवन न० उप+सेव-भावे ल्युट् । १ उपभोगप्रसक्ते ।
 "नहोहयमनायुष्य लोके किञ्चन विद्यते । यादव पुत्र-
 वस्ये ह परदारोपसेवनम्" मनु २ समीपस्थित्या सेवने च ।
 'निरताह' सदा सत्ये ! भर्तृणासुपसेवने" भा० व० २ ३२
 अ० १ तत्तत्कर्मणि अजन्तासक्तौ "अज्ञोऽर्थाध्ययनाया-
 सविरुहान्नोपसेवनात्" "एवंविधाना इव्यापामन्यावाज्ञो-
 पपेवनात्" सुश्रु० । भावे अ उपसेवा । तल्ल'वाटं स्त्री ।
 "गोभिरश्चैव यान्नेव कथ्या राजोपसेवया" । "परदारोपसेवा
 च यारीर विविध'कृतम्" 'विपयोपसेवा याज्ञलसम्" मनु ।
 उपसेविन् लि० उप+सेव-ञिनि । उपसेवके "अभिया-
 दनमीलस्य नित्य ह्योपसेविन । तेषा सततमज्ञानां
 विषयान्मुपसेविनाम्" मनु । "ये हित वाक्यसत्सुख
 विपरीतोपसेविनः" पञ्चत० । "हृदासा सुचिन्तयमान
 रोपसेवी" सुश्रु० । स्त्रियां ङीप् ।
 उपसीम इ० उपगतः सीमस् अत्या० व० । सीमोपगत
 सीमवाजिनि । अत्र तत्पुत्रवत्वाद् इप्रचत्ताइत्योदा-

स्तता । उपगन सोमोऽनेन प्रा० ब० । तत्रार्थे सामीप्ये
 अथयो० । ३ सोमसामीप्ये अथ० एतयोर्नालोदात्ततेति भेदः
 उपस्कार उ० उप+कृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । हिंसने उप-
 स्कारोति उप+कृ-अच् भूपणे समवाये प्रतियत्ने
 विकरे अध्याहारे च सुट् । भूपणे कटकदण्डलादौ
 ३ समदत्ते सङ्गते । अयञ्जनसंस्कारकपिठध्व्याकादि-
 द्वये (वाटना) । गृहसंस्कारके प्रसम्माञ्जन्यादौ ।
 ६ विक्रते अध्याहारेण एकधके च "पञ्च श्रुता गृहस्यस्य
 चञ्जा मेपगयुपस्कार" । "वकी भवति हृत्वाग्निं यद्ग-
 कारो ह्युपस्कारम्" मनु ।

उपस्कारण न० उप+कृ-भावे ल्युट् हिंसने सुट् । हिंसने ।
 उप+कृ-भावे - ल्युट् उपस्कारण्योऽभूषणादौ सुट् ।
 भूपणे ३ सवाते ४ सतीर्षणान्तराधानरूपसंस्कारे ५ विकारे
 ६ शाक्याधारे च । उभोभ्यां करणे ल्युट् । उक्ततत्तदर्थेषु
 सुट् । ७ हिंसावाधने ऽभूषणादिवाधने कटकादौ च न० ।
 उपस्कार उ० उप+कृ-भावे घञ् उपस्कारण्योऽभूषणादौ
 सुट् । भूपणे ३ सवाते ३ प्रतियत्नरूपसंस्कारे ४ विकारे
 ५ अध्याहारे च । "शाक्याङ्गमनुपस्कार विपुगति निरा-
 कुलम्" किरा० ।

उपस्कीर्णं त्रि० उप+कृ-कृ हिंसने सुट् । हिंसने
 उपस्कृतं त्रि० उप+कृ-कृ उपस्कारण्योऽभूषणादौ सुट् ।
 भूपणे ३ सवाते ३ सङ्गते ४ विक्रते ५ अध्याहृते च ।
 भावे क्तिन् उक्ताथेषु सुट् । उपस्कृति उपस्कारण्यर्थे
 स्त्री । उप+कृ-भावे क्तिन् हिंसने सुट् । उपस्कीर्णं
 हिंसने स्त्री ।

उप(ए)स्तम्भ उ० उप+स्तम्भ घञ् । पतनप्रतिरोधने अथलम्बने
 'मृषिकक्षोपस्त(ए)म्भे केनापि कारवनात् भवितव्यम्"
 हितो० । नि० पत्यम् । उपस्तम्भ उपस्तम्भगण्डार्थे २ आ-
 लम्बने ३ स्थितौ ४ सङ्गकारे च "स्थानात् बीजादश्चम्भात्
 प्रसन्दात् निधनादपि" पात० भा० गाथा । भावे
 ल्युट् । उपस्तम्भन तत्रैवार्थे न० । करणे ल्युट् ।
 तत्साधने गकटाप्याधारकाष्ठे च "वरुणस्योत्तम्भम-
 धीत्युपस्तम्भनेनोपस्तम्भाति" मत० ब्रा० ११, ४, २५,
 "उपस्तम्भ्यते प्रतिदध्यते इत्युपस्तम्भन गकटाप्याधार-
 काष्ठम्" भा० "देशानामित्युपस्तम्भनस्य पयादीयाम्"
 कात्या० २, ३, १४, "गकटस्य काष्ठमोषा तदप्यस्य मृषि-
 स्यर्गो मा मृदिति तदाधारत्वेन स्थापित काष्ठमुप-
 स्तम्भनम्" वेददी० । ततो ल्युट् । उपस्त(ए)स्तम्भ

वा नि० पत्यम् । उपस्त(ए)स्तम्भकर्त्तरि व्याधिक्याधायके त्रि० ।
 उपस्तरण न० उप+स्तृ-ल्युट् । आस्तरणे (विद्यान) २ भूमे
 समीकरणे च । "पुनर्नवीकृत्य सेपनोपस्तरणं आ० ग० २,
 २ आधारे ल्युट् । आस्तरणाधारे "अस्ततोपस्तरणमसि"
 भोजनस्यादौ जलपानमन्त्र "अवाचमनीयमाचामति
 अस्ततोपस्तरणमसीति" आ० ग० १ २४, ११, । 'स्तरण-
 माच्छादनम् उपस्तरण भूमे समीकरणम्' ना० प्रति
 उपस्ति उ० उप+स्तृ-इत् नि० । ध्वजे । "उपस्तिस्तु से
 आकम्" यजु० १०, १०, १, "उपास्त्यायन्ति उपकारायोपद-
 मिराकरणाय च समीपे सङ्गतास्तिष्ठन्तीत्युपस्तय ३ =
 वेददी० ।

उपस्तिर् त्रि० उप+स्तृ-कर्मणि क्तिप् । आस्तीर्थभाष्ये
 आस्तरणीये । "अभि शुक्लसुपस्तिरम्" ऋ० ६, ६२, २८,
 उपस्तुतं त्रि० उप+स्तृ-कृ । समीपस्तुते अथययोग्यस्त्वेन स्तुते
 "बोदद्राध उपस्तुतविदर्भाक्" ऋ० ७, २७, २, "त्व त्वम-
 हयश्च उपस्तुत पूर्वोभिरिन्द्र" ऋ० १०, ६६, ५ ।

उपस्तुति स्त्री उप+स्तृ-क्तिन् । समीपस्तुते अथययोग्यस्तु-
 तिवाक्ये 'कर्त्तव्यस्तुति भरमाणस्य' ऋ० १, १४८, २,
 उपस्तुत्य त्रि० उप+स्तृ-क्यप् । समीपे क्षत्रनीये । 'उपस्तुत्य
 महिजाते ते अर्षन्' ऋ० १, १६३, १,

उपस्थ उ० न० अर्द्धर्वादि । उप+स्था-कृ । स्त्रीषु सयोरि-
 न्द्रियविषये तत्र पुमिन्द्रिये "ज्ञानमौनोपवामेज्यास्वाध्या-
 मोपस्थनिपहा यान्" स्त्रीन्द्रिये 'दक्षिणेन पाणिना
 उपस्थमभिसृष्ट्येत् विष्णुर्योनिं कल्पयतेत्येतयञ्च' गोभि० ।
 'वितिष्ठन्तां मातरस्या उपस्थान्नारूपा पशवो जाय-
 माना" अथ० १४ २, २५ । "मुखदक्ष ब्राह्मणस्यो-
 पस्थदक्ष स्त्रिया" मत० १३, ८, १, ११ । उभयेन्द्रिये "हस्तौ
 पायुरुपस्थस्य वाक्पादौ चेति पञ्च वै । कर्मन्द्रियाणि जा-
 नीयात् यान्" । "उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ पादौ च
 पञ्चकम्" मनु "सर्वोपमानन्दानामुपस्थ एकायनम्"
 मत० ब्रा० १४ ५, ४ ११ । उपस्थस्य न तयोश्चिह्नस्यान-
 भाव्यं किन्तु तत्स्थानाविधित प्रजापतिदेवतानियमित-
 यत्किञ्चिच्चानन्दनव्यापारकारक कर्मन्द्रियभेद । तत्र "ब्रह्मे-
 न्द्रोपेन्द्रमिलका" इति गा० ति० तस्य कण्ठव्याच्यप्रजा-
 पतिदेवताकत्वमुक्तम् मत ब्रा० उक्तवाक्ये चानन्दन-
 व्यापारसाधनत्वमुक्तम् तस्यैवापाठने क्वचित् । इन्द्रियाणां
 भौतिकत्वमते तस्य उच्यतेऽजोऽनुषोपदानकता आहङ्गात्क-
 त्वमते गन्तव्यत्वात्सङ्गताहङ्गात्पदपङ्कता । स च सूक्ष्म

लिङ्गदेहान्तर्गत इति वेदान्तिन साध्यायाङ् । तेन जपिति
 नेतना० ठञ् । औपस्थिक जारकर्मोपज विम जारभेदे
 पु० । वेद्यायां स्त्री । २ उतसङ्गे मोङ् १ धनर से “यत्त
 न्मुपस्थेन एकस्य सोम” यजु० १६८२ । “वरायथोभा
 ट्ठण्णो पित्रोरुपस्था” ऋ० ११०४ ५ । “उपस्था उपस्थे
 उत्सङ्गे उत्तरालदेगे ना” भा० “तस्या कम रगुपस्थ या
 दधु” गोभि० “उपस्थे उत्सङ्गे” ष० १० “भूया
 उपस्थेऽप ऋष्यात्” ऋ० २, १० ३ । “रथोपस्थ उपा-
 विषत्” गीता । उप+स्था पञ्चमं भावे क । सर्वाङ्गवीभि
 भूमिमाश्रित्य षस्थितौ ‘समसा जङ्गोर-त्रिधायां जानभ्यां
 चोपस्थ क्त्वा’ आश्र० औ० ६५५ । “उपस्थ क्त्या
 भूमिमाश्रित्येयथं पादाङ्गुलीभिश्च भूमिमाश्रित्यैवसुप-
 विषेत्” नारा० ष० । “पाङ्गुल उपविशोपस्थ क्त्या”
 आश्र० ष० २, २, १ । उप+तिष्ठति स्या- क । “उप-
 स्थितस्तेऽश्विन गसेत्” व्या० औ० ६५५ । ५ समोप
 स्थिते त्रि० ।

उपस्थपत्र पु० उपस्थ स्त्रीविभक्तिसव पत्रमस्य । अथथे वल्ले
 तत्पत्रस्य तदाकरत्वात्तथात्वम् अथएव नैप० दमयन्त्यान्त-
 दङ्गस्येने । अथत्वस्य चलपत्र नामता कारणसम्प्रैलितम् ।
 “अङ्गेन केनापि विजितमस्यागवेयते कि ? चलपत्र-
 पत्रम् । नो वेदिगोपादितरच्छेदभ्यस्तत्वात् कस्यन्तु ज्तो-
 भवेन’ उपस्थदहादयोऽप्यत्र । उपयमशब्दे स्त्रीकस्यथे
 च तदङ्गस्य अथथटनारतोक्ता ।

उपस्थात् त्रि० उप+स्था-हृष् । १ उपासके, २ उपनते, च ३ यथो
 क्तकावे उपगते “अथश्रादो क्रियाहोषो मोपस्थाता
 निरुत्तर । आङ्गुतप्रसलायो च ह्रीन पञ्चविध स्मृत”
 मिता० ऋति । १ ऋत्विगभेदे पु० ।

उपस्थान न० उप+स्था-ल्युट् । १ उमेत् स्थितौ, २ अतुस-
 न्धाने अरणे “तत्पत्नतेरुपस्थानात् मनोयोगात् परित्त
 यात् । कर्मणा सच्चिकर्षाश्च सना योग प्रवर्त्तते” याज्ञ० ।
 “कर्मणासच्चिद्धित नैव बुद्धौ विपरिवर्त्तते । शब्दास्तु तदुप-
 स्थानसुपादेये गुणो भवेत्” भट्टका० । ३ उपसेवने
 उपासने “सुथोपस्थाने विनययोग’ सन्ध्याप्रयोगः ‘हृणां
 थोपस्थानम्’ कात्या० ४, १२, २०, ३ उपसर्पणे । “तस्योक्त
 सुपस्थानम्” आश्र० औ० ५ १२, २, “उपस्थानं प्रसर्पणम्”
 आरा० ष० । ५ अग्रमतीक थायोपगतौ ‘सुरहिषश्चैव जगञ्च
 स्रष्टुपस्थाने सप्तमन्ति प्रभावात्” सा० ध्या० ७६ ।
 ६ समोपस्थाने “कृशान् यवांश्चासनीपस्थानेषु मोक्षेत्”

पार० सू० । उपस्थायतेऽत्र आधारे ल्युट् । ० उपा-
 सनाधारे षट्ठ टा । ‘पार्थिवैस्त्रिभुभिः कौर्मिपस्थान
 दिदृष्टभि” भा० षा० ४७ च० “उपस्थानसर्कभङ्गैर्वल-
 भीभिय गो’भतम्” भा० षा० ११८ च० अनुसन्धानञ्च
 अरणम् तस्य च चित्तं सुभवाङ्गतसंस्कारेणोपस्थित
 त्यात तथात्वम् ।

उपस्थानीय त्रि० उप+स्था-“भ्योत्थादि” पा० ङि० कर्त्तरि
 यमीयर । १ उपासके । कर्मणि यमीयर । २ उपासे त्रि०
 उपस्थापक त्रि० उप+स्था-णिच् षण् । १ अरके अनुभव
 जन्यसंस्कारेण चित्तं जनसन्धानसंस्थादके । उपस्थितौ
 च समानविषयस्य तन्त्रम् यहिषयकोऽनुभवस्यद्विषयक
 संस्कारस्यद्विषयकैव स्मृतिरिति कार्यकारणभाव स च
 समवायेनैव, तेनास्यानुभवसंस्काराभ्यां कान्यस्य स्मरणम् ।
 तत्र च सादृश्यादिज्ञानादि सङ्कारि कारणम् ततसम-
 वाङ्गतसंस्कारस्यैव मर्त्तो हेतुत्वात् । उपेक्षात्मकज्ञानेन च
 संस्कारो न जन्वते । संस्कारश्च चरमफलमाद्य तेन
 अतथाप्राया न संस्कारान्तरकल्पनमिति वेदा० प० ।
 क्विप्शु दोषंकाशरोगादिना जन्मान्तरेण वा तद्भाग ।
 जन्मान्तरन्तु कर्मविशेषाभावसङ्कतमेव तद्भागकम् तेन
 “जाति अरति पौर्ष्विकीम् इत्यादिमन्त्राद्युक्तकर्मविशेष-
 सस्ये न तद्भाग । उपस्थापकञ्च यथा पटज्ञान पदार्थस्य
 हृदिष्ठान’ हस्तिपक्षसेत्यादि एकसम्बन्धिज्ञानस्यापर-
 सम्बन्धिकारकत्वमित्यिमात् पटपदार्थयोश्च शक्तिसम्बन्धेन
 सम्बन्धितेति तथात्वम् ।

भावे ल्युट् । उपस्थापन-उपस्थिति साधन व्यापारे उद्दो-
 षकसमवधाने तत सङ्कारे । उपस्थापन प्रयोजनसस्य प्र
 प्रयचना० ऋ । उपस्थापनीय उपस्थापनसाधने उद्दोषकादौ
 त्रि० उप+स्थापि-कर्मणि यमीयर । आर्थे त्रि० ।

उपस्थावरा स्त्री उप+स्था-ना० कर्मणि परच् । उपसेवनीये
 पुरुषमेवयज्ञाङ्गे देवताभेदे ‘सरोभ्योर्धैवरुपस्थावराभ्यो-
 दासम्’ यजु० १०, १६ ।

उपस्थित त्रि० उप+स्था-क्त । १ समोपस्थिते, २ समोपागते
 “तदनुपस्थितमग्निहोत्र तस्यानुपस्थितमन्वतुपस्थिता
 इमा प्रजा प्रजायन्तेऽतुपास्थितो ह वै श्रिया
 गजाया प्रजायते’ यत्० ऋ० २, ३, १, १३, “उपस्थिते-
 य कल्याणो” रघु । इयङ्क्षीनमादाय चोपस्था-
 तुपस्थितान्” भट्टि । ३ पाप्मे, उपस्थितपरित्यागे
 प्रमाणाभावात्” न्यायनाक्यम् “अनुपस्थितकेत्वनाऽ

स्याः" इति म मा० ध्रुवेदाप्रयुक्ते, अनापे च । "अ
मुत्तवदुपास्यते" पा० । उपस्थितोऽनार्थ ' सि० को०
"उद्भुधम स्कारेण चित्ते उपगते पूरते "ती जी गुरु
येयमुपस्थिता" ए०र०उक्ते दगाजरपाटके ईछन्दोभेदे
स्त्री "उपस्थितमिदं ज्ञोतमौ यदं गृह्णास्यात्" इति ए०
र० उक्ते त्रयोदशपाटके 'छन्दोभेदे न० । ऽसेविते
त्रि० । भाषे क्त सेवने ऽउपरणाने न० । तेन जीवति
वेतना० ठक् । औपस्थितक सेवनोपजीविनि त्रि०

उपस्थिति स्त्री उप+स्था-क्तिन् । (उपसेवने) उपनतो
श्चतौ च 'आसन्निरव्यवधानेन पटजन्यपदार्थोपस्थिति
सा० द० आसन्निरव्य उपसर्गगङ्गे च उदा० ।

उपस्थूणा अय० स्थणायाम् ततसमीप वा अय्ययी० । स्थूणा
यामित्यर्थे ततसमीपे च तत्र भयं परिरुखा०जा । औप
स्थय्य तद्भवे त्रि० । उपगता स्थूणां अत्या०स० । शृष्ट
क्षमोपगते त्रि० ततो भवार्थे अणु, न जा इति भेद
उपस्थिय त्रि० उप+स्था-सेवार्थत्वात् कर्मणि यत् । उपस्थये
'धातसम अलोपस्थेय' चेत् कात्या० १७, १, २, "यदीहर्ष
रङ्ग विप्रैरुपस्थेयैरुपस्थित' रामा० ।

उपस्नेह पु० उप+स्निह-घञ् । क्लिप्तस्य नैकशसम्बन्धेन
क्लृप्ते "मूलयुक्त उपस्नेहात् प्रविश्य कुरुतेऽग्रजरीम्" ।
'सास्य साह्यारहारसमीपेभ्योऽभिषङ्गि तेनोपस्नेहेमास्या
निर्द्विर्भवति" । "सर्वशरीराययत्नानुसारिणीमा रसव-
हाना तिवेग्यतामा धमन नासुपस्नेहो जीवयति" सुश्रु० ।

उपस्पर्श पु० उप+स्पर्श-घञ् । स्पर्शे, स्पर्शाने च । उपस्पर्-
श्यन्ते इन्द्रियाण्यत्र आधारे घञ् । विभिन्ना जलपान-
पूर्वके मुख्यादिस्पर्शयुक्ते श्वैधाचमने तत्र हि "त्रि प्राश्या-
पोहिरुक्तं अस्वमेतानुपस्पर्शेत् । आस्यनासाञ्जि कर्णाश्च
नाभिषङ्ग शिरोऽसकान्" छन्दो० आस्यनासिकादिस्पर्शौ
विहित इति तस्य तथात्वम् । 'तथेत्युपस्पर्शय प्रय' पवि-
त्रम्" रथौ आचमनार्थे उपात्तस्य शते प्रयोगात् । भाषे
ल्युट् । उपस्पर्शनम् तत्रार्थे न० "अथात् उपस्पर्श-
नम्" कात्या० ५, १०, २०

उपस्रवणं न० उप+स्रु-भाषे ल्युट् । सम्यक्करणे उपरतं
स्वश्रवणं प्रा०स० । विरतस्त्रवणे क्षरणनिष्ठौ "पत्युद्
क्वा दोक्षारूपानि निधाय सिकतास्त्रासीतोपस्रवणात्"
का० २५, ११, १, २, 'ज्योतिटोमादौ दीजितस्य पत्नी रज-
खला टोक्षारूपानि गङ्गाटीनि निधाय सिकतासु आ-
सीत आ रक्तस्त्राविरमणात्" कर्क ।

उपस्रवत्व न० उपगतमुत्पत्तिकारणैरेव प्राप्तं स्वस्य यत्र । स्वत्वा
'स्पर्दीभूतभूत्यादिभ्य उतपन्नस्यादिर्दृश्ये । लोकाव्यवहार' ।
अन्यस्य द्रव्यस्य रतिव्यहार्जनाधीन स्वत्व न तु उपात्ति-
लालात् अस्व तु तत्र के एव स्व शब्दे च तथात्वम् ।

उपस्रावत् पु० सत्वाजितो न्यपस्य प्रथमे । 'सत्वाजितो-
दय त्वासन् भायांस्तासा गत सुता । ख्यातिमन्-
स्त्रयस्तेषा भ्रूकारश्च पर्वज । मारोवातपतिश्चैव उ-
पस्रावास्तथैव च' हरिव० २६ अ०

उपस्रेद् पु० उप+स्रिद-करणे घञ् । शृङ्गादिसमीपस्था-
नात् जाते कृष्ण ण "तयोरगुह्यानि निदध प्रष्टुटा. परि-
चारिका । सोपस्रे देषु भागडे प पञ्च र्थं शतानि च" भा०
आ० १६ अ० "सोपस्रे देषु कृष्णवत्सु तत्र ज्ञाह्वान्निर्जलसू-
क्ष्णणा शोष घनोभवताति" ना० क० "अलासुसध्याच्चिपुक्त्य
धीजं यत्नेन गोष्यताम् । सोपस्रे देषु पात्रेषु घृतपूर्णेषु
भागय' भा० व० १०, ६ अ० । भाषे घञ् । उपतापे

उपहतं त्रि० उप+हन-क्त । तिरस्कृते "करोत्यवशोपहतं घृ-
धगजन्म" किरा० । "उपहतं तिरस्कृतम्" मल्लि० । २ दू-
पिते "किमेभिराशोपहतात्मवृत्तिभि" कमा० "आशया
उपहता दूषिता मल्लि० । श्विनागिते ४ उतपातपस्ते
अशुद्धद्रव्यसयोगेन एवशुद्धे च "शारीरैर्मलै सुराभिर्भ-
यैर्वा यदुपहत तदन्यतोपहतम्" विष्णु । ६ अ० भिमृते
"शम्भुमुपहृष्टय सृष्टा" किरा० ।

उपहृति स्त्री उप+हृ-क्तिन् । उपघाते । २ कार्योपामार्थं
प्रयोजकापाटवे श्रमतिहमने च ।

उपहृत्तु त्रि० उप+हृ-क्त्वा । उपहृत्तरि "मृग न भीममु-
पहृत्तुमुपम्" अ० २, २२, ११,

उपहृन्तु त्रि० उप+हृ-हृच् स्त्रिया ङीप् । उपघातके
(कटुक) "स्तन्यगुक्तेदशासुपहृन्ता चेति" सुश्रु० ।

उपहृरणं न० उप+हृ-ल्युट् । परिषेवणे २ उपायनदाने च
उपहृत्तुं त्रि० उप+हृ-हृच् स्त्रिया ङीप् । प रवेवण-
कर्त्तरि "अनुमन्ता विषसिता नियन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कृतां सोपहृत्तां च खादकश्चेति घातका" मनु० ।
२ उपायनदातरि च ।

उपहृव पु० उप+हृ-अप् स प्र० गुण । आह्वाने, 'धीना-
मुपसर' दृष्टा तेष्व्योन्वोपहृवा गुहाम्" मट्टि । "अ-
ध्वयुर्होतर्युपहृव काङ्क्षते" आ० श्रौ० ५, ७, ४, 'प्रति
गृह्योपहृवविहाऽवेद्येत' ई १०, १,

उपहृव्य पु० उप+हृयतेऽत्र उप+हृ-ना० आधारे यत् । सप्र-

दयसोमकेपु पञ्चसु ऋतुषु मध्ये ऋतुभेदे । ते च ऋतव
 कात्या० २२, दर्शिता यथा । "सप्तदयाः पञ्च" ६,
 "पञ्चमाणा पञ्च ऋतव सप्तदयसोमका भवन्तीत्यर्थः"
 कर्क । "उपहृद्योऽनिरुहो यामकामस्य" ७ "उपहृद्य
 इति विधेयसया स यामकामस्य भवति अनिरुहप्य"
 कर्क । "अपृतेनाभिघस्यमानस्य" ८ "अर्होऽनेनाभिघस्य
 मानस्याप्युपहृद्यो भवति कर्क "श्यावोऽश्वो दक्षिणा त
 मध्नाये ददाति" ९, इत्युपक्रम्यामे चत्वारस्तत्र दर्शिता ।
 उपहृत्सित न० उप+हृ-भावे ऋ । उपहृसे (ठाड्ठाकरा)
 निन्दासूचके हासभेदे । कर्मणि ऋ । २हास्येन सूचित-
 निन्दे ति० ।

उपहृस्त उ० उपहृस्ति-भावे ष्व् । हृस्तेन य हृषे प्रतिपद्ये
 तेन जीवति वेतना० ठञ् । औपहृत्किक तदुपकोपिनि ति० ।
 उपहृस्ति हृस्तेन उपहृत्हाति उप+हृ-पिप् नामधातुः
 उभ० सक० सेट् । उपहृस्तयति ते उपा(ञ)जीहृत्सु त ।
 उपहृस्तिका स्त्री उपगता हृत्सु न्याया० ष० सप्तार्धां कनु
 स्यत इत्यम् । (वेदुया) यस्यादिनिमित्ते ताम्ब्रूवाद्याधार
 पात्रभेदे । "उपहृत्तिकायास्ताम्ब्रूवं कर्पूरसहितसहृद्य
 मज्ञ दत्त्वा" दगु० ।

उपहार उ० उप+हृ-वञ् । (भेट्) । उपटौकने उपायने
 "ततः सपर्यां सपशुपहाराम्" "रत्नउप्योहारेषु ज्ञायम्मा-
 नर्ष पादयो" रघुः कर्मणि धञ् । उपटौकनोये उपा-
 यनद्रव्ये "बन्धुपीठ्या भवनशिशिमिर्दत्तज्योपहार"
 मेघ० उपगत हारम् न्याया० ष० । हारसमीपस्ये तदु-
 पगोभके इव्ये । अत्रयी० । हारसमीपे अत्र० । उभयत्र
 "उरोभ्रवा कुम्भशुगेन जुम्भित नवोपहारेण वयस्कतेन
 निम्" २० । "द्योतिषा प्रतिविम्बानि प्राप्नुधन्व्युप-
 हारताम्" कुमा० । [प्रसक्तोयत्र । कुल्लदरेये ज्ञेम० ।

उपहालका उ० हृषे प्रसूतः भा० वुण् उपगतोहालको हृ-
 उपहास ष० उप+हृष भावे वञ् । निन्दासूचके हास्ये
 (ठाड्ठा) "कलमस्योपहासस्य सद्यःप्राचुरिषि पश्य माम्" रघुः
 उपहास्य ति० उप+हृष-कर्मणि ष्यत् । उपहासेन
 निन्दनीये "गमिष्यासु पाहासताम्" रघुः ।

उपहित ति० उप+धा-क्त । निरुहते २अर्पिते १समीप-
 स्थापिते ४आरोपिते च । "बलसुपहितयोभा तूर्धमायाद
 ोष्याम्" भङ्गि । "ष्य प्रबालोपहित यदि स्यात्"
 कुमा० । ५ उपाधिसङ्गते उपहृत्तिते "अन्त करपो-
 पहितं सैत य जीव, अघानोपचैतम्यमीहृर" वेदान्तप० ।

उपहृत ति० उप+हृ-क्त संप्रसारणे दीर्घः । समाहृते आ-
 चितादिवाङ्मतिपूर्वकत्वेऽपि नाक्तोदात्तता ।

उपहृति स्त्री उप+हृ-कृत्यु संप्रसारणे दीर्घः । आह्वाने
 "पटहृप्रसादविहितोपहृतय" माघ ।

उपहृत ति० उप+हृ-क्त । उपटौकिते उपहाररूपेण दत्ते
 "उपहृतपशुकर" सि० कौ० ।

उपह्रीम उ० उपगत ह्रीम प्रधानह्रीमसु न्याया० ष० ।
 प्रधानयागसमीपे निवृत्ततः पूर्व्वं ह्रीतव्ये अग्निहोमादि-
 द्यदेवताके प्रत्येकं दद्यादिति च द्यदक्षिणा च ह्रीमभेदे । इ
 च गत० भा० ११, १, २, अत्रि० १, ७, पर्यन्तेषु दर्शितः ।
 "सैतानुपह्रीमानपशुकरं इत्युपक्रम्य "अग्निरवाद् इन्वा-
 दि । "होमोऽराजेत्यादि" "अरुहः सन्नादिति ३ "मिलः
 सत्सित ४ "इन्द्रोवसमिति ५" इत्युपहितं ह्रीति ६
 "सविता रात्रिमिति ७ "पूषा भगमिति ८ "सरसती पुष्टि-
 मिति ९ " "स्यदा रूपायामिति १०" इत्येतेर्द्वय देवता
 उक्ता "तावायता द्य देवता, ह्रीमिति दद्यात्तयोदय, इव
 दक्षिणा" इति यदोक्तविधेयतया दर्शितः ।

उपहृर उप+हृ-न्याधारे च । निर्जने रक्षसोपनसाधारे "उप-
 हृते पुनरिष्यिषिषस धनमित्तम्" दगु० । "यत्सोहवहृते
 विदत्" अ० ८, ६, ६, "अरुहसुपहृते नद्य" ७
 अ० ८, ६, १, १४, "उपहृते अन्तनुपहृत्स्थाने" भा० ।
 २ अन्तिकस्थाने "अन्तिकरुर्जात्रव्या समानीतासुपहृरम्"
 भा० १०, ३, ८, अ० १, १, २, ६, "कौटिल्याद्यव्यवगतित्वाविनास
 गतमात्र अस्सते उपहृरनि मन्त्रस्वपिनु च इत्युप-
 हृरोऽनुपदेयः" भा० । अर्कषि च । ३ गन्तव्ये "उपहृरेषु
 यद्विध्वम् १, ८, २ । "उपहृरेषु गन्तव्येषु" भा०
 ५ प्रालभागे । उपहृरे गिरीषा वनये च" अ० ८, ६, २, ८
 "उपहृरे प्रालभागे" भा० ।

उपह्वान न० उप+हृ-ह्वुट् । आह्वाने २मन्त्रोच्चारणे
 नाह्वाने च "द्यावापृथिव्योऽपह्वाने वडवत्सम्" कात्या०
 १, ४, १६, "आनीधे भक्षय वटकारोपह्वानाभ्याम्"
 १०, ६, २२,

उपांशु अत्र० उप+अनु-उ । निर्जने "परिषेत्तुपांशु धार-
 षाम्" रघुः । "उपांशु विजने" मङ्गि । २ अणुकाये
 च । "जिह्वोषी वाचनेषु जिह्विषु देवतागतमानवः ।
 निजत्रयणवन्मः स्यादुपांशु स जप स्यत इत्युक्तवचने
 १ मन्त्रार्थेऽपभेदे उ० । जपोऽपि ति विध०, अरुषि उ० उक्तः ।

‘विधिवो जपयन्त स्यात् तस्य भेदान् निबोधत । वाचिकश्च उपाशुश्च मानसश्च त्रिधा मतः । त्रयाणां जपयज्ञानां त्रैयानां स्यादुत्तरोत्तरः । यतोऽज्ञानी चस्वरितैस्स एतद्गणपदस्वरैः । मन्त्रमुच्चारयेद्गुरुं जप प्रोक्तं च वाचिकं । यन्नैरुच्चारयेन्नमन्त्रीपदोऽथै प्रचालयेत् । किञ्चिच्छब्दस्वरं विद्यादुपाशुं च जपं स्रुतं । धिया यदक्षरत्रेय्या वर्याद्वर्यं पदात् पदम् । गद्गार्थं मानसाभ्यासं च उक्तो मानसो जपः’ । तेन खरादिद्वयव्यक्तवर्णोच्चारणयान् वाचिकं स्वयमहणयोग्यं किञ्चिच्छब्दवान् उपाशुः । जिह्वोद्वचान्नमन्तरेण वर्याद्वर्णोच्चारणयान् मानसं चान्तं । हारोत्तं ‘यदुच्चनोचस्वरितैः यद्देस्य एत पदास्वरैः । मन्त्रमुच्चारयेत् वाचा जपयन्तस्तु वाचिकं । यन्नैरुच्चारयेन्नमन्त्रं किञ्चिद्दीर्घौ प्रचालयेत् । किञ्चिच्छ्रवणयोग्यं स्यात् स उपाशुर्जपं स्रुतं । धिया पदाक्षरत्रेय्या च वर्यामपदाक्षरम् । गद्गार्थं चिन्तनाभ्यस्तत्तुक्तं मानसं स्रुतम्’ । “तेषामुत्तरोत्तरफलतारतम्यमाह” मनु “विधियज्ञाजपयज्ञोविशिष्टोदशभिर्गुणैः । उपाशुः स्याच्छ्रवणं साहस्रोमानसं स्रुतं” । “उपाशुदेवता यजन्तानि रक्तं वा उपाशु इति यतः ब्रा० २३, ५, २, उक्तं ४ अमिरुक्तमात्रे ५ मीने । ‘उपाशु वै रेत सिच्यते’ यतः ३, २, २, मधुमकाले मौनविधानात् तस्योपाशुत्वम् । ईनिगूढे च “अस्य त्वेकसुपाशु व्रतम्” भा० आ० २३० । परप्रहणायोग्यतया निगूढमित्यर्थं नील० क०

उपाशुयाज ५० यज-वज् यज्ञाङ्गत्वात् प्रयाजादिवत् न कृतम् । उपाशु अन्तुष्टेयोयाज । यज्ञभेदे तच्च यतः ब्रा० १, ६, २, ६३ दर्शयित्वा ‘एतेन वै देवाः उपाशुयाजेन य यमसुराणामकामयन्त तस्यत्सर्वं वज्रेण वषट्कारेणाङ्गस्तत एवैष एतेनोपाशुयाजेन प्राभानं द्विपन्नं भ्राष्ट्रव्यस्रपतसर्व्यं वज्रेण वषट्कारेण हन्ति तस्मादुपाशुयाज यजते’ तत्फलमुक्तम् । “उपाशुयाजमन्तरा यजति” प्रयाजादियानेतिकर्त्तव्यताया मृतिः ।

उपाक ५० उपा+सक-अच् । १ परस्पर समीपगते सञ्चिह्निते “आसृष्यन्ती यजते उपाके” यजु० २६, ११, उपाके परस्परसमीपगते” वेददी० । “आ भन्दमाने उपासा उपाके” अ० २, ४, ६, “आभन्दमाने उपाके” १, १४२, ७, २ अन्तिके च । “सूर उपाकवषट्कम्” अ० ८, ६, २५, “उपाक इत्यन्तिकनाम” भा० ।

उपाकरण ५० उपा+आ+ङ-कण् । १ उपावर्त्तव्यमेत्येव स्तोत्र

प्रैषे ‘नापव्याहरेदोपाकरणदुपावर्त्तव्यमित्येवाध्वर्थु-रुक्तात्प्रभ्य’ गत० ब्रा० १, ५, २, १२, “यदा उद्गातारः स्तोत्रं प्रारभन्त तावदध्वयुष्महृणादनन्तरं नापव्याहरेत्” भा० “मागवा च प्रथमतो प्रातरनुवाकोपाकरणम्” कात्या० ६, १, १०, । ‘सोमे च यद्दृष्ट्वास्वोपकरणात्’ ३, ३, १७, उपावर्त्तव्यमित्येव स्तोत्रप्रैषः - उपाकरणशब्दे नोच्यते” कर्कः । तथा प्रेषणे हि स्तोत्रसारम्भाणात्तस्य तथात्वम् । २ याज्ञियपशुशंखारविशेषे च “गोतमस्तोमः प्रथमं द्वितीयस्याङ्गं पशोरुपाकरणकालेऽश्वमानीय महिषेद्या-स्तानेवास्यापयेय” आश्व० श्रौ० १०, ८, २ । “तमवस्थित-सुपाकरणाय यदक्रन्दन्त्येकादशमि स्तोत्रं प्रणुवन्” ५ “पशुकल्पेन पशु सप्तम्य प्रोक्षणीपाकरणवर्जं वपासुत्-सिद्धं जुहुयात्” आश्व० गृ० २, ४, १५, १ श्वारम्भे च । “अथातोऽध्यायोपाकरणम्” आश्व० गृ० ३, २, २, “उपाकरणमारम्भ” ना० उ० । उपाकर्त्तव्यं च तत्प्रकार-कालादिकं वक्ष्यते

उपाकर्त्तव्यं ५० उपा+आ+ङ-करणे मनिन् । येन कर्मविशेषेण वर्तन्ते पुनर्भेदः पठित्तमारभ्यते तादृशे, कर्मभेदे तच्च “अथातोऽध्यायोपाकरणम् इत्युपक्रमस्य आश्व० सू० दर्शितम् तत्कालकर्त्तव्यतादि च तत्रैवोक्तं विशेषस्तु नि० सि० उक्तौ यथा ‘तत्र बहूनां प्रयोगपारिजाते शौनके । ‘अथात आश्वये मासे श्रवणार्चयुते दिने । आश्वय्यां श्रावण मासि पञ्चम्यां हस्तार्चयुते । दिवसे विदधीतैतदुपाकर्त्तव्यं यथो-दितम् । स्वध्यायोपाकृतिं कुर्यात्तत्रोपासनं शङ्किना” अत्र पौर्णमासो उपासहारन्यायेन यजुर्वेदपरंति हेमाद्रिः । अत्र हस्तयुक्ता पञ्चम्युक्ता कारिकायाऽपि “तस्मात्से हस्तयुक्तायां पञ्चम्यां वा तदियते” इति । केवलपञ्चम्यां हस्तयुतेऽन्यस्मिन् वा दिन इति त्वं हेमाद्रिः । उपासन-वर्जितेति त्वं “कर्महयामिदं केचिन्नौकिकाम्नी प्रकुर्वते” इति कारिकोक्तलौकिकाम्निना विकल्प्यते । तत्र “अध्यायै रन्वारब्ध” इति सूत्रात् सशिष्यत्वेन तदधिकारित्वात् नाचार्यांग्नी “नान्यस्यान एतन्वोजुयादिति” निषेधात्तौकिक एव । तदभावे स्मार्त्तं इति निगमं । यद्यपि दोषिकायाम् । “वेदोपाकृतिरोपधिप्रजनने पक्षे सिते आश्वये” इति शुक्ल-पक्षोऽपि सर्वेषां मुख्यकालत्वेनोक्तं । वक्ष्यमाणनार्य-वचनेन अन्दोगान् प्रति विहितस्य तस्याविरोधिता सर्वान् प्रति निहत्तिय । तथापि श्रावणमाससमन्वस्य सूत्रो-क्तात् कल्पपक्षेऽपि कार्यं सिति दृढाः । तथा च आश्व०

द्वौ पराकार्या वर्जयित्वा त पौत्रकर्मिति' ज्योति परा-
 यरेक्ते 'उत्कर्ष काचद्वौ स्यादुपकर्मादिकर्मणि ।
 अभिवेकादिद्वौ न तूकर्षो दुगादिष्विति' कात्यायनो
 क्तैः । यत् 'उपाकर्मेण चोत्सर्गे चोत्तदिष्टं उपादित'
 इति ऋष्यस्मृत्युक्तं त्वामगविषयम् तेषा सिद्धाकौ एवो-
 क्तौ । एवंपराहकार्यम् । 'उपाकर्मापराहकार्ये स्यादुत्सर्ग
 भातरेष त्विति' 'अध्यायानामुपाकर्मा कृत्यान्तक सेऽपरोह-
 क्ते । पूर्वाह्णे त्विसर्ग स्यादिति वेदविदो विदुरिति'
 हेमाद्रौ गोभिलोक्ते । वस्तुतस्तु 'भवेदपाङ्कति पौर्णमा-
 स्यां पूर्वाह्ण एव त्विति' प्रवेतोवचनात् पूर्वावाक्य सामग
 विषयम् । तेषामपराह्णे एवोक्तौ रित्तनुपदं वक्ष्यते ।
 होमिकापि । 'अथ त्व विधि पूर्वाह्णकाच स्मृत' इति ।
 यानुषास्तु पर्वणि कुर्यु । तत्रापसस्वरौदयिकं पा-
 दम् । अन्यैस्तु पूर्वम् । 'पर्वण्यौदयिके कुर्यु आषण्यनै-
 सिरीयकाः । बह्वृचाः श्रयणे कुर्युर्पुंसं क्रान्तिवर्जिते'
 इति गर्गोक्ते 'स प्राप्नवान् स्तुतीर्ब्रह्मा पर्वण्यौदयिके
 पुन । अतो भूतदिने तस्मिन्नेपाकरणमिष्यते' इति
 काशिकापुराणात् । 'अथ चेदोषस युक्ते पर्वणि स्याद-
 पाङ्किया । दुःखशोकामयपक्षाराङ्गे तस्मिन् हिजातय'
 इति मदनरत्ने गर्गोक्तेः । अत्र सिद्धाभट्टीये विशेष ।
 'अत्र आषण्य पर्व सङ्गस्य गृह्या भवेत् । तदैवौदयिकं
 कार्यं नान्यदौदयिक भवेत्' । परापरमाचवीगेऽपि गार्ग्य
 'आषण्यो पौर्णमासी त सङ्गमात्परतो यदि । तदैवौदयि-
 की प्राज्ञा नान्यदौदयिकी भवेत्' । कर्मकाण्डमाह काचा-
 दयै निगमः । 'आषण्यो मौठपद्या वा प्रतिपत् षण्णु-
 कूर्त्तवै' । विद्या स्याच्छन्दसा तत्रोपाकर्मात्सर्जनं भवेत्' ।
 अत्र पौर्णमासी श्रवणहस्तयोरुपलक्षण्य तेन तावपि सङ्ग-
 वक्ष्ये प्रोचामि । 'उदये बह्वृचोत्सर्गेऽत्रिते पर्वणि नार्कभे ।
 कुर्वन्नेषस्युपाकर्मे ऋग्वज्रुसामगाः क्रमात्' इति श्रुष्यो
 वन् । 'विष्णुश्चो षटिकाहयमिति' पूर्वोक्तविरोधात् सा-
 मान्यवाक्यादौदयिकी कर्मपर्याप्ता पाङ्क्या न पूर्वा । स-
 ङ्गनिमित्तपूर्वविद्यापवादाभावात् भाद्रादौ काचान्तरे
 वास्तु, न त्व निमित्तम् । न हि श्रोत्राभावे निमित्तमा
 न्यपहृष युक्तम् । अतएव परेद्यु सङ्गव्याप्तौ पूर्व-
 निषेधः । तदभावे त्व नेति मूर्खव्यवस्थाप्यास्ता विधि-
 वैकल्यात् माघनिषेधे तथापत्तेश । पूर्वविद्यावचन-
 वत्पे हि वा युज्यते । एवं श्रवणेऽपि ज्ञेयम् । एतच्छु-
 द्धाधिक्यपरं तेन यथाग्निहोत्रादौ सायं प्रातः काच-

नाथे सामान्यस्य जीवमायच्छिन्नकालेदर्यादेरुत्थानम् ।
 यथा श्रोत्राद्यशफाद्यभावे यागादिप्रतिनिधिवाच्यैर्द्वेष्य
 तथात्वं सङ्गभावेऽनिप्रतिनिधिवाच्यैकर्मपर्याप्तौदयिके का-
 चान्तरे वानुष्ठान न त्व कदापि निमित्ते षपवादाभावे
 उत्सर्गस्यैव प्राप्ते' । कात्यायनादीनान्तु दिनद्वये पूर्वाह्ण-
 व्याप्तौ एकदेशस्वर्ये वा पूर्वैवेति चेमाद्रि । षटिका-
 षयमिति पूर्वोक्तविरोधात् तेन माषण्यनात्परमि-
 दम् । यदपि 'आषण्यो दौर्गन्धमी दूर्वा चैव इतायमी ।
 पूर्वविद्या प्रकर्त्तव्या शिवरात्रिर्षोर्दैनमिति' बह्वृचैवर्त्तम्
 तदुत्सर्गपत्रिविषयमिति हेमाद्रि । मदनपारिजातै-
 ऽपि पूर्वविद्याया आषण्यया वाजसनेयिनामुपाकर्मे-
 त्युक्तम् मदनरत्नेऽपि 'पर्वण्यौदयिके कुर्यु आष-
 ण्यनैसिरीयका' इति बह्वृचपरिणिष्टाह्वृचान् प्रति
 कर्मविषयार्थं प्रवृत्ते तत्र तैत्तिरीयककर्मविध्ययोगात्
 पूर्वोक्तकालिकापुराणादौ सामान्यतः औदयिकपर्वप्राप्ते-
 क्तनिषेधे न बह्वृचाना श्रवणविधानात्तैत्तिरीयकपदम्
 अतुषादत्वात्तस्य च प्राप्नोधीनत्वात् प्राप्ते यजुर्वेदमा-
 त्परत्वात् सर्वयजुर्वेद्यु पञ्चक्षणाथम् । अथयुत्यनुवादो
 वा । न त्व विषयकम् । तेन विशेषविधिना उपस-
 हार स्यात् । अतुषादत्वात्तल्लक्षणा न दोष । अन्यथौ
 दयिकपर्वविशिष्टोपाकर्माद्देशेन कर्त्तव्यधौ कर्त्तविशिष्टे
 वौदयिकपर्वविधौ याकभेदापत्ते । तस्मात्तैत्तिरीयक
 पदाविषयया सर्वयजुर्वेदिनासौदयिकमेव पर्वैत्युक्तम् ।
 तत्र न तावत्परिणिष्टे बह्वृचान् प्रवृत्ते विधि । धनिष्ठा
 प्रतिपद्युक्तात् 'स्याद्भ्रमसमन्वितमित्यादि तददाहृते
 एव परिणिष्टे वेदान्तरधर्मविधीना दर्शनात् । नाप्यनवादोऽ
 यम् काशिकापुराणादुबह्वृचादीनामपि तदापत्ते कु-
 र्युरित्यस्य विधित्वेन तस्यैवार्थवादत्वेनैतत्प्राप्तात्तुगादि-
 त्वाच्च । न च तैत्तिरीयकाणा गृह्ये'तद्विधिरस्ति येना-
 त्तवाद स्यात् । न च वाक्यभेद । तैत्तिरीयकपर-
 मात्स्य कर्ममात्स्य वा उद्देश्यत्वायोगेन हविरात्तिय-
 द्ददर्शने ब्राह्मणमुपनयीतेतिवक्त्रागत्या विशिष्टोद्देश्यत्वात् ।
 अन्यथोत्तराङ्गे बह्वृचपदस्याऽप्यविषयान्तरात् आषण्यस्य सर्व-
 साधारण्यपत्ते । तस्मात् हेमाद्रिसमतमेव युक्तमिति दिव् ।
 इदं च । गिर्यानध्यापयत व्यावस्येऽग्नी धनध्यापयतो-
 नाधिकार इति कर्क । आषण्यमपि यदृष्ट्यादिदुष्टाया
 कातीयभिधैः प्रौठपद्या षाय तैस्तु आषण्यपञ्चम्याम् ।
 'संक्रान्तिर्षण्यं वापि प्रौर्णमास्या यदा भवेत् । उपा-

कतिस्तु पश्या कार्यावाक्यनेयिभिरिति" मृतिमहापर्वने
वाक्यनेयियपश्यादिति हेमाद्रि । इदं सखतोक्त
वाचपरत्वात् बहुचपरमपि । गाश्यायनेस्तु हस्ते का
र्थम् । आपकान्तराचर्येषैव प्रौढपद्याम् । यस्तु बीधा-
यन, "प्रायण्या पीर्यमास्यामापाट्यां बोधाक्येभ्ये ।
तत् प्रौढपद्यामपि दोषे आपाट्यां कार्यमित्थे वमर्थम् ।
तस्याधीयपिपयं वा । सामगास्तु प्रायणे हस्ते पर्यु ।
"बहु वा प्रायणे चैव हस्तो सामनेदिन" इति निर्णया
मते गोभिलोक्तेः । सोऽप्युत्तरः "धनिष्ठाप्रतिपद्युक्त त्या-
ङ्गसप्तमन्ति । प्रायणं कर्म कुर्वीरन्मृग्यु।साम-
पाठकाः" इति मदनरत्ने परिशिष्टोक्तेः । गणोऽपि
"सिंहे रवौ च उद्यमे पूर्वाङ्केऽ विभरे बहिः । अन्दे,ग-
मिधिता कुर्युःस्वर्गं स्वस्त्यन्द्वाम् । शुक्रपक्षे च हस्तो-
न उपाकर्मापराङ्कमिति" । उद्यमे पूर्वाङ्के उत्सर्गं
आपराङ्कमपाकमेत्येवम् । अविभरे पश्चादिदोषर-
हिते । अन्योविधेयं पूर्वमुक्तं । प्रयोगपरिज्ञाने गोभिलः
"उपाकर्म्मोत्सर्जनं च मन्यमानामपीयते । धारणाध्ययनात्-
त्वाद्मृष्टिष्या मङ्गलारण्यम् । उत्सर्जनं च वेदाना
मुपाकरणकर्म्म च । अत्राय वेदजपेन फलं प्राप्नोति
मानव" । सर्वथा लोमे च कश्चि उपवासश्च "वेदोदितानां
निम्नानामिति" मनुसाऽभोजनोक्तेः । एकमुत्सर्गेऽपि ।
अथ पशुकादनेवोत्सर्जनमुच्यते । तत्र पीवमासि
रोहिण्यां तत्कृष्णाट्यां वा कार्यम् । "पीवमासस्य रो-
हिण्यामटकायासद्यापि वा । जलान्ते अन्वसा कुर्यादुत्स-
र्गं विधिवद्बहिरिति" याज्ञ० उक्ते । प्रायण्यां प्रौढ-
पद्यां चोपाकृतौ क्रमेण पीवशुक्रमतिपदि, मावशुक्रमति
पदि च कार्यम् "अथपशुमासानधीयीतेति" तेनैवोक्तेः ।
यस्तु वारितः "अर्धपशुमासानधीत्योर्ध्वं भृत्स्वजेव्
पश्चार्धेवशास्तेति" । तदापाशु पाककर्म्म विषयम् । बीधाय
माशु पीष्यां माष्यां वा कुर्युः । "पीष्यां माष्यां गोत्-
स्वजेदिति" तत्सूत्रात् । तैत्तिरियैस्तु तेषां कार्यं "तैष्यां
पीष्यमाश्यां रोहिण्या वा विरभेदिति" तत्सूत्रात् ।
बहुषैस्तु माष्यां कार्यम् "अध्यायोत्सर्जनं माष्या
पीष्यमास्या विधीयते" इति वारिकोक्तेः । कातोयास्तु
आह्नपदे कुर्युः । "उत्सर्गचेत्तदा तिष्पतिथ्यां प्रौढपदेऽपि-
वेति" कात्यायनोक्तेः । सामगास्तु सिङ्गाके उद्ये कुर्युः ।
तथा च सिंहे रवौ वेति गाग्यवचनं पूर्वमुक्तम् । स-
र्वेऽप्युत्सर्गदिने वा कार्यम् । "उद्ये तुत्सर्जनं कुर्यादुपा

कर्म्मदिनेऽथवेति" हेमाद्रौ वारिदर मन्त्रोक्ते । यदा सिंहे
स्ये सूर्ये" इति तन्मध्यस्य हस्तमन्त्रात्प्राक् प्रथमः कर्म्मलो
भवति तदा तस्मिन् उद्ये उत्सर्गं कृत्वा तदन्तरहस्ते उपा-
कर्म्मं सामगा कुर्युः । "मासि प्रौढपदे हस्तात्पश्चः पू-
र्वोभवेदुद्यदि । तदा च प्रायणं कुर्यादुत्सर्गं अन्वसा
दिजः" इति तत्रैव परिशिष्टोक्ते । अत्र हावपि शौरौ-
मासो प्रथो तेषां शौर्योक्तेः । अत्र विधेयमाह
कार्याजिनः । "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे यथाकाश्च वने-
स्त च । अन्वोन्धमयान् कृत्वा पूजनेत्सर्गवेत्तत ।
स प्राप्ते प्रायणस्थाने पीष्यं माष्यां दिगोदरे । ज्ञानं
कुर्योत मतिमान् मृतिमृतिविधानत । उपाकर्म्मोद्वि
प्रोक्तमयोवाचैव तर्पणम् । शुद्धायां मन्त्ररहितं ज्ञानं
दानं प्रयस्यते" । "उपाकर्म्मण्युत्सर्गे च तिरास पक्षिणी-
महोगमलं वानध्याय" इति मिताशरायामकम् । अत्र
मदीनां रजोदोषोनास्ति । "उपाकर्म्मण्युत्सर्गे रजो-
दोषो न विद्यते इति" गणोक्तेः । "उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे
मेतस्त्राने तथैव च । अन्वस्युत्सर्गे चैव रजोदोषो न
विद्यते" अन्वो० उक्तेषु उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे दुग्दादौ अत-
वाचरे । निधेनेऽपि दिने कुर्यात्सर्पं तिष्ठमिन्नितम्" इति ।
"जयोदश्यादितो रज्ज्वं दिनानां नवकं भुवम् । मङ्गलेषु
समकोषु पक्षे चन्द्रसूर्ययोरिति" सामान्यतो पक्षे
दिननवकविधेयस्तु अजिनयत्कालीनकर्म्मपरं न च निवत-
कालीनकर्म्मपर । "निष्पे नैमित्तिके लभे लोमे वप्र-
क्रियासु च । उपाकर्म्मणि चोत्सर्गे पक्षदोषो न विद्यते
इति नि० सि० अत्रुक्तेर्नोपाकर्म्मणि पक्षदोषभेदोः ।
आपाट्यामपि उपाकर्म्मं विधानात् आपाटीमवोजनकत्वात्
दण्डस्यापाठनामता वेदपक्षस्य दण्डपूर्वकत्वात्
तथात्वमिति बोध्यम् । करणे त्स्मिन् उपाकृतिरथल
स्त्री कर्म्मकरणयोरभेदोपचारात् उपाक्रियात्थल स्त्री ।
उपाकृतं ति० उप+आ+कृ-कृ । यत्र हुननाये । कृतवत्कारे
पयो, "अनुपाकृतमाशानि देवाशानि इवीति च" अमन्त्रे
मनुः । "पशुयागादौ मन्त्रवक्तृत्वेन पयो आर्पणतपाकरण
तद्गृहितपशुरनुपाकृत" कुशू० । "पशुचेदुपाकृतं पशु-
वेत वायवे तमनुहिष्ठ्य तद्वर्षे तद्वयसमाहभेत" कात्या०
२५,८,१ शक्योत्सर्गेषु प्रेषिते च "उपाकृतं उपाकार
आहोत्सर्गमात्" कात्या० ३,१,१८ । उपाकारे च ।
भावे क्त । उपाकरणे ईयन्निवपशुवत्कारे उपाकारे
च न० । ततः इटा० कर्त्तरि इति । उपाकृतिन् उपा-

हरणकर्त्तरि लि० द्विधा टाप् उपाकृतिनी ।

उपाञ्ज शब्द० अन्त समीपम् अय्यदी० लि० टप्समा० ।

नेत्रसमाप्ते 'कुमतीरनुत्सवाद्यानमममममयीभावे' पा०

अन्तोटात्तता अर्थात् अथेति'नई' गान् लि० टप्समा०

उपाख्या स्वा उप+धा+ख्या-भावे अ । ।प्रत्यये 'हित्तियो-

वानपाख्ये" पा० । उपाख्या अन्त तन्मूले'नुमान-

गम्ये इत्यने' । अयदादिभिर्मिर्षयने च । "प्रान'वसान-

दुक्ताना निरुपाख्या निर-ना । कःस्या या गतदेव

परमो स गतिभिर्वेयु' भा० अन्० २६ अ० । निरु

पाख्योभाव । तस्य च भावभिन्नत्वादिना यथा निर्दुक्तु

मशम्यत्' तथाभावगले उक्तम् 'एतिसख्याःप्रतसरख्या-

निरोधावाकाशयेति" गा० सू० भाष्ये 'तदवस्तु अभ-प-

मात् निरुपाख्यम्" "म हि भावना निरन्वय निरु-

पाख्योविनाय० सम्भवति" "निरोधहयमाकाशयेति निरु-

पाख्यम् । 'तत्र निरुद्धव्यय निरुपाख्यम् सुखा-

विराकतमाकाशयेदानीं निरामियते" 'काकाये च न

युक्ता निरुपाख्यावाभ्युपगम" इत्येवम् सौगतमतनिरा-

हरणे अभावपरतयाऽसलङ्कृतम् ।

उपाख्यान म० उप+धा+ख्या-त्युट् । ।पूर्वप्रत्ययने

"रामोपाख्यामममममममेति" भा० आ० १ अ० । एव नलोपा-

ख्यान'स्योपाख्यानानि बहून्नुपाख्यानानि तत्र सन्ति ।

"अनुविंशतिषाहस्रीं अक्षे भारतर्षिहताम् । उपाख्यानं-

विंशता तान् भारत प्रोच्यते बधे." भा० आ० १ अ० ।

२ विधेयकवने । "सर्वाख्यानं द्रुत मन्त्रान् अतीव परमा-

ङ्गतम् । अधुना योऽभिष्कामि दुर्गोपाख्याममङ्गतम्

तम्" "मृदु नारदः गत्यामि सधोपाख्याममङ्गतम्"

इति च मन्त्रे' । तत्र साध कम् । उपाख्य तत्र तन्मति-

पादके अन्तभेदे स्मार्थे कम् । कथनमात्रे च । [गते च ।

उपागत लि० उप+धा+गम-ठ । ।स्यप्रपत्तिने अचभ्युप

उपागम पु० उप+धा+गम 'अहृष्टनदिगमप' पा०

अप् । ।स्त्रिकारे अस्मीपगमने च ।

उपाग्रहण न० उप+धा+ग्रह-त्युट् । ।सह्यारपूर्वकवेद-

प्रारम्भे अमरदीक्षायां रायण० ।

उपाग्रहायन(लि) कच्चा० कायहायनया समीपं अय्यदी०

शा० टप्समा० । कायहायनसमीपे

उपाङ्ग म० उप+नितमङ्गेन अया० ह० । ।धामन ह्रीःसो'निनि

'स ह साङ्'देहोदिसम्' इत्यमरः । वेदाह्वयये याहृभेदे

अपङ्गानि याहायि च 'पुर अद्यादनावाहायना'या-

स्वादि । अथायुपङ्गानि इत्यङ्गानि तेषा अङ्गत वेद'पेभ्य

भ-ल करणाडप इत्यम । 'सङ्कोपाङ्गोपनिषद' इति०

२१ अ० "साङ्कोप इ वतवेदा सरहस्या क्रमेण अ विप्र-

मो० 'यो देगात् तद्वापि जनमममममम प्रतिनितम् ।

तर पुत्रे महाव ही साङ्कोपाङ्ग मङ्ग लानि भा-अ० १००

अ० । अङ्ग देहन्तदुपयोगिन इपचङ्गे मन्त्रानि च

अङ्गगच्छे ७० ए० दीर्घत भि इतिक्के पु० लताधर ।

उपाजिन लि० उपगयोऽ जनम अय्या० ह० । समीपगते उ-

पान अजिनान्ततपुरुषत्वं न् अन्तोटात्तता । अजिनम्य

समीपम् अय्यदी० । २७ अ० समीपे अय्य० । निरुट्कादि-

त्यान् अन्तोटात्तता । उपगतमजिन टेन प्रा० ह० ।

२ उपगतमर्भके लि० अल प्रक्ष'तप्वर इति भेद

उपाजे अय्य० उप+अज-वा० के वीमाशाभाव । टुप्रमय यना-

धाने 'उपाजे अय्याजे' पा० अजि परे तस्य गतिव्यन तेन

समाप्ते उप जेठय अयमाप्ते त् उप जेठये'त टर्नव्य

वसमाधायैत्यर्थे" सि० की० । एतौ च विभक्तिप्रतिरुप-

काव्ये इत्यन्य

उपाङ्गन न० उप+अनुज-त्युट् । ।सेपने 'माङ्गेन पा'त्र-

ने'रेन पुन पाकेन सृष्टमयम्" मनु ३ गोमया'टिम नु-

सेपने प्र सङ्गार्जनापा'त्रेन सिकेनोह्ले अनेन च । गगान्

परिवासेन भू'मः शुध्दति पञ्चभि" 'ज्ञान तपोऽनिरा-

ह्वारा सृष्टमनो वायु'पाङ्गनम् । वायुद कर्मकाळां च शुद्धे

कर्त्तव्य देहिनाम् मनु उपाङ्गनमः लेपनम्" इह ० ।

आधारे त्युट् । २ अङ्गाधारे कृताटी च । "अङ्गेक

पाङ्गीय नोपयमनीषाम्नीभीयस्यासोपाङ्गने च"

कात्या० ८, ६, २४, ततोय अङ्गभागमकोपाङ्गने अ-

धुरा'अङ्गा'अङ्गा'टा'अङ्ग'पे पत्नीपाशा'वत्यर्थे" अ० ।

अङ्गधुरा'अङ्गा'कार'सा'त्वं "दक्षिण्या द्वारा'अङ्गीता पत्नी

पाश'धा'येप प्रतिव्यसा'अङ्ग'रावना'क्रि पराग देव'नृति-

रिति" 'प्रतिप्रव्या'त्ता समानीता पत्नी ह्रीमगे'दे'दा'व्ये-

मा'अस्या'अङ्गा'भागा'अङ्गा'दिति स्यात्' । 'दे'टी० ।

उपात्त लि० उप+धा+दा ङ । ।प्रदोने, २ माप्ते च 'स्य

केदित्वा'अङ्गा इतिव्य प्रवचने" साध स । २ अङ्गर्भमदे

रजे पु० हन ५५ ।

उपात्तय पु० उप+अत-रप् अच । ।स्री'हम'दा'का'रा'न-

ममे, ३ अति'ममे, ४ श्री'हृ'ने, ५ माये च । "सरावनु'दा'व्य

रर" पा० कथमाङ्गा'न'नि'वा'तो'इ'पा'ङ्ग" दि० की० ।

उपादान न० उप+धा+दा-त्युट् । ।पङ्क० 'विप्रम दा

लक्ष्मण श्रुत्या मध्ये पादानमाचरेत् मम । “सादात्मनोऽ-
 युपादानात् सा० द० । सत्यविषयेभ्य इन्द्रियाणां निवारणरूपे
 प्रत्याकारे कर्माणि स्युः । कायजनभाषणपादे यमाने
 कार्यान्तिरे शकारणे यथा वृष्टादि घटादे मर्णादि अन्न
 द्वापादे जलभाषणं गतम् । तत्र सर्वदा कार्येषु मगतम् ।
 “असृष्टकण्ठाद्यु टान् पचयन्नात् सर्वव्यभारमावात् । यत्स्य
 गन्ताकायात् कारणभावाच्च सत् कार्यम्” सा० का०
 “उपादानानि कारणाणि तेषां पचय कार्येषु मक्तमस्य
 उपादानैः कार्यस्य मत्स्य इति यावत् एतदन्न भवति
 कार्येण स्वस्ति कारण कायस्य जनक मत्स्यभ्य कार्य-
 स्यःसतो न मत्स्यभति तन्नाम सत् जायेमिति” सा० कौ०
 “उपादाननियमान्” “मकर्मणो उपादान योगान्” सा० सू०
 उपादानकारणसु कार्याभिन्नकारणमिति साध्या वेदात्मि
 नय मन्वन्ते यथा अक्षिकादय घटादिक प्रति, सुखस्यै
 कुण्डलादिक प्रति, तन्त्र पट प्रति, तत्तत्तत्कार्याभिन्नतादु-
 पादानकारणम् । नेत्यादिवास्तु उपादानकारण समवायि-
 कारणतया व्यर्थायते । “यतममवेत कार्यं भवति ते
 यत्त समवायि जनक तत् भावा-तेषामने उपादान-
 यन्तेनापि तस्य वृत्तारोःस्येव ‘उपादानस्य बाध्यस्य’
 मणसो जनक भवेत्” भाषोक्तौ । तत्तदुपादानगोचर
 विधीयते तन्नामात्रसत्त्वेन तै ईश्वरस्य सर्वकर्तृत्व-
 त्वाभ्युपगमात् तत्र ईश्वरयन्ते चिन्तामणिपक्षे विद्यतम्
 साध्यमतसिद्धे ष्ठाध्यात्मिकतुष्टिभेदे च यथाह सा० का० ।
 “आध्यात्मिकप्रयत्नस्य, प्रकृत्य पादानक उभाभ्याश्चा ।
 वाक्सा विषयोपरमात् पञ्च नव तृतीयोऽभिध १ः । “या
 तु प्राज्ञयविकेकस्त्विति सा प्रकृतिमात्रात् सा भूत्
 बर्षेण सर्वदा तन्नामस्य सर्वान् प्रत्यविद्येभान् प्रमञ्जा-
 वास्तु सा भवति तन्नात् प्रमञ्जामुपाददीवा क्तं ते
 ध्यानाभ्यासेनायुञ्जन् । इति उपदेशे या तदि वेपादा-
 नास्वा नामान्भ इत्युच्यते” सा० कौ० । सकलस्येव अद्भुर
 इति प्रमञ्जायाः साक्षात्कार प्रति सृष्टकारिकाण्येन
 सकलसद्वयत्वात् सकलत्वम् । आत्मसाक्षात्काराय च
 कर्तारिधि रूपादे ययामतया तस्या उपादानत्वमिति बो-
 ध्यम् । तेन निर्द्वैतम् ठक् । औपदि निरु स्त्रीकारमाल-
 जन्ये सत्त्वादी यथा निध्यादौ इत्ये पचयमात्रादेय सत्य-
 मुत्पद्यते । उपादानोपादेबभावः

उपादानलक्षणं स्त्री उपादानात् साधिस्य पचयत् कलका ।
 “मुख्यं धेक्षेनरात् पो वाक्साचैःस्यविद्विने । सादात्मनो

उपादानादेवोपादानकलका” वा० द० उक्ते अत्रान्त-
 सायास्ये कलकाभेदे । यथा कुला परिपत्नीत्यादौ कलक-
 जस्य कलभातिच कलकाभ्युपगमेऽपि तत्र कलकस्य
 मस्यास्यैवापि विशेषविषयाऽन्यथागतम् ।

उपादिक पु० उप+अद-रन् संज्ञायां क्तु । षोडशेदे ।
 उपोदिकायां स्त्री

उपादेश्य लि० उप+आ+दा-कर्मणि यत् । पात्रो पङ्क्ति-
 योग्य विशेषे “उपादेश्यतारतम्यमेव” वा० द० । ‘मने वीर्यं’
 इत्या यमउपसुपादेश्यमवन्” पान्निप० उपादानकारणे
 सम्बन्धे इतद् भवे कार्ये । श्विधेयत्वादिना उतुष्टे च
 “कर्मोपनिहित नैव इदो विपरिवर्तत । यद्वास्तु
 तदपस्यानमुपादेशे गुणोभवेत्” भट्टका० । ‘उपादेश्ये
 विधेये” ति० त० रघुमन्दन ।

उपादेश्य पचययोग्य तत्रानुसूचवेदगीर्षं उक्त तत्साधनञ्च
 “वेद्यापादेश्यरहिते पतिमिति” या० भा० वाक्ये “च यथा
 सत्साधोः मयस्त्वानु सक्तव्येत्तानु मत्सुखात्तुपादने च वाच-
 दुपादेश्य तावदादाय निवर्तते” सर्व० दर्शने च प्रयत्नम् ।

उपाधि पु० उप+धा-धा-क्ति । अन्वयात्स्वितस्य वस्तुनोऽन्वया
 प्रकाशमरूपे । कपटे, उपधियन्ते उदा० । उपाधीयते
 स्वधर्मोऽनेन करण वा० कि । स्वहामीर्वादिना अन्वयिपि
 स्वधर्मोपसाधने विशेषणभेदे । उपाधिभेदेऽन्वयस्य
 नामायोग आकाशस्येव घटादिना” गतिवृत्तरिपुपा-
 धियोगादाकाशवन्” सा० सू० । “उपाधिना क्रियते भिन्न
 इव” इति श्रुति “कार्योपाधिरयं जावः कार्थो-
 पाधिरीश्वरः” पञ्चद० कार्यमन्त्र करण कारकतत्त्वमिति
 ब्रह्मसाधोपाधिवदे उदा० । उपपन्नरूपे विशेषेण च ।
 च च जात्यादिद्राङ्गिणस्य पदार्थैर्द्राङ्गिणः । ‘पदार्थविभा-
 जकोपाधिसत्त्वम्” सुक्ता० । पदार्थविभाजकव इवस्य
 गुणत्वकर्तृत्वसामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वमास्यरूपा तत्र
 इत्यस्यादयो जातिरूपाः सामान्यात्पदार्थैर्द्राङ्गिणा तत्र
 नित्यस्ये इति सचवेतत्वम् जातित्वम् परमधीभावसिन्नि
 इति नित्यइवस्यमालक्षित्व विद्येयत्वम् । नित्यस्ये इति
 स्वस्वत्वम् सद्यथायत्वम् । भावभिन्नत्वमभावत्वमन्योन्वा-
 न्यभावात् स्वच्छण्डोपाधिरेवत्वमिति नवरा । एवं
 प्रतिबोधित्वाद्योऽपि स्वच्छण्डोपाधयः तै कल्पन्ते ।
 “उपाधिभेदादेकापि माय्यादित्यपदेशभाक्” भाषा०
 षकृदुच्यते । उपाधीयते नामसमीचे कर्मणि चि ।
 उपपन्नानि जवा भट्टाचार्येभिन्नादव उपाधीयतेमनोऽन्

व्याधारे कि । धर्मविनायाम् अविचारोवायके
 न्यायमत्तसिद्धे पदार्थभेदे च । 'सर्वे साध्यसमासाधिकरणा -
 क्तुपाधय हेनोरेकाश्रयेषां सहाध्यव्यभिचारिता भाषा०
 उपाधिपदार्थभिरुपपन्नस्य प्रायेण षड्देश दौ पठन-
 पाठनाभावेन क्षुप्रप्रायतय प्रचारो मास्तीति अनुमान-
 विनामणिश्रुता यथा उपाधिवादे तन्निरूपितं यथा च
 तस्य दूषकताया वाज निरूपणं तदत्र प्रदर्शयते ।

“तत्रोपाधि साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे स त साधनत्वाभि-
 मताव्यापक । अनौपाधिकवचनान्नु न व्याप्रिष्ठाने हेतुवरो
 व्यापक गदिसानेन नान्योऽन्याश्रय । यद्वा व्यपकत्वं
 महद्भिन्नान्यभावापत्तियोगित्वं तन्नमित्येति स्वज्ञाव्या-
 पकत्व प्रतियोगित्वञ्च तदधिकरणानधिकरणकत्वमिति व-
 दन्ति तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापि
 न च तयोरनुपाधित्वं दूषकतावोजसास्यात् मित्यतनय-
 स्येन स्यामचसाधने याकपाकजत्वस्य, प्रत्यक्षमर्थश्रय-
 त्वेन वायो एतन्नत्वे साध्ये उक्तं तद्रूपवचस्य च शास्त्रे
 प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकारात् पक्षेतरैऽतिव्याप्तेः ।
 न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यवशासिद्धि-
 वारणार्थं पर्वतपद विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेष-
 णत्वाच्च स उपाधि, बाधोद्धीतस्यानुपाधितापत्तः । न
 चेष्टापत्ति इतरान्यत्वस्यापसिद्ध्या विशेषण विना व्याप्ति-
 पक्षेण तत्सार्थकत्वात् । वस्तुगत्या साध्यव्यपक पक्षेतर
 उपाधिरिति चेत् अस्तु तथा तथापि पक्षातिरिक्ते सा-
 ध्यव्यापकतापह्लादुपाधेरूपकत्वं तच्च तत्राप्यस्ति अन्यथा
 पक्षे साध्यसन्देहादुपाधित्वे उपाधिमात्रसिद्धौ न वि-
 पक्षव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषण तेन बाधोद्धीतप-
 क्षेतरस्य परिपक्षं तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात् न तु पर्वते-
 तरत्वादेरिति चेन्न न हि वस्तु विपक्षव्यावर्तकविशेषणशून्य
 पक्षे प्रमेयत्वादे सत्त्वात्तलोपात्तेति विशेषणे सिद्ध-
 सिद्धव्यापत्तं तत्रापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे
 तत्र स इति तत्राहस्या पक्षे साध्यव्यापकत्वरतो हेतोर्व्य-
 भिचार एव व्यभिचारे चावस्तुपुपाधिरिति पक्षेतरएव
 तत्रोपाधि स्यात् तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशे-
 षम् । अतएवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वाच्च पक्षे-
 तर उपाधिरित्युपास्तम् दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् ।
 इतेन पक्षेतरव्याप्यस्य प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपा-
 धित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् । अथोपाधि' स्वव्यतिरे-
 के सन्नतिपक्षोत्पापकतया दूषण, पक्षेतरत्वव्यतिरेकश्च

न साध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात् न तु व्यभिचारोच्चा-
 यकतया दूषणयथा हि साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतया हेतो
 साध्यव्याप्यत्व तथा साध्यव्याप्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न
 साध्यव्यापकत्वमपि सिध्येत् व्याप्तिव्यापकसोभयत्वापि
 साम्येन विनिगमकधिरहात् । तथादाया साध्यव्याप्येन हे-
 तना साध्य साधनीय तथा साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यत्वा
 साध्याभावोऽपि सधनीयो व्याप्तिपक्षतौल्यादिति दूष-
 कतावोज सोऽय सन्नतिपक्ष एवेति मयम एव हि सत्-
 प्रतिपक्ष उपाध्युद्धानं न स्यात् सतप्रतिपक्षान्तरवत् ।
 किञ्चु' बाधोद्धीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधि स्यात् वृत्ति-
 रेकेऽसाधारणत्वात् । ननु बाधे नोपाधिनियम ध्मेन सुदे
 वद्विसाधते तदभावात् । न च हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतर-
 पाधिनियम प्रत्यक्षे वद्वी कृतकपिनानुपण्ये साध्येऽतेज-
 स्वादेरुपाधिसम्भवादिति चेत् न तेजोमात्रपक्षत्वेऽ-
 तेजस्त्व विमान्यस्य उपाधेरभावात् । किञ्च पर्वताश्रयव्यवहृत्य-
 स्यस्य पयतेतरद्वयत्वं सुदपर्वतसयोगानाधारत्व सुद-
 पर्वतान्यत्वादिदनुपाधि स्यादेव वृत्तिरेकेऽसाधारणत्वाभा-
 वात् वृत्तिरेकिया सन्नतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्य,
 तस्यापि सन्नतिपक्षोत्पापकतया दोषत्वात् त इभयो-
 रपि व्याप्तिव्यापकसाध्ये विरोधाच्च व्याप्तिनिश्चय किन्तु
 भयत्वं वृत्तिनारस गय तथा च वृत्तिनारसंशयाधायका-
 त्वेनोपाधेरूपकत्व तच्च पक्षेतरैऽप्यस्ति तदुक्तुपाधेरैव वृ-
 त्तिनारसहेति । भवत्वं न न्यायेन सकलानुमानमङ्ग-
 भिया पक्षेतरैऽनुपाधिः तथापि सन्नतिपक्षोत्पापकम् ।
 नापि साध्यसन्नतिपक्षे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्व
 दूषकतावोजस्य व्यभिचारोद्धयनस्य सन्नतिपक्षस्य वा
 साम्येन विषयव्याप्तिव्याप्यत्वात् तथा दूषकताया सा-
 ध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च । अथ साध्यव्ययोजकोवर्म्-
 उपाधि प्रयोजकत्वञ्च न न्यूनाधिकदेशेऽपि तस्मिन् स-
 त्तत्वेन विनापि भवत्सदप्रयोजकत्वात् अन्यथा प-
 क्षेतरस्याप्युपाधित्वमसङ्ग इति चेत् न दूषणोपयिक हि
 प्रयोजकत्वमिह विवक्षितं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति सा-
 धनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजक नत्वधिक वृत्तित्वात् ।
 अथोपाधि स उच्यते यदर्थोऽन्यत् प्रतिविश्वते यथा
 जवाकुसुम स्फटिकचौहृत्वं उपाधि तथा सोपाधिरिति
 व्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमतं चकास्ति तेनासाधुपाधि न च वृ-
 त्तत्वमात्रेण दूषकत्वमिति साध्यव्यापकतापीष्यते तथा
 च समव्याप्ति एवोपाधिरिति सत् तत् किं विषयव्याप्ति

त्वत्सर्गोऽत्र त्वत् प्रत्यक्षत्वव्यापिकादि इव प्रत्यापिकादि रित्वे
 सति इव प्रत्यक्षत्वव्यापिकादि रित्वान्नाहृत्त्वत् तथा
 मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यापिकादि मित्रातनयत्वाव्यापिकादि-
 रित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापिकादि रित्वात्
 ऋषटत्वत् । अत्र प्रविचारय तत्समानाधिकरणात्यन्ताभा-
 वाम'तयोगित्वं' तद्भाभेदेऽपि । यद्वा यः साधनव्यापि-
 चारी साध्यव्यापिचारोच्चायकः स उपाधिः तत्त्वञ्च
 साक्षात् परम्परया वेति नार्थान्तरम् । किञ्च अर्थान्-
 रस्य सुखदोषत्वादाभासान्तरस्य तद्भाभावाद् उपाधिरेव
 भावत्वादिकं दोष न चैवं शब्दोऽभिधेय प्रमेयत्वादि-
 त्वान्नाश्रवणत्वं, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्व-
 स्रपाधिः स्यात् क्षेत्रान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्य-
 सिद्धेरुपाधेर्विधिषट्पाद्यापकत्वात् न च पक्षेतरं स्वव्याघा-
 तकत्वेनानुपाधावतिव्याप्ति तत्रानुकूलतर्काभावेन साध्य-
 व्यापकत्वानिधत्वात् सङ्घचारदर्शनादेस्तेन विना संशय-
 क्वादित्युक्तं बाधोद्गीते चानुकूलतर्कोऽप्येवेति । एव प-
 र्वात्तावयवद्वयन्यत्वादेरपि नोपाधित्वं पक्षमात्रव्यावर्त्त-
 कविशेषवत्त्वात् अतएव धूमे आर्द्रैः न्वनप्रभववज्जिमन्तै-
 बङ्गुरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वं मित्रातनयश्या-
 मत्वे याकपाकजाय जन्यामित्यत्वे भावत्वस्रपाधिः तदुत्-
 कर्षणं साध्योत्कर्षात् अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैद्य-
 कात् कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापक-
 तानिधत्वात् । तत् किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः तथा च
 बहुधा व्याकुलोऽस्तीति चेन्न तदुपजीव्यान्वेषामन्यनु-
 कूलतर्केषु व्याप्तिपहात् यत्र साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोर्वा
 व्याप्तिपाहकसाध्यासकत्वं व्याप्तिनिधयस्तत्र सन्दिग्धो-
 पाधित्वं व्यापिकादि संशयोपाधयकत्वात् । यदा च तादृश्ये-
 क्त्वात्तुकूलतर्कावतारदा हेतुत्वस्रपाधित्वं वा निश्चित-
 पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यापिकादि संशयकत्व-
 मतो न सन्दिग्धोपाधिरपि स । यत्तु पक्षेतरस्य यथा
 साध्यव्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि साहक-
 साध्यात् तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतद्भावाभ्या-
 पक्षे निवर्त्तितवत्त्वं न चैवम् । तथा च पक्षेतरः सा-
 ध्यव्यापकताव गयेन सन्दिग्धः कथं पर दूषयेदिति तन्न
 तद्यपि हि साध्यव्यापकता पक्षमात्रव्याप्य हेतुव्यापिकादि
 संशयाभावकत्वेन दूषणं स्यादेव । ननु यतोपाधिस्तथा
 अनुकूलतर्कोवदि भास्ति तदा तद्भावेनैव व्याप्तिरेव च
 भास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधिः साध्यव्याप-

पकत्वनिश्चयाच्चोपाधिरित्युभयथापि नोपाधिदूषणं न च
 व्याप्यतद्भावव्याप्यसुभयमत उपाधिरपि तद्भावोच्चयनेन
 दोष इति वाच्य उपाधेरान्तराभावात्तदुत्कर्षतर्काभावो-
 धकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न नोपाधावेकत्वं साध्यतद्-
 भावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वात्तदुत्कर्षेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्य-
 तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभा-
 वोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकस्तथातुकूलतर्काभावोऽप्या-
 वश्यक इति उभयोरपि विनिगमकाभावाद्दूषकत्वम् ।
 अन्ये तु यद्याहत्या यस्य साधनस्य साध्य निवर्त्तते स
 धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः स च धर्मोऽप्यस्याभावात् पक्षे सा-
 ध्यसाधनसम्बन्धाभावः यथा आर्द्रैः न्वनवत्त्वं, व्यावर्त्तते हि
 तद्ग्राहक्या धूमवत्त्वमवगोचरके । अतएव तत्र साध्यसाधन-
 सम्बन्धाभावः पक्षे । एव भावत्वव्याहत्या अरे जन्यत्वानि-
 त्यत्वयो सम्बन्धो निवर्त्तमान पक्षधर्म तावत्तदनित्य-
 त्वाभावमादाय सिध्यति । तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्व-
 निवर्त्तमान बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्त्तयत् प्रत्यक्ष-
 त्वाभावमादाय सिध्यति तथा चोभयत्वापि पक्षे साध्या-
 भावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति अतएव वा-
 धानुद्गीतपक्षेतरसाध्याव्यापित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्ग्राहि-
 रेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति । यत्तु पापिमात्रस्य
 लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरोऽपि क्वचिदुपाधि-
 तत्तदुपाधेस्तु तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साध्याव्याप-
 कत्वं न च धूमवज्जिमन्तोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति
 वाच्यम् व्याप्याप्रसिद्धेरिति तन्न अतुमितप्रतिबन्धकज्ञा-
 नविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्य तन्न न व्यतिरे-
 कित्वमतिप्रसङ्गात् विशेषलक्षणे वज्जिमन्तोऽप्येव पक्षेतर-
 त्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च । केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधि-
 क्वचिद्यत्र पक्षावच्छिन्नं यथा करका पृथिवी कठिनसयो-
 गात् इत्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं न च तत्र स्वरूपासिद्धि-
 रेव दोष सख्योपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः । सा-
 ध्यञ्च नोपाधिः व्यापिकादि साधने साध्याविशेषत्वात्
 अतुमितिसालोच्छेदप्रसङ्गाच्च ।

स चायं द्विविध निश्चित सन्दिग्धस्य साध्यव्यापकत्वेन साध-
 नाव्यापकत्वेन च निश्चितोपाधिरिति साध्यव्यापकत्वेन नि-
 श्चितोपाधिः यथा वज्जिमन्तेन धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रैः न्वन-
 प्रभववज्जिमन्तम् । यत्र साधनव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापक-
 त्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यापिकादि संशय-
 कत्वेन सन्दिग्धोपाधिः यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणामित्वं न च तेन जेमुना शाकपा-
 कजत्वमपि साध्यं तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वाद्भवस्यापि
 साधने अर्थात्तर श्यामत्वसाधने विवादी ननुभवत् । न
 चैव धूम्राद्भवत्तुमानेऽपि वक्षिषामप्युपाधिः स्यात् तत्र
 यद्भिन्नेव तन्नामप्यापि सम धूम्रान्नौपाधिकत्वमित्य-
 यात् । अत एव तन्निदानमयत्वाप्यग्रामसामग्र्या स्यात्-
 व्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिप्राप्त्याणामभा-
 वात् । अतएव साध्यसामग्र्या सद् ऐतोरपि यत्र व्याप्तिप्रा-
 ष्टकमसि तत्र सामग्र्यो नोपाधि यत्र त तदास्ति तत्र
 स, य्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्र्यो च कश्चिन्नौपाधिर्मत
 सर्वत्र इत्यत्र यथा तन्व्यप्रयोगनेमयोऽप्युपाधेर्वापकतासन्देहे
 ईश्वरानुमाने शरीरजन्मत्यानुत्वादि यथा च प्राकपा-
 कजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्यातनयत्वे । यत्तु
 उपाधिचन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्याभासान्तरमिति तदु-
 ज्जावने निरनुयोज्यानुयोग इति तत्र सन्दिग्धानैकान्तिक-
 व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणत्वादुपाधेरिव यमि-
 चारनिश्चयाधायकतया ।

इदानीमुपाधेरूपकतायोजनं निरूप्यते । नाप्यस्य
 यत्रतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वं तदा हि
 सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरदुपाधेरुद्भावनं न स्यात्
 न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाशिक्षार्थसद्भावनं शतसम्यन्वो
 न पश्यतीति न्वायात् एतेनापि बहुनां प्रतिबन्धाच्च
 यत्राप्रिपक्षधर्मतेति वक्ष्ये तच्च तस्यमेव न त भूयस्त-
 मपि एकस्माद्दुपतिरेकत्वात् । सन्दिग्धोपाधेरदू-
 षकतापाताच्च तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् अपि
 चैव बाधोद्धीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात् वृत्ति-
 रेकेऽसाधारणत्वात् पक्षधर्मोपाधिर्न स्यात् यथा घटो-
 ऽनिलो ह्रस्वत्वादित्यत्र कार्यत्व, गन्वाधरो ह्रस्व स्यात्-
 त्त्रेण प्रतीयमानत्वादित्यत्राभ्यासत्वात्, तद्व्यतिरेकस्य पक्षा
 दृष्टित्वात् । न च नायस्युपाधिः, तद्व्यतिरेकस्य अन्यथा
 दूषकत्वसम्भवाच्च । किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधे
 साध्यव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्ष, न
 ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि यत्राप्रिचि-
 ह्यतया अस्मिन्त्वोपाधिकावस्य यत्राप्रिचिचिरा-
 सात् । नाप्यनौपाधित्वज्ञानस्य यत्राप्रिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन
 यत्राप्रिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वादिबाधनभावात् ।
 नह्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वज्ञानमन्वयत्रा-
 प्रिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमित्युक्तम् । न च साध्यव्याप-

कत्वसाध्यव्याप्यत्वात्ने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप-
 कत्वज्ञानं नोपलभ्यते मूर्च्छाति वाच्यं न हि साध्यव्यापकव्य-
 प्यत्वज्ञानं यत्राप्रिज्ञानकारणं तेन तत् प्रतिबन्धकं स्यात्
 किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्व-
 ज्ञानद्वारा, नापि व्यभिचारोच्चायकत्वेन । यथा हि सा-
 ध्यव्यापकव्यभिचारित्वया साधनस्य साध्यव्यभिचारित्व-
 सत्तमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभि-
 चारित्वप्राधेरेत्यनुमेयं यत्राप्रिप्राप्तकृत्यात् । नापि
 साध्यव्यापकव्याप्यत्वेन यत्राप्रिचिरहेतुव्यापकतया, साध्य-
 व्याप्यव्यापकत्वेनोपाधेरिव साध्यव्यापकत्वसाधनात् न
 स्यादुपाधिहेत्याभासान्तरमिति । उच्यते चाद्वैतमन्वयत्वा-
 देकादिना साध्यव्यापकत्वसाधने व्यापकत्वे निश्चिते
 दूषकतायोजनत्वेन यदि हि साध्यसाधनसङ्घर्षादर्थ-
 नेनोपाधी साध्यव्यापकतामिदं एव नास्ति ततोपाधि-
 त्वमिदयाभावात् दूषकत्वं नास्तीति क्व वक्षिभाशानभावं
 चिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया यत्राप्रिचिरहेतुव्या-
 तन्त्येण वा यदि दोषस्य सर्वथा साध्यव्यापकतामिदं-
 वोवाच्यः तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनि-
 श्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्र गम्यात् समय इति व्यभिचा-
 रज्ञानद्वारा साध्यव्यापकव्याप्यत्वेन यत्राप्रिचिरहेतुव्या-
 यकतया योपाधेरूपकत्वम् । यथा साध्यव्यापकताभा-
 यदुपलक्षितया साध्यव्यभिचारित्वसत्तमेयं न च साधनाभा-
 यदुपलक्षित्युपाधेरिति वाच्यम् उपाधिमात्रोच्चेदप्रस-
 ज्जात् सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् अर्थात्तगण-
 नादी साध्याव्यापकत्वात् स योग, तौ हेतौ साधनव्याप-
 कत्वाच्च । अथोपाध्याभावात् । असाधारणविपर्ययो य-
 चान्यव्यतिरेकित्पि साध्ये बाधोद्धीतान्यपक्षेतरत्वम् ।
 अप्रतिपक्षसाध्यविपर्ययो यथा क्षेत्रान्वायमि साध्ये पक्षे-
 तरत्वादि । बाधितसाधकविपर्ययो यथा वृद्धिश्चक्षे-
 जस्वादि यत्राकृतकत्वम् । पक्षविपर्ययो यथा क्षित्वा-
 दिक् सकर्तृक कार्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरेकत्वम् अत्रा-
 णुव्यतिरेकव्यतिरेकस्य क्षित्वादेरेकदेशस्य भागाविधे ।
 पूर्वसाधनव्यतिरेको यथा रश्मीरसोऽनिलयोऽनिलव्यति-
 गुणत्वात् रसोऽनिलो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविपर्य-
 त्वात् रसवत्तिलादौ पूर्वसाधनताया प्रयोगानुरोधे
 त्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिद्व्यतिरेकसाधनव्यतिरेकस्यो-
 पाधित्वं कदाचिद्व्यतिरेकसाधनव्यतिरेकत्वस्येति वस्तुव्य-
 वस्था न स्यात् उपाधिनिर्वहणत्वाच्च । न हि वदो न

सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्यसम्बद्धं सम्भवति न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेद पूर्वसाधनश्रुतिरेकस्यानुपाधित्वे षीजस्यापनया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनश्रुतिरेकस्य साध्याश्रापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोस्तत्र एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं तत्रेति वाच्यम् अट्टह्यभाषविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनश्राप्यश्रुतिरेको यथा अकृष्टत्वानुमाने नित्यत्वादि । पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलस्रुदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथा तत्रैव पर्वतेतराग्निमत्स्यं न च तत्र वर्धविशेषणत्वं दूषण सत्त्वेप्युपाधेराभासत्वात् । तत्सु-द्वयं यथा तत्रैव पर्वतेतरेत्वनवत्त्वम् । एव वस्त्रिसामस्यादि-कमुच्छ्रम्' विवरणं दोषित्यदो दृश्यं विस्तरभयाञ्चोक्तम् । उपाधिना निर्मितं उज् स्त्रिया ङप् । औपाधिक उपाधिजनिते सिध्याभूते आरोपिते स्फटिकलौहित्यादौ जगत्सन्निकर्षात् स्फटिके च सिध्याभूतं लौहित्यसत्त्वत्वेन इति वेदान्तिन । नैयायिकादयस्तु तत्र लौहित्यस्य भ्रान्तिरित्युत्तरोचक्रुः । प्रमेयविभक्त्यै तयो पक्षयो-रुक्तायुक्तत्वं यथावस्थितं तदत्र दर्शयति ।

“यस्तु लौहित्यसिध्यात्वं न सङ्गते स यत्तव्यं; किं स्फटिक प्रवृत्ता नयनदृश्यं स्फटिकप्रतिफलितजवाकुसुमसुप-सर्पेयुः ? किं वा कुसुमगतरूपमात्रं स्फटिके प्रति-विम्बितं स्फटिकात्मना भावते ? उत पश्चुरागादिमण्यी-प्रभयेव कुसुमप्रभया व्याप्यत्वात् स्फटिकोत्थोद्भूतदृश्या-वभावते ? अथ वा तत्र व्याप्यती प्रभैव लोहितता भाति ? आहोस्वित्तया प्रभया स्फटिके नूतम लौहित्यसत्त्वा-दितम् । आद्यो नेत्राभिसृष्ट कुसुममपि प्रतीयेत । अट्टि च दोषवशात् कुसुमेन संयोगः तर्हि लौहित्य-मपि न भासेत तद्युक्तसंभवायस्य रत्नाभावात् । न द्वितीयं क्वचिदपि द्रव्यं परित्यज्य रूपमात्रस्य प्रति-विम्बादर्शनात् । तृतीये तु स्फटिकलौहित्ययोः सम्बन्धो-सिधेरिति त्वयाभ्युपगतमेव स्यात् इत्यन्वयप्रयोगात् । चतुर्थे स्फटिकशोक्त्रमपि प्रतीयेत व्यप्रतीतिकारणाभावात् न च जगत्प्रभया विरोधियुक्तया शोक्त्रमपसरितं तथासति नोरूपस्य स्फटिकस्याधाद्युक्तप्रसङ्गात् न हि रूपं विहाय द्रव्यमात्रस्य चाद्युक्तत्वं सम्भवति वायोरपि कृतप्रसङ्गात् । पञ्चमेऽपि प्रभा निमित्तकारणं चेत्तदा प्रभापगमेऽपि स्फटिके लौहित्यमवतिष्ठेत् । उपादानं प्र-भेति चेत् न मण्यविष कुसुमे प्रभाया एवादर्शनात् पूर्वोक्तं

विकल्पदशानामङ्गीकारवादत्वात् तदेवं स्फटिके सिध्या लौहित्यं कुसुमनिमित्तमित्यङ्गीकर्तव्यम् । एवमात्रं यद्-द्वारनिमित्तं कर्तव्यादिकमारोप्यते” । प्रतिविम्बपक्षेऽपि प्र-तिम्बपदार्थस्य यथा सिध्यात्वं तदपि तत्रैव निश्चितं यथा ननु जीवस्याहङ्कारस्यप्रतिविम्बत्वे दर्पणस्थसृष्टप्रति-विम्बवद्दिव्यत्वेन स्यात् । तत्र हि प्रीयास्यदर्पणस्थयो-रन्योन्याभिसृष्टत्वं न भेदोऽसम्भूयते । भैव मदीयमिदं मुख-मित्येक्यप्रत्यभिज्ञयाभेदानुभवस्य बाधात् । न च प्रत्य-भिज्ञैवेतरेण बाध्येति वाच्यम् सति भेदे प्रतिविम्बास-म्भवात् । किं प्रतिविम्बोनाम मुखलाच्छ्रितमुद्रा उत दर्प-णावयवा एव विम्बस्य सन्निधिवशात्तथा परिणमन्ते । नाद्यं दर्पणस्थसृष्टस्येतरादात्त्वत्वात् । यत्र तु प्रौढ दर्पणे प्रौढं सृष्टसृष्टमभ्यते तत्रापि तस्य न सृष्टात्वं दर्पणसृष्टयो संयोगाभावात् । न द्वितीयं निमित्तकार-णस्य विम्बस्यापायेऽपि तस्यावस्थानप्रसङ्गात् न हि तथावतिष्ठते । तेनैव पुरूपेण दर्पणे तिर्यङ्छिरीक्षिते पुर-यान्तरेण सत्यगवलोकिते वा तन्मुखानुपलम्भात् । न चैव मन्तव्यम् क्वचिन्निमित्तापाये कार्यमप्यपैति हस्त-संयोगजन्यस्य कटप्रसारणस्य हस्तसंयोगापायेऽपाय-दर्शनादिति । न तत्र निमित्तापायात् कार्यापायः किन्तु चिरकालसंभेदनाहितेन संस्तारेण संभेदनलक्षणविरुद्ध-कार्योत्पादनात् । अन्यथा चिरकालप्रसारणेन संभेदनसं-स्तारे विनाशितेऽपि हस्तापाये प्रसारणमपेयात् । न चैवमपैति । इह तु चिरकालविम्बसन्निधावयवत्वे विम्बा-पाये प्रतिविम्बोऽपि मच्छत्येवेति न विम्बं परिणामस्य निमित्तम् । अथ मन्वसे चिरकालावस्थितोऽपि कमलवि-काशः सवित्किरणस्य निमित्तस्यापायेऽपगच्छतीति । तत्र तत्रापि प्राथमिकसृष्टत्वे हृदयि पाद्यैराभ्यु-कमलावयवै पुनरपि रात्रौ सृष्टत्वे विरुद्धकार्ये जनिते-विकाशापायात् । अन्यथा तादृशवयवहिते हाने कम-लेऽपि रात्रौ विकाशोऽपगच्छेत् । आदर्शे तु सखाकार-परिणते पुन क्वेन हेतुना समतलाकारपरिणामः तदवय-वाना कारकमेवतिरेकेण अकिञ्चित्करत्वात् । अतएव वि-म्बासन्निधिमालेण आदर्शावयवा सखाकारेण परिणमेरन् । अन्यथा दर्पणद्रव्ये प्रतिमासृष्टे कर्तव्ये सति लौकिकाविम्ब-मेव सन्निधागयेयुर्नतद्भेदसपक्षेरेन् । दर्पणद्रव्यस्याप्याकार-परिणामे कारकमपेक्षायांमपि प्रतिविम्बपरिणामे पुन-श्चरूपपरिणामे वा न तदपेक्षेति चेत् एवमपि न सृष्ट-

प्रतिविम्बाकारपण्णामो युक्तिवहः वक्षुनीसिकादि
 निम्नोन्नतभावस्य स्वयैनातुपलम्भात् । समतलमेव हि
 पाणिना स्प्रश्यते । समतलेन व्यवहितं सुखमिति चेत् ।
 तर्हि चाक्षुषमपि न स्यात् । तत एतत्सिद्धम् । विमत
 खादयोमुच्यन्त्यन्तरहितः तज्जन्मकारणमन्यत्वात् ।
 यथा विषाणजन्मकारणमन्यं पिपापरहितं ययमस्तक
 मिति । ननु तर्हि शुक्तिरजतवन्निष्पत्त्यात्पापत्तैर्न विस्वैक
 त्वसिद्धिः प्रसन्नमिच्छा तु व्यभिचारिणी मिय्यारजतेऽपि न
 दीवमिदं रजतमिति तद्दर्शनादिति चेत् । विषमोद-
 चान्नः नेदं रजतमिति हि तत्र रजतस्वरूपबाधया र
 जताभिज्ञाया भ्रमत्वे तत्प्रसन्नमिच्छाया अपि भ्रमत्वमु-
 चितम् इह तु न तथा नेदं मुसुमिति स्वरूपबाध
 किन्तु नात्र सुखमिति देशसम्बन्धमात्रबाधे सत्त्वत्वा
 सदीयमेव सुखमिति प्रत्यभिज्ञा कर्म भ्रमस्यात् । न च
 स्सुखस्वावयवानामचाक्षुषत्वात् कथं प्रसन्नमिच्छामिति
 वाच्यम् नासाप्यादिकतिपयावयवदर्शनादपि घटादि-
 वदवयविनचाक्षुषत्वोपपत्तेः । य पुनर्हर्षणापगमे प्रतिवि-
 म्बापगमः नासौ स्वरूपबाधः दर्पणेऽपि तत्प्रस-
 न्नात् । ननु तत्त्वमसिवाक्येन जीवरूप प्रतिविम्बो-
 बाध्यते यः श्यामुरसौपुरुष इति वद्वाधायां सामाना-
 धिकारण्यात् संधार्थविनाये च मोक्षोपपत्तेः । न
 वम् सोऽय देवदत्त इति वदेकपरत्वेनापि सामाधि-
 रण्यसम्भवात् विरुद्धांशबाधमात्रेण मोक्षोपपत्तेः ।
 कृत्स्नस्य जीवस्य न धे मोक्षस्यापुरुषार्थत्वात् । वस्तु म-
 न्यते प्रतिविम्ब एव नास्ति, दर्पणप्रतिस्फासिता नेतर-
 श्चक्र परादस्य विम्बमेव दर्पणादविविक्तं गृह्यन्तीति, स्पष्ट-
 प्रत्यङ्मुखत्वाद्यानुभवेनैवासौ निराकरणीय । कथं तर्हि
 मूर्त्त इव्यस्य सुखस्यैकस्य विच्छिन्नदेशहवे युगपत् कात्स्न्येन
 इति । दर्पणदेशहतेर्मात्राकृतत्वादिति ब्रूमः । न हि
 मायायामसम्भवाद्येव नाम स्तशिरस्केदादिकमपि स्वप्ने
 माया दर्शयति । नन्वेवमेव जलमध्येऽधोमुखस्य हृद्यप्रति-
 विम्बस्य तीरस्यहृद्येक्ये सति तीरस्यहृद्योऽधिष्ठानं तत्र
 च मायया जलगतत्वमधोमुखस्य बाध्यत्वमिति वक्तव्यम् ।
 न चालाध्यासश्चेत्तदिति । अधिष्ठानस्य साकल्येन प्रती-
 तेत्तत्कथमसावध्यासः । उच्यते । किमत्र हृद्यावरणा-
 नावाद्भासाभावः ? किं वा दोषाभावात् । एतो-
 वादानाभावात् ? आहोस्वदध्यासविरोधिनीऽधिष्ठान-
 तत्त्वज्ञानस्य वद्भावात् ? नायं । चैतन्यावरणसंवा-

ध्यासोपादानतया जले पृथगावरणात्पयोभात् । एतेन
 तृतीयोऽपि निरस्तः । न द्वितीय । सोपाधिकभ्रमेयूपा-
 धेरेव दोषत्वात् । न चतुर्थः । निरुपाधिकभ्रमस्यैवाधि-
 ष्ठानतत्त्वज्ञानविरोधित्वात् । तर्हि सोपाधिकभ्रमस्य क-
 र्तृत्वादेर्नास्तत्त्वज्ञानाच्चिदितिः किन्तु अहंकारो-
 पाध्यपगमादिति चेत् । वाटम् । पारमार्थिकदर्पणाद्यु-
 पाधिस्तत्कृतभ्रमस्य च ज्ञानादिनिष्ठसायव्यज्ञानजन्योपा-
 धेरहृद्धारस्य निरुपाधिकभ्रमरूपस्यास्तत्त्वज्ञानाच्चिदती
 कर्तृत्वादेर्नाच्चिदस्तिरयत् सिद्धमिति ।
 परिभाषाया तु उपाधिषड्विकर्षस्थले भ्रममेवाज्ञीचकार न
 तु तत्र मिथ्यत्वमिति भेदः । "तत्र सद्भूतवक्षाम सैत्र सं शंति
 कीर्त्यते । नैमित्तिकी पारिभाषिकीपाधिकव्यपित्तिदा"
 इति स चा त्रिधा विभक्तः । "उभयादृत्तिधर्मैश्च संज्ञा
 स्यात् पारिभाषिकी । औपाधिकी त्वनुगतोपाधिना या
 प्रवर्तते" इति "यद्वाधुनिकसद्भूतशास्त्रित्वात् पारिभाषिकम् ।
 जात्या नैमित्तिकं यत्तौपाधिकरुपाधिना" । "यद्वाध्य-
 यच्छिन्नयत्किमत्राम तदौपाधिकं यथाकाशपञ्चादि" इति
 च यद्ग्र० । अत्र उपाधिना यत्किं रवन्नेदकरणात् तत्कृत-
 त्वम् इति बोध्यम् ।

उपाधिये त्रि० उपधेः आ+धा-कर्मण्ये यत् । अभिनिवेशनीये
 २स्वारोये ३उपाधिना विशेष्ये च । "उपाधेवसङ्करेऽपि
 उपाधेरसङ्कारात्" जगदी० ।

उपाध्याय पु० उपेत्याधीयतेऽज्ञात् उप+अधि+इङ्-यञ् ।
 "एकदेशेन वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुन । बोधध्याप-
 यति हृत्पर्युत्तपाध्याय स उच्यते" इति मन्त्रकण्ठे
 वेदकदेशतदङ्गाध्यापके । स्थिंयां ङीपि उपाध्याया
 उपाध्यायीतिरूपहयम् । उपाध्यायस्य प्रतीकत्वे ङीप्
 आहृत् वा उपाध्यायानी "उपाध्यायानी ऋतमती" सा०
 आ० ३२० उपाध्यायी च । "उपाध्यायान् दशाचार्य
 आचर्याणां यत पिता" । "आचार्यं स्वध्यायध्यायं पितरं
 मातरं गुरुम्" मनु । तन्मन्त्रे एकत्रालासौचम् "आचार्य-
 पत्नीपुत्रोपाध्यायमादकचगुरुरनुपूर्वसङ्गाध्यायिभिन्नेये क-
 राले" विष्णुः ।

उपानसु त्रि० उपगतजनः शकटं पितरं वा आत्मा० समा० ।
 १यकटसहये २पितरसहये पितृव्यादौ च । जातो अच्
 समा० । उपानस यकटसहये अस्मन्वादी, यकटे आकरे-
 व्यङ्ग्यतयाऽस्य जातित्वम् । वेदे तु इत्यनपि "अचारी
 निरुचकर्म उपानसः" ऋ० १०, १०५, ३,

उपानह स्त्री उपननह-क्रिप् उपसर्गदीर्घः। वर्मपादुकायाम् ।
 "कृतावरोहस्य ह्याडुपानहौ नियोबुकामे किञ्च वङ्गवर्मणी"
 इति नैध० अलोपानहो वर्मखेनोत्प्रेक्षणात् तस्या सर्वा-
 क्षावरकत्व' गम्यते तेन लोके (भोजा) इत्यादिप्रसि
 द्धाया एव तथात्वम् एकदेशमात्रावरकत्वे तु पादुकायङ्-
 प्रयोग । "अभ्यङ्गमङ्गल' चाच्छोरूपानच्छत्रधारणम्"
 "क्षेत्र' हिरण्य गामश्च अलोपनहमासनम्" मत्तु० अलो
 पानहमित्यात्र समा० ह० अच् समा०। एवमन्यथेन द्वन्द्वे-
 ऽपि । दण्डोपानहमित्यादि "उपामहौ च वासश्च धृत-
 मन्थैर्न धारयेत् "अथ' नोपानहौ हरेत्" "सोपात्कथ
 यद्मुञ्जे तद् रक्षासि भुञ्जते" मत्तु० [छद्वये वैदिके वाक्यभेदे
 उपानुवाक्ये न० उपगतमनुवाक्याम् अत्या० स०। अतुवाक्या-
 उपान्त उ० उपमितमन्त्रेण अथा० स०। १निकटे, २प्रान्ते च ।
 "दिशासुपान्तेषु ससर्जं वृष्टिम्" "नयनोपानवि-
 खोफितश्च यत्" "उपान्तभागेषु च रोपनाह" कुषा० ।
 "मेरोरुपान्तेष्वपि वर्तमान" "उपान्तवानोरगृह्णाण
 वृद्धा" रघु०। "यथोपान्तनिविष्टसम्पत्सुखी" सा० द० "ति-
 रोहितोपान्तनभोदिगन्तरा" किरा०। अन्तश्च सीमाभेद
 स च दैयिकः कालिक मुद्रिकल्पितश्च । "उपान्तयो
 निवर्त्तते" इ० र०। अन्तस्य समीपम् अथर्वयी० । ३अन्त-
 समीपे अथर्व०।
 उपान्तिक न० उप आधिक्ये प्रा० स०। १अत्यन्तान्तिके अति-
 निकटे "यदुपान्तिकेषु ददतीमहीरुह" माघः "प्रसमाह-
 पान्तिकनीपरेणुकीर्णम्" किरा०। ३तद्दृत्तौ त्रि० अस्या-
 रादर्शत्वात् तत प्रातिपदिकार्थे पञ्चमी "यञ्च वीर' न
 पश्यामि धनञ्जयसुपान्तिकात्" भा० व० अ०
 उपान्तिम त्रि० उपगतमन्त्रिमम् अत्या० स० उपान्तयत्वात्
 न डिमच् प्रत्ययविधौ तदन्तविध्यभावात् । १अन्तिमोपगते
 "शुण्यान्यमह्य शुण्केन ह्यम्याडुत्सारितेनैवसुपान्तभा-
 दीन्" लीला०। समीप्ये अथर्वयी०। २अन्तिमसमीपे अथर्व०
 उपान्त्य त्रि० उपान्ते भवः दिना० यत् । अन्तसमीपवर्त्तमि
 "अन्तोपान्त्यौ त्रिभौ त्रयो फाल्गुनश्च त्रिभो मतः" म० त०
 'उत्तमपदसुपान्त्यक्षोपसज्जणार्थम्" सि० कौ० ।
 उपासि स्त्री उप+आप-ङिष् । प्राप्ती, "यदेतानि सर्वाणि
 सृष्टं दुर्गपामि कृतेपासुपामिरिति" शत० भा० १०, १, २, ६
 उपासृत् स्त्री उप+आ-भृ-क्रिप् लृक् । उपाहरणे, "स न ज-
 ज्ज्वांसुपाभ्ययया उपा न ज्ज्वांसि" ऋ० १, १०८, २ ।
 "उपाभृति उपाहरणे" भा० ।

उपाय पु० उप+अय-भावे घञ् । १उपगमे । उपायतेऽ-
 र्थोऽनेन करणे घञ् । २साधने, स च द्विविध
 लौकिकोऽलौकिकश्च तत्र घटादिक प्रति दण्डादिर्लौकिक
 उपाय स्वगे प्रति यागादिरलौकिक उपाय । "उपायेन
 च यच्छक्य तच्छक्य न पराक्रमे" हितो० । "सु'सो-
 नेषाभ्युपायत्वात्" कुञ्ज०। ३राज्ञा रिपुनिराकरणहेतुषु
 सामादिषु च । "चतुर्थोपायसाध्ये तु रिपौ साम्ब-
 मपक्रिया" । "उपायमास्थितस्यापि नश्यन्त्यर्था
 प्रमाद्यत" माघः । "सर्वोपायैस्तथा कुर्यात्कीर्तिश्च
 पृथिवीपति." मत्तु० । राज्ञा विजयोपायाश्च सामाद्यस-
 त्कारः "साम भेदश्च दण्डश्च दानञ्चैव चतुष्टयम् । उ-
 पाया कथि ताराज्ञा स्वार्थसम्पत्तयेषु वम्" इत्युक्ते' एतेषा
 षत्तानि तस्यच्छब्दे वक्ष्यन्ते । कश्चित् सप्तोपाया पथ-
 न्ते । "साम दानश्च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायो-
 मेक्षेन्द्रजाहश्च सप्तोपायाः प्रकीर्त्तिता" शृङ्गारोपायौ च
 द्वौ "शृङ्गारे तु पुराविद्भिरुपायौ द्वौ प्रकीर्त्तितौ । उपायौ
 द्वौ प्रयोक्तव्यौ कान्तासु सुविचक्षणौ । सामदाने इति प्राङ्
 शृङ्गाररसकोविदाः । भेदे प्रयुज्यमाने हि रसाभासस्तु
 जायते । निपद्ये रसभङ्गः स्यात्तस्मात्तौ दूषितौ बुधे"
 इत्याद्युक्तारिकोक्ते । ४प्रयुक्तधनप्राप्तिसाधने उत्तमसर्ण-
 वप्रापारभेदे च 'यैर्धैरुपायैरर्धे स प्राप्तु यादुत्तमसिद्धि' ।
 तैर्धैरुपायै ससृष्ट्य दामयेदधमसिद्धिम्" मत्तु । ते चो-
 पाया मनुना दर्शिता यथा "धर्मेण वप्रावहारेण,
 छेनाचरितेन च । प्रयुक्त साधयेदर्धे पञ्चमेन वलेन च" ।
 तत्र धर्म उक्तो वृहस्पतिना "सृष्टृत्वस्वन्विसन्दिष्टै
 साधना चातुगमेन च । प्रायेण वा ऋणो दायो धर्म एव
 उदासृत" अलादीनि त्रीण्युक्तानि तेनैव "ऊङ्गना
 याचितश्चार्थमानीय ऋणिकाहनी । अन्याः ऋतानि वाऽऽहृत्य
 दायते यत्र सोपधि । दारपुत्रपश्चनृ ष्टत्वा क्त्वा हारो-
 पपेशनम् । यत्रार्थो दायतेऽङ्गर्ध' तदाचरितमृच्यते । वृत्ता
 ससृष्टमानोय ताडनास्वीरूपक्रमे । ऋणकोदायते यत्र
 वशात्कार' स कीर्त्तित" वप्रावहारस्तु मनुना स्वय
 दर्शित । "अर्थेऽपवदमान तु कारयेन विभावितम् ।
 दापयेद्वनिकस्यार्धे दण्डलेपश्च शक्ति" । तेन राजा-
 येदनरुपोव्यवहार." कुञ्ज० (नालिय) । मेधातिथिस्तु
 नि स्त्रो वप्रावहारेण दापयितव्य अन्त्यर् कर्मोपकरण धन
 दत्त्वा, क्षिपवाणिव्यादि तेन कारयित्वा तत्रोत्पन्न धन
 तस्यादुम्हनीयादित्याह" । ५उपक्रमे च ।

उपायन न० उपायते समीपे उपाहृतये उप+अय-ल्युट् ।
 १उपटौकने (भेटदेव्योया) "तस्योपायनयोव्यानि रत्नानि
 सरिता पतिः" कुमा० कर्म्मणि ल्युट् । २उपटौकनीये
 "परस्परं विज्ञातस्ते पूपायनपाणिषु" रघुः "साधिवेभ्यः
 निहितैरुपायनैः" माघः "प्रतोच्छ्रुपायनानि" काद० ।
 भावे ल्युट् । ३उपगमने "उपायन उपासा गोमतीनाम्"
 ऋ० २,२८,२, "उपायने उपगमने" भा० । "सङ्घो-
 पायनकीर्त्या उवाच" व्या० उ० "उपायनकीर्त्या उपगमन
 कीर्त्तनमात्रेण" शा०भा० ।

उपायिन् त्रि० उपायोऽप्यस्य इति । १साधनयुक्ते । उप+
 इण-णिनि । २उपगन्तरि । "सर्वान् शोचमेनोपायि-
 त्वात्" कात्या० ३,१,८, "पञ्चमस्युक्तं सर्वं उपयन्ति
 उपगच्छन्ति" कर्कः । "संस्थानान्धेन वोपायित्वात्"
 कात्या० ३,५,१६,एकेऽप्य प्राक्यायो मध्यायुत्तवायोपायी
 कात्या० ५,२,२,१, अतुकाएव सवसोपायी" कात्या०
 ८,६,२७, । उभयतः स्त्रियां ङीप् ।

उपायु त्रि० उप+इण्-उण् । उपगन्तरि । "तस्मादाह वायव-
 स्येति उपायवःस्यैलुहेकं घ्राणरूपं हि द्वितीयोऽ-
 यतीति" यत० ना० १,७,१,२,

उपाय उ० उप+ङ-गतौ कर्म्मणि घञ् । उपागते समीपे ।
 "व्यस्ति घ्रायान् कनोयस उपारे" ऋ० ७,८६,१, "उ-
 पारे उपागते समीपे" भा० ।

उपायण उ० उपेत्य न रमण यत्न प्रमे० । उमेतस्यारतिस्थाने
 "सुपु वा सप्तपारणे" ऋ० ८,३२,२१, उपारणे ब्राह्मणा
 उपेत्य यस्मिन् देये न रमन्ते सप्तपारण्य" भा० ।

उपायत त्रि० उप+आ+रभ-क्त । प्रतिनिहते "उपायताः
 पश्चिमसातगोचरात्" किरा० ।

उपायन् उप+आ+रभ-घञ् लुम् । मारुक्ते "बर्म्मकर्म्मो-
 पारम्भे विनियोग" सन्ध्यापहतिः

उपायर्जन न० उप+अर्जि-ल्युट् । अतर्जनादकव्यापार
 भेदे स च अर्जनयत्ने ३६५ उ० दर्शितः "शस्त्राणां
 सरथानाञ्च कत्वा सम्यगुपायर्जनम्" रामा० । ल्युट् ।
 उपायर्जक तत्कर्त्तरि त्रि० ।

उपायन् त्रि० उप+आ+रभ-क्त । तिरस्कारेण निन्दिते
 उपायन् उ० उप+आ+रभ-घञ् लुम् च । निन्दापूर्वकतिर-
 स्कारे । ल्युट् । उपायन्मन तत्रार्थे न० । कर्म्मणि यत् ।
 उपायन्मन् हिंसनीये । "सौर्यैः पशुपतामन्मनः सवभोवच"
 साङ्ग्रा० ऋ० । तिरस्कारार्थे ष्ट म लुम् । उपयन्म इत्येव ।

उपावर्त्तन न० उप+आ+इत-ल्युट् । १गुरागमने प्रत्या-
 इत्तौ । "तदुपावर्त्तनयत्किं मे मनः" रघुः । २सूची जुठने च ।

उपावृत्त त्रि० उप+आ+इत-क्त । १असापनयनाय पुनःपुनः-
 र्म्मिच्छुठितेऽन्धे, २प्रतिनिहते च । "उपावृत्तस्य पापेभ्यो-
 यच्च बाधो गुणै सह" ए०त० मन्विध्युपराधम् ।

उपावृत् स्त्री उप+आ+इत-क्तिप् । १आवर्त्तिनां समीपे
 आवृत्तौ । "यतं ते सन्त्याहृत सहस्रं त उपावृत्" यजु०
 १२,८ । "सस्यैवावर्त्तनमाहृत् तत्समीपवर्त्तिनाभाव-
 र्त्तनस्युपावृत्" वेददी० । २निहत्तौ च । उप+आ+इत-
 क्तिन् । उपावृत्तिरभ्युभवत् स्त्री

उपायम् उ० उपमितमात्रमेव अवा० लु० । १आयमसहये
 पाशुपतादिदीक्षादौ । "उपायमानस्य परान् पाभञ्जान्
 विविधानपि" भा०शा० ३५ लु० । "उपायमान् पाशु-
 पतपाञ्चरात्रायुक्त दीक्षायोगान्" गी०ऋ० । सामीप्ये
 अय्य० । २आयमसमीपे अय्य० ।

उपायय उ० उप+आ+त्रि-पवाद्यच् । १ आशयकर्त्तरि
 "ब्राह्मणोपाशयोनिस्तस्युत्कर्त्ता क्वातिमन्त्रते" मनु कर्म्मणि
 अच् । २आश्रयोपे "राजर्षीणां हि सर्वेमान्ते वनमुपा-
 श्रय" भा०आश्र० ४ लु० । "तु हि मन्नात । सर्वेषां
 दुःखितानामुपाश्रयः" भा०व० ६११ लु० । भावे
 अच् । ३आश्रये ।

उपाश्रित त्रि० उप+आ+त्रि-अर्म्मणि क्त । यस्याश्रयो
 ष्टहीतसाश्चिम् "तथैवोपाश्रिता देवो बुद्धिर्बुद्धिमत्तावर ।"
 भा०शा० ४५ लु० उपश्रितेति पाठान्तरम् । कर्त्तरि क्त ।
 २कताश्रये त्रि० ।

उपासक त्रि० उप+आस-ल्युट् । १सर्वे २उपासनाकर्त्तरि
 "विश्वयस्याद्वितीयस्य निष्कलस्याश्रोरिषः । उपास-
 कामां सिद्धार्थं ब्रह्मणोरुपकल्पना" वेदा० । २श्रे प्रेक्षी
 तस्य द्विजसिक्कलात् तथासम् स्त्रियां आतित्वात् ङीप् ।
 हेमचन्द्रोक्ते उवाचपदयामेदे यथा वाक्यमुपलभ्य "आश्रि-
 राङ्गं कृतकर्त्तं ह्यानाङ्गं समवाययुक् । पञ्चमं मगवत्यङ्ग
 ज्ञाता चर्म्मस्यपि च । उवाचकान्तलदहत्तरोपपातिका
 दयाः । प्रत्यक्षाकरणञ्चैव विपाकश्रुतमेव च । इत्येकादश
 सोपाङ्गान्यङ्गानि हादय एव" इति । उपासकश्च चिन्त-
 नापरपरपर्यायमननात्मिका मानवी क्रिया । सा च
 कश्चिदुप्यादिकमारोप्य प्रवर्त्तते यथा निर्गुणे ब्रह्मणि सद्य-
 क्त्वाद्यारोपेण प्रापुस्तवने निर्गुणस्य ब्रह्मणोरुपासरोपेणैव
 उपासनीको, अतएव "सर्वे" अस्मिद् ब्रह्म तज्जानान् इति

ज्ञान उपासीत यथाकृत्स्नरश्मिन् सोक्ते भवति तथैव प्रेत्य भवति स क्रुः कुर्वीति इत्युपक्रमस्य "समोसय" प्राणशरीर" इत्यादिना सा० उ० "उपासनायां तत्तुगुणोपाधयोऽभिहितानि युक्तौ प्रथमं चित्तप्रवेशासम्भवेन सगुणे एव मनोऽभिनिवेशस्य ततो निविष्टमनसं चित्तैकाग्र्यम् तत उपासितेश्वरानुग्रहादेव समाधियोगसिद्धि इति भात० सू० भाष्ययोर्दर्शितम् । "इश्वरप्रणिधानाद्वा" सू० "प्रणिधानाङ्गविशेषादायर्जित ईश्वररूपसमुत्पत्त्याति अभिधानमात्रेण" व्यासं भा० "प्रणिधानाङ्गविशेषात् सामसाहायिकात् कायिकाद्वा ध्यावर्जित अभिसुखीभूतसमस्तुत्पत्त्याति अभिधानमनागतेऽर्थे इच्छा, इदमस्याभिप्रेतमस्त्विति, तावन्मात्रेण न व्यापारान्तरेण" विव० । तदर्थेश्वरोपासनाऽसमर्थस्य तु प्रथमं स्युः सादित्यो विविच्यत्सम-इन्द्रियाद्यात्मकतया चिन्तनं कार्यं तच्चिन्तने च फलसक्तं वायु० । "दश सम्पन्नरापीष्ट तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः । बौद्धाः दश सङ्ख्येति तिष्ठन्ति विगतज्वराः । पूर्णशुद्धसङ्ख्यं तु तिष्ठन्त्यत्र क्वचिन्तकाः" विवृतस्यै, तत् पात० भाष्यविवृतौ वाचस्पतिना "अवप्रकृतमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्रे प्रथमसमात्मत्वेन प्रतिपत्त्या तदुपासनागततद्वा-समावासितान्तःकरणः पितृप्राप्तानन्तरभवप्रकादीनामन्यतमे लीनाः" उक्ततत्तुक्कालपर्यन्तं तिष्ठन्तीत्यर्थः । उपासनशब्देऽधिकं वक्ष्यते । तन्नोक्ता उपासकाश्च पञ्चविधा पञ्चदेवतोपासकत्वात् । "याज्ञः शैवोगाण्यपत्यः सौरश्च वैष्णव क्रमात् । उपासकाः पञ्चविधास्तन्व-प्रासविधानतः" । पुनश्चे त्रिविधा । "सात्त्विको राज-सत्त्वैव तामसश्चेति तै त्रिधा" । प्रकारान्तरेषामपि यथा-सम्भवं त्रिधा । "प्रसूरीरसाया दिव्य आचारभेदतस्त्रिधा" **उपासक** सू० उपासकान्ते शरा अहं उप+आ+धनुञ-आघारे षन् । तिष्ठे । "इमे च कस्य नारायाः सङ्का सोमवाचिनः । समन्तात्कलघौताया उपासके हिरण्यये" भा० वि० ४२ अ० "इतान् सर्वानुपासकान् क्षिप्रं ब्रवीहि मे रथे" वि० ४५ अ० भावे षञ् । २समीपासके च ।

उपासन न० उपासन्ते मूय लिप्यन्ते शरा अल उप+अस-विक्षेमे आघारे षु । शरत्सेपशिखापै शराभ्यसे अस-रः । उप+आस-भावे ल्युट् । २चिन्तने नने ३सेवने च "नित्यनैमित्तिकमायश्चित्तोपासनेन" "उपसमानि शा-बिहस्यविद्यादीनि" "उपासनस्य चित्तैकाग्र्यं परं प्रयोज-कान्म आचिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिरवान्तरफलम्"

इति वेदान्तशा० । "आचार्योपासनं शौचं स्वै-र्यथात्मविनिर्मुक्तः" इत्युपक्रमस्य "एतज्ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यत्ततोम्यऽथा" गीतायाम् आचार्योपासनस्य ज्ञानसाधन-त्वेन ज्ञानत्वमुक्तम् आचार्योपदेशं विना हि ज्ञाना-नुत्पत्ति "आचार्योपासनं वेदशास्त्रार्थेषु विवेकिना" इत्युपक्रमस्य "एतैरुपायैः संशुद्धः सत्ययुक्तोऽमृतो भवेत्" याज्ञ० तद्धेतुत्वसक्तम् । "आचार्यभग्निकार्यं च सम्भ्योपासनमेवम्" मनुः । ब्रह्मण उपासमानि च वेदे नाना-विधान्युक्तानि तत्र प्रतीकोपासनेतरेषामवान्तरफलमर्चि-रादिमार्गेण ब्रह्मलोकप्राप्तिः । प्राप्तिब्रह्मलोकस्य तत्र अ-वर्णमननादिसम्भवेन क्रममुक्तिः "न च पुनरावर्त्तते" इति श्रुते तत्र प्राप्तिविवेकस्यैवानाद्यत्तिर्नान्तरापत्तये "तत्र प्राप्तिविवेकस्यानाद्यत्तिश्रुति" सा० सू० उक्तेः । अतएव "इ-मानवं नावर्त्तन्ते" इति श्रुतौ इममिति इदमा विशेषणात् सामवान्तरे आद्यत्तिरिति सूचितम् । कार्यब्रह्मणो-ऽधिकारसमाप्तिपर्यन्तं तत्रस्याविनस्तु तेन सङ्घेव भोज । "कार्योत्तये तदध्यक्षेण सङ्घातः परमभिधानात्" या० सू० उक्तेः ब्रह्मणोपासकं मे सर्वं सम्प्राप्ते प्रतिषङ्घे- । पर-स्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्" श्रुते । प्रतीको-पासनायां तु मार्चिरादिना ब्रह्मलोकप्राप्तादि फलम् किन्तु तत्तच्छास्त्रे पूक्तं फलं तत्र तावत् प्रतीकोपासन तत्फलञ्च या० सू० भाष्ययोर् दर्शितं यथा 'न प्रतीकेन हि च' "समोब्रह्मोत्तुपासीतेत्वध्यात्मम्" अथा-चिदैशतमाकाशो ब्रह्मेति तथा "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः, "स यो नाम ब्रह्मेत्युपासीते" इत्येवमादिषु प्रतीकोपा-सनेषु च शब्दः किमेवध्यात्मपदं कर्त्तव्यो न वेति । किन्तावत् प्राप्तं तेवध्यात्मपद एव युक्तं कस्मात् ? ब्रह्मणः श्रुतिध्यात्मत्वेन प्रसिद्धत्वात् प्रतीकानामपि ब्रह्मविकारत्वात् ब्रह्मत्वे सत्त्वात्मत्वोपपत्तेरित्येवं प्राप्ते ब्रह्म । न प्रतीकेध्यात्मसतिं ब्रह्मीयात् न हि स उपा-सकः प्रतीकानि तान्यात्मत्वे नाकलयेत् । यत्पुनर्ब्र-ह्मविकारत्वात् प्रतीकानां ब्रह्मत्वं तदध्यात्मत्वमिति, तदसत् प्रतीकाभायप्रसङ्गात् विकारस्वरूपोपमर्देन हि नामादि-जातस्य ब्रह्मत्वमेवाश्रितं भवति स्वरूपोपमर्दे च नामा-दीनां कृत प्रतीकत्वमात्मपदो वा । न च ब्रह्मण आत्मत्वाद्ब्रह्महृद्युपदेशोऽध्यात्मवदिति कस्यना कर्त्तव्याद्य-निराकरण्यात् कर्त्तव्यादिष्वर्थसंसारधर्मा निराकरणेन हि ब्रह्मण आत्मत्वोपदेशनिराकरणेन योपासकविधान

ततश्चोपासकस्य प्रतीकैः समत्वादात्मपक्षे भोपपद्यते । न हि स्वकस्वस्तिकयो रितरेतरात्मत्वमस्ति किन्तु सुवर्णात्मत्वमेव । ब्रह्मात्मत्वैकैक्ये प्रतीकाभापप्रसङ्गमवोचाम । अतो न प्रतीकेषुत्पत्त्यदृष्टि क्रियते” भा० । “ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात्” भा० । ‘तेषु योदाहरणेपुन्यं स गय किमादित्यादिदृष्टयोत्र ब्रह्मण्यध्यसितव्या’ ? किं वा ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिप्रति ? । कुत स गय, ? सामानाधिकरण्ये कारणानवधारणात् अतः हि ब्रह्मण्यदित्यादिगण्यैः सामानाधिकरण्यसुपलभ्यते “आदित्यो ब्रह्म” भाष्ये ब्रह्म “विद्युद्ब्रह्म इत्यादिसमानविभक्तिनिर्देशात् । न चात्राङ्गसं सामानाधिकरण्यसमकल्पते अर्थान्तरवचनत्वाद्ब्रह्मादित्यादिगण्यमाना न हि भवति गौरव इति सामानाधिकरण्यम् । ननु प्रकृतिकारिभावाद्ब्रह्मादित्यादीनां मृच्छरावादिषु सामानाधिकरण्यं स्यात् नैत्युच्यते विकारप्रविलयोद्धेवं प्रकृतिसामानाधिकरण्यात् स्यात् ततश्च प्रतीकाभावप्रसङ्गमवोचाम । परमात्मवाक्ये दन्तदानीं स्यात् ततश्चोपासनाधिकारोपाधेयत परिमितविकारोपादानश्च व्यर्थम् । तथाद्ब्रह्मण्य “अग्निर्वैश्वानर” इत्यादिषुदन्त्यतरत्वाभ्यतरदृष्ट्याध्यासे सति किदृष्टिरध्यासतामिति स गय । तत्रानियमः नियमकारिण शास्त्रस्याभावादित्येव प्राप्तम् । अथवा आदित्यादिदृष्टय एव ब्रह्मणि कर्त्तव्या इत्येवं प्राप्तम् एवं आदित्यादिदृष्टिभिर्ब्रह्मोपसनञ्च फलवदिति शास्त्रमर्थ्याटा । तस्मात् ब्रह्मदृष्टिरादित्यादिप्रत्येव प्राप्ते नूनम् । ब्रह्मदृष्टिरेवादित्यादिषु स्यादिति । कस्यात् ? उत्कर्षात् एवमुत्कर्षेणादित्यादयोदृष्टा भवन्ति उत्कर्षदृष्टेः प्रध्यासात् । तथा च लौकिकोन्मायोऽनुभूतो भवति । उत्कर्षदृष्टिर्हि निरूपेऽधुमित्येति लौकिकोन्मायः यथा राजदृष्टिं चात्तरि, सचाहगन्तव्यः विपर्यये प्रसववाचप्रसङ्गात् । न हि अक्षरदृष्टिपरिच्छेदोत्तराणां निरूपेण भोवमान, अयेसे स्यात् । ननु शास्त्रप्रामाण्यादगम्यभोवोऽत्र प्रत्यवाचप्रसङ्ग न च लौकिकेन न्यायेन शास्त्रीया दृष्टिर्नियन्तु युक्तेति । अत्रोच्यते निर्धारिते शास्त्रार्थे एतदेव स्यात् सन्दिग्धे तु तन्निर्णयार्थं प्रति लौकिकोऽपि न्याय आभोयभाष्यो न निरुद्धते । तेन चोत्कर्षदृष्ट्याध्यासे शास्त्रार्थेऽवधाय भाष्ये निरूपेऽदृष्टिमधुर्य प्रत्यवेदादिति सिध्यते । प्राथम्याद्वादित्यादिगण्यमानां सुखार्थत्वमवितोधाद्ब्रह्मोपहीतव्यम् ।

तैः स्वार्थदृष्टिभिरवस्थायां बुद्धौ पथादेवतरतो ब्रह्मण्यदस्य सुखदृष्ट्या सामानाधिकरण्यासम्भवाद्ब्रह्मदृष्टि विधानार्थतैवावतिष्ठते । इतिपरत्वादिपि ब्रह्मण्यदस्यैव एपोऽर्थोन्माय्य । तथा हि ब्रह्मेत्यादेशं ब्रह्मेत्युपासीत, ब्रह्मेत्युपास इति च सर्व्वस्वेतिपर ब्रह्मण्यदस्यकारयति युजास्तादित्यादिगण्यमानान् । ततश्च यथा शुक्तिका रजतमिति प्रत्येतीत्यत्र शुक्तिवचनएव शुक्तिकाशब्द रजतशब्दस्तु रजतप्रतीकित्वत्पर्यायं प्रतीत्यैव हि केवलं रजतमिति न तु तत्र रजतमस्ति, एवमत्रात्मादित्यादीन् ब्रह्मेति प्रतीयादिति गम्यते । वाक्येषोऽपि च द्वितीयानिर्देशेनादित्यादीनेषोपासिक्रियया व्याप्यमानान् दर्शयति “स य एतदेव विद्वानादित्यं ब्रह्मेत्युपासते” “योवाचं ब्रह्मेत्युपासते “यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपासते” इति । यत्तूक्तं ब्रह्मोपासनमेवात्रादरणीय फलवच्चायेति तदयुक्तं उक्तेन न्यायेनादित्यादीनामेवोपास्यत्वसाधनमात् । फलन्त्वतिथ्याद्युपासन इत्यादित्याद्युपासनेऽपि ब्रह्मैव वास्यति सर्व्वत्रपुत्र स्यात् । अस्मिं तच्चैतत् “फलमत उपपत्तेरित्यत्र” । ईदृशञ्चाल ब्रह्मण्य उपास्यत्वं यत्प्रतीकेषु तद्दृष्ट्याध्यासोपपत्तिमादिद्विव विष्णुादीनाम्” भा० । एवं प्रतीकोपासनं निरूप्य तत्फलउक्तम् तत्रैव ४०५ श्पादे “अप्रतीकात्सम्भवात्प्रतीकिते वादरायणं उभयथाऽदेवात्तत्कृतस्य” छ० । “स्थितमेतत् कार्य्यविषया गतिर्न परविषयेति । इदमिदानीं सन्दिग्धते किं सर्व्वान् विकारात्मन्मानवियेपेणैवामात्रव उरुषं प्रापयति ब्रह्मलोकम् ? उत्तकाश्चिदेयेति ? । किं तावत् प्राप्त सर्व्वेभामेवैवा विदुषामन्यत्र परस्माद्ब्रह्मणो गतिः स्यात् । तथा हि नियमः सर्व्वस्वामोत्यत्रविशेषणैवैवा विद्यास्मरेषुवधारितेत्येवं प्राप्ते प्रस्थाह । अत्रतीकात्मन्मानिति । प्रतीकात्मन्मानु वर्जयित्वा सर्व्वान्मानान् विकारात्मन्मानवति ब्रह्मलोकमिति वादरायणाचार्योऽन्यथेति । ननु एवमयथाभावाभ्युपगमे कश्चिद्दोषोऽस्ति । अत्रियमन्यायस्य प्रतीकवृत्तिरिक्तेषुपुपासनेषूपपत्ते । तत्कृतवाच्योभयथाभावस्य समर्थकोऽेतेऽदृष्टय । योहि ब्रह्मकृत स ब्रह्मण्यदस्यैवार्थोऽदिति दृष्टेतर “यथा यथोपासने तदेव भवतीति” श्रुते । न तु प्रतीकेषु ब्रह्मकृतत्वमस्ति प्रतीकप्रधानत्वाद्ब्रह्मण्यदस्य । ननु अत्रब्रह्मकृतत्वमपि ब्रह्म गन्ततीति श्रुते यथा पञ्चानिनविद्यायां सयनाम् ब्रह्म गमवतीति” । अतः यत्रैवामात्रत्वं वाद उपलभ्यते, तदत्राने-

स्वीतृषर्गक्रेण तत्कृतन्यायेन ब्रह्मकृतनामेव तत्प्राप्ति
नेनरेषामिति मन्यते" भा० । "विशेषञ्च दर्शयति" सू० ।

"नामादिषु च प्रतीकोपासनादिषु पूर्वस्मात् पूर्वस्मात्
फलविशेषसुत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन्नुपासने दर्शयति "यावद्वा-
न्मोगत तत्रास्य यथाकामचारो भवति" "वाग्वाय ना-
न्मोभूयसी" "यावद्वाचोगत" तत्रास्य यथाकामचारो भवति
"मनोवाच वाचोभूय" इत्यादिना । स चाय फलविशेष
प्रतीकतन्त्रादुपासनानामुपपद्यते, ब्रह्मतन्त्रत्वे तु ब्रह्म-
णोऽपिपितृत्वात्कथं फलविशेषे स्यात् ? । तस्माच्च प्रती-
कात्मनानामितरेस्तुल्यफलत्वमिति" भा० ।

उपासनञ्च मानसप्रापारो यद्यपि देहप्रापारानपेक्षन्तथा
पि व्याधीनस्यैव नह्यति नान्यस्य यथाह या० सू० भाष्ययो "
"आधीन" सम्भवात्" सू० । "कर्माङ्गसम्बन्धिषु कर्मतन्त्रत्वादा-
सनादिचिन्तनेषु सम्यग्दर्शने वस्तुतन्त्रत्वात् ज्ञानस्य इत-
रेषुतुपासनेषु किमनियमेन तिष्ठन्नाधीन शयानो वा प्रपन्नो
तेत्यनियमे न आधीन एवेति । तत्र मानसत्वादुपासनस्थानि-
यम शरीरस्थितेरित्येव प्राप्ते नवीति आधीन एवोपाधी-
तेति कृत ? सम्भवात् । उपासन नाम समानप्रत्ययप्रवाह-
करणे न च तद्व्यक्तो धावतो वा उपस्यति गत्यादीना चि-
त्तविशेषकरत्वात् । तिष्ठतोऽपि देहधारणे व्याश्रित मनो
न सूक्ष्मवस्तुनिरीक्षणसम्भवति । शयाशयाप्यकामादेव
मिदृश्याऽभिभूयते । आधीनस्य त्वेव जातीयको भूयान्दोषः
सुपरिहर इति सम्भवति तस्योपासनम्" भा० । "ध्या-
नाञ्च" सू० "अपि च ध्यायत्यर्थ एव यत्समानप्रत्यय
प्रवाहकरणे, ध्यायतिश्च प्राग्विद्यन्तद्वेषेऽपु प्रतिष्ठितह-
रित्वे कविषयाक्षिप्रचित्तेषूपचर्यमाणो दृश्यते ध्यायति वक्षो
ध्यायति प्रोपितयन्नुरिति । आधीनस्थानायासी भवति ।
तस्मादेषाधीनकर्म उपासनम्" भा० । "अधसत्त्वापेक्ष" सू० ।
"अपि च ध्यायतीव एषित्रीत्वञ्च एषिव्यादिषुषडलत्वमपेक्ष्य
ध्यायतिवादो भवति तस्य चिह्नसुपासनस्याधीनकर्मत्वे"
भा० । "करन्ति च" सू० "करन्त्यपि च शिष्टा उपा-
सनाङ्गत्वेनासनम्" "शुचौ देये प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमा-
त्मन" इत्यादिना अतएव च पद्मकादीनामासनविशेषा-
णासुप्रदेशोयोगशास्त्रे" भा० । उपासनसामरस्यात् भूय क-
र्त्तृश्रुतित्वपि तत्र शोक्तम् ।

"या प्रायणात् तत्रापि हि इष्टम्" सू० । "यादृच्छिः सर्वो-
पासनेषादत्तं व्येति स्थितमाद्येऽधिकारणे । तत्र यानि तावत्
सम्यग्दर्शनाशीषु पाषाणानि तान्मवपादादिवत् कार्यपर्य-

वसानानीति ज्ञातमेवैषासादृष्टिपरिम षम हि सम्यग्दर्शने
कार्ये निष्पन्ने यत्तान्तर किञ्चिच्छासित्तं यद्यम् अग्नि-
योष्यब्रह्मात्मत्वप्रतीतेः शास्त्रस्य विषयत्वात् । यानि
दुनरभ्युदयफलानि तेषुपा पित्ना कि कियन्तश्चित्काळ
प्रत्ययमावर्त्योपरमेत् उत यावज्जवमावर्त्तयेदिति । किन्ता-
यत् प्राप्त कियन्तश्चित्काळ प्रत्ययमभ्यस्योत्सृजेत् आ-
दृष्टिविशिष्टस्योप सनशब्दार्थस्य कृतत्वादित्येव प्राप्ते
श्रुम् । आ प्रायणादेवावर्त्तयेत् प्रत्ययम्, अन्यप्रत्ययवशाद्
इष्टफलप्राप्ते । कर्माग्यपि हि जन्तान्तरोपभोग्य
फलमारभमाणानि तदनु रूप भावनाविज्ञान प्रायणकाले
आक्षिपन्ति । "सविज्ञानो भवति" "सविज्ञानमेवात्मनःकामति"
"यश्चित्तस्तेनैव प्राणमादाति प्राणश्लेजसा युक्तं सङ्गात्मना
यथा एतद्व्यति लोके नयतीति" चैवमादिश्रुतिभ्यः, तस्य-
जलःयूकानिदर्शनाश्च । प्रत्ययाद्भेदे स्वरूपादृष्टि सङ्गा
किमन्यत् प्रायणकाले भावनाविज्ञानरूपेणैरनु । तस्माद्ये
प्रतिपत्तव्यफलभावनान्मका प्रकृत्यास्तेषु प्रायणादादृष्टि ।
तथा च श्रुति "स यावत्कृत्तरयमस्मात्प्रोक्तात् प्रतीति"
प्रायणकालेऽपि प्रकृत्यादृष्टिं दर्शयति । अतितरपि "यं
यं चापि स्मरन् भाव त्वज्जलान् कलेशरम् । तं तमेवैति
कौन्तेव । यदा तद्भाषमावितः" इति "प्रायणकाले मनसा-
ऽवचेनेति" च । सोऽन्तवेलायामेतन् त्वय प्रतिपद्येतेति"
च शरणवेलाया कर्त्तव्येयं व्यावयति" भा० । प्रतीकभि-
क्षेपु उपासनेषु अचिरादिमार्गेषु ब्रह्मलोकावाप्तिः फलम् ।
"अचिरादिना तत्प्रचिन्ते," या० सू० भाष्ययोक्तम् ।
तस्य अर्चि रादिमार्गयन्दे आतिवाहिकयन्दे च उक्तम् ।
युक् उपासनायत्न स्त्री । "न्यायवर्ष्यैमीयस्य समनव्यप-
देशमाह । उपासनैव क्रियते अत्रणानन्तरागता" कुमु०
सेवने च "उपासनामेत्यपि तु यः सूच्यते" नैव । याखिल-
स्योक्ता भक्तिरूपोपासना भक्तिर्यन्दे वक्ष्यते ।

उपासा स्त्री उप+आस भावे च । उपासने "उपासासिद्धस्य
प्रसयामात्मम्" सं० सू० ।

उपासादित्ति० उप+आ+सट-त्विच् कर्मणि क्त । प्राप्ते
भावे क्त । २प्राप्तौ तत् तत्कृतमनेन इष्टा० इति उपासा
दितित् कृतसामे स्त्रियां ङीप् ।

उपासित्ति० उप+आस-सेवनादृत्वात् कर्मणि क्त । ल-
तोपासने यस्योपासन कृत तस्मिन् देशटौ ।

उपास्ति स्त्रीउप+आस-क्तिन् स्त्रीप्रत्ययान्तेऽपि ना० युष् च वा न
क्तिनोवाचकः । उपासनायाम् "प्यगांयगोदोमांमेषामननि

मनीषिण । यद्गुणास्त्रिभवास्तत्र परमात्मानिरूप्यते” कृष्ण० ।
 उपास्त न० उपगतमस्त्रम् उपकरणत्वेन चत्वा० स० । अस्त्रो-
 पकरणे तूणाटो” । “राजानौ भीतिमार्गंरती अस्त्रोपास्त-
 क्षतिमौ भा० व० । ६६६० ।

उपास्य लि० उप+आस-सेवनार्थत्वात् कर्मणि यत् । सेव-
 नीये षिन्ने ‘उत्तमश्च ततो रम्या उपयासा गुरवश्च ते’
 भा० अतु० ८ अर्थे ‘गङ्गा सटंशतमश्चरुपासा’ भा० अतु०
 २६६० । उप+आस-स्यप् । १ सेवयित्वात्त्वे ४ षिन्नि-
 त्वात्त्वे ष अथ् । ४ उपयासा सभ्यां विधिवत्” स्मृतिः ।

उपाहित उ० उप आसन्नमहितं यत् । १ उपासागाताटी अगु-
 त्वात्त्वे उपरुपे उप+आ-धा-क्त । २ चारोपिते, लि०
 उपेच उ० गान्दिनीसुते अक्रूरभाहभेदे । ‘अक्रूर सुपुत्रे तस्मात्
 अफलकात् भूरिदक्षिण । उपमदगुस्तथा मद्युर्मुदर
 चारिभेजय । अषिक्लिपक्षयोपेक्ष; यत्तु घ्नोऽपारिमर्द्दं न”
 हरि० १ पु० तत्रैव १६ अथ्याये च गान्दिनीसुतत्वमस्योक्तम्

उपे चक लि० उप+रञ्ज-एतु । उमेक्षाकारके योगिनि “उ-
 मेक्षकोऽसङ्गुको मुनिर्भावंसमन्वितः” मनुः “एषा मयेत्यु-
 पेक्षक एको एषाहमित्युपरता त्वया” सां० का०

उपेक्षण न० उप+रञ्ज-भावे ल्यट् । १ अ्यागे १ श्यौदासीन्ये च
 १ राक्षस सप्तपिधोपायान्गते उपायभेदे “शास्त्रा दानेन
 भेदेन दण्डे भोमेक्षणेन च’ भा० व० । १५० । उपेक्षणस्य
 यधोपायत्वं तथा उपायवन्दे चक्रम् ।

उपेक्षणीय लि० उप+रञ्ज-अनीयत् । १ अ्यागे १ प्रतीकारार्थ-
 मनालोचनीये च “नश्यत् परस्तादनुपेक्षणीयम्” रघुः ।

उपेक्षा स्त्री उप+रञ्ज-अत् । १ अ्यागे इदं न मम स्यादिति
 इच्छाभेदे श्यौदासीन्ये ३ अथनमेक्षणे च । उपेक्षा च पर-
 खत्वानभिसन्धानापूर्वकत्वात्प्रागभावावसानकाखीनसत्त्वावि-
 द्यक्रेष्ट्या । उपेक्षायाः सत्यनाशकत्वम् ह्यतो व्यव-
 स्थापितम् “उपेक्षानात्मक सत्त्व निश्चयः कारणं भवेत्”
 भाषेक्ते ५ इदमपादेय न भवतीत्याकारकज्ञानभेदे
 च “कयांसुपेक्षा हतस्त्रीपितेऽस्मिन्” रघुः । ६ शोचयास्त्रोक्तं
 चित्तप्रसादमार्थं भावनाचतुष्टयान्गते भावनाभेदे । ‘मैत्री-
 करणासदितोपेक्षायां सुखदुःखप्रयत्नाप्रयत्नविषयाणां भाव-
 नातश्चित्तप्रसादनम्” पात० सू०

उपेत लि० उप+रञ्ज-क्त । १ उपगते २ समीपगते सेवादिवर्धने
 १ प्राप्ते ३ उपनीते च । “य प्रव्रजन्तमनुपेतमपेतकत्वम्”
 भा० १ सू० । “न स्त्री जुहुयाद्धानुपेतः” अतिः । “अ-
 नुपेतः अनुपनीतः” म० त० रघु० । गर्भधानार्थं ५ स्थिय-

उपेते च ‘गर्भधानमुपेतो ब्रह्मगर्भं सन्दधाति” हारीतः
 “उपेतः स्त्रियमुपगत” म० त० रघुनन्दनः ।

उपेन्द्र उ० उपगत इन्द्रम् अतुजत्वात् अत्या० स० । विष्णौ ।
 स हि कश्यपात् अटितो इन्द्रादनन्तरं यामनरूपतया
 सजातः इति तस्य तथात्वम् । “उपेन्द्रो यामन,
 प्रागु” विष्णुस० । अत्र भाष्ये अन्यापि निरुक्तिर्दर्शिता
 यथा । “मनोपरि यथेन्द्रस्त स्वामितोगोभिरौन्दर ।
 उपेन्द्र इति कृष्ण । त्वा गायन्ति दिवि देवता” इति हरि-
 यशवचनात् उपरि इन्द्र उपेन्द्र इति । अत्र वासुदेयस्यैव
 यधोमेन्द्रनामता, तथा गोवर्द्धनोद्धारणेन गोपु रक्षितासु
 तत्प्रीतये गोभिस्त्रस्य सर्वोपरिबोक्तस्यत्वेन उपेन्द्रनामत-
 याऽभिप्रेकं क्त इति वर्णितं हरिव० ७६६० यथा ।
 “अपामधस्ताद्धोकोऽय तस्योपरि मङ्गीधरा । नागानामुप-
 रिष्ठाद्भूः प्रथिव्युपरि भातुषाः । मनुष्यबोकादूर्ध्वं तु
 अगाना गतिरुच्यते । आकाशस्योपरि रविर्हारां स्वर्गस्य
 भातुषानु । देवलोकाः परस्तस्माद्दिशानगमनो महानु ।
 यत्नाहं कृष्ण । देवानामेन्द्रे विनिहित पदे । स्वर्गादूर्ध्वं
 ब्रह्मबोको महर्षिगण्यपूजित” । तत्र सोमगतिश्चैव ज्योति-
 शासु महत्तमनाम् । तस्योपरि गवा लोका विद्वांसु
 पात्यन्ति हि । स हि सर्वगत कृष्ण । महाकाशगतो म-
 हानु । उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तत्र तपोमयी । या न
 विद्म त्वय सर्वं प्रकृतेऽपि पितामहम् । सोकास्तथो
 दुष्कृतिना नागलोकरसु दारुणः । प्रथिवी कर्मशीलानां
 क्षेत्रे सर्वस्य कर्मण । अमस्त्रिदाराणां विषयो वाडुना
 तस्यश्चिन्ताम् । गति शमदमाट्टानां स्वर्गं सुकृतकर्म-
 णाम् । प्राप्ते तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकं परा गतिः ।
 गवामेव तु गोलोको दुरारोह्य हि सा गतिः । स तु
 लोकस्तथा कृष्ण सीदमान क्षपात्मना । हतो हृत्प्रियता
 वीर । निघ्नतोपद्रव गत्राम् । तदहं समतुप्राप्तो गवा वा-
 क्त्रेण नोदित । ब्रह्मण्यश्च महत्भाग । गीरयात्तव चानव ।
 अहं मृतपति कृष्ण । देवराजः सुरन्दर । अटितेर्गर्भप
 याये पूर्वजस्यो पुरातन । तेजसोऽस्त्रिमयैव यस्ते द-
 क्षितयानहम् । मेघरूपेण गत्वैव चान्तमर्षसि से विभो । ।
 एव छान्तमना कृष्ण । खेन सौम्येन तेजसा । ब्रह्मण्यः
 शृणु मे वाक्यं गवाश्च गजविक्रम । आहृ त्वां भगवानु
 ब्रह्मा गावचाक श्रगा दिवि । कर्मिस्त्रोविता दिव्यैस्तव
 सरत्तथादिभिः । भवता रक्षिता बोका गोबोक्च महान-
 वयम् । तदहं उद्भवैः शार्ङ्गं वहातः प्रसवैस्तथा । ३३३-

कान् पङ्गवैर्वाङ्मैश्चो न हविषा सुरान् । त्रियं शकृत्-
पृच्छेन तर्पयिष्यामः कामदाः । तदध्याकं गुरुस्व
हि प्राणदश् महाबल । अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो
वै भव प्रभो । तदध्याकं काञ्चने पूर्णैर्हिव्यस्य पयसो घटैः ।
एभिरद्याभिपिच्यस्व मया हस्ताभिमामितैः । अहं किञ्चेन्द्रो
देवाना त्वङ्गमिन्द्रताङ्गतः । गोविन्द इति लोकायता
स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् । ममोपरि यद्येन्द्रस्त्वं स्थापितो
गोमिरोत्तरः । उपेन्द्र इति कृष्ण । त्वा गास्यन्ति दिवि
देवता ” ।

ततः शकृस्तु तान् गृह्य घटान् दिव्यपयोधरान् । अभि-
पेक्षेन गोविन्दं योजयामास योगवित् । हृद्वाऽभिभ्य-
चानं तं गावन्ताः सह यूथपैः । स्तनैः प्रक्षवसंयुक्तै
सिपिचु कृष्णमव्ययम् । मेघाश्च दिवि हृक्ताभि सा-
न्वताभि समन्ततः । सिपिचुस्तोयधाराभि सिच्यमानं
तमव्ययम् । धनस्यतीना सर्वेषां हृक्तावेन्द्रनिभं पय ।
धर्मं प्रपृषर्षश्च नेदुक्तूयाणि चास्वरे । स्तुवन्ति एनय
सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणाः । एकार्णवविपिकञ्च दधार
पशुधा वपुः । प्रसादं सागरा जग्मुर्गुर्वर्षाता जगद्धिता ।
सागस्थो विबभौ भातु सोमो नक्षत्रसयुत । इतय प्रथमं
जग्मुर्जग्मुर्निर्वरेतं गृह्या । प्रवालपलशवहा सुवृष-
धन्तश्च पादपाः । मदं प्रसृज्य वृणांगा यातास्तोप वने
गृह्या । अलङ्कृता गात्ररुहैर्धातुभिर्भान्ति पर्वताः । देव-
लोकोपयो लोकास्तृप्तोऽन्तरसैरिव । आसीत् कृष्णाभि-
पेक्षे हि दिव्य स्वर्गरसोच्चितः । अभिपिच्यन्तु त गोभिः
शक्रो गोविन्दमव्ययम् । दिव्यमाल्याम्बरधर देवदेवोऽम्ब-
भोदिदम् । एष ते प्रथमः कृष्ण । नियोगो गोषु यः कृतः ।
तत्रैव १७५० । “शकृस्तु स्रयमागत्य देवतै सह एतद्वा ।
अभिपिच्यामसीत् कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः” । वासुदेयस्यै-
वेन्द्रेण उपेन्द्रनाम्नाऽभिषेकं कृत इत्युक्तम् । भा०८८० ११
५० । त्वं वासनस्यैव तन्नामतोक्ता यथा वामनेन बलेर्दमनान-
न्तरम् । “कश्यपस्यादिते प्रोक्तं सर्वभूतभवाय च ।
लोकाना लोकापानानामकरोत् वामनं पतिम् । वेदाना
सर्वदेवाना धर्मस्य यशसा त्रिय । सङ्गलावां ब्रह्मनाञ्च
कल्पं स्वर्गापवर्गयोः । उपेन्द्रं कल्पयाञ्चक्रे इति सर्व-
विभूतये इति” “प्राय त्रिभुवनञ्चेन्द्र उपेन्द्रभुजपाशितः”
इति तत्रैव । वामनस्य उपेन्द्रत्वमिन्द्रानुजातत्वात् वासु-
देवस्य तु पूर्वीकप्रकारेण तस्मात्ता उभयोरेव एक
प्रमेयराश्यान् विरोधः । “तदिन्द्रसन्दिहसुपेन्द्र ।

यद्वप ” माघे नारदस्य वासुदेयसन्वोधनतया प्रयोगः ।

उपेन्द्रवज्रा स्त्री “उपेन्द्रवज्रा जतजास्ततो गौ” इति ६०२०
उक्ते एकादशाक्षरपादके ऊर्ध्वभिदे । अस्याश्च इन्द्रवज्राया
संभवेने यथोपजातित्वं तथा इन्द्रवज्राशब्दे दर्शितम् ।

उपेय त्रि० उप+इण्-यत् । १।उपायसाध्यै, २।प्राप्तये च ।
२।उपगस्ये “उपेतारमुपेयञ्च सर्वोपायाश्च कृतस्त्रय ” मनु
“ज्ञातित्वेनाहुपेयास्ता ” मनु । ३।अन्विष्य गस्ये “भूधरस्यि-
रमुपेयमागतम्” माघ । “उपेयमन्विष्य गस्यम्” मल्लि०

उपेयिवस् त्रि० उप+इण्-कृष्ण षोकेऽपि मि० । उपगते “प-
श्चाद्देमुपेयुषे” कुमा० “उपेयिवापि कर्त्तारः सुरीमाजात
शालवीम् । राजन्यकानि ” “उपेयुषोमोक्षपथ मनस्विनः”
माघः । विद्या स्त्रीपि उपेयुषी ।

उपीठ त्रि० उप+इण्-कृष्ण षोकेऽपि मि० । उपगते “प-
श्चाद्देमुपेयुषे” कुमा० “उपेयिवापि कर्त्तारः सुरीमाजात
शालवीम् । राजन्यकानि ” “उपेयुषोमोक्षपथ मनस्विनः”
माघः । विद्या स्त्रीपि उपेयुषी ।

उपीत त्रि० उप+इण्-कृष्ण षोकेऽपि मि० । उपगते “प-
श्चाद्देमुपेयुषे” कुमा० “उपेयिवापि कर्त्तारः सुरीमाजात
शालवीम् । राजन्यकानि ” “उपेयुषोमोक्षपथ मनस्विनः”
माघः । विद्या स्त्रीपि उपेयुषी ।

उपीत्तम त्रि० उपगतसुत्तमम् अव्ययानेन अत्या० स० ।
उपान्तिसे अन्यात् पूर्वतने । “गुरुपोत्तमयोः घृह्-
गोत्रे” । “योपधाद्गुरुपोत्तमाद्गुञ्” “अत्युपोत्तमम्”
“उपोत्तमं रिति” पा०

उपीदक सु० उपगतसुदकम् अत्या० स० । उदकसमीपस्थे ।
“प्रजापतौ त्वा देवतायासुपोदके” ऋजु० ३५, ६, “अथ वै
लोक उपोदकसुदेनं प्रजापतौ देवतायामुपोदके लोके
निदधाति” शत० ब्रा० १३, ८, १, २, सामीप्ये अव्ययी० ।
२।उदकसमीपे अव्ययम् ।

उपीदकी स्त्री उपगतसुदकमत्त गौरा० स्त्रीपि । पूतिकावाम्
(सुदशाक) । राजनि० । “हादस्यां पारणं कुर्याद्दु व-
र्जयित्वाप्युपोदकीम्” ऐ० त० कूर्मपुराणम् ।

उपीदिका स्त्री उपाधिकसुदक यत् उदादेश संज्ञाया कन्
अतःप्लवम् । पूतिकाशाके अमर तत्पाकादि प्रकारगुणादि
वैद्यके उक्तम् । “एकाहं पशुभोपेता किमन्यं व्यञ्जनान्तरैः ।
तस्यै रानतव्याजैर्हृषत्ये पा उपोदिका । घटपलवच्छुभ-
पमिका परितप्ततैश्चुपाचिता । नवहृक्कुषावसुवासि-
परिमोक्षचित्तसुविकाशिका । सुतप्ततैश्चुविपाचिता सु-
नाम्बतप्रसुपाचिता । सुपोदिकाज्यमर्षिता भोक्त-
राय रसमापनर्त्तकी । पोदिका शीतला बद्धा ज्ञेयत्वा

वातपितृहा । पय्यात् दोषयमनो निद्राउत्पत्तरी मता ।
उपाधिकसदक यत् उदादेश गौरा० ङीप् स्वार्थे कन्
वा ह्यस्य । उपोदीकाप्यत् स्त्री

उपोद्ग्रह ३० उप+उद्+ग्रह-अप् । ज्ञाने । "तस्याङ् न-
सप्तपोद्ग्रहस्य" आ० उ० । "उपोद्पूर्वकग्रहे ज्ञानार्थ
त्वदर्शनात् तथार्थत्वम् ।

उपोद्घात ३० समोपवर्त्तिन् । प्रकृतस्य उद्घात उद्घननम्
ज्ञान चिन्तनम् यत् । उप+उद्-घन-गतौ गत्वर्थत्वात्
ज्ञानार्थता व्याधारे षञ् । १ प्रकृतसिद्धार्थमालोचनात्मके
सङ्गतिप्रभेदे । "चिन्ता प्रकृतसिद्धार्थमपोद्घात विदुर्बुधा"
अत्रसरयञ्चे विवृति । २ तदर्थपर्यने च । सचणोपोद्घातेन
विश्लेषानस्य, कारणत्व व्यवस्थापयति 'दोषि० १ प्रारम्भे च

उपोद्घनन न० उप+उ+दृश-ह्युट् । उद्घोपने उभोजने ।

उपोषण न० उप+उप-ह्युट् । उपवासे अहोरात्राभोजने ।
'प्राप्ते श्रीरामनवमीदिने मत्स्योविमूढधी' । उपोषण न
कुरुते कुम्भीपाके महीयते" । "उपोषण नवम्याश्च
दशम्यामेव पारणम्" ति० त० अगस्त्यस्य० । उपवास-
यञ्चे विवृति । उपवासस्य उपदाहसाधनत्वात् तथात्वम् ।

उपोषित न० उप+वास+भावे-क्त । उपवासे । "नास्ति
स्त्रीषा पृथग्यच्च न व्रतं नाप्युपोषितम्" मनु । कर्त्तरि
क्त । २ उपवासकर्त्तरि लि० । "उपोषितो द्वितीयेऽङ्घ्रि
पूजयेत् पुनरेव ताम्" दुर्ग० त० ३० ।

उपोष्य लि० उप+वस-अकर्मकधातुयोगे कालस्य कर्मस्य
विधानात् कर्मणि वा० क्यप् । उपवासेन यापनीये
तिथ्यादौ । "लिघञ्चव्यापिनी या तु सैवैपोष्या
सदा तिथि कालमा० ३० । उप+वस-ह्यप् । २ उपवास
कृत्यत्वर्थे अय्य० ।

उपस लि० वप-क्त । १ कृतवापे धान्यादौ अधिकरणे क्त । २ उप-
धान्यादौ क्ते । "सर्वं क्षपेन तद्भूद्वदीय । रिक्त मफन्
ऊतं कृत्कराङ्गिनोप्रमूष्याम्" भाग० । १ सखिलते
च । "पर्यप्रथिरसमिति पार० सू० । परिसर्वतोभावेन
उपथिरसम् मुखिलतथिरसम्" हरिनाथ । भावे क्तिन् ।
उपि वपने स्त्री "बीजानामुपिष्य स्यात्" मनु ।

उपसृष्ट लि० पूर्वमुप प्रयात् लष्ट पूर्वकासेत्यादिना स० ।
'बीजवपमानन्तर लष्टे लै (बीजाकते लै) । (काण्डान)

उपसि म लि० वष+सि मप् च । वषमजाति ।

उप्य लि० वप-वा० कर्मणि क्यप् । वपनीये व्रीह्यादौ
'दोषितचे इमतप्तेतोप्याना येनेत्येत् विकृत्येत्' कात्या०

२५, १३, ०० । "उप्याना व्रीहियवादीनाम्" षक् ।
उल्ल ष्यार्जवे तदा० पर० अक० सेट् । उल्लति औल्लीत् ।
ण्वि उल्लयति ते औल्लिजत् त । "रन्नाग्नीरल्ल उल्ल-
तम्" ष्ट० १, २१, ५ । "उल्लन्त तं सुभु पर्वतास"
ई, ५२, १ । षञ् नि० ष्य द समह अशुह । नि+उल्ल
(उल्लटान) उत्तानव्यावतानकरणे न्युजति उत्तान
वस्तु व्यवतान करोतीत्यर्थे ।

उल्लज्ज लि० उल्ल-ण्ड, ल् । ष्यञ्ज् पशुक्ते । तत तिका०
फिञ् औल्लायनि तदपत्ये उ स्त्री । तिककतवादितात्
गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु हञ्चे षुक् । उल्लकृत्तुभा ।

उभ(म्भ) पूर्त्तौ तदा० प० सक० सेट् । उभति औभीत् ।
उवोभ । उभति उभोत् अयं मुषादिरिति कविकल्प०
तन्मते औभ्यत्' नोपधत्वात् नोपधाङोप उभ्याम् बहुष
आस चकार । वेदे गणव्यत्यय उभति उभ्याति "हृटा-
न्यौन्नाद्ग्रहमानद्योज" ष्ट० ४, १८, ४ । "प्रमुखं
गा ये मानम् परिपल्लसिम्" ष्ट० ४, १, १५ । "सर्वमर्म्मिष्ठ
काकृत्यमौम्भस्तौम्भै गिष्ठीमुष्मै" भट्टिः । पा० मते
कुट्टि रूपम् । अय्यमते कुट्टि रूपम् ।

उभ लि० द्वि० । उडगतौ-मक् । उभ-पूर्त्तौ क वा । द्वित्ववि-
शिष्टे एकत्वापेक्षाबुद्ध्या प्रथम द्वित्वस्यैव जननेन द्वित्व-
स्यैकत्वेन ज्ञानद्वारा गत्यमानत्वात् पूर्वसाण्त्वत्वाहोपचारात्
तथात्वम् । "उभौ यदि व्योम्नि पृथक् पतेताम्" माष ।
"उभावपि हि ती धम्मत्तौ सम्यगुक्तौ समोषिमि "अस्मिन्ना
अवपावभौ" "आद्यस्य प्रयतोनिव्यमुभे सन्त्ये सवाहित" मनु । तत
वृत्तिमात्रे नित्यम् अयच् । "उभयपक्ष-
विनीतनिद्रा" रघु । उभयविध, उभयथा उभयत
उभयत् । अय्य सर्वादि० सर्वनामकार्यम् तेनाय्य द्वियना-
न्तत्वेन अन्यकार्याभावेऽपि टेरकच् । उभकौ नायच् ।
स्वार्थे तद्विभक्ति तु अयच्प्रसङ् । तत प्रथमापसृम्भौ
सप्रत्यये तद्विष् अयच् । उभयतस् । हाभ्यां हारित्यर्थे
द्वयोःरित्यर्थे च अय्य० । "तज्जः पुनात्युभयत पुरुषा-
नेकविगतिम्" याज्ञ० । "यक्ति चोभयतस्त्रीत्वाभायस्य
दण्डमेव वा" । "शोपध्या" फलपाकालान् बहुषु फलोपमा ।
अपुष्या फलवनीये ते वनस्यतयः ष्टता । उपिष्य'
फलिनश्चैव हृष्टाङ्गुभयत' ष्टता" मनु । प्रकारे
थाच् अयच् । उभयथा विप्रकारार्थे अय्य० ।
'भैव न, प्रियतमोभयथासौ वयमु न दृष्टते दृष्टुते वा'
मैव० । "विनाशे नापे वा तव सति वियोगोऽप्युभयथा" ।

प्रबो०। सप्रत्यये त्वत् अयच् । उभयत् द्वयोरित्यर्थे अव्य०
 “उभयत्चरो मुनोन्द्रा” जातकप० ‘द्वौ द्वैरे पितृकाये’
 तीनेकैकमुभयत् वा’ उन्दो० । अङ्गि दुष् एद्युष् वा-
 अयच् । उभयद्युष् उभयेद्युष् च द्वयोरङ्गोरित्यर्थे
 अव्य०। ‘यो चन्द्यद्यु र्भयद्यु रभ्येति’ अथ० १, २५, ४ ।
 “उभयेद्यु स्तथा प्राप्तौ परोपोष्या मनोपिभि’ ऋति ।

उभय त्ति० उभ+अयच् । द्वयवये द्वित्वविशिष्टे अस्व द्वित्वबोध-
 कत्वेऽपि एकत्र उच्यमानान्ततयैव प्रयोग न द्विवचनप्रयोग ।
 सि० कौ०। “उभयमानशिरै वसुधाधिपा” रघुः। सर्वादि०
 सर्वनामकायेम् । उभयस्मै उभयेषाम् । “अथा न
 उभयेषामस्मृत मर्त्यानाम्” ष० १, २६, ६ । जसि वा शी ।
 उभये उभया । “परेऽपर उभया अमिताः” ष० २, १२,
 १८ । “ये जना उभये मुञ्जते विशः” २, २४, १० ।
 ‘किं तनुषाध्यं यदुभये साधयेयुर्न सङ्गता.’ रघुः ।
 स्त्रिया गौरा० ङीप् । “उभयीं सिद्धिमुभायवापत्” रघुः ।

उभय(त्र)चर ष स्त्री० उभयत् उभयोर्वा चरति चर-ट। भूम्य-
 न्तरिक्षचरे पक्षिभेदे स्त्रिया ङीप् । स्त्र्योऽक्रान्तराशेर्द्वा-
 दशहितोयस्यपह्ययोगभेदे स्त्री “स्त्रयोर्द्वययोऽपि च धने च
 तथोभयत् सस्यैर्विना विधुमुशानि खगैस्तु योगान् ।
 वेदीं च वोशिवुभयत्चरीं गुनीन्द्रा सप्त’ फलानि विवि-
 चाणि वदन्ति तेषाम्” “समो राज्ञोभयचरोप्रभवो बह-
 ष्यत्यमाक्” जातकपद्धतिः ।

उभयतोदत्(न्त) ष स्त्री उभयतोदन्तः दन्तपङ्क्तिरेख वा द-
 त्तादेयः । उभयदन्तपङ्क्तिशुक्ले मनुष्यादौ । “पशुन् नृगान्
 मनुष्याश्च व्यालान्शोभयतोदत्” मत्त । स्त्रिया ङीप् ।
 दत्तादेशामावपक्षे तत्रैवाथै स्त्रिया वा ङीप् । ‘उभयतो-
 दन्ताः प्रजा प्रजायन्ते’ शत० ब्रा० १, ६, १, २,

उभयतोमुख त्ति० उभयतो मुखे यस्य । द्विमुखे गृह्यादौ
 “उभयतोमुखास्या पात्राभ्याम्” शत० ब्रा० ४, ७, १, ७,
 स्त्रिया स्नाङ्गाभावे टाप् स्नाङ्गे तु ङीप् । उभयतो-
 मुखी घेत् । ‘सवत्सा रोमहृत्स्यानि युगान्युभयतोमुखी ।
 दातास्याः स्वर्गमाप्नोति पूर्वैर्न विधिना ददत् । यावद्वव-
 षस्य पादौ द्वौ मुखं योनौ च हृश्यते । तावत् गौ ष्टधियो
 प्रेया यावद्गर्भं न मुञ्चति’ याज्ञ० उक्ती घेत्भेद । अ-
 न्यत्र इयमेव उत्क्रान्तिसंज्ञयोक्ता । “उत्क्रान्ते तु मण-
 तस्य सुष्ठोत्क्रान्तिसंज्ञये । अथ” सप्रददे नान्ना गावमुत्
 क्रान्तिसंज्ञताम्” विधा० पा० बहानमन्ताः ।

उभयतश्शीर्ष्णी स्त्री उभयतः शीर्षे यस्याः शीर्षादेशः

ङीप् अङ्गोप’ विसर्गस्य वा श । उभयत शीर्षे हृत्प्रत्यय-
 षोयादियुक्ताया गपि “अदितिरस्युभयतश्शीर्ष्णी’ यजु०
 ४, १६, “उभयत’ शीर्षे यस्या ष्वोतिषोमस्याद्यन्त्यो’
 प्रायणीयोदयनोययो शीर्षत्वम् “द्वे शीर्षे प्रायणायोदय
 नोये’ यास्कोक्ते” वेददो० ।

उभयवेतन पु० उभयो भेद्ये स्वामिनि च वेतन यस्य अयच् ।
 द्रुतभेदे यो हि स्वामिसकाशात् प्रच्छन्ना भृति गृह्यात्वा
 तद्भेद्यगत्वसुकाशे तदीयदासत्वेनात्मानं स्व्यापयित्वा तत्-
 सकाशात् भृति गृह्यन्नपि पूर्वस्वामिनो गृह्योतभृतिनि-
 पक्रयार्थमुत्तरस्य सचिवादिभेद जनयति स उभयवेतन
 इत्युच्यते । “अज्ञातदोषैर्दोषश्च दूद्रूपोभयवेतन” । भेद्या
 यत्रोरभिव्यक्त्यासनै, सामवायिका” साध । तादृशदू-
 ताश्च मुद्राराक्षसे चाणख्यप्रेयिता बह्वो वधिर्हिता ते च
 मलयकेतो प्रधानसचिवादीन् राक्षसादीन् ततो विभिद्य
 चाणक्यकार्यं साधितवन्तः तच्च तत एवापसेय विस्तरभया-
 न्नोक्तम् ।

उभयादन्ति अव्य० उभौ दनौ प्रहरणं यत् युद्धे द्विदण्डः०
 इच् समा० अयच् । उभयदन्तसाधेय युद्धे एवम् उभयाङ्गलि
 उभयाबाहु उभयाहस्ति उभयाकर्ण इत्यादयोऽपि नि०
 साध्या तत्तत्साधनयुद्धे । उभाहस्ति उभाकर्ण उभा
 बाहु उभादन्ति इत्यादय’ नि० साध्याः तत्र नायच् ।
 तेऽपि तत्तदर्थेपु ।

उम् अव्य० उ-वा० ङुमि । १।रोपे, २स्त्रीकारे, ३प्रश्ने च ।
 उमा स्त्री शो शिवस्य मा लक्ष्मीरिव उ शिव भाति
 मन्यते पतित्येन सा+कृ वा । शिवपत्न्याम् । दुर्गायाम
 “उ मेति माता सपसे निषिद्धा पञ्चादुमाख्या सुमुखी,
 जगामेति” कुमारे निरुक्ताया २ पार्वत्याम् । “यदाह तपसे
 प्रतीवन गन्तुं मेनका । उ मेति, तेन सोमेत नाम प्राप
 तदा सती” कालि० पु० । “माता निषिद्धा तपसे यदा
 सा ययामुमाख्यां भयभक्तिभाविनी” शिवपु० अत्र पक्षे उ मेति
 शब्दः नामहेतुत्वेनाख्यस्या अर्थ आ० अच् “यस्येति” पा०
 आचोपे टाप् । “उमामुखे विन्धफलाधरोत्” “उमानुखन्तु
 प्रतिपद्य लोला” “उमारूपेण ते यूयम्” “उमा बधूभैरान्
 दाता” इति च कुमा० । “नियोजयितुकामस्तु उमाया
 चन्द्रशेखरम्” शि० पु० उमासाहेवरप्रतम् । व्रतगन्धे
 वक्ष्यते । ने-वा० मक् संप्रसारणम् । इहरिद्रायाम् ४ व्यत
 सीदस्ते (सःसिमा) उमाकट उम्यः औसीप १५ कोर्त्तौ
 ईकान्तौ, ७यान्तौ च ।

उमाकट पु० उमाया अतस्या हरिद्राया वा रजः कटच् ।
 अतस्या हरिद्रायाच रजसि ।
 उमायुक् पु० ईत० । हिमाचये तस्य उमायाजनकत्वा
 चथात्वम् । उमाजनकादयोऽप्यत्र । तस्याश्च तदुत्पत्ति
 कथा शिष्युः दृश्या ।
 उमाचतुर्थी स्त्री उमायाजन्मदिनम् चतुर्थी । ज्यैष्ठ्युक्त्वा
 तुर्याम् "ज्यैष्ठ्युक्त्वाचतुर्थ्यान्तु जाता पूर्वमुमा सती ।
 तस्मात् सा तत्र सपूज्य स्त्रीभिः सौगन्ध्यश्चये" ब्र० पु०
 उमापति पु० ईत० । महादेवे । स च यथा तामुपयेसे
 तत्कथा शिष्युः दृश्या तन्मुखकं कुमारे च
 वसिता एवमन्यत्नापि पुराणे दृश्या । "मेमा यावत् सती
 प्राप्य हिमाचलपतिव्रताम् । उमाहूपा हि तपसा पतिं
 पाप विनाकिनम्" । कापीस० उमाधवाद्योऽप्यत्र
 उमावन न० उमाप्रोतये वनमत्र । पुरभेदे शोणितपुरे हेम०
 उमासहाय पु० ईत० । महादेवे दुर्गासहायतत्सह-
 चरादयोऽप्यत्र
 उमासुत पु० ईत० । कार्त्तिकेये । तत्कथा अग्निकुमारयन्दे
 ५५५० शिष्यपुराणे च दृश्या । उमातनयपार्वतीसुतादयोऽप्यत्र
 उम्बर पु० उमित्यव्यक्तयद् ब्रूषाति बृ अच् । । हारोर्ब्रकाधे,
 २ गन्धर्भदे च । "उम्बरस्तु ब्रूषैव जगुरन्ते च पङ्-
 गणान्" हरि० १२८ अ० ।
 उम्बी स्त्री उम्+भा-क गौरा० ङीप् षष्ठी० वस्य च । "मञ्जरी
 त्वर्द्धपक्वा या यवगोधूमयोर्भवेत् । त्वयानलेन ससृष्टा
 युधैरुम्बीति सा सृष्टा" इति भा० प्र० उक्त्वायान् अर्द्धपकय-
 वगोधूमयोर्भञ्ज्याम् । "उम्बी ककप्रदा बह्या सञ्ची
 पिप्तानिष्ठापहा" भा० प्र० ।
 उम्बुर पु० उम्+बृ-क उर् रपर । हारोर्ब्रकाधे ।
 उम्भि लि० उम्भ-इन् । * पूरके । ततः कञ्ज्यांजाताद्यर्थे
 टकञ् । औम्भेयक तज्जातादी लि०
 उम्य न० उमाया अतस्या भयन चोत्सु वा यत् । अतसीभ-
 वनशेले पक्षे अञ् औमीम तत्पार्थे न०
 उम्बोच्चा स्त्री अम्बुरोमेदे । "अतुस्यखा वताची च विन्नाची
 पूर्वचित्त्वपि । उम्बोचेति च विख्याता" भा० आ० १२१ अ०
 उर् गतौ सौ० पर० सञ्० सेट् । अोरति औरोत् उवीर ऊरसः
 उर् उ स्त्री उर-ञ् । । शेषे स्त्रियाम् अजा० टाप् । "अला वि
 नेमिरोपाहराम्" ८, २४, १, "उरा मेयीम्" भा० २ गन्तरि
 लि० । "उरामथिटा गुनेषु" अ० ८, ६६, ८ ।
 उर, उन्निका स्त्री ७त० । उक्ताहारे अमर ।

उरग पु स्त्री० उरसा गच्छति उरस्+गम-ङ् सञ्चोपञ् । । शर्पे,
 स्त्रिया जातित्वात् ङीप् पादशुभ्यतया उरसैव तेना हि
 गमनम् । "भिन्तोत्यित मूमिभिवोरगाणाम्" "विजमना-
 विवोरगौ" "अङ्गुलीवोरगच्छता" रघु । । तद्देवताके
 अक्षेपामशले । "उरगविधिग्रन्थ्या शर्वरीनाथवारे"
 ज्यो० त० । ४४ीसके तस्य नागयीजजत्वेनाऽभेदोपचा-
 रासथात्वम् । अहिगच्छे ५८१ प्र० विवृति ।
 उरगभूषण पु० उरगभूषणमस्य । सर्पभूषणे महादेवे
 उरगराज पु० ईत० टच् समा० । । शर्पराजे वासुकी ।
 उरगोराज उपनि० ष० । २ महासर्पे च । "प्रहृत्तुरेवो-
 रगराजरेख्य" भाष उरगेयतदिन्द्रादयोऽप्युभयत्र ।
 "उरगेन्द्रमूर्द्धंरुहरत्नसन्निधे" भाष । [तथात्वम् ।
 उरगस्थान न० ईत० । पाताले तेषां तलस्थितत्वात् पातालस्य
 उरगाशन पु० उरगानश्रापि अश-ञ्च्यु ईत० । सर्पभक्षके
 । शरुङ्गे च २ मयूरे उरगभक्षादयोऽप्यत्र । "स्त्रावासभाग
 सुरगाशनकेतुयष्ट्या" भाषः ।
 उरङ्ग पु स्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-ङ् नि० । शर्पे स्त्रियां
 जातित्वात् ङीप् । [शर्पे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् ।
 उरङ्गम पु स्त्री उरसा गच्छति उरस्+गम-ङ् सञ्चोपः ।
 उरण् पु स्त्री अ-क्यु, घातोश्च रपर । । शेषे स्त्रियां जाति-
 त्वात् ङीप् । "इकीवोरपमाश्या अम्बुरादाव गच्छति"
 भा० गा० ६५ अ० । "य उरस्य जवान नव चक्ष्माश्च
 नवति च बाहून्" अ० २, १४, ४, २६ इन्द्रो पु० स्त्री १ ।
 उरणात् पु० उरस्य मेवस्य अक्षीव अणि उम्भ यस्य ।
 दद्रुम्भे (दादम्भेन) इत्ये । स्त्री १ उ उरसाश्चक्ष्माश्च
 इत्योङ् । तन्मते उरस्यसास्या आस्या यस्येति विपङ्
 उरभ्र पु स्त्री उर उक्तं भ्रमनि भ्रम-ङ् षष्ठी० उचोप ।
 । शेषे स्त्रियां जातित्वात् ङीप् २ दद्रुम्भे पु० स्त्री १ ।
 तस्येदम् अण् । अौरभ्र मेवमासादौ "हविषाऽग्निं न मासं
 घायसेन च वत्सरम् । मास्यहारिषकौरभ्रयाकुमच्छाग
 पार्वतैः । शिष्योरववाराऽहयार्थैर्भैर्यैश्चाक्रमम् । मासाभिद-
 द्या त्वय्यनि दक्षनेह्ये पितामहाः" याज्ञ० । "दर्पिता
 ध्वाङ्गुलङ्गाङ्गमहिबोरभ्रजङ्करा" सुश्रुते पशुपुः इत्य
 दर्पितत्वमुक्तम् स च प्पाथ्यपशुः "अत्राश्रतरवो
 अरोद्रवक्षोरभ्रभेद प्रच्छप्रभ्रतयो पाम्वा" सुश्रु० तन्नां
 इगुणास्तत्रैव "पाम्वा वातहृताः सर्वे इहृषा अक्षपि-
 त्वा । मधुरा रसपाकाभ्यां दीयन्ता मत्वर्द्धनाः"
 "इहृष मांसमौरभ्र पित्तक्षेपावहं युव" ।

उरभ्रसारिका स्त्री चञ्चतोक्ते कीटभेदे कीटशब्दे विद्यति ।
 उररौ अश्व० उर-ना० खरोक् । १ अङ्गीकारे, २ विस्तारे च ।
 क्वञि अस् गतित्वात् तेन सह समास उररीकृत्य इति
 “काल्पनिक भेदपुरीकृत्य” शा० द० । षञ् उररीकार
 अङ्गीकारे ष० । क्त । उररीकृत स्त्रीकृते त्रि०
 उररत् त्रि० उर-ना० कञ् । गतियुक्ते ततो यला० चरर्या
 यत् । उरर्य तत्प्राक्कृतेऽपि त्रि० ।
 उरश्च ष० मुनिभेदे तस्यापत्यम् पाठान्तरे तिका० फिञ् औरशा-
 यनि तस्य भगो० स्त्रिया तत्प्रत्ययस्य न नुक् औरशायनी ।
 उरश्च ष० उरश्चाद्यतेऽनेन रुद-णिच्-ष ह्रस्व । कश्चे
 उरस् कलायै कण्डू० प० अक० सेट् । उरस्यति बलवान्भवतीत्य-
 र्थे औरस्यीत् औरसीत् उरस्याम्(साम्)भूष आस चकार
 उरस् न० ष्ट अङ्गु धानोरुश्च रपर । षञ् अथे । “कषाटविस्ती-
 र्णमनोरमोर म्यञ्चित् स्त्रीकृतस्य तस्य” “जनितमुटमु-
 दस्यादुपकैर्दाङ्गतोर स्पञ्चियतनिपयस्त्रीश्रुता गुश्रुवान् स’
 क्षाष । “उरीकृञ्चितफेन जघनमसबन्धोऽुरम् भासती०
 अथ व० ष० अन्त्यस्यकप्समा०” व्युदोःस्त्रो ह्रस्वत्वम्”
 रघु । ‘मक्रयैव विचोरस्त्र’ कुमा० । कश्चित् । ‘हारीरा
 मनमार सा’ सुप्रसिद्धपद्यम् । तेन निर्मित अण् औरस,
 प्रथभेदे “औरस क्षेजजैर दस कतिमएव चेति” कालि०
 पु० उरीजातमात्रे च औरस भयम् । पक्षे यत् उरस्य ।
 ब्रह्मोगते । २ अ० षे म० । तस्य ईत० अन्ते अच् समा० ।
 अऔरस अश्रप्रधाने । २ अ० षिभेदे ष० तस्यापत्यम् तिका०
 फिञ् औरशायनि । उरप्रवत् भर्गादिकार्यम् ।
 उर प्रागस्येनास्त्र अर्थ्या० अच् । उरस भग्नोरस्त्रो
 त्रि० । पाठान्तरे तिकादिषु उरसमद्भोऽपि पद्यते उर-
 प्रवत् फिञ् भर्गादिकार्यम् ।
 उरसिज ष० उरसि जायते अज-ह त० सप्रत्या अनुक् ।
 स्त्रीचोक्तानि सन्ते । “परिपस्पृगिरे चैन भौमैरसिजै
 मुञ्ज” रामा० । उरसिजातोरसिहृद्दादयोऽप्यत्र ।
 “केनानामुराविरुहेषु हारजीवाम्” भाष
 उरसिल त्रि० उर प्रागस्येनास्त्रस्य पिच्छा० इलच् । प्रगस्रो
 रस्त्रे । पक्षे मतप् मय्य ष । उरस्त् तत्प्राघे स्त्रिया ङीप् ।
 उरसकट ष० उर० कश्चते आप्रियतेऽनेन कट-पञ्चर्ष करणे
 क । १ भाजानामुसरेऽभेदे तदीये यन्त्रोपयोताकारे ३ अक्ष
 भेदे च । (बुकवाङ्गाङ्) त्रिका० ।
 उरस्तस् अश्व० उरसैका दिक् तसि , पञ्चम्याद्यर्थे तसिन् वा ।
 १ इदं कदेमभरे इत्वे ० षष ङलाद्यर्थे च अल जिप्त्वात्

सरितस्वर इतिभेद । [ल्युट् । उरस्त्रायमप्यत्र न० ।
 उरस्त्र न० उरस्त्रायते त्रि०-क । षञ्चोरजके कश्चे । करणे
 उरस्य ष० उरसैका दिक् यत् । षञ्चसैकदेशगते । “कर्मणा
 वाप्युरस्येन षञो यस्य षिट्,रितम्” सूत्रत निर्मातायै
 यत् । ० पुत्रे
 उरी अश्व० उर-गतौ वा० इक् । १ अङ्गीकारे, २ क्र रे च ।
 अर्थोदि० क्वञि गतित्यम् तेन समा० । अण् उरीकृत्य
 “तदुरीकृत्य कतिभिर्डाचस्यत्व प्रगायते भाष ।
 उरीकार ष० उरी+क-षञ् । १ अङ्गीकारे, विस्तारे च ।
 उरीकृत त्रि० उरी+क-क्त । १ अङ्गीकृते, २ अङ्गीकृतं, च ।
 उरु त्रि० ऊर्णु-कु तुलोपो ह्रस्वश्च । १ विद्याते, २ दृष्टति च
 “विष्ठीर्ष दहश्चरस्वरप्रकाश तेऽगाध निधिसुखसम्भ-
 सामनन्तम्” भा० आ० २२ अ० । ३ अङ्गुले गद०
 “तुविजाता उरुजया अ० १, २, ६, ‘उरुजया वञ्चनि-
 वाषी’ भा० ‘र्ये शुश्रु, रुचको’ । ४ विष्ठीर्षे च
 दृष्टपस्य विस्तार्यायत्त्वात् । ‘जनास उरुजाभि सञ्च-
 निमा चकार’ अ० १, १०, ४, ‘स्वस्तिमदुर्द्विती गृष्ठीरि’
 अ० ६, ८, १, उरुगायः “उरुग्युतिरभयानि’ अ०
 ६, ६०, ४, अङ्गीविदया उरुगतिरङ्गुत” २, २६, ४,
 “अन्यामिपसुधारापरदृष्टम्” ८, १, १०, “उरुगया
 प्रथमानम् यजु० २०, १६, “गाथयोरी रथ उरुगुमे” अ०
 ८, ६८, ६, १५ दोषे च ‘गतोरुमार्गा’ भाष भाषितपु स्क-
 त्यात् क्लीबे ततोवाद्याधि वा षु यत् । उरने उरुणे इत्यादि
 स्त्रिया गुणचनत्वात् वा ङीप् । “शिरोभिस्ते गृष्ठीर्षी
 सजमारक्तवासस” मत्त उरोर्षिष पृष्ठा० इमनिष् ।
 उरिमन् तद्भाषे । पक्षे त्व, उरुत्व न० । तन् उरता त्ते
 अण् औरस न० । तद्भाषे ।
 उरुकाल ष० उरु काल पाकेऽस्य । (रासाजगमा) १ मङ्गा
 कालवतायाम्” रत्नमा० कर्म० । २ दोर्षकात् ।
 उरुकाम ष० उरुव मूस्यादिव्यापकत्वात् क्रमा पादत्रिजेपा
 अथस्य । १ वामनरूपे भगवदप्रतारे “यस्योरुवु विक्रमणेपुधि
 क्षियन्ति भुवनानि विश्वा” अ० १, १५, ४२ “यस्य विष्ठीरे-
 रुरुप विष्ठीर्षेषु त्रिष स्याकेषु विक्रमणेषु पादप्रज्ञपेपु
 विश्वा सर्वाणि भुवनानि कृतज्ञ तान्याश्चिच निवसन्त ष
 विष्णुः सूर्यते” भा० इति तयोरेकनन्वे लिङ्गुक्तम् ।
 “य न इन्द्रो दृष्टस्यति य नो विष्णु रुरुक्रम” अ० १, ६,
 ६, उरुं विष्ठीर्ष्य क्रामति पादान् विष्णुपतीत्यु उरुक्रम
 विष्णु भा० । उरु प्रथम पदमाद्यम क्रामति क्रम-

अच् ६त० । भगवतोऽपमावता २ षडधमदेवे च । अद्यमे
मेरुटेव्यान्तु नामेजांत उरुक्रमः । दर्शयन् वत्सं धीराणां
सर्वेषामात्मनाहतम् भा० १३०० ३२०० षडधमयज्ञे
विद्यति इत्या ।

उरुगाय पु० उरुभिः अष्टैर्गीयते गम्यते वा गं-गाने गाड्
गतौ वा कर्मणि घञ् । परमेश्वरे वासुदेने 'तीर्थके
उरुगाय । विक्रमे' ष० ८, २६, ७, 'उरुभिर्विष्णुभिर्गातव्य
बहुपु देवेषु गन्ता महुकोत्तिर्वा' भा० बहुकोत्तिरिति पक्षे
गीयते गाय क्रीत्तिरित्यर्थे 'अत्राह तदुरुगायस्य
विष्णो' यजु० ६, ३, 'विष्णु उरुगायैष' यजु० ८, १,
य पार्थिवानि त्रिभिरिदि धामभिरु क्रमिषोरुगायाय
जीवसे ष० १ १५५, ४, 'उरु गायाय उरुगातव्याय'
भा० । ग हृ गतौ भावे षञ् गायो गति कर्म० । २ वि
स्तीर्णाया गतौ 'सोममहदुरुगाय प्रतिष्ठा दृष्टा' कठउक्ती ।
'उरुगाय विस्तार्या गतिम्' या० भा० 'असत्त्वाधातुरगा-
यवतोऽभिध्याय त' छा० उ० उरुगायवतोविस्तीर्ण गतौ'
गं गाने षञ् कर्म० । ३ षडकोत्तने । 'प्राणस्य वाता
योर्गाय' कुरुते' यत० ब्रा०, १, २, १४,

उरुचक्षस् लि० उरु यथा स्यात् तथा चट्टे चञ्-असुनु ।
१ महादर्शने 'वर्षिषजला उरुचक्षसा नरा' ष० ८,
१०१, २, सर्वदृष्टृत्वात् २ छ्येत् पु० 'नमोभिरुचक्षो नृत्वि-
न्यान्' ६, ५१, ८, य मः सूर्य उरुचक्षा उदेत्' ७, ३५, ८
उरुज्मन् लि० उरुर्वा लमा क्षितिर्यत् । यहुमृमियुक्ते 'उरुव्या,
य उरुज्मन्प्रयुञ्जन्' अथ० ६, ४, ३,

उरुज्यस् लि० उरु-अभिभवे करणे असुनु उरु अयोवेगेऽस्य
विस्तीर्ण वेगे । नेगेत् हि सर्वोभिभयात् ज्यसस्तथा-
त्वम् । 'उरुज्यसमिन्दुभि' ष० ८, ६, २, ल, 'उरुज्य-
सम् विस्तीर्णवेगम्' भा० । 'उरुज्यस हतयोनिमा-
हुतम्' ५, ८, ६, सेहानः पूतना उरु ज्यस' ८, ३६, १,
इत्यल ज्यसोवेगार्थकस्यासुन्नतया प्रयोगात् तस्या
दन्तकत्वम् प्रमादिकम् ।

उरुञ्जि लि० उरु यथा तया ज्ययति नि किप् वेदे नि० न
तक् । जृ-मा० क्तिवा । प्रभूतगतियुक्ते । 'अर्वाक्पथ
उरुञ्जयः कणुधम्' ष० ७, ३६, २, 'उरुज्य प्रभूतग-
मना' भा० ।

उरुगड पु० उपद्रावके असुरभेदे । 'अलला' यङ्गुमटा उ-
रुगडा ये च मट्टमटा । कुम्भसुक्ता अयायय । तानसा
अङ्गुचसते प्रतिबोधेन नायम' अथ० ८, ६, १५,

उरुविलि लि० उरु उहृत् विलसत्य । उहृच्छिद्रयुक्ते पात्रे
स्याख्या स्त्री गौरा० ङीप् । 'यद्योपोखा मियेत वा-
ऽमिञ्जा नवा स्यात्यु रुचिकी स्याद्यस्यामिभं पर्यावमेत्'
यत० ब्रा० १, ६, ४, ८,

उरुञ्ज पु० उरुभ्योऽदुभ्यो जायते जनयति अन्तर्भूतगद्यर्थे जन-
उ टृपो० अङ्गोप । प्रभूतप्रयोजनके । 'गवासुरुज्जमभ्यर्षेति
ग्रजस्' ष० ६, ७७, ४, 'उरुञ्ज प्रभूतानामर्षा जनकम्' भा०

उरुरी अव्य० उरु राति रा-वा० ङी । अङ्गीकारे २ विस्तारे च ।
उरुलोक् न० उरु यथा तथा लोक्षते बोध-कर्मणि
घञ् । १ अन्तरिक्षे तस्य सर्वलोकेश्यो महश्च न
ज्ञानात् तथात्वम् । 'कालस्यात्मदिशा सर्वगतत्वं परम
महत्' भाष्योक्तेस्तस्य परममहत्त्वम् । 'ममान्तरिक्षमुच्यते
मस्तु' ष० १०, १२८, २ । कर्म० । २ अदोके उ० ।

उरुवु पु० उरु वायति वै गोपणे कु । एरुष्टहृषे 'शम्भा-
कोरुवुवर्षानूवाजिगम्भानिशच्छदै' सुशु० स्वार्थे कन्
तलैष । रायमुकुटस्तु उरुवुकस्याने उरुवकइत्यङ्गीषकार
टृपो० साधु ।

उरुवूक पु० उरु वायति वै गोपणे 'उरुकादयश्' अथा०
नि० । रक्तैरगले 'प्रमस्यंवावाख्यातर्कय्यं उरुवूकत्वादनो-
विस्त्रयाकप्रभतीनि अथाभि स्यादुत्तमानि वातप्रम-
नानि च' सुशु० । 'पटोखवात्तंक्रुकारवेत्तुक्रुद्विष्णोकेवुको-
रुवूकपट्टककिराततिक्तककोटकारिदकोभातकीवेतकरीराट-
रुपाकैपुप्रभतीनि रक्तपित्तहराग्याङ्गुद्यानि उरुवूनि
कुठमेहृच्चरवासकावाचिचिराणि च' सुशु० ।

उरुव्यचस् लि० उरु विचति व्यच-व्याजे (विशेषधाम्नौ) अहन्
अतिव्यापके । 'अोरुव्यचा टृपताम्' ष० २, ५, १ ।
'उरुव्यचा प्रभूतव्याप्ति' भा० । २ विस्तीर्णे 'उरुव्यचो-
महिने' ष० ७, ३१, १ । 'उरुव्यचसा विस्तीर्णे' भा० ।
'ममडुरुव्यचा अदिति' ५, ४६, ६ । 'उरुव्यचो-
घाम्ना पल्लमामा' यजु० २७, १६,

उरुषा लि० उरु समीति सम-विट् ङा वेदे षत्वम् । बहु-
दातरि 'महीमस्यसुखधामरुज्यः' ष० ५, ४४, ६ ।
'उरुषा बहुदातारम्' भा० ।

उरुष्य रजणे पर० षक० सेट् । उरुष्यति अोरुष्योर् । 'उ-
रुष्य राय एपो यजस' यजु० ७, ४, अस्य व्याख्याने 'उरुष्य
रव उरुष्यतीरजणकम्भा' वेददी० । 'उरुष्यदनि
पितोरुष्ये' ष० २, ५, ८ । अरुष्यत् रजत' भा० ।
'गोपीषे न उरुष्यतम्' ष० ५, ६५, ६ ।

उरुष्या स्त्री उरुष्य रक्षामिच्छति क्वश् च यद्योपः
 रक्षणेच्छायाम् । "उरुष्या पायुरभवत् सखिभ्यः" अ०
 ६, ४४, ७ । "उरुष्या रक्षणेच्छया" भा० तृतीयाया चुप् ।
 तत उ । "उरुष्यु रक्षणेच्छावति "इमे सा पोता यशश्च
 उरुष्योरुपम्" अ० ८, ४८, ५ । "उरुष्यवः रक्षा-
 कामाः" भा० ।

उरुषी स्त्री उरुष्यति क्विप् उीप् अहोपे पूर्वाशो दीर्घः ।
 क्वतिष्वापिन्यां स्थिताम् । "उरुषी विश्वे यजते नि-
 पातम्" अ० ४, ५६, ४ । "य न उरुषी भवत स्वधामि" अ०
 ७, ३, २५, २ 'विश्वयमाशो अमतिमुरुषीम्" अ० ७,
 ४५, २ 'या ते जिह्वा मधुमती सुमेधा अग्ने देवेपूष्यत
 उरुषी" अ० २, ५७, ५ । स्त्रीभिश्चे उरुष्यत् तयार्थे मसा-
 दावति उरुष्य उरुष्या इत्यादि ।

उरुष्याम् लि० उरुष्य दीर्घे नासिके तस्य मसादेशः वेदे
 नि० अत्व' दीर्घश्च । दीर्घनासिकायुक्ते "उरुष्यसावसुतपा"
 अ० १०, १४, १२ ।

उरुजि ए० उरुषि जायते जन-ठ "जे विभाषा" पा० सप्तम्या
 लुक् । स्त्रीश्चने "दधस्त्रुजिह्वयमुर्वऽपीतलम्" 'रेजाते रु-
 चिरद्वयाभुरोजकुम्भौ" भाष फानादिक छच्छरूपेष जन्म-
 कावे उवृपसमपि वीवने उरुजियते । यथाह भाव-
 प्रका० । "बाह्यानां शुक्रमरुवेव किन्तु सौष्म्यास इत्यते ।
 तेषा तदेव तारुखे गुटलाद्गृह्णतिमेवति । कुष्ठमाना
 प्रफुल्लानां गन्ध प्रादुर्भवेद्यथा । रोमराज्यादय
 पुंसा नारोष्वाभपि वीवने । नावने तत्तवोर्भेदो ज्ञेयो
 व्याख्यातः स च" । तथा च पुंसां रोमराजोऽस्रशुभ्रप्रभृतय
 नारोष्वां तु रोमराजोऽस्रसन्त्याक्तं प्रभृतयः" । आर्त्त-
 वक्षनोद्भेदकाख्य एकादशपर्यादुत्तर' अतापुक् ।
 "अएवर्षा भवेद्दौरी नववर्षां तु रौहिषी । दशमे कन्यका-
 मोक्षा तत ऊर्ध्वं रजस्रहा" उ० त० अति । इदमपि
 सन्भावितविषयम् शास्त्रभेदेन तत उत्तरमपि भवतीति लोके
 इत्यते सम्मानमाभिया दशमाब्दादर्वाक् देयेति तस्यम् ।
 अश्रुते तु द्वादशपर्योपरि रज सम्भव उरु । "रसादेव
 रज स्त्रीषाम् मासि मासि त्र्यहं स्रवेत् । तद्वर्षाद्दु-
 द्वादशाब्दूर्ध्वं याति पञ्चायत' अयम्" रजःप्रदं चागोद्भे-
 दशाषु पञ्चषण्णम् । गर्भिन्याः पीनस्रवत्वे दुग्धवृद्धत्वे च
 कारण्युक्तम् भा० प्र० । "स्त्रीतगर्भाणां स्तोषामास्रव
 इहानां शोतशां नभेषावरोधादास्रवं न स्रवति तदेव
 प्रतिहतगुहं जागतमुपचीवमानसपरा भवति श्रेयश्चोर्गुत्त-

भागतं पयोधरौ याति तस्माद् गर्भिन्याः पीनोश्चौ पयो
 धरौ भवतः" इति । उरौभूषणतयोऽप्यत्र "उरौभुषा कुम्भ-
 युगेन जृम्भितम्" नैप० ।

उरौभूषण न० उरौभूषणेऽनेन भूष-करणे व्युट् ईत० ।
 'वचोऽलह्वारे ह्वारे । उरौभूषवति ल्यु । २तदर्थे लि० ।

उरौहृहती स्त्री वैदिके अन्दोभेदे । "उहृतो जागतस्त्रयव
 गायताः । पय्या पूर्वथे चृतीव । न्यङ्कुसारिणी द्वितीय ।
 स्तम्भपीवी कौटुत्रो । उरौहृहती यास्तस्य" कात्या०
 उक्ते यास्त्रनते द्वितीयवरणस्य जागतात्मकत्वे अ-
 न्वेषा त्वयाणां गायतात्मकत्वे च सा भवतीत्यर्थे ।

उरौहृस्त न० उरुषि हृस्तपटाघातोवयत् । बाहुयुद्धभेदे
 बाहुयुद्धपकार भा० म० २२ अ० दर्शितः यथा
 'करपङ्कचपूर्वन्तु कृत्वा पादाभिवादनम् । कर्षं, कष्या वि-
 धुन्वानावास्कोट तत्र चक्रतः । अन्वे दोर्भ्यां घमाहृत्य-
 निहृत्य च मुकुर्मुकु । अङ्गमङ्गै समान्निध्य पुनरास्कासनं
 विभो । । विहृष्टादिक कृत्वा कष्याबन्ध च चक्रतः ।
 गलगण्डाभिघातेन सस्फुल्लिङ्गेन चायनिम् । बाहुपाया-
 दिक कृत्वा पादाहृतगिरावुभौ । उरौहृस्तं ततश्चक्र
 पूर्णकुम्भौ प्रयुञ्जतौ । करसपीडन कृत्वा गर्जन्ती
 पारणाविव । दुर्दान्तो मेघसङ्घासौ बाहुप्रहरणावुभौ । त-
 र्सेनाहन्यमानौ तु अन्योन्यं हतवोक्षणी । यि ह्राविव च
 संक्रुत्वाभक्ष्यालय शुध्यतम् । अङ्गेनाङ्गं समार्प्य, घा-
 बाहुभ्यामुभयोरपि । आहत्य बाहुभिरपि उदर च
 प्रचक्रतः । उभौ कर्तारौ सुपार्थे तु तक्षन्तौ च शि-
 क्षितौ । अधोहृस्तं स्वकर्ण्डे तदरस्थीरसि चाक्षिपत् ।
 सर्वातिक्रान्तमर्यादं प्रथमद्वन्द्वं चक्रतः । संपूर्णं सूक्ष्मं बाहु-
 भ्या पूर्णकुम्भं प्रचक्रत । तणपीडं यथाकामं पूर्णयोऽन
 समुत्थिकम् । एवमादिभियुञ्जानि प्रकुर्वन्तौ परस्परम्" ।
 व्याख्यातश्चैतत् गीतकण्ठेन "कक्षे दीर्घुर्बै. कक्ष्यां
 प्रकोठगतं रञ्जुं धुन्वानो । यत तत्र कर्षं व्यास्कोटं
 चक्रत बाहुपूसास्कालनेन अङ्गद्वन्द्वरञ्जुयेयं कष्यव-
 न्नावित्यर्थे । विहृष्टादिक हृस्तसातिवेगेन आङ्ग-
 क्षुभ्रप्रसारणोपर्यधयालनमुटीकरणाणि विहृष्टता आ-
 दिपदात् पादस्थायाङ्गक्षुनादि । कर्तारवन्ध परस्परव-
 क्षणावा हृस्तौ कृत्वा बन्धनम् गण्डेन नखेन भासदे-
 र्शेनामिघातस्त्रेण पादपङ्कचमाहृत्यापयोरभिघातेन वि-
 स्फुल्लिङ्गोत्पत्त्याऽपि वज्रमित्त स्रज्जहृरित्यर्थे । बाहुपा-
 यादिकं चरणद्वय आदिबन्धार्थः । पादाभ्याम् आहृता

शिरः स्रग्भेयाभ्यान्तौ हटप्रहारौ नाडोपर्थं नमपि
 वेदभावनामित्यर्थः । उरोहस्त उरसि चपेटाप्रहारम् ।
 पूर्वकुम्भौ द्वित्वं परस्परं हावपि चक्रद्वरति वक्तुम् ।
 तथेन चपेटया । आहत्य जलु देणे प्रथं कत्या बाहुभि
 बद्धत्वा हावपि मिथः उदरम् आदाय प्रथकृत प्रविधि
 पठः कृ विद्येपेऽस्य आन्दर्षं रूपम् । एवं कथा उपान्त
 च प्रथकृतः । तद्यन्तौ तद्यन्तनूकरणे गात्रसङ्घोच इत्यर्थः
 तदन्तौ । अथोहस्त उदरस्याधस्तात् हस्तं कत्या उस्ताभ्या-
 मुदरभावेऽप्यु स्त्रकण्ठे खोरसि च कण्ठोर समीपे अनीय
 आशिपत् आस्तालितवान् । प्रथस्य मूषन्वनेन जात
 भङ्गं परामवन् वाहुभ्या उदरादिनिपीडने सम्मुखं मुञ्जी
 तदपीडं पूर्वयोगं योगोविध्यव्यधातन तस्य पूर्वम् ।
 अन्यत्र मुटेः पात प्रदर्शं अन्यत्र पातनमित्यर्थः एवमा-
 दिभिमुक्तानि प्रादाकर्षणशीर्षकग्रीकरवादीनि”

उ(ज)र्ज जीषने वा पु० उम० अक्ष० पक्षे आ० पर०
 सेट् । उ(ज)र्जयति ते उ(ज)र्जति । और्ज्जित् त
 और्ज्जित् । उ(ज)र्ज्यास् बभूव आस चकार चक्रे
 पक्षे उ(ज)र्जास् बभूव आस चकार । क्त उ(ज)र्जित्, दक्षे
 बद्धाश्विते । विष्णुनाम्ने वद्विते लि० दे०, षोडशमिति बह्व
 उ(ज)र्जनाभ उ० उर्वेव स्रत्वं गभी गर्भेऽस्य अष् सभा०
 स्रत् । जूतायाम् (माकडघा) दोषोदिरयमिति केचित् ।
 उ(ज)र्जा स्त्री ऊर्जयते आस्ताद्यते ऊर्जु-ड ह्रस्व । ?मेयादि-
 खोनि २ उवाटस्यस्योमसमृहात्तके चिप्रभेदे । “उवाट
 पठे नवमन्त्रिननाहमङ्गतन्वीयसूर्सा परिरुक्ति” काद० ।
 दोषोदिरयमिति बह्वः

उ(ज)र्ह दाने स्वादे सक० औष्ठायाम् अक्ष० आ० आत्त०
 सेट् । उ(ज)र्हते और्हट् दे०, षोडशमिति बह्व ।
 उ(ज)र्हं पु० उर्द-रक् । जङ्गविद्धाद्ये (उहिराह) दोषोदिर-
 मिति बह्वः ।

उ(ज)र्वं द्विषाया आ० पर० अक्ष० सेट् । उ(ज)र्वति और्वीत् ।
 क्विपि यत्रोपे उ उरो दोषोदित्वे उरो इति भेदः ।
 उर्व्यं पु० उर्वीं प्रथिवी सञ्चारस्थानत्वेनात्मस्य अर्थ० अक्ष० ।
 ?प्रथिवीसञ्चारिणि पितृभेदे ताश्चरु० ना० इत्यम् । २ अग्रपि-
 षेदे तत विदा० अक्ष० । और्वं तदपत्वे उ स्त्री ।
 सर्वट् पु० उर्ह यथा तवाऽटति अट+अष् इत० । वत्से
 लिङ्गा० । तस्य दोषोद्वक्त्रादिना अटनान् तयात्सम् ।

उर्वरा स्त्री उर्ह यस्यादिकमुच्छति अ-अष् इत० । ?सर्वयस्या-
 अशूनौ “मततां तथेः पित्राह सार्धमुर्वरा” भाषः २ शूमिसाले

विश्व २ अथधिके लि० उर्वरमधिं जातमस्य तारणा० इतश् ।
 उर्वरित आधिक्ययुक्ते (उपधान) अर्थके । उर्हन् मङ्गत
 अक्षति अ-अष् इत० । अशुरोभेदे ‘कदाचिधर्गु-
 निधिकर्पूरतिस्त्रकोर्वरा’ काशीख० ।

उर्वरासा लि० उर्वरां भूमि मनोति सम-विट् ङा । भूमि-
 विभाजके पुत्रादौ “शेलासा ददयुर्द्वरासासु” अ० ४,
 १८, १, उर्वरासा पुत्रसु” भा० । २ उर्वरा विभाजके लि०
 “त्य नः सङ्घभरमुर्वरासासु” ६, २०, १ । ‘उर्व-
 राणा भूमिनां सनितार स भङ्गारम्” भा० ।

उर्वरो स्त्री अ-गती वनिप् ङीप् वनोरथ । आधिक्यप्रा-
 प्राया स्त्रियाम् “ओपधीनामहृ एष उर्वरीरिव साधरा”
 अथ० १०, ४, २, अन्यत्रिङ्गे उर्वन् इत्येव

उर्वर्यं लि० उर्वराया भव यत् । ?सर्वयस्याद्वर्गमिभवे इहमेदे
 “मम उर्वर्याय अस्याय” यजु० १६, ११, रुद्राध्यायः ।

उर्वशी स्त्री उर्हन् अश्रुते वयोकरोति उर्ह+अश्व-क गौरा०
 ङीप् । स्वर्गवेद्याभेदे । अशुरोभेदाद्य अशुर यन्ते उक्ताः
 इयश्च नारायणोर्क भिन्ना जाता यथोक्तं इतिवं० ८२
 अ० “नारायणोर्क निर्भिय सम्भूता वरवर्षिणी । ऐकस
 दविता देवी योपिद्वल किमुर्वशी” ततश्च कर् नारायणोर्क
 कारणत्वेनाश्रुते माप्नोति अश्व-क ङीप् ए० सुखः । इति
 विग्रहः । इयमेव उर्हरवस पत्नी आसीत् । “उतोवध-
 स्योत्तमवीर्यकर्मा उर्हरवा यश्च सुतो सुदेवः । तथैव
 पचाञ्चकमे सङ्गात्मा उरोर्वीशोमसुरवां धरिणाम्” १५ ४
 अ० ‘उर्हरवा सुतोविहानिजायां समपद्यत” इत्युप इत्य
 ‘पट् सुता जशिरे वैजादायुधीमानमावसुः । इडादुच
 वमाशुच यतायुचोर्वीशुता” भा० आ० ७५ अ० ।
 सा च इन्द्रलोकगताऽर्जुनस्य समीपे रिरसया गत्वा
 तेन प्रत्याख्याता तस्मै याम ददाविति कथा भा० व०
 ४६ अ० ‘तव पितृभ्यस्तुज्ञाता अश्वश्च अहमागताम् ।
 यकान्तां नाभिनन्दे या क मवाचयय गताम् । तस्यात्प
 नर्दनः पार्थ । स्त्रीमध्ये मानवर्जितः । अहमिति
 विख्याः । अलप्रतिचरिष्य’ २ नदीभेदे उर्वशीतीर्थभेदे
 उदा० ।

उर्वशीतीर्थं न० सारतोके तोचभेदे । “उर्वशीतीर्थमावाद्य
 ततः सोमाश्रम नुषः” भा० व० ८४ । तस्य नदीरूपम् ।
 “उर्वशीं क्षतिकार्येणे गत्वा चैव समाहितः और्वित्ये
 विविवत् स्यात्वा प्रहरीकफणं अमेत्” भा० अत० २१ अ० ।
 उर्वशीरमण उ० उर्वशीं रमयति रम-ञ्च् इत० । अश्व-क

बुधपुत्रे पुष्टरवसि ऋषे चर्कीयोवृद्धभादयोऽप्यल ।

उर्वारु पु० उर-यथा तथा ऋषति ऋ-उण् । कर्कश्याम् ।
स्वार्थे कन् चल् । “उर्वारुक्मिन् बन्धनान्मृष्योर्मुचीय
मान्दतात्” ऋ० ७, ५६, १२, । यजु० २, ६, “उर्वारुक्मिन्
बन्धनादितो मुक्षीय मामृतेः” १, ७, अथ स्त्रीत्वमपि
अप्रापिजातिवचनत्वात् ऋच् । उर्वारु तदर्थे “छिन्धस्य
बन्धन मूत्रमूर्वावा इव” अथ० ६, १४, १,

उर्वी स्त्री उरु+गुणवचनत्वात् स्त्रिया वा ङीप् । इष्टहृत्पु-
क्ताया स्त्रियाम् “उर्वी सजम्” उरुगृद्धे उदा० २ प्रथिव्या
च तस्याष्टहृत्वात् तथात्वम् । “तैत्तिरीनिहितवत्तत्पदं प्रचेते
माघ । “अनन्यदासनामुर्वी यथासैकपुरं निव” “स्थित
सर्वोन्नतेनोर्वीम्” रघुः वेदे “तृपासुलुगित्यादिना” पा०
सर्वविभक्तौ स्त्रियजादेशः “सिन्धुर्नक्षोद उर्विया व्यञ्चत्”
अ० १, ६२, १२, “उर्विया महती” भा० “प्रतीची चक्षु-
र्त्विद्या विभाति” १, ६२, ८ । २मव्याम् निरु० ।

उर्वीधर पु० उर्वी धरति ऋ-अच् ६७० । पञ्चते तेपा
कीलकहृषेण अत्रएभनेन प्रथिव्याधारकत्वात् तथात्वम्
भूधरादयोऽप्यल “गर्भोऽभवत् भूधरराजपत्याः” कुमा०

उर्वीधव पु० इत० । प्रथिवीमाघे राजनि । उर्वीयोर्वींश्चर
तन्नाथादयोऽप्यल

उर्वीभृत् पु० उर्वीं बिनक्ति धारयति पात्रयति वा ऋ-क्लिप्
तक् इत० । १पर्वते २राजनि च एव प्रथिवीभृत्परणीभृदा-
दयोऽप्यल । उदरयति अ तदह्नु तमास्त्रिभिर्धरणीभृद्भृयित्त
विन्द्य यत् । अतुमितोऽपि हि वापनिरीक्षणत् व्यभि-
रकार म तापकरोऽनल” नैप० तत्र धरणीभृत् राजा
पर्वतश्च अत्र व्यभिचारश्च साधनसमानाधिकरणाभाव-
प्रतियोगित्वरूप तेन साध्ये तत्सम्भव तादृशव्यभिचारश्च
उपाधिनादे धिन्नामणौ अङ्गोक्त तच्च उपाधिगृद्धे दर्शितम्
उर्वीरुह पु० उर्वीं रोहति रुह-क ७१० । इच्छे “हिर
ण्ययोर्वीरुहवृत्तन्तुभिः” माघ

उर्वी स्त्री उरोर्भावं ऋ० व्यत् उलोपय । भङ्गत्वे “रुद्राणाह-
व्यायां स्वादियाः” यत० मा० १, ५, १, १७, “उर्वीया
महत्त्वे” भा०

उल दाहे (घोषः) पर० षक० सेट् । ओलति औलीस्
उल पु० उल-दाहे कर्मणि घञर्थे क । ऋगभेदे “उलो
हृत्विष्णो हपदंघञे धात्रे” यजु० २४, २१ । “उ
लोऽगभेदे” वेददी० । तत्र चतुर्थ्या बला० य । उल्य
मत्कसञ्जिह्वेदेयादौ लि० ।

उ(ओ)लह उल्लेभे इदित् वा चुरा० उभ० पक्षे भ्या० पर०
सक० सेट् । उ(यो)लण्डयति ते उ(यो)लण्डयति औलि-
ण्डयत् त औलण्डीत् अय ङङि षोदित् इत्येके ।

उलन्द्र(न्द्) पु० राजभेदे तेन निर्दत्तम् अरु० हृणादि० बुञ् ।
औलिन्द्र(न्द्)क तन्निर्मितपुरादौ लि०

उलप पु० न० वल-कपच् सप्रसारणम् । १शास्त्रापत्न्यययुताया
जतायाम् २कोमषे हृणभेदे न० (उलुषह) । “नयोऽपा-
चद्वृत्तगैबलाभः” “उत्तीर्णभारलघुनाप्यलघुलघुपौषवीहृद्य
निःसहृतरेण तयोरधस्तात्” माघ ।

उलप्य पु० उल्लेभे भयः यत् । रुद्रभेदे । “नमोऽध्याय चोष-
प्याय” यजु० १६, ४५, रुद्राध्याय

उलिन्द पु० वल-बा० किन्दच् सप्र० । देयभेदे उणादिकोप ।

उलु लि० उरु रस्य लः । इष्टहृति २हृद्वियुक्तशब्दे च विवाहादौ
स्त्रीभिरुच्चार्यै गृद्धेभेदे “प्रकारे गुणवचनस्य” पा०
प्रकारे द्वित्वम् । उल्लु उरुप्रकारे । “उच्चैरुल्लुध्वनिरु-
च्चार” नैप० “यत्तद्जायत सोऽसावादित्यस्तं जायमान
घोषा उल्लुवोऽनुदतिष्ठन् सखीणि च भूतानि सख्यं च
कामास्तस्मात्तस्योदय प्रति प्रत्यायन प्रति घोषा उल्लुवो-
ऽनुदतिष्ठन्ति” अ० उ० । ‘उल्लुवः उल्लुवः विस्त्रो-
र्त्वा’ मा० भा० ।

उलुप पु० उरु पायते रण्यते अस्मात् पा रक्षणे-अपादाने
घञर्थे क रस्य ल । उल्लपहृषे । “हृषोलुपपुञ्जाकचिङ्गा-
तमेयैर्जरतृकान्तरकूपैरिव” काद०

उलुलि पु० उल-उलि । हृद्विस्रचकशब्दे । “प्रथम् घोषा
उल्लय जैहमन्न उदीरताम्” अथ० ४, १६, ६,

उल्लुका पु० वल-समवाये एक सप्रसारणम् । १पेचके, जातित्वात्
स्त्रिया ङीप् उल्लुकीषा च ताम्नाया कन्याया श्लेभ्या
कन्या “पट् सुतास्तु मङ्गासत्वास्ताम्नाया परिकीर्त्तिता”
इत्युपक्रम्य “शुशीशुकानजमयदुल्लुकीं मयुल्लुकान्” विष्णुपु० ।
२इन्द्रे, कैतव्ये ३दुर्व्योधमद्रुतभेदे ४हृणभेदे । (उल्लुषह)
“त्यजति मुदमुल्लुकः प्रीतिमासकवाकः” माघ “श्रुगोघो-
काकाश्च श्रुद्रहत्याम्रत वरेत्” मनुः “यदुल्लुको वदति वा
घमेतत्” अ० १०, १६५, ४, “विधिघातैव समीडाः काको-
ल्लुक्नैश्च मलयम्” मनुः । अत्र काकोल्लुकैरिस्तु कौ काको-
ल्लुकमित्यादि विरोधे श्रुमाहारकत्वविधाम् प्रायिकमिति
गम्यते । “उल्लुकान् सुषुभे काकी श्येनी श्येनान् व्यस्र-
यत” मा० भा० ६१ । उल्लुकामा द्रुतश्च युधिष्ठिरादीना
समीपे इत्यर्थेनेन प्रेषितं यथा “काक्योपहरे

राजसु लूकमिदमत्रवीत् । उलूक ! गण्ड कौतव्य । पाण्डवान्
 सृष्टोभकान्' इत्यादिना भा० उ० ५०।५० । उलू-
 कश्च कौतव्य कितव्यस्यापत्यम् । तदागमनमधिकृत्यैव उलू-
 कदूतगमनपर्यं उद्योगपर्यान्तगतं पर्यं । १८देशभेदे । "उलूक-
 वासिन राजम् उलूकसुपजगमवान्" । "उलूकानुत्तरं
 चैव ताव रात्रं समानयत्" भा० स० ५०। अथयुद्धे देश
 "प्रयथावृत्तं तत्राहिय धनदपाडिताम्" इत्युपक्रम्य
 तस्य कौतव्यं भाव् धनस्यस्य उत्तरदिग्विजय एव तस्य
 उलूकदेशस्य धर्ममात्रं उत्तरदेशगतीति गम्यते । ५तद्देश
 म्ये च "उत्तरं पर्यतोद्देश ये ते दुर्गवहा ऋषा ।
 आरोहन्त विमर्हन्तो वज्रप्रतिमगौरवा । उलूक
 कौतवेयश्च" हरिव० ६६।

उलूकयातु उ० उलूकरूपेण याति या-तन् । अत्रभेदे ।
 "उलूकयातं शत्रुलूकयातं जहि" ऋ० ७, १०४, १२ ।
 "उलूकरूपेण यातुलूकयातम्" भा० ।

उलूखल न० ऊर्ध्वं चम् उलूक एषो० तत् खाति
 गच्छति खा-त । धान्यादिकण्डणवपाने काठमये । पाले
 (उत्तरो) तश्च यद्यप्यपालभेद । तल्लक्षणसकम्
 "उलूखलसुभले अरतिनाले औडुखरे प्रादेशपाले
 वसुधसुलूखल मध्यं गच्छीतपूर्वं उत्तम्, सुपलं दक्षिण-
 सुलूखलात्" कात्या० १७, २, २ । तदुत्तरत्वं सूत्रेऽऽपि
 उदा० । "वनस्पतिभ्य इत्येव सुपलोखले इरेत्" मनुः
 'स्नायुर्पंकटाणाञ्च सुपलोखलस्य च । अङ्गिस्तु, प्रोक्ष्यं
 शौचं बहूनां धान्यासससाम्" तस्य मनुस्मृतौ च चोयम्
 उलूखलस्यस्य यास्तेभ्योऽपि निरुद्धिर्दयिता अथा ।
 "उलूखलसुत्करं कोकीरं कोर्षुकां बोव मे कुर्वित्त्वज्रवीसदुलू-
 खलमभयसुत्करं वै तदुलूखलमित्याचते परोक्षेण" ।
 आर्षे चनु तलाये "इहे इह उलूखलमे" ऋ० १, १२८,
 ५ । तदस्य शाधनत्वेनाह्वस्य उन् । उलूखलिक । तत्-
 शाधनमे जने 'दन्तोखलिकोऽपि वा' मनु । २ पुत्राद्यो उ०

उलूखलसुत उ० शत० । उलूखलेनाभिभुते सोमरसे
 "उलूखलसुतानामवेदिन्द्रः" ऋ० १, २८, १, २, २ ।

उलूत उ० उलू-भा० अतश्च । अजगरवर्षे लिका० ।
 उलूपिन् उ० ओ गच्छो रूपमस्त्वस्य इति रस्य उः ।
 शिष्यभारे अमर । उ० सुसंपाठोऽपि तत्रैव उलूपिन्
 इत्यपि पाठः कश्चित् तलाये ।

उलूपी स्त्री कौरव्यागण्ड चाभेदे तत्कथा भा० ५०।२४।५०।
 "उलूपीशच यरोमतकुञ्जे जातः कौरव्यो नाम पद्मगः।

तथाऽऽपि दुहित्वा राजन् । उलूपी नाम पद्मगो । साऽह,
 त्यामभिपेकाद्येनवतीषे सप्तमाम् । इदंैव प्रकृत्याऽह ।
 कन्दर्पेणामिगुर्दिता । तां भामनकृत्यपितां त्यक्तृते कुस्-
 नन्दम् । । अन्त्यां नन्द्यन्त्या मदानेनात्मनोऽनव । ।
 अर्जुन उवाच । ब्रह्मचर्यमिदं भद्रं । मम दादग्यवार्थि-
 कम् । धर्मराजेन चादिष्टं माहमस्मि स्वयंयथ । तत्र
 चापि प्रियं कर्तुमिच्छामि लक्ष्यकारिणम् । । अन्त्यां
 मोक्षपूर्वञ्च यथा विज्ञानं कर्हिषिवत् । कथञ्च नाश्रतं
 मे स्यात्तत्र पतिप्रियं भवेत् । न च पोक्षेत मे
 धर्मक्षणां कुर्यां भुजङ्गमि । । उलूप्याश्च । जानास्यञ्चं
 पाण्डवेय । यथा चरसि मेदिनीम् । यथा च ते ब्रह्मच-
 र्यमिदमादिष्टवान् गुरु । परस्पर वत्सोनागान् द्रुपदस्या-
 ऋजां प्रति । यो नोऽनुप्रविशेन्नोहास्य वै दादग्यवार्थिकम् ।
 वने चरेद्ब्रह्मचर्यमिति व समयं जात । तदिदं श्रौप-
 दीशेतोरन्योऽन्यस्य प्रवासनम् । इतवांस्तत्र धर्मार्थमत्र
 धर्मो न दुष्यति । परित्राणञ्च कर्त्तव्यमात्मानां द्रुपदो-
 वन । । कथा मम परित्राण्य तत्र धर्मो न दुष्यते । यदि
 नाऽन्यस्य धर्मस्य स्रष्टोऽपि स्यादुव्यतिक्रमः । स च ते धर्म
 एव स्यादन्त्या प्राधान्यमार्जुन ! । भक्ताश्च भज मा पार्थ !
 सतामेतन्मतं प्रभो । । न करिष्यसि वेदेवं ऋतां मासुपधा-
 रव । प्राश्नानामाहावाहो । पर धर्ममनुत्तमम् । यत्तच्च
 मपत्राऽपि त्यामद्य प्रकृतोत्तम । दीनाननाद्याम् कौन्तेय !
 परिरक्षसि मित्तयः । साऽह गदयमभ्येति रोरोमि च दु-
 खिता । याचे त्वा चाभिकावाऽह तत्काल्पुर् मम प्रियम् ।
 स त्वमात्मप्रदानेन सकामां कर्त्तुमर्हसि । वैशम्पायन उवाच।
 एवमुक्तस्तु कौन्तेय पद्मगेयरेकमन्याया । इतवांस्तत्तथा सर्वं
 धर्मसद्द्विष्टं कारयम् । स नागभवने रात्रि तास्यतिला
 प्रतापवान् । उदितेऽभ्युत्थितं सूत्रं कौरव्यस्य निवेश-
 नात् । आगतस्तु पुनस्तत्र गङ्गाद्वारं तथा सङ्घ । परित्वञ्च
 गता साध्वी उलूपी निजमन्दिरम् । दत्त्वा परमजेयत्वं
 कथं सर्वत्र मारत ! । साध्या जलचराः सर्वे भवि-
 ष्यन्ति न सययः" ।

उल्का स्त्री उव-दाष्टे च नि० वस्य उः । रेखाकारे गगनात्
 पतन्तेन पुञ्जे । अन्त्युत्पातयन्ते इ २४७ तत्सङ्ख्य-
 यत्तादिकमुक्तम् । "नाधेतोल्काकपितचमरीमाषभारो
 दवान्ति" शेष० । "उल्कानिवातमेतच्च ज्योतीर्णान्वाववाणि
 च" । "उल्कापाते दियं दाष्टे नोमाहुर्विचते तथा"
 "विद्युत्कानितवर्षेणु मकोल्कानां च संज्ञाने" मनुः । "५६-२-

जलाति विविपन्नेयु" किरा० । उल्काकारणसु-
 क्तम् श्रोपतिना"यासं गतिर्दिवि भवेत्प्रयितेन गम्या ता-
 सारकाः सकलखेचरतोऽसिद्धे । तिष्ठन्ति वा अग्नि-
 यतोद्गतयय ताराचन्द्रादधोऽङ्ग निपसन्ति तदन्वितास्ता ।
 यीतांशुपञ्चमयास्तपनात् स्युरन्ति तायावङ्गप्रवहमाह-
 तसन्निवसत्या । पूर्वोन्निखैस्तमितभावमपागतोऽस्मिंस्ताराः
 पतन्ति कुर्वावद्गुह्यतायेन" । (ज्वलन्सटरेतुहा)
 श्युक्कण्ययस्त्रादिदोपिते (मयाह) इति प्रसिद्धे
 श्दोपभेदे च । "तुकाराधिं गते भागौ अमा-
 यास्या नराधिप" । ज्ञात्वा देवान् पितृन् मर्या संपू-
 ष्याथ प्रणम्य च । कृत्वा तु पार्श्वेन्द्राहं दधिस्तोरयुडा-
 दिभिः । ततोऽपराङ्मुखमये घोपयेन्नगरे न्यः । जघ्नी
 संपूष्यता स्त्रीका । उल्काधियापि वेद्यताम्"ति०त०ज्यो०
 उल्कादाने दर्शयै धे निर्णय । "तुसासस्ये सङ्घाया
 प्रदोपे भूतदर्शयो । उल्काःहस्ता नराः क्रयुः पितृणां
 नागंदर्शयम्" ति०त०ज्यो०वचनात् प्रदोषव्यापिदये
 कार्यम् । उभयत्र प्रदोषप्राप्ती परदिने एव, शुभादिमा-
 स्त्रात् । "दण्डैकरजमोयोगोदर्यस्य स्यात् परेऽङ्गि ।
 तदा विहाय पूर्वेषु परेणु स्रष्टरात्रिका'ज्योतिर्बचनाम् ।
 उभयत्र प्रदोषप्राप्तावपि उल्कादानं पूर्वोक्तपार्श्वेणातरो-
 भात्, न पूर्वदिने भूताहे ये प्रकृर्बन्ति उल्कापहमचेतस ।
 निरायाः पितरो यान्ति यार्पं दत्त्वा सुदाचणम्' ज्योतिर्ब-
 चनात् । उल्कापहसादि पितृकृत्यात् प्राचीनवी-
 तिना दक्षिणाभिमुखेन कार्यम् । "प्राचीनवीतिना सम्यग-
 पसव्यमतन्द्रिणा । पितृमा मिधनात् कार्यं विधिबहुर्भपाण
 ना" मन्त्रेः । तद्गानमन्त्रादि ति०त०द्वयम् । ४ज्योति-
 बोक्ते भाष्यविरुद्धभाभेदे । "मन्त्राणां पितृणां धाम्या
 भ्रामरो भद्रिका तथा । उल्का सिद्धा स्रष्टा च ज्यो-
 त्तोया स्रष्टादया"ज्यो० । तदानवनञ्च"विक्रिभान्नीमनसत्वा-
 ज्जन्मन्वी'स्त्रभादव" इत्युक्तेः मन्त्रभेदेन कनिकागमत्वात्
 पूर्वभाष्यप्रदपर्यपादान् अस्मन्मन्त्राणांऽऽरभ्य एवैकास्ता-
 निरावस्था क्रमेण मन्त्रादिका दया भवन्ति इत्येवं चण-
 विधितिक्रमेण निरावस्था अष्टौ दया अथवेद्या ततो-
 ऽस्तिमतिभेषु मन्त्राद्यास्तितो भवन्ति । एतस्यव्याख्यानम् ।
 तासं भोगकालच । "एकाद्येकोत्तरा अष्टयोगिनीवत्सरा
 जताः दद्यात्वा मन्त्राद्याः । एकोवर्षं पितृणायाः २द्वी,
 धाम्याकाशय, धाम्याः ४वर्षाः, भद्रिकायाः पञ्च,
 उल्कायाः षट्, विहायाः सप्त, स्रष्टायाः अष्टौ वर्षाः,

तेषां योगेन ३६वर्षांमङ्गलाद्याना भोगकाला, इत्येवं त्रिरा-
 हत्या अष्टोत्तरयतर्पास्तासा भोगकाल । अन्तर्दशादिकं
 योगिनीयद्वे पञ्चने ।

उल्काचक्र न० इत्यामन्त्रोक्ते पाश्चमन्त्रशुभाशुभज्ञापक
 चक्रभेदे 'उल्काचक्र सर्वकार मन्त्रदोषादिनिर्णयम् ।
 मन्त्राकारमूर्त्तुसुख सर्वमन्त्रादिविषयम् । स्तम्भदेयावधि
 गाय । पुष्कपर्यन्तमेव च । अकाराक्षरमारभ्य हादया-
 धरमाहकम् । विविखेन् पृष्ठदेये तु शुभाशुभविद्युत्तये ।
 तयोदयाक्षराक्षाय । एकविंशत्यक्षरान्तकम् । नेतव्यसाध-
 कर्मन्तं पृष्ठस्यस्रष्टाहृतम् । तथा श्रीशुभद प्रोक्त क-
 य्हादिपुष्ककालान्तम् । हाविंशादि चतुस्त्रिंशदक्षरान्त
 शुभं मनुम् । पुष्कस्यं नापि गृह्णीयात्पुष्कस्यश्च तथा
 शुभम् । शीर्षेस्वच्चापि गृह्णीयात् तदक्षरं शृणु
 प्रभो । पञ्चत्रिंशादि हाचत्वारिंशद्वर्षान्तमेव च । मन्त्र-
 कस्यं शुभ प्रोक्त सुखवर्षान् शृणु प्रभो । त्रिचत्वारि-
 यवर्षादि एकपञ्चाशदक्षरान्तकम् । सुखस्यमन्त्रं सन्तो तु न
 गृह्णीयात् कदाचन । पुष्कस्य शृणु यत्रे न निरर्धकमहा-
 त्तिदम् । भ्रमो गालस्य पीडाभि देवता कुप्यतेऽभियम् ।
 द्विपञ्चाशदक्षरादि एकपट्टिमान्तिकान् । वर्षान् पुष्क-
 स्थितान् प्रोक्तान् नेत्रस्थान् शृणु वल्लभ । द्विपट्टितमय-
 स्त्रादि चतुष्षष्ट्यक्षरान्तकम् । अक्षरं लोचनमन्त्रश्च त
 तोऽन्यत् रसमास्थितम् । तत् सर्वं शुभद प्रोक्त एतदन्यतम
 शृणु । वैश्वानास्य गैवामां याज्ञानां मन्त्रजापनम् ।
 अन्यदेवेषु भक्तानां मन्त्रिक्रिपद न्यथासु" । "एतच्च पञ्च
 वटिस्त्रिपट्टिर्वा यत्सुं सम्प्रयतोमता । स्वराविंशतिरेक्य
 स्पर्शानां पञ्चविंशति । यादयश्च मृतायाष्टौ चत्वारश्च
 यमास्तथा । अनुस्वारो विचर्मच+कूपो चापि परान्त्रिता ।
 दुस्रृष्टयेति विज्ञेयो मृकारः नून एव च" इति मित्रो-
 क्तविभागाभिप्राय चतु पट्टेऽन्यकथनम् लृकारस्य टर्च-
 सत्त्वमतेनेति बोध्यम् ।

उल्काजिह्वु ३० उल्केव जिह्वाऽस्य । रामा प्रविष्टे राक्षसभेदे
 उल्कामुह ३० उल्केव मुखमस्य । प्रेतभेदे "वान्ताशुल्कामुष्य'
 प्रेतो विमोघर्मात् स्त्रहात् न्युत" मनु (व्याज
 उल्कायाति) इति प्रसिद्धे जन्तुभेदे स्त्री लोप ।

उल्कापी स्त्री उल्-टाहे किप् उवा दाहेन कृष्णाति कृप-क
 गो० लोप् । उल्कायाम् । "अश्विनरेव प्रथमोऽनुयाज
 तुडाभिर्हितीय उल्कापी इतीवः" । "उल्कायसु
 जहोति इतीयम्" 'उल्कापीच तमतयालोर्बन्ति' एम्

कृष्णलक्षणाहं देवानां यत्र ॥ इति गत० ना० ११, २, ०, २१, २५, "उल्लेखी उल्लेखी" भा० । 'अभिषेकसु-
याजानुमन्त्रणमगम्यम् जहिं हाडन्यम् जहिं उल्लेख्यम्
जहिं' क था० १, ५, १४ ।

उल्लेख न० उल्लेख दाहने मयति वष-बा० ट । जरायो गर्भ
नेष्टनचर्माप । 'यथोन्नेमाठतोर्गर्भाया तेनेदमारतम्'
गीता । "तस्योत्त जायमानभ्योन्व प्वासीहरणय"
अथ० ४, २, ८, "गर्भो या एव यन्नीगित उल्लेख वाप
प्रोच्यते । 'तस्माद्गर्भाः प्राहता उल्लेखेन जायन्ते तैस्ति०
४० "उल्लेखे गर्भनेष्टने तिष्ठति" यजु० ५, २, ४, १८,
'गर्भो जरायुष्पाहतः उल्लेखं जहाति जग्मा' १६ ७६,

उल्लेखण लि० उल्लेखणति अथ । उल्लेखणे १ प्रकाशयति
इततोचने च । "त्याजितैः फलसुत्पातैर्गर्भैश्च बहुधा
उपै । तस्मात्तुल्लेखणो मार्ग पादपरिचय दन्तिम्" रघु
"मन्वर्षे च तल्लैव ससृषा तोयसुम्ब्रणम् भा० व० ६५० ।

उल्लेखक न० उप-दाहे एक, मय कः । उपदद्वारे प्यमर ।
> ह्यिभेदे "उल्लेखो निगठये वीरपाद्वापकृषया भा० ग०
२१ अ० २ अन्तःप्राधानार्थे उपदद्वारे च । "अस्यहा-
र्यपचमाडुल्लेखमादायोदृष्ट परेत्य जुहोति" गत० मा० २, ६,
२, ७ "उल्लेख एव प्यान्नेभ्योऽग्निर्भवत्युचैत एकैकमेवो-
क्ष्म, नमादाय यथाधिवय विपरायनि तैरेव तेषामुल्लेखे
प्रतन्तीति" ४, ६, ८, ७ । उल्लेखके भय यत् । उल्ले-
खसमाध्ये लि० । "अथ ह्येक उल्लेख्येन दहन्ति"
गत० मा० १२, ५, १, ६ ।

उल्लेखन न० उल्लेखवि-भावे ल्युट । अतिक्रमे, ऊर्ध्वभाग-
गमनादिना अतिक्रमणे (डिङ्गान) । [उल्लेखिते लि० ।
उल्लेखल लि० उल्लेखल-अथ । उल्लेखरोगयुते हारा० ।
उल्लेखित लि० उल्लेखल-क्त । उल्लेखिते २ तरखिते,
२ अन्नेखिते च ।

उल्लेखन न० उल्लेखल-ल्युट । उल्लेखसे हर्षजनकस्यापारे
आधारे ल्युट । स प्राया कन् । २ रोमासे हेम० ।

उल्लेखित लि० उल्लेखल-क्त । स्फुरिते उल्लेखे इहृष्टे च ।
उल्लेखलि० उल्लेखल-क्त लि० । १ रोगमिमुक्ते, २ दक्षे,
१ युषी, च । ४ मरिचे पु० ।

उल्लेखण पु० उल्लेखल-अथ । उल्लेखणको, २ योक्रोराग-
दिना विगतस्वरणुक्तवाक्ये इहृष्टवाक्ये "सकोल्लेखा सोटा;
कथमपि तदाराधनपरैः" वारा० । ४ हृष्टने च ततो-
ऽप्यर्थे ङन् । हृष्टके लि० "हालोहापिक्कभूमाड्य

उल्लेखणकारतोरणम्' भा० उ० १६७ अ० [प्याने ।
उल्लेखणन न० उल्लेखल-अथ-ल्युट । उल्लेखणदिना व्या-
उल्लेखण पु० उल्लेखल-अथ । उल्लेखणे, उल्लेखणदे, "विप-
यनि कन्त्यमभोद्गमा पयोपित्तव" यमरुयत० ।
'सौहृद्यवचनोद्गमवचनप्रतिभाटलम्" मा० ६० ।
अन्त्यवाध्यायमागीते उपरिच्छेदे च यथा काव्यप्रकाशे ।
४ मारणे च

उल्लेखिन् लि० उल्लेखल-अथ । उल्लेखणयुक्ते प्रभाविते
२ योद्गणदिनि स्वियां कृष् । "उल्लेखणमुद्गाविनी-
यानसे" गन्तानोक्त ।

उल्लेखित लि० उल्लेखल-अथ । उल्लेखणे उल्लेखिते 'ल्लेख
यतोऽपि सतो विभाति' रघु । उल्लेखि लि० उल्लेखिते ।
उल्लेखिते एकैकै व्यतया लोकोत्ते पदार्थे च ।

उल्लेखन न० उल्लेखल-अथ-ल्युट । उल्लेखने (उल्लेखण)
२ उल्लेखने च "पाटकेनाशुक्ररौल्लेखने च पथानुदय या०

उल्लेखन न० उल्लेखल-अथ-ल्युट । अल्लेखणायुक्तेन अ-
म्यदाभापप्रकाशने (उल्लेख) अथ । उल्लेखणायुक्त स्त्री ।
"धीराधीरा उ ल्लेखणभाषितै सतुदेदसम्" यथा
"अमल्लेखोऽपि एतत हरसि मनोमे यत प्रसभम् । कि
पुनरुल्लेखतस्व सम्मति मन्तरुतैस्तस्याः" वा० ६०
अथ उल्लेखणपशतदगेनजातेष्वप्युत्तरेन मनोहर्षजनक-
त्वोक्तिसदभावयित्वाथा ।

उल्लेख लि० उल्लेखल-अथ । उल्लेख टडे

उल्लेखि पु० उल्लेखल-अथ । इह कर्तव्यमस्मादिना सक
ल्लिखार्थप्रतिपादकगन्धेऽज्ञारणे "स प्रायश्च्येदमेव प्रयोज-
नम् यत्तयोद्धेसः" ति० त० । अथहृष्टारभेदे पु० स च
२६८८ उल्लेख । २ वर्षणे च । "असह्युत्तियतयस्त्रोद्धे-
खविषमिमतयिच्छरेण" क द० । उल्लेखीर्त्तने च

उल्लेखन न० उल्लेखल-ल्युट । उल्लेखने, उल्लेखने, कर्तव्य-
तया २ स कल्लिखार्थकवाक्योऽज्ञारणे "मासपक्षितोनाञ्च
निमित्तानाञ्च सव्यय" । उल्लेखनमुद्धायेन तस्य क्व
भाग् भवेत्" ति० त० अ० पु० । "स कल्लेखेन विना राजन् ।
यत्किञ्चित् कुरुते नरः । फल चाल्यालकं तस्य धर्मस्यार्थ-
लयो भवेत्" ति० त० अ० उराल्याञ्च स कल्लेखको मासादी-
नामवश्य कोर्त्तनीयताऽवगम्यते । "समसा सल्लेखवति पा-
चाऽभिषेपतीत्युक्तेरपि अमिच्छापस्यावश्यकता । अमिच्छा-
पवाक्ये च मासादिनिमित्तानामिव आल्लेखस्यव्यतिरेक
तस्यैकसादिकस्यापि कीर्त्तन कर्त्तव्यम्" "प्रत्येकं नि-

यम् कामपात्रमोदतमादिभिः" मा० त० ७५० उत्तम ।
 "सेवादुत्तमे सभाज्ञेयान् मय्यं मात्तमसेयमान्" "सम्पा-
 ल्पनोपात्रेण सेकेनोद्रेयनेन च" मन्तः । यत्र वस्त्र-
 व्यापनाद्म्यद्विहादिस्यबाहुकादो देवाभि ४ विद्वत्कारणे ।
 "श्रीश्रीपनात् करोति स्येवादि चेत्" कान्वा० ०, ४, ६ ।
 तदा मूढो प्राच्यां देवया उत्तममानं कर्म कुर्यात्"
 कर्म । ५ पपये च ।

उत्तमो व ३० अर्धं कोष्यते उद्+कोच-कर्मणि घञ् निष्ठाया
 सित्कादात् न गुण्यम् । चन्द्रातमे विताने ।

उत्तमोप्य म० उद्+लुप-यम् । कौकिकगोतिभेदे । तद्
 मितान्तराया दर्शितं यथा ।

"यद्य पुनश्चिन्तयति रीराकारात्मन्तया समाधी नामि-
 रमते तेन गच्छन्मूर्च्छोपासनं कार्यमिच्छाह । "उद्याविधा-
 नेन पठन्तु सामग्रायमभिर्युतम् । सावधानस्तदभ्यासात्प-
 र मन्नाधिगच्छति" या० । "वाध्यायावगतमार्गान्तिकमेव
 सामग्रायं साम्प्रोपासनात्मकत्वेऽपि नायमिति विधेयम्
 अगोतमभ्यव्युदासार्थम् । अत्रियुतमत्रव्युदितम् । साव-
 धानं समाध्यायन्युतात्मैकाम्युपिचरति । पठन्तु त-
 दभ्यासपञ्चाक्षरं निष्पात" । मन्त्राकारश्चोपासने पर-
 ष्ठमन्नाधिगच्छति । तद्गुरुम् । "मन्त्रमन्त्राय निष्पात
 परं मन्नाधिगच्छति" । यद्य पुनर्गोदव्याङ्गीभौ विना
 नामिरमते तेन कौकिकगोतानुष्ठातासोपासनकार्यमि-
 च्छाह । "अपरान्नकोषोपमद्रकमकर्वीरेवकानि
 करोविन्दुक्वचित्तुसोत्तरमितेतानि प्रहरदाप्सानि सम
 गोतकानि । अयन्नादाचारितवर्षाणवादि गोतकानि
 मन्त्रमे । गानाद्यादतसोमोतकानि मन्त्रमे । अन्नाद्या-
 दापतसोमोतिका इत्येवदपान्लादिमोतसातमध्या-
 रोवितात्मभ्योऽवसाधनस्योऽप्युत्तरितं" वसाम् ।
 मन्त्रावसोऽवसाधनस्योऽवसाधनस्योऽप्युत्तरितम् ।
 "वसविरिषयाऽप्युत्तरितस्योऽवसाधनस्योऽप्युत्तरितम् । गो-
 तयो च'त दोनेन चोति परमव्यदम् । इत्यात्तपरोभूया
 च तैमो भोदने" या० । "नान्तोददि कर्त्तव्योनेन
 परमव्यदम् मातोति । तदि इत्येव इत्येवोभूया तैमो
 च तैमोदने" । [अन्तर्गत इति]

उत्तमो व ३० उद्+कोच-कर्मणि घञ् निष्ठाया सित्कादात् न गुण्यम् । चन्द्रातमे विताने ।

उत्तम ३० उद्-समवादे व्याधारे वन् "उत्सादयच" उत्सा० न० चस
 टः गुणाभासय । गर्भरेटनकर्मणि "उत्साहतागमोदय वा
 माहादलन घयित्वा यावहाइय लादते" वा० उ० ।
 "उत्साहत इत्यादि वैराग्यहेतोरेटनुष्यते । कर्त्तं वि
 भायः कुक्षौ मूलपुरीषवातपित्तक्षेमादिपूर्वे तद्गुणप्रत्य
 गर्भस्योद्गाऽप्युत्साहतस्य कोहितरेतोऽप्युत्साहजस्य
 माहुरयितपीतरासुप्रवेद्येन विवर्द्धमानस्य निरुद्धपरिहृष-
 धीर्यतेजःप्रसाधेष्टस्य यदन, ततो योगिहारेण पीछाना-
 नस्य कर्त्तरा निर्युतिलेभ्योति वैराग्यं धारयति सुदू-
 र्त्तमस्यस्य दय या मासानतिदोषकासमन्त ययित्तेति"
 इति या० भा० । कर्त्तरि वन् । २ गभे

उत्तमो वि० उद्या दाचेन वलति पवादात् घृपो० । व्यहृि स्यटे
 उत्तमपयट्टे उदा० । [२० १, ६, ७] "कामयमानदाही" भा०
 उत्तम दि० वय-क । कामयमाने "अपो यदान उपधग् वनेषु"
 उत्तमत् दि० वय-यत् वम्प्र० । कामयमाने । "उत्तमं हर्ष
 वाजद्वयसं मर्षदेवस्य ददौ" कठ उ० स्त्रियां ङीप् ।
 "उपतीतिव मातर" अपमर्षयत्तम् । वा च अकस्या-
 पायां वाचि' यन्टरत्ना० । तत्र उपतीत्येव पाठोयुक्तः
 इय विज्ञायामिवाटिकस्यैव मत्तलस्य तद् रूपम् ।
 इति अमरटीकायां भानुजदीक्षितः । उपतीति पाठस्तु
 द्विपिहरममादात् । तद्गुरु यम मन्त्रकल्हङ्गुभोऽपि
 विनायु' अपधातोरेवार्थकतया तदार्थमावमनात् ।

उत्तमम् ३० वय-कर्मणि वम्प्र० । मार्गरे युक्ते । षी उत्तम
 वंशुदौ उपमन्-उपमन्-उपमन् । "अध्यापितस्योपम-
 हापि नीतिस्" इमा० । उपमसा प्रोक्तम् अच् । षीयमन्
 तत्कृते धर्मशास्त्रे "मन्त्रिर्विष्णुं कारीतयाऽवस्त्रोप-
 नोऽद्रिता" इत्युपक्रम्य "धर्मशास्त्रप्रबोद्धा याद० ।
 तद्देदम् अच् । तदीये ति० स्त्रियां ङीप् कौयमयो नीति ।
 अयहाउपराधां प्रोहितः कपोक्तम् 'हराकामपरापाह
 वमज्जायत वै मिथः । ईद्वर्त्तं पति वंवरं ह्यैव म्हे वच-
 राधरे । मिगोवदा ततो देवादिरेऽद्विरण हनिम् ।
 धीरजस्येन वाप्रादेः काऽय त्त्वमसं धरे । त्राहृवो
 ताहुभी निदमस्योऽप्युत्तमि चर ।" मा० वा० ७६
 व० । "अपराधपराध्याय" पञ्चस्य विद्युतोऽप्युत्तम ।
 अन्ना उदमक इत्यावसाधोऽवसाधनस्यः 'मा० वा० ६६
 व० । इव अत्रुदम मा० वा० ६६ व० उत्तम' 'अलो
 इत्यः कर्त्तरिवात् एत्तः कर्त्तव्यो यव । सौकीय
 जयसास' इत्योऽवसाधरे । अत्रुदया विद्युतः

एतु मुचम परिपायति । योगाचार्योऽभिषेकरो देवा-
 नामभयङ्करः । तस्य नक्षत्रविशेषगत्या वर्षांतिफला-
 दिकम् ८०४ • ६५ • उक्तम् 'नागजैरायतदपमगोलर-
 द्रवमृगजदृशमाख्या । अश्विन्याद्याः कैशित् त्रिभाः
 क्रमाद्दीपय कथिता । नागा तु पतनयान्यानक्षानि
 पैतामहास्त्रिभास्त्रिः । गोभीघ्नानाश्विन्य, पीष्ण द्वे
 चामिभाद्रपदे । जरदुग्ध्यां श्रवणाय त्रिभ नृगाद्यात्
 त्रिभ च मीलाद्यम् । इक्षानियाद्यात्वाङ्गयज्येयवाटा-
 हय दृष्टना । तिर्नास्त्रिभवाद्यां क्रमादुद्वमध्ययास्य-
 मार्गस्याः । तासामप्य उत्तरमध्यदक्षिणावस्थितैकैका ।
 गोथीमार्गानपरे कथयन्ति यथा स्थिता भमार्गस्य ।
 नक्षत्राणां तारा यास्योत्तरमध्यमास्तद्गत् । उत्तरमार्गो
 यास्यादिर्निर्गदिगो मध्यमस्तु भाग्याद्या । दक्षिणमा-
 र्गोऽपाटादि कैशियेव कृता मार्गाः । ज्योतिषनागम
 यास्तु विप्रतिपत्तौ न योग्यमप्याहम् । स्वयमेव विक-
 ल्ययिह किन्तु ब्रह्मनां मत पश्ये ।

उत्तरवीथिपु शुक्र सुभित्तिगणकगतेऽस्तदयं वा । मध्याह्न
 मध्यफलदः कदफलो दक्षिणस्यासु । अत्युत्तमोत्तमोर्न सम-
 मध्यन्यूनमधमकदफलम् । कदमतं सौम्याद्यासु वीथिपु
 यथाक्रम श्रूयात् । भरणीपूर्वे मण्डलसद्वलचतुष्क सुभि-
 षकरमाद्याम् । वक्राङ्गमहिषवाह्नीककालिकद्वेषेभ भयज-
 नमम् । अत्रोदितमारोहेदृष्टपङ्कोऽपरो यदि सित ततो
 हन्वात् । भद्राश्विनुरसेनकथौ धेयककोटिर्षण्यपान् । अ-
 चतुष्टयमाश्रांदा द्वितीयमभिषास्वु यस्तुसम्पद्य । विप्रा
 षांसुभकरं विशेषत क्रूरवेदानाम् । अस्मन्नात्वा-
 नान् श्रेष्ठाटविष्वाज्याविगोदन्नान् । गोमर्दनीच
 नृष्टान् वैदेहान्वालय स्मृयति । त्रिवरन् मघादिप-
 च्चकमुदित, यस्तुप्रणायकभङ्गः । सुसस्करभयजननो
 भीषोद्धतिसङ्करकरय । चित्वाद्येऽवष्टो हृन्व देना-
 विकाच्छ्वरश्रुष्टान् । पुण्ड्रापरान्श्रुतिकवमवासिद्रुपिष्ठ-
 षास्रुष्टान् । स्वास्याद्य भवितय मण्डलमेतत्तद्व्येकभयक
 रम् । मङ्गलतृप्तुभिलाभिल्लये मित्त्रभेदाय । अन्ना-
 कान्ते श्लु किरातमर्हं पिनटि चेष्साङ्गुन् । प्रसन्ना-
 वन्निपुलिन्दतन्त्राच्छूरसेनाय । ज्येष्ठाद्य पञ्चर्षं पुत्त
 श्वररोगद प्रभाधयते । काश्रीराश्लकमत्स्यान् षषारुदे-
 वामवन्नीच । आरौहेऽन्नाभोरान् द्रुविद्यान्वत्त्रिगर्तसौ-
 राष्टान् । माशयति सिन्धुसौवीरकांश्च काशीश्वरस्य बधः ।
 पठं पण्मचल्ल शुभमेतत्तण्डल धनिषाद्याम् । शूरिध-

मगोक्तलाककमत्सधाम्य' कश्चित् उभयम् । अन्नारौहे
 श्रुतिकगान्तरावन्तय' प्रयेऽन्ते । वैदेहवप, प्रसन्नयवन-
 यकदाधपरिष्टदि । अपरस्या स्वास्याद्य ज्येष्ठाद्य चापि
 मण्डल शुभदम् । मित्त्राद्य पूर्वस्था शेषानि यथोक्तफ-
 लदाणि । इतोऽनन्तरगतेऽर्के भयकत् शुश्रोगकत् वमल-
 मङ्ग । अर्धदिवसं च सेन्दुर्भयकत्पुरभेदकशुक्र । ति-
 न्दन् गतोऽनन्तर कृत्वातिकान्तवारिवाह्यानि । अन्व-
 त्कनिष्ठा समा सरिर्द्धिर्भवति धात्री । प्राजापत्ये यकटे
 मित्त्रेऽत्येव पातकं वदुधा । केयास्त्रयकल्लयपडा कापा-
 छनिव व्रत धत्ते । सौम्योपगतो रचयस्यश्लुयावोगनाः
 समुद्दिष्टः । आश्रांगतस्तु कोयलकलिङ्गहा सल्लनिकर-
 करः । अश्लकवर्दभाषां शुभर्षस्ये सिते मङ्गानय ।
 पुष्ये पुटा वटिदिद्याधम्गणविमर्दय । अश्लोपासु भुज-
 क्कमदारुणपीडावहृपरश्लुक्रः । भिन्दन् मघा महामात-
 दोषकङ्कुरिष्टिष्टकर । भाग्ये मवरपुलिन्दमध्यंशकरोऽ-
 स्तुनिवहृभोषाय । आर्यस्ये कुरुजाङ्गलपाञ्चालङ्ग' स-
 लिसदायो । कौरवपिलकराणा इक्षो भीषा जवस्य च
 निरोध' । कूपकदण्डजपीडा चित्वास्ये योगना इष्टिः ।
 आतौ प्रभूतष्टिष्टु' तत्रपिनाविकान् स्मृयत्यनय । ऐ-
 न्द्राग्नेऽपि सुष्टिष्टिष्टिष्ठा च भय' विजाभीवात् ।
 मन्त्रे चालविरोधो ज्येष्ठायां चालस्यचन्तप । मौलि-
 कभिषजा मुखे त्रिष्वपि चैतेयुमाष्टिष्टि । आये सल्लज-
 पीडा विश्वे ये व्याधय प्रकुषन्ति । नवसे त्रयन्व्यापिः
 पापयिष्टभय धनिषासु । यतभिन्नजि यौलिङ्गानामजै-
 क्कपे द्यूतजीविनां पीडा । कुरुपाञ्चालानामपि करोति
 पापिन्नु सित सल्लिकम् । अहिर्भुङ्गेऽः फलशुभताप-
 कदायिनां च देवत्वाम् । अश्विन्या हृदपानां वास्ये
 द्व किरातयवगानाम् । चतुर्दये पञ्चदशे तथाष्टमे तमि-
 षपणस्य तिथौ भृगो सुत । यदा मजेर्हर्षमण्डमेति वा
 तदा मही वारिभयोव सञ्च्यते । शुक्रर्षुःशुश्रापरपूर्वकाठबो,
 परस्पर सप्तमराशिगौ यदा । तदा प्रजा श्मभयशोषपीडि-
 ता न वारि पश्यन्ति पुरन्दरोऽश्लितम् । यदा सितता
 जीवन्धुधारच्छ्रयजा' सितस्य' सर्वेऽप्यपवातुवर्षिण । अन्ना-
 मविद्याधरसङ्कराकादा भवन्ति वाताश्च सुरुम्भूतान्नाकाः ।
 न भिलभावे सुहृदो अ्यस्थिता किवासु सप्यन्नरता
 द्विजातयः । न चास्तमप्यज्जु ददाति वासवो भिन्नति
 वज्जेष गिरांसि भूधताम् । यनेवरे ष्ठेऽविङ्गाङ्क-
 कुरा, खरा महिष्योऽसितधाम्शुकराः । इतिन्दुष्टाश्च

सदक्षिणापथा' लयं ब्रजन्त्यशिवमरुद्ददोङ्गवै । निहन्ति
शुक्रं क्षितिभेऽप्यत प्रजा ऊताशगस्त्रकुददृष्टितस्कारैः ।
चराचर व्यक्तमपोत्तरापथ दिशोऽग्निविद्युःपृजसा च
पीडयेत् । दृष्टस्यतौ हन्ति पुरुस्थिते सितः सितं
समस्त द्विजगोसुरालयान् । दिशं च पूर्वां करकास्त्र-
जोऽम्बुदा गलेगदा भूरि भवेच्च शारदम् । सौम्योऽस्तो-
दययोः पुरो ऋषुसुनस्यावस्थितस्तोयहृद्दु रोगान् पित्त
जकामसाश्च कुर्वते पुण्याति च यैश्चिक्रम् । हन्यात्
प्रमज्जिताग्निहोत्रिकभिषयज्ञोपजीव्यान् हयान् वैश्यान्
गां सृष्ट्वाहृमैर्नरपतीन् पीतानि पश्चाद्द्विगम् । शि-
खिभयसनलाभे शस्त्रकोपश्च रक्ते कनकनिकषगौरे
ध्याधयो दैत्यपुत्र्ये । हरितकपिलरूपे त्रासकासप्रकोप
पतति न सखिच' स्याद्भ्रष्टरुवांसिताभे । दधिकुमुद-
शयाहृकान्निभृत् स्फुटविकसत्किरणो दृष्टत्तनु । सुगतिर-
विक्रतो जयान्वित' कृतयुगारूपकरः सितार्ह्वय" "उग्ने
काव्याय' ऋ० ६, २०, ११ । "उग्ने उगनसे" भा० छान्दसम् ।

उग्नसस्तोम पु० उग्नस स्तोमो यत् अलुम्बुमा०
वा विसर्गस्य लुक् । एकाहसाध्ये यागभेदे "उग्नसस्तोमेन
गरगोर्षु' मिवात्मानं मन्यमानो यजेत" आ० श्रौ० ६, ५, १ ।
"उग्नसस्तोमोनाम एकाहसाध्य पुनः स्तोम इति चास्यैव
संज्ञा गरीविष गीर्णो येन स गरगोर्षु' यो मङ्गमति
प्यहादिना पापादिभयात् गरगोर्षुमिवात्मानं मन्यते स
एतेन यजेत" नारा० प्र० "उग्नना यत् सृष्ट्यैरयात्
त्वमपीवदवेत्तुर्भ्रायेति स्रक्तमुखीये" इति तत्रैव स्रक्तप्रार-
म्भ २ स्रक्ते उक्तः ।

उग्नाना स्तो वय-साच्छील्ये चानश' । सोमसाधनभूतायां गिति
जातायामोषधौ । "यद्यदाप्यायन्ति देवो वै सोमो दिवि
हि सोमो द्रष्टव्ये वै सोम ध्यासीत् तस्यैतच्छरीरं यद्भिरयः
यदस्मानस्तदैपोयाना मासौषधिजायत इति आह त्रैत-
केषु ब्रह्माक्षकिष्णामेतदाहृत्याभिषु खन्ति" शत० ब्रा० ३, ४,
१, २० । "उपाभाख्या ओषधिजायते इत्येव त्रैत-
केषु राहृ अतस्तामैव गिरावुत्पन्नान् इदानोन्तना यज
माना अभिषु खन्ति न साक्षात् सोमसू" भा० ।

उग्निज् पु० वय-इति किञ्च संप्र० । श्यग्नौ २ हते च उष्ण०
तत्र यज्ञेः हविःकामयमानत्वात्, घृतस्य तु कास्यमानत्वात्
तथात्वम् । शकामयमाने त्रि० । "उग्निमसि कवि-
रिति" "उग्निमसि वसुभ्य इति" च ता० ब्रा० "दृषसुग्निजो-
ब्याविषः" ऋ० १, १११, ५, "उग्निजः कामयमानान्

यजमानान्' भा० । उग्निजोमनीपिथ " ऋ० २, २१, २,
"उग्निज इन्द्र' कामयमानान्' भा० । "स हृद्ववाहृमर्त्य
उग्निगृहृतश्च लोहित" १, ११, २ । "उग्निक् हविःकाम-
यमान" भा० उग्निजोयविषो वद्वित्तमानाम्" १, १५,
२२ । "म पूर्वादिगुरुग्निज" यजु० "उग्निजः हवींषि का-
मयमानान्" वेददी० ४ कास्ये "उग्निक् त्व देव । सोमानेः
प्रियं पार्थेऽपीहि" यजु० ८, ५५ "उग्निक् कास्यमान "
वेददीप । "उग्निमसि कविः" ५, २२, १ । उग्निक्का-
स्रमानः" वेददी० ५ अक्षे तस्य कास्यमानत्वान्त्था-
त्वम् । "उग्निजा वसुभ्योवस्त्रन् जिन्व " यजु० १५, ६ ।
उग्निजा दश कान्तौ इति उग्निगच्च तेन" वेददी० । तत प्रज्ञा
स्वार्थेण । औग्निज उक्तार्थे । करणे इति । ६ इच्छा
हेतौ मेधायाम् निरु० । मेधारूपज्ञानस्येच्छा हेतुत्वात्
तथात्वम् । ततः अस्वर्थे अर्थ० अन् । उग्निज
मेधापिनि त्रि० निरु०

उग्नी स्त्री वय-इ-सप्र० । इच्छाभेदे उग्नीनर ।

उग्नीनर पु० इष्टिष्णं यो ह्ये क्षत्रियभेदे । "उग्नीनरश्च विक्रान्तो
एष्णयस्ते प्रकीर्त्तिता" भा० आ० १८ ६ अ० । २ पौरवे ऋ-
पभेदे "ऋणं प्रदोर्महाराज । वयसुत्तमपौरुषम्" इत्यु-
पक्रम्य "दृष्ट्यस्याभवत् पुलो भीरो राजा पुरद्वय ।
जनमेजयो महाराजो पुरद्वयसुतोऽभवत् । जनमेजय
यस्य राजर्षेर्महारीषोऽभवत् सुतः । महामना नाम
सुतो महाराजस्य धार्मिकः । महामनास्तु द्वौ पुलौ
जनयामास भारत । । उग्नीनर च धर्मज्ञ तितितुञ्जु महान-
लम्" हरिव० २१ अ० तस्य चरितं वर्णितम्" भा० व०
"अत्रागच्छन् ऋषवरं प्रातमनि सवासयः । जिज्ञासमानो
वरदो महात्मानसुग्नीनरम् । इन्द्रं श्येन' कपोतोऽग्निभूत्वा
यज्ञेऽभिजग्मत । अहं राज्ञः समासाद्य कपोत श्येन-
जाह्वयात् । शरणाधीं तदा राजन् । निक्षिप्ये भयपी-
डितः" १२० अ० । "श्येन उपाच । धर्मात्मानं
त्वाहुरेक सर्वे राजन्महीक्षित । सर्वे धर्माविरुद्धं
त्व कष्मात् कर्म चिकीर्षसि ? । विहितं भक्ष्य राजन् ।
पीक्षामानस्य मे क्षुधा । मा रवीर्धर्मलोभेन धर्मं हृत्-
सृष्टवानसि । राजोवाच । सन्वत्सररूपक्ष्णाप्यार्थी त्वत्तो
भीतो महाद्विज । । मत्सकायमनुप्राप्तं प्राणमन्तुरय
द्विजः । एकमभ्यागतस्येह कपोतस्याभयार्थिनः । अपम-
दाने परं धर्मं कथं श्येन ! न परस्वसि ? । प्रसन्दमान
सञ्चानं कपोत श्येन । अस्मते । मत्सकाये जीवितार्थी

तस्य त्यागो विगर्हितः । यो हि कश्चिद्भूजान् हन्याद्वा
 वा लोकस्य मातरम् । शरणागतस्य त्वजते नृणः तेषां हि
 हि पातकम् । श्येन उवाच । व्याहारात् सर्वभूतानि
 सम्भवन्ति महीपते । । व्याहारेण विश्वं न तेन
 जीवन्ति जन्तवः । शक्यते दुःस्वप्नेऽप्यर्थे चिररात्राय जी-
 वितम् । न तु भोजनस्य गृह्यते भवति वर्त्तयितुं चिरम् ।
 भक्ष्याद्वियोजितस्याद्य मम प्राणा विगम्यते । । वि-
 श्वस्य कायमेव्यन्ति पन्थाममङ्गतोभयम् । मष्टते मयि
 धर्मात्मन् पुलदार विनङ्गति । रक्षमाणः कपोतं
 त्वं बहून् प्राणाञ्च रक्षसि । धर्म्यो यो वाधते धर्मो
 न स धर्मः कृपणवत् । अविरोधात्तु यो धर्मः स
 धर्मः सत्यविक्रमः । विरोधिषु महीपातः । निद्रित्य गुरु-
 लाघवम् । न वाधा विद्यते यत्नतः धर्मं समुपाचरेत् ।
 गुरुलाघवमादाय धर्माधर्मविनश्ये । यतो भूयस्वतो
 राजन् । कुरुष्व धर्मनिशयम् । राजोवाच । बहुकल्याण-
 सयुक्तं भाषसे विद्महेऽस्य । सुपर्णं पक्षिराट् किं तु
 धर्मात्तयास्यस्ययम् । तथा हि धर्मसयुक्तं बहु चित्तं
 भाषसे । न तेऽप्यविदितं किञ्चिदिति त्वां सद्यसास्य-
 हम् । शरण्येऽपिपरित्यागं कथं साधिति मन्यसे । व्या-
 हाराद्यं समारम्भक्षयं चायं विद्महेऽस्य । शक्यसाध्यम्यथा
 कर्तुमाहारादप्यधिकस्तथा । गोष्ठयो वा वराहो वा श्वगो
 वा मङ्गिरोऽपि वा । त्वद्वयमद्य क्रियता यद्दान्यदिह
 काङ्क्षसि । श्येन उवाच । न वराहः न घोषाण न
 श्वगाम् विविधांश्चथा । भक्षयामि मङ्गराज । किं समा-
 न्येन केनचित् । यस्तु मे देवविहितो भक्ष्यः क्षत्रियसु-
 क्तवः । तमुत्सृज्य महीपातः । कपोतमिममेव मे । श्येनः
 कपोतमस्तीति स्थितिरेषा समागतो । सा राजन् । सा-
 रसज्ञात्वा खंडखीकृत्यमासजः । राजोवाच । राष्ट्र-
 शिषीनाश्वत्थं देदानि तव खेचरः । य वा क्षामयसे
 क्षाम श्येन । सर्वं देदानि ते । विभेदं पक्षिणं श्येन । य-
 रक्षार्थिणमागतम् । येनेमं वर्जयेथास्त्वं कर्माणां पक्षि-
 सत्तमः । तदाश्चेत् करिष्वाभि न हि दासे कपोतकम् ।
 श्येन उवाच । उभौनरः कपोते ते यदि स्नेहो नरा-
 धिप । आत्मनो मांसमुत्सृज्य कपोतसदृश्यां हृतम् ।
 यदा समं कपोतेन तव मांसं नृपोत्तमः । तथा देवन्तु
 तन्मद्वा सा मे हृदिर्भविष्यति । राजोवाच । अतुपहृमि
 मन्थे श्येन । यन्माभियाचसे । तस्मान्नेऽप्य मदास्यामि
 क्षामांश्च सदृश्यां हृतम् । क्षोभय उवाच । उत्सृज्य स

स्य मांसं राजा परमधर्मियत् । तद्यथासास कौन्तेय ।
 कपोतेन समं विभो । धियमाणः कपोतस्तु मांसिनः प्य-
 तिरिच्यते । पुनरोत्सृज्य मांसानि राजा प्राडादुभौनरः ।
 न विद्यते यदा मांसं कपोतेन समं हृतम् । तत उत्-
 उत्तमाधोऽसायाहरोह स्वयं त्वाम् । श्येन उवाच ।
 इन्द्रोऽहमस्मि धर्मज्ञं कपोतो हृष्यवाहयम् । जिघास-
 मानो धर्मो त्वां यज्ञवाटमुपागतौ । यत्ने मांसानि गात्रे-
 भ्य उत्सृज्यानि विगम्यते । । एषा ते मांसरो कीर्त्तितो-
 कामभिर्भावितः । यावत्लोकं मत्तयास्ता कथयिष्यन्ति
 पार्थिव । । तावत् कीर्त्तय लोकस्य स्यास्यन्ति तव याज्ञ-
 ता । इत्येवमुक्त्वा राजानमाहरोह दिवं पुनः । उ-
 शीनरोऽपि धर्मात्मा धर्मोपाहृत्य रोदसी । विराजमानो
 ययुषा प्राहरोह त्रिपिपटम्” । ११० अ० । उभौपूरको
 वाष्ठापूरको नरो यत्नः । शतदधिकतदेवे जटाधरः ।
 उशीर पु० न० वय-ईरन् किञ्च । वीरणभूते (ससखस्) ।
 तस्य गुणा “उशीरं पावनं शीतं क्षम्यन् सद्यु तिक्रमम् ।
 मधुरं मृदुं हृद्धानि मत्तत्तु कफपित्तशुत् । तन्पार्थिवीश-
 र्पदाहृत्सुप्रथापहम्” भावप्र० “श्वरुष्टकोपीरमद्दाह
 कुड्मामि पुष्पागकेयश्चेति” “चन्दनकुचन्दनश्रीरेरोषी-
 रमञ्जिष्ठापयस्याविदारोयतावरीहृङ्गुमि” सुश्रु०
 चार्थे कन् तत्रैव । उशीरं पथ्यमस्य क्षियरादि हन् ।
 उशीरिकं तद्विक्रमेति स्त्रिया विस्वात् ङीष् । उशीर-
 स्यापत्यम् अण् । औशीनर तदपले शिविप्रभृती ।
 उशीरवीज पु० उशीरस्य वीरसूक्ष्मस्य वीजं योनिरत्नं । उत्तर-
 दिक्ष्ये पर्वतभेदे “उशीरवीजं सैनाकं गिरि श्रेतश्च भारतः ।।
 समतीतोऽसि कौन्तेय ! नीलशैलश्च पार्ष्विव ।” इत्युपक्रम
 “श्रेतं गिरिं प्रवेक्ष्यामो मन्दरश्चैव पर्वतम् । यत्नं मांसि-
 वरोयस्यः कुनेरथैव यत्नराट्” भा० व० । १०० अ० उक्ते-
 क्षस्य उत्तरदिक्ष्यत्वं मन्दरगिरिस्त्रिषुत्तलस्य “यमार-
 चवसङ्गायो मन्दरश्चैव पर्वतः । उशीरवीजश्च गिरीश्रीपत्न-
 क्षपाशिराट्” इति० २१६ अ० उक्ते कैलाशसङ्घटतमनि
 उशीरादि न० चक्रदत्तेन जूरातिसाराधिकारोक्ते पावनभेदे ।
 “उशीरं बाहकं संसं धान्यकं विषमेषलम् । समङ्गाया-
 तस्यो क्षोभं विस्व दीपनमाचनम् । इत्यरोचसप्रि-
 ष्कामं विषम्यं सातिवेदनम् । शयोचित्तमवीकारं व-
 ज्वरं वाच विज्वरम्” ।
 उशीर्य लि० वय-वा० केव्यं वंम० । समतीरे । “क्षा ने-
 मानोश्चेन्मोजनिट” अ० ८, १, ८, “केशिन्वः कनकीः” वा०

उष दाहे षधे च भा० पर० सक० सेट् । औषति औषीत् औषाम्
 बभूव आस चकार उषोष औषित्वा । षोषित-उषित ।
 उषा । कर्मणि उष्यते औषामासे ऊषे "औषामासे मत्सरो
 त्पातवातास्त्रिष्यद्दन्च्छास्त्रहाम्" माघ । "हिरण्यमाशु-
 रन्नञ्च भृगौशापोषतस्तत्तम्" मनुः । "दण्डेनैव तमप्योषेत्
 स्वक्रान्तमार्द्धि विच्युतम्" मनुः । औषाञ्चकार कासाग्नि-
 देयवक्त्रमर्हनिशम्" भट्टिः । "चिचेत रामस्तत्कृष्णोपाञ्चके
 शुचेत्वर" भट्टिः तस्य "मूलप्रतीघातादुष्यते चूष्यते दह्यते
 पच्यते इव" सुश्रुत ।

उष दाहे षधे च भा० पर० सेट् उदित् सक० सेट् ।
 औषति औषेत् औषाम् बभूव-आस-चकार उषोष ।
 उदिच्चात् औषित्वा उषा वेट् । ऋ । उट् । औषण ।
 ऋभि-सर्वता दाहे । "धोऽभ्युष्टमिन् इव" शत० ब्रा०
 ११, ७, २३ । अमित औषण अम्युष्ट सर्वतोदाह तेन-
 मिन् इव" भा० । [अन्नभेद अर्पणादि० ।
 अष-अष सनापनेन दाहे । अषोष अषोभागे दग्धो
 उट्टु-आधिक्येन दाहे । "मा मोदोपिष्टम् मा मा हिंसिष्ट-
 म्" शत० ब्रा० १, ५, १, ७५ । "युवा मासुत्कष्टमाधि-
 क्येन वा उदोपिष्टं दाहं कारम्" भा० ।

उष-सामीप्येन दाहे । "अग्निना वा कन्नसपोषेत्" आश्व०
 ऋ० २, ४, ६ । तमग्निभिः ससुषोषेत्तदेनम्" शत० ब्रा०
 १२, ५, १, १३ । उषवासे च उषोषणम् ।

प्रति-प्रतिदाहे । "स त्वमग्ने प्रतीकैन प्रत्योष' यातुधान्य"
 ऋ० १०, ११८, ८ । प्रत्येकदाहे च "प्रत्युष्टं रक्ष प्रत्युष्टा
 अरातय" यजु० १, ७, "प्रत्युष्ट प्रत्येकं दग्धम्" वेददी० ।

उषस् प्रभातोभावे कण्डू० पर० सक० सेट् । उषस्यति औ-
 पसीत् औषसीत् उषस्याम् साम् बभूव आस चकार ।

उष त्रि० उष-क । १दाहजे २सन्ध्यात्रयसमये ३कामिनि
 ४शुशुगुहो ५रात्रिशये पु० सेदि० । रात्रिशेषश्च सुहृत्ता-
 मरुकाश्च पञ्चपञ्चाशदष्टटिकोत्तरसूर्योद्भौदयपर्यन्त
 काक । ईदिवसे पु० ।

उषङ्गु पु० उष वा० अङ्गु । रुद्रे तस्य ऋं हत्त्वात्तथात्वम् ।
 "उषङ्गुश्च विधाता च सान्वाता मृतभावन" भा० अतु० १७
 उषण न० उष-क्युन् । १सरिचे २पिप्पलीमूले च ३शुशुगुह्या,
 ४चव्यिके(चर) पिप्पल्या च स्त्री । ऊषणशब्दे विहति
 उषती स्त्री उष-यट्-भा० तम् गुणभावः रायसुकुट । अक
 ल्याख्यायां वाचि । "ययाऽस्य वासा पर उह्येते न ता
 वदेदुषती पापबोक्राम्" भा० ष० ६४ आ० ८७ अ० । यद्दे

पु० उषन् शब्दः वाक्ये न० उषत् वाक्यं तेनास्य त्रिविक्रता
 उषत् पु० यदुष्येत् ऋपभेदे । क्रोष्टुवंशवर्णने "अनन्तरं सुयज्ञस्त
 सुयज्ञतनयोऽभवत् । उषन् यो यज्ञमखिल स्वधर्म्मं सुपता-
 वरः । शिनेयुरभवत् पुत्र उषतः शत्रुतापन" हरि० ३७
 उषद्गु पु० यदुष्येत् ऋपभेदे । "खाहे पुलोऽभवद्वाजा उषद्गु-
 र्वदतावर । महाम्नाभिरोजे योषिविधैर्भूरिदक्षिणै" ।
 ततः प्रसूतिमिच्छन् वै उषद्गुः सोऽप्यप्रमात्तजम्" हरि० ३७
 उषद्गु पु० पौरवे ऋपभेदे उषीनरस्य भावस्तितिचो सु-
 तभेदे । "तैत्तिरीयोऽभवद्वाजा पूर्वस्या दिशि भारत । । उष
 इयो महाराज । फेनस्तस्य सुतोऽभवत्" हरि० ६ । अ० ।
 उषप पु० उष-दाहे कपन । १वक्रौ २सूर्ये च तयोस्तापक-
 त्वात्तथात्वम् । ३चित्तकण्ठे च ।

उषर्बुध् त्रि० उषसि बुध्यते बुध-क्लिप अहरादि० नित्यं
 रः । अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "मर्त्येषुर्बुद्धूदतिथिर्जात
 वेदा" ऋ० ६, ४, २ । "आकां सूर्यस्य रोचनादिश्वान्
 देवास्तुर्बुध" १, १४, ६ "आ दाशुपे जातवेदो वहाद्या
 देवा उषर्बुध" ऋ० १, ४४, १ ।

उषर्बुध् त्रि० उषसि बुध्यते बुध-क अहरा० नित्यं रः ।
 अग्निहोत्रकाले प्रबुद्धे । "इमम् पुषो अतिथिस्तुर्बुधम्"
 ऋ० ६, १५, ११ अग्नी पु० ३चित्तकण्ठे च अमरः ।

उषस् न० औषत्यन्वकारम् उष-असुन् किञ्च । १पल्ये,
 "उष उषो हि षधो अषमेपि" १०, ८, ४ । स च काल ।
 "पञ्चपञ्च उषकालः" सृष्टे पञ्चपञ्चाशदष्टटिकोत्तर ।
 "आसीदासन्ननिर्वाण प्रदीपार्श्चि रितोपसि" रघु । "पुन-
 रूपसि विविक्तैर्सानरिश्वावशूर्य" माघ २सन्ध्यात्रये स्त्री
 "इह स्युरिन्द्राय पूर्वांरुपसोडहाना" ऋ० ६, २८, १ । तेन
 उषा उषसी-उषस इत्यादि भकारादौ परे वेदे सस्य द
 उषङ्गिः सि० कौ० । "निष्पुच उषसस्तकपीरिव"
 ऋ० १, १५१, ५, ३तदभिमानिदेयताभेदे अस्स देव-
 ताइन्हे पूर्वापरयोः उषासादेश । "नक्तोषासा सु-
 मेयसा" ऋ० १, १४२, ७ । तदभिमानिदेयताभेदाभिधा-
 यित्वेन देवताइन्हे । "जिगीषोषासामक्ता सुदुषेव धेनु"
 १, १८६ ४ । आदिपदलोपोऽपि उषासावाश्वना" यजु०
 २१, ५० । नक्तोषासाविति प्राप्ते आदिपदलोप
 वेददी० । "उषासा वा सुहिरण्ये" यजु० २६, ६ ।
 नक्तोषासावित्यथे वेददी० । "साऽस्य देवता यत् । उषस्य
 तद्देवताके पन्थादौ" लप्याङ्गिरत्याङ्गिर्षहाङ्गिस्त उषस्या"
 यजु० २४, ४, उषस्या उषादेवताकाशस्ये यूपे निबोद्धाः"

वेददी० ४ ब्राह्मणसूक्तं "उघार्थं अन्वस्य मेध्यस्य विव्याध"
 ४०७०। "उघा ब्राह्मो हृष्टूर्त्तकात्" ग० भा० ।
 ५ दिगोडहिलदेवतायाम् स्त्री प्रौढमनोरमा ।

उघसी स्त्री उघ तापकत्वात् दिवस शक्ति सो-क गौरा०
 ङीप् । साध सन्ध्यायाम् मेदिनि ।

उघस्ति पु० अग्निभेदे "उघस्तिर्ह चाक्रायण" भा० ७०। उग
 स्तोऽप्यत्र "अथ ह्यनहृषस्तथाक्रायण पपच्छ" 'ततो हो-
 पस्तथाक्रायण उपररात्" इति च गत० ब्रा० १४, ६, ५, १।

उघा स्त्री औपत्यन्वकारम् उघ+क । प्रातरादिसन्ध्यायु "येनी-
 रत्तप्रतघपास्तिस्रः" अ० ८, ४१, ३ । तिस्र प्रात साय मध्या-
 ह्नप्ररूपा उघा "भा० । "उघा पिभातीरत् भासि पूर्वी" ३, ६, ७, "तेज परिहानिरूपा भागोरहोदय" यावत् "४०
 ४० उक्ते २ काले नक्षत्रप्रभासय काल उघा । तेन पञ्च
 पञ्चाशदुषटिकोत्तरमारभ्य सूर्याहोदयपर्यन्त स काल ।
 लग्नाद्यान्नाभे उघाकाशे यात्रा शस्ता यथाह ज्यो० "प्र-
 त्युद्युतितारका स्फुटतटी प्राची भवेत्सिन्धुला स्वीप-
 द्भक्तिलोहितान्शयला देयै सदा पाच्छ्रिता । नो धार
 न तिथि न योगकरण लग्नञ्च नामेक्षते हत्वा दोषसङ्घ
 सञ्चयमुपा नून करोत्युत्तमिति" । "तित्यादिपु
 निपिञ्जेपु चन्द्रताराविलोमत । उघा गोधूलियोग वा
 स्त्रीकय गमन चरेत् । प्राच्यामुपा प्रतीच्याञ्च गोधूलिं
 वर्जयेत्पु । दक्षिणेश्मिजित चैवसुन्दरे च निशा तथा' ।
 "धारकृषिम्" रजनीविराम वदन्त्युपायोगमिह प्रवीणा ।
 व्यास "आहुः प्रयातु सकलार्थसिद्धि सलक्ष्यते हस्तत-
 लस्थितेव" ज्यो० त० व्यास । अन्वकारेण सन्नापकारिण्या
 शरालौ मेदि० "अधिकश्चिरघेषाममुषा जागरित्वा"
 भाष । ४ धारभूमौ । तत कश्चित् गौरा० ङीप् ।
 'भक्तन् ऊतं कुहकराद्धमिशोत्तघ्याम्" भाग० ५ स्त्रीगव्यां
 हेम० ईउघायां विश्व० ७ स्यात्त्वा रमाभाय ।
 दशाश्वराजसुतायाञ्च तत्र दीर्घादित्त्वमपि भारतादौ
 तथैव निर्हेयात् । तथा च यथा अग्निर्हृदः पतित्वे-
 नाम्न तथा वसिष्ठे भाग० १० स्त्र० ६२ क० यथा (वाणस्य)
 'तस्योघा नाम इहिका स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् । कन्या
 सम्प्रतकान्तं प्रागइच्छतेन वा । सा तत्र तमपश्यन्ती
 कासि कान्तेति वादिनी । सखीमां मध्य उघस्यौ विष्टुला
 श्रौजिता ऋगम् । वाणस्य मन्त्री जम्भायुर्हचित्तरेखा च
 तत्सुता । सख्यप्रच्छत् सखीं मूयः कौटहससमन्विता ।
 कं त्व भृमवसे सुधु । कोटयस्ते मनोरवा । हस्तपाह

न तेऽद्यापि राजपुत्रपलक्षये । कपोवाच । इष्टः कश्चिपरः
 स्वप्ने श्याम कमलकोचनः । पीतवासा हृष्टब्राह्मण्योऽपिता
 हृदयङ्गमः । तमह मृगये कान्त पाययित्वाऽधर मधु ।
 कापि यात स्फुरयती क्षिप्त्वा सा वृजिनार्थने । चित्तचे-
 खोवाच । व्यसनमपकर्षामि त्विच्छोका यदि भाव्यते ।
 तदानेष्ये नर । यस्ते मनोहर्ता तभादिप । इत्युक्त्वा देव
 गन्धर्वं चित्तचारणपद्मगान् । दैत्यविद्याधरान् यज्ञान्
 मनुष्याश्च तथाऽल्लसत् । मनुजेषु च सा दृष्ट्वा मन्त्र-
 मानकडुन्दुभिम् । व्यलिषत् रामहृत्पौ च प्रद्युम्नं
 वीक्ष्य लज्जिता । अमिरुद्धं विशिखित वीक्षेत्राभावात्स-
 खी क्षुध्या । सोऽसावसापिति प्राह अयमाना मर्हः पते ।
 चित्तचेष्टा तमाप्ताय पौत्रं कृण्वस्य योमिनी । ययौ वि-
 हायसा राजनः । हारका कृण्वपाक्षिताम् । तत्र सुप्रं
 सुपर्यङ्के प्राद्युम्निं योगमास्थिता । गृहीत्वा गोपित
 पुर सख्यै प्रियमदर्शयत् । सा च त सुन्दरवरं विलोक्य
 सुदितानना । दुप्रेक्षेत्रे स्नाहृष्टे पुसा रेने प्राद्युम्निना
 सनम् । परार्द्धैवाथ लग्नधूपदीपाधनादिभि । पाद-
 भोजनभक्षेत्र च वाक्यं सुश्रूययाश्चित । गूढः कन्यापुरे
 शयत् मष्टङ्गैर्हृया तथा । नाहर्गन्वान् स दुमुधे जपयो-
 पङ्कतेन्द्रियः" विस्तरस्तु हरिव० १७ ईष्व० । मातःकाशे
 अय्य० मेदि० अय्ययत्वात् ततो भवाद्यं श्युष् हट च ।
 उघातन तङ्गमे लि० स्त्रियां ङीप् ।

उघाकल पु० उघायां कलोरयो यस्य । कुक्षुटे ।
 उघापति पु० ६०। कृण्वपौत्रे प्रद्युम्नपुत्रे यदृष्ये अग्नि-
 रुद्धे तत्पतित्वमपिप्रकथा उघायद्धे उक्ता उघानायादबो-
 प्यत्र, अमरे "अग्निर्हृद उघापतिरिति" सुखपाठः
 भारतादौ व दीर्घपठ ।
 उघित लि० षष्ठं क्त । इपर्युपिते २ क्तवासे च । उघ-दाहृ
 क्त । ३ दग्धे मेदि० । ४ क्तरिते षष्ठि । भावे क्त ।
 ५ वासे न० "वाणस्यलैरुपित यत्र" शु० त० देववा ।
 उघीर पु० न० उघ-कीरच् । वीरश्वसूत्रे रावतकुटः ।
 उघृ पु० उघ-सेघने ङन् वेदे नेट् । इत्यक्सेऽङ्गि व
 ङीवञ् । तस्यामोषधीर्यत्वात् तथात्पम् "कोटारौ वा"
 कात्या० ५, ११, १२ । "कोटारौ महावकीवर्ही" बर्हः ।
 आ+सक्यत् उघारौ इति निघण्टुः । "उघारेव फर्दरेणु
 न्ययेथे" अ० १५, १०, ६, २ । ङोके ङ चङिह इत्येव ।
 सेकृरि लि० स्त्रियां ङीप् ।
 उघृ इ स्त्री० उघ+इन् चिञ् । (उघ) प्रविष्टे पयुभेदे

स्त्रियं जातिस्वात् ङीप् । "हस्तिगोऽश्वोद्गदमकोमक्षत्तैर्यश-
 जीवति" 'नाधीयीताश्चमारुहो न रथं न च हस्तिनम् ।
 न मात्र न खर नोद्गं नेरिणस्थो न यामग" मत् । तद्यान-
 निषेधमाह "उद्ग्यामं समारुह्य खरयानं तं कामतः ।
 स्त्रात्वा तं विप्रो दिग्वासाः प्राणायामेन शुध्यति" मत् ।
 कातत "इत्युक्त्वा कर्मभेदे तद्याने न दोष इति सूचितम्
 अतएव 'उद्गमारोक्ष्यन्नमिन्नयते त्वाद्गोऽसि" पार०
 ४०००० मन्त्रलिङ्गेन तद्यामं विहितम् । तस्य मांसं
 न भक्ष्यम् "भक्ष्यान् पञ्चमलेष्वाङ्गरुद्रासैकतोदत"
 मन्त्रे । तेनास्य एकदन्तपङ्क्तिगुणत्वम् । 'गौरलो
 मन्त्रिषु कृष्ण मृकरो गवयोऽरुह' । द्विषया पश्यस्येभ्य-
 विरुद्रस्य सत्तम !" भाग० उक्ते गभादयः उद्गान्ना द्विषयाः
 इति बोध्यम् । यथा तद्घाते दोषः "मनुष्यमारणे
 क्षिप्रं चौरवत् किंस्विय भवेत् । प्राणभृत्सु महत्-
 स्वर्गं गोगोद्गह्यादिषु" मन्त्रेः । ब्रह्महत्याशेष-
 पापेन तस्मातिर्भवति यथाह मत्तुः "या यां यो-
 निन्तु जीवोऽयं येन येनेह कर्मणा । क्रमयो याति
 लोकेऽस्मिंस्तसत् सर्वं निबोधत । बहून् वर्षगणान् घोर-
 अरकान् प्राप्य दाहयान् । असारात् प्रतिपद्यन्ते महा-
 प्रातकिनस्त्रिभे । श्वश्रुकरखरोद्ग्राणां गोऽजाविश्वगपि-
 ष्याम् । चण्डालपुङ्कसानाञ्च ब्रह्महा योनिश्चक्यति" । याम-
 हरणपापेऽप्युद्गयोनिप्राप्तिमाह इत्येतत्तद्वचो मत् "स्त्री-
 खल लोकोक्तोवादि यानाम्युद्गं पश्यन्मनः । तद्वचं प्रायश्चि-
 त्तमाह "हवच्छागाविकोद्गिषु गर्हभेषु च मारणात् । प्राजा-
 पत्यादिभेदेह प्रायश्चित्तं विधीयते" मा० वि० विष्णु । तद्ग-
 ल्ये प्रायश्चित्तमाह भुञ्जेत्तद्वचो प्रा० वि० यजुः "गामशं
 कुञ्जरोद्गौ च सर्वं पञ्चमत् तथा । क्रव्यादं कुकुटं प्रास्यं
 कुर्वीत् सवत्सरततम्" "अथोद्ग्राभीयतवाहितार्थे"
 रघुः । "इति च तत्र कुर्वीत यास्योद्ग्रावधोक्तयेत्"
 मत्तुः । "अन्योन्यतः पथि वताभिमीताभिभोद्गौ" भावः ।
 तन्मूलगुणां सुशु० उक्ताः । "अथ मूत्राणि गोमहि-
 शानाविगजहृद्यखरोद्ग्राणां तीक्ष्णानि कटून्युष्णानि ति-
 क्तानि अथानुरसानि लघूनि शोषणानि कफवातहनि-
 भेदोक्षिपगुल्मार्थेऽदरकुशयोफारोचकपायु रोगहराणि
 हृद्यानि दीपनानि च सामान्यत । भवन्ति चात्र ।
 तत्सर्वं कटु तीक्ष्णोष्ण अथानुरसं लघु । शोषनं कफ
 वातघ्नं क्षिभेदोविपापहम् । अर्थोऽजटुरगुल्मघ्नं योफा-
 रोचकनाशनम् । पायु रोगहरं भेदि हृद्यं दीपनमाच-

नम्" । सामान्यत उक्ता "अर्थोऽजटुं कारम मूलमिति" विधि-
 पगुण उक्ताः । तन्मासगुणा सुशुते उक्ताः तच्च उरभ्यशब्दे
 दर्शितम् । तस्य प्रास्यत्वं तत्रोक्तम् । तच्च उरभ्यशब्दे
 दर्शितम् । किन्तु तस्यारग्यत्वमपि अतएव "उद्गमारग्य
 मत्तु ते दिशामि" यजु० ११ २४, तस्यारग्यत्वसक्तम् ।
 तस्य स्वष्ट्रदेवतायै अश्वमेधे देयतोक्ता "हृदस्यतये गयथा
 स्वष्ट्र उद्गान्" यजु० २४, २८, द्वित्वे गोयुगच् उद्गोयुग
 उद्गद्वित्वे न० शालाया गोष्ठच् । उद्गगोष्ठ उद्गशालायां
 न० षट्के षष्ठ्यच् । उद्गपहग्व उद्गपट्के न० तस्ये-
 दमष् । औद्ग तत्सम्बन्धिमासादौ त्रि० । "पर चौद्ग
 सैव नरमहिपयोऽस्मागमपि वा" कर्पूरस्तव ।

उद्गकारिणोऽपि पु० उद्गस्य वर्षे भेदनम् कर्षणमिदि-अथ ।
 षोऽस्मिन्निठन् । दक्षिणस्ये यवनदेशभेदे तद्देशवासिभिर्हि
 भोजनार्थम् उद्गभेदनात् तद्देशस्य तथात्वम् । सद्देशदक्षि-
 णदिग्विजयार्थेन "अन्नास्तालवनाशैव कलिङ्गानुद्गं कर्षि-
 कान् । अटवीं च पुरीं रम्या यवनानां पुरीं तथा"
 भा० सं० २० अ० उद्गस्य कर्षणजनयत्वाद्वा तथात्वम् ।

उद्गकाण्डो स्त्री उद्ग इव काण्डोऽस्य जातिस्वात् ङीप्
 (उटाटी) उपपभेदे राजनि० ।

उद्गघ्रीवपु० उद्गघ्रीवा व्याकारत्वेनास्यस्य अर्थ० अच् ।
 सुशुतोक्ते पैत्तिके भगन्दरोगभेदे । तच्चिदानखरु
 पादि तत्रोक्तं यथा "वातपित्तज्ञे अक्षिपातागन्तनिमित्ता
 शतपीनकोद्गप्रोवपरिस्तायस्व क्वावर्त्तौन्नागिणो यथासङ्ग
 पञ्च भगन्दरा भवन्ति । ते तु भगुदवस्त्रिप्रदेशदारणाञ्च
 भगन्दरा इत्युच्यन्ते । अपका पिडका पक्वास्तु भगन्दरा ।
 तेभ्यो पूर्वरूपेण कटोक्पाखवेदना गुदकखूर्द्धांश्च शोफश्च
 गुदस्य भवति" इत्युपक्रम्य । "पित्तन्तु प्रकुपितमनिसेमाध
 मेरितं पूर्ववदस्थितं रज्जां तन्मोक्षश्च्युतासुद्गघ्रीव कारा
 पिडकां जनयति । साऽऽस्यघोषादीन्भेदनविशेषान् जल्पयत्य
 प्रतिक्रियमाणा च पाकमुदैति वक्ष्वाग्निचाराभ्यामिप
 दहते दुर्मांश्चसन्ध्यामास्त्रावं स्रवत्युपेक्षितश्च वातमूलप्ररो
 घरेतसि विश्रजति, तं भगन्दरसुद्गघ्रीवमिच्छाचकते ।
 उष्णशिरोधरोऽप्यत्र "प्रकोपणं पित्तमतिप्रकोपितं करामि
 रज्जा पिडका गुदागतम् । तदात्तपाकाहिसमृत्तिवाहिनं भु
 भगन्दरं तद्गघ्रीवरोधरं वदेत्" निदानम् ।

उद्गधूसरपुच्छी स्त्री उद्गस्यैव धूसरं पुच्छ इव मङ्गरी इ
 जातिस्वात् ङीप् । (विच्छाति) हृद्यभेदे रत्ननावा स्त्री
 कन् सुख । तत्रार्थे ।

उद्गपादिका स्त्री उद्गस्य पादा इव पादोमूलमस्या कपि अत
रक्ष्यम् । (मदनमाली) भूमिकतायाम् रत्नमा०

उद्गस्थान न० ईत० । उद्गस्य शाखायाम् । तत्र भयं अण् ।
स्यामानत्वात् तस्य लुक् । उद्गस्थान तत्रभवे त्रि० तत्रित्त
लक्ति विशेष्यलिङ्गत्वमित्यमात त्रिलिङ्गत्वम् ।

उद्गसिका स्त्री आसनम् आसिका आस-भांये ख्युच् उद्ग-
स्येवासिका । उद्गस्येव आसने । "उद्गसिका आस्यन्ते"
पा० भाष्यम् अत्र क्रियाविशेषणस्यापि यथा बहुवचनान-
नताऽस्त्रीवता च तथाकारे समर्चितम् तच्च यद्वाधरत्ने
अस्माभिर्देयितम् ।

उद्गिका स्त्री उद्गस्याकार उद्गवचय इव आकारोऽस्यस्या
ठम् । ऋणमये सद्यभाग्रहभेदे विश्वं 'धूर्ध्रुविल्लेपविटारि
तोद्गिका' माघ । उद्गी+सार्धे कन् । उद्गजातिस्त्रियञ्च ।
उष्ण उ० उष्ण+मक् । 'पीप्पे, अतौ, २घ्यातमे, ३पलाखडौ
४नरकभेदे, ५श्रीतथिरोधिसर्गेषु । अर्थ० अघ । ईतद्वति,
७ञ्चालखरहिते ददहे च त्रि० । "सूतके द्यतके चैव न
स्नायादुष्णधारिणा" ऋति "आददे नातिशीतोष्णः नभ
स्वामिव दक्षिण" रघु "अभीक्ष्णस्यैरपि तस्य सोऽप्यप."
"स्नापयन्नभिमानोष्णैर्वनमाला सुखानिर्लै" माघ, ६तामे
उ० सुप्यान्तमुष्णं ततिभिस्तच्छुषाम्" माघ "उष्ण तापम्"
मस्ति० । तत्र पीप्पस्य सूर्यतापाधिक्यवत्त्वात् उष्णत्वम्
"पीप्पतीप्रकरोमातुर्न हेमन्ते तथाविध" इति मयप्रश्ने
'अत्रा सन्नतया तेन पीप्पे तीव्र' करा रवे । देवभागे-
ऽसुराणान्तु हेमन्ते मन्दताऽन्यथा" छ० सि० तर्धवीक्ते ।
विद्यतश्चेद रद्गभागेन "तेन असत्तद्विष्णुगोचयो" सूर्य-
स्योत्तरदक्षिणसञ्चाररूपकारणेनेत्यर्थ । देवभागे जम्बूद्वीपे
अत्यासन्नतया सूर्यस्यात्यन्तमिकटस्थत्वेन पीप्पे पीप्पत्तौ
सूर्यस्य तेजोगोचकस्यकिरणास्तीच्छा अलुप्या । अत्र
राणां देवभाग इत्यस्य समन्वयशङ्कैत्वात् भागे समद्राह-
क्षिणप्रदेशे हेमन्ते हेमन्तौ तकारात् सूर्यस्यालुप्या
किरणा सूर्यस्यात्यासन्नत्वात् । अन्यथा सूर्यस्य दूर-
स्थत्वे मन्दता किरणामुष्णताभाव । देवभागे हेमन्तौ
कराणां मन्दता । अतएव तत्र शीताधिक्यम्, देवभागे
पीप्पे कराणां मन्दता शीताधिक्यं च । तथाच देव-
भागे दक्षिणगोत्रे सूर्यस्य दूरस्थत्वसत्तरगोत्रे निकट-
स्थत्व मध्यगवदेशाना क्रमेण्यधिक्यात्सत्वादीति भावः ।
अतएवोक्तं "भिषक्कटयोर्ध्वे गात्र तपति भास्कर"
ति० त० उ० । एतच्च देवभाग एव आसुरभागे, पीप्प

अत्रय उद्गपादात्मकः । "मधुच माधवय वासन्तिकारुतु"
शुकच शुचिय पीप्पुर्तु "काच० मा० इदकोपधानमन्त्रोक्तेः ।
ततो भावे इमनिच । उष्णमन् उ० तलु उष्णता स्त्री
स्य उष्णत्व न० अय्य औष्ण्य न० । उष्णस्येव स्वार्धे कन्
उष्णस्येवार्धे । उष्णस्येवस्तु तेजसोऽप्युष्ण "स्येव उष्ण
स्तेजसस्तु" भापोक्तेः । जलादेना तेज सयोगविशेषादौ-
पाधिकः । देहस्य तथात्वे कारणमूष्णयच्छे वक्ष्यते गुणव-
चनत्वात् प्रकारे हित्यम् उष्णोष्ण उष्णप्रकारे । "उष्णो-
ष्णगीकरसृज" माघ

उष्णक त्रि० उष्णमिव करोति कन् । 'अनलसे, क्षिप्रकारिषि
निप्रकारी हि जात्याधायकनालखननाहस्य स्रक्त्तव्ये
व्याप्रियते इति तस्य तथात्वम् । उष्णं करोति उष्ण+
णिच्-ख्युल् । २च्वरे उ० ।

उष्णकार ष० उष्ण कर किरणोऽस्य । 'सूर्ये । उष्ण-
किरणोष्णदीधिति प्रवृत्तयोऽप्यत्र । उष्ण करोति क-अच्
ईत० । उष्णकारके त्रि०

उष्णकाल उ० कर्म० ईत० मा । पीप्पे अतौ । "तत्र नैव अते-
दद्यात् नोष्णकाशे न इत्यर्थे" सुश्रुत ।

उष्णग उ० उष्णमुष्णस्यार्धे गच्छति यत्र गम-ना० आधारे इ ।
पीप्पे काले "मातङ्गोन्यपतत् मूमौ नदीरोधरवोष्णो"
भा० उ० ३२ ३ख० । आधारे षज उष्णगमोऽप्यत्र हेम० ।
उष्णगु उ० उष्णागावः करा अस्य हुस्य । सूर्ये । उष्णर-
श्म्यादधोऽप्यत्र "कुवेरगुप्ता दिग्मुष्णरश्मि" कुमा० ।

उष्णह्वरण न० ईत० करणे परे ह्रस्व । उष्णसाधने ।
उष्णनदी स्त्री कर्म० । "यमहारे महाधारे तप्ता वैतरणी
नदी" इत्युक्तायाम् तप्ताया वैतरण्याम् नद्याम् ।

उष्णवारण न० उष्ण वः रश्मि इ-णिच्-ल्यु ईत० । आतपले,
अत्र "यदर्थमग्नीजमिधोष्णवारणम्" कुमा० अस्थोत्पत्त्या-
दिकम् आतपत्वग्रन्थे ई ४६ ए० उक्तम् । तत्रार्थं
ग्रह० स० दर्शित यथा "निचितं स ह्रस्वपक्षं लक्षणाङ्ग-
मयूरवारणाना च । दौकृतेन जनेन त्र समन्ततश्चादित
शुक्लम् । सक्ताफलेरचितप्रलम्बमालाविल स्फटिकम्
चम् । पडुल्लगुशुद्धैर्न मयपर्व नगैकदण्ड च । द्युहार्धं
विस्तृतं तत् समान्तं तत्रविभूषितहृदयम् । ऋपतेस्तदात
पत्र कल्याणकर विजयद् च । युवराजऋपतिपत्न्याः
सेनापतिदण्डनायकाना च । द्युहोर्ध्वपञ्चहस्त समपञ्च-
कतार्धविस्तार । अम्योपाहृष्युः प्रसादपट्टैर्विभूषितगिर-
स्तम् । व्याधस्विरत्नमाल इत्युक्तां च नायूरम् ।

अथेपा च नराणामातपधारण ह चतुरस्रम् ।
समष्टसदण्डयुक्तं छत्र कार्यं तु विप्राणाम्” उष्णामादयो
ऽप्यत्र । तद्धारणे गुणाः सृश्रुते उक्ता यथा
“वर्षानिलरजोवर्षमेहिमादीना निधारणम् । वर्यं चक्षु-
ष्यमौजस्य शङ्कर छत्रधारणम्” ।

उष्णवीर्यं पु० उष्णमुप वीर्यंमस्य । १ शिशुमारारख्ये जल-
जलो । २ उपशेय्यं वति त्रि० हेम० । उष्णवीर्यं द्रव्याणि
च सृश्रुते नानास्थाने उक्तामि तानि तत एवाधगस्यामि
उष्णांशु पु० उष्णा अ शयोयस्य । सूर्ये ।

उष्णागम पु० उष्ण, आगस्यतेऽत्र गम+आधारे-अप् । नि
दाषकात् । उष्णाभिगमोऽप्यत्र शब्दच० ।

उष्णालु त्रि० उष्ण न सङ्गते आलु । उष्णाऽसङ्गते । “उष्णा-
लु शिशिरे निपीदति ऋरोमूलाच्छयाते शिखी” विक्रमो० ।

उष्णासह पु० उष्ण आसङ्गतेऽत्र आ+सह-अप् । १ हेमन्ते
ऋतो । उष्ण न सङ्गते अच् । २ अश्लोषो त्रि० ।

उष्णिका स्त्री अत्यमन्नमस्याम् अल्पार्थे कन् नि० अन्नस्य
उष्णादेश । १ यवाग्वाम् (याउ) । उष्णकशब्दात् स्त्रिया
टाप् अत इत्वम् । २ दत्तायाम् स्त्रियाम् ।

उष्णिज् पु० उष-इजक् बा० तुट् । उष्णसर्षपशुक्ते तत
प्रज्ञा० स्वार्ये ण । औष्णिज तदर्धे ।

उष्णिह स्त्री उत्सृष्टिहति किन् नि० उदोऽन्यलेपे पत्यम् । सप्ताक्ष-
रपादके ऽङ्गन्देशे । स्वादौ क् उष्णिक् । उष्णिगाभ्याम् ।
“गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् च षडङ्गी पङ्क्तिरेव च” ट० र० । “अथ
ङ्गन्दांसि गायत्र्युष्णिगनुष्टुप् षडङ्गी” इत्युपक्रम्य “द्विती-
यस्य उष्णिक् त्रिपदान्योहादयक । आद्यस्येत् पुरउष्णिक्,
मध्यमस्येत् ककुप् । त्रैलुभ जागतचहृपका ककुवन्य-
ङ्गुशिरंकादशिमोः परः षट्कस्तनुशिराः मध्ये चेत् पिपी-
त्सिका मध्याद्यपञ्चकस्तयोऽष्टका अनुष्टुप्गर्भा अत सप्त
कोष्णिगेव” सर्वांतु० ५ अ० । “एवमेवोष्णिह सवितार
पीवास्त्रनूके” इति सर्वांतु० ४ अ० उक्तेः तस्या सवित-
देवताकत्वेन षोवास्तु अन्तूके च न्यास । तस्या उप-
धानप्रकार यत० ब्रा० ८, ६, २, ३, आदौ दर्शितं
तत एवावसेय । २ तदभिमानिदेशमेदे च । अश्वमेधे “त्रि
वक्ष्या अनुष्टुभे तस्यैवाह उष्णिहे” यजु० २५, १२१ ।
पशुविशेषाणां सप्तदशतानि योहे श्येन यूपादौ बभ्रनसक्तम् ।
अस्य हवनस्येऽपि अजादि० टाप् । उष्णिहा “उष्णिहा
अन्द इन्द्रियम्” यजु० २१, १२, ‘षडङ्गनुष्णिहा ककुप्
अपीभिः गन्त्युत्वा २१, १२२, ‘श्रुपातु पीवाः म श्रुपा

तूष्णिहा इतस्त्रेव शचीपति” अथर्ववेदे ६, १२४, १,
उष्णीगङ्ग न० उष्णीभूगा गङ्गा नदीभेदे यत्र मध्यपदलोप ।
अनुष्टुप्पर्वतस्ये तीर्थभेदे “अपा हृदं च पुगत्याख्या अनुष्टु-
त्तङ्ग च पर्वतम् । उष्णीगङ्गे च कौन्तेय । समात्य
समुपस्यृश्र’ भा० व० १३५ अ० ।

उष्णीष पु० न० उष्णमीपते हिनिस्ति ईप-क यक्० पररूपम् ।
१ शिरोवेष्टनवस्त्रे (पागङ्घ्रि) किराटे च ‘अथास्त्रा अश्वयं-
रुर्णाप प्रयच्छति तदञ्जलिभा प्रतिगृह्य त्रि प्रदक्षिण
शिर सम्मुख त्रेष्टयित्वा’ आ० श्रौ० सू० ६, ७ । सत्रं वा
लोहितोष्णीषा निस्त्रिगिनो याजतेयुः” आ० श्रौ० ६,
७, ४ । ‘लौहितोष्णीषा ऋत्विजश्चरन्तीति” श्रुतिः । समा-
वर्त्तनकात्ते च तस्य धारणमाचार्याय दानं च विहितम् ।
“अथैतान्युपकल्पयति समावर्त्तमाने मणिकुण्डले वस्त्र-
युग छत्रसपानद्युग दण्ड स्रजसुन्दनमनुष्येपनमाङ्गन-
सृष्णोपमित्वात्मने आचार्याय च” । “यद्युभयोर्न वि-
न्देताचार्यायैव” आ० गृ० २, ८, १, २ । तद्धारणयुष
सृश्र० उक्तं “पवित्र केश्यसृष्णीप वातातपरजोऽपहम् ।
वर्षानिलरजोवर्षमेहिमादीना निधारणम्” ।

उष्णीषिन् त्रि० उष्णीष+अस्त्वर्थे इनि । १ उष्णीषधारिणि
स्त्रिया ङीप् = सहादेवे पु० । “उष्णीषी च सृषक्ताश्च उट-
प्पोविमतस्तथा” शिवस्तुती” भा० अशु० १७ । “उष्णीषि
सृषक्ताय सहस्राक्षाय कीदृशे” भा० अशु० ८ ।

उष्णीदक न० कर्म० । अग्निना तप्तजले काथ्यमानपादशेषा-
न्नांशेषपादादिदहीनके जले बरुशुणादि भावम०
“अष्टमेनांशेषेण चतुर्थेनार्द्धकेन वा । अथवा कथने-
नैव सिद्धमुष्णीदक षदेत्” । तदुष्ण्या “क्षेपामवातमेदोद्भू-
वस्त्रिषोधनदीपनम् । काशश्चासञ्जुरान् हन्ति पीतकु-
ष्णीदक निशि । काथ्यमानन्तु निवेगे शिपुफेन निर्मूल-
नधा । अर्हावशिष्ट यत्तोय तदुष्णीदकमुच्यते । जूरका
कफश्चासवातपित्तामसेदशम् । नायन वस्त्रिषयोधि-
पथ्यमुष्णीदक सदा । त्रिपादशेष सखिल श्लोषे
शरदि शस्यते । हिमेऽर्द्धशेषे शिशिरे तथा वर्षावसन्नयो”
अस्येत् “निदाघे तर्द्धपादोन पादहीनन्तु शारदम् । शि-
शिरे च वसन्ते च हिमे वाह्नांशेषेपितम् । अष्टमागा
वशेषन्तु वारि वर्षासु शस्यते” केचित्तु “विचिच्चक्षुषु वायोऽ
वेदेषु त्रिषु पक्षयो । एकभागावशेषं स्यादन्तु वर्षा-
दिषु क्रमात्”- अत्र दोषाणा यथोत्पत्तता हीनता वा
तथा व्यथस्या कल्पनीया । “तत् पादहीनं पित्तधूम-

तंहीमस्तु पातस्तु । त्रिपादहीनं जोह्यं संपाप्तात्ति
करं ननु । त्रिपादहीनस्तन्मन्त्रे व्यारोध्यास्तु मया । तस्य
ब्रह्मण्युपास्तु । "पादमेतस्तु यतोयमारोध्यास्तु तदुच्यते ।
व्यारोध्यास्तु यदा प्रथमं कामन्त्रायकफापहम् । सद्यो
जुष्टपरं पाहि दीपनं पावनं चपु । आनाहपायसु-
श्रुत्वागोगुन्मयोपोदरापहम्" भा० प्र० "दिग्ग इतस्तु यत्
तोषं रात्रौ तद्गुह्यतां प्रजेत्" वैश्वम् । "सक्रान्ती
यपेश्वौ च पश्ये चन्द्रसूर्ययोः । इतस्ते मृतके चैव न
स्त्रायाडुष्यारिणा" मृत्ति । "सोत्पद्युत वापि
गोतस्तुमयापि मा । गात्रं पय पुनात्याशु पापमा-
मरणानिकम्" मरीचिः । "निशं भूमिनिक्षेत्रं क्रियाङ्ग
मसकर्मणम् । तोषाभावे च कर्तव्यपणोदकपरोदकैः"
यम । 'उष्णास्तु माधःकायस्य परिपेकी मवापहम् ।
तेनैव चोत्तमाङ्गस्य बहस्तु क्षेत्रसुतो" वा० त० आशु
वेद । उष्योदकेनावमननिषेध आबमनयन्ते उस्रः ।
उष्णीपगम सु उष्ण उपगम्यतेऽत्र आधारे यत् अर्थः ।
निदायकाले । योऽर्षो [कृत्] तत्रैव आतमे च ।
उष्य सु० उष-मङ् । १धमे, २आतमे, १पीप्ते अतौ च । साधे
उ(ज)पान्ति० उष-आधारे मनिन् वा० वा सुसुः । १योऽ-
र्षो कर्त्तरि मनिन् । २आतमे "नोपतापि मनः सोऽपि"
"उष्णोष्णयोकरसुसु, प्रमकोऽप्योऽनः" "अभोऽप्युष्णोऽपि
तस्य सोऽपि" माध० । दीपादि ३यसहस्रवेणुं ।
उ(ज)पप सु० उष्णाय पियति पा-क्रिप् । भगो सुते १पितृ-
गणभेदे "शुक्रादिभो बर्हिषद उ(ज)पपा आन्वपा-
स्तया पितृगणनायां सृतिः । २उ(ज)पपानकर्त्तरि तप-
स्त्रिभेदे लि० । "उष्णेषुसैरिव रविनिविष्टिभिरु(ह)-
श्रपैः" काद० । [यत् अहनि । निदायकाले ।
उ(ज)पगम सु० उ(ज)प्रा आगम्यतेऽत्र आन-गम-आधारे
उ(ज)प्राय नामध० उ(ज)प्राणसहमति उ(ज)पान्ति० च ।
उ(ज)प्रायते औष्णायिउ उ(ज)प्रायनाथः ।
उस्र सु० वसन्ति रसा चाल वस-रक् लि० न वलम् । कि-
रये, सूर्यकिरणानां जलाकर्षणत्वेन रसपत्नान्नात्वात् ।
२आत्मेयां यथायथ रसपत्नम् बोध्यम् । २धमे । ३सुरभ्यां
४अतायां ५ष्टमिष्यां च स्त्री नि० । देवमात्रे सु० उष्ण-
'उष्णवेत धूर्वाही' यजु० ४, १२ । 'उष्णी अमङ्गाही'
वेददी० 'क्रत्वा नावोस्र पितेव' अ० ई, १२, ४ । 'उष्तो
द्वधमः" भा० 'यरेवस्र रिनेदीप्यासु ब्रह्मण्यु रसानिव' रघुः
"यो धत्तां भुवनानां य उष्णायामपीडा" अ० ८, ४१, २ ।

उच्यते "प्रतिज्ञासो न ददुस्वी अये" २, ५८, ४ ।
"वसति नमसीत्युच्यः सूर्यः" भा० । सूर्यरश्मिप्रसङ्गात्
ऽटिपे च । "वसता उष्यामा" अ० ७, ७१, ४, उष्-
यामा दिवसं प्रति गन्ता' भा० उषनिश्चति रक्षे यति
"उष्णीमाङ्गाट प्रतिपेधा' यति० महादीनाट उष्नी-
स्तुके पलाभावरप ओषे वत् । ६महशासिनोः अन्विनी-
कमारयो हि० व० । "पानय उष्णजरने" अ० ४, ४,
५, ५, उष्णा सङ्गिनसन्तापन्विनीचतौ" भा० ।
उस्रि स्त्री वष-वा० चि पलाभावा । गन्त्याम् "हित्वालि सुर
मुसय" अ० ६ ५, १, "उषय सूर्यं त्रगन्त्य" भा ।
उस्रिक सु० उषा+अन्त्यार्थे स धे वा ठृत् । अन्त्यार्थे
१कीर्णधमे अन्त्यार्थे रसाविव्यां २स्त्रीगव्याम् स्त्री
उस्रिय सु० उषा+साधे अन्त्यार्थे वा व । १कीर्णधमे "उस्रियो
धमः क्रन्दतु स्त्री" अ० ५, ५८, ६, २स्त्रीगव्याम् स्त्री
नि० । "गतामूर्ध्वं मुक्तियायाम्" अ० ५, १४, उस्रियाया
चीरन्तुशारयलीनाम्" भा० ।
उस्र अर्धेने भादि० पर० सव-सिट् इति । ओहित ओहव,
ओहीत उवोह ऊहत्तुः । अप अपसारणे तानपीहीत्
निपातर भट्टिः "कपीहृत्तर" रघु
उस्र अम्य० उ व ह व इ० । १धबोधने, २एकार्ये च ।
उस्रह अम्य० उस्र व ह व । सवोधने ।
उस्र स्त्री उस्र-कू । खेदस्रवके यन्ते "नस्त्रानि विषुगव्या
करतलेन तत्प्राहयोत् तत किशवध्वनासु करमयाधि
पहूरत । ततोवलयमिच्छते अमरयुञ्जितायङ्वा उचुरिति
कुहूरवध्वनिभियाऽपतत् मुञ्चिता" । वह-कू । वाहके
लि० । "हिरण्य पसां उस्रव उषर्षुध" अ० ४, ४५,
४, उस्रव वाहकाः" भा० उस्र् क्रान्दवः
उष्मान् लि० नह-कर्षधि यानच् । यस्य वहनं क्रियते
तस्मिन् "यथोष्मानः किम भोगिरैरिष्या" नैषध० ।
उस्र सु० वह-रक् । धमे यद्वाद्यैरिष्यामधिः
रति वावस्यस्ते उष्कारादिपदार्थवद्भवन् ।

ऊ

ऊकार स्वरवर्णभेद "ओष्ठजावुपू" इत्युक्ते ओष्ठस्या-
 नोच्चारणाय स च उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् त्रिविधः
 दार्घ्येव हाभ्या मात्राकाशाभ्यासञ्चार्यत्वात् तस्य लुतत्वो-
 क्तिसिन्या त्रिमात्रकालस्यैव लुतत्वात् व्यङ्गकाकारभेदाच्च
 लुतस्य पार्श्वस्थत्वाद्द्विविधतस्तुसाकारेणैव उखनसमाचा-
 रात् । त्रिविधोऽपि अतुमासिकाननुनासिकभेदात् द्विधा
 तेन षड्विध तस्योच्चारणे विचार आन्तरप्रयत्न "स्वरा-
 षाम्पूण्याञ्चैव विद्यत करणं स्रुतम्" शिब्रोक्ते विद्य-
 तञ्च जिह्वापादेः स्पर्शाभावः । "अचोऽस्युष्टायगङ्गीपत्,
 नेमस्पृष्टा शक्तः स्रुताः" इति शिब्रोक्तेः तस्य तन्त्रे
 शुक्लाद्याकारतया ध्येयतोक्ता यथा "शुक्लकुन्दसमाकार
 ऊकार, परकुण्डली" कामधेनुतन्त्रम् । तस्य वामकर्णे
 सविन्दु कतया निर्धन्दुकतया वा मातृकान्यासे न्यासः ।
 अतएव वामकर्णशब्देन तस्याभिधेयता "ईशानः सेन्दु-
 वामश्रवणपरिगतो षोडशमन्त्रज्ञेयि ।" कर्पूरस्तवे हूह्वारम-
 न्नोद्धार । तत खरूपे कारप्रत्ययः । तप्रययश्च । अधिक
 स्वरवर्णसमाप्तौ षष्ठ्यते ।

ऊ अद्य० वेञ् क्तिप् । १मन्वोधने, २वाक्यारम्भे, ३दयायां,
 ४रत्नायाञ्च भेदि० उज स्थाने इती परे अतुमासिक
 ऊ इति आदेशे तदर्थे तस्य प्रगृह्यत्वादितौ न सन्धिः ।

ऊ पु० अवतीति अव-क्तिप् ऊठ् । १महादेवे २चन्द्रे च ।
 ३पाशके त्रि० शब्दरत्ना०

ऊठ् पु० वङ्-प्रापणे ज्ञानार्थत्वात् १कर्त्तरि क्त । १कृतविवाहे
 पु सि "परिवेत्ताहजोऽमूढे व्येडे दारपरिपहात्" अमरः
 क्तवत् ऊठयत् तर्त्तव पु० । कर्मणि क्त । कृतविवाहाया स्त्रि-
 याम् स्त्री । 'भार्योडं तमवप्राय तस्ये सौभद्रयेऽसकौ'
 भट्टिः "कन्या पितृर्षमहरो यद्यनूदा मवेत्तदा" स्रुतिः
 "ऊडानूदासमवायेऽमूढैष प्रथमं धमहारिनी" दायक० ।
 ऊठमोख्यस्" इति वाक्ये औजठत् त सि० कौ० औष्ठठत् त
 इत्यन्ये । ३कृतवङ्गे एते त्रि० । अस्य प्रगृह्येन प्रा०
 स० षड्विः । प्रौढः "प्रौढकन्यायादोपदर्शनात्" रघु० "अथव-
 दुपङ्गणे नार्थकक्षेति" परिभाषया प्रौढत्वमित्यत्र न षड्विः

ऊठकाङ्कट पु० ऊठो एतः कङ्कट कवचोयेन । एतकवचे वर्ध्मिती ।
 ऊठि स्त्री वङ्-भावे क्तिन् सप्र० । १वङ्गे २विवाहे च । प्र-

ऊठि प्रा० स० षड्विः । प्रौढि । ऊठिमाख्यत् औजठत् त
 सि० कौ० औष्ठठत् इत्यन्ये ।

ऊत त्रि० वेञ्-क्त सप्र० दीर्घ । १कृतवयने २प्रथिते । ऊयी-
 तनुसन्ताने क्त । ३स्यते "यस्मिन्नोतञ्च प्रोतञ्च" श्रुति ।
 अव-क्त ऊठ् । ४रक्षिते त्रि० ।

ऊति स्त्री अव-क्तिन् ऊट् । १रक्षणे । "देवस्य यन्व्यूतयो वि-
 विधा" ष० ३, १४, ६, "यतमस्याम् सङ्गसमृतयः" ४, ३१, १०,
 कर्त्तरि क्तिच् ऊठ् । २रक्षितरि "उरुख्यनमूमाधोदक्षा न
 ऊती" ष० ४४, २, "ऊती ऊतय रक्षन्" भा० ऊय-वेञ्-
 वा क्तिन् । ३शिवने (सेलाह) ४वयने (वीना) ५अरण्ये
 शब्दवि० । ६लोलायाम् "नचास्य कश्चिन्निपुणेन धातुरवै-
 ति ऊन्तु कमनीप ऊती" भा० १, ५, ३८, "ऊती लीला"
 ओधरः वेञ्-कर्मणि कर्त्तरि वा क्तिन् क्तिच् वा । उ-
 राणलक्षणमध्ये एकस्मिन्पासनारूपे तल्लक्षणभेदे । "तस्या-
 दिद् भागवत पुराणं दशलक्षणम्" इत्युक्त्वा "अत्र-
 सर्गो विवर्गश्च स्थानं पोषणमृतय । मन्वन्तरेषात्तु कथा
 निरोधो मुक्तिराश्रयः" इति दश लक्षणान्युद्दिश्य तेषां
 लक्षणान्युक्तानि यथा "भूतमात्रेन्द्रियधियां जन्म
 सर्गं उदाहृतः । ब्रह्मणो गुणवैषम्यत्वात् विवर्गः
 पौरुष स्रुतः । स्थितिवैकुण्ठविजय पोषण मद्-
 तुपहः । मन्वन्तराणि सर्वस्मज्जतय कर्म्मपासना ।
 अवतारात्तु चरित हरेस्वासात्तु चर्त्तिनाम् । पुषाम्भै-
 शकथा प्रोक्ता मानाख्यामोपष्ट ह्यिता । निरोधोऽस्या-
 तु शयनमात्मनः सङ्ग यत्किमि, । सुक्तिर्हि स्वात्म्यारूपं
 स्वरूपेण व्यवस्थिति । आभासश्च निरोधश्च यतोऽस्य ध्य-
 वसीयते । स आश्रयः पर ब्रह्म परमात्मेति शब्दप्रते भाग०
 २, १०, २, ८ "कर्म्मणां वासना ऊयन्ते कर्मभिः स तन्यन्ते
 इत्युतय यद्वा वृक्षप्र्यात् संश्लेषाथोद्वा वयते धांतरिदं
 रूपम् । ऊयन्ते कर्मभिर्वर्द्धन्ते सन्निध्यन्ते वा ऊतयः"
 ओधरः

ऊधन् न० ऊधस्+उपो० सस्य न० । स्त्रीप्रयोः दुग्धाधोरस्थाने
 (मिठ्) "वत्सो न मातृरूप सज्युधनि" ष० ०६, ६६, १ ।
 "यदा पीतासो अंशभो गावो न दुह्य ऊधभि" ८, ८,
 १६ । 'प्र चैनवः सिद्धते ह्यण ऊध' ष० ०४, २२, ६ ।

ऊधरु न० ऊधस्+उपो० सस्य रः । स्त्रीगव्यादे ऊधसि (मिठ्)
 "ऊधर्नस्यना जरन्ते" ष० ८, २, १२ ।

ऊधस् न० उन्-ऊदने अघ्नन् क्तिञ् दीर्घ । स्त्रीगव्यादे दुग्धा
 धारे स्थाने (मिठ्) 'गवामूधश्च वषणाश्च' ष० १०, ४६, १० ।

“यदैव स्त्रिये स्तनावाप्यायेते ऊधः पशुमासु” यत्० ब्रा० २,५,१,५ । अस्य वक्षु० सं० अन्वङ् समा० ङीप् । पीनीन्नी षटोष्ठी । “भुवं कोष्णेन कुण्डोष्ठी मेध्यै नावभृथादपि” रघु । अस्त्रियान्त न कुण्डोष्ठीतुकम्” सि० की० । अमन्त्यनेवोपपत्तौ अमङ् विधानं समासे सान्प्रयोग-वारणार्थम् । समासान्विधेरनित्यत्वात् कश्चित् “मण्डू-कनेत्रा साकारा पीनीधसमनिन्दिताम् । अभिनन्द्य स ता राजञ्चिन्दीं गाधिमन्दम्” भा० व्या० १७५ अ० । आर्षत्वाद्वा तथा प्रयोगः । लोके तु न तथा । तत्र भव’ शरीरावयवत्वात् यत् । ऊधस्य तद्भवे दुग्धे न० । “ऊधस्यभिष्वाभि तवोपभोक्तुम्” रघु । प्रागस्ये मत्तप् मय्य व ङीप् । ऊधस्यतौ प्रथस्तोषायुक्ताया गवि । “सिपिचु ख म्रजान् गाव पयसोधस्यतौभेदा” भा० १, १०५ । ऊधसे हितम् गथादि० यत् अन्वङ् ष । ऊधस्य ऊधसोहिते इव्यभेदे, यद्भोजने आपीन’ पीन भवति तस्मिन् इव्ये त्रि० । श्रावौ निरु० तस्याय हि मकरकरसम्भवेण क्लेदयोगात्तथात्वम् ।

जन परिहाणे अदन्तुरा० उभ० सक्० सेट् । जनयति ते औनिनत् त लुटि वा चङ् औमयीत् औमयिष्ट । जन जनितः । “मा त्वायतो जरितसर्गमयीः” ऋ० १,५,२,२ ।

जन त्रि० जन-हामो अच् । ङीने, श्चसंपूर्णे च । “जनं न सत्येषुधिकोववाधे” “किञ्चिद्भूतममूनर्त्वे” शरदाभयुतं ययौ” रघु । “जने दृष्टादुगुरुनेव यावत् सर्वलघुर्भवेत्” ऋ० १० । “जनद्विवार्षिकं प्रेत निदध्युर्नान्धवा बहि” मनुः । “जनं वायधिक्षं वापि क्षित्तेदो राजप्रासमम्” याज्ञ० । जनार्थगद्ध्योगे तृतीया । एकेभोन । जनार्थकशब्देन वा तृतीयास० । मापेणोन मापीन क्लोन कलयोन । एको-नवि शतिः एकोनत्रिंशत् एकोनचत्वारिंशत् एकोनपञ्चाशत् एकोनषष्टि एकोनसप्तति एकोनाशीति एकोनमवति एकोनशतम् । तत्तत्संख्याया एकैकोनसंख्यायाम् । एव ह्यूनविशत्यादयोपि अष्टादशादिसंख्यासु । संख्यासु एकत्वस्य प्रथमोपस्थितत्वात् एकशब्दाप्रयोगेऽपि एकत्वेनैवो-नत्वानगमात् जनविंशत्यादिशब्दानामेकोनविंशत्यादीनां-बोधकत्वम् । “एवेन हाभ्यामिहू नके निवृत्तं” सर्वात्तु० ।

जनचत्वारिंश त्रि० जनचत्वारिंशतः पूरण ङट् । जनच-त्वारि शब्दसंख्यापूरणे एवमूनविश उभत्रि य उनपञ्चाय ङादय तत्तत्संख्यापूरणे । स्त्रियां ङीप् । तत्तार्थे

तम् । जनचारिंशतम् तदर्थं । एवमूनविंशतितमादय-स्तत्तत्संख्यापूरणेपु स्त्रियां ङीप् ।

जवध्य न० ज-रूपदर्थे मध्य जीर्णम् । रूपाञ्जीर्णं तृष्णादौ “यद्बुधस्यदरस्यापयाति” ऋ० १,१६२,१० “ऊधस्यस्य जोर्यं तृष्णादि” भा० “अपामतिं दुर्मतिं बाधमाना ऊधस्य वात सर्वं तटारात्” यजु० १६,८,४, “ऊधस्यमा-माशयगतम् वेददो० । शतस्याने च” एतद्दोऽस्य तद्भरञ्च-मिति संपेभ्योयत्तत्वात्सूत्राध्य’ यावत्सुतं भवति तद्-रन्ति सर्पा” आश्व० ऋ० ४,६,२६ । अस्य अन्तस्य व मध्यत्वमित्येके ।

जवध्यगोहृ उ० जवध्यस्य गोहृः प्रच्छादनं यत् । आन्वप्र-च्छादनस्याने । “सव्यादत शामिनीमध्यगोहृत्वात्वातोत्-करास्तावान्” आश्व० ऋ० श्रौ० ५,२,१६, “ऊधस्य गोहृनाम आन्वप्रच्छादनस्यानम्” नारा० ष० । [याञ्च । जम् अव्य० ऊध-सक् । १।रोषोक्तौ, २।मन्त्रे, ३।निन्द्यायां, ४।सर्गा-जम् म० अव्य-सन् कित् ङट् च । नगरभेदे उष्णसद० । कर्त्तरि सन् । २।रक्षितरि त्रि० । “परि व ऊधेभ्यः” सिञ्जता मधु” ऋ० १०,२२,५, “ऊधेभ्यो रक्षितभ्यः” भा० । भावे सन् । ३।रक्षणे म० । “ये सर्वं पूतनयान्तमूर्धं” १,१६६,७, ऊर्ध्वं अक्षरक्षणे” भा० । उष्णसदस्यु तस्य वा० तुल्य प्रकल्प्य उमाशब्दमाह । स च उमाशब्दार्थे । वेङ्गोहृ-पम् यदि वाऽवते रूपसमयथापि वा० तुल्य इति बोध्यम् । जय तन्तुषन्नाने भा० ईदित् आत्म० स ङ० सेट् । जयते औयिष्ट । ईदित्त्वात् निघाया नेट् क्तः क्तवान् कर्त्तः ऊररी अव्य० ऊध-वा० रोरुक् । १।अङ्गीकारे, २।विचारे च । क्वञि गतिष० ऊररीकृत्य । क्व ऊररीकृत अङ्गीकृते विचारी च त्रि० । षञ् ऊररीकारः अङ्गीकारे विचारे च उ० । ऊरव्य उ ङी ऊरी भव शरीरावयवत्वात् यत् । १।वैश्वे त-ञ्जातिस्त्रिया टाप् योपधत्वात् न ङीप् । वैश्वानां मङ्गल्य ऊरवातत्वञ्च “म्राङ्गोऽस्य मुखमासीत् साहू राजन्व क्त । ऊरु तदस्य यद्दृशं मङ्गलां शूरो अ-मायत” यजु० २१,११, उक्ते “कोकानां स विहृष्टार्थं सुसमाहूरुपादतः । म्राङ्गल्य क्षत्रिब वैश्व शूद्रश्च निर-वर्त्तयत्” मन्त्रे च । तस्य वृत्तिरपि ततोक्ता । “सुसमाहू-रुपञ्जानां एवञ्च काव्यांश्चतन्निवतः” इत्युपक्रम्य” “पशूनां रक्षश्च दानमिच्छाध्ययनमेव च । वषिष्कपथ कुमीदश्च वैश्वस्य क्षत्रिमेव च” । २।ऊधभवमाने त्रि० ।

ऊरी अव्य० ऊध-वा० रीक् । १।अङ्गीकारे, २।विचारे च ।

ऊर्यादि० क्वञि गतिममासादि कररीवत् द्रष्टव्यम् ।

ऊरु पु० ऊर्णयते आच्छाद्यते ऊर्णु-कर्मणि कृ तृषोपश्च ।
 जानूपरिभागे तस्य यस्मादिभिराच्छादनीयत्वात् तथात्वम् ।
 "नियान्तमारीपरिधानधूननस्फुटागसायूरुपु लोलचक्षुष "
 "करभकरोरुभिरुभिमिदंभामै " साव । "कदली कदली,
 करभ करभ कारराजकर करिराजकर । भुवनत्रितये
 न विभक्तिं त्वलामिदमूरुयुगं न चमूरुद्वय " प्रसन्नरा० ।
 'धात्रीकराभ्यां करमोपमोरु " "भुजमूर्त्तोरुवाङ्गल्या-
 देकोऽपि धनदातुज " रघु अथ उपमानपूर्वकत्वे उत्त-
 रपदस्यस्य बङ्ग०स० स्त्रियाम् ऊर् । करभोरु "करभोरु ।
 रतिप्राप्ते द्वितीये पञ्चमेऽप्यङ्गम् " विद्यासुन्द० सहितश-
 फलक्षणावामपूर्वकस्यापि ऊर् । सहितोरु सस्यगृहितो-
 रुका इत्यर्थे शफाविष संज्ञितौ ऊरु यस्या शफोरुः ।
 कक्षयज्ञावूरु यस्या' सक्षोरु । वामौ मनोरुहौ
 ऊरु यस्या' वामोरुः "त्वसन्नो चक्षगफरीविघट्टितो-
 रुर्वाभोरु रतिशयमाप विभ्रमस्य " किरा० । सहितसह-
 पूर्वकस्यापि तादृशस्य ऊर् । सहितौ द्वितयुतौ ऊरु
 यस्या' सहितोरु । भार सचेते सह्यावूरु यस्या सहोरु ।
 जातौ भवः शरीरावयवत्वात् यत् । ऊरव्य ऊरुभवे वैश्ये
 पु स्त्री तद्व्यभवात् त्रि० । स्वाङ्गतयाऽस्मात् निघान्तात्
 बङ्ग०स० स्त्रिया ङिष् । ऊरुभिन्नी ।

ऊरुप्राह पु० ऊरु गृह्णाति सन्नाति यङ्-अण् उप०स० ।
 ऊरुसम्भारोणे ऊरुसम्भारब्दे विहितः । "ऊरुपा-
 हृदहीताथ केचित्तत्वाभवन् भुवि"भा० श्लो० १४६ अ० ।

ऊरुज षंस्त्री करोर्जायते जन-ङ । वैश्ये स्त्रिया जातित्वात्
 ङोप् । २ ऊरुजातमात्रे त्रि० ऊरुजातोरुजन्मादयोभयत्वम् ।
 ३ भृगुवंशे श्वैर्षे क्वपिभेदे पु० तस्य ऊरुतो जन्मकथा भा०
 आ० १७२, ७९ पु० "कृतवीर्यं इति स्व्यातो नभूष प्रथिवी
 पति । याव्यो वेदविदा लोके भृगूणा पार्थिवर्षभ । स
 तामपभुजस्तात । धान्येन च घनेन च । सोमान्ने तर्पया-
 मास विपुलेन विशास्यते । । तस्मिन्नृपतिशार्दूषे स्वर्गतेऽथ
 कथञ्चन । नभूष तत्कुलेयानां इत्यकार्यैरुपस्थितम् । भृगू-
 षान्तु धनं ज्ञात्वा राजान सख्यं एव ते । याचिष्णवो-
 ऽभिजम्बु स्तास्ततो भार्गवससमान् । भूमौ तु निदधुः
 केचित् भृगवो धनमद्ययम् । ददु केचित्द्विजातिभ्यो
 ज्ञात्वा क्षत्रियतो भयम् । भृगवस्तु ददु केचित्तेषा वित्त
 यथेषितम् । क्षत्रियाणां तदा तात । कारणान्तरदर्श
 नात् । ततो महीतस्य तात ! क्षत्रियेण यदृच्छया । खन-

ताधिगतं वित्तं केनचिदुभृगुवेषप्रमि । तद्वित्तं ददुशु
 सर्वे समेताः क्षत्रियर्षभा । अथमन्य तत क्रोधादुभृगू-
 स्ताच्छरणागतान् । निजम्बु परमेष्वासा सर्वास्तासि
 श्रितं शरै' । व्यागर्भादयत्कलन्त्येव सर्वा वधुभ्रारम् ।
 तत उच्छिद्यमानेषु भृगुश्वेवं भयासदा । भृगुपत्न्यो
 गिरि दुगे द्विमवल्ल पमेदिरे । तासामन्यतभा गर्भ भ-
 याद्भे महौजसम् । ऊरुषैकेन वामोरुर्भर्त्तुः कृषवि-
 दृश्ये । तद्गर्भमुपलभ्याशु ब्राह्मण्यस्तासु भयाद्दिता ।
 गर्भका कथयामास क्षत्रियाणामुपहृरे । ततस्ते क्ष-
 त्रिया जग्मुस्त गर्भं हन्तमुद्यता । ददुशुर्वाङ्गणी
 तेऽथ देष्यमाना स्वतेजसा । अथ गर्भः स भिष्वोरु
 ब्राह्मण्य निर्वगाम ह । मुष्णन् हृष्टी क्षत्रियाणा म-
 ध्याङ्ग इव भास्वार । ततश्चक्षुर्विहीनास्ते गिरिदुर्गेषु
 बभूवु । ततस्ते मोहमापन्ना राजानो नष्टदृश्य । ब्रा-
 ह्मणी शरणं जग्मुर्हृष्ट्यै तामनिन्दिताम् । ऊचुश्चैमा
 महाभागा क्षत्रियास्ते विचेतस । ज्योति प्रहीणा दुः-
 खार्त्ता शान्ताश्चिष इवाग्नयः । भगवत्याः प्रसादेन
 गच्छेत् क्षत्रं सचक्षुषम् । उपरम्य च गच्छेम सहिताः
 पापकर्मणः । सपुत्रा त्व प्रसादं न मर्त्तुमर्हसि यो-
 भने । पुनर्हृष्टिप्रदानेन राज सन्नातमर्हसि । ब्राह्म-
 ययवाच । भाहं गृह्णामि वस्त्राता । हृष्टीर्नास्ति रेषान्पिता ।
 अयन्तु भार्गवो नूनमूरुज कृपितोऽद्य वः । तेन चक्षुषि
 वस्त्राता । व्यक्तं कोपान्महात्मना । अरता निहृतान्
 मन्मूनादसानि न संशय । गर्भानपि यदा नूनं भृगूणा
 म्रत पुत्रका' । तदायमूरुणा गर्भो मया पर्वशतं हृत ।
 वदुहृष्टाश्चिषो वेद इमं गर्भस्यमेव ह । विशेष भृगुव-
 शस्य भूय प्रियचिकीर्षया । सोऽय पितृभवाद्गर्भं
 क्रोधाच्छे हन्तुमिच्छति । तेजसा तस्य दिव्येन चक्षु पि
 मुपितानि व । तमिमं ताता । याचध्वमौर्व मम सुतो-
 त्तमम् । अयं व प्रणिपातेन तृष्टो हृष्टी । प्रमोष्यति ।
 वसिष्ठ उवाच । एमुक्तास्तत सर्वे राजानस्ते तमूरुजम् ।
 ऊचु प्रसोदेति तदा प्रसादश्च प्रकार सः । अनेनैव च
 विख्यातो नान्ना लोकेषु सत्तप । स श्वैर्ष इति वि-
 पार्थिवरु भिक्ष्वा व्यजायत । चक्षुषि प्रतिसम्भा च प्र-
 तिजग्मुस्ततो नृपा " ।

ऊरुद्वं त्रि० ऊरु+ "प्रथमश्च द्वितीयश्च ऊर्जमाने मतो मम"
 वार्त्तिकोक्ते ऊर्जमाने ददुश्च । ऊरुपर्यन्तोर्जमाना-
 न्विते खातादौ । "यावात्तुहाङ्गःपुत्रवत्तावत् क्षत्रियस्य

पुण्यात् सुखदम् माङ्गणस्योपस्यदम् स्त्रिया ऊरु-
दम् वैश्यासाद्योसदम् श्रुत्यस्यैवीथ्यान्ते" गत० प्रा०
१२, ८, २, ११ । 'ऊरुदधौ द्वितीयोऽजातुदधुःकृतीय'
१२, २, १, २ । कलाधे हयसच् तत्परिमाणे उभयत्र
स्त्रिया ङीप् ।

ऊरुपर्वन् पु० कयो० पये० । जाउनि (ङाट्) ।

ऊरुरी व्यञ्ज० ऊय०-रुरीक् । व्यङ्गीकारे=विस्तारे च ऊर्यादि०
गतिव्यात् ङिति स० । ऊरुरोऽण्यत् । घञ् । ऊरुरी-
कार व्यङ्गीकारे विस्तारे च पु० । ङ । ऊरुरीकृत व्यङ्गी-
कृते विसोर्षे च लि० ।

ऊरुस्तम्भ पु० ऊरु स्तम्भाति स्तम्भ-घण्ट उप० स० । रोगभेदे
स च रोग भावप्र० सनिदानपूर्वकृपादिर्दीर्घत यथा
"शीतोष्णद्रवसशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैः । जीर्णोत्पीर्णत-
यायासघ्नोभक्षप्रजागरै । सङ्क्षेपमेद पवन साम-
मत्वर्धसञ्चितम् । अग्निभूयेतर दोषमरू चेषु प्रतिपद्यते ।
शक्यप्रस्थिनी प्रप्यान्त श्लेष्मणा स्तिमितेन स । तदा क-
भ्राति तेगोरु सञ्चो शीतावचेतमै । परकीयात्रिषु गुरु स्याता
सतिशयव्यधौ । ध्यानाद्गमद् कौमिल्यतनुच्छेदं रूचिञ्जरे ।
स'युता पादसदनलक्ष्मीहरणसुप्रिभि । तमूरुस्तम्भसिखाङ्क
राट्रपादसघाघरे" "मायूप तस्य निद्रा ऽतिध्यान स्तिमि
तता ज्वर । रोमहर्षोऽरुचिच्छर्द्दिर्जङ्घोर्वो सदन तथा ।
वातशङ्खिभिरज्ञानात्तल स्यात् खेज्जनात् पुन । मादयो
सदमं सुप्रि लक्ष्म्याद्युद्धरण तथा । जङ्घोरुगलानिरन्त्ये
शत्रुदादाहवेदना । पद च व्यथते न्यस्त शीतस्पर्श न
वेत्ति च । स स्थाने पीडने गत्यां चाकने चाप्यनीश्वर ।
अन्यनेयौ हि सन्मग्नापूरुपादौ च मन्वते । यदा दा-
हार्त्तितोदादौ वेपन पुरुषो भवेत् । ऊरुस्तम्भसदा ह-
न्वात् साधयेदन्यथा मयम्' अन्यथा दाहाद्युक्तोपद्रवरहित
तमपि नवसत्पन्नमात्र साधयेत् । सात्विकभावेन २ज
वो स्तम्भे च । "करिणीयोऽरुस्तम्भविष्टता" काद० ।

ऊर्ज् ब्रह्मधाने जीवने वा अदन्तपु० पक्षे भ्वा० व्यक० तत्-
करणे सक० सेट् । ऊर्ज्जवत् । नामयो वाजिनमूर्जयन्ति'
ऋ० ६, ८६, ८, "यो ज्ञेयवाचसति स प्राणिति तमूर्ज्ज-
यति" गत० प्रा० ७, ५, १, १८, "तां वो देवा समतिमूर्ज्ज-
यन्तीनिषमश्याम" ऋ० ५, ४१, १८ ।

ऊर्ज् स्त्री ऊर्ज्ज्-भावे क्तिप् । षष्ठे । करणे क्तिप् । २४६ न० ।
२ अक्षररसामिधेयेऽस्यस्य अक्षरसारभूते रसभेदे स्त्री "विश्वे-
देवा बामूर्ज्ज् सदन्ति" ऋ० ७, ४६, ४, "यास्त ऊर्ज्ज्काम

सम्भूय." अथ० १२, १, १२, इह पृथिव्याः सम्बोधनेन तस्या
विकारात्तद्व्यङ्गीकृतमूर्ज्ज्कामम् । "स ऊर्ज्ज्कामोऽतीति"
पु० उ० 'ऊर्ज्ज्' सूचिति' सूत्रम्" अ० २, २०,
'ऊर्ज्ज्कामात्तद्व्यङ्गीकृता ऊर्ज्ज्' मयि धेहि" यजु० ४, ४०,
'ऊर्ज्ज् व्यञ्जरसकृपा' मेदो० ऊर्ज्ज् बल धेहि इत्यर्थ
'अन्नमूल बल पु साम्' इत्युक्ते अन्नरसस्य बलाधाय-
कत्वम् । "तस सम्भूजाकृतिमप्येपादूर्ज्ज्, जयन्त प्राथितप्रका-
यान्" भट्टि ऊर्ज्ज्कामेन 'बलमूर्ज्ज्' स यच्छति' मत्तः
अत्र ब्रह्मोर्ज्ज्भेदोर्द्वैहिकमानसकत्याभ्यां शारीरिक बलमूर्ज्ज्
इति बोध्यम् । ४ज्जे स्त्री । "ऊर्ज्जो नपात" स हि नाय-
मग्रयु" यजु० २७, ४४, ऊर्ज्ज् गच्छेनाप उच्यन्ते अङ्गो-
पृष्ठाजायन्ते ततोऽग्नि इत्यग्नेरुपौलव्यम् । मेदो० ।
"ऊर्ज्ज्कामते पाहि" यजु० २७, ४२ ।

ऊर्ज्ज् पु० ऊर्ज्ज्कामेति रसादिक सोमोऽज्ञाधारे अच् । कार्त्तिके
मासि तस्य शरद्वर्तोरुत्तरावयवत्वात् तत्र सोमेन रसवी-
र्याधिक्यवर्द्धनेन तथात्वम् । "इषोर्जो शरत्" इत्युपक्रमस्य
अयने विश्वज्ज् च "तयोर्दक्षिण वर्षाशरद्वे मन्नाक्षे पु भग-
यानायायते सोमोऽश्वलक्षणाधुररसा बलवन्तो भवन्त्यु-
परोत्तर च सर्वप्राणना बलमभिवर्द्धते" सुश्रुते शरद्वर्तोर-
न्तिसस्य कार्त्तिकस्य उत्तरोत्तरबलाधिक्याभिधानेनास्य तथा
त्वम् । करणे अच् घञ् वा सेट्कत्वाच्च कृत्त्वम् । २७-
तुसादे । भावे अच् घञ् वा । २४६ ४जीवने च ।
करणे अच् घञ् वा । ५ज्जे न० 'ऊर्ज्ज्' बह्वन्ती
रमृत इत पयः कीलालम्" यजु० २, २४ । जल-
स्योर्जाधायकतात् अक्षस्य जलाधोगतयैव बहुहेतुत्वाच्च
तथात्वम् "ऊर्ज्ज्काम । ऊर्ज्ज् धा." ऋ० ६, ४, ४, 'ऊ-
र्ज्ज्कामे सने । अक्षस्य दात ।" भा० "ऊर्ज्ज्कामे उत यच्चि-
यास" अ० १०, ५, २, ४ । ऊर्ज्ज्कामेः अन्नादा भा० "अत्र
ऊर्ज्ज्कामे अक्षगत रसमभिवर्द्धते तेन तदाधायकत्वात् तथा
त्वम् । "तदक्षितर्षणादेशे उभेतोर्ज्ज्कामस्य यम्" सु०
कर्त्तरि अच् । ईष्वान्विते लि० "ऊर्ज्ज्कामस्य भूर्ज्ज्-
मगल्लजम्" माघ ।

ऊर्ज्ज् योनि पु० अथिभेदे "ऊर्ज्ज् योनिरुदामेघी नारदोऽपि
सदाश्रयि" भा० अ० ४४० ।

ऊर्ज्ज् व्य पु० राजभेदे "सिधेत्तु न ऊर्ज्ज् व्यस्य प्रथे" ऋ० ५, ४१,
२०, ऊर्ज्ज् व्यस्य एतस्मानकस्य राक्षः" भा०

ऊर्ज्ज् स् न० ऊर्ज्ज्-अद्यत् । उतुसाहातिशयावायके बडे
२ अक्षररसभेदे च । ततोऽप्यर्थे विनि ऊर्ज्ज् क्तिप्, षष्ठ्यु-ऊ-

जर्जल, मत्प मस्य व । जर्जस्वत् । तद्वति त्रि० तत्र विन्यन्तस्य मत्पमस्य च स्त्रिया ङीप् । “जर्जस्वन्तं हविषोदस भागम्” ऋ० १०, ५१, ८, “जर्जस्वतो चासि पयस्वतो च” यजु० १, २७, “जर्जस्वन्तं मन्थमानम् आत्मानं भगवान्ज” भाग० ३, २०, ४२, “जर्जस्वल् हस्तिरुद्धमेतत्” भट्टिः “भोक्कारमूर्जस्वल्मात्तदेहम्” रघु० “जर्जस्विन्य जर्जमेघास यज्ञे” भा० अतु० ७६ अ० । “अन्नमूर्जस्कार लोके दत्त्वोर्जस्वी भवेन्नर” भा० अतु० ११२ अ० जर्ज करोति । जर्जस्+क-अच् इत० । वास्तव्यमानरसाधायके त्रि० । “जर्जस्कारान् हव्यवाहान्” भा० व० २२ अ० ।

जर्जा स्त्री स्वा० जर्ज-भावे अ । १। बले २उत्साहे ३अन्नरस-धिकारे षष्ठौ च । २जर्जस्वस्य मत्प मस्य व । जर्जावत् ब्रह्मन्विते दृष्टिमति च त्रि० स्त्रिया ङीप् । “जर्जावती महापुण्या मधुमती त्रिवर्त्तगास्” भा० अतु० २६ अ० ।

जर्जित त्रि० जर्ज-कर्त्तरि क्त । १। ब्रह्मन्विते २दृष्टियुक्ते च । “मातृक च धनुर्जर्जितं दधत्” रघु० । “विनिहृत्य तद्धमूर्जितम्नी” भाष । भावे क्त । ३। बले षष्ठाभ्यो ५उत्साहे च न० । “उपपत्तिमूर्जिताश्रयम्” किरा० शिष्य क्त । कतदहो इवर्जिते त्रि० । “हिमकरोमकरोर्जितकैतनम्” रघु० ।

जर्जा न० जर्जा अक्षयस्य कारणत्वेन अर्थ० अच् । मेघलोमर-वितयस्त्रादौ “जर्जश्च राहुर्व चैव कीटजं पट्टज तथा । कुटोक्तं तथैवात्तं कमलानां सङ्क्षय । जर्ज वस्त्रमकार्पासमाविकं स्तु चोजिमम्” भा० स० ५० अ० । २। मेघलोमि स्त्री । “माङ्गस्योर्पावसयिनि परः पावकस्योक्किसस्य” रघु० “कार्पासकीटजोर्णानां द्विय-फैकयफस्य च” मनु० । ३। उलटाटस्यविज्रभेदे उर्जायस्त्वे उदा० । स च अक्षयत्वं त्वस्य च भूहयमध्यगतं स्यात्तन्तुसूक्ष्मांशुनिभं मयस्त्रायत । नरसज्जयगद्दे वधत्ते ।

जर्जनाभ पु० उर्ज नामभवत् । (भाकडसा) १। नूतायास् “यसूर्ण-नाम इव तन्तुभि मधानजः” आ० उ० । गोत्वप्रवर्त्तके २। अत्रिभेदे ततः अपत्ये शिवा० अच् । और्जाभाम तदपत्ये पु स्त्री । स्त्रिया ङीप् । तस्य परिशीलितोदये राजन्या० बुञ् । और्जाभक तच्छीलितोदये । समाखान्तिधेरनित्यत्वात् कृषिच् अच् न । “वाचारेण विना स्तुटिर्हर्णा-

भेरपीष्यते । न च नि वाधनं कर्त्ता कश्चित् स्तुजति किञ्चन” शब्दा० धृतवाक्यम् । “यथोर्णनाभि स्तुजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामेापधयः सम्भवन्ति” सुखकोप० ।

जर्जस्वद्स्व त्रि० जर्जस्मिन् जर्जानिष्मिन् तवस्वस्मिन् अदीय अतिशयेन स्तु वेदे अदीयस्+नि० ईयसोरीयो लोप । कर्णत्व्यातिस्त्वौ “जर्जस्वदा युवतिर्दक्षिणापत” ऋ० १०, १८, १०, “जर्जस्वदस त्वा कृष्णामि” यजु० २, २, “जर्जस्वा-द्विरस्यूर्णस्वदा कर्ज मयि घेहि ४, १० । अत्र मृदुत्व-मोर्जाया उपमानतोक्ते काश्मीरदेशजस्य (पशम) प्रसि-द्धस्य आविकलोमस्य एव जर्जस्वत् तस्यैवातिस्त्वत्वात् । जर्जस्वाभि पु० कर्णनाभि ष्ट० परलो वा । नस्य व । (भाकडसा) । नूताया “यथोर्जाभिस्तन्तुनोश्चरेत्” यत० ब्रा० १४, ५, १२२ ।

जर्जामय जर्जा+विकारे मयट् । मेघलोमविकारे स्त्रादौ “जर्जामय कौतुकइस्तस्त्रम्” कमा० ।

जर्जायु त्रि० जर्जा-अक्षयर्थे युष् विष्वात् भत्याभावेन न आतो लोप० । १। जर्जाविशिष्टे “इषमूर्जायुं वरुणस्य नाभिम्” यजु० १३, ५० “जर्जायुमूर्णावनम्” वेददी० । २। गन्धर्वभेदे “जर्जायुचितसेनच हाहा हृद्भूय भारत । हरिव० १२८ अ० “बहुभि सङ्ग गन्धर्वे प्रागास्यत च तन्वन् । महाश्रुतिचित्तधिरा जर्जायुतनयस्तथा” भा० २६१ अ० । “गोमदा नाम गन्धर्वी उर्जायुर्दृष्टताऽ-भवत्” रामाय० ।

जर्जाविन त्रि० जर्जा अक्षयर्थे भा० वनच् । उर्जायुक्ते । “अ-यावे इममूर्जायुमित्यूर्जावनं रत्नोतहृदयस्य नाभिम्” यत० ब्रा० ७, ५, २, २५ ।

जर्जास्तुक त्रि० अस्तीति विभक्तिप्रतिरूपवच् अक्षयम् जर्जास्त्वत् मा० अक् । जर्जायुक्ते “जर्जास्तुके केयप-क्षयोर्भवे भवत्” आश्र० ऋ० १, ७, १७ ।

जर्जु आक्कादने अदा० उभ० सक्० सेट् । जर्जुति जर्जुति जर्जुत जर्जुवन्ति जर्जुते । जर्जुयात् जर्जुवीत् । जर्जुस्तु जर्जुस्तु जर्जुस्तु जर्जुताम् । और्जुर्व और्जुर्व । औ-र्जुत् । और्जुवीत् और्जुवीत् और्जुवीत् और्जुर्व (र्जा) (र्जु) विट उर्जुनाव उर्जुत्तवत् । उर्जुत्तविते । जर्जुर्व (र्जु) वित् । जर्जुयात् जर्जुर्व (र्जु) विषीट् । जर्जुर्व (र्जु) विष्यति ते और्जुर्व (र्जु) विष्यत् त । जर्जुवन् जर्जुवानः उर्जुत्तः । “स द्यामोर्जुदन्तरिहम्” अथ० ७, १, २, “उर्जुनाव दिवः यज्ञे” “इदोर्जुवानान् ककुभो बहोवान्” भट्टिः “जर्जुना-

भिर्यधीर्णुते' भा० २, ६, २७, । सनि जर्णुनूपतिते ते जर्णुमुविपति ते जर्णुनविपति ते ।

अप+अपहृतापरणे 'अपीहता अपीर्णुवन्तो अस्थु' अ० १ १६०, ६, 'अपीर्णुवन्' अपगतनिरपनवन्' भा० ।

अभि+आभिसुखेन आष्वादाने । 'अभू खौति यन्नन भिप-
क्ति' अ० ८, ७६, २, [२, १४ ३

या- सम्यगाष्वादाने । "इन्द्रं सोमैरोर्युत जूर्णवर्षे," अ०
म- प्रस्थादाने । प्रीर्णुवन् गरवर्षेण तामपीर्णोधिगाधर." ।

'प्रीर्णुवन् दिशोवाणै' भट्टि ।

वि-विगतापरणे प्रकाशने । 'सवितर्णुर्णुपेऽस्तुषीना' अ० ४,
५४, २, 'व्यूर्णुसे प्रकाशयसि' भा०

जड् चर्धातुवत् ।

जड् ति० जड्-अध् । मोडायुक्ते स्त्रिया गौ० डाय् ।

जड् र न० जडां बलेन हणाति ह- 'जर्जि हणातेर-
लषी एषान्यलोपय' उणा० अल् अष् वा जर्जो-

ऽन्यलोपय ३त० । शूरे २राजसे च उज्जल० ।
उदीर्णम् पूर्यम् उट्ट ह-अष् हपो० उद करादेश ।

धान्याधारभेदे कुक्षे माधव । "जर्जर पृथता ये
नेडम्" अ० २, १४, ११ । उट्टदीर्णम् जर्जर कुक्षवम्' भा०

जर्ज(र्ज) ति० उट्ट-हाड्-ड हपो० करादेश । उच्चे
२उपरि ३उपरिवने च "प्रबोधयत्यर्जुं उषैर्मयूखै" कुमा०

'नीलोर्जरेखायवचेन यंसम्' । "व्यक्तोर्जरेखाभ्रुकटोर्व-
हङ्गि," "गङ्गोर्जप्रवर्त्तनी" रघु । ४उत्पाटिते

उर्जकच हेम० । ५अनुपविष्टे दण्डायमाने 'आसीन
जर्ज प्रङ्गे वा नियमोयत् नेहयः" कन्दो० "जर्ज अतु-

पविष्ट" आ०त० रघु० । ६उत्सिप्ते 'जर्जपावाण्य'
अ० २, ५४, १२ । जर्जपावाण्य, सोमाभिपण्यार्थमुद्धृत

पावाण्यः भा० । ७यतेर्वा च तेन सवकारत्वमपि तत्तार्थे
जर्ज(र्ज)क उ० जर्जं सन् कायति गन्दायते । अट्टभेदे स

च गोपुच्छवदाकारस्त्रिताक्षपरिमित सृष्टेऽष्टाङ्गुल जर्ज
धृत्वा वाद्यते । "जर्जकोगोपुच्छसमस्त्रिताखोऽष्टाङ्गुलो

सृष्टे । धृत्वोर्ज वाद्यते" गन्दायं पोक्ते । "हृतीतव्याकति-
स्त्रहृत्प्रसयाश्चिद्रोयवाकति, । जर्जकोदण्डस्य स्यात्

सुरजामेदतोमताः" गन्दि० ।
जर्ज(र्ज)कच ति० जर्जा उत्पाटिता कवा यस्य । विकचे

हेम० स्त्रियां स्नाङ्गत्वाद् वा डोप् ।
जर्ज(र्ज)करह ति० जर्जं कच्छोऽस्य । उच्चतकभरे स्त्रिया
वा डोप् । २महाशतावरीलतायां स्त्री डोप् राजनि० ।

जर्ज(र्ज)कर्मन् न० जर्जं जर्जुदेगप्राप्त्यर्थं कर्म क्रिया ।
उत्थानक्रियायाम् उट्टोऽभ्रुकर्मणि' पा० । जर्जं चे-

टोर्जं क्रियादयोऽप्यत्र । बह् ० ४० । तत्कर्मवति ति०
स्त्रिया वा डोप् ।

जर्जेकाय उ न० । जर्जं कायस्य एकटे ३त० । देहस्योर्जभागे
जर्जेकेतु ति० जर्जं उच्छ्रित केतुर्यस्य यत्न वा । उच्छ्रित-

ध्वजे राजाटौ तथाभूतपर्यायं स्त्री । २जनकवग्ने नप-
भेदे उ० । "जर्जेकेतु वनहाजादजोऽथ परजित्तुत"

भाग० ६, १२, १३ ।
जर्जेकेग उ० जर्जं केग इव क्रियाय यत्न । "जर्जेकेगो भवेद्

ब्रह्मा लक्ष्मकेगस्तु विष्टर" कृत्युक्ते क्रियमयत्राङ्गणे । उच-
तापकेगयुक्ते ति० स्त्रिया वा डोप्

जर्जेग ति० जर्जं गच्छति गम-ड । उपरिगते । "भुवा सङ्को-
भ्राणमसञ्चदूर्जगम्" कुमा० यरायागीविषाकारानुर्जुगान्

दोप्रतेजस" भा० व० २२ अ० । जर्जगतदेहस्य-
वायुकते २रोगभेदे "जर्जगे रक्तपित्ते च गीतमस्य प्र

यस्यते' सुश्रु० "तस्योर्जगोऽनिव काश्ये दोर्जस्य पाण्डु-
गात्रता" सुश्रु० । सर्वेषामुपरिगतत्वात् ३परमेश्वरे उ०

'जर्जगः सत्पथाचार' विष्णुसृष्ट० । 'सर्वेषामुपरि
तिष्टसृष्टग' या० भा० । जर्जगतिशालिनि ४धास्त्रिके

ति० 'धर्मेण गमनमूर्जमपस्ताङ्गव्यधर्मेण' सां० का० ध-
र्मेणोर्जं गत्यभिधानात् धार्मिकस्य तथात्वम् । जर्ज-

गतादयोऽप्यत्र । ५जर्जगतियुक्ते उत्प्रायिनि ति० ।
जर्जगति स्त्री० जर्जं गति । उर्जगमने । यथा जलनादे-

ययोक्त सुश्रु० "उष्णतीक्ष्णवृषारसधुविषद रूपगुणबहुत
मीघल्लवणं कटुकरसप्रायम् विशेषतयोर्जगतिस्त्रिभान

मिति तैजस समूहनपचनदारणतापप्रकाशनप्रभावर्य-
करमिति" । जर्जं जलनादयोऽप्यत्र । "अमण रेचन

स्यन्दनोर्जुज्वलनमेव च । तिर्यग्गमनमप्यत्र गमनादिष
लभ्यते" भाषा० । "प्रसिद्धमूर्जं जूलन हृविभुज" माध

जर्जगतिष लाघवातिशयेन भवति सत्वस्य च सतुल्यमूर्ज-
गतिसेऽस्त्यमुक्तम्' सां० का० "सत्यं जपु प्रकाशकसिद्धमु-

पटम्भकस्य लक्ष्म रज" । "तत्र कारयोर्जमने सेतुर्लोचन गौर
वप्रतिहृदि, यतोऽग्नेरूर्जं जूलन भवति" सा० को० । २जर्ज-

लोके अर्गादौ गमने च तद्वैद्यधर्म "धर्मेण गम-
नमूर्जं पिति" सा० का० उक्ते "जर्जे गच्छति सत्यस्या"

इति गीतोक्ते च सात्विकभावानुसंगि तद्वैद्यत्वम् । जर्जम्
देहात् ३उत्क्रमणे । जर्जं गतिर्यस्य ४जर्जगतिमिति ।

ऊर्ध्वगपुर न० कर्म० । अम्बरम्यपुरे खपुरे हरिचन्द्रपुरे
 विक्रा० । हरिचन्द्रगळे तत्पुरस्थोर्ध्वत्त वष्यते । २ ति-
 पुरासुरपुरे च तत्पुरस्थाम्बरम्यत्वप्रकम् हरिव० ३२४
 अ० यथा
 "तिपुरं पुरुषव्याघ्र । वृहद्भ्रातृसमीगितम् । विक्रामति
 नभोमध्ये मेघश्रुन्दिमिगोत्थितम् । प्राकारेण प्रष्टेन काञ्च-
 नेन विराजता । मणिमय प्रकागङ्गा सर्वरत्नैश्च तोरणै ।
 नभासे नभसो मध्ये श्रिया परमया ज्वलन् । गन्धर्वाणा
 मिशोदय कर्मणा साधित पुरम् । वाजिन पक्षधं
 युक्ता वहनि वनदर्पिता । पुर प्रभाकर श्रेष्ठ म-
 नोभि कामचारिण्य । धायन्तो ह्येवमाणाय विक्रमे
 प्राणसंभृतै । आह्वयन् इवाकाय सूर्यं गण्डनप्रभं ।
 वायुनेगसमैर्देगै कम्पयन् इवाम्बरम् । सर्वतः समदृश्यन्त
 वज्रुर्भविदितात्मभि । अर्पिभिव्वननप्रख्यैस्तपसा टग्ध-
 किलिपे । गीतवादित्रबहुल गन्धर्वनगरोपमम् । चि-
 तायुधममाकीर्णं प्रतप्रकनकप्रभं । भवर्भ्रंजवर्षेयं पा-
 शुभि समलङ्कृतै । देवेन्द्रभयमाकारै शुशुभे तन्नाहाद्युति ।
 माषादायं महर्षेय कैलाशमिच्छरप्रभं । शुशुभे दैत्य-
 नगरं बहुस्यैमिनाम्बरम् । अयाष्टाजकसम्पदं तप्र-
 काञ्चनसप्रभम् । स्नेहितोक्तुष्टनङ्गल सिंहादादिना-
 टितम् । मभी पलाजनाकीर्णं वन वैश्रवणं यथा ।
 सप्तहतपताकं तदधिभय विराजितम् । रराज त्रिपुरं
 राजन् । महाविद्युटिवाम्बरे" ।
 ऊर्ध्वचरणं पु० ऊर्ध्व उर्ध्वम् यरणोऽस्य । तपस्विभेदे ऊर्ध्व-
 पादादयोऽप्यत्र । २ अथपादे गन्धे च तस्यापाना पादानां
 मध्ये अठस्यार्धम्यत्वात् तथात्वम् ।
 ऊर्ध्वजातु त्रि० उर्ध्वमुच्चम् जातु यस्य । उच्चजातुके वा कप्
 ऊर्ध्वजातुक तदर्धे । कवभाषण्ये वा जातुमोक्षुः
 ऊर्ध्वसु तदर्धे "अथमयमसभूय सप्रमूर्ध्वसुरेव" भाष्ये
 अथार्धे ऊर्ध्वसः इति हिरूपकोप शृपो० साधु ।
 ऊर्ध्वस्था अथ० उर्ध्व+था+घान् । ऊर्ध्वप्रकारे उर्ध्व इत्यर्थे च
 'म प्रमथ दोधुपदूर्ध्वपाभूत्' अ० १०, २१, १ ।
 ऊर्ध्वदृष्टकेश पु० उर्ध्वदृष्टकायासप्ततदङ्गाणां भूतानामीष । मङ्गा-
 देवे "नमोर्ध्वदृष्टकेगाय शुक्रादावतताय च । विद्योहिताय
 भृग्याय मोक्षयीवाय वै नमः" भा० या० २८६ अ० नमोर्ध्व
 इत्यत्र "सैवदायरो रामः" इति यत् पादपूर्वस्थाय इति ।
 ऊर्ध्वदृष्टि स्त्री ऊर्ध्वो भ्रुवोर्मध्यस्था दृष्टि । उपासनाङ्गे
 योगार्धे अथोत्तराङ्गस्थादौ २ ऊर्ध्वोत्थिप्रदौ च

ऊर्ध्वोर्ध्वस्य बह० । शताष्टदृष्टियुते ४ ऊर्ध्वोत्थिप्रदौ
 युक्ते च ऊर्ध्वनेत्रोर्ध्वगादयोऽप्यत्र ।
 ऊर्ध्वदेव पु० ऊर्ध्व उच्चो देव । पञ्चमेन्द्रे २ विष्णो यश्चरत्वा
 ऊर्ध्वदेह पु० ऊर्ध्व मरणोत्तर भावो देह । मरणोत्तरभाविनि
 देहे "ऊर्ध्वदेहनिमित्तार्थमह दातं जलाङ्गुलीन्" रामा०
 ऊर्ध्वदेहाय साधु 'ऊर्ध्वेन्द्रमाञ्च देहाञ्च लोकोत्तरपदस्य च'
 का० ठञ् । और्ध्वदेहिक मरणोत्तरकर्त्तव्ये आङ्गादौ
 तञ्च कर्म कृतितपु मर्षिञ्चम् और्ध्वदेहिकगद्दे विद्यति ।
 ऊर्ध्वनभस् पु० उर्ध्व नभोयस्य । नभोमध्ये वर्त्तमाने वायौ
 "स्वाहाहते ऊर्ध्वनभसं मारुत गच्छतम्" यजु० ६, १६
 ऊर्ध्वन्दम त्रि० ऊर्ध्वम्+दम-अच् । ऊर्ध्वस्य त्रिका०
 ततो भयाद्यर्थे ठञ् । और्ध्वन्द्विक तद्गपादौ त्रि० ।
 ऊर्ध्वपात्र न० ऊर्ध्व नेतव्य पात्रम् । यद्यपात्रे उलूखलादौ
 "सौवर्ण्यरजदीनामूर्ध्वपात्रपङ्कामनाम्" याज्ञ० "ऊर्ध्वपा-
 त्रम् यत्रियोलूखलादि अहादिसाहचर्यात्" मिता०
 ऊर्ध्वपुण्ड्र पु० ऊर्ध्व ऊर्ध्वमुख पुण्ड्रः प्रमुख्यदिरव । लला-
 टस्थे ऊर्ध्वमुखे पुण्ड्रेष्वत् रेखात्मके तिलकभेदे ।
 तद्धारणे विधिनिषेधादिकं निरूप्यते । "ऊर्ध्वपुण्ड्रं
 अदा जयात् त्रिपुण्ड्रं भक्षणा सदा । तिलकं वै द्विजः
 कुर्याच्चन्दनेन यदुदृच्छया" आ० त० पु० । "ऊर्ध्वपुण्ड्रं द्विज
 कुर्यात् अत्रियस्तु त्रिपुण्ड्रकम् । अर्ध्वचन्द्रन्तु वैश्याय व-
 र्त्तुञ्ज शुद्रयोजित" अ० त० ब्रह्मा० प० । "अशुचिवाप्य
 नाचारो मनसा पापमाचरन् । शुचिरेव भवेन्नित्य-
 मूर्ध्वपुण्ड्राद्वितीनरः" ऊर्ध्वपुण्ड्रधरो मन्वोश्चियते यत्र
 कुलचित् । अथाकोर्षि विमानस्थो मम लोके सङ्गीयते"
 इति ब्रह्मपु० । तद्धारणे वैदिकद्विजातिरत्नस्यैवाधिकारः
 यद्योक्त देवीभागवते श्रीनारायणेन "ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिगुलञ्च
 वर्त्तुञ्ज अहरत्नकम् । अर्ध्वचन्द्रादि वा लिद्र वेदनिष्ठो न
 धारयेत् । जन्मना लब्धजातिरनु वेदपन्थाभमाश्रित ।
 पुण्ड्रान्तरं भ्रमाहामि ललाटे नैव धारयेत् । प्याति-
 कान्त्यादिमिहार्थमपि विष्णुवर्गमादिपु । स्थित पुण्ड्रा-
 न्तरं धारयेद्द्वैदिकोजनः" । मि० सि० सूत्रतम० "विष्णु-
 गमादितन्त्रे न दीक्षितानां विधीयते । यद्ब्रह्मण्यगताप्यं
 ह्यनान्यदेहनाम् । नेतमानैकनिष्ठसु मोक्षेनाप्य-
 द्वितीयेति । पतत्येव न सन्देह स्यात् पुण्ड्रान्तरादपि ।
 यद्ब्रह्मकायाह्वनं च गीतश्रुत्यादिकं तथा । एकजातेरय
 ब्रह्मो न जात स्यात् द्विलक्षणम् । "द्विभ्रमककटा दस्तु
 कुर्यात् तन्नाबसेन वा । इन्द्रवर्द्धिः कार्यः उर्ध्वका-

द्भिः जघर्षणं " यथा ब्रह्मगानजं काष्ठममर्षे' सर्वकर्मसु ।
 द्विजस्तु तत्र प्रयुक्तादिलिङ्गाद्धिततनुक्तथा । सभाप्य कोरव
 याति यावदित्न्द्राचतुर्दश" वृहज्जा० । "गिरिकेशयोरद्भान्
 शूलषक्रादिकान् द्विज । न धारयेत मतिमान् वैदिके
 वत्स नि स्थितः" तस्य त्रिपुरण्ड्रादिधारणविधायकवाक्यं
 वैदिकेतरद्विजविषयम् शूद्रविषयञ्च । यदपि ब्राह्मणस्य
 तद्धारणविधानम् "अग्निहोतृ" यथा नित्य वेदस्याध्ययन
 यथा । ब्राह्मणस्य तथैवैव तत्र प्रमुद्रादिधारणम्" पशुप० ।
 "ब्राह्मण क्षत्रियो वैश्या शूद्रो न यदि वेतर । गृह-
 चक्राद्धिततनुस्तुलसीमञ्जरीधर । गोपीचन्दननिप्राहोद-
 चैत्तदप कुत " काशी० । तदपि वैदिकेतरविप्रपरम्
 सर्वसामञ्जसात् एव यस्त्रार्थे स्थितेऽपि कुलाचारात् तस्य-
 सर्वं कर्तव्यता । तथैव भारतटीकायां नीलकण्ठे म
 निखीतम् यथा

"श्रोण्यामेक उदकं गामवाजति मासमेक पिंगति सूत्रया
 भूतम् आ निचु च गृहदेको अयाभरत् कि स्निन् पुत्रेभ्य
 पितरावुपायत् " श्रुति । "अस्यां चै च्चभय । भवता मध्ये
 एक श्रोण्यां स्रज्जा गां रुद गोपीचन्दनादिरूपा तीर्थे
 निजटस्या सुख्यकर्मभूता प्रति उदकं जलं गौणकर्म अवा-
 जति अत्रगमयति अन्नभोवितगल्यैऽजति । श्रोण्यां गाम्
 उदकेन मिश्रयतीत्यर्थे श्रोण्यां गारक्तचन्दनादिरूपा वा
 तथा । एकः सूत्रया वृषया तत्कूर्त्वां आभरत् आहृत
 मांस गो रोचनाख्य पिशति पिनटि उदकेन रुह इति शेष
 निम्नु च नितरासत् गच्छतो दग्धेभ्यन्वस्यग्ने सम्बन्धि
 यत् गोमय शुष्कमोमयौल्य भक्षेति यावत् अयाभरत्
 अयाभरतवान् अलास्युदकेन सहेति शेष व्यञ्जितायेति-
 चन्दसि व्यञ्जितेनायुपसर्गेण क्रियाया सम्बन्ध । कूपहो
 र्भश्चन्दसीति इत्यम । एतामि मन्त्रपदानि ध्वसपूर्णाधि
 त्वात् स्वार्यभाभाय ब्राह्मणसमेक्षन्ते इये त्वोर्जे त्येत्वादि
 मन्त्रवत् तन्न यथा "इये त्येति शाखा क्षिन्ति कर्त्ते त्वे-
 त्वनुमाटीति" ब्राह्मणानुसारात् चै शाखे त्वा त्वाम् इये
 अदाय क्षिन्तीति कर्त्ते परम्य अतुमाजर्मीति व्या-
 ख्यातम् एवमिहापि वासुदेवोपनिषद्ब्राह्मणतन्त्रपुरा-
 णोपट्ट इत्यानुसारात् ऊर्ध्वपुण्ड्रायं स्रज्जा रुद जलेन
 मिश्रयेदिति व्याख्येय तथा कालाग्निबृहद्रहज्जाभासाद्युप-
 निषद्ब्राह्मणतन्त्रपुराणोपट्ट इत्यानुसारात् त्रिपुरण्ड्रकर्त्तुः
 निम्नु च यत्तदपाभरदिति च व्याख्येयम् एवमितरस्यापि
 बद्ध ब्राह्मणमन्त्रविज्ञाद्युपट्ट इये स्मृतिभ्यंशाटकाप्रपा

विधिषटनुमेय तथाच श्रोण्यामिति पदस्य रक्तामिति व्या-
 ख्याने सौरशाक्तगाणेशाना रक्तमेव पार्थिव इव्य पु-
 ण्ड्रायै तत्तत्तन्ने विधीयते वैष्णवाना पीत श्रौषामा भ-
 क्षेति अनेन तत्तत्तुपुरण्ड्रविधेयोपनिमित्ततत्तद्देवता
 भजनेनापि देवताभाव प्राप्तुवन्तीति विधीयते । केशववैदि
 काना तु श्रोण्यां स्रज्जामिति व्याख्यानेन त्रितयस्यापि
 समुच्चय "आत्मा पुण्ड्र, रुटा कर्त्ता ध्रुवा चैव तु भक्ष-
 ना । देवान् विमान् समभ्यर्च्य चन्दनेन समाचरेदिति'
 स्मृतिभ्य अत्र गो रोचनाख्यहृष चन्दनाद्यदगन्वोप-
 खण्यार्थम् एतेषा विकल्पसमुच्चयपन्नाया पितृपैताह
 परपराक्रमेण व्यख्यामाह कि स्निन् पुत्रेभ्य पितरा
 वुपवत्तरिति पुत्रहितार्थं यत्किञ्चिद्भूत पितरौ माता
 पितरौ पितृपितामहौ वा उपेत्य स्त्रीकृत्य चवत् व्रत
 सम्यक् परिपालयामासत् तदेव तस्य त्रैय साधनमि-
 त्यर्थ एव सति तोषानि यश्रादयस्तन्वमार्गेण सूर्या-
 दान्यतमोपानि केशववैदिकता चेति देवताभावप्राप्तिसा-
 धनानि इत्यनेन ।

आहकर्मणि तु त्रिपुरण्ड्रादौ विधिनिषेधयोर्व्यवस्थानि०
 सि० उक्ता यथा ।

"जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृकर्मणि । तत्सर्वं
 मश्याति सिपमूर्धुं पुण्ड्रमिनाकृतमिति' हेमाद्राशुक्ते ।
 "यज्ञोदान जपो होम स्वाध्याय पितृकर्म च । इथा
 भवति विप्रेन्द्रा । ऊर्ध्वपुण्ड्रमिनाकृतमिति' वृहज्जास्ये-
 यात् "ऊर्ध्वं च तिलकं कुर्याद्द्वै पितरो व कर्मणीति'
 वृहज्जास्योक्तौ च ऊर्ध्वपुण्ड्रधारणं पौत्रे विहितम् । अन्ये तु
 "ऊर्ध्वपुण्ड्रोद्दिशातोनामग्निहोतृमसोविधि । आहकावे
 च सप्राप्ते कर्त्ता भोक्ता च वज्रं येदिति" वासुदेवो च ये दर्भा
 गृध्रे रङ्गमलिनथा । ललाटे तिलकं वृद्धा निराशा पितरो
 गता" इति सप्तहोक्ते "ऊर्ध्वपुण्ड्रं त्रिपुरण्ड्रं वा चन्द्रा
 कारमथापि वा । आहकर्त्ता न कुवीत यावत् पितृहास
 निर्वपेत्" इति विश्वप्रकाशे वचनाञ्च न धार्थ्यमित्याह ।
 अत्र कुलाचारादेव व्यवस्था । अत एव वृहज्जास्ये "ऊर्ध्व-
 पुण्ड्रं च तलसीं आह्वे नेच्छन्ति केचन" इत्यत्र केचनेत्युक्तम्
 ऊर्ध्वपुण्ड्रविधि आहभोक्तृपर, निषेध कर्त्तपर इति
 पृथ्वीनन्द । यत्तु हेमाद्रौ देवस "ललाटे उपण्ड्रक
 वृद्धा अन्वे मास्य तथैव च । निराशा पितरो यान्ति वृद्धा
 च ह्यपीपतिमिति" । तदन्वत्त्रिपुरण्ड्रविषयम् । "प्राक्वि-
 ष्टदानात् गन्वाद्यैर्नासद्दुर्वात्स्वविषयम्" इत्याद्यत्राशुक्तेः

पुण्ड्र, वर्त्तुलमिस्त्रपराके सदनरत्ने च । पृथ्वीचन्द्रस्य
 'पुण्ड्र विपुण्ड्रम् जह्वंश्च तिलकं कुर्व्यान्न कुर्व्याह
 विपुण्ड्रकम् । निराशा पितरो यान्ति दृष्टा चैव त्रि-
 पुण्ड्रकमिति' इहपरपरोक्ते । भोक्तृतिर्यग्लपो भव-
 त्वेव । 'वज्रं येत्तिलक भासे चाङ्गकाळे च सवेदा ।
 जह्वं पुण्ड्रं विपुण्ड्रं वा धारयेत्तु प्रयत्नतः' इति व्याप्ते-
 क्तेरित्याह । पृथ्वीचन्द्रोदये वाङ्मे "सहृद्भेण हस्तेन
 य कुर्व्यात्तिलकं बुध । आचम्य स विशुध्येत दर्भ-
 त्यागेन चैव हि" ।

जह्वं पृथ्वी पु० जह्वं पृथ्वीचन्द्रोऽस्य । पशुभेदे । अश्वमेधे
 तृतीययुगे वन्धनीयमारुतपशुकीर्त्तने "पृथ्वीचन्द्रोऽसीमष्ट-
 त्रिंशद्भ्योऽस्त्रिंशो मारुता " यजु० २४, ४,

जह्वं बर्हिस् पु० जह्वं प्रागप्य बर्हिष्येषाम् । सोमपाख्ये पितृ-
 भेदे 'स्नाह्या पितृभ्य जह्वं बर्हिष्यो धर्मपावस्यः' यजु०
 २, १५, "जह्वं बर्हिष्यो सोमपावस्य" वेदी०

जह्वं वाङ् पु० जह्वं उच्यते वाङ् कर्म० । जह्वं सोहिते
 पाह्वी "तद्यदेनमूर्ध्वदाङ्गमभिपिच्यति" यत० ५, ४, १, १०, १
 वङ् । २ प्रसारितवाङ्गके लि० जह्वं वाङ्गं प्राञ्चं प्रष्ट-
 ङ्गात्सूत्रं ज पू ष्य इति" कात्या० १६, २, ८, जह्वं वाङ्गः
 प्रसारितवाङ्गं कर्त्तुं "पञ्चमोर्ध्वतो नाम सतृष्णामसवो-
 दर" इत्युपक्रम्य "हिरण्यरतावेदयिरा जह्वं वाङ्गा-
 दयो द्विजा " इति" भाग० ८, ५, २, लोकोक्ते २२ वत-
 मन्वन्तरीयसप्रर्षिभेदे ते च "वेदेषाः कृत्यं दुष्प्रच मुनिष्वेदेयि-
 रास्तथा । हिरण्यरोमा पर्जन्य जह्वं वाङ्गं च सोमजः ।
 सत्यनेलस्तथाऽलेय एते सप्रर्षयोमता " कुरि० ० ७७०
 विधेयत उक्ता । जह्वं सत्सिद्धो वाङ्ग्ये न । ४ तपस्या-
 र्थमूर्ध्वोत्सिद्धिप्रवाहो तपस्त्रिभेदे ।

जह्वं बुध पु० जह्वं बुध गिरोऽस्य । जह्वं गिरस्ते चमसे
 "अथांग्विलसमस जह्वं बुधस्तस्मिन् यथोनिहित विश्व-
 रूपम् । तस्यासतः सप्त धीरा वागडमी ब्रह्मणा
 संविदानेति" "अथांग्विलसमस जह्वं बुध इति तस्मिन्
 एष अथांग्विलसमस जह्वं बुधस्तस्मिन् यथोनिहितं विश्व-
 रूपमिति प्राणा वै यथोनिहित विश्वरूपं प्राणानेतदाह
 तस्यासतः अथयः सप्त धीरा इति प्राणा वा अथयः प्रा-
 णानेतदाह" इ० उ० । "देहस्य चसमरूपेण रूपक-
 मिदम् अथांग्विलसमस जह्वं बुध" इट तस्मिन्
 चमसाकार हि तत् कथम् ? एष अथांग्विल सप्तस्य
 विश्वरूपत्वात्, गिरसो बुधकारत्वात् जह्वं बुध, तस्मिन्

यथोनिहित विश्वरूपमिति यथा सोमसमसे एव
 तस्मिन् गिरसि विश्वरूपं मानारूपं निहितं भवति,
 किं पुनस्तदयः ? प्राणा वै यथोनिहितरूपम् । प्राणाः
 ओत्तादयः सप्त ऋषय धीरा (थोत्ते हे नासिके हे नेत्रे
 हे रसना चैकोति सप्त) तेषां परिस्पन्दान्कणव्यादि-
 ज्ञानहेतुत्वात्" । अविधातोर्गत्वर्थतया परिस्पन्दान्कणव्यादि-
 मत्त्वम् ज्ञानहेतुत्वेन धीरत्वमिति बोध्यम् ।

जह्वं भाग पु० जह्वं उपरिस्थो भाग एकदेश कर्म० । उप-
 रितमदेशे "तात्वादिषु सभागेषु जह्वं भागे निष्पन्नोऽजु-
 दात्तः" सि० कौ० ।

जह्वं भाज् लि० जह्वं भजते भज-श्चि । उपरिभागस्ये
 २ जह्वं देशस्ये वज्रभेदे पु० । "जह्वं भाज् भाज् नाम
 कवि प्राणाश्चितस्तु यः" भा० व० २ । ८ व० अग्निनाम-
 तत्कर्मभेदकथने ।

जह्वं म् अव्य० उद्-ङ्गो ज ह्व आदेकरादेशय । जह्वं चन्द्रार्थे ।
 "जह्वं प्राणास्तु त्कामन्ति यूनस्वविर आयति" "तिष्ठ-
 सूहं रज पिवेत्" मनुः "अधयोर्जंश्च प्रष्टतास्तस्य
 यासाः" गीता ।

जह्वं (ह्वं) मन्यन् पु० जह्वं ब्रह्मचर्यादुत्तराश्रम गार्हस्थ्यं प्रादि
 मथाति मन्य-एणिम ईत० । नैतिकब्रह्मचारिणि च हि
 ब्रह्मचर्यात्तरगार्हस्थ्यं प्राद्याश्रमं त्यजतीति तस्य तथात्वम् ।
 "वमन्ति प्रदर्ययितुकाकोशातवसनानां अमणामाङ्गो-
 षामूर्ध्वमन्यमां सुकृया तत्प्राऽवततार" भाग० ५, २, २१,

जह्वं (ह्वं) मान न० जह्वं भारोप्य नीयते येन मा-करणे स्युट् ।
 पञ्चकपादिमिते पाभाषादौ (पाटकारा) । तेन हि त्रिषदा-
 वारोपितेन स्वर्पादेर्गुत्पन्ननीयते । भावे स्युट् २ उच्च-
 तापरिच्छेदकपरिमाणे च "जह्वं नाम किञ्चिन्मान परिमाण
 तु सर्वत । आयासस्तु प्रमाण स्यात् सख्या वाङ्गा तु
 सर्वत" घ्या० का० । अयमर्थः । त्रिषदावारोपितस्य
 स्वर्पादेर्गुत्पन्नमिति त्रिषदापरकोटिदेशे कारोपाद्व्यङ्गनीयते
 तदुन्मानम् । प्रस्थादिना स्वगताभ्यामारोहपरिणाहाभ्या
 त्रीहारादे सर्वतोभामात् परिमाणम् । आयासोर्द्वयं
 वस्त्रादेर्जह्वं मिति हि सदादृष्टादिना यत् नीयते तत्
 प्रमाणम् । सर्वत उक्तप्रकारमानमयाङ्गाङ्गा बहिर्भूता
 सख्या द्वित्वादित्यर्थः । "प्रमाणे इयसज्द्वयं प्रमाणम्"
 पा० विहितौ इयसज्द्वयं प्रत्ययौ जह्वं मानादेव
 "प्रथमस द्वितीयस जह्वं माने मती मम" वात्तिकोक्ते ।
 जह्वं मुख लि० जह्वं सप्तमस्य । १ जह्वं मतप्रथमप्रसरे "प्र-

बोधयत्यर्ध्वं सौमैययुः । कथा० २ ऊर्ध्वं स्थितायभागे "अधो-
 उपरं रूपं सौमैय पतिभिः" रूपः । २ उद्योगितवदने च
 सादृश्यात् स्त्रिया ङीप् । ऊर्ध्वं तापय एक०त० ।
 ४ उपस्योर्ध्वभागे न० "दन्तानोर्ध्वं सप सभेवदङ्गनम्"
 तन्वमा० । माहकाव्यासि उपस्योर्ध्वभागे विन्दोर्ध्वं स-
 त्यादभेदोपचारात् विन्दुवर्णं दए तटर्त् ।

ऊर्ध्वं मूलं लि० ऊर्ध्वं मूलमस्य । । ऊर्ध्वं स्थितायभागे कथादी
 ऊर्ध्वं षाराङ्गुलए प्ररुपोत्तमो मूलमस्य । २ सकारे च
 "ऊर्ध्वं मूलमथ शासनश्चत्य माञ्जुरव्ययम्" गीता ।

ऊर्ध्वं रेतस् पु० ऊर्ध्वं गूर्ध्वं माध पतत् रेतो यस्य । । महा-
 देवे, २ समक्राटिसुभो रतपस्त्रिभेदे, ४ भोषे च । रेतो हि
 पु चिज्जेन प्रायं सर्वेषामथो गच्छति यस्तस्य अर्धं गति
 च कृषादि स ऊर्ध्वं रेतो इत्युच्यते । समक्राटोना निवृत्ति
 चर्म्मपरत्वेन त्रैविक्रमप्रकारितया तद्यात्मम् "अष्टाशोति-
 सङ्ख्यायि कथीचामूर्ध्वं रेतसाम्" भा० ४० । १५० ।
 "इत्युक्त्वा चोर्ध्वं मनयङ्गे तोषचमवाङ्मः । ऊर्ध्वं रेतो
 सधमवगु ततः प्रथमि चरपि सः" भा० अतु० ८४५० ।
 'ऊर्ध्वं रेतो ऊर्ध्वं चिह्नं उर्ध्वं यायी नम स्पन्न' भा० अतु०
 १००० अ० मिवस्तुतो । भोषश्च च क्तसमावर्त्तनशायि
 पिहृहास्यविवाङ्कार्चं सव्यनतोषमीये गार्हस्थ्यपरित्याग-
 प्रतिशान्तात् तयात्मम् तगुक्त्वा "अद्यप्रथमि मे दाग ।
 त्रह्मचर्य्य भविष्यति" भा० अथा० १००० अ० इत्या ।

ऊर्ध्वं रोमन् पु० ऊर्ध्वानि रोमायस्य । । ऊर्ध्वं सखतया विकट-
 रोमिष यमद्रुतादौ "स पायङ्गुर्ध्वान् स्त्रीन् दवा प्ररुमान् भय-
 दाख्यान् । पक्षयुजान् ऊर्ध्वरोमस्य आत्मान नेत्रभागतान्"
 भा० ६, १, ० ६ । २ कुगहीपकीमापर्वतभेदे च । कुगहीप-
 र्चने "शेषा सर्वेषु सीमागिर्योन्यथाभिजाता सप्रैव ।
 चक्रुश्च्युतव, इह कपिलचित्तशूटोदेयानोक ऊर्ध्वरोमा
 इविय" इति भाग० ५, २, ११ । ऊर्ध्वं रोमयुक्ते लि० ।
 २ रक्तः घमूर्ध्वं रोमाय काकजस्रं जिनासिकम्" भा० अतु०
 ६८ अ० । स्त्रियां वा ङीप् ।

ऊर्ध्वं लिङ्ग पु० ऊर्ध्वं सुखत विक्रं चिह्नमस्य । । महादेवे ऊर्ध्व-
 चिह्नं विह्वयाळमिति" सख्याङ्गमन्त्र "ऊर्ध्वं रेतो ऊर्ध्व-
 चिह्नं ऊर्ध्वं यायी नमश्च्यव । त्रिजटपीरवाषाष इह,
 सेनापतिर्विभु" । भा० अतु० १०० ।

ऊर्ध्वं लीक पु० कर्म० । सार्गे ।
 ऊर्ध्वं वात इ० ऊर्ध्वगतो वात । सुश्रुतोक्ते साभाविकगतितरोधेन
 ऊर्ध्वं गते वायो । स च गूलादिनेगधरणाद्भवति यथोक्त

पुत्र० । "अथयोर्ध्वं भावार्त्तां प्रष्टवार्त्तां यमावत । न
 वेगान् धारद्वेर्ध्वान् पाताटोनां जिज्ञीवियु" । अधिक-
 पुत्रावर्त्तनश्चेत् । ६ १४० उक्तम् । "आटोपमूर्ध्वौ परिवर्त्तनश्च
 गद्ग पुटोपस्य तयोर्ध्वं वातम्" गद्गु० २ सप्रमागतान-
 गते पटीवरे वायो तस्य सर्वं वायूनामुपरिस्वत्यात् तथा
 तम् व्यापङ्गन्ते गिरति ।

ऊर्ध्वं इति लि० ऊर्ध्वं गथा भेदनेन एत । ऊर्ध्वं भावर्त्तनेमाहते
 दक्षिणावर्त्तनेनावर्त्तिते स्रुताटी "कार्त्तिसदुपरीत स्यात्
 विप्रस्योर्ध्वं इति लिङ्गम्" मनु । यथा च दक्षिणावर्त्ति-
 तस्यै तद्यात्मम् तयोपरीतगन्ते उक्तम् ।

ऊर्ध्वं हृत्ती स्त्री रौद्रके उन्दोभेदे । "वर्त्तं हृत्ती" इत्युप-
 क्रम्य "अष्टिनोर्मध्ये दगकोविदारहृत्ती लिङ्गागतोर्ध्व-
 हृत्ती" गम्यानु० १५० ।

ऊर्ध्वं गायिन् लि० ऊर्ध्वं सन् येते यी-श्विनि । । उतान-
 गायिषामके । श्रियां ङीप् । २ महादेवे पु० । ऊर्ध्व-
 लिङ्गगन्ते उदा० ।

ऊर्ध्वं शोपम् अथ० ऊर्ध्वं सन् श्यति ऊर्ध्वं+शुप-अष्टु ।
 ऊर्ध्वं तथा शुपे कषाटिपु यथाविध्यनुयोगनियमात्
 शुपधात्वनुप्रयोग एवास्य साधुत्वम् । "ऊर्ध्वं शोपं शुष्यति
 एष ऊर्ध्वः सन् शुष्यतीत्यर्थः" (स० शौ०) । "योर्ध्वं शोप
 तत्पणहिशुपक" भट्टि ।

ऊर्ध्वं सानु पु० कर्म० । । परस्तादीनामुपरिस्ते सानौ । ऊर्ध्वं
 सति सो-त्त । २ उपर्युपर्युक्ते "कनिकदत् पतयदूर्ध्व-
 सारु" अ० १, १५२, ५ । "ऊर्ध्वं सानु रूप्युपरिचषष्प-
 यण" भा० ।

ऊर्ध्वं स्थिति स्त्री ऊर्ध्वं स्थितिर्यत् यस्य वा । । अथशुभभागे
 तिक्त्वा० । २ ऊर्ध्वं स्थि० । ऊर्ध्वं स्थिति । २ ऊर्ध्वं स्थाने स्त्री
 ऊर्ध्वं स्त्रीतस् पु० ऊर्ध्वं ऊर्ध्वगत माधोगामि स्त्रोत रेतस
 प्रवाहोऽस्य । । ऊर्ध्वं रेतसि योगिभेदे स हि उत्पत्तमहेत-
 सत्वाधिक्येन रेत प्रवाहमूर्ध्वं मानयतीति तस्य तथात्मम्
 सत्प्रवाहस्ये एव ययोर्ध्वं स्त्रोतस्त तथा मा० कौ० उक्तम्
 यथा 'केचित सन्नु सत्प्रचलना सत्प्रनिकाया यथो-
 र्ध्वं शोमस इति' ऊर्ध्वं स्त्रोत व्याहाररवश्वारोऽस्य
 २ वनस्पत्यादिपु "वनस्पत्योपधिसत्तात्स्वकारो रूधोद्रु मा ।
 उत्स्रोतसस्तम प्राया अन्न स्यर्थाविशेषिण" भाग० १,
 ८, २०, तेषा तथास्योक्ते "ऊर्ध्वं स्त्रोत व्याहारम श्वारो
 शेषाम्" श्रीधर । मूले चिह्नजवादीनां मूलेनैवोर्ध्वं भाक
 पेषात् तेषामूर्ध्वं स्त्रोतस्यम् ।

जर्झायन् त्रि० जर्झमयन यस्य । जर्झगते ललहीपस्ये रक्ष्य-
धर्षणानीये पक्षिभेदे । ललहीपवर्षणे अरुणादिप्रनदी-
रक्षा 'यासा जलोपस्य र्शनविधूतरजसमसो हृषपतङ्गोर्हा
यनस्यस्य ज्ञाञ्ज्वारोवर्षा' भाग० ५, २०, ७ । "हृसादय'
पत्रिणः ब्राह्मणादिस्थानीया" श्रीघर । ३ जर्झगतौ न०
जर्झाम्नाय पु० जर्झाम्नायते आ+म्ना-कर्मणि घञ् । वेद-
मार्गातिरिक्तबोधके तन्त्रभेदे

जर्झवत्तं पु० जर्झवावत्तेऽत आ+वत्त आधारे घञ् ।
? अत्रष्टवस्थाने त्रिका० भावे घञ् इत० । २ दक्षिणावर्षे च
जर्झसित पु० जर्झमुपरिभागे अक्षित क्षयः आक्षितो वा ।
? कारवेक्षे (करेखा) त्रिका० २ जर्झोपवर्षे त्रि० ।

जर्झेह पु० जर्झमीहा चेष्टा । उत्थानानुकूलायामूर्सुचेष्टायाम्
"उदोऽनूद्धेहे" सुग्ध० जर्झेहाप्यत्व स्त्री ।

जर्मि पु स्त्री० ऋ-मि अस्-रुच् । १ तरङ्गे, "व्योमगङ्गोर्मि-
वायुभिः" रघु "महोर्मि भिव्याङ्गताच्छ्रितार्थे" २ प्रकाये,
३ वेगे, ४ वस्त्रसङ्कोचरेषायाम्, ५ पीडायाम्, ६ उत्कण्ठायाम्,
७ बुभुक्षादिषु षट्शु देहमन-प्राप्त्यानां यथायथ वस्त्रेषु
ते च "बुभुक्षा च पिपासा च प्राणस्य, मनसः स्तौ ।
गोक्रमोही, शरीरस्य जरास्यू पदहूर्मय" या० ति०
विभक्त्याक्ता "पङ्क्तोक्तानामन्याना मननोपमनाकृति ।
अतिवेगसमायुक्ता गतिरुर्मि रुदाहृता" वैजयन्त्यु-
क्ताल्लणायाम् ऽअश्वगतौ स्त्री "तुर्थं पयोधय
द्रवोर्मिभिरापतन्" भाषः "क्षिपङ्किरुर्मिनिपरैरिवो-
र्मिभि" भाषः "पक्षे जर्मिभिरश्वगतिभिरित्यर्थः ।

जर्मो भव' यत् । कर्म्यं जर्मिभवे त्रि० रात्रौ स्त्री
निरु० "तिरस्तमोदृश्य जर्म्यासु" अ० ६, ४८, ६, "ज-
र्म्यासु रात्रिषु" भा० । रुद्रभेदे पु० "नम जर्म्याय चाव-
न्याय च" यजु० १६, २१ ।

जर्मिका स्त्री जर्मिर्वि कायति कै-क । १ तरङ्गवत् प्रकाय
माने अङ्गुरीयके । स्वार्थे कन् । २ तरङ्गादौ च । ३ उत्-
कण्ठायाम् ४ ऋङ्गनादे ५ वस्त्रभङ्गे च हेम०

जर्मिन् त्रि० जर्मिर्स्तप्रस्य भा० इनि । जर्मियुक्ते स्त्रिया
ङीप् । "दम्बुव्यध्वमृतावरोर्मिणा मधुमत्तना" कात्या०
४, २, २२, "पञ्चापयन्त्युर्मिणम्" अ० ६, ६८, ६,
२ समुद्रे पु० "तत सागरमासाद्य कुचौ तस्य महो-
र्मिण" भा० व० २० अ० ।

जर्मिमत् त्रि० जर्मिर्वि षक्रतास्यस्य मत्प यथा० मस्य
नाव । १ वक्रो । "दीर्घेषु नीलेष्वथ चोर्मिमत्ष जप्ताह

केशेषु नरेन्द्रपत्नोम्' भा० व० ६५ अ० २ तरङ्गवति च ।
जर्मिमासिन् पु० जर्मिमासाऽस्यस्य इनि । समुद्रे "चन्द्र
प्रहङ्गोर्मिर्विवोर्मिसाली" रघु

जर्मिला स्त्री लक्ष्मणपत्न्याम् जनकस्यौरस्यां कन्यायाम्
'पार्थिवीसुदवहृद्घृह्णो लक्ष्मणस्तदनुजामथोर्मिलासु' रघुः

जर्थादि पु० पाणिन्युक्ते गतिसंज्ञानिमित्ते शब्दसमूहे-
स च भण्यं करो, कररी, दन्थी, ताळी, आताळी,
वेताळी, धूळी, धूसी, यकला, स यकला, अ यकला,
अ यकला, गुलुगुधा, सजू, फल, फली, विल्ली, आ-
लोधी, केवाडी, केवासी, पर्याली, शेवाडी, पर्यांछि,
अलूमया, वस्त्रसा, मसासा, मसमसा, श्रीपट्, वीषट्
षपट्, खाहा, खधा, बन्धा, प्रादुस, अत् आविष्,
अत् पाठान्तरम् कररी उरति उरीकृत्य ।

जर्व पु० ऊरु कारणत्वे नास्यस्य अर्थ० अच् संज्ञापूर्वकविधेरनि-
त्वेन स्थायम्बुवत् न गुणः । १ और्ध्वे अग्निभेदे उप-
चारात् तज्जाते २ बाहुवागले "जर्व इव प्रथे" अ० २, २, १६,
जर्वः बाहुवागलः भा० २ तद्वति समुद्रे "अपार जर्वोऽस्त
द्रुहाना" अ० २, १, १६, समानमूर्धं नदाः प्रुणनि"
अ० २, १५, २, जर्वः सादृश्ये नास्यस्य अच् । बाहुवा-
गलस्ये ४ महति "दिव ऊरुर्वी अमितः" २, १२, ७,
"जर्वां न महतः" भा० तत्तुल्ये ५ विद्वृते च "महचिदन्
एतसो अमीच् ऊर्वात् ४, १२, ५, "जर्वात् विद्वृतात्" भा० ।
जर्वीङ्ग न० ऊरुर्वि अङ्गम् यस्य । अत्रिकायाम् शिखीन्ने हारा०
जर्वशी स्त्री ऊरुं नारायणोक्तं कारणत्वेनाश्रुते अघ-अच्
इत० गौरा० ङीप् । जर्वश्याम् । पु० अस्य दन्वसवत्त्वमपि ।
जर्वीवीव न० ऊरु च अवीवन्ती च समा० हन्ः नि० । जर्वो
रवीवतोच समाह्वारे

जर्वी स्त्री ऊरु मध्यस्थत्वे नास्तस्य अर्थ० अच् स्थायम्बुवत्
न गुण गौरा० ङीप् । ऊरुमध्यस्थाने "ऊरुमध्ये जर्वी नाम
तत्र योणितज्यात् शक्तिशोप "जर्वी ऊर्ध्व-
धोवक्ष्णसम्बेरुसूक्ष्मे लोहितालमिति" लोहितालाणि
जानुवीं कूर्वा विट्कूर्परा" इति च सुश्रु० ।

जर्व्य पु० ऊर्वे बाहुवागले भवः यत् । अधिवाहृतया बाहुवागल
स्थिते रुद्रे "नम जर्व्याय च सूर्याय च" यजु० १६, ४,
ऊर्वा स्त्री उर-स नि० नेट् । देवतादृष्टये ऋच् ।
जलुपिन् पु० जलुपिन्+पु० दीर्घ । १ जलजन्तुभेदे २ भस्मभेदे च
जलूक पुंस्त्री० उल्ल-ऊरुच् दीर्घ । पेचके स्त्रिया ङीप् ।
जघ्न पु० ऊजायाम् भा० पर० षक० सेट् । जघति ङीवीत्

जघाम् बभूव व्यास चकार । जघितः व्यप' जगण ।
 जघ प्र० जघ-रुजाया क । १।शारे, २।कर्णरन्ध्रे ३।चन्द्र-
 नाश्री च । "कौशेयाविकथोरुवै" मत् । "सोपैरुदकगो
 मूत्रै" शुध्यत्याविककौपिकम्" या० । तत्र चन्द्रनाश्री
 विरहितापकत्वात् कर्णच्छिद्रस्य व्यत्यजजादिप्रभेयेन उद्वेग-
 हेतुत्वात् क्षारवृत्तिकाया मक्षापहारकत्वात् तथात्वम्
 इति भेदः । जघति अन्वकार मेघकम् वा । ४।प्रभाते
 पूरेतमि न० । तस्य च क्षारवृत्तित्वात् उष्णत्वाच्च
 तथात्वम् । यथा च रेतस जघत्वम् तथाह "रेतो
 वा जघा प्रजननं तदेनं प्रजननं आभजत्येतन्न वै
 पितरं प्रजननं आभक्ता भवन्ति यदेपां प्रजाभवति" शत०
 ब्रा० ११, ८, १, १४ । ५।क्षारवृत्तिकायां स्त्री [यन्वच०]
 जघक न० जघति अन्वकार मेघक वा जघ-खुल । प्रत्यये
 जघण न० जघ-व्यु । १।सरिचे, २।पिप्पलीमूले, ३।गुण्डराञ्च ।
 (चित्ता) ४।चित्रके प्र० । ५।पिप्ल्यां ईषव्ये च(चर)स्त्री ।
 मरीच्यादीना कटुत्वेन जिह्वोद्देजकतया तथात्वम् ।
 त्रूपूषं त्रिकटु गुण्ठी पिप्पली सरिच च यथाह "विश्वो-
 पकुल्या सरिच त्रूपूष त्रिकटु कथ्यते । कटुत्रिकं त्रिकटुकं
 त्रूपूषण व्योषमुच्यते । त्रूपूषण दीपनं हृन्ति श्वासकाष-
 त्वगामयान् । गुल्ममेह च त्वक्स्थौल्य मेदसा सृष्ट पीन-
 सान्" भावप्र० । त्रूपूषण सकृष्णाशुषं कथितं यद्द्वत्रूपू-
 षणकम् । व्योषस्यैव गुणा प्रोक्ता अधिकाश्चतस्रुषण्ये" भा०
 प्र० । षडूषणम् । "पिप्पली पिप्पलीमूलम् यथा चि-
 त्तकनागरं । पञ्चभिः कोषमात्रञ्च पञ्चकोषम् तदुच्यते ।
 पञ्चकोषं सभरिच षडूषणमिच्छेयते" भावप्रकाश ।
 जघर त्रि० जघ+मत्वर्थीयो र, जघ क्षारवृत्तिका राति ददा-
 ति क वा । क्षारवृत्तिकायुक्ते देये यन्निमुष वीजं
 न प्रोहति । "अनुवरमविषदिष्णु मूलं" व्यास० वट० २,
 ७, २ । आधानाङ्गोवरमृदुपृङ्गणम् शत० ब्रा० २, १, १, ६ ।
 उक्तम् यथा "अयोषान् सञ्चरति ।" अघौ ह वै दीरस्यै
 वृथिव्या एतान् पशून् प्रददां तस्मात् पशव्यसुपरमित्वाह" ।
 "वर्षुक्षस्य किमप लतोन्नतेरस्वुदस्य परिहार्यमूषरम्" भाष० ।
 "तत्र विद्या न वस्रव्या शुभ वीजमिवोपरं" मत्तु "नचोपरं
 न निदेर्षां महीं दद्यात् कदाचन" भा० अश्व० १२४ ।
 जघरज न० जघराज्जायते जग-ठ । (पाङ्ग) हवणभेदे ।
 तद्गुणादि ह्यु० "उषधत्तं बालुकेल गैल मूलाकरोद्भवम्"
 हवण विभज्य "हवण कटुकभेदिर्विहितं पटु चोच्यते" ह्यु०
 जघवत् त्रि० जघ-मत्तु मस्य व । जघरस्थाने । स्त्रिया ङीप्

जघा स्त्री बाणराजसुतायाम् उवाचन्द्रे तत्कथोक्ता ।
 जघ प्र० जघ-म । १।श्रीतविरोधिनि स्थर्थे । अर्थ-व्यच् ।
 २।इति त्रि० ३।इतिदाषकाळे अमर ।
 जघण त्रि० पामादि० अस्त्वर्थे न । जघयुक्ते मत्तु मस्य व
 जघवत् तदर्थे त्रि० स्त्रिया ङीप् ।
 जघण्य त्रि० उष्मा निवारणोयत्नेनास्त्वस्य यत् । जघनिवार-
 णार्हे "उष्णया पिधाना वरुणामहा" ऋ० १, १, ६, २,
 १२ । "उष्णय जघनिवारणाणीषि पात्राणि" भा० ।
 जघन् प्र० जघ-मनिन् । १।श्री २।तेजोद्रव्यस्य ह्यस्त्रायये
 (भाष) "मुना स्रष्टोष्णमस्रष्टुर्बुग्म्" कुमा० "यथानिर्धूम
 उद्वते एवमेवामुद्रोदयते" शत० ब्रा० १, ६, २, १, ५ ।
 व्यारणोक्तुषु सोष्णवायुमोक्षार्थभाषेभु यपसश्चरुषु कर्षेभु ।
 "स्रग्णामुष्णश्चैव विहतं करणं मतम्" गिरा । "यप-
 स्रहा जघाणाः" सि० कौ० । "स्रवे स्ररा योषवन्तो
 ब्रह्मवन्तो वक्तव्याः इन्द्रे बल ददामीति । सर्व्व-
 ङ्गापोऽपस्था अनिरस्ता विहता वक्तव्याः प्रजापतेरात्मानं
 परिददामीति" ऋ० उ० । 'सर्व्वं जघाणोऽपस्था
 अनरप्रभेयिता अनिरस्ता अर्वाहिराक्षिणा विहता वि-
 हतप्रयत्नोश्चरिताः प्रजापतेरात्मानं परिददानि प्रय-
 ष्यामि" या० भा० । "अथ यदोनमृषश्चापभते प्रजापते
 यरणोऽभूव स त्वा प्रतिपेक्ष्यतोत्वेनं ब्रूयात्" ऋ० उ० ।
 "स्रग्णस्त्याभवज्जीव स्रतोदेह उदाहृत । उष्णाणमि-
 न्द्रियाण्याङ्करन्तस्या बलमात्मन । स्रराः सप्र विहारेण
 भवन्ति स्र प्रजापते" भाग० २, १२, १०, जघाण यपसह
 इति चतुष्टयम् अन्त स्या यरुत्वा सप्र स्ररा षड्जादय
 विहारेण श्रीहृया" श्रीधर । "स्रै खानि वायौ निशास
 स्तेजः स्रग्णामात्तवान् । अच्युद्धक्ते स्रग्णाण्यिषितौ
 शेष यथोद्भवम्" भाग० ७, १२, २४ । अन्ते तेज स्रग्णाण्य
 मिति स्रकारणे अयाभिधानात् तस्य तेज कार्यता गम्यते ।
 उच्यते च तस्य तेज कार्यत्वद्रुक्तं तच्च उष्णयन्द्रे दर्शितम् ।
 देहस्योष्णं च ब्रह्मामिष्य कोशेयानसोपाधिक्कजीवष योगेनैव
 भवति यथोक्तं ऋ० उ० भाष्ययोः । "अथ यदत परोदिनो
 ष्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृथेपु सर्व्वतः, पृथेपु अतुक्कमेवूत्तमेपु
 कोक्केषुिद् वाव तद्यदिदमिष्यन्नः प्रुष्ये ज्योतिष्यस्यैवा
 दृष्टि विजानाति" उप० । "इदं वावेदमेव तद्यदिदमिष्यत्
 प्रुष्येऽन्तर्मध्ये ष्योतिः वसु श्रोत्रपात्रेण विह्वे गोष्ण-
 या यन्देन वावगम्यते । यत्तवा अर्थरूपेभ्य ष्टहते
 तच्चतुर्ष्वैव । इदं प्रतीतिकरत्वात्तपोऽविनासूतत्वाच्च ह्यप-

मार्गयो । कर्त्तुं पुनस्तस्य ज्योतिषो लिङ्गं त्वगृहोच-
 रत्प्रमापद्यते ? इत्याह यत् वस्त्रिन् काये एतदिति त्रिधा-
 यिगेपण्य अस्मिन् गरीरे हस्तेनामभ्य सम्पर्गेनोष्णमानं
 रूपमहभातिनसुष्णस्यर्गभायं विजानाति स च्युष्णमा
 नामरुपस्य करणाय त्रेहमनुपरिचय्य चैतन्यात्मज्योतिषो
 निद्रमध्यभिवादान् । न हि जोषन्तमात्मानमूष्णिमा व्यभि-
 चरति । "उष्ण एव नीयिष्यन् गीतो रुदिर्यन्निति 'हि वि-
 श्रायते । मरुणकाये च "नेत्र परस्या देवतायामिति"
 परेण्यविभागत्वोपगमादतोऽसाधारणं निद्रमौष्ण्यमग्ने-
 रिव धूमः । अतस्तस्य परस्यैवा दृष्टि साक्षादिव दर्शन
 दर्शनीपाय इत्यर्थः ।

एतदाश्रयं कीर्त्तयान्शोपाचिक्रजोवाभिन्नमङ्गपर तस्यैव
 ज्योतिःगङ्गाभिधेयत्वेन तत्सम्पर्कादेव देहस्यौष्ण्यमभवः
 तदेतत् गा० सू० भाष्ययो समर्थित यथा "ज्योतिरुत्पणा-
 भिधानात्" गा० सू० "इदमामनन्ति एष यदत्त परोदिवो
 ज्योतिर्दीप्यते विश्वत् एषेषु सर्वत एषेष्वनुत्तमेपृत्तमेपु
 लोकेनिर्दं वाय तदुदितमस्मिन्नना पुरुषे ज्योतिरिति" तत्र
 स गयः किमिह ज्योतिःगङ्गेनादित्यादिकं ज्योतिरभिधी-
 यते ? किं वा पर आत्मेति ? अर्थांतरविषयस्यापि गङ्गस्य
 तल्लिङ्गाद्रुमङ्गविषयत्वग्रहम् इह तल्लिङ्गमेवास्मिन्नास्ति चेति
 विशयते किनाशत् गाम् आदित्यादिकमेव ज्योति ग-
 ङ्गेन परिगृह्यते इति । कुत ? प्रसिद्धैः तमो ज्योति-
 रिति शोभो गङ्गे परस्परप्रतिहन्निविषयौ प्रसिद्धौ ।
 चतुर्धसैर्मितोपकं गार्वादादिकन्म उच्यते । तस्याएगानु-
 ष्याहकमादित्यादिकं ज्योति । तथा दीप्यते इतीयमपि
 श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा न हि इपादिहृत्नं न
 प्त दीप्यत इति सप्त्यां श्रुतिमर्थति । किञ्च द्युमर्दादत्य-
 श्रुतेषु । न हि परापरवोष्य रूपेषु सर्वात्मकस्य शौर्य-
 र्वादा दुष्का कार्यस्य तु ज्योतिषः परिगृह्यस्य शौर्यर्या-
 दा स्यात् "परोदिवो ज्योतिरिति" च प्राङ्गणम् ननु का-
 र्येणापि ज्योतिषः सर्वात्त गम्यमानावात् मर्यादापच
 षणमङ्गम अस्तु तर्हि लिङ्गवृत्तनेज प्रदमसम् । न
 अस्मिन्ननुत्तस्य तेजस मयोऽज्जनाभावादिना । इदमेव
 प्रदेहकम इदुपास्तमिति चेत् प्रदेहज्जान्तरमदुत्तस्यैवा-
 दित्यादेरुपास्तमदर्शनात् । "तावां त्रिषत त्रिषतमेकंकां
 करवासीति" आरिगेन्दते । नकारात्तदुत्तस्यापि ते-
 जसोद्युमर्दात्त प्रसिद्धम् । अस्तु तर्हि त्रिषतस्यैव
 तेजो ज्योतिरित्युक्तम् । इह त्वेवमिति दिवो गम्यतेऽस्या-

दिकं ज्योतिरिति, नैप दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्यो-
 तिष परोदिव इत्युपासनाद्ये प्रदेगविगेपपरिचयो न
 विरुध्यते न तु नि प्रदेगस्य ब्रह्मण्य प्रदेगविगेपकल्पना
 भागिनी । सर्वत एषेष्वनुत्तमेपृत्तमेपु लोकेष्विति
 साधारणवृत्तवृत्त कार्ये ज्योतिष्युपपद्यतेतराम् ।
 "इत्" वाय तदुदितमस्मिन्नना पुरुषे ज्योतिरिति" च की-
 चरे ज्योतिषि पर ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते साक्षात्
 मित्यादाध्यासा भवन्ति यथा "तस्य मूरिति गिरः एक गिर
 एकमेतदन्तरमिति" कौत्सेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्त
 तस्यैवा दृष्टिस्यैवा श्रुतिरिति शोष्ण्युत्तमेपृत्तमेपु-
 णात् "तदेतद्दृष्टं श्रुतं श्रेष्ठ्युपासीतेति" च श्रुते । "चतुष्प
 श्रुतो भवतीति य एव वेदेति" चास्तुफलस्यव्यादमङ्गल्य
 सङ्गते हि फलाय त्रिषोपासमपिद्यते । नचान्यदपि कि-
 श्रुत् स्वराक्ये प्राणाकाशवत् ज्योतिषोस्ति ब्रह्मलिङ्गम् ।
 न च पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति । "गायत्री वा
 इदं सर्वं भूतमिति" अन्तो निर्देशात् । अथापि कर्षाश्रुत्
 पूर्वस्मिन् वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् एवमपि न तस्यैह
 प्रत्यभिचानमस्ति । तत्र हि त्रिपादस्यामृत दिवोति
 दीरधिकरूपत्वेन श्रूयते । अत्र पुनः परोदिवो ज्योति-
 रिति शौर्यार्थात्वात्वेन । तस्मात् प्राहतं ज्योतिरिह सा-
 क्षात्स्वैव पाप्मे मूम । ज्योतिरिह ब्रह्मसाक्षं कुत ?
 चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः । पूर्वस्मिन्
 हि वाक्ये चतुष्पाद् ब्रह्म निर्दिष्टं "तावानस्य सविमा
 ततोऽद्यायां च पुरुषः पादोऽस्य सर्वाभूतानि त्रिपादस्यामृत
 दिवि" इत्यनेन मन्त्रेण । तत्र यत् चतुष्पदो ब्रह्मण्य
 त्रिपादमृतं सुषुप्तस्यैव निर्दिष्टं तदेवैह द्युमन्त्या-
 क्षिर्दिष्टमिति प्रत्यभिचयायते तत् परित्यज्य प्राक्तनं ज्योति-
 कल्पयत प्रकृतज्ञानाप्रवृत्तप्रसिद्धे प्रकल्पेतावात् । न के-
 पल ज्योतिर्वाच्य एव ब्रह्मनुत्तमि परस्यामपि हि गा-
 विरस्य विश्वायामनुसर्षिष्यते ब्रह्म । तस्मादिह ज्योति-
 रिति ब्रह्म प्रतिपन्नम् । यत्तु ज्योतिर्दीप्यते इति
 चेत्तो गङ्गे कार्ये ज्योतिषि परिष्ठापिति, नायन्दोष प्र-
 रणात्तदुत्तममेव श्रुतमेव । इन्द्रोऽरविगेपकत्वात् दीप्यमान
 कार्येज्योतिरुत्तमिने ब्रह्मण्यपि प्रदेगब्रह्मण्यत् "देव
 सुर्वेषांति तेजसेव" इति च मन्त्रस्यैव । एहा कार्यं
 ज्योतिःसमपत्त ईनेरेवाद्युपाह्वे तेजसि वर्तते । अत-
 तापि मयोमर्दनात् "गार्वादा ज्योतिषाको" मयोऽजो-
 त्रिषेपनामिति" च । एकादशमङ्गल्य विदुस्माहब्रह्मण्यत्

ज्योतिःशब्देनाभिधीयते । तथा सति ब्रह्मणोपि चैत-
 न्यस्वरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपत्तौ ज्योतिशब्द-
 "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासः सर्वसिद्ध विभाति")
 "तद्देवा ज्योतिर्वा ज्योतिरायुर्ज्ञोपासतेऽमृतम्" इत्यादिशु-
 तिम्य च । यद्युक्तं दामयार्दयं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यते
 इति । अत्रोच्यते सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपपासनाद्यैः प्रदे-
 शविशेषपरिपहो न विरुध्यते । ननु क्व मि प्रदेशस्य ब्र-
 ह्मण्य प्रदेशविशेषकत्वात् नोपपद्यत इति । नाय-
 देशः निप्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपपादिविशेषसम्भवात्
 प्रदेशविशेषकत्वनोपपत्तेः । तथा हि आदित्ये चक्षुषि
 हृदय इति प्रदेशविशेषसम्भवेति ब्रह्मण उपपासनानि-
 च्युत्तत्वे । एतेन "विश्वत एवेऽपि स्यात्तत्त्वव्यवस्थादि-
 तम् । यदयेतदङ्गं औष्ण्यव्योपाध्यामनुमिते कौञ्जे
 कार्ये ज्योतिष्यथ्यसामानत्वात् परमपि दिव कार्य-
 ज्योतिरेवेति । तदप्युक्तं परस्यापि ब्रह्मणोनामादि
 प्रतीकत्ववत् कौञ्जेज्योतिः प्रतीकत्वोपपत्तेः । "हृदश्च
 सुतश्चेत्सुपासीतेति" त्व प्रतीकहारकं हृदयं सुतत्वञ्च भ-
 विष्यति । यद्यप्यस्य फलवत्त्वाच्च ब्रह्मोति तदप्यनुपपन्नम् ।
 न हि इत्यते फलाय ब्रह्माश्रयणोयमित्ये नेति नियमे
 हेतुरस्ति । तत्र हि निरन्तरसर्वविशेषसम्भवं परं ब्रह्मा-
 त्तत्वेनोपदिश्यते तत्रैव रूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते
 यत्र तं गुणविशेषसम्भवं प्रतीकविशेषसम्भवं वा ब्रह्मो-
 पदिश्यते तत्र संसारगोचराख्ये वेदाज्ञावचानि फलानि
 इत्यन्ते "अज्ञादेव सुदानोयिन्दते वध य एवं वेद" इत्याद्या-
 न्च नृतिषु । यद्यपि न स्वभावो किञ्चित् ज्योतिषो ब्रह्म-
 विद्वांसि तथापि पूर्वस्थित्वाक्ये इत्यमान्यो ज्योतिष्यं
 भवति । तदङ्गं स्वभावकारेण ज्योतिषरथाभिधाभादिति ।
 कथं पुनर्वाग्यान्तरगतेन ब्रह्मसंज्ञिधानेन ज्योतिः नृतिः
 स्वविषयात् प्रथमाद्य यस्या व्यावर्त्तयितुम् । नैव
 देशः । "यदतः परोदिवो ज्योतिरिति" प्रथमतःपरहितेन
 वच्छब्देन सर्वनाम्नाद्यु सम्भवात् प्रत्यभिज्ञायधाने पूर्व-
 वाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वधामर्थेन परामुदे सत्यर्थात्
 ज्योतिः शब्दस्यापि तद्विषयत्वोपपत्तेः । तस्मादिह
 ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्" भा० । नृत्यन्तरे त-
 कौञ्जेयान्निर्बन्धात् देहस्यौष्ण्यसक्तम् । तत्रापि कौञ्जे
 वाग्नेरपि जीवस्थितिमित्यन्तात् जीवाधीनस्य कल्प-
 निष्ठाकरे प्रपञ्चः

जह वितर्कभादि० आत्म० सक० हेट् । जहते औहिते । जहा

भयं व्यास चके । अहितः कङ्कमानः कङ्कितम् जहः ।
 "औहितं तान् पीतविरुद्धमुहीन्" भट्टिः । कर्मणि जहते
 योक्ति षिच् । जहयति ते योजिहत् त । "इमेण
 तावोजिहतां चसिंहो" भट्टिः अस्य कङ्कयत् पञ्च
 माण्डोऽर्धेऽपि हस्ति । परस्मैपदित्यस्य कङ्कति, इत्यु-
 हेत् द्विदन्त दैविकेषु कात्या० १०१, २, १, १०, यादौ उप-
 सर्गात् परस्यादेहेत् स । सत्तदन्ते
 घाति-एकदेशस्थितस्य तद्विपरीतदेशे परेण "द्वीपकतसमाहू-
 ह्य" कात्या० ६, २, १६ । "अद्य ह्य मासमेव प्रतोच्या-
 प्रोय्यं कर्क ।
 आधि+अङ्गने । "अग्निमग्नीत् संभृदोति यथाधुरमध्यं हे
 देव तद्यत् पूर्वमाधार माधार यत्यध्युह्य हि धुर शुक्लित्"
 शत० मा० १, ४, ४, १२,
 अप+निरसने दूरीकरणे । "अपोह्य नर्ही वि" कात्या० २,
 २, १७, "एतैर्नैर्तरोह्येत पप स्येयततं द्विज" मनुः ।
 "सर्वान् रसानपोहेत ततात्र च तिष्ठे सक्" मनुः
 प्रतिशुद्धतर्कण्य प्रकृततर्कापनने अपोह ।
 अप+वि+निवारणे "अपोह्य यरांस्तस्य सर्वानेव धमः स्य" भा०
 आ० ४७० । [१८ । "अध्युहति आच्छादयति" भा० ।
 अग्नि+आच्छादने । "अवाह्यारैरध्युहति" शत० मा० १, २, ४,
 उत्+उत्कर्षणे । "रयनासदस्य प्राच्याम्" कात्या० १, ६, १ ।
 "उद्वह्य उत्कथ्य" कर्क निरसने च । "तेभ मावोऽङ्गा-
 रासुह्यति" शत० मा० १, २, १, ४ । [२, २, ५, १७ ।
 मति+उद्+प्रक्षेपणे "दक्षिणतः पुरीषं मल्लूहेत" शत० मा०
 वि+उद्+अन्ते विवर्द्धने । "चदकुचसुभयतो वाह्यतो व्यु-
 ह्यति" शत० मा० १, ०, २, १, ४ । व्युह्यति अन्ते विवर्द्ध-
 यति" भा०
 उप+अघस्तात् प्रवेशने । "पद्माच्छास्योह्यति" कात्या० २,
 ५, ४ । "उपोह्यति अघस्तात् प्रवेशयति" कर्कः ।
 निरु+निष्कारण्य अङ्कणे प्रथक्करणे च । नार्हपसादुष्णं मज्ज
 निरुह्य" शत० मा० १, २, ४, २, २ । "गिरः त्रियमस्य निरो-
 ह्यत्" शत० मा० १, ०, ५, ४ । वपान्तेऽनभिसम्भयु-
 प्रोष्यति निरुह्येत गर्भमिति "निरुह्यमाषमभिसम्भयति"
 कात्या० २, ५, १, ०, ४, ५ । निरुह्यमाष प्रथक्क्रियमाषम्
 वेददी० निरुह्यणम्
 परि+परितः खातपूरणे । "अरत्त्रिभाले संरक्ष्ये गोवदधाति-
 पर्युहति च" कात्या० ८, ५, २२ । पर्युहति नाशुनिरुह-
 रावं परितः पूरयति" कर्कः । पर्युह्यणम् ।

प्र+देशान्तरनयने । 'प्रोह्य प्रोणकसम्' कात्या० ८, ५, १४ । 'प्रोह्य मेर्य' कर्क । पातने च 'कृष्याजिने प्रोहति' कात्या० २, ५, ७ । प्र+ऊहस्यादेर्वृषि प्रौह । प्रति+उपरिस्थापने । 'दोक्षितोरौ दक्षिणे प्रत्य ह्य्र वास' कात्या० ७, ८, २१ । 'प्रत्यह्य्र उपरि स्थापयित्वा' वेददी० निवारणे च । 'प्रत्यौह्यतमन्त्रिनो मृत्त्व सुखात्' यजु० २७, 'प्रत्यौह्यत न्यवर्त्तयताम्' वेददी० ।

वि+विपरोततया प्रेरणे 'जुहूपृथतौ व्युहति' कात्या० २, ५, १७ । सैन्यानां मन्त्रिवेशविशेषेण स्थापने च । व्यूह । 'महर्षयेह्यल व्यूह्य ताप सम्यक् परीक्षयेत्' मनु । समवेतभवने । 'योत्रैन्त्रियते ऋतशोऽस्य व्युह्यन्ते' यत० ब्रा० ८, ७, १२, ११,

प्रति-वि प्रतिरूपव्युहकरणे । 'वाह्यस्त्वविधिं कृत्वा प्रतिव्यूह्य निशाचरम्' भा० ष० २८४ ष० । विरोधावरणे च प्रत्यूहः

सम्- समवेतभवने संहृनने सम्यक्प्रापणे च । 'यदुगव्यन्ता हा जना स्व र्यन्ता समूहसि' षा० १, १२१, २, समूहसि प्रापयसि भा० । सम्यक्पूरणे 'अद्भारैरभि समूहति' यत० ब्रा० ४, ५, २, १८, समूह

उप+सम् समीपे सङ्घोषने 'पञ्चाउपसमूहन्ते' यत० ब्रा० १०, २, १, १, 'समूहन्ते मध्यभागसमीपे सङ्घोषयन्ति' भा० । परि-सम्-समन्तात् परिमार्जने 'त्रेदि परिससह्य्र' कात्या० २, ६, १२, 'परिससह्य्र सर्माख्य' कर्क । 'अग्निं प्रति-वाम्बान्वाधाय परिससह्य्र' आश्व० गृ० १, २, १, 'परिसमूहन नाम चान्नेः समन्तात् परिमार्जनम्' नारा० ८० ।

समूहव्यूहनिष्ठादिकमस्यैव रूपमाहः केविव । अस्य-सेटकत्वात् ऊहित्वाद्य एव स्यु । अतस्तानि उपसृष्टस्य बहुतेरेव रूपाणीत्यर्थे । अस्यैव आहूर्पूर्वकस्य व्योहते इति रूपम् । न त केवलस्य, दोषोपघत्वेन गुणाप्रसक्ते ।

ऊह ष० ऊह-वञ् । १। वितर्के आगमाविरोधिना तर्केण आगमार्थस्य संशयपूर्वकं पक्षनिवारणपूर्वकोत्तरपक्षव्यवस्थापनेन निर्णयरूपे २। परीक्षणे, ३। अन्वितार्थकविभक्तिविकृत्यागपूर्वके अन्वयव्योम्यविभक्त्यादिकल्पने, यथा पार्वणे सौम्यास इति वङ्ग-वचनमन्वितमपि एकोद्दिष्टे अन्वितत्वात् सौम्य इत्येकवचनान्ततया कल्पनम् । ४। पदान्तरेणाकाङ्क्षापूरणार्थे अघ्याहारे च । 'ऊह्य मद्दोऽध्ययन' इ उ खविवातास्त्रय सङ्घु-प्राप्ति । दानञ्च विद्ययोऽतो विद्वेः पूर्वोऽङ्गु यस्त्रिविधः' वा० का० उक्ते ताराख्ये ५। विद्विमेदे ऊह्यर्कः आगमा-

विरोधिन्यायेनागमार्थपरीक्षणम् । संशयपूर्वकं पक्षनिवारण-यो नोत्तरपक्षव्यवस्थापनं तदिदं मननमाचक्षते आगमिनः सा तृतीया सिद्धिस्तारुच्यते' सा० कौ० 'रसोहा-गमलघ्वसन्देहाः प्रयोजनम्' का० यार्त्ति० । 'ऊहः खल्वपि न सर्वोक्तिर्नैव सर्वार्थमिर्विभक्तिभिर्वेदे मन्त्रा निगटितास्ते चायस्य यज्ञगतेन पुरुषेण यथायथं विपरिणमयितव्याः ताच्चावैयाकल्पं यज्जाति विपरिणमयितुम् तस्मादध्यय व्याकरणम्' महाभा० । 'ऊहः खल्वपि । इह यस्मिन् यागे इतिकर्त्तव्यतोपदिष्टा यागान्तरेणोपजीव्यते वा प्रकृति' येन सोपजीव्यते सा विकृति प्रकृतिवद्विकृतिः कर्त्तव्येति मीमांसकैर्व्यवस्थापिते न्याये प्रकृतिप्रययादीनामूहं वैयाकरणसाम्याग्यजानाति । तत्र अग्नेर्मन्त्रोऽस्ति 'अग्नये त्वा जुष्टस्त्रिर्वापामीति' तत्र 'सौर्य' चरु निर्वपेत् ब्रह्मवर्चसकाम' इति सौर्ये चरौ मन्त्र ऊह्यते सूर्याय त्वा जुष्ट निर्वपामीति । विस्तरिण मर्चूहरिणा प्रदर्शित ऊहः' कौ० । 'ऊहः खल्वपीत्यस्य प्रयोजनमिति शेषः । ननु यत्र प्रकरणे ये मन्त्राः पठितास्तत्र तेषां तथैव प्रयोग इष्ट इति नोहेन प्रयोजनमित्याह्युह प्रकृत्यावूहाभावेऽपि विकृतावूह इति दर्शयितुम् प्रकृतियव्यर्थं भाह । इहेति । यस्मिन् अग्नेयादौ । यागान्तरेण सौर्यादिना । प्रकृतिविकृत्ययमस्य हिदैवत्यत्वैकदेवत्यत्वादिघास्येन बोध्यः । अन्यत्र पठितमन्त्रा-षाङ्गुमन्त्रत्व गमनसत् आह-प्रकृतिवदिति । यथा सोपकारा प्रकृतिरनुधीयते तथा विकृतिरपीति तदर्थः तदनेनोपकारातिदेये तत् प्रथमावेन पदार्था अप्यतिदिश्यन्ते इतिकर्त्तव्यतायुष्मापनायास्याकाङ्क्षात्वादेतन्मूलकमेव प्रकृतिवदिति मीमांसकसरणि । यागान्तर्गताश्च मन्त्राः । तत्र अग्निमन्त्रनिर्वापप्रकाशकमन्त्रस्याग्निपदस्य सूर्यसम्बन्धिनिर्वापप्रकाशनासम-र्थत्वात्तदपहाय तत्स्थाने सूर्यायेत्सूह्यमित्याह तत्त्वान्नेरिति । मन्त्र ऊह्यत इति । यद्यप्युहे न मन्त्रत्वं तथाप्येकदेशोऽपि अनेकपदसहदावे मन्त्रत्वप्रत्यभिधानात्तदुच्यते समुदाये मन्त्रत्वव्यवहारः, कर्मण्य आ-ङ्गत्वञ्चेति बोध्यम् । सोऽयमूहसूहः अन्वेऽप्युहा । ऊह्यस्य हि कार्त्तिकवशात्तेन द्रव्यप्राप्तिस्तारा येहिकस्य विद्विःफलमिति बोध्यम् । भाष्ये विद्वपदस्य प्रकृत्या-देरपसकथम् । यथावचनिति । अर्चप्रकाशनासम-र्थानिति कर्त्तव्येनेत्यर्थः उद्योतः ।

तावगोहभेदस्तु व्यधिकरणमाहादौ दृश्य । इव्यप्रति
 निधौ तु नोह । "तत्र प्रतिनिधि क्रुत्यात्प्रथमं याज्ञिको-
 यदि । प्रहस्यैव तदा होता भूयात् प्रथमतीर्णमिति भीमा०
 कात्यायनस्मृत्यादौ प्रतिनिधिविषये जहाभागेदर्शतो यथा
 "अथेदं चिन्त्यते विहितद्रव्यस्याभावे द्रव्यान्तरे प्रति-
 निधित्वेनोपात्ते ऋणाभावे मेघरूपे अतुपाचनप्रोपादौ
 किमूर्धं कृत्वा प्रतिनिहितद्रव्यगच्छस्य प्रयोगः कार्यः
 'अग्नीषोमाभ्यां मेघस्य वपाया' इत्येवम् उत विहितद्रव्य
 गच्छस्यैव अग्नीषोमाभ्यां ऋणस्योत्पत्तेवेति । तत्र मन्त्रेण
 द्रव्यमभिधेयम् न चानूहितः प्रतिनिहित द्रव्य - यज्ञो-
 त्यभिधातम् तस्माद्ब्रूहिवा प्रतिनिहितद्रव्यपाचिगच्छस्य
 प्रयोगे प्राप्त आह "गच्छेऽविप्रतिपत्ति" कात्या०
 १, ४, ६, "प्रतिनिधावुपात्तेऽपि विहितद्रव्यपाचिनि-
 शब्दे अविप्रतिपत्तिरविपरिणामः अनूहो भ-
 वति अग्नीषोमाभ्यां ऋणस्य वपाया इत्यनूहितमेव मे-
 घेऽपि प्रयोच्यम् न तु मेघस्यैवैव विपरिणतरूपमित्यर्थः
 कुतः ? प्रतिनिधिः अतद्रव्यबुद्ध्या गृह्यते न तु द्रव्यान्तर
 बुद्ध्या अतस्त्वाग एषायमिति बुद्ध्या गृह्यतेत्वात्तच्छब्दे
 नैवाभिधानम् । यद्यत्र मेघस्यागवत् साधनं भवेत्तत्तत्-
 प्रकाशकम् मेघपदं प्रक्षिप्ये त न खेवम्, किं तर्हि मेघ-
 गता ये ऋणांशास्त एवात्र साधनम् ते च ऋणगता
 दव मेघगता अपि ऋणगच्छेनैव प्रकाशयितुं शक्यन्त
 इत्यनूह्येनैव प्रयोगे । यत्र तु द्रव्यान्तर वचनेन विधि-
 यते यथा "सारस्वतीं मेघीमिति" "ऐन्द्र मेघमिति" "ऐन्द्र
 औरभे" इति तत्र द्रव्यान्तरबुद्धिर्भवति तत्र जहोऽपि
 भवति । नचात्रैव विधिः किमपि वचनमस्ति तस्माद्ब्रू-
 नामवयवानां सामान्याच्छ्रुतद्रव्यमेवेदमिति बुद्ध्या मेपादि-
 द्रव्यस्य ऋणादिप्रतिनिधित्वेनोपादानम् । तेन अत-
 द्रव्यगच्छेनैवाभिधानं युक्तमिति साधुक्तम् गच्छेऽविप्र
 तिपत्तिरिति । यत्र तु वचनेन द्रव्यान्तर विधीयते
 तत्र जहो भक्तौल्युक्तम् तेन सोमाभावे पूतीकानभिपुण्या-
 दिति पूतीकाना वाचनिकत्वाद्ब्रूहो भविष्यतीत्याशङ्काह
 कर्क "सोमेन जात्यभावात्" का० छ० १० "सोमेनेति तृती-
 येकवचनम् । सोमाभावे पूतीकेषूपान्तेषु सोमशब्देनैव
 पूतीकानामभिधानं कर्तव्यम् । "अपुरंशुष्टे देव । सोम ।
 पायतामित्येवम् न तु पूतीकाशब्देन । अथ वा सोमे इति
 षष्ठम्बेकवचनम् नेति निषेधः । सोमप्रतिनिधित्वेनोपा-
 त्तेषु अर्च्युमश्वेन हतपूतीकादिषु सोमे सोमशब्दे जहो

न भवति कृत जात्यभावात् जात्यन्तरवत्त्वाभावात् नह्यत्र
 वचनेन द्रव्यान्तर विधीयते किं तर्हि सोमाभावे यागस्या-
 वश्यकत्तव्यत्वादानेकेषु कुरुगोष्ठीवत्सहस्रेषु च प्राप्तेषु
 पूतीकादेर्नियमः प्रियते तेनैन्द्रमेघइतिवद् वाचनिक
 जात्यन्तराभावात्ततोऽप्युहो न भवति' कर्क ।
 "ऋण । तत्र चत्तुरूपेणेत्यादिमन्त्रे च बह्वपशुघाति, न ब-
 ह्वत्योह । तदेतत्" ति० त० "बहुपरघातेऽपि मन्त्रे
 एकवचनान एव प्रयोच्यः न बह्ववचनोह । "नर-
 पञ्चत्वमागतम्" इत्यत्र मार्यां स्तोत्रोच्चारणवत् अतएव
 सपत्नीकयजमानप्रयोगेऽपि "पत्नीं सञ्छति" मन्त्र एक-
 वचनान एवेति । जह प्रहस्य "प्रहतावपूर्वत्वात्" कात्या-
 यनेनोच्यते प्रहता प्रतिपेधात् । विक्रतावेधोह । "जहो-
 ऽपूर्वोत्प्रेक्षणमिति जं० तल्लक्षणम् न वान्यवघात वैभक्ति-
 कार्यापेक्षया प्राथमिकत्वेन बलवत् प्रातिपदिकार्थस्य सम-
 न्वितत्वेनाविरोधात् । एवञ्च प्रहता नररूपवत्प्रथमौ
 बह्ववचनोच्चारणात् ऋणादौ विक्रतमूनेऽपि न बह्ववच-
 नोह किन्तु एकवचनमात्मनि" वदता रघुनन्दनेन तथा
 समर्थितम् । संकल्पादिवाक्ये तु जह इति भेद । ऋत्विगादि-
 प्रयोगे च अथादादिपदवटिति "दातारो नोऽभिवर्द्धन्ना-
 मित्यादि" मन्त्रेऽपि नोह तैस्तथा प्रयोगेऽपि यजमान-
 गतानामेव वस्तुफलानामवगम इत्याकरे प्रपञ्चः । तथा-
 चासमेतार्थस्य समन्वयाय मन्त्रे समवेतार्थकरण-
 रूपमपूर्व्वं स्तोत्रप्रेक्षणमूह । ५ आरौमे ईसमूहने, च ।
 "इमे मनुष्या इश्यन्ते जहापोहविगारदा" मा० अह०
 १४५ अ० "जहापोह्यां तत्त्वावधारणम्" पातञ्ज० भा० ।
 जहगानं न० सामगानमन्यभेदे जहगीतिरप्यत्र स्त्री ।
 जहा स्त्री जह अ स्त्रीत्वात् टाप् । १ अर्ध्याहारे २ जहगच्छार्थे
 जहिनी स्त्री जह-णिनि । समवेतायाम् "अन्तात् परस्य
 तस्यादेर्ब्रूहि अचौहिणी सेना ।
 जह्य वि० जह-यत् । १ तर्कणीये २ उद्गायनीये ३ अर्ध्याहारे
 ४ भीमांसकोत्तोहिविषये च । अनीयर् । जहमीय तदर्थं वि०
 जह्यगानं न० सामगानमन्यभेदे ।

इति वाचस्पत्ये अकारादिगच्छार्थवचनम् ।

ऋ

ककारः स्वरवर्णभेद भूर्त्वं "ऋदुरपाणा मुङ्गां" इत्युक्ते । स च उदात्तानुदात्तस्वरभेदात् त्रिविधः । अनुनासिक मनुनासिकभेदात् प्रत्येक द्विभेदो षड्विधः । स च ह्रस्व' एकमात्राकालेनोच्चार्यत्वात् । तस्य च रुक्विद्युष्म ताह्रुषेण ध्येयतोक्ता । "रक्तविद्युल्लताकारस्कार प्रणमास्य ह्रस्व' काम० त० । तस्य च माहकान्यासे वामनासिकाया न्यस्यता उक्ता तेन अभेदोपचारात् वामनासादि शब्दाश्च्यता । स्वरूपपरत्वे ततः तकारकारप्रत्ययौ षट् ककार तत्कालोच्चार्ये "तयस्तनुक सत्येय" पा० उक्ते । व्यकरणशब्दे अननुबन्ध षट् इत्येतत् अष्टादशविधस्य षडर्थस्य, हादशविधस्य लकारस्य सज्ञा भवति तेन 'षट् इति त्रि शता स ज्ञा' इति सि०कौ० । अधिक स्वरवर्णादिगज्जसमाप्तौ वक्ष्यते समानवर्ण्यदृष्टयद्योतनार्थम् वर्णगज्जोत्तरः प्रयुज्यते ऋवर्णः त्रिंशता ज्ञा ।

ऋ गती आ० पर० सक० अचिन्त् । गिति षच्छादेय । षच्छिति आर्क्ष्य आरत्-आर्षीत् । आर आरिष अर्त्ता अर्थात् अरिष्यति । आरिष्यत् । षच्छन् षट् षटिः अर्त्तव्य अरण्य अर्थं यत् वैश्यस्वामिनो अन्यत्र गयत् आर्थं । अर्त्ता आरो आरिवान् अर्त्तम् । सङ्गमार्थत्वे नाकम्पेकात् सम्पूर्व्यकात् तत आत्म० । षच्छते । समारत समार्त्तं । "सारमानवरारोहो-वममार सा' उद्भट । ष-णिष् अर्पयति ते । सत् अरिरिपति समरिरिपते गयत्त्वेऽपि क्वांटिष्य यद् । अरार्थं ते 'किमभोररार्यसे' भट्टि । कर्मणि अर्पयते । आरि ।

ऋ गती प्रापणे च जहो० पर० सक० अचिन्त् । लृट् द्वौ गपो-लुक्त्वेन गित्परत्वाभावात् न षच्छादेय । गलशान चोस्तुमदादेय । इयत्ति इयुत इयुति । इयुयात् । इयत् इयृङ् इवराणि । ऐव ऐयताम् ऐयक । आरत्-आर्षीत् स्रमाहवर्थात् अह्विधी भादेरेव यदृष्ट मित्तम्ये तक्ते आर्षीदित्थेव । समारत समार्त्तं इत्यम्ये आर इत्यादि भादित्त् । गित्त्वात् इयुच्छन् षच्छा न इति भेद । अय वैदिक एवेति षट् "षच्छल अन्द-सोति' पा० णिषे "अर्त्तिपपात्थी' पा० इते त्वविधा-नसामथ्यादय भाषायामपि' सि०कौ० । "युग इयत्ति प्रभृतो से अट्टि 'ष० । ६५, ४ । "इयत्ति वाचसरिते

नायम्' २ ४२, १ । अनयो गीत्यर्थात् उपसर्गभेदेनार्थभेदस्तु इणधातुवत् स च तच्छब्दे उक्त "अभैय कपयोऽन्यारत् कम्भकर्णे मरुतस्तुत" "सेता जिघास्त सौमित्ते राजसाधारता भुवम्" भट्टिः । आ+ऋत आर्त्तं एट्टि 'तथारोऽपि क्रियां धर्म्याम्' भट्टिः "उट्टयर्षि भानुना ष० १०, १४० २, "समुद्रादूर्मिमुट्टयर्त्ति वेन" १०, १०३, ३, "यदा गसा नि गसा मिगसोपारिस जायमो यत् स्वपन्त' ष० १०, १६४, ३, एव यथायथमुपसर्गपर्यस्य उदाहरणं दृश्यम् ।

ऋ हिंसाया स्वा० पर० सक० अचिन्त् । षणोति । षणयात षणोत षणु आर्णत् । आर्षीत् सिद्धादौ भादिगत् शब्द-षण्यन् त्ता षणम् इतिभेद "लोषस्ते धूम षण्यति" ष० ६, २, ६, "षण्ण देयमदेयञ्च येन यत्न यथा च यत्' यात्त० षृति । "अपहारा मतीना एता षण्यन्ति का र्थ' ष० ८, १०, ६ षणोरत्न' न गवीभि" ष० १३०, १५, अय रिकारादित्थमिचम्ये रिणोति इत्यादि ।

ऋ अय्य० ष-क्लिप् पा० न लक् । १सम्बोधने २गर्हणे ३वाक्ये च मेदि० ४परिहासे वाक्परिक रे गज्जरेत्ता० ५देवमातरि ष्ठी ।

ऋक्छस् अय्य० षच+गम् । अत्रम् षचमित्यर्थे "ऋक्वेट गज्जे वरणव्यूहभाष्यदृताः षण्णवाक्को उदा० दृश्यम् ।

ऋक्छण त्रि० शश-क्त घृ० षष्ठोप । षक्छे क्छे "वाचमेव तदाप्रा आनामृक्छणवर्णो षण्णरात्रिणोऽच्छन्ति" ऐत० ।

ऋक्छ्य न० षच्-षक् । १धने २स्वर्णे षृतिप्रसिद्धे ३द यरूपे धने च "ऋक्छ्याही षण्यं दाय" यात्त० "स्व मी षक्छ्य क्रयमत्रिभागपरिपदाधिगमेपु" गीत० तत्र "ऋक्छ्यमपतित्र न्योदाय यथा पुत्राणां पौत्राणाञ्च पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च पितृधन पितामहधन च स्व भवतोयप्रतिबन्धः' मित्ता० क्वचित् सप्रतिबन्धटायवाचित्ताऽपि 'पुत्रहीनस्य ष-क्छियम्' इति यात्त० एयोगात् तथा च सम्बन्धनिमित्त स्वयासदेभूतं द्रव्यमृक्छ्यम् । क्वचिह्नमत्वाऽपि एयोग् षक्छ्य गृह्णाति णि'न ईत० । षक्छ्याहिं दयहरेत्रि० स्त्रिया छेप् । 'ऋक्छ्याही षण्ण दायः' या० अण उप० स० । षक्छ्याहोयत्त्र त्रि० स्त्रिया टाप् तद्विहास्य-नस्यै' छेप् सि०कौ० । षक्छ्य+अर्यथे इति । षक्छ्यन् तदुपाह्वये 'पुत्रहीनस्य षक्छ्यिन' यात्त० स्त्रियां छेप् ।

ऋत्तु पु० स्त्री षय-स क्छिप् । १मङ्गले तज्जातिरिचवा सभोगोपधत्वात् न छीप् किन्तु टाप् । २नज्जले ।

शमेयादिराशौ च न० ४ भक्तके छन्दे (भेदा) ५ शोना-
 कष्टसे (शोना)र्द्धपर्वतभेदे च पु० सेटि० । स च रैवताप-
 रमानक 'अतोऽपि रेवताञ्जने तस्य पर्वतमूर्द्धनि ।
 ततो रैवत उत्पन्न' पर्वत सागरान्तिके । नाम्ना रैव-
 तको नाम भूमौ भूमिधर स्मृत" ऋरिव० १२ अ० । स च
 कुलाचलपर्वत यथोक्त सि० यि० । "भास्त्रेन्द्रशक्तिमल-
 यर्षकपारियात्रा सहा सविन्ध्य इह सप्त कुलाचला-
 ख्या" इति । ७३ पभेदयोः तत्रैक "आजमोढपुत्रः ।
 "धूमिन्या स तथा देव्या त्वजमोढः समीपियानु । अत्र
 स जनयामास भूध्वंसं सुदर्शनम् । अत्रात् स वरयो
 जज्ञे क्रुः स वरणात्तथा" अररो विदूरथस्य पुत्र "वि-
 दूरथस्य दायद अत्र एव महारथ" । अत्रस्य च द्विती-
 यस्य भीमसेनोऽभवत्पुत्र इति ऋरि० १२ अ० । मल्लूक
 चारण्यपशु जरायुजय । "जरायुजानां प्रवरा मानवा
 पशवश्च ये । नामारूपधरा राजन् । एषा मेदाश्चर्द्दय ।
 अरण्यवासिन सप्त सप्तैषां प्रासवासिनः । सिंहव्याघ्रा
 वराहाश्च मणिषा वारणास्तथा । अत्राश्च वानराश्चैव
 सप्ताण्यथाः स्मृताः स्युः ।" भा० आ० तत्र प्रवरा इति
 विशेषणात् एतद्विज्ञानामारण्यत्वमप्येव तेनोद्गस्याप्यार-
 ण्यत्वं सुमते उक्तम् तत्र उद्गयन्दे उक्तम् । अत्रिहपुत्रे
 च "अरिहः अत्याज्ञेयोऽप्येवमे सुदेवा नाम तस्या पुत्रमजी
 जनतस्यम्" भा० आ० ६५ अ० । ६ उत्तर दिशि स्त्री मि०
 वद्यापि मल्लस्य सामान्यतो गगनस्विततारासालवा-
 चकता तथापि ज्योतिषे मेघामुद्वाकाशपापनं तेषा-
 नेव अत्रयन्देन व्यपहार तानि च सप्तविंशति । अमि
 जिज्ञेस्यष्टाविंशतिः । "अश्विनी भरणी चैव जसिका
 रोहिणी तथा । श्रुगशोर्षस्तथा चार्द्रा पुनर्वसुक
 पुष्यकौ । अश्लेषा च मघा पूर्वफल्गुशुक्लरफल्गुगो ।
 वृषा चित्रा तथा स्वाती विशाखा चार्द्राधिका । ज्येष्ठा
 मूल तथापाटे पूर्वोत्तरपदादिके । श्रवणा च धनिष्ठा च
 शतभिषगाश्चार्द्राः । उत्तरादिमाद्रपदा रेवती भानि च
 क्रमात्" ज्योति० अमिजिज्ञे अमिजिज्ञे उक्तम् । एतानि
 द्वादशमासिभक्तारण्यकषटकालात् माघान्यात्र अत्रयन्दे न
 व्यपदिश्यन्ते एतेषां स्वरूपप्रभाषाधिष्ठात्वेवता अत्रेवा-
 यन्दे ३६७४० ज्योतिषास्त्रेनोक्ताः अन्त्यापि यानि
 उद्वास्तमास्त्रि गगनमहद्वेषे सन्ति तेषांपि गति ज्यो-
 तिषे आनोता तावपि स्वरूपपदवाच्यानि । अत्रकला-
 ममाभ्युक्तं सि० यि० । "अन्धे विभाङ्गजङ्गलरोगोऽ-

क्षपता (२५६८८८५० योजनानि) कक्षां गृथन्ति ग-
 णका भगणस्य चैताम्" । मल्लकलाया मूमध्यादुष्कृतिमा
 नम् "मागाक्षपङ्कगुरसाग्निशुवेदस ख्यो (४१२६ २६५८
 योजनमित") मल्लमयल्लमवः श्रवणोनिष्कः" ज्यो०
 उक्तम् । "तेषामन्येषास्योदयादिज्ञानाय" सि० यि० ।
 भुवक्रमागा उक्ता यथा "अटौ नखा गजगुष्ठा खयराक्षि-
 पटकाः सप्ततर्वस्त्रिनव चाङ्गदियोऽटकाः । गोऽर्का-
 क्षधास्त्रिनवः शरबाणधन्दा" आस्यस्यस्त्रिष्टतयो नव-
 मन्धन्दाः । अर्काश्विनो जिनयमा नव बाहुदकाः
 काश्चाश्विनो जलधितत्पमिताश्च भागाः । पटश्विनश्च
 पवनोक्तयोऽटभानि आङ्गाश्विनो नवपुषा रसदन्-
 सख्या । सप्तमराः अमिति मधुवका निरुक्ता हर्षसंभाव-
 नमनेन सहाश्विणिष्णात् । अङ्गान्निमभुवसवा रद्वि-
 मिक्तीना मल्लेन्द्रयोर्द्राधिपस्य च सेषुचिन्ना" यि०
 "अटौ नखा इत्यादयोऽश्विन्यादीनां सामिजितां भुवमागा
 वेदितव्या । तत्रापि विशेषमाह । अङ्गान्निमभुव-
 सवा इत्यादि । अत्तिकारोहिणीमल्लयोर्द्राङ्गित्कषो-
 ना । विशाखात्तराधाज्येष्ठानां कलापसुक्तेनाधिका
 भुवक्रमागा वेदितव्याः" प्रमि० । एषां शरानाह
 'दियोऽर्काश्च सार्धोऽवयः सार्धवेदा द्येषा रसा
 च सरा च च सूर्याः । लिचन्दाः कुचन्दा
 विपादौ च दक्षौ तरक्रान्त्यः सविमान च क्षपम् । वि-
 पाद इद सार्धरासाश्च सार्धा गजाः सविभानेषो सर्ग-
 षाश्च । द्विपटि सरानाश्च नर्द्वर्गसख्याश्विभानो जिना
 उक्तृति च च भाषाम् । निचक्राः स्मृताः शोम-
 त राशरंगास्तत्र अङ्गधिष्ण्याद्विशाखादिषट्कम् । करो
 वाच्यं त्वाद्रभ सार्धमेषां शरा दक्षिणा उत्तरा येव-
 मामाम्" सि० यि० । "दियोऽर्का इत्यादयोऽर्कां भानां य-
 रांशा प्रेया । येव सटार्धम् । अतोपपत्ति । तत्र भवे-
 धासं गोलभस्योक्तविधिना विपुत्र गोलवन्त्र कार्यम् ।
 तत्र अगोलवन्त्रानर्भनोक्ष आचारद्वयस्योपरि विपुत्र-
 सत्म् । तत्र च ययोक्तं क्रान्तिदत्तं भनषांशा १६० द्रुतं
 च कार्यम् । ततश्चात्रोक्तवन्त्र सत्यगभुवाभिषक्तवटिच
 जलसमक्षितजलस्य यथा भवति तथा स्थिर इत्या राशौ
 गोलमध्यमविपुत्रतया इत्या रेवतीतारां विचोक्त्य क्रान्ति-
 हत्ते यो भीमानक रेवतीतारायां निवेस्य मध्यतमदैव
 इत्याश्विन्यादेर्भनस्य शोनतारां विचोक्त्य तस्योपरि-
 नेधवस्यं निवेस्यम् । एवं कृते इति नेधवस्यं क्रान्ति-

एतस्य च यः संपात' मोनान्नादपतोयावङ्गिर'शैस्तावन्त
 क्षस्य धिष्णस्य भुवांया ज्ञेया । अथ वेधवलये त-
 स्यैव सपातस्य योगतारायाश्च यावन्तोऽन्तरेऽथास्तावन्तस्य
 शरांशा उत्तरा दक्षिणा वा वेदितव्या' । अथ ये भुव-
 भागा' पठितास्ते कृतहर्षकमा एव । ये तु शरांशा पठि-
 तास्ते स्फुटा एव । यतो भुवहयकीलयोः प्रोत वेधवलयम् ।
 तस्मिन् वेधवलये यो ज्ञात शर स भ्रवाभिसृष्टः । भ्रुवा-
 भिसृष्ट शर स स्फुट' । अस्फुटस्तु कदम्बाभिसृष्ट । अत
 एव पूर्वं भगणोत्पत्तिकथने पृष्टवेधवलय कदम्बकी-
 षयो प्रोत कर्तव्यमित्युक्तम् । अत एव कारणात्
 कृतहर्षकमा एव भ्रमुनाः । यतो भ्रुवादुपहोपरि न य-
 मान' स्रज्ज यत्र क्रान्तिवृत्ते लगति तत्र कृतायनहर्षकको
 पृष्ट इति हर्षकमासनायां पूर्वं कथितमेव । अथागस्य
 सुष्वकयोराह' प्रमि० । "अगस्यभ्रुव सप्तनागास्त
 भागास्तुरङ्गादयस्तस्य यास्या शरांशा । पट्टौ चश
 सुष्वकस्य भ्रुवोऽय नभोऽम्भोधिभागा शरस्य यास्य"
 वि०वि० । सप्तम् "अस्योपपत्तिः पूर्ववत् । अथेष्ट-
 घटिका आह' प्रमि० । "अगस्यस्य नाडीहयं प्रोक्त-
 मित सप्तनागाणाडीहयं सुष्वकस्य । त्रिभागाधिकं
 स्थूलभागामणूनां ततर्थाधिकं तारतम्येन कल्पम्"
 वि०वि० सप्तार्थम् । "अस्योपपत्तिः अगस्यस्य नाडीहयं
 वदिष्ट तत् तस्य हादय काळांशा उपपद्यन्ते । सप्तभाग-
 नाडीहयं सुष्वकस्येति । तत्र त्रयोदश १२ काळांशा त्रिभा-
 नाधिकं स्थूलभागामिति । यानि स्थूलानि मन्त्राणि तेषा
 ऋद्धेः काळांशाः । अणूनां ततर्थाधिकमिति ज्ञेयास्तु पञ्च-
 दश ज्ञेयास्तु षोडशेति कल्पन्ते । अत्र पञ्चाणां भागां
 वा ये काळांशास्ते स्थूलस्रष्ट्वात्पारतम्यपर्यालोचनया ।
 वाः स्थूलास्तारास्ता अकौद्यादत्येन कासेनान्तरिता तस्या
 भवन्ति । वाः स्रष्ट्वास्ता अधिज्ञेनेत्युपपत्तम्" प्रमि०

सू०वि०रङ्गनाथास्यान्तु तदुदयज्ञानार्थमन्यप्रकार उक्तो
 यथा "मोच्यन्ते सिद्धिका भागा स्वभोगोऽथ दशाहृत ।
 भवन्तप्रोतधिष्णानां भोगसिद्धिं युता भुवा" सू०वि० ।
 "भानामश्विन्यादिमन्त्राणाञ्चत्तरापाठाभिजिष्णधनि
 षावर्जितामा सिद्धिका योगसञ्ज्ञाः कृत्वा मोच्यन्ते स-
 भनन्तरमेव कथ्यन्ते । अथानन्तर स्वभोगः स्नाभीष्ट-
 चक्षत्रभोग कशात्मको पक्षमाषो दशभिर्गुणितः कार्य ।
 तत्र स्नाभीष्टमन्त्रगतमन्त्राणांश्विन्यादीनां भोगसिद्धिः ।
 "भभोगोऽष्टवती सिद्धिः" इत्युक्ताष्टवतकृत्वा । प्रत्येक

युता' । अश्विन्याद्यातीतमन्त्रसञ्ज्ञागुणितकलाष्टम
 युतमित्यर्थ । अथ नक्षत्राणा भवन्ति' रङ्ग० । अथ
 मतिज्ञाता नक्षत्रभोगसिद्धिः उत्तरापाठाभिष्णधनिष्ठा-
 व्यतिरिक्ताना तेषा भ्रुवकाञ्चक्षत्रशरांशाष्टकोरौराह ।
 "अष्टार्थेणा शून्यकृता पञ्चपट्टिर्नोपव० । अष्टार्था
 अथ्योऽष्टागा अष्टागा मनवक्तया । कृतेपयो युगरसाः
 शून्यवाणा पियद्रसाः । अथेदाः सागरनगा गजागाः
 सागरर्तव । मनवोऽथ रसा वेदा वैश्वम प्य र्धभोगगम् ।
 आप्यस्यैवाभिजितानो वैश्वान्ते अथस्थिति । त्रिच-
 त्रपादयोः सन्धौ अविषा अथस्थिति । स्वभोगतो विद-
 षागा पट्टकतिर्यमन्त्राश्विन । रन्वाद्य क्रमाद्देया विक्षेपा .
 सादपक्रमत् । टिड्माषविषया' सौम्ये यास्ये पञ्च
 दिगो नव । सौम्ये रसाः स्र यास्ये गाः सौम्ये आर्का-
 स्रयोदय । दक्षिणे रुद्रयमला सप्तसिद्धि शदधोत्तरे ।
 यास्येऽध्यर्धतिकृता भवसार्धशरेपवः । उत्तरस्या तथा
 पट्टिस्त्रिगत् पट्टि'शदेव हि । दक्षिणे त्वर्धभागस्तु
 चतुर्भिर्गतिरुत्तरे । भागाः पट्टविशति स्र च दक्षादीनां
 यथाक्रमम्"सू० "अश्विन्यादिमन्त्राणां क्रमाद्भोगा एते ।
 तत्राश्विन्या अष्टवत्वारिण्यत् कलाः । भरण्याश्चत्वारिण्यत्
 कृत्तिकाया कला पञ्चपट्टिः । रोहिण्याः सप्तपञ्चाशत्
 कलाः । श्रुगारिण्योऽष्टपञ्चाशत् । आर्द्रायाश्चत्वार ।
 अलाभ्य इत्यत्र गोऽब्जयो गोऽग्नय इति वा पाठस्व-
 युक्त । याकस्यसञ्ज्ञिताविरोधात् । एतेन 'वीरोक्तइ-
 भस्याशास्त्रद्रयोऽगाभ्य कला" इति नार्भोक्तम्
 "दशकलीनपञ्चदशभागा मिथुने" सर्वजनाभिमतभ्रुवको द-
 शकलायुतत्रयोदशभागाः पर्वताभिमतभ्रुवकस्य निरस्तः ।
 पुनर्वसोरष्टसप्तति । पुष्यस्य पट्टसप्ततिः । अश्लेषाया-
 शतदश । तथेति छन्द पूरणार्थम् । मघायाश्च पञ्चा-
 शत् । पूर्वफाल्गुनाश्च पट्टि । उत्तरफाल्गुन्याः
 पञ्चाशत् । ज्येष्ठस्य पट्टिः । चित्रायाश्चत्वारिण्यत् ।
 स्वात्याश्च सप्तति । विशाखाया अष्टसप्तति । अशुवा-
 धायाश्चत्वारिण्यत् । ज्येष्ठायाश्चतदश । अथानन्तरं मूलस्य
 पट्टि । पूर्वाषाढायाश्चत्वार । उत्तराषाढाया भ्रुवक-
 माह । वैश्वमिति । उत्तरापाठायोगतारानक्षत्रम् ।
 आप्यार्धभोगम् । आप्यस्य पूर्वापाठानक्षत्रसार्धभोग ।
 धनुराशेर्विशतिभागस्रज्ज स्थितं ज्ञेयम् । अष्टौ राशयो
 विंशतिभागा उत्तराषाढाया भ्रुव इत्यर्थ । एतेन
 पूर्वाषाढायोगताराया कशाशाहत्तरापाठायोगतारा

गि गतिकलो नसप्रभाग नरिता । तेन पूर्वम टाडु प्रको-
 ऽपराययत्तर्दग भागा वि गतिकल नसप्रभागयुत उत
 रापाटाया ध्रुवश्रारिगल्क लाधिकोक्तध्रुव इति पर्य
 तोक्तमपास्तम् ब्रह्मविद्वान्निरोधात् । अर्भिकदुधु-
 कमाह । अथाप्येति । पूर्वापाट या अथवने धनरागे
 वि गतिकलो नसप्रभाग गतिभागेऽभिजित्योगतारा ज्ञेया ।
 चत्वरिंशत्कलाधिकपदार्थगतिभागाधिका अष्टौ राशयो-
 ऽभिजितो ध्रुव इत्यर्थः । एकारोऽन्ययोगव्यपक्षेदार्यः ।
 तम संहितासम्मत अथपञ्चदशराश्याम' विगतिविकला-
 युतलयोदपकलायुतचतुर्दशभागादिकनवराशयो निरस्तम् ।
 अथपञ्च ध्रुवकमाह । ईश्वान् इति । उत्तराषाढाया
 अथमाने अथशयो गताराया स्थानं ज्ञेयम् । नव राशयो
 दश भागा अथपञ्च ध्रुव इत्यर्थः । धनिष्ठाया ध्रुवकमाह ।
 त्रिचतु पादयोरिति । अथपञ्च तृतीयचतुर्धरणयो
 क्रमेणान्नादिसन्धौ मकरराशेर्बिंशतिभागे अत्रिंश धनिष्ठा
 ज्ञेया । नव राशयो वि गतिभागा धनिष्ठाध्रुव इत्यर्थः ।
 तुकारान्ते खेतान्तरगतधनिष्ठास्थानं पुनश्च विंशतिकलो-
 नसप्रभाग निरस्तम् । यतताराया भोगमाह । स्वभो-
 गत इति । धनिष्ठाभोगात् कुम्भस्थ विंशतिकलो नसप
 भागाधेतिरित्यर्थः । यतताराया स्वभोगतिभोगः । यतः
 प्राग्ब्रह्मवा इति प्रापगार्थ स्वभोगत इत्युक्तम् । यत
 ताराया स्वान यतताराकायुव इति त्रयवसप्तम् । अथ-
 शिष्टनक्षत्राणां भोगमाह । षट्कतिरिति । पूर्वभाद्र
 पदाया षट्कतिशतं ब्रह्मा भोग । उत्तरभाद्रपदाया
 षाड्विंशतिः । रेखा एकैनातीति । अथ प्रथमानयनं
 अथा । अर्धश्चा भोग । ४८ । दशगुणित ४८० ।
 अतीतनक्षत्राभावाद्भोगयोजनाभावात् । अतीतश्चिन्वा
 कलात्मको ध्रुव । ४८० । राश्याद्यस्तु । ०८ । भरण्या
 भोग । ४० । दशाङ्कतः । ४०० । अतीतनक्षत्रस्यैक
 स्वाट्टयतयुतो भरण्या परिभाषया राश्याद्यो ध्रुव ।
 ० । २० । एवमाह भोग । ४ दशाङ्कत, ४० । अतीत-
 नक्षत्राणां पञ्चतया पञ्चगुणितादयतेन ४००० चतु-
 रङ्कलात्मकेन युतः कलाद्यो ध्रुव ४००० राश्याद्यस्तु ० ।
 ७ । २० । एव पूर्वाषाढाया दशगुणितो भोग । ४० ।
 एकोन'ध गतिगुणितादयतेन । १५२०० युत परि-
 भाषया राश्याद्यो ध्रुव । ८ । १४ । यतताराया दश
 गुणितो भोग । ८०० । त्रयोवि गतिगुणितादयतेन ।
 १८४०० । युतचतुर्विंशतिगुणितादयतयुतो । १६२०० ।

जातो ध्रुवो राश्याद्य । १० । २० । पूर्वाभाद्रपदाया
 दशगुणितो भोग २६० । चतुर्विंशतिगुणिताद-
 यतेन । १६२०० युत । १६५६० जातो
 ध्रुवो राश्याद्य । १० । २३ । उत्तराषाढाभिजि
 ष्ट्यपधनिष्ठाया स्वभोगम्यानात् पद्यात् स्थित्येने क्र-
 रोत्यसम्भवाद्भिदरेत्वा ध्रुवका उत्रा अदिस्थानाद्योग
 तारा यदन्तरक्षलाभि स्थितास्ता न पथाद्वापवर्जिता
 भोगसञ्ज्ञा उक्ता । तथा च ब्रह्मविद्वान्नि । "अष्टौ
 विगतिरेभे मज्जाग्निर्वर्षेखेपय । त्रितर्का सत्रिभागा-
 द्विरसास्त्रद्वय पट्टगतम् । नवाशा नवसूत्र्योय केन्द्रा'
 यरशणम् । खान्ति स्वष्टित्तोऽतिष्टतिर्विद्याश्च-
 स्तथा । वेदाक्षतिगोऽद्विहस्ता क्रिहस्ता दुगार्थदृक् ।
 खोत्क्षतिस्त्रयं शस्तीनाय रसहस्ता स्रहस्ताहृक् । खगो-
 ऽश्विन सद्ना' पद्दना' शैल्युपाग्नय । सेपाद्यश्या-
 दिमध्याया पट्टयोगाः खपट्ट'णा " इति । अथ नक्ष-
 त्राणां विक्षेपभागात् । एषामिति । उक्तध्रुवक
 बन्ध्विनामश्चिन्वादिमक्षत्राणां यथाक्रमं क्रमादित्यर्थः ।
 खान् स्वकीयापक्रमान् कान्यपात् यान्निष्ठस्यध्रुवक
 स्थानादित्यर्थः । विक्षेपा विक्षेपभागा दक्षिणा उत्तरा वा
 भवन्ति । तत्रोत्तरदिशश्चिन्वादिमक्षत्रा दिङ्मास-
 विषया क्रमेण दश हादश पक्षेत्यर्थः । दक्षिणदिशि
 रोहिण्यादिमक्षत्राणां पञ्च दश नव । उत्तरस्यां पुनर्वसोः
 पद्मागा । पुष्यस्य च दक्षिणभावात् । अत्र पञ्चमाच-
 रस्य सूर्येन अन्देभङ्ग आर्षत्वात्स दोष । दक्षिणस्या-
 मक्षेत्राया वृत्त । उत्तरस्यां नवादिमक्षत्राणां सूत्र्य
 हादश त्रयोदश । दक्षिणस्यां दक्षिणतरोकादश द्वौ ।
 अमन्तर' स्यात् उत्तरदिशि सप्तत्रिंशत् । दक्षिणस्यां
 विशाखादेना पक्षां सार्धैकं त्रय चत्वारः नव सार्धपञ्च
 पञ्च क्रमेण उत्तरदिशि तथा विक्षेपभागा' । अभिजित
 षट् । अथपञ्च त्रिंशत् । धनिष्ठायाः षट्कति शतं ।
 एकारो न्यूनधिकव्यपक्षेदार्य' । तुकार पुरथार्थ' ।
 दक्षिणस्यां तुकारकथा । अर्धभाग' यतताराया । तुका-
 रकथा । उत्तरस्यां पूर्वभाद्रपदायाचतुर्विंशति । तस्या-
 नेव दिशि भागा विक्षेपभागा उत्तरभाद्रपदाया पट्ट-
 विंशति । रेखा विक्षेपभावात् । नकारः प्रथार्थ' ।
 अथागस्तुध्रुवकविंशतिभङ्गाद्दयताराया ध्रुवकदक्षेपांस्तदप
 पत्ति' शोक्तव्येषाह' रङ्ग' । "अयोनिभागेयांस्यायामगस्त्यो
 निष्टनान्तर्ग' । वि ये च निष्ठुनस्यांशे अगव्याधे व्य-

स्थित । विक्षेपो दक्षिणे भागे, स्वार्णवै स्व टपक्रमत् ।
 हेतुभुग्वन्नहृदयो एषे हातिगभागो । अष्टाभिस्त्रिगता
 चैत्र विक्षिप्ता उत्तरेण तौ । गोल वध्ना परीक्षेत विक्षेप
 ध्रुवक स्फुटम् सू० "स्वकीयात् क्रान्तिविभागस्थानाद्दक्षि-
 णायामगोलशेस्तारात्मकोऽंगस्थो मिथुनात्क ग कर्कादिभागे
 स्थितः । अग्रस्थनक्षत्रस्य राशिलय ध्रुवक । दक्षिण-
 विक्षेपोऽशोतिरत्यर्थः । मृगव्याधो लुब्धको मिथुनराशे
 विश्रुतिभागे स्थित । चकार' समुच्चये । लुब्धकनक्षत्रस्य
 राशिद्वयं विश्रुतिभागा ध्रुवक इत्यर्थः । दक्षिणस्या
 चत्वारिंशता भागै परिमितस्तस्य च क्रान्तिवृत्तस्थाना-
 द्विक्षेप । ह्यराशौ वज्रिन्नहृदयो हाविगभागस्थितौ
 वज्रिन्नचहृदयनक्षत्रयोर्हावि श्रुतिभागाधिकैकराशिध्रुवक ।
 तौ वज्रिन्नहृदयो । अष्टाभिस्त्रिगता । चकार क
 शार्थे । एवकारो नूनानाधिकव्यच्छेदार्थ । उत्तरेणो
 ष्टरस्यामित्यर्थः । विक्षिप्ता विक्षेपवन्तौ । वज्रैर्विक्षेपो-
 ष्टभाग' उत्तर । वज्रहृदयस्योत्तरे विक्षेपस्त्रिगदि-
 त्यर्थः । नन्वेते भुवा विक्षेपाय कालक्रमेण नियता
 अनियता वेत्यत आह । गोलमिति । गोल वध्ना-
 माय' वध्ना वंशयलाकादिभिर्निबध्य स्फुट विक्षेप का-
 न्तिस्कारयोग्य भुवाभिमुख' ध्रुवक स्फुटमायनदृक्कर्म-
 सङ्कत परीक्षेत । स्वस्वकाशे दृग्गोचरसिद्धमद्गोचरत ।
 तथा च क्रान्तिस्कारयोग्यविक्षेपायनसङ्कतध्रुवकयोरत्यना-
 यवगादस्थिरत्वादिभि मयेदामोन्ननसमयानुरोधेन नाष-
 वार्थमायनदृक्कर्म सङ्कता भुवा क्रान्तिस्कारयोग्यविक्षे-
 पाय नियता उक्ता । कालान्तरे गोलयन्त्रेण वेधसिद्धा
 ज्ञेया । नैत इति भाव । गोलयन्त्रेण वेधस्तु गोल-
 वन्त्रोक्तविधिना गोलयन्त्रं कार्यम् । तत्र खगोलयोपरि
 मगोलम्, आधारदृक्स्योपरि विषुवदृक्त्तम् । तत्र यथो-
 क्त क्रान्तिवृत्त भगणाशाद्धित च वध्ना ध्रुवयटिकोक्तयो
 प्रोतमन्यञ्च भवेधवल्लयम् । तच्च भगणाशाद्धित का-
 र्यम् । ततस्तद्गोलयन्त्र सत्यग्धुवाभिमुखयटिक जल-
 क्षप्तक्षितिजवलयं च यथा भवति तथा स्थिर कृत्या
 राशौ गोलमध्यच्छिद्रगतया दृष्ट्या रेवतीतारा विज्ञोक्त
 क्रान्तिवृत्ते मीनान्नाहृयकालान्तरितपथाङ्गाग रेवतीतारा-
 यां निवेश्य मध्यगतयैव दृष्ट्याश्रित्यादेर्नक्षत्रस्य योगतारा
 विज्ञोक्त तथा उपरि तद्वेधवल्लय निवेश्यम् । एव कृते
 इति वेधवनयस्य क्रान्तिवृत्तस्य च य सम्पात स मीना
 नादपतो यावद्द्वारैस्तावनक्षत्रस्य नक्षत्रस्य भुवागा

ज्ञेया । वेधवल्लये तस्यैव सम्पातस्य योगतारायाश्च याव
 न्तीन्तरेऽशास्तायनस्तस्य विक्षेपाया टक्षिणा उत्तरा वा
 वेद्याः । अथ कदम्बप्रोतवेधवल्लयेन वेधे तु मटा स्थिरा
 ध्रुवका व्यायनदृक्कर्मसङ्कता परन्तु कदम्बतारयोरभावात्
 शक्यमिति यथोक्तवेधेनैवायनदृक्कर्मसङ्कता भुवा शराश्च
 भुवाभिमुखा स्फुटा सिद्धा भवन्तीति टिक् । अथ रोहि
 षीगकटभेदमाह'रङ्ग० । "एषे सप्तदशे भागे यस्य यास्योऽ-
 शकद्वयात् । विक्षेपोऽभ्यधिको भिन्द्याद्वाहृगया शकट
 त स 'सू० । "ह्यराशौ सप्तदशे, गेयस्य सङ्कस्य भागद्वया-
 दधिको विक्षेपो दक्षिण स सङ्को रोहिण्यया शकटं शक-
 टाकारसन्निवेशे भिन्द्यात् । तन्मध्यगता भवेदित्यर्थ ।
 तुकारादुपहृद्विक्षेपो रोहिणीविक्षेपादत्य इति विगेया-
 र्थक । विक्षेपस्य दक्षिणस्य रोहिणीविक्षेपादधिकत्वे
 शकटाहृद्विदक्षिणभागे सङ्कस्य स्थितत्वेन तद्ग दकायामा-
 वात् । अत्र शकटापिमनक्षत्रस्य ध्रुव एकराशिः सप्त-
 दशागा' दक्षिण' शरो भागद्वयमिति वेधसिद्धा स्रष्टा
 युक्ति । अथ सङ्कयोगसाधनाथं सङ्कयोगसाधनरीत्यातिदेय-
 माह'रङ्ग० । "सङ्कयदुद्युनिगे भाना कुर्यादृदृक्कर्म पर्वपत् ।
 सङ्कमेलकराक्षेप सङ्कभुग्या दिनानि स'सू० । "सङ्कयदुद्यु-
 निगे सङ्कणा यथा दिनरात्रिमाने व्यानदृक्कर्मार्थं कृते
 तथा दिनमानरात्रिमाने भाना नक्षत्रध्रुवकाणामानजक
 मर्थं गणक' कुर्यात् । तदनन्तर पूर्वशकलवर्तिन्योदया-
 सौ साधयित्वाभीष्टकाशे टिन्गतभेषाभ्या नतं कृत्या विषु-
 वच्छाययाभ्यस्तादित्यादिनेत्यर्थ । दृक्कर्म कुर्यात् । अत्र
 नक्षत्रध्रुवके पर्वतेनायनदृक्कर्मस्युदाहरणे कृत तत्पुङ्गम् ।
 तस्य ध्रुवके स्वत सिद्धत्वात् । तदनन्तर भेष नक्षत्र-
 सङ्कयुतिसाधनं सङ्कध्रुवतन्त्रयत्कारूप सङ्कमेलकयदुपहृयो-
 गसाधनरीत्या सङ्कान्तरकला इत्यादिना कार्यम् । ननु
 तत्र सङ्कान्तरकला' स्वधुवभक्तिप्रामसाहता । मुख्यनक्षत्रेण
 विभजेदित्युक्तेर्नक्षत्रस्य का गतिर्यास्येत आह । सङ्कभु-
 ग्येति । तेष्वनया सङ्कगत्या सङ्कस्य फल सङ्कध्रुवान्तर-
 रूपसङ्के सङ्कार्यं ध्रुवसमो सङ्को भवति । नक्षत्रस्य पर्व-
 गत्याभावाद्भुवो यथास्थित इत्यर्थ । ननु तथापि सङ्कन
 क्षत्रयुतिकालसाधन मुख्यनक्षत्रस्यथात् कथं कार्यमिति स-
 न्दागद्वेत्यत आह । दिनानीति । अभीष्टममयाहिसरमित्या
 दिना केषमया सङ्कगत्या सङ्कनक्षत्रयुतिदिनाभि साध्यानि ।
 च' समुच्चये । नक्षत्राणां गत्याभावात् । अथाभीष्टकालादुप-
 हृनक्षत्रयुतिकालस्य गतैष्यत्वमसङ्कमार्थं पुनराह रङ्ग० ।

“एषो ह्रीने एहे यो गो ध्रुवकादधिके गत । विपर्य-
याइक्रमते एहे ज्ञेय समागम 'सू०'। 'न नक्षत्रमुवाडुक्तादु-
पह आयनवृत्तमसंखतपह आनवृत्तमसंखतनक्षत्र-
ध्रुवकान् हकर्मइयम खनोपह इति विवेकार्थं । न्यूने
सति योगो नक्षत्रपहयोग' खामीरसमयाङ्गायी । अधिके
सति पत्रे' जात । वक्रमते ए हे विपर्ययाइक्रमैपरीत्वान्
समागमो नक्षत्रग्रहयोगो ज्ञेय' । ह्रीने एहे गतोऽधिके
पह एषो' योग । अधोपपत्तिर्नक्षत्रस्य गत्यभावेन सदा
स्थिरत्वादुपहगमनेनैव योगसम्भवादिति सुगमतरा । अ-
थाश्विन्यादिनक्षत्रस्य बडुतारात्मकत्वात् कस्यास्ताराया
एते ध्रुवका इत्यस्य योगताराया ध्रुवकत्वमित्युक्तं मनसि
एताश्विन्यादिनक्षत्राणां योगतारा विवक्षु प्रथममेपां
नक्षत्राणां योगतारामाह' रङ्ग० ।

'फाल्गुन्योर्माद्रुपदयोस्तथैवापाटयोर्द्वयो । विषाखाश्विनि-
सौम्यानां योगारोत्तरा स्रता' सू० । 'एषासुक्तनक्षत्राणां
प्रत्येकं खतारासु योत्तरदिक्स्था तारा सा योगतारा
नोत्तरत्वसैरुक्ता । अथान्योत्तरयोराह' रङ्ग० । "पश्चि-
मोत्तरताराया हितेया पश्चिमे स्थिता । हस्तस्य योग-
तारा सा अविहायाश्च पश्चिमा' सू० ।

“हस्तनक्षत्र पञ्चतारात्मकं हस्तपञ्चाङ्गुलिसञ्चिनेशा-
कारम् । तत्र नैर्ऋत्यदिगाश्रितपश्चिमावस्थितताराया उत्-
त्तरदिगुस्थितताराया द्वितीया पूर्वोक्तात्तरिका पश्चिमे
वायव्याश्रिते या स्थिता सा हस्तस्य योगतारा ज्ञेया ।
उत्तरतारासद्मा पश्चिमाश्रिता तारा हस्तस्य योगतारेति
कश्चिगार्थं । धनिश्याया योगतारामाह । अविहाया
इति । धनिश्यायात्तारोसु वा पश्चिमदिक्स्था सा तस्या
योगतारा । चः सप्तज्ञेये । अथान्येषामेषामाह' रङ्ग० ।
“ज्येष्ठाश्रवणशैवाणां वार्हस्पत्यस्य मध्यमा । भरण्यान्ने-
वपितृणाणां रेवत्याश्चैव दक्षिणा' सू० ।

‘ज्येष्ठाश्रवणानुराधाधार्मा सुखस्य च प्रत्येकं तारासयात्म
कत्वान्मध्यमतारा योगतारा स्यात् । भरणीकृत्तिकासमाधा-
नां रेवत्या । चः सप्तज्ञेये । प्रत्येकं खतारासु या दक्षिण
दिक्स्था सा योगतारा । अधान्येषामवशिष्टानां चाह ।’
रङ्ग० । “रौहिण्यादिद्वयमूजाना प्राचो वार्षस्य चैव हि ।
तथा प्रक्षयशेषाणां स्थूषा स्याद्योगतारका' सू० । “रौहिणी
ह्रनवसुमूजानामशेषायाश्च प्रत्येकं खतारासु वा पूर्वदिक्स्था
चैव योगतारेत्येवञ्छोर्यर्थं । प्रत्ययशेषाणांमवशिष्टनक्षत्रा-
णामाङ्गुलिनास्मान्मभिन्नखताराणां खतारासु यात्वन्

स्थूषा स्रजती सा योगतारा स्यात् । अथ मङ्गलसंज्ञकनक्ष-
त्रावस्थानमाह रङ्ग० । 'पूर्वार्ध्यां मङ्गलद्वयाटगर्भे पश्चिमि
स्थित । प्रजापतिर्हृपान्तोऽसौ सौम्येऽदिति यदयमैः' सू०

“मङ्गलद्वयस्यानात पूर्वभागे पञ्चभिरयं प्रजापतिस्तारा-
त्मको मङ्गला क्रान्तिरुक्ते स्थित । कुलिस्त्यत आह । इना-
न् इति । हृपान्तमिक्ते । एकराशि सप्तविंशत्य वा
मङ्गलध्रुवक इत्यर्थं । अस्य विशेषमाह । असाविति ।
मङ्गला उत्तरस्यामदिति गङ्गायै स्थित । अदिति म-
ङ्गला अस्य शिष्ये इत्यर्थं । अधापांश्व्यापयोस्तार्योरव-
स्थानमाह र० । “अपांश्वस्तु चित्तायासुत्तरेऽस्तु पञ्च-
भिः । एहन्तु किञ्चिदतो भागेराप पड्भिसासुत्तरे” सू०
“चित्ताया सक्तायादर्पांश्वसप्तक्षरारात्मकं पञ्चभिर्भागे-
रुत्तरस्या स्थित । प्रथमतकारचित्ताध्रुवस्यध्रुवकार्यक ।
हितेयतुकारचित्ताविषेपस्य दक्षिणभागद्वयात्मकत्वादर्पा-
पक्षविषेव उत्तरस्त्रिभाग इति स्फुटार्थक । अतोऽपांश्व-
सात् किञ्चिदत्यन्तरेण एहन्तु स्फुटकारात्मकं आपांश्वसु-
तथाऽपांश्वत्वात् पडभिरयैरुत्तरस्यां स्थितचित्ताध्रुवक इ-
नापस्य ध्रुवको विशेष उत्तरे नर्वाया इत्यर्थः” रङ्ग० ।

नक्षत्राण्यस्यदयस्ताराश्विनिरुपपन्नं उदयवन्दे ॥१२८
पृष्ठादौ दर्मयतम् ।

मृक्षवटितत्वात् राशीनां तथात्वम् । राशियान्
मनेत् नाम भन्त्य गृहनाम च' ज्योति० । राशयश्च हादय
“पुनर्हादयधातानं व्यमज्ज्रायिषंश्रवम् । नक्षत्रा-
पिण मूय सप्तविंशत्यत्मकं वयो' सू० शि० उक्तेः । ते च
नेवष्टपमिष्यन्कर्कटसिंहा कन्या तुलाश्च दक्षिणम् ।
धनुश्च मकरः कुम्भोमीन इति च राशयः कथिताः”
ज्योति० उक्ता राशयश्च “विष्वक्भाषां कथा चक्ष्णा तत्-
वक्ष्णा भाग उच्यते । तन्नि यता मनेद्वायिर्भनचोहादयैष
तु' सू० शि० उक्तेः । १०००० विष्वक्भाषा १०००० वक्ष्णाश्च
नि' यतुभागात्मक । तैर्हादयभिः १२६०० अर्धैर्गयोराश्रि-
चक्रं स्यात् तत्र सप्तविंशतिनक्षत्रात्मकाराश्विनिके हादयथा
विभक्ते सपादनक्षत्रद्वयस्यैव प्रत्येकराशियष्टवत्तर तेन प्रत्ये
कनक्षत्रस्य ८००० कक्षात्मकत्वम् । “भनोभोऽमसो चित्ता ”
सू० शि० उक्ते । राशियेदे नक्षत्रमेद्विद्वयसुष्टुपुत्रयन्दे
१००१८० इत्यम् ।

“मासर्कादीनु न योधनेत्” “जन्मर्के उपतापिते' ज्यो० ।
'दक्षिणा दिग्यष्टश्रेणु वार्षिकेभ्यश्च भास्वरः' इडुः ।
ऋक्षगत्या स्त्री अक्षान् गन्वयति इतिगति गन्व च' रं० ।

१आङ्गलोष्ठो, (अपिजाङ्गलो) २महाश्वेताया, ३शीरवि-
दार्याश्च । (शीरताड) स्वर्णे कन् तत्त्वैव

ऋक्षगिरि पु०कर्म० । कुलाचलभेदे ऋक्षनामके पर्वते ।

ऋक्षचक्र न० ईत० । नक्षत्रचक्राद्ये ऋक्षाणां चक्रसिद्धि गग-
नस्ये नक्षत्रात्मके चक्राकारे पटार्थभेदे । ऊर्ध्वचक्रश्चे तद्वि-
ष्टति । भवक्रस्य प्रवृत्तवायुना प्रत्यक्ष पञ्चाङ्गनेऽपि यद्वाणा
यथा प्रागगतत्वं भवेत्तथा सू० सि० रङ्गनाथव्याख्यो-
वया "अथ यद्दृष्टं गत्युत्पत्तौ कारणमाह । "पश्चाद्ब्रजलो-
ऽतिजयाच्चक्रत्वं सततं यद्वा । जीयमानास्तु लम्बने त्वस्य-
मेव स्वमार्गगा ' सू० सि० । "पश्चादनन्तर पुनरावृत्त्या
पश्चात् पश्चिमदिगभिमुखं नक्षत्रैस्तारकादिभिः सङ्घ-
पद्वा सूत्र्यादयोऽतिजयात् प्रवृत्तवायुसत्परगतवशात्
सततं निरन्तरं ब्रजन्तो गच्छन् स्वमार्गगा शक्याहत्तस्या
जीयमाना नक्षत्रैः पराजिता नक्षत्राणामप्ये गमनात् ।
अतएव लज्जयेव गुरुभूता इति तात्पर्यात् । त्वस्य स-
मम् । एवकारादधिक्यूनव्यवच्छेद । लम्बने स्वस्या-
नात् पूर्वमिन् लम्बायमाना भवन्ति । यथा लज्जित
पश्चाद्भवति नाप्ये । तृकारादधोऽथ कक्षाक्रमानुरोधेन
शब्दादिपद्वाणा चन्द्रान्तानां गुरुतापक्षयं अनिरतिगु-
रुभूतस्यमात् किञ्चिन्नूनेगुरुस्तथादपि भौम इत्यादि
यथोक्तम् । यस्य कक्षा मङ्गली तस्य गुरुत्वाधिक्यं यस्य
लक्ष्मी तस्य तदनुरोधेन गुरुतात्पत्त्यमिति । एतदुक्तं भ-
वति । ब्रह्मणा प्रवृत्तवायौ नक्षत्राधिष्ठितो मूर्तेः गोल
स्थापितस्तदन्तर्गता, स्वस्वाकाशगोलस्था शब्दादयो न-
चत्वाधिष्ठितमूर्तेगोलस्यक्रान्तिहस्तस्यरेवतीयोगतारासङ्घरूप-
मेवादिप्रदेशमस्वरूपस्या स्थापिता । क्रान्तिहस्तं तं
मेवमस्तास्थाने विद्युवदृष्टत्तन्मन् सस्यातात् त्रिभान्तरितक्रा-
न्तिहस्तप्रदेशाभ्यां अर्धविंशत्यग्नारेण दक्षिणोत्तरी मक-
रकर्कादिरूपौ तदेव द्वादशराश्यात्मकं दृष्टं यद्वाचारभू-
तम् । विद्युवदुत्तं तं भुवमयस्य निरवद्वेयोपरिगम् ।
तत्र प्रवृत्तवायुना व्याघातेन मूर्तेः मक्षत्रगोलो नाक्षत्रप-
टिषटोभिः परिवर्त्यते । तदन्तर्गतवायुभिस्तदाघातेन
वा यद्वा अत्रन्तोऽपि नक्षत्रगोलस्थितक्रान्तिहस्तोत्तरीयोपा-
दिप्रदेशेन सध न गच्छन्ति वायुना स्वस्वत्वात् तदाघात-
स्याप्यस्वत्वाद्भिस्त्वानां गुरुत्वाच्च । अतन्तुत्स्यानाद्दृष्टवाणा
लम्बनां दृश्यन्ते । अतएव मक्षत्रोदयकाठे तेषां द्वितीय-
दिने नोदयं किन्तु यद्वा लोकात्प्रदेशेन वायुना तदमन्त-
रमूर्धभागच्छतीत्वनन्तरस्य । लम्बनं तं शब्दादीना

कक्षातुरोधेन गुरुत्वाहायूनां तद्वातानां वा कक्षातुरो-
धेन बह्वलत्वात् त्वस्यम् । यद्यपि वायोर्भ्रूवातुरोधेन
स्वस्वत्वाद्दृष्टवत्त्वन्मन् विद्युवदुत्ते भवितुमुचितं न क्रा-
न्तिहस्ते । तथा च वक्ष्यमाणक्रान्त्यनुपपत्तिं क्रान्तिह-
स्तस्यद्वादशराशिभोगेन वक्ष्यमाणानां भगणानामनुपप-
त्तिश्च । तथापि वायुनाषलम्बितो यद्वा विद्युपन्मार्गगोऽपि
तद्विषयप्रदेशसङ्क्रान्तिहस्तप्रदेशेन यद्वाकाशगोल एव
स्वस्वस्वरूपेणाकृष्यत इति नानुपपत्तिः । अतएव स्वमा-
र्गगा इति क्रान्तिहस्तातुष्टतस्वाकाशगोलस्यकक्षाभार्गगता
इत्यर्थकमुक्तमिति सङ्क्षेपे" रङ्ग० । "अथात एव यद्वाणा
लोक्ये प्रागगतित्वं शिद्धमित्याह । 'प्रागगतित्व-
मतस्तेषां भगणैः प्रत्यक्ष गति । परिणामयथाङ्गिन्ना तद्-
शाङ्गानि भुञ्जते" सू० सि० । "अतोऽवलम्बनादेव तेषां
यद्वाणा प्रागगतित्वं प्राच्यादिशि गतियेषां तेषां प्राग्-
गतयस्तद्वा प्रागगतित्वं सिद्धम् । लम्बनस्वरूपेण यद्वाणा
पूर्वगतित्वपक्षां लोके कारणानभिर्ज्ञां प्रत्यक्षायगता
तच्छक्तिजनिता कल्पितेत्यर्थः । सा कियतोत्यत आह ।
भगणैरिति । वक्ष्यमाणभगणैः प्रत्यक्ष प्रतिदिनं गतिः
प्राग्गमनरूपा भगणानां गत्युपपत्त्यात् भगणसम्बन्धवक्ष्य-
माणदिने सूर्यशान्तिर्पद्मभगणा लम्बने तदैकेन दिनेन
केत्यनुपाताज्ज्ञेया । ननु यद्वाभगणानां त्वस्यत्वाभावात्
प्रतिदिनं यद्वागतिर्भिन्नेति पूर्वं लम्बनरूपा यद्वागतिर्यु-
क्तोक्ता यद्वालम्बनस्याभिन्नत्वादित्यत आह । परिणामय-
थादिति । परिणाम कक्षापरिषिद्धयत् तदनुरोधेन
दियं यद्वागतिर्भिन्नाऽऽहत्या । अथमभिप्रायं यद्वाणां
लम्बनं त्वस्यप्रदेशेन, परन्तु स्वस्वकक्षाया तत्तत्प्रदेशे त्वस्ये
या कक्षास्ता गतिकक्षास्तास्तु मङ्गलि कक्षाहस्तेऽस्या ल-
पुकक्षाहस्ते बह्वत्र सर्वकक्षापरिधीना चक्रकक्षाङ्गित्वात् ।
भगण्यास्तु गतिप्रयादेव यस्य कक्षाहस्तं मङ्गलं तस्यात्या यस्य
च तनु कक्षाहस्तं तस्य बह्वत्रस्तदुत्पत्त्या गतिरपि तथेति न
विरोधः । नन्वेकरूपगति विज्ञाय भिन्नरूपा गति कथ-
मङ्गीकृतव्यत आह । तद्दृश्यादिति । भिन्नगतियथाङ्गानि
राशौ नू नक्षत्राणि भुञ्जते यद्वा भुञ्जन्तीत्यर्थः । तथा च
यद्वाश्याद्विभोगदानार्थमित्येष गतिरुपयुक्तं नैकरूपेति
भावः" रङ्ग० । "अथ भगणे विशेषेण यद्वा वक्ष्यमाणभ-
गणस्वरूपमाह । "शुभ्रगणान्ययात्वेन कालेन मङ्गताऽ-
त्यग । तेषां तं परिवर्तनं पौष्णान् भगणं स्रजत" सू०
सि० । "अथ यद्वा पूर्वोक्तेर्विशेषस्वरूपकं । शोभ्रगतोयद्वा-

स्नानि भान्यत्येन काठेन भुनक्तव्यगतिपद्यो बहुकाठेन
 भुनक्ति तत्स्वराश्यादिभोगो मन्द्गीघ्रगतपचयोस्तुल्य-
 क लेन न भवतीति विशेषार्थ । तथा रागीना परि-
 वर्तेन भवयेन । तुकारादृपघाटगतभे गजनितेन भगण
 प्रातेरुक्त । क्रान्तिवृत्ते हाटगरागीनां सत्त्वात् तद्वी-
 जेन चक्रभोगवभाप्रैयत् स्थानवारभ्य चनितो यच्च पुन
 सत् स्थानमायाति स चक्रभोग परिवर्तनयोऽपि हाट-
 गरागिभोगाङ्गण्य इत्यर्थ । ननु क्रान्तिवृत्ते सर्वप्रदेशेभ्य
 परिवर्तनसम्भवात्सक क परिवर्तनादिभूत प्रदेश इत्यत्र आह
 पौष्पान इति । सृष्ट्याद्दी ब्रह्मणा क्रान्तिवृत्ते रेवतीयो-
 गतारासप्तप्रदेशे सर्वप्रज्ञाणां निवेशितत्वात् तद्वधितो
 यज्ञचलनाच्च पौष्पस्य रेवतीये गताराया सन्ने विकृते
 प्रदेशे तथा च रेवतीयोगतारासप्तपिबस्थानमेवाद्याना-
 पधिमूतमिति" रत्न० ।

तत्पश्चिमैवप्रकार सि० यि० लको यथा "सृष्टा भचक्रं
 कमलोद्भवेन यज्ञः सङ्गैतद्गणयादिसस्य" । यद्वृत्तमे वि-
 षष्टजा नियुक्तं तदनुतारे च तथा प्रवृत्ते । ततोऽपरा-
 याभिमुख भयङ्करे खलेषरे शाघ्नतरे भ्रमत्यग्नि । तदत्यग-
 त्येन्द्रदिग भभयराशरानि नोचोच्चतरात्त्वत्तं सु'

'यदेतद्वचक्र यज्ञं सम भ्रमद्द्र्यसते तद्विषष्टजा जग-
 दुत्पादकेन कमलोद्भवेन ब्रह्मणा सृष्ट्यादौ सृष्टा तत्
 गन्तुंभमेऽभवतभ्रमणे नियुक्तम् । एतदुक्तं भवति । भा
 न्यश्विन्यादीन्यन्यानि विगिष्टानि ज्योतीषि तथा समूह
 यक्त , यज्ञाय सूर्यादयस्तं मह सृष्टम् । तानि भागि
 प्राकस्थया समनाद्विशेषितानि । यज्ञस्तु भगणादा-
 वशिनोसुखे निवेशितास्त उपर्युपरिचस्थया । तत्रादौ
 तावदधचन्द्र । तदपरि चुध । तत्र शुक्र । ततो
 रवि । तस्माद्गीम । ततो शुक्र । तत्र गनि । यज्ञे
 वाहपरि दूरे भचक्रम् । यथा कक्षाप्रमाणानि कक्षा-
 ध्याये प्रतिपादयिष्यन्ते । अहो यद्वृत्तेऽर्धस्या यज्ञा-
 स्तदपरि दूरतो भगणस्तत् कथ भगणाटिसस्यैर्येहेरि-
 ल्युच्यते । यद्यम् । यत् भूमध्ये खल्वयैकमय महा हि-
 तीयमय भचक्रे श्विनीसुखे किल निवदम् । तस्मिन्
 सत्वे मोहा मयय इव चन्द्रादयो पञ्चा सृष्ट्यादौ ब्रह्मणा
 निवेशिता । भमण्डल हाटगधा विशेष्यैव भूमध्यात्
 स्रवापि प्रतिभाग नीत्या किल बहानि तै स्रवे यज्ञ
 पञ्चकक्षायां ये सपातास्ते तासु कक्षासु राश्याना ।
 तद्वत्तचारा राशय इति बहुप्रतिहोक्तम् । कक्षाध्याये

गोले च किञ्चिद्विज्ञार्थ्यं दक्ष्याम । एवविध भचक्र सृष्ट
 ब्रह्मणा गगने निवेशितम् । यत् निवेशित तत् प्रवहो
 नाम वायु । स च नित्य प्रत्यगति । तेन समाहित
 भचक्र सखेवर पश्चिमाभिमुखभ्रमे प्रवृत्तम् । यत् तत्त
 मयङ्मण्यत्तं चत्त्वं घ्रवरम् । वत एकेनाङ्गा भमण्डलस्य
 (भूमे) परिवर्त्त । एवं तस्मिन् भयङ्करे खलेषरे यंघ्नतरे
 भ्रमत्यग्नि खेवरा इन्द्रदिग चरानि पूर्वाभिमुख प्रजति ।
 नोचोच्चतरात्त्वत्तं सु । यन्ननरकथितेषु स्वस्वमार्गेषु तेभा
 प्रागभ्रमणम् । तत् तदत्यगत्या । प्रलगतैर्ब्रह्मताम्
 प्रागत्यगत्या व्रजन्तो नोपलक्ष्यन् इति भाव । तथा तस्य
 भयङ्करस्य यो दक्षिणोत्तरावनौ तत् ये तारे ते भु वल्ले
 नियुक्ते" प्रमि० । राशियचक्रस्य प्रवृत्त्यायुता पञ्चादुसम-
 योक्तिरपि व्यवदेशोपरिगतत्वाभिप्रायेण देवाद्युरयोस्तु
 सू० सि० सथ्यापसव्यभ्रमणोक्ते यथा "सव्य भ्रमति
 देवानापसव्य सुरहिमास्" इति "व्यजे पश्चात्तति सदेति"
 दृश्यैव पश्चात्तैरुक्ते वेति दृष्टव्यम् ।

अच्छर पु० यज्ञ-कसरन् । १ शक्तिजि । अच्छते कलते
 कष्टतेर्वा वा निरु० कसरन् पु० । २ कष्टके 'श्वीना
 पुश्री भवाञ्जरा भिवेशनी' यजु० ३५, २१, "अचञ्जरा
 यकष्टका" वेदटी० श्वारिधारायां स्त्री मेदिनि ।

अच्छराज पु० इतन्टसमगं । १ नक्षत्रेणे चन्द्रे ऽमङ्ग क्षेत्रे
 जाञ्जवति च । "अथ मित्र प्रधापनश्चकाराको मङ्गा-
 यक्त " इति व० २६६ अ० "उभे जाञ्जवती कस्याञ्च
 चराजस्य सम्प्रतास्" इति व० २६ 'जाम्बवान्चरा
 जेन्द्र भाग० ८, २१८ । अचमथादयोऽप्यत्र ।

अच्छला स्त्री अच-सलक् क्रिञ् । गुल्फाध'स्थनाद्यास्" क्रमण
 स्थाभ्याश्चन्नलाभि कपिञ्जलास्" यजु० १९, २, 'अच्छला
 गुल्फाध स्या मास्य" वेदटी०

अच्छवत् पु० अक्षा बाहुस्थेन सन्त्यत्र मत्तप मस्य व । नर्म
 दातीरस्ये पर्यंतभेदे "प्रक्रियाश्चलतस्तदेषु" रघु "नर्मदा
 झूलमेकाकी मेकला सृत्तिकावतीसु । अक्षवन्त गिरि
 जित्वा शुक्तिमत्तासुबास स इति व० १०० य० उक्तेः तस्य
 नर्मदातीरस्यस्य भोध्द्यम् "अक्षवन्त गिरियर विन्व्यञ्च
 गिरिस्तमम्" इति व० २६०० ।

अच्छवन्त अक्ष+वा० यत् । यन्वरासुरपुरे नगरभेदे
 "तच्छवन्ते नगरे निहत्यासुरपत्तमम् । स्या मायावती
 देवीभागश्चसगर पित्र" इति व० १६०० तं यञ्चरम् ।
 अच्छीक ति० अक्ष इव दायां ईकन् । अक्षतस्ये द्विषते ।

“अलोका पुरुषव्याघ्रा. परिमोपिण आव्याधिन्यस्तस्करा
असुरयोषाजायेरन्” शत० ब्रा० १३, २, ४, २, ४,
२ ऋत्वाकारपुरुषमेधोयदेवताभेदे स्त्री । “नदोभ्य पौञ्जिष्ठ-
मृत्तोकाभ्यो नैपादस्” यजु० १०, ८ । पुरुषमेधे उक्तम् ।
ऋक्षेष्टि स्त्री नचत्वविशेषविहिते इष्टिभेदे ।

ऋक्षोद् पु० अक्ष नक्षत्रमिह खक्षम् उदक यत्र उदादेश ।
पर्वतभेदे । “ऋक्षोद् पर्वतोऽभिजनो येषाम् अण् । आ-
क्षोदा द्विजा ” सि० श्रौ० ।

ऋक्षसंहिता स्त्री इत० । अग्नेदसंहितायाम् अग्नेदयज्जे
विद्यति; “अक्षसंहिता तिरभ्यस्य यजुषां वा समाहित ।
सान्नां वा सरहस्याना सर्षपापैः प्रहच्यते” मनु वेदोहि
मन्त्रब्राह्मणभेदेन द्विविध तत्र मन्त्रात्मको भाग संहिता ।
“अग्निमीधे” इत्यादिक अक्षसमुदायात्मकः अक्षसंहिता ।
मन्त्रेतरवेदभागो ब्राह्मणम् । संहितारूपसन्धिकार्य-
नियताश्रयतया संहितास्य ब्राह्मणेपदग्रन्थे च न स-
ंहितामियम इति तयोने संहितात्वमिति भेदः संहिता-
स्यपदविच्छेदेत्तापकोपन्य’ पदपत्यः । स च अष्टव्या-
दिकतः पौरुषेय इति बोध्यम् ।

ऋक्षसम न० अक्षा समम् । सामभेदे । “जगत्या अक्षसमम्
अक्षसमाच्छुक्त्” यजु० १२, ६५, “अक्षसमसृक्षसससं
यत् साम” वेददी० ।

ऋक्षसाम न० द्विव० । अक्ष् च साम तदारूढगानं च
इवो समाहारः अक्ष् समा० नि० द्विव० । अक्षरूपमन्त्र-
भेदतदारूढगानयो समाहारे “अक्षसामाभ्या संतरन् ”
यजु० ४, १ । “अक्षसामयो शिल्वे स्यजे” ४, ६ । अक्षच
सामानि चेति बहुल्ये तु माक्ष् । अक्षसामन् इत्येव । “अक्ष-
सामान्यश्चरष एष्टयोनाम” यजु० १८, ४३ ।

ऋगयन न० अक्षसयनम् । अक्षपारायणपन्थे पूर्वपदात्
पत्वं नेह गव्यपधानात् । अक्षयनस्य व्याख्यानो मन्त्र
अक्षयनादि० अण् । आर्गयन तद्व्याख्यान पत्ये ।

ऋगयनादि उ० पाणिन्युक्ते तस्य व्याख्यान इत्यर्थे अण्प्रत्यय
निमित्तप्रकृतिसूत्रशब्दप्रसदाये । स च गण “अयन, पद-
व्याख्यान, छन्दोगान, छन्दोभाषा, चन्दोविविति, न्याय,
उपबन्त, निरुक्त, व्याकरण, निगम, यास्तुविद्या, अल-
विद्या, अक्षविद्या, विद्या, उत्पात, उत्पाद, उद्यान
अवत्सर, सप्तर्षि, उपनिषद्, निमित्त, शिवा, भिजा”

ऋगावानं न० आ+वेज्भावे ल्युट् अक्षसामानं पद्यमं
संहिताकार्येण कृतसंख्याम् । वेदपाठकाद्ये अक्षसंघादीनां

संहितया पूर्वोत्तरयोः सन्धाने “अक्षसमनावानसंज्ञा
प्रमुत्यावस्येत्” आश्व० श्रौ० ४, ६, २ । “तेनाक्षं चां
संहितयैव वक्तव्या’ नारा० इ० । अक्षसामन्ते तु न
संहितया अथनमित्यर्थः । “अभिष्टयाहगावानस्” ५, ६, १ ।
“तस्योक्तमृगावानधर्मैष” ५, १२ २ । “तस्याद्या पच्छ
अगावान पच्छ यस्या चेत्” ५, २०, १ ।

ऋगाथा स्त्री अक्षामिव गाथा । लौकिकगीतिभेदे । “अग्-
गाथापाणिकादक्षविहितान्नाग्गीतिका;” याज्ञ० ।

ऋगमत् लि० अक्ष् स्तुति पूजा वा अक्ष्यस्य मत्प । श्रोतरि
२ अर्चनोये पूजनोये । “राजानसुपतस्युर्हृग्मियम्” अ०
६, ८, ४ श्रुतेर्निरुक्तौ अग्निमवमृग्मन्तमर्चनीयं पूजनीयम्’
निरुक्तकारः । अग्निमविष स्वाधेय द्वितीयाद्य परचोप ।
अग्निमयोऽप्यत्र । “नाभिष्टणन्तमृग्मियम्” अ० १, ६, ६ ।
ऋगिमन् लि० अक्ष्+अक्ष्यर्थे मिति । श्रोतरि । “गिरा यदि
निर्षिंजमृग्मणो ययुः” अ० ६, ८, ६, ४ । “अग्निम
श्रोतारः” भा० ।

ऋग्विधान न० अक्ष्वा अग्नेदेन कर्मविशेषस्य विधानम् ।
अग्नेदोक्तमन्त्रभेदेन कर्मविशेषविधाने तस्य हेमाद्री व्रत-
खण्डे विशदरेषोक्तम् । ऋग्पुराणोक्तमत्र दर्शयते

“अग्निश्चाथ प्रतिवेदन्तु कर्माणि ह्यास्यानि तत्रदासि
ते । प्रथमं अग्निधानं वै शृणु त्वं भुक्तिमुक्तिदम् ।
अन्तर्जले तथा होमे जपतो मनसिष्ठितम् । काम करोति
गायत्रो प्राणायामाद्विषेयत । गायत्र्यादगसाहस्रो जपो-
नक्ताशनोद्विजः । आश्रमाद्विहं ज्ञातय सर्वकल्पपना-
शन । दयायुतानि जप्ताथ हविष्यामी स सुक्तिभाक् ।
मणवोहि परं ब्रह्म तज्जप स च पापहा । ओङ्कार
शतजपस्तु नाभिमात्वादके स्थित । जलं पिबेत् स सर्वस्य
पार्थिविप्र प्रमुच्यते । सात्वान्यं त्रयोवेदास्तयोद्देशास-
योऽन्यः । महाव्याहृतय सप्त षोकाहोमोमहा-
पह । अन्तर्जले तथा राम । प्रोक्तश्चैवाधर्मपथ । अग्नि-
मीधे पुरोहितं सुप्तोऽयं वज्रदेवतः । शिरसा धारयन्
वज्रं वेजपेत् परिवत्सरस् । होम त्रियवथं मेष्यमन-
मिष्यन्न चरेत् । अतः परमृषा सप्त आद्याद्या वा प्रको-
र्त्तिता । भोजयन् प्रयतोनिष्यमिष्टान् कामान् समश्नुते ।
मेधाकामो जपेन्नित्यं सदसस्तितिमलृषम् । अन्व ब-
जन्ति याः प्रोक्ता नवर्षो मृत्युमायनं । शुभ, मेकमृषि
वह्म, सन्निरुद्धोऽथ वा जपेत् । सुच्यते सर्व्यपामेभ्यो गदी
चाप्यगदी मनेत् । यद्विच्छेत् याश्रत कामं सित्त प्राञ्च

उत्तरम् । अग्नि षोडशभिः कृत्यां दन्द्रयेति दिने-
दिने । हिरण्यस्य समिधोतत् जपन् यत्नम् प्रवाधे ।
शेमी भवति चाध्याने ये ते पन्था जपद्वरः । रीड्रीति
महिरीयाम् ज्ञयाद्युयोषै दिने दिने । चर्षं वा कल्पयेद्रीड
तस्य गान्ति परा भवेत् । उद्यद्यु दितमादित्यसपतिवम्
दिनेदिने । क्षिमेज्जलाज्जलीन् सप्त मनोऽ, सविना-
यम् । द्विषन्मित्यवर्षदं यहिष्वान् जपन् ऋरेत् ।
आगम्यो सप्ररात्षेय विद्वेदमधिगच्छति । आरोग्य-
कामो योषी च मन्त्राभ्यात्तमज्जपेत् । उत्तमस्तस्य
बाह्याधोजपेद्वैरिविनायने । उद्ययस्यायुरक्ष्यं तेजो म-
ध्यं दिने जपेत् । अक्ष प्रतिगते सूर्ये द्विषन् प्रतिवा-
धने । तत्र यचेति छन्तानि जपन् गत्नू ज्ञियच्छति । एक-
देयं सुवर्षस्य चर्षं कामान् विनिर्द्दिशेत् । आध्या-
त्तिका क इत्येता जपन्मोक्षमाप्नुयात् । आ मोमशा इ-
त्यनेन दीर्घमायुरवाप्नुयात् । त्वा शोमेति च छन्तेन
नव पश्यन्नियाकरम् । उपतिष्ठेत् समित्पाणिर्भासा-
स्त्राप्रोत्सवयस्यम् । आयुरायू चि समिति षोडशकृत्कनदा-
जपेत् । अपानं शोशुषदिति स्तुत्वा मध्ये दिवाकरम् ।
अथा सञ्चति वेनोक्तान्था पापं मसञ्चति । जातवेदस
इत्येतच्छपेत् स्वस्वयन पथि । भवैर्विद्युत्ते चर्षं, सस्ति-
मानाप्नुयाद् षड्म् । व्युत्पायाश्च तथा रात्र्यामितद्
सप्रनायनम् । प्रमन्दिनेति भूयत्यां जपेद्भर्भिवभोच-
नम् । जपन्दिन्द्रमिति स्मृतो वैश्वदेवं तु सप्रमम् । स-
ञ्चत्वेभ्यश्चावा जुहुत् वचनं किस्विन्नं नरः । इमामिति
जपन् यत्नत् कामानाप्रोत्सोभ्यितान् । मा नस्तोक इति
हाभ्या त्रिरात्रोपोषितः शुचि । श्रीदुम्भरीष जुहुयात्
बभिवचाज्यसंभ्रता । क्षित्वा सर्वान् मृत्युपायान् जी-
वेद्भोगविवर्जितः । अहं वाङ्मरनेभ्य स्तुत्वा यम्,
तस्यै च । मा नस्तोभेति च ऋषा शिष्टान्भ्ये कते नर ।
अष्टव्यः सर्वभूतानां जायते च ययं विना । चित्तमि-
त्युपतिष्ठेत् त्रिषन्ध्यां भास्करं तथा । समित्पाणिर्भ-
रोमित्यभीष्टितं धनमाप्नुयात् । उ'अत्र उदते मर्षं
भोजनं चाप्नुयाच्छिवम् । इनेनष्वाभीति तथा रक्षोषु'
परिकीर्तितः । यदि वाषा इत्यृचेन जपन् कामान्
वाप्नुयात् । नभोयवक्षिति जपन् सुप्रगे तापन शुचिः ।
नवान इति च जपन् जातिभैश्चमाप्नुयात् । इमन्ने-
डोभमितेतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् । पितृर्क्षुपतिष्ठेत्
नित्यमन्नस्यपस्वितम् । आग्ने तत् पति छन्तेन क्षिप्रमाप्नो-

त्युत्तमम् । योमेराजन्नित्यपान्त इःस्वप्रयमनीकृत्वम् ।
अध्वनि प्रस्यितो यस्तु पश्येच्छुभमथाशुभम् । अप्रशक्तं
प्रशक्तं वा कनिकुटमिमं जपेत् । हाविशक जपन् सूक्तमा
ध्यात्तिकमवत्तमम् । पूर्वं सुप्रयतो नित्यमितान् कामान्
समप्युते । क्षुण्णैति जपेन्मन्त्रं जुहुदाज्य समाहितं ।
अरातीमा हरेत् प्राणं रक्षांश्चपि च नाशयेत् । उपति
ष्ठेत् स्वय वज्रं परोत्तु च दिने दिने । सुरक्षति स्वयं
वर्षिर्विद्यतो विश्वतोमुख । हृष शुचिर्भदित्यं शुचिर्विष्टेत्
दिवाकरम् । अपि प्रपद्यमानन्तु स्यात्तोपाक यथाविधि ।
जुहुयात् चेत्यमध्ये तु स्यात्तोपाकास्तु पञ्चभिः । इन्द्र-
यममश्नुत्सूर्यं पर्जन्याय भगाय च । यथाश्चिन्नं तु
विहरेत् साङ्गवन्तु कपोवत् । प्रोक्तोषान्याय सीतायं ह-
मादीरमधोत्तरम् । गन्धमात्यनमस्कारैर्जपेदेताच दे-
वताः । प्रवापने प्रसवने श्वे स्यापनहारयोः । असीव
कर्म भवति यद्देते सर्वदा क्षिपिः । सप्तहादिति छ-
न्तेन कामानाप्नोति पायकात् । वैश्वानर इति हाभ्यां
य अग्भ्या वज्रमर्हति । स तरत्यापद, सर्वा ययः
माप्नोति चाक्षयम् । विषुवां श्रियमाप्नोति जय माप्रोत्य-
तस्यम् । अन्ने त्वमिति च स्तुत्वा धन्माप्नोति चोच्छ्रितम् ।
प्रजाकामोजपेत्सित्यमरुषादेवमित्युचम् दत्ताक्षेयं जपेत्
प्रात सदा स्वस्वयन महत् । सन्नि पन्था इति प्रोश्च स्व-
स्तिभान् प्रजतेऽध्वनि । विजिगीषुर्भनस्यते यत्नं
व्याधिदम्भवेत् । क्षिवागर्भप्रभुताया नर्भभोत्सवसत्त-
मम् । आ ब्रह्मादिति छन्तश्च इटिकास, प्रयोजयेत् । नि-
राहारः क्षिप्रवाषो नचिरेय प्रवर्षति । मनसः ज्ञान-
मित्येता पशुकामो नरोजपेत् । कर्हमन इति स्मृत्वा
प्रजाकाम शुचिप्रतः । अपे पूर्वामिति स्मृत्वाऽत्राज्यका-
मस्तु मानवः । सोहिते चर्षाणि स्मृत्वात् त्राङ्गयस्तु नवा
विधि । अक्षवर्षविषे व्याधे क्षागे वैश्वस्यैव च । दयसाह-
स्त्रिकोहोमः प्रत्येक परिकीर्तितः । आ गा भवेति छन्तेन
नोठे गां बोधमातरम् । उपतिष्ठेत्जपेत्त्रैव वदोच्छेत्ता
सदाऽज्जवा' । जपेते तिस्रमीराप्रो इन्दुभिं चाभिमन्त्रयेत् ।
तेजोवचश्च प्राप्नोति यत्नं चैव नित्यच्छति । दक्षपाणि-
र्जपेत् छन्त रक्षोषु दस्युमिर्हते । वे वेचिन्नेत्तुच
जम्ना दीर्घमायुरवाप्नुयात् । जीमूतस्तेति छन्तेन वाङ्म-
वात्तभिमन्त्रयेत् । यथा चिद्रं ततो राजा विनिर्द्दिनि
रचे रिपून् । अभीवेतिनिभिः छन्तैर्भनमाप्नोति चाक्षयम् ।
अभोवहेति सूक्तेन मृतानि स्नापयेत्क्षिपि । च नाथे प्रियसे

दुर्गे बद्धो वा निगडैः क्वचित् । पलायन् वा गृहीतो वा
 स्रक्तमेतत्तदा जमेत् । त्विरात्रमपि चोपोष्य त्रपयेत् पायस
 चरुम् । तेनाहुतिगतं पूर्णं जुहुयात् त्रप्रभकेत्युवा । सप्तद्विंश
 महादेव जोवेदध्ते यतं सप्तम् । तच्चक्षुरित्युवा स्नात
 उपतिष्ठेद्दिवाकरम् । उद्यन्त मध्यम चैव दीर्घमायुर्जि-
 जोविपु । सूक्ताभ्या परभागाभ्या भूताभ्या भूतिमाप्नु-
 यात् । इन्द्रा सोमेति स्रक्तान् कथितं यत्नुनाशनम् । यस्य
 बुध्नं व्रतं मोहादध्नौते संसृजेत वा । उपोष्याध्वं
 स जुहुयादाने व्रतपते इति । आदित्यं वृषभान्वाज्य
 जत्वा वादे जयी भवेत् । नदोतीति वसुपक्षेण हच्यते स्रक्तो
 भयात् । अश्वं जत्वा यदित्येतत् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
 द्वापत्वारिशक चन्द्रं जत्वा माशयते रिपून् । रायस्पर्धाति
 जत्वा च प्राप्नोत्यारोग्यमेव च । शशोभवेति द्वाभ्यान्तु
 भुक्त्वाभं प्रयतः शुचि । हृदय पाणिना स्पृष्ट्वा व्याधिभि-
 र्नाभिभूयते । उत्तमेदमिति स्नातो भूत्वा यत्नुं प्रमापयेत् ।
 त्वस्रो व्यम्नेति स्रक्तेन हुतेमास्रमवाप्नुयात् । कन्या-
 वा मिति स्रक्तेन दिग्दोषात् विप्रसृच्यते । यदभ्य कञ्चेत्यु-
 दिने जग्मुर्वशं जगद्भवेत् । यद्वागिति च जग्नेन
 माषी भवति शाश्वती । वाचोविदमितोत्येता जपन् वाच
 समन्वृते । पवित्राणां पवित्वन्तु पायसान्यं अत्रा मता ।
 वैखानसा ऋचस्त्रियत् पवित्राः परमा मता । अचोहि-
 षटि प्रोक्ताश्च यश्चैत्युपिसत्तम । । सर्वकल्पपनायाय प
 रिष्णामशिवाय च । स्वादिष्येति स्रक्तानां सप्तपष्टिरुदा-
 हृता । दशोत्तरायणुपास्येता पावभानीः शतानि पट् ।
 एतत्सपञ्च जुह्वन् शोरं सत्यमय जयेत् । आपोहिर्भेति
 चारिणौ जपेत् पापमयाहने । प्रवेदनेति नियते
 जपेत् स रश्मिभ्यः । प्राणान्तिके भये प्राप्ते क्षिप्रं प्राणास्तु
 विन्दति । व्युष्टयासृदिते स्रक्त्ये चेति जयसाप्नुयात् ।
 आशुहर्षमेति मूढं पन्वानं पवि विन्दति । क्षीणे युषति
 शन्त्रेष य कश्चिद्भृदयप्रियम् । यत्तेयमेति स्रक्तात्सस
 मूर्छान्माजमेत् । स्रक्त्सलत् पश्चाद् तेनायुर्विन्दते
 स्रक्त् । इदं मेध्येति जुहुयाद् एतं प्राञ्च स्रक्त्सग ।
 पशुकामो गवाक्कोष्ठे अर्धकामश्चतुष्टये । वयः सुवर्णं
 इत्येतां जपन्ना विन्दते प्रियम् । हविष्यन्तीं समभ्यस्य सर्व-
 पापं प्रसृच्यते । तस्य रोगा विनश्यन्ति कायाग्निर्वर्द्धते
 षदा । त्यक्त्वाभव स्वस्ययन सर्वव्याधिविनाशनम् । षडस्रते
 अतोत्येतद्दृष्टिकामं प्रयोजयेत् । सर्वं त्वेति परा गान्ति-
 र्जयाप्रतिरयच्छया । मृतासं कश्यपदित्यं प्रजाकास-

स्य कीर्तितम् । अहं सुद्रेभिरत्येतद्वाग्मी भवति मा
 नद । न योनौ जायते विद्वान् जपं स्रक्त्यु रात्रिषु ।
 रात्रिस्रक्तं जपन् रात्रौ रात्रिं शेमा नमेव । आकम्प-
 यन्तीति जपेन्नित्यं कन्याविनाशनम् । आशुष्यञ्चैव स-
 र्वस्य स्रक्तं दाद्यायणं स्रक्त् । उत देवा इति जपेदास्वा-
 पान्तं छतव्रत । अपमार्गे तु जगिते जपेदग्निमये सति ।
 अरयदानीत्यरण्येषु जपेत्तद्भयनाशनम् । आश्लीमासाद्य
 स्रक्तं द्वे वरा आश्लीं यतावरीम् । प्रथमद्विंशतेनाथ मेधा
 लक्ष्मीञ्च विन्दति । मास इत्यसपलम् संप्रामं विजि
 गोपतः । ब्रह्मणोऽग्निं सविदानं गर्भे मृतुनिवारणम् ।
 अपैह्येति जपेत् स्रक्तं शुचिर्दः स्वस्वप्रनाशनम् । येनेद-
 मिति वै जत्वा समाधिं विन्दते परम् । मयोभूर्वात इ-
 त्येता जमेत् स्वस्ययनं परम् । शामरीमिन्द्रजननम्
 वाभासेतेन शारयेत् । महिलीषाभर्षोस्त्विति पथि स्वस्ययनं
 जमेत् । अग्नये द्विपक्षेण जपेत् रिपुमाशनम् । वासोप-
 तेति मन्त्रेण जपेत् स्रक्त्देवता । जपस्यैव विधिः प्रोक्तो-
 हुतौ श्रेयो विशेषतः । ज्ञेमान्ते दक्षिणा देया पाप-
 शान्तिरुतेन तु । हुतं यस्यति चाज्ञेन अन्नहोमप्रदा-
 नतः । विप्राधिपस्वभोषां स्यूर्वाङ्घ्रिः स्नातं च सर्व्वतः ।
 सिद्धार्थका यथा धान्यं पथे गच्छत तथा । क्षीरवृक्षास-
 धेधन्तु ज्ञेमा वै सर्व्वकामदाः । समित् कण्डकिनश्चैव
 राजिका रुधिरं विषम् । अभिचारे तथा शैलमसं
 यत्तव पयः । दधि भैक्ष्यं फलं मूलं च ग्विधामसदा हृतम् ।
 ऋग्वेदं पु० अच्यते स्रुयते अक् कर्म० । वेदभेदे । स च सन्त्र-
 ब्राह्मणोभयात्मक । तत्र सन्त्रसर्गुहात्मकः अक्षय्यं
 वक्ष्यमाणं च तर्णात्मकं स्रितारूपो पन्थ । तत्र दश
 मण्डलानि तत्रादी भण्डले २४ अतुवाका 'अग्नि-
 मोधे' इत्यादीनि आग्नेवानि १६ । स्रक्तानि तानि यत-
 र्धिकर्षितानि अध्यायोपाकरणोत्सर्गयोर्विनिशुक्तानि ।
 द्वितीये यौनकस्यसमदर्पिष्ठे चत्वारि अतुवाका ।
 त्वमन्न इत्यादीनि ४२ स्रक्तानि आग्नेवानि उपाकरणो-
 त्सर्गयोर्विनिशुक्तानि । यौनकस्यसमदर्पिष्ठे चत्वारि अतुवाका
 स च पूर्व्वमाङ्गिरसकुक्षे शुनहोत्रस्य उत्र सन् यज्ञकावेऽ-
 च्छरेर्द्वे होत इन्द्रेण भोचितः । पश्चात्तद्वचनेनैव अद्युक्षे शुनक
 उत्रो गृत्समदनामाऽभूत् । 'य आङ्गिरस यौनहोत्रो
 मूत्वा भार्गव यौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयमण्डल-
 कपस्यत्' सर्वांतु० उक्ते । 'त्वमन्न इति स्रक्त-
 मदः यौनको अद्युता गतः । यौनहोत्रं प्रकृत्या तु य

आह्निकस्य उच्यते इति अथ्यनकुभोक्तौ । आग्नेयभाष्यम् ।
 ततोऽपि विश्वामित्रस्यै पञ्चासुवाका गो-
 मय्य मेखाटीनि ६० सूक्तानि । तानि च आग्नेयानि
 मातरसुवाकाश्चिनमस्यस्योद्भूतेषु चन्दमि विनियुक्तानि ।
 पशुधे वामदेवर्षिण्यै पञ्चासुवाका । आग्नेयानि त्वा
 ह्यग्ने इत्यादीनि ५८ सूक्तानि । आद्याध्यायोपाकरणे
 मण्डसादिकोमे च विनियुक्तानि ।
 पश्चिमे आग्नेयवधुधगविष्टराद्यर्षिके पशु अनुवाकाः ८७
 अधोध्यन्निरत्यादीनि सूक्तानि आग्नेयानि आग्नेये
 ऋतौ त्रैलुभे इन्द्रस्यश्चिनमस्यो चत्वारि शिष्टानि आ-
 ध्यायोपसर्जनीपाकरणेषु विनियुक्तानि ।
 षष्ठे भरद्वाजस्यै पशुसुवाका त्व ह्यग्ने प्रथम इत्या
 दीनि ७५ सूक्तानि आग्नेयानि तत्र मातरसुवाके आग्नेये
 ऋतौ त्रैलुभे इन्द्रमि एतदादिसूक्तात्क हितोयवर्ज
 विनियुक्तम् शिष्टानि आद्योपाकरणेषु विनियुक्तानि ।
 सप्तमे षड्विंशत्यै अनुवाका आग्नि भर इत्यादीनि १०४
 सूक्तानि आग्नेयानि तेषां विधेयता विनियोगोवाङ्मत्यात्
 नोक्त आकरे दृश्य ।
 अष्टमे सधातिथिमेध्यातिथ्यादिनामर्षिके दद्यात्त-
 वाका । इन्द्रादिदेवत्यानि 'मा विदन्वद्दीत्यादीनि
 १०२ सूक्तानि मङ्गाप्रसादौ विनियुक्तानि ।
 नवमे वेङ्गासिन्धुस्युन्द्रयाद्युपिके सप्तसुवाका
 पायमानसोमदिदेवतासामि आदिद्येत्यादीनि ११४
 सूक्तानि तेषाञ्च उपपाकर्माणि मण्डसादिकमण्डेषे च
 यथायथ विनियोगः ।
 दशमे मण्डले आग्निविनाद्यार्षिके द्वादशसुवाका
 अथे षड्विंशत्यादीनि १६१ सूक्तानि आग्नेयादीनि ।
 मातरसुवाकाश्चिनमस्ययोरान्नेये ऋतौ त्रैलुभे इन्द्रस्यो-
 त्यादि कर्मसु विनियुक्तानि । इत्येव दशसु मण्डलेषु
 १म० १६१, २म० ४९, ३म० ६२, ४म० ५८, ५म०
 ८७, ६म० ७५, ७म० १०४, ८म० १०२, ९म०
 ११४, १०म० १६१ । इत्येव समष्टि भूतानि १०२८
 सूक्तानि । सूक्तानि च एकद्वारादिर्कर्म घटितानि यथायथं
 तत्तत्सूत्रेषु दृश्यानि । एतत्सूत्रस्या च बाह्विजससहितानां
 तद्व्यतिरिक्तानि तु १०१७ सूक्तानि तत्र षडण्युह-
 भाष्ययो स्पष्टम् । तस्य च पकारान्तरेण विभागः तस्य
 अष्टाष्टकानि प्रयोक्तादके च अष्टौ अष्टौ अध्याया
 इत्येव ६४ अध्याया

तस्य च दशां १००६ संन्यक्त प्रणय्युक्तोक्ता चित्त
 उच्यते ततोऽप्यधिका । षडण्युहभाष्येर्देवित-
 विभागो ऋते यथा ।
 'मासुधेयं चत्वारोपना विज्ञाता भवन्ति आग्नेयो-
 यत्रुवेदः सामनेटोऽथर्ववेदेति तत्र आग्नेय-
 उभेदा भवति चर्वा न्यारकचर्क अयणीयपार क्रमपार
 क्रमजटा' क्रमस्युच्येति षडण्यारायणमेतथां गान्धा
 पशु भयन्यायलायनी वास्यायनी याकना वापुत्रया ना-
 यलुकाथेति तेषामध्ययनम् । अध्यायानां पशु परिर्भवु-
 चानि दशैव तु । दशाणां परिश्रयता हे षडण्ये पशुतरे
 सङ्गमेक सूक्तानां निर्दिष्टं विकल्पितम् । दश सप्त च
 पयान्ते सत्यात वै पदक्रमान् । एकयतसङ्घस वा हि-
 पञ्चाशत्सङ्घसङ्घमेतानि षडर्शे वाशिष्टानामितरेषा
 पञ्चाशोति । अथां दश सङ्घस्याश्चि अथा पञ्चयतानि
 च । अथामथोति पाद्य पारायण प्रकीर्तितम् ।
 एकैव एकपण्ये चकप तथा स्यत । द्वौ वर्गौ द्विसृष्टौ
 त्रयो अकृतय गत च स्यतम् । षडर्षेणां पञ्च-
 सप्तस्यचिक्त्व यत तथा । पञ्चस्यवा तु द्वियतं
 सङ्घसं सङ्घस्युतन् । पञ्चस्यवाय्यधिकं तु षड्
 अथां च यतलयम् । सप्त स्यवा यत त्रये विंशति-
 याधिका स्यता' । अष्टस्यवा तु पञ्चासु पञ्चाधिका-
 स्तथैव च । दशाधिकद्विसङ्घस पञ्चासुवाचु निर्यता ।
 वर्गं सप्तान् सङ्घस्य चत्वारवाक कीर्तिता " षडण्य
 व्युह । वेदपारायणचतुर्विभागान् षडण्य उच्यते ।
 तस्य व्युहं सप्तदाय, षडर्शेदोना सप्तदाय व्याख्या-
 स्याम' इत्यर्थः । अथमेकोवेदं तदुक्तं पारश्वके, "तर्
 वेदा सर्वेषोपा एकैव व्याकृतिः प्राप्ता एव प्राप्ता
 अथ इत्येता विद्यादिति" तस्य षडर्शं भागं कृत । तथा
 चोक्तं भागवते । "तेनासौ षडरो वेदा. षडर्षिर्वेदं
 प्रभुः । सव्याकृतिकामसोपारांचतुर्वैतविचक्षण । इला
 मध्यामयक्षा तु ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मकोविदान् । ते तु धर्म-
 यदेदार सप्तमेभ्य समदिशन् । ते परम्परया प्राप्ता
 सप्तस्यैवैर्घटितम् । षडर्शुनेष्वप्यध्यासा हापारादौ
 सङ्घर्षिभि । लोषायु लोषणस्यसु इमेधा वीक्ष्य वा-
 सत । वेदान् ब्रह्मर्षयोव्यसन्नु कृदिभ्याऽऽस्युतनोदित ।
 यथिन्मन्त्रान्तरे ब्रह्मन् सर्गत्वा लोकाभादन । ब्रह्मेया-
 द्यौर्लोकपालैर्याचितो धर्मोऽग्रे । परागरान् सत्यवत्यामथा-
 यकलयया विभु । अवतीर्थो गङ्गाभागे वेदं चक्रे चठ

विधम् । अग्नयश्च यजुःसाम्नोराशोनुत्तव्य वर्गम् । चत-
स्रः संहितायाम् मन्त्रैर्भेषिण्यणा इव । तासां स चतुर-
शिष्य न् उपार्ह्य मङ्गमति । एकैकसंहिता ब्रह्मन्नेकेकस्यै
ददा विभ । पलाय संहितामादा ब्रह्मन्वाख्यातवाच ह ।
शैत्यायनसप्तम्य निगदाख्य यजुर्गणम् । सात्रा जे मनये
प्रादान्ना छन्दोगसंहिताम् । अथर्वीङ्गिरस नाम स्व-
शिष्य य सुमन्तये । पैल स्वसंहितामूचे इन्द्रमिति
ये सुनि । वाष्कजाय च सोऽप्याह शिष्येभ्य संहिता
स्वज्ञाम् । चतुर्धा व्यस बोध्याय याज्ञवल्क्याय भागव । ।
परागरायानिहले इन्द्रप्रमतिरात्मवान् । अध्यापयत्
संहिता स्वा माण्डूकेयस्तपिह्विवम् । तच्छिष्यो देवमित्य
सौभार्यादिभ्य कषिषान् । (इन्द्रप्रमतिस्ततो माण्डूकेयः ।
माण्डूकेयस्ततः शाकल्यः । शाकल्यशिष्यो देवमित्) ।
शाकल्यस्तनस्तु सान् पञ्चधा व्यस्य संहिताम् । वात्स्य
सुब्रह्मणालीयगोखल्यशिष्येभ्युधात् । जातकूर्णश्च तच्छिष्यः
समिस्तु स्वसंहिताम् । बालाकपैङ्गवेतालविरजेभ्योददौ
सुमिः । वापकूर्ण प्रतिशाखाभ्यो वासुखिल्याख्यसहि-
ताम् । चक्रे वजायनिर्भुञ्ज्य काशीरश्वैव ता दधु ।
ब्रह्मचा संहिताज्ञेता एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्हता । श्रुत्वैव
इन्द्रो व्यास सर्वपापै प्रसृज्यते" भाग० १२, ६ अ० ।
"ब्रह्मणा नोदितो व्यासोवेदान् व्यसन् प्रथक्रमे । अथ
शिष्यान् सञ्जयाह चतुरोवेदपारगान् । अग्नेदश्वक
पैल सञ्जयाह मङ्गमति । शैत्यायननामान यजु-
वेदस्य चापहोत् । जैमिनि सासवेदस्य तथैवाथर्ववेद-
वित् । सुमन्तस्तस्य शिष्योभूद्देव्यासस्य धीमतः" विष्णु पु०
ऋग्वेदस्य । "सुमन्तजैमिनिपैश्मत्प्रमपैला सुव-
भाष्यमङ्गभारतधर्माचार्या" इति । जस्रतिबाह-
वीत्यारभ्य माण्डूकेया इत्यन्तामाण्डूकगणा गगीशचक्र
वीत्यारभ्य साख्यायनमित्यन्ता साख्यायनगणा । एतेषा
कौपीतकौस्तुभं ब्राह्मणम् आरण्यक च । ऐतरेय इत्या-
रभ्य आश्वलायनान्ताः आश्वलायनगणा एषान्तु ऐतरेय
आरण्यक ब्राह्मणम् । आश्वलायनसूत्रम् ।
तत्र यदुक्त चातुर्वेदे चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति । अ-
स्मिन् पन्थे चातुर्वेदे तेन चत्वारोवेदाविज्ञाता भवन्ति
अग्नेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्ववेदश्चेति इति स्पष्टार्थः ।
वेदा हि यज्ञार्थम् अभिप्रवृत्ता । ते यज्ञाः द्विविधा ।
अग्नी हूयमानाः, अग्नौ प्रकृता । अग्नौ हूयमाना
नैतानिच । अग्नौ प्रकृता नित्याभ्यासो ब्रह्मयज्ञः पारा-

यथ च । अत्र ऋग्वेदस्य ब्रह्मयज्ञस्य अग्ने "यद्ब्रह्मोऽधीतेम
यथाह्यतिभिरेव तद्देवतास्तर्पयति यदजुं पि हताह्यतिभिः,
यत्सामानि मध्वाह्यतिभिः, यदथर्वीङ्गिरस सोमाह्यतिभिः,
यत् ब्राह्मणानि कस्यान् गायानाराशरीरितिहासपुरा-
णानीत्यन्ताह्यतिभिर्यजुर्वेदोऽधीते स्वधा अस्य पितृन् उप-
क्षरन्ति इति । तत्र अग्नेदस्याहभेदा भवन्ति । स्थानानि
भवन्तीति पाठान्तरम् । शाकल्यः पकलो ऐतरेयब्राह्म-
णारण्यकौ ४ साख्यायनमाण्डूकौ ६ । कौपीतकौय
ब्राह्मणारण्यकवित् अहभेदा । अन्यञ्च "वेदाश्च
विकृता, शाखाभेदस्तु त्रिविधस्ततः" । प्रथमनामाभिधानेन
व्यासेन कथितं पुरा इति । अत्राहभेदेनाहस्यानेन वा
प्रकृतिर्याह्या विकृतिस्तु अथे वक्ष्याम । तस्मात् ब्रह्म-
यज्ञार्थे पारायणार्थे च अग्नेदस्याध्ययनकर्त्तव्यम् । ततश्चत-
व्येदेन वक्ष्यति । चर्चत्वादि चर्चाध्ययनम् । ताल्लोपट-
व्यापारेण शब्दसोच्चारण क्रियते सा चर्चा । तस्याध्ययनस्य
गुरु आवकः । तस्य चर्चक, शिष्य श्रवणीयपार । श्रवणीयो
वेद । तस्य पार समाप्ति । इति चतुष्टयेन अध्ययनं
सूचितम् । अथे चतुष्टयेन चत्वारि पारायणानि सू-
चयति । तत्पारायण द्विविधम् । प्रकृतिविकृतिरूपम्
का प्रकृति ? । प्रकृति संहिता । सा द्विविधा कृता
योगा च कृता यथा ! 'अग्निमीचे पुरोहितमिति । योगा
यथा । अग्निम् ईचे पुरोहितमिति । प्रातिशाख्ये
द्वितीयपटले भाष्यकारेण व्याख्यातम् । अथ चतुष्टयपारा
यथ यथा । क्रमपार क्रमपदः क्रमजटा क्रमद-
ण्डुश्चेति चतुष्टयपारायणम् । क्रमशब्देन उभयसंहिता
वाच्या स कथम् ? । "अतुल्लोमविद्योमाभ्या द्विवार
हि पठेत् क्रमम् । विद्योमे पदवत्सन्धिरनुद्योमे यथोक्र-
मम्" । यथाक्रम यथा संहिता इत्यर्थः । अन्यञ्च वर्ष-
क्रमः । अक्षरसमान्नाय एवेत्यारण्यके । "कथमभिष्टुयादि-
त्यक्षरय चतुरक्षरय पञ्चः अर्धचंश ऋक्थ" ।
इति ब्राह्मणम् । क्रमः संहितायाची कथम् ? । प्रद
प्रकृति संहिता इति मङ्गलवचनात् । सा क्रमरूपा
इत्यर्थः । क्रमपदः । क्रम संहिता तस्या पदानि इति
प्रकृतिपारायणे द्वे प्रकृतिरूपे । विकृतिस्तु अथवा भवति ।
तच्च "जटा बाला शिखा सेखा ध्वजो दण्डोरधोचन ।
अथै विकृतय प्रोक्ता क्रमपूर्वा महर्षिभि" इति व्यासा मध्ये
जटादण्डयोः प्राधान्यं तत्कथम् ? । जटानुसारिणी शिखा
दण्डानुसारिणी साखासेखाध्वजोरधयः । घनस्तु उभयो-

रेवानुसारी । तत जटापटवे जटावाक्यम् । “क्रमे यथोक्तं पदजातमेव द्विरभ्यस्योत्तरमेव पूर्वम् । अथभ्यस्य पूर्वम् च तयोत्तरे पदेऽवसानमेव हि जटाभिधीयते” अस्यार्थः । क्रमे यथोक्तं सति क्रमोक्तमभ्यासित्युक्ते क्रमप्रकारे पदजातं पदद्वयं वा पदत्रयं वा द्विवारमभ्यसेत् । द्विवारस्यडेत् । अथ्यासप्रकारः । उत्तरमेव पूर्वम् । क्रमवत्पदद्वयं तद्वृत्त्या पूर्वेषु समं प्रथमम् उत्तरपदमभ्यसेत् । ततः उत्तरपूर्वपदयोः सन्ध्याद्वारा पूर्वम् द्विरभ्यस्योत्तरपदे अक्षरान् एवंप्रकारेण अध्ययनं जटा अभिधीयते उदाहरणेन दर्शयति । अग्निमोक्ष ईडेऽग्निमग्निमोक्षे ईडे उरोहितं उरोहितमोक्ष ईडे उरोहितमित्यादि ज्ञेयम् । अथ दशसप्तशतम् । “क्रम-सक्तं विपर्यस्य पुनय क्रमसत्तरम् । अङ्गैर्विदेव मञ्जोक्तः क्रमदण्डोऽभिधीयते । उदाहरणम् । अग्निमोक्षे ईडेऽग्निम् अग्निमोक्षे ईडेऽग्निम् उरोहितमोक्षेऽग्निमोक्षेऽग्निमित्यादि ज्ञेयम् । अथ मालासप्तशतम् । “मूयात् क्रमविपर्यासा बर्भस्य्यादितोऽन्तत । अन्तं चादिस्येदेवं क्रममाचेति गीयते । माला मासेव उपपाणां पदानाङ्गुलिनी हिता । व्यावर्त्तने क्रमस्यं क्रमव्युत्क्रमस्यमाः । अथ गिषा बल्लणम् । “पदोत्तराङ्गतामेव गिषामायां प्रचक्षते । अथ खेसासप्तशतम् । क्रमद्वित्विचतु पञ्चपदक्रममुदाहरेत् । पृथक् पृथक् विपर्यस्य खेसाभाङ्ग पुन क्रमात्” । अथ ध्वजसप्तशतम् । “मूयादादेः क्रमं सस्यगान्ताङ्गुत्तारये-दादि । यमं च अत्रि यत्र स्यात् पठनं च ध्वज सतः” । अथ रथसप्तशतम् । “पादगोर्ध्वयो वापि सङ्कोक्षा दयद्व-पृथः” । अथ वनसप्तशतम् । “जटापटुका विपर्यस्य घनभाङ्ग-र्त्तनादिभ्यः” । अन्वञ्ज । “जटागिष्वावनाः प्रोक्ता क्रमपूर्णा मनोविभिः” इति विकृतिबल्लणान्युक्तानि । अध्ययने सङ्गितापारायणम् पदपारायणम् जटापारायणम् क्रमदण्डपारायणं चतुष्पारायणमित्यर्थः । एतेषां शाखा चञ्च भवन्ति । एतेषां वेदपारायणानां पञ्च शाखा भवन्ती-त्यर्थः । ता काः ? आश्वलायनी संह्यायनी शाकल्य-वाल्मीकाभाण्डूका चेति इति प्रसिद्धाः । तेषां सध्ययनम् । तेषाम् आश्वलायनादिशाखानां समानाध्ययनं ह्यवयति । अथ्यावाचतःषष्टि । अग्निमोक्षे अथ देवायेत्यादि । चतुर्वर्षिद्वयाद्या इत्यर्थः । सण्डुवादि दर्शयति । अग्नि-मोक्षे-शुभ्रमाकम् इत्यादि उपाकस्य विप्रसिद्धानि इत्यर्थः । वर्गाद्याः परिवक्ष्यातमे वक्ष्ये बहुतरैः वर्गादिः आश्व-

थाना संख्या पञ्चविंशतिर्बिना ज्ञेया । पदोत्तरसप्त-शतं वगा इत्यर्थः । सङ्गामेक सङ्गामा निर्दिश्यद्द्वि-कल्पितम् । द्य सप्त च पद्यम् । सप्तदशाधिकसप्तस्य सङ्गा-नीत्यर्थः । सङ्ख्यातं वे पदक्रमम् । एकं यतसङ्गं च द्विपञ्चाशत्सङ्गं सङ्गं सप्तदशं वासिष्ठानामि-तरेषां पञ्चागीति । एकसङ्गाद्विपञ्चाशत्सङ्गसप्तदशं यत सप्तदशं वासिष्ठानां वासिष्ठगीतियम् इन्द्रोमिरेकसप्तति-पदात्मकोर्गनास्ति । एतद्गोत्रीयाणां पञ्चागीत्यधिकपदा-नीत्यर्थः । अथ बालखिल्यसङ्गितपटस्यै उच्यते । सर्वैकन्तु द्विपञ्चाशत्सङ्गं यतसप्तक्रमम् । पदानि च द्वि-यति प्रमाणं शाकल्यं च । एकसङ्गाद्विपञ्चाशत्सङ्गसप्त-यत द्विभक्ति चाधिकानि पदानि इत्यर्थः । पदानि बा-लखिल्यस्य अर्कसंख्यागतानि च । अधिकाणि तु सप्तैव वर्गा-श्रुतादयः सृता सप्ताधिकडादयगतानि पदानीत्यर्थः । इत्याश्वलायनानाम् साख्यायनान्तु बालखिल्यसङ्गित-पदसंख्या उच्यते । याकल्येऽपि पदत्रयेक सङ्गं तथैव त्रिसङ्गसप्तशतम् । यतानि सप्तैव तद्याधिकानि सत्वारि-त्रिंशसु पदानि सर्वा । शाकल्योमाण्डूकगण्यस्य सङ्-गितपदानि एकसङ्गाद्विपञ्चाशत्सङ्गसप्तयतसप्तसि-शदधिकानि पदानीत्यर्थः । पदानि बालखिल्यस्य इदं संख्या यतानि च पञ्चगीत्यधिकानि वर्गाः सप्तदशाणि च । एकादययतपटुपञ्चाशदधिकानि बालखिल्य पदानीत्यर्थः । अष्टपञ्चाशत्पदात्मकसंख्यस्य यन्त्रित्विजो वर्गोर्नास्ति आश्वलायनानां सप्तसङ्गात्तसो वर्गः । इत्याश्वलायन-साख्यायनशाकल्योरध्ययनयोर्भेद इत्यर्थः । अथ पारायणे सप्तपरिमाणस्य उच्यते । अथा द्य सङ्गस्यापि सप्तं पञ्च-यतानि च । अष्टपामयीति पादस्य पारायणं प्रकीर्तितम् इतत्पारायणं बालखिल्यैर्बिना सङ्ख्यातम् । बालखि-ल्यानि पारायणे न सन्ति । अतदुच्यते । अथवेदान्तगतं बालखिल्यमेकादशसूक्तम् सूक्तसङ्गसप्तदशाधिकमित्यत्र अत्र द्यसङ्गस्याप्योक्तत्वं संख्या व्यतिरिक्तानि बालखिल्या-नीति प्रसिद्धि” भाष्यम् । अत्र प्रधानं शाखाभेदाभि-प्रायेण पञ्चविधसप्तशतम् “अगुदसु तं शाखा सारेक-विशतिसंख्यका” सूक्तोपनिषदि एकोनविंशतिभे-दोक्तिं प्रयासाभिप्रायेण अत एव प्रयासाभ्य इति प्रागुक्तभागः वाक्ये तथोक्तम् । अस्य उपनिषदेऽस्य उपनिषद्वदे उक्तः । “अगुदो देवदेवतो यजुर्वेदेऽस्य सात्तु । सामनेदं सत पञ्चसासंख्यासिद्धिर्बि-

मनु । 'ऋग्वेदाधिपतिर्जीव' ज्यो० उक्ते जीवस्य ऋग्वेदाधिपत्वं तेन तस्य धारे तद्वदे च 'तत्तत्कर्म ऋग्वेदिभिरूपीयम् "शास्त्राधिपे बलनि वीर्ययुतेऽधर्मात्मनः" । ज्यो० त० तदुध्यानं तु "ऋग्वेद पद्मपत्राचो गायत्रा सोमदैवतः । आत्मेयगोत्रः" इति विधा० पा० उक्तम् । ऋग्वेदोऽध्येयत्वेनास्तस्य इति । ऋग्वेदिन् तत्पाठके । ऋचा स्त्री ऋ-वा० षन् किञ् । हिंसायाम् । "कपिशक्त ऋषावान्" ऋ० १, १५२, २, "ऋषावान् हिंसक" भा० । "महाव्रातस्तु वि कुर्मिर्ऋषावान्" ऋ० २, २०, २ । ऋच स्तुतौ तदा० पर० सक० सेट् । ऋचति आर्चीत् । आनर्चं । कर्मणि ऋच्यते आर्चि । "याभ्या गायत्रमृच्यते" ऋ० ८, २८, १० "ब्रह्माय चृन्ते युग्म्याम्" ७, ७०, ६, ऋच स्त्री ऋच्यते स्तूयतेऽनया ऋच-करणे क्तिप् । वेदमन्त्रभेदे "यत्नार्थवशेन पादव्यवस्थितिः सा ऋक्" ज्यो० । "ऋषो यजू पि सामानि निगदामन्त्रा" कात्या० १, २, १, । "ऋगादयो निगदान्तात्पारोमन्त्राः । तत्नार्थवशेन वृत्तवशेन वा यत्र पादव्यवस्था, सा ऋक् तत्र "समिधानिं दुस्सत" इत्यादौ यत्र प्रत्यक्षेण समाप्तोऽर्थोऽप्युच्यते तत्नार्थवशेन पादव्यवस्था यत्र च क्रियापदानुपादानात् "सुसंविदाय शोचिषे त त्वा समिद्धिरद्विरः" इत्यादौ अप्यर्थवशितोऽर्थस्तत्र एतवशेन पादव्यवस्था भवति अतश्च यत्र नियताक्षराणि नियताश्च पादानियतानि वाक्यसामानि सा ऋग्व्युच्यते । अनियतान्तरपादावसानं यजु यद्यपि प्रगीतं मन्त्रवाक्यं सामेलमिद्युक्तप्रयोगं तथापि तत्र विशेषणं गीति विशेष्याण्युच्यते । मास्त्वैतद्विशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति प्रथमं प्रतीयमानत्वात् गीतिरेव सामेत्स्युच्यते तथा च "ऋवतीषु रथन्तरं गायति" "यद्योन्या तदुत्तरयोगायति" "ऋच्यध्वं साम गायति" प्रजापतेर्हृदयममृच गायतीत्याद्युपपन्नं भवति अतः ऋग्व्युच्यते । अतः ऋग्व्युच्यते । ननु यदि रथन्तरादिशब्दा गीतिरेव वाचका तदा "रथन्तरेषु स्तुतीति" कथं स्तुतिसाधनत्वम् शुष्णगुणिसम्बन्धकीर्त्तनं हि स्तुतिः सा च गीतिरूपेण साम्ना न सम्भवति । उच्यते गीतेः अयं स्तुतिवाचकत्वात्मावाहगतत्वरप्रकृतनद्वारा स्तुतिसाधनत्वमभवतीति नोक्तदोषः । निगदा प्रैया परसम्बोधनायाः "मोक्षणीराषादव" "अम्नीदम्नीन्विहर" इत्येवमादयः । ननु त्रिषदा अपि यजूष्वेव ततः किमर्थं प्रथयुक्ताः । उच्यते "ऋपांशु यजुषा ऋचैर्निगदेनेति" बर्षभेदेन सङ्गः प्रगन्त-

र्भाविशङ्कया प्रथमवचनम् । षष्ठ्युत्तस्तु निगदाना यजुष्वेव परसम्बोधनार्थत्वात् उच्यते निगदेनेति बर्षभेदं न च बर्षभेदादुभेदं ऋकसामयोरपि क्वचिदुपांशुप्रयोगविधानात् अतस्त्रैविध्यमेव सन्नाषाम् । तथाचोक्तम् "अर्षेर्द्वयमन्त्रसे गोपाय यमृपयस्त्रैविद्या विदुः" ऋच सामानि यजूपीति त्रीन्वेदान्विदन्तीति त्रिविदं त्रिविदा सन्त्विति नोऽध्येतारस्त्रैविदाः ते च य मन्त्रभागस्त्रैविद्यादिरूपेण त्रिविधमाहुस्तं गोपायेति योजना । ऋग्यजुःसामात्मको मन्त्रभेदोऽभिहितं तदन्तरभेदाकाङ्क्षायाश्च वा साम्ना चाध्येतप्रसिद्धौ भेदे विद्वे लक्षणं न क्रियते" कर्कः । "ऋचैव हौत्वमकरोद्यत्पाध्वर्यं साम्नोऽङ्गीचम्" ऐत० "त्रिधा विहिता वाग्दो यजू पि सामानि" शत० ब्रा० ६, ६, १, ४ । "ऋच सामानि जज्ञिरे पुरुषसू०" "तदेतद्वचाम्यनूक्तम्" छा० उ० । २ विश उच्यते निरु० । समासे तदन्तात् अच् । अर्च्यः एकचम् द्वृचं षडृचम् इत्यादि । षड् । अध्येतय्येष अच् । अर्च्यः बह्वृच इत्यादि पन्थे तुन अच् । अनृक् साम । प्राचुर्यं मयट् । ऋचमय तत्प्रसुरे ति० स्त्रिवां छोप् । 'एतं यदृचमयं यजुर्मयम् साममयमाहुतिमयम्' शत० ब्रा० ४, ३, ४, ५ । भावे क्तिप् । श्स्तुतौ षड्प्रायाश्च । ऋचस् त्रि० ऋच-वा० कसुन् । स्तोतरि । "गा अर्चती नृचसे रिरौहि" ऋ० ६, २६, ५ । "ऋचसे स्तोत्रे" भा० ऋचसे अय्य० ऋच-तमर्थे कसेन् । स्तोत्रमित्यर्थे । "प्र वां मन्त्रानृचसेन वानि" ऋ० ७, ६१, ६ । ऋचीक ष० ऋच-ईकक् । दिव पुत्रे सविहभेदे । "दिव पुत्रो हृद्ग्राह्यपुत्रात्मा विभावसु । सविता स ऋचीकोऽर्कोऽनाजुराशवहोरविः" भा० आ० १५० । ऋग्वेदेषु २ जसदग्निपितरि ऋचभेदे । "तस्मिन्निशुक्ते विधिना योगक्षेमाय मार्गवे । अन्यससृपादयास पुत्रं अगुरनिन्दितम् । अयं दीपतपस धर्मात्मानं यश्चिन्तम् । यः सरोषाञ्चुतोगर्भा व्याहर्षोऽन्वाय भारत । । आरुषी तु मनो कन्या तस्य पत्नी मनीषिणः । अर्च्येत्सत्या सममवदूच भित्त्वा महाययाः । महातेलाः महावीर्योऽन्वाय एव शुष्यैर्युतः । ऋचीकस्तस्य पुत्रस्तु जसदग्निस्ततोऽभवत्" भा० आ० ६६ अ० । तस्य करितम् । भा० अ० ५० ४ अ० विस्तरेण वर्णितम् षंकेप्रतस्तु हरिवशे २८ अ० यथा "गार्गे कन्या महाभागा नाम्ना प्रवर्तते शुभा । ता गार्गिर्मुपुञ्जाव ऋचीवाय इदो ममः । तस्याः प्रीतोऽभव-

ज्ञानं भार्गवो ऋगुनन्दनः । उज्जायं कल्पयामास चरं
गाधेस्तथैव च । उपाचाङ्गुयं तं भर्ता ऋचीको भार्गव-
स्तदा । उपयोज्यश्चरय त्वया माता स्वयं तप । तस्यां
जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान् ऋत्रियर्षभ । अजेयं तं
त्रियर्षोके ऋत्रियर्षभस्तदम् । तत्रापि पुत्रं कल्याणि ।
धृतिमन् तपोधनम् । यमात्मकं द्विजश्रेष्ठ चरुरेव
विधास्यति । एषसङ्गा त्वं ता भार्याऽर्चको ऋगुनन्दन ।
तपस्यभिरतो नित्यमरय्य प्रविशेह । गाधि, सदा-
रस्तु तदा ऋचीकान्त्रमभ्यगात् । तीर्थयात्रापसङ्गेन
सुतां दृष्टुं नरेश्वर । चरुद्वयं गृहीत्वा तदपे सत्यवती
तदा । चरुमाटाय यत्नेन सा त्वं भाले न्येदेयत् । माता
व्यत्यस्य दैनेन दुःखिणी स चरुं ददौ । तस्याचरुमया-
ज्ञानादात्मसंख्यं चकार ह । अथ सत्यवती गर्भं ऋत्रि-
यान्तरं तदा । धारयासास दीप्तेन वसुधा घोरदर्य-
नम् । ताऽऽचीकस्ततो हृदा योगेनाभ्यनुसृत्य च । तामम-
वीदुःखिजश्रेष्ठः सा भार्या वरवर्षिणोऽम् । माताऽपि व-
क्षिता भद्रे । चरुव्यत्यासहेतुमा । जनिष्यते हि पुत्रस्ते
क्रूरकर्माऽतिदारुण । भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभू-
तस्यपोधनः । विश्वं हि ब्रह्म तपसा भया तस्मिन् सम-
र्पितम् । एषसङ्गा महाभाग भर्ता सत्यवती तदा ।
प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेत्रयो भवेत् । ब्राह्मणा-
पसदं ज्ञानं इत्युक्तो सुनिरम्बोत् । नैव सङ्ख्यितं कामो
मया भद्रे । तथाऽस्त्विति । उपकर्मा भवेत् पुत्रं पित्रर्मा-
दृचं कारणात् । पुत्रः सत्यवती वाक्यमेवसङ्गाऽम्बोदिदम् ।
इच्छन् लोकानपि सुने । सृजेथाः किं पुनः सुतम् ।
यमात्मकस्तज्जु त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि । काममेवं-
विधः पौत्रो मम स्नासव च प्रभो । । यद्यन्यथा न
शक्यं वै कर्तुंभेतदुद्दिजोत्तम । । ततः प्रसादमकरोत् स
तस्याक्षपयो ब्रह्मात् । भद्रे ! नास्ति विरोधो मे पौत्रे च
नरवर्षिणि । त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे । भविष्यति ।
ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् । तपस्यभिरतं
दानं जमदग्निं यमात्मकम् । ऋगोऽरुविपयंसि रौ-
द्रवैष्णवयो उरा । वज्रमाद्भैष्णवेऽथाये जमदग्निरजा-
यत । सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरावथा । कौशि-
कीतं समाख्याता महत्तये महाभद्री । उज्जायुवशप्रभवो
रेणुनास भराधिपः । तस्य कन्या महाभाग कामक्षी
नाम रेणुका । रेणुकायान्तु कामस्यां तपोविद्यासम-
न्वितः । आर्क्षीको जनयासास जामदग्न्यं सुदारुणम् ।

सर्वपितृान्तगं श्रेष्ठं धनुर्धेयं पारगम । रामं जज्ञिष
इत्यारं प्रदीप्तिमं पाशकम् । शौर्यमेवस्त्वचीकस्य सत्त्व-
यत्ना महायगाः । जमदग्निस्तपोदीर्घाऽज्जने ब्रह्मविदा-
वरः । मध्यमश्च शुन शफ शुन पुच्छ कनिष्ठक । वि-
द्यामित्वन्तु दायाद गाधि कशिकमन्दन । जनयामास
पुत्रन्तु तपोविद्यायमात्मकम् । पाप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽम
संपर्पिता गत । विद्यामित्वस्तु धर्मत्मा माम्ना विश्वरथ
सृत । जज्ञे ऋगुप्रसादेन कौशिकाह शवर्द्धनम् ।
‘अथर्षीकादयोऽभ्येय पितरौ राममब्रुवन् । राम ।
राम । महाभाग । प्रीताऽस्म तव भार्गव । भा० आ० ३५०
३भरतसुतमुमन्यु सुते ऋषभेदे । ‘ततोमहर्षि क्रतुभिरौजा
नो भरतस्तदा । सेभे पुत्रं भरहाजादु मूमन्यु’ नाम
भारत । इत्युपक्रम्य ‘पुस्कारिण्याऽर्चकोऽस्य मूमन्योरभनत्
सुत’ भा० आ० ६४५० ।

ऋचीक न० ऋच-कीपन् । पिपपचमपात्रे हेम० ।
ऋचीपम पु० ऋचा स्तुत्या सम वेदे नि० ईत्त पत्तञ्च ।
अथयेपेयं समानगुण्ये । ‘इह नृतं इन्द्रो ऋषो अथ एवे
वज्रपृचीषमः’ ऋ० १०.२२.२ । ऋचीपम । ‘ब-
ह्नाव इन्द्र ! ते यतं यतं भूमिस्तु स्युः । न त्वा वज्रिन्’
इत्यादिक्या ऋ० ८.७.५ । स्तुत्या समानगुण्यकं भा०
‘परोमातृऽचीपमसिन्द्रस्यम्’ ऋ० ८.६८.६ । ऋची-
पमम् ऋचा स्तुत्या समसु यद्यप्यपरिच्छिन्नसुत्यापि स्तुति-
यावन्मातृं विषयोऽकरोति तत्समम्’ इत्यर्थं भा० । ‘अव-
चट ऋचीपमः’ ऋ० ८.६२.६ । ‘इत्यहा परमन्वा
ऋचीपमः’ ८.६०.१ । ‘२दीप्रा समे च ‘अहंनु इत्त-
ऋचीपमः ऋचा दीप्रा सम’ भा० ।

ऋचेयु च० राजभेदे । पूर्वव्यवर्धने ‘रौद्राश्चस्य महे-
भासा दयाश्वरसि स्रमव’ इत्युपक्रम्य ‘अवेयुरच वावेयुः
तत्राप्येयुच वीर्यवान्’ भा० आ० ६४५० ।

ऋच्छ मोहे सूचीं (काठनीभाषे) अक० गमने सक० तदा० पर०
सिट । ऋच्छति आर्क्षींश्च आनर्क्षं । उपसर्गात् अस्यादे
र्द्धिं प्राच्छति अपार्च्छति । ‘उपसर्गा क्रियायोगे’
पा० इत्युक्तेः यत्क्रियवा योगश्चक्रियायामेवोपसर्गत्वम् तैत्र
प्रगतं ऋच्छकोऽस्मात् काम्ये प्रादि० ब० । प्रच्छं चः इत्यादौ न
इत्तिं अत्र प्रस्य गमेरुपसर्गत्वेन ऋच्छोपसर्गत्वाभावात् ।
ऋच्छरा श्री ऋच्छ-कर्षिण करणे वा चञ् । वेद्यायाम् ।
उच्छव० साधारणत्वेन सर्वैर्गम्यत्वात् इन्द्रियभोजनजन-
साधनत्वात् तस्यास्तयात्वम् ।

ऋज गतो जर्जने (बलाधाने) अर्जने च भा० आत्म०
 सक० स्वयं अक० सेट् । जर्जते अर्जते आर्जते आनृजे ।
 ऋज भर्जने इदित् भा० आ० सक० सेट् । अर्जते
 आर्जते । अर्जा बभूव आस चक्रे । अर्जसान ।
 ऋजिष्य लि० अर्जु आप्नोति गच्छति आप-यत् ए० ।
 अर्जुगामिनि “अर्जिष्य श्येन प्रुपितशुम्” अ० ४,
 २८,२ । “अर्जु आप्नोति गच्छत लृजिष्य ” भा० ।
 “अर्जिष्य इमिन्द्रावत ’४,२०,४ ।
 ऋजिष्वन् पु० राजभेदे “अममृष्य ऋजिष्वने दात दाशुषे”
 अ० ६,२०,७ । अर्जिष्वने एतन्नामकाय राशे’ भा० ।
 ऋजीक लि० अर्ज-गतौ ईकन् किञ्च । इन्द्रे २धूमे च
 चक्रव० । उपार्जोऽकथ्ये उदा० करणे ईकन् । २साधने
 च “आविर्ऋजीको विदधा” अ० ४,२८,४ । “आवि-
 ऋजीका आविर्भूतमाधना” भा० ।
 ऋजीति पु० अर्जु गच्छति ई-गतौ क्तिच् ए० । अर्जुगामिनि
 वाये “अर्जीते ! परि इत्वि नोऽप्रा” अ० ६,७५,१२ ।
 “अर्जु गच्छति अर्जीति र्पु ” भा० ।
 ऋजीष न० अर्ज्यते रषोऽस्मिन् अर्ज्यं आधारे कीपन्
 अर्जादेशः । १पिष्टपचनपात्रे २नरकभेदे पिष्टपचनाकार-
 पात्रभेदेन पापिना पचनहेतुत्वेन तस्य तथात्वम् । नरक-
 गणनायाम् सतु । “लोहयद्गु ऋजीपञ्च” नर-
 कथ्ये विवृति । ३भीरसे सोमसताचूर्स्ये “सोमो-
 राजामृत सुत ऋजीपेषालहानुन्मृत्युम्” यजु० १६,७२
 “अर्जीप नीरसं सोमसताचूर्स्यम्” वेददी० । ४गतपारे
 सोमे पु० । “सद्ये त इति अर्जीपकुम्भ ज्ञावयति” कात्या०
 १०,६,१ । “गतसार सोम अर्जीपक्लेन पूर्णकुम्भम्”
 अ० । यथा मादकद्रव्यस्याभिषवणेन सारांशे सृजते
 अविष्ट नीरसभागः (सिटि) अत्रितठते एव सोमस्याभि-
 षवणे मि मारांश अर्जीप इत्युच्यते । कर्मणि कीपन् ।
 ५ अर्जिषुते सोमे च “कुविद्राजानं सवधनुन्मृजोपिन्” ।
 अ० २,४२,५ । “अर्जीपिन् ! सोमपन् ” भा० । “अन्नरिचा-
 दर्जीपी” २,४६,२ । “अर्जीपी सोमवान्” ए० । तन्ति०
 अस्य निश्कर्तदर्थिता “तेनाशुमद्यद्वाभिषुषोति तेनेर्जीषि”
 तस जातार्थे तारका० इतच् । अर्जीपित नीरसतया जाते
 लि० । अर्जीप द्रव्य देयत्वेनास्मिन् इति । अर्जीपिन् गत-
 षारसोमद्रव्यसम्भदाने देवे ‘इन्द्र । सोम सोमपते । पिबेस
 माध्यन्दिम सवन चार वत्ते । प्रमुप्या यिमे सव-
 षद्गु जीपिन् । विष्टच्या हरी इह मादयस्त” अ० २,२२

१, अर्जीपथ्येन गतसार सोमद्रव्यस्यते” भा० ।
 ऋजु लि० अर्जयति गुणान् अर्ज्य-कु नि० अर्जादेशः ।
 १प्रगुणे २सरले अर्जने । सरलस्य बहुगुणात्क कत्वात् तथा
 त्वम् । स्त्रिया गुणवचनत्वात् वा ङीष् । “अर्जोर्दधा-
 नैरवतत्त्व कन्वराः” भाषः । “अर्जायता अर्जिषि
 सवन्ती” भट्टिः ‘उमा स पश्यन् अर्जुनैव चक्षुषा”
 कुमा० “अर्जवस्ते त सर्वे स्युरप्रणा सौम्यदर्शनाः” मत्तु ते
 दण्डा । “अर्जवोर्दधा” गोभि० ६० । नान्दोषसादी देवे
 पैत्रे च दर्मा अर्जव कार्या । “धर्मप्रधाना अर्जवः
 पुत्रधनो धनान्विताः” या० । तत वेदे वा० प्रकारे
 भाष् । अर्जुधा सरलप्रकारे अर्थ० “यज्ञमेव तद्वजुधा
 प्रतिष्ठापयति” ऐत० । भावे ष्ट्वा० इमिष् । अर्जि-
 षन् सारस्ये अर्कौटिल्ये पु० । भावे तल् । अर्जुता
 तदर्थे स्त्री “अर्जुतां नयत करामि ते” कुमा० । त्व ।
 अर्जुत्व न० गुणवचनत्वात् अण् अर्ज्य न० तत्रार्थे ।
 ४ अर्जुत्वे ५ कल्याणे । “अर्जुहस्ता अर्जुवनि ” अ०
 ५,४१,१५ । “अर्जुहस्तास्तदनुकूलहस्ता अर्जुवनिः कल्या-
 णदाना” भा० । ६ शोभने च “धारवाकेषु जुगाथ” । अ० ५,
 ४४,५ “अर्जुगाथ । शोभनस्तुतिक ” भा० । ७ वसुदेवपुत्रभेदे
 पु० । “वसुदेवस्तु देवक्यामस पुत्रानजीनम् । कीर्त्तितानं
 सुषेणञ्च भद्रयेभसदारपी । अर्जु सभईनं भद्रं सङ्घर्षस-
 हीश्वरम् । अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वयमेव हरि किञ्च ।
 सुभद्रा च महाभागा-तव राजन् । पितामही” भाग०
 ६,२४, अ० २५,२६ । अर्जुत्वञ्च अर्ज्यवयद् ८०६ ष्टु
 व्याख्यातम् वाक्यस्य तत्त्वञ्च स्यदार्थत्पन् । “धर्मयास्त्र-
 ऋजुभिर्मिताचरै” मिता० ।
 ऋजुकाय ए० अर्जु कायोऽस्य । १ कथ्यपसनी त्रिका०
 २ अर्जुत्वदेहमात्रे लि० । “तजिन् स्वस्तिकमासीन अर्जु-
 कायः समभ्यसेत्” भाग० २,२८,६ । [हारिष् २वापे पु० ।
 ऋजुग लि० अर्जु यथा तथा गच्छति गम ङ । ३ सरलव्यव-
 ऋजुरोहित न० कर्म० । सरले इन्द्रधनुषीति केचित् वस्तुतः
 “रोहितं रुधिरं प्रीक्षन्मनुमक्रयरासने” विश्वोक्तेः चत्-
 पातस्रचके सरले इन्द्रधनुषि रोहितवद्व्यसैव इतिः तेन
 “इन्द्रायुधं शक्रधनुसादेव अर्जु रोहितम्” अमरे “धनानव
 धनुर्देवायुध तद्वजु रोहितम्” हेमचन्द्रे च तदेव अर्जु
 चेत् रोहितमिति व्याख्यानाम् न विष्टिनामेत्यपधेयम् ।
 ऋजुसर्प पु० कृष्णपर्ववत् निम्नसमा० । सुष्ठुतोक्ते दक्षी-
 णरविशेषे सर्पभेदे । “तत्र दक्षीणरा इत्युपक्रम्य अर्जुसर्पः

श्वेतोदरो महाशिरा अलङ्घ्यं व्याशीविव' इति उक्तम् ।
 ऋजुका उ० ऋज-वा० उक्तम् । देवभेदे विपायानदी
 जन्मभूमौ । ऋजूके भवा ऋण-एयो० । आजीकीया तत्-
 प्रभवाया विपायायाम् "इम भे गङ्गे । यमुने । सरस्वति ।
 यतद्भि । सोम सचता परुष्याया । आसिक्तामरुदृधे
 "वितस्तयाजीकीये । शृणुह्या सुपोमया" ऋ० १०,७५,५,
 इमासदाहृत्य निरुक्तेषां । "आर्जकीया विपाहृत्याह
 व्यञ्जकप्रभवा ऋजुगामिनी या" तेन विपायानद्युत्-
 पत्तिस्थानमृजुक् इति गम्यते ।

ऋजुकारण न० अन्तजुः ऋजु क्रियतेऽनेन ऋजु+अभूततद्भावे
 वि+ञ-करणे ल्युट् । । सरलतागम्यादनसाधने सुशु-
 लोक्ते । यन्त्रयापारभेदे । "यन्त्रकर्माणि तु निर्घातनपूरण-
 बन्धनव्यपवर्त्तनपालनविवर्त्तनविवरणपीडनमार्गविशोधन
 विकर्षणाहरणोच्छनोच्चमनविममनभङ्गमोक्षधनाभूपर्षण
 दारण्यर्जुकरणप्रक्षालनप्रधावनप्रसाजनानि चतुर्विंशति" ।
 सुशु० । २ तथाभूतव्यापारमात्रे च ।

ऋजुयत् लि० अजु गच्छति ऋजु गच्छति वा ऋजु+
 अह+वा क्यच् ऋजय-एयो० तस्य जो वा शह । । ऋजु-
 गामिनि २ ऋजुगामिनि च "देवाना भद्रा सुभतिर्ऋजुयता
 देवाना रातिरभि नो निवर्त्तताम्" ऋ० १,८८,१, श्रुतिमा-
 त्रित्य "ऋजुयतामृजुगामिनामृजुगामिनां नेति" निरुक्तम् ।
 ऋजु उ० ऋज-गत्यादिपु रन् नि० । । गायत्रे उक्त्तम् ।
 २ ऋजुगामिनि लि० । "सू मन्त्य ऋजु वातस्याश्व" ऋ० १,
 १७४,५ । "ऋजुः ऋजुगामिनौ" भा० । "ऋजुः वाज
 न गध्यम्" ऋ० ४, १६, ११ ।

ऋज्वी श्वी ऋजु+श्विया वा श्वीप् । । शार्क्यवत्यां श्वियाम्
 ऋजुयश्चे उदा० । सू० सि० उक्ते चङ्गाणां २ गतिभेदे ।
 "वक्रातुवक्रा कुटिला मन्दा मन्दतरा समा । तथा
 शीघ्रा शीघ्रतरा चङ्गाणामदधा गति । तत्रातिशीघ्रा
 शीघ्राख्या मन्दा मन्दतरा समा । अञ्जीति पञ्चधा
 शोया या वक्रा सातुवक्रा" सू० । "तत्राटविषगतिपु
 श्रुतिशोषेत्यादि समेत्तन्ना इत्येव पञ्चधा गति ऋज्वी-
 मार्गी गतिशोया या गतिः सातुवक्रा अतुवक्रामनेन
 सह वर्त्तमाना पूर्वसोक्तेऽतुवक्रगतेर्वक्रुटिलमध्योऽभिधा-
 नात् उभयासदत्वाच्च सातुवक्रा कुटिलेति गतिर्वक्रा
 शोया तथा च चङ्गाणां मार्गी वक्रुति गतिद्वयम्" रङ्ग० ।

ऋजुमान उ० ऋजि-अघानच् । भेदे उक्त्तम् ।
 ऋजु गती तमा० उभ० सक० सेट् । अस्ति ऋणोति, ऋणुते

आर्षीत् आर्षिष्ट । आनस्यं आन्वणतः आन्वणे । ऋणः ।
 ऋण लि० ऋण-क । । गन्तरि । "धवीयान्णो न ताशुरति
 धन्या राट्" ऋ० ६, १२, ५ "ऋण शीघ्रगता" भा० । "उच
 ऋणेष यातय" १०, १२७, ७ । ऋ-क्त नि० । २ अथश्रुदेये
 (धार) अर्द्धां० पु म० । "ऋतावानचयमाना ऋ-
 णानि" ऋ० २, २७, ४ । "ऋणानि श्लोहभिरन्येभ्यो
 देयानि" भा० । "पर ऋणा सावीरघ मत्कृतानि" ऋ० २, २८
 ६ । "ऋणानि पित्रादिभिः कृतानि अस्माभिर्देयानि ।
 अथ मत्कृतानि ऋणानि" भा० तच्च अवश्ययोध्यत्वेन
 लौकिकमलौकिकञ्च । तत्र देवादित्रयाणां चतुर्णां पञ्चाना
 वा अवश्ययोध्यत्वाद्लौकिकवर्तलम् अयोधने पापशैल-
 त्यात्तस्य तथात्वम् । ऋणानपक्रियाया उपपातकगन्दे उक्त-
 गास्त्रेष पापशैलत्वम् । "देवानाञ्च पितृषाञ्च ऋषीणाञ्च
 तथा नरः । ऋणान् जायते यस्यात् तन्मोक्षे प्रयतेत्
 सदा । देवानामन्वयो जन्तुर्यज्ञं भवति मानवः । अन्व-
 वित्तय पूजाभिरुपशासन्नतस्तया । आह्वेन प्रजया चैव
 पितृषामन्वयो भवेत् । अपीणा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन तपसा
 तथा" विष्णुधर्मो० पु० । "जायमानो वै ब्राह्म-
 णस्त्रिभिर्ऋषीभ्यो भवति ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो,
 यज्ञेन देवेभ्यः, प्रजया पितृभ्यः" मितान्श्रुति । "न
 च जातमात्रोऽकृतदारागनिरप्रहोयसादिषुधिक्षियते ।
 तस्मादधिकारो जायमानो ब्राह्मणादियंशादीनस्तुतिभेत्"
 मितान् । "ऋणानि लीप्यपाकाल्य मनोमोक्षे निवेद्येत् ।
 अनपाकाल्य मोक्ष त्त्तु सेवमानः पतत्यध" । "मह
 र्षिपितृदेवाना गत्वाऽन्यं यथाविधि । पुत्रे सर्वं
 समासकथ वसेन्नाध्यस्यमान्निव" सतुना क्रमेण चातु-
 रान्मस्यपलमान्निवोक्तम् । यथा च ब्रह्मचर्यादेव प्र-
 क्षाधिकारस्तथा आन्वयगन्दे ८२६ ए० उक्तम् ।
 अवश्यदेवत्वेन चतुर्विध पञ्चाविधस्यै दार्शित भा०
 आ० १२, अ० । "ऋणेषुतुर्भिः सञ्जता जायन्ते मानवा
 भुवि । पितृदेवर्षिमनुजर्देयं तेभ्यश्च धर्मात्" इत्युपकुस्य
 "यस्यैतु देवान् प्रीणाति स्वाध्यायतपसा समीन् । पुत्रैः
 शब्दैः पितृर्षाभि आनृषत्वेन मानवान्" "ऋणमु-
 न्मुष्य देवानामन्वयोऽस्य तथैव च । पितृषामथ विप्राणाम-
 तिशीनाञ्च पञ्चमम्" अतु० २७ अ० । "ऋषामिधानात्
 स्वयमेव केशव तदा पितृषा सुहृदे स मन्वनात्" "अथ-
 च्छपीड भगवन्मृष्यन्त्वमनेहि मे" "नचोपसेमे पूर्वोक्तव्य
 निर्मोक्षसाधनम्" रघु० । लौकिकमन्वयम् (धार) (वर्णा)

अद्यादानगच्छे वक्ष्यते । इदुर्गे ४भूमौ पूजये च सि०
 को० प्रवत्सरकम्बचघसनस्य दशपूर्वकात् व्यसादेर्द्वि
 प्रार्थम् वत्सरार्थं कम्बचार्यं वसनार्थम् दशास्यो-
 देषो दशास्यो नदी । ऋणयोधमार्थमृणष्टयार्थम् । अह्न-
 यास्त्रोक्तो कृतश्चित् राक्षनरादवश्यं वियोज्यसंख्यानिते
 पदार्थे । तत्सूत्रवक्रमख्याया सजातीयेन पिजातातीयेन
 धनेन च योगपियोगादिक्रियादिक वीजग० उक्तं यथा ।

“धनर्षसङ्कलने करणसूत्रं उत्तार्द्धम् । योगे युति
 स्यात् क्षययो स्वयोर्धा धनर्षयोरन्तरमेव योगः । उदा० ।
 रूपत्रय रूपवत्तदय च क्षय धनं वा सहित वदाशु ।
 स्वर्णं क्षयं स्व च पृथक् पृथङ्मे धनर्षयो सकूलनाम-
 वैषि । अत्र रूपाणामव्यक्ताना चाद्याक्षराण्युपलक्षणार्थं
 लेखानि । यानि ऋणगतानि तान्यूर्ध्वविन्दूनि । न्यास
 रू १ रू ४ योगे जात रू ७ न्यास रू १ रू ४ योगे
 जात रू ७ । न्यास रू १ रू ४ योगे जात रू १ ।
 न्यास रू १ रू ४ योगे जात रू १ । एव विभिन्नेषुपि ।
 धनर्षव्यवकलने करणसूत्रं उत्तार्द्धम् । स ग्रीधमान स्व-
 न्दणत्वमेति स्वल्प क्षयसदुद्युतिरुक्तवत् । उदा० त्रयाद्वय
 स्यात् स्वमृणाडण च व्यक्त च स ग्रीधय वदाशु शेषम् । न्यास
 रू १ रू २ अन्तरे जातं रू १ । न्यास रू १ रू २
 अन्तरे जात रू १ । न्यास रू १ रू २ अन्तरे जातं
 रू ५ न्यास रू १ रू २ अन्तरे जातं रू ५ ।

गुणनभागे करणसूत्रं उत्तार्द्धम् । स्वयोरस्वयोस्व वध
 स्वर्षभाते क्षयोभागहारेऽपि चैव निरुक्तम् । उदा० ।
 धन धनेनर्षमृषेन निघ्नं द्वय त्रयेण स्वमृषेन कि स्यात् ।
 न्यास रू २ रू ३ धन धनघ्न धनं स्यादिति । रू ६ ।
 न्यास रू २ रू ३ ऋणमृणघ्नं धनं स्यादिति जातं
 रू ६ । न्यास रू २ रू ३ धनमृणगुणमृणं स्यादिति
 जात रू ६ । न्यास रू २ रू ३ ऋण धनमृणमृण स्या-
 दिति जातं रू ६ । इति धनर्षगुणनम् ।

भागहारेऽपि चैव निरुक्तमिति । उदा० । रूपा-
 एकं रूपचतुष्टयेन धन धनेनर्षमृषेन भक्तम् । ऋण ध-
 नेन स्वमृषेन कि स्यादुक्त वदेद यदि बोधुधीपि ।
 न्यास रू ८ रू ४ धन धनघ्न धनं स्यादिति जात
 रू २ । न्यास रू ८ रू ४ ऋणमृणघ्न धनं स्यादिति
 जात रू २ । न्यास रू ८ रू ४ ऋण धनघ्नतम् ऋणं
 स्यादिति जात रू २ । न्यास रू ८ रू ४ धनमृण-
 घ्नमृण स्यादिति जात रू २ । इति धनर्षभागहार ।

वर्गमूलयोः करणसूत्रं उत्तार्द्धम् । इति स्वर्षयोस्व स्वमूले
 धनर्षे न मूल क्षयस्यास्ति तस्याकृतित्वात् । उदा० ।
 धनस्य रूपत्रितयस्य वर्गः क्षयस्य च ब्रुहि सखे ममाशु ।
 न्यास रू १ रू ३ जातो वर्गो रू ६ रू ६ । धनात्मका-
 नामधनात्मकाना मूल मवाना च पृथग्वदाशु । न्यास रू
 ६ मूलं रू १ वा रू ३ । न्यास रू ६ एवामवर्गत्वा-
 न्मूलं नास्ति । इति धनर्षवर्गमूले ।

स्वसङ्कलनव्यवकलने करणसूत्रं उत्तार्द्धम् । स्वयोगे वि-
 योगे धनर्षं तथैव न्यतं नून्यतस्तद्विपर्ययमेति । उदा०
 रूपत्रयं स्व क्षयग च खं व कि स्यात् स्वयुक्त वद खा-
 च्छुतं व । न्यास रू १ रू १ रू ० एतानि स्वयुतान्य-
 विक्षतान्येव । रू १ रू १ रू ० एतानि खाच्छुतानि रू
 १ रू १ विपर्ययानि” ।

“छेदं गुण गुण छेद वर्ग मूल पदं कतिम् । ऋणं स्व
 स्वमृणं कुर्यादुदश्ये राशिप्रसिद्धये” लीला० ।

ऋणकाति लि० ऋणवदवश्यफलप्रदा काति स्तुतिर्यस्य ।
 अवश्यफलदायकस्तुतिशालिनि “दासहिमृणकातिमदा-
 भ्यम्” ऋ० ८, ६१, १२ । ऋणकातिः ऋणवदवश्यफल-
 प्रदस्तुतिक भा० ।

ऋणक्षय पु० ऋणभेदे “ऋणक्षयस्य प्रयता मवानि” ऋ० ५,
 १०, १२, “ऋणक्षयस्यैतन्नामकस्य राग” भा० ऋणक्षये
 राजनि रुग्मानाम्” ऋ० ५, १०, १४ ।

ऋणचित् पु० ऋणमिष चिनोति चि-किप् । ऋणस्येव
 स्तोत्रकामस्याभायके यजमाने । “स ऋणविहणया मङ्गण-
 सति” ऋ० २, २१, १७ । ऋणचित् स्तोत्रकामऋणमिष
 चिनोति” मा० ।

ऋणदास पु० ऋणात् मोचनेन कतोदास । दासभेदे ।
 “गृहजातस्ताथा क्रीतो लब्धोदायाडुपागत । अनाकाश-
 स्तस्तद्वदाहित स्वामिना च य । मोक्षितो मरुतस्व-
 र्णाद्युक्ते प्राप्त पणे जित । तवाहमित्युपगतः प्रब्रज्या-
 वसितः क्तः । भक्तदासश्च पित्रेयस्तथैव वदवाहृत ।
 विक्रोता चात्मनःशास्त्रे दासा पञ्चदश कृताः” मारद ।
 “गृहे दास्याज्जातो गृहजात । क्रीतोमूलेन, लब्ध प्रति-
 पहादिना । दायाडुपागत पिलादिदासः । अनाका-
 शस्ततोडुभिन्ने यो दासस्वाय मरुपाद्वहितः । आहित
 स्वामिना धनयज्ञेनाधिता नीत । ऋणमोचनेन दास-
 त्वमभ्युपगतः ऋणदास” मित्ता० ।

ऋणमत्कुण पु० ऋण परकृत्य मर्ममेति कृपाति रूप-म

सुप्तपेति स० । प्रतिभुवि (जाभिन्) शब्दर० । स हि परकीयर्थस्य मदीयत्वेन ख्यापयतीति तस्य तथात्वम् ।
 ऋणमार्गेण पु० ऋण मार्गयते परणं स्वगतत्वेन प्राचयते मार्गं-ल्यु ईत० । (जाभिन्) प्रतिभुवि हारा० ।
 ऋणमुक्ति स्त्री ऋणान्मुच्यतेऽनया सच-करणे क्तिन् । ऋण योधने त्रिका० । ऋणभोघोऽप्यत्र हारा० ।
 ऋणमीचन न० ऋणात् सोचयति सच-षिच्-ल्यु ५त० । काशीस्ये तीर्थभेदे काशीःसखे प्रसिद्धम् ।
 ऋणलेख्य न० ऋणसूचकं लेख्यं लेखपत्रम् । ऋणग्रहण-सूचके व्यवहारोपयोगिनि (सत) (तम सुक) इत्यादि प्रसिद्धे पत्रभेदे । तल्लेखनप्रकारादि भिन्ना० द्भिन्तं यथा 'तत्र लेख्यं द्विविधं शासन ज्ञानपद चेति । शासन निरूपित ज्ञानपदमभिधीयते । तच्च द्विविधम् अहस्तकृतमन्यकृतं चेति । तत्र स्वहस्तकृतमसाक्षिकम्, अन्यकृतं ससाक्षिकम् । अन्वयोश्च देयाचारात्सारेण प्रामाण्यम् यदाह नारद । "लेख्यन्तु द्विविधं त्रये स्वहस्तान्यकृतं तथा । ससाक्षिमत्साक्षिमञ्च सिद्धिर्द्देशस्थितेष्वयोरिति' तत्रान्यकृतमाह । "य कश्चिदयौनिष्ठात स्वख्या तु परस्परम् । लेख्यन्तु साक्षिमत् कार्यं तस्मिन् धनिकपूर्वकम्" या० । धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थो हिरण्यवादि परस्पर स्वख्या इयता कावेनैतावद्देयमि तोयती च प्रतिमास दृष्टिरिति निष्ठातो व्यवस्थितः तस्मिन्नर्थे काष्ठान्दरे निप्रतिपत्तो वस्तुतत्त्वनिर्णयार्थं लेख्यम् साक्षिमदुक्तब्रह्मणसाक्षियुक्तम् धनिक पूर्वं यस्मिन् तद्वनिकपूर्वकम् धनिकनामलेखनपूर्वकमिति यावत् कार्यं कर्त्तव्यम् । उक्तब्रह्मणाः साक्षियो वा कर्त्तव्या "कर्त्ता तु यत्कृतं कार्यं सिद्धार्थन्तस्य साक्षिण । प्रवर्त्तन्ते विधादेसु स्रकत वाप्यलेखकमिति" ऋण्यात् । अपि च "समासावतदर्भाङ्गानामजातिस्रगोत्रके । स्रग्नचारिका-स्त्रीयपिलनामादिबिभ्रितम्" था० समा समस्वर मास चैत्रादिस्तदर्भं पञ्च एक लघो वा अष्टाक्षिणिः प्रतिपदादि । नाम धनिकाधमर्णयो । जाति ब्राह्मणादि स्रगोत्र वाशिष्ठादिगोत्रमेतै समादिभिश्चिह्नितम् । तथा स्रग्नचारिक बहुवादिप्राप्तप्रयुक्त गुणनाम बहुच कृत इति । आत्मीयपिलनाम धनिकार्थकपिलनाम । आदिपह्णवाद्भ्य जाति सख्याचारादेर्पह्णम् । एतैश्चिह्नित लेख्य कार्यमिति गतेन सम्बन्ध । किञ्च 'समाप्त्ये' ऋणी नाम स्वहस्तेन निवेशयेत् । सत भेऽसकपुत्रस्य यद-

तोपरि लेखितम्" या० धनिकाधमर्णयोर्योऽर्थ स्वख्या यत्रवस्थितः तस्मिन्नर्थे समाप्ते लिखिते ऋणो अधमर्णोना-मात्मीय स्वहस्ते भाङ्गलेख्ये यदुपरि लेखित तन्ममासक-पुत्रस्य सतमभिप्रैतमिति निवेशयेत् पत्रे विहितेत् । तथा "साक्षिणश्च स्वहस्तेन पिलनामकपूर्वकम् । अत्राहम-सकः साक्षी लिखेयुरिति समा" या० । तस्मिन् लेख्ये त्रे साक्षिणो लिखिताः तेष्यात्मीयपिलनामलेखनपूर्वकमभि-प्रार्थयेत् अहमसकतो देवदत्त, साक्षीत स्वहस्ते नैकैकयो लि-खेयुक्ते च समा सख्यातो गुणतश्च कर्त्तव्या । यदाधमर्ण साक्षी वा लिपिपत्रो न भवति तदाऽधमर्णोऽन्वयेन साक्षी च साध्यन्तरेण सर्वसाक्षिसिद्धौ स्वमतं लेखयेत् । यथा-ह नारद "अलिपिपत्र ऋणो य स्यात् स्वमतं तु च लेखयेत् । साक्षी वा साक्षिणान्येन सर्वसाक्षिसमीपत" इति अपि च "उभयाभ्यर्थितेनैतन्मयाहस्तकपुत्रना । लिखितं ह्यसकेनेति लेखकोऽन्ते ततो लिखेत्" या० । ततो लेखको धनिकाधमर्णिकाभासुमाभ्यां प्रार्थितेन मयाऽ-सकतेन देवदत्तेन विष्णु मित्स्वरुता एतल्लेख्य लिखित-मित्यन्ते लिखेत्" साम्प्रतं स्रकत लेख्यमाह । "विनापि साक्षिभिर्लेख्यं स्वहस्तलिखितं तु यत् । तत्प्रमाणं स्रतं लेख्यं बन्धोपधिक्षताहते" या० । यल्लेख्यं स्वहस्तेन लिखितं अधमर्णेन तत् साक्षिभिर्विनापि प्रमाणं स्रतं मन्वा-दिभि । बन्धोपधिक्षताहते । बन्धेन मन्वात्कारेण, उप-धिना क्वलोपधिक्षोभयमदादिचक्षण्येन यत्कृतं तस्मादि-ना । नारदोऽप्याह "समाप्तियुक्तस्त्रीवाचबलात्कार-कृतं च यत् । तदप्रमाणं लिखितं मयोपधिक्षतन्नेति" । तच्चैतत् स्वहस्तकृतं परहस्तकृतञ्च यल्लेख्यं देयाचारात्-सारेण सम्बन्धवत्प्रवहारे बन्धकवत्प्रवहारयुक्तमर्थक्रमापरि-क्षोपेन लिख्यस्वरापरिक्षोपेन च लेख्यमित्येतावन्न पुन साधुशब्दैरेव प्रातिस्वकदेशभाषयापि लेखनीयम् यथा-ह नारद "देयाचाराविरुद्धं यद्व्यक्ताक्षिविधिब्रह्म-णम् । तत्प्रमाणं स्रतं लेख्यमविलुप्तक्रमाक्षरमिति" । विधानं विधिराधेर्विधिराधीकरणन्तस्य ब्रह्मणम् गो-प्याधिभोग्याधिकारकृतमित्यादि तद्व्यक्तं विस्मय च-क्षि स्रग्नचारिकाधिधिब्रह्मणम् । अविलुप्तक्रमाक्षरम् अर्थाना क्रमं क्रमसाक्षराणि च क्रमाक्षराणि अविलुप्रा-नि क्रमाक्षराणि यस्मिन्नादविलुप्तक्रमाक्षरम् । तदेव श्रुतं लिखितं प्रमाणम् । राजशासनवत् साधुशब्दनिब-भोऽन्तेऽपिप्रमाण । लेख्यप्रसङ्गेन लेख्यावृत्तमप्यत्र लिखि-

देव देयमित्याह "ऋण लेख्यकतं देयं पुरुषैस्त्रिभिरेव तु ।
यथा साध्यादिकृतमृष्य त्रिभिरेव देयम् तथा लेख्यक-
तमप्याहृतं पुत्रतत्पत्नैस्त्रिभिरेव देयम् । न चतुर्थादि-
भिरिति नियम्यते । ननु पुत्रपौत्रैर्षण्डेयमित्यविशेष-
णेषुर्षामात्र त्रिभिरेव देयमिति नियतमेव । वाढम-
स्यैवोत्सर्गस्य पत्नारूढणविषये सूत्र्यन्तरप्रथमापवाद-
यज्ञासपनेतुमिदं वचनमारब्धम् । तथा हि पत्न्यक्षणा
भभिधाय कात्यायनेनाभिहितम् "एव काचमतिक्रान्त-
पितृणा दास्यते ऋणमिति" । इत्य पत्नारूढमतिक्रान्त-
काचमपि पितृणा सस्वन्वि दास्यते । अत्र पितृणा-
मिति बहुवचननिदशात् कालमतिक्रान्तमिति वचना-
स्तुर्थादिदास्यत इति प्रतीयते । तथा हारीतेनापि
"लेख्यं यस्य भवेद्भस्ते लाभन्तस्य विनिर्दिशेदिति" । अत्रापि
यस्य हस्ते पत्न्यसि तस्यर्गलाभ इति साभान्चि न चतुर्था
दिभ्योपूष्णहामोऽस्तीति प्रतीयते । अतश्चैतदायज्ञानि
हस्त्यर्थम् एतद्वचनमिति युक्तम् । वचनद्वयान्त योगीश्वरवच-
नानुसारेण योजनीयम् । अस्यापवादमाह "आधिस्तु
भुज्यते तावद्यावत्तत्र प्रदीयते" । सवन्वकेऽपि पत्नारूढे
ऋणे त्रिभिरेव देयमिति नियमाहणापकरणानधिकारेणा-
ऽऽध्याहरणेऽप्यनधिकारमाप्नाविदुश्च्यते । यावच्चतुर्थेन
पञ्चमेन वा ऋण न दीयते तावदेवाधिर्भुज्यत इति वदता
सवन्वकसर्पाकारणे चतुर्थादेरप्यधिकारो दर्शित । नन्वे-
तदप्ययुक्तमेव । "फलभोग्यो न नश्यतीति" इत्यम् । तदप्ये
तस्मिन्नसत्त्वपवादवचने पुरुषत्वविषयमेव स्यादिति
सर्वमनवद्यम् । मासिकक परिचयाप्य प्रकृतमेवातुसरति ।
"देवान्तरस्ये दुर्लभे नष्टोन्मृष्टे हृते तथा । भिक्षुं दग्धे-
ऽथवा खिले लेख्यमन्यत्तु कारयेत्" या० । व्रवहारालम्बे पत्ने
पत्नान्तरं कुर्यादिति विधीयते । व्रवहारालम्बस्य चा-
त्यन्तव्रवहितदेवान्तरस्ये पत्ने दुर्लभेऽपि सन्दि-
ह्यमानानि अश्वकानि वा लेख्यानि लिप्यक्षराणि
पदानि वा यस्मिन्नास्मिन् दुर्लभे नष्टे काचवचने, चन्मृष्टे
मशीदौर्बल्यादिना, मृदिते लिप्यक्षरे, हृते तस्करादिभिः,
भिक्षे विदधिते, दग्धे अग्निना, खिले द्विधाभूते सति हि
भवति । एतज्जातिप्रसार्थिनोः परस्परानुत्तमौ सत्या विमत्या-
न्त व्रवहारमाप्तौ देवान्तरस्यपत्नानयमाध्यापेक्षया
काचोदात्तवर् इदेवावस्थिते मष्टे वा पत्ने साक्षिभि-
रेव व्रवहारनिर्णय कार्यः । यथा ह नारदः "लेख्ये
देवान्तरस्ये योस्ये दुर्लभेऽपि हृते । सतस्कराकाचक-

रणमसतोद्भृष्टदृग्भवेति" । सतो विद्यमानपत्नस्य देवान्तर-
स्यस्यानयनाय कालकरणं काचावधिर्दातव्यः । अतः
पुनरविद्यमानस्य पत्नस्य पूर्वं ये इटार साक्षिणस्तैर्दर्शनं
व्रवहारपरिसमापनं कार्यम् । यदा तु साक्षिणो न
सन्ति तदा दिवेन निर्णयं कार्यं । "अलेख्यसाक्षिके
देवीं व्रवहारे विनिर्दिशेदिति" स्मरणात् । एतच्च जान-
पद व्यवस्थापत्नं सन्दिग्धं चेत् खड्गसखिखितादिभिः गोध-
नीयम् "सन्दिग्धलेख्ययुद्धि स्यात् खड्गसखिखितादिभिः
क्षिप्रान्निप्रियाचिञ्ज सवन्वागमचेतुभिः" या० उक्ते ।

ऋणादान न० ऋणमादीयते यत्र । मृत्युक्ते अष्टादशविवा-
दान्तर्गते व्यवहारभेदे "तेषामाद्यन्तणादानमित्यादीनि
अष्टादश व्यवहारपदानि मनुना दर्शितानि । तल्लक्ष-
णादि नारदादिशाब्देन निरुद्धं दर्शितं यथा
"अधुनाष्टादशाना व्यवहारपदानामाद्यन्तणादानपदं ट-
र्शयति । "अथोतिमागो वृद्धि" स्यादित्यादिना मोच्य आ-
धिस्तुदुत्यस्ये प्रविष्टे द्विगुणे धने" इत्येवमन्तेन । तज्जाणा-
दानं सप्तविधम् । ईदृशस्यण्डेयमीदृशमदेवमनेनाधि-
कारिणा देयमस्मिन् समये देयमनेन प्रकारेण देयमित्यव-
सर्णे पञ्चविधसत्त्वसर्णे दानविधिरादानविधयेति द्विवि-
धमिति । एतच्च नारदेन स्पष्टीकृतम् "ऋणन्देवमदेयञ्च
येन यत्र यथा च यत् । दानपहणधर्मस्य ऋणादान-
मिति सूत्रमिति" तत्र प्रथमसत्त्वसर्णस्य दानविधमाह
तत्पूर्वकत्वादिनरेपाम् । "अथोतिमागो वृद्धि" स्यान्मा-
सिमासि सवन्वके । वर्षक्रमेण कृतं द्वित्रिचतुःपञ्चकम-
न्यथा या० "मासिमासि प्रतिमासं विश्वाष्टार्थं यदाधीयते
आधिरिति यावत् सवन्वकेन सह वर्त्तत इति सवन्वक
प्रयोगस्तस्मिन् सवन्वके प्रयोगे प्रयुक्तस्य द्रव्यस्याधीतत
भोभागो वृद्धिर्द्विर्ग्या भवति । अन्यथा सवन्वकरहिते प्र-
योगे वर्षानां ब्राह्मणादीना क्रमेण द्वित्रिचतुःपञ्चकं यत्
भस्यं भवति ब्राह्मणेऽधमर्णे द्विकं यत्तम्, क्षत्रिये त्रिकं,
वैश्ये चतुष्कं, शूद्रे पञ्चकं, मासिमासीत्येव । हौ वा लयो
वा चत्वारो वा पञ्च वा द्वित्रिचतुःपञ्चा द्वित्रिचतुःपञ्चा
अस्मिन् यत्ते वृद्धिर्हीयते इति द्वित्रिचतुःपञ्चकं यत्तम् ।
"तदस्मिन् वृद्ध्यायसाभगुस्कोपदा दीयते इति (पा०)कम् ।
इय वृद्धिर्मासिमासि गृह्यत इति कालिका । इवमेव वृ-
द्धिर्द्विवसगणनया विभक्त्य प्रतिदिवसं गृह्यमाणा काविका-
भवति तथा च नारदेन । "काविका काविका चैव वादिता
च तयाऽपरा । चक्रद्विवसं चक्रं तु तस्य वृद्धिचतुर्विधा"

रसुञ्जीकम् "कायाविरोधनी गन्तव्यपादादि वायिका।
 प्रतिभासं खन्ती या दृष्टिश्चा कासिका मता । दृष्टिःमा
 कारिता नाम यर्षिकेन सय कता । दृष्टेरपि पुनर्दृष्टि-
 चकदृष्टिश्चाकृतेति" । गृहीतविशेषेण दृष्टेः प्रकारा-
 न्तरमाह । "कान्तारणास्तु दृग्गक पाशुशा विंगक गतम्"
 या० । कान्तारणमग्यन्त गच्छन्तीति कान्तारणा ये
 दृष्ट्या धनं गृहीत्याधिकलाभार्थमतिगहनं प्राणधनमि
 नागमहाप्याम प्रविशन्ति ते दृग्गक गतं दद्युः । ये च
 ससृग्गान्ते विंगक गत भासिभासीत्वेव । एतदुक्तमभवति
 कान्तारणेभ्यो दृग्गक गत सासृग्भ्यश्च विंगक गतम् उत्स-
 मर्षं स्यादद्यात् शूलविभागस्यापि गङ्गितत्वात् इति ।
 रदानो कारिता दृष्टिमाह । "दद्युर्षां सजतां दृष्टि
 सर्वे सर्वांश्च जातियु" या० । "सर्वे ब्राह्मणादयोऽधमर्षा
 चान्येके सचान्येके वा सजतां स्यात्पुगतां दृष्टि सर्वांश्च
 जातियु दद्युः । क्वचिदकतापि दृष्टिर्भवति यथाह
 नारदः "न दृष्टिः प्रीतिदत्तानं स्यादनाकारिता क-
 चित् । अनाकारितमयुर्षं वत्सराज्ञाद्विर्भवति" इति । यस्तु
 वाचितकं गृहीत्वा देवान्तरं गतस्त प्रति कात्यायनेनो-
 क्तम् । "यो वाचितकमादाय तददत्त्वा दिय मजेत् । ऊर्षं
 स वत्सरात्तस्य तद्वनं दृष्टिभाभुवादिति" यत्र वाचितक-
 मादाय वाचितोऽप्यदत्त्वा देवान्तरं वाति तम् प्रति ते-
 नैवोक्तम् । "कतोवारमदत्त्वा यो वाचितस्तु दिग्ं मजेत् ।
 ऊर्षं भासलवाचत्तर तद्वनं दृष्टिभाभुवादिति" यः पुनः
 सदेये स्थित एव वाचितो वाचितकं न ददाति त यात्र
 नकावादाभ्य दृष्टि दापयेद्वाजा । यथा ह "सदे
 येऽपि स्थितो यस्तु न दद्याद्याचितः क्वचित् । तन्मतोऽ-
 कारिता दृष्टिमनिष्कलं च दापयेदिति" । अनाकारित
 दृष्टेरपवादो नारदेनोक्त "पत्यमूख्यभृतिसौदी-
 ख्योयश्च प्रकल्पित । एवादानात्किंपवा सर्वेनो जातिव-
 क्षिताः" । अविचक्षिता अनाकारिता इति । अधुना द्र-
 व्यविशेषे दृष्टिविशेषमाह । "घनतिस्तु पशुस्त्रीषाम्" या०
 "पशुना स्त्रीणां घनतिरेव दृष्टिः पशुनां स्त्रीषाम्योवस्था-
 समर्षस्य तत्पृष्टिघनतिकासस्य प्रयोगः सम्भवति । प-
 शूष्वश्च शीरपरिचर्याधिगः । अधुना प्रयुक्तस्य द्रव्यस्य
 दृष्टिपक्षमन्तरेण चिरकावावस्थितकस्य द्रव्यस्य किय-
 ती परा दृष्टिरित्येवमित्ये आह "रसस्यादृष्ट्या परा । व-
 स्यचान्द्विरयत्नामाहृतस्त्रिद्विगुणा परा" या० । "रसस्य
 नैवचतादेर्द्विपक्षमन्तरेण चिरकावावस्थितस्य सततया

दृष्ट्या सर्वमानस्यादृष्ट्या दृष्टिः परा गत पर वद्वेते ।
 तथा वक्ष्यधान्यद्विरयत्नां यथासंख्यं चतुर्गुणाः त्रिगुणा-
 द्विगुणा च दृष्टिः परा । वसिष्ठेन तु रसस्य त्रैगुण्यसक्तम्
 "द्विगुणं द्विरयत् त्रिगुणं धान्यम् धान्येनैव रसा व्या-
 श्याता पुत्रपुत्रकलाभि च तुवाएत त्रितयमदृष्ट्य-
 पमिति" । मतुना तु धान्यस्य उपपुत्रकलादीनाञ्च पञ्च-
 गुण्यसक्तम् । "धान्यं गदे सने वाहो नातिक्रामति पञ्च-
 तामिति" गदं शैलफल उपपुत्रकलादि । लघोमेयोर्वा
 धमरोक्तेयादि । वाहोवर्णीवर्देतरगादि । धान्यदृष्टव-
 याश्चुविपया दृष्टि पञ्चगुण्यसक्तान्नातिक्रामतीति । तत्राधमर्ष-
 योग्यतापयोगे दुर्भिक्षादिकावत्रयेण च व्यख्या इष्ट्या ।
 एतच्च सक्तप्रयोगे सक्तद्वारणे च वेदितव्यम् । पुत्र-
 धान्तरसङ्गमभेन प्रयोगान्तरकरणे तस्मिन्नेव वा पुत्र-
 अनेक्य प्रयोगान्तरकरणे सुपर्णादिक हेतुगयाद्यतिक्रम्य
 पूर्ववद्वेते । सक्तप्रयोगेऽपि प्रतिदिनम् प्रतिभासस्यति-
 वत्सर वा इष्ट्याकरणेऽधमर्षदेवस्य हेतुग्यसम्भवात्
 पूर्वाद्धतदृष्ट्या सङ्ग हेतुग्यस्यतिक्रम्य वर्तते एव यथाह
 मतः "कुसीददृष्टिर्हेतुग्य नास्तीति सक्तदृष्टता" । सक्त
 दाहितेत्यपि पाठोऽस्ति । उपचर्वायं प्रयुक्त इव्य कुसी-
 दनस्य दृष्टि कुसीददृष्टिर्हेतुग्य नास्तीति नातिक्र-
 मति यदि सक्तदृष्टता सक्तप्रयुक्ता इवधान्तरसङ्गम-
 प्यादिना प्रयोगान्तरकरणे हेतुग्यसमन्तेति । सक्तदृष्टते
 ति पाठे येन प्रतिदिनस्मृतिभास प्रतिवत्सर वाऽधम-
 र्षादाहता हेतुग्यसमन्तेतीति व्याख्येयम् । तथा गौ-
 तमेनापुक्तम् "चिरस्थाने हेतुग्यस्य प्रयोगस्येति" प्र-
 योगस्यैवैवचनमिदंयात् प्रयोगान्तरकरणे हेतुगयाति-
 क्रमोऽभिप्रेत । चिरस्थान इति निर्देशाच्छेन यनेर्दृष्टे-
 र्पक्षे हेतुगयातिक्रमोदधितः । अत्रप्रयोगधर्मा उक्ता
 साम्प्रतम् प्रयुक्तस्य धनस्य पक्षधर्मो अखन्ने । "प्रपन्न
 साधवधर्मं न वाच्यो रूपधर्मेनेत् । साध्यमानोरूपप्रपन्न-
 दण्डोदायस्य तद्वनम्" या० । प्रपन्नव्युपगतमधममयेन धनं
 साक्ष्यादिभिर्भावित साधवन् प्रत्याहरन् धर्मोदिभिरुपायै
 उत्समर्थो नरपतेर्न वाच्योनिवारणोयो न भवति । धर्मो
 दवक्षोपाया मतुना दर्शिताः । "धर्मेण व्यनहारेण ब्रह्मेना-
 चरितेन च । प्रयुक्त साधयेदर्थं पशुमेन बसेन चेति"
 धर्मेण प्रीतियुक्तं साधवचनेन, व्यनहारेण साक्षिषेवाद्यु-
 पायेन, ब्रह्मेण सत्यवादिव्याजेन वृषवादेर्पक्षेण, आचरि-
 तेन अधोक्षनेन । पशुधर्मोपायेन बसेन निवृत्तव्यनादिना

उपचयाथे प्रयुक्त इत्यमेतैरुपायैरात्मसात्कुर्यादिति ।
 मपन्न साधयन्नथ न वाच्य इति वदन्नप्रतिपन्न साधयन्
 रामा निगारणीय इति दर्शयति । एतदेव स्पष्टोक्ततद्वाद्या
 यनेन "पौढयेद्योधनो कश्चिद्वणिक् न्यायवाटिनम् । तन्मा-
 दधोत् स ह्येते तत्सम प्राप्नुयाद्वनमिति' । यस्तु धर्मादि-
 भिरुपाधै मपन्नमर्धं साध्यमानो याच्यमानो नृप गच्छेत् ।
 राजानमभिमन्य साधयन्तमभियुक्ते स दण्डो भवति श-
 क्तनुसारेण । धनिने तदनन्दाप्यञ्च । राज्ञा दापने च प्र-
 कारादृशिता "राजा तु स्वामिने विप्र सान्त्वेनैव प्रदा-
 पयेत् । देवाचारेण वान्यास्तु इष्टान् सम्पद्य दापयेत् ।
 रिक्त्वन च्छूट वापि क्लेशैर्न प्रदापयेदिति या० । सा-
 ध्यमानो ऋपद्भ्यश्चेदित्येतत् सृत्वाधारव्यपेतेनेत्यस्य
 प्रत्युदाहरण बोद्धव्यम् । मञ्जुपूजमर्षिकेषु युगपत्प्राप्ते-
 ष्विकोऽधमर्षिक केन क्रमेण दाप्योराज्ञेत्यमेव चित्त आह ।
 "ऋज्ञीतातुक्रमाद्दपोधमिनामधमर्षिक । दत्त्वा तु
 ब्राह्मणायैव नृपतेस्तद्वनरम्' या० । समानजातीयेषु येनैव
 क्रमेण धन ऋज्ञीतान्मेव क्रमेणाधमर्षिको दाप्योराज्ञा,
 मिक्षजातीयेषु तु ब्राह्मणादिक्रमेण । यदा तु पुनरुत्त-
 मर्षो दुर्बल प्रतिपन्नमर्थस्वर्मादिभिरुपायै साधयितु
 मशक्तुं न राज्ञा साधितार्थी भवति तदाऽधमर्षस्य दण्ड-
 सुत्तमर्षस्य च ऋतिदानमाह "राज्ञाऽधमर्षिकोदाप्य
 साधिताहृषक यतम् । मञ्जुकञ्च यतदाप्य प्राप्ताद्यो-
 क्तमर्षिक' या० । अधमर्षिकोराज्ञा प्रतिपन्नार्थात्साधि-
 ताहृषक यत दाप्य' प्रतिपन्नस्य साधितस्यार्थस्य दयम-
 मय राजाधमर्षिकाहृषकरूपेण ऋज्ञीयादित्यर्थ । उ-
 क्तमर्षिकस्य प्राप्तायै मञ्जुक यत ऋतिरूपेण दाप्य
 साधितस्यार्थस्य विगतितमस्मागम् उत्तमर्षाब्राह्म-
 णैर्न ऋज्ञीयादित्यर्थ । अप्रतिपन्नार्थसाधने तु दण्ड-
 विभागो दर्शित "निश्चये भावितोदद्यात् इत्यादिना । स-
 धनमधनर्षिकमालुक्कमधुना निर्द्धनमधमर्षिकमत्याह ।
 "हीनजातिस्परिजोषमृषार्थं कर्म कारयेत् । ब्राह्मणस्तु
 परिजोष गर्भैर्ह्यो यथोदयम्' या० । ब्राह्मणादिजाति
 रत्तमर्षो हीनजाति क्षत्रियादिस्परिजोष निर्द्धनम-
 षार्थमृषानिदमर्थं कर्म सजातनुरूप कारयेत्कुटु-
 म्बाविरोधेन । ब्राह्मण पुन' परिजोषो निर्द्धन गर्भ-
 र्थोदय यत्रामन्त्रयमृषान्दाथ । अत्र हीनजाति-
 पक्षेण समजातेरप्यपन्नस्यमतश्च समजातिमपि परिजोष
 यत्रोचित कर्म कारयेत् । ब्राह्मणपक्षे च त्रे योजाने

रूपसक्षणमतश्च क्षत्रियादिरपि क्षीणो वैश्यादे'यनै यनै-
 र्हाभ्योयथोदयम् एतदेव स्पष्टीकृतं मनुना "कर्मणापि
 समष्टु, र्याङ्गनिकेनाधमर्षिक । समाऽपक्षजानिश्च दद्या-
 ष्कोयास्त, तच्छमैरिति' । उत्तमर्षेण समं निष्ठकोत्त-
 मर्षार्थमर्षव्यपदेशमात्मानमधमर्षं कर्मणा कुर्या-
 दित्यर्थः । किञ्च 'दायमान, न गृह्णाति, प्रयुक्त य स
 कन्वनम् । मध्यस्थस्यापित तस्याहङ्गते न तत परम्' या०
 उपचयार्थं तत्त धनमधमर्षेण टीयमामसुत्तमर्षोऽहङ्गो-
 भाद्यादि न गृह्णाति तदाऽधमर्षेण मध्यस्थस्यैव स्थापित
 स्यात्तदा तत स्थापनादूर्ध्वं च वर्द्धते । अथ स्थापितमपि
 याच्यमानो न ददाति ततः पूर्ववद्वर्द्धत एव ।
 इदानीन्देयमृषं यदा येन च देयनदाह । "अविभक्तं
 कुटुम्बार्थं यद्वणन्तु कृतमवेत् । दद्यात्तद्वक्ष्यन् प्रेते
 प्रोषिते वा कुटुम्बिनि' या० अविभक्तं ब्रह्मि कुटु-
 म्बार्थमेकैकेन वा यद्वण कृतनहण कुटुम्बो दद्यात्तस्मिन्
 प्रेते प्रोषिते वा तद्वक्ष्यन्तः सर्वे दद्या । तेन देव
 भित्तव्यं प्रत्युदाहरणमाह । "न योषित् पतिपुत्राभ्याश्च
 पुत्रेण कृतस्मिता । दद्याद्वते कुटुम्बार्थाच्च पति स्त्री-
 कृतनघा" या० । पत्या कृतमृषं योषिह्यार्या नैव
 दद्यात् । पुत्रेण कृत योषित् माता न दद्यात् । तथा
 पुत्रेण कृतस्मिता न दद्यात्तथा भायोऽकृतस्मितिर्न दद्यात्कु-
 टुम्बार्थाहृत इति सर्व्वशेषमतश्च कुटुम्बार्थं येन केनापि
 कृतं तत्कुटुम्बिना देयम् "कुटुम्बार्थोऽध्यधीनोऽपि व्य-
 हार समाचरेत् । स्वदेये वा विदेये वा तन्न विद्वान् विद्या-
 चयेत्" इति मनु (अध्यधीन दास) । तदभावे तहायहर-
 देयमिति उक्तमेव । पुत्रपौत्रैर्न्यन्देयमिति वक्ष्यति तस्य
 पुरस्तादपवादमाह "सुराकामद्युतकृतन्दण्डशुल्कावशिष्टकम् ।
 एषदाननघैरेह पुत्रोदद्यात् पतकम्" या० । सुरापानेन
 यत् कृतस्यैव कामकृतं स्त्रीव्यसनेन कृतम् । द्यूते परा-
 जयनिर्द्धन दण्डशुल्कयोरवशिष्ट एषादान धूर्त्तवन्दि-
 मज्ञादिभ्यो यत् प्रतिघातम् 'धूर्त्तं वन्दिमि मञ्जे च
 कुर्वद्ये कितवे यदे चाटवारवचोरेषु दत्त भवति
 नि फलमिति' स्मरणात् । एतदप्यम्पित्वा कृत पुत्रादि
 यौगुल्कादिभ्यो न दद्यात् । अत्र दण्डशुल्कावशिष्टक-
 मित्यवशिष्टपक्षणात् सर्व दातव्यमिति न मनव्यम् "दण्ड
 वा दण्डशेषे वा दत्तकलन्त्येवमेव वा । न दातव्यन्त
 पुत्रेण यत् न व्यहृष्टारिकम् इत्यौयन स्मरणात् । गौतमे-
 नाप्युक्तम् "मद्यशुष्कदूतदद्या न पुत्रामध्यावहेयुरिति" ।

न पुत्रस्योपरि भवन्तीत्यर्थं । अनेनादेयमृष्यकृत्तम् । न
 पति स्वोक्त तथेवसापवादमाह । “गपयौगिष्ठकगैलू
 परजकव्याधयोपिताम् । ऋष्य दद्यात् पातकाद्यं यथा
 हृत्तिज्ञानया” या० । गोपो गोपाल गौगिष्ठक;
 सुराकार गैलूपोनटं रजकोवस्त्राणां रडक । व्याधो-
 मृगयुः एषां योषिर्द्विर्यथं कृतान्त्यतिभिर्देयं यथात्तिपां
 वृत्तिजीवन तदानया योषिदधीमा । यथाहृत्ति-
 ज्ञानयेति चेष्व्यरदेयादस्योऽपि ये योषिदधीमजीवि-
 नस्योपि योषिदधीमृष्य दद्युरिति गम्यते । पतिकृत-
 भार्यां न दद्यादित्यस्यापवादमाह “प्रतिपक्षं स्त्रिया
 देयं पत्या वा सङ्गं यत् कृतम् । स्वयं कृतं वा यद्यप्य
 नास्यत् स्त्री दास्यमर्हति” या० । “समूर्पुष्या प्रपत्स्यता वा
 पत्या नियुक्तया ऋष्यदाने यत्प्रतिपक्षन्त्यतिकृतमृष्यन्देय
 यच्च पत्या सङ्गं भार्यावा कृतान्तदपि भर्ताभावे भार्याया अ-
 प्रत्यया देयम् । यच्च स्वयमेव कृतमृष्यं तदपि देयम् । ननु
 प्रतिपक्षादित्यत्र स्त्रिया देयमिति न वक्तव्यम् सन्देहा
 भावात् उच्यते । “भार्यां प्रत्यक्षं दास्य तत्र एवाधना
 स्यताः । यत्ते समधिगच्छन्ति यस्तैते तस्य तद्वमिति”
 वचनाभिर्धनत्वेन प्रतिपक्षादिवदानयद्वायामिदोच्यते ।
 प्रतिपक्षं स्त्रिया देयमित्यादि । न चानेन पचनेन स्त्र्या-
 दीनां निर्धनत्वसमिधीयते पारतन्त्र्यमात्रं प्रतिपादन-
 परत्वात् । एतच्च विभागप्रकरणे स्पष्टीकरिष्यते । नास्यत्
 स्त्रीदास्यमर्हतीत्येवमर्हति न वक्तव्यम् विधानेभैवान्यत्र प्रति-
 पेक्षिते । उच्यते “प्रतिपक्षं स्त्रिया देयं पत्या वा सङ्गं
 यत् कृतम्” इत्यनयोः प्रपत्तादायं उच्यते । अन्यच्च सुराकारादि
 वचनोपात्त प्रतिपक्षमपि पत्या सङ्गकृतमपि न देयमिति ।
 पुनरपि यदप्य दातव्यं येन च दातव्यं यत् च काले
 दातव्यं तन्निवृत्यमाह ‘पितरि प्रोषिते प्रेते वरुचमाभि-
 परिभ्रुते । पुत्रपौत्रैर्कणन्देय निष्कमे सान्निभाविताम्” या० ।
 पिता यदि दातव्यमृष्यसदस्या प्रेते दूरदेशकृतोऽपि किञ्च
 नोद्यव्याध्यादाभिर्भूतो वा तदा तत्कृतमृष्यमयद्यन्देयं प्रलेप
 पौत्रेषु वा पित्रभनाभावेऽपि पुत्रत्वेन पौत्रत्वेन च । तत्र
 क्रमोऽप्ययमेव पितृभावे पुत्रः, पुत्राभावे पौत्र इति । प्रलेप
 पौत्रेषु वा निष्कमे कृतेऽर्थना साक्षादितिभौवितमृष्यन्देयं
 पुत्रपौत्रैरित्यन्वयः । अत्र पितरि प्रोषित इतेऽत्रावडक
 कावदियेपस्तु नारदेकोक्तो द्रष्टव्यः । “नार्यां संवत्स
 राह्विमात् पितरि प्रोषिते सुत । ऋष्य दद्यात् पितृव्ये
 वा ज्ञेते भ्रातृव्यं यापि वेति” प्रेतेऽप्यप्राप्तव्यवहारकावस्तु

न दद्यात् प्राप्त्याः प्रपत्तादायं दद्यात् स च कावस्तो-
 नैव दर्शितः । ‘गर्भस्यैः सद्यो ज्ञेयं प्यादमाहस्तरा-
 ष्विद्युः । वास्योऽप्योऽह्वानं पौगस्येति गच्छते ।
 परतो व्यवहारतः स्वतन्त्रं पितराहत इति” । यद्यपि
 पितृमरणदूर्जे न सोऽपि स्वतन्त्रोऽज्ञातस्ययापि न ऋष्यभाग
 भवति । यथाह “अप्राप्तव्यवहारयेत् स्वतन्त्रोऽपि हि
 गर्भभाक् । स्वतन्त्रं हि स्रतं ज्येष्ठे ज्येष्ठेऽप्युपयव कृत-
 मिति” । तथा आसिधाङ्गाननिषेधस्य दृश्यते । “अप्रा-
 प्तव्यवहारस्य दूतोऽनोन्मुखो व्रतो । विषमस्यस्य नासिधो
 न चैतानाङ्गोऽप्युप” इति तस्मात् । “अतः प्रलेपं जातेन
 स्वार्थस्य स्रष्टव्यं यत्नतः । अस्यात् पिता भोवभोऽवोववा
 मोनरकं व्रजेदिति” । प्रलेपं व्यवहारतया जातेन
 निष्पत्तेनेति व्याख्येयम् । आह तं वाच्यं अपि अविचार
 “न नृणांभिव्यवहारयेदस्य स्वधामिनयनादिति” गौतम-
 ष्यरण्यात् । पुत्रपौत्रैरिति वक्तव्यमनिर्देशाद्भवत् पुत्रा वदि
 विभक्ता, सांगतारुक्मेपण्यं दद्युः । अविभक्ताचेत् सम्यक्
 ससत्यानेन गुणप्रधानभावेन वर्तमानानां प्रधानभूतस्य
 दद्यादिति गम्यते यथाह नारदः “अत ऊर्ध्वं पितु
 पुत्रा ऋषं दद्युर्थांगतः । अविभक्ता विभक्ता वा यक्षां
 चोहृते धुरमिति” । अत्र च यद्यपि पुत्रपौत्रैर्कणं देव-
 मित्यविशेषेऽप्योक्तम् । तथापि प्रलेपं यथा पिता स्रष्टव्यम-
 दाति तथैव देयं पौत्रेषु तु समं मृष्यमेव दातव्यं न ह्यद्विरिति
 विद्येभोऽयगन्तव्यः । “अथमात्रे यश्च पितरं पुत्रैर्देवं वि-
 भावितम् । पैगमहं सध देयमदेयं तत्सुतस्य त” इति-
 वृक्षस्यतिवचनात् । अत्र विभावितमित्यविशेषोपादानात्
 साक्षिभावितमित्यत्र साक्षिपक्षेण प्रमाथोपपन्नम् । समं
 यावदुदृष्टोत्तं तावदेव देव न ह्यत्र तत्सुतस्य प्रपौत्रसा-
 देयमदृष्टोत्तमस्य । एतन्नोऽप्येकोऽपि स्पष्टयिष्यते । अ-
 ष्यापकरणे ऋष्यो तत्पुत्रं पौत्र इति तत्र वर्तादो-
 र्मिताः तेषां समवाये क्रमोऽपि दर्शितः ।
 इदानीं कर्तव्यं नारदस्यैव च क्रममाह । “अथ यथाह
 ऋषं दायोयोऽपि दद्यात् सस्यैव च । पुत्रोऽप्यप्यपितरुत्त
 पुत्रहीमस्य ऋक्षविन” या० । अन्वदीव इत्यमन्व
 क्रयादिव्यतिरेकेण यत् स्त्रीय भवति तत्कृत्वं विभागद्वारेण
 ऋक्षं च स्त्र्यातीति ऋक्षयथाहः स ऋष्य दास्य । एतद्वक्तुं
 भवति यो यदीयमूर्ध्वं रिक्चरुमेव स्त्र्याति स तत्कृतम्
 ऋष्य दायो न चौरादिरिति । वीक्षित भार्यां स्त्र्यातीति
 योषिदृष्याह, स तथैव ऋष्य दास्य । नो नदीनां वीक्षितं

गृह्णाति स तत्कृतमृणं' दाय्य' योपितोऽविभाज्यद्रव्यत्वेन
 ऋकथव्यपदेशानर्हत्वाद्भेदेन निर्देश । उल्लेखानन्याश्रितद्रव्य
 ऋणं दाय्यः अन्यमाश्रितसत्याश्रितम् साहचर्यसम्बन्धि
 द्रव्यं यस्यासावन्याश्रितद्रव्यं न अन्याश्रितद्रव्योऽनन्याश्रित
 द्रव्यं उल्लेखानस्य ऋकथिन ऋण दाय्य इति सम्बन्धः ।
 एतेषां समवाये क्रमश्च पाठक्रमश्च ऋकथप्राह ऋणं दाय्य-
 क्तदभावे योपिद्रुपाहृक्तदभावे (तथाभूत') उल्लेख इति ।
 नन्वेतेषां समवाय एव नोपपद्यते । 'न भ्रातरौ न
 पितरः, पुत्रा ऋकथहरा पित्ररिति' उल्लेखे सत्यन्यस्य
 ऋकथपहृणासम्भवात् । योपिद्रुपाहोऽपि नोपपद्यते
 'न द्वितीयश्च साध्वीना कविद्वन्द्वोपदिश्यते' इति शर-
 णात् । तदर्थं पुत्रो दाय्य इत्ययुक्तं' उल्लेखौ ऋण
 देयमित्युक्तत्वात् । अनन्याश्रितधन इति विशेषणमप्यनर्थ-
 कम् उल्लेखे सति द्रव्यस्यान्याश्रयणासम्भवात् सम्भवे च
 ऋकथप्राह इत्यनेनैव गतार्थत्वात् उल्लेखानस्य ऋकथिन
 इत्येतदपि न वक्तव्यम् । उल्लेखे यद्यपि ऋकथप्राह ऋणं
 दाय्य इति स्थितमसति उल्लेखे ऋकथप्राह सुतरां दाय्य
 इति सिद्धमेवेति । अत्रोच्यते । उल्लेखे सत्यन्यस्य ऋकथ-
 प्राहो सम्भ्रति स्त्रीशब्दवधिरादीनां उल्लेखोऽपि ऋकथ-
 हरत्वाभावात् । तथा च स्त्रीशब्दे ननु क्रम्य 'भर्तृव्यास्तु
 निरंशका' इति वक्ष्यति तथा 'सवर्णाऽपुत्रोऽप्यन्यायवृत्तौ
 न क्षमेतेति केषामिति' गौतमवचनात् । अतश्च स्त्रीवादिषु
 उल्लेखे न सत्स्वन्यायवृत्ते च सवर्णाऽपुत्रे सति ऋकथप्राहो
 पितृव्यतत्पुत्रादिः । योपिद्रुपाहो यद्यपि शास्त्रविरोधेन
 न सम्भवति तथाप्यतिक्रान्तिनिषेध' पूर्वपतिक्रान्तर्णापक-
 रणाधिकारी भवत्येष । योपिद्रुपाहोयद्यतस्वर्णां स्त्रीणि-
 नामानिमा गृह्णाति, यश्च पुनर्भ्रान्तिस्वर्णा प्रथमासु,
 यथाह नारद 'परपूर्वास्त्रियस्त्वन्या सप्त प्रोक्ता
 यथाक्रमम् । पुनर्भूस्त्रियविधा तासां स्त्रीणि तु चतुर्विधा ।
 कर्त्तव्याऽक्षतयोनिर्यां पाणिपहृणद्रूपिता । पुनर्भूः प्रथमा
 प्रोक्ता पुन संस्कारकर्मणा । देशधर्मानपेक्ष्य स्त्री गुरु
 भिर्यां प्रदीयते । उत्पन्नसाहसोऽन्यस्मै सा द्वितीया प्र-
 कीर्त्तिता' । उत्पन्नसाहसा उत्पन्नव्यभिचारा । 'असत्सु
 देवरेषु स्त्री श्राव्यैर्यां प्रदीयते । सवर्णाय सपिण्डाय
 सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । स्त्री प्रसूताऽप्रसूता वा पत्या-
 नेव तु जीवति । कामात् समाश्रयेदन्यं प्रथमा स्त्रीणि
 तु सा । कौमार पतिवृत्त्यश्च या त्वन्यं पुरुषाश्रिता ।
 पुन पत्युर्गृहं यायात् सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता । स्त्रेते

भर्त्तरि तु प्राप्तां देशरादीनपास्य या । उपगच्छेत् पर
 कामात् सा तृतीया प्रकीर्त्तिता । प्राप्ता देशान्क्रीता सु-
 त्पिपासाद्वरा तु या । तथाहमित्युपगता सा चतुर्थी प्र-
 कीर्त्तिता । अन्निमा स्त्रीणिना या प्रथमा च पुनर्भुवाम् ।
 ऋणनयो प्रतिज्ञत दद्याद्यस्ते उपाश्रित' इति । तथा-
 न्योऽपि योपिद्रुपाह ऋणापाकरणाधिकारी तैर्न
 दर्शितः 'या तु समधनैश्च स्त्री सापत्या वाच्यमायेत् । सो-
 ऽस्या दद्याद्व्य भर्त्तुर्नृत्स्वजेहा तथैव ताम्' । प्रसूतेन
 धनेन सह वर्त्तत इति समधना बद्धधनेति यावत् । तथा
 'अधनस्य ह्यपुत्रस्य स्त्रतस्योपैति य स्त्रियम् । ऋणं वोदु
 स भजते सैव चास्य धनं स्त्रतमिति' । उल्लेखे पुनर्भवन
 क्रमार्थम् । अनन्याश्रितद्रव्य इति बद्धपुत्रेषु ऋकथा-
 भावेऽप्यश्रयणयोग्यस्त्रीणां पाकरणाधिकारोनायोग्यस्या-
 न्वादेरित्येवमर्थम् । 'उल्लेखानस्य ऋकथिन' इत्येतदपि
 उल्लेखौ उल्लेखानस्य प्रपौत्रादयो यदि ऋकथं गृह्णन्ति तदण्ये
 दाय्यानान्यश्रेत्येवमर्थम् । उल्लेखौ तु ऋकथपहृणा
 भावेऽपि दाय्यावित्युक्तम् यथाह नारद 'क्रमाद्-
 भ्यागतं प्राप्तं पुत्रैर्यत्रैर्षुद्रुतम् । दद्यात्, पैतामहं पौत्रा-
 स्तत्रुत्थर्षांश्च वर्त्तते' इति सर्वं निरवद्यम् । यदा योपि
 द्रुपाहाभावे उल्लेखो दाय्य इत्युक्तस्तथाभावे योपिद्रुपाहो
 दाय्य इत्युच्यते । उल्लेखानस्य ऋकथिगृह्णेन योपिदेवो
 च्यते 'सैव चास्य धनं स्त्रतमिति' शरणात् 'यो यस्य
 हरते दारान् स तस्य हरते धनमिति' च । ननु यो-
 पिद्रुपाहाभावे उल्लेखे दाय्य उल्लेखे योपिद्रुपा-
 ह इति, परस्परं विरुद्धम् उभयसङ्घाते न कश्चिदाय्य
 इति, नैप दोष अन्निमस्त्रीणां पाहृण प्रथमपुनर्भू-
 णाहृणः समधनस्त्रीहृणत्वाभावे उल्लेखो दाय्यः । उल्ले-
 खाभावे तु निर्द्धननिरपययोपिद्रुपाहो दाय्य इति । एतदे-
 वोक्तं नारदेन 'धनस्त्रीहारिपुत्राणां ऋणभागं यो धन
 हरत् । उल्लेखसतो स्त्रीधनिनो स्त्रीहारी धनि-
 पुत्रयो' । धनस्त्रीहारिपुत्राणां समवाये यो धनं हरत्
 स ऋणभाक् । उल्लेखसतो स्त्रीधनिनो, स्त्री च धनञ्च
 स्त्रीधने ते विद्येते ययो तौ स्त्रीधनिनौ तयोः स्त्रीध-
 निनो असतोः उल्लेख एवर्णभाक् । धनिपुत्रयोरसतोः
 स्त्रीहृणत्वादेवर्णभाक् स्त्रीहृणत्वाभावे उल्लेख ऋणभाक् ;
 उल्लेखाभावे स्त्रीहृणत्वादेति विरोधप्रतिभासपरिहारः पूर्ववत् ।
 उल्लेखानस्य ऋकथिन इत्यस्यान्या व्याख्या, एते धन
 स्त्रीहारिपुत्रा ऋण कस्य दाय्या ? इति विवक्षायासुत्तम-

र्षेण दातुमदभावे तत्पुत्रादेः पुत्राद्यभावे कस्य दाया इत्यपेक्षायामित्युपपत्तिरिति । पुत्रहीनस्य ऋकचिन इति पुत्राद्यन्वयहे मयोत्तमर्षस्य य ऋकधी ऋकधयहृणयोग्य सपिण्डादिनास्य ऋकचिनो दाया । तथा च मारदेन “मातृणस्य तु यदुदेय मास्यस्य न चास्ति स । निशंपतेन सहस्येपु तदभावेऽस्य बभ्रुवु” इत्यभिधायामिति-तम् “यदा तु न सहास्य स्यर्षं च सम्बन्धित्वात् । तदा दद्याद्दृढिजेभ्यस्तु तेषुसन्म्यम् विनियमिरेदिति” । अधुना पुरुषविशेषे ऋण्यहृण्यप्रतिषेधनप्रसङ्गादन्यदपि प्रतिषेधति । “भ्रातृणामप्यदस्यस्यो पितु पुत्रस्य चैव हि । प्रातिभावात्तृण्य साध्यमविभक्ते न तु ऋतम्” या० प्रतिभुवो भाव प्रातिभावात् । भ्रातृणा दस्यस्यो पितापुत्रयोश्च । अविभक्ते इव्ये इव्यविभागात् प्राक् प्रातिभावात् तृण्य न ऋत मन्वादिभिः । अपि तु प्रतिषेध साधारणघनतात् प्रातिभावात्साक्षितयोः पक्षे इव्यव्ययानसानत्वात् ऋणस्य चावश्यप्रतिदेयत्वात् । एतच्च परम्परानुसन्त्या अमुमत्या अविभक्तानामपि प्रातिभावादि भवत्येव । विभागादूर्ध्वं तु परम्परानुसन्तियतिरेकेषापि भवति । ननु दस्यस्योर्विभागात् प्राक् प्रातिभावादिप्रतिषेधो न युज्यते तयोर्विभागामात्रेण विशेषणार्थेकाद्विभागाभावस्य व्यापकत्वेन दर्शितं “जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इति । बल्य त्रौतश्रौतान्निष्ठाभ्ये कर्मसु तत्फलेषु च विमानाभावो न पुन सर्वकर्मसु इत्येव न । तथा हि “जायापत्योर्न विभागो विद्यते” इत्युक्त्वा किमिति न विद्यते इत्यपेक्षावां हेतुसकृत्वात् “पाण्डिपहृष्याहि सङ्खल्लर्म-ञ्च तथा पुण्यफलेषु चेति” हि यस्मात् पाण्डिपहृष्यादारभ्य कर्मसु सङ्खल्ल न्रूयते “जायापती अग्निमादधीयातामिति” । तस्मादाधाने सङ्काधिकारादाधानसिद्धान्निष्ठाभ्ये कर्मसु सङ्काधिकारः । तथा “कर्म श्राद्धं विवाहान्नावित्यादि” अरणात् विवाहसिद्धान्निष्ठाभ्ये कर्मसु सङ्काधिकार एव । अतस्योभयविधान्निर्गतेष्वेव कर्मसु पूर्वेषु जायापत्यो घृणेशाधिकारः सम्पद्यते । तथा उपण्यानां फलेषु स्वर्गादिषु जायापत्यो सङ्खल्ल न्रूयते “दिवि ज्योतिरजरमारमेतामित्यादि” । तेषु पुण्यकर्मसु सङ्काधिकारक्षेवां फलेषु सङ्खल्लमिति बोद्धव्यम् । न पुन पूर्वानां भर्तुस्तृणयातृणितानां फलेषुपि । ननु इव्यस्वामित्वेऽपि सङ्खल्लसकृत्म् “इव्यपरिपहेषु च न हि सत्तु-विप्रवासे नैमित्तिकदाने स्तेयसुपदिदन्तीति” बल्य इव्य-

स्वामित्वं पत्रा दर्शितमनेन न पुनर्विभागामात्र यथा दृष्टव्यपरिपहेषु वेत्युक्त्वा तत्र कारणसकृत्कर्तुर्विप्रवासे नैमित्तिकेऽप्यसकृत्त्वादानेऽतिविभोजनमिच्छाटानादौ हि यथासु स्तेयसुपदिदन्ति सन्पादयं गणाद्वायांया अपि इव्यस्वामित्वमस्ति अन्यथा स्तेय स्यादिति तस्मात्कर्तुर्नित्यया भाव्याया अपि इव्यविभागोभवत्येव न स्तेयस्या यथा पञ्चरति “यदि कुर्यात् समानाधानं पत्रं कार्या समानिका” इति । अधुना प्रातिभावात् निरूपयित्तमाह । “दर्शने प्रत्ये दाने प्रातिभावात् विधीयते । आदौ तु वितथे दायावितरस्य सुता अपि” या० प्रातिभावात् तिश्चासार्थं पुरुषान्तरेण सङ्खल्लमय, तच्च विषयभेदात् लिधा भिद्यते । यथा दर्शने दर्शनापेक्षायामेव दर्शयिष्यामीति, प्रत्ये विद्वासे मत्प्रत्ययेनास्य धन प्रयस्य मायं त्वां वञ्चयिष्यति यतोऽसकस्य पुत्रोऽयत्तर्वाप्रायभूत्स्य धामशरोऽस्तीति, दाने यद्यय न ददाति तदानीमङ्गमेव धन दास्यामीति, प्रातिभावात् विधीयत इति प्रत्येक सन्त्येव । आदौ तु दर्शनप्रत्ययप्रतिभुवो वितथे अन्यथाभावे अदर्शने विद्वासव्यभिचारे च दाया राक्षा प्रस्तुत (अष्टद्विकसु) धनसुत्तमर्षस्य । इतरस्य दानप्रतिभुव सुता अपि दायाः । वितथे इत्येव याद्येन निर्द्दिनत्वेन वा अक्षमर्षेऽप्रतिभुव इति । इतरस्य सुता अप्येति वदता पूर्वयोः सुता न दाया इत्युक्तम् । सुता इति वदता न पौत्रा दाया इति दर्शितम् । एतदेव अष्टोक्तुमाह । “दर्शनप्रतिभुवैव मृत प्रात्ययिकेऽपि वा । न तत्पुत्रा ऋण दद्युर्द्व्युर्दानाव य स्थित” या० यदा दर्शनप्रतिभू प्रात्ययिको वा प्रतिभूर्दिव गत तदातयोः पुत्रा प्रातिव्यायात पंढकसु ऋण न दद्यु । यस्तु दामाय स्थित प्रतिभूर्दिव गतस्य पुत्रा दद्युर्न पौत्रा । ते च मूलमेव दद्युर्न ददिसु । “अथ पैतामहं पौत्रा प्रातिभावायात सुत । सम दद्यात् तत्सुतौ तु न दायाविति नियय” इति व्याख्ययनात् । प्रातिभावाव्यतिरिक्तं पैतामहस्यैव पौत्र सम यावदुत्सृज्ये तत्रैव दद्यात् इदिसु । तथा तत्सुतौऽपि प्रातिभावायात पितृपुत्रस्य सममेव दद्यात्तयोः पौत्रपुत्रयो सुतौ प्रपौत्रपौत्रौ च प्रातिभावायातसप्रातिभावायात चर्षं यथाक्रमसकृत्त-वित्तौ न दायाविति । यदपि अरण्यसु “सादकोविस-कीनः स्यान्नग्नमोविचवान् यदि । नृस तस्य भवेत्तदेव न इहि” दातुमर्हतीति” तदपि अरण्य, प्रतिभूः सादकोऽप्यु-

मर्थः, सग्नको यदि विसवान् ऋतस्तदास्य पुत्रेण मूलमेव दातव्यं न दृष्टिरिति व्याख्येयम् । यत्र दर्शनप्रतिभूः प्रत्ययप्रतिभूर्वा बन्धकपर्यायं गृह्णीत्वा प्रतिभूर्जातः तत्पुत्रा अपि तस्मादेव बन्धकात् प्रातिभाव्यायातमृष्टं ददुःरेव । यथा ह कात्यायनः “गृह्णीत्वा बन्धकं यत्र दर्शनेऽस्य स्थितो भवेत् । विना पित्रा धनात्तस्मात् दाप्य स्यात् तद्वत् स्रुतः इति । दर्शनगृहणं प्रत्ययोपलक्षणम् विना पित्रा पितरि प्रेते दूरदेशगते वेति । यस्मिन्ननेकप्रतिभू सम्भवस्तत्र कथं दातव्यमित्याह । “वहवः स्युर्यदि स्वायैर्दद्यु प्रतिभुषो धनम् । एकच्छायाश्रितेषु धनिकस्य यथावृचि” या० । यद्येकस्मिन् प्रयोगे द्वौ बहवो वा प्रतिभुयस्तदर्घ्यं विभज्य स्वायेन दद्यु । एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्याधर्मस्य ज्ञाया सादृश्यं तामाश्रिता एकच्छायाश्रिता अधर्मयो यथा कृत्स्नद्रव्यदानाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवोऽपि प्रत्येकं कृत्स्नदानाय स्थिता एव दर्शनप्रत्यये च तेषु एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु सत्सु धनिकस्योत्तमस्यैव यथावृचि यथाकामम् । अतश्च धनिको वित्ताद्यपेक्षया स्वाय यं प्रार्थयते स एव कृत्स्नं दद्यान्नाश्रित । एकच्छायाश्रितेषु यदि कश्चिद्देशान्तरं गतस्तत्पुत्रस्य सन्निहितस्तदा धनिकेच्छया स सर्वं दाप्य सृते तु कश्चिंश्चित् संपित्तमगमदृष्टिकं दाप्य । यथाह कात्यायनः “एकच्छायाप्रविष्टानां दाप्योयस्तत्र दृश्यते । प्रोषिते तत्स्रुतं सर्वं पित्रागमं ऋते सति” प्रातिभावर्यदानविधिसंज्ञा प्रतिभूदत्तस्य प्रतिक्रियाविधिमाह । “प्रतिभूर्दापितो यत्तु प्रकाशं घनिनो धनम् । द्विगुणं प्रतिदातव्यमृषिकैस्तस्य तद्गवेत्” या० । यहणं प्रतिभूस्तत्पुत्रो वा धनिकेनोपपीडित प्रकाशं सर्वजनसमक्षं राज्ञा धनिनो दापितो न उपहैगुण्यलोभेन स्वयसुप्त्य दत्तम् । यथाह नारदः “यज्ञर्षं प्रतिभूर्दद्याद्धनिकेनोपपीडित” । अणिकृत् प्रतिभुवे द्विगुण्यं प्रतिदापयेदिति” । अणिकैरधमस्यैस्तस्य प्रतिभुवस्तदुद्रव्यं द्विगुण्यं प्रतिदातव्यं स्यात् । तस्य कासविशेषमपेक्ष्य सद्य एव द्विगुण्यं दातव्यम् वचनारम्भसामर्थ्यात् । एतच्च हिरण्यविषयम् । अन्विद् वचनं हैगुण्यमात्रं प्रतिपादयति तच्च पूर्वोक्तकालकलाक्रममाभाषेनाप्युपपद्यते यथा जाते षड्विधानं शुचितावाधेन । अपि च सद्यं सद्यश्चक्रदानपक्षे पशुस्त्रीषा सद्यं सन्तत्यभावान्कू सदानमेव ज्ञाप्रोतीति तदस्य “वक्ष्यन्त्याहिरण्यानां षड्विधि-

गुणा परा” इत्यनेनैव कालकलाक्रमेण हैगुण्यसिद्धे हैगुण्यमात्रविधानं दद वचनमनर्थकं स्यात् । पशुस्त्रीषान्त कालक्रमपक्षे सन्तत्यभावे स्वरूपदानमेव । यदा प्रतिभूरपि द्रव्यदानानन्तरं कियता कालेनाधर्मणेन संबटते तदा संततिरपि सम्भवत्येव यदा पूर्वसिद्धसन्तत्या सद्यं पशुस्त्रीयोदास्यतीति न किञ्चिदतत् । अथ प्रातिभाव्यं प्रोतकृतसतस्य प्रतिभुवा दत्तं प्रोतितदत्तमेव न च प्रोतितदत्तस्य याचनात् प्राकृष्टहिरण्यं यथाह “प्रोतितदत्तं तु यत्किञ्चिद्दत्तं न त्वयाचितम् । याच्यमानमदत्तञ्चेद्वैते पक्षकं शतमिति” । अतश्च प्रोतितदत्तस्यायाचितस्यापि दानदिवसादारभ्य यावत् द्विगुण्यं कालक्रमेण षड्विधिरित्यनेन वचनेनोच्यते इति । तदप्यसत् अस्वार्थस्यास्माद्भनादप्रतीते द्विगुण्यं प्रतिदातव्यमित्येतावदिह प्रतीयते तस्मात् कालक्रममपेक्ष्यैव द्विगुण्यं प्रतिदातव्यं वचनारम्भसामर्थ्यादिति सुषूक्तम् । प्रतिभूदत्तस्य सर्वत्र हैगुण्ये प्राप्तोऽपवादमाह “सन्नति” स्त्रीपशुपुत्रे धान्यं त्रिगुण्यमेव च । वस्तं चतुर्गुणं प्रोक्तं रससाद्यगुण्यस्तथा” या० । हिरण्यहैगुण्यवत् कालानादरेणैव स्त्रीपशवादयः प्रतिपादितदृष्ट्या दाप्याः श्लोकस्तु व्याख्यातएव यस्य द्रव्यस्य यावती दृष्टिः पराकाशोक्ता तद्द्रव्यं प्रतिभूदत्तं सादकेन तया दृष्ट्या सद्यं कालविशेषमनपेक्ष्य सद्यो दातव्यमिति तात्पर्यार्थः । यदा तु दर्शनप्रतिभूः संबटितपक्षे कासेऽधर्मस्य दर्शयित्तमसमर्थस्तदा तदन्वेषणाय तस्य पक्षत्रयं (धर्मधर्मूतम्) दातव्यम् । तत्र यदि दर्शयति तदा श्लोकपशोऽन्यथा प्रस्तुतं धनं दाप्यः “नष्टस्यान्वेषणार्थं न्तु देयं पक्षत्रयं परम् । यद्यसौ दर्शयेत् तत्र श्लोकपशुः प्रतिभूर्भवेत् । कासे व्रतीति प्रतिभूर्त्यदि तं नैव दर्शयेत् । निबन्धं दापयेत्तन्तु प्रेते चैव विधिः स्रुतः” इति कात्यायनवचनात् । अग्निके विशेषविशेषेण तेनैवोक्तं । “न स्वामी न च नै यत्तु क्षामिनाधिकृतस्तथा । निबन्धो दक्षिणतस्यैव संदिग्धस्यैव न कश्चित् । नैव अक्षी न मिलश्च न चैवात्मनवाधिनः । राजकार्यं नियुक्तश्च वे च प्रवृत्तता नरा” । न यत्तो धनिने दातुं दण्डं राज्ञे च तत्त्वम् । जीवन्नापि पिता यस्य तद्यैवेच्छामवर्चकः । नाविज्ञातो पशूतपशुः प्रतिभूस्तद्विदां प्रतीति” इति गण्डोऽभिप्रेक्षः । अतस्तत्तदधिकेनैविक्रमस्यारिषः । इति प्रतिभूविधिः । धनप्रयोगे द्वौ “विश्रासहेतु प्रतिभूराधिश्च यथाह नारदः । विश्रम्भहेतु श्राव्यं प्रतिभूराधिरेव वेति” । प्रतिभूर्निबन्धितः” जित्ता०

प्राधिसु विस्तरेणाधिगन्ते ७॥ प्रजाती निरूपितः ।
 अत्र विशेषेण वीरमि० व्यास "समये भाग प्राणीत
 पटोभाग गृह्यन्ते । निराधाने द्विक्रमं भागनाम
 उदाहरं" एतत् प्राधान्यम् । प्रतिभुगेऽप्युपमगुणम् ।
 तत्रैव गारुड । "व्यासनामनिमित्तं यदागपहृष्यमिष्यते ।
 तन्नुपेदीदमिति श्रेयम् तेन एतत् वसीदिनाम्" इत्यमं
 मूलवचनस्यापस्तम्ब नामो एहि तद्विभिन्न तन्मयोज-
 नम् । यद्योदगन्तारंमाह एह० । "कृत्विताम् गीदतयं
 निर्विघ्नं प्रवृत्तते । चतुर्गुणं गारुडयं क्रीडाएवमृग-
 जत" । कृत्विताम् गीदतयं प्यधमगुणं इत्यर्थः । एतौ
 विशेषमाह स एव । "द्विचतुर्विधा प्रोक्ता पञ्चधान्यं । प्रकी-
 र्तिता । परवधाम्यं समाख्याता तत्पतन्ना भिषोपत ।
 कायिका कायिका चैव चक्रद्विस्तरीयपरा । कारिता स-
 यिषा द्विर्भोगराभस्तपैव च । कायिका कर्मण्युक्ता मास
 प्राज्ञा त् कालिका । एते द्विचक्रद्वि कारिता अद्विषा
 जता । प्रत्यहं नृजते या तु गिषा एहिस्तु सा मृता ।
 नृजात्तपः फलं खेत्याम् भोगसाम प्रकीर्तिताः" कर्म-
 षयुक्ता कायिका यत्र यन्वकीलनस्य गराद्वादेर्देवमवहना-
 दिक कर्म द्वित्वेन स्थापित तत्र सा कायिका । यथाह
 व्यास "दोष्यान्नाकर्मयुता कायिका गृहदाहना" प्रत्यहं
 नृजते या तु गिषा एहिस्तु सा मृता । गिषेयं वदन्त
 मित्यं गिरम्येदाक्षिणर्तते । मूढे दत्ते तद्वैषया गिषा-
 एहिर्निर्वर्त्तते" । परमद्वौ विशेषस्तैव एह० । "हिरण्ये
 द्विगुणा एहिस्त्रिगुणा वसतृण्यके । धान्ये चतुर्गुणा प्रोक्ता
 गदनाक्षतवेषु च । उक्ता पञ्चगुणा प्राक्ते वीजेथौ पर-
 गुणा मृता । सत्रयन्नेहमद्येयु एहिरेहगुणा मता ।
 गुडे मधुमि सर्वप्रोक्ता प्रयुक्ते चिरकालिके" इत्यं त्रपुगी-
 षादि यदः खेत्तफलं धान्यस्य प्रयुग्गुणात्तद्वृत्तिरिक्तं
 पुष्यफलादि । कात्या० "तेषामाक्षौषं सर्वेषां मद्यानामप
 सर्विमासु । द्विरेहगुणा श्रेया गुहृस्य सत्रणस्य च" ।
 सर्वेषां सर्वप्रकाराणां सर्वज्ञान्यम् । गुडादी विभक्तियुक्तयेन
 सर्वस्योत्पत्त्ये । वसिष्ठः "पञ्चशुक्लिप्रवासानां श्रेयस्य रजतस्य
 च । द्विगुणा त्रिष्यते द्विः कृतकालात्तसारिणी" कात्या०
 "मेषिष्ठकामशाकानां सुवर्षं रजतस्य च । तिष्ठतो द्वि-
 गुणा द्वि फलकैटाविकल्पे च" फल फलज कार्पासादि
 प्राविकषाहृष्यार्थं कूटं क्रीडीकृष्यं पट्टुल्लादि प्राविकं
 कल्पन्वादि । वसिष्ठः "ताम्बावकांसरीतोनां त्रपुणं षोड-
 कस्य च । त्रिगुणा तिष्ठतो द्विः काबाहं विरजतस्य तु"

विष्णुः "अनुक्रान्तं त्रिगुणा" । देवाचारमेदाहृक्तायां सव-
 मकारवहेरेत्यगानमाह गारुडः "अद्यानां सर्षिभीषो
 ११ विधिर्द्विचक्रः मृतः । देवाचारम्यतिष्ठाया यत्रश्रे-
 मयतिष्ठते । द्विगुणं त्रिगुणं च तथास्यपि चतुर्गुणम् ।
 तथाहृगुणमस्यमिन्नु तत्र देवोत्तिष्ठते" । इत्यभेदेऽप्यह-
 द्विमाह एह० "तद्वत्काले एकाहृद्विचक्रस्यसर्षिभ्यवर्षं
 षाम् । हेतुप्रयुक्तानाञ्च द्विचक्रं न निर्वर्त्तते ।
 किल्ल एतादृशोपहृदण इत्यभिप्रेय । वसिष्ठः
 "एतन्नसर्षिभ्यत्राणां मृण्यवयानां तपैव च । अथवा द्वि-
 रेतेषां प्रमृगुणफलस्य च उष्मादौ पुषांवरविरोधं प्यधमस्य-
 गरादेकान्येनाभ्यां समाधायीय । गिषाद्विचक्रादौ एहेर-
 रक्षयमाह एह० "गिषाद्विचक्रं कालिकाञ्च फलमोगं
 तपैव च । धर्मो तापम् समादद्यात् यावन्मूढ न शोधि-
 तम्" "कविदमद्विचक्रादपि द्विर्भोगतोत्याह" विष्णुः
 'यो नृहोता अथ पूर्वं शोदास्यामोति सामकम् । न द-
 द्याद्धोमत पदाम् तद्वत्तद्विद्विमात्रं यात्" सामकं सभ-
 मेवाहृदिक शोदास्यामोति प्रतिशुद्धयेः अ इति पदं दा
 मरुत्तौपत्रणम् । अर्द्धीकारामाने कश्चित् विषये एह-
 भावमाह सर्व० "न द्वि स्तोधने लाभे निश्चिते च
 यथास्यते । सन्दिग्धे प्रतिभावे च यदि न स्यात् स्वयं
 जता" स्तोधने "अपि विचक्रैरे देयमाधिदेदिनकं समम्"
 इत्युक्त्यादुक्ते क्षिप्ये दातव्ये धने स्त्रीगुरुधने च लाभे
 कृपादाये याण्युदात्तुपत्ते व्याये च काबातिष्ठनेऽपि न
 द्वि । कात्या० "धर्मस्त्यासवद्यूते पश्यस्ये च सर्वदा ।
 स्त्रीगुरुधने न द्वि स्यात् प्रातिभावागतेषु च" धर्म-
 ज्ञान्ये प्रतिशुद्धादत्ते, द्यूते कतस्यै पराजितस्यै च सुरा-
 पाणाधर्म्ये क्रीतदृष्यस्य पण्डस्य मूख्ये प्रातिभावा
 गतेषु सन्दिग्धप्रातिभावागतेषु प्रागुक्तसर्वर्षाक्यैवाक्यात्
 एतत् सर्वदेति विशेषणम् याचनेऽपि न द्विर्द्विरिति सू-
 च्यमाहम् । यथासः "न वर्द्धते विरस्य च मद्यगुरुप्रतिशु-
 तम्" । शुक्ल घडादिदेय राजकरादि । पूर्वावधौ अथ
 दानासामर्थ्ये विशेषमाह मरुः "अथ दातुमभक्तोयः
 कर्तुं निश्चेत् पुन क्रियासु । स दत्त्वा निजितां द्विं
 करणं परिवर्त्तयेत् । अदर्शवित्वा तत्रैव हिरण्यं परि-
 वर्त्तयेत् । यापती सन्धनेद् द्विजावती दातुमर्हेति । अक-
 द्वि समाहृदो देयकावत्रावस्यितः । अतिक्रामन् देयका-
 ली न तत्फलमवाप्नुयात् । निजितां अथ्यलेनात्माधी-
 नस्य नीताम् । करणमन्यद्वयवेत्सं कुर्यात् । अदर्शवित्वा

सालिधो देयद्वयमदर्शयित्वेव षष्ठमखेन मया
 एतावतो दृष्टिरियन्मूलमित्येवमङ्गीकारणेन देयमृण
 परिवर्त्तयेत् सट्टिकत्वेनाधिकतया अन्यथाभावाभावादेवेत्
 तदेव पत्रे सालिमङ्गल्यम् एतच्च यावती दृष्टिं तदा
 दातुं शक्नोति तावती दत्त्वा लेख्यं कार्यं तथा-
 क्ते सति द्विगुणातिक्रमेण दृष्टिर्भवतीत्यर्थे तथाकृते च
 एवैरपि दृष्टिं तस्य सट्टिकस्य मूलस्थानोयत्वात्
 यथाह दृष्टं "पूर्वापधौ यान्तलाभमृणमुद्रुमाहश्रे-
 ष्ठी । कारयेद्वा षष्ठी लेख्यं चक्रद्विव्यवस्थया । द्विगुण-
 खोपरि यथा चक्रदृष्टिं प्रवृत्तयेत् । भोगलाभस्तथा तत्र
 सूक्तं स्यात् षोडशमृणम्" ऋणग्रहणोपायाय मित्ता ।
 उक्ताः उपायवन्दे च । १२५५८ । विश्वरेण दर्शिता । अत्र-
 धिमध्ये सट्टिकसर्वेषु दानावसम्भवे क्रमेण दाने स-
 लेख्यप्रयोगे लेख्यदृष्टे लिखितैव दानप्रकारमाह याज्ञ ।
 "लेख्यस्य दृष्टेऽभिलिखेद्दत्त्वात्पत्रिणो धनम् । धनो
 नोपगतं दद्यात् स्वरूपपरिचिज्ञतम् उपगतवन्दे १२०१८ ।
 व्याख्यातम् । विष्णु "अधमपदाने लेख्यासन्निधाने धो-
 त्तमस्य लिखितं दद्यात्" (रर्षिद) प्रवेशपत्रादाने विशेष
 माह नारद । "दृष्टीलोपगतं दद्यादणिकायोदय
 धनी । अददद्याच्चमानस्य शेषहानिमवाप्नुयात्" "उदय
 प्राप्नोति । सर्वस्य दाने तु ऋणलेख्येदेनमाह "दत्तव्यं"
 पाठयेत्लेख्यं सुखं वान्यत्तु कारयेत् । सालिमङ्गल भवे-
 द्यदा तदातव्यं सर्वाधिकम्" या ।
 तत्रागस्तौ विशेषमाह कात्या । "धनदानासहं बुद्ध्या
 स्वाधीनं कर्म कारयेत् । अगस्तौ मन्वनागारे प्रवेश्यो
 ब्राह्मणादते" । अशुभकर्मकारणं मन्वनागारप्रवेशनस्य
 राजावेदनपूर्वकमेव कार्यं मन्यथा दण्डमाह कात्या । "यदि
 ह्यादानादिदण्डमशुभं कर्म कारयेत् । प्राप्नुयात् साहस
 पूर्वमृणान्मुच्येत चरिषु क' अनादिदम् राजाऽनिशेदितम् ।
 ऋणदाहपत्र विशेषयति कात्या । "ऋणं तु दापयेत्
 पत्रम् यद्दि स्याद्विरुपद्वयं । द्रविणाहर्षे धुर्यधं नान्यथा
 दापयेत् सुतम् । व्यसनाभिज्ञते पत्रे बाले वा यत्
 प्रदद्यात् । इव्यहृदुदाप्येत्तं तु तस्याभावे पुरम्भे हृत्"
 कुटुम्बार्थे कृतस्ये" विशेषमाह दृष्टं । "पितृव्यन्नाह
 इत्यस्तीदासयित्वात्तुलीविधि । यत् शहीतं कुटुम्बार्थे तद्
 शही दातुमर्हति" । नारदः "शिव्यान्नेवाशितासस्त्रीप्रैष्य
 कथकरैश्च यत् । कुटुम्बहेतोयत् लिप्तं दातव्यं तत् कुटु-
 म्बानां शिव्य, वेदशिव्यः अनेवासी शिव्यगिष्य ।

'कुटुम्बार्थमृणं दर्शयति' कात्या । "कुटुम्बार्थ-
 मयक्ते तु शहीतं यथाधिते तथा । उपपन्ननिमित्तं
 च विद्यादापवृत्ततन्तु तत् । कन्यावैवाहिते चैव प्रेत-
 कार्येषु यत् कृतम् । एतत् सर्वं प्रदातव्यं कुटुम्बेन कृतं
 प्रभो" । पुत्रकृते विशेषमाह नारदः "पितृरेव नियो-
 गाद्वा कुटुम्बभरणाय वा । कृतं वा यदण्यं कच्छ्रे दद्यात्
 पुत्रस्य तत्पिता" । स्त्रियाः पतिकृतस्यैताने विशेषमाह
 कात्या । "भर्तृकामेन वा भर्तृणां उक्ता देवमृणं त्वया ।
 प्रतिपन्ना च सा दाया धनं यथाश्रितं स्त्रियाम्" । नारदः
 "दद्यादपुत्रा विधा नियुक्ता या सुभूर्पुत्रा । या वा तद्वि-
 कथमादद्यात् यत्तोरिकथमृणं तत" । मातुर्निर्धनत्वे-
 ऽपि तत्कृतस्ये" प्रत्येण देयमाह" नारदः "पुत्रिणी तु
 सप्तस्रज्यं पत्रं स्त्री यान्यमाश्रयेत् । तस्या ऋणं हरेत् सर्वं
 नि स्वाया पुत्रेण तु । सधनत्वे तामुद्दोष्टं दद्यात्" यथा-
 ह कात्या । "बालपुत्राधिकार्या स्यात् भर्तृणां" यान्यमा-
 श्रिता । आश्रितस्तमृणं दद्यात् बालपुत्राविधि श्रुत" ।
 अदिभक्तस्ये विशेषमाह विष्णु "अविभक्तं कश्चन यथाश्रित
 स दद्यात्" । नारदः "पितृव्येषाविभक्तेन भ्रात्रा वा
 यदण्यं कृतम् । माता वा यत् कुटुम्बार्थे दद्यात्तु सर्वं
 ऋणं यिन" अविभक्तकाले कुटुम्बार्थे कृतमृणं विभक्तैरपि
 देवमाह मनु । "पहीता यदि नष्ट स्यात् कुटुम्बार्थे
 कृतोव्यय । दातव्यं बान्धवैस्तु स्यात् प्रविभक्तैरपि स्वत" ।
 कामकृतममाह कात्या । "लिखितं सुकृतं वापि देयं
 यत्तु प्रतिश्रुतम् । परपूर्वस्त्रियै तत्तु विद्यात् कामकृतं
 ऋणाम्" सुकृतं लेख्यरहितम् । अनेकधनसमवाये
 विशेषमाह कात्या । "नामर्षिसमवाये तु यद्यत् पूर्वकृतं
 भवेत् । तत्तदेवापतो देयं राज्ञ स्याच्छ्रोत्रियात् परम् ।
 एकाहे लिखितं यत्तु तत्र कुर्यादण्यं समम् । अहण
 रक्षणं चाभमन्यथा तु यथाक्रमम्" । भिक्षुदियसे कृत
 श्रोत्रियपूर्वकं देयम् । एकदिनकृतननस्ये" समवाये शुभ
 पद्देयम् भनात्यत्वचकृत्योस्तु तदनुसारेण भाग परिकल्प्य
 देयमित्यर्थ । अत्र विशेषमाह कात्या । "यस्य इत्येव
 यत्पयस्यं साधितं यो विभायेत् । तद्द्रव्यमृणंकेनैव
 दातव्यं तस्य नान्यथा" यदुत्तमर्षीतु द्रव्यं शहीत्या
 वाग्विज्यादिकं करोति तस्यात् बन्धधनं तस्यै एव
 देयं तत्सम्ये नान्यथा इत्यर्थ । पैतामहपत्रस्ये-
 योरपि देवतामाह दृष्टं । "पितृणां पूर्वमृणं देव
 पश्चादात्मीयमेव च । तयो पैतामहं पूर्वं देयमेवमृणं

षदा । पितृभ्यो विष्णुमाने त न च पुत्रो धनं हरेत् ।
 देय तद्भूमिके इत्या मृते पीत्रैस्तु टाप्यते । एष मातृक
 षोऽपि 'मातृदुःखितर मेघमण्यसाध्य कतेत्यत्र' या०
 एते । पुत्रपौत्रादिभिर्येव ऋणो विशेषमाह ऋण्, "ध
 मपाह्निषि मेते मज्जिते वा द्विदगा ममाः प्रोषिते
 वा तत्पुत्रपौत्रैर्देयं मात धरमर्माशुभि" मेते अमाप्र
 वृषहारास्य विगतिसर्वोत्तरं संन्यसे प्रोषिते च सर्वस्यैव तत्
 कानोत्तरं देयम् । एतस्य अपामप्रधनस्य शब्दोत्तरधनस्य तत्
 अणोद्देशता अणोद्देशोपधमपण्यस्यैव मातृकसाक्षात्तमे ।
 अणोपकरणभावे दोषमाह व्यास "तदन्तो दानि-
 होत्सी वा अणशान् विनयते यद । तदर्थं शान्तिहोतु त्
 सर्वं तद्भूमिको भवेत्" । अन्वयतपुण्यस्यान्दस्य सक्रमाप्रग
 क्रेश्य निन्दार्थवात्ता तेन तत्तत्पुण्यमागकतेति प-
 र्यवसितोऽर्थे । कात्या० "उत्तराटिकृपादाय स्वामिने
 न उटाति य । न तस्य टामो धन्य स्तो पशुर्वा लायते
 मन्ते" तथा नारद "याच्यमान न उदादय ऋण
 वापि प्रतिश्रमम् । तदृच्य वृत्ते तस्य यावत् कौटिल्य
 भवेत् । तत् कौटिल्ये पुनो वेदितकोन कर्मणा । अथ
 एरो एषो टामो भवेत्कर्मणि जगन्नि' तेन त्वानपक्रियाया
 उक्तपत्राट्योनिप्राप्तेतदुदरदृष्टजनकत्वम् । अणोपकरण-
 सेव पापहेतुः तच्छोधनस्य तद्भागकतेति गटाधर आह ष ।
 ऋणावन् लि० अण-वनिप् टोर्धय । अणवति । "अणो-
 वान न पतयन् मयो ष०, १६६, ७ । अणोवानश्चण-
 वनम्" भा० । 'अणोवा त्रियद्भनम्' ष०, १०, २१, १० ।
 ऋणान्तक प० अणमन्त्यति अन्नि-नामधा० स्तुन । मङ्ग-
 लपरं गन्दरत्ना० तन्मेवने अणमोवनात्तस्य तथात्वम् ।
 ऋणापकरण न० ह त० । अणमोधने अणोपनयमादयोऽप्यत्र ।
 ऋणिक लि० अणमन्त्यस्य उन् । अणयुक्ते (खातक) "हि-
 गुण प्रतिशान्तयुग्मिर्गणैस्तस्य तद्वनम्" या० ।
 ऋणिन् लि० अणमन्त्यस्य इनि स्त्रिया टोप् । अणयुक्ते
 (खातक) "अणो न स्यात् यथा पिता" ष्ट० । "समा-
 प्रोऽर्थे अणी नाम अणुत्तमे निवेगयेद्" । "जाय
 मानोर्वा ब्राह्मणस्त्रिभिर्कर्मैर्ष्यो भवति" श्रुति ।
 ऋणधनिचक्र न० तन्त्रोक्तं याज्ञमन्त्रसु भाशुभक्तानामर्थे चक्र
 भेदे तद्व्युत्पत्तिसंस्कार उक्तं तन्त्रसारे "अथ ऋणि
 धनिचक्रम् । तदाथा इत्या० "कोष्ठान्येकादशैवेह भेदेन
 पूरितानि च । अकारादिहकारान्त लिखेत् कोष्ठेषु तन्त्र-
 विद् । प्रथमं पञ्चकोष्ठेषु सुसदीर्घक्रमेण तु । इय इय

विनेत् तत्र विधारे मनु माधक । मेघमेकैकगोशर्षान्
 कृतसु लिनेत् सुधी । पट्टाकारकामपयटनिवसुद
 नेटपाकागमस्यैवना मनु साध्यवर्षा । युग्मद्विप
 अविद्यदन्तमुक्तागमद्वयोर्माध्यनेदगमिन चतु साध्य-
 कार्ग । माणाचक्रनाटकवाङ्मनस्येय गाधोमयोदधि-
 कतेपसृण धम स्यात् । अथाद्यं साध्यवर्षान् सारव्यङ्गन-
 द्रुपेण ट्टाङ्कनात् पट्टाकाराङ्गैर्गणान्(मिलितान्) तथा
 साधकमासाकारात् सारव्यङ्गनद्रुपेण द्रुवकृतामि युग्माद्यै-
 रङ्गैर्गणयिता(मकृद्भव्य)अष्टमध्यामिहृत्त्वात्तमयो साध्य-
 साधकयोर्साधकस्य रूपेण धनं स्यात्ता मन्त्र दशात् ।
 मन्त्रपेटयो भवति तदा मन्त्र शुभदायको भवति वनी
 वेद्य । तन्त्रान्तरे "मन्त्रसृष्टौ शुभकर्मोऽप्यसुभो धनो च
 तस्यो यदा समफल कवितो सुधीन्" । अन्वयः "सुन्वे
 ऋणमशान्ति धने च विक्रमोभवेत् । अथे त माप्ति-
 मात्त्रेण सर्वसिद्धिस्तु जायते" तथा इत्यामवे 'मन्त्रो
 यद्यधिकार्य स्यात्तदा मन्त्र जपेत् सुधी । सपेऽपि च
 जपेत्सुमन्त्र म जपेत् त अणोपधिके । गन्धे सस्य विजा-
 मीयात् तच्चात् सुन्व विपक्वेत् । "तथा इन्द्रार्जुनेत्र रविप-
 द्दयसुवेदपञ्चगुधाएनवभिर्गणितानव साध्यवर्षान् । रि-
 गुगुगिरियुतिगजाग्निस्तोत्रुभेदे पड्वर्द्धभिस्तु गणितानव
 साधकाशान्" इत्यनुपचन विष्णु विषयम् रामार्चनचन्द्रिका
 एतत्साटिति केचित् । दस्तुतस्तु पूर्वस्यैव विवरण तथा
 हि इन्द्रार्जुनेत्रेत्यादन्तर "नामार्षकोवाङ्मन्यमि-
 हन्वात् एकादशद्विगुणमन्त्रेण" वाङ्म इत्यामवे
 "साध्याहान् साधकाह्वारपूर्वेदुपहस्यया । शुचिते न
 हृतेऽष्टाभिर्यन्त्रेण जायते स्फुटम् । तद्व कदवास्थत्र
 एकादशद्विगुण्यतम्" इत्युक्ता पट्टकानेत्याद्युक्तम् । म
 कारान्तर यथा "नामाद्यकरमारभ्य यावत् मन्त्रादिना-
 शरम् । त्रिधाहता शरैर्भिन्न तद्व्यहिरौतकम्" अस्यार्थः
 साधकनामाद्यशरौतकमथा शरत् मन्त्रादिनाशरम् तत्-
 सप्यार्थं त्रिधा हता शरभिर्हृत्त्वा अत्रिकम् अण्यं येधधनं
 स्यात् । तदन्वदिति मन्त्राद्यशरमारभ्य यावत् साधकाह्व-
 षर भवेत् तावत् सप्यार्थं सप्तगुणा हता लिभिर्हरेत् ।
 अन्वयः "साध्यनाम द्विगुणित साधकेन समन्वितम् । अ-
 द्भिप हरेच्छेप तदन्वदितरोतकम्" । अस्यार्थं साध्य-
 नामशरवृत्तनभेदेन द्विगुणीकृत साधकनाम्ना शरवृत्त-
 नभेदेन लिखितं हता अष्टभिर्हरेत् अत्रिकम् अण्यं
 येध धनम् । तदन्वदिति साधकनाम शरवृत्तनभेदेन

द्विगुणोक्तय साध्येन युक्तं कथा अटभिर्हरेत । नामप-
 ऋषप्रकारमाह पिङ्गनामते । 'प्रसिद्धं यद्भवेत्तम कि
 वास्य लक्ष्मनामत । यद्येना पुपुपातेन गुरुणा यन्
 कृत भवेत् । नोक्तप्रसिद्धमथ वा माता पिता तथा क-
 तम्' । यामते 'सुप्तोजागर्त्ति येनासौ टरस्यद्य प्रभापते ।
 यदत्यन्यधननस्कोऽपि तस्मान्माहात्म्यं त' । सन्तु-
 मारोये 'पितृमाहकृत नाम लक्षा शर्मादिदेवकान् ।
 श्रीधर्मश्च ततो विद्वान् चक्रेपु योजयेत् क्रमात्'

ऋत गतौ जुष्णायाम् षौल सक० सेट् सार्धधातुके ईयङ् आत् ०
 आर्द्धधातुके वा ईयङ् ईयङ्भावे पर० । ऋतीयते ऋती
 यीग ऋतीयताम् आर्त्तीयत । आर्त्तीयिष्ट आर्त्तीयत् ।
 ऋतीयाम्-त्रभूष आस चक्रे चानर्त्त । ऋतीयता
 आर्त्तित । ऋतीयिष्टे ऋत्तात् । ऋतीयिष्यते आर्त्ति-
 ष्यति । आर्त्तीयिष्यत आर्त्तिष्यत् । ऋतीयमान् भावे ष ।
 ऋतीया । "तस्मात्तर्त्तियेरन् स योर्द्धवं विद्वान् नर्त्ती-
 षतेऽप्रिय द्विपता करोति' अत० २,४,२,१ । ते ऋत्ती-
 यमाने क्वत्तुः २,६,२,२ । यद् ई सेनाया च समितौ
 चर्त्तीयन्ते' ८,६,१,१६ ।

ऋत न० ऋ-क । "ऋतसुष्ठुशिल त्रियं भिद्युक्ते ब्राह्म
 षस्य १ उपजोवाहृत्तिभेदे २ मोक्षे, ३ लवे, "तन्म ऋतं पात
 यतगारदाय" ऋ० ७, १०१,६ । 'ऋतसुटकम्' भा० ।
 "न गावो न वृत्तन्त जरितारक्ष इन्द्र ।" ऋ० ७, २, ४ ।
 "ऋतसुटकम्' भा० "ऋतस्य पारा सुदुषा दुहाना " ऋ०
 ७, ४२, ४ "गोजा ऋत्तजा अद्रिजा ऋतम् ऋ० ४, ४०, ५ ।
 ४ कर्मफले "ऋत पिबन्तौ सुजतस्य लोके सुति ५ सुप्रिये
 वाक्को ६ मानसादिवत्ये च । ७ दीप्ते, ८ प्लविते च त्रि० ।
 ८ अत्रे पु० "पीताये चार्त्तताय पीताये" ऋ० १, १,
 २७, २ । 'ऋताय यज्ञाय' भा० । "चात् ऋताय
 पीताये ६ १०, ८ । 'ऋताय यज्ञाय' भा० १०, १०, १० पु० ।
 "एष ते योनिर्त्ततायुष्माम्" यजु० ७, १० । "ऋतायुष्या
 मित्रावरुणाभ्याम् । ऋतगङ्गेन मित्र आयुगङ्गेन
 वरुण वेददी० । 'नक्ष्त्र वा ऋत ब्रह्म हि मित्रो ब्रह्म
 सृष्टन वरुण एवापु "गत० ब्रा० ४, १, ४ १० । ११ आदित्य
 न० । "ऋत गन्धमृत गन्धम् यजु० १, ७७, ऋतमा
 दित्य" वेददी० । ऋतमिति मनाभ्ययमिति त न्यायम्
 "ऋतसु मन्वशादीनाम् अपपमिषाक्ते १० परब्रह्मणि ।
 'ऋतमेकाग्रं ब्रह्म सत्यं स्यान्ममलक्षम् ऋ० १२४
 तु शाय्यादी । 'सर्वे यत्तमता कन्तु भर्त्सि तमर्त्त

न्दम ।" भा० आ० ६७ । 'तस्मात् साचात्' यदेतम्'
 'साध्यं पृच्छेत द्विजान्' मनु । 'सर्वमितहत मन्ये यन्ना
 वदसि केचय ।' गीता १४ तद्वति च त्रि० । १५ ऋतदेवना-
 मके देवभेदे पु० । 'ऋतस्य हि शुक्र सन्ति' ऋ० ४, २३, ८
 'ऋतस्य ऋतदेवस्य' भा० । "गर्भमृतस्सति" ऋ० ६,
 ४८, ५ । "ऋतस्य यत्स्योटकस्य वा पति "भा० पृथो०
 सुडागम' "ऋतविद्धि सत्य' ऋ० १, १४५, ५ । "ऋतस्य
 यत्स्य जलस्य वा चित् चेतयिता ज्ञाता" भा० । १६ पङ्के-
 ष्टिभेदे "ऋतस्य सत्यं ध्रुवश्च वरुणश्च" बजु० १७, ८२ ।

ऋतजित् पु० ऋत जयति जि-क्विप् ईत० । १ यत्तभेदे ।
 "त्वष्टा च जमदग्निश्च कम्बलोऽथ तिलोत्तमा । ब्रह्मापेतो-
 ऽथ ऋतजित् हृतराष्ट्रश्च सत्तम । साध्मासि वसन्त्येते सप्त
 मैत्रेय । भास्करे' ३ ष्यु० १०, १०, १० । "ब्रह्मापेतो ब्रह्मराक्षस
 ऋतजित् यत्तभेद श्रीधर । २ यत्तजयिनि त्रि० । "ऋतजिञ्च
 सत्यजिञ्च सेनजिञ्च सुपेणय अन्तिमित्य दूरेऽमित्य गण "
 बजु० १७, ८२ । अयञ्चान्ने धर्मप्रियभेदे 'सप्त तेऽग्ने ।
 समिध, सप्त जिह्वा, सप्तप्रपय, सप्तधामप्रियाणि ।
 सप्त होत्रा सप्तधा ता यजन्ति । सप्त योनीराष्ट्रस्य हृतेन
 ज्ञाता' यजु० १७, ७६ इत्युपक्रम्य "अग्ने समिधादिः सप्त-
 सप्तकोपक्रमेण धामप्रियरूपमध्ये तस्याभिधानात् ।

ऋतद्युम्न त्रि० ऋत द्युम्न कीर्त्तिटीप्तिर्वाऽस्य । १ सत्येन दीप्य-
 माने २ सत्यवश्लो च । 'ऋत यदसृष्टद्युम्ना सत्यं वदन्
 सत्यकर्मन् ।' ऋ० ६, ११२, ४ । हे ऋतद्युम्न । ऋतेन
 दीप्यमान । सत्ययशस्क । वा" भा० ।

ऋतधामन् पु० ऋत धामास्य । १ ष्यिणी त्रिका० । "ऋतं
 प्रियवाक्यं सामगानधाम स्यान्मस्य । २ सामगानस्यान्मस्युक्ते
 त्रि० "ऋतधामासि सञ्च्येति" यजु० ५, ३२ । "अथ साम-
 गान धाम स्यान्मस्यो यौदुम्न्या" वेददी० । ऋत सत्यम-
 विनन्दर स्यान्मस्य । ३ अविनन्दरस्यान्मस्युक्ते त्रि० "ऋता-
 पाहृतधामाग्नि" यजु० १, ८, २८ । ४ इन्द्रभेदे स च
 हादगमत्यन्तरीय इन्द्रभेद । 'नविता रुद्रसावर्णी
 राजन् हादगमो मनु । ऋतधामा च वेन्द्रेटियाय
 हरितादय' भाग० ८, १०, २ । ५ यदुवश्ये यत्तभेदे ।
 'कृष्टय कर्पिकाय, १ ऋतधाम जयात्रिय भाग० ८, २, २ ।

ऋतध्वज पु० । ब्रह्मपिभेदे । 'जमारो नरट क्रभुरित्युपक्रम्य'
 "हिरण्यनाभ कोगत्य नृतर्यं ऋतध्वज । एते परे च
 विज्ञे गायन्ति ज्ञानदेव' भाग० ६, १५, १ । २ गिने च
 तन्नाम कवने "मन्थुर्मुञ्चिनमोमहान् विना ऋतध्वज

उपदेता भव कालो वामदेवो धृतव्रत "भाग० २, १२, १० ।
 ऋतनि त्रि० ऋत जन यज्ञं वा नयति नीमन्किप् वेदे नि०
 तुष । आदित्ये तस्य जलटायकत्वम् उदयेन यज्ञ-
 प्रवर्त्तकत्वेन च तथात्वम् । "यो राजभ्य ऋतभिभ्यो ददा-
 य" ऋ० २, २७, १२ । लोके तु ऋतनीरित्येव ।
 ऋतपर्य्यै स्वर्य्यैश्चे ऋपभेदे । "भगोरथस्तुतो राजा ' इत्युप-
 क्रस्य "अयुताजित् सुतस्यासौ हतपर्य्यो महायथा । दि-
 व्यान्तु हृदयस्तोऽय राजा नलसखो वडी । ऋतपर्य्यै सुत-
 चासौ दान्तं पर्य्युर्भङ्गीपति" हरिव० ०६ ई० । तस्य च
 नलेन सख्यमन्तु हृदयत्वेन भा० व० ७२ अ० दशित यथा
 "एवसक्तो मलेनाथ तदा भाङ्गास्तुर्य्ये । आसवाद् वने
 राजन् । फलवन्त विभीतकम् । तं ददा वाङ्मक राजा
 त्वरसाण्योऽभ्यभाषत । समामि ऋत । पय्य त्व सङ्ग्राने
 परग वनम् । सर्वं सर्वे न जानाति सर्वंशो मास्ति कस्यन ।
 नैकत्वं परिनिवाप्ति ज्ञानस्य पुरुषे कषिन् । हृष्टोऽस्मिन्
 यामि पर्णानि फलान्यपि च वाङ्मक । । पतितान्यपि
 यान्यत्वं तत्रैकमधिक गतम् । एकमत्राधिक पत्र फल
 मेकत्वं वाङ्मक । पञ्चकोशोऽय पत्राणां ह्योरपि च या-
 खयो । पविनुहृत्स्य माखे हे याचापन्या प्रशाखिका ।
 आभ्यां फलसहस्रे हे पञ्चोन गतमेव च । ततो रथसय-
 स्याप्य राजान वाङ्मकोऽब्रवीत् । परोक्षमिष मे राजन् ।
 कस्यसे शत्रु कर्षण । प्रलक्षमेतत् कर्त्तव्यि शतयित्वा
 विभीतकम् । अथात्र गणिते राजन् । त्रिदशे न परोक्षता ।
 प्रखल ते महाराज । यातयिष्ये विभीतकम् । अहं हि
 नाभिजानामि भवेदेव न वेति वा । सङ्ग्रान्यामि
 फलान्यस्य पश्यतस्ते जन्माधिप । सुहृत्समपि वाष्यै यो
 रश्मिन् यच्छुश गाजिनाम् । तसन्नोऽसृप स्रत नाय
 काको विश्वस्वितम् । वाङ्मकस्तत्रवीदेन पर यत्र समा-
 भ्यत । प्रतोक्षत्वं सुहृत्सै स्वमथ वा त्वरते भवान् ।
 एव याति गिन पन्था याहि व ष्यै । सारथि । अत्र
 यो हतुपर्य्यस्तु सार्वयन्तु कुरुचन्दन । तमेव यन्ता भान्यो-
 ऽस्ति टपिव्यापपि वाङ्मक । त्वन्कते याहमिच्छामि
 विदुर्भां हृत्कोविद् । शरणं त्वा प्रयज्ञोऽस्मि न विन्न
 कर्त्तुमर्हसि । कामस्य ते ऋत्विष्यामि यस्या वक्ष्यामि
 वाङ्मक । विदुर्भा यदि यास्याद्य स्वर्य्यै दर्शयितामि मे ।
 अथात्रवीदुवाङ्मकस्त संस्थाय च विभीतकम् । ततो वि-
 दर्भा यास्यामि कुरुष्वैव वचो मम । अकाम इव तं
 राजा गणयत्वेत्सुवाच ह । सोऽवतीर्य्य रथान्तर्गुं यात-

यामास त इमम् । तत स विश्वयाविधो राजानविद-
 मब्रवीत् । गणयित्वा यजोक्तानि तावन्त्येव फलानि च ।
 आत्तु नमिद् राजन् । हृष्टवानस्मि ते वनस । त्रौस्तमि
 च्छामि ते विद्या यथैतज्जायते ऋद । तसुवाच ततो
 राजा त्वरितो गमने ऋद । विश्वरुहृदयत्वं सा सङ्ग्राने
 च विगारटम् । वाङ्मकस्तसुवाचाप्य देहं विद्यामिना
 मम । सतोऽपि वाङ्मकदय रक्षाणु पुरुषर्षभ । ऋतुप-
 र्य्यैस्ततो राजा वाङ्मक कार्य्यगौरवात् । ह्ययज्ञानस्य लोभात्
 त तथेत्यब्रवीद्वह । यद्योक्तं त्व गृह्णाणे दमस्यार्षा
 हृदय परम् । निक्षेपो मेऽत्र हृदय त्वयि तिष्ठत वाङ्म-
 क । नलस्य वाङ्मकस्तु रूपतासुपवर्ग्यं ध्वन, उक्तं यथा
 "ऋतुपर्य्योऽपि शुभ्राय वाङ्मकच्छन्निम नलम् । दमयन्त्या
 समायुक्तं जहृषे च नराधिप । तमानाय नलं राजा
 क्षमयामास पार्य्ययम् । स च त क्षमयामास चेष्टभिर्बु-
 द्विचममत । स सन्कतो मङ्गीपाको नैपथ विच्छिन्ता-
 नन । उवाच वाक्यं तत्पुत्रो नैपथं वदतां वर । दिष्ट्या
 समेतो टारं स्वैर्भवासित्यभ्यनन्दत । कश्चित्तु नाप-
 राध ते कृतवानस्मि नैपथ । अनातवाच वसतो मद्-
 गृहे वसुधाधिप । यदि वा बुद्धिपूर्वाणि यदुबुद्ध्यापि
 कामिषित् । मया कृतान्यकार्यानि तामि त्वं क्षन्तुमम
 र्हसि । नल उवाच । न मेऽपराध कृतवास्त स्वत्यमपि
 पार्य्यैव । कतेऽपि च न मे कोप क्षन्त्य हि मया
 तथ । एवं हृत्पि स्या मेऽसि सन्वन्वी च जन्माधिप । अत
 ऊर्ध्वन्त भूयस्व प्रीतिसाहृत्सुमर्हसि । सर्वकामै सुधि-
 हितै सुधमक्षुपितस्त्वयि । न तथा स्वगृहे राजन् । यथा
 तव गृहे सदा । इदञ्चैव ह्ययज्ञान त्वदीय मयि तिष्ठति ।
 तदुपाहृत्सुमिच्छामि मन्वसे यदि पार्ष्विव । एवमज्ञा
 ददौ विद्यामृतपस्थाय नैपथ । न च तं प्रतिनयाह
 विविहृष्टेन कर्मणा । गृहीत्वा वाङ्मकदय राजन् ।
 भाङ्गास्तुर्य्ये । । निषभाधिपतेषापि दत्त्वात्तु हृदयं
 ऋद । भा० व० ७५ अ० । "कर्मोत्सु नागम्य दम-
 यन्त्या नलस्य च । ऋतपर्य्यै राजपते । कीर्त्तनं कलि-
 नाशनम्" भा० "ऋतपर्य्यै साहृतम्" नैप० ।
 ऋतपेय्य पु० ऋत सुर्गादिफल मेव भोग्यमभ्यात् । एकाहे
 २ यागभेदे । "यः कामयेत नै ष्णिष्ठा पाप्मन इदानीति च
 ऋतयेयेन यजेत" आ० त्रौ० ६, ७, २५ । "निष्ठा इत्य
 भावो नै ष्णिष्ठास्य पाप्मनो नै ष्णिष्ठासिवा तच्छेयमिति
 कामयेत च ऋतपेय्यनामकेन एकाहेन यजेत अत्यमपि

पाप मयि नो तिष्ठेत् इति य कामयेत स ऋतपेयेन यजेतेत्यर्थं" नारा०ष्ट०। सप्तदशस्तोमकेषु पञ्चसु ऋतुषु मध्ये स्वर्गकामकर्त्तव्ये ३ ऋतुभेदे च । "सप्तदशा. पञ्च" कात्या० २२८, ६ । इत्युपक्रमस्य "स्वर्गकामस्वर्त्तपेयः" १० सूत्रे दर्शित ।

ऋतपेशसु ५० ऋतसदक पेशोरूपमस्य । जलात्तके वरुणे "वरुणाय ऋतपेशसे दधीत" ऋ० ५, ६, ६, १ ।

ऋतसु ५० ऋतं यज्ञियहृदि. श्वातिष्ठा-वा० कु । यज्ञियहृदि भौजके देवे । ऋतं सत्यं भू रूपमस्येति । ३ सत्यस्वरूपे देवे च । "अन्तर्यहृदिभिनो वाऋतसू" ऋ० १, १८०, २ । "ऋतसू यज्ञियहृदिर्भक्षयितारो सत्यस्वरूपो वा" भा० ।

ऋतम् अथ ० ऋत-कमि । सत्यमित्यर्थे । ऋतम्भर ।

ऋतम्भर ५० ऋतमित्यव्ययं तदुच्चिभक्तिं अच् । १ सत्यपात्रके परमेश्वरे "ततोगतो ब्रह्मागिरोपहृत ऋतम्भरध्यागमिषारिताय" भाग० ६, १३, १२ । ब्रह्मदीपान्तर्गते २ नदी-भेदे स्त्री । तस्य वर्षागलमिषाय "तेषु गिरयो नद्यश्च सप्त-वाभिज्ञाता." इत्युक्त्वा "अरुणा नद्युणाङ्गिरसो साविलो सुप्रभाता ऋतम्भरा सत्यम्भरति महानद्या." भाग० ५, २०, ६ । पात० उक्ते ३ विपर्यासशून्ये समाधिस्यप्रज्ञा-भेदे च स्त्री "ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा" सू० "तस्मिन् समा-हितचित्तस्य या प्रज्ञा जायते तस्या ऋतम्भरति स ज्ञा भवति अन्तर्यामि च सा सत्यमेव विभिर्भि न तत्र विपर्या-सज्ञानगन्धोऽप्यस्तीति । तथा चोक्तम् "आग्नेमातुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिषा प्रकल्पयन् प्रज्ञा लभते योग-सत्तममिति" पा० भा० । तस्या शब्दादिभ्यो विशेषादिकसक्त तत्रैव । "श्रुतातुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयविशेषार्थत्वात्" सू० । 'श्रुतमागमविज्ञानं तत् सामान्यविषयं न ज्ञागमेन शक्यो-विशेषोऽभिधातुं कणात् ? नहि विशेषेण कृतसङ्केतं शब्द इति । तथातुमान सामान्यविषयमेव यत्र प्राप्तिस्तत्र मतिः तत्राप्राप्तिस्तत्र न भवति गतिरित्युक्तम् अतु मानेन च सामान्येनोपसंहारः तस्मात् श्रुतातुमानवि-षयो न विशेषः कश्चिदस्तीति न वास्य सूक्ष्मव्यवहित-विप्रकटस्य वस्तुमोलोकप्रत्यक्षेण पदहणम् । न चास्य विशेष-प्रमाणकस्याभावोऽस्त्विति समाधिप्रज्ञानिर्पाद्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्माणतो वा पुरुषगतो वा तस्मात् श्रुतातुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया सा प्रज्ञा विशेषार्थत्वा-दिति । समाधिप्रज्ञाप्रतिबन्धो योगिनः प्रज्ञाकृतः संस्कारो नयो नवो जायते । समाधिप्रज्ञाभव संस्का-

रोव्युत्थानसंस्काराशयं बाधते व्युत्थानसंस्काराभिभवात् तत्प्रभवाः प्रत्यया न भवन्ति पात० भा० ।

"तज्ज. संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी" सू० । "प्रत्ययनिरोधे समाधिरूपतिष्ठते ततः समाधिना प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृता संस्कारा इति नवो नव संस्काराशयो जायते तत प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । कथमसौ संस्कारातिशयश्चित्त समाप्ताधिकारं न करिष्यतीति ? न ते प्रज्ञाकृताः संस्कारा ह्येवमवहेतुत्वात् चित्तमधिकार-विशिष्टं कुर्वन्ति चित्तं हि ते स्वकार्यादशसादयन्ति । स्वातिपर्यवसानं हि चित्तचेष्टितमिति" पात० भा० । विष्टतश्चैतत् वाचस्पतिना । "अत्रैव योगजनप्रसिद्धा-न्वर्धसंज्ञाकथनेन योगिसंमतिमाह । ऋतम्भरति आग-मेनेति वेदविहितं अवषणसक्तम् । अतुमानेनेति जनम', ध्यानं चिन्ता तत्राभ्यासः पौन पुन्येनातुस्थनं तस्मिन् रस व्यादरः तदनेन निदिध्यासनसक्तम् । स्वा-देतत् आगमातुमानमृच्छीतार्थविषयभावनाप्रकर्षं तद्व्यजन्ता-मिर्विचारा आगमातुमानविषयमेव गोचरयेत् न खल्व-न्यविषयातुमवजन्ता संस्कारः शक्तोऽन्यत्र ज्ञानं जम-यित्तम्, अतिप्रसङ्गात् तस्माच्चिर्विचारा वेष्टतम्भरा आग-मातुमानयोरपि तत्प्रसङ्ग इत्यत आह । श्रुतातुमाने-त्यादि । मुद्दिशत्वं हि प्रकाशस्वभाव सर्वार्थदर्शने-समर्थमपि तमसाहृतं यत्रैव रजसोदूषाश्रुते तत्रैव षट्श्रुति वदा स्वभ्यासवैराग्याभ्यामपाप्तरजसमोमलमन-पद्यत्रैवारदाश्रुद्योतते तदास्वातिपतितसमस्तमानमेय-शीघ्रः प्रकाशवत्त्वे सति किं नाम यत्र गोचर इति भावः । व्याचष्टे श्रुतमागमज्ञानं तस्मान्मन्यविषय कस्यात् ? न ज्ञागमेन शक्योविशेषोऽभिधातुं, कुत ? यस्मादानन्याद्व्यभिचाराच्च न विशेषेण कृतसङ्केतः शब्दः यस्मादस्य विशेषेण सह वाच्यवाचकसम्बन्धः प्रतीयेत नच वाक्यार्थोऽपीदृशो विशेष सम्भवति । अतुमाने-ऽपि चिद्भक्तिस्त्वन्वयप्रहृणाधीनजन्मनि गतिरेवैवे त्याह तथातुमानमिति । यत्र प्राप्तिरिति यत्रतत्रश-ब्दयो स्थानपरिवर्त्तनेन व्याप्यव्यापकभावो गमयितव्यः । अतोऽज्ञातुमानेन सामान्येनोपसंहारः । उपसंहारति तस्मादिति । अस्तु तर्हि सम्बन्धप्रज्ञानमेव लोकप्रत्यक्षं न तत् सामान्यविषयमित्यत आह । स चास्येत्यादि-या भूत् सम्बन्धप्रहृणाधीन, लोकप्रत्यक्षमिन्द्रियाधीनन्तु-स्यात् । नचेन्द्रियाणामिन्द्रियस्य योग्यतेत्यर्थं ननु च यथा-

गमानुमानप्रत्यक्षागोचर विशेषः तर्हि नास्ति प्रमाण
 विरहादित्यत्र एषाह न चेति । न हि प्रमाणं प्रापकं
 कारणं वा प्रमेयस्य, येन तद्विवृत्तौ निवर्त्तते । न ह्यनु
 कलावतपन्स्य परभागवर्त्तिहरिषण्ड्याय प्रति स-
 न्दिहते प्रामाणिका इत्यर्थे । तस्मात् समाधि
 प्रज्ञानिर्घात एवेति । अत्र च विधादाध्यासिता पर-
 माण्यव आत्मानय प्रातिस्त्रिकविशेषगात्रिन इवप्रत्ये गति
 परस्परं वर्त्तमानत्वात् ये द्रव्यत्वे सति परस्पर
 वर्त्तमाने ते प्रातिस्त्रिकविशेषगात्रिनः यथा धराण्ड-
 ष्यह्लादय इत्यनुमानेनागमेन च परतन्मरप्रसोपदेयपरेण
 यद्यपि विशेषो निरूप्यते तदमिरूपणे सयय स्यात्
 न्यायप्राप्तत्वात् तथाप्यदूरविप्रकर्षेण तत्स्य कयश्चिदो-
 चरयत श्रुतानुमाने तु साक्षाद्दर्शितव्यं ससञ्जयादि
 पदानि सिद्धसंख्यायोगितया, तस्मात् सिद्ध श्रुता-
 नुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषयेति । स्यादेतत् भयत् परमार्थवि-
 षयसम्प्राप्तौ यथोक्तोपायाभ्यासात् असादिना तु बु-
 द्धानसंस्कारेण निगूढनिविद्धतया प्रतिबन्धनीया समाधि-
 प्रज्ञा वातप्रावर्त्तमध्यवर्त्तिप्रदोपपरमाणुरिभेति यद्वाप-
 नेत् स्रत्वमवतारयति समाधिप्रज्ञेति स्रत्त यउति । तज्ज-
 इति तदिति निर्विचारा समापत्ति परामृशति अस्येति ।
 व्युत्पानमाह । भूतार्थपन्नपातो हि धिया स्वभाव,
 तावदेवेयमनवस्थिता भ्रान्त्यति न यावत् तस्य प्रतिष्ठभते
 तत्प्रतिष्ठभते तत्र स्थितपदा सती संस्कारानुद्धि संस्कार-
 बुद्धिप्रक्रमेणावर्त्तमाना सती अनादिमयत्तस्य संस्कारानुद्धि-
 क्रम बाधत एवेति तथा च वाह्या अप्याह "निरूपद्रवभू-
 तार्थस्वभावस्य विपर्ययः । न बाधो नादिमत्त्वेऽपि बुद्धे
 स्रत्तपक्षपातत " इति । स्यादेतत् समाधिप्रज्ञातोऽस्तु-
 बुध्यामजन्मसंस्कारस्य निरोधः समाधिनिस्तु संस्का-
 रातिशय समाधिप्रज्ञाप्रसने हेतुरस्त्वप्यधिक्य इति
 तदस्यैव चित्तस्य साधिकारतेति चोदयति कथम-
 साधिति । परिहरति न त इति । चित्तस्य हि कार्य-
 हय यद्वाद्युपभोग विवेकख्यातिरिति तत्र क्लेशकर्मा-
 ययमहित यद्वाद्युपभोगे वर्त्तते प्रज्ञाप्रभवसंस्कारो-
 न्द्वितनिश्चलक्लेशकर्मायस्य तु चेतसोऽयसितप्रायाधि-
 कारभावस्य विवेकख्यातिमात्रमवशिष्यते कार्यम् । तस्मात्
 समाधिसंस्काराश्चित्तस्य न भोगाधिकारहेतव प्रत्युत
 नत्परिपन्थिन इति स्वकाव्याङ्गोत्पन्नत्वात्सादयन्ति
 असमर्थं कुर्वन्ति इत्यर्थः । कस्मात् ? विवेकख्यातिपर्य-

यमानं हि चित्तचेष्टितम् । तावद्भि भोगाय चित्तं चेष्टति न
 यावद्विवेकख्यातिमनुभवति सद्वागविवेकख्यातेस्तु क्लेश
 निवृत्तौ न भोगाधिकार इत्यर्थे । तदत्र भोगाधिकारप्र-
 गानि प्रयोजन प्रज्ञासंस्काराणामित्युक्तम् "तत् प्रवृत्त
 चित्तप्रसाधनीयतसोर्मात्रादिभावना प्रसिद्धत ते विशेषा
 ज्योतिष्मती नाम चित्तचित्ति, समापयतु परशुञ्ज तत्प्र-
 सादज ऋतम्भराभिधानप्रसाह साधनोपाधेय "वी०७०।
 ऋतव्यं त्रि० ऋतसूतभिमानी देवो देवताऽस्य यत् । ऋतदेवताके
 इष्टकादौ "ऋतव्ये मधुय माधवचेति" कात्या० १७,
 ४,२४ । त्रिज्योतिषः पुरोहे पद्ये प्राणतक्षणे ऋ-
 तव्ये इष्टके अन्नकममित उदङ्मुख उपदधाति वेददो ।
 "अथर्त्तव्ये उपदधाति ऋतव एते यजतव्ये ऋतुर्नैवेतदुप-
 दधाति मधुय माधवय वासनिष्कारत् इति हे इष्टके
 भवतो द्वौ हि मासाएतु " इति यज० ब्रा० ७, ४, २, २६ ।
 "अथ ऋतव्ये उपदधाति इत्यादि प्राग्वत् । "शक्य सुविष
 यं प्राएतु" इत्युक्ता प्राग्वत् ८, २, १, १६ । "नाकसदोऽनु-
 केपु पूर्ववर्जन्मृतव्यवेलायाम्" कात्या० १७ १२, १ ।
 ऋतव्रतं पु० ऋतमविमन्त्रफलक व्रत यस्य । याकहीपस्ये
 भगदुपासकभेदे । याकहापवर्ष्यने भाग० ५, २०, १६ । "तेषु
 पुरुषा ऋतव्रतस्यव्रतदानव्रतानुव्रतानाम भगवन्त पा-
 यात्मकं प्राणायामविधुतरजसव परमसाधिसा य-
 जन्ते" ऋतव्रतादयोयस्यस्यानीया इति बोध्यम् । अन्त्य-
 हीपेषु वस्यंभदोक्तो रिह तु तेषामेव तत्स्थानीयत्वोचि-
 त्वात् नत संस्वासास्याह ।
 ऋतसदृ पु० ऋते यज्ञे सीदति सद-किप् ७त० । वज्ञौ
 "अथहरसदसद्गुरोमसदजाः" अ० ४, ४०, ५ । "ऋतस-
 दग्नि " भा० ।
 ऋतसदन न० ऋतस्य यज्ञाय सीदत्यस्मिन् सद-आधारे
 ह्युट् ईत० । यज्ञार्थमपवेगनस्थाने । "वक्ष्यस्य ऋतसदन-
 मसि वक्ष्यस्य ऋतसदनमासीद" यजु० ४, २६ । स्त्रिया
 ङीप् । "वक्ष्यस्य ऋतसदन्यसि" तत्रैव ।
 ऋतसाप् त्रि० आप+किप् सहापा साप् प्राप्ता ईत० ।
 यज्ञस्य प्रापयितरि' ये चिद्धि पूर्व्यं ऋतसाप आसन
 १, १०६, २ । "ऋतसाप ऋतस्य यज्ञसापयितार " भा० ।
 ऋतस्यति पु० ऋतस्य पति मा० वेदे सुट् । यज्ञपतौ "तव-
 वायहतस्यते" । अ० ८, २६, २१ । "ऋतस्यते । यज्ञाना
 पते ।" भा० सौके तु ऋतपतिरिति ।
 ऋतावन् ति० ऋतमस्यस्य "अन्दीवीनिपौ" पा० वनिष्ट दीर्घ

यज्ञवति । “ऋतावान् मङ्गिष विश्वदर्शतमग्निम्” यजु०
 १२, १११ । “ऋतावानो जने जने” ऋ० ५, ६८, ४ ।
 “ऋतावान यज्ञवन्त ” भा० । लोके तु भद्रम् मस्य व ।
 ऋतवत् इत्येव । “येत्याद्यस्य ऋतयानिति विप्रलब्धः”
 भाग० १५, २० । “ऋतवान् सत्यवान्” इति श्रीधरः ।
 ऋतावृध् लि० ऋत यज्ञ वृद्धवति वृध-अन्तभूतयर्थे क्तिप्
 दीर्घः । यज्ञवृद्धके । “विभ्रयन्ताऋतावृधोद्धार ” यजु०
 २८, ५ । “सुत सोम ऋतावृध ” ७, ६ । “देवीरऋता
 ऋतावृध ” ४, १२ ।
 ऋतापाह् लि० ऋतं सृष्टे असत्यं न, सृष्ट-शिव दीर्घ
 इतः ष्ट० “सृष्टे ष्टनसर्वाभ्याञ्चेति” पा० पत्वम् । सत्यसृष्टे
 असत्ये कुपिते “ऋतापाहृतधामाग्नि ” यजु० १८, ३८ ।
 ऋति स्त्री ऋ-क्तिन् । १ गतौ २ स्पर्द्धायाम् ३ मन्दिनाञ्च ।
 कर्माणि क्तिन् । ४ शक्तिं प-रुद्धये च । ६ पुरूपमेधय-
 ष्टियदेवभेदे । तत्र चतुर्थब्रूमे बन्धनीयपशुकीर्त्तने ।
 “ऋतये स्तेनहृदयम्” यजु० ७०, १३ । कर्त्तरि क्तिच् ।
 ७ गतौ षु० निरु० । अग्निरश्वामृतीपहम्” ऋ० ६, १४, ४
 ‘शरव्यासुखेऽपि नहृत्मान ऋतिर्हृत्यमाना” अथ०
 १२, ५, २५ । [कारके ।
 ऋतिङ्कर लि० ऋति पीडा करोति छ-खच् षम् । पीडा
 ऋतीय नामधा० ऋतमिच्छति ऋतोयति आर्त्तीयत् । ऋतो-
 याम् बभूव आस चकार । वेदे तु “न छन्दसि” पा०
 न इत्यम् । ऋतयति इत्यव “अहत्सार्धधातुकयो ” पा०
 क्विटाच्च ऋतायति । ऋतायन् । “देश ऋतायते दमे”
 ऋ० ४, ८, २ । “ऋतायते यज्ञमिच्छते” भा० । “अग्निऋत-
 यज्ञसादि” ऋ० ५, ४३, ७ । “ऋतयन् यज्ञमिच्छन् भा० ।
 अर्धतो अतायन्” ऋ० ७, ८७, १ । “ऋतायन् शोष्रगम-
 मिच्छन्” भा० । तत च ष् । ऋतयु यज्ञकामे “त्वं न इन्द्र
 ऋतयुस्त्वामिदो नि हस्मसि” ऋ० ८, ७०, १० । दीर्घे ऋतायु
 तत्पार्थे “न वा एतस्य ब्राह्मणा ऋतायव” तै० स० २, २,
 ५, ५, भावे च । ऋतया ऋताया वा “धियं धने ऋतया
 सपन्ना” ऋ० २, ११, १२ । “ऋतया ऋग कर्मफलं तत्काम-
 नया” भा० । वेदे षुपासुगुणित्यादिना ऋतीयास्थाने आ० ।
 ऋतीया स्त्री ऋत-ईयङ् भावे च । जुषुषायाम् अमरः ।
 ऋतीपह् लि० ऋति पीडा यलुं वा सृष्टे क्तिप् दीर्घ ।
 “सृष्टे ष्टनसर्वाभ्याञ्च” पा० आत् ऋतियन्टाटपि धत्वम् ।
 १ पीडासृष्टे २ यलु सृष्टे च “अग्निरश्वामृतीपहम्” ऋ०
 ६, १४, ४ ऋतीषहम् अरातीना सौदारम्” भा० ।

ऋतु षु० ऋ-तु किञ्च । शिगिरः सुपसमयो पीडो वपां
 शरद्विसः । माघादिमासयुग्मैस्तु ऋतवः षट् क्रमादिमे
 इत्युक्ते ष्कालभेदे । “ऋतु खाभाविक स्त्रीणा रात्रय
 पीडय सृता ” इति मनुक्ते स्त्रीणा २ शोणितदर्शनयोग्ये
 गर्भधारणसमर्थे च कावे “ऋतौ भाव्यांसुपेयात्” श्रुति
 “सद्यत्सङ्गुताहतौ, ऋतुकालभिगामो स्यात्” मनुः ।
 ऋतरस प्राप्त अण् । आर्त्तव स्त्रोरजसि न० आर्त्तवमद्दे
 ८०८ ष्टे विवृतिः । १ दीप्तौ ४ भासे च । मासहयात्मक
 ऋतुष सौरचान्द्रस्य यथा काल० भा० “ऋतुषब्दस्य
 ऋ गतावित्त्वाद्वातोर्निष्पन्न । इयत्ति गच्छति अशोक-
 पुष्पविकासान् साधारणलिङ्गमिति वसन्तादिकालविशेष
 ऋतुः । स च ऋद्धिष ‘पठ्वा ऋतव इति’ श्रुतेः । यत्त
 “द्वादश मासा पञ्चर्त्तव” इति श्रुतं तत्र हेमन्तशिगिरयो-
 रेकीकरण विवक्षित याजमानेषु पञ्चप्रयाजाहुमन्त्रणमन्त्रेषु
 हेमन्तशिगिरयोरेकस्मिन्नेकेनैव पदेनैकीकरणमित्युक्तं तथा
 हि “वसन्तऋतूना प्रीणामि पीष्मन्तूना प्रीणामि वर्षा
 ऋतूना प्रीणामि शरदऋतूना प्रीणामि” चतुर्णां प्रया-
 जाना पृथक् पृथगहुमन्त्रणमन्त्रानाम्नाय पञ्चमप्रयाजस्याहु
 मन्त्रणेषु मन्त्र एव श्रूयते ‘हेमन्तशिगिराहृतूना प्रीणा-
 मोति’ एतद्देशमिमेत्ये बह्वृचमाह्वये द्वादश मासाः पञ्च-
 र्त्तवो हेमन्तशिगिरयो समासेनेति’ यत्समयोर्मन्त्रब्राह्म-
 णयोर्द्विवचनं तत्स्वरूपद्वैविध्याभिप्रायेण शिगिरस्य पठ-
 स्यान्निमत्यासोमाहुमन्त्रणोयस्य पठप्रयाजस्याभावाच्च तस्यैव
 पञ्चमे हेमन्तेऽन्तर्भावोऽन्याय । अतएव प्रयाजब्राह्मणे
 “वसन्तमेवर्तूनामवस्वन्” इत्यादिना चतुरप्रयाजानु प्रयस्य
 पञ्चमे प्रयाजे केवलेन हेमन्तेन प्रशंसा “स्वाहाकारं य-
 जति हेमन्तमेवावस्वन्” इति । अस्तु नाम यथा तथा प-
 ञ्चसस्या तथापि स्वरूपेण पीडा भिद्यते द्वादशमासात्मके
 स बत्सरे एकैकस्य ऋतोर्मासहयात्मकत्वे सत्येद्वादश
 मासवोर्बर्ज यित्तमशकत्वात् षष्ठौ पृथगहुमन्त्रविधा-
 नाच्च तत्रोपरिष्ठाद्वाहुरिष्यामः । मासहयात्मकत्वं
 आग्निषयने ऋतव्येऽहोपधानब्राह्मणे श्रूयते । “इन्द्रस-
 पदधाति तस्मात् इन्द्रमृतव” इति । एकस्मिन् ऋतौ त्रयो-
 र्मासयोर्द्विवचनं षष्ठीतत्परमिति चेत् वसन्ताद्यृतुकमेव चैत्र-
 माघादि इन्द्रमिति मूमः । तत्रेऽहोपधानमन्त्रेषु श्रू-
 यते “मधुस मासवस वासन्तिकाहृतू” शुक्रस्य शुचिष यै-
 ष्णाहृतू ” नमस्य नभस्यश्च वासिकाहृतू” इवचोर्जय “शार-
 दाहृतू ” “सहस्य सृष्टस्य हेमन्तिकाहृतू” तपस्य तपस्यस्य

गिगिरादृतु" एषु च याव्येषु षड्भू इति द्विवचनं भाषाभि-
 मायसु अन्यथा षड्भूतव इति श्रूयमाणं षट्षंश्यायाध्येत ।
 स्वययथावयविभोर्बंशन्तादेरेकात्मनः शीतान्मयीयकौत्वमन्त्रेण
 एकवचनेन यथाशारादवगमन्य "वचनेन षड्भूना देवाः,
 योष्णेण षड्भूना देवा इत्यादि हि तत्र पद्यते तथैवाधान-
 माश्लेषे श्रूयते "वचन्तो यं प्राश्लेषयन्तुं, योष्णे वं राज-
 न्यस्यन्तुं, गारह्मण्यस्यन्तुरिति" यदप्येते षड्भूतवो षट्ठीयन्त्र
 यद्गैरन्त्येण प्रवर्त्तन्ते तथापि षड्भूतवोऽप्येकवचनेन
 वचनस्य प्राचस्यं इष्टव्यम् एतदेवाभिप्रेत्य श्रूयते "सुप्य वा
 एतदृतुना वचन्" इति पूर्वेदाश्रुतेषु मन्त्रप्राश्लेषेषु सर्वत्र
 वचनोपक्रमणञ्च वचनस्य प्राचस्यं ते च वचन्तादृ-
 तवो द्विविधाः चान्द्रा वीराय । चैत्रादयश्चान्द्राः तज्ज्ञो
 टादृतुं "मधुय माधवयेत्यादिना" न च तत्र चैत्रादयो-
 मोक्ता इति शङ्कनीय मध्वादिगज्ज्ञाना चैत्रादिपर्याय-
 त्वात् । अत एवाहुः "चैत्रोमासो मधुःप्रोक्तो वैशाखो
 माधवो भवेत् । ज्यैष्ठमासस्तु शुक्रः स्यादापाठ शु-
 चिरुच्यते । नभोमास आश्व मासश्चमस्यो भाह उच्यते ।
 इष्यश्चशुजोमासः कार्त्तिकयोर्जसन्नक । एहीमासो
 कार्गिरि एहस्य उपनामक । माघमासश्चापि प्रोक्त
 सापस्य फाल्गुण षड्भूत" इति । एतेषा चैत्राद्यात्मनाभा
 वचन्तादीना चन्द्रगतिपरिकल्पनाश्चान्द्रत्वम् । एतएव हो
 त्वमन्त्रेण चान्द्रायते "चन्द्रगा पड्ढोता स षड्भूतु कल्प-
 यति तथा" इतिविशेषे सूर्याचन्द्रमसौ प्रकृत्य चान्द्रायते
 "पूर्वापर चरन्तौ माययंतौ शिष्ट क्रीलन्तौ पत्नियान्तौ च
 ध्वरम् । विश्वान्यन्वोभयनाभिचद भ्रमन्त्योविषदध्वजायते
 पुनरिति" अत्र पुनर्जायत इति लिङ्गादनुविधाता चन्द्र
 इति अवगम्यते । मन्त्रत्रेव मध्वादीनां चान्द्रमासानां
 वचन्तादृतुत्व षडर्षाच्यस्य त्र तयोदगस्य चान्द्रमासस्य
 कथमृतुषु निर्वाहः । तन्माससदुभायधुर्षुपद्मश्लेषे मन्त्रा-
 तुवाद्पुरस्कारमात्रायते "उपयासदृहीतोऽसि वसर्षोऽसि
 अहस्रत्यायले स्वाहासि तयोदयोमास इत्याहुस्तमेव तत्
 प्रोषातीति" तथा प्रवर्ग्यमाश्लेषेऽपि "असि तयोदयो-
 मास इत्याहु यत्तयोदय परिधिर्भवति तेनैव तयोदय
 मासमवच्छेद" इति । तदुत्पत्तिप्रकारोऽकार्भिमूलमास
 निर्णये वक्ष्यते । विद्यतामेव तयोदयोमासस्तस्य का उप-
 पत्तिर्वचन्तादिषु षड्भूत इति चेत् उच्यते किमद्य षड्भूत
 ऋतु ? याहोस्त्रिदशकौषेव षट्ष अन्तर्भाव ? उततत्तुद्दयान-
 राहवर्त्ती कश्चिदृतुषु १ न तावत् पचिस. 'ऋतुष्यंतु

मातृदुमान" इति पाठानां नैरतयंश्यगतात् । नाथ-
 यिसः । 'पत्वा षड्भूतव" इति षट्षस्यनियमात् ।
 वचन्तादिचन्द्रमयाश्लेषयोनामान्तराश्रयणाश्च नापि
 मध्यम मध्वादिषु व्यपाटात् । उच्यते ययोमासयोर्बंशे
 मलमासो दृश्यते तयोश्चत्तरस्य चान्द्रान्तर्भावः । तथा वामौ
 पट्टिदिशसात्मकोमनिमशुद्धभागद्वयात्मक इति मध्वादिगज्ज्ञ-
 याच्यते भोक्षे घनभवाश्च काप्यनुपपत्ति । सौरेषु षड्भूतु
 यौपायनेन मीनमेतयोर्बंशेऽप्ययोर्षां वचन इत्यभिधानात्
 मीनादित्य मेपादिषु च वैकल्पिकं वचनस्यादौकतम् ।
 तथा च तदनुसारेण उत्तरे योष्णादयोऽपि यथायथं
 विकल्पन्ते । विमिशोर्षयं षड्भूतविशेषाणां श्रुतिमृति
 पुराणेषुपगम्यते । तत्र श्रुतिः । "वचन्ते ब्राह्मणोऽग्नि-
 मादधीत, योष्णे राजन्य प्यादधीत, गारदि वैश्व प्याद-
 धीतेत्यादि" इतिरपि "वचन्ते ब्राह्मण उपमयीत, योष्णे-
 राजन्य गारदि वैश्वमिति" विष्णुधर्मोत्तरेऽपि परामूर्त्ति-
 मते वचन्तादृतुषु पृथक्पञ्चा विशेषत कथिता । तथा तत्रैव
 वचन्ते ज्ञानानुषेपादिदानसु योष्णे मानकादिदानमुक्त
 देवीपुराणे । यर्षासु तिलदानं तथा गारद्वदान हेमन्ते
 यस्त्रान्निदान गिगिरे वस्त्रदानमितेतानि विष्णुधर्मोत्तरे
 एवोक्तानि एवमन्यदेषु दोषार्थम्" ।
 "वचनेन षड्भूता देवा षड्वस्त्रदत्तास्तुता" "योष्णेण
 षड्भूता देवा रुद्रा. षड्भूतगो स्तुता" "वर्षाधिर्षतुना-
 दित्या सोमे षड्भूतगो स्तुता" "गारदेन षड्भूता देवा
 एकविंश भ्रमवस्तुता" "हेमन्तेर्न षड्भूता देवास्त्रिंशपे म-
 रतस्तुता" "शंशिरेण षड्भूता देवास्त्रयस्त्रिंशःस्तुतास्तुता
 प्राचभ्यात्" यजु० २१, २२, २४, २५, २६, २७, २८ ।
 सूर्यसिद्धान्ते तु सौरत्वमदौकतम् । यथा "द्विराग्निनाथा-
 षड्भूतयज्ञतोऽपि त्रिगिरादय । मेपादयो हादगते मासास्तौ
 रैव षड्भूत" । ऋतुमध्ये च मत्सरारम्भकस्य वचन्तस्यैव
 तस्य काल० मा० उक्तम् अतएव गीतायाम् "ऋतूनां कुष्मा-
 कार" इत्यनेन वचन्तस्य ऋतुषु प्रथमतएव भगद्विभूतित्यु-
 क्तम्" म० त० ब्रह्मपु० । "चैत्रे मासि जगत् ब्रह्मा षड्भूतं
 प्रथमेऽह्नि । शुक्रपक्षे षड्भूतं तदा सूर्योदये सति ।
 प्रवर्त्तयामास तदा कालस्य गणनामपि । पश्चान्नाग्नी-
 तून् मासान् षड्भूतान् षड्भूतविधानम्" । माससु षड्
 भूतानां व्यक्तं चान्द्रत्वमुक्तम् ब्रह्मसिद्धान्तेऽपि "चैत्रे वि-
 तादेवद्याज्ञानोर्षर्षन्तुं मासयुगकला । सूर्यादौ लक्षावा-
 साह मष्टत्ता द्विर्बंशे" । चैत्रसितादेव तस्युक्तमित्यदथा-

रभ्येत्यर्थे दिनैस्त्रिभिः" म०त०। प्रसासद्वयमात्रे "सख्यं
 आह मासि मासि अर्थाप्राप्तं प्रति' सृष्टि ।
 सुप्तते षट्पुनरुपण तद्गुणलिङ्गादि च दृगित यथा
 "अथात मन्वुचर्याध्यायं प्राख्यास्याम कालोहि नाम
 भगवान् स्वाम्भूरनाटिमध्यनिधनोऽत्र रमश्रापत्स पत्नी
 जीवितमरणे च मनुष्य णामायत्ते स सूत्र्यामपि कला
 म लीयत इति काल सङ्गलयति क लयति या भवा-
 भीति काल । तस्य संवत्सरात्मनोभगवानादित्यो गति-
 विशेषेणाक्षिनिमेपकाष्ठाकलासुहूर्त्तौहोरात्रपक्षमासत्त्वं य-
 नसवत्सुरयुगप्रविभागं करोति । तत्र लघ्वन्तरोच्चारणमा-
 त्तोऽक्षिनिमेप । पक्षदशाक्षिनिमेपा काष्ठा । त्रि श-
 क्काष्ठा कला त्रिगतिकलोसुहूर्त्त कलादयभागश्च ।
 त्रिगन्धुहूर्त्तमहोरात्रम् । पक्षदशाहोरात्राणि पक्ष ।
 स च द्विविध शुक्र कृष्णश्च तौ मासः । तत्र मासादयो
 द्वादश मासा हिमासिकमृतु क्त्वा पक्षतयो भवन्ति । ते
 शिशिरवसन्त्योष्णवर्षाशरद्धेमन्ता । तेषा तपस्तपस्यौ शि-
 शिर । सधुमाधवौ वसन्त । शुचिशुक्रौ शीष्ण । नभो-
 नभस्यौ वर्षा । इषोर्जा गरत् । सह सहस्यौ हेमन्त इति ।
 त एते शीतोष्णवर्षलक्षणान्द्रादित्ययोः कालविभागकर
 स्वादयने हे भवतो दन्तिगमुत्तरञ्च । तयोर्दक्षिणं वर्षाश-
 रद्धेमन्तास्तेषु भगवानाप्यायते सोमोऽल्लवणमधुराश्च
 रसा बलवन्तो भवन्त्युत्तरोत्तरञ्च सर्वप्राणिना बलम
 मियर्द्धते । उत्तरञ्च गिगिरवसन्तप्राज्ञास्तेषु भगवानाप्या-
 यतेऽर्कस्तिककपायकटुकाश्च रसा बलवन्तोभवन्त्युत्तरोत्तरञ्च
 सर्वप्राणिनां बलमपहोयते । भवति चात्र । शीतोऽंशुः क्लेद-
 यदुर्गं विवस्वान् शोषयत्यपि । तावुभावपि संश्रित्य वायु
 पालयति प्रजा । अथ स्वल्पयने हे युगपत्स वसरो भवति ।
 ते तु पञ्च युगमिति सज्ञा लभन्ते । स एष निरुपादि
 युगप्रत्यन्त कालश्चक्रवत्परिवर्तमान कालश्चक्रमुच्यत
 इत्येके । इह तु वर्षाशरद्धेमन्तवसन्त्योष्णप्राशुप पक्षृतयो
 भवन्ति दोषोपचयप्रकोपोपगमनिमित्तम् । ते तु भाद्रपदा-
 योने हिम विकेन वप्राख्याता । तद्यथा भाद्रपदाशुबुजौ
 वर्षा । कर्तिकमार्गशेषौ शरत् । पौषमाघौ फलन्त ।
 फाल्गुनचैत्रौ वसन्त । वैशाखवैश्वैशौ शीष्ण । आषाढ-
 आषाढौ प्रावृष्टिति । तत्र वर्षास्रोतधयस्तृप्त्योऽल्लवीर्या
 व्यापदाप्रसदा क्षितिमलमायास्ता उपयुज्यमाना नभसि
 मेवायतते जलप्रक्षिप्तायां भूमौ क्षिप्तदेहाना प्राणिना
 शीतवातविट्त्वाम्बोना विदहन्ते विदाह्यात् पित्तमञ्जयमा-

पाटयान् स सञ्चय शरटि प्रविरलमेघे नियन्तु पशुष्यति
 पक्षेऽर्ककिरणपरिखापित पैत्तिकान् व्याधीन् जनयति । ता
 एवोपधय कालपरिणामात्परिणतवाय्यां बलवन्तो हेमन्ते
 भवन्त्यापथ प्रसन्ना स्निग्धा अयत्र गुर्वृक्ता उपयुज्यमाना
 मन्दकिरणत्याङ्गानो सतुपारपवनोपस्तम्भितदेहानां
 देहिनासविदधाः स्नेहाच्छैत्वाहोरापादुपलेपाश्च स्नेहण
 सञ्चयमापादयन्ति स सञ्चयो वसन्तेऽर्करश्मिप्रविखापित
 ईपत्स्तश्चदेहाना देहिना लैष्णिकान् व्याधीन् जनयति ।
 ता एवोपधयो निदाघे नि मारा रूक्षा व्यतिमात्रं लघ्वो
 भवन्त्यापथ ता उपयुज्यमाना सूर्यप्रतापोपगपितदे-
 हाना देहिना रौष्णाङ्गवत्याहैगशाश्च गयो सञ्चयमापाद-
 यन्ति स सञ्चय प्रावृषि चात्यर्थं जलोपहित्वाया भूमौ
 क्षिप्तदेहाना प्राणिना शीतवातवर्षैरितो वातिकान् व्याधीन्
 जनयति । एवमेव दोषाणा सञ्चयप्रकोपहेतुरुक्त ।
 तत्र वर्षाहेमन्त्योष्णेषु सञ्चिताना दोषाणा शरद्वसन्त-
 प्राष्टसु च प्रकृपिताना निर्हरण कर्त्तव्यम् । तत्र पै-
 सिकाना व्याधीनासुपगमो हेमन्ते, लैष्णिकाणा नि-
 दाघे वातिकानां घनात्यये, स्वभावत एव, त एते सञ्चय-
 प्रकोपोपगमा व्याख्याताः । तत्र पूर्वाह्णे वसन्तस्य लिङ्गं
 मध्याह्णे शीष्णस्य, अपराह्णे प्राष्टप, प्रदोषे वार्षिकम
 शरदमर्द्धरात्रे मध्यपक्षि हेमन्तसुपलक्षयेत् । एवमहो-
 रात्रमपि वर्षासिध शीतोष्णवर्षलक्षणं दोषोपचयप्रको-
 पोपगमैर्जानीयात् । तत्राव्यापनेषु लघ्वव्यापना ओप-
 धयो भवन्त्यापथ ता उपयुज्यमाना प्राणायुर्वलवीर्यौ
 जश्क्यौ भवन्ति । तेषा व्यापदोऽदृष्टकारिताः । ग तो
 ष्यवातवर्षाणि खलु शिपरोतान्योपधीर्वापादयन्त्यपथ,
 तासामुपयोगाद्विषधरोगप्रादुर्भागे मरको वा भवेदिति ।
 तत्राव्यापनानामोपधीनामप्राञ्चोपयोग कदाचित्दवर्ष-
 पक्षेष्वप्युतुषु क्त्वापिशाचरज क्रोधाधर्मैरुपध्वस्यन्ते जन-
 पदा । विषोपधीपुष्पगन्धेन वगुनोपनीतेनाक्रस्यते यो
 देशस्त्वत्त दोषप्रकृत्यविशेषेण कासश्चास्रवमथुप्रतिश्यायगि-
 रोरुग्ज्वरैरुपतप्यन्ते यद्दमज्जलचरितैर्वा गृहदारगयमा-
 समयानवाहनमणिरत्नोपकरणगर्हितलक्षणमिन्तिस्राडर्भ-
 र्वा । तत्र स्थानपरित्यागमाग्निकर्मप्रायश्चित्तमङ्गलजप-
 होमोपहारेष्व्याङ्गलिमस्कारतरपोनियमदयादानदोषा-
 न्युपगमदेवताप्राणायामरूपपरैर्भविताव्यसेव साधु भवति ।
 अतस्मात्त ऊर्ध्वमव्यापनानां लक्षणान्युपदेष्टव्याम् ।
 वःपुर्वास्तुत्तर शीतो रजोधूमाङ्गुला दिग्ः । इत्यस्तु

पार सविता हिमान्ना जलायया । दर्पिता ध्वा-
 ङ्खलगाङ्गमहिषोरभ्रकुञ्जरा । छेभ्रमियङ्गुपुञ्जागाः पु-
 ष्पिता हिमसाङ्गये । शिशिरे शीतमधिक यातदृष्ट्या-
 कुला दिग् । शेष हेमन्तवत्सर्व विशेष लक्षण बुधै ।
 दिशो वसन्ते विभक्ताः काननैरुपपोभिता । किष्कु-
 काम्भोजमकुलचूताशोकादिपुष्पितै । कोकिला पट्पद-
 गदैरुपगोता मनोहरा । दक्षिणानिलसंघीता सु-
 सुखा पल्ललोच्छ्वला । यीष्ने तीक्ष्णाशुरादित्यो भा-
 रता नैर्धत्ताऽसुष । भूक्षणा सरितस्तन्प्री दिग् । प्र-
 ल्वलिता इय । भ्रान्तचक्राङ्गुगलाः पय पानाकुला
 मृगा । ध्वस्तशीरुत्पणलताविमर्स्याङ्कितपादपाः । मा
 दृष्यन्वस्मान् पश्चिमानिलकर्षितै । अश्वुदैर्विद्युदद्योत-
 मसुतैस्तुसुलखनै । कोमलश्यामयस्यादरा शक्रगोपो-
 ल्ज्वला मही । कदम्बनीपकुटजसर्जकेतिकिमुषिता । तत्र
 वर्षासु नद्यन्म प्रोद्गन्ततट्टुमा । वायु प्रोत्फुल्लकु-
 सुदमोक्षोत्पलविराजिता । मूरयप्रकस्वलश्रम्रा मङ्गयस्यो-
 पशोभिता । नातिगर्जत्स्रग्भे समिरुहाकिपङ्क नभ ।
 वभ्रुरुष्ण शरदृर्क । श्वेताभ्रविमल नभ । तथा सरा-
 स्यस्यु रुहैर्भान्ति जहासघडितै । पद्मशुष्कद्रुमाकीर्षा नि-
 न्द्रोद्गतसमेपु भूः । वाणसप्रान्नाङ्गमन्मूककायासनविराजितो ।
 स्रगुणैरतियुक्तेषु विपरीतेषु वा ध्रुम । विप मेष्वापि
 पा दोषा कुप्यन्त्यृषु देहमासु । हरेद्वसन्ते स्त्रेष्वाण
 पित्त शरदि निहरेत् । वर्षासु यमवेदासु प्राग्विकार-
 समुच्छ्रयात्'अतश्चाय्याध्याय । आ० त० अतुगुणादि यथा
 'भाषैर्हि सख्यैर्भाषाद्यै क्रमात् षडृतम्' अतः । हे-
 मन्ते कुपिताहायोः स्याद्वल्लवणानुसानु । शोषसपिष्टमा-
 सेक्षुक्षीरोत्यविलतिर्भजेत् । ममघ्न रसानु तैल शीचे
 तप्तोदक नर । शक्र्याकिरिण्यान् खेद पादलाणञ्च
 सर्वदा । लष्णास्वभाषैर्षुभि प्राहत शयन भजेत् ।
 अयमेव विधि कार्य शिशिरेऽपि विधेयत । वसन्ते कुपित
 स्त्रेष्वा ह्यग्निमान्द्य करोत्यत । तीक्ष्ण वसमनस्यादि
 कवलपङ्कमञ्जनम् । व्यायामोहर्त्तन धूम शीचे तप्तोदक
 भजेत् । पुराययवगोधूमसौद्रमाङ्गलमांसभुक् । गुरुष्ण
 स्निग्धमधुरं दिवा स्त्रमस्र वर्जयेत् । खाडु शीत द्रव
 स्निग्धमसुपात्र सयर्करम् । एतं मय सयाख्यञ्च
 मजनु शोष्ने न शीदति । अध्याङ्गे शीतले सुप्यात् निशि
 वातहिमाश्रिते । लवण्याश्चकटूष्णानि व्यायामश्चाल वर्ज-
 येत् । वर्षास्रग्निबध्ने ह्येने कुप्यन्ते पवनादयः । ध्यन्ते

सर्वर्क इव्यं जीर्णधान्यं रसानु लघु । जाङ्गल पिशितं
 स्रानु दिव्य कौप जल शुचि । दृष्टान्त्वलवणं हिहं
 संशुष्क क्षौद्रमेव च । नदोजलौदनस्राङ्ग'स्रत्रायासातपा-
 स्यजेत् । शरदि कुपिते पित्ते विरेक रक्तमोज्ज्वलम् ।
 खाडुतिक्तकपायेक्षुयालि स्रसरोज्ज्वलम् । तृपारचारशौ-
 चित्वदधितैरसातपानु । अश्वतोष्णादिवास्त्रप्रमाषी-
 वातानु विवर्जयेत् । नित्य सर्वरसाश्च द स्त्राधिक्य-
 न्ताहतौ । अतूना शेषसप्राप्ते सेविवध्यः पराक्रमः ।
 तन्न नित्य प्रशुञ्जीत स्वास्थ्यु वेन प्रवर्त्तते । अजाताना
 विकाराणामसुत्पत्तिकरश्च यत् । व्यायामादपतर्षणा-
 दभिमशाङ्गङ्गात् अथास्त्रागरात् वेगानाञ्च विधारणा-
 दतिशुच यैत्यादतित्रासतः । रूजक्षोभकपार्थातिक्तकटुकै-
 रेभिः प्रकोप व्रजेहाशुर्वा'रधरागमे परिणते चाङ्गे ऽप-
 राङ्गे ऽपि च । कटुश्चोष्णविदाहितोष्णलवणक्षोभोपवासात-
 पस्त्रीसम्पर्कतिहातशीदधिहरास्त्रकारनाडादिभि । भुङ्क्ते
 जीर्यति भोजने च शरदि शोष्ने सति प्राण्यिनासु म
 ध्याङ्गे च तथाशैरालसमये पित्तप्रकोप व्रजेत् । गुरुमधुर
 रसातिस्निग्धदुग्धे शुभचरुद्रवदधिदिननिद्रास्त्रपसर्षि'प्रपूरै ।
 तृहिनपतनकाले स्त्रेष्वाण' संप्रकोप प्रभवति दिवसादौ
 भूक्षमात्वे वसन्ते" । ईकालमात्रे अतुपायद्वे उदा० ।
 उतदभिमनिदिने पु० । अतुव्यङ्गे उदा० । ऽविष्णौ पु० ।
 'अतु सुदर्शन काल' नियु स० । 'कालात्मना अतुयद्वे
 न लक्ष्यते इति अतु" भा० । 'प्रधानपुरुषलोमक
 यत्कालाश्च रूप तद्व्यङ्गेन लक्ष्यते" आनन्दसि० ।
 अतु रस्य प्राप्त अणु । आर्त्तव प्राप्तसुके लि० । स्त्रियार्
 ङीप् । अतुसि वष विम्वानु गृणः । अतुसि तदर्थे
 लि० । अतुदेवताऽस्य यत् । अतुव्य अतुदेवताके इटकादौ ।
 ऋतुकाल पु० वसन्तसमयवत् कर्म० राह्यिरोयत् ईत०
 वा । स्त्रीणा उपदुर्दानयोग्ये घोडुगरालात्मके काले ।
 "अतु स्वाभाविक स्त्रीणां रालयः पोषण स्रता" मठ ।
 "अतुकाशभिगामी स्यात्" मठ । पर्व्यादिवर्जे तत्-
 काले च स्त्रीगमनं नियम्यते । तत्र नियमस्त्ररूपनिर्वा-
 हककारणादिप्रदर्शनेन अत्यभिगमस्य यथानियमविधित्य
 तथा प्रा० त० न्यायशास्त्रेभोक्तुम् यथा "स्त्रस्थ्या क्रिय-
 नापे तु यत्वावश्यं क्रिया कश्चित् । नोदाते नियमस्त्रात्
 अतावभिगमो यथा' मीर्षासक्तवाक्यम् । अत्यभिगम-
 मस्य परिच स्त्रापरत्वनिराकरणेन नियमपरत्वं समर्थितं
 भिता० यथा ।

“तस्मिन् युष्माह संविशेदिति” । “किसयं विधिमियमः
परिसंख्या वा । “विधिरन्वन्तमप्राप्नो नियम पादिके
सति । तत्र चान्यत्र च प्राप्नो परिसंख्या निगद्यते” ।
उच्यते । न तापद्विधि, प्राप्नार्थत्वात् । नापि परिसंख्या,
दोषत्वयसमासकौ । व्यतो नियमसम्प्रेदिरे न्यायविद ।
क पुनरेषा भेद । उच्यते । अत्यन्ताप्राप्नप्रापण विधिः ।
यथा अग्निहोत्रं जुहुयात् “अथकाः कर्त्तव्या” इति ।
पक्षे प्राप्नस्याप्राप्नपदान्तरप्रापण नियमः । यथा “समे यजे
तेति” “दर्शपूर्वमासाभ्या यजेतेति” यागः कर्त्तव्यतया-
विहितः स च देशमन्तरेण कर्त्तुमशक्य इत्यर्थात् देश
प्राप्त । स च स्वसो विषमश्चेति द्विविध । यदा यज-
मान समे यियञते तदा “समे यजेतेति” वचनसुदास्ते
स्वार्थस्य प्राप्नार्थत्वात् । यदा तु विषमे देशे यियञते तदा
समे यजेतेति” स्वार्थे विधत्ते स्वार्थस्य तदानोमप्राप्नत्वात् ।
विषमदेशनिवृत्तिस्वार्थिकी नैदितदेशेनैव यागविध्यते ।
अनोदितदेशोपादानेन यथाशास्त्र यागोनानुष्ठितः स्था-
दिति । तथा “प्राहृत्सुखोऽन्नानि भुञ्जीतेति” । इदमपि
स्वार्त्तसुदाहरणं पूर्वेण व्याख्यातम् । एकस्यानेकत्वं प्राप्न-
स्यान्यतो निवृत्त्यर्थमेकत्वं पुनर्वचनं परिसंख्या । तद्-
यथा । “इमामगृह्णन् रथनास्तस्येत्यन्नाभिधानीसादत्त”
इत्ययं मन्त्रः स्वाममर्थ्यादन्नाभिधान्या गर्दभाभिधान्याश्च
रथनाया पक्षे विनियुक्तः । पुनरन्नाभिधानीसादत्त
इति वचनेनान्नाभिधान्या विनियुच्यमानो गर्दभाभिधान्या
विनिवर्त्तते । तथा “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या” इत्यत्र
यद्विध्या शशादिषु श्वादिषु च भक्षणं प्राप्नम् । पुन
शशादिषु चूयमाणं श्वादिभ्यो निवर्त्तत इति । किं
पुनरत्र युक्तं परिसंख्येत्याह । तथाहि कर्त्तव्यदार्त्त-
पक्षस्य स्वैच्छयैव कर्त्तव्यं गमनं प्राप्नमिति न विधेरय
विषयः । नापि नियमस्य, गृह्यसृष्टतिविरोधात् ।
एवं हि स्मरन्ति गृह्यकारा “द्वारस्य पक्षानन्तरं त्रिरात्र
द्वादशरात्रं सप्तदशरात्रं वा ब्रह्मचारी स्यादिति” । तत्र
द्वादशरात्रात् सप्तदशरात्रं वा पूर्वमेवर्त्तुमशक्ये षड्दशौ गच्छे-
देवेति नियमात् ब्रह्मचर्यं स्मरणं बाध्यते । अपि च
प्राप्ने भावार्थे वचनं विशेषणपरं युक्तम् । प्राप्नञ्चत्तौ
भावार्थगमनसिध्यैवातो यदि गच्छेदतावेवेति वचनव्य-
तिर्युक्तम् । किञ्च नैयमिकात् पुलोत्पत्तिविधेरवर्त्तौ नित्यं
गमनं प्राप्नमेवेति ऋतौ गच्छेदेवेति नियमोऽनर्थकः
स्यात् । नियमे चादृष्टं कल्पनीयम् । किञ्च ऋतौ गन्तव्य-

मेवेति नियमेऽसिद्धितस्य वप्राध्यादिनाऽसमर्थस्यानि-
च्छोद्याशक्योऽर्थे उपदिष्ट स्यात् । विध्यतुवादविरोधश्च
नियमे । तथा हि एकं गच्छं सङ्गुञ्जितस्तमेवार्थं प्लनेऽ-
नुवदति पक्षे विधत्ते चेति । तस्मादतावेव गच्छेन्ना-
न्यत्र इति परिसंख्यैव युक्ता । तदिदम्भारुचिषिश्चरु
पादयोनानुमन्यन्ते । यतो नियम एव युक्तं पक्षे स्वार्थविधि
सम्भवात् । अगमने दोषश्रवणाच्च यथाह पराशर
“अतस्त्नातान्तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति । घोरायां
भ्रूणहत्याया युच्यते नात्र संशय इति” न च विध्यतु-
वादविरोधोऽनुवादाभावात् विध्यर्थत्वाद्वाचनस्य । तत्र हि
विध्यतुवादविरोधो यत्र विधेयावधितया तदेवानुवाद-
तवप्रमप्राप्तयान्योद्देशेन विधातव्यञ्चेति । यथा वा-
जपेयाधिकरणे पूर्वपक्षे “वाजपेयेन स्वाराज्यक्रामो यजे-
तेति” वाजपेयस्यैवपुण्यविधानावधित्वेन यागोत्पत्ति-
तव्यं स एव स्वाराज्यस्यैवपक्षोद्देशेन विधातव्य-
ञ्चेति । न चानुवादेनेह कल्पमस्ति । यत्तु नियमेऽदृष्ट
कल्पनीयमित्युक्तं तत्परिसंख्यायामपि समानम् । अ-
न्यतौ गच्छतो दोषकल्पनात् । यत्तु नैयमिकपुलोत्पा-
दनविध्यात्पक्षेणैव ऋतौ नित्यगमनप्राप्नेन नियम इति ।
तदसत् स एव नैयमिक पुलोत्पादनविधिः । स्थान्तम्
“एव गच्छन् स्वयं क्षामा लक्षय्य पुत्रं जनयेदिति”
स्वप्रभिमनारिक्तं पुलोत्पादनविधिरिति । तत्र गमन-
करणिकाया भावनाया एव पुलोत्पत्तिकर्मता प्रदृश्यते ।
“एव गच्छन् लक्षय्य पुत्रं जनयेदित्यनेन” यथाग्निहोत्रं
जुहुत् स्वर्गं भावयेदिति । न चासन्निहितारगक्यार्थे
विधिमसङ्गः सन्निहितगक्योरेवोपदेशात् “अतस्त्नाता
तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति” “यः स्वदारानु-
त्नातान् स्वस्यः सन्नोपगच्छतीति” विशेषोपादानात् ।
अग्निहोत्रनिवृत्तस्तु नियमविधानादेव । न च विशेषण-
रता पक्षे भावार्थविधिसम्भवात् । नापि गृह्यसृष्टति
विरोधः सवत्सरात् पूर्वमेवर्त्तुदर्शने सविशतो न ब्रह्म-
चर्यस्वजनदोषः । यथा श्वादिषु, तस्मात् स्वार्थज्ञानि-
परार्थकल्पनप्राप्नवाधलक्षणदोषत्वयसतो परिसंख्या न
युक्ता । “पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या” इत्यत्र यद्यपि शशादिषु
भक्षणस्य पक्षे प्राप्ने नियमः, शशादिषु श्वादिषु च प्राप्ने
परिसंख्येति उभयसम्भयस्तथापि नियमपक्षे शशाद्य-
मक्षणे दोषप्रसङ्गः । श्वादिभक्षणे चादोषप्रसङ्गेन प्राय-
श्चित्तसृष्टतिविरोध इति परिसंख्यैवाश्रितम् । एतेन ‘वाय

प्रातर्ह्विजातेनामगमं शुतितोऽतम्" इत्यत्रापि नियमो
 याख्यातः "नान्तरा भोजनं दुर्गादिति" च पुनरुक्तं स्यात्
 परिस्पष्टायाम् । एव च "नियमे एकलक्षणात्ताहता
 इति" वीष्णा ऋष्यते "निमित्तावृत्ती भैवतिरुमप्यावर्त्तत"
 इति न्यायात् । "दटा कामो भवेदित्यपि नियम एवानृता-
 पपि स्त्रीकामनाया मन्वा स्थियमभिरवयेतेनेति" । "श्रुता
 कुपेयात सर्वत्र वा प्रतिपिङ्गर्जम्" इत्येतदपि गौतमीय
 सूत्रद्वय नियमपरमेव । अत्रापुमेयादेशानृतावपि स्त्री-
 कामनायां प्रतिपिङ्गवर्जसुमेयादेशेन्यनमतिप्रसङ्गेनेति ।
 "अनृताहृत्कामे च मन्त्रस च्छारहृत् पति । सुमय्य
 नित्य दातेषु परशोके च योषित" "तद्गती रतिकाम्य-
 या" इति च मनुना अन्वकाये स्त्रीकामनया गमम-
 शोको "वधा कामी भवेदापि स्त्रीणा वरमनुधरन्"
 या० च्छास्त्रासे स्त्रीगममोक्षेय म परिसख्यपणत्वम् ।
 तासां स्त्रीणां परप इच्छन्त । स प सितोः युती
 दक्षितो यथा "ता अमुत्रन् परं एषोमर्षे कृतियात् प्रजा
 विन्दामर्षे अस्त्रियो भर्तु काममाविज्जितो गग्नामेति
 तच्छादयिदा । स्थिय प्रजा विन्दते काममाविज्जितो-
 वग्ना मनीति पर एत छामासु" इति तासा परसप-
 वर्ण "भारीनां कामविद्वन्ता पातकी स्यादिति" इच्छे
 तासां वरोत्त । एकाग्रब्रह्मण्यमन्त्रज्ञताया भाग-
 य भीर्धिवृत्तौचितन मन्त्रेण तासा वरदानम् भार
 तादी इदितम् ।

प्रातुपत्र ३० ऋतुवा पत्र पात्रमेतपत्रय यत् । यागभेदे
 मत्परपारो वात्वा ०६ । ७० । अतिता यथा 'उत्पिष्टो-
 च्छाशुभे' इत्युपपत्त । 'अह, वरुपेपरत' सु० । अन्वा
 शके मदा प्रथम्य चान पिप्युन पवाडुर्गि से म्वा
 भ्रष्टुं प्रतिप्रस्थातारो अतुपुर्षुपत्र । अन्वेताभसवे
 एवांमजनामाध्याअत्तिसमयागेने च कते चत्कीनभागय
 रिङ्करवाजिभदापमथीताविरोर्रासुभागभागानेकपमा
 म्पादनावि कर्त्तव्यनि तत अह वदुपचार । अथ अह
 पत्रुपचार इतिभगवदिति चर्क । "श्रीवमवदुपवय, म-
 ल्कुं शोऽि मधवे सेति हादमप्रतिप्रस्थम् ३४० । "अ-
 नृपवद्वान् मन्त्रेण इ वरुतादिति नियम पदम् ।
 नन्वविभाग ए चर्क "अन्वेदी इति ३४० । ३० ।
 इदं म्पादुपवाः पुन, मन्त्रोऽनाः कर्त्तु म्पा ।
 "अह वरु, अतिप्रस्था ३४० । 'दुपवदुपवो
 मुकुते' ३४० । अन्वे च' इति ३४० । अह वम् ३४० ।

"मन्त्रे न दुगपत् प्रवरण च सर्वेषाम्" ८४० ।
 "सर्वेषाम् हादयामामभूत् वहाणां प्रवरण य वासुजान
 एकारान् व्यात्याप व्यात्यानेभै पर्वमध्ययो तत प्रतिप्र-
 स्थात् । पुनरन्वयो पुन प्रतिप्रस्थातु रित्वेव र्प्रोपासपि ।
 स अन्वाम कथ कर्त्तव्य इत्यनेनायामाह । "निष्कामत्वे
 प्रविशतीतर" ८४० । "हरिर्धनमध्यात वापरोरुति
 धीम परिशति कर्क । "उत्तरत्तर प्रतिप्रस्थाता पर
 कात्तत्वात्" १०४० । अथ पररणे प्रवरणे च हेगत
 कालतय प्रतिप्रस्थाता उत्तरो भवेत् कुत एपरकात्-
 त्वात् प्रतिप्रस्थात्प्रमन्त्राणा पदात्कान्तीमतात् परकान
 तादिति केचित् स एशयौऽस्मिन्पि पाठे "उभयतोऽध
 र्युपासेष परिप्रगृह्णाति" १०४० । उभयत इति 'म वै
 हरिर्धनासि' कापन हरिधाने परिगल' भाध्यु
 प्रतिप्रस्थाता पासेष परि गृह्णाति अथायागी पात्रम-
 ध्योर्दतिगतोहरति मयमुपगतो शर्तन्त्ये नामने
 "कृत्वा गृह्णीत्या च प्रतिप्रस्थाता दतिगोनाशुद्वेत्तिसा
 यात्र हरति नात्तोऽन्वमभि मपुने मेये गीष्ठाकर-
 मभि परिगृह्णीत इति पाठे "मपुन म प्रतिप्रस्थाता
 दतिगोमाध्योः पात्र वरेदुपर म्पा अन्वे इति कर्क ।
 "मवेदुता प्रागुत्तम' अदास १०४० । अन्वामि
 कादगहाटमाध्या मन्त्रेण म्पावया त वासुजा
 कायां म्पादेय म्पा वाप्यम अमुपवकादीपि म
 भानि कर्क । "शतनेति पट् म्पाव १०४० । "या
 द्युपु पट्पु अहवदुपवदोऽपि अतुमा च लोके म्पावदुप
 प्रेषत' कर्क । अतुमिरिति अतु म्पावमणे विपद्य
 १०४० । 'तत वासुजमदोऽिप्याम एत' म्पावदुपम
 वमदुपमिपु सुवदुपवदोऽपि अतुमि म्पावोऽपि म्पाव
 प्रेषतः मानने 'अतुना प्रेषेति पट्पि एपरतो ततो
 अतम् । तत पात्रे अर्पिता अतुमि प्रेषेति अतुमि-
 यत्तादितस्त्रया वहाता अतुना प्रेषेति अन्वामि' इति
 अतुय वापामयेष कोष , ततपुता वासुजेन वापो
 एवं कुलो अर्पिता अतुमणे, एतवदेवेन एतव
 अपि एतवमदोऽिप्याम' इति म्पाव' चर्क । अह व' ३४० ।
 १०४० । 'उत्तव वेत्त' हादयामामभूत् वहाणां पदात्कान्ती
 ए म्पावदुपेण च, म्पा अन्वा प्रेषेति प्रेषेदिति
 लक्ष्यत्त च म्पावमणे अन्वा अन्वे एत' तत वेत्त-
 एतवमदोऽपि एत' वहा म्पावदुपेण अह म्पावदुपेण
 दुनेन म्पाव वा वासुजमि प्रेषेदिति चर्क । 'व-

अमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात् १६५० ।
 'हादशे ऋतुगृहे ऋतुपते । यजेत्येव प्रगास्ता प्रेषितो
 यजमान होतरेतद्यजेति एवं ब्रूयात् ततस्ता यजमान-
 याव्या होता ब्रूयात्' कर्कः । 'अध्वर्युं च' १७५०
 "एकादशे ऋतुगृहे प्रयास्ता अध्वर्युं यजतमित्येव" प्रेषि
 तार्धध्वर्युं होतरेतद्यजेति एव ब्रूयाताम् ततश्च तद्या-
 च्छामपि होतरे ब्रूयात् । शाखान्तरे तु विकल्पेन होतुं
 प्रेषणं च य वा याज्यापठनमित्यवसक्तमस्ति । सामवे
 "एकादशे प्रैषेऽध्वर्युं यजतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्य-
 मस्य परिधे पयादुपविश्य ये यजामहेऽग्निनावध्वर्युं स्वा-
 ध्वर्यवाहतुना सोम पिबता वौपडिति प्रैषेण यजेदय
 चेट्वा । ये यजामहेऽग्निना पिबतां मधु दीद्यामी शुचि
 धत ऋतुना यज्ञवाहसा वौपडित्वनवाम यजेति होत-
 रेतद्यजेति वा न प्रैष्यत्युच्ये प्रैषे यजमानस्वयाव्यानि
 प्रैषो वेति" काठके विषेपः "हारे हविर्धानस्योपविश्याध्वर्यु-
 यजतमित्युक्तेऽग्निनावध्वर्युं यजतस्व स्वाध्वर्यवाहतुना सोम
 पिबतमिति होतार वा प्रैष्ये होतरेतद्यजेति यद्यध्व-
 र्युं यजेतां च ता महेण चरेदिति कर्कः । "तयोदशं गृही-
 यादिच्छन्न पयामगृहीतोऽस्य हसस्यते त्वेति" १८५० ।
 शतः सा० ४, १, १, २, हादशदिपक्षपक्षे जेतुर्दशितो
 यथा "सन्नेऽच्छावाके । ऋतुपक्षे चरति तद्यत् सन्नेऽच्छावाक
 ऋतुपक्षे चरति मिथुम वा अच्छावाक ऐन्द्राग्नौ च्छावाको
 हौ होन्द्राग्नौ ह्य हि मिथुम मजनम स एतस्मान्मिथु-
 नात् मजननाहत्त्वं स वत्सर मजनयति यज्ञेव
 सन्नेऽच्छावाके ऋतुपक्षे चरति सर्व वा ऋतव स वत्-
 सर सर्वमेतत् मजनयति तस्मात् सन्नेऽच्छावाक ऋतु-
 पक्षे चरति नात्वे हादश गृहीयात् । हादश वं मासां स-
 वत्सरस्य तस्मादुहादश मासा इति हादश त्वेव गृहीया
 देवैव सस्यत् । द्रोणकलयार्दु गृहीयात् प्रजापतिर्द्रो-
 णकलयः स एतस्मात् प्रजापतेर्भूत्त्वं स वत्सर मजन-
 यति उभयतोऽच्छावाया पात्राभ्या गृह्णाति । सुतस्त्वयो-
 रन्तोये उभयतोऽखे तस्मादयममन्न संबन्धर परिप्लवते
 त गृह्णात्वा न सादयति तस्मादयमवस्य स वत्सर नासु-
 वाक्यमन्वाह । ह्ययति वाऽसुवाक्याया गतोऽश्वेयाय ऋतुर्यादि
 दिवा यदि नक्तं नासुवपत्करोति नेवत्सपद्यथा इति
 सहेव प्रथमौ प्रहौ गृह्णीतः सहोत्तमापिदमन्तत् सर्वं
 स वत्सरेण परिगृह्णीतस्तदिदं सर्वं संबन्धरेण परिगृही-
 तम् । निरेवात्सवरः क्रामति मान्यतरः पद्यते तस्मा-

दिनेऽन्वञ्चोमासा यन्त्यथ यदुभी वा सङ्ग निष्क्रामेतासुभी
 वा सङ्ग प्रपट्टेयाता प्रयगुहेवेमभासा ईशुस्तस्मात्त्रिरे-
 न्यतर क्रामति मान्यतर पद्यते । तौ वा ऋतुनेति पट्ट
 प्रचरतः । तद्देवाऽहरश्च न्तुभिरिति वदस्तत्रातिमस्-
 जन्त स यज्ञैतावदेवामिष्यन्त्रातिवैश्यामविष्यन्न व्यययत्-
 स्यत् तौ वा ऋतुनेत्युपरिटादृक्षिञ्चरत । तद्देवा पर
 स्तादहरददुस्तस्मादिदमद्याहरघ श्रोऽहर्भविता । अतुनेति
 ये देवा सद्युषानसृजन्तऽर्चुभिरिति पशून्त्व यत् तन्म-
 ध्ये येन पशुमसृजन्त तस्मादिमे पशव उभयत परि-
 गृहीतावशुपेता सद्युषाणां । तौ वा ऋतुनेति पट्ट
 प्रचर्य इतरथा पात्रे विपर्यस्येते अर्चुभिरिति चतुश्चरि-
 त्पेतरथा पात्रे विपर्यस्येते अन्यतरत एव तद्देवा
 अहरश्च जन्तान्यतरतोरतिमन्यतरत एव तद्देवासद्युषानसृ-
 जन्तान्यतरत पशून् । अथातो गृह्णात्वेष उपयासगृहीतो-
 ऽसि मधवे त्वेत्वे वाध्वर्युर्गृह्णात्युपयासगृहीतो-
 ऽसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वासन्तिकी
 स यद्दसन्न औपधयो जायन्ते यनस्य तय पच्यन्ते
 तेनोर्हंतौ मधुष माधवथ । उपयासगृहीतोऽसि शुक्राय
 त्वेत्वे वाध्वर्युर्गृह्णात्युपयासगृहीतोऽसि शुचये त्वेति
 प्रतिप्रस्थातैतावेव यज्ञौ स यदेतयोर्वन्निष्ठ तपति
 तेनोर्हंतौ शुक्रश्च शुचिश्च । उपयासगृहीतोऽसि न
 भसे त्वेत्वे वाध्वर्युर्गृह्णात्युपयासगृहीतोऽसि नभस्याय-
 त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव वार्षिकीवसतो वै दिवोवर्षति
 तेनोर्हंतौ नभश्च नभस्यथ । उपयासगृहीतोऽसि
 इपे त्वेत्वे वाध्वर्युर्गृह्णात्युपयासगृहीतोऽस्यत्त्वं त्वेति प्रति
 प्रस्थातैतावेव गारदौ स यच्छरदूर्ध्वस औपधय प-
 च्यन्ते तेनोर्हंतोऽपियथोर्जश्च । उपयासगृहीतोऽसि सङ्घसे
 त्वेत्वे वाध्वर्युर्गृह्णात्युपयासगृहीतोऽसि सङ्घसाय
 त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव ह्येमन्तिकी स यद्दसन्न इमा
 प्रजा सङ्घसेव स यद्युपनयते तेनोर्हंतौ सङ्घश्च सङ्घ-
 स्यथ । उपयासगृहीतोऽसि तपसे त्वेत्वे वाध्वर्युर्गृह्णात्यु-
 पयासगृहीतोऽसि तपसाय त्वेति प्रतिप्रस्थातैतावेव श्रौ-
 धिरौ स यदेतयोर्वन्निष्ठ श्यायति तेनोर्हंतौ तपश्च तप
 स्यथ । उपयासगृहीतोऽसि अहमस्य तये त्वेति तयोदश
 अह गृह्णाति यदि तयोदश गृह्णीवाद्य प्रतिप्रस्थाता-
 ध्वर्यो पात्रे संबधमवम यत्तध्वर्युर्वा प्रतिप्रस्थातः, पात्रे
 सन्नमवमयथाहरति भक्षम् । अथ प्रतिप्रस्थाता भक्षितेन
 पात्रेण ऐन्द्राग्नें पक्ष गृह्णाति तदादभक्षितेन पात्रे-

चन्द्रान्नं चर्षं गृह्णाति न वा परतुप्रराणासतु यदत्क-
 र्खन्त्येतेभ्यो वा ऐन्द्रान्नं चर्षं चहीष्यन् भवति
 तदास्यैन्द्रान्नेनेषावुषण्टुता भवन्ति यद्वैन्द्रान्नं चर्षं
 गृह्णाति सर्वं वा इष्टं प्राजाजनय प्रतुप्रचानपहीता
 इदं सर्वं प्रजनयेदपैतत् सर्वं प्राणोदानयो प्रति-
 षापयति तटिट सर्वं प्राणोदानयो प्रतिष्ठितमिन्द्रान्नी
 हि प्राणोदानाधिमे हि द्या एषयो प्राणोदानावनयो-
 हीदं सर्वं प्रतिष्ठितम् । यद्वैन्द्रान्नं चर्षं गृह्णाति ।
 सर्वं वा इदं प्राजाजनय प्रतुप्रचानपहीता इदं
 सर्वं प्रजनयामिधेनैतत् सर्वं सिन्नु प्राणोदानो दधाति
 नाविषावसिन्नु रमर्षसिन्नु प्राणोदानो दिति । यथातो
 गृह्णात्येव । इन्द्रान्नो आगतं सुत गोभिर्घ्नोभोग्नेगदम् ।
 अथ पात धियेपिता । उपयामगृह्णीतोऽसौन्द्रान्न
 भ्या त्वं प ते यो निरिन्द्रान्नभ्या त्वेति सादयतोन्द्रा-
 न्नभ्या ज्ञेन गृह्णाति । अथ वैश्वदेवचर्षं गृह्णाति । सर्वा
 वा इदं प्राजाजनय प्रतुप्रचानपहीतुष यहुतायदेग
 भविष्यन्न प्राजनिष्यन् । अथ यद्वैश्वदेव चर्षं गृह्णाति ।
 इदमेवैतत् सर्वमिमा जा यथायथ व्यरुजति तस्मा-
 टिमा प्रजा पुनरभ्यायत्तं प्रजायन्ते शुक्रमात्रेण
 गृह्णात्येव वै शुक्रो य एष तपति तस्य ते रश्मयन्ते विश्वे
 देवास्तस्मान्नुक्रमात्रेण गृह्णाति । अथातोऽगृह्णात्येव यो
 मासद्यर्षणोर्ध्वतो विश्वे देवास आगत । दाश्वसौ टायुप
 १ म् उपयामगृह्णीतोऽसि विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य एष ते
 यानि विश्वेभ्यस्त्वा देवे य इति सादयति विश्वेभ्यो ज्ञेन
 देयभ्यो गृह्णाति ।

ऋतुथा अथ्य० योषार्थे वा० यान् । काले काले इत्याद्यर्थे
 “ऋतवस्त ऋतुघा पर्वं शमितारो विषासतं” यजु०
 २१, ४०, “ऋतुघा कतौ ऋतौ काले काले” वेददी० ।
 “या ते गात्राणाञ्चतया कपोमि” ऋ० १, १६२, १६ ।

ऋतुपति पु० इत० । वसन्तकाले तस्य सर्वेषु प्रथमतयात्
 “ऋतमा गुप्तमाकरः” गीतायां भगवद्भिर्भूतित्ये नोक्ते च
 तथात्वम् । ऋतुभाषादयोऽप्यत्र । [नेवर्तपय्ये” मत् ।

ऋतुपर्याय पु० इत० । ऋतुनां परिपाद्या मनने । “अथ-
 ऋतुपा पु० ऋतुन् पाति निर्वाहकतया, ऋतुषु सोम पिबति
 ऋतुमिर्षरुद्भि सह सोमं पिबतीति वा पा-पात्रने पा-
 पाने वा क्विप् । वर्षपालके तथासूतसोमपातरि च । इन्द्रे
 “उत ऋतुमिर्षरुपाः पाहि सोमसिन्द्र ।” ऋ० १, ४७, १
 २ ऋतुयाजदेवे च । “सजोपा इन्द्र । वरुणेन सोमम्

सजोगाः पाहि गिर्वणोमरुद्भि । अथ पातिमिर्षरुपाभिः
 सजोपा ऋ० ४, ७, ७०, “ऋतुपाभिः ऋतुयाजदेवै” भा०
 ऋतुपात्र म० ऋतुदृष्टिय पात्रम् । आश्रत्य श्रौपणीष्टत्र
 भवे वा यन्निरे यज्ञरुचे पात्रभेदे तदाकारश्च “ऋतुपात्रे
 दुर्वे स्रु कपुष्कराजगो उभयतोसुखे कार्ण्यमये आश्रत्ये
 वा कात्या० ६, ७, ११ उक्त । “पूर्वे व्यापयणस्याख्या,
 रथे हे ऋतुपत्रपात्रे योजनीये स्रु कपुष्करस्योवाकारोय
 योस्ति अथ मूले च सुप ययोक्तं द्विष्टले इत्यर्थ ।
 कार्ण्यमये श्रौपणीष्टत्रधिकारी आश्रत्ये वा पिप्पल्लक्ष-
 काठनिर्मिते वा” कर्क । “तद्यन्करत्यतोयान् गृह्णाती-
 त्युपकथ्य । “तस्मादाश्रये ऋतुपात्रे स्याता कार्ण्यमये
 त्वेव भवत” शत० ४, २, २, ४ ।

ऋतुप्राप्त लि० ऋतुसक्रोश्च सुष्पाटिः प्राप्नोऽनेन निवृत्तस्य
 परनि० । फलेपही अथश्वष्टले ।

ऋतुजनल पु० यतो ऋतुभेदे जन यस्य । शिगिरादिषु षडशुक्र-
 रव्यादिमलेषु ते च यत्न । “शण्डिशुक्रजुनेन्दुशुश्रुवः शि-
 गिरादिषु । भवन्ति कालजिनो योषो सूर्यस्यैव च” ज्यो० ।

ऋतुमत् लि० ऋतुसक्ततयोर्यप्रशस्तुष्यफलदिर्भोग्यतया-
 ऽज्यस्य ऋतु+प्राशक्तये म प् । १ प्रशस्तं फलपुष्प-
 भोक्तारि । “कल्पने हाफा ऋतय ऋतुमान् भवति ययब-
 विहान्तुषु पञ्चविधं सामोपास्ते” छा० उ० । “व्यात्तं वै
 भोग्यं सम्पन्नो भवति” भा० । ऋतुकाले २ यजनीयमिष्ट-
 भेदे पु० । “अग्निष्वात्तानृतमतोहयामहे” यजु० १६,
 ६१ । ऋतु स्त्रीरज काल प्राप्तत्वेनाख्यस्या सतुप्
 स्त्रिया ङीप् । २ चार्त्तवधत्या स्त्रीधर्म्मिण्यां स्त्रियाम्
 ‘कामसामरणात् तिष्ठेत् गृहे कन्यत्तुमस्यपि” मत् ।
 “तत्र प्रथमदिवसे ऋतुमत्या मैथुनगमनमनायुष्य पुषां
 भवति” मत्स्य० । “उपाध्यायानो ते ऋतुमती उपाध्यायश्च
 प्रोपितोऽस्या यथाऋतुवर्षयो न भवति तथा क्रियताम्”
 भा० आ० ३२० । ऋतुमत्या धर्म्मश्च आर्त्तवषब्दे
 उक्त । विशेषस्त्वयम् “स्त्रीधर्म्मिणी त्रिरालन्तु स
 मुख नैव दर्शयेत् । स्वकाक्य आपयेद्यापि यावत् ज्ञाना
 न शक्ति । सुष्टु ता भर्त्सुवदनमोघतेऽज्यस्य न क्विच् ।
 अथ वा मनसि ध्यात्वा पति भातु विलोकयेत्” कामीश० ।
 ऋतुमथी लि० ऋतुप्रचुरा चितिः ऋतु + प्राचुर्ये मवट् ङीप् ।
 ऋतुप्रधाने चितिभेदे तदुपधानप्रकारः शत० ब्रा० ८, २,
 २, १० उक्त यथा “अथ उत्तरत स्त्रीहस्तासां प्रथमा,
 षष्ठी द्वितीया त्रेमन्तस्तृतीया, त्रेमन्तचतुर्थी, षष्ठी षष्ठमी

घोष पशो, घोष सप्रमो, यर्षा अटमी, जेमन्तो नवमी, यजमान एवात्न टगमी सएम यजमान एतथा विराज्यधि-
 रूढ प्रतिष्ठित ऋतुमयामर्षाचोत्र पराचीशोपटधाति”
 ऋतुसुख न० ६त० । गौणचान्द्रमासप्रथमदिने प्रतिपदप्रे-
 तिपिभेदे । “चातुर्मास्येषु चर्तसुष्रुते.” कात्या० १,
 २, १३ । “चातुर्मास्येषु च न याथाकाम्यस् कृत ऋतु-
 सुष्रुतेः ‘ऋतुसुष्रु ऋतुसुखे चातुर्मास्यै यजेतेति’
 वीष्वाश्रयणात् ऋतोर्मुख प्रथमदिन प्रतिपत् तत्रैत्यर्थः ।
 अत एव वैश्वदेवयज्ञप्रवासादीनि चातुर्मास्युपवासाणि प्रति-
 पदेष क्रियन्ते न पौर्णमास्यामित्यवधीयते यतः
 प्रतिपदेष चर्तसुष्रु न पौर्णमासीति तथा च श्रूयते”
 “एषा ह सप्तसंख्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्ण-
 मासी योत्तरपौर्णमा या पूर्वा सुखतएव तत् सप्तसरमा-
 रभते” गत० ब्रा० ६, २, १, १७, कर्क । “हेङ् वै पौर्णे-
 मास्यौ हे अमावस्ये” इति श्रुते योत्तरा पौर्णमासी
 ऋतुप्रतिपदित्यर्थः । तथा च पौर्णमास्यां दोषा प्रतिपदि
 पौर्णमास्येष्टिमापनम् ऋतुमन्विगच्छे विदिति । एतच्च
 पौर्णमासेष्टिपयम् अमावास्यादौ दर्शएव दोषा यत०
 ब्रा० ६, २, १, २०, २६, “अमावास्याया दीक्षते” इत्यु-
 पक्रमस्य “या प्रथयामावास्या तस्या दीक्षित एतद् सव-
 त्वरस्य प्रथमान्याहामि तान्यस्य तदारभते” १० इत्युक्तेः ।
 ऋतुराज ष० ऋतूना राजा ६त० टच् समा० । वसन्ते ऋतौ
 ऋतुलिङ्ग न० ६त० । वसन्तादिषु जायमाने श्रुतमङ्ग्यादिरूपे
 तस्मिन्ने “यद्यत् लिङ्गास्य तव स्वयमेवर्तुपर्यये” मनुः ।
 तस्मिद्भानि ष ऋतुगच्छे दर्शितश्रुतवाक्यादवगम्यानि ।
 ऋतुवृत्ति ष० ऋतूना वृत्ति पर्यायेणवर्त्तना यत् । इत्यरे
 त्रिका० । ६त० । २ऋतुधर्मे स्तो ।
 ऋतुगम् अथ्य० कारकाथे ऋतुगम् । ऋतौ ऋतौ इत्यादाथे
 “यश्चिष्यस्यत्तु गोदेवयामम् ऋ० १, १६, २, ४ । “ऋतुग-
 म्तावृत्तौ काले काले भा० ‘कति होतार ऋतुगो यजन्ति’
 यजु० २, २, ४७ । अतएव काले काले” वेत्दी० ।
 ऋतुहा(स्या) त्रि० ऋतौ तिष्ठति स्या—किप् वेदे पत्य लोके
 त म । वसन्तादिषु स्यायिनि । “ऋतव स्य ऋतावृध
 ऋतवः स्य ऋतावृधः” यजु० १७, २, ।
 ऋतुसंहार ष० ऋतुना संहार समूहोदर्यत्वेन यत् । का-
 लिहावप्रणीते काव्यभेदे ।
 ऋतुसन्धि ष० ऋत्वो सन्धिः । टर्षान्तराद्यचान्द्रमासपक्षे
 । दर्शे पौर्णमास्यान्तर्गौणचान्द्रमासपक्षे २ पौर्णमास्याम् ।

ऋतोर्मासघटितत्वात् भासस्य च पर्वसन्धियुक्तत्वे
 पर्वसन्धिरैव ऋतुसन्धि अत प्रसङ्गात् पर्वस-
 न्धिर्निरूप्यते स च कालमा० उक्तः यथा “कुङ्कु-
 तिरिक्ताना लघ्वन्तरोच्चारणपरिमित काल सन्धि-
 रित्युच्यते कुङ्कुमन्तरहयपरिमित काल तदेतदुक्त
 भगवतीपुराणे “अनुमत्याश्च राकाया सिनीवाल्या कुङ्कु-
 विना । एतासा हिलव काल कुङ्कुमात्वा कुङ्कु सृतेति तत्र
 लघ्वस्वरूप ऋतुन्तरे दर्शितम् “लघ्वन्तरचतुर्भागस्तु टि-
 रित्वभिधीयते । तु टिहयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लघ्वहय-
 मिति” एव च सति तु टिगच्छाभिधेयाना भागाना चतुष्टयं
 लघ्वहयरूपं लघ्वन्तरसमं भवति तस्मिन् लघ्वन्तरपरिमिते
 काले एकः पर्वणोभाग, द्वितीय प्रतिपद, तद्विषय मिति-
 त्वा सन्धिर्भवति कुङ्कु प्रतिपदौ सन्धिस्तु पूर्वस्मात् द्विगुणं
 अन्तरहयपरिमितत्वात् मत्प्र ब्रह्माण्डपुराणयोः ‘राका-
 चानुमतिश्चैव सिनीवाली कुङ्कुस्तथा । एतासा हिलव
 काल कुङ्कुमात्वा कुङ्कुस्तथा । कुङ्कितिकोक्तेनेकोक्ते ययानु
 काल समाप्यते । तत्कालममिता र्चया अमावस्या कुङ्कु
 सृता । इत्येव पवसन्धीना कालोयोर्द्विषध सृता” इति ।
 एषं सन्धौ निरूपिते सति योऽव प्रकान्तोविचारस्तत्र
 रन्ध्रिरेवेष्टिकाल इति तावत् प्राप्तम् “सन्धौ यजेतेति श्रुतेः
 नैव स्रष्टव्यत्वात्तत्र यागानुष्ठानानुपपत्ते का तर्हि श्रुते-
 र्गति पार्श्वद्वयलक्षणोत्त ब्रूम यथा गङ्गाया घोष इत्यत्र
 गङ्गागच्छ प्रवाहेऽनुपपन्नस्तत्समीप तरे’ लजयति तथा
 सन्धिगच्छोऽपि पार्श्वद्वय लजयतु । अतएव श्रुत्यन्तर “स-
 न्धिमभितो यजेतेति” वौधायनोऽपि ‘स्रष्टव्यत्वात् सन्धि-
 कालस्य सन्धेर्विषय उच्यते । सामीप्य विषय प्राहु
 पूर्वेषाम्यपरेण वेति’ अत्र पूर्वपरगच्छाभ्या सन्धेः प्राचीम
 प्रतिपदिह चामिधीयते । तत्र पूर्वस्मिन्पर्यटिने प्रयोग-
 प्रारम्भः नोत्तरस्मिन्, प्रतिपदिने य गममाप्तिः अस्याधा-
 नमिध्मायार्हं सम्यादनमग्निरपि यज्ञसुपसरण श्लेषमादि
 प्रयोगप्रारम्भः स उर्वेदारुणोय तथा च मैत्रिरीय
 माह्लाषे श्रूयते पूर्वैर्दुर्दृष्टावर्हं करोति यन्मेवारस्य
 गृह्णीन्तोपयसतेति’ गतपद्यमाह्लाषेऽपि “पूर्वैर्दुर्दृष्टि न
 ह्याति उत्तरमह्यंजतीति’ तत्र यज्ञस्य नामाध्वर्दुषा यथा
 पनीयगार्हपत्यदक्षिणामिण्डु ‘ममाये वर्यं’ इत्यादिभिर्ह्य-
 णि सनिटाधानलक्षणे अस्याधाने क्रियमाणे पार्श्ववर्त्तना
 यजमानेनापि गृह्णीन्तोद्यादीना मन्ताया पटम तदिद्
 पर्वदिने क्रियते । प्रतिपदिने तु “कर्मवे वा देवेभ्य” इ-

त्यादिभिरक्षयैर्ह्येकाप्रकाशमतगजुनविशीपपुरोडागप्रद नादि
 अत्रणप्रय ग वीति तान्द यजमम् । एतदेवामिमे च गो-
 भिल आः 'पत्नाना उपपत्त्या' पत्नानयोऽपि यदप्या "
 इति अक्षोपवामगजेन ग्नुपकारणादि विनित तस्मिन्
 क्रियमाणे यजमानमभिषे देवताना भियाम् न तदेतत्त-
 क्षिरीयत्राङ्गणे द'गतम' उपास्मिन् शो यज्ञाम्,णे देवता
 सन्ति य ए. 'पानान्निघुपसू फातीति' उपवामगज्याभि
 धेयस्य पर्वदिने कर्त्तव्यस्यान्वाधानादे पर्वणि चतुर
 श्वति आद्यास्तयोऽगानिहृत काल' न तु चतुर्थोऽग
 यागगज्याभिधेयस्य पुरोडागप्रदानादे पूर्वोक्त पर्वचतु
 र्थोऽग प्रतिपदगास्तयस्य विहित काल न तु प्रति-
 पदचतुर्थोऽग । तदेतदाह श्रीगाजि ' 'तोमगानोप-
 क्तस्य यागस्य अत्रोपिद । हावगानुसृजेदन्वो यागे च
 व्रतकर्मषोति' तमेत यज्ञकाल, यज्ञपार्श्वोऽय ह 'पञ्चदश्या
 पर पाद पक्षादे, प्रथमास्त्य । काल पर्वण्यवागे स्याद-
 धान्ये ढ म विद्यत इति' इहगतातपोऽपि 'पर्वण्योयचतुर्थो-
 ऽग आद्या प्रतिपदस्त्य । यागकाल स द्विषेय प्रातरु-
 क्षोमनोपिमिरिति' अत्र प्रातरिति विगेषणात् सूर्योदय
 स्योपरि कूर्त्त तय यागकाल इत्युक्त भवति प्रतिपद-
 र्थाग' निषेधति कात्यायन "न यदप्य चतुर्थोऽग्रे यागे
 प्रतिपद क्वचित् । उजांसि तद्विमुम्पनि श्रुतिरेपा सना-
 तमीति' तदेव' पर्वण्यन्वाधानादिक प्रतिपदि चेदिरिति
 सन्धिपार्श्वयोरुभयो मारम्भापरिषमाप्री व्यवस्थिते । यदा
 प-प्रतिपदावुदयमारभ्य सम्पूर्णतिथी भवत तदा न स-
 न्देह' यदा तु अण्डतिथी तदा निर्णयोऽभिधीयते तत्र
 गोभिलः "आवर्त्तने यदा सन्धि पर्वप्रतिपदोर्भवेत् । तदह-
 षाग इत्येत परतत्तत् परेऽहनि । पर्व प्रतिपदोः सन्धिरवा-
 गावर्त्तनाह यदि । तस्मिन्नहनि यदप्य पूर्वोद्युक्तप्रक्रम ।
 आवर्त्तनात् पर सन्धिर्यदि तस्मिन्प्रक्रम । परेद्यु रिदि-
 रित्येव पर्वदयविलिख्य" इति आवर्त्तनसम्प्रोमध्यभाग ।
 श्रीगाजिरपि "पूर्वाह्णे वाऽथ मध्याह्णे यदि पर्व समाप्यते ।
 उपोष्य तत्र पूर्वोद्युक्तदृश्यांग इत्यते । अपराह्णेऽथवा
 रात्रौ यदि पर्व समाप्यते । उपोष्य तस्मिन्नहनि श्रो मृते
 बाग इत्यत" इति एव वचनेप मध्याह्नादिगज्यायोगिका
 न तु मञ्जुधा विभागमात्रिय प्रहस्ताक्षया सत्यक्रोमधो-
 मध्याह्ने इति व्युत्पत्तेरावर्त्तन' मध्याह्नयज्देनाभिधीयते
 अतएव गोभिलेनावर्त्तनयज् प्रयुक्तः यातातमेनापि न-
 ध्यायज् प्रयुक्तः "पूर्वाह्णे मध्यसे पापि यदि पर्व

समाप्यते । तदेवमासः पूर्वोद्युक्तदृश्यांग इत्यते' इति
 अक्षोऽपरेभागोऽपराह्ण अतस्ताभ्यां गज्याभ्यामा-
 वर्त्तनात् पूर्वोत्तरभागानभिधीयते । याज्ञक्येय-
 न तु ऽगिममाह भाष्यायेमप्रहकार "मध्यदिनात्
 य दहनाह यस्मिन् प्राक् पदेषः सन्धिरिय ततोया ।
 सा सन्धि का वाजसनेयिमत्या तयासुपोष्याय परेद्युरिदि-
 रिति आवर्त्तनादुपु मन्मयदाशंक् यदा सन्धिर्भवति त-
 दाह सन्धिमती तिपि प्रथमा, रात्रौ सन्धिचेत् सा ति-
 रिहितीया उभे अयेष्य पूर्वाह्णे सन्धिमती पर्वतिपद्यु-
 तीया भवति तस्या ततोयतिथौ पर्वकालस्यात्यत्यात् सा-
 सन्धिकीयु च्यते । गाशान्तराध्यायिनामोदगे विषये
 पूर्वोद्युक्त्वाधानादिक सन्धितिषाविष्टिर्वाजसनेयिनान्त-
 र्तिथ्यादि' एव सति वाजसनेयिना न कापि सन्धि-
 दिनात्पूर्वेद्युक्त्वाधानादिकमस्ति सोऽय विगेष आवर्त्तने
 तत पुरा वा यदा सन्धिर्भवति तदा वाजसनेयि
 व्यतिरक्ताना पर्वचतुर्थो ये इदि प्राप्नोति तत्र विगेष-
 भास्य गार्ग्य 'प्रतिपद्यपरिषदाया यदि नेदि समाप्यते ।
 एव प्रणोय क्तुस्त्रेदि' कर्त्तव्या यागान्तरैरिति' पर्वण्यह
 र्थाग प्रतिपदस्तयोऽगाय यागकालत्वे न विहिता । अत्र
 पर्वचतुर्थागस्य विषय उदाहृत प्रतिपदगाना विषय उ-
 दाह्रियते । उप कासे सन्धौ प्रतिपद प्रथमागोयागकाचः
 निगोये सन्धौ द्वितीयाय रात्रिप्रारम्भे सन्धौ तृतीयाय
 मन्वनेन च्वायेनापाराह्णे सन्धौ प्रतिपच्चतुर्थीगस्य याग-
 काञ्चल दाप्नोति तच्च प्रतिपद् "न यदप्य चतुर्थोऽग्रे"
 इति कृते अतस्तादगे विषये याग एव बुध्येतेति चेत्
 स्र' इहगतातमेन प्रतिप्रथमाभिधानान् 'सन्धिर्यदपरा-
 ह्णे स्याद्याग प्रात परेऽहनि । कर्षाष प्रतिपद्वागे चतुर्थो-
 ऽपि न इत्यतोति' एव तर्हि प्रतिषेधो निर्विषय स्यादि-
 ति चेन्मैव सद्यस्काक्षविषये परिताषत्त्वान् त च वि-
 षय दर्शयति कात्यायनः 'सन्धिचेत् सङ्गादूर्त्त' प्राक्-
 चेदावर्त्तनाहये । सा पौर्षाभाषी विज्ञेया सद्यस्काक्ष-
 विधौ तिथि'रिति' भाष्यार्थं प्रहकारोऽपि "अन्वाहितिसा-
 क्षरणोपवाच पूर्वोद्युक्ते सखु पौषमास्ताम् । आवर्त्तनात्
 प्राग्यदि पर्वसन्धिसदेव याग क्रियते सखरु" इति ।
 आशस्त्योऽपि "पौर्षमास्यामन्वाधानपरिस्तरणोपवाचा'
 सद्यो वा सद्यस्काक्षया सवै क्रियते' इति सङ्गावर्त्त-
 नयोर्मध्ये पौर्षमाषीप्रतिपदो' सन्धौ सति पूर्वोदाहृत
 र्वचनं, सन्धिदिनात् पूर्वोद्युक्त्वाधानादिक प्राप्नं वक्तु

सद्यस्कालवाक्यैः सन्धिदिन उत्कथ्यते । नन्वीदृशे विषये सन्धिदिनात् परदिने याग उत्कथ्यता तथा सत्यपराह्ला-
द्विसन्धिविशान्वाधानयागयोर्दिनभेदो भविष्यति । अस्ति च दृष्टान्त वाजसनेयिनामीदृशे विषये, अन्वाधानोत्कर्षे सति यागस्याप्युक्तृत्वात् सैवम् अन्वयव्यतिरेकरूपाभ्या वि-
धिनिषेधाभ्यामत्या; यद्वायानिवाहितत्वात् तत्र सद्यस्काल-
विधयोऽन्वयरूपाः, प्रतिपञ्चतुर्थांशे प्रतिषेधाद्य व्यति-
रेकरूपाः; एवं च सति प्रतिषेधावाक्य सावकाश भवति ।
अमावास्याया विशेषमाह दृष्टयातातप "द्वितीया तिस्रहू-
तां चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अग्नप्राधानं चतुर्दश्या परत
सोमदर्शनादिति" सोऽय विशेषोनाश्रयायमापन्नसन्धिदिनः,
किन्तु बौधायनमतानुयायिविषयः अतएव बौधायनः "द्विती-
या तिस्रहूतां चेत् प्रतिपद्यापराह्णिकी । अन्वाधान चतु-
र्दश्या परत सोमदर्शनात् । चतुर्दश्या चतुर्थ्यामा अमावास्या
न दृश्यते । शोभते प्रतिपञ्चेत् स्यात् पूर्वां तत्रैव कारयेत् ।
चतुर्दश्या च स पूर्वां द्वितीया क्षवगामिणी । प्रातरिष्टिरमाया
स्याद्भूते कव्यादिका क्रियेति" एतेषा वचनानामयमर्थ अङ्गि
चतुर्दश्या सपूर्वां अस्तमयादर्वागमावास्या सत्या तत एवा-
पराह्णव्याप्रभावाच्छायात्वाधानाय वा पूर्वां करीत्या
यद्यपि निमित्तभाव न भजते तथापि प्रतिपदि द्वितीयाया
सत्या चन्द्रस्य दृष्टमानत्वात्तददर्शने चेष्टेर्निषिद्धत्वात् प्र-
तिपद्युतायाममावास्यायामिष्टिः स्वस्यामावास्योपेताया
चतुर्दश्या आह्वानप्राधानादिकं कर्तव्यमिति । एतदेवाभि-
मेत्य ऋत्विजरे "आदितेऽस्मिन्मते चन्द्र प्रतीच्याद्यदियात्
यदा । प्रतिपद्यतिपत्तिः स्यात् पञ्चदश्यां यजेत्तदेति"
दृष्टविसिद्धोऽपि "येन्द्रे निरुमे पर्यासि पुरस्ताद्दिते विधौ ।
यद्दुग्धं सुत तस्मिन् पद्यादपि हि तद्ववेदिति"
अस्यायमर्थ यदा सपूर्वचतुर्दश्यामविचारेणाभावास्या-
बुद्धि कृत्वा अग्नप्राधानादिकं कृत्वा हविर्निर्वापे कृते
तस्मिन् उपःकाशे पूर्वस्या दिशि चन्द्रमा उदेति । तदा
न द्यैकर्म भवितुमर्हति दर्शकालस्याप्राप्तत्वात् किन्तु का-
शापराध निमित्तोक्तव्य द्यैवता अपनोय दाह्यादिगुण-
निषिष्टाग्नप्रादिष्टेयतात्पराग्युद्दिश्य हवि प्रक्षेपो विहितः
तद्वेत्तु तैत्तिरीयवाक्येणैव श्रूयते "वस्य हविर्निरुप पुर-
साञ्चन्द्रमा अभ्युदेति त्वे वा तच्छुत्तान् विभजेद्ये मध्यमा
सुक्तामग्नये दाह्ये पुरोडागमष्टाकपाद्य कुर्यात् ये स्व-
विजानान्द्राय प्रदाह्ये दधश्चरम् ये क्षोदिष्टास्तान्
विन्द्ये विपिषिष्टाय श्दते चरमिति सोऽय दृष्टान्तोह-

विधि निरुपे सति तदूर्ध्वं पूर्वस्यां दिशिन्द्राबुद्धिते सति
दर्शकर्मविधेयैर्दुग्धस्युत्करीत्यावस्थितं तदेव वैशुख्यं होम-
दिने पश्चिमदिशि चन्द्रोदये भवतीति । एतदेव बौधायन-
मतसुपोद्धृतयति श्रुति "यस्मिन्नहनि पुरस्तात्पद्यात् सो-
मो न दृश्यते तदूर्ध्वं जेतति" अयमर्थः सिनीवाल्यां पुर-
साञ्चन्द्रदर्शनं भवति द्वितीयायुक्ताया प्रतिपदि पचाञ्चन्द्रो
दृश्यते तयोक्तमयोर्मध्यवर्त्तिन्यां कुक्कां द्विविधमपि चन्द्र-
दर्शनं नास्ति अतस्तस्मिन् दिने यद्यव्यसिति चन्द्र-
दर्शनोपेताया शुक्लप्रतिपदि यागात्तुष्टाने प्रायश्चित्तमाह का-
त्यायन "यजनीयेऽङ्गि सोमयेद्वाद्यग्या दिशि दृश्यते । तत्र
व्याहृतिभिर्हृत्वा दण्डं दद्याद्द्विजातये" इति चन्द्रदर्शन-
राहित्यनेवाभिमेत्य बौधायनकारिकासु पद्यते "इष्टे स्व
प्रातिपदादि नाद्य संप्राप्त वा यत्र भवन्ति तत् स्यात् । शी-
षासु नाडीषु दिभ्यः पूर्वं कल्योऽय दृष्टौ च भवेद्द्वितीयः"
इति अयमर्थः अमावास्यातियेः सन्धिविनीषु नाडीषु
क्षीणासु सतीषु तस्मिन् दिने अस्तमयात् पूर्वं प्रतिपत्तुष्व-
न्धिन्यो नाद्य संप्राप्त वा यदि भवन्ति तदा तद्दिनमिष्टे-
रक्त योग्य सोऽयमेक पक्ष । अमावास्याप्रतिपदौ यदा
वर्द्धते तदा द्वितीयः कल्यो भवेत् । अमायानग्निसमाधाय
सोमदर्शनरहिते प्रतिपदिने यागः कर्त्तव्य इति । सत्यना-
रेऽपि "अर्वांगस्तमयात् यत्र द्वितीया सु प्रदृश्यते । तत्र याग
न कुर्वीत स्युर्देवास्तु पराहृत्तुः" इति बौधायनमतानुसा-
रिणामग्नप्राधानमर्ह्यं प्राह्वमपि स्वस्यामावास्योपेतायां च-
तुर्दश्या कर्त्तव्यं तथा च बौधायनेनोक्तम् "यदा चतुर्दश्या
यासन्तरीयमस्तु पूरयेत् । अमावास्या क्षीयमाणा तदैव आ-
ह्वासाचरेत् । चतुर्दश्यां चतुर्थ्यामे असा यत्र न दृश्यते ।
शोभते प्रतिपत्तत्र भूते कव्यादिका क्रियेति" चतुर्थ्ये यामे
अमावास्या सम्पूर्णा न दृश्यते किन्त्ववसाने सत्या वा चेत्
परदिने क्षीयते तदानीं चतुर्दश्यां आह्वासाचरेत् । ननु
चन्द्रदर्शनोपेतायां प्रतिपदीष्टिः सभाकृता तथा च
यतपथत्राङ्गणम् "यदहं पचाञ्चन्द्रमा अभ्युदेति तदूर्ध्व-
जनिमाहो कानभ्युदेतीति" । तैत्तिरीयत्राङ्गणमपि "एवा-
वै सुमना नामेष्टियेवमद्येजान पचाञ्चन्द्रमा अभ्युदेतु
स्मिन्नेवाहो चोक्ते सनर्द्धक भवतीति" अयमर्थः देव-
मिष्टिचन्द्रदर्शनोपेते दिने क्रियते सेवमिष्टिः सुमनःगन्त
वास्या ताह्योमिष्टि कृतवन् यजमानमभिलष्य तस्मिन्
दिने पचाञ्चन्द्रमा उदेति तस्मै यजमायास्मिन्ने के सन्धि-
र्भवतीति वाट तदेतच्छ्रुतिद्वयं बौधायनमतानुसारिवाव-

रितविषयसु चतुर्वाभिनेत्य प्रतिपद्युः" मि गाम चरु
 चरुः । ननु चौषधमद्यतिरिक्तानामपि चरुः किं दीप्य
 दितीयायुं तं चरुं चरुमिती किंचिन्न तथा च चरुति" प-
 म्पेदा मे चरुं तु काशीं चेतिसिंजीकमे । दितीयायुं किंचि
 यन्मन्त्रयन्त्यान्वयाद्यमा," इति तदेतद्वचनं ननु पूर्वका-
 नयो मन्त्री मति प्रथमे अथवाज्ञातिमन्त्रियु चरुयेति वा
 वपाप्रताम् । तदेव प्रकृतिकाया इत्ये काकोमिहदितिः
 विलोकेषु क लो निहृषते तत्र काकाद्यमाः "व्यावर्तनात्
 ताम्नादिपरिगन्धि न्यात् न गित्तु टाये प्रथया । तत्रैव
 याग, परको यदि व्यावर्तनु विहताः पुस्तोः परेद्यु-
 रिति 'व्यावर्तने तत पूरा वा परंगन्धी तद्विदु गन्धिदिमे
 पुस्तिकायां स्थाया वपातिरितिसम्बन्धो याग कर्मण ।
 यन्नायत्तनाम्बरतः मन्त्रिकादा केव च विल'तयाग-
 मन्त्रिदिने कर्त्तव्य मन्त्रिकायास्तु मन्त्रिदिनापरैद्युस्तुष्टेय
 इत्यपि । व्यावर्तनात् पूर्वकाये तत, परकाये वा मन्त्रिदि-
 क्तेषु लिम्पिप पन्नेषु मन्त्रिदिन एव विहतेरुत्तमं प्र-
 तेसु पूर्वोत्तरात्वा मन्त्रिदिने परेद्युर्वास्तुष्ठान म्प्रतिष्ठते

इत्येतां मन्त्राणां प्रकृतितरेषु पूर्णमाषौ "शिल्पात्मिकाद्य-
 कपासं निर्धयेत् पूजाकाम" इत्यादयः काण्डान्तरपठिता
 काण्डे प्रथोविकृतय । तत् "मन्त्रितरिदिकति कर्त्तव्येति" म्वा
 येन विलोकोभापि मन्त्रिदिनात् परेद्युः कदाचिदनु-
 ष्ठान प्राप्तं तदेतदुदाहृतेन वचनेन निश्चयते ।

तेन मन्त्रे चरुप्रधानत्वेन कर्मात्तत्तात् शकान्निवच-
 दुपमन्त्रितदिनविषये तत्तत्कर्म कर्त्तव्यमिति प्रसिद्धम् । एत
 एव 'परतुमन्त्रियु यापयेत्' इतिवतिथम् चरुति, तत्र यदि
 दर्शान्निविष्टा स्यात् तदा दर्शस्य सन्धित्वात् तत्रैव वपनं
 कुर्यु कुर्यन्ति त् पूर्वमाया तन्नात् दर्शान्तत्पूर्वमान्तरयो
 समो विकल्प एतुष्ठाने तु तत्र वचनविशेषाच्छेष्टाचारात्
 व्यवस्था" काजमा० । एषस्तु काज त्रौतफासं कर्माङ्गम्
 म्पेदाके तु काजविशेषोऽपि करिभाषित "यथा म्पेदा-र-
 न्यादि सम्राहादहृषन्धिरिति पठत । तत्र पूर्वोविधि-
 च्छाज्य शेषमीय, परोविधि" वागभटः । ज्योति
 याश्चेत्त एतौ मन्त्र्युपलुप्तस्य काजभेदस्य 'रवेर्भ-
 वेदकण्टहाधिकस्य यदशब्दं सलु सायमस्य । तदत्र रागिद
 युभागतत् स्पष्ट वचनावगतो भवन्ति । तन्मन्त्रयोऽगाङ्ग
 ई०घटोसमाः सुद्धिंशगुणा (१२४ घटीसमा) येत्
 विषुवायमीया । ए सन्धिसन्धि सलु यत्त येप' श्रुत्य भवे-
 देव विशेषपुत्राः" केयवाक्येव सन्धिसन्धित्वे नापि परिभाषा ।

कता तत्र श्रुत्यापेो ह्यनटाभातो विवेकपुत्रमनम् ।
 इतरथा विनापि वक्तव्यं । यथाह म वर "मन्त्री इत्यु
 शुभमेति चरुः श्रुतयत्ता वा मन्त्रि मन्त्रियन्त्रि," इति ।
 चरुत्तुमेव्य ति. अतभेदे भिन्न मन्त्रिकोहृदयगुणम् इ'रादि ।
 ह्यततोके चरुभेदे वेनाये पण्डित्ये वन्त्रभेदे तत्र चरु-टर्णितं
 यथा । "मन्त्रियन्त्रिद्यतो मे ये टोषा त्वयन्ति देहि-
 भाम् । तेव तेषु घटागम्या रमान्येते विज्ञातता ।

प्रथिपायाच्छेरायां मन्त्रांशु मन्त्रु देहिनाम् । मन्त्रेऽप्यो
 कीपमाद्यानि संघर्षांशुत्त तव । तन्नात् जेदेविदुत्तार्थ
 दोषम इत्याय च । कथायतिनकृष्टे रवेर्दुहृषयः इत्यम् ।
 नातिरिक्त्या नातिहृत्तुष्टु द्दीपनमेव च । देवमस्य
 यदतने यज्जन चोहमादित । तन्नावरतमन्त्रोवा विवे-
 कधममायुतम् । अत्रि मेभानिन्धायिते स्वर्गयोग्यान्तु च-
 कुभे । तन्नात्तादिदाकृष्ट मन्त्रन्धोपधयत्तदा । मन्त्रि-
 मांसायिमिसत्तु वैव व्यावाममावरेत् । अत्यन्तानाव-
 यदायपाम्पधमातवांसया । भूमायपरिहृत्तार्थं यथीत च
 विहयति । योते मन्त्री निवाते च मृच्छावरये म्पे ।
 दायाद्यागवधमिष मघस्तागभूपित । दिवास्वप्रमजो-
 र्द्वेत्त मन्त्रयेत्तत्र यज्जत । मन्त्रोमेव्यासिधे ।

"मिथ्या मरदि यमेव कथायसाऽुतिशका । चीरेकुविकृति-
 चीरुगामिमुद्राटिजाङ्गताः । मन्त्रनञ्च मघस्तात्तु चर्षमेव
 तदा हितम् । मर स्वायन्त्रस्यैव कर्मभोत्वम्यामिपु । पदोपे
 यमिन पाटाचन्दनञ्चानुगमनम् । तिरुत्तु सर्पिय पात्रै-
 ररुत्तुत्तार्थे शुक्ति । मन्त्रैरुपचित पित्र रुदेष्टापि विरे-
 चने । भोपेदासीशममन्त्रोप्य' हार स्वप्न दिवाऽतपम् ।
 रात्रिजागरणस्यैव मन्त्रमद्यापि वर्जयेत् । स्वादु गीतमलं
 मद्य गुचिस्कटिकनिर्मलम् । मरहृन्दागुनिर्द्वैतमगन्धो-
 दयनिर्विषम् । प्रमथत्ताञ्च सलिन चर्षमेव तदा हितम् ।
 सधन्तु वा कर्द्व वासपामनिर्न मधु । भजेञ्च मारद
 मास्य सोधो यानञ्च शुक्ति । पित्रमयमन यत्त तञ्च
 सर्वं समाचरेत् । मरदि मेध्यासिधे ।

"हेमन् योतलो र्द्वो मन्त्रस्त्रयोऽगिस्ताकुल । ततस्तु यो-
 तमासाद्य वायुस्तत प्रजुचति । कोषस्य योतसस्यार्दान् -
 पिच्छीकृतोऽननः । रसशुद्धोपयत्तायु गन्धात् किञ्च तदा
 हितम् । हेमनो मय्यथा रतिक्ताष्टकुकोलटम् । ससर्पि-
 कैलमहिममयम हितमुच्यते । तोज्याम्यपि च यानानि
 पिषेदगभूपित । तैलाभ्यक्तु ह्योत्थे च वारिकोत्रेऽव-
 गाहयेत् । सङ्कारधाने सृष्टि कौमोयास्तत्पाकृते । यथीत

शयने यामि हते गर्भं ह्योदरे । स्त्रीं स्निग्धायुक्तधूपाम् ।
पोनोरुजघनस्तनीः । एकामसु निषेवेत सैद्युन तर्पितो ऋपः ।
सधुर तित्तकटुकमभ्ल लवणमेव च । व्यन्नपाण तिलान्
मापान् शाकानि च दध्नीनि च । तथेक्षुत्रिकती' शा
लीन् सुगन्धाश्च नवानपि । प्रसन्नान्प्रमासानि क्रव्याद-
विलयायिनाम् । औदकानां प्रधानाश्च पाटिनाश्चोप-
जायते । मद्यानि च प्रसन्नानि यज्ञ किञ्चिद्बलमटम् ।
कामस्तस्त्रिषेवेत पुष्टिमिच्छन् हिमागमे' ज्ञेयन्सेव्यादि
“एष एव विधि कार्यं शिशिरे ससुदाहृतः ।

“हेमन्ते निचितं ज्ञेयां शैत्याच्छीतशरीरिणाम् ।
व्यौष्ण्य्राहसन्ते कृपितं कुरुते च गदान् वचून् । ततोऽ
श्चमधुरस्निग्धलवणानि गुरुणि च । वर्जयेद्दमनादोनि
कम्पाययपि च कारयेत् । पटिकात्र यशान् शोतान्
सुहान् नीवारकोद्वान् । लाषादिविस्किररसैर्दद्यात्पैथ
युक्तित् । पटोलनिस्ववात्तं कृतिक्रकैश्च हिमात्यये । सेवे-
त माधवेऽरिष्टान् सीधु माध्वीकसास्रान् । व्यायाममङ्गम
धूम तीक्ष्णञ्च कवलप्रहम् । सुखाभ्युना च सर्वार्थान्
सेवेत कुसुमागमे । तीक्ष्णरुच्यकटुच्चारकपाय कोष्णम-
द्रवम् । ग सुहसधुप्राय वसन्ते भोजनं हितम् । व्या-
यामोऽत्र निशुक्लाध्वनिनानिर्घातजो हित । उत्सादन
तथा स्नानं वनितानि काननानि च । सेवेत मिर्हरेश्चापि
हेमन्तोपचितं कफम् । शिशिरेकत्रममनिच्छकवल्लादि
भिः । वर्जयेन्मधुरस्निग्धदिवास्त्रगुरुद्वान्” वसन्ते०

“व्यायाममष्टयमायाम मैथुनश्चातिशयोपि च । रसा-
द्याग्निगुणोद्दिक्त्तान् निदाघे परिवर्जयेत् । सरासि
सरितोशपि वनानि रुचिराणि च । चन्दनानि परा-
र्थाणि क्षज, सकमलोत्पला । तालहल्लानिलाहारा-
स्तथा शीतगृहाणि च । धर्मकासे निषेवेत वासासि
सुलघूनि च । शर्कराखण्डडिग्धानि सुगन्धीनि हिमा-
नि च । पाणकानि च सेवेत मन्याश्चापि सशर्करान् ।
भोजनं च हितं शीतं सवृतं सधुरद्वम् । श्नेनेन पयसा
रात्रौ शर्करामधुरेण च । प्रत्यक्कुसुमाक्षीर्णं गयने हृष्य-
संस्थिते । शयीत चन्दनाङ्गैश्च स्पृश्यमानोऽनिलं सुषं”
पौष्णसेव्यादि ।

“तामात्यये हिता नित्यं रसा ये गुरुवस्तथा । पयो-
भासरसा कोप्यास्तौलानि च हतानि च । दृष्ट्वाश्चापि
यत्किञ्चिदभिव्यन्दि तथैव च । निदाघोपचितञ्चैव प्रकु-
प्यन्तं समोरणम् । निहन्त्यादमिच्छन्नेन विधिना विधि

कोषिदः । नदीजलं रुच्यसुष्णसुदमन्यं तथाऽऽतपम् । व्या-
यामञ्च दिवास्त्रं व्यशयञ्चात्र वर्जयेत् । यवपटि-
कगोधूमान् शालींश्चाप्यनयास्तथा । हृष्यमध्ये निघाते
च भजेच्छ्या ऋदूत्तराम् । सविपप्राणिविष्णु लक्षाहा-
निठीवनादिभिः । समान्तं तदा तोयमान्तरौज्ज विधोप-
मम् । वायुना विपदुष्टेन प्राह्वय्येण च दूषितम् । तद्धि
सर्वोपयोगेषु तस्मिन्काले विवर्जयेत् । निच्छैर्वस्त्रिभिः
शान्त्यैश्चान्यैर्मांस्तापहै । कृपितं शशयेद्वायुं वार्षिकं वा
चरेद्विधिम् । ऋताहती य एतेन विधिना यर्त्तते नर ।
घोराऋतुक्रतान् रोगान्नाप्नोति स कदाचन” प्राहृष्टसे०

ऋतुस्तीम पु० एकाहसाध्ने यागभेदे “नाकसद ऋक्षस्तोमा-
दिक्स्तोमाद्याभिज्ञवाहानि” व्याञ्च० श्रौ० ६, ८, २६ ।
“ऋतुस्तोमनामानश्च पडेकाहा” नारा० ।

ऋतुस्थला स्त्री व्यसुरोभेदे “वस्तुस्थला एताषी च विश्वाचो
पूर्वविद्यपि” भा० ध्या० १२३ अ० व्यसुरोभेदकथने ।

ऋतुस्नाता स्त्री ऋतौ ऋतुकाले विहितदिने (चतुर्विधस्ये)
स्नाता । ऋतुकाले चतुर्विधस्ये शुद्धप्रथमं कतस्नानाया
स्त्रियाम् । “ऋतुस्नाता त्रयो भार्यां सन्निधौ नोप-
गच्छति” मित्ता० ऋति धर्मलोपभयाद्वाज्ञीसृष्ट
स्नातामिमां सरन्” रघु । “पूर्वं पश्येत्स्नाता यादृश
नरमङ्गना । तादृशं जनयेत् पुत्रं भर्तारं दर्शवेदत”
सुश्रुत । अधिवक्त्रुक्तमार्त्तवशब्दे ऋतुमार्त्तवशब्दे च । दार-
विशेषणत्वे ए स्तम् “यः स्वदारानृत्तस्नातान् स्वस्य
सन्तोषगच्छति” मित्ता० ऋति ।

ऋतुस्नानं न० ऋतौ शुद्धार्थं स्नानम् । रजस्वलाया-
श्चतुर्विदिनकर्त्तव्ये स्नाने तस्या आर्त्तियः स्नानप्रकारथा-
त्तैवशब्दे ८०८४० उक्तं ।

ऋतुहरितकी स्त्री ऋतुभेदे इव्यभेदे न सेव्या हरितकी । वर्षा-
दिप ऋतुपु क्रमेण मन्ववशर्करागुग्गुलीजीरकमधुगुडै
मिश्रणेन सेव्यायां जरीतक्याम् । ‘मिन्वत्यशर्करागुग्गुली
कणासधुगुडै क्रमात् । यषाटिजभया प्राश्या रसायन
गुणैपिया” भावप्र० ।

ऋते अख० फत (सौत्र) के । १२३३ने > विनार्थे च । ‘अखे-
हि मा प्रीतसृते तरङ्गमात् रघु ‘अ गाएने निपिक्तस्य
नीललोहितरेतस’ बुमा० । ‘शक्तोऽन्य सप्तितु वगमृते
देव पिनाकिनम्’ भा० व० ३६ अ० । ‘नाभिव्याहार
येद्मङ्गलं स्वधानिनयनादते’ मत्तु “अस्त्रात्को हरेत्सर्व
दृष्टिहृणा सुताहते या० । एतच्छन्दस्य विनार्थत्वान्

तद्योगे पञ्चमी द्वितीया ततोवा च भवति उक्तोदाहरणेपु
 पञ्चमी द्वितीयाद्दृष्ट्या । ततोवाया उदाहरणं ऋत्विम् ।
 ऋतेर्कर्म अथ च वेदे वा० वर्णने अथयो० अथप्रमा० ।
 कर्म विनेत्यर्थे । "ये कर्मणः क्रियमाणस्य मङ्गलं ऋतेर्कर्म-
 सप्तमाजान्न देवाः" ऋ० १०, ५५ ६० ।

ऋतेजा त्रि० ऋते यत्प्रनिमित्तं जायते जन-विद् व्यनुक् ४० ।
 यत्प्रनिमित्तजाते । "अग्ने स चोदहतपा ऋतेजाः" ऋ०
 ६ ११ । "ऋतेजा यत्प्रनिमित्तं जात" भा० ।

ऋतेयु पु० वरुचस्य ऋत्विजि ऋत्विभेदे । "इहेयुष ऋतेयुष
 परिव्याधश्च ऋत्विभान् । एकतथ द्विनचैव त्रितयादि
 त्यस्यभिधाः । अत्रैः पुत्रश्च धर्मात्मा ऋत्वि सारस्वत
 स्यात् । वरुचस्यत्विजः सप्त पश्चिमां दिशमाभ्यता"
 भा० आनु० १५० अ० । २ पौरुषे नृपभेदे । "पूरोर्षं य
 प्रवक्ष्यामि" इत्युपक्रम्य । "संयाचितस्याह्यानीरौद्राद्-
 क्षात्सुतः ऋतः । ऋतेयुषस्य कसेयुस्त्वष्टिषुपुतेयव" ।
 जसेयुः सप्तनेयुष धर्मसत्यमनेवच । द्यौतेऽष्टारमः पुत्रा
 वनेयुषावमः ऋतः । इतास्या इन्द्रियाणोप सत्यस्य जग-
 दात्मन । ऋतेयोरन्निनावोऽमृत" भाग० ९ । २०, १ ।

ऋतेरक्षस् पु० ऋते उद्देह्यतया वस्त्रितं रक्षोयतः । यत्र
 "ऋतेरक्षा वै मघाः" ऐत० ब्रा० । यत्प्रस्य रक्षोभ्यो
 रक्षणीयत्वात् तथात्वम् ।

ऋतोद्य न० अन्न-वद-भावे अथ । अत्यकथने "ऋतं वदन्ता
 हनोद्येषु" अथ० १४, १, २१ ।

ऋत्विज् पु० ऋत्विज्-यज्-किन् उ० प० । । याजके, "अग्न्याधेय
 पाकयज्ञान्निहोमादिभान् मक्षान् । य करोति एतो
 यस्य च तस्यत्विगिहोष्यते इति मन्त्रे २ स्वातुष्ठेयवर्दिक्
 कर्मकरे । ऋत्विजश्च ऋत्विज इत्यत्र सखाचत्वारः तेषां
 प्रत्येकं सहाचारिण्यस्य स्यात् इति ऋत्विजः । विदितरश्वा-
 वाक्ये ८५४ उ० इत्या । "अथत्विजो यां काञ्चिहागि-
 गमायावते सा यजमानश्चेति श्रुतेः ; "ऋत्विग्वादेनियुक्तौ
 च समी संपरिकीर्त्तितौ । यत्रो स्वाग्नाभ्यात् पुण्यं हानि
 वादेऽपवा जयस्" इति इत्यस्यत्वेन ऋत्विक्कृतयज्ञफल
 वेतमदक्षिणादिना वरयिषुरेव । "त्रौत्वात्तं क्रियाचेतो
 ष्णुयाद्विज स्वयस्" या० । "तस्य सांस्यपुरुषेण
 तस्यता विभ्रत स्वयमकुर्वतः क्रिया । कर्त्तृता तदुप-
 चम्भतोऽभवदृत्तिभाजि करणे यथात्विजि" भा० ।
 ऋत्विज कर्म यज् । यात्विज्य ऋत्विक्कर्मणि यात्वि-
 ज्यपदे उदा० ऋत्विक्कर्माहृति सज । आत्विजो न

ऋत्विक्कर्माहृति "दाक्षिण्यादि कृतमात्विजीने" ऋत्विः ।
 ऋत्विज्य त्रि० ऋत्विज्य प्राप्त तत्र भव तत्रानुष्ठेय वा वेदे
 कम् विपयात् भवामात्रेण न गुणः । । प्राप्रत्वात् कासेः कास-
 भवे २ प्यत्रकाभ्यानुष्ठेये च "अथ यो गर्भस्त्वय प्रत्न
 सधेयमासदत् यज् ११, ४८ । "इहे इ गर्भस्त्वय
 यनोजात प्रजापति," २ १ ६३ । ऋत्विजावान् लोके त
 यत् । ऋत्विज्य इत्येव तेष्येयं त्रि० ।

ऋत्विजावत् त्रि० ऋत्विज्यऋत्विज्यकालभवे प्रजोत्पादनकर्म तत्रा-
 तुष्ठेयकर्म यावत्स्य मतपु मस्य वा दीर्घे । । प्रजोत्पादन-
 कर्मयुक्ते २ तत्रानुष्ठेयकर्मयुक्ते च । "कृत न ऋत्विजावत्"
 ऋ० ८ ८, १० । क्रियां लीप् । "इयं त ऋत्विजावतो
 धीतिरेति नवीयमी" ऋ० ८, १२, १० । "करोती वसन्ता-
 दिकासेऽनुष्ठेय यत्कर्म ऋत्विज्य तद्वतो" भा० ।

ऋत्विज्य त्रि० ऋत्विज्य प्राप्त तत्र भव तत्रानुष्ठेय वा कर्म यत्
 सप्तार्धकर्मिधेरनिव्यत्यात् न गुण अज्वात् । ऋत्विज्यग-
 न्दाये "अपश्य त्या मनसा दोध्याना स्याया तम् ऋत्विज्ये
 नाधमानाम्" ऋ० १०, १८, २० ।

ऋत्विज्य त्रि० ऋत्विज्य उदर यथ वेदे ष्ट० मलोप । ऋत्विज्ये
 निर० । "ऋत्विज्य सुहो वा मो अर्थ्यं ऋ० २, २२, ५,
 ऋत्विज्येण सखा सवेय" ऋ० ८, ४८, १० ।

ऋत्विज्य त्रि० ष्टपो । । अथत्विज्यपातिनि २ गमनपातिनि २ दू-
 रपातिनि निर० । "उभा ते वाहृ रग्या सुसङ्कृत ऋत्वि-
 ज्ये षिट्दृष्टया" ऋ० ८, ७७, ११ । इमासेवर्चमधिकृत्य
 यास्ते न तपार्थतया निर्धचन कृतम् ।

ऋत्विज्य पु० ष्टपो । । गर्भस्येहर्षिधेधिनि २ गमनवेधिनि २ ग-
 न्दवेधिनि २ दूरनेधिनि च निर० । ऋत्विज्यगच्छे उदा० ।
 तामेवर्चमधिकृत्य यास्ते न तपार्थतया निरुक्तम् ।

ऋत्वि न० अथ-क । । पक्रमर्दिताधान्ये २ सिद्धान्ते २ दृष्टौ च ।
 ४ सख्ये ५ सख्ये त्रि० "इयं सख्येणो इयावमी" नैव० अथा-
 च भूभावसपत्नस्यराज्य सुराणासपि चाधिपत्यम्" गीता
 "धसमानवैराग्यादिभि सम्भवे प्रपञ्चरूपेण विवर्त्तमाने
 च ईविष्णौ ष्ट० । "ऋत्वि, सखाचरो मन्त्रः" विष्णुस०
 धर्मादिभिरुमेतत्वात् ऋत्वि" भा० । "सहर्षिर्षो ह्या-
 त्मा" विष्णुस० । "प्रपञ्चरूपेण तद्वमान ऋत्वि" भा०

ऋत्वि स्त्री ऋत्वि-भावे किन् । । ष्टपो २ सख्येणो २ सिद्धौ च ।
 "परिच्छन्नभाववर्द्धिर्न मया न च विष्णुना कुर्यात् ।
 "ऋत्वि भवाम् व्योतिरेव प्रकाशते" भा० प० १११ ।
 कर्त्तरि क्त्वि । । ४ पार्श्व्यां यत्नरत्ना० । ५ चत्वार्य

ईदेवभेदे । करणे ऋध् । ७ओषधिभेदे स्त्री राजनि० ।
 तद्वत्त्वं यथा । “अद्विष्टद्विष कन्दौ द्वौ भवत को-
 ययामसे । श्वेतबोमान्वित कन्दोलताजालैः सरन्मू-
 कः । स एव अद्विष्टद्विष भेदमप्येतयोर्भुवे । तद्वत्त्वं
 न्विसमा अद्विर्वाभावर्त्त फला च सा । दृष्टिस्तु दक्षि-
 णावर्त्त फला भोक्ता महर्षिभिः । “अद्विर्वा ल्या त्रिदोषघ्नी
 शुक्रला मधुरा गुरुः । प्राणैश्वर्यकरो मूर्च्छा रक्तपित्त-
 विनाशनी” भावपू० । “काकोली क्षीरकाकोली जीवक-
 र्बभकावुभौ । तथा मेदा महामेदा अद्विष्टद्विर्बधूलिका ।
 निरुद्धेषु यथाहामभेष वर्गो विधीयते” सुश्रु० । तयोर-
 छाभे वर्गमध्ये धाराही देया ऋधमगच्छे प्रमाणम् । दुग्ने-
 रपत्याञ्च । “तरो तत्र निबध्याथ कश्यपं प्रददौ शुभा ।
 अदितिर्मम पुण्यार्धं सौभाग्यार्धं तथैव च । निष्कयेण
 मया शुक कश्यपस्तु तपोधन । इन्द्रोदत्तस्तथेन्द्राख्या
 सौभाग्यार्धं ततो मम । सोमयाप्यथ रोहिण्या षडङ्गा च
 धनदस्तथा । एव सौभाग्यदोष्टच पारिजातो न सं-
 ग्रयः” हरिव० १२६ । “अद्वि कुवेरकाला च जलेश
 महिषी तथा” हरिव० १३६ख० । “सावित्री ब-
 ह्मण साध्वी कौयिकस्य शची सती । मार्सगृहेयस्य धू-
 मोर्ष्या अद्विर्वैश्वणस्य च” भा० अत० १४६ख० ।
 “यक्र यक्षीपतिदेवीयमोधूमोर्ष्या सह । वरुण सह
 गौर्या च सहङ्ग्रा च धनेश्वरः” हरि० १५ख० । सास्या-
 सि मत्स्य । अद्विमत् दृष्टियुक्ते त्रि० स्त्रिया डीप् ।
 “तन्मद्विमद्वन्वुजनाधिष्ठै” कुमा० । “धारादृष्टेष्वात-
 पद्विमन्”रघु० तन्त्रोक्ते ऽखकारे । “अथामिधास्ये
 त्वरिता त्वरित फलदायिनीम् । “तारो रमा वर्ष्मयी-
 लम्बिरीश्वरान्विता” अद्वि खकार ”तन्त्रसार ।
 ऋध् दृष्टौ दिश० स्त्रा० च पर० अक्र० सेट् उदिन् हरि-
 ष । दि० अर्धति अर्ध्यात् अर्ध्यात् आर्द्ध्यात् स्त्रा० अ-
 ध्नोति अर्ध्नुवन्ति अर्ध्नुयात् अर्ध्नुत् अर्ध्नुहि आ-
 ध्नोत् । उभयत । आर्द्धत्-आर्द्धत् । आनर्द्ध आन्ट
 धत् । अर्द्धिता अर्ध्यात् अर्द्धिष्यति आर्द्धिष्यत् ।
 अर्द्धितव्य, अर्द्धनीय । अर्ध्य । अर्द्ध अर्द्धि । अर्ध्यात्
 अर्ध्नुवन् अर्द्ध । उदिस्वात् वेट् अर्द्धिवा अर्द्ध्या । अर्द्ध्यात् ।
 “नामह्य अलम्बोति नाक्षत्र ब्रह्म वर्द्धते”मत्स्ये सपत्ना-
 अर्द्ध्यतो दृष्टा हीनमात्मानमेव च । सोऽहं न स्त्री नचाप-
 स्त्री न पुमान् नापुमानपि”भा०स० ४६ख० । “प्रथिव्याम-
 न्ये समनमन्तु प आर्द्धोत्” अथ० ४, २६, १ । वे

भक्षयन्तो न वस्त्रन्यान्तुः” २, २५, ८ । आत्मनेपदित्त्वमपि
 “ते च लोमश । लोकोऽस्मिन्नृध्यन्ते केन हेतुमा” भा० व०
 ६४ । भेदे गणव्यत्यासात् ऋध् । “य एषा अत्यान्वधत् स
 जीवात्” अ० १, ८४, १६ । मन्मानि धीतिरुत यज्ञान्मन्नु”
 १०, ११०, २ । अन्मूर्त्तगयर्वत्वात् सक० । षिचि अ-
 र्द्धयति ये “त्वा वक्ष्येयिष्ये अर्द्धयन्ति” अ० ७, ८३, ४ ।
 सनि वेट् अर्द्धि धिपति ईर्त् सति । भेदे गणव्यत्यासात्
 य तेन । “इन्वानास्ता यतं हिसा अर्धेम” अथ० १६, ५५,
 ४ । अर्धच्छन्दे उदा० । “अर्धदस्तौ धिया मर्त्तः शय-
 मते” अ० ६, २, ४ । स्त्रा० तर्षणे वर्द्धने च सक० । “आ-
 दध्नोति हविष्कृतित्” अ० १, १८, ८ । “अन्त एव तद्दे-
 वान्दध्नुवन्ति” ऐ० ना० । “सोऽहं प्राग्भवतैव नूतलनमी-
 दध्नोमि” भवभूति ।
 अर्धि+अर्धिकद्वौ । “यद्विचिदं सर्वमध्यार्द्धोत्तमाध्यर्द्धे”
 इति यत० ब्रा० १४, ६, १० ।
 आ+अर्द्धौ । “अणाज्ञोर्ध्वेत् समानो यमस्य लोकोऽपि र-
 रञ्जुरायत्” अथ० ६, ११, २ । ताच्छीत्ये चानश्
 उप+उपगमे । “तस्मादेतत् अत्रिय एव नक्षत्रसुपेर्त् सेष्जि-
 धांसतोव” यत० ब्रा० २, १, २, १७ । “उपेर्त् सेत् स्त्रीकुर्यात्-
 र्त्” भा० । “एतेषामेव सवत्सरसुपेर्त् सेत्” २, १, २, १४ ।
 वि+अर्द्धिविगमे विगतायां दृष्टौ “अथ यस्मान्न कृत्तिकास्त्राद-
 धीतर्षाणां जा एता अप्ये पत्र्य आस्य सप्रर्षीत् ह च रे
 सुरर्षा इत्याचक्षते ता मिथुनेन व्यार्द्धन्तामीत्युत्तराहि
 सप्रर्षय उच्यन्ति पुर एता अशमिव वै तयोमिथुनेन
 धृष्टः स नेन्मिथुनेन व्यृद्धा” इति यत० ब्रा० २, १, २, ४ ।
 “व्यार्द्धन्त विगताङ्गिका अमवन्” भा० । गणव्य० साधु ।
 “यदासुसुखे यज्ञसुखे जुहुयात् पशुभिर्व्यूथित पा-
 पीयान्नुत्सात्” ११, १, २, ८ । “अध्ययं विभक्तीत्यादि”
 पा० सूत्रे विगता अर्द्धिः व्यृद्धि” सि० कौ० ।
 सम्+अर्द्धेराधिक्ये अतिशयितर्द्धौ । “अध्ययं विभक्तीत्यादि”
 पा० “अर्द्धेराधिक्य अर्द्धि” सि० कौ० । “अर्द्धि लिखतान्
 समुधुयात्” मत्स्ये । “यत्पुष्यं समुध्यन्त यो मोहात्
 समुपेक्षते” भा० व० ५४ अ० । “अयं कामः समुध्य-
 ताम्” यजु० २६, २ । पदव्याप्तास ।
 ऋध्ज्(क्) अव्य० अर्ध-भा० अजि(कि)क् स्त्रा० । १यत्ने,
 २वियोगे, ३शैश्वरे, ४सामीप्ये, ५आपने, च प्रौढस० ।
 वियोग प्रथककरणम् । “अधगद्देवः क्वपुत” अ० ८ ।
 ८, ११ । “अधक् एवक् क्वपुत क्वपुत” भा० । “वदि-

न्द्री द्विवि प्रथो यदधक् षट्० ६४०,५ । 'अधक् सा वो मरुत' ७,६०,४ । 'अधग्देवा इह यजा चिकित्य' २२,१ । 'अधगत्या स मर्त्ये' षट्० ८१०१,१ । 'अधक मधम्' भा० । 'अधग्यतो अग्निमिप' रक्ष-साया' ६१,२ । 'अधग्यत सत्येन गच्छत' भा० । कर्त्तर अजिक् । इममृडे, ७४३ के व सि० । 'अधगया अधगुतागमिवा' यजु० ८,२० । 'अधक् समृद्धमयाः' 'अधक् यत् समृद्धयन्' वेदटो० । 'अधक् सोम' स्वस्तये' षट्० ६, ६४,२० । 'अधक् अध्व वन् तथा च' यास्क० । 'अध' गति पृथग्भावस्यानुपपन्नम भवति अथासुधोत्यर्थे ऽश्रयते' भा० । 'अधगुधुनेम कविनेपिताम' षट्० ६, ५६,१० । 'अधक् समृद्ध यत्रा तथा ह्येव' भा० ।

ऋधत् त्रि० अध० गत वेदे गण्यन्त्यास । वर्द्धमाने । 'दश श्य पा ऋधयोजीतवाराम आगव' षट्० ८ ४६, २२ । 'अधयोऽश्रवेणा' भा० । रयगद्तो वेगवाची जस स्थाने प्रजमा । 'गमाभिर्ध्वद्वारायान्गये ददाग' ६,१, २ । 'अध्वद्वाराय ऋधत् समृद्ध पार वरणीय' धन यय' भा० ।

ऋन्फ(स्फ) द्विमाया तटा० सचा० सक० पर० सेट् । ऋम्फति आम्फोत्-याफीत् ऋम्फाम् बभूव आस चकार आनर्फ ऋफ टाने द्विमाया निन्दायां युद्धे च सक० ज्ञाघायास् षक० तटा० पर० सेट् । ऋफति आफीत् । कपिकत्यङ्गुने ऋफधातुस्त्रयै पा० मते रिफधातुस्त्रे पूर्वेषु ऋफधातुस्तु द्विमायामिति भेद । आनर्फ आनृफठ ।

ऋवीस न० ऋ+वज् ने भास-आच् ष्ट० । ष्टथिव्या निरु० मत्स्थे २ यनौष । 'इमेनास्मि प्र समवारयेथा पितृमते मू-र्च्छ भस्मा अधत्सम् । 'अवीसे अत्रिमन्त्रिनावमातसु धि-न्यतु संभगण स्वस्ति' षट्० १,११६,८ । इमामृचमभि-ह्लाया यास्क०न ऋवीसमपगतभासमन्त्रिभार गतभासम् ना इति निरुच्योक्तम् 'योऽय ऋवीसे ष्टथिव्यामग्निरत्न-रोमधिवमस्त्रिगिष्णु तसु सन्न्यम् 'युपमृवीससुत तप्रमत्वये' षट्० १० २६,६ । 'तप्रम्वने समग्निशगलम्' भा० । 'अ-त्रियद्गामवरोहश्च सम्' षट्० ५ ०८ ४ । 'अवीसे त-वास्मिन्' भा० । 'अनत्रानिथ्यभोदपतिदार्थाधान-वीसपक्तनाव्युत्कामि वर्द्धयेत्' कात्या० ४,१,१,५ । 'अव मयद्' ष्टथिवीवापो 'योऽयस्वने से ष्टथिव्यामिति' यास्कौक्ते ऋवीसे यत् प्रकं तिलुकादि' कर्क ।

ऋभु उ० अरि स्वर्गे आदितो वा भवति ऋ+भू-ड । देवे ।

तेन ऋग्वदस्य स्वर्गवाचित्वं इष्टव्यं तच्च प्रमादात् पूर्व-मनुक्तमिति तस्य च स्वर्गे प्रस्तम् बोध्यम् । 'समीचीनास ऋभव समस्तरन्' षट्० ८,२७ । 'तं नेमिऋभवो यथा' षट्० ७५,५ । ०मेधाविनि निरु० । 'अग्नेमे ब्रह्म ऋभयस्ततज्जु' षट्० १०,८०,७ । 'अपिदिप्र. पुट एता जनानास्त्वभुवीर उगना काव्येन' षट्० ६,८७,२ । देवा-नामपि यष्ट्ये देवे । 'अभवोनाम तत्रान्ये देवानामपि दे-वता. । तेपा लोका परतरं यान् यजन्तोऽ देवता मा० व० १५ ४५६ । चाक्षुपमन्वन्तरोमे ष्टेवगणभेदे च । 'चानुप-स्यान्तरे तात । मनोर्देवानिमान् ष्टथु । आया प्रभृता' ऋभव ष्टथुकाय द्विवीकष । छेष्टानाम मङ्गराज । पञ्च देवगणा ष्टता' हरिवं० ७ । त्वैवर्षिकङ्घोने पूजातिभेदे 'अभूणा त्वेति रथकत' कात्या० ४ ६,५, 'अभु सौधन्व-नात्सतापरपर्यायस्त्रैवर्षिकेभ्यो ङीमो नियत कश्चिज्जाति विशेष इति पर्यायारथिमित्रा' कर्क । ततोयसवनीये सुधन्व-न पुत्ररूपे ङ्देभेदे च । 'इङ्घोपयात यवसो नयात सौधन्वना ऋभवो साम मृत' षट्० ४,२५,१, एतत्सङ्घे च नवर्षेभ्योऽव गुणादिवर्षेणम् । ऋ+भा-डु । ७ट्रुभासमाने त्रि० 'अभुस्त्वभुज्जपो रयिम्' । षट्० ४, २७ ५, 'अभुसुहभासमानम्' भा० । अभुस्त्वस्य उ ह्स्त्वतया मत्पृ । अभुमत् अभुदेवताके त्रि० । 'अभुमन् वाजवन् त्वा कवे' षट्० २,५२,६ । अभुषा षट् साम अथ । आर्भय तद्दृष्टे सामभेदे आर्भयगद्दे उटा० । क्षिप् । अभूरपि देवे पु० ।

ऋभुञ्ज उ० ऋभवो देवा क्षियन्ति वसन्त्यथ क्षि+आधारे वा० ङ । स्वर्गे ० वज्जे - इन्ट्रे च रायसुकुट । ऋभुनाम्ना-क्षीयते गम्यते कर्मणि वा० ङ । ऋभुनामके देवे 'उप नी-वाला अघ्नरऋभजा' षट्० ४ २७,१, 'अभुजा ऋभव' भा० ।

ऋभुञ्जन् उ० ऋभुनाम्ना आयते च-अये धातुनामनेकार्थत्वात् एयातौ कर्मणि कमिन् । ऋभुनामख्याते देवभेदे 'सोमो-पाजा ऋभुज्जपो ददे व । 'अभुस्त्वभुज्जपो रयिम्' षट्० ४,२७,२ ५ ।

ऋभुञ्जिन् उ० ऋभुज वज्ज स्वर्गेवाऽस्मास्त इति । इन्ट्रे खादो ऋभुजा ऋभुजाणौ गसादाजादौ टिलोप ऋभुष इत्यादि' इन्ट्रे विष्वा ऋभुवा वाजो अर्थ' षट्० ७,४८,२, 'अभुजेनाचरति ऋभुजिन्+आधारे क्षिप् अतुनासि-कदीर्घ ऋभुक्षीयति । तत क्षिप् ऋभुक्षीन् तद्दवाचारा-न्विते त्रि० ।

ऋभ्र त्रि० उरुभूत' प्रपो०। महति उरुभूते निर०। "स्तुपेयं
 पुत्रवर्षमृत्स्मिन्नतममाप्रमाप्रानाम्" ऋ० १०, १२०, ६,
 अस्या ऋव' यास्त्रोम "स्रोतव्य बडरूपसुभूतमीश्वरगतम-
 माप्रव्यमाप्रव्यानामिति' क्रमेण पदानि निरुक्तानि । ऋभ्रः
 उरुभूत इपाचरति ऋभ्रु+आचारे क्तिप् ततो ब्रा० अत् ।
 ऋभ्रुत् उरुभूते महति । "पुररूतोय पुत्रगूत् ऋभ्रु
 एक' उरुप्रगत्" ऋ० ६, ३४, २, "ऋभ्रान् महान्
 भा० अत्यन्तत्वाद्धान्यलोप । कनिन् । ऋभ्रन् तत्रार्थे
 'जुपद्व्या अनुपशोर्ज्ञाष्टम्बा यज्ञे" ऋ० १०, २०, ५
 ब्रा० असच् । ऋभ्रस अतिष्ठे । "सत्तगवससुभ्रसम्"
 ऋ० ५, ५२, ८, "ऋभ्रसम् अतिमष्टमिति" भा० "इन्द्र' न
 यज्ञेभिश्चगूत्सुभ्रससुभ्रसम्" ऋ० ८, ७०, २,

ऋश हिमाया गतौ च सौ० पर० सक० सेट् । अर्षति आर्षीत्
 आनर्ष आरुशत् अर्ष । ऋश ।

ऋश त्रि० ऋश-कर्मणि कप् । ! हिंस्ये श्मूने उ'स्त्री यद्-
 रत्ना०। स्त्रियां जातित्वेऽपि योपधत्वात् टाप् । "ऋशो न
 त्वप्यक्षयपानमा गहि" ऋ० ८, ४, १०, "ऋश ऋश्याख्योमृग
 इव त्वप्यन् भा० "वसुभ्य ऋश्यामालभेत' यजु० २४, २७,
 "ऋशो मयूर सुपर्शुके गन्धवाणान्" यजु० ३४,
 ३७, तत चतुरर्थ्याम् ऋश्या० क । ऋशक तत्-
 सञ्चलत्वेऽपि । भावे कप् । श्चिषाया न० । ऋश
 हिंसा पतनेन ददाति दा-क । ऋशद क्रमे पु० "युवं
 बन्दनस्यदाडुद्रपथु' ऋ० १०, २६, ८ । "ऋशदात्
 कृषात्" भा० ।

ऋशपाटु त्रि० ऋशस्येव पादावस्य अत्यन्तलोप समा०। न-
 गसहस्रपाटुशुके क्लिवा ङीप् पद्गावश्च । "ऋशपदी
 एषदती गोपेधा विधमास्यत" अथ० १, १८४ ।

ऋश्यादि पु० पाणिन्युक्ते चतुरर्थ्या कर्मत्वयनिमित्ते यद्गण्ये-
 ष च गण्य । "ऋश्या न्यपोभ गर, निलीन, निवास, निशात,
 निधान, निबन्ध, विबद्ध, परिगृह, उपगृह, अशनि सित,
 मत वेप्रगन्, उत्तराग्रसन्, अग्रसन्, स्थूल, बाहु, खादिर,
 यर्करा, भानडस् अरड, दरिद्रग, वेणु, वीरण, खण्ड,
 टण्ड, परिप्लुत, कर्दम, अशु" ।

ऋष गतौ वषे च तुटा० पर० सक० सेट् । ऋषति आर्षीत् ।
 आनर्ष आश्रपत् अर्षिता ऋष्यात् अर्षिष्यति आर्षि-
 ष्यत् । अर्षितव्य अर्षिणीय' ऋष । अर्षिता ईदित् ऋषट
 ऋषवान् ऋषि । 'ऋष्यास्या रज षपलवतिम् अथ० ६,
 ७, १७ । अथ दक्षिणापुत्र्यस्यार्षति' यत० ब्रा० ५,

४, ३, ८ । "सुद न हित्वान्यृपन्त्यृन्मय' ऋ० १५, २, ७।
 "यदुदर्यस्य मेदस्य परिगिष्यते तद्गुटे न्युपेत्" यत०
 ब्रा० २, ८, ४, ५ । "अथ पथ्यपति' इत्युपक्रम्य' सम भूमि
 पर्येषण' करोति" ३, ६, १, १८ । अस्या वेदे स्वादित्वमपि
 दृश्यते । गणव्यत्यासात् साधु । 'अर्षन्त्वापस्त्वेषेह प्रहृता"
 ऋ० ३, १०८ । "ऋषो गतौ व्यत्ययेन षप्" भा० "तस्या-
 आपोषतमर्षन्ति सिन्धव" १, १०५, ५ । 'मही न धारा-
 त्यन्धो अर्षति" ६, ८६, ४४ । "एता अर्षन्त्यनन्ता
 भवन्ती" ४, १८, ६ । 'एता अर्षन्ति हृद्यात् सप्तदात्"
 ४, ५८, ५ । 'गशमाः स्तुन्दमर्षति' यजु० २३, ५५ ।

अभि+आभिसुख्ये न गतौ 'अभ्यर्षत सुष्टुति' गव्यमाजिमसा-
 च' ऋ० ४, ५८ १० । "अथल्लि वरिवो गवे अभ्यर्षन्ति
 सुष्टुतिम्" ६, ६२, २ ।

नि+परि+सम्+इत्यादौ गल्लघातो रिवाधे । "गुहाकरिन्द्र
 याता वीथ्येष न्युष्टम्" ऋ० ४, १८, ० । "न्युष्ट' नितरा
 माप्रम्" भा० । "अथ निधिः सरमे अद्रिषुधोगोभि
 रश्वेभिर्वसुभिर्व्युष्य" १०, १०८, ७ ।

ऋषद्गु पु० यद्वशये राजभेदे । "यदुक्तफान्नासत्य क्रो-
 टा तस्माद्गविष्यति" इत्युपक्रम्य "वृजिनीवतस्तु भविता
 ऋषद्गु परराजितः । ऋषद्गोर्भविता पुत्रस्ततश्चतुरथ-
 क्षया" भा० अन् १४७ अ ।

ऋषभ पु० ऋष-अभक् । ! ओषधिभेदे ओषधिभेदश्च द्रव्य-
 गणान्तर्गत । स च सुशु० दर्शित यथा
 "अथातो द्रव्यस्य पृथ्वीयमध्याय वाख्यास्यामः । समा-
 सेन सप्तत्रिंशद्व्यगणना भवन्ति । तद्यथा विदारोगन्वा
 विदारो सृष्टेवा विश्वदेवाश्च दद्या प्रत्यकपर्णी शतावरी
 सारिया क्षण्यसारिया जीवकपर्भकौ सहास्रहा सुद्रस्रहा
 वृहन्वी पुनर्षवैरखलो संसपादो वृषिकास्यपभी चेति" ।
 तल्लक्षणपादुक्तं भावप्र० "ऋषभातिविषा क्षणा काकनासाच
 चामरै । जीवकपर्भकौ ज्यौ हिमाद्रियस्सरोद्भवौ ।
 रंसोनकन्दयत्कन्दौ नि सारौ सूक्ष्मपत्रकौ । जीवक कूर्च-
 काकार ऋषभो वृषशृङ्गवत् । जीवकोमधुर श्लेही सु-
 खाद्ग कूर्चयीर्षक । ऋषभो वृषभोर्वारो विषाणी ब्राह्म
 इत्यपि । जीवकपर्भकौ बन्धौ यौतौ शुक्रकफप्रदौ । सधुरौ
 पिप्तटाहृष्टौ कागयातजयापहौ । अयञ्चाष्टवर्गान्तर्गत ।
 जीवकपर्भकौ भेदे काकोक्त्यौ ऋद्रिड्रिड्रिके । अष्टवर्गोऽष्ट-
 भिर्द्रव्यै कथितपरजादिभि' भावप्र० । "राक्षास्यष्टवर्गस्तु
 यतोऽयमतिदुर्लभ । तस्य दस्य प्रतिनिधिं गृह्णीयात्तद्गुण

भियम् । मेदा जीवककाकोलो अष्टिर्द्विस्तया ऽवती ।
 परीनिदार्यत्रगन्वापाराहोस्तु क्रमात् क्षिमेत् भाष्य० ।
 २३निभेदे च । ऋषभकूटगन्दे सनिभेदे इत्यम् । वर्षति रेतः
 इष-अभक् ए० बखोप । २४यमे "ते ते भवन्लक्ष्ण ऋष-
 भासो यथा उत" ऋ० ६, १६, ४० । ऋषभासो रेतोवर्ष-
 काटवभाः" भा० । "उप ऋषभस्य रेतस्येन्द्र । तव
 वीर्ये" २८, ८ "ततो नियुक्ताः पश्यते यथा यास्तु" मनी-
 विमि । तं त देव सष्टिर्द्विस्तया पत्न्यश्च यथाविधि
 ऋषभाः यास्तुपठितास्तथा जलचराश्च ये" सर्वांस्तान-
 भ्ययुञ्जते तत्राग्निचयकर्मिण" भा० आश्र० ८८ ।
 अश्वमेधस्य षडभादयश्च षडक्षणा अश्वमेधस्यन्दे दर्शिताः
 अथ व्याघ्रादिषु पाठात् उपमितसमासः । नर ऋषभ इव
 वाक्ये नरर्षभः एव राजर्षभः पुरुषर्षभ इत्यादि । सर्वत्र
 प्राथम्यं तेन द्योत्यते । 'स्यु रुरपरपदे व्याघ्रपुङ्गवर्षभ-
 कुञ्जरा । सिंहाहाहूँलनागाद्याः पुंसि त्रै शार्थवाक्याः"
 अमरकोशे । कृषिद्वयाक्येऽपि अश्वमेधे द्योत्यते । 'सा-
 त्वतामृषभं सर्वे भूतावासममसत' भाग० १०२, १० ।
 "खलक्षणा प्रादूरभूत् किलास्तत स मे ऋषीणामृषभ
 प्रसीदत" भाग० २, ४, २१ । गोलक्षणात्तर्गतव्यभक्षणा-
 षक्त इहोष । 'साक्षात्तिलकृष्णाद्यो मूषकनयमाच न शुभदा
 गाव । प्रचक्षिपितविषाणा करटा खरसद्वयवर्षाः ।
 दयसप्रघटर्दन्य प्रसक्तुषण्डानना विमतपृष्ठाः । सुखस्य
 चपीशा यवमध्या दारितसुराश्च । श्यावातिदीर्घजिह्वा
 शुष्मरैरिततुभिरतिष्ठद्विभि । अतिककुदा कश्यदेका
 नेटा ह्रीनाधिकान्त्वयश्च । इषभो ऽप्येवं स्युः सातिशम्भ
 इषभः सिराततक्रोड । स्युः सासिराचितगण्डस्त्रिस्थानं
 मेहते यव । माजाराक्ष कपिष्ठः करटो वा न शुभदो
 द्विपश्येत् । कण्ठीमतासुजिह्वः श्वसभो यूषस्य घात
 कर । स्युः लपकृष्णपिष्टङ्ग सितोदरः कण्ठसारवर्षश्च ।
 स्तृङ्गातो ऽपि त्वाद्यो यूयविनाशायहो वषभ । श्या-
 मकूपपचित्ताको भक्षाश्चषस्त्रिभो विडाहाण । विमा-
 क्षामपि न शुभ करानि वषभ परिरट्कीत । ये चोद-
 रन्ति मादान् महादिव योजिता कश्यपीवाः । कातर-
 नयना ह्रीनाश्च पृष्ठकले न भास्वहा । स्तृङ्गकतता
 कोठास्तुस्त्रिस्तथास्तुजिह्वाश्च । ततुष्टुसोऽश्वभया
 उक्तस्य स एजकृष्णश्च । आतामर्षहृत्सुरा व्यूहोरस्ता
 वृक्षकृदभुक्ता । स्त्रिग्वस्यस्ततुस्तपोमा चस्ताश्चतु-
 श्रहाः । तदुष्टुस्युन्वाचषको रक्षाजिषीषना मही-

ष्वासा । सिंहस्ताम्रास्तन्यकल्मशा पूजिता सुगताः ।
 वासावर्तैर्विभे दक्षिणपात्रे च दक्षिणायतै । शुभदा भ-
 यन्त्यनकुहो जङ्गाभियेषकनिभाभि । वैदूर्यमस्त्रिका-
 नुहु देक्षया' स्थूलनेत्रवर्माणः । पार्थिभिरेक्षु टताभि
 यस्ताः सर्वेऽपि भारवहा । प्रायोद्देशे सत्रकर्मजोर-
 षष्ठ' सितश्च दक्षिणत । कमलोत्पलजाचात्र सुबाल-
 धिर्वाजिस्तस्यजवः । अश्वमेधस्यैषोदरश्च सङ्गिप्रयङ्गुच-
 क्रोडः । श्वयो भाराध्वसहो जनेऽश्वस्तस्यश्च यस्तफल ।
 सितवर्णं पिङ्गाक्षस्तान्विषायेण्यो महावक्त्र' । हरो
 नाम शुभफलो यूषस्य विवर्धन प्रोक्तः । मूषृग्वाश्वि-
 राताम्वरङ्गणो रक्षाक् कपुष्पी च । कल्पावच खामिनम-
 चिरात् कुरुते पति लक्ष्मणा । यो वा सितैकचरणो
 यथेष्टवर्णश्च सोऽपि यस्तफलः । मित्रफलोऽपि प्याद्यो
 यदि नैकान्तप्रयसो ऽस्ति । "ऋषभास्यमेतदुदितं स-
 जषा' सयौ चेत्" इत्युक्ते षडन्दोभेदे षु कर्षाच्छ्रे ६ कुम्भो-
 रपुष्के मेदि० ७ परवतभेदे घरयो । चवराहपुष्के
 ६जिमभेदे च हेम० "माभिमूषात् यदा वर्षं उल्यितः
 कुरुते ध्वनिम् । इषभस्येव निर्वाति उल्लया ऋषभः
 सतः" इति सङ्गीतदा० उक्ते १० खरभेदे । "निषधर्षभगा-
 न्धारवृद्धजमध्यमधैरता । पञ्चमश्च त्वमी सत्र तन्वीकण्ठो
 खिताः खरा" अमर । १ भगवद्वतारभेदे स च भाभेर्षेह-
 देव्यामजनि भाग० ५, ६ अ० । "नाभिरपत्यकानो मेरुदेव्या
 भगवन्त यत्रपुरुषमवहितात्माऽयजत्" इत्युक्ते तपः-
 प्रसङ्गो भगवांस्तयो पुत्रतयावतीर्ष इत्युक्त तत्रैव ।
 यथा "भवद्विरवितययोर्भिरवस्तुभमियाचितो वदस्य
 त्तजो मया सहयो भूयादिति" १८ । यथाहमेवामि-
 ष्यपथ कैवल्यात् १६ अथापि ब्रह्मवादो न ऋषभा भवितु
 मर्हेति मर्मैव हि षष्ठ यद् द्विजदेवकुक्षम् ।
 तत आग्नीध्रीयेऽ गकलयोऽवतरिष्यन्तात्तस्यमत्पलम-
 मान इति नियामयन्त्या मेरुदेव्या पतिमभिषायान्द्विभे
 भगवान् । कर्हिपि तस्मिन्नेवं विष्णु दत्त । भगवान् परम-
 र्षिभि प्रसादितोऽमे प्रियचिकीर्षया तदवरोधायमे
 मेरुदेव्यां धर्मान् प्रदर्शयित्वाको वातवसनाना अक-
 ष्यानामृषीणामूर्ध्वमन्यना युक्रया तन्वाऽवतार" ६ अ०
 "शुक्ल उवाच अथ नमुत्पत्यैवाभिव्यक्तमानमगवत्तुष्टु
 वास्योपयमभैरार्यैश्चर्यमहाभिमूर्तिभिरतुदिनमेधमानासुभां
 प्रकृतञ्च प्रजा त्राह्मणा देवताचार्यनतसवसवनायागित
 रां जस्टु । तस्य ह वा इत्य वश्रं वा परीयथा इहचको-

केन च योजसा बलेन त्रिया यशसा वीर्यं यौर्याभ्याश्च
 पिता ऋषभ इतोद् नाम चकार । यस्य हीन्द्र स्वर्ग-
 मानो भगवान् वर्षे न वर्षे तदर्थार्थं भगवान् ऋषभदेवो-
 योगेश्वर प्रहृष्टान्मयोगमायया स्र वर्षमजनाभ नासाभ्य
 वर्षत् । नाभिस्तु यथाभिलषितं सुपजास्वनवकध्याति
 प्रभोटभरविङ्गलोगदृगदाक्षरया गिरा स्त्रैर ऋहोतनरलो-
 कषाधर्म्यं भगवन्त पुराणपुरूपं मायाविलसितमतिर्वृत्स
 तातेति साहुरागसुपलालयन् परा मिष्टं तिष्ठपगत ।
 विदितासुरागमापौरप्रकृतिजन्मपदोराजानाभिरात्मजं स-
 मयसेत्तरश्रायामभिव्यञ्जनाङ्गेषूपनिधाय सृष्ट मेरु-
 देव्या विशालाया प्रसन्ननिपुणेन तप समाधियोगेन
 नरनारायणाख्य भगवन्त वासुदेवसुपासीनः कालेन तन्म-
 ह्निमानमवाप । यत् ह पाण्डवेय । लोकायुदाहरन्ति ।
 कोत् तत् कर्म राजर्षेर्नाभिरन्यासरेत् पुमान् । अपत्यता-
 मगादयस्य हरि शूत्रेन कर्मणा । ब्रह्मण्योऽन्यः । कुतोना-
 भेर्विप्रा मङ्गलर्जिता । यस्य बर्हिषि यज्ञेय दर्शयामासु-
 रोजसा । अथ ह भगवान् ऋषभदेव स्व वर्ष कर्मक्षेत्रमनु-
 न्यमान प्रदर्शितगुरुकुलवासीलक्ष्यपरैर्गुरुभिरनुज्ञातो गृ-
 ह्मेधिना धर्मानुगिज्ञमाषोजयन्त्यामिन्द्रदत्तायासुभय-
 विधलक्षणं कर्मसमान्नायममियुञ्जन्नात्मजानामात्मसमानाया
 शतं जन्मयासास । तेषां सलु सहायोगो भरतोऽप्येव
 अथेगुण आसीत् येनेदं वर्षेति भारतमिति व्यपदिशन्ति ।
 १२ राजकर्त्तव्ये ऋषभसहस्रादिदक्षिणके एकाहसाध्ये याग-
 भेदे 'ऋषभगोसवौ' कात्या० २२, ११, २, "ऋषभस्य
 गोसवस्य क्रतुं भवत" कर्क. 'पूर्वोराज्ञः' ४ । 'पूर्वः
 ऋषभस्योराज्ञः' कर्क. 'दक्षिण ऋषभसहस्रं' हादय वा
 शतम्" ५ । "ऋषभाणां सहस्रं हादशाधिकं शतं वा'
 सप्रह । १३ यज्ञतरपुत्रे ऋषभे च । "एकविंशत्येन
 ऋषभो याज्ञहरे ईजे गिज्ञाना राजा तदेतहाययाऽभिगी-
 तम् । याज्ञहरे यजमाने ब्रह्मण्य ऋषभे जनाः । अथ-
 मेधे धन विप्रा विभजन्ते दक्षिणा शत० १३, ५, ४, १५,

ऋषभकूट पु० हेमकूटपर्यन्ते भा० ५० ११० अ० । 'पर्वतं स
 समासाद्य हेमकूटमनामयम् । अचिन्त्यानङ्गु तान् भावान्
 तदर्थं सुबहून् ऋष ।' इत्युपक्रम्य तदारथ्यं मूलमत्रे
 युधिष्ठिरं प्रति लोमशशाक्य यथा
 'अस्मिन् ऋषभकूटेऽमुह्यभोनाम तापस । अनेकशत-
 वर्षायुस्तपस्वी कोपमोऽभयम् । सर्वं सम्भाध्यमाथोऽन्यैः
 कोपाह्निरिषुषा च ह । य इह व्याहरेत् कश्चिदुपलान्त-

त्सृजेस्तसु । वातञ्चाहूय सा शब्दमित्युवाच स तापस' ।
 व्याहरं चोह पुरुषो मेघशब्देन वार्थं ताम् । एवमेतानि
 कर्माणि राज्ञस्तेन सहर्षिणा । कृतानि कानि चित् क्रो
 धात् प्रतिपिहानि कानि चित् । नन्दा स्वभिगता देवा पुरा
 राजन्निति श्रुति । अन्वपदान सृष्टसा पुर्या देवदर्शिनः ।
 ते दर्शनं त्वनिष्कन्तो देवा शक्रपुरोगमा । दुर्गञ्चक्रुरिम
 देशं गिरिप्रत्यूहरूपकम् । तदः प्रभृति कौन्तेय । नरा गि-
 रिमिम सदा । नाशक्रुधन्नभिद्रष्टु कृत एवाधिरोहितम् ।
 नातप्रतपसा शक्यो द्रष्टुमेव सहागिरि' । आरोटु वा
 ऽपि कौन्तेय । तस्मान्निद्यतवाग्भन । इह वैवास्तदा सर्वे
 यज्ञानाजहुस्तमान् । तेषामेतानि लिङ्गानि दृश्यन्तेऽ-
 द्यापि भारत । । कुशाकारेव दूष्यै' संज्ञोणै च भूरि
 यम् । यूपप्रकारासहस्रो ह्येषां मे विशास्यते । । देवाश्च
 ऋषयश्चैव यमन्यद्यापि भारत । ।"

ऋषभगजविलसित न० "भक्तिनगै खरात् ऋषभभगजवि-
 लसितमिति" ४०२० लक्ते पौडपाक्षरपादके वर्षेष्टभेदे ।
 ऋषभतर पु० तनु ऋषभः तनुष्ये हरच् । भारवहने मन्द
 शक्यो ह्यभे । जातिपेन पिप्प्यात् स्त्रिया ङीष् । ऋषभतरो ।
 ऋषभक्षीप पु० न० ऋषभ इव श्वेतः क्षीप । क्षीपभेदे श्वेतक्षीपे
 यत् क्रौञ्च पर्वतोऽस्ति स च कुसारेण विदारितः "ऋषभ-
 क्षीपमासासाद्य सेव्य क्रौञ्चनिष्ठदकम्" भा० ५० ८४ अ० ।
 ऋषभध्वज पु० ऋषभोऽष्टभोऽध्वजोऽस्य । षष्ठाहने ऽसहादेवे ।
 ऋषभकेतनादयोऽप्यत्र । २ अर्हद्विषेपे मेदिनिः ।
 ऋषभो स्त्री ऋषभ+गौरा० ङीष् जातौ वा ङीप् । नराका-
 रायां स्त्रियास् २ श्रुत्कश्चिन्नास् २ शिगालायास् ४ पिध-
 वायाश्च मेदिनि । ५ ऋषभजातिस्त्रिया स्त्रीगव्याम्
 ङी कपिकच्छाश्च । ऋषभशब्दे उदा० ।

ऋषि पु० ऋषति ज्ञानेन संसारपार ऋषी गतौ कि । ज्ञा-
 नेन संसारपारगते ऽपिशिवादौ २ शास्त्रज्ञदाचार्ये २ वेदे
 ऽक्षिरणे च तस्य व्युत्पत्तिर्यथा । ऋषी हि सा गतौ धातु-
 र्पिद्यासत्यतप श्रुति । एय सन्निययो यस्मात् ब्राह्मण्य
 ततस्त्वृषि' । विष्टतसमकालं तं बुद्ध्या हन्तिऽपिस्त्वयम् ।
 ऋषन्ति परमा यस्मात् परमर्षिस्ततः ऋत । गत्यर्थादपते
 र्घातीनामनिर्हन्तिकारणम् । यस्मादेतत् २ यन्मृतस्तस्माच्च
 ऋषिता मतेति' मत्स्य० पु० १२० अ० "अजानु ह वै पृथ्वीं
 क्षपस्यमानान् ब्रह्म स्वयम्भूमानर्षन्ते ऋषयोऽभवन् तद-
 षोषाञ्चैवित्वम्" ऐत० ब्रा० इत्यादिरप्यत्र "विद्याविदग्ध-
 मतयोविषयः प्रसिद्धा." भरत । "सप्त ब्रह्मर्षिदेशर्षिन

ऋषिपरमर्षयः । काण्डर्षिच ऋतर्षिच राजर्षिच प्रमा-
 बराः” रत्नकोषोक्ते सप्तविध ऋषिर्भवति । तेषां विधेय
 त्रिका० उक्त, यथा “व्यासाद्यास्तु महर्षय । परमर्षयस्तु
 भेसाद्या देवर्षय कणादयः । अर्षुर्षयो वसिष्ठाद्या सुशु-
 ताद्या ऋतवर्षय । ऋतवर्षाद्यो राजर्षयः काण्डर्षेय-
 स्त्वमी । जैमिन्य आ ” वसिष्ठाद्याय मरीच्य्याद्या दय ।
 “धृगुर्मरीचिरखिच अङ्गिरा पुलहः मरुः । मरुर्दक्षो
 वसिष्ठय पुलह्ययेति ते दय । गङ्गणो मागसाद्येते
 उत्पन्ना स्वयमीश्वरा । परस्वैवर्षयस्त्राणाङ्गुसासा-
 ऋर्षयः” मत्स्य० ॥२००॥ तेषां प्रत्याषां तु तपसैव
 ऋषित्व यथोक्त तत्रैव “इन्द्राणां सुतास्तेषामृषयस्मानु
 निशोधत । काव्यो एहृस्मतिषैव कश्यपश्चर्यमकाषा । उ-
 तथ्यो वामदेवश्च अगस्त्य कौशिकस्तथा । कर्हको बाल-
 सिख्याय विश्रवा” यज्ञिचर्षेव । इत्येते ऋषय प्रोक्ता-
 क्षपसा ऋषिता गताः” किन्तु मरीच्य्यादीनामेव ऋषित्वं
 भूरि प्रसिद्धम् । तेषु भोगसमाप्ती नक्षत्ररूपेण गगनम-
 खण्डे उत्तरस्यां साहस्रतीका स्थिताः सन्त्यने तेषां च
 गति काष्ठसहितधारादि निरूपित एहृ० स० यथा
 “सैकापद्धीय राजति सधितोत्पलमालिनो सहासेव ।
 नायवतीव च दिग्यै कौबेरी सप्तभिर्भूमिभि । ध्रुव
 नायकोपदेशरिचरिचरिचोत्तरा भ्रमद्विष । यैधरवच
 तेषा कथयत्ये इन्द्रगगनतात् । ध्यासन्नपाशु सनय गासति
 पृथुं युधिष्ठिरे त्वपती । यद्द्विकपञ्चद्वियत् (२५२६)
 शककास्तस्य राशय । एकैकस्मिन्ने येत गतं ते च
 रन्ति वर्षाणाम् । प्रायुत्तरतयै ते सदोदयने सषाध्रीका ।
 पूर्वे भागे भगवान् मरीचिरपररे स्थितो वसिष्ठोऽष्मात् ।
 तस्याङ्गिराकातोऽतिस्तस्यासन्न पुलह्यय । पुलहः ऋत
 रिति भगवानासत्सप्तक्रमेण पूर्व्याद्या । तत्र वसिष्ठ सु-
 निवरसुपाश्रितास्त्वन्ती साध्वी । उल्कायनिधूमाद्यैर्हता
 विषर्षां विरश्मयो हस्ता । हन्त्युः ख ख यगं विपुम्ना
 स्त्रिभ्याश्च तदुषर्षा । गन्धर्वदेवदानवमन्त्रोपघिषिञ्जय-
 च्चमागानाम् । प्रोद्गाकरो मरीचिर्षोयो विद्याधराणां च ।
 शक्ययनदरदपारतकास्त्रोजास्त्रापमान् धनोपेतान् । इन्नि
 वसिष्ठोऽभिहृतो विहृतिदो रश्मिभ्रमन् । अङ्गिरषो
 ज्ञानधुता धीमनो ब्राह्मणश्च निर्दिष्टा । अत्रे कान्-
 नारभवा जलजान्यभ्योनिधि सरित । रच पिषा
 चदानवदैत्यभुजङ्गा श्रुताः पुलह्यस्य । पुलहस्य तु
 मूषफलम् ऋतोस्तु यथाः सयश्चत ” ।

एते च प्रायस्सु, व मन्वन्तरे सप्तर्षेय ग्रामन् ततोऽधिकार-
 समाप्ती नक्षत्ररूपेण नभोमखण्डे स्थिता । मन्वन्तरेभेदे तु
 अन्त्ये एव सप्तर्षयोभवन्ति यथाहृ इरि० ।
 १ ‘मरीचिर्गङ्गिर्भगवाङ्गिरा पुलहः ऋतु’ । पुलह्यय
 वसिष्ठय सप्तैते ऋषय सुता’ । उत्तरस्या दिशि तथा
 राजन् । सप्तर्षय ऋता । नाभाः नाम तथा देवास्तामन्
 प्रायश्चु, मन्वन्तरे’ ।
 २ षोडशै वसिष्ठपुत्रय काव्यः काव्यय एव च । प्रायो-
 एहृस्मतिषैव दत्तोनिपुत्रमक्षया । एते महर्षयकात् ।
 वायुमोक्ता सहास्रता ।
 ३ वसिष्ठपुत्रा सप्तान् पाण्डिषा इति विद्वता । हि-
 रण्यगर्भस्य सुता ऊर्जानाम सुतेजस । ऋषयोऽत्र मया
 प्रोक्ता कीर्त्यनामादिबाध तान् ।
 ४ काव्य पृथुस्तर्षेयानिर्जन्तुर्धामा च भारत । कपोतान
 कपोवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ।
 ५ वेदनाड्यैर्दुभय सुनिर्वेदगिरास्तया । हिरण्यरोमा-
 यर्जन्य ऊर्ध्वनाड्यय सोमज । सन्नेलक्षणाऽत्रेय एते
 सप्तर्षयोऽपरे
 ६ श्रुतेभो विषखांश्च सुधामा विरजक्षया । अतिनामा
 सहिष्णुश्च सप्तैते तु महर्षय । चाक्षुषस्तान्तरे तात ।
 मनोर्देवानिमान् शृणु
 ७ अङ्गिर्षिगणो भगवान् कश्यपश्च सहास्रभि गौतमश्च
 भरहाजोविश्वामित्रस्तथैव च । तथैव पुलो भमवान्चोक्तस्य
 सहात्मन । सप्तमोजमदग्निश्च ऋषय साम्भूत् दिवि ।
 मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वार सप्तका गणा । इत्या कस
 दिव यान्ति नक्षत्रोक्तमनामयम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ता
 स्याम तत्परयन्त्युत । अतीतावर्त्तमानाश्च क्रमेणैतेन
 भारत । एतान्युक्तानि कौरव्य । सप्तातीतानि भारत ।
 ८ रामो व्यासश्चात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुत । भा-
 रद्वाजस्तयाङ्गोष्णिरश्वत्थामा सहाद्युति । गौतमस्यात्मज-
 यैव शरहाक्षाम गौतम । कौशिको गालवश्चैव रुद्र का-
 श्यप एव च । एते सप्त महात्मानोभविष्या सुमिषत्तमा ।
 अङ्गण सहास्रैते धन्या सप्तर्षय ऋता ।
 ९ सेधातिधिसुतु पौलस्त्योवसु काश्यप एव च । ज्योति-
 शान् भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा । सप्तमर्षेव वा-
 यिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहन । पौबहृ सत्वः इत्येते
 सुनयो रौहितेऽन्तरे
 १० दशमे त्वथ पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनोः । हविभान्

पौलहस्यम् सुकृतिस्यैव भार्गव । आपोन्मूर्त्तिस्तथास्त्रयो
वाग्निश्चाष्टक स्मृतः । पौलह्य प्रमत्तिस्यैव नभोगर्भैव
काश्यपः । अङ्गिरानभस सत्य सप्रथम परमर्षयः ।

११ एकादशे तु पर्याये तृतीयस्थान्तरे मनो । तस्य सप्र
मर्षीशापि कीर्त्यमानास्त्रिबाध मे । हविष्मान् काश्यपश्चापि
हविष्मान् यथ भार्गव । तरुणश्च तथास्त्रयोवाग्निश्च स्तनय
स्वथा । अङ्गिरासोऽधिष्णाश्च पौलह्योनिश्चरस्तथा । पु-
त्रहृत्वाग्निनेनाश्च भव्या भद्र महर्षयः ।

१२ चतुर्थस्याथ सावर्णे ऋषोन् सप्रष्टुष्व मे । द्यु तिव-
यिश्च पुत्रश्च चात्रेय सुतपास्तथा । अङ्गिरास्त्रपसोन्मूर्त्ति
स्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलह्यः पौलहश्च
तपोरविः । भार्गव सप्रमत्तोपाम्

१३ त्रयोदशेऽथ पर्याये मध्ये मन्वन्तरे मनो । अङ्गिरा-
श्वैव धृतिमान् पौलह्यो हव्यपस्तु यः । पौलहस्तत्त्वदर्शी
च भार्गवश्च निरुत्सुकः । निष्प्रक्रमस्तथास्त्रयो निम्नोहः
काश्यपस्तथा । वेतपार्थव वासिष्ठाः सप्रैते तु महर्षयः ।

१४ चतुर्दशेऽथ पर्याये भौतस्त्रैवान्तरे मनो । अग्नीध्र-
काश्यपश्चैव पौलह्यो भार्गवस्तथा । भार्गवोऽद्यतिवाङ्मथ
शुचिराङ्गिरसस्तथा । युक्तश्चैव तथास्त्रिय शुक्रोवाग्निश्च
यश्च । अजितः पौलह्यश्चैव अन्त्या सप्रर्षयश्च ते ।
सप्रर्षीणां उत्तराद्गुदयश्च शत० ब्रा० २,१,२,१ । उक्त-
श्रया "सप्रर्षीनुह श्च व इरक्षा इत्याचक्षते अमीद्गुत्त-
राह्नि सप्रर्षय उद्यन्ति" ।

विश्वामित्रस्य सप्रर्षयस्तु दक्षिणस्थां नभोमण्डले स्थिताः
वदुक्तं "ततो ब्रह्मतपोयोगात् प्रजापतिरिवापरः । स-
सर्जं दक्षिणे भागे सप्रर्षीमपरान् पुनः" । "मनुष्येकाश्च-
मासोऽनमभिमस्य महर्षयः" । "अपयो दोर्घसन्ध्याहोर्घ-
माशुरवाशुय" । "अपय सद्यतात्मानः इति च" मत्तु ।
"यसन्नृपिकुलेषु सः" "आकोर्यं नृपिपत्नीनाम्" रघुः ।
"ऋषोन् व्योतिर्मयान् सप्र" "सप्रर्षिस्तवाचिनापशेषा-
ग्यधो विश्वान् परिवर्त्तमानः" कुमा० । वेदमन्त्रस्य
प्रथम १४३८रि च । "येन यद्विषया हृष्ट सिद्धि
प्राप्ता च येन वै । मन्त्रेषु, तस्य तत् प्रोक्तमृपि
भाष स उच्यते" योगिया० । येन ऋषिणा कल्यादौ यो-
मन्त्रोऽहत्तस्य मन्त्रस्य स ऋषि । तज्ज्ञानाभाषय्यकल्पमार्प-
यश्चे दर्शितम् तत्र वैदिकमन्त्राणामृपिनिष्पणञ्च सर्वानु-
क्रमविषादौ दृश्य संक्षेपेण तत्रोक्तमलोच्यते । "सर्व-
मान्येयं गायत्रं गौतमीयम्, सर्वं सावित्रमौष्णिक

भारद्वाजीयम्, सर्वं सौम्यमात्स्यममाथर्ष्यिकम् । सर्वं
वाङ्मन्य वाङ्मन्याङ्गिरसम्, सर्वं वाक्पण् पञ्चमालम्बाय-
नीयम्, सर्वमेन्द्र त्रैदुभ याज्ञवल्कीय, सर्वमादित्यदैवतं
जागतम् कौत्सम् । ज्योतिष्टोमे दीक्षाप्रश्चिति वक्ष्यमाण
दीक्षायां ऋगुरग्नाविष्णु गायत्री । प्रायणीये, अङ्गिरसो-
ऽदितिरुष्णिक, क्रमे विश्वामित्र सोमोऽनुष्टुप् । आतिथ्ये
वासिष्ठा विष्णुर्हृत्ती, प्रवर्ग्यं कश्यप आदित्य पङ्कः ।
उपसत्स्वात्रेय उपसद्देवता त्रिष्टुप् । अग्नीषोमीयेऽग-
स्त्योऽग्नीषोमी जगती । प्रायणीयेऽतिराल् अग्निवेश्योऽ-
होरात्रे अतिजगती, चतुर्विंशत्यष्टे सौकरायण सवत्सरः
शक्रो । अतिप्लवे षड्दे सार्वर्षोऽर्द्धमासा मासाश्चेति
शक्रो, षष्ठ्ये षड्दे सावकायन ऋतवोऽष्टिः, अभिजिति,
प्रियव्रतोऽग्निरत्यष्टिः, स्रष्टामस्तु सरस्वत्यापो हृति, विषुवति
रौहिण्यायण आदित्योऽतिष्टिति, निश्वजिति सौभर इन्द्र
मिर्धति हृति, गो व्याधुपोर्वाङ्मिर्मिलावरुणौ प्रकृति,
दशरात्र आचार्यो विश्वेदेवा आहृति, दशरात्रिके षष्ठ्ये
षड्दे मायेयो दिशो विहृति, अन्दोगेषु शौल्यायन इमे
लोका संकृति, दशमेऽहनि पराशरः सवत्सरोऽतिहृति,
महाव्रते शैलिनः प्रजापतिरुत्कृतिः, उदयनीयेऽतिराल्
भौवनायनो वायुश्चन्द्रासि सर्वाणि, ऋषिभिरुपलक्षित
वाक्यमृपय" । अधिका हेमा० व्रत० दृश्यम् । भावे कि ।
१५४४ने १६६ज्ञाने च । अधिपतु अधिमना । १७त-
न्त्रोक्तमन्त्रस्य प्रथमोपासानेन सिद्धे अय्यादिगव्ये पु० उदा० ।

ऋषिकुल्या स्त्री ऋषीणा कुल्येव । इत्या त्रिका० । ऋषीणा
हृतिमा सरित् । सामसरोऽनिकस्ये ऋषिनिर्मितसरोवरं
"तास्तु सान्त्वेन निर्जित्य सानस सर उत्तमम् । ऋषि-
कुल्यास्तथा सर्वा ददर्श कुरुमन्दन । सरो मानस
मासाद्य हाटकानभितः प्रभो । गन्धर्वरक्षितं देश
मजयत् पाण्डुवस्ततः" भा० सं० २७० ४० । १तीर्षभेदे
"ऋषिकुल्या समासाद्य वासिष्ठश्चैव भारतः । वासिष्ठा स-
मभिक्रम्य सर्वे पर्यां द्विजातय । ऋषिकुल्या समासाद्य
नर स्नात्वा विकल्मष । देवान् पितृर्थाचैयत्वा ऋषि-
लोक प्रपद्यते" भा० व० ८४४ ० । "भूमिभागास्तथा पुण्डा
गङ्गाहारमथापि च । ऋषिकुल्यास्तथाभेया नदो चित्रव
हातथा भा० च्युनु० १६५ ४० । ऋषिकुल्याय हित यत् ।
४ऋषिकुलहितं त्रि० । "उभयोर्ऋषिकुल्याया सर
स्वत्या सरोधरो" भा० ग० २,२,२६ । "ऋषिनुल्याया
ऋषिकुलहितया सरस्वत्या" श्रीधर । ऋषिकुलमर्हति

यत् । ५ऋषिकुलयोग्ये त्रि० । “अथ तस्योपतीं देवी-
मृषिकुल्यां सरस्वतीम्” भाग० २,१६,१२ । सा च
“भूम्न ऋषिकुल्यायाऽहोद्युक्ततः प्रस्तारो देवकुल्यायाम्”
भाग० ५,१५,६ । भारतवर्षस्ये ईंमहानदीभेदे तत्र-
लमहानदीकीर्त्तने भा० ५,१६,१८ । चन्द्रया ताम्-
पश्चील्युपक्रम्य “ऋषिकुल्याऽशिसामा कौशिकी मन्दा-
किनोति ता मदर्शय इति मञ्जमय इत्युक्तम् ।

ऋषिकुलत् त्रि० ऋषि दर्शन करोति क-क्रिप् इत० । सर्व-
रूपर । ‘ऋषिमनाथ ऋषिकुल स्वर्ण’ ४०६,६६,१८,

ऋषिगिरि उ० गिरिप्रजाख्यभागधरेयस्मरारासम्भुरसञ्जि-
लस्येपु पञ्चसु पर्वतेषु मध्ये पर्वतभेदे “एष पार्थ ! महान्
भाति पशुमाश्रित्यमम्बुमान् । निरासय सुवेशाट्प्रो नि-
वेशो सागधः शुभ । वैहारोविपुल शैलो वराहो वृष-
भक्षया । तथा ऋषिगिरिनात । शुभासंलक्षकपञ्चमा ।
एते पञ्च महारुद्रा पर्वता ग्रीतचक्रुमाः । रक्षन्तीवाभि
सहस्य सहस्राङ्गारिद्रजम्” भा०स०२०ष० [रत्नमा०

ऋषिजाङ्गलिकी स्त्री ऋषिमिया जाङ्गलिकी । ऋषगन्वाष्ट्ये
ऋषितर्पणम् न० ऋषीणां तर्पणम् । ऋषीतृतीयस जसाञ्जि-
दाने तद्विधि व्या०त० “कृतोपनीतो देवेभ्यो निषीवी च
भवेत्तत । मत्प्यास्तर्पयेद्भक्त्या ऋषिपुत्राण्यर्षीस्तथा ।
सनकश्च सनन्दश्च ततोयश्च सनातन । ऋषिसचाहुरिचैव
षोड् पञ्चयिषस्तथा । सर्वे ते तन्निभायान्त महत्ते नाम्बुना
सदा । मरीचिमत्प्रङ्गिरसो पुलक्य पुलक्य क्रतुम् । प्रचेत
स वसिष्ठश्च ऋगु नारदमेव च । देवान् सर्वाण्डपोन् सर्वांन्
तर्पयेद्दशतदकैः” अक्षता अत्र यथा, “अक्षताश्च यथा प्रोक्ता
इत्युक्तेः । तस्य ज्ञानकाले नित्यं कर्त्तव्यम् यथाह याता०
‘तर्पणञ्च शुचि कुर्यात् प्रत्यह स्नातकोद्दिनः । देवेभ्यश्च
ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमम् । “नित्यं स्नात्वा शुचि
कुर्याद्देवर्षिपितृतर्पणम्” मत् । तर्पणस्य प्रधानाङ्गभेदेन
द्विविधता तर्पणशब्दे वक्ष्यते ।

ऋषिपञ्चमी स्त्री ऋषीणां सप्तर्षीणां पूजाङ्गं पञ्चमी । भाद्र-
शुक्लपञ्चम्याम् । तत्र हि सप्तर्षीन् प्रतिभास्यान् पूजयित्वा-
ऽऽष्टभूमिजयाकेन वचनं कार्यम् । सप्त वर्षाण्येव कृत्वा
ऋष्टनेऽद्दे सप्तर्षिभ्यस्तथा प्रतिभासु सप्तर्षीन् सपूज्य
तन्मन्त्रेणाष्टोत्तरशत तिलैर्कृत्वा सप्त ब्राह्मणान् भोजये-
दिति विधिः । मूलं हेमाद्रौ व्रतखण्डे दृश्यम् । सा
च मध्याह्नव्यापिनी याज्ञा “पूजाव्रतेषु सर्वेषु मध्या-
ह्नव्यापिनी तिथिरिति” माधवीये हारीतोक्ते । दिनद्वये

तथाहामे हेमाद्रिभते परा याज्ञा “परासिता स्यात्
पञ्चमीति” दीपिकोक्ते माधवभते पूर्वा “सर्वत्र पञ्चमी
पूर्वा” इत्युक्ते । शुभगास्ताञ्च । ‘ऋषिपञ्चमी पठेयुर्नैव
याज्ञोति’ दिशोदासः । [पपर्याम्” रत्नमा० ।

ऋषिप्रोक्ता स्त्री ऋषिणा धन्वन्तरिणा भैषज्याय प्रोक्ता । सा
ऋषिवन्तु पु० ऋषिवन्तु उपादकोऽस्य । ऋषिवज्जाते अ-
कृषीं २शरभनामके ऋषौ च । “वसुपाष्टयोः शरभ य
ऋषिवन्तवे” ४०८,१००,५ । ईत० । ३ऋषिमित्ते च ।
ऋषिमनस् पु० ऋषिर्षीर्षदर्यि मनोऽस्य । सर्षीर्षदर्यिमनस्ते
ऋषिकृष्ण्डे उदा० ।

ऋषियज्ञ पु० ऋष्युद्देश्यको यज्ञ ऋषिवैदेकाध्ययनरूपो यज्ञो
वा । नित्यं तद्व्यस्यकर्त्तव्यपञ्चयज्ञान्तर्गते वेदाध्ययनरूपे
ब्रह्मयज्ञे “ऋषियज्ञ देवयज्ञं मृतयज्ञश्च सर्वदा । नृयज्ञं
पितृयज्ञश्च यथायज्ञि न ह्यापयेत् । एतानेके महायज्ञान्
यज्ञयाश्चविदो जनाः” । स्वाध्यायेनार्चयेतर्षीन् ऋषीर्देवान्
। यथाविधि । पितृन् आर्क्षे च नमस्सूतानि बलिर्कर्मणा”
मत्तः

ऋषिलोक पु० ऋषिभिर्भोग्योलोक । सत्यलोकसञ्जकस्ये
ऋषीणां भोगस्थानभेदे ऋषिकुल्याशब्दे उदा० । स च लोक
‘शनिचोकादूर्ध्वं ध्रुवलोकादधोवर्त्तमान यदाह काशीखण्डं
शनिलोकवर्त्तमानन्तर “नेत्रयोः प्रादुशीपके तत सप्तर्षि-
भक्ष्यलम्” इत्युपक्रम्य ‘शिवशर्मन् । शिवभते । सदा सप्तर्षि-
योऽसदा । वसन्तीह प्रजा सप्त, विनिशुक्ता प्रजा-
सृजा । मरीचिरस्ति पुच्छं पुलक्य’ क्रतुरङ्गरा ।
वसिष्ठश्च महामागा ब्रह्मणोमानसाः सुता । सप्त ब्रह्मण्य
इत्येते पुराणे निचयं गताः । समूतिरनष्टया च क्षमा
प्रीतिश्च सद्भति । ऋतिरुच्छां क्रमादेयां पत्न्योषोकस्य
मातर । एतेषां तपसा चैतद्धार्यते भुवनत्रयम् । उपाद्यं
ब्रह्मणा पूर्वमेतत् प्रोक्ता महर्षयः । प्रजाः सृजत र
उत्ता ! नानारूपा प्रयत्नत ” इत्यादिकमुपपर्य्य “भ्रुवतो-
रिति सकथा तथा गणयोर्भैष्णयोरुद्दावहाम् । ध्रुवलोक
उपागतस्योर्नयनातिव्यसतव्यवर्जित ’ १८५० ।

ऋषिश्चाह न० ईत० । ऋषीणां कर्षाये आर्क्षे । तत्र हि ब्रह्मा-
रक्षे लघुक्रिया तदुक्तम् “अजाशुद्धे ऋषिश्चाह्ने प्रभाते
मेवडम्बरे । दम्बलोः कलशे चैव ब्रह्मारम्भे लघुक्रिया” ।
ऋषिसाह् त्रि० ऋषीन् सद्भते अभिभवति सद्भ-रत्न ईत० ।
ऋषीणां द्रष्टृणांमभिभावके । ‘ऋतस्य धीतिमृषि-
यादृशीयशम्” ४०६,७६,६ । “सद्भेवड पा० पत्यपके

यंयमन्यत्र ऋपवाहौ दद्यादौ न पत्वमिति भेदः ।

ऋषिपाण्डु उ० ऋषिभिः सायते भव्यते यण-नभक्तौ कर्मणि
पञ्च वेदे पत्वम् । ऋषिभिः संभक्तौ । “ये वा सृजन्त्यृ-
षिपाण । वेदसः” ऋ० ६, ८६, ४ । “ऋषिपाण । ऋषिभिः
संभक्तौ” भा० । लोके तु न पत्वम् ।

ऋषिष्टिषेण उ० ऋषभदे । ततो विदा० यञ् । ऋषि
(ष्टि)षेण । तद्गोत्रापत्ये षु स्त्री० स्त्रिया लोप् ।

ऋषिटुत लि० ऋषिभिः स्तुत वेदे पत्वम् । ऋषिभिः स्तुते
‘ऋषिटुता करयन्ती’ ऋ० ७, ७५, ५ । अग्रनी च “ऋषि-
टुत इति ऋषयोश्चोतमग्रोऽस्तुपक्षमादाहर्षिटुत इति’
यत० १४३, ६ । लोके तु न पत्वम् । कश्चिद्व्योक्तोऽपि
षापम् । “ऋषिटुतां त्रिण्युपदीं पुराणाम्” भा० अत्रु० ७७

ऋषिस्तोम उ० एकाहवाधो यागभेदे । “ऋषिस्तोमा त्रात्य-
स्तोमाश्च ष्टपाहानि” आश्व० त्रौ० १५ । “ऋषिस्तोमा
नाम षप्र एकाहाः ; उभयत्र षप्रभ्योऽतिष्ठोमः प्र-
कृतिः” शारा० ।

ऋषिस्वर उ० ऋषिभिः स्वर्यते गच्छते स्तूयते स्वरु-कर्मणि
षप् ईत० । ऋषिभिः स्तुत्ये । “ऋषिस्वर चरति
याद्य नाम ते” ऋ० ५, ४४, ८ । “ऋषिस्वरमृषिभिः
स्तुत्यम्” भा० । [लते जगत्सर्जने ।

ऋषिसर्ग उ० ऋषिभिः कृत सर्गः । मङ्गलाभयुक्तं ऋषिभिः
ऋषी स्त्री ऋषि+गौरा० स्त्रिया लोप् । ऋषिपत्न्याम् ।

ऋषि(षी)क उ० ऋष्यां भव क वा ह्रस्वः । ऋषिपत्नी
गर्भजाते ऋषेटीरसे पुल्ले । “ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मँदु-
भात् गर्भसम्भवात् । परलो नर्षयो वै भूताये ऋषिकास्ततः ।
ऋषीकाषां सुताये वै विप्रिया ऋषिपुत्रका” दक्षुपक्रम्य
कतिचिद्वचोनुज्ञा “नेपां पुत्राः ऋषीकास्तु गर्भोत्पत्त्यासि-
तोधतः” दक्षुपक्रम्य ऋषीषामोरुषानु कतिचिद्वचोनुज्ञा “इत्येते
प्रपिताः सर्वे एतेन ऋषिता गताः” मत्स्यपु० १२. अ० ।

ऋषीवत् लि० ऋषि स्तोत्रयोनास्त्वय इत्यप् ‘ऋषीरः’
पा० मस्य ३. टोर्ष । ऋषिस्तोत्रके ऋषिस्तुति । “विप्रियु-
दीर्घ गवीनी” ऋ० ८, ३, ८, “ऋषे र । ऋषि-
भिर्युक्तं भा० । अत्र “महर्षयोश्च सम्युद्धौ ऋषिभिः” पा० स-
म्युद्धौ मन्वाये इः । ऋषीव शब्दकल्पन ग्रामादिकभेदः ।
लोके तु ऋषिवत् इत्येव ।

ऋषीवद् लि० ऋषीवत् इति एवा० ऋप् ईत० । ‘ऋषीवदे
षीको पा० देवः । ऋषिवाङ्मते

ऋषु उ० ऋष-गतौ इ । ‘ऋषरतगतिदुर्लभं सुखं रक्षी’ व्येदे

भिर्यो मानुभिर्षयूषां पर्येति’ ऋ० १०, १, “ऋषूषां सुदे
रक्षीनाम्” भा० । गन्तृभावे ऽनङ्कित इवन्वति षडाह-
मात्वे च “अथ रेभोन जरत ऋषूषा जूर्णहृति ऋषूषाम्”
ऋ० १, १२०, “ऋषूषामागन्तृषाम्” ‘ऋषूषा महताम्
ज्ञानयताश्च’ भा० । भूमन्तद्रूपि ऋषौ च “इत्योभुवहस्तुर्ष-
यूषाम्” ऋ० ८, ७१, १५, ऋषूषामृषीणां सुक्तादिद्रष्टृ-
षाम्” भा० ।

ऋष्टि स्त्री ऋष-करणे क्तिन् । उभयतो धारायुक्ते । सुहृणे ।
२सङ्गमात्वे अमर । ३षायुवमात्वे च “विश्वोवोयाम्
प्रयतासृष्टियु” ऋ० १, ६६, ४, “ऋष्टियु युदस्यहेतिषु”
भा० । “य योजेपा निमित्तुर्कृष्टय” ऋ० १, ६४, ४,
“ऋष्या ऋष्टीरसृजत” ऋ० ५, ५७, ६, “ऋष्टीरायुषवि-
शेषान्” भा० । “वायीमन्त ऋष्टिमनो मनीषिण” ऋ० ५,
५७, २, “ऋष्टिर्नाम क्षुरिका” भा० । “गरशब्दृष्टि ष्टिमि”
देवोमा० । “धनूपि चापग्राणि यराय चित्वा यत्पृष्टय
काञ्चनमूषणाय” भा० आ० १६४४० । “क्षोषोऽन्तर्भवत
ऋष्टिविद्युतः” ऋ० १, १६८, ५, “ऋष्टिविद्युत ऋष्या मेघभे-
दनायुषविशेषेण विद्योतनागा” भा० भावे क्तिप् । ष्टि-
षायाम् ५ अजिद्योत्पादने । “हिरण्यनिर्दिष्टपरा
ऋष्टि” ऋ० १, ६७, ६, रिप हिमाया रिष्टिरप्यत्र
‘गोचरे वा विकल्पे वा ये पक्षा रिष्टिसृजका” ज्योति०
ईदोप्रौ च । ऋष्टिरस्यस्य ऋष्यम् । रिष्टियुक्ते दीप्तियुक्ते
लि० स्त्रियां लोप् । विद्युद्द्रष्टा मरुत ऋष्टिमनो दिवो-
मयी” ऋ० १, ५४, १२ “ऋष्टिमनो दीप्तिमन्त” भा०

ऋष्टिषेण उ० ऋषभेदे ततः पाठान्तरे विदा० यञ् शिवा०
यण् वा । ऋष्टिषेण तत्पुल्ले । “ऋष्टिषेणोऽहोत्र
सुविर्मिदीदृग्देवापिर्देवस्यमतिं विद्धित्वान्” एतामृष-
मधिक्य याश्चोनेतिहासी वस्युत यथा “तत्तति-
हासमावसते देशपिपादिषेण यानुषुच ही कीरम्यी
भारती समरतः स गान्तुः कनोयानभिमेषयाद्युक्ते दे-
वापिस्तवः प्रभेदे तत गान्तोराज्जे हाटम वर्णापि देवो
न स्वर्प तद्गुप्तमङ्गिषाः यधर्मस्यया ऋष्टीो वधेष्टं भा-
तरमन्तरेत्यभिषेचितं तस्मात्ते देवो न वर्धन्तीति ऋष्टि-
देष्टस्य नामान्तरं प्रतीय इति । प्रतिश्रवणः प्रतीपः
असु यैम्याह्रदेये कृतं नाम तस्या पुत्रानुत्पादवामास
देशमिं गान्तुः काप्रीकं वेति देशपि. असु याल
एराएर्यं विवेग मानुसुस्त मनीषाषो वसुवेति” भा०
आ० ६१ । “ऋष्टलक्ष्मद्विद्विषोऽसुत् प्रतीपक्षक वा

सज्ज । देवापि' शान्तसुखस्य नाञ्जीक इति चात्मजा ।
 पितृराज्य परिषदस्य देवापिस्तु धर्म गत' । अमवन्दान्
 मृदाजा माह्महाभियसत्ततः । सभा इदिय तद्गाण्डे न
 वषर्ष यदा विभु । शान्तसुखीक्षणैरुक्त परिभेत्ता यद-
 यभक्त । राज्य' देहप्रजायायुपर राज्जिविद्वये । एय
 सक्तौ द्विजैव्ये' छन्द्यामास सोऽश्वीत् । माह राजा
 त्मेवाङ्ग विप्रान् एष्टौ एषु । प्रभो । तन्मन्त्रिप्रश्नैर्विप्रै
 वेदाद्विभ्र यितोगिरा । वेदवादातिशदान् वै ततो देशे
 वषर्ष' ह । देवापियोगमासाय कलापपाममास्थितः ।
 सोमव शे कडौ नष्टे लतादौ स्यापतिष्यति" भाग०८, २२,
 १२ सो० । अटिपेणशब्दस्त्रायवार्थो निरु० दर्शितो
 यथा "आटिपेण ऋटिपेणसु पुत्रः इपितसेनस्येति
 वा । सेना सेवरा समानगतिर्वा । पुत्र पुत्र त्वायते
 निपरणाहा पुत्ररुक्त ततस्त्रायते इति वा" ।

ऋष्य पु० अथ-ह्रिसाया कर्मिण क्यप् अङ्गाटि० यत्
 नि० । "अप्योभोलायडकोलोके सरोप इति कीर्त्तित"
 इत्युक्ते 'मृगभेदे ।

ऋष्यकेतु पु० अतिरुद्धे लिङ्गा० । अथकेतमाटयोऽप्यत्र ।
 ऋष्यगता स्त्री अथइव गता ज्ञाता । अथप्रोक्ताहचे गन्दरत्ना०
 ऋष्यगत्या स्त्री अथस्य गन्ध इव गन्धो यस्या । । १८६दारके
 हचे । २षीरविदार्या २महाश्वेतायासु ।

ऋष्यजिह्व न० सुश्रुतोक्ते महाकुशुरोगभेदे । सुश्रुते ।
 'सप्त महाकुशुवाणि' इत्युपक्रम्य "तत्र महाकुशुवाण्यरुणौ
 कुम्भरर्माजिह्वकपालकाकणपुण्डरीकदंष्ट्र इति" विभक्त्य ।
 तत्र "वातेनारुणं, पिसेनौडुम्बरर्यजिह्वकपालकाकण-
 नि । स्नेहणा भौगणरीक दंष्ट्रकुण्डेति" तद्विदानसङ्गा
 "अथ्यजिह्वामकायखरत्वानि अथ्यजिह्वानि" लक्षितम् ।

ऋष्यप्रोक्ता स्त्री अतिभिरप्रोक्ता अथ्य इव प्रोक्ता इति वा ।
 १यतावर्षासु २अतिवलायासु, ३शुक्रशिव्डीहचे च ।
 "अथ्यप्रोक्ता वयस्या च' सुश्रु० ।

ऋष्यमूक प्र० ऋष्यो मृगो मूको यत्र । अथ्यमूकस्तु पस्याया
 पुरतः प्रुष्यितम् इति रासायणोक्ते पश्मासरोऽन्तिकस्ये
 पर्वतभेदे "अथ्यमूकसगालु कपि" भङ्गिः अथश्च पर्वत
 कुर्मविभागे इह० दक्षिणस्यतथोक्त "अथ दक्षिणेन
 लहेत्युपक्रम्य "कौशुपीपजटाधरकावेर्यं अथ्यमूकच" ।

ऋष्यशुक्र पु० ऋष्यस्य मृगभेदस्य श्चक्रनिव श्चक्रमस्य । विभा-
 एतकसुनिपुत्रे लोभमापराजकस्याया शान्ताया पत्न्यौ
 ऋषिभेदे तस्योत्पत्त्यादि भा०६० ११० श्र० उक्तं यथा ।

'विमाण्डकस्य विप्रर्षेक्षपत्न्या भावितात्मन । अमोघवी-
 र्यस्य सत प्रजापतिसमद्युते । शृणु पुत्रो यथा ज्ञात
 अथ्यशृङ्ग प्रतापवान् । महाहस्यमहातेजा बाल स्ववि-
 रसम्मतः । महाशुद्र सभासाद्य काश्यपस्यपतिस्थित ।
 दीर्घकालं परित्रान् अर्धप स देवसम्मतः । तस्य रेत,
 प्रथस्कन्द ददाप्सरससर्वशोम् । अथ्यपुष्पुयतो राजन् ।
 शृगो तश्चापिबन्तदा । स ह तोयेन त्वपिता गर्भिणी चा-
 भवन्तत । सा पुरोक्ता भगवता ब्रह्मणा लोकरुक्तुष्या ।
 देवकन्या शृगो भूत्या सुनि सृथ विमोक्ष्यसे । अमोघ-
 त्याद्विधेयैव भावित्याहैशनिष्मितात् । तस्यां मृग्यां स-
 मभवत्तस्य पुत्रो महाश्रुपि । अथ्यशृङ्गस्योपनिष्यो वन
 एवाभ्यवर्त्तत । तस्यै, शृङ्ग शिरसि राजघ्रासीन्महा-
 त्मन । तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येव तत स प्रथितोऽभवत् । न
 तेन दृष्टपूर्वोऽन्य विस्तरन्यत् मानुष । तस्यात्तस्य मनो
 नित्यं ब्रह्मचर्यैः भववृष । एतस्मिन्नेव काले ह सस्या
 दशरथस्य वै । लोमपाद् इति ख्यातो अङ्गामामोश्वरोऽ-
 भवत् । तेन कामात् जय मिथ्या ब्राह्मणस्येति न
 श्रुतम् । स ब्राह्मणैः परित्यक्तस्तदा वै जगत पति ।
 पुरोहितापचारान् तस्य राज्ञो यदृच्छया । न पर्वषे ह-
 हस्नाक्षसतोऽपीद्यन् वै प्रजा । स ब्राह्मणान् पर्यट्टच्छ-
 सपोयुक्तान्मनोपिण्य । प्रवर्षये श्वरेन्द्रस्य समर्थान् प्रयी-
 धीपते । । कथ प्रवर्षेत् पर्जन्य उपाष परिदृश्यताम् ।
 तमूचुर्गौदितास्तेन समतानि सनीषिण्य । तत्र त्वेको
 सुनिवरक्त राजानसुशाष ह । कुपितास्तव राजेन्द्र । ब्रा-
 ह्मणा निष्कृति चर । अथ्यशृङ्ग सुनिघृतमानयस्व च
 पार्थिव । । वानेयमनभिधश्च भारीणापार्जने रतम् ।
 स चेद्वतरेद्राजन् विषयं ते महातपा । सद्य प्रवर्षेत्
 पर्जन्य इति से नात्र सद्यः । एतच्छ्रुत्वा वषो राजन् ।
 कला निष्कृतिमात्मन । स गत्या पुनरागच्छत् प्रवर्षेषु
 द्विजातिषु । राजानमागत श्रुत्वा प्रतिसज ह्यु प्रजा ।
 ततोऽङ्गपतिराहृय सखिवान्मन्त्रकोविदाम् । अथ्यशृङ्गा-
 गमे यत्प्रमकरोमन्त्रनिचयम् । सोऽध्यगच्छदुमायन्त तैर-
 मात्यै सहाच्युत । शास्त्रज्ञैरलमर्षेद्यैर्नैत्या च परि-
 निजितै । तत आनाययासास वारसुख्या महीपति ।
 बेश्या सर्वत्र निष्पातास्ता उवाच स पार्थिव । अथ्य-
 शृङ्गप्रथे पुत्रमानयश्चसुपायत । लोभयित्वाभिविन्वास्य
 विषय मम शोभनाः । ।
 ततोत्रेयाभिश्चनेन तस्योपहरणसुपवर्ष्य "ततो राजन् ।

कन्द इत्येकपुत्र प्रवेश्य योगेन ऋषिभ्यः भावम् । मनो
 दयन्त्या विविधैरुपायैराजम्बुरक्षाधिपते समीपम् ।
 सस्यस्य तामाश्रमदग्ने तं सन्नारिता भावमयातिशु-
 भ्राम् । तीरादुपादाय तथैव चक्रे भाव्याश्रम नाम वनं
 विपिनम् । अन्तःपुरे तं तु निवेश्य राजा विभाण्ड-
 कस्यात्मजमेकपुत्रम् । ददर्श देव सङ्घा महत्प्रकार्यमा-
 षण्ड जगज्जलेन । स लोमपाद परिपूर्णकाम सुता
 ददाहृष्यद्द्वयाय शान्ताम् । अनेनैव याजयित्वा दशरथेन
 पुलस्तकस्य लेभे इति कथा रामायणादिस्थातुसन्धेया
 'मान्योसुनि' स्ता पुरमृष्यश्चन्द्र' भट्टि ।

ऋष्यादि पु० ऋषिरादिरस्य । वैदिकमन्त्रस्यावश्यज्ञातव्ये
 ऋषिप्रभृतिपञ्चके तच्च पञ्चक यथा "ऋषिं छन्दश्च देवतय
 विनियोगस्तथैव च । वेदितव्यं प्रवलेन ब्राह्मणेन विपश्चि-
 ता' योगशा० । ब्राह्मणेन महद्घार्तादिकमिच्छर्थं व्यक्त-
 माह म० प० 'यस्तु जानाति तस्मिन् आप छन्दश्च देवतम् ।
 विनियोगं ब्राह्मणञ्च मन्त्रार्थज्ञानवर्धनं च । एकैकस्या ऋच
 सोऽभिपन्द्यात्प्रतिविश्ववेत् । देवतोयास सायुज्य गच्छ
 त्यत्र न म शय । पूर्वोक्तेन प्रकारेण ऋष्यादीन् वेत्ति यो
 द्विज । अधिकारोभवेत्तस्य रक्षस्यादिषु कर्मसु । मन्त्रे
 मन्त्रे मन्त्रे न ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन तं । विज्ञानपरिपूर्-
 णसु स्वाध्यायफलमश्नुते । छन्दास्तथातयामानि भवन्ति
 फलदान्यपि । अथैष लभते सोऽत्र धर्मसायुष बिन्दति ।
 दिव्यं परिसङ्घसन्तु स्वस्थाने ऋषिभिः सङ्घ । तिष्ठन्ति
 तत्र तै माङ्गै तत्त ल्यथैव जायते" । ऋष्यादिपदार्था-
 नाह स एव । 'येन यद्विष्णा हृष्टं किञ्चि प्राप्ता च येन
 वै । मन्त्रेण तस्य तत्तुोक्तस्यपिभावस्तदात्मक । आदना-
 ष्च र इत्युक्तं वासमीवाऽथ वा कृते । आत्मा तु आदितो-
 देवैर्भूम्योर्भीतस्तु वै पुरा । आदित्यैर्वसुभिरुद्गैस्तेन छन्द
 इतीरितम् । यस्य यस्य च देवस्य उद्दिष्टा या च देवता ।
 तदाकार भवेत्तस्य देवत देवतोच्यते । पुरा कल्पे
 सप्तत्पञ्चमन्त्रा कर्माद्यमेव च । अनेनेदं तु कर्त्तव्यं
 विनियोग ए उच्यते । गिरुक्तं यस्य मन्त्रस्य सप्तत्-
 पत्ति प्रयोजनम् । प्रतिवाम स्तुतिरथ ब्राह्मण त्वभि-
 धीयते । एष पञ्चविध प्रोक्त जपकालेषुपुष्करेत् । होमे
 बान्धुर्जचे योगे स्वाध्याये याजने तथा" ।

ऋष्यादिन्यास पु० ऋष्यादीना न्यास । तन्त्रोक्ते मूर्द्धादिषु
 ऋष्यादीना न्यासे । ऋष्यादिशब्दार्थप्रदर्शनपूर्वकं तन्त्रास-
 प्रकारं तन्त्रमा० उक्तः । 'मन्त्रेश्वरसंज्ञाञ्ज्ञात्वा अः

साक्षात्तपसा मनुम् । ससाधयति शुद्धात्मा स तस्य ऋषि-
 रीरित । गुरुत्वात् मन्त्रके चास्य न्यासस्तु परिकीर्त्तित ।
 सर्वेषां मन्त्रतत्त्वानां आदनात् छन्द उच्यते । अत्ररत्वात्
 पदत्वाच्च सुखे छन्द समीरितम् । सर्वेषामेव जन्तूनां
 भावनात् प्रेरणात्तथा । हृदयान्भोजमध्यस्था देवता तत्र
 ताम्यसेत् । ऋषिच्छन्दोऽपरिज्ञानाच्च मन्त्रफलभागभवेत् ।
 दीर्घव्यं याति मन्त्राणा विनियोगमजामताम्' । तन्त्रान्तरे
 "ऋषिं न्यसेन्मूर्द्धां देवे छन्दस्तु सप्तपङ्कजे । देवता हृ-
 दये चैव वीजन्तु गुह्यदेवके । शक्तिञ्च पादयोश्चैव सर्वाङ्गे-
 कीलकं न्यसेत्" । "आदाहृष्यादिकन्यासः करगुह्यस्य परम् ।
 अङ्गुलिव्यापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च । तात्काल्यञ्च
 दिग्बन्धं प्राणायामस्य परम् । ध्यानं पूजा जपश्चै-
 त्वेतेतन्त्रेषुय विधिः" तन्त्रम्" । तत्तद्देवमन्त्राणा विशेषत
 ऋष्यादयस्तु तन्त्रसारादौ इत्या ।

ऋषु लि० ऋष व-उत्सादयथ नि० । महति महद्भामसु
 निरु० । "अजा इन्द्रस्य गिरयसिहृष्या" ऋ० ६, २४, ८,
 "ऋष्या महान्त" भा० । 'गम्भीरय ऋषुया यः" ऋ०
 ६, १८, १० । "गिरिर्न य स्वतया ऋषु इन्द्रः" ऋ०
 ४, २०, ६ । "तु भुवा प्रतिमानं पृथिव्या ऋषुधीरस्य
 पतिर्भूः" ऋ० १, ५२, १२ । "प्राक्षीहृष्यौला ऋषुभि-
 क्षतस्य" ऋ० १०, १०५, ६ । "ऋष्या ऋषीः" ऋषिभ्ये
 ऋषुत् लि० रङ्-गठ प्र० षाषु । ह्रस्वकायादौ । "ह्रस्व-
 विहृते रन्ध्रानि" १०, २८, ८ । "ऋषते ह्रस्वकाया-
 ल्याय" भा० ।

इति वाचस्पत्ये ऋष्यारादिष्वर्थसङ्कलनम् ।

ऋ

ऋकारः स्वर्णविशेषः सूक्ष्मं च च दीर्घं उदात्तानु-
 दात्तस्वरितमेदात् त्रिविधं तुन. अन्तुनासिकानुमासिकभेदेन
 प्रत्येकं द्विधेति षट् । मातृकाभ्यासे वाचनासायां तस्य
 न्यस्यतया वाचनासायदेनाप्यभिधेयता । तस्य कामधेसु-
 तन्त्रे ध्येवस्वरूपसङ्गं यथा । "ऋकारं परमेष्ठानि ।
 स्यं परमहृष्यलीम् । पीतविद्युत्सुतापारं पञ्चदेवमयं

सदा । चतुर्त्तमस्य वर्षं पञ्चप्राणयुतं सदा । त्रि-
यक्तिवर्षित वर्षं प्रणमामि सदा प्रिये ।' । अस्य ज्ञुत-
त्वोक्तिचिन्त्या दीर्घस्य द्विमात्रत्वेन त्रिमात्रोच्चार्यज्ञुता-
द्विद्वयत्वात् आकारभेदाच्च ।

ऋ गत्यो ऋादि० प्रादि० पर० सक० सेट् । प्रादि०
आप्रत्यये ऋस् । ऋणाति ऋणीत ऋणन्ति । ऋणीयात्
ऋणात् ऋणीहि । आख्यात् आणीताम् आणीन् ।
आरीत् । आर । आरत् । आरिता । आर्यात् । आरि-
ष्यति । आरिष्यत् । आरितव्य आरणीय आर्यः ।
आरिता । आरण् । आरि० । आरः ।

ऋ अव्य० ऋ-क्लिप् या० इत्वाभाव । इवाकारम्भे ऽरणाया
भेदि० । इमिन्दाया ऽभये च गच्छत्वा० । ऽदेवमातरि
इदानवमातरि ऽसृत्तौ दगती च स्त्री०वक्षसि म०भेदि० ।
ऽभैरवे ऽ०दत्तुके पु० भेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिगन्धार्यसङ्ख्यनम् ।

८

ऋकार' स्वरवर्णभेद च च दन्तशुभ्रिय । उदात्तात्तदात्त-
स्वरितभेदात् त्रिविध अतुमासिकाननुमासिकभेदात्
प्रत्येक पुनर्हिषेति षड्विध । तस्य साहकान्यासे दत्त
गण्डे ग्यस्यतया तच्छब्देभाष्यभिधानम् । तस्य ध्येयरूप
नामधेयतन्त्रे उक्तं यथा । "ऋकारश्चञ्चलापाङ्ग ।
कुम्भोष्ठी परदेवता । अत्र नञ्घ्राटय सर्व्ये लयोऽस्ति सतत
प्रिये । पञ्चदेवस्य वर्षं चतुर्त्तमस्य रुदा । पञ्च
प्राणयुतं वर्षं तथागुणत्वयात्मकम् । विन्दुत्वयात्मकं वर्षं
पीतविद्युज्जातं यथा । अस्य ज्ञुतत्वोक्तिचिन्त्या एकमात्र
त्रिमात्रत्वाभ्या तयोर्भेदात् । तकाररचितस्तु हाटगाना
बोधक इति सि०कौ० ऋगन्दे विवृति ।

ऋ अव्य० ऋ-क्लिप् तुगभाव अत्यन् । ऽदेवमातरि
ऽभूमौ ऽपर्वते च भेदि० ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिगन्धार्यसङ्ख्यनम् ।

८

ऋकार' तन्त्रमते साधबोधमते च स्वरवर्णभेद पा०भते
तस्य दीर्घत्व नास्ति तेन उदात्तात्तदात्तस्वरितभेदात् अतु-
मासिकाननुमासिकभेदाच्च षड्विध । अत्रेदं बोध्यम् नृ
गर्गस्य देर्घत्वाभावेऽपि 'लृति ऋषा' धार्ति० उक्ते लृका-
रद्वययुत लृवर्णस्य तत्र विधेय' तत्र लकारहयरूपध्व-
ञ्जनद्वयस्य एका मात्रा ध्वचयापरा इति द्विमात्रत्वेन
ह्रींकार इत्यादौ दीर्घत्वव्यपहार । मुञ्चबोधे लृत्वय-
मित्युक्तिरपि एकमात्रद्विमात्रत्रिमात्रत्वभेदापेक्षया । तेन
न विरोध । अतएव त्रिमात्राया "डस्युष्टेति विज्ञेय
लृकार' ज्ञुतएव वेति' ऋकारलृकारयो डस्युष्टोक्ति' ।
डस्युष्टत्वञ्च ईपतस्युष्टत्व तस्य रकारलृकारादित्ये एव
सम्भवति 'अनोऽस्यृणायणस्त्रीपक्षे मस्यृणा गलस्यथा'
त्रिमात्राया यवरत्नामामि पतस्युष्टोक्ते' । "तेन ऋकार
लृकारयोरीपतस्युष्टत्वात् डस्युष्टत्वम् । एव सर्वेषामञ्जस्ये
लृवर्णस्य न दीर्घत्वकल्पनमिति सूक्ष्ममीक्षणीयम् । अस्य
च लकारहयघटितत्वात् टन्त्र्यता । अन्ते च स्वरवर्णयोगात्
अस्य एत्वम् । तस्य च उदात्तादिभेदे षड्विधत्वमपि ।
साहकान्यासे च तस्य वामगण्डे ग्यस्यता तेन तच्छब्देभा-
ष्यस्याभिधानम् । कामधेयुतन्त्रे तस्य ध्येयस्वरूपसङ्कतम्
यथा "ऋकार परमेगानि पुर्णचन्द्रसमप्रभम् । पञ्चदेवा
त्मकं षण पञ्चप्राणात्मकं तथा । ऋणत्वयात्मकं वर्षं
तथाविन्दुत्वयात्मकम् । चतुर्वर्गमद देवि । ध्यायेत् परम-
कुण्डलीम्" ।

ऋ अव्य० ऋ-रस्य न । ऽदेवनायांम् ऽर्तुत्त्रियाम् ऽदनु-
जमातरि ऽकामधेनुमातरि च स्त्री० एकाकारकौष ।
ऽमहादेवे पु० एकाकारकौष ।

इति वाचस्पत्ये ऋकारादिगन्धार्यसङ्ख्यनम् ।

ए

एकार खरवर्णभेदः एय 'एदेनौ कण्ठताद्यव्यावित्युक्ते कण्ठतात्वे स्थानयोरुच्चार्यः । स च दोषः द्विभाष्यत्वात् छदात्तानुदात्तस्वरितभेदे रतुनासिकाननुनासिकाभेदभ्याञ्च बद्धिध । तस्य मातृकान्यासे ऊर्गुर्विस्थाने न्यस्यतया तच्छब्देनाप्यभिधेयता । तस्य ध्येयरूप कामधेनुगन्त्रे ।

'एकार परम दिव्य ब्रह्मविष्णुशिवशक्तकम् । रजिनीकुसुमप्रखम् पञ्चदेशमय सदा । पञ्चपाषाणक वर्ये तथा विन्दुलयात्मकम् । षट्त्वर्गप्रद देवि । ध्यायेत् परम कुण्डलीम्' । एण्डस्य वाचका यज्ञाक्षन्त्रे उक्ता यथा 'एकारो वासुय यज्ञिर्भिष्टोशौश्रौ भग मरुत् । स्रस्त्रो भूतोऽर्केशो च ज्योत्स्ना श्रुता प्रमर्द्दन । भय ज्ञान क्रया धीरा जह्वा सर्वसङ्गव' । यज्ञिर्विष्णु भगवतो कुण्डली मोहिनी वसु' । योपिदाधारयज्ञिष त्रिकोणा ईशसत्त्वक' । सन्विरैकादशी भद्रा पद्मनाभ कुलाचल" ।

'एकारो वासुगण्डान यज्ञिर्भिष्टो भगन्तथा । साक्षी-जञ्च विजया शोष' एकादशस्वर, 'इति वीजयर्णाभिधानम् ए अयं ० ई-विच् ना० न च्छ्व' । 'मृत्तौ च्छ्वयायाम् श्वनुकम्पायाम् ४सबोधने ५द्याह्वाने च' चेदिनि ईंविष्णो पु० एकाचरकोप ।

एक लि० इण्-कन् । 'एकत्वरूपप्रथमसंख्यानिते, २केवले, ३मुल्ये, ४अन्याचं, ५सत्ये, ६अद्वितीये, ७समाने, ८अत्ये च । प्रायश्च संख्यावाचकस्य संख्यासंख्येयोभयपरत्ये ऽपि एकशब्दस्य मूरिथ एकत्वसंख्यानितपरत्वम् । तेन एकौघट-इत्यादि न तु घटस्यैक । क्वचित्तु भावप्रधाननिर्देशपर-त्वेन संख्यावाचकत्वमपि । 'द्वैकयोर्द्विवचनैकवचने' पा० । इह हित्वम् एकत्व च द्वैकशब्दयोरर्थः । अत्र द्विव-चनान्तमेव तथाद्यत्वे लिङ्गम् संख्येयपरत्ये द्वैकेपामिति स्यात् इन्द्रार्थाना संख्यानिताना बहुत्वात् । तेन एकद्विव-चनशब्दोऽपि एकत्वहित्वाद्येक तत्रार्थे तयो परिभाषितत्वात् अतएव 'सुपा कर्मादयोऽप्यर्थे संख्या चैव तथा तिङा-म्' इति सुपा तिङाञ्च संख्यावाचकत्वसङ्गम् । तथा 'अ-नेकमन्यपदार्थे' पा० । अत्रे अनेकपदस्य एकवचनान्ततया प्रयोगात् नास्ति एकत्वं यत्र इति विप्रक्षेप एकत्वसू-

न्यायकता । एकसंख्यानितपरत्ये अनेके इति स्यात् 'पत-न्यनेके जलधेरिवोर्मय' इत्यादौ बहुवचनान्ततया अनेक शब्दस्य प्रयोगात् । खारसिकप्रयोगे तु न लक्षणा तेन घटस्यैक इत्यादि न प्रयोग इति द्रष्टव्यम् । इतरसंख्यासु एकत्वस्यानुगमात् हित्वादीनामेकत्वमुद्ग्राव जननाञ्च इण्धात्वर्थानुगमात् तस्य अन्वयनामता । संख्या च द्रव्यसमवेतो गुणविशेषः गुणादौ च संख्यान्य पर स्मर्येति विशेष । एकत्वादेर्जातित्वनिरासेन गुणत्वव्यवस्थापन कथा० सू० उच्यते इत यथा

'रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् क० सू० 'रूप-रसगन्धस्पर्शैत सख्यादिपञ्चकभिन्नगुणोपलक्षण व्यतिरे-कादिति व्यभिचारान् । तदयमर्थ, एकौघट इति विशिष्ट-प्रतीतिविशेषणज्ञानजन्या, तत्र विशेषण न रूपदि, तद्वृ-तिरेकेण जायमानत्वात् । न च घटत्वादिकमेव निर्मितम्, पटोऽपि जायमानत्वात्, न चैकत्व सत्तायत् सामान्यम्, सत्तया सहान्यनानतिरिक्तावृत्तित्वात्, न च द्रव्यमात्रे सामान्यं तत्, द्रव्यत्वेनान्यनानतिरिक्तदेगत्वात्, न चान्य-नानतिरिक्तदेगत्वे ऽपि प्रतीतिभेदाद्भेद, प्रतीतिभेदस्य स्वरूपकतत्वे सत्ताऽपि भिद्येत, विशेषभेदकतत्वे तु विशेष-भेदानुपपत्तेरुक्तत्वात् अन्यथा घटत्वकलसत्वयोरपि भेदा-पत्ते । न च स्वरूपभेद एकत्वमिति भूषणोक्तं युक्तम् । घटस्वरूपभेदेदेकत्व तदा पटाटावेकत्वपत्त्यो न स्यात् स्वरूपभेदोहित्वादिकमित्यपि भूषणमतमनुपपन्नं स्वरूप-भेदस्य त्रिचत्तरादिसाधारण्येन व्यवहारवैचित्त्यानुपप-त्तेरिति भाव । वैया० सू० सङ्ग्रहानिरूपणपूर्वक तद्वि-बन्धादिनिरूपण यथा "अभेदेकत्वसंख्याया एतौ भा-मिति स्थिति । कपिञ्जलालम्भयाक्ये त्वित्वन्यायात्-योच्यते । उक्तञ्च शाक्यपदोये । "यथौषधिरसा सर्वे मधुन्याहितयक्तय । अविभागेन वर्तन्ते संख्या ता तादर्थी विदुरिति" । परित्यक्तविशेष वा संख्यासामान्य-तत् । उक्तञ्च 'भेदाना वा परित्यागात् संख्यात्मा च तथाविध' । व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वर्तते । अत्रह्येतिविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् । प्रख्यायते न गुणादि भेदापोहस्तु गम्यते इति' । अस्या एतौ समासादौ भान न्यावसिद्धमिति शेष । इति मतस्मिति वैयाकरणानाम् । अयं भाव राजपुरुष इत्यादौ रापो-राज्ञो राज्ञा वाय पुरुष इति जिज्ञासा जायते । विशेषजिज्ञासाया सामान्यरूपेण तत्रप्रतीति शब्दात् ३

श्रद्धा न्यस्तस्या गतिरिति । तस्या एकत्वेन प्रतीतौ न्यायमाह कपिश्लेति । बहुत्वगणनाया त्रित्वस्यैव प्रथमोपस्थितत्वात् तदुपेयैव मानवदेकत्वस्य सर्वतः प्रथमोपस्थितत्वमस्तीति । वस्तुतस्तु जिज्ञासैव नातुभवसिद्धा । तथात्वे वा ज्ञानेष्वयो समानप्रकारकत्वेन हेतुहेतु-सङ्गात्तत्तदुपेयैव वाच्यता स्यादिति ध्येयम् । तथा च उक्त्यात् सर्वत्र व्यभेदेकत्वस्यैव प्रती प्रतीयते न तु विशेषेण । अत एव 'स ख्या त्व व्यञ्जकाभावाद-व्यक्ता प्रातरादिषु । यत् त व्यञ्जक किञ्चित् तत्र स ख्या प्रतीयते' इति वाक्यप्रदीये उक्तम् । तेन राजपरुष इत्यादौ न विशेषसंख्याप्रतीति व्यञ्जकाभावात् त्वत्पुत्र व्यञ्जक इत्यादौ तु विशेषेण तत् प्रतीति त्वादेशवदभावयोर्व्यञ्जकत्वात् 'त्वनावेकप्रचने' इति पा० एकवचने त्वमादेशस्य विधानात् । तदभावादेव द्वित्वबहुत्वयोर्विशेषेण प्रतीति । एवं प्रत्यये एकदेशितत्-पुरूपविधानात् शब्दपिपुषीत्यादौ एकत्वप्रतीति द्वित्वादौ विशिष्टे तु पिपुष्यादित्याद्येव स्यादिति तत्र विशेष-संख्याप्रतीति । 'एक शब्द सप्रयुक्त सव्यग्रातः स्वर्गं लोके कामधुग्भवति' इति एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति । एभेदत्वयश्च न्ये परमेश्वरे पु० । 'एकोऽनेकः सवः क किम्' विष्णुस० । 'परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदाहिल्यात् एक' भा० । सजातीयभेद यथा एके दृष्टान्तरात् भेद विजातीयभेद यथा दृष्टे-पटाद्भेद । स्वगतभेद, यथा दृष्टे यास्यादिस्योभेद इत्येव भेदत्वयराहिल्यश्च सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वात् कार्य-कारणयोरभेदान् तदरिक्तपरमार्थस्वनराभावात् । तदेव 'एकमेवाद्वितीयमिति' इतौ पदत्वयोक्तम् इह तु अन्य-पदाभावात् एकशब्दस्यैव तथा भेदत्वयराहिल्यपरत्वमिति बोध्यम् । सांख्यमते तु 'एकोऽद्वितीय इति वेदवशात् सि वैधर्म्यं सञ्जणभिदाविरह वदन्ति' इत्युक्तवैधर्म्यरूप-भेदाहिल्यमेकत्वमिति बोध्यम् । न्यायमते तु 'एकत्वमनु-पश्यत' इति श्रुत्यन्तरात् एकत्वेन चिन्त्यतया, प्राधा-न्येन वा एकत्वं समर्थनीयम् । 'एकातपत्ना पृथिवीभृता-ङ्गु' भाव । 'त्वमेकश्च नयनैः पिबन्त्यः' 'समात्र भावैकरस मन स्थितम्' कुमा० त्वमेकोत्तस्य सर्वस्य विधानस्य स्वयम्भुव' मत । 'सजामेका सोऽङ्गु-रुक्तस्या वङ्गी प्रजा सृजमाना सरूपा । अजोह्ये-कोऽनुत्तमापोऽनुते' इति । 'एकातपत्न जगतः प्रभुत्वम्'

'त्वमेका कल्याणी गिरिशरमणी काञ्चि । सततम्' कर्पू० अ० 'हेतौरेकाश्रये येषां स्वसाध्यव्यभिचारिता' भाषा० । विशेषणयोरेकस्य विशेष्यत्वविचय्या क० स० एकशब्दस्य पूर्वनिपातः एकवचनैर् इत्यादि 'अथोव सन्धे शब्द धतुयै कधनुर्हर' रघु । वीरगद्देन समासे तु एकवीरः वीरैक इति रूपद्वय भवतीति भेद । वस्तुतस्तु वीरैक इत्येव एकेषु सख्येषु वीरयते इति वीरघातो-रूपवीरगद्देन सप्रतीतत्वरूपे एकवार इति प्रौढम् । एकशब्दस्य स ख्यावाचकत्वेऽपि 'स ख्या-पूर्वा द्वियु' पा० न द्वियुत्वमिति । अस्य सर्वनामकार्यम् एके एकस्यै एकस्यात् एकेषाम् एकस्मिन् । स्त्रियाम् एकस्यै एकस्या एकासामेकस्यामित्यादि नञ्प्रत्ययस्यैव तु । अनेक एकस्मिन्ने द्वि० ब० य० । तत्र एकत्व संख्यात्म्यासम्भ-वात्प्रकवचनप्रयोगः । तत्र च सर्वनामकार्यम् 'अनेके अनेकस्यै इत्यादि अनेके सेवन्ते भवद्भिन्नकार्वाणनिव हान्' कर्पू० अ० । एकत्वार्थकेन तेन नञ्प्रतीति एक वचनप्रयोगोऽपि 'अनेकमन्यपदाद्ये' पा० । एकस्य भावः त्व । एकत्व न० तत् । एकता स्त्री, घञ् येक्य न० एकत्वसंख्याया साध्ये चोठने अभेदे च । 'तत्र कोमोह क शोक एकत्वमनुपश्यत' इति; 'अथान्तरमेकावम्' कथा० सू० । 'एकत चागता यस्यात्' इति । 'समाप्तोऽयं कतासिधे शशिनो भास्वरस्य च' भा० प० २२१ । 'ब्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकतासु' भाव 'देव्यो सोऽन्ये' सुश्रुतौ । 'इत्यैको' सि० सू० । अतर । एकतर द्वयोर्मध्ये जातिगुणक्रियादिभिर्निर्धीये एकस्मिन् त्रि० एकतरौ ब्राह्मण एकतरः कठ एकतरौ-नीलः एकतरश्च इत्यादि । 'अस्माच्च या गरीरं वा ब्रह्मसंकेतर इण' भा० धा० १६६६ । 'एकतरपल-पातिमी युक्तिर्निगमना' न्याय० । स च शब्द चान्यतरा-न्यतमवत् अत्युत्पन्न प्रातिपदिकमित्यन्ये अतएव अट्टुट्ट-रादिभ्य 'पा० एकतरशब्दात् अट्टुट्ट । एकतर कठम् । तेन न सर्वनामकार्यम् 'हयोरेकतरे वृत्ति क्रियतामि-त्यादि, एकशब्दस्य भिन्नार्थकत्वेन एकतरशब्दोऽपि भिन्नार्थे-असरः । अतम । एकतम ब्रह्मना मध्ये जात्यादिभिर्निर्धीये एकस्मिन् त्रि० 'यदि ह्येकतमोऽपि स्त्रीधन भक्षयेद्ब-चात्' कात्या० सू० । सर्वनामकार्यम् एकतमे एकतम-त्यादित्वादि स्त्रीके अथो अट्टुट्ट एकतमत । तस्मिन् । एकतस्य एकस्मिन्निर्धीये अर्थम् 'एकतदत, अट्टुट्ट' इति

तस्मिन् विनक्तिं गुरुवितन्वा" रघु । तन् । एकत्वं एक-
विद्विधार्थे अर्थः । "एकत्वं स्मृतिगततामुभिन्ननीरा"
साध । "तत्रैकत्वं करे दृग्' मनु । "अन्यजैर्गर्दभै-
रुद्धं सचैकत्वावतिष्ठते" या० । दाच् । एकटा एकस्मिन्
काले अर्थः । "स ख भुङ्क्ते महत्स्वणा बहूनामन्नमेकटा ।
एकटा खाल्यरु भुङ्क्ते" भा० अनु० १२६ अ० । व्यत्या-
द्यर्थकात् कारकाद्ये वाप्यर्थे शस् । एकशब्द अत्यमलमेक-
मेक वेयाद्यर्थे अर्थः । "परिस्त्रीर्यं त पूर्ववत् पात्वा-
साटनमेकश' कात्या० ४, २, ४ । एवमेकेनैकेन एकै
कस्मै इत्याद्यर्थेऽपि । प्रकारे वा । एकधा एकप्रकारे
'एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रयत्" श्रुति । ध्वज्ज
ऐक्यम् एकधेयधे अर्थः ।

एककं त्रि० एक+असहाये, र्थे वा कन् । असहाये 'क्षमावारिण्युं
कक भवामप यद्रूप' धर० १०, ५६, ६ । "सदान्येकको
हृत् सयत' सुप्रतिष्ठित । प्रसन्नय हि वातेन शक्यो-
धर्ययितु यत' पञ्चत० । "विधिरैककचकारिणम्"
नैधधम् । सधनामत्वेन टेरकचि त्त । एकशब्दार्थे इति भेद
एककपालं त्रि० एककपाले संसृत अण् तस्य लुक् । एकक
पालसंस्कृते पुराडागादौ । "एत द्यायाष्टव्यमेककपाल
पुरोडाशम्' शत० ब्र० २, ४, २ ।

एककरं त्रि० एक करोति एक+क- "टिभाभिभवादिना"
या० स्यात् । कनेन अणोव धरु ट उप० सं० स्त्रियाम्
उ, प । एकभाकरं क ग्ग त्रि० कतिकरादयोऽपि तत्तत्-
सव्यर्गान्तक र क त्रि० स्त्रिया डो, प ।

एककार्यं त्रि० एक समान कार्यं यथ । समानकार्यं करे ए-
कस्य पाकसुदं गने अन्यस्य पाककर्तुं स्मरणं भवतीति
स्मरुगणमध्ये गौत० सू० उक्तम् यथा । "प्रणिधा-
न निवन्ध भ्यामनिद्वन्द्वसंगमाश्रयपरिग्रहाश्रयाश्रितसव-
न्धानन्तर्या विधौर्गककार्यविरोधातिगयप्राप्तिव्यवधानसुखदु-
खे द्वाहे पराग, धित्वक्रियाधर्माधर्मानभित्तेभ्य" सू० ।
'एककार्यं त्रि० एककर्तुर्गनात् कर्त्तृन्तरय मृति"
इति । एक कार्यं ययो तयोर्भाष । एककार्यत्व-
तत्त्वकार्यकरत्वरूपं सद्गतिभेदे । तथा च समानकार्यका-
रित्व स्वकृत्यकार्यकारित्वं सद्गति । 'सप्रसन्न
उपोटघातो हेतुनाश्रमरुपा । निर्वाहकैककार्यत्व पोटा
सद्गतिरिष्यते' व्यतुमानजा० । कर्मधार० । एक-
स्मिन् कर्म्ये "एककार्ये समुद्यन्तौ रूपौ युद्धेऽपरा-
जितौ" भा० सं० १०, ५० । "गुणगुणमनासदमेककार्यं

मनन्तरम् । एतत्तु मन्त्रायो दृन्माङ्करेकपट' इयम्'
भा० व० २१२ अ० ।

एककालं कर्मधारय । एकस्मिन् काले "एककालं चरेद्भोज-
नं प्रसज्येत विसरे' मनु । "सुनिभिर्द्विरशनसुक्तम्" इ-
त्युक्ते भोजनस्य द्विकालिकत्वं सार्वजनीनं यतेस्तु भिन्ना-
धिभोजनस्य रागप्राप्तया तदर्थं विधित्वास्मन्नेन ए-
ककालशब्देन द्वितीयकालनिवृत्त्यर्थं परिसंख्येहाग-
त्याश्रयणोया न च नियम, एककालभोजनाकरणे दोषा
अपणात् । एककालभोजनाकार्यस्य ठन् । "कालाट्
ठन् तु न भवति समासप्रतिपत्त्यविधौ तदन्तविधे प्रति-
पेधात् । एककालिक एककालभवे त्रि० । "तेभ्यो लब्धेन
भैक्ष्येण यत्तं येनैककालिकम्" श्रुति । तत्रभव खञ् ।
एककालीनोऽप्यत्र त्रि० ।

एककुण्डलं पु० एक कुण्डलमस्य । बलरामे २ कुण्डरे च मेदि०
एककुष्ठं न० एकमसाध्यत्वात् प्रधानं कुष्ठम् । सुन्दतोक्ते कुष्ठ-
भेदे । तच्च 'एकादशकुष्ठकुधानीति' उद्दिश्य 'कुष्ठकुष्ठा-
न्यपि स्थूलारूपक' महाकुष्ठमेककुष्ठं चर्मदलन्तु विसर्प
परिसर्प' सिद्धं विचर्चिका किटिषं पामा रकसेति' वि-
भव्य 'क्षणांरुण देन भवेच्छरीरे तदेककुष्ठं प्रवदन्त्य
साध्यमिति' ललितम् ।

एकगम्यं त्रि० एकत्वेन गम्य । निर्विकल्पकसमाधिगम्ये
यस्यगुणकारे विदात्मनि । तत्र च मितिमाहमेयमृत्युत्वे-
नैकरूपतया ज्ञानात् तयात्वम् । परमोमतया गम्ये २ प-
रमेत्यरे च "नृणामेको गम्यस्त्वसि पयसा मणव इव'
सुप्पटन्नेन तमेकपगम्यत्वोक्तेस्तथात्वम् ।

एकगुरुं पु० एकोऽभिन्नो गुरुर्व्यस्य । समानाध्यापके सतीर्थे ।
एकग्रामं पु० कर्म० । अत्रभिन्नग्रामे । "एकग्रामे चतु गाले दु-
र्भिन्ने राष्ट्रविभवे । पतिना नोद्यमानाया पुरं गृन्तो
न दुष्यति' ज्यो० । तत्रभव स । एकग्रामीण एकध म-
भवे त्रि० । "नैकग्रामीणमतिथि विप्र साङ्गतिक दया ।
गृहे उपस्थित विद्यात् भाष्यो यत्प्राग्ज्योऽपि वा' मनु अस्य
गङ्गा० पाठात् एत एकग्रामीण तत्त्वार्थे । एकग्राम ग्रा० यो-
गस्तु चार्थ । एकग्रामोऽस्य । समानग्रामवर्जितं त्रि० ।
एकचक्रं न० एकश्चक्र वा चक्रं यत् । इहिरिच्छे २ छर्यरे पु० ।
२ पुगोभेदे स्त्री यत् यकासुरस्य चधो भीमेन स्त ।
'एकचक्रोरथो यस्य' सूर्यस्तुति "ष्टुष्टुर्जुनतच्चित्तमृत्त-
मिहिरस्यन्दनगिन्वगिज्या । विधिरैककचकारिणं क्रम
निर्मितमिति मान्द्य रथम् नप० सूर्यरथस्यैकचक्रा-

रित्युक्तम् । अथवायमेव त्रिं "स्येत्पुनरुक्तम्" भा० १, १६४ । "सप्त युञ्जन्ति रश्मिस्तत्रक्रमेकोऽथो वृत्ति सप्तनामा । त्रिनाभि चक्रमजरमन्त्रं यत्केषां विश्वा भुवनाधितम् ।" व्याख्यातेषां भाष्येण यथा

"एकचक्रमेकराश्रीमेतम् । यद्यपि त्रीणि चक्राणि तथापि तेषामेकस्यैवस्वरूपेणैकचक्रमिष्यते रश्मि रश्मिभ्यां स्वयं स्वस्वस्वित्तं सप्तैतत्सप्तैका अथा युञ्जन्ति अथु- वधुनि वधुन्त्येवोदात्तनिर्वाणाय किं उक्तं सप्त नैत्याह । एकोऽथ सप्तनामा । एक एव सप्तभिधानं सप्तधा न सप्तकारो वा एक एव पायु सप्तरूप एता वक्तो- ल्भे वायुधीमताटनीरजसञ्चारण्य एकचक्रमिष्युक्त कींय तदित्यत आह । त्रिनाभि चक्रयत्तदध्यन्ति तत्राभिष्यान्तं सप्तैतत्सप्तैकम् । अजरम् एतदप्यधर्मो- कम् । अजरम् अगिचिन्तं पुनस्तदेष विद्येते । यत्र यत्रि पक्षे इमा विश्वा भुवना इमानि त्रिंशदानि सर्वाणि भूतजातान्वधि आश्रित्य तस्यु तिष्ठन्ति । यहा एकचक्रमे- कपरिणमसाहच्येन सञ्चरन् रश्मादित्यमण्डलं सप्त युञ्जन्ति सर्वेष्वभाषां सप्तमण्या वा रश्मयः सप्तमहार- काय्यो असाधारणाः परस्परविनम्रणा पद्धतय एक- साधारण इत्येव इमा अथवा सासहयात्मका पट् अथरोऽ धिमासात्तक एक इत्येव सप्तैवो युञ्जन्ति । एतस्य कार्य निर्दिशन्तीत्यर्थः । स चैकोऽसहायोऽथो व्यापनयोश्चा टित्य सप्तनामा सप्तराश्रीं सप्तमयित रौरश्मयो यस्य तात्पर्य । सप्त स्यपिभिः क्रयमानो नादित्यो वृत्ति धार यति भ्रमयतोत्यर्थः । किं भूत ? त्रिनाभि चक्रम् । त्रियो नाभिष्यामीया सभ्यासम्बद्धा वा एव चरतयो यस्य तत्ताडय क्ते त्र्योन्नतयोश्चैवनाख्या यहा भूतमविष्यद्वर्त्तमाना- ख्यास्त्वय कालास्त्रिनाभय । तद्विगष्ट चक्र चक्रवत् पुन पुन परिभ्रममाणं सप्तैवराख्यचक्रमजरममरणं न हि कटाविद्विष काशोच्चयत"अनादिमचन काल, इति कृतं । अनेवमप्रतङ्कतम् । इदं सप्तसुराख्य चक्रं नानाकालावयवोदितमयमादित्य पुन पुनरावर्त्तयति सं यत्तरादयोऽधीनाना तन्नेवान्नाभायु युगादीना तदावृत्ति साध्यत्वात् सप्तैवराख्य चक्रत्वेन रूपणम् । पुन कीदृश तत् । यत्र यत्रि चक्र इमा विश्वा भुवना इमानि सर्वाणि भूतान्वधितस्यु । आश्रित्य तिष्ठन्ति कालाधीनत्वात् उर्वखाः स्थिते । इदं सप्त कालस्य कारणभूतपरमेष्ठपरिष्ठा- नेन मोक्षसहावात् प्राणमोक्षादपरमेषा चेत्युक्तं-

गगाशुक्रम् । अथपि चन्द्रो वायुर्न सप्त युञ्जन्ति रश्मि चक्रवत्परिणमितादिना व्याख्यातः तद्वत्त्वमु च्चयेयम्" भा० ।

भाष्ये तुमन्वेयतयोक्तं वाच्यशयसदाहृतये "सप्त युञ्ज- न्ति रश्मिचक्रमिष्यादिति त्रिभिधित्योक्तं सप्त युञ्जन्ति रश्मिचक्रमिष्यादिति । चक्रं चक्रतेषां चरतेषां का- मतेषां । एकोऽथो वृत्ति सप्तनामादित्य सप्ताथ र श्मयो रश्मानभि सप्तमयनि सप्तैवराशयः स्युव भोति वा । इदमपीतर नामेक देवाभिषनामात् । स वत्सुरप्रधान उत्तरोऽध्वरे" । त्रिनाभि चक्र तूत्त सं- यत्तरो योद्धो वर्षां चैमन् इति । स वत्सुर मरुत्ने ऽस्मिन् भूतानि । योद्धोयत्ने ऽस्मिन्मृगाः, वर्षा वर्षेयान् पर्जस्यो चैमनो हिमरात् हिम पुनश्चैनेर्षां हिमोतेषां । अजरममरणधर्मोऽसमन्तसमन्तमन्वस्यन्तु यत्केषाणि सर्वाणि भूतान्वधि सतिष्ठन्ते तं स वत्सुर सर्वमात्माभिः शोति । "पञ्चारे चक्रे परिवर्त्तमान" इति पदद्व- तया । "पञ्चनीय सप्तैवराशयेति" इति च नाम्नाय चैमन् मिमिरयोः समासेन । "वहर व्याहरपितपित" इतिः पट्टुतया । अराः प्रसृता माभौ । पट्टुपुन वृते । "हादगार महि तञ्जराय हादगारधयचक्रमेकम्" इति इति, साक्षमात् । साक्षा मानात् । प्रधि प्रहितोभवति "तस्मिन् चक्रे त्रिंशतान् यद्गोऽर्पिता वृत्तिं चत्वा- चत्वार" इति । "परिच ह्यै त्रिणि च यतानि सप्त- सराहोराशा इति च" नाम्नाय समासेन । "सप्त- यतानि त्रिंशतिय तस्यु" इति । "सप्त च स यतानि वि- यतिय स यत्तस्योहोराशा इति च" नाम्नाय विभागेन" इदं प्रोक्तमेते पुं "वत्वारिगदृदं प्रोक्तम्" इत्युपक्रम्य "एकपदेकचक्रय त्रिद्विपाक्षसहोदरौ" भा० अ० ६१ । स एव प्रतिविन्यतया ज्ञात यथाह भा० अ० ६३ । "एकचक्र इति ख्यात एषोऽदु यस्तु महासुर । प्रति विन्य इति ख्यातो मभूय प्रथितं चितौ" भा० उरोमेदसु "एकचक्रा ततो गत्वा पाख्यसा" सयितप्रताः" इत्युपक्रम्य "नादा सङ्केतचक्रायां नाम्नायस्य नि- नेयने । तत्रासहादं क्षुधितं उदपादं ह्योदर । भोम- सेनो महाबाह्वर्क नाम महाबलम्" भा० अ० ६१ । अ० उक्तः । एकमेव चक्रं सैव्यसंघो यत् । देवकाजिज्ञे लि० । "तावत् यथास क्षित्तिकचक्रमेकातपत्नामि- तेन पार्थः" भाग० २१, ६० । "एकस्यै चक्रं सैव्य

व्यत् श्रीधर । “वकराक्षसि वट्टैतैकवक्राम्” काद० ।
 बजस्य ततपुरीयङ्गणभीमकक्ष्णवधकथा च भा० ध्या० १५७
 अध्यायादौ । “एकवक्रा गतास्ते त कुन्तीपुत्रा महा-
 वक्रा” इत्यादिना “मज्जमानस्य भीमेन तस्य वीरस्य
 रक्षस” इत्यन्तन १६३ अ० वर्णिता ।

एकचत्वारिंशत् स्त्री एकाधिका चत्वारिंशत् शा० त० । (एक
 चत्वारिंशत्) । एकाधिकचत्वारिंशत्सख्याया ३ तत्सख्या
 न्विते च बहुत्वबोधकत्वेऽपि उभयत्र नित्यैकवचनम् ।
 एवमेकविंशति एकत्रिंशत् एकपञ्चाशत् एकषष्टि एक-
 सप्तति एकाशोति एकनवति इत्येते यद्वा क्रमेण एकत्रि-
 षत्त्वादिसख्याया तदन्विते च स्त्री एकाधिकादय इत्यत्र त
 ध्यात् एकादय इति भेदः सर्वेभ्य पूरणे षट् । एकचत्वा-
 रिंशदिक्षत्संख्यापूरणे त्रि० स्त्रिया षोष् ।

एकचर त्रि० एकः सन् चरति चर-पचा० अच् सुश्रुपेति ष० ।
 एककोभूत्वा चारिणि सहायचारिणि । “सुनिरैकवर
 श्रीमान्” धर्मो विभङ्गवामिष भा० व० ७८ अ० । “अनोक-
 शायी सुवस्त्रधारचरन् देगानेकवरः स भिक्षु” भा० आ०
 ८१ अ० । “न मलयदेकवरान् अज्ञाताश्च नृगहिजान्”
 मत्तु । “ये एकाकिनः मायेण चरन्ति सर्पादयस्त्राने-
 कवरान्” कुल्लू० अयमेकचरोऽभिवर्त्तते माम्” किरा० ।
 “पृथिव्यामेकवर परिवन्नाम भा० ५५, २० ।

एकचरण पु० एकचरणो यस्य । एकपादयुक्ते । मनुष्यभेदे
 २ तद्युक्तजनपटभेदे च स च देय इहत्स्य० कूर्मविभागे
 श्याम्यासक्त । “श्याम्यामेकव्यारव्यपशुपालकवीरका-
 श्शोरा” इत्युपक्रमस्य “एकचरणानुविष्टाः सुवर्णभुवसुवन
 दिविशास” [यगमने

एकचर्या स्त्री एकस्य चर्या चर-भावे क्यप् ईत० । असहा-
 एकचारिन् त्रि० एक सन् चरति चर-णि न “सुश्रुपेति” ष० ।
 असहायचरे ऽण्कचरे त्रि० । २ बुभुसहचरभेदे पु० त्रिका० ।

एकच्छाया स्त्री एकस्य क्षणमोधनेऽन्वासहायस्याधमर्षस्य छाया
 सादृश्यम् । अधमर्षसादृश्ये । “बहव स्युर्दि स्नायान्
 दद्यु प्रतिभुबोधनम् । एकच्छायाश्रितेष्वेव धनिकस्य
 यथावचि’ या० । “एकच्छायाश्रितेषु प्रतिभूषु एकस्या
 धमर्षस्य छया सादृश्यतामाश्रिता एकच्छायाश्रिता
 अधमर्षो यथा क्षणदाभाय स्थितस्तथा दानप्रतिभुवो-
 ऽपि प्रत्येक इव्यदानाय स्थिताः” मिता० । “एकच्छा-
 याप्रविष्टाना दायो यस्मात् दृश्यते । मोषिते तत्सुतो
 दास्य पित्रमय मृते षति” कात्या० ५७० । एकैव छाया

छायादानरूपा यत् । इत्यच्छादने त्रि० “एकच्छाय”
 चक्रतस्तावाकाशं शरष्टदिभि” भा० त्रि० १८७ ।

एकज त्रि० एकस्मात् जायते जन-ङ् ५ त० । एकस्माज्जाते
 “साकज्जाना सप्रसमाङ्गरेकजम्” ष० १, १६४, १५ ।
 साकजानामेकस्मादादिवात् सङ्घोत्पन्नानामृणा मध्ये
 सप्रसं सप्रसमृदसु एकजमेकेनोत्पन्नमाङ्ग, कालतत्त्वविदः,
 र्त्वादीना द्वादशाना मासानां हयमेखनेन वसन्ताद्याः षट्-
 तवो भवन्ति अघिसासेनैक उत्पद्यते सप्रसत्तुः” भा० ।
 एकेन जातमित्युक्तिश्चिन्त्या कक्ष्कृकरणयोरेव ततोयासभाषो
 न हेतुततीयेति नियमात् । २ शोदराशोदरभ्रातरि तबोरे-
 कशरीरोत्पन्नत्वात् एकजत्वम् ३ भागिन्या स्त्री जन-ङ् ।
 ५ त० । एकजातादयोऽप्यत्र सर्वेपामेकजातानामेकत्वेत्
 पुत्रवान् भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण पुत्रिणोमहुरज्जोत्”
 षट्ति “बह्वीषु चैकजाताना नानास्त्रीषु निबोधत” मत्तुः ।
 एक असहाय एव जायते जन-ङ् सुश्रुपेति ष० ।
 ४ असहायतया जाते “एकजम्” कात्या० ६, १, १ ।
 “एकः असहाय एव भूमेर्जातः तमेक यूषं दृशति” कर्कः ।
 “उप ते पाजो न त्वा रुद्रभ्रो वशी वयं मयस एकज
 त्वम्” ष० १०, ८४, २ ।

एकजटा स्त्री एका जटा यस्या । सर्व्य तारिणीगणप्रकृतिरूपे दे-
 योभेदे तदाविभायः कालिका० ६ । अ० वर्णितो यथा “सर्वे सुर-
 गणाः सेन्द्राक्षतोगत्वा हिमाचलम् । गङ्गावतारनिकटे म-
 हाभाया मनुषुषु । अनेकथ स्तुता देवो तदा सर्वाभरोत्
 करे” । मातङ्गप्रतिभामूर्त्तिभूत्वा देवानपृच्छत । बुद्ध्या-
 भिरभरैरल स्तूयते का च भाविनी । किमर्थमागता-
 यूयं मातङ्गस्याश्रम प्रति । एव बुध्न्या मातङ्ग्रास्तस्यास्तु
 कायकोपत’ । सुश्रुता ब्रवीद्देवी मां सुवन्ति सुरा इति ।
 शुम्भो निशुम्भो ह्यसुरौ म धेते सकलान् सुरान् । तस्मात्
 तयोर्विधायाह स्तुयेऽद्य सकलैः सुरैः” विनिस्तृतायां देव्यान्तु
 मातङ्ग्रा, कायतस्तदा । भिक्षाङ्गभनिभा लक्ष्णा साभूत्
 गं रो लषादपि । कालिकाख्याऽभवत् सापि हिमाचल
 कताश्रया । तासुपतारारूपयो वदन्तीह मनीषिण्य ।
 उपादपि भयात् त्वाति यस्माङ्गत्तान् सदास्त्रिका । एतस्याः
 प्रथम योजं कथित तन्त्रमेव च । एष वैकजटा स्नाता
 यस्मात्तस्मा गट्टिकिका । शृणुत चिन्तनं चास्याः सम्यक्
 वेतालभैरवौ । यथा ध्यात्वा महादेवीं भक्त, प्राप्नोत्यभी-
 षितम् । वत्सर्जनां कृष्णवर्णां सुश्रुमाः खाविभूषिताम् ।
 सुहृद्ग दक्षिणपापिभ्या विजतीन्दीवरं तपः । कर्त्तव्यं

एकप्रकारेण जगदात्मिण 'ब्रह्मणे' । यः किदासा जगत्प्रकाशः
 किञ्चिदा गिरवा सद्यम् । सुखभाभ, धर्म संघे' दा, जगदा
 मपि सर्वतः । वक्षसा भागवतारम् 'ब्रह्मण, एतन्मोषमा ।
 लक्षणस्य धर्मं कदा यः पु' जगत्प्रकाशः । भागवत
 यादृष्टि मन्व एतन्मिण परमः । विष्णवे भगवतु' नु मे
 विद्वाना, मत्र सद्यम् । म' कागमक, भोरासारमुता, ति
 भं पया । शिन्धे, यत्राया मत्रा भ' द्रम' दू सुभिक्षु म ।
 एतस्या म प्रान्द्रा'मि दा यतो योगिन्सोमता । मत्रा
 कल्याण रक्षाणी उपधा भं मा तन्मै च । योगी य भ्वा म-
 रा पै महात्मानिण मप्रभो । भैरवी यादधी मे, का
 योगिनीम् प्रवचनेत' । तन्मसा, वक्षान्दरी विदुं
 यदर्थे 'पञ्चागरी, एकजटा कीम) नार भाव मचेयति ।
 (योगी नारायण उभेहे' श्रौमथीनमरमने) 'कल्याणी
 विद्यामामिचरुष्टेय देवता प्रकृतिायत' लक्षणा । तद्गुणैः
 "नाराचोवा मयोया च वक्ष्या काशी सरनती । कामे
 चरी य चात्मता दृग्दी तानिर्घ भिदा " तन्मसाः ।

एकजन्मन् प० एकं प्रथमं जन्म यत् एवेत्यो प्रथानेभ्यो
 टिकूपामांसेभ्यो वा सक्तं यत्न वा । इत्ये त्रिका० इत
 मनुष्यापेक्षया प्रथामभीगमाधमत्रकथो न टिकूपामाग
 भूयन्ते च गणात्मन् । एतन्मै म द्वित्यं जन्म दृश्यं
 अष्टजन्मो प स्त्री तस्य सावित्रजन्मभावात् गर्भमा
 त्प्रकृत्यान्तयावस स्थिता वा दाप् ।

एकजाति प स्त्री एकः जातिर्जन्माय । अष्टजन्मो "गोक्षुण
 का' त्रयोविंशत्यस्योयस्यं द्विजातय । अतर्ण एकजातिस्तु
 न्युष्टो नास्ति न पञ्चम 'मनुभा तस्यैकमात्र जन्मपरति
 प टभेन द्विजातिवत् सावित्रजन्मगा' इत्येव एकजातियम् ।
 "एकजातिर्हि' ज' तौम् वापा टारुणया जियन्" मनु ।
 "एकजातेरय धर्मो यद्विष्णोर्निद्राधारणम्" उवा० । ए
 नतौक्रे ३कीटभेदे । एकजात मत्सृष्टि' कीटान् व
 स्था' म भेजत । सामान्यतः, टष्ट' विद्र' साध्यासाध्यक-
 नेष - । त्रिकण्टक नृणी चापि कृत्वाकनोऽपरा-
 जित । तत्र ए पते कण्ठभा व्याख्यातास्तीव्रवेदनाः"
 इति कीटगच्छे विपति । एका तुल्या जाति सामान्यध
 र्मोऽप्य । ३तस्यधर्म युक्तो त्रि० कर्मधा० । ३तस्यधर्मो
 स्त्री । तानुष्ठेति क । एकजातय समानधर्मोऽपि न त्रि०
 ' एतमेकजातेय न' महागरीरेभ्य लगगरीरा पध न-
 तमा सुदु' "एक प्रकारे जातीयर । एकजातेय ।
 तुल्यप्रकारे त्रि० ।

एकजीवियार्थं प० एक एव जीव इत्येवं वाट । एक संतन
 भेदने' विदुदा इह मभरति तत्रे कांटेम चरा' म्नुजन
 नाकटापीमां नानुभोपी सा इत्येव एव ' इत्ये
 वदमिशातरे । उदी पैरमिकज गट्टी पैरा व. दृग'
 ' एकजीवय, देविद्यापविमो श्रीव कनेयसा वाटे इ
 व्यन कटुप्रभिविण, म न जायकनगु' प्रकाशना
 लयान्त । तत्र प्रान्द्रा' माय इन्द्रियजननामायना
 व्यापमान इन्द्रियाभाय प्रविद्यादि । इन्द्रियजन
 भावदान करुणति आदृष्टान्नामायतिप, । मा-
 खान कटुगरीरायत भिवा 'रे' के' मत्रम । तत्रादि
 कविदोषविदितयेमद्वय जीव' पदे यट' विद्याम' ल्युण
 जीवद्वयता जगत्स दर्मटा' यटा' भावनमप्रती यटा-
 न्नादि प्रथमतया इत्युक्तान् मत्रा' विद्यापरक्यमायाप
 टव यमभुवमन्यम । एा मति न मयिटा यटारे
 भावमभु' एम' एत' र्गतममम' भावमयो जहवात् ।
 तत्र यापरदन यटातस्यो यट' यट' प' मत्राम न
 ए टिति त्रुष्टे प्रभयो तद्गुणचक न पैतन्मयात्, त
 दू मकर गन्विष्य लयान् न दि एक्यु' य' क्त' चैतन्य
 पौषस्य, 'दि तद्विरतयापने' रति परीषयाइ' क' ति
 'मोषस' एा र' एम' च' यद्विद्याव' र' साभिभवार्ण' इति
 दृश्यते । मन्व्या' र्ण' इतिविद्यपर मत्रम । तत्रा-
 विद्योपाधिको जीवो' प' र' इत्यु' म च यटाटिपदेर्गे वि
 द्यामोऽपि यटादा कारापरौन्व' क' विरचयत दा न
 यटाटिकमाभासयति यटा' र' मा मम सन्व्याभावात् त
 तदाकारविक्रियाया नु भासयति तटा सन्व्यमत्रात् ।
 मनु अविद्योपाधिकं जीवकापरिच्छिन्नं चरएा व
 मत्रास्तुमन्वद्वय इतिविरुद्धयाया मन्व्याभावाभि
 धासमसद्गत एमुद्गतत्यटद्या सन्व्याभावाभिधाने च
 एकप्रमनरमपि सन्व्योम स्या' दिति नेत् एष्यत
 न हि इतिविरुद्धयाया जीवस्य यटाटिना सच सन्व्य-
 सामान्य निषेधाम किना' र्ण' यटादिभावनमयो जक सन्व्य
 विषेयम् । स च सन्व्यविषेयोऽपि यया म, मकस्य जीवचै-
 तन्यस्य च व्यङ्गाव्यक्ततात्कस्य' क दाविल्लक्षणटाकार
 इतिनिषयम् । मत्रा' र्ण' तैजसमल करण यच्छु' व्यत्य न
 स्यगण जीवचेतान्याभिध्या' मममर्ण यटादिकन्त न तथा
 व्यस्यक' इत्यनात् । व्याकारइतिचयगदयायात् एतान्
 भिभूतजाद्यधर्मकतया एतु' नापादिनचैतन्याभिव्यक्त-
 योम्यनाययतया च एतु' दवाननर चैतन्यमभिव्यक्ति ।

तद्वक्तं विशरणे व्यन करणं हि स्वस्मिन्नैव स्वसंसर्गि-
 यद्यपि घटादौ चैतन्याभिव्यक्तिर्योग्यभावापादयतीति ।
 इदञ्चास्वच्छद्रव्यस्यापि स्वच्छद्रव्यसम्बन्धतया प्रतिबिम्ब
 प्राहितम् । घटादेरभिव्यक्तत्वञ्च तत्प्रतिबिम्बप्राहित्वम्
 चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वञ्च तत्र प्रतिबिम्बत्वम् । एवविधा-
 भिव्यक्तत्वसिद्धार्थमेव तत्र परोक्तस्यैव बहिर्निर्गमना-
 स्तीकार । परोक्तस्यैव तु यद्वादेर्दृष्टिसंयोगाभावेन चै
 तन्याभिव्यक्तत्वनापरोक्तत्वम् । एतन्मते च विषया-
 षामपरोक्तत्व चैतन्याभिव्यक्तत्वमिति दृष्टव्यम् ।
 'एकानेकजीववादी सिद्धान्तक्षेत्रे दर्शनी यथा । "अथ
 विज्ञोदये मनुपाधिबिन्दयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावा-
 प्तिरस्य गुणैतन्मन्त्ररूपेणोपास्य नमिति विवेचनीयम् ।
 उच्यते । एकजववादे तदेकाननकल्पितस्य जी-
 वेन्द्रविभागादिजनसम्भेदप्रपञ्चस्य तद्विज्ञोदये बिलयाच्चि
 दिशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम् । अनेकजीववादात्म्युपगम्य
 यद्ब्रह्मकल्पस्यार्थीकारे यद्यपि कथञ्चिद्विज्ञोदये तद-
 विद्याकृतप्रपञ्चविषयेऽपि बहुपुरुषान्तरविद्याकृतो जीवे-
 श्वरविभागादप्रपञ्चोऽनुवर्त्तते तथापि जीववदं श्रोतोऽपि
 प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मन्त्रस्य विम्बभूतगुणचैतन्यरूपेणै-
 वावस्थानम् अनेकोपाधिषु कल्प प्रतिबिम्बे सत्यकोपाधि-
 विषयेन तत्प्रतिबिम्बस्य विम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्र-
 तिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात् तद्विम्बैव कदाचिच्छरीररूप
 विम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्ष इव सक्तस्य
 पुनर्बन्धापत्तेः । अतएवानेकजीववादेऽवच्छेदपक्षो नाहि-
 यते तदवच्छेदेनान्तरकरणान्तरसमर्गं पुनरपि बन्धापत्ते
 प्रतिबिम्बो जीव' विम्बव्याप्तोयश्चैत्र उभयात्सूत्रं शुद्धचैत-
 न्यमिति पक्षे तु सक्तस्य यावत्सर्वसुक्ति सर्वसत्त्वस-
 र्वैकत्वं तस्यैश्वरत्वसत्त्वकामत्वादिगुणकपरमेश्वरभावापत्तिरि-
 च्यते यथानेकेषु दर्पणेषु एकस्य सुखस्य प्रतिबिम्बे
 सत्यैवदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बोऽपि विम्बभावेनावतिष्ठते ।
 न तु सुखमात्ररूपेण, तदानीमपि दर्पणान्तर
 सन्निधानप्रयुक्तस्य सुखे विम्बत्वस्थानपावात् तथैकस्य
 ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषु पाधिषु प्रतिबिम्बे सत्यैकचित् प्रतिबि-
 म्ब विज्ञोदयेन तत्पाधिषु तत्रैव तत्प्रतिबिम्बस्य विम्बभावे-
 नावस्थानावश्यकभावात् । न च सुक्तस्याविद्याऽभावात् सत्य-
 कल्पत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानपत्ति तद्विद्याभावेऽपि
 तदानीं उपपुरुषान्तर इत्याशयान् न हीश्वरस्यैश्वरत्व
 सत्यभावादिगुणविशिष्टस्य विद्याकृत तस्य निरस्तन-

त्वात् किन्तु बहुपुरुषाविद्याकृतमेव तद्व्यवसनश्याम् ।
 एकात् पुं पिष्टलिप्रपात्नीप्रजाजनजलनिनयने हेतुः देवभेदे ।
 तस्योत्पत्तिकथा यज्ञाश्रमागित्वकथा च यतः श्रौ० १,
 २, १, १, दर्शना यथा । "तदुर्ध्वं विहितो ह वा अपोऽ-
 ग्निरास । स यमग्नेऽग्नि होत्राय प्रादृष्टत स प्रैवाध-
 न्वद्य द्वितीयं प्रादृष्टत स प्रैवाधन्वद्य तृतीयं प्रादृष्टत
 स प्रैवाधन्वद्य योऽयमेतर्ह्यग्निः स भीषा निलिख्ये सो-
 ऽप प्रविशे त देवा अनुविद्य स हसैवाङ्गा प्पानिन्वु,
 सोऽपोऽभितिष्ठेवावष्टुता स्य या अपप्रदत्त स्य याभ्यो
 वोसामकाम' नयन्तीति तत अपाग्नाः सम्भूवुक्षितोहित
 एकात् । तदन्तरेण सह चेरु यथेदं ब्राह्मणो राजान-
 मनुचरति स यत् त्विरीषाण त्वाद् विश्वरूपं जघाम
 तस्य ह्येतेऽपि नश्यन् विदाहृक्तु यश्चैतं त्विन एव
 जघामाह तद्विन्दोऽसुच्यत देशे हि स । त उ ह्येत
 ऊचु । उपैवेम एनो गच्छन्तु येऽस्य बध्यस्थानेदिपु
 रिति किमिति यत् एवैषु मृष्टामिति तदेषु तद्यज्ञो मृष्टे य
 देभ्यो पात्रनिर्णयनमहृत्प्रणोक्तन निनयन्ति ।
 त उ ह्यस्या ऊचु । अत्येव वयमिदमश्नुत् परो नयामेति
 कसमीति य एवादिक्षेण हविषा यजाता इति तन्ना-
 द्वादक्षिणेन हविषा यजेताम्रेषु ह यज्ञो मृष्ट अपाग्ना
 उ ह तस्मिन् मृजते, यो दक्षिणेन हविषा यजते ।
 ततो देवा, एता दर्शपूर्णमासवोर्दक्षिणामकल्पयन्तु यद-
 न्वाहार्यं नेददक्षिण हविरसदिति तद्यन्ना निनयति तथै
 भ्योऽममद् करोति तदभि तपति तथैषा मृत भवति स
 निनयति त्विताय त्वा हिताय त्वैकनाय त्येति" "य हो-
 ष्ठकर्मणे प्रादृष्टत ते देवा इत्यर्थः । प्राधन्यत् प्रागच्छद्विद्यत
 धवि गमने । भीषा पूर्वाग्निपत्न्यारण्यभयेन निखीनोऽन्तर्हितो
 बभूव । तिव मिरसने । अपप्रदत्तमनाशयभूता' । व
 पञ्चम्यर्थे चतुर्थी युक्तं सहायात् । ततो निष्ठानजलस्य-
 वीर्यधारणात्ताभ्योऽङ्गा उक्तायात् । यथेदानीं ब्राह्मण'
 पुरोहित । तं बध्य बधाहं ज्ञातवन् । अथान्तर चैव वि-
 श्वरूप त्विन एनेन्द्रसाहाय्यार्थं जघाम इन्द्रस्य तद्वसनजनि-
 तात् पापादिति सुक्तोऽभवत् यन्नाह इन्द्रो देव अतोऽस्मिन्
 पापसत्तेपो न युक्त इत्यर्थः । ते लौकिकाजना विश्व-
 रूपहममानन्तरमेतदुचु । एव, त्वितादिषु यद्विश्वरूप
 बधजनितमेमस्तद्यज्ञो मृजीत योषवेदिति अत एतत् एतेन
 पात्नीनिर्णयनादिनिनयनेन एव, तदेवो वत्त' सयोष
 यति तन्नादवहनपेववादिजनितसैनवो रूप पा-

ज्ञानादिनिर्णयनमात्रेभ्यो निनेतव्यमित्यर्थः । ययम
पीदमेतः पर,परस्यादव्यापारान्तरं चयत्वात्पते नयाम
चयत्वात्परति यत्तमव्यभिच दोषजात परिहरत्यनेनेति चयत्वा-
चायीमाग परस्मिन्भ्यो देय षोडश' । निमीतशुद्ध
सद्धारणे प्रतपति' भा० ।

“द्वितीयं त्वा, द्वितीयं त्वा, एकताय त्वा” यनु० १, २, २,

‘पात्राद्गुणगणानुदक द्वितीयं द्वितीयं देवाय
त्वा त्वां निनयाभिति, तथा द्वितीयं त्वा निनयामि, तथा
एकताय त्वा निनयामि इति व्याख्याय यतः नानाश्लोका
कया केषेपेण दर्शिता यथा “पूर्वं पुतयित् कार-
णान् भीतोऽग्निरप पाविगत्तोऽप्यास्त्रं प्राप्ता जम्बु
स्तदाग्निना वोर्व्यं मभु सक्त तत पात्रा उच्यथा” द्वि
द्वितीयं त्वाः स्तो देनै मरु चरन्तो यथे पात्राप्रलासमजजज
षण भाग सेभिरे” इति वेदटी० “तदुत्कमयनउकार”
कात्या० २, ५, २५, दर्शितो यथा “पात्राद्गुणनिगणान-
मात्रेभ्यो निनयत्यभिषय प्रयगव्यन्तमान द्वितीयं त्वेति
प्रतिमन्त्रम्” सू० “पिबन्निप्रपात्राप्रदानम पिबन्नि प्र द्रु-
त्तिप्रदाननम् चाभितय पात्रोम्यमेव च्चक्रतोऽनुकेन
तापयित्वा प्रत्यक्षस्वस्यन्द्मान परस्परवृत्तिसम्राद्गु-
वदामिभ्यो देवभूनेभ्यो निनयति स्त्रिदशदशेभ्योरुपमेतत्
कर्म प्रतिपत्तिरुपमर्ष्यात्पादकश्च । तेन इत्यविनागेऽपि
स्त्रिदशदश इत्यान्तरेणापि निनयन कर्त्तव्यम् । अथरे तु
इत्यप्रधानत्वात् तद्विनाथे नोत्पत्तिमिच्छन्ति” कर्क । मङ्ग
पोमानसपुत्रेः षष्ठीभेदे “तजापतिसुताशाल सप्त्यायाभव
स्त्वय । एकतय द्वितयं त्रितयं च मर्षय ” “द्वि
कतत्रिंशत्तुष्टा चित्तयित्कृतम्” “तय हि मङ्गण
पुत्रामानसा परिकीर्त्तिता” भा० गा० १३८२०
ष एव वक्ष्यस्वित्कृषप्रकालर्गत तत्र प्रमाणम् अन्तेयुञ्जे
भा० अनु० १५० चध्यायव्यथाकृषदाशुतम् ।

एकतान् द्वि० एक तानयति च० तन+अहायाम् अण् उ०
स० । अन्वयवित्तृत्तौ एकविषयासक्तचित्तौ २तद्वत्चित्तौ च ।
“सङ्केताननतय प्रज्ञै कृतत्वद्वरेणैकतानयो” भाग० १,
२०, २, । यनु० । एकतानकोऽप्युक्ताये द्वि० “एकतानो
विज्ञातो गोविभेदोऽप्य । शकृदपदिनारे ४ एकता
मात्रे स्वरभेदे च । “तानोनाम स्वगान्तरप्रवर्त्तकं रागा-
द्विस्थितिप्रदस्यादिशेष च यापरनामा वयाप्रयव-
बाध्य स्वरविशेषः । “गाता य य स्वर गायेत् त त
व येन तानयेत् इति भरत’ कुमा०टो० मङ्गिनाथ

एकतान् पु० एक समसामोमान यत् । सममित्युक्ते, वि
च्छेदरहिते शब्दशोदगातादौ । एक एव त, स्यायत् । २ वा-
यभेदे च (एकताना) ।

एकतीर्थिन् एक समान तार्थमात्रमभ्यस्य इति ; सम गा
अमयुक्ते । “वागप्रत्ययित्तद्गुणारणाशुक्तम गिन ।
क्रमेणापर्ययित्त्वयत्तमभ्रात्केर्त्तार्त्तिन इति या० एण
तीर्थी एकाथर्था’ मित्ता० ।

एकतोदत्त्वं द्वि० एकतोदत्ता अथ्य रत्नादेग । एकपार्थे दत्त
पञ्चिभुक्ते पशुभेदे गशटी ‘अनुदार्थकरोत्त मनु ।

एकत्रिकप० अद्याद्यक, मकत्तथे एकाक्षयाधो यागभेदे ‘एकत्रि-
केय त्र्येकेण वाद्याद्यकामेन’ य, च० यो० ६, ५, १७ सू० ।

“एकत्रिक त्र्येक्य द्वावेकाही तयोऽन्यतरणाद्याद्यकामो
यत्त । एकत्रिक एव भवति एकलोभो बहुव्ययमान
द्विलोभोऽनुराज्यम् एव व्यत्यासिन मर्द्धते लोभो
भवत त्रिकस्वेताय लोभो विपरंती भवत द्विलोभो
बहुव्ययमान एकलोभोऽनुराज्यम् । एवमेव
व्यत्यस्य व्यत्यस्य समापयेत्” मारा० । कात्या० २२, ३, २४,
२५, २६ सूत्रं तस्य सादाशुक्तेन परिभागा कृत्वा तद्विधा
माशुक्तम् । “पट् सादाशुक्ता” ६ सू० इत्युपक्रमेण पञ्च
मन्त्रनुक्रमेण प्रदर्शय पञ्चमेकत्रिक प्रतिपादयितुं तद्वर्मा
प्रदर्शयत्वा “सादाशुक्ताश्च हिरेण्यस्त्रवत्” २४ सू० ।
“सादाशुक्ता गृह्येनात्तयेनोऽभिधायते तस्य यस्मात्तोऽहितो-
ष्पोपादय हिरेण्यस्त्रवत् । यदास्योऽसक्त तत्तस्य भवति’
कर्क । “सादाशुक्ताश्चोहितवक्त्रादय यथा वाजपेये
हिरेण्यस्त्रजो यपोपसक्त दीयन्ते एवमत्रापि येन यद्-
स्त्यादि परिहित तत्तस्यै देयम्” भय० “एकत्रिके दक्षि-
णाः पट्टगत पट् च २५ सू० । एकत्रिक पञ्च सादाशुक्ता,
तत्र पट्टपट्टगत दक्षिणा’ कर्क । इत पर सादाशुक्ता,
२६ सूत्रजान्तं उक्ता । तत्र लोभादि सामथ० भा०
निरूपित यथा

“एकत्रिकनामक कश्चित् कृतमवति, सर्वत्र नूयते
“अथैव एकत्रिकनामकस्या बहुव्ययानम् । तिसृषु
होतुराज्यम् एकस्यां मत्वावृणस्य तिसृषु ब्राह्मणा-
च्छविन, एकस्यामश्रावाकस्य तिसृषु माध्यन्दिन
पवमान” इति । सन्नि प्रकृतौ माध्यन्दिनपवमानस्य
त्रयस्तृषुवा ‘उवा ते जातम्” इत्यय (उ० प्र ८६०
२, २ सू०) प्रथमोगायत्रीच्छन्दस्क, पुनाम शोभ’ इत्यय
(उ० प्र ६६० १, २, २ सू०) द्वितीयोऽङ्गीच्छन्दस्क, ‘प्र द

इवा" इयय (उ११म, १००० १, २, ३) तृतीयस्त्रि
 ष्ट्पुण्ड्रस्त्रि । एतदेवाभिप्रेत्य श्रुतम्, त्रिच्छन्दाध्यावा-
 पोमाध्यन्दिनः इति । एवं सति एकत्रिकस्य माध्यान्दि-
 नपवसाने तिसृष्विति यदुक्तं तत्र किं त्रयाणां त्रयाना-
 माद्यास्त्रिस्त, ऋषो यान्ताः? किं वा प्रथमतः त्रयस्याः क्रम-
 पटितास्त्रिस्तः? इति संशयः । तत्र त्रिच्छन्दस्त्रयुक्त्या
 प्रकृत्या दुर्बल पाठक्रम बाधित्या प्रथमपक्षो प्राज्ञ
 इति प्राप्ते, अभिधीयते यदेतत् त्रिच्छन्दस्त्रं तदेतत्
 प्राकृतम्, तत्र छन्दस्त्रयोपेतस्य त्रयत्तयस्योपदिष्टत्वात्
 त्रिकतावपि तत्सर्वमितिदिष्टमिति चेत् पाठम् । अत एव
 पाठक्रमोऽप्यतिदिष्ट, तथा सति प्रकान्तगायत्रीच्छन्द-
 स्त्रस्य त्रयस्य समाप्तौ सत्या पश्चाद् दृश्यतीच्छन्दस्त्रे त्रये
 प्रथमाया ऋषः प्रारम्भाध्वरः स चारम्भस्त्रिष्टुप इति
 विभेदविधानेन बाध्यते, तस्मादादा सृष्टोनिश्चिष्टोपान्ताः।

एकत्वादिविवचान्याय ३० जैनकीयोक्ते एकत्वादिसंख्या-
 विवक्षावधारणार्थं न्याये स च न्यायः ४४० । पादे ११४ तत्र
 भाष्यादौ दर्शितो यथा "तत्रैकत्वमयज्ञात्तुर्गर्भस्य गुणभूत
 त्वात्" ११४० अस्ति अ्योतिष्टोमे पशुः अग्नीषोमीयो,
 यो दीक्षित "यत् अग्नीषोमीयं पशुमासभते" इति,
 तथा, "अनृणाहौ युमक्ति" इति, तथा, अश्वमेधे, "वस-
 न्नास कपिञ्जलानासभते" इति । तत्र सन्देहः, किं वि-
 वक्षितम्, एकत्वं द्वित्वं त्रयत्वं च, अत एविवक्षितम् ?
 इति । तत्र एकत्वमयज्ञात्तुर्गर्भत्वं न विवक्षितम्, इत्यर्थः,
 अर्थस्य गुणभूतत्वात् न आसन्नस्य गुणभूता संख्या
 नियोजनस्य वा । अथ तर्हि ? पशोः अमरुहोः कपि-
 ञ्जलानां च, विभक्तिर्हि श्रुत्या प्रातिपदिकार्थगत संख्यार्थं
 ब्रूते, वाक्येन सा यज्ञात् ब्रूयात्, वाक्याच्च श्रुतिर्वचो-
 प्रधी । तस्मात् न यज्ञात् विवक्षितम् इति" "आह
 मा भूत् यज्ञात्तुम्, पश्चादीनामङ्गम्, विवक्षितं तथापीति"
 उच्यते, न, पश्चादीनामङ्गेन उक्तेन अतुक्तेन वा किञ्चित्
 प्रयोजनमस्ति, यज्ञात्तेन हि अविपक्षेन प्रयोजनम्,
 त्रिपक्षेऽपि हि पश्चादाहोऽविगुण एव क्रतुर्भवति, यज्ञात्तु
 फलं न पश्चादे । तस्मात् पश्चादेर्गुणेन अज्ञातेन ज्ञातेन
 वा न किञ्चित् प्रयोजनमस्ति इति न तत् विवक्षितम्,
 यदि प्रयोजनवत् तत् विवक्षितम् इत्युच्यते" भा० ।
 "एतदुक्तित्वाच्च" १२४० "भवति च किञ्चित् वचनं येन
 विज्ञायते, न तत् विवक्षितम् इति, 'यदि षोडशमपहरे-
 बुरेकां नां दक्षिणा दद्यात्, इति, यदि हि विवक्षित

भवेत्, नैकामिति ब्रूयात्, गामित्येकवचनस्य विवक्षि-
 तत्वात्, तथा, "अग्नी द्वे धेनु द्वे" इत्यत्रापि द्वे इति
 वचनं प्रापकम्, अविवक्षितम् अग्नी इति द्वित्वम् इति
 "लोनु चक्षामानु" इत्यत्रापि लोनििति वचनं विवक्षितम् ।
 अत्रामामितिबहुवचनम् अविवक्षितम् इति" भा० ।
 "प्रतीयते इति चेत्" १२४० "एव चेत् पश्यसि, अ-
 विवक्षिता संख्या इति, तत् न, प्रतीयते हि स ख्या
 आख्यातवचनस्य अङ्गभूता, यथा "पशुमानय" इत्युक्ते
 एक एवाभीयते, पशु इति, द्वौ, पशुन् इति बहुव आ-
 नीयन्ते, यस्य प्रतीयते स यद्दार्थं, तस्मात् यद्यस्याङ्ग-
 भूता संख्या इति यद्वात् गम्यते, न च यद्वात् गम्यमा-
 नम् अस्ति कारणत्, अविवक्षितं भवति" भा० "मायद्दं
 तत्रभाष्यत्वात् पूर्ववत्" १४४० "नैतदेवं, सत्वं प्रती-
 यते, न त्व अत्र यद्दार्थं व्यामोहादेवा प्रतीतिः । कुतः
 एतत् ? व्यामोहाच्च यज्ञात्तुम् इत्यवगम्यते, वाक्यं च
 श्रुत्या बाध्यते । तस्मात् अयद्दार्थोऽयं यज्ञे एकत्वादीति
 अयद्दार्थोऽपि हि प्रतीयते, यथा पूर्वं भावति इति,
 स पूर्व इत्युच्यते, यस्य अपरोऽस्ति, तेन पूर्वः इ-
 त्युक्ते, अपरो गम्यते, न त्व, अपरो, भावति इति
 अयथात् प्रतीयते, एवम् इहापि पशुम् इत्येकत्वं गम्यते,
 न त्व यज्ञे यथैव हि पूर्वं इत्युक्तेऽपरो गम्यते एव
 केवलं, न त्व स विधीयते कश्चिदर्थे, एवम् इहापि
 संख्या प्रतीयते एव केवलं, न त्व कर्त्तव्यतया यज्ञे विधी-
 यते न पशौ । कथं न पशौ विधीयते ? इति चेत्
 विधायकस्याभावात् । आख्यातयद्दो विधायको भवि-
 ष्यति इत्येतदपि नोपपद्यते, इत्यदेवतासम्भन्वस्य स वि-
 धायक इत् आसभते इति न संख्यासंख्येयसम्भन्व वि-
 धातुमर्हति इति, भिद्येत हि तथा वाक्यम् । तस्मात्
 अविवक्षिता संख्या इति" भा० । "यद्द्वत्तूपसभ्यते त-
 दागमे हि तत् दृश्यते तस्य ज्ञानं यथान्वेषाम्" १५४०
 "तुपन्दः पक्ष व्यावर्त्तयति, न तत् अस्ति, न यज्ञे
 संख्या यद्देन ब्रूयते इति, आख्यातवाच्ये हि अर्थे उ-
 पसभ्यते, लोके पशुमानय इत्येकवचने सति एकत्वपशुवि-
 योते गम्यते, तत्र हि एकत्वमर्पति, द्वित्वपजायते ।
 यस्य चागमे यत् उपजायते, स तस्य अर्थः इति गम्यते
 तस्य ज्ञानं यथान्वेषाम् यद्दामाम्, अत्रमानवेति
 उक्ते अज्ञानयनं प्रतीयते, न गामामय इति ज्ञायते, अत्र
 यद्दस्य अत्रोऽर्थो नोपपद्यत गौः इति । बहुक्तं, श्रुत्या

वाक्याद्यै वाध्यते, इति, उच्यते न श्रुतिर्नूति. वाक्याद्यै
 नास्ति इति, केवच तु प्रातिपदिकार्थगता स ख्यामाह ।
 तादृशो स ख्या वाक्येन यत्र विधीयते, प्रातिपदिकार्थो
 हि ध्याख्यातवाक्येन सव्यध्यते, विभक्त्यर्थोऽपि, तथा हि
 तद्विधेयव्यविधिषु व्याचक्ष्यो गम्यते, तत्र एकाद्येत्यात् एक
 वाक्यम् अत्रकल्पते । पशौ हि स ख्याया विधीयमाना-
 जायेक आख्यातयद्दो न यज्ञ्यात्, व्याख्यातार्थ विधा-
 दम्, ए ख्यस ख्येवसम्भव च । तस्मात् यत्र विवक्षिता
 स ख्या इति भा० "तदुदञ्च लिङ्गदय मस्" १६६० ।
 किम् ? इति । 'कण्यादास्या, अत्रलिङ्गा रौद्रा नभोरुपा
 राज्ञ्या, तेषाम् ऐन्द्राग्नी दयमः' इति, यदि त्वित्
 विवक्षित तदा ऐन्द्राग्नी दयमो भवति । तथा 'कण्या
 भीमाः, धूम्रा आन्वरिष्वा, उहृन्तो दिव्या, शलभा वै-
 खुना, सिद्धास्तारका' इति प्रलक्ष आह । "अग्निभा-
 जाना वा एतत् रूपं यत् पञ्चदशिन" इति तस्मात्
 अपि पश्यामि, विवक्षिता संख्या इति । यत्तु उक्तम्,
 'एका नाम्' इत्यविवक्षा दर्शयति इति । अत्र उच्यते
 नोऽप्य ख्यासम्भव विधादम्, एतत् उच्यते, इतरथा हि,
 गोदन्विष्यासम्भवो विहितो गम्यते । तस्मात् विवक्षिते-
 ऽपि वाच्यमेतत् । अथो हे धेनु हे वीनूलबाभान् इति
 च अतुवादा' भा० "तथा च लिङ्गम्" १७६० "एव'
 च क्त्वा समानश्रुतिक लिङ्गमपि विवक्षितं भविष्यति,
 तत्र इद दर्शनम् उपपद्यते, "वसन्ते प्रातरग्नेयीं क
 ष्ठीमासावभते, योद्धे माध्यन्दिने सि होमैर्द्रीं शरदि
 अपराह्णे चोतां वाईक्षयाम्" इति । तत्र श्रूयते,
 "गर्भिलो भवन्ति" इति, गर्भः स्त्रीणां गुण, तेन स्त्रि-
 वोर्द्वयति इति भविष्यति । तथा "अत्र अत्रमो इष्टि-
 र्वस्त उरुवः इति ते प्राजापत्या" इति । तत्र श्रूयते
 "सुपर्करा भवन्ति सेन्द्रिवत्याव" इति, सुपर्करत्त प्रुषां
 गुण, तेन प्रु प्राप्ति दर्शयति इति । अधिकरणान्तर
 वा, तथा च लिङ्गम् इति, स ख्याधिकरण लिङ्गाधिक-
 रणोऽतिरश्नते । लिङ्गम् अविवक्षित, श्रुत्या वाक्यस्य
 वाचितत्वात्, न च, विवक्षितमिव श्रूयते इति, भवति
 लिङ्ग "स्त्री नौ सोमकयथो" इति, स्त्रीवचनान् सोम-
 कयथो इत्याविवक्षितमेव लिङ्ग प्रतीयते । 'नतु कथं
 ष्ठीमासाव इति न श्रुत आनीयते ?' नैवम्, तत्र, अ-
 चन्द्रन्तु पूर्वा भावति इति तथा । लिङ्ग विवक्षित वा-
 वाक्यार्थस्य श्रुत्याऽप्रतिबद्धत्वात्, तथा च लिङ्गम्

"गर्भिलो भवन्ति" इति, तथा "सुपर्करा भवन्ति"
 इति । यदुक्त, "स्त्री नौ, सोमकयथो" इति, तत्र स्त्री-
 त्वविवक्षित, तथा "प्रजापतये सुपर्कान् इक्षिप्त व्यावभते"
 इति, सुपर्कपदस्य अविवक्षित, विस्मृतो हि न्याय उक्तो
 लिङ्गविवक्षायाम् । तस्मात् विवक्षितं लिङ्गम् इति भा० ।

तत्त्वबोधिन्या स्पष्टयति यथा 'अग्नीषोमीय पशुनाश-
 भेत' 'पशुना रुद्र यजेत्' इत्यादौ पशोरैकत्व विवक्षितं
 न वेति स शय । तत्र पशुमित्यत्र द्वितीयान्तादिश्रुत्या
 पु तदेकत्वयोरुपस्थितयोः परस्परान्वये परस्पराकाङ्क्षा-
 भावात् तथैवापेक्षये पशोरैकत्वयो परस्परान्वय' पचाञ्च
 आक्षभेतेत्यादि पदान्तराकाङ्क्षया वाक्यादेकत्वान्नपशो-
 र्यागादावन्वय इति वाक्यात् श्रुतेर्विधीयस्त्वेन पशुविशेषव-
 त्वेनोपक्षीयस्यैकत्वस्य न यागादावन्वय निराकाङ्क्षत्वाद्
 तथा च सूत्रम् "एकत्वमवज्ञादमर्थस्य गुणभूतत्वात्" ।
 अर्थस्य पशोर्युष्मूतत्वात् विशेषणत्वेन प्रागमन्यत्वात् तस्मा-
 देकत्वमविवक्षित हाभ्या बहुभिरपि यागसिद्धिरिति प्राप्ते
 उच्यते । पशुमित्यादौ प्रकृत्या पशुरूपस्थापितः प्रलक्षेन
 चैकत्व कारकत्वस्य ततयैकपदोपात्तत्वप्रत्याघट्या एकत्व
 स्य कर्मात्वाद्दौ कारकत्वस्य कारकत्वस्य क्रियानिमित्तत्वमिति
 क्रिया चोपस्थितयागादिरिति पशो, प्रथम कारककारा
 क्रियायामन्वय' । पचाञ्चानुर्त्तस्यैकत्वस्य क्रियाभावनत्वा-
 न्यघातपनस्या इत्यद्वारा तदन्वयार्थं पशुविशेषणत्वेना
 चय' अख्यान्यादादिति विवक्षितमेकत्वमतोहाभ्यां बहु-
 भिवी न यागसिद्धि तदुक्तं "वसानप्रत्ययत्वेन कारके-
 ष्यात्मवात्तता । क्रिया वै नीयते संख्या न परस्परदात्त-
 वेदिति" । एवमपचाञ्चो युनक्ति अपिसुष्यामाक्षभेतेत्यादौ
 द्वित्वबहुत्ववोर्विवक्षितत्वम् । एव' उ'स्यमपि विवक्षितं
 प्रलक्षार्थत्वेन कारकान्वयित्वात् । अथ कथं लिङ्ग विव-
 क्षित मन्वार्थस्य तदनुष्ठानस्य विधारे तदुपयोगादर्शकान्
 अत्रु अपि पदे इत्यत्रन्द, सखिवादी नास्ति यामपि भवि
 कादियन् प्रयुज्यत इति लिङ्ग न यन्तार्थं अपिह-
 प्रयोगसाभुतामात्रार्थं तत्प्रयगोऽनुष्ठाने एकत्वमिष्ट-
 पशुत्वस्याविवेकात् स्थियामपि अतुष्ठानसाभ्यात् जाति-
 कत्वादिपत् लिङ्गस्य इत्यव्यपहारेणान्वयव्यतिरेकाभ्यां य-
 द्वाचावगमात् तस्य च तत्तत्पदव्यभिचारादप्ये तत्तत्-
 पदवाच्यत्वाभ्यपगमान् एवादिपु न पाठ्य इ ख्यं किम्
 अभिमुक्तोक्तिव्येन तत्रां इ हि साभुतेति । न वातु. नवा-
 न्य प्र पशो विशेषणत्वात् 'वाचू ने आन्वेयाम्' इत्यादि-

मन्त्रान्तदशयव्याप्ययनकाष्ठे "नेट्टे ते व्याप्ययताम्" इति पुम
वदयव्याप्याप्यायनव्यव्यात् । यत्र च सारस्त्रमधेधोवया-
नादौ स्त्रिया आबन्धनसुक्" तत्र स्त्रीय विवर्षितम्" ।

उद्देश्यगतधस्यामास्तु विवर्षिता नास्ति च फ न्यायगन्दे
वक्ष्यते एकत्वविषयत्वे गदाधरेण धर्मिपारतन्त्रेष
रुक्ताट्यांगादावन्वयोऽभ्युपगत" धर्मिण, पशोयीगान्यये
तद्वर्तकत्वस्य स्थाय्यपशुकरलक्षकत्वखानाश्रयपशुकरलक्ष्यो
भवसम्बन्धेन यामोऽस्य इति तेनोक्ते" ।

एकदंष्ट्र पु० एका दंष्ट्रा यस्य । गण्ये त्रिका० । तस्य परशु-
रामेभ्यैकटन्त्रोत्पाटनान् तद्यत्वात् परशुरामेभ्य त
इत्यन्वोन्मूलनकथा च ब्रह्मर्षे० पु० गण्येयस्ये द
र्षिता । शिवपार्ष्ण्योः रक्षि वर्त्तमानयोर्द्वारपञ्चत्वेन
स्थितेन गणपतिना परशुरामस्य शिव द्रष्टुं अत्र पुरमध्ये
जिगमिषोर्द्वारोभे कृते तथा कलङ्कदादृष्टपर्य्यै "पि
क्षेप पशुमव्यर्षे शिवस्य तु तेजसा" इति गणेशं प्रति प-
शुमिक्षेपसङ्गा "निपत्य पर्युर्वेगेन श्रित्वा दन्त सङ्घकम् ।
जगाम रामकृष्ण उ मङ्ग देवदरेण च" इत्युक्त्वा "पपात भूमौ
दन्तम मङ्गान् यद्गुणश्चरन्" इत्युक्तम् अत्र दन्त इत्ये
कधवननिर्द्देशान् एकस्य दन्तस्य भ्रमता प्रतीयते ।
इकदन्तादयोऽप्यत्र । "कपिबन्धकदन्तच" गणेशस्य ।

एकदंष्ट्रिण पु० एक केवळ शिखायज्ञोपवीतादिभ्यन्यो पा
दंष्ट्रोऽस्यास्ति इति । "यथा कृदाध्यवर्षितं पर ब्रह्म समा-
तमम् । तदैकदण्डं संदृष्ट्य सोपवीता भिन्ना त्यजेत्" इत्युक्त
वचने परित्नामत्वे । संख्यासो तापत् चतुर्विधं कुटीचक
बहुदककषपरकषभेदात् तत्र कुटीचककषदकयोस्त्रिदण्ड-
चारण कषसैकदण्डधारकम् परमकषस्य न दण्डधारक-
मिति भेद । तदेतत् निर्णयं चिन्तित्वा यथा

'कुटीचकोनकृदकषस्यैव ततोयत्न' । पक्षे परम-
कषोयोयः पदात् च उत्तमः' हारीत' । आद्य प्रत्या-
दिना कुटीक्षारयित्वा तत्रैव वसन् क्षान्दायशाषा शिखो-
पवीतत्रिदण्डयान् बन्धुं सारुष्टे मा भुञ्जान प्यात्प्रो
यमेत् । एतदन्वयात्परम् । द्वितीयस्तु बन्धुं हित्वा
सप्तागारादि भैक्षं चरन् पूर्वोक्तवेष, स्यात् । इहस
पूर्वोक्तवेषोऽप्येकदण्ड' । 'एकान्तु वैश्वर दण्डं चारय
शिवमादरादिति' ऋग्वेदात् । विष्णुरपि 'यज्ञोपर्वत
दण्डं च रज्जुं गोव्रजनिर्मिताम् । बिम्बा यज्ञोपवीत
च मिथ कर्म पदित्तोऽयं' अवमन्कदण्ड एव । ये तु
शिखोपवीतादिव्यामनिषेधार्थे कुटीचकादिपरा ।

यत्तु मेधातिथ "वावन्न स्युस्त्रयो दण्डासावदेकेन
वर्त्तवेदिति" । तदपि तत्परमेव । यज्ञाति 'चतुर्धा मि-
क्ष्वः प्रोक्ता सर्वे चैव त्रिदण्डिनः" इति तत् वाग्दण्डा-
दिपर न यद्विपरम् । "वाग्दण्डोऽय मनोदण्ड कर्म-
दण्डस्यैव च । यस्यैते नियता दण्डा च त्रिदण्डो-
ति चोच्यते" इति मन्त्रे । तस्मात् परमकषस्यैक-
दण्ड एव । सोऽप्यविदुषः । विदुषस्तु सोऽपि नास्ति ।
"न दण्डं न शिखा नाच्छादन चरति परमकष" इति
महोपनिषदुक्ते "ज्ञानमेवास्य दण्ड इति" वाक्यये-
माश्च । यत्तु यम 'काष्ठदण्डो हृतो येन सर्वाग्नी-
ज्ञानवर्जित । स याति नरकान् भोरान्महारौरवसन्नका-
निति" तद्वैराग्य विना जीवनाय संन्यासपरम् । "एक-
दण्डं समान्त्रित्य जीवन्ति वक्ष्यते नराः । नरके रौरवे
घोरे कमेत्यागात्मनि ते" इति ष्टते । यज्ञाश्वमेधिके
'एकदण्डो त्रिदण्डो वा शिखी सुस्थित एव वा । कापा
यमात्रसारोऽपि यति पूर्वोत्थुधिष्ठरेति' तस्यापि पूर्वोक्ता
व्यवस्था प्रोया । 'त्रिदण्डो एकदण्डो वेति" शीषा०
'वत्तुयेनाश्रमं गच्छेत् ब्रह्मविद्विपरायच' । एक-
दण्डो त्रिदण्डो वा सर्वसङ्घविवर्जित" चतुर्विधयतिध-
तश्च व्यवस्थितविकल्पान्श्रयत्वात् कुटीचकबहुदकवि-
पयम् इति ब्रह्मराचार्यमतानुसारिण । रामानुजता-
नुसारिणस्तु त्रिदण्डधारकमेवाचरन् सख्यदायाचारो
व्यवस्थाभेदक इति कल्पयन्ति । एतेना शिखायज्ञोपवीतधा-
रणमपि वैकल्पिकम् । 'शिखी सुस्थी वेति' गौतमस्मृत्यात्
"सुस्थीमनोऽपरिपङ्क" इति वशिष्ठस्मृत्यात् । "वशिष्ठान्
केषाञ्चिदुक्त्य विस्मृत्य यज्ञोपवीतमिति" काठकश्रुतेः
"कुटुम्बप्रतदाराच वेदाङ्गानि च सर्व्यम् । केषान यज्ञो-
पवीतसु स्वज्ञा गृह्यदरेन्नुमि' शास्त्रोक्ते मित्ता० ।
एतदपि कुटीचकबहुदकविषयकम् व्यवस्थितविकल्पान्श्रय-
येनावगम्यम् । अत्र प्रब्रह्मात् यतिवर्द्धा च्यन्ते ते च
मित्ता० दर्शिता यथा

'सर्वभूतहितं जानन्स्त्रिदण्डो सकलवृत्तु । एकाराज
हरिमण्ड्य भिक्षार्थं याममाश्रयेत्" या० ।
'कापार्यो सुस्थ त्रिदण्डो सकलवृत्तु पवित्रपादुका-
रुमकल्पामात्र इति देवक । शीषार्थं कषदण्ड
कहितश्च भवेत् । एकाराय ब्रह्मजाननेवाश्रय
सम्यादिनाति स्तोत्रिय स्त्रीषार्थं के" इति श्री०यनेन
स्त्रीषानपि प्रमत्तारारणात् । तत्र च दद "शुभोऽपि-

यथोक्तं हातेव नियुक्तं चतुस्रम् । तयोपामं यथा-
 स्यात् ऊर्ध्वं च नगरायते । राजशासनादि तेषाम्नि भि-
 न्नाशासनां परस्परम् । अपि पेशुभ्यमात्मैव्यं सत्सकर्मक
 र्थंयव" इति । परित्रण्य परिपन्थो जलनिध्यागे वर्णते ।
 अतयाहंसमाभिमाननत्कृतश्च शौकिकहृत्सर्गिचय वैदि-
 कश्च नित्यक्यात्मक घन्यत्व । तदुक्तं मनुना "युष्मा-
 भ्युदयिकश्चैव नै त्रेयसिकमेव च । प्रसक्तश्च निरसक्तश्च हि-
 विधुर्हर्षो वैदिषम् । इह वासुध वा कास्य प्रहसहृत्सर्गो
 क्यते । निष्कामं प्राप्त्यर्थं स निरसक्तपदिश्रयते । यथोक्ता-
 न्यपि कर्त्तापि परिहाय द्विजोत्तमः । आत्मदाने यमे च
 स्वाहेदाभ्यासे च यत्नयानिति" । अत्र वेदाभ्यास प्रप-
 याभ्यास । तत्र यत्नवान् । भिक्षाप्रयोजनार्थं याम-
 मान्त्रयेत् प्रविशेत् न पुनः सुखनिवासार्थम् । वर्षाकाशे
 द्व न दोषः । "ऊर्ध्वं वार्षिकीभ्यां मासाभ्यां नैकस्यान
 वाशीति" यद्वाच्यम् । अयस्मिन् पुनर्मासवत्सद्यपर्यन्त
 मपि स्यात्तस्यम् । "न विरमेकालं पसेदन्त्यलं वर्षाकाशात्"
 इतिस्मृत्यात् । "एकरालं वसेत् यामेसमरे पश्चरालकम् ।
 वर्षाभ्योऽन्यत्र वर्षांशु मासास्तु चतस्रोवसेत्" इति कल्पकर-
 षात् कथमिच्छाऽऽदासहृत्सर्गमिच्छतश्चाह । "अप्रमत्तपरैर्हृत्स
 षावाङ्गे नाभिखचितः । रक्षिते भिक्षुकैषामे यात्रामात्म
 नचोत्तुपः" अप्रमत्तो वाक्चक्षुरादिषापचररहितोभैष-
 च्चरेत् । वसिष्ठेनात्म विधेयोर्द्विषित । "सप्रागारायस-
 हृत्सितामि चरेद्भैष निति" । षावाङ्गे अङ्गः पञ्चसे भा-
 ने । तथाच मत्तः "विभूसे सप्तसप्तसे व्यङ्गारे भुक्तवज्जने ।
 हस्ते यथावस्यमाने गिखभिच्छां यतिचरेत्" तथा "एक-
 काशचक्षुरेङ्गिवात्मसज्जेसुत विचारे । भैषे प्रसक्तो हि
 वतिर्विषयेष्वपि चण्यतीति" । अत्रभिखचितं ज्ञोति
 र्विज्ञानोपदेशादिना अचिञ्चितः । "नचोत्पातनिमित्ता
 भास्य नचत्ताङ्गविद्यया । नात्तयासनवादाभ्यान्भिच्छां
 चिञ्चेत कर्हिचिदिति" तेनैवोक्तत्वात् । यत्तु नर्वसिधवच-
 नम् "त्राङ्गुपञ्चसे वस्यते तद्गुप्तीत चायम्प्रातर्मांसवर्ज
 मिति" । तदयत्नविकयम् । "भिक्षुकैर्भिख्यथोक्तैः पाच-
 यद्वादिभिर्बर्जिते यामे । मनुना चाल विधेयं चत्तः ।
 "न तापसैर्नोत्तुषेर्वां वयोभिरपि वा चभिः । आशीर्षभि-
 कुर्त्तव्यैराजारक्षपं ज्ञेदिति" । वायता प्राच्यत्वात् वर्त्त-
 ते तावत्कालं भैषचरेत् । तथाच वर्षर्षः "षट्ठी भिक्षाः
 वनादाव स षणिः वप्र पञ्च वा । अङ्गि प्रचाख्य ताः स-
 द्दोषतोऽग्नीवाच मान्त" इति । अचोत्तुपः भिक्षाव्यञ्ज-

नादिप्रसक्तः । भिक्षापरस्परं वतिपात्राप्याह । 'वति
 पात्रापि स्मद्देपुदावैवाङ्गुमयानि च । षनिर्षैः सुदि-
 रेतेवाङ्गोवाहै' वासवर्षम्" यां अदादिप्रकृतिकानि ज-
 तोनां पात्रापि भयेयु' । तेषां सदिपञ्च वाहावर्षम् च
 सुद्विषाधनम् । इयञ्च सुद्विर्भिषाचरपादिप्रयोनाङ्-
 भूताऽपेभ्याऽनुपचरतिविषया तदुपचरते इय्युद्वि
 प्रकरयोक्ता इत्यया । अतएव मनुना 'अतैलवा
 नि पात्रापि यल सुनिर्त्र कानि च । तेषामङ्गुः अत्र
 योचश्चमघानामिशाधरे" इति अमसइतान्मोपादानेन
 प्रायोगिकी सुद्विर्द्विषिता । पात्रान्तराभावे भोजनमवि-
 त्तमैव कार्यम् "तद्गुणं यद्दोषोत्तमाने तेन पात्रेनाम्बेन
 वा ठण्यो मात्रया भुङ्गीतेति' देवकश्चरत्वात् । एतन्मत्तस्य
 यतेरात्मोपासनाङ्गनियमविधेयमाह । "वसिष्ठेऽपि स्त्रिय
 याम रागहेषो प्रहाय च । मय चूला च भूतानामचतो-
 भवति द्विज "यां चक्षुरादीन्स्त्रियसमुच्च रूपदिविषयेभ्यः
 सस्यङ्गिनश्चा विनियतं रागहेषो प्रियापियविषयो मङ्गा
 व स्यक्ता चयन्दादोषोदीनपि । तथा भूतानामपकार
 करणेन मयमजुर्वन्तु शुक्लान् करणः ससहैतवात्तात्वा-
 रेणाच्छतो भवति हृत्तो भवति । किञ्च । "वर्त्तव्यामव
 सुद्विस्तु भिक्षुकेषु विधेयतः । शानोत्पत्तिनिमित्तात्वात्सा-
 तन्म्यकरचाय च' वा० । विषयाभिषावहं पञ्चनितदोष
 कश्चित्तस्यामवस्थान् करणस्य सुदिः कल्प्यावय प्राचा-
 वासैःवर्त्तव्यः । तस्याः सुद्वेराकाहैतवात्ताकाररूपघा-
 नोत्पत्तिनिमित्तात् । एवञ्च वति विषयावहितव्य-
 नितदोषात्मकप्रतिबन्धवये सत्तात्त्वध्यानधारवादी क
 तन्मोभवति । भिक्षुकेषु तेषा सुद्विर्विधे वतोऽनुष्ठेवा ।
 तस्य मोक्षप्रधानत्वात् मोक्षस्य च सुद्वान् करणताम-
 न्दरेण दुर्लभत्वात् । यथाह मत्त "दृष्टान्ते प्पायमा-
 नानां धातूनां हि यथा सहाः । तथेन्द्रियाण्यन्धुमे
 दोषा प्राणस्य निपहादिति" ।
 तेषां कर्त्तव्यं ध्यानि च निर्वर्त्तं षि० दर्शितानि यथा
 "प्रातश्चत्वाय ज्ञान्यज्जते इति जपित्वा इत्यहादीनि
 शूमी निधाय शूलपरीपयोर्प इत्येवदुर्गुणं शौर्षं ज्ञात्वाऽऽ-
 चस्य पर्यङ्गादयोवर्त्तं प्रथमेन दन्मधामनं ज्ञत्वा तेनैव
 अदा वधि'कटि' प्रथ्यास्य जसतर्पणवर्त्तं ज्ञात्वा पुन-
 र्जङ्गे प्राच्यत्वात् चक्षुरादीनि यद्दोषात्तौ केषयवाटिनमोत्तमा
 मभिषर्पयित्वा शूलस्यनामोत्तादिव्यससमसाभिर्वा-
 क्कृतिभिमर्ज्जनं चर्पवाशीति तर्पयेत् । श्री हूः आ

इति स्नाह्याशब्दानैश्चैभिरेव पुनस्तर्पयेदिति केचित् । ततश्चावस्थाञ्जलिना प्रथमेन जलसादाय व्याहृतिमि-
 द्ब्रूय गायत्र्या त्वि चित्वा त्वि गायत्री जमेत् । उदिते
 छर्म प्रथमेन व्याहृतिभिर्वायं विदित्वा मित्रस्य चर्षणी-
 ध्यात् । पूर्वोक्तैः शौरं इदं विष्णुरतिरभ्यर्चैः ब्रह्म
 यज्ज्ञानमिति बोधस्याय सर्वभूतेभ्यो नम इति प्रदक्षिण्य
 नावर्त्तते । ततो नत्वादित्याय विद्महे सृष्टृसाक्षाद्य धी
 महि । तन्नः सूर्यं प्रचोदयात् इति त्रिजमेत् ।
 एवं त्रिकालम् । विष्णुपूजां ब्रह्मयज्ञं च कुर्यात् ।
 अथ मिथा । “विधूमे सकृत्सर्वे व्यङ्गारे” इत्यादिमनूककाशे
 उद्दयमित्यादिस्यप्रस्थाय तेनैक्यं ध्यात्वा “आद्येणेति
 प्रदक्षिण्य कर्त्वा “ये ते पन्थान” इति जप्त्वा “योऽसौ विदास्ये
 षादित्ये पुरुषोऽनर्हृदिस्थितः । सोऽहं नारायणो देव
 इति ध्यात्वा प्रथम्य तम् । त्रिदण्डं दक्षिणे त्वंशे ततः
 सन्वार्यं बाहुना । पालं वामकरे क्षिप्त्वा शेषयेद्दक्षिणेन-
 त्विति” बौधायनोक्तादिमा लीनु पञ्च सप्त वा षट्ज्ञानं गत्वा
 भवत्पूर्वं भिक्षा याचित्वा “पूर्वमसि पूणे मे भूयाः” इ-
 त्यागत्य शुचिरक्षं मोक्ष्य ध्यो भूः स्वधा नम इत्यादिव्य
 ष्टसमस्तव्याहृतिभिः सूर्यादिभ्यो सूतेभ्यश्च भूषी क्षित्वा
 भुक्त्वाऽऽवस्य प्रथमेन पौड्रप्रमाण्यायामानु कुर्यादिति सञ्चे-
 प । गौतमव्याख्यायां ष्टुः । “यतिहृत्ते जलं दद्याद्भक्ष
 दद्यात् पुनर्जलम् । भैक्षं पर्वतमात्रं स्यात् तज्जलं सा-
 गरोपमम्” अत्र सर्वत्र सूक्तं माध्यापरार्कमदनरत्न
 ऋत्वर्येवारादौ ज्ञेयम् । जावाक्षिञ्चतौ “श्रुत्यागारे
 देवदृष्टे त्वणकुटीवल्मीकदृक्षमूलकुशाक्षयाग्निहोत्रदृष्ट
 नदीपुच्छिमगिरिकुङ्गरुर्भरस्सिखिलेष्वाभिकेतन” इति ।
 भास्वरे “अष्टौ सासानु विहारः स्याद्यतोनां संयता-
 त्मनाम् । एकत्र चतुरोसासानु वार्षिकानु नियसेत्
 पुन । अविस्तरे प्रविष्टानां विहारस्तु न विद्यते” ।
 अत्रि । “भिक्षाटनं जप ज्ञानं ध्यान शौचं सुरार्च
 नम् । कर्त्तव्यानि पञ्चेतानि सर्वथा ऋपदण्डवत् ।
 सञ्चलं शुद्धवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च । दिवा-
 क्षापय यामं च यतीना पतमाभि षट् । आसनं पा-
 लशौच्यत्वं सञ्चयः शिष्यसम्पृहः । दिवास्नापोऽथैषाजल्योय-
 तैर्बन्धकराणि षट्” । दण्डः “नाध्येतव्यं न वक्तव्यं न
 श्रोतव्यं कथञ्चन” । मदनरत्ने उच्यते “पितृयज्ञत्वित
 पूर्वकत्वं देवादिकारणात् । वर्जयेत् तादृशीं भिक्षां पर-
 वावाकर्त्तुं तथा” इहस्सतिः “न तीर्थवासी नित्यं स्नात्वा-

पवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्नात्वा व्याख्यान-
 परो भवेत्” । एतद्देविभ्रपरम् । अत्रि “ज्ञानं सु-
 रार्चनं ध्यानं प्राण्यायामोवलिस्ततः । भिक्षाटनं जपः
 सन्ध्यात्याग कर्मफलस्य” च । अन्वोऽपि माधवीयमित्याह-
 रादौ ज्ञेय । यतिधर्मसम्पृष्टे “न ज्ञानमाचरेद्भिक्षुः
 पुत्रादिनिधने श्रुते । पितृसाहस्यं श्रुत्वा ज्ञात्वा सु-
 क्षातिं सास्वर” । धापनं च पौर्णमास्यां कार्यम् “अस्य-
 त्विषु पापयेत्” कालमा० धृतवाक्यात् । [कदिक्”पा० ।
 एकादिश् त्रि० एका समाना दिक् यस्य । त्र्यह्यदिक्त्वे”तेनै-
 एकदृष्ट्यं त्रि० एका इक् यस्य । एकनेत्रे काणे । २काके पु०
 एकं सर्वमभिष्टं पश्यति इत्ये-क्तिम् । श्रिये । एकत्वेन
 सर्वदृष्टि ४तत्पञ्चे त्रि० ।
 एकदृष्टि स्त्री एका अभिक्षा ध्यानव्यविषयत्वात् इति । धान-
 न्यविषयदर्शने । “सततमेकदृष्ट्या तमवलोकायनु” पञ्चत० ।
 ब्रह्म० । २ तथादृष्टियुक्ते ३काणे च त्रि० काण्यत्वं चक्षुःश्रुत्यैक-
 गोलकवस्त्वन्वत्वं चक्षुरिन्द्रियश्रुत्यत्वमिति भेदः । ४काके पु०
 एकदेव पु० कर्म० । मुख्यदेवे परमेश्वरे “एकोदेवः सर्वभूतेषु
 गृहं इति” श्रुतेस्तस्य तथात्वम् “स हि पूर्वेषामपि गृह-
 कावेमानवच्छेदात्” पात० उक्तेः यो “ब्रह्माणं विदधाति
 पूर्वमिति” श्रुतेषु ब्रह्मणोऽप्युत्पादकत्वात्तस्य तथात्वम् ।
 एकदेवत त्रि० एका देवतास्य । एकदेवताके ३अग्निहोत्रादौ ।
 “एकदेवतेपूजयस्” कात्या० २२, ८, ४। “यत् पुनः कर्मख्येकैव
 देवता यथाऽग्निहोत्रे पुनराधेये च ततोभयं तद्देवत्वञ्चेति”
 कर्कः । एकदेवतोऽप्यत्र कमेष्वा० । एकस्या देवताया स्त्री ।
 एकदेवत्य त्रि० एका अष्टादेवताता गर्हति यत् । १अष्टदेवता-
 के । “तप्तादाह्रिन्द्रः सर्वदेवता इन्द्रोऽष्टादेवा इत्येतद्देवै
 देवास्ते धैकदेवत्वा समवन्” शत० ब्रा० । १, ३, २२ ।
 २ एकदेवताके च । “सोमादिषु उभयभेकदेवत्वं भवति”
 कात्या० स यज्ञव्याख्या । एकदेवत्योऽप्यत्र त्रि० ।
 एकदेश पु० कर्म० । १ ध्यवने, प्रतीके । ध्यवयवस्य सप्त-
 दायसायणः स च वास्तवो बुद्धिकल्पितश्च सावयवानां
 घटादीनाम यविशेषः पीवामूलादि वास्तवः, वास्तवियदा-
 दीनां निरयथाना तु बुद्धिकल्पितः यथा पूर्वाङ्गः पूर्वरात्र
 इत्यादि । तथा शुष्कविशेषाणामपि यन्त्रादीनां बुद्धिक
 ल्पितस्तथा “एकदेशविलसतमन्यवद्भवतीति” व्या० परिभाषा
 “एकदेशेन वेदस्य वेदाङ्गाभ्यपि वा पुनः” सप्त यन्त्र-
 समूहात्मकवेदस्य यौहमेव तथात्वम् । “सन्तो गङ्गानसम्बहु
 विटस्तु धूर्त्तं कर्त्तव्येदमः” बा० द० । विद्यानिशेषरूपक-

क्षान्ना तथात्वम् । 'उदाहृत' सर्वथा ते गुणाना मयैकदेश
 प्रसमीप्य बुद्ध्या' भा० अतु० २ ईष० अत्रापि तथा । 'तान्ये-
 कदेशान्निश्चयत पयोधे' भाष 'शान्ति'कदेशमाहवनीये प्रा-
 स्नति' कात्या० २, ई, १४ । एकदेशशब्दस्य पूर्वापरमध्येोत्तरादि-
 शब्दः तेन सहैकदेशिना षठीसमासापवादक, रकदेशिस-
 मास । 'पूर्वापरावरोत्तरनेकदेशिनैकाधिकरणे' पा० 'सर्वो-
 ऽप्येकदेशः कालेन सह समस्यते 'सि०कौ० । 'उपारता
 पश्चिमरात्रगोचरात्' किरा० । एवं मध्यरात्र इत्या-
 दि । एकाधिकरणे इत्युक्ते पूर्वशब्दालापाभित्वादौ न ।
 तत्राह 'शब्दस्यैकदेशवाचकत्वे ऽपि समाशवाचिन एव
 एकदेशिसमा० अर्थे पिप्पल्या इति वाक्ये अर्धपि-
 प्पलीत्यादि । अयमांशवाचित्वे तु षठीसमासः 'क्रोयांश्च
 स्तिमितजननेन गावा' रघु । इत्येक एव तेन पिप्पली
 नामर्कमित्यादौ न किन्तु ईत० । एकदेशोऽप्यस्य रश्नि ।
 एकदेशिन् उक्ताशयुक्ते त्रि० स्थियां ङीप् । 'अहमेव शब्द'
 भाषित्व महत्तसमासस्य एकदेशिसमासस्य चा तत्र प्रमा-
 णम् । 'पूर्वापरत्यादि' पा० छ० ।

एकदेशविभावितन्याय उ० एकदेशोविभावित प्रमाणादि-
 ना सवाध्याह्नोकारितो येन तमधिकृत्य न्यायोन्वायसाध्य-
 कार्कविशेष । अष्टादानादिव्यवहारे सुवर्णादिबहुवचनमि-
 योगे प्रतिवादिनाऽपङ्गने वादिनैकदेशमात्रस्य प्रमाणै साधने
 एकदेशे तयो सत्यमित्यात्वावधारणमूलके सर्वधमदापनात्तु
 खे तर्कभेदे तत्र एकदेशसाधने क्वचित् पूर्वं निवेदितसर्वधम-
 दापन क्वचित् इति विषयविशेषव्यपस्थापनम् मित० यथा ।
 "निष्पु ते लिखितज्ञैकमेकदेशविभावित । दाय्य सर्वं न-
 मेपाथे, न स्याद्व्यर्थो न वेदित" या० नैकमनेकं सुवर्णरजत
 वस्त्रादि लिखितमभियुक्तमर्चिना प्रत्यर्थी यदि सर्वमेव
 निष्पु ते अथजानोते तदार्षि नैकदेशे हिरण्ये साक्ष्यादिभिः
 प्रत्यर्थी भावितोऽङ्गोकारित सर्व रजताद्यर्थे पूर्वलिखि-
 त दायोऽर्थिने नपेय न स्याद्व्यर्थनिवेदित पूर्वं
 मापाकासे अग्निवेदित पश्चादर्थिना पूर्वं मया विष्टतम्
 इति निवेद्यमानो न स्याद्व्यर्थो न वेदित । एतच्च न
 केवञ्च वाचनिकमेकदेशे प्रत्यर्थिनोमिथ्यावदित्वसम्भ-
 वात् । अर्थिनश्चकदेशे सत्यवादित्वमिथ्यादेकदेशान्त-
 रेऽपि सत्यवादित्वसम्भवात् । एव तर्कापरनामसम्भा-
 यनाप्रत्ययानुवृत्तीतादकारदेशे योगीश्वरवचनतः सर्वं
 दापनीयम् नपेय इति निर्णय । एतच्च तर्कान्वाया
 तुमयेन निर्णये क्रियमाणे वस्तुनोऽन्यथात्वोपि व्यवहार

दर्शनाच्च दोष' तथा च गौतमः" "न्यायाधिगमे तर्का-
 न्युयेयस्ते भाभ्युद्ध यथास्थानकृतयेत्" इत्युक्ता "तस्मात्प्राजा
 चार्यार्वानन्द्यौ" इत्युपपन्न इति । नचैकदेशविभावितो-
 त्तपादेयवचन' प्रत्यर्थीत्येतावदिह गम्यते एकदेशवि-
 भावितो नपेय सर्वेन्द्राय इति वचनात् । यत्तु कात्या-
 यनेनोक्तम् । 'अनेकार्थाभियोगेऽपि यावत् संसाधयेद्वनी ।
 साक्षिभिस्तावदेवासौ समते साधितन्वमिति" तत् पुत्रा-
 दिदेयपित्वाद्युपविषयम् । तत्र हि बहून्धानपियुक्त
 पुत्रादिर्न जानामीति प्रतिवदन् । निष्पुनादौ न भवतो-
 त्तैकदेशविभावितोऽपि न क्वचिदसत्यवादोति "निष्पु ते
 लिखितज्ञैकमिति शास्त्रन्तत्र न प्रयत्तेति । निष्पुनाभा-
 वादपेक्षिततर्काभावाच्च" 'अनेकार्थाभियोगेऽपीति' कात्या-
 यनवचन' सामान्यविषय विशेषशास्त्रस्य विषयं निष्पु-
 वोत्तर परिहृत्याज्ञानोत्तरे प्रवर्त्तते । नतु "अष्टादिपु
 विवादेपु स्थिरप्रायेषु निश्चितम् । ऊने वाच्यधिके चाप्ये
 प्रोक्ते साध्यज्ञ सिध्यतीति" वदता कात्यायनेन अनेकार्था-
 भियोगे साक्षिभिरैकदेशे विभाविते अधिके वा भाविते
 साध्य सर्वमेव न सिध्यतीत्युक्तम् । तथा सत्येकदेशे भा-
 विते अभावितैकदेशसिद्धि कृतस्याप्यात् १ अच्यते लिखित
 सर्वार्थसाधनतयोपन्यस्तै साक्षिभिरैकदेशाभिधानेऽधिकमि-
 धाने च क्वचिन्मेव वाध्यं न सिध्यतीति तस्यार्थज्ञ-
 तापि निश्चितज्ञ सिध्यतीति वचनात्पूर्ववत् संशय एवे-
 ति प्रमाणान्तरस्यानसरोऽप्येव "अथ निरस्येति" नियमात् ।
 साहसादौ तु सकलसाध्यसाधनतयोपदिष्टै साक्षि-
 भिरैकदेशेऽपि साधिते क्वचिन्साध्यसिद्धिर्भवत्येव ता-
 वतैव साहसादे सिद्धत्वात्कात्यायनवचनाच्च । "साध्या-
 र्थाशेऽपि गदिते साक्षिभि सकलमन्वेत् । स्त्रीषण्णे सा-
 हसे चौयै यन्साध्यं परिकीर्त्तितम्" ।

असुवेवाधमवच्छन्ना एकदेशविभावितन्याय प्रवर्त्तते इ-
 त्येकदेशविभावितन्यायस्य तादृशार्थकत्वम् इति बोध्यम् ।
 एकदेशे उ० एक अशोदेहोऽप्य । १। नपेयस्ये त्रिषा० तस्य
 पक्षेपु अतिहृन्दरत्नात् तथात्वम् । एकस्तुस्थोदेहो यत्र
 एकप्रात् देहोयत्र वा । २। वंशरूपे गोले तत्र सर्वे-
 षां त्वत्पदेहत्वादेकप्रादुत्पन्नदेहत्वाच्च तथात्वम् । "बहूनि
 विप्रः गोत्राणि सुनीमा भावितान्माम् । एकदेहानि ति-
 षन्ति विभक्तानि विना प्रजा" हरिप० ४ ई । १३। समादेश-
 रत्ने सचिद्वत्त्वे च एकमेकता गत देहस्य । ४। दम्पत्यो
 तयोर्विवाहेन एकदेहतोत्पादनात्तथात्वम् "अस्थिभिर-

श्रीनि मासैर्मसानि त्वचा त्वचमिति" श्रुतेः । "आ-
न्नाये स्रुतितन्त्रे च क्रीकाचारे च स्रुतिभिः । शरीराङ्ग
स्रुता जाया पुण्यापुण्यफले समा । यस्य नोपरता भार्या
देहाङ्गे तस्य जीवति । जीवत्यङ्गशरीरे तु कथमन्योधनं
हरेत्" इहं स्रुतश्च तयोरेकदेहत्वम् । तत्र पु सि पु०,
स्त्रिया स्त्रीति भेदः एकाङ्गादयोऽप्यत्र । स्त्रिया ङीप्
इति भेदः । कर्म० । ५ एकस्मिन् देहे न० ।

एकद्वयं पु० एकेन परात्मना दीव्यति दिव-कृप् ऊठ् ३त० ।
आत्मारामे ऋषौ सृष्टि आत्मनैव एतत् इति प्रसिद्धम् ।
"अमन्दीदेकद्वयैवोक्त याच देवी" क० ८, ८०, १०,
"एकद्वयं ऋषि' भा० ।

एकधनं न० एकमेव धनम् । एकमात्रधने "एतानां धा-
रतामेकधनसुपाहितम्" शत० ब्रा० ११, ४, १, १, "एकमेक-
नममयुग्म धनं धोयमानसुदकं यत् । श्ययुग्मसख्याके
उदकाधारे कलसे "अयुक्ता अयुक्ता एकधना भवन्ति "त्रयो
वा पञ्च वा, पञ्च वा सप्त वा, सप्त वा नव वा, नव वैकादश
वा एकादश वा त्रयोदश वा, त्रयोदश वा पञ्चदश वा
इन्द्रसहस्रिधुनं प्रजननम् । अथ य एष एकोऽतिरिच्यते
स यजमानस्य त्रियमभ्यतिरिच्यते स वा एषा सधनं यो
यजमानस्य त्रियमभ्यतिरिच्यते तदादेवा सधनं तस्मा-
देकधना नाम" शत० ब्रा० १, ८, १, ४, "प्रत्येकधनान-
युग्मानुदहरणांस्त्रिप्रभत्यापञ्चदशभ्यः" कात्या० ८,
३, २२, "उत्तरस्यैवानसोऽक्षात् प्रत्येक अधोभूषौ एक-
धनानयुग्मस ख्यासिद्धधाति एकधनशब्दार्थं स्वयमेव
व्याचष्टे उदहरणानिति उदकं ह्युयते एभिरित्युदहरणां
कश्चसाक्षान् तत्रादिपञ्चदशपर्यन्तायुग्मसंख्यान् विषम-
संख्यान् । तत्राग्निहोमे त्रयः पञ्च वा, अत्रनिहोमे-
ऽपि तावन् एव, उक्त्ये पञ्च वा सप्त वा, षोडशनि सप्त
नव वा, वाजमेये नवैकादश वा, अतिरात्रे एकादश
त्रयोदश वा आप्तोयार्थे त्रयोदश पञ्चदश येति" कर्म
"अत्र कक्षधरत्वात् पु स्तम् अथा विशेषणत्वे स्त्रीत्वम्
"आवर्तततीरधनुहिधारा इत्याहसास्त्रेकधनासु" आश्व०
श्रौ० ५, १, ६ । "द्विविधा आपः वसतीर्ये एकधनाय तत्र
पर्वेद्य रेव वसतोपयो गृह्येता एकधना इदानीं गृह्यन्ते ।
ता गृह्येता यज्ञदेशादेव यजनदेशे प्रति यथा वर्तन्ते
तदेयस्यगनुवक्तव्या" नारा० ८० । अथाज्ञाधार वि-
ना देशान्तरगमनासम्भवात् प्रायुक्तवाक्यासु पुनरयुग्मकक्षसं
राहरण कर्तव्यमिति बोध्यम् । वस्तुत एकधनमन्त्रेण अयु-

ग्मसंख्याककलषा एवोच्यन्ते । स आधारत्वेनाप्यस्य अच् ।
३तत्स्थे जलादौ ति० इत्येव न्यायम् "तावच्चैकधनानाम्"
कात्या० ८, २, २२, सू० "एकधनानामेकधनस्थानामपामिति"
कक्षेण तथा व्याख्यानात् "एकधनांस्त्रीतुञ्जयन्ति" कात्या०
१, १०, "एकधनान् उञ्जयन्ति उदकेन पूरयित्वा उत्क्षि-
पन्ति जलमध्यादूर्ध्वं निनयन्ति निष्काशयन्ति" कर्म० एकं
सख्यं धनम् कर्म० । ४ सुख्ये धने न० "सोममाप्या-
यतामिन्द्रायैकधनविदे" यजु० ५, ७, "एकं धनं सुख्यं
धनं सोमरूपं विन्दते लभते स एकधनवित् । यद्वा
सोमकण्डुनाय यैर्जलमानोयते ते कुम्भा एकधना एकं
धनं सोमरूपं यत्नेति वेत्ति जानामीति" वेददी० "एक-
धनस्तादृक् कलष अस्वस्य इति । एकधनिन् तादृशैक
धनयुक्ते त्रि० "प्रले सदानयैकधनिन" शत० ब्रा० १, ८, २, १७,
"एक समान साधारण धन यस्य । ५ अविभक्ते ईषष्टिनि
च त्रि० । अविभक्तधनाना स्रष्टधनानामञ्च साधारणधन
त्वात् तथात्वम् । ७ एकमात्रधनयुक्ते त्रि० ।

एकधर्मिन् त्रि० एकस्तुल्योधर्मो यस्य अविभक् स० । तस्यधर्म
युक्ते स्त्रिया वा ङाप् । एकोधर्मोऽस्वस्य इतिरप्यत्र साधु ।
"सर्वेषामेकधर्मिणात्" स्रुतिः । अत्र स्त्रिया ङीप्

एकधुरा स्त्री एका धूः कर्म० अ समा० । एकधारे । तद्वह
तीत्यर्थेण तस्य लुक् । एकधुर-एकधारवाङ्के २ गवादी
त्रि० । अस्यर्थे अच् । ३ एकधुरायुक्ते त्रि० । एकधुर
वहति ख । एकधुरीण एकधुरवाङ्के त्रि० ।

एकधुरावह त्रि० एकधुरा वहतीति वह-अप् ईत० । एक-
धारवाङ्के गवादी ।

एकनक्षत्रं न० एक नक्षत्रं यत् । एकतारात्मके नक्षत्रमेदे
आङ्गां चित्वा स्नातिश्च एकतारात्मकं नक्षत्रं तच्च अक्षे
आयच्छे ४८७४० दर्शितम् । शत० ब्रा० भाष्ये तु पुष्यक्षेक-
तारात्मकत्वसक्तं तदनुसारेण सरस्वायामश्नाभिसाधोक्तं
किन्तु तनुमूलं ज्योतिषश्चन म्ग्यम् । वस्तुतोऽत्र एक-
शब्दस्यायुग्मपरत्वं पुष्यस्य च त्रितारात्मकत्वेन तथात्वाभि-
प्रायेण पुष्यस्येयुक्ति "अयुग्मं हि पितृणामेकनक्षत्रे
एकनक्षत्रं हि पित्राणाममावास्यायाम् अमावास्या वा
एकनक्षत्रमेको हि यद्देतां रात्रिं सर्वाणि भूतानि सव-
सन्ति तेषां तं काममाप्नोति या सर्वेषु नक्षत्रेषु" शत०
ब्रा० १०, १२, ८, १, २ । "एकनक्षत्रे कात्या० २१,
३, २ । एकं नक्षत्रं हि पितृणांमिति" एकनक्षत्रं
च यत्रैका तारा चित्वा स्नाति रेवत्वादि यथा"

कर्म । अत्र रेवत्या द्वान्विंशत्तार तत्रकत्वम् अक्षेपा-
 शब्दे उक्तम् अतस्तस्या एकत्वाभावात् रेवत्यादिय-
 न्देन बद्धं चान्विनोति बोध्यम् तस्याश्च त्रितारत्वेनायुग्मप-
 रयम् । अभावात्वा वा एकनक्षत्रमित्युक्तेः श्रमाभावात्
 याश्च । तत्र च रविशुक्रयोरेकनक्षत्रस्थितत्वात् एकनक्ष-
 तत्रयुक्तदाहत्वादा तयात्वम् कर्म० । एकस्मिन् नक्षत्रे
 एकनष्ट उ० एको सखो गत । नाशप्रसक्तके सखप्रनष्टे त्रिका०
 एकपक्ष पु० एक पक्षो यस्य । १घृहाये कर्म० । एकत्र २पक्षे पु०
 एकपत्नी स्त्री एक समानः अन्वयो वा पतिव्यंस्था । मान्नादेश,
 मान्नात्वात् ङीप् । घपत्याम् “धर्वासाभेकपत्नीभाभेका-
 वेत् पुत्रिणी भवेत् । धर्वासास्तेन पुत्रेषु माह पुत्रव-
 तीर्षितः” मत्तु २पतिव्रतायाश्च । “यो धर्म एकपत्नी
 ना काङ्क्षन्ती तमनुत्तमम्” मत्तुः “ताश्चावश्यं दिन-
 सम्यगनातत्परामेकपत्नीम्” मेघ० । “क्षामेकमतीं व्रत
 इ खयोसाम्” कुमा० । एकपतिरीशो यस्य वा कम् ।
 एकपतिक एकस्त्रामिके त्रि० स्त्रिया टाप् । “पत्य नौर्यश-
 सम्यम्” इत्यधिकारात् भर्तृर्धकस्यैवा नादेशेऽपी नेतरस्य ।
 एकपत्रिका स्त्री एक गन्धयुक्ततया श्रेष्ठं पत्र यस्या
 कप् टापि अत इत्त्वम् । गन्धपत्रादृष्टे राजनि० ।
 एकपद न० एक पद पदोच्चारणयोग्यत्वात् यत् । एकपदो
 उच्चारणयोग्यत्वात् । तत्कावे । कर्म० । एकस्मिन् २स्थाने
 श्रुपतिष्ठन्नरूपे पदे च “निघृन्त्योनेकपदे य उदात्त
 खरानिव” भाष, । “अनुदात्तं पदमेकवर्जम्” पा० एकपदे
 अन्वयसरस्य उदात्तेन निघातविधानात्तेन साहस्य मिहोक्त-
 मिति बोध्यम् “कपयोगपदे निरागवम्” रघु । एक पद
 चरयो यस्य । एकचरणमत्तये २तद्युक्ते देवभेदे पु० स
 च देव इहत्वं० शुभविभागे प्राच्याशुक्र । अथ पूर्वस्यामञ्ज-
 न इत्याद्युपक्रम्य “एकपदतामसिप्रिकनोयत्नकावर्षमानयेति”
 एक पद कोष्ठ पूजास्याय यस्य । वास्तुमण्डले एककोष्ठमध्ये
 ईद्रेभेदे पु० “अगुणैकपदो ज्ञेय” वास्तु० त० देवः पु० ।
 एक पदं कोष्ठरूपं स्थानम् । कर्म० । वास्तुमण्डलमध्ये
 एककोष्ठोत्तमस्थाने न० “इत्येतेन्द्रात्मज्ञशोभावेकैकपद
 च स्थिता” तत्रैव । तत्कोष्ठविषयादिप्रकाशोवास्तुमण्डले
 कथ्यते । एकं पदं चरयोऽस्य । ङङ्गभेदे पु० इन्द्रा ।
 क्रियां जातित्वात् ङीप् । “हृदयैर्विकेपदादार्थ्यनिर्मुक्त
 इच्छादिभिः” भाग० ४, ६, ११ । एक एवम् पद
 शब्द वक्ष्य । एवपदवाच्ये त्रि० “किं चिदेकपदं धर्म्यं
 किं चिदेकपदं वयं । किञ्चिदेकपदं धर्म्यं किं चिदेकपदं

वृषम् । यद्यपि “दाक्षमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं
 यय । सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं हृत्सुम्” भा०
 व० ११२ अ० । शुचिद्विरेकपदमोध्यदाज्याद्युक्ते उक्तम्
 एक पदं पदविन्यासविशेषो यत् । १० रतिबन्धभेदे पु०
 “पादमेकं हृदि स्थाप्य द्वितीयं स्तम्भसंस्थितम् । तत्रै
 धृत्वा रमेत् कामो बन्धस्तेकपदं षटः” रत्नभाषोक्ते ।
 एकपदि अन्व० एक पादः साधनं यस्मिन् प्रहरणे । द्विद
 गङ्गादि० इच्छमा० भव्यात् पङ्गावथ । पादसाधने प्रहरणे ।
 एकपदी स्त्री एक गन्तुं समानं पदं तद्विज्ञानं गौ० ङीप् ।
 ययि अमर । तत्र हि गन्तुं पदसमानविज्ञं दृश्यते
 इति तस्य तथात्वम् । एक पादो यस्याः स ह्या-
 पूर्वकत्वात् पाङ्गाव० कुम्भपदा० ङाप् पङ्गावथ । २एक
 चरणयुक्तायां स्त्रियाम् ३एकदत्तचतुर्थीयशुक्तायाश्चि च
 “गायत्र्युक्तेकपदी द्विपदी त्रिपदी” श्रुति । “एकपदी
 द्विपदी त्रिपदी चतुष्पदीमहापदीम्” यजु० ८, ११ ।
 एकपरि अन्व० एकेन विपरीतं प्रथम् “अत्रयत्नकावस्था
 परिणा” पा० अन्वयो० । एकेन विपरीततया पतनेन परा-
 जये द्यूते व्यवहारेषाय प्रयोग । यस्य यथा पातने ज-
 योभवति तस्य एकस्यान्वयासादे पातने एवं प्रयो-
 जन एव व्यवहारेऽपि ।
 एकपर्यायि स्त्री एक पर्यं तप साधनतया व्याहारो यस्याः । गंध
 राजस्य मेनयादुत्पन्नदृष्टिहृत्सयमध्ये । इदृष्टिभेदे । ‘तिस्रः
 कत्यास्तु मनाया जनयामास गौराट् । अपर्यायिकपर्यायं
 हतीयामेकपाटलात्” इत्युपक्रम्य । “व्याहारमेकपर्यायं
 एकपर्यायं समाचरत्” हरि० ८ अ० । साधे कन् बद्ध० ङप्
 वा अत इत्त्वम् अपर्यायिकाप्यत्र । “अपर्यायं निराहारा
 एकागा एकपर्यायिका” देवीपु० ४५ अ० । अस्य पूर्वोक्तवा-
 क्येनैकवाक्यतया हिमन्तुक्त्याभेदपरत्वम् न तु दुर्गापर-
 त्वमिति बोध्यम् । एकमात्रं पर्यायसः । एकमात्रभेदे-
 एकादौ त्रि०
 एकपर्यवर्तक पु० पर्यंतभेदे “कथं गन्विताको द्व (कथं-
 भीमाङ्गुभा) मध्येन कुक्ष्याप्रसम् । रस्य पञ्चसरोगत्या
 कामकुटपतीत्यं च । गण्डकाश्च सहागोष्पं सदानोरां न
 यैव च । एकपर्यंतके सद्यः क्रमेणेत्याप्रजनते । उसीर्क
 मरयु रत्या ता पूर्वां च कोमसाम्” भा० ४० । ६ अ० ।
 एकपलाग पु० एक पलागो यस्य । एकपलमात्रद्वये तत्र भव
 तथेदं वा गङ्गा० च । एकपलागीयं तत्रपदे तदीये च त्रि०
 एकपाटना स्त्री एक पाटनं इत्यप तप साधनतया व्याहारो

अस्याः । ह्रिमयतोमेमायासुवृषपद्मद्विद्वत्प्रथमध्वे इह-
द्वभेदे एकपक्षाद्यच्छे भूलं दृश्यं तत्रैवैतन्नाम्निरुक्ति-
र्यथा । “पाटलापुष्पमेकञ्च व्यादधावेकपाटला” ।

एकपातिन् त्रि० एक सन् पतति पत-ण्णिनि “सहस्रमेति”
स० । एकाकितया १पतमशोले अतिरात्रयागसंख्ये
२अहविशेषे न० “एकपातीनि त्वहानान्यतिरात्रा” ।
आश्व०श्रौ० १२, ६, १२ । “चतुर्विंशतिभिर्जिह्विषुष्वन्नाहा-
व्रतादीनि एकपातीन्यहानि तानि अतिरात्रसंस्थानि
भवन्ति” नारा० । १३गभेदे स्त्री ङोप् । “धात्यान्वा-
त्कपात्नी” आश्व०श्रौ० ५, १६ ११ । “अग्निर्हीता
ऋहपति सराजोति प्रतिपदेकपातिनी पञ्च” ६, ५, ६ ।

एकपाद् त्रि० एक पादोऽस्य अन्त्यलोप समा० ।
१विष्णौ “चतुरात्मा चतुर्भाषचतुर्वेदविदेकपात्” विष्णु-
सं० । “एक पादोऽस्येकपात् पादोऽस्य विश्वाभूतानोति”
ऋते । “पिष्टभ्याह्मिदं कृत्स्नकैकांशेन स्थितो जगत्”
गीतोक्तेश्च” भा० । परमेश्वरामिदमेव एकपादयुक्तत्वेन वा
२रिषे च । स च इन्द्रभेदः । “अजैकपादह्रिर्बुधोविरू-
पाश्च रेवत । हरश्च वज्ररूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वर” ।
इहाएकादश प्रोक्ता जयन्तवापरजित” विष्णुध० अ-
व्यनामानोऽपि इहाः सन्ति त्वत्तदानादौत्वेत एव पूज्याः ।
अजेतिमासान्तरं तेन एकादशसंख्यापूर्तिः अतएव वि-
ष्णुध० “अजनामा महाइन्द्र” इत्यादिमा तद्व्यापनस-
क्तम् “एकपादमिधो विम । ऋहादः स्याद्वहन् यरम् ।
चक्रं उभयकं शूलं सुहृत् तदधोवरम् । अर्षं चतु-
र्योषवावान् खट्वाङ्गवाश्च मच्छके । धनुर्वश्टां कपालञ्च
कौस्तुभो तर्जनीषटम् । परशुं चक्रमाधत्ते क्रमा-
हामाष्टके करे । अनेकभोगसम्पत्तिं कुरुते यज्वनः
सदा” इति तत्रैव एकपादोऽध्यानान्तरसक्तम् । २ एकपादयुक्ते
त्रि० स्त्रियां ङीप् पङ्गाव एकपादोति भेदः एक-
पादोऽस्ये ङदा० ।

एकपाद् इ० कर्म० । “एकमात्रवरणे “व्युत्तिष्ठदेकपादेन परम
भोगमास्थितः” भा० अशु० ०८२ अ० । “उत्तिष्ठदेकपादेन
दृश्ये विबुधैर्बभाम्” भाग० ३।१, १६ “एकपादोऽस्य स-
मासान्विधेरनित्यत्वात् नान्यलोपः । एकपादयुक्ते २ परमेश-
्वरे । “पादोऽस्य विश्वाभूतानोत्पुक्ते तस्य सर्वभूतरूपै-
कपादत्वात् तथात्वम्” तत्र शिन्त्रियेऽल एकपाद्” अथ०
११, १, ६, २, एकवरणयुक्तमात्रे त्रि० स्त्रियां स्यात्त्वात्
ङीप् टाप् वा । “द्विर्वी लृषीं विमाषापीं दीर्घजिह्वा-

मजिह्विकाम् । विस्तनीमेकपादाश्च त्रिजटाभेकलो-
चनाम्” भा० अ० १०६ अ० “एकपादाश्च एरुपान् केर-
लान् वनवासिन” भा० स० २० अ० सहदेवदक्षिण-
दिग्विजये” “एकपादाश्च तत्राहमपश्य हारि वारितान्”
५० अ० । ४ अशुभेते “एकपादमहोदरो” भा० अ०
अशुरगणनायाम् । एकपादोऽयलम्बनत्वेनास्यस्य अच् ।
५ एकपादमात्रालम्बके । “पर्वतारोहणं कृत्वा एकपादो
विभावसुम् । निरिच्छेत् निराहार ऊर्ध्वं शङ्कः कृता-
ञ्जलि” भा० अ० १२५ अ०

एकपादिका स्त्री एक पादोऽयलम्बनत्वेनास्यस्या ठन् । एक-
पादावलम्बनेन सगाना स्थितिभेदे ‘अथावलम्ब्य ज्यमै-
कपादिकाम् तदा मिट्ट्रावपुपत्वत्वं खग नैप० ।

एकपिङ्ग इ० एकं पिङ्ग नेत्रमस्य । कुबेरे । तस्य क्रूरह-
स्या पार्श्वतीर्दर्शने वामनेत्रस्य स्मृत्तने शिवशक्त्येन प्रस-
न्नायास्तस्या वरेण पिङ्गलं वामनेत्रं जातमिति तस्य
तथात्वम् तत्कथा काशी० यथा

“प्रसार्थं मयने पूर्वसमासेव व्यलोकयत् । यन्मोः
समीपे कां योपिदेया सर्वाङ्गसन्दरो । अन्तया किं तपस्रप्तं ?
ममापि तपसोऽधिकम् । अहो रूपमहो प्रेम सौभाग्य
श्रीरहो भयम् । क्रूरइग्वीक्षते यावत् पुनः पुनरिदं
वदन् । तावत् प्रस्फोटितं नेत्रं वामं वामविजोषणात् ।
अथ देव्यमयोद्देवं किसौ दुष्टतापस । असह्यीक्ष्य भां
वक्ति न्यकुर्वन्मे तप प्रभाम् । असह्यक्षिणेनास्त्रा पुन-
र्गामेव पश्यति । असह्यमानो मे रूपं प्रेमसौभाग्यसम्पद ।
इति देशीगिर श्रुत्वा प्रहस्य माह ता प्रभु । उमे !
स्वदीयपुत्रोऽयं न च क्रूरैश्च चतुषा । संपश्यते तपो-
लक्षणा तव किन्त्वधिवर्षयन् । इति देशीं समाभाष्य
तमीय पुनरब्रवीत् । वर ददासि ते वत्स । तपसाऽनेन
तोपितः । मिथीनामधिनाथस्त युद्धकानां भवेश्वर ।
यत्नाया निदराष्याश्च राजा राजाश्च सुयत ! । पतिः-
पुण्यजनानाश्च सर्वेषा धनदोभव । मया सख्यश्च ते नित्यं
वत्सप्राप्ति च तरान्तिके । अलकां निकषा मित्वा तव प्रीतिं
विवर्षयन् । आगच्छ पादयोरेखा पत ते जमगी त्वियम् ।
इति दत्त्वा वरान् देवः पुनराह शिवः शिवाम् । प्रसाद
कुरु देवेशि । तपस्विन्यङ्गजे तव । देव्युवाच । वत्स । ति
निर्भला भक्तिर्भवे भवतु सर्वदा । भवैकपिङ्गोनेत्रेण
वामेन स्फुटितेन च । देवदत्तास्तु ये त्वयं वराश्चान्तु तवैव
ते । कुबेरो मय माम्ना त्वं मम हृदयैर्धिया हत ।” एकपि-

ज्ञानोऽप्यत्र । एकपिङ्गलवर्णं नैव युक्त्यात्तस्य तथात्वम् ।
 एकपिङ्गल इति एकसमान पिङ्गल 'इ' आदेश्यपिङ्गलो वा
 यस्य । अपिङ्गले तस्य एकपेक्षारक्षदेहकत्वात् टाटत्व-
 भोक्तृत्वान्तरसम्बन्धेनैकपिङ्गलवर्णात्वात् तथात्वम् । "त-
 याणासु टक कार्ये त्रिपु पिङ्गल प्रवर्तते । चतुर्थं सम
 दातेषां पञ्चमो नोपपद्यते " इति मन्त्रेः । उपेक्षायसुखा-
 द्या पिङ्गाद्याः पिङ्गलभागिनः " इत्युक्ते "जोयति यत्-
 पिङ्गलदाता स ह्यतः सन् तत्पिङ्गलभोक्तृत्वोक्तेश्च समान-
 नामेव अपिङ्गलत्वमिति दायभागानुसारिणः ।

एकपुरुष उ० एक. श्रेष्ठ पुरुष । पुरुषोत्तमे परमेश्वरे तस्य
 श्रेष्ठत्वसंज्ञं गीतायाम् "यस्मात् श्वरमतीतोऽहमश्वरादपि
 चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके भेदे च प्रथितः पुरुषोत्त-
 मः " तस्य च पुरुषत्वमनन्यामितया सर्वदेहेषु परि वा-
 सात् । "हा सुप्रसोऽस्युजा सखाया समानवृष्णं वृष्ण-
 परिपुजाते । तयोरस्य पिप्पलं स्वाहृत्ति अम्योश्च-
 नन्नन्नभिषाकयोर्हित" श्रुतौ वृक्षरूपदेहे वासोक्तेश्च उरु-
 पत्वम् । २ प्रधामपुरुषे च । एक पुरुषो यस्मिन् ।
 ३ एकपुरुषत्वान्विते इति । "तटैकवृक्षरूप राट्टे" विलम्बावृ-
 निर्गमम्" भाग० ई. पू. ७, "एक पुरुषो भोक्ता यत् । ४ ए-
 कपुरुषभोक्तृके भोगभेदे तत्राय भेदः प्रपितामहादीना-
 त्रयाणां जीवित्वे एकपुरुष एव भोगः यथाह दा० त०
 व्य० म "पिता पितामहो यस्य जीवेश्च प्रपितामहः ।
 त्रयाणां जीवित्वा भोगो त्रिभोगो ह्येकपुरुषः" । "युगसङ्गोने
 यद्विधेः तदि न त्रैपुर्वधिक प्रपितामहस्य तत्र स्वातन्त्र्यात्
 तस्यैव भोगस्तेन तत्रैकपुरुषो भोगः " दाय० त० रघु०

एकपुष्कल(र) उ० एक पुष्करं सस्य यस्य रस्य वा च । काहले
 वाद्यभेदे । "अथ प्रयाते दायाह्ने" प्रावाद्यानैकपुष्क(रा)-
 ला " भा० उ० १ श्व० एकपुष्करा काहला " नोत्कण्ठ
 एकपुष्पा स्त्री एक पुष्प यस्या । उच्चभेदे यस्यैकमात्र
 पुष्प जायते तस्मिन् जातित्वेऽपि अजा० टाप् ।

एकपुस्त्य उ० कर्म ० । एकस्मिन् प्रस्ये धान्यमानभेदे साक्षादि०
 अद्यादातोऽयम् । एक प्रस्योऽयः । २ एकप्रस्ययुक्ते पर्वते उ०
 एकफला(लो) स्त्री एक फलमस्या सुश्वधोषमते टाप् ।
 पा० मते ङीष् । एकमात्रफलके षीपधिभेदे

एकभक्त न० एक भक्त भोजन यत् । पशुयुक्ते भ्रमभेदे तत्स
 रूपकात्सादिनिःसृपण कालसाधनेये यथा
 "अष्टभक्तनिर्णयः । मङ्गपुराणे वैश्वानरव्रते पथते
 "प्रतिपद्येकभक्तायो सभाप्ते कपिवाप्रदः" इति । तत्रादा-

नेकभक्तव्रत त्रिभिधम् स्वतन्त्रमन्याङ्कसुपवासप्रतिनिधि-
 रूपं चेति । तेष्विदानीं सुदाष्टव स्वतन्त्रम् । तत्र दे-
 चिन्त्यते । किन्तु पवासवत् तिथिर्गम्यन् पक्षीतव्या ? उत
 प्रकारान्तरेणेति ? उपवासवदिति तावत् प्राप्तम् 'द्वैतं
 पित्र तथा कार्यम्' इति वचनेन उपवासैकभक्तादिकत्-
 वदेवस्य विवक्षितत्वात् । न च कर्मकालव्याप्राय तद्विधि-
 य इति गृह्यनेयम् । तत्कालस्य व्याप्रायनिर्णीतत्वात् ।
 किञ्च तद्विधिषु कर्मकालव्याप्रायवचनस्य पित्रावियय-
 त्ये नोपपत्तेः । तस्मादुपवासवत्तद्विधिषु इति प्राप्ते ऋ-
 म । कर्मकालव्याप्रायेणात् निर्णयहेतुः । कर्मकालसा-
 त्कर्मस्वरूपं चेद्युभयं चकन्दपुराणे दर्शितम् । 'दिनाङ्क-
 समयेऽतोते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तमिति प्रोक्तं
 मतस्तत् व्याहृषैव हीति" । देवलोऽपि "दिनाङ्कसमये-
 ऽतीते भुज्यते नियमेन यत् । एकभक्तं तत् प्रोक्तं न्यूनं
 प्यासत्येव त्विति" । अत्र च दिनाङ्कस्योपरि साङ्गसङ्क-
 परिनिबोधस्यः कालः पञ्चधा विभागे मध्याह्न्यापरभाग
 एकभक्तस्य कालः दिनाङ्केऽतीते सति समानन्तरत्वात् ।
 अस्तमयात् प्राचीनोऽवधिगौण कालः दिनेत्यत्र
 उच्यते । एवस्थिते सति सत्यकालव्यापिनी तिथि-
 र्पक्षीतव्या अतएव पञ्चपुराणम् । "मध्याह्न्यापिनी
 प्याह्या एकभक्ते सदा तिथिरिति" । वैवाक्योऽपि
 "उदये तूपवासस्य नक्तस्याप्यस्ये तिथिः । मध्याह्न्यापिनी
 प्याह्या एकभक्तव्रते तिथिरिति" मन्वालोपवासन्वायो
 युक्तं तत्र पूर्वविहायामेव विशेषशास्त्रपर्ययसामान् ।
 द्विविधं हि विशेषशास्त्रं तिथिपुस्तके कर्मप्रयुक्तमपरम् ।
 तत्र 'पौर्वाह्निकास्तु तिथयोर्द्वैतं इत्यनेन कर्मविषयेषु सा-
 मान्यशास्त्रेषोत्तरविहायां प्राप्तायास् "उपोष्याः परसंयुक्ताः
 परा पूर्वेषु सयुता ' इत्यनेन कर्मविषयेषु विशेषशास्त्रेण
 पूर्वविहिततिथिविषये अपि सामान्यविशेषशास्त्रे उदास्येते
 "पूर्वाह्निकास्तु तिथयः" इति तिथिमात्रसुपजीव्य प्रवृत्तत्वात्
 सामान्यशास्त्रम् "प्रतिपत् सन्मुखो कार्येति" तिथिविशेषसुप-
 जीव्य प्रवृत्तत्वाद् विशेषशास्त्रम् । तथा सति द्विविधेनापि
 विशेषशास्त्रेण पूर्वविहायामेव विशेषशास्त्रं सुस्थितं । अत्र द-
 मध्याह्न्यापिनीत्येतत्कर्मविषय विशेषशास्त्रम् । अत-
 एतदनुसारेण निर्णयो युज्यते ! ननु प्रतिपत्सन्मुखी का-
 र्येऽत्यनेन तिथिविशेषेण विशेषशास्त्रेण कृतो न निर्णय
 इति चेत् उपवासविषयत्वेनापि तस्योपपत्तेरिति ऋषः ।
 ननु मध्याह्न्यापिनिवचनमपि तिथ्यन्तरेकभक्तविवृत्यत्वेनेप-

प्र'दयित' शक्यम् अतः कर्मविशेषशास्त्रतिथिविशेषशा-
स्त्रयोः समानबलत्वमिति चेत् व्यस्तु नाम किं नान्य-
थ मध्याह्नव्यापित्वस्य सुखत्वयो पूर्वविद्यायासापादयितु
शक्यत्वेन विरोधाभावात् । यदा तदुत्तरविद्यायामेव म-
ध्याह्नव्यापित्वं तदा विरोध इति चेत् । षाडम् । तथा
पि तिथिविशेषविशेषशास्त्रात् कर्मविशेषविशेषशास्त्रं प्रबल
मध्याह्नतिथेर्गुणत्वात् कर्मण्यथ प्रधानत्वात् । तस्मादे-
व विशेषविषयं कर्मकालव्याप्तिव्यभिचारेणैतव्यम् । अत्र नि-
र्णेतव्योविषययोभिद्यते । पूर्वद्युरेव मध्याह्नव्यापि-
त्वम् परेद्युरेव तद्व्यापित्वम् । उभयत्र तद्व्यापित्वम्
उभयत्र तद्व्यापित्वम् उभयत्र साम्येन तदेकदेशव्यापि-
त्वम् । उभयत्र वैपत्येण तदेकदेशव्यापित्वं चेति । तत्र
प्रथमद्वितीययोर्मध्याह्नव्यापित्वस्य निर्णायकत्वम् । ततो-
ये पूर्वविद्या प्राज्ञा सुखकाशव्याप्तौ समत्वेऽपि
गौणकालव्याप्तेरधिकत्वात् । अन्येनैव न्यायेनोभयत्र सु-
खकाशव्याप्तिप्रभावेऽपि गौणकालव्याप्तिप्रभावात्पूर्ववि-
द्वैव । प्रश्नेऽप्ययमेव न्यायो योज्यः । अथ त्वं यदा पूर्व-
द्युर्मध्याह्नैकदेशमधिकं व्याप्नोति तदाधिकगौणकाल-
व्याप्तेः पूर्वद्युर्प्राज्ञा । यदा परेद्युर्मध्याह्नैकदेशम-
धिकं व्याप्नोति तदा गौणकालव्याप्तिप्रभावेऽपि सुख-
काशव्याप्तिप्रतिपत्तिरुत्तरेण परेद्युर्प्राज्ञा ! नन्वेतन्न
स्वतन्त्रकर्मज्ञे निर्णय अन्याङ्गे त्वं कथम् ? । तत्र का-
रुपपत्ति १ इति चेत् । "प्राज्ञातेषु सर्वत्र मध्याह्नव्यापिनी
तिथिः" । "मध्याह्ने पूजयेच्चूपेत्यादि" शास्त्रैरङ्गिन प्राज्ञा-
देर्मध्याह्ने विहितत्वेनाङ्गस्यैकमज्ञासापराह्णादौ सुख-
काशासम्भयः । सा मूढोद्वेगविषये सुखकाशः । प्र-
धानात्तद्व्यापारेण गुणस्य नेतव्यत्वात् । यदा स्वतन्त्रकर्मज्ञेऽपि
केनचित्प्रसिद्धिनिमित्तेन सुखकाशासम्भये गौणकाशोऽभ्युत्-
थायते तदा कित्त वक्तव्यम् अन्याङ्गे । यत्तुपवासप्रतिनिधि
रूपमेकमज्ञं तद्व्यापारसिद्धौ कार्यं तस्य गौणेऽभ्युत्थात
त्वात् । अतएव सुमन्तु "तिथौ यत्तुपवास स्यादेक
मज्ञेऽपि सा तथेति नच तादृशमेव मास्तीति शङ्कनीयम् ।
उपवासव्रतं प्रकृत्य रोगादिना तदवकाशं सुखं तु स्या-
तस्यैकमज्ञस्य सम्भावितत्वात् । 'अदौ तान्यव्रतज्ञानि
आपोमूत्र फणस्पय । इतिर्वाङ्मणकाम्या च सुरोर्वधन-
सौषधमिति' यास्त्रात् । "एकमज्ञेन मज्ञेन तथैवाया-
चितेन च" या० एकमिदं नान्यमिदं मज्ञः । २ नि-
दानमज्ञे १ अन्यमिदं मज्ञे च त्रि० "प्रौढ्यात् चैकम

ज्ञात्" मनु । एकमज्ञात् अन्य नासक्तासास्त्रात् ।
एकमक्ति स्त्री एका अनन्यविषया भक्ति । १ नितान्तमज्ञौ
२ अन्यमज्ञौ एकमिदं अनन्यमिदं भक्तिरस्य । २ नितान-
तमज्ञे त्रि० "एकमक्तिर्विशिष्यते" गीता ।
एकमज्ञीनय ३० एका भङ्गी रीतिस्तत्र तामधिक्यं नयः ।
एकरूपाणां वस्तूना मध्ये एकस्य यथा प्रदत्तिरन्यस्यापि
तथा प्रदत्तिरित्येव सापके न्यायभेदे "सर्वेषामेकरूपाणा
मेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत्कुल्यादिकरूपाङ्गि ते
सृताः" इत्युक्तेस्तथात्वम् ।
एकमार्त्या स्त्री एकस्यैव भार्या । १ अन्यन्यपतिकाया साध्वरा
स्त्रिया "तामेकभार्यां परिषादभीरो" रघु । "एकमा-
र्याम् साध्वीम्" मङ्गल० । एका भार्या यस्य । २ अन्यस्त्री
रङ्गिने ३० । एकेन भार्या । ३ एकमर्त्ये त्रि० ।
एकभाव ३० एको भाव । अन्यन्यविषये १ रागे २ एकस्यभावे
३ एकायये "स्त्रीणांश्लोः कुमिलस्य पण्यस्त्रीणा विशेषतः ।
यो भवदेकभावेन न स जीवति मानवः" इति पञ्चत० ।
एकस्य भावः ईत० । ४ व्यभिचत्वे अग्नेदे "स्वतेजसा सत्य-
गुणप्रवाहमात्तैकभावेन भजध्वमद्वा" भाग० ४, ३१, १६,
एकोभावोयस्य । ५ तस्यभावके त्रि० "या वै यूयं सोऽ-
मदौकभाव" भा० अतु० ७६ अ० ।
एकभूत त्रि० अनेक एको भूत चूर्थे अथवा० त० ष० । १ ए-
कीभूते । एकमिदं भूत । २ एकासक्ते च "नियतेनेकभूतेन
मनसा वरदर्पमम्" भा० या० ४३ अ० ।
एकभूमि ३० एका भूमिर्यत्र अ सम० सुख० । एकभूमिरस्यस्य
अर्थ० अथ पा० । (एकतला) प्रासादभेदे एव द्विभूमा-
दयोऽपि (दोताला) (तीतला) इत्यादि प्रासादभेदे ।
एकमति स्त्री एका मति । एकस्या मतौ "तथा मनुवोभग-
यान् पितामहोयमेकमत्या सुददत्तिर्मेख" ४, १, २४, ए-
का मतिर्यस्य । २ एकविषयप्रतियुक्ते "तैरेकमतिभिर्भूसा
यज्ञोक्तं शास्त्रस्यचमम्" भा० या० २३ अ० । मतेरेक-
त्वस्य एकरूपविषयावलम्बनं विरोतविषयानवलम्बनञ्च ।
तस्य भाव अत्र । ऐक्यत्व एकविषयज्ञाने विषवादि-
ज्ञानाभावे च "कैकमत्य महाधियाम्" उरा० ।
एकमुख न० एक मुखं प्रधानं यत् । १ एकप्रधाने द्युतादौ
"द्युतमेकमुखं कार्यं तस्करज्ञानकारणात्" या० ।
एक मुखं हारं यत् । २ एकद्वारे मण्डपभेदे । "मण्डप
कारनेत्तत्र प्राक्तमुखं वायुं द्दुमुखम्" उरा० अथवाचछादौ
एकमुखमण्डपं विहितम् अन्यत्वं त्वं चर्तुर्मुखमिति भेद ।

एक सुखविशेषो वृत्तात् रविभेषोऽस्य । एकवक्त्राकारोऽस्य तां-
विज्ञयुक्तो रश्मिद्राक्षन् भवेत् । तत्फलस्य एकः टिघट्टे गच्छता
यास्ते उक्ता । तन्मन्त्रं “रुद्राक्षयोऽस्य” प्रोक्तं सुख
पुच्छन्तु निम्नगम्” तन्त्रसा० स्वच्छन्दमष्टशरे उक्तम् ।
रुद्राक्षगच्छे विवृति । एकवक्त्रादयोऽप्यतः ।

एकमूला स्त्री एक मूलमन्त्रस्य व्यप् । एक मूलमन्त्रा ब्रह्म०
तु जातौ षोष् स्यात् । (गान्धपान) । याज्ञपय्यां
अतस्याञ्च वैद्यकम् । एकमूलयुक्ते त्रि० ।

एकयष्टिका स्त्री एका यष्टिरिवापली यस्या ब०कप् । (एकनर)
एकावलीः चारभेदे ।

एकयोनि त्रि० एका समा योजितातिरस्य । समानजातौ “एत-
द्विधानं विद्येयं विभागमेकयोनिषु” मनु “समानजा-
तिषु” कुल्लू० कर्म० । एकस्मिन्नुत्पत्तिस्थाने स्त्री एका
योनिरुत्पत्तिस्थान यस्या । समानोत्पत्तिस्थानके त्रि० ।

एकरज पु० एकं अथेतया रच्यते केयोऽनेन रज्ज-पञ्च
करणे क । अङ्गराजे जटा० । स च केगरङ्गनद्रव्यम् ।

एकरस त्रि० एकोऽनन्वविषयकोरस' रागः अभिप्रायः एको-
ऽभिन्न स्वभावे वाऽस्य । एकरागे रज्जाभिप्राये शब्द-
भिन्नस्वभावे च “अस्यूलसमन्व च्छुल्लमर्दे धममनन्ममनपरम-
शास्त्र प्रज्ञानघनमेकरसम्” इति श्रुतिः “विदेकरसवस्तुनि
वृत्त० । एकोरसोयत् । एकरागविषये त्रि० “तपस्येक
ससे रतम्” रामा० । एकोरसोवर्ग्यत्वेन यत् । प्राधा-
न्येन एकरसयुक्तो पनाटके न० । “एकएव भवेदङ्गी शृ-
ङ्गारो वी० एव वा । अङ्गान्यन्ये रसास्त्रात्” इति सा० ट०
उक्तेः नाटकस्य प्राधान्येन शृङ्गारवीररसान्यतरवचने
वर्षाभीयत्वात्तात्पर्यम् ।

एकराज्ज पु० एको राजते किप् । । सार्वभौमे “हिरण्यकशिपु-
पूराजस्रजेयमजरामरम् । आत्मानमप्रतिद्वन्द्वमेकराज
व्यवित्तत” भाग० ७, १, १, “तस्मिन् सचेन्द्रभवे महा-
बहो महासुरोनिर्जिज्ञितोऽएकराट्” भाग० ७ ४,
११, “यावदीगो महास्रुव्यांसाभिमन्यव एकराट्”
भाग० १, १८, ३, “एकएव राजते राज-किप् । २पर
केचरे तस्यैव भाषा सर्वस्य भाषनात् तस्य तथात्वम् ।
तथा हि “तमेव भ्रान्तमनुभाति सर्वं तस्य भाषा सर्वमिदं
विभाति” श्रुत्या “यदादित्यगत तेजो जगद्भासयतेऽस्मि-
न्” । वञ्चन्द्रमसि यज्ञानौ तत्तेजो विद्धि भाषकम्”
गीतोक्ते “अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेल्यपञ्चकम् ।
आद्य त्रिकं ब्रह्मरूपं माया रूपं ततो द्वयम्” इत्युक्ते च

तस्य सर्वेषां भानप्रयोजकत्वात् “एव स्यंश्वोतिरिति
श्रुतेस्तस्य स्वयंप्रकाशमानत्वात् स्वप्रकाशे आन्याने-
क्षणेषु तथात्वम् ।

“स वा एव इन्द्रा मापश्यद्दृग्भमेकराट्” भाग० ३, ५, २०,

एकराज पु० एको राजा टच्सा० एकस्मिन् अथे च राजनि

एकराज म० एका रालि - नि० अच्य सखापूर्वकतया रात्रा-
नत्येऽपि न पु श्लम् । एकाहोरात्रे । “एकरात्रं तु
नियमव्रतिधिर्नाह्नाप मृत” “यत् करोतेकरात्रेण द्व-
लीसेयनात् द्विज” । “एकरात्रोपमास्य कच्छु सानपन
मृत, मृत । रालिपदमहोरात्रपरम् । ‘कवलं त्वेक-
रात्रेण’ भाग० ३, ३१, ७ । एकरात्रभोजने पर्याप्तम्
उनु । एकरात्रिक एकदिनभोजननिर्वाहपर्याप्ते त्रि०
“आददीनाममेयाश्चाट्टहत्तानेकरात्रिकम्” मनु ।

एकराशि पु० कर्म० । एकस्मिन् मेपादौ राशौ । “एकराशि-
गतौ स्यातामेकवर्षविषये यदा” श्वो० । एकस्मिन् धाम्यादेः
रूपे च । “एकराशिं पञ्चधा कुरुते” शि० कौ० ।

एकरिकुथिन् त्रि० एकस्य पितृ रिकथमन्त्रस्य इति ।
एकपितृप्रायश्चरे । “यदौकरिथिनी स्यातामौरससोऽस्रजौ
द्यौ” मनु । एक समानं ऋक्षमन्त्रस्य इति । श्वनि-
भक्ते शस्र शृष्टे च । स्विया षोष् ।

एकरूप त्रि० एक समानं रूपमस्य । । तत्त्वरूपे “सर्वेषामेक-
रूपाणामेकस्यापि यदुच्यते । सर्वेषामेव तत् कुर्यादेव
रूपाहि ते मृता” श्रुतिः । कर्मधा० । एकस्मिन् रूपे ।
“पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेण सा० का० । एक-
रूपस्य भाव अञ् । ऐकरूप्य त्वरूपे न० । त्वएक-
रूपत्व न० मनु, एकरूपता स्त्री तत्रार्थे ।

एकरूप्य त्रि० एकस्मात् एकस्या वा आगत रूपम् । । एवत
आगते । कर्म० । ऐकेवलरजते न० ब्रह्म० । शतवृत्ति त्रि० ।

एकर्व पु० एका ऋक् च समा० अर्द्धर्वादि । । एकस्याऽपि
एका ऋक् यत् । २ एकर्वयुक्ते सूक्ते न० । “चतुरस्रराख्ये-
कर्वाणि” शत० ब्रा० १०, १, २, ६, १ एकर्वस्तुले देवभेदे “तृ-
चेभ्य स्वाहा एकर्वेभ्य स्वाहा” अथ० १६, २३, २०,

एकल त्रि० इण-विट् एगता कला यस्य । । अमवचने
एकत्ववचयते मृच्छते ज्ञायते छा-पञ्चर्षे क “सह
सुमेति” स० । २ अमवचये एकके “अथ जहुं छरेल्ल नैवेदेता
नाश्मतेऽकश्च एव मध्ये स्याता” छा० उ० “एकलोऽ-
द्वितीयोनययो वा” भा० “जायेत चैकलः प्राचीप्रचीनेत
तरैकश्च । एकश्च; सुलन मुञ्जेऽस्त्रोयाह् अतमेकश्च ” काथी०

एकमेकत्वं वाति सा क । एकत्याश्रये “तस्मिन् वाप
किञ्च स एकल पुलहाश्रमोपवने” भाग० ५, ७ १२ ।

एकलव्य पु० निपादराजस्य हिरण्यधनुषः एते तत्कथा
भारते आ० १२४ अ० ।

“ततो निपादराजस्य हिरण्यधनुषः सुतः । एकलव्यो म-
हाराज । द्रोणमभ्याजगाम ह । न स तं प्रतिजपाह
नैपादिरिति चिन्तयन् । शिष्य धनुषि धर्माश्रमोपा-
मेवाश्रयेण । स तु द्रोणस्य शिरसा पादौ गृह्य प-
रन्तप । अरण्यमनुसपाथ कृत्वा द्रोण महीमयम् ।
तस्मिन्नाचार्यवृत्तिञ्च परमाभास्यितस्तदा । इपुस्ते यो-
गमातस्ये प नियममास्थितः । परया अद्रयोमेतो
योगेन परमेण च । विमोक्षाटानसम्माने लघुत्वं पर
माय स । अथ द्रोणाभ्यनुशाता कदाचित् कुरुपाण्ड-
वाः । रथैर्विनियुः सर्वे गृह्यामरिमर्म् । तत्रो
पकरणं गृह्य नर कश्चिद्व्यङ्ग्यया । राजन्नुजगामैकः
श्वानमादाय पाण्डवान् । तेषा विरचता तत्र तसत् कर्मा-
चिकीर्षया । आ चरन् स वने गूढो नैपादिं प्रतिजग्मि
वान् । स कृष्णमहदिग्धाङ्गं कृष्णाजिनजटाधरम् ।
नैपादिं आ समालम्ब्य भयस्तस्यौ तदन्तिके । तदा त-
स्याथ भयत मुनः सप्र शरान्मुखे । लाघवं दर्शयन्नस्ते
समोच युगपद्यथा । स तु आ शरपूर्णास्य पाण्डवाना
जगाम ह । त दृष्ट्वा पाण्डवा धीरा परं विश्वयमा-
नताः । लाघव शब्दवेषित्व दृष्ट्वा तत् परम तदा ।
प्रेक्ष्य तं व्रीडिताश्रान् प्रगयस्य सर्वयः । त
ततोऽन्वेषमाणास्ते वने वननिवासिनम् । दृश्य पाण्डवा
राजस्यन्तमनिशं शरान् । म चैनमभ्यजाम स्ते त-
दा विहृतदर्शनम् । अथैनं परिपन्नच्छु को भवान्
कस्य वेत्यत । एकलव्य उवाच । निपादाधिपतेर्वीरा
हिरण्यधनुषः सुतम् । द्रोणशिष्यश्च मा वित्त धनुष्ये-
दकृतममम् । वैशम्पायन उवाच । ते तमाजाय तस्येन
पुनरागम्य पाण्डवा । यथाहत्तं वने सर्वं द्रोणाया-
चक्षुरद्भुतम् । कौलेयस्तर्जुमो राज्ञेकलव्यमनुश
रन् । रक्षो द्रोण समासाद्य प्रणयादिदमत्रयोत् । अ-
र्जुन उवाच । तदाह परिरभ्यैकं प्रीतिपर्वमिद
वचः । भवतोक्तो न मे शिष्यस्तद्विगिणो भविष्यति ।
अथ कस्मान्नद्विगिणो लोकादपि च वीर्यवान् । अ
प्योऽस्ति भवतः शिष्यो निपादाधिपते सुतः । वैशम्पा-
यन उवाच । सुहूर्त्तमिव तं द्रोणचिन्तयित्वा विनिश-

यम् । सव्यसाचिनमादाय नैपादिं प्रति जग्मि वाम् ।
दर्शं मन्त्रदिग्धाङ्गं जटिल चीरवासमम् । एकलव्य
धनुष्याणिमस्यन्तमनिशं शरान् । एकलव्यस्तु त दृष्ट्वा
द्रोणमायान्तमनिकात् । अभाग्योपसगृह्य जगाम शि-
रसा महीम् । पूजयित्वा ततो द्रोण विधिवन् स नि-
पादज । निवेत् शिष्यमात्मन तस्यो प्राङ्गात्रिरपत ।
ततो द्रोणोऽन्वयोद्गाजत्रेकलव्यमिदं वच । यदि शिष्योऽसि
मे धीर । वेतन दं यता मम । एकलव्यस्तु तत् श्रुत्वा
प्रीयमाणोऽन्वयोदितम् । एकलव्य उवाच । किं प्रयच्छामि
भगवन्नाज्ञापयत मा गुरुः । न हि किञ्चित्तेय मे
गुरवे ब्रह्मविभक्तम् । द्रोण उवाच । यद्यप्यस्य त्वया दे-
वमेकलव्यः प्रयच्छ मे । एकाङ्गं दक्षिणस्य हस्तयेति
मत मम । एकलव्यस्तु तच्छ्रुत्वा वधो द्रोणस्य
दारुणम् । प्रतिज्ञामात्मनो रक्षन् सत्ये च नियतः स
दा । तथैव हृद्येदन्नाद्येनादीनमानस । जित्वा ऽविचा-
र्यं त प्रादात् द्रोणायाद्भुवमात्मन । तत शरन्तु
नैपादिरभुवोभिर्ब्रुव प्रकर्षत । न तथा च स शीघ्रोऽभुद्वयथा
पूर्व्वं नराधिपः । अथञ्च निपादराजस्य पालित पुत्र
श्रुतदेवपुत्र यथोक्तं हरिवं० ३५ अ० । “श्रुतदेवात्
प्रजुः तस्तु नैपादियः प्रतिश्रुतः । एकलव्यो महाराज ।
निपादं परिवर्जितं ” अथ एवाशावतारे “रुक्मो च
वृषगाहूल । राजा च जनमेजयः । इत्येकम्य एकलव्य
प्रभृतीन् कतिचिद्वृषावृत्तौ गणात् क्रोधवशादेव राजपुगो-
ऽभवत् जितौ ” आ० ६७ अ० अथाये तस्य राजवशत्वेन राज
पूगान्तर्गनतोक्तिः । “एकलव्यमिव जन्मान्तरगतम् काट०
एकलिङ्ग न० एकं पञ्चक्रोगमध्ये सिद्धं यत् । ऽसिद्धिसाधन
क्षेत्रभेदे ‘पञ्चक्रोगान्तरे यत् न लिङ्गान्तरमोच्यते । तदेक
लिङ्गमाख्यात तत्र सिद्धिरुत्तमा’ व्यागमः । एकं लिङ्ग
पु स्त्वादि यस्य । अनियतैकलिङ्गे शब्दे पु० । एक लिङ्ग-
मिन्द्रियं षक्षुर्यस्य । शकुबेरे शब्दरत्ना० ।
एकलू पु० एक लुनाति लू० क्तिप् इत० । अथिभेदे तत
गोत्रे गर्गा० वञ् । ऐकलव्य तन्नोत्पापस्ये पु क्नी वृद्धत्वे
यजो लुक् । एकल्व इत्येव स्त्रिया न लुक् ऐकलव्य स्त्रिय
एकवक्त्रा पु० । अचरभेदे “एकवक्त्रो महावक्त्रो द्विवक्त्रः कालस-
न्निभः ” हरिव २६३ अ० । एकल्वे रक्षाक्षफले न० ।
एकवचन न० एकमेकत्वव्यत्येऽनेन वच-करणे ल्युट् इत० ।
व्याकरणोक्ते एकत्वस्य व्यावाचके ‘द्वे कयोर्द्विवचनैक-
वचने’ पा० उक्ते स्तादी तिडादौ च । “एकत्वबोधकाश्च

एकस्मिन् एतत्तुल्यं तद्वत् इत्येवं एषाः त्रिपुं सिप् सिप्
 सिप् ते से इ इत्येवं रूपान् प्रत्ययभेदाः "अभ्युपेक्षे
 वचनेन ब्रह्मण्यन ध्यानागोते" गत० भा० ११, ५, १, ८ ।
 एकवत् अथ • एकस्यो वति । एकतात्रयस्य गणो कस्य
 'मपु गकसपु मकेभकापशान्यतयस्यम्' पा० । युक् पट
 युक्ता गाडो युक् वक्षाम् इत्येव गाम्ये मपु गकमात-
 नेसे विकल्पेन एकस्य कार्त्विष्यानाम् इदं युक्त्वं दमानि
 युक् भौति वा' सि० कौ० । एकवचनमदित्यर्थे च । 'एक
 वक्रन्वान्छेतेकोटिष्टे' तिप्पु । "एकस्य एकवचनस्य
 यथा स्यात्तयोश्चेत्" आ त० रघु० । एकेन तुल्यकृति-
 पति । एकैकं तुल्यक्रियायाम् अथ० ।

एकवचनस्य पु० एकेन तुल्योभावात् भावस्य । एकता
 अथवागोक्तवचनान्तररूपे गन्तव्ये कार्यभेदे ।

एकवर्णं ति० एकोवर्णो रूपं यस्य । अस्यरूपामित्रतर्प-
 युक्ते । एकोवर्णः जातिभेदो यत् । शशाङ्कादिवर्णरि-
 भागस्युच्ये क्विसुगावसेमस्योक्ते । "एकवर्णकदा षो-
 को भविष्यति युगस्ये" भा० व० १६० पृ० । वर्णतेः-
 नेन वर्ण एक वर्णः सत्यं यस्य । एकस्यरूपे ।
 'य एकस्य तमस परम्' (उपागते) भाग० ८, ५,
 १८ । एकवर्णमेकस्यरूपं ज्ञानम् एकस्यमित्यर्थं ।
 कर्मधा० । एकस्मिन् ब्रह्मादौ रूपे एकस्मिन् प्रजाप-
 त्वादौ जातिभेदे एकस्मिन्परस्ये ईगन्ते च । ७थेठवर्णे
 ८थेठजातीषु पु० तमर्हति ठक् । ऐकार्णिकं असाधारणे
 प्राज्ञत्ववर्णमात्राहं अतर्धमादौ ति० । "हिजातीनास्य
 धर्मोऽस्त्रोकेषु वैकर्मिक । यत्राध्ययनदामानि तस्य साधा-
 रणाः स्यताः" भा० व० १५० पृ० । एतौजगणितोक्ते
 सजातीये तुल्यवर्णे इवभेदे च ।

एकवर्णसमीकरणं न० एकवर्णो तुल्यरूपो समीक्रियेते
 अनेन करणे ख्युट् ईत० । षोडशगणितोक्ते षोडशतस्यय-
 न्तर्गतषोडशभेदे अथवागन्ते तद्व्यतिरिक्तकारो दर्शित 'प्रथम-
 नेकद्वयसमीकरणं षोडशितोयमनेकवर्णसमीकरणं षो-
 डशम्, यत्रैकवर्णयोर्द्वयोर्वचनमा या वर्णादिगतानां समी-
 करणं तन्मध्यमाहरणम्, यत्र भावितस्य तद्भावितमिति
 षोडशस्यय वदन्त्याचार्याः" भास्कराचार्य । अस्योदा-
 हरणम् । "एकस्य रूपति गती वङ्क्षा अश्वादेशास्यस्य त
 तस्यगुणो । अथ तथा रूपगतश्च तस्य तौ तद्व्यति-
 च किमत्रमूलम्" एतन्मात्रगन्ते व्याख्यातम् ।
 अत्र तस्यगुणस्यात्ररूपस्यैकविधस्यैव प्रत्यक्षान्वितस्य

गमीकरणात् एकवर्णं समीकरणमित्यनुगताद्यर्थं ज्ञा ।
 एकवर्णी स्त्री एकमवहाय यदा तथा वर्णते गन्तव्येऽनया
 गर्द-कण्ठे सक् २त० गौरा० स्त्रीप् । कर्तादौ रूपे
 वागो गन्तव्या० । एताभ्यामितरकारणामभेदात् तदु-
 वादादात्तात् तन्मात्रम् ।

एकवर्णिका स्त्री एको वर्णो यस्य काटोयस्या रूपस्यत इत्यम ।
 एकवर्णिका स्त्रीगणाम् स्त्रेण० एकावर्णभेदे ति० ।

एकवर्णं ति० एक वक्ष्ये यस्य । उत्तरोऽवक्ष्यन्त्यो एक-
 जातः यथास्ति च एकस्य प्रथमयोऽप्यत । कर्म० ।
 एकस्मिन् मध्ये उत्तरोऽवक्ष्यन्तिपरिधानमात्रस्ये न० ।
 तस्यांते ज्ञाननिधेयमात्रं स्या० त० गीतम० ।

"एकवक्ष्ये च यत्स्यैव स्यदा विद्वेज चैव हि । स्नातस्तु न
 च विद्वेज स्यात् त्रिया च परं दृष्टं दत्तं" अथएव "ज्ञानं
 तर्पणपर्यन्तं त्वयिदित्येन वाक्यम्" । इति दृष्टं समुक्तं तदा
 भेदतर्पणपरमिति । तत्र "एकवक्ष्या स्नातय" इत्यादिना
 एकास्नातविधानात् "एकेन एकजातीयेन इति" वाच्यसति-
 मिय "येन वाक्येन स्नानं ज्ञानं जलस्य तैर्नैव तर्पणम्"
 इति उच्यतत्तादाः । न च "स्नानमास्नात् दातव्याह-
 दान्तोऽपिगुह्ये । जलमध्ये तु य क्वपि द्विजातिर्ज्ञान-
 दुर्मन । निष्पे दृष्टति तद्वत् स्नानं तस्य द्रव्या भवेत्" ।
 इति वशिष्ठस्येन स्नानमादायमिति तद्वत्त्वमिति एकवचन-
 मिदंशेन च स्नानेऽप्येकस्नातमिति वाच्यम् । अत्र
 विद्वेज इत्यभिधानेनाधोऽतवक्ष्यस्यैव अत्रदेव प्रसादनं
 नतत्तरोयस्य एतदर्थमेकवचनम् । अथएव "अत्रैकवच-
 रोयस्य प्रसात्त्वं स्नातः क्वपिनामपि । वशिष्ठस्य-
 भेकवाक्यतया 'स्नातोनास्नाति निर्मुक्त्यात् स्नानमास्नात
 पाणिना' इति विष्णुपुराणीयेनाधरोयस्येवैव गात्र-
 मार्षेण निषिध्यते । एतेन 'मन्त्रोऽस्नातवक्ष्यति'
 कात्यायनवचने एकवचनविहितमिति निरुक्तम् । अथएव
 सर्वत्रैकवचननिर्द्देशः" स्या० त० रघु० । एव वैदिक-
 कर्मिणाम् एकवचनानिषेध उत्तरोयस्ये दर्शितः
 एकवाक्यं न० एकम् एकार्थं वाक्यम् । वाक्यार्थाकाङ्क्षा-
 काङ्क्षापूरणेण विविधैर्कार्यभोधके वाक्यभेदे तत्र द्विविधं
 परैकवाक्यं वाक्यैकवाक्यञ्च तत्र वेदा० प० निरूपितं तथा
 "एवमर्थवादाक्यानां प्रथमपरार्थां प्रायश्चे ब्रह्मणा,
 षोडशोदीदितादिनिन्दार्थवादाक्यानां निन्दितत्वे ब्रह्म-
 णा अर्थवादगतपदानां प्रायश्चनादिब्रह्मवाक्यपनने एवेन
 पदेन ब्रह्मण्यथा तद्व्यतिरिक्तमात्रे यदान्तरवैयर्थ्यं ज्ञात्

एवञ्च विध्यमेच्छिताशक्त्य रूपपदार्थप्रत्यायकतया व्यर्थ-
वाद्पदसमुदायस्य पदस्थानीयतया विधिपदेनैकवाक्यता
भवतीत्यर्थवादान्वाक्यानां पदैकवाक्यता । तत्र तदि वाक्यौ
कवाक्यता ? यत्न मल्लिके' भिन्नभिन्नसंसर्गप्रतिपादकयोर्वा-
क्ययोराकाङ्क्षाभेदेन मन्वाशक्त्यर्थे बोधकत्व यथा "दग्-
मौखीनासाभ्यां खर्गकामोयजेत" इत्यादिवाक्यानां "सभि-
धोयजति" इत्यादिवाक्यानां च परस्परकाङ्क्षाभिभावबोधक
तयैकवाक्यता । तदुक्तम् भट्टपादै "स्वार्थबोधे समाप्ता-
नामङ्गाभिन्नाद्यमेकतया । वाक्यानामेकवाक्यत्वं पुन सं-
हृत्य जायते इति" । एकमविशवादिताया तस्य रूप वा-
क्यम् । अविशवादिताया तस्य रूपे २ वाक्ये च । "अथग-
कटु रूपाणामेकवाक्यं विश्वम्" रघुः । "एकमविशवादि
वाक्यमेकवाक्यम्" मल्लिके ।

एकवाद् पु० एकेन इक्षेण वाद्यते वाद-कर्मणि षष् ।
!इण्डिम वाद्ये गड्ढरत्ना० तस्यैकइक्षेण वादनात् तथा-
त्वम् । वादः कथामेद एकस्य एकत्वस्य मङ्गाभिन्नत्वस्य
वादः । २ वेदान्तिभिरुक्ते वादभेदे सर्वेषां मङ्गाभिन्नत्वेनै-
कत्वस्य प्रतिपादनात्तदादस्य तथात्वम् ।

एकविंशत् स्त्री एकाधिका विंशतिः ष्ट० । (एकश) संख्या-
भेदे २ तदन्विते च एकविंशतिगण्येऽप्यत्र स्त्री । एक-
विंशः एकविंशतिर्वा पूरुष उट् । एकविश तत्संख्यापूरुषे
स्त्रार्थे कन् तत्रैवाथे 'दग् पूर्वात् परान् वक्ष्यानात्मानं
चैकविशकम्" मनु । पूरुषार्थे उटि या तमटि त्व एक-
विशत्तम एकविशतितम इतिभेदः तत्पूरुषार्थे स्त्रिया-
सुभयतो डेप् । तदन्वित्तधिकं शते सङ्घते वेत्यर्थे कन् ।
एकविशतिक एकविशत्क एकविशत्यधिकशतादौ हङ्गाय-
न्नाभोपदारूपेण दीयते इत्यर्थे कन् । एकविशतिक एक-
विंशत्क हङ्गादिरूपेण दीयमानविशतिके शते । अथयने
कन् रूपसङ्गात् एकविंशतिसंख्याया न० । एकविशति
र्नन्वा परिमाणस्य स्तोमस्य उ । एकविश १ तावन्नाम्नके
स्तोमभेदे एकविंशस्तोमभ्यस्ते तिष्ठतिः । "शतशनोहिनि-
र्वेक्यम्" 'विशतेच' पार्ति० डिनि । एकविंशिन एक-
विशतिसंख्यायुक्ते त्रि० स्त्रिया ङीप् । प्रकारे धा एक
विशतिधा एकविंशतिप्रकारे व्यव्य० । एकाधिका वि शति
संख्येया ङच् समा० । एकाधिकविंशतिसंख्येये ।
एकविंश संख्यात स्तोमोऽस्यस्य मत्तप् मस्य व । एकविश-
वत् एकविंशस्तोमान्विते त्रि० स्त्रियां ङीप् । "त्रिहृत्तो
सपत्नादुपधात्येकविंशती पयात्" शत० भा० ८, ४, १ ।

एकविशस्तोम पु० कर्म० । एकविशतिसंख्यपरिभिते
स्तोमभेदे "एकविंशस्तोमेन षष्मभो यात्रात्तररजे"
शत० भा० १९, ५, ४, १५, स्तोमस्य सोमाटियागेषु सामगैः
क्रियमाणं षष्प्रादिषु स्तुतिभेद । एकविशस्तोमस्य
विष्टुतिप्रकारः ताखडम० भा० भा० दर्शितो यथा
"एकविंशस्तोमस्य चतस्रो विष्टुतयः । तत्र सप्तसप्तन्या-
ख्या प्रथमा विष्टुति दर्शयति" भा० । "सप्तभ्यो हि
हृरोति स तिष्ठभिस्स तिष्ठभिस्स एकया, सप्तभ्यो हिहृ-
रोति स एकया स तिष्ठभि स तिष्ठभि, सप्तभ्यो हिहृ-
रोति स तिष्ठभिस्स एकया स तिष्ठभिः, सप्तसप्तन्येकवि-
शस्य विष्टुति" भा० । "अथास्यैव स्तोमस्य उद्यत्याख्या
द्वितीयां विष्टुतिमाह" भा० । "पञ्चभ्यो हिहृरोति
स तिष्ठभि स एकया स एकया, सप्तभ्यो हिहृरोति स
एकया स तिष्ठभि स तिष्ठभिः, नवभ्यो हिहृरोति स ति-
ष्ठभि स तिष्ठभिः स तिष्ठभिरुद्यत्येकविशस्य विष्टुतिः" भा० ।
"अथास्यैव स्तोमस्य प्रतिष्टुतिर्नाम तृतीया विष्टुति प्रद-
र्यते" भा० । "नवभ्यो हिहृरोति स तिष्ठभि स तिष्ठभिः
स तिष्ठभिः, पञ्चभ्यो हिहृरोति स एकया स तिष्ठभिः स
एकया, सप्तभ्यो हिहृरोति स तिष्ठभि स एकया सति-
ष्ठभिः, प्रतिष्टुति" भा० । "त्रिहृदाद्विस्तोमपद्वत्य-
प्रतिरूपकत्वात् अस्या प्रतिष्टुतिरिति संज्ञा यौगिकी
अथास्यैव स्तोमस्य सूत्र्यांस्त्रां चतुर्थी विष्टुति दर्शयति'
भा० । 'नवभ्यो हिहृरोति स तिष्ठभिः स तिष्ठभिः स-
तिष्ठभिः, तिष्ठभ्यो हिहृरोति स पराधीभिः, नवभ्यो हि-
हृरोति स तिष्ठभिः स तिष्ठभि, स तिष्ठभि सूत्र्युभयत
प्यादीनां" भा० । "उभयत आद्यान्वयो पर्याययोर्द्वाङ्-
नवकान्तेन त्रिष्टुत्याहुभयत आदीना त्रिष्टुत्यान्वेष प्रजा-
पतिस्त्वयात् सङ्घोत्पत्तेरादीना सूभी कया मध्यं स्तूषेतरा
तत्साहचर्यादस्या अप्येषा स ज्ञा । अस्या अपि मध्यमपर्या-
यस्य षष्कत्वयात्मकत्वेन षष्कनवकाम्यामत्यत्वात्" भा० ।
अत्र उद्यतीग्यस्ते दर्शिततद्वाध्याह्वसारेष एतदर्थो दर्शयते
एकैकस्य साम्नः पञ्च मत्तय प्रस्तावोद्गीथप्रतिहारो-
पद्रवनिधनाख्याः तत्र हिहृरस्तु त्रिभिस्त्रिभिस्त्रिभिः
कर्त्तव्यः "साम्ने साम्ने हिजुयुरिति" सूत्रलक्षतोक्तेः ।
तथा च सप्तभ्य इति षट्ठुर्थी सप्त षड्वोगाह हिहृर्यु-
रित्यर्थः । तत्र एकैक सूक्तं त्रिरावर्त्तनीयम् । तत्राद्या-
ष्टौ आद्याया द्वितीयायाश्च त्रिरध्यासः । द्वितीयाष्टौ
द्वितीयाया अन्त्यायाश्च त्रिरध्यासः । तृतीयाष्टौ

यादान्ययोस्त्रिभ्याः । एष सप्रभ्रिमो माम विद्युति ।
 पञ्च. यत्ने. पि सप्रभ्रि क्षयमान् तथाप्यस्मि सप्र सप्र पञ्च
 निपथ्याय परिमाणमस्या "गन्गता तिमि" पाति. टि
 नि. टि. प. । सप्रभ्रिम ति व्युत्पत्ते रमर्षमशा । पञ्चप
 भोगे तु हिद्वयुत्पत्तिर्था । तत्र पञ्चानां मध्ये व्याद्याएतौ
 व्याद्या स्त्रिराहसि । द्वितीयाहसौ सप्रभ्रोगे तु हिद्वयु
 तत्र मध्यमान्ययोस्त्रिराहसि । तृतीयाहसौ मरुषो गातं
 हिद्वयु तत्र च मरुषा त्रिराहसि इयसुग्ये कविग-
 न्तो. मध्य टिति । पञ्चचंगप्रभ्रमणंसा यवोत्तरसु
 क्तमार्थित्वेन उद्यमीतिसशास्त्र्या । मरुषो गात
 हिद्वयु तत्रागाहसौ मरुषा त्रिराहसि । तत्र
 पञ्चभ्रो गतम् हिद्वयु । ताद्य द्वितीयाद्या त्रिरा-
 हसि । तत्र सप्रभ्रोगे तु हिद्वयु । तृतीयाहसौ ताद्य
 व्याद्यान्ययोस्त्रिराहसि । इय प्रतिद्युतिर्नाम तस्य
 सोमस्य विद्युति । मरुषो गातं हिद्वयुः व्याद्याहसौ
 ताद्य मरुषा त्रिराहसि । तत्रस्त्रिराहस्यभोगात् हि
 द्वयु । द्वितीयाहसौ तासा कस्यापि न त्रिरा-
 हसि । ततो मरुषो गातं हिद्वयु तत्र तृतीयाहसौ
 मरुषा त्रिराहसि । इयमस्य सोमस्य सुभो नाम
 विद्युति तस्य ज्ञानिमित्त भाष्ये उक्तम् ।

एकविध त्रि. एका विधा प्रकारोऽस्य । एकप्रकारे 'मा-
 नुष्यैकविध समासतो भौतिकः सर्ग' वा. का ।

एकविलोचन त्रि. एक विलोचन यस्य एक ये । २तत्प्र-
 धानदेगभेदे च स च देय दृष्टम् • कूर्मविभागे पदिसो-
 चरस्यासक्त । पदिसोचरस्यामिद्युपकस्य एकविलो-
 चनशुद्धिकदीर्घप्रोषःस्यकेशाच । शकुनेरे पु. तस्य वागने
 तस्य स्तोटनात् तथाप्यस्मि । एकपिद्मगन्दे विवृति ।
 ४काके पु स्तो स्त्रिया जातिव्यात् ङीप् । तस्योभयगोच-
 कस्येऽपि एकमेव नेदोन्त्रियसुभयगोलके सञ्चरतीति
 तस्य तथाप्यस्मि । एकलोचनादयोऽस्य । कर्म. ५. एकस्मिन्
 लोचने न. बौद्धभेदैर्हि । एकमेव लोचन नासास्त्रियभेदेन
 व्यवधानाद्विद्वेन प्रतीयते इत्यङ्गीक्रियते तदेतन्नतस्यत्याप्य
 गीत. छ. ०. एतौ सण्डित यथा
 'नैकस्त्रिसासास्त्रियवहिते द्वित्वाभिमानात्' छ. ० एकमिद
 चक्षुर्मध्ये नासास्त्रियवहिते तस्यानौ स्युःप्रमाणौ द्वित्वा-
 मिमान प्रयोजयत मध्यव्यवहितस्य दीर्घस्त्रे' छ. ०. 'एक-
 विनाये द्वितीयाविनायात्कनम्' छ. ०. 'एकस्मिन् पङ्कते
 चोद्धते वा सङ्घुपि द्वितीयमवितिष्ठते चक्षुर्विषयपहृष-

निद्रास्म तन्मादेकस्य व्ययधानात्तुपपत्तिः" छ. ०. 'व्यययनामे-
 ऽव्यययज्युपलक्षोरहेतु' छ. ०. 'एकविनाये द्वितीयाविनाया-
 टित्येवै कणात् एतस्मिन् हि काठचिन्तायात् द्विद्रास्यव-
 भ्यत एव एष' छ. ०. 'द्विद्वान्निरोधादप्रतिषेध' छ. ०. 'न
 कारणद्वयस्य विभागे कार्यद्वयमवतिष्ठते निद्राप्रमत्तान्
 सङ्घपयविषु यस्य क रपाणि विभक्तानि तस्य विनाय' ।
 देवा क. रपाण्यविभक्तानि ताम्ययतिष्ठने व्ययवा इत्य-
 चानान्निरोधो द्विद्वान्निरोधः स्यस्य हि गिर कपाके
 द्वागपटी भागाविव्यवहितो चक्षुष म्याने भेदेन स्युते
 म चैतदेकस्मिन्नासास्त्रियवहिते सङ्घपति । यद्य कंक्रियास-
 यानियमात् द्विद्विमापौ ती च एतगावरपोपमातो च-
 तुमं येते विभिन्नाविति प्यादे. क्कन ईकस्य चक्षुषो रश्मि-
 निमससंप्रकर्षण भेदाद् इयभेद इव स्युते तत्रैकमे
 विद्वयुते व्यपीडनमिदसौ चामिद्युपतिचन्वामिति तन्मा-
 देकस्य व्ययधानात्तुपपत्तिः" व्यपीडन विपिटीकरस्यम् ।

एकवीर पु. कर्म. वा. एकगदस्य पूर्वनि. । श्रेष्ठरीरे
 "यस्तो कवीरोऽतिरघो विजिग्ये" माग. १. १. ४. ० ।
 "गोमं कवीरो नरदयनायः" ४. १. ६. १. ६ । शमहारीरे
 "मादकोऽस्युष्णकटुककोद्रातादिनायक । पटुवीरवि-
 द्वादिशयनशादिपातक" इति वैद्यकोक्तगुणके ४३३भेदे
 वीरैक इत्यपि सापु वस्तुत एकपदस्य सङ्ख्यापरत्वे
 वीरैक श्रेष्ठपरत्वे एकवीर इति व्ययस्या ।

एकवीराकात्य पु. एक प्रधानं वीरः बुद्धाचारी ब्रह्माः
 तादृश्या तारादिविद्याया कस्य उपासनाप्रापक
 गच्छन् । तन्त्रभेदे यत्र वीराचारसेव्याया देव्या
 रक्षयादिकसक्त तस्मिन् तन्त्रगच्छभेदे ।

एकहृत्त पु. एकोहृत्तोयस । 'सुप्त क्रोशानरे यत्र न दृष्टा-
 न्तरमीष्यते । एकहृत्तः स विज्ञेयोदेय सिद्धिमदावक'
 इत्यागमोक्तो देगभेदे । कर्म. ०. २. एकस्मिन् एते 'एकहृत्तो
 पञ्च भौका मवतीति' सारमङ्करी ।

एकहृत् स्त्री एकधैव वर्च्यते अन्नभूतगल्पे हत-भाने किप् ।
 १. एकधावर्चने एकाहृत्ती "एकहृत्कारणम्" कात्या. ०. ८, २,
 १८ । कर्त्तरि किप् । २. एकधा वर्त्तमाने । एकधा
 पत्तितेऽस्य व्याधारे किप् । श्वर्गशोके । "एकोत्तरा-
 लुहोत्वेकउद्दे स्वर्गे लोकेकधैवैर्भ स्वर्गे लोके गमवति"
 यत. ब्रा. ०. १. २. १. ५ ।

एकहृन्त् पु. 'हृत्तोद्यतोय स्ययद्यु सदाह' कण्डून्वितोऽपाक्य
 भृङ्गुं ह्य । मानैकउन्द परिकल्पितोऽसौ" इति छ-

शुतोक्तेः १रोगभेदे ष ष कण्ठगतो मुखरोगभेदः । "सुख-
रोगाः पञ्चवटिः" इत्युपक्रम्य तेषां मध्ये सप्तदश कण्ठमूत्रे
इत्युक्त्वा "अथ कण्ठगतास्तु रोहिण्य पञ्च कण्ठमातृक-
मभिजिह्वो बलयोबलास एकदन्दोदन्तः यतस्त्रीगिलायुर्ग-
कविद्रुभिर्गौष खरघो मासतानोविदारो चेति" इति कण्ठ
गतान् विभज्य तेषां लक्षणामिधाने एतल्लक्षणसोक्तेस्तस्य
मुखरोगत्वम् । "एकदन्तं तु विस्त्राय विधिं शोषणमाधरेत्"
सुश्रु० । कर्म० । एकस्मिन् दन्दे २१करायौ न ।

एकद्वयं पु० कर्म० । १ एकस्मिन् द्वये तस्य स्वाभिगोऽभिष्टदा-
यकत्वम् यथा "एकोद्वययोगावः सप्ताश्वानवदन्ति ।
सिंहप्रसूतिका गावः कथिताः स्वाभिघातकाः" पुरा०
ब्रह्म० । २ एकद्वययुक्ते त्रि० "एकद्वय इन्द्रसखा जिगी-
वान्" अथ० ४, २२, ६ "इमं विशामेकद्वयं जणु त्वम्"
अथ० ४, २२, १ ।

एकवेषि(णी) स्त्री एकीभूता सञ्चारभावेन जटावत् संहतिं
प्राप्ता वेष्ठी । प्रोषितमर्चुकायाः स्त्रियः केयसंस्कारराहित्येन
एकीभूतता प्राप्ताया जटाकारायां वेण्याम् । "गण्डा-
भोगात् पतनविषयामेकवेषीं करेण" मेघ० । "एकवेषीम्
एकीभूतां वेष्ठीम्" मल्लिः । वेष्ठीनां संस्कारभावेन
एकीभूतत्वेन शुम्भितत्वम् "प्रोषितेषु पतिषु द्युयोपि
ताम् शुम्भिताः शिरसि वेणयोऽभवन्" इति माघे वरिणि
तम् । "ततः प्रविशत्येकवेषीधरा यजुन्तवा" यजु० ।

एकशतं न० एकाधिकं शतम् शा०त० । १ एकाधिकशते एक-
मितं शतम् । २ एकमिते शते २१तत्संख्यान्विते ष । तत्र
संख्येये "विश्रामित्तस्य चैवाधनु एता एकशतं ष्य" भाग०
६, १६, १० । संख्यायाम् "प्रमाथ्य वैश्व दत्तस्यं दद्याच्चैकशतं
गवाम्" मनुः ततः पूरणे षट् तमट् च । एकशततम तत्पू-
रणे त्रि० स्त्रिया ङीप् । एकशतं परिमाणभेदात् क्तु ।
एकशतकं तत्परिमाणे त्रि० । अथयत्रे क्तु । एकशतकं
तत्संख्यायां न० । प्रकारे धाच् । एकशतधा एकशत-
प्रकारे अव्य० वीष्णार्थे कारकार्यद्वये षच् । एकशतम्
एकशतमेकशतमित्याद्यर्थे अव्य० ।

एकशफं पु० एक शफं खरो यस्य । एकखुरयुक्ते खरादौ
ते च "खरोऽश्वोऽश्वतरो गौर शरभश्चमरी तथा । एते चै-
कशफा अक्ष । शृणु पञ्चनखान् पशुन्" भा० २, १०, २२
उक्त्वा । "अजाविक चैकशफं न जातं विषमं भजेत्" मनुः
अपिक्तेषु मध्ये "मदा नीलोच्चं म्नावाप्तुं सर्वाथैकशफां-
सया" मनुः अमन्त्रमध्ये "अग्निदिष्टार्थैकशफान् टिट्-
टि ३३ धा० मा० २

मञ्च विशर्जयेत्" मनुः "कार्पासकीटजोखानां द्विशफैकशफस्य
च" "एकशफो वा एव पशुर्यदश्व" यत० ब्रा० ७, ५, २,
२२ । "इमं मा हिंसीरेकशफं पशु कनिष्कद वाजिन
वाजिनेषु" यजु० १२, ४८ "एकविंशत्यास्तुवतेकशफा पश-
वोऽसृज्ज्वल वरुणोऽधिपतिरासीत्" यजु० १४, १० ।
"एकविंशत्यास्तुवतैभिः । दशहस्या अङ्गुल्य दश पादा
व्याप्तैकविंशते नैतदस्तुवतैकशफा पशवोऽसृज्ज्वलकश
फाः पशवोऽत्नासृज्ज्वल वरुणोऽधिपतिरासीत्" यत० ब्रा०
८, ४, १२ । एकशफमासगुणा "दृष्ट्वा मासं सौरभ्रं
पित्तह्ये भ्रावहं शुक्र । भेद उच्छोद्भव हृष्यभौरथ सद्य गुणै
औरभ्रवत्स लक्षणं मासमेकशफोद्भवम्" सुश्रुते उक्त्वा ।

एकशाख त्रि० एका तस्या शाखा वेदशाखा यस्य । इत्य-
शाखे "एकाशाखोद्भवोदक्षो गृहीतयोपनायित" सू-
ति । एका शाखा यस्य । एकशाखके २ द्वये च । ततः
गहादि० भवादौ ख । एकशाखीयं तद्गवादी त्रि० ।

एकशाला स्त्री कर्म० । एकस्यां शालायाम् । सेव उन् । ए-
कशाखिकं वा ठक् ऐकशाखिकं तत्सदृश्ये त्रि० ।

एकशितिपाट्टं पु० एक शितिः कण्यः पाटोऽस्य । अश्वभेदे ।
ष ष अश्वमेधे वरुणदैवतः पशुः । "वारुणः कण्यः ए-
कशितिपाट्टमेत्वा" यजु० २६, ५८ । अस्य युक्तारोह्या-
दि० आद्युदात्तता । तद्गुणे हलन्तपाठात् नि० व्यन्लोपः ।

एकशुङ्गं त्रि० एकं शुङ्गं मञ्ज्ययम् यस्य । (एकशुङ्गो)
"ओषधिभेदे "प्रसृण्वीस्तस्विमीरेकशुङ्गाः प्रतन्वतीरोप
धीरावदासि" अथ० ८, ७, ४ ।

एकशृङ्गं पु० एकमेकलं शृङ्गं प्रधान्यमत्र । एकत्वसंभावे
१ पिप्पौ त्रिका० । २ पिहगणभेदे । "पिहृष्णाश्च गणान् वि-
ह्वि सप्त वै उरुपर्यभे ! । शूर्तिमन्तो वै अत्वारस्त्वयथा-
प्यशरीरिणः । वैराजाय मङ्गाभागा अग्निव्यात्ताय
भारत । गार्हपत्या माकचराः पितरोऽसौकविश्रुता ।
सोमपा एकशृङ्गाय चतुर्वेदकलास्तथा । एते चतुर्षु वर्येषु
पूज्यन्ते पितरो ष्य । एतैसाध्यायितैः पूर्वं सोमसा-
ध्यायते पुनः" भा० सं० ११ अ० । २ शुक्रदेवमहिष्याम्
स्त्री । शृङ्गमञ्जस्य प्रधान्यवाचकतया अस्वाङ्गवाचित्वात्
न ङीष् । "तवैयं यमे या दत्ता शुक्रस्य महिषी प्रिया ।
एकशृङ्गेति विख्याता साध्वीना कीर्त्तिर्पद्मिनी" हरिव०
११८ अ० । एक शृङ्गं गिखरमस्य । ४ एकशिखरे पर्वते
पु० । एक शृङ्गमस्य । ५ एकशृङ्गयुक्ते पशौ पुच्छो-
स्त्रिया ङीष् ।

एकमेव प्र० एक मेघोद्वयमल । (एकतिसृङ्ग) एकमेव इत्यभेदे
 एकमेव प्र० एकः दिवसेऽप्येवमित्यत्र तत्र दिव-काधारे
 वम् । "एतदप्यपि यत्रैव एकमित्तो" इत्यादिना पा० एते
 इतिभेदे । एकः समानत्वतयाभी जतभेदेन हाह वा-
 लकाभिर्येती यथा वृक्षपात्री वक्रापात्रीनां वक्रापातु
 पूर्वशियां च जभ्ये एक एव सिद्धयवाक्यसृष्ट्याम
 व्यङ्गिबोधकः" तत्र अपर्ताभ्योपपत्ते इति बोध्यम् । अत-
 न्नैकमेवः "प्रकार्ययन्निवेदा" इति तत्रैकभिेदेर्यदा
 इत्यभ्यो तदवशात् । एक च तुवृत्पत्तेः पूर्वमेतदुप
 पत्तेरतः पदनिजकस्यैवधरतेरे । तुवृत्पत्तस्य
 एवपक्षम एवमे । तत्र पदनिजकस्याभारे वक्रापात
 नास्त्यतः इतद्विदवाभैकमेवत्यादिइतिभेदेनभरे
 तुवृत्पत्तेरकसाया च समानताभवेन एतानातिक्रम न
 वनावाप इति एवमेव । एकः पदनिजकस्येपि गो-
 र्बाहीर्ष्यादेन इतिभेदेनभरे तुवृत्पत्तं वक्रापाताभा-
 वत तत्पक्षमे एवमेवभिद्यतेन निवेदनाच्चेति एवाम्पत् ।
 "विकृष्यावामपि वक्रापातीनामिति" धार्ति० पटव
 वचनच पटी वचको वा । तदा च वक्रापातापूर्वोवाचां
 भिद्यार्हपूर्वोवाचां वक्रापातीनामेवमेव । च प्रकार-
 मरेव द्विदिध वक्रापातीनामिति भिद्यार्थवामाच्चेति
 भेदात् । तत्र पटी एवादी वक्रापातीनामेवमेव ।
 भिद्यार्थकमेवः यदा पितरो वचरो भ्यातताभिव्यादि ।
 एकः प्रधान योकोल । २ एकामे प्र० वृक्ष० । अतिम-
 यिते सि० । "कृतवित्तवामैकमेवव । नादानभातरः
 इत्ययं पक्ष" सि० वी० ।

एकश्रुति सि० एका श्रुतिर्बल । "उदात्तावदात्तस्वरितानाम
 विभागेभक्तसत्यवचायोश्चरिते यन्भेदे वच्न० । २ तयैव-
 वारुणो स्त्री । इत्यजल्लेकश्रुतिर्भवतीति पा० एते
 ववा "एकश्रुतिं दूरात् वच्नो" पा० दूरात् वच्नो
 वाक्यमेकश्रुति स्यात् । उदात्तावदात्तः । "यत्रकर्मलजप
 न्नुवाचामयं" पा० यत्रक्रियायायां भक्त एकश्रुतिं स्यात्
 कपादीन् वर्णयित्वा । यत्तेत्युक्तेः शाभ्यायवाचे य-
 चीकृषराः प्रयोक्तव्या । जपोनाम उपर्यशुप्रयोग ।
 अथा जपे निमानस । न्वृचानाम भोक्तृ चोच्चारः
 क्षामानि गीतवः । एव ययोक्तसत्ता नैकश्रुतिरिति बो-
 धम् । "उच्चारता वा वदद्धार" पा० वचकर्मवि
 वदद्धार उदात्तो वा क्कारं यत्ते एकश्रुतिः । "विभाषा
 च्चद्वि" पा० व्याख्याविकल्पः वृत्तानां यद्योक्त

कषां क्कारं च एवश्रुतिर्बहुपाताम् अन्वेषणं यदा-
 वच्यदादात्तु म्पान्ता । अन्वेषणत् । "न तुमृक्कृत्यादा
 अतिसक्त तुगात्" पा० तुमृक्कृत्यादे निन्दे "दृष्ट
 कर्मस्यति" "विभाषा कर्मस्यति" याया एवश्रुति न
 पात् अतिसयोरुदात्तप ष्यात् । "वदित्यात् वदित्या-
 दादनुदात्तमात्" पा० अतिस्यात् वदित्यादनुदा-
 ताभाषामेकश्रुति स्यात् एवश्रुतेरे प्रवयवः' सि०
 वी० । एकश्रुतेभ्ये वच्नो एवमेव 'उदात्तवदा
 क्तस्वरितानां परा वदितरे वदित्यात्' व्याप० वी०
 १,२,६ एते उदात्तभेदे 'उदात्तवदात्तस्वरिताना-
 मभिमप्रवा हे यथा आदा-वदित्यादरेणकोवाक्यत्वा-
 ल्लैकश्रुत्यादयश्चरितयोश्चत्ततमदत्तयत्वा-त्तय वद-
 द्यात् तदकश्रुतम्' नादाः । अतिवदत एहा'ता एव-
 श्रुतिवयवतकश्रुत्यात्' व्याप० वी० १,२,८ । एव
 श्रुति' वचो यत् । ऐतम्याचारै भ्याद्योरित्यभेदेन वृ-
 त्तवचनेत्युक्ते विभोवादी एतेने इत्यवचर्द्वये सि० ।
 एव' श्रुतिरेव वच्नो' । एव'कर्म' एतेदात्ते । "एतयो-
 रेकश्रुतिर्वचनत्वादि" अतिनिवचये श्रुतिवेदेन ।

एकपट सि० एवश्रुत्या एवव इट् वच्नोपूर्ववचनम् इति
 न तत्पट । एवश्रुतिपट्टे वृत्तं स्यादा एवश्रुतिं पूर्वति
 वृत्तं स्यान्विते सिद्धां वी० । एवश्रुत्या पुन वत्यादि
 वृट् वच० । एवश्रुत्या वृत्ते यते वृत्तं च तेन वचं
 वदित्यस्यपुमे एतम् "इति क्कीतः वदन्वयवदा वट्-
 कोनवददा" । पा० वी० १, १ नात् एट् तेन दद्यात्वात्
 यदत्यात् विंशतेप तदकवृथिभक्तिभ्ये वटोविधामादिति
 भेद । तेन तन्वते एवश्रुतिरुदात्ताधिकृतया कर्म'वच् ।
 तेन तदकवृथि चरे भेद । एदन्वयभेदम् देवाम् वच्नः
 प्रत्ययेन न अन्वयवित्तोशमेन कृतताता द्याल्लेक
 यदन्वय विधयेच पञ्चक क्तम वदित्यस्ययौतितरत्न
 नानां न वच्नप्रत्ययेन तदुप'धिर्भेदेनो यद्वचविति ।
 एवमेकवृत्तादयोऽपि तत्पक्षे एवापुट्टे सि० तत्पक्षे-
 धिके यते वृत्तं च न० । एवश्रुत्यादि परमाशमेनं च ।
 एववट्टेकवृत्तादि तत्पक्षे स्यान्विति सि० एवश्रुत्यादि
 अधिकर्मचिदनु यते वृत्तं वा कनु एववट्टेकवृत्तिकादि
 तत्पक्षे स्यान्विति यते वृत्तं च । अथवे कनु । एव-
 वट्टेकवृत्तिकादयस्तत्पक्षे स्यान्विति न० ।

एकसम सि० एका वभा गोभी वृद्धायो यत् । जतदाक्रीचोभी-
 वृक्ते "अथवि ज्वचदवि पूर्वमवि प्रत्ययनकोवचमवि"

शत० ब्रा० १४, ६, २, ६ । “याखल्वैका सभा जगदात्मिका
सा त्वदात्मिकैवेति त्वमेकसभमधीति” भा० ।

एकसर्ग पु० एक एकविषयः सर्गः चित्तवृत्तिः यत्र । एकपदे
एकताने एकमात्रासक्तचित्ते अमरः । कर्म० २ एकसृष्टी पु०
एकसूत्र पु० एकं सूत्रं वादनस धनं यत्र । एकसूरूपे वाद्ये
गच्छरत्ना० । तस्य एकसूत्रवेत्तनेन वादनात् तथात्वम् ।

एकस्थ त्रि० एकस्मिन् तिष्ठति स्या-क ७त० । एकत्वस्थिते
“एकस्यसौन्दर्यदिच्छयेय” कुमा० । “तान्येकस्थानि स
र्वाणि ततम्ब प्रतिपत्स्यसे” भा० व० २७ अ० । “हृन्-
कस्य क्वचिदपि न ते चण्डि । साहस्यमस्ति” मेघ० ।
स्या-क्त ७त० । एकस्थितादयोऽप्यत्र त्रि० ।

एकहंस म० एक श्रेष्ठो हंसोऽत्र । सरोभेदरूपे तीर्थभेदे
“एकहंसे नरः स्नात्वा गोसहस्रफलं लभेत् । कृतयौच
समासाद्य तीर्थसेवो नराधिप । पुण्डरीकमवाप्नोति कृत
यौचो भयेच्च सः” भा० व० ८३ अ० । “हृन्नि गच्छति
जापदाद्यवस्था रङ्गलोकपरलोकौ वा हंसः कर्म० १२ जीने ।
“गुक्रमादाय पुनरैति स्थान हिरण्यय पौरुष एकहंसः”
“स ईयते अमृतो यत्र कामः हिरण्ययः पौरुष एक
हंसः” शत० ब्रा० १४, ७, १, १२, १२ । “गुक्रं गुह्र-
ज्जोतिष्मदिन्द्र्यादिमात्रारूपं सृष्टीत्वा पुनः स्वप्ने-
तु कर्मपरमानन्दं जापद्गोपेत्कर्मणा जागरित स्था-
नमागच्छति हिरण्ययश्चैतन्यद्योति स्वभाव पौरुषः
पुरुषश्च स्वार्थे अण एकहंस एकदासौ हंसयत्कहंस
एक एव जापसूत्राविह्लोकपरलोकौ च हृन्नि गच्छति
हिनद्योति वा एकहंसः” भा० जीवस्थोपाविहृतजाप-
दाद्यवस्थाभिर्न किञ्चिद्विकृतत्वमिति द्योतनार्थमेकत्व-
विशेषणम् ।

एकहायनी स्त्री एकोहायनो वयोमान यस्याः स्त्री । एक-
वर्षवयस्त्रयां स्त्रीगव्यादौ । एकहायन एकवर्षवयस्के
पशुमात्रे त्रि० । “अजमेपावनरुवाहं सरं चैवैकहाय-
नम्” मनु० । एककर्पोत्पन्ने धान्यादौ त्रि० तत्र वयो
वाचित्वाभावेन स्त्रियान् स्त्रीति भेद एकहायना इत्येव
एका स्त्री सर्वत्र अभिज्ञत्वेन स्थितायां । इग्रांयाम् “एका सा
तृ प्रथक्त्वेन विना सर्वत्र विद्युता । यथा त्व व्यज्यते व-
चैर्विचित्रैः स्थटिकोमणि । तथा गुणवशाद्देवी नानाभावेण
वर्णयते” देवीपु० ४५ अ० । २ द्वितीयरङ्गितस्त्रियाम् । “एकै-
वाहं जगत्पत्न्या द्वितीया ममापराः” देवीमा० । ३ ए-
कहान्तिस्त्रियाश्च “अजामेकां बोहितगुह्रजम्पां बद्धी-

मजाः सृजमानां स्रुपाः” इति श्रुतिः “एका सुमित्वा
सह लक्षणेनेति” भट्टि । पुत्रयोरेकत्वोत्पत्तिकथनार्थमे-
केति विशेषणम् । अन्ये तु ए विष्णौ कायति अमिरन्ते
कै-क अलुक् ष० । विष्णुरतेत्यर्थमाहुस्ते न ४तदर्थे त्रि० ।

एकाकिन् त्रि० एक+असहाये पक्षे आकिनि । सजातीय-
सहस्ररङ्गिते “एकाकी हयमारुह्य जगाम गहन वनम्”
देवीमा० । अत्र हयस्य विजातीयत्वात् तत्सहायत्वे-
ऽपि न क्षतिः । असहायत्वञ्च एकजातीयक्रियाकरणे
अन्यसहाय्यरहितत्वम् तेन हयस्य स्वगतिक्रिया प्रति सह-
चरत्वाभावात् नातुपपत्तिः । तत्तान्यत्वं प्रकृत्यर्थसंख्या-
न्वितपदार्थभिन्नत्वम् तेन “एकाकिनोऽपि परितः पौरु-
षेयकता इयं” भाषे प्रत्येकमेकत्वसंख्यान्वितानां राम-
कृष्णोद्भवानामन्यासहायकत्वात् एकाकिन इति प्रयोगः ।
“एकाकी चिन्त्येक्षित्य विपिके हितमात्मन । एकाकी
चिन्त्यामोहि पर त्रेयोऽधिगच्छति” मनु० । “एका-
किना चात्ययिके” मनु० । स्त्रियां स्त्रीप् । “एकाकिन्यपि
यानि सत्परमत स्रोतस्त्रामाहासुचम्” सा० ६० ।

एकाक्ष पु० एकमक्षि यस्य पक्ष सभा० । एकके । २काये
त्रि० । स्त्रियां स्त्रीप् । काकस्य वषा तथात्वं तथोक्तं
रामा० अ० का० १०५ अ० यथा
“एवमुक्तस्तु रामेण सप्रथार्थं स वायस । अर्धगच्छदु-
हयोरङ्गोऽस्यागमेकस्य पण्डित । सोऽब्रवीद्रावणं काको
नेत्रमेक लजाम्यहम् । एकनेत्रोऽपि जीवेय त्वत्प्रसा-
दाक्षराधिप । रामानुत्पातमेक तत् (इषोकास्यम्) काक-
नेत्रमयातयत्” । तस्मात्तथात्वात्तदर्थे तथोक्तम् ।
एकनेत्रादयोऽप्युभयत्र । स्त्रियासुभयार्थे टाप ।

एकाक्षर न० एकमद्वितीयमक्षरम् । एकमात्रवर्णे “एकाक्ष-
रद्वयराख्येव प्रथमं वदन् कुमारो वदति” शत० ब्रा०
११, ११६ ४ । २ एकक्षरवर्णे “एकाक्षरात् कृतोजाते सप्र-
स्याश्च न तौ सृती” व्या० का० ओमित्येकाक्षरसृष्टीयसुपा-
धीत” छा० उ० । “एकाक्षर पर ब्रह्म इति” मनः ।
“एकाक्षरम् ओद्धार” कुल्लू० । ओद्धारस्य द्विवर्षत्वेऽपि
एकक्षरवर्षवन्त्वात् एकाक्षरत्वम् । अष्टाक्षराऽनुष्टुप् इत्येव
स्वरवर्षेणैवाक्षरत्वव्यवहारात् स्वरवर्षमनुष्ठार्थं केवल-
व्यञ्जनवर्षस्य प्राक् अनुष्ठार्थत्वात् तस्य सर्वत्र उद्धारणे
अक्षरभावात् अक्षरत्वम् । एकमक्षर यत्र । ३ एकाक्षर-
शुक्ते त्रि० स्त्रियां गौरा० स्त्रीप् । “पिरो जे काखिका
पाठ कीर्त्तारैकाक्षरी परा” श्यामाखण्डम् ।

एकागार म० एरुमसहायमगारम् । द्वितीयजनामधित
 ऋष्टे तत्प्रयोजनमस्य ठञ् एकागारिक चौरै त्रि०
 स्त्रियां षोप् 'केमचित् हुस्तमैवागारिकेषु' दशकुमा० ।
 चौरादन्यत्र दृष्टत्वात् ऋ । एकागारीय स्यादौ त्रि० ।

एकाय त्रि० एकमय विषयप्रणता यस्य । विषयान्तरव्या-
 ष्टकै कमात्रविषयकवित्तवृत्तिके श्रियोपरहितज्ञाने च ।
 "मनुमेकायमाघोनमभिगम्य मरुर्धय मनु । स्वार्थे ऋण् ।
 येकाय ऋणार्थे त्रि० । तस्य भाव ष्यञ् येकाय् तद्भावे न०
 "मनस्येन्द्रयाण्यार्यैकाय्य' निधाम' तप" भा०
 य० २५ ष्य० । 'तद्भोतिश्रवणैकाय्या ससदृशस्यो भवौ"
 रघु० । तत् एकायता स्त्री; त्व एकायत्व न० तत्पार्थे ।

एकायता च वित्तस्य धर्मविशेषः विषयान्तरावच्छे-
 नरूपससर्गश्च्युत्य । एकविषयकारणावच्छेदितरूप
 स च त्रिगुणात्मकस्य वित्तस्य सत्यगुणोद्भेदे रजोगुण
 कतविशेषाभावात् तमोगुणकततन्वाद्यभावाच्च उदेति ।
 तत्र बाह्याभ्यन्तरकारणान्युक्तानि" पात० छ०
 माध्यमिपरलेपे यथा "यस्य वित्तस्यावस्थितस्योद' मास्तेषु
 परिकर्म निर्दिश्यते, तत्कथम् ? भा० ।

"मैत्रीकरणं स'देवोपेक्षायां सुखदुःखप्रत्याप्रत्यविषया
 षां भावमातचित्तपसादनम्" छ० ।

"तत्र सर्व्यं माण्डु सुखसन्तोषापक्षेपु मैत्री भावयेत्
 द्विष्टितेषु कथ्याम्, प्रगतात्मकेषु सुदितान, व्यप-
 यतायोलेपपूषेक्षाम् । एवमस्य भावयत सुखोपभोगपलायते
 ततश्चित्त प्रसोदति प्रसन्नमेकाय स्थितिपद' लभते"भा० ।

"अपरिकल्पितमनसोऽस्त्यादिमत समाधितदुपायस्यस्यत्य
 तुत्यादात् वित्तप्रसादनोपायान्छयादिविरोधिनः प्रति-
 पाद्यिससप्तकमते-यस्य, -चित्तस्यावस्थितस्योदमिति । मै
 त्रीकरणेत्वादि प्रसादमानम् । सुखितेषु मैत्री शौहाई
 भावयत रीकांशुष्य निवर्त्तते वित्तस्य । दुःखि-
 तेषु च कष्ट्यामात्मनीय परस्मिन् दुःखप्रहाषेच्छा मा-
 वयत परापकारचित्तोषांशुष्य चेतसोनिवर्त्तते ।
 प्रत्ययोलेषु प्राणिय सुदितां ऋषे भावयत अस्त्रयाकाशुष्य
 चेतसो निवर्त्तते । अत्रययोलेषु चोपेक्षां माध्यस्थ
 भावयतोऽभर्षकाशुष्य चेतसोनिवर्त्तते । ततयास्य रा-
 जसतामसधर्मनिवृत्तौ सात्त्विक श्लोभमर्म्म उपजायते ।
 श्लोत्कर्षसम्पन्न सम्भवति । वृत्तिनिरोधपक्षे तस्य प्र
 सादकाभाव्याञ्चित्त प्रसोदति प्रसन्नञ् वक्ष्यामायेभ्य
 उपयेभ्य एकाय स्थितिपद लभते । अथस्यां पुनर्मैत्र्या-

दिभावमाया न ते उपायाः स्थितौ कथ्यन्ते-तानिदानीं
 स्थित्युपायानाह" वाचस्पतिविरच्यम् ।

"प्रच्छेद'विधारणाभ्यां वा प्राणस्य" छ० ।

'कोद्युष्य वायोर्मासिकापुटाभ्यां प्रयत्नविशेषात् मनस'
 प्रच्छेदं, विधारणं प्राणायामः ताभ्यां वा मनस स्थितिं
 संप्रसादयेत्" भा०

"वायव्यो वद्युर्माषोपायान्तरापेक्षी विकल्पार्थे न, मैत्र्या
 दिभावमाषेक्षया तथा सङ्घ ससञ्चयात् । प्रच्छेदं वि-
 ष्टयोति-कोद्युष्येति । प्रयत्नविशेषात् योग्यास्तविधि-
 तात् येन कोद्योवायुर्मासिकापुटाभ्या मनरेच्यते । वि-
 धारणं विष्टयोति विधारणं प्राणायाम' रेचितस्य
 कोद्युष्य वायोर्मादायो बहिर्ये स्यापन न द्व सङ्घा
 प्रवेयन' तदेताभ्या प्रच्छेद'विधारणाभ्यां वायोर्षूष्कृत
 यरोरस्य मन स्थितिपद लभते । अत्र चोत्तरछत्रगतात्

स्थितिनिवन्मोतिपदात् स्थितियङ्गमाकष्य सम्भवाद्येदि-
 त्यर्थमाप्तेन सम्बन्धनीय वि० । "स्थित्युपायान्तरमाह' भा०
 "पिययवती वा प्रवृत्तिरुत्पन्ना मनस स्थितिनि वन्मो"छ०

"नासिकापे धारयतोऽस्य या दिव्यगन्धविज्ञा गन्ध-
 प्रवृत्ति, जिह्वापे रसवित् तालुनि रूपवित्, जिह्वा-
 मध्ये स्पर्शवित्, जिह्वाभूषे यद्धसवित्, इत्येता प्रवृ-
 त्तय उत्पदाचित्त स्थितौ निबधूनि संशय विधमनि
 समाधिप्रसायाच्च हारीभवन्तीति"भा० ।

"ध्यावष्टे-नासिकापे धारयत इति । धारणाध्यान-
 समाधीनु कुर्वतस्तज्ज्यान् या दिव्यगन्धवित् साद्यत्-
 कार एवमन्वास्वपि प्रवृत्तिमु योज्यम् । एतज्ज्ञानात्
 प्रत्येतस्य भोपपत्ति" विवरणम् ।

तत्र सामान्यकारणञ्च यौषमेव तलोक्तम् 'यौषात् स्वाङ्ग-
 योजुपुष्पापरैरधुर्ग' छ० । "सत्यशुद्धिसौमस्यैकाय्येन्द्रि-
 यजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च" छ० । "शुचे हत्वशुद्धिसत
 शौसनस्य तत येकाय्य तत इन्द्रियजयस्ततयात्मदर्शनयोग्यत्व
 बुद्धिसत्वस्य भवतीति एतत् यौषस्यैर्थादधिगम्यते" भा० ।

तत्राद्यं छत्रं वाद्यशौषस्यक हितोयन्त आन्तरयौष
 सूचकम् "चित्तमज्ञानं चाशने चित्तममल भवति यमस्यात्
 शौमनस्य खच्छता खच्छत्यादैकाय्य ततो मनोवश्यादिन्द्रि-
 याणां जयस्तज्जयादात्मदर्शनयोग्य' भवतीति क्रमेण
 आन्तरगौचस्य फलसुक्तम् । एतञ्च विवरणे स्थितम् एका-
 यताया आविभावे यथा समाधिज्ञानस्यया तल्लोक्तम्
 "सर्वाथैतकाय तयोः कयोद्यौ वित्तस्य समाधिपरिचयम्"

सू० 'सर्वाद्यता चित्तधर्मः एकापता च चित्तधर्मः सर्वाद्यतायाः अयस्मिन्निर्भाव इत्यर्थः एकापताया उदय अविर्भाव इत्यर्थं तयोर्धर्मिणोऽनुगत चित्तं, तदिदं चित्तवपायोपजनयोः स्वात्ममृतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते स चित्तस्य समाधिपरिणाम " भा० ।

"संप्रज्ञातसमाधिपरिणामावस्थां चित्तस्य दर्शयति । सर्वाद्येत्यादि । विधिप्रज्ञा सर्वाद्यता । सप्त विनश्यतीति अयस्मिन्निर्भाव, नासङ्गत्पदप्रत इति उदय अविर्भाव । स्वात्ममृतयो सर्वाद्यतैकापतयो धर्मयोः यौ अपायोपजनौ सर्वाद्यताया अपायाः एकापताया उपजनस्तयोरनुगतं चित्तं समाधीयते पूर्व्यापरीमृतसाध्यमान समाधिप्रियेषण भवतीति" वा० विवरणम् ।

"तत पुनः शान्तिदितौ तस्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकापता परिणामः" सू० ।

'समाहितचित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्ति उत्तरसङ्घट्टय उदित समाधिचित्तमूर्त्तोरनुगतं पुनस्तथैव आ समाधिभेदादिति । स अस्त्वयं धर्मिण्यचित्तस्यैकापता परिणाम" भा० ।

"पुनः समाधेः पूर्व्यापरीमृताया अवस्थायाः निष्पत्तौ सत्यां शान्तिदितौ तत्रर्त्तमानौ तस्यौ च तौ प्रत्ययौ चेति तस्यप्रत्ययौ एकापतायान्त द्वयोः सादृश्यं समाहितचित्तस्येति समाधिनिष्पत्तिः दर्शयिता । तथैवैकापत्तस्यावधिमाह आसमाधिभेदात् । असमाधिभेदादिति" । वा० विवरणम् ।

एकाग्रं लि० एकसंपन्नं यस्य । एकतावे एकावलम्बने ।

एकाङ्गं उ० एकं प्रधानम् सुन्दरत्वेनाङ्गमस्य । पद्ममध्ये- अतिसुन्दराङ्गे बुधपद्मे लि० । एक सुन्दरमङ्गं यस्यात् । २ चन्द्रे न० हारा० । कर्मधा० । ३ एकप्रियवर्णे न० । अथेकाङ्गेऽप्यधोवस्तुमिच्छामि च सुकृतचिते" भा० अतु० ८२ अ० ३३० षाङ्गे मङ्गलके च । एकमङ्गमस्य । एकदेहता प्राप्त्रयोः षडम्भयोः क्रमेण पु स्त्री० विद्यां ङीप् ।

एकाग्रं उ० एकमख्यं उपपन्नम् । अत्रभेदे अत्रयद्दे विवर्ति ।

एकात्मन् पु० कर्म० । एकात्मिन्नात्मनि । एक आत्मा स्वरूपम् स्वभावा वा यस्य । २ एकस्वरूपे ३ एकस्वभावे लि० स्त्रिया वा ङीप् । एकोऽसहाय आत्मा यस्य । षष्ठायात्मानि लि० । "नार्थन्तू नैनावगच्छेरेकात्मविरसाधनैः" भा० व० ८२ अ० । तस्यभाषणं यज् । ऐकात्म्यं तद्भावे न० । "अवबोधरसैकात्म्यमानन्दमनुसन्ततम्" भाग० ४, १३, ८ ।

"वर्गस्वर्गापवर्गाणां प्रायेणैकात्म्यहेतुना" भाग० ४, २१, २६ एकादशन् लि० एकाधिकादश नि० आत् । (एगार) षडंख्या-

न्विते २ तत्संख्यायाञ्च ततः पूरणे ङट् । एकादश तत्पूरणे यत्संख्याया एकादशसंख्या पूर्यते तादृशसंख्या- न्विते लि० स्त्रिया ङीप् । एकादशी वा च चन्द्रस्य सूर्यस- गङ्गलप्रवेशनिर्गमक्रियायुक्तैकादशचन्द्रसङ्गलक्रियाक्रियारूपे तत्क्रियोपलक्षिते वा तिथिभेदे स्त्री । ङटि स ख्या पूर्व्याकादपि ऋचिच् ङट् । एकादशम तदथे" लि० ।

"मत्तुर्वै धर्मसाधार्युरेकादशमस्वात्मवानु" भाग० ८, १३, १२ । स्त्रिया ङीप् । एकादश परिमाणस्य सप्तस्य कन् । एकादशक तत्संख्यामिते गणे । "एकादशकच गणसन्ना- त्मात्रपञ्चकचैव" "सात्विक एकादशकः प्रवर्त्तते वैकृताद- हङ्कारात्" सा० का० स च गणसत्त्वैव दर्शितः "बुद्धि- न्द्रियाणि चक्षुःश्रोतस्त्राण्यरसनत्वगाख्यानि । वाक्पाणि- पादपायूपस्थानि कर्मेन्द्रियागण्याङ्ग । उभयात्मकमत्रमन " सा० का० । एव रङ्गण । एकादशानामवयव कन् । एका- दशक तत्संख्यायाम् न० "रुद्रैकादशकेऽधिकम्" सुश्व० ।

एकादशद्वारं न० एकादश द्वाराणि छिद्राण्यस्य । शरीरे तत्र नवद्वारत्प्रसिद्धावपि ऋचिदेकादशद्वारत्त्व स्मर्यते । सप्तयोर्गत्यानि नाभिसहितान्यधस्याने त्रीणि शिरस्यैकं मङ्गलान्मिष्येकादशच्छिद्रवत्त्वात्तस्य तथात्वम् । नवद्वारव्य- वहारस्तु नाभिशिरसोऽङ्गिच्छस्य स्रष्टव्यत्वात् "प्रधानेन व्यपदेशामवन्तीति" न्यायात् । प्रधानमवच्छिद्रावलम्बनेन ।

एकादशाहं उ० एकादशानामङ्गां समाहारे तच्च समाहारे नाङ्गादेयः अहान्त्वात् उ स्त्वम् । एकादशानामङ्गां समा- हारे । ङी ष्ट एकादशाहे एकादशाङ्गि एकादशाहनि रूपाणि । स साधनतयाऽस्यस्य अच् । एकादशाहसाध्ये यागभेदे 'एकादशाहैरयजन् सदक्षिणैर्द्दिहादशाहैरश्वसैधै च देव' भा० अतु० १० ३४० । ब्राह्मणजातीनामेकादशा- हकर्त्तव्ये ३ आह्वे च । तमधीष्टो भूतोभूतोवेत्यर्थे च । एकादशाहीन उक्ताद्ये लि० ।

एकादशिन् लि० एकादश संख्या परिमाणस्य डिनि । एकादशसंख्यामितस्त्रोनादौ स्त्रिया ङीप् । "एकामे- कादशिनीमपश्यत्" "स एकादशिन्यैश्चां प्रजापतिः उमरा- त्मानम्" "तस्मै कमेकादशिन्या यजेत" शत० ब्रा० १, ६, १, ४, ५ । "यूपैकादशिनी स्यात्" ३, ७, १, २२ । यदु पञ्चे- कादशिनी स्यात् २, ६, १, २१ ।

एकादशी लि० एकादशाना पूरणी । उभयपक्षीयप्रतिपदादिति

एकादशपूर्वणां त्रिषु । यत्तु हि हरिवासरतम् । अस्यां
 व्रतस्य नित्यत्वादिषमर्धनतद्व्रतकाशब्दव्यादि काशमा०
 दर्शितं यथा “अथैकादशो निर्णोयते । तत्रैकादश्यासुप-
 वासविधिवाक्येषु नित्यशब्दसदाशब्दादीनां नित्यत्वसा-
 धकानां स्मरणाच्चित्यत्वमिति । तानि च साधकानि
 सप्तहकारेण संवृत्तानि । “नित्यं सदा यावदायुर्न
 कदाचित्कमेत् । उपेत्यादिक्रमेण दोषशुभेरेत्यागनेद-
 नात् । फलाशुभेरीषया च तन्नित्यमिति कीर्तितम्” । अत्र
 च नित्यशब्दादीन्यद्यै नित्यत्वसाधकानि । नित्यशब्द उदा-
 हृतो गार्हपत्यादिषु “उपोष्यैकादशो नित्यं पञ्चयो-
 र्भयोरपीति” । सदाशब्द उक्तं समतुक्कारसहितयासु
 “एकादशो सद्योपोष्या पञ्चयो गुणलक्षणयोरिति” याव
 दायुःशब्द उक्तो विष्णुरहस्ये “हादशो न प्रमोक्तव्या
 यावदायुः सहस्रिभिरिति” । आग्नेयपुराणेषु “उपो-
 ष्यैकादशो राजन् । यावदायुः सहस्रिभिरिति” अतिक्र-
 मनिषेधः कल्पेन दर्शितं “एकादश्यासुपवसेत् कदाचि-
 दतिक्रमेदिति” विष्णुनामि “एकादश्यां न भुञ्जीत क-
 दाचिदपि मामव” इति । अकरणे दोषमाह समतुक्कार
 “न करोति हि यो मूढ एकादश्यासुपोषणम् । स मरो
 मरक याति रौरवन्मसाहतम्” । एकादश्यां सुमित्रेण । यो
 भुञ्जे मूढचेतनः । प्रतिमासं स भुञ्जे तं कल्पिपद्मादि-
 विटसमम् । निष्कृतिर्मद्यमस्योक्ता धर्मशास्त्रे समीचिनि ।
 एकादश्यासुपवासस्य निषेधकं कापि नोदितम् । मद्यपानात्
 सुमित्रेण । पानैव मरकं व्रजेत् । एकादश्यासुपवासस्तु पितृभि-
 र्ब्रह्मसज्जतीति” नारदीये “पापानि कानि चिद् यानि
 ब्रह्महत्यासमानि च । अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्नि संप्राप्ते
 हरिवासरे । तानि पापान्युपाश्रान्ति भुञ्जामो हरिवा-
 सरे” इति स्कान्दे “माहृहा पितृहा चैव भाहृहा
 गुरुहा तथा । एकादश्यां तु यो भुञ्जे पञ्चयोरभयोर-
 पीति” अकरणे द्वासमापने दोष उक्तो विष्णुरहस्ये ।
 “परिशुद्धं व्रतं सम्यगेकादश्यादिकं मर । न समा-
 पयते तस्य गतिः पापीयसी भवेदिति” आत्मगानोदमा
 दर्शिता तिष्णुरहस्ये “पराभाषपदमास्योऽहस्ये वा सप्तप-
 स्थिते । अतके अतके चैव न न्यजेत् हादशोव्रतमिति”
 विश्वे कलात्रयणश्च केपुचिहाकोषु तत्र कात्यायन “ए-
 कादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरभयोरपीति” स्कान्देऽपि
 “उपोष्यैकादशो सम्यक् पञ्चयोरभयोरपीति” जूर्मपुरा-
 णेषु “वदन्तीह पुराणानि भूवोभूवो वदानमे ! । न

मन्तोष्यं न मन्तोष्यं संप्राप्ते हरिवासरे” ब्रह्मसाह स-
 मतुक्कार “पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोषण-
 मिति” नारदीयेऽपि “नित्यं भक्तिप्रसादायुक्तं भैरविष्णु परा-
 यणं । पक्षे पक्षे च कर्त्तव्यमेकादश्यासुपोषणमिति”
 तदेव नित्यशब्दादिभिर्ज्ञेयैर्भिरुपवासस्य नित्यत्वं सिद्धम् ।
 कास्यत्वं च सायुष्यादिप्रवणादवगम्यते तदुक्तं विष्णु-
 रहस्ये “यदीच्छेद्विष्णुसायुष्यं घृतान् सम्यदमात्मनः ।
 एकादश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरभयोरपीति” । जूर्मपुराण-
 षु “यदीच्छेद्विष्णुसायुष्यं त्रियं सन्नतिमात्मनः । एका-
 दश्यां न भुञ्जीत पञ्चयोरभयोरपीति” कात्यायनः “सशा-
 रवागरोत्तारमिच्छन् विष्णु परायण । ईश्वर्यं सन्नतिं च-
 र्गं सक्तिं वा यदादिच्छति । एकादश्यां न भुञ्जीत प-
 ञ्चयोरभयोरपीति” स्कान्दपुराणे “यदीच्छेद्विष्णुसायु-
 भोगान् सक्तिं चात्यन्तदर्शनाम् । एकादश्यासुपवसेत् पञ्च-
 योरभयोरपीति” नारदीयेऽपि “एकादशोसमं क्विञ्चित्
 पापहाणं न विद्यते । स्वर्गलोचनप्रदां देवपरां राज्यप्रदा-
 यिनी । सुकलप्रदां चेशां गरीरारोग्यदायिनीति” ।
 तदेवं फलत्रयणात् कास्यत्वं सिद्धम् । ननु कास्यत्वमित्य-
 त्मसति कामे परित्यक्तुं यत्कालात् तथा सत्येकस्य क-
 र्त्तव्यमित्यत्यकास्यत्वाभ्यां हैरुष्याद्रीकारे नित्यामित्यसंयो-
 गविरोधः, नाय दोषं खादिरादिवत् प्रमाणहयेन हैरुष्यो-
 पपत्ते । तथा हि । “खादितो यूषो भवतीति” ऋतौ
 नित्यं खादितो विहितः । “खादिरं योयंकामस्य यूषं
 कुर्वीतेति” तस्मिन्नेव ऋतौ कास्यत्वेनानित्यं खादितो-
 विहितं । तत्र यथा प्रमाणहयसम्बन्धादेकस्यापि खादिरस्य
 हैरुष्यमद्रीकृतं तदहत्त्वापि द्विविधप्रमाणसद्भावाद्दुपवासस्य
 हैरुष्यं किं न स्यात् ? ननु विषमोदृष्टान् नित्यं खादिरः
 ऋत्विर्षं कास्यस्तु उपवासं । उपवासस्तु नित्योऽपि उप-
 वासार्थं एव तस्य खादिरवत् ऋत्विज्जन्तो बोधकप्रमाणाभावात्
 वादम् । अस्तु एवं वैमस्य, प्रयोजकं तु हैरुष्ये प्रमा-
 हयमस्येव । अत्रकारेण प्रमाणहयस्यैव हैरुष्यसाधकत्वोप-
 न्यासात् । तथा च अत्रम् “एकस्य त्वभयत्वे सयोग-
 पृथक्कमिति” (जै०) । अतः केवलउपवासार्थस्याप्युपवासस्य
 हैरुष्यमप्यस्यम् । यदि बुध्यारोहस्य सहस्रो दृष्टान्तोऽ-
 पेक्षितं तर्ह्यग्निहोत्रादिदृष्टान्तोऽस्तु । न ह्यग्निहोत्रं
 ऋत्विर्षं तस्य स्वयमेव ऋत्विजात् । तस्य च नित्यकास्यत्वे-
 वास्यहयत्वादेवगम्यते । “यावच्छीवमग्निहोत्रं जुहोतीति”
 नित्यत्वावगमकं वाक्यम् । “अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः”

इति च कास्यत्यागवगमकम् । तस्य च कृत्वर्थत्वाभावेन
 त्रैलोक्यपर्यायैव । अतोऽग्निहोत्रे नित्यत्वं कास्यत्वं
 वेति हेतुमस्ति । तत्र शब्दान्तराभ्यासादिकर्मभेदहेतु-
 भावेनैकस्यैव कर्मण्येव प्रयोगभेदोऽवगन्व्य ।
 प्रयोगभेदश्च यावज्जीवाधिकरणै निरर्थकः । तस्य चाधि-
 करणस्य संप्राहकारितौ श्लोकौ भवतः । 'यावज्जीव जुहो-
 तीति धर्मः कर्मणि पु सि वा । काञ्च पुरुषधर्मोऽत कास्य
 एक प्रयुज्यताम् । न काञ्चो जीवन तेन निमित्तप्रवि-
 भागत । कास्यः प्रयोगमिदं स्यादावज्जीवप्रयोगतः' इति ।
 अथमर्थे 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम' इति । कास्या-
 ग्निहोत्रं श्रूयते तथा वाक्यान्तरं पठ्यते "यावज्जीवमग्नि-
 होत्रं जुहोतीति" तत्र सशयः । किं यावज्जीवमित्यनेना-
 धिकारान्तरं भोज्यते किं वा कास्याग्निहोत्रे गुणविधि-
 रिति । यदर्थमर्थान्तरचिन्ता किं यावज्जीवमित्यस्यार्थं
 कर्मधर्म उत पुरुषधर्म इति । यावज्जीवशब्देन पुरुषा-
 युषपरिमित काञ्चोऽभिधीयते । कास्येन चाग्निहोत्रेण
 काञ्चविशेषेण व्याकाङ्क्षितः । तस्य च काञ्चस्यानेन स
 मर्षणादय कर्मधर्मः । तस्मात्तु गुणविधिः । तथा चाग्नि-
 होत्रस्य कास्यप्रयोग एक एव न त्वन्वोनित्यप्रयोग इति
 प्राप्ते, नूनं यावज्जीवशब्देन काञ्चस्य वाचकः । किन्तु
 वाचकः । वाच्यार्थस्तु कृत्वृत्तु जीवनं तत्र न कर्मधर्मत्वेन वि-
 भावं शक्यं पुरुषधर्मत्वादिति जीविधातुः प्राणधारणामभि-
 धत्ते न तु काञ्चस्य । प्राणधारणं च पुरुषधर्मं काञ्चस्य
 तदवस्थात् । तेन स्वर्गकामनेव जीवनमपि किञ्चित्प्रति-
 पत्तम् । तस्मादधिकारान्तरभेदना । तथा सति जीवन-
 निमित्तो नित्यप्रयोग कामनिमित्तं कादाचित्कप्रयो-
 गश्च परस्परं भिद्यते इति सिद्धान्तः । अनेनाग्निहोत्र-
 न्यायेन प्रकृतस्याप्युपवासस्य निमित्तभेदेन नित्यप्रयोगः
 कास्यप्रयोगश्चास्तु । नन्वेकस्य कर्मण्येव काञ्चभेदेन कर्तृ-
 भेदेन वा विना द्वौ प्रयोगौ न सम्भवतः । न चात्र काञ्च-
 भेदः सम्भवति नित्यकास्योपवासयोरेकादश्यामेव विधा-
 नात् । नाप्यत्र कर्तृभेदोऽस्ति । यद्यपि कास्यं परित्यज्य
 केषलं नित्यमनुष्ठात् शक्यं तथापि कास्यमनुष्ठित्वाहोत्र-
 नित्यस्य परित्यक्तं मग्नत्वात् । अतः कर्तृत्वात् काञ्च-
 न्यायेन नित्यकास्यरूपो द्वौ प्रयोगौ न घटेते । नायं
 दोषः, विविदिषाधिकरणन्यायेन सहदेवावृत्तिततः प्र-
 योगद्वयसिद्धे । तस्य चाधिकरणस्य संप्राहकारितौ
 श्लोकौ भवतः "विद्यार्थेनाश्रमार्थं च हि प्रयोगोऽव वा

सकृत् । प्रयोजनविभेदेन प्रयोगोऽपि विभियते । आश्र-
 मश्रमा यथा तद्विद्यार्थेनाश्रमश्चाथा । अग्निहोत्रं नित्यं
 सयोग उक्तिश्या आदिरे मतः इति । अथमर्थे
 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यत्तेन
 दानेन तपसा नाशकनेति' श्रुतिशक्येन यज्ञादय च्यात्म-
 विद्योदयाय विहित्या ऋह्यस्याद्याश्रमधर्मत्वन्तु यज्ञादीनां
 सर्वश्रुतिस्मृतिषु प्रसिद्धम् । तत्र सशयः किं यज्ञादीनां
 हि, प्रयोगः ? उत सकृदिति ? तत्र प्रयोजनभेदात् प्रयोग-
 भेद इति पूर्वपक्षः । निमित्तत्वेन ब्राह्मणेन क्रियमाण-
 भोजनेन यथा अन्यकर्मकस्याहनिपपत्ति स्वहृत्प्रियं न च
 हिर्भुक्ष्यते । तद्वद्वृत्तविविद्याद्येनानुष्ठितेन कर्मणा प्रयोजन-
 इय सिध्यति । न च नित्यानित्यसयोगविरोध आदि-
 यद्वाक्येन तदुपपत्तेः । तत्र पूर्वपक्षात् 'तस्मात्
 सकृदेव प्रयोग इति । एवमत्रापि सकृदेवोपवासं कुर्वत-
 कास्यप्रयोगो नित्यप्रयोगश्चेत्युभयं सिध्यति । ननु सकृद-
 नुष्ठानेनानेकार्थसिद्धिर्बेधा भवति तन्त्रेण वा प्रसङ्गे न वा ।
 तद्यथा दर्शपूर्णमासयोः षष्ठां प्रधानयागानामध्ये त्रयार्थां
 सकृत्सकृदनुष्ठितेन प्रायाजाद्याङ्केनोपकारः सिध्यति ।
 तदिदं तन्त्रम् । पञ्चममहर्षितेन प्रायाजादिना पशुतन्त्रम-
 ध्यपातिन पशुपुरोडाशस्याप्युपकारः सिध्यति सोऽयं
 प्रसङ्गः । एव सति प्रकृतोऽपि तन्त्रप्रसङ्गयोः फलरसो
 पादानमिति चेत् । प्रसङ्गश्चेति ब्रूमः । कास्यप्रयोगेणैव
 नित्यप्रयोगस्यापि सिद्धत्वात् तथा च स्मृतिः । "कास्येऽपि
 नित्यसिद्धिं स्यात् प्रसङ्गेनोभयान्तक इति" तदेवमेकाद-
 श्युपवासस्य नित्यत्वकास्यत्वस्यैवैकस्यैव विरोधाभावात्
 हेतुमभ्युपेयमिति स्थितम् ।

अतोपवासोपवासविधिनिर्येयस्य बेधाधीनत्वात् प्रथमं दश-
 मीबेधो निरूप्यते । स च बेधस्त्रिविधः अरुणोदयबेध-
 सूर्योदयबेधः पञ्चदशमाहीबेधश्चेति । तत्रारुणोदयबेधो
 भविष्यत्पुराणे दर्शितः । "अरुणोदयकाले त्वं दशमीं यद्वि-
 द्यस्यते । सा विद्वैकादशो तत्र पापमूलहृत्पुपणमिति" ।
 "अरुणोदयबेदाद्या दिशो गन्धो मनेद्यादि । उच्यते त-
 मयत्वेन वर्जनीयं नराधिपः ।" । गारुडपुराणेऽपि
 "दशमीबेधसंज्ञतो यदि स्यादरुणोदयः । नैवोपोष्य वै-
 ष्णवेन तद्विद्वैकादशीव्रतमिति" । अरुणोदयस्य प्रमाण-
 क्तान्दनारदाभ्यासस्तम् । "उदयात् प्राक्कृतसंस्तु नादिका
 अरुणोदयः" इति । तस्मिन् अरुणोदये बेधा वस्तुविधा ।
 ते च प्रश्नोत्तराभ्यां ब्रह्मवैवर्ते दर्शिता । "कीदृशस्तु भवे-

होवो योगोविप्रेन्द्र । कीदृश १ । योगवेधौ समापन्न याभ्यां
दृष्टसुपोषणम् । चतस्रोपटिका मातरुणोदयनिषय ।
चतुष्टयविभागोऽत्र वेधादीना किलोदित । अरुणोदय
वेध स्यात्सार्द्धं षटिकात्रयम् । अतिवेधोऽहोषटिक म
भासन्दर्शनादृषे । सहाभेधोऽपि तत्रैव दृश्यतेऽर्था न
दृश्यते । तुरीयस्तत्र विहितोयोगः सूर्योदये सतीति ।
अथमर्थ वेधातिबेधसहाभेधयोगाश्वत्वारउपपास्य-
दूपका । तत्र रवेः प्रभासन्दर्शनात्पूर्व साहोपटिका
त्रयमेकादश्या व्याप्त तत मार्शने षटिकात्रे अरुणो-
दयसम्बन्धिनि दशमीसङ्गामे वेध इत्युच्यते । यदा
सूर्योदयनात्पूर्व षटिकाहयसुपरितममेकादश्याप्राप्तं
पूर्व्यं त षटिकाहय दशमीव्याप्त तदाऽतिवेध इ-
त्युच्यते । यदा सूर्योदयस्य दर्शनादर्शनसन्देहकाल
मेकादशी व्याप्नोति तत माक् जतुस्रोऽरुणोदयकालो
दशमीव्याप्तसदा सहाभेध । यदा सूर्योदये सटे सति
पश्चादेकादशी प्रवृत्ता तत प्राच्यास्तयमेलायां दशमी
विद्यते तदा योगगन्देनाभिधेयोदीपोभवति । स च वेधा-
द्यभेद्यया तुरीयोभवतीति । नम्यरुणोदयात्पूर्वमपि
यदि मध्यरात्रानन्तर दशमीकला विद्येत तदा भोप
वासस्तदभावे तूपवास कर्त्तव्य । तथा च मृति “अ-
र्द्धरात्रात्परा यत्र एकादश्युपलभ्यते । तत्रोपवास क-
र्त्तव्यो न तत्रैव दशमीकले त । अतोयथानिदिष्टेभ्य स्त्रि-
भ्योऽन्वोऽपि कश्चिद्वेधोऽस्तीति चेत् संशयम् । अर्द्धरात्र
वेधोऽपि यदा वर्धसदा किञ्च वक्तव्यम् अरुणोदयवेध
इति वक्तुमर्धरात्रवेधउपपन्नो न तु वेधाभिप्रायेण ।
तदेव ब्रह्मपर्वत्तं गौमकेन स्मृतोक्तम् । “अर्द्धरात्रेऽत्र के
षाह्निहृदस्या वेध इत्यते । अरुणोदयवेधायानावकाशो
विवारणे । कापालवेध इत्याह्वराचार्या ये हरिप्रिया !
न तन्मम मत यस्मान्निद्यामा रात्रिरिष्यत इति । य एते
वेधातिबेधसहाभेधयोगा पूर्वमभिहितान्तेषु त्रयोऽरुणो-
दयवेधाद्यतर्कदयवेध । तच्चोदयवेधद्वयोऽप्याह ‘उ-
दयोपरिधिसा तु दशम्यैकादशो यदा । दानवेभ्य मीष
नाथ दत्तशान्पाकयासम इति’ । सूर्यनन्देऽपि । ‘दश-
म्या मानमादाय यदोदेति दिवाकर । तेन स्पृष्टं
हरिदिन दत्त जम्भासुराय त्विति’ । पञ्चदशमाडोवेध-
स्त सूर्यपुराणे दर्शित “नागोद्गादयनाडोभिर्दिक् पञ्च
दशभिस्तया । भूतोऽष्टादशनाडोभिर्दशव्यत्तारानि-
यिमिति” । तदेव वेधत्रय निरूपितम् । तत पध

दशमीदोवेधस्य’ वेधानरस्य च विषयव्यवस्था निगमे
दर्शिता । “सर्वप्रकारवेधोऽयसुपवासस्य दूषक । सार्ध-
सप्तसूर्यस्तु वेधोऽय बाधते प्रतमिति” । सर्वप्रकार इ-
त्यत्र प्रकारगन्देन कलाकाशाद्योवेधातिवेधाद्यो वा
स्पृशन्ते मात्र तिष्यन्तरवन्निस्तसूर्यत्व’ वेधेऽप्येवितं
किन्तु सप्तकलाकाशादिकमपि याह्वम् । तदुक्तं मार-
टीये । ‘लवादिवेधे विप्रेन्द्र । दशम्यैकादशौ त्यजेत् । स-
राया विन्दुना शुक गङ्गाम् इव निर्मलमिति’ । सूर्य-
पुराणेऽपि “कलाकाशादिगणैव दृश्यते दशमी विभो,
एकादश्यां न कर्त्तव्यं प्रतं राजन् । कदाचनेति” । सूर्य-
नन्देऽपि । “कलावेनापि विद्या स्याद्दशम्यैकादशी यदि ।
तदाप्यैकादशी हिता हादशीं सप्तपोषयेदिति” । सोऽयं
कलाकाशादिवेधोऽरुणोदये सूर्योदये च समान । त-
त्रारुणोदयवेधोवैष्णवविषयः । तत्र मारुतपुराणे विष्णु-
वमवगम्यते । “दशमीशेषस्य युक्तोयदि स्यादरुणोदय ।
नैपोषोष्य वैष्णवेन तद्दिनेकादशीप्रतमिति” । वैष्णव
सपञ्चरात्रादिवैष्णवगमोक्तदीर्घां प्राप्नोवैष्णवः । अत
एव सूर्यपुराणे वैष्णवस्यैवमभिहितम् “पराभापद-
भापन्नोऽहर्षे वा सप्तस्थिते । नैकादशं न्यजेद्यात यस्त
दोक्षाऽस्ति वैष्णवो । समात्मा सर्वजीवेषु निजाचारा-
दविष्णुत । विष्णुर्पितास्त्रिषाचार स हि वैष्णव उच्यते”
इति । विष्णुपुराणेऽपि । “न चकति निजकर्मबोधः
सममतिरात्मसङ्घट्टिरुपपद्ये । न हरति न च हन्ति च-
क्षुडुश्च सितमनस तमनेहि विष्णु भक्तमिति” ।

यथोक्तगुणसम्पन्नो वैष्णवदोषा प्राप्नोयस्त प्रति तिथि-
वेधोनिर्णीयते । एकादशी द्विविधा अरुणोदयवेधवती युहा-
वेति । तत्र वेधवती सखा त्वाख्या । ‘तद्दिनेकादशीप्रत-
मिति’ मारुतपुराणे सामान्येन प्रतिवेधात् । विशेष
तस्तु षष्ट्यादिभेदेन प्रतिवेधोद्भव्य’ अ एते वेधाति-
वेधसहाभेधयोगाख्यादोषाः पूर्वोक्तसुषु सूर्योका-
दशौ षष्ट्यादिदिवस युक्तस कीर्षेनाभिव्यक्तिरुच्यते । अरु-
णोदयस्य प्रथमषटिकायां दशमीसङ्गामे वेध इत्युक्तः ।
साच द्विविधः । षटिकाप्रारम्भे क्तस्यषटिकायां च
दशमीसङ्घभेदात् । तत्र मारुतपुराणदशमीयुक्तैकादशी
षष्ट्येत्युच्यते । क्तस्यषटिकायां दशमीसङ्गामेकाद-
शी सन्देग्धा । अरुणोदयप्रथमसूर्यादादशोदशमोव्या-
पिरतिवेधस्यसुपेतैकादशौ सयुक्तोऽप्युच्यते । सूर्यमण्डल-
दर्शनसन्देहवेधायाम् दशमीसङ्गामे सहाभेध तद्यु

कैदकागी सकीर्णेषु च्युते । ता एता' संपृक्तादयश्च
 तन्नोऽपि त्याज्याः । तथा च गोभिलः "अरुणोदय-
 वेलाया यद्विदग्गनोऽप्युत्पत्ता । संपृक्ताकादगी तान्तु
 मोहिन्यै दत्तयान् प्रभुरिति" । गारुडपुराणे "उदया
 त्माक् त्रिषटिकाव्यपिन्येक टगी यद्दि । सदिधैकादगी
 नाभ वज्जये धर्माकाङ्क्षिभि । उदयात्मागमुत्तेन-
 व्यापिन्येकादगी यटा । सयुक्ताकादगी माम वज्जयेद्धर्म-
 हृदये । याद्विचोदयवेलाया व्यारभ्य पटिनाडिका । स-
 कीर्णैकादगी नाम त्याज्याः र्म फलेषुभिः । पुनर्पौत्रपशु-
 उदयश्चादश्यासुपवाकयेत् । तत्र क्रतुगतं पुण्य त्वयोद-
 श्या तु पारणमिति" । यद्यपि पूर्व त्र वेधयाक्ते "साङ्ग
 त घटिकाव्ययम् इत्युक्तम् अत्र तु सन्दिधैकादगीवाक्ये
 त्रिषटिकेत्युक्तं तथापि नैवापता वैषम्येण विरोधः य-
 द्दुमीय शास्त्रद्वयस्याऽपि टगोवेधयागपरत्वात् ।
 तदेवं सामान्यविशेषाभ्या प्रतिषिद्ध्यादरुणोदयविज्ञैका-
 दगी वैष्णवेन परिख्याय्या । यस्तु योगसंज्ञकयतुर्थो
 योगस्तस्य त्याज्यत्वमर्थात्सिद्धम् । अरुणोदयवेधोऽपि
 यदा त्यज्यते तदा क्विपेक्ष्य सूर्योदयवेध इति । यच-
 नन्तत्र कल्पप्रोक्तं पूर्वमेवोदाहृतम् । या तु चतुर्विध
 वेधरहिता शुद्धैकादगी सा द्विविधा । आधिक्येन युक्ता
 तद्विज्ञेना चेति । आधिक्यं च त्रिविधम् एकाद-
 श्याधिक्यं हादश्याधिक्यं चतुर्थाधिक्यं चेति । त्रिष-
 षोतेषु पक्षेप अरुणोदयपारभ्य प्रवृत्ता शुद्धामये
 कादगीं परित्यज्य परेद्यु रूपवासं कर्तव्यं । तत्रैका-
 दश्याधिक्ये नारद "संपूर्णैकादगी यत्र हादश्यां
 द्वाङ्गमामिनो । हादश्यां सङ्घन कायन्त्रयोदश्यां तु पार-
 णमिति" । मृत्युन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतो
 पुनरेव सा । पुण्यं क्रतुगतस्योक्तं त्वयोदश्यां तु पारणमिति"
 विष्णु रक्ष्सेऽपि "एकादशीकलाप्राप्ता येन हादश्यापो-
 पिता । तस्य क्रतुगतं प्रोक्तं त्वयोदश्यान्तु पारणमिति"
 हादश्याधिक्ये व्यास व्याह "एकादशी यदा लग्ना परतो
 हादशी भवेत् । उपोष्या हादगी तत्र यदोच्छेत् परमां
 गतिम्" उभयाधिक्ये गुरुवाह "संपूर्णैकादशी यत्र
 प्रभाते पुनरेव सा । तत्रोपोष्या द्वितीया तु परतो
 हादगी यदोऽत" नारदोऽपि "संपूर्णैकादशी यत्र
 प्रभाते पुनरेव सा । सन्दिधैकोत्तरा कार्या परतो हादगी
 यदोऽति" मृत्युन्तरेऽपि "एकादशी यदा पूर्णा परतो
 हादशी यद्दि । एकादशीं परित्यज्य हादगीं सधुपो-

पयेदिति । उभयाधिक्यरहिताया न कोऽपि सन्दे-
 रोऽस्ति । इति नैष्णवटीज्ञानयुक्तानामेकादशी निर्णीता ।

अथ श्रीतस्मार्त्तपर्ययसितामा पञ्चरात्रादिदीक्षार-
 हितानाम् एकादशी निर्णीयते । अरुणोदयवेधस्य
 वैष्णवविषयत्वे व्यपस्थिते, सक्तुदयवेध' स्मार्त्तानुष्ठान-
 विषयत्वेन परिगिष्यते । अतएव स्मर्यते "अतिवेधा
 सङ्गावेधा ये वेधास्तत्रिषु मृताः । सर्वेऽप्यवेधा विज्ञेया
 वेधः सूर्योदगे मत" इति । एतच्च सति सूर्योदय
 वेधमपेक्ष्यैकादशी द्विधा भिद्यते शुद्धा विद्धा चेति । तत्र
 शुद्धाया पूर्णस्यत्वारोभेदा भवन्ति एकदश्याधिक्यं हादश्या-
 धिक्यं चतुर्थाधिक्यं चतुर्थाधिक्यं चेति । एव विद्धा-
 यामपि चत्वारोभेदा उच्येयाः । शुद्धायामेकादश्याधिक्ये
 द्वयोक्तियोरुपवासयोग्यतासाहृ हृदयगट "संपूर्णै-
 कादशी यत्र प्रभाते पुनरेव सा । लुप्यते हादगी तत्रिषु-
 पवास कथमभ्ये त् ? उपोष्ये द्वे त्रयो तत्र विष्णु प्री-
 णनतत्परैरिति" । उभयोर्गधिकारिभेदेन व्यवस्था स्तान्द-
 पुराणे दर्शिता "प्रथमेऽहनि संपूर्णा व्याप्याहोरात्रस-
 युता । हादश्यां च तथा तात । दृश्यते पुनरेव च । पूर्णा-
 कार्यां गृहस्यैस्तु यतिभिस्तृत्तरा त्रिधिरिति" एतच्च
 परेद्युर्हादश्याभावाविषयम् तथा च स्मृत्यन्तरे । "पुनः
 प्रभातसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो वि-
 हितयतुर्थात्रमवाप्तिनाम् । विधनायाश्च तत्रैव परतो
 हादगी न वेदिति" । गारुडपुराणेऽपि "पुनः प्रभा-
 तसमये घटिकैका यदा भवेत् । अत्रोपवासो विहितो
 यनस्यस्य यतेस्तया । विधनायाश्च तत्रैव परतो हा-
 दगी न वेदिति" । पुराणान्तरे "एकादशी यदा
 पूर्णा परतः पुनरेव सा , पुण्यं क्रतुगतस्योक्तं त्व-
 योदश्यान्तु पारणमिति" एवमेकादश्याधिक्यपक्षे गृह-
 त्योर्व्ययम्याऽभिहितम् । हादश्याधिक्ये पूर्वेद्यु रूपवाससाहृ
 नारद, "न चेदेकादशी विष्णौ हादगी परतः स्थिता । उ-
 पोष्यैकादशी तत्र यदोच्छेत् परमं पर्दमिति" । स्तान्द-
 पुराणेऽपि "शुद्धा यदा समा ह्रीना गणह्रीनाऽधिकोत्तरा ।
 एकादश्यासुपवसेत्र शुद्धा वैष्णवोमपीति टगोवेधरहिता-
 शुद्धैकादशी यदा परेद्यु रूपवाद्दूर्क नास्ति किन्तुदये समा त-
 तान्युना वा द्वयोरपीत्यर्थः । एव च सति प्रकृते हादश्या-
 धिक्येऽपि एकादशी समन्यूनयोरन्यतरत्वात् प्रथमेशोपो-
 ष्येत्युक्तं भवति । उभयाधिक्ये परेद्यु रूपवासी गारु-
 डपुराणे दर्शित "संपूर्णैकादशी यत्र प्रभाते पुनरे-

व सा । तत्रोपोष्या परतऽऽ युष्या परतो हादगो यदोति”
 यराहपुराणेऽपि । “एकादगो विष्णुना चेत् हादगो परत
 स्थिता । उपोष्या हादगो तत्र यदोच्छेत् परम पदमिति”
 स्रत्यन्तरेऽपि “सपूर्णाकादगो यत्र प्रभाते समरेष सा ।
 वैष्णवी ष त्रयोदश्या घटिकैकापि दृश्यते । षट्शस्योऽपि
 परतं क्रुर्यात् पूर्वां नोपवसेत्सदा । पूर्णाप्येकादगो त्वय्या
 यज्ञेने द्वितय यदीति” एवमेकैकाधिक्ये त्रितयाधिक्येऽपि
 निर्णयो दर्शितः । अतुभयाधिक्ये तु नास्ति सन्देहः ।
 इति शुद्धायां चत्वारोभेदाव्यवस्थिता । अथ विद्याया
 चत्वारोभेदा व्यवस्थाप्यन्ते । तत्राप्येकादश्याधिक्ये पूर्व-
 षट्घटिक्यत्याख्यवस्या द्रष्टव्या । तदाह प्रचेता “एकादगो
 विष्टया चेषुक्ते लक्षणेऽविशेषतः । उत्तरान्तु यतिः क्रुर्यात्
 पूर्वां सपवसेदुष्टहीति” नचैतहाक्य शुद्धाधिक्ये चरिताथ-
 मिति शुद्धमीयम् नाधकाभावेन विद्याधिक्येऽपि
 तद्वचनप्रसङ्गे निर्धारयिहमयक्यत्वात् । द्वादश्याधिक्ये
 परेद्यु रूपवाच । तदाह व्याध “एकादगो यदा शुभा
 परतो हादगो भवेत् । उपोष्या हादगो तत्र यदोच्छेत्
 परमा गतिमिति” शुभा आदौ दशमीमिश्रितत्वात् परतो-
 दद्वाभावाच्च ज्ञय गतेति यावत् । उभयाधिक्येऽपि परे-
 द्यु रूपवाच । तदुक्त भविष्यपुराणे “एकादगो दीपा युक्तां
 वर्द्धमाने विवर्द्धयेत् । ऋयमार्गस्थिते सोमे कर्षिते दशमी
 युतामिति” उभयानाधिक्ये तु नैपाक्षि सन्देहः कोश-
 न्तराभावात् । न च विहत्यादक्षि सन्देह इति वक्ष्य
 कोशान्तराभावे विद्याया अप्युपादेयत्वात् । तथा च विष्णु-
 रहस्ये “एकादगो भवेत् काचिद्दृश्यस्या दूषिता तिथिः ।
 एतन्निषेधे भवेदुदोप ज्ञयपक्षेऽतिप्रणयदेति” इति विद्यामे
 दाव्यवस्थापिता । अत्र शुद्धाविद्ययोरप्येव निर्णयसम्यह ।
 एकादगोहादगोसुभयोरपि वृत्तौ परेद्यु रूपवाच । इ
 योरप्यद्वैतौ पूर्वोद्यु । एकादगोभाजवृत्तौ षट्शस्यो
 र्व्यवस्था । हादगोभाजवृत्तौ शुद्धाया सर्वेषां पूर्वोद्यु वि-
 ह्याया परेद्यु रिति तदेव शास्त्रार्थे व्यवस्थिते या न्ति स-
 निधानानि विधायकानि निषेधकानि सर्वाणि त्रय्यपरि-
 धेन व्यवस्थापनीयानि । तत्र व्यवस्थापनप्रकार इष्टोयाम
 स्कन्दपुराणे “प्रतिपत्प्रमथ्य सर्वां उदयादोदया-
 द्रवेः । सपूर्णा इति विख्याता हरिवासरपर्यजिता” इति
 हरिवारेषु तु सपूर्णात् प्रकारान्तरेषोक्तं गारुड-
 पुराणे “उदयात् प्राग्भदा विप्रः सृष्टूर्चं हयसयुता । स-
 पूर्णाकादगो स्या तत्र नोपवसेदुष्टहीति” भविष्यपुराणे-

ऽपि “आदित्योदयवेलायां प्राङ्मुखैर्हयामिता ।
 एकादगो तु सपूर्णा विज्ञान्या परिकल्पितेति” । तद-
 द्दवचनद्वयमरुणोदयवेधोपजीवनेन प्रष्टत्त्वाद्यवस्थाविव
 यम् । दशमीवेधे निन्दकानि तु वचनानि द्विविधान्युप-
 लभ्यन्ते । कानिचिदरुणोदयात्तुवादेन प्रष्टतानि, कानि-
 चित्तत्तनुपादेनेति । यथा भविष्यपुराणे “अरु-
 णोदयकाशे तु दशमी यदि दृश्यते । तत्र नैकादगो कार्या
 धर्मकामार्थनाशिनोति” कौत्स “अरुणोदयवेलायां
 विज्ञान्यान्त्युपोषिता । तस्याः पुत्रगत मष्ट तस्मात् तां-
 परिशर्जयेदिति” एतादृशानि सर्वाणि वैष्णवविषयाणि
 द्रष्टव्यानि । अरुणोदयात्तुवादमन्तरेण दशमीविज्ञा-
 निन्दकानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा
 नारदः “दशम्युद्युगता यत्र तिथिरैकादगो भवेत् ।
 तत्रोपवासे नाशय परेत्य मरुतं व्रजेदिति” ब्रह्मवैवर्ते
 “दशमीशेषस युक्ता य करोति विभूतधोः । एकादगो
 मरु तस्य नश्येत् हादयवार्थिकमिति” विष्णुरहस्येऽपि
 “दशमीशेषस युक्तासुपोष्यैकादगो किल । सवत्सकृतेनेह
 नरोधर्मेण सृच्यते” इति ईहयानि सर्वाण्यपि वेधविषये
 वैष्णवविषयाण्यन्यविषये तुभयाधिक्ये हादश्याधिक्ये च
 सर्वपुरुषविषयाणि द्रष्टव्यानि । दशमीविज्ञान्यनुपाप-
 कानि च कानिचिद्वचनान्युपलभ्यन्ते तद्यथा स्कन्द-
 पुराणे “त्रयोदश्या न लभ्येत हादगो यदि किञ्चन ।
 उपोष्यैकादगो तत्र दशमीमिश्रितापि चेति” स्रत्यन्तरे
 “उपोष्यैकादगो तत्र हादगो न भवेद्यदि । दशम्यापि हि
 मिश्रैव एकादश्यैव धर्मकृदिति” इष्टदृशयिष्ठ “हा-
 दगो स्रत्यसत्यापि यदि न स्यात् परेऽहनि । दशमीमि-
 श्रिता कार्या मज्ञापातकनाशिनोति” ऋष्यशङ्करः “एका-
 दगो न लभ्येत सकला हादगो भवेत् । उपोष्यैकादगो
 विज्ञा अषिरुहालकोऽमृपीदिति” शरतोऽपि “त्रयो-
 दश्या यदा मष्ट हादगोघटिकाहयम् । दशम्यैकादगो
 विज्ञा सैवोपोष्या सदा तिथिरिति” एतादृशानि वाक्यानि
 सर्वाणि अतुभयाधिक्ये सर्वपुरुषविषयाणि एकादश्याधिक्ये
 तु स्मार्त्तं षट्शस्यविषयाणि द्रष्टव्यानि अतोतानि वैष्णववि-
 षयाणि वैष्णवप्रकरणेषु विद्याभ्यनुपाया अदर्शनात् ।
 सपूर्णाकादगोपरित्यागविषयाणि कानिचिद्वचनान्युपल-
 भ्यन्ते । तद्यथा स्कन्दपुराणे “एकादगो भवेत् पूर्वा
 परतो हादगो यदि । तदा सोकादगो त्वज्ञा हादगो सष-
 पोभवेदिति” तथा कालिकापुराणे “एकादगो यदा

पूर्णा परतो हादशी भवेत् । उपोष्या हादशी
 तत्र तिथिद्विप्रयत्न इति" गारुडपुराणे "पूर्णा
 भवेद् यदा नन्दा भद्रा चैव विवर्द्धने । तदोपोष्या तु भद्रा
 स्यात् तिथिद्विप्रयत्न इति" । एतादृशानि सर्वाणि
 वैष्णवविषयाणि । दिनत्रयविषयाणि कानिचिद्व्यसमान्यु-
 पलभ्यन्ते । यदाह नारदः "यदि देवास्तु समध्येदेकादश्या
 तिथिप्रयत्नम् । तत्र क्रतुपतं पुण्यं हादशोपारणे भ-
 वेदिति" कूर्मपुराणेऽपि "द्विस्त्रेकदाशी यत्र तत्र सन्नि-
 हितो हरिः । तामेवोपवसेत् काममकामो विष्णु तत्पर" इति
 चत्वारिंशत्तयोर्योर्दशमीहादश्या मध्ये एकादशीत्येतद्दि-
 नत्रय यदागोति तदा परतो हादश्या द्विद्विरष्टद्विष्वेत्सुभयं
 सम्भवति । तत्र यद्यद्विष्वेत्सु यद्योक्तं दिनत्रयसुपोष्यम् ।
 तदुक्तं पुराणान्तरे "दिनत्रयस्यते । देवि नोपोष्या दशमी
 शुता । शैशोपोष्या सदा पुण्या परतश्चेत् त्रयोदशीति"
 हादशोपुञ्जौ एकादशी यदा लुप्त इत्यनेन व्यासवचनेन परे-
 द्युरपवासा इति पूर्वमेव निर्णीतं यदा त्वादालयोरेकादशो
 त्रयोदशोर्मध्ये हादशीत्येतादृश दिनत्रय तदा ना-
 रदेन स्मर्यते "एकादशी हादशो च रात्रियेपे त्रयो-
 दशी । तत्र क्रतुपतं पुण्यं त्रयोदश्या तु पार-
 ष्यम्" । "एकादशो हादशो च रात्रियेपे त्रयोदशी ।
 त्रिष्युया नाम सा प्रोक्ता ब्रह्महत्यां व्यपोहतीति" ।
 तदेतदुर्वैष्णवविषयं यतिविषयं वा इत्ययम् । गृहस्थे तु
 तद्विधिद्वयं तथा च कूर्मपुराणे "एकादशो हादशो च
 रात्रियेपे त्रयोदशी । उपवास न कुरीत पुत्रपौत्र-
 समन्वित" एति पञ्चपुराणे 'एकादशो हादशो च
 रात्रियेपे त्रयोदशो । त्रिदशस्युग्यदहोरात्रं नोपोष्य
 तत् सुनार्थिभिरिति" यत्तु ऋष्यशृङ्गेणोक्तम् । "व्य-
 ङ्गानि निषिद्धं न सन्न्यन्ते दिवानि तु । सुहृत्तं पञ्च-
 भिविंशत्याप्याह्नवैकादशी तिथि । तद्विद्विद्वान्द्वानि
 दिनान्युपवसेद्भुज । पूर्वविद्वान् न कस्यवा षण्णोकाद-
 श्यापारमी । एकादशो तु कुरीत श्रीयते हादशी यदीति'
 अत्र निषेधो यतिविषयः, विधिद्वयस्यविषयः वेधवाङ्मत्ये
 हेयत्वयद्वा सा भूदिति पञ्चभिर्मूर्त्तोरत्युक्तम् । तदेव
 नामाविधवचनस्य व्याख्यापनकारो वाप्युत्पादित । अन-
 या व्युत्पत्त्या मन्दबुद्धिरपि व्यवस्थापयितुं शक्नोत्येव ।
 इत्युपवासतिथिर्निर्दिष्टा ।

अथाधिकारी निरूप्यते तत्र नारदः "अष्टाव्दा-
 दधिको मन्त्रोऽर्पणीतीतिहायम् । भुङ्क्ते यो मानवो

भोज्येदेकादश्या स प्राणदिति" कात्यायनोऽपि
 "अष्टवर्षाधिको मन्त्रो ह्यर्पणीतीत्यूनवत्तर । एकादश्या-
 उपवसेत् पञ्चयोरुभयोरपीति" । गृहस्थस्य तु शुक्ल-
 कादश्यामेव निव्योपवास यथा कूर्मपुराणे "एकादश्यां
 न भुञ्जीत पञ्चयोरुभयोरपि । वानप्रस्थो यतिश्चैव शुक्ला-
 मेव सदा गृह्णीति" भविष्योत्तरेऽपि 'एकादश्या न भुञ्जीत
 पञ्चयोरुभयोरपि । ब्रह्मचारी च नारी च शुक्लमेव सदा
 गृह्णीति" नारी विधवा तस्या एव यतिधर्मत्वात् । पति-
 मत्यासू पवास निषेधति विष्णु "पत्न्यौ जीवति या नारी
 उपोष्य व्रतमाचरेत् । आयुष्य हरते भर्तुर्नरक चैव न
 च्छतीति" मनुः "नास्ति स्त्रीणां पृथग्यज्ञो न व्रतं नाप्यु-
 पोषणमिति" मार्कण्डेयपुराणे "नारी खल्वननुज्ञाता
 भर्ता पित्रा सुतेन वा । निष्फलं तु भवेत् तस्या यत्-
 करोति व्रतादिकमिति" आदिगण्डादृषस्त्रालङ्कारगन्धव्यू-
 पाञ्जनानामुपवासस्य मनुः 'पुष्पाक्षहारवस्त्राणि गन्ध-
 वृषाण्युपवनमिति' पत्युर्नुमया व्रतादिविधकारिणी
 भवति तदाह कात्यायनः । "भार्या पत्युर्मतेनैव व्रतादीना-
 चरेत् सदेति" शुक्लामेवेत्येवकारः कृष्णोकादश्या सुपवास-
 निषेधपर । तथा च कूर्मपुराणे 'सक्रान्त्या कृष्णपक्षे च
 रविशुक्रदिने तथा । एकादश्या न कुरीत उपवासश्च पा-
 रणमिति" गौतमोऽपि "आदित्येऽहनि सक्रान्त्यामसितै-
 कादशोपु च । व्यतीपाते हते आक्षे प्रती नोपासेद्गृह-
 णीति" अत्र प्रतीति विषेपण प्रत्ययतो टोपर्यगोपप्रतिपा-
 दनार्थम् तथा च पञ्चपुराणे "सक्रान्त्यामुपवासेन पारणे
 न शुचिर्भर । एकादश्या च कृष्णायां च्येव प्रतीविमश्याति"
 नारदोऽपि "दन्दुल्लेऽसकसक्रान्त्यामेकादश्या मितेतर ।
 उपवास न कुरीत यदीच्छेत्स्यन्तित्नुगमिति" । अथ स-
 क्रान्त्याद्विपुपवासस्य निषेधः सक्रान्त्यादिनिमित्तक-
 स्य । तथाच कात्यायनः "एकादशोपु कृष्णासु रवि
 सक्रमणे तथा । चन्द्रसूर्योपरामे च न कुर्यात्तपस्यत्राजु
 गृह्णी । तत्रयुक्तोपवासस्य निषेधोऽयमदाहृत । गिमिन्ता-
 न्तरयुक्तस्य न विधिर्न निषेधनमिति" जैमिनिरपि
 "तद्विमित्तोपवासस्य निषेधोऽयमदाहृत । नानुपकृतो-
 पात्न्योयतो नित्यमुपोषणमिति" । अयमर्थः एकादश्यापु-
 पासस्य नित्यत्वात् सक्रान्त्याद्विपुपवासस्य च काश्चित्काश्चो-
 पवासनिषेधे सति न नित्योपवासनिषेधः सिध्यतीति ।
 सक्रान्त्यादिनिमित्तमुपवासः सवर्त्तमोक्तः । "अथाशश्या-
 हादशो च सक्रान्त्य विषेपत । एताः प्रयत्नान्तिथ-

यो भातुव रक्षयेव च । अत्र स्नानं जपोहोमो देवतानां च पूजनम् । उपवासमन्त्रा दानमेकैकं पापनं मृतमिति । गृहस्थस्य तं रक्तं यामेव नित्योपवासं इत्युक्तम् । नैमित्तिकस्योपवासो तु कृष्णायामपि कर्तव्यो । तत्र नैमित्तिकं मृत्यन्तरे पद्यते । 'गयनीबोधमीमध्ये या कर्णकादगी भवेत् । सैनोपोष्या गृहस्थेन नात्या कृष्णकदाचनेति' । कास्यस्तु स्कन्दपुराणे "पिमृषां गतिमन्विच्छन् कृष्णायामं सप्तपोषोदिति" सनत्कुमार "भातुवारेण सयुक्ता क्रिया सक्रान्तिश्च युता । एकादशो सदोषोष्या सर्वेषु पत्करी तिथिरिति" । मत्स्यपुराणेऽपि "एकादश्यां तु कृष्णायामपोष्य विधिवच्चर । पुत्रानायुसमृद्धिं च साध्याद्यं च स गच्छतीति" । दिनक्षये पुत्रपत्नो गृहस्थस्योपवासोऽपि निषिद्धः तथा च पितामह "एकादश्यां दिनक्षये उपवासं करोति यः" । तस्य पुत्राविभश्यन्ति सवायां पियङ्गुदोययेति" । मत्स्यपुराणेऽपि "दिनक्षयेऽर्कसकानौ सङ्घे चन्द्रसूर्ययोः । उपवासं न कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वितः" इति । दिनक्षयसङ्घे पञ्चपुराणे 'द्वौ तिथ्यान्वावेकशरे यस्मिन् स स्याद्दिनक्षयः" इति । षण्णोऽपि "एकस्मिन् सावने स्पष्टि तिथीनां त्वितय यदा । तदा दिनक्षयं प्रोक्तं तत्र साङ्गिकं फलमिति" । फलमलोपवासव्यतिरिक्तदानादिजन्यं ब्रह्मण्यं उपवासस्य निषिद्धत्वात् । ईदृशं प्रिये किं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां वायुपुराणे पद्यते "उपवासं निषिद्धं तु भक्ष्यं किञ्चित्कल्पयेत् । न दुष्यत्युपवासेन उपवासफलं भवेत्" । "नक्तं हविष्यान्नमनोदनं वा फलन्ति लोभयाम्बु वाच्यम् । यत्पञ्चगव्यं यदिति वापि वायुं प्रशस्तमलोचरसत्तरं चेति" । उपवाससमर्थस्त्वेकमन्नादीनि कुर्यात् तथा च मृतिः । "उपवासेन यज्ञानामशीतेरुद्धं लोपिनाम् । एकमन्नादिकं कार्यमाह वौधायनो मुनिरिति" । मार्कण्डेयपुराणे 'एकमन्तेन नक्तं न तथैवायाचितेन च । उपवासेन दानेन न निर्हादयिको भवेदिति' । कूर्मपुराणेऽपि 'एकमन्तेन नक्तं न क्षीणदृष्टा हरः क्षिमेत् । नातिक्लामेद्वाद्गोन्तु उपवासमतेन चेति" । श्रुतान्तरेऽपि "एकमन्तेन नक्तं वासुदेवात्तरः क्षिमेत् । प्रयोमुखं फलं वाऽपि न निर्हादयिको भवेदिति" । भविष्यपुराणेऽपि "एकादश्यामुपवासं वापि समाचरेदिति" । नित्यकास्योरपक्तास्तु प्रतिनिधिभिर्नर्तकैरयेयुः । तथा च विष्णुराक्षे 'असामर्थ्ये शरीरस्य मते च सप्त

पस्थिते । कारयेद्दर्शनं पत्नीं वा पुत्रं वा दिनशान्तिमिति" । पैठोमसि "भात्यां पत्युर्नृतं कुर्याद्भार्यायाश्च पतिव्रतम् । अस्मान्मर्थे परस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते" इति । स्कन्दपुराणे "पुत्रं वा दिनयोमेत भगिनी भ्रातरन्तथा । एषामभावात्सर्वान् ब्राह्मणं विनियोजयेत्" । अन्यत्रापि "भ्रातरं भगिनीं गिष्य कारयेद्द्वान्नाह्णयादिभिरिति । मृत्यन्तरेऽपि "पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रूणां पुत्राणां भुभुजाम् । अष्टादशमपोषित्वा स्वयञ्च फलभागभवेदिति" कल्याण । 'पितृमातृश्वश्रूणाद्युर्वचं' च विशेषतः । उपवासं प्रकुर्यात् पुण्यं यतः पुण्यं लभेत् । दक्षिणा नाम दातव्या शुश्रूषा विहितेन च सा । नारी च पतिमुद्दिश्य एकादश्यामपोषिता । पुण्यं यतः पुण्यं प्राप्नुमि नयं पारदर्शिनः । उपवासफलं तस्या पतिः प्राप्नोत्यर्थं शयम् । राज्यस्य लक्ष्मिणां च एकादश्यामुपोषित । पुरोधो क्षत्रियस्याहं फलं प्राप्नोति नियतम् । पितामहादेः पुद्दिश्य एकादश्यामुपोषये । कृते ते तु फलं विप्राः । समप समवाप्नुयुः । कर्त्ता दगुण्यं पुण्यं प्राप्नोत्यत्र न स शयः । यमुद्दिश्य कृतं योपि संपूर्णं फलमाप्नुयादिति" । प्रतिनिधी च कश्चिद्विषेभ' स्रतौ "कास्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्ये नैमित्तिके च स । कास्येऽस्युपक्रमाद्ब्रह्मं कश्चित्प्रतिनिधिं विदुरिति । अयमर्थं नित्यं नैमित्तिकं च प्रतिनिधिनास्युपक्रम्य कारयेत् कास्यं तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वमेवोपक्रम्य कुर्यात् अस्मान्मर्थे उपक्रमाद्ब्रह्मं प्रतिनिधिनापि तत् कारयेत् ।

उपवासकरणे प्रायश्चित्तं स्यादिति 'अष्टम्याञ्च चतुर्दश्यां दिवा भुक्तं नृश चरेत् । एकादश्यां दिवा रात्रौ नक्तञ्चैव तु पर्वण्योति" मृत्यन्तरे "एकं पर्वण्ये रात्रौ चतुर्दश्यामदीनां । एकादश्यामहोरात्रं भुञ्जान्द्रायणञ्चरेत्" ।

अथ कास्योपवासक्रमं तत्राङ्गिराः "सायमाद्यन्तयोरङ्गो सायं प्रातश्च साध्यमे । उपवासफलं प्रेषुर्ज्ज्वाङ्गस्तद्वदयम्" इति । देवस्य "दशम्यामेकमन्तं सायं भेषुमवर्जितं एकादशीमुपपश्येत् पण्योरुभयोरपि । देवताफलस्य तद्व्यन्तिकासितं चाप्यं सिद्धतीति" इत्यस्य तिरपि "दिवा निद्रा परास्यं च पुनर्भोजनमेषुने । शीघ्रं कास्यामिप तैश्च द्वाद्दश्यामदं वर्जयेदिति" कूर्मपुराणे "कास्यं सायं मन्त्राच चणकान् कोरदूपकान् । याकं नधुं परास्यञ्च लजेदुपवसन् स्त्रियमिति" मृत्यन्तरेऽपि "याकं सायं मन्त्राच

पुनर्भोजनमैशुने । द्यूतमन्त्रान् पानञ्च दयस्या वैष्णवस्य-
जेदिति विष्णुधर्मोत्तरे "असम्भाष्यान् हि सम्भाष्य तुलस्य
तसिकादलम् । आसलक्याः फलं वापि पारणे प्राश्य शुध्यति"
"असलक्यपानं च दिवास्वापञ्च मीथुनम् । ताम्बूलचर्षण
मासं वर्जयेत् व्रतवासरे" इति च । वसिष्ठः "उपवासे तथा
श्राद्धे न खादेद् दन्तधावनम् । दन्तानां काष्ठसंयोगो ह्यस्ति
सप्त कला नि चेति" दन्तधावने प्रायश्चित्तं च विष्णु रघुस्ये
"श्राद्धोपवासदिवसे खादित्वा दन्तधावनम् । गायत्र्या
शतसप्तमम्, प्राश्य विष्णुद्वारात्" हारीतः "पतितपाष-
ण्डिनास्ति कसम्भाषणमन्वतास्त्रिणादिकसुपयासादिषु वर्जं
येदिति" क्रूर्मपुराणे "वह्निर्मानान्यजान् ह्यति पतितञ्च
रजस्रजाम् । न स्यूयेत्तानिभाषेत नैच्छेत व्रतवासरे" इति
विष्णु रघुस्ये "ह्यत्याद्यो कनगाश्चादिस्त्रादभं परिकीर्तनम् ।
अन्नस्य वर्जयेत् सर्वं पासानाञ्चाभिकाङ्क्षणम् । गात्राभ्यङ्ग
शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलं चानुलेपनम् । व्रतस्थो वर्जयेत् सर्वं
यज्ञाम्यत्र निराकृतमिति" ब्रह्माण्डपुराणे "कास्यं मासं
सुरा क्षौद्रं क्षौमं वितथभाषणम् । व्यायामञ्च प्रवासञ्च
दिवास्वप्नं तथाङ्गनम् । तिलपिष्टं मधुरांसं हादयै
तानि वैष्णवः । हादय्या वर्जयेन्नित्यं सर्वपापं प्र-
शुच्यते" इति ।

एकादश्यां श्राद्धं कृत्वापि न भोज्यं तदाह
कात्यायन "उपवासे यदा नित्यं श्राद्धं नैमित्तिक
भवेत् । उपवासं तदा कुर्यादाश्रायं पितृसेवितमिति"
तथा "मातापितोः क्षये प्राप्ते भवेदेकादशी यदा ।
अभ्यर्च्यं पितृदेवांस्तु व्याजघ्नेत् पितृसेवितमिति"
यत्तु वचनम् "श्राद्धं कृत्वा तु यो विप्रो न भुङ्क्ते पि-
तृसेवितम् । हविर्देवा न गृह्णन्ति कव्यञ्च पितरस्तथेति"
तदेकादशीव्यतिरिक्तविषयम् आश्रापेनापि भोजनकार्यं वि-
ध्यति तस्य भोजनकार्यं विधानात्

ह्यतकादौ दानार्चनरहितसुपवासमात्रं कुर्यात् तदुक्तं
क्रूर्मपुराणे "कास्योपवासे प्रज्ञाने त्वन्नरा स्ततस्तत्रे । तत्र
कास्यं व्रतं कुर्यात्दानार्चनविवर्जितम्" इति वराहपुराणे
"ह्यतके च नरः स्नात्वा प्रणम्य मनसा हरिम् । एका-
दश्यां न भुङ्क्ते व्रतमेवं न सुच्यते । ह्यतके न च भुङ्क्ते
एकादश्यां सदा नरः । हादय्यान्तु समन्वीयान् स्नात्वा वि-
ष्णुं प्रणम्य चेति" । तत्र परित्यक्तं देवार्चनं ह्यतकाले
कुर्यात् तदुक्तं भास्वपुराणे "ह्यतकाले न स्नात्वा पूजा-
वित्ता जगार्हणम् । दानं दत्त्वा विधानेन व्रतस्य फलम-

श्रुते" इति । स्त्रीणां रजोदर्यनेऽपि न व्रतत्यागः किन्तु
देयतार्क्ष्णादिरहितं ह्यतकादाविधोपवासमात्रं कार्यं
तदाह पुलस्तः "एकादश्यां न भुङ्क्ते नारी हृष्टे रजस्र-
ऽपि" इति । ऋष्यशृङ्ग "समष्टत्तेऽपि रजसि न त्वाज्य
हादशीव्रतमिति" । सत्यव्रतोऽपि "मारुद्वदीर्घतपसां नारी-
णां चेद्भ्रजोभवेत् । न तत्रापि व्रतस्य स्यादुपरोधः कदा-
चनेति" शुद्धमन्तरं देवतार्क्ष्णादिकं कुर्यात् तथा च
ह्यति "स्नात्वा भर्तृशतधेऽङ्गं शुद्धां स्नान्त्वारिचारणे ।
पञ्चमेऽहनि शुद्धां स्यादुदये पित्रे च कर्मणीति"

नित्योपवासप्रकारो विष्णु रघुस्येऽभिहितः "अथ नित्योप-
वासे चेत्त्रायं मातर्भुजिक्रियाम् । वर्जयेन्नित्यान्
पिप्रं सप्राप्ते हरिवासरे" इति ब्रह्मवैवर्तेऽपि "इति
विज्ञाय कुर्वीत नित्यमेकादशीव्रतम् । विद्येन्नियमाश्रितो-
ऽहोरात्रं भुक्तिवर्जितं । मिष्टहीनोन्द्रियः श्रद्धास-
हायोविष्णुतत्परः । उपोष्यैकादशीं पापान्मुच्यते नात्र
समयः" । यज्ञो सत्या नियमानाचरेत् तथा च कात्या-
यनः "यज्ञिमास्तु ततः कुर्यान्नियमं सविशेषणमिति" ।

यदा द्वादश्यां श्रवणनक्षत्रमभवेत् तदा शुद्धैकादशी-
मपि परित्यज्य द्वादश्यामेवोपवसेत् तथा च नारदोये
'शुक्ला वा यदि वा लघ्ना द्वादशी श्रवणाश्रिता ।
तयोरेवोपवासश्च तयोदश्यां च पारणमिति" तथा
"एकादश्यान्वविद्यायां स प्राप्ते श्रवणे तदा । उपोष्या-
द्वादशी शुद्धा सर्वपापमयावहेति" यदा पारणपर्याप्ता
द्वादशी स्यात्तदा तस्मैव पारणा कार्या न तु तयोदश्या
तदुक्तम् "भवेद्यत्र तयोदश्या द्वादश्यास्तु कलाहयम् ।
द्वादश द्वादशीर्ह्यति तयोदश्या तु पारणम् । कलाद्वयं
त्रयं वापि द्वादशीं न त्यक्तमेतत् । पारणे मरणे नृणां ति-
थिस्तात्कारिकी सृतेति" ननु हादश्यातिक्रमेऽपि नास्ति
दोषः "वा तिथिः सकला श्रेयेति" वचने साकल्यविधा
मादिति चेत् मैत्रं साकल्यस्य स्नानादिप्रियत्वात्
वाक्येये "स्नानदानजपादिषु" इत्यभिधानात् । पारणे तु
साकल्यमचनं न प्रवर्तते "तिथिस्तात्कारिकी श्रेयेत्युक्ते"

अथहादशीकाले यदा पारण्यन्तदा सङ्गं प्रागेव-
सर्वा क्रिया कर्त्तव्या तदुक्तं नारदोये "अथ्यायामथ
विप्रेन्द्र । द्वादश्यामवशोदमे । स्नात्वा र्चनक्रिया कार्या-
दानहोमादिषु युता । एतस्मात्कारणादुपि । प्रत्यु-
त्तानमाचरेत् । पितृतपेणसंयुक्तं स्वल्पं वहा च द्वा-
दशीम् । महाहानिकरी श्रेया द्वादशी बहिता न-

णाम् । करोति धर्महरणमस्त्रातेष सरस्वतीति' गरुड-
पुराणेऽपि "यदा खल्व्या हादयो स्यादपकर्षोभुजिर्भवेत् ।
प्रातर्मध्याह्निकस्यापि तत्र स्यादपकर्षमिति" । खन्दपुरा-
णेऽपि "यदा भवेदतीवात्या हादयो पारणादिने । जप-
काळे द्रुय क्रुयात् प्रातर्मध्याह्निकञ्च यदिति" । तत्र पारणा
सम्भवे अङ्गि पारणहुय्यात् तदाह कात्यायन "सव्या-
दिकम्भवेदित्य' पारणन्त निमित्ततः । अङ्गिस्तु पार-
यित्वाथ नैतकान्ते भुजिर्भवेदिति' देवलोऽपि "सङ्घटे वि-
भमे प्राप्ते हादय्या पारयेत्कथम् ? । अङ्गिस्तु पारणहुयात्-
त्युनर्भुक्त न दोषकदिति' । यदा कबयापि हादयो भास्ति
तदात्त्रयोदश्यामपि पारणहुय्यात् तदङ्गं नारदोये
"त्रयोदश्या तं शुद्धायां पारणं प्रथिनीफलम् । यतयज्ञा-
धिकं वापि नर प्राप्नोत्यसंशयमिति" । पारणञ्च नै-
वेद्यमिन्द्रितहुय्यात् तदङ्गं खन्दपुराणे "कत्या चैवो-
पयासन्त योऽस्त्राति हादयोदिने । नैवेद्यं तत्रसोमिन्त्रं
हत्याकोटिविनायनमिति' ।

असत्रानेकादश्या यान्युपवासमतिनिधिरूपणि एकम-
क्तनक्तायाचितदानानि तेषां प्रतिपद्युक्तन्यायेभोप-
वासतिथावेशानुष्ठान, य नि त्वं स्तन्नाग्येकमक्तनक्ता
दीनि तेषां पूर्वाङ्गान्यायेन मध्याह्नादश्यापितिधिपहृष्य-
प्राप्ते दशमीविज्ञा मतिपथ्यते द्वादशीकल्पे "पूर्वाविज्ञा-
दिनाङ्गेन मन्दा पूर्वामपि त्यजत् । यदोष्केदात्मसन्तानं
मिथर्मेषु चतुर्ष्वपि । भोपोपित च नक्तञ्च नैकमक्तमयाचितम् ।
मन्दायां पूर्णविज्ञाया क्रुयादैश्वर्यं भोऽहित । एकादशी
युता शक्ता द्वादश्या सप्तपोषणे । नक्ते षायाचिते नित्य-
मेकमक्ते तयाऽमप । नक्तञ्चायाचितं तात । नैकमक्त-
सप्तपादरेत् । टगभीसहिते दानमनघे हरिवासरे" इति
दिनाङ्गेन सार्धसप्तसृष्टैरित्यर्थः । एतदेवामिमेत्य 'दिकृपञ्च
दशनिष्ठयेति' उदाहृतम् । तथा 'सार्धसप्तसृष्टैस्तु
वेधोऽयं बाधते व्रतमिति' एतद्रूपवेधे त त्रियान्तरव
मध्याह्नादिव्यभिर्प्रहीतया" ।

अत्राधिकारि वेषे हरि०भ० श्वाग्नेये 'मृहस्थोम्रञ्ज
चारी वा अहित्ताग्निर्यतिरुथा । एकादश्या न भुञ्जीत
पक्षयो रभयारपि" । पाप्नोत्तरखण्डे 'वर्णानामाश्रमाणा-
ञ्च स्त्रीणाञ्च वरवर्णिनि । एकदश्यापवासस्तु कर्षधोनात्र
सशय" । 'एतस्मात् कारणादिमः । एकादश्या सप्तपोष-
णम् । कर्षाश्रोया चारी वा पक्षयो रभयोरपि' त्रिष्य
धर्मोत्तरीयम् वैष्णवो वाच शैवोवा क्रुयादैकादशोव्रतम् ।

सौरपुराणम् 'वैष्णवोवाच शैवोवा सौरोऽभ्येतत् समाचरेत्'
स्तान्दम् । "न शैवो न च सौरोवा नाश्रमी तीर्थसेवकः ।
योभुङ्क्ते यासरे विष्णो अथवादाधिको हि स ।
विप्रियथ तेन मे गौरि । कृतं दुष्टं न पापिमा । मद्-
भक्तिनलमाश्रित्य येन भुक्तं हरेदिने" । "विधया या
भवेन्नारो भुञ्जीतैकादशोदिने । तस्यास्तु हृतं नश्येत्
भ्रूणश्रत्या दिनेदिने" कात्या० । एकादशी विना
रण्या यतिय सप्तपादपाः । पच्यते ह्यव्यतामिन्ने
यावदाहृतसंशयम्" नारदयम् । "सधवायास्तु पय-
तमत्या सह याधिकारः । "सप्तय सभार्यश्च सजर्नै
भंक्तिम युतः । एकादश्यासप्तपसेत् पक्षयो रभयोरपि"
विष्णुध० । तदनुमत्या सधवाया अधिकारिता कालभा०
दर्शिता ।

"वैष्णवसोभयपक्षयोर्नित्याधिकार यथाह तत्पसागरे ।
"यथा शुक्ला तथा कृष्णा यथा कृष्णा तथेतरा । तस्ये ते
मनुते यस्तु सर्वं वैष्णव उच्यते" एवमेव ए०त०रपु० ।
"व्याधिभि परिसूतानां पित्ताधिकारोरिणाम् ।
त्रि गृहपाधिकानाञ्च मक्तादिरकल्पनम्" मार्क० पु० ।
मायुक्तकाबमाधसमातुसारिग्येकादशीप्रतकालादिव्यवस्था
सर्वदेयवासिभि प्रायेणाद्रियते । गौडनिवासिभिस्तु रघु-
मन्दनोक्ता व्यवस्थाद्रियते । तन्मतसिद्धव्यवस्था त्व एकादशो
त०ष्टतवचनजातादनुसन्वेया तत्र संक्षेपसूत्रं दर्शितो यथा
"तत्र सक्षेप पारणादिने हादशीलाभे सर्वेष्वं पूर्णं
त्यङ्गा खण्डासप्तपसेत् तदलाभे मृङ्गे पूर्वां तदन्य परा
विधवापि । यदा त्वं पूर्वादिने दशम्या उत्तरदिने
हादश्या युक्तैकादशी तदोत्तरासप्तपोष्य हादश्यां पारण
क्रुयात् । परदिने हादश्यानिर्गमे त्रयोदश्यासप्तपि ।
यदा त्वं सूर्योदयानन्तर दशमोवृत्तैकादशो अथ च पर-
दिने न नि घरति तदा तां विहाय हादश्यासप्तपसेत् ।
(अत्रमाधवमते भेदः) यदा त्वं सूर्योदयात् प्राक्
काशीनदशमीविष्टैकादशी परदिने न निघरति तदा
तासप्तपसेत् । यदा त्वं तथाविधा सती परदिनेऽपि नि-
घरति तत्परदिने च हादशो तदा तां विहाय खण्डा-
सप्तपोष्य हादश्या पारयेत् । यदा त्वं पूर्वदिने तद्विष्टैका-
दशो परदिने च हादशो तदा परदिण्डालिका विहा-
सप्तपोष्य परदिने हादश्या प्रथमपादसप्तपोष्यं पारयेत् ।
वैष्णवस्तु तत्रापि पुरुषके परासप्तपोष्य त्रयोदश्यां वार
येदिति ।

सर्वसां कर्णैकादश्या वैष्णवानां सपुत्राणां गृहस्नानामप्युपवासोनित्यं । ब्राह्मणस्य तु विशेषतो-
नित्यं । वैष्णवेतरेषान्तु तादृशानां हरिश्चयनसम्यक्वर्ति-
नीषु कर्णैकादशीपूजासोनित्यं । अपुत्रता गृह-
यान्तु सर्वास्त्रैव नित्याधिकारः । कास्योपवासे तु अ-
विशेषेणैव सर्वेषामधिकारः । नित्योपवासे तु रविश्च
क्रमादिदोषोनास्ति अष्टाब्दादधिकोमर्तोऽप्युत्सृज्यते-
वरोनित्याधिकारी विधवायास्तु सर्वास्त्रैव नित्याधिकारः ।

अत्र मलमासादिदोषोनास्ति । यथा ज्योतिः परा-
थर "अनादिदेवतासुंश्च काष्ठदोषो न विद्यते । नित्य-
स्वाध्याययोगे च तथैवैकादशोऽवने" एका० त० रघु० ।

अत्र विशेषोऽस्माद्गौ स्तान्दे । "एकादशी कला यत्र हा-
दयो च क्षयं गता । नक्तं तत्र प्रकुर्वीत नोपवासं
गृहान्ममी" । अत्रोपवासविधायकसामान्यशास्त्रस्य
नक्तविधायकविशेषशास्त्रेण प्राध । "एकादशी कला-
यका हादयो यत्र लुप्यते । तत्रोपवासं कुर्वीत नित्य-
कामोविष्णु तत्परः" तत्रैव स्तान्देम् । "तत्र पूर्वापर-
वचनपर्यालोचनया नक्तविधानं कामिनः कास्योपवासं
व्रतविषयं निष्कामस्य, नित्योपवासाधिभो विष्णुपरायणस्य
गृहस्यस्याप्युपवासः" ए० त० रघु० । वाचस्पतिमते
"निष्कामस्तु गृहो कुर्यादुत्तरैकादशीं तथा । सफा-
सस्तु तदा पूर्वा कुर्याद्द्विधायनोऽनवीत्" विष्णुरहस्यात्
सकामेन तत्र दशमोविद्वा कार्या निष्कामेण हादशी-
युक्तोपोष्येतिभेदः ।

वेधविषये हेमाद्रौ तु साङ्गैवटिकातयोक्तिरष्टाविंशति-
मानरात्रिविषया महत्तरास्तु रात्रीरपेक्ष्य चत्वारोष-
टिकापाद्या "निशं प्राप्ते तु यामार्जे देववादिद्वयदाने ।
वारस्त्रानाध्ययने चारुणोदय उच्यते इति" इतिरिक्तम् ।
हेमाद्रिमतानुसारेण निखं० सि० एकादशोभेदा अष्टा-
दशेत्युक्त्वा तद्व्रतस्या तलोक्ता यथा

"शुद्धा विद्वा इत्यो नन्दा त्रैधा न्यूनसमाधिकं । पट्प्र-
कारा पुनस्त्रैधा हादप्यूनसमाधिकाः । इत्यष्टादशैकादशी
भेदाः तत्र शुद्धाधिकन्यूनहादशिका शुद्धाधिकसमहादशिका
च सफासं पूर्वा नि कामैरुत्तरा कार्या 'प्रथमेऽहनि
सपूर्णेति' पूर्वोक्तस्तान्दात् "जनहादशिकायां तु विष्णु-
प्रोतिकामैरुपवासस्य कार्यम् "संपूर्णैकादशो यत्र प्रभाते
इत्यरेव सा । लुप्यते हादयो तस्मिन्नुपवासं कथं भवेत् ? ।
अपोष्ये हे तिथौ तत्र विष्णुप्रोषणतत्परैरिति" इत्यवशि-

क्तोक्ते । "शुद्धन्यूना शुद्धाधिका शुद्धसमा विद्वन् न्यूना विद्व-
समाधिकहादशिका च सर्वेषां परैरेति" हेमाद्रि मदनरत्ने
तु शुद्धाधिका परा । "सपूर्णेकादशी यत्नेति" पूर्वोक्ते ।
"शुद्धा यदा समा हीना समा होषाधिकोत्तरा । एकादशी-
सुपवसेन शुद्धां वैष्णवोपवासेति" स्तान्दात् अत्र शुद्धा एका-
दशी, उत्तरा द्वादशी 'नचेदेकादशो विष्णाविति' नारदो-
क्तेः । यत्तु "अविद्वापि च विद्वा स्यादिति" पाश्चात्
तच्छुद्धाधिकापरम् । यत्तु "सपूर्णेकादशो त्याज्या परतो
हादयो यदि । उपोष्या हादयो शुद्धा हादस्यामेव पार-
णम्" इत्यादि तदुच्यैवपरम् । आर्त्तानां तु पूर्वैवेत्युक्तम् ।
विद्वन् न्यूना समहादशिका तु सुसुख्यां पुत्रवता च परा अ-
न्येषां च पूर्वा । पुत्रवतोऽपि पूर्वैति मदनरत्ने । विद्वंसमा
समहादशिको नहादशिका च सुसुखि पराऽन्यै पूर्वा
कार्या । "दशमी निश्रिता पूर्वा हादगी यदि लुप्यते । शु-
द्धा हादशी राजन्नु पोष्या मोक्षकारिभिरिति" व्यासोक्ते
मोक्षकारिपहण्यादन्येषां पूर्वैव । "पारणाहे न सम्येत
हादशी कलयापि चेत् । तदानीं दशमीविद्वाप्यु पोष्यैका-
दशी तिथिरिति" अथ्यष्टोक्तोक्तेः । विद्वाधिका समहा-
दशिका च सर्वेषां परैव साधवसते तत्र गृह्येण
पूर्वा यतेरुत्तरा "सर्वैकादशी कार्या हादशीनिश्रिता
नरैः । प्रातर्भयं वा मा वा यतो नित्यसुपोष्यमिति"
पाश्चात्ते । विद्वाधिका न्यूनाहादशिका मोक्षपरै विष्णु-
प्रीतिकामैः परा कार्या गृहस्थेन तु नक्तं कार्यम्
"एकादशो हादशी च रात्रिषे त्रयोदशो । उपवासं न
कुर्वीत पुत्रपौत्रसमन्वित" इति कौर्मै दिनस्ये उपवास
निषेधात् । "दशम्यैकादशी विद्वा द्वादशी च क्षयं
गता । शोषा सा द्वादशी शोषा नक्तं तु गृह्येण कृतं
मिति" इत्युपातातपोक्तेः गृह्येण पूर्वोपवासः । ए-
कादश्या शुद्धन्यूनत्वे शुद्धसमत्वे वा द्वादश्या न्यूनसम-
त्ययोरेकादशासुपवासः । यानि तु "दशम्यनुगता ज्वलि
द्वादश्यादशोफलम् । धर्मापत्यवनायुषि त्रयोदश्यां तु
पारणमिति" कौर्मैदोनि दशमीवेधत्रयोदशीपारणयोनि-
षेधकानि तानि विहितमिद्वपराणि, अत्र मूलवचनानि
तदुच्यवस्यां चकारे शोषा । यत्तु कालहेमाद्रौ "बहुवाक्य-
विरोधेन सन्देहो जायते यदा । द्वादशी तु तदा याद्या
त्रयोदश्यां तु पारणमिति" मार्कण्डेयोक्तेः "सन्दिग्धेषु
च वाक्येषु द्वादशीं सप्तपोष्यम् । विवादेषु च सर्वेषु द्वा-
दश्यां सप्तपोष्यम् । पारणं च त्रयोदश्यामाशेषं मा-

मकी हुने । "इति पाञ्चोक्तेषु वेधसन्देहे ज्योतिर्विदां वि
प्रतिपत्तौ वा परा कार्येण क्तम् । तदुपैष्यन्वविषयम्"

"अथात्रोपयुक्त किञ्चिदुच्यते । तत्र दयस्यासि
कादगीयोगे दगमोमध्य एव भोजनम् । "एकादश्यां न
भुञ्जीतेति" तस्या एव निमित्तत्वात्, "निषेधस्तु निवृत्त्यात्
कालमात्रमपेक्षत" इति देवलोक्तेः । केचित्तु एकादशी
प्रतापत्वेन पूर्वद्वारेक क्तविधानाद्विधिसूत्रे च विषये नि-
षेधानवकाशेन कास्यव्रतार्त्त न भोजननिषेध प्रवर्तते ते
नैकादशीमध्योऽपि पूर्वदिने भोजनमित्याहुः "निर्ख० सि० ।
तत्रैकादशीदिनसे आह्नमाप्तौ विशेषेण नि० सि० उक्त
माधवीये "उपवासो यदा भित्य" इत्यादि प्रायुक्त
कात्यायनशास्त्रात्प्रत्यक्ष उपवासदिनेश्चात्र कृत्वा आह्नगेप
घ्राण कार्यमिति व्यप्यायोक्तम् । "हेमाद्र्यादिष्वेवनिव-
न्धेष्वसु । एतेनैकादशीनिमित्तक व्याहृद्वादश्या कार्य
मिति" इदन्त परास्ता किञ्च महात्मये । "स यश्च
सकल पूज्य आह्नपोहयक प्रतीति, न्युत पोहयत्तम् ।
पौर्वैकादश्यां च मन्वादिनाह्न, लयाद्यापरिधाने च क-
र्ण्यैकादश्यां विहित आह्न बाधितमेव स्यात् । यदपि
स्मृतिचन्द्रिकास्य पठन्ति । "अस्मात्प्रतानि पापानि
नञ्जोक्तदांस्तरैव वा । मञ्जानि पितरस्तस्य नरके याद्वती
समा" इति । तस्यापि रागप्राप्तभुजिगोचरस्य वैध आह्न
गोचरयता महत्त्वाद्दृशमित्यलम् । योऽपि "अकृतनाह्न-
निषया जलपिण्डविनाशता" इति उच्युमारदोये एका
दश्या आह्नानिषेधे च मातापितृभिसुविषय पूर्ववाक्ये
तदुपहृणात्

हरिभक्तिविज्ञानासुसारिणस्तु वैष्णवदोषावर्तां तद्दिने
आह्ननिषेधः हादृश्या तत् करणीयमिति यदन्ति यथा
"अथोपवासदिने आह्ननिषेध । पाञ्चोपकारखण्डे "ए-
कादश्यां यदा राम । आह्न नैमित्तिक भवेत् । तद्दिनं तु
परित्यज्य हादृश्या आह्नमाचरेत्" । तत्रैवोत्तरखण्डे
"एकादश्यान्तु प्राप्तायां मातापितृोर्हताह्निति । हाद-
दश्यां तत् प्रदातव्य नोपवासदिने क्वचित् । गर्हि-
तासु नचाश्रन्ति पितरश्च दिरैकष" । स्कान्दे
"एकादशी यदा भित्या आह्न नैमित्तिक भवेत् । उपवास
तदा कुर्यात् हादृश्या आह्नमाचरेत्" । ब्रह्मवैवर्ते ।
"ये कुर्वन्ति महीपाश । आह्न त्येकादशीदिने । तयस्ते
नरकं यान्ति दाता भोक्ता परेतथ" । हरिभक्ति-
व्रतशास्त्रानि ।

"एकादश्या यदा रामेत्यादिना उपवासदिने आह्न नि-
षिद्धम् । यच्च स्कान्दादौ "आह्नदिनं समासाद्य उप-
वासो यदा भवेत् । तदा कृत्या तु वै आह्न भुक्तोपेवन्तु
यद्भवेत् । तत् सर्वं दक्षिणे पाणौ गृहीत्याह्न गिषि-
ध्वजः । अयजिष्वेदनेनाथ भवेत् आह्न गिषिध्वजः ।
पितृणां तद्दिने तात । व्रतभङ्गो न विद्यते" इत्यादि ।
तच्च वैष्णवैतरनिषय मन्वव्यम् वैष्णवपितृणांमपि श्री-
विष्णुदिने आह्नभङ्गणायोगादिति" तदुक्ता ।
अत्रैव बोध्य स्मृतिचन्द्रिकास्यवचनेन हरिभक्तिविज्ञान
व्रतचवनवदृष्टयेन च उपवासदिने आह्ननिषेधात् प्रायुक्त
कात्यायनस्कान्दादियचनेन आह्नशेषभोजनानवकाशेऽपि
आघ्राणमात्राङ्कतया आह्नविधानात् परस्पर विरोधस्त-
योर्विरोधपरिहाराय कर्तुंभेदविषयकत्वमवश्यं कल्पनीय
तद्विना तदपरिहारात् तत्र वैष्णवैतरनिषयतया आघ्रा-
णाङ्कनाह्नस्य, वैष्णवविषयकतया च आह्ननिषेधस्य कल्पन
युक्तं न च विनिगमनाविरोधेषु वैपरोक्ष्यं यद्दनीयं
वैष्णवस्य सत्वगुणाधिकारिणो विषयकत्वेन सात्विकपुरा-
णोक्तविधेरेव प्राज्ञतया सात्विकपुराणेषु च पाञ्चस्य की-
र्त्तनात् वैष्णवै पाञ्चोक्तविधेरेव प्राज्ञतौपित्तेन स्कान्दस्य
तामसत्वेन तदुक्तविधेस्तत्पर्याप्ततौचित्येन च विनिगमना-
सम्भवात् "पाञ्चस्कान्दयोरेषा सात्विकतामसत्वं तयोक्तम्"
मातृस्य कौर्मि तथा लङ्गं शैव स्कान्द तथैव च । आग्ने-
यश्च पठेतांनि तामसांनि निबोधत । वैष्णव भारदीतश्च
तथा भागवत शुभम् । गाण्डस्य तथा पाञ्च वाराह शु-
भदर्शने । सात्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभांनि पठ्"
पञ्चपु० । एवञ्च सति पाञ्चशास्त्रस्य वैष्णवविषयकत्वनि-
श्चये स्कान्दकात्यायनादिवाक्यस्य तदितरविषयत्व निर्धी-
यते । निर्खेयसिन्धु कृत आह्ननिषेधवाक्यस्य माता-
पितृनाह्नव्यतिरिक्तविषयकत्व यत्कल्पितं तच्च मनोरथम्
पाञ्चोक्तवाक्ये गर्हितान्नं न गृह्णन्ती पितर इति पितृमात-
स्यापह्नोक्ते सर्वत्राह्नस्यैव निषेधात् मातापितृोर्हताह-
नत्यादिपाञ्चोत्तरवचने तयोरपि आह्ननिषेधात् । तेन
व्यस्तिकयायेनेतरनाह्नस्यापि निषेध स्वरूपस्य एव । किञ्च
शेषभोजननिमित्तकाद्योरुभयोप्यरह्यतया आह्नानां शेष
भोजनरूपाङ्कबाध वैष्णवानां तु कासबाध इत्युभयोरपि
एकतरबाधस्य शास्त्राबोधिततया न दूषकत्वम् । आह्नैरपि
यसोदया दिननिमित्तकोपवासदिने आह्न निषिध्य पश्यतात्
परेद्यु आह्नविधानेन कासबाधपाङ्कबाधस्य तत्र स्वीकारात् तद-

षड्मे ष । षड्वाच नय तेषामेव स्थानविशेषयोगभेदेन
 विभिन्नस ख्यापारकत्वम् । अथ एकादशै यद् यत्सख्या
 स्यात् स्यात्तन्नेतदुच्यते । १ इत्यङ्गेन एक एव ०, १, २, त्रय ,
 ४, चत्वार ५, पञ्च ६, षट् ७, सप्त ८ अष्टौ ९ नव १० दश । द-
 शानामेकादिनवभिरङ्गाराधिक्ये १, २, ३, ४, ५, ६, ७,
 ८, ९, १० इत्येतेऽङ्काः क्रमेण एकादशगुणितगतयोदशचतुर्दश
 पञ्चदशषोडशसप्तदशाष्टादशनवदश दशभारका । दशाङ्कस्य
 च द्वादशिनवभिर्गुणने क्रमेण २००, ४००, ५००, ६००,
 ७००, ८००, ९०० एतेऽङ्का क्रमेण विगतिवि शङ्खत्वारिगत-
 पञ्चाशत्पटिसप्तत्यगतिमयतिस ख्यान्विताना स्मारकाः ।
 एषाञ्च एकादिकनवभिराधिक्ये २१, २२, २३, २४, २५, २६,
 २७, २८, २९, इत्येतेऽङ्का एकत्रिंशत्पादोना स्मारका ।
 एव ३१ इत्यादयोऽङ्का एकत्रिंशत्पादोना स्मारका । दशभि
 र्गुणिते दशाङ्के १०० इत्यङ्क गतस्य स्मारक । क्रमेण दशो
 त्तरगुणने 'एकदशगतसहस्रायुतलनप्रयुतकोटय क्रमग ।
 अर्धदसल स्रर्वनिस्वर्ष गङ्गापद्मगङ्गयस्तरमात् । जलधि-
 खान्य मध्य परार्द्धमिति दशगुणोत्तरा सशा स ख्याया'
 स्थानाना व्यवहारार्थं लता अर्धे इति लोलावत्युक्तदिशा
 वसेयम् । सक्षेपेण तत्रैवादाह्वानां क्रमग स्थिताना योगज
 त ख्याज्ञानार्थसुपायान्तरसक्त तत्रैव यथा 'एकादिन-
 वानामह्वाना योगे का सख्येति प्रथे 'सकपदसप्तदात्रैमयै
 कादाह्वयुति किञ्च सङ्कलितारख्या इत्युक्तोत्था पृष्ठसख्या-
 पद एकयुक्तेन तेन १० षड्मेमाहृत पृष्ठाह्वयम् ६/२
 ४५ सङ्कलितस ख्या । एकादिनवाह्वाना योगे ४५
 स ख्या भयतीति नियय एवमन्यत्वाप्युच्यम् । "एकादो को-
 त्तरा अङ्का व्यञ्जा भाष्या क्रमस्थिते" चीला ।
 एकादिस ख्याना वाचकाय' कतिचित् शब्दा' कपिकल्प-
 क्षताया स गृहीता यथा ।
 "एकोमङ्गलैरुहस्ययगलासदन्तशुक्रहृक् १ । हय पक्ष
 नदीकुलासिधारारामनन्दसौ २ । त्रय' कालोऽग्निभुवन
 गङ्गामार्गेशदग्गुणा । एवोवारेषा कालिदासकाव्यम्
 श्रुतशिखा त्रि । सन्ध्यापुररूपकराणि रामविण्यु पद
 वय ३ । चत्वारि वेदमङ्गलस्यपर्याधिहरिकाहव ।
 सङ्कलितदन्तसिन्धोपाययामयुगाग्रसा ४ । पञ्च पा
 गलवर्द्धासोन्द्रियसङ्गु प्रतान्तय । महापापमहाभूत
 महाकाव्यमहामहा । उराणसत्त्वान्यज्ञानिलकर्म-
 न्द्रियार्थका' ५ । षट् वज्रकोणत्रिगिरोनेलतर्काङ्क
 र्थनम् । चक्रवर्ति महासेनवदमानि गुणा रसा ६ ।

सप्त पातालभुवनमुनिद्वीपार्काजिन । गाराञ्चिन्टप-
 राज्याङ्गर्मा, हिमज्जगिसात्रय ७ । अदौ योगाङ्गस्त्रीभ
 मूर्त्ति 'दशजनिदय । मङ्गल्युतिव्याकरणदिकुपालाहि
 गुलाचमा ८ । नवाङ्गद्वाराभूयगुडकत्तरावणमस्तका ।
 व्य धोम्ननपुरान् एवमेव अङ्कस्य सङ्का ९ । दश हस्ता-
 ङ्गुनोमङ्ग, पाङ्कगणभौन्दय । कणावतारदिविञ्चे
 १० स्नेन्दुजिन १० । एकादश महादेश सेनाय
 पुरुभुपत ११ । द्वादशार्कमासरागिकक्रान्तिगुडकाहव ।
 गरीकोडकमेनान, नेलक्ष्मापतिमरुडला १२ । तयोद-
 श स्यान्मङ्गलगुणा १३ अथ चतुर्दश । त्रिंशत्सत्रुतिदिव-
 राह्मभुवनभूयतारका १४ । त्रिंशद्य स्य पञ्चदश १५ षोड-
 शेन्दु कलातिक १६ । अष्टादश द्वे, पत्रियापुराणकृतिधा-
 न्यकम् १७ । त्रिंशतीरागभुजाङ्गुनयो २०५ यत यथा ।
 धार्त्तगङ्गा गतभयकृतरका पुरुयायुपम् । रावणाङ्गु-
 ल्यवजदशगक्रवशाधियोजनम् १०० । सङ्कत जाङ्गवीवर्त्त
 शेषगीधीस्यु जप्यतम् । रविश्याङ्गुनकरा वेदशाखेन्द्र-
 हयय" । १००० ।
 शा० ति० केपाञ्चिन्ट स ख्याभेदास्त्विततयोत्पत्तिकथनेन
 तेषा तत्तत् स ख्याभोधकय सूचितयथा "ह्रस्वर्णोपरा-
 त्तानौ गन्धार्थो वासरत्तमे । सृजत्येषा परा देवो तदा प्र-
 तिपुपी । यद्यदन्त्यङ्गगल्लिकिन्तु युग्म तत्तदजायत २ ।
 त्रिगुणोक्तसर्वाङ्गो चिद्रूपा गिगोहिनी । प्रसूते त्वेउर
 मन्तम्" इत्युपक्रम्य "लोकावयुगलये । धामलय सा
 वेदामा त्रय वर्णत्रय शुभम् । त्रिप्रकर खरान्देवी-
 मङ्गादीना त्रय तथा । वज्रकालत्रय शक्तित्रय दत्तिलय
 महत् । नाडात्रय त्रिर्ग सा यद्यदन्त्यन्निधा मतम् ।
 चतु प्रकारगुणिता शम्भवी शर्मदायिनी" इत्युपक्रम्य
 "चतुर सागरानन्त करणाना चतुष्टयम् । स्र-
 ष्णादोचतुर्लोभावान् विष्णोर्मूर्त्तिचतुष्टयम् । चतुष्टय ग-
 येथानामात्मादेना चतुष्टयम् । लङ्घियानादिक पीठं
 धर्मादीना चतुष्टयम् । दमकादोन् गजान् देवी यद्यद-
 न्यञ्चतुष्टयम् ४ । पञ्चभा गुणिता पत्नी शम्भो सर्वाथकाधिनी ।
 पञ्चरत्न महादेवी सर्वनामफलप्रदम् । पञ्चाक्षर महेष्ट
 पञ्चवर्णान् गुरुतम् । समोहनान् पञ्च वाणान् कामान्
 पञ्च सुरदृमान् । पञ्च माणादिकान् वायून् पञ्च वर्णान्
 महेष्टित । मूर्त्ती पञ्च कला पञ्च पञ्च मङ्गलच क्रमात् ।
 सृजत्येषा परा शक्तिर्वेदेदार्थरूपिणी ५ । षोडा सगुणिता
 देवी धन्ते मन्त्र पङ्कचरम् । अदन्तु वसन्तप्रसन्धाना-

भोदादीन् गुणाधिपान् । कोपान्नीन् रसान् शक्तीर्धार्क
 न्याद्या, पडध्वन, । यन्त्रं पट्टगुणित शक्ते पडा-
 धारानजीजन्त । पड्विध यच्चगत्यस्मिन् सर्वन्तु परमे-
 श्वरीर्दे । सप्रधा गुणिता नित्या यद्गुरार्द्धशरीरिणी । सप्रार्णे
 त्विपुरामन्त्रं सप्रवर्णं विनायकम् । सप्रक व्याहृतीना
 सा सप्रवर्णं सुदर्शनम् । लोकान्द्रीन् खरान् धातून्
 सुनीन् दूपांन् अहानपि । समिधः सप्र सख्याताः सप्र-
 जिह्वा हविर्भुज । अन्यत् सप्रविध यद्यत्तदस्या सम
 जायत७ । अथवा गुणिता शक्तिः शैवमहाक्षरद्वयम् ।
 गन्धाद्यक शुभं देवीदेवानां हृदयङ्गमम् । बाह्यप्राद्या-
 भैरवान् सर्वान् शूचीरेशोर्वस्त्रमपि । अष्टपोटं महा-
 देव्या अष्टाद्यकसमन्वितम् । अष्टौ सा प्रकृतीर्विज्ञान्
 वक्रतुण्डादिकान् क्रमात् । अणिमादिगुणात्प्रागान् वक्र-
 शूर्चीर्यनादिकान् । अष्टात्मकं जगत्सन्त्यत् सर्वं वितन्तुते
 तदा ८ । गुणिता नवधा नित्या सूते मन्त्रं नवात्मकम् ।
 नवकं शक्तिरत्त्वाना तत्स्वरूपा मष्टेश्वरी । नवक पीठ
 शक्तीनां शृङ्गारादीन् रसानपि । साणिक्यादीनि रत्नानि
 नववर्गयुतानि सा । नवक प्राणदूतीना मयच्छलं नवकं
 शुभम् । यद्यत्तथात्मक लोके सर्वमस्यासुदक्षत ९ ।
 दशधा गुणिता शम्भोर्भामिनी भवद्द स्रहा । दशक
 शक्तिरत्त्वाना तत्स्वरूपा मष्टेश्वरी । नाहोना दशक
 विष्णोरवतारान् दश क्रमात् । दशक लोकपालाना यद्यन्त्य-
 त्कल्पयत्यष्टौ १० । एकादश क्रमात् स विदु गुणिता सा
 जगन्मयो । अर्द्धकादशनामाद्या शक्ते रेकादशाक्षरम् ११ ।
 सप्तहिरति सर्वात्मा गुणिता द्वादश क्रमात् । राशीन्
 मासान् हरेर्भूर्त्तीर्यन्त्र सा द्वादशात्मकम् । अन्य
 देताद्यं सर्वं यत् तदस्याव्यजायत ।
 अत्र च यो य पदार्थ, यद्यत्सख्यान्विततया उत्पन्नः स-
 च स्वगतस ख्यातस्यसख्यास्यचकं भवति च निर्दर्शित
 पदार्थाना तत्तत्सख्यायुक्ततया लोकशास्त्रमसिद्धि इत्यत
 सत्तच्छब्दानां तत्तत्सख्यास्मारकत्वम् । तथाचैकविधस-
 ख्यागुणितप्रकृतिकार्यत्वेन सख्यसख्याबोधकत्वम् ।
 अन्येऽपि केषुत् सख्याविधेःप्रसूचका भा० ५० १३४
 १०० दर्शिता यथा । “बन्धुवा च । एक एवाग्निर्ब-
 हुधा समिध्यत एक सूर्यः सर्वमिदं विभाति ।
 एको वीरो देवराजोऽरिहन्ता यम पित्रणामोश्वर्यक
 एव । अष्टायक उवाच । हाविन्द्राम्नो चरतो वै सखायौ
 द्यौ देवर्षी नारदपर्यन्ती च । द्वावश्वौ द्यौ रथस्यापि

चक्रे भार्यापती द्यौ विहितौ विधात्वा २ । बन्धुवाच ।
 त्वि सूर्यते कर्मणा वै प्रजेय त्वय्युक्ता वाजपेय
 वहन्ति । अथर्व्यवस्त्रिसवनानि तन्वते तयो लोका-
 स्त्रीणि ज्योतींषि चाञ्ज ३ । अष्टायक उवाच । चतुष्टयं
 ब्राह्मणाना निकेत चत्वारो वर्षा यत्तमिम वहन्ति ।
 दिग्द्युतस्त्रो यर्गचतुष्टयश्च चतुष्टयपदा गौरपि शश्वदुक्ता ४ ।
 बन्धुवाच । पञ्चान्य पञ्चपदा च पञ्चैर्यज्ञाः पञ्चैवाप्यथ
 पञ्चेन्द्रियाणि । इष्टा वेदे पञ्चचूडाभूराच लोके ख्यातं
 पञ्चनदश्च पुण्यम् ५ । अष्टायक उवाच । पडाधाने दक्षि-
 णामाङ्गरेके पट्टं चैवे कथय कावचक्रम् । पश्चिन्द्रिया-
 रणुत पट्टं क्तिकाच पट्टं साद्यास्ता सर्ववेदेषु इष्टा ई ।
 बन्धुवाच सप्र प्यास्या पयस सप्र वन्द्या सप्र च्छन्दांसि
 क्रतुमेकं वहन्ति । सप्रपर्य सप्र चाप्यर्हणानि सप्रतन्त्री
 प्रथिता चैव बोणा ७ । अष्टायक उवाच । अष्टौ शाणाः
 शतमानं वहन्ति तथाष्टपादं शरभः सिंहाती
 अष्टौ वस्त्रान् शुश्रुष देवतासु यमसाटासिर्विहित
 सर्वयज्ञे ८ । बन्धुवाच । नवैकोक्ता सामधेन्यं पि-
 तृणा तथा प्राञ्जनेयोगं विसर्गम् । नवाक्षरा एहती
 संप्रदिष्टा नवाङ्गयोगो गणनामेति शश्वत् ९ । अष्टायक-
 उवाच । दिशो दशोक्ता पुरुषस्य लोके सप्तसमाङ्गदश-
 पूर्णं यतानि । दशैव मासान् विभ्रति गर्भवत्यो दशैरका-
 दश दशाः १० । बन्धुवाच । एकादशैकादशिनः
 पञ्चनामेकादशैवात्र भवन्ति यूपा । एकादश माण्डतं
 विकारा एकादशोक्ता दिवि देवेषु इष्टा ११ । अष्टायक
 उवाच । सवत्सरं द्वादशमासमाङ्गजगत्या पादो द्वा-
 दशैवाक्षराणि । द्वादशाहः प्राकृतयज्ञ उक्तो द्वादशा-
 दिव्यान् कथयन्तीह धीरा १२ । बन्धुवाच । त्वयोदमी
 तिष्ठिरुक्ता प्रयुक्ता त्वयोदशद्वीपवती मही च । लोमश
 उवाच । एतावद्ब्रह्मा विरराम बन्दी लोकाश्चाङ्गं व्याज-
 हाराष्टायक । अष्टायक उवाच । त्वयोदशाहानि स-
 चार केयो त्वयोदशादीन्यतिच्छन्दांसि चाञ्ज १३ अथ
 नीलकरहोक्तदिश्याख्या यथा एकोऽग्निः सूर्यो वा
 इतराप्रकाशोऽन्यप्रकाशकश्च । एव देवानामिन्द्रियाणां
 राजा प्रधानभूतं अरिहन्ता पराभिभूतत्त्वान्तराभिभा-
 वक । यमः सर्वेन्द्रियाणां नियन्ता पितृणां विषयोपहार-
 द्दारा पालयितृणामिन्द्रियाणां ईश्वरो भोक्ता कर्ता
 प्रधानभूत एक एव १४ । सखायौ सत्यजीवौ लोश्वरी वा ।
 २पुण्येन देवस्यावरमत्तु रूप, पामेन नारदस्यावरतिर्वन्तो

निरूप जगत्प्रलयम् । वाजपेयोपलजितं कर्मभाजम् तच्च
 वेदभेदात् दिग्भेदाच्च त्वयम् । त्रिगण्ये प्रातर्भध्यास
 तृतीयसवनानि । त्वयो लंकाः स्वर्गोत्तरक भूयेति भो-
 गभूमय । त्रीणि व्योर्तापि जाग्रदाद्यभ्यात्वयम् । ३ ।
 निकेतमाश्रमम् यज्ञमिह चामयज्ञं तेन चाह्वयं गृह्ये
 श्रुत्स्यापि तत्राधिकार । दिग् विराट्स्त्वान्त्यामित्यर्थ-
 साजातृकाररूपा चतस्र दिग् । पाङ्गमयपण्यस्य षण्
 चतुष्टयम् अकारलकारोसकार अर्द्धमात्रा इत्येव चत-
 टयम् । चतुष्पदा परा पश्चान्ती मध्यमा ईश्वरोति भे-
 टान् गीर्वाक् चतुष्पदा ४ । पञ्चाग्नय गार्हपत्यदक्षिणा-
 न्नाह्वनीयसभ्याशयस्याख्या । पञ्चपटाऽष्टाक्षरं पादं
 पङ्क्ति छन्द पञ्चपदा । यज्ञा पञ्च ब्रह्मर्षिपितृ-
 न्द्रभूतयज्ञा पञ्च स्मार्त्ता, अग्निहोत्रं दर्शपौर्ण-
 मासौ वातुर्मास्यानि पशु सोम इति श्रौता या पञ्च ।
 अशु गनीराकारपरिणतासु जलप्रधानासु मात्रासु सरति
 गच्छतीत्यसुरा धिति पञ्चषुडा तत्तद्विषयाकारतया म-
 माणविपर्ययविकल्पनिद्रासृतिरूपवृत्तिपञ्चकसारूप्येण शि-
 खापञ्चकपती पञ्चाना विषयरूपभोतस्त्रा समाहार
 पञ्चनटम् ५ पट् आधामे गाहति शेष । समस इन्द्रियत्व-
 मभ्युपेत्य पटकोपपत्ति साद्यस्त्रा यज्ञविशेषा ई । ध्यास्यार-
 यया पशवश्चतुर्दश गौरविरजोऽश्वोऽश्वतरोर्दशभोमनुष्यचेति
 सप्त सप्तस्य मङ्घ्रियानरराजससरीरुपेरुपेन्द्रु गार्थेति
 सप्तारयदाः । पंडोनस्युक्ता । सप्त छन्दासि गायत्रु-
 ष्विगनुष्टुबृहृतीपङ्क्तिविष्टुबृजभतीसमाख्यानि । सप्त-
 र्पय सप्त प्राणा "प्राणा वै षट्पय" इति श्रुते मनोबु-
 द्विसङ्घिता प्राणादय पञ्च सप्तत्यथे । सप्त अर्हणानि
 अर्हणानि सुखानि पञ्चभिरिन्द्रियै मनोबुद्धियां प्रा-
 णानि सुखानीतिभेदात् सुखानि सप्त । ० "अष्टौ यज्ञा
 अष्टावतिस्रहा" श्रुते शाषा यणनिर्मिता गौर्य
 आषपनविशेषा इव इन्द्रियपशेषयोग्य । अष्टौ । ८ । पितृ-
 षामिष्टौ "उग्रन्तस्त्रा निधीमहीति" अत्र तिरभ्यस्ता म-
 त्येक त्रिसप्तिका नव सामधेन्योऽग्निमिन्नमार्था षड
 यस्मदन्ते । तथा एका प्रकृतिरेव त्रिगुणा एकद्विगुणप्र
 धानभावविमर्दनै प्रत्येक त्रिविधा नवैव सपद्यते तथा
 नवैवाह्वा क्रमस्थानभेदात् यथेष्टसंख्यावाचिनो भवन्ति ।
 दिग् उपदेष्टार दासा तत्त्वत्रेपका । अर्हार्हात्तवाधिकारिण्य
 द्यम् । ० । इन्द्रियाणि मनसा सह ज्ञानकर्म्म इन्द्रियाणि तेषां
 विषया तदुपहृजाधिकाराश्च एकादय ११ । प्राक्त-

यत् हादगाहताध्यत्यात् हादगाह १२ । त्वयो-
 दगहोपती भूदादिपटकेन पातानसप्तकेन युक्ता च म-
 ध्यस्या मही त्वयोदगहोपता १३ । एभेका-
 टिस र्याया बोधकत्व तत्तत्पदार्थानाम् दर्शितम् ।
 अन्ये च गज्या यास्यान्तरेय एकादिसख्याबोधकतया
 प्रयुज्यन्ते ते च गज्या पर्वदर्शितगज्याश्च यथा तत्तत्सख्य
 बोधकामवन्ति तथा दर्शते तत्र सर्वत्र गज्यतटर्चयोरभे-
 टात् स्ववाच्यार्दगतस ख्यातृत्वस ख्याबोधकत्वेन स्ववाच्या-
 र्धमव्याप्यसंख्यातृत्वस ख्याबोधकत्वेन या तथात्व
 बोध्यम् । सर्वेषाञ्च कवित् तत्तत्संख्यापरत्ववाचकतापि
 "दुग्मानो जतभूतानि पशुसुनो वसुरन्वृधौ" इत्यौ दुग्मा-
 दिभि तत्तत्संख्यापरगृहीतयाटनं बोधनात् ।
 १ तत्राटो एकत्वबोधका । कवि० ल० । ब्रह्मण "एकमेवा
 द्वितीय ब्रह्म" श्रुतेरेकत्वात्तथात्वम् विराट्त्रिधाविब्रह्मणो
 येकमहासर्गो एकत्वान्तया श्चो न्द्रितेति पठे भूमिचन्द्रयो-
 रेकत्वात्तथा । इन्द्रहृत्तन येरावतस्य तदश्वसोऽश्च अश-
 र्यकत्वात् तथा । गणेशदन्तस्य शुक्रनेत्रस्य चैकत्वात् तथा
 एव काकनेत्रस्यपि । भा० व० उक्ता । स्वप्रकाशस्य अ-
 न्यप्रकाशकस्य सूर्यस्थानेश यमस्य सर्वानियन्तरे शरस्य,
 इन्द्रपदाभिधेयस्य तथा "इन्द्रोमायाभि पुत्ररूप ईयते
 इति" श्रुतेरीश्वरस्येन्द्रपदाध्यत्वात् ।
 रूपम् वैशेषिकमतसिद्धवस्तुविशितगुणेषु आद्यत्वात् तथा ।
 "भजेच्छिष्टोऽश्वरथ तैर्विमिश्रं रूप भवेत् स्थात् परि-
 पूर्त्तिकाञ्च" खं. ल० । अश्विनो तस्या तारास्त्राद्यात्वात्
 अवेदात्तदधिपादिस्रयोऽपि । तस्य स्वपरत्वे द्वित्वबोधक-
 तेति भेद । उक्त्या तस्या एककण्ठादकत्वात् प्रधान
 वाचो प्रकृतिशब्दतया "अजामका लोहितरुज्जलपाणम्"
 इत्यादिश्रुतेस्तदर्थस्यैकत्वात् ।
 २ द्वित्वबोधका । कवि० ल० उक्ता । चान्द्रमासषट्कयो
 यत्त्रिषट्कपयोर्वा पञ्चयो, मर्द कुलयो, अविभारयो, क
 गलवरूपयोर्द्वारविष्टुययोश्च तथा । मा० ति० ।
 उक्ता । हृष इति यथैर् जीवपरमरूपो परात्मानो
 शब्दायै दिनरात्री स्त्रीपुरुषो, परस्परविरोधि
 गुणरूपा शीतोष्णसखड खादयश्च तथा । भा० व०
 उक्ता । इन्द्राग्ने सत्यजीवो नारदपर्वतौ अश्विनौ
 रथवक्रौ च तथा । एवम् भरणी तारासु तस्याहिते
 वत्वात् तदभेदात् तदधिपोयमोऽपि । यमशब्दस्य यमयि-
 त्तीश्वरपरत्वे एकत्वस्य, यमजपरत्वे द्वित्वस्य योगाङ्गय

एवमेव अत्र बोधकतेति भेद । भोतराजपरकाण्डगच्छ-
 ष्यापि तद्यथा । तस्य सम्यपरत्वे त्रित्यस्य, शिष्यपरत्वे
 ष्याद्राधिपत्यात् पट्कल्पेति भेद । अत्र कु्या ह्युत्तरपा-
 टात्तथा । गच्छटागभेटार्थक्युगागच्छस्तथा तस्य गच्छटाटां
 द्वित्यस्य क्यकार्यं योजनान् । एव ह्यन्वार्थक्युगागच्छोऽपि ।
 अथनगच्छोऽपि तथा पर्थे तदर्थबोधयोरिव पट्कत्वान् ।
 पर्थमन्विं चान्दप,से तयोर्हितान् । गच्छ ध्वन्वात्मक-
 षणात्मकरूप, अत्रटम् पुण्यापुण्यरूपम् गच्छगति
 अभिधानगणारुपा, चिद्वि अनुभवस्मृतिरुपा, गन्ध-
 सुरभिर्दुर्गन्धरूप, ध्वनिधर्मी तारत्वमन्ध्यात्मक, म्यगे
 उन्मत्तगुणात्मकं, इन्द्रादिवाक्कायो वा, अभाव', स स
 गाभायभेदात्मकय द्वित्यस्य बोधक । सामान्य व्याख्य-
 व्यापकात्मकम्, क्रिया सिद्धसाध्यात्मिका वेदान्तिमते पटा-
 र्थे चिञ्जटरूपं इष्टदृश्यरूपो वा आर्हतमते जीवाज्ञेय
 रूपो वा न्यायमते भाषाभाकरूपो वा, परिमाणम्
 वेदान्तिमते अणुत्वमकरूपरूपं च द्वित्यात्तथा । पर्थेपिकमते
 त अणुमकरूपपुण्यवर्धेप्यरूपं चद्वयत्वात् चतुष्कस्य
 तथेति भेद । पटम् सुषक्तितलनरूपत्वात्, धात्यर्थ
 फलश्यापाररूपत्वात् तथा । प्रयोजनं गौणमुल्लेख्यत्वा-
 त्तथा । न्यायमते व्याप्ति अन्वयव्यतिरेकरूपत्वात्तथा ।

वेदान्तादिमते व्यतिरेकस्याप्रोभावात् तस्या एक-
 त्वादेकत्वयेति भेद । स य ग कर्मजम योगजात कक,
 विभाग कर्मजविभागजात्मकय द्वित्यात् तथा । नाटक-
 प्रलायपरम् आधिकारिकतामधिकरूप द्वित्यात् तथा ।
 काव्यम् उच्यथाय्यरूप द्वित्यात् तथा आतन्त्रभेदपरत्वे
 ध्वन्वादिपरत्वात् त्रित्यस्येति भेद । एतत्त्वादेव्यस्य सम
 वद् व्युत्पत्तिजननात्मकत्वात्तथा । भौमितिकद्वय इत्य-
 न्निमित्तमोक्तव्यात्तथा । समाधि मन्त्रिकत्वमिर्विक्रमा-
 त्कक धराचनिर्विपात्मक समगतम प्रत्यात्मात्मकोऽयं
 द्वित्यात्तथा । समापत्ति धरिषात्तिर्विषायात्मिका
 द्वित्यात् तथा । पराशक्तिर्विद्वत्कर्मणात्मिका द्वित्या-
 त्तथा । सामोक्तारुपमते चतुर्वेति भेद । समाधि-
 प्रमण उन्मत्तितलनरूपत्वात्तथा । कर्मकारक
 गच्छमोक्त कक द्वित्यात्तथा । धर्मात्मक सामान्यधर्मो
 भावरूप, धर्मप्राप्तक कक धर्मकामुत्पन्नरूपद्व द्वित्यात् तथा,
 प्रत्यक्ष धर्मिकते द्वित्यात्तथा । धर्मिकतया
 तत्त्वपरत्वे पट्कल्पेति भेद । एतत्त्वमन्त्रिकत्वमिर्वि-
 कल्पतात्मकं तथा । अत्रुक्तम् स वेदान्तिमते क' अत्र

मानकत्वं तत्त्वनिर्णयपरिज्ञयरूपं तथा । मन्त्र कर्तृत्वनिर्णय
 रूपम्, जीययाट एकानेकत्विययत्कक वेदान्तिमते स म
 द्वित्यात्तथा इति मन्त्ररूपे तन्व्यात्मकम् जीवभेदेक यत्वे
 प्रतिविम्बरूपय द्वित्यात् तथा । कर्म मुक्तरूपान्त्रु
 न्यापुण्यमाधनम् विद्विभनिर्णयरूपं, धर्म तत्त्वनि-
 निर्णयत्वे चेतमेय धर्मधर्मरूपं, तत्त्वाग परि-
 मट्निष्पन्नरूपं, वेदान्तिमते शक्तिज्ञा काव्यगणरूप
 तन्व्याशियागुलान्निष्पात्मिका द्वित्यात्तथा । पट्टि
 विष्णुशिवकारित्तरूपत्वात् तथा । आगमरूपप्रमाणगच्छ
 टटाटटावेकत्वात्तथा टटाकरण साधर्म्येर्धर्मिकतम गच्छ
 विमलसम्भवभोगात्मक, मानस प्रणयवेद्याजात द्वित्यात्तथा

२ त्रित्यबोधका कवि० म० उक्ता । काल रू-
 भविष्णुवर्त्तनरूपत्वात्, अग्नि टनिष्ठाग्निरूपत्वत्
 पनीयरूपत्वात्, लोके स्वर्गमर्त्यपातालरूपत्वात्, ग
 द्वायर्त्त त्रिलोकस्यत्वात्, यथनेत्रम् सुषेन्दुर्विद्विष्टरूप
 त्वात्, गुण सत्त्वजलमीदपरत्वात् तथा । भेतिभाक्कम
 सिद्धगुणपरत्वे पट्कस्य, इत्यधर्मभेदपरत्वे चतुर्वि गति
 त्वस्य बोधकदति भेद । र्थाशारेणा, कालिदासकृतकाव्य प्रमा-
 ररुप शमेप्रदूतरूपत्वात्, अत्रुत्तशिया देवोदगाध मन्त्र-
 नितमामकरूपधनिय द्वि- । तथा । प्रातर्मध्यमायाश्चरूप
 मन्त्रान्तर त्रिपुरासुरमगादिष्यपुराणा, ररतिगिनम
 त्रभेदात्मकज्ञोतिपोत्रपुष्करदोषाणाम्, परशुपमटाशरदि
 वनमहात्मकर माणा, त्रिलोकव्यापिषासनरूपविष्णुपट, मा,
 धन्वयोमजराकरूपयमगात्र त्रित्यात् तथा । मा०
 त्रि-उक्ता । सुषेन्दुर्विद्विष्टरूपत्वात् चाम्यज्ञ सामरूप-
 त्वात्तथा मन्त्रवत्तथा त्रित्यात् तथात्वम् । अदर्शितमकितत्वं
 नापरत्वे त चतुष्टयस्य बोधकतेति भेद । गणधर्मि, म सु
 यकारोक्त रमकरूपत्वात्, उटाताट्ट कस्य तत्त्वरूपम्
 गणात् त्रित्यात् तथा । एतत्त्वे पट्कार्त्तपरत्वे म
 कस्य कर्तृत्वपरत्वे वेदान्तिमतेति भेद । तत्त्वात्
 य चर्त्तमन्त्रितलनरूपत्वात्, मन्त्रविष्णुशिवरूपेपर-
 र्थमोक्त त्रित्यात् तथा । र्थविषागुणमन्त्रकारितात्तद्वत्त्वं
 ताजस,आपन्नमन्त्रिष्यरूपत्वात् कार्त्तिकारिकात्तथा इति
 भाषा मन्त्रेतिमन्त्रत्व चतुष्टय प्रमाणान्तरिचिपट्त्वे
 पट्कस्य मन्त्रेतिमन्त्रत्व चतुष्टय प्रमाणान्तरिचिपट्त्वे
 चतुष्टयस्य त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात्
 चतुष्टयस्य त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात्
 चतुष्टयस्य त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात् त्रित्यात्

मन्त्रजाह्नवा वा गक्ति तथा, माडी इडापिङ्गना-
 सुपुष्पात्मकमथाननाडीरूपा तथा । गान्ध्यायादिनाडी-
 परत्ये सप्तत्यस्य, दशहपरत्ये तस्या पटिपलात्मकत्वात्
 दिवसे पटिपस्यकत्वाच्च पटिपत्येति भेदः । भा० व० उक्ता ।
 प्रजा देवतिथ्यगुणस्यरूपा, तयोभेदात् द्विजभेदाच्च वा
 जमेयादिकर्म च तथा । प्रातर्मध्यमायाङ्गकर्त्तव्यानि स-
 नानि, ज्योति विश्वप्राप्तैजसूरूपम् तथा । एवम् कटु
 सुखोपिप्लोमरिचरूपतया, फलम् हरीतक्यामनकोपय
 स्वरूपतया, दोष वातपित्तकफरूपतया रागहेतुमोहरूप-
 तथा वा तथा । कृत्तिका तस्या राशिचक्रे ततोयत्वात्, व्यभे-
 दोपधारात् तदधिप यज्ञिरपि । तदुपकृतात्परापरत्ये तु
 पट्कस्य बोधिका इति भेदः । मध्या त्रयसूरपादत्वात् तथा
 गच्छन्ति गक्तिचक्राव्यञ्जनारूपा तथा इत्याल्लहारिका
 अन्यमते द्वित्यस्येष्टम् । कारणम् समवायसमवायि
 निमित्तात्मक त्वित्वात् तथा । फलापरहेतु तेषुरूप-
 कारकत्वात्मक "देव पुरुषकारश्च काले फलति पार्थिवः ।
 त्वयमेतन्मनुष्यस्य परिशुत फलवाहम्" इत्युक्ते
 स्त्रयाणा तथात्वात्तथा । "अधिदान तथा कर्त्ता
 करणञ्च पृथग्विधम् । विविधाय पृथक्चेष्टा तैश्चैवात्र
 पञ्चमम् गीतोक्तत्वात् पञ्चत्यस्यापि । सस्कार स्थितिस्या-
 पमवेगभावनात्मकत्वात् तथा, गर्भाधानादिपरत्ये दश
 त्वस्य चत्वारिंशत्त्यस्य वेति भेदः । स सर्गाभाव प्रागभाव-
 ध्यात्वन्नाभावात्मकत्वात्तथा । यत्न प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवन-
 योनिरूपत्वात्तथा । उ खम् आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदै-
 विक्रात्मकत्वात्तथा । न्यागिकर्त्तृकरणकर्म्म ज्ञानबुद्धिद्वित्रि-
 ष्ठासुखादिक गीतेऽपि प्रत्येक सात्विकराजसतामसरूपतया
 त्वित्वात्तथा । अत्रस्या साख्यामते आधिभौतितरोभावाभि-
 व्यक्तिरूपा वेदान्तमते जागृत्सप्रसृष्टपरि रूपा, अधिकारश्च
 गङ्गास्रोतोमण्डूकस्युत सिंहाश्लौकित्यात्मक त्वित्वात् तथा
 अविद्धि आश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिसरूपासिद्धि
 रूपत्वात् तथा विश्वरूपेण साधारणासाधारणा-
 नुपस हारिरूपत्वात् तथा । न्यायमते "प्रकृति प्रत्य-
 यश्च विघातश्चेति स त्विधा" इत्युक्ताना मन्त्रादीना
 सायंरुपद्वाना त्वित्वात् तथा । वाचकशब्द रूढयौगि
 कयोगरूपरूपतया त्वित्वात्तथा वाचकशब्दगक्ति
 नैमित्तिकौषाधिकीपारिभाषिकात्मकतया त्वित्वात्तथा ।
 चक्षुषा जहृत्सायाजहृत्सार्थाजहृदजहृत्सार्थात्मिका
 त्वित्वात्, आश्वत्थारिकमते ब्रह्मत्येति भेदः । पाम

खरारोहावरोहकमात्मक त्वित्वात्तथा "सप्त खराकृषो-
 पामा मूर्च्छनाश्चकपि गत । तालाशैकोनपञ्चाशत्
 मात्रातिशोचयास्तय । स्थानत्रय यते नाशु पट्स्थानि
 रसा नशः । रागा पट् त्रि गत्तु मावाश्वत्थारिगत्तता (तात्र)
 सृता "भरतोक्ते द्रुतमध्यविलम्बितकाञ्चरूपा मात्रा, लयः
 उत्तममध्याधममानात्मक, आदिमध्यान्यरूपयतिस्थान,
 च त्वित्वात् तथा । विषयकलद्भूमिहरिग्यनिवृत्ताभा
 त्मक त्वित्वात् तथा । काव्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याव्यङ्ग्या-
 त्मकसुप्तममध्यसाधम त्मक त्वित्वात् तथा । देव कारण-
 स्थूलसूक्ष्मात्मक त्वित्वात् तथा । मूर्च्छभेद देहेन्द्रियवि-
 पयात्मकत्वाया । सर्ग सात्विकराजसतामसात्मकत्वाया ।
 सुखसिद्धि दुःखत्रयाभिघातात्मिका प्रमोदसुदितमो-
 दमानाभिधेया त्वित्वात् तथा । सिद्धाद्गुण विपर्यया-
 यक्तित्वात्तत्वात् तथा । कर्मविपाक जात्या-
 सुभोगात्मकत्वात्तत्वात् तथा । अतीन्द्रियगुण गुरुत्वा-
 द्दभावनात्मक त्वित्वात् तथा । कर्मजगुण वेन-
 स योगविभागात्मकत्वात्तथा । मित्रभेद शत्रु-
 भेदश्च सहजमाकृतत्वात्तत्वात्तत्वात्तथा । सृतिमार्गः
 देवायानपितृयान यमयानात्मक त्वित्वात्तथा । वि-
 ल्वपत्रम् तस्य प्रत्येकपत्रे त्वित्वात् तथा । वेदान्तमते
 सत्ता पारमार्थिकोव्यङ्ग्यारिकीप्रातभासिकीरूपा त्वि-
 त्वात्तथा । श्रोत जहाँधर्त्तार्थ्यधूप त्वित्वात्तथा ।
 रीषिततमकर्म निर्वर्त्यविकार्यप्राप्यात्मक त्वित्वात्तथा ।
 आधारकारकम् औपहृष्टिकाभिव्यापकशैथयिकात्मकं त्वि-
 त्वात् तथा । अषादनकारकम् निर्द्दिविभयोपान्त
 विषयामेक्षितक्रियात्मक त्वित्वात्तथा । व्यापार कायिक-
 वाचिकमानसात्मकत्वाया । अणु देवर्षिपितृसम्बन्धिरूप
 तथा । अलौकिकसन्निकर्ष सामान्यलक्षणाप्रागण-
 यायोगजात्मकत्वात्तथा । काव्यगुण, माधुर्यैजि मसा-
 दात्मक त्वित्वात्तथा । ज्ञेयौदार्यादीनामोजसन्नर्भावात्
 त्वित्वात् सा० द० । नायिका स्त्रीयापरकीयासाधार-
 ण्यात्मिका, सुखा मध्या मगलभात्मिका वा तथा तथा-
 नेकैकस्या उपवर्धर्मत्वे नवत्वस्य अत्रस्याभेदात् ब्रह्मत्येति
 भेदः । अस्तुमितिचिह्न पृथ्वीवस्त्रेवत्सामान्यतोदृष्टात्मक
 केशान्वयिकेशलव्यतिरेकान्वयव्यतिरेकिरूप या त्वित्वात्तथा
 इल्ल वाकृषामान्योपधारणत्वात्मकं त्वित्वात्तथा ।

४ चतुष्कषोपका कपि० व० उक्ता । वेद कर्मसुधा-
 मासर्वात्मक, चतुर्षुसमस्तुषुसुधावि, पूर्वापरदक्षिणे-

नरससदृश, चतुष्टयात् तथा । लक्षणसमुद्रादिपरत्वे सप्रत्य-
 बोधक इति भेद । चतुर्भुजयिष्णुमाङ्गलज्योऽपि तथा ।
 स्वर्गहस्तिनामैरावताटोना चतुर्दन्तानामुत्तर दन्तगञ्ज-
 क्षया । हस्त्यश्चरुपादातरूपसेनाङ्गम् उपाय साम-
 दानभेददण्डरू, दिनरात्रयोश्चैवैगारूपयामगद्वय
 तथा । युग सञ्चयेतादापररूप तथा शकटाशविशेषपरत्वे
 हस्तपरत्वे च द्वित्वबोधकमिति । आश्रम' ब्रह्मचर्यगा-
 र्हेस्त्यावानप्रस्थसत्यासकूपस्तथा । गा० ति० उक्ता ।
 तत्त्वम् आत्मविद्यागिवत्त्वरूपम् प्रधानादितत्त्वपरत्वे
 चतुर्विंशतिबंध्याबोधकमिति भेद । मनोवृत्ति स गयनि-
 चयगञ्जाभिमानरूपा तथा । वाग्दृष्टि परापश्यन्तोम-
 ध्यासैखरीरूपा तथा । अर्थबोधनशक्तिविशेषपरत्वे द्वित्वस्य
 त्वित्वस्य वा मतभेदेन बोधिकेति भेद । भाव भेदानिमते
 जायन्तुस्रपप्रतिरुपीयरूपस्तथा । साख्यमते तु धर्मात्
 एपरत्वेनादत्वबोधक श्रेयिकमते पदत्वमिति भेद ।
 विश्वमूर्त्ति वासुदेवानिरुद्धमकषेणप्रद्युम्नरूपा तथा, गङ्गा
 दिचतुष्टयविन्यासभेदकता तन्मूर्त्तिस्तु चतुर्विंशतित्वस्य
 बोधिकेति भेद । गणेश "गणाधिप गणेशान तृतीयं
 मणनायकम् । गणाक्रोठं पीतगौररङ्गनीलरुच क्रमान्"
 आ० ति० १२० उक्तगीतादिवर्णयुक्तगणाधिपादिरूप-
 स्तथा । आत्मादि आत्मान्तरत्नजीवात्मपरात्मरूप
 स्तथा । पीठगञ्ज उड्डियान जालभ्ररपूर्णगिरिकाय धीक
 तथा । धर्मादि धर्मज्ञानेश्वर्यैराग्यरूपम् अधर्मादि
 अधर्मानानानैश्वर्यैरैरग्यरूपञ्च तथा साख्यमते धर्मादि
 अदत्वस्य बोधकमिति भेद । लक्ष्मीगज दमकादि-
 रूप, दिश प्राच्यवाचोपशिमोत्तररूपा तथा । अवान्तर-
 टिकपरत्वे अदत्वस्य दगत्वस्य वा बोधिका इति भेद ।
 ज्योति विश्वराक्षस्रत्वात्मान्यामिरूपम् । एवमन्येऽपि यथा
 रोहिणी राशिचक्रे तस्यासूर्यत्वात् तदभेदात् तदधिप
 ब्रह्माऽपि तथा । प्रतिष्ठा तस्यादत्तररुपादकत्वात् तथा ।
 सत्ययुगार्थककृतगञ्ज चतुर्विंशतिसंख्यगुणा' सू० सि०
 उक्तेः "सहाद्गुप्रमाणहादगसहस्रदगास्य चतुर्गुणरू-
 पत्यासस्य तथात्वम् । सार्थकगञ्ज नामाख्यातनिपातोपस-
 र्मात्मकत्वात्, पुरुषार्थस्य धर्मार्थकाममोक्षरूपत्वात् तथा ।
 नायक धीरोदानधीरोद्गतधीरल्लितधीरप्रथान्नाम्नकत्वात्
 दक्षिणधृष्टानुक्लृण्णगटात्कत्व हा तथा तेषा प्रत्येक-
 क्षमयधर्मत्वे पोहगभेदत्वात् पोहगत्वस्यैवि भेद ।
 काव्यरीति वैदर्भीगौडीपाञ्चाळीवाटिकात्मिका चतुष्टय

तथा । प्रलय नित्यमैमित्तक प्राकृतान्यनिकात्मकत्वात् तथा
 भगवद्भक्त "चतुर्विधा भजन्ते माम्" इत्युपक्रम्य "आर्त्तो
 जिजासुरार्थाधीं ज्ञानी च सुखदर्भ ।" इति गीतोक्ते
 चतुष्कत्वात् तथा । अभिनय आङ्गिकवाचिकाहार्य-
 सात्त्विकात्मक चतुष्कत्वात् तथा । नायकाटव्यापार-
 विशेषात्मकरोति कौशिकीसात्वत्यारभटीभारतीरूपा
 चतुष्कत्वात्तथा । कौशिक्यङ्गम् "नर्म च नर्मस्फुर्जो
 नर्मस्फोटय नर्मगर्भय" इत्युक्तनर्मादिरूप तथा ।
 सात्वत्यङ्गम् "उत्थापकोऽथ सहाय सलाप परिवर्त्तक ।
 विवेका इति चत्वार सात्वत्या परिकीर्त्तिता" इत्यु-
 क्तोत्थापकादिरूपस्तथा । आरभ्यङ्गम् "वस्तूत्थापनसंफेटी
 सद्यप्रिवपातनम् । इति भेदास्तु चत्वार आरभ्या
 प्रकीर्त्तिताः" इत्युक्तवस्तूत्थापनादिरूप तथा । अनेका
 श्रितगुण्य स योगविभागद्वित्वादिग ख्याद्वाटिष्टक्यरूप
 चतुष्टयत्तथा । आध्यात्मिककृति 'आध्यात्मिकश्रयतत्र
 प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्या" सा० का० उक्तप्रकृत्याटि
 रूपा चतुष्टयत्तथा । चित्तपरिकर्मार्थभावना भैतीकरूपा
 रुदितोपेक्षात्मिका चतुष्टयत्तथा । समाधिद्वय नयविशेष
 कपायरसास्वादात्मक चतुष्कत्वात्तथा । सन्यासी कुटीशक
 सहूदकहंस परमह मात्मकस्तथा । अनुबन्ध विषयदयो
 जनसम्बन्धाधिकारिरूपस्तथा । ब्रह्मविषदिपासाधनम्
 इहामुत्सार्थफलभोगविरागनित्यानित्यवस्तुविवेक गमादि-
 पट्कसुसुजा रूप तथा । कल्पितकर्मकारकम् । औदासीन्य
 प्राप्नानीश्रिताकथितान्यपूर्धक रूप तथा । बीजम् एकानेक
 वर्णसर्माकरणमध्यमाचरणभावित्वात्मक तथा । सङ्केतविषय
 जातिद्रव्यगुणक्रियारूपस्तथा । इव्यारम्भक स्पर्शवद्द्रव्यञ्च
 क्षितिजलतेजोवायुरूपत्वात्तथा । अक्षरसंज्ञ सात्विक्य
 सायुष्यसांख्यिसांख्यात्मिका तथा । कायैतुपत्तिप्रकार
 अक्षत सद्रुपत्ति सतोःसद्रुपत्ति सतोःविवर्त्त सत
 सद्रुपत्तिथेति चतुष्कत्वात् तथा । हृदि कायिकाका-
 लिकाकारितावक्रहृदिरूपा तथा । सिद्धान्त सर्वतन्त्र
 मतितन्त्राधिकरथाभ्युपगमस स्थितिरूप चतुष्टयत्तथा ।
 षष्ठीतुपत्तौ आश्रयन्तरपयत्न स्पृष्टेपत्स्पृष्टविहतस एता-
 त्मकचतुष्कत्वात्तथा । पूर्वरागमानप्रवास
 करुणात्मक चतुष्कत्वं

५ पञ्चत्वबोधका । का० वि० ल० दुर्धृष्टिर्भीमार्जुतभकुहसहदेवा-
 नाम् पाण्डुपुत्राणां, पञ्चाननधिवसुखानां, श्रीत्वग्नेत-
 रसमध्नात्मात्मकानां ज्ञानेन्द्रियाणां, वाक्पाणि-

पादपापवक्षरुपापं कर्मेन्द्रियाणां वा, गन्ताम कस्त्रणमन्दात्परिजगत्क्षरिवन्दानां देवदत्तापं, ग-
 द्वाभाप्रयतिवेदपत्तानां भाग्यमासम्, दृग्गिद्यतिगार्थि-
 पत्यादवने यासादाव्य पचनारम्व्यानां यज्ञीनां, गच्छकल्या-
 गुदापाणसाङ्गण्यमित्तुर्गार्थहरणमुद्विगमागमनतनुंघमं
 जाया पातकानाम्, प्रिस्तपन्नीभरद्वेगोमदवापं
 गृहाना, कमाररगुवगमापकार्थामैयधाम्दानां भवा
 काव्याभा, होमसाध्यायपाठपितृर्षणातिप्रियुजम
 पंशुद्रेवन्विहृपाया भङ्गन्तर्तव्यानां फाताभाम्,
 अग्निहोत्रादीनां मोक्तुं मागृर्षिताभं श्रीताभं
 वा यज्ञानं, मग्मेनदमन्बन्तराजयगतत्रितदवापं
 पुगदतद्वयानाम्, मातादाभसामोटाभयानदवापं
 देवस्यभायुभाम् उत्सेवयावशेवपाङ्गञ्जमगाम्दगमभामि
 यानां क्रियाणा, यानेन्द्रियविषयाणां मन्त्रस्यर्गदुप
 रवगन्धात्मकानां, कर्मेन्द्रियवदयानां भवमादाभगमभविग-
 गांमन्दात्मकानां वा पञ्चत्यानु तथा । या० ति० उक्ता ।
 मोलकहरिकण्ठरागप्रवालमौशिकदवापया स्याप्यष्टे
 देयाना रत्याना पञ्चत्यस्य बोधकता वान्तुगृमागरोष्ण
 ताना फादिदायादिकृपोगासु मशत्याम् ततुपरत्वे भवत्यस्य
 बोधकताये वष्यते । अतमौररकहरिकण्ठामरुपापं रथ-
 विभेयाणाम् पञ्चत्याम् तथा यादसादिव्यर्षानं मिश्रणैवेव
 जातत्वात् न हृद्यग्वर्धता, वष्यगन्त्य माच्छगादि-
 ल्पातिपरत्वे चतुष्कस्य, अत्रपरत्वे तन्मते पञ्चागल्लिपि
 भिर्विभक्तेत्याद्युक्ते पञ्चागवस्य, गिष्ठाभते "पञ्च पटि द्वि
 पटवर्षं वशीं घृह्णन्तोमत " इत्युक्तस्य बोधकत्वमिति
 भेद । तदुपुद्रुपाद्योऽर्थस्योजातभवामदेवेमानरुपापया गिन-
 नृत्तीनाम्, "सम्भोहनकापनश शोपण क्षमन्महाया ।
 उगाटमद्य कामस्य दाणा पञ्च प्रकीर्त्तिता " इत्युक्तानं
 कामवाण्यामाम् "निवृत्तिं शुभतिथा स्यात् विश्वा शान्ति-
 रमन्तरम् । गान्त्यतीता कलाः पञ्च विज्ञेया " इति
 उक्तानां कलाविशेषाणाम्, ईशानमभोभयतनुपुरुषमकरध्व
 जायोररुमारातेजोशामदेवसन्नधस्योजातकामदेशात्मका-
 माम् तत्त्वं उक्तानां कामदेवभेदाना च पञ्चत्यात्तथा ।
 तदुपुद्रुपादिमन्त्ररुपाणां मन्त्रद्वेषाञ्च पञ्चत्यात् तथा ।
 भा० ध० उक्ताः । प्रमाप्यविषयं यथिकुल्यमृत्तिमिश्रारुपाणां
 एत्तोनाम्, इन्द्रियदत्तकृपाणां चोतसाम्, "किरणा
 धूतपाया च सुप्ततोया वरसनी । गङ्गा च यद्यमा चैव
 पञ्च मद्य प्रकीर्त्तिता " कायो० उक्तानां नदीनां वा

पञ्चत्यात्तथा । एति कम्पटितमभर्कगोवमगन्तुधादुपा,
 पञ्चाय "थ्याऽन्वयगतकयलोऽन्वयवक्षया । पञ्च-
 पञ्चाभिस्तु नम इत्युक्तानां पञ्चाभा पञ्चत्यत्तथा । सुत्रम्
 "दिव्यगोभाक्काध्यायीपादनाग्निसारिका । पञ्चभूमिति
 स्यात्तम्" इत्युक्तानिप्यातिः नानां पञ्चत्यात्तथा । पणय
 "अभ्युक्तमन्त्रिणाऽन्वय इत्युक्तम् अत्र तथा । कथाया
 पञ्च विज्ञेया " इत्युक्तानिप्यातिः नानां कथायाणां
 पञ्चागात् तथा । कीद वेदानींज्ञानामक्षप्राद्यमो
 विद्यानामन्त्रयानां कीद र्णां पञ्चत्यात्तथा । देहयत्
 परत्वे अकशोभकताये रजते । गजस्य "पञ्चगम्य
 दधि क्षीर एवगोमदमौवेद " इत्युक्तानां दध्यादेनां,
 पञ्चत्यात्तथा । तत्रम् "मद्य माध तथा मन्त्रो ह्वा मैयु
 मनेव च । पञ्चतत्रयमिद मोक्तम्" इत्युक्तमद्यादीनां पञ्च-
 त्याम् तथा । अन्कनम् "तद्यथोदुस्त्राऽस्त्रयकशैतसास्का-
 मम् । पञ्चतन्त्रमिस्तुतम्" इति म्योधादिवस्केतानां
 पञ्चत्याम् तथा । मस्यम् "ध न्य सुद्राश्चिन्नामाया यथाः सिद्धा-
 न्नेकोऽपि वा । पञ्चगम्यमिति मोक्तम्" इत्युक्तानां धान्यादी-
 नां पञ्चात्यात्तथा । सुगन्धि कर्त्तिकोऽन्वयप्रपुपुषा-
 नजानिकलरुपापं सुगन्धिकाना पञ्चत्यात् तथा । सुना
 "पञ्च सुना अहस्यस्य पूजा सेपय्युदभर । कण्ठो
 चोदुग्मप" इत्युक्तपुष्ट्यादिवस्त्रयस्यस्यमाना पञ्चत्यात्
 तथा । एतदुक्तम् "तत्पञ्च इदम मून फलसूक्कस्य
 यासिन । एकत्वस्यनु पञ्चाङ्गम्" इत्युक्तानं एकस्य
 एषस्य त्वाद्यादीनां पञ्चत्यात् तथा । उरवराङ्गम्
 "जपज्ञोतौ तर्पणश्चाभिषेको विप्रभोजनम् । पञ्चाङ्गोपासन
 गान्ते उरवरपविष्यते" इत्युक्तानां जपादीनां पञ्चत्वत्
 तथा । अथतम् "दुग्धं च यथैरा चैव एत दधि तथा
 मधु । पञ्चाष्टतमिद मोक्तम्" इत्युक्तानां दुग्धादि
 रुपाणामष्टतम्यस्यादूनां पञ्चत्यात्तथा । नाञ्चोक्ति -
 स्यगतप्रकाशपवारितजनान्निकाकागगतमिका पञ्चत्यात्
 तथा । अत्रुमाठ ळेकदत्तितुल्यन्यताटातुपा-
 सात्क पञ्चत्यात् तथा । अणुसोऽङ्गम् "सुवर्षं रजतं
 ताम्बरं रङ्ग माग तथैव च । पञ्चसोऽङ्गमिति मोक्तम्"
 इत्युक्तसुवर्षादिषोऽङ्गानां पञ्चत्यात्तथा । अगमिवा
 तथा राविचक्रे पञ्चसत्यात्तवात्यम् । अर्भेदोपचारात्त-
 दधिपञ्चोऽपि तथा । शुभतिथा तथा पञ्चाक्षरपाठ-
 त्यात्तथा । तर्के व्यात्ताश्रयाञ्चोन्वायञ्चकञ्चानवस्वाम-
 नाथवाधितार्थकण्ठरुपतथा पञ्चत्यात्तथा । काविवस्वा

आरम्भयत्नम्। प्रायानियताप्रिफलागमात्मिका पञ्चत्वात्तथा । नाटकस्यसन्धि सुखप्रतिभुसुखगर्भयिमर्षोपसंस्कृतिरूप पञ्चत्वात्तथा । प्रस्तावना उद्घाटनकथोद्घातप्रयोगातिशयप्रवर्तकावच्छिन्नात्मिका पञ्चत्वात् तथा । प्रयोजनगृहिहेतु वोजविन्दुपताकाप्रकरोकाव्याख्या तथा । विपर्ययः अविद्याऽपितारागहेषाभिनिवेशात्मक तथा । आश्रयति 'आस्फन्दित धौरितक रेवितं वलितं सुतम्' इत्युक्तास्फन्दितादिब्रह्मणा तथा । गर्भस्यानुगामिधर्म "आयुः कर्म च वित्तं च विद्या निधनमेव च । पञ्चैतानि हि सृज्यन्ते गर्भस्यैव देहिने" इत्युक्तायुरादिब्रह्मणस्तथा । योगशासनं "पद्मासनं स्वस्तिकाख्यं वर्जभद्रासने तथा । धीरासनमिति प्रोक्तं क्रमादासनपञ्चकम्" या०ति० उक्तस्वस्तिकादीनां पञ्चत्वात्तथा । पूजाशासनं तु आसनमध्ये उक्तसंख्याबोधकमिति भेदः । जेत्वाभास अनैकान्तविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षभाधात्मक तथा । न्यायावयव प्रतिष्ठाहेतुदाहरणोपनयनिगमनात्मकः तथा । वेदान्तिभेदे तु त्रित्वस्येतिभेदः । कालगुण दिग्गुण सूक्तानुसंधाधारणगुणस्य योगविभागपरत्वापरत्वपृथक्त्वात्मक तथा । बाह्यैकेन्द्रियमाह्यगुणं यदस्यैरूपपरगन्वात्मकस्तथा 'दु स ए सारिणं स्वन्वस्ते च पञ्च प्रकीर्त्तता । विज्ञान भेदना स प्रा स स्कारोरूपमेव च' इत्युक्त विज्ञानाटिलक्षण स्वस्वस्तथा । प्रातिपदिकार्थे विरोध्यविशेषणसंख्याकारकत्वात्मकस्तथा । अधिहरणावयव "विशयोविषयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । निश्चयचेति सिद्धान्तं यास्त्रोऽधिकरणं स्रुतम्" इत्युक्तस्ययादिरूपस्तथा वर्षविभाजकोपाधि "वर्षान् जन्मयते तेषां विभाग पञ्चधा मतः । खरतः कालतः स्थानात् प्रायत्नानुप्रदानतः" शिषोक्तेः उदात्तादिसरोच्चारणकावस्थानाम्यन्तरबाह्यप्रयत्नानां पञ्चत्वात् तथा ।

६ षट्संख्याबोधका कवि० उ० उक्ता । पञ्चास्रकोषानां, तिसृर्द्वांसुरनेत्राणां, तर्काणां प्रामसाधनप्रमाणाणां प्रत्यक्षात्सामानोपमानागमार्थापन्न्यनुपलब्धि रूपाणां, विनियोगसाधनरूपाणां श्रुतिविद्वज्जात्रप्रकरणस्थानसमाख्यात्मकानां वा षट्कृत्वात्तथात्वम् । व्यापादकशाभाधीनापादाशानरूपपरत्वे आत्मान्शयादिपञ्चविधपदरूपत्वात् पञ्चत्वस्य इति भेदः । अज्ञानां सप्तकबाह्यपदद्वयमध्यरूपाणां प्रधानाज्ञानां, शिक्षाकल्पव्याकरणनिबन्धोक्तिबन्धोदोरूपाणां

वेदाज्ञानां वा, न्याययैथैथिकसर्वस्वपातङ्कसमीक्षावैदान्तात्मकानां तत्त्वज्ञानसाधनानां, दर्शनानां चक्रवर्त्तिनां चक्रावयवरूपाणां अराणां, कवी गुरुप्रवर्त्तकानां "शुधितिरोविक्रममालिवाङ्मौ घराधिनायो विजयाभिगन्दनः । इमे तु नागार्जुनमेदिनीविभुर्वाचि क्रमात् षट् सककारका कवी" ज्योतिर्वि० उक्तानां शुधितिरादीनां सार्धभौमानां वा, पठाननकार्त्तिकेयसप्तानां सन्निविष्टरूपाणां सप्तसंख्यारूपाणां षट्गुणानां षट्त्वात्तथात्वम् । शुभशब्दस्य सत्त्वादिपरत्वे त्रित्वस्य, इव्यधर्मभेदपरत्वे षट्त्वव्यवहितत्वस्येति भेदः । सधुरकटुकवायाच्यतिक्तलवणानां रसात्वा षट्त्वात्तथा । शृङ्गारादिरसपरत्वे नवत्वस्य बोधकतेति भेदः । या०ति० उक्ता । आषोदप्रमोदसप्तसदुर्मुखविन्नविधुक्तंरूपाणां गणेशार्त्तं, क्रमेणोक्तामोदादिप्रियाणां सिद्धिसद्विद्वान्तिमदभावतीमदइवाहाविषीरूपाणां, "स्त्रायस्थिमञ्जुश्लाघि त्वदभासवधिराणि च । षाट्कौषिकमिदं प्रोक्तं सर्वदेहेषु देहिनामिति" तत्रोक्तानां ज्ञानादीनां कोषाणां, बुभुक्षापिपासायोक्तमोहजराश्लथु रूपाणां मूर्ध्निणां, डाकिनोराकिणीलाकिनोकाकिनोशाकिनोहाकिनोरूपाणां षट्चक्राधितानां यज्ञीनां, "कलाध्या चै तत्पाध्या भवनाध्वेति च त्वयम् । वर्षाध्या च पदाध्या च धन्वाध्वेत्यपर त्वयम्" इत्युक्तानां कलाध्यादीनामध्वानां, मृगाधारस्त्राधितानमण्यपूरानाङ्गतिविशुद्धात्रारूपाणां देहस्यचक्रभेदरूपाणां डाकिन्यादिपटयत्नधारणां च षट्कृत्वात्तथा । अतना वसनापीप्लवर्षाशरत्वेमन्त्रिगिरात्मकानां षट्त्वात्तथा भा०व०उक्ता । आध्याने दक्षिणालेन विहितगवानां षट्त्वात्तथात्वम् । छत्तिका तासां षट्तरात्मकत्वात् तथा षड्त्वकस्यद्वितीयस्यपरत्वे त्रित्वस्येति भेदः । एकाहसाध्यानामेकाङ्कत्वेव्यदोक्तोपसदुद्यत्याङ्कानां सद्यस्त्रियावता "षट् साद्यस्त्रा" कात्या०१२,२.६, स०उपक्रमस्य १२,१२,०५, स्रुत्वान्तेषु दर्शितानां साद्यस्त्रदीर्घव्याधिप्रयमादिकासकृत्तव्यानुकीविश्वजिष्णित्यश्चैकैकत्रिकरूपाणां षट्त्वात् तयात्वम् । आर्द्रा राशिचक्रे तस्या षट्त्वात् तथा तदभेदात् तदधिपयिषकालादिगण्डोऽपि तथा । गायत्री तस्या षडक्षरपादत्वात् । भावविकाराणां जन्मसत्त्वशुद्धिविपरिणामापल्लयनाग्ररूपाणां यास्त्रोक्तानां षट्त्वात्तथा । भावपदाधीनां वैशेषिकस्रुत्योक्तानां इव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमयायात्मकानां षट्त्वात्तथा । "विश-

यस्य समयस्य वीर्यस्य यशसः त्रिय । ज्ञानवैरा-
ग्ययोर्धैर्यं प्रणां भग रक्षोच्यते” इत्युक्तमभगस्य षट्च ख्या-
योगात्तथा । कारकाणामपादानमसंप्रदानकरणाधार
कर्मकर्तृरूपाणां षट्कत्वात्तथा “सुपां सुपा तिष्ठा नाम्ना
धातुनाऽथ तिष्ठा तिष्ठा । सुवन्नेनेति च प्रोक्तं समास
पद्विधोषुधे ” इत्युक्तानां, इत्कर्मधारयद्विगुतत्पुत्रप
बहुत्वोच्चव्ययोभावात्काना या समासाभा षट्त्वात्तथा ।
सङ्गति प्रसङ्गोपोहात्तद्देहायसरनिर्वाहवैकल्यायत्व-
रूपा षट्कत्वस्य, शास्त्राध्यायपादसङ्गतिरूपा ष्च त्रित्वस्य,
अधिकरणसङ्गतिरूपायान्तरसङ्गतिस्तु व्याज्येपहटान्त्रप्रत्युदा-
हरणादिरूपा बहुत्वस्येति भेदः । अङ्गन्यास शीर्षगिष्ठासुष
हृदयनेत्रकरतलतत्पृष्ठन्यासरूपमया षट्त्वस्य, अभिष्टा
दिव्यबन्धुः श्रोत्रपरिच तक्षामपूर्वनिवासानुसृष्टिसंज्ञात्मतत्प
ज्ञानवियत्नतिकायव्यूहादिविचित्ररूपबौद्धधर्मभेदरूपा षट्-
त्वस्य, श्चपसैन्यं शीलध्वयसुशुद्धेषीपराजितशत्रु-
सैन्याटविकात्मकम् षट्त्वात् तथा । सुरापाण्यसमम् “मङ्गो-
न्धता भेदनिन्दा कौटसाय्य सुहृद्वध । मर्हिताभ्राद्ययो
र्जग्धि सुरापाण्यसमानि षट्” इत्युक्तम् षट्त्वात् तथा ।
मारोद्भूयानि “पामं दुर्जनससर्गं प्रत्या च विरहोऽ
टनम् । खरोऽन्यदृष्टवासच मारोष्णं दूयणानि षट्
कायोऽञ्जानि षट्त्वात्तथा । गास्त्रतात्पर्यं निर्यायकः
‘उपक्रमोपसङ्कारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोप-
पत्ती च हेतुज्ञात्पर्यं निरुद्धये” इत्युक्ते षट्त्वात् तथा ।
म्रीतिलक्षणम् “ददाति प्रतिगृह्णाति युद्धमाश्ल्वति
प्रच्छति । भुङ्क्ते भोजयते चैव पश्विध म्रीतिलक्षणम्”
इत्युक्तादानाद्यात्मकम् षट्कत्वात् तथा । गीताङ्गवच-
नादिराग षट्त्वात् तथा । पताकास्थानाङ्गफलम् “रटा
र्धैरवनाश्रयं चाभोऽस्तान्निश्चार । रामप्राप्ति प्रयोगस्य
गोप्याना गोपन तथा । प्रकाशमं प्रकाशानामङ्गानां षड्-
विधम् फलम्” इत्युक्तेऽर्धैरवनादिरूप षट्त्वात्तथा ।
रिसु कामशोषखोमभोजसदमाश्रय्यात्मकः षट्त्वात्तथा ।
जन्मलग्नावधिकपठस्याने चिन्तनीयत्वात्तथा । विप्रकर्म
यजमयाजनाध्ययनाध्यापनदानप्रतिपङ्गात्मक षट्त्वात्-
तथा । अभिचार भारणोच्चाटनविह्वेषणशस्त्रमभोजन
भशीकरणात्मक षट्त्वात् तथा । यमादि यमदभोपरति
तितित्वाश्रद्धासमाधिरूपस्तथा । प्रत्यक्षम् आबण्यत्वाच
बाहुभरासमन्नायजनामसात्मक षट्त्वबोधकम् शी-
किकप्रत्यक्षसङ्घिकर्मः इन्द्रिवार्येययोगतत्त्वशुक्लवमवाय

तत्संयुक्तसमभेदसमायसमवायसमभेदसमवायस युक्तविये
पणतात्मक षट्कत्वात्तथा । आकाशगुणः सख्या
परिमाणपृष्ठकत्वस्य योगविभागगट्त्वात्मक षट्त्वात्तथा ।
विचिन्तासमवायिकारणतापञ्चगुण उष्यस्पर्शद्रवगुणत्व
वेगस्य योगविभागात्मकः षट्त्वात्तथा । मानमङ्गोपाय
सामदानभेटनीलुपेनारसान्तरात्मक षट्कत्वात्तथा ।
० समसप्ल्याषोषका । कवि० ल० उक्ता । लोक भूर्भुव
स्वर्भोजनतप सत्यात्मक ऊर्ध्वस्था, अतलवितलसुतल-
तलातलसमहातलरसातलपातोलात्मक अथ स्थो वा, हीप
जन्मु शकगाल्भबिजगक कुञ्जगोभेदपुष्करात्मक, सुनिच
वैखलतमन्वन्नेरे वसिष्ठकश्यपात्रिनिश्चामित्रजमदग्निगीतम-
भारहाजात्मक सायम्भुवान्नेरे मरीच्यत्रिपुलक्यपुलक-
क्रुस्रमचेतोवगिशात्मको वा सप्रत्यात् तथा । सूर्यं ह्यसं
तदश्वानां सप्रत्यात् तथा । ससह्रः खड्गेषुसुराततटधि-
शीरसाद्रुदकात्मक, श्चपराश्याङ्गम् स्नाय्मत्यासुहृत्-
कोपराद्रुद्रगंधसात्मकम्, धान्यम् ययम्रीहितिसमाभ
श्यामाककङ्कुसुमात्मकं सप्रत्यात् तथा । वज्रिगिष्ठा
काकोकाराकोमनोजवासुकोहितसुभूषण्यस्फुलिङ्गिनी-
विश्रधामात्मिका, अग्निश्च महेन्द्रमलयसह्युक्तिमडलनित्य-
पारियात्रजुचपर्वतरूपात्मक सप्रत्यात् तथा । या० ति०
उक्ता । सुदर्शनम् आचक्रपिचक्रसुचक्रधीचक्रसचक्र-
ज्वालाचक्रसुदर्शनचक्रात्मकम्, शरश्च निपादर्पमगान्धार-
चक्रजमध्यमधैरतपश्चमात्मक सप्रत्यात् तथा । उदा-
त्तादित्ते त्रित्वस्य, अजवर्णरूपले षोडशत्वस्येति भेद ।
पह रविचन्द्रभौमधुधुगुरुशुक्रयनिरूपः सप्रत्यात् तथा ।
राहुकेतोर्षहृत्वमते ष्च नवत्वस्य यज्ञियपात्रभेदत्वे
दयत्वस्य “दय पङ्कान् षट्कातोति” श्रुती दयानामैव
शोभपहृषणधात्राणां विभागात् । “अष्टौ पङ्का अष्टा-
वतिपङ्का” इति श्रुतेः ज्ञानसाधनात्मत्वे पञ्चज्ञानेन्द्रिय-
मनोबुद्धाङ्गारात्मकातिवार्धपहृषणहेत्वात् फलत्वबोधक
इति भेदः । । समिधासु अर्कपलायसदिरापासार्गपिप्-
कोसुम्बरयमीरूपाणां, नी० क० उक्तानां पाश्वपन्थना गया
दीना, पश्वपन्थनां मणिपादीनाञ्च भूरादीनां व्याहृतीनाञ्च
सप्रत्यात् तथा । भा० व० उक्ताः मनोबुद्धिचिह्नज्ञाने-
न्द्रियपञ्चकात्ममाण्यरूप अष्टिः सप्रत्यात् तथा । मनो
बुद्ध्यादिमायाधि उष्यानि सप्रत्यात् तथा, वीषातन्त्री
ताषां कोके सप्रत्यप्रसिद्धे स्था । चन्द्रः गायत्र्यादिजग
मन्त्रवैदिकचन्द्रोरूपम् सप्रत्यात्तथा शौकिकचन्द्रः परत्वे

पङ्क्तिव्यतिरेकभेद । सामभक्ति चोद्धारहृद्धारम-
 क्ताबोद्धीशप्रतिहारोपद्रवनिधमरूपा सप्तत्वात् तथा ।
 “लोकेषु सप्तविधं सामोपासीतेति” श्रुतौ साम्ना सप्तविध-
 त्योक्तं यत्त्वम् । वैशेषिकमते पदार्थ इव्यगुणकर्मसामा-
 न्यविशेषसमवायाभावात्मक सप्तत्वात् तथा । प्रकृतिविकृति
 महदहृद्धारयन्द्स्वरूपपरसगभ्रतन्मात्रात्मिका सप्तत्वात्
 तथा । पुनर्विस्तारारागिचक्रे सप्तमत्वात् तथा । अमे-
 दात्तदधिपतिरदितिरपि । उष्यिक तस्याः सप्ताक्षरपाद-
 त्वात् तथा । अश्वजन्मस्थानम् “अमृताद् वाप्यतोवज्जेर्वेदे-
 भ्योऽगृह्णाञ्च गर्भतः । साम्नोहयानामुत्पत्तिं सप्तभा परि-
 कोर्त्तिता” इत्युक्तानां सप्तत्वात्तथा । तादृशोत्पत्तिस्था-
 नकत्वम् अश्वजन्मोऽपि तथा । मदन्तुतिपत्तं “करात् कटाभ्या
 नेट्राञ्च नेत्राभ्याञ्च मदन्तुति” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा ।
 वरगुण “कुलञ्च शीलञ्च मनोभ्रता च विद्या च वित्तं च
 वपुर्वयस्य । एतान् गुणान् सप्त विचिन्त्य देया कन्या भुधै
 शेषमधिन्नमोवम्” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा ।
 पौनर्भवा “सप्त पौनर्भवा कन्या वर्ष्मनीया कुलाभमा ।
 वाधा दत्ता मनोदत्ता हतकौतुकमङ्गला । उदकस्पर्शिता
 या च धा च पाण्डिगृहीतिका । अग्निं परिगता या च
 पुनर्भूप्रभवा च या” इत्युक्तानां सप्तत्वात् तथा । धर्मवित्ता
 गमः “सप्त वित्तागमा धर्म्यादायोलाभ क्रयोजय । वि-
 भाग संप्रयोगश्च सत्प्रतिपद् एव च” इत्युक्तदायादीनां
 सप्तत्वात् तथा । मरुत्, आश्वहृप्रवहोदहृषवहृषिपहृपर-
 वहृपरीवहृत्वात्मक सप्तत्वात्तथा । अश्वान्तरभेदपरत्वे जन-
 पञ्चायन्त्रस्येति भेद । मोक्षदपुरी “अयोध्या मधुरा माया
 काशी काञ्चिद्वनिका । पुरी हारवती चैव सप्तैता मोक्ष
 दायिका” इत्युक्तपुरीणां सप्तत्वात्तथा ।
 अष्टबोधकाः कवि० उक्ताः । योगाङ्ग यमनियमासन
 प्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाधिरूपं, शिवमूर्त्ति
 सिद्ध्यादिपञ्चभूतचन्द्रसूर्ययजमानरूपा, शिरावतपुण्डरो-
 कवामनकुसुदाञ्जनपुष्पदन्तसार्वभौमसप्ततैकरूपोदनी च
 अष्टत्वात्तथा एकमेवत् करिणीयन्त्रोऽपि तथा करिण्यश्च
 अश्वसुकपिलापिङ्गलातुपमताश्वकशीशुभ्रदन्तुङ्गनाञ्जनाव-
 तीरूपा । सिद्धि अणिसलधिसमाप्तिप्राकाश्या शितावशिता
 व्याप्तिमाश्रयितात्मिका अष्टत्वात् तथा । चतुर्वदन-
 मङ्गलकर्म तथा । व्याकरणम् इन्द्रचन्द्रकाशजन्तुर्वापि-
 गिञ्जिशाकदायमवाणिन्यमरजनेन्द्रात्मकाष्टकचतुष्टयम् अष्ट-
 त्वात् तथा । दिक्पाल इन्द्रवज्रियमभिर्भूतित्रयम्

वायुकुपेरेशानात्मकः प्राच्यादीनामष्टानां दिशामीश्वरा-
 षामेषामष्टत्वात् तथा । ऊर्ध्वाधोदिकसहितदिक्पाल
 परत्वे दशत्वस्येति भेद । अहि शेषशासुक्तिपञ्चमहा-
 पद्मतन्त्रकज्जलीरकर्कटगङ्गात्मकः अष्टत्वात्तथा । कुला-
 चल मतान्तरे हिमाचलसहित पूर्वोक्तमचेन्द्रादिरूपः
 अष्टत्वात्तथा । कुलाचलानां सप्तत्वमसिद्धावपि कवि-
 दत्त्वव्यवहार । “अष्टकुलाचलसप्तसद्यः” मोक्षसूत्र ।
 शा० ति० उक्ता । भैरव अशिताङ्गरुचण्डोन्मत्तकपा-
 लिभीषणकोधनसहारात्मक । प्रकृति प्रधानमहदहृद्धारपञ्च-
 तन्मात्रात्मिका अष्टत्वात्तथा । प्रकृतिगच्छ प्रधानपरत्वे
 एकत्वस्य तन्मान्तरोपादानत्वपरत्वे अष्टत्वस्येति भेद ।
 गणेश यमकृतगण्डकदंष्ट्रमहोदरगजामनलस्योदरविकटविभ-
 राजधूम्रवर्णात्मक अष्टत्वात्तथा । अग्निमूर्त्ति “जात-
 वेदा सप्तजिह्वो हव्यगहनसप्तकः । अश्वोदरजसंश
 स्यात् पुनर्विज्ञानराङ्गय । कौमारतेजा स्याद्विश्वस्योदेव-
 सप्तकृत” शा० ति० उक्तामा जातवेदेद्यादीनामष्टत्वात्तथा
 भा० व० उक्ताः । शाण आश्वपनद्वयपूरणोय
 महदहृद्धारचित्तसहितज्ञानेन्द्रियरूप अष्टत्वात्तथा ।
 शरभपादस्य लोके ऽष्टत्वमसिद्धेस्तथा । यूप-
 कोणस्य वेदे अष्टत्वमसिद्धेस्तथा । द्विजगुणा “दया
 सर्वभूतेषु जानिदरमस्यया शौचमनयासोमङ्गलमका-
 र्ययमस्युचेति” गौतमोक्तानामष्टत्वात्तथा । वैशेषिकोक्त
 रश्चरगुण संयोगविभागप्रयत्नस्य त्वयापरिमाणुङ्गीकृता
 क्षतिरूप अष्टत्वात्तथा । राज्याङ्गम् पौरुषोपीसहित
 स्वास्यमात्यादिसप्तकम् अष्टत्वात्तथा । नृपगति “आदाने
 च विसर्गे च तथा प्रथमपेधयो । पञ्चमे चार्थवचने
 व्यवहारस्येषण्ये । दण्डशुद्धेरवयः स्यात्तेनाद्यगतिको
 मृप ” उद्यमसोक्तगतिरूपा अष्टत्वात्तथा । तारिणी “तारा
 चोप्या महोप्या च यत्वा काकी सरस्वती । कामेश्वरी
 च चासुगुहा इत्यष्टौ तारिण्योमता ” इत्युक्तानां तारा-
 मूर्त्तिभेदानामष्टत्वात्तथा । होमद्रव्यम् “अश्वत्योऽश्वरत्न-
 जन्मयोधसमिधसिद्धा । सिद्धार्णवायमाज्यानि त्रव्या-
 गत्यष्टौ सिद्धर्षुधा ” इत्युक्तानामष्टत्वात्तथा । वात
 “सर्षं रौप्यञ्च गान्धर्वं यद् यदमेव च । शीम तोह
 रसञ्चेति वातयोऽष्टौ प्रकीर्त्तिता ” इत्युक्तानामष्टत्वात्
 तथा देहस्यधातुपरत्वे सप्तत्वस्येति भेद । मत्तारस्यती
 भुजस्तस्या अष्टभुजत्वात्तथा । मातृत्वभावात् सप्त
 सौदोऽय रोमाञ्च सरभङ्गोऽय ४पथु । वैगर्भं मनु

प्रथम इत्यदी स्वात्मिकाः स्वता' 'सा० द० उक्तप्रभादी-
नामसत्त्वात्तथा । असमवायिकारणगुणः रूपरसगन्धस्पर्श-
परिमाणैकव्यक्त्येवैवन्द्यात्मकः अदत्त्वात्तथा ।
विभक्तकारणगुण' बुद्धिचक्षु इच्छाहेयत्यादरभावना-
त्मकस्तथा । मनोगुण संख्यापरिमितिप्रयुक्त्यस्योग
विभागपरत्वापरत्यवेगात्मकस्तथा । मङ्गलम् "स्वराजो-
होनागो कलशोव्यजनं तथा । वैजयन्ती तथा भेरी
दीप इत्यदमङ्गलम्" इत्युक्तानां "बोद्धेऽस्मिन् मङ्गलान्यदौ
ब्राह्मण्यो, गौर्हुताशन । हिरण्य सर्पिरादित्योमाहा
राजा तथाऽम्" इत्युक्तानां वादत्त्वात्तथा । नायिका-
वस्था स्वाधीनमसृष्ट्वा अशिशुताभिषारिकाकृष्णान्तरिता
विप्रलब्धाप्रोषितमर्तुकावासकसञ्जापिरहोत्कथिततात्मिका
अदत्त्वात् तथा । दृष्ट्वाह्वीम् "सुवर्णं रजतं ताप्य वीसकं
कान्तिक तथा । रक्तं शौह तीक्ष्णशौह शौहान्यदौ इमा-
नि त्र" इत्युक्तानामदत्त्वात् तथा । लङ्घ्यौहपरत्वे पञ्चल-
स्य बोधकमित्युक्तम् । आयुर्वेदाङ्गम् "बन्धुं यासक्यं
कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभस्त्राङ्गदन्तं रसायन-
तन्त्रं वाजीकरणतन्त्रमिति" लङ्घ्योक्तानामदत्त्वात्तथा ।
अर्थाङ्गम् "व्याप क्षीरं क्रयापञ्च दधि इषिं सतपञ्चु-
लम् । पय सिद्धार्थकश्चैव अष्टाङ्गोऽर्थं प्रबोधिन्" इति
इत्युक्तानाम् "व्याप क्षीरं क्रयाप्याषि इत मधु तथा
दधि । रक्तानि करपीराषि तथा वै रक्तचन्दनम् । अष्टाङ्ग
एव वा अर्थ इत्युक्तानां वादत्त्वात् तथा । प्रथमाङ्गम्
"जानुभ्याञ्च तथा मट्ठ्यां पाण्डिभ्याश्चरवा धिवा । गिरवा
वधसा दृष्ट्वा प्रथामोऽष्टाङ्ग इति" इत्युक्तानामदत्त्वा-
त्तथा । "सैधुनाङ्गम् अर्यं कीर्त्तनं केचिः प्रेक्ष्यं शुद्ध-
भाषणम् । संकल्योऽध्यवसायस्य आसनस्युत्तिरेव च ।
एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्" इत्युक्तानामदत्त्वात्तथा । पुष्यं तस्य
राशिवक्त्रे अदत्त्वात् तथा । तदभेदात् तदर्धिमोक्षीवो-
ऽपि । अनुष्टुप् तस्याः अष्टाक्षरपादत्वात् तथा ।
तस्य अव्यक्तमहदहङ्कारपञ्चताम्बान्तात्मकोवनात्मभूतेव्यात्म
बुद्धिरूपमदविधिविद्यत्वात् तथा । "भेदस्तमसोऽदविधो-
मोहस्य च तथा" सा० का० । मोह' अविभादिसिद्धी-
नामात्मगतानां शान्तिव्यवस्थाभिमानरूप अविभादय-
विधिविधिविद्यत्वात् तथा । निवाहः ब्राह्मदेवार्थं प्राजा
दत्यासुरगान्धर्व'राक्षसवैशाखात्मकः अदत्त्वात् तथा । सिद्धि
'जहः शब्दोऽध्ययनं' इ अविभातात्मकः सुहृत्प्रमाणि ।
दानस्य सिद्धयोऽदौ' सा० का० उक्तोद्वादीनामदत्त्वात्तथा ।

उक्तसिद्धीना नामान्तराणि सा० कौ० दर्शितानि । तारुता-
रतारताररस्यकषदासुदितप्रभोदसुदितभोदमानरूपाणि ।
खगगति "स पातं विप्रपातञ्च मङ्गापातं निपातनम् ।
यक्र तिर्यक् तथा चोर्ध्वमपम लघुसंज्ञकम्" इत्युक्त
सम्भवादिरूपा अदत्त्वात् तथा परिकल्पं अङ्गुमाङ्गीक
योगवियोगगुणमभागवर्गतत्पदमनतत्परूपम् अदत्त्वात्-
तथा" यस्मिन्निष्ठस्यानम् । "अदौ स्यामानि इयां
नाहर कथं गिरक्षया । जिह्वामूत्रं च दनोद्यो नामा-
मूत्रं तातु च" यिष्कोत्तोरव्यादीनामदत्त्वात् तथा ।
अत्रतन्त्रम् अदौ तान्यत्रतन्त्रानि आपोमूत्रं फल पय ।
इतिर्नाङ्गुपास्या च गुरोर्वचनमौषधम्" इत्युक्तानादी-
नामदत्त्वात्तथा । नङ्गादोग उन्मादलग्दोवराजदम्ब्याह-
मधुमेहभगन्दरोदराग्नीरूपः अदत्त्वात् तथा ।
नगलसंख्याबोधकाः कवि० च० उक्ता । सञ्जनाधिकानेत्रसर्व-
इयोपस्यमावुक्त्वासा देहहाराचाम् नवसंख्यावोनात् तथा
भारतकिदर'इतिरुच'इत्यस्यवरव्यकोऽहमतमङ्गुरगनेतना
जास्वानां मूत्रसंख्यानाम्, तपस्याकावे स्यकृत्तानां रा-
वणमसक्तानाम्, व्याधीक्षनानां 'गौरी पैटी च माध्वी च
विद्येया त्रिविधा सुरा' इति त्रिविधसुरायां शालिक-
राजसतामसाधिकारिभेदेऽन्यतथा नवत्वात्तथा । कुण्डाना
अष्टासु दिक्षु अदौ रैयानीमाप्योर्मध्ये आचार्यकुण्ड-
मेकमिति नवत्वात्तथा नवत्वात्तथा । "पद्मोऽस्तिवा
मङ्गापञ्चः यद्भोमकरचक्रपी । लङ्घ्योऽस्तिवा
ऽपि निधयो नव" इति उक्तानां पञ्चादीनाम्" अङ्गा-
नामेकादीनां नवान्तानां, अङ्कारवरीरौद्रकरणाङ्गुहास्य-
मयाभक्तबोधमयात्वात्तानामचङ्गादोक्तानां रसानाम्, रवि-
चन्द्रभौमवृषभुशुक्रगनिराहुकेऽष्टरूपायां पञ्चाप्यासु नव-
त्वात् तथात्वम् । शा० ति० उक्ता "सञ्चिदानन्दविभवात्
सञ्चिदात् परमेवरात् । आशीष्कसिद्धतो नादो नादा
हिन्दुसञ्चिदात् । परशक्तिमय साक्षात् त्रिधाऽशौ भिद्यते
इव । विन्दुर्नादो बोजमिति तस्य भेदा समोरिता ।
विन्दुं शिवात्मको वीज शक्तेर्नादस्तयोमिधे । समवाय
समाख्यात सर्वोऽगमविशारदै । रौद्री विन्दोस्ततोना-
दात् उक्त्वा बोजादजायत । वासा, ताभ्य सञ्चिदात्ता
रुद्रब्रह्मरमाधिमा ' तत्संवाये उक्तानां शक्तिरत्नानां
पीटशक्तीना तत्तद्देवताभेदेन भिद्यन्ता तत्रैवोक्तानाम्
"उक्तानामाधिक्यं दूष्यं गोमैदान् वज्रविद्मौ । पुष्यराग
शरवत मोक्षेति न्यसेत् क्रमात्" इत्युक्तानां रत्नानां

नवत्वात् तथा । वर्गाणामकषटतपयशरूपाणाम् नवत्वात् तथा लोके लक्षरूपलवर्गस्याभावात् अष्टसख्या बोधक इति भेदः । प्राणरक्षकदुर्गाभेदरूपाणाम् शा० ति० २३प० उक्तानां प्राणदूतीनाम्, नवत्वात्तथा । भा० ष० । सामधेनो तस्याश्च यथा नवत्वं तथा मी० क०व्या० दर्शितं प्रकृतिषंयोगस्तस्य च ऋष्टौ यथा नवधा योगस्तयोक्तं प्राक् ।

रक्षरक्षकणम् जगज्जन्मस्थितिप्रलयेषु प्रत्येकं चान्निच-
कोपीप्रयत्नात्तथा नवत्वात्तथा । “विश्वसर्गविसर्गादिनव-
लक्षणलक्षितम्” श्रीधर । पत्रिका कदली दाडिमी
धान्य हरिद्रामानक कषु । विश्वोऽशोको जयन्ती च
विद्येया नव पत्रिका” इत्युक्तानां पत्रिकाणां नवत्वात्
तथा । नवपत्रिकास्थदेवीरूपा दुर्गा त्रिजापीरक्तदन्ति-
कालश्लो जयन्तीवासुपुष्पाकालिकायिथा योकरहितार्ति-
कीरूपाणां नवत्वात् तथा । कविश्रेष्ठार्थकरत्रयन्द “धम्म-
न्तरिः क्षपणकोऽमरसिंहयद्भुवेतालभट्टकपर्परकाशिदा-
सा । स्थितो वराहमिहिरोन्मतेः रुभाया रत्नानि वै वर-
रुचिर्नव विक्रमस्य” ज्योतिर्वि० उक्तानां विक्रमादित्यसमा-
स्यकविश्रेष्ठानां नवत्वात् तथा । विष्णुभक्तिः “त्रयण की-
र्त्तनं विष्णोः करण्य पादसेवनम् । अर्चनं वन्दनं दास्यं
बल्यमात्मनिवेदनम् । इति पुंसाऽर्पिता विष्णौ भक्ति-
श्रेष्ठवचनम्” भाग० ७,५ उक्तत्रयण्यादिरूपा नव-
त्वात् तथा । त्रुष्टिः “आध्यात्मिकश्रुतश्च प्रकृत्युपा-
दानकालभाष्याख्या । वाङ्मा विषयोपरमात् पञ्च मय
सृष्टयो भवन्तीह” सा०का० उक्तानां नवत्वात् तथा ।
अध्यागतेऽव्ययकार्यम् । “नवैतानि ऋहस्येन कार्या
व्यभ्यागते सदा । अत्रयानि च यत् सौम्यं पाक्यां
चक्षुः मनोश्च सुखम् ४ । अभ्युत्थानं मिहायाते सज्जेहर्षं
पूर्वभाषणम् ७ । उपासनं च सत्तुव्यथा ८” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । अध्यागते रूपाव्ययसाध्य
कार्याणि । “तत्रेपहययुक्तानि कार्याव्यभ्यागते
नव । आसनं १ पादयोश्च २ च यथाशक्त्यन ३
त्रिति ४ । यथा ५ त्वण्देजला ७ अङ्गद दीपाऽगाह-
स्परविद्धा” काशी० दर्शितानि नवत्वात्तथा । ऋह-
स्यावश्ययाव्यनिन्द्रकार्याणि “तथा नव विक्रमाणि त्या-
ज्यानि ऋहमेधना । पैगुन्यं परदारान् च श्लोहं क्रोधा-
न्तताम्रिये । होषोदम्भश्च माया च स्वर्गमार्गार्गा-
णि च” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । अवश्यकर्त्त-

व्यानि “नवावश्यककर्माणि कार्याणि प्रतिवासरम् ।
ज्ञानं सन्ध्या जपोहोमः स्वाध्यायो देवतार्चनम् ।
वैश्वदेवं तथातिथ्य नवमं पितृतर्पणम्” काशी० उ-
क्तानि नवत्वात् तथा । गोप्यानि “जन्मक्षं मैथुन
मन्त्रो ऋहस्किद्रुच्य वञ्चनम् । आयुर्धनापमानं स्त्री न
प्रकाश्यानि सर्वथा” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा ।
प्रकाश्यानि “नवैतानि प्रकाश्यानि ब्रह्मपापमज्जुत्सि-
तम् । प्रायोग्यं शक्यंशुद्धिश्च स्वात्म्य ४ क्रय ५ वि-
क्रयौ ६ । कन्यादानं ७ गुणोत्कर्ष ८” काशी० दर्शितानि
नवत्वात्तथा । अक्षयदानपात्राणि । “पात्रमित्त्रयिनीतेषु
दीनामाद्योपकारिषु । पितृमातृगुरुष्वेतन्नयकं दत्तमक्ष-
यम्” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । निष्फलदान-
पात्राणि “निष्फलं नवकं सृष्टं घाटधारणतल्लक्षु ।
कुर्वद्ये कितने धूर्त्ते शठे सन्दे च नन्दिमि” काशी०
उक्तानि नवत्वात्तथा । अदेयवस्तूनि “आपत्स्वपि
न देयानि नव वस्तूनि सर्वदा । अन्वये सति सर्वस्वं दा-
राय शरणागता । न्यासाधी कुलवृत्तिय निक्षेपः स्त्री-
धनं सुत” काशी० उक्तानि नवत्वात्तथा । साधारण-
कर्म्म “सत्यं शौचमहिंसा च चान्निर्धानं दया दम ।
अस्तेयमिन्द्रिवाकोचः कर्म्म साधारणं नवम्” काशी०
उक्तानि नवत्वात् तथा । इत्येव चित्तजलतेजोवायुकाश-
कालदिग्मन्त्रात्मरूपं नवत्वात् तथा । तमसोऽव्ययत्वमते
दशत्वबोधकमिति भेदः । स्थायिभावः “रतिर्हासश्च
शोकश्च क्रोधोऽसाह्यौ मय तथा । सुगुप्ता विस्मयशे-
त्यमरौ प्रोक्ताः यमोऽपि च” सा०द० उक्तत्वादीनां
नवत्वात्तथा ।

१० दशत्वबोधकाः । कवि०ष० उक्ता । हस्ताङ्गुलीभ्यां, दश-
भुजयन्त्रुबाहुनां, दशश्वरावणमौलीनां, शीतकूर्मवराह-
न्वसिंहशमनपरशुरामदाशरथिवलभद्रबृहत्कल्किरूपाणां ल-
घ्यावताराणां, पूर्वान्नेयीदक्षिणैर्हस्तौपश्चिमावायव्यो-
त्तरैर्याम्यूर्वाधोरूपाणां दिशः, गविश्रेषां देवानां गणदेव-
ताभेदानां, क्रतुदण्डसुसलकामकासध्वनिरोचकशुक्रवो-
मार्द्रवरीरूपाणां, दशानुरयन्त्रान्नानाञ्च दशत्वात्तथा
शा० ति० । शक्तिरत्नानि “निष्कथाद्याः कथा पञ्च ततो
विन्दुकथा षट्” भाद शक्तिः सदापूर्वं शिवश्च प्रकृतेर्विदुः”
इत्युक्तनिष्ठस्वादिरूपाणि दशत्वात्, तथा । नाडीनाम्
इडापिङ्गलासुषुम्नस्वहृत्तानाम् “काञ्जारीकृत्तिकाकाञ्ज-
वज्रनासम्भवा मता । नवदिनो नवदिनी च कुङ्कुः सुः

यज्ञ नादिकाः" इत्युक्तानां दशत्यान् तथा । भा० ग० ।
 पुरुषस्य वागादीनामभिर्दामभिभूत स्थितानां विषयसर्वेषु
 यन्मोक्तकृदिति दशत्यान्तथा "ता वा एता दशैव भुत-
 मासाः अधिवस प्रक्षामासाः अधिभूतगति" श्रुतेष्वाना-
 त्पम् । गर्भमासाणाम्, उपनिषद्भेदेन उपदेशकस्य
 हावापदानाम् "महाज्ञानमतीति" एवमादानां तद्विनेदामा
 तद्विज्ञेयकायाश्च दशत्यान्तथा ।

महाविद्या "कामो तादा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
 भैरवी लिङ्गमया च विद्या भूमावती तथा । अगना गिद्ध
 विद्या च भातद्वी कर्मसात्मिका । एता दश महाविद्या
 विद्विद्या प्रकीर्त्तिता " इत्युक्तकाव्यादेर्नां दशत्यान्
 तथा । मात्प्रपः शारदातकास्त्युत्तमीदृषीचमोतकनरा
 विद्वन्दात्तात्तुसैवज्ञुर्गुरेतागदरपतया दशत्यान्तथात्पम् ।
 पापाभि "अदत्तानासुपादान हिमा चैशविधानत ।
 परदारोपसौषा च कायिक विविध मृतम् । पादव्यमृ
 त चैव वैश्वस्य वापि कर्मस्य । अममममनादय वा-
 ड्मय आशुतर्विधम् । परदम्येयमिध्यान मनसावितपि
 न्नमम् । वितपागिनिरेगय विविध कर्म मन्त्रमम् ।
 एताभि दश पापानि" इत्युक्तानां दशत्यान्तथा योगाद्
 रूपो यम "अहिमा ममस्येय मन्त्रमस्यै रूपाजपम् ।
 क्षया धृतिमिताहारः यौवं चेति यथा दश" इत्युक्ताहिमा
 दीना दशत्यान्तथा । नियम "तपः शनोपस्थात्तिस्य
 दाम् देव्य पूजनम् । विद्वान्प्रथम्य चैव श्रुतिमतिप
 जपोऽतन् । दशैते नियमा मोक्षाः" गा० ति० उक्तपस्था-
 टीनां दशत्यान् तथा । रूपशक्यायम् "गाटकमथ प्रकरण
 भागव्यायोगसमकारिमा । ईराष्टगाद्गोथ्य महमम
 मिति रूपकाणि दश" इत्युक्तनाटकाटीना दशत्यान्तथा
 लास्याङ्गम् "नेय पट स्थितपादागामान पुष्पमगिष्ठाका ।
 प्रच्छेदकान्त्यूट च सैववाख्यां हिगुटकम् । उत्तमो-
 त्तमक वान्यदुक्तप्रत्युक्तेन च । वाख्ये दशविध ह्येतदङ्ग
 सुक्त मनापिभि " इत्युक्तगोयादीना दशत्यान्तथा । धर्म-
 वक्षणात् । "धृति क्षमा दमोऽन्तेय गौचमिन्द्रियनिदह ।
 धीर्गिगा मलयक्रोधो दगक धर्मवक्षणात्" इत्युक्तव्याटो
 ना दशावन्ति तथा । पञ्चमूलहयम् "उभाभ्या पञ्चमूलाभ्या
 दशमूलमुदाहृतम्" इत्युक्ताना दशत्यान्तथा । पञ्च-
 मूले च 'शोकन सर्वतोभद्रा पाटला गणिकारिका ।
 गोनाक पञ्चभिर्धैः पञ्चमूलमुदाहृतम् । गान्धर्वा
 धृतिपथी हृत्तो कष्टकारिका । गोजुर पञ्चभिर्धैः

कमिष्ठ पञ्चमूलकम् भा० प्र० परिभाषिते । तेन प्रद्वेक
 मूलगन्त पञ्चार्थक्याम् पञ्चमूलक मोषक इति भेद ।
 उपनिषद् "ईनाजेनकठः प्रश्नोत्तमप्रश्नोत्तमवृत्तिरिति ।
 एतरेदं कदाचिदेव एतदादयश्च दश इत्युक्तेगादीनां
 मधामोदतिपदां दशत्यान्तथा । मन्त्रमकार तन्त्रोक्त
 दशविधतया दशविधतात्तथा ।

म्यायावयव केर्पाचिन्ते जिज्ञासागययक्यप्राप्ति
 प्रमोक्षणमयद्व्युदासवृत्तानां प्रतिज्ञादितदादरलोदन-
 यमिगमानां दशत्यान्तथा । मया रागिच क्ते तथा यग
 मत्यात्तथा तदभेदम् तद्विधिविद्वग्ज्योऽपि तथा ।
 पञ्च दशानरपत्यान्तथा दशत्येवत्येवै पट्टिरद इ-
 त्यादि । बौद्धमम् "दान गेन लमा शीले ध्यान प्रज्ञा
 यमनि च । उपाय प्रविधिर्नाम दश बुधवनामि" इ-
 इत्युक्तानादीनां दशत्यान्तथा । ब्रह्मिकना "धूर्वाचिह्न्या
 व्यनितो ज्य विभी विष्कुमिद्रुभो । शुभ्री सुहृदा क-
 पिना हृष्यकव्येष्टे यपि" इत्युक्तप्रव्यार्षिताटीना दशत्या-
 न्तथा । योगमद् "तित्यहवेदैकदशोमविद्यमैतादादादाद-
 गविगष्टया" । इतोदुना सूर्येदुतोइयागदोयाग्युष्टे
 दश योगभद्रा 'ज्यो० उक्तयोगजातपञ्चदश्यादशाना दश-
 त्यान्तथा । विमानीवदिनम् "शुधेदुविमोदयापेन 'मन्-
 त्तो विमानीवस्य टपदिनव्यापित्यान्तथा । सुषुह्निजठ क्ता-
 रः गर्भाधानपु सुनलोमनोऽपयमजातकर्मनामकरवनिप-
 क्षामप्यागामनृदोपमयनविशारूपतया दशत्यान्तथा ।
 हृत्पृष्ठमकारम् अक्षरव्यापिग्येष्टे उक्तव्यापिग-
 यवावबोधक इति भेद । महापुराणवक्षणात् "सगोऽस्याव
 विषमप हृत्तोऽपान्तराणि च । यथोपयानुवदितं सस्या
 जेगुरपाश्रय । दशभिर्वैगण्युक्ता पुराण तद्विदोपिडः ।
 केचिन् पञ्चविध सख्युर्भद्रदस्यव्यव्या" भाग० १२, ७ ।
 महाभौह टिव्यादिव्यगच्छादीनां तद्विदयायां दशत्यान्-
 तथा । "दशविधो महाभौह" सा० का० ।

देहस्यशयु गाणादिपञ्चकवृत्तिनागकर्म धनस्यक
 कलदेवतत्तास्यानाम् देहस्याना दशत्यान्तथा । ब्रह्मि
 'भाजकोरङ्गकपैर खेदक क्षेचकक्षणा । शारकोमन्त्रक-
 यैव द्वावकाख्यस मन्त्रम । व्यापक पावकपैव श्लोभक
 दगम स्तुतः' इति पटाद्योदर्योक्तानाम् देहस्याग्नेना
 "नेजकोदोपकपैव शिवमन्त्रमशोषणाः । व्यावस्थाङ्गव-
 भीयो दक्षिणाग्निस्तवैव च । अन्वाहार्यो गार्हपत्य इत्येते
 वय वङ्ग्य 'इति तत्रैवोक्ताना बाह्यवङ्गीनां वा दशत्यान्त

वा । दिक्पातवाक्यम् एतन्निरागमदिग्गि'रुगकरद-
 तिवाङ्गमभरुंरुपरा रूपम् दयत्वात् भया । महान्तरे
 सोमस्याने तरेराधिपतिष्ये तत्र भयमभयमिति भेद ।
 दिक्पातवाक्यम् ननुमन्दिदन्तमङ्गमामाङ्गमगतात्रिभुज-
 यमभयरूपम दयत्वात् तथा । दुर्गोभुज तथा दयभुजत्वान्
 तथा । यन्मान्यमुद यन्मापरिमितिपुत्रुस योगविभाग-
 परत्वापरत्वमैमिक्तिकद्वयमङ्गवेगद्वयो दयत्वात् तथा ।
 तेषाञ्च ज्ञेयवद्वयमुत्पात सामास्यत्वम् । अमूर्तमप
 "गर्भधर्मो भावना च गन्तो दुग्गाटयोऽपि च । एतेऽमू-
 र्त्तमप्येव" इत्युक्तमधर्मादीना दयत्वात् तथा । पञ्चा-
 दश पट् बुद्धिपुत्रु योगाहोपयत्तदवा इति दयत्वम् ।
 पूर्वपुत्रु "इय एव स्वर्गमन्वो परत्वमपरत्वम् । दुर्गो-
 मुदत्तं खेद वेगो मूर्त्तगुणा जयो" इत्युक्तमधर्मादीनां
 दयत्वात् तथा ।

एकादशबोधका कवि-न-उक्ता इत्याद्याम् "अत्रैवपट्टि
 पुंभोऽिद्वयस्य देवम् । इत्येव इत्येवप्येव तत्रैवप्येव
 एतेऽप्येव । इत्येव इत्येव पीडा खलनयापराजितम्"
 इत्युक्ताजाटिकासामेकादशत्वान् तथा । दुर्गोभयमेताना-
 मेकादशमौलीमित्येतान् तथा ।

भा-१-उक्ताः । पशुपामो सोमभेदात्मा, तदव्ययपामि
 कैशादमात्तना मनसामिक्तितानामरुणेन्द्रियाणां तदु-
 पात्तुमिधयापाञ्च एकादशत्वान् तथा ।

इन्द्रियपात "बाधिर्यं कृतिताव्यत्यं जगताऽजिपुता
 तथा । मूकता ह्योत्पन्नं तल्लोचोदावत्तमन्तना" इत्युक्त
 बाधिर्योदीनामेकादशत्वान् तथा । "एकादशेन्द्रियवधा"
 एतिकाः । पूर्वकान्तुनो तथा अक्षयके एकादशत्वान् तद-
 धिभोगमय तथा । त्रैलोक्यः इत्येवमभयपारिमाप
 पृथक्पिणयोगविभागपरत्वापरत्वमेमिक्तिकद्वयरूपतया
 एकादशत्वान् तथा । कारवोद्भवगुणः एवाकशरूपपर-
 गत्वस्यगापाकशरुद्रैरुवेगमरुद्वैकपृथक्परिमापमिति
 स्यापकस्य इतररूपत्वान् एकादशत्वबोधकः । अत्राप्य
 एत्तिगुण बुद्धिपुत्रुद्वेय्याहोपयत्तदभावमायव-
 ययोगविभागरूपतया एकादशत्वान् तथा ।

द्वादशबोधका कवि-न-उक्ता "धाता मितोऽर्यं मा इष्टो परुण'
 इत्येव च । भगोत्रिपत्नान् पूषा च सविता दग्म स्रत ।
 एकादशस्य त्वटा विष्णुर्द्वादश उच्यते" विष्णु-प- उक्त-
 धातादीनां, चान्द्रवैश्वदेवाकश्यां पादाद्व्यापयभाटाश्रिन-
 कार्त्तिकमार्गवैपमाषफाल्गुनरूपानां साधानां, मेपष्टप

विष्णुकर्कटविंशकृत्यातस्त्राष्टिकधनुर्धकरुमाधीनरूपानां
 रागीनां, तेषु इत्येवदिशमानीगाञ्च द्वादशत्वान् तथा ।
 कार्त्तिकमात्तनां, तस्यैवाणां गारीकलककोठानाम् अरि-
 गन्ते दग्मतराजमगलमय च द्वादशत्वान् तथा
 गा-ति- । व्यादित्यमा विष्णुधर्ममधीनाञ्च तथात्वम् ।
 तत्रैव १५५ "द्वादशादित्यमग्नितामूर्त्तीर्हाटग विन्यसेत् ।
 किमवागा क्रमाद्देशे यत्तमापविभागत । स्रष्टो
 ज्ञेयं । धाता, पुत्रो गारायणं पुनः । अर्थमृणा इदि
 मिसेचश्चाधवं इकथदेवतः । वरुणेन च गोविन्देऽ,
 पुमदेकियपार्त्तिके । यद्युमाप विष्णुप मगल्य भगेन
 मधुद्वयम् । गच्छेद्विघ्नताद युक्त त्रिविक्रमं मम-
 नारम् । वामपार्श्वमिन्द्रे एव वाममाह्वद मघासके ।
 मृणाट् श्रीधरमामासं गच्छे पर्जन्या- मयुतम् ।
 इत्येवैवाह्वय । उक्ते पशुमाभ ११ ततपरम् । त्वष्टाः
 दामोऽर १२ पदात् विष्णुमा १२ कर्कटि न्यसेत् १२ इत्यु-
 क्ताया द्वादशत्वान् तथा । भा-५- । जगती तस्या
 द्वादशापरप-दत्वात्तया । गालतयज्ञाधमाह्व तस्य द्वाद-
 शादमाध्यात्वात् तथा ।

भाटकीयसुषारम् "उपलेप परिकर परिव्याघो
 विक्रोभमम् । युधिः प्राप्तिः समापानं विधानं परि
 भावना । उद्भेद कारण भेद एतान्यज्ञानि ये सुखे'
 गा-द-उक्तोपधेपादिरूपतया तथा । यौह्वनतिसङ्गमाय-
 तनम् 'अर्धानुपाधर्धं पञ्चमो द्वादशायततानि म ।
 परितः पूजनोयानि किमन्यैरिह पूजितं । ज्ञानेन्द्रियाणि
 पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च । मनोबुद्धिरिति प्रोक्त द्वाद-
 शायतनं सुधे" इत्युक्तायतनाया द्वादशत्वान् तथा ।
 उत्तरकान्तुनी राशिकर्त्तिके तथा द्वादशत्वान् अमेटोपचारात्
 तदधिपार्यमापि तथा । त्वपित "माणापानसमानाच
 उदानीव्यान एव च । चक्षुः श्रोत्रसाष्णस्पर्शविद्विर्भन-
 क्षया । द्वादशैत च त्वपिता देवा स्वायम्भुवेऽन्द्रे'
 इत्युक्तप्राणादिनामकमण्डेयात्मतत्पानतया । जटाधरमते
 'पट्टति गतत्वपितानना" इत्युक्ते पट्टित्वयत्तयेति भेद ।
 चात्रियागौर्षदन्म् "द्वादशाज्ञेन भूमिपः" इति मनुक्ते-
 तस्यापौषस्य द्वादशाज्ञेनायत्वात्तथा । साध्य "मनोमन्ता
 तथा प्राणो नरोऽपानच यीर्यवान् । विनिर्भयोनयचैव
 दग्मो नारायणो ह्य । प्रभुर्धेति समाख्याता साध्या
 द्वादश पौर्विका" इत्युक्तमनाटिगणदेवात्मकः द्वादश-
 त्वान्तथा । इत्येवैकता 'तपिनी तपिनी धून्वा मरोचि

ज्यां'मनो रविः । सुपुत्रा भोगदा विद्या बोधिनी
 धारिणी क्षमा' गा०ति० उक्तविद्यादीनां हादगत्यात्
 तथा मयम् 'पानम्' हासमाधूकं पाज्जूर तानमैक्षाम्
 मासिक टाह्वाधोकरैरेव मारिकेजजम् । गमानानि
 विजामोयाग्रद्याप्येकादशैः य । हादगत्यात् गुणमद्य
 सर्वेषामधमं मृतम्" । प्रसफरीमपानवादे ना हादगत्यात्तया

१२ तयोदगसत्याःबोधकाः । कवि०ख० उक्ता तात्पर्यगुण
 तान्मुक्तगच्छे वक्ष्यमाणतयोःगविधत्तात्तया । भा० ग० ।
 मघोदीप ऊर्ध्वमोरुमट्काधोभोरुमप्रकटपतयोदगदी-
 पतुत्ययोगात्तया । अतिशब्दः गावतयादिरेदिकच्छ
 द्द मप्रकाशिताःनातिगमतीच्छन्दोद्वम् तयोदगा
 चरपादतया तथा । प्रतिगुणाद् 'विजाय परिशर्षप
 विधुत तापन तथा । मर्म मर्मद्युतिपैर तथा मग-
 मन पुन । विरोधप प्रतिगुणे तथा म्याग् पशुपा-
 सनम् । पुष्प मज्जगुणव्याधोर्ध्वमिहार इत्यपि' मा०द०
 उक्तविद्यागादीनां तदात्यात्तया । गर्भाद्रम "अभुताहरण
 मार्गोदधोटाहरणे मम । मघरुपातमानसु प्रार्थमा
 क्षिप्रिरेव च । लोटकारधिवनोहेगा गर्भे सुविर्हृषापा"
 ततोक्ताभुताहरणादीनां तदामप्यत्यागृतया । विमर्षाद्दम्
 "व्यपवाटोऽप मफठो व्यःमायोहव मृति । मक्ति
 मघद्द सेदव प्रतिपेधोविरोधमम् । प्ररोचना विमर्षे
 स्यादादान छादन तथा" मा० द० उक्तापवादादीना
 तयोदगत्यात्तया । श्चामसत्वं तस्य रागिषकते तयो-
 दगत्यात्तया तदभेटान् तदधिपटिमकटपि तथा । करण
 "करण तयोदगविषम्" गा०का० उक्तप्रामकर्मिन्द्रिय-
 द्यकमनोब्रह्मरुद्धाररूप तयोदगत्यात्तया ।

चतुर्हंमसख्याबोधका कवि०ख० उक्ता । विद्या "अद्भानि
 वेदायत्यारो मीमासा न्यायविकार । धर्मयास्तु पुराणेषु
 विश्या त्तेताचतुर्हंम इत्युक्ताद्भविद्याद्विरुपा"मनु "स्वाय
 म्भुयो महारभूत् प्रथमस्ततोःमो स्वारोषिपोत्तमजता-
 मघरैवताख्या । पशुस्तु चाक्षुष इति मघित एषिव्या
 वैश्वसक्तद्वु सभुति सप्रमोऽयम्' सि०यि०उक्तामं 'सा
 क्षिर्दक्षसावर्गिर्भ्रं ससावर्गिकसाथा । धर्मासावर्णिकोरुह-
 उक्तोरौष्यथ भीलक' पुराणोक्तामा च चतुर्हंमत्यात्तया ।
 इन्द्र इन्द्रयन्त्रे मन्वन्तरभेदे उक्तनामयुक्त , भुवमम् भूरा-
 द्विषप्रकातसादिशप्रकरूप भुवन्तरकयोगताराय चतु
 र्हंमत्यात् तथा । एव यममूर्ति यमधर्मराजमृत्युलक
 'वक्षतकावसर्भभूतस्यौडुस्वरदभनोचपरमेष्ठिकोदरधिल-

थितगुणात्मिका चतुर्हंमत्यात्तया । जितिगुणः रूपमजगत्
 धर्मगत्यापरिमाणेषुचतुर्हंमयोगिभागपरत्यापरत्येग
 यत्ययत्यात्तक, जलगुण मन्वर्हंमस्ये इमहितवितितुया-
 त्क, अतिमगुणय बुद्धिगुणयु तेष्येदे पयवसंख्यापरि-
 माण एवक्तम योगिभागभावाभाधमाधर्मात्तक चतुर्हं-
 मत्यात्तया । जित्वा तद्वारागिषकते चतुर्हंमत्यात्तया तद-
 भेटाचतधिपयथापि तथा । मघतो तस्यापतदभेटाकरपादक
 त्यात तथा । श्रीविद्यायन्त्रवाद्युक्तोपम् तन्त्रे तेषां
 चतुर्हंमतोक्तेमाथा । निर्वृत्त्याःइम् । 'मन्त्रिर्बोधो
 ययन निर्वृत्त परिभाषणम् । कति प्रमाद्वान्द-
 वमयोऽप्युदगुहम् । भाषणं पूर्वगत्तु च्चाध्यमहार
 एव च । मयक्षिरति सङ्कारे उक्ताव्यहानि नामन "
 गा०द० उक्तमन्याटोनां चतुर्हंमत्यात्तया ।

पशुदगमत्याबोधक विमेषव्यवस्थायां चन्द्रकामिक्यात्मिका
 तपि उभयपक्षोयमप्रतिपटाटिदुपा पशुदगत्यात्तया ।
 चन्द्रकामाहत्याया मामान्यतिदित्येऽपि तस्या विमेषतो
 व्यहाराभावात् न पशुदगत्यात्तया । अतिनल्लम्
 तत्तत्तकते पशुदगत्यात् तदभेटान् तदधिपयधोऽपि तथा
 अतिगजती तस्या पशुदगाचरपादकत्यात् तथा ।
 वैज्जायीचाह "वैश्व पशुदगाहेम" मन्त्रुक्तेषाम्यागौष
 स्य पशुदगाह्यापकत्यात्तया । पशुमान तस्य पशुदग
 तिदिदुपत्यात् तथा । काकीयन्त्रकोषे "विपञ्चारे पीठे'
 इत्युक्तेषोमा पशुदगत्यात्तया ।

बोडगसख्याबोधका इन्दुकना "अस्मता मानदा दूपा नृदि
 प्रहोरतिर्भृति । मगिगपनिक्ता कानिक्कोत्सिक्ता श्री
 पीतिरुदा । पूर्णा पूर्णाश्रिता कामदायित्य सरजा
 कला. गा०ति० उक्तामृतादिदुपा, भलायच्छे वक्ष्यमाणा
 दिगादिदुपा मङ्गलता च बोडगत्यात् तथा । स्वरवर्ण
 तन्त्रमते चकारादिविमर्गान्तक बोडगत्यात् तथा । गिष्वा
 मते "स्वरा यिगतिरेकचेति" इत्युक्ते एकविगितस्येति
 भेटा । अदि बोडगाचरपादत्यात् तथा । विद्याया
 रागिषकते तस्या बोडगत्यात् तथा । तदभेटान् तदधिपौ
 इन्द्राग्ने अयि तथा । तप्यज्ञानोपयोगितया प्रातव्यपदा-
 दाधे "ममाणप्रमेयध ययप्रयोजनदटानिषिद्धानावयवत
 र्कमिर्षयवाटजस्यवितयुक्तेत्याभासच्छजानिनिपहस्यान
 रूप गीतमोक्त बोडगत्यात्तया । प्रेत्याद्दम् अ्याद्य
 हादगमासिकवापसासिकविद्ययपिच्छीकरणरूप बोडग
 त्यात्तया । अथ बोडगरालिके मगिधमवत्तादिदुपः पीठ

त्वात्तथा । ते च ऋषाः "मरुतः", षड्भोजः २ पौरवोऽङ्ग ३
 औगीनरशिवि ४ दाशरथिराम ५ भगोरथ ६ ऐकविल-
 ङ्कीप ७, यौवनशोभान्धाताः, नाङ्कपययाति ८
 नाभागोऽम्बरीषः १० शशविन्दु ११, गय १२ साङ्कृतिः
 रनिदेव १३, दौष्मन्तिर्भरत १४, वैश्य १५, जामदग्नो-
 राम १६ इत्येते भा०द्रो० ५५, ७० अ० दर्शिताः ।
 तन्वान्तराद्युपादानलक्षणं सांख्योक्तं विकार एकादशे-
 न्द्रियपञ्चमहाभूतात्मकत्वेन बोद्धव्यत्वात्तथा । "बोद्धव्यकस्तु
 विकार " सां०का० ।

१७ सप्तदशसंख्याबोधका । अनुराधा राशिसक्रे तस्याः सप्तदश-
 त्वात् तथा तदभेदात्तदधिपमित्योऽपि तथा । अत्यष्टिः सप्त-
 दशाक्षरपादत्वात् तथा । लिङ्गदेहाययः "पञ्चप्राणमनोबुद्धि-
 दशेन्द्रियसमन्वितम् । अयञ्जीवतभूतोत्यं सूक्ष्माङ्ग भोग-
 शाधनम्" इत्युक्तानां सप्तदशत्वात् तथेति वेदान्तिनः ।
 साख्यमते तु पञ्चप्राणस्थाने पञ्चतन्त्रात्वापीति भेदः "स
 सप्तदशकेनापि युज्यते नात्र स गय " । "सप्तदशैकं
 लिङ्गम्" सा०श्रु० ।

१८ अष्टादशसंख्याबोधका ऋषि० क० सप्त द्वीपाः महाद्वीपा
 जम्बुप्रभृतयः एकादश उपद्वीपा इत्यष्टादशत्वात् तथा ।
 "अष्टादशद्वीपनिष्ठातयूप" रघु "नवहयद्वीपपृथग्-
 जयन्श्रियामिति" नैष० । विद्या धनुर्वेदायुर्वेदान्त्वर्षीर्ष-
 शास्त्रमङ्गितचतुर्हर्षविद्यारूपा अष्टादशत्वात् तथा ।
 महापुराणम् उपपुराणशब्दे दर्शितब्राह्मणादिरूपम्
 अष्टादशत्वात् तथा । ऋतिः अष्टादशमृत्तिकारिगण्डे-
 दर्शितविष्णुमृत्तितमपीता अष्टादशत्वात् तथा । धान्यम्
 अष्टादशधान्यशब्दे दर्शितयगादिरूपम् तथा । महा-
 लक्ष्मीभुजा तस्या अष्टादशभुजात्तथा । ज्येष्ठा राशि-
 चक्रे तस्या अष्टादशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिप इन्द्रोऽपि
 तथा । भृतिः तस्या अष्टादशाक्षरपादत्वात्तथा । विवाद
 अष्टादशविवादपदशब्दे दर्शितस्युदात्तादीनामष्टादश-
 त्वात्तथा । कुण्डलसंस्कारा "अष्टादशस्युः संस्काराः
 कुण्डलानां तन्त्रमोदिताः । वीक्षणं मूलमन्त्रेण हस्तरेण
 प्रोक्षणं मतम् । तेनैव साङ्गम दर्भैर्वर्षणाम्बुज्ज्वल सतम् ।
 अक्षेप खननोद्धारौ तन्त्रमन्त्रेण प्रपूरणम् । सजीकरण
 मन्त्रेण सिधम वक्ष्णोपा मतम् । कृत्तमं चैतिसन्त्रेण वर्ष्म-
 मन्त्रेण मार्जनम् । विधेयमं कलारूप कल्पनं तदनन्त-
 रम् । लिखित्तीकरण पञ्चादृदयेनाङ्गमं मतम् । अक्षेप
 पञ्जीकरणं चतुसन्त्रेण कुम्भे शुभे । चतुसन्त्रेण तनुत्वेण

तनुयाच्चेत्तपाटनम्" या० ति० उक्तानासु अष्टादशत्वात्तथा ।
 माया सञ्चिता यौरसेनी महाराष्ट्री भागधी अर्द्धभागधी
 आवन्तिका दाक्षिणात्या शाकरी वाङ्मिकी द्राविडी
 आभीरी वाण्डाली यावरी पैशाची प्राकृता चेतिसा०द०
 उक्तानां षोडशानां राक्षसीपाशात्यासङ्घितानामष्टादश-
 त्वात् तथा "अष्टादशभाषाकारविद्यासिनी" सा०द०
 असनम् "दश कामसङ्ख्यानि तथाष्टौ क्रोधजानि च ।
 असनानि उरनानि प्रयत्नेन धिक्छेयेत् । मृगयाऽश्वो-
 दिवास्रगः परिवादः स्थियोमदः । तैर्यत्निकं वृथा-
 द्या च कामजोदशकोणम् । पैशुन्यं भाङ्गसं द्रोह ईर्ष्या
 ऽस्त्रयाऽर्धद्रुषणम् । वाग्दण्डजसु पाशय क्रोधजोऽपि
 गणोऽष्टकः" मनूकमृगयादीनामष्टादशत्वात्तथा । भारत
 पर्वं तेषामष्टादशत्वात्तथा ।

१९ जनविशतिबोधका । धर्मशास्त्रकारक "मन्वतिविष्णुहा-
 रीतयाचवल्क्योऽगमोऽङ्गिराः । यमापस्तम्बसंवर्त्ता का-
 त्यायनवृहस्पती । पराशरव्यासशङ्खालिखिता दक्षगौत-
 मी । योतातपोऽसिष्य चर्म्मशास्त्रप्रयोजका " इत्युक्त
 मन्वादीनामूनविशतित्वात्तथा । मूलनक्षत्रम् तस्य
 राशिसक्रे जनविशतितमत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिप-
 निष्कृतिरपि तथा । अग्निष्टितस्तस्या जनविशत्यक्षरपादत्वा-
 त्तथा । अभिजिष्मानम् तस्या उत्तराषाढापञ्चदशदण्ड-
 न्यवणचतुर्दण्डरूपतयोनविशतिदण्डात्मकत्वात्तथा ।

२० विशतिबोधकः रावणभुजाना, मखानाम्, अद्भुत्तीना च
 हस्तपादयोस्तावन्मतत्वात् तथा । पुष्पांषाढा राशिसक्रे
 तस्या विशत्यात्तथा । तदभेदात् तदधिपजलमपि तथा ।
 कन्दोरूपा कतिस्तस्या विशत्यक्षरपादत्वात् । शनेस्तुला-
 वाद्युच्चांगे मेघे नोर्षांशु तथा । तत्र तस्य विशाये एव
 परमोऽज्ञानीचयो ज्यो० उक्तत्वात् । ताजकोक्तपहोऽञ्जलम्
 "त्रिंशत्स्वमे विशतिश्चमे स्वे" नी० क० उक्ते-
 स्तस्य विशतितमत्वात्तथा ।

२१ एकविशतिषंख्याबोधका । परपुरामजितजयस्तस्य एकवि-
 शतितत्वात् तथा । उत्तराषाढा तस्या ऋक्षचक्रे एक-
 विशत्यात्तथा । तदभेदात् तदधिपविष्णोऽपि तथा ।
 कन्दोरूपा प्रकृतितस्या एकविशत्यक्षरपादत्वात्तथा ।
 मूर्च्छना "मूर्च्छनायैकविशति" भरतोक्रे सप्तस्वराणाम्
 प्यारोहायरोहकमरूपैस्त्रित्वात् एकविशतिरूपतया तथा ।
 स्वरवर्ण "स्वरा विशतिरेकशेति" शिष्योक्तं स्तन्यते स्वराणां
 तद्व्यवस्थात्तथा ।

२१ हाविंशतिषंस्वाभोधका । अथवा तस्या अथचक्रे हाविंश-
त्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपश्चरिरपि तथा । आत्तति
तस्याहाविंशत्यक्षरपादात्त्वात्तथा । निघण्टुस्थानम् 'प्रतिष्ठा-
हानि प्रतिष्ठान्तर प्रतिष्ठाविरोध प्रतिष्ठास न्यायो-
हेतुनरमर्षान्तरं निरर्थकमविज्ञातार्थमपाथैकमप्राप्तकाल
न्यूनमधिक पुनरुक्तमनुभाषणमज्ञानमप्रतिभाक्षेपो सता-
त्तथा पर्युत्थयोज्योपक्षेपणम् निरनुयोच्छाहयोगोऽप-
सिद्धान्तोहेत्वाभासाश्च' गौ० सू० उक्तानां प्रतिष्ठाहान्या-
दोना हाविंशतित्वात् तथा ।

२२ त्रयोविंशतिषंस्वाभोधका । घनिजा तस्या अथचक्रे
त्रयोविंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिपवश्चरपि तथा ।
विक्रति तस्या त्रयोविंशत्यक्षरपादात्त्वात् तथा ।

२४ चतुर्विंशतिषंस्वाभोधका । तन्वम् प्रथममक्षरद्वयस्य
क्षरपरसगन्धतन्मात्रं कादयेन्द्रियपञ्चस्यस्युत्तरूपं चतु-
र्विंशतित्वात् तथा । पुरुषसहितप्रधानादिपरत्वे पञ्चविंश-
तित्वस्य पुरुषेश्वरयुततत्परत्वे चतुर्विंशतित्वस्य बोधकमिति
भेद । गायत्र्यक्षरम् तस्या षडक्षरपादात्त्वात्तथायाद्या
तथासंख्यायोगात् तथात्वम् । जिम अथभाजितसम्भवा-
भिनन्दनसुभतिपञ्चप्रथमसुभार्चं चन्द्रप्रमसुविधियोतसन्ने यो-
यवासुपुच्छविमकाभन्तोर्ध्वरुर्ध्वमान्निर्गुण्युररमसिष्ठमि-
प्रतनिभिनेमिपार्चं वीराक कसुर्विंशतित्वात् तथा । ज्या
क्रान्तिच वि० पि० चतुर्विंशतिमितत्वोक्तेस्तथा । यतभिषा
तस्याराधिके चतुर्विंशत्वात्तथा तदभेदात् तदधिपवश्चरो-
ऽपि । स्वगततारासप्तदशपरत्वे यतत्वस्येति भेद ।
सकृत्तिस्याचतुर्विंशत्यक्षरपादात्त्वात्तथात्वम् । आति
न्यायोक्तदोषभेदरूपा प्रतिषेधहेतु चतुर्विंशतित्वात् तथा ।
सा च गौ० सू० दर्शिता यथा "साधस्य वैधस्योत्कर्षाप-
कर्षपर्यावर्णय विकल्पसाध्यमाप्रमाप्रिमक्षरप्रतिष्ठानानुत्-
पत्तिर्धयप्रकरणहेतुवर्षापक्यविशेषोपपत्त्युपक्षयप्रपक्षवि-
निष्ठाभित्यकाश्चसमाः" इति । वैशेषिकोक्तः द्रव्यान्वितः
गुण रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणप्रत्यक्षत्वसयोगविभा-
गपरत्वापरत्वबुद्धिश्चदु खेच्छाहेयत्वगुरुत्वद्रव्ये हृष-
स्कारप्रत्ययाप्रत्ययव्यापकत्वात् चतुर्विंशतित्वस्य बोधक ।
अन्यार्थपरत्वे त्रिधादीना बोधक इत्युक्तं प्राक् । पिण्डु-
मूर्त्ति गुरुवक्रगदापद्मानां दलनामहृष्टेषु विन्या-
सविशेषेण जातचतुर्विंशतिभेदा तथा । तस्य मूर्त्तभेदा-
ध्यानशब्दे वक्ष्यते ।

२५ पञ्चविंशतिषंस्वाभोधका 'मूखमहातरविक्रतिषंश्चदादा

प्रकृतिविकृतय सप्त । धोङ्गकस्तुनिकारो न प्रकृतिर्न
विक्रति पुरुष" सा० का० उक्तपुरुषसहितप्रधानादि
पञ्चविंशतित्वानामङ्गीकारात् तथा । 'पञ्च पञ्चजना'
इति श्रुतिरेव तत्र मानतथा तैरङ्गीकृता । सा० भा० तु
तस्या श्रुते देवपितृगन्धर्व्यासुरयक्षादीनां पञ्चप्राणा-
दीना पञ्चविंशतित्वपरतैत्युक्तम् । पूर्वभाद्रपदा तस्या-
राधिके पञ्चविंशत्वात्तथा । तदभेदात् तदधिप अक्षै-
कपादपि तथा । उक्तं तस्या पञ्चविंशत्यक्षरपादात्त्वा-
त्तथा । स्वर्गं कादिमावसानवर्षानां पञ्चविंशतित्वात्
तथा । "स्वर्गानां पञ्चविंशति" शिखा ।

२६ षड्विंशतिषंस्वाभोधका तन्वम् जीवेश्वरसहितप्रकृत्यादि-
रूप तस्य षड्विंशत्वात्तथा । उत्तरभाद्रपदा तस्या
राधिके षड्विंशत्वात् तथा तदभेदात् तदधिपान्नि-
सोऽपि तथा । सकृत्तिस्या षड्विंशत्यक्षरपादात्तथा ।

२७ सप्तविंशति । मन्त्रल उटु चक्रयन्त्रे दर्शिताराधिकस्य
अन्यादिसप्तविंशतिरूपत्वात् तथा । रेवती तस्या राधि-
चक्रे सप्तविंशत्वात्तथा । शुक्रस्य मीने सूक्ष्म कन्यायां
सुभोच च तथा ।

२८ अष्टाविंशतिषंस्वाभोधका साभिजिजस्यत्वं तस्याष्टाविंश-
त्वात्तथा । सात्विकनार्यंक्षरार "योवने सत्वजासासा-
मटाविंशतिषस्यका । अक्षरद्वारात्तत्त्वं भावबावहेत्वास्त-
योऽङ्गना । योभा क्रान्तिच दीपिच माधुर्यंश्च प्रगसभता ।
औदार्यं धैर्यं सित्येते सप्तैव स्युरयत्रजा । लोका विद्याषो
विष्कृत्तिर्विष्कोक किष्ककिष्कितम् । मोहायित कुट्टमित
विभ्रसोक्षितं मद । विष्कृत तपनं भौध प्र विष्केपच
कुत्तहसम् । हसितं चकित केकिरित्यष्टादशस्यका"
सा० द० उक्तदशमभावजभावसहितलोकादीनासप्तदशाना-
मष्टाविंशतित्वात्तथा ।

२९ हाविंशत्यभोधकाः दन्त तस्य नरस्ये हाविंशत्पक्षक
त्वात्तथा । भगवदपराध अथपराधशब्दे २१०८० द
र्शिताना यानगमनादीना अतिविषिष्टासुभोजनादीना
वा हाविंशत्त्वात्तथा ।

३० त्रयतिषंस्वाभोधका । नाभ्याश्चकारः "आशीराक्रन्द
कपटाऽक्षमागर्वाऽक्षमात्रया । उत्प्रासप सृष्टाक्षोभ
पसासापोपपत्तय । आशसाऽथवसायौ च विषर्षोऽथ
सत्तौ । उत्तेजन परीक्षादो नीतिर्षविशेषश्चम् । प्रोत्
साङ्गश्च साङ्गायमभिमानीऽनुवर्त्तनम् । उत्तुर्त्तनं
तथा याच्ना परीक्षारोनिनेदनम् । प्रवर्त्तनास्वान

शुक्रिगृह्यांशोपदेशनम्" सा० ८० उक्तायीरादीना
 तत्संख्यकत्वात्तथा । व्यभिचारिभाव "निर्देवावेगदैन्य-
 च्चममदजडता औपद्रोहो विबोध स्वप्नापसारगर्वा-
 मरणमलसताऽमर्षनिद्रावह्नित्वा । औत्सुक्योन्मादशङ्का
 कृत्स्नमतिषङ्कित्वा व्याधिसंज्ञासखञ्जा हर्षास्त्रयाविषादा
 सृष्टिचपलताग्लानिचिन्तावितर्का " सा० ८० उक्तानां
 तत्संख्यत्वात्तथा ।

३६ षट्त्रिंशत्संख्याबोधका । रागिणी "रागा षट्त्रिंश-
 द्वाभ्यां इति भरतीक्तेः षडन्तादिरागभार्याणां तत्-
 संख्यकत्वात् तत्संख्याबोधकता । रागिणीशब्दे तास-
 वक्ष्यन्ते । भाटकलचणम् सा० ८० "षट्त्रिंशत्संख्यान्यत्र"
 इत्युपक्रमस्य "भूपणाक्षरसंघातौ शोभोदाहरणं तथा ।
 श्रेतुसंशयशतान्तास्तुव्यतर्कं पदोच्चय । निर्देशभाभिप्रायौ
 च प्राप्तिर्विचार एव च । दिशोपदिष्टे च गुणातिपाता-
 तिगयौ तथा । विशेषणनिर्दक्षौ च सिद्धिर्भवति विषयार्थौ ।
 दाक्षिणयानुमयौ सामायां पत्तिर्गर्हणा तथा । पृच्छा
 प्रसिद्धि साहचर्यम् संज्ञेपोगुणकीर्तनम् । ज्ञेयो मनो-
 रथोऽनुक्तसिद्धिं प्रियवचसां" इत्युक्तमूपणादीनां
 षट्त्रिंशत्संख्यात्तथा ।

३८ षड्विंशत्संख्याबोधका सोमसूर्याग्निजला "सोमसूर्या-
 ग्निभेदेन साहकार्यसंस्मृताः षड्विंशत्संख्यास्तत्संख्य-
 यत्संख्ये व्यवस्थिता "सा० ति० उक्तानां सोमयोऽग्निकला
 सूर्ये ह्यदग्निकलाऽग्निदग््निकलाऽरूपाणामष्टत्रिंशत्संख्यात्तथा ।

४० चत्वारिंशत्संख्याबोधका । तान "चत्वारिंशत्संख्यतानामता" इति
 भरतीक्तेः तत्संख्याव्यतानानां तत्संख्यात्तथा ।

४६ ऊनपञ्चाशत्संख्याबोधका । अमिल' अमिलशब्दे दर्शितो-
 नपञ्चाशद्वेदस्यात्तथा ।

५० पञ्चाशत्संख्याबोधका । साहकारिणो तस्या तन्त्रमते
 पञ्चाशद्गर्वात्संख्यात्तथा । "पञ्चाशद्विभिर्षिभक्तेत्या-
 दि" सा० ति० ।

५१ एकपञ्चाशद्बोधका महापौठ महापौठशब्दे वक्ष्यमाण
 भेटानां महापौठविशेषाणां तत्संख्यात्तथा ।

६४ षड्दशबोधका । षड्दश गिल्लामते "षड्दश षट्त्रिंशत्पटि-
 वां षड्दशं सन्धुवतोमता" । स्वराविशतिबेकय स्वराणां पञ्च-
 विंशति । यादयश्च षट्तात्पटी चत्वारश्च यमा षडता ।
 अतुस्वारोविषमश्च+क्रुपौ चापि पराश्रितौ । इत्युच्येति
 विज्ञेय स्वरार प्रतएव वा' इतिविज्ञोक्तेस्तथा । कला
 कलाशब्दे षड्दशमाषभेदानां तासां षड्दश पटित्वात्तथा ।

महादेशीपौठम् "सायामङ्गलमागवामनमहाक्ष्मीचरित्रा
 षट्गुच्छायाच्छत्रिहिरण्यहार्तिनमहेन्द्रोद्दोशवम्पापुरम् ।
 पद्म क्षीरकमञ्जनेत्रपटेलीचन्द्रपू श्रीगिरि कोलाकुलक
 पूरुषं पर्वतकुरुक्षेत्रे कश्चिद्भुविदा' । काशीरैकाक्षकाञ्ची-
 मन्त्रयगिरिवरेकारकुनुभूतदेशीकी दाम्नावेशजाखन्वरचर-
 भिमष्ठीशाङ्किकायोप्रयागा । त्रिप्तोत काककोशीञ्ज-
 यिमिसमथुर कोशकाकान्यकुञ्जी ड्राणैद्वाराट्टहासा विरज
 इह तत कुण्डिम राजनेहम् । नेपाथ प्रयत्नवर्द्धन
 साक्षवपारसोकामरूपकेदार । विन्ध्यमहामठगोश्रुतिक-
 स्मिन्नाश्रीपीठमरुदेशा " पदार्थादर्शोक्तानां तत्संख्य-
 कत्वात्तथा ।

१०० शतसंख्याबोधका' पुरुषायुषम् "शतायुर्वे पुरुषः इति
 श्रुतेस्तथा । रावणहृस्वाङ्गुलि तस्य विद्यतिबाहुत्वेन
 प्रत्येक बाह्वौ पञ्चाङ्गुलियोगात् शतत्वेन तथात्वम् ।
 इन्द्रयज्ञ' तस्य शतयज्ञत्वेन तद्यज्ञानां शतत्वात् तथा ।

१००० सहस्रबोधका । इन्द्रनेत्र' तस्य सहस्रनेत्रतया तत्रे-
 त्वाणां सहस्रत्वेन तथा । विराट्पुरुषसक्तु तत्पाद-
 तद्वाङ्गुलानुसर्वा च तथा । "सहस्रशीर्षां पुरुष सहस्राक्ष
 सहस्रपात्"श्रुति । कात्तेशीर्यार्जुनबाहु वाण्याश्चरबाहुश्च
 तयो सहस्रबाहुत्वात् तथा । अनन्तशीर्षम् तस्य सहस्र-
 शीर्षतया तथा । गङ्गास्रोतोसुखम् सहस्रसङ्गमसमीपस्थाने
 सहस्रसुखतया तस्या प्रसङ्गान्तात्तथा । वासवेदशाखा
 तद्देवस्य सहस्रशाखात्तथा ।

१०००० अयुतसंख्याबोधका रामराज्यकाल "दश वर्षेसहस्रा
 षि रामोराज्यमकारयत्" रामा० उक्तेस्तथा ।
 अत्रेद बोध्यम् । शास्त्रकारै रे ये पदार्थां अयुतसंख्यक-
 तया उक्तास्तस्यच्छब्दास्तत्संख्य संख्याबोधका । तेषु दिङ्
 भात्वमत्र दर्शितम् अथैव रीत्याभ्ये पामपि सुश्रुताद्युक्तभेट-
 युक्ततत्संपदार्थपराया यद्गाना तत्संख्यसंस्कारकत्व
 कल्पनीयम् । यद्दार्थयोरभेदाश्च क्वचिच्छब्दस्य तदर्थकता
 उक्ता क्वचिश्चाद्यस्यैव तत्संख्यसंख्यायोगोक्तं तेनैव तत्स-
 दर्थकपदस्य तत्संख्यसंख्याबोधकता उच्येया । इत्यास्तु विशेष
 ससुदायवर्तिपदार्थस्यैवदेवश्रुतित्वाभिप्रायेण बहुगंख्या-
 न्वितपदार्थबोधकानामपि एकवचनादिप्रयोगोऽपि । यथा
 "रामोऽग्नेर्देवैर्जन्धिक्षु संतैरित्यादी" रामजन्धुयो मित्त्व
 षड्दशबोधकत्वेऽपि एकवचनान्ता अग्नेर्देवैरित्यादौ सप्तव-
 चदशबोधकयोः बहुवचनान्ता । एवमन्वयापि । उक्त-
 यद्गानां क्वचित्संख्यापरत्वम् क्वचित्संख्येवपरत्वम्

कश्चिद् प्रस्थाप्यताऽपि यथा "दिग्भिर्नृषैरुच्यते यत्कै
 यैषैर्भसंख्यैर्नखस मितैश्च" श्री०क०दिगादिग्रन्थानां द्यमा-
 द्य गपरत्वम् । एव "युग्मानो कृतमूतानि त्रयसुभो वसु-
 न्नयो" इत्यादौ युग्मान्निग्रन्थतोनां तत्तत्संख्यापूरणो
 द्वितीयादिपरत्वम् । अत्र च ये ग्रन्था उक्तास्तत्पर्याय
 ग्रन्था अपि तत्तत्संख्याबोधकाः इति ।

एकादेश सु० कर्म० । पाणिन्युक्ते उभयस्थानिग्रन्थे
 एकस्मिन्नादेशे । एकादेशश्च यथा स्रारिरित्यत्र स-
 रयन्त्य अन्त्याकारस्य अरिग्रन्थादिमूताकारस्य चेत्युभयोः
 स्थाने दीर्घभूत एक आकारः एवमप्यत्रापि । "एका-
 देश उदात्तेनोदात्तः" पा० ।

एकाद्गन(त्र)विंशति स्त्री एकै न विंशतिः । एकान्न-
 चाडुक् दस्य वा न । ?एकोनविंशतिर्ब्रह्मणां, २तद्युक्ते
 च एवमेका(दुन)वृत्ति गदादयः ।

एकानशा स्त्री एको न च शोभस्थाः असमर्धसमा० । अने-
 कशावत्यां दुर्गायां वा च यद्योदागर्भसंभूता प्रजा-
 पतेरशजाता । तद्योक्तं हरिश्च० ई०क०यथा "नन्दगोपस्य
 मायैका वसुदेवस्य चापरा । तस्यकाञ्चं हि गर्भिन्यौ
 ययोदा देवकी तथा । देवकजनयदु विष्णु, ययोदा
 तान्तु कन्यकासु" इत्युपक्रम्य "वसुदेवस्तु सट्टहा-
 दारकं क्षिप्रमेव च । ययोदायागृह्य रात्रौ विवेश सुत-
 वत्सस । ययोदायास्तविप्रातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ।
 गृहीत्वा दारिकां ताञ्च देवकीययने न्यसत् । परिवर्त्ते
 क्षते ताभ्या गर्भाभ्यां भवविक्रमः । वसुदेव जता-
 यो वै निर्लगाम निवेशमात् । उपसेनसुतायाश्च कंसाया-
 नकद्रन्दुभि । निषेदयाभास तदा कन्यां तां वरपरिणीम् ।
 तच्छ्रुत्वा स्मित कंशोरक्षिभि सह नेगित । आजगाम
 गृहद्वार वसुदेवस्य वीर्यवान् । स तत्र स्मितं दृष्टि
 क्रि जातमिति चाब्रवीत् । दीयतां श्रीमन्निषेवं वाग्भिः
 समभितर्ज्जयन् । ततो हाहाकता सर्वा देवकीभवने स्नि-
 य । उवाच देवकी दीना वाप्यविक्रमया गिरा । दारिका
 पुत्र । जातेति ब्रह्मं समभियाद्यती । श्रीमनो मे हता सप्त
 पुत्रगर्भास्तया विभो । । दारिकेय इतैत्रैना पश्यस्य यदि
 मन्यसे । दृष्ट्वा कसस्तु तां कन्यामकथ्यत सुदा युतः । इ
 तैत्रैना यदा कन्या जातेत्युज्ञा द्यार्जुनति । सा गर्भययन-
 क्षिप्रानर्भाम्पुक्षिप्रमूर्धला । कसस्य उपतोम्यका पृथिव्या
 पृथिवीषमा । पादे तां गृह्य सुसुप समाविध्यावधूय च ।
 सद्यश्चनेन गृह्णा शिवायां समपीदयत् । साऽनभूता शिला-

पृष्ठे विप्लवा दिवस्यतम् । इत्या गर्भतत्त्वं वा स स-
 हसा सक्तमूर्धजा । जगामाकाशमाविश्य दिव्यसगतसेप-
 ना । कन्यैव चाभवत् सा स दिव्या देवैरभितुता । नील-
 पीताम्बरधरा गजकुसुभोपसक्तनी । रथविस्तीर्णजघना च-
 न्द्रवक्त्रा चन्द्रभुजा । विद्युद्दिव्यस्वर्यामा बालार्कधदृशेष्वा ।
 पयोधरस्त्रभवती सन्धेर्व सपयोधरा । सा वै निमित्तमोपक्षे
 सर्वभूतगणकुले । गृह्णन्ती हसती चैव विपरीते नमस्तति ।
 विहायसि गता रौद्रीपयो पानभक्तसमम् । जहास च स
 हाहास कसश्च व्रिताऽब्रवीत् । कस कसात्मनाशान यदह
 वातिता त्वया । सहसा च ससृक्षिप्य शिलायामभिपो-
 थिता । तस्मात्तवान्काशेऽह कथमाप्यस्य यत्तुषा । पाट-
 यित्वा करैर्हेहसृष्टं पास्याभि योषितम् । एवमुक्त्वावचो गो-
 र सा वधेष्टेन वर्जना । सं सा देवालय देवी सगवा वि-
 चवार ह । सा कन्या वदधे तत्र इन्धिसङ्गनि पूजिता ।
 पुलवत् पाश्यामाना सा देवदेवाश्रया तदा । विधि चैनाश-
 योत्पद्मामयाद्देवीं प्रजापतेः । एकानशा भोगकन्या र-
 चापं केयवस्य च । तां वै सर्वे सुमनस पूजयन्ति न
 यादवा । देवीञ्च दिव्यवपुत्र कण्यः संरक्षितो भवा ।
 तस्यां गतायां कसस्तु तां भेने ष्टस्यमात्मनः" ।
 "सा कन्या वदधे तत्र इन्धिसङ्गनि पूजिता । पुलवत्
 पाश्यामाना वै वसुदेवाश्रया तदा । एकानशा स
 यामाह्वरुत्पदां मानवाभुवि । भोगकन्या दूराधर्मासु"
 इति च । इहसृष्टं सृष्टिब्रह्मणे "एकानशा कार्या
 देवी ब्रह्मदेवकण्ययोर्मयी" ।

एकानुद्विष्ट लि० एकमत्त दिष्टम् "सहस्रपां" पा० । एकोद्देश्येन
 दत्तनाशे । "यावदेकाहदिष्टस्य गन्धोसेपच तिष्ठति । विप्रस
 विदुषोदेष्टे तावदुमङ्ग न कोसंवेत्" मत् ।

एकान्त लि० एकाः अन्तः निचयः सोमा वा । शब्दत्वेने अ-
 तियमे "तेजःसमा वा नैकान्तं काकप्रस्य महीपतेः" भाष ।
 "शक्तुन्नेकान्तमनोविनोदिमम्" नै० । क्रियाविशेषबलेनात्
 न० । "एकान्तविध्व सिधु मङ्गिधामासु" रघु० "नात्प्रतस्तु
 योगोऽस्ति नचैकान्तमनप्रत" गीता । तदुचति २इत्ये
 त्रि० । "एकान्तपाण्डु स्तनसम्मिहारम्" रघु । "एका-
 न्तयैत्याव कदसोविशेषाः" कुमा० । एव एवानी
 यत् । निर्जने हरहृषि । "तस्माद्धान्ते हृष्यस्थानः
 ययैकान्ते कर्त्तव्या" श्लो० त० । "वासे बहूनां बलहे-
 भनेद्वाप्रां द्योरपि । तस्मादेकान्तनास्याव चिन्म-
 नेत् नित्यसंयुत, पुरा० । ततः तबिक् । एकान्तस्य एका

ने च्याद्यर्थे । “इष्टे साऽपार्था चेन्नैकान्तोऽत्यन्ततो
ऽभावात्” सा०का० । तत्र भव० उञ् । ऐकान्तिक एका-
न्तमने त्रि०स्त्रिया ङीप् । “ऐकान्तिकी कुरेर्भक्तिरुत्पा-
तायैव कस्यते”पुरा० । एक एवान्त० स्वभावे यस्य । एक-
रूपतामाप्ते त्रि० । “विश्वोक्त्यैकान्तभूतानि सूताग्यादौ
प्रजापति । स्त्रिय चक्रे खदे हार्त्तं यया पुंसां सतिर्ह-
ता” भाग० ६, १८, २२ ।

एकान्तत्यागवादः प्र० वस्तुन० एकान्तता एकस्वरूपता
अस्तीत्यादिसम्बन्धरूपता तस्य त्यागप्रतिपादकोवादः ।
अर्हं द्विविधोक्त्याग्दभेदे । सव वादः अर्हच्छब्दे स्याहाद
प्रकरणे ३८६ ष्ट० दर्शितः ।

एकान्तदुःखमा स्त्री इष्टा समा वर्षोदुःखमा सुपमा० पत्वम्
एकान्त इ पमा २त० । बौद्धकल्पिते कालभेदे च्चेमच० ।
यथा “काष्ठो द्विविधोऽवसर्पिण्युत्सर्पिण्यो भेदतः ।
सागरकोटिकोटीनां त्रिशत्या च समाप्यते । अपसर्पिण्यां
षडरा उत्सर्पिण्यां त एव विपरीता” । एवं द्वादश-
भिररैर्विचर्त्तते कालचक्रमिदम् । तत्रैकान्तसुपमारचतस्रः
कोटिकोटयः । सागराणां सुपमा तत्र तिस्रस्तूत्कोटिकोटयः ।
सुखमदुःखमाने द्वे दुःखमसुखमा पुनः । सैका सहस्रै-
र्वर्षाणां द्विचत्वारिंशतो गिता । अथ इ खसैकविंशतिरब्द-
सहस्राणि तावती त्रु स्यात् । एकान्तदुःखमापि स्येतु-
संख्या परेऽपि विपरीता । प्रथमारतये मत्स्योस्त्रिदशो क-
पत्यजीविता । त्रिदशो कगव्युत्सृष्ट्याया स्त्रिदशो कदिनभो
जनाः । कल्पद्रु फलसप्तशतार्थं त्वरके नराः । पूर्व
कोश्यायुषः पञ्चधत्त यतसहस्रयुषा । पञ्चमे त्रु वर्ष-
यतायुषः सप्तकरोक्षुष्या । षष्ठे पुन षोडशशतयुषो-
हस्तसहस्रयुषा एकान्तदुःखप्रचिता उत्सर्पिण्यामपो-
दयाः । पञ्चानुपूर्व्यां विज्ञेया अरेपु किल पट्सपि” ।

एकान्तर त्रि० एकमन्तर व्यवधानम् । १ एकव्यवधाने “एका-
न्तरे त्यातुलोवाद्भवतोऽपौ तथा सृजतौ” मनुः । यङ्० ।
२ एकान्तरवर्त्तिनि त्रि० । “एकान्तरास्तु जातानां धर्म्य
विद्यादिम विधिम्” मनुः । एकदिनव्यवधानेन भोजनरूपे
३ प्रतभेदे न० एकदिनव्यवधानेन जावमाने ४ अवरभेदे पु० ।

एकान्तमुषमा सुष्ठु समा वर्षे सुपमा सुपमादि० पत्वम् २त० ।
बौद्धमतसिद्धे कालभेदे एकान्तदुःखमायन्दे विव्रति ।

एकान्तिन् त्रि० एकान्तपत्यस्य इति स्त्रियां ङीप् । १ प्रति-
ययवृत्ते एकान्त, एकस्वरूप उपास्यत्वेनाप्यस्य इति ।
स्त्रियां ङीप् । २ नाऽङ्गत्वविशेषे त्रि० । “एकान्तेना-

समोविष्णुयेश्चादेवं परावणः । तस्मादेकान्तिनः प्रोक्ता-
स्तज्जागवतचेतसः” गरुडपु० १२१ ।

एकान्त त्रि० एककालमेवात्रं मध्यं यत्र । १ एककालि-
कमक्षये एकमज्ञरूपे व्रते कर्म० । २ एकमात्रमध्यो अस्ते
न० । “जङ्गं यत्रासमन्त्रोयादेकात्रमथ वा पुनः ।
एताक श्रुरणञ्चैव श्रुकशिम्बीञ्च वर्जयेत्” काश्या० ।
“मध्योण वत्तयेत्तित्वं नैकावादी मयेत् व्रतो” मनुः ।
“क्रोत्वा सञ्जा प्राप्य स्टफुमेकात्रमक्षयमेकरात्रं त्रिरात्र
वा भोक्तव्यमिति” शु०त० अत्रतिः । एकस्मिन् स्थाने पच-
नीयमन्नं यस्य । अविमक्तो भ्रात्रादौ “एकास्रवर्त्तिनाञ्चैव
एकोद्विष्टं न पार्षणम् । एकपात्रेण वसतां पितृदेवद्विजा-
ञ्चनम् । एक भवेद्द्विभक्तानां तदेव स्यात् स्टफुष्टे” उह०

एकायन त्रि० एकमयनं विपयोऽवलम्बनं वा यस्य । १ विषया-
न्तरव्यावृत्तचित्ते एकापमनस्ते २ एकावलम्बने च ।
“तानि वा एतानि सक्त्यैकायनानि र्कल्पप्रतिष्ठितानि”
शा०उ० । एकमयनमवलम्बनीयं यस्य । ३ एकावलम्बनीये
त्रि० । “एवमेकायनं धर्मसास्रवेदेविदो जनाः” सा०शा०
७८७२ श्लो० । एकस्यायनं गतिर्यत्र । ४ एकमात्र-
गमनयोग्ये त्रि० “आतर भीमसेनस्तु विज्ञाय हनुमान्
कपिः । दिवङ्गमं करोषाथ भागिं भीमस्य कारणात् ।
अनेन हि पथा सा वै गच्छेदिति विचार्य सः । आस्त
एकायने मार्गे कदलीखलमखिलते । भ्रातृभीमस्य रक्षा-
र्थम्” भा० व० १४६ अ० । कर्म० । ५ एकस्याने न० ।
“यः स्यादेकायने स्त्रीनस्रूपीं किञ्चिद्विचिन्तयन्” भा०
अनु० ५, १२ श्लो० ।

एकार्थं पु० एकः अर्थः प्रयोजनमभिधेयम् पदार्थो वा ।
एकस्मिन् प्रयोजने २ अभिधेये ३ पदार्थे च । “वर्णां पद
प्रयोगार्थानन्वितैकार्थबोधकाः” शा०द० । बह्व० ।
४ एकार्थभिधेये यद्भेदे एकार्थे च एकग्रन्थोपस्थापितार्थकः ।
५ एकप्रयोजनयुक्ते त्रि० । अतुततदुभावे चिन्मू-चञ् ।
एकार्थीभाव अनेकार्थानामेकार्थताप्राप्तौ पु० “समासि
असु भिन्नैव शक्ति पङ्क्तयश्च यत् । बहूनां हतिघर्माणा
वचमैरेव साधने । खान्महत् गौरवं तस्मादेकार्थीभाव
ध्यात्रित” इति भर्तृहरिः । कर्त्तरि क्त । एकार्थीयुत
परस्परमन्विते एकस्मिन् विविद्यार्थे च “एकार्थमनेक-
ग्रन्थ वाक्यम्” निह० । नै० मते वाक्येऽपि शक्ति अक्षर-
वाक्यस्फोटस्यैव वाचकत्वात् “पदे न वस्तीविद्यन्ते वक्ष्येव-
यथा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्त प्रविषेको न कचन ।

माङ्गल्यार्थेयथा नास्ति कसिद् माङ्गल्यमस्ये । देवदत्तादयो
पाक्ये तथैव स्युर्निरर्थकाः” इति “पाक्यस्कोटोऽतिभिषक्तो
तिष्ठतीति मतस्तिरिति च” इति ।

एकावली स्त्री एकाऽद्वितीया ध्यायती माला मणिश्रेणी ।
(एकमर) हारभेदे, सा० द० उक्तोऽर्थात्कारभेदे ध्या-
हारयन्त्रे १६८ प्र० विवृति ।

एकावदा स्त्री एकः अष्टो यद्योमान यस्याः । एकहायन्या
स्त्रीगव्याम् । “एकावदा त्वेकहायनी” धरर । २ एक
वर्षयुक्ते त्रि० । एकवर्षादयोऽप्यत्र । “एकवर्षे” गत्रि
इते लक्ष्मणादो विधीयते” इति । एकहायनीऽप्यत्र
हायनस्य यद्योवाचितेत् सख्यापूर्वकत्वात् स्त्रिया ङोप्
इति भेद । “अरुणया पिद्गाव्यैकहायन्या गवा सोम
क्रीणाति” श्रुतिः ।

एकाशीतिपद् न० एकाशीति पटाभ्यत्र । गृहहारभ्रमने
यादौ वास्तुपूजार्थं कर्त्तव्ये तावन्निगतफोदके वास्तुमण्डल-
भेदे । तत्र मण्डल निर्व्यङ्ग्युत्थाभिर्द्विगोरेखाभि एका-
शीतिकोणत्तमं गृहहारभ्रमाद्यर्थे वास्तुयागे लेख्यम् यथाह
देवीपु० । “मासादे च चतुर्षु पटैरेकाशीतिपद् गृहे”
तल्लेखनप्रकारादि वास्तुमण्डलभ्यन्तरे वक्ष्यते ।

एकाश्रय त्रि० एक आश्रय आधारेऽवचम्बन वा यस्य ।
ऽयानन्यगतिके । २ एकाधाररक्षौ श्वैशेषिकोक्तगुणभेदे च ते
च गुण्या अनेकान्निगतगुणभिन्ना । “सयोग्य विभाग्य स-
ख्याहित्वादिकास्तथा । द्विष्टयकत्वादयस्तद्भेदेतेऽनेकान्विता
गुण्या । अतः शेषगुण्या सर्वे मता एकैक एतय”
भाषा० दर्शिता । एव च रूपरसगन्धस्पर्शयन्त्रा एकत्व-
भेकप्रयुक्त्य परिमाणपरत्वापरत्वानि बुद्धिसुषुप्तौ खे-
च्छाद्भेदयत्नगुरुत्वक्षेत्रसंस्कारादृष्टानि च तादृशाः, तेषां
प्रत्येकस्य एकैकप्रतिष्ठात् सयोगादीनान्त एकैकस्यैव
द्विष्टप्रतिष्ठाभिति न तथात्वम् । एकाधिकरणादयोऽप्यत्र ।
कर्म० । ४ एकस्मिन् व्याधारे पु० “हेतोरेकाश्रये येषा
असाध्यव्यभिचारिता” भाषा० ।

एकाष्टका स्त्री एका अष्टका । साषडष्टकाऽस्याम् २तत्क-
र्त्तव्ये आङ्गे च । व्यष्टकाना तासु कर्त्तव्यत्राङ्गाना च
त्रित्वेऽपि आ० स्त्री० सू० “हेमन्निशिरयोऽसुतर्षामपर-
पक्षाषानष्टमीषट्का एकस्या वेति” एकस्या अपि
कर्त्तव्यतया विधानात्तथा । सा च सध्यत्वे न साषडष्टका
एकी आद्या । अत एव “गवामयमायैकाष्टकाया दीक्षा”
कात्या० ११, २, सू० आ० “एकाष्टका नाम साषस्य

अष्टाष्टमी प्रसिद्धे” कर्केषोक्तम् । ३तदभिमानिदेव्यां
गव्याम् “एकाष्टका तपसा तपमाना लज्जान गर्भं मङ्गि-
मानमिन्द्रम् । तेन देवा अष्टहृन् यत्तु नृ ह्नासुरा-
णांमभवच्छचीभि” सा० ब्रा० २ प्र० ३ क० । गभीमिरित्यत्र
गवीपतिरिति” अथ० ६, १, १०, पाठ । “एकाष्टके । सुप्र-
लभ सुवीरा पय स्याम पतयो रयीषाम्” अथ० २, १, ५
एकाष्टौल पु० एकमभ्योव काण्ड तद्वृत्कठिनत्वात् लाति
ला क प्र० ० पत्य टोर्षथ । पकटवे धमर पाठाय स्त्री ।
(आकनादी) राजनि० ।

एकाहृ पु० एकमहृ ट्ब्रसमा० एकयन्त्रोत्तरत्वात् नाङ्गा-
देय । “अङ्गाङ्गाना पु षि” पा० पुं स्तम् । “एक-
स्मिन् दिवसे “एकाहृनेत्रं गवेषेत्” इत्य० मृति “सन्न-
चारिण्येकाहृ” मनु । “अद्वयैकाहृगम” पा० ।
उपचारात् । २ एकाहृषाब्धे अग्निष्टोमादौ यागभेदे
च । “उक्तप्रकृतयोऽहृनैकाहृ” आश्व० ६, १, १ ।
“उक्तो ज्योतिष्टोम एकाहृनीनसत्वाणां प्रकृतिभूतः
उक्तानि पञ्चविंशतिरहृनि सात्त्विकाणि एतेभ्य एव
सात्त्विकेभ्योऽहृभ्यो ऽहृनैकाहृ व्याख्यायन इत्युक्तम्
इदानीं तानेकाहृनीमान् बहुकामेनाचार्येण “उक्त
प्रकृतयोऽहृनैकाहृ” इत्युक्तम् । तस्यायमर्थः उक्ता प्रकृति
येषां ते इमे उक्तप्रकृतयोऽहृनैकाहृ । प्रकृति प्रकारो
न रूपान्तरमित्यमर्थान्तर ज्योतिष्टोमोहि सर्वेषामेकाहृ
नीनसत्वाणां प्रकृतिरिति सिद्धम्” नारा० । “अनितदेगे
त्वेकाहृ ज्योतिष्टोमो हादयगतदक्षिणक्षेत्रे न यस्येका-
हृमासु” ६, १, १ ।

एकाहृगम पु० एकाहृने गम्यते गम-कर्म्मणि घञ । एका-
हृगम्ये देगे “अद्वयैकाहृगम” पा० ।

एकाहार पु० एकस्मिन् दिने एक आहार । एकस्मिन्
दिने सलङ्कोजने “एकाहारकृत्या (विधववा) कार्यो न
द्वितीय कथञ्चन” शु० त० पुरा० । “सुनिभिर्द्विरयम
सक्तम्” इत्यादिना द्विर्भोजनस्य विधानेऽपि एककाम-
मात्रभोजन तस्या विहितम् । एकाहारे च परिच्छ्वैव-
आहारस्य रागमात्रे न द्वितीय इत्यनेन तथैव प्रतिपाद-
नात् । एक आहारो यस्य । एकस्मिन्दिने सलङ्कोक्तम्
त्रि० “प्रौढपद त यो सासमेकाहारो भवेत्तर” भा०
अतु० १० ६ अ० ।

एकीकरण न० एक+अभूततद्भावे च्चि क्त-अतुप्रयोग ख्युट् ।
अनकथाभ्यादेः रायकररथन एकतापादने । कर्म्मणि ङ ।

एकोक्त तथापादिते धान्यादौ त्रि० एकी+भू-घञ् । एकी भाव्यनेकधान्यादे राशिताप्रापणरूपे व्यापारे पु० । कर्त्तरि क्त । एकीभूत एकत्वप्राप्ते अनेकधान्यादिराश्यादौ । क्त-ल्यप् । एकीकृत्य तथापादन क्तत्वेत्यर्थे अय्य० भू-ल्यप् । एकीभूय एकत्व प्राप्तेत्यर्थे अय्य० ।

एकीय त्रि० एक+भवाथे तस्येदमित्यर्थे वा क्त । १ एकपक्ष-भवे सहाये, २ एकसम्बन्धिनि च ।

एकीक्ष्ण पु० एकमीक्ष्ण यस्य । १ क्रांते २ एकचतुर्युतमात्रे काणे त्रि० । ३ क्रांताचार्ये पु० । बलिना वामनाय दीय-मानत्रिपदभूमिं प्रतिषेधत एकस्य षचनमनाद्वय तद्वा-नाय प्रवर्त्तमान बलिं शीघ्रं दानार्थं गृह्णीतजलपात्रद्वारं स्रक्ष्मसूत्र्यां प्रविश्य बन्धतस्तस्य ऊल बुद्धा जलद्वारा-वरुणनिवारणच्छेदेन कुशेन तस्यैकं नेत्रं वामनेन विदारितमिति तस्य तत्कालादेकनेत्रतेति पौराणिकी कथाऽत्रातुसन्वेया ।

एकैक त्रि० सुबन्धस्य एकस्य धीश्वार्ये द्वित्वम् “एक बह्वी-हिवत्” पा० द्विरुक्त एकग्रन्थो बह्वीहिवत् तेन सुब-लोपस्य भवभावौ । मल्लिकपदार्थे इह इयोरपि सुपोलुकि कते सति बह्वीहिवद्भावादेव प्रातिपादकत्वात् सप्तदायात् पुन सुप् । स्थियां टाप् । एकैका आहृति । “न बह्वीह्वी” पा० सर्वनामसञ्ज्ञानिवेधः मुख्यबहुमीह्विपरस्मै एकैकस्यै एकैकस्मात् इत्यादौ सर्वनामकार्यम् । “दश दश वा एकैकस्मिन् माषा ” शं० ब्रा० ८, १, १, २ । तत कार-कार्ये षष् । एकैकयस् कारकस्यप्रत्यये के अय्य० । “एकै-कयसरेत् लच्छ् द्विज पापापतुत्तये” मा० त० विश्वा० “ब्राह्मणस्य घद्याहस्य यत् प्रमाणं समासतः । एकैकयु-गाना तु क्रमयस्मान् निबोधत” मनु० । स्वार्थे यत् । एकैकस्य तदर्थे न० “एकैकस्ये मातृपूर्व्यां भूत्वा भूत्वे ह जा-यते” भा० ७, १५, ४२ “एकैकस्यं तदा योधा धार्तराष्ट्रस्य भारत । पर्यवर्त्तन्त गन्धर्वैर्दशभिर्दशभि सह” भा० व० । २४० । नीलकराहेन “एकैकस्येति पठित्वा एकैकमिति व्याख्यातम्” एकैकयो भाव यत् । एकैकस्य “एकैक राशिमवने “एकैकस्ये न यथातुपूर्व्यम्” भाग० ५ १, १५ ।

एकीपिका स्त्री नित्यकर्त्तृधा० । (व्याकनादी) दृष्टे रत्न-मासा । “एकीपिकाजश्चरौ च प्रसेधे स्त्रीश्रयोपहृत्” । “एकीपिकातेज सहतमतियीत पित्तहरमनिलप्रकोपण शोभाभिहरणम्” इति च सुश्रु० । कश्चित् रत्नमासायाम् एकीपिकेतिपाठ इहा मन्त्रकल्पद्रुमे तादृशग्रन्थोलिखित ।

एकोक्ति स्त्री एका उक्ति अविभायक्ति । उभयपदार्थवि-पयिष्यामेकस्या शक्यौ । यथा पुष्पवन्तौ इत्यादौ पुष्पवत्-पदेन दिवाकरनिगाकरयोरुभयोरेव बोध न तु अल्पदा-दिवत् मल्लिकपदार्थबोध इत्याकरे इश्यम् । एव “जात्याकृतिव्यक्तय पदार्थे ” गौ० सू० जात्यादीनामेक-शक्यैव बोध इति व्युत्पत्तिवादे गदाधरः ।

एकोत्तर त्रि० एकैकउत्तर यत् एतौ सप्तच्छदवत् सख्याशब्दस्य धीश्वार्यता । एकैकाधिके । “एकाद्विरेकोत्तरा अद्वा व्यक्ताभाज्या क्रमस्थिते” शोभा० । “सर्गादौ तु यथा काश वायु ज्योतिर्जल सहोम् । सूच्यत्येकोत्तरगुण्या सथादत्ते भवन्नपि” । “तस्मात्त्रादीन्यह्वारादेकोत्तरगु-णानि च” इति च याज्ञ० । “यथास ख्यमेकोत्तरपरि-दृष्टा शब्दस्यैकरूपरसगन्धा” सुश्रु० एकाधिकादयो-ऽप्यत्र त्रि० ।

एकोदक उ स्त्री एक समानसुदक यस्य । समानोदके सप्तमपुष्पादूर्द्धं षटर्हशरूपपर्यन्ते गोत्रजे “समानो-दकभावस्तु निवर्त्तताचर्दशात्” षट्तेस्तत्पर्यन्ताना-मेकोदकत्वम् । “जन्मन्येकोदकाना तु तिरात्वाच्छु द्विरि-प्यते” मनु० ।

एकोदर पु० एक समानसुदरं गर्भस्थानं यस्य । समा-नोदरे श्वातरि स्थिया टाप् । कर्म० । २ समाने उदरे न० । “एकोदरमसृत्तानाम्” षट्ति ।

एकोद्दिष्ट न० एक प्रेत उद्दिष्टोयत् । प्रेतोद्देश्यके श्राद्ध भेदे तस्य इतिकर्त्तव्यातादिक श्रा० त० निरूपित यथा । गोभिल । “अथैकोद्दिष्टमेक पवित्तमेकोद्दिष्ट एक प्रियलो नावाहन नागनीकरण नात्र विश्वेदेवा स्त-दितमिति तद्विप्रश्न सुस्रदितमिति मत्स्यपुरम् उपपत्ति-तामितप्रत्यस्थाने, अमिरस्यतामिति विषम, अमिर-तोऽस्तीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतश्राद्धमिति” । अथेत्यनेनै-कोद्दिष्टस्य पार्व्विधाननन्याभिधान तयोः प्रकृतिविकृतित्व-स्यचयति । अतएवैकोद्दिष्टे पार्व्विधम्येमाप्रामाहमादि-प्राप्नौ नावाहनमित्यादिनिषेध उपपद्यते अन्यथा प्रा-प्तभावाग्निषेधोऽस्तुपपन्न स्यात् । एतत् प्रेतश्राद्धमित्युप-संहारात् एक प्रेतसुद्दिश्य यद्दीयते श्राद्ध तदेको-द्दिष्टमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम् । अतएव प्रतिव-पत्सरिकस्य मैकोद्दिष्टस्य किन्त्वेकोद्दिष्टविधिकत्वम् । अथा-र्थे क्वाद्दिदस्यरूपसङ्घटितपवित्तक्यप्राप्तौ एक पवित्त-मिति पुनरभिधानसार्थकत्वात् तदवयवैकदसपरम् ।

आज्योत्तरात्काले 'बर्हिः प्रादेगवाले धर्मि
 कुर्वते' इति गोभिलस्यै चर्चनप्रण दक्षप्रण
 यत् । अत्र नाशकम् नाम्नीवाचमिति निवेधयोः प्री-
 तादयोःदनीकत्वात्तुर्कार्वाण प्रथमस्यैवा प्राङ्मुखो
 टितं प्राङ्गावाहनस्येति निमित्तान्न नानप्रधानस्यैव
 विरमप्रवृत्तिरित्येवमात्रं विरमप्राङ्गावाहनमिति । एतेन
 विरमप्राङ्गावाहनस्येति प्रीतिरिति चोक्तं । अत्रान्यो
 कल्पनित्येन कृतमेवमात्रमे "उत्तमेन दत्ता पातमा-
 मथा जवति पृथिवीवादि प्राङ्गावत्तमस्योऽपान्ना-
 मगमनापि बाधः आत्मनस्योभावात् अद्यतमिति मन्त-
 लिङ्गवितोधात् । अदितिमिति अत्रिमत्र इति तदन्त्या
 इति तत्रिमत्रे, अदितिमत्र मत्र । कृपममनात्कृपयमे
 न प्रतिवचनानुपपत्त्या मत्रमादि निवृत्ति अद्यतमन्-
 स्याने उपनिषत्सामिति प्रयोग अद्योतिवतामिदमेवा-
 द्यादिकमन्त्यात्वे अस्मिन्नात्मन्यनुपपत्त्या मत्याप्ययो-
 ग । अतएव विरमदित्यादासत्तादिकमन्तिजगामिति
 निमित्तम् । ततश्च 'प्रेतादासत्तमनु च' इति अङ्गु-
 षोऽयं "ततो वदेत् पुनर्धोमानस्यस्युत्तरिताम्" इति भा-
 र्गुश्रुतिसुतादीदञ्च गोभिलस्यैवात्मात्वात् प्राङ्गावत्तमम् ।
 अमित्येवामिति "वाजेवाजे" इति आनेःभिरस्यतामि-
 स्यनेन विगर्जनमिति । एतन्न "प्रेतप्राङ्गेषु घर्षेण म
 नाभिरस्यताम् । एतदस्य विरमोऽयं मत्तम् प्रवर्जितम्"
 'एतन्प्राङ्गावत्तमपरिचिदत्तम् एकीदिते मन्त्याजिन-
 सस्यस्यस्यनेन यदिघर्जनं तन्प्रेतप्राङ्गविषयम् अगि-
 रस्यतामिति तु घर्षात्कारिकावयवमिति कस्यान्योदवा-
 वाचयतिमिदंयुक्तं निरस्तम् । अङ्गुषात्तमेव पा-
 र्श्वेऽभिरस्यतामिति विगर्जनस्य मात्प्रत्यादेकीदितेऽपि
 तथात्वात् घर्षं घातिवाधारत्वादिपेधानुपपत्तेश्च । एत-
 दिति पूर्वोक्तैतिकर्त्तव्यतायाहासिगर्षं । प्रेतप्राङ्ग
 नम् घर्षं परिश्रित्येन प्राप्रविश्लोकस्यपिपत्तः प्राङ्गम्
 अङ्गुषमपिपत्तैकरणस्य तथाविधपित्त्याभावात् । अतएव-
 "घर्षःप्रवृत्तमेवप्राङ्गावत्तमपरिचिदत्तम् एकीदितेऽपि "विश्वान्दं न
 युञ्जीत पितृणा चोपजायते" इत्युक्तम् । अतएव विष्णुना
 "प्रेतस्य नामगोत्राभ्या दत्त्वाश्रयोदकेषु" च इत्यत्र प्रेत
 नामगोत्राभ्यामिदमेव प्रेतस्येकत्वं नञ् अस्मिन् इत्युक्तम्
 ततश्च मन्त्रे प्राप्रविश्लोकोप धिकएव विश्वान्दस्याने प्रेत-
 पदोऽपि नञ् अस्मिन्प्राङ्गावत्तमभिजे । एवमभिसामगमये
 अस्मिन्स्येन नोक्तेषु किञ्च प्रेतत्वेन अद्यस्यैवमोऽपि ।

मठमाङ्गुषादेरपि प्रेतप्राङ्गावत्तमवित्याम् । अतएव प्रा-
 ताप्येवामि "प्रेतास्यनामगोत्राभ्यात्प्राङ्गेऽपिपितृताम्"
 इत्युक्तम् । अत्र प्रेतप्राङ्गावत्तमो नञ् अस्मिन्प्राङ्गाव-
 त्तमना मन्त्रे मन्त्रिकोऽपि अङ्गुषादिकान् तन्प्रेतप्राङ्गाव-
 त्तमवित्याम्, प्रेतपदना अस्मिन्प्राङ्गावत्तमो नञ् अस्मिन्प्राङ्गाव-
 तुदत्तात् । ततश्च प्रेतप्राङ्गावत्तमं च गोत्रस्य इति इत्य-
 अतएव तर्पणे विष्णु 'ततश्च मन्त्रे' मन्त्रादिनागत्या विश्व-
 पदस्याने प्रेतपदोऽपि शितीयात्तं तर्पेद्दुः विश्वपदोऽपि
 एके पितृतामिति" इति । एतेषां वचनात् प्राङ्गावत्त-
 मत्वात् प्राङ्गावत्तमवित्याम् एकीदितिविषयमभ्युत्तयेति प्राप्तं
 पितृतामोऽपिपितृवत्तमवित्याम् अभिसामये च मन्त्रादि-
 मोऽपिपितृवत्तमोऽपिपितृवत्तमः । एतच्च देवतास्य विश्वपदोऽपि
 न प्रेतपदोऽपि ततश्च विश्वपदना दिव्यपितृवत्तमत्वात् इति
 मन्त्रादिप्राङ्गावत्तमत्वात् "मधु योऽस्यु न पिता" इत्यत्र यो
 धर्मं पिता पिता एवमभ्यामिपितृवत्तमत्वात् नञ् मधुमयो
 भवतिमि भास्यस्येवामे कीर्तिरिति विवेकितपदयोः सामाना-
 करण्यं प्रतीयते अत्र च यत्पितृवत्तमोऽपिपितृवत्तमो
 सामानाधिकरण्यात्प्रेताभेदावभावात् इति विश्वप्राङ्गावत्तम-
 इति विश्वपदं विश्वपदत्तं नञ् अतएव प्राप्रविश्लो-
 कत्वरं वेति तेषात्त मन्त्रे विवेकिते वक्तव्यं नञ् प्रेतपदो
 च नञ् "विश्वान्दं न युञ्जीत" इत्यनेन निवेध । एवम्
 आत्मावेति मन्त्रे विवेकिते मन्त्रे दत्ताः प्राङ्गावत्तमोऽपि
 तदा मातरपितृतावागम्यन्तःभिरपुत्रगजने द्वियमापे प्रा-
 ङ्गावत्तमं प्राप्तिंयताम् । एव शक्तिप्राङ्गेऽप्येतेषु नान्दी-
 सुक्तविषयेषु न देवमेवेति अत्रान्यं सर्वं तन्प्रेतप्राङ्गाव-
 त्तमो च विश्वपदप्रयोगनिवेधात् प्रेतपदोऽपि चार्थः ।
 "अत्रैकीदिते गोभिसानुतोऽपिप्रेतमभिधीयते । एतच्च
 विष्णुः 'एतन्नान्नाङ्गुषैर्कीदिते' इति एकवत् एक
 पञ्चनश्रुत्यया स्यात्तर्पणैत "अपूर्वोऽपिपितृमूक" (जं-
 इत्युक्तेन पूर्वोप्राङ्गावत्तमनात्तकल्पनेन अङ्गुषवत्तमनात्त-
 मनात् विवृतान् कर्त्तव्यं एकस्मिन् पितरि अङ्गुषवत्तमस्यावग-
 नेतादीत्यात् तदन्तावर्धककागमात्प्राङ्गावत्तमोऽपिपितृवत्तम
 न नन्यं विवृतो अङ्गुषवत्तमस्याने एकवत्तमोऽपिः कर्त्तव्य
 इति आद्यमस्यमिदं वचनम् । यथा "पवित्ते स्यो वैश्व-
 व्यावित्तम्" पवित्त्वावि वैश्वयो इति न चात्र पवित्तमधि
 वीणावम् इति विश्वदयितोक्तं युक्तं "पवित्ते स्यो वैश्वव्या-
 विति" मन्त्रस्य चैव पवित्ते युवा विष्णु देवताके स्य भवत्य
 र्वाङ्गुषवत्तमं आन्वयमिति सायनाचार्यव्याख्याने उप

विष्णुनापि तथा व्याख्याने सम्बुद्धप्रान्ताप्रतीते । एवं
 "विष्णोर्भनसा पूते स्थ" इत्यत्रापि पूतमर्षीति । "अत्र पितरो
 मादयध्वं यथाभागमाष्टपायध्वम्" इति मन्त्रे अत्र प्रेत ।
 मादयस्य यथाभागमाष्टपायस्वेत्युक्तम् । प्रार्थनार्थक-
 त्वादीयकारोयमध्यमपरुषबहुवचनस्याने तदेकवचनस्यैव
 चह्यत्वात् न तु भूतार्थकत्वार्थकारोयमाष्टपायया इत्य-
 निरुद्धमष्टोक्तो युक्त अतएव त्रौदक्षादिभिरपि "मादय-
 स्वेत्युक्तम् "अमीमदन् पितर" इत्यत्र अमीमदत्प्रतेति
 ष्टपायिपतेत्यत्र ष्टपायिष्टेति । एत पितर इत्यादिपि-
 ष्टाङ्गावाहनमन्त्रे एहि मंतेति, सौम्यास इत्यत्र सौम्येति
 दत्ताभ्यमित्यत्र देव्याभ्यमिति, नियच्छतेत्यत्र निय-
 च्छेति, नमोवदत्यादिमन्त्रेषु पितर इति स्थानचतुष्टये
 मंतेत्युक्तम् । एष वदत्यत्र ते इति । आशी प्रार्थने च
 येभ्य इत्यत्र यस्मै इति तेषामित्यत्र तस्येत्युक्तम् ।
 एतद् पितर इत्यत्र तु प्रेता इति विवक्षतावूहो न तु व
 ह्युपचमस्य "एतद् पितरो वास इति जल्पन् प्रथक् प्र-
 थक्" इति ब्रह्मपुराणेन प्रकृतावेव पार्ष्वणे पित्रादिषु
 प्रत्येकमेतद् पितर इति बहुवचनान्तमन्त्रप्रयोगात् अ-
 त्त्वानर्थक्येन तद्विकृतावेकोदिष्टेऽप्यसमवेतार्थं बहुवचनस्यैव
 युक्तत्वात् । ततश्च प्रकृतौ समवेतार्थस्यैव विवक्षतावूह ।

सवत्सरिके त्वेकवचनान्ततयैवोहो न तु पितृपदस्य तत्र
 प्राप्तिप्रलोक्येन तथैव युक्तत्वात्" आ० त० रघुनन्दन ।

एकोद्दिष्टश्च "हादग प्रतिमास्थानि आद्यं पाण्मासिके
 तथा" इत्युक्त पञ्चदशश्राद्धकम् । अत्र हादगपद त्रयोदश-
 नामप्युपलक्षणम् "सवत्सरे विष्टेऽपि प्रतिमासञ्च मासिक
 मिति" काष्ठ० मा० कौयुमिना वत्सरघटकप्रतिमासे तस्य
 विधानात् अत एव "हादग मासा सवत्सर क्वचित्
 त्रयोदश मासा सवत्सर" इति श्रुतौ वत्सरस्य त्रयोदश-
 मासात्मकत्वसक्तम् ।

सथैकोद्दिष्टनिमित्तकाद्योनिच्छ्यते स च आ० त०
 रघुनन्दनेन दर्शितो यथा
 वासवत्स्र । "ऋताह्नि तु कर्त्तव्य प्रतिमासन्त वत्-
 सरम् । प्रतिष वत्सरञ्चैवमाद्यमेकादशेऽहनि" । एका-
 दशेऽहनीति स्वाम्याशौचान्द्वितीयदिनोपलक्षणम् ।
 "सत्यादि ऋतकान्ते तु भोजयेदयुजो हिकानु" इति
 मत्स्यपुराणैकवाक्यत्वात् । आद्य षोडशश्राद्धानामादि-
 भूतम् । तथा च छन्दोगपरिशिष्टम् । "श्राद्धमग्निमत
 कर्त्तान् दाहादेकादशेऽहनि । भुवाणि तु मरुत्वोत

प्रमिताह्नि सवदा । हादग प्रतिमास्थानि आद्य पा-
 ण्मासिके तथा । सपिण्डीकरणञ्चैव इत्येव श्राद्धषोड-
 शम् । एकाह्नेन तु पण्मासा यदा स्युरपि वा त्रिभि ।
 न्यूनं स वत्सरस्यैव स्थाता पाण्मासिके तदा" । अग्नि-
 मतश्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि श्राद्ध कर्त्तव्य
 तस्य दाहावधिदशाहोचितत्वात् । अन्येमान्त मर-
 णावधि तथा च शब्द "मरणादेव कर्त्तव्यम् सं-
 योगो यस्य नाग्निना । दाहादूर्ध्वमशौचं स्यादुयस्य
 वैतानिको विधि" । वैतानिक श्रौतो ह्येव तस्मादग्नि-
 मद् श्रौताग्निपरम् । ततश्च केवलश्राद्धाग्निमतो निर-
 ग्नेश्च मरणादेवाशौचम् । भुवाणि एतानि षोडश श्रा-
 द्धानि नित्यानि सवदा ऋतधनालाभेऽपि । प्रमिताह्नि
 मृततिथौ आद्यश्राद्धपाण्मासिकश्राद्धयेतरश्राद्धानि
 कार्याणि आद्यश्राद्धैकादशाहं विधानात् पाण्मा-
 सिकयोस्तु कालान्तरविधानात् । अत्राशौचान्द्वितीयदि-
 व-
 सोयाद्यश्राद्धस्यादिभयत्वसमाख्यातुरोधेन तदुत्तरकर्त्तव्यमा-
 सिकतिथेर्ऋततिथिवात्तुपपत्त्या तत्त्वजातीयत्वमेव प्रती-
 यते । तेन प्रथमऋततिथि विहायान्यऋततिथिमादाय
 सासिकादिसिद्धिरिति । एवञ्च एकाह्नेन तु पण्मासा-
 नूना इत्यनेन ऋततिथिपूर्वतिथि प्रतीयते । एवं
 त्रिभिरित्यत्रापि तथा सवत्सरस्याप्येकाहादिनूने । अत्र
 स वत्सरकर्त्तव्यस्यापि पाण्मासिकत्व' द्वितीयवर्षमासभव-
 त्वाच्चात्तुपपत्तम् । सवत्सराभिधानन्वादिमध्याधिमासयुक्त-
 प्रथमाब्दस्य "हादग मासा सवत्सर क्वचित्त्रयोदश मा-
 सा सवत्सर" इति श्रुत्यनुसारेण त्रयोदशमासघटितत्वात्
 त्रयोदशमासएव द्वितीयमासमासिककरणाय काल सप्रम-
 मासकर्त्तव्यस्य पाण्मासिकत्व 'पञ्चा तु दिवसैर्मास क-
 थितो वादरायणै' इत्यनेनाविष्टम् । मनु षोडशश्राद्ध-
 गणने हादगमासिकत्सक्त कथमन्तमासयुताव्दे त्रयोदश-
 मासिकत्वमिति चेत् "सवत्सरस्य मध्ये तु यदिति स्यादधि-
 मासक । तदा त्रयोदशश्राद्ध कार्यं तदधिक भवेत्" इति
 सत्यव्रतवचनेन हादगमासिकादधिक त्रयोदशमासिक
 श्राद्धमित्युक्ते । एतद्वचन न्यायमूलकम् । "एव ऋताह्नि
 प्रतिमास श्राद्ध कर्त्तव्यं नित्यम्" "ऋताह्नि तु कर्त्तव्यं म-
 त-
 मासन्तु वत्सरम्" इति वचनद्वयेन पूर्वोक्तश्रुतिप्राप्तत्रयोदश-
 मासात्मक सवत्सर व्याप्य ऋततिथेर्ऋततिथि य.व.ज्ञान्द-
 इत्युक्तप्रतिमासकर्त्तव्यमासिकातुरोधेन तत्पक्षीयत
 ततिथिषु श्राद्धमिति बोधयता अर्थापत्त्या वैशाखादि

भूतस्यान्यमासिकं तन्मासीयतत्पञ्चीयतत्तत्तद्विषयं कर्त्तव्यं-
मिति बोधनात् सध्वोऽधिमासपाते द्वादशे मासि सृतगा-
सीयतित्यप्राप्त्या वर्षान्तविहितस्य मासिकस्य सपिण्डनस्य
षामासे । एतन्मासाधिमासेऽपि अतएवाद्यावद्ऽधिमास-
पातेऽपि सपुत्रारोतेन द्वादशमासे यद्द्वादशमासिकमित्युक्तं
तदन्त्याधिमासविषयम् तत्र द्वादशमासे सृतगा-
सीयतत्तत्तद्विषयात् । यथा सपुत्रारोते 'प्रत्यग्द्द्वादशे
मासि कार्यां पिण्डक्रियां द्विजैः । कश्चिन्नयोदशेऽपि स्या-
दाद्यं' चक्ष्णा त्वं पृथ्वरम् । अतएव उच्यते सूर्ये काल
वशाद्व्यत । अतः संपुत्रारोतः अतः कर्त्तव्यं मास-
विहितम् । मासविहितं कर्त्तव्यं पौषमासाद्यमेव हि ।
यत्तत्र विधानेन मास स परिकीर्त्तितः । अस्तं कालेऽपि
कर्त्तव्यमातिदकं प्रथमं द्विजैः । तेषु मासिकं पूर्वं सपि
खलीकरणात्तथा । गर्भे वाङ्मुपि काले च मृतानां पिण्डक-
रणेऽपि सपिण्डोक्तये चैव मासिमास विदुर्बुधाः । सपि
खलीकरणद्वये यत् कश्चित् आदिकं भवेत् । इत् वाच्य
या पूर्वं तत्र कुर्यान्न'स्तु'चे" आ. ०. रघुनन्दन ।

एकोद्दिष्टं मध्याह्नकालव्यापितयौ कर्त्तव्यं यथाह
"व्यामत्रात् त पूर्वाह्ने एकोद्दिष्टं मध्यतः । पार्षण
चापराह्णे त् प्रातर्द्विनिमित्तकम्" इति । "पूर्वाह्ने
दैविकं आह्नमपराह्णे त् पार्षणम् । एकोद्दिष्टं त् मध्याह्ने
प्रातर्द्विनिमित्तकम्" मनु । 'यो यस्य विहितं कालं
स्तुकाद्यव्यापिनो तिथिः । तथा कर्माणि कुर्वीत ह्युष-
ष्टवो न कारणम्" याज्ञ. । मध्याह्नकालत्रयं त्रिधा विमङ्गलदिन
द्वितीयभागरूप एव । तत्रापि कृतप्रथमभागात्स्वैव तदा-
रम्भकालः "कृतमे प्रथमे भागे एकोद्दिष्टप्रथमेत् ।
व्यापत्तं नपमीये या तत्रैव नियतात्मशान्' कालः व्यासोक्ति
-त्त' न पश्चिमदिगन्विस्थितच्छायाया पूर्वदिगन्मनारम्भ-
कालं तत्पश्चमीये कृतप्रथमेदृश्ये । गौतमोऽपि "आरभ्य
कृतमे अत्र कुर्यादारोहिणं भुध । विधित्तो विधिमास्थाय
रोहिण्यन्त न लङ्घयेत्" इत्यत्र कृतप्रथमकालतयोक्ते
पूर्वेद्यु रोहिण्यमात्रलाभे परदिने कृतप्रथमकालाभाःऽपि
परेद्युदेव आहं "यो यस्य विहितं कालं कर्म्मणस्तदप-
क्रमे । तिथिर्वाभिमतता सा त् चाद्या नोपक्रमोऽभिमतः"
बौधायनेनोपक्रमयोग्यतियेरेव आह्यतोक्ते । उभयदिने
कृतप्रथमलाभे रोहिण्यमात्रलाभे त् तत्रैव आहम् 'रोहिण्यन्त
न लङ्घयेदित्युक्ते । उभयदिने तयोरेखाभे सप्तमस्तदूर्ध्वं
कार्यं तत्राहोमे तयोर्लाभे वा पक्षभेदेन व्यवस्था "गुरु-

पक्षे तिथिर्वाद्या यस्यामभ्युदितोरपि । तथा कर्माणि
कुर्वीत ह्युषष्टवो न कारणम् । अथपक्षे तिथिर्वाद्या
यस्यामकामितोरपि । तथा कर्माणीत्यादि स्तन्दुपुच्छे ।
"द्वितीयादिकगुणाभां पूज्यता नियमादिषु । एकोद्दिष्टादि-
ष्टरादौ ह्युषष्टवरादिदेवता" व्यासोक्तेय । तत्र स्कान्दवाक्ये
ह्युषष्टवद्विषयं तिथिविषयं व्यासवाक्ये चन्द्रह्युषष्टद्विषयं रक्षे
द्विषयुक्तपक्षभेदेन व्यवस्थेति स्थितम् । तदेतत् काश्या
निरूपितम् यथा । "मन्त्रं चयद्दुःपञ्चीयनेन निर्व्व-
क्रियते । सचातुःपदम् । व्यासवाक्ये ह्युषष्टद्विषो-
दायां पितृत्रयविषयत्वमभिधानात् । "एकोद्दिष्टादि-
ष्टरादौ ह्युषष्टवरादिनोदनेति" हि पूर्वमुदाहृतम् ।
"दाश्रते चैतदेवेति" च अतः कथमनयोर्द्विषयत्वाभ्या
निर्व्वय । किमोदाहृतयात्रयस्त्वरस्कन्दपुराणवार्थव
चनेषु "ह्युषष्टवो न कार्त्तव्यं कर्त्तुं तत्कथं न
ह्युषष्टो निर्णयकारणत्वम् । अतोच्यते । अन्वि
द्वयानि ह्युषष्टद्विषयकानि । ततोभया, "अथो-
दमेक्षया हिंस्रविधि तिथिलक्षणम् । सर्वदोषी
परो कार्यां हिंसा स्यात् पूर्वकारिणी" । पिता-
महोऽपि "अथोदमेक्षया हिंस्रविधि तिथिलक्षणम् ।
सर्वदोषी परो पूज्यो हिंस्रं पूर्वत्त पूजयेदिति" भविष्यो-
त्तरे "अथोदमेक्षया हिंसा तिथिलक्षणम् । सर्व-
दोषी परो कार्यां हिंसा स्यात् पूर्वकारिणीति" । सर्व
साम्यमन्त्रस्यो वा । दोषो ह्येहि । हिंसाधिकक्षयः । एतं
अथोदमेक्षया सह यस्मिन्निषये गुनादिवाक्यं स विरोध
मात्रेति तत्र दैवपितृभेदेन व्यवस्थापकं व्यासवाक्यम्
ननु प्रकृतयो चयद्दुष्टयो पितृत्रयविषयत्वमतिपादक्यात्र-
वस्त्वरार्द्धवन्नेष्वपि कर्म्मकालव्यापिप्रयाज्ञस्य सर्वदोषीदि
यास्तस्य च विरोधेप्राप्ते सति कर्म्मकालव्यापिप्रयाज्ञस्य प्रा-
वस्त्युच्यते न तु प्रकृतयो चयद्दुष्टयो निर्णयहेतुत्व
मतिविध्यते । न तु व्यास अथोदमेक्षयाति पितृत्र-
यविषयत्वेन संकोचयामास, यात्रयक्त्यादयस्तु पितृत्रेऽपि
कर्म्मकालव्याप्त्या स्वर्वादिवाक्यान्वधानत्, इत्येव' निर्वि-
षयत्वमेवा प्रयच्छेतेति चेत् नैव यदा पूर्वोत्तरदिनयो
पितृत्रविषयककर्म्मकालव्यापि समाना यदा या दिनद्वयेऽपि
कर्म्मकालव्यापिप्रभाव ततोभयत्र स्वर्वादिवाक्यो निर्स्वे
तमयक्तव्यात्' । तत्रैवास्य विषयत्वम् इति भावः ।

"एकोद्दिष्टे त् सामने यदि विधु प्रजायते टा-
मासेऽन्यत्किन् तिथौ तस्मिन् तदा दद्यात् विषयम्"

देवः” । एकोद्दिष्टविधिकात् सावत्सरिक आहुतमपि एकोद्दिष्टशब्देन शास्त्रे व्यञ्जयते । “एकं दिष्टं सुता दश” , “एकोद्दिष्टं न पार्ष्णिम” इति च ऋत्विजो सावत्सरिकेऽपि तथा प्रयोगात् ।

एकोद्दिष्टाधिकारिणस्तु निर्णयविर्णयिता यथा “चन्द्रिकायां सुमन्तु ‘मातुः पितुः प्रकुर्वीत सस्थित-
 खौरसः सुत । गैत्रमेधिकसंस्कारं मन्त्रपूर्वकमाहृत” । तत्रैव हेमाद्रौ गृह्ये “पितुः पुत्रेण कर्त्तव्याः पिण्डदा-
 नोदकक्रिया । पुत्राभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे तु शोदर । अथ पुत्रपदं यद्यपि क्षेत्रजादिहादशविधपुत्रपरम् । ते च हादशपुत्रा यास्यवल्कलोक्तौ “खौरसो धर्मपत्नीजन्तु-
 त्समः पुत्रिकासुत । क्षेत्रजः क्षेत्रजातस्तु सगोत्रेषेत-
 रेण वा । गृह्ये प्रच्छन्न उत्पन्नो गूढजस्तु सुतः स्रुतः । कामीनः कन्यकाजातो मातामहसुतः स्रुतः । अथ-
 ताया सुताया वा जातः पौनर्भवः स्रुतः । दद्याद्भाता-
 पिता वा यं स पुत्रोदत्तकोभवेत् । क्रीतश्च तार्थ्या वि-
 क्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयंजतः । दत्तात्मा तु स्वयदत्तो-
 गभैः विघ्नः सहोदजः । उत्सृष्टो गृह्यते यस्तु सोऽपविद्धो भ-
 वेत्सुतः । पिण्डदोऽशहरस्यैषा पूर्वाभावे पर पर” ।
 इति तथापि “दत्तोरसेतरेषा तु पुत्रत्वेन परिपह” इति
 हेमाद्रावादिपुत्रपुराणे कलावितरेषां पुत्रत्वनिषेधादौ-
 रसदत्तपरमेव । यद्यपि “पिण्डदोऽशहरस्यैषां पूर्वाभावे
 पर पर” इति याज्ञवल्कलोक्तौ रौरुषाभावे दत्तकप्राप्ति-
 क्षयाप्यौरुषाभावे पौत्रः प्रपौत्रसदभावे दत्तकादय इति
 ज्ञेयम् । “पुत्रेण लोकान् जयति पौत्रेणामन्यम-
 न्नुते इति “अथ पुत्रेण पौत्रेण ब्रह्मस्योति विष्टप-
 मिति” जीमूतवाहमष्टतर्हारीतवसिष्ठगृह्यसिद्धिस्तोत्रे
 “लोकामन्यन्दित्रः प्राप्तिः पुत्रपौत्रप्रपौत्रकैरिति” याज्ञ-
 वल्कलोक्तेः । “पुत्रः पौत्रश्च ततः पुत्रः पुत्रिकापुत्र एव
 च । पत्नी भ्राता च तज्जयः पिता माता कृषा तथा ।
 भगिनी भागिनेयश्च सपिण्डः सोदकस्तथा । अश्वघ्नधाने
 पूर्वेषु सन्तरे पिण्डदाः स्रुता” इति स्रुतिस्यह्ये प्र-
 पौत्रानन्तरः पुत्रिकापुत्रोक्तेस्तत्सत्याश्च दत्तकस्य । यद्यपि
 गृह्यस्यतिमा “पौत्रश्च पुत्रिकापुत्रः स्वर्गप्राप्तिकरावभौ ।
 रिक्त्ये च पिण्डदाने च सप्तौ तौ परिकीर्त्तितौ धिति”
 पौत्रसाध्यसक्तम् । याज्ञवल्कलेन च “खौरसो धर्मपत्नीज-
 न्तत्समः पुत्रिकासुतः खौरससाध्यसक्तम्” तथापि लोके
 राजसभोमन्त्रोत्पादो किञ्चिद्भूने समशब्दप्रयोगादौप-

सख्ययो साध्यायोगाच्च स्तुत्यर्थेन न तु समधिकत्वं
 इति भ्रमितव्यम् । “पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा भ्राता वा
 भ्रातृसन्तति । सपिण्डः सन्ततिर्वापि क्रियाहो न्यप ।
 जायते । एषामभावे सर्वेषां समानोदकसन्तति । मातु-
 पत्न्यः सपिण्डेन सम्बद्धो यो ज्ञेयः वा । पुत्रद्वयेऽपि
 चोच्छिन्ने स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया न्यप । तत्त्वज्ञानान्तर्गतै-
 र्वापितद्विकृत्यात्कारयेन्मृग” इति विष्णुपुराणाच्च प्रपौत्रान-
 न्तरन्दत्तकादय इति पृथुचन्द्रमदनरत्नकाण्डादर्शा-
 दयः । मदनपारिजातेऽप्येवम् । वोपदेशरुद्रधरादयस्तु
 “पुत्रेषु विद्यमानेषु मान्यो वै कारयेत्स्वधाम्” इति सु-
 मन्तुक्ते “पितामहः पितुः पश्चात्पुत्रत्वं यदि गच्छति ।
 पौत्रेणैकादयाहादि कर्त्तव्यं ब्राह्मणोदशम् । नैतत्-
 पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवापेत्यतामहः” इति खन्दोगपरि-
 शिष्टे च पुत्रशब्दस्य हादशविधसुतपरत्वात् पूर्वाभावे
 पर पर इत्यस्थानन्यपरत्वाच्च दत्तकाद्यभावे पौत्रादी-
 नामधिकार इत्याहुः । अतएव निषेधादुपनीतपौत्र-
 सत्त्वेऽप्यनुपनीतपुत्रस्यैवाधिकारः । खौरससाध्यनुपनीतो-
 ऽपि कुर्यादित्याहुः पृथुचं सुमन्तु । “आहुः कुर्यादशश्य-
 तु मनीतपितृकोद्दिष्टः । व्रतस्थो वाऽव्रतस्थो वा एकएव
 भवेद्यदि” इत्यमृतम् । “कुर्यादनुपनीतोपि आहुमेको हि
 यः सुतः । पितृयज्ञाहुतिं पाणौ जुहुयादुवाङ्म-
 णस्य च” मनु “नञ्छस्त्रिन् दुज्यते कर्म्म किञ्चिदामौ-
 श्चिन्वन्मात्” । सुमन्तरपि नाभिव्याहारयेद्ब्रह्मण्यं वाव-
 न्नोञ्जी मिबध्यते । मन्त्राननुपनीतोऽपि पठेद्देवैक खौरस” ।
 ब्रह्म वेदम् मन्त्रपाठस्त्रिवर्षकालस्यैव । “अनुपनीतोऽपि
 कुर्वीत मन्त्रवर्षेऽथमेधिकम् । यद्यसौ कृतचूडः स्याद्यदि
 स्याच्च त्रिवत्सरः” इति सुमन्तुक्तेः । यत्तु व्यास
 “कृतचूडस्तु कुर्वीत उदकः पिण्डमेव च । स्वधाकार-
 प्रशुक्लीत वेदोच्चारं न कारयेदिति” यच्च स्मृतिस्यह्ये
 “कृतचूडोऽनुपनीतः पितुः आहुः समाचरेत् । उदाहरे-
 त्स्वधाकारः न तु वेदाचाराण्यसाविति” । तत्प्रथमवर्ष-
 ष्ट्वाविषयमिति साधवमदनरत्नपृथ्व्योचन्द्रा । त्रिवर्षोद्दि-
 मन्त्रवर्षस्य विकल्प इति चन्द्रिका वोपदेशः । मदन-
 रत्ने स्त्वान्दे । “यज्ञेषु मन्त्रवर्षकर्म पत्नी कुर्याद्यथा न्यप ।
 तथैवैदं कर्म कुर्यात् सा धर्मसंस्कृता” । अथको तु
 कात्यायनः । “अथ स्तुतेन पत्न्या च अग्निदानं सफलयकम् ।
 कर्त्तव्यमितरत्सर्वं कारयेदन्त्येव हि” । पुत्रप न जन्मतो-
 ऽधिकारी किन्तु वर्षोत्तरमिति कालादर्शं “वोलादाद्याः विद-

कार्वाकं न कुर्यात्तैः तमेधिकम्” इत्युक्ते । मदनरत्ने सुम
 न्तरपि “पुत्रयोत्पत्तिमात्रेण सस्कृत्यादृष्टमोषमात् ।
 पितर नाविदकाञ्चौत्पत्तिमेधेन कर्मणा” । एतच्चौरसस्यैव
 दत्तकादीना ह्यपनीतानामेवाधिकार इति कात्यायनम् ।
 ष्टुषोच० स्वान्दे “पितोरनुपनीतोऽपि विदध्या
 दौरस सुतः । यौहृदेहिकमन्ये तु सस्कृताः आद्वकारिण ”
 इति । अन्यत्रापि दर्शनह्यालयादायतुपनीतस्याधि-
 कारोऽस्माभि पूर्वसक्त । प्रपौत्राभावे दत्तकादयो हा-
 दय उक्ता । तदभावे भर्तु पत्नी तस्याय स “अपुत्रा
 शयनं भर्तु पालयन्तो व्रते स्त्रिता । पत्येव दद्यात् तत्-
 पिण्डं सत्समय समेत चेति” इत्यमरः । “भार्या
 पिण्डं पतिर्दद्यात्तु भार्या तथैव च । अश्वत्थे च पुत्रा
 चैव तदभावे सपिण्डका ” इति । पुत्राभावे तु पत्नी स्या-
 त्वत्यभावे सहोदर ” इति च हेमाद्रौ यज्ञोक्ते । देव
 याज्ञिकस्तु “कानोनगूढसहजपुनर्भूतनयाय ये । पत्न्य-
 भावेऽपि कुर्युक्ते अप्रयज्ञा ष्टता हि ते” इति
 सृष्टिसंघस्यहात् पत्यभावे कानोनादय इत्याह ।
 पत्युरपि सपत्नी उक्ते सति नाधिकार । “पितृपत्न्य
 सर्वाभातर ” इति सुमन्तुक्ते । “विदध्यादौरस उलो
 जनन्या यौहृदेहिकम् । तदभावे सपत्नीज चेतजाद्या-
 क्षया सुता । तेषामभावे नृपतिस्तदभावे सपिण्डका ”
 इति मदनरत्ने कात्यायनोक्ते “बह्नीनामेकपत्नी-
 नासेप एव विधि ष्टत । एका चेत्पुत्रिणी ताया
 सर्वाया पिण्डदस्तु च ” इति बृहस्पतिवचनम् । अप-
 राकोऽप्येवम् । तेन यच्छ्राद्धविधेके उक्तम् “सत्यपि स-
 पत्नीपुत्रे पत्युरेवाधिकार इति तद्विरलम् । यज्ञ तत्रैव
 कात्यायनः “न भार्यायाः पतिर्दद्यात्पुत्राया अपि
 कचिन्” । यज्ञ विष्णुः “कुचद्वयेऽपि चोच्छिन्ने स्त्रीभि
 कार्या क्रिया नयेति” । यज्ञ भार्क० पु० “सर्वाभावे
 स्त्रिय कुर्युं स्वभर्तुणाममन्त्रकर्मिति” । तदासुरादिवि-
 वाहोदाविषयम् “धर्माविवाहेऽङ्गा या सा पत्नी
 परिकीर्त्तिता । क्रयक्रोता तया नारी न सा पत्यभिधी-
 यते । न सा देवे न सा पितरौ दासो ता सुनयो विदु-
 रिति” माधवीये शातातपोक्तेः । यत्तु शुद्धिरत्नाकर
 शून्यवापिण्य ‘अपुत्रस्य च या पुत्री सैव पिण्डप्रदा-
 भवेत् । तस्य पिण्डान् दयैकं वा एकासेनैव नि ति-
 पेत्, इति आशासोक्ते “भर्तुर्धनहरा पत्नी ता वि-
 ना इहिता ष्टता । अङ्गादङ्गात् संभवति पुत्रवद्दुहि-

ता नृपामिति” इत्यस्यतिना दुहृद्गर्भनहारित्योक्तेः
 पुत्राभावे कन्या तदभावे पत्नी इत्याह । तत् पूर्व
 विरोधात् ‘मातुर्दुहितर गेपुष्ट्यात्ताभ्यन्यतेऽन्यय ”
 इति दुहृद्वर्गभान्नमहारित्येन पुत्रस्य तच्छ्राद्धाधिकारा-
 यत्ते योषेऽप्यम् । वचनं आह पुत्राद्यामप्यवश्यम् । पत्न्य-
 भावे अविभक्तस्य सोदर पूर्वोक्तस्यवचनात् । वि-
 भक्तस्य तु दुहिता धनहारित्यात् पूर्वोक्तजाबाव
 वचनात् । तत्राप्यङ्गासमवायेऽप्युदैव “दुहिता
 पुत्रवत् कुर्यात्मातापितोस्तु सस्कृता । ययौचदक
 पिण्डमेकोदुदितं सदा तथोरिति” भरद्वाजोक्ते ।
 तदभावे दौहित धनहारित्यात् । “मातापितोरु-
 पाध्यायाचार्ययोरौहृदेहिकम् । कुर्वन्मातामहस्यापि व्रती
 न भ्रष्टते व्रतादिति” चन्द्रिकायां इत्यमरः “यथा
 व्रतस्योऽपि सुत पिण्डं कुर्यात्क्रियां नृप । । उद-
 काद्या महाबाहो । दौहितो दुहिताहृतीति” अप-
 रार्कं भविष्योक्ते च । एतद्वनहारिण आनृष्टक नान्यस्ते-
 त्याह तत्रैव स्वान्द “आङ्ग मातामहाना तु अवश्य
 धनहारिणा । दौहिते षोडशमस्यै कर्तव्य पूर्व-
 सुतरमिति” । तेन दौहितोऽनु पुत्रीकृत इति देव-
 याज्ञिकोक्ति परास्ता । अत्र पत्नीदौहितसमवाये
 ऽयंहरत्यापत्न्येव कुर्यात् । दौहितभ्रातृपुत्रस्यै वि-
 भक्तस्य दौहितः । अतिभागे आह उल । आहृत-
 त्युलस्यै कनिष्ठेषुभ्रातृव । अथेवेषुपुत्र कुर्या-
 दिति दाक्षिणात्यस्य । हारसतादौ तु ‘भ्रातृ-
 भ्राता स्य चक्रे इदुमार्यां चेषु विद्यते । तस्य आह-
 सुतस्यै यस्य नास्ति सहोदरः” इति ब्राह्मणोक्ते “पत्नी
 कुर्यात् सुताभावे पत्न्यभावे सहोदर ” इति कौर्वाङ् ।
 अथेवभ्रातृव कुर्यात् तत्सुत । यत्तु “मातुजस्य तथा
 यज्ञ ” इति, तत्कनिष्ठभ्रातृस्यविषयम् । यज्ञ मनुः “स
 र्वाभावेऽजातानामेकचेत्पुत्रवान् भवेत् । सर्वासांज्ञेन
 पुत्रेण पुत्रिणो महरत्नवीव” इति तत् सोदराभाववि-
 भयनिस्तुक्तम् । एतेन पुत्रत्वातिदेशोऽयम् अतस्तस्मिन्
 सत्येकादय उक्ता प्रतिनिधयो न कार्या । स एव
 पिण्डदोऽयंहरव” इत्यत्रापि वाचस्यतिसत्तटीकास्य
 रत्नाकरादय परास्ता । मदनरत्ने सृष्टिसंघे “पुत्रः
 कुर्यात्पिण्डं आह पत्नी च तदमन्त्रिणौ । धनहार्यापि
 दौहितस्ततोभ्राता च तत्सुत । भ्रातो सहोदरो-
 भ्राता कुर्याद्वाहादि तत्सुत । ततस्त्वसोदरभ्राता तद-

भावे च तत्पुत्र" इति । भ्रातृपुत्राभावे क्रमेण पितृ-
 मातृसुपासकत्वात्तत्पुत्रादय धनहारित्वात् । "भगिनी-
 तत्पुत्रयोर्विशेषमाह मदनरत्ने कात्यायन "अनुजो
 ह्यपुत्रो वापि भ्रातृ कुर्वीत सस्त्रियाम् । ततस्त्वघोद-
 रसहत्क्रमेण तर्पयेत्तयो " अपराकं काष्ठीजिति ।
 "पुत्र शिष्योऽपि वा पत्नी पिता भ्राता सुपा युव ।
 स्त्रीहारो धनहारी यः कुर्यात्पिण्डोदकक्रियाम्" । मार्क-
 ण्डेयपुराणे "पुत्रोभ्राता च तत्पुत्र पत्नी माता तथा
 पिता । वित्ताभावे तु शिष्यश्च कुर्वीरक्षौर्ध्वर्देहकम्" ।
 तेन महारो एतद्विज्ञ इति कात्यायन । अत्र पाठक्रमो
 न विवक्षित पूर्वशक्तेषु अथ तत मन्दादिभिः श्रौत
 क्रमोक्ते "अथ जिज्ञाया अथ वक्ष्यते" इति वत् । क-
 श्यीयन्द्रोदये दृश्यते । "सुपासकस्त्रीयतत्पुत्राति स-
 स्त्रिवाश्रयः । पुत्राभावे तु कुर्वीरनु सपिण्डान् यथा
 विधि" । मार्कण्डेयपुराणे "पुत्रादुच्छिन्नबन्धोश्च
 सखापि अशुरस्य च । जाभाता स्ते इवत् कुर्यादस्त्रिषु
 पैतृभेदिकम्" । चन्द्रिकाया दृष्टयातातप "मातृलो-
 भागिनेयस्य स्त्रीयो मातृस्य च । अशुरस्य गुरोश्चैव
 सख्युमातामहस्य च । एतेषांश्चैव भार्याणां अशुर्मातृ
 पितृस्यथा । आश्रमेषां तु कर्त्तव्यमिति वेदविदो-
 विदुः" । शुद्धिविभेके ब्राह्मे "दत्तानां वाप्यदत्ताना कन्याना
 कुरुते पिता । चतुर्थेऽहनि तास्तेषा कुर्वीरनु ससमाहृ-
 ता" । दत्ता वाग्दत्ता । "मातामहानां दौहित्राः कु-
 र्वीत्यहनि चापरे । तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि
 सर्वदा । जामातृ अशुराश्चक्रुस्तेषांनेऽपि च संयता ।
 नित्याणां तदपत्याना श्रोत्रियाणां गुरोःस्यथा । भागिनेय-
 सत्तानां च सत्रेषान्वपरेऽहनि । रात्रौऽपि सपिण्डे तु
 निरपत्ये पुरोहित । मन्त्री वा तद्गोचान्ते पुरा शीर्षा-
 करोति च" । अत्र द्वितीयाहाराद्याविधानमस्त्रिषु-
 ह्ययनपरम । कात्यायने "दाहादि मन्त्रवपितोर्विदध्या-
 दौरस्य सुत । तदभावे तु पौत्रस्य प्रपौत्रः पुत्रिका-
 सुत । दौहित्रोऽधनहारो च भ्राता तत्पुत्र एव च ।
 पिता माता सुपा चैव सखा तत्पुत्र एव च । सपिण्ड
 घोदकीमातृ सपिण्डश्च सहीदक । स्त्री च शिष्यत्वि-
 गाथार्या जामाता च सखाऽपि च । उच्छिन्नमन्त्रो-
 क्त्येन कारयेदवनीपति" । गौतमः "पुत्राभावे सपि-
 ण्डा, शिष्याश्च दद्युस्तदभावे फालिगाथार्याः" । यत्तु चन्द्रि-
 काया दृष्टयातातप "मोत्या आश्रं प्रकर्त्तव्य सर्वेषा व-

र्षिकिङ्किमानिति" तद्वर्षाविषयम् । "ब्राह्मणस्वन्यपर्या-
 ना न कुर्यात्कर्म किञ्चन । कामाक्षोभाङ्गयान्मोहात्
 जत्या तज्जातिनां व्रजेत्" इति ब्राह्मीक्ते "न ब्राह्म-
 णेन कर्त्तव्यं शूद्रस्याप्यौर्ध्वर्देहकम् । शूद्रेण वा
 ब्राह्मणस्य धिना पारसवात् 'कचिन्' इति पारस्करो-
 क्तेश्च । पारसवः जटशूद्राःपुत्र । अत्रेदन्तत्त्व सर्व-
 पुत्रादे पूर्वस्याभावे पत्न्यादेरधिकार उक्त । तत्रा-
 भावोऽसन्निधिः नाशश्चेत्यते । अतएव पूर्वत "अम
 निधाने पूर्वेषाम्" इत्युक्तम् । तत्रासन्निधौ पत्न्यादेः स-
 र्वत्वाधिकारे प्राप्ते "प्रोषितावधिते पुत्र कात्यादिति-
 चिरादपि । एकादशाद्याः क्रमशोऽप्येवस्य विधियत्क्रिया'
 "अथैव नैव च यत्कृतम् इत्याद्यैर्देवान्तेऽपवादात्पुत्रनाश
 एव पत्न्यादे सपिण्डनादावधिकारः । अत्रसन्निधौ तु पूर्व-
 मेव नोर्द्धम् । अतोऽनधिकारिणा भ्रातृादिना कृतमप्यकृत-
 सेवेति पुनरावर्त्तनीयम् । मासिकापक्षौऽप्यावर्त्तनीय
 एकादशाहमासिकानि नावर्त्तन्ते "वज्रश्यायसापि कर्त्त-
 व्य सपिण्डोकरणं पुनरिति" वदाद्यतिविधानाभावा-
 दिति केचित् । तत्र अथ निमूर्त्तत्वात् । अतस्तदपि
 कनिष्ठकृतमावर्त्तयेते दृष्टिश्चैतसपिण्डपितृयज्ञार्थं तु कृतं
 नावर्त्तयेते । मासपिण्डेऽग्निमान् पुत्र पितृयज्ञ समा-
 चरेत् । न पार्षण नाभ्युदयिक कुर्वन् लभते फल-
 मिति" दृष्टुत्तरनिषेधनादिति "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा"
 इत्यादिहारादौतादिवचोभ्य कनिष्ठादेरप्यधिकारात् तथा
 चात्र ज्येष्ठकर्तृकत्वबाध । सपिण्डने तु बहु वक्तव्य तन्नि-
 र्णये वक्ष्याम । अधिकारिनिषेधेण क्रियाव्यवस्थोक्ता शिष्यु-
 पुराणे (पुत्रोदिक्रियाः शुद्धितत्त्वे दर्शयिष्यमाणा) ।
 "प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डोकरणादतु । क्रियन्ते या-
 क्रिया पुत्र प्रोच्यन्ते तान्दपोत्तराः । पितृमातृस-
 पिण्डैश्च समानसखिलैस्तथा । तत्सङ्कान्तर्गतैश्चैव राश्या
 वा धनहारिणा । पूर्वा मध्याश्च कर्त्तव्या पुत्रा-
 द्यैरेवचोत्तरा । दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ । कार्यास्तत्त-
 नयेस्तथा । ऋताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्युत्तरा
 क्रिया" । दौहित्रतत्पुत्रयोर्ब्रह्महारिणोरिदम् । एव-
 मन्यत्र धनहर्त्तुः । "यथार्थं हर स पिण्डदायो स्यात्"
 यज्ञोक्ते । "प्रेतस्य प्रेतकार्याणि चकृत्वा धनहारक ।
 वर्यामा यद्वधे प्रोक्तं तद्गुत प्रयत्नश्चेदिति" दृष्टीचन्द्रोदये-
 ध्यायपादोक्ते । मदनरत्ने खान्देऽपि "मलमेतन्म-
 तृध्याया इतिथ यत्प्रकीर्त्तित"मित्युक्ता "अपिभक्तस्य

निर्दिष्टा निष्कृति यावन्तो परा । आदेशपतनात्तस्य कुर्यात्प्रिण्डोदकक्रियाम्" इत्युक्तम् । क्रियागिबन्धे कात्यायन "न च माता न च पिता कुर्यात्पुत्रस्य पैतृकम् । मापुत्रस्य तथा भ्राता भ्रातृणा तु कनीयसाम्" । पृथ्वीचन्द्रोदये बौधायन । "पिता आह न कर्त्तव्य पुत्राणां तु कथञ्चन । भ्राता चैव न कर्त्तव्य भ्रातृणाञ्च कनीयसाम् । यदि स्त्रेहेन कुर्वीत सपिण्डोदकरणे विना । गवायां तु विशेषेण श्वायामपि समाचरेत्" । अन्याभावे पितादिरपि कुर्यात् । "अश्विनवाचनं प्रेत पिता भ्राताथ वाऽप्यज । जननी यापि स ह्युच्यतेऽहोऽन्यथा भवेदिति" सुमन्तूके । ब्रह्मचारिणां तु शुद्धिविवेके ब्राह्मे "अथमाप्रतस्यापि कर्त्तव्यं ब्रह्मचारिण । आह तु मातापितृभिर्न तु तेषां करोति च" । आह मासिकावदिकादि सर्वं कार्यमित्यर्थ । भविति निषेधोऽन्यसम्भवे । यत्तु अन्दोगपरिगटे "न त्यजेत्सूतके कर्म ब्रह्मचारी स्वयं कश्चित् । न दीक्षणात्पर यज्ञे न कृच्छ्रादितपश्चरन् । पितर्यपि मृते नैवा दोषो भवति कश्चित् । अथौच कर्मणा न स्यात् तत्र ह वा ब्रह्मचारिणाम्" । अत्र याज्ञवल्क्यः "न ब्रह्मचारिणं कुर्यात्तदकर्मविततास्त्विति" । तदप्यन्यसम्भवे । अन्याभावे तु ब्रह्मचारिणापि कार्यम् पूर्वोक्तप्रसङ्गवचनम् । "आचार्यपितृपाध्यायान् निर्हृत्वाऽपि व्रतो व्रतौ । स तदत्र च नास्तीयास्य च तैः सह स वसेदिति" तेनैवोक्ते । "ब्रह्मचारिणं शक्यं किं चोत्स्रासिष्ठित्ति अन्वयत् मातापितोरिति" वसिष्ठोक्तेः । अत्राशौचनेकाह वक्ष्याम । मागुपनयनात्तु पञ्चवर्षोत्तर सपिण्डोदकरणवर्ज्ये षोडशब्राह्मिदि सर्वं कार्यमित्युक्तं देवजानोरे "अथकृतामा भूमौ पिण्ड दद्यात्संस्कृतानां कुशेति" मन्वेतोवचनम् । एतन्नापे वक्ष्याम । अविभक्तानां विशेषमाह पृथ्वीचन्द्रोदये शरीरिचः । "बहव सूर्यदा पुत्रा पितृरेकत्ववाचिनः । सर्वेषां तु सतकृत्वा ज्येष्ठेभ्यः तु यत्कृतम् । इत्येष वाविभक्तेन सर्वैरेव कृतम् भवेत्" । ज्येष्ठस्य कर्त्तव्येऽपि सर्वे फलभागिन इत्यर्थः । तेन ये ब्रह्मचर्यं पराश्रवर्जनादय कथिता सक्कारास्ते सर्वेषां भवन्तीति सिद्धम् सद्धृष्टिगमयेऽपि तुल्यत्वात् । विभक्तानां विशेषमाहोद्यमा । "नवग्रह सपिण्डस्य ब्राह्मण्यपि च षोडश । एतेनैव तु कार्योपि स विभक्त भवेत्तपि" । खडुहारीत "सपिण्ड ३२ ऋणानामि यानि आहानि षोडश । पृथक्त्वेन तुता कुर्युं पृथग्द्वया

अपि कश्चित् । अहं सपिण्डोदकरणात् सर्वं कुर्युं पृथक्पृथक्" । सदनरत्ने "विभक्तान् पृथक्कुर्युं प्रतिषधत्वरविदकम् । एकेनैवाविभक्तौ कते सर्वैस्तु तत्कृतम्" एतेमाश्रिकादिविभक्तानामनियम इति वदन् श्रुतपाणि परास्त" । अयमधिकारिकमोदाणिषात्मप्रसङ्गित । गौडदेशवासिभिस्तु रघुनन्दनमतानुसारिणी व्यवस्था द्रियते सा च व्यवस्था शुद्धित्वे तेन दर्शिता यथा व्याघ्र "कृतचूडस्तु कुर्वीत उदक पिण्डमेव च" । एतच्च पुत्रेतरपरम् "अथकृतं तुत त्रोटोनापरनेदपा-रग" इति दायभागहृतात् । अन्यथा तुतत्वेन विशेषोपादानं व्यर्थं स्यात् । आदेशानुपवीतस्य मन्त्रपाठाधिकारमाह भव । "माभिव्याहारवेद्ब्रह्म स्वपामिनयनाहते । शूद्रेण हि समन्तावदुयावहे न जायते" । अभिव्याहारेणैव वदेदिति यावत् स्वार्थे षिच् । तत्र प्रथमतो ज्येष्ठपुत्रः यथाह शरीरिचः "मृते पितरि पुत्रेषु क्रिया कार्या विधानतः । बहव सूर्यदा पुत्राः पितृरेकत्व वाचिनः । सर्वेषास्तु सत कृत्वा ज्येष्ठेभ्यः तु यत् कृतम् । इत्येष वाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत्" । तदभावे यथाक्रमं कनिष्ठपुत्रपौत्रमपौत्रा । तथाच विष्णुपुराणम् 'पुत्र पौत्र' प्रपौत्रो वा तद्वत् आह-सन्नति । सपिण्डसन्नतिर्नापि क्रियार्हा अपि जायते" । एतच्च षोडशब्राह्मण्यन्तम् तथाच अन्दोगपरिगटम् 'पितामहः पितृ पश्चात् प्रेतस्य यदि गच्छति । पौत्रेणैकादाद्याहृदि कर्त्तव्यं ब्राह्मणोऽयम् । नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवाच्येत् पितामहः" । सपिण्डोदकरण्यन्तमपृथक्कर्त्तव्यमाह खडुहारीत 'सपिण्डोदकरणा-न्तानि यानि आहानि षोडश । पृथक्त्वेन तुता कुर्युं पृथग्द्वया अपि कश्चित्" । एतन्मन्त्रेण पत्नी तदाच यज्ञ 'पितृः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानोदकक्रिया । तदभावे तु पत्नी स्यात्तदभावे शरीरदर । भार्यापिण्डं पतिर्दद्यात् भर्ता भार्या तथैव च" । इति "अपुत्रधनं पत्न्यभिगामि तदभावे दुहितृनाभीत्यादि" विष्णुादिवचनेन धनाधिकारहृते । तदभावे इति प्रपौत्रपर्यन्ताभावपर्य-न्तपर्यपिण्डदाहत्वेन धनाधिकारित्वेन च तेषां ब्रह्म-त्वात् । "अपुत्रा स्त्री यथा पुत्र पुत्रवत्पि भर्त्तरि । पिण्ड दद्यात् जलञ्चैव जलमात्रस्तु सुविधी" इति निर्मूलं समूहत्वेऽपि ब्राह्मणान्तरतुल्यसङ्गाधविषयमिति आहृतिरेकप्रवृत्तय । पत्न्यभावे कन्या । 'अपुत्रस्य तु

या पुत्री वैष पिण्डप्रदा भवेत् । तस्य पिण्डान् दशैव-
 ताभेकाद्यैव निर्भयेत्” इति ऋष्यशृङ्गवचनात् “गोत्र-
 ऋक्ष्यानुग पिण्डः” इति मनुवचनेन दत्तादापेक्षया
 तस्यावश्यकत्वात् । कन्याभावे यथाक्रमं वा दत्तादत्ता-
 दौहित्राः “दत्ताना चाप्यदत्ताना कन्याना कुरुते पिता ।
 चतुर्थेऽङ्गुनि तास्तेषां कुवीरन् सुसमाहितः” इति
 मङ्गलपुराणवचनात् । ननु “द्विहिता पुत्रवत् कुर्यान्मा-
 तापित्रोय संसृता । अथौषष्टदकं पिण्डमेकोद्विष्टं
 सदा तयोः” इति शङ्खवचनात् पुत्रानन्तरमेव द्विष्टवि-
 कारश्चते इति चेन्न पत्न्या प्रथमं धनाधिकारश्चतेः
 यथा याज्ञवल्क्यः । “पत्नी द्विष्टतरसैव पितरौ
 भ्रातरक्षया । तत्सुतो गोत्रजो वन्तु मिथ्यं सुन्न-
 चारिणः । एवमभावे पूर्वेषां धनभागुत्तरोत्तरः” इति ।
 तथा ‘मातामह्यानां दौहित्रा कुर्वन्त्यङ्गुनि चापरे’ ।
 इति मङ्गलपुराणात् । “पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषो-
 ऽस्ति धर्मतः । तयोर्हि माता पितरौ संभूतौ तस्य
 देहतः” इति मनुवचनेन ‘पौत्रदौहित्रसंशुक्ता ये तथा
 चिरजीविनः । प्रियङ्कराश्च बालानां ते नराः स्वर्गगा-
 विनः” इति विष्णुधर्मोत्तरेण पौत्रद्वयताभिधानाच्च ।
 तेन यथा पुत्राभावे पौत्ररक्षयाद्विष्टभावे दौहित्र । न
 च दत्तकन्यादौहित्राभ्यां प्राक्सगोत्रत्वात् सोदराधिकार
 इति वाच्यम् गोत्रवशापेक्षया पिण्डदानादर्षवशाध्य-
 त्वात् ऋक्ष्यपाङ्गोर्द्विष्टदौहित्रयोर्वचनत्वात् । अत
 एव द्विष्टधनाधिकारे तदनेन सूतोपकारकरणं हेतु-
 रित्याह्यपक्षत्व । “अन्ते यास्यार्थोत्तरेषु धर्मं कृत्येषु
 प्रयोजयेत् द्विहिता वेति” तदर्थेषु मासिकादिना तद्गोत्रार्थ
 धर्मकृत्येष्वष्टादशमिति । “गोत्रऋक्ष्यानुग पिण्डः”
 इति मनुक्तेः । “अनंगौ लीवपतिगौ आत्यन्वधिरौ
 तथा । उन्नतजङ्गमूकस्य ये च केचिद्विरिन्द्रिया ” इति
 मनुक्तानां “पितृद्विष्टपतिः पशुलोयश्च स्यादौपपातिकः ।
 औरगाद्यपि नैतेऽथ समरेन् क्षेत्रजा वृत” इति
 नारोदोक्तानाम्च भागानधिकारिणां पिण्डदानानधि-
 कारः । आत्यन्वधिरौ जनाप्रभृतिअन्वधिरौ निरिन्द्रिया
 पद्भ्यादय औत्सर्गात् कर्मानधिकारिणोऽपि गृहान्ते
 इति रत्नाकरः । तथचि एष्टगतातपः । “घाण्डाल
 पतिः व्यङ्गशत्रुभक्त यवहारकम् । सुतिका सृष्टिका चारी
 रजसा च परिभ्रुताम् । शक्रकुटपराङ्गाश्च पाम्यान्
 ससृष्ट्य मानवः । सधेल सशिर स्यात्वा तटानीमेव गु-

ध्यति” । व्यङ्ग पाय्यादिककम् । व्यङ्गोन्मत्तयोः
 सदाचारहीनत्वात् अस्पृश्यतेति प्रायश्चित्तविवेकः । औ-
 तस्यार्त्तक्रियानधिकारित्वं सदाचारहीनत्वञ्च मूलपुत्री-
 पाद्ययौषापनयनासमर्थत्वेनेति बोध्यम् । सृष्टिकां प्रम-
 वकारयित्वा । पितृद्विष्टं पोषणौर्द्विष्टकविष्टञ्च । औ-
 पपातिक उपपातिकं संसृष्टः । उपपातिकोति प्रकाश-
 कारपाठेऽपि स एवार्थः । अपपातिक इति पाठे तु
 राजभधादिदोषेण बान्धवैर्यस्य घटापवर्जनं कृतमिति
 कल्पतरुः । व्यक्तं याज्ञवल्क्येनोक्तम् “न मङ्गलपुरिष
 कुर्युर्दक पतिता न च । पायाण्डमाश्रितास्तेनान ग्राह्या
 न विकर्मणः । गर्भभक्तदृष्ट्यैव सुरापासैव योपितः” ।
 पापण्डं तयोर्माह्वधर्मम् । स्तेनाः सततं चौर्यं वृत्तयः ।
 ग्राह्या भोक्ष्यवर्षपर्यन्तसमाप्नोपनयनाः, विकर्मणः आ-
 सस्योन्माह्वधामतया स्वधर्मान्तुणायिन व्यङ्गता-
 दिना स्वधर्मान्तुणामासमर्षाश्च बोध्या इति “कश्चिद्
 क्षिपति सत्पुत्रोदौहित्रोवा सहोदरः । गृहीतास्वीनि
 तद्गुण नीत्या ज्ञोये विनि क्षिमेत्” इत्यादिपुराणे क्रम-
 दर्शनादत्रापि दौहित्राभावे सोदरः पूर्वोक्तपञ्चवचनेऽ-
 प्येवं क्रमो बोध्यः । अत्र चोष्ठः कनिष्ठपाविशेषात् । “नातु-
 जस्य तथाप्यज” इति रुन्दोगपरिग्रहे कनिष्ठभ्रातरसङ्गाव-
 विषयं तयोरभावे तथाविधौ वैमात्रेयौ । “भ्रातृभ्राता
 स्वयं चक्रं तद्गार्थां चैव पिशते” । तस्य भ्रातरसुतस्य
 यस्य नास्ति सहोदरः” इति मङ्गलपुराणहैमात्रेय-
 स्यापि एकजातत्वेन भ्रातरत्वात् । “देयान्तरस्य लीवैकहृष-
 षामसहोदरान्” इत्यादिरुन्दोगपरिग्रहेन परिवेदने वैमात्रे-
 यस्य भ्रातरत्वप्रसङ्गावसहोदरानित्यनेन प्रतिमसवाच्च ।
 पितृव्यपुत्रादौ भ्रातरप्रमयोगो गौणः । गुणस्य वीजि-
 पुरुषापेक्षया समानसंख्यजनकजन्यत्वमिति । धनिपितृदि
 पिण्डद्वयदाह सोदरपुत्राद् धनिपितृदिपिण्डद्वयदा-
 त्वाहैमात्रेयस्य धनाधिकारित्वेन बलवन्त्याच्च । ततश्च
 सहोदर इति पूर्वोर्हानुरोधात् वैमात्रेयपरमपि अथवा
 सहोदराभावे वैमात्रेयस्य वैमात्रेयपुत्राधिकारापत्तेः ।
 तेन वैमात्रेयाभावे सोदरवैमात्रेयभ्रातरक्रमवत् सोदर-
 पुत्रसदभावे वैमात्रेयपुत्रः । तन्नाहभोग्यपिण्डदाहृतया
 प्रयपाधिकारित्वेन बलवन्त्यात् तस्यातिद्विष्टत्वत्वाच्च । तद-
 भावे पिता । “पुत्रोभ्राता पिता चापि मातृलोगुरुदेव ।
 एते पिण्डप्रदास्तेया सगोत्राश्चैव मान्सावः” इति प्रवे-
 तोवचनात् । “न पुत्रस्य पिता दद्यात्” इति रुन्दोग-

परिगट' भ्रातृपुत्रपर्यन्तसङ्गावधिपयम् । तदभावे
 माता । "पुत्रोभ्राता पिता यापि" इत्यत्रापिगच्छेन मातृ
 कसुसुयात् । "पितरौ भ्रातरक्षणेत्यादौ धनाधिकारे तथा
 दर्शनाच्च । अतएव आद्यविभेके पितृरभावे तत्स्यन्याय-
 तथा मातापौत्र्यमिति । तदभावे पुत्रवधू । तथाच
 गङ्गा "भायर्पापिगच्छ पतिर्दद्यात् भर्तुं भायर्पा तद्वै च ।
 तद्ग्रादेय स्र पा चैत तदभावे द्विजोत्तम" । अत्रादिप
 टात ऋगुरादेरपि परिपद्य इतरत्र स्र पात्वाभावात् ।
 द्विजोत्तमइत्यत्र सपिगच्छक इति सैचिनानां पाठ । अत्र
 पदोपात्तसपिगच्छविशेषाभावे "यनन्तर सपिगच्छाद्यस्तस्य
 तस्य धनं भवेत्" इति धनाधिकारे तथादर्शनादत्रापि
 सत्रिधितारतस्येन माता पुत्रवधू पौत्रो पौत्रवधू प्रपौत्रो
 प्रपौत्रवधू पितामह पितामहो पितृव्यादय सपिगच्छाद्याधि-
 कारिण्य "पुत्राभावे स पिगच्छा" इति यज्ञप्रमाणप्रचनान्तु ।
 यज्ञप्रचनस्यसैचित्रपाठाच्च । तदभावे समानोदका । "सपि-
 गच्छसन्ननितिर्वापि" इति यज्ञसमाप्तात् । सपिगच्छसन्नति
 समानोदकाइत्यर्थ । तदभावे सगोत्रा "सगोत्रार्थैवेति"
 "गोत्रव्यक्त्यातुग पिगच्छ" इत्युक्त्यात् "एवामभावे सर्वेषां
 समानोदकसन्नतिरिति" यज्ञसमाप्ताच्च । तदभावे माता-
 मह "दातामहाना दौहित्राः कुर्वन्त्यहमि चापरे ।
 तेऽपि तेषा प्रकुर्वन्ति द्वितीयोऽहमि सर्वदा" इति ब्रह्मपुरा-
 णात् । तदभावे गात्रम तदभावे भागिनेयः "मातृ
 लोभाग्निनेयस्य स्वस्त्रियोमाहलस्य च" इति गातातपीयपाठ-
 क्रमात् । तदभावे सच्चिधिक्रमेण मातामहसपिगच्छा । तद-
 भावे मातामहसमानोदका । "सपिगच्छसन्नतिर्वापि क्रिया-
 हान्द्रप । जायते । एवमभावे सर्वेषां समानोदकसन्नतिः ।
 मातृपञ्चस्य पिगच्छेन सर्वदा ये जलेन वा" विष्णुपुरा-
 णात् । तदभावे अशुर तदभावे जामाता "जामातः
 अशुराश्चक्रुषेण तेऽपि च मयता" इति ब्रह्मपुराण
 प ठक्रमात् । तदभावे पितामहोभ्राता । "भागिनेयस्यता
 नाह सर्वेषान्त्वपरैर्हानि । आह कार्यं च प्रथमे क्षात्वा
 कृत्वा जन्मक्रियास" इति ब्रह्मपुराणात् । अथरेऽहमि
 इत्यत्राशौचान्तिनस्येति शेष । तदभावे यथाक्रम
 शिष्यत्वि गाचायर्पा, गौत्रमेव "पुत्राभावे सपिगच्छा
 मातृसपिगच्छा वा शिष्या वा दद्यु, तदभावे अतिगा-
 चाय्यौ" इत्युक्त्यात् । तदभावे सृष्टृत्पितृसृष्टृदौ
 'पितृ या तदपत्यानामिति ब्रह्मपुराणपाठक्रमात् । तद-
 भावे एकवामा-सी । "सच तानुर्गतेऽपि कार्या प्रेतस्य

मत्क्रिया" इति विष्णुपुराणात् तदभावे तदन' सृष्टीत्वा
 य कश्चि सर्थ । "उच्छ्रद्यन्सुयेच्छ्राद्ध कारदेद्वनी-
 पति" इति विष्णुपुराणात् । शौर्द्धदेहिकमधिकृत्य शि-
 ष्युपुराण "प्राज्ञानस्यन्यपणांशं न करोति कदाचन ।
 कामाहोभाङ्गयान्शोहात् क्षया तज्जातितामियात्" ।
 इत्यास्तु यथाक्रमं पुत्रपौत्रप्रपौत्रा विष्णुपुराणे
 "पुत्र पौत्र प्रपौत्रो वा" इत्यविशेषयते । तदभावे
 कन्या । "अपुत्रस्य च या प्रपौ" इत्यस्योद्देश्यगतशिक्षावि-
 क्षया स्त्री उ साधारणत्वात् धनाधिकारित्वाच्च । तदभावे
 वाग्दत्ता "दत्तानामप्यदत्तानाम्" इत्यत्रापि पितृपदस्य
 महत्पदोपलक्षकत्वात् । तदभावे दत्ता "दुहित्वा पुत्रवधू
 कुप्यांनुमातापित्रोश्च सञ्चता" इति मनुप्रचनान्तु ।
 तदभावे दौहित्र प्रागुक्तमहपुराणे तथा दर्शनात् ।
 "पौत्रदौहित्रयोर्लोकं न विधेयोऽस्ति धर्मत । तयोर्हि
 मातापितरौ गम्भ तौ तस्य देहत" इत्यनेन यथा पुत्रा-
 भावे पौत्र तथा दुहितृभावे दौहित्र इति प्रागेव
 उक्त्यात् । "मातृलोभाग्निनेयस्य स्वस्त्रियोमाहलस्य च ।
 अशुरस्य शुक्रोऽपि मरुतु मातामहस्य च । एतेषा चैव
 भार्याभ्य स्वसर्वात् पितृक्षया । पिगच्छदानन्तु कर्त्तव्य-
 मिति भेदविदां स्थिति" इति ह्यजातातपस्यनेन मा-
 तामह्याय शास्त्रात् दौहितृषु पिगच्छदानयते धनाधि-
 कारित्वाच्च । दौहितृभावे सपत्नीपुत्र । तस्य पुत्र
 त्वस्मरणान्तु । यथाह मनु । "सर्वाणामेकपत्नीनामेका
 चेत् पुत्रिणी भवेत् । सर्वास्तास्तेन पुत्रेण माह पुत्र-
 पतोर्भुत्" । एकपत्नीनामिति एक पतिर्वाचामिति
 अत्र सपत्नीपुत्रस्य पुत्रत्वातिदेशात् तत्सपत्नेऽपि स्त्रीणां
 सपिगच्छन' सैयलैरुक्त तत्र "पुत्रेषु त्र कर्त्तव्य सपि-
 गच्छीकरणं स्त्रिया । पुरुषस्य पुत्रस्त्वय्ये भ्रातृपुत्रादयोपि
 वे" इति लघुहारीतवचने एवकारेणातिदिष्टपुत्रनिषे-
 धात् । अतएवोत्तराद्धे भ्रातृपुत्रोपादानं सङ्गच्छते ।
 अन्यथा पुत्रां तत् पुत्रत्वातिदेशात् पुत्रत्वमेव प्राप्ते
 भ्रातृपुत्रोपादान व्यर्थं स्यात् । तथाह मनु । "भ्रा-
 तृणामेकजातनामेकसत् पुत्रपानु भवेत् । सर्वे ते तेन
 पुत्रेण पुत्रिणोमनुत्सवीत्" एकजातानामेकपितामातृ-
 जातानां तथाच "इहस्पति" । यदोक्तजातामहोभ्रातर
 स्य सृष्टोदरा । एकस्यापि सृते जाते स्वर्त्ते ते इति-
 लोमता" । एतन्प्रायश्चून तदिति चेत् आदिपदस्या
 ह्येव "भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिगच्छ; शिष्यस्य वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादाभ्युदयन्तत "इति सहपुत्रारो
तोक्तेऽप्यस्य यानुपपत्तेः । भ्राता नेति वायन्दात् पूर्वेषां
दोहिलादीनां तदपेक्षया प्रथमाधिकारिण्या समुच्चयः । अत
एव सहपिण्डत्वेनैव भ्रातृत्वत्पुत्रयोरेधिकारसिद्धौ दृष्टयुपा-
दानं प्राधान्यशापनायम् । पुत्रत्वातिदेशफलन्तु पुत्रामनर-
कनिष्ठार । अतस्तत्त्वत्वे ज्ञेयजायकरणञ्च । तथाहि
"पुत्रान्नोमरकाद्यस्मात्पुत्रायने पितर सुत । सहसन्द-
र्यतेनापि तदुत्पत्तौ यतेत स " इति मनुवचने पुत्राम-
नरकत्वाप्याय पुत्रोत्पादनं विहितम् । तच्च फल यद्यति-
दिष्टपुत्राभ्यां आहसपत्नीजाभ्यां निष्पन्नं तदा सिद्धे दृष्ट्या-
विरहात् तदुपायान्तरपुत्रप्रतिनिधीभूतत्वेत्तुजादेर्नोपादा-
नम् । पुत्रोत्पादनन्तु तथापि कार्यं पुत्रसत्त्वेऽपि
पुत्रान्तरेच्छानिधानेन तत्कर्तव्यताप्रसक्ते यथा मत्स्य
पुराणम् । "एष्व्यावहृदं पुत्राय द्युष्णकोगया व्रजेत् ।
यजेत वाहमेधेन गोमं वा ह्रस्वसृज्जेत्" । एतेव
कृत्यतदुपादिजातशुभपापिषमहामहोपाध्यायत्वाकरवाप
स्वतिमिन्द्रादव । म्नाषामपि पुत्रान् पुत्रामनरक
निष्ठारणसाहस्रत्वाकरे महत्त्वित्वात् "आत्मा उच
इति मोक्षं पितृमार्गं तदुत्पत्तौ । पुत्रान्पुत्रायते पुत्र-
स्तेनापि पुत्रवंप्रित्तम्" । पूर्वोक्तसहपुत्रारोतवचने पुत्रे-
त्येति तत्त्वप्रवृत्तौ विवक्षितम् । "सहपिण्डाकरणन्तानाम्
पुत्राभावे न विद्यते" इति मार्कण्डेयपराशर्यैकवाक्य-
त्वात् । "यानि पञ्चदशाशानि अष्टसंस्ततापि च ।
एकस्यैव तं दातव्यमपुत्रायाच योपितः" इति ह्यन्दो-
गपरिमिष्टेनापुत्राया एवादापञ्चदशम्याञ्च प्रेतत्वपरिहा-
रोक्त्याञ्च । एतत् पल्लुरभावे द्रष्टव्यम् । "अपुत्रायां मृ-
तायान्तु पति कुर्यात् सहपिण्डमम् । इत्यादिभि स
हैवास्याः सहपिण्डोकरणं भवेत्" इति पैठीनसिखणनात् ।
ततश्च यथा पिथो पुत्रेऽन्वेत्यापि सहपिण्डप्रते । एव पति-
वचनेऽपि । अतएव मैत्रिशैरैश्वराया सहपिण्डेन नाद्यो-
स्तुक्तम् तदभावे पति । "भार्यापिण्ड पतिर्दद्यात्"
इति मह्यवचनात् । न जायाया पति कुर्यात्पुत्राया
यापि कर्त्तव्यम्" इति ह्यन्दोगपरिमिष्टेऽप्यममपत्नीउत्सपर्थ
नसह्यावविषयम् । पत्यभावे स्तुषा "इन्द्रादेव स्तुषा वैर"
इति यमवचनात् । तदभावे साक्षिभक्तिसेव सहपिण्डा ।
यह्यवचने "तदभावे सहपिण्डत्वा इति भैषजपाठात्" ।
"तदभावे सहपिण्डः" इति पूर्वोक्तमोक्षमवचने सापेक्षत
इति । तदभावे समानोदकाः । "सहपिण्डवन्तित्तैस्त्रिविधे

यन्ते । तदभावे यगोत्वा । समानोदकवन्तित्तिरिति य
स्यमाणात् । आहविनेकेऽप्येवम् । एवामभावे पिता ।
"दत्तानाहाप्यदत्ताना कन्याना पुत्रते पिता" इत्युक्त
त्वात् । तदभावे भ्राता । "पुत्रोभ्राता पिता यापि
इत्यविवेकयन्ते । तदभावे यद्य क्रम दायभागोक्तो-
पकारतारतम्येन, "मातृसोभागिनेयस्य स्वभयोमातृ-
सस्य च । श्वशुरस्य शुरोर्ष्वेव सस्युपात्तामहस्य च ।
एतेपाश्चैव भार्याभ्य स्वमुर्मात् पितृस्यथा । पिण्डदा
नन्तु कर्त्तव्यमिति वेदविदा स्थिति " इति याताप-
वचनात् भगिनीपुत्रभर्तृभागिनेयभ्रातृपुत्रजाभातृभर्तृ
मातृनभर्तृश्रिया पत्युपेक्षया योतादिशत् पिण्डदान-
तारतम्येन क्रमेणाधिकारिण । तथाहि तत्पिण्डतत्
पुत्रदेयतत्पितादिपिण्डतयदाहत्वात् भगिनीपुत्र । तद-
भावे भर्तृभागिनेय । पुत्राहर्तृमुदुर्बलत्वेन ततस्यान-
पातिनोऽपि तथैव बलापत्तस्य न्याय्यत्वेन तद्वर्तृदेयपुत्र
तयपिण्डतदुभर्तृपिण्डदत्त्वात् । तदभावे भ्रातृपुत्रः ।
तत्पिण्डतत्पुत्रदेयतत्पितादिपिण्डहृदयत्वात् । तदभावे
जामाता । "मातृस्यसा मातृसानी पितृव्यस्यो पितृ
पुत्रा । इधू पूर्वजपत्नी च मातृस्यया प्रकीर्त्तता"
इति ह्यस्मिन्वचनेन मातृपुत्रादेर्ना मातृस्यपाभि-
धानात् । स्वसोयाद्यैः सह सामानं पुत्रस्यत्यल-
मतीते । अतएव तेषां धनभागित्वाह ह्यस्मिन् ।
"यदासाधोरसोम स्यात् सुतोदोहिलएव वा । तत्पुत्रोवा
धनं तासा स्वसीयाद्याः समानुयुः" । धनसाहित्ये
नापि पिण्डदाह्यत्वमाह मनु । "गोत्रव्यक्त्यानुग-
पिण्ड" इति । तदभावे भर्तृमातृभर्तृश्रिया
क्रमेणाधिकारिण यातातपीयपाठममानुशोभन् ।
प्रातिसिक्तामामभावे पितृव्यस्यमातृस्यौ । "पितृभाह-
सहपिण्डं च समानवत्सर्वैर्यय ।" इति ब्रह्मपुराणेऽपिसेव
युते । तयोरेभावेऽसम्बन्धो हिजोत्तम पूर्वोक्तस्य
वचने हिजोत्तम इति मीढीयपाठात् सघातान्तर्गत-
स्यापीति अविपेक्षयते ।

विधाक्रियाः कर्तृनाह विष्णुपुराणम् "पुत्र पीत
मयीवोवा तदहा भ्रातृवन्ति । सहपिण्डवन्तित्तिरपि
क्रियाहर्त्तव्यः । जायते । एवामभावे सर्वेषां समानो
दकवन्ति । मातृपत्यस्य पिण्डेन कन्यादेवे लभेन
वा । पुत्रदेयेऽपि स्त्रैः एवै कर्त्तव्यः कथा क्रिया
तदः । सघातान्तर्गतैरपि मातृ प्रेतस्य सन्निधौ ।

उत्तमसद्वन्धोर्ष कषाहा कारयदेर्भीपतिः । पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च तथा चैवोत्तरा क्रियाः । त्रिपक्षरा क्रियाहेतुनास्तासा भेदान् स्पष्टं मे । आदाह- वाय्यांशुधादिस्य गीशुनाश्च याः क्रियाः । ताः पूर्वा मध्य- मामाभिमाभेकोद्दिष्टमिता । एते पित्रत्वमपसे स पित्राडोकरणादनु । क्रियन्ते या क्रियाः पितृणा मो ख्यन्ते तान्प्रपात्तरा । पित्रमाहसपिण्डस्य समानसन्नि- र्भवं । सघातान्गतेर्वापि राहा वा धनहारिणा । पू र्वक्रियास्तु कर्त्तव्या पुत्राद्यैरेव चोत्तराः । दौहित्रैर्वा मरयेत् । काव्यास्तात्तयैस्तथा । शृताहनि तु कर्त्तव्या स्त्रीणामप्यन्तरा क्रिया । प्रतिसवनसुर राजन् । एको- द्विष्ट विधानत । आदाहेति दाहाधेतरौवान्निविष्ट तशार्थांशुधादिस्य गीशुनाश्च । पूर्वाः । कासिमासीतेक टया- हादिर्षपिण्डभान्निपेतक्रियोपलक्षणम् । सपिण्डभोजनरा- पार्षणादिक्रिया उत्तरा । अतः पुत्रादिसपिण्डादय पूर्वाः क्रिया अप्यस्य कर्त्तुं । मध्यमक्रियायामभियमः । उत्तरक्रियाया पुत्रु दयो भास्वन्तिपर्यन्ताभियमः । आहविभेकेऽप्यतम् । दौहित्रैर्वेति पाण्ड्य समुच्चय र्थे तेन दौहित्रोऽप्यन्तरक्रियायां मियताधिकारो । दौ हित्रमनयैरिति पुत्रिक पुत्रु पियमिति कल्पनः । कर्त्तुं प्रकट्यात स्त्रीणामिति 'वा कर्त्तरि ल्ये' इति कर्त्तरि ङी । उत्तरक्रियाया प्रतिसवनसुरमेकोद्दिष्टविधानमिय मान् । न पार्षणदिश्राडादौ स्त्रीणामधिकारः । भार्गवह्यपुराणम् "सर्वाभावे स्त्रिय कर्तुं समन्तै- षाममन्त्रकम् । तदभावे च नृपति करयेत् स्नात्स्य वत् । स्त्रीणामप्ये वसमेवैतदेकोद्दिष्टदाहृतम् । शृता- हनि यथान्याय मृषां यद्विहोदितम्" । स्त्रियोऽग्रा- सवर्णोटाऽपरिणोता वेति श्राद्धविभेकः । सवर्णोटाया पुत्रुपौत्रुपर्यन्ताभावेऽत्र विधानम् । स्त्रीणामिति तु सपटामपम् । एवमेवमन्त्रकमिति श्राद्धविभेकः । अतः स्त्रियदस्यसासवर्णोटाऽपरिणोतापदत्वव्याख्यानात् स्त्रीणा मन्त्रतिषेधोऽपि ततश्च प्रदानकश्राद्धएवावगम्यते । नह स्त्री मानसप्रदानके । एतच्च विप्रैतरपर तस्य हीमवर्णश्रा- द्धविधेधात् । कल्पतरी तु स्त्रीणामप्येवमिति सम्यक्तेन स्त्रीणामेतत् कर्त्तव्यमिति एतद्गोखाने स्त्रीसम्प्रदानक- श्राद्धे श्रुत्यां मन्त्राः पाद्या । वाचसक्त्रोनापि समन्त्रक- भेकोद्दिष्ट सपिण्डोमश्रीका । एतत् सपिण्डकरभमेकोद्दिष्ट श्रिवाश्वपि दस्यनेन श्रिवाश्वपि तर्कवैलुक्तम् । "नाह

सपिण्डोकरण्य पितामत्या सङ्घोटितम् । यशोर्कैवै च ल्येन पुत्रिक या न खेन् सुतः" इति अन्तीगपरिचि- टनापि यथोक्तेभै कल्पेनेत्यनेन मन्त्रादिकर्त्तव्यदिष्टम् । व्याहाराऽपि तथेति ।

॥दपक्षयः । अथेत्पुत्रक नत्पुत्रयात्पुत्रोत्पुत्रपत्नी- कर्त्तव्यमर्थं पुपुत्रपत्न कथायागदनात्तत्कन्य त्रीहितकनि- र्भसहोदरस्ये तस्य दरकनिर्भवेमाहे यच्छेर्वामाहे यकाभउ- होदरपुत्रस्ये तस्य दरपुत्रक नत्रयैमात् यपुत्रस्ये तपैमाहे य- पुत्रपित्रमाहपत्न्यभूपै त्रीपौत्रभूपपौत्र पर्णोत्रभूपिता- भर्त्तुपिताभर्त्तु पित्रधादिर्षपिण्डसमान दकसग नृमातामह- माहृषभागितेयमाहपक्षसपिण्डतत्त्वमाने टकासवर्षभाय्या- ऽपरिणोतस्त्रीऽदुरजासात्पितामर्त्तुभाहृषायात्पितामर्त्तुभाहृषा- मित्पितृमित् कथाभवात्सग होतयेतनसजातीयः अह- चत्वारिगतम्कारा । क्रमेणाधिकारिण ।

स्त्रियास्तु अथेत्पुत्रक नत्पुत्रपौत्रप्रपौत्रकन्याऽग्दत्ता- दत्ताटोहितसपत्नीपुत्रपतिस्त्रयासपिण्डयमानोदत्तमगोत्रुपि- त्रभाहृषगमोपुत्रभर्त्तु भागितेयभाहृषुतजासाहृषर्त्तुमाहृष- भर्त्तुसिपुत्रपितृसम मोदकापलवश्यामाहसमाभोदकमाह- वश्यादिजोत्तमायतुर्वि मतिप्रतिकरा" इति

अथार्थदिकश्राद्धकर्त्तव्यो दष्टे विधिश्च आ०त०मिस्त्रीति यथा गोभिल । 'अनउद्धे स वत्सरे सवत्सरे पेतयाश्च' दद्यात् यस्मिन्नहनि प्रेत स्यादित' । अतच्छ्रे सपिण्डोकरणात्श्राद्धनिमित्तादाद्यस्य वत्सरादृष्टुं सवत्सरे सवत्सरे प्रतिशये यस्मिन्नहनि श्रुतस्मिन्नहनि मृताय दद्यात् । व्याघ्र । 'वत्सरे वत्सरेपमेकोद्दिष्ट' मृताहनि । एतेन सपिण्डोकरणापक्षे आदास वत्सरेऽपि मृताहे आदानरं कर्त्तव्यमिति नै श्लोक्तं हेयम् । व्यक्तपक्ष हेमाद्रिस्त पचनम् । 'पथे स वत्सरे श्राद्ध मोहृग परिकीर्त्तितम् । तन्नैव च सपिण्डस्य तैर्नवादिर्कमप्यते" । अथ पूर्णवत्- त्सरत्रियनाशश्राद्धादयथोभयमिन्वाहृस्तथापलसपिण्डो- करणश्राद्धाद्यभयमिन्वाहृो न पूर्णस वत्सरे षावि- द्कान्तरम् एव पञ्चदशश्राद्धेषुवेयम् । मत्स्यपुराणम् "तत् प्रथति सक्तान्नाशुपरागादिपर्वस । त्रिपण्डुवा- चरेत् आडेमेकोद्दिष्ट श्रुताहनि" । तत् प्रेतत्वपरोहा- रात् त्रिपण्डु तैपुत्रकम् । निरुपपदमृताहृगद्द मृतसम्- न्विमासपक्षातिपरिषेपपर । उपपदास्तु कपित्तविधिषेव मासपर । यथा मृताहे प्रतिमासम् बुध्योदियादौ । शङ्क "सपिण्डोकरणादृष्टुं वत्सयत्न मदीयते । तत् तत् तस्य

कुर्यात् वर्जयित्वा मृताह्नि । अन्वयस्याम् सुयो यस्य
 प्रेनपक्षेऽथवा पुन । सपिण्डु करणाद्दुर्गं तस्योक्त पा-
 र्श्वयो विधिः । त्वयं सम्प्रदायानाम् त्वय कुर्यात्
 त्रिभ्यो दद्यादित्यर्थः । मृताह्णपर्युदक्षत्विदेवतत्त्वस्य प्रति-
 प्रसवमाह अन्वयस्थानिति प्रेतपत्नीऽत् पितृपत्न अन्व-
 युक्तपत्न इति यावत् न तु कल्पपक्षमात्र कल्पपत्नसा
 मान्यपरत्वेऽमावास्यापदस्यैव्यापत्ते । पितृपत्न विशेषयति
 हेमाद्रिमाधवाचार्य्ये धृत न गरखण्डम् 'नभोजाय नभ
 सोषा मलमाधो सदा भवेत् । सप्तम पितृपत्न स्याद-
 स्यात् त्वं तु पञ्चमः' । अत्र आश्विभाद्रयोरेव्यतरस्य मत्
 मासत्वे आषाढापेक्षया सप्तमपञ्चमस्य पितृपत्नत्वम् । अत्र-
 मृतस्यैव प्रेतपत्नमृतत्व न तु मलमाधभाद्रकल्पपत्नमृतत्व ।
 ततश्च तत्र मृतस्य वर्षान्तरेऽन्वयुक्तपत्नोऽपि तच्छ्राद्धकरणे
 न पार्ष्वेण कृत्विकोऽह्निमिति । अत्र पार्ष्वेणोविधिः
 पार्ष्वेणोक्तिकर्तव्यत कैकोऽह्निविधिरिति नव्यवर्तमानपक्ष
 तय । तत्र पृथ्वं वरभोक्तत्वं पुरुषिकस्य मृताह्णे पर्युदक्षस्य
 पार्ष्वेणो विधिरित्यनेन प्रतिप्रसवात् तस्मात् सट्टेककोऽह्नि
 त्वं पुरुषिकं अथ पाटपौरुषिकं 'कपू समन्वितं सङ्गा त
 वाद्य अ इवोड्गम् । प्रत्यान्दिक्शु शेषेषु पियडा
 य्यु षड्दितिस्थिति' इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेन प्रत्याब्दि
 कर्त्तव्यतिरेकेण षट्शंस्थानियमात् । एवममावास्यादिमरण-
 निमित्तेन मातरपि प्रत्याब्दिर्कं पार्ष्वेणोविधिर्नैव 'अपुत्रा
 वे मृता क्वचित् स्त्रियोवा पुरुषाश्च ये । तेषामपि च देयं
 स्यात्कैकोऽह्नि न पार्ष्वेषम्' इति आपस्तम्बवचने अपुत्रा
 इति विशेषणोपादानात् अपुत्राणां पार्ष्वेणोऽप्यनुष्ठानात् ।
 एतच्च मातादिव्रित्तयदैवत कार्यम् । 'मातृ पितामश्री-
 प्रपितामहस्यो च पूर्वेषु ब्राह्मणान् भोजयित्वा' इत्यन्व-
 द्वायां तद्य दर्शनात् अयसानदिनभिन्नत्वेन पार्ष्वे
 विधिना छन्दोगेरपि मातादिव्रिकेषा आह कर्त्तव्य
 'न च विद्वा पृथग्दद्यादवसानदिन इति इति छन्दोग-
 परिशिष्टवचने विशेषत प्रतिप्रसवात् । एष सपिण्डो-
 करणेऽपि । एतच्च मृताह्णपार्ष्वेण मात पितोरेव ।
 तथाच हेमाद्रिहत कात्यायनवचनम् । 'सपिण्डोकरणा-
 दुर्गं पितोरेव हि पार्ष्वेषम् । पितृव्यभ्रातृभ्रातृणा-
 मेकोऽह्नि स देव तु' । मातृपद सपत्नीमातृपरम् ।
 सपत्नीमातृत्वस्य मातृपदस्य राजदन्नादित्वात् पर-
 निपात । ततश्च वाक्ये मातृसपत्नीति न प्रयोक्तुं किन्तु
 सपत्नीमातृत्वादिक्म् । एवं शान्तिशौरवश्वेतजाम्यां

मृताह्णे पार्ष्वे कर्त्तव्यम् । 'द्यौरसत्तज्जौ पुत्रौ विधिना
 पार्ष्वेण तु । प्रस्यतर्दामनरे कथ्य रेकोऽह्नि सदा दग्
 इति जावलिप्रचनस्य 'यत्र यत्र प्रगतव्य सपिण्डोकरणात्
 परम् । पाषण्डन विधातेन देयमग्निमता सदा' इति
 मनुस्मृत्याण्यवचनस्य चकवाक्यात् । उग्रना च "मत्य-
 वद दर्शयच्छाड् स्यान्न कुर्वीत वै हिज । एकोऽह्नि
 सदा कुर्याद्विरग्नि आहुत सुत । अत्र प्रागुक्तगुह्या
 प्रेत्थाइस्य एकोऽह्निस्वामिधानात् श्वतभरिकथाइये यदे
 कोऽह्निपदस्य तत् प्रेतश्चाइधम्प्राहित्यार्थम् । ततश्च
 योभ्यत्वादेकार्यादिनाभ न च यथा प्रेतश्चाहुते पितृगन्त
 स्थाने प्रेतपदोह तथात्वापाति वाच्य सांज्ञतसरिके
 प्रेतत्वाभावात्तथाविधानात्पत्ते । एवं प्रतिमावत्-
 सरिकथाइये सम्बन्धाद्यकपद आर्यो प्रार्थन शेषभोजनञ्च
 कर्त्तव्यम् ।
 रजस्रजाया विशेषयति गोतम 'अपुत्रा तु यदा
 भार्या सम्प्राप्ते भर्तुराहुदिके । रजस्रजा भवेत् सा तु
 कुर्यात्तपश्चमे दिने । कुर्याच्छ्राद्धमिति श्रेष्ठ । यत्तु
 आहविन्नामणौ "एकोऽह्नि त्वं शर्मिन्नेन सिद्धाग्नेन क-
 र्तव्यम् । "एकोऽह्निस्तु कर्त्तव्यं पात्रेभ्यै सदा स्वयम् ।
 अभावे पाकपात्राणा तदहं सप्तोपपन्नम्' इति जसुह, री-
 तवचनान्तु पाकपात्राभाव पाकसाधन्याभावोपलक्षण त-
 दपि नामन्नाह किन्तुपौषण्येव आहुत्यानोदमित्यर्थः ।
 स्वयमित्यभिधानादपाटवादिनापि नान्यद्वारा कर्त्तव्यत्वम्
 अतएव उपशासेनैव आहुत्यानयेन तदकरणपाययि- न
 वा कृतव्यतया आहविर्गइत्यादिवचनादपि नैकाऽश्या-
 मनुष्ठानमिति' तत्र पितृहृत्प्रेरजातत्वेनैकादश्या तदनु-
 ष्ठानस्य युक्तत्वात् । अन्यथा योऽह्णान्नाधिकारण कर्त्त-
 विस्यथात्वे यस्तेनामि न दोयन्ते प्रेतश्चाहानि योऽह्य
 पिशाचत्वं भ्रुव तस्य दत्तं आहुगतरपि' इति यमच- न
 योऽह्यश्चाहभावे प्रेतत्वपरीहारो न स्यात् । तस्मादुपया-
 सोन आहार्यं किन्तु तद नीलनाकरणपाययित्तर्था
 तथा श्रद्धाकृतमस्कारे प्रायश्चित्त कृत्वा कालान्तरे
 तत् करण तथात्वापि तद्दिने उपयासं कृत्वा एकादश्या
 आह कर्त्तव्यमिति । एकोऽह्नि नान्यद्वारा कार्यमित्यत्र पि
 गोत्रज्ञेतरत्वे न विशेषणोय 'न कदाचित् सगं त्राय आह
 कार्यसगोत्रज्ञै' इति प्रेतश्चाइये ब्रह्मपुराणात् । अत्र
 हि नामोत्रजस्य साक्षात् कर्त्तव्य निबिध्यते सगोत्रायेत्यस्य-
 न्यापत्ते तस्मादमोत्रसंहरणैः समोत्राय आह न

एजं दोषी भ्रादि० पर० अक० सेट् । एजति ऐजोत् । एजाम्-
 बभूव आस चकार । एजन् । [युष् "अथ० १२, १, १८ ।
 एजयु पु० एज-बा० भावे अयु । कल्पे 'महानुवेग एजयुर्वेप-
 एजय त्रि० एज-ग्वच्-स्यच् । कल्पके जममेजय अमङ्ग
 मेजय अरिमेजय विश्वमेजय ।
 एजि त्रि० एज-इन् । यातरोगप्रसो ततोऽपत्ये कुर्वा० अय ।
 ऐज्ज तदपत्ये पु स्त्री ।
 एण्य त्रि० आ+यज-कर्मणि क्यप् । सम्यग्यजन्तोये "आय-
 जतामेज्या इप इति प्रजाया इपक्षा एवैतयावजूका' ।
 गत० ब्रा० १७, १, १५ ।
 एठ बाधने भ्रादि० आत्म० अक० सेट् । एठते ऐठिठ एठाम्
 बभूव आस चकार । एठन् एठित । बाधनमल शायम्
 एठ पु स्त्री इज-स्यप् अच् उख्ये । निषे 'अडधराष्टेपूद
 धारा प्राचीद' विश्वुरिति' कात्या० २५, ४, १८ ।
 स्त्रियां जातित्वात् ङीप् २ बधिरं त्रि० । एड्मुक् ।
 एडक पु स्त्री० इज-ख्युल् उख्ये । १ वनच्छागे, २ एयु
 ऋक्ते मेये शमेयमात्रे च जातित्वात् स्त्रीत्वे अजादि
 त्वात् टाति चिपकादि० नात इत्त्वम् एडका । एड इव
 प्रतिष्ठतो ऋन् । मेघसहये दक्षिणापथप्रसिद्धे षपशुभेदे ।
 वर्जने पश्चिमाथ तथा पशुगवेडकम्" भा० व० १४२ अ० ।
 तस्येदम् अण् । ऐडक तत्संबन्धिनि त्रि० स्त्रियां
 ङीप् । 'अनेडकीरूप्या मशाल्य' कात्या० ५, २७ ।
 एडको नाम दक्षिणापथे मेघाकृति पशु तस्येमा
 ऐडक्य" कर्म । "तयोर्मेघे मेघ्या च यदा नेडकीरूप्यां
 विन्देत ना प्रविश्य निक्षेपयेत्" गत० ब्रा० २, ५, २, १५,
 एडकइवाचरति क्यच् एडकीयति उपसर्गस्थावर्णात्
 परस्य वा पररूपम् उपे(पै)डकीयति
 एडगज पु० एडोमेघ एव गज इव भक्तत्वादस्य । (दाद-
 महेन) चक्रमर्दे दद्रु वृ एके अमर । [यत्किरहिते ।
 एड्मुक् त्रि० श्रुतिरहितएडोबधिरशायी सूक् । वाक्श्रुति-
 एडु(ङ्)क् न० ईड (ज)उङ् उलूका० नि० शुष्णः । अ
 न्तर्गन्तास्त्रियुक्ते २ अन्तर्गन्तकठिनद्रव्ययुक्ते च कुश्चेतभि-
 त्तिमात्रे च । एड्मुक् चङ्गा पृथिवी न देवष्टङ्गभूयिता"
 भा० व० १० । तस्य पु स्वमपि "एड्कान् पूजयिष्यन्ति
 पर्जन्यिष्यन्ति देवता" भी० व० १८० अ० । स्वार्थेण ।
 ऐड्कमपि वा० श्योक एडोकमपि तत्रैव द्विरूपकोप ।
 एण पु स्त्री इ-ण तस्य नेप्त्वम् । कण्यवर्णे ऋगे । स्त्रियाश्
 ङीप् 'यस्य कानप्रणयिभिर्षु छुरेथपावैः" रघु० । "अथा-

वेणस्य मासेन रौरवेण नवैव तं" मनु । तस्य कण्यत्व
 छुक्तम् छन्दोग० 'अष्टचोमाणवोक्षेय एण कण्यमृग
 मृतम् । रुर्गुरैरस्य प्रोक्त य वर योण उच्यते" ।
 "त त्वेषकण्यक कण्य स्रोतसात्तद्विमानम्" भाग० ५, ८, २
 "एणकण्यक ऋगवायकम् श्रोधर । एयवा क्रीतम् "एण
 टञ् पा० टञ् । ऐणेय एणीक्रीते त्रि० । ऐणेन क्रीत-
 मित्वाण्येष । ऐष तत्क्रीते त्रि० । स्वार्थे कन् । एणक
 तत्रैव शब्दरत्ना० । [चारा० ।
 एणतिलक पु० एणतिलकमिष विद्ध वस्य । मृगाङ्गे चन्द्रे
 एणभृत् पु० एण विभक्ति ष्ट-किप् ईत० । चन्द्रे तस्य
 ऋगाङ्गत्वात् तथात्वम् ।
 एणीपचन न० एणी पच्यते अत्र पच-आधारेण्युट् "एष
 पाकाधारे देशभेदे स्त्रीपगोरमध्यत्वेऽपि तद्दृश्यादिभि-
 निषेधसङ्गहोतृत्पचमात्तथात्वम् । तत्र भव पके छ । एयो-
 चनीय तद्दृशभवे त्रि० [एणीपादाकारपादयुक्ते ।
 एणीपद त्रि० एणया पादाविष पादानस्य अच् नि० पङ्गाव ।
 एत पु० इण-तन् । कर्त्तुरथर्थे । २ तद्वति त्रि० । तोपध-
 वर्षथात्तित्वात् स्त्रियां ङीप् तस्य मच । "त्रेन्या
 शल्ल्या" श्रुतिः "मैत्रेयवरुणयोऽन्यत एन्योमैत्र"
 वजु० २४, ८ । वर्षथात्तिति एते परे "वर्णोमैत्रेयुनेते"
 पा० एतयन्पर्युदासात् तत्पुत्रवे पूर्वपद न गलत्वा ।
 कर्त्तुः शुकैत इत्यादौ न प्रकृतिसर । ध्वा+इण-
 कर्त्तरि क्त । २ आगते त्रि० । "कवा मतो कृत एताव
 एतेऽर्चन्ति" ऋ० १, ६५, १ । "एतास आगता" भा० महो-
 भिरैता उपयुज्मचे" ऋ० १, ६६, ५ । "एतानामन्तृन्" भा
 एतग्व पु० एतवर्णोऽश्च' ऋ० १० । विक्षिपण्योश्च । "एतग्व
 विद्य एतया युयोजते हरी" ऋ० ८, ७०, ७ । "एतग्व
 एतवर्णोऽवेवाश्वी" भा० । "पिपत्यैतग्व विद्य सुयुजा
 युजामः" ऋ० ७०, ७२ । २ अश्वमाले मिरु० ।
 एतदृ त्रि० इण-अदि षक् च । बुद्धिस्थे सप्तोपवर्त्तिनि
 "इदमस्तु सन्निकष सप्तोपवर्त्ति चैतदोरूपम् । अदमस्तु
 त्रिपलष तदिति परोक्षे विजानीयात्" इत्युक्ते सप्तोपवर्त्ति
 बुद्धिस्थोपलक्षितधम्मोवर्त्तिश्च एतदो दत्ति । क्रिय
 विशेषणत्वेऽस्य क्लोषता "न वा उ एतन्निद्रयसे" ऋ०
 १, १६२, २ । अस्य सर्वनामकार्यम् । एते एतस्य एत-
 त्वात् एतेषाम् एतस्मिन् एतस्या एतामाभिव्यादि । "एत
 वयमसी दारा' कुमा० । "देवा एतस्यामवदन् पूष्य"
 १० १००, १४ । एव वी प्रथम तस्य' मनु । "एतस्मि

अमारे देवो देवीमां "एताम् महात्मान् विभेषमन्तुम्"
 यु०त० पुटा० । "एषा नैमित्तिका काले" "एतन्ने
 सर्वं वास्तवम्" मीमा । अन्तो न "द्विंशत्तोलोको नः" वा०
 एतम् एतौ एताम् एतेन एतयोः । "एतौ निवृत्तौ श्रिय-
 परिरेणम्" रघु । "महापत्नीं पद्मां पद्मिनीं विदु-
 र्वेदिभम्" मीमा श्रीभेदि अमती एतदेव । एत एव
 योमते एतम् एतम् । एतिसादे वत आदमादेव ।
 एतावत् एतम् एतिसादे लि० "एतामेव पुत्रयोः पत्न्याः प्रा-
 प्रोति क" मत्तु "विभेषमात्मानुपमातीत" एत० मा०
 १६, १, ४ । "एतावद्वा इति कुले" रघुः "एतावता
 नमस्तुमेवमोमि" नमा० अन्तां वा । "एतावती भक्तिना
 य चभूय" ए० १०, १२, ८ । एतदि एत-किन् क्व एत ।
 आदमादेमः । एताएव एताएव एताएव एतकुलदर्मने
 लि० तत्र हिनमसा अदि एतामे चकः "एताश्चकमना
 पुत" का० ८० । एतमात्र विद्या कीट् । "अन्ताने एतमा-
 नतोष महतामेतावती आदृगति" उक्तः । तस्मैद्विभवे
 च । एतदेव एतन्मन्त्रिणि लि० एताश्चक मयट एत-
 न्मय एतदाकमे लि० । एतिसादे वाक् । एतन्मात्र
 एतम् एतिसादे लि० अन्तां कीट् । इति देवतावद्वतो
 अन्तात् मयमादश्चोषप्रत्यये तन्मन्त्रि । एतम् एतम्
 मयमादप्रत्यये तन्मन्त्रिदिगादौ अन्तः । अन्तारेमे
 "एतदोऽय ततसोऽन्तां वास्तुदाजी" पा० अन्तः अन्तारेमे
 अत अत एवमेति भेदः । [मन्त्रिणात्तया ।
 एतन् पु० अन्तरेण तन् । निशासि वेमच० निशासल समत
 एतन्नि अन्तः एतन्कावे हिन् "एतौ रचो" पा०
 एतादेव । अन्तम् कावे एतये "अय यो ज्यमेतर्गि
 ग भोवा निरिस्थे" एत० मा० १, २, १, १ । "एतर्हि
 एतु वा एतयप्रत्ययम्" तैमि० ।
 एतम् पु० एत तन्त्रिः । अन्तरेण अन्तः १ अन्तरे निर० ।
 "येन एतादेवतो मन्त्रिणात्तः" ए० १०, १२, ८ ।
 "एतन्तर्गामिभोयसे" यजु० ४, १२ । "अन्त एत
 येन" १२, ७४ । एतयेन येनेति" वेददो० "उमे चक
 न वत्येतेगम्" ए० ८, ६, १८ ।
 एतम् ग्नि० एत-तन्त्रिः । अन्तरेण २ अन्तरे च ।
 एदिधिपुःपति पु० एत विष् कर्म० एयो० मध्ये एट् ।
 अन्तदिधिपुतो । "निर्कृत्य" परिनिन्दानमारहा
 एदिष्यं एदिधिपुःपतिं निष्कृत्य" यजु० १०, ८ ।
 एतयेमेधीवपुदेवताभेदकीर्तने

एत इहो आदि० अन्त० अन्त० अन्त० । एतम् एदिप । एताम्-
 मन्त्र अन्त अन्त । एतिसादे एतमेव एतम् एतिसा
 एतिसा एतम् एतम् एतिसादे एतिसादे एतिसा ।
 "विदन्मन्त्रिणात्ता पादिनी न तर्हिभन्" मन्त्रः । कश्चिज
 आत्मावः 'मत्तु, मन्त्रैरेभिरे मत्ता, भाग० १, १, १ ।
 आर्त्तात नवापेता' तदता भक्तैरिधत् 'मा० अन्तः ८८ ।
 "विदं एतन्ना इदेभमाताः" ७, १६ । "लोचदीरपयो
 एतम्" निन्ददा एतमेधितम्" एताम् । कश्चिन् मन्त्रः ।
 "म हि नाङ्गनचर्तः एतमेधिति भार्त्ता" भा० १०
 २७४ ए० । एदि एतमेधिति ते एदिपुम् त । "वि त
 नाङ्गनुद्विर्गदिधः अन्तानम्" मन्त्रः । एतमे-
 एतावताम् इतिरे न एतएव मन्त्रे एतादिते एत एता
 तैव ना म्दिपुम् एतादो न वदि ।
 एत पु० एतमेधितरेन एत-अन्तरे एतम् नि० मन्त्रोपुचो ।
 अन्तरे "एताम् कृतामनातः न कर्त्तव्याये" रघु "एतौ
 दक्ष मृचयन्मन्त्रमन्त्रेदित च एतम् एतम् । एतम् अन्त-
 एतमेव अन्तरे नाद्वक्तिसि" भा० १०, ८, ४४ ।
 एतम् पु० एत-अन्तरे च । एतरे एतम् । अन्तरे मे०
 २ अन्तरे मे नि० अन्तरे मन्त्रे च । इति अन्तरे । "एत
 इति एतम् एतमेधितम्" ए० ८, ८, १, "एतम् अन्तरे
 इति" भा० "ते एतामेधितमेधाङ्गिरे" एत० मा०
 ६, २, १, "एतामेधितमेधितम्" भा०
 एतम् न० एतामेधितरेन एत-अन्तरे नि० मन्त्रोपुचो ।
 अन्तरे "अन्तरे नि० अन्तरे मन्त्रे च । इति अन्तरे । "एत
 इति एतम् एतमेधितम्" ए० ८, ८, १, "एतम् अन्तरे
 इति" भा० "ते एतामेधितमेधाङ्गिरे" एत० मा०
 ६, २, १, "एतामेधितमेधितम्" भा०
 एतम् न० एतामेधितरेन एत-अन्तरे नि० मन्त्रोपुचो ।
 अन्तरे "अन्तरे नि० अन्तरे मन्त्रे च । इति अन्तरे । "एत
 इति एतम् एतमेधितम्" ए० ८, ८, १, "एतम् अन्तरे
 इति" भा० "ते एतामेधितमेधाङ्गिरे" एत० मा०
 ६, २, १, "एतामेधितमेधितम्" भा०
 एतम् न० एतामेधितरेन एत-अन्तरे नि० मन्त्रोपुचो ।
 अन्तरे "अन्तरे नि० अन्तरे मन्त्रे च । इति अन्तरे । "एत
 इति एतम् एतमेधितम्" ए० ८, ८, १, "एतम् अन्तरे
 इति" भा० "ते एतामेधितमेधाङ्गिरे" एत० मा०
 ६, २, १, "एतामेधितमेधितम्" भा०
 एतम् न० एतामेधितरेन एत-अन्तरे नि० मन्त्रोपुचो ।
 अन्तरे "अन्तरे नि० अन्तरे मन्त्रे च । इति अन्तरे । "एत
 इति एतम् एतमेधितम्" ए० ८, ८, १, "एतम् अन्तरे
 इति" भा० "ते एतामेधितमेधाङ्गिरे" एत० मा०
 ६, २, १, "एतामेधितमेधितम्" भा०
 एतम् न० एतामेधितरेन एत-अन्तरे नि० मन्त्रोपुचो ।
 अन्तरे "अन्तरे नि० अन्तरे मन्त्रे च । इति अन्तरे । "एत
 इति एतम् एतमेधितम्" ए० ८, ८, १, "एतम् अन्तरे
 इति" भा० "ते एतामेधितमेधाङ्गिरे" एत० मा०
 ६, २, १, "एतामेधितमेधितम्" भा०

महापातकातुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते । जातिभूषण
 करेषु सद्गरीकरणेषु अपात्रीकरणेषु मन्त्रावेषु प्रकी
 र्णेषु च । अनेन मन्त्रविधयः पापस्योक्तम् । हारीतस्तु
 पञ्चविधत्वमाह 'पञ्चविधमशुद्धं भवति प्रासङ्गिकोपपातक-
 पातकमहापातकान्यन्तपातकानि" पृथ्वीवचने पृथ्वं पृथ्वी
 गरीय एतत् तत्तरेत्तरम् । प्रासङ्गिक जाति
 भू गकरादिपञ्चकम् । पातकपदमनुपातकपर्यायः । ननु
 नवखेप पापेषु पातकगदो दृश्यते यथा पैठोनधि
 "स्त्रीगोष्ठपक्षीशृङ्गानियघातो शूद्रसहभोजी कन्या-
 दूष्यगारदाहो हपनीपनिः धान्नुच्छेदो वेति पात-
 कानि' मन्त्रविध पापमभिधायाह विष्णु । "एव पा
 तकिम पापमनुभूय सुदुष्चिता । तिर्यग्योनो प्रप
 यन्ते इ खानि विविधानि च" । याज्ञवल्करा "नीचाभि-
 गमन गर्भपातन भक्षुर्हिसनम् । विशेषपतनीयानि
 ऋणमेतान्यपि धुम्" । पतनीयानि पातकानीत्यर्थः ।
 "कृत्यस्युटोब्रह्ममिति" करणोऽभोयर् । तथा गौतमः
 "ब्रह्महासुरापगुरुतस्यगमाहपितृयोनिस्त्वन्वागस्तेन ना-
 तिकनिन्दितकर्म्मभ्यासिपतितत्याग्यपतितत्यागिन पति
 ताश्च पातकस योजकाश्च तैश्चाद्दं समाचरन्" । पातक
 स योजका सुरापाणादौ य परान् प्रयोजयति स ।
 वाटम् । सामान्यशस्त्राणि विशेषशक्तिर्भविष्यति ऋ-
 गादिपदस्येह, हारीतेन विशेषणवने पाठान् । तथा च्य
 वन. "अथ पातकुपपातकमहापातकानि व्याख्यास्याम" ।
 इति । तथा च पठन्ति । "महापातकतुल्यानि पापान्य-
 क्तानि यानि तु । नानि पातकस ज्ञानि तदूनसुपपातक-
 मिति" । ततो महापातकतुल्यपापविशेषेष्वप्यस्य शक्ति ।
 पतनशब्दार्थमाह गौतम "द्विजातिकर्म्मभ्योऽज्ञानि
 पतनम् परत्र चासिदित्तमेके नरकम्" । द्विजातिकर्म्म
 श्रौतमग्निहोतृणां च स्मार्त्तमटकादि प्रायश्चित्तदङ्गलपा-
 दिव्यतिरिक्तम् तैभ्योऽज्ञानिरनधिकार इति । द्विजाति
 यज्ञेण प्राधान्यार्थम् शूद्रस्यापि वाक्यान्तरेण पाति
 त्याभिधानात् । इहलोकं तावत् पातित्यलक्षणमनिष्ट
 परलोकं चासिद्धि पापकर्म्मोऽतिबन्धादुपात्तसुखतफलान-
 निवृत्ति नरक वा । सुतकाटिब्याहत्वर्थमिदम्" ।

पापलक्षण पापसत्ताया प्रमाणञ्च प्रा० वि० दर्शित यथा
 'ननु कि पापलक्षणम्' उच्यते 'नोऽनानलक्षणाद्योऽधर्मः ।
 इत्यङ्गान् सूत्रे वेदैः प्रतिपाद्योऽर्थोऽधर्म इति धर्मलक्षण
 कुर्वता सूत्रकारेण जैमिनिना वेदैकप्रतिपाद्योऽनर्थो-

धर्म इत्यधर्मलक्षण सूचितम् । अनर्थस्यानिष्टसाधन
 तथाचोक्त भाष्यकता 'कोऽर्थोऽभ्युदयाय कोऽनर्थोऽभ-
 भ्युदयायेति" । ननु पापसत्ताया किं प्रमाण न तावद्दे
 तस्य कार्ये कार्यान्विते वा प्राभाष्यात् न च दुरितापूर्व
 कार्ये कार्यान्विते वा । न च मित्यकर्मणाचरणस्य
 निदिहाचरणस्य च वेदोक्तप्रत्ययसाधनत्वात्तुपपत्त्वा-
 कस्यत्रम् तस्य तथाविधशब्दाभावेन सिद्धत्वेन चाप
 गन्तुमशक्यत्वात् उच्यते "यो ब्राह्मणायावशुरेत्त
 यतेन यातयेदिति" श्रुतौ लिङ्गहयश्रुतेरनगोरणयत-
 यातनयोः साध्यसाधनफलभावोऽवगम्यते "नेतृहेतुमतो-
 र्त्सिद्धिति" पा० लिङ्ग चरणदिति यथोक्तं शयुधिकरणे,
 तथाऽऽत्रापि क्वचित् पञ्चम्या क्वचित् तृतीयया क्वचिच्च
 विशेषणपदादवगम्यते । यथा याज्ञवल्करा "विहितस्थान
 तुषामाग्निन्दितस्य च सेवमात् । अनिष्टप्राज्ञेन्द्रिपाणा
 नरः पतनश्च्छति" । ननु "शरीरजै कर्मदोषैर्याति स्या-
 परतां नर । वाचिकै पक्षिण्यगता मानसैरन्यजाति
 ताम् । इह इयरितैः केचित् केचित् पूर्वैर्जतैश्चाथ ।
 प्राशुषन्ति इरात्मानोनराखरूपविपर्ययम्" । यथा विष्णु
 उवाचम् "नरकं कर्म्मण पापादेवमाहुर्महर्षय" । तथा
 यम 'सुरापो ब्रह्महा गोत्र सुवर्षस्तेयस्रर । पति-
 तै स प्रयुक्तश्च कृतप्रोशुतस्यग । एते पतन्ति सन्धेप
 नरकेपुतुपूर्वम्" । अत्रैते सुरापादय पतन्तीति सुरा
 पादाना पतनकर्त्तृत्वावगतेः कर्त्तृत्वञ्च साधनत्वविशेष
 अत सुरापाणादिविशिष्टस्य पुरुषस्य पतनसम्भवे विशेष
 यणस्य सुरापाणादे सति सम्भवे पतनसाधनत्वस्यवगम्यते
 "सप्तदश प्राजापत्यान् पशूनालभतेति वत् । एष वासिद
 त्प्रमात्रोति" इत्यादावपि । नरकसाधनत्वस्य काव्यान्वयः ।
 भाषात कथं शब्दादवगतिरिति चेत् शयुवद्विपर्ययविशेषण
 तथा इति ब्रूम यथा शतयाननासाधनादवगोरणात्
 यन्तव्यमिति विधि, तथा नरकसाधनात् सुरापाना
 देवित्येतेति, मित्येऽपि यस्यकरणे प्रत्ययायत्तस्मिन् कर्म्मणि
 प्रवर्ततेति विध्यङ्गीकारात् । अथवा यद् यत्स धन तत्र
 भावस्ततपरिहारसाधनमिति लोकाटवगतत्वात् अथ न् प
 त्यशयपरिहारस्योपस्थितत्वात् तदर्थिनोऽधिकारोऽनित्य
 निषेधेषुपि । ननु "अहुरह सन्धानुपासीत" इत्यादौ
 जीवनस्य सन्धोपासनव्याप्प्रवगमात् जीवनवतोऽधिकारः ।
 "न कलञ्जस्ययेत्" इत्यादौ निवृत्तिसमापनिरुद्धा
 प्रवृत्ति रधिकारिविशेषण तथाचोक्त "नसा त प

एवमय भूतवेदावतोऽपि वा । यद्भागतभावस्य वर्ष्मन्
 तच्चिन्तनमिति' आग काय' प्रत्ययायपरीक्षारविनोऽ-
 धिकार उच्यते प्रत्यायपरीक्षारव्याप्युपस्थितायात्
 जातेतिवत् स षष्ठिधाधिकार एव भविष्यति तथा च आ-
 गाम "स्य कौचदुपात्तस्य दुरितस्य प्रसक्तते । अ-
 नुत्सति तथा पान्ये प्रत्यायय मस्यते । मित्तुकिवान्यै-
 वान्ये ह्युपपन्नकलां श्रुतिम्" । अतुत्पत्तिमित्तानेन प्र-
 गायपरीक्षार कलमिलुक्तम् । अथवा प्रायश्चित्तवि-
 धिषु रान्निवृत्तत्यायेनार्थं वादिकरापणवादिनोऽधिकारात् ।
 एव च विधय चाप्रवृत्ता बोधयन्ति तथाचाश्रित्वा
 "उदगच्छन् यद्ददातिद्विद्वाम सर्वं व्यथोहति । तदन्त-
 कल्याणमातिष्ठन् नर पाप भ्यवोहति" । पापज्ञेदु-
 पुनव क्त्वा कल्याणमभिपद्यते । अथतं पातकं भयं-
 र्दंशार्थं रर चन्द्रमाः" । काव्याणा प्रायश्चित्तम् । यमः
 "तपशोऽने विमुञ्चन्ति कर्मणां पापरिहयान् । तस्मात्
 कर्त्तव्यमेतत् प्रायश्चित्तं विमुच्ये" । कर्मणां भोगेन
 परित्यादित्यर्थः । अपर षष्ठ्यन्तरे चोच्यते । ननु
 किं प.पोत्पत्तिकारणम् ? उच्यते विहितकारणं निविद्धा
 चरणञ्च पापकारणं तदाह मनु । अर्कवर्जं विहितं
 कर्म निन्दितञ्च समाचरन् । प्रसक्तयेन्द्रियाद्यैः प्राय-
 श्चित्तोयते नर" । प्रायश्चित्तं तदासापनेन पापसर्चा
 प्रतिपादयति । तथा याज्ञवल्क्यः । विहितस्यामनुष्ठाना-
 विन्दितस्य च संश्रानत् । अमिदहाश्चेन्द्रियाणां नर
 पतनश्चक्षति" ।

पापस्य यथा वेदबोध्यस्य तथा मीमांसाभांर्द्गर्जितम् यथा
 'उभयभिर्ज्ञे चोदमया उच्यते अर्धोऽनर्धं च इति कोऽर्थः ?
 यो मित्र्येयसाय ज्योतिषोमादि । कोऽनर्थः ? य
 प्रत्ययायाय श्येनोवञ्च इतिरित्येषमादि तत्र अन्वर्धो
 धर्म उक्तोवा गृह् इति अर्थोपपन्नम् । कथं पुनरनर्थः ?
 हिंसा हि सा वाच प्रतिपिबेति । कथं पुनरनर्थः कर्त्तव्य
 तयोपदिश्यते ? उच्यते नैव श्येनादर कर्त्तव्यं विद्या
 चते योहिं हि विद्वान्मिच्छेत् तस्यायमयुपायः इति हि
 तेप ह्युपदेग "श्येनेनाभिचरन् युजेत" इति समा-
 नलि हि "नाभिचरितव्यम्" । "अतएव सूक्तकर्मस्यपा-
 भिकारस्योपपातकस्य हाता मनुना तेन तस्यामर्धज्ञेस्य
 मव्यक्तमेव । यथा च कलभमलपशुश्वेनादरेनितसाधन
 संऽपि वेदबोध्यस्य तथा मन्त्र-विः समर्चित यथा
 मनु "न कलभं मज्जयेत्" इत्यत विध्यर्थमिषेधास्तुपमतिः

तद्व्यवस्था एते एवाधनत्यात् । न चास्तुराविद्यान् पशुं
 द.सलक्षयसा निगोध्यनितसाधनताबोधन , नञोऽसक
 त्यात् क्रियाभिरुक्तत्वेन प्रतिपेधवाचकस्य तूपपत्ते चेति
 नेत् न विषेध्यति विगिष्टविधेयम् "सविशेषे ज्योति'
 स्यादेव विषेधमिषेधस्यैवसादितया कलभमलपशुमि
 टोत्पत्तिमान्नीयकदुःसाधिकदुःसाधनमिति "न कलभ
 मज्जयेत्" इत्यनेन बोधनात् । इदहाधनतावाचकस्य विधे
 सामाग्ये निषेधास्तुपपत्तेर्ननुदितिदानस्तुभ्योऽसाधनवि
 येमे तात्पर्यम् तथा चागव्यविधेयत्वनिषेधपरत्वं नञ
 इति कथितं तत्र यथास्तुपपत्तयथा चिद्विद्याय नट-
 त्वेन तदितरास्यो न तु द्विद्वेतरत्वेन दुग्महृत्सहय-
 विरोधात् तथेहापि ब्रह्मदनिदानस्तुत्त्वित्वेन नोपस्थिति
 रिति कथं निषेधः ? । "श्येनेनाभिचरन् युजेत" इत्यत
 कथं विधिप्रसक्तिं विद्याया ब्रह्मदनिदसाधनतादिति
 चेत् तत्र कतिवाध्यते सति इदहाधनता योम्यतया
 न्नेति न तु ब्रह्मदनिदानस्तुत्त्वित्वमपि व्यभोगत्वात् नि
 न्दायेनादेन प्राञ्चयित्तोपदेयेन वा हिंसाया ब्रह्मदनिद
 साधनत्वोपपत्तात् । अत एव विहितेऽपि श्येने विद्याया
 क्षणात्पिप्रसक्तिः । रागद्वेषयोः कृत्येनामिदानस्तुत्त्वित्व
 यस्य तिरोधानात् कदाचित् प्रसक्तिरित्येके । शक्येत्वभि-
 चारस्य वैरिब्रह्मकस्यत्वेन श्रुतत्वात् तत्साधनत्वेन श्येनो
 विधीयते ननु ब्रह्माध्यनरकसाधनत्वेनाश्रुतत्वात् । न च
 लमकलमकस्य लमकत्वनिवृत्तं कुम्भकारपरम्पराया कुम्भ
 कारणत्वावत्ते विधिमैव श्येनस्य ब्रह्मदनिदानस्तुत्त्वित्वस्य
 बोधनात् । न च श्येनस्य मरकाहेत्येनापेक्षितवैरिब्रह्म-
 हेतवे सत्यामिगतत्वेन प्रसक्तिं स्यादिति वाच्यम् । श्ये-
 नाहंरिब्रह्मोवधोव्यावृत्तं नरकमिति प्रतिषन्वानेन पिना-
 नात् । ननु श्येनोमरकफलकव्यापारत्वेन हिंसा हिंसा च
 नरकजनिकेति चेत् । नहि साधनात् परम्परासाधारण-
 नरकफलकव्यापारो हिंसा कृपादौ नटे गवि तत्कर्तुं
 ह्येनूत्पमसङ्गात् बध्यस्यापि ह्येनूत्पमसूत्पादमहारात्मकसूत्प
 मसङ्गात् । न ह्युत्पत्पादितमस्य कथितं कथितं व्या-
 दयति । नस्तुनिव्यादितमरकफलकव्यापारो हिंसा यदनस्य
 मरकं भवत्येव न च श्येनस्यथा किन्तु अहं गृहणना
 दिकमेव । अथ मरकास्तुत्त्वोव्यापारो मरकं हेये
 नातुपीयमानो हिंसा श्येनश्च तथा कृपादौ च न मरको
 हेयेनातुपीयमानत्वमिति चेत् एव सति गीरवात् नर
 स्यातहेयेन विप्रनायाचाद्वे नान्नापे हिंसा न स्यात् ।

हिनस्त्रिधात्वर्थावच्छेदकं फलमव्यवहितमेव भरखम् अव्यवहितफलकव्यापारस्यैव धातुवाच्यत्वात् च्यन्यथा परस्परया विहृतिफलकात्कामे तखडुखं कुर्वत्यपि पचतीति प्रसङ्गात् अथ खडुगवातानन्तरं यत्तु विलम्बेन मरणं त्रणपाकपरस्परया वा, अन्ने विषप्रयोगेण वा तत्तु हन्तृत्वं प्रायश्चित्तादि च न स्यादिति चेत् न प्रायश्चित्ततुल्यत्वाद्ये हि तत्तु हन्तृत्वव्यपदेशो गौण विनिगमनस्तु चाधमेव वस्तुतस्तु मरणोद्देशेन कृतोऽहाराकारकदत्तशुभो-
व्यापार हिंसा श्येनखाडहाराभरणसाधनगतो न हिंसा । यद्यहहारा मरणसाधनं हिंसा स्यात्तदा सप्रभोतैवाभ्य-
ङ्गस्याहहारेण विनाशसाधनत्वात् तत्कर्तुः हिंसकत्वा-
पत्ति । अत एव कूपादी गोमरणेऽपि न गोवधकर्तृता तत्-
कर्तुः, गजलग्नासमरणेन भक्तुतात्तु हन्तृत्वं, परिवेषयित्वा
नाश्याहन्तृत्वम् । त्रणपाकपरस्परया विलम्बेन विष-
प्रयोगेण च हन्तृत्वं मुख्यमेव । नाय्यनुनिष्ठादितमरणफल-
कत्व, गजलग्नासमरणेन हन्तृत्वापत्ते । अन्योद्देशेन क्षिप्रता
राचहते नाश्याहन्तृत्व न स्यादिति चेत् न द्रव्य-
पत्ते । व्यपदेश प्रयोगो वा लक्षणया समर्थयित्वा यत्क-
ते, त्वत्पक्षेऽतिप्रसङ्गो वारयित्वा न यत्कत इतीदमेव विनि-
गमनम् । अन्योद्देशेन कृतोऽपि निषिद्धे प्रायश्चित्ताद्यैर्हन्तृत्वम् ।
अपरे तु अन्मभिसंहितावान्तरव्यापारमहारीकत्व मरण-
साधन हिंसा, खडुगकारस्थानभिसंहितावान्तरव्यापारहारा
मरणसाधनत्व तस्य हि अवान्तरव्यापारोनाभिसंहितः ।
किन्तु धनसाध इति खडुगकारो न वातकः विवसाधे
प्रक्षेपणमवान्तरव्यापारो भोजनमेवाभिसंहितम् अनेनेद
भोक्तव्यमिति सन्नाय विषप्रयोगादिति हिंसायै विषप्रयोग
इति तत्र गण्यतानाशकनबाट्टवत्तु भरणं तत्र परिवेषयित्वा
धर्तकत्वापातात् अनेनेद भोक्तव्यमित्यभिसन्नायैवाश-
परिवेषणात् भोक्तुं हन्तृत्वपत्ते च अन्मभिसंहितमवान्तर
व्यापारमहारीकत्व मरणानुशुभमल्लेषातुगानात् । अत एव
अव्यवहितप्रायश्चित्तयोगफलकव्यापारो हिंसा त्रणपाकपर-
स्परयामृते न हन्तृत्व व्यापारव्यपदेशकत्वादिति निरस्तम्”
श्येनादेवैदंभोधितत्वोऽपि यथाऽनर्थहेतुत्वं तयाऽभि-
चार घट्टे दर्मितवचनैरक्तम् अथिक श्येनघट्टे वक्ष्यते ।
एनसाक्षितम् वत् । एनस्य पापरचिते त्रि० “यच्छमेनस्यम्”
अथ० ८,७,२ । एनोऽस्यस्य सतुपु मस्य व । एनस्तत्
विनि । एनस्त्रिनु पापयुक्ते त्रि० उभयत्तु स्त्रिवां
कीप् । “मा त एनस्तनो यच्चिनु भुजेम” अ० ७,८८,६ ।

एनस्तनं चिदेनस सुदानव ८, १८, १२ । “एनस्त्रिभि-
रनिर्षिक्ते नार्थ किञ्चित् समानचरेत्” । “अव्दाहं मिन्द्र-
मित्येतदेनस्त्री सप्रक जमेत्” मनुः । “इय आगसीति”
उषा० अघराध एव साधुत्वम् पापे तु ईश्वराशासङ्गन-
रूपापराधजन्यत्वेनोपचारात् इति बोध्यम् ।
एम त्रि० इय-कर्म्मणि म । १प्राथ्ये । “अर्थेच न एमथ”
यजु० १८,१५, “एम प्राप्त्व्याथ ” वेददी० ।
एमन् न० एत्यनेन मार्गेण इय-करणे मनिन् । [गतिमार्गे
“इय त एम इयत” अ० ४,७,६ । “इयत्” त एम इय-
द्वैते १,५८,४ । “एमन्शब्देन गमनमार्ग उच्यते” भा०
एत्यत्र व्याधारे मनिन् । २अर्थस्थितिस्थाने । “शुभे स
सुश्लेषेन” यजु० १२,१७, “एमन् अथस्थाने” वेददी० ।
“अपानं त्वेननुत्वाद्यामि” १२,५३ । सप्रत्या लुकि न
मत्तोपः । भावे मनिन् । ३गमने । “दूरे इयो वे
चित्तयन्त एमभि ” अ० ५,५६,२ एमभिर्गमनै ” भा० ।
एरका स्त्री इय-भा० र तत सत्रायं कन् । निर्पत्न्य-
त्वमेदे (मलकाडा) “एरका गुन्द्रमूला च यिम्बी
गुन्द्रा शरीति च । एरका यिगिरा पृष्ठा चक्षुषा
पातकोपिनी । मूलकच्छ्राशरीदाहृषित्तयोषित्तमा-
यिमी” भावम० । “ददार करजैरुरावेरकां कटकद्रया”
भाग० १,२१६, “एरकायां तदा सृष्टिं कोपाञ्जयाह
केयव ” । भा०भौस० ३अ० “एरकाहृषिभिर्वच्चैर्निज
सुरितरेतरम्” भा० आ० २अ० । २कौरव्यवश्ले
सर्षमेदे “एरकं कुम्बकोनेषो नेषीस्तन्द कुमारक ”
भा०आ० ५७अ० । नागनामकीर्त्तने
एरङ्ग पु० आनरैर-अङ्गम् । मत्प्रभेदे, “एरङ्गोमधुर स्निग्धो
विष्टम्भी शोतको गुरुः” राजनि० तद्गुण्य ।
एरङ्ग पु० ईरयति वाशुम् मस वाऽथ ईर-अखलच् नि०गुण्य ।
इहमेदे (एरडी) । (मेरहडा) । “एरङ्गुग्म भधुर
सुष्य गुरु विनाशयेत् । शूद्रयोधकटीषक्किशिर पीडो-
दम्बरान् । शूद्रासकफानाहकासकुण्ठाममारुतानिति”
एरङ्गुग्मम् शुक्लरत्नैरङ्गैः “एरङ्गपत्र पातत्र कफ
जमिनिनाशनम् ॥ मूलकच्छ्राहृषि पित्तरक्तप्रकोप-
णम् । वातार्थ्यपदं गुरु स्निग्धरर परम् ।
रुफवातजनीन् हन्ति हृषि सप्रवि षि । एरङ्गफल-
मत्सुष्ण शुष्कानुगानिवापहम् । यकृत्सीहोदराशेषु न
टुक दीपनं मतम् । तद्वन्य्या च विष्टमेटी वातसेत्रो-
दरापह । कावेऽस मूत्रं बन्धास्रमित्याहृत्परं जना ”

“एरगडतैसं गीळोप्य दीपन पिच्छिन्” एरु । एषं
 लघ्य वयःस्थायि मेधाकानिबलप्रदम् । कषायात्तरसं
 सूक्ष्मं योजिगुक्तविषोधनम् । विस्तं स्नादुरसं पाके
 सतिक्त कटुक सरम् (रेचकम्) विपमज्वररूद्रोगप्रुष्ठ-
 गुष्पादिशूलरुग्म् । हनि पाषोदरानाहुगुण्माग्रीलाकटि-
 पङ्कान् ॥ पातशोणितपिड्मन्त्रसे भ्रगोयामविप्रधीनु ।
 व्यामधातगलेन्द्रस्य यशोरवनचारिण्य । एक एव मिह-
 न्नायमेरगडले हकेयरी” भावप्र० । स्थायं कन् । तत्रैव ।
 एरगडस्य फलम् अण् । एरगड तत्फले । “रेचक
 कोमरं पाञ्च” फलं तत्रेण खेदितम् । पापितं
 कटुतैवेन हिङ्गुमातिसुपाधितम् । कफानिघ्नहर हृष्य
 हृच्चगण्यश्च पित्तजम् । अग्निघनमन रुच्य गुरु पाके-
 ऽतिपिच्छिन्” भावप्र० । “फले लुक्” पा० अणोमुनि-
 धानात् एरगडमित्येव साधु । अपिच्छिन् स्त्री शब्दच० ।
 टाप् गौ० ङोप् वा ।

एरगडपत्रिका स्त्री एरगडस्य पत्रमित्यत्रमस्या कम् सत्तायां
 वा कन् अत इत्थम् । दक्षीहृषे । [हृषे । राजनि० ।

एरगडफला स्त्री एरगडस्य फलमित्यत्रमस्याः । लघुदन्ती-
 एरु ति० आ+ईर-उन् । गन्तरि । “एजाति ग्लहा कन्वेन
 त्वचै र तन्दागा पत्थेव जाया” अथ० ६, २२, २,

एवीरु पु० आ+ईर-क्वि एर वारयति इ-क्वि उण् ।
 चिर्मस्याम् कर्कटीभेदे (शाङ्गु) “एवीरवीज तोयेन-
 पिवेदा मयपीकतम्” सुश्र० । “मट्टेवारी यथा पके
 मधुर अनुरसोऽपि न” या० स्थायं कन् तत्रैव ।

एलाक पु स्त्री एहक+इत्य ङ । भेदे स्त्रियां अला० टाप्
 जिपा० मातइत्थम् इहवीरेकप्रारणात् ।

एलाङ्ग पु स्त्री आ+इल-ङ्गाण् । (राइउडा) मत्स्यभेदे
 स्त्रियां ङोप् । “एलङ्गोमपुरोहृष्य संपाही कफ-
 वातहा । मेधाग्निप्रुटिकारी च योतवः श्लेष्मो गुरु”
 राजनि० ।

एला(ला)वालु न० एलेन वञ्चते वल-उल् च्छ्रापोरिति
 सञ्जाया वा सुल । (बालुका) सुगन्धिद्रव्यभेदे
 “पुत्रागैत्रेखवालूनि नागपुथोत्सवावितान्” सुश्र० । स्थायं
 कन् एला(ला)वालुकमप्यत्र न० ।

एला स्त्री इज-अण् । स्वनामधेयतात्पर्यात् । (एलाही)
 तङ्गे टगुणादि भावप्र० उक्तम् । “एला सूखा च बहला
 पृथीका त्रिपुटापि च । भद्रैला हृद्देला च चन्द्रबाहा च
 निष्कृटी । स्यूलैला कटुका पाके रसे चामाहृत्तसु ।

रुक्षोप्या श्लेष्मपित्तास्रकफदासहृत्पापहः । हृत्पासविषयस्यास्य
 शिरोरुग्वाग्निकासहृत् । अक्ष्णैका कुञ्चिका तुच्छा को
 रङ्गी श्राविकी गुटि । एला हृत्पला कफदासकासागौ
 मूलकम्प्लुत् । रसे त कटुका गीता लघ्वी वातहृती मता”
 “एलाचताविद्वित्तचन्दनासु” रघुः । तस्याः फलम्
 अण् तस्य लुप् लुपि मलतिच्छिन्नयेन तत्फलेऽपि स्त्री ।
 ‘ससञ्चुरन्नुसुयानामेवानासुत्पतिप्यप.” रघु । “सजना
 मयी एरदयतिरियमेला” इ०र० उक्ते १५सुदयाम-
 चरपादके छन्दोभेदे ।

एला विद्यामे कण्डू० प० अक० सेट् । एलायति ऐलायोत् ।
 एलायां मभूय थास चकार ।

एलाक पु० एलाय यलुल् । अदिभेदे गर्गा० वञ् । ऐलाक्य
 तटपथे उ स्त्री० । स्त्रिया ङीप् यलोपः । ऐलाकी ।
 एलादिगुटिका स्त्री “एलापत्रत्यथोऽहोसा पिप्पल्यह-
 पत्र तथा । सितामधूकखर्जूरम्होकाश्च पञ्चोन्मिता ।
 संपूर्यै मयमा युक्ता गुटिका कारयेद्विपक्व” चक्रद० उक्ते
 रक्तपित्ताधिकारस्ये गुटिकाख्यौपथभेदे ।

एलापत्र पु० एलापत्रमिवाकारोऽस्यस्य अच् । नागपत्रेभे-
 “नागसुषा पिङ्गरक एलापत्रोऽय वामन” भा० आ०
 १५ अ० । नागनामकौर्त्तने । [(काटा आमरुस) ।

एलापर्णी स्त्री एलाया पर्यामित्यत्र पर्यामस्या । राज्ञायाम्
 एलापुर न० मगरभेदे ।

एलीका स्त्री आ+इल-ईकन् । इक्ष्मैलायाम् (गुजराटि)
 राजनि० । [च सभ्ये लवण्ये च संश्र० ।

एलुक न० इल-उक । गन्धद्रव्यभेदे । “भद्रावैलुकाख्ये
 उल्लवालुक न० एलवालुक पृषा० लुहागम । एलवालुके
 सुगन्धिद्रव्ये (बालुका) राजनि० ।

एवं अथ० इण्-वन् । १।सादृश्ये, २।अभियोगे, ३।शान्मभूषणे,
 ४।धारनियोगे, ५।विनिमये, ६।परिभने ७।ईषदर्थे च ।
 विशेष्यसङ्गत ऽन्वययोगव्यवच्छेदे । यथा पार्श्व एव
 धनुर्हरः इत्यादौ पार्श्वान्यपदाद्यं प्रथमधनुर्हरत्यम्
 व्यपन्धयते । विशेष्यसङ्गतः ६।अयोगव्यवच्छेदे यथा
 गङ्गा पारुखर एनेत्यादौ शङ्खे पारुखरत्यायोगो व्यपन्धि-
 यते । क्रियाङ्गतः १०।अन्वययोगव्यवच्छेदे यथा गील
 शरोजं भवत्येवेत्यादौ शरोजे गीलत्यान्वययोगो व्यप-
 न्धयते । १।गन्तरि ति० । “एनेत्त्वधारणानियोगौ-
 पन्धनिबोतेन” इत्युक्ता गषरत्ने यथात्मनसदा-
 हृतम् । “अहमेव ददर्शिन । अद्येव । इहैव । शोकाय

मेऽस्तु । अद्यैव गच्छ । अत्रानियोगोऽनवधारणम् ।
 'एवे चानियोगे' वाति० । तत्र क्वेव भोक्ष्यसे" इत्यत्र
 पररूपकादेश । एतद्योगे च "न च वाङ्माह्वयुक्ते"पा०
 न वसुनसाद्यादेश । "ब्राह्मणस्यैव कर्मैतदुपदिष्ट मनो-
 पिभि" । "स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्धय"
 मनु । १२ एवमित्यर्थे च । "एवा न इन्द्रोतिभि" ऋ०
 ४, २३, ७, एवा एवम् भा० । अत्र वेदे "एवा त दूर्वे
 प्रतनु" इत्यादि षट् दोषः । तत्र गलरि "एवा न देव्या-
 दितिरनर्वा" तैत्ति० ३, १, १, ५, "एवा गमनशीला"
 भा० । शीघ्रगन्तृत्वात् १३ अत्रे पु० । "शूरोनाम पत-
 यङ्गिरेवै" ऋ० १, १५८, २, 'एवैरश्वा' भा० । करणे
 भावे वा वृत् । १४ गमनसाधने १५ गमने च । "एवेन
 सद्य पर्येति पार्थिवम्" ऋ० १, १२८, ३, "एवेन
 गमनसाधनेन गमसेन वा" भा० ।

एव लि० एवमस्त्वस्य अच् अव्य० टिलोप । एवक्रियमाप्यप्रकारे
 "सुदानूनेवया कुरुत" ५, ४१, १६, एवया एव क्रिय
 माप्यप्रकारेण" भा० तृतीयस्थाने याच् ।

एवय पु० अय-भावे अय प्रथो० अतः एवम् । गमने "न
 को राया नैवधा न भन्दनी" ऋ० ८, २४, १५, एवधा शत्रु
 घुराणि संघामं प्रति गमनेन । तृतायास्थाने ध्याच् ।

एवम् अव्य० इण-मा० वृत् । "एवमिति प्रकृतपरामर्शप्रका-
 रेवाद्यौपदेशनिर्देशनिश्चयाङ्गीकारवार्थेषु" गणर० उक्तं पु
 अर्थेषु । क्रमेण उदा० तत्रैव । १ प्रकृतपरामर्शे "एव
 वादिनि देवपौ" कुमा० । २ प्रकारे । एवं कुरुते । इवार्थे
 ३ सादृश्ये अग्निरेव विप्र । ४ उपदेशे एवं प्रठ । ५ निहृष्टे
 एव तावत् । ६ निश्चये । एवमेतत् क० सन्देहः ।
 ७ अङ्गोकारे एवं कर्म । वार्थे ८ सङ्गुयार्थे "अहार्थि-
 मेवष्टगनाभिपत्तम्" । "यथेतमनेवम्" या० सू० ।
 ९ सस्वन्वये । १० परकृती ११ प्रत्ये च मेदि० । तत्र एवम्
 भूत एवकृत इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वम् एव विध एव-
 प्रकारइत्यादौ इव्यविशेषणत्वमिति भेद 'एव विधे
 नाह्वयेष्टितेन" रघु । "एवमादीन् विजनीयात् प्रका-
 याङ्गो ककण्टकान्" "अन्ये पाञ्चैवमादीनाम् मद्याना
 भोदनस्य च" मनु ।

एवया लि० एव एव अयम वा याति या-किप् प्रथो० ।
 रत्नके "द्युम्न एवया उ वमया" ऋ० १, १५६, १,
 "एवया रत्नप्रापयिता" भा०

एवयामरुत् पु० एवया रत्नकोमरुदस्य । अयिभेदे ।

"मरुत्ते गिरिजा एवयामरुत् । "एतन्नामकस्य अये-
 वध्यालुक्"भा० ।

एवयावन् पु० एवस्य एवंप्रकारस्य वावा या-वनिप् ।
 १ रत्नके विष्णो । "विश्वजन्यामप्रयुतामेवयायो मति दा'
 ऋ० ७, १००, २, "एवयावः । विष्णोः ।" भा० । वेदे
 सन्व जे रत्नम् । एव गलरि लि० "तान्त्रो मङ्गो कुरुत्
 एवयावो ऋ० २, २४, ११, स्त्रिया ङीप् यमोरच ।
 एवयावरी । "या सुम्नैरेवयावरी" ऋ० ६, ४८, १२,

एवार पु० एव एवमच्छति अ-अण् । सीमभेदे । "एवारे वृष-
 भा सुते" ऋ० ८, ४५, २८, "एवारोनाम कश्चित सीम" भा०

एवावट् पु० एव एवमावदति आ+वट्-अच् । अयिभेदे
 "सहि क्षत्रस्य मनसस्य विचिभिरैवावदस्य यजतस्य सभे"
 अथत्सारस्य सृणवाम्" ऋ० ५, ४४, १, "क्षत्रस्य मनस-
 स्यैवावदस्य यजतस्य सभेरवत्सारस्य चैवामृषीणाम्" भा०

एव गतौ भ्वा० आत्म० सक० सेट् । एपते ऐपिट एयाम्
 यमूव आस चक्रे । एषणीय एषितव्य एषित एपिता ।
 एषितम् एषि एषणम् एषा एषमाण । "पराट्मिन्न एष
 त्ववांषी गौरुपैषत्" अथ० ६, ६७, २, वेदे गणव्यात्यात्
 पर० । उपेप्रत एषिपररूपम्" । "स वै वत अष्टमतिस्त्रवै-
 पते य कर्मणा पारमपारकर्मणः" भाग० ३, १३, ४४,
 धातुनामनेकार्थात् अथलोकयतोत्यर्थ "तन्नाहिवा
 मर्ष एति" यत० ब्रा० १३, २, ४, २, ।

परि+चन्वेषणे पर्येपेते पर्येपि० लोकेऽपि कश्चित्
 गणव्यात्यास । 'जम्मः सविहृष कल्प्या पर्येपेनो
 विभावसुम्" भा० अतु० ८५ ।

एव स्त्री एव-भावे किप् । गतौ 'तावामेपे रथामचञ्चीन"
 ऋ० ५, ६६, २, "एवे गन्तम्" भा० । "राय एवेऽयसे द-
 धीत" ५, ४१, ५, "एवे प्राप्तुम्" भा० । 'तेभ्य स्तैपमेव
 चकार" यत० ब्रा० २, ४, २, ४, । इप-विच् । -इक्षी ।
 "न लोदोऽष्टपीतमेपे" ऋ० ६, ६८, ७, एवे सौन्दर्यनि-
 ष्कृत" भा० ।

एवय पु० एपते शत्रु हृदयम ल्यु । लौहमयवाणे हृत्तायुध ।
 इप इच्छाया णिच् भावे शुच् । एषया ३ प्रेरणाया
 ३ उल्लोकविचिकाननायाञ्च स्त्री "न कश्चिदन्य प गार
 उक्तादस्येपणात्वात्" वेदा० । "तमात्मान विटित्वा
 त्राह्मण्या उप्लेपणायाथ विचैपणायाथ लोकेपणायाथ
 व्युत्थायाथ भिक्षार्थ्य चरन्ति । या ह्येव उल्लेपणा सा
 विचैपणा या विचैपणा सा लोकेपणीभे श्येते एपये

भवत " यत० ब्रा० १४, ६, ४, १, "उत्तेषया उलोत्पत्ति-
सृष्टिश्च दारवमहेच्छाक्षणा । वित्त द्विविध भातुप
गयादि, दैव विद्यादि, तस्य कर्मणा साधनस्य गपादेरु-
पादानरूपा इच्छा वित्तवैष्याऽनेन कर्म कृत्वा पितृलोक
ज्जेषामीति विद्याद्युक्तो वा देवलोकम् । केवलया वा
हिरण्यगर्भविद्याया न्येन पित्रेन देवलोक जेषामीतोच्छा
लोकैषया । एषमेकत्वेऽपि लोकैषयाया साधनमन्त-
रेषावित्ते साध्यसाधनाभेदेन द्वैविध्यमाह उभे हीति"
भा० । "अपहतसकलमणामसात्मन्यविरतमेधितभाव
नोपहृत " भाग० ४, २१, १८, एष्यते प्रायते मानमनया
करणे ल्युट् ङीप् एष्यी । ४तसासाधने (निक्ति)
मानयन्त्रभेदे भेदिनि । सार्धं कन् । एष्यिकाऽप्यल ।
अमर । एषते ब्रह्मपारमनया करणे ल्युट् ङीप् । (वैल-
कार) ५ ब्रह्मस्तोत्रमाहभेदे भेदि० । भावे ल्युट् । सु-
श्रुतोक्तो ईश्वरविदारणव्यापारभेदे । तत्र हि "यन्त्रकर्मा-
णि तु निर्यातनपूर्वेष्याद्युपक्रमे "ब्रह्मचैव्यदारणेत्यादि
पठित्वा चतुर्विंशतिरित्युक्तम् । तत्र एषणमभ्यन्तरे यस्त-
प्रवेशनेन पूयादेरपसारणम् । तत्साधनयस्त्रमेवपी यथा
ह सुश्रुत "वि यति यस्त्याणि तदाया मण्डलायकरपत्ने-
त्याद्युपक्रमे "वह्निगदन्तश्चैवपी" इत्युक्त्वा "एष्येयष्ये
आतुलीये च" इति तत्प्रयोजनसुक्तम् । एषणमभ्यन्तर-
गमनमातुलोप्य विस्वावचन तत्रैव एष्यीसखण "एष्यी
गण्डमदाकारसुपी" उक्तम् । "एष्ये चैवयस्त्राभे तु वाचा-
हुत्युद्धरा हिता " सुश्रुत ।

एष्यणीय त्रि० इष-एष-वा कर्मणि अनीयर् । १ आयासे
"जायापती लौकिक मेषपीयम्" कृमा० । २ गत्ये च ।

एषा स्त्री एष-अ । इच्छार्यां जटाधर ।
एषावीर उ स्त्री । एषार्यां यषेष्ट भनादिप्रतिपहे-
च्छार्यां वीर । यत कुतश्चिस् प्रतिप्याहके निन्दितब्राह्म
णभेदे । स्त्रिया जातित्वात् ङीष् । "यद्ये नमेषापीरा
याजयेथु " यत० ब्रा० ११, २, ७, २२, "एषापीरोमाम
निन्दितब्राह्मणजातिविशेष तत्सचम्बन ऋषिस्र "भा०
एषिन् त्रि० इष-णिनि । इक्षौ अभिवाद्यके । "यौवने
यिमयैविष्याम्" "बभूव युष्ठ त्रसृष्ट परस्परजयैविष्याः"
रघु । स्त्रियां ङीप् । "तदाप्रिता हि सा प्रेया बुद्धि
ज्ञस्यैविषी भवेत्" भा० व० ८१ ष० ।

एष्टव्य त्रि० इषु वाञ्छावाम् तय्य । वाञ्छनीये । "एष्टव्या
बह्व वृत्ता वशयेको गवा मजेत्" शु० त० मन्त्रप्रप०

"तद्भोज आहूयेनैष्टव्यम्" यत० ब्रा० १, ६, २, १७ ।
एष्टि स्त्री आ+यज आ+इप वा क्तिन् । १ अभियजने २ अभि-
वासनायाञ्च । "पितृणां यन्त्रद्वनमूष सुहृएटी" ब्र० ६, २१
८, । "एटी आयजनेऽभिकामने वा" भा० करणे क्तिन्
२ आयाजनसाधनेषु ऋक्षामेषु । "मजापतिर्नै वित्रकर्मा
सहीदं सर्वमकरोत् मनोगन्धर्वस्य ऋक्षामान्यसुरस
इति मनोह गन्धर्व ऋक्षामैरुष्टरोभिर्मिथुनेन सहो-
क्रामैटयोनामेत्युक्षामानि वा एष्टय ऋक्षामैर्ह्यायावते
इति नोऽस्त्विति नोऽस्त्विति" यत० ब्रा० ८, ४, १, १२ ।
"मजापतिर्नित्रकर्मा मनोगन्धर्वस्य ऋक्षामान्यसुरस
एष्टयोनाम" यज० १८, ४२ ।

एष्ट्य त्रि० इप-कर्मणि एष्यत् । १। वाञ्छनीये भावे एष्यत् सुश्रुतोक्ते
"तत्र यत्कर्मादिभिध तदाया खेद्या भेदा खेख्य मेध्य-
मेध्यमाह्वार्यं विस्वाव्यं सीव्यमित्युक्तेषु अष्टसु मध्ये
२ यत्कर्मभेदे न० । "एष्ये च ययस्त्राभे" सुश्रु० "सुपोपहत
कावे वेणुनसनाचीसुपकाजावसूतेषुष्यस्य" इत्युक्तेषु
तत्कर्मावरणम् । कर्मणि एष्यत् । ४ एषणकर्ममध्ये त्रि० ।
"एष्या नाद्य सयस्त्राय प्रथा उन्मार्गिण्यच ये" सुश्रु०
एष गतौ एष्यत् । ५ गन्तव्ये त्रि० । "गतैव्यद्विषाद्ये न
गतिर्निष्ठी सपडङ्गता" नीष० ता० । इष गतौ दि० इष
इच्छार्यां भ्वा० इष आभीच्छ्रे क्ता० एभ्य एष्यत् ।
एष्य तत्सद्वात्यर्थकर्मणि प्राप्तु प्रैव्य इत्येव प्रेष्यसु ईष
गतिहिषादर्थनेषु इत्यस्य एष्यदन्त्यस्य रूपम् इति भेदः ।

एष्ट्य त्रि० आ+ईह अच् । १। मय्यक् वेदायुक्ते । एषा एष्टाः
परिप्राप्ते दहन्तान्" अय० १२, २, २२ । आ ईषदथे
ईह घञणे करणे क । २। क्रोधे निष्ठा० क्रुद्धस्य मय्यक्कार्या-
नर्हत्वात् ईषक्ते वाचनेन तथात्वम् । [ङीन् । एही ।
एष्टि त्रि० आ+ईह-त इन् । मय्यक् वेदायुक्ते स्त्रियां यार्क०
एष्टीड न० एष्टि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि मयूर०
नि० । एष्टि ईडे इत्युच्यते यस्मिन् कर्मणि ताडने
कर्मणि एव एष्टिकटा एष्टिभाषिजका एष्टिद्वितीया
एष्टिस्वागता एष्टिविषया इत्यादयोऽपि तत्सत्क्रियावाम्
स्त्री एष्टियथं तु तत्कर्मणि न० इति भेदः ।

इति वाचसन्ते एकारादिगद्वार्धवङ्कचनम् ।

ए

ऐकार स्वरक्षणभेद एतौ कण्ठतालव्यावित्युक्तेः कण्ठ तालुस्थानयोरुच्चार्ये । स च दीर्घः द्विमात्रत्वात् सुतस्तु द्विमात्र इति भेदः । द्विमात्रस्य उदात्तानुदात्तस्वरितभेदैः प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकभेदाभ्याश्च पङ्क्तिषु एव सुतस्यापीति द्वादशविधः । तन्ने तस्य षाषकशब्दा उक्ता यथा । 'ऐलेज्जा भौतिक कान्ना वायपी मोहिनी विभु । दत्ता दामोदर पद्मो धरो विक्रतसुख्यपि । ज्जमात्तकोजगदुयोनि पर परनिबोधकत् । ज्ञानामृता कपर्दिणी । नोठेयोऽग्नि समाहक । त्रिपुरा लोहिता राक्षी पाग्भवे भौतिकासनम् । मञ्जेद्वरी द्वादशी च विमलस्य सरस्वती । कामकोटो वामजातुरशुमान् विजयो जटा' । 'ऐकार कोठराक्षी च मालिन्युन्नतभंगी' इति च वर्षाभिधा० । माहकान्यासेऽधरोष्ठे न्यस्यत्वात् तच्छब्दाभिधेयता । तस्य ध्येयरूपं कामधेनुत० उक्तं यथा 'ऐकार परमं दिव्यं महाकुण्डलिनीं स्वयम् । कोटिचन्द्रप्रतीकागं पञ्चमाणमयं सदा । त्रिभुविष्णुमयं वर्यं तथा रुद्रमयं प्रिये । सदाशिवमयं वर्षं विन्दुलय समन्वितम्' । तपरत्वे कारपरत्वे च तत्स्वरूपपरः ।

ऐ व्यञ्ज० आ+रण-विष् । आह्वाने २ अरणे ३ आसनपणे च ४ मञ्जेद्वरे पु० तस्य सर्वगत्वात्तथात्वम् ।

ऐक वि० एक+स्वार्थे अष् । एकशब्दाद्यै ततोमवादाय गृह्या० क । ऐकीय एकसम्बन्धिनि तद्गवादी च लि० ।

ऐकध्वम् व्यञ्ज० एकधा+धास्याने ध्यञ्ज् । एकधेत्यर्थे 'ऐक्यं च अरणम्' कात्या० १०, २, २४ । 'एतदैकध्वस्यङ्ग' सुत्र० । तत् स्वार्थे ङ । ऐक्यं तदर्थे न० 'ऐक्येन अरणम्' उक्तकान्ता० सूत्रभाष्ये कर्क ।

ऐकपत्य न० एकपतेर्भाष कर्म वा ष्यञ् । सर्वभौमत्ये 'अप्रतिद्वन्द्वतामैकपत्यञ्च सर्वदेहिनाम्' भाग० ७, २, २४ । एकपती भव प्रत्युत्तरपदत्वात् ख्य । एकपतिभवे लि० ।

ऐकपदिका लि० एकस्मिन् पदे स्थाने विभक्त्यन्ते वा भवः ङ् । 'एकस्थानमने २ एकविभक्त्यन्तपदभवे च । एकपदाय प्रभवति ङ् । 'कतोऽप्येकपदिका भवन्ति यथा ग्रन्थितैर्मूना' इत्यादि निरु० 'एकार्थमनेकशब्दमित्ये तदङ्गम् अथ यान्यमेकाधीश्वेकपदानि ताव्यतोऽनुष्मिष्यामोऽभवगतस स्तारास निगमानु तदैकपदिक

मित्याचक्षते इति निरु० उक्ते अनेकशब्दे एकार्थपरे समासादिदृष्टिरूपे एवाक्यभेदे च ।

ऐकपद्य न० एकपदस्य एकार्थकैकविभक्त्यन्तस्य भावः ष्यञ् । सृष्टार्थत्वे अनेकपादानामेकार्थबोधकतासम्पादने ससादिभावे । [भावः ।

ऐकभाव्य न० एको भावो यस्य तस्य भावः ष्यञ् । एकस-

ऐकमत्य न० एक मतं येषां तेषां भावः ष्यञ् । तस्यसम्मतौ 'स्वर्गामिण्यस्तस्य तसैकमत्यात्' रघुः । 'ऐकमत्यं हि नोराजन् । सर्वेषामेव सत्त्वमे' भा० ष० ७ अ० । 'ऐकमत्यञ्च सर्वस्य जनस्थाप ष्टप प्रति' भा० ष० ७ अ० । 'सुदृढसैकमत्यात्' भा० उ० २२ अ० । 'कैकमत्यं महाधियाम्' नीतिः । ऐकमत्यमत्वास्ति अश् । ऐकमत्ययुक्ते लि० । 'गृहेतान्योन्यमनयो मन्दिष्यो युवते सदा । नचैकमत्यः शेषोऽस्ति मन्त्रः सोऽधम उच्यते' रामा० ।

ऐकराज्य न० एकराजो भावः ष्यञ् । चक्रपरित्वे 'यत्सुपस्थे येमैकराज्यमजयो हि ना' आश्व० श्रौ० ५, १६, ४ ।

ऐकलव्य इ० स्त्री एकल्वः अपत्यं गर्गा० यञ् । एकलूनामकवेर्गौत्रापत्वे स्त्रियां ङीप् यद्योप ऐकलवी । ऐकलव्यस्य ज्ञात्वा कृत्वा० ततोऽण् यद्योप । ऐकलव तच्छब्देषु स्त्रियां ङीप् ।

ऐकशतिक लि० एकशतमस्यास्ति ङ् । एकशतपरिमितद्रव्यस्वामिनि । एमैकसङ्घसिकादयोऽपि तत्तत्संख्यद्रव्यशुक्ते लि० ।

ऐकश्रुत्य न० एका श्रुतिर्वत्य तस्य भावः ष्यञ् । 'उदात्तानुदात्तस्वरितानां पर सच्चिकर्ष ऐकश्रुत्यम्' आश्व० श्रौ० १, २, ६, सूत्रोक्ते स्वरभेदे । एकश्रुतिशब्दे विदृष्टिः ऐकस्वर्यमप्यत्र न० ।

ऐकागारिक लि० एकसंज्ञायमगार प्रयोजनमस्य ङ् । चोरे स्त्रियां ङीप् । 'ऐकागारिकवदुभूतौ दूराज्जग्मु-रदर्शनम्' भावः 'क्वेनविर्देकागारिक्वेण हलवता' दशकु० ।

ऐकाग्र लि० एकाग्र+स्वार्थेऽण् । एकाग्रचित्ते एकतानचित्ते ऐकाग्र न० एकाग्रस्य भावः । अवन्यासक्तचित्तत्वे एकमात्रावचित्तत्वे एकाग्रताशब्दे विदृष्टिरुदाहरणञ् ।

ऐकात्म्य न० एक आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः ष्यञ् । 'ऐक्ये २ एकस्वरूपत्वे । 'तथैकात्म्यानुभावाभावा विकल्परहितः ध्वयम्' भाग० ७, ६, २१ । 'एतेषां त्रैयव्याघासे उतैकात्म्यं महात्मनि' ७, १२, १६ । 'एकात्म्यगमनान् सदाः कलुषादिप्रसञ्जते' भा० अतु० ३७५ । ३ व्यभेदे च

‘एकात्म्यं वाग्देवस्य प्रोक्तवानर्जुनस्य च’ भा० अ० १५० । एकव्यात्मा तस्य भावः । षष्ठात्मन एकत्वे ऐकात्म्यवाद ऐकात्म्यवादी

एकादशिन त्रि० एकादश्यामा षष्ठ इति एकादशिनी अग्नि-
नीषत् स्त्रीत्व सा साधनतयाऽस्त्यस्य व्यञ् । एकादशिनी-
साध्यफले । “हे त्वेवैते एकादशिन्यावाहभेत य एवंका-
दशिन्येपु कामस्तस्मान्नैत्र” यत० ब्रा० १२, २, २, २ तत्ता-
लभ्यद्विविधैकादशस्य पप्रशुभेदा देवतासहिता यजु०
२६, ५८, ५९ उक्ता यथा

“आग्नेयं कृष्णपीथं १ सारस्वती मेघो २ बभ्रु सौम्य ३
पौष्य श्यामः ४ शितिष्टणो वार्हस्पत्य ५ शिल्लो वैश्वदेव ६
रेन्द्रोऽरुखो ७ मारुत कल्माष ८ ऐन्द्राग्निः संहितो ९ ऽधो
रास सावित्तो १० वारुण कृष्ण एकशितिपात् ११ मेल १२
“अश्वमेधे श्रुतिरक्षि द्वे त्वेवैते एकादशिन्यावाहभेतैति”
तयोरेकादशिन्योः प्रथमस्य देवता च कश्चिद्विधायेभो-
ष्यन्ते तेनेमाणि ब्राह्मणवाक्यानि ब्रह्मदेवताप्रति-
पादकानि नह्य मन्त्राः । कृष्णा पीथा यस्य च कृष्णपीथ-
पशुराग्नेय अग्निदेवत्व १, मेघो सारस्वती सारस्वती-
देवताकार बभ्रु पितृववर्ष पशु सौम्यः सोमदेवत्व २
श्याम कृष्णवर्ष पौष्य प्रथमदेवत्वः ३ शिति श्याम षष्-
मस्य च शितिष्टण वार्हस्पत्यः बृहस्पतिदेवत्व ५ शिल्लो
विषित्ववर्षो वैश्वदेव विश्वदेवदेवत्वः ६ वारुण रक्त ऐन्द्रः
इन्द्रदेवत्व ७ कल्माषः कर्बुरो मारुत मरुद्देवत्व ८ संहित
वटाङ्ग ऐन्द्राग्निः इन्द्राग्निदेवत्व ९ अधोरासः अधोदेय
श्वेत सावित्तः सवित्देवत्वः १० एक शिति श्वेत पादो-
यस्य च एकशितिपात् एकपदे श्वेतोऽन्दल कृष्ण मेलः
पतमशीतो वेगवान् पशुः वारुण वरुणदेवत्व ११ । एव
मेकादश वेददो० । “आग्नेयेऽग्निव्रते रोहिताञ्जिरम-
द्वानधोरामौ सावित्तौ पौष्यौ रजतनाभौ वैश्वदेवो पियङ्गौ
तृपरो मारुत कल्माष आग्नेय कृष्णोऽज सारस्वती
मेघी वारुण मेल १२ । “द्वितीयैकादशिनीपशुदेवताश्च ।
रोहिती रक्तोऽञ्जिरासको यस्य सोऽनद्वान् द्वपभोऽनीक
व्रतेऽग्नेये आसभ्यः आभीक सुष सैम्य वा यस्य सोऽनीक
वन् तस्मै १ अधोरामौ अधोभागे श्वेतौ हो पशु सावित्तौ
सवित्देवतौ २, २ । रजतवर्षा नाभिर्ययोः रजतनाभौ हो
पौष्यौ प्रथमदेवतौ ३, ५ । पियङ्गौ पीतौ त्रपरो ि श्क्यौ वैश्व
देवौ विश्वदेवदेवतौ ६, ७ कल्माष कर्बुरो मारुत ८ कृष्णः
श्यामोऽग्नेयः आग्नेयः आग्निदेवत ९ मेघो सारस्वती १०

मेल वेगवान् वरुणदेवत ११ एवमेकादश इति वेददीप-
एकाधिकारण्य न० एकाधिकारण्य भाव व्यञ् । एकाधि-
करण्यत्तत्त्वे सामानाधिकार्ये । “अथवा हेतुमन्त्रि-
ध्विरज्ञप्रतियोगिना । साध्येन हेतोरैकाधिकारण्य
व्याप्तिरुच्यते” भाषा० । तस्यविभक्तिकपदयो स्तोप-
स्याप्यार्थयोरभेदबोधकत्वे च ।

एकान्तिक त्रि० एकान्तमवश्य भाषी ठञ् । १ स्ववश्यमव्ये ।
“सप्तसैकान्तिकस्य च” मत्तुः । “एकान्तिकमात्यन्तिक-
सुभयमाप्नोति कैवल्यम्” सा० का० एकान्तिकमववश्यं
भावि” कौ० । एकान्तं भूतः स्वसत्तया व्यापी ठञ् ।
२ एकान्तस्य स्वसत्तया व्यापके “कृष्णसैकान्तिकं सुहृत्”
भाग० १, २, स्त्रियां ङीप् । “एकान्तिकीं हरेर्भक्तिरु-
पातायैव कल्पते” वटा० पु० ।

एकान्तिक त्रि० एकमन्वत् विपरीतं वृत्तमध्यवनेऽस्य ।
“कर्माध्ययने वृत्तम्” पा० ठञ् । यस्याध्ययने प्रवृत्तस्य
परीक्षाकावे विपरीतोद्धारण्यरूपं स्वव्रतमेक जातम्
तावमे कृपाठके ज्ञात्वे ।

एकान्त्यन्यं पुंस्त्री एकस्य तन्नाम्नोऽनेर्गौत्रापत्न्यम् नशा० फञ् ।
एकस्यर्गौत्रापत्ने स्त्रियां टाप् ।

एकार्थं न० एकार्थस्य भावः व्यञ् । एकवक्त्रा विविष्टैका-
र्थोपस्थापने एकार्थोभावे । एकप्रयोजने च । “२पञ्च-
नन्तेनैकार्थं सन्धि” सि० कौ० ।

एकाहिक त्रि० एकाहमधीष्टोभूतोभ्रतोभाषी वा ठञ् । १ ए-
काहसाध्ये यागादौ स्त्रियां ङीप् । ततोऽन्यान्वैका-
हिकानि आन्त्र० त्रौ० ट, १, ई, १, ई, “ताभ्यां पुष्के
एकाहिके” २, १०, १०, “अन्तवानामैकाहिकानासुस
मानु” २ एकाहव्यापके ज्वरादौ “बसुहस्रोत्तरे तीरे
द्विपदोशम वानर । एकाहिकध्वर इति तस्य नामात-
कोत्तं वात्” । एकाहिकध्वरस्य एकाहानन्तरे एकदिनं
व्यापकोध्वरः इति वैद्यके प्रसिद्धम् । एकाहध्वते
इदाये एकाहमधीष्टे सप्तस्य व्यापारिते षष्ठ्यापके
स्वसत्तया एकाह व्याप्यवाचे ५ एकाहभाविनि उत्स-
वादौ च । एकाहव्याप्यवागभेद एकाह तस्य दक्षिणा
ठञ् ङीप् । ई एकाहसाध्यवागदक्षिणायां स्त्री ।

एक्य न० एकस्य भाव व्यञ् । एकत्वे २ अभिज्ञत्वे ३ एकार्थी
भावे च “द्वैक्य सोऽन्ये” सुप्र० । “एक्यस्ययोगनामात्वं
समवायविधारद” भा० ष० ५, ५० । ४ एकस्यत्वे सौहार्दे च
“तेषां द्वयोर्द्वयोरैक्य विभेदे न कथञ्चन” रघु । एकस्या

पत्न्यं गर्गायञ् । एकापतेऽपु स्त्रीः स्त्रिया ङीप् यलोप ऐकी ।
 ऐक्षव त्रि० इक्षोर्विकार विल्वा० क्षण् । इक्षुविकारे गु-
 ङादौ इक्षुविकारभेदाच्च इक्षुव्यङ् ६०६ प्र० उक्ता ।
 "ऐक्षव गुडवर्जितम्" "कञ्चान्यगुडमैक्षवमिति" च स्मृतिः ।
 २ मद्यभेदे च । "पानस द्राक्षमाधूक खार्जूरंतालकैक्षवम् ।
 साक्षिक टाङ्गमाध्वोकमैरेय नारिकेलजम् । समानानि
 विज्ञानीयान्मद्यान्येकादशैव त्त । द्वादशन्त सुरामद्यं
 सर्वेषामघसं स्मृतम्" एतस्य । मद्यान्येकादशेषु क्ति
 अधिकदोषार्थां अन्येपामपि मद्याना मदनपालेम
 दर्शितत्वात् । प्रसङ्गात् तान्यत्र गुणसहितानि दर्शयन्ते ।
 "मद्यं द्वाका सुरा गुण्डा सदिरा वरुणात्मजा सुरा
 गन्धोत्तमा कस्या देवसृष्टा च वारुणी । मद्यं पित्तकर
 प्राय सरं रोचनदोषनम् । विदाह्नि सृष्टविशुद्धं
 तोक्ष्णं वातकफापहम् । विधिना त्व युतं पीत तप्ता-
 दमृतसन्निभम् । अन्यथा कुरुते रोगानतिपीत विषोप-
 मम् । श्लेष्मोत्थमविदाह्नि स्यात्कफपित्तो यस्यते । वल
 सृष्टिकरं मद्यं रक्ताशोहारि दीपनम् । माध्वीकस्य
 गुणं किञ्चित् २ खार्जूरमनिसप्रदम् । तदेव विषयं रुच्यं
 श्लेष्मं कर्मण्य लघु । साक्षिपटिकपिटाक्षिरा मद्यं
 सुरा शमता । सुरा शुर्वी बलस्तन्यसृष्टिमेकप्रदा ।
 पाह्निशी शोथगुल्मार्योपहृणोसूत्रकच्छरत् । पुम-
 र्थयासाक्षिपिटैर्निहितता वारुणी शमता । सुरावहारुणी
 लक्ष्मी पीनसाक्षामश्लसत् । प्रसङ्गात् ५ खाल्दुरामख-
 ल्पत्तात्कादम्बरी ईषना । ७ जङ्गलसदधः प्रोक्तो जङ्गला-
 न्नेदको दधम । पकसो हजङ्गलः सार सुरावीजन्तु
 किलकम् १० । प्रसङ्गानाह्नुगुल्मार्यंश्लेष्मं रोचकवात-
 जित् । दोषन्याभ्रामहृत्कुचितोदश्लप्रणाशिनी । काद-
 म्बरी गुरुर्हृष्या दीपनी वातक्षत् सरा । जङ्गलः कफ-
 क्षुद्र पाह्नी शोफार्शोपहृष्योहर । मेदको मधुरो क-
 न्यकम्बमः शीतलो गुरु । पकसो हृतसारत्वात् विषमो
 यातवर्द्धनः । किलक वातशमनसहृद्य दुर्जर गुरु ।
 व्याक्षिकी ११षा सुरा या स्यादक्षत्वकगालितण्डुलैः ।
 व्याक्षिको पाण्डुरोथाय पित्तासककफक्षरत् । किञ्चिद्वात-
 करी रूक्षा दीपनी रोचनी लघु । यवपिष्टकत मद्यं
 प्रोक्त यवसुरा १२च सा । काकोक्षिकी १३हला चैवा
 नैरेयो १४धान्यशासव । आसवस सुरायाच हयोरप्येक-
 भाजनम् । वाधनं तद्विज्ञानीयान्मैरेयसुमयात्मकम् ।
 क्वचित्तु धातकीसुष्यं गुडधान्याम्बुसाधितम् । शुक्लीं

यवसुरा रूक्षा स्याद्विषमभित्तिदोषक्षत् । काकोली हंक्षणी
 हृष्या दृष्टिमान्मद्यादा गुरु । नैरेयं हृष्य हृष्य गुरु
 सन्तर्पण सरम् । मद्यं सर्वरसं जातं मधुलकसुदीर्यते ।
 मधुलकं १५ गुरु खाडु क्षिण्वं शुक्लकफप्रदम् । पकीरो
 १६दीपन स्याडु पाचनो रोचनो लघु । स्त्रीविद्यासकरो
 वातशोथवृत्तिकारहत् । मध्वासवो १७ लघु रूक्ष कुष्ठ
 मेहैविषापह । गौडोऽऽग्निवर्द्धनो वर्षे मलकसर्पण-
 कटु । तिलको हृष्यः स्याडुः सृष्टविषलूत्रमारुतः ।
 इक्षोः शीतरसः १८ पक्वः शीघ्रः २० पकरस स्मृतः । च्यासै-
 स एव विहितो बुधैः शीतरसो मतः । शीघ्र पकरस-
 श्रेष्ठः अरग्निबलवर्धकत् । वातपित्तकरो हृद्यक्षेह-
 नो रोचनो जयेत् । विबलमेहशोथार्शः शोथोदर
 कफामयान् । तस्मादल्यगुणः शीतरस संश्लेषन-
 फलः । जाम्बव चौरशम्भूतः जम्बूरसगुडोद्धव ।
 जाम्बवो २१ बहुमिष्यन् कपायोऽग्निशक्तीपनः । अरिटा-
 सवसोभूना गुणान् कर्माणि चादिशेत् । बुद्धा वया-
 खं संस्कारमवेष्ट्य कुण्डलो भिषक् । सान्द्रं विदाह्नि दु-
 र्गन्धि विरस क्षमिसद्गुलम् । अहृद्यं तरुणं रूक्षघण्यं
 दुर्भोजने हितम् । अलौघघ पर्युपितमालर्षपिष्टलक्ष्ण
 यत् । कफप्रकोपि तन्मद्यं दुर्जरस्य विषोपतः । पित्त-
 प्रकोपि बद्धं तोक्ष्णसम्प्रा विदाह्नि च । अहृद्यं मेघसं-
 प्रतिकमिषं विरस गुरु । तथा पर्युपित वापि वि-
 न्यादनिलकोपनम् । सर्वदोषैरुमेतन्तु सर्वदोषप्रको-
 पणम् । चिरस्थितं यातरसं दोषनं कफवातजित् ।
 रुच्यं प्रसङ्गं सुरभि मेघ्यं सेव्यं सहासवम् । तस्मात्प्र-
 मकारस्य मद्यस्य रसवोर्यतः । सौक्ष्मादीन्वावातत्वाद्
 विक्राशित्वाच्च यङ्गित्तु । समेत्वं हृदयं प्राप्य धमनी-
 रूद्धमार्गना । विष्णुभ्येन्द्रिय चेतार्थि मद्यम्याशु वीर्यतः ।
 धिरेण श्लेष्मिके पु सि पातमो जायते मदः । अचिरा
 हातिके हृष्टः, पैत्तिके शीघ्रमेव च । मयं मद्यमभिष्यन्दि
 त्तिदोषजनकं सरम् । अरिष्टं हृष्य दाह्नि दुर्गन्धि
 विषयं गुरु । जीर्णं तदेव रोचिष्यु कश्चिन्नान्नाप-
 हम् । हृद्यं सुगन्धि सुगुण्य लघु स्रोतोविशोधनम् ।
 सात्विके गीतहास्यादि राजशे पाहृषादिकम् । तामसे
 निन्द्यकर्माणि निद्रादि कुरुते तदा । शुक्लं कफप्र ती-
 क्ष्णोष्णं लघु रोचनमापनम् । पाण्डु क्षमिहरं क्लृप्त
 मेदन रक्तपित्तहृत् । गौडोदिरसगुल्फानि मद्योपूक्तानि
 दानि च । यथापूर्वं गुरुतराण्यभिष्यन्दकराणि च ।

शात्काञ्चिकन्त २२गौपीर २३भारनाबं २४द दोषकम् ।
 काञ्चिक गिरिस्थाय पापन रोचन क्त्तु । प्रभोदक यवै-
 राम सवर्षे. सकलै लतम् । गौपीरक जगन्नामै पक्षीयं
 निस्तुवैयै । पृथ्वैरुंरैराण्य २५स्यात् गौपीरकमिति
 कषित् । नमाम्बु दीपन क्त्तु पाण्डु कषिगदापङ्कम् ।
 सौपीरक यक्षययौनायन मेदि दीपनम् । भान्वाण्ड २६
 न्वाण्यदीनित्वात्प्रीणम् क्त्तु दीपनम् । कर्षदाङ्कभरं
 पानात्पापनं क्त्तु गगामम् । गण्डूवाङ्कुलवैरुदीगम्ब-
 कफलन्तम् । ऐश्वर्य्य ह वैभक्तमाङ्क भावप. "इलोः पक्षी-
 रभं गिः सीधुः पक्षरमप स. आसैलैरेव यः सीधु
 स च मोतरव क्ततः" इति । इङ्कः कायगुञ्ज तस्येदम्
 ष्यप् । २कामभूलापयभूते क्त्तुयात्प्री । इन्नु इक्षुपला-
 कार ष्यस्य ष्यप् । इक्षुगुलाकारे च गिदाया लोप् ।
 "ऐण्यौ विष्टती" काल्या. ८, १, १४, "विष्टती ऐष्यौ
 कागभूलापयभूते ष्यत् भवत 'काममय प्रहार काय
 मूत्रमये विष्टती' गान्वात्तरोपशक्येवात्" कर्कः ।
 "भिकरणाभावाया 'दर्शि प्रहारयोपनराधे तिर्यक्-
 प्रमार्यमाषी दर्शो विष्टती ते ष्यत् इक्षुपलरुपे स्याता
 मिति' ७।५५ । तेनात् ऐण्ययन्त्कत्सग'प्रामादि-
 कम् । "ट्रीणकलय पायन्मागिभूकार्त्तयमयान् परिधीमा-
 ञ्चवाल प्रनरमैषाञ्चो विष्टती तद्दर्शिङ्कपपंमद् भवति'
 यत. मा. ७, ६, २, १०,

ऐक्षुक लि० इनो बाधु गडा० ठञ् । इक्षुबाधुनि जेतादौ
 इक्ष भारभूत षडिति आषडिति या ठञ् । भारभूतेक्षु-
 पाङ्के २ तदापाङ्के च । इक्षव सन्त्यशां मडादि० क
 क्त्तु च । इक्षुकीया भूमिल्लसा भयः ष्यप् विल्लकादि०
 ष्यत्तय लुक् । ऐक्षुक । ताडयभूमिभये लि० ।

ऐक्षुभारिक लि० इक्षुभार षडित्याषडिति या ठञ् । इक्षु
 षाङ्के २ तदापाङ्के च ।

ऐच्चाक उ० इच्छाकोर्गोत्रापत्यम् अर्थ् नि० । ऐच्छ्यं ष्ये ष्ये
 वडुप ष्योनोक्त्तु । "इच्छाकृष्ण सुरामेऽर्षं तदधीनाङ्क
 चिद्वय 'रय् । इच्छाकोरय जनपद । ऐच्छाक २ तद्रा-
 जके जनपदे च वडुप लुक् । तत्र भय कोपधत्वात्ष्यप्
 ऐच्छाक तञ्जनपदभने वडुप लुक् । कषिनुज लुक् । "ऐ-
 च्चाकेषु च सैषिवेदु च फलान्त्यस्र कर्मद्यागिषः" इति
 सुरादि । "ऐच्छाक उरुपव्याप्तमितामृत्तुपविक्रमम्" भा०
 या० २६७० । "तिशङ्कुर्भन्वुभिर्हक्त ऐच्छाक. प्रीति-
 पूर्वकम् भा० अत० २७० । अथ ऐच्छाकृषितिपाठस्व

आर्षितागु बाधु. [इक्षुटोडणफने (जिंश्यायनी)
 ऐक्षुद् न० इक्षुद्याः कर्मम् कषे ष्यत् तस्य प्रका० न लुक् ।
 ऐच्छिप्रक लि० इच्छया निर्हण ठञ् । इच्छया हने स्थियां लोप्
 ऐष्ट उ० इच्छामन्डोऽप्ययात्ताकैऽभ्याये वा विस्तका० ष्यप् ।
 इच्छामन्डुक्ते । १।५५। २।५५। ३।५५। ४।५५। ५।५५।
 ६।५५। ७।५५। ८।५५। ९।५५। १०।५५। ११।५५। १२।५५।
 १३।५५। १४।५५। १५।५५। १६।५५। १७।५५। १८।५५। १९।५५। २०।५५।
 २१।५५। २२।५५। २३।५५। २४।५५। २५।५५। २६।५५। २७।५५। २८।५५। २९।५५। ३०।५५।

ऐष्टक उ० इष्टो इष्टक यव स्तार्षेऽत् । ऐष्टकारे दक्षिणापद-
 प्रसिद्धे पशुभेदे 'तयो वा प्रमनोऽमेध्यादुर्बराङ्क ऐष्टक
 आ च' गत. मा. १२, ४, ६, ८ । ऐष्टकस्येदम् ष्यत् तम्
 षंभन्विनि लि० ऐष्टकयन्ते टटा० ।

ऐष्ट(ल)विष्ट(क) उ० इष्ट(क) विष्ट(का) या ष्यत्यम् "कष्ट-
 दाभ्यो नदीमात्तर्षीभ्य क्तानिषाभ्य" पा० ठकोऽपमाद
 ष्यत् इष्टयोरेकत्वकत्वात् उभयत्र अन्त्यरतो वा
 उभ्य लो वा । कुबेरे । "तस्य प्रीतेन मनसा तान् दप्ते
 लविष्टलतः" भाग० ४, १२, ८ ।

ऐष्टिविष्ट उ० ऐष्टिवयो क्तत्रियभेदे "नारीकश्च इत्युक्ते नि जत्वे
 गृहकोभसम् । ततोऽयत्तः पुत्रकत्वादिद्विविष्टत" भाग० ६, ६, १२ । ऐष्टिवयवर्षेने ।

ऐष्य लि० ऐष्य लक्ष्मणभेदेदम् ष्यत् । लक्ष्मणमृगचर्मादौ ।
 ऐष्ययन्ते टटा० । [ऐषोपचनदेयभने ।

ऐषोपचन लि० ऐषोपचनदेये भयः आभातपले ष्यत् ।
 ऐषीय लि० ऐष्या इदम् टक् । लक्ष्मणमृगचर्मादौ "ऐषेवरीर-
 वाजानि अजिमानि" गोमि० । २।२।३।३। ऐषेभ्ये ऐषेभ्ये ।

ऐतर लि० इतरस्यादूरभवादौ षड्वादि० षड्वाद्यांस् ष्यत् ।
 इतरादूरभवेयत्तृषडित्येयादौ ।

ऐतरेय न० इतरस्य तत्राग्न कषेरेपत्यम् शुभा० टक् । इ-
 तरपैरेष्ये । "सङ्घिदाय ऐतरेयः क्वपि तेन प्रोक्तम्
 उ० ष्यत् । २।५५। ३।५५। ४।५५। ५।५५। ६।५५। ७।५५। ८।५५। ९।५५। १०।५५। ११।५५। १२।५५। १३।५५। १४।५५। १५।५५। १६।५५। १७।५५। १८।५५। १९।५५। २०।५५। २१।५५। २२।५५। २३।५५। २४।५५। २५।५५। २६।५५। २७।५५। २८।५५। २९।५५। ३०।५५।
 ऐतरेयस्य क्त्तु इन्द्रोऽभ्य इक्षुदारस्य क द्य" इत्युक्ते
 नदीये ३ तपभियङ्गे दे ३ वेदयापामेदे च तदधीयते इति ।
 ऐतरेयिन् गदध्यैत्यु "अनरेण हविषो विष्णु सुप-
 न्तैतरेयिषः" आश्व० नौ. १, २, ३, २ "अग्नीषोमानेवमि-
 त्तैतरेयिष २, ६, २ । एकाङ्गैतरेयिष " १०, १, १२ ।

ऐतिकायन उ० इतिकस्यैर्गोत्रापत्य मडादि० कक् ।
 इतिकस्यैर्गोत्रापत्ये । ष्यत्तय लुक् । ऐतिकरिति
 ऐतिगायन उ० इतिकम् । इतिकस्यैर्गोत्रापत्ये ।
 ऐतिहासिक लि० इतिहासादागतः इतिहास वेद्यधीते वा

ठक् । इतिहासपत्रस्य २ तद्देशेऽति २ तद्देशेऽति च ।

ऐतिहासिक न० इतिहास पारम्पर्योपदेशः अनिर्दिष्टप्रवक्तृकोप-
देश इति यावत् स्वार्थे षञ् । पारम्पर्योपदेशे । यथात्र
वटे ववः प्रतिवसतीत्यादि परम्परोपदेशमात्रम् न त्र के
नाप्येतदुपलभ्य कथितम् । अष्टप्रमाणवादिनः पौरा-
णिका इदं प्रमाथान्तरसुरीचक्रुः तदेतन्मतं वां०
कौ० निराकरणम् यथा “यश्चानिर्दिष्टप्रवक्तृकं प्रवादप्र-
त्ययमात्रम् इति होचुर्ध्वं इत्यतिहास यथा इह वटे
यस्य प्रतिवसतीति न तत् प्रमाणम् अनिर्दिष्टप्रव-
क्तृकत्वेन साययिकत्वात् आप्तप्रवक्तृकत्वनिश्चये त्वागत
इत्युपपन्नं त्रिविधम् प्रमाणमिति” “अति प्रत्यक्षमतिहास
मनुमानं चतुष्टयम्” ऐतरे० “ऐतिहासमनुमानञ्च प्रत्य-
क्षमपि आगतम् । ये हि सस्यक् परीक्षन्ते कुतश्चोपा-
समुद्रिता” रामा० । [साधौ

ऐदं युगीनं लि० इदं युगे साधु प्रतियुगा० षञ् । इदं युग-
ऐनस न० एन एव मन्त्रा० स्वार्थे षण् । पाप् ।

ऐन्द्रव न० इन्द्रदेवतास्य । १ मृगशिरोनक्षत्रे २ इन्द्रदेव-
ताके हविरादौ लि० । तस्येदम् अण् । ३ चान्द्रे मासे पु०
“ऐन्द्रवक्षिभिस्सहस्रं सक्रान्त्वा सौर उच्यते” सू० सि० ।
४ ऐन्द्रसम्बन्धिनि लि० । इन्द्रुः इन्द्रोक्तमाप्तिः प्रयोजनमस्य
अण् । ५ चान्द्रायणे व्रतभेदे । “सङ्करापात्रकलासु मासं
योधनमैन्द्रवम्” मनुः । “कर्तव्यमैन्द्रवदयम्” अति
तदुक्तस्य यथा चन्द्रोक्तमाप्तिफलत्वं तथा चा-
न्द्रायण्यन्दे वक्ष्यते । ६ शोभराज्याम् स्त्री ङोप् ।

ऐन्द्र लि० इन्द्रोदेवतास्य अण् । इन्द्रदेवताके हविरादौ
“ऐन्द्रं दधि ऐन्द्रं पयः” अति । २ अग्नियेषे स्त्री ।
“ऐन्द्रा गार्हपत्यसपतिवते” अतिः । वा च ऋक्
“अदायन सरीरसीत्यादि” । ३ तद्देवताके ऋषेण-
नक्षत्रे न० “ऐन्द्रे गुरुः यमी चैव प्राजापत्ये
रनिष्ठाया” मा० तं० पु० । तस्येदम् अण् । ४ ऐन्द्र-
सम्बन्धिनि लि० “अहं हि राक्षं पदमैन्द्रमाह”
“ऐन्द्रं मदं भूमिगतोऽपि भुङ्क्ते” रघु । ऐन्द्रं स्थान-
सुपासीना मङ्गभूता हि ते सदा” “ऐन्द्रस्थानमग्निप्रो-
त्तव्यमवाचयमव्ययम्” मनुः । ५ तत्कृत्स्नरूपदेवीमूर्ति-
भेदे स्त्री ङोप् । “ऐन्द्रीतमसुरेश्वरम्” देवीमा० तन्तोक्ते
भूतपुत्राहो ६ भारण्याभेदे “ऐन्द्रा घारण्या देह
स्वरीहोत्रेति भूतपुत्री” रघु । तत्र भवः अण् ।
७ अर्जुने ऽथाश्विनारे च पु० ततोऽस्य अर्जुनस्यत्वात् ।

अपत्ये त्र इञ् । ऐन्द्रित्वेव ऽवभार्त्तके न० राजनि० ।
“ज्यैष्ठे सूते च तस्यै चरेद्यदि इहसति । ऐन्द्र स-
वत्सरः स स्यात् सर्वमृतायिवप्रद” विष्णु० उक्ते
दादयवर्षमध्ये १० सवत्सरभेदे पु० । तत्फलञ्च “ज्यैष्ठे
जातिकुसन्धेणो ऋषा ऋषाः सर्वधर्मज्ञा । पीक्षन्ते
सर्वधान्यानि हित्वा कङ्कशमीजानि” मव० त० ।

ऐन्द्रजालिका लि० इन्द्रजालेन चरति ठक् । सायाविनि
(वाजिकर) जटाधर ।

ऐन्द्रद्युम्न न० इन्द्रद्युम्नमधिकृत्य कृतमाख्यानमण् । इन्द्र-
द्युम्नपाधिकारेण कृते आख्याने “व्रीहिट्रोपिकाभाख्यान
मैन्द्रद्युम्नं तथैव च” भा० आ० १५० । इदं आख्यानं व्री-
हिट्रोपिकाख्यानान्तरं च प्रतिभारते न दृश्यते अपि
युक्तकालरोक्षि ।

ऐन्द्रमहिक लि० इन्द्रमहः प्रयोजनं कारणफलं वास्य
ठञ् । १ ऐन्द्रमहकारणके २ तत्फलके च ।

ऐन्द्रवायव लि० इन्द्रस्य वायुस्य इन्द्रवायू वायुमन्द्युक्तत्वात्
देवताहन्नेऽपि नानक्तौ देवते यस्य अण् । इन्द्रवायुदेव-
ताके हविरादौ । ऐन्द्रवायवपत्रं तस्य द्वितीयम्
यत० मा० ४, १, ५, १६ “यदैन्द्रवायवपत्रान् प्रातःसपने”
४, ४, १, १७ ।

ऐन्द्रशर्मि उ स्त्री इन्द्रशर्मणोऽपत्यं वाह्या० इञ्-टिषोपस ।
इन्द्रशर्मनामकल्पशापत्ये स्त्रियां ङोप् ।

ऐन्द्रहव लि० ऐन्द्रहव्यस्य हवः कषा० अण् यजो षुक् ।
ऐन्द्रहव्यत्वे । इन्द्रहूयन्दे इन्द्रहव्यसाधनं दृश्यम् ।

ऐन्द्राग्नि लि० इन्द्राग्नी देवते यस्य अण् । इन्द्राग्निदेवताके
हविरादौ । “एता ऐन्द्राग्नी हिङ्गवा अग्नीषोमीया”
यजु० २४, ८ “ऐन्द्राग्निः स हितोऽधोरामः” २६, ५, ८ ।
“ऐन्द्राग्नेन विधानेन” भा० अतु० ६० अ० ।

ऐन्द्रापौष्ण लि० इन्द्रस्य पूजा च इत्ये आनङ् इन्द्रापौष्णी
देवते यस्य अण् उपधाऽतोऽपोः । इन्द्रापूषदेवताके
हविरादौ । “ऐन्द्रापौष्णं चरुमिति” यत० मा० ४, २,
५, ५ । “आनापौष्णं ऐन्द्रापौष्ण” कात्या० १५, २, १४
यस्य ऐन्द्राभासतैन्द्रावाहस्यत्वादयोऽपि इन्द्रसहितं तत्त-
देवताके हविरादौ लि० ।

ऐन्द्रायण पु० इन्द्रस्यापत्यम् वा० फल् । इन्द्रायत्ये ततः
चतुर्थ्यां सरीहोऽपञ् । ऐन्द्रायणक तेष निर्दंसादौ लि०

ऐन्द्रि पु० इन्द्रस्यापत्यम् इञ् । इन्द्रत्वे ऽवञ्जुने ऽवाञि-
वानरे ऽकावे च” मेदिनि । तत्र माके । “ऐन्द्रिः विद्य

नखेष्टस्याः" रघु । जयन्ते "कामस्तु कस्येष्टयम् ।
येन्द्रिमन्वर्ह्यामास वापैरायीविभोपमै" इतिव० ११२
ख० अर्जुने "सम्भोजन यत्सुसहोऽन्यदस्तु प्रादुयका-
रैन्द्रिवारणीयम्" भा०वि० ६६ अ० ।

ऐन्द्रिय त्रि० इन्द्रियेष प्रकाशते अण् । इन्द्रियप्रकाशे
प्रत्यक्षात्मके ज्ञानभेदे तस्येदम् अण् । इन्द्रियसम्बन्धिनि
त्रि० "सहर्षैस्त्रैन्द्रियः सर्ग" भा० १, १०, १६ । स सर्ग
"मनसचेन्द्रियाणाञ्चेति" भाग० १, १५, २६, उक्त । स
च तैजसएव "तैजसानोन्द्रियाण्येव" भा० १, २५, ११,
उक्त । इन्द्रियमेव स्वार्थेऽण् । इन्द्रिये न० । "वैका-
रिकं तामसमैन्द्रियं सूजे" भाग० ५, २४, १७ ।

ऐन्द्रियक त्रि० इन्द्रियेष प्रकाशं बुञ् । इन्द्रियप्रकाशे
प्रत्यक्षात्मके ज्ञाने शतद्विषये च "स च परिणामभेदे ऐन्द्रि-
यक इति भास्ति प्रत्यक्षाद्यनवरुद्रोविषय इति" वा० कौ०
"यथा मनोरथ सप्त सव्यमैन्द्रियकं नृपा" भाग०
७, २, ४४ ।

ऐन्द्री स्त्री इन्द्रस्येयम् इन्द्रोदेवताऽस्या वा अण् ङीप् ।
१ अण् । २ अण् । ३ अण् । ४ अण् । ५ अण् । ६ अण् । ७ अण् । ८ अण् । ९ अण् । १० अण् । ११ अण् । १२ अण् । १३ अण् । १४ अण् । १५ अण् । १६ अण् । १७ अण् । १८ अण् । १९ अण् । २० अण् । २१ अण् । २२ अण् । २३ अण् । २४ अण् । २५ अण् । २६ अण् । २७ अण् । २८ अण् । २९ अण् । ३० अण् । ३१ अण् । ३२ अण् । ३३ अण् । ३४ अण् । ३५ अण् । ३६ अण् । ३७ अण् । ३८ अण् । ३९ अण् । ४० अण् । ४१ अण् । ४२ अण् । ४३ अण् । ४४ अण् । ४५ अण् । ४६ अण् । ४७ अण् । ४८ अण् । ४९ अण् । ५० अण् । ५१ अण् । ५२ अण् । ५३ अण् । ५४ अण् । ५५ अण् । ५६ अण् । ५७ अण् । ५८ अण् । ५९ अण् । ६० अण् । ६१ अण् । ६२ अण् । ६३ अण् । ६४ अण् । ६५ अण् । ६६ अण् । ६७ अण् । ६८ अण् । ६९ अण् । ७० अण् । ७१ अण् । ७२ अण् । ७३ अण् । ७४ अण् । ७५ अण् । ७६ अण् । ७७ अण् । ७८ अण् । ७९ अण् । ८० अण् । ८१ अण् । ८२ अण् । ८३ अण् । ८४ अण् । ८५ अण् । ८६ अण् । ८७ अण् । ८८ अण् । ८९ अण् । ९० अण् । ९१ अण् । ९२ अण् । ९३ अण् । ९४ अण् । ९५ अण् । ९६ अण् । ९७ अण् । ९८ अण् । ९९ अण् । १०० अण् ।

ऐन्वायन उ० स्त्री इन्द्रस्यैर्गोत्रापत्यम् षष्ठा० फक् । इन्व-
मानसैर्गोत्रापत्ये स्त्रियां टाप् । [व्यंभवे २स्वामिभवे च ।
ऐन्य त्रि० इने स्र्ये स्वामिनि वा भवः कुर्वा० अण् । इन्द्र-
ऐभावत उ० इमावतोऽपत्यम् अण् । अग्निभेदे प्रतोदर्थे ।
"तद्वैतत् पपच्छुः छन्ना याञ्छ्वः प्रतोदर्थसैमावतम्"
यत० भा० १, ८, २११ ।

ऐभी स्त्री इभ इमवाचकशब्द अस्त्वस्याः प्रज्ञा० अण् ङीप् ।
१ इतिवोधकतायाम् राजनि० इमस्येयम् अण् ङीप् ।
२ इतिवधत्वनि नि त्रि० ।

ऐर त्रि० इरायाम् अच्चे प्रयुर्गो जले वा भव अण् । १ अण्-
भवे मण्डे २ तत्पूर्वे मण्डकोकस्ये सरणि न० । "तदैर
मदीबं इर" इन्द्रो० उ० । "तत् तत्त्वं इराघं" तन्मव
शेरोमण्डकोन पूर्वमैरम् मदीय तदुपयोगिना मदकर
इवोत्पादकं सरः" भा० । तेन ऐरमित्येकं पदम्
मदीवमित्यप पदम् ऐर मदीयमित्येकशब्दकल्पन प्राप्ता-
दिकमेव । इभूमिभवे ४ अण् भवे च त्रि० ।

ऐरकात्र त्रि० ऐरका+भवाच् कुर्वादि० एत् । ऐरकाभवादी त्रि० ।
ऐरावत् उ० इरा इरा वनहृदक यत् तत् भवः अण् ।

पूर्वपदादिति अत्वम् । इन्द्रगजे ऐरावते । इरया
उदकेन वणते मन्द्रायते वण-अच् इरावण सस्रहस्त
भव अणित्वेव न्याय्यम् । "श्वेतेर्दन्ते सस्रभिस्तु मङ्गा-
कायस्यत् परम् । ऐरावणो महानागोऽभवत् वज्र-
भृता इतः" भा० आ० १८ अ० । तस्य क्षीरसस्रहोऽभवत् न
सुरासस्रहोऽभवत्वाभावात् । सुरेवापेयात्वात् वनसदकमस्य तत्
भव अण् अणित्वमित्यपि साधु । प्रायुक्ता क्षीरसाम्युक्ता-
व्युत्पत्तिकु काल्पनिकी सुरासस्रहे तस्याजातत्वात् । इक्षु-
भेदे "वाष्पकिस्रवकस्यै नागधैराथवस्रथा" भा० ४०८
अ० । वरुणकोकवर्णने ।

ऐरावत त्रि० इरा जलानि भूम्ना सन्वस्य इरा+महम् मस्य
व इरावान् सस्रहस्त भव अण् । सस्रहस्ताते इन्द्रगजे ।
"प्राहसेस्य पयोवाह विद्युर्दंरावताविभ" ऐरावतास्का-
खनविश्वघं इरि" रघु । "ऐरावतस्कासनकर्कशेन"
कुमा० "कुर्वन् कामं क्षपहृत्पटमीतिमैरावतस्य" मेघ० ।
इमारुते ह्ये ४ मकुचद्रुमे च मेदि० । ५ पञ्चकवमात्मा-
प्रकारे ष्यादिसुबुके अन्वयगुरुद्वये प्रथमे भेदे उ०
६ अण् । ७ अण् । ८ अण् । ९ अण् । १० अण् । ११ अण् । १२ अण् । १३ अण् । १४ अण् । १५ अण् । १६ अण् । १७ अण् । १८ अण् । १९ अण् । २० अण् । २१ अण् । २२ अण् । २३ अण् । २४ अण् । २५ अण् । २६ अण् । २७ अण् । २८ अण् । २९ अण् । ३० अण् । ३१ अण् । ३२ अण् । ३३ अण् । ३४ अण् । ३५ अण् । ३६ अण् । ३७ अण् । ३८ अण् । ३९ अण् । ४० अण् । ४१ अण् । ४२ अण् । ४३ अण् । ४४ अण् । ४५ अण् । ४६ अण् । ४७ अण् । ४८ अण् । ४९ अण् । ५० अण् । ५१ अण् । ५२ अण् । ५३ अण् । ५४ अण् । ५५ अण् । ५६ अण् । ५७ अण् । ५८ अण् । ५९ अण् । ६० अण् । ६१ अण् । ६२ अण् । ६३ अण् । ६४ अण् । ६५ अण् । ६६ अण् । ६७ अण् । ६८ अण् । ६९ अण् । ७० अण् । ७१ अण् । ७२ अण् । ७३ अण् । ७४ अण् । ७५ अण् । ७६ अण् । ७७ अण् । ७८ अण् । ७९ अण् । ८० अण् । ८१ अण् । ८२ अण् । ८३ अण् । ८४ अण् । ८५ अण् । ८६ अण् । ८७ अण् । ८८ अण् । ८९ अण् । ९० अण् । ९१ अण् । ९२ अण् । ९३ अण् । ९४ अण् । ९५ अण् । ९६ अण् । ९७ अण् । ९८ अण् । ९९ अण् । १०० अण् ।

ऐल उ० इराया अपत्यम् यिवा० अण् । १ इभुभुत्ते इक्षुरयि ।
"वोमपुत्रासु धाद्राजस्रह्यां जघे इक्षुरवा । जननिता
सुतं वा तमिसा सुशुक्तां गता" इतिव० । ७८ अ०
इक्षुरयत् विवृति । "मद्वृता अक्षिरे चैवादावुर्धी-
जानसावस्रः । इटासुच वनासुच यतासुचोर्गोत्रताः"
धा० आ० ७१ अ० । इवा प्रयो तर्का भवः । १ नौ

मङ्गले । इत्यानामज्ञानां समूहं षण् । श्वन्नसमूहे न० ।
 इलायाः पृथिव्याद्दम् षण् । पृथिवीजाते षन्ने च ।
 “ये यथा पथि रक्षस ऐलवृदा आशुयुध” यजु० १६, ६०,
 ऐलमन्नसमूहमन्नं वा विवर्तति ऐलभृत परोक्षवृत्त्या भत-
 कारयोर्वदकारौ । इलयोरैक्यात् येडशब्दोऽप्यकार्येषु
 ऐलवालुके एलवाशुके च स्त्रार्थे षण् । एलवाशुके (लाजुका)
 सुगन्धिद्रव्ये यद्दरता० ।

ऐलविल म० राजभेदे । “भरतश्चापि दौर्भ्रान्तिर्भे भूमियया
 दधिम् । तस्मात्क्षेमे च वर्मक्षो राज्ञश्चविलक्षया ।
 ततश्चैलविलाक्षेभे” भा० शा० १६, १४० । अविषिद्यावश-
 वसूने । कुवेरे च । “वरासनगतं तत्र यथैवैचविलं
 तथा” हरिव० १७७ष० । ऐलविडशब्दे व्युत्पत्ति ।

ऐलाक त्रि० ऐलाक्यस्य क्वात् कथं षण् यजोसोप ।
 ऐलाक्यक्वात् ।

ऐलिक पु० इलिन्या भव उक् उवत् । इलिन्यपत्त्वे
 इग्न्यादिपितामहे तस्यो राजनि “इलिनोनाम तस्याधीत्
 कन्या वै जनमेजय । । ब्रह्मवादिन्याधि स्त्री च तमुस्ता-
 मभ्यगच्छत । तस्यो सुरोधो राजर्षिर्भर्तृनेत्र प्रताप
 वान् । ब्रह्मवादी पराक्रान्तस्य शार्योपदानवी । उप-
 दानवी सुतान् चमे चद्वरस्त्वैलिकात्मजात् । इग्नन्मघ
 सुष्यन् प्रषोरमनघ तथा” हरिव० १२

ऐलिय पु० इलाया अपत्यम् टक् । १भौमे मङ्गले इलाया
 भवः टक् । २एलवाशुके गन्धद्रव्ये न० शिवादौ इला-
 यद्दसु भातुपुत्रोडापरस्तेन ततोऽप्येनेति भेद ।

ऐश त्रि० ईशब्देऽम् षण् । ईशसन्निधि ‘सुरसरिदिव ते-
 जो षङ्गिनिष्कृतमैयम्’ रघु “यो लोकोररक्षितो धतु-
 रैयस्यम्” भाग० ८, १०, ६ । यमैशानैश्वरादयोऽ-
 म्यत्र स्त्रियं स्त्रीषु । येषामो “पूर्वोत्तरयोरनाराक्षदिगि
 “ऐशानीकमतो रेखोत्तराया देवमण्डले । नैर्षतीकमतो-
 रेखा प्रागप्या पिहमण्डले” सृतिः । “ऐशान्यां मरुषं
 भुवं निगदित दिग्लक्ष्णं खड्गने” ति० त० बर्धकत्वम् ।
 ईश्वरसन्निधि त्रि० “पश्य मे योगमैश्वरम्” गीता
 ‘ऐश्वरं धतुरभाजि यत्तया’ रघुः २दुर्गाया स्त्री ।

ऐश्वर्य्य म० ईश्वरस्य भाव ष्यञ् । १प्रभवे “तस्मै निषाच-
 रैश्वर्य्यं प्रतिगुप्राथ राषव” रघु० । इच्छानभिघातात्मके
 २ईश्वरधर्मे श्वण्पिमादौ च “ऐश्वर्य्यं श्य समयस्य यीर्य्यस्य
 यशस त्रिय” इति पुरा० । ऐश्वर्य्यञ् द्विविधं नित्यं
 नित्येश्वरात्तुभ्यामजस्यं योगज वा तत्र नित्यैश्वर्य्यीश्वरस्य

स्वाभाविकम् ‘स्वास्थ्य यस्य मित्र जगत्सु’ व्यात्मत० । योगजञ्
 बुद्धे सात्त्विकगुणभेद यथोक्तम् “अध्ययसायो बुद्धिर्धर्मो-
 ज्ञान विराग ऐश्वर्य्यम् । सात्त्विकमेतद्रूपम् तामसमस्मादि-
 पर्य्यक्तम्” सा० का० व्याख्यातञ्चे द वाचस्पतिना “ऐश्वर्य्य-
 मपि बुद्धिधर्मं यतोऽपिमादिप्रादुर्भाव । तत्रापिमा ष-
 ण्णुभाव यत शिष्टामपि प्रविशति । लघिमा लघुभावः यत
 सूर्य्यमरोविमाचम्ब्र सूर्य्यलोके याति । महिमा महतो-
 भाव यतोमहान् संभवति । प्राप्तिरद्भुत्यपि ष्यति
 चन्द्रम् । प्राकाम्यमिच्छानभिघातो यतोभूमावनुमञ्जति
 निमञ्जति यथोदके । वशित्वं भूतभौतिकं षयोभवत्य-
 स्यापश्यम् । ईश्वर्य्यं भूतभौतिकानां प्रभवस्थितिमोहे
 यज्ञकामाश्रयात्त्व सत्यसङ्कल्पता यथास्य सङ्कल्पो भवति
 भूतेषु तथैव भूतानि भवन्ति । अन्येषां मित्रया नियेतव्य-
 मनुविषोयन्ते योगिनस्तु निशेतव्या पदायां निचयमिति
 चत्वार स त्रिका बुद्धिधर्मा” ।

पातञ्जलसूत्रभाष्यविवरणेषु कारणफलवृत्तं तस्य
 स्वरूपादिकं दर्शितं यथा । “कायाकाशयो सन्ध्वस-
 यमाङ्गसुष्ठुलसमापत्तेः साकाशमननम्” ४१ सू० ।

“यत्र कायस्तत्काश तस्यापकाशदानात् कायस्य तेन
 सन्ध्वसमाप्तिस्तत्र कृतसंयमो जित्वा तत्सन्ध्वस्य सुषु-
 त्वादिध्वापरमाणुभ्य समापत्तिं लब्ध्वा जितसन्ध्वस्यो सुषु-
 भवति लघुत्याञ्ज जसे पादाभ्यां विहरति ततस्त्पूर्वनामि
 तन्तुमात्रे विहृत्य रश्मिषु विहरति ततो यथेष्टमाकाश-
 गतिरस्य भवतीति” भा० ४१ ।

“कायाकाशसन्ध्वसंयमादा लघुनि या त्वादाौ कृत-
 स यमात्मसापत्तिं चेतसस्तत्समलघुतां लब्ध्वेति विहि
 क्रममाह जसे इति” वि० ४१ ।

‘बहिर्कल्पिता वृत्तिर्माहाविदेहा ततः प्रकाशावस्थास्य.”
 सू० “शरीराङ्गिर्नसोष्टित्तामोविदेहा नाम धारणा सा
 यदि शरीरप्रतिष्ठस्य मनसोबहिर्दृत्तिमात्रेण भवति सा
 कल्पितेत्युच्यते या तु शरीरनिर्दिष्टा बहिर्दृत्तैव मनसो
 बहिर्दृत्तिः सा अत्यकल्पिता । तत्र कल्पितमा शाधयत्-
 कल्पिता महाविदेहाकिति यया परशरीराप्याश्रयिनि
 योगिन ततश्च धारणात प्रकाशात्मनोवृत्तिस्य य-
 दावरणं स्नेयकर्मविपाकलय रजस्रमोघञ्च तस्य च
 लयोभवति” भा० ४२ ।

“अपरमपि परशरीरानेयदेहस्य यमं छेयकर्म विपाक
 लयदेहं विदेहामाह शरीरादिति । अत्यकल्पिताया

पदाविदेहाया य उपायस्तु प्रदर्शनान् कल्पिता विदेहा-
 माह मा यदीति । प्रतिपाल कल्पनापानपालं तेन
 पदाविदेहामाह या तिति । उपायोमेवमे कल्पिता-
 कल्पितगोदाह तमेति । कि परमरीरावेममात्रमती
 नेत्याह ततचेति । ततोभारवातो महाविदेहायै ममगि
 मरुते मित्रे लीगप कर्म च ताभ्यां विवाहमय जात्यादु
 भोगा तदेतज्जनाधोभूत विगृह्णित्तत्ताकात्मय धनपानान्
 विवेकत्वातिमान्गणत्वादात्तदेतद्विवाहत्तय रजकाधोभू-
 क्त्वा तदात्मक गदु द्विगतमार्थोति तत्त्वयाम् विराजन्त
 योगिषिष्य यमेत्येति कति जायति" इ० "सुप्रसन्नद-
 च्छदमाश्रयार्थेपार्थमदात्तजयः" सू० ३३ । "तत् पापि
 वादा गच्छादयोविषेया मङ्गलारादिभिर्भूमिं कृत्स्नमन्त्रेण
 परिभाषिता एतद्भूतानां प्रथम रूप इतिोय रूपं सत्ता-
 सान्य सूक्ष्मिंमि एतेजोअस बहिर्बन्ता वायुः प्रवाधी
 धर्मतीगतिराकाशसदस्तेत् सुखमपन्नेनीयते अस कामा-
 न्दस्य यन्दादयोविषेयाः तदाचोक्तम् "एवजातिवष-
 म्भितानामेवां धर्ममात्मन्याहकारित" वाकान्धविषेय-
 एदयोऽत इत्यय । इतिोहि समूहः प्रसन्नचित्तभेदाव-
 त्वात्तुगत मरीर एकोयुयं वनमिति यन्नेपोपानमेदा
 यथास्तनतः समूह उभये देवसुखाः समूहक देवा एवो
 भागे महत्या द्वितीयोभागस्ताभ्यामेवाभिषेयते समूह ।
 स च भेदाभेदविधित्त आत्मायां तन प्राज्ञवानां वक्तुं "आत्मानं
 प्राज्ञसंघं" इति स प्रमद्वि विधोयुतसिद्धायययोऽगुतसिद्धाययव
 युतसिद्धाययव समूहोवन वक्तुं इति । अयुतसिद्धाययव वक्तुं
 मरीरं तस्यः प्रकाशुचिति । अयुतसिद्धाययमेदात्तुगतः
 समूहो इत्यमिति यत्प्रकृतिः । एतत्स्वरूपमस्तुक्तम् । अप
 किमेवां सुप्रसन्नदं ? तन्मात्र भूतकारण तस्मीकोऽययव
 प्रमासुवापान्धविषेयात्ता अयुतसिद्धाययमेदात्तुगत एष-
 दाय इत्येव धर्मतन्मात्राणि एतत् ततोवम् । अप भूता-
 नां चतुर्थं रूपं स्यात्तिकायास्वतियोक्तगुणाः कार्यस्य
 भावानुमातिनोऽस्ययस्येनोक्ता । अथैवा पञ्चमरूपमवे
 वन भोगामभगाथिता गुणेष्वभियानो गुणास्तन्मात्रभूतभौ-
 तिकेति धर्ममर्षवम् । तेषुदानो भूतेषु पञ्च पञ्चरूपेषु
 चवमात्तस्य तस्य रूपस्य स्रद्धपटर्गम जयव प्रादुर्भवति तत
 पञ्चभूतस्वरूपाणि जित्वा भूतजयो भवति तत्त्ववाहासात्
 हारित्य एव गावोऽस्य एतन्त्यासुविषयान्योभूतप्रकृतयो
 भवति" भा० । सूत्रं स्रद्धं स्रद्धं प्रमूष्णान्धवर्षा-
 वन्मयेति सूत्ररूपमप्युष्णान्धवर्षानि तेषु स य

जातजयः । सुप्रसन्नदं तमेति पापिंवा प्रादुर्भा
 र्जायवा वायवेदा आकाशोना यन्नेत्येदवत्प्रमा
 यमाणधर्म विषेयाः मङ्गलमात्राण्यतः गौरीव्यादयो
 मीलनीतादय वषाममपुत्राण्य रीरभादय, एते हि
 नागवत्प्रमयोप्रभं चत्वाणोविषयस्य विषेया एतेवां
 पञ्च एवमिति, मङ्गलार्थेयुतादोऽय, मङ्गलार्थेयुयस्यक-
 ति, मङ्गलवत्प्रमं ही ममयति, मङ्गलार्थायै । तत् त
 देवमा विषेया. मङ्गल, आदिभिर्भूमिं कृत्स्नमन्त्रेण
 परिभाषिताः माहो तन्मादि पापिंवात्तावत्तुः । "आ-
 काशो गोदा रीर वन कर्त्स्नमेव च । इतिभेदः
 कमा कर्त्स्नं काठिन्यं नच भोगता" । एषां धर्मा
 "देव शोच्यं ममा मोक्षं पादुर्भं गीरेषु यद्
 र्गं" एता एतित्वां मय्याम चोदका गुणा " । तैज-
 वाधर्मा "जह्वंमाह पाचयं दग्धं पाचयन्तु मात्मनः ।
 मध्यवीजस्य ई तैज दुर्गायां विदवत्तम्" ।
 वाजस्येवाधर्मा "मिथं गुणानं एतित्वात्तामेवा मोदरं
 वक्तुं । अममकावता रीण्डा वादी धर्मः एतन्विधा" ।
 आकाशोया धर्मा "धर्म तो मतिरस्यो विदवति
 च तयः । आकाशधर्मा आकाशा दुर्भधर्मा विदवत्ता
 इति । तत् आकारप्रभतयो धर्म, को वृतेति आकारव
 कामान्धविषेयो गीतादि । द्वितीयदपमाह । द्वितीय
 रूपं सवामान्य सूतिः सर्विदिव काठिन्यं, एते जय
 अत्यन्तप्रतिर्षकाभाभवेत् । अत्रिचरता चोदको दीये
 भीमे च धर्मैव तैजसि धर्मतेतोऽनेति धर्मैव तैजस्य-
 धर्मिं चोदमेदिविदवत्ताभिधानम् । वायु मन्वाधी वक्तुं
 योः तदाह "चतुर्थेन रूपार्थेनां मरीरवाटनेन च ।
 धर्मगं वायुमामान्य मामित्तमत्तुमीयते" धर्मो-
 गतिराकाशः धर्मत यन्नेपवत्प्रदर्शनान् प्रोक्ता
 प्रयाकायगुणेन हि यन्नेप पापिंवादिपन्धोपवशि-
 त्तुपपादितमधकात् एतत् स्रद्धपन्नेनोक्तम् । अ
 शीव मुष्णं दिवामान्धस्य मयादयः वज्जदय उष्ण-
 तादय शुक्रपादयः कषायतादयः एतान्धवदो नू-
 र्यादीनां भेदाः सामान्ध्यानि मुष्णोदीनि जम्बीर्य-
 नवामन्यकवादीनि एवादिभेदात् प्रसन्न ध्यावत्तमे तेनै-
 तेवाम् एते एवादयो विषेया तया चोक्तम् "एवजातिवष-
 म्भितानां प्रत्येक एवम्यादीनामेकैकया जात्या सूतिं एते
 दीनां समन्वितानामेवा वज्जद्विधोऽनात्तवर्षाकारित ।
 तदेव सामान्य मुष्णोऽतुक्तं विषेयाय मयादय उष्णः ।

ये वाङ् "सामान्यविशेषाश्रयोऽव्यमिति" तान् प्रत्याह
 सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र दर्शने इव्यम् येऽपि तदाश्रयो
 इव्यमास्तिपत तैरपि तत्समुदायोऽनुभूयमानो भाष्योक्तव्य'
 नच तदपङ्कये तदाधारो इव्यमिति भवति तस्मात्तदेवास्तु
 इव्य न तु ताभ्यां, तत्समुदायाच्च तदाधारमपरइव्यसुपस-
 भामश्चे साश्रयो पाषण्डदायादिवच्च तदाधारमपर
 प्रथमिधं गिखरं समूहो इव्यमित्युक्तम् । तत्र समूह
 मात्रं इव्यमिति स्वसापत्तये समूहविशेषोऽव्यमिति
 निर्धारयित्तं समूहप्रकारानाह । द्विषोऽहोति यस्मादेवं
 तस्मात् समूहमात्रं इव्यमित्यर्थ' । हाभ्या प्रकाराभ्या
 तिष्ठतीति द्विष' । एकं प्रकारमाह । प्रत्यक्षमितेति प्रत्य-
 क्षमितोभेदो येषामवयवानां ते तद्योक्ता प्रत्यक्षमितमेदा
 अवयवा यस्य स तद्योक्तं एतदक्तं भवति शरीरद्वययुष
 वनशब्देभ्य समूहः प्रतीयमानोऽप्रतीतावयवभेदस्तद्व्या-
 चकशम्भाप्रयोगात् समूह एकोऽवयवस्येति इति युतायुतसिद्ध्या
 वदवस्येन चेतनाचेतनस्येनधोदाहरणवद्वयम् । युतायुत-
 सिद्ध्यावयवत्वज्ञापने वक्ष्यते । द्वितीय प्रकारमाह । शब्दे-
 नोपात्तभेदावयवातुगतं समूहः उभये देवमनुष्या इति
 देवमनुष्याः इति हि शब्देनोभयशब्दाव्यस्य समूहस्य
 भागौ भिन्नायुपात्तौ । ननुभवमव्याप्तावदवयवभेदो न
 प्रतीयते तत्कवसुपात्त भेदावयवातुगतं इत्यतस्माह । ताभ्यां
 भागाभ्यामेव समूहोऽभिधीयते उभयशब्देन भागद्वयमात्रि
 शब्दसङ्घितेन समूहोपाश्रय' वाक्यस्य वाक्यार्धवाचकत्वा-
 दिति भाव । पुनर्द्विविध्यमाह स चेति । भेदेन चाभेदेन
 च विवक्षितमाह । व्याख्याणा वनं ग्राह्याणामा समूह
 इति । भेदएव लघोयुते । यथा सर्गाणां गौरिति । अर्भेद
 विवक्षितमाह । व्याख्यानम् । व्याख्यते ते वनञ्चेति समूह
 समूहिनोऽभेदं विवक्षित्वा सामानाधिकरण्यामित्यर्थ' ।
 विधानरमाह । स पुनर्द्विविधः युतसिद्ध्यावयव समूह
 युतसिद्ध्याः पृथक्सिद्ध्या सान्तराज्ञा अवयवा यस्य स
 तद्योक्तं यूप वमिति सान्तराज्ञा हि तदवयवा एषाथ
 गावपायुतसिद्ध्यावयव समूहो एकोगौ परमाणुरिति
 निरन्तराह तदवयवा' सामान्यविशेषा वा पासादकोवेति ।
 इदंतेषु समूहेषु इव्यभूतं समूहं निर्धारयति अयुतसिद्धेति
 तदेवं प्रासङ्गिकं इत्य अुत्सादा प्रकृतसुपसंहरति एतन्-
 स्रूपमित्युक्तमिति । ततोयं रूपं विवक्षुं प्रकृति
 अचेति । उभरमाह । तन्नात्ममिति । तदुक्तोऽवयवः
 हरिषामभेद परमात्सामान्य मूलं । मद्दादोविशेषा

तदात्मानं अयुतसिद्ध्या निरान्तरादेऽवयवा' सामान्यविशे-
 पास्तदभेदेयुतगतं समुदायः यथा च परमाणु स्रष्टुं
 रूपम् एवं सर्वतन्माहापि स्रष्टुं रूपमिति उपसह-
 रति एतदिति । अथ भूतानां सर्वेषु रूपं स्वातिक्रिया
 स्थितिशीलागुणा' कार्यस्वभावमनुपतिहमनुगन्तुं गीत
 येषां ते तद्योक्ता अतएमान्ययगन्देभोक्ता' । अर्धमा पञ्चम
 रूपसर्ववत्स विद्योति भोगेति । मन्येऽनपि सन्तु-
 गुणा अर्थवन्तस्तत्कार्याणां तु कुतोऽर्थवत्त्वमित्यत आह ।
 गुणा इति । भौतिका गोषट्, दय । तदेव संयमविषय
 सुद्धा एयमं तत् फलज्ञाह तेषुति । भूतप्रकृतयो-
 भूतस्वभावा" ४३ वि० ॥
 "ततोऽपिमादिप्राडुर्भाव कायसम्पत्तद्वर्णाऽनभिघातय" इ०
 "तस्मात्सिद्ध्या भवत्तु" । लघिमा लघुर्भवति । मङ्गिमा
 मङ्गान् भवति । प्राप्तिरनुस्ययेणापि सृष्टिगति चन्द्रमसम् ।
 प्राकाश्यानिष्कानभिघात भूमावन्मज्जति मज्जति यद्योदके ।
 वक्ष्यते भूतमौतिकेषु वशीभवत्स्वायम्भुवमघान्योपाम् रंशिसं
 तेषां प्रभवामयव्युहानामोटे यच्च कामावसायित्य सत्य
 शब्दत्वा यथाशब्दत्वापामूनप्रकृतोनामयस्यानम् । न च
 यत्तोऽपि पदार्थविपर्यासं करोति, कस्मात् अन्यस्य यथा
 कामावसायिनं पूर्वसिद्धस्य तथा भूतेषु शब्दत्वादिति । एता-
 न्यटावैश्वर्याणि । कायसम्पदद्वयमाणा तद्वर्णानभिघातय
 पृथ्वीमूर्त्यां न निरुणद्धि योगिन, शरीराटिक्रिया गिखा-
 मयुतविद्यतीति, मायः स्त्रिगधा' क्लृटयन्ति, नाग्निरणो-
 दहति न वायु प्रणामी वद्वत्तनादरणात्मकेऽप्याकाशे
 भवत्यादतनाय विद्वानामयद्वयोभवति" भा० ।
 "शब्दत्वावविधाने मूतानां कि योगिन सिध्यतीत्यत आह
 "सूक्ष्मयमविजयाञ्जतर' विद्वयो भवन्तीत्याह ।
 तस्मात्सिद्ध्या मङ्गानपि भवत्तु । लघिमा मङ्गानपि
 लघुर्भूत्वेपीकान्तर इवाकाशे विहरति । मङ्गिमाऽ-
 ल्योऽपि नागमगमनपरिसाधो भवति । प्राप्ति' ४३वै-
 भावाः सच्चिदित्तं भवानि योगिनस्तद्वयदा भूमिज एवा-
 नुस्ययेव सृष्टिगति चन्द्रमसम् । स्रष्टुं यमविजया-
 सिद्धिमाह । प्राकाश्यानिष्कानभिघातो र्भास रूप भूतत्त्वं
 मूर्त्यादिभिरभिद्यते भूमावन्मज्जति मज्जति च यद्यो
 दके । स्रष्टुंविषयसंयमजयात् सिद्धिमाह वक्ष्यते' भू-
 तानि पृथिव्यादीनि भौतिकाणि शीघटादीनि तेषु वशी
 सतस्वीभवति । तेषां स्वभावं तदकारणतन्मा-
 दृष्टिवादिपरमाणुवशीकारात्कार्य एवोकारणं न वाकि

यथावस्थापयति तामि तयावतिष्ठन्ते इत्यर्थः । आत्म्य
विषयस्य यमजयात् विद्विमाह दैगित्तव ७ तेषां भूतभौ-
तिकानां विजितमूलप्रकृति सन् य प्रभव उत्पादो यथा
पायोविनायो यथ व्यूहो यथावद्व्यस्वरूप तेषामिष्टे ।
अर्थव्यवसयमात् विद्विमाह । यज्ञ कामावसायित्य दसत्य-
सङ्कल्पता विजितगुणार्थवचो फि योगी यद्व्यदर्थतया
सङ्कल्पयति तत्तमे प्रयोजनाय कल्पते । विषमम्यष्टा-
कार्ये सङ्कल्प्य भोजयन् जीषयतीति । स्यादेतद् यथा
यक्तिविपर्यासद्वारोत्वे' पदार्थाविपर्यासमपि फलसाक्ष क-
रोति तथाच चन्द्रमससादित्वं कुर्यात् इच्छूख विमोवासी-
मित्यत आह न च यज्ञोऽपीति । न खल्वेते यत्कामाय-
सायिनस्तत्र तत्रभवत् परमेश्वरस्यासामतिक्रमिगुणत्व-
हन्ते । वस्तुपदार्थानां जातिदेयकात्सापस्याभेदेनानियतस-
भावा इति युज्यते तासु तद्विष्णुतुविधानमिति ।
एतान्येवार्थैश्चार्थि तद्गर्भानभिघात इति व्यथिमादि
प्रादुर्भावं इत्यनेनैव तद्गर्भानभिघातविज्ञौ पुनरुपादान
कायसिद्धिषु एतत् सूत्रोपनिबद्धसकलविषयसंयमफल-
वप्यज्ञापनाय । सुगममन्त्युत् ॥४४ वि० ।

वेदानिमते नित्यैश्वर्यं मोक्षरसैव योगिनाम् ऐश्वर्यं
तद्भौतमित्येतोम जगत्सर्जने तेषां यक्ति । यथोक्तं
पारोरीकसूत्रभाष्ये मु

“जगद्ग्रापारवर्जं प्रकरणादसिद्धितत्वाच्च” इ० । “वे
सगुणजज्ञोपासनात् सदैव मनसेश्वरसायुज्य प्रजलि किन्तु
एषां निरवपक्षमैश्वर्यं ? भवत्याज्ञोस्वित् सावपक्षमिति
संघय । किन्नावत् प्राप्त निरहङ्गमेशैवामैश्वर्यं भवित्तम-
हति “आप्तेनि स्वाराज्यम्” “सर्वेऽर्घ्ये देवावशिमापहृति”
“तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारोभवतीत्यादि” इतिभ्य ।
इत्येव प्राप्ते पठति जगद्ग्रापारवर्जमिति । जगद्व-
पत्त्वादिव्यापार वर्जं यित्वाऽन्यद्विमाद्यात्मसमैश्वर्यं
सकानां भवित्तमहति जगद्ग्रापारस्तु नित्यविद्यसैश्वरस्य ।
इत १ तस्य तत्र प्रकृतत्वादसिद्धितत्वाच्च तरेपाम् ।
परएवहीश्वरो जगद्ग्रापारेऽधिकतः तमेव प्रकृत्योत्-
पत्त्वाद्युपदेयासिद्धयन्निबन्धनत्वाच्च तद्व्येवप्यविजि-
त्तावनपूर्वकमितरेषामादिमदैश्वर्यं नूयते तेनास
विहितंके जगद्ग्रापारे । समनस्त्वत्वादेव वैशामनेक
मत्वे कस्यचित् स्थितिमिप्रायः कस्यचित्प हाराभिप्राय
इत्येव विरोधोऽपि कदाचित् स्यात् । अप कस्यचित्पह-
त्वमनस्त्वस बहुस एवविरोधः समञ्जैत । ततः पर-

मेश्वरात्ततन्वत्पमेवेतरेपामिति व्यवतिष्ठते” भा० ।
ऐपमम् अथ० अस्मिन् पक्षरे नि० । वर्त्तमानपक्षरे । ततः
भवार्थे व्युत् तद्व्य । ऐपमस्तन तद्व्ये स्त्रियां लोप् ।
पक्षेत्प । ऐपमस्य तत्रार्थे लि० स्त्रियां टाप् ।
ऐपोक न० । एपोकमेव सार्थे अथ० । एपोकाम्यार्थे ।
ऐपुकारि ष० । एपुकारस्यापत्यम् इज् । गरकारापत्ये तस्य
विषयोदेयः भक्तच् । ऐपुकारिभक्त तद्विषये देगे ।
ऐपुकार्यादि ष० । पाणिन्युक्ते विषये देयेऽर्घे भक्तप्रत्ययनिमित्ते
यद्वगण भेदे । स प गण ' ऐपुकारि, सारस्यायन ।
चान्द्रायण । द्वाचायण । त्र्याचायण । चौरायण ।
जौरायण । आठायण । दासमिति दासमित्रायण शौरा-
यण द्वाचायण, यायण्डायन । ताम्सायण । शौभ्रायण ।
शौरीर । शौरीरायण । यययण्ड । शौरण्ड । ययायण्ड ।
मैश्व मानव । वैश्वधेनव । नड । इण्डदेव । विश्वदेव ।
सापिरिण्ड” ।

ऐष्टिक ष० । एष्टेव्याख्यामो पन्व इच्छकत्वात् ठक् । एष्टेव्यां
स्थाने । एष्टे एष्टाय इतिम् ठक् । एष्टरूपवागादे-
र्हिते २ अन्तर्विदिके कर्मभेदे “दानधर्म निवेनेत नित्य-
मैष्टिकपौर्त्तिकम्” मत् । “अस्ति तावत् प्राचीनसंभयासा
तस्यामाहवमोयाद्यग्निमसमैष्टिकवेष्टिव” यजु० ५, १४ वेदो
इत्यै प्रभवति ठक् । एष्टिष्टाधनसमसं प्रयोगे च । “य-
जमानम्यद्वैष्टिकेषु निगमेषु” आश्व० श्रौ० ५, १, ७, ।
तेषां समायापादि यथार्थमभिधानमैष्टिके तन्त्रे” ४, १, ६ ।

ऐहलीकिक लि० । एहलोके भवः उज् द्विपदद्विः । एह-
लोकजाते “ऐहलीकिकमेवेह उताहो पारलौकिकम्”
भा०व० १८ अ० । “ऐहलीकिकमीहन्ते मांसगोषित-
पर्जनम्” भा०व० । १८ अ० । स्त्रियां लोप ।

ऐहिक लि० । एह मय कालाट्ठज् । एहलोकभवे २ एहोत-
यरोरसम्भ्विनि कृच्छन्दनादिस्वरातुभवादी च । “अपि
ह्रुमवदैहिकार्थेषु ऋहेषु” भाग० ५, १४, १२ । “वचैहि-
कासिद्धिकामसम्पत्ः” भाग० ५, १६, १४ । एह विदितः
उज् । एहविदिते ४ “ऐहिकजज्ञप्रतेदांहादिनिषेधात्
जन्मान्तरीचतत्पापवत एष बहुमत्प्येनोदारः” सु०त०
रघु० । स्त्रियां लोप ।

इति भाष्यस्यैवैकारादिव्याख्यासंबन्धनम् ।

श्री

ओकार स्वरवर्धभेदे कश्चैतदस्यामयोरुच्चार्य दीर्घं
 द्विमात्रत्वात् सुतस्तु लिगात् । सवोदात्तात्तदात्त
 खरितभेदे प्रत्येकमनुनासिकाननुनासिकाभ्या द्वैविध्यात्
 पश्चिध तथा सुतोऽपि पश्चिय एव द्वादशविध । तपरत्वे
 कारपरत्वे च स्वरुपर । तन्त्रे तस्य वाचकमदा वर्णा-
 भिधाने उक्ता यथा “ओकार लृत्पौयूषौ पश्चिमास्य
 ऋति स्थिरा । सद्योजातो वासुदेवो गायत्री दर्घज-
 ङ्कृक् । आप्य यनी वोङ्ङदन्तो लृष्णोर्वाणीसृषो द्विज ।
 उद्देश्य दर्घकस्तोत्र कैलासो वसुधाकर । प्रणवाशो
 ब्रह्म स्रवमज्येय सर्ममङ्गला । त्रयोदशो दीर्घनासारति-
 नाशो दिग्ध्वर । लौकिकविजया मन्ना मीतिर्विजादि-
 कर्षिणो” इति । तदधिष्ठादेवता च तत्रैवोक्ता
 “ज्वालाश्लौकारगा ज्ञेया भीमा च मत्तमासिनो” । तस्य-
 ध्येयरूपं कामधेःतं उक्तं यथा । “ओकार चञ्चुषा
 पाङ्क । पञ्चदेवमय सदा । रक्तविद्युज्जताकार लिगुणात्मा-
 नभीश्वरम् । पञ्चप्राणमयं वर्णं नमामि देवमातरम् । एतद्वर्णं
 महेयानि ! स्वयं परमकृष्णलीम्” ।

श्री अथ्य० उ-विष् । १सम्बोधने २ध्याङ्गाने ३स्वरणे ४अ-
 तुकल्पने च नेदि० । ५ब्रह्मण्यि पु० एक क्षरकोप ।

श्रीक उ० उच-च चस क । १पश्चिणि २दृषते
 ३ध्यात्रये च । “अनोकशायो सपुरल्यप्रचारश्चरन् देश-
 नेकवर स भिक्षु” भा० ध्या० ६। अ० । उच भावे घञ्
 कृ । ४समवाये च । ओकाय ह्रिद यत् । ओक्त्वा नि-
 वासाय ह्रिते लि० “व्योतीरथ पवते राव ओक्त्वा”
 अ० ६, ८६, ४५ । [(उक्तुण) केशकीटे शब्दर० ।

श्रीकण(णि) उ० उ-विष् शौः गन् कणति कण-व्यच् दन् वा
 श्रीकस् म० उच-अद्यन् न्यङ्गादित्यात् कुत्वम् । १गृहे २धा-
 त्रयमात्रे च । “याश्चिन्दिः प्रदिधि वाटधान ओको दधे
 ब्रह्मखलन्य नर” अ० २, १६, १ । “यस्मिन् देवा ओ-
 कासि चक्रिरे” १, ४०, ५ । “लोत्राथाञ्च शुभा पार्थ ।
 गीतनीकाःसनीपजा” भा० स० २० । वनीकसः त्रिदि-
 वीकस द्विपौकस ललीकस इत्यादि ।

श्रीकिवस् लि० उच-समवाये कस वेदे नि० । समवेते
 “ओकिगंवा सुते सवा” अ० ६, ५६, १ । ओकिवावा
 ओकिवापौ समवेतौ” भा० ।

श्रीकुल पु० उच-उलक् न्यङ्गा० नि० कृ । अर्वाग्निदर्धे च
 पक्के गोधूमे (इडा) ‘ओकुलस्तु गुरुर्द्विधोमधुरो बल-
 कारक । रक्तपित्तपहृ स्निग्धो हृद्योमदविषर्षेण’
 राजनि० । [गौ०डोप् । (उक्तुण) केशकीटे शब्दरत्ना० ।

श्रीकीदनी स्त्री ओक आश्रय सूडरूपम् चदन भक्ष्य यस्या
 श्रीवृक्कणो स्त्री उच-विच् ओक् सतो कणति कण-व्यच्
 गौ०डोप् । (उक्तुण) केशकीटे शब्दरत्ना० ।

श्रीखु शोषे मामर्थ्ये अक० भूषणे वारणे सक०भ्या० पर०
 सेट् षट् इत् । ओखति ओखोत् ओखाम् वभूव चाष
 चकार । ओखित ओखनम् । ओख णिचि ओख
 यति ते मा भवान् ओचिखत् त अर्दिप्त्यात् न ह्रस्व ।
 उपसर्गावर्णात् पररूपम् प्रोखति परोखति ।

श्रीगण्य लि० अथ-गण्यते अथ-गण्य कर्मणि घञर्थे क सम्भ० ।
 अथगण्ये अथरतया गण्ये । “महि ब्राधन्नाओगण्यस इन्द्र”
 अ० १०, ८६, १५ [“बल सत्यादोगीय” हृ० ८० ।

श्रीगीयस् लि० ओजोयस् वेदे नि० । व्यल्लौजस्त्रिनि ।

श्रीघ पु० उच-घञ् प्रयो० ध । १समूहे, २जलवेगे, ३दृत्तन्वथादौ
 ४ध्याध्यात्मिक तृटिभेदे च सा च तृटि मन्त्रध्याया चिर-
 कालसमाध्यन्तुष्ठानेन या तृटि वा काशाख्या तृटिरोप इत्यु-
 च्यते” इति सां० प्र० भा० उक्ता । इय तृटि धां० कौ०
 मेघत्वेन परिभाषिता यथा “मन्त्रध्यापि ते न सद्यो नि-
 वीण्येति सा च कालपरिप्राकमये स्य सिद्धिं ते विधास्यति
 अलक्षत्प्रतया तेनेत्युपदेशे या तृटि सा काशाख्या मेघ
 उच्यते” । कश्चित् पुस्तके मेघ इत्यत्र ओघ इत्येव पाठ ।
 तत्र जलवेगे “ओघवाताहृत वीज यस्य क्षेत्त्रे प्रवीर्यति”
 मत्त । “भङ्गीभङ्गा विरचितयपु क्षिप्तिता नर्जलौघ”
 मेघ० । “पुनरोधेन हि वुज्यते नदी” कुमा० । समूहे
 “स्त्रोर्थांर्किं तसर्धौघमवाप्य कुश्चत्तम” भा० व० २२५
 अ० “गजनाजिरथौघेन बलेन सहताऽगमत्” अ०
 १। १२० २परम्परायाम् ३उपदेशे नेदि० परम्पराऽवि-
 ष्णुज्ञा सन्ति” “तोत्रौघभक्तिङ्गङ्गनु” भाग० ४, १२, ११ ।
 श्रीचरथ पु० ओघवतो नृपते सुत्वे । “अयोपयानास नृपो
 नृगस्यासोत् पितामह । तस्याथोषवतो कन्या सुलक्ष्मी
 रथोऽभवत्” भा० अ० २४० ।

श्रीघवत् लि० ओघ जलवेगादिरस्यस्य मत्प गत्य व ।
 १जलवेगादियुक्ते स्त्रियां ङोप् । “एषा सरत्ततो रस्या-
 दिव्या शोषवती नदी” भा० व० १। १६ । ङगनृपस्य पितामहे
 २अपभेदे उ० १तत्पन्वावां स्त्री ङोप् । सा च भर्तुरात्मना

द्विरूपधरधर्मरूपयतिषे' व्याख्येयन्प्रदानादिद्वयपरि-
 वरणेन तदुपधर्मवरेण अर्द्धदेहेन लोकानां पावनाथं
 नदीत्वमाप्ता इति तन्नामप्रसिद्धे कुरुक्षेत्रस्थे शनदी-
 भेदेऽपि । तत्कथा भा० अत्रु० २५० यथा "तस्यां सम-
 भयत्पुत्रो नाम्नाग्नेयं सुदर्शनं । सुदर्शनस्तु रूपेण
 पूर्णैन्दुसदृशोपमं । शिशुरेवाभ्यगात्सर्व्वं परं ब्रह्म
 सनातनम् । अथौषध्याम नृपो नृगस्यासीत्प्रिता-
 मह । तस्याथौषधती कन्या पुत्रश्चौषधरथोऽभवत् ।
 तामोषधानुं ददौ तस्मै स्वयमोषधतीं ह्यताम् । सुदर्शनाय
 विदुषे भार्यायै देवहृदिपिणीम् । स गृहस्थाश्रमरतस्तथा
 सह सुदर्शनं । कुरुक्षेत्रेऽवसद्भ्राजसोषधत्वा समन्वितः ।
 गृहस्थश्रमणेष्वपि ब्रह्ममिस्त्रेव स प्रभो । प्रतिष्ठापकरो
 ह्यीमान् दीप्रतेजा विशास्यते । तामथौषधतीं राजन्
 स पावकसुतोऽब्रवीत् । अतियेः प्रतिकूलं ते न कर्त्तव्यं
 कथञ्चन । येन येन च हृष्येत नित्यमेव त्वयाऽतियिः ।
 अथात्मन प्रदानेन न ते कार्या विपारथा । एतदुन्नत
 मम सदा हृदि संपरिवर्त्तते । गृहस्थानाञ्च सुश्रोणि ।
 नातिथेर्खिद्यते परम् । प्रमाणं यदि वासोहृदं । वचस्ते मम
 योभने । इदं वचनमव्यप्या हृदि त्वं धारये सदा ।
 निष्क्रान्ते मयि कस्यापि । तथा ससिद्धितेऽनघे । नाति-
 थिकोऽवमन्यः प्रमाणं यदाहं तव । तमब्रवीदोषधती
 तथा मूर्ध्नि कृताञ्जलि । न मे त्वहचमत्किञ्चिदुक्तव्यं
 कथञ्चन । निगोपमाणस्तु गृहे तदा ब्रह्म सुदर्शनम् ।
 पृष्ठतोऽन्वगमद्भ्राजन् रन्वान्नेपो तदा सदा । इधार्थन्तु
 गते तस्मिन्निगुप्तो सुदर्शने । अतिथिर्मांश्रणं श्रीमं
 क्षामाहौषधतीं तदा । अतिय्य कृतमिच्छामि त्वदाद्य
 परवर्षिणि । प्रमाणं यदि धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमतः ।
 ब्रह्मज्ञा तेन निप्रेण राजपुत्री ययस्त्रिभो । विधिना
 प्रतिजप्याह वेदोक्तो विद्यास्यते । आसमञ्चैव पाद्याञ्च
 तस्मै दत्त्वा हिलातये । प्रोषधौषधती विप्रं केनार्थं
 किं ददामि ते । तामब्रवीत्ततो विप्रो राजपुत्रीं सुद-
 र्शनाम् । त्वया ममार्यं कस्यापि । निर्विघ्नैस्तदापर ।
 यदि प्रमाणं धर्मस्ते गृहस्थाश्रमसंमत । प्रदानेनात्मनो
 राशि । कर्त्तुमर्हसि मे प्रियम् । स तथा ब्रह्ममानोऽ-
 ष्वौरोऽस्मिन्मैपकन्यया । मान्यमात्मप्रदानात् तस्या वप्रे
 वरं हिज । सा ह्य राजपुत्रा स्रष्टा भर्तृवचनमादतः ।
 तत्रेति ब्रह्ममाना सा तदुवाच हिजवैभम् । ततो विहृष्ट
 स्वप्रसिं वा चैनापरिधेयं ह । संश्रुत्वा मर्त्तुर्वचनं गृह

स्थायमकाङ्क्षिणं । अथेध्यानमुपादाय स पावकिरुपागमत् ।
 ब्रह्मना रौद्रभावेन नित्यं बन्धुर्विबान्वित । ततस्त्वाश्रम-
 मागम्य स्वं पावकसुतस्तदा । तां व्याजहारौषधतीं प्राशि
 यातेति चासक्तत् । तस्मै प्रतिवचः सा ह्य भर्त्ते न प्रददौ
 तदा । कराभ्यां तेन निप्रेण स्रष्टा भर्त्तेव्रता सती ।
 उच्छ्रितास्योति मन्वाना सञ्जिता भर्त्तेव च । तस्यां-
 भूताऽभवत्प्राध्वी मधोवाचाऽथ किञ्चन । अथ ता पुन-
 रेभेदं प्रोवाच स सुदर्शनं । क्व सा साध्वी कृता याता-
 गरीय किमतो मम । पतिव्रता सत्यमोक्षा नित्यं चैवा-
 र्जने रता । कथं न प्रत्युदेत्यद्य श्रयमाना यथा पुरा ।
 उदजस्यस्तु तं विप्रं प्रत्युवाच सुदर्शनम् । अतियि
 विद्धि संप्राप्तं ब्राह्मणं पावके च माम् । चमया ब्रह्मना-
 नोऽहं भार्याया तव सत्तम । तैस्त्रैरतिथिस्तत्कारैर्मङ्गलेशा
 एता मया । अनेन विधिना मेयं मामश्नुति श्रुमानना ।
 धनुस्त्वयं यद्वान्यन्तज्ञवान् कर्त्तुमर्हति । कूटकर्त्तव्यस्तु
 स्रष्टुस्त वै समन्वगात् । हीनप्रतिष्ठमत्नैर्न बधिष्यामीति
 विलयन् । सुदर्शनस्तु मनसा कर्मणा चक्षुषा गिरा ।
 त्वक्तैर्धन्यक्तमन्युश्च श्रयमानोऽब्रवीदिदं । सुरत तेऽस्तु
 विप्राय । प्रीतिर्हि परमा मम । गृहस्थस्तु त्वं धर्मो
 ऽप्यः सम्प्राप्नोऽतिथिपूजनम् । अतियि पूजितो यस्य
 गृहस्थस्तु हि गच्छति । मान्यसाक्षात्परो धर्म इति
 प्रहृष्टमभौषिण्यं । प्राणा हि मम दाराश्च यश्चान्यदि
 द्यते वसु । अतिथिभ्यो मया देयमिति मे व्रतमाह्वितम्
 निःसन्दिग्धं मया वाक्यमेतन्मे ससदाहृतम् । तेनाह
 विप्र । सत्येन स्वयमात्मानमाशभे । प्रथिभो वायुराकाश-
 नापो ज्योतिश्च पञ्चमम् । बुद्धिरात्मा मन काशो दिव्य-
 चैव गणा दय । नित्यमेते हि पश्यन्ति देहिनां देह-
 संश्रिता । हृत्तत दुपृक्तं चापि कर्म धर्मभ्रतां वर ।
 अर्थेना नान्यता वापी मयाद्य ससदीरता । तेन सत्येन
 मा देवा पाठयन्तु दहन्त वा । तेन मादः समभवद्दिक्षु
 सर्वांसु भारत । अथकृतं सत्रमित्येव नैतन्मिष्येति स्वर्गतः ।
 उदजात्तु ततस्तस्मात्सिचक्राम स वै हिज । वधुषा व्याञ्च
 मूमिञ्च व्याप्य वायुरिवोदातः । स्तरेण विप्रं गैव्ये च
 लीलीकानुनादयन् । उवाच चैनं धर्मस्य पूर्वं नामन्व
 नामतः । धर्मोऽहमपि भद्रान्ते जिज्ञासार्थं तजानव ।
 प्राप्तं सत्रञ्च ते ज्ञात्वा प्रीतिर्मे परमा त्ववि । विजि-
 तय त्वया शत्रुस्योऽयं त्यामनुमप्यति । रन्वान्नेपो तव
 सदा तया सत्रा पयोक्तः । न चास्ति यद्विज्ञेयान्ते

कस्यचित् पुरुषोत्तम । पतिव्रतामिमा साध्वीं तवोद्दीक्षितमप्युत । रक्षिता त्वङ्गुणैरेषा पातिव्रत्यगुणैस्तथा । अष्टध्यायदियं न्यासतथा तन्नान्यथा भवेत् । एषा हि तपसा स्त्रेण संयुक्ता ब्रह्मशादिनी । पावनार्थं ह्युलोकस्य सरिच्छ्रेण भविष्यति । अनेन चैतद्दृष्टेन लोकास्त्वामिह पश्यसे । अहंनौषधती नाम त्वामहंनानुयास्यति”

श्रीह्रा उ० ओम्+स्वरूपे कारप्रत्यय । प्रणवे । ‘माणायामैस्त्रिभि पूतस्ततस्त्रोह्वारमर्हति” मनुः । “ओह्वारथाय-ग्रन्थं हावेती ब्रह्मण पुरा”पुरा० अधिकम् ओम्ग्रन्थे-वक्ष्यते । “ओह्वारं पूर्वसञ्चार्यं पथाद्देमधीयते”इति ऋते “तस्मादेमित्युदाहृत्य यत्प्रदानतप क्रिया- । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ता” इति गीतोक्ते- “स्रवत्वनेहृतं सर्वम्” इत्युक्ते च ओह्वारस्य सर्वकर्म्मार्न्नादौ पाद्यत्वात् आरम्भसाधनत्वेन २ आरम्भे । सप्तानां सामावयवानां ३ प्रथमावयवे च । उद्गोथयन्ते १७० प्र० सप्तावयव-सामानि दृष्टानि । ओह्वार तदाकार अक्षयस्य अष् । काशीस्ये शिवलिङ्गभेदे “ओह्वार प्रथम लिङ्ग द्वितीयन्तु त्रिकोचनमिति” काशीस्यचतुर्दशप्रधानलिङ्ग-कथने । तदाविर्भावकथा तत्रैव ७३ अध्याये “यथोह्वारस्य लिङ्गस्य प्रादुर्भाव इहाभवत् । पुरानन्दवने-चात्र ब्रह्मणा विश्वयोनिना । तपस्तप्तं सहादेवि । समाधि दधता परम् । पूर्णं शुभसङ्घेऽथ भिक्ष्वा पातालसप्तकम् । उदतिष्ठत् पुरोव्योतिर्विद्योतितहरिनुसप्तम् । यदन्-राविरभवत्त्रिर्व्याजेन समाधिना । तदेव परमं भास महिराविरभूद्विभे । अमृषुटवटाग्रज् स्फुटितो भूमि-भागतः । तच्छब्दाद्वाहृत्तद्धेधा समाधि क्रमतोऽप्यी । स्रष्टाऽ सृज्यत तत्सामौ वाषडन्कील्य लोचने । पुर प-चाद्दर्शयते तांषदक्षरादिभ्यम् । अक्षर सत्वसम्पन्नस्रक-सोले सृष्टिपाठकम् । नारायणात्मक साक्षात्सप्त पारे प्रतिष्ठितम् । ओह्वारमत्र तस्याभ्ररत्नोरूप यजुर्जनिम् । विधातार समस्तस्य साकारमिष चिन्तितम् । नीरव ध्वान्तसङ्घेतसदनाम तदपत । नकारं स ददर्शय तमोरूपं विशेषत । साम्रा कोमिं जये हेतु साक्षाद्-द्रव्यरूपिणम् । अथ तत्पुरतोघाता व्यधात् स्वनवना-तिषिम् । विश्वरूपमघोह्वारं सयुञ्जामि निगुणम् । अनासनादसदन परमानन्दविपङ्गम् । यद्वज्रह्मे नि यत् स्वातं सर्ववाङ्मनकारणम् । अयोपरिष्ठात्तादस्य विन्दुरूपं परात् परम् । कारण कारणाणाञ्च जगदा-

सङ्गन परम् । विधिविचलोकयाञ्चक्रे तपसा गोचरी-कृतम् । अवननादोमिति ख्यात सर्वस्थास्य स्वभावत । भक्त-सञ्जयते यस्मात्तदोमिति यस्मिन् । अखरूपोऽपि स्वरूपाश्च-स धावा नेत्रयो कृत । तारयेद्यद्भवाम्भोधे-स्वजपासक्त भानसम् । ततस्तार इति ख्यातोयस्य ब्रह्मा व्यलोकयत् । प्रणूयते यत सर्वं पुरनिर्वाणकासकै । सर्वेभ्योऽ-भ्यधिकस्तस्मात् प्रणवोय मकीर्त्तित । सुषेवितारं पुरुष प्रणवेद्य परस्माद्म् । अतस्त प्रणव ग्रान्तं प्रयत्नीकृतवान् विधि । तयोमयस्तुरोयेयस्तुत्यांती-तोऽखिलात्मक । नादविन्दुस्वरूपे य स प्रैक्षि द्विजगा मिना । प्रावर्त्तन्त यतोवेदा साक्षा. सर्वस्य योनय । स वेदादि पद्मभुवा पुरस्तादव्योक्तित । एषभोयस्त्रिधा-वक्रोरोरवीति महोदय । स नेत्रविपयोचक्रे परम-परमेष्ठिना । शृङ्गाश्चत्वारि यस्यासन् इष्टासनुसप्त एव च । द्वेषोर्षे च तद पादा स देवाविधिनेजितः । यदन्तर्ही-नमखिलं भूत भावि भवत् एव । तद्वीज वीजरहितं द्रुहिणेन विज्ञोक्तितम् । लीनं सृज्यते यत्तदाब्रह्मसम्भ-भाजनम् । अत समाच्यते सङ्घर्षक्षिप्त तद्विज्ञोक्तितम् । पञ्चायांयत् भासन्ते पञ्चब्रह्ममय हि यत् । आदिपञ्च-स्वरूपं यच्चिरं चि ब्रह्मणा हि तत् । तमाप्तोक्त ततो-वेधा लिङ्गरूपिणमीश्वरम् । ओह्वारेऽश्वरोऽप्यत्र । ३ बुद्ध-प्रक्तिभेदे स्त्री त्रिका० । अत्रणोऽस्मादे परत्येपररूपम् । श्रीज बले अद० पुरा० उभ० अक्ष० वेत् । श्रीजय-ति-ते श्रीजिजत् त श्रीजयास् वसुध आस चकार वक्रे । श्रीजित श्रीज उ० श्रीज-अष् । “श्रीजोऽथ शुभ विषम- समथ” । ज्या० त० उक्तो मेपादोक्त द्वादशानां मध्ये १ अयुग्मे विषमे राशौ यथा १,२,५,७,९,११, अह्नौर्षोधिता मे-मिथुनविंशतुवापत्त कुम्भाः श्रीजरायय “श्रीजे रवीको-सनन्दुरव्यो” नील० ता० । श्रीजस् ग्रन्थोऽप्यत्र न० । “कुजाकिंगुरुशैष्याना भागा शुक्रस्य च क्रमात् । बधु-पञ्चादशमे पञ्चमेजोक्षण राशिषु” ल्यो० त० अत्र श्रीजे, राशिषु इत्येव कश्चित्पाठ । २ अयुग्ममात्रे (विजोठ) च “भद्रयमोजगत गुरुणा वेत्” “श्रीजे तपरी जरी गुरुवेत्” इत्यादौ अयुग्मपादे प्रयोगात् श्रीजस् न० उक्त अस्मन् मन्त्रोपे गुण । १ दोषो २ अक्षरम्भो, ३ प्राणवसे, ४ प्रकाशे, ५ सामर्थ्ये ६ ज्योतिषोक्ते प्रथमश्रुती-यादौ विषमराशौ, ७ यस्यादिकौशले, ८ धाद्यतेजसि, ९ प्राणे-न्द्रियाणां ९ पाठने १० काव्यगुणभेदे, ११ शौचा० रोम्याम

वैद्यकोक्तं, "भ्रमरैः फलपुष्पोभ्यो यथा पश्यायते मधु । तद्देज गरीरेभ्यो धातुभिर्मियते मृणाम्" इति । २२ अथ च धातुवृत्तपत्रके मस्तुभेदे च । अथ । श्रीजमन्त्रोऽप्यत्र । श्रीज इत्यत्र विनाः अत्यन्तरे दर्शितं भवा । "इति तिष्ठति यत् शुद्धमोदण्य सपीतकम् । श्रीजः गरीरे वदन्नात तस्मादाद्यामन्त्रकति" । "पुनर्होत्रो धर्मर्षिनालक्ष्य प्रधापति । अद्यमे भावनेतागर्भजातः प्रःसर्वियुष्वते" याः अतिः शुद्धते त् पमपस्यायतमन्त्रोक्ता तत्कृत्वाप्युक्ताणि यथा "मन्त्रकण्ठं ब्रह्मण्यवक्ष्यन्त जगुं अस्मान् । तत्र रसादोर्गं शुक्लानाम् धातुर्गं यापरं तेजकात्सम्योजकादेव ब्रह्मण्युप्यते स्यादावधानानाम् । तत्र ब्रह्मण्यव्यतीप-पितृमंशता अर्घ्यवेदात्मप्रतिघातः स्वरर्षप्रसादो बाह्या मामाध्यन्तराणां च कल्पानामात्मकार्यं प्रतिपत्तिर्भवति । भवति चान् । "श्रीजः सोमात्मकं चिन्मं शुक्लं गीतं स्थिरं धरम् । विविक्तं मृदुं चतुर्ध्रुवं प्राचाजतनसत्त-म् । देहस्याययकोन व्याप्नो भवति देहिनान् । तदभावाच्च गीर्ष्यंने गरीराणि गरीरिणाम् । अभिवातात्स-यात्कोपाप्पोकाट्टागाम् अमाम् शुभ । श्रीजः सद्दीयते लोभ्यो धातुपद्वचनिःसृतम् । तेज सनोरितं तस्मादि-त्तवयति देहिन । तस्य तिरा सो व्यापन् ह्यव इति वि-द्वानि व्यापयस्य भवति । सन्निविद्धेभो गात्रार्थां स-दम दोषप्यवनं क्रियावतिरोधच विषये । साध्यगुणगा-तना शतगोचोयखर्भेदो ग्वानिस्तन्द्रा निद्रा च व्यापधे । मूर्च्छां मासद्यो मोहं पश्यापो मरणाभिति लये । भवति चान् । "एते दोषा ब्रह्मलोका व्यापिष्यस्य-वायाः । विष्टेपसादो गात्रार्थां दोषविषय सनलयाः । अमाचुर्यं क्रियाप्यासु ब्रह्मविषय सलयापम् । गुणयं सा-ध्यात्तुपु ग्वानिर्ष्यं शुभ भेदनम् । तन्द्रा निद्रा पाठ गोची ब्रह्मव्यापदि लक्षणम् । मूर्च्छां मासद्यो मोहः प्रहापोऽग्राममेव च । पूर्वोक्तानि च विद्वानि मरणसु ब्रह्मणे । तत्र विषयै व्यापये च क्रियाविशेषैरविरुद्धै-र्बलमास्यापयेत् । नष्टसत्तमितरसु वजयेत्" । "श्रीजः सनाभ्युस्य मांसव मद्ब्रह्मर"मित्युक्तलक्षयः काव्य गुणभेद । सा०००० "रवस्थात्तवमाप्रसु धर्मां गीर्ष्यादयो यथा । एव माधुर्यमोजोऽप्य प्रसाद इति ते" लिखा इति गुणान् विमञ्च तत्तल्लक्षणसुसुम् "श्रीज विषयस्य विस्ताररूप दीप्तत्वप्यते । वीर्यमोमत् स रीत्रेपु क्रमेणाधिक्यमस्य त्" इति । तद्व्यञ्जकवर्णादयव तलोक्ताः ।

'वगत्यायतनीयाभ्यां युक्ती यर्षी तद्विधी । उपपद्य धोदयो यां स्यात् रेफः टट्टट्टैः मृदु मकारवप मकारव तस्य म्यग्रकनाश्रता तथा समासबहुला षट्श्रीहृत्समाक्षिमी' 'इतीजसा त् प्रकृतं तस्याऽ स्यात्' इत्यु । "मन्त्राभूतादि एकीका प्रादुराशोक्तमोदु" "पुनर्वाचां मन्त्रोक्तवाम्" "मन्त्राक्तानो मन्त्रोक्तव" इति मत्त । अतश्चतीयाया क्वाटो अन्तु । श्रीजसात्तन् तस्यापत्यम् इज् । श्रीज-साकतिः तदपत्ये । २२ दिग्गते ति० तत भया० चभू-ततद्भावे म्दट सनोपच । "श्रीजायते श्रीजायमाना तस्यार्थं प्रथोय जगत्कात्मजा" भट्टि । "श्रीजायमान कात्मज गुणते" अ० । १, १०, ६ । श्रीजसीन म० "श्रीजसीः इति यन्मो" वा० श्रीजोऽप्यत्ता-इति इत्यर्थे च । श्रीजोऽप्यत्ताऽइति । "इति शुभे अह-श्रीजसीना" इति० 'पथे यत् श्रीजस्यमन्त्रः' शि० कौ० "मन्त्रं मासतयो" वा० मन्त्रं यत् । श्रीजस्या ततः । श्रीजस्वत् ति० श्रीजोऽप्यत्य मत्तु म् मत्तु व० । ब्रह्मवति तेजसिनि "मन्त्रतन्मन्त्रोक्तिमोजस्यन्तम्" अ० ८, ७६, ५ विनि । तस्यार्थं ति० "रूप तदोजनि तदेव वीर्यम्" इत्यु । "श्रीजसिर्षोऽप्यत्तस्यमन्त्रम्" भाव । "यत्कृत्तरीजसो धर्मात्मा संश्रितत" भा० आ० ५७० । अथ स्रमयो टीप् । 'श्रीजसतीस्य राट्टदा राट्टमस्यै दत्तं बजु० १०, २२ । ताभ्याम् अतिशयाने तरप् तमप् वा । श्रीजसितर श्रीजसितम अत्य-लीजोयुक्ते । तस्यार्थं ईरन् ईयस्युत् वा । मतोसुक् । श्री-जित श्रीजोयस् तदर्थं ति० ईयस्युत्तान् स्थिरां ङीप् इति भेद श्रीजोयधी । श्रीज्मन् ति० आ० गज-इत्यनिप् वा० सस्य० । मरेके २ वेगे पु० "अपामोक्षमान परि गोभिः" अ० ६, ४७, २७ । "श्रीजमान मरेक वेग वा" भा० । श्रीडव इ० सद्गीतसामोदरीक्रेषु पञ्चस्ररगुत्तरानभेदे तु तत्र पञ्चस्रराच अद्यमपञ्चमर्जिता निबादागन्वारचङ्ग-मध्यमधैपतात्मकाः । श्रीडिका स्त्री उ-उ तस्य नेत्यम् गौरा० ङीप् सार्थं क सुषः । (उडिधान) मोषारे च च 'मोषारः शीतलो-प्याही पित्तज्ञः कफयातलत्तु' भावम्० उक्तगुणक । श्रीडी स्त्री उ उ तस्य नेत्यम् गौरा० ङीप् । (उडिधान) मोषां श्रीडि न० आ० ईरन् उन्नति उन्द र्क् नि० दस्य उ । जयापत्ये २ चत्करदये पु० (उडिया) तद्दस्य राजा तत्तमवो वा

अण् । श्रीद्, तद्दे गन्धे तद्दने मनुष्ये च षष्ठ्यु त तस्य लुक् । ओद्गाम्नाञ्जनपटवाचिन तद्दे गन्धपाच ते च क्रमेण ऋद्रत्व प्राप्ता यथाह मनु । "गन्धैस्तु क्रियालोपादिनासु क्तवजातय । एषल्लव गता लोके ब्राह्मणपादर्जनेन च । पौण्ड्रकार्योद्दृष्टिष्ठा काश्चोजा जवना यका । पारदा पञ्जरायोना किराता दरदाः खसा ।" उक्तवदेव च छ० स० पूर्वार्धभागे पूर्वदिक्स्थिततया उक्त । अथ पूर्व स्थापनेत्याद्यु पक्षसे "उद्यगिरिभद्रगोठकपीण्डुत्कस-कापिसेकलास्यता" उक्तवन्दे षडिकुठकम् । "तपैव षोढा पौण्ड्राय शमभूला सकेरला" इति० २२३

श्रीद्रुप्यु प० श्रीद् षुष्यस्य । जवाहणे ।

श्रीण अपनयने अपभारणे वदित् आदि० पर० सक० सेट् । शोषति शोषीत् । शोषाम् बभूव खास चकार शोषणम् कनिष् चशवा स्त्रियाम् अशवरो । शोषयति ते मा भवान् शोषिषत् त ।

श्रीणि लि० शोष-रु । १ अपनयनकारके श्यावाशुष्योः स्त्री ङीप द्विव० निरु० । "प्रते शोतार शोष्यो-रसम् सदय" छ० ६, १६, १ । "त त्या धर्त्तरिभोग्यो" ६, ६५, ११, "शोषो श्यावाशुष्योः" भा० ।

श्रीत लि० श्या+वेज्+क्त । १ अन्वयोपौ कर्मणि क्त । २ तथास्यूते लि० 'यस्मिन् पित्त सर्वभोत जगताम्' वजु० १३, ५ । "श्रीतश्च प्रोतश्चेति" श्रुति । श्पटीयदीर्घतन्वी च (टानारसुत) । "यदिदं सर्वमश्रीत च प्रोतश्च, कश्चिद्, सस्वाप श्रीताय प्रोताय" इत्यादि । छा० उ० ब्रह्मलव प्रयोग । तत्र स्वृत्तानां परिष्कितानां कारणेन छप्स्तेषु आपरमात्मपर्यन्तं व्याप्यत्वेनेति छा० उ० भाष्ययोर्निर्णीत यथा 'यदिदं सर्वमश्रीतश्च प्रोतश्च, कश्चिद्, सस्वाप श्रीताय प्रोताय' भा० उ० प० । "यदिदं सर्वं पायिष भावजातमश्रुदके श्रीतश्च दीर्घपट-तन्नुश्रीतश्च तिर्यक्त्तुवदपरितन या अङ्गि मर्जतो-ऽनर्पद्भिर्मुताभिर्वाप्रमित्थय । अन्यथा सक्तुष्टिर्बहि योर्धेति । इदं तापटनुभामसुपस्यसम् । यत्कार्यं परि षिन्नं स्तूत्र कारयेनापरिष्कितेन छप्स्तेषु व्यापनिति इत्यु । यथा दृष्टिव्यद्विषया पूर्व पूर्वतरेषोत्त-रेषु व्यापिना भवितव्यमित्येष व्यापनान्निदादात्मन म श्राप । यत्र भूतानि पञ्च वृत्तान्त्येयोत्तरोत्तरं छप्स्-मात्रेण व्यापनेन कारवरूपेषु च व्यवतिष्ठन्ते । न च परमात्मनोर्वाङ्मयतिरेकेषु परमात्मनि "व्यस्य

सत्त्वमिति" श्रुतेः । सत्यञ्च भूतपञ्चक सत्त्वस्य सत्य च पर आत्मा । कश्चिद्, सस्वाप श्रीताय प्रोताय इति । तावामपि कार्यतात्पुस्यत्वात्परिष्कितानाञ्च कश्चिद् श्रीतुप्रोतभावेन भवितव्यम् । क तावामोत्तरोत्तरं इत्येवमुत्तरोत्तरं मन्त्रप्रसङ्गो योजयितव्य" भा० ।

"वाची गार्गीति, कश्चिद्, सक्तु वायुरोतय प्रोतयेति, अन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सस्वन्नरिषोका श्रीता प्रोतायेति, गन्धर्वलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सक्तु गन्धर्वलोका श्रीताय प्रोतायेति, आदिशने'केषु गार्गीति, कश्चिद्, सस्व दिव्यलोका श्रीताय प्रोतायेति, चन्द्रलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सक्तु चन्द्रलोका श्रीताय प्रोतायेति, नक्षत्रलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सक्तु नक्षत्रलोका श्री-ताय प्रोतायेति, देवलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सक्तु देव-लोका श्रीताय प्रोतायेति, इन्द्रलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सस्विन्द्रलोका श्रीताय प्रोतायेति, मज्जापतिलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सक्तु मज्जापतिलोका श्रीताय प्रोता-येति, मङ्गलोकेषु गार्गीति, कश्चिद्, सक्तु मङ्गलोका श्रीताय प्रोतायेति, सङ्घोषाय गार्गी । मातिप्रा-चीनां ते भूर्वा व्यपप्रदमतिप्रय्यां वै देवतामतिष्टकृषि गार्गी । मातिप्राचीरिति ततो ह गार्गी वोचकव्युपर-राम" उपनि० ।

"वाची गार्गीति । गन्धर्वानिति सत्त्वव्यम् । न च देवोऽग्नेः पाप्येवमपि वा धातुमनाप्ययेतरभूतवगु-स्तातन्वेऽप्यन्तर्भावो नास्तीति । तावप्रोतप्रोतभावे नो-पदिश्यते । कश्चिद्, सक्तु वायुरोतय प्रोतयेत्यन्तरि-क्षलोकेषु गार्गीति । तावो भूतानि च वृत्तान्त्येयोत्तरो-क्तास्तास्यपि गन्धर्वलोकेषु गन्धर्वलोका आदिशने'केषु आ-दिव्यलोकाचन्द्रलोकेषु चन्द्रलोका नक्षत्रलोकेषु भक्ष-लोका देवलोकेषु देवलोका इन्द्रलोकेषु मङ्गलोका विराट्-यतीराभ्रलोकेषु भूतेषु मज्जापतिलोकेषु मज्जापतिलोका मङ्गलोकेषु मङ्गलोका नामागृह्यारम्भकाले भूतानि । सर्वेषु हि छप्स्मात्मन्यकल्पेण प्राण्युपयोगान्नयाकर-परितपतानि वृत्तानि । तावो वं पञ्चेति ब्रह्मचर-भाङ्गि । कश्चिद्, सक्तु मङ्गलोका श्रीताय प्रोतायेति । स षोषाय टाट्ठप्ठो चे गार्गी । मातिप्राचीं एव प्रयं व्यापकरत्नतोऽप्यग्नेन प्रत्यो देवतामनुमानेन वा मासीरिषट् । इत्यन्त्याय मा ते तव भूर्वा दिती व्यपप्रदिसट्" भा० पतेत् । देवताया मन्त्र आत्म-

विषयस्त मन्त्रविषयमतिक्रान्तौ गार्ग्याः मन्त्र आनुमा-
निकत्वात् यस्या देवतायाः मन्त्रः स्यातिमन्त्रा नातिमन्त्रां
अनतिमन्त्रां सप्तम्याविषयैर क्षेत्रागमसम्येत्यर्थः । गम-
नतिमन्त्रा ये देवतामतिष्टच्छति अतो गार्गि मातिमाञ्ची-
र्षर्क्षुञ्चेच्छेच्छति ततो ह ग गीं वाचक व्युत्पत्ताम् भा० ।

श्रीतु पु स्त्री षन-सुन कठ गुण । । विहाले माञ्जार । आ+
वे-तनु भा० स मसारणम् (पद्यानसुते) तरपीमसुते ।
“नाहृ तन्तु न विज्ञानाम्येतद्म” ऋ० ६. ६. १ । ‘तन्त्र
पटस्य प्रागायतानि सुखाणि”श्रीतराकारपीनानि सुखाणि”
भा० । यत्र रूपकतया विषयादीनां विस्तीर्यमाणत्वात्
श्रीतस्य यथा तत्रैव भाष्य “वैश्यानरस्य सुतोऽसौ
परसाहिवि य स्थित । अन्दास्ध्वरस्यस्तुतयस्तानि
तन्त्र । यजूर्पि शेष्टाश्रीत स्यादस्त वातव्यमध्वरः”
श्रीगुप्तोक्तम् पञ्चीकृतानि न्यूनानि श्रीतुन्व्यानीयान्यपि
विषयादीनि”भा० । ‘ये अन्ता यागतो विषो य शोगतो
ये च तन्त्र । वासोयत्पत्नीभिरुत तच्च श्योनसुपसृगात्”
षष्ठ० १४, २, ५ । समासेऽनर्थात्परस्यास्या देवां पररूपम्
स्युलौढ स्तुलौढ ।

श्रीदतो स्त्री उपसि-निर्द० । “नद य श्रीदतीनाम्” ऋ०
८, ७६ २ । “श्रीदतीनाम् श्रीदन्त्य ऊपसः तासाम्” भा०
श्रीदन् पु० उन्-युच् नलोपो गुणश्च । । मेघे निघ० । २भक्ते
सिद्धाद्ये षड्बर्चदि० पु० न० । “अक्षे न व्यञ्जनम्”
पा० स० गुडोदन एतोदम दशोदन इत्यादि मिथी-
करणहारा धामर्याम् । “गुडोदनं पायसं च इविष्यं
श्रीरपष्टिकम् । दशोदनं इविचूर्णं सर्षपं चित्वाद्यधेय
च” वा० सृति गुडमिन्त्र श्रीदमः गुडोदन एव
दशोदनः इविर्षतौदन ” मितान्ततो हृतादौ ङ यत्
वा । श्रीदनीय श्रीदन्त्य श्रीदमसाधने तखुजादौ ।
“अमी लगद्वायमसृष्टिखताखिल विभक्तमण्योम्यभुक्तमार्ह
वम् । रघोत्तरं गौरमपोवरं रसादभुङ्गतामोदनमोदनं
जम् । नैपथे अक्षयर्षिने ‘अन्तोपाञ्चवमादीनां मद्याना-
मोदनस्य च”मत्

श्रीदन्पाकी स्त्री श्रीदोदनस्य पाक इव पाको यस्याः ङीप् ।
। नीखभिष्टिकायाम् । ३श्रीपथिभेदे शब्दार्थेण० ।
श्रीदनाङ्गया स्त्री श्रीदन्साङ्गय साङ्गयो यस्या । सङ्गा-
इमङ्गादां (नेलियाडा) राजनि० ।
श्रीदनी स्त्रीश्रीदन् इवावरति श्रीदन्+आचारे क्तिप्-ततः
अव बीरा० ङीप् । (नेवेद्या) वक्षोत्ताम् ।

श्रीदन् पु० उन्-क्षेदेने भावे मन् नि० । उन्ने क्षेदेने ।
श्रीदन्नि लि० उन्-मनिन् नलोपश्च । श्लोषधी । “अर्पा-
त्योदन्नु त्वाटयामि” यजु० २, ५, २ । अयान श्रीदन्नु
श्रीदन्नि श्लोषधी, भा० सप्तम्या मुक्ति नलोपाभावः ।
श्रीम् अव्य० श्व-सन् नि० । । प्रथमे, अचारम्, श्खी-
कारे, “श्रीभिल्लुङ्गवतोऽय शार्दिण इति व्याहृत्य वाच
नभ ” भाष । ४ अथमती, ५ अथमती, ईश्वरीकारे,
सङ्गले, अगुमे, अत्रये, नङ्गणि च । अथ उच सूच
तेषां ममाहार । विष्णुमहेश्वरनङ्गरूपत्वात् एपर-
मेश्वरे अव्य० यथा तस्येश्वरवाचकता तथा पात=सुत्र
भा० विपरयेपु दर्शितं वथा
“तस्य वाचकः प्रथय ” छ० । “वाच्य ईश्वर प्रथयस्य,
किमस्य सङ्केतकतं वाच्यवाचकत्वम् ? अथ प्रदीपप्रकाय-
वदवन्वितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सङ्
सम्बन्ध सङ्केतस्त्रीश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथा-
वस्थितः पितापुत्रयो सम्बन्ध, सङ्केतेनावद्योक्तते अयमस्य
पिता, अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचक
पङ्कतेष्वस्यैव सङ्केतं क्रियते” भा० ।
“सम्भति तत्प्रणिधान दर्शयितुं तस्य वाचकमाह, तस्य
वाचकः प्रथय । व्याचष्टे, वाच्य इति । तत्र परेषां मत
विभर्षहारेषोपन्यस्यति, किमस्येति वाचकत्वं प्रतिपादकत्वम्
इत्यर्थः । परे हि पश्यन्ति, यदि स्वाभाविक शब्दार्थयोः
सम्बन्धः सङ्केतेनाच्चाप्यद्वादयमर्थं प्रथे तस्य इत्येवमात्म-
नेनाभिव्यज्यते ततो यत्र नास्ति स सम्बन्धस्तत्र सङ्केत-
शतेनापि न व्यज्येत न हि प्रदीपव्यङ्ग्योपदो यत्र नास्ति
तत्र प्रदीपसङ्केतेष्वपि शब्दो व्यङ्ग्यिदम् । इतसङ्केतस्तु
करभशब्दोपकरणे वारणप्रतिपादकोऽप्य सङ्केतकतमेव वाच
कत्वमिति विष्टय्याभिमतमवधारयति, स्थितोऽस्येति ।
अयमभिप्रायः सर्व एव शब्दा सर्वाकारार्थमिधानसमर्था
इति स्थित एवैषां सर्वाकारैरर्थैः स्वाभाविक सम्बन्ध ।
ईश्वरसङ्केतस्तु प्रकाशकश्च नियामकश्च, तस्य ईश्वरसङ्केता-
सङ्केतकतस्यास्य वाचकापञ्च शक्तिभागस्यदिदमाह, सङ्केत-
स्त्रीश्वरस्येति । निदर्शनमाह, अथेति । ननु शब्दस्य
प्राधानिकस्य सङ्गाप्रलयसमये प्रधानभावसुपगतस्य शक्ति-
रपि प्रतीना वतोसङ्गदादिश्वमेथोत्पन्नस्य वाचकस्यैव पाश्चे-
त्तरेष्व सङ्केतेन न शक्या वाचकशक्तिरभिव्यज्यति विनष्ट
शक्तित्वादिकत आह, सर्गान्तरेष्वपिेति । अथपि सङ्
शब्दा प्रधानत्वात्सुपगतः शब्दश्चापि इववामिति

तत्पङ्क्तिगुण एवाभिर्भूति, वपातिपातपमाधिगतसृष्ट्याय
 रवीश्लिज्जोमेषविस्तराधिकारावसेकात्तेन पूर्वसम्बन्धसङ्घे-
 तानुसारण सङ्घतः क्रियते भगवता इति तन्नात्प्र प्रति-
 पत्ते उदयश्चरुहारपरम्परया नित्यतया निय गङ्गाथेयोः
 सख्य न कूटस्थगिह्य रत्नागमिनः प्रतिजानते, न
 पुनरागमनिरपेक्षा समालरेखपि तादृश एव सङ्घते इति
 प्रतिपत्तुमोगत इति भावः विष० ।

“तच्छपस्तटर्षभावनम्” ए० ।

‘प्रणवस्य जप प्रणवभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनम् । तदस्य
 योगिनः प्रणवः सप्त, प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाय
 सम्पद्यते । तथाचोक्तः ।

‘प्राध्यायाद् योगमासीत योगान् प्राध्यायमासगेत् ।
 प्राध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते” इति भा० ।
 “वाचकमारायाय प्रणिधानमाह, तच्छपस्तटर्षभावनम् ।
 व्याचष्टे, प्रणवस्यति । भावनः पुनः पुनश्चेति निवे-
 रणम् । ततः किं सिध्यति इत्यत आह प्रणवमिति ।
 एतस्मिन् भगवति चारमति पित्तम् । एतैश्च वैद्याधिकी-
 गाचासुदाहरति, तथा चेति । तत ईश्वर सगाधितम्-
 फलदानेन तमनुष्टुप्ताति” विष० ।

ओङ्कारस्य साहाय्यं खरुपादिकं ब्राह्मणसम्दर्शितं
 यथा योगियाद्यवस्त्वः “प्रणवश्चा सृष्टतामन्नात्सद-
 र्थमीफलप्रदा । तस्माद् निरुता सर्वे प्रतोयन्ते च
 तत्र वै । सद्रूप्य पावन धर्म्यं सर्वकामप्रदाधनम् ।
 ओङ्कार परमं ब्रह्म सर्वमन्त्रेषु नायकम् । प्रजापतेर्षु-
 र्वेवानुपद्य तप सिद्ध्यस्य वै पुता । स एव “यथा पण्य
 पनागस्य गङ्गमेकेन धार्यते । तथा जगदिदं सर्वंभो-
 द्धारणैव धार्यते । जयेन दहते पाप प्राणायामैकतया
 मनन् । ध्यानेन जन्मनिर्याणं धारणाभिस्तु सध्यते” ।
 सन् “अकारश्चाप्युकारश्च सकारश्च प्रजापतिः । वेद-
 त्वयान्भिरदुष्टत् भूगुणैव स्वरितीति च । गीता “ओ
 तत् सृष्टिति निर्द्देशो ब्रह्मणस्त्विति च ततः । ब्राह्मणा
 श्चो न वेदाश्च यन्नाप विज्ञता इरा । तस्मादोमित्युदाहृत्य
 यस्तदामतप क्रिया । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ता एतत ब्रह्म-
 वादिनाम्” । योगियाद्यवस्त्वः “विद्वानाश्चैव सर्वेषां
 वेदवदान्तयोक्तया । व्यभ्यासमपि शास्त्राणां मिताओङ्कार
 उच्यते । प्रणवाप्रयतोवेदा प्रथमे पर्युपस्थिता । वाङ्म-
 य प्रणवः सर्वं तस्मान् प्रणवस्येत्” । तथा स एव “आ-
 द्य यलाश्च ब्रह्म त्वमायत्नं प्रतिष्ठिता । सगुणोऽन्यस्ति-

दृष्टवेदोयो वेदैश्च स वेदवित् । एक एव तु विद्येयः प्रण
 वोयोगसाधनम् । गृहीत सर्वसिद्धान्तैरितरैर्ब्रह्मवादिभिः ।
 वेदभारभरार्त्तो यः स वै ब्राह्मणगर्हभ । वोचेत्त ब्रह्म-
 गोप्यन्त त्विमात्राद्भु तिष्ठति” । तथा “त्विमात्राद्भु
 परं ब्रह्म सात्वात्परविषयितम् । अचिन्त्यमव्ययं स्रष्टुं
 निष्कल परम पदम्” सन् “अरन्ति सर्ववैदित्यो ज्ञे-
 तिवजतिक्रिया” । तत्रैतद् दुष्करं ज्ञेयं ब्रह्म चैव प्रजा-
 पति” । योगिया० यथाऽऽस्तेन तदस्य पयसा किं प्रयो-
 जनम् । तथोङ्कारविधिप्रस्य ज्ञानतन्निर्ण विद्यते । सर्व-
 मन्त्रप्रयोगेषु ओमित्यादौ प्रगुच्यते । तेन स परिपूर्णाणि
 यथोक्तानि भवन्ति हि । यत्रू नमतिरिक्तञ्च यत् सिद्धं
 यदयत्तियम् । यदमेध्यमशुद्धञ्च यातयामञ्च यद्भवेत् । तत्त-
 दोङ्कारयुक्तेन मन्त्रेणाधिकत भवेत्” । ऊर्द्वोगगृह्यपरि-
 षेपम् “यद्दोङ्कारमकत्या तु किञ्चिदारभ्यते तद्ब्रह्मं भवति
 तस्मात् वच्छ्रमयात्मीत ओङ्कार पूर्वमारभेत्” । गद्यव्यास
 चोङ्कारं सर्गहारं तस्मान्मुख्येण कर्मसादौ मयु-
 ज्जीत” । ऊर्द्वोगगृह्यपरिषेपम् “ओङ्कारपूर्व्ये हि योगो-
 पासनं यानि नित्यानि पुण्यतमानि कर्माणि दान-
 यज्ञतप साध्यायजपध्यानसन्ध्यापठनप्राणायामधौमदे
 पितृमन्त्रोच्चारणञ्चोङ्कारमिदं यज्ञान्यत् किञ्चित्सर्वं
 प्रणवस्यैवार्थं प्रपत्तयेत् समापयेत्” । सन् “माकूले
 पर्युपासीत पयित्त्वं चैव पायित । प्राणायामैस्त्रिभिः
 पूतकृतं ओङ्कारमर्हति” । व्यास “प्रणवस्य फपिर्ब्रह्मा
 गायत्री ऋन्द एव च । देवोऽग्निः सर्वकार्येषु विनियोगः
 प्रकीर्त्तित” । तथा “एवमाचारिकं सृष्ट्वा तत ओङ्कार-
 मभ्यसेत् । सर्गं त्विमात्रस्यैव दीर्घवर्णानिनादवत्” ।
 योगियाद्यवस्त्वः “त्विमात्रस्तु प्रयोक्तव्यं सर्वारम्भेषु
 कर्मेषु । त्विमात्रं साक्षात् कर्त्तव्यमात्मास्तत्कार्यधिन्तकै ।
 देवताध्यानकाले तु श्रुतं कुर्याच्च स गय । तैलधारावद-
 च्छिन्नं दीर्घवर्णानिनादवत् । अङ्गतं प्रणवस्थानं यस्त
 वेद स वेदवित् । आद्य तलाश्च ब्रह्म त्वयो यत्नं प्रतिष्ठिता ।
 स गुणोऽन्यस्त्रिदोयोवेदैश्च स वेदवित । ऊर्द्वोगपरि-
 षेपम् “अरिताटात एकाक्षरं चोङ्कारं ऋग्वेदे,
 तैत्तय्योदात्तयोङ्कारोऽयजुर्वेदे, दीर्घोदात्तयकाक्षर-
 र्णाववेदे, सच्चिप्रोदात्तयकाक्षरं ओङ्कारं अथर्ववेदे”
 मौधायन “अपि वा प्रणवेन त्विरनर्जके पठन् सर्वं स्मात्
 पापात् प्रस्यते” । शुद्धम “सर्वेभ्यःपरिषु त्वा प्रणव-
 श्चोत्तरारणिम् । ध्याननिर्मन्थनादिषु पश्यदग्निमिगृह-

वत् । गोता "श्रीमित्येकाक्षरं नञ् व्याहरन्मासुत्तरन् । य मयाति लज्जन् देहं स याति परमाद्गतम्" ।

श्रीह्वारस्य मात्वाविशेषाभिधानफलम् प्रश्नोपनिर्णीतं यथा 'एतद् सत्यकाम' परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोद्धारस्यसा-
दिदानेतेनैवायतनेनैकतरमन्वेति । स यद्येकमात्रमभिध्या-
यीत स तेनैव सवेदितस्तस्मैव जगत्प्राप्तमभिसम्पद्यते ।
तद्वदो मनुष्यलोकसुपमयन्ते स तत्र तपसा ब्रह्मचर्येण
शुद्धया सम्पन्नो महिमानमनुभवति । अथ यदि हिमा-
त्रेण मनसि सम्पद्यते सोऽन्तरिक्षं यजुर्भिरुक्षीयते ।
स सोमलोकः, स सोमलोके विभूतिमनुभूय पुनरावर्त्तते ।
य पुनरेतन्त्रिमात्रेणैवोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुष-
मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादो
दरस्त्वचा विनिर्मुच्यते एव ह वै स पाद्मना विनि-
र्मुक्तः स सामभिरुक्षीयते ब्रह्मलोकः स एतस्माच्छ्री-
वधनात् परात् परं परिश्रयं पुरुषमीक्षते तदेतौ श्लोकौ
भवतः । "तिस्रो मात्वा ऋत्युभय प्रयुक्ता अन्वोन्यसक्ता
अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सम्यक्
प्रयुक्तस्तु न कम्पते च । ऋग्मरेतं, यजुर्भिरन्तरिक्षं,
स सामभिर्यत्तत्कवयो वेदयन्ते । तमोद्धारैरेषैवायतनेना-
न्वेति विद्वान् यस्यश्चानामजरमस्ततमभयं परञ्चेति"८० ।

"एतद्ब्रह्म वै परञ्चापरञ्च ब्रह्म परं सत्यमचरं पुरु-
षाख्यमपरञ्च प्राणायुख्यं प्रथमजं यज्ञदोद्धार एयोद्धार-
त्सकमोद्धारप्रतीकत्वात् । परं हि ब्रह्मशब्दाद्युपलक्षण-
महं सर्वधर्मैरियं परं जितमतीतं न शक्यमतीन्द्रियगो-
चरत्वात्कोषधेन मनसाऽवगाह्यमोद्धारो ह विषय-
प्रतीमास्यानीये भक्त्यावेगितब्रह्मभावे अध्यायिनं तत्रसी-
दतीत्यनगस्यते शास्त्रप्राप्तत्वात् । तथाऽपरञ्च ब्रह्म ।
तस्मात्परञ्चापरञ्च ब्रह्म यदोद्धार इत्युपचर्यते । तस्मा-
देवं विद्वानेतेनैवात्मप्राप्तिसाधनेनैव श्लोङ्काराभिधाने-
नैकतरं परमपरमन्वेति ब्रह्मातुगच्छति नेदिष्टं छात्र-
न्वनमोद्धारो ब्रह्मणः । स यद्यद्योद्धारस्य सकलमात्वा-
विभागसो न भवति तथाप्योद्धारोऽभिध्यामप्रमाणाद्विषि-
टामेव गतिं गच्छति किन्तर्हि यद्यप्येवोद्धारमेकमात्वा-
विभागज्ञ एव केवलोऽभिध्यायीतैकमात्रं सदा ध्यायीत
सतेनैव मात्वाविशेषोद्धारोऽभिधानेनैव स वेदित
सम्बोधितस्तस्मै विप्रमेव जगत्यां श्रद्धाव्यामभिसम्पद्यते
किं मनुष्यलोकमेवेकानि जन्मानि जगत्या तत्र तं पाठक
जगत्या मनुष्यलोकमेवेकानि उपनिगमयन्ति षष्ठः

अग्नेदरूपा श्रीह्वारस्य प्रथमा एका मात्वा । तदभि-
ध्यानेन स मनुष्यजन्मनि द्विजात्पुत्रं सन् तपसा ब्रह्म-
चर्येण श्रद्धया च सम्पन्नो महिमानं विभूतिमनुभवति
न वीतशुद्धो यथेष्टचेष्टो भवति योगश्रेष्ठ कदाचिदपि
न दुर्गतिं गच्छति । अथ पुनर्यदि द्विमात्वाविभागसो
द्विमात्रेण विषयदोद्धारमभिध्यायीत स्वप्राप्तकै मनसि
मननीये यजुर्भये सोमदैवत्ये सम्पद्यते एकाप्यतयात्मभारं
गच्छति स एव सम्पन्नो ऋतोऽन्तरिक्षाधार हितोयदुर्गं
हितोयमात्वारूपैरेव यजुर्भिरुक्षीयते सोमलोकं शीघ्रं
जन्म प्रापयन्ति तं यजुर्भीतप्रथः । स तत्र विभूति-
मनुभूय सोमलोके मनुष्यलोकं प्रति पुनरावर्त्तते ।
य पुनरेतमोद्धारं त्रिमात्रेण त्रिमात्वाविषयविज्ञान-
विशिष्टेनोमित्येतेनैवाक्षरेण प्रतीकेन परं सूर्यान्तगतं
पुरुषमभिध्यायीत तेनाभिध्यानेन प्रतीकत्वेन त्यागस्मृत-
प्रकृतमोद्धारस्य, परञ्चापरञ्च ब्रह्म इति भेदाभेदशुद्धोद्धार-
मिति च हितोयानेकस्य श्रुता बाध्यते अथवा यद्यपि-
दतीयाभिधानत्वेन कर्णत्वसुपपद्यते तथापि प्रकृतात्
रोधाच्चिमात्रं परं पुरुषमिति द्वितीयैव परिणम्या । "गृणे-
देकं शुलसार्धे" इति न्यायेन । स हतीये मात्वारूपस्ते-
जसि सूर्ये सम्पन्नो भवति ध्यायमानो ऋतोऽपि सूर्यां
श्रीमशोकादिषु पुनरावर्त्तते किन्तु सूर्यसम्पन्नमात्रं
एव । यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते जीर्णत्व-
विनिर्मुक्तः स पुनरैवा भवति । एव ह वै एव यथा
दृष्टान्तं स पाद्मना सर्पत्वकस्याभीयेनाशुद्धिरूपेण विनिर्मुक्तः
सामभिरुक्षीयमात्वारूपैरुर्ध्वं उक्षीयते ब्रह्मलोकं हिरण्य-
गर्भस्य ब्रह्मणो लोकं सतप्राख्यम् । स हिरण्यगर्भं सर्वेना
स सारिषां जीवामामात्ममृतं स जन्वरात्मा चिद्रूपेण
सर्वभूतानां तस्मिन् चिक्रात्मनि सञ्जाताः सर्वे जीवाः ।
तस्मात्स जीवधमं स विहास्रिमात्रोद्धारमिष्य । एत-
स्माच्छ्रीवधनाद्विरण्यगर्भान् परात्परं परमात्माख्यं
पुरुषमीक्षते । परिश्रयं सर्वशरीरात्तपविष्टं पश्यति ध्याय-
मानः । तदेतावन्मनुष्ययोक्तार्थप्रकाशकौ मन्वी भवतः ।
तिष्ठतिषण्डगुणा शकारोकारमकाराण्या श्रीह्वारस्य
मात्वाः । ऋत्युयांसां विद्यते मा ऋत्युमत्यः ऋत्युगोच-
रादमतिकान्ता ऋत्युगोचरा एवेतर्थाः । ता प्मात्मनो
ध्यामक्रियासु मयुक्ताः । किञ्चान्योन्यसक्ता इतरेतरव-
सन्ना । अनविप्रयुक्ता विशेषेणैकैकविषय एव मयुक्ताः ।
तथा न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता नाविमयुक्ता अनविप्रयुक्ता

किन्निहि विशेषैर्कफिभ्यानकाष्ठेऽतिस्त्रुष्टासु क्रियासु वा-
 छाभ्यन्तरमध्यमासु जापत्स्वप्रसुप्तिस्थानपुरुषामिध्यान
 नक्षणासु योगक्रियासु सत्यप्रशुक्तासु सत्यगंध्याभकाष्ठे
 प्रशोभितासु न कम्पते न चक्षति च' सो योगी यथोक्त-
 विभागसु ओद्धारस्तोत्रार्थः । न तस्यैवंविदसलनसुप-
 द्गते । यस्माज्जापत्स्वप्रसुप्तिप्रसुप्ता सह स्थानैर्मात्रा-
 त्वयक्ष्णोद्धारारामरूपेण तदाः । स ह्येवंविदान् सव्या-
 त्मभूत ओद्धारमय कतो वा चक्षेत्सिन्नु वा । सव्यार्थ-
 सद्गृहार्थो द्वितीयो मन्त्रः । षड्गभिरेतं लोक मनुष्यो-
 पलक्षितम् । यजुर्भिरन्तरिक्षं सोमाधिष्ठितम् । सामभिर्य-
 त्तदृमृल्लोकमिति तृतीयं कथ्यते मेधाविना विद्वावन्त
 एव नाविद्वासेवेदयन्ते । न त्विविधलोकाद्द्वारेण साध-
 नेनापरमज्जलक्ष्णमन्त्रे तत्रुगच्छति विद्वान् । तेनैवाद्द्वारेण
 यत्तपरं ब्रह्माक्षरं सत्तं पुरुषाख्यं यान् विमुक्तं जाप-
 त्स्वप्रसुप्तिप्रतिविशेषसर्वप्रसुप्तिवर्जितमत एवाऽजर ज-
 रावर्जितमस्तु ऋतुवर्जितमेव । यस्मात्काराविक्रियादिर-
 हितमतेऽभयम् । यस्मादेवामय तस्मात्परं निरतिशय
 यम् । तदयोद्द्वारेणायतनेन गमनसाधनेनान्वे तीर्थः" भा० ।

स च सामान्यवर्भेदः ब्रह्मवाचकं आत्मबोधकाररूप-
 च तदेत् छा० उप० भाष्ययोर्द्वयितं यथा ।

"ओमित्येतदक्षरमुद्गीयसुपासीत" छा० उप० ॥

"ओमित्येतदक्षरमुपासीत । ओमित्येतदक्षरम् । परमात्म-
 नोऽभिधानं नेदिष्टम् । तस्मिन् हि प्रयुज्यमाने स प्रसीदति
 प्रियनामपहृण्य इव लोक । तदिहेति परं प्रयुक्तमभि-
 धायकत्वाद्वाप्यर्चितं यद्वस्वरूपमात्रे प्रतीयते । तथा-
 चार्चादिष्वपरस्यात्मनः प्रतीकं सम्यद्यते ।

एव सामान्येन प्रतीकत्वेन च परमात्मोपासनसाधनं
 त्रैलोक्येति सर्वत्रेदान्तेषुषगतम् । जपकर्मस्वाध्यायाद्यन्तेषु
 वङ्गणं प्रयोगात्मसिद्धमसु त्रैलोक्यम् । अतश्चेतदक्षरं वर्षा-
 त्मकमुद्गीयमन्त्रव्यवस्थादुद्गीयव्यवस्थासुपासीत । कर्मा-
 ज्ञावयवभूते ओद्द्वारे परमात्मप्रतीके तदामेकाप्युक्तक्षणां
 मतिं सन्तुयात्" भा० ।

"ओमित्युद्गीयति तस्योपव्याख्यानम् । एषां भूतानां
 प्रथिनी रस प्रथिव्या अपोरस । अपामोषधयो
 रस ओषधीना पुरुषो रस, पुरुषस्य वापसी,
 वाच ऋषयः ऋच साम रस, साञ्च उद्गीथो रसः ।
 स एष रसानां रसतम परमः परार्होऽष्टमो यदुद्गीथः ।
 कतमा कतमर्क, कतमत्कतमत्साम्, कतम कतम उद्गीथइति

विष्टए' भवति । वागेवर्क, प्राणः साम, ओमित्येतदक्षरसु-
 ङ्गीथः, तदा एतन्मिथुनं यदाक् च प्राणवर्क, च साम च ।
 तदेतन्मिथुनमोमित्येतस्मिन्नक्षरे मसृष्यते यदा वै मिथुभौ
 समागच्छत व्यापयते वै तावन्व्योम्यस्य कामम् । व्यापयिता
 ह वै कामाना भवति य एतदेवं विद्वानक्षरमुद्गीयसुपास्ते ।
 तदा एतदक्षराक्षरं वल्लि किञ्चानुजामाओमित्येव तदाह
 एषो सृष्टिर्द्वयदत्ता, समर्द्धयिता ह वै कामानां
 भवति य एतदेव विद्वानक्षरमुद्गीयसुपास्ते । तेनेयं त्वयी
 विद्या वर्त्तते ओमित्यान्नावयत्योमिति यंसतप्रोमित्युद्गा-
 यतेतस्यैवाक्षरस्यापचित्तं महिम्ना रसेन" उप० ।

"अयमेव श्रुतिरोद्धारस्योद्गीथयद्वैवाच्यत्वे हेतुमाह ।
 ओमिति ह्युद्गीयति । ओमित्यादभ्य हि यस्या-
 दुद्गीयति अत उद्गीथ ओद्धार इत्यर्थः । तस्याक्षर-
 स्योपव्याख्यानमेवसुपासनमेव विभूत्येव फलमित्यादिकथ-
 नसुपव्याख्यानम् । प्रवर्त्तते इति वाक्यशेषे ।
 एषा चराचराणां भूतानां प्रथिनी रसो गतिः परायण-
 मवदन्म । प्रथिव्या अपामो रसोऽसु ह्योता च प्रोता च
 प्रथिव्यतस्ता रसः प्रथिव्याः । अपामोषधयो रसोऽप्यपरि-
 ष्यामत्वादोषधीनाम् । तासां पुरुषो रसोऽप्यपरिष्यामत्वा-
 त्पुरुषस्य । तन्नापि पुरुषस्य वापसः । पुरुषावयवाना
 हि वाक् सारिवा । अतो वाक् पुरुषस्य रस उच्यते ।
 तस्या अपि वाचः ऋषयः सारतरा । ऋचः साम रसः
 सारतरम् । तस्यापि साञ्च उद्गीथः प्रकृतत्वाद्द्वारेण सार-
 तर । एवं स एष उद्गीथाख्य ओद्द्वारो भूमादीनामुत्त-
 रोत्तररसानामतिययेन रसो रसतमः परमात्मप्रतीकत्वात्
 परार्थं अहं स्थानं परञ्च तदर्हंश्च तदर्होति परार्थः
 परमात्मस्थानार्हं परमात्मवदुपासत्वादितप्रमिमाय' ।
 अष्टम प्रथिव्यादिरससङ्ग्राहो यदुद्गीथ य उद्गीथ ।
 वाच ऋषय इत्युक्तम् कतमा सा ऋक् कतमत्साम
 कतमो वा स उद्गीथ । कतमा कतमेति वीष्वादेरासां ।
 ननु'वा वहूनां जातिपरिपन्नो कतमन्' पा० न इत्युक्तं
 छातिबलत्वं कथं उतमन्प्रतयुय' । नैप दोषो जातो
 परिपन्नो जातिपरिपन्न इत्युक्तं विपद्ये जातादृग्य-
 ङ्गीमा बलत्वोपपत्ते । न तु जाते परिपन्न इति
 विष्टयते । ननु जाते परिपन्न इत्युक्तं विपद्ये कतमः
 कठ इत्याद्युदाहरणसुपपन्न जातो परिपन्न इत्युक्तं न
 युज्यते । तन्नापि कठदिजातानेत व्यक्तबलत्वाभिभाषेण
 परिपन्न इत्युदाहरणं । यदि जाते परिपन्नः स्यात्कतमा

कतमा ऋगित्त्रादौ उपसङ्गान् कर्त्तव्यम् स्यात् ।
 विश्वेभ्यो भवति विमर्शः कृते भवति । विमर्शे हि कृते
 सति प्रतिवचनोक्तिरूपपक्षा वागवर्कं प्राण शारीरिणि ।
 वाग्देवोरेकापेऽपि नाटमत्व्यापात पूर्व्वं आहाव्यान्
 रत्नाटाप्रिगुणमिदये प्योचितेऽत्रतदक्षरशुद्धीय इति वाक्
 प्राणाएकस्यामयोमी इति वागेवर्कं प्राण शारीरिण्यते ।
 यथाऋग्वेदकथास्योऽप्योशं क्प्राणयोः पक्षे हि स्यांसा
 स्यात् स्यांसासु शान्नामवरोध कृतः स्यात् । सर्वं क्प्रा
 मावरोधे चर्कं प्राणसाध्याना च सर्वं क्प्राणमवरोध कृत
 स्यात् । तदवरोधे च सर्वं कामा श्वरद्वया सु ।
 प्योमितेऽत्रतदक्षरशुद्धीय इति भक्त्याश्रया निश्चयते ।
 तद्वैतदिति मिथुन निर्दिश्यते । किनागिपुनमिच्छाह
 यहाक् च प्राणाय सर्वं क्प्राणकारणभूती मिथुनम्
 पक्ष च घाम चेति ऋक्प्राणकारणी ऋक्प्राणमद्वीता-
 दित्यर्थः । न य सतन्त्रम् ऋक् च घाम च मिथुनम् ।
 अन्त्याया हि वाक् च प्राणपेतेरुक्तिमिथुनस्यैव घाम पापर
 मिथुनमिति द्वे मिथुने स्थाताम् तथा च तदेतगिपुनमि-
 तेरुक्त्वचननिर्द्देशोऽनुपपद्य स्यात् । तथाऋक्प्राणमयोऽपे-
 र्कप्राणयोरेव मिथुनत्वम् । तदेतदेवसकषणं मिथुनमो-
 धितेऽत्रतदक्षरशुद्धे सस्यते । एषं सर्वकामावाप्रिगुण-
 विशिष्ट मिथुनमोद्दारे संसृष्ट विद्यत इतेऽत्राद्धारस्य
 सर्वकामावाप्रिगुणवचन प्रसिद्धम् । वाक्प्राणमोद्दारेण्य
 प्राणनिष्ठात्वञ्च मिथुनेन संसृष्टत्वं मिथुनस्य
 कामापवित्तत्वं प्रसिद्धमिति दृष्टान्त उच्यते । यथा लोके
 मिथुनो मिथुनावबधौ स्त्रीपुमांशौ यदा समागच्छतो
 प्राण्यधर्मतया संयुज्ज्येयानं तदाऽऽपवतः प्राणवतोऽस्यो
 न्नस्येतरैतरस्य तो कामम् । तथा च स्थातानुप्रविष्टेन
 मिथुनेन सर्वकामावाप्रिगुणवचनमोद्दारेण्य विश्वमित्प्रमिगाव ।
 तदुपाचकोऽस्यद्वाता तदुष्मा भवतोऽत्राह व्यापयिता
 इ ई कामानां ब्रह्मणस्य भवति य एतदक्षरमेवाप्रि-
 गुणवदुद्दारीयस्योक्तं तस्यैतद्योक्तं फलमित्यर्थः । "तं
 ब्रह्मा वयोपावते तदेव भवतीति श्रुते । ससृष्टिमांशो-
 द्धारः कथं ? तदा एतत्प्रकृतमनुष्ठाकारमनुष्ठा च साकारञ्च
 तत् अनुष्ठातुमतिरेऽद्धार इत्यर्थः । कथमनुष्ठात्राह श्रुति-
 रेव । बहिः किञ्च बहिःच लोके घाम धनं वातुजानाति
 विद्यात्मनो वा तत्तातुमतिं कुर्वन्नीमित्तेव तदाह । तथा च
 वेदे ब्रह्मदेवास्तबहिः ब्रह्मितीति शोभाचोत्तादि ।
 ब्रह्मा च लोकेऽपि तवेदं चनं सृष्ट्वापि इत्युक्तं श्रीमि-

त्राह । अत एवा उ एषैव ससृष्टियं दनुष्ठा या अनुष्ठा
 सा ससृष्टिमात्प्रभादादनुष्ठाया ससृष्टोः प्योमित्प्रतुष्ठा
 ददाति तस्मात्ससृष्टिगुणवानोद्धार इत्यर्थः । ससृष्टिगुणो
 पासकत्वात्ससृष्टां समर्द्धयिता इ ई कामानां यजमान-
 स्य भवति य एतदेव विद्यामनुष्ठातुद्दारीयमुपाक इत्यत्रादि
 सुर्ववत् । अथेदानीमनुष्ठा श्रुति उपास्यन्त्यानुष्ठाव-
 नार्थम् । कथं ? तेनाक्षरेण प्रकृतेनेयमनुष्ठादिह-
 यथा तयो विद्या विशिष्ट कर्म्मोत्तर्यं । नहि तयो
 विद्यैवाप्रावणादिभिर्चर्त्ते कर्म्म त तथा प्रवर्त्तत
 इति सूचितम् । कथमेमित्प्रानुष्ठावत्यतुमित्ति गंध
 त्रुमित्प्रानुष्ठावत्यतुमित्ति सिद्धात् शोभयाग इति गम्यते
 तच्च कर्म्म एतस्यैवाक्षरव्यापचय्ये पूजायेम् । परमात्-
 मतीक हि तत् । तदपचिति परमात्मन एव सा ।
 "माकर्म्मसा तमभ्यर्त्तुं सिद्धिं विन्दति कामय " इति
 श्रुतेः । महिम्ना रसेन विह्वलित्यैवाक्षरस्य महिम्ना
 महत्त्वेन अतिगम्यलमानादिप्राप्यैरित्यर्थः " भा० ।

श्रीमद्भक्तस्य सङ्गत्वं तं मार्गं किञ्च सङ्गच्छामनत्वं
 श्रवणेन भवतीत्येतदर्थमभिधत्वाय तदुक्तीर्त्तनम्
 यथयन्तवत् । अतएव "श्रीद्वारवापयन्तव हावेती मङ्गल
 उरा । कथं भिन्ना विनिर्वाती तेन साङ्गच्छिष्यमी"
 इत्यत्र श्रीद्वारस्य साङ्गच्छिकतत्त्वत्वं तथाचार्यान्तरे
 प्रवृत्ताश्रयोद्धारपन्दी श्रुत्या अभिप्रेतार्थसिद्धिरूपमङ्गल
 जनयत इत्याहरे इत्यम् । "अवर्त्तान्श्रीस्य यन्त्यादे
 पररूपैकादेय श्रीसु+ल-सञ् । प्योमित्प्रस्य करणे श्री-
 द्वारत्त । योद्भूत अङ्गीकृते श्रीमित्प्रानुष्ठावपुष्ठा
 च लि० । अत्रानुष्ठातुं सर्वं मनु ।

श्रीमनुषु० अथ-मनिम् ऊद गुण । अनेन रक्तणे "असमो-
 मना वा वो गात्" ऋ० ७, ६६, ४ । "श्रीमनाऽशनेन
 रजसेन" भा० "वो वामोमान दधते मित्रं वनु" ७-
 ६८, ५ । "श्रीमान् रक्तसम्" भा० । "विज्ञेभिर्ग-
 न्मोमभिर्द्धवान्" ऋ० ५, ४३, १३ । "श्रीमनि
 रक्तसैः" भा० । श्रीमाविद्यतेऽस्य मत्पु मत्त व नि०
 मनकोप । श्रीमन्तु श्रीमनुष्ठा रक्तके "श्रीमन्त
 चक्रयुः सप्त वक्रवाः" ऋ० १०, १६, ६ । "श्रीमन्त रक्त-
 चक्रवन्तम्" भा० श्रीमा लायते तं क मनोपदीर्षी । श्रीमाल
 अशनेन लाचवर्त्तति लि० । "त श्रीमानां लक्ष्मोविदुः"
 ५०, ५, श्रीमनि इतिम्, वन् टिडोप । श्रीम् रक्तवर्त्तते
 लि० "वक्रवां रानौ शान् ब्रह्माशोम्नावाम्" कांशा०

श्री० सू० १, ६, २ । ततोऽस्यर्षे मत्तप् पूर्वस्य दीर्घ
 ओस्यावत् तद्युक्ते वि० । “तत्प्रपञ्चमोस्यावन्तमत्वये”
 षट्० १, ११२, ७

श्रील ए० ओनन्ति आ+उन्-क नलोपे ष्टपो० दस्य
 लत्वम् । श्रुण्वे (ओल) इति ख्याते कन्डे । २ आर्-वि०
 (भिजा) त्रिका० । ओलस्य गुणा भावप्र० “श्रुण्वे कन्डे
 ओलस्य कन्डलोऽर्षोषु इत्यपि । श्रुण्वोदोपनोरुल
 कमाय कण्डूकृत् कटु० । विटम्नी विशदोरुच्य कफार्थ
 क्लन्तोलषु० । विशेषादर्शसे पथ्यः श्लोकाशुल्लभविनाशन ।
 सर्वेषा कन्डशाकाना श्रुण्वे अथ उच्यते । दद्रूणा
 रक्तपित्ताना कुष्ठानां न हितो हि स । सन्धानयोग
 सम्प्राप्त श्रुण्वोपुण्यवत्तर ” उक्ता ।

श्रीलज उत्क्षेपे इदित् आ० पर० सक० सेट् । ओलञ्जति
 औलञ्जीत् । ओलञ्जाम्-बभूव आस चकार ।

श्रीलड क्षेपे इदित् वा चुरा० लभ० पक्षे आदि० पर० सक०
 सेट् । ओलण्डयति ते औलिण्डयन्त् त ओलण्डयाम्
 बभूव आस चकार चक्रे । पक्षे ओलण्डयति औलण्डयीत्
 ओलण्डयाम् बभूव आस चकार ।

श्रील ए० ओल+ष्टपो० । ओले श्रुण्वे राजनि० ।

श्रीष ष्ट० लप-वञ् । इडाङ् । “अग्निचाराम्यामोपधोपपरी-
 दाहाय भवन्ति” । “वैषर्ष्यतोदृष्टप्रत्वशुखीपधमन्वितौ”
 “तेषा चतुर्णाम्योपधोपपरीदाहधूमयनानि क्षिप्रोत्थान
 प्रपाकभेदित्वाणि क्षमिजन्म च सामान्यानि क्षिप्तानि”
 सुश्रु० । २ पाके च ओष ष्टिप्रो न० निघ० ।

श्रीपण ए० लप-ल्यु । कटुरसे (भाळ) इति ख्याते ष्टभेदे ।
 गौ० ङीप् । ओपणी (पुडिया) २ शाकभेदे स्त्री ।
 “ओपणी कफवातहतु” राजवल्लभ ।

श्रीपधि(धी) स्त्री ओप. पाको धोयतेऽल ओप+धा-कि
 जातिविययत्याद् स्त्रीत्वे वा ङीप् ओपधी च । फलपाका-
 न्ने श्लोहितवादी स्यावरभेदे । ओपधिस्य स्यावरभेदो
 यथाह सुश्रुत “तासां स्यावरासर्वाधिधा वनस्पतयो ह्यथा
 वीरुध ओपधयः । तासुपुष्पा फलवन्तो वनस्पतय ।
 पुष्पफलवन्तो ह्यथा प्रतानवत्य क्षत्रिन्यथ वीरुध ।
 फलपाकान्ता ओपधयः सन्तुरथ्याह “उद्भूत्वा स्याव-
 राज्ञेया वीजकाण्डपरोहिण्य । ओपधयः फलपाकान्ता
 यद्गुण्यफलोपगा । अयुष्मा फलवन्तो ये ते वनस्पतय
 ऋता । पुष्पिण्य फलिनश्चैव ह्यथाभूयत ऋता । गुच्छ
 गुल्म त्व विविधं तथैव तृणजातयः । वीजकाण्डरुहा-

शैव प्रताना यद्गुण्य एव च । तमसा वड्कूपेण वेदिता
 कर्म हेतुना । अन्तःसन्नाभवन्त्येते सुखदुःखसमन्विता” ।
 ओपधीनासुत्पत्ति तन्निर्वचनञ्च ” “ता (व्याहृ-
 तिसु) हेना नाभिराधयाचकार केशमिश्रेष हास
 ता व्यौघदोपं धयेति तत ओपधय समभव स्रष्टा-
 दोपधयो नाम” शत० ब्रा० २, २, ३, ५ दर्शितम् । “ता-
 श्चाहृति तस्मिन्मनौ व्यौचत् अत्यजत् इदमाहृतिप्रव्यम्
 ओप पक्कं कत्वा धय पिमेति अन्तौ प्राक्षिप्रात्तस्मादोपधय
 पृथिव्या समभवन्” भा० । निरु० “या ओपधी पूर्वजा-
 ता” इत्येतामृचमधिक्षत्य अन्याऽपि निरुक्तिर्दर्शिता “ओ-
 पधय ओप धयन्तीति वीपत्येनाधयतीति वा दोपं धय-
 न्तीति वा” । सर्वत्र ष्टपो० । भाग० १, १० च० स्यावराणा
 पङ्केदा उक्ता यथा “सप्रसो सुख्यसर्गस्तु षट् विधस्यस्यु पा
 धय । वनस्पत्योपधिलतात्वक्सारो वीरुधोऽद्रुमा । उत्-
 स्रोतसस्तम प्राया अन्त स्य गां विशेषिण्य” १६, २०, श्लो० ।
 “सुखमेव सुख्य प्रथम सुख्यसर्गं तस्युपा स्यावरा-
 णाम् । षट् विधत्वमेवाह ये पुष्प विना फलानि ते वन-
 स्पतयः, १ ओपधयः फलपाकान्ता २, लता चारोहणा-
 मेत्वा ३ त्वक्सारो वेखादय ४ लता एव काठिन्येना
 रोहणानमेवा वीरुध, ५ ये पुष्प फलानि ते द्रुमा ६
 तेषा साधारण्यलक्षणमाह ऋद्धं स्रोत आहारसञ्चारो येषा
 ते तम प्रधामा अव्यक्तचैतन्या अन्त स्यर्षमेव जानन्ति
 नान्यतु तदप्यन्तरेव न बहि, विशेषिण्य अव्यवस्थितपरि-
 णामाद्यनेकभेदवत् ” श्रीधरः । तत्र भैषज्योपयोगिनी
 कतिचिदोपधी सुश्रुतो लक्षणसङ्घिता दर्शयामास यथा
 “अथ वक्ष्यामि विज्ञानमोपधोम पृथक् पृथक् । मण्डले
 कपिलैश्चित्तं सर्पाभा पञ्चपर्णिनी । पञ्चारत्निप्रभाणा या
 विश्वेयाऽजगरी? बुधै । निप्लवा कनकाभासा मूषे द्रुङ्गु-
 लसम्भिता । सर्पाकारा षोडशतान्ता श्वेतकापोति २ रूच्यते ।
 द्विपर्णिनी मूलभवासरुणा कृष्णमण्डलाम् । ह्यरत्निमात्रा
 जानीयाद्रोमसी ३ शोमसाहृतिम् । सचीरा रोमशा ऋट्टी
 रसेनेजुरसोपसाम् । एव रूपरसाश्चापि कृष्णकापोति ४-
 मादिषेत् । कृष्णसर्पसरूपेण वाराही ५ कन्दसम्भवा ।
 एकपत्ता महावीर्या भिन्नाङ्गनसमप्रभा । अत्रातिच्छत्रकेर्दं ७
 विद्याहृद्योष्णे कन्दसम्भवे । जरास्यस्यु निवारिण्यौ श्वेत-
 कापोतिर्षस्थिते । कान्तर्हादशभि पत्रैर्भयूराङ्गरुहो-
 पमैः । कन्दजा काञ्चनचोरी कन्या ८ नाम सहैषधो ।
 करेषु ९ सुवड्कचोरी कन्देन गजस्युपिणी । इति कर्ण-

पलागम्य तन्वपण्यां द्विपरिणी । अखाखनाभकन्दा त
 सचीरा सुपहृषिणी । एषा १०महोपधी श्रेया मद्गुण्डे-
 न्दुपायपुरा । श्रेतां विचित्रसुसुतां काकादस्या पर्मां सु
 पाम् । चक्रका ११मोपधी विद्याव्यराष्ट्रसुनिशारिणीम् ।
 मृत्विनी पसुमि पत्नै सुरक्षाशुक्रभोग्यै । एाटिन्य
 परिणी १२श्रेया सदादित्यासुपरिणी । कनकाभा जन्मानेषु
 सर्वत परिषर्षति । सचीरा पश्चिमीमस्या देवी मृद्ग-
 सुषर्षता १३ । अरतिगात्रसुपथा पत्नैर्द्विद्रुमसमिधतै ।
 पुष्पनीलोत्पलाकारं फलेषाम्नमसिधै । त्रावण्यो १४महती
 श्रेया कनकाभा पयस्विनी । त्रावण्योपायपुराभाषा
 महात्रावण्यसुषा । गोखोमी १५पाजखोमी । ईं च रोमये
 कन्दसगमे । हंसपादो १०च विप्लव्यै पत्नैर्गुणसगमैः
 अथवा मद्गुण्डो च । १८समाना सर्वद्वपत । वेगेन महता-
 विष्टा सर्पनिष्क्रोक्षसिधा । एषा वेगवती १८मम जायते
 छाम्पु टक्षरे । सम्रादौ सर्वरूपिण्यो याज्ञोपध्म प्रकी-
 र्तिता । तागासुव्रतप कार्ये मन्त्रोपानेन सर्वदा ।
 महेंद्ररामलप्यामां यारपाना गवामपि । तपसा तेजसा
 यापि प्रयास्यध्वं गिवाय वै । मन्त्रोपानेन मतिमान्
 सर्वानप्यभिमन्त्रयेत् । अश्वधुधानैरसुषैः लतयै पापकर्म्म
 मि । मंशाषादयितं गनया सोमा २०शोमसमाक्षया ।
 योतावशेषमस्यत देवैर्गुण्डारोगसै । निहित शोमवीर्यात्
 सोमे वाप्योपधीपती । देवहन्दे सुदवरे तदा गिन्यौ
 महामदे । तस्यते च जलान्तेषु मध्ये मृद्गसुवर्षसा ।
 व्यादित्यपरिणी श्रेया तथैव हि हिमण्ये । तस्यतेऽ-
 जगती निम्बं गोगमी वास्युदागमे । काश्मीरेषु सरो
 दिव्य नाम्ना सुब्रह्मनामसम् । करेणुस्यल कन्या च जला-
 तिष्ठतके तथा । गोखोमी पाजखोमी च महती त्रावण्यो
 तथा । वचने कृष्णसर्पास्या गोनवी च प्रस्यते । की-
 र्तिको सतिर्तौषर्षां सङ्ग्रयन्त्यासू पुष्पितः । क्षितिप्रदेयो
 वस्योर्कराचितो योजनस्यसम् । विज्ञेया तत्र कापोती
 श्रेता वसुभोकमूर्धुषु । मस्ये मलसेतौ च वेगवशोपधी
 ध्रुवा । कार्त्तिक्या पौर्णमास्याश्च भक्षयेत्तामुपोमित ।
 शोमवज्ञात वचोत फलं तायञ्च कीर्त्तितम् । सर्वां विचे-
 वास्योपध्म शोमे वाप्युदे गिरी । सशङ्क देवचरितैर-
 च्छुदानोकमेदिमि । व्याग्नप्रकीर्षेण विख्यातः सिद्धिर्षि-
 सुरसेवितः । गुह्याभिर्षोमरूपाभिः सिद्धनादित्तुक्तिभिः ।
 गवाखोडित तोयाभिरापगामिः समन्त । विविधैर्धातु-
 भिचित्रैः सर्वलक्षोपशोमित । नदीसु यैक्षेप सरस्यु वापि

सुगयेदुरण्येषु तपान्त्रयेषु । सर्वत्र सर्वाः परिमार्गितव्याः
 सर्वत्र भूमिर्हि वसति भक्ते । गारिवाप्रमत्स्योपधीनां
 ससुपादिर्क भावप्र० दर्शित तत्तच्छब्दे उक्त यथास्यामं
 वस्यते च । वैदिककर्मोपयोगिन्य श्योपधयो वास्याव्य-
 भेदेन चतुर्दशविधा यथा "सिद्धमाप्रोहियया प्रिय-
 कृषो गोधूमापेति सप्त वास्या श्योपधयः । वेदुग्यामाक
 गोवारजर्त्तिना गवेधुका मर्कटका गातृतापेति सप्त
 आरण्याः श्योपधयः" इति तैत्तिरीयस भाष्ये ४८
 काण्डे ५ प्रपाठके ६ अतुवाये । "अथोपधीनामधि-
 पत्य एतौ "महोपधीं नक्षत्रिवात्मनाम्" कुमा०
 "मोगीप मन्त्रीपधिर्हृदीर्य" । "मोदय नायामिषो-
 पधीनाम्" एषु । श्योपधीनामृतेभेदे सुपविशेया श्वत-
 गन्दे १४ १५ १६ उक्ता । १६मप्रपाठ । "देवानां ईता-
 मये पत्नीदेवीर्विश्वदेव्यापतां शृष्टिम्या सप्तसोऽङ्गिरससु-
 त्याभिरैवनामेतदधाति ता ह्यै ता श्योपधय एवीषधयो वै
 देवानां पत्न्य श्योपधिभिर्हीद सर्वं हितमोषधिभिरैवना-
 मेतदधाति" मत० ब्रा० ६, ५, ४, ४ ।

श्रीपधिगर्भं पु० श्योपधीना गर्भं उत्पत्तिर्यथात् । चन्द्रे
 तत्किरव्यस्यर्कादोपधीमासृत्पत्तिस्तस्य तथात्वम् । १२४
 च । तस्य च एट्टिहारा श्योपधीगर्भधायकतात् "अपा
 गर्भं दर्शतमोपधीनाम्" ब्र० १, १, ६, ४, ५२ मन्त्रे सूर्य-
 श्योपधीगर्भधायकतोक्ते च तथात्वम् ।

श्रीपधिज द्वि० श्योपधिभ्यो जायते जन+ह ५४० । श्योपधी-
 जाते । श्योपधे २तच्जाते वज्री पु० । अथसदतीषधि-
 जेन वज्रिना" भाष ।

श्रीपधिपति पु० ईत० । चन्द्रे तस्य किरणैर्गोपधीनामाधाव-
 गात् "अमायां तु सदा शोम श्योपधी मतिपयते ।
 तमोपधिगतं गाव पिबन्त्यन्वतवत् तथा" काठमा० शोमो-
 त्पत्तिवाक्याच्च तथात्वम् "अपमार्गमोपधिपतिः अ करै" ।
 सामः श्योपधीनायौषधीपादयोऽस्त । २कपूरे २शोम-
 सततापाञ्च । यथा च चन्द्रस्यौपधिपतित्वं तथा हरि०
 २५ अ० अलेः शोमोत्पत्तिरुपवत्यै उक्त यथा "तस्य
 यज्ञप्रापित तेजः शृष्टिवीमन्पयत । श्योपध्यासा ससृप-
 न्नास्तेजसा प्रजुसन्त्युत । ताभिर्घोर्षास्त्रयोषोका प्रजा-
 सौष चतुर्विधाः । पोटा हि भगवान् शोमो जसतां जव-
 तीपते । स अस्वतेजा भगवान् ससृवैशैच कर्म्मणि ।
 तपकोपे महामाग पद्माना दधतीर्दध । हिरण्य-
 सर्पां यादेव्यो धारवन्वात्मना जवत् । विषुदावागवृश्

देव प्रख्यातं स्त्रेण कर्मण्या । ततस्तथा ददौ राज्य
ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः । वीजौपधोना विप्राप्यानपाञ्च
जनमेजय ।। सोऽभिषिक्तो महाराज राज्येन द्विजराज-
राट् । त्रीन् लोकान् भासयामास स्वमासा भासता
वरः” । काशोख० १४ अ० सोमोत्पत्तिस्तुक्तोक्तम् । “तस्य
यत् स्थावित तेज प्रथिवीमन्वपद्यत । तेनोपथ्य ससु
ङ्गता यामि सधार्थ्यते जगत् । स लख्यतेजा भगवान्
ब्रह्मणा वहित खयम् । तपस्तेमे सङ्गाभाग पद्मानां
दशतीर्दश । अविस्तुक्तं समासाद्य क्षेत्रं परमपावनम् ।
सस्याय लिङ्गमस्तुत चन्द्रेश्यास्यं स्वनामत । वीजौप-
धोना तोयाना राजाऽभुदयजन्मनाम् । प्रसादाद्देवदेवस्य
विश्वेशस्य पिनाकिन । तद्वेन देवदेवेन स्वमोक्षौ यो
धृतः सदा । आदाय ता कलामेका जगत् सजोवर्णो
पराम् । पशाह्क्षेण यज्ञोऽपि भासान्ते क्षयनाय च ।
आप्यायतेऽसौ कलयया पुनरेव यया यशी” ।

श्रीषधिप्रस्थसु० श्योषधियुक्त प्रस्थमत्त । हिमालयराजधान्याम्
“तत् प्रयातौषधीप्रस्थं स्थितये हिमवत्पुरम्” “आसे
दुरोषधिप्रस्थम्” “इत्यौषधिप्रस्थविलासिनीनाम्” कुमा० ।
श्रीषम् अथ० उष-षसु । अमीक्ष्यं पक्षीत्वयै “श्रीष-
धयेति” यत० प्रा० वाक्यम् श्योषधिपद्वे दर्शितम् ।

श्रीषिष्ठ त्रि० उष-दाशे षिनि ध्यातययेन श्योषी इवन् द्वि-
हत्वात् टिडोप । दाहकतरे “श्रीषिष्ठहनं शिनिकया-
प्याम्” तैत्ति० १, ४, २६, १ ।

श्रीष्ट्राविन् त्रि० उष+करणे ष्टुन् तदस्यस्य विनि । “अन्दो-
विन् करणे श्योष्ट्रशेषादिति” शक्ति० दीर्घ- । दाह-
करणयुक्ते । “पुनरोष्ट्राविन्धत” श्रुतिः शि० कौ० ।

श्रीष्ट सु० उष्यते उष्णाहारेण उष-कर्मणि चल् । (श्योष्ट)
दशमशब्दे । “अग्निगोपतोदपांद्दुहानोमौ श्चेदेयत् ऋष”
मत्त । निरुपपदोऽयस्य प्रायेण उत्तरोऽयस कविमि
प्रयुष्यते । “तामौषपर्यं चरुचः श्यातस्य” कुमा० । “श्योष्टे म
रामो रामौष्ठविन्मपुस्वनचुक्षुना” भाष० । उपपदे त्वमयत
“उमासुखे विन्नाफलाधरोष्ठे” कुमा० । अषरोष्ठ उत्तरोष्ठ
इत्यादि । “यस्याधरोष्ठ पतित शिप्यशर्बे तपोत्तर ।
उभो वा जाम्बवामासौ दूर्लभं तस्य जीवितम्” सुश्रुत ।
श्योष्टस्य स्त्राङ्गत्वात् सयोगोपधत्वे ऽपि उपसर्जने स्त्रियं
वा ङीप् । “विम्बोष्ठी पारुनेता गजपतिगमगा दीर्घ-
श्री सुमध्या” सङ्गाना० । एमासे उत्तरपदस्यो ऽस्त्रान्
पुर्वस्त्रावर्षस्य वा पररूपम् । विम्बोष्ठी विन्बोष्ठी । यरी-

राययवत्वात् भवादौ यत् । श्योष्य तद्गये त्रि० उष ये
पवर्गे च “श्योष्टजावुपू” शिञोक्तेः तयोऽस्तत्रभवत्वान्तधा-
त्वम् । श्योष्टे मथितं कन् । श्योष्टक श्योष्टस्य स्कारमथिते
त्रि० । श्योष्टस्य मूल जाहृच् । श्योष्टजाहृ तन्मूले न० ।
श्रीष्टकोप सु० श्योष्टस्य कोपो यत् । सुश्रुतोक्ते सुश्रुतरोग्मेदे ।
सुश्रुतरोगनिरूपणे तत्रोक्तं यथा
“तत्रौष्ठकोपा मातपित्तज्ञे श्लेष्मिपातरक्तभासमेदोऽभिधा-
तनिमित्ताः । कर्कशौ परुषौ सख्यौ लण्यौ तीव्ररुगन्वितौ ।
दास्येते परिपुच्छेते श्योष्ठी मासतकोपतः” । ध्याचितौ
पिडकाभिस्तु सर्पपाकतिभिर्भयम् । सदाहृणावाम्चावो
नोक्षौ शीतौ च पित्तत २ । सर्वपांभिस्तु श्योष्येते पिडकाभि-
रवेदनौ । फण्डू मन्तौ पिच्छिन्तौ च शीतलौ कफजौ ३ गुरु ।
सक्तृष्णौ सक्तृष्णौ सक्तृष्णौ तथैव च । सधियातेन ४
विद्येयावनेकपिडकावितौ । शर्करफलवर्णाभि पिडकाभि
समाचितौ । रक्तोपष्टौ ५ रुधिर स्रवत शोषितप्रभौ ।
नांशुदुष्टौ ६ शुष्क स्यू लौ भासपिण्डवद्भूतौ । जनयथात्
मूर्च्छन्ति सृक्कसोभयतो सुखात् । नेदसा उषृतमगुहाभी
कण्डू मन्तौ स्थिरो ष्टदू । अक्कस्फटिकसङ्घागमाश्राव
स्रवतो गुरु । क्षतजाभौ विदीर्येते पाश्र्वेते चाभिधा-
तत ८ । यथितौ च समाख्यातायोमौ कण्डू समन्वितौ” ।
इत० श्योष्टरोगादयोऽप्यत्र ।

श्रीष्टपुष्य सु० श्योष्टोपमानं पुष्य यस्य । श्वन्नुक्तशब्दे । राजनि०
श्रीष्टी स्त्री श्योष्ट इवाचरति श्योष्ट+किप् ततः अष् गौरा०
ङीप् । विन्मफलनामके (तेलाङ्गुषा) इच्छे । रत्नमासा ।

श्रीष्टोपमफला स्त्री श्योष्ट उपसीयतेऽनेन श्योष्टोपस
यस्याः । विन्मकालतायाम् (तेलाङ्गुषा) जटाधर ।
श्रीष्ट्या सु० इवदुष्णं श्या+उष्ण मा० ष० । इवदुष्णे ।

श्रीष्ट सु० श्या+षह घञर्थे ष संम० । शस्यग्यघने । “दसा-
गोरोष्ठेण तौप्यो न जीवि” ऋ० १, १८, ५ । “श्यो
ष्ठेन यज्ञेन” भा० । कर्त्तरि मूलनिभु० क । २ पाहृके
२ मापके च त्रि० । “अध्यामा त श्योष्ठे” ऋ० ४, १०, १ ।
“श्योष्ठे” इन्द्रादिप्रापकै सोमै” भा० ।

श्रीष्टवृषान् सु० ऊहृ एषा मष्टोति वा निरुक्तोक्तेः श्योष्ठी ।
कण्डू मष्टयुक्ते । “वेद्यामिदोऽमष्टयुपो विचरन्तु स्त्री”
नि० ० १२, १२, १ धृता श्रुति । सोमेष” भा० ।
श्रीष्टस् त्रि० श्या+ऊहृ अष्टन् । अहनसाधने श्योष्टादौ । “न ये
देवास श्योष्टसा” ऋ० ६, ६८, २, “श्योष्टसा बहुवचने-
नाम० इति वाचस्पत्ये श्योष्टारादियद्दार्ष्ट्यमन्तु ।

श्री

श्रीकार सरवर्णभेदः अतोऽप्यनर्थात्तदर्थः दीर्घः ।
 द्विधातमात् । अतश्च त्रिधातः । न च तदात्तस्य
 एतन्मैत्र्युः त्रिविधोऽपि कश्चिन्मन्त्रमन्त्राविद्याः इत्य-
 र्हेविद्यात् सर्वमः एतं ज्ञानोऽपि प्रथमः । तत्र हादय-
 विष । तदस्मि कारयत्ते च कारयन्मत्तः । तस्मिं तस्य
 भावकत्वात् तन्निमित्तमेव यथा । “श्रीकार मति-
 श्रीनादसंज्ञासामग्र्युक्तः । मन्त्रार्थवद्वेदवत् सद्गुरुं
 मदादिना । श्रीधोऽस्य अतोऽपि सर्वमः परमार्थे ।
 ध्याता श्रीकृष्णो यान्ता ध्यायन्ती मन्त्रादिना । अथवा
 अत्रिणी श्रीमा अर्हन्ती रतिमिदा । मन्त्रमात्रात्रिणी
 न ज्ञानात्रिनिष्ठा भवति । तद्विनाशदेना च
 तत्र शोका । ‘श्रीकारे चात्रिणी र्विद्युदादिवी अर्हन्तीः’
 तत्र ध्येयस्य सामर्थ्येण च उक्तं यथा ‘एवमिदं ज्ञान-
 कारमोक्ष ए’ इत्युक्तं ज्ञानम् । यत्र ज्ञानादयः सर्व-
 तिनन्ति एतन्न विदे । ‘एतदाज्ञानवत् कदादिदमव-
 यदा । गदा ईश्वरम मुक्तं अतर्हन्मदादयम्’ । यादवा
 नाश्रीधोऽस्यपुत्रीः श्यातासत्यन्ताश्यातास्येति श्रीधाम् ।
 गो श्यामः श्या+य+कृप् अट् । आश्याने +श शोभने
 भेदि । इतिरुधि इतिर्भुदे’ मन्त्रात्मा । एतन्मो घ-
 यहास्यकोपः इतिमने घ+भे+दि । अर्हन्ती एते भेदि-
 य च “अर्हन्मन्त्रोऽपि श्रीधोऽकारवृत्तः । कथा-
 तुषारनादायाः अर्हायाः श्रीधरायते” तत्रहास्यत
 काविकायः उक्तेः अर्हायाः लघ्वन्मन्त्रेदः ।
 श्रीद्युत् लि० उच्य-वर्णां अपत्येयम् श्रीध्या तत्र आत्-
 वर्यादि० यत् यजोमुक् । श्रीध्यायास्त्रि
 श्रीक्षयिक लि० उच्य वासावयभेदे नेत्यपीति वा उक् ।
 । उच्यधाधाटिनि इतरेतदि च । तेषां धर्मा आम्नायो-
 वा तत यत् । श्रीधया श्रीक्षयिकानां धर्मा तदा
 ज्ञादे य म० ।
 श्रीघ्न म० उच्यता हयाथा वगुः यत् टिकोपः । । इत्युक्ते ।
 बुज् । श्रीधक् तद्गुक्ते म० । तसेदमत् टिकोपः ।
 इत्युक्तेत्यिति लि० । यत्त्ये अथि त् श्रीधक् इत्येव ।
 मेदे क्विभु इदमर्थेऽपि उपधातोऽपि । ‘तामी-
 क्विभुभिः वयात्’ इत० भा० १,२,३ ।

श्रीयोग लि० उच्येन श्रीधरपीदते इत् । उच्येन ता-
 वाधादिभु म० ।
 श्रीय लि० उच्यता संक्षुभं यत् ता सार्थं यम् । । आ-
 वापकेऽर्हादी । अथार्थोऽपि श्री । अर्हायाः आर्हादि
 अर्हादि० इत्यम् । श्रीधोऽस्य तत्रनादो लि० ।
 श्रीय इ० इति पूर्विके अर्हायां क इतोऽपि । आर्हेऽपि ।
 उच्यताते “श्रीय इत्या सता मन्त्रा निर्वादा” इत०
 भा० १,२,३, ‘अर्हायाः उच्यताते’ भा० ।
 श्रीय(त)य इ० उच्यतापत्यम् अर्ह भेदे इतोः । उच्यतापत्ये
 दीर्घमपि “उच्यतापत्येयत्तयेवा” इ० १-
 १२,३, “श्रीयताहतापत्यम दीर्घमप्यम्” भा० ।
 “इत् इ योऽप्य श्रीयता” इ० १,२,३, उच्यतापत्ये
 सामान्यस्य इति तत्र “उच्यतापत्यापत्येयत्तयेवा-
 भेति” भा० श्री० १,१,१, उच्यम् । तत्र च श्रीय-
 र्विभम् उच्यतापत्या । श्रीये त उच्य श्रीयत्तयेव ।
 श्रीयित्त म० उच्यतापत्यम् । बुद्धये । “इत् इ अथि
 इत्येवतापत्येयत्तयेवा” भा० २ । विद्यतापत्यात्
 श्रीयत्तये तत्र इत्ये इत्येव । श्रीयिते तत्रायम् ।
 वाक्श्रीयौचिते देव वायोऽपि अर्हादया” भा० २०
 इत् इत्ये उच्यतापत्यम् इ० ।
 श्रीयसिक् लि० श्रीयता वर्तते इत् । अर्हे तत्रिनि
 श्रीयस्य म० श्रीय+कृप् अट् । श्रीयति । “दीर्घायै
 एतोऽपि देव अथिनादिम्” भा० २० ।
 श्रीयवन्क लि० उच्यतापत्या जातार्दि धूना बुज् । उ-
 च्यतापत्यापत्येयत्तयेवा ।
 श्रीयिहानि उच्ये उच्यतापत्यापत्येयत्तयेवा । उच्य-
 तापत्या ततः इत्येयत्तयेव इति अर्हत्तयेवादि० तदा बुज् ।
 तदोऽर्हापत्येयत्तयेव ।
 श्रीय लि० उच्य-व मन्त्रोपः नि० इत् इत् सार्थेयत् । आर्हे
 ततः अर्हापत्ये । श्रीयत्तये आर्हेयत्तयेव तस्य
 विद्येदेयः इत्येयत्तयेव । श्रीयत्तयेव तदोऽपि
 विद्ये देये
 श्रीय इ० श्रीय+कृप् अट् । “श्रीयः यद्यपि श्रीय
 सत् पांशुल पाठः । अर्हाया अर्हायाः श्रीयत्तयेव तस्य
 जातिविधा यता” इत्येयत्तयेव । उच्ये तत्रमेदे । य च
 अर्हायादिः इति उच्यतापत्यापत्याः ।
 श्रीयि लि० श्रीयत्तयेव तत्रमेदेयत्तयेव इत् । श्रीय-
 तापत्यापत्या । तत्र आर्हेयत्तयेव श्रीयत्तयेव । तदये

श्रीदुप लि० उडुमेन निर्द्धं चादि सङ्गणादि० अण् । १चन्द्र-
निर्द्धं च २स्रवनिर्द्धं च ३तत्सन्निलपदेये च ।
श्रीदुपिक लि० उडुमेन सुवेन तरति ठक् । १स्रवेन तारको
उडुमेन हरति उत्स्रवा० ठक् । २स्रवेन हारकं च लि० ।
श्रीदु(दु)स्वर लि० उडु(डु)स्वरस्य विकारः रजतादि० अञ् ।
१ताम्बविकारे पात्वादौ । “रुहीत्वौडु(डु)स्वर पात्वम्
सृतिः “श्रीवर्षराजतौडुस्वरखाड्गमणियमया पात्वा-
णाम्” गोभि० । २यज्ञाङ्गविकारे च । “पश्चात्परतिर-
वस्थाय युगमन्तमौडु(डु)स्वर शलाटुमथ्रु मा भ्र्नाति” गोभि० ।
स्त्रिया ङीप् । श्रीडु(डु)स्वरो स्त्रुद्वा गायेत” सृतिः ।
“श्रीडु(डु)स्वरो शाखास्रपगृहति” यत० ब्रा० ५, ४, २, २५,
३तमस्त्रिविधे पु० । “वैखानसा वाङ्मिख्यौडुस्वरा फेन-
पावने । न्यासे कुटीचरः पूर्वम् वद्भोदो ह्रस्वमिप्त्रियौ”
भाग० २, १२, २७ । “श्रीडु(डु)स्वराः प्रातश्चत्वाय यां
दियं मयमं पश्यन्ति तत आहृतफलादिभि जीवन्तः”
श्रीधरः । श्रीडुस्वरं तत्फलं तस्यैवाकारोऽस्यस्य अर्थः
अण् । ४महाकुभभेदे । “तत्र महाकुभान्यरुणौडुस्वरार्थ-
जिह्वकपालकाकणपुण्डरीकद्रुकुष्ठानीति” विभक्त्य
“पित्तं न पकौडुस्वरफलाहतिवर्णान्यौडुस्वराणीति” तल्लक्ष्य
सुहृते उक्तम् । स च रोग ताम्बस्येयकर्मविपाकः यथाह
याता० “श्रीडु(डु)स्वरो ताम्बस्यैरो नरकान्ते प्रजायते” ।
५यमभेदे च “श्रीडुस्वराय दभाय” यमतर्पणमन्त्रः ।
श्रीदुलोमि पुंस्त्री उडुलोमोऽपत्वम् बाङ्गा० इञ् ।
उडुलोमोऽपत्ये बङ्गपु अ । उलोमा० उडुलोमान्
श्रीदु पु० श्रीदुदेगानां राजा अण् । १अदुदेगन्धे श्रीदु
इद्वे विवृतिः २तद्देगवासिनि च । बङ्गपु अणो लुक् ।
श्रीत्करणं न० उत्करणं चारुणं० स्वार्थं अण् । उत्करणा-
वाम् श्रीत्करणाशुक्लाक्षस्य ह्यासीन्ने यन्नेति”
भाग० १, ६, १७ । “श्रीत्करणादेवकीसुतः” १, १० ४ ।
श्रीत्कर्यं न० उत्कर्ष+स्वार्थं अण् । उत्कर्षे ।
श्रीवृक्षेप पुंस्त्री उत्क्षेपस्य कर्त्तृक्षेपकस्यापत्य पिषा० अण् ।
उत्क्षेपकस्यापत्ये स्त्रियां ङीप् ।
श्रीत्तम लि० उत्तमेन निर्द्धं चादि सङ्गणा० अण् । १उत्तमेन
निर्द्धं च २तत्सन्निलपदेयादौ च ।
श्रीत्तमि पु० उत्तमस्वापत्वम् इञ् । स्रुभेदे उत्तमयन्दे
उदा० । “स्वारोचिषचौत्तमिष तामसोरैवतक्षया” मनुः
तस्य पत्नी उत्तमी तस्या अपत्वम् ठक् । उत्तमपत्न्युपके
तत्स्रमाच “श्रीत्तमेयान् महाराज । दस्रुत्तान् निबोध

तान्” हरिव० ७अ० उत्तमयन्दे ते च नामतोदर्थिता ।
श्रीत्तर लि० उत्तरत्पत्वात् उटु+तु-अपादानेऽप तप
स्वार्थेऽण् । उत्तारके “इतरेपास्रपदेशेन दु-खादिनिवारके
अपौ । “यत्तौत्तराणा सर्वेषाम्स्त्रीणाम् नाङ्गस्य च’
भा० व० १०, ५, ४६ ।
श्रीत्तरपथिक लि० उत्तरपथेन गच्छति तेनाहृत वा ठञ् ।
उत्तरपथेन अर्चिं र्वादिमागेण १गन्तरि उपासकभेदे
२तेनाहृते च । पाहृके ।
श्रीत्तरपदिक लि० उत्तरपदं गच्छति ठक् । उत्तरपद-
श्रीत्तरवेदिक लि० उत्तरवेद्यां भव० ठञ् । उत्तरवेद्या भवे
कर्मादौ “श्रीत्तरवेदक कर्म ह्यत्वा” यत० ब्रा० ७, २२, १७
श्रीत्तराधर्यं न० उत्तरे च अक्षरे च तेषा भावः अण् ।
अङ्गनीचभायेन स्थितौ । “सचे चानौत्तराधर्ये” पा०
श्रीत्तराह लि० उत्तराहन् कात्वादौ भवः “उत्तरादाहञ्”
पा० उत्तर+आहञ् । उत्तरकात्वादौ भवे ।
श्रीत्तरेय पु० उत्तराया अपत्वम् ठक् । अमिमन्युस्रुते विराट
उहित्स्वत्तरायाः पुत्रे परिचिन्तुम् “श्रीत्तरेयेण दत्तानि
न्यवसन्निदिदेशत्” भाग० १, १७, ४० । “अवधार्यं मतिं
क्षण श्रीत्तरेय सर्तो व्यधात्” भाग० २, ४, २ ।
श्रीत्तानपाद(दि) पु० उत्तानपादे ऋभे भव अण् । उत्ता-
नपादभये भ्रुवे “भ्रुवस्योत्तानपादस्य ब्रह्मर्षीणा तर्धे च” भा०
अत० ३अ० । “उत्तानपाद । भगवास्तव शार्ङ्गधन्वा”
भाग० ४, १०, २५ । अतये त इञ् । तत्रैव । “उत्तानपा-
दिर्निर्गत्य ततः काननतो द्विजः” काशी० । तस्य यथा
तपस्यया सर्वनक्षत्राधारतामहप्राप्तिस्था यर्पितम् भाग० ४,
८, ६, “जाये उत्तानपादस्य सुनीति सुरक्षिस्यो । सुरक्षि
मेयस्य पश्यनेतरा यत्सुतोभ्रुवः । एकदा सुरक्षे पुत्र-
मङ्गमारोप्य लाजयन् । उत्तमं भारुदक्षन्” भ्रुव राजाभ्य-
नन्दत । तथा विकीर्षमाणं त सपत्न्यास्तनय भ्रुवम् ।
सुरक्षिः श्शरवतोरान्न सेष्यं मांहातिगर्षिता । न वत्स !
ऋपतेर्धिव्यात्र भवानारोदुमर्हति । न ऋहीतोमया यत्स
कुचावपि ऋपात्मजः । नातोऽसि तव नात्मानमन्यस्वी
गर्भसंघटतम् । नून वेद भवान् यस्य दुर्वभेऽर्थे मनोरथः ।
तपसाराध्य पुरुष तस्यैवात्तपहेण मे । गर्भे त्व साध-
यात्मानं यदीच्छसि ऋपासनम् । श्रीमैत्रेय उवाच ।
मातुः सपत्न्या सुदुरक्षिविद्वि अवन्यु रपा दण्डहतो
यथाऽहिः । हित्वा मियन्तं पितरं सप्ततप जगाम
मातुः स रुदन् सत्तामम् । तं निःश्वसन् स्फुरिताधरौठ

सुनीतिरुत्सृष्टद्वय बाह्यम् । निगम्य तत्पौरुषसाधितानं
 सा विव्यथे यद्गदित सपत्न्या । सोऽरुह्य धैर्यं विललाप
 शोकदावाग्निना दासलतेषु बाला । वाक्य सपत्न्या अरती
 सज्जोत्रिया दद्यात्प्राप्तकलासुवाह । दीर्घं श्वन्ती वृजि-
 नस्य पारमपश्यती बाहकमाह बाह्या । साऽसङ्गता तात ।
 परेषु संस्था भुङ्क्ते जमोवत् परड खदसत् । सत्यं सुर
 व्याभिहित भवान्मे यद्भुङ्गाया उदरे वृहीत । अन्वेन
 वृद्धश्च विलज्जते यां भार्येति वा वोटुमिडसतिर्मांसम् ।
 व्यातिष्ठ तत्तात । विमत्सरस्त्वच्छक्त समात्तापि यद्व्यली-
 क्षम् । आराधयाधोवृजपादपद्म यदीच्छसेऽध्यासनसुसमी
 यथा । यस्याङ्घ्रिपद्म परिवर्त्य विश्वविभावमायात्तु-
 ष्यामिपत्ते । अजोऽध्यतिष्ठत् खलु पारमेष्ठ्यं पद जिता-
 त्मश्वसर्माभिवन्द्यम् । तथा सत्सर्वो भगवान् पितामहो
 यमेकमत्या पुरुदक्षिणर्मस्यै । इहाऽभिमेदे डुरवापमन्यतो
 भौम सुखं दिव्यमथापवर्गम् । तमेव वत्सान्त्रय श्वस्य
 पत्न्यश्च सुसुम्भिर्मृष्यपदाजपत्नितम् । धनन्यभावे निज-
 धर्मभाविने मनस्यवस्थाप्य भजस्य पूरुषम् । नान्यं तत
 पद्मपलाशलोचनाद्दुःखच्छिद ते सृगयामि कश्चन ।
 योमृष्यते हृद्यवृहीतपद्मया श्वियेतरैरङ्ग । विमृष्य माधया ।
 एवं स अल्पित सातुराकण्यार्थागम वच । संनियम्या-
 त्ममात्मानं निचक्राम पितृ पुरात् । नारदस्तुपाकर्ण्य
 चात्वा चास्य चिकीर्षितम् । सृष्ट्वा सूर्ध्वस्यधनेन पाणिना-
 प्राह विष्मिताः । अहोतेज क्षत्रियायां मानभङ्गममृष्यता
 म् । बाहोऽप्यय हृदा धत्ते यत् समातुरसहस्र । श्रीनार-
 दउवाच । नाधुनाप्यवमान ते सम्मानश्चापि पुत्रक । लक्ष-
 याम कुमारस्य सक्तस्य व्रीहनादिपु । विकल्पे विद्यमानेऽपि
 नह्यसन्नोपचेतस । उ सो मोहयन्ते भिन्ना यल्लोके निज-
 कर्मभि । परिवर्ष्येत्तत्स्वात । तावन्मालेषु पूरुषः ।
 दैवोपसादित यावद्दीप्येत्तरगति बुध । अथ मात्रोप-
 ट्टिष्टे न योगेनावरुत्सृष्टि । यत्प्रसाद स पै सु सान्दु-
 रारारधोमतेमम । सुनय पदवीं यस्य नि सङ्गेनेरुजन्म
 भि । न विदुर्भग्यलोऽपि तीत्रयोगमभाधिना । ध्यते-
 निवर्त्ततामेव निवर्त्तय निवर्त्तय । यतिध्याति सवानु-
 काळे त्रैयसा सप्तस्थिते । यस्य यद्द्वैवविहितं स तेन सुस-
 दुःखयो । आत्मानं तोपवन् देही तमस पारुष्यति ।
 शुभाधिक्याद्दुःखं लिप्सेदसुक्रोयं शुभाधमात् । सैलीं स-
 भागादन्विच्छेद्य तापरंभिमुदते । श्रीशुव उवाच । सोऽय
 ब्रह्मोभगवता सुसुदुःखतात्मनाम् । दर्शितः कपया संघं

उद्दृग्ं शिःशुद्धिषु य । अथापि मेऽविनीतस्य क्षाल घो-
 रसुपेयुप । सुसुध्या इवचोवापैर्न मित्रे त्रयते हृदि ।
 पदं त्रिभुवनेत्कृष्टं जिगीषो साधु यत्तं मे । ब्रूह्यत्
 पितृभिन्नं ह्यन्धैरप्यनधिहितम् । नूनं भवान् भगवतो-
 योऽङ्गजः परमेष्ठिन । विशुदधते वीषा हिताय
 जगतोऽर्कवत् । सैलेय उवाच । इत्युदाहृतमाकर्ण्य भग-
 वान्नारदसदा । प्रीतः प्रीत्याह त बाह्यं सहाक्यमनु-
 कम्पया । श्रीनारद उवाच । जनन्याभिहितं पन्था
 सर्वनि श्रेयसस्य ते । भगवान् वासुदेवस्त भज तं प्रव-
 ष्यात्मना । धर्माद्यं काममोक्षाख्यं य इच्छेच्छ्रेय आत्म-
 नः । एक श्लेष हरेस्तत्र कारण पादसेवनम् । तत्तात ।
 गच्छ भद्रन्ते यमुनायास्तटं शुचि । पुण्यं सधुवन यत्
 सान्निध्यं निवृत्ता हरे । स्नात्यासुसवन तस्मिन् काञ्चिन्या'
 सखिणे शिवे । क्लोवितानि निवसन्नात्मन कल्पितासम ।
 प्राणायामेन विद्वता प्राणेश्वरमनोसहम् । यन्मैव्युद-
 स्यामिध्यायेत्मनसा गुरुणा गुरुम् । प्रसादाभिमुखं य-
 श्वत् प्रसन्नवदनेक्षणम् । सुगण सुभुवं चारुकोल सु-
 रसुन्दरम् । तरुणं रमणीयाङ्गमरुणोष्णेषाघरम् ।
 प्रथताश्रयण श्वम्ण शरव्य करुणार्थवम् । श्रीवतसाहं
 वनश्याम् पुत्रं धनमालिनम् । यज्ञधनगदापस्मैरभि-
 व्यक्तपद्मंजम् । बिरोटिनं कुण्डलिनं केशूरवधवा-
 न्वितम् । कौस्तुभामरुणपीथं पीतकौशेयवससम् ।
 काञ्चोकलापपर्यं च सत्काञ्चनपूरम् । दर्शनोयतर्ष
 यान् सनोनयनवर्षभम् । पद्म्यां नखमपिश्रेय्याविष-
 सङ्गा समञ्जताम् । हृत्पद्मकर्णिकाधिष्ण्युमाकम्बा-
 त्मन्ववस्थितम् । अयमानमभिध्यायेत् सधुरागाबलो-
 कनम् । निवतेनैकमूनेन मनसा वरदर्षभम् । एवं मन-
 वतोरूपं सुभद्रं ध्यायतोमन । निर्वृत्त्या पर-
 या त्रुषं सन्मत्त न निवर्त्तते । जपस परमोयुष्म श्रू-
 यतां मे श्रुपात्मज । यं सप्तरात्रं प्रपठन् पुमान् पद्मवि-
 श्लेषरान् । सर्वो भगवते वासुदेवाय । मन्त्रेषामेन
 देवस्य क्रुत्याद्दुःखमयो' वधः । सपर्यां विविधैर्द्वैष्टेय-
 क्षात्रविभागवित् । सखिणैः शुचिभिर्मोक्षार्थैर्न्यैर्दुःखप्रणा-
 दिभि । यस्तादुरागुक्तेषाञ्चैः सुलला प्रियया प्रभुम् ।
 सध्या इव्यमवीमर्षां शिखन्वादिपु चाञ्चयेत् । आ-
 मृतात्मा हनिः यान्नीवतवाङ्मनितवन्मपुष् । लेखावतार-
 चरितैरचितं निजभावया । अरिह्यसुसमञ्जोक्त
 ध्यायेद् हृदयं ततम् । परिचर्यां मनवती यावतीः

पूर्वसेविता । ता मन्त्रहृदयेनैव प्रयुञ्जान्मन्त्रमूर्त्तये । एषं
 कायेन मनसा वक्षसा च मनोगतम् । परिचर्यमाणो
 भगवान् भक्तिमत्परिचर्यया । सुंभामसायिनः सम्यग्-
 भजता भाववर्द्धन । श्रेयोदिशस्यभिमतं यद्दर्शनादिपु
 देहिनाम् । विरक्तश्रेन्द्रियरतौ भक्तियोगेन भूयसा ।
 त निरन्तरभावेन भजेताङ्गा विशुक्लये । इत्युक्त्वा परि-
 क्रम्य प्रणम्य च गम्पार्भक । ययौ मधुवनं पुण्यं हृरे-
 चरणचर्चितम् । तपोवनं गते तस्मिन् प्रविष्टोऽन्तःपुर
 सुनि । अथाहिंताहृणोराज्ञा सुखासीन उवाच ह ।
 अनारदउवाच । राजन् । किं ध्यायसे दीर्घं सुखेन परि
 शुष्यता । किं वा न रिष्यते कामो धर्मोऽर्थेन संयुत ।
 श्रीराजोवाच । सुतोमे बालकोऽब्रह्म ज्ञेयेनाकरुणात्मना ।
 निर्व्यासित पञ्चवर्षः सह माता महान् कवि । अथ
 नाथ वने ब्रह्मन्मा खादन्यर्भक वृका । श्रान्त शयाम
 लुभितं परिन्द्वानसुखाम्बुजम् । अहो मे वत दीरात्म्यं स्त्री-
 जितस्त्रोमधारय । योऽहं प्रेम्णाकरुण्यं भाभ्यनन्दम-
 सत्तमं । अनारदउवाच । मा मा शुषं स्वतनयं देव
 शुभं विशाम्यते । तत्प्रभावमविज्ञाय माहृष्टकृते यद्यशो
 जगत् । सुदुष्करं कर्म कृत्वा लोकपालैरपि प्रभु । ए
 ष्यत्यधिरतोराजन्यशोविषुल्यस्यव । इति देवर्षिणा प्रोक्त
 विशुल्य जगतां पति । राजसुखीमनाह्वय एतमेशान्वचि-
 न्यत् । “तत्राभिषिक्तं प्रयतन्नासुपोष्य विभावरीम् ।
 सभाहितं पर्यं चरहृद्यादेशेन पुरुषम् । त्विरात्माने त्वि-
 रात्माने कपित्थपदराशन । आत्महृत्पुनसारेण मासं
 मित्वेऽर्चयन् हारिम् । द्वितीयञ्च तथा मासं प्रहंप्रहंर्भ-
 कोदिने । तृणपर्णोदिभि शीर्षे कृताज्ञोऽभ्यर्चयद्विभुम् ।
 तृतीयञ्चानयन्मासं नवमे नवमे ऽहनि । अन्तमन्तम-
 न्नोक्तपधायन् सभाधिम । चतुर्थमपि वै मासं ह्यदशे
 हादशेऽहनि । वायुमन्तो जितश्चाशोध्यायन् देवमधारयत् ।
 पञ्चमे मास्युपप्राप्ते जितश्चाशोन्दपालक । ध्यायन् ब्रह्म-
 पदैकेन तस्यौ स्थाणुरिवाच ह । सर्वतोमनसाकृष्य हृदि
 मृतेन्द्रियाशयम् । ध्यायन् भगवत्पुरुषं नाद्राचीत् किञ्च-
 नापरम् । आधारं महदादीनां प्रधानं पुरुषेश्वरम् ।
 ब्रह्म धारयमाणस्य त्रयोलीकाशकम्मरे । यदैकपादेन स-
 भार्थिवात्मजस्यस्यौ तद्द्गुणनिपीडिता मही । ननाम
 तत्राह्निभेन्द्रधिठिता तरोष सव्यतरत पदेपदे । तन्निज-
 मिध्यायति विश्वमात्मनोहारं निरुध्यासुमनस्यया धिया ।
 चोका निरुध्यासुमनोडिताभ्यं सलोकपादा, शरणं ययु-

र्हरिम् । श्रीदेवा ऊचु । नैव विदामोभगवन् । प्राणरोध
 चराचरस्याखिलसत्त्वधान् । विधेहि तन्नोऽजिनादिमोक्ष
 प्राप्ता वयं त्वा शरणं शरण्यम् । श्रीभगवात्तुवाच । मा भैद
 बालं तपसोऽदुरत्ययास्त्रिवर्त्तयिष्ये प्रतियात स्वधाम । यतोहि
 व प्राणनिरोधं चासीदौत्तानपादिर्भयि सगतात्मा । तएव
 सुत्संज्ञमयाउरुक्रमे कृतावनामाः प्रययुस्त्रिपिष्टपम् । सहस्र-
 शीर्षोऽपि ततोऽगृतातामधोर्वनं भृत्यदिदृक्षयागत । स वै
 धिया योगविपाकतोत्रया हृत्पद्मकोशे स्फुरित तडित्
 प्रभम् । तिरोहितं सहस्रैवोपलक्ष्यं बहि स्थितं तद-
 पस्य ददर्श । तद्दर्शनेनागतसाध्वस क्षिताववन्दताङ्गं
 धिनमस्य दगृह्यत् । हृद्यार्थं प्रपश्यन् प्रपिबन्निवार्भकश्चुस्व-
 क्षिवाक्षेन भुजैरिवास्त्रिपत्नम् । स तं विवक्षन्तमतदिदं
 हृदिज्ञोत्वास्य सर्वस्य च हृद्यवस्थित । कृताङ्गलिं ब्रह्म
 मयेन कम्बुना पस्पर्यं बालं कपया कपोले । स वै तदैव
 प्रतिपादिता गिरं दैवीं परिज्ञातपरात्मनिर्णय । त भ-
 क्तिभावोऽभ्यगृह्णादसत्वरं परिन्दुतोऽश्ववचं ध्रुवक्षितिं ।
 ततो ध्रुवेण सुतो भगवान् तस्मै यथा शरदत्तवास्तुधा वर्यितं
 तत्रैव “सथाभिष्टुतएव वै सत्त्वकृत्येन श्रीमता । सत्त्वानु-
 रक्तो भगवान् प्रतिनन्द्यै नमन्नवीत् । श्रीभगवात्तुवाच ।
 वेदाह ते व्यवपितं हृदि राजन्यबालक । तत् प्रवक्ष्यामि
 भद्र ते दुष्प्रापमपि सुवत । नान्यैरधिष्ठितं भद्र !
 यदुभ्राजिष्णु ध्रुवक्षिति । यत्र स्रष्टवतांराणां च्योतिषा
 चक्रमाहितम् । मेध्या गोचक्रवत् स्यात् परस्तात् कल्प
 वाशिनाम् । धर्मोऽग्नि कश्यप शक्रो सुनयो ये वनौकस ।
 चरन्ति दक्षिणीकृत्य भ्रमन्तोयत् सतारका । प्रस्थिते तु
 वनं पित्रा दत्त्वा गां धर्माश्चय । षट्त्रिंशद्वर्षसाहस्र
 रक्षिता व्याहृतेन्द्रिय । तद्भ्रातयुत्तमे नष्टे सृगयाया
 ह तन्द्रनाः । अन्येपतो वनं माता टाकान्निं सा प्रवे
 क्ष्यति । इहा मां यत्सृष्टय यच्चैः पुष्कलदक्षिणै । भुञ्जा
 चेहायिप सत्त्वा चन्ने मा संशरिष्यसि । ततोऽगन्नासि
 मत्स्थानं सर्वलोकेनमस्कृतम् । उपरिष्ठात्पिभ्यस्त
 यतोनावर्त्तते यति ”

मन्त्ररूपतत्सन्निवेशविशेषणत्वे १५६० उक्तो यथा
 “अथ तस्मात् (गनिनीकात्) परतस्त्वयोद्यसत्त्वयोजना-
 रतो यत्तद्विष्यो पगमं पदमभिवन्दन्ति यत्र महाभागवतो
 ध्रुव श्रौत्तानपादिरन्दिनेऽप्ये मजापतिना कश्यपेन
 धर्मैश्च च समकासयुग्मि सह बहुमानं दक्षिणत-
 क्रियमाण इदानीमपि कल्पजीविनामाजीव्य उपास्ते

तस्य कदाचनतुभाय उपबर्णित । ए हि सर्वेषां ज्योति-
 र्गणानां पदानुशासनादीनां पञ्चमिदेषां व्यक्तं एव
 भगवता कथितं भाष्यभाषाणां स्थापुटिकावधय
 ईदृशेष विहितं गददाभाषते । यथा जेभी-
 क्षायां पञ्चमपञ्चम एव योजितास्तिभि मरमैर्यथा
 स्वामं मण्डनाभि चरति । यां भगवता यथादय
 एतस्मिन्सर्वविद्योयोगे कासपत्रा योजिता भुगोशा-
 नस्य वायुभोदीर्घायां पञ्चम्यानां पतिन म्नामि ।
 नभसि यथा सेवा श्लेमाटयो वायुवया कर्मपारपय-
 पतिरर्भन्ते । एव ज्योतिर्यथा प्रकृतिसुखसंयोगानु-
 त्तरीता कर्मनिर्मितगतयोभुवि न पतन्ति । ज्योतिर्यथा
 ज्योतिरभोकं गिरुपारण स्थानेन भगवतो दाहदेवस्य
 योगधारणायामनुबर्षयन्ति । यथा पुष्पायेऽश्वगिरस
 सुखमोभूतदेवस्य भुव उपकल्पितम् ” ५, २२, १५०००००० ।

वि० वि० सर्वमज्ञानायाधारी द्वी भुवी ज्योतिरभो यथा
 “निरक्षरेषु क्षितिमण्डलोपगौ भुवी नर पश्यति दक्षिणे-
 तरी । तदायित से जस्यन्तारु तथा भ्रमद्वेषात् निज-
 मक्षकोपरि । उदग्दिग् याति यथा नरकादा तथा साय-
 तमृक्षमण्डलम् । उदग्भुव पश्यति षोडश क्षितेषादन्ते
 योजनमजा पञ्चगका । योजनमप्यथा भांमैर्यु पित्ता व्यपदि-
 धिष्णुता भवन्त्य याः । भुवी कक्षायां वा भागेश्चो योज-
 नानि च व्यक्षम्” वि० । “उदग्दिग् याति यथा यथा नर
 स्वनेनापसारयोजनैरनुपात स्रचित । यदि भूपरिधि-
 योजनैः शक्रांया सभ्यन्ते तदापसारयोजनैः किमिति ।
 फलमक्षाया । यदि चक्रांयमितपरिधिना भूपरिधिर्न-
 भ्यते तदाक्षांयं किमिति फलं निरक्षरेषुपरेषु-
 योरन्तरयोजनानि स्यु शेपं स्पष्टम् । एव निरक्ष
 देयात् क्षितिचतुर्धर्मेषु किञ्च सेव । तत्र नश्चि ६०
 पक्षायाः” प्रमि० । “शैव्य भुव मेरुगताः सभध्ये
 याम्य च देव्या निजमक्षकोर्ध्वे । मव्यापणव्य भ्रम-
 दक्षचक्रं विलोकयन्ति क्षितिजप्रसक्तम्” वि० ।

श्रीत्वपत्तिक उन्पत्त्या भावेन पविशुक्त ठक् । १। नित्यसंभवे
 यन्नापेयोः सम्बन्धस्य निर्यावियुक्तत्वात् श्रीत्वपत्तिकत्वम्
 जै० पू० नाययोर्देविति यथा
 “श्रीत्वपत्तिकस्तु यन्मृत्पात्रेण सम्बन्धस्य ज्ञानसुपदेशोऽ-
 व्यतिरेकवाच्येत्तुपक्षत्वे तत् प्रमाण वादरायणस्याभवेत्त-
 त्वात्” । पू०
 “श्रीत्वपत्तिक” इति निरूप्य, उन्पत्तिकर्त्तृ भाव

उप्यते मण्डपया । पविशुक्तः मण्डपयोर्भावे सम्बन्ध
 भोगुपययो पचागु मण्डप्य, श्रीत्वपत्तिकः मण्डपात्रेण
 सम्बन्धः, तस्य व्यतिरेकवाच्यत्वात् सम्बन्धस्य प्र-
 काशित्वेनवगतस्य नामं निमित्तम् । कथं ? । उपदेशो
 हि भवति, “उपदेशः” इति विशिष्टस्य उद्धारणम् ।
 व्यत्यतिरेकस्य ज्ञानस्य, न, हि तदुपपन्नं ज्ञानं विप-
 र्योति । यस्य नाम ज्ञानं न तत् मण्डपे वक्तुं, न एत-
 देवम्” इति, यथा विश्वादेते, न तथा भवति, यद्येतेषु
 विश्वादेते, तत्तदिति, अन्वदन् सुददे, अन्वदन्ति व्यात्,
 एवं यततो विरुद्धमिदं गम्यते, व्यतिर्यति वेति । तदा-
 नु तत् प्रमादपत्रमेतत्वात् । न ज्ञेयं सति प्रत्ययानरम-
 मेतिरतस्य, उरुपानरं वापि, अयं मन्वयोऽदौ । वाद-
 रायणस्य रूप वादरायणमिदं मतं कौत्स्यते वादरायणं
 पू० यिष्ठ, मात्मीय मतं पर्युटसिद्धम् ।
 उन्पत्तिकर्त्तृ १। प्रकारः तत्र भव ठक् । २। समावे-
 पमानस्य वाददृश्यभाषित्वात् तदायत् । “मातरनुपपत्त्या-
 दौत्वपत्तिकर्त्तृव एव समनवभोवेताः पिता विभक्ता” भा०
 ग० ५, २, १ । तद्विषयव्याप इत्यंवा श्रीत्वपत्तिकमभोपदा
 भाग० ६, ५, १० ।

श्रीत्वपात वि० उन्पातस्य तत्प्रापकगणस्य व्याख्याने चत्स्य
 तत्त्वभवे वा पद्ययना० अण् । १। उन्पातावेदकपन्व-
 व्याख्याने चत्स्ये २तत्त्वभवे च ।
 श्रीत्वपातिक वि० उन्पाते देवारिष्टे भव ठक् । देवारिष्टभवे-
 “श्रीत्वपातिक मेव इवास्त्रवर्षम्” रण् । “श्रीत्वपातिक
 तद्विद् देव । विश्वलनीयम्” उक्लट । “श्रीत्वपातिके
 मक्षापोरे तथा उ सप्रदर्शने” षट्कक्षय उन्पाताय
 प्रभवति ठक् । उन्पातसम्वादनसमये “प्रयाते तु तत-
 स्तन्वे षभुवौत्वपातिक मक्ष” भा० ५० २१०००० ।
 श्रीत्वपाद् वि० उन्पाद् तदावेदकपन्वं वा जेम्बधीते वा
 तत्त्वभवे वा पद्ययना० अण् । १। भावानास्तत्पादवेत्तरि
 २तदावेदकपन्व्याध्येतरि २तत्त्वभवे च ।
 श्रीत्वपुट वि० उन्पुटेन निर्भक्त्याद् षड्ङ्गा० षड्वार्यांस् चण् ।
 उन्पुटेन उन्पुट्टेण १। निर्भक्ते २तत्त्वसिद्धादेयादौ च ।
 श्रीत्वपुटिक वि० उन्पुटेन हरति उन्पुट्टा० ठक् । उन्-
 पुटेन हारके । [वमसंस्कारावितेन हारके ।
 श्रीत्वपुत्तिक वि० उन्पुटेन हरति उन्पुट्टा० ठक् । उन्प-
 श्रीत्वस वि० उन्पुटे भव अण् । प्रसवणभवे स्त्रियांङीप् ।
 श्रीत्वपुत्तिक वि० उन्पुट्टेन हरति ठक् । क्रोडेन हारके ।

श्रीत्सर्गिक लि० उत्सर्ग सामान्यविधिमर्हति ठञ् । सामान्यविधियोग्यं स्त्रियां ङीप् । [फञ् । उत्सर्गैर्गोत्रापत्ये ।
 श्रीत्सायन उंस्त्री उत्स अधिभेदस्तस्य गोत्रापत्यम् अन्ना०
 श्रीत्सुक्य न० उत्सुक्य भावः व्यञ् । उत्सुगठायाम् ।
 “श्रीत्सुक्येन कृतत्परा सङ्गमुया व्यावर्त्तमाना हृषा”
 रत्नावली “तमाहितौत्सुक्यसदर्थनेन” रघु । ‘रथ-
 चरत्समाङ्गसावदौतसुक्यसुत्रा” भाषः “इत्यौत्सुक्यादपरि-
 गणयन् गुञ्जकस्तं यथावे” मेघ० । तच्च अलङ्कारोक्त
 व्यभिचारिभावभेदः सा०द० निर्वेदाभेगेत्याद्युपक्रमे “श्री-
 त्सुक्योन्नादपद्धा” इत्युक्त्वा “रत्नावलीरौत्सुक्यं काञ्चने-
 पासङ्गेषुता” उक्तितम् । २ इच्छामात्रे च । “श्रीत्सुक्य-
 निष्ठस्यर्थं यथा क्रियासु प्रवर्त्तते श्लोक” सा०का० ।
 “श्रीत्सुक्यमिच्छा सा च इष्यमाणमाप्तौ निवर्त्तते इष्य-
 माणस्य स्वार्थं इच्छन्नापत्वात् फलस्य” त०कौ० । “मनो-
 यस्त्रेन्द्रियस्येह विषयान् याति सेवितम् । तस्यौत्सुक्यं
 संभवति महत्सिधोपजायते” भा०व० ११४ श्लो० ।
 श्रीदक लि० उदकेन पूर्णं गृह्णाति उदकसेदं वा षण् ।
 १ उदकपूर्णकम्प्याहने “अपरेषाम्निमौदकोऽतुसमञ्जस पा-
 विषाहं मूर्ध्नि देवेऽवसिञ्चति” गोभिलः । “श्रीदको गृ-
 ष्ठीतोदकम्” सं०त०रघु० । २ उदकसम्बन्धिनि । “श्रीद-
 केनैव विधिना निर्वपेत् दक्षिणासुल” मठः । उदके भवः
 षण् । ३ जलभने च । “यानि चैवं प्रक्षारयि स्थलजाभ्यौ-
 दकानि च” “स्थलश्रीदकमाकानि प्रथमसूक्ष्मकानि च” मठः
 श्रीदकि उंस्त्री “उदक उदक (संज्ञायाम्)” पा०ग० वाङ्मा०
 षपत्ये इञ् । उदकनामर्षेपत्ये ततः स्वार्थे दामन्या०
 ङ । श्रीदकीव तत्रार्थे । एवम् श्रीदङ्गि श्रीदङ्गीव
 इत्यपि उदङ्गापत्ये उंस्त्री । [स्थापत्ये ।
 श्रीदञ्च यानि उंस्त्री उदञ्चसर्वेपत्यं त्रिका० फिञ् । उदञ्च
 श्रीदञ्चन लि० उदञ्च्यते उत्सुमिष्य भिषतेऽङ्गिन् उदञ्चनोमहा-
 धारः मणिकण्ठसेदम् षण् । मणिकण्ठस्यते जलादौ
 (जाखारजस) “एषा (शफरोस्) तत आदाव न्यधादौ-
 दञ्चनोदके” भाग० ८, २४, १५ । “श्रीदञ्चनोदके
 मणिकण्ठजले” श्रीधर उदञ्चनस्य सञ्जिह्वसेदेयादि-
 कारीहृषादि० वुञ् । श्रीदञ्चनक मणिकण्ठ सञ्जिह्वसे-
 देयादौ लि० । [नामकर्षेपत्ये ।
 श्रीदञ्चवि उंस्त्री उदञ्चोरपत्यं वाङ्मा० इञ् । उदञ्चु-
 श्रीदञ्चि उंस्त्री उदञ्चापत्यम् इञ् । १ उदञ्चापत्ये ततः यूनि
 फिञ् पैशा० तस्य वुञ् । २ तदीययुवापत्येऽपि ।

श्रीदनिक लि० श्रीदनाय प्रभवति संतापा० ठञ् । श्रीदन-
 निष्पादनाय समर्थे षण्पत्रारे ।
 श्रीदन्य उ० उदन्नायुक्ते षण्पौ भवः षण् । पिपामायुक्ते
 निर्भने सुगृह्णभे षण्पौ । “यथा ह वै सुगृह्णभ श्रीदन्य
 अङ्गहृत्वायै प्रार्थयन्ति” विदाङ्गार” यत०ब्रा० २, २,
 ५, ६ । तस्यापत्ये वु इञ् । श्रीदन्य इत्येव तत्रार्थे
 ततः युवमत्यस्य फिञ् पैशा० वुञ् । तदीययुवापत्ये च ।
 श्रीदपान लि० उदपानादागत सुशिक्षका० षण् । ध्याय-
 स्थानरूपोदपानादागते । राजपाङ्कजरादौ । उदपाने
 भवः पञ्चया० षण् । २ उदपाननामप्रामभने करदौ
 लि० । उदपाने जलाधारस्थानभेदे भवः उत्सा० षञ् ।
 ३ उदपानभने लि० । स्त्रियां सर्वत्र ङीप् ।
 श्रीदभृञ्जि उंस्त्री उदभृञ्जसापत्यम् इञ् । १ उदभृञ्जसापत्ये
 ततोयुवप्रत्ययस्य पैशादि० वुञ् । २ तदीययुवापत्ये च । एव
 श्रीदभृञ्जि श्रीदभेधि श्रीदभृञ्जि श्रीदभृञ्जि इत्येतेऽपि
 यद्वाः तत्तदपत्ये तत्तदयुवापत्ये च । [सम्बन्धिनि ।
 श्रीदसेधीय लि० उदसेधेरिदम् रैवतिकादि० ङ । श्रीदसेधि
 श्रीदसेयि उंस्त्री उदसेयसापत्यम् इञ् । उदसेयसापत्ये
 ततः महत्प्यजातित्वात् स्त्रियां ङीप् । [स्त्रिया ङीप् ।
 श्रीदयिक लि० उदये जगनकाले भय ठञ् । जगनकालभने
 श्रीदरिक लि० उदरे प्रसित ठक् । आद्यूने, (मेट्क)
 उदरमात्रपूरणामेकके । “वेत्त्यैवन्त रौह” च शूर
 चण्डमस्ययकम् । एकाग्रिमसौदरिकमाशुर सत्वमी-
 इयम्” उच्यते तस्याशुरसत्वत्वसुक्तम् । अशुरे विजिगीषा
 विवर्जितस्य तथात्वसुक्तम् । विजिगीषा च विगानेच्छा
 सा च शोदरपूरणसक्तया निन्दे “आ तस्या त्याग एवास्य
 प्रवृत्ति । “सर्वमेवौदरिकस्याभ्यवहार्थाय कल्पते” नाट०
 श्रीदर्य लि० उदरे भव यत् उदर्यं तत स्वार्थे षण् ।
 १ उदरभनेऽनखादौ । २ अथ्यन्तरप्रविष्टे च । “स खया
 राधित सुलोहितमप्यनु नामक यम । केसा ते हृद-
 यपन्थिसौदर्यो ब्रह्मभावम ” भाग० २, २४, ५ ।
 श्रीदल लि० चिकित्तालवकासवयमसुतन्तुकिङ्कितानां संज्ञा-
 मित्तदेवरातोदलेति” आ०श्री० १२, १४, २, उक्ते चिकि-
 तादीनां परया प्रवरर्षिभेदे ।
 श्रीदवापि उंस्त्री उदवापसापत्यम् इञ् । उदवापपत्ये
 स्त्रियां ङीप् । तस्येद रैवतिका० ङ । श्रीदवापीय तन्
 सम्बन्धिनि लि० ।
 श्रीदवाहि उ० उदवाहसापत्यम् इञ् । ऋत्वेदिनाम्

प्रतपोनारोतितया नर्पणे, यथिभेदे । दादगभिर्गपान-
 ननरम् । "प्राचामीषोतो" "सुमनुजोमिभिवैमस्या-
 यनर्पनस्वभाष्यभारतमभाभारतधर्माचार्याज्ञाननिवाह-
 विगार्ये गौतमगाकन्याशास्त्रमाह्वयमाह्वयकेया गार्गी
 पाषण्डी षडग प्राणोषेयो गुणभा मत्वेयी कफोन
 कोपीतक पैद्रा मर्यापेद्रा सुयन साङ्ख्यायनसौतरेय
 मर्यातरेय गारन यामुकल सुजातयज्ञसौदाह मही-
 द्वा. नि. सौजाभि गौमकमाश्रनायम य चान्ते प्याचा-
 यान्ते मर्ये तप्यन्ति" आश्र. १८. १. ४, ४ तयोचिगति
 वाक्यानि तत्र कफोन्नादिषु प्यथात् नर्पयामोतिगष्ट
 कार्य । सर्व्वेत् प्रतिपाद्य नर्पेद्रु, यान्त् "एकमत्तापि
 कर्मापीति" न्यायात् नारा. । "श्रीदाश्वेय गार्हप-
 त्याश्च गार्हपत्ये " गत. ना. १. ४. ७. २. ०. ६, दगर्गने
 श्रीदग्मित द्वि० उदश्चिति तत्रभेदे मर्यु, त अण् । उद-
 श्चिद्रूपतको मर्युतभस्वत्यो । मर्यो ट्क् उदश्चित्कोऽप्यय
 उदश्चित्प यद्गु, त्या. ० ट्क् । श्रीदाश्चिद्रूप तत्सटये द्वि०
 श्रीदस्यान द्वि० उदस्यान गोलमस खला० ष । उदस्यान
 गौषे । उदस्याने भय उत्सा. अण् । उदकस्यानभवे च ।
 श्रीदार्य न० उदारस्य भाव गुणवचनत्वात् षण् । उदा-
 रतायाम् । "श्रीदार्य च नायक्ये, रयत्सिद्धसात्त्विकान-
 द्धारविशेष । यथाह सा. ० द० "गोभा क्षान्ति य टीप्रिय
 माधुर्यश्च प्रगल्भता । श्रीदार्य धैर्यमिल्येते सप्रैव स्यु-
 यत्तजा " इति विभक्त्य । 'श्रीदार्य विभय सटैति"
 लजितम् । सात्विकरूपप्रगुणभेदेय यथाह तत्रैव ।
 "गोभा नितासो माधुर्यं गाम्भीर्यं धैर्यं तेजसी । स'न-
 तौदार्यमिल्यटी सत्वजा पौरुषागुणा " इति विभक्त्य ।
 "दान सप्रियभाषण्यसौदार्यं यत् मिल्यो सनतेति"
 मक्षितम् । २. वाक्यस्यार्थसम्पत्तौ च । 'सर्वोत्पीदार्यं विशेष-
 शास्त्रिणो विविचिताचार्यानि विवचसादे" किरा० । "श्री-
 दार्यं सटैसम्पत्ति" मङ्गि० । तच्च वाग्गुणभेदे "संस्का-
 रवचनोऽपीत्यं भित्वादिना" ऐमण० व'ग्गुणदर्शने उक्ते ।
 श्रीदासीन्य न० उदासीनस्य भावः षण् । शुभाशुभयोश्चे-
 क्षायाम् ताटस्थेय । 'पय्यां प्रोति प्रजा पास्तसौदासी-
 न्येन वसितम्" रघु । २. राहिल्ले शरागनिष्ठतौ च
 'न च स्वभावमप्राप्त्यर्थोत्तरागेण नञ् यत्तसप्राप्त-
 क्रियाधैर्य कल्पयिष्युम्, हननक्रियामिष्टयौदासीन्य-
 व्यतिरेकेण "स्वभाववृद्धिदौदासीन्यकारणम्" तन्नात् प्र-
 सन्नक्रियामिष्टयौदासीन्यमेव "प्राप्त्यर्थेन हन्य" इत्या-

दिप प्रतिषेधाच्च न्यायके" इति च गारोरकम ष्यम् ।
 श्रीदार्य न० उदासो उदु+दाश-षण् तस्य भाव षण् ।
 पराग्ये रागशून्यतायाम् मनीयोगविरहे । "श्रीदार्य
 ग निटवमस्वित्पुण्यसुडासिन्नूहगोनिमतितामपगस्य भै
 न्या ' भैम० "श्रीपात्रिनिपनहेतोर्व्यमपि कृत्वा किमौ-
 टायम्" पद्यापत्तौ ।
 श्रीदुम्बरक प्र० उदुम्बरस्य विषयोदेम राजन्वा० षुञ् ।
 । उदुम्बरविषये देगे । तस्य शभूह इक्षुधिकाराम् राज-
 न्या. ० षुञ् । नतुसमूचे न० ।
 श्रीदुम्बरावण प्र० श्री उदुम्बरस्य गोत्रापत्यम् मडा० षुञ् ।
 उदुम्बरस्य गोत्रापत्ये । यननरापत्ये इञ् । श्रीदुम्बरे
 तटावाननरापत्ये प्र स्तो भित्वा ङीप् ।
 श्रीदुग्गात् न० उदुगात्तर्भ्राम् सुदन्तत्वात् षण् । उद्गात्
 सात्त्विकभेदेय । धर्मो "स्वस्तिद्वैत आहवनीये'
 फाला. ०. ५. १. २, उद्गात्तयेदर्शिते भेदे स्वस्तिवाह-
 वनीये जुहोति" कर्क । उद्गात्तः कर्म भावो वा उ-
 द्गात्ता० अण् । उद्गात्त उद्गात्तामात्रके रक्षकवि
 इतदुभावे च ।
 श्रीद्वाहमानि प्र० स्तो उद्गाहमानस्यापत्यम् इञ् ततोयुनि
 फक् तस्य पैता० नुद् । उद्गाहमानस्यापत्ये २नदीये
 दुपापत्ये प स्तिया गौरा० ङीप् । ततो मवादी नद्वा०
 ष । श्रीद्वाहमानोच तद्वादी द्वि० ।
 श्रीदुग्गमण द्वि० उदुपहणाय साधु अण् वेदेहस्य भ । कर्तु-
 पहणसाधने 'सर्वापि हू तौ दीक्षायायञ् श्रीदुग्गमणानि"
 उदुग्गमनीते वा ययोऽस्मात्तोकाह्वेवशोकममि यहीवते"
 गत० ना० २, १. ४. १, "श्रीदुग्गमणानि जुहोति स्थार्या
 सुवेणाह्वया इति प्रतिमन्त्रम्" फाला. ०. ७, २, १. ६ ।
 भत्याभावे श्रीदुग्गहणमपत्यम् ।
 श्रीदुग्गक द्वि० उद्दुग्गस्य वसिष्ठदेयादि शरीरस्था० षुञ् ।
 उद्दुग्गवसिष्ठदेयादौ ।
 श्रीदुल्लक न० उद्दालेन उद्दलेन निर्दल अण् च प्राया
 कन् । "प्रायो वल्लोकेमध्यस्था कपिताः सत्य
 कीटका । कुर्वन्ति कपिष सत्य तत् स्यादौहासक मधु"
 इत्युक्ते वल्लोकेकोटवभृते मधुनि 'श्रीदुल्लक वसि-
 ष्ट स्वर्ग्य कवविपापहम् । कृपावसुष्पापत्यश्च कटुपापश्च
 पिप्तकत्" तद्गुणा यद्यकोत्ता चेदा ।
 श्रीदुल्लकि प्र० श्री उद्दालकस्यैरपत्यम् इञ् । उद्दालका-
 पत्ये गौतमे षण् विदां मनुष्यजातिवात् ङीप् । तत

चूनि फक् । श्रीहालकायन तरोययुषापत्ये प्राच्यभरने
 त वङ्गधकत्वात् तस्य बह्वु लुक् । उद्दालका । तदीय-
 युषापत्वानि प्राच्याभि भारतानि वा

श्रीहल्य न० उहत्स भावः । अविनीतभावे तञ्च "अस्रयान्य
 गुणदीर्घानामौहत्याद्यसहिष्णता" सा०द० उक्तञ्चणम् ।

श्रीहारिक त्रि० उद्दाराय उद्दालदानाय प्रभवति ठञ् ।
 विभागकावे उद्दाराद्ये देये द्रव्यभेदे । 'विप्रस्थौद्धारिक
 देयभेकांशस्य प्रधानतः" मनु ।

श्रीहारि पु० उद्दारास्यपरपत्यम् इञ् । उद्दाराय पुत्रे
 खण्डिके षष्ठी । "खण्डिक एवौद्धारिरस्य मायश्चित्त
 वेद" यत० मा० १,८,२४,१ । [राजनि० ।

श्रीह्रिञ्ज न० उद्भिद्य जायते जन-उ सार्थेऽण् । पांशुलवणे
 श्रीह्रिद न० उद्भिन्नति उद्भु+भिद-क-सार्थेऽण् । १पांशुलवणे ।

'श्रीह्रिद' पांशुलवण यज्जात भूमित स्वयम् । चार
 गुरु कटुस्निग्ध स्नेहल' वातनाशनमिति" तस्य गुणा
 "विदाय्य भूमि मिन्ना यन्महत्या धारया स्ववेत् । तत्तोय-
 भौह्रिद नाम वदन्तीति महर्षये" इत्युक्ते २जलभेदे च
 "श्रीह्रिद वारि पिच्छमविदाह्यतिशयोक्तम् । प्रोथन'
 मधुर' बल्यभोगहातकर चषु" । यद्यकान्तरम्
 मृशते आन्तरिचक्षुसुह्ना "तस्यालाभे भौम' तद्वाका-
 शगुणबद्धल तत्पुनः सप्रविधम् । तद्यथा कौप नादेय
 सारस ताढाक प्राक्षवण्यभौह्रिद'चौण्ड्रमिति । तत्र व
 म'खान्तरिचक्षुसुह्रिद वा सेवेत मद्वागुण्यत्वात्" इत्यादि
 उक्त्वा "कफघ्न दोषन हृद्य चषु मन्त्रवणोद्गमम् । मधुर
 पित्तशमभमविदाह्यौह्रिदम् षट्ठम्" । तद्गुणाः उक्त्वा ।
 श्रीह्रिदलवण्यगुणास्तु तत्रैव । "लघु तीक्ष्णोष्णसत्त्वोदि
 स्तम्भ' वातातुलोममम् । सुतिक्र' कटुस प्तार' विद्याल्लय-
 णभौह्रिदम्"

श्रीह्रिय न० उद्भिदोभावः ष्यञ् । यत्वादीमाहृत्पत्तौ ।
 "जल' च न श्रीह्रिय च मे यत्तेन कल्पनाम्" यजु०
 १८,८, उद्भिदोभावः श्रीह्रिय' श्रुतादितरोरुत्वान्ति
 वेददी० ।

श्रीद्याव त्रि० उद्यावस्य व्याख्यामोद्यन्वः । तत्र भरो वा षग
 यना० षण् । १उद्यावस्याख्यानपत्ये २तत्र भवे च ।

श्रीहाहिक त्रि० उद्दाहकावे जम्' दीयते वा ठञ् । वि-
 दाहकाणे १शब्दे दीयमाने च "विदाधनन्तु यदास्य तत्तस्यैव
 धन भवेत् । मैत्रमौहाहिकञ्चैव माघुपर्किकमेव च"
 ऋति "पितृद्रव्याविनाशेन यदन्वत् स्वयमर्क'येत् ।

मैत्रमौहाहिकञ्चैव दायोदाना न तद्भवेत्' यान् । १त्-
 सर्वैरविभाज्यम् । [हृत्ते २तत्सच्चिद्रूपदेशादौ च

श्रीहेप त्रि० उद्देप+चद्वर्याम् सङ्ख्या० षण् । उद्देमेन १नि-
 श्रीधस त्रि० उधस इदम् षण् । उध सम्बन्धिनि "यवस ज-
 ग्धरुदिन नैव दोग्धप्रौधस पयः" भाग० ४,१०,१६
 मवाद्यै त शरीरावयवत्वात् यत् उधस्यमित्येव । "उ-
 धस्यमिच्छामि तत्रोपभोक्तुम्" रघु । श्रीधस्यमिति क
 चित् पाठ सार्थेऽण्णन्तया समर्थम् ।

श्रीत्रिव न० उत्रेत् कर्म भावो वा उद्गमात्वादि० षञ् ।
 उत्रेत् १कर्म षि उत्रयने २तद्भावे च । तस्य धार्म्यम्
 षदन्तत्वात् षञ् । २उत्रेत्त्वर्धर्मो च ।

श्रीपकस्मिं क त्रि० उपकर्ष्य प्रायभवः ठक् । कर्ष्य समीपे
 प्रायप्रभवे । "श्रीपकस्मिं कलोचनः" । भट्टिः ।

श्रीपकलाप्य त्रि० उपकलाप' मध परिहृत्वा० ज्ञ् ।
 कलापः समीपभवे ।

श्रीपकायन पुंस्त्री उपकस्य गोत्रापत्त' नडा० फक् । उपकस्य
 गोत्रापत्ये । ब्रह्मत्वे हन्तेऽहन्ते च वा फको लुक् । उपका
 उपकायना । उपकलापका' श्रीपकायननामवायना ।

श्रीपगव पु स्त्री उपगतोगौरस्य उपगुगौप तस्यापत्यम् षण् ।
 १गोपासकपुत्रे २तद्याजिपुत्रे च लक्षणया उपगुशब्द-
 लक्षणविप्रोऽपि उपगुशब्देनोच्यते "य' वर्ये याजयेदास्तु
 स तदस्यैवमापुयात् । सदोवर्षेण वर्षे'ये स्वैवमेवात्रवीदुभ्यु
 हारीतोक्ते । तत्सम्बन्धिनि २शक्तये ३शब्दे ५च घे च
 तस्यापत्ये त स्त्रियां ङीप् । श्रीपगवस्येदम् गोत्रचरण्यात्
 बुञ्' पा० बुञ् । श्रीपगवक श्रीपगवसम्बन्धिनि "तत आ-
 गत" इत्यधिकारे "गोत्रादह्वयत्" पा० युञ् । श्रीपगवक
 ततव्यागतेऽर्थे । तेषा समूह गोत्रोच्छोद्रेत्यादिना युञ् ।
 श्रीपगवक तत्समूहे न० श्रीपगवोमक्तिरस्य "गोत्रक्षत्रिया-
 स्वभ्यो षड्चञ् बुञ्"पा० । श्रीपगवक तद्भक्तिपुक्ते त्रि०

श्रीपगवि पुंस्त्री उपगतो गां गिर पतित्वेन उपगवोमीपति-
 लस्यापत्यम् ङातो वा इञ् १गोप्यतेरपत्ये २तच्छात्रे
 उत्रवे पु० "क्षयमिष पुलिने यमस्वसुस्ता सस्यित श्रीप-
 गविर्निशा ततोऽगात्" भाग० १,४,२८ "श्रीपगविरुद्ध च
 श्रीधरः"

श्रीपग्रस्तिक पु० उपपन्न पासकाल' भूत स्वधत्तया
 व्याप्त "तमधीचोभ्यतो भूतोभाषी या"पा० ठञ् । उप-
 यासकालस्य स्वधत्तया व्यापके १चन्द्र २सूर्ये च यद्दर०
 श्रीपच(ज)न्वनि पु०उपच(ज)न्वनस्यापत्यम् इञ् । शुक्रवज-

अःक्षणं वंगीये अयिभेदे । “श्रीपन(ज)भ्यनेरौप(ज) भ्यनि गत० १४, ५, ५, २१ । १४ ७, ३ २६, नाङ्गणे च । श्रीपचारिक प० उपचार+स्वार्थे-विनयादि० ठक् । उप चारे उपचारश्च लक्षणया बोधनम् सेनञ्च । उप- न र प्रयोजनस्य ठञ् । उपचारचेतके लि० । भिन्या ङीप् । श्रीपकारिका उक्ति ।

श्रीपच्छन्दसिक लि० उपच्छन्दसा निर्दत्त वा० ठक् । उप- च्छन्देन निर्दत्ते । “व्यात्म्याम सुरारिकान्नाश्रीप- च्छधिक ऋदा विनोदम्” छन्दोमञ्ज० । “गङ्घ्रियमेऽष्टौ समे कलास्तथा समे य्यु नौ निरन्तरा । न समान् परा- त्रिता कला” इति वैताकीयाद्यलक्षणयुक्ते “पर्यन्ते रीं तथैव गेपमौपच्छधिक सुधीभि” इ० र० उक्ते २ मात्वात्त भेदे न० । “पुष्पितापाभिध केविटौपच्छधिक पिडु’ इत्युक्ते ३ पुष्पितापाख्यवर्षहत्तच्छन्देभिदे च ।

श्रीपजानुक लि० उपजानु जानुसमीपे प्रायभव ठक् । जा नुसमीपपर्यन्तव्यापके “पाणो यथोपजातकौ” भट्टि ।

श्रीपतस्विनि इ० उपतस्विनस्यापत्यम् इज् । उपतस्विनस्या- पत्ये रामनामके षमौ । “तदुद्दोवाच राम श्रीपत- स्विनि” गत० ब्रा० ४, ६, १, ७ ।

श्रीपदेशिक लि० उपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपदेशी- पजीविनि । उपदेशेन प्राप्तेः बा० ठक् । २ उपदेशेन प्राप्ते च

श्रीपद्रविक लि० उपद्रवमधिकृत्य क्तोपत्य ठक् । उपद्रवाधि कारेण सुश्रुतातर्गते पत्यभेदे ष च “अघात श्रीपद्रविक मध्याय व्याख्यास्थान” इत्युपक्रमस्य उत्तरतन्नागतं सुश्रुतकृत ।

श्रीपद्रष्टा इ० उपद्रष्टृ+स्वार्थे घ्यञ् । पुरुषमेधीये देव- भेदे । “विविक्तं अक्षारम्, श्रीपद्रष्ट्यानुसक्षारम्” यजु० २० १२ । तत्र तदुद्देशेनानुसक्षारं हारपाचसेवक व्यालभ्यत्वेन विहित ।

श्रीपधर्म्म उपधर्म्म+स्वार्थे चातुर्व० घ्यञ् । अयल्लधर्म्म । ‘लोकानु व्रता सतिविमोहमतिप्रसोभ वेद्य विधाय बहु भाष्यत श्रीपधर्म्मम्” भाग० १७, ७८ ।

श्रीपधेनव इ० उपगताधेनुरस्य तस्यापत्यम् ऋण् । सुश्रुतोक्ते धन्वन्तरि प्रति प्रश्नकारके ऋषिभेदे । “काशीराज टिवोदास धन्वन्तरिमौपधेनवधेनुरणोरभ्रपुष्कलावतकर- वीर्यगोपुररक्षितसुश्रुतप्रवृत्तय ऊचु । “श्रीपधेनवमौ- रस्य सौश्रुत पौष्कलावतम्” सुश्रु० । [रघाङ्गे ।

श्रीपधेय न० उपधीयते इत्युपाध रघाङ्ग तत्र स्वार्थे ङञ् ।

श्रीपनायनिक लि० उपनयन प्रयोजनस्य ठक् अनुश० द्विभदृष्टि कुल्लू० पस्तुत उपनयनगण्टोऽपि उपनय- नाथे प्रागक्त तत ठक् इत्येव न्यायम् । उपनयन- प्रयोजनके विधाने “एष प्रोक्तोद्विजातोनामौपनायनिको विधि मत् । उपनायनाय जित ठक् । २ उपनयन धने च । ३ ब्रह्मचरविद्या काल श्रीपनायनिक पर” याज्ञ० ।

श्रीपनासिक लि० उपनास भयः ठक् स्त्रिया ङीप् । ना- सासमीपभवे । “द्विर्हादग नासाया तासामीपनासिका च तद्यस्ता परिहृते” सुश्रुत ।

श्रीपनिधिक न० उपनिधरेव स्वार्थे ठक् । “वासनभ्यमना ख्याय हृकोऽन्यस्य यदर्पते । इत्य तटौपनिधिक प्रतिदेश तथैव तम्” याज्ञ० विष्टतिरुपनिधिगङ्गे टय्या ।

श्रीपनिपत्क लि० उपनिपटा तदुक्तोपदेशेन जीवति वेतना० ठक् । उपनिपटुक्तोपदेशेनोपजीविनि ।

श्रीपनिपट इ० उपनिपत्वेवाभिव्यक्त्ये तौपिभ्योऽण् । उप निपन्मातृवेद्ये इपरमात्मनि । “तन्वौपनिपट पुरुष ट्क्का- मि” इ० उ० । उपनिपत् ब्रह्मविद्या तस्या इटम् । ३ ब्रह्म प्रतिपाटके वाक्यादौ स्त्रिया ङीप् । “विधिधाश्रीप- निपटोरात्मस सिद्धये श्रुतो” मत् । उपनिपट् मय प्रकाश तस्याव्याख्यानो पत्योवा ऋगवना० ऋण् । उपनिपत्प्रकाशे ३ ब्रह्मणि तस्याव्याख्याने षपत्ये च ।

श्रीपनीविक लि० उपनीवि नीविसमीपे प्रायभव ठक् । नीविसमीपे प्रायभवे “श्रीपनीविकमरुत्स किट स्त्री वल्लमस्य करमात्मकाराभ्याम्” भाषः “बद्धोदुर्बलरक्षार्थं म सिधेनौपनीविकः” भट्टि ।

श्रीपपच्च लि० उपपच्चं ब्राह्ममूळं तस्येदम् घ्यञ् । ब्राह्म- मूलसम्बन्धिनि । “तस्मादिमा मजा क्षोमया जायन्ते यस्मादासा पुनरिव प्रश्नभ्रूख्योपपच्याणि दुर्धरेणानि जा- यन्ते” गत० ब्रा० ११, ४, १, ६ । “उपपच्च ब्राह्ममूलं तसुसम्बन्धीनि” भा० ।

श्रीपपत्तिक लि० उपपत्त्या कल्पितम् ठक् । उपपत्त्या कल्पिते २ युक्ते । “श्रीपत्तिकसाकार प्रयच्छस्वेति भारत । भा० अत० ६२ अ० ।

श्रीपपातिक लि० उपपातेन उपपातकेन गोबधादिना च इट ठक् । उपपातके च इट्टे “पितृडिट् पतित परलो यच्च स्यादौपपातिक” नारः “यच्च स्यादुपपात- कीति” मन्नागठत षाट । [ब्राह्मोपरत्ये ।

श्रीपवारवि पु स्त्री उपवृ-होरपत्यम् बाङ्गा० इज् । उच्यत

श्रीपभृत त्रि० उपभृता पात्रेण सञ्चितं शैविकोऽङ्ग । उपभृत्पात्रेण सञ्चिते हविरादौ । “ब्रह्मानुज्ञातोऽनुयाजैस्त्रिभिरत्नौपभृतं समानीय” कात्या० १,५,२ अघ्ययु रौपभृतमाघ्य सशेषं जुहुवा समानीय” कर्क । तस्येदम् अण् । २ उपभृत्सम्बन्धिनि “श्रीपभृतासादनम्” कात्या० ५,४,२८, श्रीपभृतसुपभृत्सम्बन्ध्यासादनम्” कर्क । “सव्या श्रीपरित्त्वौपभृतानि” कात्या० ६,७,७ ।

श्रीपमन्यव पु स्त्री उपमन्योरपत्य विदा० अञ् । उपमन्योरपत्ये स्त्रियां ङीप् । “प्राचीनशास्त्रश्रीपमन्यव सत्यवस यौचुपि” । “श्रीपमन्यव ! किं त्वमात्मानं सुपाशु ?” इति च्छा० उ० ।

श्रीपमिक त्रि० उपमया निर्दिष्टं ठक् । उपमया निर्दिष्टे । “अम्नायकाया इत्यनिर्वाह श्रीपमिक ” ‘मधु सोममित्त्वौपमिक भावते” । “पीपित्तिकामध्येत्वौपमिक पीपित्तिका येल्लेतेर्गतकर्मण्ये” इति च निरु० ।

श्रीपस्य न० उपसा+चातुर्व० स्त्रार्थे घञ् । उपसायाम् २ सादृश्ये “प्राणा यथात्मनोऽभीष्टा भूतानामपि ते तथा । आत्मौपस्येन सर्वत्र दया कुर्वन्ति साधवः” हितोप० । “आत्मौपस्येन सर्वत्र” गीता “सा पूर्णा यदि सामान्यधर्म्म श्रीपस्यवाचि च” । “श्रीपस्यवाचिनो श्रोतृसमासे तद्धिते द्विधा” इति च सा० ६० ।

श्रीपयज त्रि० उपयजइदम् अण् । उपयज० सम्बन्धिनि उपयद् च तच्छब्दे दर्शितं । “मार्जिते प्रोष्यत्यनीदौपयजानङ्गारानाहरति” कात्या० ६,६,७,

श्रीपयिक त्रि० उप+यय-घञ् उपययत्तेन सञ्ज० ठक् चक्षुष । उपययस्ये, २ युक्ते न्यायागतवस्तुनि च । “एतत्तव महाराज ! पुत्रेषु तेपु चैव हि । उत्तमौपयिक मन्ये मोक्षेण सह भारत ।” भा० अा० २०४ अ० । स्त्रियां ङीप् । “नचैवौपयिकी भार्या सातृपी कृपणा तव” मा० व० २८० अ० “यदश्रीपयिक कार्यं तस्मिन्निवृत्तमर्हति” भा० उ० १७७ अ० । उपययव विनया० स्त्रार्थे ठक् चक्षुष । उपयये पु० । “शिवनौपयिक गरी वसीम्” किरा० । “श्रीपयिकम् उपायम्” मन्त्रि० ।

श्रीपयोगिक त्रि० उपयोग प्रयोजनमस्य ठक् । उपयोगनिमित्ते “अथातः क्षेत्रीपयोगिकं चिकित्सितं व्याख्यासाय” सुशु० स्त्रियां ङीप् ।

श्रीपरिष्ट त्रि० उपरिष्टात् भव अण् । अनेहकतविलेभ्य एव” वासि० निवसात् न त्यप् टिबोप । उपरिष्टाङ्गवे ।

श्रीपरोधिक त्रि० उपरोध० प्रयोजनमस्य ठक् । उपरोधनिमित्ते २ षैबने दण्डे पु० ऐमच० ।

श्रीपल त्रि० उपल्लादागतं शृङ्खला० अण् । श्वायस्थानरूपोपल्लादागते । उपलस्येदम् अण् । २ प्रस्तरसम्बन्धिनि ‘यथा श्लेबेनौपलेन निमज्जत्युदके तरन्” मत्तु ।

श्रीपवसथिक त्रि० उपवसथे भव ठक् । उपवसथकर्त्तव्ये कर्मादौ । उपवसथस्य नाम यागपूर्वदिवसस्य उपवसथस्ये उक्तं । अण् श्रीपवसथ्य तत्पार्थे । “अग्निप्रथयनीया श्रीपवसथ्येऽनियम” आश्र० श्री० ४,१,२६ । स्त्रार्थे घञ् । “यागपूर्वदिने च । “श्रीपवसथ्येऽङ्गि” श्रुति ।

श्रीपवस्त न० उपवस्तमेव प्रज्ञा० अण् । उपवस्ते उपवस्तु कर्म अण् । उपवसि । उपवस्ता प्राप्नोऽस्येति विभृष्ट्र “अतोरण्” पा० छत्रप्रदर्शन प्रामादिकमेव । तत्र अस्त्यन्दस्यैव यदण् न तु अस्त्यस्य तथात्वे अतोऽण् इत्येव स्यात् आर्त्तवमित्युदाहरणं चासङ्गतम् इति बोध्यम् “मावान् मधुमसूराश्च यज्जवेदौपवस्तु छत्” इति ।

श्रीपवास त्रि० उपवासे दीयते व्युटा० अण् । उपवासमते दीयमाने द्रव्ये ।

श्रीपवामिक त्रि० उपवासे वापु शुडा० ठक् । उपवासे वाधौ । तस्मै प्रभवति सन्नापा० ठक् । उपवाससमर्थे च श्रीपवास्य न० उपवास+वातुर्व० स्त्रार्थे घञ् । उपवासे ‘उच्छ्रय्येन यदानोतं पीत्वा वारि समाहितः । श्रीपवास्य तदाऽकाशींश्रावय सह सोतया” रामा० ।

श्रीपवाह्य ष० उपवाह्य एव स्त्रार्थेऽण् । उपवाह्ये रथादौ “श्रीपवाह्यं कुवेरस्य शार्ङ्गभौम इति श्रुतं” रामा० । सर्वाद्य भूमिपु विदित अण् । शार्ङ्गभौम इत्यर्थे ।

श्रीपविन्द्वि पु स्त्री । उपविन्दोरपत्यम् बाह्वा० इञ् । उपविन्दोरपत्ये स्त्रियां ङीप् । [येशेनोपलोविनि ।

श्रीपवेशिक त्रि० उपवेशेन जीवति वेतमा० ठक् । उप-

श्रीपश्लेषिक त्रि० उपश्लेषेण निर्घटितं ठक् । एकदेशेन सम्बन्धे आधारभेदे “श्रीपश्लेषिको वैश्विकोऽभिध्यापक-खेत्वाधार स्त्रिधा” सि० कौ० ।

श्रीपसंक्रमण त्रि० उपसंक्रमणे दीयते व्युटा० कण् । उपसंक्रमणे देये स्त्रियां ङीप् ।

श्रीपसद् उ० उपसञ्च्योऽस्मिदस्ति विहृक्ता० अण् । उपसञ्च्युक्ते श्वाधाये २ अतृवाके च । उपसत् समीपस्थानं तदस्यस्य प्रज्ञा० अण् । १ इत्ये “प्रज्ञापतिकामसौपसद्” कात्या० २२,१,१२ । “श्रीपसदोद्वय” कर्क

श्रीपसर्गिकं त्रि० उपसर्गाय प्रभवति सनापा० ठञ् । उप-
सर्गसमर्था । स च सुशुभोक्त रोगभेद यथा “व्याधि-
विशेषास्तु प्रागभिहिते सर्व एवैति त्रिविधा साध्या
वाप्या प्रत्याख्येयास तत्रैतान् भूयस्त्रिधा परीक्षेत
किमसावौपसर्गिकं प्राक्षेवसोऽन्यलक्षण इति तत्रौप-
सर्गिको य पूर्वोपसर्गं व्याधि लपन्यकालजातो व्याधि-
रूपसूजति स तन्मूल एवोपसर्गसम्भव ” इति । वैद्यकालरे
तु “कफोऽनुलोमसातेन यदि पिपासुतुगो भवेत् । खेद-
शैत्यादिभिर्जुष्टसदा भवति मानस । प्रतिजोमः पुमलोमः
स्वास्थ्रमायाति तत्क्षणात् । औपसर्गिक एयान्य सन्निपात
उदाहृत ” इत्युक्ते रवातादिष्विपाते च । श्देवारिष्ट
सूचके यहदौस्त्रादौ । ४ उपसर्गसम्बन्धिनि त्रि० शब्द
कल्पद्रुम । तन्मूल सृग्यम् सम्बन्धिन्यर्थे ठकोऽम्भरणात्
कोपान्तराभावाच्च । भीसे उपासके ।

श्रीपस्थानं त्रि० उपस्थानं शीलमस्य कृता० ष । उपस्थान-
श्रीपस्थानिकं त्रि० उपस्थानेन सेवनेन जीवति वेतना०
ठक् । सेवनोपजीविनि ।

श्रीपस्थानं न० उपस्थस्य माय कर्म वा ष्यञ् । उपस्थव्यापार-
साध्ये सुखे । “श्रीपस्थानं जैह्वारुकापय्यात्” भाग० ७, १५, १६
“श्रीपस्थानं जैह्वारु वज्र मन्वसाम ” भाग० ७, ६, १४ ।
श्रीपस्थानं जैह्वारु जैह्वारु सुखम् ” श्रीधर ।

श्रीपहारिकं त्रि० उपहाराय साधु ठक् । उपहारार्थे इत्ये
“परमाद्धेन यो दद्यात् पितृष्णामौपाहारिकम्” भा०
अनु० ६० १० श्लो० ।

श्रीपाधिकं त्रि० तेन निर्हृत्तं वा० ठञ् । उपाधिकते
स्त्रियया ङीप् “रुद्र” सङ्केतवज्राम सेव स च्चेति कीर्त्तते ।
नैमित्तिकी पारिभाषिक्योपाधिक्यपि तद्विदा” शब्दय०

पुरुषस्य बन्धस्तु औपाधिक एव न नैमित्तिक नापि
ताम्बिक इत्येतत् सं० सू० माध्ययोर्निर्णीते यथा
“न स्वभावतो बहस्य मोक्षसाधनोपदेशविधि ” सू०

“दृष्टान्त्यनलिङ्गेषोर्भोक्षस्वोक्ततया बन्धोऽल ह खयो-
नएव तस्य बन्धस्य पुरुषे न स्वाभाविकत्वं वक्ष्यमाणलक्षण
एवमसि यतो न स्वभावतो बहस्य मोक्षाय साधनोपदेश-
स्य विभिरुत्थानं नियोज्यानां घटते । न ह्यन्ने स्वा
भाविकारौष्ण्यश्लोच सम्भवति । स्वाभाविकस्य यावदु-
द्वयभावित्वादित्यर्थे । तदुक्तमीश्वरगीतायाम् ।

“यथाका भविमोऽस्त्वो विकारो स्यात् स्वभावत ।
न हि तस्य भवेन्नुक्तिर्ज्ञान्तरयतैरपि” ।

“यस्मिन् सति कारणविलम्बाद्विषमो यस्तोत्पत्तो
न भवति तस्य तत् स्वाभाविकमिति स्वाभाविकत्व
लक्षणम् । ननु सर्वदोषलम्भापत्तेर्दुःखस्य स्वाभाविकत्व-
यद्वा नशीति चेन्न त्रिगुणात्मकत्वेन चित्तस्य दुःख-
स्वभावत्वेऽपि सत्त्वाधिक्येनाभिभवत् सदा इ खातुपलब्धि-
पदात्मनोऽपि तदनुपलब्धिसम्भवात् । इ स्वस्वाभाविकत्व-
वादिभिर्नैमित्तिकस्यैवात्मताभ्युपगमाच्च । अथैवसात्वता-
यादेव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न । अहं ब्रह्मोऽस्मिन् स्थिति
बन्धसामानाधिकरण्यादेव मोक्षस्य पुरुषार्थत्वादिति ।
भवत्वमनुष्ठानं तेन किमित्यत आह ” भा० ।

“स्वभावस्थानप्रायित्वादननुष्ठानलक्षणसमागम्यम्” सू० ।

“स्वभावस्य यावदुद्वयभावित्वात्प्रोक्षासम्भवेन वत्साध-
नोपदेशानुत्तरमनुष्ठानलक्षणसमागम्य स्यादित्यर्थे भा० ।
ननु श्रुतिवत्साधनानुष्ठानं स्यात् तत्राह ।

“नाशक्योपदेशविधिरूपदिष्टेऽन्युपदेशः” सू० ।

“नाशक्याय फलायोपदेशस्यानुष्ठान सम्भवति । यत
उपदिष्टेऽपि विहितेऽप्यशक्योपाये स उपदेशो न भवति ।
किन्तुपदेशाभास एव “वाधितमर्थं वेदोऽपि न बोधय-
तीति” न्यायादित्यर्थे ” भा० अत्र यदुते ।

“गुरुपटवद्दीजवर्षेत्” सू० ।

“ननु स्वाभाविकस्याप्युपायो ह्यस्यते । यथा गुरुपटस्य
स्वाभाविकं गौक्ष्यं रागेष्वापनीयते । यथा च कोजस्य
स्वाभाविकस्य गुरुपटवद्दीजवर्षेत् । अत गुरुपट-
वद्दीजवर्षेत् स्वाभाविकस्य बन्धस्याप्युपाय पुरुषे सम्भवतीति
तद्वदेव तत्राधनोपदेश स्यादिति वेदित्यर्थः” भा० ।
समापत्ते ।

“यस्मिन् भ्रुवात्तद्भवत्या नाशक्योपदेश ” सू० ।

“रुद्रहृदानयोरपि नाशक्याय स्वाभाविकायोप-
देशो चोक्ताना भवति । कुतः यस्मिन् भ्रुवात्तद्भवत्याम् ।
हृदानयोरपि हि गौक्ष्यादेराविर्भावितरोभावाभेव भवत ।
न तु गौक्ष्याद्गुरुपटवद्दीजवर्षेत् भवति । रुद्रकादिव्यापा-
रैर्योगिसङ्ख्यादिभिश्च रुद्रपटवद्दीजवर्षेत् पुनः गौक्ष्याद्गु-
रुपटवद्दीजवर्षेत् । अन्वेऽपि दुःखगति-
रोभाव एव मोक्षोऽस्त्विति चेन्न इ चानुत्पन्ननिर्हृत्तरेषु लोके
पुरुषार्थत्वात्तुमानात् श्रुतिस्मृतयोः पुरुषार्थत्वसिद्धे च न ह
हृदानयोरपि तिरोभावमात्रस्येति । किञ्च दुःखगति-
रोभावमात्रस्य मोक्षत्वे कदाचिद्योगीश्वरसङ्ख्यादिना
यस्य द्वयस्य अटवीजैविव रुद्रोऽपि सम्भवेनाविर्भाव

त्तिरिति" मा० । स्वभावतो बन्धं निराकृत्य निमित्तेभ्यो ऽपि बन्धसमाकरोति ह्यत्रजातेन । पुरुषे इ खस्य नैमित्तिकत्वे ज्ञानाद्युपायोच्छेद्यत्व न घटेत् । अनागतवस्थसूक्ष्म इ खस्य यावद्द्रव्यभावित्वादिताशयेन नैमित्तिकत्वं निराक्रियते ।

"न कालयोगतो व्यापिनो नित्यस्य सर्वसम्बन्धात्" सू० ।

"नापि कालसम्बन्धनिमित्तक पुरुषस्य बन्धं कृतं ? व्यापिनो नित्यस्य कालस्य सर्वावच्छेदेन सर्वदा सक्ता-सुक्तसकलपुरुषसम्बन्धात् सर्वावच्छेदेन सदा सकल-पुरुषाणां बन्धापत्तेरित्यर्थः । अत्र च प्रकरणे कालदेश-दर्शनादीनां निमित्तत्वषामान्यं नापलप्यते श्रुतिस्मृतियुक्ति-भि सिद्धत्वात् । किन्तु यच्चैमित्तिकत्व पाकलरूपादिब-न्धनिमित्तजन्यत्व तदेव बन्धे प्रतिविध्यते पुरुषे बन्धस्यौपाधि-कत्वाभ्युपगमात् । ननु कालादिनिमित्तकत्वेऽपि सहकार्य-त्वरसम्भवासम्भवाभ्यां व्यवस्था स्यादिति चेत् एव सति यत्सयोगे सतप्रपञ्चं बन्धस्यैव सहकृत् रिषि लाघवाद्बन्धो युक्त पुरुषे बन्धव्यवहारस्यौपाधिकत्वेनाभ्युपपत्तेरिति कृतं नैमित्तिकत्वेनेति" भा० "न देशयोगतोऽप्यस्यात्" सू० । "देशयोगतोऽपि न बन्धः कृतः ? अस्यात् पूर्वसूत्रो-क्तान्मुक्ताकसर्वपुरुषसम्बन्धात् सुक्तास्यापि बन्धापत्तेरि-त्यर्थः" भा० ।

"नावस्यातो देहधर्मत्वान् तस्या" सू० ।

"सङ्घातविशेषरूपताख्या देहरूपा यावस्या न तच्चिनि-ततोऽपि पुरुषस्य बन्धः । कृतः ? तस्या अवस्याया देह-धर्मत्वात् अचेतनधर्मत्वादिप्रत्ययैः । अन्यधर्मस्य साक्षाद-न्यबन्धकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । सुक्तास्यापि बन्धापत्तेरित्यर्थः" भा० । ननु पुरुषस्यावस्याया किं बाधकं तत्राह ।

"असङ्गोऽयं पुरुष इति" सू० ।

"इति शब्दो हेत्वर्थः । पुरुषस्यासङ्गत्वात्तस्याया देह-मात्रधर्मत्वमिति पूर्वसूत्रेणान्वयः । पुरुषस्यावस्थारूप-विकारस्वीकारे विकारहेतुसयोगाख्य सङ्गः प्रसज्येतेति भावः । अवस्थत्वे च श्रुतिः । "स यदत्र किञ्चित् पश्य-त्तत्रान्वागतस्तेन भवति असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति । सङ्गस्य सयोगमात्रं न भवति । कालदेशसम्बन्धस्य पूर्वसङ्गत्वात् । श्रुतिस्मृतिषु पद्मपत्रस्यजलेनेव पद्मपत्रस्यासङ्गताया पुरु-षासङ्गताया दृष्टान्तात्प्रवणञ्च" भा० ।

"न कर्मणान्यधर्मतादृतिप्रसङ्गे" सू० ।

"न हि विहितनिषिद्धकर्मण्यापि पुरुषस्य बन्धं कर्म

णासमात्तधर्मत्वात् । अन्यधर्मेण साक्षादस्यस्य बन्धे च सुक्तस्यापि बन्धापत्तेः । ननु स्वसोपाधिकर्मणा बन्धाङ्गी-कारे नाय दोष इत्याशयेन हेत्वन्तरमाह । अतिप्रसङ्गे-त्येति । प्रलयदावपि इ खयोगरूपबन्धापत्तेरित्यर्थः । सह-कार्यन्तरविलम्बतो विलम्बकल्पेन च प्रागेव निराकृतं न कालयोगत इत्यादिह्यत्र इति" भा० ।

नन्वेवं इ खयोगरूपोऽपि बन्धं कर्मषामानानाधिकर-णत्वाद्गुरोधेन चित्तस्यैवास्तु इ खस्य वित्तधर्मताया सिद्ध-त्वात् । किमर्थं पुरुषस्यापि कल्पते बन्ध इत्याशङ्क्यावासाह । "विचित्तभोगातुपपत्तिरन्यधर्मत्वे" सू० ।

"इ खयोगरूपबन्धस्य वित्तभावधर्मत्वे विचित्तभोगातुप-पत्तिः । पुरुषस्य हि इ खयोगं विनापि इ खसाक्षात्का-राख्यभोगस्वीकारे सर्वपुरुषदुःखादीनां सर्वपुरुषभोग्यता स्याद्वियामकामाभात् । ततश्चायं इ खभोगात्तयं च हृत्-भोगेतितादिरूपभोगैचित्तं नोपपद्यतेत्यर्थः । अतो भोगवैचित्त्योपपत्तये भोगनियामकतया इ खदियोगरूपो बन्धः पुरुषेऽपि स्वीकार्यः । स च पुरुषे इ खयोगः प्र-तिबिम्बरूप एवेति प्रागेयोक्तम् । प्रतिबिम्बस्य सोपाधि-हत्तरेयं भवतीति न सर्वेषु सा सर्वदुःखभोग इति भावः । "वित्तवृत्तिभोगे च पुरुषस्यानादि स्वस्वामिभावः सम्बन्धो हेतुरिति"योगभाष्यादयं सिद्धान्तः सिद्धः । वित्ते च पुरु-षस्य स्वत्व स्वमुक्तवृत्तिवासनावस्थमिति । यत् त्वं चित्त-स्यैव बन्धमोक्षौ न पुरुषस्येति श्रुतिस्मृतिषु नीयते तद्विम्ब-रूपदुःखयोगरूपं पारमाधिकं बन्धमादाय बोध्यम्" भा० । साक्षात् प्रकृतिनिमित्तकत्वस्यपि बन्धस्याभाकरोति ।

"प्रकृतिनिबन्धनाच्चेन्न तस्या अपि पारतन्त्र्यम्" सू० ।

"ननु प्रकृतिनिमित्ताद्बन्धो भवत्विति चेन्न यतस्तस्या अपि बन्धकत्वे सयोगपारतन्त्र्यप्रवृत्तरत्नं वक्ष्यमाणमस्ति । सयोगविशेषेण विनापि बन्धकत्वे प्रलयादावपि इ खसम्बन्धप्रस-ङ्गादित्यर्थः । प्रकृतिनिबन्धना चेदिति पाठे तु प्रकृतिनि-बन्धना चेद्वदतेत्यर्थः" भा० । अतो यत्परतन्त्रा प्रकृ-तिर्वन्धकारणं सम्भवेत् तत्रादेव सयोगविशेषपाटौपार्थिको बन्धोऽग्निसद्योगाज्जस्योपावदिति स्वविद्वान्मनेनैव एव-मेनान्तराल एवावधारयति ।

"न मित्यगुद्बुद्धसङ्गतवभावस्य तद्योगस्तद्योगादते" सू० ।

"तस्यात् तद्योगादते प्रकृतिषु योगं विना न पुरुषस्य तद्योगो बन्धसम्पर्कोऽस्ति । अपि तु स एव बन्धहेतुः । बन्ध-स्यौपाधिकत्ववाभावात् ननु हेतुः प्रकृतिः । यदि हि बन्ध

महतिषंयोगजन्यः स्यात् पाकजरूपवत् तदा तद्वदेव त-
 द्वियोगेऽप्यनुवर्त्तते । न च द्वितोयस्योपान्देर्दुःखमाशक्तत्वं
 कस्युं कारणायास्य कार्यनायकताया क्लृप्तत्वेन तेनैवो-
 पपत्तावधिकाऽकल्पनात् । छत्तिर्हि दुःखादेरुपादानम् ।
 अतो दीपशिखावत् क्षणमद्भुतायाः दृष्टेराद्यविभाषितेनैव
 तद्वर्त्तनां दुःखेच्छादोषा विभाष्य रम्भावतीति । अतः
 महतिषियोगे बन्धाभावादौपाधिक एव बन्धो न तु स्याधा-
 विको नैमित्तिको वेति । तथा तत्संयोगनिष्ठचित्तरेव
 साक्षात्तानोपाय इत्यपि बन्धोक्तिकलम् । तथा च अस्ति
 “यथा ज्वलद्दृष्ट्वास्त्रिष्टं गृहं विष्मिद्य रम्यते ।
 तथा घटोपमहतिविष्मिद्योऽप्य न योचति” ।
 वैशेषिकाणांमिष पारमार्थिको दुःखयोग इति अतो सा
 भूदित्येतदर्थं मिलेत्यादि । यथा स्वभावगुणस्य स्फटिकस्य
 रागयोगो न जपयोगं विना घटते तथैव नित्यगुणा
 दिखभावस्य उपपत्त्यौपाधिषंयोगं विना दुःखसंयोगो न
 घटते अतो दुःखाद्यसम्भवादित्यर्थं तथाह शीरे
 “यथा हि केवलो रक्त स्फटिको सृष्टते जनेः” ।
 रञ्जकाद्युपधानेन तद्वत् परमपूर्य” ।
 नित्यत्वं कालानवच्छिन्नत्वम् । गुणादिसमायत्वं च
 नित्यगुणत्वादिक्तम् । तत्र नित्यगुणत्वं सदा पाप-
 उपपन्नत्वत्वम् । नित्यगुणत्वमनुपपन्नत्वत्वम् । नित्य
 सक्तत्वं सदा पारमार्थिकदुःखायुक्तत्वम् । प्रतिदिश्यरूपदु-
 स्ययोगस्त्वपारमार्थिको बन्ध इति भाव । आत्मनो नि-
 त्यगुणत्वादौ च श्रुतिः । “अथमात्मा सन्नालो नित्य
 गुह्यं बुद्ध सतरो सुक्तो निरञ्जनो विभुरित्प्रादि” भा० ।
 अथमेव प्रष्टो वेदान्तिमिरभ्यङ्गीकृतः “तद्गुणधारत्वा-
 दित्यादि” भा० अत्रभाष्ये “न हि बुद्धेर्गुणैर्विना केवल
 स्यात्तत्र सधारित्वमस्ति बुद्धुपाधिषन्नाध्याषणित्त
 हि कर्तृत्वमोक्तृत्वस्यैव सधारित्वमकर्तुरभोक्तृत्वाध्या-
 रित्वो नित्यसक्तस्य सत आत्मनः” इति “यावदात्मभाव-
 त्वादित्प्रादि” भा० अत्रभाष्ये च “यावदेव चायं बुद्धु-
 पाधिषन्त्वन्नाथदेव चास्य जीवत्व सधारित्वञ्च । पर-
 मार्थतस्तु न जीवोनास बुद्धुपाधिपरिकल्पितस्य रूपव्यति-
 रेकेच” इति च सधारित्वस्य बुद्धुपाधिषन्त्वाधीनतयीपा
 धिकत्वस्योक्ते । इदंस्तु विशेष एतन्मते बन्धस्यैव जीवभेद-
 स्थापि श्रीपाधिकत्वं तदपि भा० अत्रभाष्ययोर्निश्चीति यथा
 “अतएव बोधमा(अत्र)स्यैकादिवत्” अ० “अतएव चाय-
 मात्मा चैतन्यस्योनिर्विशेषो वाङ्मनसातीत परमति-

येषमोपदिश्यते अतएव वास्योपाधिनिमित्तामपारमार्थि-
 की विशेषवत्तामभिप्रेत्य जलस्यैकादिवदिश्रुयमोपादी-
 यते मोक्षपाक्षेपु “यथाद्यय ज्योतिरात्मा विवस्मानपो-
 भिसा रञ्जधंकोऽस्तगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपोदेव
 क्षेपे यमजोऽयमात्तेति” । “एकएव तु भूतात्मा भूते
 भूते व्यवस्थित । एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदिति”
 चैवमादिपु । अत्र पत्यवस्थीयते” भा० । “अन्नुपदपक्ष्या-
 तु न तथात्वम्” अ० । “न जलस्यैकादिवदित्येवमिदोपपद्यते
 तद्वदपक्ष्यात् । सूर्यादिभ्यो हि भूतेभ्यः पृथग्भूतं विप्र-
 कटदेयं भूर्त्तं जलं दृश्यते तत्र युक्तं सूर्यादिप्रति-
 विम्बोदयोगत्वात्मा भूर्त्तं नचास्मात् पृथग्भूता विप्रकटदेया-
 योपाधयः, सूर्यगतत्वात् सूर्यान्यत्वाच्च तस्माद्युक्तोऽयं
 दृष्टान्त इति । अत्र प्रतिविधीयते । भा० “दृष्टिस्तासमात्र
 मन्तर्भायादुभयसामञ्जसादेवम्” अ० । युक्त एव त्वय दृष्टान्त
 विपक्षितोऽसम्भवात् न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो कश्चित्-
 कश्चिद्विषयितममयं सङ्गा सूर्यं सारुच्यं जेनचिद्दृष्टं यितं-
 यक्यते सूर्यं सारुच्ये हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावोक्तेद एव
 स्यात् । न चेद सप्तमीयया जलसूर्यैकादिदृष्टान्तप्रथय-
 नम् । याश्चप्रणीतस्य त्वस्य प्रयोजनमालक्ष्यमप्यस्यते । किं पु-
 नरत्र विवक्षितं सारुच्यमिति ? तदुच्यते इतिहासमात्रमि-
 ति । जलगतं हि सूर्यं प्रतिविम्बं जलदृष्टौ वर्त्तते जल-
 च्छेपु सुवते जलचक्षणे नतति जलभेदे भिद्यते इत्येव ज-
 लधर्मात्तुविधायि भवति न तु परमार्थतः सूर्यस्य तथा-
 त्वमस्ति एव परमार्थतोऽपि कृतमेकरूपमपि सङ्गुण देहा-
 द्युपाध्यन्तर्भायाङ्गतयोपोपाधिषन्तान् इतिहासादीन्
 एवसुमयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयो सामञ्जसाद्विरोध” भा०
 “दृश्यमात्र” अ० । “दृश्ययति च श्रुति परस्त्रेव ब्रह्मणोदेहादिष
 यधिष्वत्तुप्रवेयम् ” पुरः स चक्रे द्विपदं पुरचक्रे चतुष्-
 पदं । पुरः स पथी भूत्वा पुरः पुरस्य अविद्यदिति”
 “अनेन जीवेनात्मनात्तुप्रविष्येति” च तद्युक्तमेतत्” ।
 उपाधिरेव विनया • स्याथै ठञ् । साध्यसमव्यापकत्वे इति
 साधनाव्यापकत्वरूपे प्रागुक्ते उपाधौ ‘अन्वीपाधिको-
 व्याप्तिः’, अतुभा • चि • ।
 श्रीपाध्यायक त्रि० उपाध्यायादागतं बुञ् । उपाध्यायात्तु
 असीपानश्चा पु० उपानश्चे अयम् । “तदर्थं विवक्षते प्रकृतौ” पा०
 इत्यधिकारे अत्र । उपनद्रूपविचारसाधने तत्प्रकृतौ ? अत्र
 २ चर्त्तयि न • ।
 श्रीपावि बुञ्जी उपावसापत्वम् इत्यु । उपावसेत्यत्रे ।

“तत्र श्रीपाविनेव जानशुतायनेन प्रत्यक्षदृष्टम्” शत०
बा० ५, १, १, २ । स्त्रियां ङोप् ।

श्रीपासन लि० उपास्यते प्रतिदिनमित्युपासनो गृहो-
ग्निस्तत्र भव० अण् । गृह्याग्नी कर्त्तव्ये साय प्रात
ह्रीमादौ कर्मणि । गृह्याग्निश्च विवाहाग्निः ।
तत्र कर्त्तव्यं दर्शितं “नौपासनश्रुते” कात्या ०१, १, २,
“यदुक्तम् वैतानिकेष्वेवाग्निपुश्रौत स्मार्त्तं च कर्त्तव्यमिति
तत्र कुत ? श्रीपासनश्रुते यत आह्वितानेरश्रीपासन
श्रुयते पितृभेदे “अद्वारेणौपासन निरस्यतीति” यदि स्मार्त्ते
मपि वैतानिकेषु च क्रियते तदा आह्विताने पितृभेदे
श्रीपासनदर्शनं न स्यात् अस्ति च । तथात्वात् स्मार्त्तान्यौपा-
सने कर्त्तव्यमिति तथा च स्मृति “स्मार्त्तं कर्म विवाहाग्नी
कुर्वीत प्रत्यह गृह्ये । दायकाहाहृते वापि श्रौत वैतानि-
कग्निपिति” । “तस्मिन् गृह्याणीत्यापस्तम्बस्मरणञ्च” ।
गृहाय हितं गृह्यम् गृह्यश्च दन्त्योर्वर्त्तते तस्मि
द्वित्यावसथ्ये । अतश्च यत्किञ्चिदस्मृत्योर्हितं कर्म शान्तिक
पौष्टिक व्रताङ्गहोमादिकं स्मार्त्तं तन् सर्वमावसथ्येऽग्नौ
भवतीति । तथा च खादिरगृह्यस्त्रकारिकायास् “हो-
मानात्कार्यप्रत्यर्थान् कर्त्तव्यमौपासने न च । परार्थाने-
कदेशेऽग्नौ च शान्ते शौक्तिको भवेत्” अत एव कात्यायनः
(कर्मप्रदोषे) “न खेऽग्नावन्यहोम स्यान्सुश्रौका समिदाहृ-
तिम् । अकर्म सत्क्रियार्थं यावत्सासौ प्रजायते । अग्नि
स्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र शौक्तिकः । न हि पिता
समानोत पुत्रस्य भवति क्षत्रिणः” । अतश्च शीघ्रलोचयनमपि
स्मार्त्तान्नाशेव कार्यम् । अपि च आधानेनोत्पादिताना
माहृपत्यादीनामग्नीनाम् प्रयोजनमापेक्षया सत्यां “गार्हपत्ये
होमि अपयथाहवनीये जुहोति दक्षिणान्नावन्वाहार्यं
पशतीति” प्रत्यक्षवचनमिदं देवे प्रयोजनमिदं राकृद्वाण्याम्
न घामर्ष्यमात्रेणोक्तदन्त्य विनियोग कल्पयित्तं सम्यते” ।
तथात्वात् स्मार्त्तान्यौपासन एव कार्याणि इति” कर्म ।
विधानपा० तस्मात्स्मृतादि निरूपितं यथा गृह्यपरि-
षिष्टे “अथ नित्यौपासनं तस्य सायमारम्भ” इति ।
शौनकोऽपि यत्किञ्चिद् विवाहं स्यात्सायमारम्भं तस्य
तु । परिचर्यां विवाहान्नेर्विदधीत स्वयं द्विजः । यदि
राज्ञी विवाहाग्निस्तत्र स्यात्तथा एति । उपक्रमोत्तर
स्मात्तु सारं परिचरेदस्मृति” । इदमपि नवमाद्यतिक्रमे-
दृश्यम् । तथा चापस्तम्बस्मृतौ भाष्यस्तु दर्शनाचार्यः ।
“यत्प्रातःश्रुत्वा रात्रावेव यदि नव माद्योनातीता” ।

श्रीपासनेत् परेद्युः सायमेवाग्निहोत्रवेत्तायामारम्भ
इति” । अन्यत्रापि । “प्रातर्होमि सङ्गान्तं कालस्त्वनु
दिते ऽथ वा । सायमस्तमिते होम कालस्तु नवमादि-
केति” । अत्राहृदितहोमकालस्तु वाजसनेयना वेदितव्यः ।
तथा च कात्यायनस्मृतम् । “श्रीपासनस्य परिचरणमस्त-
मितानुदितयोरिति” । तेषामौपासनसमारम्भोऽपि चत-
र्थीहोमानन्तरमाहृतेऽग्नौ भवति न तु विवाहाग्नी “आव-
सथ्याधानं दारकासे दाय्याद्यकासे वेति” कात्यायनस्मृत्यात्
तद्भाष्यमपि । “द्वारकालश्चतुर्थ्युत्तरकालः । दाय्याद्यकालो-
धनविभागकाल इति” श्रीपासनात्पूर्वम् यदि विवा-
हाग्निं शास्येत तदा प्रायश्चित्तसङ्गं विश्वाद्ये “उद्वा-
हौपासनात् पूर्वमन्त्रे यान्तिमागते । श्वालोराकं तत
क्षत्वा श्रौपासनमथाचरेत् । नवमाद्योभ्य ऊर्ध्वं चेतुस्वालो-
पाकोभवेत्तु वै । श्रीपासने तदा कुर्यात् परेद्युः सायमेव-
चेति” । तस्य प्रादुष्करणकाल उक्तः आश्वलायनस्मृतौ
“तस्याग्निहोत्रेण प्रादुष्करणहोमसमाप्तौ व्याख्याताविति”
तस्कारिकायामपि । “ज्वालनेदपरारोहोऽग्निमस्तं याते दि-
वाकरं । पर्युद्वाग्निं परिस्तीर्य पर्युद्ध्य च तत्र प-
मिति” । स एवाह कात्यायनः । “सुख्ये तु ग्रीलमप्राप्ते
पहि गृह्णित्वा श्रुत्वा । प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातराशोम
दर्शनम्” । तथा “इद्विवाहं त्रयसा शान्तिविहारो न
विरुध्यते । निलेपनं च पात्राणां सुखेपनमेव चेति” ।
उक्तकाले प्रादुष्करणाभावे प्रायश्चित्तं, कस्य आश्वलायन
कारिकायाम् । “प्रायश्चित्तं विशेषेण यत्र मोक्ष
भवेद्विधिः । होतव्याप्याहुतिसत्त्वं भूर्भुवःस्वरितीति
चेति” । कात्यायनः अहृदितान्तमयलक्षणमाह ।
“रात्रेस्तु षोडशे भागे अक्षयमयभूपते । कालं त्वनु-
दितं प्रात्वा तत्र होमं प्रकल्पयेत्” । तथा “यावत्सव्यह
भासन्ते नभस्युज्ज्वलं सर्वतः । न च शौहित्प्रमायाति
तावत्सायं त्वं श्रुयते” । अत्राश्वलायनादीनां होने सुख्य-
कालमाह चन्द्रिकायामिति “हस्तादूर्ध्वं रवियां यद्भूमि-
हृत्वा न गच्छति । तावद्वोमविधिः सुख्योनाम्योऽभ्युदित
होमिनाम् । रात्रौ प्रदोषो सुख्यस्यादिति वेदविदो विदु
रिति” । अत्र गौपकास्माह शौनकः “पयादस्तमया-
त्काहोयोभवेन्निमूक्षुत्कं” । स सायहोमकाल स्यात् प्रदो-
षान्तं उदाहृतं । यस्तु पदनादिकाकालः पयादेपोदया-
द्वेः । स होमकालो विप्राणां सङ्गवान् इति स्मृतं इति ।
यदि गौपकादोऽन्वदोत्पदा गृह्यपरिषिष्टे प्रायश्चित्तसङ्गम्

'नितराहोममते, तत्र मनस्वतया चतुर्थीति' जुहुयात्
 दानशरात्सादृशं पुनराभामिति" । केचित्तु प्रायश्चित्त
 कृत्वा प्रातर्होमकालात् पूर्व सायं होम कार्यं माय
 होमात्पूर्वं प्रातर्होम कार्यं इतराहु 'आषाढकर्मण
 मातराप्रात सायकर्मण । आहुतिं प्रातिपद्येत् पार्वण
 पार्वणान्तरादिति' बोधायनस्मृतयेति । अथाग्निहोत-
 वदु विधानं मदर्गितं गौमकेन । "अग्निहोतवदि-
 त्प्रतेच्छीनकेन प्रपञ्चितम् । पुन पर्युष्य चाङ्गारात्
 दग्नेरपोहृत्तु च । होम्यानां हादयानां त पक्षमेते
 अधिभवेत् । पयोयवागु सर्षपं चोदनं दधि तृणञ्च
 च । होमकौलमपो ग्रीहोर्द्वन्द्वेति तिस्रायवा । पय
 आदोमि च यारि विदु पक्षामि यात्रिका । दध्यादीनाम-
 पक्षानामधिभयणमित्येते । उल्लुक्केनैव स्वस्येदपक्षं
 पक्षमेव च । अधिभ्रिते शुषेष्णाप परिपिष्टेषुपाधि-
 का । पुनस्त्रिज्वलता तेन परिव्युह्य प्रहृत्तु तत् । उ-
 कर्षं त्रिधोहास्याप्यङ्गारानतिसृज्य च । अग्ने पद्याचूणे
 त्वेव निधाय समिधा सह । त्रिपारमेकं सृष्ट्यं गृहीत्वा
 सायमग्नये (तेषां हादगृह्याणां मध्ये एकं द्रव्यमित्यर्थ) ।
 स्व, हेति मन्त्रस्य ह्यर्थं कुञ्चितं प्रथममाहुतिम् । पुतर्होमे
 तु सूर्याय स्वाहेति प्रथमाहुतिम् । तृतीयं प्रजापति
 ध्यायसुभयत्वं द्वितीयकामिति । अत्रान्योनियेष सपा-
 खोक्तोऽपगतव्य । होमस्थानं सृष्ट्यर्थं घारे "वडगुष्के
 अग्नेना"नो सुसन्निभे हुताग्ने । अङ्गारे लेलिहाने च हो-
 तव्य नान्यथा क्वचित् । २-अर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारे
 चैव मानव । मन्दाग्निरामयावीच दरिद्रचोपजायते ।
 अग्निं मदक्षिणावर्त्तं यमं दश गुणावह" इति । अग्न्युप-
 स्थानमन्त्रानाह गौमकः "परिशुद्धं च पर्युष्या सु-
 पतिष्ठे हविर्भुजम् । अग्ने सक्तं च सौरेशं प्राजापत्यै-
 नित्यम्" याज्ञ० । जुषाम्नो नु क्रीरत्यान् जपेगन्तान्
 समाहित" एतद्धोमं प्रथमतर्ङ्गाराः "यद्दयात्काञ्चन
 मेरुं पृथिवीं च ससागरात् । तत्प्रायं प्रातर्होमस्य तस्य
 भवति वा नवेति" । अन्यत्रापि "नाग्निहोतात्सरोधर्मा
 नाग्निहोतात्पर तपः । मग्निहोतात्सराज्ञानं नाग्नि
 होतात्सरा गान्तरिति" अकरणे मतप्रकायमाह गर्भ "कत-
 दारोम तिष्ठेत् क्षणमग्निना विना । तिष्ठेत् चेद्द्विजोत्रास्य
 क्षया च पतितो भवेत् । यथा ज्ञानं यथा सन्ध्या वेद-
 व्याध्ययनं यथा । तद्वैपौषधनं कार्यं न स्थितिश्चिद्वि
 योगत । सो हि हित्वा विवाहादिकं गृहस्य इति म

न्यते । अद्यं तस्य न भोक्तव्यं तथाप्यग्निहोत स स्मृतः ।
 हृषापाकस्य भुङ्क्षानः प्रायश्चित्तं समाचरेत् । माषा-
 यामयत कृत्वा घृतं मास्यं त्रिगुध्यतीति" ।
 तस्याग्रीवेऽपि कर्त्तव्यतामाह याज्ञ० । "वेत्तामौपासना-
 कार्यां क्षिप्राय स्मृतिसोदनाय" । हीनभावात् कार्म
 चोके त औपासनाद्येव
 श्रीपोदिति ष स्तो उपोदितस्यापत्यम् इज् । उपोदितपरै-
 पत्ये क्षिया होप् । तस्या अपत्यम् टक् । औपोदितेयः
 तस्या अपत्ये । "उतोहृक्काहौपोदितेय एप्रयाव मद्यं
 गा दास्यति" मत० मा० १, ६, २, १६ । [स्याधिकारे ।
 श्रीमा(क) त्रि० उमाया विकारं अण् गुञ् वा । अत-
 श्रीमायन त्रि० उमाया निमित्तं संयोगे उत्पातो वा
 अन्वा० फञ् । इतस्या निमित्ते संयोगे उत्पाते च
 स्त्रिया होप् । [षेत्वे ।
 श्रीमीन त्रि० उमाया भवनं षेत्तम् अञ् । अतसीभवने
 श्रीरग न० उरसोदेयताऽस्य अण् । सर्षाधिगालदेवताके अ-
 होपानणत्वे । तस्येदम् अण् । २ सर्षं सम्बन्धिनि त्रि०
 स्त्रियां होप् ।
 श्रीरभ्रं ग० उरभ्रस्य मेघसेदम् अण् । [मेघसोमजाते
 कम्बवे २तसुसम्बन्धिनि त्रि० । "श्रीरभ्रेषाच चतुर
 याकुनेनाथ पञ्च वै" मत्तु । "हृषणं सर्षसौरभ्रं पिस्त-
 श्रेष्ठाथ गुह" सुशु० । धन्वन्तरि" मति मन्त्रकारकर्ममध्ये
 शस्यभिभेदे षु औपधेभवस्ये ज्ञेय० ।
 श्रीरभ्रकं न० उरभ्राणां ससूचं गुरुं । मेघसमूहे ।
 श्रीरभ्रिक त्रि० उरभ्रं पण्यमसू-उञ् । मेघविक्रयोपजी-
 विनि "श्रीरभ्रिकोमाहृषिक परपूर्वापतिज्ञाया" मत्तु ।
 स्त्रिया होप् ।
 श्रीरस षु० उरसा निमित्तं यद्भाने अण् । "सकलांयं
 सृष्टताया स्वयमुत्पादयेत्तु यम् । श्रीरस त विजागोवात्
 पत्य प्रथमकल्पितम्" मन्त्रोत्पत्तभेदे "श्रीरसः क्षेत्तजचैव
 दत्तं कल्पित एव च" मत्तुना हादयविभङ्गलमध्ये तस्य
 प्रायस्योक्ते "अङ्गाट्पात् सन्भवति" आत्मा वै जायते
 उत्त "श्रुतेषु स्वदेहजातत्वेनास्य तद्यात्मम् । १ उरसा-
 निमित्तमात्मत्वेन अस्यस्योत्पत्तये परपूर्वापत्तेऽपि श्रीरस-
 शब्दस्य इति अतएव "अर्जुनस्य परपूर्वाया नागकन्या-
 यासुत्पन्नसौरावतमभिप्रेत्य" भा० भी० ६।१० "अजान्
 अर्जुनयापि निहतं पुत्रसौरसम्" ऐरावतस्य श्रीरसत्व-
 विशेषणम् । "एकएवोरु० पुत्रः सर्वस्य वसुध, प्रभु" मत्तुः

“श्रीर्ष क्षेत्रज्ञ प्रज्ञौ पिहिरक्षस्य भागिनौ” सृति
श्रीरसे पुनरुत्पन्ने तृतीयांशहरा सुता” मनु उरस
इदमण् । ३३५यमवे त्रि० उरसा नाम पुरोभिद तत्र
भव सिन्ध्वा० अण् । ३३५उरस उरसापुरोभवे त्रि० ।

श्रीरसिक च० उरएष अङ्गुल्या० स्वार्थे ठक् । १उरसि ।
रसुसक्तानात् क” पा० उल्लेरिसुसादिभिन्नचात् श्री-
रस्क इति शब्द कल्पन प्रामादिकमेव ।

श्रीरस्य न० उरसि भव शरीरावयवत्वात् यत् तत स्वार्थे
अण् । उरसिभवे । “हकार” मध्यमैशुं क्तमन्त् स्यामिष
वशुतम् । श्रीरस्यं तं विज्ञानोयात्” शिखा “श्रीरसपुत्रे
तु उरस्य एव “उरसोऽण् चेत” सूत्रे चाद् यद्विधानात्
अतएव श्रीरसपद्याये उरस्यशब्द एवामरे बोध्यः तथैव
टोकाङ्गुल्यांस्थानात् । [बोमविकारे कम्बुछादौ ।

श्रीर्ष (क) त्रि० ऊर्षाया विकार- अज् पञ्चे वुञ् । मेव-
श्रीर्षावत त्रि० ऊर्षावतोऽयम् अण् । अविभेदे ततः स्वार्थे
अज् । श्रीर्षावतोऽयम् । [तत्रिमिच्छादौ स्त्रियां ङीप् ।

श्रीर्षिक त्रि० ऊर्षायानिमिसं सयोग उत्पातो वा ठञ् ।
श्रीर्षकालिक त्रि० ऊर्षकावे मव काय्या० षञ् जिठच् ।
ऊर्षकावभवे । षञ् स्त्रिया ङीविति भेद ।

श्रीर्षदेह त्रि० ऊर्षदेहाय साधु-ठञ् । ऊर्षदेहसम्बन्धिनि
“श्रीर्षदेहनिमित्ताद्येनवतोऽर्थोदकं नदीम्” रामा०

श्रीर्षदेहिक त्रि० ऊर्षदेहाय साधु-ठञ् । ऊर्षदेहप्राप्तके
यास्त्रोक्ते क्रियादौ मरणोत्तरं हि मनुष्याणां प्रथ-
ममातिवाहिकदेहोत्पत्तिस्ततः पूरकपिण्डदानेन प्रेत-
देहप्राप्तिः आद्यादिषपिण्डान्क्रियाभिः प्रेतदेहनि-
ष्ठत्या भोगदेहप्राप्तिस्तत्र च पूर्वोत्तरभवे क्रिये हेतुः ।
तदेतत् सुद्विषये निश्चीति यथा ।

“अत्र दे” वीज पूर्वक्रियायाश्चातिवाहिकदेहप्राप्तोत्तर-
देहान्तरजनन, मध्यक्रियायाश्चपि प्रेतत्वपरिहारोत्तर-
देहान्तरजनन ततश्चकैव तत्सिद्धौ पुनस्तत्करण वचना-
भावेऽनर्थकम् । तथाच विष्णुधर्मोत्तरण् “तत्क्षणा-
देव गृह्णाति शरीरमातिवाहिकम् । ऊर्षं व्रजन्ति भूतानि
त्रोय्यन्मानस्य विमहार्” । त्रीणि भूतानि तजोवायु-
काशानि, पृथिवीजले तु अधोगच्छत । तत्क्षणात् सन्नुष-
णात् । तथा “आतिवाहिकसप्तोऽसौ देहोभवति भागवत ।
केवलं तन्मृत्युयाथा-मान्येर्षं प्राणिनः क्वचिन्” । तथा
“प्रेतपिण्डं कथा दत्तं देहमाप्नोति भागवत । भोगदेह-
मिति मोक्षं कथादेव म संशयः । प्रेतपिण्डा न दीयन्ते

यस्य तस्य विमोक्षणम् । प्रसाधानिकेभ्योभूतेभ्यश्चाकल्प
नैव विद्यते । तत्रास्य यातना घोरा मोतवातातपोद्भवा ।
तत सपिण्डोकरणे बान्धवैस्तु क्षते मर । पूर्णे क्वचन
सरे देहमतोऽन्य प्रतिपद्यते । तत स नरके याति स्वर्गे
वा स्त्रेन कर्मणा” । तथा वायुपुराणम् “प्रक्षेप तु पि-
ण्डेन देहोनिष्पाद्यते यत । कृतस्य करणायोगात्
पुनर्मावर्त्तयेत् क्रियाम्” । अतएवातिवाहिकदेहपरि-
तृणाय तत्काशीगकर्मासनर्थपुत्रसप्तोऽप्यन्वेन दाहादि
क्रियते । “पितृमाहसपिण्डेस्तु समानसन्निर्द्धम् । स
घातान्तर्गतैर्वापि राक्षा वा धनहारिणा । पूर्वा क्रि-
यास्तु कर्त्तव्या पुत्राद्यैरेव चोत्तरा” ।

तत्र क्रियाय त्रिविधाः विष्णुपुराणे दर्शिता यथा
“पूर्वा क्रिया मध्यमाश्च तथा त्रयोसरा क्रिया ।
त्रिप्रकाराः क्रिया स्त्रोताश्चासं भेदान् शृणुषु मे । आद्या
हवार्थायुधादिस्त्रयोऽन्त्याय या क्रिया । ता पूर्वा-
मध्यमा माविमप्रस्येकोद्दिष्टसंश्रिता । प्रेते पितृत्वमापन्ने
सपिण्डोकरणादह । क्रियन्ते वा क्रिया पितृणां प्रो-
च्यन्ते ता गृहोत्तरा । पितृमाहसपिण्डेऽसु समान-
सन्निर्द्धम् । सघातान्तर्गतैर्वापि राक्षा वा धनहा-
रिणा । पूर्वाः क्रियास्तु कर्त्तव्या पुत्राद्यैरेव चोत्तरा ।
दौहित्रैर्वा नरश्रेष्ठ । कार्यास्तसमयैस्तथा । स्त्रोताश्चामि तु
कर्त्तव्या स्त्रीयामप्युत्तरा क्रियाः । प्रतिष वत्सर रा-
जन् । एकोद्दिष्टं विधासत” । आद्याहेति दाहावधेरगौ-
षान्तविहितवार्थायुधादिस्त्रयोऽन्त्याया पूर्वाः, माविमा-
स्योत्थेकाद्याहादिसपिण्डान्प्रेतक्रियोपलक्ष्यम् । सपि-
ण्डोत्तराः पार्श्वणादिक्रिया उत्तराः । अत्र पुत्रादि-
सपिण्डादय पूर्वा क्रिया अथश्र्य कुर्युः । मध्यमक्रिया-
यामनियमः । उत्तरक्रियाया पुत्रादयो आत्तसन्तिपर्यन्ता-
नियताः । आहविवेकेऽप्येवम् । दौहित्रैर्वापि वापद्
समुच्चयार्थः तेन दौहित्रोऽप्युत्तरक्रियायां नियताधिकारी” ।
अत्राधिकारिणश्च एकोद्दिष्टशब्देऽप्युत्तराः “अक-
रोत् स तदौर्षदेहिकम्”रघु । अत्रयान्ता० हिपदृष्टि-
रिति मञ्जिः अत्रगतिकादिगणे तस्य पाठाभावेऽपि व्याकृति-
गण्यत्वात् तत्सिद्धिरिति तस्यायय । किन्तु बहुषु स्थलेषु
एकपदसिद्धयुक्त इत्यते तेन उभयमपि साधु इति तन्वम् ।
“अन्त्यानाद्युपरोधेन यत्करोत्वौर्षदेहिकम् । तद्भवत्यस्यो-
दकं जीवतश्च मृतस्य च” मनुः । उपानहौ च वस्तु
प्रतिस्त्रोर्षदेहिकम्” भारते अत० पार्श्वे ६२२६ ऋ०

श्रीर्वदमिक लि० ऊर्ध्वदमे भय "ऊर्ध्वं दमाञ्च देहाञ्च शोको-
 चरपदात्तथा"त्युक्ते ठक् । ऊर्ध्वदमभवे लि० स्त्रिया ङीप्
 श्रीर्वस्त्रोतसिका लि० ऊर्ध्वस्त्रोतसि ऊर्ध्वरेतसि प्रथक्
 ठक् । शैवे शिवभक्ते त्रिका० ।

श्रीर्व पु० उर्वस्यपत्यम् ष्यण् । उर्वपरपत्ये गोत्रापत्ये त्र
 विदा० ष्यञ् । उर्वगोत्रापत्ये उभयतः स्त्रियां ङीप् ।
 उर्वी भव ष्यण् । श्यांशुखण्डे म० राजनि० । उर्वी-
 भवभावे लि० । उर्वतोजातः ऊर्ध्वयण् संज्ञापूर्वक-
 विधेरनित्यत्वाच्च गुण । भृगुवर्ग्ये ५ पर्यभिदे । तत्र भवः
 ष्यण् । दैवाडयानखे । तदुत्पत्तिकथा ऊर्ध्वयण्डे ११८२
 उ० उक्ता ततो यादवनघोरपत्तिकथा त्र भा० आ० १८०८ ।
 य० उक्ता यथा "वाङ्मय्युवाच । "माहं गृह्णामि यस्मात्ता उ-
 षीर्नास्मि रुपाश्रिता । अयन्तु भार्गवेः नूनमूर्खः कुपितोऽप्य
 व" । तेन षष्ठी वि यस्मात्ता । व्यक्त कोपात्प्रजात्मना ।
 आरता निहृतात् नूननादत्तानि न स शय । गर्भानपि
 यदा नूनं भृगूणां ज्ञत पुत्रका" । । तदायमूर्खा गर्भो
 मया वर्पयत हृत । षष्ठ्युपाश्रितो वेद इम गर्भस्व-
 मेव ह । विवेश भृगुप शस्य भूय प्रियचिकीर्षया ।
 सोऽय पित्रवधादुक्त क्रोधोहो हन्तमिच्छति । तेजसा
 तस्य दिव्येन चक्षुषि घृषितानि व । तस्मिन् तात
 याचध्वमौर्खं मम हृतोत्तमम् । अयं व प्रक्षिपातेन
 त्रुटोहृष्टी प्रमोह्यति । वयिष्ठ उवाच । एवमुक्त्वास्तः सर्वे
 राजानस्ते तमूर्खम् । ऊचु मसीदेति तदा प्रसादश्च
 चकार स । अनेनैव च विख्यातो नाम्ना लोकेषु सच-
 म । स श्रीर्व इति विप्रर्षिर्ब्रुव मित्या व्यजायत ।
 षष्ठीपि प्रतिशब्दा च प्रतिजन्मुक्तो नृपा" ।
 'इच्छन्नपविति कर्तुं भृगूणां भृगुनन्दन । सर्वलोक-
 विमायाय तपसा महतैर्धत । तापयामास ताङ्गोकान्
 सदेवाश्चरमात्तयान् । तपसोऽप्येण महता नन्दविष्यन्
 पितामहान् । ततस्त पितरस्तात । विनाय कुलनन्दनम् ।
 पित्रलोकानुपागम्य सर्वं ऊचुदि वचः । पितर
 ऊचु । श्रीर्व । इष्टःप्रभाषते तपसोपस्य पुत्रक' ।
 प्रसाद कुच लोकानां नियच्छ क्रोधमात्मन । नानीयै-
 हि तदा तात भृगुभिर्भवितात्मभिः । बधो ह्युपेषितः
 सर्वं क्षत्रियाणां विहृषताम् । आशुषा विप्रक्षटेन यदा
 नः खेदं आविशत् । तदास्मानिष्यं धत्तात । क्षत्रियैरो-
 धित संशयम् । निश्चात यच्च वै क्षिप्त भृगुभिर्भृगुवैश्वानरि ।
 वैरायैव तदा न्यक्त क्षत्रियान् क्रोपविष्णुभिः । किं हि

विद्येन न कार्यं स्वर्गेषुना द्विजोत्तम । यदस्माक
 धनाध्यक्ष प्रभूत धनमाहरत् । यदा त नृत्त्युरादात्
 न न गच्छति सर्वं । तदास्माभिरय इष्ट उपाय-
 ज्ञात । सन्ततः । आत्मज्ञा च उभाजात । न लोकाङ्गमते
 शुभान् । ततोऽस्माभि समोक्ष्यैव नात्मनात्मा निपा-
 तित । न चैतन्न प्रिय तात । यदि कर्तुमिच्छसि ।
 नियच्छेत् मन पापात् सर्वलोकपराभवात् । मा
 बधीः क्षत्रियास्तात । न लोकान् सप्त पुत्रक' । दू-
 यन्त तपसो ज क्रोधघ्नत्पतित जहि" ।
 "श्रीर्व उवाच । उक्तयान्कि यं क्रोधात् धित्यां पितर-
 क्षदा । सर्वलोकविमायाय न या मे वितथा भवेत् ।
 इयारोषप्रतिज्ञो वै माह भयितघ्नश्चे । अनिस्त्रीर्षो
 हि मां रोषो दहेदग्नि विवारयिम् । यो हि कारयत
 क्रोधं स जातं हन्तमर्हति । मालं स महज सस्यक्
 त्रिभगं परिरक्षितम् । अशिताना निहृता हि शिताना
 परिरक्षिता । स्थाने रोष प्रयुक्त स्यादृषे सर्वजिगी-
 वुभि । अश्रीपमहमूर्खो गर्भशय्यागतस्तदा । आरा-
 वं साहवर्गस्य भृगूणां क्षत्रियैर्बधे । संहारो हि वदा
 लोके भृगूणा क्षत्रियाधर्म । व्यागर्भोऽहं देवात् क्रान्त-
 सादा मा मन्युराविशत् । स पूर्णकोपा किञ्च मे मांतर
 पितरस्तथा । भयात् सर्वेषु लोकेषु नाधिजन्मु परा
 यणम् । तान् भृगूणां यदा दारान् कश्चिन्नाभ्युप-
 द्याते । माता तदा दधारैयमूर्खेणैव मां शुभा । प्रति-
 चेद्वा हि पापस्य यदा लोकेषु विद्यते । तदा सर्वेषु
 लोकेषु पापलक्षोपपद्यते । यदा त प्रतिवेहार पापो न
 सभते क्वचित् । तिरस्ति बहवो लोकान्सादापापेषु क
 र्मिषु । जानस्यि च य पापं शक्तिमाह नियच्छति ।
 इयं सन् सोऽपि तेनैव कर्मणा सन्मुच्यते । राजभि-
 खेत्तरेषु यदि वै पितरो मम । यत्कर्म शक्तिमाह्लाठ
 निष्ट मत्वेह जीवितम् । अत यमामहं क्रुद्धो लोकाना-
 कीश्वरो ह्यहम् । भवताञ्च वचो नाहमहं सभतिवर्त्तिहम् ।
 ममापि वेदभेदेवमीश्वरस्य सतो महत् । उपेक्षमायस्य उ-
 नर्त्तकानां कित्त्वपाङ्गयसु । ममय सत्पुत्रो भेदग्निर्लो-
 कानादास्यच्छति । दहेदेव च मामेव निष्टहीतः स्वतेजसा
 भवतां च विनाशानि सर्वलोकहितेषुताम् । तस्मादिष्टं
 वच्छेयो लोकानां मम वेश्वराः । । पितर ऊचु । व एव
 मन्मुजलोऽग्निर्लोकानादास्यच्छति । आशु त स ह्य भइमे
 लोकान् सप्त मतिठिताः । आयोमया वर्धरवाः सर्वभापो-

भयं जगत् । तस्मादसु विमुञ्चेनं क्रोधानिनं द्विज-
सत्तम । अयं तिष्ठत ते विप्र । यदेच्छसि महोदधौ ।
मन्युजोऽग्निर्हृन्नापो लोका ज्ञापामयाः सृताः ।
एवं प्रतिज्ञा सत्येय तवानम । भविष्यति । न चैवं सा-
करा लोका गमिष्यन्ति पराभवम् । यश्चिष्ठ उवाच ।
ततस्त क्रोधजं तात । और्वीऽग्निं वरुणाजये । उत्स-
सर्जं च चैवाप उपयुङ्क्ते महोदधौ । महत्प्रयश्चिरो
भूत्वा यत्तद्देद्विदेा विदु । तमग्निस्तद्द्विरन् वक्त्रात् पिब-
त्यापो महोदधौ" ।

बाह्वानलस्य स्थितिस्थानम् सि० गि० उक्तम् भूमेयांस्ये ऽह्ने
सप्तद्वीपसमुद्राणां स्थितिकीर्त्तनान्ते "खाद्रूदकान्तर्बडवा-
नलोऽसौपाताललोकाः पृथिवीपुटानि" इति । और्वीस्य
च प्रथमपितृसु अपर्येयस्ये उक्तम् । "जामदानीपत्सा-
स्तेषां पञ्चापर्येयो भार्गवश्चावनाप्रधानौर्वीजामदग्नेति च
प्याश्व० श्रौ० १२,१०,६,६ और्वीमधिकृत्य कृतोपन्य-
ष्यण् । भारतान्तर्गते और्वीचरिताख्याने । "तापत्यमथ-
वासिष्ठमौर्वी चार्यान्मुत्तमम्" भा० प्या० १ । तच्चाख्यानं
भा० प्या० १८६ अध्यायादौ दृश्यम् ।

श्रीर्विश्वं प० उर्वशी तच्छब्दोऽस्यैव विस्तृता० चण् । और्वीशी
शब्दयुक्ते । साध्याये २ अथवाके च । उर्वश्या इदम्
षण् । २ उर्वशीसम्बन्धिनि त्रि० ।

अर्वश्रेयं प० उर्वश्या अपत्यम् टक् । अयगस्ये सुनौ हेमच०
तस्य च उर्वशी दृष्टा मित्वावरणयोः स्वस्मितरेतोजा
त तथा तथात्वम् तत्प्रमाणज्ञागस्तिशब्दे ४७४० उक्तम् ।
रेनशब्दे दर्शितेषु उर्वशीगर्भजातेषु पुरुवरसः सुतेषु
२ अथुराटिपु पट्टु च

श्रीलपि प० उलपस्य कलाप्यन्ते वासिद्विषेपसापत्यम् इज ।
उलपापत्ये ततः सार्थे दामन्या० ऋ । श्रीलपीय तदर्थे
बडगु तस्य सुक् । श्रीलपय इत्यादि ।

श्रीलपिन् प० म० ध० । उलपेन प्रोक्तं ऊन्दोऽधीयते कला-
प्यन्ते वासित्वात् णिनि । उलपप्रोक्तऊन्दोऽध्यायिपु

श्रीलान् न० अथलम्बन वेदे पृपो० । अथलम्बने । "विद्वान्
पथ ऋतुशोदेवयामानयौडान दिविचे" ष० १०, ६८, ११ ।

श्रीलूक म० उलूकानां समूहः अथिलका० अज् । पेचकसप्तदाये

श्रीलूक्यं प० उलूकपरपत्यम् गगा० यज् । उलूकनामघेरे-
रपत्यं कणादे वैशेषिकसूत्रकारे तस्य आत्वं कणादि०
अष् । ततो लोको लुक् । श्रीलूक श्रीलूक्यात्वात् वैशे-
षिकमताभिः । उलूक इति 'सुसमध्यं' केचिदाहुः

श्रीलूक्यदर्शनन्तु वैशेषिकदर्शनं तत्रतिपाद्यविषया उच्यन्त
"आथातो धर्मं व्याख्यास्याम" । १६०

"तापत्यपराहता विषेकिनस्त्वापत्यनिष्ठचिनिदानमनुसन्द-
धाना नानाश्रुतिपट्टतीतिहासपुराणेषु तत्त्वसाक्षात्कार-
मेव तदुपायमाकलयाम्बभूव । तस्मात्प्रवेष्टुमपि पन्थान
जिज्ञासामानाः परमकारुणिक कणादं मुनिस्तस्यसेद-
रय कणादो मुनिस्तत्त्वज्ञानवैराग्यैश्वर्यसम्पन्नं पश्या
पदार्थानां साधनम्पूर्वधम्मार्थाभ्यां तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्व
ज्ञानं त्कारप्राप्तये परमं पन्था इति मनसिजतु तच्च
निष्ठसिद्धिषणाऽर्थादेतेषामनायायेन सेत्सतीति लक्षणत
स्वरूपतश्च धर्ममेव प्रथममुपदिशाम्यनन्तरं षडपि पदा-
र्थानुद्देश्यलक्षणपरोक्षाभिरुपदेश्यामीति हृदि जिज्ञाय
तेषामवधानाय प्रतिजानीते । अथातो धर्ममित्यादि" उप०

"यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः" । १६०

"को धर्मः किं लक्षणमेति ? सामान्यतः शिष्यजिज्ञा-
साया यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिरित्युपतिष्ठते" तथा च
यतोऽभ्युदयसिद्धिर्यत्तच्च निःश्रेयससिद्धिस्तदुभयं धर्मः
एव पुरुषार्थसाधारणकारणं धर्म इति वक्तव्ये परम-
पुरुषार्थयोः सुषुप्तौ साभावयोर्विशेषतः परिचयार्थं
मभ्युदयमि श्रेयससिद्धिरित्युक्ता स्वर्गपवर्गयोरेवान्येच्छा-
नधीनेच्छापियत्येन परमपुरुषार्थत्वात् । साधयिष्यते
च इ साभावस्यापि पुरुषार्थत्वम्" उपस्कार ।

"तद्वचनादान्नायस्य प्रामाण्यम्" । १६०

"ननु निष्ठचित्तलक्षणो धर्मस्तत्त्वज्ञानद्वारा निःश्रेयसहेतु-
रित्यत्र श्रुतिः प्रमाणं श्रुतेरेव प्रामाण्ये वयं विप्रति-
पद्यामहे अन्ततव्यावातिसुनरुक्तदोषेभ्यः, एतेऽपि कृताया-
मपि एतावत्तादादन्तत्वम् "उदिते, जुहोति अन्तदिते
जुहोति समयाध्युपिते जुहोतीति" विषे प्राप्ते एवोदिता-
दिकाखे हीमो व्याहृत्यते "श्यावोऽस्याऽङ्कितमभ्यवहरति
य उदिते जुहोति योऽन्तदिते जुहोति श्यावश्ववशाव-
स्याङ्कितमभ्यवहरतो य समयाध्युपिते जुहोति" इत्या-
दिना । तथा "त्रिः प्रथमामन्याह त्रिस्तमामन्याह"
इत्यनेन प्रथमोत्तमसामिषेभ्योऽस्त्ररुद्धारणाभिधानात्
पौनरुक्त्यमेव । न चान्नायप्राप्तायप्रतिपादकं त्रिस्तु-
दक्षि प्रमाणम् नित्यत्वे विप्रतिपत्तौ नित्यनिर्दोषत्वमपि
सन्दिग्धं प्रीरुषेवत्वे तु भ्रमप्रसादविप्रतिपत्तिकरणापाट-
वादिषमभावनाया आलोक्तत्वमपि सन्दिग्धमेवेति न निःश्रे-
यसं न वा तत्र तत्त्वज्ञानं द्वारं न वा धर्म इति

सर्वभेदाङ्गलमत व्याहृ । तद्वहनादास्नायस्येत्यादि । तदित्यनुपक्रान्तमपि प्रसिद्धिसिद्धयेन्द्वर परान्तर्यति यथा "तदप्रामाण्यमन्तव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य" इति गौतमीयसूत्रे तच्छब्देनानुपक्रान्तोऽपि वेद परान्तर्यते । तथा च तद्वचनात्तेनेन्द्वरेण प्रणयनादास्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वा तदिति सन्निहितं धर्ममेव परान्तर्यति तथाच धर्मस्य वचनात् प्रतिपादनात् व्यास्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यं यद्वि वाक्यं प्रामाणिकमर्थं प्रतिपादयति तत्रमाणमेव यत इत्यर्थः । ईश्वरस्तदाप्रत्यक्षं साधयिष्यते यज्ञोक्तमन्तव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्य इति तत्रान्तव्ये जन्मान्तरीयफलकल्पनं कर्मकर्तृसाधनवैशुख्यकल्पनं वा श्रौतात् साङ्गत् कर्मणं फलामश्रयम्भावमिषयात् न च कारोरीवद्वैहिकभावफलकत्वं तत्र हि श्रव्यव्यक्तसञ्जीवनकामस्याधिकारः पुत्रेष्टौ पुत्रकामस्यैतिविशेषात् न च व्याघातोऽपि उदितादिहोमविशेषतः प्रतिज्ञाय तदन्यकाले होमास्तुषाने "श्लाघोऽस्याहृतिमध्यवहरति" इत्यादिनिन्दाप्रतिपादनात् न च पुनरुक्ततादोषोऽपि एकादशसामिधेनीनां प्रकृतौ पाठात् "पञ्चदशवरेण वाग्वज्रोपादयाधे तमिमं भ्रातृव्यम्" इत्यत्र सामिधेनीनां पञ्चदशत्वस्य प्रथमोत्तमसामिधेन्यो ईश्वरभिधानमन्तरेणातुपपत्तेस्तथाभिधानात्" उपप्ल० २ ।

गिष्याकाङ्क्षाहृतोधेन स्वरूपतोत्तमत्वस्य धर्मं व्याख्यायामिधेयसम्बन्धफलप्रतिपादानायाह "धर्मविशेषप्रकृतान्द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसवयायाना पदार्थानां साधनैर्धर्मभिः तत्त्वज्ञानाद्भिः श्रेयसम्" ४ सू० ।

"एतादृशं तत्त्वज्ञानं वैशेषिकशास्त्राधीनमिति तस्यापि निश्चये समष्टेस्तत्त्वदण्डात्प्रपद्यतम् । तस्य ज्ञायतेऽनेनेति कारणव्युत्पत्त्यायास्तत्परत्वे धर्मविशेषप्रकृत्यादित्यनेनानन्वयापत्तेः । सर्वपदार्थप्रधानो इहृथात्वं समासः सर्वपदार्थतत्त्वज्ञानस्य निश्चयस्येतिहात् तदत्र शास्त्रनिश्चयस्यो हेतुहेतुमङ्गाय शास्त्रतत्त्वज्ञानयोर्व्यापारव्यापारिभावनिश्चयस्यज्ञानयोः कार्यकारणभाव इत्यादिपदाधेशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव सम्बन्धोऽवगम्यते एतेषामुपपत्त्यर्थं ज्ञानाद्विश्रेयसाधिनमिह शास्त्रे प्रवृत्तिः । मोक्षमापायं सुनेर्द्विज्ञेताप्रभाषा एव शास्त्रे प्रवृत्तिः । निश्चयस्यमात्मनिष्ठी दुःखनिवृत्तिः । उच्यते इत्येतादृशान्तिप्रवृत्तिः । सामानाधिकरण्यात्समागभावासमानकालीनस्य युगपदुत्पत्त्यस्यसामानाधिकरणस्यैतद्विशेषगुण-

ध्वसमानकालीनत्वं वा । श्रेयसविशेषगुणध्वसार्वाधिक-दुःखप्रागभावो वा सुक्ति नचासाध्यत्वात्त्रायं पुरुषार्थं, कारणविघटनसुखेन प्रागभावस्यापि साध्यत्वात् न च तस्य प्रागभावत्ववृत्तिः प्रतियोगिजनकभावत्वेन तथात्वात्, जनकत्वञ्च स्वरूपयोग्यतामात्रम्, नहि प्रागभावस्यरमसामयो येन तस्मिन् सति कार्यसमश्रयत्वात् तथा सति कार्यस्याप्यनादित्वप्रसङ्गात् तथाच सद्यः सद्यः क रितिविज्ञादित्यन्तकालनाजीजनत् तथाप्येऽपि तद्विरहाद्जनयिष्यति हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् इत्यस्यापि प्रागभावपरिपालन एव तात्पर्यात्, अत एव गौतमीयद्वितीयसूत्रे "दुःखजनप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानामासुचरोत्तमापाये तदनन्तरापायादपवर्गं" इत्यत्र कारणाभावात् कार्याभावाभिधानं दुःखप्रागभावरूपमेव सुक्ति इत्यति नहि दोषापाये प्रवृत्त्युपायः, प्रवृत्त्युपाये जन्मापायः, जन्मापाये दुःखापाय इत्यत्रापायो ध्वसः किन्त्वन्तुत्पत्ति साधः प्रागभाव एव न च प्रतियोग्यमसिद्धि सामान्यतो दुःखत्वेनैव प्रतियोगिप्रसिद्धे प्रायश्चित्तवत् तत्रापि प्रत्यवायध्वसद्वारा दुःखात्तत्पत्तेरेवामेक्षितत्वात् लोकेऽहिकण्टकादिनिवृत्तेर्दुःखात्तुत्पत्तिफलकत्वदर्शनात् दुःखाधननिवृत्त्यर्थमेव प्रवृत्तवता प्रवृत्तेः । केचित्तु दुःखालम्बनाभाव एव सुक्ति उच्यते यद्यपि नात्मनिवृत्तथापि लोकादिनिवृत्त एवात्मनि साध्यते सिद्धिस्तस्य दुःखप्रागभावासङ्घर्षसिद्धेः सध्वस एव तस्य तत्त्वम्बन्धतयोपगमात् तस्मिन् सति तत्र दुःखालम्बनाभावप्रतीते एवञ्च सति "दुःखेनात्मनो विमुक्तचरति" इत्यादिश्रुतिरप्युपपादिता भक्ततोल्याहृत् तत्र दुःखालम्बनाभावस्यासाध्यत्वेनापुरुषार्थत्वात् दुःखध्वसस्य च न तत्र सम्बन्धत्वपरिभाषापत्तेः "दुःखेनात्मनो विमुक्तचरति" इति श्रुतेर्दुःखप्रागभावस्यैव कारणविघटनसुखेनात्मनाभावसमानरूपत्वतात्पर्यकत्वात् । नन्वयं न पुरुषार्थनिरुपाधोष्वाधियत्वाभावात् दुःखकाले सुखं तावन्नोत्पद्यते इति सुखार्थनामेव दुःखाभावात् प्रवृत्तेरिति चेन्न वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वात् सुखेऽपि दुःखाभावीप्राधिकीत्वेव किं न स्यात् शोकाङ्गुलानां सुखविशेषानामपि दुःखाभावमात्रमभिधेयत्वाय विषमत्वस्योद्भवनादौ प्रवृत्तिदर्शनात् । ननु पुरुषार्थोऽप्ययं ज्ञायमान एव सुक्तेस्तु दुःखाभावस्य ज्ञायमानतैव नास्ति अन्यथा मूर्च्छाद्यवस्थायमपि प्रवृत्तेरिति चेन्न श्रुतप्रवृत्तमात्राभ्यां ज्ञायमानस्यानेत्यात्तात्पर्यपत्तेः । अस्ति हि श्रुतिः "दुःखेनात्मनो विमुक्त-

श्रुति" 'तमेव विदित्वाऽतिस्त्वमेति" इत्यादिका ।
 अतुमानमप्यस्ति दुःखसन्ततिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्तित्वात्
 प्रतीपसन्ततिविदित्वादि चरमदुःखस्य दुःखसाक्षात्कार-
 रेण क्षण विषयोकरणात् प्रत्यक्षवेद्यताऽपि । योगिना
 योगजधर्मवशेनामाभिने दुःखस्य सत्यं प्रत्यक्षोपगमाच्च ।
 तथापि त्वल्ल्यायययतया नायं पुरुषार्थो दुःखवत् सुख-
 स्यापि ज्ञाने ह्योरपि समानसामग्रीकत्वादिति चेत्
 उद्वर्गतो धीतरागाणां दुःखदुर्दिनभोरूपा सुखसद्यो
 तिकामात्रेऽलम्ब्यययतया तत्र प्रवृत्ते । ननु तथापि
 दुःखनिवृत्तिर्न पुरुषार्थः, अनागतदुःखनिवृत्तेरशक्यत्वात्
 ध्यतोतदुःखस्यातीतत्वात् धर्ममानदुःखस्य पुरुषतुल्यमन-
 रेणैव निवृत्तेरिति चेन्न हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् प्राय-
 श्चित्तवत् तथाहि समासनं मिथ्याज्ञानं सकारहेतुसद-
 ष्चेदशात्मतत्त्वज्ञानात् तत्त्वज्ञानं च योगविधिसाध्यमिति
 तदर्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः उपस्करः कियदन्तरे च
 "धर्मविशेषप्रसूतादिति तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं तत्र
 धर्मविशेषो निवृत्तिलक्षणो धर्मः यदि तु तत्त्व ज्ञाय-
 तेऽनेनेति तस्य ज्ञानं शास्त्रमुच्यते तदा धर्मविशेष ईश्व-
 रविशेषप्रसादरूपो वक्ष्यतेः श्रूयते हीश्वरनिशेयप्रसाद-
 वधिमस्य कणादो मङ्गलिं शास्त्रं प्रणीतवानिति तत्त्व-
 ज्ञानमात्मतत्त्वसाक्षात्कार इह विवक्षितस्तस्यैव समासन-
 मिथ्याज्ञानोन्मूलनसमत्वात् "तमेव विदित्वाऽतिस्त्वमेति
 नान्यं मन्या विद्यतेऽनाय" इत्यत्र "हे ब्रह्मण्यो वेदि-
 तव्ये" इत्यत्र च वेदनपदस्य साक्षात्कारपरत्वात् "पश्य
 तत्रुचु" इत्यत्रापि तथा । सच शास्त्रान्तरनिदिध्या-
 समादिपरन्तरेति हेतुपञ्चन्या तथैवाभिधानात्" उप-
 न्यायकन्दल्यां प्रयोजनसूत्रमित्य विवृतं यथा
 "तत्रेश्वरनोदनाभिव्यक्ताऽस्मादेवेति" भाष्यप्रतीकव्याख्या-
 याम् "यस्य वस्तुनो यो भावस्तत् तस्य तत्त्वम् साधारणो-
 धर्मं साधर्म्यम् असाधारणोधर्मो वैधर्म्यं तयोस्तत्त्व-
 ज्ञानं निशेयसंज्ञेय विषयसयोगज सुखं तावत् क्षणिक-
 विनापि दुःखबहुलं स्वर्गादिपदं प्राथमपि सप्रसव्यं,
 भातिशयसु तथा च कस्यचित्स्वर्गमात्रसपरस्य स्वर्गराज्यम्
 अतस्तदपि सततं मध्युतिमद्भया परसमुत्कर्षोपतापाम् दु-
 स्काक्रान्तं न निश्चितं श्रेयं । स्वात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिर-
 मद्यस्य वेदमनिखिलदुःखावेदनारूपत्वात्परावृत्तेषु निश्चितं
 श्रेयं तस्य कारणं ब्रह्मादिस्वरूपज्ञानम् । एतेनैवत् प्रत्युक्तं
 मण्डनेन यदुक्तं विशेषगुणनिवृत्तिलक्षणा सक्तिरुच्छेद-

पञ्चान् भिद्यत इति । विशेषगुणोच्छेदे हि सति स्वात्मनः
 स्वरूपेणावस्थानं नोच्छेदो नित्यत्वात् नचायमपुरुषार्थ-
 समस्यदुःखोपरमस्य पुरुषार्थत्वात् समस्तसुखाभावादपुरु-
 षार्थत्वमिति चेत् न सुखस्यापि क्षयितया बहुलप्रत्यनीक-
 तथा साधनप्रार्थनाशतपरिक्लिष्टतया च मदा दुःखा-
 क्रान्तस्य विषमिच्छस्यैव मधुनोदुःखपदे निक्षेपात्" । किय-
 दन्तरे तत्रैव । "तत् मिश्रेयस धर्मादेव भवति इत्यादि त-
 त्वज्ञानं तस्य कारणत्वेन निश्रेयससाधनम् इत्यभिप्राय-
 तत्त्वतो ज्ञातेषु वाह्याध्यात्मिकेषु विषयेषु दोषदर्शनादिर-
 क्तस्य समीहानिष्टतावात्मज्ञस्य तदर्थानि कर्माण्यनुर्वृत-
 द्यत्परित्यागसाधनानि च श्रुतिस्त्वुदितानि असकस्यित
 फलान्युपादादागस्यात्मज्ञानसमस्य त प्रकटविनिवर्त्तकधर्मो-
 पचये सति परिक्रान्तज्ञानस्यात्यन्तिकयरोऽवियोगसम्भ-
 वादुद्वेष्टो हि विषयाणामहिककण्टकादीनां परित्यागो-
 विषयदोषदर्शनादभिसन्निवृत्तनिवर्त्तकात्मविशेषगुणात् प्रय-
 त्नात् तेन शरीरादीनामात्यन्तिक परित्यागोविषयदोष-
 दर्शनपूर्वकानभिसन्निवृत्तनिवर्त्तकात्मविशेषगुणनिमित्तविषात
 इति मोक्षाधिकारे वक्ष्याम । धर्मोऽपि केवलं न
 तावन्निश्रेयसं करोति यावदीश्वरेच्छया आसुगृह्यते
 तेनेदुःखम् ईश्वरनोदनेत्यादि । नोदने प्रेयंने स्वकार्येषु
 प्रवर्त्त्यन्ते जनया भावा इति नोदना ईश्वरस्य नोदना ईश्व-
 रेच्छाविशेष आभिव्यक्ति कार्यारम्भां प्रत्याभिमुख्यम् ईश्व-
 नोदनायाऽभिव्यक्तात् ईश्वरेच्छाविशेषेण कार्यारम्भाभि-
 सुखीकताऽस्मादेव निश्रेयसं भवतीति वाक्ययोजना" ।
 एव विषयप्रयोजनादिकं षष्ठं सूत्रमभिहितं तत्र प्रति-
 पाद्यविषयाय सर्वदोष दर्शिता यथा
 "इह खलु निखिलमेक्षावृत्तसर्गप्रतिकूलवेदनीयतया
 निखिलसवेदनसिद्धं दुःखं जिज्ञास साधुनोपाय जिज्ञा-
 सु परमेश्वरसाक्षात्कारसुपायमाकलयति" यदा धर्मवदा-
 काय वेष्टयन्तीह सानया । तदा शिवमभिज्ञाय दुःखस्या-
 न्तोमविष्यति" इत्यादिवचननिश्चयप्रामाण्यात् । परमेश्वर-
 साक्षात्कारश्च अथयमननभावनाभिर्भावनीयः यदाह
 "आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च । त्रिधा
 प्रकलयन् प्रज्ञां लभते योगसुखमिति" यत्र मनन-
 सतुमानाधीनमनुमानश्च व्याप्तिज्ञानाधीनं व्याप्तिज्ञानसु-
 पदार्थविषेकामेकम् । अतः पदार्थमट्टकम्" । "अथादो-
 धर्मं व्याख्यास्याम इत्यादिकायां दशसप्तत्यां कण-
 मन्तेषु मगवता व्यवस्थापि तत्राङ्गकदायात्के प्रथमे

ऽध्याये समवेताशेषपदार्थकथनमकारि । तत्रापि प्रथमाङ्गिके जातिमन्त्रिरूपण, द्वितीयाङ्गिके जातिविशेषनिरूपणम् । व्याङ्गिकद्वययुक्ते द्वितीयेऽध्याये इत्यनिरूपण, तत्रापि प्रथमाङ्गिके भूतविशेषलक्षणं, द्वितीये दिक्कालप्रतिपादनम् । व्याङ्गिकद्वययुक्ते तृतीये ध्यात्मानं करणलक्षण, तत्राप्यात्मलक्षणं प्रथमे, द्वितीये ध्यान करणलक्षणम् । व्याङ्गिकद्वययुक्ते चतुर्थे शरीरतद्रूपयोगिविषेचन, तत्रापि प्रथमे तद्रूपयोगिविषेचनं द्वितीये शरीरविषेचनम् । व्याङ्गिकद्वययुक्ते पञ्चमे कर्मप्रतिपादन, तत्रापि प्रथमे शरीरसम्बन्धिकर्मचिन्तन, द्वितीये मानसकर्मचिन्तनम् । व्याङ्गिकद्वययुक्ते षष्ठे श्रौतधर्मनिरूपण, तत्रापि प्रथमे टानप्रतिपक्षधर्मविषेक, द्वितीये चातराश्रयचिन्तनधर्मनिरूपणम् । तथाविधे सप्तमे गुणसमवायप्रतिपादन, तत्रापि प्रथमे बुद्धिमिदमेवगुणप्रतिपादन, द्वितीये तत्रामेवगुणप्रतिपादन समवायप्रतिपादनम् । अष्टमे निर्विकल्पकविकल्पकप्रत्यक्षप्रमाणचिन्तनम् । नवमे बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमे अतृप्तमानभेदप्रतिपादनम् । तत्र उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्ति । मनु विभागमेवया चातुर्विधे वस्तुषु कथं त्रैविध्यसंज्ञकमिति चेन्नैव मस्या विभागस्य विशेषोद्देश एवानुभावात् । तत्र द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवाया भावा इति षष्ठेऽंते पदार्था इत्युद्देश । किमत्र क्रमनियमे कारणम् । उच्यते समस्तपदार्थायत्नत्वेन प्रथमस्य द्रव्यस्य प्रथमोद्देश । अनन्तर गुणलोपाधिना सकलद्रव्यवृत्तेर्गुणस्य, तदनु सामान्यव्यवसायात् कर्मण, पञ्चात्तन्त्रितयाश्रितस्य सामान्यस्य, तदनुतर समवायाधिकरणस्य विशेषस्य, अन्ते अत्रविष्टस्य समवायस्येति क्रमनियम । मनु षष्ठेऽंते पदार्था इति कथं कथ्यते, अत्रापि सप्तमोपाधिना भवत्पतया षष्ठेऽंते विवक्षितत्वात् तथाहि नियमव्यवच्छेदा प्रमित म वा प्रमितत्वे कथं निषेध अत्रमितत्वे कथनराम्, नहि कश्चित् प्रेक्षावात् मूषिकविषाण प्रतिषेध यतः, तत्राहोपपत्तेर्भेद नियम इति चेन्नैवं भाषिणः सप्तमतया प्रमिते अन्वकारादौ भावत्वस्य भावतया प्रमिते शक्तिषाठम्यादौ सप्तमत्वाद्देश निषेधादिति कृतं विस्तरेण ।

तत्र इत्यादित्प्रत्ययस्य इत्यत्यादिजातिर्लक्षणम् । इत्यल नाम गगनादिभ्यश्चमवेतत्वे सति निम्नगन्वासमवेतम् ।

(गगनसमवेतत्वे सति पद्मसमवेतत्वे सति नित्यत्वे सति गन्वासमवेतत्वे इत्यल्लक्षणम् । सत्त्वरूपजातिव्यवच्छेदाय गन्वासमवेतत्वसंज्ञकम् फाल्गुनिकसम्बन्धेन इत्यलस्य गन्वद्विचिन्त्यादसम्भारणाय गन्वसमवेतत्वसंज्ञकम् स योगादेर्गन्वासमवेतत्वेन गगनादिसमवेतत्वेनातिप्रसङ्गवारणाय नित्यत्वे सतीति विशेषणम् । पद्मत्वप्रतिशोचलात् पद्मसमवेतत्वस्य नित्यत्वस्य गन्वासमवेतत्वस्य च सत्त्वादितिप्रसङ्गवारणाय गगनसमवेतत्वे सतीति विशेषणम् गगनपरिमाणस्य नित्यस्य गन्वासमवेतत्वस्य तथात्वारणायारविन्द समवेतत्वे सतीति विशेषणम् इतिबोधम्) । गुणत्व नाम समवायिकारणासमवायिकारणभिक्षसमवेतसत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजाति । (सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यस्य समवायिकारणद्रव्यसमवेतस्य इत्यलस्य, असमवायिकारणसमवेतस्य कर्मसमवेतस्य कर्मत्वस्य च तथात्वारणाय तदुभयभिन्नसमवेतत्व जातौ विशेषणम् गुणत्वस्य तु तथात्वम् गुणेषु ज्ञानादिषु असमवारिकारणभिक्षेषु समवेतज्ञानत्वादेः सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यत्वेऽपि नातिप्रसङ्गः) कर्मत्व मानानित्यसमवेतत्वसहितसत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजाति । (अग्निमात्रसमवेतत्वे सति सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यजातित्वम् कर्मत्वलक्षणम् इत्यलस्य गुणत्वस्य च नित्यमात्रसमवेतत्वाभावात् तथात्वम् । सयोगत्वादेकत्वात्वेऽपि सत्तासाक्षाद्द्रव्याप्यत्वाभावान्नातिप्रसङ्गः) सामान्यन्तु प्रथमप्रतियोगित्वरहितमनेकसमवेतम् । (सयोगविभागादौ अनेकसमवेतेऽतिप्रसङ्गवारणाय अत्र सप्रतियोगित्वरहितेति अत्यन्ताभावे तथात्वारणाय समवेतत्व विशेषणम्) विशेषो नामान्योन्याभावविरोधिसामान्यरहित समवेत । समवायस्तु समवायरहित सम्बन्ध इति मस्या लक्षणात्मकव्यवस्थितानि ।

“द्रव्यं नवविधं पृथिव्यग्नेजोवाय्वाकायकासदिगात्मनासीति । तत्र पृथिव्यादिषुल्लक्ष्यस्य पृथिवीत्वादिकातिर्लक्षणम् । पृथिवीत्व नाम पाकजरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजाति । अमुं नाम सरिज्ञागरसनवेतत्वे सति सञ्चितसमवेत सामान्यम् । तेजस्त्व नाम चन्द्रधामीकरसमवेतत्वे सति अज्ञानसमवेत सामान्यम् । वायुत्व नाम त्वगिन्द्रियसमवेतद्रव्यत्वसाक्षाद्द्रव्याप्यजाति । आकायकासदिशामेकैकत्वाद्परजात्यभावात् पारिभाषिकसञ्चितं सत्त्वा भवन्ति आकाशः काष्ठो दिगिति । सन्नो गजान्यजान्यविशेषगुणसमानाधिकरणविशेषाधिकरणमात्रं ।

यम् । विभुत्वे सति द्विगसमवेतपरत्वासमवायिकारणाधि-
करणम् काल । अकालत्वे सत्यविशेषगुणा महती दिक् ।
यात्ममनसोरात्मत्वमनस्त्वे । आत्मत्व नाम अमूर्त्तसम-
वेतद्रव्यत्वापरजाति । मनस्त्व नाम द्रव्यसमवायिका-
रणत्वरहितगुणसमवेतद्रव्यत्वापरजाति । रूपरसगन्ध-
स्पर्शसङ्ख्यापरिमाणपृथक्प्रयोगविभागपरत्वापरत्वत्रद्विगुण-
द्रुत्वेच्छाहेयप्रयत्नाद्य कण्ठोक्ता समद्वय चयद्दससञ्चिता
गुरुत्वद्रव्यत्वे हर्षस्कारादृष्टयद्वा समैवेत्येव चतुर्विंशति-
गुणा । तत्र रूपादिषु ज्ञानानां रूपत्वादिजातिर्लक्षण-
म् । रूपत्वं नाम भीक्षसमवेतगुणत्वापरजाति ।
अनया दिशा घटानां सत्त्वानि दृष्टव्यानि । कर्म
पञ्चविधम् उत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् ।
भ्रमणरेवनादीनां गमन एवान्तर्भाव । उत्क्षेपणादी-
नामुत्क्षेपणत्वादिजातिर्लक्षणम् । तत्र उत्क्षेपणं नाम
अर्द्धदेशसंयोगसमवायिकारणप्रमेयसमवेतकर्मत्वापरजाति ।
यथमवक्षेपणादीनां उत्क्षणं कर्त्तव्यम् । सामान्य द्विविध
परमपरञ्च पर सत्ता द्रव्यगुणसमवेता गुणकर्मसमवेता
वा । अपर द्रव्यत्वादि तल्लक्षण प्रागेवोक्तम् । विशेषाणाम-
नन्तत्वात् समवायस्य चैकत्वादिभागो न सम्भवति तल्ल-
क्षणञ्च प्रागेवशादि । (सर्वज्ञत्वापरत्व व्याप्यत्वम् अत्य-
देशवृत्तित्वं वा) ।

“द्वित्वे च पाकजोत्पत्तौ विभागे च त्रिभागजे । यस्य
न खल्लिता बुद्धिस्त वै वैशेषिक विदुरिति” आभाषण
कस्य सङ्गात् द्वित्वाद्युत्पत्तिप्रकारं प्रदर्शयते । तत्र प्रथ-
ममिन्द्रियार्थसन्निकर्षकत्वादेकत्वसामान्यज्ञानं ततोऽपेक्षा-
बुद्धिं ततो हित्वोत्पत्तिरूपेण हित्वसामान्यज्ञानं तस्मात्
द्वित्वगुणज्ञानं ततः सस्कारः । तदाह
‘आदाविन्द्रियसन्निकर्षघटनादेकत्वसामान्यधीरेकत्वोभयगो-
चरा मतिरतो हित्वं ततो जायते । हित्वस्य प्रतिमित्ततोऽ-
त्त परतो हित्वप्रमानन्तरं द्वे द्रव्ये इति धीरियं निगदिता
हित्वोदयप्रक्रियेति” ।

हित्वादेरपेक्षाबुद्धिजन्यत्वे किं प्रमाणम् अत्राहारा-
चार्या अपेक्षाबुद्धिहित्वादेरुत्पादिका भावितमर्हति व्यञ्ज-
कत्वानुपपत्तौ तेनानुविधीयमानत्वात् शब्दं प्रति संयोग-
वदिति” । अयन्तु मू म् हित्वादिप्रमेयत्वद्वयविपर्यायित्व-
बुद्धिव्यङ्ग्यं भवति अनेकाश्रितगुणत्वात् पृथक्त्वादिवदिति ।

निगत्तिक्रमो निरूप्यते अपेक्षाबुद्धित एकत्वसामान्य-
ज्ञानस्य हित्वोत्पत्तिसमकालनिवृत्ति अपेक्षाबुद्धेर्हित्वसा-

मान्यज्ञानात् हित्वगुणबुद्धिसमसमय हित्वस्यपेक्षाबुद्धिनि-
वृत्तेर्द्रव्यबुद्धिसमकाल गुणबुद्धे, द्रव्यबुद्धित गस्कारोत्पत्ति-
समकालं द्रव्यबुद्धेसादनन्तरसस्कारादिति । तथाच म यद्
“आदावपेक्षाबुद्ध्या हि नश्येदेकत्वजातिधी । हित्वोद-
यसमं पथात् सा च तज्जातिबुद्धित । हित्वास्त्वगुणधी-
काले ततो हित्वं निवर्त्तते । अपेक्षाबुद्धिनाशेन द्रव्य-
धीजन्मकानतः । गुणबुद्धिर्द्रव्यबुद्ध्या सस्कारोत्पत्तिकाल-
ततः । द्रव्यबुद्धिस्य सस्कारादिति नाशकभो मतः” इति ।

बुद्धेर्बुद्ध्यान्तरविनाश्यात्वे सस्कारविनाश्यात्वे च प्रमाणं
विवादाध्यासितानि ज्ञानानि उत्सरोत्तरकार्यविनाश्यानि
अपि कविभूविशेषगुणत्वात् शब्दवत् । इत्यारम्भकसंयो-
गप्रतिद्वन्द्विविभागजनककर्मसमकालमेकत्वसामान्यचिन्त्या
आश्रयनिवृत्तेरेव हित्वनिवृत्तिः कर्मसककालसमपेक्षा-
बुद्धिचिन्तनादुभाष्यामिति यक्षेपः । अपेक्षाबुद्धिर्नाम
विनाशकविनाशप्रतियोगिनी वदिरिति बोध्यम् ।

अथ द्व्यणुकनाशमारभ्य कतिमि ज्ञाने पुनरन्यद् द्व्य-
णुकत्वस्य रूपादिभङ्गवतीति जिज्ञासायाश्चतुपत्तिप्रकार-
कथ्यते । नोदनादिक्रमेण द्व्यणुकनाशं नष्टे द्व्यणुके
परमाणावन्मिसंयोगात् श्यामादीनां निवृत्तिं निवृत्तेषु
श्यामादिषु पुनरन्यस्मादग्निषु योगाद्द्रव्यादीनासत्पत्ति-
उत्पत्तेषु रक्तादिषु अदृष्टवदात्मसंयोगात् परमाणी इत्या-
रम्भणाय क्रिया तथा पूर्वदेशादिभाग विभागेन पूर्व-
देशसंयोगनिवृत्तिं तस्मिन्निवृत्ते परमाखन्तरेण संयोगो-
त्पत्ति संयुक्ताभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकारम्भ आरब्धे
द्व्यणुके कारणगुणादिभ्यः कार्यगुणादीनां रूपादीना-
सत्पत्तिरिति यथाक्रमं नवक्षणा । दशक्षणादिप्रकारान्तर-
विस्तरमयाश्चेद् प्रतन्वते । इत्य पीलुपाकप्रक्रिया पीठ-
रपाकप्रक्रिया च नैयायिकधीसम्भता ।

विभागजविभागो द्विविधः कारणमात्रविभागज कार-
णाकरणविभागजश्च । तत्र प्रथमं कथ्यते कार्यव्याप्रे-
कारणे कर्मोत्पन्नं यदावयवान्तरादिभाग विधत्ते न तदा
काशादिदेशादिभागः । यदा त्वाकाशादिदेशादिभागः न
तदावयवान्तरादिस्यति तिसरं कर्मणो गगनविभागा
कहलस्य इत्यारम्भकसंयोगपरिधिविभागारम्भकत्वेन धूमस्य
धूमध्वजवर्णेषु व्यभिचारानुपलब्ध्यात् ततसावयवकर्म न्यव-
यवान्तरादेव विभागं करोति नाकाशादिदेशात् तस्माद्दि-
भागाद्द्व्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिं ततः कारणमात्रात् कार-
याभाव इति न्यायादवयवनिवृत्तिं निवृत्तेऽवयवनिवृत्तिं तत्का-

वता, भूतेन्द्रियमनसा दोषान् भ्रनप्रमादकरणापाटवादि-
प्रयुक्ता एव वचसामभिप्रेद्य सम्भाव्यन्ते, न चेश्वरपक्षसि
तादा सम्भन, तदुक्तम् "रागाद्यानादिभिर्वक्ता यस्तत्वाट-
न्वतं वदेत् । ते चेश्वरे न विद्यन्ते स ब्रूयात् कथमन्यथेति" ।

ननु तेनेश्वरेण वेदस्य प्रणीत इत्यत्रैव विप्रतिपत्तिरत-
प्याह । उप० "तद्वचनादान्प्रयस्य प्रामाण्यमिति" १०६० ।

इति यत्स्वपरिषमाप्तौ । तद्वचनान्तनेश्वरेण वचनात्
प्रणयनादास्त्रायस्य वेदस्य प्रामाण्यं तयाहि वेदान्ता-
पत् पौरुषेया वाक्यत्वादितिसाधितं नचास्मदादयस्तेषा
सहस्रयासाश्विद्वाना वक्ताः सम्भाव्यन्ते, अतीन्द्रि-
यार्थत्वात्, नचार्तेन्द्रियार्थदर्शिनोऽस्मदादयः । किञ्च-
प्रोक्तावेदा संज्ञानपरिच्छिद्येति तत्वात् यन्नाप्रोक्तं न तन्-
ज्ञानपरिच्छिद्येति महाजनपरिच्छिद्येति तस्मादाप्रो-
क्तम् । अतन्त्रपुरूपप्रणीतत्वश्चाप्रोक्तत्वम् । महा-
जनपरिच्छिद्येति त्वच्च सर्वदर्शनान्तं पातिपुरुपात्तुषी
यमानार्थत्वम्, कश्चित् फलाभाव कर्मकर्तृवाधनधै-
रुण्यादित्युक्तम् । कर्तृस्मरणाभावाच्चैवमिति चेन्न कर्तृ-
स्मरणस्य पूर्वमेव साधितत्वात्, तत्रण्योतत्वञ्च अतन्त्र
पुरूपप्रणीतत्वादेव सिद्धम्, न त्वस्मदादीना सहस्रयास्य
वेदप्रणयने स्वातन्त्र्यं सभवतीत्युक्तात्वात् । किञ्च प्र-
माया गुणजन्यत्वेन वैदिकप्रमायाश्चपि गुणजन्यत्वमाव-
श्यकं तत्र च गुणोत्पत्त्युत्पत्त्यर्थान्तरार्थज्ञानमेव वाच्य-
स्तथा च तादृश एव वेदे वक्ता, य स्वर्गापूर्वादिविप-
यकसाक्षात्कारयान्, तादृशञ्च नेश्वतादन्य इति सुदु" ।

श्रीलूखल त्रि० उलूखले क्षुण्णं शैपिकोऽप्य् । १ उलूखलेपि
यावकाटो । उलूखले भव अण् । २ उलूखलभवे
यद्वादौ च । "अभिपुणतौलूखलासुहायता" कात्या०
१०, २, ११, । "उलूखलेभवा श्रीलूखला ध्वजय" कर्क
श्रीवैष्णव न० "अपरान्तकसुज्ञोय सद्रुक् प्रकर्तौ तथा । श्री-
वैष्णव सरोविन्दुसुत्तर गीतकानि च" या० उक्ते गीतिभेदे
श्रीश्रनस न० उगनसा शुक्रेण मोक्तम् अण् । शुक्रेण पृणीते
ऽउपपुराणे "तथैवोगनसेरितम्" कूर्मपुर० २६७ प्रणयनरूपे
यास्त च । २ धर्मशास्त्रभेदे तच्च अतिलोमजातवर्षसङ्कर
विभागप्रतिपादकप्रायम् । उगनसा दृष्ट साम अण् ।
४ उगनसा दृष्टे सामनि । तस्येदन् अण् । ५ तत् सन्न
न्निनि त्रि० । "व्युहा चौगनसं व्यूहम्" भा० व०
२८४ अ० । "लोकमोगनस दिव्य शक्तलोकञ्च गच्छति"
भा अतु० १०७ अ० । उगनसि भव अण् । ईशुकभवे

स्त्रिया ङीप् सा च उदेयान्याख्याया तदीय इहितरि
"विद्युगौगनसि । भद्रन्ते न त्वमर्होऽस्मि भाषिनि ।" भा०
व्या० ८१ अ० देवयानीं प्रति कचोक्ति ।

श्रीशिज पु० उयिगेव प्रसा० अण् । १ इच्छायुक्तौ । "श्रीशि-
जाय वणिजे दीर्घश्चसे" ऋ० १, १, ११, ११ । २ प्रवरदिभेदे
"काक्षीयतामाङ्गिरसौ चय्यगौतमौ गिजकाक्षीवतेति" व्याश्व०
श्री० १२, ११, २ ।

श्रीशीनर पु० उयीनरस्यापत्यम् उत्सा० अञ् । उयीनरस्या-
पत्येपु शिविपृथ्वितिषु । उयीनरस्यपत्य १२७५ ट० उयीनर
स्यन्दे उक्तं । तत्सुताश्च "उयीनरस्य पत्यस्तु पञ्च राज-
पिवशजा, नृगा कर्मिर्नशा दर्शा पञ्चमी तु दृशहती ।
उयीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्भवा । तपसा चैव
महता जाता दृशस्य चात्मजाः । नृगायास्तु नृग पुत्र
क्षयाः कर्मिर्जायत । नवायास्तु नवः पुत्रोदर्वाया सप्ततो
ऽभवत् । दृशहत्यास्तु सजशे शिविरौयीनरो नृप" ।
हरिव० २१ अ० उक्ताः तश्चरितञ्च भा० वन० १६६ अ० ।
"देवाना कथा संजाता महोत्तल गत्वा महीपतिं शिवि-
शीशीनरं साध्वेन जिधासिध्याम इति । एव भो
इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावपातिवताम् । अग्नि कपोतरूपेण
तमभ्यधावदासिपार्थमिन्द्र श्येनरूपेण । अथ कपोतो
राज्ञो दिव्यासनाधीमस्य उत्सङ्गं न्यपतत् । अथ पुरो-
हितो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाङ्गीतो भवन्तं
प्राणार्थीं प्रपद्यते । वसु ददाह अन्तवान् पार्थिवोऽस्य नि-
ष्कृतिं कुर्यात् । घोर कपोतस्य निपातमाह । अथ क-
पोतो राजानमब्रवीत् । प्राणरक्षार्थं श्येनाङ्गीतो भवन्तं
प्राणार्थीं प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राणार्थीं सुनिभूत्वा प्रा-
णैस्त्वं प्रपद्ये । स्वाध्यायेन कर्षितं ब्रह्मवारिणं सा विद्धि ।
तपसा दमेन युक्तमाचार्यस्याप्रतिभूलभाषिणम् एव युक्तम-
पाप मां विद्धि । गदाभि वेदान् विचिन्तोमि रुन्द सर्वे
वेदा अवरयो मे अधीता । न साधु दानं श्रोत्रियस्य
प्रदानं सा मदा श्येनाय न कपोतोऽस्मि । अथ श्येनो
राजानमब्रवीत् । पर्यायेण वसतिर्मा भवेत् सर्वे जात
पूर्वमस्मात् कपोतात् । त्वमाददानोऽस्य कपोतमेव मा
त्वं राजन् । विद्वक्तर्ता भवेथा । राजोभाव । केनेहयी
जासु पुरा हि दृष्टा वायुच्यमाना यकुनेन सक्षता । यो
वै कपोतोऽदत्तेमाञ्च श्येन उभौ विदित्वा कथमस्तु
साधु । नास्य वर्षति वर्षकावे मास्य वोज रोहति काव
उत्तम् । भीतं प्रपस्य योहि ददाति यत्तवे न त्राण

लभते त्वाणमिच्छन् स काले । जाता ह्युक्ता प्रजा प्रभी-
यते सटा न वै मास पितरोऽस्य कुर्वते । भीत प्रपन्नं
योहि ददाति यत्नवे नास्य देवा प्रतिपृच्छन्ति ह्यव्यम् ।
मोघमन्नं विन्दति चाप्रवेता स्वर्गाङ्गोकाङ्क्षं श्यति शीघ्र-
मेव । भीत प्रपन्नं यो हि ददाति यत्नवे सेन्द्रा देवाः
प्रहरन्त्यस्य वज्रम् । उच्चाण पक्का सह चोदनेन व्यञ्जात्
कपोतात् प्रति ते नयन्तु । यच्चानु देये रमसेऽतीव श्येन ।
तत्र मांसं शिवयस्ते यच्छन्तु । श्येन उवाच । भोवाण
राजन् प्रार्थयेय न चान्यदन्यन्मांसमधिकं वा कपोतात् ।
देवैर्देव सोऽद्य ममैव भक्ष्यक्षन्ने ददस्व यजमानानामभावात् ।
राजोवाच । उच्चाण वेह तमन्नं नयन्तु ते पश्यन्तु पु-
रुषा ममैव । भयाहितस्य दाय समानिकात्त्वं प्राप-
यन्तु त्वं ह्येन मा हिंसो । त्वजे प्राणाद्यैव दद्यां क-
पोत सौम्यो ह्ययं किञ्च जानामि श्येन । । यथा क्रोगं मा
त्तु रूपेह सौम्य । नाह कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् । यथा
मा हि वै साधुशर्दे प्रसङ्गाः प्रशसेयुः शिवय कर्मणा
त् । यथा श्येन । प्रियमेव कुर्यां प्रशाधि मा यद्वदेक्षन्
करोमि । श्येन उवाच । करोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपि-
यित तावद्वाजन् । यात्रन्मांसं कपोतेन समम् । तथा त-
स्मात् साधुत्वात् कपोतं प्रशसेयु शिवयः कृतञ्च प्रिय-
स्यान्नमेति । अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य स्वमांसमेयीं
तत्रप्रा धारयन् गुरुतर एव कपोतं व्यासीत् । पुनरन्य-
दुत्कृत् गुरुतर एव कपोत । एव सर्वं समधिकृत्य
यरोर तत्रायामारोपयामास तत्तथापि गुरुतर एव कपोत
व्यासीत् । अथ राजा स्वयमेव तत्रायामारोह । न च
व्यस्योक्तमासीद्वाप्त एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा त्वात् इत्युक्त्वा प्रालीयत
श्येन । अथ राजा अन्नशीत् कपोतं विद्यु शिवयस्त्वं
कपोत । पृच्छामि ते यत्ने । को तु श्येन । नानीश्वर
ईदम जातु कुर्यादेतं प्रथं भगवन्ने विचञ्चु । कपोत उ-
वाच । वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतुरस्यैव श्येनो वज्र-
हस्ताः यज्ञोपति । साधु श्राद्धं त्वास्त्वपमं शौरधेय नौ
लिङ्गासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ । यासेतां पेशीं सम-
निष्कृत्वाय प्रादाद्भयानसिमोत्कृत्य राजन् । एतद्वो वज्र-
गिर करोमि हिरण्यवर्षं रुधिरं पुरणमश्वम् । एताज्ज
प्रजानां पालयिता यशस्वी सुरपीणामथ सम्मतो भयम् ।
एतस्मात् पान्नात् पुरुषो जनिष्यति कपोतरोमेति च तस्य
नाम । कपोतरोमाणं शिविनौहिदं उच्चं प्राश्रति नृ-
पटवः सङ्गमं यशोदीप्यमानं दृष्ट्वापि श्रुत्वापमं शौर-

धानाम्” उगीनरगच्छे दर्शिततच्चरितमेव रूपं तच्च
शिवेरेवेति बद्धमि कल्पते तत्र पितापुत्रयोरेतेदोपचारात्
उगीनरगच्छेप्रयोगात् इति । वस्तुतः कल्पभेदात् उगीनरस्य
तत्पुत्रशिवेय तथा चरितमित्यपिरोध । अथ च ययातेर्दौ-
हित्यं, तेन च वयाते पुरयद्ये स्वर्गात् पतने तस्मै स्वपुत्र्य
दत्त्वाऽसौ पुन स्वर्गलोकं प्रापितं तत्कथा यथा । “पृ-
च्छामि त्वां शिविरौगीनरोऽहं ममापि लोकायदि वनीह
वात । । यदान्नोद्ये यदि वा टिषि त्रिता क्षेत्तत्र त्वा
तस्य धर्मस्य मन्ये । यथातिरुवाच । यत्प माया हृदये
मापि साधुन् परीक्षमानास्त्वावस्थां नरेन्द्र । । तेनामन्नादि-
वि लोका त्रितास्ते विद्युत्प्रा स्वमन्लोमह्वान्त । शिवि-
रुवाच । तांस्तु लोकां प्रतिपद्यस्व राजन् मयादत्तान्यदि
नेष्ट क्रयस्ते । नचाह तान् प्रतिपद्येह दत्त्वा यत्र ग-
त्वा भानुशोचन्ति धीरा ” “यन्ने च यजातिरस्ति नष्टमस्य
पुत्रः पुरो पिता सार्वभौमस्तिहासम् । पुत्रं चार्धं
सामन्नेभ्यो ब्रवीमि मातामहोऽहं भवतां प्रकाशम्” भा०
शा० ६३६० । उगीनरस्य गोत्रापत्यम् इज् । श्रीश्रीन-
रि तद्गोत्रापत्ये पु स्त्री स्त्रियां ङीप् । ‘श्रुत्या गौतमो
यत्र महात्मा संश्रितव्रत । श्रीश्रीनर्यांसजनयत् काष्ठीवा
द्यान् सुतान् सुमि ” भा० सं० २००० । तस्यापत्यम् अत
इजपि । श्रीश्रीनरि शिविच्छेदे । ‘व्याश्विं पेशो द्विदीपय
महात्मा चायु शीनरः । श्रीश्रीनरि पुण्डरीकं ययाति
यत्नं शुचि ” भा० सं० ८ । यमसमावर्षने ।

श्रीश्रीर म० व० ईरन् किञ्च तत् स्वार्थे प्रज्ञायण् । श्वसुटि
तयो गय्यापीठयो श्रीरस्वामी । शय्यायाम् श्वाशने च
पृथक् इति सुभृति । “अथयव्यायं परमासमौ गीरेऽद्य-
कामदार हतोऽभूत्” टणकुमा० । उगीरमिवाकारो
स्वस्य अण् । ४कारे तस्य मन्मूलाकारत्वात्तथात्यम् ।
श्रीश्रीर कामरमस्यस्य अण् । १कारमदण्डे अ-
मर । हेमच० दशवर्षतोऽस्तिश्रीरमरदण्डपरा “कृत वेदम
श्रीश्रीरसुपानमुज्जनामि च । यातयामाणि देयाणि
श्रुत्या परिचारिणे” भा० श० ६०००० । उगीरस्येद-
मण् । ईउगीरजे “क्षमन्त्यश्रीश्रीरम्” यजु० ।
श्रीश्रीरश्रीरस्त्री स्त्री ऊपण एव स्त्रीऽण् श्रीश्रीर कटुरमे
श्रीश्रीर ३०० । श्रुष्ट्याम् तस्या कटरमत्वात्तथात्यम् ।
श्रीश्रीरश्रीर पु० कपोतश्च स्वपस्यापत्यम् इज । श्रीश्रीर
श्चमभेदापत्ये वसुमति यथातिदौहित्ये । “पृच्छामि त्वां
वसुमानौपदश्रियं दक्षि लोके यदि मे नरेन्द्र ।” भा० ०००००

६३७० । अस्य च यथा यथातिर्मातामहस्तथा औशी-
रिचन्द्रे दर्शितं । तत्र भवच्छब्देनैतस्यापि परामर्शात्
श्रीषध म० खोपधेरिदम् “खोपधेरजातौ” पा० चण् । खोपधि-
जाते ष्यन्नादौ रोगनाशके इत्यभेदे । स्वार्थे षण् ।
श्रीषधौ च । श्रीषधशब्दार्थश्च सुश्रुते दर्शितः
“एवमेतत्प्ररूपोव्याधिरौषधम् क्रियाकाल इति चतु-
स्य व्याख्यातम्” इत्युक्त्वा “खोपधयहणात् इव्यगुणरस-
वीर्य विपाकप्रभवानामादेयः” इत्युक्तम् । तेन इव्यमात्रसाध्य-
सौषधत्वम् । अतएव तैत्तिरीयस्य विषययोग्यामयो-
षधत्वम् । “रोगमादौ परीक्षेत ततोऽनन्तरौषधम् । तत-
कर्म सिपक् पश्चात् ज्ञानपूर्वम् समाचरेत्” चक्रद० परि-
पाटीसङ्घा रोगभेदेन खोपधविशेषा उक्तास्त एव तेऽ-
धिगम्या । तदुपयोगिमस्यादिकं सुश्रुते दर्शितं यथा
“अघातो भूषिप्रविभागविज्ञानोयमध्यायं व्याख्यास्यामः
श्वभ्रशर्कराश्लविषमवल्मीकश्लयानामाद्यायतनदेवतायतनसिक्क-
त्पभिररुपहतामनूषरामभङ्गुरामदूरीदका स्निग्धा प्ररो-
हवती मृहीं स्थिरां समा क्षणां गौरीं सोहिता वा
भूमिसौषधार्थं परीक्षेत तस्यां ज्ञातमपि जमिषिषयस्तात-
पपवनदहनतोयस्रवाधसागैरुपहृतभेकरसं पुष्टं शुष्कवगाढ-
मूलसुदोष्या सौषधमाददीतेत्यौषधमूमिपरीक्षाविशेषः सा-
कान्य । विशेषतस्तु ब्रह्माश्लवती स्थिरा गुर्वी श्यामा
क्षणा वा स्थूलदृढश्लयमाया श्लगुणभूयिष्ठा । स्निग्धा शीतला
सुदोदका स्निग्धयक्ष्णकमलदृढमाया शुक्लश्लगुण-
भूयिष्ठा । नामावर्णा लघ्वश्लवती प्रविरलात्सपाधु-
दृढप्ररोहाऽग्निगुणभूयिष्ठा । रूक्षा भस्मरासमवर्णा
नतुरुक्षकोटराल्परदृढमायाऽजिलगुणभूयिष्ठा । मृही
समा श्वभ्रवत्यक्तरसजला सर्वतोऽसारदृष्टा मृष्टापर्वत-
दृष्टमाया श्यामा चाकाशगुणभूयिष्ठा । तत्र केचिदाह-
राचार्याः । प्राहृष्टवर्णारक्षेभन्नवसनस्योमेभु यथासंख्यं
मूलफलतक्षीरसारकृत्वाद्याददीतेति तत्तु न सम्यक्
कृत्वात्सौम्याने यत्पाप्जगत् । सौम्यान्वीषधानि सौम्येषु
ऋतुषुददीताने यान्यान्ने येषु वमव्यापन्नगुणानि भवन्ति ।
सौम्यान्वीषधानि सौम्येषु ऋतुषु मृहीतानि सोमगुणभूयि-
ष्ठायां भूमौ जातान्यतिमधुरस्निग्धशीतानि ज्ञायन्ते ।
एतेन शेषं व्याख्यातम् । तत्र पृथिव्यम्बु गुणभूयिष्ठावा भूमौ
जातानि विरेचनप्रव्याख्याददीतागम्याकाशमाहृतगुणभूयि-
ष्ठावा वसनदृष्टानि । उभयगुणभूयिष्ठायाऽनवतोभागानि ।
चाकाशगुणभूयिष्ठायां वसनान्येव ब्रह्मवृत्तराणि भवन्ति ।

सर्वाण्येव चाभिनवान्यन्यत्र मधुघृतशुष्कपिप्पलीविड-
ङ्गेभ्य । सर्वाण्येव सजीराणि वीर्यवन्ति तेषाम-
सम्पत्तावनतक्रान्तसवत्तराख्याददीतेति । भवन्ति चान् ।
गोपालास्तापसा व्याधा ये चान्ये वनचारिण ।
मूलाहाराय ये तेभ्यो भेषजव्यक्तिरिष्यते । सर्वावयव-
साध्येषु पलाशलवणादिषु । व्यक्षितो न कालोऽस्ति
तत्र सर्वो विधीयते । गन्धर्वरसोपेता पक्षिधा भूमि-
रिष्यते । तष्पाङ्गुलिस्त्रिभावेन वीजिन पङ्कसैर्युता ।
अव्यक्तं किल तोयस्य रसो नित्यं विनिश्चितं । रस एव
सवाव्यक्तो व्यक्तो भूमिरसाङ्गवेत् । सर्वश्लक्ष्णसम्पत्ता
भूमिः साधारणा सृता । इव्याप्ति यत्र तत्रैव तद्गु-
णानि विशेषतः । विगन्धेनापराष्टमविषसं रसा-
दिभिः । नव इव्य श्रापण वा पाह्यमेव विनिर्दिशेत् ।
विडङ्गं पिप्पलीं चौरं सर्पिर्षयाप्यनवं हितम् । शेषम-
न्यत्प्रभिनवं मृहीयादुदोषगर्जितम् । जङ्गमाना वय स्यान्तं
रक्तरोमसखादिकम् । चीरमूलपुरोपाणि जीर्णाहारेषु
संहरेत् । सुतस्त्रिगुणफलकयङ्गुविन्यस्तभेषजम् । प्र-
स्ताया दिशि शुचौ भेषजागारमिष्यते” ।
खोपधयहणे परिभाषादिकहृत्तं भावम० यथा
“प्रशस्तदेशे सञ्जातं प्रश्लोऽहनि चोदृढम् । अल्पमात्रं
बहुगुणं गन्धर्वरसान्वितम् । दोषघ्नमग्धानिकरमर्क-
न विकारि यत् । समोक्ष्य काष्ठे दत्तञ्च भेषजं स्याद्गुणा-
वहम् । आग्नेया विन्यशैलाद्या सौम्यो हिमगिरि-
सृत् । अतस्तदौषधानि स्युररुत्तुपाणि हेतुमि ।
आग्नेयं अधिकाग्न्यां वा सौम्यं अधिकसोमाय ।
खोपधये एषौषधानि । अत्र स्वार्थे षण् । अतुरूपाणि
सहयानि । अन्वेद्यपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
मृहीयात्तानि सुमना शुचि प्रातः सुवासरे । आदित्य
सम्पुञ्जो मौगी नपस्तृत्स शिव हृदि । साधारण्यवरा-
इव्यु मृहीयादुत्तरान्वितम् । साधारण्यवराइव्यु
सर्वभूमिभदन्त्वम् । उत्तरान्वितं सञ्जातं उत्तरदि-
न्भवम् । वक्ष्यीकृत्तुसिक्तानूपश्लयानोपरमार्गजा ।
अनुवह्निहिमव्याप्ता नौषध्य कार्यसाधिका । शरदा-
श्लिषकायां च पाह्य सरसनौषधम् । विरेकवमन्-
र्यन्त वसनान्तं समाहरेत् । वसनान्तः वसनमध्ये समा-
हरेत् संमृहीमात् । अतिस्यूषजटा या सुष्वासां
पाह्यास्तत्रो ध्रुपम् । मृहीयात् सुक्ष्मभूषानि स-
क्षान्धि बुद्धिमात् । अन्यत्र । महानि येषा मूषानि

काष्ठमर्षिण्य सर्वातः । तेषान्तं पत्न्यं चाह्यं सुख
 गूढानि सर्वाणि । न्यपोधादेस्तथो चाह्यं चार स्या
 हीजकादितः । तालीसादेव पलायिण फल स्यात् त्रिफ-
 लादितः । कपिन्मूल कपित् फल् कपित् पत्र क-
 पित् फलम् । कपित् पुष्पं कपित् सर्षपं कपित् चार
 कपित् तपः । चित्तक श्रुत्य निम्बो वावा च त्रिफला
 क्रमात् । घातको कष्टकारो च खदिरं खीरपाटपः ।
 कपिचिम्बस्य मृद्गीयान् पलाभावे तपचामपि । मालम्फ
 लन्तु विलुप्त्य पक्ष्मकारस्वपस्य च । पक्ष्मेऽनुक्ते जटा
 पाह्यं भागेऽनुक्तेऽपि सल समम् । पात्रेऽनुक्ते मृद
 पाल काष्ठेऽनुक्ते त्वर्षुऽसम् । नवान्येष हि योष्यानि
 द्रव्याण्यखिलकर्मणः । विना विदुःसलप्याभ्यां गुडधान्या
 वद्यमात्रिके । धान्यमसम् । पुराणन्तं प्रयत्नं स्यात्ताम्बू-
 द्वाञ्जिकन्या । शुक्लधनीनद्रव्यन्तु योष्यं सकलकर्मणः ।
 आर्द्रन्तु द्विगुणं यद्भागेदेव सर्षपं त्रिगुणं । गुडपी
 कुटनी बाबा कृष्णखण्ड यथावरी । अश्वगन्धा सङ्घरो
 यतपुष्या मयारिणो । मयोक्तव्या सङ्घाश्रां द्विगुणं
 नैव कारयेत् । सङ्घरो कुरष्टक (कटरे ध्या) इतिलोके ।
 वासान्निवपटोलकेतकलवना कृष्णखण्डकेन्दो वरी वर्षाभूः
 कुटजाय कन्दसङ्घिता सा पूतिगन्धा मृता । ऐन्द्रो नाग-
 वक्षा कुरष्टक इतो कृत्वाभ्यन्ता सर्षपाः । सार्द्रा एवस कु-
 लवित् द्विगुणित्ता कार्यं च योष्या मुष्पः । ऐन्द्रो इन्द्रवा-
 र्षी । वरी यथावरी पूतिगन्धा गन्धमसादो ना-
 गवक्षा (गुलशकरि) कुरष्टक (पीतपुष्पाटि) (कटरे ध्या)
 इतो गुम्बु । पृत्नैरञ्ज पानीय कपाय व्यञ्जनादिकम् ।
 पक्षा योतोक्त चोष्य तत्सर्वं स्याद्विपोषणम् ।

द्रव्याणां परोक्षा । स्रग्ध्यास्त्रिमासला पय्या मन्त्रकर्मणि
 पुजिता । क्षिप्राम्बुषि निमज्जेद्या मङ्गातका सतोषमा ।
 वराहमूर्ध्वेत्कन्दो वारहीकन्दर्षक । सौवर्धन्तु काचाम
 सैन्धव स्फटिकप्रमम् । सवर्षेष्वाविक श्रेय सर्वमाविकसुस
 मम् । इन्द्रपुष्पप्रतीकाया मनोह्रा चोत्तमा मता । श्रेठं
 विशाजत श्रेय प्रक्षिप्तं न विधीर्यते । तोयपूर्णं काशपालो
 प्रतानेन विवर्द्धते । कर्पूरस्तुवर स्निग्ध यथा स्रग्ध-
 क्का वरा । श्रेतवन्दनमायनं सुमन्वि शुभं पूजितम् ।
 रत्नवन्दनमायनं लोहितम्पुत्र मत्तम् । काकतगुणानि
 स्निग्धोऽशुभः श्रेष्ठो शुभमत्त । सुगन्धि सप्त रत्नञ्च
 श्रुदाव वर मत्तम् । वरल स्निग्धमस्यैव सुमन्वि च गुणव-
 दम् । अतिपीता प्रमद्या त श्रेया दाहनिगा दुर्धम् ।

पातोफलं गुरु स्निग्धं सप्त शुभान्तर वरम् । मृद्गीका-
 योत्तमा भेया या स्यात्तोषामगुणिमा । करमर्द्ध फलाकरा
 मध्यमा सा प्रकीर्तिता । गोतमगुणिमा । (मृन्का) इति
 लोके । करमर्द्ध फलाकारा । (पारोन्दीदाख) इति
 लोके । खण्डन्तु विमल श्रेठं पन्डकान्तमप्रमम् ।
 गव्याञ्जसहग रच्यगन्धं सधुं यरन्मतम् । अथ स्वभावतो
 हितानि । शाखीया लोहितं भावि मन्त्रिणेषु च य-
 टिका । शुकुधानेऽपि ययोगोधुमं प्रवरो मत ।
 यिम्योधाम्यो वरो मद्रो मक्षुरयादकी तथा । रसेषु मधुर
 श्रेष्ठो लवणेषु च सैन्धवम् । दाहिधामलकन्द्राद्यासर्ष-
 रश्च परूपकम् । रासादनं मातुलङ्ग फलपत्रेषु गण्यते । परू-
 पक (फालसा) इति लोके । रासादनं (खिरपी) इति
 लोके । मातुलुङ्ग (बीजपूरा) इतिलोके । पत्रयाकेषु वा-
 स्तूक जीवन्ती पोतिका वरा । पटीलं फलयाकेषु कन्द-
 याकेषु श्रुत्तम् । एष कुरङ्को हरिषो जात्रुषेण प्र-
 मस्यते । पतिष्ठा तित्तिरिचर्वाणे परो मन्त्रेषु रोहिष ।
 हरिषणावनर्षं सादेश कण्ठतया मत । कुरङ्कास
 उद्दिष्टो हरिष क्तिको महान् । लसेषु दिव्यं दुग्धे
 पु गव्यभाक्षेण मोभवम् । शैलेषु तिक्तजनैर्धर्मक्षेत्रे
 धिता हिता । अथ स्वभावादहितानि । यिम्योषु माभानु
 पीपसी, सवर्षेष्वावरं त्वजेत् । फलेषु सकृप याके
 सार्धप न हितम्मतम् । गोमाधं पान्यसांसेषु नहितं मङ्गी-
 पसा । मेरीपय कुम्भस्य तैलन्वाञ्जञ्च फाणितम् ।
 इक्षुरथ परिपकी योऽर्द्धवन्तः तुफाणितम् तद्वि (खोया-
 राव) इति लोके । अथ संयोगविद्धानि । नक्षत्रमानु
 पर्माञ्जञ्च दुग्धयुक्तं विवर्जयेत् । कपोतं सर्षपस्त्रेणम-
 ख्जितं परिवर्जयेत् । मत्स्थानिचोर्निकारेण तथा लोद्रेण
 वर्जयेत् । सङ्गं न् मासपयोयुक्तात्तुष्यैर्दधि विवर्जयेत् ।
 उष्णैर्मोऽम्बुना लोद्रे पायसं कुर्यान्नितम् । रम्भाफल
 त्वजेत् तत्र दधि विलफलाभितम् । दयाह्ममिभ सपि
 काशे, मधुघृत समम् । कृताञ्जञ्च कपासञ्च पुनरुष्णीकत
 त्वजेत् । एकञ्च बहुभासानि विरुध्यन्ते परस्परम् । न
 धुसर्पिर्वेष्टातैव पानीयं वा पयस्तथा । अथ मेवजपह-
 ष्यद्वैत । अवष्य सैन्धव मोक्त कन्दन रत्नचन्दनम् ।
 पृष्णैश्चासवस्त्रेणा साध्या धवसचन्दनैः । कदावले
 पयो प्रायो युज्यते रत्नचन्दनम् । अन्तं सन्धावर्जने
 श्रेया ह्यजमोदा यवानिका । मङ्गीसन्धावर्जने चैव
 विद्यातव्याजमोदिका । पय सर्षिं मद्योगेषु गव्यमेवहि

मृद्वते । अथ प्रतिनिधि' । चित्तज्ञाभावतो दन्ती चार
 शिखरिजोऽद्यथा । अभावे धन्वयासस्य पुत्रेप्रव्या डुरा-
 लभा । शिखरी अपामार्ग । तगरस्याप्यभावे त्र कष्टं
 दद्याद्भिपत्वर । मूर्धाभावे स्वसो म्नाद्या जिह्विनोम्रमवा
 बुधै । अङ्घ्रिज्ञाया अभावे त्र मानकन्द प्रकीर्त्तित ।
 लक्षणाया अभावे त्र नीलकरुहशिखा सता । नीलक-
 रुहशिखा मयुरशिखा । एकलाभावतो देय कल्हारो-
 त्यक्षपङ्कजम् । मीलोत्पन्नस्याभावे त्र कष्टद देयमिष्यते ।
 जातिपुष्य न यत्वास्ति लक्ष्म तत्र दीयते । अर्कपर्णाटि
 पयसो ह्यभावे । रूसो मत । पौष्कराभावत कृष्टं तथा
 चाङ्गल्यभावत । स्त्रीण्येकस्याभावे त्र भिषग्भिर्दीयतेऽ
 गदे । चक्रिकागजप्रियस्यौ पिप्पलीमूलवत् सृती ।
 अभावे सोमराज्यास्तु प्रपञ्चाटफलं मतम् । यदि न स्या-
 द्दार्ढ्यनिगा तदा देया निशा बुधै । सोमराजो वाक्चो ।
 प्रपञ्चाटफलं चक्रमर्द्धफलम् । दार्ढ्यनिगा दारुहर्हरा
 निगा हरिद्रा । रसाङ्गनस्याभावे त्र सम्यग्दर्शो मशुच्यते
 सौराष्ट्रभावतो देया स्फटिका तद्गुणा ननै । सौरष्ट्री
 (सौरटीमाटो) इति लोके । स्फटिका (फटिकारी) इति
 लोके । नाद्योगपत्रकाभावे स्वर्णताली प्रशस्यते । भार्य
 भावे त्र तालोष कष्टकारी जटाऽद्य वा । रुचकाभावतो
 दद्यात्क्षयं पाशुपूर्वकम् । अभावे मधुयष्ट्यास्तु पात-
 कोष्ठ प्रयोजयेत् । रुचकं(बीहार) इति लोके पाशुल-
 षण (खारी) अथ वा (रुह इति लोके । अन्वनेतषका-
 भावे सुकं दातव्यमिष्यते । द्राक्षा यदि न लभ्येत प्र-
 देय काशरीफलम् । तयोरभावे कुसुम नम्बूकस्य मतं
 बुधै । लवङ्गकुसुम देय नस्यस्याभावत पुन । कक्षू-
 र्यभावे कङ्गोल क्षेपण्योयं विदुर्बुधा । कङ्गोलस्याप्य
 भावे त्र जातीपूष्यं प्रदीयते । सुगन्धोष्ठकं देय
 कर्पूराभावतो बुधै । कर्पूराभावतो देय यन्त्रिपर्य
 विशेषतः । कुट्टुभाभावतो दद्यात् कुष्ठस्यकु-
 सुमं नयम् । श्रीखरलचन्दनाभावे कर्पूरं देयमिष्यते ।
 अभावे खेतयोर्विद्यं प्रक्षिपेत् रक्तचन्दमम् । रक्तचन्द-
 नकाभावे नवीशोर विदुर्बुधा । सुष्ठा यातिविषाभावे शि
 वाभावे शिवा सता । अभावे नागपुष्यस्य पद्मकेसरमिष्यते ।
 मेदा लोषककाकोष्ठी अद्विहन्हेऽपि वा षति । वरी विदार्य
 श्वमन्या वाराहो च क्रमात् सृता । वरी यतावरो ।
 वारह्याच तथाभावे चर्मकारालुको मत । वाराहोक्त
 र्धस्य पक्षिसे न्दष्टिचक्रक । वाराहोक्तद्वेषान्य-

चर्मकारालुको मत । अन्वयसम्भवे देशे पराङ् इव लो-
 मवान् । भ्रूतातकासम्भवे त्र रक्तचन्दनमिष्यत । भ-
 ह्नाताभावतश्चित्त नलशे चोरभावत । सुवर्णभावत खर्च-
 मात्त्रिक प्रक्षिपेत् बुध । श्वेतन्तु मात्त्रिक त्रये बुधै
 रजतवत् भ्रुवम । मात्त्रिकस्याप्यभावे त्र प्रदद्यात् स्वर्ण-
 रिक्तम् । सुवर्णमथ वा रौप्य मृत यत् न लभ्यते । तत्र
 कान्तेन कर्माणि भिषक्कुर्याद्विचक्षण । कान्ताभावे
 तौष्णलोच योजयेद्द्वैतसत्तम । अभावे मौक्तिक-
 स्यापि सुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् । मधु यत् न लभ्येत तत्र
 जोर्णगुडो मत । मत्स्याखण्डुभावतो दद्युर्मिषज सित-
 शर्कराम् । अस्मभवे शितायास्तु बुधै खण्डु प्रयुज्जते ।
 जोराभावे रसो मौक्तो मास्त्रो वा प्रदीयते । अत्र प्रो
 क्तानि प्रकूनि यानि तेषु च तेषु च । योष्यमेकतराभावे
 पर र्द्वयेन जानता । रसवोर्यविषाकाद्यै सम इव्य
 विचिन्त्य च । युञ्ज्याद्विषमन्यञ्च द्रव्याणान्तु रसा-
 टिवत् । योगे यदप्रधान स्यात्तस्य प्रतिनिधिर्मात ।
 यत्तु प्रधानं तस्यापि सदृश नैव मृद्वते । व्याधेर्युक्तं
 यत् द्रव्यं गुणोक्तमपि तत् त्यजेत् । अतुक्तमपि युक्तं
 यत् योन्त्रेत् तद्वसादिवत् । इव्यगतपञ्चपदार्थ
 कर्माण्यः । इव्ये रसो गुणो वीर्यविपाक शक्तिरेव च ।
 पदार्था पञ्च तिवन्ति सस्य कुर्वन्ति कर्म च' ।
 "वीर्यं वन्योपधिनोष विकारे साक्षिपातिके" कुमा० ।
 "द्वेष्योऽपि समत शिष्टस्यार्त्तस्य यद्योषधम्" रघु ।
 "विषस्य विषमोषधम्" उक्लुटः "भवोषघात् औत्तमनोऽभि-
 रासात्" भाग० १,१, "श्रीषध जाङ्गमीतोय वैद्यो न राय-
 य सयम" पुरा० । संसाररूपदुःखदायकरो गनिधारके
 षपरमेश्वरे च "श्रीषध जगता सेतु" यिच्छु० स० ।
 श्रीषधि स्त्री आ+श्रीषधि-प्रा० स० । अस्यगोषधी । "विर-
 मन्ति न जूषिष्टमौषधय" किरा० वा लीप् । श्रीषधी ।
 श्रीषर न० उषरे भवः अण् । पाशुलवर्षे राजनि० ।
 श्रीषरक्त न० श्रीषरमिष कन् । (खारी) लवणभेदे राजनि०
 श्रीषस ग० उषसि भवः सन्निवेशेत्यादिमा योगविभागात्
 अण् । उषसिभवे । वस्तुत मवाये "कालाट्ठञ्" पा० उक्ते
 ठञ् स्यात् तेन जपस इदम् इत्यण् इत्युचितम् । उष
 सन्निधिनि । "अनुदितौषसरागेति "श्रीषघातपमयादप-
 लीमम्" इति च" किरा० श्लिया लीप् । "या
 शीष्य पत्यौषधी वा" शत० भा० १,१,२,८, उषस+
 वा० यत् सार्धे अण् । श्रीषस उषोभने लि० ।

श्रीष(स्त)स्य त्रि० उपस्येरिदम् षण् षञ् वा । उपसिपरि-
तात्मके षा० उ० ब्राह्मणकाराडभेदे । तच्च "उपसिर्च्चा-
क्रायण" इत्यादि तत्रत्य ब्राह्मणं "षीषसे(ष्ये)
कारुणे ऽविदुषामपि आत्विज्यदर्शनात्" षा० उ० भा० ।

श्रीषसिक त्रि० उपसा षरति ठक् टिसोप । । उपसाचारि-
ण्य । उपसिभव कालाटठञ्"पा० ठञ् । उपसिभवे ष ।

श्रीषिक त्रि० उपा उपसि भव ठञ् । उपाभवे स्त्रिया ङीप्
श्रीष्ट्र न० उष्ट्रस्येदम् षण् । उष्ट्रुर्धादौ । "षीष्ट्रं दुग्ध
लघु खाटु लक्षण दीपन तथा । कनिष्ठकफानाहयोधो
दरहरं सरम्" भावण० । "अनिर्द्देशायाः गो क्षीर
नौष्ट्रमेकयफ तयेति" मत्त उष्ट्रुर्ध्वे विष्टति ।

श्रीष्ट्रक न० उष्ट्राणां समूह गोत्रोचोष्ट्रेत्यादिमा वुञ् ।
उष्ट्रसमूहे । उष्ट्रस्य विकारोऽत्रयशोवा वुञ् । उष्ट्र-
विकारे ऽतद्वयमे च त्रि० ।

श्रीष्ट्रयथ न० उष्ट्रयथेदम् "पलपूर्वाद्ञ्" पा० रथादिभ्य-
हृष्टसौ षञ् । उष्ट्रश्चाहारयसम्बन्धिनि ।

श्रीष्ट्रायण उक्ती उष्ट्रस्यापतरम् मा० फक् । उष्ट्रापत्ये तत
षत्तरथ्याम् शरोहृणादि० वुञ् । श्रोष्ट्रायणक तन्वधि-
कडेयादौ त्रि० ।

श्रीष्ट्रिक त्रि० उष्ट्रे भव ठक् । उष्ट्रभवे दध्यादौ "विपाके
कटु सकार गुरु भेद्यौष्ट्रिके दधि" सुश्रुत ।

श्रीष्ट्र त्रि० श्रोष्ठ श्रोष्ठाकारोऽस्यस प्रज्ञा० षण् । श्रोष्ठा-
कारकाशयनशुक्ते आश्रिनपहपद्मे । "श्रोष्ठमाश्रिनम्"
कात्या० ८, २, ७, "श्रोष्ठावयवशुक्लमाश्रिनपहपात्रम्" कर्क
"तद्द्विदेवसमौष्ठमाश्रिनपात्रम्" यत० ब्रा० ४, १, ५, १६ ।

श्रीष्ट्र त्रि० श्रोष्ठे भव यत् श्लाघे षण् । श्रोष्ठभवे उवर्ण
पवर्गवो "श्रीष्ठजावुप्" इतिपित्तोक्तेस्तयोस्तथात्यम्

श्रीष्णिक न० उष्णिक-प्रज्ञा० श्लाघेऽण् । उष्णिकथे ।

श्रीष्णिक त्रि० उष्णिकि भव० उष्णा० षञ् तस्येदमण् वा ।
। उष्णिक्यन्दोभवे ऽतनुसर्वात्मनि ष । उष्णिका सुन्य-
त्वण् । उष्णिक्यन्देगा सुन्ये सवितरि "सवित् उष्ण-
हाय" यजु० १६, ६ ।

श्रीष्णीक त्रि० उष्णीमे शोभते षण् ष्टपो० । । उष्णीष्-
धारिणि २तद्धारिजनपदविभेदे २तद्वृत्ते ष "श्रीष्णी-
कामन्वयाशांश योधकान् पुरुषादकान्" भा० ष० ५० ।

श्रीष्णर न० उष्णस्य माय गुण्यचनत्वात् षञ् । उष्णस्यो
स च "उष्णस्यस्यस्तु तेजस" इत्युक्ते तेजसएव सामायि-
कधर्मं तनुसंयोगादितरेषामौषाधिकम् । सुश्रुते तत्कार्य-
पित्तस्य धर्म इत्युक्तं यथा "श्रीष्णरतैस्त्रयोरौष्णसा-
घवैर्यद्युष्णसत्तय पित्तं तस्य समानयोनि कटुकोरष
शोऽस्यौष्णरादौष्णरं वर्धयति" सुश्रु० ।

श्रीष्णर न० ऊष्णयोभाव ऊष्णैव या षञ् । उष्णस्ये । "पूर्व-
राजविगोश्रीष्णरं कृत्स्नस्य जगतोऽहत्तम्" रघु । उष्णस्ये
यद्यपि तेजोयोगात् भवति तथापि देहस्य तथा स्यर्गं सत्र-
दगाङ्गस्य देहसयोगादेव तथोक्तं शा० सूत्रमाययो
"अस्यैव शोपसत्तरेय ऊष्णा" इत्युक्ते च स्रष्णयरीरस्यैव
ऊष्णायमेतस्मिन् जीवच्छरीरे सस्ये येनोष्णिसाम विज्ञानाति
तथाहि सूत्रावभ्यायामवस्थितेऽपि देहे विद्यमानेऽपि च
रूपादिषु देहगुणेषु नोष्णोपस्यते जीवदवस्थायामेव त्वप-
स्यते इत्यत उपपद्यते प्रसिद्धयरीरव्यतिरिक्तव्यापान्त्रय
एवैव ऊष्णैव तथा च श्रुति, "उष्ण एव जीविव्यच्छरीरो-
सरिव्यस्यति" भा० । तदुपाधिकत्वात् जीवस्यापि ऊष्णत्वं
व्यपस्यते इत्युक्तं भाक् ।

इति वाचस्पत्ये श्रीकारादिशब्दार्थसङ्ग्रहणम् ।

इति श्रीतारानाथ तकवाचस्पति-भट्टाचार्य-विरचिते वाचस्पत्ये ऽभिधाने
स्वरवर्णादिशब्दार्थसङ्ग्रहणं समाप्तम् ।

